

Հ. Ս. ԱՆՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԱՏԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ

Ա

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. С. Анасян

АРМЯНСКАЯ
БИБЛИОЛОГИЯ
V-XVIII вв

ТОМ
I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
Ереван 1959

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ Ա Ն Ի Ն Ս Տ Ի Տ ՈՒ Տ

Հ. Ս. Ահարյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
Ե-ԺԸ ԴԴ

Հասոր Ա

Ա-ԱՌԱՔԵԼ ՍԱԼԱԶՈՐԵՅԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ Գ.Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

III
111
A

Հ. Ս. Անասյանի «Հայկական մատենագիտություն»-ն իր մերկա և հաշորգ նատորներով ընդգրկում է V—XVIII դարերի հայ ինքնուրույն ու քարզմանական գրականությունը և նվիրված է ընդգրկված տպագիր ու անտպ գրությունների մատենագիտական մշակմանը:

Հետազոտելով նայ ժողովրդի անցյալից եկած գրական հարուստ ժառանգությունը՝ պատմական Հայաստանի նյութական ու հոգևոր մշակույթի հետ կապված գրավոր աղբյուրները, հեղինակը գրանք գիտականորեն բնութագրում ու արժեքավորում է, տալիս է դրանց բանասիրական ամփոփ վերլուծությունները՝ աղբյուրագիտական ու բնագրագիտական տեսանկյունից, ճշում նրանց վերաբերող ինչպես առանձին գրքերով, այնպես և պարբերական մամուլում եղած գիտական գրականությունը՝ տարբեր լեզուներով, բանասերներին քննադատ գիրքերում է հայագիտության կարևոր հարցերի նկատմամբ և, որ գլխավորն է, գյուրթացում է ապագա հետազոտություններն ու լուսարանությունները:

Հ. Ս. Անասյանի «Հայկական մատենագիտություն»-ը կարելի է բնորոշել որպես աղբյուրագիտական և բնագրագիտական մատենագիտություն:

Սույն աշխատությունը, որ իր բնույթով շունչի նախորդը, հանգիստանում է նշանակալից երևույթ և լուրջ մերգրում սովետական հայագիտության մեջ:

Աշխատությունը նախատեսված է հայագիտության, կովկասագիտության, արևելագիտության և ընդհանուր պատմա-բանասիրության հարցերով զբաղվողների համար:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գիտությունը զրոյ ծով է անկար և աննաս, և չի՞ր զրաւանդակն իմանալ ումեց բոտ արմանայն. այլ զսակուս ի բազմացն:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՄԱՍՅԱՆ (ԺԳ Գ.)

Մտանագիտութիւնը բառը նշանակում է սմառայանների գիտութիւնն և կազմված է ստանագիտ բառից, որը ը դարից է գալիս: Հայկազյան բառարանների բացատրութիւնը՝ ստանագիտ նշանակում է «գիտակ և հմուտ մատենից», կամ՝ «գիտակ մատենից և դպրութեանց»¹. և իրոք այդ նշանակութիւնը էլ դործածված է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութիւն մեջ (Ծղևկ. Իէ. 9):

Մտանագիտութիւնը բառը, որ գիտական տերմին է, կլանքի է կոչվել ժԹ դարի առաջին կեսին², երբ մեզ մոտ բանասիրական և գիտա-ճննադատական գրականութիւնը արդեն որոշ նվաճումներ էր կատարել և հնարավորութիւններ էր որոնում հետագա զարգացման համար: Մտանագիտութիւնը պետք է լինէր այդ հնարավորութիւնների ուղեցույցը:

Մեր բառարաններում Մտանագիտութիւնը բառը դրվում է որպէս համարժեք հունական ծագում ունեցող Բիբլիոգրաֆիա (Βιβλιογραφία) բառի, սակայն դա ճիշտ է միայն ընդհանուր կամ լայն առումով, իսկ մասնավոր կամ նեղ առումով կարող է ճշտման:

Ինչպէս հայտնի է՝ գրադարանագիտութիւնը տարբերում է այսպէս կոչված գիտակցան բիբլիոգրաֆիան՝ սովորական բիբլիոգրաֆիայից: Մտանագիտութիւնը բառը, իր նեղ առումով, գիտական բիբլիոգրաֆիան է, որը նմանապէս հունական առանձին տերմինով կոչվում է Բիբլիոլոգիա (Βιβλιολογία): Բիբլիոլոգիայի և սովորական Բիբլիոգրաֆիայի միջև նկատվող տարբերութիւնը վաղուց են ուշուզութիւն դարձրել գիտութիւն այս բնագավառի մասնագետները՝ մտանագիտութիւն տեսարանները:

¹ «Բառգիրք հայկական լեզուի... արաբերէլ ի Միթարայ վարդապետէ Սերաստացոյ՝ արբայ՝ այլ կոչեցելոյ՝ աշխատակցութեամբ աշակերտաց իւրոց», հա. Ա, Վենետիկ, 1740, էջ 610:

² «Նոր բառգիրք հայկական լեզուի, երկսիրութիւն երկց վարդապետաց յաշակերտութենէ մեծին Միթարայ արբաւոր՝ Ն. Գարրիէլի Աւետիքեան, Ն. Պաշարայ Միւրմէլեան, Ն Մկրտի Աւգերեան», հա. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 213:

³ Մտանագիտութիւնը բառն առաջին անգամ վենետիկյան միթարայ Մ. Զախարյանն է հրատարակ անում, տե՛ս «Բառգիրք ի բարբառ հայ և իտալական, յօրինելոյ ի Ն. Մանուէլ վարդապետէ Զախարեան, ի Միթարեան միտարանութենէ», Վենետիկ, 1837, էջ 9611:

Մինչև այդ, բառագիտական օրոշումներէ շրջանում, բառարաններում, որպէս Բիբլիոգրաֆիա բառին ամբողջ, առաջարկվել են Մտանագրութիւն. Սոփիսագրութիւն: Այս վերջիններս Զախարյանից հետո էլ են մի առումով շարունակել անց գրավել որոշ բառարաններում, ինչպէս և Մտանագիտութիւնը բառը, բայց ի վերջո սուղաբեզում ձայն միայն Մտանագիտութիւնը:

Ֆրանսիացի հայտնի մատենագետ Գ. Պեյնոն 1802 թվականին լույս բնծայած իր «Dictionnaire raisonné de bibliologie» աշխատության առաջին հատորի նախաբանում, կանոց առնելով Բիբլիոլոգիայի և Բիբլիոգրաֆիայի տարբերության հարցի վրա, ասում էր, որ վերջինս ընդգրկում է միայն գրքերի տեխնիկական նկարագրությունն ու դասակարգումը, այնինչ Բիբլիոլոգիան շնչալից է մարդկային հիմնավորված գիտելիքների վերլուծումը, նրանց հարաբերումը, դասավորումն ու բաժանումը, խորանում է խոսքի, գրության ու սպագրության արվեստի մանրամասնությունների մեջ՝ և այլն¹։ Ըստ Պեյնոյի՝ Բիբլիոլոգիան կարող էր համարվել որպես «մատենագրական մի տեսակ մեթոդիկ հանրագիտարան», որը պետք է ընդգրկեր ոչ միայն տպագիր ու ձևագիր, այլև մինչև անդամ մեկնագիր (hiéroglyphique) նյութերը, այսինքն այն ամենը, որ պահպանված է «նշանների միջոցով»²։

Այլիի քան կես դար հետո Գ. Բրյունեն իր «Dictionnaire de bibliologie cath.» աշխատության առաջաբանում նույն հարցի մասին խոսելիս, կամենալով ճշտում մտցնել խնդրոստարկա բառի բովանդակության մեջ, ասում էր, որ Բիբլիոլոգիայի սահմանները չպետք է սահմանվեն գրամագրիտության և հնագիտության վրա, որոնք գրավոր աղբյուրների հետ կապված գիտություններ չեն³։

1899 թվականին Պետերբուրգում Ա. Մ. Լոպյագինի նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է Ռուսական բիբլիոլոգիական (մատենագիտական) ընկերությունը (Русское библиологическое общество), որն իր գոյությունը պահում էր դեռ մինչև 1930 թվականը։ Ընկերության հիմնադրման առիթով Ա. Մ. Լոպյագինի կազմած զեկուցադրում նույնպես ընդգծվում էր այն տարբերությունը, որ գոյություն ունի Բիբլիոլոգիայի և Բիբլիոգրաֆիայի միջև։ Այստեղ ասվում էր. «Ընկերությունն իրեն բիբլիոլոգիական է տեսնում նրա համար, որ բիբլիոլոգիա բառը բովանդակում է գիտական բիբլիոգրաֆիա իմաստը, ի տարբերություն բուն բիբլիոգրաֆիայի (այս բառի նեղ իմաստով), որի համար ընդհանրապես օտար է գիտական բովանդակությունը և որը ներկայացնում է գրքերի կամ հոգվածների համակարգումն ըստ սովորական կադաստրի Բիբլիոլոգիայի նպատակն է՝ մատենագրության և մամուլի ամբողջ արտադրության դասակարգումն այն ուղղությամբ, որ մասնագետների համար նրանց ուսումնասիրության հնարավորությունը ղյուրանա այնքան, որքան այդ կարելի է արդի գիտության միջոցներով»⁴։

Հաջվի առնելով այս հանգամանքները՝ մենք Բիբլիոլոգիան (գիտական բիբլիոգրաֆիան) որոշակիորեն տարբերում ենք սովորական Բիբլիոգրաֆիայից, ընդունելով, որ Բիբլիոլոգիան իրոք իր բնույթով, մատենական գործին իր քննական մոտեցմամբ և աշխատանքի գիտահետազոտական մեթոդով ժամանակակից մտկարգակի վրա դանդաղ գիտություն է, որը մեր լեզվի մեջ արտահայտվում է Մատենագիտություն տերմինով, վերջինիս նեղ՝ իսկական առումով, ինչպես նշեցինք վերևում։

Մատենագիտությունը ամբողջությունն է այն գիտելիքների, որոնք վերաբերում են նյութական և հոգևոր մշակույթի հետ կապված գրավոր աղբյուրներին և ուսումնասիրություններին. այն գիտելիքների, որոնք վերաբերում են գրքերին՝ ըստ բովանդակության։

Մատենագիտությունը գիտությունների զարգացման օժանդակող հիմնական միջոցներից մեկն է՝ կապված գրականության հետ։ Իսկ գրականության գիտական ուսումնասիրությունն է և գրականության ուսումնասիրության կազմակերպումն է մի որոշակի մեթոդով գիտության զանազան բնագավառների կամ որեէ բնագավառի վերաբերյալ։ Այս տեսակետից էլ մատենա-

¹ G. Peignot, «Dictionnaire raisonné de bibliologie», t. I. Paris, 1802, p. IX.

² Ibidem, p. VIII.

³ G. Brunet, «Dictionnaire de bibliologie cath.», Paris, 1860, Préface, p. 9—10.

⁴ Н. В. Эдмонс, «История русской библиографии до начала XX века», изд. 2-ое, Москва, 1951, стр. 453.

Ֆրանսիացի հայտնի մատենագետ Գ. Պեյնոն 1802 թվականին լույս բնծայած իր «Dictionnaire raisonné de bibliologie» աշխատության առաջին հատորի նախաբանում, կանոչ առնելով Բիբլիոլոգիայի և Բիբլիոգրաֆիայի տարբերության հարցի վրա, ասում էր, որ վերջինս ընդգրկում է միայն գրքերի տեխնիկական նկարագրությունն ու դասակարգումը, այնինչ Բիբլիոլոգիան շնորհիվ ընդգրկում է մարդկային հիմնավորված գիտելիքների վերլուծումը, նրանց հարարներումը, դասավորումն ու բաժանումը, խորանում է խոսքի, գրության ու սպագրության արվեստի մանրամասնությունների մեջ՝ և այլն¹։ Ըստ Պեյնոյի՝ Բիբլիոլոգիան կարող էր համարվել որպես «մատենագրական մի տեսակ մեթոդիկ հանրագիտարան», որը պետք է ընդգրկեր ոչ միայն տպագիր ու ձևագիր, այլև մինչև անդամ մեկնագիր (hiéroglyphique) նյութերը, այսինքն այն ամենը, որ պահպանված է «նշանների միջոցով»²։

Այլևի ջան կես դար հետո Գ. Բրյունեն իր «Dictionnaire de bibliologie cath.» աշխատության առաջաբանում նույն հարցի մասին խոսելիս, կամենալով ճշտում մտցնել խնդրոստարկա բառի բովանդակության մեջ, ասում էր, որ Բիբլիոլոգիայի սահմանները չպետք է սահմանվեն գրամագրիայի և հնագիտության վրա, որոնք գրավոր աղբյուրների հետ կապված գիտություններ չեն³։

1899 թվականին Պետերբուրգում Ա. Մ. Լոպյագինի նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է Ռուսական բիբլիոլոգիական (մատենագիտական) ընկերությունը (Русское библиологическое общество), որն իր գոյությունը պահում էր դեռ մինչև 1930 թվականը։ Ընկերության հիմնադրման առիթով Ա. Մ. Լոպյագինի կազմած զեկուցադրում նույնպես ընդգծվում էր այն տարբերությունը, որ գոյություն ունի Բիբլիոլոգիայի և Բիբլիոգրաֆիայի միջև։ Այնտեղ ասվում էր. «Ընկերություն իրեն բիբլիոլոգիական է անվանում նրա համար, որ բիբլիոլոգիա բառը բովանդակում է գիտական բիբլիոգրաֆիա իմաստը, ի տարբերություն բուն բիբլիոգրաֆիայի (այս բառի նեղ իմաստով), որի համար ընդհանրապես օտար է գիտական բովանդակությունը և որը ներկայացնում է գրքերի կամ հոգվածների համակարգումն ըստ սովորական կադաստրի Բիբլիոլոգիայի նպատակն է՝ մատենագրության և մամուլի ամբողջ արտադրության դասակարգումն այն ուղղությամբ, որ մասնագետների համար նրանց ուսումնասիրության հնարավորությունը ղյուրանա այնքան, որքան այդ կարելի է արդի գիտության միջոցներով»⁴։

Հաջվի առնելով այս հանգամանքները՝ մենք Բիբլիոլոգիան (գիտական բիբլիոգրաֆիան) որոշակիորեն տարբերում ենք սովորական Բիբլիոգրաֆիայից, ընդունելով, որ Բիբլիոլոգիան իրոք իր բնույթով, մատենական գործին իր քննական մոտեցմամբ և աշխատանքի գիտահետազոտական մեթոդով ժամանակակից մտկարգակի վրա դանդաղ գիտություն է, որը մեր լեզվի մեջ արտահայտվում է Մատենագիտություն տերմինով, վերջինիս նեղ՝ իսկական առումով, ինչպես նշեցինք վերևում։

Մատենագիտությունը ամբողջությունն է այն գիտելիքների, որոնք վերաբերում են նյութական և հոգևոր մշակույթի հետ կապված գրավոր աղբյուրներին և ուսումնասիրություններին. այն գիտելիքների, որոնք վերաբերում են գրքերին՝ ըստ բովանդակության։

Մատենագիտությունը գիտությունների զարգացման օժանդակող հիմնական միջոցներից մեկն է՝ կապված գրականության հետ։ Իսկ գրականության գիտական ուսումնասիրությունն է և գրականության ուսումնասիրության կազմակերպումն է մի որոշակի մեթոդով գիտության զանազան բնագավառների կամ որեէ բնագավառի վերաբերյալ։ Այս տեսակետից էլ մատենա-

¹ G. Peignot, «Dictionnaire raisonné de bibliologie», t. I. Paris, 1802, p. IX.

² Ibidem, p. VIII.

³ G. Brunet, «Dictionnaire de bibliologie cath.», Paris, 1860, Préface, p. 9—10.

⁴ Н. В. Эдмонс, «История русской библиографии до начала XX века», изд. 2-ое, Москва, 1951, стр. 453.

գիտութիւնն ինքր գիտութեան մի յուրահատուկ բնագավառ է, կապված՝ գիտութեան բոլոր բնագավառների հետ:

Մատենագիտութեան դերն է՝ ցույց սալ գիտութիւնների, ինչպես և զեղեցիկ դարձ-
թեան և արվեստների, դարգացման անցյալը, պատկերել նրա ներկա վիճակը և լուսավորել
նրա առաջխաղացման ուղիները: Ուստի և մեր սույն հրատարակութիւնը՝ «Հայկական մատեն-
ագիտութիւն»-ը, որ մասնագիտական տերմինաբանութեամբ ընդհանրուած է որպէս «ազգա-
լին մատենագիտութիւն», պիտի ընդգրկի գրավոր այն նյութերը, որոնք վերաբերում են մեր
ժողովրդի պատմութեան և նրա բազմադարյան մշակութի անցյալի ու ներկալի հարցերին,
լուսավորելու համար ուսումնասիրութեան ուղիները դնալի ապագան:

Մեր այս հրատարակութիւնը՝ «Հայկական մատենագիտութիւն»-ը, որպէս աղբյուրա-
գիտական աշխատութիւն, իր բնութիւնով կապված է Հայագիտութեան ինչպէս անցյալ գործու-
նեութեան, այնպէս էլ ապագա հեռանկարներին հետ: Հայ մատենագրութիւնն ամբողջութեամբ
վերցրած թանկարժեք աղբյուր է Հայագիտութեան համար: Մեր խնդիրն է եղել՝ ձեռնամուխ
լինել հետազոտելու հայ մատենագրութեան հարուստ անդաստանը, որոշակիորեն մշակված
սխառնով հաշվառում կոտարելու դարերի ընթացքում կուտակված գրական արտագրութիւն-
ների, և համապատասխանորեն ի մի բերելու դրանց հետ կապված գիտական գրականութիւնը:

Հնարավոր չէ մի առ մի թվարկել այն հեղինակներին, որոնք Ս—ՓՂ գարերի ընթաց-
քում իրենց լուսան են բերել հայ մատենագրութեան գանձարանին, կամ՝ գրական այն բոլոր
հուշարձանները, որոնք այդ գանձարանի հարստութիւնն են կազմում:

Հայ պատմագիրների պատկառելի շարանը, Փափստոս Բուզանդից և Մովսես Խորենա-
ցուց մինչև Առաքել Դավրիժեցիին ու Զաքարիա Բանաքեռցին և մինչև Միքայել Զամչյանը,
ժառանգութիւն է թողել մեզ փաստական հսկայական նյութ, որն իր գիտական նշանակա-
թեամբ անփոխարինելի է Հայաստանի, հարեան երկրների և առհասարակ ընդհանուր պատ-
մութեան հետ կապված ուսումնասիրութիւնների համար: Եզնիկ Գողթացու և Դավիթ Անհաղ-
թի երկերով սկսում է ուրվագծվել այն դարավոր ուղին, որ հայ փիլիսոփայական միտքը
անցել է իր պատմական զարգացման ընթացքում մինչև Հովհան Որոտնեցին ու Գրիգոր
Տաթևացին, և մինչև ՓԸ շարի մտածողներ Սիմեոն Երևանցին ու Շահամիր Շահամիրյանը:
Եթե պատմութեան ու փիլիսոփայութեան բնագավառը մեզ ավանդել է պատմական, աշխար-
հագրական, վարքագրական-կենսագրական, վկայաբանական, ներբողական, և այլ ամենի հետ
միասին գաղափարաբանական գրականութեան հիանալի գլուխ-գործոցներ, ապա նաև պետք է
նշել, որ հայ մատենագրութիւնը մյուս բնագավառներում ևս ունեցել է հսկայական արժե-
քավոր ներդրում: Եզնիկի դեմքեր չեն է՝ դարի անվանի մաթեմատիկոս ու արիթմետիկոս
Անանիա Շիրակացին, որի երկերը պատկառանք են ազդում մեր դարաշրջանի գիտնական-
ներին, կամ՝ ՓԱ դարի համայնագետ Գրիգոր Մաղիստրոսը, որի երկերում մենք գտնում ենք
իր ժամանակի գիտական, մշակութային, գաղափարական ու հասարակական վիճակը,—այսինքն
Հայաստանյան իրականութիւնը,—պատկերող լայն տեղեկութիւններ: Քերականութիւնն ու հե-
տորութիւնը, գրչութիւնն ու բառարանագրութիւնը, կրոնական ու դավանաբանական գրա-
կանութիւնը, տոմարագիտութիւնն ու երաժշտութիւնը, բնագիտութիւնը, քիմիան ու բժշկու-
թիւնը, հոգևոր ու աշխարհիկ բանաստեղծութիւնը, կանոնական ու իրավաբանական գրակա-
նութիւնը, խրատաբանութիւնն ու առակագրութիւնը, գիտական ու կրոնական նյութերին
նախընթաց մեկնողական գրականութիւնն ունեցել են իրենց փալուն ներկայացուցիչներն ի դեմս
Հովհաննէս Մանդակունու, Հովհաննէս Օձնեցու, Ստեփանոս Սլունեցու, Գրիգոր Նարեկացու,
Հովհաննէս Սարկավազի, Մխիթար Գոշի և այն մյուս մատենագիրների, որոնք գործել են
մինչև ՓԸ դարի վերջերը:

Այս բոլորը կազմում է հայ մատենագրական հարստության այն մասը, որ մենք անվանում ենք ինքնուրույն գրականություն, բաժանելով թարգմանական գրականությունից:

Հայ թարգմանական գրականության նշանակությունը նույնքան մեծ է ժամանակակից դիտության համար:

Եւ դարից, հայկական տասերի դուստով, սկսվում է մեր մատենագրության պատմության մեջ թարգմանական հզոր շարժումը¹, որ պարերի ընթացքում Հայաստան է փոխադրվում հարեան երկրների սուաջավոր մշակույթների արգասիք հանդիսացող գրական, գիտական ու գաղափարական արժեքները, որոնցով պետք է պատվաստվեր ու զարգանար մեր ազգային մշակույթը:

Թարգմանական գրականության նախնական շրջանը կապված էր ասորական մատենագրության հետ, — ըստ ոմանց՝ նույնիսկ Դ դարից, — սակայն շատ շուտով տեղի ունեցավ խաչածեմ՝ հելլենական աշխարհի հետ կրոնական ու մշակութային շփումների և, մասնավորապես, Հայաստանում պարսկական ու բյուզանդական ազդեցությունների պայքարի հետևանքով, թեև Ս դարից հետո էլ զանազան ժամանակներում ասորերենից կատարվել են թարգմանություններ, նույնիսկ զեռ Գիլիկյան իշխանության շրջանում: Բայց թարգմանական շարժումը հունական մատենագրության հետ կապվեց ավելի ուսուր և ավելի լայն թելերով: Նույնիսկ Ո դարից սկսած և հաջորդ դարերի ընթացքում թարգմանությամբ հայ մատենագրության պատմությանն անցան հունական դասական գրականության շատ հայտնի ներկայացուցիչներ և անանուն երկեր: Գեո ԺԼ՝ դարում էլ շարունակվում էր հետաքրքրությունը հունական հին և նոր հեղինակների հանդեպ՝ ինչ-ինչ երկերի վերաթարգմանություններով կամ եղած թարգմանությունների վերանայմամբ: Հայ մատենագրության դանձարանում գտնվում են պատկանելի թվով թարգմանություններ նաև լատիներենից, արաբերենից, վրացերենից, պարսկերենից, լատինական, սլավոնական և այլ բազմաթիվ լեզուներից:

Սխալ կլինի կարծել, թե թարգմանական գրականության գիտական նշանակությունը միայն հայ մատենագրության պատմության հարցերի հետ կապակցության մեջ է, ինչպես, որինակ, պատմական ժամանակաշրջանի հետ գաղափարական առնչությունների, ազդեցությունների ու բախումների, լեզվական դարձումների ու գրական ուղղությունների հարցերի, և այլն: Կան երկեր, որոնց հունարեն կամ ասորերեն և կամ այլ լեզվով շարադրված սկզբնադրերը կորած են և որոնց մասին մասնագետներն այժմ ստիպված են դիմել հայ մատենագրությանը: Այդ երկերի մեջ կան այնպիսիներ, որոնք միակ սկզբնաղբյուրն են համաշխարհային նշանակություն ունեցող պատմական, լեզվական, գրականական, իրավաբանական և կամ գիտական որևէ այլ հարցի կամ հարցերի ուսումնասիրության համար, և կամ, ասենք, հունական կամ ասորական մատենագրության պատմության համար: Այս տեսակետից բանասիրության մեջ վաղուց է ուշադրություն գրավել հայ թարգմանական գրականությունը:

Բոլորին հայտնի է, օրինակ, այն հսկայական հետաքրքրությունը, որ ԺԹ դարի սկզբներին գիտական աշխարհում առաջացրեց Սվսերիոս Գեսարացու ժամանակագրության հայերեն ամբողջական թարգմանության դրուսը, որպես ժամանակի բանասիրական մեծագույն հայանություններից մեկը: Եւ դարում թարգմանված այս երկհատոր աշխատությունը, որի հունարեն քննարկից անհարազատ քաղվածքներ են միայն մնացել, հանդիսանում է հին աշխարհի պատմության վերաբերող և շատ կողմերով եղակի արժեք ունեցող մի աղբյուր, որը միաժամանակ ընդարձակ հատվածներ է պահպանել Բերոսոսի, Աղեքսանդր Բագմավեպի, Արիդենոսի, Կաստորի, Գեփալիոնի, Մանեթոնի, Դիոդոր Սիկիլիացու, Դիոնեսիոս Հալիկաոնացու և

¹ Նախամերսովան շրջանում եւ կարող էին որոշ դարեր թարգմանված լինել, բայց մենք այստեղ չկատ ռւնենք հայտնի թարգմանությունների գրքը, որ, սեփական ստան ռւնենալու շնորհիվ իբրց դարձավ շարժում:

ուրիշ պատմագիրներին կորած երկերից՝ Հայ մատենագրության թանկագին ավանդներից են Այլթալա Ուսանցացու ճար, Ակակոս Կ. Պոլսեցու և Պետրոս Մոնզոսի թղթակցութունը, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն»-ը, ինչպես նաև Եփրեմ Խուրի Ասորու, Փիլոն Երզրայեցու, Հովհան Ոսկերեանի, Հլուսիքիոս Երուսաղեմացու, Սեբերիանոս Գարաղացու, Նանա Ասորու, Եղիա Ասորու և ուրիշների մեկնողական երկերից ու ճառերից շատերը, որոնց ասորերեն և հունարեն սկզբնաղբերը կորած են. կամ թե՛ Անատոլիոս Բերլուտացու անունով հասած երկրագործական այն հայտնի երկը, որ կոչվում է «Գիրք վաստակոց» և որի հունարեն հարազատ բնագիրը նույնպես անհայտ է՝. և կամ՝ «Անսիդ Անտիոքայ» կոչված պատմական հուշարձանը, որ Անտիոքի լատինական իշխանության օրենսդիրքն է և պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանութամբ: Այսպիսի երկերի թիվը ստվար է հայ մատենագրության մեջ՝.

Իսկ առհասարակ հայ թարգմանական գրականության ժողովրդային բանասիրության համար շատ մեծ է նաև գոյութուն ունեցող հունական, ասորական, լատինական, վրացական և այլ հին բնագրերի քննության, ստուգման և վերականգնման ուղղութիւնները կատարվող աշխատանքների մեջ՝.

Մեր ինքնուրույն ու թարգմանական գրականութիւնը դարգացել է դարերի ընթացքում Հայաստանի օստօնական ու գիտական կենտրոններում՝ Տաթևում ու Մաքենոցում, Թանահատում ու Հոռոմասում, Անիում ու Սեանում, Աղթամարում ու Նարեկում, Սանահինում ու Հաղբատում, Գեորգիում ու Գանձասարում, Խորանաշատում ու Գլաձորում, Էջմիածնում ու Ամիրտալում և Հայաստանի ուրիշ բազմաթիվ ուսումնարաններում, որոնցից շատերը կոչվել են «Ճամայարան», ինչպես և Կիլիկյան Հայաստանի կենտրոններում՝ Սիսում ու Դրազարկում, Ալեքերում, Սկևռա վանքում, Արքակաղնիում, Հոռովկայում և այլն, որտեղ մտավորական բազմաթիվ սերունդներ նշանակալի դեր են կատարել գիտության, գրականության և արվեստների ասպարեզում՝ կուտակելով մշակութային բազմակողմանի արժեքներ, որոնց շնորհիվ հայ մատենագրութունն այսօր աղբյուրագիտական հարուստ ժառանգութուն է հանդիսանում ոչ միայն հայագիտության, այլև համաշխարհային գիտության համար:

Մեր ներկա հրատարակութիւնը, իր հաջորդ հատորների հետ միասին, գալիս է աղբյուրագիտական հարստութիւնների այդ գանձարանը պեղելու գործում հնարավորության շրջանակների մեջ ստանձնելու այն բաժինը, որն ընկնում է մատենագիտությանը:

¹ Եփրեմ Կեսարացու «Ժամանակագրութիւն» հայերեն թարգմանութիւնը գտնվեց ժՀ զարի վերջերում Գեորգ Գալատեցու կողմից և նրա ձեռագրված մի ընդօրինակության հիման վրա հրատարակվեց 1818 թվականին Վենետիկում, Մի. Ազգերային շնորհքով: Մենք առիթ ենք ունեցել նշելու, որ Գեորգ Գալատեցու հայտարարած մագաղաթյա օրինակը, որ ժԳ/ժԳ զարերի գրչութիւնն է, այժմ գտնվում է Հայաստանում, Երեանի Գեո. Մատենադարանի մեծ. № 1004. տե՛ս՝ Տեղեկագիր ՀՍՍՐ Գիտությունների Ակադեմիայի. հաս. գիտ., 1956, № 12, էջ 92:

² «Գիրք վաստակոց»-ի հայերեն թարգմանութիւնը հունարենից յի կատարվել, այլ, հովանաբար, նրա արարքին թարգմանութիւնից՝

³ Այս կտիպի թարգմանութիւններից մի քանիսի մասին տե՛ս B. Sargisjan, „Dei tesori patristici e biblici conservati nella letteratura armena“, Venezia, 1897. J. Muyldermans, „L'apport des éditions arméniennes de Venise à la patristique“, Բազմավեպ. 1949, № 7—12, էջ 288—300:

⁴ Այս իմաստով հմմտ. J. Lebon, „Pour une édition critique des oeuvres de saint Athanase“, Revue d'histoire Ecclésiastique, vol. XXI, 1925, p. 526—530.

Նույնը փոխադարձաբար կարելի է սուել նաև հայերենից կատարված թարգմանութիւնների մասին: Օրինակ՝ Ե. Մուրը, իստիվ վրացական գրականութիւնը հնագույն շրջանում հայերենից վրացերենի թարգմանված մի շարք գործերի մասին, գտնում է, որ վրացերեն Աստվածայնի՝ հայերենից թարգմանված լինելու փաստը գիտական նշանակութիւն ունի հայկական բնագրի վերականգնման տեսակետից, այն բնագրի, որը գեո չէր վերանայվել բազմաձևերի. H. Я. Марр, „Из поэзии на Афон“, Журнал Министерства Народного Просвещения, г. CCCXXII, 1929, № 3, стр. 2, стр. 13.

Մենք ասացինք, որ մասենագիտութիւնը, որպէս գիտութիւն կամ եզրափակման մի յուրահատուկ բնագավառ, մեղանում ձեւավորվեց ժԹ դարի ընթացքում: Դա իհարկե չի նշանակում, որ հայկական մատենագիտութեան պատմութիւնը նոր էր սկսվում ժԹ դարում:

Մատենագիտական աշխատանքների հետքերը բավականին հին են մեր մատենագրութեան մեջ՝ հասնելով մինչև հայ գրի և գրականութեան սկզբնավորման շրջանը:

Մատենագիտութեան պատմութեան հետ են կապվում հին Հայաստանում զանազան գրքերի կամ գրվածքների ընդունման ու մերժման, ընտրութեան ու խորութեան փաստերը, որոնք արդունք էին երկրի հասարակական կյանքում տարբեր հասանքների միջև գոյութիւն ունեցող բախումների ու պայքարի: Ինչպէս Հոմմեական և Բյուզանդական կայսրութիւններում և ուրիշ երկրներում, այնպէս էլ միջնադարյան Հայաստանում նման բախումներն ու պայքարը հանգուս էին գալիս միջոց կրոնական գրողով և գրականութեան մեջ արտահայտվում էին գաղանարանական բնույթով: Իսկ կրոնական-գաղանարանական խնդիրների մեջ տիրական դեր ունեցողը Հայ Սկեզեցին էր, որն իր հեղինակութեան կնիքն էր դնում գրականութեան և մտավորական շարժումն արտահայտող բոլոր երեւութիւնների վրա: Սլ ալդ պատճառով էլ անխուսափելիորեն նույն ուղղութեան են ենթարկվել Ս դարից սկսած հայ մատենագրութեան բոլոր արտադրութիւնները, ո՛ր ընագավառի էլ պատկանէին նրանք: Այդ ուղղութեամբ էր գնում և Թարգմանական գրականութիւնը՝ հայացնելով հույն և ասորի եկեղեցական մատենագիրների կարևոր գործերը:

Սակայն կյանքի զատմական ընթացքի հետ հրապարակ էին գալիս և գրականութեան այնպիսի արտադրութիւններ, որոնց բովանդակութիւնը հեռանում էր պաշտօնական եկեղեցու տեսակետներից. հանդես էին գալիս նաև այնպիսիներ, որոնք չէին արտացոլում իշխող դասակարգերի շահերը: Ժնունդ էին առնում այսպէս կոչված աղանդավորական գրվածքներ, որոնց տարածման դեմ խիստ արգելքներ էր սահմանում եկեղեցին: Այս միջոցով էլ, մտավորական շարժմանը նպաստակադրված ուղղութիւնն տալու համար, եկեղեցու և նրա հեղինակավոր գործիչների կողմից հրապարակվում էին հատուկ կերպով մշակված գրացուցակներ, որոնք ճշտում էին ընդունելի և մերժելի գրքերի թիվը: Այդպիսի ցուցակները մատենագիտական երկեր են:

Աղանդավորական գրականութեան դեմ մղվող պայքարի՝ հետ էր կապված ամենից առաջ Աստվածաշնչի Եփանոսն-ի հարցը, որ քրիստոնեական աշխարհում գոյութիւն ունեւ դեռևս նախքան Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանութիւնը և եկեղեցու շահագրգռութեան հիմնական առարկաներից էր՝ Աղանդավորներն իրենց տեսակետները հիմնավորելու համար աշխատում էին իրենց սեփական հեղինակութիւնը հանդիսացող գրական որոշ երկեր մուծել Հին և Նոր Կտակարանների մեջ՝ որպէս նրանց հարազատ մասերը: Իսկ եկեղեցին վաղ ժամանակներից սկսած բազմիցս զբաղվել է այդ հարցով՝ որոշելով իր կողմից հարազատ և ընդունելի համարվածներն ու կազմելով Աստվածաշնչի այսպէս կոչված Եփանոսն-ը, որ է կանոնագրութեան կամ վավերագրութեան գրքերի ցուցակը, և մերժելով, որպէս անհարազատ, այսպէս անվանված անկանոն կամ անվավեր գրքերը, որոնց համար նույնպէս կազմում էր հատուկ ցուցակներ: Հայաստանում ևս, Հայ Սկեզեցու տեսակետներին համապատասխան, տարբեր ժամանակներում կազմվել են Հին և Նոր Կտակարանների Եփանոսն-ը կամ կանոնագրութեան գրքերի ցուցակներ, և

¹ Կանոնական և անվավեր տերմինները նոր են: Անտիա Շիրափացու ինքնակենսագրութեան մեջ նրանք հանդես են գալիս յայտնի և զազանի տերմիններով. առ՝ «Անտիայի Շիրափայնոյ համարագր մատենագրութիւնք», Երևան, 1913, էջ 207: Անվավերները շշտակվում էին շահ ծածուկ տերմինով, առ՝ «Միթթարայ Այրիվանեցու պատմութիւն ժամանակագրական», Ս. Գեորգիուր, 1867, էջ 36: Դազանի և ծածուկ բառերը Թարգմանութիւնն են հուշարեն ձեռնարք: Բռնի, որն զգտագործվում է բանասիրութեան մեջ անվավերագրութեան գրականութիւնը նշելու համար:

ըստ այնմ էլ՝ անկամոն գրքերի ցուցակներ, որոնց, ժամանակագրական կարգով, անշուշտ առաջին տեղն է պատկանում հայկական մատենագիտութիւնն պատմութիւնն մեզ:

Այստեղ մենք կանգ չառնելով «Կանոն»-ի և անվավերականների ընդհանուր հարցի վրա, որը բանասիրական առանձին խնդիր է, խոսելու ենք միայն արգելված և կամ կասկածելի համարված գրքեր թվարկող մի քանի առանձին ցուցակների մասին, որոնցում հիշատակվող անունների մեջ կան թե՛ Աստվածաշնչի կանոնական կազմի հետ կապակցութիւնն մեջ եղողներ և թե՛ նրանից դուրս: Այս ցուցակները մեր միջնադարյան մատենագիտական գրականութիւնն հնագույն նմուշներն են և մեծ արժեք են ներկայացնում բանասիրութիւնն համար:

Ձ դարից է «Այս են անուամբ ժՁ սուա գրոցն որ Եկեալ ի հերձուածող Ասորոցն» խորագիրը կրող բնագիրը (Բնագիր Ա)¹, Հստ Սամուել Անեցու հիշատակութիւնն՝ 890 թվականին Հայաստան են գալիս ասորի նեստորական քարոզիչներ, որոնք շուտով հալածվում են, բայց նրանց բերած «սուա» գրքերը թարգմանվում են հայերեն²: Սամուել Անեցին տալիս է նաև թարգմանված գրքերի անունները, թվով 10: Սակայն մեր մատենագիտական ցուցակում գրքերի թիվը 16 է³: Այս տարբերությունը բացատրելու համար կարելի է ենթադրել, որ մյուսները ուրիշ ժամանակի թարգմանություններ են, հավանաբար ավելի վաղ ժամանակի՝ սկսելով Սփեսասի 431 թ. ժողովին հաջորդող շրջանից, բայց հատկապես Ձ դարի առաջին կեսի, որը Հայաստանում նեստորական պրոպագանդայի ամենաբարենպաստ շրջանն էր: Ինչպես տեսնում ենք Ներսես Բագրևանդացու գրագրութիւնից՝ այդ ժամանակ Հայաստանում կային հաստատված մեծ թվով խուժիկ նեստորականներ, որոնց դեմ անհրաժեշտ էր համարվել աննախընթաց հալածանք հարուցել 80-ական թվականներին⁴:

Ոչ-նվազ հնութիւն ներկայացնող մատենագիտական գործեր են նաև այն երեք ցուցակները, որոնք պահպանվել են ժԳ դարի ընդօրինակութիւնով, Մխիթար Այրիվանեցու հայտնի Ճառընտրում⁵:

Նրանցից առաջինը, որ կրում է «Գիրք զոր ունից Հրեայքն ի ծածուկ» խորագիրը (Բնագիր Բ—Ա), վերաբերում է Հին և Նոր Կտակարանների անվավերներին և թվարկում է 10 գիրք: Խորագիրն արդեն ցույց է տալիս, որ գրքերը հրեական անվավերներ են: Իրոք այս գրքերը պատկանում են քրիստոնեության առաջին դարերում ծագում առած այն անվավերների թվին, որոնք քրիստոնեական մշակման ենթարկված հրեական գրքեր էին: Գրքերի անունները հունական և այլ աղբյուրների ավյալներով հաստատվում են: Օտար աղբյուրներին համաձայն հրեական անվավերներն ութսուներից ավելի էին, իսկ հայկական ցուցակը պարունակում է միայն 10 անուններ: Այս հանգամանքը մեզ մղում է ենթադրելու, որ մեր ցուցա-

¹ Այս և հաջորդ նշակներն առաջում են մեր «Մատենագիտական բնագրեր» բաժնին, ներկա հատոր էջ XXXIX—LXXVI: Այնտեղ նշաւթերը դասավորված են ոչ թե ժամանակագրական կարգով, այլ առարկաբան: Մատենագիտական բնագրերը կազմելիս հաշիվ ենք անել օգտագործված օրինակների միայն էական տարբերությունները, անտեսելով ցերեկոսական մանր տարբերությունները:

² «Սամուէլի ցանեայի Անեցույ հաւածուեց ի գրոց զսամազարոց», Վազարչապատ, 1893, էջ 70—77: Այստեղից փոխառաբար նաև՝ «Կիրակոսի վարդապետի Յանձակեցույ Կամաօս զսամուէլիս ի օրոյն Գրիգորէ ցուարօ իւր լուսարանեայ», Վենետիկ, 1898, էջ 28:

³ Լրիվ ցուցակը մեզ հասել է Անգրեաս Սվզոկիացու ընդօրինակութիւնով՝ 1880 թվականից, Երևանի Գեա. Մաս. Աեւ. Ձ 1869, էջ 391ր: Ա. Գ. Արքահայրն այս բնագիրը հրատարակել է Նկատելի ազգագուճերով և նեստորական գրքերը տարբերակ կերպով անվանել՝ «Կաղաքիստոնեական գրքեր», սեւ նրա «Հայկական պոլեոգրաֆիա», Երևան, 1948, էջ 180: Յուցակի մի ուրիշ օրինակ նշում է Գ. Զարբանույանը, «Մատենագրան նայկական թարգմանութեան նախնեաց (գար Դ—ԺԳ)», Վենետիկ, 1889, էջ 20:

⁴ Հմմտ. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 82—77:
⁵ Երևանի Գեա. Մաս. Աեւ. Ձ 1800, էջ 389ր: Հաշիվ չենք անում այս էջում գտնվող Սվազր Գոնապու(?) և Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կարգադրութիւն»-ները, որոնք Հին և Նոր Կտակարանների կանոն են օտնտնուել: Իսկ մեզ նետարբերող երեք ցուցակներն արդեն հրատարակված են. Կար. Տեր-Մկրտչյան, Արարատ, 1898, էջ 408: Մ. Եր-Մոսեսեան, «История перевода Библии на армянский язык», С.-Петербург, 1902, стр. 241—242. Գար. Հովսեփյան, «Ենդրակեանք կամ Գոռչեանք Կայոց զսամուէլեան մէջ», մասն Գ, Նյու-Յորկ, 1848/3, էջ 107:

կամ նշված հրեական գրքերը թերևս միայն նրանք են, որոնք գոյություն ունեին հայերեն թարգմանությամբ: Այս ենթադրությունը զարմանալի չի թվա, եթև նկատի ունենանք, որ այդ գրքերի մեծ մասը մեր ձեռքի տակ կա այսօր: Լամենայն դեպս հուշականներից անկախ է այս ցուցակը և ունի ինքնուրույն կառուցվածք:

Հաջորդ ցուցակը, որ կրում է ժնկ ըստ նորոյս խորագիրը (Բնագիր Բ-6), վերաբերում է նոր Կտակարանի պարականոնների և թվարկում է 5 դիրք. և կամ 7 դիրք՝ եթև վերջում հիշատակվող ընդհանրական թղթերը հաշվենք առանձին-առանձին: Այս ցուցակը կապ չունի նախորդ՝ Եփրք վոր ունին Հրեայքն ի ծածուկս բնագրի հետ:

«Սրբայն Կղեմայ, երևո՞ր գիրքը ընդունելի է» խորագիրը կրող բնագիրը (Բնագիր Բ-Կ) թվարկում է 10 անուն: Ռուցակի հեղինակն իրեն համարում է Անանիա Դամասկացու ժամանակակից և գործակից¹, հետևաբար նա Ա դարում ապրած Կղեմես Համայնցին է: Մեր ցուցակի աղբյուրը մեզ հայտնի չէ, բայց այդ աղբյուրը, կամ ավելի ճիշտը, նրանից ժողած ուրիշ օրինակներ մասամբ հայտնի են եղել Վարդան Արևելցուն² և Քրիզոս Տաթևացուն³:

Սկսած նեստորական գրականությունից՝ արգելված գրքերի հարցին վերաբերող մատենագիտական այս գործերը ցույց են տալիս, որ դավանական ու տեսական բնութի գրվածքները միշտ էլ գտնվում էին հեղեցական իշխանության խիստ նկողություն ենթակա՝ մինչև Մխիթար Այրիվանեցու օրերը, և, իհարկե, դեռ նրանից էլ հետո: Ինչպես գիտենք՝ միջոցներ էին ձեռք առնվում, որ գրքերի ընդօրինակումն ու բազմացումը կասկածելի ձևերի միջոցով չկատարվեր: Այդ մտահոգությամբ է, որ, օրինակ, Սսի 1243 թվականի ժողովի ընդունած ԺԱ կանոնով պահանջվում էր «զատուր գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց, գիտնոց և ուղղափառաց»⁴:

Սակայն կրոնական մատենումը դրի և գրականության տեսակավորման գործում՝ գոյություն ունեւր նաև գրքերի ընդունման ու մերժման խնդրից անկախ, այսպես կոչված արտաքին գրքերի որոշման ուղղությամբ, և դա նույնպես իր արտահայտությունն է ունեցել հայկական մատենագիտության մեջ: «Թիւյ արտաքին գրոց թե ո՞վք են ասացեայ» խորագիրը կրող բնագիրը (Բնագիր Գ) թեև ԺԾ դարում և կամ ավելի ուշ է կազմվել, բայց մենք, խափտելով ժամանակագրությունը, նրա մասին այստեղ ենք խոսում, որովհետև դեռևս շատ վաղ ժամանակներից մեր մատենագիրների մոտ հիշատակություններ և ակնարկներ կան արտաքին հեղինակների, արտաքին գիտությունների, արտաքին գրքայի մասին: Մովսես Սորենացուն կամ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի ներածության մեջ արտաքին են համարվում այն հեղինակները, որոնք «զաշխարհագրութիւն լարմարեցին ի ճանապարհորդութենէ և ի նաւարկութենէ, և ստուգեցին յերկրաչափութենէ. և ինքն երկրաչափութիւնն գաւա լաստեղաբաշխութենէ»⁵: Այստեղից երևում է, որ արտաքին գիտություններ էին անվանվում աշխարհագրությունը, երկրաչափությունը և աստղագիտությունը: ԺԳ դարում Գիրական Դանձակեցին խոսելով Օվսերիոս Գեսարեցու մասին, ասում էր, որ նա իր ժամանակագրությունը գրել է «սկսեալ ի նախնոյն Ադամայ, զիստական անուանս նահապետացն, զոր գրեցին արտաքինքն, համեմատելով ընդ աստուածայնոց արանց պատմութիւնս»⁶: Բացահայտ է, որ

¹ Հմմտ. «Անկանոն գիրք չին Կտակարանաց, հրատ. Ս. Հովսեփյանց, Վենետիկ, 1806: Բ. Մարգիոյան, «Ուսումնասիրութիւնը չին Կտակարանի անվուեր գրոց վրայ», Վենետիկ, 1895:

² Բնագրի վերջում ասվում է. «Ձայս ես և Անանէ գրեցար ի վիճի քաղաքի և այլն: Ազատուցված է, որ այս հիշատակագրությունը գտականում է ոչ թե Մխիթար Այրիվանեցուն, այլ բնագրի հեղինակին, և «Անանէ»-ն Անանիա Դամասկացին է. М. Тер-Мовсесян, «История перевода Библии на армянский язык», стр. 242 Գ. Հովսեփյան, «Քաղաքիւնք կամ Գուշանք հայոց պատմութեան մէջ», մասն Բ, Երևան, 1944, էջ 111-112:

³ Գ. Հովսեփյան, «Քաղաքիւնք կամ Գուշանք հայոց պատմութեան մէջ», մասն Բ, էջ 112:

⁴ М. Тер-Мовсесян, «История перевода Библии на армянский язык», стр. 262.

⁵ Ա. Չալոյան, «Գաղմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայո և այլն, Վենետիկ, 1878, էջ 269:

⁶ «Մարոյ երեք մերոյ Մովսէթի Քարենացոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1805, էջ 305:

⁷ «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ կամոսոս պատմութիւն» և այլն, էջ 21:

այստեղ արժանիք էն համարվում պատմական այն աղբյուրները, որոնք դուրս են Աստվածաշունչ մատյանից և եկեղեցական մատենագրութունից: Երևանի Պետական Մատենադարանի № 1710 ձեռագրում, որը ժԳ դարում է արտադրվել և իմաստասիրական նյութերի ժողովածու է, մի երկրորդ գրչի կողմից նշվում է, թե արժանիքն գիտություններ էին կոչվում քերականությունն ու փիլիսոփայությունը և թե այդ առարկաներին վերաբերող գրքերի համար գոյություն ունեւր ընդունված կարգ: Նա գրում է. «Բնական կարգն արտաքին գրոցս այս է. նախ Գերականն և ապա Սահմանցն և Ամենայն շար տանջելին, ապա՝ Պորփիրն, և վկնի՝ Ստորագութիւնցն, և ապա՝ Պերի արմենիասն, և ապա՝ Աշխարհացն, և վկնի՝ Առաքինութեանցն» (էջ 188բ): Եվ հետո գրիչն ավելացնում է, որ եթե այդ կարգը խախտվում է, ինչպես խախտվել է ալլալ ձեռագրում, դա սոցիոլոգիան արդունք է. «Ե՛սկ ասա, որ զհետ Պորփիրիս Աշխարհացս է և Առաքինութեանցս, կա՛մ ի սոցիոլոգիան է, կա՛մ լաւրիանիէն, և կա՛մ լերկուցն» (անդ): Այս կարգը գասսավանդման համար էր: Նույն կարգն էր էջմիածնի ուսումնարանում ժէ դարում, երբ Մեղրիսեթ Վժանցիին էր գասսավանդում արժանիքն գիտությունները, որոնց թվին էր պատկանում և տոմարագիտությունը: Այդ մասին Առաքել Դավիթեանցին է գրում. «Նախ զԳերականութիւնն դաս առին, վկնի նորա զՍահմանցն սկսան, և ապա զՊորփիրն, զՍտորագութիւն, զՊերիարմենիասն, զԱշխարհացն, զԳովելին (այսինքն՝ զԱռաքինութեանցն). զվկնի սոցա ամենեցուն գամենայն ազգաց տօմարսն»¹: Այսպիսով արժանիքն տեղումն էր նշվում գիտության ու գրականության մեջ այն ամենը, որ դուրս էր կրոնական կամ եկեղեցական գիտության ու գրականության շրջանակից, կրոնականն ու եկեղեցականը համարելով որպես ներքին (ներսի, ընտանի), թեև վերջին տեղումնը հազվադեպ է պատահում, ինչպես ժԳ դարի մի հիշատակարանում, որտեղ ասվում է, թե Գրիգոր Տաթևացիին Տաթևի համալսարանում ուսուցում էր «զննքին և զարտաքին գրեանս»²: Մեր հրատարակած ցուցակը թվարկում է մի շարք փիլիսոփայական ու քերականական երկեր ու նրանց մասին մեկնություններ, որոնց շարքում Դավիթ փիլիսոփայի «Բարձրացուցէ՞ք»-ի հիշատակումն ըստ երեւոյթին հետագայում կատարված մուծում է:

ԺԳ դարում հայկական մատենագիտության պատմության մեջ երևան են գալիս երկու նոր տեղումներ, որոնք կապվում են գրականության տեսակավորման հարցում մի նոր հասկացողության հետ: Խոսքը լայն և նուրբ անվանված գրքերի մասին է: Գրականության նման բաժանման հասկացողությանն առաջին անգամ պատահում ենք Գրիգոր Արասյանի կազմած «Գիրք պառնասաց» երկում, որն իր ժամանակի մատենագիտական աշխատանքի մի իսկական գլուխ-գործոց է և որի հնագույն օրինակը Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 1879 ձեռագիրն է: Նրա լրիվ խորագիրը հետևյալն է. «Պատմա լայն և նուրբ գրեանց, առեալ ի նարցն սրբոց և ի վարդապետաց, և ի մի նաւաչեալ և նոգացեալ մեծ բարուճապետից Գրիգորի, օրգոյ Արասայ»³:

¹ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւիթեանց, Վազարշապատ, 1890, էջ 890:

² Լ. Ս. Խաչիկյան, «Գլուխորայն համալսարանը և նրա սաների ավարտական ատենախոսութիւնները», Երևանի Պետական Համալսարանի Գիտական Աշխատութիւններ, հ. ԻԳ, Երևան, 1916, էջ 428:

³ Երևանի Պետ. Մատենադարանի սույն № 1879 ձեռագիրը սկզբնաղբի չէ, բայց ընդօրինակությունը (եզրինակին ժամանակակից է, աջման չըջանի երկու սարքեր ձեռ գրչութեամբ նրա գրիչն է՝ «մե Մովսէս» (էջ 220 և 280բ) և առաջին ստացողը՝ «մե Գերսամ վարդապետ» (էջ 281բ և 354ա): Հետագայում, ժԳ դարի վերջերին և կամ ժԳ-ի սկզբներին, այս ձեռագիր երկրորդ ստացողն է եղել Խաչատուր Կելանցիին, որն իր ձեռքով թողել է մի քանի հիշատակագրություններ (էջ 3ա, 11ա, 10ա, 42բ, 43բ, 130բ, 166բ, 170ա, և այլն): Ձեռագրի զննությունից պարզվում է, որ այն Խաչատուր Կելանցու ձեռքն է անցել քայքայված, միջին ու վերջին օրոշ թերթերի պահպանման, իսկ առաջին թերթը նույնպես կորած, բայց մի ուրիշի կողմից նորից գրված վերակազմ: Խաչատուր Կելանցիին «Գիրք պատմաբան»-ի մի ուրիշ օրինակի հիման վրա իր ձեռքով ավելացրել է գրքի վերնագիրը («Պատմա լայն և նուրբ գրեանց» և այլն, էջ 3ա) և, համեմատելով օրոշի ընդգրքը, կատարել է մի շարք ուղղումներ ու լրացումներ (օրինակ՝ էջ 186ա, 166բ, 213ա, 314ա, 314բ, 322ա, և այլն): Մեծ ձեռագրի է ծագում Կելանցու Մեծթաւայն Մատենադարանի № 47 ձեռագիր

Գրիգոր Արասյանի կազմած Գիրք պատմաբանաց-ը խոշոր երևույթ է հայ մատենագիտութեան պատմութեան մեջ¹։ Գրիգոր Արասյանը Սանահինի վանքի առաջնորդն էր 1816 թվականից սկսած, ըստ երևույթին մինչև 20-ական թվականների սկզբները. և հավանաբար այս շրջանում է, որ նա ալարտել է Եփրք պատմաբանաց-ի վերջնական ձևավորումը՝ մի որոշակի ծրագրի համաձայն ընդգրկելով մատենագրական մի շարք հայտնի գործեր։ Եփրք պատմաբանաց-ի մատենագիտական բնույթ ունենալը չի վրիպել բանասերների ուշադրությունից։ Զ. Տաշյանն այդ գործը բնութագրել է որպես «մատենախօսութիւն մ'իւր ժամանակին տեսութեանց համաձայն» Ս. Գրոց և կենդեցալ գլխաւոր վարդապետաց գրութեանց վրայ, մեծաւ մասամբ որչափ ծանօթ էին հեղինակին հայերէն թարգմանութեամբ²։ Ն. Ակինյանը նույնպես նշում է, որ Եփրք պատմաբանաց-ը կազմված է հատուկ ծրագրով, այն է՝ «ուսումնասիրել գրքի պատմութիւնը»։ Իրոք՝ Գրիգոր Արասյանն ինքն էլ իր առաջաբանում այդ աշխատանքը համարում է «գիտութիւն գրոց» (էջ 3ա), այսինքն՝ մասնագիտութիւն։

Եփրք պատմաբանաց-ը ծավալուն ու լուրջ ձեռնարկութիւն էր, բաղկացած 106 ընդարձակ հոդվածներից (376 թերթ՝ վերջից թերի վիճակում)։ Նրանում մատենագիտական մշակման առարկա են դարձել մի շարք երկեր՝ երեք խմբավորումներով. Ա. Հին Կտակարանի գրքեր (էջ 3ա—143ա). Բ. Եկեղեցական մատենագիրների գործեր և արտաքին գրքեր (էջ 143ա—286բ). Գ. Նոր Կտակարանի գրքեր (էջ 286բ—376բ, թերի)։ Քե ինչո՞ւ է միջին տեղը հատկացված կենդեցական մատենագրութեանն ու արտաքին գրքերին՝ զժվար է ասել։ Միայն պարզ է, որ այս երեք խմբերը կամ բաժինները որոշակիորեն սահմանազատված են։ Բաժիններում գրքերին հատկացված է պատմական և արամարանական որոշ հաջորդականութիւն, ընդ որում եթե գրքերի հեղինակները հայտնի են՝ միևնույն հեղինակի գործերը զասավորված են միասնաբար։ Հասկանալի է, որ Ա և Գ բաժիններում ընդգրկված են Հին և Նոր Կտակարանների գրքեր, բայց ավելորդ չի լինի ներկայացնել Բ բաժնի ընդգրկման հետևյալ ամփոփ պատկերը.

1. Փիլոն Երբայեցու գործերը՝ 7 գիրք։
2. Գրիգոր Նազիանզացու գործերը՝ 4 գիրք (բաղկացած 46 ճառերից, որոնցից ամեն մեկն առանձին աշխատութիւն է, ուստի ընդամենը 46 միավոր)։
3. Գրիգոր Նյուսացու գործերը՝ 7 գիրք։
4. Բարսեղ Կեսարացու գործերը՝ 3 գիրք (որոնցից առաջինը բաղկացած է 33 ճառերից, ուստի ընդամենը 36 միավոր)։
5. Եվազր Գոնտացու գործերը՝ 4 ճառ։
6. Դիոնեսիոս Արիսպպացու ինքնակենսագրութիւնը։
7. Դավիթ Իլիլիսոփալի գործերը՝ 3 գիրք³։

Այսպիսով՝ Բ բաժնում ընդգրկված են կենդեցական մատենագիրների գործերից և արտաքին գրքերից 103 առում կամ միավոր։ Սրանց վրա ավելացնելով Ա բաժնում ընդգրկված 34 (կամ 35) գրքերը և Գ բաժնում ընդգրկված 28 գրքերը, կունենանք ընդամենը 164 (կամ 165) առում կամ միավոր։ որոնց նվիրված նկարագրական հոդվածների ընդհանուր թիվը

¹ Եփրք պատմաբանաց-ի մասին տես Մ. Կոր-Մոսեսյան, «История перевода Библии на армянский язык», стр. 225—238. Ն. Ակինյան, «Մատենագրական նեոպատմութիւններ», հ. Ա, Վիեննա, 1922, էջ 1—86՝ «Ներածութիւն»-ի Գիրք պատմաբանաց։

² Հեռեւայ Կրտ. մեջ. Զ. Գոթբերգյան, «Սրբազան պատարզամասոյցը հայոց», Վիեննա, 1897, (չ 176)։

³ Ն. Ակինյան, «Մատենագրական նեոպատմութիւններ», հ. Ա, էջ 131։

⁴ Կարելի է ենթադրել, որ սկզբում այս երեք բաժիններից յարաբանչաբար զանգել է առանձին տեղերի կամ կատարների մեջ և զրա նեոպատմութեան ընդգրկման ժամանակ զրանց հաջորդականութիւնը իրավամբ խախտել է։

⁵ Սովորական չփոփոխմամբ ասում են, թե շէր մեծն Դավիթ փիլիսոփայ ազգու ի շարքայ ի ներթեւ գեղջէ, աշակերտ Մովսէսի Գերգոզի, ի ժամանակս Վահանայ սրբույ Մազեոսի սրբույ Վարդանայ, և ի ժամանակս Յովհաննու Մանգաղուչույ (էջ 286ա)։ Նրան վերագրված 3 գրքերն են՝ Թարծրացուցեթ, Սանճանաց գիրք և Թերական։

«Գիրք պատմառաց»-ում, ինչպես ասացինք, 196 է: Եթե հողվածների թիվը, նկարագրված գրքերի թվի համեմատությամբ, ավելի է, պատճառն այն է, որ հաճախ, և հատկապես Ա և Գ բաժիններում, այս կամ այն գրքին նվիրված են ոչ թե մեկ, այլ երկու կամ երեք հողվածներ, տարբեր հեղինակների գրչից. պատահում է նույնիսկ մինչև հինգ հողված: Բացի դրանից՝ երբեմն առանձին հողված է նվիրված նաև այս կամ այն մատենագրի կյանքին ու գրական գործունեությանը՝ ընդհանրապես, անկախ նրա լուրագանչուր երկի մասին առանձին խոսելուց: Գրքերին նվիրված հողվածները խոսում են այն մասին, թե ե՛րբ, ի՛նչ առիթով և ի՛նչ անհրաժեշտությամբ հետևանքով է շարադրված տվյալ երկը, համառոտակի անդրադառնում են նրանում արժարժված տեսական հարցերին. մի խոսքով՝ տալիս են նրա բովանդակությունն ու վերլուծությունը:

Գրիգոր Արասյանի կազմած այս աշխատությունը «Գիրք պատմառաց» է կոչվում նրա համար, որ այնտեղ դետեղված հողվածները բոլորն էլ խորագրված են՝ «Պատմառ այս ինչ գրոց», «Սկիզբն և պատմառ այն ինչ գրոց», և այլն:

«Գիրք պատմառաց»-ի Ա և Գ բաժինների նյութերը բացառապես ցաղված են՝ օտար և չալ հեղինակավոր մատենագիրների երկերից, բայց Բ բաժնի նյութերը, ինչպես երևում է, ժամանակակիցների գրչի արդյունք են: «Գիրք պատմառաց»-ը հավաքական աշխատանքի պատու է: Եթե նրա վերջնական խմբագրումը կամ կազմումը տեղի է ունեցել Գրիգոր Արասյանի ձեռքով ժ՞ր դարի 10-ական թվականներին, պետք է ասել, որ նյութերի նախապատրաստումը, ժամանակի հայտնի դեմքերի գործակցությամբ, կատարվել էր նախորդող ժամանակաշրջանում, սկսած դեռևս ժ՞ր դարի երկրորդ կեսից, հատկապես նրա վերջին երեք տասնամյակներում, երբ չլուսխալին Հայաստանում գրական-գիտական շարժում կար անցյալի մատենագրական ժառանգությունն ուսումնասիրելու:

Հավանաբար Գրիգոր Արասյանն ինքն է գրել անանուն հողվածների մի մասը, բայց համեմատյալ դեպս ոչ բոլորը. որովհետև տարբեր հողվածների մեջ որոշ տեղեկություններ կրկնվում են: Նրա անմիջական աշխատակիցներն են եզել Դավիթ Քոբայրեցին և Մխիթար Գոշը, որոնցից երկրորդի անունը երևում է միայն մեկ անգամ՝ Փիլոն Երբայրեցու «Յաղագս նախախնամութեան» գրքին նվիրված մի հողվածի վերնագրում: Իսկ Քոբայրեցու անունը երևում է Փիլոնի, Գրիգոր Նազիանզացու և Բարսեղ Կեսարացու գործերին նվիրված մի շարք հողվածների ճակատում: Պետ. Մատենադարանում պահված անտիպ նյութերի ուսումնասիրության հիման վրա կարելի է ասել, որ «Գիրք պատմառաց»-ում Քոբայրեցու հեղինակությունն են նաև Գրիգոր Նազիանզացու մի շարք այլ ճառերի և ամենայն հավանականությամբ բոլոր ճառերի պատճառները, և որ այնտեղ բացահայտորեն երևում են ժ՞ր դարի երկրորդ կեսի հեղինակ Եղիա Ասորու գործերի ազդեցությունն ու հետքերը: «Գիրք պատմառաց»-ում չի երևում Քոբայրեցու ուսուցիչ Վարդան Հաղբատացու անունը, բայց նա ևս իր բաժինն ունի այս աշխատանքի մեջ: Պետ. Մատենադարանի № 437 ձեռագրում գտնվում է մի համառոտ աշխատություն, որի վերնագիրն է՝ «Պատմառք Նիսացոյ գրեցաց. զոր Վարդան վարդապետ սեղեկացեալ ի Ներսէս կոթողիկոսէ. և յաւրիճակի գրեալ զայս և է այսպէս»:

¹ Հմտ. Ն. Ակիւնյան, «Մատենագրական հետազոտություններ», հտ. Ա, էջ 89—90:
² Հմտ. ձեռագիր № 821՝ «Պատմառք Գրիգորի Աստուածաբանի գիւնցն [Եղիայի վարդապետի Ասոր-ւոյ], էջ 251ա—268բ: ձեռագիր № 1450՝ «Եղիայի ուղղափառի և իմաստասիրի Ասորոյ մեկնութիւն ճառից մէկ ճակատից Գրիգորի Աստուածաբանի», էջ 112ա—242ա: ձեռագիր № 8602՝ Գրիգոր Աստուածաբանի ճառերի մեկնություն, Դավիթ Քոբայրեցու խմբագրությամբ, էջ 1ա—272բ: Վերջինս Քոբայրեցու ինքնագիրն է, 1178 թվականից. ձեռագրի հիշատակարանն ամբողջությամբ հրատարակել է Վ. Ա. Հակոբյանը, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, հտ. գիտ., 1957, № 6, էջ 118—120: Այս հիշատակարանի առջին մասը տես նաև Ն. Ակիւնյանի մաս, «Մատենագրական հետազոտություններ», հտ. Ա, էջ 87—89:

«Գիրք պատմառաց»-ում (էջ 103ա) բռնացի կա նաև Եղիա Ասորու հետևյալ հիշատակագրությունը. «Քաւրեանէ իմաստաւէր սոաց տեսան Ներսէս՝ Ի բազմութիւն քաղաքին օ՛վ լըչեր»:

(էջ 116ա—116բ): Համեմատութիւնից պարզվում է, որ Քորայրեցին իր գրած հոգվածներից մի քանիսում ոգաագործել է այս նյութերը: Իսկ Վարդան Հաղբատացու միջոցով Եփրք պատմաագագ-ի պատմութիւնը կապվում է Կիլիկիայի մշակութային շարժման հետ, ներսես Շնորհալու անվան հետ, քանի որ, ինչպես Քորայրեցին է ասում Վարդանը հյուսիսային վարդապետների կողմից շնորհակալ էր մերձ ի սահման Ասորուց և Կիլիկիացուց և շուրջ ժամանակս ի սակս քննութեան զեզերնալ առ զրան մեծի իմաստնոյ տեսան ներսէսի Հայոց վերադատողի: Հավանարար նա էր բերել այնտեղից նաև Սղիա Ասորու գործերը: Մի խոսքով Եփրք պատմաագագ-ը, մատենագիտական աշխատանքի միջնադարյան այս հսկան, ԺԲ դարի վերջերում ու ԺԳ-ի սկզբներում առաջ էր եկել Մեծ Հայքի և Կիլիկյան Հայաստանի մտավորականութեան հավաքական աշխատանքով, մեր արևելյան և արեմտյան մշակութիւնների շրջմամբ:

Գալով լայն և ճուրր գրքերի հարցին՝ բանասերների մաս տարակարծութիւն չկա այն մասին, որ այստեղ լայն են անվանվում Հին և Նոր կտակարանների գրքերը. բայց մյուսների մասին կան տարբեր կարծիքներ, ըստ որոնց՝ ճուրր անվան տակ պետք է հասկանալ Եթովպարեի կամ հանձնարարելի գրքերը (Օգ. Կարեեր)¹, եղծվարիմաց և խրթին գրքերը (Ղ. Ալիշան)², Եփրիսոփայական գրքերը (Գ. Գատկանյան և Մ. Տեր-Մովսիսյան)³, Եւլքախոսական գրքերը (Ն. Ակիւնյան)⁴, տեսական, փիլիսոփայական գրքերը (Ա. Գ. Արբանամյան)⁵: Մենք նպատակ չունենալով քննարկել այդ կարծիքները՝ միայն կասեինք, որ ճուրր էին անվանվում եկեղեցական և արտաքին մատենագիրների գործերը, ինչպես ի հայտ է գալիս Եփրք պատմաագագ-ի Բ բաժնի բովանդակութիւնից: Այս կարծիքն ապացուցվում է ճուրր գրքերի այն երկու ցուցովներով, որ մենք հրատարակում ենք՝ Եփիւք ճուրր գրեանց (Բնագիր Գ) և Արեւաքին գրեանք, որ ի դաս մտանենց (Բնագիր Ե)⁶: Իմաստի տեսակետից ճիշտ է Ն. Ակիւնյանի կարծիքը, թէ ճուրր էին անվանվում այն գրքերը, որոնք Եփրութիւնն և խորին սեճ ունենն⁷: Դա համաձայն է Հովհաննես Սարկավագի անանուն կենսագրութեան ազած տեղեկութեան հետ, թէ նա Եարկանէր ի զիրս Նուրբս և զժուարայուրս⁸: Նուրր գրքերի հարցում մասնավորելով մեր խոսքը հիշյալ Եփիւք ճուրր գրեանց բնագրի վրա (Բնագիր Գ), որը նախ է Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութեան մեջ գտնվող ճուրր գրքերի ցուցակի⁹ հետ, պետք է ասել, որ բանասերները նրա հեղինակ համարում են Հովհաննես Սարկավագին, որովհետեւ ժամանակագրութեան մեջ ցուցակը հաջորդում է Սարկավագի Եվարգապոսիւնք գրաց սրբոց ցուցակին, առանց հարկի առնելու, որ նրբերի մեջ գտնվող Քերականը, Հերմեսը, Գորգիուրը, Արիսուսիւրը չլին լայնոյ Դամարիւն Ելլլլլ Ելլլլլ Ելլլլլ Ելլլլլ:

¹ Տես Դավթի Քորայրեցու Կիլիսոփայութեան, նշված նախորդ մտնթագրութեան մեջ:
² Aug. Carrière, „Une version arménienne de l’Histoire d’Assénoith“, *Nouveaux Mélanges Orientaux*, 1886, p. 478.
³ Ղ. Ալիշան, Եթովպիկ հայրենեաց հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1931, էջ 288:
⁴ „Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром, маршпетом Айриванским“, пер. К. Патмякова, С.-Петербург, 1869, стр. 362. М. Тер-Мовсисян, „История перевода Библии на армянский язык“, стр. 229.
⁵ Ն. Ակիւնյան, ԵՄատենագրական հետազոտութիւններ, հտ. Ա, էջ 10 և 33:
⁶ Ա. Գ. Արբանամյան, Եւլքախոսի իմաստների մատենագրութեանը, Երևան, 1936, էջ 111:
⁷ Այստեղ Արեւաքին գրեանքը խորագրեր ենթադրել է ուղիս, որ ցուցակն սկզբում միայն առաջին շորս կետերն էր պարունակում (Սահմանք, Գորգիուր, Արիսուսիւր և Քերական). եկեղեցական մատենագիրներէ զործերը հովանաբար հետազոտում են ավելացվել՝ Նուրր գրքերէ պատկերն ունենալու նպատակով, և այդ պատճառով էլ վերջում բոլորէ համառ նշվել է՝ Եփրքերն այս էն:
⁸ Ն. Ակիւնյան, ԵՄատենագրական հետազոտութիւններ, հտ. Ա, էջ 36 և 33:
⁹ Գորեցին Ա. կաթողիկոս (չոփեփյան), Եթովպիկոսը ձեռագրաց, հտ. Ա, Անթիլիաս, 1931, էջ 337: Այստեղ Եփրքը բառը տեղեկն չէ, այլ անվան է, ինչպես նախորդ եզրուարարութեւ բառը:
¹⁰ ԵՄխիթարայ Այրիվանեցու պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Գեորգիուր, 1867, էջ 33—36:

մեջ: Ն. Ալինյանը թեև նկատում է, որ այդ ցուցակում հետաքրքիր պահանջներ կան, — Եվագրի եւարիւրաւորք-ը և Գրուկ Դիագոցոսի Շահկապետ-ի մեկնութիւնը, որոնք ԺԳ դարի թարգմանութիւններ են, — բայց անպատեհութիւնը հարթում է՝ համարելով, որ Մխիթար Այրիվանեցին փոխած է Սարկաւագեան կարգադրութիւնը¹: Առեղծվածը լուծելու համար պէտք է ելնել նրանից, որ Եւարգադրութիւնը գրոց սրբոց-ի մէջ չէր մտնում ճուրք գրքերի ցուցակը: Այդ ցուցակը վերահրատարակելիս մենք օգտագործված Ա և Բ օրինակների հիման վրա գտանք, որ ցուցակը սկզբնապես եղբայրակազմի է եղել Արիստոսելի շնորհաբանաց գրքով²: մյուս կողմից տեսանք, որ նրա այս սկզբնական՝ հարադատ մասը լիովին ընթանում է Մխիթար Այրիվանեցու Ճառընտրում (Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռ. № 1500) եղած համապատասխան նյութերի հետ, հերթականութեամբ քալլ առ քալլ, ուստի կասկած չի մնում, որ այս ցուցակը Այրիվանեցին է կազմել Ճառընտրի հիման վրա. իսկ Ճառընտրում ո՛չ ճեմար գրեանք՝ անունը կա, ո՛չ էլ ցուցում այն մասին, թե ճուրք գրքերը Սարկաւագի կարգավորածներն են, և չէր էլ կարող լինել այդպիսի ցուցում, քանի որ նրանց մեջ հետաքրքիր պահանջներ նյութեր կան: Այրիվանեցին նուրբ գրքերն ինքն է հավաքել ու դասավորել Ճառընտրի մէջ և նրանց ցուցակն ինքն է կազմել: «Եւրոպացի գրեանք» արտահայտութիւնը՝ միայն Բիւրք Պատեմաքաց-ում ենք գտնում, բայց ճեմար գրեանք-ին Մխիթար Այրիվանեցուց հետո ևս հաճախ ենք տեսնում հաջորդ դարերում: Բավական է հիշատակել, որ ԺԵ դարում Սիմեոն Այրիվանեցին Եղիվարդի վանքում ուսուցում էր թղթագր և զարտաքին փոխտնօրինութիւն³, ԺԶ դարում Գրիգոր Կեսարացին իր աշակերտ Խաչատուր Կեսարացու կողմից ներբողվում էր որպէս պատմող նրբից և արտաքնոց⁴, և այլն:

Հայ մատենագրութեան մէջ հաճախ խոսք է լինում և վարդապետական գրքերի մասին: Որքան մեզ հայտնի է՝ միայն Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանն է գրադպել վարդապետական տերմինով: Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 177-ձեռագրում, որը ԺԳ դարում Մովսես Երզնկացու ձեռքով Սեպուհ լեռան Գրիգոր Լուսավորչի մենաստանում ընդօրինակված Աստվածաշունչ է, հետագայի՝ ԺԴ դարի գրչութեամբ գտնվում են երկու տնտեսն հիշատակարաններ, գրված նույն վանքում: Դրանցից առաջինում կարդում ենք. «Որ զգիրքս զԱստուածաշունչս և կամ զմեկններն և զմերբերն և զինչ վարդապետական գիրք կա խնայել դասասաց վարդապետի, փակեալ լիցի նմա դուռն արքայութեանն աստուծոյ, զի գրեանքդ վասն դասի ենք դրել ի դուռն Սուրբ Լուսաւորչիդ և այլն (էջ 12բ): Մեր կարծիքով հազիվ թե կարիք լիներ շեշտելու, որ այստեղ Վարդապետական գրեանքն անվան տակ հասկացվում են ուսումնական գրքեր, այսինքն՝ որ Աստվածաշունչը, մեկնութիւններն ու նրբերը, որոնք կային վանքի գրադարանում, վարդապետական (ուսումնական) գրքեր էին: Նույնն է ասում և մյուս հիշատա-

¹ Ն. Ալինյան, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հ. Ա, էջ 63: Մի կողմակի տեղեկութեան համաձայն՝ Ն. Ալինյանը մի ավելի նոր ուսումնասիրութեան մէջ («Մխիթար Այրիվանեցու նորագիւտ Յիշատակարանը», Աղստ, № 13, Բնիւթ, 1946, էջ 120—126) ասում է, որ Սարկաւագի Եւարգադրութիւնը ընդգրկում էին Եփեսոս լայն ու նաւթ կոչուած գրքերը, այսինքն Ս. Գրեթն ու Ս. Հարց գործերը, ժինչ Եւարգ, ԿճՄ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 183: Բայց հայտնի չէ, թե հասունը ինչու է Եւարգով կառուցուած:

² Եւարգի մնացած մասը, որ մենք անգտնում ենք Շահրուհակութիւն, Ժամանակագրութեան մէջ ակնհայտորէն մի կարկաստն է, ուրիշէ ձեռքից: Բավական է ուշագրութեան ասելու, որ նրա սկզբի մասի հեղինակը խնամքով նշել է ամեն մի գրքի զուգրութիւնը կամ մասերի քանակը, իսկ Շահրուհակութեան հեղինակն այդպիսի մանրէքով չի գրադպել: Դարձյալ՝ եթե ցուցակն ամբողջութեամբ մէկ հեղինակի գործ եղած լիներ, ապա Դավթի անունով հասած շեշտացու գիրքը գտածորդած կլինէր վերհում՝ ԺԳ դարում սակավին նույն համարով Դավթ Անկաթի Սահմանք իմաստասիրութեան գրքի հետ միասին, այնպէս, ինչպէս գտածորդած են մյուս մատենագիրների գործերը: Շահրուհակութիւնը բազմապէս է պատահական և անորոշ նյութերից:

³ Լ. Ս. Խաչիկյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 60:

⁴ Լ. Տեր-Նովանյանց, «Պատմութիւն Նոր Զուգայու, որ յԱսպահան», հ. Բ, Նոր-Ջուգա, 1881, էջ 22:

կարանք. ընդ զԱստուածաշունչս և կամ զայլ վարդապետական գրեանք, որ ի Սուրբ Լուսաւորիչս կա, լաղազս լաշաղանաց խնայէ՝ որ ի շուրջագա (sic) վանորհայլքդ դասատուն լինի, հիցի ընդ անիծիւքս և այլն (էջ 608ր—609ա)։ Բայց Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանն այստեղ տեսնելով ոչ թե երեք, այլ չորս տեսակի գրքեր, նրանցից վերջինն համարում է ռասալածարանական գրքերն։ Այս կարծիքի սխալ լինելը հաստատելու համար բայական է տեսնել միայն Վարդան Բաղիշեցու կազմած դրացուցակը՝ «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրզուլուս խորագրով, որի մեջ գրանցված են անխախտ ամեն տեսակի գրքեր՝ պատմագիրներ, արտաքին գրքեր, երկար, Բարվախոս, և այլն։ Դրանք Ամրդուլուս դասի համար օգտագործված գրքերն էին։

Անցնենք առաջ։ Եփրք պատճառացս-ի երևումը հայ գիտական գրականութիւն մեջ ոչ միայն մղում տվեց մատենագիտական հետազոտողական երկերի ուսուցանմանը, այլև ուղի հարթեց հայկական մատենագիտութիւնը՝ դուրս գալու նախորդ շրջանի բացառիկ կրօնականութիւնից և թևակոխելու գիտութիւն տարրեր բնագավառները։ Սթե մինչև այդ մատենագիտական աշխատանքները գրքի տեսակավորման գործին մոտենում էին լուկ կրօնական հայեցողութիւն և եկեղեցու զաղափարախոսութիւն զիրքերից, ապա սկսած ԺԳ դարից և հետագա դարերում, գրանք ընդգրկում են գիտական հետաքրքրութիւն հետզհետե ավելի լայն սահմաններ, զրականագիտական, պատմագիտական և այլ թեմաներ, որոնցով մատենագիտութիւնը զնում է դեպի աշխարհականացում։

Ժամանակագրական կարգով պալիս են նախ այն ցուցակները, որոնք զբաղվում են շարականադիր հեղինակների հարցով։ Ձեռագիր ու տպագիր Շարականաց-ների սկզբում հաճախ ենք պատահում ցուցակների, որոնք սկսվում են ընդր զծորանս հոգւոյն արքինն բառերով և նվիրված են այս հարցին։ Հետագոտելով այս խնդիրը բազմաթիվ ձեռագրերի օգնութիւնով մենք գտանք, որ նրանք թեև մանրամասնութիւնների մեջ բնագրական այլապատկերութիւններ ընդհանրապես շատ ունեն, սակայն բոլորը հիմնականում ներկայացնում են երեք խմբագրութիւններ և այդ ձևով էլ մենք հրատարակում ենք (Բնագիր ԻԱ), ցույց տալու համար բնագրի մշակութե ու զարգացումը։ Նրանցից առաջինը, որ Սարգիս Երեցի խմբագրութիւնն է ԺԳ դարում և հանդիսանում է սկզբնատիպ, խորագրված է՝ «Յուզագս որոյ, քե հին և նոյ շարականք և երգերն յումմէ՝ ասացան» (Բնագիր ԻԱ—ա)։ Այստեղ հաշվի են առնվել 28 հեղինակներ։ Երկրորդ խմբագրութիւնը, որ պատկանում է ԺԴ դարին և գտնվում է Գրիգոր Տաթևացու «Հարցմանց» գրքում, խորագրված է. «Վասն շարականաց քե ո՞վ որ է ասացեալ» (Բնագիր ԻԱ—բ)։ Այս խմբագրութիւնը նախորդից դուրս է թողել մի քանի անուններ և, ավելացնելով մի քանի նորեր, նրանց թիվը հասցրել է 20-ի։ Երրորդ խմբագրութիւնը, որ ԺԵ-ԺԶ դարերում է երևան եկել, անունն է և խորագիր չունի (Բնագիր ԻԱ—գ)։ Սա առաջացել է Գրիգոր Տաթևացու բնագրի հիման վրա և, սրբագրութիւն ու հավելումներով, հեղինակների թիվը հասցնում է 24-ի։ Մանրամասնութիւնների մեջ, իհարկե, ուրիշ տարբերութիւններ ես կան այս երեք խմբագրութիւնների միջև։ Մատենագիտական նույն թեմայով գրվել են նաև մի քանի չափածո երկեր, որոնցից մեկը կրում է Գրիգոր Տաթևացու նշանավոր աշակերտի անունը՝ «ՅԱսաքելէ Սիւնեաց վարդապետան շինեալ ոտանաւոր շարականաց արարողաց» (Բնագիր ԻԲ)։ Այս ոտանավորը տարեթիվ չունի, բայց պետք է գրված

¹ М. Тер-Мовсисян, «История перевода Библии на армянский язык», стр. 108—110 и 229. Հեղինակը չի նկատել, որ մեր նշած երկու հիշատակարանների զբնութիւնը տարբեր է Մովսիս Երզնկացու ձեռագրից։

² Արարատ, 1893, էջ 178—180։

³ Այս հարցի մասին տես Դ. Քաչալեց, «Հայոց կրօնական բանաստեղծութիւն», Լուսա, Քիֆլիս, 2 տարի, 1901, գիրք Ա, էջ 209—210. գիրք Բ, էջ 308—309։ Է. Մկրտչյան, «Շարականի յարկեցները», Քիլզան-դիս, 4. Գոլիս, ԺԶ տարի, 1906, № 2498 և 2500։ Նույն, «Շարականաբանութիւն։ Շարականի հեղինակները», Լոյս, 4. Գոլիս, ԺԱ տարի, 1908, էջ 686—691, 1008—1004, 1039—1038 և 1082—1085։

լինի ժ՛Դ դարի վերջերին կամ ժ՛Ծ-ի սկզբներին: Այնուհետև ունենց ժ՛Է դարի մի աշխատութուն՝ Ե՛ Տեր Ստեփաննոսէ զիտեպիսի քահանայէ ասացեալ սակաւ ռաճաւորս յաղագս շարակեաց քէ յումմէ՝ են երգեալս (Բնագիր ԻԳ), Լիզինակը Ստեփանոս Ձիք Ջուղայեցին է՛: Ըստ հիշատակարանի՝ գրութեան տարեթիջն է 1636: Ժ՛Է դարից ունենց մի ուրիշ հեղինակ ևս՝ Հակոբ Սսեցի՝, որը զրել է՝ «Ուսանաւոր վասն ցուցման յոյ գերգող շարակեացս յոգեալ ըստ նախագիծ տանց» (Բնագիր ԻԴ): Վերնագրի ցուցմունքին համապատասխան՝ ռաճաւորի տները սկզբնատառերը հողում են՝ «Յակոբ վարդապետ Սրսոց խընդդէ Յոհան էրէց»: Խնդրողը Ջիլթունի երեց Լոհանն է: Գրութեան ժամանակն է՝ 10 նոյ. 1643 թ.: Այս երեք բնագրերը, հատկապես Ձիք Ստեփանոսի և Հակոբ Սսեցու ռաճաւորները, նմանապես արժեքավոր են որպէս մատենագիտական գործեր: Նրանք բովանդակութեան տեսակետից միջին տեղն են գրավում վերոհիշյալ Բ (Գրիգոր Տաթևացու) և Գ (անանուն) խմբագրութիւնների միջև և օգնում են պատկերացնելու անցման գիծը:

Շարականագրութեան հարցին նվիրված մատենագիտական հիշյալ գործերը կապվում են հայ միջնադարյան գրականութեան պատմութեան հետ:

Գրականագիտական թեմաներ են ընդգրկում նաև մի ցանի ուրիշ երկեր, «Յայլ ուստեքի գտեալ գրեցաք» խորագիրը կրող բնագիրը (Բնագիր ԺԾ) նվիրված է եկեղեցական գրականութեան խնդիրներին: Այնտեղ հաշիվ են առնվել մի շարք հայկական և թարգմանական ստեղծագործութիւններ և սովոր թվով մեկնողական երկեր: Այս ցուցակն, անտարակույս, ծնունդ է առել Տաթևի դպրոցի շրջաններում, ժ՛Ծ դարում: Նրա կառուցման մեջ նկատվում են առնվազն երեք տարբեր ձևեր: «Վասն մեկնողաց աստուածաշունչ գրոց քէ ո՛վ ոք են արարեալս բնագիրը (Բնագիր ԺԷ), որ ժԱ—ԺԵ դարերի հայ մեկնիչներին է նվիրված, սկսվում է Անանիա Սանահնեցիով և, ժամանակագրական կարգով, վերջանում է Գեորգ Երզնկացիով: Այստեղ հայ մեկնիչների շարքում բացառաբար տեղ են գտել նաև Նանա Ասորին, Լովհան Ոսկեբերանը և Անդրեաս Կեսարացին: Անտարակույս ժ՛Ծ դարի գործ է: «Վասն Բամառօտողաց սուրբ գրոց» բնագիրը (Բնագիր ԺԸ) նվիրված է ժԱ—ԺԵ դարերի հայ մեկնիչներին, սկսելով, ժամանակագրական կարգով, Անանիա Սանահնեցուց և վերջանալով Մատթոս Ջուղայեցիով ու Առաքել-Սյունեցիով: Որպէս բացառութիւն՝ այս ցուցակում նույնպէս կան Նանա Ասորու և Լովհան Ոսկեբերանի անունները: Սա ևս պատկանում է Տաթևի դպրոցի շրջաններին և ժ՛Ծ դարին: Հաջորդ բնագիրը՝ «Գիտելի է զի ուրևասն մեկնիչ է աստուածաշունչ գրոց և ինն քաղուածու» (Բնագիր ԺԹ) նվիրված է Զ—ԺԵ դարերի մի շարք հայ մեկնիչներին, ժամանակագրական կարգով՝ Դավիթ Քերականից մինչև Առաքել Սյունեցին, որոնց շարքում հիշատակվում են նաև օտար մեկնիչներից Գրիգոր Նյուսացին, Նանա Ասորին, Անդրեաս և Արեթաս Կեսարացիները, Մեթոդիոս Պատարացին, Իրենեոսը, Որոգինեսը և Հիպոլիտոս Լոմալեցին: Բնագիրը կարող է կազմված լինել ժ՛Ծ դարում կամ ավելի ուշ: «Ո՛վ ոք են արարեալ զլուծմունես և քաղուածուս աստուածաշունչ գրոց» բնագիրը (Բնագիր ԺԲ), որ նվիրված է հիմնականում Գրիգոր Տաթևացու և նրա աշակերտներին՝ մեկնողական երկերին, ամենայն հավանականութեամբ կազմված է Տաթևի դպրոցի շրջաններում՝ ժ՛Ծ դարի վերջերում: Պետք է ասել, որ վերևում հիշատակված հինգ ցուցակները (Բնագրեր ԺԵ—ԺԹ), որոնք բովանդակութեամբ հարուստ են, շատ կետերով կապված են միմյանց հետ և լրացնում են իրար: Դրանց մանրամասն ուսումնասիրութիւնը անպայման կնպաստի հայ մատենագրութեան պատմութեան հետ կապված որոշ խնդիրներ պարզելու:

¹ Այս հեղինակի մասին տես Ն. Ակինյան, «Ստեփանոս Ձիք Ջուղայեցի՝ գրիչ, նկարիչ և սագապոց քահանայ (1609—1637)», Հանդէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 112—123: Է. Պյուրտյան, «Ստեփանոս Նազարեցի Ջուղայեցի», Բազմավեպ, 1948, էջ 9—15:

² Տագրագու Հակոբ Սսեցու մասին տես Ա. Մնացականյան, «Անտիպ էջեր միջնադարյան հայ պեղծագործի», Գիտական Նյութերի Ժողովածու (ԸՄՍՒ Միջնադարերի Սովետական Գիտական Զեռագրատուն-Մատենագարան), № 2, Երևան, 1960, էջ 103—105:

Իր բովանդակությամբ հայ մատենագրության պատմության հետ է կապվում նաև ԺԸ դարում Ղազար Զահկեցու կազմած ցուցակը (Բնագիր Զ), բայց սա ընդգրկում է ոչ թե միայն հայ մեկնիչներին, այլ հայ մատենագրության բոլոր հայտնի ներկայացուցիչներին՝ Ծ—ԺԸ դար, 48 անուն, ցույց տալով նրանցից լուրագրանչուրի գրական վաստակը: Սրա հետ կարելի է հիշատակել նաև մատենագրության այն հատվածը, որ խոսում է չորս հեղինակների մասին (Բնագիր Ի):

Իսկ հատկապես հայ պատմագիրներին են վերաբերում մատենագիտական ուրիշ լուրջ ցուցակներ, որոնցից մեկի հեղինակը Կիրակոս Գանձակեցին է (Բնագիր Է), մյուսինը՝ Մխիթար Այրիվանեցին (Բնագիր Ը), երկուսն էլ ԺԳ դարից, իսկ մի երրորդինը՝ զարմյալ Ղազար Զահկեցին (Բնագիր ԺԲ), ԺԸ դարից: Մնացածներն անանուն են: Այս ցուցակները բոլորն էլ սկսում են հին ժամանակներից և պատմագիրներին թվարկում հերթականորեն, երբեմն որոշ խախտումներով: ԵԱյս են պատմագիրը ամենայնսով (Բնագիր Թ) ժամանակով վերջին պատմագիրը Թովմա Մեծոփեցին է, ԺՍ դար: ԵՄանի պատմագրաց Հայոցք-ը (Բնագիր Ժ) 26 պատմագիրներ թվարկելուց հետո ավելացնում է. «Եւ այլ 36 պատմագիրք Հայոց, զորոց զանուանս չգիտեմ», որով հնարավոր չէ որոշել ցուցակի հորինման ժամանակը: ԵՈ՞րք են պատմագիրք Հայոցք-ը (Բնագիր ԺԱ) վերջում նշում է Երեմիա Չելեբիի դործերը, ԺԷ. դար: ԵՊատմագիրք Հայոցք-ը (Բնագիր ԺԲ) վերջում հիշելով Զաքարիա (Զաքեոս) Բանաքեցուն՝ հասցրելու է մինչև 1701 թվականը: Այս ցուցակի անանուն հեղինակից է նաև հաջորդը, որ նվիրված է ուրիշ լեզուներից թարգմանված պատմական երկերին՝ ԵԱյլ ևս զոն պատմագիրք քարգմանալք» (Բնագիր ԺԳ): Սա սկսելով Հովսեփոսից, Իրենեսոսից և Եվսեբիոս Կեսարացուց, թվարկում է մի շարք թարգմանական երկեր, որոնցից ժամանակով վերջինի համար նշված է 1711 թվականը: Սուլյն բնագրի վերջում ասվում է, որ «զհարկաւորացն բուն արկեալի վերուստ, յետ մարգեղութեան տեառն, կարգաւ իշարք, թէ՛ ի մերոց վարդապետաց պատմաբանեալք և թէ՛ լայլ լեզուացն ի մերս թարգմանեալք», որով տարակույս չի թուում, որ սա և նախորդ բնագիրը միևնույն հեղինակին են:

Մատենագիտական այս աշխատությունները վերաբերում են պատմության քննադատին: Թե ի՞նչ արժեքավոր արդյունքներ կարող է տալ բանասիրությանը պատմագիրների այս ցուցակների ուսումնասիրությունը՝ ցույց տվեց Երևանի Պետ. Մատենադաստի ղիտական աշխատակից Գ. Վ. Արզարյանի «Բանասիրական հետախուզումներ» աշխատությունը¹, որտեղ «Պատմագիրք Հայոց» խորագիրը կրող ցուցակի ուսումնասիրության հիման վրա բացահայտվում է Զաքեոս պատմիչի թյուրիմացությունը: Զաքեոսը հայ բանասիրությանը հայտնի է եղել որպես է դարի հեղինակ, որը «զբեւ է Եկեղեցական պատմություն» սկսած առաջալուծներից մինչև 700 թ.՝: «Պատմագիրք Հայոց»-ի ուսումնասիրությունից, սակայն, պարզվում է, որ է դարում գոյություն չեն ունեցել ո՛չ Զաքեոս պատմիչ, ո՛չ էլ «առաջալուծներից մինչև 700 թ.» ընդգրկող որևէ պատմություն, այլ խնդիրը վերաբերում է ԺԷ դարի հայտնի պատմիչ Զաքեոսին (Զաքարիա Բանաքեցուն), որը պատմագրել է «սկսեալ զկնի բանից Առաքելին [Դաւրիժեցուն] մինչև ՌժԾ թիւն»: Նույն «Պատմագիրք Հայոց» ցուցակում է պահպանվել նաև անցյալում Մաղաքիա Արեղային կամ Վարդան պատմիչին վերագրված «Պատմութիւն վասն ազգին Նևտողաց» երկի լուկական հեղինակի՝ Գրիգորի (Գրիգոր Այնեբցի, ԺԳ դար)

¹ Այս երկու բնագրերը միասին արգեն հրատարակվել են չորս անգամ. ա) Հեօր Այսուրյանի կողմից, Ազգարար, Մազրաս, 1793, էջ 188—193. բ) Գ. Գալեմարյանի կողմից. «Պատմութիւն հայ լրագրութեան», Կա. Ա, Վիեննա, 1899, էջ 203—210. գ) Ն. Ալեյնյանի կողմից, Հանգեւ Ամսօրեայ, 1952, էջ 98—99. դ) Նույնի կողմից, «Բնագրիչի զգրոցը», Վիեննա, 1953, էջ 294—308: Մեր հրատարակությունը հասարակ է Երևանի Պետ. Մատենադաստի № 2:71 և № 2:220 մեագիր օրինակների հիման վրա:

² Գ. Վ. Արզարյան, «Բանասիրական հետախուզումներ», Բաքեբր Մատենադաստի (ՀՄՍՍ Միևիտորների Մովսէսի կից Պետական Զեռագրասու. Մատենադաստի), № 4, Երևան, 1958, էջ 61—70:

³ Է. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», Կա. Բ, Երևան, 1915, էջ 103: Հմմտ. Գ. Ալեյան, «Հայագրասու», Վիեննա, 1901, մասն Ա, էջ 72:

անունը: Այս ցուցակների մեջ հետազոտութիւնն սպասող շատ բան կա, ինչպիսի անժանոթ պատմադիրների մի քանի անուններ՝ Հակոբ, Սաաի, Սարգիս, Դանիել (Բնագիր ԺԱ, §§ 20, 21 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29), և այլն. կամ պատմիչների դործեր, որոնք մեզ չեն հասել, օրինակ՝ Թորոսով (Թորոսովի) Թարգմանչի «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ հայրապետին» (Բնագիր ԺԲ, § 6), Հովհաննէս Կոզեռնի «Պատմագիրք, որ ինչ ի ժամանակս իւր» (անդ, § 31), և այլն: Մեր միջնադարյան մատենագիտները հաճախ պարզ սլաոկերացրել կամ սլաոկեր են այնպիսի հարցեր, որոնք այսօր դրադեցնում են մեր բանասերներին: Թե նշանավոր «Անանիոս Շիրակացու հեղինակութիւնն է՝ հայտնի է եղել ԺԸ դարի սկզբներին «Պատմագիրք Հայոց»-ի անանուն հեղինակին (Բնագիր ԺԲ, § 12): Այսպէս և՛ ընդհանրապէս Սրբնկացի մականունով կոչված և իրար հետ չգտնված Հովհաննէս Պուզի և Հովհաննէս Մործորեցու տարրեր անձնավորութիւններ լինելու խնդիրը հայտնի է եղել ԺԸ դարում Դազար Զահկեցուն (Բնագիր Զ, §§ 18 և 27): Այս բոլորը խոսում են այն մասին, որ մատենագիտական այս ցուցակները մեծ արժեք են ներկայացնում հայ բանասիրութիւն համար:

Մեր հրատարակած մատենագիտական նյութերի շարքն ավարտվում է մի բնագրով, որը պատմական յուրահաստով մի թեմայի է նվիրված: Դա ԺԸ դարում Գեարոս Զուղայեցի Մարտիրոսի կազմած ցուցակն է՝ «Ժողովոցն Հայոց պատմիչք բազումք են» (Բնագիր ԻԾ), որով հեղինակը հայոց ժողովների պատմութիւնն աղբյուրներն է նշում Մ. Զամչյանի գործածութիւն համար:

Անտարակույս հետզհետե կհայտնաբերվեն թեմատիկ բնույթ կրող նմանօրինակ ուրիշ նյութեր ևս, որոնք ավելի կհարստացնեն հայկական մատենագիտութիւնն միջնադարյան պատմութիւնը: Մատենագիտական բնագրեր ևս նաև այս կամ այն վանքի կամ անհատի սեփականութիւնը եղած գրքերի ցուցակները, ինչպէս են, օրինակ, Սաղմոսավանքի գրացուցակը՝ ԺԾ դարից¹, Ամրտուլի վանքի գրացուցակը՝ ԺԷ/ԺԸ դարից², ոմն գրասերի ունեցած գրքերի ցուցակը՝ ԺԵ դարից³, և ուրիշներ: Մենք պետք է հաշվի առնեինք նաև այսպիսի նյութերը, բայց մեր էջերի սղութիւնը թույլ չի տալիս ծախելու այդ ուղղութիւնը: Դա կարող է լինել և մի առանձին ուսումնասիրութիւնն առարկա՝ կողմած գրադարանների և ձեռագրերի պատմութիւնն հետ: Իսկ նախորդ էջերում մեր առաջ բերած ավելիների ամբողջութիւնը վկայում է, որ մատենագիտութիւնը, իրոք, իր պատմութիւնն ունեցել է Հայաստանում՝ եթե ոչ անպայման Ծ դարից, առնվազն Զ-ից մինչև ԺԸ դարը ներառյալ: Այնուհետև բացվում է հայկական մատենագիտութիւնն նոր շրջանը:

Ական ժԹ դարից, մինչև մեր օրերը, հայկական մատենագիտութիւնն գործը հետզհետե ստացավ որոշակի կերպարանք և մոտեցավ ժամանակակից գիտութիւնն մակարդակին: Տպագրութիւնը հրապարակ եկան մատենագրութիւնն և հայադիտութիւնն հետ ամբողջովին և կամ մասամբ կապված մի շարք մեծ ու փոքր երկեր, որոնցում կատարված մատենագիտական աշխատանքը կարելի է բաժանել, ըստ բնույթի, մի քանի խմբերի:

Ա խումբ.— Այս խմբին են պատկանում այն գործերը, որոնք ծրագրից եղել է դասավորել ու ներկայացնել հայ մատենագրութիւնն ինքնուրույն ու թարգմանական երկերը՝ ժամա-

¹ Հ. Ժամկոչյան, «Պատմութիւն վասն ազգին նեոպոստոլ» երկի հեղինակը, Երևանի Գեական Լամպարաբնի Գիտական Աշխատություններ. հա. ԻԳ, Երևան. 1940, էջ 307—368: Գ. Վ. Արզաբազյան, «Երևանի հետախուզումներ», էջ 72: Հմմտ. նաև Ն. Ավինյան, «Երբեք քահանայ Ավինյանի, պատմագիր Թաթարաց պատմութիւն», 1850—1856, Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 384—403:
² Յուս. Ենգուկաթ, Ս. էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք Ա, Վազարշապատ, 1913, էջ 107—169:
³ Արարատ, 1909, էջ 176—189:
⁴ Հ. Ս. Եսայեյան, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն Ա, էջ 308:

Նակագրական և կամ այլ կարգով, տպագիր և անտիպ՝ հավաստարարակաւ Այս կարգի և ընդհանրապէս ԺԹ դարի մատենագիտական աշխատանքների առաջին նմուշները 1835 և 1829 թթ. տպի է Ս. Սոմալյանը՝ իտալերեն լեզվով հրատարակած իր երկու հատորներով, որոնցից առաջինը նվիրված է Ե — ԺԷ դդ. հայկական թարգմանութուններին¹, իսկ երկրորդը՝ Դ — ԺԷ՝ դդ. հայ մատենագիրների գործերին²: Այս երկու աշխատութունները, հատկապէս երկրորդը, իրենց ընդարձակ ժամաւով կարող էին նույնիսկ համարվել հայ մատենագրութւան պատմութւան ուրվագծեր: Այնուհետև մատենագիտական նմանօրինակ գործեր են տպի 1853 թ. Ն. Դուալտը՝ անգլերեն լեզվով³, 1860 թվականից սկսած Գ. Գառնանյանը՝ Ֆրանսերեն⁴, առանբերեն⁵ և հայերեն⁶ լեզուներով, 1861/62 թթ. «Բարգմաղէպ»-ի մի անծանոթ աշխատակից (Գ. Զարբանալյան)⁷: 1880 թ. լույս տեսավ Գ. Զարբանալյանի հայանի «Մատենագարտն»-ը, որ նվիրված էր հայկական հին թարգմանութուններին: Վերջինս իր ժամանակի գիտութւան պահանջներին համապատասխանող արժեքավոր մի հրատարակութուն էր, որն իր բնապատկառում փոխարինող չի ունեցել մինչև այսօր: Այնքի քան 50 տարի հետո հրատարակ գալով Հովհ. Գեորգյանի «Հայ հին և միջնադարյան գրականութւան համառոտ բիրիտագրաֆիա»-ն⁸, որը միայն տպագիր նյութերի հիման վրա է կազմված, քննադատութամբ ընդունվեց սովետական մամուլի կողմից որպէս թերի և սխալաշատ աշխատութուն⁹: Այս խմբի ծրագիրն ընդգրկող մի շարք այլ հրատարակութուններ, ինչպէս Կ. Ֆ. Նոյմանի¹⁰ և Ստ. Նազարյանի¹¹ երկերը, որոնք Սոմալյանի հետևողութամբ են գրված, ինչպէս և Գ. Զարբանալյանի հայկական հին և նոր գրութւան հատորները¹² և ուրիշ նմաններ, որոնք արդեն լայնորեն հայ մատենագրութւան պատմութւան են նվիրված, մատենագիտական բնույթ չեն կրում:

Բ յօււմբ.— Այս խմբին են պատկանում այն գործերը, որոնց ծրագիրը եղել է գասսվարելու նկարագրելու առհասարակ հայերեն տպագիր գրքերը՝ հայկական տպագրութւան սկզբնավորութունից (Վենետիկ. 1618 թ.), և կամ՝ մի որոշ ժամանակաշրջանում լույս տեսած հա-

¹ P. S. Somal, «Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotte in armeno», Venezia, 1825.

² P. S. Somal, «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829.

³ H. G. O. Dwight, «Catalogue of all works known to exist in the armenian language, of a date earlier than the seventeenth century», *Journal of American Oriental Society*, New-York, vol. III, 1853, p. 241—288.

⁴ K. Patcanian, «Catalogue de la littérature arménienne, depuis le commencement du IV siècle jusque vers le milieu du XVII» (Tiré du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg, t. II, 1860).

⁵ К. П. Патканов, «Библиографический очерк армянской исторической литературы», С.-Петербург, 1879.

⁶ Գ. Գառնանյան, «Համառոտ տեսութիւն հայ պատմական գրականութեան», Փոքն, 1880, № 1, էջ 1—26: «Հայ պատմագիրների երկաթիքութեանց ցուցակը (Յուշկուած գրքի Գ. Գառնանյանի «Համառոտ տեսութիւն հայ պատմական գրականութեան» յօդուածին)», տեղ, հոգեւոր, էջ 3—40:

⁷ «Գառնիկի հայկական գրութեան», Բարգմաղէպ, 1861, էջ 31—32, 63—66, 90, 109—100, 101—102, 224, 203—204, 225—226, 227—228. 1862, էջ 32, 64, 90, 128, 160, 163, 224, 250, 268 և 320:

⁸ Գ. Զարբանալյան, «Մատենագարտն հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար Դ—ԺԳ)», Վենետիկ, 1880:

⁹ Հովհ. Գեորգյան, «Հայ հին և միջնադարյան գրականութւան համառոտ բիրիտագրաֆիա (V—XIX դար)», Երևան, 1961:

¹⁰ Արշ. Միքիթայան, «Ազգային Գրականութիւն», 1962, № 1 (78), էջ 88—101: — Արտ. Կարինյան, «Ազգային Գրար», 20 հոգ. 1962 թ., № 2 (800):

¹¹ C. F. Neumann, «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur», Leipzig, 1836.

¹² Ст. Назарян, «Беглый взгляд на историю гайканской литературы до конца 13 столетия», *Ученые Записки, издаваемые Императорским Казанским Университетом*, Казань, 1844, книжка I, стр. 46—85. Его же, «Обозрение истории гайканской письменности в новейшие времена», Казань, 1848.

¹³ Գ. Զարբանալյան, «Գառնութիւն հայերէն գրութեան», տ. Ա (հին մատենագրութիւն հայոց), Վենետիկ, 1863: Նույնի տ. Բ (նոր մատենագրութիւն), Վենետիկ 1870:

լերեն զրքերը Հայ տպագրութեան պատմութեան վերաբերյալ գոյութիւն ունեն ռուսացի-
 րութիւններ, որոնք ընդհանուր կերպով ներկայացնում են հայ տպագիր զրքի պատմութիւնը,
 ինչպես են Ա. Երիցյանի¹, Գ. Զարբանալլանի², Առլի³, Թեոդիկի⁴ և Գ. Լեոնյանի⁵ գործերը:
 Բայց զուտ մատենագիտական բնույթի առաջին զործը Գ. Զարբանալլանի «Հայկական մա-
 տենագիտութիւն»-ն⁶ էր, որը լույս տեսավ 1883 թ.: Այս աշխատութեան համար հիմք վերց-
 նելով ժամանակին Ի. Փափազլանի պատրաստած անտիպ ցուցակը, որն ընդգրկում էր մինչ-
 չև 1800-ական թվականները լույս տեսած զրքերը, Զարբանալլանը որոշ լրացումներով ալդ
 հասցրել է մինչև իր օրերը, օգտագործելով նաև թղթակցութեան միջոցով ուրիշների կողմից
 իրեն հաղորդած նյութեր, որոնցից շատերը, ըստ երևութիւն, եղել են անճիշտ: Այդպիսի
 սխալներ, ինչպես և սխառմի տեսակների ունեցած թերութիւնների, պատճառով Զարբա-
 նալլանի զործը ենթարկւի խիստ քննադատութեան: Զարբանալլանի հրատարակութիւնը
 պարբերական մամուլում աշխուժ հետաքրքրութիւն առաջ բերեց հայկական հին տպագրու-
 թիւնների հանդեպ: Այդ ուղղութեամբ բաւականին ակնառու գործ են կատարել Տ. Պալլանը⁷,
 որն ստորագրում էր նաև «Կապիտալ կեդժանուն»⁸, և ուրիշներ, որոնք զբաղվել են հնատիպ
 նոր զրքերի հայտնաբերմամբ և կամ ճշտումներով⁹, 1904 թվականից սկսել է պրակտիկ
 տպագրվել Ա. Ղազիկյանի «Հայկական նոր մատենագիտութիւն»-ը¹⁰, որն ընդգրկելու էր 1812
 թվականից սկսած հայերեն տպագիր բոլոր զրքերը և մասամբ նաև նյութեր պարբերական մա-
 մուլից: Իր ծավալով վիթխարի և բովանդակութեամբ աննախընթաց այս հրատարակու-

¹ Ա. Երիցյան, «Գաղմական տեսութիւն հայ տպագրութեան մինչև տասնիններորդ դարը», Փարս, 1881, № 4, էջ 1-32:

² Գ. Զարբանալլան, «Գաղմութիւն հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութեան էն մինչ առ մեզ», Վենետիկ, 1893:

³ Լեո, «Հայկական տպագրութիւն», հա. Ա-Բ, Թիֆլիս, 1901-1903:

⁴ Թեոդիկ, «Տիպ ու տառ», Կ. Պոլիս, 1912:

⁵ Գ. Լեոնյան, «Հայ գիրքը և տպագրութեան արվեստը», Երևան, 1949:

⁶ Գ. Զարբանալլան, «Հայկական մատենագիտութիւն: Այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիւտէն մինչև առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեան», Վենետիկ, 1883:

⁷ Արզում, Արևիք, 17, 31 և 32 հնդ. 1886 թ., № 3 և 6: Գ. Ազանյանց, Արձագանք, 1898, էջ 107-111:

⁸ Տ. Պալլան, «Հայ տպագրութեան ամենակին երախայրից մասը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1894, էջ 367-381: Նույն, «Հայերէն կին տպագրութիւնը», Արևիկեան Մամուլ, 1898, էջ 403-408, 444-458, 508-520, 559-573, 628-629, 680-688, 689-692. 1897, էջ 10-13, 42-48 և 207-210: Նույն, «Անյիշատակ տպագրութիւններ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1897, էջ 369-370: Նույն, «Անտիպ յիշատակաբաններ և անյիշատակ տպագրութիւններ», Բիւրակն, 1899, էջ 824-827. 1900, էջ 8-9: Նույն, «Գաղմութիւն եթն իմաստաբարոց մատենակին առջին տպագրութիւնը» 1898-ին», Հանդէս Ամսօրեայ, 1928, էջ 508:

⁹ Կապեա, «Ճուշտ կայերէն կին տպագրութեանց», Բանասեր, 1903, էջ 203-207. 1904, էջ 47-51. 1905, էջ 58-62, 106-116, 145-150, 280-286, 325-327. 1906, էջ 55-61:

¹⁰ Գ. Պազիկյան, «Հայ տպագրութեան նորագիւտ երախայրից», Հանդէս Ամսօրեայ, 1889, էջ 139-141: Նույն, «Հայ տպագրութեան ամենակին երախայրիցը», անդ, 1889, 209-212: Ս. Ալիշանյան, «Հայ տպագրութեան ամենակին երախայրից մասը», անդ, 1889, էջ 200-201: Ա. Տիրոյան, «Առաջին գար հայկական տպագրութեանց», Բազմավկայ, 1890, էջ 90-104: Գ. Պալմբոյրյան, «Հայ տպագրութեան երախայրից մասը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1890, էջ 161-163: Նույն, «Հայ տպագրութեան կին նմուշներ», անդ, 1894, էջ 361-363: Նույն, «1813-ի հայ տպագրի գիւտին պատմականը և նոր լուսատարութիւններ», անդ, 1913, էջ 709-718: Նույն, «Հարձակ, առաջին հայ տպագրութիւնը 1379-ին է», անդ, 1914, էջ 17-22: Վ. Թորգոմյան, «Անյիշատակ տպագրութիւններ», անդ, 1898, էջ 273-274. 1907, էջ 9-11: Ար. Վարդանյան, «Ճշտագրութեան 400-ամեակին աթիւ», անդ, 1913, էջ 307-309: Կարեւի և Վելյաշենի մեր օրերում Շ. Եսենզարյան, «Մատենագիտական նորութիւններ», Բազմեր Մատենագրարանի (ՀՄՄՍ Միութարներէ Մովետին կից Գեաղական Զեռագրատուն-Մատենագրարան), № 6, Երևան, 1908, էջ 428-436:

¹¹ Ա. Ղազիկյան, «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի», հա. Ա-Բ (Թերթ), Վենետիկ, 1899:

թյունը¹, որի նմանը մենք չենք ունեցել մինչև օրս, դժբախտաբար Յնաց անավարտ, որովհետև նրա ձեռագրի մնացած մասը կորավ առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում հայերի դեմ տեղի ունեցած հալածանքների ժամանակ, Հայերեն տպագրությունների հաշվառման համար հարուստ Նյութեր կան հայագիտությունը նվիրված մատենագիտական գործերի մեջ (տես Դ խումբ): Նյութեր են տալիս նաև գրադարանային ապագրված գրացուցակները (կատալոգներ), ինչպես նա՝ էջմիածնի վանքի², Մուկավալի Հազարյան ճեմարանի³, Քիֆլիսի ներսիսյան դպրոցի⁴, Ամատերզամի համալսարանի⁵, Հելսինկիի համալսարանի⁶, Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության⁷, Բաքվի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության⁸, Բախարեստի Հայ Մշակույթի Տան⁹, Ա. Խուդարաջյանի¹⁰, Գ. Ուրըջյանի¹¹ և Գ. Շրումպֆի¹² գրադարանների հայերեն գրքերի ցուցակները: Որպես մատենագիտական աշխատանք պետք է նշել և այն, որ մեր գիտական պարբերական մամուլը գովելի սովորություն միջոտ հրատարակել և հրատարակում է նոր լույս տեսած և խմբագրություններին առաջված հայերեն գրքերի պարբերական ցուցակները: Բացի այդ՝ պարբերական մամուլի գրախոսություն ու քննադատության բաժիններում նմանապես հավաքվել են մատենագիտական արժեքավոր տվյալները: Ընդհանրապես թույլատրելի չէ հաշվի առնել գրավաճառների և հրատարակությունների գրացուցակները, որոնք, առևտրական-օնկլամային բնույթ ունենալով, գրքի նկագրու-

¹ Ֆեւտտակներ տեսել՝ Հ. Առաքելյան, Մշակ, 1904, № 281— Հեռ, Մշակ, 1904, № 641— Հեռ, Մշակ, 1904, № 2141— Ա. Յոզանյան, Աճախ, 1904, № 4—3, էջ 90—91— Սուրճանդակ, 1904, № 1889— Արմենիա, 1904, № 401— Կ. Հ. Բամաջյան, Բաճախ, 1904, էջ 189— Քեղզի, Մանգուլի Նիքոս, 1904, № 1178— Մեկեղան, Ոստան, 1911, էջ 687—688:

² Каталог книгъ Эчмиадзинской библиотеки, изданный Броссе, экстраординарнымъ Академикомъ Санктпетербурга, 1840. Catalogue de la Bibliothéque d'Etchmiadzin, publié par M. Brosset, Académicien extraordinaire. Saint-Petersbourg, 1840.

³ „Catalogue des livres de la Bibliothéque fondamentale de l'Institut Lazareff des Langues Orientales“, Moscou, 1861. Հավելվածում՝ ժողով ազգային մասերից գրագրանի Հազարեան ճեմարանի Արևելեան Լեզուաց (էջ 13—44)։— „Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ. а) Библиотека Специальныхъ классовъ. б) Восточный отдѣлъ Фундаментальной библиотекы“, Москва, 1888.— „Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ. Приложение I. Библиотека Н. О. Эмина“, Москва, 1896.— „Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ. Приложение II. Библиотека Г. И. Кананова“, Москва, 1901.— „Каталогъ книгъ и рукописей библиотекъ Лазаревскаго Института Восточныхъ Языковъ. Приложение III. Списокъ книгъ и рукописей, поступившихъ с 1888 г. по 1-ое июля 1903 года“, Москва, 1904.

⁴ Մայր ցուցակ մասերից գրագրանի ներքեան հոգևոր գործի նյութ, Քիֆլիս, 1899:

⁵ F. Macler, „Les livres imprimés arméniens de la Bibliothéque de l'Université d'Amsterdam“, *Revue des Etudes Arméniennes*, t, VI, 1926, p. 71—143.

⁶ T. E. Eriksson, „Die armenische Büchersammlung der Universitätsbibliothek zu Helsinki“, Helsinki, 1956. (=Helsingfors Universitätsbibliotheks Skrifter. XXIV).

⁷ Չքացուցակ հայերեն գրքերի Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության գրագրանի, Քիֆլիս, 1910— Չքացուցակ Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության Եւլյու գրագրանի, Եւլյի, 1891:

⁸ Չքացուցակ բարձրագույնս նաստանայ Բազուայ Հայոց Մարգարեական Ընկերության գրագրանի, Բաքու, 1891: Նույնի հավելված № 1, Բաքու, 1894: Նույնի հավելված № 2, Բաքու, 1899: Նույնի հավելված № 3, Բաքու, 1900: Նույնի հավելված № 4, Բաքու, 1901— Չքացուցակ հայերեն գրքերի Բազուայ Հայոց Մարգարեական Ընկերության գրագրանի. Каталогъ армянскихъ книгъ Библиотеки Бакинскаго Арм. Человѣколюбиваго Общества“, Баку, 1912 г.

⁹ H. Dj. Siruni, „Сага Culturală Armeană. Donatiunea Novsep și Victoria Dudian. Dare de seamă și catalog“, București, 1944.

¹⁰ ժողով ապագրել և ձեռագիր գրոց նյութ ի մատենագրանի ներգործական իրերգականի տերութեան Աղեքսանդրի Խուդարաչեան, շարագանայ ըստ կարգի այրուհեանց, Ս. Գեաղարուզ, 1830:

¹¹ „Academia Română. Grigorie M. Butuciu (1840—1912). Testament- Biografie...Catalogul bibliotecii armenești“, București, 1914.

¹² M. Tcheraz, „The Schrumpl collection of armenian books“, London, 1893.

թյան տեսակետից ղուրկ են գիտական ճշգրտութիւնէից: Վստահելի են պաշտոնական հրատարակութիւնները, ինչպես են Երևանի Գետական Համալսարանի 1921—1941 թթ. հրատարակութիւնների ցուցակը¹ և 1921—1938 թթ. ընթացքում Վրաստանում լույս տեսած հայերեն գրքերի ցուցակը, որ հրատարակված է Վրացական ՍՍՌ Գետական Գրապալատի կողմից²: Այս երկրորդի շարունակութիւնը անհրաժեշտ է: Զգալի է նաև Աղբրեջանում և Սովետական Միութիւնն այլ վայրերում հայերեն լեզվով հրատարակված գրքերի մասին նմանօրինակ պաշտոնական հրատարակութիւնների անհրաժեշտութիւնը: Մեզ մոտ 1922 թ. կազմակերպվել է Հայկական ՍՍՌ Գետական Գրապալատը, որի վրա պարտականութիւն է դրվել հաշվի առնել և գրանցել Հայաստանի սահմաններում լույս տեսնող տպագիր ամբողջ արտադրանքը՝ այդ պարտականութիւնն իրականացնելով երկրի ապարանների և հրատարակչական կազմակերպութիւնների կողմից իրեն ուղարկվող պետական պարտադիր օրինակների հիման վրա: Գրապալատը 1936 թվականից սկսել է հրատարակել «Ճպագրութեան տարեգիր», որը հետագայում վերանվանվել է «Գրքի տարեգիր»: Այս հրատարակութիւնն սկզբում լույս էր տեսնում տարեկան մեկ անգամ, իսկ 1929 թվականից դարձել է եռամսյա, հետո՝ միամսյա, վերջում նորից եռամսյա, և այդպես էլ շարունակվում է մինչև այսօր: Այս պարբերական հրատարակութիւնը, պարզ է, չի ընդգրկել սովետական իշխանութեան առաջին տարիների ընթացքում լույս տեսած գրքերը, բայց Գրապալատը զբաղվում է և այդ գործով: Դեռևս 1937 թվականին արդեն ասվում էր, որ «Հայկական ՍՍՌ Գետական Գրապալատը հիմնականում ավարտել է սովետական իշխանութեան տարիներին լույս տեսած հայ տպագիր արտադրանքի ընդհանուր բերլիոգրաֆիայի ուղղութիւնը տարվող աշխատանքը, որը համապատասխան գիտական մշակումից և սխտեմամբումից հետո մոտակա մեկ-երկու տարվա ընթացքում կհրատարակվի առանձին պրակներով»: Իսկ Հայկական ՍՍՌ Ա. Մլասնիկյանի անվան Գետական Ռեսպուբլիկական Գրադարանում (նախկին Գետական Հանրային Գրադարան) 1958 թ. սեպտեմբերից եռանդուն աշխատանքներ են սկսվել հայ տպագիր գրքի լիակատար մատենագիտութիւն կազմելու ուղղութիւնը: Ի լրումն Գետական Գրապալատում կատարվող աշխատանքների՝ Ռեսպուբլիկական Գրադարանի խնդիրն է՝ կազմել ոչ միայն այդ նույն ժամանակաշրջանում Սովետական Միութեան մյուս երկրներում, այլև աշխարհի տարբեր մասերում լույս տեսած հայերեն գրքերի լիակատար մատենագիտութիւնը՝ հայկական տպագրութեան սկզբից մինչև մեր օրերը:

Գ խումբ.—Այս խմբին են պատկանում այն գործերը, որոնց ծրագիրը եղել է նկարագրիչ հայ պարբերական մամուլում լույս տեսած հոդվածները՝ ընդհանրապես, և կամ՝ մի որոշ ժամանակաշրջանում լույս տեսած հոդվածները: Հայ պարբերական մամուլի սկզբն է 1794 թվականը, երբ լույս տեսավ «Ազգարար» ամսագիրը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում: Հայ պարբերական մամուլի լիակատար պատմութիւնը գեռես չի գրված: Այդ ուղղութիւնը առաջին փորձը կատարել է Գ. Գալեմջյարյանը՝ ընդգրկելով 1794 թվականից սկսած համարյա ամբողջ ԺԹ դարը: Մեր օրերում Ա. Բ. Գարինյանը պատրաստել է հայ պարբերական մամուլի պատմական տեսութիւնը նվիրված ցնական եռահատոր մի ուսումնասիրութիւն, որի

¹ «Երևանի Գետական Համալսարանի 1921—1941 թթ. հրատարակութիւնների կատալոգ», Երևան, 1941:
² «Վրացական ՍՍՌ Գետական Գրապալատի Հայկական գրքեր Վրաստանում 1921—1938: Բերլիոգրաֆիա», Քրիլի-սի, 1941:
³ «Ճպագրութեան տարեգիր» միայն 1933 թ. կատարը Պաշտել է անտիպ:
⁴ Հատ. 4. Կատակիյանի, Կետայլ հրատարակութեան մեջ. Վ. Ն. Դեմիտով, «Ընդհանուր բերլիոգրաֆիա», Երևան, 1937, էջ 278—279:
⁵ Գ. Գալեմջյարյան, «Գոտմութիւն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչև մեր ժամանակը», Կ. Ա. Վիկնա, 1893: Հնդգրկում է 1794—1890 թվականները: Արտասովել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1897, էջ 39—40, 87—90, 73—74, 88—90, 118—120, 149—153, 160—163, 1838, էջ 87—82, 100—109, 109—189, 210—220, 1889, էջ 6—8, 87—89, 163—168, 185—187, 1890, էջ 216—218, 239—233—Գ. Գալեմջյարյան, «Գոտմութիւն հայ լրագրութեան 1890—էն մինչև մեր օրերը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1897, էջ 35—40, 110—118, 270—274 (շարունակելի):

գեո առաջին հատորն է միայն լույս տեսել՝ Լրատարակվել են նաև ավելի մասնակի ընդգրկում ունեցող գործեր՝ Մ. Գոտուրյանի¹ և ուրիշների աշխատություններ: Արժեքավոր հրատարակություն է 1704—1934 թթ. ընթացքում լույս տեսած հայերեն պարբերականների այն ցուցակը, որ կազմել է Գ. Լեոնյանը²: Անհրաժեշտ է լրացնել այս աշխատության ունեցած թերիները և վերահրատարակել այն՝ հասցնելով մինչև մեր օրերը: Նույնքան արժեքավոր գործ է Վիննալում գտնվող հայ պարբերականների այն ցուցակը, որ կազմել է Ռ. Կարապետյանը³: Այս բաղադրակալն վերաբերում են հայ պարբերական մամուլի պատմությանը: Պարբերական մամուլի մասնագիտության բուն առարկան պարբերականների բովանդակությունն է: Այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքների մեջ կարելի է նախ հիշատակել, որ Գ. Գալմաշյանն ու Մ. Գոտուրյանն իրենց վերոհիշյալ հրատարակություններում մասնագիտական տեղեկություններ հաղորդել են որոշ պարբերականներում բովանդակված նյութերի մասին: Բացի այդ՝ «Հանդես Ամսօրեայ»-ում և «Բազմավէպ»-ում միշտ էլ ուշադրության առարկա են եղել պարբերականների գիտական նյութերը, որոնք ընդհանրապես միախառնվել են մասնագիտական այլ կարգի տվյալների հետ, որպես հալագիտական տեղեկություններ (տես Դ խումբ), բայց երբեմն նաև կազմել են առանձին շարքեր: Այդպիսի աշխատություններ են Բ. Գալմաշյանի «Բովանդակությունն ազգային թերթերում» (կամ «Ազգային թերթերու բովանդակությունն էն քաղաածք»), որը լույս է տեսել «Հանդես Ամսօրեայ»-ում 1897 թվականից սկսած երկար ժամանակ և բավականին հետևողական աշխատություն էր՝ «Բազմավէպ»-ը 1897 թվականից սկսել է հրատարակել մասնագիտական այդպիսի անհեղինակ շարքեր, որոնք մեկը մյուսին էին հաջորդում, տարբեր խորագրերով, այսպես՝ «Պարունակությունն ազգային պարբերական թերթից», «Քաղաածք լողաածոց այլ և այլ թերթից», «Քաղաածոց ցանկ ազգային լրագրութեան», «Պարբերական ազգային լողաածոց», և այլն: Ավելի ուշ հանդիպում ենք, օրինակ, «Հանդեսարան հայ պարբերական թերթերում»⁴, նույն ամսագրի «Հանդես հանդիսից» բաժինը, որ մի ժամանակ ազգային, գրական ու գիտական լուրեր էր ամփոփում, 1899 թվականից դառնում է մասնագիտության ու մամուլի տեսության բաժին և այդպես էլ շարունակվում է մինչև այսօր: Վերոհիշյալները և մասնագիտական ուրիշ մանր երկեր⁵, որոնք հրատարակվել են անցյա-

¹ Ա. Բ. Կարենյան, «Անհրաժեշտ հայ պարբերական մամուլի պատմություն», Կո. Ա, Երևան, 1936:
² Մ. Գոտուրյան, «Եզրիդաստայ լրագրութեան քառասունմեայ պատմութիւնը (1893—1903)», Բազմավէպ, 1907, էջ 73—77:—Նույն, «Հայ մամուլը առան և էինք տարուն մէջ 1804—1909», Վենետիկ, 1909: Արտատպել է Բազմավէպ-ից, 1909, էջ 383—398, 413—428, 485—496 և 523—544:—Ն. Գ. Մըմբյան, «Ընդգրկութիւնը թուրքալայերուն մէջ 1840—1900», Արևիկան Մամուլ (Եռամսյա), 1909, էջ 3—20:
³ Գ. Լեոնյան, «Հայոց պարբերական մամուլը: Հիսկատար ցուցակ հայ լրագրութեան սկզբից մինչև, մեր օրերը (1704—1934)», Երևան, 1934: Ավելի վաղ հրատարակել էր՝ «Հայոց պարբերական մամուլը: Գտնածան տեսութիւն սկզբից մինչև մեր օրերը (1704—1894), ընդարձակ ծանօթութիւններով», Ալեքսանդրապոլ, 1896:
⁴ Ռ. Կարապետյան, «Հիսկատար ցուցակ հայերէն լրագրիներու, որոնք կը գտնուին Միտիթարեան Մասնագործներէն մէջ ի Վիննա, 1704—1921», Վիննա, 1924: Արտատպել է Հանդես Ամսօրեայ-ից, 1923, էջ 61—66, 719—720, 413—418, 408—513, 504—508, 688—673. 1923, էջ 90—95, 129—133, 285—289, 380—384 և 565—569:
⁵ Հանդէս Ամսօրեայ-ի 1897—1921 թթ. չափիկների վրա:
⁶ Բազմավէպ, 1897, էջ 48, 90, 144, 192, 240, 296, 332, 400, 466, 508, 564, 613. 1898, էջ 55—118, 118—119, 163—164, 211—216, 239—240, 316, 364, 412, 459—460:
⁷ Բազմավէպ, 1899, էջ 512, 539—560, 609. 1899, էջ 48, 90, 142—143:
⁸ Բազմավէպ, 1899 և 1900 թթ. չափիկների վրա:
⁹ Բազմավէպ, 1902 և 1903 թթ. չափիկների վրա:
¹⁰ Բազմավէպ, 1909, էջ 33—37: Ելած է «չարունակիկ», բայց չի չարունակվել:
¹¹ Օրինակ՝ «Հնդկանուր ցանկ նիթոց յիսնամեայ Բազմավէպաց Ա—Մ, 1843—1893», Վենետիկ, 1899:—Վ. Բունդուցյան (Վ. Գունդուցյան), «Հնդկանուր ցանկ խնդե Ամսօրեայ ուսումնաթերթի 25 տարիներուն (1867—1911)», Հանդէս Ամսօրեայ, 1912, էջ 370—384, 438—448, 500—513 և 566—576: Նույն, «Եթե անուանց և նիթոց (Հանդիսի 25 տարիներուն)», Երև, 1916, էջ 178—190 (չարունակիկ): Գյուլում վարդապետ, «Արարատի 20-ամեայ նիթերի ցանկ», Արարատ, 1918, էջ 181—190 (չարունակիկ): Վերջինի տեսակները լրիվ գտնվում է Օրինակի 9-ում: Մասնագործներում և սպասում է հրատարակության:

լում, արտասահմանյան հայ գիտնականների և գիտական հաստատությունների աշխատանքի արդյունքն են հանգիստանում: Մեզանում Հայկական ՍՍՌ Պետական Գրապալատը խոշոր աշխատանք է կատարել Հայաստանում լույս տեսնող հայ պարբերականների նյութերի մատենագիտություն կազմելու ուղղությամբ՝ պետական պարտադիր օրինակների հիման վրա: Գրապալատը 1938 թվականից սկսել է հրատարակել «Ժուռնալային հոդվածների տարեգիր», որը մինչև այսօր լույս է տեսնում տարեկան չորս անգամ, իսկ 1949 թվականից՝ նաև «Լրագրային հոդվածների տարեգիր», որը լույս է տեսնում տարեկան 12 անգամ: Զգալի է հայ պարբերական մամուլի նյութերի լիակատար մատենագիտություն ունենալու անհրաժեշտությունը: Այս տեսակետից կարելի էր ողջունելի ձեռնարկություն համարել Հովհ. Պետրոսյանի կողմից վերջին տարիներին հրատարակված «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա»-ն, բաղկացած երեք մեծածավալ հատորներից, որոնցից առաջինը ընդգրկում է 1794—1900 թթ. լույս տեսած պարբերականները¹, երկրորդը՝ 1900—1936 թթ. լույս տեսած պարբերականները² (բացառությամբ բոլշևիկյան և սովետական հայ մամուլի), իսկ երրորդը՝ 1902—1934 թթ. հայ բոլշևիկյան և սովետական պարբերականները³: Ճարակույս չկա, որ այդ հատորների երեքվան գալը երկարամյա համբերատար աշխատանք է պահանջել կազմողից, սակայն, ինչպես հայտնի է, այդ աշխատանքի արդյունքը սովետական մամուլում ենթարկվեց ամենախիստ քննադատության՝ անթիվ անճշտությունների, փաստական նյութի աղավաղումների, անձեռնհասության, անբարեխղճության և անպատասխանատվության մեղադրանքներով⁴, որոնց եզրակացությունն այն է, թե հրատարակված հատորները, որպես տեղեկատու աղբյուր, հեռու են գիտական ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ պահանջները լրացնելուց և թե հայ պարբերական մամուլի նյութերի լիակատար և ճշգրիտ մատենագիտություն ունենալու անհրաժեշտությունը միշտ էլ մնում է:

Դ ԽՈՒՄ. — Այս խմբին են պատկանում այն գործերը, որոնց ծրագիրը եղել է դասավորել ու նկարագրել հայերեն և օտար լեզուներով հրատարակված այն գրքերը, հայկական և օտար պարբերականներում լույս տեսած այն հոդվածները, որոնք հայագիտական բնույթ են կրում: Մատենագիտական այս կարգի գործերի մեջ ժամանակով առաջնությունն ընկնում է Մ. Միանսարյանի «Bibliographia Caucasica et Transcaucasica»-ին⁵, որը լույս տեսավ 1874—1876 թթ. և որի մեջ կովկասյան երկրների և ժողովուրդների շարքում Հայաստանին և հայերին վերաբերող բազմաթիվ հրատարակություններ են նշված հայերեն, ռուսերեն և եվրոպական լեզուներով: Իսկ 1890 թ. Կ. Նոյսնը հրատարակեց 1876—1886 թթ. եվրոպական լեզուներով հրատարակված հայագիտական հրատարակությունների ցուցակը⁶: «Հանդէս Ամսօրեայն» հրատարակման առաջին օրից մինչև այսօր հետամուտ է եղել հայագիտական մատենագիտություն կազմակերպելու: Նրա էջերում մատենագիտական աշխատանքներով

¹ Հովհ. Պետրոսյան, «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1794—1900)», առաջաբանով և ծանոթագրություններով, Երևան, 1936:

² Հովհ. Պետրոսյան, «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1900—1936)», առաջաբանով և ծանոթագրություններով, Երևան, 1937:

³ Հովհ. Պետրոսյան, «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա: Հայ բոլշևիկյան մամուլը 1902—1930 թթ. սովետական մամուլը 1930—1934 թթ.», Երևան, 1934:

⁴ Խ. Բարսեղյան, Պարտիական Կյանք, 1936, № 11, էջ 87—89: Ա. Բազմյան, Սովետական Վրաստան, 9 հոկտ. 1936 թ., № 238 (8235): Է. Խանգամալյան, Սովետական Գրականություն, 1938, № 6, էջ 155—156: С. Штукан, Коммунист. Ереван, 17 июля 1958 г., № 167 (7334):

⁵ М. Мянсаров, «Bibliographia Caucasica et Transcaucasica. Опыт справочного систематического каталога печатным сочинениям о Кавказе, Закавказьи и племенах, эти края населяющих». Т. I, отделы I и II, С.-Петербург, 1874—1876.

⁶ Կ. Նոյսն, «Եվրոպական լեզուներով գրված գրքեր և յօզուածներ առջը օտրուայ բնթացքում (1876—1896)», Հանդէս Գրականական և Պատմական, գիրք 9, 1890, Կազմված, էջ 1—16:

տասնամյակների ընթացքում հաջորդաբար հանգես են եկել և գալիս են Գ. Գալեմբարյունը¹, Գ. Ֆերհաթյանը², Մ. Հապոզյանը³, Ն. Ակինյանը⁴, Ս. Կոզյանը⁵, Գ. Տեր-Գոգոսյանը⁶, Ի. Աբրյանը⁷ և Վ. Ինզլիզյանը⁸: Այս աշխատանքների ամբողջության մեջ նկատում է միայն մեթոդական միջոցառումների բացակայությունը և ժամանակակից ընդդրված տեղեկությունից որոշ տարիների բացթողումը՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներից սկսած: Ս. Գարոնյանը 1900 թվականին նմուշներ հրատարակեց իր «Մատենախոսութիւն հայկական ըստ օտար լեզուաց» աշխատությունից⁹: Իր տեսակի մեջ ինքնատիպ ու հույսալից այդ գործը, որ դրքերի և հոդվածների մանրակրկիտ ուսումնասիրության վրա հիմնված անկախ ջանք է 28,000 նշաններ էր պարունակում, դժբախտաբար մնաց անտիպ՝ հեղինակի մահվամբ: Ամբողջական ժրգրով կազմված մատենագիտություններ էին նաև Կ. Կաստանյանցի «Հայագիտութիւնն Արևմտեան Եւրոպայում»¹⁰ և Ա. Սայմապլյանի «Bibliographie de l'Arménie»¹¹ երկերը: Նրանցից առաջինը հայագիտության պատմության հետ միասին տալիս էր եվրոպական լեզուներով

¹ Գ. Գալեմբարյան, «Ազգային հրատարակութիւնք 1887 տարւոյ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1888, էջ 22—23, 26—27, 62—63 և 127—128: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1888 տարւոյ», անդ, 1889, էջ 261—268: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1889 տարւոյ», անդ, 1890, էջ 180—181 և 257—258: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1890 տարւոյ», անդ, 1891, էջ 183—186 և 214—217: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1891 տարւոյ», անդ, 1892, էջ 208—211, 243—246, 272—273 և 339: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1892 տարւոյ», անդ, 1893, էջ 301—303, 346—348 և 368—369: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1893 տարւոյ», անդ, 1894, էջ 341—346 և 367—372: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1894 և 1895 տարիներու», անդ, 1896, էջ 184—186, 184—188, 216—249, 274—278, 311—314, 348—349 և 374—378: Նույն, «Ազգային հրատարակութիւնք 1896 տարւոյ», անդ, 1897, էջ 311—314, 348—348 և 370—374:

² Գ. Ֆերհաթյան, «Յուզակ եւրոպական-հայկական հրատարակութեանց 1890—1910», Հանդէս Ամսօրեայ, 1911, էջ 88—89, 131—138, 187—197, 316—320, 508—513, 701—704, 766—768. 1912, էջ 233—236, 318—320, 637—640, 692—704, 768—769. 1913, էջ 248—250, 316—320, 381—384, 447—448, 504—512, 703—704. 1914, էջ 61—64, 247—256, 272—284, 444—448, 566—576, 692—704, 748—760: Հրատարակիչ է նաև առանձին՝ Գ. Ֆերհաթյան, «Յուզակ հայագիտական հրատարակութեանց յԵւրոպա (1890—1910)», Վիեննա, 1910:

³ Մ. Հապոզյան, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ [1911 տարւոյ]», Հանդէս Ամսօրեայ, 1912, էջ 88—90 և 192—193:

⁴ Ն. Ակինյան, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ [1910—1912 տարիներու]», Հանդէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 163—163:

⁵ Ս. Կոզյան, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ 1921 տարւոյ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1922, էջ 66—66, 316—318, 409—413 և 508—509: Նույն, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ 1922 տարւոյ», անդ, 1923, էջ 80—89 և 279—281: Նույն, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ 1923 տարւոյ», անդ, 1923, էջ 274—277. 1924, էջ 184—189:

⁶ Գ. Տեր-Գոգոսյան, «Մատենագիտութիւն 1928 տարւոյ» (կամ «Մատենագիտական տեղեկութիւններ 1928 տարւոյն համար»), Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 370—376, 404—404, 624—622 և 738—740: Հնգգրկում է նաև որոշ հրատարակություններ նախորդ տարիներից:

⁷ Ի. Աբրյան, «Ծրասէրի տեղեկատու Յուզակ 1930 տարւոյ հայերէն և հայագիտական հրատարակութիւններու», Հանդէս Ամսօրեայ, 1931, էջ 688—676, 686—672, 717—736. 1932, էջ 241—236: Հրատարակիչ է նաև առանձին՝ «Ծրասէրի տեղեկատու Ա տարի 1930: Յուզակ հայերէն և հայագիտական հրատարակութիւններու, որոնք ուզարկուած են 'Հանդէս Ամսօրեայ'-ի խմբագրութեան», Վիեննա, 1931:

⁸ Վ. Ինզլիզյան, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ 1936 տարւոյն», Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 446—448. 1936, էջ 109—126: Նույն, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ 1935 տարւոյն», անդ, 1936, էջ 411—446: Նույն, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ (1936—1936)», անդ, 1936, էջ 267—278: Նույն, «Մատենագիտական տեղեկութիւններ 1936 տարւոյն», անդ, 1950, էջ 111—124 և 249—252:

⁹ Ս. Գարոնյան, «Bibliographia Armentacæ. Մատենախոսութիւն հայկական ըստ օտար լեզուաց», այն է՝ Յակ մեկնայն մատենից և յօգուածաց որք նառն յօտար լեզուս գհայոց և գհայկականաց ի սկզբանէ անտի մինչև յիլո 1800 տմին», Բահաւեր, 1800, էջ 83—96 և 174—180:

¹⁰ Կ. Կաստանյանց, «Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եւրոպայում: Համառոտ տեսութիւն և գրացուցակ», Թիֆլիս, 1910:

¹¹ A. Salmasian. «Bibliographie de l'Arménie», Paris, 1946.

լույս տեսած հայագիտական հրատարակությունների մի լավ մշակված ցուցակ, որի սպառու-
թյունը, սակայն, եղև է շատ անխնամ, իսկ երկրորդը գիտական օգտագործման համար
համարելի է սակավ պիտանի, որովհետև կազմված է մեծ մասամբ ոչ թե զրքերի ուղղակի
նկարագրության հիման վրա, այլ կողմնակի տեղեկությունների Մատենագիտական արժեքավոր,
բայց մասնակի, բնութի կրող գործերից պետք է հիշատակել Հայկական ՍՍՌ Գիտություն-
ների Ակադեմիայի հրատարակությունների մատենագիտությունը¹, Ն. Ճ. Սիրունու երկու
գործերը՝ 1920—1940 թթ. Ռուսիայում լույս տեսած հայագիտական հրատարակությունների
մատենագիտությունը² և 1936—1941 թթ. հայերեն և օտար լեզուներով լույս տեսած հայա-
գիտական հրատարակությունների ցուցակը³, Ն. Մ. Գինեայի մատենագիտական տեսությունը
հայագիտական 25 աշխատությունների մասին⁴ և այլն: Ավելացնենք, որ շեանդես Ամսօրհայ-ից
բացի նաև մեր մյուս բոլոր հանդեսները և հայագիտական պարբերականները (Երազմա-
վէպ, Արարատ, Սիոն) ԵՏԿԵԿԳԻՐ ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, Վատմա-Բա-
նասիրական Հանդես, «Revue des Etudes Arméniennes», «Bulletin Arménologique», և այլն)
ցննադատության բաժիններում և խմբագրությունների կողմից ստացված հրատարակու-
նների ցուցակներում մատենագիտական ճոխ տեղեկություններ են ամփոփում: Հայագիտական
մատենագիտության բաժին է կազմակերպում նաև Վատմա-Բանասիրական Հանդեսը:

Ե խումբ. — Այս խմբին է պատկանում ձեռագրերի մատենագիտությունը, այն է՝ դաս-
վորել և նկարագրել մատենադարաններում և կամ մասնավորների մոտ գտնվող հայերեն ձե-
ռագրերը՝ գիտական մի որոշ մեթոդով, այսինքն՝ կազմել ձեռագրացուցակներ (ԵՁԿԿԳԳԳԳ
ցուցակ-ներ), նաև դասավորել ու նկարագրել ձեռագրական նյութեր՝ մասնագիտական կամ
թեմատիկ ծրագրով, ինչպես և կազմել ձեռագրերի հիշատակարանների ժողովածուներ՝ առ-
վել կամ նվազ նկարագրական տեղեկություններ տալով այն ձեռագրերի մասին, որոնցից
քաղված են հիշատակարանները: Սակայն ձեռագրացուցակ (ԵՁԿԿԳԳԳԳ ցուցակ) հասկա-
ցողության ճշտումը վերահիշյալ իմաստով՝ մեզ մոտ հանդես է գալիս միայն 1880-ական և
90-ական թվականներից, երբ Ն. Քարամյանցի, Հ. Տաշյանի և ուրիշների կողմից սկսում են
մշակվել հայերեն ձեռագրերի գիտական նկարագրության որոշ ձևեր: Մինչև այդ՝ հայկական
ձեռագրացուցակների պատմությունը միակերպության գաղափար կամ առաջնորդող սկզբունք
չի ճանաչում: Մի տեղ գտնում ենք ձեռագրերի պարզ ցանկում կամ անվանական հիշատա-
կում, և կամ նաև ձեռագրերի թերթերի քանակի և նյութի (մագաղաթ, թղթ, և այլն)
նշում, մի այլ տեղ՝ ձեռագրերի բովանդակության նշում, և կամ՝ գրանցում ու թվարկում
այն ձեռագրերի, որոնք այսինչ բնագավառի նյութեր են պարունակում, մի ուրիշ տեղ՝ մի-
այն հիշատակարանների նշում, և շատ ավելի հաճախ՝ պատահական նախընտրությամբ այս
տեղեկություններից մի քանիսը իրար խառնված, և այլն: Ձեռագրերի նկարագրության նման-
որինակ աշխատանքներ հետագայում էլ են կատարվել և կատարվում են, բայց այդ բոլորն
իրենց թերություններով հանդերձ, հանդիսանում են հայկական ձեռագրացուցակների պատ-
մության մաս կազմող արժեքավոր գործեր, քանի որ նրանցում նկարագրված ձեռագրերից
շատերն արդեն կորած են: Մասնավորելով խոսքը հիշատակարանների ժողովածուների վրա,

¹ «Академия Наук Армянской ССР. Центральная библиотека. Библиография изданий Академии Наук Армянской ССР. Книги и статьи 1935—1949». Ереван, 1950.— «Академия Наук Армянской ССР. Центральная библиотека. Библиография изданий Армфана и Академии Наук Армянской ССР 1936—1956 гг.». Ереван, 1957.

² H. Dj. Siruni, „Bibliografia studiilor armonești din România 1920—1940“, București, 1940. (Extras din revista Archiva Românească, t. IV).

³ H. Dj. Siruni, „Vitrina cărților. Bibliografia cărților apărute între 1936—1941“, Anl. anuar de cultură armeană 1941, București, 1941, p. 498—501.

⁴ N. M. Ohinea, „Carcețind cărțile și periodicele“, Ibidem, p. 477—497.

որքան էլ մեր օրերում այդ հրատարակություններն արդեն ստացել են գիտական ուրույն նշանակություն՝ որպես պատմական աղբյուրների հրատարակություն, այնուամենայնիվ նրանք չեն դադարում վերջին հաշիվով ձեռագրացուցակների շարքին պատկանելուց: Ոչ ոք չի կարող տարակուսել, որ, օրինակ, Գ. Սրվանձտյանցի «Թորոս աղբար»-ում ձեռագրերի մասին ամփոփված տեղեկությունները, որոնք հիշատակարանների արտագրությունից այն կողմը չեն անցնում, ձեռագրացուցակներ են: Նույն մտեցմամբ պետք է դիտել նաև հիշատակարանների այժմ հրատարակվող ժողովածուները:

Հայկական ձեռագրացուցակների նախադասումությունը պատկանում է միջին դարերին, երբ վանական դրողարաններում և մասնավորների մոտ հավաքված գրչագիր մատյանների ցուցակներ էին կազմվում: ԺԹ և Ի դարերի ընթացքում ձեռագրերի ցուցակագրման գործը մեծ ծավալ է ստացել և մատենագիտության ընդհանուրում կատարված աշխատանքների մեջ ամենից արդյունավետն է եղել: Կազմվել և հրատարակվել են էջմիածնի հինավուրց մատենադարանի, Վիննայի, Վենետիկի, Երուսաղեմի, Մյունխենի, Փարիզի, Լոնդոնի և այլ վայրերի հայերեն ձեռագրերի ամբողջական և կամ մասնակի ցուցակները, որով գիտությունն այս կամ այն չափով մատչելի է դարձել մատենադարանների խորշերում մնացած հայերեն հազարավոր ձեռագրերի բովանդակությունը. իսկ Նոր-Ջուլայի, Ջմաաի, Օքսֆորդի, և մի շարք ուրիշ վայրերի հայերեն ձեռագրերի ցուցակները դեռ մնում են անտիպ: Լ. Մելիքսեթ-Քեկը 1939 թ. հրատարակեց հայերեն ձեռագրացուցակների մի ընդհանուր ցուցակ¹, որտեղ գրանցված է 84 անուն հրատարակություն, իսկ Հ. Ճ. Սիրունին՝ 1957 թ. նույնպիսի մի օրիշ ցուցակ², որտեղ գրանցված է 83 անուն հրատարակություն: Ձեռագրերի մատենագիտության գծով մինչև օրս տարված աշխատանքների պատկերը համեմատաբար լրիվ ունենալու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարել կազմել ձեռագրացուցակների մի ընդհանուր նոր ցուցակ՝ ընդգրկելով ԺԹ և Ի դարերի ընթացքում պատրաստված ապագիր և անտիպ ցուցակները: Մյուս կողմից՝ նկատի ունենալով, որ ձեռագրացուցակները մեծ նշանակություն են ներկայացնում բանասիրական աշխատանքների համար ընդհանրապես, իսկ մեր շահիկական մատենագիտության համար մասնավորապես, մենք հայկական ձեռագրացուցակների ընդհանուր ցուցակը հրատարակում ենք մեր ներածության առընթեր³:

Հայկական մատենագիտության նոր ջրջանը ներկայացնող վերոհիշյալ Ա—Ծ խմբերի աշխատանքները բավականին հարուստ նյութ են կուտակել: Իհարկե ավելորդ կլիներ խոսել այն մասին, որ կատարված աշխատանքների մեջ սկզբունքային կամ գիտական միատեսակություն չկա, նույնիսկ գիտության պահանջներին համապատասխանելու տեսակետից՝ մակարդակային հավասարություն: Դա պայմանների արդյունքն է, այն պայմանների, որոնց մեջ անել ու գործել են մեր մատենագետ-հեղինակները: Մատենագիտական աշխատանքների համար թելադրող ուղեկավարող գիտական կենտրոնի բացակայություն հետևանքով ամեն մեկն աշխատել է ըստ իր հասկացողության մի լավ գործ կատարել և կատարել է, յուրացանչյուրն աշխատել է մի քար դնել կառուցվող շենքի վրա, և դրա շնորհիվ մենք այսօր ունենք, համենայն դեպս, որոշ չափով կուտակված արժեքավոր նյութ, որի վրա արդեն կարելի է հենվել՝ հայկական մատենագիտության հետագա աշխատանքների համար: Դա իսկ արժանի է մեծ գնահատության: Իսկ

1 Ցե'օ վերեւ, էջ XXI:
 2 Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Շնութեր հայերեն ձեռագրացուցակների բերիւղը-Փիտայի համար, Քրիիտի, 1939):
 3 H. Dj Slrouni, „Les manuscrits arméniens. Données bibliographiques“, հետեյալ հրատարակության մեջ. „Studia et Acta Orientalia“, t. I, Bucureşti, 1957, p. 267—269.
 4 Ներկա հատր, էջ LXXVII—XCII:
 Մեր աշխատության մեջ մատենագրական անտիպ նյութերը նշված են ուղղակի ձեռագրերի կառուցով, օրինակ՝ Շնիկոսիտայի-Անթիլիտայի Ան. Պ Յ: Ընթերցողը մեր ընդհանուր ցուցակի միջոցով կգտնի թե նիկոսիտայի ձեռագրերի ցուցակը ո՞րտեղ է հրատարակված:

հետագա աշխատանքները պետք է գնան չորս ուղղութիւնք. առաջին՝ կազմել հայ տպագիր գրքի լիակատար մատենագիտութուն, երկրորդ՝ կազմել հայադարբերական մամուլի բովանդակութեան լիակատար մատենագիտութիւն, երրորդ՝ կազմել հայագիտական լիակատար մատենագիտութիւն և չորրորդ՝ իր լրութեան հասցնել ձեռագրացուցակների հրատարակութեան գործը:

Նախկինում կատարված մատենագիտական աշխատանքները բոլոր դեպքերում նախադրելիներ են հանդիսանում մատենագիտական ամեն մի նոր աշխատութեան համար և այս կամ այն չափով օգտագործվում են անպայման: Այսպես և մեր շահակական մատենագիտութիւնը իր հարուստ նախադրելիներն ունի հարկական մատենագիտութեան պատմութեան միջնադրան և մանապէս նոր շրջանի տշխատանքների մեջ: Այդ պատճառով էլ մենք շնացինք սեղմ գծերի մեջ տալ մեր նախորդների կատարած աշխատանքների պատկերը, որպէսզի նախ երևա, թե ինչ է արվել անցյալում, և հետո՝ մեր բարոյական պարտքը հատուցած լինենք գիտութեան այդ վաստակավորներին:

Մենք հիշատակել ենք ԺԹ և Ի դարերի մատենագիտական միայն այն աշխատութիւնները, որոնք վերաբերում են հայ մատենագրութեանն ու հայագիտութեանը կամ ըզբափում են այդ բնագավառները, որովհետև դա էր համապատասխանում մեր ներկա աշխատութեան բնույթին:

Իրոք, ինչպես ասել ենք արդեն, մեր խնդիրն է հետազոտել հայ մատենագրութեան անդաստանը, աղբյուրագիտական հարստութիւնների այդ գանձարանը:

Հայագիտական ուսումնասիրութիւնների հետագա զարգացման նախապայմանն, անտարակույս, հայկական աղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտութեան և գիտականորեն ճիշտ դասակարգման վրա հիմնված մատենագիտութիւն կազմելն է: Այդ պատճառով մենք աշխատել ենք ի հայտ բերել Ծ-ԺԸ դարերի հայ ինքնուրույն ու թարգմանական գրականութեան տպագիր ու անտիպ հուշարձանները՝ բոլոր բնագավառների վերաբերյալ (պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, փիլիսոփայութիւն, վարքագրութիւն, վկայաբանութիւններ, զեղարվեստական գրականութիւն, և այլն), այդ նյութերը գիտահետազոտական որոշ մեթոդով մատենագիտական մշակման ենթարկել և դասավորել մի այնպիսի սխեմայով, որը համապատասխան լինի գիտական աշխատանքների ժամանակակից պահանջներին:

Մեր շահակական մատենագիտութեան առարկան են կազմում, ուրեմն, Ծ-ԺԸ դարերի ընթացքում կուտակված մատենագրական նյութերը, որոնք մասամբ տպագրված են առանձին գրքերով և կամ պարբերական մամուլում, իսկ մեծ մասամբ դեռ անտիպ են ու գտնվում են հայերեն ձեռագրերում, որոնք ընդհանուր թիվը ամբողջ աշխարհում ներկայումս համարվում է մոտ 25,000: Այդ նյութերը երբեք իրենցից ներկայացնում են մեծածավալ ու փոքրածավալ առանձին հատորներ՝ այս կամ այն բովանդակութեամբ, իսկ մեծ մասամբ՝ տարբեր բովանդակութիւն ունեցող մանր բնագրեր, որոնք ամփոփված են զանազան ժողովածուներում (Քարոզգրքեր, Հարանց վարքեր, Ծառընտիրներ, Հայսմավուրքներ և այլն):

Մենք մեր առարկային մոտեցել ենք ընդգրկված նյութերի աղբյուրագիտական և բնագրագիտական նշանակութիւնը բացահայտելու տեսանկյունից և դրան համապատասխան ստեղծել ենք աշխատանքի մեթոդ ու սխեմա: Ամենից առաջ հարկ էր գտնել ու ցույց տալ, թե հայ մատենագրութեան մեջ ի՞նչ գոյութիւն ունի որպէս բնագրային միավոր և որոշել այդ միավորներից յուրաքանչյուրի տեղը, ըստ որում բավական չէր նշել, թե այս կամ այն հեղինակին կամ թեմային պատկանող նյութերն ամփոփված են այնինչ տպագիր կամ ձեռագիր հատորում (որինակ՝ Առաջել Սյունեցու ճառերը Սրեանի Պետ. Մատենադարանի № 7584, № 2229 և այլ ձեռագրերում), այլ պետք էր հրապարակ հանել բնագրային ամեն մի միավորը, նկարագրել այդ, կուրս բերել այն բոլոր գծերը, որոնք բնորոշում են նրա աղբյուրագիտական և բնագրագիտական յուրահատկութիւնները: Մատենագիտական նախընթաց աշխատութիւն-

ների մեջ անշուշտ կարելի է գտնել, օրինակ, Անանիա Շիրակացու անունը, բայց նրանցում ցույց չի տրված Շիրակացու երկրից լուրաքանչլուրի ուրուխ դեմքը:

Բնագրերի ինքնությունն արտահայտող առաջին հատկանիշը նրանց վերնագիրն է, ուստի և մենք վերնագրերը նշել ենք լրիվ, սակայն միևնույն բնագրի տարբեր ընդօրինակությունների միջև վերնագրային տվյալները շատ են տարբերվում: Օրինակ՝ «Թրասաք ոգեշահք վասն զղջման [և] արտասուաց խորագրված ճառը վերնագրային բազմաթիվ ալլազանություններ ունի, և դրա հետ միասին՝ եթե որոշ օրինակներում հեղինակի անուն չի կրում, մի շարք օրինակներում վերագրվում է Անանիա Եսուրք և ընտրեալ վարդապետին», Անանիա Էռզնաք նըլաստ իմաստասէրին» կամ «Էռզնաք վարդապետին», Անանիա Նարեկացուն, Անանիա Շիրակացուն և նույնիսկ Գրիգոր Նարեկացուն (տես ներկա հատոր, էջ 789—791, § 6), Այսպես նաև՝ «Վասն խոնարհութեան» ճառը եթե որոշ օրինակներում վերագրվում է ո՞նչ Անանիա Երանելի Եսուրք վարդապետին» և կամ Անանիա Շիրակացուն, ուրիշ օրինակներում վերագրվում է Գրիգոր Լուսավորչին (էջ 302—303, § 8), և այլն: Այս պատճառով մենք նշել ենք վերնագրային գոնե հիմնական տարբերակները՝ որպես բնագրերի ինքնության խնդրի հետ կապված պայմաններից մեկը:

Բնագրերի ինքնությունն արտահայտող երկրորդ հատկանիշը նրանց սկզբնատողն է, և մենք, վերնագրերից հետո, նշել ենք և սկզբնատողները (բնագրի սկզբի մեկ կամ մի քանի տողերը): Պետք է նկատի ունենալ, որ միջնադարյան որևէ բնագրի ինքնությունը պարզելու տեսակետից նրա սկզբնատողը շատ ավելի խոշոր նշանակություն ունի, քան նրա վերնագիրը, որովհետև սկզբնատողը շատ ավելի սակավ են փոփոխությունների ենթարկվում: Թվական հարաբերությամբ բացատրելով միևնույն բնագրի տարբեր օրինակները միջև եթե վերնագիրը տասը տեսակի տարբերություն է տալիս, ապա սկզբնավորությունը արձակ բնագրերում հազիվ թե երեք կամ չորս տարբերություն է տալիս, իսկ չափածոներում՝ ավելի նվազ: Սա բանասիրական աշխատանքների բնագավառում այնքան հայտնի իրողություն է, որ, օրինակ, հունական կամ լատինական գրականության պատմությանը նվիրված ցնձական աշխատություններում բնագրերի ճանաչման ու որոնման համար կազմում են ոչ թե վերնագրերի ցանկեր, այլ սկզբնատողերի: Հաշվի առնելով այս հույժ կարևոր հանգամանքը, մենք որևէ բնագրի տարբեր օրինակները նշելիս, խնամքով նշանակել ենք նաև սկզբնատողերի բոլոր տարբերությունները: Այդ նշանակում է, որ տարբեր սկզբնատողեր ունեցող մի շարք բնագրեր մեր աշխատության մեջ հավաքվում են մի տեղ, եթե նրանք ինքնությամբ նույն բնագիրն են: Օրինակ՝ եթե ձեռագրերում պատահում են ընդ աստուածաբան սիրելի, «Ջրանն վասն սրոյ աղաչեցեր», «Ջրանն զոր պատուիրեցեր», «Արդ շնորհ արտասուացն», «Արտասուան սիրոյ ծնունդ է» սկզբնատողերով ճառեր, սկզբնատողերի ցանկի միջոցով գտնում ենք, որ այդ բոլորը ուրիշ բան չէ, բայց եթե «Թրասաք ոգեշահք վասն զղջման [և] արտասուաց խորագիրը կրող բնագիրը՝ սկզբնատողերի տարբերություններով (էջ 789—791), Այսպես նաև՝ Երեւանի Պետ. Մատենադարանի № 9098 ձեռագրում ունենք «Այս է նեոան պատմութիւն» խորագրով մի բնագիր, որի սկզբնատողն է՝ «Եթանժամ թագաւորեսցէ մեծն Կոստանդիանոս». սկզբնատողերի ցանկի միջոցով գտնում ենք, որ այս բնագիրը նույնն է «Ազգադոնի անյաղթ փիլիսոփայի Աթենացու ասացեալ վասն բարի ժամանակին» բնագրի (էջ 145, տող 32) հետ: Այս պարագան նաև նշանակում է, որ սկզբնատողերի միջոցով կարելի է գտնել բնորոշ խորագիր չունեցող կամ բոլորովին անխորագիր բնագրերի հեղինակներին, կամ գտնել այն տեղերը, ուր տրված է տվյալ բնագրի նկարագրությունը:

Բնագրերի ինքնության հարցի հետ է կապվում նաև նրանց տարբեր խմբագրությունների որոշումը: Համեմատելով և ուսումնասիրելով մատենագրական բնագրերի տպագիր և անտիպ օրինակներն իրար հետ՝ պարզվում է, որ միևնույն բնագիրը հաճախ ունի մի քանի տարբեր խմբագրություններ: Թե պատմական, թե կրոնական-գովաճարական և թե ալլազան կարգի գրվածքները ժամանակի ընթացքում հաճախ խմբագրման են ենթարկվել ըստ պահան-

չի ներկա հատորում կարելի է, օրինակի համար, տեսնել, որ գոյություն ունեն Անանիա Սանահնեցու (Ընդդէմ երկաթնակաց աշխատութեան երեք տարբեր խմբագրութիւններ (էջ 777—782), Ալեքսիանոս Կասապոր Աղբատի պատմութեան ութ խմբագրութիւններ (էջ 407—410), և այլն: Աղբուրագիտական և բնագրագիտական աշխատանքների մեջ այս հանգամանքը բանասերների ուշադրութեան առարկա է դառնում միշտ, որովհետև խմբագրութիւնների ճշտումն ու դասավորումն ուղղութիւն է ապիս բնագրերի զարգացման ուսումնասիրութեանը: Որևէ բնագրի յաւաքանչյուր խմբագրութիւնը ինքնին մի նոր՝ ինքնուրույն բնագիր է և ալդպես էլ հաշիւի է առնված մեր կողմից: Խմբագրութիւնների արտացոլն ճանաչելութեան ու տարբերակման գործում թեև բնագրերի վերնագրերը շատ սակավ են օգնում, և հաճախ չեն էլ օգնում, բայց նրանց սկզբնատողերը մեծ դեր են խաղում: Սկզբնատողերի միջոցով մեր աշխատութեան մեջ կարելի է գտնել, թե տվյալ բնագիրը բնագրային ինչպիսի կապակցութիւնների մեջ է գտնվում:

Մեր աշխատութեան բնագրագիտական բնույթը պահանջում էր, որ մենք շեշտը դնեինք բնագրերի ինքնութեան կամ անհատականութեան հանգամանքի վրա: Ելնելով դրանից՝ մենք տարբերել ենք բնագիրը նրա հրատարակութեանից և հրատարակութիւնը նշել ենք լրիկ որպես հասցե, որտեղ կարելի է գտնել բնագիրը (հմմտ. էջ 1109, տող 37): Այդ պատճառով եթե մենք լրիկ ենք նշել բնագրերի վերնագրերն ու սկզբնատողերը, բավական ենք համարել նշել հրատարակութիւնների միայն էական մասերը: Այս կարգից բացառութիւն են կազմել առաջին՝ մի շարք հայտնի գործեր, որոնք իրենց հրատարակութիւններով են ավելի ճանաչելի, ինչպես Ագաթանգեղոսը և Ալբրեքսարանները (էջ 152—150 և 697—708), երկրորդ՝ գործեր, որոնց նկարագրութիւնը վերոհիշյալ կարգով կատարելը հնարավոր չէր տեխնիկապես, ուստի՝ նկարագրված են ըստ հրատարակութեան, առանձին նշելով նրանց սկզբնատողերը՝ ինչպես Աբրահամ Աստապատեցու շնորհոյան սրբոյ աթոռոյն էլմիածնիս-ն (էջ 94, տող 3), և երրորդ՝ գործեր, որ մենք անձամբ չենք տեսել և ուսումնասիրել, հետևարար նրանց նկարագրութիւնը հնարավոր չէր նշել այլ կերպ, քան հրատարակութեամբ, ինչպես նաև Աբրահամ Աստապատեցու շնորհոյան սրբոյ աթոռոյն էլմիածնիս-ն (էջ 93, տող 36):

Վերոհիշյալ հանգամանքներով, ինչպես և բնագրերի նկարագրութեանը կցված լրացուցիչ մի շարք այլ տեղեկութիւններով (հիշատակարաններ, որոնք բնագրերի պատմութեանը և կամ թարգմանութեանն են վերաբերում, նրանց բավանդակութեան արտացոլող ցանկերը, միևնույն բնագրի գոյություն ունեցող տպագիր և անտպ գրքերի համատեղ նշումը, թարգմանական երկերի համեմատութեան համար հունական, ասորական և ուրիշ սկզբնագրերի նշումը, և այլն) մեր աշխատութիւնը զրկված է ընդգրկված մատենագրական նյութերի աղբուրագիտական ու բնագրագիտական նշանակութիւնը բացահայտելու ուղղութեան վրա:

Շաղկապան մատենագիտութեան աղբուրներն այլազան են: Մատենագրական նյութերը, ինչպես ասել ենք, երբեմն կազմում են առանձին հատորներ, իսկ մեծ մասամբ գտնվում են այնպիսի հատորների մեջ, որոնք տարբեր նյութերի խառնուրդ են, կամ մի որոշ բնագրավառի զանազան նյութեր պարունակող ժողովածուներ: Այսպիսի հատորներում գտնվող բնագրերը միտումի դուրս են բերվել: Ի դեպ՝ առանձին բնագրերի տարբեր խմբագրութիւններ ունենալու երևույթը մասամբ կապված է այսպիսի ժողովածուների հետ, որովհետև ըզանդակութեամբ նման ժողովածուները հաճախ վերակառուցվել ու վերախմբագրվել են:

¹ Էջերի պատմութեան մեջ թույլ չի ապիս անձամբ, օրինակ, համապատասխան խմբագրութիւնների վրա, որոնց տարբերման նպատակով ինչպես հայտնի է, բանասերների մաս կան տարակարծութիւններ: Ասեմք միայն այդպէս, որ մեր աշխատանքի կապակցութեամբ մենք զանազանել ենք հետևյալ խմբագրութիւնները. ու Յեր իբրայել Խաչենցու (մեռ. 1340 թ.) խմբագրութիւնը. բ. Կիրակոս Արենցու խմբագրութիւնը (կազմված 1383 թ.— Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 7433). գ. Գրիգոր Նյախեցի Մերնեցի (մեռ. 1426 թ.) խմբագրութիւնը. գ. Անանուհի համառոտ խմբագրութիւնը՝ շնորհոյան սրբոյ աթոռոյն էլմիածնիս-ն (Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 3683; Ընդգրկնակութիւն 1310 թվականի):

Նյութերի որոնման ու հայտնաբերման համար մենք օգտագործել ենք ա) 1812 թվականից մինչև մեր օրերն առանձին գրքերով հրատարակված մատենագրական նյութերը: բ) ԺԹ և Ի դարերի ընթացքում քննական ուսումնասիրությունների մեջ հրատարակված մատենագրական նյութերը: գ) Հայ և օտար պարբերական մամուլում հրատարակված մատենագրական նյութերը: դ) Հրատարակված և անտիպ ձեռագրացուցակների նյութերը: Այս միջոցների օգտագործման շնորհիվ մեր աշխատության մեջ ներկայացված մատենագրական նյութերի մի զգալի մասը առաջին անգամ է մտնում հայ մատենագրության պատմության մեջ: Մենք բնագրերին կցել ենք անհրաժեշտ տեղեկություններ ու զիտականորեն բնորոշող ժանոթագրություններ և նշել՝ նրանց վերաբերող ուսումնասիրություններ:

«Հայկական մատենագիտության» հոդվածները կազմված են հեղինակալին և առարկայական (կամ թեմատիկ) սկզբունքով ու դասավորված՝ այբբենական կարգով: Յուրաքանչյուր հոդված բաղկացած է հետևյալ երեք հիմնական մասերից:

Ա. Տեղեկատու բաժին. — Այստեղ տրվում են տվյալ հեղինակին ու նրա երկերին վերաբերող տեղեկություններ ու գնահատական: Կարևոր դեպքերում բերվում են նաև այլ երկերի մասին բանասիրության մեջ գոյություն ունեցող կարծիքները: Նույնն է արվում և առարկայական հոդվածներում:

Բ. Բնագրերի բաժին. — Այս բաժինը կարող է ունենալ բարդ կառուցվածք (ենթաբաժիններ) այն դեպքում, երբ նյութերը ըստ բովանդակության որոշ խմբավորումների են ենթարկված: օրինակ՝ Անանիա Շիրակացուն նվիրված հոդվածի բնագրերի բաժնում (էջ 734—760) կան այսպիսի ենթաբաժիններ՝ «Ինքնակենսագրություն», «Թվաքանական երկեր», «Չփագրտական երկեր», «Տոմարագիտական երկեր», «Տիեզերագիտական երկեր», «Չատմական երկ», «Ալլևալլ հրկեր» և «Անանիա Շիրակացու մասին (Մատենագրական նյութեր)»: Իսկ, ընդհակառակն, որոշ հոդվածներում այսպիսի խմբավորումներ ու ենթաբաժիններ չկան, ինչպես՝ Ամիր-Տովաթ Ամասիացուն նվիրված հոդվածում (էջ 651—667): Երկու դեպքում էլ բնագրերի բաժնում հեղինակի երկերը կամ առարկալին վերաբերող բնագրերը համարակալված են հերթականորեն, առանձին-առանձին: Այդ համարները մենք անվանում ենք Տ-ներ:

Տվյալ Տ-ում գտնվող բնագրի հիմնական նկարագրությունը հետևյալ մասերից է բաղկանում. ա. բնագրի վեցագիրը (արամյան տառերով). բ. Բնագրի սկզբնատողը (արամյան տառերով, չակերտների մեջ). գ. Բնագրի գտնված տեղը (այսինչ հրատարակության մեջ կամ պարբերականում, այնինչ ձեռագրում և այլն):

Նույն Տ-ում տվյալ բնագրի տարբեր հրատարակությունները նշված են առանձին-առանձին, ժամանակագրական կարգով, և հաճախ յուրաքանչյուր հրատարակության բնագրագիտական առանձնահատկությունների մասին տրված են տեղեկություններ, օրինակ՝ թե որ ձեռագրերի հիման վրա է հրատարակված կամ թե նախորդ հրատարակության հետ համեմատած ինչ տարբերություն է ներկայացնում: Տպագրություններից հետո նշված են բնագրի ձեռագիր օրինակները: Եթե բնագիրն անտիպ է, հիմնական նկարագրության համար մենք վերցրել ենք ձեռագրերից որևէ մի ընտիր օրինակ, նախընտրությունը տալով Երևանի Գեո. Մատենադարանի ձեռագրերին: Բնագրերից հաճախ բերված են հիշատակարանային մասերը, ինչպես նաև նրանց բովանդակության ցանկերը, եթե կան: Բնագրերի հրատարակություններից ու ձեռագրերից հետո նշված են նրանց հայերեն այխարհաբար և կամ ուրիշ լեզուներով թարգմանությունները, իսկ բոլորից հետո, եթե բնագիրը թարգմանական է, նշված է նրա սկզբնագրի (հունարեն, ասորերեն և այլն), և կամ համեմատելի ուրիշ բնագրերի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկություններ: Այս կարգով է կազմված յուրաքանչյուր Տ:

Երկու կամ ավելի խմբագրություն ունեցող բնագրերի նշումը կատարված է հետևյալ ձևով: Եթե բնագրերի բաժինը կամ ենթաբաժինը տարբեր բնագրերի խմբավորում է ներ-

կայացնում և հետևաբար ամեն մի բնագրին մեկ է հատկացված, այդ դեպքում միևնույն բնագրի տարրեր խմբագրությունները գտնվում են միևնույն է-ում՝ 1ա, 1բ, 1գ, կամ 3ա, 2բ, 2գ, և այլն տարրերումով (օրինակ՝ էջ 340, տող 12 և 28). իսկ եթե բնագրերի բաժնում կամ ենթաբաժնում միևնույն բնագրի տարրեր խմբագրություններն են միասին ամփոփված, այդ դեպքում լուրջաբանչյուր խմբագրություն մի նոր է-ով է տրվում (օրինակ՝ էջ 280, տող 10—էջ 291, տող 11. նաև էջ 601, տող 36—էջ 692, տող 44):

Բնագրերի բաժնի կազմական բարդության հետ են կապված պարամանական նշանները,

□ նշանը ցույց է տալիս, որ տրվող տեղեկությունը, դիտողությունը, ճշտումը կամ լրացումը վերաբերում է ոչ թե անմիջապես նախորդող նշմանը, այլ ամբողջ է-ին (օրինակ՝ էջ 28, տող 17) □ նշանը նկատի ունի ամբողջ 3-րդ է-ը՝ տող 3—16):

Եթե ունենք բարդ է-ներ (1ա, 1բ, 1գ, և այլն) □ նշանը վերաբերում է նրանցից միայն վերջինին (օրինակ՝ էջ 333, տող 22 □ նշանը վերաբերում է միայն 3գ է-ին), իսկ ○ նշանը ցույց է տալիս, որ տեղեկությունը վերաբերում է բարդ է-ների ամբողջությանը (օրինակ՝ էջ 333, տող 36 ○ նշանը վերաբերում է 3ա, 3բ, 3գ և 3դ է-ներին միասնաբար):

⊠ նշանը ցույց է տալիս, որ տրվող տեղեկությունը, դիտողությունը, ճշտումը կամ լրացումը վերաբերում է ոչ թե անմիջապես նախորդող է-ին, այլ ամբողջ ենթաբաժնին, և կամ բաժնին՝ եթե ենթաբաժիններ չկան (օրինակ՝ էջ 483, տող 10 ⊠ նշանն ընդգրկում է ամբողջ ԵԱ.—Վկայաբանությունն ենթաբաժինը):

≈ նշանը ցույց է տալիս, որ տրվող տեղեկությունը, դիտողությունը, ճշտումը կամ լրացումը վերաբերում է ոչ թե նախորդող ենթաբաժնին, այլ բնագրերի ամբողջ բաժնին (օրինակ՝ էջ 400, տող 39 ≈ նշանն ընդգրկում է նախորդող երեք ենթաբաժինները միասին):

Գ. Գրակաճուրջան բաժին. Այստեղ նշված են ավյալ մատենագրին կամ առարկային վերաբերող ուսումնասիրությունները՝ Բանասիրական նշանակություն ունեցող նյութերի կաղապարումը (Ազգաթանգեղոս, և այլն) տրված է նաև նրանց վերաբերող կարևոր ուսումնասիրությունների համառոտ վերլուծությունը՝ Գրականությունը դասավորված է հեղինակների անվան այբբենական կարգով, իսկ լուրջաբանչյուր հեղինակի աշխատությունները նրա անվան տակ դասավորված են ժամանակագրական կարգով։ Քարգամանական բնագրերի վերաբերյալ նշված են միայն այն ուսումնասիրությունները, որոնք խոսում են հայերեն Քարգամանության մասին։ Գրքերի անվանաթերթերը լրիվ չեն բերված, այլ նշված են միայն խորագրի էական մասը, տպագրության վայրը և տարեթիվը։ Այս կամ այն ուսումնասիրության վերաբերող գրախոսականը դրված է զրախոսված աշխատության կից։

Այս ընդհանուր կասուցվածքի հետ կապված են հետևյալ լրացուցիչ պարագաները

Եթե երկու կամ ավելի հեղինակներ միևնույն անուն-մականունն են կրում, այդ դեպքում հոդվածների վերնագրերին ավելացված են [I], [II], [III] տարբերանշերը (օրինակ՝ Ազարիա Ջուղայեցի Տոմարգետ, էջ 272 և 277):

Եթե վերնագրում նշված անունը տարբերակներ ունի, տարբերակները ցույց են տրված անկյունավոր փակագծերի մեջ (օրինակ՝ էջ 235, տող 38):

Եթե հոդվածի վերնագիր կաղամոջ անվան մեջ հատկանշականը երկրորդ բառն է եղել, այդ դեպքում մենք երկրորդ բառը տեղափոխել ենք առաջ՝ սկզբինն անունով սովորական փակագծերի մեջ (օրինակ՝ էջ 622, տող 28):

Եթե միևնույն անունն աղբյուրներում ունի այլազան ձևեր, և կամ՝ մատենագրական նյութերի դասավորման բնույթով մի բնագիր պատկանում է երկու կամ ավելի հոդվածներին՝ այդպիսի դեպքերում մենք առաջուճներով անցում ենք կատարել մեկից դեպի մյուսը և առաջումները նշել գլխատառերով (օրինակ՝ էջ 218, տող 8):

1 Ընդհանուր բնույթ կրող մի քանի անբաժնաբաժնույններ մենք միշտ նշել ենք մեկ հոդվածների վերնագրերին տրված ծանոթագրությունների ձևով՝ Օժանդակ գրականությունն անվան տակ:

Կան նաև ուրիշ առանձնահատկություններ, որոնց մասին անհրաժեշտ չենք համարում ծանրանալ, որովհետև նրանք կարող են ինքնաբերաբար ընկալվել:

Բայց անհրաժեշտ է նշել մի քանի այլ կետեր, որոնք կօգնեն լուծելու մեր աշխատության օգտագործման ընթացքում ծագելիք որոշ տարակուսանքներ:

Թե՛ ձեռագրերում, թե՛ տպագրերում պատահող ուղղագրական և կետագրական այլազանություններն ու անկանոնությունները, լեզվական աղավաղումները, գրչական և գրաչարական վրիպումներն ու անդիտության արդյունք եղող սխալները, տառերի բացթողումներն ու անիմաստ հավելագրությունները մենք մեծ մասամբ ուղղել ենք, եթև դրանք բնագրին իմաստային տարբերություն չէին տալիս, և ստեղծել որոշ միօրինակություններ: Այսպես, օրինակի համար, աս-ը դարձել է օ (հաւր--հօր), բառավերջի աւ կամ օ արտասանությունը՝ ոյ (Արդիշաւ, Արդիշօ—Արդիշոյ), սովորական դեպքերում բառամիջի աւ-ն կամ օ-ն վերածվել է օ-ի (Ճնաւղ—Ճնող, Կ. Պօլիս—Կ. Պոլիս). կամ թե՛ Աղէքսանդր, Աղեկսանդր, Աղեկսանդր ձևերը դարձել են կանոնավոր Աղեքսանդր, փոքրատառով գրված հատուկ անունների և կամ մեծատառով գրված հասարակ անունների ուղղագրությունը ենթարկվել է կանոնավորման, և այլև: Դեպքերը շատ այլազան են: Մատենագիտության մեջ նկարչական սկզբունքը մենք որոշ չափով խախտել ենք մատենագրական նյութի ներկայացման համար որպես ոչ անհրաժեշտ և երբեմն նույնիսկ որպես խանգարող:

Կանոնական աղբյուրների նշումը կատարելիս՝ (ինչպես էջ 684—685) հենվել ենք հիմնականում Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի № 131 ձեռագիր կանոնգրքի վրա, օժանդակաբար օգտագործելով նաև Երևանի Պետ. Մատենադարանի №№ 8026 և 778 ձեռագրերը:

Պարզության համար մենք տպագրի հրատարակությունների այն սլունակները, որոնք համարակալում ունեն, ինչպիսի և ձեռագրերի թերթերի երեսները, որոնք արդեն ա և ր տառերով տարբերվում են իրարից՝ նշել ենք որպես էջ:

Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերի թերթակալումը փոփոխված է ժամանակի ընթացքում, այնպես որ նույն ձեռագրից մի քանի տարի առաջ որևէ բնագիր նկարագրելիս՝ ձեռագրին ունեցել է ուրիշ թերթակալում, իսկ մի քանի տարի հետո՝ նոր թերթակալում: Մենք աշխատել ենք վերջին անգամ վերստուգել բոլորը, բայց խախտման որոշ դեպքեր կարող են վրիպած լինել մեր ուշադրությունից:

Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանների ձեռագրերի նշման գործում երբեմն անխուսափելիորեն կարող է տեղի ունեցած լինել հին և նոր համարների շփոթում, այն ձեռագրերի կապակցությամբ, որոնք դուրս են մնացել տպագրված ձեռագրացուցակներից:

Պուստափելու համար գրավոր աղբյուրների նշման հաճախակի կրկնություններից՝ մենք օգտագործել ենք անդ և աստ, որոնք ընդունված են բանասիրական գրականության մեջ: անդ-ը ակնարկում է անմիջապես առաջ և կամ վերջին անգամ հիշատակված աղբյուրին, իսկ աստ-ը՝ ներկա շեղակական մատենագիտության հատորներին:

Մենք հավակնություն չունենք կարծելու, որ մեր աշխատությունը լիակատար է և անթերի: Գոյություն ունեցող միջոցներից մենք օգտվել ենք միայն հնարավորության սահմաններում: Մեր աշխատանքի ընթացքը բաղկացած է երկու ուրույն մասերից, այն է՝ նյութերի հավաքում և հավաքված նյութերի մշակում (հոդվածների կազմում): Հնարավոր չէր մշակողական որևէ աշխատանք սկսել՝ նախքան բոլոր նյութերի լրիվ հավաքումը, իսկ միայն նյութերի լրիվ հավաքումը կպահանջեր տասնյակ տարիներ, քանի որ դրա համար անհրաժեշտ էր թերթի հայրական ձեռագրացուցակներն ու մեր տրամադրության տակ եղած հայերեն ձեռագրերը (սովալ դեպքում Երևանի Պետ. Մատենադարանի մոտ 10,000 ձեռագրերը), հայերեն բոլոր տպագիր գրքերը՝ 1512 թվականից սկսած, հայկական պարբերական մամուլը՝ 1704 թվականից սկսած, և օտար լեզուներով հրատարակված հայագիտական և արևելագիտական բոլոր գրքերն ու պարբերականները: Թերթելով այդ բոլորը՝ պետք էր նշել մատենագրա-

կան մեծ ու փոքր ամեն մի բնագիր (և հաճախ միեւնույն բնագիրը մի քանի անգամ՝ նրա խորագրի, հեղինակի, թարգմանչի, ընդգրկած առարկայի հետ կապված, և այլն), նշել մատենագրական ամեն մի նյութի վերաբերող ուսումնասիրությունները և ուսումնասիրությունների այն բոլոր մասերն ու էջերը, որոնցում խոսվում է մատենագրական տարրեր նյութերի մասին: Այսպիսի մի խելահեղ աշխատանքի համար անշուշտ հարկավոր էին տասնյակ տարիներ, որից հետո, հավաքված նյութերի համապատասխան դասավորումներ կատարելով, կարելի էր անցնել մշակողական աշխատանքի: Բայց նյութերի հավաքման համար այդքան երկար ժամանակամիջոց մենք չէինք կարող ունենալ մեր տրամադրության տակ, ուստի ստիպված էինք մի այլևի կարճ ժամանակի ընթացքում անել միայն հնարավորը՝ միաժամուկ կատարելով նյութերի ընդհանուր հավաքում և հրատարակ հանելով նյութերի մշակման առաջին հատորը: Բնականաբար այսպիսի պայմաններում ճիշտ չէր լինի խոսել նյութերի լրիվության մասին: Կոնկրետ առանց նկատի ունենալու, որ տպագիր աղբյուրներից, հատկապես արտասահմանյան հրատարակություններից ու պարբերական մամուլից, դեռ շատ բաներ բացակայում են մեզ մաս:

Մատենավարելով խոսքը ձեռագրական աղբյուրների օգտագործման վրա՝ պետք է ասել, որ այդ կողմից, եթե բացառենք մեր ունեցած ժամանակի սղություն պայմանները, մեզ աշխատանքի լայն հնարավորություններ են տրվել Երևանի Գետ. Մատենադարանում¹, որտեղ հիմնականում աարվում են մեր աշխատանքները: Մատենադարանի ղեկավարությունը, ձեռագրերի, տպագիր գրքերի և պարբերական մամուլի բաժինների վարիչներն ու աշխատակիցները միշտ սիրալիր օժանդակություն են ցույց տվել մեզ և ամեն միջոցներով դուրսացրել մեր ծանր գործը: Ամենից առաջ մեր տրամադրության տակ եղել են առարկայական այն բազմաթիվ ուղեցույց-մատյանները, որ Մատենադարանի աշխատակիցները տարիների ընթացքում կազմել են՝ գիտական աշխատողների սպասարկման համար և որոնց ջնդրելով Մատենադարանի գրչագրերի շատ նյութեր մատչելի են դարձել: Մենք լայնորեն օգտվել ենք արդև ուղեցույցներից, իրարկե քննադատորեն զտելով, ընտրելով, ճշտելով և սրբադրելով: Միաժամանակ երկար տարիների ընթացքում հետազոտելով հարյուրավոր ձեռագրեր, նրանցից քաղել և նկարագրել ենք մեծ քանակությամբ մատենագրական այնպիսի նյութեր, որոնց մասին ոչ մի հիշատակություն չի եղել վերոհիշյալ ուղեցույցներում: Բայց, այս բոլորի հետ միասին, չի կարելի ասել, թե Մատենադարանի ձեռագրերում բովանդակված նյութերն ամբողջությամբ օգտագործվել են մեր կողմից: Այդպիսի իրողության հասնելու պայմանը կլինեք միայն ունենալ Մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակը, որի պատրաստման աշխատանքները դեռ նոր են սկսվել: Նյութերի հավաքման համար մենք օգտագործել ենք նաև առանձին հատորներով հրատարակված մի շարք ձեռագրացուցակներ՝ Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանների, Վիեննայի Կայսերական մատենադարանի, Մյունխենի, Բեռլինի, Տյուբինգենի, Փարիզի, Հոտմի, Լոնդոնի, Երուսաղեմի, Լալկայի, Անկյուրիայի, Գարինի (Սանասարյան վարժարանի), Քավրիզի, Ինչպես և Եջանդէս Ամսորեայ-ում, Բանասէր-ում և այլուր ապագրվածները: Անտիպեններից օգտագործել ենք Օքսֆորդի և Մանչեսթրի ձեռագրացուցակները (կազմող՝ Տիրալը վարդապետ) և Վրաստանի ձեռագրերի ինստիտուտի ձեռագրացուցակը (կազմող՝ Ս. Լալաֆարյան): Առայժմ հնարավոր չի եղել օգտագործել մի շարք տպագիր (հատկապես պարբերական մամուլում) և անտիպ ուրիշ կարևոր ձեռագրացուցակներ: Այդ բացը մենք կաշխատենք լրացնել հետագա հատորներում՝ ըստ այն ձեռագրացուցակների, որոնց ընդհանուր ցուցակը հրատարակում ենք: Մեր ներկա հատորը կազմելուց հետո՝ այն համեմատելով Մեսրոպ Մագիստրոսի (Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի) Եջանդէս ձեռագրերի ընդ-

¹ ՀՅՄՍ Մխիթարների Սովետի կից չին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ — ԵՄատենագրանձ անվան փոխարեն մենք շարունակ գործածել ենք ԵՄատենի Գետ. Մատենագրանձ անվան, քանի որ մեր աշխատության մեջ մատենագրանների անունները նյութը բոլոր դեպքերում էլ սկսվում է այն քաղաքի անունով, որտեղ գտնվում է այդ մատենագրանը:

հանուր ցուցակա-ի հետ, նույնպես նշել ենք որոշ նյութեր, որոնց մասին ուրիշ կողմերից տեղեկություն չունենինք, և ամեն անգամ նշանակել ենք աղբյուրը¹:

Քանի որ խոսքը վերաբերում է նյութերի ընդդրկման հարցին՝ ավելացնենք, որ ներկա և հաջորդ շարալին հատորներից դուրս են մնում մատենագրական մի շարք անհեղինակ բնագրեր, որոնք չլին կարող տեղափարվի ոչ հեղինակային հոդվածների մեջ, այլ էլ առարկայական (օրինակ՝ «Յաղագս ազատութեան», «Վասն կատարածի աշխարհի», «Պատճառառաջաւորաց օճոհին», «Էրանն որ ասէ՝ Ի սկզբանէ էր», «Վասն ուրախութեան մարդկան», «Տաղ զնոյնցիկ և աղնիւ», և այլն): Այդպիսի արձակ և չափածո բնագրերը մենք հետագայում կամփոփենք առանձին հատորների մեջ՝ դրանք դասավորելով ըստ իրենց սկզբնատողերի:

Ինչպես տեսնում ենք՝ նյութերի ընդգրկումը եղել է միայն հնարավորութեան սահմաններում և չէր էլ կարող լինել այլ կերպ, քանի որ հայ հին և միջնադարյան գրականութունն ընդարձակ բնագավառ է և ոչ-լիովին հետազոտված: Մատենագիտութեան գործը դժվար է այս բնագավառում: ԺԴ դարում «Դիրք պատճառաց-ի խմբագիրը գրում էր, որ եզրուութիւն գրոց ծով է անեզր և անհաս»: Իսկ այն ժամանակ էր, երբ գիրն ու գրականութունը դեռ չէին հասել զարգացման ու ծավալման այն աստիճանին, որին հասան գուտտենբերգյան գյուտից հետո: Այժմ մենք ապրում ենք մի այնպիսի դարաշրջանում, երբ գրքի աշխարհը ոչ թե ծով է, այլ սվկիանոս, և շատ ավելի իրավամբ կարող ենք ասել, ըստ Գրիգոր Արասյանի, թե հայ մատենական գիտութեան մեջ այժմ դրամանդակն իմանալ ումեք ըստ արժանւոյն, այլ զսակաւս ի բազմացնա:

Մեր հրատարակութեան մեջ անհուսափելիորեն կլինեն նաև թերութիւններ, որոնք հատուկ են իր տեսակի մեջ առաջին փորձ հանդիսացող ամեն մի աշխատութեան: Կլինեն նաև թլուրիմացութիւններ²: Յանկալի է, որ մասնագետներն իրենց կարծիքն ու դիտողութիւնները հայտնեն ներկա հատորի մասին և պիտանի թելադրանքներ անեն մեր հետագա աշխատանքների համար, որպեսզի հաջորդ հատորները զերծ լինեն այն թերութիւններից, որոնք երևում են այս հատորում: Մենք վարձատրված կլինենք, եթե այս աշխատանքը դրավի մեր գիտական հասարակայնութեան ուշադրութիւնը:

Ի վերջո մենք խորին շնորհակալութիւն ենք հայտնում այն հիմնարկութիւններին ու անձնավորութիւններին, որոնք այս կամ այն կերպ օժանդակել են մեզ՝ մեր աշխատանքի ընթացքում:

Լ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

¹ Մերոպ Մազիսարոսի կազմած «Հայերն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակա-ը, որ, ինչպես ինքն է գրում՝ ավելի քան 22 հազար ձեռագրերի նկարագրութեան է պարունակում, մի վիթխարի աշխատութեան է: Այս տեսիլ գործը այժմ գտնվում է ՀՍՄՆ Գիտութիւնների Ազգեմէթայի Գաղտնիքային Ինստիտուտի արխիւում: Բազմացած է 87 թղթապանակներից (գործ ԱՊ 301-307), որոնցից առային չորսը «Մատենագիտութեան են, իսկ մյուսները՝ ձեռագրերի նկարագրութեան, բայց այս մասում ես տեղ-տեղ կան մատնագրական տեղեկութիւններ: Մեր գործը չէ խոսել Հայերն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակա-ի աւելցնելու մասին, որովհետև թերութիւնները մասին, բայց չենք կարող չնշել, որ աշխատանքի տեղեկատու-մատնագրական մասերում կան թերութիւններ՝ նյութերի ազգատ ու թերի նշումներ, երբեք ազգագրված և կամ սխալ, խոսնիտուտն և անսխալ. և մարդ պիտուտ է, որ այդպես է, որովհետև լեզուական իր գործի մարզութեան մեջ հանգեւ է գալիս որպէս աշխատութեան մարձացում: Մենք մեծ վերապահութեամբ ենք մտայնել Մազիսարոսի գործին:

² Օրինակ՝ ներկա հատորի 203-200 էջերում «Ազգաբնութիւն Հայոց ազգի»-ը, որ կազմված է Երեսնի և Վենետիկի երկու ձեռագրերի հիման վրա, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Միլաս լամբերու «Ազգաբնութիւն թագաւորացն Հայոց» աշխատութեանը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԵՐ*

Ա.

ԱՐԳԵԼՎԱԾ ԳՐՔԵՐ

կրտարակիւմ է ըստ հետեւյալ օրինակների.

Ա.—Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 1869, էջ 201բ:

Բ.—Գաբ. Զարբհանայան, «Մասնագրքան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1809, էջ 201:

Գ.—«Մամուլի քառանայի Անեցոյ հասցմունք ի գրոց պատմագրաց», Վազարյապետ, 1893, էջ 76.—77: (Օգտագործված է միայն որոշ համեմատութեաններէ համար):

10 Այս են անուանք թՁ սուս գրոցն որ եկեալ ի հերձուածող Ասորոցն և ոչ ի յուղղափառ Ասորոցն իմանալք, որ է այս՝.

1. Աղամայ կաակն՝.

2. Ճիռն օրհնութեան.

3. Փիփիանն՝.

4. Գորտոսակն.

5. Կիրակոսակն.

6. Աստիմունն՝.

7. Գեարոսի տեսիլն՝.

8. Դիաթեկն՝.

9. Աստուածածնին պատմութիւն՝.

10. Սեբիոսն.

11. Փիւրհոնացիքն՝.

12. Մանկութիւն տեառն՝.

13. Հասաւորչին տեսիլքն¹⁰.

14. ՋԱնթաքչիի մատեանսն.

15. Գրիգորի և Բարսեղի հարցմունքն¹¹.

16. ՋՄանեայ մեկնութիւնն աւետարանի:

13

20

Սև որ հաւատայ նոցա՝ նզովի:

* Այստեղ կրտարակիւմը մասնագիտական բնագրերի իմբրովորումը կատարված է մեր կողմից՝ ըստ նյութերի բովանդակութեան. իսկ բնագրերին արված բնորոշող վերնագրերը կազմված են՝ ելնելով բնագրերի բնութիւնից: Այդ վերնագրերու գործածված տեքստներէ մի մասը («Արգելված» prohibitus, «Արտօրին», «Ետօրը», և այլն) գալիս է միջին դարերից և ընդունված է բանասիրութեան մեջ:

¹ Բ այս են անուանմ աբեղատեան սուս գրոց են. Գ չի ի լէ բաւակածիս եկին ի հայս ասորից արք քաշարանք և կամէին սերմեանել զազանդի ցեստարի և ցզովեալք հալածեցան բայց սմանք բնկալան ցարա բարգմանեցին ցարին զիրս սուսա: ² Գ աղամայ ասպաշխարութիւն: ³ Ա փիփիեանն. Գ չուեի: ⁴ Բ դոսիմովն. Գ չուեի: ⁵ Գ պոզոսի տեսիլն: ⁶ Բ դիաթիկն: ⁷ Գ չուեի: ⁸ Բ փիւրհոնացիքն. Գ չուեի: ⁹ Բ մանկութեան աւետարանն: ¹⁰ Գ չուեի: ¹¹ Գ չուեի:

Բ.

ԱՐԳԵԼՎԱԾ ԵՒ ԸՆԴՈՒՆՆԵԼԻ ԳՐՔԵՐ

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակների.

- Ա.—Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 1500 (Միխրթր Այրիվանեցու Հառընաբբ), էջ 369ր: Հիմնական օրինակ, որի ուղղագրութունը պահոււմ ենք: Հաղագրութունը ըստ ենք պահոււմ:
- Բ.—Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 682 (Միխրթր Այրիվանեցու Ժամանակագրութուն), էջ 16ր:
- Գ.—Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 913, էջ 73ր:
- Դ.—Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 8743, էջ 43ա—43բ:

(a) Գիրք զոր ունին Հրեայքն ի ծածուկ՝ այսոքիկ են՝.

1. Աղամա:	6. Վերացումն Մուսիսի՝
2. Էնովքա՝:	7. Սլաք և Մովղաղն՝:
3. Սիրելիա՝:	8. Սաղոմոնի՝ սաղմոսքն:
4. ԲԺ. Նահապետացն՝:	9. Սղիտի ծածուկքն:
5. Աղաւթքն Յովսէփա:	10. Դանիէլի է. երորդ տեսիլն:

(b) Իսկ ըստ նորոյս՝.

1. Գիրք մանկութեան տեառն՝:	4. Գ. Շրջագոյ՝՝ Պաւղոսի:
2. Թոմասի՝ ¹⁰ աւետարանն:	5. Կաթողիկէ Թուղթքն Բառնա-
բա և Յովղաի և Թամասի՝ ¹²
3. Յայտնութիւնն Գեարդոսի:	

(c) Սրբոյն Կղեմա, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է՝.

1. Գործքն և	5. Գիրքն Դիոնէսեա Աթենացո՝ ¹⁴ :
2. Կանոնք առաքելոցն:	6. Տիմոթեա Թուղթն՝ ¹¹ :
3. Յայտնութիւնն Յոհաննա, որ
կոչի Պիլալիմասի՝ ¹⁴ :	7. Գրքն Կրիսպոսի.
4. Խրատ Աստուածածնին՝ ¹⁵ առա-
քելոցն:	8. Բանքն Յուստոսի՝ ¹³ :
	9. Բարոզ ուղղափառացն՝ ¹³ :
	10. Թուղթն Բառնաբա:

Չայս ես և Անանէ գրեցար ի վիմի քաղաքի, որ³⁰ եկեղեցի աւրհնեցաք՝³¹,

Գ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՐՔԵՐ

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակների.

- Ա.—Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 3608, էջ 164ա—164բ:
- Բ.—Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 642, էջ 218ա:
- Գ.—Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 3380, էջ 280ա—280բ: (Օգտագործված է միայն որոշ համեմատութունների համար):

¹ Բ գիրք երկից ծածուկքն. ² Ժամուկ գիրք երկից: ³ ԲԳԳ ենագրայ: ⁴ Բ բմն ցա-
հապետ. ⁵ Գ նահապետացն բժամ: ⁶ Բ մովսիսի. ⁷ Գ մովսէթի: ⁸ Գ Ելզատ և մովղատ: ⁹ Բ սողմոնի. ¹⁰ Գ
սողմոնի: ¹¹ Գ Իսկ ցորայ: ¹² ԲԳԳ մանկութեան յիսուսի: ¹³ Բ բամա. ¹⁴ Բ բամայի: ¹⁵ ԲԳԳ շրջագոն: ¹⁶ Բ
կարողիկէ բաղարքն բառնաբայ: յաղայի և բամայի. ¹⁷ Գ կարողիկէ բաղարքն բառնաբայ և բամայի: ¹⁸ Գ
սուրբն կղեմա աշտեկերուն առաքելոցն գրեալ է բէ որ գիրքն բնդուսնի է: ¹⁹ ԲԳԳ յոհաննա տեսիլն: ²⁰ Գ
խրատ տեսուածայիցն: ²¹ ԲԳԳ գիրքն զիոնէսիսի: ²² Գ բալտան տիմարէսի: ²³ Գ բոնքն յաստոսի: ²⁴ Գ
քարոզ ուղղափառ: ²⁵ Բ ուր: ²⁶ Գ չունեն գայս... աւրհնեցար:

7.— Բ. Կյուլեհեքյան, Վճուպակ ձեռագրաց Անգլի-բիոյ Կարմիր Վանուց և շրջակայից, Անթիլիաս, 1867, էջ 698—699: (Օգտագործված է ժխան որչ կամեմատություններէ կամար):

Թիւք արտաքին գրոց թէ ովք են սասցեակ¹.

1. Նախ Գորգիւրն արար զիւր գիրքն և կոչեաց զանուն իւր Գորգիւրն. և յետ ժամանակաց Գրիգոր Տաթևացի աշակերտ Յոհաննու Որոտնեցոյն արար լուծմունս Գորգիւրի գրոցն:

2. Եւ Արիստոտէլ արար զտասն Ստորոգութիւնք, և իւր անունն կոչեաց Արիստոտէլ. և յետոյ Յոհան Որոտնեցին և իւր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին արարին զնորին լուծմունս: Այլև² արար զիրք նուրբ և արտաքին, և իւր անունն կոչեաց Պերիարմենէս, և զնորա լուծմունս ևս արար (sic) Յոհան Որոտնեցին, և Գրիգոր Տաթևացին: Եւ զԱռաքինութեանց գիրքն արար Արիստոտէլ, որ է յոյժ խրթին, նման նմին վարժիցն է պիտելի. և նորա լուծմունքն արար Գրիգոր Տաթևացին:

3. Եւ զԳրչութեան³ քերականն արար Արիստակէս հռետորն. և զնորա լուծմունքն ղժուարիմաց բանիցն արար Գրիգոր Տաթևացին մեկնողարար⁴:

4. Եւ այլ Գրչութեան քերական մի արարեալ է Գրիգոր հռետորն. և զնորա լուծմունքն ղժուարիմաց բանիցն արար Դէորդ վարդապետն, որ էր սա ի ժամանակս⁵ Հալոց թագաւորացն:

5. Եւ Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոսփայն արար զիրք Սահմանաց իմաստասիրութեան, որ կոչի Առածք⁶: Եւ արար զիրք մի, որ կոչի Էակաց գիրք, ի վերայ զոյացութիւնն⁷ մարդայ: Եւ արար զիրք մի, որ կոչի Ջոնակ⁸, և են յոյժ խրթին և քննիչ ամենայն լանի: Եւ արար զիրք մի այլ որ կոչի Բարձրացուցէք ի վերայ խաչափայտին Բրիստոսի. և յետոյ մեկնեաց զայն ներսէս⁹:

6. Եւ Բերական մի խրթին և զեզեցիկ արար Մովսէս Փերթոզն:

Դ.

ՆՈՒՐԲ ԳՐՔԵՐ

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակների.

Ա.— Երևանի Գեա. Մաս. ձեռ. № 8508, էջ 768—769:

Բ.— Բ. Կյուլեհեքյան, Վճուպակ ձեռագրաց Անգլի-բիոյ և այլն, Անթիլիաս, 1867, էջ 762—763.

Գ.— Երևանի Գեա. Մաս. ձեռ. № 862 (Միթթար Այրիվանեցու ժամանակագրութիւն), էջ 289—401:

Թիւք նուրբ գրեանց¹⁰.

1. Փիլոնի իմաստնոցն¹¹ Թ գիրք¹².

ա. Նախախնամութեան՝ Խ.¹³

բ. Նահապետացն՝ Ա.

գ. Հեսսեանցն սրբոց՝ Ա.¹⁴

դ. Ալլարանութեանն՝ Ա.

ե. Առաջի Որ ի լինելութեանց՝ ՂԹ.¹⁵

զ. Երկրորդ Որ ի լինելութեանց՝ ՁԲ.¹⁶

է. Երրորդ Որ ի լինելութեանց՝ ԿԲ.¹⁷

ը. Չորրորդ՝ Երեկեցանն¹⁸ ՄԽԳ.¹⁹

թ. ՅՍլիցն բազմազան՝ ՃԳԸ.²⁰

1 Գ թիւն Եւրբ գրեանցս (թէ) ովք են սասցեակ: 2 Ա Չուճի տրարին զՅարին լուծմունս այլ և: 3 ԱԲԳ գրչութեան: 4 Բ Չուճի մեկնողարար: 5 Գ գէորգ վարդապետն սրտայ ի ժամանակս: 6 ԱԲ առածք: 7 ԱԲԳ գոյութեանց: 8 Ա ռեակ. Բ հազարեակ: 9 Գ Երևան կայնեցին: 10 Գ Եւրբոց: 11 Ա փիլոնի իմաստասիրն. Գ փիլոն: 12 Ա չուճի: 13 Ա Նախախնամութեանցն յս. Բ Նախախնամութեանցն ա: 14 Գ Եսսեանցն ա. Բ Եսսեանցն սրբոցն ա: 15 Բ որ ի լինելութեան գր. Ա որ ի լինելութեան խեղ գր: 16 ԱԲ Երրորդ և լուծմունքն Եր: 17 Ա որ ի լինելութեան խեղոց և լու կր. Բ որ ի լինելոյ խեղոց լուծմունքն կր: 18 ԱԲ Երեկեցանն. 19 Գ Եր: 20 Ա յելիցն բազմաբան Եր. Գ չուճի:

- 2. Սրբոյն Դիոննսիոսի՝ Ծ գիրք.¹
 - ա. Յաղագս երկնային քահանայապետութեան՝ ԺԾ².
 - բ. Հասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեան՝ ԴԺ³.
 - գ. Յաղագս աստուածային անուանց՝ ԺԲ⁴.
 - դ. Յաղագս խորհրդական աստուածաբանութեան՝ ԴԺ.
 - ե. Թուղթքն զանազանք՝ ԺԲ⁵.
- 3. Նիւսացիքն՝ Է՛.
 - ա. Բնութեանն գիրք՝ 17 ճառ⁶.
 - բ. Կազմութեանն՝ 1Բ.
 - գ. Կուսութեանն՝ Ի.
 - դ. Ժողովողին՝ Բ.
 - ե. Ծրգ երգոցն՝ ԺԴ.
 - զ. Ինն երանութիւնք՝ Ը՞.
 - է. Հալո մեր որ լերկինս՝ Զ¹⁰.
- 4. Սրբոյն Սեբերիանոս[ի]¹¹ Ի մէջ քրիստոսասիրաց¹².
- 5. Աստուածաբանն՝ Դ գիրք¹³.
 - ա. Գրիստոս ծնեալն՝ ԺԲ.
 - բ. Յաղթեցալն՝ Ը.
 - գ. Առ որսն՝ ԺԾ.
 - դ. Որք լծգիպտոսէն՝ ԺԱ¹⁴.
- 6. Սրբոյն Բարսղի՛ Գ գիրք¹⁵.
 - ա. Գահոց՝ 1Ա¹⁶.
 - բ. Հարցողաց՝ ԵԿԱ¹⁷.
 - գ. Զ.աւրէն՝ Թ¹⁸.
- 7. Սրբոյն Ծաղրեայ՝ Բ գիրք¹⁹.
 - ա. Կրօնաւորացն՝ ԺԴ²⁰.
 - բ. Հարիւրաւորքն՝ 13²¹.

- 8. Դաւթի փիլիսոսփայի Սահմանաց իմաստ|ասիր|ութեանն²² ԻԴ²³.
 - 9. Պրակց Դիագոխոսն և Ամելյախոսի լուծմունքն՝ ՄԺԱ²⁴.
 - 10. Բերական՝ ԻԴ ճառ²⁵.
 - 11. Հերմէսն՝ Ա ճառ.
 - 12. Պորփիրն՝ ՄԱ ճառ.
 - 13. Արիստոտէլի՛ Ծ գիրք²⁶.
 - ա. Ստորոգութիւնքն՝ ԺԽ²⁷.
 - բ. Պերիարմենիանն՝ 2Բ.
 - գ. Աւաքիւնութեանցն՝ Ա²⁸.
 - դ. Աշխարհացն՝ Ա²⁹. Իսկ
 - ե. զՎերլուծութեանն ոչ գտի³⁰.
- Շարունակ-թղթն՝ ըստ երեսնի Պեա. Մառ.
Ք 583 ձեռագրի.
- 14. Էակքն Դաւթի.
 - 15. Պէտքն Մովսէսի.
 - 16. Յոհաննոս Մալրավանեցոյ Գ գիրք՝
 - ա. Խրատվարքն.
 - բ. Հաւատոյ արմատն.
 - գ. Նորմակն.
 - 17. Մեկնութիւնք Հին և Նոր Կտակարանաց՝
 - ա. Սուրբ Ծփրեմի.
 - բ. Սուրբ Ծփրիփանոս.
 - գ. Ոսկերերանին.
 - դ. Կիւրեղ (ՏԸ) Աղեքսա[նդրացւոյ].
 - 18. Ծառասաց՝ հայրապետացն Հայոց և մասնաւորաց.
- Ահա կատարեցան նորր գիրքն:

1 Ա սրբոյն դիոնէսիոսի. 2 դիոնէսիոսի և գիրք: 3 Ա յաղագս երկնային քահանայապետութեանց մի ժոյ. Բ յաղագս յերկնային քահանայապետութեանց մի: 4 Գ երկնային քահանայապետութեանց մի: 5 Ա վասն եկեղեցւոյ քահանայապետութեանց մի: 6 Գ խորհրդական աստուածաբանութեանցն: 7 Ա յաղագս աստուածային անուանցն: 8 Գ խորհրդական աստուածաբանութեանցն: 9 Ա յաւրէն: 10 Ա սրբոյն գրիգորի Նիւսացոյն: 11 Բ յաւրէն: 12 Գ քրիստոսասիրաց: 13 Ա յաւրէն: 14 Ա սրբոյն գրիգորի աստուածաբանի: 15 Ա գրիգորի աստուածաբանի գիրք: 16 Ա յաւրէն ժա. Բ որ յեկիպտոսէ ժր: 17 Ա յաւրէն Գ գիրք: 18 Բարսղի Գ գիրք: 19 Ա յաւրէն: 20 Գ յաւրէն (չփոթմամբ): 21 Բ յաւրէն (չփոթմամբ): 22 ԱՍ յաւրէն (առբեր անտէր չփոթմամբ): 23 Իսկ Գ աւելացնում է նաև՝ կուսութեան և նաև: 24 Ա յաւրէն: 25 Ա առաջինն Գ գիրք ժր նաև. Բ առաջինն Գ գիրք է ժր նաև: 26 Ա երկրորդ[ն] Գ գիրք ք նաև. Բ երկրորդ[ն] Գ գիրք է ժր նաև է: 27 Գ սահմանցն դարի: 28 Ա յաւրէն: 29 Ա պրակց եղեղոսիոսն և զամբարտոսն մի և եոյն չափ լուծմունց. Բ պրակցիկոս խոսն և զամբարտոսն մի նաև է. և եոյն չափ լուծմունց. Գ պրակցի եղեղոսիոսն և ամբարտոսի լուծմունցն: 28 Բ քերականն ից նաև է: 29 Ա մեծին արիստոտէլի. Բ մեծին արիստոտէլի Գ գիրք: 30 Գ ժ ստորագրութեան: 31 Ա առաջինութեանցն: 32 Բ աշխարհացն: 33 Բ իսկ զՎերլուծութեանցն յգտայ. Գ Վերլուծութեանցն:

Ե.

ՆՈՒՐԲ ԳՐՔԵՐ

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակի.
Երևանի Գեո. Մատ. Ժեռ. № 3061, էջ 78ա:

Արտաքին գրեանք, որ ի դաս մտանեն.

1. Սահմանքն.	դ. Յաղթեցալն.
2. Պորփիրն.	դ. Որք լնգիպտոսէ.
3. Արիաստատչի	7. Բարսեղնին՝
ա. Ստորոգութիւնքն.	ա. Վեցօրեալն.
բ. Գերիարմենիասն.	բ. Պահոցն.
4. Գերականն.	գ. Հարցողացն.
5. Նիւսացիքն՝	8. Փիւնն՝
ա. Կազմութիւնն.	ա. Նախախնամութեանն.
բ. Բնութիւնն.	բ. Ալլաբանութեանն.
գ. Ժողովողն.	գ. Նախապետացն.
դ. Երգ երգոցն.	դ. Մենչոցն.
ե. Հայր մեր որ լերկ.	ե. Ելիցն.
զ. Ինն երանութիւնն.	զ. Երեկեցանն.
է. Կուսութիւն.	է. Հրասեանցն.
6. Աստուածարաներն՝	9. Դիոնէսիոսին.
ա. Քրիստոս ծնեալն.	10. Ծաղրն.
բ. Առ որսն.	Նրբերն այս է:

Զ.

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակի.

«Գիրք աստուածաբանական որ կօչի Դրոխ ցանկալի. շարագրելու ի Հագարու աստուածաբան վարդապետէ Ժակեղևոյ», Կ. Պոլիս, 1735, էջ 621—646:

Թարխան հաւատոյն և հիմունք եկեղեցւոյ, ակունք պատուիրանացն աստուծոյ և լուսատուք հոգւոց մերոց վարժապետք և աստուածաբանք՝ են Հայաստաննայցս այսոքիկ:

1. Նախ՝ լցնալն ի շնորհաց հոգւոյն սրբոյ և գերազօնցեալն հանճարով, լուսաւորեալն մտօք և դրուատեալն զիտութեամբ մեծն Մեսրոպ երկրորդ լուսաւորիչն Հայաստաննայց և արժանաւորն զօվութեան որ արար զգիրս Հայոց և նովաւ պայծառացուցմամբ զարդարեաց զեկեղեցիս մեր... Եւ ժողովնն այնուհետև մանկունս բազումս և ուսուցանին զբովանդակ աշխարհս, և բաժանեն զմանկունս մատաղս և քաջութունս փափկածախս և երկարօրէս՝ լերկուս, և կարգեն դպրոցս ասորերէն և լուսարէն: Եւ ուսեալ մանկանցն այնոցիկ զամենայն իմաստութիւնս ներքինս և արտաքինս՝ եղեն թարգմանիչք ճշմարտութեան և թարգմանեցին զամենայն գիրս Հին և Նոր Կտակարանաց, սկսեալ լուսակացն Սողոմոնի բովանդակեցին զամենայն... Եւ ինքն զարգարէ զեկեղեցիս կարգօք և կրօնիւք. և ասէ զկարգն Ապաշխարութեան շարականաց, և հաստատէ ի մեզ զերաժշտականացն եղանակք: Եւ լետ բազմագիմի ար-

գեանց և երակաւարութեանց լիլի առ Գրիստոս, և ամբօրի գղատական չեմար նորա լեկեղեցիէն Ուշականայ ի ներքոյ սրբոյ սեղանոյ, մերձ ի տիեզերական ամբողջ սրբոյն նշմբածնի:

2. Մովսէս սցանչեկէն Քերթրդասլարն կոչեցալ, էր լաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպալ: Արար սա գնամտօտ Քերտականութիւնս, և զձալոց պատմութիւնն գեղեցկաշար ոճով՝ ի խնդրոյ Սահակալ Բայբատունաւոյ Նւ զՊատմութիւն Արքունոյ Աստուածածնէ և պատկերն նորին՝ ի խնդրոյ իշխանաց Արժարոնեաց: Նւ զգիրքն Պետրկոյ՝ ի խնդրոյ Քերտոսի օմմեմ: Նւ զնիւրդոնանս Վարդապետն, և զգրոց նովիսիմեանց, եւ այլ ճարս և խօսս խմատաբարականս: Այլ և զՄեդեան շարականն, և զմեծացուսցե՛քն, և զՏեանընդարացին, և զՓոխման Աստուածածնի արաչին պատկերն:

3. Դաւիթն ամենխմատ անլաթի վիկիսովայն, էր և սա լաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպալ: Արար զգիրս Սահմանաց, և զԷսպաց, և զՄեկնութիւնն Արիստոտէլի, և Ներածութեանցն Պորփիրի, և այլ հարցմունք և զպատասխանիս: Նւ զնիւրդոնան սրբոյ խաչին զԲարձրացուցե՛քն, և զՄեդեան տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Նաև զլաթրդական պատասխանիս ընդդէմ հարցմանց վիկիսովայկցն Յունաց արաչի Մարկիանոսի ամբարշտին լաղարս անիրաւ ժողովոյն Քաղկեդոնի:

4. Գորիւնն արի և զարմանալի, էր և սա լաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպալ: Արար զպատմութիւնս ժամանակաց, և զլիախտոտը պատմութիւն սրբոյն Մեսրոպալ:

5. Եղիշէն զարմանալով և բազմախորհուրդ, էր և սա լաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպալ: Արար զպատմութիւն սրբոց Վարդանանց, և զգիրս կառնեակնաց, և այլ մեկնութիւնս սրբոց սրբոց, և զշարլաբանաց փրկիչն: Այլ և արար զարօթն մարդարտաշար ոճով և խորին խորհրդով ի դէմս Ալլակերպութեանն Քրիստոսի, որ լալնմ ատար ընթեռնանի լեկեղեցիս Հաւատաննաց:

6. Դագար զիտնական ճոխիմտօտ և սրակզոն, էր և սա լաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպալ ի գեղիշէն Փարդու: Արար զգիրս ճարտասանութեան, և զպատմութիւնս ժամանակաց հիւրանց:

7. Մամբրէ վերծանողն, էր և սա լաշակերտաց սրբոյն Մեսրոպալ: Ասաց ներդրեանս ի յորն Արմաւենեաց ի դայստեանն Քրիստոսի լՅրուսպէճ, և այլ բանս խրատականս: 8. Ստեփաննոս պեմոն Միւնեաց, լաթթող սպասազէնն հաստոյ և իմտօտադատող: 9. պատկազար, էր սա լաշակերտաց սրբոյն Մովսէսի Քերթրդասլարն: Արար զմեկնութիւնս աստուածաշունչ սրբոց, և զՄեկնութիւն սրբոց արեւարանացն համտօտապէս: Նաև զՍողոմոն, և զԴանիէլին, և զԵղեկիէլին, և զխօսս մեկնօրէն ի վերայ ժամկերպիւնաց արթից: Նւ զպատասխանիս Քրիթոն Քերմանուր պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ քաղցր և անուշ ոճով: Այլ և թարգմանեաց զՄեկնութիւն մեծին Դիոնիսիոսի ի յունականէն ի հայ բարբառ: Արար և զհամտօտ Քերտականութիւնս: Նւ կրգեաց զնրցս շարականաց քաղցր և զնրցիկ՝ եղանակաւ և մեծ խորհրդով՝ զՄեդեանն Քրիստոսի և զՄկրտութեանն, և Սկուտրութեանն ի Բիթանիս և յՅրուսպէճ, և զՄեծի շարաթիւ շարլաբանացն, և զՅարութեանն, և զճամբարձմանն, և զՆոգաւոյն սրբոյ Պալասեանն, և զՆիկիդացոյ, և զաւար օրհնութեանն կարգց, բաց ի վանէն, և զՄրտաթիւն սրբոցն, և այլ օմնից տէրուհականաց և սրբոց բազմաց, զոր մինչև ցարսօր պաշտի լեկեղեցիս Հաւատաննաց:

9. Յունն Մալապանեցի, արբ իմատուն և բազմաշնորհ, տիրեակ աստուածաբանին արդր գրոց: Սա գրեաց զսասարձածս բազումս ի տէտօս եկեղեցւոյս Հաւատաննաց և ի կրթութիւն քրիստոնէականի կենցաղականութեանց յորդրական և քաղցր ոճով...:

10. Մաթուսարալ պեմոն Միւնեաց, արբ ընթեղցրոյ և ուստաճալարով: Սա գրեաց թուրք վսան հաստոյ առ Հերոսկ արքայն Յունաց, հրամանաւ: Եզրէ կաթրդիկոսին Հալոց...:

11. Ստեփաննոս երկրորդ պեմոն Միւնեաց՝ որդի Տարսուրէն Հալոց իշխանին, արբ ուրդրաբար և ողորտազէնն հատատոյ, որ պրեաց թուրք վսան հաստոյ և կարգաց եկեղեցւոյ լա-

րեւելեան աշխարհէս ի տունն Գիլիկնայ առ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր վասն կասկածա-
նաց ինչ յաղագս միաբանութեան ընդ Յունաց...

12. Անանիա ի Շիրակ գաւառէն, այլ բանհրուն և հանճարեզ, գիտող լոյժ ամենայն
տոմարական արհեստից և աստեղագիտութեանց: Սա գրեաց վասն երկնի և երկրի, վասն ըն-
թացից երկոտասան կենդանակերպից և մոլորականաց և անմոլորից: Սա արար զգիրս Վեց-
հազարեայ ծածուկ խորհրդով: Ջսա կոչեաց առ ինքն տէր Անաստաս կաթողիկոսն զի արասցէ
անշարժ տոմարս Հայոց որպէս այլոց ազգաց, զոր արար մեծաւ շանիւ:

13. Խոսրով մեծն՝ հայր սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն, սա արար զմեկնութիւն ժա-
մերգութեանց աղօթից, և զխորհրդոյ սրբոյ պատարագին շնորհապետ վարդապետութեամբ:

14. Գրիգոր Նարեկացին, այլ գիտնական և իմաստասպասում, ճգնակիր և խարազ-
նազգեաց: Մաքրափայլ կրօնիւք ստացեալ ունէր զվարս անճարմնականս, որ ամենայն կեանք
և շարժումս սորին՝ անգիր օրէնք էին տեսողաց: Սա արար մեղրածորան շրթամբք զԳիրս
աղօթից մարգարտաշար ոճով: Եւ արար զՄեկնութիւն Երզոց երգոյն Սողոմոնի: Եւ զեբրեո-
ղեանս ի վերայ սրբալոյս մեղսնի զարմանալի տեսողաց: Եւ զճառս սրբոյ խաչին Ապարանից:
Այլ և քարոզս Եկեղեցւոյ և Խաչի և հոգւոյն սրբոյ Գալստեան: Նաև ի դէմս սուրբ Աստուա-
ծածնին, և սրբոց Առաքելոց, և առ Յակոբ հայրապետն Մծբնայ, և ի փայտն ժամահար:
Նաև երգեաց ի դէմս Աստուածածնի զԱյլքն ծով ի ծովս՝ յորժամ ետես զնա ի վերայ Վանայ
ծովուն: Եւ զՀաւուն արթնացեալն: Եւ զՅարեաւ հաւն: Եւ զՍս ձայն զառիւծուն: Եւ զՀաւիկ
մի պայծառն: Եւ զԳոհար վարդն: Եւ զայլ բազում բանս և զմեղեդիս քաղցր և անոյշ երգօք
հօգեորօք: Այլ և բանս խրատականս առ կրօնաւորս յաղագս աղօթից և ժամերգութեանց:

15. Պօղոս Տարնացի, այլ սուրբ և շնորհապետ, վանիչ հերձուածողաց և կարկիչ
երկարեակաց: Սա արար զգիրս վիճաբանութեան ընդդէմ քաղկեդոնականաց առ Փետոս
իմաստասէրն Յունաց յաղթողական խօսիւք և լախածոց վկայութեամբ, և էր շատագով ի վե-
րայ ուղղափառ հաւատոյս քրիստոնէականի:

16. Յոհաննէս Երզնկացին, ամենայն գովեստից արժանին, որ Պաւլոս կոչեցաւ: Սա
ասաց՝ զոտանաւորս ի վերայ եթերականաց և աստեղացն ընթացից զարմանաշնորհ գիտու-
թեամբ: Այլ և շարալարեաց զբանս հեշտագոյն վասն երկնի և երկրի, և վասն երկնային կամա-
րածգութեանց, ամպոց և որոտմանց, կայծից և շանդից, ծովուց և ցամաքաց: Ասաց և ներբո-
ղեանս ի դէմս սրբոյ Լուսաւորչին և ի լեառն Սեբուհայ իբրև զմեղու խորիստ քաղցրորակ շա-
րադրութեամբ: Այլ և ասաց՝ Այսօր զուարճացեալն և զԼերինքն սրբոյ Լուսաւորչին, և Որ
զլոյս անճառն սրբոյն Ներսէսի, և զ[Յ]աւորս վերջին եօթն Յոտանարակացն, և զՅիշեա տէրն:
Այլ և արար զՄեկնութիւն Քերականին, և զքարոզս խորհրդաւոր ի վերայ տէրունականաց սօ-
նից՝ ասացուածաց կերպիւս...

17. Գիրակոս, այլ գերապանծ և կենդանախարովեալ կայծակամբք: Սա թարգմանեաց
զՄեկնութիւն Յոհաննու աւետարանին, որ արարեցեալ է ի Յոհաննու Ոսկեբերանէն: Այլ և
ասաց զԱրեւելքն ի դէմս Փոխման Աստուածածնին: Նաև արար զլուծմունս Եւագրեայ:

18. Ներսէս Համբրոնացին, Ոսկեբերանն Հայոց, հրածորան լեզուն: Սա արար զՄեկնու-
թիւն սաղմոսացն Դաւթի, որ զընթերցողս ի լերինս և յանապատս վարեալ խոտանարակս
տոնէ: Նաև արար զՄեկնութիւն Ասակացն Սողոմոնի և իմաստութեանն: Արար և զՄեկնութիւն
խորհրդոյ սրբոյ պատարագին, և զՄեկնութիւն աղօթիցն Յոհաննու աւետարանչին, որ է՝ էր
ընդ եղբարս: Մեկնեաց և զբան երկոտասանից մարգարէից: Արար և զՄեկնութիւնս կիկե-
ցական խորհրդոյ: Ասաց և զճառս յաւուր Պենտէկոստէի զարմանասքանչ վարդապետութեամբ:
Արար և զլուծմունս խրթնածածուկաղօթից սրբոյ Նարեկացւոյն: Թարգմանեաց զՄեկնութիւն
Տեսլեանն Յոհաննու աւետարանչին, նաև զԿանոնս սրբոյն Բենեդիկտոսի: Ասաց և զերգս շա-
րականաց, այսինքն՝ զԱյսօր յարեաւն, և զՆորոգեալ կղզիքն, և զԹոռանց սրբոյ Լուսաւորչին:
էր սա ազգակից սրբոյն Ներսէսի Կլայեցւոյն:

19. Սարգիս Շնորհալին, աստուածազատում վարդապետն եկեղեցւոյ և տնչիշանելի

ճառագայթարձակ շահն հաւատոյ և քանոնն ճշմարտութեան: Սա արար զՄեկնութիւն կաթողիկեայցն, և լիտոյ կրկին համառօտեաց աստուածատուր շնորհին իւրով:

20. Իգնատիոս այր հոգետես, որում հրամայեաց կաթողիկոսն Գրիգորիս եղբայր սրբորն Ներսէսի Կլայեցւոյն՝ մեկնութիւն առնել Դուկասու աւետարանի, և նա ոչ էառ լանձն, մինչև տեսանէր ի տեսլեան տուն մի լուսաւոր և զարդարեալ ամենայն վայելչութեամբ, և զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ տնդ խրախացեալս, կամեցաւ և ինքն մտանել ի ներքս և արգելութիւն զնա և սաէին, ևթէ վասն զի ոչ աշխատեցար ի մեկնել զաւետարանն Դուկասու խորհրդական և մտաւոր բանիւ, եւ զարթուցեալ ի տեսլենէ՝ մեկնեաց զաւետարանն Դուկասու և Մարկոսի լուսաւոր վարդապետութեամբ:

21. Անանիա ի Սանահին, այր մտաւոր և հանճարեղ, գիտող տոմարական արուեստի, և աստուածայնոց գրոց մեկնող: Սա հաւաքեալ ի Մեկնութենէ առաքելոյն Պօղոսի զբանն Եփրեմի և Յոհաննու Ոսկերերանի և Կիւրղի և այլ սրբոց, արար համառօտ մեկնութիւնս վասրն դիւրահասութեան ընթերցողաց: Նաև արար խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն չորից աւետարանացն: Ասաց զներբողեանս ի դէմս սրբոյն Էջմիածնի բառակապ և ականապատ մարգարտաշարիւք լիտայրեալ, որ զարմացուցանէ զընթերցողսն:

22. Յովհաննէս՝ Մարկաւազն կոչեցեալ՝ ի Հաղրատ, մեծիմաստն գիտութեամբ և հանճարեղն, և ամենայնի մտահարուստն: Սա զբազմաց փափագելին զնաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականի: Արար և միաբանութիւն ամենայն աղգաց տոմարի ընդ Հայոց, վասն զի լոյժ իմաստուն էր այլն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ: Սա գրեաց ճառս ներբողականս ի մեծագօր արքայն Հայոց Տրդատ, և ի սուրբ հայրապետն Ներսէս, և ի սքանչելին Սահակ և ի Մեսրոպ: Արար և զշարական Դեոնդեանցն քաղցր եղանակով և լարմար բանիւ, որ սկիզբն է այս՝ Պայծառացան այսօր: Գրեաց նոցունց և զճառս ներբողականս. և արար Գիրս աղօթականս...: Եւ եղև վախճան սրբոյն ի ՇՀԲ (sic) թուականի:

23. Մխիթար որ Գոշն կոչիւր, շինող վանացն Գետկայ, այր սուրբ և իմաստուն և հեզ, և վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ: Սա արար զՄեկնութիւն Երեմիայի մարգարէին, և զԴատաստանագիրս մեր:

24. Վանական, այր պարկեշտ, վարդապետական բանիւ ճոխացեալ, որ ի ժամանակն գերագանցեալ ծննդական մտօք և լարմար բանիւք. վասն որոյ բազումք զնգերէին առ նա ուսման աղագաւ: Արար սա զՄեկնութիւնն Յորայ:

25. Վարդան մեծն և տաշին, այր գիտնական և աստուածաբան: Սա արար զՄեկնութիւն Արարածոց, և զՄեկնութիւն Սաղմոսացն Դաւթի, և զՄեկնութիւն Երզնց երգոյն Սողոմոնի, և զՎանիւիլին: Եւ թարգմանեաց զՊատմութիւն Միխայելի կաթողիկոսին Ասորոց: Եւ երգեաց զերգս շարականաց՝ զՈր նախիմացն, և զ՛ի լանսահման ծովէն, և զԹարգմանչացն, և զԱնթառամ ծաղիկն:

26. Կիրակոս, այր ցանկալի և հանճարագգօն, աշակերտ Յովհաննու վարդապետին որ Վանականն կոչիւր: Սա արար զԺամանակագրութիւնս, սկսեալ ի Լուսաւորչէն առ ինքն աւարտեալ:

27. Յոհաննէս Մործորեցին, այր քաջուսումն և մտապերճ: Սա մեկնեաց զաւետարանն Մատթէոսի պարզ և դիւրահաս ոճով, և մեկնեաց զՔերականութիւնն:

28. Վարդան երկրորդ, այր ճոխիմաստ և շնորհագարդ: Սա արար համառօտ Մեկնութիւն չորից աւետարանաց զմուարիմաց բունիցն, եւ ժողովեաց զգիրս Առակաց ի պէտս հոգոյ և մարմնոյ: Արար և զհամառօտ Աշխարհացոյցս: Ասաց և զարմանալի ներբողեանս ի դէմս սրբոյ Լուսաւորչին պատմագրաբար, եւ մեկնորէն արար զՔերականութիւնս:

29. Յոհաննէս Դաոննցին, այր առաքինի, զարմանալի վարուք, գործօք պատուիրանացն աստուծոյ: Սա արար զԳիրս աղօթից ի պէտս կրօնաւորաց և առաքինեաց արանց բազմազան խորհրդով: Առ սա եկն մուղրին Ջանկիացի երկու որդիովք և մկրտեցան ի սմանէ և եղեն քրիստոնեալ: Արար և սա բանս խրատականս կարգաց և կրօնից: Որ և աղօթք սարին սատարութիւն և ի թողութիւն մեղաց, և լիշատակ նորա ընդ սուրբս ամենայն:

30. Տիրատուր, այլն ցանկալի, ամենիմաստ, աղբիւրն գիտութեան, զպիրն հմտավարժ արտաքնոց և աստուածախոց բանից: Արար սա զգիրս քարոզից ի պէտս վարդապետաց եկեղեցւոյ խրթնածածուկ իմաստասիրական ոճով...:

31. Մովսէս Եզնկացիին, այլն համեղարան և կորովամիտ, լի աստուածային շնորհիւն: Սա զթերութիւն Մեկնութեան ժամերգութեանց մերոց զոր ի մեծէն Թոսրովու արարեցեալ էր, էլից, լաստութուտ պարզեօք հանգունատիւ առաջնոյն: Նաև արար զզանազան վիճմունս ընդդէմ երկարնակաց բազմառոյ վկայութեամբ, քաղցր ոճով, հաստատագոյն բանիւք:

32. Յոհաննէս վարդապետն Դանձակեցիին, այլ սրբամիտ և տօնասէր: Արար զՄեկնութիւն ընթերցուածոցն որ ասի Տօնապատճառ:

33. Գրիգոր Լամբրոնացի, այլ խորին խորհուրդ և զիրիմաստ: Արար բազում քարոզս ասացուածոց կերպիւ: Այլև ի դէմս խաչի և յարութեան Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ համեղաշար բանիւ:

34. Ծաւլի, այլ հողեկիր և աստուածապատում, վարժ և հմուտ գրոց աստուածաբանականաց: Սա արար զհամառօտ Մեկնութիւնս ժամերգութեանց, և ասացուածս բազումս: Կարգեաց զպարոցս և ուսոյց զաշակերտս. և արար զՄեկնութիւն Քերականին:

35. Յովհաննէս Արճիշեցիին, այլ կորովամիտ և շնորհացն աստուծոյ ընդունակ: Սա արար զհամառօտ Մեկնութիւն սրբոյ պատարագին խորհրդոյ զօրաւոր բանիւք:

36. Յովհաննէս Որոտնեցի, ուղղափառութեան հաստատիչն, Քրիստոսի հօտին վերակացուն, իմաստութեան տաճարն, երկնային կառավարն: Սա արար զԳիրս քարոզից իմաստասիրական և վարդապետական ոճով: Ասաց և վասն երկնային շարժմանց և եթերականաց և վասն մոլորականաց և անմուրից: Արար և զՔաղուածուս աւետարանին Յոհաննու...:

37. Գրիգոր Տաթևացի, չորրորդ Լուսաւորիչն Հայոց, տիեզերաց անշիջանելի ճրագըն...: Արար զգիրս բազումս երկնաշնորհ վարդապետութեամբ ի պէտս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, ի գարդ և ի պայծառութիւն աշակերտաց ճշմարտութեան, և են այսոքիկ. զՄեծ Հարցմունքն, զԱրիստոտելի գրոց լուծմունքն՝ զՍտորոգութեանցն, զՊերիարմենիասին, և զԱռաքինութեանցն. նաև զՊորփիրին, զՊարապմանց լուծմունքն, զՍաղմոսի քաղուածուն, զԱռակաց քաղուածուն, զԵրգ երգոցին, զԻմաստութեանն, և զԺողովողին. զԱմուսն հատորն և զՋրմուսն հատորն, զՅոբայ լուծմունքն, զՅոհաննու աւետարանի քաղուածուն. զԼուծմունքն Արիստակիսի և Գէորգեայ գրչութեան, զՓոքր Հարցմունքն Գէորգեայ, զՔաղուածուն Մատթէոսի աւետարանին, զԾաւլայ քաղուածուն, զՈսկեփորիկ գիրքն, և զԳիրքն ժալրագոյն վարդապետական իշխանութիւն տալոյ:

38. Յոհաննէս աստուածարան վարդապետն Դուռտեց, աշակերտ սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյն: Արար զԾաւլեայ քաղուածուն, և զԴիոնեսիոսի լուծմունքն:

39. Գէորգ Երզնկացի, այլ կրթավարժ և հրահանգախղճ, աշակերտ սրբոյն Յոհաննու Որոտնեցոյն: Սա արար զԼուծմունս Առ որսի, և զՄեկնութիւն Ծաւլեայ մարգարէին: Նաև արար քարոզս իմաստասիրական ոճով ի պէտս վարդապետաց եկեղեցւոյ:

40. Յակոբ հանճարաշատն Ղրիմեցի, աշակերտն Գէորգեայ: Արար զՄեկնութիւն տոմարի և զԿազմութեան լուծմունքն:

41. Առաքեալ պետն Սիւնեաց, ջնորդի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյն, այլ սուրբ և մաքուր, գերիմաստ և չքնաղաքարոզ: Սա ասաց զԳիրս քարոզից հրեղինաւ լեզուաւ: Արար և զԱշամ-գիրքն ռոմնաչափութեամբ հոմերական ոճով: Արար և զԼուծմունս Քերականութեան, այլև զԼուծմունս Սահմանացն՝ Դաւթի: Ասաց և զտանաւորս ի դէմս սրբոյն Էջմիածնի, և զպատմութիւնս սրբոյ Լուսաւորիչին, և մեծին Ներսէսի, և ի դէմս վարժապետին իւրոյ Մերենց Գրիգորին, և ի դէմս սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն, և ի դէմս նորավարժից մանկանց ի հրաւիրումն կրթութեանց, և ի դէմս հողմոց և եղանակաց:

42. Մատթէոս, աշակերտ սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյն, այլ ազնուամիտ և բանաստեղծ, ջոկափառեալ գիտութեամբ և աստուածաբան: Սա արար քարոզս Մ. աստուածատուր

շնորհիւն իւրով, և զԲաղուածուս շորից աւետարանացն և զԳործոց առաքելոցն, և զԾաղը-
րեայ Ը. խորհրդոց քաղուածուն: Արար և զգիրս Վեցօրէիցն Հայոց:

43. Առաքեալ Բաղիշեցի, այլ զուարթամիա և կորովաբան, հանճարապերն և աստ-
ւածաբան: Ասաց բազում գանձս և տալս քաղցր և անուշ եղանակաւ, զոր երգի մինչև ցալ-
սօր ինկեղեցիս Հայաստանեայց: Արար և ուրանաւօր զՊատմութիւն Յովասափայ թագաւորին
Հնգկաց:

44. Սիմեոն Ջուղայեցի, այլ բարեբարոյ և հեզահոգի, սուրբ և առաքինի, հմուտ
աստուածաշունչ գրոց և իմաստասիրական արտաքնոց պրակաց, որ զեղեցկիւ և պատշաճա-
ւորիւ շարագրութեամբ յօրինեալ յարդարէր դրանս քարոզից և խրատուց և զմեկնութիւնս ար-
տաքին գրոց: Արար և զԲերականութիւն պարզ և յստակ ռեով: Արար զՏրամաբանութիւնս
որ է ներածութիւն արտաքնոց գրոց, այսինքն է՝ հինգ Ընդհանրականացն Պորփիւրի, և տասն
Ստորոգութեանց, և այլ Տրամաբանութեանն Արիստոտելի: Նաև զգիրքն Պրոկղի իմաստասի-
րի զոր ի վրաց լեզուէն թարգմանեալ էր ի միւր լեզուս այլ ոմն նախագոյն եղեալ Սիմէոն
անուամբ քահանայ: Եւ այլ Սիմէոն վարդապետս զայն գիրքն ևս ուղղեաց, վասն զի առա-
ջին թարգմանութիւնն զաշխատութիւնս բազումս տայր կարգացողին, զի հոլովք անուանցն և
խոնարհմունք բայիցն և շարագրութիւնք բառիցն ոչ էր ըստ պատշաճին և ըստ քերականի ար-
հեստի, յաղագս որոյ և միտք բանին ընդ նմին այլայլուր, այլ և լուով տեղիս կրկնաբանութիւնք
կային միոյ բառի, և ընթերցողն զբազում աշխատութիւնս կրէր և զօգուտս սակաւ գտանէր...:

45. Ստեփաննոս Իլովացի, ազգաւ հայ, այլ ուղղափառ և միաբնակ, վարժ և կիրթ
ուսմամբ: Սա թարգմանեաց զՄեկնութիւն մեծին Դիոնեսիսոսի ի լատին լեզուէ ի հայ բար-
բառ, և զպատմագիրն Յովսեփոս, այլ և զգիրս Պատճառաց, և զգիրս որ ասի Հայկի վարուց:
Չայս ամենայն թարգմանութիւնս արար լընդհանրական աթոռն սուրբ էջմիածին:

46. Ոսկան Երեանցի, այլ բարեմիտ և քաջուսուձն աստուածաշունչ գրոց, և արտաք-
նոց փիլիսոսփայականաց: Սա եղև պատճառ տպագրութեան գրոցն Հայոց, և տպեաց զԱստուա-
ծաշունչն զխատելով և տնատելով, որպէս յայտ է տեսողաց, նա ևս զհամաձայնութիւնս բո-
վանդակից Աստուածաշնչոցն յառադրեաց, այլ և վերստին թարգմանեաց զբանս Ծառայ որդայ
Սիրաքայ, և զՉորրորդ գիրս Եզրասայ, և զցանդս Աստուածաշնչոցն: Այլ և տպեաց զՆոր Կտա-
կարանս և զՇարականս, և այլ բազում գրեանս որպէս յայտ է խաղողաց:

47. Երեմիա Մեղրեցի, միաբան սրբոյն էջմիածնի, այլ սրամիտ և արդիւնական: Սա
բազմահոգ աշխատութեամբ արար զԲառարան գիրս Աստուածաշունչ տառից, և այլ խըրթնա-
ծածոկ բառից գրոց բազմաց:

48. Յովհաննէս Ծուղայեցի, տիեզերալոյս վարդապետ մերումս ժամանակի, այլ մա-
կացու արտաքին գրոց և գիտող բազմաց լեզուաց: Սա արար զԳիրս վիճաբանութեան ընդ-
դէմ երկարեակաց, և զգիրս վարդապետականս նրբաշաւիղ ընթացիւք, որ ասի Ծաշակեցէք և
անսէջ: Եւ այլ գիրք փիլիսոսփայական և աստուածաբանական երկար ոճիւ հայերէն և պարս-
կերէն դէմ առ դէմ եղեալ, ի խնդրոյ Պարսից շահին:

Սոքա են թարգմանիչք այլ և վարդապետք և ուսուցիչք և մարգարէք զպատմողք ապա-
գայիցն:

Է.

Հ Ա Յ Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

49

Հրատարակում է ըստ հետեայլ օրինակի.

Էդիթորէի վարդապետի Գանձակեցու, համոտո գաւառութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր
լուսարանեայ, Վենետիկ, 1888, էջ՝ 2—61

Իսկ Հայոց ազգիս պատմագիրք յուղվք ցուցին աշխատութիւնս, որպէս՝

1. Սքանչելի և կարողամիտն Ագաթանգեղոս, որ թարգմանի Բարի-հրեշտակ. զոր
եցոյց հրամանաւ մեծագոր և քաջ արքային Տրդատայ զհանգամանս իրաց եղելոց առ Հայս

ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Գարթնի և խոստովանողին Քրիստոսի, զգործսն նշանաց և արուեստից և զսքանչելիպարծութեանց և զպատճառ լուսաւորութեան ազգիս Հայոց զեղեցիկ և պաշտօն պատմութեամբ ււարտէ:

2. Եւ զկնի նորա ամեն հարուստն զիտութեամբ և մեծն իմաստութեամբ ջան զլուսն՝ սուրբ այրն աստուծոյ Մովսէս Խորենացի, որ զՀայոց պատմութիւն շարագրեաց բազմահանճար և լոգնադրուատ բառիւք, և համարտու պատմութեամբ և ընդարձակ մտօք ի նախնի մարդոյն սկսեալ զլուսնից ազանց իրս և զգործս և զարարս՝ բերալ մինչև լուսուրս Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի, և անտի մինչև ցկաւարուին սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետին, և զողբս ասացեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ անդա՛նօր դադարեցուցանէ:

3. Եւ յետ նորա՝ սուրբն Եղիշէ, որ պատմէ զքաջութիւն Վարդանայ՝ թոռին սրբոյն Սահակայ և ընկերաց նորին, որք լուսոյն Քրիստոսի զանձինս ի մահ հղին և պսակեցան ի Քրիստոսէ, և զարիական մահն սրբոց Հովսեփեանց, և զկամաւ տալ զանձինս ի կապանս արքունի նախարարացն Հայոց վասն լուսոյն որ ի Քրիստոս. և զհամբերող նահատակութիւն սրբոյն Խորենայ և Արրահամու, զոր ստուգութեամբ ցուցանէ այրն աստծոյ սքանչելի:

4. Եւ ապա Ղազար Փարպեցին ճարտասան, սկսեալ լուսուրցն սրբոյն Սահակայ, և զնոյն ոճ պատմէ:

5. Եւ զկնի նորա Փաւստոս Բիւզանդ, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս ընդ Գարսիկս և ի նոցանէ ի մերս:

6. Եւ Հերակլ ի Սեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ:

7. Եւ պատմութիւն առն սքանչելի Կորեան:

8. Եւ Խոսրով:

9. Եւ Դեւանդ Երիցու պատմութիւնն՝ որ զոր ինչ գործեցին Մահմէտ և աթոռակալք նորա ընդ աշխարհս ամենայն, և առանկ ևս ընդ ազգս Հայոց:

10. Եւ Թումայ վարդապետ տանն Արծրաւեանց:

11. Եւ Շապուհ Բագրատունի:

12. Եւ տէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Հայոց:

13. Եւ Մովսէս Կաղկանդուացի Աղուանից պատմագիր:

14. Եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռնայի, որ գրեաց զբաժանումն Վրաց և Հայոց ի ձեռն Կիրճնի:

15. Եւ Ստեփաննոս մականունն Ասողիկ վարդապետ:

16. Եւ Հոստակէս վարդապետ կոչեցեալն Հաստիվերցի:

17. Եւ Մաթէոս վանաց երէց Ուռնացի:

18. Եւ Սամուէլ անունն քահանայ կաթողիկէին Անուր:

19. Եւ ապա մեծ և հանճարեղ վարդապետ անուանեալն Վանական:

Որոց փոյթ եղև սոցա իւրաքանչիւր սրբոցս՝ գրով թողուլ լիշատակս բարի զկնի եկելոց, յօգուտ լսողացն և ի վարձատրութիւն նոցին սրբոց, անչինչ լինել լիշատակ մինչև ի յօրն Քրիստոսի:

Ը.

Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

Հրատարակում է բոս կեսեայ օրինակներէ (որոնք Միթրա Այրիվանեցու ժամանակագրութեամբ ձեռագրեր են).

Ա.— Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 653, էջ 16ւ:
Բ.— Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 3070, էջ 365ա—365բ:

Պատմագիրք ի սկզբանէ.

- 1. Մովսէս աստուածաբօս.
- 2. Դաւիթ մարգարէ.
- 3. Սողոմոն իմաստուն.
- 4. Սամուէլ և Նաթան.
- 5. Յեսու¹. Ազարիա.
- 6. Երեմիա մարգարէ.
- 7. Եզր.
- 8. Յովսեփոս, որ է Կայիափայ².
- 9. Երինոս³.
- 10. Եւսեբի.
- 11. Սոկրատ Մեծ և Փոքր.
- 12. Ափրիկանոս.
- 13. Անդրէաս իմաստասէր.
- 14. Եպիփան հայրապետ.
- 15. Տասիանոս.
- 16. Դերուբնայ.
- 17. Մար Աբաս Կատինայ⁴.
- 18. Ազաթանգեղոս.
- 19. Զենոբ Ասորի.
- 20. Փոստոս Բիւզանդ.
- 21. Ղազար.
- 22. Ներսէս⁵ և Սահակ.
- 23. Կորիւն Սալակայ⁶.
- 24. Խոսրով.
- 25. Թոււմա վարդապետ⁷.
- 26. Մովսէս Խորենացի⁸.
- 27. Ղազար Փարպեցի.
- 28. Եղիշէ վարդապետ.
- 29. Շաղոհ Բազրատունի,
- 30. Եւսեբի, որ ի Հերակլիս⁹.
- 31. Մովսէս Աղուանեցի.
- 32. Ղեւոնդ Երէց.
- 33. Ուխտանէս եպիսկոպոս.
- 34. Տէր Եովհաննէս կաթողիկոս.
- 35. Ստեփանոս վարդապետ Ասողիկ¹⁰.
- 36. Իստակէս Լաստիվերցի.
- 37. Եովհաննէս վարդապետ Կոզեռն.
- 38. Եովհաննէս վարդապետ Տարօնեցի.
- 39. Մատթէոս վարդապետ Ուռնայեցի.
- 40. Անանիա վարդապետ.
- 41. Մխիթար քահանայ.
- 42. Վահրամ Տիգրանակերտեցի.
- 43. Եովհաննէս վարդապետ Սարկաւազ.
- 44. Սամուէլ քահանայ.
- 45. Մխիթար վարդապետ Գոշ.
- 46. Տէր Միխայէլ պատրիարք Ասորոց.
- 47. Վանական վարդապետ.
- 48. Վարդան վարդապետ.
- 49. Կիրակոս վարդապետ.
- 50. Եւ ես՝ Մխիթար վարդապետ:

Թ.

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակի.

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. Մ 186, էջ 253բ--256ա:

Այս են պատմագիրք ամենայն.

- 1. Նախ Ագաթանգեղոս նօտար Տրդատայ արքային.
- 2. Մոսէս Խորենացի որ զՀայոց պատմութիւն արար.
- 3. Եղիշէ ընկեր Նորին որ [զ]Վարդանա[ն]ցն պատմութիւն արար.
- 4. Ղազար Փարպեցի որ զկնի Եղիշէի ճարտասան.
- 5. Փոստոս որ է Բուզանդ որ ինչ ընդ Պարսիկս եղեալ պատմէ.
- 6. Եւսեբիոս եպիսկոպոս որ զՀերակլանն (81C) պատմէ.

1 Բ չուելի: 2 Բ միտեին՝ եզր և յովսեփոս որ է Կայիափայ: 3 Բ իրինոս: 4 Ա մարտարոյն կաղիժա: 5 Բ Ներսեն: 6 Բ առանձին-առանձին՝ կորեան և սայակա: 7 Բ բուժա վարդապետ արժարունեցի: 8 Ա խոյա-րենացի: 9 Բ չուելի այս սոզը: 10 Բ ասողեիկ.

7. Կորիւն սքանչելին և զոր պատմեաց եղեալսն.
8. Խոսրով կորովին և զոր ինչ պատմեաց.
9. Ղևոնդ որ զգալն Մահմէտի պատմէ լիապէս.
10. Քումա վարդապետ պատմագիր Արծրունեաց տան.
11. Շապուհ Բագրատունի պատմագիր Հայոց.
12. Տէր Յովանէս կաթողիկոս Հայոց.
13. Մոսէս Կաղականդացի (ՅԼԸ) Աղուանից պատմագիր.
14. Ուխտանէս եպիսկոպոս որ զՂրաց քակտումն գրեաց.
15. Ստեփաննոս Ասողի (ՅԼԸ) վարդապետ պատմագիր.
16. Ռուտակէս վարդապետն Լաստիվերացի (ՅԼԸ) պատմագիր Հայոց.
17. Մաթէոս երէց Ուռհայրից.
18. Սամուէլ քահանայ կաթողիկէին Յանւոյ.
19. Վանական վարդապետն իմաստասէր յով ի հանճարեղ.
20. Վարդան վարդապետ մեկնող և պատմագիր.
21. Մխիթար վարդապետ պատմագիր.
22. Քումա վարդապետ Մեծոփեցի որ զԼանկթամուրի գալն պատմէ.
23. Կիրակոս վարդապետ որ զգալուստ Քաթարին գրեաց.
24. Զաքարիա կաթողիկոս Հայոց ճառարան և պատմագիր:

Փ.

Հ Ա Յ Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

Հրատարակում է ըստ հետևյալ սրբնակի.

Հ Ա ի ի շ ա ն, «Հայտպատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 13--14:

Ծանկ պատմագրաց Հայոց.

1. Մարիբաա Կատինայ, ատենագիր Վաղարշակայ արքայի.
2. Ագաթանգեղոս.
3. Մովսէս Խորենացի.
4. Եղիշէ, ատենագիր մեծին Վարդանայ.
5. Հազար Փարպեցի, զոր ոմանք Փարիսեցի կոչեն, և ոմանք Հազարիկ.
6. Ուխտանէս, եպիսկոպոս Ուռհայրի.
7. Հերակլ, ի Սեբիոսէ.
8. Կորիւն, այլն սքանչելի.
9. Խոսրով.
10. Ղևոնդ Երէց.
11. Քումա վարդապետ տանն Արծրունեաց.
12. Շապուհ Բագրատունի.
13. Տէր Յովանէս Գառնեցի.
14. Մովսէս Կաղականդացի.
15. Ստեփանոս անուանեալ Ասողիկ վարդապետ.
16. Ստեփանոս Տարօնեցի, ի խնդրոյ տեսոն Սարգսի կաթողիկոսի.
17. Արիստակես Լասղիվարդեցի.
18. Համամ վարդապետ.
19. Մաթէոս վանացերէց Ուռհայրից.

- 20. Սամուէլ երէց կաթողիկէին Անույ.
- 21. Սարկաւազ վարդապետ.
- 22. Վանական վարդապետ.
- 23. Կիրակոս վարդապետ.
- 24. Վարդան վարդապետ.
- 25. Ս. Գրիգոր Խլաթեցի, առաջնորդ վանից սրբոյն Ստեփանոսի, որ կոչի Յիւսայ.
- 26. Թումա վարդապետ (Մեծփեցին).

Ն ալ 36 պատմագիրք Հայոց, զորոց զանուանս չգիտեմ. և ընդ ամենայն պատմա-
 10 գիրք 62, որ գտանին ի Սաղմոսականքն և ի Սիս:

ԺԱ.

Հ Ա Յ Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

Հրատարակում է ըստ հետեյալ օրինակների.

Ա.— Երևանի Գեա. Մաս. ձեռ. № 72, էջ 164—168:

15 Բ.— Հանգէս Ամսօրեայ, 1962, էջ 63—66 (—Ն. Ալիշան, շրջալէի գործը 1500—1704), Վեհնա,
 1983, էջ 309—311):

ՈՐք են պատմագիրք Հայոց¹.

1. Եւսեբի ի Յունաց թարգմա-
նեալ Եկեղեցական². 2. Ազաթանգեղոս. 3. Բիւզանդ. 4. Սոկրատ. 5. Մովսէս Խորենացի. 6. Ղազար. 7. Կորիւն. 8. Եղիշէ. 9. Փոստոս. 10. Զենոբ. 11. Արիստակէս. 12. Շապուհ. 13. Յովհաննէս կաթողիկոս. 14. Ղևոնդ Երէց. 15. Հերակլ. 16. Ուխտանէս. 17. Ստեփաննոս. 18. Վահրամ³. 19. Մխիթար. 20. Յակոբ. 21. Ծաւրի. 22. Սարգիս. 23. Վանական. | <ul style="list-style-type: none"> 24. Մտթէոս Երէց⁴. 25. Սամուէլ Երէց⁵. 26. Դանիէլ. 27. Մտթէոս. 28. Վարդան. 29. Կիրակոս. 30. Հեթում. 31. Թումա⁶ և 32. Առաքել վարդապետն Քար-
վիղեցի յետին պատմագիր⁷. 33. Իսկ Երեմիայի¹
ա. զՄաճարացն և
բ. զԳանաթիոն².
գ. զՍուտ Քրիստոսին և
դ. զՍուլթան Մէհմէտին³.
ե. զՕսմանցոցն Դ. հատորս. և
զ. զՀանկ Քամուրին.
է. զՊալիֆէիցն Պաղտատայ և
ը. զՊարսկացն.
թ. զՀոռմայեցւոց և
ժ. զՅունաց.
ժա. զՆոր նահատակացն և
ժբ. զՀրկիզութիւն Ստամպուլոյ.
ժգ. զԱմերիկային և |
|---|--|

1 Բ վասն պատմագրաց հայոց: 2 Ա և եկեղեցական: 3 Ա վայիրամ: 4 և 5 Բ էրէց: 6 Բ բումա:
 7 Բ առաքել, վարդան յետին պատմագիր: 8 Բ զանգրիտոյն: 9 Բ մանմէտին:

ժգ. զԱռնաւուտին¹.

ժե. զՀամառօտ Օսմանցուն.

ժզ. զԲագրատունեացն և

ժէ. զԿիրիկեցւոցն համառօտ.

ժր. զՄովսիսին համառօտ և

ժթ. զԶուառութիւնս Հայոց. և

ի. զԺամանակագիրս. և

իա. զԱշխարհացոյց. և

իր. Արարողութիւնք ոմանց աղգաց.

Սև այլ բազումք ըստ որում և սոյն մասեանս մասնաւորապէս ժողովեալ ի խնդրոյ Քաղէոս Իրիցու Իսպահանցոյ, շատ թախանձանօք²:

ԺԲ.

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ

Հրատարակուած է ըստ հետեյալ օրինակի.

«Գիրք աստուածաբանական որ կոչի Դրախ ցանկալի, շարագրեալ է Հոգարու աստուածաբան վարդապետ Ժակեցւոյ», Կ. Պոլիս, 1725, էջ 660—667:

Պատմագիրք ազգիս մերոյ՝ են այսոցիկ:

1. Նախ՝ Ազաթանգեղոս.

2. Մովսէս Խորենացին.

3. Եջիշէ.

4. Հազար Փարպեցի ճարտասան.

5. Փոստոս.

6. Կորիւն.

7. Բիւզանդ վարաբան.

8. Խորոզմ.

9. Ղևնդ.

10. Թումա վարդապետ տանն Արժրուհեաց.

11. Շապուհ Բագրատունի.

12. Տէր Յովհաննէս կաթողիկոս.

13. Մովսէս Կաղկանաւանցի (sic), Աղուանից պատմագիր.

14. Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուրհայեցի.

15. Մտեփաննոս Ասողիկ.

16. Արիստակէս.

17. Հերակլ.

18. Զենսր.

19. Վահրամ.

20. Մխիթար.

21. Յակոբ.

22. Նսալի.

23. Սարգիս.

24. Մատթէոս էրէց Ուրհայեցի.

25. Մամուէլ քահանայ Անուոյ.

26. Վանական վարդապետ.

27. Կիրակոս.

28. Դանիէլ.

29. Վարդան.

30. Սրկրորդ Մատթէոս.

31. Հեթում.

32. Թումա.

33. Առաջեալ վարդապետ Քարվիզեցի.

34. Սրեմիա զպիր Կոստանդնուպոլսեցի.

35. Հուկաս զպիր Վանանդեցի, որ արար զՀամատարած աշխարհացոյցս ներքանդակեալ աղիւսակօք: Նաև զհայելի աստուածաշունչս Հայոց և զԴուռն իմաստութեան երկոցին փոքրագոյն գրեանս:

ԺԳ.

ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ

Հրատարակուած է ըստ հետեյալ օրինակների.

Ա. — Սրեանի Գեա. Մոս. Աեւ. Ձ 2271, էջ 219—216:

Բ. — Սրեանի Գեա. Մոս. Աեւ. Ձ 2280, էջ 201—203:

¹ Բ գաւճառաւանի: ² Բ շունի ի խնդրոյ և այլն:

Պատմագիրք Հայոց.

1. Պատմութիւնք սրբոց առաքելոցն, որք ի Հայս կատարեցան, օրպէս վկայէ Մովսէս Թորենացին. Բ. հատոր, ԼԱ զուրի:
2. Ազաթանդեզոս. Պատմութիւն շարչարանաց և Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին:
3. Բայց Դաշանցն սիրոյ և միաբանութեան՝ զգոյջ պարտի լինիլ. զի ի հին օրինակն ոչ ուրեք գտանի, այլ ի նորագոյնսն՝ սխթարմայից բազում ինչ ըստ իւրեանց տխորժակացն շարացրեալ խորամանկութեամբ երեկի:
4. Մովսէս Թորենացի. հաւաստապատում պատմագիրք, չորս հատոր, սկսեալ յԱզամայ մինչև ի Զենոն կայսրն, որպէս վկայէ Թումաս Արծրունեաց պատմագիրք. բայց այժմ գերիս հատորսն միայն երեկ, իսկ չորրորդն ոչ ուրեք գտանի ի սաղրելոյ հերձուածողաց:
5. Կորիւն Թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին:
6. Խոսարով (ՏԻՇ) և՛ս Թարգմանիչ, որ է Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ հայրապետին:
7. Եղիշէ վարդապետ, որ է Պատմութիւն նահատակութեան սրբոց Ղեոնդեանցն և Վարդանեանցն: Թէպէտ և զպատերազմունսն սրբոյն Վարդանայ որ նախ քան զնահատակիլն ըստ պատմագրաց՝ այժմ ոչ գտանի ուրեք, զոր արարեալ է ևս սրբոյն Եղիշէի:
8. Հազար Փարպեցի ճարտասան, պատմագիրք սկիզբն տոեալ ի մահուանէ սրբոյն Սահակայ մինչև ի մահն Զենոնի կայսրի:
9. Բիւզանդ, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս իբր զԹագորդս նախկին պատմագրաց. հատորս Զ:
10. Զենոն պատմագիրք, որ է Պատմութիւնք Տարօնայ սուրբ Կարապետին. և լազթութիւնք իշխանացն Տարօնայ որ առ Խոսարով (ՏԻՇ) Պարսից արքայն (ՏԻՇ):
11. Հերակլ, յԵւսեբիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ, որ ինչ սակս պատերազմացն Ներակի և Խոսարովու (ՏԻՇ), և այլ բանք պիտանիք:
12. Անանիա Շիրակացին. սկիզբն տոեալ յԱզամայ համառօս դաւազանաւ. իջանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ կաթողիկոսին:
13. Ղեոնդ պատմագիրք, որ է Պատմութիւն անօրէն ազգին շարի:
14. Շապուհ պատմագիրք, որ է Պատմութիւն սրբոյն Մճբատայ ստրատելապետին, և այլոց սրբոց նահատակացն որ ի թուին ԳՃԲ (= 853 թ.):
15. Յովհաննէս կաթողիկոս, ազգական սրբոյն Մաշտոցի, սկսեալ յԱզամայ մինչ ի թիւն ԳՃԿԲ (= 913 թ.), ի կատարուեալ Մճբատայ թաղաւորին:
16. Մովսէս Կոզան կտուեցի (ՏԻՇ), որ է Պատմութիւնք Աղուանից. Գ. հատոր:
17. Ուխտանէս, որ է Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց:
18. Թոմաս պատմագիրք, որ է Բ. հատոր, Պատմութիւն Արծրունեաց սկսեալ ի Նոյլ մինչև ի կաթողիկոսութիւնն Ախթամարայ:
19. Ստեփաննոս Տարօնեցի, որ և կոչի Ասողիկ. Գ. հատոր, սկսեալ յԱրարհամէ մինչև ի մահն սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն՝ ի ԴՃՄԲ (= 1003) թուին:
20. Արիստակէս Հասարավարդացի (ՏԻՇ), սկսեալ ի ԴՃՄԲ (= 1003) թուէն մինչև ի ԵՃԼ (= 1181) թիւն, սղբերգական զիմօջ:
21. Յովհան Կոզան. արար Պատմագիրք որ ինչ ի ժամանակս իւր:
22. Յովհան Տարօնացի, որ է Պատմութիւն Բաղրատունեաց:
23. Սարկաւազ վարդապետն սուրբ Յովհաննէս. արար Ոկեղեցական պատմագիրք:
24. Մատթէոս Ուռհայեցի. Պատմութիւն աւերման աշխարհիս Հայոց, սկսեալ ի ԴՃՁՂ (= 1087) թուէն մինչև ի ԶՃ (= 1161) թուական:

1 Բ 951

25. Սամուէլ Էրէց, որ արար զԳննիկոն գաւազանագիրքն:

26. Մխիթար Յանեցի, որ է Պատմութիւն Յանույ քաղաքին, և այլ ինչ բանից պիտանեաց:

27. Ներսէս Շնորհալի. ուք վիպասանական ի նախնիսն իւր, և սակս Առմանն Ուրհայոյ և Սրուսաղէմի:

28. Վահրամ որդի Տիգրանայ. ևս ուք զկնի բանից սրբոյն Ներսէսի ի նոյն ոճս առեալ (sic)՝ սակս Տանն Ռուրենեանց:

29. Սմբատ պատմագիրքն. ևս թագաւորութեանն Ռուրենեանց:

30. Մխիթար Դոշն. արար պատմութիւնս պիտանիս որ ինչ սակս հերձուածողաց:

31. Յովհաննէս Վանական. որ ինչ ի ժամանակս իւր սակս Թաթարացն:

32. Կիրակոս պատմագիրք. ևս վասն ազգին Թաթարաց, և այլ պիտանի բանից:

33. Դրիգոր պատմագիրք. ևս վասն ազգին Թաթարաց մինչև ի ժամանակս Կոստանդնի մեծի կաթողիկոսին:

34. Վարդան վարդապետ. սկսեալ լԱղամալ մինչև ի Էճժն (=1286) թիւն:

35. Ստեփաննոս Սիւնեցի, որ է Պատմութիւն Սիւնեաց և կոչի Տաթար կոնզակ:

36. Մխիթար Ալրիվանեցի. համառօտ գաւազանաւ մինչև ի ԷճԿ (=1311) թիւն:

37. Թոմաս Մեծփնցի, աշակերտ սրբոյն Դրիգորի Տաթարացուն. Բ. հատոր պատմութիւն Ա. վասն Թամուր Կաղին և չարխաց նորին, և միւսն վասն նորոգութեանն կաթողիկոսութեանն սուրբ Էջմիածնի:

38. Առաքել Դավրէժեցի. Պատմութիւն թագաւորացն Պարսից և գերութեան Հայոց և վարք կաթողիկոսացն որ ի սոյն ժամանակի, մինչ ի թիւն ՌՃԹ (=1660):

39. Զաքէոս պատմագիրք. Բ. հատոր, սկսեալ զկնի բանից Առաքելին մինչև ՌՃՍ (=1701) թիւն:

Լափելով՝ շատ Լափեր Այուբյանի, Ազգարար, Մարտի, 1798, էջ 180:

40. Տէր Յովսէփ Զուղայեցուն պատմագիրք, որ կոչի Գննիկոն. լԱղամալ մինչև (sic) ի ՌՃԲ (=1659) թիւն, յորս գոն զանազան աստութիւնք ի վերայ աստուածայնաց արանց և պատմութիւնք Հայոց իշխանաց և թագաւորաց, և վասն ամենայն անցիցն անցելոց զոր տեսողացն է լայանի:

41. Խաչատուր վարդապետ պատմագիրք՝ վասն բանակալութեանցն Պարսից և թագաւորացն Նեստղաց, և վասն ժառանգութեանցն Հայոց, և նախնեացն նոցին, այլ և գետոց, և լիբանց. Բ. հատորս արարեալ է՝ վասն անցելոցն և ներկայիցն, զոր ունի պարսկապետալս ինքեան զբազում և զզանազան պատմութիւնս:

42. Յակոբ Շամիրեանէ Զուղայեցուն՝ պատմագիրք Յորդորակ կոչեցեալ, յորս գոն պատմութիւնք լԱղամալ մինչև ի ՌՃՄԻԱ (sic) (=1772) թիւն, վասն հսկայից թագաւորաց և իշխանաց, և մանաւանդ վասն ժառանգութեանցն Հայոց և բնակութեանցն նոցա, և աշխարհագրութիւնք լիբանց և դարտաց և գետոց:

ԺԴ.

ՕՏԱՐ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐ

Իրատարակում է շատ Կեանքայ օրինակներէ.

Ա.— Երևանի Գեա. Մաս. ձեռ. Ձ 2271, էջ 216բ—218բ:

Բ.— Երևանի Գեա. Մաս. ձեռ. Ձ 2220, էջ 223ա—224բ:

Այլ ևս գտն պատմագիրք թարգմանեալք որք են այսոքիկ.

1. Յովսեփոս. ի Յունաց լեզուէ թարգմանեալ եղև. որոյ պատմութիւնն սկսանի զկնի բանիցն Մակարայեցւոցն մինչև ԽՐ. ամ Բրիստոսի, վասն կործանման Հրէից և քակման տանարին: Գիրքս այս նախ թարգմանեալ եղև ի սրբոց թարգմանչացն. և ի անյայտ լինելն՝ վերստին թարգմանեալ եղև ի Լատինացւոց լեզուէ ի ձեռն Ստեփաննոսի Լեհացւոյն, բայց ոչ դամենայն բանսն Յովսեփոսի, այլ միայն դուրս հատորս ի Վիպից նորին:

2. Նրանոս հետևող առաքելոցն. ի Յունաց լեզուէ. բանք լաղազս գնացից առաքելոցն. և բանից հերձուածողացն:

3. Նւսերի Նկն[սի]աստիկայ. Պատմագիրք Գ. առաջին՝ լԱյամայ մինչև ի Բրիստոս, և Բ. ի Բրիստոսէ մինչև ի Մեծն Կոստանդիանոս, և Գ. Վարք սրբոյն Կոստանդիանոսի Գիրքս այս թարգմանեալ եղև ի լուսնական լեզուէ:

4. Աթանաս հայրապետին շարագրեալ զՎարս միանձանց և խոստովանողացն զուղղափառութիւն սուրբ հաւատոյ, զոր ի Ղրտոց լեզուէ եղև թարգմանեալ ի սրբոց հարցն:

5. Նպիփան Կիւրացի. Բ. հատոր զիրք ի Յունաց լեզուէ, յորոց Ա է Պատմութիւն նախահարց և մարդարէից, և Բ. բացայայտումն բանից ութսուն հերձուածողաց որք երևեցան մինչև ի ժամանակ իւր: Բայց զիանլի է զի զիրք մի ևս անուամբ սորին գտանի խոռն ճառից ընդ պատմութեանց, յորս դասանին բանք հերձուածողաց և շաղփաղփութիւնք լուովք, և ոչ հաւատայ զլուստեանական տանջանսն. զորս խոտեալ է ի սրբոց հարցն մերոց ընդ Գրաստիկայ (sic) և Կիրակոսակայ և ընդ Վարոց մանկութեան տեառն և Մեկնութեանն Մանեալ և զայլոցն, զորս գրէ վարդապետն Կիրակոս:

6. Արեւելեան վիպիցն պատմութիւնք, զոր թարգմանեալ է սրբոյն Արրահամա Խոստովանողի ի Պարսից լեզուէ, մինչ բանդարկեալ կայր ի Պարսիկս սակա խոստովանութեան սուրբ հաւատոյ:

7. Սոկրատ. ի Կոստանդիանոսէ սկսեալ մինչև ի մահն Քէդդոսի Փոքու, հատորս է. զայս ևս ի Յունաց լեզուէ թարգմանեալ եղև, բայց լետոյ ի ժամանակս կաթողիկոսութեանն Անաստասայ ի խնդրոյ Ներսեհի իշխանին պատմողիրքս այս համառօտեցուցին, զոր այժմ գերբուսն ևս երեի ի միջի մերում և անուանի Մեծ Սոկրատ և Փոքր:

Արդ զայս է. պատմագիրքս ի սրբոց՝ թարգմանչացն եղև թարգմանեալ:

8. Պատմագիրք սրբոյն Յովնանոս Ոսկեբերանին զոր ի Յունաց լեզուէ թարգմանեալ ոչ եղև ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Վկայասիրին:

9. Պատմագիրք սուրբ ժողովոյն Սփեսոսի և Բաղկեդոնի և ամենայն թուղթք որ ի նոսա ընթերցան, թարգմանեալ եղև ի Լատինացւոց լեզուէ ձեռամբ Գէորգեայ Կոստանդինուպոլսեցւոյ ի ժամանակս թուականութեան Հայոց ՌՃԿ (= 1711 թ.):

10. Հարանց վարուց [գիրք], ի Ղրտոց լեզուէ, ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Վկայասիրի [եղև թարգմանեալ]:

11. Պատմութիւն սրբոց հայրապետացն և վկայից, որ այժմ ճտղընտիր կոչի. լայլ և լայլ լեզուէ թարգմանեալ եղև ի ձեռն քազմաց, իսկ լետոյ սուրբ հայրն Սողոմոն Մաքենից հաւաքեաց ի մի սուսի և անուանեաց Տօնական, քանզի մինչև ցայն ոչ գոր ի մէջ մեր Յայսմաւորք:

12. Յայտմաւորք և այլ ճառք սրբոց թարգմանեալ եղև ի Յունաց և լԱտրոց, ձեռամբ սրբոյն Գրիգորի Վկայասիրին: Իսկ լետոյ Գրիգոր Անաւարդեցին ձեռն արկեալ բազում ինչ ալլալեաց. և լետ նորս Գրիգոր Խլաթեցին որ կոչի Մերենց, զոր այժմ վարի լեկեղեցւոյ:

13. Հարցումն զիրք սրբոյն Գրիգորի պապուն Հոռոմայ, որ է Պատմութիւն սրբոց ճրգնաւորաց Գ. հատոր. ի Լատինացւոց լեզուէ թարգմանեալ եղև ձեռամբ սրբոյն Ներսէսի Համբարձումեացւոյն:

14. Միխայել պատմադիրք. լԱսորոց թարգմանեալ եղև հրամանաւ Կոստանդի մեծի կաթողիկոսին:

15. Վիրք պատմութիւն¹. Ի Վրաց լեզուէ թարգմանեալ եղև, որ է լԱդամայ մինչև Ջձ թիւն Հայոց (=1151 թ.):

16. Գաւազանադիրք Հատինացոց, որ են Գատմութիւնք Յունաց կայսերաց և թագաւորացն Փռանկաց և պապուցն Հռոմայ. Ի լատին լեզուէ թարգմանեալ եղև ի ժամանակս թագաւորութեանն Ռուբենեաց:

Մասնաւորք ևս Բանք պատմութեանց 'և Քուղթք գտանին, զորս ոչ եղաք, որպէս Աշխարհադիրքն և Հայելի վարուցն և այլք. կամ թէ ևս գտանին պատմութիւնք սուտք և առասպելք և վարք անպիտանք, զորս ոչ հն ի կարգի պատմադրաց, թողաք, այլ միայն գճարկաւորացն բուռն արկեալ ի վերուստ, լիտ մարդեղութեան տեսան, կարգաւ իջաք. թէ ի մերոց վարդապետաց պատմաբանեալք և թէ յալլ լեզուացն ի մերս թարգմանեալք: Եւ զայս ի փասա մարմնացելոյ բանին աստուծոյ, ընդ հորն երկնաւորի և սուրբ հոգւոյն ճշմարտի, երբ լաւիտենիւ, ամէն:

17. Վեմ զալթալդութեան. Բ. հատոր. առաջին[ն] պատմէ զպատառուսն եկեղեցեաց արեւելեանի և արեւմտականի, և երկրորդն պատմէ զխոսութիւնս փոփոխն ընդ թագաւորացն Գալլիսացոց, և այլոցն ևւրոպականաց, ԽԳ. գլխով, և է. լողուածովք բաժանեցեալ, ի լունական լեզուէ:

18. Գատմութիւնք Սինէացոց, թարգմանեալ ի Մարգարէ Շահրիմանցւոյ Նոր Զուդալու, լեզուէ լանկիականէ ի հայս ԻԳ. գլխով որպիսութիւն քաղաքաց, վարուց նոցա, և պետութեանց կառավարմանց նոցա, ելից և մտից բնական օրինաց, և քաղաքական աւանդութեանց նոցա, և բնասիրութեանց և կայսերականացն պերճութեանց, ի ՌՄԽԲ. թուին Հայոց (=1793):

19. Գատմագիրք Նադիր շահին. թարգմանեալ է ի Գողոսէ Միրզաբեան Համիթեցւոյ ի յԱնգլիացոց լեզուէ ի հայս:

20. Գատմագիրք ինչ՝ Զամչեանց Միքայելէ Գուխեցւոյ լԱգամայ մինչև ի ՌՄԼԵ (=1786) թիւն. գիրք երեք, և Յ հատոր, զոր ճշմարտութիւնն յայտնի է բազում տեղիս:

Բայց որովհետև գիրն լազգիս մերոյ իբր սեռ զոլ երևի, ոմն պատմագիրն տեսակ համաթուի, վասն որոյ զոմանս զանխալտս լիշել մարթ վարկայ՝ վասն ժանօթութեանց և խընդրոց ոմանց:

ԺԵ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Հրատարակվում է ըստ նետիայւ օրինակների.

Ա.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 5509, էջ 76—78ր:

Բ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 3408, էջ 143—146ր:

Գ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 717, էջ 50ր--61ա:

Դ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 3891, էջ 473—474ա:

Ե.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեռ. № 463, էջ 218—219 և 917ր:

Զ.— Բ. Կյուլեբեքյան, շեռչակ Անադրոց Անկիւրիոյ, Անթիլիաս, 1907, էջ 699—708:

Է.— F. C. Conybeare, „A Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum“, London, 1913, p. 339—340.

Ը.— Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 2961, էջ 78ա (Օգտագործված է միայն որոշ կամեմատությունները համար):

Բ.— Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 2220, էջ 289բ և 290բ—291բ (Օգտագործված է միայն որոշ կամեմատությունները համար):

Յալլ ուստեքէ գտեալ գրեցար.

1. Ը. Օգոստինոս¹ վարդապետն արար հակաճառութիւնք ընդդէմ Հայոց և Ճոռզկաց², թէ Հռոմայ պապն է՝ գլուխ ամենայն ազգաց, նա և Հայոց³. որ ի ժամանակն Յովհաննոս Որոտնեցոյն Յակոբ անուն վարդապետ մի ի Կողբայ՝ դարձաւ ի լաղանդն Ճրանկաց և դարձոյց ի Հայոց ժ. վարդապետ ալլ ի լիւր շար աղանդն, և թարգմանեաց զաին գիրքն ի Ճրանկաց ի մերս, և այնու կամեցան պատրել⁴ զազգն Հայոց, և բազում հերձիկ⁵ ձգեցին ի Հայաստան: Շատ խրատեաց զն[ոս]ա Յոհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին, և ոչ լուան նոցա. լեսոյ կալան զնոսա իջխանքն Հայոց և ի պղինձ եղեալ հալեցին⁶ զնոսա և այնպէս բարձին ի միջոյ: Ը. արար Օգոստինոս քարոզգիրք մի ալլ, լոյժ պիտանի և լի իմաստասիրական բանիւք: Ը. արար մեկնիչ մի ալլ Զ.օրեալ գրոցն Բարսղի Կեսարացոյն: Ը. զայն Գ. գիրքն 10 թարգմանեաց նոյն Յակոբ վարդապետն ի մեր լեզուս:

2. Կիւրեղ Աղեքսանդրացին արար զԳանձուց գիրքն և զՊարապմանցն. և զՊարապմանց՝ լուծմունքն արար Գրիգոր Տաթևացին:

3. Ը. արար Գրիգոր Տաթևացին ժ. հատոր Հարցմանց՝ Ը. հատոր հին օրինացն և Ո. հատոր նոր օրինացն: Ը. արար ժ. հատորէն քարոզգիրք⁷ մի ալլ՝ Ը. հատորն ձմեռան և Ը. հատորն ամառան: Ը. արար զՍաղմոսի քաղուածոյն, և զՄատթէոս գլուխ աւետարանին քաղուածոյն⁸, և զԳործոց առաքելոցն քաղուածոյն, և զԾնայեալ քաղուածոյն⁹:

4. Եօթն թուղթ կաթողիկէիցն մեկնեցաւ ի ձեռն ԻԱ արանց¹¹ կատարելոց, և այս են անուանք մեկնողացն լատուկ լատուկ, Նախ և առաջին Դիդիմոս¹². ք. Յոհան Ոսկեբերանն¹³. Գ. Կիւրեղ Աղեքսանդրացին. Գ. Պիմէն սուրբ հայրն. Ե. Որոգիւնէս. Գ. Սեկուստ արքեպիսկոպոսն 15 Անտիոքայ. Է. Ապողինար. Ը. Հիւսիքոս քահանայն. Թ. Քէոզորոս¹⁴ կրօնաւորն. Ժ. Բարսեղ Կեսարացին. Ժա. Մաքսիմոս. Ժբ. Եւսեբի արքեպիսկոպոսն Կեսարու. Ժգ. Քէոզորոս¹⁵ Արակլացին. Ժդ. Քէոզիտան¹⁶. Ժե. Եփրեմ Խորին Ասորին. Ժզ. Տիմոթէոս. Ժէ. Ամոն քահանայն. Ժը. Ստրբն Աթանաս արքեպիսկոպոսն Աղեքսանդրու. Ժթ. Գրիգոր Աստուածաբանն. ի. Ծասլիս որդին Սիրաքայ. իա. Դիոննսիոս Աղեքսանդրացին: Այս ԻԱ մեկնողքս ոչ թէ իւրաքանչիւր լատուկ մեկնիչ արարին, ալլ զամենեցուն մեկնած բանքն ի մի հաւաքեալ մի մեկնիչ արարին, լի և առատ բանիւք, քաղցր և ախորժ ի քիմո ամենեցուն: Ը. արգ ի մեկնիչն գեղեցիկ ուսուցանէ, զիւրաքանչիւր¹⁷ ասողի անունն ի գլուխ բանին գրեալ կալ:

5. Ը. արգ՝ մեկնեցաւ¹⁸ Ը. գիրքն Մովսիսի ի ձեռն ԺԸ. արանց կատարելոց, որպէս ասէ դիրն, առաջինքն¹⁹ աստուածախօսք էին, որք մեկնեցին զգիրս աստուածային, և է նախ 20 և առաջին Եփրեմ Խորին Ասորին. ք. Բարսեղ Կեսարացին. Գ. Գրիգոր Աստուածաբանն. Գ. Գրիգոր Նիւսացին. Ե. Յոհան Ոսկեբերանն. Գ. Եպիփան Գիպրացին. Է. Փիլոն իմաստասէր վար-

1 Ը օգոստին. 2 օգլեմիւն: 3 ԱՅԴԸ ֆառնկաց: 4 ԲԺԹ եւ օգոստինոս մեկնիչ վարդապետն ֆառնկաց արար գիրք մի որ կոչի զիւրեքտիկայ և է սաճմանք իմաստասիրութեան և քննութեան զբախտին ազամայ և եակեառութիւնք ընդդէմ նայոց և ֆառնկաց քէ եռոմայ փափն է գլուխ ամենայն ազգաց նայաստանեաց. 2 եւ օգոստինոս... ազամայ և եակեառութիւնք ընդդէմ երթուածոզան և արար եակեառութիւնք ընդդէմ նայոց և ֆառնկաց քէ եռոմայ պապն է գլուխոր ամենայն հայաստանեայց: 6 Գ պարսել: 7 2 երթիկ. 8 Երթիկ. 9 երթիկ. 10 երթիկ: 11 ԱՅԴԸ չուեն և զպարապմանց: 12 2 և արար և նառայ քարոզ: 13 2 չուեթ և զմատթէոս... քաղուածոյն: 14 Ը չուեթ ոչս Կատթոթ լի արար զրիգոր տարեացի... զնայեալ քաղուածոյն: 15 2 այս է է քուլք կարողիկէիցն որ է գիրք սնուածի և քէ սոց սասցաւ է քղբոյս այս է... եւ արդ մեկնեցաւ է բուլքս իս արանց: 16 ԱՅԴԸ դիւպիմոս. ԲԺ գիմօդիմոս: 17 2 սոկիւրեան: 18 Է դէոզորոս: 19 ԲԺԸ քէոզորոս. ԴԸԹ քէոզորոս: 10 Գ քէոզորիտան: 17 2 զի իւրաքանչիւր: 18 2 զրիգոր արար եպիստամքարէն մօզօտե և են և սնուածք իւրաքանչիւր գրոցս այս է... եւ արդ մեկնեցաւ: 19 2 առաջին առաջնադրքն:

դպպետն Հրէից. ը. Աթանաս. թ. Գիւրեղ Աղեքսանդրացին. ժ. Մեթողէոս¹. ժա. Կղեմ հայրապետն². ժբ. Ներսէս Լամբրոնացին. ժգ. Եղիշէ վարդապետն. ժդ. Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայն. ժե. Մովսէս Խորենացին. ժզ. Միխայլէ կաթողիկոսն Ասորոց, որ զՄիխայլէրդերքն նա գրեաց և լիւր անունն կոչեաց. ժէ. Վանական վարդապետն. ժը. Մեծն Վարդան Հաղթատացին³, հաւաքեալ զամենեցուն զմեկնութիւնսն, և անցեալ ի վերայ ամենեցուն լի և առատ աստուածատուր վարդապետութեամբն և իմաստութեամբն արար մի գեղեցիկ մեկնիչ, դաւելորդն եհան և զպական ելից ինքն, և զիւրաքանչիւր ասողի անունն ի մեկնիչն ի զլուխ բանին իւրոյ գրեաց. յորժամ հոգին սուրբ առաջնորդէ որ կարգալք զմեկնիչն՝ անդ գեղեցիկ ուսուցանէ:

10 Թ. Վասն Սաղմոսին թէ ով ոք մեկնեաց. և մեկնեցաւ ի ձեռն⁴ ժ. արանց սրբադանից, և է նախ և առաջին Եփրեմ Խորին Ասորին. բ. Եպիփան Կիպրացին. գ. Աթանաս հայրապետն. դ. Դանիէլ. ե. Գիւրեղ Աղեքսանդրացին. զ. Ներսէս Լամբրոնացին. է. Եսայի վարդապետն. ը. Դաւիթ անյաղթ փիլիսոփայն. թ. Ստեփաննոս. ժ. Մեծն Վարդան Հաղթատացին⁵, որ ժողովեաց զամեալն բանս մեկնողացն և եղ ի կարգի մի ըստ միողէ, զաւելորդն եհան և զթերին ելից և ինքն մեկնեաց, և զիւրաքանչիւր ասողի անունն ի զլուխ բանին իւրոյ գրեալ է⁶:

15 7. Անանիա վարդապետն ի Սանահին էր ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Հայոց տեառն Պետրոսի, լաւարս Դիոսկորոսի Եւաւուրս սորա էին վարդապետք և մեկնիչք աստուածային գրոց՝ Ներսէս Կլայեցին և Ներսէս Լամբրոնացին, և Իգնատիոս, և Սարգիս վարդապետն որ զՎաթուղիկէից թողթն մեկնեաց: Անանիա էր այլ մտաւոր և հանճարեղ, զիտող տաժարական արհեստի և աստուածային գրոց. մեկնեաց հրամանաւ Պետրոսի կաթողիկոսի, ի մի հաւաքեալ ի մեկնութիւն առաքելական, զբանն Եփրեմի, և Յոհաննու Ոսկեբերանի, և Գիւրդի, և այլոց սրբոցն՝ արարեալ համառօտ, վասն զիւրահասութեան ընթերցողաց:

20 8. Ի թուին ԳԵԶ. Դրիգոր Տաթևացին արար զՀարցմանցն ի ԳՄԴ. արար զՍաղմոսի՝ քաղուածոյն ՊՄԶ. արար զԱմուսն հատոր քարոզգիրքն: ԳՄԷ. զՅոբայ լուծմունքն: Ի սոյն թուին արար և զլուծմունքն Արիստակիսի և Գէորգեայ զբնութեանն: Ի սոյն թուին արար զՅոհաննու աւետարանին քաղուածոյն: Այս են բանք Դրիգորի Տաթևացոյն զոր արարեալ յիւր աստուածատուր շնորհացն և երկնային պարգևացն, որ տուաւ նմա ի վերուստ⁷ զՀարցմանցն, զՍաղմոսի⁸ քաղուածոյն, զԴարոզգիրքն, զՅոբայ լուծմունքն, զԳրչութեան ցերականն, զՅոհաննու քաղուածոյն, զՄատթէոսի քաղուածոյն, զՈսկեփորիկն՝ Դ. հատորաւ⁹:

25 9. Դարձեալ զԵսայու քաղուածոյն և զԴիոնիսիոսի լուծմունքն արար Յոհաննէս վարդապետն Կոլոսեաց, աշակերտ Դրիգորի Տաթևացոյն:

10. Առ որսի լուծմունքն արարեալ է Գէորգ վարդապետն Եղեկացին, աշակերտ Յոհաննէս Որոտնեցոյն:

11. ՉՍանմանաց քաղուածոյն Սիւնեաց տէր Առաքելն է արարեալ, Դրիգոր Տաթևացու ցու. ցուեր որդին:

12. ՉՂուկաս գլխոյ քաղուածոյն և զՅոհաննու փոքր գլխոյ քաղուածոյն՝ Մատթէոս վարդապետն, աշակերտ Տաթևացոյն:

13. ՉՏումարի քաղուածոյն՝ Յակոբ Ղրիմեցին, աշակերտ Գէորգայ վարդապետին¹⁰:

14. ՉԵւազրի լուծմունքն՝ Կիրակոս վարդապետն Եղեկացին է արարեալ¹¹:

15. ՉԱշամգիրքն՝ Սիւնեաց տէր Առաքելն է արարեալ Դ. հատոր, Դ. հատոր՝ ըստ նախաստեղծին, և հատոր մի՝ ի վերայ ԵԺն այլուրեմից¹²:

1 Է մերթառս. 2 մերթառս: 3 Զ Գիւրեղ երեսուցիմայն ճայրապետն: 4 Զ հաղթականցին: 5 Զ վասն սաղմոսի մեկնիցն թէ ով է արարեալ զամենայն մեկնիչն նորա մեկնեցին որք յառաջագոյն գրեցաւ եւ անդ սաղմոսի մեկնիցն եզե ի ձեռն: 6 Զ հաղթականցին: 7 Զ մեկնեաց և եղ զիւրաքանչիւր տառի տեւուն ի զլուխ բանին իւրոյ ի մեկնիչն յորժամ հոգին սուրբ առաջնորդէ որ կարգայց անդ գեղեցիկ ուսուցանէ. 8 և Զ վերջուստ են այստեղ: 9 Բ ըն իւր: 10 Զ ԱՌԳ սաղմոսի: 11 Ե չաւի՛ գոր արարեալ... վերուստ: 12 Բ զսաղմոսի: 11 Բ զ հատորաւ: 12 Դ աղեկացեալ է՝ և զգորտանամարն նա է գրեալ: 13 Դ աղեկացեալ է՝ և զայնկեցն այլ: 14 ԳԴԳ վերջուստ են այստեղ:

- 16. ՋՏօնականն՝ Մաքենոց հայրն Սողոմոն կարգեաց՝
- 17. ՋՏօնապատեանն՝ Կամրջաձորոյ հայրն Սամուէլ՝
- 18. ՋՏօնացոյցն՝ Վարազայ հայրն Աստմ՝
- 19. Ղներբողեանն՝ Գրիգորիոս Վկայասէրն՝

ԺԶ.

Մ Ե Կ Ն Ի Զ Ն Ե Ր

Լրասարկվում է ըստ հետևյալ օրինակների.

- Ա.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 1784, էջ 317ա—317բ
- Բ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 1428, էջ 187բ—189բ
- 10 Գ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 8444, էջ 183բ—183ա
- Դ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 701, էջ 256ա—256ա
- Ե.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 5184, էջ 2բ—3ա
- Զ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 5971, էջ 288բ—289բ
- Ը.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 463, էջ 317ա—317բ (Օգտագործված է միայն որոշ կամեմատու-
11 քյունների կամար)՝
- Ը.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 3064, էջ 74բ—78ա (Օգտագործված է միայն որոշ կամեմատու-
քյունների կամար)՝
- Թ.— Երևանի Գեա. Մաս. Աեա. № 2220, էջ 289ա—290ա (Օգտագործված է միայն որոշ կամեմա-
տուքյունների կամար)՝

11 Վասն մեկնադպ ապուռածաշունչ գրոց թէ ո՞վ ոք են արարեալ.

1. Անանիա վարդապետն ի Սանահին վանացն, այլ մաաւոր և հանճարեղ, զիտղ
տոմարական արհեստին, էր ի ժամանակս Գեարոս կաթողիկոսին, և հրամանաւ նորին ի մի
հաւաքեալ գրանս Եփրեմի, և զՅոհաննու Ոսկեբերանին, զԿիւրղի, և այլ սրբոց, զլորեքտա-
սան թուղթս Գողոթի առաքելոյն արարեալ համառօտ վասն զիւրահասութեան ընթերցողաց։
20 Յաւուրսն լայնոսիկ էին վարդապետք ներսէս Կլայեցիին, ներսէս Լամբրոնացիին, Սարգիս վար-
դապետն, Իգնատիոս վարդապետն, Դէոսկորոս և այլք։

3. ՋԱբարածքն և զՍողոմոնն, և զԵրզ երզոցն, և զԴանիէլն Վարդան վարդապետն է
մեկնեալ, և զԲարձրացուցէքն և զԱնթառամ ծաղկին տեսութիւնն, և զՊատմագիրն ևս սա է
արարեալ։

20 3. ՋԵրեմիայ՝ Գոշ վարդապետն Մխիթար, և զԴատաստանագիրքն ևս՝

4. ՋՅորայ մեկնիչն՝ Վանական վարդապետն։

5. ՋՄատթէոսի աւետարանն՝ ներսէս Կլայեցիին և իւր աշակերտն Արիստակէս, և նորա՝
Եփրեմ՝. և Բ. անգամ Յոհաննէս Մործորեցիին է մեկնեալ զՄատթէոս զլուսն՝ ցաղցր և զիւ-
րահաս։

20 6. ՋՄարկոս զլուսն՝ Բարսեղ վարդապետն ճոն կոչեցեալն՝

7. ՋԴուկաս զլուսն՝ Իգնատիոս։

8. ՋՅոհանն զլուսն՝ Նանա վարդապետն՝ Ասորոց, և Յահան Ոսկեբերանն գրունն է
մեկնեալ զՅոհանն զլուսն։

1 Ե՛՛Լ արկեաշունւ՛՛մ են՛՛ եւզ քվին։ 3 Ը զսօնապատեանն (կամրջաձորոյ հայրն սամուէլն արար) վարազայ նայր առամն։ Փակագծերում եզած բառերը հետո են արկեալով։ Բակագծերը մենք ենք գրել։ 3 Ե՛՛Լ զսօնացոյցն ետր է արարեալ։ 4 Ե՛՛Լ վարդան վարդապետն է արարեալ հողրատեցին։ 5 Գ Ի չ քվ զերեմիայն։ 6 Թ զօշ մխիթար վարդապետն զդատաստանի գիրքն արար ի ուզ բուին իսկ զերեմիային ի չ բուին։ 7 ԳԵՃԸԸՐ արիստակէս վարդապետն և իւր տեանիս աշակերտն 8 ԱԲԳԴԵ յուսնն այլ կամար։ 9 Զ ետեան վարդապետն. ԱԲ զյոհաննայ վարդապետն 6։

- 9. Եւ զՂուկաս զլուին կրկին Սարգիս վարդապետն է մեկնեալ:
- 10. ԶՏեսիլն Յոհաննու՝ Անդրեաս եղիսկոպոսն կեսարու կապադովկացուց:
- 11. ԶՍաղմոսն կրկին և զԱռակացն, և զԲԺան մարգարէան և զՊատարագին խորհուրդն և զԷ՛ր ընդ եղբարսն՝ Ներսէս Լամբրոնացին:
- 12. ԶԿաթողիկէքն՝ Սարգիս վարդապետն, յետոյ արք. Սարգիս վարդապետն կրկին՝ Կամառտեալ է և Ներսէս Կլայեցին ևս ժողովեալ է՛:
- 13. ԶԽորհուրդն՝ Յոհաննէս Արնիշեցին Ոսպնակերն՝:
- 14. ԶԱղօթիցն և զՊատարագին՝ կրկին Մովսէս վարդապետն՝:
- 15. ԶԼնթերցուածոցն՝ Գրիգոր Գանձակեցին:
- 16. ԶԲարձրացուցէքն և և զԱմենայն չար տանջելին՝ Ներսէս Կլայեցին:
- 17. Զքաղուածուն Սասիին և Եզեկիէլին՝ Սասի վարդապետն՝:
- 18. ԶՍասիայ մեկնիչն՝ Դաւիթ քահանայն, յետոյ՝ Գևորգ վարդապետն Եզնկացին՝ աշակերտ Որոտնացուին:
- 19. Առ որսի լուծմունքն՝ նոյն Գևորգ վարդապետն:
- 20. ԶՔերականն՝ բազումք, բայց յետոյ Յոհաննէս վարդապետն Եզնկացին. յետ նորա՝ Սասիին, յետ նորա՝ Յոհաննէս Մործորեցին, յետ նորա՝ Վարդան վարդապետն Կիւրիկեցին յաւուրս Հեթմոյ թագաւորին:
- 21. ԶԴործս առաջելոցն՝ Գրիգորիս կաթողիկոսն եղբար Ներսէսի Կլայեցուին՝:

ԺԷ.

Մ Ե Կ Ն Ի Զ Ն Ե Ր

Իրատարակում է բոս Լեւոյու օրինակների.

- Ա.— Երևանի Գեա. Մատ. Աեա. № 1764, էջ 317բ—318բ
- Բ.— Երևանի Գեա. Մատ. Աեա. № 1423, էջ 199ա—200բ
- Գ.— Երևանի Գեա. Մատ. Աեա. № 2291, էջ 111բ—112բ
- Դ.— Երևանի Գեա. Մատ. Աեա. № 3364, էջ 327բ—328ա

Վասն համառոտողաց սուրբ գրոց.

- 1. ԶԱրարածքն և զՍաղմոսն, զԵրգ երգոցն և զԴանիէլն՝ Վարդան վարդապետն:
- 2. ԶԵրեմիայ՝ Գոչ վարդապետն:

1 ԸԸ փելացեալ էն՝ և նարեկացոյ լուծմունքն: 2 Զ սեաւ սարգիս վարդապետն ի ոգ բախն: 3 Դ յետոյ այլ սարգիս վարդապետն կրկին: 4 Զ և ներսէս կլայեցին ևս ժողովեալ է՛ր քահանայն ևնթ՝ զկաթողիկէայց եօրանցունց քրոջն զճամառս տեսութիւնս նոցա զոր հարցն սուրբ մեկնեալ ևն ժողովեաց զամենայն ի միւս մեղաց սուրբ ներսէս կլայեցին հայրապետն մեր զորոց և զճեալունս իւրացանչիւրոցն եղեալ է առքերք առ ի յիշատակս նոցունց զոր էր մեկնեալ սեբրիոսի առաջնացոյ և յոհաննէս ոսկերիբանին և եփրեմի և արաւետի և կիրզի և եւսեբայ կեսարացոյ բեղարեայ նրակացոյ և այլոցն: 5 ԸԸ զպատարագի խորհուրդն կրկին: 6 Զ փելացեալ է՛ չ բլին: 7 ԸԸ զաղօթից և պատարագին խորով ամենացեաց եպիսկոպոսն և զնոյն կրկին մովսէս վարդապետն եզնկացի. և փելացեալ էն՝ զմարկոս աւետարանին մեկնիչն արար բարեղ վարդապետն: 8 Զ փելացեալ է՛ որ էր ի ճիշ գաւառն եզնկացոյ և զն և կ աշակերտի գաւազան է տունայ և էր ի բուսկանին չք: 9 Բ չուսն՝ յետ նորա Սասիին ևն: 10 Գ փելացեալ է՛ զոչ միւրաբն զգառատաւորի գիրն ուղ բլին է արարեալ. Զ փելացեալ է՛ զերգ երգոցն զրեզոր ճիւտացին և զրիգոր Սարեկացին և ճիւղղիտայ բասարացին:

- 3. Ջոսային՝ Դաւիթ քահանայն, լետոյ՝ Դեորդ վարդապետն Եզնկացին:
- 4. ՋՅզեկիէն, Յեսայի վարդապետն:
- 5. ՋՄաթէոս զլուխն՝ Ներսէս Կլայեցին և Լամբրոնացին¹:
- 6. ՋԼուկաս զլուխն՝ Իգնատիոս վարդապետն:
- 7. ՋՅոհան զլուխն՝ Նանա՝ Ասորոց վարդապետն²:
- 8. ՋՊողոս՝ Յոհան Ոսկեբերանն և՝ Անանիա վարդապետն ի Սանահին վանացն, որ է Շիրակացին³:
- 9. ՋԿաթողիկէքն՝ Սարգիս վարդապետն, լետոյ ալլք համառօտեցին:
- 10. ՋՏեսիլն՝ Ներսէս Լամբրոնացին:
- 11. ՋՔերականն՝ բազումք. բայց լետոյ Յոհաննէս Եզնկացին, լետ նորա՝ Սային ՉժԸ. թուին, լետ նորա՝ Յոհաննէս Մործորեցին, լետ նորա՝ Վարդան Կիլիկեցին լաւուրս չեթմոյ թագաւորին՝ Չ. թուին:
- 12. ՋԽորհուրդն՝ Յոհաննէս Արճիշեցին⁴:
- 13. ՋԱղօթիցն և զՊատարագին՝ կրկին Մովսէս վարդապետն:
- 14. ՋԸնթերցուածոցն՝ Գրիգոր Գանձակեցին:
- 15. ՋԲարձրացուցէքն և զԱմենայն չար տանջելին՝ Ներսէս Կլայեցին:
- 16. ՋՔաղուածուքն Սայիայ և զԴիոնեսիոսին՝ Կիրակոս վարդապետն Եզնկացին:
- 17. ՋԵւագրի լուծմունքն և զԱռ որսին՝ Դէորդ Եզնկացին՝ ՊԳ. թուին արար:
- 18. Գրիգոր Տաթևացին ՊԽԶ. թուին արար զմեծ Հարցմանցն: ՊՄԴ. թուին արար զՍաղմոսի քաղուածուն: ՊՄԶ. արար զԱմատան քարոզգիրքն: ՊՄԷ. արար զՅորայ լուծմունքն և զգրչութեան զԱրիստակիսին և զԴեորդեան: ՊՄԸ. թուին արար զՅոհաննու քաղուածուն և զՄատթէոսին, և զՈսկեփորիկն ի խնդրոյ Մատուտ՝ իշխանին Քաւրիզոյ:
- 19. Մատթէոս վարդապետն, աշակերտ Տաթևացոյն, արար զԼուկասու քաղուածուն, և զՅոհաննու փոքր քաղուածուն:
- 20. Սիւնեաց սէր Առաքելն, քուերորդի Գրիգորի Տաթևացոյն, արար զՍահմանաց քաղուածուն:
- 21. Տէր Առաքել Սիւնեաց արար զԱղամգիրքն չորս հատոր, Գ. հատորն ի դիմաց նախաստեղծիցն և զմինն ի վերայ ժԾ. այրուբենիցն:
- 22. ՋՏօմարն՝ Սամուէլ քահանայն լԱնեցին, և Դուազանագիրքն:
- 23. Յակոբ Դրիմեցին արար զՄեկնիչ Տօմարին:
- 24. Գրիգոր Մերենց արար զԱյսմաւուրքն:
- 25. Յակոբ ճգնաւոր վարդապետն որ եղև կաթողիկոս ի Սիս ՉժԶ. թուին արար զնուրբ գրեանց լուծմունքն:
- 26. ՊԼԳ. թուին Գրիգոր Տաթևացին արար զՊէրիարմէնիտին և զՍտորոգութեանց լուծմունքն¹⁰:
- 27. ՊԽԹ Գրիգոր Տաթևացին՝ զՊարապմանց լուծմունքն¹¹:

1 Գ ներսէս կլայեցին և իւր աշակերտքն. Գ ներսէս... աշակերտն: 2 Գ սեանայ: 3 Գ չուէի՝ զյոհան... վարդապետն: 4 Գ չուէն՝ յոհան օսկեբերանն և: 5 չուէի որ է շիրակացին: 6 Գ չուէի՝ գրեականն... քաղաւորին: 7 Գ բուին զԽորհուրդն և: 8 Ա գրիգոր եզնկացին: 9 Գ մատուտ: 10 Գ չուէի այս ատոմոք: 11 Գ այլ բովն գրիգոր տաթևացին արար զպարապման լուծմունքն:

ԺԸ.

Մ Ե Կ Ն Ի Չ Ն Ե Ր

Հրատարակում է ըստ հեռայն օրինակի.

Երևանի Գեո. Մատ. Ան. № 7217, էջ 64բ-63ա:

Գիտելի է զի ԺԸ. մեկնիչ է աստուածաշունչ զրոց և Թ. քաղաածու.

1. Մէկ Արարածոց և Մովսէսի հինգ զրոց մեկնիչ՝ արարեալ Վարդան վարդապետի:
2. Եւ մէկ Սաղմոսի մեկնիչ՝ նոյն Վարդան վարդապետի հաւաքեալ:
3. Եւ մէկ Առակացն Սողոմոնի՝ Ներսիսի Լամբրոնացոյ արարեալ:
4. Եւ մէկ Երգոց երգոյն՝ նորին Վարդանայ:
5. Եւ մէկ Յորայն՝ Վանական վարդապետի արարեալ:
6. Իւ մէկ Սալայն՝ Գէորգ վարդապետի Լամբրոնացոյ արարեալ:
7. Եւ մէկ Երկոտասանիցն մարգարէից՝ նորին Ներսիսի Լամբրոնացոյ արարեալ:
8. Մէկ Եզնիէլիին՝ մեծին Ծալայն վարդապետի արարեալ:
9. Մէկ Երեմիային՝ մեծին Մխիթարայ Գօշին արարեալ:
10. Մէկ Դանիէլի՝ նմին Վարդանայ արարեալ:
11. Մէկ Մաաթէոսեան աւետարանին՝ մեծին Ներսիսի Կլայեցոյ արարեալ, և Արիստակէս վարդապետն և ընդրեալ աշակերտն Եփրեմ հաւաքեցին:
12. Մէկ Դովասու մեկնիչ՝ Իգնատիոս վարդապետի արարեալ:
13. Մէկ Յոհաննու աւետարանին՝ սրբոյն Նանայի Ասորոց վարդապետի արարեալ ի խնդրոյ Բագարատայ, և Թարգմանեալ Սիւնեաց Ստեփանոսի, որ Բ.ն նահատակեալ են:
14. Մէկ Յոհաննու Տեսլեան, զոր Թարգմանեալ է Ներսէս Լամբրոնացի զընարան և զմեկնութիւն:
15. Մէկ Աղօթիցն Յոհաննու՝ մեծին Ներսիսի Լամբրոնացոյ արարեալ:
16. Մէկ Գործոցն՝ Գէորգայ Լամբրոնացոյ արարեալ, քուերորդոյ Գրիգորի Սկւաացոյն:
17. Մէկ Կաթողիկեայց՝ Սարգսի վարդապետի արարեալ:
18. Մէկ Պօղոսի առաքելոյ ԴԺ Թուղթ՝ լԱնանիայէ վարդապետէ Սանահին համառօտեալ զՍկեբերանին և զԵփրեմին:
19. Եւ երկու մեկնիչ ալ՝ մինն Սաղմոսացն Դաւթի՝ Ներսիսի Լամբրոնացոյ արարեալ, և մինն Դովասու աւետարանին՝ Դովասու վարդապետի արարեալ, որ ի վանս Առաքելոց գտանի:
20. Եւ զԵրգոց երգոյն՝ Գրիգոր Նարեկացին և Գրիգոր Նիւսացին ալ են մեկնեալ:
21. ՋՅոհաննու Տեսլին՝ Անդրէ եպիսկոպոսապետն Կեսարու մեկնեալ է, ալ և Արեթաս եպիսկոպոս նմին քաղաքի, և Մեթոզ եպիսկոպոսն Պատարու, և Հիպոլիտոս Հոռմայեցոց հայրապետն ի մեկնութիւնն զոր արար Դանիէլի՝ լիչէ: Եւ երանելին Իրինոս, և Որոգիէէս երեքթշուառեանն, և Ներսէս Լամբրոնացի Թարգմանեաց ձեռամբ մետրապոլիտն Յերապոլսի Կոստանդեալ:
22. Իսկ զՔերականութիւնն՝ Դաւիթ Անյաղթն Թարգմանեաց, և զառաջին մեկնութիւնն նա արար. և յետոյ՝ Գրիգոր Մազիստրոսն ալ ընդարձակ մեկնեաց զԴաւթի մեկնեալն: Եւ Յոհաննէս Եզնկացի Պլուզն համառօտեաց զնոյն, վասն զիւրալուր լինելոյ: Եւ յետոյ՝ Ծալի վարդապետն Գալիճորոյ ալ համառօտեաց զնոյն, որ այժմս կալ: Այսպէս և Մործորեցին է համառօտեալ. և Ստեփանոս Սիւնեացն որ ի Վայոժոր նահատակեցաւ, նա ալ է մեկնեալ. և Մովսէս Քերդոզն ալ է մեկնեալ. և Առաքել Սիւնեացն զլուծմունս է արարեալ:

ԺԹ.

Մ Ե Կ Ն Ի Չ Ն Ե Ր

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակների.

- Ա.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 1784, էջ 216բ—217ա
- Բ.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 1623, էջ 106բ—107բ
- Գ.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 8164, էջ 183ա—183բ
- Դ.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 701, էջ 283ա—284ա
- Ե.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 5971, էջ 267բ—268ա
- Զ.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 5136, էջ 2ա—3բ
- Ը.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 2270, էջ 288բ—289ա
- Ը.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 462, էջ 317բ (Օգտագործված է միայն սրբուհի կամեմատությունների կամարը)
- Բ.— Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 3904, էջ 78ա—78բ (Օգտագործված է միայն սրբուհի կամեմատությունների կամարը)

15 Ո՛վ ոք են արարեալ զլուծմունսս և քաղուածուս աստուածաշունչ գրոց.

1. Թուին ՊԼԲ. Գրիգոր Տաթևացին, աստուածային շնորհիւն զոր էր տուեալ նմա ի վերուստ, արար զԱրիստոտէլի գրոց լուծմունքն զՍտորոգութեանցն, զԳերիարմէնին և զԱռաքինութեանցն, և զԳորփիլերին: Թվին ՊԶԶ. արար զմեծ Հարցմանցն՝ Ժ. հատորաւ, և զՊարսկանց լուծմունքն: Թվին ՊՄԴ. արար զՍաղմոսի՝ քաղուածուն, այլև զԱռակաց քաղուածուն և զԾրգ երգոցին: Եւ զԾրգ երգոցն Գրիգոր Նարեկացին ևս է մեկնեալ: Թվին ՊՄԶ. արար զԱմառան հատոր քարոզչիրքն, և զԶմառանն: Թվին ՊՄԷ. արար զՅորայ լուծմունքն, և զՅովհաննու աւետարանի քաղուածուն: Թվին ՊՄԸ. արար զլուծմունս Արիստակիսի և Գէորգեայ գրչութեան, և զվոքը Հարցմունս, զոր Գէորգ վարդապետն խնդրեաց: Թուին ՊՄԹ. արար զքաղուածուն Մատթէոսի աւետարանին՝ Զ. հատորաւ. և յետոյ արար զՈսկէվորիկն՝ Դ. հատորաւ:

2. ԶԾայու քաղուածուն՝ և զԴիոնիսիոսի լուծմունքն արարեալ է Յովաննէս վարդապետն Կալոտենց, աշակերտ Գրիգորի Տաթևացուին:

3. ԶՍահմանաց քաղուածուն և զԳերականութեան լուծմունքն Սիւնեաց տէր Առաքելն է արարեալ, Տաթևացոյ ցուեր որդին:

4. ԶՂուկասու գլխոյ քաղուածուն, և զՅովհաննու գլխոյ վոքը քաղուածուն՝ և զԳործոց քաղուածուն, և զԾևագրեալ Ը. խորհրդոց քաղուածուն՝ և Մ. քարոզ Մատթէոս Ջուղայեցին է արարեալ, աշակերտ Գրիգորի Տաթևացուին:

5. ԶՏօմարի մեկնիչն, և զԿազմութեան լուծմունքն Յակոբ Հրիմեցին է արարեալ, աշակերտ Գէորգեայ Եզնկացուին:

6. ԶԵւագրի լուծմունքն Եզնկացի Կիրակոս վարդապետ է արարեալ:

7. զԱղամգիրքն Սիւնեաց տէր Առաքելն է արարեալ՝ Դ. հատոր, Գ. ըստ նախաստեղծիցն, և մէկ հատոր ի վերայ ԺԾ. այբուբենիցն:

1 Ա գտողմանի: 2 Ծ չուէի և զերգ երգոցն գրիգոր Կն. Գ և զառակացն քաղուածուն և զիմաստարիւն և զժողովուրդն և զերգ երգոցին գրիգոր Նարեկացին ևս է մեկնեալ. Զ և զերգ երգոցին յառաջ-գրիգոր Նիսացն մեկնել. ԸԲ և զերգ երգոցն գրիգոր Նիսացին յետոյ գրիգոր Նարեկացին: 3 ԸԲ չուէն՝ և զմուման: 4 Բ պը արար զլուծմունս զոր զէորգ վարդապետն խնդրեաց: 5 Դ ազնկացուէ՝ և զԾայու քաղուածուն: 6 ԸԲ ազնկացուէ են՝ և ի տոյն բուին արար զմուման հատոր քարոզչիրքն. ԲԳԴԶ ունեն ըստն կազնուէջ, շնայած վերեւում եղազ ասրեթփի ասի արգեն Կիչլի էին շմուման կատար: 7 Ե և ի տոյն բուին զԾայու քաղուածուն: 8 ԱԲ գտուանց: 9 ԱԶ չուէն՝ զԵւագրեայ Կն: 10 ԸԲ գտմարի մեկնիչն և զկազմութեան լուծմունքն՝ կիրակոս վարդապետին է արարեալ եզնկացույն զԵսայ տամարի մեկնիչ արար յակար վարդապետն գրիմեցի:

ի.

ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՅ ՇԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Երևանի Գեա. Մատ. Աեւ. N 108 (էջ 217ա—218ա) և N 2004 (էջ 74բ—75բ) ձեռագրերում Վասն մեկնչաց աստուածային գրոց ի մերոց վարդապետացն. քէ ո՛վ օր է արարեալ ի որագործ ասէ զանձում է մի ցուցակ, որի կազմօղն օգտագործել է վերհում մեր հրատարակած բնագրերից մի ջանիօր նյութերը: Վերջում կազմողը կատարել է մի ջանի ինքնուրույն կազմութեամբ, որոնք վերագրելով են Ստեփանոս Սյու- նեցու, Առաքել Դաբրեժեցու, Սիմեոն Զուգայեցու և Ստեփանոս Լեւոնցու գրական աշխատանքներին: Լրատարակում ենք այդ մասը:

1. Սիւնեաց տէր Ստեփանոսն՝ զ՚Իրոննսիրոսն և զՊարապմանցն, և զԿազմութեան և զԲնութեան մարգոյն թարգմանեաց ի Յունաց ի մեր լեզու, և արար մեկնութիւն համառօտ չորից ակետարանչացն, և Արարածոց, և Յոբայ, և Քերականութեան, և այլ գրոց:

2. Քարվիզցի Առաքել վարդապետն արար պատմութիւն վասն նորոգման սուրբ էջմիածնի և աշխարհիս Հայոց՝ ի թուականիս Հայոց ՌՃ:

3. Սիմէոն վարդապետն Զուղայեցի արար զՔերականութիւնն ճոխ և յարմար՝ ըստ լեզուիս Հայոց, այլ և զՏրամաբանութիւնն, և զՀաւաքաբանութիւնն, և զՏեղեացն, և Պատրանացն. այլ և արար մեկնութիւն Պրոկղի, այլ և զՀոգեացն համառօտեաց, և չև ևս աւարտեալ վախճանեցաւ:

4. ԶԿնի նորա Ստեփաննոս վարդապետն Լեհցի թարգմանեաց ի Լատինացոց ի հայ բարբառ նախ զ՚Իրոննսիրոսի լիով մեկնութիւնն, և զբնարանն ուղղեաց. բ. զՀայելի վարուցն. 10 գ. զԲուրաստան աղօթիցն. դ. զՍտահմանացն՝ ըստ այրուքնիցն. ե. զԱլրաքայն. զ. զՊատմա- ոացն. է. զՅովսեփոս պատմագիրն. ո. զՀօգեաց և զՀրեշտակացն Քոմայի Աբիհացոցն. թ. զՀօրանն Մահմետի. ժ. զնորին ընդդիմութիւնն և զայլ բազում օգտակար բանս. ժա. զԱրիստոտէլի Մէթաֆիզիքայն՝ իւրով լուծմամբ. և վախճանեցաւ ի թուին ՌՃԼԸ:

ԻԱ.

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՇԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

(Երեք խմբագրութեամբ)

(a) Սարգիս Երեցի խմբագրութեամբ, ԺԳ զար:

Լրատարակում է ըստ հետևյալ օրինակի.

Երևանի Գեա. Մատ. Աեւ. N 2002, էջ 133բ—225ա:

Գտնում ենք ձեռագրի ուղղագրութեամբ: Կազմութեամբ բաց ենք անում:

Յաղագս որո, թէ հին և նոր շարականք եւ երգերն լուծմէ ասացան:

Որք ըզծորան հոգոյն սրբո աբբին լիմանալի աբբիւրէն, երգեցին ի յամանակս ժա- մանակս.

1. ԶՄենդեանն Մովսէս Քերթոզն ասաց:

2. ԶՓոխմանն առաջի աւուրն, զՎարդապետին առաջի աւուրն, զՄարդարէից հինն, զՎարդապետաց հինն, և զԱռաքելոց հինն մինչ ի Միղաք լամենայնին Յահան Մանդակունե- ցին ասաց:

3. ԶՄեղաք լամենայնին Յոհան Աւանցին ասաց:

4. ԶՀափսիմեանցն զԱնձինք նվիրեալքն և զայլն Կոմիտաս կաթողիկոս ասաց:

- 5 8. Ձկազաշխարութեան հարցներն և զտէր յերկնցիրն Մեսրապ վարդապետն ասաց:
- 6. Ջողորմէքն Ապաշխ. Բենիկ վարդապետն ասաց:
- 7. ՋՅարութեան կարգն բաւանդակ, զհարցններն և զողորմէքն և զտէր յերկնցիրն Անանիայ Շիրակացին ասաց:
- 8. ՋՅարութեան աւրհնութեններն գիտաթն ձայնին, և զՅաշի Սրբութիւնք սրբոցն Ստեփաննոս Սիւնեցին ասաց:
- 9. ՋՅարութեան վառ ձայնին աւրհնութիւնն, զԱղցից վեց կիւրակէին բաւանդակ, և զսուրբ Գրիգորին զնորրին, և զԱւագ ուրբաթին Այսաւր ի կատարումն աստուածաին ընթր., և զԷ. աւետարանափառ զիշերոյն և զԴ. աւետարանափառ ցորեկոյն, և զՀոգոյն սրբո
- 10 Դալլատեան վեց աւուրն, և զՎարդապարտին երկու աւուրն, և զՆնջման Բ. Աստուածածնին երկու աւուրն, և զԷրեշտակապետացն, և զԸլայրապետացն, և զԷ. աւուր Արարչութեանն, և զԱղցիցն զերեկոյն, և զԱրեւագալին, զԱստուած անեղ անժամանակն, զԱւետեաց Աստուածածնին նորն, զԾաղկազարդին նորն, զՎարդանաց Նորաշրջն, զՅովաննու Արեւականն արաքարութեան, զՄանգանցն Բեղղոհեմի, և զԹարգմանչացն աւրհնութիւնն, ի վերա սաղ-
- 15 մոսին զերգն Աւրհնմք զքեզ հայր անըսկիզբն, և մանկտիք բաղում շարակներ. զՅիշեացուքն և զՋարթիքն այլովքն, և այլ բաղում զոր ոչ զտի տէր Ներսէս կաթողիկոսն Կլահցին ասաց:
- 10. ՋՀոգոյն սրբո Դալատեան ութերորդ աւուրն, և զսուրբ ժողովոյն մանգունքն Հիման յառաքեալան տէր Գրիգոր կաթողիկոսն Անաւարդաեցին ասաց:
- 11. ՋՀանգըստեանն սուրբ Ներսէս Պարթևն ասաց:
- 12. ՋՅաշին կարգն և զՆկեղեցոյն, և զձայնից բաժանումն սուրբն Սահակ Պարթևն ասաց:
- 13. ՋՄարտիրոսացն և զԱռաւառ երգերն տէր Պետրոս կաթողիկոս ասաց:
- 14. ՋՄաւր տեառն Ծերնդեանն ի Յովակիմա և լԱննաէ Երգեցէք որդիք Սիոնի, և զՏարագոսին Յակոբ Մեծքարեցին ասաց:
- 15 15. ՋՅովակիմա և Աննաին Որ նախմաց իմաստութեամբն, զԷրազաբեղ ժողիկ մեծացուցէն. զՎերնական բարևաց բարխմանն զործ., զԱւագ շաբաթին մեծացուցէքն, և զՀամբարձմանն, Յաշի Քսիզաւոր մեր Գրիստոս, և զԴեղարդեանն Իսկ զու պարծանքս պարծ., զսուրբ Սանդիստո նորն, զԱռաքելոցն ի յանսահման ժովէն, զսրբոյն Սարգսի Ամենասուրբ հրրորդութեանն ազնիւ ժ., և զՀաւար արքային զաւրեղ զինա., և այլ բաղում սուրբ վարդապետին Վարդանա է ասացեալ:
- 30 16. ՋԱւետեաց հինն և զԾաղկազարդին հինն Գրիգոր վարդապետն Սկեռեցին է ասացեալ:
- 17. ՋՀանգեանց Անճառելի բանդ աստուածն, Վարդանացն Անթառամ սիրո ծնունդքն Յոհաննու քահանայի է ասացեալ:
- 20 18. ՋՅիսուս միածին քաղցր և գ. սուրբ հաւրն Յովաննիսի Գառնեցո է ասացեալ:

(b) Գրիգոր Յաթևացու խմբագրութեամբ, ՓՊ զար:

Հրատարակուած է ըստ հետևյալ օրինակներէ.

- Ա.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 818, էջ 302բ—303ա:
- Բ.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 818, էջ 304ա—304բ:
- 10 Գ.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 888, էջ 293բ:
- Դ.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 836, էջ 284ա—284բ:
- Ե.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 818, էջ 292բ—293ա:
- Զ.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3104, էջ 298ա—298բ:
- Է.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3108, էջ 413ա—403բ:
- 15 Ը.— ԵՊԻՏԵ Հարցմանց երկրս երանեալ սրբոյ (օրն մերոյ) Գրիգորի Յաթևացույն, Գ. Գոյխ., 1720, էջ 887—888:

Վասն շարականաց թէ ո՛վ ոք է ասացեալ.

Որք զծորանս հօգևոյն արբին և ի ժամանակս ժամանակս երգեցին լեղանակաւ երգս շարականաց՝ այսոքիկ են.

- 1. Նախ մեծն Մեսրոպը՝ զկարդն Ապաշխարութեան:
- 2. Եւ սուրբն Սահակ զաւագ շարաթենն¹:
- 3. Մեծն Մովսէս Գերթողն զՄշնդեանն և զմեծացուցէքն, և զՏեառնընդատաշին, և զՓոխման առաջին պատկերն: Այլ և զկարգն Յարութեան սորա՛ն է ասել մեծն Վարդան ի տեսութիւն Անթառամ ծաղկին, իսկ այլք ասեն թէ Անանիա Շիրակունին² է ասացեալ:
- 4. Եւ զՊենդակոստէին, և զՎարդաւառին, և զսուրբ Գրիգորին, և զՅովաննուն, և զՄարգարէիցն, և զՎարդապետացն³, և զԱռաքիչոցն, և զԹագաւորացն, և զԱնտոնին, զայս ամենայն ոմանք Անանիայի տան և ոմանք Խորենացւոյն:
- 5. ՋՄեղաք յամենայնին, և զկարգ մեծ տօներին՝ Յոհան Ուծնեցին⁴:
- 6. ՋՂոխիսիմեանց Անձինքն և զհարցն՝ տէր Կոստատան⁵:
- 7. Եւ զԱնսկիզբն՝ Յոհան Մանդակունին, և այլք ասեն թէ Ուծնեցին⁶:
- 8. ՋՀանգստեանն և զՄարտիրոսացն՝ Գետրոս Գետադարձն, և զբազումս ի մանկտեացն⁷:

- 9. ՋՅաշին և զԵկեղեցւոյ՝ Սահակն որ զնաց ընդդէմ Տանկաց:
- 10. ՋՁորս⁸ ըստ պատկերին՝ Գրիգոր Մազիստրոսն:
- 11. Ջաւագ օրհնութիւնքն զԷ. ձայնին⁹՝ Ստեփանոս Սիւնեցին:
- 12. Եւ զվառին¹⁰ Ներսէս Կլայեցին, այլ և զԱղցից կիրակէին¹¹, և զՆիսուէացւոցն, և զՄաղկազարդի հարցն, և զՀոգւոյ Գալստեան Գ. պատկերն¹², և զՎարդաւառի Բ. պատկերն¹³, և զՓոխման Բ. պատկերն¹⁴, զՀրեշտակապետացն, զԵթանաանիցն, զՂեոնդեանցն, զՄարգարէից զձ հարցն, և զՅովաննոս զձ հարցն¹⁵, զՆորաշրաշն, զՆայեա՛ սիրոզն, զ՛ի քէն հայցեմքն, զԱրևազալի շարակներն, զՕրհնեմք զքեզն, զԱյսօր անճառն, զԱրարչակներն, զԱստուած անեզն, և լոմանց լուսք թէ զսուրբ Յակոբին այլ, զայս ամենայն մեծն Ներսէս է ասացեալ Կլայեցին:

- 13. Իսկ զԱյսօր յարեան, զՆորոգեալ կղզիքն, զԹոռանցն՝ Ներսէս Լամբրոնեցին¹⁶:
- 14. Իսկ զԵթրուրդն անճառ, և զՄեծահրաշն՝ Գրիգոր Վկայատէրն:
- 15. Իսկ զԱրեգականն՝ Գրիգոր Սկիւտացին¹⁷:
- 16. ՋՍրգեցէքն՝ տէր Յակոբ Կլայեցին:
- 17. Եւ զՈր նախիմացն, զ՛ի յանսահման¹⁸ ծովէն և զԹարգմանչաց օրհնութիւնն, և զսուրբ Մարգարի օրհնութիւնն՝ Վարդան վարդապետն:
- 18. Իսկ զՆերսիսին մեծի, և զԵթուսաճարակացն՝ Յոհաննէս Պլուզն¹⁹:
- 19. Եւ զՂեոնդեանց մանկունքն զձ՝ Սարկաւագ վարդապետն որ ի Հաղբաւ:
- 20. Եւ զՍրբութիւն սրբոցն Խաշի՝ Ստեփաննոս Սիւնեցին:

Այսքան շարականս ընդունելի է լեկեղեցի, և աւելին քան զայս՝ խոտելի է և անպիտան²⁰:

1 Ը շաբաթեան. 2 շաբաթին. 3 շաբաթաւ: 4 Ե շիրակունոյն. 5 շիրակացին: 6 ԱԶԸ զվարդա-
նեցն: 7 Բ յուծնեցին. 8 օճնեցին: 9 Ը օճնեցին: 10 Ա մանկտեցն. 11 մանկտոցն: 12 ԱԲԳԴԵԶԸ
զօրս: 13 Է է ձայնից. Ը զօրք ձայնիցն: 14 Ե այլ և զ զկ ին տէր: 15 ԵԸ կիրակէիցն: 16 Ե զ ասուրն: 17 Ե
սկիւտացին: 18 ԱԴԵԶԸ զյանեանեան. Բ զանսահման: 19 ԲԴԸ այս Լամբոն ունեն այսպէս. իսկ զՆերսիսին
մեծի և զԵթուսաճարակացն և զաստուածամեծին անձինքն և զլուսաւորչին անձինքն և զԵթրիցն յահաճեալս
պլուզն. Ե իսկ զՆերսիսի մեծի և զԵթուսաճարակացն և զաստուածամեծին անձինքն և զԵթրիցն յահաճեալս
պլուզն: 20 ԳՅԸ այսքան շարակացս ընդունելի են եկեղեցոյ և աւելին քան զայս խոտան և անպիտան
եկի է եկեղեցոյ և ճարց սրբոց:

(Ը) ԱՄԱՅՈՒՆ ԽՄԲԱՂՐՈՒՅՈՒՄ, ԺԸ/ԺԹ գար:

Հրատարակում է ըստ հետևյալ օրինակի.

«Շարակեց», Կ. Պոլս, 1818, էջ 2—3:

Որք զծորանս հոգւոյն արբին և ընդ ժամանակս ժամանակս երգեցին զեղանակաւոր
6 երգս շարականաց.

1. Նախ՝ սուրբն Իսահակ և սուրբն Մեսրոպ ասացին զուխն եղանակաւոր ձայնսն,
և զերկու ձայն ստեղիս:

2. Ապա սուրբն Իսահակ՝ զՂազարուն, և զկարգն Աւագշաբաթեան:

3. Եւ սուրբն Մեսրոպ՝ զկարգն Ապաշխարութեան:

10 4. Սուրբն Մուսէս Գերթող՝ զԾրագալուցի Ուրախացիին, զկարգն Ծննդեանն և զԱն-
թառամն, զՏեառնդառաչին, զՅարութեան հարցսն, և զառաջին պատկերսն Հոգւոյ Գալստեանն,
զՎարդավառի և զՎերափոխման, և զմեծացուցեցն:

15 5. Իսկ սուրբ զԱնտոնին, զԹաղուորացն, զԱռաքելացն, զՅոհաննուն, զսրբոյն Գրի-
գորին, զՄարգարէիցն, զՎարդանանցն (ՏԼԸ), զայս ամենայն ոմանք Անտիալի տան, և
18 ոմանք Խորենացւոյն:

6. Ստեփաննոս Սիւնեցի առաջինն, որ յաշակերտաց անտի սրբոց թարգմանչաց, զեօթն
ձայնսն աւագ օրհնութեանց:

7. Յոհան Մանդակունին՝ զԱնկիզբն բանն աստուած՝ զհամբարձին, զոր ոմանք Ուն-
նեցւոյն տան:

10 8. Տէր Կոմիտասն՝ զՀովսիփեանց Անձինքն և զհարցն:

9. Սուրբն Իսահակ Զորափորոյ. որ գնաց ընդդէմ Տաճկաց, զԽաչին՝ զԵկեղեցւոյ
զԿենդանագիր անարտան, և զտէր երկնիցն Որ զարդարեաց:

10. Սուրբն Յոհան Ուննեցի իմաստասէրն՝ զկարգ մեծ տօնիցն:

11. Ստեփաննոս Սիւնեցի երկրորդն՝ զՍրբութիւն սրբոց Խաչին, զոր ոմանք Ստե-
13 փաննոսի Մոկաց եպիսկոպոսի տան, որ Ապարանցի եւ կոչի:

12. Գեորգոս Գետադարձն՝ զՀանգստեան շարականսն, զՄարտիրոսացն, և զբազումս
ի մանկտեաց:

13. Գրիգոր Մազիսարոսն՝ զՋորս ըստ պատկերին, զոր այլք Իսահակալ Զորափո-
րեցւոյ տան:

20 14. Յակոբ վարդապետն Սանահնեցի՝ զՅանսկզբնական ծոցոյ հօրն՝ զողորմեայն Հան-
գրատեան:

15. Գրիգոր Վկայաւեր՝ եղբայր Շնորհալուոյն՝ զՅորուրդն անճառն, և զՄեծահրաշն:

16. Յոհաննէս վարդապետն Սարկաւաղ կոչեցեալ՝ զՎեոնդեանց դձ մանկունք զԳալ-
ծառացան յսօրն:

25 17. Սուրբն Ներսէս Շնորհալի՝ զվառ ձայնն աւագ օրհնութեանն, զԾօթանանիցն,
զՆինուէացւոցն, զԱղուհացից ամենայն կիւրախիցն, և զՄաղկազարդի հարցն, զՀոգւոյ Գա-
լստեան չորս պատկերսն, զՎարդավառի գերբու պատկերսն, զՓոխման զերկու պատկերսն,
զՅոհաննու դձ հարցն, զՄարգարէից դձ հարցն, զՀրեշտակապետացն, զՆորահրաշն Վարդա-
նանց, զՎեոնդեանցն, և զԱյսօր անճառն, զՆորոգողն, զԱստուած աննիւն, զԱրարչականն,
40 զԱրեազալի շարականսն, զՕրհնեմք զքեզն, զՆայեաց սիրովն և զԻ քէն հայեմքն, և ըստ
ոմանց զսուրբ Յակոբայն եւ սորա է ասացեալ:

18. Ներսէս Լամբրոնացին՝ զԱյսօր յարեանն, զՆորոգեալ կղզիքն, զՀամբարձմանն և
զԹոռանցն:

19. Գրիգոր Սկեռացին՝ զԱրեգականն արդարութեանն սրբոյն Յոհաննու Մկրտչին:

46 20. Խաչատուր վարդապետն Տարօնեցի՝ զՅորուրդ խորինն:

21. Վարդան վարդապետ մեծն՝ զՈր նախմասցն, զ'ի լանսահման ծովէն, զԹարգման-
չաց օրհնութիւնն զՈրք զարդարեցին, և զսուրբ Սարգսի օրհնութիւնն զԱմենասուրբ երրոր-
գութեանն:

22. Յալոյր Կլայեցին՝ զՈրդեցէք որդիքն:

23. Յոհաննէս վարդապետն Պլուզ՝ զարթոյն ներսէսի Որ զլոյս անճառն, զԱյսօր զուար-
ճացեալն և զԼերինք ամինայն սուրբ Լուսաւորչին, և զՅուսուրս վերջինն:

24. Կիրակոս վարդապետն Եզնիացի՝ զԱրևելք զերարիինն, զոր ոմանք Կիրակոսի
Թարգմանչի տան, որ էր աշակերտ Գրիգորի Վկայախրին մեծի:

ԻՔ.

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

(Ըստ Առաքել Սյունեցու)

Հրատարակում է ըստ Լեւոնյալ օրինակների.

Ա.— Երեսնի Պետ. Մաս. 1ևա. Ձ 3079, էջ 380բ—381ա:

Բ.— Երեսնի Պետ. Մաս. 1ևա. Ձ 7703, էջ 30ա—31ա:

Գ.— Վենետիկի Միթթ. Մաս. 1ևա. Ձ (Կին) 171, էջ 689—690 (ազգրված՝ Մ. Գոսուրյան.
«Առաքել Սիւնեցի և իր քերթուածները», Վենետիկ, 1916, էջ 321—323):

ՅԱռաքել Սիւնեաց վարդապետէ շինեալ ոտանաւոր շարականաց արարողաց՝

1

5

Յաստուածալին շնորհաց վերին,
Իմաստութիւն հօր միածին,
Արբին զժորանս հաղոյն մեծին,
Վարդապետաց գունդք երամին:

Անուանք սըրբոցն որ ասացին
Ըզշարականս հոգով՝ շնորհին,
Բարունն այն քաշ և բազմալին
Մեծըն Մեսրոպ զարմանալին:

2

6

Ռեաին կենաց պատրասեցին,
Եւ յարական անուանեցին.
Ամենալի զարդարեցին,
Հայաստանեայց աւանդեցին:

Դարձեալ Մովսէս Խորենացին,
Ի Անանիայ Շիրակացին՝
Այլ և Պետրոս ըսքանչեցին՝
Որ Գետադարձ անուանեցին՝:

3

7

Գանդի ձայնիւ սահմանեցին,
Եղանակով հաստատեցին.
Երգելով միշտ լեկեղեցին,
Ի փառս անճառն թագաւորին:

Յաղթող բանիւ երանելին՝
Տէր Ստեփանոսըն Սիւնեցին՝.
Պուկտիկոսըն ցանկալին՝
Տէր Կոմիտասըն՝ հրաշալին:

4

8

Լուսարողբոջ ծառ աընկեցին,
Ի դնացս դետոց աստուածալին.
Վայելչապէս ջջեղացուցին,
Ջղուտըր՝ վերնոյ մօր Սիոնին:

Եւ տէր ներսէս Կլայեցին,
Եւ Կիրակոս Եզնեպացին՝.
Տընտես բանիցն աստուածալին՝
Գէորգէոսն Ըսկիւտացին՝:

1 Բ զովեւս վասն շարականաց. 2 յասարիլ սիւնեաց վարդապետէ շինեալ ոտանաւոր վասն շար-
կանաց արարողաց. 3 Բ անճառն. 4 ԱԳ զուսուրբ. 5 Բ հոգւոյ. 6 Բ շիրակաւեցին. 7 ԱԳ անուն եղին. 8 ԱԳ և
ստեփանոսն այն սիւնեցին. 9 ԱԲ կուկտասըն. 10 Ա Եզնեպացին. 11 Ա սկիւտացին:

9

Եւ Ստեփանոսն այն Մակարին՝
Որ զՍըրբութիւնն սասց Խաչին.
Էին շնորհօք ամենային՝
Սուրբըն Վարդան յուսոյ տեղին:

10

Ալ և Յոհան Եզրնկացին,
Որ մականուամբ՝ Պըլուզ ասին.
Յորս և այլ ոք ի կարգ սոցին,
Որ ոչ գիտեմք զանուանս՝ նոցին:

11

Սոցա՞ զըլուխն ամենայինն՝
Մեարոպ, Սահակն էր Պարթևին,

Բուն՞ Թարգմանիչքն Հայոց ազգին,
Սուրբ կրամիշտքն աստուածային:

12

Այնք որ ութնակ ձայնս կարգեցին,
Եւ կըրկնակի ստեղծեցին՝
Նոցա շընորհքն ընդ մեզ լիցին,
Աստ և յաւուրն աղագային:

13

ՅԱռաքելէ բարեաց անծին,
Մընեալ եղև բանս ի կարգին,
Ջձեզ աղաչեմ զամենեւին՝
Յիշման տոնել զիս ի բարինն:

ԻԳ.

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

(Ըստ Ստեփանոս Զիք Ջուղայեցու)

Հրատարակվում է ըստ հետևյալ օրինակների.

Ա.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1676, էջ 247—269:

Բ.— Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1593, էջ 301—303 (պակաս՝ 12—14 և 23—25 տները):

Գ.— Վիեննայի Միխ. Մատ. ձեռ. № 360, էջ 3—6 (պակաս՝ 27—29 տները) Այս օրինակի ընթացակետերը համար տես՝ N. Ter-Mikaelian, „Das armenische Hymnarium. Studien zu seiner geschichtlichen Entwicklung“, Leipzig, 1905, S. 74—78)।

Ի Տէր Ստեփանոսէ գիտնական քահանայէ ասացեալ սակաւ ոտանաւորս յազազս շարականաց թէ յումմէ են կրգեալ՝:

1

Որք ըզծորանս հազոյն արփին,
Ըզշարականնն՝ ոգեալ գրեցին՝
Նախ մեծ Մեարոպ Տարօնեցին՝
Ըզկարգ Աղցիցն ամենեւին՝:

3

Իսկ զՅայանութեան և զՅարութեանն՝,
Սուրբ Գալլստեան քառասնօրին,
Ջմեծացուցէք ինչ Փոխման կուսին՝
Մովսէս քերթող՝ Պորենացին:

2

Ջարչարանաց Աւագ շարթին,
Պորժըրդոյ լի և անթերին՝
Մեծըն Սահակ Պարթևազին
Որ էր պըաուղ Լուսաւորչին:

4

Ըզպատկեր սուրբ Պենտեկոստին,
Ըզկարգ մեծի՝ Վարդավառին,
ՋՄարգարէիցն և զՄըլըրոյչին,
ՋԱռաքելոց և զԱնտոնին:

1 Գ և ստեփանոսըն մակարին: 2 ԱԳ մականուն: 3 ԱԳ զտուն: 4 ԱԳ Սոցա: 5 Բ ամենայնի Գ ամենին: 6 ԱԲ բան: 7 Բ չունի այս տողը: 8 Բ չունի այս տողը: 9 Գ ստեփանոս երիցու արարեալ յիշատակարան շարակեցի: 10 ԱԲ ըզշարականն: 11 Բ ոգել ասին: 12 Գ քսթանչելին: 13 Բ չունի այս տողը: Գ ըզկարգ բառը ազուանցին: 14 ԱԲ յարարեմէն զպարտոնին: 15 ԱԲ իսկ զյարարեան և զյանաւորեան: 16 Գ մեծըն մովսէս: 17 Ա մեծ:

5

ԶՎարդապետացն՝ և զԳրիգորին,
ԶԹաղաւորացըն գրլիտովին՝
Շիրականցոյն՝ ոմանք ասեն.
Ալլը՝ Մովսէսի՝ քերթող վեհին:

6

Ըզկարգ Խաչին բոլորովին,
Ալլ և մանկանցն բազումք ի սմին՝
Սահակն որ զնաց զէմ Մահմետին,
Նա որ մեռաւ ի Խառանին:

7

ԶՄարտիրոսացն և զՀանգըստեան՝
Գետրոս Զրադարձ սըրբաւոյցին.
Եւ զօրհնութիւնս որ մեծ կոչին՝
Սուրբ Ստեփանոսըն Միւնեցին:

8

Ապա Յաջեալ պատկեր վառին
Ոգեալ՝ Ներսէսըն Կլարեցին.
Ըզկիրակէքն Աղուհացին
Սա ասացեալ խորհրդոյ լին:

9

Եւ ըզպատկեր Եւթանասնին
Եւ զԹունանու մեծ քարոզին,
Եւ զվերջի հարց Մաղկազարդին
Սա ասացեալ ըստ խորհրդոյ լին:

10

Ըզչորրորդ հարց Կարապետին,
ԶՄարգարէիցըն նոյն գունին,
Զպատկեր իննեակ գասուց վերին՝
Սա լարմարեալ լոյժ նըմանին:

11

Ըզվեց պատկեր Գենտեկոստին,
Զլըզկին կանոն Վարդապետին,
Զերկու պատկեր Փոխման կուսին,
Խորհրդագազէս շարեալ սըմին:

12

Ընդ Կեսնդեանցըն պատկերին
Ըզնորահրաջըն Վարդանին,

ԶԱյսօր անճառ մեծ Գասեքին
Եւ զՆորոգողն ընթեր սըմին:

13

ԶԱրարչականն զԵւթոն օրին,
ԶԱստուած անեղն ընդ Արեւիկին,
Զերգ երրորդի ժամու Խաչին,
Զվեցերորդին և զիննեկին:

14

ԶՆայեա սիրոփո ըստիւ նամին,
Զ 'ի քէն հայցեմքն երեկոյին՝,
Ննորհեա մեզ, տէր, գրան տեսողին
Իսայիայ մարգարէին:

15

Այսօր լարեաւ աւազ Զտակին
Եւ զպատկեր Նոր կիրակէին՝
Մեծըն Ներսէս Լամբրոնացին՝,
Որ գիտապետն էր Տարսուսին:

16

Զաւազ տօներն տմենեկին՝
Մեծն Յոհաննէս այն Օձնեցին՝,
ԸզՀոսիոսիմիանց զհարցն և զԱնձինքն
Տէր Կոմիտաս՝ սըրբաւոյցին:

17

Եւ զԱնըսկիդոն՝ Մանդակունին,
Գրիգոր Մազիստրն զԲ.ստ պատկերին.
ԶԽորհուրդն անճառն և զՄեծահրաջն՝
Վրկայասէրն այն մեծագգին:

18

Զանձինք մեծի Կարապետին՝
Գրիգորիոս Ըսկեւոացին՝,
Եւ զԵրզնէք ծնողաց կուսին՝
Մեծըն Յակոբ Կըլայեցին:

19

ԶՈր նախիմաց և սուրբ Սարգսին,
Եւ զԹանասաման ծովէն վերին,
Եւ զԹարղմանչացըն զօրհնութիւն՝
Վարդան տէլեան Հայաստանին:

1 ԱՅ վարդապետացն: 2 Գ զթաղաւորացն և զքառեկերին: 3 Բ շիրակաւանցն: 4 Ա այլք ասեն
մովսէս. 5 ոմանք մովսէսի: 6 Գ շիքեալ: 7 Ա ըստ որ տեսն ի պարսից պառն. Բ արգեն չուծի
այս արդ: 8 ԱՅ լամբրոնեցին: 9 Ա գաւազ տօներն այն օձնեցին: 10 Ա մեծ սվաքէս տմենեկին. Գ մեծն յոհան-
նէս օձնեցին: 11 ԱՐ կոմիտաս: 12 ԱՅ սկեւոացին. Բ սկեւոացին:

20

Հանձինք մերոյ Լուսաւարչին
Եւ զներսէսի մերոյ մեծին,
Ջեռութեամբսն որ Տարօնին՝
Գլուղ՝ Յահանէսն Եղընկացին:

21

Ըղձիւնդեանց մանկանքըն մին՝
Մեծ Սարկաւազն որ Լազրատին՝,
Ջլայրապետացն, զսուրբ Յակոբին՝
Նոյն Յովհանէսն Եղընկացին՝:

22

ԸզՍըրբութիւն սրբոց Խաչին՝
Մեծ Ստեփաննոսն Աղարանցին,
Եղբայր Մանկլիկ ճրգնաւորին,
Եղբորորդի՝ մեծի Դաւթին:

23

Այս շարականս է ճնդանելին
Յեկեղեցիս Լայսատանին,
Եւ որ ցան զայս են աւելի,
Է՛ անպիտան և խոտելին:

24

Արդ ես նըւստս յանձն եղկելիս
Ձիք Ստեփաննոս մեզաց գերի

Որդի դուով Ստեփաննոսին
Եւ զաւստաւ Ջողաթեցին:

25

Անուն ունիմ քահանային
Բայց գործոքն եմ յորժ աղտեղի,
Ջձեզ աղաչեմ, տեսողք բարի,
Ջըմեղապարի ինձ անմուտին:

26

Երես երբեակ և եզակի,
Այսքան Կարիւր թըւին Լայի,
Նոյնքան եօթնից, հինգ աւելի,
Սակաւ բանիկս այս յարմարի:

27

Ի մտան ամսին ապրիլէլի,
Որ Դազարա շարաթ կոչի,
Եւ շամս ամսին կըրկնին վեցի
Եղև զըրաւ դոյն ա[յ]ս բանի:

28

Ո՛վ դա եղբայր իմ ցանկալի,
Գողոս պըւէ[տ] քաջ և արի,
Ընկալ սիրով անզըրծելի
Ի գանձ ըղձորդ ըստ լոմալի:

ԻԴ.

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ
(Ըստ Հազոբ Ստեցոյ)

Հրատարակուած է ըստ հետեյալ օրինակների.
Ա.— Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. Ձ 3107, էջ 127բ—129ա:
Բ.— Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. Ձ 7217, էջ 70ա—72ա:

Ուսանաւոր վասն ցուցանելոյ գերզող շարականացս յոգեալ ըստ հետևագիծ տանց:

1

Յայնում բանից քոց յուսաւոր
Առնէ զարդալսըն մըտաւոր.
Դաւիթ ասէ անս թագաւոր

Տա՛ւր ի հազարդ ինձ մասնաւոր՝
Աւնել ըզբանս ուսանաւոր:

3

Որպէս իմաստ լըցիեալ (81C) լիւր փոր:

Կու խընդրէ՛ ճալ գրանս կածնաւոր,
Յոհան էրէց Ջէլթնալ զիր խոր,
Ջշարակներուն ասողք ո՛վ որ,
Ջի իմասցի զամէնն բոլոր:

2

Աստուածութիւն տէր միաւոր՝
Հոգի և որդի, հայր երկնաւոր,

1 Գ մեծ: 2 Ա ազրատին: 3 Ա Եոյն յովհանէս սուրբ սեղծիք: 4 Ա եղբայրորդի: 5 ԱԲ Եայ կու խընդրէ:

4

Որ՛ զԵրզնէք սեպտեմբերայ
Ութն ի Մընունդն Աստուածածնայ,
Յոգեալ Յակոբ մակ Բաղջըրկայ,
Կաթողիկոս Սըսցին Սըսայ:

5

Բայց Նախիմացն է Վարդանայ
Ի ի յանսահման, Ով գերմհրաշայ,
Ի Ամենասուրբ սուրբ Սարգըսայ
Սւ օրհնութիւնըն Մեարովպայ:

6

Վըկայտիրին զայսոք տեսայ,
Խորհուրդն անճառ, Մեծահրաշայ,
Կարգ Մընընդեանն է Բերթողայ,
Մեծացուցէքն ի հետ նօրայ:

7

Ալ Տեառնընդառաջն այլևի սորայ,
Փոխման առաջըն Աստուածածնայ,
Կարգ Յարութեան լոգեալ սըմայ,
Ի ալք կու տսեն Անտեիայ:

8

Այս վըկայեալ ի Վարդանայ,
Քանզի չարցմանցն այսպէս տեսայ,
Չարց Գըլխատմանն Յովհաննիսայ,
Սւ չամբարծուլն Աշխարհմատրեայ:

9

Բարուն անուն Շիրակացին,
Ալք կու տսեն զԽորենացին,
ԶՔազաւորացն և զԱնտոնին,
ԶԱռաքելոց զԵրանելին:

10

Դոցայ Պենտակոստ կիրակին,
Սւ կիրակի Վարդապառին,
Ու Յովաննու մեծ երրորդին,
Ով երջանիկ՝ Լուսաւորչին:

11

Ալ մարգարէք մոռչի ձայնին,
Մըանչեալագործ հարց Մեարոպին,
Չչորս աւագ տօնըն Օձնեցին,
ԶԱւթանասնիցըն Կլայեցին:

12

Պահոց ուրրաթ ըզնիւուէին,
Սւ զկիրակիք Աղուհացին,
ԸզՔառասնից, Գրիգոր վերջին,
Սւ Մաղլազարդ հարց վերջ կողմին:

13

Սւ նոյն նըման Պենդեկոստին
Երեք և չորսն, հինգ շաբաթին,
Սւ Նորոգող տիեզերին,
Ի Այսօր անճառն յառաջ սորին:

14

Տէր Յովաննու հարց չօրրորդին,
Սւ Ճառագալթ Վարդապառին,
Այսօր որ էնն ի հետ Նորին,
Փոխման երկու և երեք շաբթին:

15

Սերովբէից Որ յանէին,
Մարգարէից հարց չօրրորդին,
ԸզՂեռնդեանց հետ՝ Վարդանին,
Ի Այսօր կատար Մեծ Ուրբաթին:

16

ԸզՆալիա սէր, զ՛ի քէն հայցեմ,
ԶԱրեւելիք և զիւրոյ գէմ,
ԶԱրարչակներ՝ զայր բնն ըզգեմ,
ԶՕրհնեմք ըզքեզ մինչ վերջ ի քեմ:

17

Սորայ երգեալ Աստուած անեղ,
ԶՍուրբ Յակոբայն լուաք այստեղ,
Բազում մանկունք մէկն է Բարսեղ,
Բէողորոս մեռն բնն հեղ՞:

18

Սույց տան մանկունք տաղանակին,
Մանկունք Պարթև մեծ Ներսէսին,
Իգնատիոս՝ Աստուածբանին,
ԶՍփրեմ Խորին, զՈսկերերնին:

19

Ովրեստիայ, զերկու բիւրին,
Գողթնեայ, Ոսկեանց և զԱռոմին,
Նախնոյն առլթ ըզԴիւտ խաչին,
Աւագ օրհնութիւն՝ ըզվառին:

1 A սվ: 2 B հարց: 3 Ա հեզ: 4 Ա ինքնատիպ: 5 B օրհնութեան:

20

Պակար Ղազարու երեց ժողվոյն
Բեթղիհէճի փոքրը մանկապան,
Որ Հզընորու վարդապետոյն,
Եւ Յարութեան երկու ճաշուն:

21

Ընդ Կիրակոս պատմադրին՝
Մանկունք Պօղոս և Պետրոսին,
Սոսկ օրհնութիւնն և համբարձին.
Եւ օրհնութիւն Որ էնն էին:

22

Նայ Անտոնի, կայսր թէոզին,
Սոսկ օրհնութիւն մեծ երեցօրին,
Երկու և երեք, չորեք շաբթին
Շնորհեա մեզ տէր ըզհամբարձին:

23

Նայ Աղցաց կարգն է Մեսրոպայ,
Աւագ շաբաթ Պարթ՝ Սահակայ,
Համբրոնացոյն՝ Թոռանցն որ կայ,
Այսօր յարեաւն ըզհետ նորայ:

24

Դիր զՆորոզեալ կըզդիքն՝ զորայ:
Հսկեւուացի Գրիգոր գլորեալ
Ջանձինցն ասաց զՎարապետայ,
Գամիտաս՝ ըզկարգն Հսիփսիմեայ:

25

Բուղ զոմ նըշած Մանգակունայ,
Ապայ Հարցմանց ընդդէմ է դա՞,
Բուն Նախվրկինն և թէ Դաւթայ,
Թագաւորացն և Անտոնայ:

26

Է առաքելոց Պենտակոստայ,
Երրորդն Յովան Լուսաւորչայ,
Եւ տաղանակ Ալլակերպայ,
Շողկաթ փոխման տեսողոց այր ձայ՝:

27

Յրատոյզ հոյ բնն Գալիանեայ,
Ի այլք կու ասեն Յոհան Օձնեայ.
Պարթ Ներսէսինն՝ է Պլուզայ,
Լերինք և անձինք Լուսաւորչայ:

28

Ունիմ զըրեալ մէկ այլ սորայ,
Յաւարց վերջին ժամանակեայ,
Կիրակոս երգեալ անձինք մայլ կայ
Որ Արևելք ասեն նըմայ՝:

29

Հիմի զըրեմ ըզկարգ Խաչին,
զԵկեղեցւոյ՝ Տապանակին,
Սահակ երգեալ Արքաշեցին,
Այն որ զընաց դէմ Մահմետին:

30

Այլ Սաշ կենարըն՝ Մազիստրոս,
Ջորս ըստ պատկեր նորա ի հոս.
Եւ Մոկացի Հատեփանոս՝
Խաչին Սըրբութիւնըն սըրբոց:

31

Նոր Խորհուրդ խոր՝ Կեչառեցին,
Պալժառացան՝ Սարկաւազին,
Մարտիրոսացն՝ Գետարգելին,
Եւ Հանգստեանն և ոգեր մանկաին:

32

Էրեց Յոհան այսպէս իմայ՝
Աւագ օրհնութեներն որ կայ,
Ջախ եւթն Սիւնեաց Ստեփանոսայ,
Սուղ թէ մընաց նըշան չըկայ:

33

Բարուն Յակոբ սոսկ կոչեցայ,
Կրրոյակ մըտաց այսքան զըտայ,
Յետ դարապետ ճառիս ելայ,
Ջի գանազան օրինակ կայ:

34

Է՛յ, տէր Գրիգոր, ես ընդ մեղայ,
Առչե ծերոյդ ես ճախացայ,
Յոտք հանի դրանս վանքըն Սըսայ
Աս ոտ Շմաւոն կաթուղիկոսայ:

35

Յուցանէ զայս թիւ Թորգոմայ,
Առաղ շինէ քանակ սորայ,
Նոյնմբերի Թոյ ժէ Լոմմայ,
Տաղս ի Սըսայ Ջէլթուն կու գայ:

1 Բ պանջ; 2 Ա կղզին; 3 Բ եայ; 4 Ա շողկաթ փոխման տեսողայ այր ձայ; 5 Բ կոչեն ըզմայ:

Ի Ե.

ՀԱՅՈՑ ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ՊԱՏՄԻՋՆԵՐ

Համաձայն Գեորգ Զուգայեցի Մարտիկեցի նամակից առ Միք. Զամյան (Վենետիկ, 23 մարտի 1772 թ.), առև՝ Ղ. Յայան, ՎՄՄՐ գիւան Միքիթարեանց Վենետիկի Ս. Ղազար 1707—1773, Վենետիկ, 1830, էջ 270—170:

Ժողովոցն Հայոց պատմիչք բազումք են.

- 1. ԶԺողով սուրբ Լուսաւորչին լէջմիածին՝ պատմէ տէր Յովհաննէս Օձնեցին ի Պատմութեանն Մանագիւրտի ժողովոյն:
- 2. ԶԱրիստակեայն լէջմիածին՝ Կանոնգիրքն:
- 3. Զմեծին Ներսէսին՝ Օձնեցին ի նոյն տեղի. տէր Յովհաննէս Գառնեցին իւրում Պատմագրութեան. և Կանոնգիրքն:
- 4. Զմեծին Սահակայ լԱշտիշատ՝ Օձնեցին ի նոյնն:
- 5. Զսրբոյն Յովսէփայ ի Շահապուվանի՝ Կանոնգիրքն:
- 6. ԶԳիւտայն կամ զՄանդակունւոյն ի դատապարտութիւն գրոցն Թէոգորոսի և Դիոգորի՝ Կղեմէս Կալանն ի Պատմ. հատ. գլ. Ը. հմբ. Ծ. ի Յունաց:
- 7. ԶԲարդէնի ի Քաղաքուղաշտի՝ Օձնեցին ի նոյնն:
- 8. ԶԲարդէնի Բ. ի Դուին՝ Սիւնեցին ի Թուղթն իւր. տէր Յովհաննէս Գառնեցին ի նոյնն. Սամուէլ քահանայ կաթողիկէիին Անուոյ ի Ժամանակագրութեանն իւրում. և Կիրակոս վարդապետն Գանձակեցի աշակերտն Վանական վարդապետին ի Պատմագրութեան իւրում:
- 9. ԶՆերսէսի Աշտարակեցւոյն՝ Կանոնգիրքն:
- 10. ԶԱբրահամու Աղբաթանեցւոյն ի Դուին՝ Ուխտանէս եպիսկոպոսն Ուռնայի. տէր Յովհաննէս ի նոյնն. Կիրակոս Գանձակեցին ի նոյնն:
- 11. ԶԾղրի Քառասնակերտացւոյն ի Կարին՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսն Տարօնու. տէր Յովհաննէս ի նոյնն. Սամուէլ Անեցին ի նոյնն. Կիրակոս Գանձակեցին ի նոյնն:
- 12. ԶՅովհաննու Օձնեցւոյն՝ ինքն իսկ ի նոյնն. տէր Յովհաննէս ի նոյնն. Սամուէլ Անեցին. Կիրակոս Գանձակեցին:
- 13. ԶՍիւրճի Բիսաղնեցւոյն՝ Կանոնգիրքն:
- 14. ԶԶաքարիայ Զազացւոյն ի Շիրակաւան՝ Սահակ եպիսկոպոսն Տալոց, մականուանեալն Սաուտ. Վարդան վարդապետն Գանձակեցի ի Պատմագրութեանն իւրում:
- 15. ԶԺողովն Անուոյ յորում ընկեցին զտէր Վահան լաթողոյն՝ Մատթէոս վանաց երէց Ուռնայի ի Տարեգիրս իւր. Սամուէլ Անեցին. Կիրակոս Գանձակեցին:
- 16. ԶԺողովն Անուոյ որ ի սակս տեառն Պետրոսի Դետաղարձին՝ Մատթէոս վանաց երէց Ուռնայի ի նոյնն. Կիրակոս Գանձակեցի:
- 17. ԶԺողովն Քնոնոյ (sic)՝ Ներսէս Շնորհալին ի Վիպասանութեան նախնեաց (այսմ չեմ ես անձամբ տեղեակ, այլ ի գրուածոց մեր վեր. Հայր Իգնատիոսին առի):
- 18. ԶԳրիգոր Տղայի ի Տարսոն՝ գործք ժողովոյն և Թուղթք անառն Գրիգորիսի, Ներսէսի և Գրիգոր Տղայի. և Կիրակոս Գանձակեցին:
- 19. ԶԺողովն որ ի Մեծն Հայք վասն տօնելոյ զտօնս ըստ ամսոյ ևն՝ Կիրակոս Գանձակեցին:
- 20. ԶԿոստանդնի ի Սիս առուչին՝ Կիրակոս Գանձակեցին:
- 21. ԶԿոստանդնի ի Հոսովմիլայն՝ Կիրակոս Գանձակեցին:
- 22. ԶԳրիգորի Անուարգեցւոյն ի Սիս՝ Բ. Ծառնտիրն. ի Կալանէ լիցատակեալ:
- 23. ԶԿոստանդնի Կեսարացւոյն լԱտանայ՝ նոյն Ծառնալին. ի Կալանէ լիցատակեալ:

1 Վենետիկի Միքիթ. Մատ. այմյան Ձ 301 ձեռագիր Եւզընտիրն է:

24. Չժողովն ի Մեծ Հայք յորում ի բաց կացին յաթոռոյն Սոսայ՝ Քաւմա ոմն վարդապետ պատմաբան, ժամանակակից Յահաննու Որոտնեցւոյն:

25. Չժողովն լէշմիածին յորում ընկալան զգլխաւորութիւն եկեղեցւոյն Հոռվմայ, և զժողովն ի Գարին յորում ի բաց եկաց յաթոռոյ տէր Սահայ Ահազինն՝ չունիմ ի պատմագրաց ինչ ցուցանել, զի յալամ դարու են եզեալ, և թէ գրեաց ևս ոք զանցս ժողովոցս, չև ևս էլաս ի ձեռս մեր, ուստի և ի հաւատս պատմողացն է ապաստան:

Չ Ե Ռ Ա Գ Ր Ա Ց Ո Ւ Ց Ա Կ Ն Ե Ր

Այստեղ չենք նշել այն ձեռագրացուցակները, որոնցում նկարագրված ձեռագրերի քիվը 5-ից պակաս է: Դուրս են մնում նաև բնագրային հրատարակություններին էլից, ինչպես նաև մատենագրական, մանրանկարչական և այլ ուսումնասիրություններում գտնվող ձեռագրական նկարագրությունները: Անտիպ ձեռագրացուցակներից նշել ենք միայն առավել կարևորները:

1. Նորագիտ մադաղաթեայ նոտրադիր ցուցակ Սաղմոսավանից մատենադարանի Շողակաթ, Ս. էջմիածնի հայագիտական ժողովածու, գիրք Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 167—169:

2. Այս են վարդապետական գրեանքի վանքն Ամիրզուլու՝ համարով անջինջ լիշատակ գրեայ իմոզս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին, Արարատ, 1903, էջ 178—189:

3. Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova: Ubi, quae innumeris pene manuscriptorum Bibliothecis continentur, ad quoduis literaturae genus spectantia et notatu digna, describuntur et indicantur. Autore R. P. D. Bernardo de Montfaucon, Benedictino Congregationis Sancti Mauri. Tomus secundus. Parisiis, Apud Briasson, via Jacobaea, ad Insigne Scientiae. MDCCXXXIX.

էջ 1013—1026՝ „Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque du Roy, dressé en 1735“. Նկարագրել է 129 ձեռագիր: Նկարագրութան չեղիմակ է հայագետ Guill. de Villefroy.

4. Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae. Tomus primus. Parisiis, e Typographia Regia, MDCCXXXIX.

Նկարագրել է 138 ձեռագիր: չեղիմակ է Guill. de Villefroy.

5. Каталог книгъ Эчмнадзинской библиотекки, изданный г. Броссе, экстраординарным академиком. Санктпетербург, 1840. Catalogue de la Bibliothèque d'Edchmiadzin, publié par M. Brosset, académicien extraordinaire. Saint-Petersbourg, 1840.

121 էջ: Բնագիրը երկու լեզվով է: Ռուսերենը խմբագրել է Ք. Ղարզանյանը (Ք. Կարգանով)՝ ևսկանենե Շահաթախյանի գործակցութամբ, իսկ ֆրանսերենը նույնի Քարգանովյանն է Բրոսեի ձեռագրով:

6. Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie. exécuté en 1847—1848. Par M. Brosset, membre de l'Académie Impériale des Sciences. 1re livraison. Avec un atlas de 18 planches lithographiées. Saint-Petersbourg, 1849. Troisième Rapport.

1—130 էջ: Նկարագրել է էջմիածնի Մատենադարանի ձեռագրերը:

7. Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի: Տպագրեայ հրամանաւ տեսաոն Մատթէոսի ընդհանրական հայրապետին ամենայն Հայոց: Մախուց ի Կարնոյ գաղթական Յակոբայ վարժապետի Կարենեանց յոգուս դպրոցի ժառանգաւորաց սրբոյ էջմիածնի: Թիֆլիս, 1803:

Հ + 220 էջ: Կազմողն է՝ Գանիկ վարդապետ Շահնազարյանցը: Նկարագրել է 2210 ձեռագիր: ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. M.-F. Brosset, „Activité littérale des Géorgiens et des Arméniens“, *Mélanges Asiatiques* (Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg), t. V, 1858, p. 356—366.

8. A. C. Уваров—Эчминадзинская библиотека, հետևյալ հրատարակութիւն մեջ. „Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета, изданные под редакцией секретаря Комитета И. Д. Мансветова“, Москва, 1882, стр. 350—377.

9. La Bibliothèqne d'Edschmidzine et les manuscrits arméniens. Par J. Mourier. Paris, 1885.

10 16 էջ: Նկարագրել է 36 ձեռագիր:

10. Ն. Բարամեանց—Յուդակ Պետրիտի Արքայական Մատենադարանի հայ ձեռագրաց: Բազմավեկ, 1886, էջ 183—192:

Նկարագրել է 93 ձեռագիր:

11. Verzeichniss der armenischen Handschriften der Königlischen Bibliothek zu Berlin. Von Dr. N. Karamianz. Berlin, 1888.

VIII+88 էջ: Նկարագրել է 90 ձեռագիր: Վերջում՝ ցանկեր:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Գ. Գ., Հանդէս Ամսօրեայ, 1889, էջ 130—131:

12. Collections scientifiques de l'Institut des Langues Orientales du Ministère des Affaires Etrangères. Publiées par ordre et aux frais du Département Asiatique. VI, 2e fascicule. Les manuscrits arabes (non compris dans le N° 1), karchounts, grecs, coptes, éthiopiens, arméniens, géorgiens et bâbys de l'Institut des Langues Orientales, décrits par M. M. D. Günzburg, V. Rosen, B. Dorn, K. Patkanof, I. Tchoubinof. Saint-Petersbourg, 1891.

էջ 200—260՝ նկարագրում է 7 ձեռագիր (Պ.Ս. 237—263): Նկարագրութեանը կառարել է Գ. Գանյանը:

13. Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննայ: Կազմեց Հ. Յակովբոս Տաշեան, Մխիթ. ուխտէն: Վիեննա, 1892: Catalog der armenischen Handschriften in der K. K. Hofbibliothek zu Berlin. Von P. Jacobus Dashlian, Mitglied der Mechitharisten-Congregation. Wien, 1891.

VIII+49 էջ: Նկարագրել է 50 ձեռագիր: Սկզբում ունի գերմաներէն համառոտութեան, վերջում՝ նյութերի ցանկ:

Արտատպել է Հանդէս Ամսօրեայ-ից, 1892, էջ 11—17, 46—51, 73—78, 110—118 և 149—152:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն., Մարտ, 1893, էջ 1738—1741:

14. Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննայ: Կազմեց Հ. Յակովբոս վ. Տաշեան, Մխիթ. ուխտէն: Տպագրեալ նպաստիւ Կայսերական Ճեմարանի Գիտութեանց ի Վիեննայ: Վիեննա, 1895: Catalog der armenischen Handschriften in der Mechitharisten-Bibliothek zu Wien. Von P. Jacobus Dr. Dashlian, Mitglied der Mechitharisten-Congregation. Wien, 1895.

XVII+277+47+1186 էջ: Նկարագրել է 873 ձեռագիր: Սկզբում ունի գերմաներէն համառոտութեան, վերջում՝ անվանացանկ:

10 ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. E. Preuschen, *Theologische Literaturzeitung*, 1897, S. 323—324. — Մեծ թող վարդապետ. Ազգագրական Հանդէս, գիրք Բ, 1897, էջ 363—367:

Որպէս շարունակութեան՝ Պ.Ս. 574, 575 և 576 ձեռագրերի նկարագրութեանը (Ն. Ուլյանի օտարագրութեան) ան՝ Հանդէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 101—110:

15. Հ. Յ. Տաշեան—Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Արքայական Մատենադարանին ի Բերլին (Անտիպ):

16. Ա. Ս. Միհրդատեանց և Հ. Յ. Տաշեան—Յուդակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Կարապետի վանուց Ճանուգի: Հանդէս Ամսօրեայ, 1894, էջ 49—52:

Նկարագրել է 9 ձեռագիր:

17. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Արքունի Մատենադարանին ի Միւնխէն: Կազմեց Ն. Գրիգորիս վ. Գալմաշեարեան, Մխիթ. ուխտէն: Վիեննա, 1893: Catalog der armenischen Handschriften in der K. Hof- und Staatsbibliothek zu München. Von P. Gregoris Dr. Kalemklar, Mitglied der Mechitharisten-Congregation. Wien, 1892.

VIII+37 էջ: Նկարագրել է 32 ձեռագիր: Սկզբում ունի գերմաներէն համառոտութուն, վերջում անվանացանկ:

Արտատպել է շանդու Ամսօրեայ-ից, 1891, էջ 235-243, 307-314, 340-343 և 364-366: ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն., Մուրն. 1893, էջ 1738-1741:

18. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին: Կազմեց Հրաշեայ Բ. Աճառեան: Վիեննա, 1910: Catalog der armenischen Handschriften in der Bibliothek des Sanassarian-Institutes zu Erzerum. Von H. Adjarian. Wien, 1900.

ԺԾ+37 էջ: Նկարագրել է 43 ձեռագիր: Սկզբում ունի գերմաներէն համառոտութուն, վերջում անուններ և նյութերի ցանկեր:

Արտատպել է շանդու Ամսօրեայ-ից, 1896, էջ 24-27, 241-248, 340-343, 371-374. 1897, էջ 34-36, 264-265, 294-295, 343-344 և 359-362:

19. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թաւրիզի Կազմեց Հրաշեայ Աճառեան: Վիեննա, 1910: Katalog der armenischen Handschriften in Tabris. Von Hratchia Adjarian. Wien, 1910.

Ի+153 էջ: Նկարագրել է 156 ձեռագիր: Սկզբում ունի գերմաներէն համառոտութուն, վերջում ցանկ:

Արտատպել է շանդու Ամսօրեայ-ից. 1903, էջ 201-213, 263-275, 309-316, 370-373. 1908, էջ 18-19, 89-93, 178-180, 251-270, 377-383. 1907, էջ 39-42, 108-109, 235-241, 274-276. 1909, էջ 63-66, 70-83, 113-120, 204-207, 235-240, 298-270, 303-306, 328-332. 1909, էջ 71-74. 1911-1911:

20. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոյ-Բայազէտի Կազմեց Հրաշեայ Բ. Աճառեան: Վիեննա, 1924: Katalog der armenischen Handschriften in Novo-Bayazet. Von H. Adjarian. Wien, 1924.

Ի+81 էջ: Նկարագրել է 86 ձեռագիր: Սկզբում ունի գերմաներէն համառոտութուն, վերջում անվանացանկ:

Արտատպել է շանդու Ամսօրեայ-ից, 1909, էջ 289-295, 368-371. 1910, էջ 52-54, 209-211, 377-379. 1912, էջ 129-133, 290-295, 358-357, 674-683. 1913, էջ 46-53, 363-370, 627-638:

21. Հ. Բ. Աճառեան-Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Թեհրանի շանդու Ամսօրեայ, 1935, էջ 307-315 և 393-408:

Նկարագրել է 9 ձեռագիր:

22. Կ. Յ. Բասմաշեան-Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ազգային Մատենադարանին Պարիսի, Բանասեր, Փարիզ, հատոր Ա, 1899, էջ 78-82, 161-167, 253-259. հատոր Բ, 1900, էջ 141-152:

Նկարագրել է 17 ձեռագիր:

23. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա շատոր Ա. Կեսարիոյ վիճակ: Տեսոր Ա. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Սարգսի վանուց ի Կեսարիա: Կազմեց Տրդատ վրդ. Պալեան, առաջնորդ հայոց Կեսարիոյ Կ. Պոլիս, 1893:

39 էջ: Նկարագրել է 13 ձեռագիր: Վերջում անվանացանկ:

24. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Թուրքիա շատոր Ա. Կեսարիոյ վիճակ: Տեսոր Բ. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն Կեսարիոյ և Սուրբ Գէորգ եկեղեցւոյն Գրըշէնի: Կազմեց Տրդատ վրդ. Պալեան, առաջնորդ հայոց Կեսարիոյ Կ. Պոլիս, 1898:

37-76 էջ: Նկարագրել է 37 ձեռագիր: Վերջում անվանացանկ:

25. Տրդատ վրդ. Պ[ալեան]—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Քալան (Քեմ Կեսարիոյ) Արևելեան Մամուլ, Ջմլուանիա, Ի՛ն տարի, 1897, էջ 615—619 և 745—747:

Նկարագրել է 3 ձեռագիր՝ որպէս հազելիմ նախորդներն:

26. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Սիոն և Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցեաց ի Մաղնիսս (Ջմիւռնիոյ վիճակ): Կազմեց Տրդատ վարդապետ Պալեան, առաջնորդ հայոց Կեսարիոյ: Ջմիւռնիա, 1897:

Հ+60 էջ: Նկարագրել է 12 ձեռագիր: Վերջում՝ անվանացանկ:

Արտատղփել է Արևելեան Մամուլ-ից, Ջմլուանիա, Ի՛ն տարի, 1897, էջ 127—131, 171—176, 237—243, 299—273, 349—354, 382—386, 467—468, 533—535:

30 ՊՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ Ա. Ղարիյան, Բազմվիլ. 1898, էջ 264: Ք., Լաւրէս Ամսորեայ, 1898, էջ 28:

27. Տրդատ եպս. Պալեան—Ձեռագիրք Կեսարիոյ վիճակին վանօրէից, սուրբ եկեղեցեաց և ան՝ատից սեփական: Լոյս, Կ. Պոլիս, 1903, էջ 286—288, 310—319, 361—364, 776—778, 827—828, 907—971, 1138—1140, 1249—1251. 1906, էջ 143—144, 333—336, 479—480, 645—648, 910—911, 934—936, 1030—1032, 1101—1103, 1127—1128, 1200:

28 Նկարագրել է 37 ձեռագիր հետևյալ վարդերից. Էվբրեկ, Քալաս, Քալուսուան, Պալապատ, Ներզե, Տարսիս և Մուշեղուան:

28. Տրդատ եպս. Պալեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանաց: (Անտիպ):

29. Catalogue des livres de la Bibliothèque fondamentale de l'Institut Lazareff des Langues Orientales. Moscou, 1861.

59+66 էջ: Հազելիմում՝ շնորհակալ գրչագիր հայ մասնից գրագրանի Հարսեան ձեռագրանի Արևելեան Լեզուաց (էջ 1—12): Հնդգրիում է 143 ձեռագիր:

30. Каталог книг и рукописей библиотек Лазаревского Института Восточных Языков. а) Библиотека Специальных классов. б) Восточный отдел Фундаментальной библиотеки. Москва, 1888.

էջ 69—81. [Армянский язык] 1) Рукописи.

Նկարագրել է 121 ձեռագիր:

31. Каталог книг и рукописей библиотек Лазаревского Института Восточных Языков. Приложение III. Список книг и рукописей, поступивших с 1888 г. по 1-ое июня 1903 года. Москва, 1904.

էջ 267—298. [Армянский язык] 1) Рукописи.

Նկարագրել է 1 ձեռագիր յարակեան՝ որպէս հազելիմ նախորդին:

32. Ն. Մառ.—Հայկական ձեռագիրք ձեռագրանի Արևելեան Լեզուաց ի Պետերբուրգ, Լաւրէս Ամսորեայ, 1892, էջ 46—54, 80—85 և 111—117:

36 Նկարագրել է 7 ձեռագիր:

33. Ն. Մառ—Յուցակ համառոտ ձեռագրաց վանուց Սեանայ: Յամառնային ՌՅԼՔ Ք. ի Հայաստան ճանապարհորդութենէ: Մոսկուա, ՌՅՅԱ:

VI+89 էջ: Նկարագրել է 110 ձեռագիր: Ունի ցանկեր:

34. Յուցակ գրչեայ մասնից մեծանուն վանուցն Ստաթի առաքելոյ (Անտիպ): 40 Փարիզի Bibliothèque Nationale, Manuscrit Arménien N° 296 (Նախկին Supplément Arménien 82).

Հնդգրիում է 236 ձեռագիր: Այս ցուցակը Ա. Բերժեի կողմից ուղարկվել է Վ. Լեւզուային:

35. Յուցակ գրչագիր մասնից Պալատի Շերմազանեանց, ժողովիւղ ի միլոցս 30 ամաց ճանապարհորդութեան իւրոյ: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական գրիվան, թղթապանակ 228, վավերագիր 17:

Հոգրդում է 304 ձեռագիր: Յե Կահ Փարիզի Bibliothèque Nationale, Manuscrit Arménien N° 296. Մի ուրիշ օրինակ 1803 թ. հիշատակում է Գեորգիուրզում, սեռ M. Brosset. „Notices sur une collection de matériaux historiques et philologiques, due à M. Ad. Berger“, *Mélanges Asiatiques* (Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg), t. IV, 1863, p. 712. Idem, „Activité littéraire des Géorgiens et des Arméniens“, *Mélanges Asiatiques*, t. V, 1868, p. 356. Գ. Շերմազանյանի այս հավաքածուն շեշտ բացառությամբ գտն է զնայել հրգեցի:

36. Ад. Берже—Библиотека Калуста Ширмазаняна. (Առանց տեղի և տարեթվի): Նկարագրել է միայն 29 ձեռագիր:

37. Յուցակ գրչագիր մատենից եղելոց ի գրատան սրբոյ վանուց Ամենափրկչեան Նոր Զուգայու ի 11 մայիսի 1853, յօրինեալ ի Գալուստե Շերմազանեանց: (Անտիպ):

Հոգրդում էր 308 ձեռագիր: Հիշատակում է 1803 թ. Գեորգիուրզում, սեռ M. Brosset. „Notices sur une collection“ etc., *Mélanges Asiatiques*, t. IV, 1863, p. 712. Idem, „Activité littéraire“ etc., *Mélanges Asiatiques*, t. V, 1868, p. 356.

38. Յուցակ ձեռագիր մատենից եղելոց ի գրատան գրավաճառ երկուց եղբարց Աւետիկայ և Համբարձումայ Հնֆիլեճեանց Կարնեցուց: Ազգասեր, Կալկաթա, հատոր Գ, 1847, էջ 398—399.

Գրանցել է 45 ձեռագիր:

39. Մեսրոփ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիջևանցի—Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բալագիտ գաւառ: Վաղարշապատ, 1896:

էջ 398—413: Շուցակ ձեռագիր մատենից մատենադարանի սուրբ անապատին Սեռնայ, կազմեալ ձեռամբ Ամասունի Սահակ վարդապետի Օշականցույ: Նկարագրել է 412 ձեռագիր:

40. Մեսրոփ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց—Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միւս վանօրէից և ուխտատեղեաց, ևս և ցաղաքացն և գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի: Տիփսիս, 1896:

էջ 239—246: Շուցակ գրչագիր ակադեմիոց և այլ գրեանց գտելոց ի գիւղօրայս Շամախույ թեմի: Նկարագրել է 18 ձեռագիր:

41. Մեսրոփ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց—Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Ծրնշակայ և շրջակայից նորա: Տիփսիս, 1904:

էջ 112—216: ՎԱՅՈՍ մատենադարան սուրբ Կարապետի վանից:

42. Յուցակ տիփսիսեցի Արզար Յովհաննիսեանի հայերէն ձեռագրերի: Երկասիրեց Յրանց Նիկոլաուս Ֆինկ: Կալպցիդ-Մարբուրգ: Katalog der armenischen Handschriften des Herrn Abgar Joannissian zu Tiflis. Von Franz Nicolaus Finck. Leipzig—Marburg, 1903.

260 էջ: Նկարագրել է 16 ձեռագիր: Ունի գերմաներէն համառոտութուն և ցանկեր: ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Կ. Յեր-Սահակյան, Բազմավեպ. 1906, էջ 80:

43. Systematisch-Alphabetischer Hauptkatalog der Königlischen Universitätsbibliothek zu Tübingen. M. Handschriften. a) Orientalische. XIII. Verzeichniss der armenischen Handschriften der Königlischen Universitätsbibliothek. Von Franz Nikolaus Finck und Levon Gjandchezian. Tübingen, 1907.

VII + 276 էջ: Վերջում անվանացանկեր գերմաներէն և հայերէն լեզուներով: Նկարագրել է 109 ձեռագիր:

44. K. Universitätsbibliothek zu Tübingen. Veröffentlichungen. I. Atlas zum Katalog der armenischen Handschriften. 1. Armenische Paläographie. Erläuterungen zu den Schriftproben aus den armenischen Handschriften der Königl. Universitätsbibliothek in Tübingen. Von Franz Nicolaus Finck. 2. Kleinarmenische Miniaturenmaleret. Die Miniaturen des Tübinger Evangellars MA XIII, 1 vom J. 1113, bezw. 893 N. Chr. Von Josef Strzygowski. Tübingen, 1907.

45. Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան — Հայերէն ձեռագրերի ընդհանուր ցուցակ (Անտիպ),
Հայկական ՍՍՈՒ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գատմութիւն Ինստիտուտի արխիւ, գործ
№ 201—267:

Նկարագրել է 20,000-ից ավելի ձեռագրեր արեւելի ամեն կողմերէն: Այդ նկարագրութիւններէ
մէկը հարկուր ժամանակէն ինչքէն է կազմել անձամբ՝ իր զիտակած ուղեւորութիւններէ ընթացքում, մէ
ժամ էլ օրացել է ազգորժած և անտիպ ցուցակներէն:

46. Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան—Ցուցակ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի հայերէն
ձեռագրերի: (Անտիպ): Հայկական ՍՍՈՒ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գատմութիւն Ինստի-
տուտի արխիւ, գործ № 269 և № 270:

Նկարագրել է Ամենափրկիչ վանքի 626 ձեռագրեր:

47. Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան—Ցուցակ Քրիստի հայերէն ձեռագրերի: (Անտիպ):
Հայկական ՍՍՈՒ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գատմութիւն Ինստիտուտի արխիւ, գործ
№ 268:

48. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վրաստանի Կենտրոնական Գա-
տմական Արխիւի: Բաքուի Մատենադարանի (ՀՍՍՈՒ Մինիստրներէ Սովետին կից Գետական
Ձեռագրատուն-Մատենադարան), № 4, Երևան, 1968, էջ 977—423:

Նկարագրել է 50 ձեռագրեր:

49. Ս. Լալաֆարյան—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Վրացական ՍՍՈՒ Գիտութիւնների
Ակադեմիայի Ձեռագրերի Ինստիտուտի: (Անտիպ):

Նախկինում Քրիստի Գետական Քոնզերւում գտնուող ձեռագրերն են:

50. A Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum. By Frede-
rick Cornwallis Conybeare... London, 1913.

XII—395 էջ: Նկարագրել է 149 ձեռագրեր: Վերջում անվանացանկ:

51. Catalogi codicum manuscritorum Bibliothecae Bodleianae. Pars XIV. Cata-
logue of the armenian manuscripts in the Bodleian Library. By the Rev. Suktas Barontan
and F. C. Conybeare, F.B.A., hon. fellow of University College. Oxford, at the Claren-
don Press, 1918.

VIII էջ + 284 սյունակ + 13 էջ: Նկարագրել է 124 ձեռագրեր: Վերջում ցանկեր:

52. Tirayre Wardapet—General catalogue of the armenian manuscripts in the Bod-
leian Library at Oxford. (Անտիպ): Երևանի Գետ. Մատենադարան, Տիրայր վարդապետի
արխիւ, Թղթապանակ 119—123, վավերագիր 1ա—1դ:

Քզթ. 119, գաղ. 1ա (էջ 1—91), գաղ. 1բ (էջ 92—182), գաղ. 1գ (էջ 183—274), գաղ. 1դ (էջ 275—
366), գաղ. 1ե (էջ 367—450), գաղ. 1զ (էջ 451—512), գաղ. 1է (էջ 513—636), գաղ. 1ը (էջ 637—727):

Քզթ. 120, գաղ. 1թ (էջ 728—820), գաղ. 1ժ (էջ 821—914), գաղ. 1ճ (էջ 915—1007), գաղ. 1Է
20 (էջ 1008—1099), գաղ. 1Ը (էջ 1100—1160):

Քզթ. 121, գաղ. 1Թ (էջ 1161—1282), գաղ. 1Պ (էջ 1283—1361), գաղ. 1Գ (էջ 1362—1459),
գաղ. 1Ծ (էջ 1460—1548), գաղ. 1Ծբ (էջ 1549—1629):

Քզթ. 122, գաղ. 1Պթ (էջ 1630—1726), գաղ. 1Բ (էջ 1727—1818), գաղ. 1Բա (էջ 1819—1912),
գաղ. 1Բբ (էջ 1913—2004), գաղ. 1Բգ (էջ 2005—2094), գաղ. 1Բդ (էջ 2095—2167):

Նկարագրել է 133 ձեռագրեր: Նկարագրութիւնը հայերէն է:

53. Tirayre Wardapet—Catalogue of the armenian manuscripts in the sir John
Kylands Library at Manchester. (Անտիպ): Երևանի Գետ. Մատենադարան, Տիրայր վարդա-
պետի արխիւ, Թղթապանակ 118, վավերագիր 1ա—1դ:

Քզթ. 116, գաղ. 1ա (էջ 1—60), գաղ. 1բ (էջ 61—103), գաղ. 1գ (էջ 104—223), գաղ. 1դ
25 (էջ 224—339): Նկարագրել է 24 ձեռագրեր: Նկարագրութիւնը հայերէն է:

54. Յակոբ Յ. Քօփճեան—Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Թաղիկ վարդապետի Ժողո-
ված 1878—1898: Մասն Աւ. Վաղարշապատ, 1898:

Ը + 122 էջ: Նկարագրել է 102 ձեռագրեր: Վերջում անվանացանկ:

55. Յակոբ Ե. Թօփճեան—Յուցակ ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի: Մասն Բ, 1878—1898, Վաղարշապատ, 1900:

82 էջ: Նկարագրել է 183 ձեռագիր և բազմաթիվ զմեռագրեր: Ձեռագրերը Նկարագրված են հետևյալ զերեկագրերի սով. «Գանձաւորի գրչագրերը», «Շուշի գաղաթի գրչագրերը», «Աւետիք Բաւարեանի գրչագրերը», «Քաւրիի Արամեան գրչատան գրչագրերը», «Նարիժան Մելիք-Ջոհրաբեանցի գրչագրերը», «Լեֆթուանի Ս. Գեորգ եկեղեցու գրչագրերը», «Գրչագիրը վանուցն Ս. Բաղէոս առաքելոյն», «Սալմաստի Սուրբ գիւղի գրչագրերը», «Փայաջուկ գիւղի (Սալմաստ) Մովսէս Գանանի աւետարանը», «Ներսէս կաթողիկոսի երեք կոնդակների պատճենը», «Ղեկնոց վարդապետ Փիրզալիճեանի անեղաւ յիշատակները»: Ունի անվանացանկ:

56. Յակոբ Ե. Թօփճեան—Յուցակ ձեռագրաց Արմաշու վանիցի (Անտիպ): Նկարագրել է 229 ձեռագիր:

57. Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale. Par Frédéric Macler. Paris, 1908.

XXX+208 էջ: Նկարագրել է 323 ձեռագիր: Վերջում՝ անվանացանկ:

58. F. Macler—Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe et en Arménie turque (Juillet-Octobre 1909). Paris, 1911. (Extrait des *Nouvelles Archives des Missions scientifiques*, nouv. série, fasc. 2).

126 էջ: Վիճակագրի և էջմիածնի մի քանի ձեռագրերի մասին:

59. F. Macler—Notices de manuscrits arméniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe Centrale. *Journal Asiatique*, onzième série, t. II, 1913, p. 229—284 et 559—686.

Նկարագրել է 52 ձեռագիր՝ հետևյալ զայրերից. Միլան, Գափիա, Գարձա, Բուխարա, Ֆլորենցիա, Վենետիկ, Վիեննա, Բեռլին, Շտտտին, Լայպցիգ և Փարիզ:

60. F. Macler—Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux Arméniens vus dans quelques bibliothèques de la Péninsule Ibérique et du Sud-Est de la France. *Revue des Etudes Arméniennes*, Paris, t. I, 1920/21, p. 63—80, 85—116, 237—272, 411—417; t. II, 1922, p. 7—64, 235—291.

Նկարագրել է ձեռագրեր և զմեռագրեր հետևյալ զայրերից. Սիմանկաս, Սեդոփիա, Էսկորիալ, Մադրիդ, Բարսելոնա, Մոնպելիե, Եթոպիո-Գրովանո, Մադրիդ, Կարդանարաս, Ավինյոն և Անու: Վերջում՝ անվանացանկ:

61. F. Macler—Rapport sur une mission scientifique en Belgique, Hollande, Danemark et Suède (Juillet—Septembre 1922). Paris, 1924.

226 էջ: Նկարագրել է ձեռագրեր հետևյալ զայրերից. Լիլ, Բրյուսել, Լեյդեն, Լա Հեյ, Ամստերդամ, Ուտրեխտ, Կոպենհագեն, Ուպսալա, Լաւիմ, և այլն:

62. F. Macler—Rapport sur une mission scientifique en Galicie et en Bucovine (Juillet-Août 1925). *Revue des Etudes Arméniennes*, t. VII, 1927, p. 11—177.

Էջ 78—84՝ «Manuscrits latins et polonais [relatifs aux Arméniens]» (20 ձեռագիր կզմեռագիր), էջ 84—106՝ «Manuscrits arméniens» (28 ձեռագիր կզմեռագիր):

63. F. Macler—Rapport sur une mission scientifique en Roumanie (Juin—Août 1927). *Revue des Etudes Arméniennes*, t. XI, 1930, p. 1—60.

Էջ 36—66՝ «Notices de manuscrits». Նկարագրել է 18 ձեռագիր՝ հետևյալ զայրերից. Բուխարես, Ռոման, Յուլ (Յասսի), Գեոլա, Բուռլան և Մուլափա:

64. F. Macler—Manuscrits arméniens de Transylvanie. Rapport sur une mission scientifique en Transylvanie (Septembre—Octobre 1934). Paris, 1935.

88 էջ: Նկարագրել է 76 ձեռագրեր հետևյալ զայրերից. Կլուժ, Գյուրգեն, Եգիտարեթուպուխ (Չուժբերդին) և Սեդոփիգ (Ֆրուժոսոս):

65. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ: Լատոր առաջին: Յօրինեց Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Մխիթարեան ուխտէն: Վենետիկ, 1914:

ՃԹ+338 էջ: Նկարագրել է 109 ձեռագիր:

ՅՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. S. Weber, *Litterarische Rundschau*, 1915. Հայերն *ամբարշտ*՝ Բազմավեպ. 1910, էջ 184—187:—A. Zanotti, *Giornale della Società Asiatica Italiana*, vol. XXVII, 1915, p. 189—192. Հայերն *Թարգմանութունք*՝ Բազմավեպ. 1910, էջ 187—190:—Հ. Ծ. Սիրունյան, Բազմավեպ. 1921, էջ 29—32:

66. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ: Լատոր երկրորդ: Յօրինեց Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Մխիթարեան ուխտէն: Վենետիկ, 1924:

1918 էջ: Նկարագրել է 120 ձեռագիր (ՊՊ 300—310):

67. Հ. Գ. Ջարբանաւեան—Յուցակ հայերէն գրչագրաց Մատենադարանի ուխտին Մխիթարայ ի Ս. Դազար Վենետիկոյ: Բազմավեպ, 1891, էջ 33—40, 65—69, 97—100, 129—134 և 209—214:

Նկարագրել է 5 ձեռագիր Ասփոթաւանի:

68. Կորիւն վարդապետ—Կ. Գոլիսի Ս. Հրեշտակապետ թաղի մատենադարանին ձեռագիրները: Բաճաւեր, Փարիզ, հատոր 2, 1904, էջ 84—92 և 172—180:

Նկարագրել է 49 ձեռագիր:

69. Կորիւն վարդապետ—Ձեռագիրներ: Լույս, Կ. Գոլիս, 1905, էջ 140—142:

Նկարագրել է Բալուխ Ս. Ասփոթաւան և Ս. Լուսավորել եկեղեցիներին պատկանող 6 ձեռագիր: Որդես հազիված՝ շնորհու ձեռագիր աւետարան, անդ, էջ 367—368:

70. Կորիւն վարդապետ—Ճամբուս վրայ տեսած ձեռագիրներ: Բաճաւեր, Փարիզ, հատոր 2, 1905, էջ 274—280:

Մի շարք ձեռագրեր Ամասիայից, Խոնկալ դուռից և Գաղթեալաց վանքից:

71. Մշոյ Ս. Կարապետի վանից ձեռագիր գրեանց, գրեալ ի Գարնդին եպիսկոպոսէ Սրուանձտեանց: Արարատ, 1906, էջ 716—737:

Նկարագրել է 16 ձեռագիր՝ Մուշի Ս. Կարապետի վանքից և Գյուլուշտեանից:

72. Մեարող վրդ. Մաքսուտեան—Նկարագրութիւն և լիջատակարանց ձեռագրաց Ս. Թովմայ առաքելոյ վանուց և եկեղեցեացն Վերին Ազուկեաց, եկեղեցեացն Տանակերա գեղը և անձանց մասնաւորաց: Արարատ, 1911, էջ 117—127, 218—224, 314—318, 384—388, 460—465, 562—568, 759—766, 846—854, 1003—1012. 1914, էջ 1032—1036, 1114—1118. 1915, էջ 69—78, 381—388:

Նկարագրել է 37 ձեռագիր:

73. А. И. Туманов—Армянские древние рукописи монастыря св. Фомы. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XXIX, Тифлис, 1901, отд. 1, стр. 1—18.

Աղուխի Քովմա աւաջուլի վանքի 70 ձեռագրերի մասին:

74. Ս. Հալիուլեի—Արտագու Քաղէոս առաքելոյ վանքի ձեռագրերը: (Անտիպ):

Նկարագրել է 65 ձեռագիր:

75. Ծ. Լալալեան—Ջաւախք: Ազգագրական Հանդես, գիրք Բ, 1897, էջ 270—294՝ շէշ գրչագրներ:

Նկարագրել է 11 ձեռագիր՝ Ախուրաբի շէշից:

76. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի: Կազմեց Ծրուանդ Լալալեան: Հրատարակութիւն Հայոց Ազգագրական Հնկերութեան: Գրակ առաջին: Քիֆլիս, 1915:

1048 էջ: Նկարագրել է 400 ձեռագիր:

ԳՐԱԵՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Վազ. Տէր-Հախրյան, Արարատ, 1916, էջ 601—604:—Մ. Մաքսուգեանց, Արարատ, 1916, էջ 916—919: Սուլիկ պատմաբանը՝ Ե. Հալալյան, Արարատ, 1916, էջ 437—438:

Յուզակէ շարունակութիւնը, որ ածախ է և պարունակում է 228 ձեռագրի նկարագրութիւն, այժմ գտնվում է Հայկական ՍՍՌ Գ. ությունների Ակադեմիայի Գատմութիւն Թանգարանում (Ազգագրական բաժնի արխիւ, Քզթուղանակ 134):

77. Ս. Տէր-Աւետիսեան—Յուզակ Նոր-Ջուղայի հայերէն ձեռագրերի: (Անտիպ), Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գատմութիւն Ինստիտուտի արխիւ, գործ № 188: Նկարագրել է 881 ձեռագիր:

78. Ս. Տէր-Աւետիսեան—Յուզակ ձեռագրաց վանորէիցն Հալոց, որ ի Պարսս՝ Ամենաիրկչեան, Նախավկայի և շրջակայիցն: (Անտիպ), Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գատմութիւն Ինստիտուտի արխիւ, գործ № 94:

Նկարագրել է 8 ձեռագիր՝ անկանոն համարակալումով, բոլորն էլ Նոր-Ջուղայի Ամենաիրկչե վանքից:

79. Ս. Տէր-Աւետիսեան—Ձեռագրերք Նախավկայի վանուց Դարաշամբի Ս. Ստեփանոսի որ ի Գողթն: (Անտիպ), Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գատմութիւն Ինստիտուտի արխիւ, գործ № 94:

Նկարագրել է 126 ձեռագիր:

80. Սերոպէ վրդ. Սամուէլեան—Պարսի Ս. Աստուածածին եկեղեցու ձեռագիրները: Լոյս, Կ. Պոլիս, 1905, էջ 636—639:

Նկարագրել է 7 ձեռագիր:

81. Հ. Յ. Քօսեան—Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին: Հաճախ Ամսօրեայ, 1912, էջ 55—61. 1921, էջ 179—181, 486—493 և 580—584:

Նկարագրել է 94 ձեռագիր:

82. Հ. Յ. Քօսեան—Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Արժնեան վարժարանի ի Կարին: (Անտիպ):

83. Հ. Յ. Քօսեան—Յուզակ հայերէն ձեռագրաց զիւղորէից Կարնոյ: (Անտիպ):

84. Հ. Յ. Քումայեան—Հայերէն ձեռագիրք ի Քրաջաւ: Հաճախ Ամսօրեայ, 1887, էջ 55—57:

Նկարագրել է 7 ձեռագիր:

85. Kazimierz Roszko.—Rękopisy ormiańskie w zbiorach polskich. *Przegląd Orientalistyczny*, № 3 (23), 1957.

86. Polska Akademia Nauk. Zakład Orientalistyki. Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich. Dział ormiański opracował Kazimierz Roszko, pod redakcją Eugeniusza Śluszkiewicza. Dział gruziński opracował Jan Braun. W. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (=Polska Akademia Nauk. Zakład Orientalistyki. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. Pod redakcją Stefana Strelcyna. Przy współudziale Mariana Lewickiego i Ananiasza Zajaczkowskiego. Tom III. Warszawa, 1958).

60 էջ: 11—48 էջերում նկարագրում է հետևյալ համարների հայերէն ձեռագրերն ու վավերագրերը. «Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu» (26 ձեռ.), «Muzeum Narodowe (Oddział Czartoryskich) w Krakowie» (7 ձեռ.), «Biblioteka Jagiellońska w Krakowie» (8 ձեռ.), «Archiwum Głowne Akt Dawnych (Warszawa)» (7 վավ.), «Biblioteka Uniwersyteku Warszawskiego» (1 ձեռ.), «Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku» (2 ձեռ.): Վերջում՝ ցանկեր:

87. Հ. Յ. Ջոհրապեան—Յունկ գրոց ի նախնեաց Հայկազունաց ազգին ի դատաստանատան ազնուանուն ծերակուտաց Լիպուսեցուց Նոյնոյ ազգի մինչև ցայժմ ի պահեստն Ձեռագիրց: (Անտիպ): Փարիզի Bibliothéque Nationale. Manuscrit Arménien № 152 (նախկին Supplément Arménien 26).

Նկարագրել է 26 ձեռագիր:

88. Հ. Ն. Ալիէնեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Համալսարանի Մատենադարանին ի Լվով (Uniwersytet Jana Kazimiesza). Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 501—512. 1937, էջ 111—150:

Նկարագրել է 23 ձեռագիր:

89. Հ. Ն. Ալիէնեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Լվովի և Ստանիսլաւովի Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 421—425, 596—607. 1949, էջ 44—54. 1950, էջ 67—79:

Նկարագրել է 26 ձեռագիր՝ Հոգվածը շարունակութունն է նախորդ՝ շուրջակ հայերէն ձեռագրաց Գոմալսարանի Մատենադարանին ի Լվով՝ զորմի, որի հետ միասին ընդգրկում է ընդամենը 48 ձեռագիր:

90. Հ. Ն. Ալիէնեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիայի ի Կիպրոս (այժմ փոխադրուած Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան): Հանդէս Ամսօրեայ, 1953, էջ 206—241, 360—384. 1954, էջ 521—544. 1955, էջ 170—190, 342—357, 525—551. 1956, էջ 13—26, 196—209, 337—356, 468—490. 1957, էջ 28—55:

Նկարագրել է 69 ձեռագիր:

91. Հ. Ն. Ալիէնեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հոռմի Հայոց հիւրանոցի ի Ս. Վլասս Հանդէս Ամսօրեայ, 1957, էջ 160—177, 282—291, 420—439 և 537—558:

Նկարագրել է 67 ձեռագիր:

92. Հ. Ն. Ալիէնեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Քահանայապետական Առնեան Հայ Վարժարանի ի Հոռմ (Pont. Leoniano Collegio Armeno, Roma). Հանդէս Ամսօրեայ, 1968, էջ 49—82:

Նկարագրել է 46 ձեռագիր:

93. Յովհաննէս վրդ. Միսքենեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Վատիկանու ի Հոռմ: Հանդէս Ամսօրեայ, 1892, էջ 211—214, 244—247, 273—276 և 339—343:

Նկարագրել է 13 ձեռագիր:

94. Codices armeni Bybliothecae Vaticanae Borgiani, Vaticani, Barberiniani, Chisiani. Schedis Frederici Cornwallis Conybeare adhibitis recensuit Eugentius Tisserant, Bybliothecae Vaticanae scriptor. Romae, Typis Polyglottis Vaticanis, MCMXXVII.

XIV+296 էջ: Նկարագրել է 127 ձեռագիր:

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Գ. Սարգսյան, Բազմավեպ. 1929, էջ 276—390. 1929, էջ 127—128 և 223—256. —F. Macler, Revue des Etudes Arméniennes, t. IX, 1929, p. 277—278.

95. Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita ab Angelo Maio, Bibliothecae Vaticanae praefecto. Tomus V. Romae, Typis Vaticanis, MDCCCXXXI.

Մաս II, էջ 239. Codices armeniaci Bibliothecae Vaticanae. Նկարագրել է 13 ձեռագիր:

96. Քորզում արքեպիսկոպոս Գուշակեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սեբաստիա: Հանդէս Ամսօրեայ, 1922, էջ 461—471. 1923, էջ 69—74. 1924, էջ 118—123, 245—249, 322—334, 514—520. 1925, էջ 125—183, 267—264, 373—379, 470—476, 574—582. 1926, էջ 43—49, 236—245, 333—341, 455—460, 543—551. 1927, էջ 36—43, 142—146, 309—317, 432—434. 1928, էջ 490—494. 1929, էջ 11—14, 142—146, 267—271, 349—359, 472—478. 1958, էջ 183—215:

Նկարագրել է 283 ձեռագիր: Վերջին՝ ՔՄ 186—203 ձեռագրերի նկարագրութունը կառարել է

Հ. Ն. Ալիէնեանը:

97. Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցւոյ և մասնաւորաց: [Ա. հատոր]: Կազմեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան, առաջնորդ հայոց Հալէպի Երուսաղէմ, 1935:

ԻԲ+415 էջ: Նկարագրել է 191 ձեռագիր: Վերջում անվանեցանկ:

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Սիսե, 1936, էջ 322—323:—Հ. Վ. Հարունի, Բազմավեպ. 1936, էջ 160—161:

98. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի և Անթիլիասի և մասնաւորաց: Բ. Հաստրո: Կազմեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան, առաջնորդ հայոց Հալէպի Հալէպ, 1930:

Ժ+100 էջ: Նկարազրել է 84 ձեռագիր: Վերջում՝ անվանացանկ:

99. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու: Առաջին հաստրո: Կազմեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան, կաթողիկոսական լիազօր պատուիրակ Եւրոպայի հայոց թեմին: Փարիզ, 1950:

Գ+80 էջ: Նկարազրել է 38 ձեռագիր Փարիզից, Մարսելից, Մոնպելիէի և Նյու-Յորկից: Վերջում ունի անվանացանկ:

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Ռեյսան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1951, էջ 94—96:

100. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի: Առաջին հաստրո: Կազմեց Արտաւազդ արքեպիսկոպոս Սիւրմէեան, հայրապետական լիազօր պատուիրակ Եւրոպայի թեմին: [Վենետիկ] 1948:

ԺԵ+374 էջ: Նկարազրել է 164 ձեռագիր: Վերջում ունի անվանացանկ:

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Ն. Ալիշան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1950, էջ 335—341:

101. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Երկրորդ հաստրո: Կազմեց Նորայր եպս. Գողարեան: Երուսաղէմ, 1953:

Հ+396 էջ: Նկարազրել է 100 ձեռագիր: Ունի ցանկեր:

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ի. Ն. Ա., Հանդէս Ամսօրեայ, 1955, էջ 371—373:

102. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Երրորդ հաստրո: Կազմեց Նորայր եպս. Գողարեան: Երուսաղէմ, 1954:

Հ+308 էջ: Նկարազրել է 120 ձեռագիր: Ունի ցանկեր:

103. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց: Չորրորդ հաստրո: Կազմեց Նորայր եպս. Գողարեան: Երուսաղէմ, 1955:

ԺԶ+374 էջ: Նկարազրել է 140 ձեռագիր: Ունի ցանկեր:

104. Ցուցակ Քաւրիզի հայոց Արամեան գրադարանի ձեռագրերի: Կազմուած է Յովսէփ Յովհաննիսեանի կողմից 1898 թւին, լանձնարարութեամբ Խաչիկ վրդ. Դադեանի (Անտիպ): Երևանի Գետ. Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների Ֆոնդ, № 19:

Նկարազրել է 66 ձեռագիր:

105. Հ. Հ. Ոսկեան—Ցուցակ Քեհրանի հայերէն ձեռագիրներու: Հանդէս Ամսօրեայ, 1953, էջ 95—110 և 596—604:

Նկարազրել է 18 ձեռագիր:

106. Հ. Հ. Ոսկեան և Ն. Գասապեան—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլգարիա: Հանդէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 570—580. 1938, էջ 109—115, 204—218. 1939, էջ 78—90. 1940, էջ 239—250. 1941, էջ 99—106, 230—238. 1942, էջ 70—83, 239—256. 1943, էջ 38—48:

Նկարազրել են 66 ձեռագիր:

107. Ն. Գասապեան—Անցեալին մէջ բուլգարահայերու պատկանող, այժմ անյայտ կամ արտասահման գտնուող ձեռագիրներ: Հանդէս Ամսօրեայ, 1945, էջ 98—100:

Նկարազրել է 29 ձեռագիր:

108. Ն. Գասապեան—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց ի Բուլգարիա: Հանդէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 57—58, 470—476 և 631—636:

Նկարազրել է 6 ձեռագիր:

109. Հ. Ս. Գողոսեան և Ն. Գասապեան—Հայերէն ձեռագիրներ ի Բուլգարիա: Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 110—114. 1950, էջ 208—212:

Նկարազրել են 6 ձեռագիր:

110. Տրդատ եպս. Պալեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրոց ի Ջմիւռնիաւ Ա.—Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն: Դափնի, Ջմիւռնիա, Ա տարի, 1921/22, էջ 107—111, 134—142, 202—204, 291—293 (շարունակելի):
- Նկարագրել է 6 ձեռագիր:
111. Բարզէն վրդ. Կիւլէսէրեան—Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ (Կ. Պոլիս) Հայոց Ազգային Մատենադարանի (Անտիպ):
112. Բարզէն եպիսկոպոս [Կիւլէսէրեան]—Մխիթար Գօշի վերաբերեալ ձեռագիրք Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց ձեռագրաց մատենադարանին մէջ: Հանգիս Ամսօրեայ, 1926, էջ 137—147:
113. Բարզէն աթոռակից կաթողիկոս [Կիւլէսէրեան]—Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Գարմիր վանուց և շրջակայից: Անթիլիաս, 1937:
- ՃԳ+1618 էջ: Նկարագրել է 333 ձեռագիր: Վերջում անվանացանկեր:
114. Աղան վրդ. Համամեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Գաղատիոյ (Անտիպ):
115. Ա. Մ.—էնկիւրիի հայերէն ձեռագիրները: Բիւրակն, 1900, էջ 101—103:
- Նկարագրել է 18 ձեռագիր:
116. Հ. Մ. Քէշիշեան—Յուցակ ձեռագրաց Ջմառի վանուց: (Անտիպ):
117. Պետրոս վրդ. Սարաճեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Նիկոսիոյ ի Կիպրոս: (Անտիպ):
118. Collection de M. le docteur Gachel, professeur à l'Ecole de médecine de Téhéran. Manuscrits arméniens, arabes, persans. Bordeaux, 1922.
- 130 էջ:
119. Muhammed Ahmed Simsar—Oriental manuscripts of the John Frederick Lewis Collection in the Free Library of Philadelphia. Philadelphia, 1937.
- 20—248 էջ: Նկարագրել է 11 հայերէն ձեռագիր (ՁՁ 118—128):
- ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Քյուրայան, Բազմավեպ, 1938, էջ 234—236:
120. Գիւտ քահանայ Աղանեանց—Դարձեալ հայ գրչագիրների մասին: Արձագանք, 1888, էջ 48—51, 60—64 և 73—75:
- Նկարագրել է 6 ձեռագիր: Սույն հոգածի նեա են կազմում և ներկայի յախորդ երկու հոգածները՝ «Մի ձեռագիր ասորեան» (անդ էջ 21—24) և «Համայնիների մասին» (էջ 28—43):
121. Գիւտ քահանայ Աղանեանց—Հայ գրչագիրներ: Արձագանք, 1888, էջ 118—116, 128—131, 141—143, 156—158, 204—206, 352—353, 397 և 411—412:
- Նկարագրել է 23 ձեռագիր:
122. Միւնիստէնի Արքունի Գրատնում գտնվում են հետևեալ հայերէն ձեռագրերը: Մեղու Հայաստանի, Թիֆլիս, 28 ապր. 1881 թ., ՁՁ 70:
- Նկարագրել է 20 ձեռագիր:
123. Վ. Յ. Թորգոմեան—Հայ բժշկական ձեռագիրք Փարիզու: Արևելք, Կ. Պոլիս, 31 հոկտ., 1. 4 և 5 նոյ. 1889 թ. (ՁՁ 1730, 1731, 1733 և 1734):
124. Վ. Յ. Թորգոմեան—Հայ բժշկական ձեռագիրք: Արևելք, Կ. Պոլիս, 18, 20 և 21 հնո. 1890 թ. (ՁՁ 1926, 1928 և 1929):
125. Վ. Յ. Թորգոմեան—Հայ բժշկական ձեռագիրք: Հանգիս Ամսօրեայ, 1892, էջ 166—169, 333—336. 1893, էջ 197—201, 280—283. 1895, էջ 246—249. 1899, էջ 108—112, 201—202, 377—378. 1920, էջ 361—368. 1921, էջ 385—395. 1924, էջ 318—322:
126. Վ. Յ. Թորգոմեան—Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին: Բազմավեպ, 1923, էջ 7—11, 39—43, 69—71, 104—106, 138—143, 167—169, 204—206, 229—230, 301—303, 323—321. 1924, էջ 10—11, 41—44, 74—77, 169—172, 207—208, 232—233,

263—266, 303—305, 335—338, 356—359, 386—389. 1925, էջ 38—39, 70—72, 104—107, 134—137, 167—170, 229—231, 292—294. 1926, էջ 43—46, 67—69, 134—139, 166—169, 266—269,

Նկարագրել է 61 ձեռագիր:

5 127. Յ. Բիւրտեան—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց անձնական մատենադարանի Յարութիւն Բիւրտեանի ի Ուիչիթա, Կանսաս: Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 203—220:

Նկարագրել է 6 ձեռագիր:

128. Յ. Բիւրտեան — Կիլիկիա գրուած քանի մը հին ձեռագրաց լիշատակարանները (Նոր—Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքին ձեռագիրներէն): Բազմավեպ, 1930, էջ 279—284.
10 1940, էջ 61—64:

Նկարագրել է 6 ձեռագիր:

129. X. И. Кучук-Иованнесов—Старинные армянские рукописи собрания г. Абгара Иоаннисяна. Древности Восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества, том II, вып. II, Москва,
15 1901, стр. 156—158.

Նկարագրել է 11 ձեռագիր:

130. X. И. Кучук-Иованнесов—Коллекция старинных армянских рукописей, К. Оханджаньяна в Кишиневе. Армянские рукописи из Григорополя, Херсонской губернии. Древности Восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского
20 Московского Археологического Общества, том II, вып. III, Москва, 1903, стр. 50—60.

Նկարագրել է 16 ձեռագիր:

131. X. И. Кучук-Иованнесов—Древние армянские рукописи из Крыма. Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии, № 47, Симферополь, 1912,
25 стр. 113—123.

Նկարագրել է 7 ձեռագիր:

132. X. И. Кучук-Иованнесов—Сведения и заметки о старинных армянских рукописях и армянских надписях, находящихся в пределах России. Древности Восточные. Труды Восточной Комиссии Императорского Московского Археологического Общества, том IV, вып. I, Москва, 1912, стр. 1—42.
30

Նկարագրել է 6 ձեռագիր և 3 պատասխիկ:

133. Յուցակ հայերէն ձեռագրների Քիֆլիդի Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի Կազմեց Ստեփան Կանայեանց: Քիֆլիդ, 1893:

75 էջ: Նկարագրել է 31 ձեռագիր: Վերջում ցանկեր:

35 ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Ց., Մուրե. 1893, էջ 1741—1746.—Հ.Գ., Հանդէս Ամսօրեայ, 1894, էջ 109—113; Սույնին պատասխան՝ Ստ. Կանայեան, Արձագանք, 17 հետ. 1894 թ., № 68:

134. Հ. Բարադամ—Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականի (անտիպ):

135. Գրոֆ. Յ. Մանանդեան—էջմիածնի Մատենադարանի իմաստասիրական հետազոյն ձեռագիրները: Հանդէս Ամսօրեայ, 1928, էջ 135—146 և 214—223:

Նկարագրել է 6 ձեռագիր:

136. Գ. Տէր-Մկրտչեան — Փաստասիր ձեռագրերը: Zeitschrift für Armenische Philologie, Marburg, Bd. II, 1904, S. 267—277.

137. Философские труды в армянских рукописях Матенадарана (Краткий библиографический указатель). Բաճրեր Մառեմադարանի (ՀՄՍԻ Մինիստրներին Սովետին
40 և կից Գետական Ձեռագրատուն—Մատենադարան), № 3, Երևան, 1956, էջ 387—457:

138. Н. О. Эмин — Список армянских апокрифов, составленный по каталогу рукописей Эчмиадзинской Библиотеки, изданному в 1863 г. в Тифлисе, *հետևյալ հրատարակության մեջ*. „Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета, изданные под редакцией секретаря Комитета И. Д. Мансветова“, Москва, 1892, стр. 377—382. Այլ տպ. „Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе (за 1859—1882 гг.). Апокрифы, жития, слова и др.“, Москва, 1897, стр. 339—343.

139. Ա. Գ. Արրահամյան — Համառոտ բիրտոգրաֆիա՝ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարանի գրչադիր մանր ժամանակագրությունների Գիտական Նյութերի Ժողովածու (ՀՍՍՌ Ժողովմանության կից Գետական Զեռագրատուն — Մատենադարան), № 1, Երևան, 1941, էջ 207—226:

140. Կ. Յուզբաշյան — Գետական Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուի աճը 1935 թվականին: Բանբեր Մատենադարանի (Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Գետական Զեռագրատուն — Մատենադարան), № 3, Երևան, 1956, էջ 231—237:

141. Ս. Բոլանջյան — Ռումինահայերի արժեքավոր նվերը Հայաստանի Մատենադարանին: Բանբեր Մատենադարանի (ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Գետական Զեռագրատուն — Մատենադարան), № 3, Երևան, 1956, էջ 219—230:

142. Ս. Բոլանջյան — Յուզյակ Ռումինական Ապոկրիֆայի հայերեն ձեռագրերի (Անտիպ):

143. Ս. Բոլանջյան — Յուզյակ հայերեն ձեռագրաց Բուխարեստի Հայ Մշակույթի Տան: (Անտիպ):

144. Ս. Բոլանջյան — Ռումինահայ մտքի դանձարան Հայ Մշակույթի Տունը: Էջմիածին, 1948, № 10—13, էջ 60—67՝ «Հայ Մշակույթի Տան Մատենադարանի բաժին: Ա. Հայերեն ձեռագրերն են»:

145. Ս. Բոլանջյան — Յուզյակ Կլուժի համալսարանի հայերեն ձեռագրերի (Հավելումներ պրոֆ. Ֆ. Մակլերի ցուցակին): (Անտիպ):

146. Ս. Բոլանջյան — Յուզյակ Ռումինիայի դանազան քաղաքներում ջրված հայերեն ձեռագրերի: (Անտիպ):

147. H. Dj. Siruni — Manuscrișele armenesi din Academia Română. *Revista Istorică*, București, 1932, № 4—6. *Նաև Ani, revistă de cultură armeană*, 1935, vol. 1, p. 79—84.

148. H. Dj. Siruni — Manuscrișele armenesi din bisericile armene din România. *Revista Istorică*. 1929, № 4—6.

149. H. Dj. Siruni — Casa Culturală Armeană. Donațiunea Hovsep și Victoria Dudian. *Dare de seamă și catalog*. București, 1944.

150. Յուզյակ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի: Էջմիածին, 1950, № 5—6, էջ 81—88. № 7—8, էջ 81—88. № 9—10, էջ 81—88. № 11—12, էջ 81—88. 1951, № 1—3, էջ 81—88. № 4—6, էջ 81—88. № 7—8, էջ 81—88. № 9—10, էջ 81—88. № 11—12, էջ 81—88. 1952, № 1, էջ 49—56. № 2, էջ 49—56. № 4, էջ 57—61:

151. Ս. Էջմիածնի գրադարան: Արարատ, 1888, էջ 23—35, 155—160, 220—223, 345—356, 406—422 և 526—531:

152. Victor Langlois—Voyage à Sis, capitale de l'Arménie au moyen-âge. *Journal Asiatique*, cinquième série, t. V, 1855, p. 257—300.

էջ 290—297՝ «Catalogue des manuscrits» նկարագրել է 168 ձեռագիր:

153. Արիստակէս վրդ. Սեդրակեանց—Հնութիւնք հայրենեաց ի դաւառին Երնջակու: Արարատ, 1872, էջ 149—151՝ «Ձեռագիր մատենաք վանիցս [Ս. Կարապետին Երնջակու]» նկարագրել է 9 ձեռագիր:

154. Ա. Ալաօյանեան—Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ: Հատոր Բ, Կահիրե, 1937:

էջ 1837—1910՝ «էջ գրչագրերնէր»:

155. Երուանդ Շահազիզ—Պատմական պատկերներ: Թիֆլիս, 1903:

էջ 73—140՝ «Ընդ-Նախընթաց ձեռագրերը»:

156. Յանկ տղագրեալ և ձեռագիր գրոց հայոց ի մատենադարանի ներգործական խորհրդականի տէրութեան Աղեքսանդրի Խոլաբաշեան, շարադասեալ ըստ կարգի այբուբենից: Ի Ս. Պ. բուրգ, ի տպարանի Ա. Խոլաբաշեան: Каталог печатным книгам и рукописям армянским в библиотеке действительного статского советника Александра Худобашева, составленный в азбучном порядке. С. Петербург, в заведении А. Худобашева, 1839.

Յուզակագրել է 10 ձեռագիր:

157. Մկրտիչ վրդ. Աղաւունհի—Քէօթահիոյ հին ձեռագրերը: Բիւզանդիոն, 1898, № 350 և № 351:

158. Աղաւնից երկիր և դրացիք (Միշին-Ռաղստան): Ի Մակար ձ. վարդապետէ Բարխուդարեանց: Թիֆլիս, 1893:

159. Արցախ: Երկասիրեաց Մակար եպս. Բարխուդարեանց: Բագու, 1895:

160. Յ. Կ. Ժանիկեան—Հնութիւնք Ակնայ: Թիֆլիս, 1895:

էջ 78—103՝ «Յիշատակարանք Ակնայ»:

161. Հնոց և նորոց... Հրատարակեաց Գարեգին վ. Սրուանձտեանց: Կ. Պոլիս, 1874: էջ 140—148՝ «Ճանկ ձեռագիր մատենից ի վան Սբբոյ Կարապետին Մլոյ»:

162. Քորոս Աղբար, Հայաստանի ճամբորդ: Գ. վ. Սրուանձտեանց: Մասն առաջին: Կ. Պոլիս, 1879:

Ընդգրկում է նետյալ վայրերի ձեռագրերը. Մարզանի Զարեափան Ս. Ասովածանի վանք (էջ 38—39), Ամսօտ (էջ 67—67), Զիւն (էջ 77—78), Քոթաթ (էջ 114—121, 129), Սերասօտ (էջ 133—300), Գիւրբի (էջ 215—225), Արարիկ (էջ 290—295) և Մալաթիա (էջ 324—331):

163 Քորոս Աղբար: Գրեց Գ. վ. Սրուանձտեանց: [Մասն երկրորդ]: Կ. Պոլիս, 1884:

Ընդգրկում է նետյալ վայրերի ձեռագրերը. Բաղն և շրջակայք (էջ 263—271), Վան և շրջակայք (էջ 272—274), Երզնկա և շրջակայք (էջ 295—299), Կամախ և շրջակայք (էջ 300—308), Ակն և շրջակայք (էջ 308—320), Խարբերդ և շրջակայք (էջ 320—327), Զճկածակ և շրջակայք (էջ 327—372), Զարանջակի գյուղերը (էջ 372—376), Բայու և Հովազ գյուղ (էջ 376—378), Արզնի (էջ 379—410), Յիզրանդիերս (էջ 410—462 և 469—489) և Զնքուշ (էջ 482—486):

164. Die armenischen Handschriften von Sewast (Siwas) und Şenquş. Von Dr. Friedrich Müller, Professor an der Wiener Universität. Wien, 1896.

13 էջ: նկարագրել է 138 ձեռագիր:

165. Die armenischen Handschriften des Klosters von Arzni (Arghana). Von Dr. Friedrich Müller, Professor an der Wiener Universität. Wien, 1896.

16 էջ: նկարագրել է 162 ձեռագիր:

166. Ա. Բ.—Կերլալ հայաքաղաքին մայր եկեղեցւոյն հայերէն ձեռագրաց ցուցակը: Հանգու Ամսօրեայ, 1913, էջ 690—697. 1914, էջ 219—228, 667—674:

նկարագրել է 17 ձեռագիր: Հեղինակը Ն. Պ. Գաբրիէլեանն է: Տես նաև նրա նախորդ հոգովները («Յովան Անեցի ստորագրութեամբ»)՝ Հանգու Ամսօրեայ, 1890, էջ 19—21. 1898, էջ 300—308:

167. W. Driessen—Les recueils manuscrits arméniens de saint Basile. Louvain, 1953.

Ուսումնասիրել է *Musdon-ից*, vol. LXVI, p. 66—95. Հայերեն թարգմանությունը՝ Հ. Ս. Բարսեղի հայ ձեռագրերին համարմանը (Թարգմ. Հ. Ք. Զրաթյան), Բազմավեպ, 1954, էջ 6—10, 66—70, 237—241 և 251—257:

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՑՈՒՆ. Հ. Ն. Ալիշյան, Հանդես Ամսօրեայ. 1953, էջ 630—632:

168. J. Muyldermans—Les manuscrits arméniens d'Evagre le Pontique à Jérusalem. Բազմավեպ, 1955, էջ 73—78 և 108—114:

169. Հ. Ղևոնդ Ալիշյան—Յիշատակարանք (Անտիպ):

170. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս [Յովսեփեան]—Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հատոր Ա. (Ծ. դարից մինչև 1350 թ.): 48 նմանահանութիւններով: Անթիլիաս, 1951:

ԻՔ+1258 էջ: Ունի ցանկեր:

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՑՈՒՆ. Ն. Մովսէս, Սիոն. 1953, էջ 213—215:—Հ. Քյուրայան, Բազմավեպ, 1953, էջ 212—216 և 270—271:

171. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ազգայնագիտական Պատմության Ինստիտուտի Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության: Գիրք երկրորդ: ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Կազմեց Լ. Ս. Պաշիկյան: Երևան, 1950:

XXXIII+707 էջ: Ունի ցանկեր:

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՑՈՒՆ. Վ. Ա. Հեգարյան, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ազգայնագիտական Պատմության Ինստիտուտի, հատ. գիտ., 1951, № 3, էջ 63—69:—Մ. К. Кусккьян, Византийский Временник, т. VI, Москва, 1953, стр. 284—288:—Վ. Առաքելյան, Գրական Քերթ, 31 հւլ. 1956 թ., № 6 (323):—Հ. Քյուրայան, Բազմավեպ, 1956, էջ 46—49:

172. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ազգայնագիտական Պատմության Ինստիտուտի Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության: Գիրք վեցերորդ: ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն տոգրին (1401—1450 թթ.): Կազմեց Լ. Ս. Պաշիկյան, Երևան, 1955:

LXVI+818 էջ: Ունի ցանկեր և օտար բառերի բացատրան:

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՑՈՒՆ. Վ. Առաքելյան, Գրական Քերթ, 31 հւլ. 1956 թ., № 6 (323):—Հ. Գ. Փափաջյան, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ազգայնագիտական Պատմության Ինստիտուտի, հատ. գիտ., 1956, № 10, էջ 116—120:—Հ. Քյուրայան, Բազմավեպ, 1956, էջ 183—188:—Մ. К. Кусккьян, Византийский Временник, т. XII, Москва, 1957, стр. 289—2 1. —Հ. Մաթևոսյան, Յուստիտուտ, 18 հւլ. 1953 թ., № 169:

173. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ազգայնագիտական Պատմության Ինստիտուտի Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության: Գիրք ութերորդ: ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն երկրորդ (1451—1480 թթ.): Կազմեց Լ. Ս. Պաշիկյան: Երևան, 1958:

CXLIII+898 էջ: Ունի ցանկեր և օտար բառերի բացատրան:

174. ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն երրորդ (1481—1500): Կազմեց Լ. Ս. Պաշիկյան: (Անտիպ):

175. Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմեան—Յիշատակարանք կամ Նշխարք պատմութեան հայոց: Ա հատոր: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր № 6273:

176. Ղևոնդ վարդապետ Փիրղալեմեան—Յիշատակարանք կամ Նշխարք պատմութեան հայոց: Բ հատոր: (Անտիպ): Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր № 4515:

177. Նօտարք հայոց: Հաւաքեալ և ի լոյս ածեալ ձեռագր Ղևոնդ վարդապետի Փիրղալեմեան Տոսպեցուց, Վարդապայ վանուց վանականի Կ. Պոլիս, տղ. Նիշան Պէրպլերեան: (Անթիլիաս):

178. Կ. Հաֆազարյան—Ցուցակ Ախալցխայի հայերեն ձեռագրաց: (Անտիպ):

ՅՈՒՑԱԿՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՋՆԵՐԸ, ԵՎ ԱՅՆ ԱՆՁԵՐԸ, ՈՐՈՆՑ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՂՈՂ ՋԵՌԱԳՐԵՐԸ ԵԿԱՐԱԳՐՎԱԾ ԵՆ ՎԵՐՈՀԻՇՅԱԼ ՑՈՒՑԱԿ-ՆԵՐՈՒՄ: ԹՎԱՆՇԱՆՆԵՐԸ ՑՈՒՑՑ ԵՆ ՏԱԼԻՍ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐԻ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ

- Ա. Բ. — 166
- Աբրահամյան Ա. Գ. — 139
- Ալիշան Ղ. — 169
- Ալլոյանէյան Ա. — 164
- Ակիբյան Ն. — 88, 89, 90, 91, 92, 96
- Աղանյանց Գ. — 120, 121
- Աղաճնուի Մկ. — 157
- Աճառյան Հ. Հ. — 18, 19, 20, 21
- Ամասուի Ս. — 38
- Բահարյան Ա. Վ. — 55
- Բասմաչյան Կ. Հ. — 22
- Բարազամ Հ. — 134
- Բարխուդարյան Մ. — 158, 159
- Բերսե Ե. — 34, 35, 36
- Բրոսե Մ. Յ. — 5, 6
- Գալիմոյարյան Գր. — 17
- Գաշե (բժիշկ) — 118
- Գասազյան Ն. — 106, 107, 108, 109
- Գյանեչեյան Լ. — 43
- Գալբիկյան Գր. — 166
- Գուլազիյան Բ. — 98
- Դադյան Խ. — 54, 55, 104
- Դրիսես Վ. — 167
- Ջարրահանյան Գ. — 67
- Ջահրազյան Հովհ. — 87
- Էմիլ Մկ. — 128
- Էնֆիեճյան Ա. և Հ. — 38
- Թարգման Վ. Հ. — 123, 124, 125, 126
- Թումանյան Հ. — 84
- Թումանյան Ա. Ի. — 78
- Թոփէյան Հ. Հ. — 56, 55, 56
- Լալայան Երզ. — 75, 76
- Լալաֆարյան Ս. — 48
- Լանգուտ Վ. — 34, 152
- Խալիկյան Լ. Ս. — 171, 172, 173, 174
- Խուրաբաչյան Ազ. — 156

- Կանայանց Սա. — 123
- Կարինյան (Կարենյանց) Հ. — 7
- Կյուպեհերյան Բ. — 111, 112, 113
- Կոնիքի Զ. Կ. — 50, 51, 84
- Կորգանով Բ. տես՝ Ղարգանյան Բ.
- Կորյուն վարդապետ — 68, 69, 70
- Համամէյան Ա. — 114
- Հայկուի Ս. — 74
- Հովհան Անեցի — 168
- Հովհաննիսյան Արզար — 42, 129
- Հովհաննիսյան Հովսեփ — 104
- Հովսեփյան Գար. — 170
- Ղաֆազարյան Կ. — 178
- Ղարգանյան (Կորգանով) Բ. — 5
- Ճանիկյան Հ. Կ. — 160
- Մահլիճ Զ. — 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 145
- Մայ Ա. — 95
- Մանեղյան Հ. Հ. — 125
- Մառ Ն. — 32, 33
- Մարտուայան Մեր. — 72
- Մելիթ-Ջահրարյանց Նար. — 55
- Մելիթսեթ-Բեկ Լ. — 48
- Միհրդատյան Ա. Ս. — 16
- Միսքէյան Հովհ. — 93
- Միքայելյան Ն. — 150
- Մյուլլեր Զ. — 164, 165
- Մյուլլերմանս Ժ. — 168
- Մանֆոկոն Բ. — 3
- Մովսես Ժահանա Փայուլուկցի — 55
- Մուրի Ժ. — 9
- Ցուլաբաչյան Կ. — 140
- Ներսես կաթողիկոս — 55
- Նահապետ Եր. — 155
- Նահաթուհիյան Հովհ. — 5
- Նահազարյանց Գ. — 7
- Ներմազանյանց Գալ. — 35, 36, 37
- Ոսկյան Հ. — 14, 105, 106
- Ուլարով Ա. Ս. — 8

- Պայան Տ. — 23, 24, 25, 26, 27, 28, 110
- Պատկանյան Փ. — 12
- Պարսնյան Սուր. — 51
- Պողարյան Ն. — 101, 102, 103
- Պողոսյան Ե. — 109
- Ռոշկո Կ. — 85, 86
- Ս. Մ. — 115
- Սամուելյան Սեր. — 80
- Սարաճյան Պ. — 117
- Սարգսյան Ս. — 65, 66
- Սեդրակյանց Ար. — 153
- Սիմաթ Մ. Ա. — 119
- Սիրուի Հ. Ճ. — 147, 148, 149
- Սմբատյանց Մեր. — 39, 40, 41
- Սյուլիսյան Արա. — 97, 98, 99, 100
- Մարիգովուի Հ. — 44
- Սրճանեայանց Գար. — 71, 161, 162, 163
- Վարդան Բաղիշեցի — 2
- Վիլիբրուս Գ. — 3, 4
- Տաշյան Հակ. — 13, 14, 15, 16
- Տեր-Ավետիսյան Ս. — 77, 78, 79
- Տեր-Մկրտչյան Գ. — 128
- Տեր-Մովսիսյան Մ. — 45, 46, 47
- Տիրան Երզ. — 94
- Տիրալր վարդապետ — 52, 53
- Փիլաղալիմյան Ղե. — 55, 175, 176, 177
- Փարսմյանց Ն. — 10, 11
- Փելիշյան Մ. — 116
- Փյուլաբյան Հ. — 127, 128
- Փլանշյան Ս. — 141, 142, 143, 144, 145, 146
- Փոսյան Հ. — 81, 82, 83
- Փուլուկ-Հովհաննիսյան Խ. — 129, 130, 131, 132
- Օհանջանյան Կար. — 130
- Յիկ Զ. Ն. — 42, 43, 44

ԱՅՆ ՎԱՅՐԵՐԸ, ՈՐՏԵՂ ԳՏՆՎՈՂ ՋԵՌԱԳՐԵՐԸ ԵԿԱՐԱԳՐՎԱԾ ԵՆ ՎԵՐՈՀԻՇՅԱԼ ՑՈՒՑԱԿ-ՆԵՐՈՒՄ: ԹՎԱՆՇԱՆՆԵՐԸ ՑՈՒՑՑ ԵՆ ՏԱԼԻՍ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐԻ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐՆԵՐԸ

- Ազուլիս — 72, 73
- Ազատ Գրադարան. տես՝ Յիւ-դիւֆիս
- Ազգային Մասնագրան Հայոց. տես՝ Կոստանդինուպոլիս
- Ազգային Մասնագրան Փարիզի. տես՝ Փարիզ

- Ախալցխա — 178
- Ախալցալար — 75
- Ահե — 160, 163
- Աղվանից երկիր — 158
- Ամասիա — 70, 162
- Ամենափրկիչ վանք. տես՝ Նար-Ջուզ
- Ամասերգամ — 61

- Ամրաուի վանք — 2
- Անթիլիս — 90, 98
- Անկյուրիս (Գազաուիս) — 112, 114, 115
- Ավինիոն — 60
- Արարիկ — 162
- Արամյան Գրադարան. տես՝ Փալբի

Արեճեւան լեզուների ձեւարան (Լազարյան). տես՝ Մտեղծ
 Արեճեւան լեզուների ձեւարան. տես՝ Գեանքուրց
 Արեւնյան վարժարան. տես՝ Կարին Արզնի (Արզանա) — 163, 165
 Արմաշի վանք — 58
 Արտազ (Քաղեստ առաքյալի վանք) — 55, 74
 Արցախ — 159
 Արքայական Համալսարան Տյուրիեզներ. տես՝ Տյուրիեզներ
 Արքայական Մասննագարան Բեռլինի. տես՝ Բեռլին
 Արքայական Մասննագարան Փարիզի. տես՝ Փարիզ
 Արքունի Մասննագարան Մյունխենի. տես՝ Մյունխեն
 Բալու — 69, 163
 Բազել — 163
 Բասրա — 80
 Բարսիլան — 60
 Բելգիա — 61
 Բեռլին — 10, 11, 15, 59
 Բողոնյան Մասննագարան. տես՝ Օրգանք
 Բուլնիա — 59
 Բատուան — 83
 Բուլղարիա — 106, 107, 108, 109
 Բուխարեստ — 63, 142, 143, 144, 147, 149
 Բուլղովնա — 62
 Բրիտանական Քանդարան. տես՝ Լոնդոն
 Բրյուսել — 61
 Գալիցիա — 42
 Գաղատիա. տես՝ Անկյուրիա
 Գանատար — 55
 Գանեսկ (Դանսիգ) — 86
 Գեռլա — 63, 166
 Գրքեւեր — 24
 Գյուրգեն — 64
 Գյումուլխան — 71
 Գրիգորիոսյան — 120
 Դանիա — 61
 Դանցիգ. տես՝ Գանեսկ
 Դարաշամբ (Ս. Մանփանոս Նախավայի վանք) — 79
 Դիլերիկ — 162
 Դումբրըն. տես՝ Եդիսարեթուպուլիս
 Եդիսարեթուպուլիս — 64
 Եմբուզ — 59, 99
 Երևան (Պետ. Մասննագարան) — 137, 139, 140, 141. տես Եան Էյմփանիկ

Երզնկա — 163
 Երեշտի Ս. Կարազետի վանք — 41, 162
 Երուսաղեմ — 100, 101, 102, 103, 112, 168
 Զին — 162
 Զմառ — 118
 Զմյուռնիա — 26, 110
 Էնկյուրի. տես՝ Անկյուրիա
 Էյմփանիկ — 5, 6, 7, 8, 9, 58, 125, 128, 150, 151. տես Եան՝ Երևան
 Էսկորիալ — 60
 Էվերիկ — 27
 Էրս-ան-Պրովանս — 60
 Քաղեստ առաքյալի վանք. տես՝ Արտազ
 Քալա — 25, 27
 Քազլուսուն — 27
 Քալքիկ — 19, 55, 104
 Քրիլիսի (Քիլիս) — 38, 42, 47, 48, 49, 129, 133
 Քեհրան — 21, 105, 113
 Քոխաթ — 162
 Քաղմա առաքյալի վանք. տես՝ Ազուլիս
 Ինքերական թերակղզի — 60
 Լազարյան ձեւարան. տես՝ Մտեղծ
 Լա Էն — 61
 Լայպցիգ — 59
 Լեհաստան — 85, 86
 Լեյպցիկ — 61
 Լեոպոլիտ. տես՝ Լիզ
 Լեոնյան վարժարան. տես՝ Լոնդ
 Լի — 61
 Լիոն — 60
 Լոնդոն — 50
 Լիզ (Լեոպոլիտ) — 62, 87, 88, 89
 Խանկալ գյուղ — 70
 Խարբիզ — 162
 Կամախ — 162
 Կասերական Մասննագարան Վիեննայի. տես՝ Վիեննա
 Կանեստ — 127
 Կարին — 18, 81, 82, 83
 Կարպանտորա — 60
 Կենտրոնական Եմբուզ. տես՝ Եմբուզ
 Կեռլա. տես՝ Գեռլա
 Կեսարիա — 23, 24, 25, 27, 28, 164
 Կիլգրոս (Նիկոսիա) — 90, 117
 Կլուս — 64, 148
 Կլուսուլխան. տես՝ Գլուսուլխան
 Կոպենհագեն — 61
 Կոստանդինուպուլիս — 68, 111
 Կրակովիա — 84, 86
 Լայպ — 97, 98

Համալսարանի Մասննագարան Ի Լիզ. տես՝ Լիզ
 Հայկական ՍՍԻՔ Պետական Մասննագարան. տես՝ Երևան
 Հայ Մշակույթի Տուն. տես՝ Բուխարեստ
 Հայոց հյուրանոց Ի Ս. Վլաս. տես՝ Լոնդ
 Հաուս — 61
 Հալիզ գյուղ — 163
 Հաֆթուան — 55
 Հայանգիա — 61
 Հոնդ — 91, 92, 93, 94, 95
 Հոստաթիա. տես՝ Կոստանդինուպուլիս
 Դրիս — 130, 131
 Մագրիկ — 60
 Մալաթիա — 162
 Մազնիս — 24
 Մանչեսթր — 52, 99
 Մարզվան — 162
 Մարսիլ — 60, 99
 Միլան — 59
 Միխիթարյան Մասննագարան. տես՝ Վիեննա
 Միխիթարյան Մասննագարան. տես՝ Վիեննա
 Մյունխեն — 17, 122
 Մոնպելիե — 60
 Մոսկով — 29, 30, 31
 Մունհուսուն — 27
 Մուլ — 71, 161
 Ցալ (Ցաստի) — 63
 Նախավայի վանք. տես՝ Դարաշամբ
 Ներսիսյան հոգևոր գարոց. տես՝ Քրիլիսի
 Նիկոսիա. տես՝ Կիլգրոս
 Նիդզ — 27
 Նյու-Ցորկ — 89
 Նոր-Քալազետ — 20, 39
 Նոր-Նախիջևան — 155
 Նոր-Ջուղա — 37, 46, 77, 78, 128
 Շամախի — 40
 Շուլի — 55
 Շվեդիա — 61
 Շանտաին — 59
 Ռիլիտա — 127
 Ռուսալա — 61
 Ռուսիսիա — 61
 Չարեափան Ո. Աստվածածնի վանք. տես՝ Մարզվան
 Չարեանշակ — 129
 Չմիկածակ — 162
 Չեռուլ — 163, 164
 Պալադատի — 27
 Պասրա. տես՝ Բասրա

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն
Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Տ Ա Գ Ր ՈՒ Ք Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

ած. — անական
 Ամեր. զարժ. — Ամերիկյան զարժարան (Հայել)
 անգլ. — անգլիերեն
 անթվ. — անթվական
 անխոր. — անխորագիր
 Անա, Մաա. — Անտոնյան Մատենագարան (Կ. Պոլս.)
 առար. — առարերեն
 ար. — արարերեն
 արխ. — արխիվ, արխիվային
 արտասպ. — արտասպասություն, արտասպաժան
 արքեպ. — արքեպիսկոպոս
 Գեորգ. — Գեորգյան ցուցակ
 գերմ. — գերմաներեն
 գոյ. — գոյական
 գ. — գար
 գր. — գրեր
 երբ. — երբային
 եկեղ. — եկեղեցի
 եպս. — եպիսկոպոս
 էն — է այն
 էլմ. Մաա. — էլմիսնի Մատենագարան
 Բ. — Բվական
 ԲԲ. — Բվականներ
 Բարզմ. — Բարզմանիչ, Բարզմանեց, Բարզմանություն
 Բղթ. — Բղթապահանկ
 Բժ. — Բժազրություն, Բժականություն (էրա)
 Բրբ. — Բուրբերեն
 Խաալ. — Խաալերեն
 լաա. — լաաերեն
 Խոր. — Խորագիր
 Ժ., Ժան. — Ժանաթագրություն
 Ժն. — Ժնված, Ժնվել է
 Կար. — Կարինյան ցուցակ
 Կենար. Պատմ. Արխ. — Կենարանական Պատմական Արխիվ (Քրիլիտի)
 Կենար. զարժ. — Կենարանական զարժարան (Կ. Պոլս.)
 Կթղ. — Կաթողիկոս, Կաթողիկոսական
 Հայ. — Հայերեն
 Հայկ. — Հայկական
 Հայկ. Մաա. — Հայկական Մատենագարան (—Սրբոց Հայոցյանց Մատենագարան, Երուսաղեմ)

Հանր. Գրադ. — Հանրային Գրադարան (այժմ կոչված՝ Ռեսպուբլիկական Գրադարան, Երևան)
 Հաս գիտ. — Հասարակական գիտություններ
 Հմմտ. — համեմատել
 Հն. — Հնաորիներ թամին
 Հոգ. — հոգված
 հուն. — հունարեն
 հա. — հասար
 հրաա. — հրատարակիչ, հրատարակեց, հրատարակություն
 Հրց. — Հարց, Հարցում
 Լնա. — Լեռագիր
 մաա. — մատենագարան
 մնա. — մնած
 Մխիթ. Մաա. — Մխիթարյան Մատենագարան
 մաա. — մատվորակետ
 շար. — շարունակիչ
 սաղ. — սաղական (հուլմ)
 Ուն. — Ունիկամների թամին
 Պես. Բանգ. — Պեսական Բանգարան (Քրիլիտի. այս-տեղի նկարգրերն այժմ պահվում են Ջեռագրերի Ինստիտուտում)
 Պես. Կենար. Պատմ. Արխ. — Պեսական Կենարանական Պատմական Արխիվ (Քրիլիտի)
 Պես. Մաա. — Պեսական Մատենագարան (Երևան)
 Պես. Պատմ. Բանգ. — Պեսական Պատմական Բանգարան (Երևան)
 պհլ. — պահլավերեն
 Պա. — Պատասխանի
 պրսկ. — պարսկերեն
 ռուս. — ռուսերեն
 Ս. — Սուրբ
 սեռ. — սեռական (հուլմ)
 սկ. — սկիզբ, սկզբնասոց, սկզբնավորություն
 լավ. — լավերագիր
 Արգ. — լարգակետ
 սպ. — սպագրություն
 Թաա. -մանկ. — Թաաասան-մանկանց (եկեղեցի Հա-լեպում)
 Ժ. — ժամանակ
 ֆրանս. — ֆրանսերեն

Հ Ա Մ Ա Ռ Ո Ց Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

арм.—армянский (-ая,-ое)	Cod.—Codex
вып.—выпуск	etc.—etcetera
Имп. Публ. Библи.—Императорская Публичная Библиотека (Գեներալը)	fasc.—fasciculus (հ սւրբչ լեզուներով)
Инст. Вост.—Институт Востоковедения	fol.—folium
руч.—рукопись	Gr.—Graecus (codex)
стр.—страница	K. K. Hofb.—K. K. Hofbibliothek (Վիեննա)
т.—том	K. Hof- und St.-Bibl.—Kaiserliche Hof- und Staatsbibliothek (Մյունխեն)
Add.—Additional	Königl. Bibl.—Königliche Bibliothek (Քեոնիկ)
Anc. Fonds—Ancien Fonds	Königl. Univ.-Bibl.—Königliche Universitätsbibliothek (Տյուրինգեն)
Arm.—Armenus (codex)	Lat.—Latinus (codex)
Arm.—Arménien (manuscrit)	Ms.—Manuscriptus (հ սւրբչ լեզուներով)
Ball. Coll.—Balliol College	Or.—Oriental
Barb.—Barberinianus (codex)	p.—pagina (հ սւրբչ լեզուներով)
Bd.—Band	S.—Seite
Bibl. Nat.—Bibliothèque Nationale (Փարիզ)	ser. gr.—series graeca
Bibl. Vat.—Bibliotheca Vaticana (Համ)	ser. lat.—series latina
Bodl. Libr.—Bodleian Library (Օքսֆորդ)	Suppl. Arm.—Supplément Arménien
Borg.—Borgianus (codex)	t.—tomus (հ սւրբչ լեզուներով)
Brit. Mus.—British Museum (Հեյդեն)	Vat.—Vaticanus (codex)
Can.—Canonici	vol.—volumen (հ սւրբչ լեզուներով)
Chia.—Chisianus (codex)	

Շ Ա Ր Ա Ք Վ Ա Օ Ր Ե Ր Ը

ԿԻՐ. — կիրակի	ԵՂ. — հինգշաբթի
ՔԶ. — երկուշաբթի	ՈՒՔ. — ուրբաթ
ԳԶ. — երեքշաբթի	ՇԲ. — շաբաթ
ԴԶ. — չորեքշաբթի	

Ա

Ը. Գ. Վ.

Անհայտ հեղինակ, որից ունենք իմաստասիրական մի աշխատություն, անսովորաբար և անտիպ ճառագած: Ձևագրի բնութագրից է:

Ներածութիւն և գուռն արամարանութեան յումնմնէ Ա. Գ. Վ.: Տրամարանութիւն է՝ արնեսա բանական՝ անվերջ ուղղելոյ գնորգործութիւնս մտաց ի ճանաչելի իրաց. ասի և ս բանականութիւն. «Տրամարանութիւնն, որպէս և այլ ամենայն արնեսա, կամ է՝ բնական կամ սովորական, և կամ սաացական՝ հանդերձ կանոթօր: Ուստեղ օւսումնականք պարտին զուղիմութիւնն բնական ունիլ, և զանձանձիր սովորական շանս...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. Ն 3300, էջ 80ա--128բ:

Ներածական մասից հետո բնագրի բանականութիւնն է հեռակայ գլուխներէ. 1. «Թագապս տեսութեան պարզ եզերացն». 2. «Թագապս երկրորդ ներգործութեան մտաց». 3. «Թագապս երրորդ ներգործութեան մտաց, որ շարարանութիւն և հաւաքարանութիւն ասին»: Վերջում ունի և մի հավելում՝ «Թագապս ստորագրեացն և ստորագրութեանցն»:

ԱՐԱՍ ԱՐԱՍ

Տես՝ ԱՐԱՍ ԱՐԱՍ.

ԱՐԱՍ ԳՐԻԳՈՐ ՉՈՐՈՓՈՐԵՑԻ

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՉՈՐՈՓՈՐԵՑԻ.

ԱՐԱՍ ԸՍՈՐԻ

Տես՝ ԵՓՐԵՄ ԽՈՐԻՆ ԱՍՈՐԻ.

ԱՐԿԱՐ ԹԵԳԵՆՈՐ

Նաև Արգարոս, Արգարիոս և Արգարիս ձեռքերով: Եղեախայի Թագապս, կոչված՝ «հայոց Թագապս» կամ «հայոց և ստորոց Թագապս». Գրիստանեություն տարածման ավանդական գրույցներում այս անձնավորությունը հիշվում է որպէս Գրիստոսին ժամանակակից: Մեր մատենագրության մեջ վաղուց էին ծանոթ Սիւսերիոս Գեսարացու և Մովսէս Խորենացու երկերով ու նաև անկախ կտորներով պահպանւած նյութեր՝ Արգարի պատմության և Գրիստոսի հետ նրա ունեցած կարծեցյալ թղթակցության մասին: Այդ թղթակցության վավերականության հարցով արդեն զբաղվում էր բաւնատիւթյունը, երբ, անցյալ դարի 60-ական թվականներին, Ղերուբնա-Լարուբնայի հայերեն և ասորերեն բնագրերի գյուտերով այդ հարցը ստացավ արտակարգ կարևորություն, պարզվելով, որ Լարուբնան, Եվս. Դեուարացու հետ, գլխավոր աղբյուրն է եղել

արգարյան գրույցի գրեթե բոլոր տարրերակներին Այստեղ, սակայն, մենք կամփոփենք միայն գրույցի ծանոթ ձյն բնադրերը, որոնք ուղղակի մասերը չեն հանդիսանում 1 Լարուրնայի աշխատության վերջինս տեսնել, ԼԱՐՈՒԲՆԱն անվան տակ, Կան նաև մի շարք չափածո գրվածքներ, որոնց մի մասի նյութը դարձյալ արգարյան ասիական վեպերն են, իսկ մյուս մասը՝ ներբողական կամ կամ զուտ հոգևոր են, նվիրված՝ Արգարի հիշատակին:

Ա.— ԱՐԳԱՐՅԱՆ ՉՐՈՒՅՑ

1. Արգարյան գրույցի հայկական ամենաճոխ խմբագրությունը գտնվում է Մովսես Խորենացու մաս, որի Պատմության Բ գրքի ԻԶ—ԼԳ գլուխներում Արգարի թագավորության պատմության հետ միասին տրված են նաև Գրիստոսի և ժամանակակից ուրիշ արքաների հետ նրա ունեցած 10 թղթակցության պատճենները¹, հետևյալ կերպով.

Ա.— Թուղթ Արգարու առ փրկիչն Տիսուս Քրիստոս:

Բ.— Պատասխանի թղթոյն Արգարու, զոր 23 գրեսց թումաս առաքելն հրամանաւ փրկչին:

Գ.— Թուղթ Արգարու առ Տիրեբրիոս [Կայսր Լոմայեցոց]:

Դ.— Պատասխանի թղթոյն Արգարու ի Տիրեբրայ:

10 Ե.— Դարձեալ գրէ Թուղթ Արգար առ Տիրեբրիոս:

Զ.— Թուղթ Արգարու առ Ներսեհ [արքայ Ատրեստանի]:

Ը.— Թուղթ Արգարու առ Արտաշէս [արքայ Պարսից]:

Համեմատության համար տեսնել «Լարուրնայի գիւտնադիր դպրի Նդեախոյ թուղթ Արգարու», Վենետիկ, 1՝08, էջ 1—51. կամ՝ «Ղերուրնա Նդեաացի. Թուղթ Արգարու թա-

¹ Տես՝ «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացույ մատենագրութենք», Վենետիկ, 1868, էջ 100—111:

գաւորի Հայոց» ևն, Երուսաղեմ, 1868, էջ 1—59. նաև Նվս. Կեսարացու Ա դպրոթյան ԺԳ գլուխը, ըստ հին թարգմանության¹, Ուխտանեայ, Խորենացուց առնելով, քիչ փոփոխությամբ ու կրճատուեներով 2 տալիս է Արգարի նույն պատմությունն ու թղթակցությունը իր երկի Ա մասի ԼԱ—ԼԹ գլուխներում².

Այս կապակցությամբ Մ. Խորենացու, Լարուրնայի, Նվս. Կեսարացու և Ուխտանեսի նաև օտար լեզուներով թարգմանությունները տեսնել նույն անունների տակ,

2. Այս է պատմութիւն Արգարու զոր Քրիստոս առաքեաց առաքեալն և թճկեաց. «Արգար քաղաւորն Միջագետաց յՈւրհայու 16 էր ի ժամանակն, որում Քրիստոս մարմնով երևեցաւ ի Հրէաստացի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5851, էջ 76բ—77բ:

3. Տեսա՞ն Յոհաննու Ոսկորեբրացի ասացեալ վասն անկար պատմութեանին առաջ, 20 որ ի վերուստ իջեալ, և պատմութիւն քաղաւորին Հայոց Արգարու. «Օգոստոս քաղաւորեաց Հռոմայեցոց: Ի սորա ժամանակս եղև աւետիսն սուրբ կուսին Մարիամու Աստուածածկին, որ ծնաւ զաւր մեր ի Բնթղայն, 23 ընծայեցաւ ի մոզուց...», տես՝ Н. Марр, „Хиток господен в книжных легендах армян, грузин и скифяцев“, С.-Петербург, 1897, стр. 82—93.

Հրատարակվել է ըստ հետևյալ ձեռագրերի. Վենետիկի Մխչթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 384բ—387ա) ու № 313 (էջ 277բ—279բ), և Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 199 (fol. 278^v—281^r).

Որոշ ձեռագրերում Հովհան Ոսկերեբանին 24 նին դերագրողը՝ իրապես աննեղինակ այս բնագիրը Անկար պատմութեանի և Անձեադորի պատկերի (Դաստառակի) գրույցն է տալիս: Վերջում՝ 30 արծաթի և Երուսաղեմի կոտորման գրույցն է:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1007՝ «Տեսա՞ն Յոհաննու ասացեալ յաղագս

¹ «Եւսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1877, էջ 89—91.
² «Ուխտանէս եպիսկոպոս», Կապած Ա, Վարդապետ, 1871, էջ 46—52.

պատմութեան Արգարու քաղաորին Հայոց
 և վասն եանդիպման տեառն, և որպէս եղեն
 սրանչիլիք» (էջ 462ա—466ա, սկ. նույն),
 № 993՝ «Պատմութիւն յաղագս հանդերձիցն
 տեառն և դաստառակին և պատկերին որ
 յՈւռնայ» (էջ 118ա—119ա, սկ. նույն),
 № 1621՝ «Պատմութիւն անկար պատմունա-
 նին և պատկերի դաստառակին» (էջ 18ա—
 22բ, սկ. նույն), № 8713՝ «Յոհաննու Ոսկի-
 րեբրանի ասացեալ է վասն պատմունանին
 տեառն» (էջ 9ա—10բ, սկ. նույն), № 3854՝
 «Տեառն Յոհաննու ասացեալ վասն Արգարու
 քաղաորին և վասն սուրբ դաստառակին,
 զոր հրամայեաց Յիսուս Արգարու բժշկու-
 րիւն» (էջ 80բ—86բ, սկ. «Յաւուրս քաղա-
 ւորութեանն Արգարու և Օգոստոս կայսեր
 եղև իշումն հոգւոյն սրբոյ առ կոյսն»),
 № 5851՝ «Պատմութիւն պատկերին Քրիս-
 տոսի, որ ցկարեցաւ ի դաստառակն» (էջ
 68բ—75ա, սկ. «Ի ժամանակս Օգոստոսի քա-
 ղաորին եղև աւետիս»), № 4196՝ «Պատմու-
 րիւն Հայոց քաղաորին Արգարու» (էջ 65բ—
 68բ, սկ. «Յայնմ ժամանակի յորժամ Օգոս-
 տոս քաղաորեաց՝ ի սորա քաղաւորութիւնն
 եղև աւետիք»), № 8132՝ «Տեառն Յովնանու
 ասացեալ ի վերուստ իջեալ պատմունանն
 տեառն և պատմութիւն քաղաորին Հայոց
 Մեծաց Արգարու» (էջ 134ա—136ա, սկ. «Ի
 սորա ժամանակին եղև աւետիսն սուրբ կու-
 սին Մար.», կն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 222՝ «Տեառն Յոհաննու Ոսկերեբանի
 ասացեալ ի պատմունանն տեառն» (էջ 232ա—
 236ա, սկ. «Ոգոստոս քաղաւորեաց»), № 236՝
 «Յաղագս աւետեաց Աստուածածնին և զա-
 լըստեան տեառն, և վասն մոգուցն՝ որ երե-
 սուն արձարն ընդին Արգար քաղաորին»
 (էջ 77բ—80ա, սկ. «Արդ եկաց երկիր անի-
 ծօք իրրև ամս եւրեանսուն և ճիւղ, և իր-
 քև Օգոստոս քաղաւորեաց»), *Նրուսագեմի*
 Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Տեառն Յովնանու
 ասացեալ ի վերուստ իջեալ պատմունանն
 տեառն և պատմութիւն քաղաւորին Հայոց
 Մեծաց Արգարու» (էջ 801ա, սկ. «Ի սորա
 ժամանակին եղև աւետիսն»), № 97՝ նույն
 խոր. (էջ 764ա, սկ. նույն) և № 154՝ նույն
 խոր. (էջ 2279, սկ. նույն). Հայկ. Մ.
 Քառ. մանկ. կէկգ. ձեռ. № 146—

հին № 700՝ «Պատմութիւն յաղագս ճան-
 դերձիցն և դաստառակին և պատկերին
 որ յՈւռնայ» (էջ 163բ, սկ. «Օգոստոս
 քաղաւորեաց»). *Քրիստի Գետ. Քառգ.*
 հայ. ձեռ. № 66՝ «Տեառն Յոհաննու
 Ոսկերեբանի ասացեալ վասն պատմութիւն
 Քրիստոսի» (էջ 167ա—169բ, սկ. նույն).
Հոնդոնի Brit. Mus. Ms. Egerton № 708 (fol.
 205^r, սկ. նույն) և *Ms. Or. № 5439* (fol.
 89^v, սկ. նույն). *Մյունխենի K. Hof- und*
Staatsbibl. Cod. Arm. III (fol. 271^v, սկ.
 նույն);

*Այս բնագրի ուսերն թարգմանությու-
 նը՝ «Сочинение владыки Иоанна Златоу-
 ста о нешвенном хитоне Господа, свыше
 сошедшем, и история Авгаря, царя ар-
 мян», տես նետեալ հրատ. մեջ. Н. Марр,
 «Хитон господен» и т. д., стр. 82—93.*

*Բնագրի հայերեն աշխարհարար համա-
 ոտոված թարգմանությունը, որ խորա-
 գրված է «Պատմութիւն երեսուն արձարին
 և պատմունանին Քրիստոսի, ի Ջգոն գրքէ Յա-
 կորայ տեառն եղբօր» (սկ. «Ի Նաօս որ Օգոս-
 տոս քաղաւոր էր, էն ժամանակը եղաւ նա-
 ւակաւիք Երուսաղէմ» կն), տես Երևանի
 Գետ. Մատ. ձեռ. № 0891, էջ 50ա—53բ,
 Այս թարգմանությունը կատարվել է Սի-
 մեոն կարնեցու ձեռքով 1855 թվին:*

*Երեսուն արձարի գրույցը հանախ գտնը-
 վում է և առանձին Տես հաջորդ բնագիրը:*

4. Պատմութիւն արձարին. «Ասէ Յիսուս
 ցառակերտսն իւր. գիտէք թէ ուստի իցէ ար-
 ձարս այս, զոր Արգար քնձայ առարեաց
 մեզ...» *Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7993,*
էջ 152բ—153բ:

*Ջրույցը պատմում է, թե քնչկես Ար-
 գարը հայոց և աղվանից զորքով գնում է
 Երուսաղէմի վրա, ևն Տես նաև նույն մատ.
 ձեռ. № 3854՝ նույն խոր. (էջ 86բ—88բ):*

*Այս բնագրի թթաթարերնն թարգմա-
 նությունը՝ տես Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 468, էջ 43ա:*

*1 Լիովի և Գոգոյան կամենեցէ հայկական զա-
 զութեան ժՁ—ժԷ զարեում զորձածակն եզած
 այս լեզուն, որը մեր գրականութեան մեջ կոչված
 է թթաթարերնն, իրականութեան մեջ այսպես կոչ-
 ված բուրական լեզուների (тюркские языки) գիշ-
 րական իմբին պատկանող մի բարբառ է:*

5. Տօն է Արգարու քաղաւորին Հայոց և Ասորոց. «Անդրանիկն ամենայն հաւատացելոց քաղաւորաց, բարեպաշտօն Արգարիոս, ըստ մարմնոյ քաղաւորակից է տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զի յառաջին ամից...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVIII, 1924, p. 144—147.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Fête d'Abgar, roi d'Arménie et de Syrie» տեսնել տեղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 183բ), ևն. հմմտ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 283ա, սկ. 16 «Անդրանիկն քաղաւորաց հաւատացելոց») և № 10 (էջ 234ա, սկ. նույն). Հայեպի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 149—հին .№ 108 (էջ 476ա, սկ. նույն):

6. Տօն է Արգարու քաղաւորին Հայոց. «Աստուածասէր և մեծահաւատ արքայն Հայոց Արգարիոս ըստ մարմնոյ քաղաւորակից էր Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, քանզի յառաջին ամից քաղաւորութեան Արգարու ծնաւ Քրիստոս...», տես՝ «Ծնաւ արքոց վկայիցն Հիմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Եօյսիմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 360—370:

Այլ տպ.— Տօն է Արգարու քաղաւորին Հայոց. «Աստուածասէր և մեծահաւատ...», տես՝ «Եօյսիմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 398—398:

Այլ տպ.— Տօն է Արգարու քաղաւորին Հայոց. «Աստուածասէր և մեծահաւատ...», տես՝ «Երիբ որ կոչի Այսիմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 211—282:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 238բ, սկ. «Աստուածասէր և մեծահաւատ արքայն Հայոց և Ասորոց Արգ.»), № 1510 (էջ 251ա, սկ. նույն), № 1511 (էջ 253բ, սկ. «Մեծահաւատ և աստուածասէր քաղաւորն Հայոց և Ասորոց Արգ.»), № 7403 (էջ 158ա, սկ. «Մեծահաւատ և աստուածասէր քաղաւորն Հայոց Արգ.»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 228 (էջ 121ա), ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 708). Հայեպի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 366ա).

7. Արգարու քաղաւորին Հայոց և Ասորոց.

«Սա ըստ մարմնոյ քաղաւորակից է տեսան մերոյ Քրիստոսի, զի ի յառաջին ամի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 115բ—116ա:

8. Վերստին տօն փոխման Աստուածածնին, և առարուն ի Քրիստոսէ յեղեսիա պատուական դատաւանակից՝ յորում էր անձեռագործ պատկերն՝ սա Արգար քաղաւոր Հայոց որով բժշկեցաւ. «Քաղաւորն Հայոց և Ասորոց Արգար լուա ի հաւատարմաց իւրոց՝ երբէ Քրիստոս յերկրին Հրէաստանի քաղաւոր թշկուտիւնս առնէ առածց զեղոց և արմատաց...», տես՝ «Եօյսիմաւորք», Կ. Պոլիս, 1836, մասն Բ, էջ 83—84:

Այլ տպ.— Տօն է փոխման ամենօրնեայ Աստուածածնի, և յայսմ աւուր Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ սուրբ և պատուական դատաւանակին որ առ Արգար. «Քաղաւորն Հայոց և Ասորոց Արգար...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 390—393.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Fête de l'Assomption de la mère de Dieu, glorifiée par tous, et, en ce jour, de la sainte et précieuse image de notre Dieu Christ envoyée à Abgar» տեսնել տեղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Հայեպի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 140—հին .№ 108՝ «Վերքստին տօն Աստուածածնին և սուրբ դատաւանակին Քրիստոսի, որ առաքեցաւ Արգարու քաղաւորին» (էջ 181ա) և № 140—հին .№ 700՝ «Վկայարանութիւն Աղղէի ճայրապետին յեղեսիա, և վասն դատաւանակին Քրիստոսի, որ առաքեցաւ Արգարու քաղաւորին յուսեայ» (էջ 1247բ):

9. Վերստին տօն է փոխման Աստուածածնին, և ընդ նմին տօն է սուրբ և փառաւորեայ երեսաց դատաւանակին Քրիստոսի, յորում նկարեայ էր անձեռագործ պատկերն որ առաքեցաւ յուսեայ. «Արգար արքայ Հայոց և Ասորոց լուա վասն Քրիստոսի [եթէ] մեծամեծ ոջանս կատարէ յերկրին Հրէաստանի, առաքեաց սա նա զԱնունէ հաւատարիմ իւր և տասն այր ընդ նմա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7473, էջ 6բ—8ա:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 7483 (էջ 6ա), № 4873 (էջ 221ա), № 3432 (էջ 140բ), ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մաս. ձեռ. № 8 (էջ 22ա). Հայեպէի Ս. Քառ.-մանկ. կէկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 11բ):

10. Վերստին տօն է փոխման Աստուածածնին, և յիշատակ պատկերին Քրիստոսի ի սուրբ դաստառակին. «Արգար արքայն Հայոց և Ասորոց Միջագետաց, որ էր ի քաղաքն յՈւրեմ, լուա զսքսնչելի գործն Յիսուսի՝ զոր առնէր ի Հրէաստանի, և առաքեաց առ Բա զԱնանէ զհաւատարիմ Աստարարն իւր, գտէրն Ապոստոլնաց, տասն արամբք...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Ենայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 15—18:

Արգարյան զրուցի վերջում կցված է դաստառակի՝ 1186 թվին Ուսույում տեղի ունեցած «աստուածահրաշ տեսիլ»-ի զրուցիցը:

Այլ տպ.— Վերստին տօն է փոխման ևն. «Արգար արքայն Հայոց և Ասորոց Միջագետաց...», տես՝ «Ենայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 25—28:

Այլ տպ.— Վերստին տօն է փոխման ևն. «Արգար արքայն Հայոց և Ասորոց Միջագետաց...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 18—18:

□ Տես նաև Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. № 7362 (էջ 14ա, սկ. «Արգար արքայն Հայոց և Ասորոց լուա վասն Քրիստոսի, եթէ մեծամեծ սքանչելիս առե՛լ յերկրին Հրէաստանի, աւարեաց»), № 1511 (էջ 10բ, սկ. նույն), № 1510 (էջ 10բ, սկ. նույն), ևն. հմմտ. Վիեննայի Մխիթ. Մաս. ձեռ. № 219՝ «Դարձնալ տօն ճշման և դաստառակին» (էջ 476բ):

11. Տօն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ երեսաց դաստառակին. «Արգար արքայ Հայոց և Ասորոց լուա վասն Քրիստոսի աստուծոյ, եթէ մեծամեծ ճշման կատարէ...», Երևանի Գեո. Մաս. ձեռ. 3658, էջ 6ա—8ա:

12. Այս է պատմութիւն Արգար քաղաւորին. «Ձի յորժամ առանց տեսանելոյ Արգար քաղաւոր հաւատաց ի Քրիստոս...», Քրիլիսիի Գեո. Քանգ. հայ. ձեռ. № 67, էջ 128ա—130բ (Թերի):

☒ Ձեռագրերում գտնվում են արգարյան ավանդակալը ներկայացնող ուրիշ կտորներ ևս ըստ կարուբնայի կամ ըստ Մովսես Խորենացու, և կամ նրանց հետևողությամբ, այլևայլ խմբագրութուններով. տես նաև՝ ԱԴԴԷ ՀԱՅՐԱՊԵՏ, ԴԱՍՏԱՌԱԿ և ՊԱՏՄՈՒՅՈՒՆ (Անկար):

Արգարյան զրուցին վերաբերող ասորի. նույն, լատին, ինչպես նաև արար և պարսիկ մատենագիրների և անհանուն աղբյուրների մասին մատենագրության լիակատար տեղեկութուններ տես՝ L. J. Tixeront, «Les origines de l'Eglise d'Edesse et la légende d'Abgar», Paris, 1888, p. 23—28; և այստեղից արտատպ.՝ A. Harnack, «Geschichte der allchristlichen Litteratur bis Eusebius», Leipzig, 1893, S. 535—539. A. Harnack-ի նույն աշխատության մեջ մատենագրության տեղեկություններ տեսնել նաև որպիսիական բնագրերի մասին՝ էջ 909, և զպտական բնագրերի մասին՝ էջ 919: Իսկ հայկական աղբյուրների լիակատար ցանկը տես՝ Հ. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», Կո. Ա, Երևան, 1942, էջ 7—8:

Բ.— ԱՐԳԱՐՅԱՆ ԵՐԳԵՐ, ԳԱՆՁԵՐ, ՏԱԼԵՐ

1. Շարահան Արգարու քաղաւորին. «Արգար Հայոց քաղաւոր, իմաստութեամբ խորհրդաւոր...», տես՝ Ս. Ամասունի (նրատ.) «Հին և նոր պարսկանոն կամ անվաներ շարահաններ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 19:

Հրատարակիչը բնագրին կցած ծանոթության մեջ ասում է. «Մանկուհիս իւր տների կազմութեամբ և տաղաչափութեամբ նման է ԺԴ դարու Երզնկացի կերակոս վարդապետի զրած Արևելք գերարփին և օրարան լուսածին շարահանին, որ կոչւում է Անճինք սուրբ Աստուածածնին: Հեղի-

1 Ինչպես է, օրինակ, Քրիստոսի առ Արգար թղթի այն խմբագրութունը, որ գտնվում է Վենետիկի Մխիթ. Մաս. № 245 ձեռագրում (էջ 235բ). հմմտ. Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», Կո. Բ, էջ 871, Առանձին թղթերի գտնուած խմբագրութուններ կան նաև Երևանի Գեո. Մաս. զրուցրերում:

նակն ինձ անյայտ. կամ թերևս նոյնինքն
Կիրակոս Ծրզնկացիին:

3. Տաղ Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի և
Արգարու բազաւորին. «Քազաւորին երկնա-
ւորի | Պատկերակից կարգեալ յերկրի...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 37ա—
27բ:

Տես նաև Թրիլիսիի Պետ. Թանգ. հայ.
ձեռ. № 35՝ «Տաղ բազաւորացն» (էջ 30ա—
10 30բ):

9. Այլ տաղ (Արգարու). «Տէրն ընկալաւ
սիրով զնոսին | Ի տան վեճին Գամաղելից...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 310ա:

4. Երգ սրբոյն Արգարու բազաւորին.
15 «Քաջագահքըն Արրահամու քեաւորախան, |
Արշակունեսց ազգըն ճըգօր պարթևական...»,
Վիեննայի Միխիթ. Մատ. ձեռ. № 38, էջ 34բ:

5. Տաղ Արգարու. «Տէր բարեբար հօր միա-
ծին...» կամ՝ «Արգար արքայն ուրնայեցին...»:
20 Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾԿԵՑԻ.

6. Գանձ Արգարու բազաւորին. «Ի ճողոյ
տանալ...» կամ՝ «Նոյն քեզ վայելէ...»: Տես՝
ԳՐԻԳՈՐ ԾԵՐՆԵՑ.

ԳՐԵԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

12 Ամսալամ շր.— «Հայոց անձնանունների
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 6—8:

Առաքելյան շր.— «Մովսէս Խորենա-
ցին և նրա ջննդատները», Մշակ, 1902,
№№ 224 և 225:

20 Գրգոժ է Ն. Մոսի «Арабское путешествие из
сирийской хроники Маркбаса՝ պիտաւթյան
աթիվ և նրա ամփոփում է:

Ասատուրյան Հ. (Assadourian H.)—
«Apcar of Armenia. The first christian king»,
20 The Armenian, Calcutta, I, 1908, № 5, p. 36.

Ա.Վգերյան Հովհ.— «Առաքելական քա-
րադութիւնը հայոց մէջ», Բազմավէպ,
1928, էջ 81—92 և 193—199:

Վ. Հացուճու «Կարեք ինչորեք հայ եկեղեց-
10 ւայ պատմութիւնն» աշխատության մեջ հայտնված
աւտաթյունների զեմ:

* Արգարյան պանդուխտի ուսումնասիրության
նվիրված գրականության այն մասը, որ հիմնական
կապված է Հաբուսթայի երկի հետ, տեսնել ՄԱՐՈՒՐ-
ՆԱ անվան առփ:

Ա.Վգերյան Մ.Վ.— «Հիւսկատար վարք և
վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Ժ, Վիենն-
աիկ, 1814, էջ 145—157:

Արգարի Կենսագրութիւնը՝ ըստ Հայմատուրջ-
նեցիի և հայկական ու օտար պատմագիրների:

Բաւաւաշյան Կ. Հ.— «Արգարի և Քրիս-
տոսի թղթակցութիւնն (Նորագիւտ արձա-
նագրութիւն յԵփեսոս)», Բաւաւաշի, Փա-
րիզ, 1900, էջ 46—51:

Բաւաւաշյան Կ. Հ.— «Իսկական պատմու- 10
թիւն հայոց», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1914,
էջ 104—111:

Բարդեհիկեր Օ. (Bardenhewer O.)—
«Geschichte der altkirchlichen Literatur», Bd.
I, Freiburg im Breisgau, 1902, S. 453—459. 15

Բոգրեա Վ. (Bogrea V.)— «Intre filologie
si istorie», Anuarul Institutului de Istorie
Nationala din Cluj, I, 1922.

Բոզեր Պ. (Boeser P.)— «De briefwisse-
ling van Abgar en Christus», OM, 1929, X, 20
p. 71—73.

Արգարի ա Քրիստոս Թուրք՝ ըստ Այդեհի
զգարին ձեւագրի:

Բոնե Մորի (Bonet Maury G.) — «La
légende d'Abgar et de Thaddée et les mis- 25
sions chrétiennes à Edesse (108—180)», Re-
vue de l'Histoire de Religions, Paris, t. XVI,
1887, p. 269—283.

Գալանոս Կ. (Calanus Cl.) — «Միաբա-
նութիւն Հայոց սուրբ Եկեղեցւոյն ընդ մեծի 20
սուրբ Եկեղեցւոյն Հռովմայ. Conciliationis
Ecclesiae Armenae cum Romana», t. I, Ro-
mae, 1650, p. 7—9.

Գիրքը հայերն և յատերներն է: Նույնի միայն
յատերներն հրատարակութիւնն է Կեանքը. 25

Գալանոս Կ. (Calanus Cl.) — «Histo-
ria armena ecclesiastica et politica», Colo-
niae, 1686, p. 4—6.

Գալիփակեյան Յ. Կ.— «Արգար Արշակու-
նի նախահաւատ գիւցազն արքայ հայոց», 15
Արծուի Վասպուրական, Վանառուղ,
հտ. Բ, 1868, էջ 267—267:

1 Հմմտ. Հանգէտ Ամստեայ. 1820, էջ 631:

Գարագայան Ս. Մ.— *Եփեսոսի պատմութիւն հայոց ըստ նորագոյն պատմական, լեզուարանական և բանասիրական տեղեկութեանց», մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 258—270.*

Գարեգին վարդապետ.— *«Հայաստանի լուսաւորութեան թուականը, Մեր նախալուսաւորիչները», Տաճար, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 33—40.*

Գեորգ-Մեսրոպ — *«Գատմութիւն Հայ Եկեղեցւոյ», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 25—30 և 40.*

Գուտշմիդ Ալֆ. Յոն (Gutschmid Alf. von) — *«Untersuchungen über die Geschichte des Königreiches Osroenes, St — Pétersbourg, 1889. (= Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.—Pétersbourg, série VII, t. XXXV, N. 1).*

Գուտշմիդ Ալֆ. Յոն (Gutschmid Alf. von) — *„Kleine Schriften“, hrsg. von Franz Rühl, Bd. II, Leipzig, 1891, S. 345—348, 366—368, 535—538 u. 675—676; Bd. III, Leipzig, 1892, S. 45—48, 86—91 u. 306—308.*

Գրեկու Ջ.: *Տես՝ Կարտոճան Ն., „Legenda lui Avgar“ ևն: (Գրայտաւ. բաժին):*

Դյուս Գեո Լ. է. (Du Pin L. Ellies) — *„Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques“, 3me éd., t. I, Paris, 1693, p. 1—2*

Դյուսվալ Ռ. (Duval R.) — *„La littérature syriacque“, 3me éd., Paris, 1907, p. 95—111.*

Դյուսվալ Ռ. (Duval R.) — *„Abgar“, հետևյալ հրատ. մեջ. „La Grande Encyclopédie“, t. I, Paris, H. Lamirault et Cie, անթվ., p. 88—89.*

Դուրյան Եզ — *«Արդար և Լարուրիական Հայոց Եկեղեցին», Երկրագունդ, Կ. Պոլիս, Ս տարի, 1887, էջ 209—221.*

ԻՅԻԻՅԱՅ Ղուկ. — *«Հնախոսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1835, էջ 185—186.*

Իսավերտենց Լակ. (Issaverdens J.) — *„Histoire de l'Arménie“, vol. I, Venise, 1887, p. 124—146.*

Լեկեր Հ. (Leclercq H.) — *„La légende d'Abgar“, հետևյալ հրատ. մեջ. F. Cabrol, „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de*

liturgie“, t. I, 1re partie, Paris, 1907, p. 87—97.

Լիպսիուս Ա. (Lipsius A.) — *„Die apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden“, Bd. II, Hefte II, Leipzig, 1884, S. 154—158: „Judas Thaddäus und Addäus. Edessenische und armenische Legende“; S. 178—200: „Die Acten des Taddäus (Addäus) und die edessenische Abgarsage“.*

Կապպելլետի Ջ. (Cappelletti, G.) — *„Abgaro, primo re cristiano“, Giornale Ecclesiastico di Milano, 1840.*

Կարտոճան Ն. (Cartoian N.) — *„Legenda lui Avgar in literatura veche românească“, București, 1925.*

Արտատպած է *Convorbiri Literare-ից, 1925 Aprilie, p. 243—261.*

ԳՐԱՆՈՂՈՒԹՅՈՒՆ. V. Գրու. *Codrut Cosminu-lu 1927—1928 (Buletinul Institutului de Istorie și Limbă), Cernăuți, 1929.*

Կոնրադ Լ. (Conrad L.) — *„Altchristliche Sagen über das Leben Jesu“, Neue Kirchliche Zeitschrift, Bd. XII, 1901, S. 234—259.*

Կրյուգեր Գ. (Krüger G.) — *„Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten“, Freiburg im Breisgau, 1898, S. 2.8—229.*

Կրյուգեր Գ. (Krüger G.) — *„Nachträge zu Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten“, Freiburg im Breisgau, 1897, S. 30—31.*

Հացուցի Վ. — *«Հայ ծէսը 1011-ի Ազգային Սրենյոզոսի գործոց մէջ», Վենետիկ, 1919, էջ 181.*

Հացուցի Վ. — *«Հայաստանեայց եկեղեցին Լուսաւորչէն առաջ», Բագմավէպ, 1928, էջ 257—203.*

Հացուցի Վ. — *«Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 14—23.*

Հացուցի Վ. — *«Եփեսոսեաներու», Բագմավէպ, 1938, էջ 184—193.*

Պատմիան՝ չով. *Ազգերանի «Առաջնական քարտեթիւնը հայոց մէջ» քննադատական հոգով մին:*

Հասցուհի Վ. — «Դործս և թննադատած»,
Բազմապէս, 1928, էջ 313—318:

Նորից պատմութեան չափ. Արգելարտի վերա-
հիշում թննադատութեան:

Հեբերդեյ Ռ. (Heberdey Rud.) — «Vor-
läufiger Bericht über die Ausgrabungen in
Ephesus», *Jahreshefte des Österreichischen
Archäologischen Instituts in Wien*, Bd. III,
1900, Heft I, Beiblatt, S. 85—96.

Հեֆելե (Hefele) — «Abgar», *Հեռույտ
հրատ. մեջ*. «Wetzer und Welte's Kirchen-
lexikon», 2. Aufl., Bd. I, Freiburg im Breis-
gau, 1882, S. 87—88.

Հյուսիսի չ. — «Նորագրութեան արձանագրու-
ման»

Թեանն անթիւ, Բազմապէս, Փարիզ, 1900,
էջ 52:

Henri Hubert-ի նամակն է Կ. Հ. Քամուշյանին՝
Եփեսոսում գտնված հունարէն արձանագրութեան
մասին:

Մար Նիկ. (Marr H.) — «Хитон госпо-
ден в книжных легендах армян, грузин
и сирийцев», С.-Петербург, 1897.

Մար Նիկ. (Marr H.) — «Арабское из-
влечение из сирийской хроники Мари-
баса. (К вопросу об Истории Моисея
Хоренского)», *Записки Восточного От-
деления Русского Археологического Об-
щества*, 1902, стр. 78—91.

Միխրոսի-Քեկ Լ. (Меликсет-Бекон
Л.) — «Семипечатне и его толкование,
приложенные к ответу Спасителя на
послание Абгара Эдесского, в редакциях
грузинской и армянской. (Из апокрифи-
ческих материалов)», *Христианский Во-
сток*, том III, вып. I, 1914, стр. 44—50.

Մեշտեան Վ. (Mestugean V.) — «Isto-
ria Armenilor, intocmita dupa nouele cer-
cetări istorice», București, 1923, p. 77—83.

Յորդան Չ. (Jordan H.) — «Geschichte
der altchristlichen Literatur», Leipzig, 1911,
S. 77—78, 126 u. 144.

Նիրշլ Յոզ. (Nirschl Jos.) — «Der Brief-
wechsel des Königs Abgar von Edessa mit
Jesus in Jerusalem oder die Abgarfrage», *Der
Katholik*, LXXVI, 1896 II, S. 17—40, 97—
114, 193—209, 322—345 u. 398—420.

Շմիդտ Կ. (Schmidl K.) — «Abgar», *Հե-
ռույտ հրատ. մեջ*. «Real-Encyclopädie für
protestantische Theologie und Kirche», hrsg.
von J. J. Herzog u. G. T. Plitt, Bd. I,
Leipzig, 1877, S. 81—82.

Շմիդտ Կ. (Schmidl K.) — «Abgar», *Հե-
ռույտ հրատ. մեջ*. «Realencyclopädie für
protestantische Theologie und Kirche», hrsg.
von A. Hauck, Bd. I, Leipzig 1896, S. 98—
99.

Ո. Կ. — «Աւանդալէս Արարուս», Բազ-
մապէս, 1921, էջ 370—376.

Ամբրոսիոս Է. H. Leclercq-ի «La légende d'Ab-
gar» հոդոածի, յայտնած՝ «Dictionnaire d'arché-
ologie chrétienne»-ում:

Չամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Ա. Վիեննայի. 1784, էջ 276—294 և
560—582:

Չամչյան Միք. (Chamich M.) — «History
of Armenia», transl. by J. Avdall, vol. I, 1827,
p. 99—107.

Պալասանյան Ստ. — «Պատմութիւն Հայ-
ոց. սկզբից մինչև մեր օրերը», Ա տպ.,
Թիֆլիս, 1800, էջ 103—106. — Նույնը՝ Բ
տպ., Թիֆլիս, 1805, էջ 156—181. — Նույնը՝ Յ
տպ., Թիֆլիս, 1902, էջ 116—120:

Պալասան Ստ. — «Պատմութիւն կաթո-
ղիկ վարդապետութեան ի Հայս և միու-
թեան նոցա ընդ Հոստէական Սկզբիցն ի
Փրոթիտեան սրինոդոսի», Վիեննա, 1878, 3
էջ 2—4:

Պալասան Ստ. (Balgy M.) — «Historia
doctrinae catholicae inter Armenos unionis-
que eorum cum Ecclesia Romana in Conci-
lio Florentino», Viennae, Typis Congr. Me-
chitharisticae, 1878, p. 3—4.

Քանաշիկի Մ. (Ճանաշվիկի М.) —
«Пергаментные рукописи Тифлисского
Церковного Музея. II. Письмо царя
Ав(б)гаря к Спасителю», *Тифлисский
Листок*, Тифлис. том XXVI, № 139, 17-го
июля 1903 г.

Յրանտովսկի Վ. Վ. Վասիլևիկի
«Временник», том X, 1903, стр. 340—343.

Սամուէլյան Մ. (Samuelian M.) — «His-
torisch-kritische Abhandlung über das wun-
derthätige, ohne menschliche Kunst verfer-

ligte Bild unseres Herrn und Heilandes, das er dem König Abgar von Armenien nebst einem Briefe nach Edessa gesandt hat*, Wien, 1847.

3 Սովկին Վ.: Տես՝ Ջամադկի Մ., «Первочентные рукописи» ևն. (Գրախոս. բաժին): Սեն-Մարտեն ժ. (Saint-Martin J.) — «Fragments d'une histoire des Arsacides», t. I, Paris, 1850, p. 115—124 et 132—133.

10 Վեբեր Ս. (Weber S.) — «Die Katholische Kirche in Armenien», Freiburg im Breisgau, 1903, S. 55—58, 62—65 u. 82—84.

Քարյան Հակ.— «Թղթակցութիւն Արդարու և Գրիստոսի ըստ նորագոյն որձանազրուքան Եփեսոսի», Հանդէս Ամսօրնայ, 1900, էջ 257—270 և 321—328.

Նույնը և հաջորդ աշխատության մեջ.

Քարյան Հակ.— «Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք», մասն Բ, Վիեննա, 1901, էջ 356—320.

20 Յեր-Ներսէսյան Սիր. (Der Nersessian S.) — «La légende d'Abgar d'après un rouleau illustré de la bibliothèque Pierpont-Morgan à New York», Bull. Inst. Archéol. Bulg., t. X, 1936, p. 98—106¹.

Պիլեմոն Լ. դե (Tillemont L. de) — «Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles», t. I, Bruxelles, 1732, p. 161—163.

30 Տուռնբիզ Փր. (Tournebize Fr.) — «Histoire politique et religieuse de l'Arménie», Paris, Firmin Didot, առթվ., p. 34—36, 47 et 403—407.

Օրմուցյան Մաղ.— «Ազգապատումք», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 4, 5 և 16.

Ֆրաւենդլեր Յ. Քր. (Frauendoerffer J. Chr.) — «Exercitatio de epistola Christi ad Abgarum», Lipsiae, 1693.

10 (ԱՅՄԱՆՈՒՑ) — «Մեծ հնախօսական գիւտ մը յԵփեսոս: Թղթակցութիւն ի մէջ Գրիստոսի և Ազրիպոյան թագաւորի», Բագմարվէպ, 1900, էջ 287—288.

(ԱՅՄԱՆՈՒՑ) — «Recherches historiques sur la personne de Jésus, sur celle de Marie, sur

les deux généalogies du Sauveur, et sur sa famille, avec des notes philologiques, des tableaux synoptiques et une ample table des matières; par un ancien Bibliothécaire*, Dijon, 1829.

Վ. Վ. Ռաստամյանը?՝ սույն գրքից մի ամբողջ դուրս («De différents portraits de Jésus-Christ»), որ վերաբերում է արդարյան թղթակցության և փրկչական պատկերի ըննությունը, թարգմանել է հայերենի և հրատարակել համառոտ առաջաբանով, Արարատ, 1877, էջ 201—203, 286—293 և 325—330. Այսուից կա նաև Արդար-Գրիստոս և Գրիստոս-Արդար թղթերի լատիներենը, ըստ Ռուֆինոսի իունարենից կատարած թարգմանության, և վերջինիս (լատիներենի) հայերեն թարգմանությունը.

ԱՐԳԱՐ ԹՈՒՆԱԹԵՑԻ կամ ՆԻԳՐՈՒՅԻ

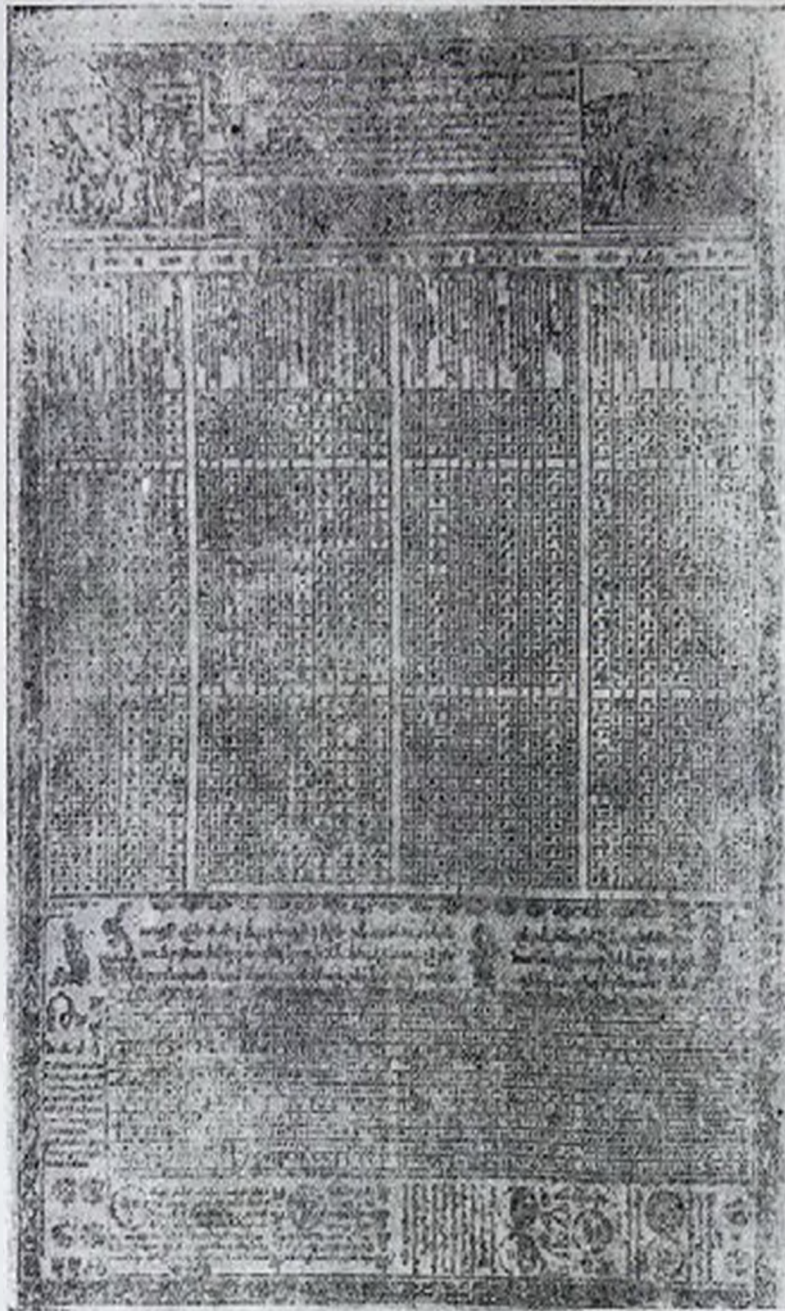
Հայկական տղայգրության նշանավոր շրճիչ ԺՋ դարում, ծնված՝ Թոխոթում (Եվգոսիս), Բուն անունով՝ Սաֆար Արգարյան: 1562 թ. էջմիածնի Միքայիլ Սերաստացի

Նկ. 1. Արդար Թոխոթեցի

կաթողիկոսի կողմից Հոռոմ է ուղարկվել որպես պատգամավոր՝ հայերի տղատագրման խնդրի ուրիշ բանակցելու համար, սակայն 25

¹ Հմմտ. Հունդէս Ամսօրնայ, 1900, էջ 243.

Նկ. 2. «Թառնայ փնթուր տուժարի» չափերն առաջին սպաղիւր օրացույցը (Ղենետիկ, 1888 թ.)

այդ չափի վրա հաջողութեամբ չգտնելով՝ ձեռնարկել է տպագրական դործիւ Որպես հեղինակութեամբ Արգարից մեզ հասել է այն Դավանագիրը, որ նա 1886 թ. Հոտմուս ներկայացրել էր Պիոս Դ պապին, բայց դրա չափերն բնագիրն այժմ անհայտ է և Յա-

ցել է միայն լատիներեն թարգմանութեամբ, Օ. Իտալիայի «Եկեղեցական տարեգրութեամբ» մեջ, ժԸ դարում Միք. Չամչյանն այդ բնագիրը լատիներենից լեռնաթարգմանել է հայերենիւ Արգարի հեղինակութեամբ է նաև «Թառնայ փնթուր տուժարի» կոչ-

ված՝ 1665 թվականի օրացույցը, որ հայերեն առաջին տպագիր օրացույցն է, իսկ Արգար դպրի կատարած տպագրութիւններէց մինչև հիմա հայտնի են յոթը կամ ութ գիրք. 1. ԵՊանայ փնթուր տումարի, Վենետիկ, 1665 թ.: 2. Մաղմուսարան, Վենետիկ, 1665 թ.: 3. Փոքր քերականութիւն կամ Այրբենարան, 4. Պոլիս, 1667 թ.: 4. Պարզատումար, 4. Պոլիս, 1668 թ.: 5. Եժամագիրք և Պատարագամատոյց միասին, 4. Պոլիս, 1668 թ.: 6. Մաշտոց, 4. Պոլիս, 1669 թ.: Ըստ Մ. Չամչյանի՝ Արգարը 1668 թ. տպագրել է և մի «Տօնացոյց», իսկ ըստ Գ. Լեոնյանի՝ Արգար դպրի հրատարակութիւնն է նաև այն «Տաղարան»-ը, որից մի օրինակ գտնվում է Կեոլայի հայոց Ս. Երրորդութիւն և կեղեցու գրադարանում, տպված 1668 (?) թ.: Ստորև նշում ենք Արգար Եղիշիացու հեղինակութիւնները միայն:

1 (Դաւաճագիր) «Մեք Հայք՝ որք ի ստրկութեան ենք ընդ իշխանութեամբ Թուրքաց և Պարսից, գայս հաւատս ունիմք և պահենք: Հաւատամք զճայրն անծին, և զորզին ծնեալ, և զսուրբ հոգին յղծեալ...», տես՝ Միք. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Պոլիս, Վենետիկ, 1786, էջ 521—524:

Վերջում՝ Երեցաւ գաւանութիւնս Հայոց զոյգն քանիւք ի ձեռն Արգարու և Աղեքսանդրի հայ երիցու, թարգմանութեամբ Մկրտչի Հնդկի ի մեծ քաղաքն Հոռով, ի ժամանակս քահանայապետութեան տեառն մերոյ Պոսի Չորրորդի սրբազան պապին, յամի ծննդեանն Քրիստոսի 1564, ի 8 նոյեմբերի, յաւուր չորեքշաբթի:

Այստեղ հիշատակվող Մկրտիչը Դաւանագրի հայերենից լատիներենի թարգմանողն է, որի անունը բնագրի լատիներեն հրատարակութեան մեջ այսպես է. «Ioannes Baptista Indus» (Թովհաննէս Մկրտիչ Հնդկե) կամ «Aethiops» (Եթովպացի):

Բնագրի լատիներենը (սկ. «Nos Armeni, qui in captiuitate sumus sub potestate Turcarum et Persarum») տես՝ «Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi Card. Baro-

nus desinit auctore Odorico Raynaldo Tarvisino, Congregationis Oratorij presbytero, opus posthumum tomi XXI, pars I^o, Romae, 1676, anno 1564, § 52. Այլ տպ. տես՝ Al. Balgy, «Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana in Concilio Florentino», Viennae, 1878, p. 166—171.

Հատիներենից կատարված հայերեն մի նոր վերաթարգմանութիւն տես՝ Ազ. Պալանյան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայաստան, Վիեննա, 1878, էջ 164—168.

2. ԵՊանայ փնթուր տումարի, գեղեցիկ և պիտանի: [Վենետիկ, 1665]:

Առաջին տպագիր օրացույցն է, մեկ թերթի վրա, 56 X 48 սմ., նկարազարդ: Պատմական արժեք ունեն վերին երկու անկյուններում գետեզված պատկերները, որոնցից մեկը ներկայացնում է Արգարի և նրա տարի Սուլթանզահի բնդունելութիւնը Պոս Դ պապի մոտ 1665 թ., երեք կարգինուների և մի եպիսկոպոսի ներկայությամբ. իսկ մյուսը՝ Արգարի ունկնդրութիւնը Վենետիկի Հերոնիմոս դքսի կողմից, նրա խորհրդականների ներկայությամբ, նույն 1665 թվին: Ստորև, ձախակողմյան լուսանցքի վրա, կա հիշատակարանը. «Թվին. Ռ. Ժ. Դ. շինեցո նոր գիրս հայոց և այս ԵՊանայ փնթուրս ի Վանատիկ ձեռամբ Թոխաթցի Սաֆար Արգարին» ևն:

Սույն օրացույցից ծանոթ է միայն մի օրինակ, որը գտնվում է Միլանի Ամբրոջյան Մատենադարանում (Miscellanea S. B. H. YHI). Հայտնաբերվել է 1910 թ.՝ նույն մատենադարանի վարիչ Դ. Ա. Ռատտիի կողմից: 4. Պոլսի Անտոնյան միաբանութեան անդամներից Իս. Սրապյանը հրատարակել է օրացույցի լուսատիպ պատկերը Վ. Չարդարյանի «Յիշատակարան»-ում, որտեղից և արտատպում ենք մենք:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Միլան Ղև.— Ընթրորդ դարամուտ տըպագրութեան Հայոց: Արգար դպրի Թոխաթցի, Բագմավէպ, 1865, էջ 213—221. Նույնը վերահրատարակել է և Կոլորադո.

Յլիզան Ղև.— շուրջիկը հայրենեաց Հա-
յոց, հտ. Ա, Վենետիկ 1869, էջ 519—537:

Աճառյալ շր.— շալոց անձնանուննե-
րի բառարան, հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 9
§ 8:

Գազաճիւմ շալի.— շարժար դպիր Եւ-
րոպացի, Իրիս, Եվրոպիա, Ա տարի,
1910—12, № 1 և 2:

Կարճակալի շալի (հայրենեացի) Կարճակալի
նրանցի շալի (հայրենեացի) Կարճակալի
ձեռքով շալի (հայրենեացի)

Կարճակալի շալի (հայրենեացի) Կարճակալի

Շարժար ինձնեղի
ձեռքով շալի. մարդկա-

ր հանապազ պատերազմունքնեղ
եջիսցիս:

Կարճակալի շալի (հայրենեացի) Կարճակալի
ձեռքով շալի (հայրենեացի)

Նկ. 2. Մի էջ Արզար Թոխաթեցու տպագրած
Սաղմոսարանից (Վենետիկ, 1865 թ.)

Գալիմարյան Գր.— շարժար դպիր և
10 իր տպագրած Մաշտոցը, Հաճիկ և Ամ-
սօրեայ, 1912, էջ 385—392:

Գովրիկյան Գր.— շալ, տպագրութեան
նորագիւտ երախայրիք, Հաճիկ և Ամ-
սօրեայ, 1888, էջ 138—141:

Գովրիկյան Գր.— շալ, տպագրու-
15 թեան երախայրիք մ'ալ, Հաճիկ և Ամ-
սօրեայ, 1890, էջ 161—163:

Երեցյան Յլ.— շարժարական տեսութիւն
20 յայ տպագրութեան մինչև տասնհիններորդ
դարը, փոքր, Ե տարի, 1881, № 4, էջ 1—6:

Ջարրիանայան Գր.— շարժարութիւն
այսերէն դպրութեան, հտ. Բ (Նոր մատե-
նագրութիւն), Վենետիկ, 1878, էջ 274—
279:

Ջարրիանայան Գր.— շարժարութիւն և
հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորու-
թենէն մինչ առ մեզ, Վենետիկ, 1895,
էջ 37—55 և 106 ծան.:

Արճաթը շալի (հայրենեացի) Կարճակալի
ձեռքով շալի (հայրենեացի) Կարճակալի

Շարժար ինձնեղի
ձեռքով շալի. մարդկա-
ր հանապազ պատերազմունքնեղ
եջիսցիս:

Յ ախտենից մինչև յախտեանս
դու ես. և մի դարձուցաներ զմարդ
իտառտպանս և ասացեր դարձար

Նկ. 4. Մի էջ Արզար Թոխաթեցու տպագրած
Սաղմոսարանից (Վենետիկ, 1865 թ.)

Թեոզիկ — շիպ ու տառ, Կ. Պոլիս,
1912, էջ 40—41 և 53—54: 10

Թորգոմյան Վանր. (հրատ.) — շրեմիա
Չէլէպիի Դեմիւրճեան Ստամբուլոյ պատ-
մութիւն, Վիեննա, 1913, էջ 243—267 և
345—346:

Լեռ — շալիկական տպագրութիւն, հտ. 15
Ա, Թիֆլիս, 1901, էջ 48—58:

Լեռ — շալոց պատմութիւն, հտ. Գ,
Երևան, 1940, էջ 194—196 և 226—227:

Լեվոնյան Գր.— շարժարական դիվանա-
գիտական խաղերը կամ Սուլթանիւն Ամիր- 20

րեղյանը իայոց թագաւորութեան թեկնածու», էջ միւս ծից, 1944 թ. փետրվար-մարտ, էջ 47—52. ապրիլ-մայիս, էջ 37—41.

Լեւոնյան Գար.— «Հայ գիրքը և տպագրութեան արվեստը», Երևան, 1946, էջ 62—73 և 77—79.

Հովհաննիսյան Ա. Գ.— «Դրվագներ իայ տպատագրական մտքի պատմութեան» (մատուցի տակ).

10 Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, nach den Werken der Mechitaristen frei bearbeitet», Leipzig, 1836, S. 230.

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց»,

16 իտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 519—524 և 657.

Պալեյան Ա. Գ.— «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս և միութեան նոցա ընդ Հոմէական Եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սիւնհոդոսի», Վիեննա, 1878, էջ 151—158.

Պալեյան Ա. Գ. (Balgy Al.) — «Historia doctrinae catholicae inter Armenos unigenitae eorum cum Ecclesia Romana in Concilio Florentino», Viennae, 1878, p. 163—171.

23 Սոմալյան Սոմալ.— (Somal P. S.) — «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 147.

Սրապյան Իս.— «Արգար դպիր Թոխատեցի և որդին Սուլիմանշահ», ինտելյալ իրատ. մեջ. Վ. Ջ. Ջուրդարյան, «Յիշատակարան», իտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1918, էջ 354—367.

Տիրոյան Աթ.— «Առաջին դար իայկական տպագրութեան», Բազմալէպ, 1890, էջ 90—104.

Օրմանյան Մադ.— «Ազգապատմութեան Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1557—1561 և 1567—1568.

35 Ֆլուրի Կ. (Fleury C.) — «Histoire ecclésiastique», t. XXXIV, Paris. 1760, p. 200—201.

(Սեպեմբ.) — «Ազգային տպագրութեան սկզբնաւորութեանը և յառաջանալուն պատմութիւնը», Բազմալէպ, 1850, էջ 290—334.

ԱՐԿԱՐ ՎԿԱՅԱԲԱՆ*

(Ἄριστος ὁ Μαρτυρόλογος)

Դ դարի իսլան ինքնակի Գրեւ է Լիկի-նիոս կայսրի (308—324 թթ.) զորավար-ներից Թեոդորոս Հերակլացու վկայութեան պատմութիւնը: Հայկական մատենագրութեան մեջ պահպան է Արգարի աշխատութեան՝ հունարենից կատարված թարգմանութիւնը, որից առաջացել են և մի քանի համահաս խմբագրութեանները: Թեոդորոս ստրատելատ Հերակլացու վկայարանութեան այս արգարյան ընագիրը հունարենում և լատիներենում երբևէ չի թարգմանվել է Թեոդորոս Տիրոնի վկայարանութեան որոշ վարիանտների հետ, որտեղ վերջապի դրվագն է պատմվում (տես ԹէՆԴՈՐՈՍ ՏԻՐՈՆ):

1 (Ընդարձակ խմբագրութիւն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Թէոդորոսի ստրատելատի. Ջանքնիք և զգարմամալի երկնածիր պարգևսն մեծահրաշ սրբնելիւսն արարչին առ զասս սրբոց վկայիցն, և զճերգործութիւն ճամբերատար ճամգիսիցն և զանգաւն առաքինութեանցն պատմութիւնսն՝ ոչ է հնար ասել ճամասեւ քանակացս... տես՝ «Վարք և վկայարանութիւնը սրբոց հատընտիր քաղեալք ի ճառընտարց», իտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 569—581.

Բնագրում՝ «Են Արգարոս ծառայ և դպիր գալով սրբոյն, որ իրաման առեալ էի մի բոս միոջէ գրել զամենայն, իբրև տեսի զանչալի՝ նեղութիւնսն՝ ի բաց ընկեցի ղքարտէղն ի ձևաց իմաց, երթեալ անկայ առ ոսոս նորա լալով դառնապէս. և տեսեալ սրբոյն զարտասուսն իմ՝ առէ ցիս նուաղ և տկար ձայնիւ. Ո՞վ Արգարոսս, մի տրամիր և մի հեզար ի գործայք ջումմէ, այլ զոր սկսար՝ կատարեմ, և անսն սակաւիկ մի,

* ՕՓԱՆՆԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. H. Delebaye, «Les légendes grecques des saints militaires», Paris, 1903, p. 27—29.— J. Bollandus, «De S. megalomartyrie Theodoro duce Heracleae in Ponto», Acta Sanctorum, Februarii t. II, Parisiis, 1864, p. 22—37.

դի տեսանելով թո՛ղ զվախեան կատարածի իմոյ՝ զրեւոցեա՛ս:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 6106՝ «Վկայարանութիւն սրբոյն Քէոզորոսի, որ կատարեցաւ յախս իկիւսնէ քաղաւորի» (էջ 293բ—298բ). Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 251բ—255ա),

Բնագրի անգլերէն թարգմանութեանը՝ «The martyrdom of the holy Theodore the soldier» տես՝ F. C. Conybeare, «The apology and acts of Apollonius and other monuments of early christianity», London, 1894, p. 220—237. Այլ տպ. Idem, «The armenian apology» etc., 2nd ed., London, 1896, p. 220—237.

2 (Համառոտ Ա խմբագրութեան, Տեր Իսրայելի).

Վկայութիւն սուրբ և փառաւորեալ մեծ վկային Քրիստոսի՝ Քէոզորոսի ստրատելատին յԱռաքիլիա. «Մեծ և փառաւորեալ վկայն Քրիստոսի Քէոզորոս՝ ծնեալ ի քրիստոնեայ ծնողաց ի գիւղն յԵփեսոսիսա որ ի սահմանս Ամասիոյ Պոնտացոց...», տես՝ Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 483ա), № 213 (էջ 350բ) և № 437 (էջ 696ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 380^v). Հալեպի Ս. Բառնանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 823ա):

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն մեծ և փառաւորեալ վկային Քրիստոսի՝ Քէոզորոսի ստրատելատին, ոչ որոյ տօնն յաղուհացն է, այլ ազգակցի նորա. «Մեծ և փառաւորեալ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 19:7/1930, p. 547—554.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութեանը՝ «Martyre du grand et glorieux martyr du Christ Théodore le stratélate» ևն տեսնել տեղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7493 (էջ 345ա, սկ. «Մեծն և փառաւորեալ վկայն Քրիստոսի Քէոզորոս ծնեալ էր յԵփեսոսիսա և բնակէր ի քաղաքից յԵփեսոսիսա, որ յառուրս ամօրէն արքային իկիւսնոսի, երիտասարդ հասակաւ...» № 7463 (էջ 293ա, սկ. «Մեծն ի վկայն Քրիստոսի սուրբն Քէոզորոս... յԵփեսոսիսա»), № 4873 (էջ 152բ, սկ. «Մեծն ի վկայն՝ փառաւորեալ վկայն Քրիստոսի... Եփեսոսի»), ևն. Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 521ա) և № 219 (էջ 386բ):

3 (Համառոտ Բ խմբագրութեան, Գրիգոր Ծերեկեցի).

Վկայարանութիւն սրբոյն Քէոզորոսի ստրատելատի Արաքիւսոյն. «Սուրբն Քէոզորոս՝ մեծ և փառաւորեալ վկայն Քրիստոսի արաքիւսցին և ստրատելատն, քեռորդի էր մեծին Քէոզորոսի, որոյ տօնն յաղուհացն կատարի...», տես՝ Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 251բ—255ա),

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն Քէոզորոս...», տես՝ Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 483ա), № 213 (էջ 350բ) և № 437 (էջ 696ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 380^v). Հալեպի Ս. Բառնանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 823ա):

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն Քէոզորոս...», տես՝ Գրիգոր Գրիգորի Այսմալուրք, Գ. Պոլիս, 1730, էջ 604—606:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 526ա), № 1511 (էջ 516բ), № 1510 (էջ 525ա), ևն. Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 483ա), № 213 (էջ 350բ) և № 437 (էջ 696ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 380^v). Հալեպի Ս. Բառնանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 823ա):

4 (Համառոտ Գ խմբագրութեան).

Վկայարանութիւն սրբոյն Քէոզորոսի ստրատելատին. «Մեծն ի վկայս Քրիստոսի՝ փառաւորեալն Քէոզորոս ստրատելատն, քեռորդի էր սա մեծին Քէոզորոսի որ յաղուհացն յԵփեսոսիսա, ծնեալ յԵփեսոսիսա, և բնակէր յԱրաքիլիա, երիտասարդ հասակաւ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4828, էջ 36բ—30ա:

Տես նաև Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 224 (էջ 24ա):

5 (Համառոտ Դ խմբագրութեան).

Քէոզորոսի ստրատելատին. ոչ է՛ն որ յաղուհացն յԵփեսոսիսա, [այլ] քեռորդի նորա. «Սա ծնեալ յԵփեսոսիսա, և բնակէր ի քաղաքին Եփեսոսիսա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 209ա—209ա:

Քեռորոս ստրատելատի վկայարանութեան այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակներ տես նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 117 (fol. 38^r) և № 178 (fol. 356^r).

Հմմտ. Արգարի աշխատութեան հունարէն

Այլ տպ.— Վեյալուքիւն Կն. «Սուրբն Ար-
դիշոյ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia
Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 462—
464.

2 Բնադրի Քրանսերեն Քարգմանությունը՝
„En ce jour martyr des saints évêques Abda
et Abdîšo, de seize prêtres, neuf diacres,
six moines et sept vierges de la province
de Perse“ տեղնեղ անդ, նույն էջերում,

10 հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.

№ 7433 (էջ 323ա), № 7463 (էջ 278ա. սկ.

«Սուրբն Արդիշոյ... ի քաղաքէն Խախարայ»),

Կն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7

16 (էջ 498բ), № 319 (էջ 360ա) և № 228

(էջ 269բ):

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրություն).

Վկայարանութիւն սրբոց հայրապետացն
Արդաւի և Արդիշաւի և վեշտասան քանա-
30 նայիցն և ինն սարկուազացն, վեշտասան
տրեղայիցն և եօրն կուսանացն. «Սորա էին
ի Պարսից աշխարհէն ազգաւ ասորի: Եւ էր
քնա որդի մի Էպիսկոպոսին Արդիշաւի սար-
կուազ, որ գնաց առ րազաւորն և շարա-
40 խօսեաց գրեհին իւր...», տես՝ «Ճան սրբոց
վկայիցն ճգմարտին աստուծոյ», այն է՝
«Յայտնուորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 749—
750.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն սրբոց հայ-
30 րապետացն Կն. «Սորս էին...», տես՝ «Յայտ-
նուաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 832.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն սրբոց հայ-
րապետացն Կն. «Սորս էին...», տես՝ «Գիրք
սր կոչի Այտնուորք», Կ. Պոլիս, 1730,

33 էջ 569—570.

□ Հմտ. նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.

№ 7302 (էջ 405ա, սկ. «Սորա էին ի Պար-
սից քաղաքէն՝ ազգաւ ասորի»), № 1511

(էջ 489բ, սկ. «Սուրբ Եպիսկոպոսն Արդիշո

10 էր ի Պարսից քաղաքէն Խախարայ»). № 1610

(էջ 490բ, սկ. «Սուրբ Եպիսկոպոսն Արդիշու

էր ի գաւառէն Պարսից ի քաղաքէն Խախար-
այ»), Կն. Նմտ. նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ.

ձեռ. № 10 (էջ 459ա), № 213 (էջ 225ա)

16 և № 437 (էջ 639բ). Լոնդոնի Brit. Mus.
Ms. Or. № 4787 (fol. 360^v). Հա-

լկաի Ս. Պատ.-մանկ. Կկեզ. ձեռ. № 151¹,
3 (Անանուս խմբագրություն).

Եպիսկոպոսացն Արգայ և Արդիշոյ և վեշ-
տասան քանանայիցն Կն. «Արդիշոյ էր ի
քաղաքէն Պարսից՝ Սախարայ, էր նորա քն-
10 աորդի սարկուազ. և արքայն Պարսից ճրա-
մայեաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 3058, էջ 195ա—195բ:

✠ Վկայարանության ասորերեն ընդար-
ձակ բնագիրը տես՝ S. E. Assemanus (հրատ.),
10 „Acta sanctorum martyrum orientalium et
occidentalium“, pars I, Romae, 1748, p. 144—
160. P. Bedjan (հրատ.), „Acta martyrum
et sanctorum“, t. II, Parisiis, 1891, p. 325—
347.

ԱՐԴՈ. ԵՊՍ. ՅՈՅԻ ԿԱՄ ԽՈՐԺՐՈՅՑԻՆ
ՆԻ ԸՆԿ.

Պարսիկ վկա Հազկերտ Ա-ի օրով, 416 թ.:
Ձեռագրերում անունը պատահում է դա-
նապան ձևերով՝ Արդա, Արդաւ, Աւաւ, Օտաւ.
20 նաև Արդիու՝ իսկասարապետ որպես ուզգ.
և սես. Արդայի և ընկերների իայերեն ըն-
դարձակ վկայարանությունը. որ նուազին
սկզբնապիւր է յայտ տալիս, իայտնի չէ, թև
նր ժամանակի թարգմանություն է. բայց
33 ենթադրվում է՝ մոտավորապես է — թ դա-
րերի. Ունենք նաև նույնի իամատոտ խրմ-
րագրությունները:

1 (Ընդարձակ խմբագրություն).

Վկայարանութիւն սրբայն Արդայի Եպիս-
կոպոսի և Որմղանայ և Սախի և Քենիա-
միցի սարկուազի. «Ի ժամանակս րազաւոր-
ութեան Հոռոմոց Քէօզասի Փորու, և ի
րոնակալութեան սմգորիշա արքային Պար-
սից Եսգիւրաի, շարժեաց ստատմայ պատե-
3: րազմ ի ձեռն ուծօրէն րազաւորին...», տես՝
«Վարք և վկայարանութիւն սրբոց», Կտ.
Ա. Վենետիկ, 1874, էջ 1—5.

1 Նմտ. Ա. Սյուրմեյան, «Յուշակ Եպիսկոպոս
ձեռագրաց Հազկերտ Կն, Կտ. Ա, էջ 317.
* ՕՃԱՆՅԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Henschenius,
«De S. Benjamine diacono martyre in Perside»,
Acta Sanctorum, Martii t. III, Parisiis, 1885, p.
901—902.

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201 (էջ 240ա—241բ)։

Հայերեն սույն բնագրի յատկենքին թարգմանությունը՝ „Passio sanctorum Abdae episcopi, Hormisdas, Sain et Benjamin diaconi“ (Թարգմ. P. Peeters), *Analecta Bollandiana*, t. XXVIII, 1909, p. 411—415.

ԳՐԱԵՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն. Ակիւյան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1910, էջ 94—95։

2 (Համառոտ Ա խմբագրություն, Տեր Իսրայելի)։

Վկայութիւն Արդայի եպիսկոպոսին և Որմիզդանայ, և Սայննի որ ի Պարսիկ կատարեցան. ըի ժամանակս բարեպաշտ քազաւորին Քէոզոսի Փոքու՝ Եսդիկերտ հրապաշտ արքայն Պարսից շարժեաց պատերազմ...» տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 131—132։

Այլ տպ.— Վկայութիւն Արդայի եպիսկոպոսին և Որմզդանայ և Սայննի և Բենիամինի սարկաւազին. ըի ժամանակս բարեպաշտ քազաւորին...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 197—201.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ „Martyre de l'évêque Abda, d'Hormisdas (Ormzdan), de Saïéni et du diacre Benjamin“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից։

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 268բ), № 7463 (էջ 234բ), № 4873 (էջ 90ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 431ա), № 219 (էջ 300բ) և № 228 (էջ 213ա). Հակակի Ս. Բառ. մանկ. եկեղ. ձեռ. № 149 = հին № 108 (էջ 129բ)։

3 (Համառոտ Բ խմբագրություն, Գրիգոր Ծերենցի)։

Վկայարանութիւն սրբոյն Արդուի եպիսկոպոսին և Որմզդանայ և Սայննի և Բենիամինի սարկաւազին. «Յամս Ազկերտի Պարսից արքային, որ արար հալածանս քրիստոնէից։ Վասն որոյ սուրբ եպիսկոպոսն Արդաւ վառեցաւ աստուածային նախանձու և այրեաց զպեհիոնն Պարսից, այս է գաւառն յորում զհուրն վառէին...», տես՝ «Ճառ

սրբոյ վկայիցն հշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 668—670.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն սրբոյն Արդաւի ևն. «Յամս Ազկերտի...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 739—740.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն սրբոյն Արդաւի ևն. «Յամս Ազկերտի...», տես՝ «Գիւրք որ կոչի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 510—511.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 441բ), № 1510 (էջ 448բ, սկ. «Յամս Ազկերտի արքային Պարսից»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 213 (էջ 288բ). Հանդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 323^v).

4 (Համառոտ Գ խմբագրություն, անանուն)։

Արդայի՛ եպիսկոպոսին և Որմզդանայ և Սաւենի և Բենիամինի սարկաւազի. «Յամս Քէոզոսի Փոքու ի Պարսս) սուրբ եպիսկոպոսն այրեաց հրով զպիւռոն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 161բ—162ա։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.Կիցյան Ն. — „Paul Peeters, S. J., Une Passion arménienne des SS. Abdas, Hormisdas, Šāhin (Suenes) et Benjamin. Bruxelles, J. Polleunes, 1909“, Հանդէս Ամսօրեայ, 1910, էջ 94—95.

Ստորագրած՝ Է. Ն. Ա.։

Վկայարանութիւնից երկու կետեր բազմաթիւ գնելով «Պատարագմատոյց»-ից և Շմազոնի վկայարանութիւնից բերած նախածնեքի նեւցոյց է տալիս, որ բնագրէը պարունակում է անհարգաւ մասեր, ընդգրկելով ձեռքով մուծում։

Յ.Վգերյան ՄԿ.— «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», Կտ. Բ, Վենետիկ, 1811, էջ 211—224։

Կազմել է Արդայի և ընկերներէ վարքը՝ նախկին հին բնագրերից, ընդարձակ մանթագրութիւններով։

Պետերս Պ. (Peeters P.) — „Une passion arménienne des SS. Abdas, Hormisdas, Šāhin (Suenes) et Benjamin“, Bruxelles, 1909.

1 Ձեռագրում Արդայի

Արտագրած է *Analecta Bollandiana*-ից, տ. XXVIII, 1903, p. 339—415.

Ինքնուրույն ընդարձակորեն բնութայն է առել հայերեն վիպարանությունը և գտնում է, որ նա թարգմանված է մի այնպիսի բնագրից, որն աղբյուր է եղել Քեղզուրեանի Եկեղեցական պատմության մեջ պահված հունարենին և ստորական հասկանալիներին: Վերջում՝ հայերեն վիպարանության լատիններեն թարգմանությունը:

ԱՌԴԱԼԱ ՔԱԼԱՆԱՅ

Պարսիկ վկա 339 թ., Շմալսոն Բարսաբանյի ընկերներին, նրա վիպարանության պատմությունը տես ՇՄԱԻՈՆ ԲԱՐՍԱԲԱՆՅԷ անվան տակ, վերջինիս վիպարանության մեջ, որի ընդարձակ բնագրում է կառնվում է Արիստոքրատ, որ ըստ հրեային պետք է ուղղվի՝ Արիստոքրատ, ըստ ասորական Abdhaisla ձևի. իսկ համառոտ բնագրում (Հայամավուրթներ)՝ Արդալա՞, Արդալ՞, Ապղըլա՞, և կամ կրճատված՝ Արդալ՞:

Ա Ր Ք Ի

Տե՛ս՝ ԱԻԵՏԻՔ ԴԱՇՏԵՑԻ՛:

ԱՌԴԱԼ ԿԱՄ ԱՌԴԱԼԱ

Տե՛ս՝ ԱՌԴԻՈՒԻ,

ԱՌԴԱԼ-ՅԱԼԱ

Նոր-ջուղայեցի գուսան, Ապրել է ԺՂ դարի վերջերում, մոտ. 1760—1800 թվականներին: Նրա իսկական անունը Հայրապետ է, ազգանունը հայտնի չէ:

1. Ղաթիբի երգ. «Ղաթիբն Գալայ կ'ըստի վա՛յ, | Սաք ու ձոք խալի, կ'մաշի...», տես՝ Ա. Երևմյան, «Պարսկահայ աշուղներ», Թիֆլիս (Քեհրան), 1930, էջ 35:

2. Մեղքս բազմացել ա. «Մեղքս բազմա-

¹ Սոփիեի հայկական, հա. Ի, էջ 7—84,
² Վիեննայի Միթ. Մատ. Հեռ. № 228, էջ 233ա,
³ *Patrologia Orientalis*, t. XXI, 1927/1930, p. 297.
⁴ «Շախմատուրդ», 4. Պոլիս, 1934, մաս Ա, էջ 168.
⁵ Վիեննայի Միթ. Մատ. Հեռ. № 1, էջ 467ա. և № 310, էջ 324ա:

ցել ա, մաքուս չար եմ, | Քեզ եմ ապավինել, Աստուածածին կոյս...», տե՛ղ, էջ 35—36:

3. Խաչ սրբոյն Մինասայ. «Մուրք եկեղեցումն տեսի մին սուրաք, | Ես Երան կանչեցի՛ աղա՛յ սուրբ Մինաս...», տե՛ղ, էջ 36—37:

4. Բարի ու չար. «Հայրն անտես կառնի իր բանդին, | Ծրէ շի գործել բեն, այր ուր (բարի)...», տե՛ղ, էջ 37—38:

5. Մի հայ աշուղի բուրբն ի մարդ. «Մարդ կայ աղիք, մարդ կայ բաղիք, | Մարդ կայ որպէս շան աղղաղիք...», Մաղիկ, Նոր շրջ., Բ տարի, 1891/92, էջ 80:

Այլ տղ.— Երգ ասացեալ Արդին Օղլու. «Մարդ կայ արագ, մարդ կայ բարակ, | Մարդ կայ որպէս՝ մեղր ու կարագ...», տես՝ Տ. Պայան, «Հայ աշուղներ», տետր Ա, Ջմյուտնիս, 1911, էջ 17—18:

Այլ տղ.— Մարդ կայ. «Մարդ կայ արագ...», տես՝ Ա. Երևմյան, «Պարսկահայ աշուղներ», Թիֆլիս (Քեհրան), 1930, էջ 38—39:

6. Է՛յ պարոններ. «Է՛յ պարոններ, սիրէք աստուած, | Եկէք, մտէք սազով, դամով...», տե՛ղ, էջ 39:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երևմյան Ար.— «Պարսկահայ աշուղներ», Նոր-Ջուղա, 1920¹:

Երևմյան Յր.— «Պարսկահայ աշուղներ», Թիֆլիս (սպարան «Փարոս», Քեհրան), 1930, էջ 33—39:

ԱՌԴԱԼԱՅ [ԱՌԴԱԼԱՅ] ԱՍՈՐԻ

Եպիսկոպոս Շուղափառ (հակասեռյան և հականեստորական) ասորիներին, ձեռնադրված՝ հայոց Ներսես Բ Բագրևանդացի կաթողիկոսից, Ջ դարի մտավորապես կեսերին, Մանոթ են նրա մի քանի նամակները՝ նույն Ներսես կաթողիկոսին ուղղված:

1. ՅԱրդիսոյէ եպիսկոպոսէ Ասորեաց առ տէր Ներսէս Հայոց կաթողիկոս բուղք ողջունի. «Հա՛յր հոգևար, կարգի՛չ իմաստուն,

¹ Այս հրատարակությունը մեծ չեք տեսել:

հովի՛ւ արքուն, անճն լուսաւոր, նաճատա՛կ արդարութեան, գանճաւոր արքա՛ր մաւատոց, ընկե՛ր առաքելոց, հաւասա՛ր վարդապետաց. որոյ և պարծանք խա՛չն, և նովի՛ն պարտես զպատերազմունս...», տես՝ «Գիրք թղթոց», Քիֆլիս, 1901, էջ 59—61:

2. Արգիսոյի եպիսկոպոսի Ասորեաց ուղղափառաց առ տեր ներսէս կաթուղիկոս Հայոց, և առ արուսեակիցս նորին, յաղագս օնհիծեալ նեստորեակեաց հերճուածողաց. «Ուղղափառ, և ճշմարիտ հաւատացելոց, ընկերա՛ց առաքելոց, որոց արդարոց և բարի նահատակաց, և հովուաց ընդրելոց՝ անառն ներսէսի կաթուղիկոսի Հայոց Մեծաց և Մեր- շապհոյ Տարաւնոյ և Մամիկոնեանից եպիսկոպոսի, և այլ եպիսկոպոսաց աշխարհիդ...», անդ, էջ 82—85:

3. Նորին Արգիսոյ եպիսկոպոսի յաղագս անհիծեալ նեստորեակեաց և ամենայն հերճուածողաց. «Քանզի այսպէս հաւատամ առաջնորդութեամբ միածնին որ վասն մեր մարգացաւ, խոստովանիմ որպէս ուսուցին զիրք սուրբք, և վարդապետեցին ճշմարիտ հարք...», անդ, էջ 88—87:

4. Նորին Արգիսոյի եպիսկոպոսի յաղագս նզովելոյ զամենայն հերճուածողս, որք էին հակառակ ուղղափառաց. «Որ ոչ հաւատայ եք բնութեամբ հուրեանն մամաչի միութիւն երրորդութիւն՝ միութիւն հուրեան, և երրորդութիւն զիմաց...», անդ, էջ 88—89:

☒ Արգիշտի առաջին նամակի գերմաներեն թարգմանութիւնը՝ „Des Abdišo, Bischofs der Syrer, Gruss und Brief an Ter Nerses, Katholikos der Armenter“ տվել է Erw. Ter-Minassiantz-ը, „Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts“, Leipzig, 1904, հավելված, էջ 164—168:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

60 Ակիմյան Ն. — «Մովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) և իր Պատմութիւնն Աղուանից», Հանդէս Ամսօրեայ, 1953, էջ 584—585:

Թոփայան Հակ. — «Հայ և Ասորի եկեղեցիներու յարաբերութիւնները», Լոյս (շաբաթաթերթ), Կ. Պոլիս, 1905, № 33 և 35:

Հացունի Վ. — «Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 369—371:

Յեր-Մինասյանց Օրվ. (Ter-Minassiantz Erw.) — „Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts“, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1904, Kap. II.

Նույնի հայերէն թարգմանութիւնն է՝

Յեր-Մինասյանց Օրվ. — «Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցիների հետ», Էջմիածին, 1908, զւ. Բ:

Օրմանյան Մաղ. — «Ազգապատում», մասըն Ա, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 360—362:

**ԱՐԴԻՇՈՑ ԵՊՍ. ԽՈՍԽՈՐԻ ԿԱՄ ՍՇԽՐԻ
ՏԵՍ՝ ԱՐԴԱ ԵՊՍ. ԵԾՐՀԱՀԻԴԻ:**

**ԱՐԴԻՇՈՑ ՊԱՐՍԻԿ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ
ՎԿՆՆԵՐ***

Քրիստոնյաներ, որոնք նահատակվել են 10 Պարսկաստանում Շապուհ Բ-ի օրով, 368 թ.: Նրանք հռոմայեցիներից գրավված Բելթ-Ջարդե նահանգի բնակիչներից էին, որոնք՝ պարսից թագավորը զերեվարել էր ղեպի Պարսկաստան: Հայտնավոր ցնորում ունենք 15 նրանց հայերեն համառոտ վկայարանութիւնը, որի պարունակութիւնը մի առանձին դրվագն է կազմում ցրիստոնյաների դեմ Շապուհ Բ-ի ձեռնարկած երկարատև հալածանքների, 340—379 թթ.: Վկայարանութիւնը մեզ ծանոթ է երեք խմբագրութիւններով:

1 (Տեյ Իսրայիլի խմբագրութիւն).

Վկայութիւն սրբոց որք ի գերութեան Պարսից կատարեցան, և սրբոյն Արգիշտի. 15 «Հրապաշտ արքայն Պարսից Սաբուաիսոյ յիսուն և երեք ամ քաղաւորեաց. զմաց պատերազմաւ ի սահմանս Հռոմոց և ա՛ն զԲիւզանդի քաղաքն...», տես՝ «Յայտմա-

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. R. Duval, „La littérature syriaque“, 3e éd., Paris, 1907, p. 129—130.

կրում է արարական ձև, 'abd-ul-Masih, և նշանակում է «ծառայ մահախյի»՝ Հայկական մատենագրության մեջ ունենք Արղըլմանի վկայարանությունը, որն ասորերենից է թարգմանվել 873 թվին Մանոթ նն նաև Արղլմանին նվիրված երգեր:

Ա.— ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 (Ընդարձակ Ա խմբագրություն).

Պատմութիւն և վկայարանութիւն սրբոյն Արղլմանի, որ քարգմանի Մասայ Քրիստոսի. Ձօրութեամբ տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի գրեցաւ պատմութիւնս Արղլմանի, որ քարգմանի Մասայ Քրիստոսի: Ամենեքեան որք հաւատացին ճշմարտիւ ի Քրիստոս և աշակերտեցան սրբոյ աւետարանիե...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1521, էջ 9ա—18ա:

Հիշատակարան չունի Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 993 (էջ 108բ—111բ, սկ. Ձօրութեամբ տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի սկիզբն արասցուք պատմել զվարս երանելոյն...: Ամենեքեան), № 3791 (էջ 115ա—125ա, սկ. նույն), № 3251 (էջ 27ա—32ա, սկ. «Ամենեքեան որք հաւատացիալ են ի Քրիստոս և աշակերտեալ սուրբ աւետարանիե»), ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 303 (էջ 82բ—88ա, սկ. «Ամենեքեան»). Լվովի Uniwersytet Jana Kazimiesza Cod. Arm. № 65 (fol. 78)². Հայեպի Ս. Բառ. մանկ. կկեղ. ձեռ. № 148 = Կին № 700 (էջ 198ա):

2 (Ընդարձակ Բ խմբագրություն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Արղլմանի. Սկիզբն արասցուք նահատակութեան սրբ-

¹ Է. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների բարան», Կո. Ա, Երևան, 1962, էջ 13:

² Սույն օրինակի հիշատակարանն է՝ «Թարգմանեցաւ վկայարանութիւն ծառային Քրիստոսի [յ]ստորի գրոց ի հայո՝ հրամանալ Գուրգենայ Արծրունոյ Անձնագետց անառն յերեքարբիւր և ի քան և երկուս թուականութեանս Հայոց ի բարեխօսութիւն և օգնականութիւն անձին իւրոյ և ամուսնոյ իւրոյ չեզինէի աստուածաբար ի որոց իւրոց Տաճատայ և Ատոմայ Եւ աւանդեաց նոյն ինքն տէր Գուրգեն տօնախմբիլ զօր յիշատակի սրբոյն. որ օր երեսուն էր արեղ ամսոյն են, Հանգէս Ամսօրեայ, 1937, էջ 198—199:

րոյն Արղլմանի, որ քարգմանի Մասայ Քրիստոսի. նոյնպէս և յաղագս սրանչի զօրութեանցն և բժշկութեանցն՝ զոր առնէր աստուած յանուն նորս...: Աստածօր սկիզբն արասցուք...», «տես՝ «Վարդ և վկայարանութիւնս որոց», Կո. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 6—25:

02

Հիշատակարան չունի Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2925 (էջ 208ա—224ա, սկ. «Աստածօր սկիզբն արասցուք պատմութեան»), № 6106 (էջ 51բ—59ա, սկ. «Աստածօր սկիզբն արասցուք նահատակութեան»), ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201 (էջ 256ա—263բ) և № 332 (էջ 156ա—164բ). Երևանագետի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 76ա, սկ. «Սկիզբն արասցուք պատմութեան սրբոյն Արղլմանի: Նոյնպէս և վասն սրանչի զօրս»):

3 (Ընդարձակ Գ խմբագրություն).

Պատմութիւն սրբոյն Արղլմանի՝ ծառային Քրիստոսի աստուածոյ մերոյ. «Այր ոմն հրեայ մեծատուն, ի Շիղար քաղաքէ, անուն նորա Ղևի. և հա էր գուրս Հրէիցն ի ծամանակին յայնմիկ. ունէր և որդիս բազումս և մին յորդոցն արածէր զխաչիս իւր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4774, էջ 461բ—488ա:

Ունի կրճատ հիշատակարան. «Թարգմանեցաւ վկայութիւն ծառային Քրիստոսի յստորաց ի հայ դիրս՝ հրամանալ Գուրգենայ Արծրունոյ, ի թուականութեանս Հայոց Գ. Ճ. և ԻՐ.Յ. այսինքն՝ 873 թվին չմատ. նաև նույն մատ. ձեռ. № 4822 (էջ 124բ—132ա, սկ. «Այր մի հրէայ մեծատուն յոյժ, ի Շիղար քաղաքէ, անուն նորա Ղևի, և խաչազուրս էր Հրէիցն ի ծամանակին յայնմիկ»՝ և № 3787 (էջ 80բ—88բ, սկ. «Յամին չորեքնարիւրորդի չօրորդի բուականին Յունաց, ի ծամանակին մինչ զեա

¹ Այս օրինակն ունի ընդարձակ հիշատակարան. «Թարգմանեցաւ վկայութիւնս ծառային Քրիստոսի՝ յստորի գրոց ի հայ, հրամանալ անառն Գուրգենայ Արծրունոյ, ի թուականութեանս Հայոց ՅԻՐ. ի բարեխօսութիւն անձին իւրոյ և Ատոմայ որդոյ իւրոյ: Եւ աւանդեաց նոյնինքն Գուրգեն՝ տօնախմբիլ զօր յիշատակի նօրս ի մեկնիլ ամսոյ երկուս ևն:

նուաղէր մոգութիւն իշխանութեանն Պարսից...: Եւ այր սմն ճրէայ ի Շիգար քաղաքէ մեծատուն յոյժ, որոյ ստացուածք բազում էին և անուն Յանաչիր Ղևի, Յախագլուխ էր
 3 ճրէիցն ի ժամանակինն, հիշատակարան չունի), Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 234 (էջ 144բ—148բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 9 (էջ 342ա):

4 (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր Իսրայելի):

Վկայութիւն սրբոյն Արղլմսեմի վկայի. «Մառայն Քրիստոսի Արղլմսեմի՝ որդի էր ճրէի ի Շիգար քաղաքէ՝ որում անուն էր Ղևի. և էր մեծատուն, և առաջին անուն մանկանն
 13 Ասեր, և արածէր զխաշինս հօր իւրոյ...»: տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 26—26.

Այլ տպ.— Վկայութիւն սրբոյն Արղլմսեմի. «Մառայն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 729—732.

Բնագրի Քրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „En ce jour martyr de saint Abdelmesih“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի

22 կողմից:
 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 380ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 665ա) և № 210 (էջ 434բ):

20 5 (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, անանուն):

Վկայութիւն սրբոյն Արղլմսեմի. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Արղլմսեմ որդի էր ճրէի, որում անուն էր Ղևի, ի Շիգար քաղաքէ: Եւ առաքէիմ զնա ծնողքն իւր արածել զհօսս իւրեանց, և երբայր նա ընդ այլ սուարսուծականսն ի դաշտ սնդր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7463, էջ 325ա—326ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4873 (էջ 189ա):

6 (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, Գրիգոր Ծերենցի):

Վկայաբանութիւն սրբոյն Արղլմսեմի վկային. «Սա որդի էր անն ճրէի՝ անունն
 4 Ղևի, ի Շիգար (sic) քաղաքէ: Եւ արածէր Արղլմսեմ զհօսս առնն իւրեանց...», տես՝ «Ճառ որբոց վկայիցն ճշմարտին աստու-

ծոյ», այն է՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 858—860.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սա էր որդի...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 958—957:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սա էր որդի...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 652—653:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 569ա), № 1510 (էջ 567ա), № 1511 (էջ 554ա), № 3477 (էջ 105ա, սկ. «Սա էր որդի սում միոյ ճրէի և անօրինի որոյ անուն էր Ղևի»), ևն. Հալեպի Ս. Գառն. մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 890ա, սկ. «Սա որդի էր անն միոյ ճրէի, որոյ անունն»), 13 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 618բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol 408^r):

7 (Համառոտ Դ խմբագրութիւն, անանուն):

Արղլմսեմի. «Սա որդի էր ճրէի՝ անունն Ղևի, ի Լիգար (sic) քաղաքէ, և արածէր զհօսս նորա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3668, էջ 237ա—238ա:

25 □ Վկայաբանութեան այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակներ են նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 111 (fol. 35^v) և № 117 (fol. 101^r). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 164 (էջ 1530), № 173 (էջ 427), ևն:

Հմմտ. Արղլմսեմի վկայաբանութեան ասորերեն բնագիրն ու նրա լատիներեն թարգմանութիւնը՝ J. Corluy (հրատ.), „Acta sancti Mar Abdu’l Masich, aramaice et latine“, Bruxellis, 1886, արտատպւած՝ *Analecta Bollandiana-ից*, t. V, p. 9—52. P. Bedjan (հրատ.), „Acta martyrum et sanctorum“, t. I, Parisiis, 1890, p. 173—201.— Հմմտ. նաև արաբերենը՝ P. Peeters, „La passion arabe de saint Abd al-Masih“, *Analecta Bollandiana*, t. XLIV, 1926, p. 270—341.

Բ.— Ե Ր Գ Ե Ր

1 [Շարափան] Սրբոյն Ապառմուսեմայ. «Աստուած ճըգօր և սրանչելի, որ ընտրեցեր զնք սիրելի...», տես՝ Ս. Ամատունի (հրատ.):

եղին և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ, Վազարշապատ, 1011, էջ 158.

Չ. Տաղ սրբոյն Ապտմսննի վկային. «Էլ քեզ յուսամ փերկիչ աստուածըդ բարի, | Հայրըդ անեղական անսահմանի...»: Տես՝ ՄՏԵ-ՓԱՆՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԱՂԵՐԴՈՒ,

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ.— «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Ե, Վենետիկ, 1813, էջ 93—120.

Վենետիկյան նաւորդներէջ կազմել է Արզումանի վկայարանության նոր բնագիր, որ մեծ մասամբ բառացի կերպով համընթանում է ընդարձակ բնագրերի հետ:

ԱՐԴՈՆ ԵՒ ՍԵՆՆԵՆ

Տես՝ ԱԻՆՆՂՈՍ ԵՒ ԶԵՆԱՍ,

ԱՐԴՈՆԻՄՈՍ ԿԱՄ ԱՐԴՈՆԱՄՈՍ

Տես՝ ԱՊՏՈՆՈՍՄՈՍ,

ԱՐԴՈՒՂ ԾԵՂՈՍԵՑ

Ժամանակն անհայտ, բայց հավանորեն ոչ ուշ քան ժի դարը:

• • •

Տաղ սուրբ Աստուածածինն. «Մարիամ մայր աստուծոյ ճուատամ հաւատամ...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձև. N 436, ԻԳ խումբ, էջ 20բ:

Վերջին տունը՝ «Ապտուլայ անուամբ հմ յորջորջեալ» ևն:

ԱՐԴ-ՈՒՂ-ԱԶԻՋ ԸՄԻՐԸ ՑԻՋՐՆԵՐ

Գարսից թագաւոր, Հայ մատենագրութեան թյան մեջ ունենք «Հարցմունք Տիգրանու ամիրային» կամ «Գաւաւթիւհ սրբոյն Մակարայ միայնակցիցին» խորագրով մի բովականին ընդարձակ գրություն, որի պարունակությունը զրուցանություն է Արդուլ-Ազիզ ամիրայի և Մակարի միջև. տե՛ս ՄԱԿԱՐ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՑ անվան տակ: Ձևագրերից մի քանիսի համաձայն Արդուլ-

1 Հմտ. Հ. Յաչյան, «Ճ ուղտ», էջ 293:

Ազիզը թագաւորել է 751 թվին: Անունը գտնում ենք գրված նաև Ապտուլ Ազիզ. Ապտուլ Ազիզ, Օսուլ Ազիզ և նման ձևերով. նաև Ապտուլ Ռէհիմ:

ԱՐԴ-ՈՒՂ-ԱԶԻՋ ԽՈՐՐԻՋՆԵՐ

(عبد العزيز بن عبد الرحمن تبریزی)

Ժի դարի պարսիկ աստղագետ ու տոմարագետ, որի մի երկը՝ «Բանալի աստղացած» թարգմանվել է հայերենի 1708 թ., Գնորդ Գալտանցու ձեռքով:

• • •

Այս գիրք Բանալի աստղաց: Թարգմանալի պարսկականէն մեղուաշուն աշխատութեամբ Գէորգայ չնչին դպրի բնիկ տեղեւ կոստանդնուպոլսեցոյ, ընդ ճովանեաւ Սուրբ Հրեշապեալեան եկեղեցւոյն Հայոց որ ի Գալտա: Յամի փրկչին մերոյ 1768, ի յաւուրս փրկագործ պաքային: Այս է երկրորդ օրինակ, և որ յետ այսորիկ գրիցի՝ լինի երրորդ օրինակ, և զկնի այնր՝ չորրորդ օրինակ. և այսպէս զկնի հետևեալքն զայս կճոնես պտ- հնսցն: Էջմիածնի վանքի այժմյան գրադարանի ձեռ. N 3, էջ 1ա—80բ:

Սկ. «Յառաջարտնութիւն: Արդ՝ ժանի՛ր, զի սոյն համառօտիկս է, զոր այս տկոր Ապտիւլ Ազիզ որդիմ Ապաի Ռամմանի Թէպ- րիզիցի մաւքեալ է յաղուս գիտութեան աստեղաց, և վասն գրքիս տնունն նշնայ է Բանալի աստեղաց, որպէս զի արդիւնաւորի զայս գիտութիւնս դիւրին լիցի մտնողաց: Յաւուր շարաթու ի սկիզբն մեմազիլ էվվէ: ամսոյն ի թուականի եօթմ հարիւր քառասուն ամի հիւերէրին (1330 թ.) և բոլոր այս գիրքս ի վարսուն պրակս տրսմատեալ է»:

- Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու Ն .
- Գրակ Ա.— Յազազս պտտեաի յօրինելոյ զհամա- 25
- տաս զայս:
- Գրակ Բ.— Յազազս թարգմտ Արագաց:
- Գրակ Գ.— Յազազս թարգմտ Հոսմայեցւոց:
- Գրակ Դ.— Յազազս թարգմտ Գարսից:
- Գրակ Ե.— Յազազս նոր թարգմտ գոր շարագրոցն 40
- զբոյս հաստատեալ է:
- Գրակ Զ.— Վասն գիտելոյ զնոր տարերս:
- Գրակ Է.— Յազազս յարմարելոցն աստեղաց:
- Գրակ Ը.— Յազազս գիտութեան երկնից:

- Գրակ Բ.— Յազազս միգանի սասեզաց:
- Գրակ Ժ.— Յազազս որպիսութեան զանոց սասեզաց:
- Գրակ ԺԱ.— Յազազս զիտութեան ութերորդ երկնի:
- Գրակ ԺԲ.— Յազազս զիտութեան պատկերաց երկնի և սասեզաց:
- Գրակ ԺԳ.— Յազազս ընթացից երկնից:
- Գրակ ԺԴ.— Յազազս զիտութեան իններորդ երկնի:
- Գրակ ԺԵ.— Յազազս բաժանմանց սանց:
- Գրակ ԺԶ.— Գիտութիւն միգանի սասեզասանց:
- Գրակ ԺԷ.— Յազազս զիտութեան միգանի սասեզանց:
- Գրակ ԺԸ.— Յազազս զիտութեան իսնս աչերի կենդանակերպից:
- Գրակ ԺԹ.— Յազազս զիտութեան Նիւկէնիս սասեզաց:
- Գրակ Ի.— Յազազս զիտութեան տիրիւնի:
- Գրակ ԻԱ.— Յազազս զիւրուհի սասեզաց:
- Գրակ ԻԲ.— Յազազս հիւսուածի սասեզաց:
- Գրակ ԻԳ.— Յազազս սեզեաց միգանից եւ միւլնիս:
- Գրակ ԻԴ.— Յազազս զիտութեան մէնզիլի լուսնի:
- Գրակ ԻԵ.— Յազազս սասեզաց կտրուաց զկենդանակերպի:
- Գրակ ԻԶ.— Յազազս զիտութեան հասարութեան կզանակաց:
- Գրակ ԻԷ.— Յազազս էվթատի եւ էմզայի երկնի:
- Գրակ ԻԸ.— Յազազս վէպալի սասեզասանց:
- Գրակ ԻԹ.— Յազազս միգանից եւ Ֆէթիլի պապի:
- Գրակ Լ.— Յազազս էրպապի միւլնիսութիւն եւ սալիւսութիւն:
- Գրակ ԼԱ.— Յազազս շերէֆի եւ հիւրուդի սասեզաց:
- Գրակ ԼԲ.— Յազազս էվհի սասեզաց:
- Գրակ ԼԳ.— Յազազս Ֆէրէնի եւ Քէրէնի սասեզաց:
- Գրակ ԼԴ.— Յազազս Կայեցողութեան սասեզաց:
- Գրակ ԼԵ.— Յազազս Կայեցից սասեզաց:
- Գրակ ԼԶ.— Յազազս զբանապի սասեզաց:
- Գրակ ԼԷ.— Յազազս բէտի եւ զէնէպի եւ ըէյտի եւ զու զէվայի եւ այլոց:
- Գրակ ԼԸ.— Յազազս ընթացից եւ նիզապի սասեզաց:
- Գրակ ԼԹ.— Յազազս շրջանի սասեզաց:
- Գրակ Խ.— Ռազազս միգանի կզանակաց եւ միւլնիսութեան կենեքի սասեզաց:
- Գրակ ԽԱ.— Յազազս ուսոյ եւ սկարութեան սասեզաց:
- Գրակ ԽԲ.— Յազազս զբանի իւլիլի:
- Գրակ ԽԳ.— Յազազս սասթի:
- Գրակ ԽԴ.— Յազազս սասթի միւլնիլի:
- Գրակ ԽԵ.— Յազազս կզբմանց սասեզաց ի կիւսոյ:
- Գրակ ԽԶ.— Յազազս կզբման սասեզաց եւ ծագման կենդանակերպից:
- Գրակ ԽԷ.— Յազազս ծագմանց թագաթաց եւ Կասարութեան կենդանակերպից ի կիւսոյ շորորդ որ սասեզի շերէ բան զայլ շերէ աչերի:

- Գրակ ԽԸ.— Յազազս ծննդեան լուսնի:
- Գրակ ԽԹ.— Յազազս սասթի վիւսթ:
- Գրակ Ս.— Յազազս ուղղադեացութեան եւ սպարաբի սասեզաց:
- Գրակ ՍԱ.— Յազազս մասարութեան եւ Կասարութեան սասեզաց:
- Գրակ ՍԲ.— Յազազս Քուսոյ սուրբ միւլնիլի:
- Գրակ ՍԳ.— Յազազս զիտութեան սիւսթի:
- Գրակ ՍԴ.— Յազազս Կանելոյ զգալիլի եւ յազազս զիտութեան կերաստան իսնէից:
- Գրակ ՍԵ.— Յազազս հիւսթի Քալիլի:
- Գրակ ՍԶ.— Յազազս զիտութեան վերաբերելոց սասեզաց:
- Գրակ ՍԷ.— Յազազս օրիւնի սնկանելոյ սագմի:
- Գրակ ՍԸ.— Յազազս Կէյլանի:
- Գրակ ՍԹ.— Յազազս թէթիլիսոյ:
- Գրակ Կ.— Յազազս ազիլի սասեզաց:

Այս բնագրին հաջորդում են տիեզերագիտական երկու այլ բնագրեր ևս (էջ 81ա—70ա), որոնք, ըստ երևույթի, նույնպես պատկանում են Արդ-ուլ-Ազիզ Թադրիդեցու գրչին:

Առաջին բնագրի (սկ. ԵՆ ևս սեղեսիկ լմ'ր, զի երևակն յիւրաքանչիւր կենդանակերպի երկու աարի ու կէս լիճի) բովանդակութիւնն է՝

- 1. Բնութեանց մուրազ սասեզաց:
- 2. Յազազս սասթի եւ նանի սասեզաց:
- 3. Յազազս որմ եւ էզ սասեզաց:
- 4. Նազարի զապուլ:
- 5. Նազիլն նուր:
- 6. Ճէմիլն նուր:
- 7. Սէնիլի կէզմաթի:
- 8. Որմ եւ էշմ, ցերեկեայ եւ գիշերեայ կենդանակերպից:

Սուրբորդ բնագրի բովանդակութիւնն է՝

- 1. Յազազս երկնից:
- 2. Յազազս Ֆէլէթի սալուսի:
- 3. Յազազս լուսնի:
- 4. Յազազս մուրազաց:

Ղերշում կա հիշատակարան. ԵՓառք և պատիւ ամենասուրբ երրորդութեանն, որոյ օգնականութեամբն զազափարեցաւ պատուականագոյն գիւրքս որ կոչի Բանալի սասեզաց, ի վայելուցն կեսարացի մահտեսի Ենկարին, յամի ներմարմութեան 1778. ին, և յամսեան հոկտեմբերի 4. ին, ձեռամբ Գէորգէոս շնչին զպրի, ի փառս աստուծոյ և ի օգուտ ընթերցատըր եզրարց, Ամէն (էջ 80ա):

Էջմիածնի վանքի այժմյան գրադարանն այս բնագրից ունի մի հրկրորդ օրինակ ևս, ձև. № 82՝ անխոր. (էջ 6ա—72ա), որը 1803 թվի ընդօրինակությունն է: Այս օրինակում ևս կան վերոնշյալ երկու հավելվածական բնագրերը (էջ 72բ—82բ), որոնց հաջորդում է Գեորգ Պալատեցու այս թարգմանությունների մեջ գործածված օտար բառերի և տերմինների բառարանը (էջ 82բ—86ա):

ԱՐԳ-ՈՒԼԼԱՆ ԱԼՔԻՄԻԿՈՍ

Թուրք ալքիմիկոս, ժամանակն անհայտ: Երևանի Գետ. Մատ. № 6924 ձևագրում նրանից պահպանված են երեք ալքիմիական տոմսեր. ա. «Ապառիլյան էֆէնտուն ամէլն է» (էջ 67ա—67բ, սկ. «Ան փ դրամ քուրբարք»), բ. «Ապառիլյան էֆէնտու ամէլն է» (էջ 67բ—68ա, սկ. «Գարնեալ առ հօխայ մի թալայ աուզի որ է կալաքար»), գ. «Ապառիլյան էֆէնտուն ասածն է» (էջ 68ա, սկ. «Մէկ դրամ սլտն օրի»):

ԱՐԳ-ՈՒԼ-ԽՐԼԻՍ ԲՇԳՐԱՌՈՅԾԻ

Արար ալքիմիկոս: Ժամանակը մեզ անհայտ է: Հայերեն ձևագրերում պահված է մի ալքիմիական խրատ նրա սոցիատություններից, արհեստական ոսկի ստանալու մասին. տես՝ Երևանի Գետ. Մատ. ձև. № 3204՝ «... Ապարիլայիլի [Մադրուպեց]ուն արուեստն» (էջ 71ա, սկ. «Ան աստուծոյ օգնականութեամբն կալեքարի աղ և ալիկի փարսածնի») և № 3850՝ «Դուռն Ապարիլայիլի Մադրուպեցու արուեստն աստուծոյ օգնութեամբն» (էջ 149ա, սկ. «Ան աղէկ կալեքարի աղ»):

ԱՐԳ-ՈՒԼ-ՄԵՍԻՃ

Տես՝ ԱՐԳԼՄՍԵՆ.

ԱՐԳ-ՈՒԼ-ՈՒԼԻՍ

Տես՝ ՄԱԿԱՐ ՄԻՆԱՅԱԿԱՅ.

ԱՐԵՐԿՈՍ (Լուպովիկոս)

Տես՝ ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԱՐԵՆԼԻ.

ԱՐԵՂԱՅԷ ՅԻՆԵՐԿԵՆ ԵՒ ՀԻՈՒԹՈՅ ԼԵՐԻՆՆ

Տես՝ ՍԻՆԱՅԵԱՆ ԵՒ ՌԱՅԻԹԵԱՆ ՎԿԱՆՆՈՐ.

ԱՐԵՐԿՈՍ*

(‘Αβερκιος կամ ‘Αουφκιος ὁ ‘Ιεραπόλιτης)

Հերապոլիսի եպիսկոպոս, ժամանակակից՝ Մարկոս Ավրելիոս (161—190 թթ.) և Լուկիոս Վերոս (161—169 թթ.) կայսրերի նրա վարքի հայկական հին թարգմանությունն ունենք ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով: Ընդարձակը, ըստ Ն. Ակիեյանի, ներկայացնում է հունարեն մետափրաստյան խմբագրությունը, հրատ. B. Bossue-ի. համառոտ բնագրերից առաջինը, որ մատնացույց է անում հայերեն մի ալիկի հին և ընդարձակ բնագիր՝ E. Batareikh-ի չրատարակած հունարեն խմբագրության համապատասխանող, Տեր Բորայիլի խմբագրությունն է, իսկ հրկրորդը՝ Գրիգոր Ծերենցի խմբագրությունը: Կանակ մյուսների համեմատությամբ խոշոր կրճատումների ենթարկված մի տնտնուն խմբագրություն:

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. B. Bossue, «De S. Abercio episcopo Hierapolitano in Phrygia», Acta Sincorum, Octobris t. IX, Parisiis, 1879, p. 485—517. — H. Leclercq, «Abercius», Ետեյայ չրատ. մեջ. F. Cabrol, «Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie», t. I, 1er partie, Paris, 1907, p. 65—87. — Th. Zahn, «S. Abercius villa», Lipsiae, 1912. — Th. Zahn, «Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur», Theil V, Erlangen, 1893, S. 57—59. — Idem, «Avercius von Hierapolis», Ետեյայ չրատ. մեջ. «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», hrsg. von A. Hauck, Bd. II, Leipzig, 1897, S. 315—317. — O. Bardenheuer, «Geschichte der altkirchlichen Literatur», Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1902, S. 524—525. — Idem, «Patrologie», Freiburg im Breisgau, 1894, S. 104—105.

1 (Հնդարձակ խմբագրութուն).

Վարք Արեբրկիոսի եպիսկոպոսի. «Մարկոսի Անտոնիեան և Ակիոսի Վիրոսի՝ զինքնակալութիւն իշխանութեանն Հռոմայեցոց վարելով՝ ճրաման հլանէր ի յամենայն երկիր...» (հրատ. Ն. Ակիւնյան), Հանգէս Ամսօրեայ, 1910, էջ 132—130, 166—170, 306—311 և 328—333,

Հրատարակվել է Փարիզի միակ ձեռագիր օրինակից, այն է՝ Bibl. Nat. Ms. Arm. № 118 (fol. 100^v—106^v), համեմատությամբ հունական մետափրատոյան բնագրի:

Այլ տպ.— Վարք Արեբրկիոսի եպիսկոպոսի. «Մարկոսի Անտոնիոս...», տես՝ Ն. Ակիւնյան, «Նիւթեր հայ վկայարանութեան ուսումնասիրութեան համար», Վիեննա, 1914, էջ 1—23:

Արտատպվել է նախորդ հրատարակությունից:

3 (Համառոտ Ա խմբագրութուն).

Վարք երանելոյն Արեբրկիոսի Յերապոլսոյ եպիսկոպոսի. «Սուրբ եպիսկոպոսն Յերապոլսոյ Արեբրկիոս՝ հաւասարակից առաքելոցն անուանեցաւ ի ժամանակա Մարկոսի և Անտոնիեան և Ակիոսի բարեպաշտաբացն: Երանելին Արեբրկիոս տեսնալ ամբոյս բազում...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1884, մասն B, էջ 201—203:

Այլ տպ.— Վարք երանելոյն Արեբրկիոսի Յերապոլսոյ քաղաքին. «Է՛ ժամանակա Մարկոսի և Անտոնիեան և Ղուկիայ բարեպաշտաբացն երանելին Արեբրկիոս տեսնալ զբազում ամբոյս...» (հրատ. Հ. Միսքեյան), Պատկեր, Կ. Պոլիս, է աարի, 1896/97, էջ 249—251:

Այլ տպ.— Վարք Արեբրկիոսի Յերապոլսի եպիսկոպոսի. «Է՛ ժամանակա Մարկոսի և Անտոնիեան և Ղուկեայ...» (հրատ. Ն. Ակիւնյան), Հանգէս Ամսօրեայ, 1910, էջ 370—374:

Հրատարակության բնադիր է առնվել Վիեննայի Մխթ. Մատ. № 7 ձեռագիր Հայտմաւորքը և համեմատվել է նույն մատ. № 210 և 228 ձեռ. Հայտմաւորքների հետ:

Այլ տպ.— Վարք Արեբրկիոսի Յերապոլսի եպիսկոպոսի. «Է՛ ժամանակա Մարկոսի և Անտոնիեան...», տես՝ Ն. Ակիւնյան, «Նիւթեր հայ վկայարանութեան ուսումնասիրութեան համար», էջ 24—28:

Արտատպվել է նախորդ հրատարակությունից:

Այլ տպ.— Վարք երանելոյն Արեբրկիոսի Յերապոլսոյ եպիսկոպոսի. «Յերապոլիս Մաքուր քաղաք անուանի: Սա իաւասարակից առաքելոցն անուանեցաւ, ի ժամանակա Մարկոսի և Անտոնիեան և Ղուկիայ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XV, 1920, p. 353—360:

Հրատարակվել է Փարիզի Bibl. Nat. № 180 հայերեն ձեռագրից և համեմատվել՝ 1934 թվի հրատարակության հետ:

Բնադիր ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Vie du bienheureux Abercius, évêque de Hiérapolis» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 85ա), № 7463 (էջ 72ա), № 4873՝ Վարք երանելոյն Արեբրկիոսի Յերապոլսի եպիսկոպոսի, որ բարգմանի Մաքուր քաղաք» (էջ 381ա, սկ. «Սա հաւասարակից առաքելոցն») ևՆ. Հալիպի Ս. Քառմանկ. եկեղ. ձեռ. № 140 = հին № 108 (էջ 382ա):

3 (Համառոտ Բ խմբագրութուն).

Վարք և յիշատակ Արեբրկիոսի եպիսկոպոսին. «Սուրբն Արեբրկիոս էր ի ժամանակա Անտոնիոսի գապաշտա արքային: Եւ տեսնալ զբազում ամբոյս մոլորեալ ի զօնս կողմն...», տես՝ «Մատ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 173—176:

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ ևՆ. «Սուրբն Արեբրկիոս...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 187—189:

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ ևՆ. «Սուրբն Արեբրկիոս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 133—135:

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ ևՆ. «Սուրբն Արեբրկիոս...» (հրատ. Ն. Ակիւնյան), Հանգէս Ամսօրեայ, 1911, էջ 89—98:

Բնագիր է առնվել Կ. Պոլսի Անտոնյան

Մատ. № 1 ձեռագիրը և համեմատվել մի շարք ուրիշ ձեռագրերի հետ:

Այլ տպ. — Վարչ և յիշատակ Կն. «Սուրբ Արերկիոս...», տես՝ Ն. Ակինյան, «Ենիւթեր հայ վկայարանութեան ուսումնասիրութեան համար», էջ 29—32:

Արտատպվել է նախորդ հրատարակութիւնները:

□ Տես նաև Երևանի Գևտ. Մատ. ձեռ. № 1510 (էջ 116ա), № 1511 (էջ 114բ), № 7362 (էջ 111բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 101Աբ), № 213 (էջ 15բ), Կն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 85^v). Հայկաբ Ս. Քառ.-մանկ. 13 կէկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 180ա):

Վ (Համառոտ Գ խմբագրութիւն).

Արերկիոսի եպիսկոպոսի. «Յերապոլիս Մարտիր քաղաք ասի. և սուրբն էր ի ժամանակս քաղաքաց բարեպաշտից և (I) Մարկոսի և Անտոնինեայ և Լուկիայ...», Երևանի Գևտ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 63ա—63ա:

⊗ Վարքի հայերեն բնագրերի ուսումնասիրութեան համար հմմտ. հաւնարեն հետևյալ խմբագրութիւնները. ա. «Βίος και πολιτεία του 'εν άγιος πατρος ημων 'Αβερκίου 'επισκόπου 'Ιερζαπόλεως» (հրատ. Β. Bossue), Acta Sanctorum, Octobris t. IX, Parisiis, 1863, p. 493—519. Նույնը՝ J.—P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXV, Parisiis, 1864, p. 1211—1248. p. «Βίος και μαρτύριον του 'εσίου πατρος ημων και ιεροπολιτου 'Αβερκίου 'επισκόπου 'Ιερζαπόλεως» (հրատ. E. Bataveikh), Oriens Christianus, Rom, Bd. IV, 1904, S. 279—307. գ. «Μεταφρασις εις τον βιον και τα θαύματα του 'εν άγιος πατρος ημων 'Αβερκίου», հետևյալ հրատ. մեջ. J. F. Boissonnade (հրատ.), «Anecdota graeca», vol. V, Parisiis, 1833, p. 462—488. Հաւնարեն այլևայլ բնագրերի վերջին և քննական հրատարակութիւնը տես՝ Th. Nissen (հրատ.), «S. Abercii vita», Lipsiae, 1912.

Արերկիոսի վարքի հայերեն բնագրերի պատմութեան համար կարող է նշանակութիւն ունենալ նաև նրա վրացերեն մի խմբագրութիւնը, որը ծանօթ է Երուսա-

ղեմի Ս. Գերեզմանի Մատենադարանի. № 22 ձեռագրից (էջ 97ա—110ա):

ԳՐԱԿՑՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղեւ.— «Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց», Վիենտիկ, 1901, էջ 73—79. 3

Ակիճյան Կ.— «Բնութիւն վարուց Ս. Արերկիոսի Յերապոլոսոյ կաթիկոպոսի (Նպաստ մը հայ վկայարանական պատմութեան)», Հաւնդէս Ամսօրեայ, 1912, էջ 751—760. 1913, էջ 335—344 և 513—526. 10

Ներկեղը Էօի ծանօթութիւններ է առիտ Արերկիոսի վարքի հունարեն խմբագրութիւններէ և նրանց հրատարակութիւններէ, ինչպէս և բանասիրական աշխարհում նրա շարք) արժարժան ինչորևոր մասին: Կոնց է առնում հայերեն ծանօթ մեղագրերի վրա՝ դասակարգելով ըստ խմբերի և էլանելով նրանց յարաբանչութի ծագումը: Գտնում է, որ հայկական համառոտ Ա խմբագրութիւնը ներկայացնում է ասիկեգրեան հայերէն մը՝ իր ինքնուրոյն գոյններով, ևեւարար հայերեն երբեմնի այն ընդարձակ բնագիրը, որից ծագել է սա, Ե գրքի թարգմանութիւն էր: Վերջում՝ կենսագրութեան հաւնական նեղույն խմբագրութեան համեմատութեամբ առիտ է այն եզրակացութիւնը, թէ Վարքի ազգեցութիւնը մեծ է եղել ևսահապէս Ազաթանդեգոսի վրա (Գրեգոր Գարթի կենսագրութեան մեջ): Նաև ավելի ակար շարքով՝ Փայտոս Բուզոնդի վրա: Նրա ազգեցութիւնը նա նշմարում է նաև Գրեգոր Ստանչիկոսի վարքի հայերեն խմբագրութեան մեջ: 20

• Ակիճյան Կ. (Ակալոս P. N.)— «Ենիւթեր հայ վկայարանութեան ուսումնասիրութեան համար. Materialien zum Studium des armenischen Martyrologiums», Վիեննա, 1914, էջ I—IV, Ա—ԻԱ և I—32. 30

Բովանդակում է ներկեղի նախորդ ուսումնասիրութիւններից բացի, նաև նրա գերման. ևն համառոտութիւնը և Արերկիոսի վարքի հայերեն երեք խմբագրութիւնները, որ նշեցինք վերևում (§ 1—3): 40

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. P. Poeters, *Revue des Etudes Arméniennes*, t. I, 1920/21, p. 383—387 (տես սուրբ, ԳԵՅԵՐՍ Գ. անվան սալ):

1 Հմմտ. II. Мурр, «Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме», С.-Петербург, 1911, стр. XVI

Կոնբերի Գ. Կ. (Conybeare F. C.)— «Harnack on the inscription of Abercius», *The Classical Review*, London, vol. IX, 1895, p. 295—297.

Յ Պարոնյան Սուր.— «Մասնենախօսութիւն իայկական բառ օտար լիզուաց. Abercius», Թանասէր, 1900, էջ 178—179.

Պետերս Պ. (Peeters P.)— «Comptes rendus», *Revue des Etudes Arméniennes*, t. I, 1920/21, p. 383—387.

Ե. Ակինյանի հրատարակութիւն (Շէր.Սեր) Նդիբժամ այս ընդարձակ գրութիւն մեջ Ակինյանի անսովոր և քննադատութիւն է ենթադրում նրա մի քանի կեանքը, ինչպէս՝ Փարիզյան Ռ.Ռ 116—116 ձեռագրերը (որոնցից Ռ 116-ի մեջ գտնվում է Արեւիկոսի վարժը) Գրեգոր Վկայաների կողմից կազմված մոզմանու համարելը, Արեւիկոսի՝ Հայ-մովսէրքներում գտնված վարժը Batareikh-ի հրատարակած հունարեն իմբարգրութիւն մի հայերեն Քարգմանութիւնից համաստեղան համարելը և Ազգաբնակչոսի վրա Արեւիկոսի վարժի ազդեցութիւն հարցը:

ՌԱԷԼ կամ ՀՈՐԷԼ

(իուն. "Αβελ, ասոր. Hābēl)

Հին-հուսակարանային անձնադրութիւնը, որի մասին մատենագրական բնագրեր տեսնել ԱԳԱՄ ՆԻ ՆԻԱ և ՆԱԽԱԼՀԱՅՐԵՐ անուններով տակ:

ՌԱԷԼ ԳՈՒԼԱՍՊԵԱՆ ԹԻՖԼԻՉՆԵՐԻ

11 պրեւ է ժԲ դարի երկրորդ կեսում: Ունի արձակ և չափածո աշխատութիւններ, որոնք գրված են 1776—1780 թթ. Մոսկվայում և դանիում են Վրաստանի Գետական Քանգարանում, իայ. ձեռ. № 49¹. Նրա աշխատութիւնների մեջ կարևորն է Վաւման հաւատոյն, որի մասին գրում է ձեռագրի ընդհանուր հիշատակարանում. «... որ գոյով ես նուաստս և հոսնեայ ծառայս ամենեկունցդ էի իբրև թէ վաճառական և ի մէջ զանազան [գ]րադ»

¹ Հմմտ. Ս. Հալաբաբյան, ՇՈՒՆԿԱԿ (ՆՆՈՒԿ):

մանց և անաշուղ հանդիպում... սակայն յառաւել սիրով վառնալս ի ուր եղբայրց իմոց Հայկազնեայ դորս րազուճա տեսանէի մոլորեալ սմանց ի հաւատոց և ի կրօնից մերոց և ջատագով այլազան մուար կրօնից, վասն որոյ ցաւելով սիրտս զոր ինչ տուն ես ճշմարիտ հաւատոյս զօրութիւնն մեղաւորիս զայն բան բարբառեցի և խօսեցայս նն (էջ 300): Ձեռագիրը հեղինակի ինքնագիրն է:

Ա.— ԱՐՁԱԿ ՆՐԿԵՐ

1. Գլխը ու կոչի Վահան հաւատայ, շարադրեցեալ ի Արէլ Գուլասպեանի Քիֆիզեւոյ, յամի փրկչին 1777 յունվարի մին, թիւն Հայոց ՌՄԻՁ յունվարի մին: Ի խնդրայ համախոն միաբնակ ուղղափա եղբայր ոմանց ի փոսս ասաւծոյ և ի մօրն իւրոյ ամենօրնեցելոյն կուսին Մարիամու ի հոգևոր շահարեութիւն հայկազուն քրիտանէից: Ի հայրապետութեան տեսուն Սիմէոն սրբազան կարողիկոսի ամենից Հայոց, և պատրիարքութեան սրբոյ Երուսաղեմի և Կոստանդինայ պոլսի տեսուն Պօղոսի և Զաքարիայի, և յաւաքնորդութեան Բաւստաց նտհանգի գնրազանցազուեցելի տեսուն Յովսեփայ արհի կաթողիկոսի, և ի բազաւորութեան Վրաց մեծոյաղթ Հերակի արքայի, ի Մօսկով քաղաքի Քրիիսի Պետ. Քանդ. իայ. ձեռ. №. 49, էջ 1—170:

Ունի «Առաքարտնութիւն» (սկ. ժայս ինչ յայտ լիցի սիրելի և հոգևոր հարցդ և եղբարցդ իմոց) որից հետ աշխատութիւնը բաժանվում է չետեյալ գլուխների:

- Յագագ հարցում չարափոսի և պատարանի ուղղափոսի:
- Յագագ հարցում որոց բարեխօսից:
- Յագագ ոչ բնական չարափոս վարդապետ:
- Յագագ այնպիսի որ ասեն, թէ մեր իմաստութիւն ունիմք:
- Հարցում յագագ այնպիսի որ ասեն՝ յունայն է պահը:
- Հարցում յագագ այնպիսի որ ուրանս մարդկային հոգին:
- Հարցում յագագ այնպիսի որ ասեն ի զոյ ստանայ:

Յազգոս սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի որ է զուր-
 աճնայն եկեղեցեաց:
 Հարցումն յազգոս էջմարտութեան հաւատոյս
 Հայոց և զաւանութեան:

2. Պատմութիւն յագաւորաց: Յաղագս
 զիխաւոր րագաւորութեանց և կամ փառաւոր
 իշխանութեանց ընդ բոլոր տիեզերաց աշ-
 խարհի, արտահանեալ ի Գանձարան Սա-
 նուցման գիրք կօչեցեալ, արարեալ ի լուսա-
 10 հոգի Յակոբ պատրիարք կոստանդինուպոլ-
 սոյ և կամ յաւելցուցեալ բան ինչ ուղիղ
 վերահասութեամբ յումմնէ բանասիրէ քիֆ-
 լիզեցոյ նուաստ Արելէ ծաղկաբաղ արա-
 րեալ. «Ի կողմն յերուպայի: Նախ և յառա-
 13 ջին ճոռմէակսն ճայրապետն, որ կոչի փափ
 փառաւոր...», *անդ, էջ 188—198.*

Բ.— ԶԱՓԱՇՈՒՆ ԵՐԿՆԻ՝

1. Ոտանաւորք ասացեալ Արելէ ըստ ան-
 ձին իւրոյ դիպելոյ. «Արարիչ տէր և դաաա-
 20 տոր, | Հայր ողորմած և տնաւոր...», *անդ
 էջ 171--174:*

Տեկերն այբուրենական կարգով են:

2. Երգ քաղցրագոյն ասացեալ ի Արելէ
 ի գոյն Քրիստոնէից զլուխ. «Աշխարհս այս
 23 զգալի անցաւոր որ ի արարչէն ստեղծեցաւ, |
 Գեղեցիկ դրախտըն Եդեմայ ձեռամբն աստու-
 ծոյ արեկեցաւ...», *անդ, էջ 177—179.*

Սկզբնատառերը՝ «Արելի է ասաց»:

3. Երգ քաղցրագոյն ասացեալ ի Արելէ, ի
 30 գոյն Ստեղծողոյ ամենակալ, Ջայս տաղս
 ասացեալ է յորժամ էր ի քաղաքին Աշտար-
 խան ի մէջ րագմագան վշտաց, որ կրէր իւր
 ազգական յումմնէ, ձայնն և գոյնն Ստեղծող
 ամենակալի, ի թիւն փրկչին 1778. «Անճա-
 33 ունիդ աստուած և հայր ողորմած, | Գըրա՛
 գիս՝ խղթմալոյոս կամ տարակուսած...», *անդ,
 էջ 179—180.*

Սկզբնատառերը՝ «Արելի է ասաց»:

ԱՐԷԼ ԵՆԻՇԵՆՆԻՐՑԻ

10 Սեվել է Ենիշենրում, 1738 թվին առաջ-
 նորդ է կարգվել Սեբաստիայի Դեոցա վան-

քին և կենդանի է եղել դեռ 80-ական թվա-
 կաններին: Նրանից Յազգել են 3 վկայա-
 կաններ, որ նա Դեոցա վանքում, իր առաջ-
 նորդութեան շրջանում, տվել է Արապ-Բի-
 յա-օղու Մեսրոպին, նրան քահանայական
 ձեռնադրութուն (1741 թ.) և հետզհետե
 վարդապետութեան և ծայրագույն վարդա-
 պետութեան աստիճաններ շնորհելու առ-
 թիվ: Այդ 3 վկայականները, 4. Գոյսի Ան-
 տոնյան Միտրանութեան Դիվանից, ու- 10
 սուլթանութեամբ հրատարակել է Դր. Գա-
 լեմքյարյանը, «Արել արքայիսկոպոս Ենի-
 շենրցի, առաջնորդ Դեոցայ վանաց (իբր
 1700—1782)», Հաճեղէս Ամսօրեայ,
 1914, էջ 582—594. Նույնը տես նաև հեղի- 15
 նակի հետևյալ աշխատութեան մեջ. «Կեն-
 սուգրութիւններ երկու հայ պատրիարքնե-
 րու և տասն եպիսկոպոսներու և ժամանա-
 կին հայ կաթողիկեայք», Վիեննա, 1916, էջ
 236—256. Նրա մասին ընդարձակ տեղե- 20
 կութիւններ է տալիս Մկ. Անանյանցն առ
 Ստ. Մելքոնյան գրած իր մի նամակում
 (Հոռոմ, 7 օգոստ. 1762 թ.), ինս՝ Ղ. Տայան,
 «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի
 Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, 23
 էջ 213—214.

ԱՐԷԼ ԹԵՐԿՄԵՆԻՉ

Տես՝ ԱՐԲԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

ԱՐԻՐ (Հայր)

Ինքնութեանը մեզ անձանոթ է, 1653թ. 10
 Հալեպում գրի է առել հայոց դավանու-
 թյունը, որն այժմ կրում է հետևյալ լա-
 տիններն վերնագիրը. «Professio Armenorum,
 tradita mihi à P. Abib Aleppi in Syria, an.
 1652», Հոնդոնի Brit. Mus. Ms. Add. N° 22, 23
 911 (fol. 309—310. սկ. «Ո՛վ ճրաչալի Գա-
 խանարք միշտ յազրոդք ի մարտի օրք զու-
 մարեցայք ի նիկիա»): Հմտ. F. C. Cony-
 beare, «A catalogue», p. 199. Տես նաև
 ՀԱՐԻՐ ԲԵՐԻԱՑԻ.

ԱՐԻՐԱՍ կամ ԱՐԻՐԱՍ*

(Ասոր. Habib)

Սգեսացի ասորի վկա՝ Դիակետիանոս և
Լիկինիոս կայսրերի օրով, Դ դարի սկզբը
3 ներում, Մանթ է Արիբուս ստրկաւագ անու-
նով, Ունենք նրա նահատակութեան պատ-
մութեանը, որի հեղինակն է համարվում
դեպքին ականատես Թեոփիլոս Եղեսացին:

• • •

Վկայութիւն սրբոյ սարկաւագին Արիբա-
10 սայ որ ի նմին աւուր կատարի յիջատակ
նօրա. թմամ վեցնարիւրոյի բազաւորու-
րեանն Աղեքսանդրի Մսկեյոնացւոյ, և Քիւ-
պատ, ոչն Լիկիսոնսի և Կոստանդնի, ի զօրա-
վարութեանն Յուլիանոսի և Վաւիատիկու...»
15 Վենետիկի Մխրթ. Մատ. ձեռ. N 201, էջ
160բ—163ա:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
N 1՝ խոր. և սկ. նույն՝:

Վկայաբանութեան ասորերեն ընագիրը
20 տես՝ W. Cureton (հրատ.), «Ancient syriac
documents relative to the earliest establish-
ment of christianity in Edessa and the neigh-
bouring countries», London, 1864, p. 73—86.
Իսկ ընագրի անգլիերեն թարգմանութեանը՝
25 Ibidem (Թարգմանութեան բաժնում), p.
72—85. Ասորերենը տես նաև՝ P. Bedjan
(հրատ.), «Acta martyrum et sanctorum», t.
I, Parisiis, 1890, p. 144—160.

Հունարեն ընագիրը, մետափրաստյան
30 խմբագրութեամբ, կցված է Գուրիասի և
Սամոնասի (Գուրիասի և Շամոնէ) վկայա-
բանութեանը, Այդպես է և մեր Հայամա-
վուրքներում գտնվող համառոտ խմբագրու-
թյուններում (տես՝ ԳՈՒՐԻԱ ԵՒ ՇԱՄՈՆԱ),

ԱՐԻՐԱՍ կամ ԱՐԻՐԱՍ

Տես՝ ՅՈՒՆԱՆ ԵՒ ՐԱՐԱՔԻՈՍ,

* ՕժԱՆԴԱՅ ԳՐԱԿՈՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ավգերյան,
«Լեզուաբանական և վկայաբանութեան օրոգ», Կա.
Հ. Վենետիկ, 1813, էջ 144 - 150.—R. Duval, «La lit-
térature syriaque», 3e éd., Paris, 1907, p. 113—117.
2 Հմմտ. «Մայր ցուցակ», Կա. Ա, էջ 40:

ԱՐԻՐԱՍ կամ ԱՐԻՐԱՍ

Տես՝ ՓԻՒՍԻՈՍ ԵՒ ԲԻՐԱՍ,

ԱՐԻՐԱՍ կամ ԱՐԻՐԱՍ

(ՆՅՆԵՐԵ)

Հույն պատմադիր, որին վերագրվում են
«Ասորեստանցոց պատմությունը» և «Քաղղեա-
ցոց պատմությունը» անուն աշխատութեան-
ները, Ապրած է համարվում առաջին Պտո-
լեմյանների օրով, Նրա հիշյալ աշխատու-
թյունների հունարեն բնագրերից Յուսոգ
10 մի շարք հատվածներ, որոնք պահված են
Եվսեբիոս Կեսարացու «Ավետարանական
պատրաստութեան»-ում, Կյուրեղ Աղեք-
սանդրացու «Ընդդեմ Հուլիանոսի» գրված-
քում և Գեորգ Սինկելոսի «Տարեգրութեան»
15 մեջ, ի մի հավաքվել և ծանոթագրութեան-
ներով հրատարակվել են Jos. Scaliger-ի կող-
մից նրա հետևյալ աշխատութեանների մեջ.

«Thesaurus temporum: Eusebii Chronicorum
lib. II; isagogici chronologiae canones», Lug-
duni Batavorum, 1606, և «Opus de emenda-
tione temporum: addita veterum Graeco-
rum fragmenta», Parisiis, 1583; այլ տպ.
Lugduni Batavorum, 1598; այլ տպ. Gene-
vae, 1629. Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամա-
25 նակագրութեան» Ա հատորի մեջ ևս գտնվում
են Արիդենոսից մի շարք հատվածներ, որոնք
մեզ հասել են միայն Ծ դարի հայերեն
Թարգմանութեամբ, որովհետև այդ ժամա-
նակագրութեան Ա հատորի հունարեն սկզբ-
30 նագիրը կորած է: Այդ հատվածները մենք
չէնում ենք ստորև նրանցից §§ 1 և 2-ը
կան նաև Եվսեբիոսի «Ավետարանական
պատրաստութեան» աշխատութեան մեջ և
Գեորգ Սինկելոսի մոտ. §§ 3 և 6-ը նրանց
40 մոտ կան որոշ թերություններով, իսկ
§§ 4 և 8-ը բուրդովին չկան, այնպես որ
նրանք զիտական աշխարհին ներկայանում
են միայն հայերեն Թարգմանութեամբ:
Մ. Ավգերյանը հրատարակելով Եվսեբիոս
Կեսարացու ժամանակագրութեան հա-
յերեն Թարգմանութեան բնագիրը և նրա
յատկաներն Թարգմանութեանը ծանոթա-

գրութիւններով, Արիպենոսի այս հատ-
 վածներէ հետ գուգահոտարար զետեղել է
 նաև նրանց համապատասխանող հունարե-
 նն հատակոտորները: Մովսես Խորենացիի
 ևս իր «Պատմութեան» մեջ ունի Արիպենո-
 սից մի քանի մեջբերումներ (Գիրք Ա, գլ.
 Գ, Ե. և Գիրք Բ, գլ. Ը)¹, որոնք Սվսե-
 րիոսի հայկական թարգմանութեանից են:
 Սակայն նա մի անգ Նոյի որդիների ազ-
 10 գարանութեան մասին խոսելիս Արիպենոսի
 խոսքերով (ըստ Սվսերիոսի) Բելի ազգա-
 բանութիւնը տալուց հետո ավելացնում է.
 «Նոյնպէս և զմերն՝ ի Հայկայ մինչև ցԱ-
 րայն Գեղեցիկ, զոր հսպան կաթոտն Շա-
 15 միրամ՝ թուէ այսպէս. Արայն Գեղեցիկ՝
 Արամայ, Հարմայ, Գեղամայ, Ամասեայ,
 Արամայիսայ, Արամանեկայ, Հայկայ, որ
 ևզև հակառակ Բելայ, միանգամայն և կե-
 նասխուղ: Եւ զայս մեղ Արիպենոսս յիբում
 20 առաջնում առանձնականի ինն մանր ազ-
 ցարանութեան ասէ. զոր ասա ուրեմն յե-
 տոյումանք բարձին՝, Հետաքրքրական է, որ
 այս հատվածը,— եթև իրոք դա Արիպենոսի
 գրչին պատկանող հատված է,— Մովսես Խո-
 25 րենացու վկայութեան համաձայն ջնջված
 անված է եղել Սվսերիոսի ժամանակա-
 գրութեանից, և իսկապիս այժմ էլ չկա
 նոյն ժամանակագրութեան մեր հայերեն
 թարգմանութեան բնագրում, սակայն ար-
 30 դիք կարելի է ընդունել, որ Մովսես Խո-
 րենացու ձեռքում եղել է ժամանակագրու-
 թեան հայերեն թարգմանութեան մի ավելի
 չին և հազվագյուտ օրինակ ևս, որի մեջ
 իրոք գտնվելիս է եղել չիչայ հատվածը,
 35 իսկ մյուս օրինակների մեջ չի եղել. և կամ՝
 արդիք թույլատրելի է ենթադրել, որ այդ-
 պիսի մի հատված եղել է ժամանակագրու-
 թեան հունարեն բնագրում, չմոտանալով,
 սակայն, հաշվի առնել, որ հունարեն բնա-
 40 գիրը Մովսես Խորենացու ձեռքի տակ հա-
 վանարար չի եղել:

1. Արիպենայ վասն առաջին բազաւո-
 րութեանն Քաղղէացոց. «Քաղղէացոց իմաս-

¹ Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 13, 20—21 և 114.
² Անդ, էջ 21:

աւորեանն աղագաւ այսչափ ինչ: Բայց րա-
 գաւորել աշխարհին նախ զԱղովրայ ասեն...»,
 տես՝ «Եւսերի Պատփիլիսայ Կեսարացույ Սա-
 մանակականք երկմասնեայ», իրատ. Մ. Ավ-
 45 գերյանի, մասն Ա, Վեհատիկ, 1818¹, էջ
 23—24:

2. Արիպենայ վասն ջրճեղեղին. «Յետ
 որայ այլք տիրեցին, և Քսիսուրոսս. որում
 Կոռնոս յառաջագոյն գուշակեաց ինեւ յանա-
 խութիւն անծրեաց ի ճիգեքորդումն դէսիոս
 10 ամսայ...», անդ, էջ 24—25:

3. Արիպենայ վասն աշտարակագործու-
 րեանն. «Յորում ասեն դիպեալ առաջնոցն՝
 զօրութեամբ և յաղբանդամութեամբ յուղա-
 ցեալք, մինչև զգիսն ևս անգոսնել...», անդ, 16
 էջ 25—26:

4. Արիպենայ վասն Սիմեքերիմայ. «Յայնմ
 ժամանակի քսաներորդ և ճիգեքորդ՝ և Սի-
 մեքերիւ ճւր ուրեմն ի քսագաւորելոցն գտա-
 55 նէր. որ զԲարեղոնն ի ներքոյ ձեռիմ նուա-
 մեալ հնազանդէր...», անդ, էջ 26—27:

5. Արիպենայ վասն Նարուգոդոնոսորայ.
 «Նարուկոդոնոսորայ (sic) առաջ զիշխանու-
 րիւնն՝ զԲարեղոն պարսպէր պարսպով, և
 60 նրեքկին պատուարաւ...», անդ, էջ 27—30, 25

6. Արիպենայ վասն Ասորեստանեաց րա-
 գաւորութեանն. «Այսպէս Քաղղէացիք զաշ-
 խարհին քագաւորս յԱղովրայ մինչև ցԱղեք-
 սանդրոս վարկանին. զՆինեայ և զՇամիրա-
 մայ շուցին ինչ փոյր յանձին...», անդ, էջ 30
 37—38:

ԱՐԻՄԵԼԵՔ

Տես ԵՐԵՄԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷ անվան տակ՝
 «Պատմութիւն սրբոյն երեմիա մարգարէին և
 աշակերտոց նորա՝ Բարուքայ և Արիմելի-
 75 քայ»:

¹ Եվսերիոսի ժամանակագրութեան հայերեն
 թարգմանութեանն ունեցել է Մ. Ավգերյանի կող-
 մից երկու հրատարակութեաններ՝ նույն 1818 թվին,
 մինչև յիբորագրով: Այս երկու հրատարակութեան-
 ները տարբերվում են միայն իրենց ծավալով՝
 4-րդը զիբ (18X27 սմ.) և մեծագիբ (28X40 սմ.):
 Մենք մեծագիբ հրատարակութեան համաձայն ենք
 շջում Արիպենոսի հատվածները:

ԱՐԻՈՆԻՎ

Հեղինակ մի խրատական ճառի, ժամանակն ու ինքնությունն անհայտ են, հայտնի է միայն, որ հոգևորական է, գուցե մի վանահայր, որն իր ունկնդիրներին կոչում է որդիք իմ հոգևոր ի Բրիտանիա Մանոթ չէ նմանապես՝ ճառը Թարգմանությունն է, Թե հայերեն ինքնագրություն: Ձեռագիրը ԺԴ դարի է:

10 Խրատ ի կանոնական սուրբ գրոց. «Արարիչ տէր և ստուգածն մեր Յիսուս Քրիստոս այսպէս ասէ յաւետարանին սուրբ, քէ Սմեռայն որ առէ զմեզ, ծառայ է մեղացն և ոչ սևաւածոյ: Եւ որ՝ մեղացն է ծառայ, սատանայի է ծառանց և պաշտօնեայ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 2189, էջ 114ա—131ա:

15 Վերջարանության մեջ՝ «Վասն որոյ ևս Աքիոնիկա զատածեալ ամենայն աղքատութեամբ, համարձակիմ անպատրաստարար ասելով ի հազարացն մի, և խնդրեմ յաստուծոյ ոչ անտես առնել զձեզ, այլ ընդունել...: Եւ արդ համառօտն այս էր ըստ կարի մերում, անպատրաստ զուով, և զկատարեալն յաստուծոյ առջիք՝ և ի յայլ սրբոց վարդապետաց լուսիչիք: Ձի ժամանակ է այժմ բանիս բաւականանալ, կամացն աստուծոյ քաղցրանալ և զգրունս երկնից բանալ և հեղուլ ստատապէս զամենայն օրհնութիւնս ի վերայ արժանավոր գլխոյդ ձեր որբացելոյն»:

ԱՐԻՍՏՈՂՈՒ ՄԱՐԿՆԻՍ

Տես՝ ԳԵՏՐՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ:

ԱՐԻՍՏՈՂՈՒ ՑԱՆՈՒՑԻՔ ԶԻՐԵՆԵՐ

կամ ԱՐՄԵՆ (?)

25 Տես՝ ՄԱՏՔԷՆՍ ԳԱՐՔԵՆԻ, «Վասն հարցմանց անօրինաց՝ զանազան պատասխանիք, զորս խնդրիալ բարեպաշտին Արիստղոմայն»:

ԱՐԿԵՐԵՆ (Սեպիանոս)

Տես՝ ՍԵՓԱՆՈՍ ԱՐԳԱՐԵՆԻ:

ԱՐՈՒԴԻՄՈՍ կամ ԱՐՈՒԿԵՄՈՍ*

(Նթաճիս):

Տենեդացի վկա՝ Դիոկլետիանոս կայսրի (284—305 թթ.) օրով, Նրա համառօտ վկայարանությունը պահի, եւ մեր Հայոսմովուրդները՝ երեք խմբագրութեամբ:

1 (Տեր Բարայիլի խմբագրություն),

Վկայութիւն սրբոյն Արուղիմոսի. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Ապուղիմոս էր քրիստոնեայ ի Տենեդոյ կղզոյն, յաւուրս Դիոկլիտիանոսի կռապաշտ արքային...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1884. Մասն Բ, էջ 100:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն սրբոյն Ապուղիմոսի. «Յաւուրս Դիոկլետիանոսի կռապաշտ արքային կպան զսուրբ վկայն Քրիստոսի զԱպուղիմոս...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. V, 1910, p. 442—443.

Բնագրի Ֆրանսերեն Թարգմանությունը՝ «En ce jour, martyre de saint Aboudimos» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7463 (էջ 16բ), № 7433 (էջ 18բ), № 4873 (էջ 33Զա), ևն. Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 33բ), № 219, (էջ 491ա), ևն. 2 (Գրեգոր Մերենցի խմբագրություն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Արուղիմոսի. «Սուրբն Արուղիմոս էր ի Տենեաիոյ կղզոյն քրիստոնեայ հաւատով, յամս Դիոկլետիանոսի ամբարիշտ արքային...», տես՝ «Յայտարարոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյն, այն է՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 38:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն Արուղիմոս...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 47:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն Արուղիմոս...», տես՝ «Գրքեր որ կոչի Այտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 33:

* ՕԺԱՆԳԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգերյան, «Հիւ-կոտոր վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հա. ԺԲ, Վենեթի, 1815, էջ 11—12: - J. Pinus, «De S. Abudemio martyre in insula Tenedos», Acta Sanctorum, Julii t. V, Parisiis, 1853, p. 26—27.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 7362 (էջ 28ա, սկ. «Սուրբ Արուղիմոս էր
 քրիստոնեայ հաւատով ի Տենեսիոյ կղզոյն,
 յամս»); № 1511 (էջ 20ա, սկ. «Սա էր քրիս-
 տոնեայ հաւատով ի Տենեսոյ», № 1510՝
 «...Արիդիմոսի վկայիմ» (էջ 20բ, սկ. «Սա
 էր քրիստոնեայ հաւատով ի Տենեսիոյ»), ևն.
 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 8ա),
 № 437 (էջ 3բ), ևն. Հանդոնի Brit. Mus. Ms.
 Or. № 4787 (fol. 23r). Հայկաթի Ս. Քատ.
 մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 33ա),
 3 (Անանուն խմբագրութիւնը).
 Արիդումիոսի. «Կապեցին զնա ի չորս
 ցիցս և չարչարեցին և քերեցին երկաթի
 ըղնկամբք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 3068, էջ 16բ - 17ա

ԱՐՈՒ-ՍԱԼԻՃ
 (Աբի Վալի)

Եգիպտոսայ պատմիչ, ապրած՝ ԺԲ դարի
 20 երկրորդ կեսում և ԺԳ-ի սկզբում: Արաբե-
 րեն լեզվով գրել է Եգիպտոսի և հարևան եր-
 կրոնների զրիստոնեութան պատմութիւնը,
 որի մեջ թանկագին տեղեկութիւններ կան
 նաև Եգիպտոսում հայոց ունեցած սրբա-
 վայրերի, կալվածների, ինչպես նաև երևելի և
 իշխանավոր անձնավորութիւնների մասին:
 Արաբերեն բնագիրը հրատարակվել է Օքս-
 ֆորդում Բ. Էվետսի կողմից, կից անգլերեն
 թարգմանութեամբ. իսկ անգլերենից Ղ. Ալի-
 շանը ջազվածաբար թարգմանել է հայոց
 վերաբերող մասերը: Ալիշանը հեղինակի
 անունը հայերին սովելի բնաանի ձևով տա-
 ուղարձել է՝ Արուսանլ, որ ճիշտ չէ, որով-
 հետև արաբական Արու-Սալի (أبو سهل) կամ
 30 Արու-Սալիլ (أبو سويل) անունը տարրեր է:

Արաբերեն բնագիրը և նրա անգլերեն
 թարգմանութիւնը.
 — The churches and monasteries of
 Egypt and some neighbouring countries at-
 30 tributed to Abū Sālih, the Armenian, edited
 and translated by B. T. A. Evetts, M. A.,
 Trinity College, Oxford. With added notes

by Alfred J. Butler, M. A., F. S. A., Fellow
 of Brasenose College, Oxford. Oxford, At
 the Clarendon Press, 1895. (= Anecdota
 Oxoniensia... Semitic series, part VII).

XXV + 382 + 142 էջ (22 x 10 սմ.), 1 ներ-
 4 ղի բարտեղով:

Բովանդակութիւն.

Preface (p. V—VIII).
 Introduction (p. IX—XXV).

History composed by the shaikh Abū Sālih, 10
 containing an Account of the districts and fleets of
 Egypt (English translation, p. 1—304).

Appendix. Account of the monasteries and churches
 of the christians of Egypt, forming the con-
 15 cluding sections of the Khifāṭ of Al-Makrīzī, died
 A. H 845—A. D. 1441 (English translation, p. 305—
 346).

Indexes (p. 317—382).

تاريخ الشيخ ابي صالح الارمني (arabic text,
 20 p. 1—142).

Անգլերեն թարգմանութիւնը կա նաև
 առանձին հրատարակված:

Հայերեն թարգմանութիւն.

— Արուսանլ հայ: Պատմութիւն եկեղե-
 ցեաց և վանորէից Եգիպտոսի. الشيخ ابي صالح 25
 الارمني, Վենեսիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1895:
 82 էջ (17.5 x 11 սմ.), Արտատպված է
 Բազմավէպ-ից, 1895, էջ 130—132,
 104—107, 197—200, 250—255: և 355—358:

Այս հրատարակութեան Ա գլխում (էջ 30
 3—14), որ առաջարան է կազմում, Ղ. Ալի-
 շանը գրում է. «Այս մեր յառաջարան մա-
 սամբ առած եմք թարգմանչին (Evetts)
 եօթ կամ ութ թուղթ յառաջարանութենէն
 (որուն հաւատարմութեանը կամ արաբագի- 35
 տութեան չափին չեմք կրնար երաշխաւոր
 ըլլալ). մասամբ ամբողջ Արուսանլի գրոց
 թարգմանութիւնը կարդալով. ուսկից և
 պիտի քաղեմք այն կտորները միայն՝ որ
 վերաբերին Հայոց, և թարգմանութեան 40
 ներքև կ'աւելցընեմք երբեմն թարգմանչին
 և իր օգնականաց տուած ծանօթութիւն-
 ները, երբեմն մեր կողմանէ ինչ որ հար-
 կաւոր համարիմք...: Եիչեմք դարձեալ, որ
 յետ պատմագրութեան Արուսանլի՝ կայ Յա- 5
 նելուած՝ թարգմանուած Ալ-Մաքրիզի պատ-

մրչին († 1441) գրած Նդիպատոսի քրիստո-
նէից եկեղեցեաց, 73 տեղեաց, և 86 վանո-
րէից համառոտ ստորագրութիւնն: Հաջորդ
Բ-է Գլուխների մեջ (էջ 14—64) տրված են
Արու-Սայիհից քաղվածներ, հատված առ
հատված ծանոթութիւններով. իսկ վեր-
ջում՝ Հավելվածում (էջ 65—75) բերված
են յրացուցիչ տեղեկութիւններ Մաքրի-
ղիից:
Նույնի Բ տպ. Վենետիկ, 1933:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիբաճ Ա. — Եղայապատում, Վենե-
տիկ, 1901, մասն Ա, էջ 121:
- Թեառայան Հր. — Եղայոյ անձնանունների
բառարան, հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 27, § 6:
- Հ. Թ. — Եղայ պատմագիր Արու-Սայիհ, Մշակ, Ի տարի, 19 դեկտ. 1895 թ., № 146:
- Հ. Թ. — Մի բացատրութիւն, Մշակ, Ի տարի, 21 դեկտ. 1895 թ., № 147:

ՆՈՒՆ-ՄՆԵՑԻ

(أبو سعيد)

Նաև Բուսայիդ, Ապուսայիա և Ապուսաու
ձևերով: ԺՐ դարի առորի բժիշկ և հնագետ,
Ճամանակակից՝ Ներսես Շնորհալուսն և Ներ-
սես Լամբրոնացուն: Ունի մի «Մարդակազ-
մուրիւն», որի թարգմանիչն հավանաբար
Լամբրոնացին է եղել, բայց նրա այն բնա-
գիրը, որ այժմ գտնվում է մեր ձեռքում,
ԺԷ դարի հայ բժիշկ Ասար Սերաստացու
խմբագրութիւնն է. բացի այդ՝ նրա տար-
բեր օրինակների միջև Նույնպիս կան խմբ-
ագրական զանազանութիւններ: Մեզ ծա-
նօթ է նաև Նույն երկի մի համառոտու-
թիւնը: Կարծվում է, որ Արու-Սայիդը Կի-
լիկիայում ապրած և որոշ չափով հայերե-
նագետ եղած լինի, և ոմանց կարծիքով իր
«Մարդակազմուրիւնը» Նույնիսի հայերեն
չարագրած: Մարդակազմուրյանն մի քանի
օրինակների մեջ թարգմանչի կամ խմբ-
ագրչի առաջարանում հեղինակի անունը
հիշատակվում է այսպիսի ձևով. «Ընդ որս
և մի ի նոցանէ որ կոչի Ապուսայիդ, զար-

տիկ լիմն, հում ունն» (տես, օրինակ, Երևանի
Պետ. Մատենադարանի ձեռ. № 1978, էջ
100ր), որ մեր կարծիքով ազավազ ընթերց-
ման արդյունք է և զրչական վրեպ, որը
տարածվել է ընդօրինակութիւններով. բայց
ոմանք, հիմնվելով այդ ազոտ ու շփոթ հի-
շատակութիւն վրա, կարծում են, որ Արու-
Սայիդը եղած լինի Ենթաձվածոզն և ազգու-
թյամբ հույն: Ներսես Լամբրոնացին թարգ-
մանել է պատմական երկու պատահիկներ,
որոնք Արու-Սայիդից են ստացվել Ներսես
Շնորհալուսնի միջոցով (Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ԱՄՐ-
ՐՈՆԱԾԻ):

1 (Ընդարձակ խմբագրութիւն, Ասար
Սերաստացու).
Ցողազս կազմութեան մարդոյն և գոյա-
ցութեան յամենայն անդամոց մարմնոյն.
Կամօքն աստուծոյ: Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 713, էջ 154ա—179ր:

Ունի թարգմանչի կամ խմբագրողի կոչ-
մից առաջարան, որն այսպես է սկսվում.
«Սուուզիւ նարսաւորք ընտրած իմաստասի-
րաց և բժշկական վարդապետացն հելլենաց-
ւոց և յունաց իմանալոյ [գ]րնութիւն մարմ-
նոյ մարդոյն՝ զստեղծութեան և զանդամքն,
զուկերքն և զզօղութեան, զերակսն և զլիբրն.
երէ որպէս գոյացուն, և կամ թէ զինչ է ի
սոցանէ մի մի քնութիւնքն կամ գործքն, որով
զամենայն անդամս մարմնոյն առագանն:
Այլև զցօոց շարժմանքն, և զղեղերուն օգտա-
կարութիւնսն, և զգործսն. զոր իմացեալ գրե-
ցին մեծ բժշկագետքն Գեղիաճոս, Արիստո-
տէլ և Բագսարատ, և ի սոցանէ սփանցան
յամենայն ազգս՝ ի յոյնս և յասորիս, ի
պարսիկս և ի հնտիկս, ի հելլենացիս և
յարապիկս, և սփանցաւ ընդ ամենայն ոլորտս
տիեզերաց, շնորհաց արւողէն ի վերուստ, և
եղնն նարտաքք սզգս յազգաց: Եւ ի սոցայց
հրամանէն և ի բանիցն, քննեալ ըստուգե-
ցին բազումք, և իմացան նարատարութեամբ.
ընդ որս և մի ոմն ի ճոցանէ որ կոչէ Ապու-
սայիդ, զոր առեալ ի գրոց բժշկագետացն,
յստակ և համառոտ եա մեզ զայս բանքս,
զգորդն և զկարնն, ի գովութիւն և ի փառս
ստատուոյն» և:

Արու-Սայիդի աշխատութիւնն ունի հեղինակի կողմից մի ներածութիւն, որն այս ձեռագրում չի անջատված թարգմանչի կամ խմբագրողի առաջարան՝ ց, և որն սկսվում է հետևյալ բառերով. «Ասէ իմաստունն Գաղիանոս քէ ստեղծ աստուած զմարզն որպէս քաղսք մի ոյ լինի իւրն երկուսասան դուռն, և յայն դռներուն մտաննն դեղերն և կերակուրքն, և ելաննն յաւելուածքն» (էջ 155ա-156բ):

Բուն Մարդակազմության բնագիրը բաժանվում է հետևյալ գլուխների.

Վաս շինուածոյ գլխոյն և ըզեղանն (էջ 156բ):
 Վաս շինուածոց և յորինուածոց աչացն (էջ 158բ):

Ատեճ գաստուոցն աչքոն (էջ 159ա):
 Վաս զհետևոյ զձկունն և զերեւոց գործն (էջ 163ա):

Վաս ստեղծման սկանչացն (էջ 165ա):
 Վաս ստեղծման զթիւն (էջ 166բ):
 [Վասն ստեղծման] բերանոյն և ստամանցն (էջ 167ա):

Վաս ստեղծման սրտին (էջ 168ա):
 Վաս ստեղծման թոքին (էջ 168բ):
 Վաս ստեղծման լերդին (էջ 169ա):

Վաս ստեղծման փայտաղանն (էջ 170բ):
 Վաս ստեղծման երկնամանցն (էջ 171բ):
 Վաս ստեղծման լեզոյն (էջ 172ա):

Վաս ստեղծման փաղաբուշտին (էջ 172ա):
 Վաս ստեղծման երկուորեացն (էջ 173ա):
 Վաս ստեղծման ստամոքին (էջ 173բ):
 [Վասն ստեղծման ազնորացն] (էջ 176բ):
 [Վասն ստեղծման ո]սկերացն և ջիւցն և երակացն (էջ 176ա):

Վաս ստեղծման եօթն անդամոցն (էջ 177ա):

Ձեռագիրն ընդօրինակվել է Լվովում, ժէ դարում: Վերջում կա ընդօրինակողի իշատակագրութիւնը. «Ե՛ւ որ օգտիք ի սմանէ, յիշեցէ[ք] զյոգնամեզ ծառայս զԹովաննէս Գարմատանցին և աստուած ողորմի ասացէք»:

Սույն № 715 ձեռագրից բացի՝ Երևանի Գետ. Մատ. ձեռագրերում ծանոթ են հետևյալ օրինակները. № 463 (էջ 165ա-175բ), № 464 (էջ 58ա-72բ), № 466 (էջ 222ա-236բ), № 549 (էջ 11ա-41ա), № 550 (էջ 1ա-11բ), № 706 (էջ 212ա-235բ), № 1424 (էջ 325ա-332ա), № 1784 (էջ 323ա-332ա), № 1887 (էջ 109ա-123բ):

№ 1078 (էջ 100բ-111ա), № 3268 (էջ 141ա-163ա), № 2448 (էջ 167ա-103ա), № 2794 (էջ 228ա-234բ), № 5610 (էջ 63ա-78ա, թերի), № 5622 (էջ 127բ-174ա), № 5728 (էջ 99ա-114ա), № 6712 (էջ 2ա-3բ և 5ա-6բ, թերի), № 7049 (էջ 5ա-40ա), № 7100 (էջ 117ա-138ա), № 7127 (էջ 3ա-22ա), № 7262 (էջ 1ա-12ա), № 8397 (էջ 11ա-41ա), № 8487 (էջ 36ա-80ա), № 8493 (էջ 1ա-36ա), ևն, Տես դարձյալ 10 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 17 (էջ 1ա), № 254 (էջ 7ա, սկ. «Արար աստուած զերկիսն և զերկիր, զծով և զցամաք, զհրեղէն և զհողեղէն...: Ասէ իմաստունն Գալիանոս քէ ստեղծեաց աստուած զմարզն որպէս քաղսք մի»), № 294 (էջ 2ա), № 436 (ժԴ խումբ), № 443 (Զ խումբ, 3), № 540 (էջ 18ա) և № 554 (էջ 179ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 988 (Դ. Դ.), № 1330 (Ը. Ա.), № 717 (Ը. Դ.), № 276 (Դ. Ա.), ևն. Լոն- 20 դոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 6987 (fol. 203^r) և Ms. Or. № 6798 (fol. 2^r and 98^r). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 247 (fol. 5^r) և № 305 (p. 2). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. №№ 683, 791, 925, 1084, 1584, 1672¹, № 348 (էջ 1) և № 108 (էջ 3, սկ. «Ստուգիա՛ ճշմարիտ մտօք զիտացեալ և զրեալ իմաստասիրաց և բժշկասպետ վարդասպետաց հելլենացոց»)՝ Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 10 (fol. 66^r): Ուրիշ բաղ- 20 մաթիվ ձեռագրերի, որոնց թվում մասնավորների սեփականութիւնն եղող օրինակների, մասին մի բավականին ընդարձակ ցանկ տես՝ Ս. Ա. Оганесян, «История медицины в Армении», ч. II, Ереван, 1946, 26 стр. 255-258.

Ձեռագրերում բնագիրը կրում է այլազան խորագրեր. «այսպես՝ «Յեղդուս կազմութեան մարդոյն», «Յեղդուս կազմութեան և

¹ Երուսաղեմյան սույն վեց ձեռագրերը նշում ենք ըստ Մեքրոպ Մագիստրոսի, «Ընդհանուր ցուցակ: Այստեղ Արու-Սայիդի անվան առի նշվում է նաև ձեռ. № 1731՝ «Ծագագու կազմութեան մարդոյ. ճաւսնեալ ի ձեռն յալոյ, որը մեզ կապանել է երևում:

² Սույն երկու ձեռագրերի մասին՝ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. Բ, էջ 92, և հ. Գ, էջ 338-339:

գոյացութեան ամենայն անդամոց մարմնոյն», «Յաղագս կազմութեան մարդոյն և ամենայն գոյացութեանն ամենայն անդամոց մարմնոյն», «Յաղագս մարդոյ կազմութեան և ամենայն անդամոց մարմնոյն և շրոց, ոսկերաց և ամենայն յօդուածոց», «Վասն մարդոյ կազմութիւն (sic) ամենայն անդամոցն և բոլոր մարմնոյն», «Վասն կազմութեան մարդկան և ամենայն անդամոցն, թէ որպէս գոյանայ», «Յաղագս կազմութեան մարդուն, զոր արարեալ են փիլիսոփայք և մեծն Գրիգոր Նիւսացին», «Յաղագս մարդակազմութեան», «Յաղագս մարդակազմութեան՝ անդամոց գոյացութեան բոլոր մարմնոյն», «Յաղագս մարդակազմութեան՝ անդամոց գոյացութեան ընդ ամենայն բոլոր մարմնոյն», «Յաղագս մարդակազմութեան՝ ամենայն անդամոց գոյացութեան բոլոր մարմնոյն», «Սկիզբն մարդակազմութեան», «Մարդակազմութիւն արարեալ իմաստասիրացն և փիլիսոփայից՝ վասն յղեղան, ջլաց և ոսկերաց և երակաց մարդոյն», «Մարդակազմութիւն վարմանաբանչ, որ զմարդոյս զանգաման և զգոյարանս բուէ ... ընտրած իմաստասիրակսն արհեստիւ»: Պատահում է և անխորտոգիր:

Մի քանի օրինակներ ունեն այսպիսի հիշատակարան՝ գրքի խմբագրման մասին. «Ապա կորայրք օրինակն խիստ պակասաբան էր և սղայած; բայց օգնականութեամբն աստուծոյ Սեբաստացի Ասար զպիրն և ճշմարիտ դրոց աշակերտն յոյժ հերհմտութեամբ սյարապեալ ընդ արտաքին գրեանան, և քաղում աշխատութեամբ հաղիւ կարաց յայտնափ ստուգութիւնս անել. բայց որ օգտիք ի սմանէ, յիշեցէք Հայր-մեղայիւ զբազմաշխատ Ասար զպիրն և զիս մեղաւորս՝ գծողս, որ զերես քարտիսիս խառնադանն արարեալ և զծագրող կոչիմ» ևն, ըստ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. Ձ 294 ձեռագրի. էջ 20ր¹:

Չեռագրերում շատ հաճախ Արու-Սայիդի այս աշխատութեան կից գտնվում է, առանց տարբերիչ նշան, մի ուրիշ դրվածք՝ «Վասն բնութեան մարդոյն» կամ «Յաղագս բնութեան մարդոյն» վերնագրով (սկ. եի շրից

գոյացեալ ասի մարդ, զի չորք պատեալք են եղելութեան»), որ պետք չէ Արու-Սայիդի երկի մասը կարծել: Դա վերագրվում է Գրիգոր Նյուսացուն, ինչպես կա և որոշ կերպով խորագրված մեր վերոնշյալ Ձ 715 ձեռագրում՝ «Վասն բնութեան մարդոյն, մեծին Գրիգորի Նիւսացոյն համառօտեալ բողոքատարար» (էջ 179ր):

2 (Համառոտ խմբագրութիւն).

Բուսայիդայ իմաստուն՝ քաղուածոյ յաղագս կազմութեան մարդոյ. «Վազմեաց աստուած գմարդն իբրև զբաղաք երկուտասուն դրամ[ր]ք, որք են՝ երկու աչք, և երկու ալանք, և երկու քրափողք, և մէկ բերան, և երկու ստիմք, մէկ պորտն և երկու վտառքն յետ և յառաջ, որպէս ասէ Փալիանոս. և ելանեն երկու վտակ մեծ յերկու դեմաց մասնաց...»: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ձ 4268, էջ 239ա—265ա:

Հեղինակի ներածութիւնից հետո բուն բնագիրը հետևյալ գլուխներէ բաժանվում.

- Պարտեոսի (էջ 260ա);
- Վասն աշաց (էջ 260բ);
- Վասն սղայից (էջ 261ա);
- Վասն ըրիւն (էջ 261ա);
- Վասն բերանի (էջ 261բ);
- Վասն որտիւն (էջ 261բ);
- Վասն լերդի (էջ 262ա);
- Վասն փայտազանն (էջ 262բ);
- Վասն երկվամիւն (էջ 263ա);
- Վասն լեզոյն (էջ 263ա);
- Վասն աղեաց (էջ 263ա);
- Վասն փողափշտին, յորմէն ջրհեղն ի գրուց ի սաղազայն (էջ 263բ);
- Վասն երկաւորացի (էջ 263բ);
- Վասն ստամոքի (էջ 264ա);
- Վասն սովերաց (էջ 264ա);
- Վասն եօթն սեղանոցն (էջ 265ա):

Սույն Ձ 4268 ձեռագրից բացի՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերից ծանօթ են հետևյալ օրինակները. Ձ 1713 (էջ 390բ—394բ), Ձ 1775 (էջ 130ա—131բ և 134ա—135բ, թերի օրինակ), Ձ 1814 (էջ 193ա—196բ), Ձ 1815 (էջ 210ա—214բ), Ձ 1816 (էջ 367ա—374բ), Ձ 2111՝ «Բուսիդայ...» (էջ 132ա—134բ), Ձ 2332 (էջ 177ա—179բ), Ձ 3120 (էջ 199ա—203բ), Ձ 3138 (էջ 358բ—366բ),

¹ Տե՛ս՝ Հ. Տ ա յ ա ն, «Յուլցեպ», էջ 723:

¹ Այս գլուխը որոշ ձեռագրերում խորագրված է՝ «Վասն գլխոյն»:

№ 3276 (էջ 82բ-86ա), № 3653 (էջ 346ա-251բ), № 4337 (էջ 126ա-133ա), № 6644 (էջ 78բ-84ա), ևն. Տես դարձյալ Թազրիզի Առաջնորդարանի ձևո. № 9 (էջ 250ա-260ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձևո. № 1584, ևն.

Ջևուզրերում բնազրի վերնագիրը գրեթե միշտ այնպես է. ինչպես նշված է վերևում. Երևանի Պետ. Մատ. օրինակներում մեզ պատահել ևն շեղման միայն երկու դեպքեր՝ թրուսայից իմաստափրի քաղուածոյ յաղագս կազմութեան մարդոյ՝ (№ 3276) և թնաղազս կազմութեան մարդոյ՝ անանուն (№ 3129):

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիլան Ղև. - Շնորհալի և պարուգայ իւրձ, Վենեթիկ, 1878, էջ 120:

Ա.կիճյան Ն. - Շնորհալի Լամբրոնացի, Կենեքն ու գրական վաստակները, Հաճ. դէս Ամսօրեայ, 1954, էջ 218-319:

Բասմաջյան Կ. Հ. - Ապուսայիդ բժիշկ, Հաճ. դէս Ամսօրեայ, 1922, էջ 507-508:

Ասուճ է. թե Արու-Սայիդը նույն է Արու-Ն-Նար Սայիդ Բեն Արի ալ-Սայի ալ-Մասիհի իրն Իսա ալ Մուսաարբեր սարգակազմութեի նեա, որի ստորերն մի բժիշարանն է ծանոթացնում Արաառը, *Revue de l'Orient Chrétien*, 1920/21, էջ 203:

Թորգոմյան Վահր. - Շէայ բժշկական ձևագիրք Փարիզում, Արևելք (օրագիր), Գ. Պոլիս, Ն.Ն 1731 և 1733 (1 և 4 նոյ. 1889 թ.):

Նկարագրում է Bibl. Nat. Ms. Ar. № 109 ձևագրի պարունակած Մարգակազմութիւնը:

Թորգոմյան Վահր. - Շէայ բժշկական ձևագիրք Բ. - Մարգակազմութիւն Ապուսայիդի, Հաճ. դէս Ամսօրեայ, 1892, էջ 338-336:

Արու-Սայիդի նամարում է եղեացի հայերենագետ ստորի, որը և իզմանքին հայերեն լեզվով է գրել իր Մարգակազմութիւնը:

Թորգոմյան Վահր. - Շէայ բժշկական ձևագիրք Ս. Ղազարու վանքին, ԺԲ. - Ապուսայիդայ Մարգակազմութիւն և Բժշկարան Ասարայ, Բագմավէպ, 1924, էջ 42-48:

Մանթաթյուն է ապիս Վենեթիկի Միթթ. Մատ. № 717 ձևագրի մասին:

Թորգոմյան Վահր. - Շէայ բժշկական ձևագիրք Ս. Ղազարու վանքին, ԻԶ. - Մարգակազմութիւն Ապուսայիդայ, ԻԶ. - Մարգակազմութիւն Ապուսայիդի, ԻԶ. - Բագմազ ահանց և Մարգակազմութիւն Ապուսայիդայ, Բագմավէպ, 1924, էջ 335-338:

Վենեթիկի Միթթ. Մատ. № 376, 1326 և 801 ձևագրերի մասին:

Թորգոմյան Վահր. - Շէայ բժշկական ձևագիրք Ս. Ղազարու վանքին, ԻԹ. - Մարգակազմութիւն Ապուսայիդի, Բագմավէպ, 1924, էջ 356-359:

Վենեթիկի Միթթ. Մատ. № 668 ձևագրի մասին:

Թորգոմյան Վահր. - Շէայ բժշկական ձևագիրք Ս. Ղազարու վանքին, ՄԲ. - Գիրք ահանց և Մարգակազմութիւն Մանուկ Պոնտացուոյ, Բագմավէպ, 1925, էջ 293-294:

Վենեթիկի Միթթ. Մատ. № 639 ձևագրում գտնվող Մարգակազմութիւնի մասին, որը Մանուկ Պոնտացու անունն է կրում, արայ լապեւ Արուսայիդի և Ամիրսովթի գործն է:

Թորգոմյան Վահր. - Շէայ բժշկական ձևագիրք Ս. Ղազարու վանքին, Բագմավէպ, 1926, էջ 366-369:

Համառոտ տեղեկութիւններ է ապիս Արու-Սայիդի Մարգակազմութիւնը ընդօրինակութիւնի մասին՝ ըստ Վենեթիկի Միթթ. Մատ. № 668, 1326, 717 և 278 ձևագրերի:

Թորգոմյան Վահր. և Հովնանյան Ղև. - Շէայ բժշկական ձևագիրք, Արևելք (օրագիր), Գ. Պոլիս, № 1644 (18 հլս. 1859 թ.):

Բզթակազմութիւն է երկուսի միջև՝ Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Ar. № 108 ձևագրի պարունակած՝ Արու-Սայիդի Մարգակազմութիւնի վերաբերյալ:

Հովնանյան Լ. Ա. (Оганесов Л. А.) - „История медицины в Армении от древнейших времен до конца XVIII столетия“, Ереван, 1927, стр. 95-100.

Հովնանյան Լ. Ա. (Оганесян Л. А.) - „История медицины в Армении с

древнейших времен до наших дней», ч. II, Ереван, 1946, стр. 58—65 и 255—258.

12 **Հովնաճյան Ղև.**— «Հետազոտութիւնք նախնեաց սամկորէնի վրա», Վիեննա, 1897, էջ 491—506.

Մակլեր Ֆր. (Macler Fr.).— «Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la Bibliothèque Nationale», Paris, 1908, p. 130 et 157.

10 **Փարիզյան ձեռագրերի մասին է:**

Սարգիսյան Ռարս.— «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 824 և 1032.

13 **Նկարագրում է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ԱՆ 202 և 209 ձեռագրերը, որոնցից առաջինում Արս-Սարգիսի պատմական պատարիկները կան, իսկ երկրորդում՝ Մարգարեպատմությունը:**

10 **Յառայան Հակ.**— «ԵՈւցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», Վիեննա, 1896, էջ 125—126, 646, 721—722, 889, 911, 1011—1012 և 1026.

23 **Նկարագրում է Մարգարեպատմ. այն օրինակները, որոնք գտնվում են Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ԱՆ 17, 284, 291, 436, 442, 510 և 556 ձեռագրերում:**

ԲԱՐՈՒՍԻՆԸ

Տես՝ ԻՐՆ-ՍԻՆԱ,

Բ. Բ. Ա. Բ. Բ.

Տես՝ ԵՐՈՐ,

ԱՐՐԱՀԱՄ ԱԼՔԻՄԻԿՈՍ

13 **Միջնադարյան ալքիմիկոս: Նրա ինքնաբյուռնն ու ապրած ժամանակը մեզ անծանոթ են: Նրանից Յաջել է մի ալքիմիկական խրատ՝ «Ծաղագս սունիպարին օէրին» (սկ. «Ասաց ճարուստ Արրահամն, եթէ զսունի պարին զփայտն որ է մարտն, առ զինքն»), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ձ 3204, էջ 106բ—106ր, Ձեռագիրը ԺԶ դարից է:**

ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՂԱՔԱՆԵՑԻ

Վասպուրականի Ռչտունյաց գաղափար Աղբաթանք գյուլից: Նախ Ռչտունյաց եպիսկոպոս, ապա՝ Մովսես Բ Եղիվարդեցու մահից հետո հայոց կաթողիկոս, 607—615 թթ.: Նրա օրով է, որ տեղի ունեցավ Վրացական եկեղեցու բաժանումը Հայկականից: ԳԻՐԸ թղթոց»-ը մեզ պահել է մի շարք վավերաթղթեր, որոնք վերաբերում են Արրահամ Աղբաթանեցու Ռչտունեաց եպիսկոպոսության և կաթողիկոսության շրջաններին ու գործունեությանը: Այդ վավերաթղթերը, որոնց մեծ մասը Արրահամի թղթակցություններն են, ամբողջությամբ տալիս ենք ստորև: Նրա անունով կա նաև մեկ կամ երկու ճառ:

Ա.— ԲՂԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կանոնք որ եղան ի Դուցի, մինչդեռ մտածութիւն եր ժողովելոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթողիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսէսի կաթողիկոսի: Եւ խափանեցան այնմ անգամ. «Վասն զի յառաջագոյն սուրբ հարցն և ուղղափառ վարդապետացն՝ մերծեալ եր...» (607 թ.), տես՝ ԳԻՐԸ թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 146—148.

Ստորագրությունների մեջ՝ «Արրահամ Ռչտունեաց եպիսկոպոս»:

2. Ձեռնարի զոր խնդրեաց Սմբաս Վերկան մարզպան, ցայն եպիսկոպոսունս, որք դարձեալ ժողովեցան ճորին հրամանաւ ի Դուին, կարգել կաթողիկոս Հայոց, յետ մահուանն Մովսէսի. և զայս ձեռնարի ես նոցա. «Ամենագովելի և փառաւորելոյ և աստուածաշնորհ պատուով պայծառացելոյ տեառն Սմբատայ Վրիան մարզպանի և տեղանց զինուորի...» (607 թ.), տես, էջ 149—150.

Ստորագրությունների մեջ՝ «Արրահամայ Ռչտունեաց եպիսկոպոս»:

3. Ձեռնարի զոր ետուն Արրահամու Հայոց կաթողիկոսի ի միաբանութեանն աշխարհիս Հայոց, այնորից որ էին բնգ իշխանութեամբ Հռոմոց ի բազաւորութեանն

Մարկան. «Եւրն ու տասներորդ ամի՛ Ապե-
րուէզ Խոսրովու արքայից արքայի...»
(607 թ.), *անդ, էջ 151—152*),

*Անունով ստորագրելու ն 5 եղիսկոպոս-
ներ, 21 վանահայրեր (եվանից երէցս-ներ),
եայ վանից երիցամբ հանդերձ:*

4. Սրբասիրի տեառն Արրահամու Հա-
յոց կարողիկոսի ի Փրիգորե նուաստե քեր-
դողէ. «Պարս է կարաւղացն, ասե առաք-
նայ, զտկարութիւն տկարացն բառնայ վասն
շինութեան...» (607 թ.), *անդ, էջ 153—150*,

5. Առ սրբասեր տեր Արրահամ ի Մով-
սիսէ. «Սրբասիրի տեառն Արրահամու Հա-
յոց կարողիկոսի...: Լուայ, հայր պատուա-
կան, պայծառութեամբ զնորոգութիւն սրբոյ
արուող...» (607 թ.), *անդ, էջ 161—162*,

6. Պատասխանի. «Սրբասիրի տեառն
Մովսեսի եպիսկոպոսի յԱրրահամայ, թեպէտ
և ոչ կամաւ՝ Հայոց կարողիկոսէ տերամբ
ողջոյն: Տեսի զգիր ողջունի որ լի՛ էր յա-
զում զոհութեամբ...» (607 կամ 608 թ.),
անդ, էջ 163,

7. Թուղթ առաջին տեառն Արրահամու
Հայոց կարողիկոսի, առ Կիւրիոն վրաց Կա-
րողիկոս. «Սրբասիրի տեառն Կիւրովնի
Վրաց կարողիկոսի, և այլ եպիսկոպոսաց
քոց. յԱրրահամայ Հայոց կարողիկոսէ, և
յայլ եպիսկոպոսաց արտակցաց իմոց տե-
րամբ ողջոյն: Յառաջագոյն երանելի հայ-
րապետն մեր Մովսէս գրեաց առ ձեզ մեղա-
գրութիւն...» (608 թ.), *անդ, էջ 164—165*,

8. Պատասխանի. «Սրբասիրի և պատ-
ւական տեառն Արրահամու Հայոց կարու-
ղիկոսի, և ամենայն եպիսկոպոսաց արտա-
կացաց քոց, ի Կիւրիովնէ Վրաց կարուղի-
կոսէ, և յամենայն եպիսկոպոսաց արտակ-
ցաց իմոց, արհնութեամբ սրբոյ եաշիս՝
ողջոյն: Թուղթս զոր արարեալ էր՝ տեսի, և
զի՛նչ գրեալս էր իմացայ...» (608 թ.), *անդ,
էջ 166—167*.

9. Թուղթ երկրորդ տեառն Արրահամու՝
Հայոց կարողիկոսի, առ Կիւրիոն վրաց Կա-
րողիկոս. «Սրբասիրի տեառն Կիւրովնի
Վրաց կարողիկոսի, յԱրրահամայ Հայոց
կարողիկոսէ տերամբ ողջոյն: Ձգիր ողջու-
նաբեր ձերոյ սրբութեան ընկալալք. և որ
գրեալ էր...» (608 թ.), *անդ, էջ 176—177*,

10. Պատասխանի. «Սրբոյ և ճշմարտի
տեառն Արրահամու Հայոց կարողիկոսի.
Ի Կիւրովնէ Վրաց կարողիկոսէ, խոնարհ
երկրպագութիւն և սիրով ողջոյն...» (608 թ.),
անդ, էջ 178—179,

11. Թուղթ երրորդ տեառն Արրահամու
Հայոց կարողիկոսի, առ Կիւրիոն վրաց
կարողիկոս. «Ձի՛նչ ամենայն, ո՛վ պատ-
ւակեան եղբայր, զաստուածային պատուի-
րանացն զձայն...» (608 թ.), *անդ, էջ 180—
184*,

12. Պատասխանի. «Սրբասիրի և ճշ-
մարտի տեառն Արրահամու, Հայոց կարու-
ղիկոսի, ի Կիւրովնէ Վրաց կարողիկոսէ,
խոնարհութեամբ և սիրով ողջոյն: Ահաւա-
սիկ այս և ի մէնչ երրորդ թուղթ գրեցաւ...»
(608 թ.), *անդ, էջ 185—188*,

*Թերի բնագիր: Պակաս մասերի լրա-
ցումը, ըստ էջմիածնի ձեռագրերի, տես
Արարատ, 1902, էջ 566—569*,

13. Թուղթ չորագայական տեառն Արրա-
համու Հայոց կարողիկոսի. «Նազելի և ի
վեր քան զբանի բերման պարզև, զշնորհ
զոր եա բանն աստուած արժանեաց մարդ-
կութեանս...» (608 կամ 609 թ.), *անդ, էջ
189—195*,

*Սույն շրջաբերականից է խմբագրված
Վարդան Այգեկցու «Համառոտ հաւարումն»
գրքում ը՛հ հաւատոյ թղթէ Արրահամու
եպիսկոպոսի» խորագրի տակ բերված հատ-
վածը (սկ. «Քանզի որք ի Քաղկազոն ժո-
ղովեցան՝ երկարեակց կոչին»), Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 4425, էջ 185տ, հմմտ.
«Գիրք թղթոց»-ի համապատասխան հատ-
վածի հետ, էջ 192—193*,

14. Պատասխանի ի Հայոց թղթոյն Աղ-
ւանից, Վրթանիսի Քերզողի. «Պատուական
գանլոցդ և վե՛ն հուշակեցոցդ, որք զկարու-
թիւն բերել յաւժարութեամբ յառարկութիւնս
և զանտեղիս բացատղք...», տես՝ «Գիրք
թղթոց», էջ 196—211

*Ըստ վերնագրի՝ Թեև շարագրված է
Վրթանես Քերթողի կողմից, բայց թուղթը
Արրահամ կաթողիկոսի և նրա արտակցի-
ների անունից է: Բնագիրը շատ աղավաղ
է ու վերջից թերի Լերիվ բնագրերը, էջմ.
Մատ. №№ 58 և 100 ձեռագրերից, նախա-*

պես հրատարակել էր *Վարդապետ* Վ[արդապետ]-ը, Արաբա, 1806, էջ 477—488.

Սույն թուղթը ունի նաև Մովսես Կաղանկատվացին, բայց համառոտված, «Պատասխանի թղթոյն Մխիթարայ Ամարասայ կախկոպոսի ի Հայոց» խորագրով (տես՝ «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն տանն Աղուամից օշխարհի», Մոսկվա, 1860, էջ 210—232.

10 «Յ Գերոնիչյալնեբրից՝ ՏՅ 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 և 13 վավերաթղթերը կան նաև Ուխտանեսի մոտ (սուխտանէս եպիսկոպոս), Լաղարշապատ, 1871, հատված Բ՝ «Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց», մի մասը լրիվ, մի մասը կրճատ, իսկ մեկը՝ ավելի ընդարձակ. և ընթերցվածներէ բավականին մեծ տարբերութիւններով. Ուխտանեսի մոտ հետևյալ վերնագրերն ունեն. «Ձեռնարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարզպան» ևն (էջ 57—58), «Ձեռնարկ զոր ետուն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի» ևն (էջ 63—65), «Քուղթ Մովսէսի եպիսկոպոսի ծուրաւայ առ Արթուրան Հայոց կաթուղիկոսն» (էջ 69), «Պատասխանի թղթոյն Մովսէսի եպիսկոպոսին ծուրաւայ» յԱրթուրանայ Հայոց կաթուղիկոսէ» (էջ 70—71), «Քուղթ առաջին Հայոց կաթուղիկոսի առ Կիրոնն Վրաց կաթուղիկոս ի ձեռն Պտրոսի եպիսկոպոսի և այլ ազատաց ի խնդրոյ եպիսկոպոսի» (էջ 74—75), «Պատասխանի առաջին թղթոյն տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի՝ ի Կիրոնն Վրաց կաթուղիկոսէ» (էջ 76—77), «Քուղթ երկրորդ տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի առ Կիրոնն Վրաց կաթուղիկոսն» (էջ 79—81), «Պատասխանի երկրորդ թղթոյն տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի ի Կիրոնն Վրաց կաթուղիկոսէ» (էջ 81), «Քուղթ երրորդ տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի առ Կիրոնն Վրաց կաթուղիկոսն» (էջ 83—87), «Պատասխանի երրորդ թղթին տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի ի Կիրոնն» (էջ 87—88), «Քուղթ շրջաբերակն տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի» (էջ 132—136).

Երևանի Պետ. Մատենադարանում առայժմ մեզ հայտնի են միայն երկու ձեռագրեր,

որոնք պարունակում են այս թղթ-թակցութիւնից մասեր, № 2066 (էջ 92ա—111ա) և № 3062 (էջ 178բ—179բ և 181ա—192բ), Տես նաև Քրիկոսի՝ Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 63 (էջ 1—7).

Օտար լեզուներով թարգմանութիւնները տես Ուխտանեսի և Մ. Կաղանկատվացու թարգմանութիւններում:

Բ.— ՈՒ Ս Ե Ր

1. Տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի խոստովանութիւն. «Խոստովանիմ որպէս ուսուցին զմեզ սուրբ գիրք և ճշմարիտ վարդապետք և ճարք երեք ճարիր տան և ուր որ ի նիկիա, և ճարիր և յիսուն որ ի Կոստանդինուպոլիս և երկերիւրքն որ յմիսնոս, որք միաբանութեամբ հաստատեցին զհաւատուն...», տես՝ Ն. Պաղարյան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. Բ, Երուսաղեմ, 1939, էջ 32—33.

Բնագիրն այստեղ ամբողջութեամբ հրատարակվել է Երուսաղեմյան № 154 ձեռագրից:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1՝ նույն խոր (էջ ?)՝ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 222՝ «Տեառն Արթուրանու Հայոց կաթուղիկոսի ասացեալ վասն երից ժողովոցն և գաւանդութեան սուրբ հաւատոյ և նզովից պիղծ հեքնաւածողաց և անօրէն հոգեմարտից» (էջ 77ա—79ա, սկ. «Եւ քանզի այսպէս հաւատամք որ վասն մեր է, և խոստովանիմք որպէս ուսուցին զմեզ»): Այս ձեռագրում նույն նաոխ շարունակութիւնն է թվում հետևյալը՝

2. Ի սիւննոսն է. «Արդ երբ որ զբանն առաքելոյն թիրե...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 222, էջ 79ա:

ԳՐԾ.ԿՅ.ՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.Կիճյան Ն.— «Կիրոնն կաթողիկոս վրաց: Պատմութիւն հայ-վրացական յա-

¹ Հմմտ. Ա. Սյուրճեան «Մայր ցուցակ», հտ. Ա, էջ 6:

² Հտ. Բ. Սարգիսյանի, «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 207:

րարերու թեանց եօթներորդ դարու մէջ, Վիեննա, 1910:

Ս. Կիճյան Ն. — «Բանասիրական հաստակոտորներ», Աւետիք, Բնյութ, ԺԳ տարի, 1944, էջ 50—58:

Բովանդակութեան մեջ՝ Ե. Արքայի Ա. Ագրաթանցի կաթողիկոս տնօրէն 607, ապրիլ 23-ին, դառնալով:

Ս. Եւսեպիոս Զ. — «Հայոց անձնանունների բառարան», Կ. Ա. Երևան, 1942, էջ 30—31:

Նազուցի Վ. — «Կարևոր խնդիրներ հայ կեդեցոյ պատմութեան», Վեկտրիկ, 1927, էջ 403—414:

Մելիքսեթ-Քեիկ Լ. — «Վրաց պատմութեանը Հայաստանի և հայերի մասին», Կ. Ա. Երևան, 1934, էջ 97, 44, 80 և 86:

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, nach den Werken der Mechtaristen frei bearbeitet», Leipzig, 1836, S. 94.

Չամչյան Միք. — «Պատմութեան Հայոց», Կ. Ա. Վեկտրիկ, 1785, էջ 302—307 և 324:

Չամչյան Միք. (Chamich Mich.) — «History of Armenia», transl. by Joh. Avdall, vol. I, Calcutta, 1827, p. 344—345 and 353—354.

Յեր. Միքայել Սրվ. — «Հայոց կեդեցոյ յարարութիւնները ասորւոց եկեղեցիների ներքին», էջմիածին, 1908, էջ 137—138:

Օրմանյան Մարգ. — «Աղագատում», Կ. Ա. Կ. Պոլս, 1912, §§ 400—440:

ՐՐՐԱՆԱՄ ԱՆՈՒԿՐԱՑԻ

Նրա մասին բացակայում են կենսագրական տվյալներ: Ապրել է ԺԾ դարի կեսերին: Գտնվելով Կ. Պոլսում՝ 1453 թվին սկանառես է եղել բյուզանդական մայրաքաղաքի գրավմանը թուրքերի կողմից և այդ առթիվ գրել է իր Ողբը, որն այդ դեպքին նվիրված պատմական հիշատակարաններից մեկն է հանդիսանում: Նրան են վերագրվում և մի քանի հոգևոր տաղեր: Արք. Անկյուրացու անունով կա և մի «Հա-

յոց պատմության ժամանակագրություն», որ, ըստ հրկույթին, քաղվածք է հին պատմագիրներից:

•••

Ա. — Կ. ՊՈԼՍԻ ՈՂՐՐ

Երևանի Պետ. Մատ. № 7182 ձեռագրի քարտուղ, Արք. Անկյուրացու Ողբի կապակցությամբ, գտնում ենք հետևյալ նրջումը, համեմատության նպատակով արված. տպ. Վեկտրիկ 1749 թ.՝ Մեղ չնաջողվեց գտնել այս հրատարակությունը, որը, եթե իրապես գոյություն ունի, կհանդիսանար Ողբի առաջին տպագրությունը:

Բացառելով այս անստույգ տեղեկությունը՝ կարող ենք հավաստիորեն ասել, որ Ողբի առաջին տպագրությունը կատարվել էր Բուդապեշտում 1872 թվին՝ Կ. Պոլսի անկմանը վերաբերող լատինական, իտալական, ֆրանսիական և սլավոնական բնագրերի շարքում, A. Dethier-ի կողմից, հետևյալ ժողովածուի մեջ. «Monuments Hungariae historica», vol. XXII, première partie, Buda-Pest, 1872, p. 915—934¹, սակայն այս դժբախտ հատորը տպարանի սահմաններից դուրս չի եկել²:

Այլ տպ. — Արքահամու Անկյուրացու Ղարան կոչեցելույ Ողբի վերայ առման Կոստանդնուպոլսույ ի Տանկաց. «Յիճըն հաթիւր Հայոց թուին, դառն և ի վատ ժամանակին, Սեր քարկացաւ յոյժ վերքատին ազգին Հոսմոց յունակաթին...», տե՛ս՝ Բ. Պատկանյան (հրատ.), «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց», Պետերբուրգ, 1834, էջ 59—64:

Թերի բնագիր, որը հրատարակվել է Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 286 = Suppl. Arm. № 62 ձեռագրից. «Վերջին տունը՝ Եմ որ Ղարան մեզօք լըցեալ, քաղում ցաւօք ողբս յօրինեալ, Քանդի Կոստանդինուպոլիսն ի քարկութեան ժամըն հասեալս:

«Ղարան» անունը կեղծիք է այստեղ: Ղարանը ԺԶ դարի վերջերում ապրած տա-

¹ Հմմտ. K. Krumbacher, «Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches», München, 1897, S. 312.
² Հմմտ. 1800 311.

ների և նրա ձեռքով Քրիստի ազերման
 մասին: Ունի նաև ճառեր, որոնք տպագրու-
 վել են մամանակին, ինչպես և տագեր:
 էջմիածնի նվիրակ է հղել Դավիթ Ե Էնե-
 5 գեթցի կաթողիկոսի (1801—1807 թթ.) օրով
 և ակտիվ մասնակցություն է ունեցել, Դա-
 վիթ-Դանիելյան վեճերի մեջ:

• • •

Ա.—ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Յիշատակութիւն վասն սրբոյ Աւետա-
 10 րանիս երրորդ ստացողին և վասն իրաց
 ինչ եղելոց առ նովին ժամանակաւ, գրեալ
 յԱստապատցի յԱրրահամ վարդապետէ ի
 րիւն ՌՄԽԵ. «Տէրն մեր...: Քանզի առ մս-
 րովս ժամանակաւ որդին Մահմադ—Հասա-
 15 նայ՝ մեծագօր յոճաւորին՝ Աղայ Մահմադ-
 խանն՝ ըստ յաջողելոյ իաղգին զօրացեալ
 յոյժ...», Բ ա ն ա ս ե ր. Փարիզ, Կո. Ն. 1903,
 էջ 209—219:

Այլ տպ.— Յիշատակութիւն ևն. «Տէրն
 20 մեր...», տես՝ Մեսր. Սմբատյանց, «Եկարա-
 դիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ
 և շրջակայից նորա», Քիֆլիս, 1903, էջ
 185—191:

Նույն անուգարությամբ կրկնվել է
 23 գրքի 288—294 էջերում:

Այլ տպ.— Յիշատակութիւն ևն. «Տէրն
 մեր...», Արարատ, 1911, էջ 121—127:

□ Այս իշատակարանը, առանց խորա-
 40 գրի և սկզբից ու վերջից կրճատուձեւերով,
 տես՝ А. И. Туманов-ի Նրատարակությամբ,
 «Сборник материалов для описания мест-
 ностей и племен Кавказа», вып. XXIX,
 Тифлис, 1901, стр. 3—6. Իսկ նրա ու-
 սիրին թարգմանությունը՝ 7—10:

Բ.—ՃԱՌԵՐ

1. Զեւն ընդդէմ փորձութեան, շարագը-
 րեալ՝ յուճմեճեք րանասիրէ՝ Արրահամ վար-
 դապետ Աստապատցոյ, յամի տեառն
 1788: Տպագրեալ նպաստաւորութեամբ ծա-
 40 խուց օժանդակաց տպարանիս... Յամի մար-
 դեղութեան տեառն 1822 ի 15 Նոյեմբերի

ի Կալկարա, յՕնանսփիւռեանց տպարանի:
 54 էջ՝

2. Ներքողան սրբոյ արոտոյն էջմիածնի,
 յօրինեալ ի նուիրակ Արրահամ վարդա-
 պետէ Աստապատցոյ, ի փառս նոյն մօրն
 հաւատոյ: Տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ
 ի հայրապետութեան տեառն Դաւիթ սրբա-
 զան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց: Հրա-
 մանաւ տեառն Յովհաննու զերապանծ արք
 10 կախկոպոսին և աստուածարան պատրիար-
 զին: Յամի տեառն 1807. ի մեր բուին
 ՌՄՁ. ի Կոստանդնուպոլիս. ի տպարանի
 Յօհաննիսեան Պօղոսի:

209 էջ (15×10 սմ.), անվանաթերթը
 ներառեալ Նեղինակի «Յառաջարանու-
 13 րիւն»-ը և «Ճառ ներքողական»-ը գրովում
 են 2—182 էջերը: Ներքողյանի սկզբնավո-
 րությունն է՝ «Սիրելին աստուծոյ նահա-
 պեան Յակոբ՝ յորժամ զնայր ի Միջագետս.
 ննջեաց ի ճանապարհին և եսես տեսիլ»: 20
 Հաջորդում են մի քանի չափաձո գրվածք-
 ներ, որոնց մասին տես ստորև, չափաձո
 երկերի բաժնում: Վերջում, էջ 203, հայ-
 կական այբուբենի մասին մի հանելուկ՝ «Ը
 րերանոյ գրոյն» (սկ. «Ջեռն լուսնդէն զիս 23
 յօրինեաց»):

Գրքի հիշատակարանում՝ «...Որոյ շնոր-
 ւիւն, և բարեխօսութեամբ հօրն մերոյ սրբ-
 քոյն Դրիգորի Լուսաւորչին՝ յաւարտ եհաս
 տպագրութիւն ներքողնիս սրբոյ Աթոռոյն 30
 էջմիածնի: Ուրեմն՝ մինչ ընթեւնուք զսա,
 զյօրինող սորա զնուիրակն մայրաքաղաքիս
 գտէր Արրահամ արք կախկոպոսն աստա-
 պատցցի, և գտիրացու Մեսրովը և գտիրա-
 ցու Դաւուստ իմաստասէր վարժապետն, 35
 որք զրուն ձեռագիր նեղինակին ընթեր-
 ցեալ, զտպեցմանն ընկալան զհրաման: Եւ
 զտպագրիչ տիրացու Պօղոսն Յօհաննիսեան,
 զԱստուածատուր՝ զԳէորդ և զԴաւուստ որ-
 դիսն, ընդ տիրացու Ջաջարին՝ յազօթս ձեր 40
 յիշեալիք» ևն:

Սույն Նրատարակությանից մի քանի
 օրինակ ունի Երևանի Պետ. Մատենադա-
 րանը:

՝ Գրքի նկարագրությունն տես էջ 203 և Նա-
 զիկանից, «Հայկական նոր մատենագրութիւն»,
 Կո. Ա, էջ 203:

Գ.— ՉԱՓԱՍՈՆ ԵՐԿԵՐ

Հետևյալները տպագրված են հեղինակի ընկերոջեանս ի վերոհիշյալ հատորի վերջում.

1. Ի մօր բանիս՝ առաից անուան, յօրինեալ երգ՝ ներքողական. Առ սուրբ արուստե՝ երկնանքման, էջմիածին՝ անուանական (Ըստ եղանակի Յարմար ձևով աղիին). «Յերկրի երկին՝ երևեալ, երևեալ, | Եւ արեգակըն ծագեալ...», էջ 183—188.

Տների սկզբնատառերը՝ «ՅԱրրամամէ վարգապետէ ասացեալ է բանս սոյն երգոյս:

2. Այլ եղանակաւ երգելի. «էջմիածին՝ աղիւր կենաց | Եւ գանձարան՝ համայն բարեաց...», էջ 188—189.

3. Իբր հաւաքումն նախ և բան աղերսանաց առ սուրբ էջմիածին. «Չքորեական արոտոյդ աստուածութեան՝ | Չթրիստոսի իջման՝ գերահրաշ տեղւոյդ սրբութեան...», էջ 189—190.

4. Աղօթախառն՝ այս ներրողեան, առ սուրբ ծընողն՝ աստուածական. Քսաւ այրութենից՝ կարգագրութեան, յԱրրամամէ՝ շարագրական. «Ամենասուրբ՝ Աստուածածին, | Աստեղզարդ պայծառ երկին...», էջ 197—204.

Տներն այրութենական կարգով են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

Ս. Բեդյան Ման.— «Հայոց հին դրակա- նութեան պատմութիւն», գիրք Բ, Երևան, 1948, էջ 471—472.

ԱՐՐԱԶԱՄ ԵՐԿԵՐ

(‘Αβραάμ ὁ Μακάριος)

Ծղեսացի ասորի մենակյաց, Եփրեմ Խո- ռին Ասորու աշակերտակիցը, Դ դար, Հայս-

• ՕՓԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գաւական և մասնագրական սեղեկութիւններ՝ .De S. Abra- mio eremita, et S. Maria ejus nepote, in Helle- sponto, Acta Sanctorum, Martii t. II, Parisiis, 1865, p. 423—429.— L. de Tillemont, «Mémoires pour ser- vir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles», t. VII, Bruxelles, 1732, p. 267—270.— Մ. Ն. Գրիգոր, «Հեթանոսութեան և վաղաքրիստոնէութեան սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1818, էջ 12—13.

մավուրքներուս պահված է Արրամի հա- մանոս վարքը մի քանի խմբագրութիւն- ներով:

• • •

1 (Տեր Լուրայելի խմբագրութիւն).

Վարք և յիշատակ Արրահամու Արդարոյ. «Երանելի այրս ուներ ծնողս քրիստոնեայս, և բնութեամբ ետուն նմա կին: Եւ յետ եօրն աւուր մինչդեռ...», տես՝ «ԵՅայմատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 211—212.

Այլ տպ.— Յիշատակ է Արրահամու Ար- դարոյ. «Այրս այս ուներ...» (հրատ. G. Ba- yon), Patrologia Orientalis, Paris, t. XV, 1920. p. 384—387.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ 16 «Commemoration d'Abraham le Juste տես- նել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կող- մից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 93ա), № 7403 (էջ 79ա, սկ. 20 «Արդարս այս ուներ»), № 4873 (էջ 287բ, սկ. նույն), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 143բ), № 219 (էջ 74բ) և № 228 (էջ 30բ). Հայեղի Ս. Բառ.-մանկ. ԿԿԵԳ. ձեռ. № 140 = հին № 108 (էջ 393ա), 25

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրութիւն).

Վարք և յիշատակ Արրահամու արդար ճգնաւոր քահանային. «Արդարս այս Արրա- համ էր ի քաղաքէն Ուրհայոյ՝ զաւակ քրիս- տոնեայ ծնողաց, որք բնութեամբ ածին 19 նմա կին: Եւ յետ եօրն աւուր...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն հշմարտին աստու- ծոյ», այն է՝ «ԵՅայմատուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 185—187.

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ ևն. «Ար- դարս այս...», տես՝ «ԵՅայմատուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 199—201.

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ ևն. «Ար- դարս այս...», տես՝ «Գրք սր կոչի Այմատ- 20 տուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 143—144.

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1510 (էջ 123ա), 1511 (էջ 123բ), № 7302 էջ 119բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 110բ), № 213 (էջ 25բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 4

91°). Հալեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. № 151 (էջ 173ա):

3 (Անանուս խմբագրութիւն).

Արդարոյն Արրահամու. «Ուսեր սուրբս ծնող[ս] քրիստոնեայ[ս] և բոնութեամբ և սուսն նմա կից...», *Մրկանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 60բ—67ա:*

32 Հմմտ. Արր. Արդարի վարքի նունարին բնագիրը, որ Եփրեմ Խորին Ասորու հեղինակութիւնն է՝ «Τὸν ἀγίου Ἐφραίμ εἰς τὸν βίον τοῦ μακ. Ἀβρααμίου», *Acta Sancto-rum, Martii t. II, p. 932—937.* Հունարին բնագրի մետափրաստյան խմբագրութիւնը և նրա լատիներին Քարդմանու-
15 թյունը՝ «Βίος καὶ κοιλ:ταῖα τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀβρααμίου» տես *հետեյալ հրատ. մեջ. J.—P. Migne, «Patrologiae cursus comple-tus», ser. gr., t. CXV, Parisiis, 1864, p. 43—78.—* Հմմտ. նաև ասորերին վարքը, Հովհաննես Եփեսացու անվամբ, J. P. N. Land (հրատ.), «Anecdota syriaca», t. II, Lugduni Batavorum, 1867, p. 31—45.

ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՐՄԻԻԵԱՆ կամ ԺԻՎԻՋԵՆ

Սաի միաբանութեան անդամ, ծն. Այն-
23 թապուս (Սիրիա) 1679 թ.։ Եղև է Հալեպի թեմի եպիսկոպոս (1710—1710 թթ.)։ Իր այս պաշտոնի ընթացքում աչքի է ընկել լատինատիրական տրամադրութիւններով ու Հայկական եկեղեցու միասնականութեան
20 դեմ ուղղված պառակտողական գործունեու-
թյամբ, որի մասին խոսում են ժամանա-
կակից բոլոր փաստաթղթերը¹։ Արր. Արծիվ-
յանը 1740 թ. իր կուսակիցների կողմից Հալեպում ընտրվել է ու հայտարարվել «Կա-
32 թողիկոս Տանն Կիլիկիոյ» ստանալով Պետ-
րոս կրկնանունը (Աբրահամ Պետրոս Ա) և սկիզբ դնելով հայ-հոռոմեական անջատ կա-
թողիկոսութեան՝ որպես հակաթոռ Կիլի-

կիայի Միջայն, Ա կաթողիկոսին։ Մեռ. 1749 թ.։ Արր. Արծիվյանից մեզ հայտնի
են մի քանի գրութիւններ՝ «Ինքնակենսագրութիւն»-նրա և թղթեր։

Ա.—ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 [Ինքնակենսագրութիւն Արրահամ Ար-
ծիվյանի] «Ամի տեսնել 1679 ի յապրիլի
(?) ամսոյն ի քաղաքն յԱնթափ, ի մանկու-
րեան գիտացի գտուրբ հաւատն, երկուսա-
սանամեայ տալ զչորս փոքր աստիճանս ի 10
յԱնքեփ, 1691, ի տեր Պողոս եպիսկոպոսն, զմացի ի Մերտին քաղաք...»։ *Ջմատի Մատ. ձեռ. № 28, վերջում:*

Բնագիրը, որ Արր. Արծիվյանի ինքնա-
գիրն է, կիսատ է մնացել, Բովանդակու-
15 թյունը հասնում է մինչև 1715 թվա-
կանը, երբ Արծիվյանը Մորեայում Մխի-
թարյան երկու միաբանների հետ գերի է
ընկնում թուրքերի ձեռքը:

2. Ինքնակենսագրութիւն Արրահամ Ան-
20 րեպի եպիսկոպոսի Քերիոյ: *Ջմատի վանքի դիվանում¹:*

Գրված է 17 սեպտ. 1730 թ. խալեպին
լեզվով. առընթեր՝ հայերեն Քարդմանու-
35 թյունը: Հեղինակն իր այս «Ինքնակենսա-
գրութիւնն» ուղարկել է Կղեմես ԺԱ պա-
պին:

3. Թուղթ առ Մխիթար Սեբաստացի
(Հալեպ, 18 հյս. 1741 թ.), տես՝ Ղ. Թորոս-
յան, «Վարք Մխիթարայ աբրայի Սեբաս-
30 տացոյ», Վենետիկ, 1901, էջ 462—464.
Նույնի Բոսպ. Վենետիկ, 1932, էջ 370—372:

4. Թուղթ առ Նույն (Հոռոմ, 17 օգոստ.
1742 թ.), տես՝ Ղ. Տայան, «Մայր դիւան
Մխիթարեանց Վենետիոյ ի Ս. Հաղար
35 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 100—101:

5. Թուղթ առ Նույն (Հոռոմ, 22 դեկտ.
1742 թ.), անդ, էջ 104—105:

6. Թուղթ առ Նույն (Հոռոմ, 31 ապր.
1743 թ.), անդ, էջ 109—110:

7. Թուղթ առ Նույն (Հիլիոսն, 7 օգոստ.
1743 թ.), տես՝ Ղ. Թորոսյան, «Վարք Մխի-
թարայ» ևն, Վենետիկ, 1901, էջ 467—468:

¹ Հմմտ. Բազմալեպ, 1930, էջ 5:

¹ Օրինակ՝ Կ. Գուլի քրտնախնայ զեպան Բո-
նակի երկու նամակները (8 հնո. 1723 թ. և փետր.
1724 թ.), տես՝ «Documents inédits pour servir à
l'histoire du christianisme en Orient (XVI—XIX
siècle)». publiés par le Père Antoine Rabbath.
t. I, Paris, 1907, p. 657 et 663).

Նույնի Ր սոյ. Վենետիկ, 1032, էջ 374—376.

8. Քուզթ առ նույն (Լիվոնո, 15 օգոստ. 1743 թ.), տես՝ 7. Տայան, ՎՄայր դիւանն էջ 113—113.

9. Քուզթ առ նույն (Ազեքսանդրիա, 25 սեպտ. 1743 թ.), անդ, էջ 114—115.

10. Քուզթ առ նույն (Ազեքսանդրիա, 3 դեկտ. 1744 թ.), անդ, էջ 119—121.

Բ.—ԱՐՐ. ԱՐՄԻՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Մատենագրական նյութեր)

1. Նիկողայոս Դրիգորյանի նամակը մխիթարյան վարդապետ հայր Պողոսին (1740 թ.), տես՝ 7. Տայան, ՎՄայր դիւանն էջ 89—92.

2. Դեորդ Առաքելյանի նամակն առ Մխիթար Սեբաստացի (Հալեպ, օգոստ. 1741 թ.), անդ, էջ 96.

3. Հովհաննէս պատկերաւանի նամակն առ Մխիթար Սեբաստացի (Հոռոմ, 4 օգոստ. 1741 թ.), անդ, էջ 96—97.

4. Նույնպես (Հոռոմ, 8 հնս. 1742 թ.), անդ, էջ 99—100.

5. Նույնպես (Հոռոմ, 18 օգոստ. 1742 թ.), անդ, էջ 101.

6. Նույնպես (Հոռոմ, 7 սեպտ. 1742 թ.), անդ, էջ 101—102.

7. Նույնպես (Հոռոմ, 6 հոկտ. 1742 թ.), անդ, էջ 102—103.

8. Նույնպես (Հոռոմ, 1 դեկտ. 1742 թ.), անդ, էջ 104.

9. Նույնպես (Հոռոմ, 22 դեկտ. 1742 թ.), անդ, էջ 106—107.

10. Նույնպես (Հոռոմ, 12 հնվ. 1743 թ.), անդ, էջ 107.

11. Նույնպես (Հոռոմ, 9 փետր. 1743 թ.), անդ, էջ 303.

12. Նույնպես (Հոռոմ, 18 ապր. 1743 թ.), անդ, էջ 107—109.

13. Նույնպես (Հոռոմ, 3 օգոստ. 1743 թ.), անդ, էջ 111—112.

14. Նույնպես (Հոռոմ, 31 օգոստ. 1743 թ.), անդ, էջ 113—114.

15. Նույնպես (Հոռոմ, 18 հոկտ. 1743 թ.), անդ, էջ 304.

16. Նույնպես (Հոռոմ, 21 դեկտ. 1743 թ.), անդ, էջ 117—118.

17. Նույնպես (Հոռոմ, 9 դեկտ. 1744 թ.), անդ, էջ 307.

18. Պետրոս Բեկյանի նամակն առ Մխիթար Սեբաստացի, (Հոռոմ, 22 դեկտ. 1742 թ.), անդ, էջ 105—106.

19. Նույնպես (Եղիսարեթուպոլիս, 20 նոյ. 1743 թ.), անդ, էջ 304.

20. Պողոս Տայի-Սիմոնյանի նամակն առ Մխիթար Սեբաստացի (Կ. Պոլիս?, 30 հոկտ. 1741 թ.), անդ, էջ 301.

21. Նույնպես (Կ. Պոլիս?, 15 նոյ. 1741 թ.), անդ, էջ 301.

21. Հաղարոս Խաչատրյանի նամակն առ Մխիթար Սեբաստացի (Եղիսարեթուպոլիս, 22 հոկտ. 1743 թ.), անդ, էջ 304.

23. Հակոբ Հովսեփյանի նամակն առ Մխիթար Սեբաստացի (Հալեպ, 22 հյս. 1741 թ.), տես՝ 7. Քուզթ առ նույն, Վենետիկ, 1901, էջ 462. Նույնի Ր սոյ. Վենետիկ, 1032, էջ 372—373.

ԳՐԱԿՑՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազեքսանդրյան Յ.ճգր.— «Համառոտ պատմութիւն երկոտասան կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ», Վենետիկ, 1906.

Յ.Յատյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 42—43.

Դավիթյան Սեր. (Davidian Ser.)— «Biografia di Sua Beatitudine Abramo Pietro I, patriarca di Cilicia e catolicos degli Armeni», Cairo, 1861.

Զարգարյան Վ. Գ.— «Յիշատակարան», հտ. Ա, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 144—145.

Մաղար-Թեովիլյանց Մաաթ.— «Գեներալ-պատմութիւն երեւելի արանց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1839, էջ 3—5.

Ուղուրյան Մեսր.— «Պատմական շփոթ դէպք մը», Հաճոյի Ամսօրեայ, 1902, էջ 337—339.

Ուղուրյան Մեսր.— [Աբրահամ Արծիւյան և Մխիթար Սեբաստացի], Բազմա-վեպ, 1903, էջ 559—561.

Սրապյան Ի. — Գատմական շփոթ դէպ-
քին բացատրութիւնը, Հանդէս Ամսօր-
եայ, 1902, էջ 370—371:

Սրապյան Ի. — Եկեղեցական վրի-
պակի մը սրբագրութիւնը, Հանդէս Ամ-
սօրեայ, 1904, էջ 30—32:

Վեռնիեր Դ. (Vernier D.) — «Histoire du
patriarcat arménien catholique», Lyon—Pa-
ris, 1891, p. 304.

Յայան Ղև. — «Աբրահամ Պետրոս Ա. և
իր կաթողիկոսական աթոռին դարադարձը»,
Բազմավեպ, 1939, էջ 4—8:

Փափազյան Իգն. — Գատմութիւն եկե-
ղեցական, Վենետիկ, 1848, էջ 946—948:

Օրմանյան Մազ. — «Ազգապատում»,
մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, հր. 1896, 1940,
2008—2016 և 2032:

ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Տաղերգու, ապրած՝ ժ՛՛ղ դարի առաջին
կեսում: Գրեգոր Շղթայակրի քոնեորդին և
աշակերտակիցը: Մի ժամանակ եղել է Տա-
րոնի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր, հետո՝
էջմիածնի կաթողիկոս 1730—1734 թթ.: Իր
կաթողիկոսութեան շրջանում ծանօթ է եղել
նաև Խոշարեցի, Մշեցի, Կորդուացի և Քըր-
դիսաացի մականուններով: Ժամանակա-
կիցներէից նրա մասին մանրամասն խոսում
են Աբրահամ Կրետացին՝ և Սիմեոն Երե-
վանցին³: Աբրահամ Բաղիշեցու անունով
մեզ յասել են 7 ներբողական ու հոգևոր
տաղեր, որոնք անտիպ են ու մինչև այժմ
անծանօթ մնացած, և կոնդակներ:

Ա.—ՆԵՐՐՈՂԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐ

1. Նուիրեպիմ. «Տեառնե ևս դու շնոր-
հօք լի, շնորհօք լի: | Աւետիք վարդապետի
անուամբդ քոյ գովելի միշտ պայծառ...»:

¹ Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացու Գատմա-
գրութիւն անցիցն իւրոց և Նաբ-չահի՛ն Գարնից»:
Վազարչապատ, 1670, էջ 3—8:

² «Ջամբա գրք... ի Սիմէոնէ ցաւաւոր և վճշ-
տակօծ կաթողիկոսէ Երեւանցու», Վազարչապատ,
1673, էջ 29—30:

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5954, էջ 8ա—
8ա:

Տների սկզբնատառերը՝ «Տիկյ Աբրահա-
միս ե»: Նվիրված է էջմիածնի նվիրակ Ավե-
տիք վարդապետին:

2. Տաղ ի վերայ Սրբոյ Յարութեան, եր-
գեցեալ յԱրրահամ վարդապետ Բաղիշեցոյ.
«Սուրբ Յարութիւնըն ցանկալի, | Երկուսա-
սան ազգաց տեղի», *անդ*, էջ 76ա—76բ:

Նվիրված է Երուսաղեմի Ս. Հարության
տաճարին:

Բ.—ՀՈԳԵՎՈՐ ՏԱՂԵՐ

1. Տաղ ի վերայ աւետեաց սուրբ կուսին,
երգեցեալ ի նոյնոյ վարդապետ. «Ի վեց
երրորդ դարուն հասեալ, | Եւ հայրն աս-
տուած ընդ կոյսն նաճեալ...», *Երևանի Պետ.*
Մատ. ձեռ. № 5954, էջ 76բ—77ա:

2. Տաղ սրբոց Յակոբեանցն առաքելոց.
«ՅԵրուսաղեմ քաղաք մեծի տերունեան,
տերունեան, | Անդ է զըլուի սուրբ Յակոբայ
Զերերեան, Զերերեան...», *անդ*, էջ 78ա—
78բ:

Տների սկզբնատառերը՝ «ՅԱբրահամե»:

3. Տաղ ի վերայ սուրբ կուսին Աստուա-
ծածնայ. «Յանգոյն նախնոյն մօրն Եւայի
նըմանեալ, նըմանեալ, | Որպէս նովիմր մա-
հըն ծընեալ քև լուծեալ, քև լուծեալ...»,
անդ, էջ 78բ—79բ:

Տների սկզբնատառերը՝ «ՅԱբրահամէ ե»:
Վերջին տունը՝ «Ծս մեղսամած Բաղիշեցի
անարժան, անարժան, | Ջոռյզըն բաներս շա-
րադրեցի զանազան, զանազան, | Ո՛հ որ
եմ լըցեալ թիւնի մեղաց զազրական, զազ-
րական, | Զիս ըսթափեաց ի շար գործոյս
շարժական, շարժական»:

4. Տաղ ի վերայ սուրբ կուսին Աստուա-
ծածնայ. «Ամեմօրհնեալ անապահան, | Որ
ի ցեղե ևս պատուահան...», *անդ*, էջ 79բ—
80ա:

Տների սկզբնատառերը՝ «Աբրահամ»:

5. Տաղ յԱրրահամ վարդապետ Բաղի-
շեցոյ երգեցեալ ի վերայ եղկելի անճին
իւրոյ տառապելոյ. «Ի գիշերաց անճն իմ
կանխե | Եւ առ տերդ իմ աղաղակե...», *անդ*,
էջ 82բ—83ա:

Գ. — ԿՈՆՎԱԿՆՆԵՐ

1. Կոնդակ, տրված՝ Հոգյաց վանքի առաջնորդ Մարգար վարդապետին, վանքի կաթողիկեի գերանորոգության նպատակով ժողովարարություն կատարելու համար, գրված՝ էջմիածնում, 1730 թ., տես՝ Հանդէս Ամսօրեայ, 1942, էջ 177—180:

Հրատարակվել է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 694 ձևադիր ժողովածուից:

10 2. Կոնդակ, ուղղված՝ Նվդակիայի առաջնորդ Մինաս արքեպիսկոպոսին, դանազան շարքերի շուրջ, գրված՝ էջմիածնում, 14/23 հլս. 1734 թ., տես՝ Ղ. Տայան, Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ Ս. Ղաղար 1707—1773, Վենետիկ, 1930, էջ 56—57:

13 3. Կոնդակ թի վերայ Հայր Թօնաննու վանից բոլոր թեմի և վիճակի ևզեալ քահանայից, զօլվաթաւորաց ին ևն, Հովհաննես վարդապետին վերահաստատելու համար իր առաջնորդի պաշտօնում, գրված՝ էջմիածնում, 10/21 օգոստ. 1734 թ., տես՝ Մ. Սմբատյանց, «Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի որ այժմ նոր Բայազետ գաւառ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 440—441:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Կիւմյան 'ս. — Բագէշի դպրոցը 1500—1700, Հ ա ն դ Ե Ա մ ս օ ր Ե ա յ, 1932, էջ 411—414:

Ա. Եսայան Հր. — Եւայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 41—42:

Կյուլեօբըյան Բաբ. — Ենուտ Յովհաննէս պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 7:

Ջամբյան Միք. — Գատումնիւն Հայոց, հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 805—806:

Օրմանյան Մաղ. — ԵԱզգապատում, հտ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1964—1971:

10 ԱՐՐԱՀԱՄ ԲՈՆԵՍԷՐ ԾԵՂԵՐԳՈՒ

Այս անվան տակ պայմանականորեն ամփոփում ենք այն տաղերը, որոնց հեղինակները

ենքը չեն բացահայտել անունն ևն կրում, բայց մեզ հնարավոր չի եղել որոշել նրանց ինքնուրույնը: Այս տաղերը կարող են հեղինակութունը լինել ինչպես մեզ ծանոթ Արարաններին որևէ մեկի, այնպես և մեզ անծանոթ՝ նույնանուն ուրիշ անձնավորությունների:

1. Բան ասացելայ յուժմեճե քանգի բանասիրե: Աղերս՝ առ տիրուճի կոյս Աստուածածին. Վաղերս արկեալ առաջի քո՝ Աստուածուհւոյդ աղաչեմ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 932, էջ 130ա:

Տների սկզբնատաները՝ Վարդապետ, 2. Տաղ սուրբ Աստուածածնի ի տեր Արարան պիտակ բանասիրե. Վերև պայծառ և երկնային, | Կոյս Մարիամ Աստուածածին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2330, էջ 263բ—264բ:

Տների սկզբնատաները՝ Վարդապետ քո ծառայէ: Վերջին տունը՝ Են միշտ օրհնեալ անունդ, բարի. | Ի բէն հայցեմ սղորմելի. | Ես Արարամ նբւատս սգի, | Երկրպագեմ քեզ նազելիս:

3. Տաղ յարուբեան ի յԱրարան վարդապետ. Վարդայ և տեր գրեզ բոլորից հաւատամ, հաւատամ, | Հայր երկնի և երկրի, ստեղծող գոյից հաւատամ...», անդ, էջ 280բ—281ա:

Տների սկզբնատաները՝ Վարդապետի հաւամբ:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԳՐԵԱՐԱՐ ԵՆ ԱՐՐԱՀԱՄ ԾԵԼԻ

Հանելուկների հեղինակներ, հչ ուչ քան իՉ դարը: Նրանց անունով մի քանի հանելուկներ կան Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 167 ձեռագրում, էջ 229ա և 229բ, Կարող է և այս երկու տարբեր անունների տակ միևնույն հեղինակը լինել:

1 Ձեռագրում պոետ:
2 Հմմտ. Ղ. Տայան, «Ծուցեգ», էջ 480:

ԲԱՐՔԷՐԻ ԵՊՍ. ԱՐՏԱԻՒԿԻ*

(‘Αβραάμ, ‘επισκοπος τῆς πόλεως ‘Αρβή.)

Պարսիկ վկա, Շապուհ Բ-ի օրով, 344 թ. Ասորական և հունական ազրյուրներում կոչվում է Արրելայի եպիսկոպոս, Հայսամալուրքներում ունենք նրա վկայարանության հայերեն թարգմանությունը Երկու խմբագրություններով:

• • •

1 (Տեր Բարայելի խմբագրություն).

Վկայություն սրբոյն Արրահամու եպիսկոպոսի Արուաիլի րաղաքի ի Պարս. «Սա երի ժամանակս հալածանաց Շապիոյ Սարուսիսի արքայի, և հոգեշունչ քարոզությամբ զբազումս ի Պարսից զարձուցաներ ի հաւատս Քրիստոսի: Վասն որոյ կալեալ զերանելի եպիսկոպոսս տարան կապանօք առաջի մոզպետին Աղիվոռայ...», տես՝ «Ենայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1884, մասն Ա, էջ 63.

2) Այլ տպ. — Վկայութիւն Արրահամու Արուաիլի եպիսկոպոսին. «Ջայս երանելի եպիսկոպոսս տարան...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XIX, 1926, p. 148.

3) Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «En ce jour, martyre d'Abraham évêque d'Arbèles (Artavili)» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7493 (էջ 233ա), № 7463 (էջ 103բ), № 4873 (էջ 45ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 371ա), № 210 (էջ 240ա) և № 228 (էջ 163ա):

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրություն).

Վկայարանութիւն Արրահամու Պարսից եպիսկոպոսին. «Սա Պարսիկ եր ազգաւ յԱրուաիլի քաղաքե, և եր եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ի սրբոյն Գրիգորե մեր լուսաւորչեն...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճըմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Ենայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 473—474.

* ՕժՁԱՆԿԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգերյան, Վիկտորար վարք և վկայարանութիւն սրբոց, Կառ. ժ. Վենետիկ, 1816, էջ 12:

Այլ տպ. — Վկայարանութիւն ևն. «Սա Պարսիկ եր...», տես՝ «Ենայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 368.

Այլ տպ. — Վկայարանութիւն ևն. «Սա Պարսիկ եր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 359—360.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1510 (էջ 330ա, սկ. «Սա Պարսիկ եր... և եպիսկոպոս: Վասն որոյ և համարձակ քարոզիք»), № 7362 (էջ 316բ, սկ. նույն), 10 № 1511 (էջ 321բ, սկ. «Սուրբ եպիսկոպոսն Արրահամ եր յԱրուաիլի քաղաքե, ուր և համարձակ քարոզիք»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10, (էջ 303բ), № 213 (էջ 165ա) և № 437 (էջ 417բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 228^v). Հալեպի Ս. Գառնուսի. Եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 491ա):

□ Հմտ. վկայարանության ասորերեն ընդգրք՝ P. Bedjan (հրատ.), «Acta martyrum et sanctorum», t. IV, Parisiis, 1894, p. 130—131.—Տես նաև իտալերեն երկու խմբագրությունները. *Patrologia Orientalis*, Paris, t. II, 1907, p. 450—451 et 452.

ԲԱՐՔԷՐԻ ԵՊՍ. ԵՐԵՒԱՆՑԻ

Ժամանակը և ինքնությունն անհայտ: Մանթէմի օրհնության գիր, որ զբաղած է Երուսաղեմի և ի դերասնչակ ուխտէս և ի իրենչտակարնակ մենաստանէս, ի Նորուշէն անապատէս և ի Սուրբ Հրիշտակապետ վանուցս, և ի սոցուն սպասաւորացս՝ ի տէր Աբրահամ եպիսկոպոսէ և ի Մատթէոս վարդապետէ, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 374, էջ 103ա—104ա¹:

ԲԱՐՔԷՐԻ ԵՐԵՒԱՆՑԻ

Ճ՛Լ՛ դարի պատմագիրը Դրել է 1721—1730 թվականների միջև տեղի ունեցած դեպքերի պատմությունը, այսինքն՝ ավղանների ապստամբությունից մինչև Քանաք-Դուլի խանի (Նադիր-Շահի) դանդա-

¹ Բ. Մարգարյան, «Մայր ցուցակ», Կառ. ժ, էջ 916:

լուծուելու նրա երկը արժեքավոր ազդուոր է Անդրհովհասի պատմութեան համար. իսկ մեզ համար առանձնապէս շահեկան է Քղտոյսը՝ Կարբու և Երևանի մասին տված պատմական նորութիւններով, նաև Երևանի մասին տեղագրական ծանոթութիւններով, 2
 2և 2ա հոդուածները, որից կատարվել է տպագրութիւնը և որն այժմ դանվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում (№ 8060, էջ 1ա— 10
 20բ), բնօրինակվել է Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանի օրինակից. բայց մեր կարծիքով այս օրինակը ներկայացնում է ո՛չ թէ Աբր. Երևանցու սկզբնաղբի հարազատ ընդօրինակութիւնը, այլ մի մխիթարյանի 3
 3ա թարգմանի ձևերով կատարված նոր խմբագրութիւն: Ծանկանալի է, որ մխիթարյանները հրատարակեն Աբր. Երևանցու այս արժեքավոր երկի հարազատ օրինակը, եթե այդպիսին կա Մխիթարյան Մատենադարանում: 20

Պատմութիւն պատերազմացն, որք եղեն յՍմանցուց ի վերայ քաղաքացն Հայաստանայց և Պարսից՝ յետ զումարեղոյ Մահմուտ սուլտանին Աղուանից ի վերայ արքային Պարսից շահ սուլտան Հուսէյնին, տես՝ հետևյալ հրատ. մեջ. «Աբրահամ Երևանցի: Պատմութիւն պատերազմացն 1721—1736 թ.», Երևան, 1936, էջ 1—94: Այս հրատարակութիւնն սկզբում ունի առաջարկ՝ «Աբրահամ Երևանցու հրատարակութեան առթիվ» (էջ V—VIII), իսկ վերջում՝ ցանկեր (էջ 95—108):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .
 Գլուխ Ա. — Թէ որպէս շահ Քամազ օրդի արքային Պարսից չիւտիներն ձեռն էտրկ զՔաղաքութիւն հոր իւրոյ զապաշտակեալն յԱղուանից յինքն զարձուցանել, և թէ որպէս Մցիթիթ զազաքն սպասակեցաւ ի Հակոբ թաթարաց և յետոյ առաւ յՕսմանցուց: 40
 Գլուխ Բ. — Թէ որպիսի մարտի պատերազմ տարն Օսմանցից զԵրևան: Գլուխ Գ. — Թէ որպիսի մարտի պատերազմ եղոյ և Քաղէզ զազաքն առն յՕսմանցուց: Գլուխ Դ. — Զհարզ ի ձեռն Ղուլի խանին շահ Քամազն մարտի պատերազմի էտր զմեծ զազաքն Եոջ ի ձեռաց Աղուանից և նստաւ յաթոռ Քաղաքութեան հոր իւրոյ: 41

Գլուխ Ե. — Զհարզ էտր Ղուլի խանն զձեռանն ի ձեռաց Օսմանցուց բազում պատերազմաւ: Գլուխ Զ. — Պարտութիւն շահ Քամազի յՕսմանցուց և զանհանութիւն: Քաղաքութիւն շահ Աբրահամ ձեռնակաւ: Միտենալութիւն Ղուլի խանի և յազմութիւնը նորին: 5

Գլուխ Է. — Արշաւանց Ղուլի խանի ի յայտ, ի Վերս, յաշխարհն Աղուանից և յերկիրն Լեհու: Պատերազմ և պարտութիւն զօրացն Օսմանցուց: Բանակին Ղուլի խանի ի Մուզան զաշտի և թագաւորին ի վերայ Պարսից: 10

ԳՐԱԵՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Վ. Համազասպան, Խորհրդային Հայաստան, 31 նոյ. 1936 թ.—Վ. Պյուրտյան, Բազմավէպ, 1940, էջ 329:

Ռ ու լ ս եր ե ն թ ա ռ զ մ ա ն ու թ յ ու ն . 13
 Абраам Ереванку. История воѣн 1721—1736 гг. Издание Армфана, Ереван, 1939.

93 էջ (28×14.5 սմ.): Աս. Մախնազարյանի առաջարկով և ծանոթագրութիւններով, Վերջում ունի հատուկ անուանների ցանկ: 20

ԳՐԱԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշահ Ղ. — «Այրարատ», Վենետիկ, 1800, էջ 286 և 305: 23

Ալիշահ Ղ. — «Հայապատում», Վենետիկ, 1801, մասն Ա, էջ 136:

Աճառյան Հ. Ս. — «Մի էջ ուսումնարանական յարաբերութիւնների պատմութիւնից և Երևանի 1726 թվի հերոսամարտը» (անտիպ):

Ջավախիչվիլի Իվ. (Ջաջոնիճոլոյ ոց.) — «Ճջլլ սոմեթրո խոնճրոնո ջիցրլոմո», Գոցնո 1, տոմոսնո, 1935, զջ. 170:

[«Հայ պատմական հին գրականութիւնը», գիրք Ա, Քրիլիսի, 1936, էջ 170]: 25

ՆՐՐԱՀԱՄ ԵՐԵՑ

Տես՝ ԵՐՈՐ և ՄԵԼԷՍ անունների տակ:

ՆՐՐԱՀԱՄ ԵՓԵՍՍՑԻ

Անծանոթ հեղինակ, որի անունով ծանօթ է մի ներքրդական տառ: Այս տառը 40

հիշատակում է Գրիգոր Անավարդեցին՝ իր
ստ չեթում Բ թղթում՝,

Արրահամու արքեպիսկոպոսի Սիեւազուց
ներքողեան յաւետիս սուրբ Աստուածածնին
և միշտ կուսին Մարիամու. «Բազում փոյյ»
եղև աստուածաշունչ հարցն, Աբանասի ասեմ
և Բարսղի և Գրիգորեանցն, Յովհաննու Ոս-
կերերանի, Կիրղի, Պրոկղի և Յման ճոցա
խորհողաց...», Ղենեատիկի Մխիթ. Մաս. ձևո.
N 228, էջ 35ր—37ր:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձևո.
N 154՝ «Սրբոյն Արրահամու Նփեսոսի արք-
եպիսկոպոսի ներքողեան ի ծնունդ փոկչին
մերոյ ճիսուսի Քրիստոսի» (էջ 158):

ԱՐՐԱՀԱՄ ՁԵՆԵԿՆԵՐ

Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱԼՈՂ,

ԱՐՐԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱԼՈՂ

Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԲԱՂԻՇԵՑԵՐ,

ԱՐՐԱՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱԼՈՂ կամ ՁԵՆԵԿՆԵՐ

Տայոց նահանգի Ձենեկս գյուղից և
Ղենեղյանց աշակերտներից՝ Ղենեղյանց
նահատակութեանից հետո երկար տարինե-
րով աքաղթի մեջ է եղել պարսկական Աստ-
րեստանում (154—163 թթ.) և այդ միջո-
ցին ասորերենից թարգմանել է Մարու-
թայի «Վկայք Արևելից» կոչված վկայարա-
նական պատմութիւնը, բայց նրա թարգ-
մանութեանը ամբողջութեամբ չեն հաս-
ել մեզ: Այդ պատմութիւնը կազմող մա-
տերից (տես և հմտ. ՄԱՐՈՒԹԱ ՆՓՐԿԵՆՐՏՅԻ
անվան տակ) Դ վկայարանութիւնը (Շահ-
յուս — Շահդոստի վկայարանութիւնը) կո-
րել է: Կորել են նույնպես ԺԲ և ԺԳ վկա-
յարանութիւնները (Ակեփոսիականց վկա-
յարանութիւնները), և կամ գուցե ամե-
նակն չեն էլ թարգմանվել Արրահամի կող-

մից, որովհետև այժմ գոյութեան ունեցող
թարգմանութիւնները բացառապէս հու-
նարներից են: Կորած պետք է համարել նաև
Ժ վկայարանութիւնը (Մելիտայանց վկայա-
րանութիւնը) թարգմանութիւնը, որից, 3
սակայն, համառոտօրէն կամ խմբագրվել է
Հայաստանի մեջ Յասցած համառոտ
վկայարանութիւնը (Տիր Իսրայելի և սրա-
նից էլ առաջացած Գրիգոր Ծերենցի խմբա-
գրութիւնը): Իսկ «Վկայք Արևելից»-ի հա- 10
տորում հրատարակված ընդարձակը, նույն-
իսկ և թև ասորերենից էլ թարգմանված լի-
նի, մասնագետների կարծիքով իր լեզվական
նկարագրով տարրերով է Արրահամ Խոս-
տովանոցի թարգմանութիւններից: Թովմա 16
Արժուանու հիշատակութեան համաձայն՝ Ար-
րահամ Խոստովանոցը հեղինակած պետք է
լինի նաև Վարդանանց պատմութեան մի
«Համառոտութիւն», որից օգտվել է անգղիա-
տուն իր երկի Բ պարութեան Ա գլուխը կազ- 20
մելիս: Արրահամի գերեզմանը գտնվում է
Վասպուրականի Հայոց-ձոր գավառում,
Խեթուց վանքից ոչ հեռու, Արրահամու անա-
պատում, որը նրա անունով է կոչվում:
Ըստ Դ. Ջարրանայանի՝ Արրահամ Խոս- 25
տովանոցը կոչվում է նաև Արել: Արրահամի
մասին տես նաև հաջորդ հոդովածը (ԱՐՐԱ-
ՀԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱԼՈՂ ԵՒ ԽՈՐԷՆ ԽՈՍՏՈ-
ՎԱԼՈՂ):

ԳՐԵԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սիլիան Ղև. — «Հայապատում», Վենե-
տիկ, 1901, մասն Ա, էջ 45:
Ս. Յասցած Էր. — «Հայոց անձնանունների
բառարան», հտ. Ա, Սրեան, 1942, էջ 20, § 3:
Ջամիցյան Աբդ. — «Եղիշէ վարդապետ», 31
Սիոն, 1934, էջ 150—163:
Եղիշէ պրոֆ. Ներսիս է համարում նաև, ի
միջի յայտ, Արր. Ձենեկացու «Համառոտութիւն»-ը,
որի մասին հիշատակում է Քովմա Արժուանին:
1 Քովմայի վարդապետ Արժուանոյ Գամու-
թիւն տան Արժուանաց, Գետերբուրգ, 1887,
էջ 80:
2 Ն. Սարգիսյան, «Ճեզգրութիւն ի Փոքր
և ի Մեծ Հայոց», Ղենետիկ, 1884, էջ 280:
3 Արրահամ Խոստովանոցի թարգմանութիւն-
ները շուրջոց ուսումնասիրութեանը տեսնել նաև
ՄԱՐՈՒԹԱ ՆՓՐԿԵՆՐՏՅԻ անվան տակ:

1 Տես Երեւանի Գեո. Մատ. ձևո. N 2037, էջ
127ր:

Քաճիճյան Յար.— Եւայ գրականութեան պատմութիւն, մասն Ա, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 49 և 100:

Ջարդիստայան Գար.— Եւայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897, էջ 295—296:

Կյուլիսեայան Ռար.— Ենդիշէ: Քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1909, էջ 137—151 և 215:

10 Տալիս և Արքանաճի կենսագրութիւնը: Կարծում է, որ նրա աւանդով հիշատակված «Համաստութիւն»-ը ոչ այլ ինչ է, քան Մարութայի Արեւրյան պատմութեան մի շատ փոքր մասի թարգմանութիւնն ու ամփոփումը (Եմափոնի և Գոչթազի միանալով զիտարանութիւնը), որի նեւ Կամեմասեւով Եղիշէն:— Գատուութիւնն ու Միւնձանց ճառը:— Վերջինիս մաս նշմարում է զիտարանական սասցուածներու, ձեւերու փոխառութիւնները, որոնք ցույց են տալիս, թե Արքանաճի թարգմանութիւնները ազրյուր են եղել Եղիշէին, սակայն՝ ոչ պատմական ազրյուր: այլ լոկ գրական, և եզրակացում է: թե Վարդանանց պատմագիրն առ ձեռն ունեցած է Խոստովանողի թարգմանութիւններն իւր պատմագրութեան մամանակը: 166 թվից նստ:

23 Լազուրի Վ.— Ենդիշի գրականութեան վերայ, Վենետիկ, 1896, էջ 198—189, 168—170, 182—183, 194 և 197—201:

20 Քերեւով կեանքը քանակ փաստարկութեան՝ Ենդիշէն կարծում է, որ Քովմա Արքանաճի կողմից հիշատակվող «Համաստութիւն»-ը նույն էր այն «Մնացորդաց խոյր» կոչված գրքի նեւ, որից Մեսրոպ Երեց ժ գարում Եմափոնացի է կատարել իւր պատմական աշխատութիւնը գրելիս: Բայց այդ 23 «Համաստութիւն»-ը Վարդանանց գարում ազրած Արքանաճի Ձեռնակցու զովերական գործը չէ, և ոչ էլ Եղիշէին ազրյուր է ծառայել: այլ նեւագա մամանակներին մի աշխատութիւն: որից Վարդանանց մասին նոր տեղեկութիւններ են քաղել իովանենե 60 Իբրաիմափրոսթին (զլ. ԺԵ) և Քովմա Արքանաճին:

15 Միսրայան Լափի.— ԵԱրբոսն Սահակայ կաթողիկոսի և Մեսրոպայայ վարդապետի ձեռնասունն ու երիցադոյն աշակերտք և առաջին թարգմանիչք Ե. դարուն, Լաւնդէս Ամսօրեայ, 1902, էջ 60:

Նորայր Բյուզանդացի.— ԵՎորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Քիֆլիս, 1900, էջ 20 և 473—478:

Ըստ Ենդիշէի՝ Արքանաճի Խոստովանողը, որ մեր Ե գրքի թարգմանիչներին այսպեւ կոչված Առջին կամ Ենդիշէն գրքին է պատկանում, ամբողջութեամբ թարգմանել է Մարութայի Վիայք Արեւիցք: Բայց այդ՝ նա գրել է և Վարդանանց մի 3 «Համաստութիւն»: որից պարզ է Քովմա Արքանաճին:

Տեր-Պողոսյան Գր.— ԵՆկատողութիւններ Եղիշէի պատմութեան վերաբերեայ, Լաւնդէս Ամսօրեայ, 1896, էջ 130—132:

Ըստ Ենդիշէի՝ Քովմա Արքանաճի պատմի այս է կամաստութեան Արքանաճի Խոստովանողի՝ նախագաութիւնը զվերաբերում է մի միայն Վահան Արքանաճի գործունէութեան, և ոչ թէ Վարդանի 15 Վեդոյի և Շաւաղի գործունէութեան եւս:

Տեր-Պողոսյան Գր.— Ենդիշէի քննական ուսումնասիրութեան մի հատածի առթիւ, Լաւնդէս Ամսօրեայ, 1906, էջ 219—221:

25 Ուղղված է Բ. Կյուլիսեայանի Ենդիշէն ուսումնասիրութեան մի կամածի գեմ, որը լույս էր տեսել Լաւնդէս Ամսօրեայի 1906 թվի մայիսի կամարում: Ընդգիծարանով Բ. Կյուլիսեայանին՝ կողմնակիցն ստում է, որ Արք. Խոստովանողը շարադրել է «Համաստութիւն» իտարգրով մի ինքնուրույն աշխատութիւն, որի մեջ զերբե ակնատես գրել է Վարդանանց գործերը:

Օրմանյան Մալ.— ԵԱզգայապատում, Կտ. Ա, Կ. Գոլիս, 1912, §§ 282 և 300:

ՕՐՐԵՎՈՐ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ԵՒ ԽՈՐԷՆ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Ե դարի իայ վկաններ, որոնցից առաջինը Տայոց Նահանգի Ձեռնակ գյուղից էր, իսկ երկրորդը՝ Այրարատի Որկովի գյուղից: նրանք Ղևոնդյանց աշակերտներից էին: 454 թվին, երբ Ապար աշխարհի Նյուչապուր քաղաքում նահատակվեց Ղևոնդյանց խումբը, պարսից արքայի հրամանով Արաւանաճի և Խորենի տկանջները կտրելով Նյուչապուրից նրանց քաղաքին պարսկական Ասորեստան, որտեղ նրանք երկար տարիներ մնալով արքունի ծառայութեան մեջ, միամամանակ ողորմութիւն էին հափա-

քում և ամեն տարի օգնություն էին տա-
նում Ապար աշխարհում կայունքի տակ
դտնվող հայ նախարարներին: Խորենը 461
թվին մեռավ աքաղաղվալու, իսկ Արրա-
նումը 463 թվին վերադարձավ Հայաստան:
Հապար Փարպեցին մանրամասն տեղեկու-
թյուններ է տալիս նրանց մասին՝ իր Պատ-
մության ԾԳ և ԾԸ գլուխներում: Եղիշեն
դրել է նրանց ընդարձակ վկայարանու-
թյունը, որ նրա Վարդանանց պատմու-
թյան Բ եզանակի բաղկացուցիչ մասերից
մեկն է կազմում. իսկ Հայսմավուրքներում
գտնվում է նրանց վկայարանության հա-
մառոտությունը՝ մի քանի խմբադրու-
թյուններով: Արրահամը հայտնի դեմք է
նայական մատենագրության պատմու-
թյան մեջ (տես նախորդ հոդվածը՝ ԱՐՐԱ-
ԿԱՄ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ):

1 (Ընդարձակ վկայարանություն, Եղի-
շեի).

Վասն խոստովանող աշակերտաց, շեպ
աշակերտք երամեկեացն ի կապանս կոյիմ ի
ներքս ի քաղաքին. եկն դահն: ապետ մի ար-
բունի և եհան զնուսս ի քաղաքէ ամտի ար-
տաքս...», տես՝ «Ընտիր նատուածք քա-
ղաք ի գրոց նախնի և արդի մատենագը-
րաց Հայոց», Մոսկկա, 1849, էջ 98—103.

Նույնը տես Եղիշեի «Վասն Վարդանայ
և Հայոց պատերազմին»-ի բոլոր հրատարա-
կություններում (տպ. Վենետիկ, 1864, էջ
324—341, և ուրիշներ):

Ճառընտիրներում այս բնագիրը հաճախ
դտնվում է առանձին՝ նույնությամբ և
կամ խմբագրական որոշ փոփոխություն-
ներով, ինչպես՝ Ծրեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
N 1521՝ «Պատմութիւն սուրբ խոստովանո-
ղացն Արրահամու և Խորենայ» (էջ 150ր—
152ա) և Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. N 1՝
«Վկայութիւն սրբոց խոստովանողացն Ար-
րահամու և Խորենայ» (էջ 779ա):

2 (Համառոտ Ա խմբագրություն, Տեր
Իսրայելի).

Տոն է Արրահամու և Խորենայ վկայիցն.

1 «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց
և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», Թիֆլիս, 1801,
էջ 91 և 103—109.

«Սորա աշակերտք էին սուրբ Յովսեփնանցն՝
առաջնորդացն Հայոց, որ ի Պարսիկս վկա-
յեցին: Եւ Եկեալ առ Յոսա Դեհնապուն հրա-
մանաւ Պարսից արքայի...», տես՝ «Շայս-
մաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 270.

Այլ տպ.— Տոն է Կն. «Սորա...» (հրատ.
Գ. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t.
XVI, 1922, p 183—184.

Բնագրի ֆրանսերեն խմբագրանությունը՝
«En ce jour également, fête des martyrs
Abraham et Khorène» տեսնել անդ, նույն
էջերում, հրատարակիչ կողմից:

□ Տես նաև Ծրեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
N 7433 (էջ 154ա), N 7463 (էջ 192ա, սկ.
«Սորա էին աշակերտք և սպասաւորք հայ-
սպեւտացն Հայոց որք կատարեցան ի Պար-
սիկս ի Ներշապուն քաղաքի»), N 1873 (էջ
340ա, սկ. նույն), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. N 7 (էջ 231ա), N 310 (էջ 156բ)
և N 228 (էջ 93բ):

3 (Համառոտ Բ խմբագրություն, Դրի-
գոր Ծերենցի).

Վարք և յիշատակ սուրբ խոստովանող
սարկուազացն Արրահամու և Խորենայ. «Սո-
րա աշակերտք էին և սպասաւորք սուրբ Յայ-
րապետացն մեր Ղևոնդեօնցն, որք կատարի-
ցան ի Պարս յամս անօրէն արքային Յագ-
կերտի: Որ յետ կատարման հայրապետացն
եղին զնուսս ի բանսի...», տես՝ «Ճառ ողբ-
բոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն
է՝ «Շայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 380.

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ Կն. «Սո-
րա աշակերտք էին և սպասաւորք...», տես՝
«Շայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 364—
365.

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ Կն. «Սորա
աշակերտք էին և սպասաւորք...», տես՝
«Դիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս,
1730, էջ 258—259.

□ Տես նաև Ծրեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
N 7362 (էջ 218բ), N 1510 (էջ 226բ),
N 1511 (էջ 233ա, սկ. «Սորա... կատարե-
ցան ի Պարսիկս ընդ սրբոց Վարդանանցն
յաւորս հրապաշտ արքային Յագկերտի»),
ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. N 10
(էջ 218բ), N 313 (էջ 131բ), ևն. Լոնդոնի
Brit. Mus. Ms. Or. N 6787 (fol. 161r).

Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 330, սկ. «Սորա էիմ աշպեբրտք և սպասաւորք հայրապետացն Հայոց»): Հայեգի Ս. Գառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 131 (էջ 331բ):
 4 (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, անանուն):

Արրամամու և Խորեմայ. «Սորա աշակերտք էիմ սուրբ հայրապետացն Հայոց, և յնա կատարման ճոցա քրածեծ արարեալ քարշեցիք ի վերայ քարանց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3668, էջ 99ա:

Ք Վկայարանութիւն այս կամ այն խմբագրութիւն պատկանող օրինակներ տես Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 118 fol. 226¹). ևն.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՑՈՒՆ

Ա.Յառայան Էր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», Կո. Ա, Երևան, 1942, էջ 20, § 3՝ «Արրամամ Խոստովանող»:

Ա.Յառայան Էր.— Նույնը՝ Կո. Բ, Երևան, 1944, էջ 549, § 3՝ «Խորէն Խոստովանող»:

Ավգերյան Մկ.— «Եկեղեցական դարք և վկայարանութիւն սրբոց», Կո. Բ, Վենետիկ, 1814, էջ 210—221.

Շարգրում է Արրամի և Խորեմի վկայարանութիւնը՝ ըստ Յգիշեի Հազար Փարզեցու և Հայտնագրողների:

Գարագաշյան Ա. Մ.— «Բնական պատմութիւն Հայոց», մասն Դ, Քիֆլիս, 1893, էջ 207—212.

Կոստանյանց Կար.— «Հիւսուածք», գիրք Ա, Վիեննա, 1877, էջ 137—131.

Նահապետիւթյան պատմութիւնը՝ Հազար Փարզեցու և Յգիշեի խոսքերով (զբոսբոս):

Կոստանյանց Կար.— Նույնը՝ գիրք Բ, Վիեննա, 1877, էջ 141—146.

Նահապետիւթյան պատմութիւնը՝ Հազար Փարզեցու և Յգիշեի խոսքերով (աշխատանք):

Կոստանյանց Կար.— Նույնը՝ գիրք Գ, Վիեննա, 1877, էջ 141—142, 175, 176 և 180.

Մանամեղյանձակ.— «Ճեղքալիզմը Կին Հայաստանում», Երևան, 1936, էջ 157—159.

Ջամայան Սիթ.— «Պատմութիւն Հայոց», Կո. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 112—115.

Սամուելյան Խալ.— «Հին Հայ իրավունքի պատմութիւնը», Կո. Ա, Երևան, 1939, էջ 280—291.

Օրմանյան Մազ.— «Ազգապատմութիւն», Կո. Ա, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 282 և 300.

ԱՐՐԱՀԱՄ ԿՈՍՏՈՆԻՆՈՒԹԵՑՈՒՆ [I]

ժէ դարի մասնագիրը Հեղինակ բնապատմական մի աշխատութիւն, որ անտիպ է:

• • •

Պատմութիւն անասնոց և գազանաց, չորքուսնեաց, սողնոց և թիւնաւորաց, բըռչնոց և մարդկան, ծովային ձկանց և անասնոց և գազանաց, և այլ ժմանակաց ծովու և ցամաքի: Արարեալ իմաստեցն և հաքիմացն հարտարացն առաջնոցն. զբնութիւնն և զշանն և զէնն, և թէ՛ ո՞ր աշտարհն կու լինին, կամ ո՞ր ծով կու սնանին, զրեալ են իմաստեց: Զոր ժողովեալ վեց ազգի լեզուաց՝ Հայոց, Հռոմոց, Ֆրանկաց, Արաբաց, Պարսից և Թուրքաց, բազում բանիւ և աշտատուրեամբ՝ Արրամամ քանանայս Կոստանդինուպոլիս մայրաքաղաքէն, վասն օգտի ուսումնասիրացն: Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1418, Ե. Բ.:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՑՈՒՆ

(Ա.Յառայան).— «Կենդանաբան Արրամամ քանանայ Կ. Պոլսեցի», Բազմաձայն, 1898, էջ 1—6, 66—74 և 130—138.

Լեո.— «Հայոց պատմութիւն», Կո. Գ, Երևան, 1946, էջ 424—426.

ԱՐՐԱՀԱՄ ԿՈՍՏՈՆԻՆՈՒԹԵՑՈՒՆ [II]

Ապրամ՝ ժ. դարում: Կազմել է Դիոնիսիոս Արիստարքացու գործերի հայկական մեկնութիւնները ժողովածուն՝ ըստ Եսայի Նշեցու, Գրիգոր Տաթևացու ևն, 1733 թ.:

• • •

Լուծմունք գրոցն սրբոյն Դիոնեսիոսի Արիստարքացոյ: Հատարեալ ի գրոց տիպե-

րալոյս և սստուածազգեաց վարդապետաց
 Եկեղեցւոյ: ՅԱրրամամ վարդապետէ Կոստան-
 ղինուպոլսցւոյ ի Ջմիւիինեան զտրմէ: Եւ
 ի խնդրոյ երջանեաց սմանց եղբարց ի Կոս-
 տանղինուպոլիս: Ի հայրապետութեան տեսոց
 Արրահամու Բաղիջեցւոյ: Յամի ներմարմնու-
 րեան սեառն 1733: Իսկ ի Հայոց ՌՃՁԲ:
 Երևանի Պետ. Մատ. ձև. № 97:

101 Թերթ. Բաղկացած է հետևյալ մա-
 սերից. 1. «Եւոմմուք առաջնոյ զրգոյն որ
 յաղագս երկնային քահանայապետութեանց»
 (էջ 2ա—40բ). այս մասը կոչվում է և
 «Յաղագս հրեշտակաց կարգաւորութեան»:
 2. «Եւոմմուք սրրոյն Դիոնեսիոսի գրոցն որ
 յաղուգս եկեղեցական քահանայապետու-
 րեանց» (էջ 41ա—59ա), 3. «Եւոմմուք սըր-
 րոյն Դիոնեսիոսի գրոցն, որ յաղագս աստ-
 ւածային անուանց» (էջ 59ա—84բ), 4. «Եւոմ-
 մուք յաղագս խորհրդական աստուածաբա-
 նութեան» (էջ 85ա—103բ), 5. «Եւոմմուք
 յաղագս զանազան թղթոց [Դիոնեսիոսի Արիս-
 տազացւոյ]» (էջ 96ա—99բ):

Երջատակարանում՝ «... Արդ՝ ամանա-
 կաւ ինչ անցելոյ ռն վարդապետ Ստեփան-
 նոս անուն, որ և ասեն զնմանէ զոյ Սիւ-
 նեցի նաև սիւն հաստատութեան հաւատոյ
 և խարիսխ ուղղափառութեան, ի յազատ տա-
 նէն, և աշակերտ սրբոյն Մովսիսի քերթո-
 ղահօրն. նա թարգմանեալ ի յունականէ
 զսուրբ գիրս Դիոնեսեայ արչիական ասն,
 ի յերկրորդ ամի թագաւորութեան Փիլիպ-
 պոսի, և աշխարհաստեղծ թուականին վեց
 յազարորդի երկերիւրորդի քսանորդի, ի
 ձեռն Դաւթի հիւպատրոսի և թագաւորա-
 կան սեղանոյ կենառի, ի Կոստանդինուպո-
 լիս, հովանավորութեամբն Սոֆիայ, Եւ յետ
 որոյ ինքն մեկնութիւն արարեալ ի սակաւ
 յետոյ ամանակաւ, որպէս ասեն սմանք, թէ
 ոչ ինքն, այլ՝ սուրբն Մաքսիմիանոս յու-
 նաց պատրիարքն իցէ արարեցեալ. սակայն
 և մեր տեսեալ զնոսս և ստուգիւ վերահա-
 սեալ, նաև՝ որ ի մեզս են և նոքա, թէ՛ այլ
 է սրբոյն Ստեփաննոսի. և այլ՝ զերիմաստ
 վարդապետին Մաքսիմիանոսի: Եւ յետ
 որոյ սրբոյն Ստեփաննոսի վարդապետին աշա-
 կերտի սրբոյն Ստեփաննոսի Սիւնեցոյ, և
 Գրիգորի Տաթևացոյն, և Դևոզայ նորին

աշակերտի, նաև Դաւթայ և Յակոբայ, Սո-
 քա ուրոյն ուրոյն և զեզեցիկ ոճիւ կիկերո-
 նիականաւ հայկարան արտայայտութեամբ,
 նաև հազարդուալ ճանապարհաւ գրեթէ կըր-
 կին իմացութե տուեալ են զրանին, սակայն
 երկարութիւն ժամանակաց չէ թողեալ զնո-
 սա ի վերայ լուսութեանն և նախակերպ
 իւրիանց ընձևմանն, գրեթէ խառն ի խոռն
 նղեալ եզերք բանիցն յաղագս անհմուտ
 դրադրաց, և ծաղու և լալակաց արժանի նո-
 ցին գործոց, որք զգիրս համարեալ և ոչ որ
 ի նայն զօրութիւն և սիղորայից անդրա-
 դարձելութիւնն գիտեն, Վասն որոյ և սըր-
 րոցս բանք ոչ մնացեալ անխանգար, բնա-
 բանին ասեմ և համայնգամայն լուծմանց,
 յաղագս որոյ պատճառի հարկ ի մէնջ պա-
 նանջեալ իմ ժամանակի, դարձեալ անգամ
 թարգմանեալ են սակայն ի լատինականէ ի
 դուռն սուրբ էջմիածնայ տիրակառոյց
 տարճարին, որով և իմ ի ձեռն վերոյ յիշե-
 ցեալ լուծմանցն յորդորեալ առ ի հաւաքել
 ասացուածք վարդապետացն ի նոր թարգ-
 մանութեանն վերայ, և ի յայն տեղում,
 զոր ոչ ունեցեալ տեսանիւր մեկնութիւն,
 որպէս յայտ է ի ձեռն կլորակիս այս.
 Օ. որ եղեալ կա ներ բնարանումն և նպա-
 տակ նորեայն եղեալ թիւն ըմբռնեալ ի
 մէջ լուծմանց եկելով. ... Վասն որոյ զձեզ՝
 սրբազան վերծանողսզ աղաչեմ, յիշել զԱր-
 րահամ մեղսաներկ վարդապետս թարմա-
 տար այս գործառնութեան, զոր հագէկիր
 մեկնողացն առեալ ի գովեստ մօրն փառաց
 հաւաքեցի, նոյնոյ հովանաւորութեան, որ
 ի Կոստանդինուպոլիս, ի ՌՃՁԲ թուականին
 Հայոց, և որ յիշէքդ՝ ի նայն նայք յիշման
 ի Գրիստոսէ աստուծոյ մերոյ ամէն» (էջ
 100ա—101բ):

ԳՐԱԵՄՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յեր-Մկրտչյան Կար. (հրատ.) — «Եկեղեց
 հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ», էջ-
 միածին, 1914, Նախարան էջ XXXIV:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՃԻ

Նրուտագիւմի միաբան և նվիրակ, Թրա-
 կիայի (Թեթիւրգաղի) տաղնորդ 1709—

1734 թթ., և հետո՝ էջմիածնի կաթողիկոս, որպես հաջորդ Արքայանմ Բ Սոչարեցու, 1734—1737 թթ., Նրա մասին խոսում է Սիմեոն Երևանցիների, Արքայանմը ձեռնել է Կրեուսի Կանդիա ընդարձում և այդ պատճառով կոչվում է Կրեուացի. բայց կոչվում է նաև Թրակացի կամ Քեքիրդաղցի՝ իր պաշտոնավարության տեղի անունից, Կաթողիկոսների շարքում կրում է Արքանամ Գ անունը: Մտերիմն էր Նադիր-շահի, որի թագադրության ժամանակ օրհնեց Նրա սուրը և կապեց մեջքին: Արք. Կրեուացին ունի պատմական աշխատություններ և կոնդակներ: Առաջինների մեջ գլխավորն է «Պատմություն»-ը կամ «Պատմագրություն»-ը, որտեղ մանրամասնորեն նկարագրել է իր կաթողիկոսության ժամանակի և Նադիր-շահի իշխանության առաջին տարիների դեպքերը: Նմանապես նրա Հուշատետրը (Հիշատակարան), որը, բացի օրագրական մի շարք շատ հետաքրքիր գրանցումներից, պարունակում է պատմական արժեքավոր նյութեր, որոնք լրացնում են նաև նրա «Պատմագրության» մեջ ամփոփված տեղեկությունները: Արք. Կրեուացին գրել է նաև մի «Պատմություն Անի յաղաքին»: Նրա կոնդակներից մեկ հայտնի են միայն երեք հատ:

Ա.— ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1) 1. Պատմություն անցից տեառն Արքանամու սրբազան կաթողիկոսին Հայոց Թաքիրդաղցույ, առ Նադրշահ արքային Պարսից: Սրբագրեալ աստէն ի վազմի ձեռագիր օրինակէ ըստ յարմարագրութեան և եր, ի ձեռն մերազնեայ բանասիրի ուրումն: Տպագրեալ ի վեհափառ հայրագեալութեան տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Արդեամբ և համայն հոգարարութեամբ ըստ սիրատենչ ըղձածկտութեան ջուղայեցի պայծառամոխո պարոն Սարգսիմ՝ որդւոյ լուսաւորեալ հոգի տէր Յովաննիսին: Ի լուսանեա յարացոյց մերս յե-

1 Շառնո գրք... ի Սիմեոն ցաւահար և վերահար կաթողիկոս Երևանցույ, Վաղարշապատ, 1573, լջ 30-31:

տուգայից. և ևս ի յօգուա և ի գրօսանս՝ ողջոյն կէղ'նիաստիկեայ ժառանգաւորաց, և առ հասարակ պաշտօնասէր և աշխարհական ուխտից եկեղեցույ: Յամի փրկութեան աշխարհի 1796. և ի մերս իւ ՌՃեմ. ի Հնդկիս: Ի ծովընթեր մայրաքաղաքն Կալկարա, ընդ իշխանութեամբ մեծին Բրիտանացոց: Ի հորակիրտ սպարանի, որ ընդ հովանեաւ Սուրբ Նազարէր անուամբ եկեղեցույն Հայոց. և հորին վերասեսուչ հոգարարութիւն Ստեփաննոսեան տէր Յովսէփայ:

Նկ. 5. Արքայանմ Կրեուացու «Պատմության» և «պագրության» անվանաթերթը (Կալկաթա, 1796 թ.):

4 թերթ (անվանաթերթը ներառյալ) — 150 + ՃԺԹ էջ (23 × 17,5 սմ.) Սկզբում՝ հրատարակիչների առաջաբանը՝ ևս բարեմիտ և խոհակամ ընթերցողս, թերթ 2—3, «Պատմություն»-ը գրավում է 1—150 էջերը: Սրանից հետո, նոր էջակալումով, տպված է հետևյալ անանուն գրությունը, որպես ներածություն. «Ներածությունն առաջիկայ պատմութեանս, արարեալ յունեմէ՛ բանասիրէ՛՝ առ համակ մերազնեայ համայնոն բարեխոն հասարակութեան, հանդերձ դոյզն բանիք ինչ առարկութեան ընդդէմ մեաեւթցն ի

մէնջ ուրումսիւս ձևացելոց՝ պիտակ անուն
 եղրարց՝ սխտացելոց յախտս մանիրտիւս
 մեծեղեոն մուրուրեւմն, էջ Ա-ՃԺԳ, Վեր-
 ջուս՝ թեմնկ սղալումաց ուրք եղնն ի շարադրո-
 դէ կապարեայ գրոցն, էջ ՃԺԴ—ՃԺԹ:

Գիրքը տպագրվել է էջմիածնից տար-
 ված մի օրինակից, պարոն Խաչիկ Առա-
 ղելի որդի պարոն Մովսէսի նորահաստատ
 տպարանում, տնր Հովնկի Ստեփանյանի
 10 աշխատութեամբ և պարոն Մարդիս Տիր-
 Հովհաննիսյանի օժանդակութեամբ (տես՝
 ճեղհածութիւն, էջ ԺԹ-Ի), Բնագրի հա-
 րադատութեան մասին ասվում է, թե ե՞նչ
 յաւելաք ինչ յո՞ն, գտա ի գլխութեանս
 15 և գյարմարագրութիւնն սրբագրելոյս (Առա-
 ջարան, թերթ 1ր):

Հազվագյուտ է այս հրատարակութեւ-
 նը: Ա. Հազիկյանը ձեռքի տակ չի ունեցել
 այդ՝, ինչ որ նշանակում է, թե Վենետիկի
 20 Մխիթ. Մատենադարանում չկա: Հայաս-
 տանում նրանից ծանոթ են միայն երկու
 օրինակներ, որոնցից մեկը՝ Երևանի Գետ.
 Հանրային Գրադարանում (Ուն. 1043), իսկ
 մյուսը՝ Երևանի Գետ. Մատենադարանի
 25 տպագիր գրքերի բաժնում (Հն. 313), Վեր-
 ջինս թերթ է, որով Գետ. Հանրային Գրա-
 դարանի չի յայլ օրինակը հանդիսանում է
 Հայաստանի միակ անթերի օրինակը:

Այլ տպ. — Արքամամ կաթողիկոսի կրե-
 30 տացոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և
 Նատր-շահին Պարսից: ՌՃԺԹ--1870, ի տպա-
 րանի սրբոյ կաթողիկէ էջմիածնի, ի Վաղար-
 շապատ:

Դ 4 129 էջ (22 X 14.5 սմ.):

Սույն տպագրութեան թեմառջարանն ունի
 հրատարակիչները գրում են ... Մի օրի-
 նակ և եթ գտանէր պատմագրութեանս ի
 մատենադարանի մայր աթոռոյս կաթողիկէ
 էջմիածնի, զոր տարակուսանօք թեպէտ
 40 իամարիմք գրեալ ի չեղինակէ սորա, այլ
 դէթ չիք կասկած կարծելոյ առ կենդանու-
 թեամբն և հրամանաւ նորին Արքանաժու-
 սակս արտագրեալ լինելոյս ի սեպարութե-
 նէն. մանաւանդ զի գոն ի միջի սրբա-

գրութիւնք ինչ և յաւելումք՝ որք զանա-
 դանին ի գրչութենէ օրինակողին, և որք
 պարտին լինիլ մուծեալ ի բուն չեղինակէն,
 ի վերջ յառաջակայ այսր պատմութեանս
 եղաք նաև գերկոսին չեղինակութիւնս Կրե-
 տացոյն, որոց մինն է կոնդակ, զոր գրեալ
 է ի Մուզանէ անտի առ ազգայինս սմանս
 յԱղբրիանուպոլիս, որոյ օրինակն գտանի ի
 ձեռագրի միւսն ընդ ընդհանուր համարաւս
 1339, իսկ միւսն՝ պատմութիւն Անի քա-
 10 ղաքին, զոր գտաք ի ձեռագրին ընդ ընդ-
 հանուր համարաւս 1749, որ օրինակեալ է
 ի Կաֆա (ի Խրիմ) յամի տեանս 1756:

Պատմութեան բնագիրը գրավում է 1—
 90 էջերը. իսկ հավելվածները (Կոնդակ և
 Պատմութեան Անի քաղաքի), որոնց հետ և
 ճշմանօտ բաւարան տանկերէն բառից որ
 ի մատենիս, ճշայ բարգմանութիւնք ոտա-
 ճաւոր ուզերծից և մաղբանաց և նյութերի
 թեմնկ, էջ 93—129:

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գրիլ, Փոս, 1878, № 4, էջ
 391—399:

✠ Արք. Կրիտացու Պատմութեան բնա-
 գիրը սկսվում է չեռնայլ բառերով. «Նա-
 խասանմանութիւնն աստուծոյ ոչ վրիպի
 25 ըստ վկայութեան սուրբ գրոց»:

Երևանի Գետ. Մատենադարանում այժմ
 կան Պատմութեան 5 ձեռագիր օրինակներ.
 № 3616՝ Վիպասանութիւն պատմութեան
 վասն գալստեան իմոյ ի սուրբ էջմիածին. և
 30 վասն վաթեանի Արքանաժու սրբազան կա-
 րուղիկոսին Բաղիշեցոյ դիտին Տարօնոյ. և
 վասն անցիցն և վշտակրութեան իմոյ. և
 վասն գալստեան Թահմազ Խանին ի Կենեէ,
 ի Ղարս և Արարատ. և վասն պատեքագ-
 35 միծ եղելոյ՝ ընդ Օսմանցիս ի դաշտն Եղ-
 արդայ և զլաւ նորին (էջ 1ա—73բ),
 № 3026՝ նույն խոր. (էջ 159ա—240բ),
 № 3074՝ նույն խոր. (էջ 86ա—193ա),
 № 1074՝ «Արքանաժու հայրապետին մերոյ
 40 Թնքիրաղեցոյ արարեալ պատմութիւն հա-
 մաօտ յառաջին ժամանակն Նատիր շահին»
 (էջ 6ա—63բ), № 2722՝ «Պատմութիւն Արքա-
 նամ կաթողիկոսի Կրեւացոյս» (էջ 4ա—35բ)
 և № 2823 «Պատմութիւն Արքանաժու կաթո-

1 Հմտ. Ա. Հազիկյան, «Հայկական նոր մա-
 տենագրութիւն», հ. Ա, էջ 12:

1 Ջեռարտ՝ եղևոց:

դիկսսիմ Կրետացւոյ» (էջ 320ա—376տ), Տես նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 236 = Ին Սuppl. Arm. № 90. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. №.№ 699 և 3533¹. Քեհրանի հայ. ձեռ. № 11²,

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն (ըստ 1870 թ. հրատարակութեան).

Յառաջարկ (հրատարակչներէ կոմիտէ):

Յուսի Ա. [Լեզիւնակի ուղեորութեանը Քրակիրոյ յիշմարտիկ]:

Յուսի Բ.—Վասն մնալոյն ընդ իս եկողացն ի սուրբ էջմիածին՝ առաք ինչ, և ուղեորելոյ զհաս ի սուրբ Կարապետ:

Յուսի Գ.—Վասն զնալոյն մեր ընդ սրբազանին ի վանորայ՝ որ մերձ էին սուրբ էջմիածնայ. և վասն օծելոյն մեր զնորաչէն սեզանն Յուսեմապանից սուրբ Կարապետին:

Յուսի Դ.—Վասն կրկին անգամ առանձին զնալոյն իմոյ ի յԱնպատան:

Յուսի Ե.—Վասն զնալոյն իմոյ ի հեռուսր վանորայն՝ յուխո:

Յուսի Զ.—Յազազս զնալոյն իմոյ ի սուրբ աթոռ, և զստեղոյն զնոյնոր ակերն ի մանէի. և վասն վախճանի նորս և թագմանն:

Յուսի Է.—Յազազս կրկին մուգաչիբ զալոյ և զիս բնուութեանը առնելոյ յԵրեան, և ի ներքոյ մեծի լծոյ արկանելոյ:

Յուսի Ը.—Յազազս կառավարելոյն իմ զմարանան, և ծառայելոյ սուրբ աթոռիս. և վասն պաշարելոյ զհնձնէ՝ որ է Գանձակն՝ ի Գարսից ի Քաւմազ խանէն, և վասն զալստեան Քէօքքոյ սղու Ազգիւն փաչին, և բանական ձմերելոյ ի Ղարս:

Յուսի Թ.—Յազազս զալստեան Քաւմազ խանին ի Հոսո:

Յուսի Ժ.—Յազազս զալստեան խանին ի կողմքն Արարատու, և իմ զէմ զնալն:

Յուսի ԺԱ.—Յազազս զալստեան խանին ի սուրբ էջմիածին:

Յուսի ԺԲ.—Յազազս յգելոյ և զիւրայինցն ի վանքն, և զնալն ի Փարաջար և յԾղաբար:

Յուսի ԺԳ.—Յազազս ուղարկելոյն զգերիտն և զժանրութիւն բանակին ի Քարվէզ ընդ եզերքն Գեղամայ ծոգուն:

Յուսի ԺԴ.— Յազազս պատերազմին, որ կզև ի զալան Եղեարզու. և մեծի կատարածին Օսմանցոց ի Գարսից:

Յուսի ԺԵ.—Վասն զնալոյն իմոյ ի ծոս խանին մեծի, և անցանելոյ ի մէջ զիսկանցն:

Յուսի ԺԶ.—Յազազս ելանելոյ խանին բանական ի գագաթ լեռանցն կողմանց սուրբ Գեղարզայ:

¹ Երուսաղեմյան մեծագործը Ելուժ ենք ըստ Մեծորդ Մագիստրոսի, շէնգանուր ցուցակն: ² Հմմտ. Լանդէս Ամսօրնայ. 1939, էջ 603:

և Գորատարայի, և յես երկու ամսոյ իջանելոյն ի լեռնէ և զնալն ի վերայ Ղարսայ:

Յուսի ԺԷ.—Յազազս զստեղոյն իմոյ յէջմիածին՝ յես ուղեորելոյ զիսն. և վասն պաշարելոյն զերբոն Ղարսայ, և կարելոյն զգետն և զլուրն բերգին. և վասն խոտանալոյն Տաւկաց սալ զԵրեւան, և զնալոյն խանին ի Տփիս և հրաւիրելոյն զմեզ անգր:

Յուսի ԺԸ.—Յազազս յանդիման լինելոյ մեր առաջի խանին ի Քիֆլիզ և միթարելոյ զմեզ, և յանձնելոյ զիս և զսուրբ էջմիածին՝ Երեւանայ խանին՝ և շնորհելոյ զհարկաւոր բոխածներն:

Յուսի ԺԹ.—Յազազս շուելոյն մեր [և] Երեւանայ խանին, և մնալոյն իմ ի Քիֆլիզ, և ջանալոյն վասն ազատութեան ազգիս իմոյ Քիֆլիզեցոց և Այրարատեան ժողովրդոց: որ և շնորհեցն առաւծոյ Քիֆլիզեցիք զերծան:

Յուսի Ի.—Յազազս խնդրելոյն իմոյ վասն գաւազիտանային բանալոյ, զի թէ արծաթ ոչ լինիցի, զանեա վասն զղինձ փոզի պարտաւորութեան. և թէ զտանի, արծաթի ևս: Եւ վասն եօթն մուլջ զիւզորէիցս՝ և վասն Մէլիք-Քաւմաթարի, որ առանց իմ զիտութեանն թէվէիւ մի առնիցեն. և վասն հանդիպելոյն ի Սոնակին, և ի Հազարձին, և ի Հազարատ:

Յուսի ԻԱ.—Յազազս զալստեան իմոյ յէջմիածին, և զնալն իմ յԵրեան վասն շնորհաւորութեան խանին, և վասն հրաւիրելոյն զմեզ մեծագոր Քաւմազ խանին ի Մուգանու գաչուն:

Յուսի ԻԲ.—Յազազս զնալոյն իմոյ ի Մուգան ընդ Երեւանայ խանին:

Յուսի ԻԳ.—Յազազս կատարելոյն զսոն Մնքնգեանն և զկարգ Ջրօրհնեաց՝ ի Մուգան, առ եզերքն Երեւանայ ի բանակին, որ փոխեցաւ թվականն ի ՌՃՁԾ:

Յուսի ԻԴ.—Յազազս զնալոյն իմոյ ի կողմն Տուգաթու և յես գառնալոյ վազմագազի, և զալստեան վայրնաճիթին:

Յուսի ԻԵ.—Յազազս յանդիման լինելոյ մեր մեծի խանին, և մատուցանելոյ նմա զընծայո մեր, և խօսելոյ ընդ նմա, և նորս յուսագրելոյ զմեզ:

Յուսի ԻԶ.—Յազազս զնալոյն իմոյ ի վրանն Նախնականցոց, այսինքն՝ պարոն Ատուաժատուրին, պարոն Խարիսիմօսին, պարոն Ստեփանին. և խորհելոյ ընդ նոսա զպատշաճաւոր բանո:

Յուսի ԻԷ.—Յազազս վրանին՝ որ բերին ի Հազարինու, և որպիսութեան նորին, և վասն սանձանելոյ մեզ ամենայն որ զնալն ի սէլամն մեծի խանին, և որ ըստ օրէ պատրաստելոյ զտեղիս նստելոյ զնացազս ի սէլամն:

Յուսի ԻԸ.—Յազազս որ ըստ օրէ եկելոց և ժամանաց ի գաչան Մուգանու ի հեռուսր անգեաց՝ անթիւ բազմութեան, և որակ որակ մարդկանց:

Յուսի ԻԹ.—Յազազս պատմութեան զալստին Մուգանու, և Երեւանայ, թէ ուստի՝ ելանէ. կամ մեր հասանի:

Գլուխ Լ.—Յազգոս կարգադրութեան նոժանոց մասն եկելոց, և կարգ գիւանդին՝ թէ ճրպէս կանգնին որդիք և երբորորդիքն, խաներն. և կարգ գիւանդացն, որք է ժամ գիւանդին իւրաքանչիւր նշանով կանգնին է գիւանդն. և որքանութիւնք նոցին. և որպիսութիւնք նազայիւրաց և նրահանկեաց նոցին:

Գլուխ ԼԱ.—Յազգոս կրկին նարելոյ գմեծ վրանն, և արիֆայի սելամին:

Գլուխ ԼԲ.—Յազգոս նախապարաստութեան և կարգաւորելոյ գիւանդիւն, նախ թէ ճրպէս երթիցեն է մեծ վրանն առ ընթեր խանին:

Գլուխ ԼԳ.—Յազգոս Պայքամի աւուր սելամին, և թէ գինչ արարողութիւն և գինամ արարին. և վասն պատուելոյ մեծի խանին գրկեալ խաներն, և զէլիքն և զիս ընդ նոսա՝ ըզգր յարպարիւ և վարգեջրով և ծխանելեալ:

Գլուխ ԼԴ.—Յազգոս երկրորդ աւուր Պայքամին նանելոյ գմեղ է գաշան արտարոյ բանակին, և պատուելիւն խորնի է միջի մերուն և ըտարել գամն, որ կարող լինիցի կառավարել աշխարհս Պարսից, և զլուի լինել է վերայ ամենից:

Գլուխ ԼԵ.—Յազգոս իբրև խորնելոյ գումարելոյ և մեր, և կանուխ գառնալոյն է նոյն անգի, և խնդրելոյն զնա իշիկ է վերայ Պարսկաստանի, և նորա պահանջելոյն զերես իբու:

Գլուխ ԼԶ.—Յազգոս ձայնելոյ գիւանդերն է մասն, և նրամարելոյ է թագաւորելոյն, և խաներացն ազայելոյ՝ զէ մի թագէ զնոսա և զերկիրն է ձեռաց:

Գլուխ ԼԷ.—Յազգոս կնքել աւուր զարձանագիրն. վասն խնդրելոյ զնա թագաւոր. և վասն երկից բանից՝ զոր խնդրեաց արձանագրով նառաստեալ. և յանձնելոյ զիս Երևանայ խանին:

Գլուխ ԼԸ.—Յազգոս բաժանելոյ գիւանդայ՝ նախ իւր առաջին մեծամեծ խաներաց, և ապա՝ այլոց, սանդուխտարի մեռօքն, և ինչ խելայ յգեաց է մեծարանն իմ:

Գլուխ ԼԹ.—Յազգոս ազօնեալ խելայով զնանն մեր առաջի իւր ոգիւնն՝ շնորհաւորել և շնորհակալել. և վասն առւայ աննելոյ, և ձայնելոյ զիս մերձ յինքեան և խօսակցելոյ:

Գլուխ ԼՁ.—Յազգոս աննելոյ զբախամներն զոր խնդրեցի. և վասն կրկին նրախելոյն է զէմ իւր և յերկարապէս պատուէր աւուր, և կրկին զիս յանձնելոյ Երևանայ զարկիթներաց:

Գլուխ ԼՁԱ.—Յազգոս զնալոյն մեր Իպրուհիմ խանի մասն՝ և Փիլ-Մէմէտ խանին, և վասն շուելոյ Երևանայ եկելոցն՝ և մնալոյն միայնակ:

Գլուխ ԼՁԲ.—Յազգոս մնալոյն միայն է գաշանի է մէջ եղեգնեայ խուզիցն, և զերեացն՝ զոր գունդ գունդ սատ և անդ ուզարկեցի:

Գլուխ ԼՁԳ.—Յազգոս շուելոյն իմոյ է Տուգախ, և Օսմանցաց էլլան Կէն-Ալի փաշային, և որդւոյն վէլիեամթին Իիգա-գուլի խանին է Պարսասն:

Գլուխ ԼՁԴ.—Յազգոս թագաւորելոյ վալիեամթին, և որպիսութիւնք նոցա, և թէ գիւանդ նսաւօցին և թագ է զլուի եղին, և եզան գինչեթին:

Գլուխ ԼՁԵ.—Յազգոս բաժանելոյ զնոր կարած ուկին, և սմանց նոր խալաթ աւուր, և վասն մեծ-թերխանային՝ թէ գինչ կերպիւ է:

Գլուխ ԼՁԶ.—Յազգոս առւային՝ զոր սանն շուալք՝ յարժամ ելանէ վալիեամթն է գիւան, և յարժամ միւրօրի. և վասն զորքաց որքանութեան:

Գլուխ ԼՁԷ.—Յազգոս եթէ ճր կողմար եկի է սուլքր արտու, ևթլ ճւր կանդիկեցայ վասն այցելութեան վանորայից. և վասն ուխտի և սեռանելոյ զնոսա, և զննելոյ և նկատելոյ զերկիրն և զարպի-սութիւն յարկընանն:

Գլուխ ԼՁԸ.—Յազգոս զնալոյն իմոյ յուխա՝ նախ է մեծ Անապատն նարանց, որ է է ի ներքոյ Քանուխի վանից և Անապատին:

Գլուխ ԼՁԹ.—Յազգոս զնալոյ Արարտեան երկրի զարկիթներաց, իւրալոց, ազաներաց, քալանթարաց, մէլիցներաց է Քարվէզ՝ շնորհաւորելոյ զպաւստան և զպատաւարութիւնն Իպրուհիմ խանին. և ապա զհամար վասն նախից թագաւորական գիւանդին:

Գլուխ ԼՁՐ.—Յազգոս նրախելոյ զիս Իպրուհիմ խանին է Քարվէզ՝ նրամանա թագաւորին երբոր իւր՝ և զմիջեղն քալանթարն է միասին:

Գլուխ ԼՁՁ.—Յազգոս պատմութեան նախիջեանայ միջեղ Բաղուն, որ էր վէթիլ և զպաւստ նանգին նախիջեանայ. և վասն ստասպոսցի աղկանն՝ զոր բռնութեամբ քալից իւր նօջարն, և տանկացուցեալ քէպին արարեալ էր է Սուլթան. թէ որպէ՛ս յնա արի կարողութեամբն ստաստոյ, և կըրկին նայացուցեալ պսակեցի ընդ քրիտոնեայ երկ-սասարգի միոյ:

Գլուխ ԼՁՁԱ.—Յազգոս պատուելոյ զմեզ Իպրուհիմ խանին է սեղանն իւր՝ առուստ և իրիկուն, և միւս օրն ծանր խալաթ նազուց:

Գլուխ ԼՁՁԲ.—Յազգոս գառնալոյն իմոյ է Քարվիզու առ սուլքր գանն և մեծարելոյն զմեզ նախիջեանայ վէթիլն՝ որ է նայիպն, նիւր լինել նմա:

Պատմութեան Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը, ըստ Բ տպագրութեան, տես՝ M. Brosset (հրատ.), «Collection d'historiens arméniens», t. II, St.-Petersbourg, 1875, p. 257—326. Իսկ հետագայում թարգմանչի կողմից կատարված մի ուղղում տես՝ M. Brosset, «Sur une inscription géorgienne de l'église patriarcale de Mtskhéta», Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg, XXIII, 1877, p. 502.

2. Արքահամ Կրետացու Հիշատակագրաբեր (Մոցի տետրակը): (Ձեռագիր Պետական Կենտրոնական Զեռագրատուն—Մատենագրարանի № 7130): Երևանի Պետական Գիտական Աշխատություններ, տ. XIII, 1940, էջ 310—349:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեգյան Ման.—*«Հայոց հին գրականու-
թյան պատմություն», հտ. 1, Երևան,
1940, էջ 458—462:*

Անառյան Հր.—*«Հայերեն նոր բառեր
Արրահամ Կրետացույ մէջ (տպ. Վաղարշ-
ապատ 1870)», Բագմավէպ. 1917, էջ
279—280:*

Անառյան Հր.—*«Հայերեն նոր բառեր
հին մատենագրութեան մէջ», Վինետիկ,
1913, էջ 127—134՝ «Հայերեն նոր բառեր
Արրահամ Կրետացույ մէջ (տպ. Վաղարշա-
պատ 1870)»:*

Անառյան Հր.—*«Հայոց անձնանուններ
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 42,
§ 101:*

Արոսե Մ. (Brosset M.)—*«Revue de la
littérature historique de l'Arménie», Mélan-
ges Asiatiques, tirés du Bulletin de l'Acadé-
mie Impériale des Sciences de St.-Peters-
bourg, St.-Petersbourg, t. VIII, 1876—1881,
p. 31—33:*

Տես նաև *Bulletin-ում, t. XXII,
1877:*

Գալեմբարյան Գր.—*«Կենսագրութիւն
Սարգիս արք.ի Սարաֆեան և մամանա-
կին հայ կաթողիկեայք», Վինետիկ, 1908,
էջ 21—26 և 157—160:*

Դուրյան Մզ.—*«Պատմութիւն հայ մա-
տենագրութեան», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 82—
83:*

Զարբիանայան Գար.—*«Պատմութիւն
հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազ-
գային վարժարանաց», հտ. Բ (Նոր մատե-
նագրութիւն), Վինետիկ, 1878, էջ 184—
186:*

Լեռ.—*«Հայկական տպագրութիւն», հտ.
Բ, Թիֆլիս, 1901, էջ 408—411:*

Լեռ.—*«Հայոց պատմութիւն», հտ. Գ,
Երևան, 1940, էջ 716—718 և 943—944:*

Չամչյան Միթ.—*«Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Գ, Վինետիկ, 1786, էջ 806—807 և 818:*

Չամչյան Միթ. (Chamich Mich.)—*«History
of Armenia», transl. by Johannes Av-
dall, vol. II, Calcutta, 1867, p. 480—481:*

Զավախիշվիլի Իվ. (ჯავახიშვილი ივ.)—
*«Տոմարի սանտուարի միջոցով»,
Մոցնո I, տոմոսնո, 1935, թ. 169—170:*

[*«Հայ պատմական հին գրականու-
թիւնք», գիրք Ա, Թրիխիս, 1935, էջ
169—170]:*

Յեր-Ավետիսյան Սմբ. (Тер-Аветисян
С.)—*«Походы Тамас-Кули-Хана (Надпр-
Шаха) и избрание его шахом в описании
Акопа Шамахеци», Тифлис, Изд. Науч-
но-исследовательского Института Кав-
казоведения Академии Наук СССР, 1932,
стр. 4—7:*

Յեր-Ավետիսյան Սմբ.—*«Արրահամ Կրե-
տացու Հիշատակարանը (Մոցնո տեարակը),
Արրահամ Կրետացու Հիշատակարանի պատ-
մական արժիքն ու նշանակութիւնք»,
Երեւանի Պետական Համալսա-
րանի Գիտական Աշխատութիւն-
ներ, հտ. XIII, Երևան, 1940, էջ 283—300:*

Օրմանյան Մաղ.—*«Ազգապատում», հտ.
Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1969—1990:*

(Անանուկ)—*«Ս. էջմիածնի գրադարան»,
Արարատ, 1888, էջ 85—89:*

Յուսում է Արք. Երբուճազեան—*«Պատմութիւն
Անի ընդարձակ ուղիտութեան մասին»:*

ԱՐՐԱԶԱՄ ՀՈՅՑՈՐ

Աշակերտ Սահակի և Մեսրոպի, Ե դար:
Մեկն էր այն հինգերից, որոնք թարգմա-
նութեան համար ուղարկվեցին Կ. Պոլիս, և
հետո, Աթենք գնալով, յոթը տարի հետե-
վեցին իմաստասիրական ուսման քննի-
չրան է վերադարձում «Յաղագս ժողովոց»
անուն երկր, որի համառոտութիւնն է հա-
սիլ մեզ:

Յաղագս ժողովոց, արարեալ Արքահամա-
Հայոց վարդապետի, ընկերակցի Մովսէսի
Խորենացոյ և Դարի փիլիսոփայի, ի խընդ-
րոյ Սահակայ Արծրունոյ մեծի իշխանի, և
մեր անտի համառոտեալ. «Արդ՝ սկիզբն և
առաջին ժողովն, որ եղև յաւուրսն Փարիսե-
աց, յաղագս Սաղուկեցոցն. վասն զի յա-

րուքեան ոչ հաւատային...», Նիկոսիոյի հայ. ձեռ. № 16=հին № 20, էջ 145բ—159ա¹:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սիլուան Ղև.— «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 195:

Ջարբեմալյան Գար.— «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գոպ., Վենետիկ, 1897, էջ 317:

Սրվանձտյանց Գար.— «Հնոց և նորոց», 1904, Փոլիս, 1874, էջ 45, 80—81 և 86:

ԱՐԱՐԱՆԻ ՂՐԱՄԱՏԻԿՈՍ

Հայագետ հույն, որը 1141 թվին հայերենի է թարգմանել Հովհան Ոսկերերանի՝ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված տոաջին ներբողյանը: Տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ, «Ներբողեան, ասացեալ յաղագս վարուց և նահատակութեան Գրիգորի՝ Հայոց Մեծաց հայրապետի, ի Կոնիստն Հայոց» (սկ. «Հրաշալի է մեզ տօն այսօր»):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սիլուան Ղև.— «Յուշիկք հայրենեաց Հայոց», հտ. Բ. Վենետիկ, 1870, էջ 57:

Անուշան Էր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 33:

§ 17:

ԱՐԱՐԱՆԻ ՄԱՄԻԿՈՆԻԿՆ

Նրա մասին պակասում են կենսագրական տվյալները: Ապրել է Ջ դարում, գուցե և Ե դարի վերջերին: Եղել է Մամիկոնեից եպիսկոպոս և Տարսնի առաջնորդ: Նրա անունով հասած գլխավոր երկը՝ «Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի»-ն հին գրչագրերում գտնվում է նաև անանուն. և երբեմն նաև, տարբեր խմբագրութիւններով, նախագրութիւններով (տես նաև ՓԻՆՏՈՍԵՆՆՈՍ ԷԱՐՈՎԿԱՍԻ), Այդ պատճառով՝ մինչ օրմանք:

¹ Հմմտ. Հանգիս Ամստերդ., 1838, էջ 228. և 1838, էջ 217:

ինչպես Բ. Սարգիսյանը, այդ երկն Արրահամի հարազատ աշխատութիւնն են համարում, ուրիշներ երկմտում են, ինչպես Գ. Ջարբեմալյանը, որ այդ տալիս է Փիլոքսենոսին, և Ն. Ալինյանը՝ Վրթանես Բերթողին: Կարելի է այդ երկու խմբագրութիւնները պայմանականորեն անվանել Արրահամի և Փիլոքսենոսի անուններով: Արրահամի անունով հասած կանոնները վավերական են համարվում: Նա ստորագրել է նաև, որպես աթոռակից, Հովհաննես Գարեգինացի կաթողիկոսի կողմից Սյունյաց և Աղվանից ուղղված երկու թղթերի տակ: Արրահամը համարվում է Փոքր Սոկրատի թարգմանիչը կամ խմբագրողը:

Ա. — ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎԻ

1 (Արրահամյան խմբագրութիւն):

Տեսան Արրահամու Մամիկոնեից եպիսկոպոսի պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, որ եղև ի ժամանակս Թէոդոսի Փոքր վասն ամպարշտին Նեստորի. «Նեստորիոս ոմն անուն, եղեալ ապիսկոպոսուպետ Կոստանդնուպոսի ի ժամանակս բարեպաշտ քազաւորին Թէոդոսի...», տես՝ Գ. Հոմանյանց, «Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց եկեղեցւոյ, որք յարեւելս գումարեցան», Վիեննայ, 1847, էջ 213—220:

2 (Փիլոքսենոսյան խմբագրութիւն):

Նրանելոյն Փիլոքսենոսի Նաբովկայ եպիսկոպոսի պատմութիւն ժողովոյն Եփեսոսի, ի յոնորայ տեսան Կոստասայ Հայոց կարուղիկոսի. «Ստորագրութիւն իրացս եղելոց՝ յորոց պահանջեցեր յինէն, ո՛վ սիրելի եղայր և նախածաւար ուղղափառութեան հաւատոյ...: Արդ այս ինչ է զօր հանդերձեալս նմ պատմելի: Նեստորիոս ոմն անուն...», տես՝ հետևյալ հրատ. միջ. «Երանելոյն Ջենոբայ սրբոյ եպիսկոպոսի ասացեալ ի մեծի չորեքշաբաթի աւուրն ընդդէմ Յուդայի մատնչի՝ անօրէն աշակերտի», Կ. Պոլիս, 1855, էջ 9—27:

Ձեռագրերում պատահում է նաև այսպիսի խորագրով. «Փիլաքսիանոսի (կամ Փիլաքսիանոսի) Նաբովկայ սրբոյ եպիսկոպոսի պատմառ հաւատոյ՝ վասն տիեզերական

սուրբ ժողովոյն նիստոսի, և վասն անօրէն նայնոյութեանն Նեստորի, ի խնդրոյ տեսան Կոմիտասայ Հայոց կարողիկոսի:

❖ Վերոնշյալ հրկու խմբագրութիւնն և ընդամամբ ու համեմատութիւնն կատարված տպագրութիւնն է՝

— Թուրք Արրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան արքայ Աղուանից: Պատմութիւն վասն ժողովոյն նիստոսի, որ 10 եղև ի ժամանակս Թէոդոսի Փոքու վասն ամբարշտին Նեստորի, հետևյալ հրատ. մեջ. Բ. Սարգիսյան, «Արրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն և իւր առ Վաչագան զրած թուղթն», Վենետիկ, 1899, էջ 1—26:

13 Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. ինն համարներով № 1113, № 896 (նոր № 300, էջ 1ա), № 463 (նոր № 212, էջ 131բ) և № 1592 (նոր № 237, էջ 22բ). նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 43 (էջ 2). 20 Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Տեսառն Արրահամու ասացեալ ստորագրութիւն իրաց եղելոց, եպիսկոպոսի առ Վաչագան արքայ՝ Աղուանից արքայի (sic)» (էջ 316բ, սկ. «Արդ այս ինչ և զոր հանդերձեալս եմ 23 պատմել: Նեստորիոս»)՝.

Բ.—ԿԱՆՈՆՆԵՐ:

[Կանոնք] Արրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայ, տես՝ Ա. Ղուէյան (հրատ.), «Կանոնգիրք 27 հայոց», Թիֆլիս, 1913, էջ 198—201:

Անխնամ հրատարակութիւնն է, որտեղ կանոններից ցանկն ու կանոնների բնագիրը կազմող հոդվածները շփոթվել են ու խառնուվել իրար: Ձեռագիր օրինակներում նախ 23 գտնվում է կանոնների 3 կետերից բաղկացած ցանկը կամ բովանդակութիւնը (Ա. Երեմ ԲՆ հոգիք Ենչեցիոցն ի գիտութեան աստի իրացս: Բ. Երեմ որք աղօթեմ առ Ենչեարս վկայից աստուած է ընդունող աղօթիցն և հատուցանող: Գ. Երեմ հոգիք վախճանելոցն ո՛չ են միմեանց ի ծանօթութիւն), որին հաջորդում են 3 հոդվածներից բաղկացած բուն կանոնները, հետևյալ սկզբնավորութիւնով. «Ի միտ զիր, ո՛վ սիրելի, զի

Երեմ գիտութիւն և անգիտութիւն հանգուցելոց ասիցէ որ բանս:

Ձեռագիր օրինակներից՝ Երևանի Գեո. Մատ. հնագույններն են ձեռ. № 6409 (էջ 88ա—80ա)՝ ԺԳ դարից, № 7615 (էջ 181բ—183ա)՝ ԺԴ դարից, № 8926 (էջ 138ա—139բ) և № 8964 (էջ 171բ—173ա)՝ ԺԵ դարից. նույն մատ. մյուս օրինակներն են № 449 (էջ 101բ—102բ), № 654 (էջ 102ա—103ա), № 660 (էջ 217ա—210ա), № 778 10 (էջ 274ա—375բ), № 783 (էջ 166ա—167ա), № 795 (էջ 126ա—127ա), № 2596 (էջ 94ա—95ա), № 2636 (էջ 88բ—89ա), 2655 (էջ 82բ—84ա), № 2677 (էջ 106ա—197ա), № 2883 (էջ 119ա—120բ), № 3059 (էջ 13 296բ—298ա), № 3063 (էջ 82բ—84բ), № 3097 (էջ 215բ—217ա), № 3098 (էջ 241բ—243ա), № 3099 (էջ 163ա—164բ), № 3141 (էջ 85բ—86բ), № 3148 (էջ 113բ—115ա), № 3270 (էջ 179բ—180ա, թերթի), 20 № 3291 (էջ 306բ—308ա), № 3297 (էջ 78բ—79ա), № 3368 (էջ 174բ—175բ), № 3544 (էջ 211ա—212բ), № 3706 (էջ 131բ—132բ), № 3788 (էջ 109—110), № 4403 (էջ 161բ—163ա), № 4631 (էջ 23 106ա—167բ), № 5149 (էջ 142ա—144ա), № 5782 (էջ 172ա—173բ), № 5804 (էջ 172բ—174ա), № 6406 (էջ 141ա—142ա), № 7317 (էջ 172բ—174բ), № 8006 (էջ 240ա—250բ), № 8158 (էջ 190ա—192ա), № 8236 20 (էջ 132ա—133ա), № 8380 (էջ 218բ—220ա), № 8938 (էջ 183բ—184բ), № 9208 (էջ 171բ—173բ), ևն, Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 58 (էջ 286բ), № 100 (էջ 184ա), № 256 (էջ 142բ), 23 № 297 (էջ 131բ), № 903 (էջ 116բ), ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 157 (էջ 252), № 171 (էջ 194), № 182 (էջ 90), № 252 (էջ 150ա), № 389 (էջ 193բ), ևն. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 116 (fol. 111՝) և 40 № 172 (fol. 211՝). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 60 (fol. 106՝), և ուրիշներ:

Գրչագրերում բնագիրն ընդհանրապես կրում է Արրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայի խորագիրը. պատահում է նաև՝ «...Աղուանից արքային», «...Աղուանից ուրբեպիսկո-

1 Հմմտ. «Մայր ցուցակ», հտ. Ա, էջ 18:

պոսն՝, Ե... Աղուանից արքեպիսկոպոսին՝, Ե... Ազաւնից արքայ, Ե... Աղուանից արքեպիսկոպոսին՝, ԵՍանձամաղրութիւն երանելոյն Արրամամու Մամիկոնէից արքեպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից բարեպաշտ արքայի Հայոց: Որոշ ձեռագրերում այս կանոնների միայն Ա հոդվածն է լինում՝ ԵՎասն զիտութեամբ խորագրով՝, կամ՝ ԵՎասն անգիտութեամբ՝, ԵՎասն ագիտութեամբ՝. իսկ Մովսէս Կաղանկատվացու Պատմութեան Ա հատորի ԻՆ դիւսում՝ Եթուղր սաիս ննջեցելոց խորագրով՝:

Բնագրի լատիներեն թարգմանութունը՝ „Abrahami Mamiconensis episcopi ad Vasciakanum Albanorum archiepiscopum“, Արս. Անճարակյանի կողմից կատարված, տես հետևյալ հրատ. մեջ. Ang. Mai, „Scriptorum velerum nova collectio e vaticanis codicibus edita“, t. X, Romae, 1838, pars II, p. 299—300.

Կանոնների Ա հոդվածի ֆրանսերեն և ուսերեն թարգմանութունները տեսնել Մ. Կաղանկատվացու Պատմութեան թարգմանութուններում:

Գ. — ԱՅԼ ԹՂԹԵՐ

Տեսնել ԵԳրթթ թղթոց-ում (Թիֆլիս, 1901) հետևյալ հրկու վավերագրերը. Եթուղր զոր տէր Յովաննէս Հայոց կարողիկոս և այլ եպիսկոպոսք առ Սիւնիաց եպիսկոպոսն և առ տէրն արարին՝ (էջ 78—80) և Եթուղր զոր տէր Յովաննէս Հայոց կարողիկոս և այլ եպիսկոպոսունք առ Աղուանից եպիսկոպոսունս արարին՝ (էջ 81—84), որոնց ստորագրութուններն մեջ, կտթողիկոսի անունից անմիջապես հետո, կարդացվում է. Եյ Արրահամայ Տարօնոյ և Մամիկոնեցից եպիսկոպոսէ:

1 Վենետիկի Միքթ. Մատ. մեա. № 300, էջ 13բ.
 2 Նույն մատ. մեա. 202, էջ 170բ.
 3 Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. մեա. Ա 1. հմմա. ԵՄայր ցուցակ, հտ. Ա, էջ 16.
 4 Տես՝ Մովսէսի Կաղանկատվացու պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մոսկվա, 1880, էջ 84—85; ԵՊատմութիւն Աղուանից, արարեալ Մովսէսի Կաղանկատվացու, Փարիզ, 1860, էջ 183; ԵՄովսէսի Կաղանկատվացու պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս՝ 1912, էջ 90—97.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիմյան Ն. — ԵՊատմութեան Կաղանկատվացու Միւնեաց, Հանդէս Ամսօրեայ, 1904, էջ 106—113.

Ակիմյան Ն. — ԵՎրթթանէս վարդապետ Գերդոյ և իւր երկասիրութիւնները, Հանդէս Ամսօրեայ, 1910, էջ 39—46.

Ակիմյան Ն. — ԵՄովսէս Դասխուրանցի (կոչուած Կաղանկատվացի) և իր Պատմութիւնն Աղուանից, Հանդէս Ամսօրեայ, 1953, էջ 356—358.

Առաքայան Հր. — ԵՀայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 20—30.

Դուբայան Եղ. — ԵՊատմութիւն հայ մատենագրութեան, Կ. Պոլիս, 1883, էջ 26.

Ջաբրիւանույան Գար. — ԵՀայկական ինդպրութեան պատմութիւն՝ Գտպ., Վենետիկ, 1897, էջ 408—409.

Մելիքեթ-Բեկ Լ. (Меликсет-Бекон Л.) — „Об источниках древнеармянского права“, Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе, т. II, Москва—Ленинград, 1927, стр. 162—163.

Նարայր Բյուզանդացի — ԵԻմ կարծիք զկրկին հայ թարգմանութեանց Եկեղեցական պատմութեան Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի և զնոցին թարգմանչաց, Հանդէս Ամսօրեայ, 1893, էջ 273—278.

Սարգիսյան Բարս. — ԵԱրրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան գրած թուղթն և անոր նշանակութիւնը Սոկրատայ թարգմանութեան և Մ. Նորենացու Պատմութեան նկատմամբ, Բազմավէպ, 1899, էջ 124—128, 147—151 և 221—226.

Սարգիսյան Բարս. — ԵԱրրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն և իւր առ Վաչագան գրած թուղթն, Վենետիկ, 1899.

Ունի ընթածութիւն, որը նախորդ հոդվածն է (Գտ. Բազմավէպ, 1899) նույնությամբ իրատարակում է հովհ. Մամիկոնյանի առ Վաչագան թուղթը, այն է՝ ԵՊատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի, Փիլոզոսեյան օրինակի նամակատությամբ և Փոքր-Սոկրատէ տարբերութուններով, Վերջում՝ ԵԴաստիարակութիւնք և եզրակացութիւնք:

ԳՐԱԵՆՈՒԹՅՈՒՆ. Կ. Ն. Բամուշյան, Բանասէր, 1890, էջ 201—202, — H. Goussert, Theologische Revue, Bd. II, 1903, № 7, S. 196—197.

Յիգրաւեյան Սիր. (Тигранян С.) — „Древне-армянская Книга канонов“, Петроград, 1918, стр. 67.

ԱՐՐԱՀԱՄ ՄԵՆԵՐ

Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԲԱՀԻՇԵՑԻ:

ԱՐՐԱՀԱՄ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

- 10 Գոլասանայ հիշատակագիր, որ գրի է առել Խասաթուղի հայոց կեղեցեալ սկզբնական շատաւարձիկ պատմութիւնը, ժԸ դարի սկզբներին: Հեղինակի անձի և նրա անտիպ աշխատութեան մասին ծանոթութիւններ պակասում են մեզ. ըստ տրված դույզն տեղեկութիւնների՝ ձեռագրի հիշատակարանում կարդալովում է. «Գրեցաւ գիրս ձեռամբ քաջ նստար Յովհաննէսեան Արրաւամ դպրի ի Խոսգիւղ դպրասանս՝

ԱՐՐԱՀԱՄ ՆԻՆՆԵՐԻՑ

Հին Կտակարանի ամենամեծ դեմքերից մեկը, որ հրեական ազգի նախահայրն էր իամարվել, Հայկական մատենագրութեան մեջ ծանոթ են նրան նվիրված կամ նրա մասին խոսող մի շարք առանձին բնագրեր, որ նշում ենք օտարեւ: Այլ բնագրեր տեսնել ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐ անվան տակ:

• • •

1. Յիշատակ է մեծի նահապետին և հօրն հաւատոյ Արրաւամու. Արրաւամ որդի Քարայի, որդւոյ Նաքովրայ, քսան և մի ազգ էր յԱղամայ և մետաւսն ազգ ի Նոյէ

1 Հմտ. Սուրենցակ սրաթերթ, Կ. Գոլխ, Բ տարի, № 381 (22 ապր. 1900 թ.), «Ազգային շրջիկ» վերնագրի տակ:—Տես նաև՝ Վ. Քորգոյան (հրատ.), «Երեմիա Չէլեղիի Քեօմիւրեան Ստամբուլի պատմութիւն», հտ. Բ, Վիեննա, 1892, էջ 432—434:

2 ՕժԱՆԳԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. «Realencyklopädie für prot. stantische Theologie und Kirche», hrsg. v. A. Hauck, B. I, Leipzig, 1896, S. 102—110.

յորդոցն Սեմայ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւուրբ», Կ. Գոլխ, 1706, էջ 385—386.

Այլ տպ.— Յիշատակ է ևն. Արրաւամ որդի Քարայի...», տես՝ «Յայտմաւուրբ», Կ. Գոլխ, 1708, էջ 413—414.

Այլ տպ.— Յիշատակ է ևն. Արրաւամ որդի Քարայի...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւուրբ», Կ. Գոլխ, 1730, էջ 293—294.

2. Պատմութիւն հայր Արրաւամու. «Եւ յես աշտարակին լեղուացն բաժանելոյ, մուրեցան մարդիկը և անկան ի կապաշտութիւն. և եհաւ Արրաւամ որ նա ծանկու զճշմարիտ աստուած և հայր եղև հաւատոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8531, 18 էջ 78ր—88ր:

Տես նաև Վենետիկի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 290 (էջ 93ր),

3. Սահա Արրաւամու. «Լուայք առաքելական ընթերցուածոյն զԱրրաւամէ պատմութեան սահալուք նաեախալ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1426, էջ 204ա—311ա:

4. Վասն հիւրընկալութեանն Արրաւամու ի վերայ ճանապարհին. «Ժրրև ետես Արրաւամ զայս մեծ սքանչելիսն, բերեալ զվրանն և ցցեալ ի ներքոյ կազմի ծառոյն և արկ սեղան...», տես՝ «Սկիզբն գրոցոյ որ կոչի ժողովածու», Կ. Գոլխ, 1717, էջ 55—60.

Այլ տպ.— Վասն հիւրընկալութեանն ևն. «Ժրրև ետես...», տես՝ «Սկիզբն գրոցոյ որ կոչի ժողովածու», Կ. Գոլխ, 1730, էջ 50—56.

Այլ տպ.— Վասն հիւրընկալութեանն ևն. «Ժրրև ետես...», տես՝ «Գիրք որ կոչի ժողովածու», Կ. Գոլխ, 1747, էջ 47—52:

Այլ տպ.— Վասն հիւրընկալութեանն ևն. «Ժրրև ետես...», տես՝ «Գիրք կոչեցեալ ժողովածու», Կ. Գոլխ, 1793, էջ 46—50.

5. ՅԱրրաւամ և ի պատարագն. «ԵՏեսէք զայլսն պնդակազմ...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ (հատերի մեջ):

Տես նաև հետևյալ անունները. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ, «Գիրք յարցմանց»-ի հետևյալ հատվածները. «Վասն Մելքիսեդեկի և Արրաւամու հարցումն» և «Վասն Արրաւամու և Իսահակայ հարցումն»: Փորձանքն Արրաւամու (տպ. Կ. Գոլխ, 1730, էջ 300—301 և 303—307):

ԵՓՐԵՄ ԽՈՐԻՆ ԱՍՈՐԻ, որի ԵԿԵԱՐԳՁ-
 ների մեջ՝ Կց. ԱԱ ԵԱրրահամ սիրիչ աղ-
 քատաց այն որ հրեշտակք իչին առ ևա...ձ,
 Կց. ԱՐ ԵԱաքեցան զուարրունք ի սուն
 3 Արրահամու ցնծացողի ընդ առաջ կարո-
 սելոց...ձ, Կց. ԱԷ ԵԵիին զուարրունք առ
 Արրահամ ի մտոյ՝ և ոչ ի հեռուստ...ձ,
 Կց. ԽԴ ԵԸնդ Արրահամ ևայեցարուչ և
 ևմանեցէք՝ զի օտարաց երկիր պագաներ,
 10 զի ճա ընդրեաց պատուելի զայլս...ձ: (Նրև-
 վանի Պետ. Մատ. ձև. № 821, էջ 31բ—
 34ա, 34ա—36ա, 44բ—46բ և 62ա—64ա):

ՈՐՐԱՀԱՄ ՇԱՔՆՑԻ

Գանձասարի միտքան, եպիսկոպոս ձևու-
 13 նադրված՝ 1752 թվին նույն աթոռում:
 Նրևանի Պետ. Մատ. № 3452 զրչադիրը, որ
 Արրահամ Շաքեցու թղթերի մի ընդարձակ
 ժողովածուի մնացորդն է, պարունակում է
 16 նամակներ, ավելի ճիշտը՝ նամակների
 20 հատվածներ կամ զլխավոր մասերը, որով
 ընդհանրապես հայտնի չէ, թե նրանք ո՛ւմն
 են ուղղվել և ե՛րբ են գրվել: Նամակնե-
 րից մի քանիսը կրում են անհատական
 բնույթ, իսկ մեծ մասը Գանձասարի աթո-
 25 ռի անունից են, ինչ որ ենթադրել է
 տալիս, թե Արրահամը կաթողիկոսական
 քարտուղարի պաշտոն վարած լինի Գան-
 ձասարում: Նույն մատ. № 3592 ձեռագրե-
 րը, որը ԳԲրազրուքեանի գիրքն անունն է
 30 կրում, նույնպես մի ընդարձակ ժողովածու
 է, որի մեջ Աբր. Շաքեցին ամփոփել է
 նամակագրության բազմաթիվ օրինակներ
 կամ պատճեններ, որոնք ԺԸ դարի վավե-
 րագրերից են քաղված և կամ հանված:
 35 Նրանք արժեքավոր տեղեկություններ ու
 փաստեր են պարունակում ոչ միայն Գան-
 ձասարի աթոռի կացության, եկեղեցական
 տուրքերի հավաքման և ուրիշ խնդիրների
 մասին, այլև թե՛մի կյանքի, այնտեղ տի-
 40 րոզ տնտեսական ու սոցիալական դրու-
 թյան և ընդհանուր քաղաքական դրու-
 թյան մասին: Այս ժողովածուի մեջ մի-
 շարք գրություններ ունեն, հանվածն, Գան-
 ձասարի կաթողիկոսներ Ներսեսը, Նրև-

միան ու Սիմոնը (միասին) և Բարայելը,
 ինչպես և էջմիածնի կաթողիկոս Մինաս
 Ակնեցին. բայց վավերագրերի մեծ մասը
 անանուն է և հաճախ հայտնի չէ. թե
 նրանք ո՛ւմն են ուղղված: Աբր. Շաքեցին
 5 այս ժողովածուն կազմել է 1791 թվին,
 Աբր. Շաքեցին գրիչն է նաև Պետ. Մատու-
 նադարանի ձեռագրերից № 1078-ի (գրք-
 ված՝ Նրիցմանկանց վանքում, 1760 թ.) և
 10 № 3971-ի (Գանձասարում, 1766 թ.):

1 [Թղթերի ժողովածու], Նրևանի Պետ.
 Մատ. ձև. № 3452, էջ 1ա—16բ:

ա. Ծավաղեցական նամակ, սկզբից թե-
 րի, առ անծանթ ոմն, նրա որդու մահ-
 վան առթիվ, անթվական, Անդ, էջ 1ա—1բ:

բ. Ոմն Սարգսի և Սառայի ամուսնա-
 լուծման գիր, անթվական, Անդ, էջ 1բ—
 2ա:

գ. Նամակ առ Սարգիս տիրացու, նրա-
 նից խնդրելով, որ սե՛կ փարաճացու թուփ
 20 առնիցես և յգեոցես, անթվական, Անդ,
 էջ 2ա—3բ:

դ. Նամակ առ ոմն Կիրակոս, նրան
 հայտնելով, որ եզարի պակասութիւն ու-
 նիմ, և կարի ոչ ունիմ որով կեայցեմ, ուս-
 25 տի պարտիք սիրելի իմ ի դուք շարժիլ
 վասն իմ և շնորհել ինձ ողորմութիւն յա-
 դագս հազոցն ծնողացն քոց, և վասն արև-
 շատութեան անձինք քոյձ ևն, անթվական,
 Անդ, էջ 3բ—4բ:

ե. Նամակ ուղղված՝ ծանոթների, որոնց
 հայտնում է զգի ունիմ տառապեալս յոյժ
 պակասաւորութիւն և ոչ ունիմ ինչ, որով
 կենցաղավարիցիմ ի մարմնի, ուստի պար-
 30 տիք ի սէրն Գրիտոսսի զխոճութիւնս իմ ի
 միտ բերել և գթալ ի վերայ խղճացելոյս
 որ աղքատ եմ և մէրկ, և ոչ ունիմ որով
 ապրիցեմ ևն, անթվական. Անդ, էջ 4բ—
 5ա:

զ. Գիր շնորհակալության առ ոմն, նրա
 40 ուղարկած նվերների և ողորմության հա-
 մար, անթվական, Անդ, էջ 5ա—5բ:

է. Գիր օրհնության, հայտնի չէ՝ ո՛ր
 դուռի կամ շենի ժողովրդին ուղղված,
 հայտնելով, թե տաճարներից զտէր Յով-
 45 հաննէս քահանայդ ձեր եկեղեցոյդ և քա-

հանայիցոյ աւագ երէց և վերակացու, ան-
թվական: Անդ, էջ 6ա-8բ

10 ր. Գիր օրհնության, նմանապես ան-
հայտ մի տեղի ուղղված, հայտնելով, թե
3 զՊատրոս քահանայն աւագ էրէց կարգե-
ցաք այդ Սուրբ Կիրակոս եկեղեցւոյդ որ
իջխանութիւն ունիցի ի վերայ ամենից՝
15 ևն. անթվական: Անդ, էջ 6բ-7բ

10 ր. Գիր օրհնության, հայտնելով, թե
10 զՊատրոս այրն հեղանոգի իրից փոխան կար-
ղեցաք Սուրբ Յովնանէս զեղեցկաշէն եկե-
ղեցւոյդ Մատրասու զիղիլ, որ վերահա-
տու լիցի ամենայն ելից և մտից եկեղեցւոյ
սյոյորիկն ևն, անթվական: Անդ, էջ 7բ-8ա:

15 ծ. Վարդի թուղթ, ինչպես վերնագրո-
ված է. հայտնի չէ, թե ո՞ւմն է ուղղված,
անթվական: Անդ, էջ 8ա-9ա:

20 ծա. Գիր նվիրակության, հայտնի չէ, թե
ո՞ւմն է ուղղված. գրում է, թի զՎլաս
20 խոհեմամբս վարդապետն հաւատարիմն
մեր առաքեցաք առ սատուածսիրութիւնսդ
վասն նուիրակութեան որ իկեալ ժող-
վիցէ ի սատուածսիրացոյն ևն, անթվա-
կան: Անդ, էջ 9ա-9բ:

25 ծբ. Օրհնության և նվիրակության գիր,
որով հայտնում է, թե զվեր սիրելի և հա-
րազատ հաւատարիմ հոգևոր որդի Պատրոս
վարդապետից սամանեցի օրհնեալ երկրիդ
Պարաայու նւիրակ հանդերձ լուսանդ մե-
30 ռոնով և օրհնութեամբս ևն, անթվական:
Անդ, էջ 9բ-11ա:

35 ծգ. Գիր շնորհավորության, զատկի առ-
թիվ, հայտնի չէ, թե ո՞ւր ուղղված. թիսկ
և պահեսցէ զձեզ անփորձ և անսասան ի
յայդ օտար երկրոյդ յայդքան այլ ազգեսց
միջի, պահպանողական չորս աջովն իւրով.
ձանիք վերտին սիրելիք իմ, զի զհայրն
իմ հոգևոր և զհաւատարիմն սրբոյ աթո-
40 թոյս զՊատրոս խոհեմազարդ և բարեմիտ
10 վարդապետն առաքեցաք առ մեր աստ-
ուածսիրութիւնդ զի իկեալ շնորհաւորեսցէ
զգաւիկս ևն, անթվական: Անդ, էջ 11ա-
12բ:

40 ծդ. Գիր, մի անձանոթ վանքի միա-
րաններին ուղղված. ժանուցումն լիցի
սիրելի և հոգևոր որդւոցդ մերոց հոգեծին
զաւակացք սրբոյ աթոռոյս Գանձատարու,

որոնց սլատվիրում է շատաշնորհից մե-
րում սիրելի և հոգևոր որդեկից մե-
րում Արրահամու արիաջան վարդապե-
տից հնազանդիլ ամենայժամար կամօք և
որդիական սիրովն ևն, անթվական: Անդ,
էջ 12բ-13ա:

ծե. Գիր, ուղղված՝ ՎՄԼԵԻՍԱՅԻՆ զերա-
նոչսպի Սուրբ Աստուածածնի վանից բար-
թեմի և վիճակին, այսինքն Ղօշուհու օր-
նեալ երկրին և Մուսկուրու և այլ շրջա- 10
կայ գաւառաց և գիւղորէից ցոցինն, որոնց
գրում է, թե իրենց խնդրանքի համաձայն
զգտիրելի որդեկն իմ, պիտի չհանճարա-
շատ վարդապետն մերումդ սրբոյ վանից
15 վերատեսուչ և կասավար, և ձեր իսկ հովի-
ն և ստաջնորդ կարգեցաք ևն, վերջից թե-
րի, անթվական: Անդ, էջ 13ա-14բ:

25 Ձեռագիրը Արր. Շաքեցու ինքնագիրն է:
2 [Վարդապետեանց զիրքս], Երևանի Պետ.
Մատ. ձև. Ն. 3592, էջ 1ա (Թերի)-81ա: 20

Այս ձեռագիրը նույնպես Արր. Շաքե-
ցու ինքնագիրն է, թեև նրա մեջ կա հե-
տեյալ տարօրինակ հիշատակարանը նույն-
ինքն Շաքեցու ձեռքով. ԵՐԵՄԵՍ ԿՐԱ- 25
զրութեան դիրքս ձեռամբ Արրահամ Յա-
րութիւն անարժան վարդապետաց Շաքեց-
ւոյ ի ԽՄԽ (= 1791) թուին Հայոց, յու-
լիս ամսոյ երկուսն, առ Կրան սրբոյ աթո-
ռոյս Աստուածածնի և Թաւր-մանկան
Սուրբ Նշանի ի ներս գիւղին Ծալէթու 30
(էջ 64բ):

Գուցե այստեղ հիշվող Հարության վար-
դապետը ոգնել է Արրահամին՝ նյութերի
հավաքման և բնորության գործում:

ԸՐՐԱՀԱՄ ԹԵՒ

ՏԵՍ՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԴՌՆԱՐԱՐ,

ԸՐՐԱՀԱՄ ԶԵԼԵՐԻ

ՏԵՍ՝ ԱՊՐՈՑ ԶԵԼԵՐԻ,

ԸՐՐԱՀԱՄ ՑԵՔԵՒԱՑ

Տաթևի վանքի միաբան, որի անունով 40
մեզ ծանոթ են մի քանի անտիպ նամակ-
ներ, 1780-ական թվականներից:

- 1. Գիր շնորհակալութեան թի հրեշտակահիմն՝ և ի սուրբ աթոռոյ Տաթևու և ի սորին յեռնեալ միաբան և աւելածու տէր Արրահամ նուաստ վարդապետէ և Գրիստոսի փրկագործ աւետարանին անարժան ծառայէ, ուղղված՝ Եսաստուածասիրի և բարեպաշտի և մեծահաւատ իշխանի Իսպիր օղի Գարոն Բապայ կոչեցելոյց ի Յուրդվար քաղաքի բնակելոյց, հայտնելով զգի ձեռամբ մահմետականի միոյ մի չարէք յղեալ բարութից էնա ի սուրբ աթոռոյ ևն, զրված ըի ԽՄԼԶ Թուռջո մերում, ի ժԹն յունիսի, ի սուրբ աթոռո Տաթևու, Երկանի Գետ. Մատ. ձեռ. №8740, էջ 13ա—13ա:
- 2. Նամակ, ուղղված Ետեան Գասպարայ՝ հոգեհատոր և սրտակից եղբորդ բաղձալոյց, հայտնելով, որ Ենախ՝ զի ընծայեալ ես վաղուրեմն նուաստութեան մերոյ, ի ձեռն սրբոյ գահին՝ զորբալոյցն նուիրողին՝ ի քաղցրաբերդ տնկոյ, զվայելչական պտուղ սիրոյ, այսինքն՝ զմրդեղէն ինչ՝ քսակաւ, ընդ փոքրիկ թղթոյ միոյց և Երկրորդ՝ զի մահմետական ոմն Ուրդըվարցի գերկու թուղթ երբո այտի, զմինն յօրհնածինդ հօրէ՝ ի սրբոյ վանիցդ դիտողէ, և զմիւսն՝ ի սիրելւոյց գրեալ մերում դիտին մեծի, ընդ որոց և զմի չարէք բարութ յղեալ յԻսպիր օղի Բայպայէն ևն, զրված ըի [չայոց] ԽՄԼԶ Թուականիս, ի ժԸն յունիսի, ի սուրբ աթոռո Տաթևու, Անդ, էջ 13ա—14բ:

Նամակը հասցեագրված է՝ Եթուրցեալ Իասցէ գէտ աղաւնի, |Ի վանքս սըրբոյն Թոմայի, |Առաջելոյն Գողթան երկրի, |Եւ անդ նորին միաբանի, |Գասպար խոհեմ վարդապետի, |Եղբոր մերում սիրականի, |Տաքի ի ձեռքն բարելի, |Հասուցանողն վարձատրեսցիք:

- 3. Նամակ, սկզբից ու վերջից թերի և անթվական, առ ոմն անհայտ, որին գրում է. Ե...աթոռո Տաթևու, յորմէ պատճառաւ ինչ զատուցեալ բոմանեալ և հետացեալ՝ տարագիր շրջիս, և զօրէն նաու աղեկի՝ այսր անդր տարուրերեալ ծփիս ի ծով կենց ըաղոյս զայսչափ մամանակ Բայց այժմոյս պատկան է և հարկ է քեզ վերագառ-

նալ՝ դիմել և գալ անպատճառ ի դիեցումն ստեանց սրբոյ աթոռոյս մօր քո շնորհածնի և հոգեորի որպէս մանուկ սարսուցեալ՝ ըստ բանին Սաղմոսիք ևն: Անդ, էջ 15ա—15բ:

- 4. Նամակ անթվական թի Տաթևու սրբոյ աթոռոյս միաբանից՝ Մկրտիչ և Արրահամ վարդապետաց նուաստից, ուղղված Ետեան Գէորգայ հանճարափայլ վարդապետի, որին գրում են. ԵԱն մեք շարմեալ յեղբայրական սիրոյն մերոյ՝ զրեցաք սրտացաւութեամբ քեզ, իբր եղբոր հարազատի, զի գայցես սկզբնաւորեալդ և պատճառեալդ ի սուրբ աթոռո ի սկիզբն քո և ի պատճառն ըստ օմմանդ, զոր թէ կատարես, յոյժ բարութ առնես և օգուտ է քեզ. և թէ ոչ գայցես, յոյժ չարութ առնես և վնաս է քեզ ևն: Անդ, էջ 16ա—17ա:

Թվում է, թե նույն անձնավորութեանն է ուղղված նաև նախորդ (§ 3) նամակը:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԲԵՆԵՐԵՑ

Տես՝ Երոր և Մելիտ անուաների տակ:

ԱՐՐԱՀԱՄԵՆԸ (Բաղդասար)

Տես՝ ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ.

ԱՐՐԱՅ ԶԵՆԵՐԻ

Տես՝ ԱԳՐՈՅ ԶԵՆԵՐԻ.

ԱԳՐՈՅ ԿԱՄ ԱԳԱԹՈՆ

Հայ մատենագրութեան մեջ այս անունով կա մի մարգարեական գրվածք, որը խոսում է հոռմայեցիների կամ Ֆրանկների ձեռքով Ենետողներին ազգի կործանման ու ամբողջ աշխարհի փրկութեան և նրանց օգնութեամբ հայոց թագավորութեան վերականգնման մասին. ինչպես նաև ների հայտնման և վերջապես Գրիստոսի երկրորդ գալստյան մասին, որ է աշխարհի վերջը: Այս մարգարեութեանը գոյութեան ունենալը զեռն ԺԳ զարի սկզբում, եթե ոչ

ավելի վաղ. իսկ եվրոպացի հայտնի ուղեոր Թուրքուզը, որ 1255 թվին Հայաստանով անցավ, ասում է. թե ամբողջ Հայաստանում պատմում էին այս մարգարեութունը. և իրոք դա ներսև Պարթևին վերագրված համանման մարդարեության հետ միասին մեծ համբաւ էր վայելում հայերի մոտ միջին դարերում, ներշնչելով միշտ այն սին հավատն ու հույսը, թե հայերի ազատագրումը լինելու էր Ֆրանկների ձեռքով: Ազադունի գրվածքը, որ ծանոթ չէ օտարազգի գրականություններում, անտարակույս օտար ազդուներին ծագած հայկական խմբագրություն է, որի հետ կապ ունեն Մեթոդիոս Պատարացուն, Աբաթանգելին և ներսև Պարթևին վերագրված նմանօրինակ գրվածքները, ինչպես նաև Կոստանդիանոսի Տեախլը ևն: Այս գրվածքից զրչագրերում կան բազմաթիվ օրինակներ, լրիվ և կամ թերի, որոնք ներկայացնում են երեք խմբեր, առանց խմբագրական էական տարբերությունների: Այդ խմբերը, որ մենք ստորև նշում են տարբեր համարներով, որոշապես զանազանվում են բնագրերի սկզբնավորություններով: Հեղինակին գրեթե միշտ տրվում է անյաղը փիլիսոփայ մակդիրը և, ամենահին օրինակում, նա կոչվում է Արեւնացի: Մի քանի օրինակներում նա բացառաբար կոչվում է Ազադունի ճայրապետ կամ սուրբ Ազադունի:

• • •

1. Ազադունի անյաղը փիլիսոփայի Աթեւացւոյ ասացեալ վասն բարի ժամանակին և սուրբ Բագաւորացն յայտնելոյ, և վասն ազգին նետողաց կործանմանն և դարձեալ յայտնելոյ, և վասն Բագաւորացն որք յարձակելոց են իբրև գշար և զօրիւնարու գազանս որ ապականելոց են զերկիր. որք Բսմուծք և Քաւզանք և Լեկք կոչին, և վասն սյիղծ և անմաքուր Նեոինն որ յայտնելոց է և դարձեալ կործանելոց զօրութեամբ սուրբ Խաչին, և վասն անեղ և սոսկալի գալըստեանն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն աստուծոյ և վասն ճտտուցման արդարոց և մեղաւորաց. «Յոյնժամ Բագաւորեացէ մեծն Կոստանդիանոս, մեծ և ճգոր

զօրութեամբ իւրով ի յազգէ սուրբ և անւանի Բագաւորաց որ Որմանք կոչին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1382, էջ 309ա—318ր (թերի):

Այս ձեռագիրը 1219 թվից է և ամենահինն է Պետ. Մատենադարանի օրինակների մեջ: Ոչ միայն թերի է վերջից, այլև նրա շատ մասերը խոնավութունից վնասվել են և անընթեռնելի դարձել: Պետ. Մատենադարանի մյուս օրինակներն են № 3839՝ «Ազադրոնի... որ Անուց, Բաղջուց, Քուշաք և Լեկք կոչին» ևն (էջ 198ր), № 4609՝ «Ազադրոնի» ևն (էջ 233ա), № 527՝ «Ազադանի իմաստնասիրի ասացեալ վասն վերջին ժամանակին և սուրբ Բագաւորացն... որք Անուց, Մաճուց և Գազանք և Լեկք կոչին» ևն (էջ 121ա), № 618՝ «Ազադանի» ևն, որ նախորդից է արտագրված (էջ 80ա), № 9008՝ «Այս է նեաւն պատմութիւն» (էջ 111ա), Այս խմբից ևն նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից № 207՝ «Ազադրոնի» ևն (էջ 70ր), № 252՝ «Ազադրոն» (էջ 87ր) և № 260՝ անանուն (էջ 9ա), նաև Բեռլինի Kōnigl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 33: «Յեսիլ Ազադրոնի վասն ազգին նետողաց» (fol. 178). Նոր-Ջուզայի Ամենափրկիչ վանքի մատ. դպրոց 15 ձեռ. № 1՝ «Ազադրոնի անյաղը փիլիսոփայի ասացեալ վասն բարի ժամանակին և վասն սուրբ Բագաւորացն, որ յայտնելոց են» ևն, Հալեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 140 = հին № 62՝ «Ազադրոնի ճայրապետին ասացեալ վասն յարուցման առաջիկայ Բագաւորացն Յաւնագաց» (էջ 1):

2. Ազադունի անյաղը փիլիսոփայի ասացեալ վասն Նեոին գալտեան. «Արդ ի լուս յեռին դարին ուր հարիւր ամին, յայնժամ Բագաւորեացէ մեծն Կոստանդիանոս ճգորն. յազգէ սուրբ և անուանի Բագաւորաց որ Այմանք կոչին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8507, էջ 200ա—214ր:

Պետ. Մատ. մյուս օրինակներն են Կուշաքիսի վերնագրով № 515 (էջ 41ր), № 8065 (էջ 127ա), № 9169 (էջ 1ա), № 9171 (էջ 1ա) և № 9068 (էջ 232ր): Այս խմբից է դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. օրինակներից № 263՝ «Ազադրոնի» (էջ 25ա) և № 290՝ «Ազադանքի» (էջ 461ր): նաև

ազատագրական մտքի պատմության» (մա-
մուլի տակ)։

Սարգիսյան Քարո.— «Միծին ներսիսի
ընծայուած մարդարէութեան յոյն ընագիրն
և անոր վերայ եղած կրկին խմբագրու-
թիւնք», Բուզմա յէպ. 1894, էջ 28։

Սարգիսյան Քարո.— «Մուսուլմանորու-
թիւնք Հին Կտակարանի անվաներ զբոյ
վրայ», Վենետիկ, 1898, էջ 156—217։

Սարգիսյան Քարո.— «Մայր յուշակ հա-
յերէն ձեռագրաց մատենագարանին Մխի-
թարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ, Վենետիկ,
1924, էջ 168—180։

Ըստ հեղինակի՝ «Վաւորէն եմովացերեծէ
կամ զպտերեծէ ծագած է գրուած Ձ—ՃԱ. գաբուն
... Այսեայլ անվաներ Տեփլիսի ձեռագրած է, որպէ-
տիք են Դանիէի է. Տեփլիս, Ենովցայ Տեփլիս, այ-
լովք (անգերեծ) են։

Բ. Գ. Ա. Բ. Բ.

Տես՝ ԱԿԱՔԷ.

ԱԿԱՔԱՆԿԵԼ

Հեղինակ մարգարեական մի գրութեան՝
որը կրում է «Պատմութիւն վասն Նեաին
ձեռագրանց խորագիրը՝ Ինքնութիւնն ան-
հայտ է, կոչվում է սուրբ և անյաղր փի-
լիսոփայ, Ագաթանգեղի մարգարեութիւնը
վերաբերում է Նեոի գալուտայնը, իսկ Նեոի
հայտնումը համընկնելու է հոռմական թա-
գավորութեան անկման հետ և նրա իշխա-
նութիւնը տեսու է մինչև Քրիստոսի երկ-

րորդ գալուտը։ Նեոի մասին ագաթանգեղ-
յան այս մարգարեութիւնը խմբագրու-
թյամբ տարբեր է ագաղորտյան մարգա-
րեութեան համապատասխան մասից։ Տես
նաև ԱԿԱԿՐՈՆ, ՄԵԹՈՂԻՈՍ ՊԱՏԱՐԱՅԻ,
ՀԻՊՊՈԼԻՏՈՍ ԲՈՍՏՐԱՅԻ, ՆԵՌՆ, ևն. Միզ
թիւմ է, որ Ագաթանգեղ-ը մի գրական կեղ-
ծանուն է, որն ամենայն հավանականու-
թյամբ փոխ է առնվել ԺԳ դարում Միկի-
լիսյում ապրած բարսեղյան կրոնավոր Հե-
րոնիմոս Ագաթանգեղոսի անունից։ Մեզ ծա-
նոթ է, 1816 թվի հայերեն թարգմանու-
թյամբ, Հերոնիմոս Ագաթանգեղոսի անվան
վերագրվող մի գրական երկ, որը բովան-

դակում է 1279 թվին հեղինակի ունեցած
տեսիլն ու գրի առած մարգարեութիւնը
Կ. Պոլսի անկման մասին հագարացիների
(թուրքերի) ձեռքը, ինչպես և ազատագրման
մասին՝ նրանց բռնակալութիւնից՝

• • •

Պատմութիւն վասն Նեաին ձեռագրանց, սերն-
դիան և շար գործոցն և [յ]առնելոյ նդիայի
և Նեովրայ, վասն զօրանալոյ Յոանկ ազգին
և առնելոյն զմեծն Ստամպոլ, զսուրբն Ցե-
րուսաղէմ, և վասն փոխման քաղաւորացն և
վասն կատարածի աշխարհի և վասն դա-
տաստանի աուր, ասացեալ Ագաթանգեղի
սուրբ և անյաղր փիլիսոփայի. «Արդ ի լեւոյ
ամաց է-անց դարին մուկոց (մատեւոց) ԸՌ
ԸՃ և ե ամին լիցի կատարումն լուսնին
բոլորովմբ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
N 6981, էջ 62ա—61բ։

Նույն մատ. ձեռագրերում Ագաթանգեղի
գրութիւնից ծանոթ են երևք օրինակներ
ևս, որոնցից N 3506-ը (էջ 84ա—93բ) նույն
խորագիրն ունի, N 651-ը՝ «Պատմութիւն
վասն Նեաան ձեռագրանց և սերնդանց և վասն
կատարածի աշխարհիս, զոր ասացեալ է մեծն
փիլիսոփայն Ագաղորունց» (էջ 238ա—251բ),
իսկ N 2004-ը՝ «Պատմութիւն վասն Նեաան
գալուտան և կատարածի ասացեալ սրբոյն
Ագաթանգեղի» (էջ 113բ—133բ)։ Չորս ձեռա-
գրերն էլ ժէ դարից են։ Մի օրինակ ունի
նաև Լոնդոնի British Museum-ը, Ms. Or.
N 4580 (fol. 222'), որ նույնպէս ժէ դարի
ձեռագիր է. իսկ մի ուրիշ օրինակ մատ-

1 Հերոնիմոս Ագաթանգեղոսի աշխատութիւնն է.

Մտադրութիւն զոր եսես երանելի և սրբազան
Խաւանայ Հերոնիմոս Ագաթանգեղոս. որ էր ի կար-
գէն սրբոյն մեծին Բարդի, եղեալ ի Մեանիս Խալան
Սիկիլիա կղզոյն. յամի սեառն 1279-ին։ Իսկ զհի
յամի սեառն ի լոյս ածեալ 1833-ին ի յիսալական
բարբառ ի հայր հնագունեղ սէր Յակովբէ. որ էր ի
կարգէն սրբոյն Բենեդիկտոսի։ Ապա բարգմանեալ ի
յիսալական բարբառայ ի յայն բարբառ ի սրբակոն
վանաօրէ ի սէր Պալմեսուէ։ Աւ զհի ապա ժամա-
Յակոբ բարգմանեալ ի յունական բարբառայ ի հայ
բարբառ ի յեփն ծառայէ ումեմէ յամի սեառն 1816:
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. N 6805.

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. N. N 6307, 6308 և
6909.

2 Հմտ. F. C. Conybeare, «A catalogue», p.
278 279.

նանշվում է Մարտիլում՝ 1701 թվին գրքված և Սիմեոն Միրզայանցին պատկանող մի ձեռագրի մեջ¹։

Բնագրի աշխարհարար թարգմանությունը, որ կատարվել է 1855 թ. Սիմեոն կարնեցու ձեռքով, տես՝ Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 6891՝ «Պատմութիւն չար նեւին ծննդեան, սննդեան և շարագործութեան, զտաքի Հերում պատմագիր տնուանի գրքէ. որ [է] հին ձեռագիր ընտիր» (էջ 180ր—127ա)։

ՈՒՍՈՒՆԻՅԵԼՈՍ կամ ՈՒՍՈՒՆԻՅԵՂՈՍ

Տես՝ ԿՂԵՄԷՍ ԱՆԿԻՒՐԱՑԻ.

ՈՒՍՈՒՆԻՅԵԼՈՍ

13 Ըստ մատենագրական ավանդության՝ Դ զարի մատենագիր, քարտուղար՝ Տրդատ Թաղաձորի, որի հրամանով գրի է առել Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքական դեպքերը, սկսած Խոսրով Մեծի օրերից, և հայոց՝ քրիստոնեության դարձի պատմությունը նույն Տրդատի օրով ու Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով։ Նրա երկը նույն կոչվում էր «Գրիգորիսի գիրք» (Հազար Փարպեցի և Սեբեոս)։ Ազաթանգեղոսն 13 իր մասին ասում է, թե էր «ի քաղաքէ ի մեծն Հոսովմայ, և վարժեալ հայրենի արւեստիւ, հոռմայերէն և յունարէն ուսեալ դպրութիւն», և այս հիման վրա գիտնականներից ոմանք նրան համարել են հասմայեցի և նրա Պատմությունն սկզբնապես 13 հունարեն գրված ու հետո հայերենի թարգմանված. և մինչև անգամ լատիներենի հետքեր են մատնանշվել հայերեն Ազաթանգեղոսում։ Արդի քննադատության արդյունքները, սակայն, հասել են այն եզրակացության, թե Ազաթանգեղոսն իրական անձ չի եղել և թե նրա անունով հասած երկը՝ «Ազաթանգեղոս»-ը Ե զարի

¹ Հմմտ. *Revue des Etudes Arméniennes*, t. II, 1922, p. 253. Տես նաև Ա. Սյուրճեյան, «Մայր քաղաքի հայերեն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներ», Եր. Ա., Փարիզ, 1930, էջ 78.

13 խմբագրութիւն է։ Ազաթանգեղոսն այնպես, ինչպես կա մեր ձեռքում այսօր, բաղկացած է, բացի «Յառապարան»-ից, չորս ուրույն մասերից. ա) «Վարք և պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի», «Վկայարանութիւն Հափսիմնանց», գ) «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի և Կ) «Եւարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան»։ Բացի հայերենից՝ գոյություն ունեն Ազաթանգեղոսի նաև հունարեն բնագրեր, որոնցից մինչև այժմ 13 երեք խմբագրութիւններ են հայտնաբերվել. իսկ նրա սկզբնագրի հայերեն և կամ հունարեն եզրած լինելու հարցը տակավին լուծելի խնդիր է մնում բանասիրության համար. Զնշվելով հայերենից կատարված 13 նոր թարգմանությունները (Իտալերեն և Ֆրանսերեն), ուրիշ լեզուներով գոյություն ունեցող ազաթանգեղոսն էին վերսիսները (վրացերեն, արաբերեն, եթովպերեն ևն) ծագում են կամ հունարենից, 20 կամ հայերենից, և կամ՝ իրարից։ Ազաթանգեղոսի քննադատների մեջ անվանի են հանդիսացել գերմանացի գիտնական Ա. Գուլշտիլդը, ռուս գիտնական Ն. Մառը, իսկ հայերից՝ Բարս. Սարգիսյանը և Հակ. Տաշյանը։ Ազաթանգեղոսի անվան վերագրվել են նաև մի շարք այլ մասեր երկեր, որ կենդանու ստորև։ Նմանապես Ազաթանգեղոսի անունն է կրում Սեբեոսի Պատմության Ա դպրության մեջ առաջ բերված՝ Մծուրթի արձանագրությունը, բայց քննադատությունը, որ շատ է զբաղվել այդ հարցով, իրավամբ Կեղծ-Ազաթանգեղոս է կոչել այդ արձանագրության հեղինակին։

• • •

Ա. — ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ («ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ»)

Ա տպ. Կ. Պոլիս, 1709 թ.

Գիրք վիպասանութեան որ կոչի հոմանունակի Ազաթանգեղոս։ Շարադրեալ զսա Ազաթանգեղոսի մեծի իմաստասիրի, առե- 60 նաղարի Տրդատայ արքային Հայոց, յաղազրս ծննդեան և սննդեան և վարուց և յաճախապատում քարագութեան սրբոյն Գրիգորի մեծի Լուսաւորչին մերոյ, և Տրդատայ թագաւորին Հայոց։ Գափ մարդկութեան

բանին կենաց. **ՌէՃԹ:** Իսկ ըստ Հայոց. **ՌՃԾԸ:** Եւ յամսիսամն մարտի ԺԱ երորդի: Ի յերրորդ ամի հովուապետութեան եկեղեցւոյն Քրիստոսի տեսան Աղեքսանդր սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց սրբոյ էջմիածնի: Նորին հրամանաւ գաղափարեալ տպագրեցաւ ի քաղաքիս Կոստանդինուպոլսոյ: Ի տպարանի և ձեռամբ Գրիգորի դպրի որդւոյ Միրտչի Մարգուանեցւոյ:

Նկ. 7. Ապոստոլեանցի Ա տպագրութեան անվանաթերթը (Կ. Գոլխ, 1700 թ.):

10 **ԺԲ + ԴՃԻԸ էջ (21,6 X 16 սմ.),** անվանաթերթը ներառյալ, Գատկերազարդ և գարդափակ էջերով:

Սկզբում՝ «Մանուցումն առ պայծառ ընթերցողսն», հրատարակչի կողմից (էջ Ա—Դ):
 15 Հետո կրկու ոտանավորներ՝ «Ներգ սրբոյն Գրիգորի մեծի Լուսաւորչին մերոյ, շարագրեալ Գալուստէ որդւոյ Մուրատի Ազուլեցւոյ Գողթանեան» (էջ Ե—Զ) և «Ներգս գովեստից, մեծի հայրապետին մերոյ տեսան Աղեքսանդրի սրբազան կաթողիկոսին ճա-
 20 նուրց հայկազունեանց սնունունագիծութեամբ

նորին շարադրողի» (էջ Է—Ը): «Ազարանգնզոս» վերնագրով սկսվում է Ազարանգեզոսի հառաջաբանը («Եղիճք բաղձացեալը ցանկալեացն...», էջ Թ—ԺԲ), որից հետո նոր էջակալումով բուն պատմութիւնը. «Կարք և պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ (էջ Ա—ԳՃՂԶ), Վերջում զրված են «Յորդորմուցը և դաւանութիւնք» (էջ ԳՃՂԶ կեսից—ԳՃՂԹ), «Թուրք սիրոյ և միսրացնութեան մեծի կայսերն Կոստանդինու-
 10 նոսի» ևն (էջ ԳՃՂԹ—ԴՃԻԲ) և «Յիշատակարան սուրբ մատենիս» (էջ ԴՃԻԳ—ԴՃԻԸ):

Մանուցման մեջ հրատարակիչ Ազալնի Աստվածատուր վարդապետը գրում է. «Յորժամ նորին [Աղեքսանդր կաթողիկոսի] 15 հրամանաւ ես նուստ Աստուածատուր վարդապետ, ձեռնասուն աշակերտ ի մանկութենէ սոյն հայրապետիս, գայի ի նըւիրակութիւն ի մայրաքաղաքս Բիզանդիոն, ետ ինձ զդիրքս, զի բերեալ տացից 20 մանտեսի Գրիգոր դպրին՝ որպէս զի տպեացէ. և ՌՃԾԶ թուոյ, և յամսեանն ապրիլէի կօթներորդի՝ ժամանեալ հասի ի կոստանդնուպոլիս Եւ տեսի զի խոսովութիւնք յուրիք յուզիւր ի քաղաքիս որ- 25 պէս ամենեցունցոյ յայտ է, յազազս որոյ եղև խափանումն իրողութեանս՝ մինչև ի թիւն ՌՃԾԸ, և ըստ կենարարին մերոյ ՌէՃԹ ամին, և յամսեանն ապրիլի Վասն որոյ կամ եղև, զի անդրէն յետս յեցից 30 զգրքս առ վեհն ի սուրբ էջմիածին: Եւ ապա ոմն երկիւղած յաստուծոյ՝ պարոն Գալուստ, որդի խոճայ Մուրատի Ազուլեցւոյ Գոթթեանց, և յաշխարհէն Հայոց, սա յանդուլ խաղացմանէ շնորհաց հոգւոյն, 35 տինա նովիմբ զմայրիալ շարժեցաւ ի սէր աստուածային գանձիս յանձն առնելով արդեամբք տալ օգնութիւն վերոյ գրեալ տպագրապետ Գրիգոր դպրին, զի տպեացէ...»: Իսկ տպագրիչ Գրիգոր Մարզվանցի գրում է հիշատակարանում.

«...Իսկ ես յամենից նուստ, վիրաւորեալս մեղօք Գրիգոր դպրիս՝ որ բնակ եմ այժմ ի մեծավայելուչ մայրաքաղաքիս կոստանդինուպոլիս Մեծաւ փափազանօք, 40

1 Յազարու՝ դպրիս:

երկամբք ջանիւք և տաժանելի աշխատու-
նօք, հրամանաւ վեհափառ սրբազան կա-
թողիկոսին: Ի թուարեութեան փրկչին
ՌՃԾԹ և ի Հայկազունեաց ՌՃԾԹ՝ ընդ
1 հովանեաւ սրբուհոյ Աստուածածնին՝ որ
յարքայանիստ քաղաքիս Բիւզանդիոյ... ի
տպարանի մեղսպարտ Գրիգոր դպրի[ս]:
Քանզի մեծայօժար սիրով ջան եղեալ
10 ւզուելցի Մուրատեան որդի՝ պարոն Գա-
լուստն և Յարութիւնն վասն յայտնի ցու-
ցանել զծածկեալ զանձն սրբոյ Լուսաւոր-
չին մերոյ: Աւարարին օգնութիւն, առնե-
լով մի մասն թղթոյս՝ որով ապագրեցի,
սակայն ոչ ժամանեաց պարոն Գալուստն
15 մինչ յաւարտումն սուրբ մատենիս. ել և
գնաց յերկիրն իւր: Աւապ մահտեսի
Պաղտասարն՝ սորբ էջմիածնայ գանձապետ
գոլով նօրին գանձանակէն արար օղնու-
թիւն... Ենաս աւարտումն սուրբ մատենիս
20 ՌՃԾԹ, ապրիլի Առ:

Այս հրատարակութիւնից օրինակներ
ուենն Երևանի Պետ. Հանրային Գրադա-
րանը (Ուն. 370, 371, 382, 389 և 445) և
Պետ. Մատենադարանը (Հն. 314, 315, 316,
25 317, 318, 319, 320, 321, 322, 425 և 1021):

Այլ տպ. Օրթագոյւղ (Կ. Պոլիս), 1832
կամ 1824 թ.

Ազարանգեղոս: Տնօրւմ պարունակի պապ-
մուրիւն Տրդատայ արքայի և սրբոյն Գրի-
գորի: Եւ ևս աստուածախօս վարդապետու-
քիւն նօրին սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին
մերոյ: Վեհափառ հրամանաւ տեառն տնառն
Կարապետի սրբւզան և աստուածարան արք
եպիսկոպոսի և արժանաժառանգ պատրի-
25 արքի Թագաւորեալ մայրաքաղաքիս Կոս-
տանդնուպոլսոյ: Ի տիպ արձանացեալ յամի
տեառն 1822, յՕրթագիւղ, ի սպարանի
Պողոսի Արուպեան:

Բ + 363 էջ (20,5 x 14 սմ.), Որոշ օրի-
10 նակների վրա տարեթիվը 1824 թ է:

Սկզբում՝ «Յառուչարան» հրատարակիչ
ճանիկ մահտեսի Սիմոնյանի (էջ Ա-Բ),
Հետո՝ «Ազարանգեղոս»-ի բնագիրը (էջ 1-
328), «Երաւանուքիւն ուզիղ ճաւատոյ յա-
15 ռաջ բերեալ յանստերիւր վարդապետութենէ
սրբոյն Գրիգորի» (էջ 328-371), «Բուղբ

սիրոյ և միաբանութեան մեծի կայսերն Կոս-
տանդնուպոլի» են (էջ 331-348), «Վերջա-
բան» ոտանաւոր (էջ 349-380) և ժեանկ
զլեւաւոր բանից բովանդակելոց յառաջիկայ
մատենիս» (էջ 351-383):

Առաջարանում ասվում է. «Այս մա-
տեան «Քանչիւր՝ թէպէտև ապագրեալ էր ի
Կոստանդնուպոլիս, յամի տեսոն 1709.
բայց քանզի անցմամբ ժամանակաց մա-
շնալ և պակասեալ՝ զժուարագիւտ էր ըն- 10
թիրցասիրաց, սմին իրի հոգացաք այժմ
նորոգ տպագրութեամբ սեղանաւորել ամե-
նեցուն, ըստ սրբագիր օրինակին՝ զոր բա-
րեաղապարտ պատուելի Գէորգ դպիրն Պա-
լատական՝ բարդատութեամբ ընդ նազիր 15
ընտրելագոյն գաղափարի՝ մաքրեալ էր ի
վրիպակաց և յայլայլութեանց մուծելոց
յանհմտութենէ գրչաց. և յանհոգութենէ
տպագրողաց... Արդ՝ զայս ընտիր օրինակ
յանձն արարաք Գրիգոր դպրի Փեշտմայ- 20
նեան, զգոյաւոր խորհրդածութեամբ և հա-
ւատարմութեամբ զհետ երթայ նմին ի սըր-
բագրութեան, բայց ըստ պահանջելոյ բա-
նին կետադրիւ և տնտեսի՝ առ պարզ և
ամփոփ կացուցանելոյ զտեսութիւն իմաս- 25
տիցն: Եւ ևս ի սկզբուն գլխաւոր կամ
տարբեր ընթերցուածոց վերնագիրս կամ
ծանօթութիւնս ինչ՝ պարզ և համատու
բանիւք, ի յայտարարութիւն ամբողջական
իմաստիցն՝ որ յայնմ ընթերցուածի տա- 30
ւադիւղ կան ճոխ և ընդարձակ» են:

Սույն հրատարակութիւնից օրինակներ
ուենն Երևանի Պետ. Հանրային Գրադա-
րանը (Ուն. 2182 և 3444) և Պետ. Մատե-
նադարանը (2632, 2771, 2772 և 2879): 35

Այլ տպ. Վենետիկ, 1835 թ.

Ազարանգեղոս: Պատմութիւն Հայոց, Ի
Վենետիկ, ի Սուրբն Ղազար, ՌՄԶԴ [1835]:
(= Ուտիր մատենագիրք. — Ազարանգեղոս)
10 + 636 էջ (11,5 x 7 սմ.): 40

Սկզբում՝ «Առ ընթերցողս» հրատարակ-
չութեան կողմից (էջ 5-16), Հետո նոր էջա-
կալումով «Ազարանգեղոս»-ի բնագիրը (էջ
1-600), «Մամբօրութիւնք» (էջ 661-662),
«Այլ ընթերցուածք կարևորք» (էջ 663-671) 45
և «Ժողով անուանք» (էջ 673-688):

Այս տպագրութիւնը հանդիսանում է առաջին քննական հրատարակութիւնը, որ կատարվել է բազմաթիվ օրինակների բազդատութիւնով Այդ մասին գրված է առաջաբանում.

«Արդ զնոյակապ զայս և զոսկիդինիկ մատնան, ազարտեալ բազում ուրեք և անիմանայի յարդարեալ յանհմտութիւնէ տպագրոցաց ցայժմ, կամ թէ մանաւանդ ի պակասելոյ ընտիր գրչագիր օրինակաց, առ անվթար ի լոյս ընծայել ըստ ընտրելագոյն ընթերցուածոյ ամենայն հաստարմութեամբ՝ օժանդակեցին մեզ օրինակք ևօթն. Ա. Փարիզեանն, որոյ այս է յիշատակարանն. 'Գրեալ ի Վարդանայ քահանայէ ի թուականիս Հայոց ԶԳ. ի քաղաքին Ռիմ, ընդ իովանեաւ սուրբ տաճարին՝ որ յանուն սուրբ աւետարանչացն Յոնանու և Մատթէոսի, որ էր նա Հոգևորուն Հայոց՝ Հստ ինսկեանն՝ այնչափ է և ընտրութիւն օրինակիտ, (թէսլէտ և գրչասխալք չպակասեն ի նմա) մինչև առանց սորա չէր մեզ մարթ անվթար ի լոյս անել զԱզաթանգեղոս... Բ. օրինակն ընտիր,

գրչագիր հին գրեալ ի Դերջան, ի թուականիս Հայոց ԶԼԹ, Գ. օրինակն գրչագիր, գրեալ յԱմիթ քաղաքի, անթուական. Յօրինակէ աստի է վերջին տպ. Կոստ. յամիտեառն. 1824: Դ. օրինակն է առաջին տպ.

Կոստ. յամիտեառն 1709: Ե. օրինակն է գրչագիր նոր՝ գրեալ ի թուիս Հայոց ՌՃԵԶ, Զ. օրինակն է նորագիր, անկատար, գրեալ ի Լեհաստան. Բազում մասամբք սա գնետ ընթանայ Ա. օրին. Փարիզեան: Է. Յունարէն օր. Ազաթ, ի սմաբաղորովին պակասի Վարդապետութիւն Լուսաւորչին, և ի կարգի ևս պատմութեան ուրեք ուրեք համառտեալ է: Տես զայսմանէ ի Պատմ. Հայոց, հատ. Ա. եր 874:

Ջայսոսիկ օրինակս ի բազդատութիւն առեալ, և ըստ ընտրելագոյն՝ ևթէ չխարիմք՝ և ըստ հարազատ ընթերցուածոյ ի լոյս զԱզաթանգեղոս անեալ. դնեմք ի վերջէ ի վարեոր տարբերութիւնն ընթերցուածոց:

Այլ տպ. Վենետիկ, 1862 թ. Ազաթանգեղոյ Պատմութիւն: Ի Վենե-

տիկ, ի Սուրբ Ղազար, ՌՅԺԱ--1862: (=ԸՆտիր մատնագիրք.—Ազաթանգեղոս):

Օ78 էջ (11,6 X 7 սմ.): Հրատարակչն է՝ Արսեն Բաբրատունի: Արտատպվել է նախորդ հրատարակութիւնից, առանց առաջաբանի և բնագրական համեմատութիւնների: Ունի թմանկ անուանց (էջ 665—678),

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1882 թ.

Ազաթանգեղայ Պատմութիւն: Թիֆլիս, Տոմիաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան, 1882: (=Թիֆլ. Ըճկ. Հայերէն գրքերի հրատարակութեան—№ 15):

Բ + 624 էջ (17,6 X 13,6 սմ.): Արտաքին շապկի վրա վերնագրից առաջ՝ «Թիֆլ. Ըճկ. Հայերէն գրքերի հրատարակութեան. № 15». Իսկ տարևրիվը՝ «1883» է, Ունի հրատարակչների կողմից թառաջարան, և վերջում՝ թմանկ անուանց (էջ 513—624): Արտատպվել է Վենետիկի 1862 թվի հրատարակութիւնից, բայց անխնամ արտատպութիւն է:

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1909 թ.

Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց: Աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց: Մախիւք տեսաճ Սուրբասայ արքեպիսկոպոսի Պարզեանց: Տփղիս, Արագածտիպ Մեացակոյն Մարտիրոսեանցի, 1909: (=Հրատարակութիւն Ս. Էջմիածնի: Պատմագիրք Հայոց, ի լոյս անեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց ի ձեռն Գ. Տեր-Մկրտչեան, Ստ. Մախտեանց, Ստ. Կանայեանց և այլոց, ընդ վերակացութեամբ Ստ. Մախտեանց: Հատոր առաջին. գիրք երկրորդ.—Ազաթանգեղոս: Հրատարակչական Մասնածողով: Էջմիածին—Տփղիս):

2 + 474 + ԻԹ էջ (26 X 17 սմ.): Սկզբում՝ հրատարակչների թառաջարանք, որի մասերն են՝ 1. «Ազաթանգեղոսի տպագրերն ու ձեռագրերը» (Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց), 2. «Արդի հայերէն Ազաթանգեղոսում պակասող հատվածը (սկզբը)», որ պահպանվել է հունարենում, ըստ Գ. Ջարբանալյանի հայերէն թարգմանութեան, 3. «Մատնագրութիւն» (Ա. Տպա-

գրութիւններ: Բ. Թարգմանութիւններ: Գ. Ուսումնասիրութիւններ) և 4. շահմանադրողական բնագրում և մեր յառաջարանում գործածուած տառանիշներին: Ազաթանգեղոսի բնագիրը գրաւում է 1—476 էջերը: Վերջում՝ «Ս. Գրքի, Կորիւնի և Փաւստոսի վիպալութիւններ ու հատուածներ Ազաթանգեղոսում և ծեանկ անուանց»:

Սույն գիտական հրատարակութեան համար օգտագործվել են, բացի նախորդ հրատարակութիւններից և բնագրական համեմատութիւններին նպաստող մասնավոր երկերից (ՆՆԲ, Նորայր Բյուզանդացու Կորիւն վարդապետ ևն), նաև էջմիածնի Մատենադարանի գրչագիր Ազաթանգեղոսները՝ № № 1617, 611 (նախկին՝ 2463), 1608, 1661, 613, 1660, 612, 614, 1656, 1655, 1658, 1659 և նույն մատենադարանի մի շարք ճառքնտիրներ:

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՈՒՆ. Նորայր Բյուզանդացի, ԲՆՆՈՒՄԻՆ Մայրուսեան հրատարակութեանց Ազաթանգեղոսի և Ղազարայ Փարպեցու: Ա.-Ազաթանգեղոս, տե՛ս ԵՎԵՂԻՃԻՆ, Վիեննա, 1911, էջ 161—172. — Ա. Վարդանյան, Հանդէս Ամսօրեայ. 1910, էջ 210—231. — Գաղէի Խան, *Librairie*, 1914, № 25, 27 և 29. — A. Meillet. *Remarques sur le lexite de l'historien armenien Agathange*, Paris, 1911. — Է.Ա.Ե., *Ustur*, 1910, էջ 87—93. — P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, t. XXIX, 1910, p. 332—333.

Այլ տպ. Թիֆլիս, 1914 թ. Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, Տպարան Ն. Աղսնեանի, 1914: (= Ղուկասեան մատենադարան.—ԺԵ): 448 էջ (19,5 X 13,5 սմ.), Արտատրպիւն է Թիֆլիսի 1909 թվի տպագրութիւններից, առանց գիտական ապարատի: Ունի ծեանկ անուանց» (էջ 475—488):

Այլ տպ. Վենետիկ, 1930. Ազաթանգեղայ Պատմութիւն: Գ. տպագրութիւն: Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1930: ԾՐ + 678 էջ (19 X 9 սմ.): Սկզբում՝ ծառայարան Ա. տպագրութեան 1835, ըկզդ յԱզաթանգեղայ երրորդ տպագրութիւն, հրատարակչի կողմից: ԸԱզաթանգեղոսը գրաւում է 1—668 էջերը: Վերջում՝ ծեանկ անուանց, էջ 667—672:

Վենետիկի այս հրատարակութեանը արտատպութեան է 1835 թվի տպագրութիւնից: Հրատարակչը (Ղ. Գր. Ս.) իր առաջարանում 238 կետերի մեջ խնամքով ամփոփել է Փարիզյան օրինակի կարևոր տարբերութիւնները ըստ զգուշագոյն ևս բազմաթիւ կետերից կապարագրչան և զույն ի լուսանց տպագիր օրինակի միայն (Բազրատունեան), ի ձեռն Վ. Ղ. Բառնարայ վարդապետի մերոյ Սոսյեան բազմերախտ միանձինն, ինչպես ասվում է այնտեղ:

Ազաթանգեղոսից մի շարք տպագիր հատվածներ տես՝ Ղ. Ալիշան, շՀայապատում, Վենետիկ, 1901, մասն Բ, §§ 4, 46, 47, 49, 51, 54, 55, 57, 59, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69 և 70. Մի հատված կիպրոսի հայերեն № 16 ձեռագրից՝ տես Կետևյալ հրատ. մեջ. ԷԼՈՍԱՐԵՐ, գրական հաւաքածոյ ի յիշատակ Ս. էջմիածնի հազարվեց հարիւրամեակին 303—1903, պրակ Ա, Նիկոսիա, 1903, էջ 48:

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերում ծանօթ են Ազաթանգեղոսի պատմութեան հետևյալ օրինակները. № № 1920 (=1617), 2630 (=611), 1863 (=1668), 1482 (=1661), 3306 (=613), 1458 (=1660), 3305 (=618), 3516 (=614), 1481 (=1656), 1479 (=1655), 1881 (=1658), 1859 (=1659), 1912, 2020, 3825, 4584, 5548, 5683, 6384, 6601, 6632 և 8305, որոնցից ստալին տասերկուսը Ազաթանգեղոսի 1909 թ. Թիֆլիսյան քննական հրատարակութեան համար օգտագործվել են: Տես նաև Երևանագետի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 230 (էջ 3), № 309 (էջ 3), № 314 (էջ 8), № 97 (էջ 427), ևն. Վիեննայի Միխիթ. Մատ. ձեռ. № 314 (էջ 2). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 112 (fol. 108')¹: Ազաթանգեղոսից հատվածներ շատ կան ձեռագրերում, 40

¹ Սույն օրինակի վերջում գտնվող հիշատակումը հայտնում է, որ Ազաթանգեղոսի պատմութեանը թարգմանվել է Եզնիկ Ծանայի ձեռքով: Կոմսոսի կաթողիկոսութեան (616—625 թթ.) որով, Որդի որդի Խորովի թագավորութեան 20-րդ տարում (էջ 201), ձեռ. F. Macler, *Catalogue*, p. 55.

բայց մենք այդպիսինները չենք նշում այս- տեղի

Ազաթանգեղոսի ձեռագիր օրինակների մեջ դեռ անցյալ դարի կես-րից որպես ննագույն օրինակ ուշադրութուն է գրա- վել Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 60 ձեռա- գիր հատորը կազմող մագաղաթյա կրկնա գիրը, որի ճրկրորդ գրչության ժամանա- կը, ըստ ննագրական սվայլների, ԺԲ—ԺԳ դարերն են, երբ ոմն Մխիթար գրիչ, սրբե- լով մագաղաթից Ազաթանգեղոսի բնագիրը և կտրատելով թերթերը, նրանց վրա ընդ- օրինակել է Անդրեաս Կեսարացու «Մեկնու- րին Ցայտնուրեան Յովնանու» սշխատու- թյունը¹։ Ազաթանգեղոսի այս օրինակի մասին է. Տաշյանը գրում է. «Կրկնագրին գրութեան տարին որոշ չենք գիտեր. բայց ապահովապէս Թ—Ժ դարէն է, գիրն երկա- թագիր, բայց արդէն ննագոյն միջին-մես- բոսպան ձևերով ալ խառն, Իբրև կրկնա- գիր՝ մեծագոյն ծանօթ հայերէն կրկնագիր ձեռագիրն է այս, և հնութեամբ ալ՝ ամե- նահին ձեռագիրներէն մին, եթէ ոչ թերևս ամենահինը. վասն զի ամենին դժուարու- թիւն չկայ որ ձեռագիրս շատ աւելի նին ըլլայ արդեամբք քան նաև Թ—Ժ դարերը»²։

Բազմաթիվ հատակտորներ ներկայաց- նող այս կրկնագիր Ազաթանգեղոսի բնա- գիրը Գր. Գալեմբյարյանի կողմից օտպա- գրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Յուշարձան, գրական ժողովածոյ», Վիեննա, 1911, էջ 67—160, հրատարակչի աստղաբանով, Տես նաև հրատարակչի կողմից՝ «Երևանգութիւն կրկնագիր Ազաթանգեղոսի օտպագրութեան ատթիւ», Համգէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 312—313։

Ուշադրության արժանի են նաև Երե- վանի Պետ. Մատ. հետևյալ ձեռագիր հա- տակտորները. 1) № 1195 մագաղաթյա պատտոիկը, որը Ժ վարից է, Գիրը՝ միջին-մեսրոպյան երկաթագիր, ժամանա- կակից է վիեննական հիշյալ կրկնագրին, Բովանդակությունը՝ Ազաթանգեղոսի ԺԹ դիւից, ըստ 1909 թ. տպագրության, 3)

¹ Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տես է. Տաշյան, «Յուշակ», էջ 281—290։

² Անդ, էջ 261։

№ 1669 ձեռագրի վերջում գտնվող 2 մա- գաղաթյա պատկանակները (պահպանակ № 689), որոնք Ժ դարից են, Գիրը՝ բուն երկաթագիր, Բովանդակությունը՝ Ազա- թանգեղոսի ՃԻԳ և ՃԻԴ գլուխներից, 3) № 820 ձեռագրի 3 մագաղաթյա պահպա- նակները (պահպանակ № 330), որոնք ԺԱ—ԺԲ դարերից են, Գիրը՝ միջին և բուն մեսրոպյան խառն, Բովանդակությունը՝ Ազաթանգեղոսի ՃԲ և ՃԺԱ—ՃԺԲ գլուխ- 10

Նկ. 8. Ազաթանգեղոսի Պատմության հատակտորներից՝ Երևանի Պետական Մատենադարանի ձեռագիր- պատտոիկների ֆոնդ, № 1195։

ներից, 4) № 1287 ձեռագրի 4 թղթյա պատկանակները (պահպանակ № 336), որոնք ԺԲ—ԺԳ դարերից են, Գիրը՝ անցման ջր- ջանի բոլորգիր, Բովանդակությունը՝ Ազա- թանգեղոսի է և Ը գլուխներից, Պետ. Մա- տենադարանում կան նաև ուրիշ հատակո- տորներ, որոնք ուսումնասիրության են կարոտ, Նշելի է նաև Թրիխտի Պետ. Թանգ. հայ. № 13 ձեռագրի մագաղաթյա պահպանա- կը, որ ժամանակակից է Երևանի վերոնշյալ № 1195 սլատտոիկին, այսինքն՝ Ժ պա- 20

րից է, դիրք՝ միջին-մետրոպոլիտան երկաթագիւղ, բովանդակութիւնը՝ Ազգաթանգեղոսի ժՅ զխիտը՝

**ՈՉՏՈՒՆԵՐ ՆԱԽԱՅԻՆ
ՅԱՆՆԱԳՐԱՏԵՆ ԸՄԻՆՈՉԵ
ԼՈՒՄԱԲԱՅՈՒՄԸ ԲՈՒՄ
ԻՅ՝ ՈՐԸ ՆԱԿԱՆԵՅՈՒՅ
ԵՆՁՆԱԿԱՆԱՄԱՆՐԻ
ԱՌԿԱՆԱՐԵՉԻՈՐԻՍԸ
ԿՈՒՂԱՆՈՒՄԻՆ ԵՐԿՐԱՆ
ՅԱՆՆԱԳՐԱՏԵՆ ԸՄԻՆՈՉԵ
ՆԱԿԱՆԱՐԵՉԻՈՐԻՍԸ
ՅԱՆՆԱԳՐԱՏԵՆ ԸՄԻՆՈՉԵ
ՆԱԿԱՆԱՐԵՉԻՈՐԻՍԸ
ՅԱՆՆԱԳՐԱՏԵՆ ԸՄԻՆՈՉԵ
ՆԱԿԱՆԱՐԵՉԻՈՐԻՍԸ
ՅԱՆՆԱԳՐԱՏԵՆ ԸՄԻՆՈՉԵ
ՆԱԿԱՆԱՐԵՉԻՈՐԻՍԸ**

Նկ. Ծ. Ազգաթանգեղոսի Գառմաթան
հասակառոյններից:
Երևանի Գեոստատիստիկայի և Երևանի
գեոգրաֆիկայի ֆոնդ, № 689:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն (ըստ 1909 թվի
Թիֆլիսյան գիտական հրատարակութեան):

ՅԱՆՆԱԳՐԱՏԵՆ ԱԳԱՔԱՆԿՆԵՐ

Նմանութիւն ծովու և վանականի:

§ 1—3. Իզմը նուիրաց. ընդհանուրաց ալիք,
մրկածին օգտ. կապուց գալու, անբայլ զնացը,
անընթաց օտք. չաւ օգտութեան, մաւ մրցանաց,
ափնածիք աւագադիր սակմանը: Խորք անզնաց,
անագին ծով. ընտանիք և զբացիք, բանութիւն իշ-
խանաց, լուծ ծառայութեան թագաւորաց: Զբեղէն
լիբից, ծովալին ճորք, սուսցիկ փոթորիկը, ան-

1 Մ. Հայաֆարյան, «Ծուցակ» (անտիպ):

քոյթ նաւանդեալ, յետն անանկութիւն, զլիտց
փրկանք, պարտաւոր և օգուտ լանի: Վանական-
նութեան արուեստ, ծանրագին մարգարիտ, նոր և
լքնագ զիտք, անուշահամ խունկը, զնգը և ար-
մատք օգտակարութեան, Երթեկի վանաց, լուս-
սակումն ընդ ալիք, մաւ կամ կեանք:

§ 6—7. Սոյն օրինակ կարկ վանքի ստիպէ
նաւել ի վերայ իմաստութեան ծովուն, ոչ յան-
զընդամասք, այլ ի բանութեան իշխանաց: Մասն-
նայտ ծով գառմութեան: Ազգաստիմաց խանութ,
հրաման թագաւորաց. անցեալ իբք, յայտնական
գառմութիւնը որ առ ճեօք զործնցան. կարգ զբու-
ցաց, զարգը զարգը գառմութեան:

§ 9. Կարեւորաց աստիճանութիւն իբքն զմար-
գարիտ թուրքանք. կնգկային աշխարհ, մեծագնաց
թանգարք, երկարուցի ճանապարհը, արտախոր
պսակի ի վերջուտը փոքրուցեալ:

§ 10—11. Գործը կարեւորաց, որ նաւանդ ընդ
մէջ մրկեալ աշխարհակիք մեղացն վանքեցան և
գոսկ մասուցին լուսաւոր թագաւորին: Գինը այ-
դիտի վանաց. ակնը՝ ման գառմաց, զինք
կտիւտալ, կշտանք արքայական, անուշութիւն խոր-
կաց, անխառն զգեստ, լուսան ծագիկ:

§ 12—14. Ազգաթանգեղոս մն ի մեծն կառ-
մայ, հոսմայրէն և յունարէն ուսեալ զգրութիւն,
անզեակ մեանարկութեան նշանագրաց. գուռն Ար-
չակունի, ուժեղ ճրգատ, ըմպամարս սկայագոր.
հրաման նորս վիպասանել զմարտաճորս պատե-
րագմաց. բովանդակութիւն վիպասանութեան:
Քառադ քալ, մաւ նորս, կարմոյն քալութիւն
ճրգատայ. սիբիլի վկայքն աստուծայ (=կոթսի-
մեանք), սքանչելիք ցուցեալ յաշխարհիւ հայոց ի
մեռն ան միջ (=ճրկոր). (Սկամուս բանը կո-
րեան): լուսաւոր վարդապետութիւն նորս, ամենե-
նեան նեղանդեալ աստուծակարգ լոյսի կարմոյն
նամն մեկնից, կանգնումն եկեղեցեաց. նայն ինքն
(=ճրկոր) կոթի կացուցեալ: Երթն ճրգատայ
յաշխարհի Յունաց յամս հաստանգեալ, ուխտ եղեալ,
զարկ նորս ի հայտ պարզեց. անզիք նուիրելոյ
աստուծայ. վարդապետութիւն սրբայն (ճրկորի):

§ 15. Երկվար մասց. յեղեղակ անիւ գառմա-
թեան. մամանակարգական ծով:

§ 16. Վերստին եկամուս բանը կորեան. կըրկ-
նութիւն զարծոց սրբայն (ճրկորի):

§ 17. Դիմումն Ազգաթանգեղոս առ ճրգատ.
Եկարագիր ծովու, թանգարկան վանաց խանքից:

ՎԱՐՔ ԵՒ ԳԱՄՄՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՆ ԳՐԻԳՈՐԻ

Ա. § 18—22. Գառնարգ մարտու արքային
հայոց ընդդէմ Արասլի, ի վերջինգրութիւն ար-
բանն Արասուտայ թագաւորին Գարթուաց:

Բ. § 23—24. Մաւ Քառադու գառմանութեան
Անակայ Գարթուի և կոտորած ամենայն ասեմին
Անակայ. բաց յերկուց մանկանց նորս, սք ի մեռն
գայեկաց փախուցեալ ապրեցան, մին ի կոզմանս
Գարսից և մեռն ի կոզմանս Յունաց:

9. § 35—38. Հարուած և գերութիւն Հայաստան աշխարհին, և գերծումն Տրդատայ ի ձեռն զայնկաց իւրաց ի զուռն կայսեր, և յարելն առ նա Գրիգորի որդւոյ Անակայ, որ կայր ի կողման Յուսնաց:

7. § 39—47. Յտանելն Պատերազմու ի իշխանին Գթաց ի վերայ կայսերն Յուսնաց և ժնամարտիկ յազմութիւն կայսերակերպին Տրդատայ, և Քաղաւորել նորա և տիրել ի վերայ կայսերն աշխարհին Հայոց:

6. § 48—57. Ստիպելն Տրդատայ զուսրբն Գրիգոր պաշտօն տանելն Անուտական պատկերին. և երամարումն նորա և պատասխանի առ արքայ:

2. § 58—73. Սղատնայից Տրդատայ և առաջին շարչարանք որբոյն Գրիգորի. զայլ ի բերան, շառանգոք աղի ի վերայ սղին, գելցոք կռծից:

15. § 74—93. Երկրորդ շարչարանք. կտիելն զլիւիվայր, ծխել ի ներքայ աղբ, և զան բոքոք զաւարովք: Ազօթք Գրիգորի ի կտիւզանին:

1. § 94—108. Երրորդ շարչարանք. կռնեզք փայտից ըստ ոյսդի խոսոցաց ստիցն, պնզեալք առատակօք: Չորրորդ շարչարանք. բնեք երկաթիք վարեալք ընդ ներքանս ստիցն: Ինչգերորդ շարչարանք. կռուփք ի զլուինն: Վեցերորդ շարչարանք. աղ և բորակ և բարկ ցացախ ի ջիթան և զզուլին ի մամուլս կրուսնց: Եօթներորդ շարչարանք. պարկ օգնելն լցեալ ծախրով, ազուցեալ ի զլուինն:

8. § 109—116. Ութերորդ շարչարանք. ոռք պնզեալք ի կրպոյրս սկոց և կտիելալ զլիւիվայր. ձագար և շուր: Իններորդ շարչարանք. ցերել կոդիցն երկաթի ցերչօք: Տասներորդ շարչարանք. առատակ երկաթի:

3. § 117—120. Մեասաներորդ շարչարանք. կապիւք երկաթիք ի ծուկան, ուռուք ստուարք, և բառնալ ի կտիւզան: Երկուսասներորդ շարչարանք. կապար կալեալ և կռեալ զմարմնովն:

25. § 121—124. Տեղեկանայն Տրդատայ վասն Գրիգորի, թէ որդի է Անակայ Գարթի, և արկանելն զնա ի վերապէ մահապարտաց: Բանք զՏրդատայ՝ շիրք և զուկն Տրդատայ...: Անբումն երկրին Գարսից և Ասորեստանի, կին սմն այրի ի բերդին Արտաշատու:

60. § 125—130. Իրովարտակ Տրդատայ վասն զթն պալատման: Երկրորդ իրովարտակ վասն յուզախնդիր լինելոյ քրիստոնէից և մասնելոյ յարքունիս:

ՎԿԱՅԱԳԱՆՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒԹՍԻՄԾԱՆՑ

15. § 137—150. Գեղապանն վայելչութիւն չորսիմեայ և ինչրելն զնա Գիողգեսիանոսի ի կնուութիւն: Ազօթք չորսիմեանց: Փախուստ չորսիմեանց ի Լոսիմեացաց աշխարհն ի սահմանս Հայոց:

2. § 151—160. Իրովարտակ Գիողգեսիանոսի առ Տրդատ վասն յուզախնդիր լինելոյ չորսիմեայ:

15. § 167—173. Գտանելն չորսիմեանց ի հնձանս Վազարչապա քաղաքի. հրաման Տրդատայ տնել չորսիմեայ յարքունիս ի կնուութիւն իւր: Յար-

չարական իրատ Գայիանեայ առ չորսիմեայ և ազօթք չորսիմեայ:

2. § 173—176. Գայն կրակերկոց արքունի չորսիմեայ. ազայնց կուսանացն առ սասուած, որտուած և ձայն երկնային ի ցաղալերութիւն և չորսիմեանց: Կրաման Տրդատայ բռնի տնել յարքունիս չորսիմեայ և ինչրուածք սորա առ սասուած:

10. § 180—186. Ողորումն չորսիմեայ. պարտութիւն Քաղաւորին. յորդոր ցաղալերութեան Գայիանեայ: Կրկին պարտութիւն Քաղաւորին և բռնարար երթոյն չորսիմեայ յարքունի ապարանց առ ընկերս իւր. զուստոյնական ազօթք նորա առ սասուած:

15. § 187—201. Վկայական մահ չորսիմեայ և ընկերաց նորա:

15. § 202—210. Ափշութիւն մտաց Քաղաւորին վասն չորսիմեայ. հրաման սպանման որբոյն Գայիանեայ. զուստութիւն նորա առ սասուած և կատարումն ընկերոց իւրովք:

20. § 211—226. Պաղկեղք լինելն Տրդատայ. տնելն Պարտիկոսայ. Ելանելն ա. Գրիգորի ի վերապէն. զիմելն յոսո նորա զխարազի նախարարացն և Քաղաւորին:

25. § 226—242. Աստուածուսոյց իրատ որբոյն Գրիգորի առ սահմանս բազմութիւն մարդկանն:

25. § 243—248. Դարձեալ իրատ Գրիգորի և բովանդակութիւն (§ 252) Վարդապետութեան նորա:

ՎԱՐՉԱԳՆՏՈՒԹԻՒՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ

25. § 259—261. Ինքնազոյ սասուածութիւն միասնական սուրբ երրորդութեան. արարչութիւն երկնի և երկրի:

25. § 262—270. Արարչութիւն կրեյտակաց և առաջին մարգոյն: Աստուածակերպ նմանութիւն և անձնիշխանական պատիւ մարգոյն:

35. § 271—287. Անկանելն Ազամայ ի գրտաւտն պատրանք զիւրին:

25. § 288—295. Ծնունդ որդւոցն Ազամայ և առաջին նահապետաց:

60. § 296—297. Երեսութիւն սապանին Նոյի և ընջելն ջրնեղեղին զաբնեղեղս: Երեսութիւն Բաբելոնեան աշտարակին և բամանումն լեզուաց:

15. § 298—303. Կոչումն Արքաւամու ի Լուսատ. երկնելն տուտոյ և խոստումն պարզական զաւակին: Տեսանելն Յակոբայ զաւր և երթալ նորա սովոյն պատուաւ յԵրկապոս առ որդին իւր Յովակի:

15. § 304—316. Չարայար առնշանք որդւոցն Յակոբայ յԵրկապոս, և Ելանելն նոցա ձեռամբ Մովսէսի յանապատ:

10. § 316—317. Մասնել որդւոցն Յակոբայ յերկրն Աւետաց. իշխանութիւն գաւաւորացն և Քաղաւորութիւն Դաւթի:

65. § 318—327. Երեսումն սասուածայ առ մարգարէս զանազան տնելամբ: և կարգելն զԵրեսակի պահպանութիւն մարգարէն:

18. § 328—331. Երեկ ստատուած զանազան նմանութեամբ՝ ժամ ընդհարացունելոյ զմարզիկի:

19. § 332—338. Ազատութիւն որդւոցն Իւրայիքի է ծառայութենէ Եղիպտոսի եւ պաշտել նոցա զվառա որդաց երկրին Աւետեաց:

20. § 340—343. Գերութիւն որդւոցն Իւրայիքի է Բարեւոյն. ազատութիւն նոցա յետ ամացն եօթնասնից, եւ նորդութիւն սակարին:

21. § 343—351. Գուշակութիւնք մարզաբէից ժամն զալտեանն Քրիստոսի յաշխարհ. հալտեանք եւ կտարումն նոցա:

22. § 352—360. Գտնուա յամելոյ զալտեանն Քրիստոսի յաշխարհ: Անտեսութիւն ընտելեանն առաւելոյ կերեւումն նորա որդարոց եւ մարզաբէից զանազան կերպարանք ժամն ահարութեան մարզիկան:

23. § 361—363. Դաւանութիւն ուղղափառ հաստոյ յամենասուրբ երբորդութիւնն եւ է մի սուսուածութիւն:

24. § 364—371. Գալուստ միաննին յաշխարհ եւ մարզեցութիւն նորայ որդայ հուսէն Մարիամայ:

25. § 372—376. Կատարումն գուշակութեան նահապետաց եւ մարզաբէից զալտեանքն Քրիստոսի:

26. § 377—386. Դաւանութիւն ուղղափառ հաստոյ է մարզեցութիւնն Քրիստոսի:

27. § 387—390. Առաջումն հոգւոյն որդայ է կոյնն Մարիամ:

28. § 391—393. Մուսից Երուսի Քրիստոսի է ու. հուսէն եւ յախանական Թազուարութիւն նորայ:

29. § 394—400. Գուշակութիւնք մարզաբէից ժամն ծննդեանն Քրիստոսի:

30. § 401—403. Քլիփատութիւն Քրիստոսի եւ փախուստ նորայ յԵղիպտոս ըստ գուշակութեան մարզաբէից:

31. § 404—407. Գալուստ Քրիստոսի յԵղիպտոս է նազարէթ. սքանչելի վարդապետութիւն նորայ յԵրուսաղէմ՝ յերկառասանմեայ հասակին:

32. § 408—417. Մկրտութիւն Քրիստոսի է Յովնաննէ, եւ հաստատութիւնն խորհրդայ մկրտութեան նորայ որինաց:

33. § 418—428. Իյումն հոգւոյն որդայ է նմանութիւն ազանւոյ, եւ վկայութիւն եօր սասունոյ է մկրտութեանն Քրիստոսի:

34. § 429—436. Յովնաննէս առ զքանանայութիւնն, զօնութիւնն, զմարզաբէութիւնն եւ զժողովարութիւնն ցտէր մեր Երուսա Քրիստոս:

35. § 436—447. Վկայութիւն Յովնաննու ժամն Երուսի, թէ նա է Քրիստոսն: Վկայութիւնք մարզաբէից, թէ Քրիստոսն է տէր: հովի եւ գասաւոր ամենայնի:

36. § 448—453. Կոյնումն յառաքելութիւն Գեարտի եւ Անդրէի եւ Յովնայ եւ Յովնաննու. սասանազորք նշանք եւ սքանչելիք Քրիստոսի:

37. § 454—459. Գասաւորան խորհրդայ մկրտութեան նորայ որինիս. փրկութիւն հաստացելոցն է Քրիստոսն եւ զսասաւորութիւնն անհաստից:

38. § 457—458. Փոքովիլն Քրիստոսի զերկու-

սասան եւ զեօթանասուն եւ երկու աշակերտան, եւ սալ նոցա զաւետիս զալտեանն հոգւոյն որդայ:

39. § 459—468. Նախազկէոյ որդարարութիւն Քրիստոսի ժամն շարշարանաց, մահու եւ յարութեան իւրայ. զալն է լիտան Ձիթենեաց եւ կալ նորայ յազօթա սա հայր:

40. § 467—471. Դաւանելն Գեարտի զԵրուսա Քրիստոս. սուշութիւն փակեանցն արքայութեանն ի մեռա սասցելոցն. զալուստ Քրիստոսի է կտարածի աշխարհիս:

41. § 472—476. Կամուր շարշարանք Քրիստոսի եւ փրկազորք իսլայելութիւն նորայ:

42. § 476—487. Բազել Քրիստոսի է զերեզմանի եւ փասուր յարութիւն նորայ:

43. § 488—493. Երեւումն Քրիստոսի աշակերտացն իւրոց զրօցն փակելովք է վերնասանն:

44. § 493—498. Երեւումն Քրիստոսի աշակերտացն իւրոց սա Տիբերիական ծովան. եւ վերանալ նորայ յերկինս սա հայր:

45. § 497—503. Համարումն Քրիստոսի յերկինս եւ զալուստ հոգւոյն որդայ է զսա սասցելոց:

46. § 503—509. Կանխասացութիւնք մարզաբէից ժամն զալտեանն հոգւոյն որդայ, եւ խորհրդանութիւնն հրահրից երեւման շնորհակեր լեզուաց է սուրբ վերնասանն:

47. § 510—516. Խոստումնք հոգեմեր պարզաց հաստացելոց եւ սպանալիք պատմաց անհաստից:

48. § 517—520. Հաստացումն վարձուց եւ պատմաց ըստ իւրաքանչիւր զործոց:

49. § 521—526. Ունայնութիւն պատմական սնտի կոց եւ մշտնջենասուր զսասաւորութիւնն Կեթանաց:

50. § 527—531. Յախանական փառք հաստացելոց է Քրիստոսն է յարութեան մարմնաց:

51. § 532—537. Դաւանել զՅուդութիւն զզլացելոցն յաստի կեանս եւ անկերելի պատուական անզլից:

52. § 538—540. Միանմուս անբարչաութիւն Սագմայեցուց եւ հրահանիչ պատուական նոցա:

53. § 541—543. Յուսազորութիւն ներդուքեան սա անդիտութեամբ սպանանելոյ զսուրբ հուսանն, եւ յորդոր պատասանելոյ յազորութիւնն սասանոյ:

54. § 544—548. Միւնն անկերակեր եւ հրացայտ՝ որինակ զՅուդութեանն սասունոյ սա զզլացելոյն եւ բարկութեանն՝ սա անզեղջեմ:

55. § 549—556. Երեւումն սասանոյ ամզով յուստեօիլ եւ հրաբորք՝ է նշանակ յուսուորելոյ զարդարս եւ աշխարհ զմեզուար:

56. § 557—561. Գասիմն անբարչաց յասպին զարուն է զգաստութիւնն ապագայից:

57. § 562—564. Երանական փառք որդայ հովիքի եւ հաշարար բարեխոսութիւն նոցա:

58. § 565—569. Խանարիլն բանին սասանոյ յերկեր՝ է յուսուարել զհաստացուցն եւ է կիրու զանհասանն:

59. § 570—576. Աստա մարզաբէութիւնն Քրիստոսի է կոյն զմեզուարս յարքայութիւնն երկինից:

ՃԺ. § 787—790. Բարձունք բազմաց ի բազում
տեղեաց: Աւերումն Մհրախան մեկնին որդայն
Արամազդայ:

ՃԺԱ. § 791—794. Խորուրդ թալարին Տըր-
զատայ և մեծամեծաց՝ զան թանաշապետութեան
որոյն Գրիգորի, Երամարումն նորս և ապա յան-
նառութիւն յասուածային յայնու. թննէ:

ՃԺԲ. § 795—801. Գումարումն նախարարաց և
իշխանաց ասնել զս. Գրիգոր ի Կեսարիա՝ ասնու
զպատիւ քանանայպետութեան: Գառնէն Երամար-
տակին Տրգատայ առ արքեպիսկոպոսն Ղևոնգիտ:

ՃԺԳ. § 802—808. Գնայն ս. Գրիգորի ի Կես-
արիա, Լեւոնազրութիւն նորս յարքեպիսկոպոսն
Ղևոնգեայ և գարնն յաշխարհն Հայոց:

ՃԺԴ. § 809—811. Աւերումն Վանկոմեան ձե-
հնին, բազնին Ոսկեմօր Ոսկեմին զից և մեկնին
Առագիւն զից, որ է Ափրազիտէս: Ամփոփումն Նըյ-
խարաց Յովհաննու կարապետին և Աթանազիենայ
վկային ժոս ի գեան Եփրատ:

ՃԺԵ. § 812—816. Կործանումն բազմաց Նչա-
նազորն Լոզմով իաշին Քրիստոսի: Միկրն շինու-
թեան եկեղեցեաց աշխարհին Հայոց ի սեղի մեկն-
նիցն. մկրտութիւն ինն և ասան բիւր մարզկան:
Թրչառակ որդոցն յեթն ամսոյն ասմի:

ՃԺԶ. § 817—820. Երթալն Տրգատայ ընդ առաջ
Գրիգորի: Գառնէն թղթոյն արքեպիսկոպոսին Ղևոն-
գեայ առ Տրգատ:

ՃԺԸ. § 827—831. Թորգորել ս. Գրիգորի զՏրգատ
և զաշխարհախուճք բազմութիւնն՝ ամօրեայ ժո-
մանակաւ ի պան և յազօթս յամել, առ ի լինել ար-
մանի որոյ մկրտութեան:

ՃԺԸ. § 832—834. Մկրտութիւն թալարին
Տրգատայ և ընտանեաց նորս, և մեծամեծաց, և ար-
ջունական զորաց՝ աւելի քան զԿեղասասն բիւր
մարզկան, և Նչանք սգանչելեաց որ երկնցան ի
մկրտութեան նոցին:

ՃԺԹ. § 835—839. Մկրտութիւն շարեթաբիւր
բիւր մարզկան. կարգումն ասնի որոյն Յովհաննու
կարապետի և Աթանազիենայ վկայի՝ յառաջ ասնի
Լիւրընկալ զիցն Վանաթի: Եփեսութիւն եկեղեցեաց
և գրելն Տրգատայ շորս շորս Լոզս երգաց յազարակ
տեղիս և եթն եթն Լոզս յաւանն՝ ի ծառայու-
թիւն քանանայպետան:

ՃԻ. § 839—844. Եփեսութիւն զպրոցաց և ժողո-
վումն մանկանց, մանաւանդ որդոցն քրմաց, ի Եր-
ւանդս ասորի և Կելլէն զպրութեան: Տարածումն
քարազութեան աւետարանին ընդ ամենայն երկիրն
Հայոց ի ծագաց մինչև ի ծագս:

ՃԻԱ. § 845—848. Հաստատութիւն վանականաց
ի չէնս և յանչէնս: Անուանք երկուսուսան եպիսկո-
պոսաց, որք ընտրեցան յորդոցն քրմաց: Հանգես
խաչկիր Էզնութեան որոյն Գրիգորի յանապատ
տեղիս յայրս և ի փառաքս լերանց:

ՃԻԲ. § 849—853. Իջանելն ս. Գրիգորի յան-
պատէ լերանք մերթ ընդ մերթ՝ յայտնութիւն
եկեղեցեաց և ամենայն հօտին:

ՃԻԳ. § 854—860. Զեւնազրելն ս. Գրիգորի
աւելի քան զչորեք Կարիւր եպիսկոպոսս. Երաման
թագաւորին առ մարզիկ աշխարհին՝ Լաստատուն
կալ ի Կասառ Քրիստոսի: Հանապարհք բնակու-
թիւն ս. Գրիգորի յանապատ տեղիս: Տեղեկանայն
Տրգատայ զՎրթանիս և զԱրիստակեայ որդոցն
Գրիգորի. առարումն երկց աւագ իշխանաց ի Կե-
սարիա ասնել զնոսս յաշխարհն Հայոց:

ՃԻԴ. 861—866. Հասանելն Վրթանիսի և Արի-
ստակեայ առ Տրգատ արքայ. Լեւոնազրութիւն Արի-
ստակեայ ի որոյն Գրիգորի: Լանգէս բարեպաշտու-
թեան արքային Տրգատայ: Նախածնութիւն Լեւոնութիւն
նորս Կելլենիսոս գիտութեան, սղազ շափ աստու-
րութիւն քրիստոսական Կասառոց:

ՃԻԵ. § 867—871. Հաստատելն ի Քրիստոս կայ-
սերն Կասանդեթանոսի. Երամանակն լինել նորս
ընդ ամենայն արեղերս՝ Կեղասանգել Կասառոցն Քրի-
ստոսի:

ՃԻԶ. § 872—873. Երթալն Տրգատայ և ս. Գրի-
գորի առ կայսրն Կասանդեթանոս. պատուաւորու-
թիւն կայսերն և Կայրապետին Եւանդեայ. զայինք
սիրոյ զոր Կասառեցիին ընդ միմեանս թագաւորն
Երկրին:

ՃԻԸ. § 884—900. Երթալն Կայրապետին Արի-
ստակեայ ի ժողովն Նիկիոյ. յորինելն որոյն Գրի-
գորի Լասս յանապատումն:

— Դուանութիւն ուղիգ Կասառայ, յառաջ բեր-
եալ յանապետիւր վարդապետութիւնն որոյն Գրի-
գորի:

ՃԻԸ. § 884—900. Երթալն Կայրապետին Արի-
ստակեայ ի ժողովն Նիկիոյ. յորինելն որոյն Գրի-
գորի Լասս յանապատումն:

— Դուանութիւն ուղիգ Կասառայ, յառաջ բեր-
եալ յանապետիւր վարդապետութիւնն որոյն Գրի-
գորի:

Ազաթանգեղոսի պատմութեան գրական-
զեղարվեստական մշակումը տես՝ ԱՌԱ-
ԳՆԷ ԲԱՂԻՇԵՑԻ, զՍտանաւոր չափ տա-
ղի ի պատմութիւնն որոյն Գրիգորի մեր
յուսաւորչինք (Պատմական և ներքոդպական
տաղեր, § 1):

Հայերեն աշխարհաբար թարգ-
ման ու թյո՛ւն.

Ազաթանգեղոսի պատմութեան հայերեն
աշխարհաբար թարգմանութիւնը շունենք
մինչև այժմ: Մեզ ծանոթ է թարգմանու-
թեան մի փորձ, որք պարունակում է Ազա-
թանգեղոսի միայն առաջին մասը (եվարք
և պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի), սեւ-
գիր վիճակում. թարգմանիչը և թարգմա-
նութեան թվականն անհայտ են, տես՝ Երևա-
նի Գեո. Մատ., արխիվային բաժին, զա-
նազան Կեղինակներ, թղթապանակ N6 47,
վավերագիր N6 29:

Թարգմանութուններ օտար լեզուներով.

1. Իտալերեն թարգմանություն Իսար. Այվազյանի.

Storia di Agatangelo. Versione italiana, illustrata dai monaci armeni Mechitaristi, riveduta quanto allo stile da N. Tomina seo. Venezia, Tip. Armena di S. Lazzaro, 1843.

XXIII + 298 էջ (20,5x14 սմ): Տոմսա-

դիտյի առաջարանով: Ագաթանգեղոսի բնա-

դիրը գրավում է 1—200 էջերը: Կրճատված

նն ի՞՞—ՂԸ գլուխները, այն է՛ Վարդա-

պետուքին Ա. Գրիգորիոսն: Ագաթանգեղո-

սի առաջարանը՝ Վեդաք ըղծացեալքը

(Վեդաք բաղձացեալք) գրված է գրքի հա-

վելվածների մեջ, էջ 201—208. Իսկ դրա

փոխարեն՝ Պատմութեան բնագրի սկզբում

գրված է, որպես Ա գլուխ, հունարեն Ագա-

թանգեղոսի առաջարանի այն մասը, որ

խոսում է Արտաշիր Սասանյանի ապստամ-

բույթյան մասին, էջ 1—9.

2. Ֆրանսերեն թարգմանություն Վ. Լան-

գլուսյի:

Agathange. Histoire du règne de Tiri-

date et de la prédication de saint Grégoire

l'Illuminateur; traduite pour la première fois

en français sur le texte arménien, accompa-

gnée de la version grecque par Victor Lang-

lois, հետևյալ հրատ. մեջ. Victor Langlois,

Graecorum. Volumen quintum. Pars altera).

Ք. Պատկանյանը նշում է և մի լատի-

ներեն թարգմանություն՝ Agathangelos.

Historia conversionis regis Tiridatis ad re-

ligionem christianam, et vita S. Gregorii

Illuminatoris (Venetis, 1835)¹, բայց այս

տեղեկությունը պետք է համարել թյուրի-

մացություն՝ Ագաթանգեղոսի հայերեն

բնագրի վեներտիկյան 1835 թ. տպագրու-

թյան աղավաղված արձագանքը:

Վերսիաներ օտար լեզուներով.

1. Հունական խմբագրություններ.

ա. Լավրենտյան օրինակ.

Acta [Sancti Gregorii], auctore Agathan-

gelo; ex Bibliotheca Medicaea Florent.

S. Laurentii, interprete Joanne Stillingo,

տես Acta Sanctorum, Septembris t. VIII,

Antverplae, 1762, p. 320—402.

Հրատարակությունը կատարվել է Ֆլո-

րենցիայի Լավրենտյան Մատենադարանի

գրչազիր օրինակից (Laurentianus VII, 25),

հովհաննես Ստիլտինգի կողմից, ծանոթա-

գրություններով ու բնագրի լատիներեն

թարգմանությամբ:

Այլ տպ.— Acta [Sancti Gregorii], auctore

Agathangelo; ex Bibliotheca Medicaea Flo-

rent. S. Laurentii, interprete Joanne Stillin-

go, տես Acta Sanctorum, Septembris

t. VIII, Parisiis et Romae, 1865, p. 320—402.

Արտատպություն է նախորդից:

ԳՐԱՅՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. E. Teza, Rivista di Filologia

e d'istruzione Classica, vol. X, 1882, p. 405—407.

Այլ տպ.— Αγαθάγγελος. 'Acta Sancto-

rum' septembris, tomus VIII, pag. 320 et

seq.— 'Acta sancti Gregorii', auctore Aga-

thangelo; ex Bibliotheca Medicaea Florent.

S. Laurentii, interprete Joanne Stillingo,

S. J., հետևյալ հրատ. մեջ. V. Langlois

(հրատ.), 'Collection des historiens anciens

et modernes de l'Arménie', t. I, Paris, 10

1867, p. 109—193.

Արտատպություն է նախորդ հրատա-

րակություններից, որոշ կրճատումներով:

¹ Տես՝ К. П. Паткавов, 'Библиографическая

очерк армянской исторической литературы',

С.-Петербург, 1879, стр. 28.

Այլ ապ. — 'Αγαθάγγελος. 'Acta Sanctorum' septembris, tomus VIII, pag. 320 et seq. — 'Acta sancti Gregorii', auctore Agathangelo, ex Bibliotheca Medicaea Florent. S. Laurentii, interprete Joanne Stillingo, S. J., հետևյալ հրատ. մեջ. C. Müller (հրատ.), „Historicorum Graecorum et Sytorum reliquiae in Armentorum scriptis servatae. Collegit, versione gallica, prolegomenis, annotatione, indicibus instruxit Victor Langlois“, Parisiis, 1884, p. 109—193. (=Fragmenta historicorum Graecorum. Volumen quintum. Pars altera).

Նույնությամբ արտատպություն է նախորդ հրատարակությունից:

Այլ ապ.— Agathangelus, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, հետևյալ հրատ. մեջ. Paul de Lagarde (հրատ.), „Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien“, aus dem fünf und dreissigsten Bande der Abhandlungen der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen, 1887, S. 3—88.

Նոր և խնամված տպագրություն է, ուղղակի ձեռագրից, Օգտագործվել է և հայերեն ընդգրկել:

ՅՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. E. Nestle, Theologische Literaturzeitung, Leipzig, 13. Jahrg., 1888, S. 355—357. — E. Tessa, «Cosa armene», Venezia, 1890, p. 10—17. Յեռնակ Բարձրվեղ. 1890, էջ 392—394:

Հավրենտյան օրինակում՝ Ագաթանգեղոսի սկզբում կա մի ընդարձակ հատված, որտեղ խոսվում է Արտաշրի ապրտամբության մասին Արտավանի դեմ (տես P. de Lagarde-ի հրատարակության մեջ, §§ 2—9), հատված, որը, ինչպես հայերեն Ագաթանգեղոսում, այնպես և հունարեն ուրիշ օրինակներում բացակայում է: Այս հատվածի հայերեն թարգմանությունը տես՝ Գ. Զարբանույան, «Հայկական հին դրուրութեան պատմություն», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 206—212 որտեղից արտատպվել է Ագաթանգեղոսի թիֆլիսյան 1909 թվի հրատարակության առաջաբանում, էջ 4—4Ի:

Հունարեն այս վերսխայի մասին տես՝ P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, t. LX, 1942, p. 93—94.

բ. Մետափրայսայան օրինակ.

Βίος και πολιτεία και μαρτύριον του αγίου Γρηγορίου της Μεγάλης 'Αρμενίας. *Vita et conversatio et martyrium sancti martyris Gregorii Magnae Armeniae*, հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. CXV, Parisiis, 1865, p. 943—996.

Հրատարակությունը կատարվել է փարիզյան ՆՆՆ 1489 և 1492 հունարեն ձևապատկերից, կից՝ բնագրի լատիներեն թարգմանությամբ:

Այլ ապ.— Die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, հետևյալ հրատ. մեջ. Paul de Lagarde (հրատ.), „Agathangelus und die Akten Gregors von Armenten“, S. 89—120.

Հրատարակությունը կատարվել է ըստ Վասիկանյան Մատենադարանի ՆՆՆ 794, 795 և 796 հունարեն գրչագրերի:

գ. Մազրիդյան օրինակ.

Πράξεις και μαρτύριον του αγίου και 'αγδότου ιερομάρτυρος Γρηγορίου της Μεγάλης 'Αρμενίας, հետևյալ հրատ. մեջ. G. Garitte „Documents pour l'étude du livre d'Agathange“, 2 Rome, 1946, p. 23—116.

Հրատարակվել է մազրիդյան ձեռագրերից (Codex Scorialensis gr. X. III. 6, fol. 241^v—262^r), հրատարակչի կողմից ծանոթագրություններով, անդ, էջ 117—140: Ձեռագիրը 1107 թվականից է:

Այս ընդգրկել հայերենից է թարգմանվել և հիմք է եղել արարական թարգմանությունը: Հրատարակչին ամբողջությամբ համեմատության է դրել ընդգրկել արարական վերսխայի նաև, առընթեր տալով վերջինիս լատիներեն թարգմանությունը, ինչպես և ցայլ առ ցայլ նշել է նրա ունեցած առնչությունը կամ նմանությունները հայերեն Ագաթանգեղոսի և հունարեն լատիներենայան ընդգրկել նաև:

□ Ագաթանգեղոսի հունական խմբագրությունների մասին Վ. Հանգլուան գրում է.

„Telle que nous la possédons actuellement, l'Histoire d'Agathange s'est vulgarisée chez les Grecs, qui la firent entrer

dans leurs Ménologies (Siméon le Méta-
 phraste [Vies de 122 Saints]. — Agaplius,
Liber dictus Paradisus, seu illustr. Sanct.
vitae etc., Venise, 1541), chez les Egyp-
 tiens, les Arabes et les Chaldéens (*Storia*
di Agatangelo, préface, page IX). La pre-
 mière édition grecque de l'Histoire du
 secrétaire de Tiridate, ou plutôt la seconde
 rédaction due à un hagiographe anonyme,
 est celle d'Agaplius. Ensuite vient
 l'édition du P. Stilling (*Acta Sanctorum*,
 30 sept., t. VIII, p. 295 et suiv.), qui s'est
 servi du plus ancien manuscrit connu,
 appartenant à la bibliothèque des Médecins
 de Florence (*Plut.* 7; *Cod.* 27), copié par
 le P. Papebrock, et qui est bien préférable
 à celui donné dans le *Paradisus* d'Agap-
 lius. Le P. Stilling a donné également,
 à la suite du texte grec d'Agathange,
 une Vie abrégée de S. Grégoire, en latin,
 qui paraît avoir été rédigée au douzième
 siècle, d'après l'original grec, et qui se
 trouve à Rome, dans la Bibliothèque Bar-
 berini (N° 926.—Cf. *Acta Sanctorum*, loc.
 cit. p. 402—413)¹.

Հունարեն մետափրաստյան խմբագրու-
 թյան առնչությամբ նշվում է, որ ժԱ դար-
 ըի վերջերից հասած հունական ու-մետա-
 փրաստյան մի Հայսմափուրքում կա գտնվում
 է Ագաթանգեղոսի մի խմբագրություն, որի
 սկզբնավորությունը թեև նույն է մետա-
 փրաստյանի հետ, բայց շարունակույթյան
 մեջ նշանակալի կերպով տարբերվում է
 նրանից².

Ագաթանգեղոսի հունարեն մի քանի
 հատվածներ հրատարակել է ժ. Բիդեն³,
 Մի շարք ուրիշ հատակոտորներ հրատարա-
 կել և կամ նշել է ժ. Գարիտը⁴, Ագաթան-
 գեղոսի մի համառոտությունը («'Αθλητής

τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου, ἑπισκό-
 που γενομένου τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας, καὶ
 Γαϊτανῆς καὶ Πεφίμας καὶ τῶν τῶν ἀδελφῶν»), ըստ
 հունական «Կոստանդինուպոլսյան» Հայս-
 մափուրքի, տես՝ „Synaxarium Ecclesiae
 Constantinopolitanae“, Bruxellis, 1902,
 p. 89—91.

2. Հատիներին վերահաներ.

ա. Հատիներին համառոտ հին վերահա.

Vita [Sancti Gregorii] altera, auctore
anonimo; ex codice ms. Bibliothecae Bar-
berinae (հրատ. J. Stilling), տես *Acta*
Sanctorum, Septembris t. VIII, Antver-
 piae, 1762, p. 402—413.

Հրատարակվել է Հոսմի Բարբերինյան
 Մատենադարանի N° 926 ձեռագրից.

Այլ տպ.—*Vita [Sancti Gregorii] altera,*
auctore anonimo; ex codice ms. Bibliothe-
cae Barberinae (հրատ. J. Stilling), տես
Acta Sanctorum, Septembris t. VIII,
 Parisii et Romae, 1865, p. 402—413.

Այլ տպ.—*Vita Gregorii Armeni*, հետև-
 յալ հրատ. մեջ. Paul de Lagarde, „Ono-
 mastica sacra“, 2^a ed., Göttingae, 1887,
 p. 1—24.

բ. Հունական լրացրենտյան քննարկ
 լատիներեն թարգմանությունը, Հովհ.
 Ստիլտինգի կողմից, միշտ հրատարակված՝
 հունարեն քննարկի կից, տես վերևում
 (Վերահաներ օտար լեզուներով. 1. Հունա-
 կան խմբագրություններ. ա. Հայրենտյան
 օրինակ):

3. Շվեդերեն թարգմանություն, որ կա-
 տարվել է Բոլլանդյանների հրատարակու-
 թյունից և տպարկվել է Ստոկհոլմում
 1860 թվին¹, Ենթադրում ենք, որ այդ
 թարգմանության սկզբնագիրը եղած լինի
 Հովհ. Ստիլտինգի հրատարակած հունական
 քննարկը, և ոչ թե համառոտ լատինականը:

4. Վրացերեն վերահա.

Թ. Ժորդանիայի հրատարակություն.

Մամբձա Մմոնոնսա մլղղլլ մոՄամոնսա ջրու-
 ցոլոլլ թարտղոնսա ճոյայրտոնեյն Յամա, հե-

¹ Հմտ. Ա. Հագեկյան, «Հայկական նոր մատենագրություն», հ. Ա, էջ 27:

¹ V. Langlois. „Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie“, t. I, p. 101.
² A. Ehrhard, „Überlieferung und Bestand“, Bd. II, Leipzig, 1937, S. 354. (=Texte und Untersuchungen. L).
³ J. Bidéz, Académie Royale de Belgique. *Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques*, 1900, p. 608—614.
⁴ G. Garitte, «Documents», p. 358—402.

տեյալ հրատ. մեջ. տ. յորճանի (հրատ.), «յրոնիցքի և սեջա Ֆասալա Տախարտեղոս Իստորիոսա», Թիփլիսի, 1892, թ. 19—27.

Լ. Մեկիքանթ-Բեկի հրատարակութիւն.

5 Եւոյրեծա ՄՅ. ցրիցող քարտեղիսա; ցամուշմշու լեոն մելիքսեո—ձեցի մեյր. Թիփլիսի, 1920. (= յարտու ժեցլեծի. Թիփլիսիս յնիցրիստիցիս ցամուշմշանի. 1. Տիցլեցիս միցրլոծա. Ն 2).

10 Սույն լատիներն ճակատը՝

Vita sancti Gregorii Parthianensis; editit Leo Melikset-Bek. Tphilisi, 1920. (= Monumenta georgica. Publicationes Universitatis Tphilisensis. I. Scriptores ecclesiastici. Ն 2).

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. R. P. Blake, Harvard Theological Review, vol. XXV, 1932, p. 216.

□ Լ. Մեկիքանթ-Բեկի հրատարակութիւնն ընդգրկում է լրիվ բնագիրը, մինչ 10 Թ. Ժորդանիայի հրատարակութիւնն ընդգրկում է միայն նրա առաջին՝ պատմական բովանդակութիւնն ունեցող մասը և մի փոքր հատված՝ մեջտեպից:

Վրացերն այս վերոխան ներկայացնում 15 է 1081 թ. Կ. Պոլիսում Թեոփիլոս կրոնափորի ձեռքով կատարված ազատ թարգմանութիւն՝ հունական մետափրաստյան խմբագրութիւնէից:

Ժամանակին վրացերն մի անտիպ 20 թարգմանութիւն մատնանշվում էր Աթոս լեոն Իվերոնի վանքում (ձեռ. Ն 20), բայց, չգիտենք, արդյոք դա նման էր վերոնշյալ բնագրի հետ, թե ոչ. նրա մասին Վ. Լանգլուան գրում է.

25 «J'ai reçu dernièrement de M. Brosset, membre de l'Académie des Sciences de Saint-Petersbourg, l'inventaire traduit par lui des manuscrits géorgiens, conservés au monastère d'Ivèron, au mont Athos, dont 30 j'ai donné un court résumé dans l'Introduction de la Géographie de Ptolémée (cf. p. 105 de l'Introduction qui précède la reproduction en photolithographie du ms. de la Géographie de Ptolémée, ap-

partenant au monastère de Valopédi, au mont Athos. Paris, A. Firmin Didot, 1867, in folio). En faisant une étude plus approfondie des matières contenues dans cet inventaire dressé en 1837 par un prêtre géorgien, le P. Hillarton, j'ai découvert qu'il existait, dans un volumineux martyrologe, une traduction en langue géorgienne de l'Histoire d'Agathange. Ce curieux document, dont on ignorait jusqu'à présent l'existence, forme le § 15 des pièces contenues dans le manuscrit en question. Cette traduction commence ainsi: «Vie du saint prêtre Grégoire, évêque d'Arménie.—Lorsque l'empire des Perses 15 était divisé...». Ces derniers mots sont précisément le début de l'Histoire d'Agathange, en arménien, ce qui est pour nous la preuve que la version géorgienne de la «Vie de Grégoire» a été faite directement, 20 comme la version grecque, sur le texte arménien qui nous est parvenu»¹.

Վրացերն Ագաթանգեղոսի մի պատմորիկ, ըստ Կեմբրիջի համալսարանի մի վրացերն ձեռագրի (Add. 1890, 3), տես 25 նետեյալ հրատ. մեջ. G. Garitte, «Documents», p. 14—15. Նույն պատմորիկի մի նոր հրատարակութիւնը և նրա ֆրանսերն թարգմանութիւնը տես Le Muséeon, LXI, 1948, p. 85—102. 30

Ծ. Սլավոնական վերսխաներ.

ա. Մակարյան խմբագրութիւն.

Мучение Григорія, епископа Армянскаго, и Рипсимія и Гаиякю и другихъ 30 и 6 дѣвъ, пострадавшихъ во Арменехъ, в Каламбдѣвузове, հետեյալ հրատ. մեջ. «Великия минея четив, собранная всероссийскимъ мятрополитомъ Макаремъ. Сентябрь, дня 25—30», изд. Археогрфическоя Коммпсия, Санктпетербург, 40 1883, стр. 2221—2267.

Այս բնագիրը բովանդակող Հայամա-

¹ V. Langlois, «Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie», t. I, p. 194. Նույն ձեռագրի մասին տես նաև Journal Asiatique, 6e série, t. IX, 1867, p. 342.

վարքը կազմվել է Մսակվայի մետրոպոլիտ Մակարի կողմից՝ ժԶ դարի առաջին կեսում:

բ. Դիմիտրիոս Ռոստովցու խմբագրութիւն.

Житіе и страданіе святаго священномученика Григоріа, епископа Арменіи Великія, и съ нимъ тридесяти и седми дѣвиць, вѣстнаго вѣрш. մեջ.

10 „Книга житія святыхъ на мѣсяць септемврія [Димитріа, митрополита Ростовскаго]“, Киев. 1855, стр. 252—259с.

Այլ տպ.— Житіе и страданіе святаго священномученика Григоріа, епископа Арменіи Великія, и съ нимъ тридесяти и седми дѣвиць, вѣстнаго вѣрш. մեջ. „Книга житія святыхъ на мѣсяць септемврія [Димитріа, митрополита Ростовскаго]. Съ 16-го по 30 день“.

20 Москва, Синодальная типографія, 1888, стр. 116^v — 124^v.

Այս բնագրի ուսերեն թարգմանութիւնը՝ „Житие и страдание святаго священномученика Григорія, епископа Великой Арменіи, и с нимъ тридцати семи дев“, вѣстнаго вѣрш. մեջ. „Жития святыхъ на русскомъ языке, изложенные по руководству Четьих-миней св. Димитрія Ростовскаго, с дополненіями из

10 Пролога“, книга I (месяц сентябрь), Москва, 1902, стр. 653 — 666. Այլ տպ. „Жития святыхъ, на русскомъ языке, изложенные по руководству Четьих-миней св. Димитрія Ростовскаго, с дополненіями, объяснительными примечаніями и изображеніями святых“, книга I (месяц сентябрь), Москва, 1903, стр. 653—666.

Այս խմբագրութիւնը հունական մետափրաստյան խմբագրութիւնից է համառոտված: Դիմիտրիոս Ռոստովցու Հայսմավուրքը, որի սեպտեմբերի պրակուսն է գտնվում մեր տվյալ բնագիրը, կազմվել է 1684—1706 թթ.: Սույն Հայսմավուրքը

10 ժէ դարից սկսած ունեցել է մի շարք տպագրութիւններ, որոնցից միայն երկու վերջիններն ենք անձամբ տեսել մենք և

նշել վերևում. նրա հնագույն տպագրութիւնը կատարվել է Կիև—Մոզիկ, 1689—1718. և այնուհետև՝ Մսակվա, 1759. Մսակվա, 1762. Մսակվա, 1766. Կիև, 1764. Մսակվա, 1767. Մսակվա, 1782. Մսակվա, 1789. Մսակվա, 1796.

□ Գոյութիւն ունեն սլավոնական Հայսմավուրքների (Четьи-Миней) ուրիշ երկու խմբագրութիւններ ևս, որոնք անտիպ են և որոնք, ամենայն հաճանակապէս, պարունակում են Ագաթանգեղոսի նոր և տարբեր վերոխաների Դրանք են՝ Գերման Տուլուպովի (Герман Тулупов из Старницы) Հայսմավուրքը, որ կազմվել է 1627—1632 թվականներին, և Հովհան Միլյուտինի (Иоанн Милютин) Հայսմավուրքը, որ կազմվել է 1646—1654 թվականներին: Սրանցից առաջինի ձեռագիրը պահվում էր Ս. Սերգիոսի մենաստանի գրադարանում (Библиотека Сергиевской лавры), իսկ երկրորդը՝ Մսակվայում, Սինոդի գրադարանում (Синодальная библиотека). Ըստ երկուքին՝ այդ ձեռագրերն այժմ գտնվում են Մսակվայի Վ. Ի. Հենինի անվան գրադարանում:

Յ. Իսալերեն վերոխան.

Vita e miracoli di S. Gregorio arcivescovo e primate d'Armenia cavata da un antico esemplare Latino scritto in lettere Longobarde e da Simon Metafraste, e della relatione della christianità dell' Armenia, posta in luce ad istanza della M. R. S. madre donna Leonora Pignatello abbatesa di S. Gregorio. Neapoli, Scorriglii, 1630.

Այլ տպ.— Vita e miracoli di S. Gregorio... a richiesta della M. R. S. D. Beatrice di Somma abbadessa. Neapoli, Scorriglii et Hectoris Cicconii, 1655.

□ Այս վերոխան առջացել է ժէ դարում՝ հունական մետափրաստյան խմբագրութիւնից, նրա լատիներեն թարգմանութիւնն միջոցով:

1 Հմտ. J. Quelf et J. Echard, „Scriptores ordinis Praedicatorum recensiti“, t. II, Lutetiae Parisiorum, 1721, p. 533.

7. Արարական վերսիտ.

Н. Марр. Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Алаков святым Григорием (Арабская версия). С.-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1905. (Отдельный оттиск из Записок Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, том XVI, стр. 63—211).

Հրատարակվել է Մինայի Ս. Կատարինե վանքի մատենադարանի արարերեն № 460 ձեռագրից (Ք գար), հրատարակիչ Ն. Մառի կողմից առաջարանով, բնագրին զուգընթաց՝ նրա ուսուցիչին թարգմանությամբ, վերջարանով ու ծանոթագրություններով:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. I. Guidi, *Oriens Christianus*, t. V, 1906, p. 332—333. — И. Джавазон, *Византийский Временник*, т. XII, 1906, стр. 432—437. — A. Palmieri, *Revue d'histoire Ecclesiastique*, t. VII, 1906, p. 234—235. — P. Peeters, *Analec'a Bollandiana*, t. XXVI, 1907, p. 117—120; t. L, 1931, p. 8.

Արարական վերսիտայի հայերեն գրաբար թարգմանությունը.

Սկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Արիազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորի: Ի առև հրատարակութեան, կատարելոյ ըստ արաբերեն օրինակի յուսուցչապետ Նիկողայոսէ Մառ: Թարգմանեաց ի ճայ՝ միարան Ս. Էմիածնի Յուսիկ արքեպիսկոպոս: (Արատագեալ „Արարատ“ ամսագրի): Ի Վաղարշապատ, Ելեքտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էմիածնի, 1911:

Այս հրատարակության մեջ թարգմանված են նաև Ն. Մառի առաջարանն ու վերջարանը: Վերջում՝ հայ թարգմանչի ծանոթագրությունները և հատուկ անունների ջանկ:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Կանայանց, Արարատ. 1911, էջ 411—416: — Էր. Անույան, Ոստան. Ա տարի, 1911, էջ 941—949:

Արարերեն Ագաթանգեղոսի լատիներեն նոր թարգմանությունը.

Martyrium sanctorum Gregorii, Rhipsimiae et Galanae, տե՛ս հետևյալ հրատարակչի. G. Garitte, „Documents pour l'étude du livre d'Agathange“, p. 27—116. Մանոթագրություններ՝ 141—149.

Արարերեն բնագիրը համեմատվում է հունարեն և հայերեն բնագրերի հետ:

Վարդագեանութիւն Ս. Գրիգորի-ի արարերեն հատկատրներ, ըստ Վատիկանյան Մատենադարանի մի ձեռագրի (Cod. Vat. Arab. 101), նույնպես տես՝ G. Garitte, „Documents“, p. 403—406.

8. Եթովպական վերսիտ.

Vida de S. Gregorio, patriarca da Armenia. Conversão dos Armentos ao cristianismo. Versão etioptica, publicada por Francisco Maria Esteves Pareira. Lisboa, 1903.

Բնագիրը հրատարակվել է ըստ երկու ձեռագրերի՝ Բեռլինի (Köntigl. Bibl. Ms. Or. fol. 117) և Լոնդոնի (Brit. Mus. Ms. Or. № 687—688), հրատարակիչ Յ. Գերեյրայի կողմից ընդարձակ ներածությամբ, եթովպերեն բնագրի պորտուգալերեն թարգմանությամբ և ծանոթագրություններով:

Արտատպվել է հետևյալ հանդեսից. *Boletim da Sociedade de Geografia de Lisboa*, t. XIX, 1901, p. 860—875.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Н. Марр, *Знание Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*, том XV, 1904, стр. 0116—0137. և այս մասին՝ Մեծագ Վրաց, Արարատ, 1934, էջ 89—90 և 939—941:

Եթովպական վերսիտան թարգմանված է համարվում ժԴ դարում արարականից, բայց ավելի սեղմ է:

Ագաթանգեղոսի օտար խմբագրությունների հետ հմմտ. „Հուլիանոսի ի պատմագրացն յառաջնոց Հայոց և Յուսեաց՝ Ագաթանգեղոսի և Մետաֆրասեսի որ առ Սուրիոս, և յայոց սրբոց վասն սրբոյ արժանոյն էմիածնի և Վաղարշապատ քաղաքին և սրբոց կուսանացն Հախիսիմեանց խորանշինութեան և վասն տեսլեանցն սրբոյն Գրիգորի մերոյս յուսուարչին: Թրխի-ի-ի հետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 70, էջ 106—116:

Ագաթանգեղոսի օտար վերսիտաների հետ կապ ունեցող մի շարք սկզբնաղբյուրների մասին տես՝ ԱՆՏՈՆ-ՄԱՐԻԱ ԲՈՆՈՒԿԿԻ, *Երատմութիւն կենաց, մարտիրոսութեան և սքանչելիաց սրբոյն Գրիգորի* ևն:

Բ.— ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

1. Քուղք սիրոյ և միաբանութեան ևն:

Շատ ևաճախ Ազ-Քանգեղոսի անտիպ և տպագիր օրինակներին կից գտնվող այս երկը, որ Ազաթանգեղոսին է վերագրվում, հայտնապես հետին դարերի գործ է, Տես՝ ԴԱՇԱՆՑ ԹՈՒՂԹ.

2. Վասն վամորեից որ ի սուրբ քաղաքն յերուսաղէմ. յԱզաթանգեղեայ պատմութեանէն, որ էր դպրագետ սուրբ Լուսաւորչիմ Գրիգորի:

Այս երկը, որ մի քանի անգամ հրատարակվել է, հեղինակութունն է ՝ ՔԱ Անաստաս վարդապետի, է դար, Տես՝ ԱՆԱՍՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.

3. Մեծի Ազաթանգեղոսի՝ ի բանէն որ զԿայնեան. «Արդ՝ աստանօր գտերունեանն դաղաբեցուցուք զառասանութիւն և մեք զեղբայրագաւին շարայաբեցուք զզրուցատրութիւն, որոյ կեանքն իւր յամենայն ժամ ի սասանումն [և ի] դողման...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7815, էջ 309բ—310ա.

Այս բնագիրը պատկանում է հայկական Կանոնգրքի որոշ խմբագրութիւններին: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 209 (էջ 103ա), № 8006 (էջ 293ա) և № 783 (էջ 104բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 38 (էջ 324ա) և № 258 (էջ 158ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 172 (fol. 240^v). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 157 (էջ 887), № 171 (էջ 222ա), № 182 (էջ 112). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 60 (fol. 121^r).

Որոշ ձեռագրերում բնագիրն ունի այսպիսի վերնագիր. «Վասն անգեղջ մեռելոց՝ ոչ են ընդունելիք տուր և ողորմութիւն ոզոց նոցա: Մեծի Ազաթանգեղոսի՝ ի բանէն որ զԿայնեան, տես՝ Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3008 (էջ 274բ), № 3677 (էջ 219բ), № 654 (էջ 217բ), ևն. տես նաև Բեռլինի Kōnigl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 34: «Մեծի Ազաթանգեղոսի վասն անգեղջ մեռելոց» (կանոն ԽԸ).

4. Նամակ առ սուրբ Յակոբ.
Բ. Պատկանյանը Ազաթանգեղոսի անու-

նով հիշատակում է մի «նամակ առ սուրբ Յակոբ», ըստ վատիկանյան մի ձեռագրի՝ Այս բնագիրը մեզ ծանոթ չէ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երեղյան Ա. — «Ազդարարութիւնը Հայոց մէջ», Հայրենիք (ամսագիր), Ժամարի, 1931/32, № 2, էջ 130—148.

Երեղյան Ման. — «Հայոց հին դրակաւութեան պատմութիւն», գիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 157—166՝ «Ազաթանգեղոս»:

Յագոց Նիկ. (Адонц Н.) — «Армения в эпоху Юстиняна», С.-Петербург, 1908, гл. X и XII.

Յ.դոնց Նիկ. (Adontz N.) — «Grégoire l'Illuminateur et Anak le Parthe», *Revue des Etudes Arméniennes*, t. VIII, 1928, p. 233—245.

Յագոց Նիկ. — «Գրեգոր Լուսաւորիչ և Անակ Պարթև», Հայրենիք (ամսագիր), Զ ամարի, 1927/28, № 9, էջ 73—80.

Հստ հեղինակի՝ «Ազաթանգեղոսի պատմական մասը պարսիկ գիւցարական-վիզաւանական գրականութեան ազդեցութեան ենթակա եղած է. նա պատմութեան գեղեցիկը իրականութեան բուրբոյն չեն համաձայնիք»:

Յագոց Նիկ. — «Գարձեալ Կորիւնի շուրջը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1928, էջ 76—94.

Յ.իլյան Ղև. — «Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 204 և 431.

Յ.իլյան Ղև. — «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 35—38.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Կամբարյան, Հանդէս Ամսօրեայ, 1904, էջ 91—92.

Ե.կիմյան Ն. — «Բնական վարուց և Ս. Արեւրկիոսի Յերապոլսոյ եպիսկոպոսի (Նոյաստ մը հայ վկայարանական պատմութեան), Ս. Արեւրկիոսի վարքն և Ազաթան-

1 K. Palcanian, «Catalogue de la littérature arménienne» etc. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, t. II, 1860, p. 58.

2 Ազաթանգեղոսի մասին, բացի այստեղ նշվող ուսումնասիրութիւններից, տես նաև ՍԵՔՆՍՈՒՆՎԱՆՍԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒՆՆԵՐԻՑԻ, տես նաև ՍԵՔՆՍՈՒՆՎԱՆՍԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒՆՆԵՐԻՑԻ, տես նաև ՍԵՔՆՍՈՒՆՎԱՆՍԻ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆՈՒՆՆԵՐԻՑԻ:

3 Հ. Ա. Ա., Հանդէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 316:

զեզոս ու Փ. Բիւզանդ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 513—520:

Հեղինակը Արեւիկոսի վարքի հետաքննումը հետազոտելով խմբագրութեան և Ազաթանգեղոսի համեմատութեամբ գտնում է, որ վերջինիս մաս Գր. Հասարակի կենսագրութեանը պարզեցումը ամբողջութեամբ ձեռնած է Արեւիկոսի վարքից հետազոտութեամբ:

Նույնը սեռ նաև հեղինակի հետևյալ հրատ. մեջ. «Նիւթեր հայ վկայաբանութեան պատմութեան համար», Վիեննա, 1916, էջ ԺԵ-Ի՛ ՎՍ. Արեւիկոսի վարքն և Ազաթանգեղոս ու Փ. Բիւզանդ: Ուշի և գերմաներեն մաս, որտեղ նույնպես խոսվում է Ազաթանգեղոսի մասին, էջ IV:

ՅՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Paul Peeters, *Revue des Etudes Arméniennes*, t. 1, 1920/21, p 385—397.

Ակիճյան Ն.— «Հևոնդ Երէց պատմագիր», Հանդէս Ամսօրեայ, 1929, էջ 597—598:

Հեղինակը Ազաթանգեղոսի համարում է Հեոնդ պատմիչի ազդեցութեամբ: Համեմատութեանը:

Նույնը սեռ նաև հեղինակի հետևյալ հրատ. մեջ. «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հա. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 66—68:

Ակիճյան Ն.— «Մասանեան արքայաներու և հայ թագաւորներու արքայացանկը (226—326)», Տոստաբեր, Կահիրե, 6 հրատ. 1935 թ.:

Ակիճյան Ն.— «Մաշտոց վարդապետ Հացեկացի», Հանդէս Ամսօրեայ, 1935, էջ 544—545:

Մեքրոզ—Մաշտոցի գրական գործունեութեան մասին խոսելով հեղինակը պաշտպանում է Բ. Մարգարայանի այն կարծիքը, որով Կորյունի հիշած «ճառք յանախոսներ»-ը նույնացվում է Ազաթանգեղոսի մեջ ազդեցած «Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի»-ի հետ:

Ակիճյան Ն.— «Փաւստոս Բիւզանդ և իր Պատմութեան խարդախողը (Նախընթաց զեկայց)», Միտժան, Բեյրութ, Ա տարի, 1939/40, № 5, էջ 11—14:

Ակիճյան Ն.— «Անակ Պարթև և Խոսրով Ա-ի սպանման վէպը Ազաթանգեղոսի քով», Մատենագրական-պատմական ուսումնասիրութիւն, Աւետիք, Բեյրութ, Ա տարի, 1948, էջ 17—21 և 37—40:

Ակիճյան Ն.— «Սրբուհի Նուէէ», Հան-

դէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 499 և 527—530:

Ազաթանգեղոսի՝ Աւարտ Վանանգեղու «Պատմութիւն Ս. Նշանին Նուէէ» աշխատութեանը ազդեցութեամբ լինելու հարցի մասին:

Ակիճյան Ն.— «Արտաշէր Բարականի վէպը յունարէն Ազաթանգեղոսի մէջ և Ս. Գրիգորի նորագիւտ յունարէն վարքը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 567—581:

Նույնը սեռ նաև հեղինակի հետևյալ հրատ. մեջ. «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հա. Ե, Վիեննա, 1933, էջ 47—73:

Ակիճյան Ն.— «Ս. Գրիգոր Հուսաւորչի տուները Նլապուրիսի մարմարեայ Տօնացոյցին վրայ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 600—614:

Նույնը սեռ նաև հեղինակի հետևյալ հրատ. մեջ. «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հա. Ե, էջ 19—45:

Ակիճյան Ն.— «Փոքր Սոկրատայ համառոտագն ու խմբագիրը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 15—68:

Հեղինակը մի շարք նմանութեանը է մատնանում Փոքր Սոկրատի և Ազաթանգեղոսի միջև:

Ակիճյան Ն.— «Վկայաբանութիւն սրբոյն Կիւրղի (Կիւրակոսի) և մօր նորա Աննայի», Ազաթանգեղոսի աղբիւրներէն», Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 129—155:

Հեղինակը Ազաթանգեղոսի և Կյուրղի Երուսաղէմացու վկայաբանութեան ընդհանուր համեմատութեանը եզրակացնում է, որ առաջինը երկրորդից բանագրութեանը անելով շատ ավելի քան տեղ տեղ բառական պակասում է, ուրիշ տեղեր ընդլայնած է կամ համառոտած:

Ակիճյան Ն.— «Սուրբ Գրիգոր Հուսաւորիչ 219—249 (Մահուան 1700-ամեակի առիթով)», հետևյալ հրատ. մեջ. «Մխիթար Տօնագիր», Վիեննա, 1949, էջ 3—58, (=Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, № 4—12):

Ըստ Ակիճյանի՝ Ազաթանգեղոսի հեղինակը շատ անկատար տեղեկութիւններ ունեցած է 226—326 տարիներու քաղաքական և եկեղեցական իրադարձութիւններու մասին. իր հազարած տեղեկութեանը ո՛չ ավանտեսի, ո՛չ ժամանակակիցի և ո՛չ ուլ մերձմտանակիցի հուսադրմանը ենչ էն:

էջմիածնի հազարվեցհարիւրամեակին 303—1003, պրակ Ա, Նիկոսիա, 1903, էջ 19—21.
 Բառամայրան Կ. Լ.— «Տրդատ Թաղաւոր հայոց և պարթևաց», Բանասեր, Փարիզ, 1906, էջ 6—13.

Բարաճիճն Ա.: Տես՝ Կեկեղիճն Կ.:

Բարդեհեծկեր Օ. (Bardenhewer O.)— „Patrologie“, Freiburg im Breisgau, 1894, S. 548—549: „Gregor der Erleuchter und Agathangelus“.

Բիդե Փ. (Bidez J.)— «Description d'un manuscrit hagiographique grec palimpseste... V. Vie de saint Grégoire d'Arménie», Académie Royale des Belges. Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques, 1900, p. 608—614¹.

Բլեյկ Ռ. Պ.: Տես Վերևում՝ Ազաթանդեղոսի վրացերեն թարգմանությունը՝ Լ. Մելիքանթ-Քեկի հրատարակությամբ: (Գրախոս. բաժին):

Բյուրաճաղի Տես՝ Թարսյան Լույի:

Բրիլ Տես՝ Մառ Ն., „Предварительныя отчет“ ևն, (Գրախոս. բաժին):

Բրոսե Մ. (Brosset M.)— „Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848“, 1re livraison, St.-Petersbourg, 1849, 3me rapport, p. 45 et 56.

Գաբրիելյան Լուս. — «Տիեզերական պատմություն», հտ. Բ, Վիննևա, 1852, էջ 476—480:

Գաբրիելյան Լուս. — «Հինգերորդ դարու շորս հայ պատմագրությանց ժամանակները», Հանգեւ Ամսօրեայ, 1887, էջ 0—12.

Հոս Կեղեմի՝ ՁԱզաթանդեղոս և զՓ. Բուզանդ աղին ունի հորինել ՁԱզաթանդեղոս, զՓ. Բուզանդ և զԳորիւն աղին ունի Խորենացիին ՁԱզաթանդեղոս, զՓ. Բուզանդ, զԳորիւն և զԽորենացիին աղին ունի Գ. Փարպեցի:

¹ Սույն հրատարակության մասին տես՝ «Ս. Գրիգոր Լուսավորչի նորագիտ կենսագրությունը», Արարատ, 1900, էջ 321—322: Նժժ. և Բ. Leuridan et J. Perrée, «Académie Royale de Belgique. Tables générales des Bulletins de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la Classe des beaux-arts. Quatrième série. Années 1899 à 1910», Bruxelles, 1911, p. 85.

Գաբրիելյան Լուս. — «Ազաթանդեղոս», Հանգեւ Ամսօրեայ, 1889, էջ 24—25.
 Գաբրիելյան Լուս. — «Սրբազան պատրագամատոյցք Հայոց», Վիննևա, 1897, էջ 90—91 և 106—109:

Կեղեմի Ազաթանդեղոսին Լուսարու էրնիկ հայ, ազրած՝ Ե գորի սկզբում, և նրա մասնացույց անկող պատարագի Լուսարուներ, զբնուս է, որ նրանք Բարեզ կեսարացու պատարագի են անված, Թեև Ազաթանդեղոսը ծանօթ է եղել նաև ուրիշ պատարագի կամ պատարաների:

Գաբրիելյան Ս. Մ. — «Մենական պատմությունը Հայոց, ըստ նորագոյն պատմական, լեզուարանական և բանասիրական տեղեկութեանց», մասն Գ, Թիֆլիս, 1896, էջ 6—6, 303, 306—316, 319—341, 346—347, 352—353, 357—362 և 367—381:

Կեղեմի Ազաթանդեղոսի պատմությունը Լուսարու է իմբարզված Ե գորում, Վարդանանց պատերազմից թիչ Լեոն, Կորյունի կամ նրա աշակերտներիցից մեկի ձեռքով:

Գաբրիելյան Ս. — «Կորիւն. Վարդ Մաշտոցի, ուղղեալ և լուսարանեալ ի Գառնիկ Յնտղեանէ: Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակորեանց, 1930», Հանգեւ Ամսօրեայ, 1932, էջ 227—233:

Գարիտ Փ. (Garitte G.) — „La traduction manuscrite de l'Agathange grec“, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, t. XXXVII, 1941, p. 190—209.

Գարիտ Փ. (Garitte G.)— «Fragments palimpsestes de l'Agathange grec», *Le Muséon*, t. LVI, 1943, p. 35—53.

Գարիտ Փ. (Garitte G.) — „Fragments de l'Agathange grec en traduction arabe“, *Le Muséon*, t. LIX, 1946, p. 413—420.

Գարիտ Փ. (Garitte G.) — „Documents pour l'étude du livre d'Agathange“, *Roma, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana*, 1916. (=Studi e testi. 127).

Այս հրատարակության մեջ ավտոգրված են նաև Կեղեմի վերոնշյալ հոգովները:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՈՂՆ. Լ. Ակիյան, Հանգեւ Ամսօրեայ, 1967, էջ 677—686. Լույնը նաև՝ Լ. Ակիյանի «Մասնագրական հետազոտություններ», հտ. Ե, էջ 1 17: C. Toumanoff, *Traditio*, V, 1947, p. 373—383.

Գարիտ ժ. (Garitte G.) — „Sur un fragment géorgien d'Agathange“. Louvain, L. Dubecq, 1948.

Արասազի է *Le Muston-ից*, t. LXI, 1948, p. 89—102.

Գարիտ ժ. (Garitte G.) — „Une version arabe de l'Agathange grec dans le Sin. ar. 395“, Louvain, 1950¹.

Արասազի է *Le Muston-ից*, t. LXIII, 1950, p. 231—247.

Գելցեր Հ. (Gelzer Henr.) — „Die Anfänge der armenischen Kirche“. Sonderabdruck aus den *Berichten der Königlischen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, 16 Sitzung vom 4. Mal 1895.

Նույնի հայերէն թարգմանութիւնն է՝

Գելցեր Հ. — «Փաւստոս Բիւզանդ կամ Հայկական Եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւն», թարգմ. Հովհ. Թորոսյան, Վենետիկ, 1898: Ստորագրած՝ Վ. Գելցեր:

Գելցեր Հ. (Gelzer Henr.) — „Zur armenischen Götterlehre“, *Berichte der Königlischen Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, 1896, S. 99—148.

Նույնի հայերէն թարգմանութիւնն է՝

Գելցեր Հ. — «Հետազոտութիւն հայ դիցարանութեան», թարգմ. Հովհ. Թորոսյան, Վենետիկ, 1897:

Ստորագրած՝ Վ. Գելցեր:

Գելցեր Հ. — «Համառոտ պատմութիւն հայոց», թարգմ. Գր. Գալեմքարյան, Վիեննա, 1897, էջ 16:

Նույն կազմը տես նաև Հանդէս Ամսօրեայում, 1897, էջ 72—73:

Գուլթի Ի.: *Տես վերևում՝ Ագաթանգեղոսի արարական վերսիան* (Գրախոս. բաժին) Գուլտշմիդ Ալֆ. Յոն (Gutschmid Alfr. v.) — „Agathangelos“, Leipzig, 1877, Druck von G. Kreysing. [Besonders abgedruckt aus der *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. XXXI, S. 1—60].

Նույնը նաև հետևյալ հրատ. մեջ.

Գուլտշմիդ Ալֆ. Յոն (Gutschmid Alfr. v.) — „Kleine Schriften“, hrsg. von Fr. Rühl, Bd. III, Leipzig, 1892, S. 339—420: „Agathangelos“.

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն. Զնոյան, Բագմավեղ, 1878, էջ 229—238,

Հայերէն թարգմանութիւնը՝ «Ագաթանգեղոսը — Ալֆրէտ Գուլշմիտի գերմանացւոյ», Բագմավեղ, 1878, էջ 207—304. 1879, էջ 10—18 և 97—101:

Թարգման թարգմանութիւն է, կիսա թղթաձեղծ, առանձին հրատարակելու խոստումով (հմտ. աւղ, էջ 237):

Դադրալայան Հար. Տես՝ Սարգիսյան Բարս., «Այաթանգեղոս և իւր թարգմարտութեան գաղտնիքն», Վենետիկ, 1890: (Գրախոս. բաժին):

Դուրյան Սդ. — «Գատմութիւն հայ մատենագրութեան», Կ. Գուլիս, 1885, էջ 9—10:

Դուրյան Սդ. — «Ագաթանգեղոսի ազգս սերը», Սիոն, 1938, էջ 244—245:

Ստորագրած՝ Վ. Ն. Դ.:

Դուրյան Սդ. — «Գատմութիւն հայ մատենագրութեան», Երուսաղեմ, 1933, էջ 444—455:

Զամիոյան Յար. — «Հայ գրականութեան պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 67—71:

Համ հեղինակի՝ այժմյան Ագաթանգեղոսը իրմարագրած է 8 գարի երկրորդ հետում Նրա հիմքն են կազմել 1. Ս. Գրիգորի վարքը, ամենահին ազգայինը. 2. Ս. Գրիգորի վկայարանութիւնը. 3. Հոփտիմյանց վկայարանութիւնը. 4. Գորիա և Շմուկի վկայարանութիւնը. 5. Հայ ժողովրդական գրույցներն ու առաջիկները Տրգատի մասին:

Զարբիսամալլան Գար. — «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 67—68 և 302—303:

Էստագոլլան Գ. — «Հայերէն Աւետարաններու սկզբնագրի յարցը և Ագաթանգեղոսի ու Հազար Փարպեցւոյ կոչումները», Հանդէս Ամսօրեայ, 1933, էջ 571—596. 1936, էջ 22—40, 185—195 և 333—319:

Նույնի ֆրանսերէն կամառութիւնն է՝ P. Essaballian. „Le mo'èle des Evangiles arméniens et les citations d'Ag-thange et de Lazare de P'arpl“, աւղ, 1913, էջ 635—640. 1936, էջ 127—128 և 442—446:

¹ Այս հրատարակութիւնը մենք չենք տեսել:

Թիրյայրյան Հ.—Ագաթանգեղոսի ձեռագիր մը և Հ. Նահապետեանի Ուղղադրութիւնները [Նամակ Գ. Նահապետյանին], Բազմավէպ, 1907, էջ 309—310:

1 Եւսյնը սեռ Նահ Գ. Նահապետյանի մաս՝ շուրջագրութիւնը ազգային մասնագրոյց, էջ 257—260:

Թիրյայրյան Հ.—ԵՅ. Թիրեաթեանի Ագաթանգեղոսի ձեռագիր օրինակը, Համգիւ 10 Ամսօրեայ, 1911, էջ 26—31:

Թորոսյան Հովհ.—ԵՔառագրտակեն, Բազմավէպ, 1897, էջ 271—272:

Ագաթանգեղոսի բնագրապատկան թանկ մասին Ստորագրած է՝ Վերսնացի:

11 Թորոսյան Հովհ.—ԵՔանի մը խնդրական կէտեր Կորեան դրքին մէջ, Բազմավէպ, 1933, էջ 261—264:

Հոս կեդինկի՝ Ագաթանգեղոսի Գառնիքի խմբագրող պետք է լինի Կորեանի ընկերակցներէն մէկը, որ Կորեանէն աւելի էջեր և հասանելի թղթեր և յարմարուցներ է իր գառնիքեան: Սույն կողմը հասկապե ջննում է այն հարցը, թէ Ագաթանգեղոսի խմբագրողը, Կորեանի Վան օրոյ հասանելիութեամբ կ'ըմբարտէ զարձակիս, առնելով թողոյր՝ ազդի բոլոր նախորդ և հետորդ համոզմանը զրիթի բառ առ բառ օրինակելով ու բանագրելով հանգերն, ինչու համար է զանց արել Նույն աղբ՝ իր աւելի բովանդակութեամբ:

12 Թորոսյան Հ. (Thorossian H.).—«Histoire de la littérature arménienne des origines jusqu'à nos jours», Paris, 1951, p. 58—60.

13 Թումանյան Կ. (Thoumsonian G.).—«Agathangelos et la doctrine de l'Eglise Arménienne au Ve siècle», Lauzanne, Impr. Georges Bridel, 1879.

14 Թոփճյան Հ.—ԵԳուրիայի և Շամոնայի վկայարանութիւնը, Արարատ, 1900, էջ 480—484:

15 Թոփճյան Հ.—ԵՆկատողութիւններ Ագաթանգեղոսի և Փաւստոսի մասին: Ա.—Ագաթանգեղոս, Արարատ, 1901, էջ 516—518:

16 Թոփճյան Հ. (Thopdschian H.).—«Die Anfänge des armenischen Mönchtums mit Quellenkritik. I. Quellenkritik. Agathangelus», Zeitschrift für Kirchengeschichte, Bd. xxv, 1904. S. 1—3.

Իրագիկ: Տես՝ Յեր—Հակոբյան Հ.:

Լագարդ Գ. դե (Lagarde Paul de)—«Erläuterungen zu Agathangelus und den Akten Gregors von Armenien», Die Königliche Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, am 4. Februar 1888 vorgelegt, Historisch—Philologische Classe, xxxv.

Եւսյնը սեռ Նահ կեդինկի կեանքի հրատ. յէջ.

Լագարդ Գ. դե (Lagarde Paul de, հրատ.)—«Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien», Göttingen, 1887.

Լանցլուա Վ. (Langlois V.).—«Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie», t. I, Paris, 1867, p. 97—194.

Լիոնե Ս. (Lyonnet S.).—«Les origines de la Version Arménienne et le Diatessaron», Roma, Pontificio Istituto Biblico, 1950.

Խալաթյան Գր.—ԵՂազար Փարպեցի և գործը նորին, Մասկովա, 1883, էջ 59—60 և 114—116:

Խալաթյան Գր.—ԵՋննոր Գլակ, Վիեննա, 1893:

Բնագրական ընդարձակ համեմատութեան ընդ կարգաւորում է, թէ Ջննոր Գլակի Գառնիքի թղթի կեդինկը, որ համեմարեն է գործի կով. Մամիկոնյանն է, իր ազդեցութեամբ շարժում ունեցել է Նահ Ագաթանգեղոսը:

Խալաթյան Գր.—«Մովսէս Խորենացու նորագոյն ազդեցութեան մասին ջննարան տակաւն ուսումնասիրութիւն», Վիեննա, 1898, էջ 9 և 24—39:

Եւսյն համոզմանը սեռ Նահ Հակոբ Ամսօրեայում, 1897, էջ 291—292, 340—343 և 353—354:

Խալաթյան Գր. (Халатянд Г.).—«Армянские Аршакиды в 'История Армении' Мовсея Хоренского», часть I, Москва, 1903, стр. 112—132: «Гл. VIII. О Хосрове»; 133—182: «Гл. IX и X. О Трдате Велвком». Եւսյնը՝ часть II, Москва, 1903, стр. 42—70.

ԳՐԱՆՈՍՏԻԹՅՈՒՆ. Մ. Շոբրյան, ԵԳ. Խալաթյանի կ'այս Արշակունիքի Մ. Խորենացու կ'այս գառնիքեան յէջ', Վիեննա, 1896, էջ 30—35:

Խալաթյանց Գր. — «Մինն Տրդատ»,
Հաճախ Ամսօրեայ, 1906, էջ 234—
240. 1906, էջ 115—123 և 174—176;

Սույն հոդվածը ներկայացնում է հեղինակի
Նախորդ հրատարակության (.Армянские Архан-
глы, I) IX և X գլուխների թարգմանությունը,
միայն՝ հորինացու տեքստերի կրճատումով:
Նույնը տես նաև հետևյալ հրատարակության
մեջ:

Խալաթյանց Գր. — «Հայ Արչակունիք
ըստ Մովս. Խորենացույ կամ Նոր ուսում-
նասիրութիւններ Մովս. Խորենացույ մա-
սին», թարգմ. Ա. Սիմոնյանց, Վիեննա,
1906, էջ 73—93 և 104—124:

Կակարան Սարգ. (յոյձածոց և.) —
«Տասնտորոս ժոյձանի», տծիլոսի, 1924, թ. 33,
150.

[«Գատմական պրպտումներ», Թրիլիսի,
1924, էջ 150]:

Հեղինակը համարում է, որ զրացի պատմագիր
Լեոնտիոս Ռուիսեցին (Լեոնտի Մրովելին) օգտվել
է Ագաթանգեղոսի պատմության հունական բնա-
գրէի:

Կամայանց Ստ. — «Ս. էլմիամնի Մա-
տենադարանի ձեռագիր պատմագիրները»,
Zeitschrift für Armenische Philologie, Bd. II,
1903/1904, S. 287—303.

Կամայանց Ստ. — «Ռոստակ = Գեաւառ»,
Արարատ, 1913, էջ 988—984:

Կամայանց Ստ. Տես վերևում՝ «Ագա-
թանգեղայ պատմութիւն Հայոց, Աշխա-
տութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կա-
նայանց», Թիֆլիս, 1900, առաջարան էջ
Ծ—ԾԹ. — Նակ՝ Ագաթանգեղոսի արարական
վերսիայի հայերեն թարգմանությունը
(Գրախոս. բաժին):

Կարիեր Օգ. (Carrière Aug.) — «Nouvel-
les sources de Moïse de Khoren», Vienne,
Impr. des Mechitharistes, 1893, p. 38, 40
et 41—42.

Նույնի հայերեն թարգմանությունն է՝

Կարիեր Օգ. — «Նորագոյն ազրիրք Մով-
սիսի Խորենացույ», թարգմ. Հ. Տալյան,
Վիեննա, 1893, էջ 36, 38 և 39:

Հաւ հեղինակի՝ Ագաթանգեղոսը Մովս. Խորե-
նացու ազրուրներէց է:

Կարիեր Օգ. (Carrière Aug.) — «Les
huit sanctuaires de l'Arménie payenne d'a-
près Agathange et Moïse de Khoren. Etude
critique». Paris, 1899.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ս. Գարնյան, Բանասեր, 6
1899, էջ 327—343. 1900, էջ 55—82 և 103—179:

Նույնի հայերեն թարգմանությունը՝

Կարիեր Օգ. — «Հեթանոս Հայաստանի
ուր մեհնաններն Ագաթանգեղոսի և Մ.
Խորենացույ համեմատու Բնագրատական
ուսումնասիրութիւն», թարգմ. Հ. Տալյան,
Վիեննա, 1899:

Կեկելիձե կոռն. (յոյձածոց կորն.) — «Լե-
ոնտի Յրոզլեան Լիտերատուրալ Մյուսոց-
ձի», Երևոսիսի Մեդիցինալ Երկրաբանական
III, տծիլոսի, 1923, թ. 28—30.

[«Լեոնտիոս Ռուիսեցի (Լեոնտի Մրո-
վելի) գրական ազրուրները», Թրիլիսի
Համալսարանի Տեղեկագիր, III,
Թրիլիսի, 1923, էջ 38—30]:

Հաւ հեղինակի՝ Վրացի պատմագիր Լեոնտիոս
Ռուիսեցին օգտվել է Ագաթանգեղոսի պատմու-
թյունից:

Կեկելիձե կոռն. (յոյձածոց կորն.) — «Յար-
տուլի Լիտերատուրիս Իստորիա», Երևոսի, 1923, թ. 240—241, 245—246,
535—536, 575.

[«Վրացական գրականության պատմու-
թյուն», հտ. Ա, Թրիլիսի, 1923, էջ 240—241,
245—246, 535—536, 575]:

Հաւ հեղինակի՝ զրացի պատմագիր Լեոնտիոս
Ռուիսեցին օգտվել է Հայոց գործի պատմություն-
ից կամ Ագաթանգեղոսից. իսկ վերջինի մեջ գտնվող
«Ս. Գրիգորի տեսիլը», Ագաթ. ձԹ, զրացական մա-
տենագրության մեջ զոյություն է ունեցել նաև
առանձին, Թ—Ժ գործերի թարգմանութեամբ:

Կեկելիձե կոռն. (յոյձածոց կորն.) —
«Յարտուլի Լիտերատուրիս Իստորիա», Եր-
ձի I, Յեղորջ ցամ.ձ, տծիլոսի, 1941, թ. 212,
216—217, 450, 480:

[«Վրացական գրականության պատմու-
թյուն», հտ. Ա, Բ տղ., Թրիլիսի, 1941, էջ
212, 216—217, 450, 480]:

Կեկելիձե Կ. և Բարամիձե Գ. (յոյձածոց
յ. Ը Զարամիձե Ե.) — «Յարտուլի Լիտերա-
տուրիս Իստորիա», Երևոսի, տծիլոսի, 1954,
թ. 96, 98, 102.

[ԵՎրոսցական գրականության պատմութիւն, հտ. Ա, Քրիիստի, 1954, էջ 96, 98, 102]:

Կյուլեոսերյան Քարգ.— ԵՄատենագրական նմանութիւններ, Բիւրազի, ԺՋ տարի, 1897/98, էջ 388—390 և 404—406,

Կոնբերի Ֆ. Կ. (Conybeare F. C.)— «The date of Moses of Khorene», *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. X, 1901, S. 497—503.

10 Լամբարյան Լ.— ԵՀայագատումս [Քըննադատութիւն Ղ. Ալիշանի համանուն երկի], Հանգես Ամսօրեայ, 1904, էջ 91—93,

Քննադատում է Ալիշանի կարծիքները Ագաթանգեղոսի մասին:

15 Լամբարյան Լ.— ԵԳարգարացիք թէ Գուրգարացիք, Հանգես Ամսօրեայ, 1910, էջ 241—243,

Լուսնաստեղծ շայկ (Johannissian Haik) — «Das literarische Porträt der Armenier bei ihren Historikern vom V.—VIII. Jahrh. Chr.», Röttha bei Leipzig, Druck von G. Apitz, 1912, S. 117—133: «Die Porträts bei Agathangelus und Moses von Chorenos.

20 Լորո — ԵՃղիշէ և իւր քսաներորդ դարու հայ ուսումնասիրողք և քննադատք (Հանդերձ յաւելուածովք), Կ. Պոլիս, 1923, էջ 81—89՝ ԵՀարեանցի ակնարկ մ'ալ Ագաթանգեղոսի, Եղնկայ և Քորենացուց վրայ գրական տեսակետէն, 90—91՝ ԵՍրրագրութիւնը Ագաթանգեղոսէն, տպ. Վենետիկի 1862, բազդատեալ 1914-ի Քիֆիսի տպագրութեան հետա՛:

25 Զազիկյան Յրո.— ԵՀայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի, հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 13—17:

Մ. Ս. ՝ Տեա՛ Նորայր Այուզեանցի, ԵՔննութիւն Մալխասեան հրատարակութեանց ևն, (Գրախոս. բաժին),

30 Մալխաս Գր. ՝ Տեա՛ Նորայր Այուզեանցի, ԵՀորիւն վարդապետ ևն, (Գրախոս. բաժին),

15 Մալխասյան Ստ.— ԵԱգաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղեայ գրոց [Քննադատութիւն Ղ. Տաշյանի համանուն երկի], Արձագագե՛ք. Քիֆիս, 1891, էջ 41—43,

Մալխասյան Ստ.— ԵՈւսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան, Վիեննա, 1896, էջ 29—35:

Կամեմատութիւններով եղբայրացում է, որ Փոյստոսի կեդիւնին պատկեր է Ագաթանգեղոսի և հայերէն իմրագրութիւնի:

Նույն համոզմը տես նաեւ Հանդես Ամսօրեայում, 1896, էջ 81—83:

Մալխասյան Ստ.— ԵԴասընթաց հայոց մատենագրութեան պատմութեան (վիճակ տիպ), Քիֆիս, 1899, էջ 90—101,

Մալխասյան Ստ.— ԵՀայագիտութիւնը XX դարի սկզբում, Մուրն, 1901, № 3, էջ 192—205:

Մատենագրական տեսակետի՝ կեդիւնը Ագաթանգեղոսի գտնութիւնը կամարում է մի գրական կեդիւն, որը զբաղ է Ե գարի կեանքին հորիւնի կամ մի ուրիշ ժամանակակից ձեւով՝ զբաղող և անդիւր պարբերներ կիման զբա՛:

Մալխասյան Ստ.— ԵԺամանակագրական խնդիրներ հայոց հին մատենագրութեան մէջ, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտութիւն և Գեղարվեստի Ակադեմիայի, հտ. գիտ., 1944, № 6—7, էջ 7—24:

25 Ըստ կեդիւնի՝ Ագաթանգեղոսը Ե գարի մեր կրտսեր Քարգմանիկներից մեկի գործն է, զբաղ՝ 401—405 թվերի միջին:

Ունի ամբողջում ուսերին թղթով:

Մալխասյան Ստ.— ԵՀայերէն և արաբերէն Ագաթանգեղոսները, էջ միածիւն, Գ տարի, 1946, № 11—12, էջ 24—34:

Մալխասյան Ստ. ՝ Տեա՛ Մաա Ն., ԵՄնիւմое географическое название «Зрота-стак» ևն, (Գրախոս. բաժին),— Նաեւ՝ Մալխաս Լ., ԵԱգաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսի ևն, (Գրախոս. բաժին),

Մաա Նիկ. (Март Н.)— «Миниое географическое название «Зрота-стак в Истории Агвафангела», *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*, том IX, 1895, стр. 191—197.

ԳՐԱԵՆՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ստ. Մալխասյանց, Մշակ, 1896, № 37:

Մաա Նիկ. (Март Н.) — «Сборники притч Вардана; материалы для истории средневековой армянской литературы».

часть I. С.-Петербург. 1899, стр. 401—405.

Մառ 'սիկ. (Марр Н.)— „Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездку 1902 г.“, *Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества*, том. XIV, ч. II, 1903, стр. 22—25.

10 *Եռուսւմ է Ազաթանդեղոսի արարական վերսիտի մասին: Մասի կարծիքով արարական վերսիտան պակասն է Ազաթանդեղոսի պատմութեան սկզբնական խճագրութեանը, որ հունական էր, և ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչին որպէս ջարդարիչ-գործիչ հունական եկեղեցու՝ Հայաստանում, Վրաստանում, Արիագիայում և Ալանաց երկրում: Հայերեն Ազաթանդեղոսը ազգային վերամշակումն ու նոր խճագրութեանն է հունականի, Հայաստանում հունական և ասորական եկեղեցական հասանքների միախառնումից հետո:*

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՈՒՆ. Բրիչ, Լուսնայ. 1903, № 3, էջ 76—83: Մ. Շոքրյան, Բուզմալիկ. 1904, էջ 64—68:

Մառ 'սիկ. (Марр Н.)— „Голуст Тер-Мкртчян (Музбан). Ազաթանդեղոսի ազբիւրներէից. Յիշատակ դատակնքաց Գորիա և Շմոնի վկայից, որ վկայեցին յՈւռնայն, *Византийский Временник*, т. IV, вып. 3 и 4. 1897, стр. 667—674.

15 *Նեղինակի այս աշխատութեան բովանդակութեան մասին տեսնել ԳՈՒՐԻԱ ՆԻ ՇԱՄՈՆԱ անվան առկ:*

Մառ 'սիկ. (Марр Н.)— „Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов святым Григорием“, С.-Петербург, 1905.

20 *Ըստ նեղինակի՝ հայերն առաջին Ազարանդեղոսը կազմել է Գ գարում Մեարոզ-Մաշտոցը, Գրիգոր Լուսավորչի մեծագոյնն և կովկասյան ուրիշ ժողովուրդների մկրտման մասին գոյութեան ունեցող անգիր զրույցներէի: Այս խճագրութեանը կազմուածքն թարգմանվել էր հունարենի և նրանից սղակել էր Գեորգ Ասորին 714 թ.: Գազկեղոնական վեհերի չըլածում Տայցի ցազկեղոնական հայերը Մեարոզի նախնական խճագրութեանը փոփոխեցին՝ ցազկեղոնական սղով, առաջ բերելով հայերն երկրորդ խմբագրութեանը. որ նույնպէս թարգմանվեց հունարենի: Մրանից հետո՝ ազգային եկեղեցուն կախարհի մնացած հայերը, ցազկեղոնականներն և կիսառիկ, խճագրեցին հայերն երրորդ Ազարանդեղոսը Ը գարում, ջանալով շնչանել հայկական եկեղեցու անկախութեանը, բարձրացնել նրա ազ-*

դեցութեանը և սույն առ նրան՝ որպէս վրացական և ազանական եկեղեցիների հովանավորչի: Սա էլ թարգմանվեց հունարենի (հրատ. P. de Lagarde): Այսօր մեր մեծը կասել են միայն հայերն երրորդ խճագրութեանը, արարեան ցազկեղոնիչ և թարգմանութեանը և հունարեն վերջին թարգմանութեանը:

Մատարյան Օդ.—*«Փառաստոս Բիւզանդ», Վիեննա, 1890, էջ 33—35.*

Մարկվարտ Յ.—*«Հայ բղնայից», Վիեննա, 1903, էջ 7—13.*

Մարտիկյան Ոսկ.—*«Հայերէն թէ հոռո, մերէն», Բազմավիկայ, 1936, էջ 48.*

Մելիքսեթ-Յեկ Լ. (Меляксет-Бекон Л.)— „Грузинская версия Агафангеля и ее значение для грузинской историографии“, *Христианский Восток*, т. IV, 1905, стр. 155—170.

25 *Ըստ նեղինակի՝ Ազաթանդեղոսի վրացերէն թարգմանութեանը «Վրաց Տարեգրութեաններէ» («Վարթիս Յիւփրեան») ազբիւրներից մէկն է կազմել, մաս. ժՐ գարում, 1123 թվից ոչ առաջ:*

Մելիքսեթ-Յեկ Լ.—*«Վրաց ազբիւրներէ» շարքի հայաստանի և հայերի մասին», հտ. Ա, Երևան, 1934, էջ 21—22, 56—57, 141—143 և 182: Նույնը՝ հտ. Բ, Երևան, 1936, էջ 87—105.*

Մելիքսեթ-Յեկ Լ. (Меляксет-Бекон Л.)— „История креста Нины. (К проблеме Моисея Хоренского)“, *Известия Армянского Филлаала Академии Наук СССР*, 1941, № 9 (14), стр. 59—63.

Մելիքսեթ-Յեկ Լ. (Յելոյսեթ-Յեցո Լ.)— „*«Ճցլո սոմնցրո Լուտերատուրոս օստորոս» (Նանցլեմճեցնցլո շմալլցլո սյուլոսնատցոս)», տծոլոս, 1941, ցց. 72—75.*

[«Հայկական հին գրականութեան պատմութեան», Թրիխիսի, 1941, էջ 72—75].

Մելլէյէ Ա. (Meillet A.)— „Remarques sur le texte de l'histoire arménienne Agathange“, Paris, 1911.

Արտատպել է *Journal Asiatique*-ից, 10me série, t. XVI, 1910, p. 457—481.

25 *Բնագրական ցենսութեան է Ազաթանդեղոսի 1909 թ. թիֆլիսյան հրատարակութեան մասին: Ի միջի այսց գրում է: „Comme le travail de MM. Ter-Mkrttchian et*

часть I. С.-Петербург. 1899, стр. 401—405.

Մառ 'սիկ. (Марр Н.)— „Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с И. А. Джаваховым, и в Иерусалиме, в поездку 1902 г.“, *Сообщения Императорского Православного Палестинского Общества*, том. XIV, ч. II, 1903, стр. 22—25.

10 *Եռուսւմ է Ազաթանդեղոսի արարական վերսիտի մասին: Մասի կարծիքով արարական վերսիտան պակասն է Ազաթանդեղոսի պատմութեան սկզբը նախկին խմբագրութեանը, որ հունական էր, և ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչին որպէս ջարդարիչ-գործիչ հունական եկեղեցու՝ Հայաստանում, Վրաստանում, Արիագիայում և Ալանաց երկրում: Հայերեն Ազաթանդեղոսը ազգային վերամշակումն ու նոր խմբագրութեանն է հունականի, Հայաստանում հունական և ասորական եկեղեցական հասանքների միախառնումից հետո:*

15 *ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՈՒՆ. Բրիչ, Լուսնայ. 1903, № 3, էջ 76—83: Մ. Շոքրյան, Բուզմալիկ. 1904, էջ 64—68:*

Մառ 'սիկ. (Марр Н.)— „Голуст Тер-Мкртчян (Музбан). Ազաթանդեղոսի ազբիւրներէից. Յիշատակ դատակնքաց Գորիա և Շմոնի վկայից, որ վկայեցին յՈւռնայն, *Византийский Временник*, т. IV, вып. 3 и 4. 1897, стр. 667—674.

20 *Նեղինակի այս աշխատութեան բովանդակութեան մասին տեսնել ԳՈՒՐԻԱ ՆԻ ՇԱՄՈՆԱ անվան առկ:*

Մառ 'սիկ. (Марр Н.)— „Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов святым Григорием“, С.-Петербург, 1905.

25 *Ըստ նեղինակի՝ հայերն առաջին Ազարանդեղոսը կազմել է Գ գարում Մեարոզ-Մաշտոցը, Գրիգոր Լուսավորչի մեծագոյնն և կովկասյան ուրիշ ժողովուրդների մկրտման մասին գոյութեան ունեցող անգիր զրույցներէից: Այս խմբագրութեանը կազմանքն թարգմանվել էր հունարենի և նրանից սկզբից էր Գեորգ Ասորին 714 թ.: Գազկեղծական վեճերի չըլանում Տայցի ցազկեղծական հայերը Մեարոզի նախնական խմբագրութեանը փոփոխեցին՝ ցազկեղծական սղով, առաջ բերելով հայերն երկրորդ խմբագրութեանը. որ նույնպէս թարգմանվեց հունարենի: Մրանից հետո՝ ազգային եկեղեցուն կախարհի մնացած հայերը, ցազկեղծականներն և կհառակ, խմբագրեցին հայերն երրորդ Ազարանդեղոսը Ը գարում, ջանալով շեշտել հայկական եկեղեցու անկախութեանը, բարձրացնել նրա ազ-*

դեցութեանը և սույն առ նրան՝ որպէս վրացական և ազանական եկեղեցիների հովանավորչի: Սա էլ թարգմանվեց հունարենի (հրատ. P. de Lagarde): Այսօր մեր մեծը կասել են միայն հայերն երրորդ խմբագրութեանը, արարչին ցազկեղծիչ և թարգմանութեանը և հունարեն վերջին թարգմանութեանը:

Մատարյան Շղ.—*«Փառաստոս Բիւզանդ», Վիեննա, 1890, էջ 33—35,*

Մարկվարտ Յ.—*«Հայ բղեալից», 10 Վիեննա, 1903, էջ 7—13,*

Մարտիկյան Ոսկ.—*«Հայերէն թէ հոռո, մերէն», Բազմավիկայ, 1936, էջ 48:*

Մելիքսեթ-Յեկ Լ. (Меляксет-Бекон Л.)— „Грузинская версия Агафангеля и ее значение для грузинской историографии“, *Христианский Восток*, т. IV, 1905, стр. 155—170.

20 *Ըստ նեղինակի՝ Ազաթանդեղոսի վրացերեն թարգմանութեանը «Վրաց Տարեգրութեաններէ» («Վարթիս Յիւզբերան») ազբիւրներից մէկն է կազմել, մաս. ժԲ գարում, 1123 թվից ոչ առաջ:*

Մելիքսեթ-Յեկ Լ.—*«Վրաց ազբիւրներէ» շրջ Հայաստանի և հայերի մասին», հտ. 2 Ա, Երևան, 1934, էջ 21—22, 56—57, 141—143 և 182: Նույնը՝ հտ. Բ, Երևան, 1936, էջ 87—105:*

Մելիքսեթ-Յեկ Լ. (Меляксет-Бекон Л.)— „История креста Нины. (К проблеме Моисея Хоренского)“, *Известия Армянского Филлаала Академии Наук СССР*, 1941, № 9 (14), стр. 59—63.

Մելիքսեթ-Յեկ Լ. (Յելոյսեղտ-Յեցո Լ.)— „ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია (სახელმძღვანელო უმაღლესი სკოლისათვის)“, თბილისი, 1941, გვ. 72—75.

[«Հայկական հին գրականութեան պատմութեան», Թբիլիսի, 1941, էջ 72—75]:

Մելլէյ Ա. (Meillet A.)— „Remarques sur le texte de l'histoire arménienne Agathange“, Paris, 1911.

Արտատպիլ է *Journal Asiatique*-ից, 10me série, t. XVI, 1910, p. 457—481.

25 *Բնագրական ցենսութեան է Ազաթանդեղոսի 1909 թ. թիֆլիսյան հրատարակութեան մասին: Ի միջի այսց գրում է: „Comme le travail de MM. Ter-Mkrtschian et*

Kanayanc est destiné à servir de modèle aux éditions ultérieures, il a paru bon de discuter avec quelque détail le texte admis et d'insister sur les critiques: presque toutes se ramènent, on le voit, à celle-ci que, après avoir relevé et bien classé les leçons des manuscrits qu'ils ont collationnés, les éditeurs n'ont pas poussé assez avant l'examen du texte" (p. 25—26).

9ՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Առաքելյան, Աթուր. Թիֆլիս, 1911, № 4, էջ 183:

Մկրյան Մկ. — «Ազաթանգեղոս», հետևյալ հրատ մեջ. «Հայ գրականության պատմություն», գիրք Ա, Երևան, 1940, էջ 34—38:

10 Մկրյան Մկ. — «Ազաթանգեղոս», հետևյալ հրատ. մեջ. «Հայ գրականության պատմություն», գիրք Ա, Երևան, 1951, էջ 41—43:

Մուրատյան Մելք.— «Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, 1872, էջ 140—143:

Մսերյանց Մսեր. — «Ազաթանգեղոս», Ճառքառ, 1869, էջ 310—311:

Մրմրյան Հ. Գ.— «Պատմութիւն հայ գրականութեան ի պէտս բանասիրաց, մանաւանդ բարձրագոյն ուսանողաց», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 89—91:

Նաեապետյան Գաբր. — «Ուղղագրութիւններ Ազաթանգեղոսի Պատմութեանը», Բազմավեպ, 1907, էջ 103—106 և 147—150:

Նաեապետյան Գաբր.— «Փառազանց նշամակց և զնախնամեջ պարն», Բազմավեպ, 1907, էջ 288—289:

26 Նաեապետյան Գաբր.— «Փառազանց նշամակց» [Պատասխան Կ. Տեր-Սահակյանի/ն], Բազմավեպ, 1907, էջ 403—407:

Նաեապետյան Գաբր.— «Ուղղագրութիւնը ազգային մատենագրաց», Վեներտիկ, 1907, էջ 23—47՝ «Ուղղագրութիւններ Ազաթանգեղոսի Պատմութեան», 357—371՝ «[Դիտական բանալիներ] Ազաթանգեղոսի ուղղագրութեանց մասին», և 418—420՝ «Յուսկ ուղղագրեալ և խնդրական բառերու. ր.—Ազաթանգեղոսէն»:

Նեոտախ Է.Ս Տես վերևում՝ Ազաթանգեղոսի հունական ա. խմբագրությունը

P. de Lagarde-ի հրատարակութամբ (Իրախոս. բաժին):

Նյոլդեկե Թ. (Nöldeke Th.) — «Geschichte des Artachšir i Pāpakān, aus dem Pehlewī übersetzt mit Erläuterungen und einer Einleitung», Göttingen, Robert Peppmuller, 1879, S. 24—25.

Հա «եղինակ» հունարեն Ազաթանգեղոսի խմբագրող օգտվել է մի հայերեն չիտառագրության, որի մեջ գործածվել է Արտաշիւր Բարսեղի կարճ մատակ:

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Mémoire sur la vie et les ouvrages de David, philosophe arménien du Ve siècle de notre ère», Paris, Impr. Royale, 1829, p. 3—8.

Նույնը տես նաև՝ Nouvelle Journal Asiatique, Paris, t. III, 1829, p. 49—54.

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, nach den Werken der Mechitaristen frei bearbeitet», Leipzig, 1836, S. 16—18.

Նորայր Բյուզանդացի. — «Հայկական բառաքնություն», Կ. Պոլիս, 1880, և էջ 57—59՝ «Ազաթանգեղոս.— Պատմութիւն»:

Նորայր Բյուզանդացի. — «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք. Գիրք Մակարայեցւոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ազաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդ», Թիֆլիս, 1900, էջ 14—15՝ «Թարգմանութիւնք զորս ես Կորեան կը համարիմ. Դիրք Մակարայեցւոց, Եւթաղ Աղեքսանդրացի, Ազաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդ», 38—139՝ «Կորիւն և Ազաթանգեղ», 174—289՝ «Ազաթանգեղ և Բիւզանդ», 289—316՝ «Ազաթանգեղ և Մակարայեցիք», 316—319՝ «Ազաթանգեղ և Եւթաղ», 478—479՝ «Մխալ մեկնութիւն Ազաթանգեղի մի հատուածին ի Հ. Բարսեղ Սարգիսեանէ», 482—483՝ «Հ. Բարսեղ Սարգիսեան սխալ կը հասկանայ զԱզաթանգեղի Յառաջարանին հայրենիք բառը», 483—484՝ «Միւս ևս սխալ մեկնութիւն Հ. Բարսեղ Սարգիսեանին», 486—517՝ «Գումարութիւն բա-

[ԵՎրացական պատմական հին գրականությունը (Ե-ժԼ դդ.)], Քրիլիսի, 1916, էջ 125],

Վրացական պատմագիր Լեոնտիոս Ռուխեցին (Լեոնտի Մրփեկե) օգտվել է Ագաթանգեղոսի պատմությունից:
Տես նաև հաջորդը.

Ջավախիկի ի. Ի. (չաջանիճցի) — «ձյուլի յարտուլի սալստորոտ ծիցրոլոմ» (V—XVIII սս.)», Յեորդե—Յեսամը ցամուլցի, տծոլոս, 1945, թ. 183.

[ԵՎրացական պատմական հին գրականությունը (Ե-ժԼ դդ.)], Բ—Գ աղ., Քրիլիսի, 1945, էջ 183].

Ջավախիկի ի. Ի. (չաջանիճցի) — «ձյուլի սոմեթրի սալստորոտ ծիցրոլոմ», Գոցնի I, տծոլոս, 1935, թ. 71—149.

[ԵՂայ պատմական հին գրականությունը, գիրք Ա, Քրիլիսի, 1935, էջ 71—149].

Ջավախիկի ի. Ի. Տես վերևում՝ Ագաթանգեղոսի արարական վերստան (Գրախոս. բաժին):

Ջնոյան Ներս. — «Ագաթանգեղոս», Բազմավեպ, 1878, էջ 229—232.

Ռիսել Վ. (Ryssel V.) — «Ein Brief Georgs, Bischofs der Araber, an den Presbyter Jesus, aus dem Syrischen übersetzt und erläutert. Mit einer Einleitung über sein Leben und seine Schriften». Erweiterter Separatabdruck aus den *Theologischen Studien und Kritik*. Gotha, 1883.

Տես նաև *Theologische Studien und Kritik*, Gotha, 1883, S. 278—281.

Սամուելյան Մ. (Samuelian M.) — «Bekehrung Armentiens durch den heiligen Gregor Illuminator. Nach national-historischen Quellen bearbeitet», Wien, 1844, S. III—XIX.

Սարգիսյան Բարս. — «Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն», Ներածութիւն, Բազմավեպ, 1889, էջ 6—13.

Հեղինակը կեռագայում հրատարակած կամուռն ընդարձակ երկի (Վենետիկ, 1890) ներածական թղթին է, էջ Ե—Ժ (տես ստորի):

Սարգիսյան Բարս. — «Լուսնայն բունա-ցաղութեան Կորեան կամ Ագաթանգեղոսի, հանդերձ վաւերաբանութեամբ ընդարձակ պատմութեան Ս. Մեարդայ», Բազմավեպ, 1889, էջ 193—199 և 225—232.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն. Յայան, «Ագաթանգեղոս ա Քեղայ առիկ եպիսկոպոսի», էջ 72—79 — Վ. Մ. Բյուրքեյան, Հայաստանի Կոչակ. 1883, էջ 391—393, 439—441 և 487—490.

Առանձին հրատարակված մաս է հաջորդ աշխատությունների:

Սարգիսյան Բարս. — «Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն», Վենետիկ, 1890.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Նորայր Բյուրքեյան, «Կորեան վարդապետ և նորին Քաղաքապետը», Քիլիսի, 1900, էջ 478—479 և 482—484. — Ն. Յայան, Հսեղէն Ամսօրեայ. 1891 էջ 243—250. — Ս. Օ. (Օսյան), Արեւիք. Կ. Գոլիս, 1891, թ. 2307. — Ն. Դաբալյան, Մուրն. 1894, էջ 1477—1485.

Սարգիսյան Բարս. — «Երկու խօսք Ամսօրեայ Հանդէս, թիւ 8, մատենախօսական յօդուածին առթիւ», Բազմավեպ, 1891, թ. 18, հավելված էջ 1—17.

Գոտտիանի Ն. Յայանի ընկալաւթյան:

Սարգիսյան Բարս. — «Գեր. Բիւնանի և ասորական գրականութեան նոր գանձերն և գիւտերը», Բազմավեպ, 1898, էջ 270—274.

Սարգիսյան Բարս. — «Մայրցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հա. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 23—24, 53—53 և 224.

Վենետիկյան մի քանի ձեռագրերում գտնուող կազմաների հիման վրա գիտություններ է տեսնում Ագաթանգեղոսի մի նախնական ընդարձակ բնագրի գոյության ինչդրին ի նպաստ:

Սարուխան — «Բեկլիա և հայերը», Բզլուխ, Հանգրէս Ամսօրեայ, 1935, էջ 282—294.

Սեն-Մարտին Վ. (Saint-Martin J.) — «Fragments d'une histoire des Arsacides», t. I, Paris, Impr. Nationale, 1850, p. 31—32.

Սոմալյան Սոմ. (Somal P. S.) — «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, Tipografia Armena di S. Lazzaro, 1829, p. 10—11.

Ստիլտինգ Զ. (Stillingus J.) — „De S. Gregorio episcopo Armeniae confessoris Item de SS. virginibus Ripsime, Galana et sociis martyribus in Armenia Majore“, *Acta Sanctorum*, Septembris t. VIII, Antverpiae, 1762, p. 295—319.

Նույնի այլ տպ. *Acta Sanctorum*, Septembris t. VIII, Parisiis et Romae, 1865, p. 295—319.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Չամչյան, «Գաղափարիւն Հայոց», հաս. Ա, էջ 674—678:

Վարդանյան Յ.Ր. — «Բառաքննական դիտողութիւններ», հտ. Ա, Վիեննա, 1918, — Նույնը՝ հտ. Գ, Վիեննա, 1921, — Նույնը՝ հտ. Դ, Վիեննա, 1923:

Վարդանյան Յ.Ր. — «Շուքաբանացի բառին շուրջ», Հանգիստ Ամսօրեայ, 1921, էջ 332—336:

Վարդանյան Յ.Ր. — «Զիւրոյ պահանջներ», Հանգիստ Ամսօրեայ, 1922, էջ 155—158:

Վարդանյան Յ.Ր.: «Տես վերահում՝ «Ազգաթանգեղեայ պատմութիւն Հայոց», Թիֆլիս, 1909. (Գրախոս. բաժին):

Վեբեր Ս. (Weber S.) — „Die Katholische Kirche in Armenien; ihre Begründung und Entwicklung vor der Trennung. Ein Beitrag zur christlichen Kirchen- und Kulturgeschichte“, Freiburg im Breisgau, 1903.

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Է. Տաշյան, Հանգիստ Ամսօրեայ, 1909, էջ 133—138, 173—176 և 234—240:

Վեռնիե Դ. (Vernier Donat) — „Histoire du patriarchat arménien catholique“, Lyon—Paris, 1891, chap. IV, p. 85—106.

Յաշյան Հակ. — «Ազգաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսի», Հանգիստ Ամսօրեայ, 1890, էջ 1—4, 36—39, 49—53, 86—87, 97—100, 129—134 և 145—150:

Յաշյան Հակ. — «Գաղտնական արժէք Ազգաթանգեղեայ», Հանգիստ Ամսօրեայ, 1890, էջ 193—198, 225—230, 241—249 և 273—276:

Սարգսեդա՝ Է. Յ. Տ.Յ.:

Յաշյան Հակ. — «Ազգաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին և ուսումնա-

սիրութիւն Ազգաթանգեղեայ գրոց», Վիեննա, 1891:

Սույն հրատարակութեան մեջ է մի են ամփոփւած հեղինակի նախորդ երկու հոգովները՝ «Ազգաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսի» (55 և 1—6) և «Գաղտնական արժէք Ազգաթանգեղեայ» (55 7—10), ուրույն ներածութեամբ (էջ Ա—ԺԱ):

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Սա. Մ(արխայան), Արձագանք, Թիֆլիս, 1891, էջ 61—63:

Յաշյան Հակ. — «Ազգաթանգեղոս և իւր 10 բազմադարեան գաղտնիքը [Պննդատութիւն Բ. Սարգիսյանի համանուն երկի]», Հանգիստ Ամսօրեայ, 1891, էջ 243—250:

Յաշյան Հակ. — «Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ», Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին, Վիեննա, 1898, էջ 105—113:

Վիեննայի Միթ. Սա. հրահր Ազգաթանգեղոսի մասին է:

Յաշյան Հակ. — «Ուսուցչ. Ս. Վերերի 20 'Կաթողիկէ Եկեղեցին ի Հայս', Հանգիստ Ամսօրեայ, 1903, էջ 133—138, 173—176 և 234—240:

Յիզա Է. (Teza E.) — „Αγαθάγγελος“ [Estratto dalla Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica, anno X, fasc. 8—9, Febbrato—Marzo, 1882].

Տես նաև Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica, vol. X, 1882, p. 405—407.

Համեմատում է հունարեն Ազգաթանգեղոսի 20 ստիլտինգայան հրատարակութեանը լազրեայան զրչաղբի հետ և նշում տարբերակները:

Յիզա Է. (Teza E.) — „Cose armene“, Venezia, Tip. Antonelli, 1890, p. 10—17.

Նույն համոզք տես նաև Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, ser VII, vol. I, 1890, p. 906—913.

Ազգաթանգեղոսի հունարեն լազրեայան բնագրի և նրա լազրեայան հրատարակութեան համեմատութեան և քննադատութեան է:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Բազմավեպ. 1890, էջ 382—386:

Յեր-Հակոբյան Հ. — «Ազգաթանգեղոս և Եղիշէ (Ձեռագիր)», Բազմավեպ, 1931, էջ 265—267:

Ստորագրված՝ Երևանի Եկեղեցու 1897 թվին Առաջագետև ընդօրինակված մի ձեռագիր, որը գտնվում է Նոր-Ջուղայում:

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— Ազգաթանգեղոսի ազրբերենից, Արարատ, 1896, էջ 423—440.

Նույնը տես նաև հետևյալ հրատ. մեջ.

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— Ազգաթանգեղոսի ազրբերենից, Յիջատակ դատականաց Գորիս և Շմոնի վկայից, որ վկայեցին յՈւսուհա, Վազարչապատ, 1896, էջ 3—52.

Հոս հեղինակի՝ Ազգաթանգեղոսի պատմութունը խմբագրվել է Երևանում Կորյունի ձեռքով (Ազգաթանգեղոսը Կորյունի կեղծանունն է), և նրա ազրբերենից են Գորիսի և Շմոնայի վկայություններն ու Արարատ Խոստովանոցի Եկեղեցու Արևելիցը:

Այս աշխատության մասին զբոխտակներ տես ԳՈՐԻՍ ԵՒ ՇՄՈՆԱ անվան սուրճ:

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— Տես՝ Ազգաթանգեղոսի պատմութունն Հայոց, Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Թիֆլիս, 1909, առաջարան էջ Ե—ԾԲ.

Յեր-Մովսեսյան Մեսր.— (հրատ.) — Ասիական Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն, Վազարչապատ, 1897, առաջարան էջ ԾԱ, ԿԷ, Ը—ԸԱ.

Յեր-Պողոսյան Գր.— Ենկատողութիւններ Փաւստոսի պատմութեան վերաբերեալ, մասն Ա, Վիեննա, 1901, էջ 70—95՝ [Ազգաթանգեղոս և Փավստոս] և 99—104՝ [Ազգաթանգեղոս և Ղազար Փարպեցի]:

Նույն համոզմունքը տես նաև Լեոնի Ամսորեայում, 1900, էջ 271—270 և 388—380: Տես նաև այդ սուրճի զբոխտ անստորագրի Երեւանի միջ, Բագմավեպ, 1900, էջ 563—564:

Յեր-Պողոսյան Գր.— Նույնը՝ մասն Բ, Վիեննա, 1919, էջ 30—32, 35 և 36—38:

Յեր-Ստեփանյան Կար.— Եւայրենագիտական դիտողութիւններ. 4. Կորեան հատակադրիկ մը, որ միայն Ազգաթանգեղոսի մէջ կը գտնուի, Բագմավեպ, 1905, էջ 550—552.

Յեր-Ստեփանյան Կար.— Քառասնամեջ մակաց [Նամակ Գ. Նախագետյանին], Բագմավեպ, 1907, էջ 270.

Յիրանյան Սիր.— (Тигрвнян С.) — „Древне-армянская Книга канонов“, Петроград, 1918, стр. 74.

Յոմմագեո Ն. (Tommaso N.) — „Agatangelo“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Storia di Agatangelo“ ecc., Venezia, 1843, p. IX—XXIII.

Յոմմասով Կ.— Տես՝ Գաբրիա Փ., „Documents“ ևն, (Գրախոս. բաժին),

Յուանբիզ Յր.— (Tournebize Fr.) — „Histoire politique et religieuse de l'Arménie“, Paris, Libr. Alphonse Picard et fils, s. d., p. 50, 147—148, 423—467, 563—564, 570—573 et 575.

Փառնակի Տես՝ Յոմազյան Գառն:

Փյունրբյան Վ. Մ.— Ազգաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան գաղտնիքն [Բ. Սարգիսյանի համանուն երկի առթիվ], Հայաստանի Կոչնեպ, 1933, էջ 391—392, 439—441 և 487—490.

Յետտեր Պ. (Vetter P.) — „Kortun, Bischof in Georgien“, հետևյալ հրատ. մեջ. J. Nirschl, „Lehrbuch der Patrologie und Patristik“, Bd. III, Mainz, 1885, S. 228—231, § 242.

Նույնի Կայրեն Քարգմանութիւնն է՝

Յետտեր Պ.— Եհորիւն, եպիսկոպոս ի Վիրս, հետևյալ հրատ. մեջ. Եւայրենական աշխատարուքիւնք հայագէտ Պ. Յէթթէրի, ի մի ամփոփուած և Քարգմանուած հանդերձ ծանօթութեամբք ի Հ. Յակովբայ Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 78—82.

Յետազյան Գառն.— Եւայրենագիտութիւնները, Անտիպ, 1907, էջ 21.

Ստորագրված է՝ Քառասնամեջ Եւայրենագեղոսի Եւայրենագիտը սրբագրում է՝ Եւայրենագիտ:

Յետազյան Գառն.— Եւայրենագիտական պրոֆ. Աղոնցի, Հանգեւ Ամսորեայ, 1927, էջ 529—541.

Յետազյան Գառն.— Եւայրենագիտութիւններ Կորիւնի շուրջ. Ա. Գառնական

ակնարկ մը: Բ. Կորիւն և Ազաթանգեղոս, Ա ճ ա հ ի տ, 1929 № 1, էջ 111—116. № 2, էջ 79—86. № 3, էջ 21—28:

Յնագլյան Գառն. (հրատ.) — Կորիւն.

1 Վարք Մալթոցի, ուղղեալ և լուսարանեալ ի Գառնիկ Ճնսգլեանէն, Ծրուակաղէմ, 1930, ներածութիւն էջ Ա—Խ:

Կորյունի ներկնակութիւնն է համարում Վարգապետութիւն Ս. Գրիգորի—ն, Հակոբակ Բ. Սարգիսյանի կործինն՝ Ազաթանգեղոսի Հասարակը, Վերջաբանը, ինչպէս և Եւրոպական հասարակութեան արտաբերութեան համարում է զգում Կորյունի Վարք Մալթոցի—ից նեան, Ե զարե երկրորդ հեռում: Հնգարանի քննութեամբ ցույց է տալիս Ազաթանգեղոսի բանագրութիւնը Կորյունից: Իսկ Վարք Մալթոցի—ի բնագրին զուգընթաց բնագրական բազմաթիվ համեմատութիւններ է տեսնում Կորյունի և Ազաթանգեղոսի միջև:

Յնագլյան Գառն. — [Եթանախապատու միջ շուրջ], Ա ճ ա հ ի տ, 1932, հյս.—հոկտ., էջ 84—86:

Եթանախապատուի ներկնակութիւնը վերաբրում է Կորյունին:

Յնագլյան Գառն. — Կորիւնի լեզուն 26 (Դ. և Ե.), Հայաստանի Կոչնակի, 1933, էջ 80—81 և 105—106:

Հնգրեմ Նուբարի, որը Կորյունի թարգմանութիւնն է համարում Ազաթանգեղոսը, ներկնակը գտնում է, որ Ազաթանգեղոսի մէջ տեսնուած Կորիւնի նմանատիպ հատուկները ուրիշ բան չեն, եթե ոչ բանաբարի անհանճար կարկասանք:

ՄԻՍԹՆԻՍԻԱՆՈՍ կամ ՄԻՍԹՆԻՍԻԱՆՈՍ
Տես՝ ԿՂԵՄԵՍ ԱՆԿԻՒՐԱՅԻ.

ՄԻՍԹԷ կամ ՄԻՍԹԻ կամ ՄԻՍԹԻՍ՝
(Հուն. 'Αγάθη, լատ. Agatha)

Պալերմացի վկայունի Դեկիոս կայսրի

օրով. 251 թ.: Հայսմավուրջներում ունենք նրա համառոտ վկայարանութիւնը մի քանի խմբագրութիւններով: Անունը լատինականի նետնողութեամբ պատահում է նաև Ազաթա ձևով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւն).

Վկայութիւն սուրբ և բազմալարչար՝ բարեյաղթ և սրանջեղագործ կոյս վկային Ազաթայ, որ փրկե ի կայծականց և ի հրայրեցութեանց. Վկայունիս այս էր ի կղզոյն Սիկիլիոյ, ի քաղաքէն Պանորմայ՝ յամս Դեկիոսի արքայի. և էր չքնաղ... տես՝ Եթայսմաւուրջ, Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 64—65:

Այլ տպ.— Վկայութիւն սրբունի և կոյս վկային Քրիստոսի Ազաթայ. Կիցն այս էր ի կղզոյն Սիկիլիոյ... (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XIX, 1926, p. 143—145.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „Martyre de la sainte vierge et martyre du Christ Agathe“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 222ա), № 7463 (էջ 193ա), № 4873 (էջ 44ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 369բ), № 219 (էջ 239ա) և № 228 (էջ 162ա). Հակոբի Ս. Գառնականի. Եկեղ. ձեռ. № 149—իին № 108 (էջ 99ա):

2 (Գրիգոր Ծերեկեցի խմբագրութիւն).

Վկայարանութիւն սրբունոյն Ազաթայ, Եսուրբ կոյսն Ազաթի էր ի կղզոյն Սիկիլիայ. ի քաղաքէն Պանորմա, յամս Դեկիոսի արքային. և էր յոյժ մեծատուն յազնու... կան ազգէ... տես՝ Եթայսմաւուրջ, Կ. Պոլիս, 1706, էջ 466:

t. III, Bruxelles, 1732, p. 181—183.— P. Allard, „Sainte Agathe“, հեռնալ հրատ. մեջ. F. Cabrol, „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie“, t. I, Ire partie, Paris, 1907, p. 848—850.— „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 241.— Մ. Ազգեբայն, Երկնատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց, հ. ԺԲ, Վենետիկ, 1818, էջ 13—15:

• ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Bollandus, „De S. Agatha virg. mart. Catanæ in Sicilia“, Acta Sanctorum, Februarii t. I, Parisii, 1863, p. 599—621.—L. de Tillemont, „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles..“

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մուրր կոյսն Ագաթի...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 499—500.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մուրր կոյսն Ագաթի...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 354.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ., № 7362 (էջ 310բ), № 1510 (էջ 323բ), № 1511 (316բ, սկ. Մտա էր ի կղզոյն Սիկիլիայ. ի քաղաքէն Պանորայ (sic), յամս Գեկոսի արքային. և էր տեսլեամբ յոյժ զեղեցիկ և մեծառուն), ևն. *Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 224^v).*

3 (Անանուն խմբագրութիւն).

16 Ագաթի կուսին. Մտա էր ի Սիկիլիայ. ի քաղաքէն Պանորմա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 137բ—138ա:

⊠ Հմմտ. վկայաբանութեան նուանարեն բնագիրը Սիմեոն Մետափրաստեսի խմբագրութեամբ և նրա լատիններեն թարգմանութիւնը՝ «*Ἀθλητικὸς τῆς ἁγίας καὶ καλλινοῦ μάρτυρος τῆς Χριστοῦ Ἀγάθης παρθένου. Certamen sanctae et egregiae martyris Christi Agathae virginis*», հետևյալ հրատ. 23 ձեջ. J.-P. Migne, «*Patrologiae cursus completus*», ser. gr., t. CXIV, Parisiis, 1864, p. 1331—1346. Հատիններեն նույն թարգմանութիւնը, ինչպես և լատիններեն ուրիշ երկու վկայաբանութիւններ, տես 20 նաև՝ *Acta Sanctorum*, Februarii t. I, p. 621—629.

ԱԳԱԹՈՎՈՐՈՒ

Տես՝ ՎԱՍՄԻՒՈՍ ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ.

ԱԳԱԹՈՎԻԸ կամ ԱԳԱԹՈՎԻԸ*

(Agathoclia)

Սպանացի վկայուհի Գ դարում կամ 7-ի սկզբներում. Հայոց Հայտնագրութիւն-

* ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Stillings, «*De S. Agathoclia ancilla martyre*», *Acta Sanctorum*, Septembris t. V, Parisiis, 1868, p. 482.—Մ. Ազգեբան, *Վերականգնող և վկայաբանութիւն արքայ*, Կ. Պ. Վենետիկ, 1818, էջ 16:

բում գտնվում է նրա համառոտ վկայաբանութիւնը զանազան խմբագրութիւններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւն).

Նահատակութիւն սրբուհւոյն Ագաթիկի և ղեայ. Մտա աղախին էր կնոջ կուսապաշտի որոյ անուն էր Պոլինեայ...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 162:

Այլ տպ.—Տես և սրբուհւոյն Ագաթիկիայ. 10 Մտա աղախին էր...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. VI, 1911, p. 286.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «*En ce jour, fête de sainte Agathoclia* 15 տեսնել անդ, նույն էջերում. հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 54ա), № 7483 (էջ 47բ), № 4873 (էջ 260բ), ևն. Վիեննայի Մխթ. Մատ. 20 ձեռ. № 7 (էջ 92բ), ևն:

2 (Գրիգոր Երևանցի խմբագրութիւն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Ագաթիկիայ. Մտա աղախին էր...», տես՝ «Ընտ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ 25 «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 113:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մտա աղախին էր...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 123:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մտա 20 աղախին էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 89:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 74բ), № 1511 (էջ 75բ), № 1510 (էջ 77ա), ևն. Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. 25 № 10 (էջ 62ա), ևն:

3 (Անանուն խմբագրութիւն).

Ագաթիկայ. Մտա աղախին էր կնոջ կուսապաշտի, և ոչ կարաց դարձուցանել զնա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, 20 էջ 40բ:

ԱԳԱԹՈՆ ՏՈՄԱՐԱԳԷՏ

Անծանոթ հեղինակի, որի անունով ունենք ասմարական մի անտիպ գրվածք:

ըստ որի երկու եղբայրներ՝ Մարտը և Ապ-
 րիլը (կամ Մարտինը և Ապարտոնը) Հրեդ-
 կաց աշխարհին մոտիկ Ձկնկերաց կոչվող
 կղզում գտել են հունաց իննևտասներյակը:
 Գրվածքն սկսում է ո՞նք Փիլաքսոնի հար-
 ցումով այդ նյութի մասին, և ապա ամ-
 բողջությամբ ներկայացնում է Ագաթոնի
 պատասխանը: Մյայմամբ Անանիա Շիրա-
 կացուն վերագրված «Տոմարի» անձանոթ
 խմբագիրը խոսում է այս դրվածքի մասին,
 այն անվանելով «պատմութիւն ստայոյ և
 անհամա՛», Գատմության մեջ Ագաթոն անու-
 նով ծանոթ են իրար ժամանակակից եր-
 կու անձեր, որոնք նշանակալի դեր են ու-
 նեցել է դարի վերջերում միակամյան
 ազանդի (մոնոթելիզմի) դեմ մղվող պայ-
 քարում. մեկը՝ Ագաթոն պապը, որ իշխել
 է 679—682 թթ., իսկ մյուսը՝ Ագաթոն
 սարկավազը, որ հունաց պատրիարքու-
 թյան դիվանագույրն էր և միակամյան-
 ների դեմ գումարված՝ Կ. Պոլսի 680 թվի
 մոզովի քարտուղարը: Գարեկի է ավելի շատ
 վերջինիս ընծայել մեր գրվածքի չեղինա-
 կությունը, եթե գրվածքն ինքնին մի ան-
 վավեր չէ, թարգմանական լինի, թե ինք-
 նուրույն: Հարցատու Փիլաքսոնը նույնպես
 անձանոթ անձնավորություն է, եթե այս
 անունը կեզմարարի գրչի տակ արձանա-
 ցած արձագանքը չէ Ձ դարի սկզբներում
 քաղկեդոնականների դեմ իր պայքարով
 նշանավոր՝ Հերապոլսի աստրի Հակոբիկյան
 եպիսկոպոս Փիլաքսոնոսի անվան:

Հարցումն Փիլաքսոնի և պատասխանի
 Ագաթոնի վասն իննևտասներյակին Հոռոմոց,
 որ է ագրիլեաց խորանն, եթե ո՛րպես եղև
 գիւտ նորա, զոր եցոյց հոգին սուրբ ի ձեռն
 երկուց հոգեկիր արանց՝ Ապրիլի և Մարտի.
 «Փիլաքսոն ասէ. Զի՞նչ է իննևտասներեակն
 Հոռոմոց, ոչով զպասքսն կատարեն ըստ
 բուռոյն ամսոյն Երրայեցոց: Ագաթոն ասէ.
 Այսպէս դիպեցաւ իննևտասներեակն...»,
 Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 1090, էջ 30բ—
 43ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8716՝ ան-
 խոր. (էջ 24բ—26ա):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. Գ.— «Անանիա Շիրա-
 կացու մատենագրությունը», Երևան, 1946, է
 էջ 165:

ԱԳԱՔՈՆ ՓԻԼՍՈՓՈՍ

Տես՝ ԱԳԱԴՐՈՆ.

ԱԳԱՔՈՆԻԿՈՍ

(‘Αγαθονικός)

Անձանոթ հեղինակ, որից Երևանի Գեա.
 Մատ. № 8255 ձեռագրում պահված է ճա-
 ոական մի փոքրիկ հատված՝ «Ագաթոնի-
 կոսի, որ քարգմանի բարեյաղք» խորագրով
 (էջ 52բ, սկ. «Մարգարեկն Սամուէլ ասէ. 15
 Վա՛յ անիրաւ առաջնորդաց այժմու ժամա-
 ցեակիս»):

ԱԳԱՔՈՆԻԿՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.*

Նիկոմիդացի, նեոկեսարացի և պոնտացի
 քրիստոնյա իշխաններ կամ իշխանագուն- 20
 ներ, որոնք նախատակվեցին Մաքսիմիա-
 նոս կայսրի հալածանքների ժամանակ, Դ
 դարում: Նրանք թվով 7 էին՝ Ագաթոնիկոս,
 Զոտիկոս, Չենոն, Քեոպրեպոս, Ակինդինոս,
 Պրինկիպոս և Սևերիանոս: Ունենք նրանց 25
 հայերեն վկայարանությունը՝ ընդարձակ և
 նամատոտ խմբագրություններով:

•••

1 (Ընդարձակ խմբագրություն, Տեր
 Իսրայելի):

Վկայութիւն սրբոյն Ագաթոնիկոսի. «Մաք- 20
 սիմիանոս ամբարիշտ արքայն առաքեաց ի

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գատմական և
 մատենագրական տեղեկութիւններ՝ J. Pinius, „De
 sanctis martyribus Agathonico, Zotico, Theoprepto,
 Acindyno, Severiano, Zenone, ac Principe sena-
 tore, in Bithynia et in Thracia“. Acta Sanctorum,
 Augusti t. IV, Parisiis, 1867, p. 519—524.—Մ. Ալ-
 գեբյան, «Լիւկասար վարք և վկայարանութիւն
 սրբոց», հա. ֆթ, Վենետիկ, 1816, էջ 15—16:

1 Տես՝ Անանիա Շիրակացի, «Տիեզերագիտու-
 թիւն և սոմար», Երևան, 1940, էջ 93:

Նիկեոմիդեայ քաղաքէն զիշխան մի՝ որոյ
ամուսն էր Եւտոլմիոս...», տես՝ «Յայտմա-
ւուրք», Կ. Պոլիս, 1836, մասն Բ, էջ 94—95:

Այլ տպ.— Վկայութիւն սրբոյն Ագաթո-
նիկոսի, որ և բարեյաղք. «Մաքսիմիանոս...»
(Կրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*,
Paris, t. V, 1910, p. 418—420.

Բնագրի Փրանսերեն թարգմանութիւն-
նը՝ «En ce jour martyre de saint Agatho-
nicus, dont le nom signifie heureux vain-
queur՝ տեսնել անդ, նույն էջերում, Կրա-
տարակչի կողմից:

2 (Համառոտ խմբագրութիւն, Գրիգոր
Մերենցի).

18 Վկայաբանութիւն սրբոյն Ագաթոնիկոսի.
«Սուրբն Ագաթոնիկոս որ թարգմանի բարե-
յաղք: Մաքսիմիանոս ամբարիշտ արքայն
առաքեաց Նիկեոմիդեայ քաղաքին իշխան մի
Եւտոլմիոս անուն, և քննեալ ի գաւառէն
Պոնտոսի միջ ի Նեոյ Կեսարիայ՝ որ և Նիկ-
սար, դառել զքրիստոնեայսն...», տես՝ «Ծառ
սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյն»,
այն է՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706,
էջ 28:

19 Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբն
Ագաթոնիկոս, որ թարգմանի...», տես՝ «Յայտ-
մաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 37—38:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբն
Ագաթոնիկոս, որ թարգմանի բարեյաղք, էր
ի ժամանակս Մաքսիմիանոսի ամբարիշտ
արքային, որ առաքեաց...», տես՝ «Գիրք
որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730,
էջ 25:

3 (Համառոտ խմբագրութիւն, անա-
ստ նուն).

10 Ագաթոնիկոսի որ թարգմանի բարեյաղք.
«Մաքսիմանոս արքայն առաքեաց զիշխանն
Եւտոլմիոս, զի ուր գտցե քրիստոնեայս՝
սպանցե...», Իրևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
3658, էջ 14ա:

14 Ծես նաև զանազան խմբագրութիւն-
ների պատկանող օրինակներից Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 14ա), № 7463
(էջ 13ա), № 4873 (էջ 228ա), № 7362 (էջ
22բ), № 1511 (էջ 20ա), № 1510 (էջ 20ա),
ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ
32ա), № 10 (էջ 2բ), № 219 (էջ 586ա),

ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787
(fol. 18').

Հմմտ. վկայաբանութիւն ևն արեւն եր-
կու խմբագրութիւնները կից նրանց լա-
տիներէն թարգմանութիւնը՝ ա. «Marty-
rium [S. Agathonici] auctore anomymo, e
codice bibliothecae Coesaraeae Vindobo-
nensis, cum aliis mss. collatum. Interprete
Joanne Pinto», *Acta Sanctorum*, Augusti
t. IV, p. 522—523. Բ. «Acta sancti Aga-
thonici martyris et sociorum nunc primum
edita e codice Leidensi. Μαρτύριον τοῦ με-
γαλειώτατου Ἀγαθονίου», *Analecta Bollan-
diana*, t. II, 1883, p. 99—115.

ԱԳԱՔՈՊՈՍ ԵՒ ԹԵՈԴՈՒԼՈՍ

(Ἀγαθόπος διάκονος καὶ Θεόδουλος ἀναγνώστης)

Թեսաղոնիկեցի նահատակներ Մաքսի-
միանոս կայսրի օրով, Գ դարում: Առա-
ջինի անունը երբեմն գրված կա Ագաթո-
պիոս ձևով, իսկ երբեմն նաև Ագաթապ և 10
Ագաթապիոս, Ագապ և Ագապիոս ձևերով:
Ունենք նրանց համառոտ վկայաբանու-
թիւնը, որ պահված է Հայսմաւուրքնե-
րում՝ մի ցանի խմբագրութիւններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւն).

18 Վկայութիւն սրբոյն Ագաթոպիոսի սար-
կաւագի և եղբոր իւրոյ Քեոդուլոսի ընթեր-
ցողի. «Սուրբքս այսոցիկ եղբարք էին ճա-
րագաթ և քրիստոնեայք՝ յաւուրս ճաւա-
ժանաց Մաքսիմիանոսի արքայի, Քեոդուլոս
երիտասարդ գոլով ընթերցող մեծի կեկեցե-
ւոյն Քեսաղոնիկոյ. իսկ Ագաթոպոս սար-
կաւագ ծերունի...», տես՝ «Յայտմաւուրք»,
Կ. Պոլիս, 1836, մասն Ա, էջ 148:

• Օթուլու Գրուպուրոս. D. Papebrochius,
«De SS. martyribus Thessalonicensibus Agathopo-
diacono et Theodulo lectore», *Acta Sanctorum*,
Aprilis t. I, Parisiis, 1855, p. 320—324.—Մ. Ագաթո-
յան, «Լիւիւսար վարք և վկայաբանութիւն սրբ-
ոց», Կո. ԺԲ, Վենետիկ, 1818, էջ 16—17:

Այլ տպ.— Վկայութիւն սրբոցն Ագաթոսի սարկաւազի և Թեոդուլոսի ընթերցողի. «Սոքա եղբարք էին հարազատք և քրիստոնեայք ի քաղաքէն Թեսաղոնիկոյ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 242—243.

Վերջին բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «Martyre des saints Agathopus, diacre, Théodule, lecteur» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

2 (Գրեգոր Մերենցի խմբագրութիւն).
 Վկայարանութիւն սրբոյն Ագապի սարկաւազին և Թեոդուլոսի ընթերցողին. «Սոքա եղբարք էին հարազատք ի քաղաքէն Թեսաղոնիկոյ: Եւ ի միում աւուր տեսին յանուրջս, զի արկեցեան ի մատուցս իւրեանց ոսկի մատանիս...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն էչմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 646:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սոքա եղբարք էին...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 713:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սոքա եղբարք էին...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 493:

3 (Անանուն խմբագրութիւն).
 Ագաթապիոսի սարկաւազի և Թեոդուլոսի ընթերցողի. «Եղբարք էին և քրիստոնեայք ի քաղաքէն Թեսաղոնիկէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3668, էջ 169ր:

Այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակներ տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 280ր), № 7463 (էջ 245ա), № 4873 (էջ 101ա), № 7362 (էջ 486ա), № 1511 (էջ 431ա), № 1510 (էջ 433ր), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 445բ), № 10 (էջ 408ա), № 219 (էջ 315բ), № 228 (էջ 227ա), № 437 (էջ 569բ?), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 312'). Հայեպի Ս. Բառ.-մանկ. կեկգ. ձեռ. № 140—իին № 108 (էջ 137ա) և № 151 (էջ 670ա): Թեոդուլոսի և Ագաթապոսի վկայարանութեան հունարեն ընդարձակ բնագիրը՝ «Μαρτύριον τῶν ἁγίων Θεοδούλου ἀναγνώστου καὶ Ἀγαθόπουλος διακόου», տես *Acta Sanctorum*, Aprilis t. I, Parisiis, 1865, p. XXXVI—

XXXIX, հատորի վերջի մասում. նույն բնագրի լատիներեն թարգմանութիւնը՝ *Ibidem*, p. 320—324.

Ս Գ Ս Թ Ր Ր Ն

Տես՝ ՎԱՍԻԼԻՈՍ ԲԵՐՍՈՆԱՅԻ.

Ս Գ Ս Գ

Տես՝ ԱԳԱԹՊՈՍ ԵՒ ԹԷՈՂՈՒԼՈՍ.
 Տես՝ ԱԳԱՊԷ, ԵՐԻՆԷ ԵՒ ՔԻՈՆԷ.

Ս Գ Ս Պ Ե Ց Ո Ս Պ Ս Գ Ս Գ

Տես՝ ԱԳԱՊԻՈՍ ՀՈՈՄԱՅԵՑԻ.

Ս Գ Ս Պ Ե Ց Ո Ս Ս Ա Ր Կ Ա Ւ Ր Ե Գ

(Ἁγαπητός διάκονος)

Ձ դարի հունյն մատենագիր, հեղինակ՝ մի բարոյախոսական գրութեան, որը կրում է այսպիսի խորագիր. «Ἐκθεσις κεφαλαίων παρανετικῶν, εἰς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν» «Արտագրութիւն յորդորակմ գլխոց». ծանոթ է և «Ἐχθρὸν βασιλικῶν», լատ. «Charta regia», անունով: Ազգայետուր Կ. Պոլիսի Ս. Սոփիա մայր-եկեղեցու սարկավազին էր, և, ըստ ավանդութեան, դաստիարակն էր Հուստինիանոս Ա (527—565 թթ.) կայսրի, որին ուղղված է նրա գրութիւնը: Ազգայետուսի գրվածքը 73 գլուխներէց

*ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Nirschl, «Lehrbuch der Patrologie und Patristik», Bd. III, Mainz, 1886, S. 337—338.— K. Krumbacher, «Geschichte der byzantinischen Litteratur», München, 1897, S. 456—457.— K. Prächter, «Der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel», *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. II, 1893, S. 444—460.— «Nouvelle biographie générale», publiée par Firmin Didot frères, t. I, Paris, 1855, p. 368—369.

բազկացած մի երկ է. որը բարոյական կրօնական և քաղաքական հոգորներ է պարունակում թագավորների համար: Դրա հունարեն բնագիրը 1809 թվից սկսած բազմաթիվ հրատարակութուններ է ունեցել թե առանձին, թե լատիներեն թարգմանութան հետ: Նմանապես թարգմանվել է եվրոպական գրեթե բոլոր լեզուների՝ իտալերենի, ֆրանսերենի, սպաներենի, գերմաներենի, անգլերենի ևն. Հայկական մատենադրութան մեջ ունենք Ազապետոսի այս երկի երկու բնագրեր, որոնցից մեկը, որ Հ. Տաշյանի ձեռքով է հրատարակվել 1900 թվին, հին թարգմանութուն է և հունարեն դպրոցին է պատկանում, թեև հայտնի չէ, թե ում և ո՞ր ժամանակի գործ է. իսկ մյուսը, որ Գեորգ Պալաթեցու հրատարակութունն է 1806 թվին, նրա կողմից կատարված նոր թարգմանութուն կամ խմբագրութուն է: Հեղինակին անվան ուղիք և գրական ձևն է՝ Ազապետոս. իսկ Աղաբիղոս ձևը, որ Գեորգ Պալաթեցին է գործածում, հետևադարձան ուղղագրութունն է: ըստ արևմտահայ արտասանութան:

1 1 (Հին թարգմանութուն).
Արագորութիւն յորդորական զլիտցն Աղաբիտոսի սարկաւագի սրբոյ և մեծի եկեղեցւոյն աստուծոյ, առ աստուածային և բարեպաշտ թագաւորն մեր Յուսափեհանոս. «Ա. Քան զամենայն պատիւ գերագոյն ունելով արժանապատուութիւն, ո՛վ թագաւոր, պատուեա՛ զաստուած ի վեր քան զամենայն...», Հաւնդէս Ամսօրեայ, 1000, էջ 39—40 և 77—81:

2 Մանթագրութուններ չունի:
Այլ տպ.— Արտագրութիւն յորդորական զլիտցն Ազապետոսի սարկաւագի սրբոյ և մեծի եկեղեցւոյն ևն. «Ա. քան զամենայն պատիւ գերագոյն...», հետևյալ հրատ. մեջ. Հ. Տաշյան, Մատենադրական մանր ուսումնասիրութիւնք, մասն Բ, Վիեննա, 1901, էջ 160—191.

Ունի ծանոթագրութուններ,
2 (Նոր թարգմանութուն).

3 Բացատրութիւն յորդորական զլիտցն Աղաբիղոսի սարկաւագի սրբոյ և մեծի եկե-

ղեցւոյն աստուծոյ, առ աստուածային և բարեպաշտ թագաւորն մեր Յուսափեհանոս. «Ա. Քան զամենայն պատիւ գերագոյն...», հետևյալ հրատ. մեջ. Մատենադրութիւն յորդորական զլիտցն Աղաբիղոսի սարկաւագի, յեղեալ ի յունական լեզուէն ի հայկական բարբառ, աշխատութեամբ ուրումն բանասիրի» ևն, Կ. Պոլիս, 1806, էջ 3—38.

Գեորգ Պալաթեցին գրքի վերջում ունի հետևյալ ոտանավոր «Բան յիշատակի»-ն.

«Մըլեօ հմըն՝ զուշօ եղեալ՝ աշխատեցա՛ ըստ կարի,
Եւ աստուծոյ՝ փըրկէն կամօ՞՝ յաւաջ բերու՛
այս բարի՛
Ապա տեղիւ՛ առնն միօ՞ բարեւերի՛՝ յըզեցաւ, 18
Եւ յայս եկեալ՝ ի լըսելիս՝ Հայկեան սեռի՛՝ հըզեցաւ
Յորում ամի՛ թուական Հայոց՝ զուով հազար՝
երկհարիւր,
Յիտուն և հինգ՝ ի Նոյն յարեալ՝ կատարուն էր՝ 20
համար իւրի՛
Եթանասուն՝ երկու են աստ՝ բաւօ ի ըբատուն՝
հողեորց,
Ջոր ընծայեց՝ Ազաբիղոս՝ վեկ արջայի՛ն՝
և Գեորգոյ՛ 21

Սույն հրատարակութունից մի շատ մաքուր օրինակ ունի Երևանի Պետ. Հանրային Գրադարանը (Ուն. 1707):

Այս բնագրի մասին հետևյալ բնութագրերն է տալիս Հ. Տաշյանը.

«Արունտական խմբագրութիւն մըն է այն, աւելի ճիշտ ըսելու համար սրբագրութիւն մըն է հին բնագրին՝ գլխաւորաբար այն ուղղութեամբ որ ըստ կարելւոյն մթին ու անորոշ տեղերն՝ որ հետևութիւն են սովորաբար շատ ստրկօրէն եղած յունարան թարգմանութեան մը, պարզաբանուին և աւելի դիւրաւ հասկցուին».

քայց Վալաթեցին ոչ թէ պարզապէս հայ բնագրին առաջն առած ըստ կամս սրբագրելու աշխատած է՝ մթին տեղերու իմաստ մը տալու համար, այլ թէ յօրինուածարար աշխատած է յոյն՝ (անչուշտ տպագիր) բնագիրն աչքին առջև ունենալով և անոր համեմատ սրբագրած: Անոր համար իւր սըրբագրած և տպագրած բնագիրը՝ կերպով մը

մասնական նոր քարգմանութիւն կրնանք անուանել:

Ագապետոսի հունական բնագրի հնագոյն հրատարակութիւնը, կից լատիներին թարգմանութեամբ, հետևյալն է. „Agapeti Diaconi Scheda regia, sive De officio regis. ad Justinianum Imperatorem“, Venetiis, 1509. Տես նաև, դարձյալ կից լատիներին թարգմանութեամբ, „Agapeti Diaconi Schedam regiam praeceptorum de officio boni principis ad Imperatorem Justinianum recensuit Jac. et Jac. Pancr. Brunonum et suis indicibusque instruxit Jo. Aug. Groebellius“, Lipsiae, 1733; նաև „Expositio capitum admonitoriorum per partitiones adornata ab Agapeto, diacono sanctissimae Dei magnae ecclesiae“, հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. LXXVI, pars. I, Parisiis, 1860, p. 1153—1186. Կան նաև ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլիերեն, իտալերեն և սպաներեն լեզուներով թարգմանութիւններ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յաղյան Հակ.— «Աղաքիդոս կամ Ագապետոս և իւր յորդորականք առ Յուստինիանոս», Հաճոց և Ամսօրեայ, 1900, էջ 37—40, 77—81, 116—121, 165—172 և 201—207:

Լեզինսկի մաս մասնագիտական եւրոպեական լեզուներ կան Ագապետոսի մասին: Նույն հոգիւմբ տես նաև հետևյալ հրատարակութեան մեջ:

Յաղյան Հակ.— «Մատենագրական մանր հետազոտութիւնք», մասն Բ, Վիեննա, 1901, էջ 163—265՝ «Ագապետոս և իւր յորդորականք առ Յուստինիանոս»:

ԱԳԱՊԷ [ԱԳԱՊԷ, ԱԳԱՊԵՍ] ԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տես՝ ՍՈՓԻԱ ԵՒ ԸՆԿ.

ԱԳԱՊԷ, ԵՐԻՆԷ ԵՒ ՔԻՈՆԷ՝

(Ἀγάπη, Εἰρήνη καὶ Χιωνία)

Թեսաղոնիկեցի երեք քույր վկաներ, Դիոկլետիանոս կայսրի (284—305 թթ.) օրով: Ունենք նրանց հայերեն համառոտ և վկայարանութիւնը մի քանի խմբագրութիւններով: Զեռագրերում անուաները գտնում ենք նաև ուրիշ ձևերով, ինչպես՝ Ագապ, Ագապի, Երին, Երինի, Երինե, Իրեն, Իրենե, Երին. Քիոն, Քիոնի, Քանի, Քսն. Զիոն, Քսիոն, Քսիոնե:

• • •

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւնը):

Վկայութիւն սրբուհւոյ և կոյս վկայիցն երկց քերցմ' Ագապեայ, Երինեայ, և Քիոնեայ Թեսաղոնիկեցւոյ, որ քարգմանի ի հայ լեզու՝ Սէր, Խաղաղութիւն, Զիւնացի. «Սոքա երեքեանս քոյրք էին հարազատք ի քաղաքէն Թեսաղոնիկեցւոց՝ յաւուրս Մաքսիմիւսնոսի...», տես՝ «Յայտարարք», Գ. Գոյիս, 1834, մասն Ա, էջ 146:

Այլ տղ.— Վկայութիւն երկց քերցն Ագապի, Երինի, Քիոնի, որ քարգմանի Սէր, Խաղաղութիւն, Զիւնացի (sic). «Սոքա երեքեանս...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927—1930, p. 237—238:

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „Martyre des trois soeurs Agapè, Irène, Chionia, noms qui se traduisent Amour, Paix et Neigeuse“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 279բ), № 7463 (էջ 244բ), № 4873 (էջ 100ա), ևն. Վիեննայի Մխթթ.

• ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. «De sanctis sororibus Agape, Chionia et Irene, virginibus et martyribus Thessalonicae», Acta Sanctorum, Aprilis t. I, Parisiis, 1865, p. 244—250.— Th. Rulnar, „Acta primorum martyrum sincera et selecta“, Amstelredami, 1713, p. 390—395.— P. Franchi de' Cavalieri, „Nuove note agiografiche“, Roma, 1802, p. 1—19: „Il testo greco originale degli atti delle SS. Agape, Irene o Chione“. (=Studi e testi, 9).— L. de Tillemont, „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles“, t. V, Bruxelles, 1732, p. 103—105.

Մատ. ձեռ. N 7 (էջ 444ա), N 210 (էջ 314ա) և N 228 (էջ 225բ),

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրություն).

Վկայաբանութիւն սրբոց կանանցն երից քերցն՝ Ագապի, Երիցի, և Քսենիոնի. «Սոքա երեքեանս քորք էին ճարագառք ի քաղաքէն Քեսաղոնիկոյ՝ յամս Մաքսիմիանոսի...», տես՝ «Ըճառ սրբոց վկայիցն հշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 644.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. «Սոքա երեքեանս...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 710.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. «Սոքա երեքեանս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 492.

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. N 7362 (էջ 424բ), N 1511 (էջ 430բ), N 1510 (էջ 433ա), Կն. Վիեննայի Մխիթ.

Մատ. ձեռ. N 10 (էջ 407ա), N 213 (էջ 270բ), Կն. Հակպի Ս. Բառ.-մանկ. կէկդ. ձեռ. N 151 (էջ 669?)¹,

3 (Անանուէ խմբագրություն).

Երից քերցն Ագապայ, Երիցի, Քիոնի. «Սոքա էին յամս Մաքսիմիանոսի արքային, ի քաղաքէն Քեսաղոնիկի...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. N 3658, էջ 168բ—169ա.

☒ Վկայաբանության հունարեն ընդարձակ բնագիրը, Սիմեոն Մետափրաստեսի խմբագրությամբ՝ «Μαρτύριον τῶν ἁγίων Ἀγάπης, Εἰρήνης καὶ Χιονίας μαρτυρημάτων ἐν Θεσσαλονικίᾳ» տես՝ P. Franchi de' Cavalieri, „Nuove note agiografiche“, p. 15—19. Նույնի լատիներեն թարգմանությունը տես՝ Th. Ruinart, „Acta primorum martyrum“ etc., p. 392—395. նաև՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser gr., t. CXV, Parisiis, 1864, p. 77—82. Հունարեն այլ բնագիր՝ «Μαρτύριον τῆς ἀγίας καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Ἀναστασίας καὶ τῶν ἁγίων μαρτύρων Ἀγάπης, Εἰρήνης καὶ Χιονίας καὶ τῶν λοιπῶν», կից նրա լատիներեն թարգմանությամբ, տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser., gr., t. CXVI, Parisiis, 1864, p. 573—610.

¹ Ըճճ. Ա. Սյուրմեյան, «Ենուցակ», հ. II, էջ 313:

ՍԳԱՊԻՍ ԳԱՋԱՅԵԾԻ ԵՒ ԸՆԿ.*

(Ἀγάπιος ἐκ Γάζης καὶ συνδία)

Ութ վկաներ Գաղեստինյան կեսարիայում, 305 թ.: Ունենք նրանց համառոտ վկայաբանությունը մի քանի խմբագրություններով:

• • •

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայութիւն ութ վկայիցն Քրիստոսի՝ Ագապիոսի, Աղեքսանդրոսի, Աքքիլի, և Երկու Դիոնեսիոսացն, Տիմոլայի, Ռամիլոսի և կիսասարկաւազի, և Պիսաոնի. «Այս ութ վկայքս Քրիստոսի էին յաւուրս Դիոկղիտիանոսի...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 120.

Այլ տպ.— Տօն է ութ մարտիրոսացն՝ 18 Ագապիոսի և երկու Աղեքսանդրոսացն և երկու Դիոնեսիոսացն և Տիմոլայի, Ռամկոսի, Պիսիոսի. «Այս ութ վկայքս...» (հրատ. G. Bayan), „Patrologia Orientalis“, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 167—168.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ „Fête des huit martyrs: Agapitus et les deux Alexandre, les deux Denys, Timolaüs, Romulus, Pléstos“ տեսե՛՛կ անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ.

N 7433 (էջ 260ա), N 7463 (էջ 327բ, սկ. «Այս ութ սուրբ վկայքս Քրիստոսի էին յաւուրս Դեկոսի կապալառա արքային»), N 4873 (էջ 82ա, սկ. «Սուրբ վկայ[ք]ն Քրիստոսի էին յաւուրս Դեկոսի»), Կն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. N 7 (էջ 420ա), N 219 (էջ 290ա) և N 228 (էջ 203բ).

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրություն).

Վկայաբանութիւն ութ մարտիրոսացն. «Այս ութ վկայքս Քրիստոսի՝ Ագապիոս, Աղեքսանդրոս, Դիոնեսիոս, Տիմոլայոս, Ըսո-

* ՕժԱՆՂԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գամական և մասնագրական տեղեկություններ՝ J. Pinlus, „De SS. martyribus Palaestinae Timotheo, Thecla et Agaplo“, Acta Sanctorum, Augusti t. III, Parisiis, 1867, p. 727—728.— L. de Tillemont, „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles“, t. V, Bruxelles, 1732, p. 35—36.

մելուս, Պիլիսոն, Իգիաճեա և միւս Աղեքսանդրոս, սոքա էին յամս Դեկոսի կռապաշտարքային...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն նշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 609.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Այս ուր վկայքս...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 559.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Այս ուր վկայքս...», տես՝ «Գիրք սր կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 424.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7363 (էջ 370ա), № 1511 (էջ 376բ), № 1510 (էջ 394ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 354բ), № 213 (էջ 222բ), № 214 (էջ 47բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 272').

Յ (Անանուսն խմբագրութեան).

Ուր վկայիցն՝ Ագապիոսի, Աղեքսանդրոսի և միւս Աղեքսանդրոսի, Դիոնեսիոսի, Տիմոլայի, Ռոմիլիոսի, Պիլիսոնայ. «էին յամս Դեկոսի արքային, յայլ և յայլ քաղաքաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 157ա:

⊠ Հմմտ. վկայարանութեան ասորիերենը՝ Eusebius, «History of the martyrs in Palestine», հրատ. W. Cureton, London, 1861, p. 11—13; նաև՝ P. Bedjan, «Acta martyrum et sanctorum», t. I, Parisiis, 1890, p. 217—220. Հմմտ. նաև նույնի իտալերենը՝ Eusebius, «De martyribus Palaestinae liber», cap. III et VI, հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. XX, Parisiis, 1857, p. 1469—1472 et 1479—1482, կից լատիներեն թարգմանութեամբ:

ԱԳԱՊԻՈՍ ԵԳԻՍՏՈՍ

Տես՝ ԲԱՍՍԱ ԵՒ ԸՆԿ.:

ԱԳԱՊԻՈՍ ԹԵՍՏԱՆՆԵՐԵՆԻ

Տես՝ ԱԳԱՊՈՊՈՍ ԵՒ ԹԷՆՆՈՒԼՈՍ:

ԱԳԱՊԻՈՍ ՀԵԼԼԵՆՈՑԻ

Տես՝ ԵՒՍԱԹԷՆՈՍ ԵՒ ԹԷՆՆՈՒՍԻԱ:

ԱԳԱՊԻՈՍ ՀՌՈՄԵՑԵՑԻ

(Agapetus Romanus կամ Agapetus I papa)

Հռոմի պապ 535—538 թթ.: Պապերի շարքի մեջ ծանոթ է Ագապետոս Ա անունով: Հայոց Հայսմաւուրքները պահել են նրա համառոտ վարքը մի քանի խմբագրութեաններով:

• • •

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութեան).

Վարք Ագապիոսի Հռոմայ հայրապետին. «Սուրբ և սքանչելի և մեծ այքս այս Ագապիոս՝ եր ի Հռոմայ քաղաքէն յաւուրս բարեպաշտ արքային Յուստիանոսի մեծին...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 173—174:

Այլ տպ.— Վարք ևն. «Մեծ և սքանչելի այքս այս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 320—322.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութեանը՝ «En ce jour vie d'Agapetus le pontif de Rome» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 293բ), № 7463 (էջ 255բ, սկ. «Մեծ և սքանչելին Ագապիոս եր»)։ № 4873 (էջ 111բ, սկ. նույն), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 462բ), № 219 (էջ 328բ) և № 228 (էջ 239ա):

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրութեան).

Վարք և յիշատակ սրբոյն Ագապիոսի հայրապետին. «Սուրբ հայրապետն Ագապիոս եր յամս Յուստիանոսի կայսերն,

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Cleus, «De S. Agapeto I papa apud Constantinopolim». *Acta Sanctorum*, Septembris t. VI, Parisiis, 1867, p. 163—180.— Abbé Fleury, «Histoire ecclésiastique», t. II, Paris, 1843, p. 619—624.— *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 238—239.— Մ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 17—18:

ծնեալ և սնեալ ի բարեպաշտ ծնողաց...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն էլմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 670:

6 Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ ևն. «Սուրբ հայրապետն...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 740—741:

Այլ տպ.— Վարք և յիշատակ ևն. «Սուրբ հայրապետն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 511—512:

10 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 442բ, սկ. «Սա էր յամս Յուսափանոսի կայսերն»), № 1510 (էջ 450ա, սկ. նույն), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 433ա), № 313 (էջ 284բ) և № 437 (էջ 590բ). Հոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 324^r). Հայկ. Մ. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 696ա):

Յ (Անանուն խմբագրութիւն):

20 Ազգայինսի Հռոմայ հայրապետին. «էր յամս Ուստիանոսի մեծին. և վասն յոյժ առաքինութեանն և ուղղափառութեանն նստաւ յարոսն Հռոմայ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3668, էջ 178ա:

20 ☒ Մեզ ծանօթ չէ վարքարանական այս բնագիրը օտար լեզուներով:

Ա Գ Ա Գ Ի Մ

Իգական անձնանուն. տես՝ ԱԳԱԳԷ, Ձեռագրերում երբեմն պատահում է նաև իբր արական անուն, Ազգայինսի փոխարեն. տես՝ ԲԱՍՍԱ ՆԻ ԸՆԿ. անվան տակ:

Ա Գ Գ Ի

Տես՝ ԱԳԳԷ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

Ա Գ Գ Է

22 Այս անունով մի տաղասաց է ենթադրել Հ. Տաշյանը, հիմնվելով Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 537 ձեռագիր տաղարանում գրանցվող մի տաղի վրա, որ խորագրված է «Տաղ ի վերայ սուրբ էմիլիանայ» և որի 40 տները սկզբնատառերը նորինում են «Ազ-

գե»՝ Տաշյանին հետևելով այս անունը հյուրընկալել է նաև Հ. Ահառյանը, թեև զարմանալով, թե ժԸ դարում քնչպես կարող էր գործածութեան մեջ լինել ասորական մեծ ունեցող այս անունը՞: Այդ տաղը գտնվում է նաև Երևանի Պետ. Մատ. № 3263 ձեռագրում, նույնպես «Ազգե», կամ՝ տարբեր անատումով «Ազգեգե» սկզբնատառերով (էջ 76բ—77ա). բայց տաղի մի երկրորդ և ազելի ընտիր օրինակից, որ գտնվում է նույն № 3263 ձեռագրում, պարզվում է, որ նրա հեղինակի անունը Ավետիք է և տների սկզբնատառերը տալիս են «աիգեգե» (էջ 105ա—105բ), հետևաբար հիշյալ ազգե կամ ազգեգե մեներն անձնանուններ չեն, այլ պատահականորեն կազմված մեներ են: Տես ԱԻԵՏԻՔ ՏԱՂԵՐԳՈՒ:

Ա Գ Ն Ի Ս Ի Ս Ը (Agnes)

Հռոմայեցի վկայուհի Դիոկետիանոս կայսրի օրով. Դ զարի սկիզբը. Հայոց Հայսմավուրքներում կա նրա համառոտ վկայարանութիւնը մի քանի խմբագրութիւններով: Անունը ձեռագրերում պատահում է նաև Ազգեսիա, Ազանեսիա ազգավագած մեներով:

1 Հ. Տաշյան, «Թուրքի», էջ 1008. նաև տեղեկների ցանկում էջ 1052:

2 Տես՝ Հ. Ահառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», Կո. Ա, էջ 47:

• ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. P. Allard. „Sainte Agnès“. հեռալ կրատ. մեջ. F. Cabrol, „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie“, t. 1, Ire partie, Paris, 1907, p. 905—918.— P. Franchi de' Cavalieri, „S. Agnese nella tradizione e nella leggenda“, Roma, 1899, արտատպած՝ հեռալ պարբերականից. „Römische Quartalschrift“, 10. Supplementheft, 1899. Այս կրատագրութեան մասին տես՝ „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. IX, 1900, S. 266.— Zöckler, „Die heilige Agnes“, հեռալ կրատ. մեջ. „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, hrsg. von A. Hauck, Bd. 1, Leipzig, 1895, S. 243—244.— Abbé Martigny, „Dictionnaire des antiquités chrétiennes“, Paris, 1865, p. 22—24.— Մ. Ազգեբյան, «Հիսկապատ վարք և վկայարանութիւն օրոց», Կո. ժԲ, Վիեննայի, 1816, էջ 14—19:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայութիւն սրբուհւոյ Ագնիստայ կուսին. «Աղայիինն Քրիստոսի Ագնիսիա կոյս և սուրբ վկայն՝ էր ի Հոռոմ քաղաքին, և երբային առ նա բազում կանայք...», տես՝ «Յայնամաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ. 10—11.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն սրբուհւոյն Ագնասիայ կուսին. «Աղայիինն...» (հրատ. G. Bayan). *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 689—691.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Passion de la vierge sainte Agnès» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 378ա), № 7463 (էջ 317ա, սկ. «Աղայիինն Քրիստոսի Ագնասիա սուրբ և կոյս վկայն»), № 4873 (էջ 180բ, սկ. «Երանելի վկայն Քրիստոսի Ագնասիա կոյս էր»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 554ա) և № 210 (էջ 424ա):

2 (Քրիզոստոմ Երեւնցի խմբագրություն).

Վկայարանութիւն սրբուհւոյն Ագնասիայ. «Աղայիինն Քրիստոսի, սրբուհին Ագնասիայ, էր ի Հոռոմ քաղաքին, կոյս գեղեցիկ և պարկեշտ վարուչ, և ուսուցանէր զբազում կանայս...», տես՝ «Եժառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայնամաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706 էջ 862:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Աղայիինն...», տես՝ «Յայնամաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 948—949:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Աղայիինն...», տես՝ «Քրիզոստոմի Այնամաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 647:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 565ա, սկ. «Աղայիինն Քրիստոսի Ագնասիա»), № 1611 (էջ 568ա, սկ. նույն), № 1510 (էջ 564ա, սկ. նույն), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 213 (էջ 351բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 405^v). Հալեպի Ս. Քառմանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 834ա):

3 (Անանուս խմբագրություն).

Սրբուհոյն Ագնասիայ. «Կոյս վկայս էր ի Հոռոմ քաղաքին, և զբազումս դարձոյց յաստուածգիտութիւն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 233ա:

□ Հմտ. Ագնեսի վկայարանության նուևարեն երկու վարիանտները՝ P. Franchi de' Cavalieri, «S. Agnese nella tradizione e nella leggenda», p. 69—92.—Ատորերենը՝ S. E. Assemanus (հրատ.), «Acta sanctorum martyrum orientallium et occidentallium», pars II, Romae, 1748, p. 159—164; նաև՝ P. Bedjan (հրատ.), «Acta martyrum et sanctorum», t. IV, Parisiis, 1894, p. 116—123.—Տես նաև լատիներեն վարքը՝ «Vita S. Agnetis auctore S. Ambrosto», *Acta Sanctorum*, Januarii t. II, Parisiis, 1863, p. 715—718, որին հաջորդում է նաև հունական Հայնամավուրքներից թարգմանված լատիներեն մի ուրիշ վկայարանություն՝ «Ejusdem acta ex menaels graec.», *ibidem*, p. 718. Իսկ Հիլդեբերտ Կենոմանացու գրած լատիներեն ոտանավոր վարքը տես՝ J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. lat., t. CLXXI, Parisiis, 1854, p. 1307—1314.

ԵԳՈՆՑ (Սեփանոս)

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԳՈՆՑ ԳԻՒՎԵՐ,

ԵԳՈՐԿ ՎԿԱՅ ՊԱՐՍԻԿ

Այս անունով փարիզյան հայերեն ձեռագրերից ծանոթ է մի վկայարանական հատակոտոր (Bibl. Nat. Ms. Arm. No. 118, fol. 190^v)¹. Ուրիշ կողմից մեզ ծանոթ չէ այս նշխարը:

ԵԳՈՐԿՆԵՐԻ (Թովմա)

Տես՝ ԹՈՎՄԱ ԱԿՈՒԻՆԱՑԻ,

¹ Հմտ. F. Macler, «Catalogue», p. 61.

ԱԳՈՒԼԵՑԻ (Չախարիա)

Տեա՛ ՋԱԲԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻ,

ԱԳՈՒԼԵՑԻ (Թովմա)

Տեա՛ ԹՈՎՄԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻ,

ԱԳՈՒԼԻՍ

Սյունյաց Գագթն գավառի գյուղաքա-
ղաք, որն այժմ ընկնում է Նախիջևանի
Սով. Սոց. Ավտ. Ռեսպուբլիկայի մեջ:
Ագուլիսի՝ մասին ծանոթ են հեռակյալ բնա-
10 գրերը:

1. Օրհնութիւն գովասանութեամբ և
յատկութիւն մայրաքաղաքին Ագուլեաց.
«Այլ և քաղաքացեան վերին գաւառի և
քաղաքին, և հայր հանդերձեալ աշխարհին
10 Քրիստոս աստուած մեր օրհնեսցէ զմայրա-
քաղաքս զայս յորում եմք, որ է Ագուլիս,
որ ստուգարանի Արգիլիս: Եւ զի արգիլիս...
(անընթեռնելի) յիցն սակս, և կամ յոր-
պիսի վաճառ... (անընթեռնելի): Արգելում,
20 զի ակամաւոր և երկելի է մայրաքաղաքս
այս ի մեջ բազում քաղաքաց...», Երևանի
Գեա. Մատ. ձեռ. № 1760, էջ 317ա—319բ:

Բնագրերը վերջից թերի է թվում: Ձե-
ռագրում սրան նախորդում է «Օրհնութիւն
25 գովասանութեամբ և յատկութիւն երկրին
Նախիջևան», նույն անանուն գրչից (Տեա՛
ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ),

3. Սուգ և կոճ ի վերայ գիւղաքաղա-
քին Ագուլեաց որպիսի լինելն. «Աւա՛ղ կոր-
30 զալով սգալից սրտիւ արտասոււթոր աչօք
և թարչամեալ բերանով, վա՛յ աւալով յան-
ձիս մեր, յայտ առնեմ սիրելի հարցոց և
եղբարցոց...», Մատիս, Կ. Պոլիս, 1885/86,
№ 3812, էջ 729—730.

4. Վերջում՝ «Եւ այս եղկելի սուգս և ան-
ախորժելի տառապանս և աններելի ցաւքս
և անբժշկելի վէրք եկն ի վերայ մեր ի
Թուականիս մերում ՌՄ յամսեանն Հոկ-
տեմբերի ԺԲ և օրն չարաթա: Անանուն
40 հեղինակը ողբում է Ագուլիսի և շրջակա

գյուղերի 1751 թվի ավերածութունները՝
Ագատ-Պանի կողմից, շոր և սա էր յերկրին
տիրապետա:

ԱԳՍԵՆԳ

Տեա՛ ՕԲՍԵՆՏ ԿԱՄԵՆԻՑԵԱՆ,

ԱԳՐԻԳՐՈՍ ԵՂՈՐՉՈՍ

Տեա՛ ԼԱԻՐԵՆՏԻՈՍ ԻՇԽԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.,

ԱԳՈՐ ԱՐՁԵԳՈՍԿՈՍ

Տաղերգու, որի կյանքի և ապրած ժա-
մանակի մասին չունենք ոչ մի տեղեկու-
10 թյուն: Նրանից ծանոթ է միայն մի տաղ՝
Երուստղեմի մասին, Վիեննական Մխիթ-
թարյանների ձեռագիր հատակոտորների
մեջ:

Ի վկամ վարդապետ արքեպիսկոպոսէ 10
առ սուրբն Սաղիմ խորհրդաւոր ասացեալ
է. «Ի ցանկալեաց ճամայն ազանց | Սուրբքն
Սաղիմ քաղցր ամուն...», Վիեննայի Մխիթ.
Մատ ձեռ. № 436, ԺԳ խումբ, էջ 13բ:

ԱԳՈՐ ՆՍՆՆՈՎ ԿԱՄ ՆՍՂՆՈՎ

Տեա՛ ՅՈՎՆԱԹԱՆ ՆԱՂԱՇ,

ԱԳՈՐ ԵՒ ԵՒՐ*

Այժմ է կոչվել, ըստ բիրլիական ավան-
դուսյան, մարդկության նախահայրը, որին
Ենոփան գոյության է կոչել արարչագոր-
35 ծության վերջին օրում, ըստ պատկերի

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. A. Fabricius, „Codex pseudepigraphicus Veteris Testamenti“, t. I—II, Hamburgi, 1722—1723.— H. Leclercq, „Adam et Eve“, հեռակյալ ըրտ. մեջ. F. Cabrol, „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie“, t. I, 1re partie, Paris, 1907, p. 509—519.— Zschokke, „Adam“, հեռակյալ ըրտ. մեջ. „Wetzer und Weite's Kirchenlexikon“, 2. Aufl., Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1882, S. 203—211.— Wright, „Contributions to the apocryphal literature of the New Tes-

իւրում և ըստ նմանութեանս. իսկ Եվան եզել է առաջին կինը, որին աստված Ադամի կողից է հանել և նրան տվել որպէս ընկերու Ադամի, Եվայի և նրանց սերունդները պատմութունն ամփոփված է Աստվածաշնչի «Ծննդոց» գրքում: Հայկական մատենագրութեան մեջ շատ վաղուց գոյութիւն են ունեցել նաև, Աստվածաշնչից դուրս, մարդկութեան «նախածնողներէ» կյանքին վերաբերող գանազան՝ դրվագներ, «Ազամգիքք» ընդհանուր անվան տակ, Մեզ ծանօթ չէ հայկական ինչ Ադամ-գրքի կազմը: Ընդ մատենագրութեան մեջ այժմ գոյութիւն ունեցող նման ընագրերի մի որոշ մասն, անտարակույս, ինչ Ադամ-գրքի մնացորդներից է. իսկ մյուս մասը, ինչպէս կարելի է դատել լեզվական հատկանշից, ներկայացնում է ինչ բնագրերի՝ շամեմատարար ուշ շրջաններում կատարված վերախմբագրութիւններ և կամ բանավոր պատումների գրառումներ: Այս նյութերը մեր միջնադարյան գեղարվեստական արձակ դրականութեան նմուշներից են, կան նաև նույն թեմատիկայի հետ առնչվող ճառական ու բարոյախոսական նյութեր, ինչպէս և տաղեր: Տես նաև ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐ:

Ա.—ԱԳԱՄ-ԳԻՐԹ

1. Գիրք Ազամայ. «Առեալ Ազամ զկին իւր զԵւա և զն:սց ի տեղի մի՝ որ էր ի կողմանս արևելից, դէմ յանդիման դրախտին փափկութեան, և բնակեալ եղև անդ զամս ուրևատան և ամիսս երկուս...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», Վենետիկ. 1898, էջ 1—23:

Հրատարակվել է ըստ երեք ձեռագիր օրինակների, որոնցից երկուսը Վենետիկի tament*, London, 1865.— R. Duval, „La littérature syriaque“, 3e éd., Paris, 1907, p. 81.— V. Jagić, „Slavische Beiträge zu den biblischen Apokryphen. I. Die altkirchenslavischen Texte des Adambuches. Denkschriften der K. K. Akademie der Wissenschaften zu Wien, philosophisch-historische Classe, Bd. XLII, 1893.— Buchrucker, „Adam“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 159—161.

Մխիթ. Մատ. ձեռագրեր են, այն է հին № 729՝ «Այս է պատմութիւն վարուցն Ազամայ և Եւայի՝ զկնի Եւանելոյ նոցա ի դրախտէն փափկութեան, որպէս անուանեկ երկիրն տրամութեան», և հին № 633՝ «Պատմութիւն վարուցն Ազամայ և Եւայի նախաստեղծիցն՝ որ յայտնեցաւ հրամանաւն աստուծոյ ի ձեռն Միքայելի հրեշտակապետին՝ մեծիմ մարգարէին Մովսիսի, որ զաստուածագիծ տախտակն ընկալաւ. զոր նոր թարգմանեաց հոգևոր տէրն Սիմեոն յերուսաղեմ» (—նոր № 230, էջ 40ա—63ա, սկ. «Ձկնի Եւանելոյ նոցա ի դրախտէն փափկութեան՝ առեալ Ազամ»): Օդտագործված երրորդ օրինակն է էջմ. Մատ. № 1631 ձեռագիրը, որ է այժմյան Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1475՝ «Այս է պատմութիւն վարուցն Ազամայ և Եւայի նախաստեղծացն՝ զկնի Եւանելոյ նորա (sic) ի դրախտէն փափկութեան» (էջ 193ա—207ա, սկ. «Առեալ Ազամ»):

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 708՝ խոր. նախորդի հետ նույն (էջ 100ա—115ա, սկ. նույն), № 4618՝ «Այս է պատմութիւն Ազամայ և Եւայի վարուցն, նախաստեղծիցն աստուծոյ, զկնի» ևն (էջ 1ա—6ա, սկ. նույն), № 1978՝ «Պատմութիւն Ազամայ և Եւայի նախաստեղծացն և վախճանելոյ նոցա» (էջ 18ա—24ա, սկ. «Յնա այսորիկ զկնի Եւանելոյ նոցա ի գրախտէն փափկութեան՝ առեալ»), № 4196՝ «Դարձեալ պատմութիւն Ազամայ և Եւայի նախաստեղծացն և վախճան նոցա» (էջ 56ա—65բ, սկ. «Յնա այսորիկ զկնի Եւանելոյ ի դրախտէն»), № 6686՝ «Պատմութիւն... և վախճան նոցա» (էջ 238բ—248բ, սկ. նույն), ևն:

2. Ման Ազամայ. «Ձգիրս Արարածոց հաստատեաց Մովսէս. ոչ ինչ յիշէ զմահւանն Ազամայ՝ այլ սակաւ, քէ եկաց Ազամ ինն ճարիր ամ: Ի պատմութիւնն Յուսաց մնացորդացն գտեալ այսպէս գրեալ վասն նախաստեղծիցն: Յնա մախթանացն և չարին, յիշեալ Ազամ բնակի յանդիման դրախտին, և լալով ոչ ինչ ճաշակեալ կերակուր հինգ օր, մինչ ի գալն հրեշտակին...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 24—26:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխթթ. Մատ. հին № 729 ձեռագրից: Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 372՝ «Վասն մանուանն Աղամայ» (էջ 312):

8 Ճա. Պատմութիւն ստեղծման և յանցմանն Աղամայ. «Յնործամ ստեղծ տեր աստուած զերկինս և զերկիր, և արար նախ զգօրս հրեշտակաց ի ծառայութիւն աստուածութեանն իւրոյ: Իսկ չարն Սաղայի և 10 Բելիար՝ զասագլուխ էին զասուց սատանայի...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 307—311:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխթթ. Մատ. հին № 729 գրչագրից:

10 Յր. Պատմութիւն և նաև վասն ստեղծմանն Աղամայ, և մարդանալոյն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ. «Նախ ստեղծ տեր աստուած զգասս հրեշտակաց և հրեշտակապետաց, ի վեր և բարձր արար քան զամենայն 20 հրեշտակս զՍաղայի և զԲելիար...», տես՝ «Սկիզբն գրոցս որ կոչի ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 3—9:

Այլ տպ.— Պատմութիւն և նաև Կն. «Նախ ստեղծ...», տես՝ «Սկիզբն գրոցս որ կոչի ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 3—8

Այլ տպ.— Պատմութիւն և նաև Կն. «Նախ ստեղծ...», տես՝ «Գիրք որ կոչի ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1747, էջ 3—8:

10 Այլ տպ.— Պատմութիւն և նաև վասն ստեղծմանն Աղամայ. «Նախ ստեղծ...», տես՝ «Գիրք կոչեցեալ ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1793, էջ 3—9:

4ա. Պատմութիւն ելանելոյն Աղամայ ի 30 զրախտէն. «Իսկ երբ անկաւ Աղամ ի զրախտէն յաշխարհս, ուրախութեամբ կացին ի վերայ արեգական և լուսնին՝ մինչև յերեկոյին: Իսկ երեկուն, երբ որ արեգակն մտաւ, նոքա զիտացին թէ խաւար կալաւ 40 զնոսա...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 312—314:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխթթ. Մատ. հին № 729 ձեռագրից: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 682՝ նույն և խոր. (էջ 96բ—97ա, սկ. նույն), Կն:

4բ. Վասն ելանելոյն Աղամայ [և] Եւայի ի զրախտէն. «Յնործամ Աղամ անկաւ ի լոյսն,

ստեղաւ մի ուրախացաւ ի վերայ լուսոյ արեգականն, թեպէս չէր հաւասար արեգական լոյսն յարքայութեան լուսոյն...», տես՝ «Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 16—18:

Այլ տպ.— Վասն ելանելոյն Կն. «Յնործամ...», տես՝ «Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 13—16:

Այլ տպ.— Վասն ելանելոյն Կն. «Յնործամ...», տես՝ «Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1747, էջ 13—15:

10 Այլ տպ.— Վասն ելանելոյն Կն. «Յնործամ...», տես՝ «Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1793, էջ 13—15:

□ Տես նաև Բրիտիկի Պետ. Քանգ. Կայ. ձեռ. № 47՝ «Վասն ելանելոյն Աղամայ ի 10 զրախտէն» (էջ 7ա, սկ. «Ձի յործամ Աղամ անկաւ ի զրախտէն, ստեղաւ մի ուր.»):

Ճա. Այս է պատմութիւն որդւոցն Աղամայ՝ Արելի և Կայենի. «Իսկ յործամ Աղամ յետ խաբէութեան սատանայի՝ երբ նինգ օր 20 պահեաց ծոմով, յործամ յառաջաւոր ասեմք, քաղցրացաւ նմա աստուած...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 314—319:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխթթ. Մատ. հին № 729 ձեռագրից: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 362՝ «Պատմութիւն Աղամայ որդոցն՝ Կայենի և Արելի» (էջ 163բ—167բ, սկ. «Յնործամ Աղամ յետ խաբ.»): Տես դարձյալ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 682 20 (էջ 98ա—99ա), № 4618 (էջ 138ա—140ա), № 2126՝ «Վարք և պատմութիւն Յարելայ» (էջ 81ա—83ա, սկ. «Իսկ Արել մատուցեալ անդրանիկ գառն աստուծոյ, բազկատարած աղօթք»), Կն:

Յր. Պատմութիւն յաղագս Կայենի և Արելի. «Այս էր պատուերն Աղամայ զոր պատուիրեաց որդւոցն իւրոց և ասաց, թէ յործամ ելայ ի զրախտէն՝ անկայ աշխարհս խաւարային և զարձեալ ողորմեցաւ...», տես՝ 40 «Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 29—30:

Այլ տպ.— Պատմութիւն Կն. «Այս էր պատուերն...», տես՝ «Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 20—27:

Այլ տպ.— Պատմութիւն Կն. «Այս էր պատուերն...», տես՝ «Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1747, էջ 19—25:

Այլ տպ.— Պատմութիւն ԼՆ. «Այս կր պատուերն...», տես՝ «Ժողովածուն», Կ. Պոլիս, 1793, էջ 10—25.

□ Տես նաև Քրիստիանի Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 47՝ «Այս է պատմութիւն Կայնեայ և Արբայ» (էջ 11ա, սկ. նույն),

Յա. վասն անտեսացն Սեբայ գոր պարտ է մեզ ունկն գնել. «Եւ քաղցրացաւ տերն ի վերայ Ազամայ, և առաքեաց զհրեշտակ իւր առ Ազամ, և ասէ. Մերձեցիր ի կին քո, զի լիցի քեզ որդի փոխանակ Արբայի...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 319—324:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին. № 729 գրչագրից: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 682՝ նույն խոր. (էջ 100ա—101ա, սկ. նույն), № 4818՝ «Վասն ծննդեանն Սեբայ» (էջ 140ա—141բ, սկ. «Ստեղծողն աստուած քաղցրացաւ, առաքեաց զհրեշտակ իւր»):

Եր. վասն անտեսացն Սեբայ որ ետ աստուած Ազամայ յաղագս Արևի որ սպան Կայեն, ի մխիթարելոյ զԱզամ և զԵւա. «Եւ տերն քաղցրացաւ ի վերայ Ազամայ և առաքեաց զհրեշտակ իւր, ետ զանտիս վասն Սեբայ, և ասաց Ազամայ, քէ մերձեցիր առ կին քո, և լիմի քեզ որդի և անւանեսցես զանունն նորա Սեբ...», տես՝ «Ժողովածուն», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 35—42:

Այլ տպ.— Վասն անտեսացն Սեբայ գոր ետ աստուած Ազամայ յաղագս Արևի զոր սպան Կայեն, ի մխիթարել ԼՆ. «Եւ տերն քաղցրացաւ...», տես՝ «Ժողովածուն», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 33—39:

Այլ տպ.— Վասն անտեսացն ԼՆ. «Եւ տերն քաղցրացաւ...», տես՝ «Ժողովածուն», Կ. Պոլիս, 1747, էջ 30—36:

Այլ տպ.— Վասն անտեսացն ԼՆ. «Եւ տերն քաղցրացաւ...», տես՝ «Ժողովածուն», Կ. Պոլիս, 1763, էջ 29—35:

□ Տես նաև Քրիստիանի Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 47՝ «Վասն անտեսացն Սեբայ որ ծնանի» (էջ 19ա, սկ. «Դարձեալ քաղցրացաւ տեր ի վերայ»):

7. Պատմութիւն ապաշխարութեան Ազամայ և Եւայի նախաստեղծի քէ ո՛րպէս արարին. «Յետ եղանելոյն Ազամայ ի գրախ-

տեն, առեալ զԵւա, հրամանուն աստուծոյ, և բնակեցան յանգիման դրախտին. զի միշտ տեսանելով զգրախտն, հաճապազ տառապէին փափաքանօք...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 325—330:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. № 914 ձեռագրից (այժմյան Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1521, էջ 66ա—69ա):

8. Բանք Ազամայ առ Սեբ. «Ասէ Ազամ ցՍեբ. Որդեակ, ո՛չ է այս բնակութիւնս մեր, զի այս՝ բնակութիւն զազանաց և անասնոց էր, և մեր բնակութիւնն յեղեմ ընդ արևելս ի գրախտն էր...», տես՝ «Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց», էջ 331—332:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 57 ձեռագրից (անոր № 240, էջ 183բ—185ա):

9. Ապաշխարութիւն Ազամայ նախախոր մերոյ. «Եւ եղև յելանելն ի գրախտն անտի և ե՛լ նանգերձ կնան իւրով ի գուրս, ի կողմն յարևելից գրախտին: Եւ արարին իւրեանց տաղաւար բնակութեան և մտին անդ: Եւ իջանէին արատաւք իւրեանց, և եղեն զաւուրս իւրեանց միարամ լալով և տրտմութեամբ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3461, էջ 66ա—87բ:

10. Պատմութիւն նախահարցն՝ Ազամայ և որդւոց և թռանց նորա. «Եւ յետ եղանելոյն Ազամայ ի գրախտէն, եկաց տրտում և ի սուգ ամս երեսուն. և ապա հրամանուն աստուծոյ և պատգամաւ ճրեշտակի եմուտ առ Եւա կինն իւր և ծնաւ զԿային...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2245, էջ 279ա—281բ:

Տես նաև նույն Մատ. ձեռ. № 9220՝ «Պատմութիւն Ազամայ, որդւոց և թռանց նորա՝ նախահարցն» (էջ 1ա—3բ, սկ. «Յետ՝ եղանելոյն»):

11. Վասն պայմանին Ազամայ ընդ ստատանային. «Եւ իբրև անկաւ Ազամ ի գրախտեն յաշխարհս այս զազանաց, նա՛ եկն զիշերային խաւարն և խաւարեցոյց զնա, և տարակուսեալ լայր դառնապէս: Եւ եկեալ միւսանգամ խառնեցուցիչն բանսարկուն

1 Ձեռագրում տա:

չարն սատանայ հրեշտակներոյ տեսեամք՝
 երևեցաւ որպէս բարեկամ...», *Երևանի Պետ.
 Մատ. ձեռ. № 9100, էջ 32ա—35ա*

Սույնի և § 4 բնագրի բովանդակու-
 1 թյունը նույն է, բայց բուրբովին տարբեր
 խմբագրութեամբ:

12. Վասն մահուանն Ազամայ և տերե-
 ւոյն որ տնկեցաւ ի զուխ նորա. «Եւ յոր-
 ժամ փոխեցաւ Ազամ՝ ասաց. Որդի՛ Սէր,
 10 իխաւ կարօտ եմ, զգրախտին և (sic) տերևն
 տեսանէի՝ ապա մեռանէի: Եւ զնաց Սէր և
 երբր զբախտէն ձիւքնոյ տերև. և մինչև որ
 եկաւ Սէր, նա՛ Ազամ վաղնանցաւ, և իբ-
 րև թաղեցին զԱզամ՝ զայն տերևն զերեզ-
 15 մանի՛ զուխն տնկեցին...», *Երևանի Պետ.
 Մատ. ձեռ. № 3358, էջ 3բ (Թերի)*

13. Այս է զիր մտամբն աստուծոյ
 զբեալ և կնքեալ և առաքեալ ձեռամբ հրեշ-
 տակի առ Ազամ ի յոյս փրկութեան. «Է՛-
 20 վեցերորդ զարուն՝ յաւուր վեցերորդի, ի
 սկիզբն լիմելութեան քո, առաքեցից զմիա-
 ծին որդին զբանն ստուռած, որ եկեալ
 ժարմնեաւ ի զաւակէ քումմէ...», *Երևանի
 Պետ.Մատ. ձեռ. № 2111, էջ 229բ*

14. Այս համառոտ բնագրի վերջավորու-
 թյունն ասում է, որ թուղթը Ազամից
 իբրև ավանդ անցել էր հաջորդ սերունդնե-
 րին, մինչև որ «Մեկօրեկի [քահանայն]
 ետ ի Կիրոս թագաւորն Պարսից, եւ նա
 30 եղ ի սենեկի՛ պահել զգուշութեամբ մինչև
 ի մոգն. զոր բերեալ մոգքն մատուցին
 առաջի Յիսուսի Քրիստոսի»:

Մոգերի պատմութիւնը, սակայն, բա-
 ցակայում է այստեղ: Այդ մասին տես հե-
 35 տեայ բնագիրը:

14. Սակաւ բան վասն թխտոյն՝ զոր ետ
 աստուռած Ազամայ ի ժամ եղանելոյն ի վա-
 յելուլ զբախտէն. «Հաւատացին թագաւորքն
 և իշխանք և բազմութիւն ժողովոյն որ
 40 եկեալ էին անդ...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 240, էջ 10բ—11ա*

Վերջին՝ §§ 13 և 14 բնագրերի համար
 հմմտ. «Անկանոն գիրք նոր Կապարա-
 նաց», *Վենետիկ, 1898, էջ 48—52*

Քարգմանութիւններ.

1. Անգլերեն Քարգմանութիւն Ծ. Կ.
 Կոնրիթի (միայն § 1 բնագիրը)՝ «A his-

tory of the life of Adam and Eva, the
 first-created, afther their expulsion from
 the garden of delight., *The Jewish Quar-
 terly Review*, London, vol. VII, 1894/95,
 p. 219—235.

Քարգմանութիւնը կատարվել է էջմ.
 Մատ. № 1631 ձեռ. օրինակից (այժմյան
 Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1476):

2. Անգլերեն Քարգմանութիւնն Հակ.
 Իսապետեանցի (§§ 1—8 բնագրերը), տես
 10 հետեայ հրատ. մեջ. «The uncanonical
 writings of the Old Testament found in
 the Armentian manuscripts of the Library
 of St. Lazarus; translated into english by
 Rev. Dr. Jacques Issaverdens», Venice, 18
 1901, p. 7—89.

ԳՐԱՆՈՍՏՐՈՒՄՆ. F. C. Conybeare, *The
 American Journal of Theology*, VI, 1902, p. 122.—
 H. Goussen, *Theologische Revue*, 1903, S. 193f.

Նույնի այլ տպ. «The uncanonical writ-
 20 tings, etc., Venice, 1907, p. 3—59.

Նույնի այլ տպ. «The uncanonical writ-
 tings» etc., Venice, 1934, p. 19—78.

3. Գերմաներեն Քարգմանութիւնն է.
 Պրոյշենի (§§ 1—8 բնագրերը), տես հե-
 25 տեայ հրատ. մեջ. «Die apokryphen gnos-
 tischen Adamschriften aus dem Arment-
 schen übersetzt und untersucht», Giessen,
 1900, S. 6—47.

Արատապվել է հետեայ զրբից. «Fest-
 30 gruss Bernhard Stade zur Feler seiner 25-
 jährigen Wirksamkeit als Professor, darge-
 bracht von seinen Schülern W. Djehl, R. Dre-
 scher, K. Eger, A. v. Gall, E. Preuschen,
 H. Weinel», Giessen, 1900, S. 163—209. 30

Հայկական Ազամ-գրքի հետ հմմտ.
 հունարեն՝ «Διήγησις και πολιτεία 'Αδάμ και
 Εύας: τῶν πρωτοπλαστόων ἀποκαλυφθεῖσα κατὰ
 θεοῦ Μωϋσῆ τῷ θεράποντι αὐτοῦ» ևն, հետեայ
 հրատ. մեջ. C. Tischendorf (հրատ.), «Apo-
 40 calypses apocryphae Mosis, Esdrae» etc.,
 Mediolani, 1866, p. 1—23. Նույնի մի
 այլ խմբագրութիւնը՝ A. M. Ceriani,
 «Monumenta sacra et profana», Mediolani,
 1868, p. 19—24.—Կատիներեն մի խմբա-
 4 գրութիւն տես՝ Gul. Meyer, «Vita Adami et

Evae*, *Abhandlungen der philosophisch-philologische Classe der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. XIV, München, 1878.— *Հմտ. նաև մի շարք պալոնական բնագրեր, որոնք հավաքված են* А. Н. Пыпин-ի կողմից, *հետևյալ հրատ. մեջ*. Г. Кушелев-Безбородко (հրատ.), „Памятники старинной русской литературы“, вып. III, С.-Петербург, 1862, стр. 1—14; նաև՝ Н. Тихонравов (հրատ.), „Памятники отреченной русской литературы“, т. I, С.-Петербург, 1863, стр. 1—18 և 298—304.— *Ասորերեն հատակոտորեներ տես՝* E. Renan, „Fragments du livre gnostique intitulé Apocalypse d'Adam, ou Pénitence d'Adam, ou Testament d'Adam, publiés d'après deux versions syriaques“, *Journal Asiatique*, Paris, 5e série, t. II, 1853, p. 427—470; նաև՝ Wright, „Contributions to the apocryphal literature of the New Testament“, London, 1865, p. 61.— *Աղամ-գրքի՝ զանազան լեզուներով գոյություն ունեցող բնագրերի մասին մատենագիտական ընդարձակ տեղեկություններ տես՝* A. Harnack, „Die Überlieferung und der Bestand der altchristlichen Litteratur bis Eusebius“. Leipzig, 1893, S. 856—857 u. 913.

Բ.— ՃԱՌԱՎԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

1. Վասն Ազամայ. «Եւ արդ գիտելի է, զի ուրբաբու առաւօտին ի սոյն աւուր Ազամ ստեղծաւ ի հողոյն ձեռամբն աստուծոյ. և յերրորդ ժամու ի սոյն աւուր ուրբաբու Եւ ի կողիցն Ազամայ առաւ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9100, էջ 364ա—365ա*.

2. Պատմութիւն Եւայի որ նաշակեաց ի պաղոյն. «Եւ Եւսես կինն զի բարի էր ծառն ի կերակուր և հաճոյ աչաց հայելոյ. և ա՛ն մի ի պաղոյ նորա՝ եկեր և Եւ առն իւրում ընդ իւր...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4196, էջ 61բ—66ա*.

3. Քարոզ վասն Ազամայ խաբէութեանն և պատճառ մարգեղութեան Քրիստոսի ասուածոյ մերոյ. «Իսկ յորժամ ստեղծ ասա-

ւած զԱզամ և զԵւ, պատուեր Եւ ասուած նոցա, թէ ամենայն պաղոյ կերիչիք, բայց...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1779, էջ 136բ—140բ*.

4. Երկուտասան պարզէք էին ի գրախօսին, զոր կորոյս Ազամ. «Նախ՝ տեսութիւն աստուծոյ: Երկրորդ՝ խօսակցութիւն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5950, էջ 67ա—68ա*.

Հմտ. «Գիրք հարցմանց երկցս երա...» նեալ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն», Գ. Պալիա, 1729, էջ 278.

5. Յաղագս Ազամայ: Երկուտասան պարզէք զոր ունէր մարդն առաջին և կորոյս. «Նախ՝ առողջութիւն առանց հիւանդութեան: Երկրորդ՝ մանկութիւն առանց ծերութեան...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9131, էջ 102ա—102բ*.

6. Ինչպիսի՛ բանս ասէր Ազամ Եւանելովն ի գրախօսէն. «Ո՛վ ուծգնագոյն հաչումն և արգարև բոլորովին իսկ անբմբերելի վայինս, որ ի վերայ իմս հասեալ կայ անձին կասեցուցանելով զմարմնոյս զօրութիւն և շլատեալ լքուցանելով ամենէին զմտացս պնդութիւն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2174, էջ 53ա—58ա*.

7. [Յաղագս Եւանաբիւ յանցանացն և պատճոցն Ազամայ] «Ազամայ յանցանքն Եւան էին: Ա. զի ցանկացաւ աստուածացալոյն...», *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 318, էջ 27բ—28ա*.

8. Եւ ո՛ր է ձեռագիրն Ազամայ. «Պտ. Ձոր ասաց աստուած՝ մի՛ ուտեր, յանձնեառ Ազամ չուտել. և թէ ուտէ՛ մեռանի. զայն գրեալ ունէր սատանայ...», *Հայկ. Մ. Քառմանկ. եկեղ. ձեռ. № 156=հին № 2, էջ 68—(?)*.

9. Վասն Արելի սպանմանն. «Յասել է Եւանի բէ վասն այնորիկ քակեցաւ զձեռքն, զի անպարտ ոգի յառաջ գնաց ի նա. բայց ոչ չարութիւն կայնէի է պատճառ այսմ...», *անդ, էջ 83—(?)*.

10. Մարութայի ասացեալ յաղագս սկերացն Ազամայ և Եւայի. «Երրայեցոցն պատմեն զիրք և ասեն...»: *Տես՝ ՄԱՐՈՒԹԱ և ՆՓՐԿԵՐՏՏԻ (Նառերի բաժնում)*.

11. Սակս Ազամայ կենացն գրախօսին

«Ասէ Յոնան Ոսկերբրան քէ առաւօան
 եմուա և ընգ երեկս ել Ադամ ի գրախտէն.
 ամանք առաւօան զանմեղութիւն ասնն, յո-
 րում եմուա, և երեկ՝ զմեղանչելն...», Վիեն-
 նայի Միտթ. Մատ. ձեռ. № 116, էջ
 32ա—(?)

12. ՅԱզամ և ի անասութիւնն. «Քար-
 ւոք են համբերութեան պտուղք...»: Տես՝
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ.

13. ՅԱզամ մինչ յարարան էր. «Եւ արգ
 մի՛ որ աստուծոյ ստեղծուածոցն մեղադիր
 լինիցի...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ.

14. Երէ ո՛չ յաղագս Ազամայ պատմիմք
 ևն. «Դուք բերևս կարծիցէք արդևք...»: Տես՝
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ.

15. Երէ նախ քան զուտելն ի փայտէն
 գիտեր Ազամ՝ զի՛նչ բարի և զի՛նչ չար ևն.
 «Սիրեմք զպահս, զի մայր է ողջախոհու-
 քեան...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ.

16. **⊗** Նման նյութեր կարելի է գտնել նաև
 մի շարք մատենագրական երկերում, ինչ-
 պես՝ Եպիփան Կիպրացու «Ի սկզբնազիր
 արարածոց», Բարսեղ Կեսարացու «Ճառք
 վասն վեցօրեայ արարչութեան», Բարթողի-
 մեոս Բոնոնիացու «Գիրք որ կոչի Վեցօ-
 րէից գործոց արարչութեան», Գրիգոր Տա-
 րսեպետ «Գիրք հարցմանց և «Գիրք որ
 կոչի Ոսկերբիկ» երկերի մի քանի գլուխ-
 ները, Ալբերտ Մեծի «Համառօտ հաւաքումն
 աստուածաբանական ճշմարտութեան» երկի
 Բ գրքի ԿԲ—ԿԾ գլուխները, ևն. Մեկնաբա-
 նական գրվածքներ կան նաև «Ժողովա-
 ծու»-ում՝ Ադամ-գրքի այնտեղ հրատարակ-
 ված բնագրերին կից:

Գ.—ՏԱՂԵՐ

1. Տաղ Ազամայ [և] Եւայի: Ողբ Յիսուս
 զուցն. «Պատկերն Ազամ յըղնացու կե-
 րաւ, | Ուր զամէն բոլոր ծնընդեամբ ըզ-
 սատանայ մահ մտանելով...», Երևանի Պետ.
 Մատ. ձեռ. № 5954, էջ 37ա — 38ա:

2. Երգ առաջին կիրառիկի տղուցացից.
 «Ամենազայն հաստիչ բնութեան՝ զԱզամ
 ըստեղծեալ, | Եզ ի գրախտին վայելչութեան՝
 փառօք զարգարեալ...», Վիեննայի Միտթ.
 Մատ. ձեռ. № 38, էջ 8բ:

Սկզբնատուրը՝ «Ազամայ»:
 3. Յովհաննէս վարդապետէ ասացեալ ևն.
 «Ազամայ որդիք ամէն...» կամ՝ «Ազամայ
 ստեղծողն եկեալ...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ
 ՊՆՈՒՋ.

4. Տաղ վասն Ազամայ. «Անգ ի մէջ
 դրբախտին, երեք ամսիցք կային...»: Տես՝
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՆՈՒՋ.

5. Տաղ յեղանելոյն Ազամայ ի գրախտէն.
 «Ազամ ըրստել դուռնն գրախտին...»: Տես՝
 ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՆՈՒՋ.

6. Տաղ Ազամայ ևն. «Մեր տէրն ի դը-
 բախտըն երեկ...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՆՈՒՋ.

7. Ազամ-գիրք, չորս խմբագրութիւն-
 ներով. Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ (Չափածո
 երկեր. Գ. Վիպասանական. § 1):

Ազամ-գրքերից հանված մի քանի հատ-
 վածներ ձեռագիր տաղարաններում պատա-
 հում են և առանձին (տես անդ):

8. Վասն նախնեացն Ազամայ և կնոջն.
 «Ամբռնակ էին, ամորակ գոյին...»: Տես՝
 ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ (Չափածո երկեր. Գ.
 Վիպասանական. § 4):

9. Տաղ մեծի աւագ երկուշարաթի. «Յոր-
 ժամ որ ստեղծեաց տէրն ամենայնի...»,
 Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ (Չափածո երկեր.
 Ե. Հոգևոր և կրօնական. § 18):

10. Անձիք ազնիւ վասն Ազամայ. «Ան-
 ման բընութիւն առի...»: Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ
 ՎԱՐԴԱՊԵՏ (տաղ § 5):

11. Ողբ ի վերայ բնութեան՝ ի զիմաց
 Ազամայ առ որդիս նորա, և ի զիմաց
 Եւայի՝ առ զստերս նորա: Տես՝ ՄԵԻՔԱՐ ԳՈՇԷ,
 Կորած կամ անհայտ Յնացած այս գըր-
 վածըը հավանաբար չափածո էր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յ. զազնուցի ՄԿ.— «Մ. Գրոց անվանե-
 րական գրեանք և 'Ազամ գրքի՝ հայ թարգ-
 մանիչը», Տաքի (տարեգիրք), Հալեպ,
 1928, էջ 111—120.

Ջարբեանցայան Գար.— «Մտտենագա-
 բան հայկական թարգմանութեանց նախ-
 նեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 30 և 187—188,
 Լիխտենհան Ռ. (Liechtenhan R.)—
 „Die pseudepigraphische Literatur der Gnos-
 tiker“. Zeitschrift für die Neutestament-

liche Wissenschaft, Giessen, III. Jahrg., 1902.

Կոնիբեր Գ. Կ. (Conybeare F. C.) — „On the apocalypse of Moses, The Jewish Quarterly Review, London, vol, VII, 1894/95, p. 216—235.

Ասորական բնագրի հետքեր է տեսնում հայերեն Ազատագրի մեջ:

Մառ Նիկ. (Marr H.) — „Из летней поездки в Армению“, С.-Петербург, 1891, стр. 17—27.

Ներկայացնում է էջմ. Մառ. № 1691 Նեազրի Ազատագրի, բնագրից ընդարձակ մեջբերումներով և նրանց ուսուցիչներին թարգմանություններ:

Նույնի հայերեն թարգմանությունն է՝

Մառ Նիկ. — «Ամառնային ուղևորութիւնից դէպի Հայաստան», թարգմ. Ո. Անտոյան, Վիեննա, 1892, էջ 22—32. Իսկ թարգմանչի դիտողությունները կամ ծանոթագրությունները՝ էջ 38—39.

Նույնը նաև Հաճոհե Ամսօրեայում, 1892, էջ 200—209 և 271—272:

Պրոյնց Է. (Preuschen E.) — „Die apokryphen gnostischen Adamschriften aus dem Armenischen übersetzt und untersucht“, Giessen, 1900.

Արաստագի է հեռույ ժողովածուից. „Festgruss Bernhard Stade zur Feier seiner 25jährigen Wirksamkeit als Professor, dargebracht von seinen Schülern“, Giessen, 1900, S. 163—252.

Ամփոփումը տես՝ Հ. Բ. Գ. -ի կողմից, Հաճոհե Ամսօրեայ, 1902, էջ 8—9: Հոս այսօր հեղինակի կարծիքով հայերեն Ազատագրից հունական բնագրից է թարգմանվել և ազերս ունի (սեթյան) կոչված զննարկյան ազանգագործների հայաստան թափանցելու մասին ծպրիմանի հազարգածների հետ, և, ըստ իրեն, սկզբնական տեղի հայագրի սեթյան ազանգագործ է, որ շուրջ 380 թվականներին այս գրքից բերել է հայաստան:

ԳՐԱՆՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ. H. Lietzmann, Deutsche Literaturzeitung, Leipzig, 1901, S. 2054—2056. — E. Schürer, Theologische Literaturzeitung, Leipzig, XXVI Jahrg., 1901, S. 172—173. — P. Vetter, Theologische Quartalschrift, Tübingen, 1903, S. 599—600.

Մարգիսյան Ռարս. — «Ուսումնասիրութիւնք Հին Կապարանի անվաներ գրոց վրայ», Վենետիկ, 1898, էջ 8—65.

ԱԳՄԵՂԻՍՍ կամ ԳՄԵՂԻՍՍ

Տես՝ ԹԷՆՓԻՆՈՍ ԵՒ ՊԱՏՐՈՆԻԿԷ:

ԱԳՄԵ-ԳԻՐՔ

Տես՝ ԱՌԱՄ ԵՒ ԵՒԱ

Տես՝ ԱՌԱՊԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ.

ԱՊԵՆՍԻ ԺՈՂՈՎ

Կիլիկիայի Ադանա, — կիլիկյան և արդի 10 արևմտյան հայերենի ուղղագրութեամբ՝ Ատանա, — քաղաքում 1316 թվին Կոստանդին Գ կաթողիկոսի օրով և Օշին թագավորի նրամանով գումարով է հայ եկեղեցական մի ժողով, նպատակ ունենալով կրկին 11 հաստատել նախորդ՝ 1307 թվի Սաի ժողովի որոշումները, որոնք մի շարք դավանական և ծիսական բարեփոխումներով ձգտում էին ղեկավար միաբանություն լատինական եկեղեցու հետ: Հրատարակվել են նույն ժողովի 12 պատմությունն ու որոշումները, որոնք գրի են առնվել Ներսես Պալիեկցի կողմից՝ որպես Սաի վերահիշյալ ժողովի պատմության շարունակությունը և գեանգվել Մարտինոս Լեհացու Ժամանակագրության հայերեն թարգմանության վերջում:

1 (Ժողովի պատմությունը).

Պատմագրութիւն Ատանոյ ժողովոյն Հայոց. «Յորժամ կատարեցաւ զործս այս աստուածային առաջարկութեամբ և ուրախ 13 Եղաք ի տէր, ինքն որ սկզբնաչարն է և ամենայն բարեաց հեղեղեաց, գրգռեալ շարմեաց զամն անօրէն ի ժամգ ազգէն, որ կոչի բաբար, Պուլարդու անուն նորա...», տես՝ Կղեմես Գալանոս (Cl. Galanus), 14 «Միաբանութիւն Հայոց ուրր եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ, Conciliattonis Ecclesiae Armenae cum Romana», pars I, Romae, 1650, p. 472—474.

Այլ տպ.—Պատմագրութիւն ևն. «Յործամ կատարեցաւ...», տես՝ Կգ. Գալանոսի նույն երկի Բ տպագրութիւնը, Հոռմ, 1690, էջ 472—474.

9 Այլ տպ.—Պատմագրութիւն ևն. «Յործամ կատարեցաւ...», տես՝ Կգ. Գալանոսի նույն երկի Գ տպագրութիւնը (փոքրագիր), Հոռմ, 1690, էջ 804—807.

2 (Ժողովի որոշումները).

10 Սահմանագրութիւն Հայոց Ատանայ ժողովոյն, որ եղև ճրատանաւ տեր Կոստանդին կարողիկոսին և Հայոց արքային Օշնի, սախ սիարանութեան Հայոց ընդ Հռոմեական եկեղեցւոյ. «Ըշմարիտ զլուխն և խաղաղութիւնն եկեղեցւոյ սրբոյ տերն մեր Յիսուս Քրիստոս, որ արար խաղաղութիւն արեամբ խաչին իւրոյ...», տես՝ Կգ. Գալանոսի նույն երկի Ա տպագրութիւնը, էջ 474—506.

20 Այլ տպ.—Սահմանագրութիւն ևն. «Ըշմարիտ զլուխն...», տես՝ Կգ. Գալանոսի նույն երկի Բ տպագրութիւնը, էջ 474—506.

Այլ տպ.—Սահմանագրութիւն ևն. «Ըշմարիտ զլուխն...», տես՝ Կգ. Գալանոսի նույն երկի Գ տպագրութիւնը (փոքրագիր), էջ 808—871.

Այլ տպ.—Սահմանագրութիւն ևն. «Ըշմարիտ զլուխն...», տես՝ Ագ. Պալմյան, «Գատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս և միութեան նոցա ընդ Հոռմէական եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սիւննոցոսի», Վիեննա, 1878, էջ 282—298.

22 Ձեռագիր այն օրինակներում, որոնք մեզ ծանոթ են, ժողովի պատմութեան բնագիրը խորագիր չունի, այլ պարզապէս Սոսի 1307 թ. ժողովի պատմութեան անմիջական շարունակութիւնն է, իսկ որոշումների բնագիրը կրում է այսպիսի խորագիր. «Երկրորդ ժողով որ եղև յԱտանայ քաղաք, ի ժամանակս քրիստոսաւեր թագաւորին Հայոց Օշնի և սրբազան կարողիկոսին տեր Կոստանդինայ, ի թուին Հայոց ՉՄԸ», տես՝ Ծրկանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 2037 (էջ 141բ—143բ և 147ա—152ա) և № 7841 (էջ 296ա—298բ և 307ա—316բ).

Կգ. Գալանոսն իր վերոնշյալ երկի Ա և Բ տպագրութիւններում, տվել է նաև

բնագրերին առնթիւ նրանց լատիներեն թարգմանութիւնները՝ „Historia Concilij Adanensis Armeni“ և „Acta Concilij Adanensis Armeni, iussu Constantini patriarchae et Oscini regis Armeniae celebrati, propter unionem Ecclesiae Armenae cum Romana“. Նույն թարգմանութիւններն արտատպվել են նաև հետևյալ հրատ. մեջ. Cl. Galanus, „Historia armena, ecclesiastica et politica“, Coloniae, 1686, p. 444—446 et 446—478. Գալանոսից է արտատպվել նաև ժողովի որոշումների լատիներեն թարգմանութիւնը հետևյալ հրատ. մեջ. Al. Balgy, „Historia doctrinae catholicae inter Armenos unio- nisque eorum cum Ecclesia Romana in Concilio Florentino“, Viennae. 1878, p. 313—335, հետևյալ խորագրով. „Constitutio Concilii Adanensis Armenorum jussu Constantini patriarchae et Oscini regis Armenisijae propter unionem Armenorum cum Ecclesia Romana“.

ԳՐԵԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գալանոս Կգ. (Galanus Cl.)— «Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմէայ» Concilii Unionis Ecclesiae Armenae cum Romana, pars I, Romae, Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1650, p. 471—507. Նույնը՝ Բ տպ. Romae, 1690, p. 471—507. Նույնը՝ Գ տպ. (փոքրագիր, միայն յայերեն), Հոռմ, 1690, էջ 801—873.

Գալանոս Կգ. (Galanus Cl.)— „Historia Armena, ecclesiastica et politica“, Coloniae, 1686, p. 442—479.

Ջամիլյան Ե. Բ.— «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն», հտ. Ա, Նոր-Նախիջևան, 1908, էջ 256—260՝ «Սոսի ու Ատանայի ժողովները (1307. 1316)»:

Միխրայանց Ե. Բ.— «Գատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք ի պէտս ժառանգաւորաց», Վաղարշապատ, 1874, էջ 135—137՝ «Առաջին ժողով յԱտանայ վասն ծիսից և հաւատոյ»:

Յամյան Միր.— «Գատմութիւն Հայոց», հտ. Գ. Վենետիկ, 1786, էջ 313—314.

Պալմյան Ա. Գ.— «Գատմութիւն կաթոլիկէ վարդապետութեան ի Հայոց ևն, Վիեննա, 1878, էջ 66—68.

Պալմյան Ա. Գ. (Balgy Al.)— «Historia doctrinae catholicae inter Armenos» etc., Viennae, 1878, p. 73—75.

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, § 1253՝ «Ատանայի ժողովրդ», § 1254՝ «Ժողովին ներկաները», § 1255՝ «Բաժակին ջուրը», § 1256՝ «Ուրիշ արողութեան», § 1257՝ «Ժողովին նշանակութիւնը»:

ԱԴԱՒԿՏՈՍ [ԱԴԱՒԿՏՈՍ] ԵՓԵՍՈՑԻ՞

(՝Αδωντος ὁ Ἐφεσιος)

Վկա՝ Մաքսիմիանոս կայսրի օրով, Դ դարի սկզբներին: Ոմանք այս Ադավատոսի հետ նույն են համարում ժամանակակից այն հոռոմայեցի իշխան Ադավատոսին կամ Ադավատին, որ, Եվեբրիոս Կեսարացու հիշատակութեան համաձայն, նահատակվել է Փոյուզիայում (Ը, 11)¹: Ադավատոս Եվեբրիոս համառոտ վկայարանութունը, որ նաև վարձն է նրա դուստր Կալիսթենի (Καλιθένη), պահած է Տեր Իսրայելի Հայսմավուրբում, որից որոշ փոփոխութուններով անցել է և Հայսմավուրբի մյուս խմբագրութուններին: Անունը ձեռագրերում պատահում է և Ադոքտոս: Արագոս ադավաղ ձևերով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութուն).

Վկայութիւն սրբոյն Ադոկտոսի, և վարք գաւեր նորին սրբուհւոյն Կալիսթինեայ (sic). «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Ադոկտոս՝ եր յնփեսոս քաղաքէն առ Մաքսիմիանոսիւ

• ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գատմական և ժամանակագրական տեղեկութիւններ՝ C. Byeus, «De S. Adauto martyre In Mesopotamia, ejusque illa Callisthene virgine Ephesi», Acta Sanctorum, Octobris t. II, Parisiis, 1866, p. 407—411.

¹ «Եվեբրիոսի Կեսարացու Գատմութիւն եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1877, էջ 663—663:

կապալառ արքայիւ...», տես՝ «Յայսմաւուրբ», Կ. Պոլիս, 1884, մասն Բ, էջ 175—176.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն սրբոյն Ադոքտոսի և վարք գաւեր իւրոյ Կալիսթինեայ. «Սուրբ վկայն...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. VI, 1911, p. 325—327.

Բնագրի Քրանսերին թարգմանութունը՝ «Martyre de saint Andochtus (sic) et vie de sa fille Callisthéni (sic)» տեսել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 63բ), № 7463 (էջ 57ա), № 4878 (էջ 286բ), ևն. Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 102ա), № 219 (էջ 37ա) և № 228 (էջ 276ա). Հալեպի Ս. Գառմանկ. եկեղ. ձեռ. № 149-հին № 108 (էջ 262բ):

2 (Գրիգոր Երեւնցի խմբագրութուն).

Յիշատակ վարուց և նաճատակութեան սրբոյն Ադոքտոսի և դստերն իւրոյ Կալիսթինեայ (sic). «Սա եր յնփեսոս քաղաքէ յամս Մաքսիմիանոսի կապալառ արքային...», տես՝ «Ճատ արբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայսմաւուրբ», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 134—135.

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Սա եր...», տես՝ «Յայսմաւուրբ», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 145—146.

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Սա եր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրբ», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 103.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7363 (էջ 87բ), № 1511 (էջ 89ա, սկ. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Ադոքտոս եր»), № 1510 (էջ 90բ, սկ. նույն), ևն. Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 78բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 68^v). Հալեպի Ս. Գառմանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 7)¹:

3 (Անանուն խմբագրութուն).

Ադոքտոսի և դստերն իւր Կալիսթինե. «Սա եր յնփեսոս քաղաքէն, ի ժամանակս

¹ Հմմտ. Ա. Սյուրմեյան, «Ծուլակ», հտ. Ա, էջ 298:

Մաքսիմիանոսի արքային...», *Սրկանի Գետ*
Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 47ր:

☒ *Հմտ. ԱղաՎհաոսի և Կայսթենի*
հունարեն համառոտ վկայարանությունը՝
«Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae»,
Bruxellis, 1902, p. 104—105.

ԳՐԱԼԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ.— *«Շիրակատար վարք և*
վկայարանութիւն սրբոց», հտ. 2, Վենե-
տիկ, 1818, էջ 215—231.

Շարգրելով Ազգասի վկայարանությունն
ըստ գտնադն աղբյուրների՝ ճնշագատության է
ենթարկում եզրագլան բանասերների կարծիք-
ները նրա մասին:

ՈՒՊԷ ԸԹՇՆԵՆ

Տես՝ ԹԱԴԷՆՍ ԱՌԱԲԵԱԼ,

ՈՒՊԷ ՀՆՅՐԱՊԵՏ

Նդեսացի ասորի, որ, ըստ ավանդու-
թյան, կերպասագործ էր և Արգար թագա-
վորի խույրարարը, Ա գարի առաջին կե-
սում, թաղեոս առաքյալի կողմից եպիս-
կոպոս է ձեռնադրվել Նդեսիա քաղաքին և
Նահատակվել է Արգարի հաջորդ Անանուսի
հրամանով: Այս ավանդությունը կամ պատ-
մությունը մեր մատենագրության մեջ
ծագում է ասորի մատենագիր Լարուրնա-
յից, որ թարգմանվել է հայերենի Ծ դա-
րում և իր որոշ մասերում վերամշակման
ենթարկվել: Սակայն Լարուրնայի ասորե-
րեն բնագրի մեջ այս անձը կոչվում է
Ագգե (ասորերեն Aggal), որը հայերենի
մեջ շփոթվելով թաղեոս առաքյալի անվան
ասորական ձևի հետ, որ է Ագգե (Addai),
դարձել է Նույնպես Ագգե: Անունների այս
շփոթության հետևանքով Նույնիսկ այս
երկու անձերն էլ են շփոթվել իրար հետ:
Գան Ագգե — Ագգե-ի վարքը կամ հիշատա-
կությունը պարունակող ընդարձակ կամ
համառոտ շատ հատվածներ գտնադան տար-
բերակներով, բայց բայրն էլ հիմնականում

ըստ Լարուրնայի. Այդպիսիներից են և
այն նշխարները, որ նշում ենք ստորև:

Ա.— ԱՐՁԱԿ ԲՆԱԳՐԻՆ

1. Ագգեի հայրազանի: Թուրք Արգարու
թագաւորին նդեսայ քաղաքին որ քաղա-
մանի յասորի լեզու Ուրհայ, որոյ Մանու-
վայ. «Յամին երեք հարիւրերորդի թագաւո-
րութեան Յունաց, ի թագաւորութեան Տի-
րերեայ կայսր Հոռոմոց, յարժամ թագաւո-
րեաց Արգար՝ որդի Մանուվայ արքայի...»,
Սրուսագեմի Հայկ Մատ. ձեռ. № 1, էջ
790բ—801ա (?):

2. Յիշատակ է Ագգե հայրազանին նդե-
սիոյ քաղաքին, աշակերտի Թագեոսի. «Ար-
ժանին ամենայն գովեստից և անգրեանիկն
ամենայն հաւատացեալ թագաւորաց ի
Քրիստոս՝ մեծահաւատն Արգարիոս, թագա-
ւորն Հայոց և Ասորց, մինչդեռ Քրիստոս
մարմնով յերկրի շրջեր...» (*հրատ. G. Ba-*
yan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XVIII,
p. 97—99.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝
«Commemoration d'Addai évêque de la
ville d'Edesse, disciple de Thaddée» տես
նկ անդ, նույն էջերում, հրատարակչի
կողմից:

3. Վկայաբանութիւն սրբոյն Ագգեի հայ-
րազանին. «Առաքեալն Թագեոս եկն յՈւրհայ
առ Արգար թագաւորն Հայոց և Ասորց,
և միտեալ զթագաւորն և զամենայն բնա-
կիչս քաղաքին՝ շինեաց եկեղեցիս...», *տես՝*
«Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստու-
ծոյ», այն է՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս,
1706, էջ 340—341.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. «Առա-
քեալն...», *տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս,*
1708, էջ 366.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. «Առա-
քեալն...», *տես՝ «Եփրթ որ կոչի Այսմա-*
ւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 259—260.

4. Վկայութիւն Ագգեի եպիսկոպոսի նդե-
սայ քաղաքի. «Երանելիմ Ագգե՝ կերպասա-
գործ էր Արգարու թագաւորին. զոր և առա-
քեաց նոյն Արգար քղոյվ առ տեր մեր Յի-
սուս...», *տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, և*
1834. մասն Բ, էջ 304—305.

Այլ տղ.— Վեյյուսիւն Կն. «Երանելից Ազգէ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVIII, 1924, p. 99—101.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „Martyre d'Addai, évêque de la ville d'Edesse" տեանիլ անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից՝

5. Աղղայի հայրապետի Եղեսեայ քաղաքին. «Առ ի Եօրանաուն և Երիւ աշակերտացն Է. ձեռնագրեաց Եպիսկոպոս Քաղիոս առաքեալն...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 110բ—111ա:

20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
2. Չանազան խմբագրութիւնների պատկանող բնագրեր տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7493 (էջ 177ա), № 7368 (էջ 219բ), № 1511 (էջ 234ա), № 1510 (էջ 227բ), № 4873 (էջ 398բ, սկ. «Առաքեալն Քրիստոսի Քաղիոս հրամանաւն Քրիստոսի եկն»), № 7463 (էջ 151բ, սկ. «Աուրք առաքեալն Քաղիոս հրամանաւն Քրիստոսի եկն»), Կն. Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 258բ), № 10 (էջ 214բ), № 313 (էջ 183բ), № 219 (էջ 182ա), № 328 (էջ 114ա), Կն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 162^r). Հայեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 393ա, սկ. «Առաքեալն Քրիստոսի սուրբն Քաղիոս եկն»). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 704):

Հմմտ. «Հարութեանց ղիւանագիր դպրի Եղեսեայ» Քուղթ Արգարու յեղեալ յասորւոյն ի ձեռն Ս. Քարգմանչաց, Վենետիկ, 1868, էջ 32, 38, 44 և 46—49. «Ղերուբնա Եղեսեացի. Քուղթ Արգարու թաղաւորի Հայոց, և քարոզութիւնք Քաղէի առաքելոյ», Երուսաղեմ, 1868, էջ 36, 43, 53—53 և 54—58:

Բ.— ՉԱՓԱՍՈ ԲՆԱԳՐԵՐ

1. Գանձ Աղղէի հայրապետին և Արգարու քաղաւորին. «Նոյն քեզ վայելէ...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԵՆՐԵՆԸ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սեառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1943, էջ 49:

Ավգերյան Մկ.— «Հիւսկատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Ժ, Վենետիկ, 1816, էջ 141—144՝ «Վկայարանութիւն սրբոյն Աղղէի հայրապետին»:

Գ. Ն. Ո.— «Ս. Աղղէ, անդրանիկ եպիսկոպոս հայոց», Բիւզանդիոն, Բ տարի, 1897/98, № 346:

Հացուցի Վ.— «Կարևոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 17 և շար.:

Յաշյան Հակ.— «Սկզբնաւորութիւն Եղեսեայ եկեղեցւոյն և Արգարու զրոյցը», Հանգիս Ամսօրեայ, 1889, էջ 47—51 և 63—67:

Նիքոլ՝ Է L. J. Tixeront-ի «Les origines de l'Eglise d'Édesse et la légende d'Abgar» (Paris, 1858) գրքի թնութիւն:

Յաշյան Հակ. (Dashtan J.)— „Zur Abgar-Sage. (Separatabzug aus der Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. IV, Heft 1, 2, 3).»

Յաշյան Հակ.— «Վարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատեանը», Վիեննա, 1896, էջ 96—100 և 197—200:

Յուլիանի Թր. (Tournesze Fr.)— «Histoire politique et religieuse de l'Arménie», Paris, Libr. Alphonse Picard et fils, անթվ., p. 35—36 et 404—415:

ԵԳՆԵՔՈՐԻՍ ԿՐՈՆԱՌ

Տես՝ ԱՔՆԱԴՈՐՈՍ ԿՐՈՆԱՌ:

ԵԳՈՒՑՈՍ

Տես՝ ԱԴԱԿՏՈՍ:

ԵԳՐԵՆԻ ԿԱՄ ԵՆԳՐԵՆԻ

Տես՝ ՎԵՂԻԿ:

ՕԴՐԻԱՆՈՍ ԿԵՏՐ

Տես՝ ՍԵԿՈՒԼՆԴՈՍ ԼՌԱԿԵԱՅ ԻՄԱՍՏԱ-
ՍԷՐ, ԵԽՈՍՐ ՍԵԿՈԳՈՍԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ՎԱ
ԱՆԳՐԻԱԾՆՈՒ ԿՈՅԱԵՐՁ:

ՕԴՐԻԱՆՈՍ ԿՐՈՆԵՐՈՐ

Հայն մատենագիր, որից մի համառոտ
հատված ունենք հայերեն թարգմանու-
թյամբ՝ Անդրեաս և Արեթաս Կեսարացի-
ների «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յով-
հաննուս երկի մեջ. Այս հատվածը հրատա-
րակվել է ամբողջությամբ, տես՝ Հ. Տաշ-
յան, «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատե-
նադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա»,
Վիեննա, 1895, էջ 281, «Արիանու երանց»
խորագրով (ս.կ. «Եկեղեցի գարդարութեան
այրեկան զգեցեալ է»): Տես նաև Երևանի
Գետ. Մատ. ձեռ. № 2516, էջ 146ա—146բ,
Հմմտ. նաև՝ «Մեկնութիւն Յայտնութեան
սուրբ աւետարանչին Յովհաննու, արարեալ
Տ. Անդրէի և Արեասայ եպիսկոպոսոսացն
Կեսարուս», Երուսաղեմ, 1855, էջ 156—157,
ուր, սակայն, հեղինակի անունը բացա-
կայում է:

ՕԴՐԻԱՆՈՍ ԵՒ ՆԱՏԱԼԷ՞

(‘Αδριανός και Ναταλία)

Նիկոմիդացի ամուսին վկաներու նահա-
տակվել են Մաքսիմիանոս կայսրի օրով,
305 կամ 310 թ.: Նրանց հայերեն վկայա-
բանությունն ունենք ընդարձակ և համա-
ռոտ խմբագրություններով: Այս անուն-
ները գրչագրերում գտնվում են հավասա-
րապես Ազրիանոս և Անդրիանոս, Անա-
տոլա և Անատոլիա, նաև Նատալիա ձեռ-

• ՕԺԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Sillingsus,
„De S. Adriano... Item de S. Natalia Adriani con-
juge prope Byzantium in Thracia“, Acta Sanctorum,
Septembris t. III, Parisiis, 1868, p. 209—255.— Մ.
Ազգերյան, «Լիտատար գործ և վկայաբանութիւն
սրբոց», հտ. Ե, Վենետիկ, 1813, էջ 167—200.—
Ղ. Իսկրյան, «Վարք սրբոց», Վենետիկ, 1822,
էջ 49—69:

բով. Երկրորդը հունարենի և լատիներենի
մեջ Նատալիա է:

•••

1 (Ընդարձակ խմբագրություն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Ազրիանոսի և
կնոջ նորա Անատոլեայ (sic). «Եւ եղև յերկ-
րորդումն զայստեանն Մաքսիմիանոսի քա-
գաւորին ի Նիկոմիդացոց քաղաքն...», տես՝
«Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց», հտ. Ա,
Վենետիկ, 1874, էջ 26—45:

Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. 11
№ 6196 (էջ 59ա—61ա). Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 2:8 (էջ 22բ). Փարիզի Bibl.
Nat. Ms. Arm. № 178 (fol. 262^v). Երու-
սաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 52ա):

2 (Համառոտ Ա խմբագրություն, Տեր 13
Խարայիխ).

Վկայութիւն սրբոյն Ազրիանոսի և կնոջ
նորա Անատոլեայ. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի
Ազրիանոս և Անատոլեա ամուսինն իւր՝
էին ի Նիկոմիդեայ քաղաքէն. և կապաշաշ-
քն կալան քաւն և չորս քրիստոնեայս
յայրի միում քարուցեալ...», տես՝ «Յայ-
մաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834. մասն Բ, էջ
98—100:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոցն 23
Ազրիանոսի և կողանցին իւրոյ Անատոլեայ.
«Քրիստոսի վկայն սուրբն Ազրիանոս և
Անատոլիա ամուսինն իւր...» (Կրատ. G.
Bayan), Patrologia Orientalis, Paris,
t. V, 1910, p. 437—442.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
„Martyre des saints Adrien et son épouse
Natalie“ տեսնել անդ, նույն էջերում, Կրա-
տարակչի կողմէց:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. 23
№ 7433 (էջ 17ա, ս.կ. «Վկայքն Քրիստոսի
սուրբն Ազր. և Ան.»), № 4873 (էջ 230բ,
ս.կ. նույն), № 7403 (էջ 15բ, ս.կ. «Վկայն
Քրիստոսի սուրբն Ազր., և Ան. ամուսինն
իւր»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. 60
№ 7 (էջ 36ա) և № 210 (էջ 489բ). Հայեպի
Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 149—հին
№ 108 (էջ 191ա, ս.կ. «Վկայն Քրիստոսի
սուրբն Ազրիանոս և Նատալիա»):

3 (Համառոտ Բ խմբագրութիւն Գրիգոր Մերեմեցի)։

Վկայարանութիւն սրբոյն Անդրիանոսի և կնոջ նորա Անատոլայ և քսան և վեց վկայիցն. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Անդրիանոս և ամուսինն իւր Անատոլայ՝ եին ի քաղաքէն Նիկիոմիդեայ, հաւատով քրիստոնեայ...», տես՝ «Ճշտ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 40—43։

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն Կն. «Սուրբ վկայն...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 49—51։

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն Կն. «Սուրբ վկայն...», տես՝ «Գրքք որ կուի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 34—36։

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 29բ), № 1511 (էջ 28ա), № 1510 (էջ 28ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 9բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 24r). Հայեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 37բ), 4 (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, անանուն)։

Ազրիանոսի և կնոջ նորա Անատոլի. «Սուրբքս այս եին ի Նիկիոմիդեայ քաղաքին. կռապաշարն կալան...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 15բ—16բ։

■ Այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակ է և կամ տարբեր խմբագրութիւն է Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120՝ «Վկայութիւն Ազրիանոսի և կնոջ նորա Անատոլիայ» (էջ 676)։

Հայկական ընագրերի հետ հմմտ. Ազրիանոսի և Անատոլիայի հունարեն վկայարանութիւնը («Μαρτύριον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τοῦ Χριστοῦ μαρτύρων Ἀδριανῶς καὶ Ναταλίας, καὶ τῆς συνδίας αὐτῶν») և նրա լատիներեն թարգմանութիւնը՝ *Acta Sanctorum*, Septembris t. III, p. 218—231. Հատիներենը տես՝ B. Mombrillus, „Sanctuarium sive Vitae sanctorum“, t. I, Mediolani, 1479(?) — Ասորական թարգմանութեան հատկատրներ տես՝ Fr. Schulthess, „Christlich-Palästinische Fragmente aus der Omajjaden-Moschee zu Damaskus“, *Abhandlungen*

der Königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, N. F., VIII, 3, 1905, S. 108—118.

ԱԳՐԻԱՆՈՍ ԵՒ ԵՅՅՈՒՂՈՍ

(Ἀδριανὸς καὶ Εὐβουλος)

Վկաներ Կեսարիայում 309 թ. Տեր Իսրայելի Հայտմավորքում ունենք նրանց համառոտ վկայարանութիւնը։

Նահատակութիւն սրբոց վկայիցն Ազրիանոս և Եւուլու. «Երանելիք այսօրիկ էին յազգէն իկան կոչեցեալ՝ բնակութեամբ ի Վանեա գեղջե...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա. էջ 62։

Այլ տպ.— Նահատակութիւն Կն. «Երանելիք այսօրիկ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XIX, 1926, p. 137—138.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „Martyre des saints Adrien et Eubloie (Evoulou)“ տեսել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից։

□ Հմտ. ասորերենը՝ W. Cureton (հրատ.), „History of the Martyrs in Palestine, by Eusebius, bishop of Caesarea“, London, 1861, p. 48—49.—P. Bedjan (հրատ.), „Acta martyrum et sanctorum“, t. I, Parisiis, 1890, p. 271—272.

ԱԳՐԻԱՆՈՍ ՀԻՄԵՆՅՈՍ

Տես՝ ԱՏՐՆԵՐՍԵՆ ՎԿԱՅ.

ԱՋՆ ԻՍԵՐԵՍԻ

Տես՝ ԱՋԻՈՍ.

ԱՋՆ ՊԵՐՍԻ

Տես՝ ԾԱԿՈՐ ՊԱՐՍԻԿ ԵՒ ԸՆԿ.

ԱՋԵՐՈ

Տես՝ ԱՆԱԻԱՆԻ.

ԱԶԱՐԻՈՒ ԿԱՐԿԱՌԵՑԻ

Կոչված նաև Ղաթրեմիզ, Գաճըղյանց (Ղաթրիքյան)։ Կիլիկիայի կաթողիկոս, որ հեկաթոս է եղել Սահակ Ա Բիլիսցի կաթողիկոսին, նրա կաթողիկոսության ճիշտ թվականը հայտնի չէ, բայց ընկնում է 1670-ական թվականներին, Հոսմեականություն վեճերի հետևանքով հարելով այդ կոչման՝ հայրնական ապաստանել է Հոսմ, հավանորեն 1683 թ., ուր մահացել է 1710 թ. ու թաղվել Ս. Մարիամ Եգիպտացի եկեղեցու մոտ։ Ազարիա Կարկառեցուց ծանոթ է մի անտիպ թուղթ առ Գարոն աղա, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 311, էջ 133բ—133ա. վերջում՝ շնորհակալ գրքով թվին 1703 ղեկտեմբերի ամսոյ 26 ի Հոսմա։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Սելիան Ղև.— «Հայ-Վենետ», Վենետիկ, 1896, էջ 336.
- Կյուլեեանյան Բարզ.— «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ», Անթիլիաս, 1939, էջ 416—420.
- Ազարյան Մեսր.— «Պատմութիւն հայոց գաղթականութեան և շինութեան եկեղեցւոյ նոցա ի Հիվսոնոյ քաղաքի», Վենետիկ, 1891, էջ 74—75.

ԱԶԱՐԻՈՒ ԶՈՒՂԱՑԵՑԻ

Գետրոս ընտանու աշակերտը և Մազարիա կամ Շամբի Ս. Նախավկայի վանքի առաջնորդ, Հիշվում է 1739 և 1740 թվերին, Վերջին տարեթվով Ազարիա վարդապետից ունենք մի թուղթ, որով նա վարդապետական իշխանություն է տալիս Մսեփանոս ք. Շամբեցուն, Հաճըղեա Ամսորեայ, 1941, էջ 314—316. վերջում՝ շնորհակալ եղև սոյն այս նամակ ընդհանրական յամի հաղար հարիւր ութսուն և ինն թւոյ հայկեան, գոյ օժանդակ առ ի պատճառ քարոզութեան. աէր Մսեփանոս վարդապետի իբրև նշան, որով ցուցցի ըստ ուսուցչի առեալ հրաման, թարց ինչ կարծեաց ունել զանուն ընտանական, ուստի

պատուել հարկաւորի պատեհական, զի արժանի առ մշակն վարձու ստացմանս։

ԱԶԱՐԻՈՒ ԶՈՒՂԱՑԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Որդի Գոգոսի և Օղյանփայայի Սսի կաթողիկոս, և իբրև այդպիսին անվանված՝ Ազարիա Ա։ Սխալմամբ կոչված նաև Զաքարիա։ Մն. Զուգայում (Գոգթն գաղտո) 1634 թ.։ Նախ աթոռակից է եղել Սսի Թաշատուր Բ Երածիշտ կաթողիկոսին, իսկ նրա մահից հետո՝ 1684 թ. հաջորդել է նրան։ Մեռ. Հալեպում 1691 թ.։ Իր մամանակի կարկառուն դեմքերից է եղել և արտակարգ հիգերով կարողացել է վերացնել Երուսաղեմի Ս.-Հակոբյան վանքի այդ մամանակվա պարտքերը։ Բայց նրա անունը պատմության մեջ հայտնի է դարձել հատկապես Հոսմի հետ մշակած հարաբերություններով, որոնց պատճառով Տիրատուր Գիտնականի և Հովհաննես Այնթապցու նման ազդեցիկ հակառակորդներ է ունեցել իր իշխանության դեմ։ Ազարիայի այդ հարաբերություններին վերաբերող և նրա անունը կրող մի քանի փաստաթղթեր, որոնք 1585 թվականն են կրում, մինչև այժմ պահվում են Հոսմի Վատիկանյան Մատենադարանում (Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. № 2), իսկ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 308 ձեռագիրը, որ է շահաքունն նախնեաց, գաղափարում ի գրչադրաց Վատիկանի և Հոգեառն Հայոց, պարունակում է նրանց ընթրիքնակությունները։ Հայկական արդի պատմագիտությունը Ազարիայի դավանադրի վավերականության մասին լուրջ կասկածանքներ է հարուցել, հիմնվելով նրան մամանակակից Գրիգոր Կամախեցու վկայության վրա՝ Ազարիա Զուգայեցին ունի և մի «Մեկնութիւն քերականութեան»։ Սսի կաթողիկոս սույն Ազարիա Զուգայեցու հետ ոմանք նույնացնում են 1. այն Ազարիա տաղասացին, որի տաղերին հաճախ ենք հանդիպում ժէ դարի ձե-

1 «Մամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի կամախեցու կամ Գարանդեցու», Երուսաղեմ, 1913, էջ 380—381:

ուսման տաղարաններում, և 2. սոմարադեո Ազարիային, որի անունով հայոց սոմարական Գ շրջանը կոչվեց է Ազարիայի անամար: Այս երկու Ազարիաները նույնպես կոչվում են Զուղայեցի (տես՝ ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՏԱՂԵՐԳՈՒ և ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՏՈՄԱՐԱԴԵՏ [1]),

Ա.— ԴԱՎԱՆԱԳԻՐ ԵՎ ԹՂԹԵՐ

1. Դաւանութիւն հաւատոյ Զօքարիայ կաթողիկոսի. «Յանունն ճոր և որդւոյ և ճորւոյն սրբոյ, ամեն: Ես ճնազանդ և խոնարհ ծառայ աստուծոյ Ազարիա վարդապետ ի կարգև սուրբ Անտոնի ճգնաւորին, և աստուածային ողորմութեամբն ընտրեալ կաթողիկոս Փոքր Հայոց ի Սիս քաղաքի...» (Սիս, 1/11 մայ. 1686 թ.), տես՝ Ա. Գալւնյան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս և միութեան նոցա ընդ Հոսմէական եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սիւնհոդոսի», Վիեննա, 1878, էջ 302—308:

Բնագիրը տես՝ Հոսմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. № 2, fol. 21^v. Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 308 (էջ 6բ—8բ):

Դաւանագրին կցված վկայագրերի մեջ նախ՝ «Ես Ղազար եպիսկոպոս Հալապ քաղաքի առնեմ վկայութիւն որպէս տէր Ազարիա կաթողիկոսն մեր... ընդունեցաւ և յայտնեաց զասացեալ դաւանութիւն լուծմամբ և հատիր կայայք ի յայս յայտնութիւն բազում քահանայիւք և այլ եպիսկոպոսիւք, և նմանապէս մեք և այլքն ընկալան և ընդունեցաք, կատարելապէս և զատով, և վկայութիւն առնեմք, որ կնիքն և ձեռագիրն ըստուգ ձեռամբ կաթողիկոսին է. ի վկայութիւն այսմ որեցի իմ ձեռքս և կնիքցի կնքաւ Մայիս Ա. շաբաթ: Եվ նետո՝ «Ես Գրիգոր Սարկաւազ Հայոց Հալապայ ըստուգեմ և առնեմ վկայութիւն, որ հրամանաւ տէր Ազարիա կաթողիկոսին մերոյ Փօքր Հայոց, որ թարգմանեցի և գրեցի հաւատարմութեամբ, որչափ որ կարացի և գիտացայ զայս դաւանութիւն սուրբ հաւատոյ ի Հայոց լեզու, ի պատմու-

թենէ զոր արար ինձ տէր եպիսկոպոս Սիրոփսի ի Ֆրանկի և յԱրապի լեզուէ, և ես գրեցի ի հայերէն, և առնեմ վկայութիւն և ստուգութիւն, որ ասացեալ մեր կաթողիկոսն Ազարիայն... ընդունեցաւ յայտնապէս և դաւանեաց և ձեռագրեաց իւր ձեռքն և մուկեաց իւր մուկեցի կաթողիկոսութեան ի յամէն թուղթ, զի ես տնացի և հատիր էի և թարգմանիչ, և ի յստուգութիւն ճշմարտութեան գրեցի զսա 10 ի Սիս քաղաքի: Ի թվին Հայոց ՌՆԻ ի մայիսի Ա. շաբաթ և իմ մէտերին տեղն եղի զնշան սուրբ խաչին»:

Հատիներեն թարգմանութիւնը՝ „Professio fidei Azariae patriarchae (1585)“ տես՝ 10 Al. Balgy, „Historia doctrinae catholicae inter Armenos untonisque eorum cum Ecclesia Romana in Concilio Florentino“, Viennae, 1878, p. 339—347. Դաւանագրի հետ, բացի Ղազար եպիսկոպոսի և Գրիգոր 10 սարկաւազի վկայագրերի թարգմանութիւնից, տպված են նաև Frater Pacificus Orhidanus-ի և Սիրոնի եպիսկոպոս ու պապական նվիրակ Leonardus Abel-ի լատիներեն վկայագրերը, որոնք չկան վերոհիշյալ հայերեն հրատարակութեան մեջ:

2. [Թուղթ] Աս սրբութիւն տեառն մերոյ Գրիգոր պապի ԳԺ. Աս սրբազան և երանելի ճայրն ճայրապետաց և իշխան ամենայն կաթողիկոսաց տէր մեր Գրիգոր աստուածային ողորմութեամբ բար Հոսմայ և պետ ամենայն քրիստոնեից աշխարհի. «Վեհապատիւ և պատուազան հաւատոյ զըլուխ...» (Սիս 10/30 ապր. 1686 թ.), տես՝ Ա. Գալւնյան, «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայոս» ևն, էջ 308—313:

Բնագիրը տես՝ Հոսմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. № 2, fol. 31^r. Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 308 (էջ 11ա—13ա):

Սրան կցված վկայագրին ստորագրել են 10 «Մարտիրոս եպիսկոպոս Աշտուռ», «Յովհաննէս եպիսկոպոս Ձեքունցի», «Ղազար եպիսկոպոս Հալապայ», «Մըսըրջան իշխան արքապետ Սսոյ», «Լիպարիա իշխան արքապետ Սսոյ», «Յեանուշ իշխան արքապետ», «Միլասի Պուտախարիպի աղա իշխան Սիսա» և «Տէր Յովհաննէս ի Հալապայ»:

10 սուրբ հաւատոյ ի Հայոց լեզու, ի պատմու-

Հատիներն թարգմանութիւնը տես՝
Al. Balgy, „Historia doctrinae catholicae
inter Armenos“ etc., p, 347—353. Միասին
է թարգմանված նաև վկայագիրը:

3. Պատասխանիք Ազարիա կաթողիկոսին՝
քանի մի բանից որ ի դաւանութիւնն, առ
պայծառազամն և պատուական պարոն տեր
ձուլօ Անգոնօ՝ գարտիմալ Սանգա Սեվե-
րինա, վերակացու մեզ և ամենայն ազգիս
10 մերոյ Հայոց. «Մանուցանեմք այս գրովս...»
(Միս 10/20 ապր. 1585 թ.), Հոսմի ԵԻԵԼ.
Vat. Cod. Vat. Arm. № 2, fol. 39—41՝.

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 308 (էջ 13բ—14ա):

4. (Թուղթ) Առ պայծառազամն տերն
գարտիմալ Սանգա Սեվերինա: Առ պայ-
ծառութիւն տերն մեր ձուլօ Անգոնօ գար-
տիմալ Սանգա Սեվերինա, վերակացու մեր
և ամենայն ազգիս Հայոց. «Ի մարմնի ան-
20 մարմին և կենտրար բանին կամարար...»
(Միս, 10/20 ապր. 1585 թ.), Հոսմի ԵԻԵԼ.
Vat. Cod. Vat. Arm. № 2, fol. 42—44՝.

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 308 (էջ 14բ—15ա):

Բ.— «ՄԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ»

Ազարիա կաթողիկոսի մեկնութիւն Քե-
րականութեան Յովնաննու Սարծորեցոյ:
Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1219,

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՈՒՆ

21. Այլիւմն Ղև.— «Միսուան», Վենետիկ,
1885, էջ 185, 218, 536, 539 և 541.

Ա.Կիմյան Ն.— «Բազէշի դպրոցը 1500—
1700», Հանգրէս Ամսօրեայ, 1951, էջ
205—207.

22. Անտոյան Հր.— «Հայոց անձնանունների
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 58
§ 18.

Ջարբեհապետ Գար.— «Պատմութիւն
կայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազ-
40 գային վարժարանաց», հտ. Բ (Նոր մատե-
նագրութիւն), Վենետիկ, 1878, էջ 280—
281.

Ջարբեհապետ Գար.— «Մատենադա-
րան կայկական թարգմանութեանց նախ-
ա նեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 170—171.

Կյուլեսերյան Բարգ.— «Ազարիա Զու-
ղայեցի (1584 փետրուար 25—1601 յու-
նիս 8)», Տաքի (տարեգիրք), Հալեպ, 1928,
էջ 90—96.

Կյուլեսերյան Բարգ.— «Կիլիկիոյ կա-
թողիկոսները, ԺԲ. Ազարիա Զուղայեցի»,
Սիոն, 1939, էջ 60—62, 114—116, 147—
151, 175—176, 211—213 և 258.

Կյուլեսերյան Բարգ.— «Պատմութիւն
կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչև
10 մեր օրերը)», Անթիլիաս, 1939, էջ 149—
198.

Ջամյան Միր.— «Պատմութիւն Հա-
յոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1784, էջ 528 և
536.

Պալմյան Աղ.— «Պատմութիւն կաթո-
ղիկէ վարդապետութեան ի Հայոս և միու-
թեան նոցա ընդ Հոսմէական Եկեղեցւոյ
ի Փլորենտեան սրահոցոսի», Վիննա,
1878, էջ 159—160 և 302—313.

Պալմյան Աղ. (Balgy Al.)— „Historia
doctrinae catholicae inter Armenos unto-
nisque eorum cum Ecclesia Romana in
Concilio Florentino“, Viennae, Typis
Congr. Mechitharisticae, 1878, p. 172—173
et 339—353.

Վեռնիեր Դ. (Vernier D.)— „Histoire
du patriarcat arménien catholique“, Lyon-
Paris, 1891, p. 270—271.

Յեր-Մովսիսյան Մեօր. (Тер-Мовсесян
М.)— „История перевода Библии на ар-
мянский язык“, С.-Петербург, 1902, стр.
28—29.

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում»,
մաս Բ, Գ. Պոլիս, 1914, էջ 2278—2285.

Օրմանյան Մաղ.— «Նույնը՝ մասն Գ,
Երուսաղեմ, 1927, էջ 5531—5532.

ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅՆՑԻ ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Ազարիայի ինքնութիւնն ու ապրած
ժամանակն անհայտ են մեզ: Ապրել է հա-
40 վանարար ԺՁ դարում, համենայն դեպս
ոչ ուղ ջան ժէ դարի սկզբներում: Կոս-
տանյանցը, որ նրա անունով չօրս տաղերի

առաջին հրատարակիչն է. նրան նույն է համարում Ազարիա Զուղայեցի կաթողիկոսի հետ: Այդ կարծիքին են նաև Բարգ. Կյուլեաներյանը և ուրիշներ: Պետք է սակայն Կ. Կոստանյանցի իրատարակած տաղերի շարքից դուրս հանել «Տաղ Աղամայ մերկանայ»-ը, որ Հովհ. Պուլիին է պատկանում (տես ՅՈՒՂԱՆՆԷՍ ՊՆՈՒՉ, «Տաղ յալանելոյն Աղամայ» ևն), Կան նաև մի քանի ուրիշ տաղեր, որոնք անտիպ են: Կ. Կոստանյանցը այս Ազարիային է վերագրում նաև ոմն Ազարիայի անդժվածները, հրատարակելով 1823 թ. մի ձեռագիր տաղարանից:

Ա.—ՏԱՂԵՐ

1. Տաղ վասն զհնւոյ յԱզարիայէ ասացեալ. «Արարիչ տէր քաղցրացաւ ի յԱզամայ, | Եւ ծընաւ ի սուրբ կուսէն Մարիամայ...», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.), «Ենոր Ժողովածու», պրակ Դ, Վաղարշապատ: 1903, էջ 29—31:

Տների սկզբնատառերը՝ «Ազարիայե բանք»: Վերջին տունը՝ «Քանքարոյ բիւր պարտական Ազարիա | Սակաւիկ բանս ասացի զինուն վերայ. | Դուք ասացէք մէկ Ողորմի և Հայր-մեղայ, | Քաղցրասցի մեզ տէր, քաղցրասցի մեզ տէր»:

Հրատարակվել է 1893 թ. մի ձեռագրից. իսկ երկու ավելի հին օրինակների հետ ունեցած տարբերությունները նշվել են՝ էջ 69—70:

Այլ տպ.— Տաղ վասն զհնւոյ ևն. «Արարիչ տէր...», տես՝ Տրդ. Պալյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, Զմյուռնիա, 1911, էջ 39—40:

Արտատպություն է նախորդից, առանց քաղցրատությունների:

□ Կ. Կոստանյանցի հրատարակությունը, ըստ երևույթի, կատարվել է այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 7717 ձեռագրից (էջ 151բ—153ա), Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2459՝ «Տաղ անոյշ զհնոյ» (էջ 154ա—155բ), № 84՝ «Տաղ վասն սեղան օրհնելոյ» (էջ 89բ—90ա), № 7707՝ «Տաղ

ուրախութեան և հարսանեաց խիտ ազնիւ» (էջ 7բ—10ա), № 3081՝ «Ազարիայե բանք, տաղ ուրախութեան և հարսանեաց» (էջ 6բ—7բ), № 3411՝ նույն խոր. (էջ 8բ—10բ), № 7714՝ «Տաղ Ազարիայէ ասացեալ վասն ուրախութեան» (էջ 131բ—133բ, վերջում 3 տուն ավելի ունի), № 7193՝ «Տաղ ուրախութեան ասացեալ ի Ազարիայէ» (էջ 129ա—131բ), № 93՝ «Տաղ վասն ուրախութեան ասացեալ» (էջ 155ա—156ա), № 4387՝ «Տաղ զեղեցիկ Ազարիայի ասացեալ» (էջ 105բ—107բ), № 1089՝ «Տաղ Ազարիայի ասացեալ է» (էջ 316ա—318ա), № 5668՝ «Նորին Ազարիայի ասացեալ» (էջ 22բ—24բ), № 8603՝ անխոր. (էջ 98ա—99բ), № 7709՝ անխոր. (էջ 103բ, վերջից թերի) և № 5623 (էջ 160ա—160բ, սկզբից թերի):

Հիշյալ օրինակներից մի քանիսի սկ. «Արարիչ տէր քաղցրացաւ վասն Ազամայ»:

2. (Անխորադիր) «Արարիչ հայր երկնային | Շարժեաց զուրբ աստուածային...», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.), «Ենոր Ժողովածու», պրակ Դ, էջ 31—32:

Վերջից թերի է. Տների սկզբնատառերը՝ «Ազարիայ»:

Այլ տպ.— (Անխորադիր) «Արարիչ հայր...», տես՝ Տրդ. Պալյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, էջ 42—43:

□ Երևանի Պետ. Մատ. № 2459 ձեռագրում (էջ 156ա—157ա) այս տաղը, նույնպես անխորադիր, ունի ավելի տներ, լայն այդ տները մի ուրիշ տաղի մնացորդ են երևում: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 6179՝ «Տաղ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին» (էջ 52ա—52բ, վերջից թերի):

3. Քեէն մինչև ի յայրն. «Քեէն մինչև ի յայրն օրհնարանութիւն, | Փառք և պատիւ յաւետ երկրպագութիւն...», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.), «Ենոր Ժողովածու», պրակ Դ, էջ 34—36:

Այբբենական կարգով՝ «Ք»-ից «Ա» Որպես հիշատակարան վերջում հետևյալ տունն ունի ավելի. «Ազարիա եղևկ բնակեալ ի գեղջի, | Ազտեղացեալ մեղօք լըցեալ յաշխարհի. | Յերնս անկեալ գետին սուրբ Աստուածածնի | Եւ սուրբ կրօնաւորաց դուռն սուրբ ուխտին»:

Այլ ապ.— Քեկն մինչև ի յայրն. «Քեկն մինչև...», տես՝ Տրգ. Պալյան (հրատ.), «Հայ աշուղներ», հտ. Ա, էջ 44—45:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2459՝ ախոր. (էջ 160բ—162ա) և № 6179՝ «Քեկն...» (էջ 34ա—36բ):

4. Տաղ ծննդեան և յայտնութեան տեառն ասաուծոյ մերոյ. «Այսօր լըցաւ խոստումն բանին, | Զոր խոստացաւ նախաստեղծին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2459, էջ 158բ—160բ:

Վերջին տողերը՝ «Ազարիա ես անարժան | Ծառայեմ տեառն և սուրբ կուռին. | Ով որ կարգեա կամ յուսանի, | Յիշմամբ առնէք զիս արժանի»:

5. Ողբ դատաստանի և ասացեալ. «Օրհնեալ և կամքն ասաուածային. | Անեղ ամման միշտ կենցաղին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2459, էջ 162ա—163ա:

Վերջին տողերն են՝ «Ազարիա ողորմելի | Տարեհկուսեայ ես աշխարհի. | Գերիս | ինի, քեզիկ ճարակ | Քառնիս ի դաս աջակողմի»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 6179՝ «Տաղ դատաստանի» (էջ 31բ—33բ):

6. Տաղ հրեշտակաց և հրեշտակագետաց և ամենայն երկնային զօրաց. «Քագաւորն արարածոց Քրիստոս ասաուած | Ըստեղծողըն ընթանուր տիեզերաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2459, էջ 157ա—158բ:

Վերջին տունը՝ «Ազարիա ես մեղուցիկալ թափուրս բարեաց. | Զքեզ ազաչեմ սուրբ Գարբիէլ պետ հրեշտակաց. | Զի մաղթեցես վանս իմ առ տէրըն ողորմած՝ | Ազատեսցէ զիս մեղաւորս ի տանջանաց»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 6179 (էջ 49բ—51բ):

7. Տաղ փափակ սրտով, գրախտին Ազամայ, Յովասափու ձայնին ասա. վայ ինձ մեղաւորս. «Օրհնե[խ]ալ զով[խ]ալ անուն ամման արքային, | Գով[խ]ալ փառաւոր[խ]ալ խորհուրդ անքընին, | Անհատարար բըխումքն աննաեղի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6179, էջ 46ա—49ա:

Տե՛րի սկզբնատառերը՝ «Ազարիայ Զուղեցի»: Վերջին տունը՝ «Ի քէն հայցեմ խընդիր տէր ամենառատ | Ազարիա փա-

փակ և դրախտիդ հասրաթ, | Որպէս աւագակին բացեր ըզըբրախա, | Ետես զանճանելին չըմընաց հասրաթ»:

Բ.— ԱՌԵՂՍՎԱՄՆԵՐ

Ազ. Զուգայեցուն վերագրված չորս և ասեղծվածներն են.

1. «Եղբայր, ինձ միտ զիր դու հոգւով. | Յեսի տաճար մի լի յուսով...»:

2. «Երևորիայից մին աղիւսակ | Ունի հագար լեառն ըսպիտակ...»:

3. «Ձեռք ամենակալին ստեղծ զիս. | Եւ բարձրեալն ի բարձունս ընծայեաց զիս...»:

4. «Ի չորս տասնէն չորս եռա, | Զայլն երեր, կացոյց յերևան...»:

Տես՝ 4. Կոստանյանց (հրատ.), «Ենոր ժողովածու», պրակ Դ, էջ 36—38:

Սրանցից երրորդը, սակայն, հին ձեռագրերում, ինչպես, օրինակ, Երևանի Պետ. Մատ. № 2679 (նախկին էջմ. Մատ. № 102) ձեռագրում, որ 981 թվականից է. տրված է Դավիթ Քերթոզին (տես՝ ԴԱԽԻԹ ՀԱՐՔԱՑԻ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կյուլեսերյան Բարգ.— «Ազարիա Զուգայեցի», Սիոն, 1929, էջ 60—62:

Կյուլեսերյան Բարգ.— «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Գիլիկիոյ», Անթիլիաս, 1939, էջ 152—153:

Կոստանյանց Կար. (հրատ.)— «Ենոր ժողովածու», պրակ Դ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 29—38 և 69—77:

ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՏՈՄԱՐԱԳԷՏ [II]

Որդի Երեջանի և Թումարի նրա անունով Ազարիայի տոմարն է կաշվել հայոց տոմարական երրորդ շրջանը կամ «Փոքր տոմարը», որն սկսվել է 1616 թվին՝ Հովհաննես Սարկավադի հաստատած շրջանի ավարտումով: Այս հաշվով Ազ. Զուգայեցին ապրած էր համարվում ժէ դարի առաջին կեսում, ժՁ դարի վերջերից սկըսած: Մինչև այժմ նրա վերաբերյալ կեն-

մար հետաքրքրականն այն է, որ Ազ. Ջու-
 գայեցու այս ինքնագիր աշխատությունը
 ներում կատարված տոմարական առօրյա
 հաշիվները վերաբերում են 1551 թվականի
 նոյեմբերի 30-ի օրվան, ինչ որ նշանա-
 կում է, թե հեղինակն իր տոմարի կառուց-
 մանն աշխատել է դեռ այս թվականից էլ
 առաջ, իսկ ինչ այն փաստով, որ այստեղ
 5 Ազարիայի տոմարը հիմք է առնվել ու-
 10 րիչ տոմարների հաշվարկումների համար,
 հարկ կլինի ընդունել, որ այդ տոմարն
 արդեն կիրառության մեջ է եղել կյան-
 քում, թեև այդ կիրառությունը կարող էր
 սահմանափակված լինել միայն մի որոշ
 15 շրջանում ու կրել տեղական բնույթ: Մեր
 գիտնականներին է մնում նոր հայտնվող
 նյութերի լույսի տակ հետազոտել, թե գի-
 տական ինչպիսի պահանջների և գործնա-
 կան կյանքի ինչպիսի պայմանների հետևե-
 20 վանք էր Ազարիայի տոմարի՝ երևան
 գալը ժՋ դարի կեսերին ինչ Ջուգայի շրջ-
 ջանում, և թե գործնական կյանքի նույն
 և կամ միանման պայմանների հետևանք
 չէ՞ր արդյոք այն, որ այդ տոմարի գոր-
 25 ծածությունը հաջորդ դարերում հայ գաղ-
 թականական շարժումների հետ միասին
 հետզհետե տեղափոխվել է դեպի նոր Ջու-
 գա (Սպահան) և Հնդկաստանի հայկական
 գաղութները: Ազարիայի տոմարագիտական
 30 երկը՝ «Պատմեմ տոմարին Ազարիայի»-ն
 տպագրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Գիրք
 տոմարաց Հայոց, Ազարիայի և Հոմայեց-
 ւոց, ընդ որս և Պարզատամար ևն, Վենե-
 տիկ, 1688, էջ 22—39, Բնագրից առաջ կան
 35 Ազարիայի ամիսների երկու աղյուսակներ.
 բնագրի սկզբնավորությունն է՝ «Քուսկան
 այսպես արա: Կալ զմեծ թուականն Հայոց,
 Ա.Բ. շրջանն ի բաց ե՛րբ, որ մնայ՝ փոքր
 թուական է»: Նույն հրատարակության մեջ
 40 տպագրված է նաև Ազարիայի պարզատո-
 մարը՝ այսպիսի խորագրով. «Պարզատոմար
 Ազարիայի, փոխարկեալ ի Յոնաննիսե վար-
 գապետե Ջուգայեցոյ աշակերտի մեծիմ
 ետալատոյ Կեսարացոյ» ևն, էջ 180—386,
 45 Այս վերջին աշխատության առաջին տպա-
 գրությունը եղել է ավելի վաղ՝ նույնինքն

Հոգնանես Ջուգայեցու ձեռքով, «Գիրք
 տոմարաց որ և Պարզատոմար կոչի»,
 Նոր-Ջուգա, 1647, «Պատմեմ տոմարին
 Ազարիայի» բնագիրը գտնվում է շատ մե-
 5 սագրերում, ինչպես Երևանի Գետ. Մատ.
 մեռ. № 754 (էջ 378բ—386բ), № 2036 (էջ
 36բ—32ա), № 6624 (էջ 232ա—234ա),
 № 7098 (էջ 150բ—135ա), № 8424 (էջ
 37ա—42ա), № 8945 (էջ 8ա—9բ), № 8976
 (էջ 39ա—46ա), ևն. Օքսֆորդի Bodl. Libr.
 10 Ms. Arm. F. 21. (fol. 78^r). Հոնդոնի Brit.
 Mus. Ms. Or. № 2336 (fol. 189^r). և ու-
 րիշներ: Նշվում է և Անթիլիասի Մատենա-
 դարանի մեագրերից մեկը՝ «Տոմար Ազա-
 րիայի, և Պարզատոմար ի վերայ Ազարիայի
 15 ամսոցն կորգեալ», առանց թվահամարի,
 Տես նաև ՏՈՄԱՐ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ս. Գ.— «Տարեթվերի և
 ամսաթվերի գործածությունը հայ մատե-
 20 նագրության մեջ», էջ միածից, 1936,
 № 2, էջ 46—48.
 Ակիճյան Ն.— «Ազարիա վրդ. Սաս-
 նեցի, աստղագետ, տոմարագետ և տաղա-
 չափ», Հանդես Ամսօրեայ, 1936, էջ 25
 310—311.
 Ազաճյան Գյուլտ.— «Տոմար և տօնա-
 ցոյց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցոյ»,
 Բ տպ., Թիֆլիս, 1894, էջ 36.
 Անտոնյան Լր.— «Հայոց անձնանուն-
 10 ների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ
 67, § 20.
 Դյուլուրիե Էդ. (Dulaurier Ed.)— «Re-
 cherches sur la chronologie arménienne
 technique et historique», t. I, Paris, 1859,
 25 p. 81 et 115—117.
 Իդելեր Լ. (Ideler L.)— «Lehrbuch der
 Chronologie», Berlin, 1831, S. 441—443.
 (Յեռմուճ)— «Ազարիայի կամ Ջուգա-
 յեցոց տոմար», Ընդարձակ Օրացոյց
 30 Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց,
 Կ. Պոլիս, 1903, էջ 67—68.

1 Հմմտ. Անտոնյան. ժ տարի, 1939, № 2, էջ 61:

ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՏՈՄԱՐԱԳԷՏ (II)

Երևանի Գեո. Մատենադարանի № 3669
 ձեռագիրը տոմարական նյութերի ժողովա-
 ծու է, որի 18ա — 68բ էջերի մեջ պահված
 է մի տոմարագիտական դասագիրք, սկզբից
 և վերջից թերի Այս դասագրքի էջերից
 մեկի ստորին լուսանցքում միևնույն ձեռ-
 քով հիշատակարված է՝ «Ջապիկար Ազա-
 րիայս յիշեցէք ի Քրիստոս» (էջ 31բ), Խըռ-
 գիկենց Հակոբջանի որդի Սիմոնը, որ աշա-
 կերտ է եղել Հովհաննես Ջուղայեցու մոտ,
 ձեռագրի դատարկմնացած մի էջում 1668 թ.
 իր հիշատակարանն ավելացնելով ասում
 է. «Ջայս իմ ձեռաց գիրնայ, որ գրեցի, որ
 զայս տօմարս կարդացի, որ սրբաշգան սըր-
 բոց կրցն (կրօնաւորմցն) դպրոցատան
 վարպետ աէր Ոհանին քչտին կարդացիք, և
 հանձնարարում է, որ ընթերցողը շոտ տօ-
 մար շինողին յիշի, որ վարպետ Ազարե-
 նայ» (էջ 60բ). վերջում տալիս է թվակա-
 նը՝ «Քրվեցաւ թիվ. քոքր. ՌՃԺէ նախայ
 ժԾ ումն. գրոյս վերջ արարին (անդ). Այս
 հիշատակարանից երևում է, որ գիրքը որ-
 պես դասագիրք էր ծառայում Հովհաննես
 Ջուղայեցու մոտ, որն այս թվականներին
 դասատու էր Նոր-Ջուղայի հայոց ուսում-
 նարանում, Գասագրքում ամփոփված են
 որոշ սխտեմով գրված գիտելիքներ մի
 շարք հին ազգերի տոմարների, ինչպես
 նաև հայոց հին և «Սարկավագադիր» տո-
 մարների մասին: Բացակայում է միայն
 «Ազարիայի տոմարը»: Վերջինս առհասարակ
 է բացակա եղել դասագրքից, թե ձե-
 ագրից թերթեր թափվելու հետևանքով է
 այժմ բացակայում. հնարավոր չէ որևէ բան
 ասել այդ մասին: «Ազարիայի տոմարը»,
 որպես տեղական կյանքի հետ անմիջական
 կապ ունեցող առարկա, գուցե և առանձին
 էր դասավանդվում Նոր-Ջուղայի ուսումնա-
 բանում, իսկ ներկա դասագիրքն իր այս
 կազմով կարող էր սահմանված լինել մի-
 այն ուսանողների մասնագիտական ընդ-
 հանուր ծանոթութունները խորացնելուն,
 Հեղինակն իր այս աշխատության համար
 օգտագործել է հայկական մատենագրու-
 թյան մեջ արդեն գոյութուն ունեցող տո-

մարագիտական նյութերը: Հեղինակի ինք-
 նույնի հարցը դժվարութուններ է ներ-
 կայացնում: Ընդունելով, որ դասագրքի
 հեղինակ Վարպետ Ազարիան և նրա որդի
 Վապիկար Ազարիան նույն անձն են, —
 և թվում է, թե կարիք չկա կասկածելու
 այդ մասին, — մենք Վարպետ (դասատու)
 Ազարիայի ստորելու ժամանակը կարող ենք
 համարել ժէ դարի այն շրջանը, որն ընկ-
 նում է 1668 թվականից առաջ, այն հաշ-
 վով, որ, եթե նա այդ թվականին կենդանի
 եղած լիներ, իր առարկայի դասավանդումը
 կհատարեր ինքը: Այն հանգամանքը, որ
 Վապիկար Ազարիայի ապրած ժամանակի
 մասին կոնկրետ տվյալներ չկան, չի կարող
 հիմք տալ նրան նույն համարելու Երի-
 ջանի որդի Ազարիա Ջուղայեցու հետ, որի
 անունով է կոչվել հայոց տոմարական վեր-
 ջին շրջանը (տես նախորդ հոդվածը), որով-
 հետև նրանց ձեռագրերը բուլղորովին տար-
 բեր են: Նմանապես չի կարելի նույնացնել
 դասագրքի հեղինակ Ազարիային և Երի-
 ջանի որդուն, եթե նույնիսկ համարենք, որ
 Վապիկար Ազարիան դասագրքի ոչ թե հե-
 ղինակը եղած լինի, այլ լուկ ընդօրինակողը:
 Այս մասին որպես փաստական ապացույց
 կարելի է նշել այն, որ դասագրքի հեղինակը
 Փոքր հայի թվական անվան տակ միշտ
 հասկանում է Սարկավագադիրը, մինչ Երի-
 ջանի որդին Փոքր հայոց թվական անվան
 տակ հասկանում է Ազարիային: Այսպես և
 տոմարական զուգահեռներ անցկացնելիս
 դասագրքի հեղինակը հիմք է վերցնում
 Հայոց՝ Մեծ հայոց՝ Մեծ հայի թվականը և
 կամ սարկավագադիր Փոքր հայի թվականը,
 մինչ Երիջանի որդին օգտագործում է
 Ազարիայինը: Ստորև նշում ենք դասագրքի
 հիմնական մասերը:

1. Հուննացույց հոռմայեցոց տոմարի, էջ
 18ա — 27բ:
 Բաղկացած է լուսնի ծնունդն ու լրումը
 շուրջ տվող աղյուսակներից, որոնց սկզբ-
 բում կա հետևյալ բացատրութունը.
 «Ձմուտ լուսնացուցիս այսպես արա: Կալ
 զՀռոմայեցուց փոքր բուսկանն, Թ. քի ի
 բաց երբ և զայլն երբ ժ. Ժ.», որ մնայ՝

տուր ի խորանացո, ո՛ւր սպառի՝ այն է խորան ասորոյն, որ ցուցանէ զվերագիրն, զհնգեանն և զվեցեանն, զժնունգն լուսինն և զլուսնն լուսինն, և զաւագ լրումն, զտիւն և զգիշերն, զժամն և զմասն, և զտարոյ լուսինն ԲԺ. և ԳԺ.անց:

2. Տոմար ասորոց, էջ 28ա (Թերի)—29ա: Սկզբից պակասում են ամսացուցակը և բնագրի սկզբնավորութիւնը: Վերջում ունի «Էրուժ զատկաց Ասորոց» աղյուսակը:

3. Տոմար հունաց, էջ 30բ—32ա: Սկզբում կա ամսացուցակը՝ «Ամիսը և տոմարք Յունաց»: Սկ. «Քուսկան Յունաց այսպէս արա: Կալ զՀայոց թուականն, Ա. քիւ ի բաց երբ՝ թուական է Յունաց» ևն: Վերջում՝ «Էրուժն զատկաց Յունաց» աղյուսակը:

4. Տոմար յոթն ազգի, էջ 32բ—37ա: Սկզբում կա «Նաթն ազգի» (եգիպտացոց, հթովպացոց, աթենացոց, բյութանացոց, կապադովպացոց, վրաց և աղվանից) ամիսների ցուցակը: Սկ. «Զուգաւորութիւն ընդ Մեծ հայի և ընդ Եօթն ազգի այսպէս արա: Ի՛ նաւասարգէ մինչև օգոստոս Ի՛Թ. տարեմուտ է Եօթն ազգիս: Կալ զաւուրս հայ ամսոյն, ԼԶ. ի վերայ բեր և զամսաճառանցն ի բաց երբ՝ աւուրք է Եօթն ազգիս: Իսկ ի սեպտեմբեր մինչև ի նաւասարգն ԼԱ. բեր ի վերայ: Քուսկան այսպէս արա: Կալ զՄեծ թուականն Հայոց, ԼԶ. քիւ ի վերայ բեր՝ թուական է Եօթն ազգիս. հաճապազ այս է» ևն: Վերջում՝ «Էրուժք զատկաց Եօթն ազգիս» աղյուսակը:

5. Տոմար պարսից և տանկաց, էջ 37բ—38բ:

Սկզբում կան «Ամիսք պարսից» և «Ամիսք տանկաց» ցուցակները: Սկ. «Քուսկան Պարսիցն այսպէս արա: Կալ զՄեծ թուականն Հայոց, ԼԹ. ի բաց երբ, որ մնայ՝ թուական է Տանկաց, որ է Պարսից» ևն:

6. Տոմար երեք ազգի, էջ 39ա—54ա:

Սկզբում կան «Երեք ազգաց» (արաբացոց, մակեդոնացոց և երբայեցոց) ամսացուցակները: Սկ. «Քուսկան այսպէս արա: Կալ Բ. Զ. ԼԶ. և զՀայոց թուականն ի վերայ բեր՝ Մեծ թուական է Երբայեցոց: Եւ

շրջանն ՇԼԲ. ՇԼԲ. ի բաց երբ, որ մնայ՝ Փոքր թուական է Երբայեցոց: Դարձեալ կալ զՓոքր թուականն Հայոց, ԼԸ. քիւ ի բաց երբ, որ մնայ՝ Փոքր թուական է Երեք ազգիս: Բայց զիտացիր որ այս Երեք ազգիս թուականն ի միսան ամսամասին փոխի հաճապազ: Զուգավորութիւն Հայոց ընդ Երբայեցոց, Արաբացոց և Մակեդոնացոց այսպէս արա» ևն: Վերջում՝ «Էրուժք Երբայեցոց», «Էրուժք Արաբացոց» և «Էրուժք Մակեդոնացոց» աղյուսակները:

7. Փոքր թվական Հայոց, էջ 54բ—60ա: Սկզբում կա «Ամիսք և տոմարք Սարկաւագիւն» ցուցակը: Սկ. «Ամսաճառանց այսպէս արա: Կալ զգարնաճամուտ Մեծ հային, ԺԲ. ի վերայ բեր, Լ. ի բաց երբ, որ մնայ՝ ամսաճառանց է: Զուգաւորութիւն Մեծ հայոց ընդ նորոյս մինչև ի նաւասարգն հնոյ այսպէս արա: Կալ զաւուրս նորոյս» ևն: Վերջում՝ «Էրուժք զատկաց» աղյուսակը:

8. Մեծ թվական Հայոց, էջ 61ա—68բ (Թերի):

Սկզբում ամսացուցակ չկա: Վերնագիրն է՝ «Ամիսք Հայոց»: Սկ. «Կրկնակ ամսոց այսպէս արա: Կալ զնաւասարդի ամիսն Լ. և երբ է. է., որ մնայ՝ կրկնակ է հոռի ամսոյ: Կալ զհոռի ամիսն և զիւր կրկնակն և երբ է. է.» ևն:

ԱԶԱՐԻԱ ՍԱՍՆԵՑԻ

Մականվանյալ Հլու: Որդի Մելքիսեթի և Նսեֆի: Աստղագետ, տոմարագետ և մատենագիր: Ապրել է ԺԶ դարի վերջերում և ԺԷ-ի սկզբներում: Ծննդյան թվականը հայտնի չէ. մեո. 1628 թ.: Զաւայիների արշավանջների ժամանակ զերի է բնկել նրանց ձեռքը, և հետո ազատվելով՝ պանգըխտությամբ շրջել է փոքր-ասիական շատ վայրեր և այդ միջոցին երկար ժամանակ գտնվել է նաև Կ. Պոլսում, ուր աչակերտել է Գրիգոր Կեսարացուն: Նա եղել է նաև Իտալիայում: Ազ. Սասնեցու աշխատութիւնների կարևոր մասը աստղագիտական և տոմարագիտական է: Ունի նաև

պատմական և այլ երկեր, որոնց մեջ առանձնապես արժեքավոր է նրա «Ողբ ի վերայ հարուածոց արևելյան գաւառացն և աշխարհին Հայոց ի ձեռաց Ճիւղիեանց»-ը: Ազ. Սասնեցու գրական գործունեությունն ընկնելով Ջալալիների արչավանքների շրջանին՝ նա այդ ավերիչ արչավանքներին է նվիրել իր Ողբը, որ մի թանկագին հիշատակարան է այդ մասին: Ժամանակակից Գրիգոր Գամախեցին նրան անվանում է անյաղթ փիլիսոփոս և վկայում է, որ նա թեև «անգաւաղան վարդապետ» էր, բայց ուներ հետադարձ մեծ ձիրք և իր քարոզությամբ «ժամանակ մի լուսաւորեց զՊարսայու կողմն, զնիկիոյ և զնիկումի-դացոց, ուր Հայք կան»: Գր. Գամախեցին հիշատակում է նաև Ազարիայի մի ձեռագիր աշխատութունը, որը կրոնա-բարոյական բովանդակութուն է ունեցել և կրել է «Յաղագս աստուծոյ» խորագիրը: Ազ. Սասնեցին ունի նաև թարգմանական գործեր. 1611 թվին «Ֆռանկ» լեզվից թարգմանել է «Երատ վասն ուստուալպին գիտութեան» աշխատութունը (տես՝ ՈՒՍՏՈՒՆԻՆՍԻ), իսկ 1616 թվին՝ «Նոր աշխարհացոյց լաւ և պիտանի... զոր նախ շինեալ էր զսա իմաստասերն Քօլօմէ», այն է՝ Պրտղոմէոսի Աշխարհագրության մի մեկնութուն, որը հայտնապես իտալերենից է (տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, § 1):

Ա.— ԱՍՏՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՏՈՄԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Յաղագս գիտութեան երկնից բարձրութեան և եւրն պարունակացն. և թէ քանի գարեհաւ է յերկրէ մինչև յերկինս ի խորանն անմատոյց, պարզեալ Ազարիայի աշակերտի ի Հայոց ՌԾՁ բուին, զասացեալ [ս] Արիստոտելի և Նիկոմարքոս իմաստասիրի, որ եգիտ զարուեստ երկրաչափութեան: Ի քուին Հայոց ՌԾՁ պարզեալ եղև ի Սերաստիա. «Այս է եւրն պարունակն: Ոմանք իմաստեոց այսպէս ասացին զեւրն մոլորակն աստեղաց հեռակ[ա]ցութիւն ի միմեանց...», Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 386, էջ 386ա—388ա:

2. Յաղագս որբանութեան էՌ և Մ-ացն (= 7200-ացն). որ է յեղիցն Ազամայ ի գրախտէն մինչև ի կատարածն թէ քանի ամիս է կամ քանի շաբաթ, քանի օր. քանի ժամ, քանի մաս, կամ քանի անգամ բօթափեղն, որ է խփել ու բանալ ակին. «Ձի եւրն դար է կենցաղուս և դարն հազար ամ...», անդ, էջ 388ա—390ա:

3. Յաղագս գիտութեան արեգակն քաւամանցն և ժամուցն և մասանցն և աստիմանաց և ակին բարթիցն և հինգ աւուրց արարչութեանց և նահանջիցն և չորից ամսոցն, որ է հունձ, վերջին կատարածին և լրումն էՌ և Մ ամին և կատարածի մասանց լուս[ն]ին և թիւք ամացն կատարածի լուսնին, պարզեալ Ազարիայի աշակերտի ի Հայոց ՌԾՁ բուին. «Արդ գիտելի է, զի զիշերուան վերջի ժամն որ է փայլածուն՝ յորժամ վեարի, ծագէ զիմրիաքն...», անդ, էջ 390ա—400ա:

Տես նաև Տյուրքիցեանի Համալս. Մատ. ձեռ. № 85 (էջ 47բ—58բ, վերջից թերի):

4. Այլ պարզ մեկնութիւն յԱզարիա աշակերտէ արարեալ ի Հայոց ՌԾՔ բուին վասն գիտութեան հինգ աւուրց արարչութեան և նահանջին և չորից ամսոցն և կատարածի լուսնին: Ոչ թէ զխորհուրդ քանին մեկնէ, այլ զթիւ ծամանակացն թէ ուստի՞ սկսանի և ուր կատարի. «Գիտելի է զի օրն ԻԴ ծամ է...», Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 386, էջ 400բ—406ա:

5. Յաղագս գիտութեան Հայոց քուակնի և յայտնութեան և մեծ նահանջ[ի]ն և Հայոց գարեհամախին. նահանջաց նահանջն և ամսանահանջն, թէ ուստի՞ են սկսեալ կամ ո՛ւր անկանին կամ ո՛րպէս վարեն. կամ յետ անկելուն ո՛րպէս դարձեալ սկսանին այսոքիկ և այլ ամենայն պատեկ[ն]ք տումարին: Այսպէս բուեալ եղև ի բուին Հայոց ՌԿԵ յԱզարիա աշակերտէ. «Այսպէս զի յետ ՇԾԳ ամի ծննդեան Քրիստոսի յառաջոց եղեալք յանկ ելեալ և սկսեալ շփոթեցաւ տոմարն Հայոց...», Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 672, էջ 103բ—105ա:

6. Տոմար արեգակն և լուսնի, որ ցուցանէ զկենդանակերպքն և զաստիճանքն և զմասունքն և զծնունդ լուսնին և զլրումն

և զայլն ամենայն կարգաւ, զժամն և զմասունքն իւր: *Բեռլինի Kōnigl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 141, fol. 109^r—125^r (վերջից Թերի):*

Մի ուրիշ օրինակ մատնանշվել է ժամանակին Գետերբուրգի Կայսերական Հանրային Գրադարանում¹:

Այս երկն անանուն է. *Նրա հեղինակութունը վերագրում ենք Ազ. Սասնեցուն՝ Ն. Ակինյանի հետևողությամբ: Գրության ժամանակը 1615/16 թվականներն են:*

Բ.— ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

1. Ազարիայի Սասնեցոյ ողբ ի վերայ հարուածոց արևելեան զաւառացն և աշխարհին Հայոց ի ձեռաց ճելալեանց. «Այդ հայկազնեան մեծ տոմարի | Հազար յիսուն ութերորդի, | Արքայութեան Տանկաց ազգի | ԺԳ. ամն սուրբան Ահմատի...», Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 325—336.

2. Յիշատեկարան սակաւուք արարեալ Ազարիայի բանասիրի. «Գուրն արարչական խնամոցն աստուծոյ...», Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 320—324.

Սա Ազարիայի «Հաւաքածոյ Կանոնագրոց»-ի հիշատակարանն է, որի մեջ պատմւիչում են ժամանակի դառնութիւնները: Գրվել է 1800 թ.: Տես հաջորդը:

3. Հաւաքածոյ Կանոնագրոց: Գաղատիայի ձեռ. № 11:

4. Կարգ և թիւ կարողիկոսաց Հայոց նստեալ յաթոսն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին յԷմիածին. զոր հաւաքեալ ի գրոց պատմագրաց, աշխատեալ Ազարիայի բանասիրի ի Կոստանդնուպոլիս, ի բուին Հայոց ՌՄԷ. «Եւ գիտելի է զի ի սրբոյն Գրիգորիէ մեր Լուսաւորչէն մինչև ի սուրն Ներսէս Կլայեցին ՄԳ կաթողիկոս է նըստեալ էմիածին...», Գաղատիայի ձեռ. № 11, էջ 546բ—555ա:

¹ Զմտ. M. Brosset, „Notice sur un manuscrit arménien nouvellement acquis pour la Bibliothèque Impériale Publique“. *Mélanges Asiatiques, tirés du Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, St.-Petersbourg, t. VIII, 1876—1881, p. 613—621.

Գ.— ԱԶ. ՍԱՍՆԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ
(Մատենագրական ճյուղեր)

Տես՝ «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանազցոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 176, 410—413 և 431—432:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յ. Կիճյան Ն.— «Ազարիա վրդ. Սասնեցի, աստղագէտ, տոմարագէտ և տաղաչափ». Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 297—325.

Կազմում է Ազ. Սասնեցու կենսագրութիւնը և թվարկում նրա գրական երկերը, անտիպ գրքերի և հիման վրա: Մեր հեղինակի հետ նույնացում է Ազարիայի Տոմարի հեղինակին և նրան է վերագրում նաև Տոմար արեղական և լուսնի խորագիրը կրող տոմարագիտական անունը աշխատութիւնը:

Սեառայան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1943, էջ 57, § 19:

ԱԶԱՐԻԱ ՓՐԻՊՈՆ
(Azarias Fridonis)

Հայ ունիտոր, ծն. Նախիջևանի Ապարաներ գյուղում 1602 թ.: Նախիջևանի ունիտորական վիճակի առաջնորդ բնարկելով՝ նա 1602 թ. գնացել է Հոռոմ, ուր 1604 թվին հաստատում է ստացել Կղեմես Ը պապից իր պաշտոնի համար, սակայն չկարողանալով վերադառնալ հայրենիք՝ մեռ. այնտեղ 1607 թ. ու թաղվել հայոց Ս. Մարիամ Եղեպտացի եկեղեցում: Ազարիան Հոռոմում լատիներեն լեզվով գրել է „Relatio de statu ecclesiarum Armeniae“ («Հաղորդագրություն Հայաստանի եկեղեցիների կացութեան մասին») անունով մի աշխատութիւն, ուր նկարագրել է իր ժամանակի դեպքերը և մանրամասն տեղեկութիւններ է տվել Ապարաների վանքի ու նրա վիճակի 12 գյուղերի մասին մի առ մի: Ազարիայի այս երկը տպագրվել է Դոմինիկոս Գրավինայի (Dominicus Gra-

vina) կողմից, ուրիշ նման դործերի հետ միասին: Գ. Գրավինայի այդ հրատարակութունն ամենայն հավանականութամբ հետևյալն է. „De christiana religione in Armenta“ կամ „De Ecclesia Armena ejusque devollione erga apostolicam sedem, et de christianitate illa per fratres Praedicatorum in ecclesiasticis ritibus directa et custodita“¹, Romae, 1604.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սիլիան Ղև.— «Միսական», Վենետիկ, 1893, էջ 371, 388 և 393.

Կուստիճ Է. և Էքարդ Է. (Quetif J. et Echard J.)— „Scriptores ordinis Praedicatorum recensiti“, t. II, Lutetiae Parisiorum, 1721, p. 351.

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՇԳՈՎՈՒՄ

Տես՝ ԱԶԱԳԱՆԱՆՔ.

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՈՐԸՆՉՆՈՅՆ ԸՆՏԻՔՆԵՐ

Տես՝ ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ.

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹԵԳԻՈՐԵՑՆ ԵՐԱՆՈՎԵՐԻ ԵՒ ԹԵԳԻՈՐԵՑՆ ԿԻՊՐՈՍԻ

Տես՝ ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՏՄԻՉ.

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԹԵԳԻՈՐԵՑՆ ՀՆՈՑ

Տես՝ ՄԻՆԱՍ ՀԱՄԴԵՑԻ.

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՆՈՑ ԱԶԳԻՍ

Պատմական անանուն և անտիպ այխատութուն:

[Ազգաբանութիւն Հայոց ազգիս] Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3079, էջ 242ա—251ա: Բաժանվում է 4 դրուխների. «Առաջին

¹ Հմտ. J. Quetif et J. Echard. t. II, p. 534.

հատոր ազգաբանութեան Հայոց ազգիս՝ յորդոց որդիս այսպէս համառօտեալ որպէս զգաւազանագիրք. քի ուստի են Հայք և որոյ աղագաւ կոչեցան Արամանեանք» (սկ. «Ազամ ծնաւ զՍէր. Սէր ծնաւ զՆնովս. Ննովս ծնաւ զԿայնան...: Որպէս քարգմանիչն Մովսէս Խորենացի պատմե՛ երկրորդ հօրն աշխարհի Նոյի երիս որդիս ցուցաւ. այսինքն՝ Սեմ, Քամ և Յարեք, և մեր ազգի գաւազանն ի Յարեքայ կրսեր որդւոյն սերեցաւ»), «Երկրորդ հատոր: Գաւազան քաւորութեան ազգին Արշակունեաց», «Երրորդ հատոր: Գաւազան իշխանութեանն և քաւորութեան Հայոց, որք ի Հրեից խառնեալք էին յազգս՝ Հայոց և կոչեցան Բագրատունիք» և «Չորրորդ հատոր: Եւ գաւազան իշխանութեան Ռուրիքեանց կոչեցելոյ, որք քաւորեցին ի Կիլիկիա, սկզբաւորեալք ի թուականութեանն Հայոց Շեք և իշխեալք մինչ ի Պէ րուին»:

Տես նաև Վենետիկի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 290՝ «Առաջին հատոր ազգաբանութեան Հայոց ազգիս» 46 (էջ 143բ—164բ, վերջից թերի, սկ. «Երկրորդ հայրն աշխարհիս Նոյ երիս որդիս ծնաւ՝ Սեմ, Քամ, Արեք. և մեր ազգիս գաւազանն Յարեքայ»): Վենետիկյան սույն օրինակի նկարագրութեան անթիվ Բ. Սարգիսյանը հետևյալ կարծիքն է հայտնում բնագրի մասին. «Յետին ժամանակի և հետեակ գրողի դործ է. թարգմանում կ'երևի յարաբերունէ — ինչպէս ցոյց կու տան Բօսիւն, Բաիլէն, Բաշկէն, Շմիրամ, ևն, անուանանակըն»:

ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՑԵՎԵՐՆԵՐ [I]

Երկամասնյա ազգաբանական աշխատութուն, թարգմանված՝ անգլերենից 1806 թ. Աղափիր Հալանդարյանի ձեռքով:

ա) Գիրք պորտահամարից յԱզամայ մինչ ի Քրիստոս: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4436, էջ 1ա—23բ:

¹ Ձեռագրում առսիս:
² Ձեռագրում՝ յազգոս:
³ Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ», հա. Բ, էջ 1068:

Սկզբում կան ազգաբանական ընդարձակ ցուցակներ (էջ 2ա—18բ), որոնց հաջորդում է բուն բնագիրը, որ կրում է «նախագրութիւն ազգաբանութեան ստորագրութեամբ» խորագիրը և սկսվում է «Եւրոպայի գաղափարը յարմարոյ Յեսսայ» բառերով (էջ 21ա—21բ), Վերջում կա հայ թարգմանչի հավելվածը՝ «Բացայիշատակումն ազգաբանութեան՝ քէ յումմէ լեզուէ 10 թարգմանեցաւ և քէ ուր ուրք Բամաձայնութիւն և տարածայնութիւն» (էջ 21բ—23բ), որը գիտութեան համար ավելի շահեկան մաս է հանդիսանում քան բուն բնագիրը: Ահա այս հավելվածի նախաբանական մասը.

«Արդ, եթէ իմաստաւորն կամ իցի տեղեկանայ և յուրի գիտին և ղնախազադափարն սորին, այս է զի ունին զսա միայն ազգն Բրիտանացուց որ այժմ Ինկլիզս կոչին և այս կազմեալ և տպեալ յըսկիզբն աստուածաշունչ մատենին, յորմէ լեզուէ մեկնեալ և թարգմանեալ ի մերս լեզու, քանզի ոչ նոյն անուանք որ առ նոսա ըզնոյն և մերս, այլ բազմաւ սարասիւ տարածայնութիւն եթէ ըստ առաւելութեան և նուազութեան և եթէ ըստ այլակերպութեան նոյնոյ անուան թէ առ մերս և թէ առ նոսա: Ուրեմն ճահ և ըմբոն գոյ սակս տարածայնութեան և համաձայնութեան մերս առ նոսա զսակաւ ինչ ճառել վասն զի 10 թէ գոն տարածայնութիւն բառի և բանի, հետեի ուրեմն զի լինիցի տարածայնութիւն անուան և թէպէտ ոչ իցեմք թարգման բանի, զի զբանն որոնիցեմք հանդերձ սնափառութեամբ, այլ մանաւանդ անուան որ է զլիսաւորագոյն նիւթ գործոյս մերում: Եւ արդ, բազում անգամ որոնեցաք և հետաքրքիր եղեալ տեղեկացաք զի զոր ինչ գոյ յաստուածաշունչ մատենան Դադմատացուց, զնոյնն է տեսանելի ի մատենան Բրիտանացուց. և թէպէտ դուն ինչ տարածայնութիւնք իսկ մերս համեմատելով առ նոսա յորով սեղիտ տարածայնութիւնք, և այն առաւել առ անունս, քան 15 թէ ի բայս և ի բանս, և աստ ոչ կամեցաք բացատրել, վասն զի նպատակ և դիտաւորութիւն մեր ոչ է սո այս. եթէ ես

խուզող, գիտ ուրեմն զյի: ատակարանս տեսան Ոսկանի քաջ բարունազեռի և աստուածաբան վարդապետի, երկրորդ թարգմանչին Հայոց, որ ի վերջնուեմ կտակարանի է, զորմէ ճառէ սակս համաձայնութեան և տարածայնութեան մերս առ Դադմատացիս, զնոյն վարկչիք և առ Բրիտանացիս: Արդ ուրեմն, համառոտաբար ճառեսցոյք սակս տարածայնութեան և համաձայնութեան մերս առ Բրիտանացիս և անդրադարձեալ 20 ևն:

բ) Յաղագս ազգաբանութեան և մարդնութեան բանին և բացատրութիւն բոլորակաց և այլոց ձևոց զծից և մտկերութից: Անդ, էջ 24ա—30ա:

Ազգաբանութեան բնագրին, որն սկսվում է «Բազում մասալմիջք և բազում օրինակօք կանխաւ խօսեցաւ աստուած» բառերով (էջ 24ա—29ա), հաջորդում է թարգմանչի ընդարձակ վերջաբանը՝ «Բանք տղերսացաց առ քրիստոսասէր ընթերցողք» (էջ 29ա—30ա), որի մեջ կարդում ենք.

«... Արդ՝ ընթերցչիք և ի միտ առջիք զտառս ազգաբանութեան հանդերձ նախերգանօքն. եթէ գտտնիջիք ուրեք զթերութիւն և զպակասութիւն, այն մեր է, զի յորումք սարասիւք են պարագայք և պատճառք թերութեան մերոյ. նախ տեսութիւն մեր, զի ոչ էաք յարբունս հասակի ըստ մարմնոյ, նաև ոչ ըստ հոգւոյ, և ոչ էաք հմուտ հոլովմանց անուանց, նաև բայից և դերանուանց, կամ բառից և բանից. երկրորդ՝ զի չունէաք զպարագորդ մամանակ և զապանով, և զամբողջ միտս վասն դառ[ն]ութեան և տառապանաց ներկայիս, զի յայսմ ամանակի յարուցեալք էին ազգազգի վերայ և թագաւորք թագաւորաց վերայ, որոց միջի մեք և վաստակքն մեր իբրև զկաւ գոնհաց կոխան լինէաք, և երկիրն մեր առաջի աչաց մերոց օտարք ուտէին. յայսցանեաց հոգք և նեղութիւնք, վիշտք և տառապանք հանգոյն լետոն դիզացեալ էր ի վերայ մեր, և յայսր և յայնր տառապեալ ոչ կարէաք ճողողել զանձինս մեր յայսցանեաց ևն:

Բնագրում թարգմանչի անունք չենք գտնում, բայց վերջում ընդօրինակող Հով-

հաննես Նազարեթյանի ձեռքով հիշատակագրված է. «Ամենապայծառ պարոնաց պարոն Ազափիրի Հալանդարեան¹, շարագրոզ և թարգմանող գրքիս» (էջ 30ա), Նույն գրքի իր հատուկ հիշատակարանում (էջ 31ա—31բ) դարձյալ գրում է թարգմանչի մասին. «Մանզի յստաջին գաղափարն սորին զոր թարգմանեալ և արտահայտեալ էր յազգէն Քրիտանացոց ի մերս լեզու գերիմաստ և զարմանաշնորհ այլն ցանկալի պարոն Ազափիրին որ Հալանդարեան ասի. որ և ոչ իսկ գոյր մերով լեզուաւ զարդիւնալի մատենան այս Ազգարանութեան» ևն. (Նդորինակված է 1742 թ. Կալկաթայում, Երևանի Պետ. Մատենադարանը մի երկրորդ օրինակ ևս ունի սույն աշխատությունից, ձեռ. № 6591 (էջ 2բ—2ձբ), որը, սակայն, շատ թերի է:

ԱԶԳԱՌԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՑԵՎՐԵՆԵՍ [II]

Ազգարանական և ժամտնակագրական անանուն երկ, որը մեզ ծանոթ է մի շարք ընդօրինակություններով:

(Անխորագիր) «Ըստ մեծին Արիստոտելի իմաստասիրի հարկ է ամենայն ընդհանրապես յառաջանալ իւրում առանձնակեանի, զի ընդհանրակեանքն առանձնակեանցն դիւրագոյն հմտաճամբ: Եւ զի կամեցայ խօսել ի վերայ տոհմաց և ազգակցութեանց և պատմութեանց հին և նոր կտակարանաց. պատշաճաւոր քուեցաւ ինձ՝ նախ րաժանել զգիրս հին և նոր կտակարանացն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6612, էջ 1ա—16ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 481 (էջ 3բ—18բ). № 3953 (էջ 1ա—17բ). № 4759 (էջ 2բ—27բ), № 431 (էջ 1բ—23ա) և № 7340 (փաթեթ). վերջինս, որ թերի է, ԺՁ դարի գրչություն է, մագաղաթի վրայ:

ԱԶԳԱՌԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՑԵՎՐԵՆԵՍ [III]

Ազգարանական անանուն երկ:

(Անխորագիր) «Զմիտս աստուածաշունչ գրոց՝ գերկայնութիւն և զգծուարութիւն, և զծուլութիւն աշակերտացն կամ ընթերցողացն առ այն իրս, որք իրքև հիմն են աստուածային գրոց, և զանգիտութիւն ոմանց՝ յաղագս չքաւորութեան գրոց, կամեցայ ըստ չափու կարողութեան իմոյ լուսաւորել և ի բազմակերտ ճառիցն համառօտաբար յայտնել. և զազգատոհմն սուրբ հարցն և զգործս նոցա ի մի փոքր գիրք հաւաքել...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1770, էջ 163ա—179ա:

ԱԶԳԱՌԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՍԻՍ ԹԵԳՆԱՌԵՍ

Այս վերնագրով ծանոթ է մի անանուն բնագիր, որը Սեֆևյան հարստության համառոտ ժամանակագրությունն է: Զանազան գրիչների մոտ ավելի կամ նվազ է երկար սույն ժամանակագրությունը այն պատճառով, որ յուրաքանչյուր արտագրող իր կողմից շարունակել է այդ. Բնագիրն սկզբում կազմված է եղել որպես Սեֆևյանների հարստության սկզբնավորման պատմություն, ինչպես երևում է այդ, օրինակ, Երևանի Պետ. Մատ. հետևյալ ձեռ. օրինակից. № 482՝ «Սկիզբն թագաւորութեան կարմրագլխին, որք են ղզլապշ» (էջ 52բ, սկ. «Նախ և առաջին Շիսեֆին որ էր իշխան Արաւելիւ»): Այս օրինակում ժամանակագրությունը հասնում է մինչև Շահ-Իսմայել Բ-ի թագավորությունը (1676—1677 թթ.): Առաքել Դավրիժեցիին այս բնագիրը մուծել է իր Պատմության մեջ (Գլ ԾԲ)¹ սկզբում մի փոքր փոփոխումով, խորագրելով՝ «Ազգարանութիւն Պարսից թագաւորացն(սկ. «Սկիզբն Շիսաֆին է»)», իսկ նրա ընդօրինակող գրիչներն հետզհետեւ ավելացրել են նոր հատվածներ, հասցնելով մինչև Շահ-

¹ Տես՝ «Պատմութիւն Առաքել Կաղապետի Դավրիժեցւոյ», Վաղարշապատ, 1898, էջ 334—335:

Սուրհմանի թագաժողովուրդը (1866—1894 թթ.)¹, Անկասկած այստեղից է առնվել Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3695՝ «Ազգաբանուրիւն Պարսից թագաւորաց» (էջ 4ա—
 5 ծա, սկ. «Սկիզբն Շիխսաֆին է»), ուր, սակայն, մի երկրորդ գրչի ձեռքով կատարված հավելումով ժամանակագրութիւնը հասցվել է մինչև Շահ-Հյուսեյինի գահակալութիւնը (1894 թ.)։ Այս բնագիրը խմբագրական փոփոխութիւններով գտնվում է նաև Մարտիրոս Դի Առաքելի ժամանակագրութիւնի սկզբում (տես՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԻ ԱՌԱՔԵԼ),

ԱԶԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒՄԻՆ ՅԵՐԵՒԱՆ

Տես՝ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, «Գատմու-
 15 թիւն Հայոց» (Ա տղ.)։

**ԱԶԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ՍԿՍԵՂ Ի ՅԵՐԵՒԱՆ
 ԲԻՆՉԵՒ Ի ՋԻՍՅԱՍ**

Տես՝ ԱԶԳԱԿԱՄԱՐ,

ԱԶԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ

Ստորև ամփոփում ենք իրավական և
 կանոնական բնույթ ունեցող այն բնագրերը,
 որոնք հայ ամուսնական իրավունքի մեջ
 կարևոր մաս կազմող այսպես կոչված «հաս-
 20 չհաս»-ի խնդիրներին են վերաբերում։
 Այստեղ են մտնում նաև կնքակաշարութեան,
 որդեգրութիւնի և խորթութիւնի հարցերը,
 որոնց «հոգևոր ազգականութիւն» ընդհա-
 նուր անունն էր տրվում։ Նշված բնագրերն
 ընդհանրապես կրում են աղյուսակներ,
 20 բնագրից դուրս կամ բնագրի մեջ, Տեսնել
 նաև ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊՍԱԿ։

1. Յողագս ազգային արգելմանն. «Ցեա
 անւոյն յուխտական արգելմանէն, այժմ
 անւի է յազգային արգելմանէն: Բայց արդ
 25 երբքիին է ազգայինութիւնն, այսինքն

մարմնաւոր, հոգևոր և օրինաւոր...», Երևանի
 Պետ. Մատ. ձեռ. № 3486, էջ 30ա—40ա։

Նախարանը նվիրված է նախորդ էջում
 գետնադրած (էջ 29բ)¹ ազգականութիւնի աս-
 տիճանները ցույց տվող աղյուսակի բա-
 ցատրութիւնը։ Բուն բնագիրը բաժանվում
 է մասերի, հետևյալ ուրույն վերնագրերով.

ա. Թէ կամիցիս գիտել թէ յո՞ր աստի-
 65 ճանք են, կարդա գայս ճառս և գտանես.
 «Արդ վասն ազգականութեանն հինգ իրս 10
 տեսանելի է աստ: Նախ՝ թէ զի՞նչ է ազ-
 գականութիւնն: Երկրորդ թէ զի՞նչ է գիծ
 ազգականութեանն և քանի՞: Երրորդ ի կա-
 նոնաց ազգաբանութեանն և յարիւնակցու-
 15 թեանն: Չորրորդ թէ զի՞նչ է ազգայինու-
 թիւնն և ո՞րպէս բուի: Հինգերորդ թէ մին-
 չև յո՞ր աստիճան արգելի պսակն: Առաք-
 նոյն ասելի է, ըստ Ռեմունգի, ազգայինու-
 20 թիւն է կապակցութիւն անձանց, իշխոցն
 ի միոյ ընէ մարմնաւոր ծննդեամբ...», անդ, 20
 էջ 30բ—33բ։

բ. Յողագս խնամական արգելմանն.
 «Քանզի զնոյն արգելումն ունի խնամու-
 25 թիւնն ի յառնել պսակ, զոր ունի ազգա-
 կանութիւնն: Վասն այսօրիկի, յետ ասելոյն 25
 յազգականութեանն, այժմ ասելի է ի խնա-
 մութեանն, յորմէ հինգ իրս տեսանելի է:
 Նախ՝ թէ զի՞նչ է խնամութիւնն...», անդ,
 էջ 32բ—35ա։

գ. Յողագս այնորիկ որ շողաշարի ընդ 30
 ազգայինն ամուսնոյն իւրոյ. «Յառա-
 շագոյնզ ասացաք վասն արիւնակցութեան
 և խնամութեան. այլ զի բազում անգամ
 յետ պսակին գայ ի վերայ և անօրէն խնա-
 մութիւն, յողագս այնորիկ այժմ ասելի 35
 է յայնմանն որ շողաշարի ընդ ազգայինն
 ամուսնոյն իւրոյ...», անդ, էջ 35ա—36բ։

դ. Յողագս հոգևոր ազգականութեանն.
 «Յետ Յառելոյն բաւականապէս ի մարմնա-
 40 վոր ազգականութեանն և ի խնամութեանն,
 այժմ ասելի է ի հոգևոր ազգականութեանն,
 յորմէ չորս իրս տեսանելի է: Նախ՝ թէ
 զի՞նչ է հոգևոր ազգականութիւնն...», անդ,
 էջ 36բ—40ա։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8973 (էջ 25
 86—109)։

3. Յողագս արգելման ազգականութեանն.

¹ Հմմտ. անդ, էջ 386, ծանոթագրութիւնը։

«Ազգակամութիւն եւ սրբանք՝ հոգևոր և օրի-
 թակեան, զբնականէն ի վայր ասացից: Հո-
 գևոր ազգակամութիւնն և մերձաւորութիւն
 անձանց ոմանց եղեալ ի խորհրդոյ միրաու-
 րեան և զրոշմի...», *Նրևանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. № 6868, էջ 221բ—227ա:

3. Յաղագս խնամութեան. «Խնամութիւն
 է մերձաւորութիւն անձանց ոմանց եղեալ
 ի պատեն (հալալ) կամ անպատեն (հարամ)
 մտրմնաւոր զուգաւորութենէ: Պատեն զու-
 գաւորութիւն լինի ի մէջ օրինաւոր ամուս-
 նեաց և խափանէ զամուսնութիւնն մինչև
 ի չորրորդ աստիճան ներադրապէս...», *անդ,*
էջ 227բ—229ա:

4. (*Անխորագիր*) «Ազգակամութիւն ծը-
 ճընգակամութեան անուն է և բաժանի յե-
 րիս կորզս. յորում կաքն, այսինքն՝ որ
 զմեզ ծնան. և որք ի մէնջ եղեն, այսինքն՝
 որ ի մէնջ ծնան. և յիստակութենէն որ է
 ի առ կողմն, այսինքն որ են ի մօրէ և ի
 մօրէ եզրաք մեր...» (*հրատ. Վ. Բաստամ-*
յան), Փորձ, 1881, № 5—6, էջ 36—38:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրե-
րից: Այս բնագիրը քաղվածք է „Prochiron
auclum“-ի է. տիտղոսից: Թարգմանու-
թյունը կատարել է Ներսես Լամբրոնացին:
Ձեռագրերում բնագրի բոլոր օրինակ-
ները վերնագիր ունեն: Այսպես՝ Նրևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 6496՝ «Վասն աստի-
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

Յուստինոսի օրինաց յերկրորդ ախաղասին.
 «Ետփանել արժան է զայնօսիկ յամուսնու-
 րեան, որ ի սուրբ միրաւորեան [ընդ] մի-
 մեանս որդիակցին...», *Նրևանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. № 3178, էջ 26բ—27ա:

Տես նաև նոյն մատ. ձեռ. № 838 (էջ
24բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 134 (էջ 113բ) և № 258 (էջ 186բ):

Հմմտ. «Ընտրութիւն համառօտ յօրի-
նացն քաղաքականաց Լևոնի և Գոստան-
դեայ իմաստուն և բարեպաշտ Թագաւորաց,
զորոյ և մեծն Յուստինոսոս նորոգեաց
զկարգն, ուղղեալ ի բարեպաշտութիւն»,
տիտլ. Բ, գլ. Բ՝ «Ետփանել արժան է յա-
մուսնութենէ զայնօսիկ...», Նրևանի Պետ. 16
Մատ. ձեռ. № 8926, էջ 342ա:

6. Գիր կանոնական սրբոյն Բարադի առ
 բահանայ մեծ Թեոփորոս Անտիոքայ, վասն
 ամենևին հեռանալոյ և զազգային կիճ ոչ
 առնելոյ. «Յայս իմն առաւել հարկէ մարդ
 երէ զացի յանօրինաց ինչ...»: *Տես՝ ԲԱՐ-*
ՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ:

7. Պատճառ աշտինանաց ազգակամու-
 րեան ի խաչածն գրաշմտեան ի բարս փո-
 փ[ո]թելոյ. «Ընթեանլով ախմարիս զխրատ
 աշտինանաց ազգակամութեան ի նամուսս
 թագաւորացն. և զի ոչ ուն[ի] լներածող
 զօք և առաջնորդ՝ մեծապէս տրամէի յոյ
 հասանել...», *Համի Bibl. Vat. Cod. Vat.*
Arm. № 3, fol. 320՝.

Հմմտ. հաջորդ բնագիրը:

8. Աստինանք ազգակամութեան կամ
 Աստինանք օրինացս. «Ընթեանլով իմ ըզ-
 խրատ աստինանաց ազգակամութեան, մեծ
 աշխատութեամբ հասու եղև...»: *Տես՝ ՆՆՐ-*
ՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

9. ՅԸնդհանրական թղթոյն ներսիսի կա-
 բողիկոսի Հայոց վասն խնամութեան կամ
 Յաղագս սահմանի ամուսնութեան և քա-
 նիօնութեան ազգակամաց. «Մի՛ որ արեան
 մերձաւոր ազգակցաց պսակ օրհնութեան
 զիցե...», կամ՝ «Մի՛ որ համազգեաց՝ որոց
 արեան մերձաւորութիւն իցե, պսակ օրհ-
 նութեան զիցե...», կամ՝ «Պսակ օրհնութեան
 մի՛ զիցե որ համազգեաց, որոց արեան...»: *Տես՝*
ՆՆՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, «Թուղթ ընդհան-
րական»:

5. Ի Լևոնէ (sic) և ի Կոստանդիանու և

10. Երանելի վարդապետին Մխիթարայ արարեալ յաղագս զատաստանաց ամուսնութեան և քանի՞նուրեան ազգակեանց. «Զի որպէս առ ամենայն մեր արքայիցս հարկ եղև գրել...»: *Տես՝ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, ԵՊատաստանագիրք» (որի Ա մասի ՃԼ՝ գլուխն է կազմում ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը):*

10 ազգ առնուն զիրար» խորագիրը.

11. Յաղագս զատաստանաց, եթէ ըստ օրինաց և կանոնաց ո՞րպէս զուգին և բէ ոչ, որո՞ց ներելի է և զօ՞րս բաժանելի. «Գիտելի է զի կանոնք հրամայէ՛ մի՛ ոչ իշխեսցէ խնամութիւն առնել մինչև ի չորրորդ և ի հինգերորդ զարմ...»: *Տես՝ ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ, ԵՊատաստանագիրք» (որի Ա մասի ՃԹ գլուխն է կազմում ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը):*

10 13. Բան վասն հաւատոյ և օրինաց. պարզ և համառօտ. «Բարի է աստուած և ամենայն բարեաց արարիչ...»: *Տես՝ ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ ՊԼՈՒԶ.*

26 Այս երկի մեջ կա մի առանձին շատ վաճ, որն սկսվում է այսպես. «Եւ որք կամին զայս անցաւոր կեանքս ամուսնանալ, նա՛ պարտ է որ քահանայն քննէ որ կարևորք չլինին կամ կնքաւորք, այլ մինչ եօթն պորտն հեռաճան, որ է այսպէս...»:

20 13. Երատ հասարակաց քրիստոնէից ևն. «Ամենագոր բազաւորին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...»: *Տես՝ ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ ՊԼՈՒԶ.*

26 Այս երկի մեջ կա մի առանձին մաս կամ հատված, որն սկսվում է այսպես. «Եւ չորրորդ՝ որք այսպէս սրբութեամբ սնանին և լինի կտրին տղայն...» կամ «Չորրորդ զիրք՝ կանոն այնոցիկ որք սրբութեամբ սնանին և լինի կտրին տղայն...»: *Այս մասը նրբեմն կրում է «Յաղագս պսակի և իրատ վասն ամուսնութեան» խորագիրը:*

40 14. (Անխորագիր) «Փանգի բնութիւն մարմնոյն ի չորից տարեաց գոլով՝ յիրաւի և մարմնական ազգակեանութիւնն մինչև ի չորրորդ քիւն ժամանէ...», *Վհեւտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 289, էջ 135բ:*

43 15. (Անխորագիր) «Ո՛վ քահանայք, հոգեբարձութեամբ քննեա՛. երբ տասն մարգ

լինի՛ առնուն. երբ ինն մարդ լինի՛ յառաջնորդն հարց և արա. և բէ ուր մարգ լինի, զեճեհար մի՛. յառանք զկաթն ի յարիւնն...»: *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8331, էջ 84բ—86ա:*

Սկզբում՝ ցուցակներ:

16. Կանոն ազգակեանութեան կամ կարգ ազգակեանութեան. «Գիտելի է, զի ազգակեանութիւն տարորոշեալ անձանցն է և ոչ անհատին...»: *Տես՝ ՅԱԿՈՐ ՂՐԻՄԵՑԻ, ԵՆշրեալ՝ Քումայի սուրբ բարունապետի Մեծօրհնոյ, և կատարեալ՝ Յակոբայ քաջ չեւտորի Ղրիմեցոյ զկանոնս ազգակեանութեան»:*

17. Յաղագս պսակի ամուսնացելոց կամ երատք ազգակեանութեան վասն ամուսնացելոց. «Կանոն է այնոցիկ, որք սրբութեամբ սնանին և լինի կտրին...»: *Տես՝ ՅԱԿՈՐ ՂՐԻՄԵՑԻ.*

20 18. Կանոն ազգահամար ճիւղազրութեան. «Հրց. Ո՞րն է եօթն ազգն զոր եօթն պորտ կոչեմք: Պտ. Գիտելի է, զի նախ առաջին բաժանի ազգն ի բնակեանն և յօրինացն և ի հոգևորն: Արգ՝ բնակեանն է մարմնոյն, և օրինացն՝ խնամութեամբ, և հոգևորն՝ որդեգրութեամբ...», *տես՝ ԵԳԻՐԵ Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ, Կ. Պոլիս, 1807, էջ 227—228:*

Այս բնագիրը ձեռագրերում գտնվում է «Վասն ազգակեանութեան հարց, զոր եւրք պորտն կոչի», «Վասն ազգակեանութեան, բէ ի քանի՛ պորտս պարտ է հասուցանել» և նման խորագրերով. *տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7280 (էջ 80ա), № 656 (էջ 43բ), № 2316 (էջ 242բ), № 4410 (էջ 30ա), № 83 (էջ 193բ), № 836 (էջ 224ա), № 7527 (էջ 1ա), № 1779՝ «Վասն ազգակեանութեան հարցումն, զոր եօթն պորտն կոչի և բաժանի յերիս դեմս՝ ի վայր և ի կողմն, զոր ասացին սուրբ հայրապետքն» (էջ 131ա, սկ. «՛ վերն այսպէս: Առաջին մեք և հայրն մեր, և պսակն»), 4է.*

Հմտ. ԵԳԻՐԵ հարցմանց երկցս երանեալ օրսոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 811—812.

19. Կանոնք ազգակեանութեան. «Որպիքն երկու. և բռաներն երեք. և բռանն որդիքն չորս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2116, էջ 111ա:*

Տես նաև ազգականութեան վերաբերեալ մի շարք ազյուսակներ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 648 (էջ 136բ—137ա) և № 1779 (էջ 136ա). Բրիտիսի Պետ. Թանգ. յայ. ձեռ. № 37 (էջ 803) և № 37 (էջ 336ա—337ա): Տես դարձյալ Թովմա Ակիփնացու «Յաղագս եօթն խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ ևրկում թագազա պսակի» գլխի մի քանի ենթագլուխները, և ուրիշներ:

Տես նաև Նետեյալ կանոնական և դատատանական բնագրերը.

Ա Առաքելական կանոններ, հոգ. ՂԳ:
Բ Առաքելական կանոններ (էբ ձեռն Կզմայ), հոգ. ժէ:

Հարսնց հետևող կանոններ, հոգ. ժ և ԻԲ:
Կետարայի ժողովի կանոններ, հոգ. Բ:
Նեոկետարայի ժողովի կանոններ, հոգ. Բ:
Աթառա Ազերսանդրացու անվամբ կանոններ, հոգ. Բ և ժԶ—ժԹ:

Բարսեղ Կետարացու «Գիր կանոնական առ սուրբ Ամփիթոսո Յիզնացուց եղիսեղոս», հոգ. ՂԳ, ՂԴ և ՂԷ:

Բարսեղ Կետարացու «Գիր կանոնական առ անայ մեծ Թեոդորոս Անտիոքայ», հոգ. Ա:

Բարսեղ Կետարացու «Գիր կանոնական վասն պէս պէս և բիւրապատիկ տրտից», հոգ. ժ, ժԱ, ԽԾ, ԽԸ, ԽԹ, ՂԱ, ՂԲ, ՂԳ, ԽԽԷ, ՃԾԱ, ՄԺԵ և ՄԶԲ:

Շուտովիմի ժողովի կանոններ (եջայոց կանոն), ժԲ և ժԳ:

Սեանտոսի անվամբ կանոններ, հոգ. Գ և Ծ:
Պարտովի 768 թ. ժողովի (եՄիսի կաթողիկոսի շայոց) կանոններ, հոգ. ժԶ:

Քաղեսա առաքյալի կանոններ, հոգ. ՂԱ և ՂԲ:
Նիկիայի Բ ժողովի կանոններ, հոգ. ՂԲ և ՂԳ:
Ազգանից Վաչագան որդայի կանոններ, հոգ. ժ:
«Սահմանք և կանոնք կարգի եկեղեցւոյ որբայն Ներսիսի հայրապետի շայոց», հոգ. Դ, Բ, ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ և ՂԲ:

Աշտիշատի 365 թ. ժողովի կանոններ, հոգ. Ա:
Սոբ 1243 թ. ժողովի կանոններ, հոգ. Ը:
Ասորական գատատանագրեր, հոգ. ՄԴ, ՄԵ և ՂԲ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղև.— «Շնորհալի և պարագայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 266—268:

Ալիսեյան Ն.— «Ներսէս Լամբրոնացի: Կեանքն ու գրական վաստակները», Հաճնոս Ամսօրեայ, 1904, էջ 109:

Քասաբայան Վահ.— «Ամուսնութիւնը բոս հայոց եկեղեցական իրաւարանութեան», Ջ.— Չիասուլիս, Փորթ, 1880, № 11—12, էջ 137—164. 1881, № 4, էջ 51—78. № 5—6, էջ 19—45:

Իփեկյան Գ.— «Բարբառ», Ազգագրական Հաճնոս, Գիրք ԻԴ, Թիֆլիս, 1913, էջ 90—110:

Ղաթայան Արս.— «Ամուսնութիւն, ամուսնալուծութիւն և քաղաքացիական պըսակ», Ալեքսանդրապոլ, 1904:

Ղաթայան Արս.— «Հայոց հին իրաւունք», Ալեքսանդրապոլ, 1913, էջ 174—193:

Մեղիթ-Թաթայան Ն.— «Շողոքոր ազգացութեան մասին մի քանի խօսք», Արաւս, 1900, էջ 465—472:

Մեղիթ-Թաթայան Ն.— «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», Գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 80—81, 94, 241, 315, 334—336, 432—433, 453—464, 479, 579, 638 և 669:

Մեղիթ-Թաթայան Ն.— «Նույնը՝ Գիրք Բ, Շուշի, 1905, էջ 248—265:

Սեպրակյան Արիստ.— «Ամուսնական խնդիրներ», Մոսկովա, 1891, էջ 3—117:

Տիգրանյան Սիր.— (Тигранян С.) —

«Древне-армянская Книга канон», Петроград, 1918, стр. 97 и 101.

ԱԶԳԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգաբնական համառոտ ևրկ, որն բնդարկում է Հին և Նոր Կտակարանները: բայց որո՞ օրինակներում՝ միայն Հին Կտակարանը: Գոյութուն ունկոց օրինակների միջև կան խմբագրական մեծ տարբերություններ:

«Ազգահամար սկսեալ յԱղամայ միջև և ի Քրիստոս. «Աղամ ՂԼ. ամ ապրեցաւ: Սեր՝ ՋԺԲ: Ենովս՝ Ջէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2245, էջ 271ա—272ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 54՝ նույն խոր. (էջ 225ա. սկ. նույն), № 3368՝ նույն խոր. (էջ 67բ, սկ. նույն), № 4355՝ նույն խոր. (էջ 390բ, սկ. «Աղամ՝ ՂԼ: Սեր՝ ՋԺԲ.»), № 745՝ «Ազգաբնութիւնը սկսեալ ի յԱղա-

10. Երանելի վարդապետին Միսիբարայ արարեալ յաղագս դատաստանաց ամուսնութեան և քանի՞օրութեան ազգականաց. «Զի որպէս առ ամենայն մեր արձագանքս հարկ եղև զրել...»: *Տեա՛ ՄԵՒԹԱՐ ԳՈՇ, «Երատաստանագիրք» (որի Ա մասի Ճ՛ գլուխն է կազմում ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը):*

Նրբեան կրում է և «Վասն քե քանի՛ 10 ազգ առնուն զիրար» խորագիրը.

11. Յաղագս դատաստանաց, երէ ըստ օրինաց և կանոնաց ո՞րպէս զուգին և քե ոչ, որո՞ց եերելի է և զօ՞րս բաժանելի. «Գիտելի է զի կանոնք հրամայէ՛ մի՛ ոք իշխեսցէ խնամութիւն առնել մինչև ի չորրորդ և ի հինգերորդ զարմ...»: *Տեա՛ ՄԵՒԹԱՐ ԳՈՇ, «Երատաստանագիրք» (որի Ա մասի Ճ՛ գլուխն է կազմում ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը):*

12. Բան վասն հաւատոյ և օրինաց, պարզ և համառօտ. «Բարի է ասուած և ամենայն բարեաց արարիչ...»: *Տեա՛ ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ ՊՆՈՒՋ.*

Այս երկի մեջ կա մի առանձին հատված, որն սկսվում է այսպես. «Եւ որք կամին զայս անցաւոր կեանքս ամուսնանալ, եւ՛ պարտ է որ քահանայն քննէ որ կարևորք չլինին կամ կնքաւորք, այլ մինչ 10 եօրն պարտն հեռանան, որ է այսպէս...»:

13. Երաւ հասարակաց քրիստոնէից նէ. «Ամենազօր քաղաւորին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...»: *Տեա՛ ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ ՊՆՈՒՋ.*

Այս երկի մեջ կա մի առանձին մաս կամ հատված, որն սկսվում է այսպէս. «Եւ չորրորդ՝ որք այսպէս սրբութեամբ սնանին և լինի կտրի՞մ տղայն...» կամ «Զորրորդ գիրք՝ կանոն այնոցիկ որք սրբութեամբ սնանին և լինի կտրի՞մ տղայն...»: *Այս մասը երբեմն կրում է ձեռագրաց պատկի և խրատ վասն ամուսնութեան» խորագիրը:*

14. (Անխորագիր) «Քանզի բնութիւն մարմնոյն ի չորից տարերաց զօլով՛ յիրաւի և մարմնական լազգականութիւնն մինչև ի չորրորդ քիւն ժամանէ...», *Վեհտօկի Մխրթ. Մատ. ձեռ. № 289, էջ 135ր:*

15. (Անխորագիր) «Ո՛վ քահանայք, հոգեբարձութեամբ քննեա՛. երբ տասն մարդ

լինի՛ առնուն. երբ ինն մարդ լինի՛ յառաջնորդն հարց և արա. և քե ուր մարդ լինի, զեմեհար մի՛ խառնել զկարն ի յարիւնն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8531, էջ 84բ—86ա:*

Սկզբում՝ ցուցակներ:

16. Կանոն ազգականութեան կամ Կարգ ազգականութեան. «Գիտելի է, զի ազգականութիւն տարորոշեալ անձանցն է և ոչ անհատին...»: *Տեա՛ ՅԱԿՈՐ ՀՐԻՄԵՑԻ, «Մեղրեալ՝ Քումայի սուրբ ըստնապետի Մեծօրհնացոյ, և կատարեալ՝ Յակոբայ քաջ շեքտորի Հրիմիցոյ զկանոնն ազգականութեան»:*

17. Յաղագս պատկի ամուսնացելոց կամ երատք ազգականութեան վասն ամուսնացելոց. «Կանոն է այնոցիկ, որք սրբութեամբ սնանին և լինի կտրի՞մ...»: *Տեա՛ ՅԱԿՈՐ ՀՐԻՄԵՑԻ.*

18. Կանոն ազգահամար միւլազրութեան. «Հրց. Ո՞րն է եօրն ազգն զոր եօրն պորտ կոչեմք: Պտ. Գիտելի է, զի նախ առաջին բաժանի ազգն ի բնականն և յօրինացն և ի հոգևորն: Արդ՛ բնականն է մարմնոյն, և օրինացն՝ խնամութեամբ, և հոգևորն՝ որդեգրութեամբ...», *տեա՛ «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 227—228.*

Այս բնագիրը ձեռագրերում գտնվում է «Վասն ազգականութեան հարց, զոր եւրն պորտն կոչի», «Վասն ազգականութեան, քե ի քանի՛ պորտս պարտ է հասուցանել» և նման խորագրերով. *տեա՛ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7260 (էջ 30ա), № 655 (էջ 42բ), № 2516 (էջ 242բ), № 4410 (էջ 30ա), № 82 (էջ 103բ), № 835 (էջ 224ա), № 7827 (էջ 17ա), № 1770՝ «Վասն ազգացնութեան հարցումն, զոր եօրն պորտն կոչի և բաժանի յերիս դեմս՛ ի վայր և ի կողմն, զոր ասացին սուրբ հայրապետքն» (էջ 131ա. սկ. «Ի՛ վերն այսպէս: Առաջին մեր և հայրն մեր, և պապն»), 42.*

Հմմտ. «Գիրք հարցմանց երկցս երանեալ սրբոյ Նոր մերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն», *Կ. Պոլիս, 1729, էջ 611—612.*

19. Կանոնք ազգականութեան. «Որդիքն երկու. և բռաներն երեք. և բռանն որդիքն չորս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2116, էջ 111ա:*

Տես նաև ազգականութեան վերաբերեալ մի շարք ազդեցական Նրևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 648 (էջ 136բ—137ա) և № 1779 (էջ 136ա). Թրիլիսիի Գետ. Թանգ. յայ. ձեռ. № 37 (էջ 803) և № 57 (էջ 336ա—337ա): Տես դարձյալ Թովմա Ակիլինացու թագազս եօթն խորհրդոց սուրբ եկեղեցւոյ ևրկում թագազս պատկէ գլխի մի քանի ենթադրութեանը, և ուրիշները:

Տես նաև Նետեայ կանոնական և դատատանական բնագրերը.

Ա Առաքելական կանոններ, հոգ. լԳ:
Բ Առաքելական կանոններ (քի ձեռն կղեմայ), հոգ. ժԷ:

Հարանց հետեզաց կանոններ, հոգ. ժ և ԲԲ:
Կետարայի ժողովի կանոններ, հոգ. Թ:
Նետեայի ժողովի կանոններ, հոգ. Բ:
Աթանաս Ալեքսանդրացու անվամբ կանոններ, հոգ. Թ և ժԶ—ժԹ:

Բարսեղ Կետարացու «Գիր կանոնական առ սուրբն Ամփիլոքոս Յիկոնացւոց եպիսկոպոս», հոգ. լԳ, լԴ և լԸ:

Բարսեղ Կետարացու «Գիր կանոնական առ քանանայ մեծ Թեոզորոս Անտիոքայ», հոգ. Ա:

Բարսեղ Կետարացու «Գիր կանոնական վասն պէս պէս և բերապատիկ արտիք», հոգ. ժ, ժԱ, ժԵ, ԵԸ, ԵԹ, ՂԱ, ղԼԲ, ղԼԳ, ժԽԷ, ժԾԱ, ՄԺԵ և ՄԼԲ:

Շահապիգանի ժողովի կանոններ («Հայոց կանոն»), ժԲ և ժԳ:

Սեանասի անվամբ կանոններ, հոգ. Գ և Ե:
Գարտովի 768 թ. ժողովի («Սիոնի կաթողիկոսի շայց») կանոններ, հոգ. ժԶ:

Քաղեսոս առաքյալի կանոններ, հոգ. ՂԱ և ՂԲ:
Նիկիայի Բ ժողովի կանոններ, հոգ. ՂԲ և ՂԳ:
Ազգանից Վաչագան արքայի կանոններ, հոգ. ժ:
«Սահմանք և կանոնք կարգի եկեղեցւոյ արքայի Ներսիսի Յարապետի շայց», հոգ. Դ, Թ, ԻԲ, ԻԳ, ԻԴ և ՂԹ:

Աշտիշատի 368 թ. ժողովի կանոններ, հոգ. Ա:
Ստի 1343 թ. ժողովի կանոններ, հոգ. Է:
Առարկան զատաստանագիրքը, հոգ. ՄԴ, ՄԵ և ՂԹ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիբեյի ՂԱ.— «Շնորհալի և պարագայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 286—288:

Ալիբեյի Ն.— «Ներսէս Լամբրոնացիի Կեանքն ու գրական վաստակները», Հաճեղեւ Ամսօրեայ, 1954, էջ 199:

Քաստամյան Վահ.— «Ամուսնութիւնը բոս հայոց եկեղեցական իրաւարանութեան», Զ.— Զատութիւն, Փորձ, 1880, № 11—12, էջ 137—164. 1881, № 4, էջ 51—78. № 5—8, էջ 19—45:

Իփեկյան Գ.— «Բաւար», Ազգագրական Հաճեղեւ, Գիրք ԻԴ, Խիֆլիս, 1913, էջ 90—110:

Ղլտեյան Արու.— «Ամուսնութիւն, ամուսնալուծութիւն և քաղաքացիական պըսակ», Ալեքսանդրապոլ, 1904:

Ղլտեյան Արու.— «Հայոց հին իրաւունքը», Ալեքսանդրապոլ, 1913, էջ 174—193:

Մեղիք-Քաճգյան Ն.— «Հոգևոր ազգացութեան մասին մի քանի խօսք», Արաբաս, 1900, էջ 465—472:

Մեղիք-Քաճգյան Ն.— «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», Գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 80—81, 94, 241, 315, 334—335, 432—433, 453—454, 479, 579, 638 և 669:

Մեղիք-Քաճգյան Ն.— Նույնը՝ Գիրք Բ, Շուշի, 1905, էջ 248—265:

Սեղաւկյան Արիստ.— «Ամուսնական խնդիրներ», Մոսկովա, 1891, էջ 3—147:

Տիգրանյան Սիր. (Тигранян С.) — «Древне-армянская Книга канонов», Петроград, 1918, стр. 97 и 101.

ԸՊԳՆԿՄԱՐ

Ազգարանական համառոտ երկ, որն ընդգրկում է Հին և Նոր Կտակարանները, բայց որոշ օրինակներում՝ միայն Հին Կտակարանը: Գոյութիւն ունեցող օրինակների միջև կան խմբագրական մեծ տարբերութիւններ:

«Ազգահամար սկսեալ յԱզամայ միճչև ի Քրիստոս. «Ազամ Ձև ամ ապրեցաւ: Սեր՝ ԶԺԲ: ԵՆՈՎՍ՝ ԶԷ...», Նրևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 2245, էջ 271ա—272ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 54՝ նույն խոր. (էջ 225ա. սկ. նույն), № 3358՝ նույն խոր. (էջ 67բ. սկ. նույն), № 4355՝ նույն խոր. (էջ 390բ. սկ. «Ազամ՝ ՁԼ: Սեր՝ ԶԺԲ.»), № 745՝ «Ազգաբանութիւնը սկսեալ ի յԱզա-

մայ մինչև ի Քրիստոս և ամբարտալ» (էջ 188ա, սկ. նույն), № 8270՝ նույն խոր. (էջ 83ա, սկ. նույն), № 812՝ «Ամբ և անուանք նախահարցն կարգաւ» (էջ 86ա, սկ. նույն), № 8971՝ նույն խոր. (էջ 258ա, սկ. նույն), № 631՝ անխոր. (էջ 16ա, սկ. «Աղամ եկաց ամս Ջլ: Սնք՝ ՋժԲ.»), № 1887՝ «Վասն ամաց Աղամայ և նախահարցն և սուրբ Լուսաւորչին և բռանցն» (էջ 266ա, սկ. «Աղամ եկաց ամս Քժ. և Լ. և մեաւ: Սեք եկաց ամս Քժժ. և Բ.»), № 3527՝ անխոր. (էջ 125բ), № 750՝ անխոր. (էջ 197բ, սկ. «Աղամ կացեալ ամս Ջլ. և մեաւ: Սեք՝ ՋժԺ.»), № 451՝ «Ամբ կենաց նահապետացն» (էջ 1բ, սկ. «Ամբ Աղամայ՝ Քժլ: Ամբ Սեբայ՝ ՔժժԲ.»), ևն,

ԱԶԳԵՐ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆԵՐ

Սաորև նշում ենք ազգերին և լեզուներին վերաբերող առանձին բնագրերը: Տես նաև 20 ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ, ԳԻՐ, ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ևն.

1. Այսոքիկ են ազգք և լեզուք եօրանասուն և երկու. «Երբայցիք, Ասորիք, Քաղզեացիք, Մարիանոսք, Աղուանք, Բուսանացիք, Տանիկք. Ռուզք...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 772, էջ 249ա—250բ:

Բնագիրը երեք հատվածներից է բաղկանում: Առաջին հատվածում տրվում են 72 ազգութունների անունները (վերջնայալ սկ.). մյուս երկու հատվածների խորագրերն են՝ «Իսկ ի սոցանէ որք զգարութիւն գիտն և գրով վարժին՝ ազգ են երկուսասան»¹ (սկ. «Երբայցիք, Քաղզեացիք, Ասորիք, Պարսիկք, Մարք») և «Իսկ գեղեցկախօսութիւն լեզուաց» (սկ. «Փափուկ՝ Հելլենք, սաստիկ՝ Հուլիանցիք, սպառնական՝ Հոնիք, աղալական՝ Ասորիք»): Բնագրի վերջը՝ «Համեկական՝ Հայք, որ կարող է [գ]ամենայն ամփոփել յինքն և բոլոր խօսել, իսկ այլքն՝ ոչ, որպէս ասացան ի վերայ»:

¹ Ուրիշ օրինակներում «Իսկ որ զգարութիւն գիտն և գրով վարժ՝ Բժ ազգ է»:

Ձեռագրերում բնագիրը կրում է նաև տարբեր խորագրեր՝ «Այս են ազգ շՐ», «Այս են շՐ լեզուքն», «Այսոքիկ են շՐ լեզուքն», «Այս են լեզուք շՐ ազգաց», ևն, տես՝ նույն մատ. ձեռ. № 268 (էջ 152ա—153ա), № 3370 (էջ 263բ—264բ), № 1649 (էջ 414ա—415ա), № 605 (էջ 77բ—78ա), № 537 (էջ 233ա—234ա), № 8606 (էջ 372ա—374ա), № 2038 (էջ 242ա—242բ), № 3177 (էջ 283ա—283բ), № 533 (էջ 233բ—234բ), № 3425 (էջ 154բ—155բ), № 5954՝ «Ձոր ասին ազգ շՐ» (էջ 132բ—133ա, սկ. նույն), ևն. հմմտ. նաև նույն մատ. ձեռ. № 1887՝ «Վասն Հ և Բ ազգաց համարն է: Ազգահամարք ամենայն տեղերս Հ և Բ են և լեզուքն են այսոքիկ» (էջ 264ա—266ա, սկ. «Երբայցիք, Ասորեստանայք, Քաղզեացիք», որի երկրորդ հատվածն անխորագիր է (սկ. «Առաջին լեզուն Փաղկի. Բ. Ասորին որ է տափակախօս. Գ. 20 Եկեպատցից (sic) որ է խառնակախօս»), իսկ երրորդը՝ «Ի նոցանէ զիր գիտն և զբարութիւն ունեն» (սկ. «Առաջին երբայցից, Արարացիք, Մակեդոնացիք, Եկեպատցիք»): Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. 2: № 281՝ «Այս են շՐ լեզուք» (էջ 30բ, սկ. «Երբայցիք, Ասորիք»),

Հմմտ. Եփրք հարցմանց երիցս երանեալ սրբոյ Կորն մերոյ Գրիգորի Տաթևաացուոյն, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 298—299. — «Հաւաքունն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի յուսարանեալ». Վենետիկ, 1802, էջ 12:

2. Ի գրոց մեծ վարժապետին Վարդանայ. «Պարտ է գիտել զի ճգնատասան ազգ են որ դպրութիւն գիտն: Վասն զի ի նոյե երեք ազգք բաժանեցան յերից որզուցն Սեմայ, Քամայ և Յարեթի: Որգիք Յարեթի որ դպրութիւն գիտն՝ այս են. Հայք, Երբիացիք, Լատինացիք, Սպանիացիք...: Բայց յաստուծոյ և ի շնորհաց նորա երկու ազգ տաին զիր՝ Հրեայք և Հայք...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7117, էջ 122ա—124բ: Վերջում՝ «Եւ ես՝ նուստ վարդապետս Բովմա՝ ի Վարդանայ գտայ և գրեցի ի 20

¹ Բովմա Մեծօփեցի է:

գիրս յայս վրասն ուսումնականաց օգտին ևն,

Հմմտ. «Անանիայի Շիրակայնույ համարողի մատենագրութիւնք», Երևան, 1943, էջ 360, 361 և 362.— «Մովսէսի Կաղանկատուացույ պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Քիֆլիս, 1912, էջ 13,

3. Վասն լեզուաց և գրոց] «Ռուզ լեզու ու գիր. Այան լեզու ու գիր. Խաչաթ. Աս. Արեաուր¹. Տարք. Ղուտն. Սուլտախն...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 258, էջ 3բ:

4. (Անխորագիր) «Ի Յրազնիստան երեք զլիաւոր լեզու կու իօսին՝ Լաթիցի, Քուտոցի կամ Դոչի, և Ըսկլաւոցի: Լաթիցի լեզուէն փէյտանն եղաւ Յաւացիսի, Իտալիանի, Ըսպանիոյի և Փարսուգեզի լեզուէն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8743, էջ 40ա—40բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7716 (էջ 116բ) և № 9121 (էջ 80ա): Բնագիրն իտալերենից է թարգմանվել և խոսում է եվրոպական գանազան ժողովուրդների ու նրանց լեզուների առանձնահատկութիւնների մասին: Ղուկաս Վանանդեցին այս բնագիրը տպագրել է հետևյալ ժողովածուի մեջ, նրան կցելով նաև մի շարք աշխարհագրական տեղեկութիւններ Եվրոպայի մասին. «Գանձ շափոյ, կշոոյ, թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի», Ամստերդամ, 1699, էջ 50—53:

5. Ի Բնագնուրեան գրոցն: Յաղագս բարոց գանգազն՝ բնագողաց ի գանգազն մատուցա երկրի առանձնաբար. «Հայք են շարանճիկք, ստահակք և ուսումնատեացք. Իտալացիք են ազնուեակնք, սիրողք բարեկամութեան, իրաւադատք, բայց փառասէրք. Յոյք են գռողք և խստասիրաք...»: Տես՝ ԶԱՄԲԱՏԻՍՏԱ ՊՈՐՏԱ, «Բնագնուրեթիւն» (որի Ա գրքի Ժ գլուխն է կազմում ձեռագրերում առանձին պատահող այս բնագիրը):

6. Տող աշխարհացոյց կամ Ի վերայ որդուցն Նոյի. «Եկայք Ազամայ որդիք արածք ամեն միարան...»: Տես՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:

7. Բան ի Յրիկ գրքոյն. «Ատուած արդար և յիբաւի...»: Տես՝ ՅՐԻԿ:

Յ Աղգերի և լեզուների վերաբերյալ նյութեր շատ կան նաև պատմական և աշխարհագրական երկերի մեջ:

Կան նաև մի շարք մանր նյութեր, որոնք լեզվաբանական տեսակետից մեծ արժեք են ներկայացնում՝ հայերենի և այլ լեզուների նշյունարանութեան և ուրիշ երևույթների ուսումնասիրութեան համար: Այսպես՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 7117 ձեռագրում կա «Մուրր աստուած»-ը մի քանի լեզուներով, հայկական տառադարձութեամբ. «Յուցաց Սուրր աստուած» (էջ 144ա, սկ. «Այիօ՛ւ արևօս»), «Ասորոց Սուրր աստուած» (էջ 144ա, սկ. «Ղագիշաւ արօհօ»), «Վրաց» (էջ 144ա, սկ. «Մըմիցայօ դըմբօ»), «Պարսից» (էջ 144ա—144բ, սկ. «Փաք խուղա»), «Արարացոց» (էջ 144բ, սկ. «Ղըղուս արախ»), «Մարաց» (էջ 144բ, սկ. «Պակըժ խոդէ») և «Արքայուն քրիստոնէից» (էջ 144բ, սկ. «Ասի քանդրի»): Նույն ձեռագրում կա նաև «Փաք հօր և՛ Վրաց» (էջ 144բ, սկ. «Դիդերա մամասա»): Նույն մատ. № 8747 ձեռագրում՝ «Այս և արապի Հայր մեր» (էջ 22ա, սկ. «Պանամ բաշմայօ»: Այս տիպի նյութեր են նաև երկու հայատառ լատիներեն բնագրեր. «Տերուեակնա զոր ըստ լաթիցացոց» և «Հանգանեկ հուատոյ լաթիներեն» խորագրերի տակ, հետևյալ հրատ. մեջ. „Alphabetum armenum“, Romae, 1673. վերջում. Ինչպես նաև հայատառ լատիներեն մի քանի բնագրեր, հետևյալ հրատ. մեջ. «Գարգաւորութիւն հասարակաց ազօթից եկեղեցւոյն մեծին Հոմայ», Մարչիլիա, 1708, էջ 257—268. նաև վրացերեն սաղմոսներից երկու հատվածներ հայկական տառադարձութեամբ ան հետևյալ հրատ. մեջ. J. J. Schröderus, „Thesaurus linguae armenicae, antiquae et hodiernae“, Amstelodami, 1711, վերջում. Եվ ընդհակառակն՝ Արդիտի տեսլան հայերեն բնագիրը տրված է լատիական տառադարձութեամբ և ուսումնասիրութեամբ՝ հետևյալ հրատ. մեջ. A. Acoluthus, «Արդիտ հայերէն. Idest: Obadias armenus», Lipsiae, 1680. Հայտնի է, որ մեծ թիվ

1 Ձեռագրում արմաուր:

են կազմում այն պատմական, բժշկական, աշխարհական և այլ աշխատություններն ու գեղարվեստական երկերը, որոնք գրված են հայաստան թուրքերենով: Դրանց մի որոշ մասը եթե թուրքական ծագում ունի, համենայն դեպս զգալի մասը հայերենից է թարգմանվել և կամ հայ հեղինակներին գործ է, ինչպես են և ժՋ—ժԷ դարերում Հնաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի շրջաններում երևան եկած հայաստան զվայգերեն գրվածքները: Նույնը կարելի է ասել նաև բաժականին մեծ թիվ կազմող հայաստան թուրքերեն և աղբյուրներն քանաստեղծությունների մասին: Զեռագրերում պատահում են նաև, այնպիսի նվազ թվով, հայաստան տաղեր պարսկերեն, քրդերեն, հունարեն, լատիներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն և այլ լեզուներով, և նույնիսկ կան այնպիսիներ, որոնք գրված են երկու կամ ավելի լեզուներով խառն, ինչպես է Երևանի Գեո. Մատ. Ն 8090 ձեռագրում գտնվողը՝ «Տաղ մողայմահի՛ շորս լեզուէ» (էջ 5բ—8ա, սկ. «Առանամ քուֆտեամ քիմեայ»):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լագարդ Գ. դե (Lagarde Paul de) — „Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien“, Göttingen, 1887, S. 150—155.

ԱԶԴ [ԱԶՄԴ] ՆԵՐՔԻՆԻ

Արևելյան վկաներից, 340 թ.: Գտնում ենք և Ազրգա ձևով, որ անշուշտ գրչական սխալ է: Միայն հիշատակված է Շմաժոն Բար-Սարոյեի վկայարանություն մեջ (Սոփերք Հայկազանք, հտ. Ի, էջ 83. և «Արրահամու Պոստովանողի Վկայք Արևելից», էջ 144), մինչ նրա վկայարանության աստիճաններն ընդհանրապես ամբողջությամբ հասել է մեզ. տես և հմմտ. S. E. Assemanus (հրատ.), „Acta sanctorum martyrum orientallium et occidentallium“, pars I, Romae, 1748, p. 45—50. P. Bedjan (հրատ.), „Acta martyrum et sanctorum“, t. II, Parislls, 1891, p. 248—254. E. Manna, „Morceaux

choisis de littérature araméenne“, t. I. Mossoul, 1901, p. 138—145.

ԱԶԴՐԱՐ

Հայերեն անդրանիկ պարբերականը, որ հիմնվել է Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում 1793 թ., շիրադեցի Հարություն Զահանա Շմաժոնյանի ձեռքով: Նրա խմբագրությունը վարում էր հիմնադիրն ինքը՝ մի խումբ աշխատակիցների հետ: «Ազդարար»-ը ամսագիր էր, որը հրատարակվել է 1794 թ. հոկտեմբերից մինչև 1798 թ. մարտը, ընդամենը 18 համար: Հազորդում էր տեղական, ազգային ու քաղաքական լուրեր և առևտրականների համար պիտանի տեղեկություններ: «Ազգարար»-ի էջերում տպագրվում էին նաև ոտանավորներ, առակներ. պատմվածքներ և պատմական նյութեր: Վերջիններից նշելի են Պաշատուր Զուլայեցու «Գիրք հակիրճ վասն ցառագրութեան Պարսից աշխարհի» կամ «Պատմութիւն Պարսից» երկը (ՊՊ 8—18) և Միմեան Այուբյանցի «Գիրք գրութեանց և թուղթք բաղցրալուրք յորս ընթեւեւանին վարք, արարմունք և բարքն ցարտարագունեղ բացաստեղծի, նաւար Հեիգարալի խանի, և մեծ սպարապետի Հնդկաց Սըընգաքան քաղաքի» վերնագրված աշխատությունը (ՊՊ 8—18), որի տպագրությունն անավարտ է մնացել՝ ամսագրի դադարումով: «Ազդարար»-ը նվիրված էր հայ ժողովրդի լուսավորության գործին: Հրատարակ գալով հայկական ազատագրական շարժման աշխուժացման շրջանում՝ «Ազդարար»-ը արտացոլում էր հայ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչների կողմից դարի 70—80-ական թվականներին առաջադրված ազգային-ազատագրական առաջավոր գաղափարները և հակել էր քաղաքական այն ճիշտ ուղղության, որը Հայաստանի ազատագրության խնդիրը կապում էր Ռուսաստանի հետ: «Ազդարար»-ի երկու լրիվ կոմպլեկտներ ունի Երևանի Գեո. Մատենադարանը (Մամուլի բաժին, Նախասովետական շրջանի ամսագրեր, Պ 195 և Պ 3270):

1 Արար. Մատենադարան, «Երևանից»:

Ա. Ջ. ԴԱՐԱՐ

ԹԻՐԱՅ ԱՄՍՈՅ

1794

Ի Հարգման թեան ՏՆՂ Գրախոս Արարած Կաթողիկոս Առաջին Հայր Կաթողիկոս:

Ե Դ Քաղաքացիական Տնօրէն Երկրորդ Հիւսիսային Արարած Կաթողիկոս:

Յիւզեմ Երան Առաջին Երկրորդ Կաթողիկոս
ԱՋՂԱՐԱՐ

Ի Տարածի ՏՆ Երկրորդ Հիւսիսային Հիւսիսային:

Կ. 12. «Ազգաբար» հայերեն առաջին պարբերականը (Մազրատ, 1794—1798 թթ.):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ա թ յ ա Ն .

ԱՋՂԱՐԱՐ ԹԻՐԱՅ ԱՄՍՈՅ 1794 թ. 1/2 1/2:

«Բարեպաշտ պարոնաց և մարտկենցաղ տիկնաց Մաղրատիս Հայոց, ստորագրած» Ձեռնագրոցը քրոյս 28 հոգիք, էջ 1—21—Առաջաբանաբան. ստորագրած՝ մանենախոնարն քանանայ տէր Յարութիւն Նմաւոնեան, էջ 3—5— «Յեսիլք Միրզային, նշանակիլ բնութեան մարդկային կենաց, էջ 6—10:—«Քարգմանութիւն գրոյ միոյ գրեալ պարոն Յումիր Սուլթանուսեանէ առ մեծ բնիշխն քաղաքիս պարոն Ջիմս Անդրասեան (հայերէ ծագման մասին), Մազրատ, 20 նոյ. 1793 թ., էջ 11—13:—«Քարգմանութիւն յողուածոյ միոյ ի Սպանիացուց յաշխարհագրոյ պատմութեան. արարելոյ ի հեղինակ սրբակրոն Պետր Սուրիոյէն. ի Մեքսիկոյ. և տպագրեալ ի Մաղրիդ. յամին 1752 (հայերէ լեզուի մասին), էջ 14:—«Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ ձգման Արզումանի Քուլթը, անորագրէր, ուզոված՝ Նորկաստանի հայերէն, Պետերբուրգ, 20 նոյ. 1793 թ., էջ 15—20:— ձգման Արզումանի երկրորդ Քուլթը իջնորդութեան հայերէն, Պետերբուրգ, 20 նոյ. 1793 թ., էջ 27—28:— «Էրզրումի Երանուոյ Կայսերական Մեմորիանէ առ Նիստարիմէտուտ տեղակալութեան կառավարի) ենարալ մայնոր և կավալեր

Կ. 13. «Ազգաբար» ստորագրի խմբագրի և կաթողիկոսի շարունակ թանկան Նմաւոնեան:

Վասիլ Վասիլիչ Կախովսկին. վասն քաղաքայինութեան Հայոց, անուանեալ Գրիգորուպոլ. Պետերբուրգ, 23 փետր. 1792 թ., էջ 29—30:— «Նաւորէն օծմամբ հիմնարկութեան քաղաքին, անուանեալ Գրիգորուպոլ. էջ 33—41:— Մի անձանք Քղթան կից Նորկաստանէ Ազգաբարի խմբագրին, իջնորդութիւն կրտսերակն կանգնել ի Քաղաքման առթիվ էր գրած «ստանափորը, որի խորագրին է՝ «Նախ՝ բան առ բարետէր բնեբնողաց նորածին Ազգաբարիս: Սրկորդ՝ խրատ նոյնոյ Ազգաբարին յաղագս վարուց իւրոց). ստորագրած է՝ «Բարեկամ», էջ 42—46:— Նիկողոս Նովանենս Գուլամիրի հայտարարութեանը, թե զմին գուրան և լէլամասուսեմ քաջէլ Հայոց ազգի քուլտուրն են, էջ 47:— Հաջորդ գրած սմտի օրացույցը, էջ 48:

ԱՋՂԱՐԱՐ ԴԱՄԱՅ ԱՄՍՈՅ 1794 թ. 2/2 1/2:

«Պատմութիւն մանկան միոյ. զոր գտեալ եղև իբր երկօրեայ ի մերէ միոյ. զարգացալ կարամբ այնոյ. աշխատեցաւ անօգնական, և ի վագանի եղիտ գմխիրարութիւն կարողութեան օգնական լինել յարատաց: Քարգմանեալ յԱնգլիացուց, էջ 49—53:— Մի առակ, էջ 52—54:— «Պատմութիւն Սանտան Քառսիսային նշանակիլ բնութեան մարդոյ լինին օժտեղակ առ չարն, էջ 55—58:— Մի առակ, էջ 58:— «Նամաստ ասութիւնք ինչ՝ սաղաշափական սնիւ. զոր ի յամանէ քանասիրէ ասացաւ. առ ի գրասան բնեբնողաց, «հեղինակ՝ «Քաղաք

փորձեա վերստին, ստորագրած՝ Ռարեկամ. էջ 70—78:—Ան բանկատարի Ազգարարին Հայոց, *սնտորագիր հոգած, որը սալիս է Փոքր ինչ ծա- նորարից Զինու վեճառականութեան մասին, էջ 78—80:—Հայտարարութիւններ, էջ 80—84:—Տնայ վան զգրացեալ մարդոյ, ստացեալ դարարագրի Դարալիջ Սարգսի որդի անարժան Պետրոս քահա- նայի. էջ 85—89:—Հոգեւթ ԱրզուՍթյանի թուղթը՝ Մուշիթիւնդարի հայերին, 1 հնգ. 1796 թ., ընդար- ձակ տեղեկութիւններ առաջարկան պատերազ- մի և ֆրանս. հեղափոխութեան մասին, էջ 87—93:—Վզարար (լուրեր), էջ 94—98:—Ընդհանր գրածա Մարտտան մախուսիլ, Բանկալու ապրանց և անաշխիցայաւարիւնեայ անլիցայ ամսոյ 4 թիւն 18 փրկչին 1795, էջ 98—101:—Հաջորդ՝ շամ սմսի օրացույցը, էջ 102:—Յճարգրի նամակը մարախա- կից:—Ռարեկամսին, էջ 103:—Եժտեկարիւն ամ- սոյա երբեկութեան նաւուց (Նաժմախի չժացուցակ), էջ 104:—Եժուանմն նաւուց, էջ 105:*

ԱԶԴԱՐԱՐ ԵԱՄՍ ԱՄՍՈՑ 1795 [X 7]

Ղեկեմնուն Պատմութեան Պարսից. արարելոյ ի եայտուր վարդապետէ Նոր Զուգայեցւոյ 42, էջ 106—120:—Բարոյսխոսական մի գրածոթ՝ խոնար- հուՍթան մասին, էջ 130:—Էլանմուլու առ Էլանմու- ցիս, յետ շինելոյ գնալան. էջ 131—132:—Ենկղըր- ւածի Լանիբալայ գորագետին Կարբէշիցացոց ի Սի- պիո Աֆրիկանուռ Էլանմուլուց զիպելոյն միմեանց յետ ողտեքագմին Զամայ. էջ 132—133:—Ենքն- դըրւածք Միտիպիա արալի Էլանմուլուց ի Զուգուրս 10 արդէրոյ իրմէ ի մաննի մահու. էջ 134—135:—Օրան ինչ խրատական տաղաշափ. ստացեալ յաւ- մաննէ բանասիրէ առ ի յօգուտ ընքեքցաւէր ման- կանցն Հայոց. էջ 135—139:—Հոգեւթ ԱրզուՍթյանի նամակը Ազգարարի խճարգրին, 20 հնս. 1793 թ., էջ 139—140:—Ազգարարի խճարգրի ԼարուՍթյան Եժտեկոյանի պատասխանը Հոգեւթ ԱրզուՍթյանի նամակին, 10 սպր. 1793 թ., էջ 141—142:—Նամակ Ազգարարի խճարգրին և ստանալոր՝ սփ. Վարտիս Ազգարար գիտել և գայս բան, ստորագրած՝ Ռա- 40 րեկամ. էջ 143—149:—Վիճակարկութիւն անուա- նեալ Մարտտ Լուտրի (Վիճակարկի հայտարա- րութիւն), էջ 149—160:—Վզարար (լու- րեր), էջ 161—162:—Ներքոյ գրածա Մարտտունմն ծախուսիլ, Բանկալու ապրանց և անաշխիցայ յատկութիւնեայ շամս ամսոյ 28 թիւն փրկչին 1795, էջ 163—168:—Նաժմախի չժացուցակ, էջ 169—180:—Հաջորդ՝ սպմ սմսի օրացույցը, էջ 161:

ԱԶԴԱՐԱՐ ԱԴԱՄ ԱՄՍՈՑ 1795 [X 8]

Ղեկեմնուն Պատմութեան Պարսից. արարելոյ ի եայտուր վարդապետէ Նոր Զուգայեցւոյ 42, էջ 162—184:—Յճարգրութեան հայտարարութիւնը՝ Հակոբ Այուրջանի Վիքր գրոսանցաթի Երասարա- կութեան մասին, էջ 184:—Վիքր գրոսանց և րուզրի քաղցրալուր, յոր ընքեճաննին վարք, արար-

մուն և բարքն նարտարգունեղ բանաստեղծի Նա- ւար Լէիդարալի խանի և մեծ սպարապետի Լեղիաց Սրբեզարան քաղցրա. հեղինակ՝ Հակոբ Սիմոնյան Այուրջանց, էջ 185—191:—Ոտանալոր՝ սփ. Վա- րապական՝ յորդ յանգական, հեղինակ՝ Մամուկ 5 Տեր-Փիլիպպան, էջ 194—203:—Նամակ Ազգարարի խճարգրին, ստորագրած՝ մեծան Մկրտչեան և Ռ- դանն Լեքացեան. էջ 203—204:—Չամազան լուրի ընկալեալ ի նամապատասխանէ Կալիարու, էջ 204—208:—Լեւոնեալ նամար փորրկախաւն 10 սրտեալ Տիւփուցի, որ պատանեցաւ ի Լեզրայ ի յամսեանն օգոստոսի անցելոյ, հանեալ եղև Անի- լիացոց Ազգարարէ նոյն ամսոյ, էր այսպէս. էջ 207—208:—Վզարար (լուրեր), էջ 208—211:—Եժտկութիւն երբեկութեան նաւուց (Նաժմախի չժացուցակ), էջ 212—213:—Ներքոյ գրածա Մար- րտտունմն ծախուսիլ, Բանկալու ապրանց և անաշխ- զիցայ յատկութիւնեայ տղամ ամսոյ 28 թիւն փրկչին 1795, էջ 214—219:—Հաջորդ՝ շամս սմսի օրա- ցույցը, էջ 220:—Լուրեր, էջ 221:

ԱԶԴԱՐԱՐ ԵԱՄՍ ԱՄՍՈՑ 1795 [X 9]

Ղեկեմնուն Պատմութեան Պարսից. արարելոյ ի եայտուր վարդապետէ Նոր Զուգայեցւոյ 42, էջ 222—244:—Վատմութեան վարուցն և զարծոց քա- ջին Լէիդարալու, սկսեալ ի ծննդնէ մինչև ցվագ- 25 նան նորին: Լամառոտապէս պատմել զոր ինչ կա- րելին իցէ. էջ 245—253:—Վատմէն քորոյն վա- լաչա Մանմաղալի խոնիցն 42 (Մարտտի խոնի պարսկերեն կրօնարտաղը, հայտտա, որով Լարու- թյուն Եժտեկոյանի թույլ է արժում տղել նաև 30 պարսկերեն և արաբերեն գրքեր), էջ 254 Կից, 255 և 254 էջերի միջև, գրած է նաև կրօնարտաղի պարսկական ընագրի վիճատիպ պատճենը:—Հայ- տարարութիւն՝ Մարտտի հայկական զարգրին ի Նպտա վիճակախաղ կազմակերպելու մասին, էջ 255:—Վզարար (լուրեր), էջ 256—259:—Եժտ- կութիւն երբեկութեանն նաւուց (Նաժմախի չժացու- ցակ), էջ 260—261:—Ներքոյ գրածա Մարտտունմն ծախուսիլ, Բանկալու ապրանց և անաշխիցայ յատկութիւնեայ շար ամսոյ 28 թիւն փրկչին 1795, 40 էջ 262—267:—Հաջորդ՝ շախ սմսի օրացույցը, էջ 268:—Հայտարարութիւններ, էջ 269:

ԱԶԴԱՐԱՐ ՆԱԵԱՑ ԱՄՍՈՑ 1795 [X 10]

Ղեկեմնուն Պատմութեան Պարսից. արարելոյ ի եայտուր վարդապետէ Նոր Զուգայեցւոյ 42, էջ 270—287:—Ղեկեմնուն Պատմութեան Լէիդարալի խանի, արարելոյ ի պարոն Յակոբ Սիմոնյանէ, 45 էջ 287—297:—Նամակ և հոգած, որի ուն- նուն հեղինակը աշխատում է Երբեկոց զոգալուն մեր բարձրաձայն կարգալ, որպէսզի ընթերցողը և 10

1 Այս աշխատութեան ստորագրուած հեղինակը տալիս է երկու արձեղագրոց ցանկեր՝ հայ պատմա- գիրներին և հայերեն թարգմանված օտար պատմա- գիրներին, էջ 162—192:

քաղցրագոյն նորոգ բարունակ. | Բաղրոջ զեւաբաւս
 և միջահասակոյ, էջ 562—568:— Հայտարարութիւն
 Գրեգոր Մարգար Խաչատրի կողմէջ՝ Մագրասում
 4 կերպարգեւոր ցուցանանքս բացփելու մասին, էջ
 560—568:— Եկզարարա (լուրեր), էջ 568—569: Եր-
 քեկեկութիւնք նաւացո. էջ 569:— Եւտառ գրոյ միոյ
 9 գրեալ ի Պատրայու. ի բուին 1795. Առդար 15-ին
 (Քզթակցութեան), էջ 569:— Հայտարարութիւններ,
 էջ 569:— Եւնքոյ գրած Մագրասումն ծախուելէ,
 10 Բանկալու ապրանաց և անաջնդինաց յատկութիւնաց
 դամայ ամսոյ 28 րիւն փրկչին 1795. էջ 562—
 557:— Հայրոգ՝ Կամիլոս ամսի օրացույցը, էջ 558:—
 Եւրոք ընկալեալ ի համապատասխանէ Պատրայու.
 էջ 559:

15 ԱՋԴԱՐԱՐ ՀԱՄԻՐԱՅ ԱՄՍՈՅ 1795 (Մ 15):

Եւտեմուց Պատմութեան Պարսից. արարեցե-
 լոյ ի հայտարար վարդապետէ Նոր Զուլայեցոյ,
 6 էջ 560—564:— Եւտեմուց Պատմութեան Հէի-
 դարալի խանի. արարեցելոյ ի պարսն Յակոբ Սի-
 20 մանեանէ, 6 էջ 565—571:— Անտուռ ոտանաժող,
 6. «Պատեմուցն այն գոր վասըն մարդկան. | Շրքի
 յաշխարհի անորոշուան. էջ 568—571:— Հայտարար-
 ութիւն Մատթեոս Գրեգոր Սլեյխմանյանի կողմէջ՝
 Եկատանութեան Օֆիսոսի անուանո՞վ բացփա՞ծ փե-
 6 նակախաղի մասին, էջ 562—563:— Եւրոք Վրաց և
 Պարսից. հանեալ ի գրոյ միոյ գրեալ ի Պատրայու
 ի բուին 1795 քիբայ 5-ին. էջ 564—568:— Եկատու-
 անութեան Օֆիսոսի Հայտարարութիւնը՝ Նույն
 փեճակախաղի մասին, էջ 568:— Ենայտարարութիւն
 30 (Վանապետեան գործառնութիւններէ վերարեք-
 յալ), էջ 567—569:— Եւտեմուց ծանօթութիւն նո-
 րոգ կարգադրութեան Մարտաւան յայտեցն Քուր-
 զին՝ 1795ին է սկստեցիլոց. էջ 569—573:— Եկզար-
 արա (լուրեր), էջ 573:— Եւնքոյ գրած Մագրա-
 15 սումն ծախուելէ. Բանկալու ապրանաց և անաջնդի-
 նաց յատկութիւնաց համիրայ ամսոյ 28 րիւն փրկչին
 1795. էջ 564—569:— Հայրոգ՝ արամ ամսի օրաց-
 ցույցը, էջ 569:— Ենքոյ գրած Մագրասումն (անտուռ
 Քզթակցութեան թիւարում է պոստքի թուրք մի առ
 20 Նորին վեճութիւնս Կայսրուհոյն Ռուսաց, գահան-
 լով յերախտեաց Նորին՝ որ առ ազգս մեր... և թուրք
 մի ևս առ պարսն Մարգար Զարարայն, շնորհաւոր-
 ւելով նմա՝ վասն Նորանեալ պոստքի աշխատանաց
 իւրոց գմտանին՝ ի յանուն Քէլամար), էջ 571:

45 ԱՋԴԱՐԱՐ ԱՐԱՄ ԱՄՍՈՅ 1795 (Մ 15):

Եւտեմուց և գաւարտ Պատմութեան Պարսից.
 արարեցելոյ ի հայտարար վարդապետէ Նոր Զուլայ-
 15 ցոյ, 6 էջ 562—568:— Եւտեմուց Պատմութեան
 Հէիդարալի խանի. արարեցելոյ ի պարսն Յակոբ Սի-
 20 մանեանէ, 6 էջ 562—569:— Մատթեոս Գրեգոր
 Սլեյխմանյանի Հայտարարութիւնը՝ ի հաստատած
 վեճակախաղի մասին, էջ 569—571:— Ենայտարարու-
 րիւն (Վանապետեան գործառնութիւններէ վե-
 արեցիլոյ), էջ 569—571:— Հայտարարութիւններ,
 էջ 569:— Եւնքոյ գրած Մագրասումն ծախուելէ,
 Բանկալու ապրանաց և անաջնդինաց յատկութիւնաց
 դամայ ամսոյ 28 րիւն փրկչին 1795. էջ 562—
 557:— Հայրոգ՝ Կամիլոս ամսի օրացույցը, էջ 558:—
 Եւրոք ընկալեալ ի համապատասխանէ Պատրայու.
 էջ 559:

էջ 563—564:— (Մի թերթ պահ)՝— Եւտեմուց գիւղ
 սիրոյ՝ ծայնի քաղցրութեան. | Պոչէ առ ազգ խր
 երգ ուրախութեան. | Սին տեր Քաղնու Յեր. Անդրեւ-
 սեան. | Քանանայ Հայոց սերունդ Ազգինեան (ոտ-
 նաժող, 6 էջ. «Սերունդ Աղամայ՝ արդիք Արեքեան. |
 8 Այսօր անտիս՝ ձեզ ուրախութեան. էջ 567—570:

ԱՋԴԱՐԱՐ ՈՎՆԱՆ ԱՄՍՈՅ 1796 (Մ 17):

Եւրոքութեան Հայտարարութեանը այն մա-
 սին, որ Խոջմայ Սաֆարյանը, Եւրոպայում կա-
 10 տարած իր ուղեորութեան զերգտանալով, իբր-
 րազրութեան տրամադրութեան տակ է գրել իր
 գրեկան աշխատութիւնները (Երեցեալ ունի առ
 գանազան պատմութիւնս սեզեաց և վերահասու-
 րիւնս իբաց արմանեաց, ընդ որս և օրինակս և
 15 թարգմանութիւնս բազմատեսակ գրութեանց և այ-
 (օջ ևն), էջ 11:— Գիւս Զ պաղի մի կոնգրէք, 13
 սպր. 1791 թ., էջ 2:— Եւտեմուց Պատմու-
 րեան Հէիդարալի խանի. արարեցելոյ ի պարսն
 Յակոբ Սիմանեանէ, 6 էջ 22—28:— Եւնքոյ տակար
 20 բարոյականութեամբ իւրեանց յօրինեալ ոտանաժող
 ընկալաց ի պարսն Խոջմայ Սաֆարեանէ. որ եւ-
 րատամբ իցէ արհեստ ի Վեճակի եղեալ Հայոց, 6 էջ
 (Երեւն ոտանաժող առկներ), էջ 27—31:— Հայտարար-
 ութիւն Մատթեոս Գրեգոր Սլեյխմանյանի կողմէջ՝
 30 Եկատանութեան Օֆիսոսի անուանո՞վ բացփա՞ծ փե-
 նակախաղի մասին, էջ 562—563:— Եւրոք Վրաց և
 Պարսից. հանեալ ի գրոյ միոյ գրեալ ի Պատրայու
 ի բուին 1795 քիբայ 5-ին. էջ 564—568:— Եկատու-
 անութեան Օֆիսոսի Հայտարարութիւնը՝ Նույն
 փեճակախաղի մասին, էջ 568:— Ենայտարարութիւն
 (Վանապետեան գործառնութիւններէ վերարեք-
 40 յալ), էջ 567—569:— Եւտեմուց ծանօթութիւն նո-
 րոգ կարգադրութեան Մարտաւան յայտեցն Քուր-
 զին՝ 1795ին է սկստեցիլոց. էջ 569—573:— Եկզար-
 արա (լուրեր), էջ 573:— Եւնքոյ գրած Մագրա-
 սումն ծախուելէ. Բանկալու ապրանաց և անաջնդի-
 նաց յատկութիւնաց համիրայ ամսոյ 28 րիւն փրկչին
 1795. էջ 564—569:— Հայրոգ՝ արամ ամսի օրաց-
 ցույցը, էջ 569:— Ենքոյ գրած Մագրասումն (անտուռ
 Քզթակցութեան թիւարում է պոստքի թուրք մի առ
 20 Նորին վեճութիւնս Կայսրուհոյն Ռուսաց, գահան-
 լով յերախտեաց Նորին՝ որ առ ազգս մեր... և թուրք
 մի ևս առ պարսն Մարգար Զարարայն, շնորհաւոր-
 ւելով նմա՝ վասն Նորանեալ պոստքի աշխատանաց
 իւրոց գմտանին՝ ի յանուն Քէլամար), էջ 571:

ԱՋԴԱՐԱՐ ՆԻՐՆԱՆ ԱՄՍՈՅ 1796 (Մ 18):

Յեզեկութեան մագրասումն Հայ փորագրիչ
 40 Կոտանդ Քաղնու Այստրախանցու մասին, էջ 45:
 Նրա փորագրութեան է՝ օգտաբերին ու նրա սար-
 ջաժողովը յերկայացնող Ներքի պատկերը 66 և
 45 էջերի միջև:— Եւտեմուց պատմութիւն օղակա-
 րիկ գետոյ և նանապարտորդութեան Մանկալիոյ.
 Գաւարտի և Բուլբուրի. էջ 46—55:— Եւտեմուց պատ-
 50 մութիւն մեզուաց. արտահանեալ ի բնագնեակն
 պատմութեան մանսի Պաֆանի և մանսի Պամարի՝
 քաջ բնագնեաց Գաղղիացոց. և շրջեալ ի մեր հայ-
 կական բարբոտ ի նոյն գաղղիացի լեզուէ յուժմնէ
 ի սիրելեաց ազնի սահապ պարսն Խոջմայ Սա-
 65 ֆարին... ի բազմավանա նաւանգոտական փոր-
 ղիկ քաղաքին կիզուանայ անուանելոյ. յամի տեան
 1792. էջ 56—57:— Եւտեմուց Պատմութեան Հէի-
 դարալի խանի. արարեցելոյ ի պարսն Յակոբ Սի-
 մանեանէ, 6 էջ 57—73:— Երեւնի գրոյն սուրք
 80 Երուսաղէմայ միաբանից՝ առ Կոստանդնուպոլսոյ
 պատրիարքին՝ իշխանաց և ժողովրդոց յեւ վախ-
 նանման Յովակիմայ պատրիարքին վասն ընտրու-
 րեան ի պատրիարքութիւն սրբազան Պետրոս պատ-

րիարզին. 20 հոկտ. 1793 թ., էջ 74—79:— Եօրինակ
 գրոյն եպիսկոպոսոց՝ առ պատրիարքին Կոստանդ-
 նուպոլսոյ թագաւորական թագաթին. 20 հոկտ.
 1793 թ., էջ 80—80գ:— Ազգաբարձ (հայաստաբու-
 1 թյուններ և լուրեր), էջ 80դ—80ե— Եւերոյ գրածս
 Մազրասումն ծախուելէ. Բանկալու՝ ապրանաց և
 անշեղիկաց յատկութիւնաց Երեւան ամսոյ 28
 թին փրկյից 1796. էջ 81—86:— Հաջորդ՝ շմս
 10 ամսի օրացույցը, էջ 67:— Հայաստաբու.թյուն վի-
 ճակաւագի մասին, էջ 88:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գալեմթյարյան Գր.— ԵՊատմութիւն
 հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչև մեր
 ժամանակը», Վիեննա, 1893, էջ 23—26 և
 18 200—213:

Գրիգորյան Գ. Հ.— Է՛լայ առաջավոր
 հասարակական-քաղաքական մաքի պատ-
 մությունից (XVIII դարի երկրորդ կես)»,
 Երևան, 1957, էջ 198—202:

Ջարբեանալյան Գար.— ԵՊատմութիւն
 հայկական տպագրութեան սկզբնաւորու-
 18 թիւնէն մինչ առ մեզ», Վենետիկ, 1896,
 էջ 204:

Թեոօղիկ— ԵՏիպ ու տառ», Կ. Պոլիս,
 26 1912, էջ 173:

Լեօ — Է՛լայկական տպագրութիւն», հտ.
 Բ. Թիֆլիս, 1901, էջ 599—607:

Լեօ — Է՛լայոց պատմություն», հտ. Գ,
 Երևան, 1946, էջ 1048—1054:

Լեվոնյան Գար.— Է՛լայոց պարբերա-
 կան մամուլը՝ Պատմական տեսութիւն
 սկզբից մինչև մեր օրերը (1794—1894),
 ընդարձակ ծանօթութիւններով», Ալեք-
 20 սանդրապոլ, 1895, էջ 1—6:

Լեվոնյան Գար.— Է՛լայոց պարբերա-
 կան մամուլը՝ Լիակատար ցուցակ հայ լրա-
 գրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794—
 1934)», Երևան, 1934. էջ XVIII—XIX և 2—3:

Կարիճյան Յ. Բ.— ԵԱկնարկներ հայ
 10 պարբերական մամուլի պատմության», հտ.
 Ա, Երևան, 1956, էջ 192—227:

Պայեցի Սա.— Է՛լայկական հին լրագրու-
 թեան էջ մը», Բազմավեպ, 1907, էջ 13:

ԸԶԻՋ ՎԵՑ

Տես՝ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ.

ԸԶԻՈՍ ԿԱՄ ԸՁԸ ԿԱՄ ԸԶԹ՝

Իսավրացի վկա, Դիոնիսիանոս կայսրի
 օրով (284—305 թթ.): Հայամազուրթնե-
 8 րում ունենք նրա համառոտ վկայարանու-
 թյունը՝ մի քանի խմբագրություններով:
 999

1 (Տեր Իսայելի խմբագրություն).

Վեպուրիւն Ազիոսի մարտիրոսի.
 «Սուրբն Ազիոս՝ զօրակամ էր Դիոնիսիա- 10
 նոսի կապալառա արքայի. և վասն չար ժա-
 մանակին այնմիկ որ հալածեին զքրիստո-
 նեայս...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս,
 1834, մասն Բ, էջ 246—247:

Այլ տպ.— Վեպարանուրիւն սրբոյն 12
 Ազիոսի մարտիրոսին. «Սուրբն Ազիոս...»
 (նրատ. G. Bayan), *Patrologia Orienta-*
lis, Paris, t. XVI, 1922, p. 73—77.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությու-
 20 նը՝ «Martyre du saint martyr Azios»
 տեսնել անդ. նույն էջերում, հրատարակչի
 կողմից:

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրություն).

Վեպարանուրիւն սրբոյն Ազիոսի մար-
 տիրոսին. «Սուրբն Ազիոս էր զօրակամ 25
 Դիոնիսիանոսի կապալառա արքային. և
 վասն հալածեաց ժամանակին...», տես՝
 «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստու-
 ծայ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս,
 1706, էջ 255—256:

Այլ տպ.— Վեպարանուրիւն ևն. «Սուրբն
 Ազիոս...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս,
 1708, էջ 274—275:

Այլ տպ.— Վեպարանուրիւն ևն. «Սուրբն
 Ազիոս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմա- 15
 տուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 194—195:

3 (Անանուս խմբագրություն).

Ազիոսացն. «Սուրբն Ազիոս էր զօրակամ
 Դիոնիսիանոսի և երթեալ բնակեր յանա-

ԸԶԻՆՁՆՆԵՐ (Գրիգոր)

11 Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻ.

• ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգեբյան,
 Վիճակագր գաթ և վկայարանութիւն սրբոց,
 հա. ԺԲ, Վենետիկ, 1813, էջ 10—20:

պատա և բժշկեր զհիւանգս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 86բ—86ա:

Այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակներ տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 124ա), № 7463 (էջ 106ա), № 4873 (էջ 314բ), № 1610 (էջ 170բ), № 1511 (էջ 170ա), № 7363 (էջ 163ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 183բ), № 10 (էջ 158բ), № 313 (էջ 68ա), № 219 (էջ 124բ), № 228 (էջ 64ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 120^v). Հալեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 161 (էջ 241ա):

ՄԱՆՆԱԳԻՆԷՍ ԵՍՍ.*

(Պատմություն)

Ձեռագրերում պատահում է նաև Արա-նագինե, Արանագեհ, Արանագեհե ձևերով: Ղկա Դ դարի սկզբում, Դիոկլետիանոս կայսրի հալածանքների ժամանակ, այրված կամ զլխատված: Ծննդով Եպիկացոց գաղառից էր և նույն գաղառի եպիսկոպոսն էր՝ Սեբաստիայի արքեպիսկոպոսի իշխանութեան տակ Աթանագինեսի գերեզմանը մինչև այժմ ցույց է տրվում նրա ծննդավայր Պիտակտոն (այժմ Պետրիթոն) գյուղում և մեծապես հարգված է տեղի իսլամացած բնակչության կողմից՝ «Աթան բար» անունով: Ըստ հայկական ավանդութեան՝ Գրիգոր Լուսավորիչը Կեսարիայից վերադարձին Հայաստան էր բերել Աթանագինեսի նշխարները: Աթանագինեսը, ինչպես հունական, լատինական և ասորական եկեղեցիների, նույնպես և հայկական եկեղեցու տոնելի սրբերից է եղել: Նրա վարքի կամ վկայարանության հայկական թարգմանություններն օւնենք ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով, որոնցից ընդարձակները վերագրվում են ոմն Հեղեբարսի. իսկ համառոտները գտնվում են Հայսմավուրքներում: Աթանագինեսի նշխար-

ների Հայաստան փոխադրութեան պատմությունը տես ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻՉ անվան տակ: Հազանարար ուլյն Աթանագինեսն է այն համանուն Սեբաստացին, որին, ինչպես նշում է Խոսրով Անձևացին, վերագրվում էր շուրջ զուարթք երգի հեղինակությունը: «Եւ ոմանք մայր բանիս զԱթանագինէս եպիսկոպոս ասեն զՍեբաստացին, զի յիւրում ճառին փաքր ինչ նշանակութիւն տայ բանիս ըշմարտութեանս»: 10

Ա.— ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 (Ընդարձակ Ա խմբագրություն).

Վկայաբացումը սրբայն Արանագինեսայ եպիսկոպոսի. «Սուրբս այս Արանագինեսս եղև քրիստոնեայ ի քրիստոնեից ծնողաց...»: 16 Տես՝ ՀԵՂԻԱՐՈՍ.

2 (Ընդարձակ Բ խմբագրություն).

Վկայութիւն սրբայն Արանագինե եպիսկոպոսի. «Ի բազմաց խնդիր արարեալ զվարուց և զնզանց երանելոյն Արանագինեի, 20 նագիւ ուրեմն գաի զպատմութիւնս: Սուրբս այս Արանագինեսս էր քրիստոնեայ՝ որդի ճաւառացիոյ...»: Տես՝ ՀԵՂԻԱՐՈՍ.

3 (Համառոտ Ա խմբագրություն, Տեր Իսրայելի).

Վկայութիւն սուրբ քանոնավայրին Արանագինեի եպիսկոպոսին Պիտաքաիոյ, և տասնաշաբթուաց իւրոց: Զսորա նշխարսն տարաւ սուրբն Գրիգոր ի Հայք. «Ճաւուրս տարաքիշտ արքային Դիոկլիտիանոսի՝ սուրբն 30 Արանագինեսս քրիստոնեայ էր ի Սեբաստիոյ քաղաքէն. և ունէր որդի...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 28.

Այլ տպ.— Վկայութիւն Արանագինեի եպիսկոպոսին Պիտաքաիոյ ևն. «Ճաւուրս...» 35 (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 737—740.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Martyre d'Athénogène, évêque de Pédachte, et de ses dix disciples. Ses reliques furent apportées en Arménie par 40

* ՕՃԱՆՆԱԿ ՅՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. B. Sollesius, «De S. Athenogene martyre Sebasto In Armenia», Acta Sanctorum, Jullii t. IV, Parisiis, 1868, p. 216—

1 «Մեկնութիւն ժամկարգութեան, արարեալ երանելոյն Խոսրովու Անձևացեաց եպիսկոպոսի»

saint Grégoire՝ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 301բ), № 7463 (էջ 327ա), 3 № 4873 (էջ 191բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 564բ) և № 210 (էջ 437ա), 4 (Համառոտ Բ խմբագրություն, Գրիգոր Մերենցի):

Վկայարանութիւն սրբոյն Արանագինեայ 10 եպիսկոպոսին և տասն շաղկերտացն. «Յամս ամբարիշտ արքային Դիոկղեաիանոսի, սուրբքն Արանագինեայ էր ի Սերաստիոյ քաղաքին, քրիստոնեայ հաւատով...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն 16 է՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 867—868:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Ճամբու...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 986—987:

70 Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Ճամբու...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 659—660:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 576ա), № 1510 (էջ 575ա, սկ. 13 «Ի ժամանակս ամբարիշտ արքային»), № 1511 (էջ 581բ, սկ. նույն), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 519ա), ևն. Հարկաբ. Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 901ա). Հոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 30 № 4787 (fol. 412^v).

5 (Համառոտ Գ խմբագրություն, անանուն):

Արանագինեայ եպիսկոպոսին Պիտաքաիոյ՝ և տասն շաղկերտացն. «Էր յամս Դեոկղիտիանոսի արքային ի Սերաստիոյ քաղաքին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 239ա—240ա:

☒ Այս կամ այն խմբագրության պատկանող օրինակներից են նաև Երուսաղեմի 60 Հայկ. Մատ. ձեռ. № 130 (էջ 554). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 117 (fol. 107^v). Հմմտ. վկայարանության հունարեն ընագիրը՝ «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Ἀθηνάγορου: ἐπισκόπου», հետևյալ ժողովածուի մեջ. 'Α, 61 Παπαδόπουλος-Κεραμειός (հրատ.), 'Ανάλεκτα

ισεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τ. IV, 'εν Πατριστικῆι, 1897, σ. 252—257.

Բ.—ՆԵՐՐՈՂ

Ներբողեան Արանագինեայ պատմագրարար. «Օրհնեալ է մեծ պապաւորն...»: Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ (Արձակ երկեր. Գ. § 2):

Գ.—ԳԱՆՁԵՐ

1. Գանձ Յովաննու Կարապետին և Արանագինեայ հայրապետին ևն. «Գրքութեամբ գոյին | Որդիդ միածին...»: Տես՝ 10 ԳՐԻԴՈՐ ԾԵՐԵՆՆԸ:

2. Գանձ Արանագինեայ: Գանձ Յովաննու Կարապետի. «Մեծապայծառ փառօր պանծալի...»: Տես՝ ՄԿՐՏԻՉ ՄԵԾՈՒՓԵՑԻ:

ԳՐԵՎՍՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 66:

Ավգերյան Մկ.— «Հիսկատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1812, էջ 56—73՝ «Փոխադրութիւն նշխարաց սրբոյն Յովաննու Կարապետի և Աթանագինեայ եպիսկոպոսին»:

Ավգերյան Մկ.— Նույնը՝ հտ. Գ, Վենետիկ, 1813, էջ 319—360՝ «Վկայարանութիւն սրբոյն Աթանագինեայ եպիսկոպոսի և երկու կամ տասն շաղկերտաց նորա և հինգ վկայից առ նովաւ կատարելոց»:

Գելցեր Հ.— «Հետազոտութիւն հայ դիցարանութեան», Վենետիկ, 1897, էջ 36—37:

Գուտշմիդ Ա. Ֆոն (Gutschmid Alfred von)— «Agathangelos», Leipzig, Druck v. G. Kreysing, 1877, S. 55 ff.

Նույնը տես նաև հաջորդ հրատարակության մեջ:

Գուտշմիդ Ա. Ֆոն (Gutschmid A. v.)— «Kleine Schriften», hrsg. von Fr. Röhl, Bd. III, Leipzig, B. G. Teubner, 1892, S. 412 ff.

Հանյան Սահ.— «Սրբոյն Աթանագինեայ եպիսկոպոսի վրայ կարևոր դիտողութիւնք ազգային տեսակէտով», Պատկեր, Կ. Պո-

1 Ձեռագրում՝ Պիտաքաի:

լիս, Ա տարի, 1890/91, էջ 560—565. Բ տարի, 1891/92, էջ 25—31 և 217—224.

Մտերյալաց Մոսկովայի — «Աթանասիոսի կայսրական պատմություն», Մոսկովա, հատ. Բ. 1860/61, էջ 63—64.

Ստորագրված՝ Վ. Մ.՝

Յուզյանց Միքայիլ — «Պատմություն Հայաստանի», հատ. Ա, Վենետիկ 1784, էջ 391—395 և 626—627.

Սարգսյան Բարսեղ — «Ազգայնագիտության և իր բազմադարեան գաղտնիքներ», Վենետիկ, 1890, էջ 215—218.

Յուզյանց Հակոբ — «Պատմական արժեքավոր Ազգայնագիտության», Հանդես Ամստերդամի, 1890, էջ 247.

Նույն է և հաջորդը՝

Յուզյանց Հակոբ — «Ազգայնագիտության և իր բազմադարեան գաղտնիքներ և ուսումնասիրություններ Ազգայնագիտության գրոց», Վիեննա, 1891, էջ 142—143.

ԱՔԱՆԱՍ ԱՐԵՂԱՅ

Անձանաթ անձնավորություն: Ունի մի նամակ առ Ստեփանոս Մելքոնյան, Գ. Պոլիս, 1 օգոստ. 1753 թ., տես՝ Ղ. Տալան, «Մայր դիւան Միքայիլի Վենետիկի Ս. Հազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 316.

ԱՔԱՆԱՍ ԱՂԵՓԱՆԿՐԱՑԻ [I]*

(Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας)

Հունական եկեղեցու առաջին և նշանավոր հայրերից, ծն. Աղեքսանդրիայում (Եգիպտոս) 295 կամ 296 թ.: Եղել է Աղեք-

* ՕՓԱՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգերյան, «Արևիկա» թերթի և վկայաբանությունները, հատ. Ա, Վենետիկ, 1810, էջ 217—370:—Ի. Փափազյան, «Պատմություն եկեղեցական», Վենետիկ, 1843, էջ 184—170:—Է. Գաբրիելյան, «Տիեզերական պատմություն», հատ. Բ, Վիեննա, 1852, §§ 82—83, 85—88, 88—89, 77 և 82—84:—Վ. Հասկարյան, «Եկեղեցական պատմություն հունգերական ազգային եկեղեցական պատմություն», Վիեննա, 1873, էջ 150—162:—Ե. Տեր-Միկայելյան, «Հնդկաստանի եկեղեցական պատմություն», հատ. Ա, էջ 140—141, 1808, էջ 249—258 և

առաջինի պատմությունը 326—373 թթ., որպես հաջորդ Աղեքսանդրի Մասնակցի է նիկիայի Ա ժողովին, 325 թ., երբ տա-

371—373:— Փ. Վ. Բարսեղյան, «Жизнь и труды св. отцов и учителей церкви», перевод с англ. А. П. Попухина, С.-Петербург, 1891, стр. 247—324. Սույնից մասնակի թարգմանություն՝ «Մեծ Աթանաս», ծանոթությունները, Արարատ, 1898, էջ 49—462:— J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. XXV, Parisii, 1857, p. V—CCLXXX, ուր բերված են Աթանասի զեբարերյալ մասնագրական լատինական և հունական թարգմանությունները:—Նույնից՝ D. Papebrochius, «Sancti Athanasii episcopi Alexandrini vita, ex ipsius et aliorum veterum scriptis collecta», Acta Sanctorum, Mall t. I, Parisii, 1866, p. 180—262.— J. P. Silbert, «Das Leben des hl. Athanasius, Patriarchen von Alexandria und Kirchenlehrers, und seine Kämpfe gegen den Arianismus», Bd. I—II, Wien, 1842—1843.— E. Flalon, «Saint Athanasie. Etude littéraire», Paris, 1877.— Lüdtko, «Athanasius der Grosse», հետևյալ հրատ. մեջ. «Wetzer und Welte's Kirchenlexikon», 2. Aufl., Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1882, S. 1533—1543.— J. Nirschl, «Lehrbuch der Patrologie und Patristik», Bd. II, Mainz, 1883, S. 28—55.— J. A. Möhler, «Athanasius der Grosse und die Kirche seiner Zeit, besonders im Kampfe mit dem Arianismus», Bd. I—II, Mainz, 1827.—J. A. Moehler, «Athanasie le Grand et l'égilise de son temps en lutte avec l'arianisme», trad. de l'allemand par J. Cohen, vol. I—III, Paris, 1840.—Fr. Böhringer, «Kirchengeschichte in Biographien», Bd. I, Zürich, 1813.—Fr. Böhringer, «Athanasius und Arius oder der erste Kampf der Orthodoxie und Heterodoxie», Stuttgart, 1874.—Barbier, «Vie de saint Athanasie», Tours, 1888.— J. Dräseke, «Gesammelte patristische Untersuchungen», Altona und Leipzig, 1889, S. 168—207.—Loots-ի հոդվածը հետևյալ հրատ. մեջ. «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», hrsg. von A. Hauck, Bd. II, Leipzig, 1897, S. 194—205.— O. Bardenhewer, «Patrologie», Freiburg im Breisgau, 1894, S. 233—243.— K. Hoss, «Studien über das Schrifttum und die Theologie des Athanasius auf Grund einer Echtheitsuntersuchung von Athanasius contra gentes und de incarnatione», Freiburg im Breisgau, 1899.— F. Lauchert, «Leben des hl. Athanasius des Grossen», Köln, 1911.— Աթանաս Աղեքսանդրացու և նրա գրվածքների մասին մասնագրական հոդվածները Մոսկովայի Սուրբ Սիմեոնի և Իովանի Գաբրիելյանի կողմից հրատ. «Byzantinische Zeitschrift. Generalregister zu Band I—XII, 1892—1903», Leipzig, 1909.

կապին սարկավագ էր, և այնտեղ ապահովել
հաղթանակը Արիոսի դեմ: Այնուհետև մին-
չև իր մահը շերտ պաշտպան է հանդիսա-
ցել ներկիական ուղղափառության և իրա-
վամբ կոչվել բախն եկեղեցւոյ: Մեռել է
373 թ.: Աթանասը ունեցել է բեղուն գրիչ
և նրա գրական գրեթե բովանդակ գործու-
նեությունը ուղղված է արիոսականության
դեմ: Հայկական մատենագրությունը բավա-
կանին սավար թիվ է հասցրել մեզ Աթա-
նասի երկերից, թարգմանված՝ ուղղակի հու-
նական բնագրից: Նրանց մի կարևոր մասը
Ե դարի թարգմանութուն է համարվում,
կատարված՝ առաջին թարգմանիչների կող-
մից. իսկ մյուս մասը համարվում է Ը
դարի թարգմանութուն, Ստեփանոս Սյու-
նեցու ձեռքով: Հայերեն այդ թարգմանու-
թյունների մեջ կան կտորներ, որոնց սկզբը
նսրերը դեռ չեն հայտնաբերված հու-
նական գրականության մեջ: Աթանաս
Աղեքսանդրացու երկերը մեծ մասամբ
ճառեր, թղթեր և դավանական գրվածքներ
են: Ունի նաև պատմական և մեկնողական
աշխատություններ: Իհարկե այդ բոլորի
մեջ կան այնպիսիներ, որոնց վավերակա-
նությունը կասկածելի է: Գան նաև կեն-
սագրական նյութեր Աթանասի վերաբերյալ:
Աթանաս Աղեքսանդրացու երկերի հունա-
րեն բնագրերն ունեցել են բազմաթիվ
հրատարակություններ, շատ հաճախ՝ կից
լատիներեն թարգմանությամբ, „Sancti pa-
tris nostri Athanasii opera“, Parisiis, 1600;
„Sancti Athanasii opera omnia“, Patavii,
1777, ևն: Հունարեն բնագրերը, կից լատի-
ներեն թարգմանությամբ, հրատարակված
են նաև հետևյալ մատենաշարում. J.-P.
Migne, „Patrologiae cursus completus“,
ser. gr., t. XXV—XXVIII, Parisiis, 1857.
Մենք ստորև, առանձին տեղերում, նշում
ենք հունարեն բնագրերի միայն այն հրա-
տարակությունները, որոնք Աթանասի եր-
կերի ժողովածուներից դուրս են:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԵՇՈՒՄՆԵՐ

Երկեր— Ս. Աթանասի Աղեքսանդրեոյ հայր-
դեպի ճառք, թուղթք և ընդդիմա[ա]ցութիւնք:
Վենետիկ, 1899:

Սույն հրատ. մասին՝
ԳՐԱԾՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. E. Teza, *Rivista Bibliogra-
fica Italiana*, 25 Giugno 1901. Հայերեն թարգմ.
Բողոքվել, 1902, էջ 133—137:— H. Goussen,
Theologische Revue, II, 1903, № 7, S. 193—196.

Ա.— ՊԱՅՄԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Վարք Անտոն Քերայեցու.
1ա (Ընդարձակ Ա խմբագրություն).
Վարք երանելոյն Անտոնի եգիպտացւոյ
միայնակեցի, Քուղթ Արամասի. «Բարւոք է 10
նախանձ առաքինութեան գնել ընդ միայնա-
ւորս եգիպտացւոց, Բաւասարել կամ առա-
ւելուլ զսորք կամեցեալ առաքինութեան
ձերոց վարուց...: Անտոնիոս յազգէ եր
եգիպտացի յազատ ծնողաց...», տես՝ Վարք 16
սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք
նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախ-
նեաց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1855, էջ 17—80,
Այլ տպ.— Վարք երանելոյն Անտոնի
եգիպտացւոյ միայնակեցի և ման նորին 20
սուրբ ծերունոյ և աստուածասիրի: Քուղթ
Արամասի. «Բարւոք է...», տես՝ ԵԾԻԿԵՐ,
էջ 533—514,
Արտատպված է նախորդ հրատարակու-
թյունից: Տաղատակում նշանակված են 25
Հովհ. Տերոյնցի ընտիր օրինակի (Նր և Եկ,
1858, № 38, էջ 41—46) ունեցած տարբե-
րությունները: Այս օրինակի սկզբնավորու-
թյունն է՝ «նախանձ բարւոյ առաքինու-
թեան Բաստատեալ առ միանձուցս եկե- 20
ղեցւոյ և եգիպտոսի, առ իմանալ և կամ
առ առաւելուլ», և ունի հետևյալ հիշատա-
կարանք. «Թարգմանեցաւ գիրս այս ի սուրբ
քաղաքին յԵրուսաղէմ յամի Ն.որդի Մ.որդի 25
(sic) գալստեան տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի, յամին յորում հանգեաւ քա-
ղքն թաց երանելին Մաշտոց»:
□ Տես նաև Իրեանի Պետ. Մատ. հետևյալ
լրիվ և թերի օրինակները. ձեռ. № 1522 (էջ
413ա—440բ. սկ. «Բարւոք է նախանձ հա- 40
կառակութեան գնել ընդ միակեացսն եգ.»),
№ 996 (էջ 136բ—143ա, սկ. «Բարւոք է նա-
խանձ գնել ընդ միայնակեացսն եգ.»),
№ 1520 (էջ 390ա—395ա, սկ. «նախանձ
բարւոյ առաքինութեան Բաստատեալ առ 45
միանձուցսն եգ.»), № 1525 (էջ 105ա—105բ,

սկ. նույն), № 993 (էջ 76բ—78բ, սկ. «Նախանձ քարոյ առաքինութեան ա միանձուցնսն Եզ.»), № 6978 (էջ 33բ—108բ, սկ. «Քարի է նախանձ քարոյ առաքինութեան հաւատարեալ ա միանձուցնս Եզ.»), № 3791 (էջ 85ա—91բ, սկ. «Քարիոք է նախանձ գնել ընգ միայնակ. Եզ.»), № 3941 (էջ 163ա—194բ, սկ. «Քարիոք է նախ գնել ընգ միայնակ. Եզ.»), ևն: Սույն ձեռագրերում

10 բնագրի խորագիրն է՝ «Վարք երանելոյն Անտոնի միայնակեցի եգիպտացոյ և ասուածախրի, զոր ասացեալ է Աթի Եպս.ի», «Պատմութիւն վարուց սրբոյն Անտոնի անապ.»

15 «Վարք և պատմութիւն երանելոյն սուրբ հօրն Անտոնի անապ.»

«Պատմութիւն վարուց սուրբ հօրն Անտոնի անապատական ճգնաւորի և առաջին միայնակեցի», «Պատմութիւն սուրբ հօրն Անտոնի եգիպտացոյ զոր գրեաց» ևն, «Յիշատակ սրբոյն Անտոնի անապ.» ևն, «Ի յիշատակի սուրբ հօրն (կամ սրբոյն) Անտոնի անապ.» ևն: Ձեռագրերում կա նաև այս բնագրից մի հատված այսպիսի խորագրերով՝ «Հանգիստ երանելոյն Անտոնի», «Ի նոյն պատմութեան վասն ճանգստեան երանելոյն Անտոնի», «Ի նոյն գրոց վասն հանգրստեան սրբոյն Անտոնի», տես՝ նույն մաս. ձեռ. № 1626 (էջ 101ա—101բ, սկ. «Զօրագլխի ուրումն բազմօք՝ աղաչեալ զերանելին Անտ.»), № 993 (էջ 78բ—80բ, սկ. «Զօրավարի ումնն բազմօք աղաչեալ»), № 998 (էջ 143ա—146բ, սկ. «Զօրավար ոմն առաքեաց ա նա զբազումս և աղաչեաց») ևն:

Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ.

20 ձեռ. № 212 (էջ 115բ—120բ), № 214՝ «Վեպարեանութիւն սրբոյն Անտոնի անապատականի» (էջ 9բ—14բ), № 228 (էջ 60ա—65բ), № 227 (էջ 92ա—96ա, սկ. «Քարիոք է նախանձ գնել»), № 222՝ «Պատմութիւն սահաւ մի ի բազմացն և մահ սուրբ հօրն մերոյ Անտ.» ևն, հատված (էջ 41ա—45բ, սկ. «Վասն որոյ և ի լերինն նստեր»): Ծրուսագեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Յիշատակ է Անտոնի» ևն (էջ 78բ, սկ. «Նախանձ քարու առաք.»): Հալեպի Ս.

Քառ.-մակ. եկեղ. ձեռ. № 146— հին № 700 (էջ 123ա), ևն. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 115 (fol. 2^v et 5^r).

1. բ (Ընդարձակ Բ խմբագրութեան, Եվագր Անտիօքացոյ).

Վարք սրբոյ հօրն մերոյ Անտոնի արքայի մեծի, շարագրեալ ի սրբոյն Աթանասէ Աղեքսանդրացոյ, և վերածեալ ի յոյն բարբառոյ ի լատին ի ձեռն Եւագրի Անտիօքացոյ, և անտի ի հայ՝ աշխատութեամբ հայր Բարսեղ վարդապետի Հասլովան Գերլացոյ, ի միարանութենէ ամենապատիւ տեառն Մխիթարայ արքայի, Վենետիկ, 1794:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ա լ Թ յ ա Ն Ն .

Նախաբանութեան հեղինակին, այսինքն է՝ սրբոյն Աթանասի մեծի՝ Աղեքսանդրու հայրապետին: Աթանաս եպիսկոպոս՝ առ հուսար եղբարս հունգարեալս (սկ. «Զգեցեցիկ զինուորսնէ բուսն հարիք, եղբարք, կէտ առաջի եղեալ նմանի միայնակեցացն Եգիպտացոյ, կամ զանցանել զնորք ի փոյս առաքինութեան...):

Գլ. Ա. Ծնունդն, և սրբորոն սնունդ Անտոնի. և սկիզբն միանձնական կենաց:

Գլ. Բ. Առաջին յաթուփիւն Անտոնի ընդգէմ շարին. և անձուկ ժուժկութիւն շորին:

Գլ. Գ. Առանձնութիւն Անտոնի ի գերեզման. և բազմօրինակ մրցանք զհազան փորձանաց:

Գլ. Դ. Մեկնելի Անտոնի յանապատ Սքանչելիք շոր. և շինութիւնք ժամօրէից:

Գլ. Ե. Երազ Անտոնի առ եղբարս ժամն հակարական փութոյ:

Գլ. Զ. Զգուշութիւնք ընդգէմ շարարուեստ հարկն զհուց:

Գլ. Է. Դարձեալ ի բարոց զգուշութեան՝ յայտարարութեամբ անպիտան զօրութեան զհուց:

Գլ. Ը. Գտուէրք Անտոնի ժամն բնորելոյ զոյն:

Գլ. Թ. Հաստատութիւն նախկարգեալ ի բարոց՝ օրինակաւ փորձանաց, որք անցին ընգ անձն Անտոնի:

Գլ. Ժ. Յորդոր քայլերութեան Անտոնի առ ունկնչերս. և պատու ի բարոց շոր:

Գլ. ԺԱ. Փոփոք Անտոնի առ նահատակութիւն. և սքանչելիք շոր:

Գլ. ԺԲ. Միայնակալ Անտոնի ի շերտին անապատ. և փորձանքն՝ որք անցին ընգ նա անդ:

Գլ. ԺԳ. Յայց կլանել Անտոնի յառաջին մեծ նատան, և հաստատել զնոս:

- Յլ. ՃԴ. Դիւանարաց և սխառմեաց բժշկութիւն, և յայտնի լինել Անտոնի առ Կեսարոս:
- Յլ. ՃԾ. Դարձեալ նշանագործութիւնք Անտոնի. և սեռութիւն լինակի Կղզոց:
- Յլ. ՃՁ. Յարգութիւն Անտոնի առ եկեղեցականս, և ստեղծութիւն նորա ընդզմ Կերձուածոց:
- Յլ. ՃԷ. Վերաբանութիւն Անտոնի ընդ արտաքին իմաստասերս:
- Յլ. ՃԸ. Գիր ինքնակալաց առ Անտոն. և զուլափութիւն նորա զան սառապանաց եկեղեցւոյ:
- Յլ. ՃԹ. Կնամք պաշտպանութեան Անտոնի ի վերայ սառապելոց:
- Յլ. Դ. Վերջին իբրաց Անտոնի առ միայնակեացս իւր ժօա յիւս վարեանի:
- Յլ. ԴԱ. Փոխուած ի կենաց, և թագումն արքայ Անտոնի սրբոյ:
- Յլ. ԴԲ. Վերջաբանութիւն սրբոյն Աթանասի (այրապետի)՝ Կեղեկակի վարուցս սրբոյն Անտոնի սրբայի:
- 20 Հրատարակութեան նախաբանում թարգմանիչը գրում է. «Ջայս գործ թարգմանեցին ի նախնի ժամանակս՝ Հայք ի հայ բարբառ, և Հատինք՝ ի լատին. և զի մինչև ցարդ չընծայեցաւ ի լոյս հայերէն թարգմանութիւնն հին, առ այժմ ըստ թախանձելոյ բարեպաշտից՝ նորոգ թարգմանութեամբ ի լատին լեզուէ հարկեցաք տպագրել, մինչև ըստ ժամանակին և հինն թերևս տպագրեցի. Արդ՝ եթէ ոք զնորս զայս ի հնոյն իւրիք իւրիք տարբեր գտանիցէ, մի ինչ զարմացի, զի այն անմիջապէս ի յունականէն է թարգմանեալ ըստ նախնեացն ոճոյ. իսկ այս ի լատինականէն՝ փոխանցելոյ ի յունէ է ձեռն Նւագրիոսի ուրումն, որ եղև յետոյ եպիսկոպոս Անտիոքացւոց՝ առ ժամանակօք սրբոց թարգմանչաց մերոց»:
- 1q (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր Թորայելի).
- 20 Վարք և հանգիստ մեծ հօրն ամենայն հարանց, երանելոյն և մեծ ճգնաւորին և անապատականին Անտոնի, զոր գրեաց զսքանչիլի վարս նորա սուրբն Աքանասիոս Աղեքսանդրու հայրապետն. «Մեծն Անտոնիոս եղիպտացի էր, մեծանուն և քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ. և զիր ամենևին ուսանել ոչ կամեցաւ...», տես՝ ՅՅայսմաւուրք, Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 33—35.
- Այլ տպ.— Տօն է Անտոնի անապատականի, մեծի ճգնաւորին, զոր գրեաց սուրբն

Աքանաս Աղեքսանդրու հայրապետն. «Մեծն Անտոնիոս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XIX, 1926, p. 46—53.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Fête d'Antoine (Antoni) l'anachorète et grand ascète; vie écrite par saint Athanase (Athanase), patriarche d'Alexandrie» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 199բ), № 7463 (էջ 172բ), № 4873 (էջ 23բ), № 992 (էջ 236ա, սկ. «Մեծն Անտոն եղիպտացի էր և քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, և մեծատուն յոյժ: Եւ յորժամ ծնողքն վախճանեցան»), և, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 337ա), № 210 (էջ 210ա) և № 228 (էջ 138բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 9 (էջ 327ա, սկ. «Մեծն Անտ. եղիպտացի էր և քրիստոնեայ»), № 120 (էջ 117, սկ. «Մեծն Անտ. եղիպտացի էր, մեծատուն և»):

1q (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Գրիգոր Ծերեռեցի).

Յիշատակ վարուց սրբոյն Անտոնի ճգնաւորին. «Մեծ հայրն անապատաւորաց սուրբն Անտոնիոս եղիպտացի էր, ազգալ խաթի, յոյժ մեծատուն և քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ: Եւ ի մեռանել ծնողացն մնաց Անտոն և քոյր մի նորա...», տես՝ ՇՃառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ, այն է՝ ՅՅայսմաւուրք, Կ. Պոլիս, 1706, էջ 423—425.

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Մեծ հայրն...», տես՝ ՅՅայսմաւուրք, Կ. Պոլիս, 1708, էջ 452—455.

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Մեծ հայրն...», տես՝ ԵԳիւրք որ կոչի Այսմաւուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 321—323.

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 283ա), № 1610 (էջ 290ա), № 1611 (էջ 288բ, սկ. «Մեծն Անտոնիոս եղիպտացի էր և ազգալ խաթի»), № 4822 (էջ 114ա, սկ. «Մեծն Անտոնիոս եղիպտացի էր և քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ և ազգալ ղաթի»), № 4774 (էջ 118ա, սկ. «Մեծն Անտոնիոս հարանց հայրն ճգնաւորաց եղիպտացի էր»): Տես դարձեալ Վիեննայի

Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 213 (էջ 140բ) և № 437 (էջ 377ա). Հոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 201^v). Ձեռագրերում բնագիրը կրում է նաև «վարք և յիշատակ սուրբ հօրն Անտոնի անապատական եզնաւորի», «վարք և քաղաքավարութիւն մեծին Անտոնի անապատականին» և նման խորագրեր:

1և (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, անանուն).

Անտոնի անապատականի. «էր սա եզիպացի, մեծատուն և բրիստոնեայ ծնողաց զաւակ: Յորժամ ծնողքն վախջանեցան, էր ամաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3638, էջ 123բ—124ա:

○ Տես նաև վարքի հունարեն բնագրի («Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου συγγραφεὶς καὶ ἀποσταλείς πρὸς τοὺς ἐν τῇ ξένῃ μοναχοῦς» ևն) առանձին հրատարակութիւնք՝ D. Hoeschellus (հրատ.). «Vita S. Antonii eremitae», Augustae Vindelicorum, 1611, p. 1—121, կից նրա լատիներեն թարգմանութեամբ: Տես նաև՝ J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. XXVI, Parisiis, 1857, p. 835—976, որտեղ զուգահեռաբար տրված են բնագրի լատիներեն մի այլ թարգմանութիւնը և Եվագր Անտիոքացու լատիներեն վերսիան. վերջինս տես նաև՝ Acta Sanctorum, Januarii t. II, Parisiis, 1863, p. 485—505. Ասորերեն թարգմանութիւնը տես՝ P. Bedjan (հրատ.), «Acta martyrum et sanctorum», t. V, Parisiis, 1895, p. 1—121; և E. A. Wallis-Budge, «The Book of Paradise», vol II, London, 1904, p. 3—92.

2. Վկայաբանութիւն Մինասի, Երմոգենեսի և Եվագրափոսի.

2ա (Ընդարձակ խմբագրութիւն).

Վկայութիւն սրբոյն Մինասի և Երմոգենի Եւզրափոսի. «Քրիստոսի շնորհաց յաճախման, և կիցիցեաց բազմանալն, մահուան խափանելն և յարութեանն երկաման...», տես՝ «ԵՅՐԿԵՐ», էջ 516—532.

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից՝ հին № 17 (—նոր № 200, էջ 332բ—338բ) և № 1014 (—նոր № 201,

էջ 283ա—288բ), Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Վկայաբանութիւն... և Գրարոսի» (մասն Գ, էջ 719ա), Պատանում է նաև այսպիսի խորագրով. «Վարք Մինասայ, Երմոգենեայ և Գրարոսի: Աք.ի և Եպ.ի Աղեքսանդրացոց ե արարեալ զպատմութիւնս»:

2բ (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր Իսրայելի).

Վկայութիւն սուրբ և սքանչելագործ վկային Մինասայ և որոց ընդ մեա Երմոգենի Եպիսկոպոսի և Գրարոսի (sic) զպրի յԱղեքսանդրիա. «Յաւուրս ամբարիշտ արքային Մաքսիմիանոսի եղև խառվութիւն ինչ ի մեծ քաղաքին Աղեքսանդրացոց ա իշխանն: Եւ լուեալ թագաւորն առաքեաց այր մի իմաստուն...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 283—288:

Այլ ապ — Վկայութիւն սրբոցն Մինասայ, Երմոգենեայ, Գրարոսի. «Յաւուրս ամբարիշտ արքային Մաքսիմիանոսի եղև խառվութիւն ինչ ա իշխանն ի մեծ քաղաքին Աղեքսանդրու: Եւ լուեալ...» (հրատ. G. Bayan). Patrologia Orientalis, Paris, t. XVIII, 1924, p. 14—18.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «Martyre des saints Méneas (Minas), Hermogène, Eugraphus (Grabos)» տեսնել անդ. նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 166բ), № 7463 (էջ 136բ), № 4873 (էջ 342բ,) ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 224բ), № 210 (էջ 160բ) և № 328 (էջ 95ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 688):

2գ (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Գրիգոր Ծերենցի).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Մինասայ, Երմոգենեայ և Գրարոսի (sic) զպրի. «Յամս ամբարիշտ արքային Մաքսիմիանոսի եղև խառվութիւն մեծ ի մեջ քաղաքին Աղեքսանդրացոց ա իշխանն: Վասն որոյ առաքեաց թագաւորն այր մի իմաստասեր...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճմարտին

Հմտ. Գ. Զարբանալյան, «Մասնագրան», էջ 260:

աստուծոյ, այն է՝ «Յայտաւուրք», Կ. Գոլիս, 1706, էջ 307—308.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Յամս ամբարիշտ արքային...», տես՝ «Յայտաւուրք», Կ. Գոլիս, 1708, էջ 330—331.

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Յամս ամբարիշտ արքային...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտաւուրք», Կ. Գոլիս, 1730, էջ 234—235.

- 10 □ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1510 (էջ 205բ), № 1511 (էջ 209ա), № 7362 (197բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 192բ), № 313 (էջ 101բ) և № 437 (էջ 287բ). Լոնդոնի
- 15 Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 146^v). Հալեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 398բ).

2գ (Համառոտ Գ խմբագրութեան, անանուն).

- 20 Մինասայ, Երմոզինեայ և Գրափոսի (sic). «Յամս Մաքսիմիանոսի արքային, եղև խռովութիւն ի քաղաքին Աղեքսանդրացոց. և թագաւորն առաքեաց զՄինաս Արեւացի...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658,
- 25 էջ 100բ—101ա:

○ Այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակներ են Հալեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 148 = հին № 700՝ «Վկայարանութիւն մեծ և բարեյաղթ հրաշագործ

- 30 վկային Մինասայ որ կոչի կալիկեյատոս, որ է պլպուլ, և Երմոզինոսի եպիսկոպոսի և Գրարոսի գարի, որ յնդիպատս կատարեցան վասն անուանն Քրիստոսի» (էջ 1174բ—[1179ա?], սկ. «Յաւուրս ամբարիշտ արք.»). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 9՝ «Վկայարանութիւն» ևն (էջ 165ա—[172ա?], սկ. «Ի ժամանակս ամբարիշտ արքային»):

Այս վկայարանութեան հունարեն մետափրաստյան խմբագրութեանը՝ «Μαρτύριον τῶν ἁγίων μαρτύρων Μηνᾶ, Ἐρμοζέως καὶ Ἑυχαΐτου», կից նրա լատիներեն թարգմանութեամբ, տես՝ J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXVI, Paris, 1864, p. 367—416. Գա նաև հունարեն

րեն մի ուրիշ խմբագրութեան՝ Փարիզի Ազգային Մատենադարանի և Վատիկանի Մատենադարանի հունարեն ձեռագրերում:

3. Վկայարանութեան բժիշկներ Կյուրոսի և Հովհաննեսի.

Յա (Նշդարձակ խմբագրութեան).

Վարք սրբոց բժշկացն Կիրակոսի (sic) և Յովհաննու, զոր գրեալ է սրբոյն Աթանասի Աղեքսանդրացոյ: Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 178, fol. 406^v—432^v(?).

Յր (Համառոտ Ա խմբագրութեան, Տեր Իսրայելի).

Նախատակութիւն սուրբ և սքանչելագործ անարժաք բժշկացն Կիրոսի և Յովհաննու, զոր գրեալ է սրբոյն Աթանասի Աղեքսանդրու պատրիարքին. «Առքա էին յաւուրս Դիոկղիտիանոսի ամբարիշտ արքայի: Սուրբն Կիրոսս եր ի քաղաքէն Աղեքսանդրու՝ այր բարեպաշտ և արուեստի բժիշկ...», տես՝ «Յայտաւուրք», Կ. Գոլիս, 1834, մասն Ա. էջ 58.

Այլ տպ.— Վկայութիւն սրբոց բժշկացն Կիրակոսի (sic) և Յովհաննու, զոր գրեալ է Աթանասի Աղեքսանդրու հայրապետին զվկայութիւն մոցա. «Սուրբն Կիրակոսս եր ի քաղաքէն Աղեքսանդրու...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XIX, 1926, p. 123—127.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութեանը՝ «En ce jour, martyr des saints medecins Cyr (Kturakos) et Jean, écrit par Athanasie, le patriarche d'Alexandrie» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

1 Միևսի և ընկերների վկայարանութեան հունարեն խմբագրութեանը և նրանց հեղինակի հարթ լուրջ տե՛ Analecta Bollandiana, t. XVIII, 1899, p. 405—407.
2 Վերնագրից թարգմանել ենք Ֆրանսերենից, որ է՝ «Vie des saints medecins Cyrilaque et Jean, écrite par saint Athanasie d'Alexandrie», տես՝ F. Macler, «Catalogue», p. 99.

□ *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 217ա), № 7463 (էջ 189ա), № 4873 (էջ 40ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 363բ) և № 228 (էջ 168ա):*

3գ (Համառոտ Ի խմբագրություն, Իրիզար Սերենցի).

Վկայաբանութիւն սրբոց անարծար բժշկացն Կիրակոսի (sic) և Յոհաննիսի. «Սուրբն Կիրակոս եր ի քաղաքէն Աղեքսանդրու, այր բարեպաշտ և երկիրլած յաստուծոյ, արուեստիւ բժիշկ...», տես՝ «Ծառ սրբոց վկայիցն Համարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 460—471:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբն Կիրակոս (sic)...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 503—505:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբն Կիրակոս (sic)...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1790, էջ 356—357:

□ *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 313ա), № 1510 (էջ 326բ), № 1511 (էջ 319ա, սկ. «Սուրբ վկայքս Քրիստոսի էին ի քաղաքէն Աղեքսանդրու»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 300բ), № 313 (էջ 163բ) և № 437 (էջ 414բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 226v).*

3գ (Համառոտ Ի խմբագրություն, անանուն).

Բժշկացն. «Կիրակոս (sic)՝ աղեքսանդրացի է[ր]. և իւր վանառարան տուն եր լեալ երից մանկացն Անանիաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 184բ—185բ:

○ *Հմտ. Կյուրոսի և Հովհաննեսի վկայաբանության հունարեն մետափրաստյան խմբագրությունը և նրա լատիներեն թարգմանությունը՝ «Βίος και μαρτύριον τῶν ἁγίων και θαυματουργῶν ἀδελφῶν Κύρου και Ἰωάννου. Vita et martyrium ss. thaumaturgorum abbatis Cyri et Joannis», հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXIV, Parisiis, 1864, p. 1231—1260. Հունարեն ուրիշ երկու անանուն խմբագրություններ («Βίος και πολιτεία και μαρτύριον και μερικῆ τῶν θαυμάτων διήγησις*

τῶν ἁγίων ἐνδύτων ἀντρογόρων Κύρου και Ἰωάννου» և «Ἄλλη πολιτεία ἀπέταλος τῶν ἁγίων μαρτύρων Κύρου και Ἰωάννου», տես՝ A. Malus (հրատ.), «Spicilegium romanum», t. IV, Romae, 1840, p. 220—241 et 242—248. նույն երկու բնագրերը նաև՝ J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. LXXXVII, pars III, Parisiis, 1860, p. 3677—3696.

4. *Վարք Մելքիսեդեկ քահանայի.*

4ա (Տեր Իսրայիլի խմբագրություն).

Յիշատակ Մելքիսեդեկի առաջին քահանայի, զոր ոմանք յուսնդուրեմէ անյայտ գրոց առեալ պատմեն այսպէս. «Քաղաւորն Սաղիմ շինէ քաղաք և կոչէ ըստ անուան իւրում՝ Սաղիմ. և ծնանի զՄելքիս. և Մելքի (sic) ա՛ն իւր կին զՍաղա և ծնաւ ի նմանէ որդի. և անուանեաց ըստ անուան իւրոյ՝ Մելքի: Եւ դարձեալ ծնաւ որդի և անուանեաց Մելքիսեդեկ...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 133—134:

Այլ տպ.— Յիշատակ Մելքիսեդեկի, զոր և ոմանք պատմեն այսպէս. «Քաղաւորն Սաղիմ...», տես՝ «Երկերք», էջ 482—488:

Այլ տպ.— Յիշատակ Մելքիսեդեկի առաջին քահանայի. «Քաղաւորն Սաղիմ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 201—204.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Commemoration de Melchisédech le premier prêtre» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ *Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 432բ), ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. հին № 710՝ անանուն, հին № 408՝ «Յիշատակ մեծին Մելքիսեդեկի, ի գրոց սրբոյն Իւսիքոսի համառօտեալ» (սկ. «Յաւուրսն յառաջինս թաղաւորն Սաղիմ կամեցաւ շինել իւր քաղաք»), Հալեպի Ս. Քառ. մանկ. եկեղ. ձեռ. № 149—հին № 108 (էջ 132բ):*

4բ (Կիրակոս Արևելցու խմբագրություն).

Յիշատակ Մելքիսեդեկի քահանային. «Քաղաւորն Սաղիմ, ըստ քաղաքին Սաղիմայ, Սաղիմ անուանեցաւ. և ծնաւ նա զՍաղայ և Սաղա ծնաւ զՄելքին: Եւ Մելքին ծնաւ երկուս որդիս և անուանեաց

զմինն ըստ անուան իւրոյ Մելքի և զմիւսն անուանեաց Մելքիսեպեկ...», տես՝ «Ճատարոց վկայիցն էջմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 610—612,

Այլ տպ.— Յիշատակ Լն. «Քաղաւորն Սաղիմ...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 671—673,

Այլ տպ.— Յիշատակ Լն. «Քաղաւորն Սաղիմ...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 466—467,

Այլ տպ.— Յողազս Մելքիսեպեկի. ի գրոց սրբոյն Արամասի. «Քաղաւորն Սաղիմ, ըստ անուան քաղաքին Սաղիմայ, անուանեցաւ Սաղիմ. և ծնաւ զԱսաղայ, և Ասաղա ծնաւ զՄելքին...», տես՝ «Երկեր», էջ 482—488,

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433՝ «... ի գրոց սրբոյն Ար.ի» (էջ 269բ), № 7463՝ «... ի գրոց սրբոյն Ար.ի կարճաբառ» (էջ 235բ), № 4873՝ նույն խոր. (էջ 91ա), № 7862՝ անանուն (էջ 403ա). № 1611՝ անանուն (էջ 405բ), № 1610՝ անանուն (էջ 413ա), Լն. Վենետիկի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 227 (հին № 657, էջ 107ա). Վիննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 382բ), № 213 (էջ 252ա), № 219 (էջ 302բ), № 228 (էջ 214ա), № 437 (էջ 536բ). Հալեպի Ս. Քառ. մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 635ա), Ծ. Պատմութիւն տերունական պատկերի.

Վասն սրանչելեաց պատկերին, ի պատմութենէն սրբոյն Արամասի Աղեքսանգրացոյ. «Ի սահմանս Տիրոսի և Սիզոնի, ի քաղաքն Բիւրիտոն, էին բազում Հրեայք բնակեալ խառն ընդ քրիստոնեայս...», տես՝ «Երկեր», էջ 489—492,

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխթթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. հին համարներով № 1014 (անոր № 201), № 636, № 657 (անոր № 227), № 346 (անոր № 303), № 985 (անոր № 203), № 1371, № 710 և № 986 (անոր № 257), Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 8076՝ «Վասն սրանչելեաց պատկերին որ եղև և զործեցաւ, ի պատմութենէ սրբոյն Ար.ի Աղեքսանդրոս հայրապետին» (էջ 218ա—218բ, սկ. «Մերձ ի սահմանս Տիր. և Սիզ.»), № 40՝ «Պատմութիւն տերունական պատկերին զոր

խաչեցին Հրեայքն ի Բիւրիտոն քաղաք զոր և պատմեաց սուրբն Ար. Աղեքսանդրոս հայրապետ» (էջ 233բ—235բ, սկ. «Ի Բիւրիտոն քաղաքն որ է մերձ ի սահմանս Տիր. և Սիզ.»), № 3280՝ «Պատմութիւն սրանչելեաց տերունական պատկերին» (էջ 449—452, սկ. «Պատմեաց մեզ սուրբն Ար. Աղեքսանդրոս հայրապետն քե ի Բիւրիտոն քաղաք. մերձ Երուսաղեմայ, ի սահմ.»), № 8387՝ նույն խոր. (էջ 34ա—35բ, սկ. նույն), № 3300՝ «Պատմութիւն վասն պատկերին և սրանչելեացն» (էջ 9ա—10ա, սկ. «Ի սահմանս»), № 2890՝ «Պատմութիւն վասն սրանչելեաց պատկերին Քրիստոսի զոր ի տախտակին եք» (էջ 316բ—317ա, սկ. նույն). Քրիստի Գետ. Քանդ. հայ. ձեռ. № 11 (էջ 448բ). Վիննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 219 (էջ 501բ—502ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Egerton № 708 (fol. 193^v). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 122 (fol. 240^v). Պատահում է նաև այսպիսի խորագրով՝ «Պատմութիւն սրանչելեաց պատկերին Քրիստոսի խոցելոյ ի Հրեից ի Բիւրիտոն, այն որ ընթերցեալ եղև յերկրորդ ժողովն Նիկիոյ, ի գրուածոցն Արամասի»¹. Իսկ վենետիկյան վերոնշյալ № 227 ձեռագրում խորագրոված է՝ «Սրբոյն Քեոփիլոսի ասացեալ պատմութիւն վասն սրանչելեաց պատկերին Քրիստոսի զոր ի տախտակին» (էջ 89բ):

Սույն տեքստի հունարեն բնագիրը («Περὶ τῆς εἰκότος τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ γενομένου θαύματος ἐν Βερσῶν τῆ πόλει») շատ անգամներ է տպագրվել Աթա- նասի երկերի ծանոթ հրատարակութիւններէ քացի՝ տես նաև J. Harduinus, «Acta concillorum et epistolae decretales ac constitutiones summorum pontificum», t. IV, Parisiis, 1714, p. 177—182, կից՝ բնագրի լատիներէն թարգմանութեամբ:

Երևանի Գետ. Մատ. № 5093 ձեռագրում կա մի բնագիր, որի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն և վարք սրբոց անապատաւոր ճգնաւորաց, զոր գրեաց սուրբն Արամաս Աղեքսանդրոս պատրիարքն: Վարք

1 Գ. Զարբանոյան, «Մատենադարան», էջ 285:

սրբոյն Պօղոսի անգապատեղանի» (էջ 1ա—10բ), Այս բնագրի առաջին պարբերութիւնը նույն է Անտոն Թերայեցու վարքի ու. հետ («Բարիորք է նախանձ դնել... աստուած կատարուցէ»), բայց նրանից հետո «Առ բազումս բազում անգամ խնդիր լինէր» բառերով գայլիս է Պողոս Թերայեցու այն վարքը, որ ծանոթ է Հարանց վարքերից: Տարակուսյա չկա, որ Պողոս Թերայեցու վարքի սկզբին Անտոն Թերայեցու վարքի առաջին տողերի կցումը և դրա հետ միասին վերնագրում Աթանաս Աղեքսանդրացու անվան մուծումը գրչագրական մի թյուրիմացութեան արդյունք է, որով հետև նախ բնագրի վերջում արդեն գրտնում ենք նրա իսկական հեղինակի անունը՝ «Յերովմիմոս», որ է՝ Հերոնիմոս Ստրիդոնացին, և հետո՝ հայտնի է, որ դպտական, ստորական և եթովպական դրականութիւններում Պողոս Թերայեցու այս վարքի հեղինակը Հերոնիմոս Ստրիդոնացին է: Փարիզյան ձեռագրերում ևս նըշվում է Աթանասի անունով մի բնագիր (Bibl. Nat. Ms. Arm. № 122, fol. 172^r—177^r), որը, տրված նկարագրութեան համաձայն, կրում է այսպիսի խորագիր՝ «Histoire et vie des pères du désert, par saint Athanase» («Պատմութիւն և վարք անապատաւոր հորանց»)¹, սակայն մեզ հայտնի չէ նրա բովանդակութիւնը, որ կարող է Երևանյան վերոնշյալ № 5093 ձեռագրի բովանդակութեան հետ ինչպես նույն լինել, այնպես էլ տարբեր: Համենայն դեպս վերնագրային այսպիսի ցուցմունքներէց է ծագում մատենագիտական հետևյալ տեղեկութիւնը՝ Թարգմանական երկերի ԺԸ դարէց անացած մի ցանկում. «Աթանաս հայրապետին շարադրեալ զվարս միանձանց, և խոստովանողացն զուղղափառութիւն սուրբ հաւատոյ, զոր ի գրտաց լեզուէ եղև Թարգմանեալ ի սրբոց հարցն»²,

Բ.—ՃԱՌԻՐ, ԹՂԹԵՐ ԵՎ ԱՅՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ

1. Երանցելոյն Արամասի ասացեալ յամենասուրբ երրորդութիւնն. «Հաւատք եկեղեցեացանք՝ զարրուցանեն զմիտս երկիւղածաց ի գիտութիւն նշմարիտ պատուիրացացն աստուծոյ...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 230—242.

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 512 ձեռագրից (=նոր № 203, էջ 19բ—14բ): Հավանաբար նույն բնագիրն է նաև՝ Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 110 (fol. 4^r).

2. Սրբոյն Արամասի Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի ի հոգին աստուծոյ. «Աղբիւր անախ յայր, քանզի Թողին, ասև, զաղբիւր ջրոց կենդանեաց...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 243—257:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 964 (?) ձեռագրից:

3. Յաղագս մարմնաւորութեան որդւոյն, և սրբոյ երրորդութեան. «Որք չարարուեստաբարն ախորժեն իմանալ զաստուածային զգիրս...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 27—56:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 818 ձեռագրից:

4. Յաղագս փրկական յայտնութեան անաւ մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ընդդէմ Մարկիոնի. «Որք զտերն մեր Յիսուս Քրիստոս՝ ո՛չ յաստուծոյ և ի մարդոյ մի խոստովանին, որպէս գրեալ է յանտարանի...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 68—88:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 818 ձեռագրից:

5. Սրբոյն Արամասի Աղեքսանդրու հայրապետին ի ծնունդն Քրիստոսի. «Արդ, եղեալ ի վեցերորդումն աւուրն Ադամ, ի վեցհազարեան զարուն կուսական ծնունդն...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 258—263:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. հին համարներով № 512 (նոր № 202, էջ 22բ—23բ և 107ա—107բ), № 463 (նոր № 212, էջ 80բ—81ա), № 653 (նոր № 228, էջ 28բ—29ա) և № 1288 (նոր № 296, էջ 23ա—24ա), նույն մատ. ունի մի ուրիշ օրինակ

¹ F. Macler, «Catalogue», p. 64.
² Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2371, էջ 216բ:

ևս՝ ձեռ. նոր № 333 (էջ 30ա—30բ), Տեա
 նակ Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 996 (էջ
 60բ—61բ, սկ. «Արդ՝ եղեալ ի վեցերորդում
 Աղամ»), № 1525 (էջ 66բ—66բ, սկ. «Արդ՝
 ի վեցերորդում աուրն եղև Աղամ»), № 993
 (էջ 54ա, սկ. նույն), ևն:

2. Զեռադիր օրինակներում բնագիրն ունի
 նաև այսպիսի խորագրեր. «Սրբոյն (կամ
 Երանելոյն) Ար.ի Աղեքսանգրու հայրա-
 պետի», «Երանելոյն Ար.ի սրբոյ եպս.ի
 Աղեքսանգրու խօսք ասացեալ ի սուրբ ծը-
 նունդն Քրիստոսի որդոյն աստուծոյ»,
 «Նորին սրբոյն Ար.ի եպս.ի»: Պատահում է
 նաև «Ի խորհուրդ մարգեղութեան» վերնա-
 գրով:

6. Սրբոյն Արանասի եպիսկոպոսապե-
 տին Աղեքսանգրու ասացեալ ի վերացումն
 տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. «Որ ի
 սկզբանէ՝ յառաջ քան զյաւիտեանս աստ-
 ւած, աստուածն բան, անձանց մերոց փըր-
 կութիւնն...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 263—260.
 Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.
 Մատ. հին № 791 և այլ ձեռագրերից: Հա-
 վանարար նույն բնագիրն է նաև՝ Փարիզի
 Bibl. Nat. Ms. Arm. № 111 (fol. 2^v).

7. Ճառ վասն հաւատոյ թէ մի է Քրիս-
 տոս, ընդգեմ Պօղոսի Սամոստացոյ. «Պարտ
 էր՝ որք միանգամ ի հեթանոսապետէն ի
 բաց նեաացան ի մոլորութենէ...», տես՝ «ԵՐ-
 ԿԵՐ», էջ 56—53:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.
 Մատ. հին № 818 ձեռագրից:

8. Յոր՝ թէ Այծմ անձն իմ խռովեալ է.
 «Ի նմանութենէ տեառնն՝ որ առ մեզ՝ մեծ
 է օգուան, զի և մեք նմանեցուք ա՛ն նա...»,
 տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 64—67:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.
 Մատ. հին № 818 ձեռագրից:

9. Խօսք Արանասի եպիսկոպոսի առ այ-
 նօսիկ որք ասեն, թէ հրամանաւն աստու-
 ծոյ գործէ մարզն զչարն և զբարին, որպէս
 այլազգիքն ասեն. «Յորձամ ուրանայ մարզն
 զհաւատս եկեղեցւոյ...», Երևանի Գեո.
 Մատ. ձեռ. № 4618, էջ 110բ—111բ:

10. Սրբոյ Արանասի եպիսկոպոսապետի

Աղեքսանգրացոց զիր յԱնտիոքացոցն եկե-
 ղեցի յաղագս զան սզան աստուածաբանու-
 րեան, և լուծման ճառից զոր ասացեալ էր
 յանդիմամարտից ասորին. հետևողաց հերձ-
 ւածոց ըստ իւրեանց մաաց. «Ամենեքեան
 ոյք յաստուծոյ ի ձեռն բանին հոգւովն սըր-
 բով ի քարոզութիւն առաքելս սուրբ մար-
 գարեքն և առաքելսն ոչ վասն հանդերձ-
 ւոցն լինելոյ և ոչ սսկ նախ եղելոցն լաեալ
 զաղարեցին...», Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 2128, էջ 332բ—341ա (Մերի):

11ա. Սրբոյն Արանասի եպիսկոպոսի
 Աղեքսանգրի բուղբ առ Եպիսկոպոսն եպիս-
 կոպոսն Կորնթացոց, յաղագս ուղղափառ
 հաւատոյ, ընդդիմադրութիւն սափա յարու-
 ցելոցն հաճառակ Յմ.սրիտ և սուրբ ճա-
 ւատոց. «Ես այսպէս վարկաւնի թէ ամե-
 նայն ընդունայնութիւնք բոլորիցս որչափ և
 իցեն հերձուածողք՝ լաեալ զաղարեցան...»,
 տես՝ «Գիրք պարապմանց սրբոյն Կիւրղի
 եպիսկոպոսի Աղեքսանգրու հայրապետի
 յաղագս մարդանայոյ միածնին», Կ. Պոլիս,
 1717, էջ 491—506:

Տես նաև Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. №
 1786 (էջ 320ա):

Սույն թղթի մի տարբեր խմբագրու-
 թյունն է հետևյալը.

11բ. Թուղբ երանելոյն սրբոյ Արանասի
 եպիսկոպոսի Աղեքսանգրացոց առ եպիս-
 կոպոսն եպիսկոպոս Կորնթացոց զոր ապա-
 կանեալ էր ի հերձուածողաց, յորմէ զգու-
 շացոյց զԱնտիոքացիս սուրբն Կիրեղ. «Ես
 այսպէս ածէի զմտաւ, թէ ամենայն ընդու-
 նայնարանութիւնք՝ ուր և իցեն ամենայն
 հերձուածողաց և աղանգաւորաց, լաեալ
 զաղարեցին...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 324—343:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.
 Մատ. հին № 448, 31 և 44 ձեռագրերից:

Այլ տպ.— Այս բուղբ հերձուածողացն,
 զոր վերնագրեցին երէ Արանասի է առ
 Ատտիկոս, և լի է հայհոյութեամբ. «Ես այս-
 պէս ածէի զմտաւ...», տես՝ Կ. Տեր-Միլլեր-
 չյան (հրատ.), «Կեթե հաւատոյ ընդհանուր
 սուրբ եկեղեցւոյ», էջ միածին, 1914, էջ
 57—70:

○ Հայերեն առ Եպիսկոպոսն թղթի
 անգլերեն թարգմանությունը՝ Robert P.

1 Գ. Զարեանայան, Մասնագրան, էջ 201:

Casey. „An armenian version of Athanasius' Letter to Epictetus“, *The Harvard Theological Review*, vol. XXVII, 1933, № 2.

12. Քուղթ առ Սրապիոնն Եպիսկոպոս յաղագս հոգւոյն սրբոյ. «... Ճշմարտապէս ցանկալի, արտմեալ և զու ինքն, որպէս յիշխոց ոմանց յարիանոսաց, սակս հայհոյուրեանցն...», տես՝ «ԵԾԻԿԵՐ», էջ 88—116.

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.

10 Մատ. հին № 818 ձեռագրից: Բնագիրը թերի է սկզբից: Մի ավելի թերի օրինակ է Թավրիզի մասնավոր անձանց ձեռ. № 51 (էջ 389բ—375ա, սկ. «Զի երէ ուղղակի խորհէին սակս բանին»):

15 13. Ի գրոց անտի. որ կոչի Գաւանուրիւն հաւատոյ: Նորին սրբոյն Աթանասի հետևումն յառաջ ասացելոց յաղագս նոյն ինքն ամենասուրբ հոգւոյն. «Թերևս զարմանայցես, քէ զիա՞րզ խոստացեալ յաղագս սրբոյ հոգւոյն գրեալ զքուղթն կարճառօտի, ի ձեռն սահաւուց ցուցանել. տեսանն՝ս ո՛րպէս թողեալ իմ զյաղագս սորա բան, և գրեալ զհակառակ ամբարշտողացն յորդին աստուծոյ, և ասողացն զեա ստացաւծ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4188, էջ 178—185.

20 Վերջում՝ «Արդ՝ ես, որպէս ծանուցեր ինձ, ի ձեռն սակաւուց և զայս ըստ կարի իմում գրեալ առաքելի, զի դու, որպէս իմաստուն և հանճարեղ, և որ ինչ աստ պակաս գտցի՝ կամե՞ն կատարել, և ապա ընտանեաց հաւատոյս ընթերցի՛ր, իսկ զվիճողսն առ ի հայհոյել՝ կշտամբեան» ևն:

25 14. Քուղթ առ Լիբերիոս Եպիսկոպոս Հռովմայ զոր պահանջեալ ի նմանէ գրեաց այսպէս. «Մի աստուած, անմահ, աներևոյթ, անշոշափելի. քանզի հոգի է աստուած...», տես՝ «ԵԾԻԿԵՐ», էջ 117—118:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.

40 Մատ. հին № 818 ձեռագրից:

15. Քուղթ առ Փիղագեղփոս Եպիսկոպոս. «Հանգիպեացք՝ որոց առ ի ջումնէ աստուածապաշտութեանէ՞ գրելոցս...», տես՝ «ԵԾԻԿԵՐ», էջ 124—133:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 818 ձեռագրից:

16. Տեառն Աթանասի առ Արիոս, զի ասեր, երէ կրսեր է որդի քան զհայր. արարած, և տղեա աւուրն կատարածի. «Ո՛վ աստուածամարտ Արիոս, զի՞ յամառեալ ես ի վերայ սատանայակիր խորհրդոցդ...», տես՝ «ԵԾԻԿԵՐ», էջ 235—238:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.

10 Մատ. հին № 731 ձեռագրից (տնոր № 225, էջ 28բ—27բ):

17. Սրբոյն Աթանասի Եպիսկոպոսականի Անքսանդրու առ Յովրիանոս քազաւոր վասն հաւատոյ. «Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի վերայ մկրտութեան օրինագրելով, զստոյգ և զճախարակեալ հաւատոյ սահման արար...», տես՝ «ԵԾԻԿԵՐ», էջ 314:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.

20 Մատ. հին № 680 (տնոր № 204, էջ 28բ) և № 352 ձեռագրերից: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1470՝ Նույն խոր. (էջ 173ա—173բ) և № 4188՝ Նույն խոր. (էջ 187). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 311 (fol. 154^v) և № 201 (fol. 80^v). Նիկոսիայի հայ. ձեռ. № 24 (= հին № 16, էջ 157բ):

25 18. Քուղթ Աթանասի Եպիսկոպոսի առ Յուստինէ յԱփրիկէ. «Ես այսպէս կարծէի. երէ աղանգն եղիտացւոց ի վաղուց հետէ շիջեալ խափանեցաւ...», տես՝ «ԵԾԻԿԵՐ», էջ 345—346:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.

Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. հին համարներով № 463 (= տնոր № 218, էջ 185ա—185բ), № 513 (= տնոր № 202, էջ 174ա) և № 425 (= տնոր № 221, էջ 135ա—135ա), Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 993՝ «Քուղթ Աթ. Եպ. Ի Եպ. Ի առ Ոգոստինէ յԱփրիկէ» (էջ 221բ, սկ. նույն), № 996՝ «Քուղթ Աթ. Եպ. Ի առ Աւգոստինէ յԱփրիկէ» (էջ 293ա—393բ, սկ. նույն) և № 1525՝ «Քուղթ Աթ. Եպ. Ի Աղեքսանդրի առ Աւգոստինէ (sic) յԱփրիկէ» (էջ 186բ—187ա, սկ. «Ես այսպէս կարծէի. քէ»): Այս նուրը պատահում է նաև այսպիսի վերնագրով. «Քուղթ Աթ. Եպ. Ի առ Աւգոստինէ յԱփրիկայ, յա-

1 Հ. Անալոսի, «ԵԾԻԿԵՐ», էջ 117:

2 Հմմտ. Հանդէս Ամսօրիայ, 1905, էջ 233:

ղագս աղանգոյն շքնդուճողաց զքողութիւն մեղաց հանգուցելոցն՝ զկնի վախճանին»¹:

19. Վկայութիւնք սրբոյն Արամասի հայրապետին Աղեքսանդրացոյ. «Անճառ են խորհուրդք՝ որք ի ձեռն ամենատար կուսին նրեւցան ազգի մարդկան...»։ տես՝ «Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, արարեալ սրբոյ իօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն եօթնալոյս վարդապետի», Կ. Պոլիս, 1746, էջ 354—359:

Համառոտված և կրճատված հրատարակութիւն է:

Այլ ապ.— Երանելոյն Արամասի Աղեքսանդրու եպիսկոպոսի խօսք ի սուրբ Աստուածածինն և յողջոյնն Եղիսարեթի. «Անճառ են խորհուրդք...»։ տես՝ «Երկեր», էջ 284—291:

Լրիվ բնագիր է: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. Կին համարներով № 653 (=նոր № 228, էջ 27բ—28բ). № 512՝ «Սրբոյն Ար.ի Աղեքսանդրու հայրապետի ներրողեան ի սուրբ Աստուածածինն և ի միշտ կոյսն Մարիամ» (=նոր № 202, էջ 108բ—109բ, սկ. «Անճառ է խորհուրդ որ») և № 463՝ «Սրբոյն Ար.ի Աղեքսանդրու հայրապետին ասացեալ ի սուրբ կոյսն Մարիամ» (=նոր № 212, էջ 78ա—79ա, սկ. «Անճառն ի խորհուրդ որ»):

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 903՝ «Սրբոյն Ար.ի գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն» (էջ 51բ—52ա), № 996՝ «Սրբոյն Ար.ի Աղեքսանդրի եպս.ի ի սուրբ Աստուածածինն և յողջոյնն Եղիսարեթի» (էջ 58բ—60բ, սկ. «Անճառն ի խորհուրդ որ») և № 1525՝ «Երանելոյն Ար.ի եպս.ի գովեստ ի սուրբ» և նույն (էջ 77բ—79ա, սկ. «Անճառ խորհուրդ որ»). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 51ա—53ա, սկ. նույն). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 397 (էջ 2բ—4ա, սկ. «Անճառն ի խորհուրդ որ») և № 227՝ «Սրբոյն Եպիփանու Կիպրացոյ (sic) ասացեալ ներրողեան ի սուրբ աստուածածին և ի միշտ կոյսն Մա-

¹ Հմմտ. Գ. Զարբանալյան, «Մասնագրեր», էջ 282:

րիամ» (էջ 62ա—63ա, սկ. «Անճառ է խորհուրդ որ»):

20. Սրբոյն Արամասի Աղեքսանդրի հայրապետի ներրողեան ի սուրբ Աստուածածինն ասացեալ և ի միշտ կոյսն Մարիամ. «Աստանօր գմտաւ ածելով իմ զխորհուրդն մեծ, զխորհուրդ մարմնացելոյ բանին աստուծոյ և զնախախնամութիւն բարեբարութեան...»։ տես՝ «Երկեր», էջ 292—311:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. Կին համարներով № 653 (=նոր № 228, էջ 19բ—23ա), № 463 (=նոր № 212). № 512 (=նոր № 202, էջ 114ա—117բ) և № 657 (=նոր № 227, էջ 68ա—69ա): Տես նաև նոյն մատ. ձեռ. № 224՝ «Երանելոյն» և ն (էջ 99ա—105բ, սկ. «Աստանօր գմտաւ ածելով իմ զխորհուրդ մարմն.»): Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 996 (էջ 74ա—78ա) և № 993, (էջ 44ա—46բ), և ն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 39ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 73 (էջ 740ա) և № 74 (էջ 917ա):

Սույն և նախորդ բնագրի (§ 19) Կեսմատ. նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 110 (fol. 68^r, 73^v, 97^v):

21. Սրբոյն Արամասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու ասացեալ ներրողեան ի սուրբ խաչն աստուածընկալ. «Զխաչն մեր կենարար՝ ուղիղ երգով օրհնեսցուք և զխաչեալն Քրիստոս՝ նշմարիտ բարեբանութեամբ փառաւորեսցուք...»։ տես՝ «Երկեր», էջ 312—323:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. Կին № 1252 և № 731 (=նոր № 225, էջ 43ա—45ա): Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 219 (էջ 361ա—364բ). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. D. 20 (fol. 94^r):

22. Սրբոյն Արամասի հայրապետին ասացեալ ներրողեան յաստուածընկալ և ի սուրբ խաչն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ. «Բարեբանեալ ես՝ ամենօրհնեալ փայտ սուրբ...»։ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 205, էջ 186ա—192ա:

23. Սրբոյն Արամասի Աղեքսանդրու հայրապետի ներրողեան ի սուրբն Սահփանու յառաջատարեալաց և նախավկայն Քրիս-

տասի. «Պայծառ և նորահրաշ և խորհուրդ տօնիս, ո՛վ եղբարք իմ սիրելիք, և ըստ արքիափայլ ճառագայթից արեգակամ՝ սըխորալի գործե զիմանալի այս տեսողացն...», տես՝ «ԵԲԿԵՐ», էջ 500—515:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. հին համարներով № 17 (= նոր № 200), № 299 (= նոր № 215), № 1553 (= նոր № 204), № 456 (= նոր № 217) և № 1014 (= նոր № 201), Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 993 (էջ 691ա—692բ), № 8420 (էջ 96ա—102ա), № 6196 (էջ 492բ—496բ), ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (մասն Գ, էջ 837ա), № 71 (էջ 301ա), № 73 (էջ 39բ) և № 74 (էջ 86ա):

24. Սուրբ հայրապետացն Յոհաննու Ոսկերեբանի, Եփրեմի, Պրոկղի, Նեքտառայ, Աբանասի ասացեալ ի սուրբ նախավկայն Քրիստոսի. «Երևելի արեգակնս ընդ երկնաւ ծագելով՝ զարուսեակն ընդ ինքեանս ունելով ծագէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3795, էջ 15ա—25բ):

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1007՝ «Յոհաննու Ոսկերեբանի» ևն նույն (էջ 16բ—26բ թերի, սկ. նույն), № 2030՝ «Յովհաննու Ոսկերեբանի և Աբանասի և Պրոկղի, Նեքտառայ (sic) Կոստանդինուպոլսի հայրապետի ի սուրբ նախասարկաւագն Ստեփանոս ասացեալ» (էջ 13ա—21ա, սկ. «Զգալի արեգակնս (sic) զերկնաւս ծագելով»), № 993՝ «Երանելոյն Պրոկղի եպիսկոպոսի ասացեալ ի ծնունդն Քրիստոսի որդոյն աստուծոյ և ի նախավկայն Քրիստոսի սուրբն Ստեփաննոս» (էջ 19բ—21ա, սկ. «Երևելի արեգակնս»):

25. Ընգգիմասացութիւն սրբոյն Աբանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոյ ուղղափառի և Արիոսի հերձուածողի յաղագս աստուածութեան որդւոյ. «Ուղղափառ ասէ. Աստուծոյ խնամակալութեամբն եկեալ զեռայի՝ հանդերձ քաղալի եղբարքք իմովք առ իմ անա փափաքելիս և աստուծոյ ծառայսն...», տես՝ «ԵԲԿԵՐ», էջ 134—138:

Սույն գրվածքի շարունակութիւնը կամ մասն է հաջորդը, ինչպես է և հունարենի մէջ:

— Նոցունց ինգիր զարձեալ վասն յաղագս սրբոյ հոգւոյն. «Արիաճանս ասէ. Իսկ արգ մանաւանգ վասն զի սահմանեցեր դու ի սկզբանն համագոյական զոյ զնա հօր և որդւոյ, ես ընդդէմ ասեմ ունելով զցոյցս սըն ի գրոց սրբոց...», անդ, էջ 182—190:

□ Սույն բնագրերը հրատարակվել են Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին համարներով № 818 և № 739 (= նոր № 218, էջ 231բ—250ա) ձեռագրերից: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6228՝ նույնպես երկու մասով և նույն խորագրերով (էջ 114բ—122ա և 122ա—124ա), № 3506 միայն երկրորդ մասը՝ «Ընդդիմագրութիւն առ միմեանս սրբոյն Աբանասի և Արիոսի: Նոցունց ինգիր» ևն (էջ 1ա—2բ թերի, սկ. «Արիոս ասէ. եւ արդ վասն զի մանաւանգ սահմանեցեր»):

26. Սրբոյն Աբանասի եպիսկոպոսապետին Աղեքսանդրու և Զաքէի առն հրեի հարցումն և պատասխանիք և տուրևաք վիճմանց. «Զաքէ ասէ. Մուրեալ քք քրիստովնեայք, նախ և առաջին, զի կարծէք և այլ աստուած զոյ քան զմինն միայն աստուած...», տես՝ «ԵԲԿԵՐ», էջ 191—234:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին համարներով № 818 և № 739 (= նոր № 218, էջ 250ա—262բ) ձեռագրերից: Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6228՝ նույն խոր. (էջ 124ա—136ա), № 3506 (էջ 3ա—22բ, սկզբից և վերջից թերի):

Սույն երկի հունարեն բնագիրը («'Αθανάσιου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας λόγος πρὸς Ζαχααίον τομοδιόταλον τῶν Ἰουδαίων») տես՝ F. C. Conybeare, «The dialogues of Athanasius and Zacchaeus and of Dimothy and Aquila», Oxford, 1898, p. 1—64.

Հայերեն թարգմանութեան ներկայացրած տարրերակները նշանակված են ծանօթագրութեամբ: Իսկ հունարեն բնագրի վերջարանի թերին լրացված է հարկերից, անդրերեն թարգմանութեամբ:

27. (Անխորագիր) «Էրց. Հեռուումն համարիմ ընդ աստուծոյ երիս բանս և ապա այսուհետև ի մէջ գալ. քանզի բազմաց ինգրելի եղև վասն այսմ իրի քննութեանց...: Պտ. Լ'սկ հոգի մարդոյ գոյու-

բիւն կ...», հետևյալ հրատ. մէջ. «Գիրք պատասխանական սրբոյն Աթանասիոսի՝ հարցմանցն սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմացւոյ», Կ. Պոլիս (Եր տպարանի շնչին Ով-ն հաննիւի»), անթվ., էջ 6—195.

Այլ տպ.— Երանելոյն Արանասի ասացեալ հարցմունք վայելուչք և պատասխանիք հոգեշանք. «Ա. հրց. Քանզի ոչ ոք յաշխարհիս այսմիկ եկեալ ոք ի մեանոց պատմեաց...: Պա. Հոգի մարդոյ գոյութիւն կ...», տես՝ «ԵԲրկեր», էջ 347—477.

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. հին համարներով ՔՔ 446, 1244, 1280, 295, 1001 և 1533.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ք 3124՝ «Երանելոյն Ար.ի արքեպս.ի Աղեքսանդրացոյ հարցմունք վայելուչք՝ և պատասխանիք Կիւրղի Երուսաղէմի յաղագս մակեդոնութեան և հանճարոյ» (էջ 41ա—62բ, սկ. «Հետևումն»), Ք 1681՝ «Երանելոյն Արանասի հարցումն ընդ Կիւրղի և պատասխանիք նորին պիտանի» (էջ 241ա—243բ, սկ. «Հետևումն համարիմ ընդ աստուծոյ և ընդ հրեշտակաց երիս բանս վասն ոգոց բանաւորաց»), ևն. Ուրիշ լրիվ օրինակներ և կամ հատվածներ տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. Ք 254 (էջ 231ա—237ա, սկ. «Ուստի՞ հաստատին ոգի մարդոյ»), Ք 290 (էջ 40բ—48բ, սկ. «Զի՞տ՞ր ոչ նանճէ անգ եղբայր գեղբայր կամ ճայր գորդի»), Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. Ք 100 (էջ 32ա—41ա, սկ. «Հրց. հոգի մարդոյ ուստի՞ ճաստասեցաւ»), Ք 146 (էջ 240բ—304բ, սկ. «Ո՞ր յանցանք ոչ զօրէ զղչացուցանել զաստուած»), Ք 280 (էջ 51ա—112ա, սկ. «Հետևումն») և Ք 364 (էջ 68բ—183ա, սկ. նույն). Քրիլիսիի Պետ. Քսենց. հայ. ձեռ. Ք 11 (էջ 211բ, սկ. «Հրց. Քէ ուստի՞ յայտ է՝ ի ժամ մահուն ոչ մեռանի հոգին ընդ մարմինն»), Հոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 2623 (fol. 1՝—89՝, սկ. «Հրց. Հաւատարիմ է բանդ, այլ զայս հարցանմ բէ ո՞ր տղագու բաժանի»), Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm.

1 Ձեռագրում վայելոյն:

№ 125 և № 199 (fol. 284r). Նշում է նաև Մ. Ինճուճյանի սեփականութունը եզոզ մի ձեռ.՝ «Արանասի վարդապետի հարցումն վասն մարդակազմութեան և այլ բնուութիւն ոգոց» (սկ. «Հարցումն Կիւրղի ընդ վարդապետին Արանասի. Քէ ո՞րպէս կազմի մարդն ի յարգանգի մօրն: Պա. Քէ որպէս Մանիքեցիքն չարաբար աւանդեցին»):

Սույն գրութեան հունարեն բնագիրը (,Πρός Ἀντίοχον ἀρχοντα, περί πλάσιτων καὶ ἀναρχαίων ζητημάτων, τῶν ἐν ταῖς θείαις Γραφαῖς ἀπορωμένων, καὶ κατὰ ἔθει χριστιανοῖς γινώσκουσθαι ὀφειλομένων») տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. XXVIII, p. 597—710. Նույնը, համեմատված Ժ դարի մի ձեռագրի հետ, տես՝ W. Dindorf, „Athanasii Alexandrini Praecepta ad Antiochum“, Lipsiae, 1857, p. 63—77.

Հայերենն սկսվում է հունարեն բնագրի 20 ժՁ հարցումով:

Երևանի Պետ. Մատ. Ք 9134 ձեռագրի մատենացանկերում Աթանասի անունով հիշատակվում է և «Պղթակցութիւն ընդ Կիւրղի» (էջ 30ա), բայց մեզ հայտնի չէ՝ ո՞ր տեղում է այս աշխատութեան հետ, թէ այլ բան է:

⊗ Աթ. Աղեքսանդրացու վերոնշեալ նոտերից բացի՝ Երևանի Պետ. Մատ. Ք 9134 ձեռագրի մատենացանկերում հիշատակվում են նաև նրա անունով հետևյալները (էջ 30ա).

- Յաղագս հոգւոյն սրբոյ հայհոյողաց:
- Յաղագս խորհրդածութեան մկրտելոց:
- Յաղագս կուսութեան:
- Յաղագս տասն հարցման Պողոսի Սամուսացոյ:
- Սանմամք հաւատոյ որ ի նիկիա առ Պողոս Սամուսացի:
- Ընդդէմ ամենայն հերձուածոց:
- Ի չարչարանս և ի յարութիւն տեառն: Հույն բանասերներէից ոմանց կարծիքով Աթ. Աղեքսանդրացուն է վերագրելի նաև մի ուրիշ վիճարանական գրվածք, որը հայ մատենագրութեան մեջ Բարսեղ Գեաւ-

1 Հմտ. Բանասեր. 1902, էջ 377—378:

բացու անունն է կրում. այսպիսի խորագրով. «Սրբոյ Բարսղի եպիսկոպոսի և Ապողինարի հերձուածողի անսուրիւն ի մարմնաւորութիւն փրկչին» (տես՝ ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ, «Պատոց գրքի» մեջ, բնագիր ԺԹ),

ԱՔ. Աղեքսանդրացու ծանոթ և անծանոթ մի շարք նաոսրից, թղթերից և հասկոտորներ կան կար. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակութեամբ լույս տեսած «Կնիք հաստոյ» (էջմիածին, 1914) ժողովածուի մեջ: Այսպես՝

— Երանելոյն Արանասի Աղեքսանդրու եպիսկոպոսին՝ ի բանէն, որ յերգս Երգոցն, «Գահաւորակ արար իւր արքայ Սողոմոն...» էջ 247:

— Նորին ի բանէն, որ ի չարչարանսն. «Գալստեան բանին աստուծոյ յերկիր և մարմնա[նա]լոյ ի սրբոյ կուսէն...» էջ 248:

— Երանելոյն Արանասի եպիսկոպոսի, ուստի զԱպողինարն, ի բանէն՝ Օրինակ բարեպաշտութեանն. «զԱզամ[այ] յանցանսն յանհաւասարելի կանգնումն...» էջ 252—253:

— Երանելոյն Արանասի, եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոյ՝ ուստի զԱպողինարնաց, ի բանէն՝ Օրինակ բարեպաշտութեան. «Բնութեամբ ուրեմն և ո՛չ ուրեմն պիտակ արար տեր...» էջ 259:

— Երանելոյն Արանասի, եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու՝ ի թղթոյն, որ առ Եւսեբիոն և Դուկիմիբրէ և Աստրոն. «Վասն որոյ և այլ եր նախ քան զԱրրահամ որգին...» էջ 264:

— Երանելոյն Արանասի, եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոց, ուստի զԱպողինար ըմբռանեաց, ի բանէն՝ Օրինակ բարեպաշտութեանն. «Յայնժամ զԱզամ յիսկզբանս ստեղծ աստուած...» էջ 285—286:

— Երանելոյն Արանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրու՝ ի բանէն, որ յաղագս խաչին. «Մատնի տերն, և մատնելով ո՛չ զանգիտեաց և ո՛չ զարհուրեցաւ ի մահուանէ...» էջ 304—305:

— Նորին ի ծնունդն և ի չարչարանսն. «Զի և փոքրութիւն գիտ՞ոց յիներ, երբ ո՛չ

յաստուծոյ պատկերին եկեալ...» էջ 305—306:

— Երանելոյն Արանասի, եպիսկոպոսին Աղեքսանդրու, որ ի Տօնականէն՝ ի յերրորդ գլխոյն, որ առ Դեոկղեախանոս. «Յեսանցիցէր զկենդանութիւնս ձեր կախեալ առաջի աչաց ձերոց...» էջ 345—346:

— Նորին ի յերրորդ Տօնականէն. «Քանզի կենդանութիւն եղով՝ մեռանի...» էջ 346:

— Նորին Գ. Դեոկղիտանէ. «Քանզի ո՛չ ևս ո՛չ ժողովուրդ աստուծոյ, ո՛չ ազգ սուրբ...» էջ 346:

— Նորին ի ժԱ Տօնականէն. «Ընդէ՛ր պանձացան ազգզ և ժողովուրդբո խորհեցան սնուտի...» էջ 346:

— Նորին, որ յաղագս խաչին. «Քանզի և այս ո՛չ նոցա, այլ կախեցելոյ փրկչին գործ...» էջ 346—347:

— Նորին ի բանէն, որ զարիանուսացն. «Արդ, երբ այլոյ մարմինն այնորիկ՝ բերևս ասիցէ ոք և ախտակրութիւնս...» էջ 347—348:

Նույնպիսի հասկոտորներ կան նաև կար. Տեր-Մկրտչյանի և Երվ. Տեր-Մինասյանի հրատարակութեամբ լույս տեսած «Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Բաղկեդոնի» (էջմիածին, 1908) հատորում: Այսպես՝

— Երանելոյն Արանասի՝ եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրի, ի բանէն որ զԱպողինարէ. «Իսկ և ի վերայ խաչին անօրէնութեան գիտակցել զասացեալն...» էջ 10—12:

— Նորին ի աօնականէ. «Քանզի փարաւովն քազում անգամ ճալեալ և յիշեցուցեալ ի ձեռն Մովսէսի...» էջ 12—13:

— Նորին ի բանէն որ յաղագս սրբոյ հոգւոյն. «Ձնոյն այսուհետև զսկիզբն և զհիմն քրիստոնէութեան ի բաց բառան...» էջ 13:

— Նորին՝ ի բանէն որ առ արիանոսս. «Զի զայս գիտելով և առաքեալ ասէ. Ձի հիմն այդ ոք ոչ կարէ գնել, քան զանկեալն, որ է Յիսուս Քրիստոս...» էջ 14:

— Նորին ի քառորդ բանէն որ զարիանուսաց. «Զի այսպէս ինքն որգին արագ յարեաց...» էջ 14—15:

— Նորին ի թղթոյն որ առ Եպիսկոպոսն. «Լսից Ե՛վ լսելով՝ ոչ ի Մարեմայ, այլ յինքնան զոյացութենէն հայրայրեաց իւր մարմին անտակիր բանն...», էջ 16—16.

— Նորին՝ ի բանէն որ յաղագս խաչին. «Զի էսայիտս մարգարեացաւ ի ձեռն անվորձ ամուսնութեան կնոջ ծնանիլ զեմամուսնեղ...», էջ 16—17. տես նաև էջ 87.

— Երանելոյ Աթանասայ Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրեայ. «Ուստի և ծնիցելոյ մարմնոյն յԱստուածածնէն Մարեմայ...», էջ 76.

— Նորին՝ ի թղթոյն որ առ Եպիսկոպոսն. «Ի՛րր իսկ և յերկրայանալ համարձակեցան ասացեալքն քրիստիանոսք...», էջ 76—77.

— Երանելոյ Աթանասայ Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրեայ. «Արդ եր՛ այլոյ մարմինն, նորա արգէք ասիցի կիրքն...», էջ 83.

— Երանելոյ Աթանասայ Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրեայ Գ. բանէն, որ զարիանոսացն. «Որ որ յայսուհետև պատահեալ աստուածային գրիցելումն...», էջ 87.

— Երանելոյ Աթանասի Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրեայ ի թղթոյն որ առ Երանելոյ և Գալիսիոսի և Աստերիոսի. «Վասն որոյ և ոչ այլ էր նախ քան զԱրիանոս որդին և ոչ յետ Արիանոսն...», էջ 111—112.

— Նորին որ առ Ագեղփիոս. «Ոչ արարած երկրպագեմք զաստուծոյն բան երկրպագելով...», էջ 113.

— Երանելոյ Աթանասի Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրի՝ ի թղթոյն որ առ Ագեղփիոսն. «Լսից մեր հաւատս է ուղիղ ի վարդապետութենէ առաքելականէ դիմեալ...», էջ 118.

— Նորին ի Տօնականէն ՄԳ. Դիոնիսիանոսի. «Քանզի վասն մարգկան իւրոյն եղելոյ խոնարհութեան զըստ բնութեան նորա աստուածութիւնն ուրացան...», էջ 118.

— Երանելոյ Աթանասի Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրի՝ ի թղթոյն որ առ Ագեղփիոսն. «Եւ ոչ իսկ վասն զի ծառայի կեցալ ետա...», էջ 125—126.

— Երանելոյ Աթանասի Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրեայ յաղագս առմարմնաւորութեան բանին. «Քանզի խոստովանեմք ասէ և զօլ զնա որդի աստուծոյ...», էջ 133—134. տես նաև էջ 187—188.

— Նորին ի Տօնականէն ԺԳ. «Քանզի ո՛վ մեր խնդութիւն կամ պարծումն, եր՛ ոչ անտակիրեալն վասն մեր...», էջ 134.

— Նորին՝ ի Տալլանականէ ԺԱ. երորդէ. ՄԵ. Դիոնիսիանոսէ. «Ուստի փրկիչն, որ լայինն և հետևանային նմա յերթալ նորա ընդդէմ մահու...», էջ 134.

— Նորին՝ յաղագս խաչի. «Քանզի և այս ոչ նոցա, այլ կախեցելոյ փրկիչն զործ...», էջ 134. տես նաև էջ 141.

— Երանելոյ Աթանասի Եպիսկոպոսայ Երանելոյ Աղեքսանդրեայ ի Տօնականի երկրորդում Դիոնիսիանոսի ԽԶ. «Տեսանցիցէք զկենդանութիւն ձեր կախեալ առաջի աչաց ձերոց...», էջ 140.

— Նորին Գ. Տօնականէն Դիոնիսիանոսի ԽԷ. «Քանզի կենդանութիւն եղով, մեռաւ, զի զմեզ կենդանութեան...», էջ 140.

— ԽԹ. Նորին հինգերորդ Տօնականէն Դիոնիսիանոսէ. «Քանզի ոչ ևս ոչ ժողովուրդ աստուծոյ և ոչ ազգ սուրբ, այլ իշխանք Սոզոմանոսն և ժողովուրդ Գոմարացոց անուանին...», էջ 140—141.

— Նորին ԺԱ. Տօնականէն Դիոնիսիանոսի. ՄԵ. «Ընդդէմ պանձացան ազգք և ժողովուրդք պարագեցին ունայնա...», էջ 141.

— Երանելոյ Աթանասի Գ. բանէն զարիանոսաց. «Արդ եր՛ այլոյ մարմինս այնորիկ թերևս ասիցի ուրեք և անտակիրութիւնն...», էջ 157.

— Նորին՝ յաղագս մարմնականի յայտնութեանն Քրիստոսի. «Եւ հրաշափառագոյն այս էր, որպէս նախասացի...», էջ 157.

— Նորին ի բանէն, որ յաղագս հաւատոյ. «Եւ գիմեցին եր՛ ի՛րր և որպիսի յեղանակաւ և որով հետևութեամբ յանհաւատութիւն և այսոքիկ և ներբնականութիւն...», էջ 157—159. տես նաև էջ 188 (ս. Եւ գիմեցին յիրքէն և որով յեղ...):

— Նորին յառ Արիանոս բանէն. «Քան

անա, ըստ որում բան է, ո՛չ ունի այս-
պիսիս քանզի մեծածին է...», էջ 188:

— Նորին յառ Եպիփտաոն բղթոյն.
«Շառագուննսցեն իսկ մեծապէս, որք և
բոլորովին մտածելով կարիցեն փոխանակ
երրորդութեանն ասել քառորդութիւն...»,
էջ 188—189:

— Երանելոյ Աքանասայ Եպիփոպոսա-
պետի Աղեքսանդրեայ՝ առ այնոսիկ, որք
յԱփրիկէ. «Քանզի վասն այսորիկ և հա-
մաշխարհական եղև ի Նիկիա ժողովն յերե-
քարիւր տասն և ութից ժողովոց Եպիփո-
պոսացն...», էջ 253—254:

Մի շարք հատվածներ կան նաև Վար-
դան Այգեկցու կազմած «Համառոտ հաւա-
քունն սրբոց վարդապետաց» ժողովածուի
մեջ, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4426:
Այսպէս՝

— Աքանասի Աղեքսանդրու հայրապետի
ի բղթէ որ առ Յորիանոս քագաւորն. «Եւ
արդ՝ մի յաւետ խոստովանիմք...», էջ 165ա:

— Առ նոյն. «Նախ տէր ընգ կուսի
աստուածաբար...», էջ 165ա:

— Նորին ընգդէմ Ազողիւնարի. «Արդ՝
յամենայն աստուածաշունչ կտակարանս
մի բնութիւն ասացաւ...», էջ 165ա—165բ:

— Նորին. «Ի սուրբ հոգոյն ստեղծաւ
մարմինն ի կուսէն...», էջ 165բ:

— Նորին ընգդէմ Սամստացոյն. «Որք
երկու բնութիւնս ի Քրիստոս իմանան յետ
միանալոյն...», էջ 165բ:

— Նորին. «Գիտեմք զՔրիստոս ծնեալ
ի զաւակէ Դաւթի...», էջ 165բ:

— Նորին առ Դելփիոս Եպիփոպոս.
«Զգործս հօր ի ձեռն մարմնոյն գործէր...»,
էջ 165բ:

— Նորին. «Ետստովանիմ զնա ասա-
ւած և որդի աստուծոյ ըստ հոգոյ...», էջ
165բ:

— Նորին առ Կորնթացոց Եպիփոպոս.
«Բանն որ ի մարմինն էր ի վեր քան
զբնութիւն մարմնոյ...», էջ 165բ:

— Նորին ընգդէմ Արիոսի. «Բանն ու-
նէր զմարմնոյն ակարութիւն որպէս զիւր...»,
էջ 165բ:

— Նորին. «Քանզի և բուքն գոյր ասա-
ւածային...», էջ 165բ:

— Նորին ի յայնուրեքան ճառէն.
«Աստուածային կամքն միայն էր ի փրկի-
չին մարմինն...», էջ 165բ:

— Նորին ի բանն Պետրոսի. «Քրիստոսի
չարչարելն մարմնով՝ ո՛չ իւրական բնու-
թեան բանին...», էջ 165բ—166ա:

— Նորին. «Սնոտիք են որ աստուածու-
թեան նորա ասնն զչարչարանս...», էջ
166ա:

— Նորին. «Յործամ բոյլ տայր բանն
մարմնոյն՝ նա կրէր զիւրն...», էջ 166ա:

— Նորին ի խնդրոյ Եպիփատանի Կո-
րնթացոց Եպիփոպոսի. «Իսկ այս հուր
բարկութեան ուստի՞ ել և թղխեաց...», էջ
166ա—166բ:

— Աքանասի Եպիփոպոսի. «Ազամ զան-
մեղ մարմինն ի գառապարտութիւն...», էջ
177բ:

— Նորին. «Զի երէ զմեղս երարձ որ
մայր է...», էջ 177բ:

Սույն հատվածները տես նաև նույն
Մատ. ձեռ. № 3296 (էջ 343բ—345ա և 367ա)
և № 1982 (էջ 17բ—23ա և 65բ):

Երուսաղեմի Հայկ. Մատենադարանի
№ 362 ձեռագրում կան հետևյալ հատված-
ները.

— Խօսք Աքանասի Աղեքսանդրու հայ-
րապետի ասացեալ յաղագս մեծի հինգ-
շաբթին. «Եթէ պարտ է ամենայն հաւա-
տացելոց միանամունքն ճաշակել...», էջ 616:

— Երանելոյն Աքանասի Եպիփոպոսի
առ այնոսիկ, ոյք ասնն երէ հրամանաւ
աստուծոյ գործի բարի և չար. «Իրև ելանէ
մարդ զհաւատս եկեղեցոյ...», էջ 619:

Աթանասի գրվածքներից զանազան քաղ-
վածքներ տեսնել նաև Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 4248 (էջ 98ա—118բ) և № 6458
(էջ 215ա—215բ և 216ա—217ա):

Գ.—ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԱՐՈՂԱԿԱՆ
ԵՐԿԵՐ

1. Ցաղագս սրբոյ երրորդութեանն. «Հա-
ւատամք ի մի աստուած հայր ամենակալ,
բալորիցս արարիչ, երևելեացս և աներևու-
րիցս...», տես՝ «ԵՐԿԵՐ», էջ 119—123:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 818 ձեռագրից:

2. Երանելոյն Արամասի եպիսկոպոսագետին արտադրութիւն յաղագս աստուածային մարմնաւորութեան բանին՝ ձայնակցելով սրբոյ ժողովոյն որ ի նիկիա. շնուտովանիմք զորդին աստուծոյ՝ նախ քան զյաւիտեանս մշտնջենարար ծնեալ ի հօրէ. իսկ առ վերջնովք յաւիտեանիքս վասն մերոյ փրկութեան ի Մարիամայ ծնեալ ըստ մարմնոյ...», տես՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Փարիզ, 1850, էջ 212—215:

3. Այլ տպ.— Երանելոյն Արամասի ևն. շնուտովանիմք...», տես՝ «Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական», Մոսկվա, 1861, էջ 340—342:

4. Այլ տպ.— Երանելոյն Արամասի ևն. շնուտովանիմք...», տես՝ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Քիֆլիս, 1910, էջ 464—467:

5. Այլ տպ.— Երանելոյն Արամասի եպիսկոպոսագետին արտայայտութիւն յաղագս աստուածային ևն. շնուտովանիմք...», տես՝ Հ. Գաթրճեան, «Հանգանակ հաւատոյ որով վարի Հայաստանեայց Եկեղեցի», Վիեննա, 1891, էջ 35—37:

6. Այլ տպ.— Արամասի ասացեալ արագրութիւն առաքելական յաղագս աստուածայնոյն մարմն. ևն. շնուտովանիմք...», տես՝ «Նրկեր», էջ 281—283:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 352 ձեռագրից:

7. Այլ տպ.— Արտադրութիւն երանելոյ Արամասի ևն. շնուտովանիմք զորդին աստուծոյ՝ զնախ քան...», տես՝ «Տիմոթէոսի եպիսկոպոսագետի Ազեթասնդրեայ հակաճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Գաղկեղ.Քիւս», Վաղարշապատ, 1908, էջ 268—270:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1476՝ «Ար.ի եպս.ի Աղեքսանդրի արտադր. առաք.» ևն (էջ 172ա—173ա), № 4188՝ «Նորին սրբոյն Ար.ի եպս.ի արտ.» ևն Նույն (էջ 185—187), № 1244՝ «Ար.ի

յաղագս մարմնաւորութեան» էջ (297ա—299ա), № 1984՝ «Մեծին Ար.ի է բան» (էջ 79ա—79բ, սկ. «Նոստովանիմ զնորդի աստուծոյ և աստուած ըստ հոգւոյ և որդի մարդոյ ըստ մարմնոյ»), № 4248՝ Նույն խոր. (էջ 93ա—99բ, սկ. Նույն), ևն. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 201 (fol. 79՛) և № 311 (fol. 152՛). Նիկոսիայի հայ. ձեռ. № 24—հին. № 16 (էջ 157ա)՝

8. Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութունը՝ «Déclaration de S. Athanase, chef des évêques, au sujet de la divine incarnation du verbe, conformément au saint concile de Nicée» տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Histoire de la Stouite par Stéphannos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset», 1re livraison, St.-Petersbourg, 1864, p. 257—258.

9. Դաւանութիւն սրբոյն Արամասի Աղեքսանդրացւոյ. «Ով որ կամի կեցուցեալ լինիլ, նախ քան զամենայն պարտի ունիլ զհաւատն կաթուղիկէ...», տես՝ «Վարդապետութիւն քրիստոնէական ըստ Հայոց, արտադրեալ առ Հոռոմայեցիս, միջնորդութեամբ Կարապետի վարդապետի Անդրիանացւոյ և Քէդորոսեան Պետրոսի Սիմպրիւս, Ամստերդամ, 1667, էջ 62—70:

10. Բնագրի հայերենից լատիներեն թարգմանութունը՝ «Symbolum sancti Athanasii Alexandrini» տեսե՛լ անդ, նույն էջերում:

11. Այլ տպ.— Դաւանութիւն ևն, տես՝ «Ժամագիրք որբուհւոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին և ննջեցելոց» ևն, Վենետիկ, 1706, էջ 303:

12. Այլ տպ.— Դաւանութիւն սուրբ հաւատոյ և ասացեալ երանելոյն սրբոյն Արամասի ու վարդապետի վասն մեկնութեան. «Որ որ կամի փրկիլ, յառաջ քան զամենայն հարկ է ունել զհաւատն ուղղափառ...», տես՝ «Կարգաւորութիւն հասարակաց ազօթից եկեղեցւոյն մեծին Հոռոմայ», Մարշիլիա, 1708, էջ 259—242:

13. Այլ տպ.— Դաւանութիւն սուրբ Արամասի. «Ամենայն որ որ կամի փրկիլ, նախ քան զամենայն պիտոյ է՝ զի կայցի զկա-

1 Հմմտ. Հանգլս Ամստերբ., 1665, էջ 693:

բուղիկի զհաւառն...», տես՝ «Երկեր», էջ 478—481.

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. հ/ն համար- ներով № 87 (= նոր № 240), № 308 և № 378.

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ ձեռ. № 41՝ «Դաւանութիւն ուղղափառ հաւա- տոյ ասացեալ մեծի Աբ.ի գերագանց վրդ.ի Աղեքսանդրացոյ» (էջ 81բ—84ա), № 3527՝

«Դաւանութիւն սրբոյն Աբ.ի» (էջ 53բ—56ա. սկ. «Որ որ կամեսցի փրկեալ լինել»), № 682՝ նման խոր. (էջ 17բ—18ա), № 1658՝ նման խոր. (էջ 240բ—244ա) ևն, Միշարք օրինակներ կրում են այսպիսի խորագիր.

«Դաւանութիւն քաղկեդոնահանաց (կամ քաղկեդոնացւոց) գոր ինքեանք Աբ.ի ասնն. Է ինչ որ ուղիղ է և Կ ինչ որ թիր» (սկ. «Որ որ կամիցի փրկիլ»), տես նույն մատ. ձեռ. № 467 (էջ 218ա—219ա), № 739 (էջ 254ա—256ա), № 1712 (էջ 86ա—88ա), № 1760 (էջ 240բ—242ա), № 1756 (էջ 212ա—213բ), № 1850 (էջ 146բ—147բ) և № 4246 (էջ 18ա—18ա): Տես դարձյալ Փա- րիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 121 (fol. 30՞).

4. Դաւանութիւն սրբոյն Արամասայ: Ասեր գիտատուանութիւն այսպէս առաջի ամեցեցուն գրով ըստ վերածայնութեան ժո- ղովոյն, գոր տիեզերականն եկեղեցիք ուղ- ղափառաց քարոզեն միշտ. «Անսկիզբն հայր ամենաիայ և մշտնջենագով...», տես՝ «Սոկ- րատայ Մքուստիկոսի եկեղեցական պատ- մութիւն» (Մեծ Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897, էջ 236—239.

Այլ սպ.— Դաւանութիւն սրբոյն Արա- մասայ: Ասեր ևն. «Անսկիզբն...», տես՝ «Սոկ- րատայ Պատմութիւն եկեղեցական» (Փոքր Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897, էջ 45—46.

Այլ սպ.— Սրբոյն Արամասի դաւանու- րիւն. «Անսկիզբն հայր ամենաիայ և մըշ- 40 ւաքնջեմաւոր...» (հրատ. Ն. Ակիւնյան), Հաւն- գէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 59—60.

Հրատարակվել է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 324 ձեռագրից (էջ 159բ):

Տա. Պատարագամատոյց (Հնագույն ձև՝ 45 Խոսրովյան բնագիր):

Պատարագամատոյց գոր արարեալ է սրբ- որուն Արամասի Աղեքսանդրու հայրապետի.

«Առաջադրութիւն: Ա.— Քաճաճայն. Տեր աստուած զօրութեանց և արարիչ ամենայն լինելութեանց...», տես՝ Հ. Գաթրընյան, «Սրբազան պատարագամատոյցը հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 275—300.

Սույն բնագիրը քաղված է Խոսրով Ան- ձևացու «Մեկնութիւն աղօթից պատարա- գին» երկից, ըստ վենետիկյան 1669 թ. տպագրութեան, և համեմատված՝ նույնի ուրիշ ձեռագրերի և այլ բնագրերի հետ:

Այս պատարագամատոյցի հունարեն բնագիրը ծանոթ չէ: Կա ասորերէնը, որ հրատարակել է, կից լատիներէն թարգմա- նութեամբ, A. Baumstark-ը, «Eine syrische Liturgia S. Athanasii», Oriens Christia- 10 nus, Rom, II. Jahrg., 1902, S. 90—129.

Տա. Պատարագամատոյց (Միջին ձև՝ 10 Համբրոնյան բնագիր):

Օրենք արկանելոյ սպաս եկեղեցւոյ. «Յորժամ կամեսցի քահանայն պատարագ մատուցանել, պարտ է այսպէս խորհրդա- 20 րար զգեստաւորել...», տես՝ «Սրբոյն Ներ- սեսի Համբրոնացւոյ Տարսուի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին», Վե- նետիկ, 1847, էջ 193—226.

Այլ սպ.— Բնագիր Համբրոնեան պա- տարագի: Օրենք արկանելոյ սպաս եկեղեց- ւոյ. «Յորժամ կամեսցի...», տես՝ Հ. Գա- 30 թրընյան, «Սրբազան պատարագամատոյցը հայոց», էջ 519—556.

Ձեռագրերից մի մասը ուղղակի «Արա- մասի» անունով է խորագրում այս բնա- գիրը:

Տգ. Պատարագամատոյց (Արդի ձև՝ հայ- կական այժմյան պատարագը):

Բնագիր սովորական պատարագի Հա- յոց: Ա. Զգեստաւորութիւն: Օրենք արկա- նելոյ սպաս եկեղեցւոյ. «Յորժամ կամիցի քահանայն պատարագ մատուցանել, պարտ է այսպէս խորհրդարար զգեստաւորիլ...», 40 տես՝ Հ. Գաթրընյան, «Սրբազան պատա- րագամատոյցը հայոց», էջ 617—721:

Այս երրորդ ձևը տես նաև հայոց բոլոր տպագիր Պատարագամատոյցներում: Ձե- 45 ոագրերում սա նույնպէս պատահում է «Արամասի» անունով խորագրված:

մատ. № 1923՝ «Գիրք մեկնութեան Յայտնութեան Յովնաննու, յօրինեալ ի յԱրանասէ պատրիարքէ Աղեքսանդրացւոյ համառօտ և վայելուչ մտօք» *Բնագիրը (՝ջ 5ա—70բ) ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Անդրեաս և Արեթաս Կեսարացիների հայտնի գործը, որն այստեղ թյուրիմացարար Աթանասին է վերագրվել:*

2.— ԱՔ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մասնագրական նյութեր)

1. Վարք և քաղաքավարութիւն սրբոյն մեծին Արանասի Աղեքսանդրացւոց եպիսկոպոսին. ըի ժամանակս բարեպաշտ քաղաւորին մեծին Կոստանդիանոսի էր սուրբն Արանասիոս սեեալ և ուսեալ...», *տես՝ «Երկեր», էջ 1—23:*

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից. հին № 812 (=նոր № 232, էջ 36բ—51ա) և № 17 (=նոր № 200, էջ 51ա—57բ, սկ. ըի ժամանակս բարեպաշտ քաղաւորին Կոստանդ.): Տես նաև Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 6196 (էջ 72ա—81բ), № 3787 (էջ 30ա—38բ), № 1521՝ «Պատմութիւն սուրբ հայրապետին Արանասի Աղեքսանդրացւոյ» (էջ 22բ—26բ, սկ. «Սուրբ քահանայապետն Արանաս էր յաւուրս Կոստանդիանոսի մեծի»): Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 166բ):

2. Ի պատմութեան վարուց սրբոյն Արանասի զոր ասացեալ է Տիմոթէի աշակերտի նորին և արքապետի Աղեքսանդրացւոյ. ըի ժամանակս քաղաւորութեան Դիոնիսիանոսի, երանելիք ոմանք Մարկեղոս և Սողոմի օրինօք աստուծոյ հաւատացեալ...»: Տես՝ ՏԻՄՈԹԷՆՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՑԻ.

3. Պատմութիւն երանելոյն Արանասի Աղեքսանդրի հայրապետին և Կիւրղի հայրապետին ի նոյն քաղաքէ. «Քրիստոսի սուրբ քահանայապետն Արանասիոս էր յԱղեքսանդրոս քաղաքէն Եգիպտացոց և յաւուրս մեծի Կոստանդիանոսի սուրբ քաղաւորին, և եհաս մինչև ի հերոնաժող քաղաւորն Կոստանդինոս և Եւիւղոս և ի կապաշտն Յուլիանոս...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 1524, էջ 118ա—120ա:

4. Տօն է սուրբ հայրապետացն Աղեքսանդրու (ՏԻՇ)՝ Արանասի և Կիւրղի. «Աստուածազկեաց և մեծ վարդապետքն եկեղեցւոյն Քրիստոսի և սիւն հաստատութեան ուղղափառ հաւատոյ, Արանասիոս և Կիւրղոս՝ փայլեցին իրնև զարեզակն, և զստուեր եկեղեցեաց հալածեցին...», *տես՝ «Ծայտաւարք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 36:*

Այլ տպ.— Յիշատակ է երանելի և փառաւորեալ հայրապետացն Աղեքսանդրու (ՏԻՇ)՝ Արանասի և Կիւրղի. «Աստուածազգեաց...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis, Paris, t. XIX, 1926, p. 55—57.*

Խնդրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Commemoration des bienheureux et glorieux patriarches d'Alexandrie, Athanase et Cyrille» *տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:*

□ Տես նաև Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 201բ, սկ. «Աստուածազկեացք և մեծ վրդ.ք»), № 7463 (էջ 174բ), № 4873 (էջ 23բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 340բ). Կմմտ. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 123, սկ. «Արքազան և մեծ վրդ.ք»):

5. Վարք և յիշատակ սուրբ հայրապետացն Արանասի և Կիւրղի. «Աստուածաբանոյ և մեծ վարդապետն եկեղեցւոյ՝ սիւնն հաստատութեան ուղղափառ հաւատոյս մերոյ սուրբն Արանաս աղեքսանդրացի էր և ազգաւ խօսքի...», *տես՝ «Ծառ սրբոց վկայիցն Հիմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Ծայտաւարք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 330—332:*

Այլ տպ.— Վարք ևն. «Աստուածամեղոյ...», *տես՝ «Ծայտաւարք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 461—463:*

Այլ տպ.— Վարք ևն. «Աստուածամեղոյ...», *տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւարք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 327—329:*

□ Տես նաև Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 7363 (էջ 238բ), № 1511 (էջ 294բ), № 1510 (էջ 298ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 276ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 205^v). Հաւեպի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 161 (էջ 436ա):

6. Հայրապետացն Արանասի և Կիւրղի.

«Սուրբն Արամնա՛ մինչ պատանեակն եր խաղայր ընդ մահկունն. ինքն լինէր եպիսկոպոս, ձեռնադրէր քահանայ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 124ա—124բ.*

7. Տեսիլ սրբոյն Արամասի. «Ամենեցունց աստուած՝ որ սքանչելի տեսիլ երևեցոյց մարգարէիցն իւրոց սրբոց, նոյնպէս և ինձ Արամասի առաւել սքանչելիակերպ եցոյց...», *տես՝ «Երկեր», էջ 493—499.*

Հրատարակվել է Վեհտիկի Մխիթ. Մատ. հին № 456 (= նոր № 217) և № 569 (= նոր № 214) ձեռագրերից: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 290 (էջ 138բ—141բ, սկ. Ամենեցունցն աստուած սքանչելի տեսիլ), Երե-*

վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1428 (էջ 138ա—145ա, սկ. նույն), № 2111 (էջ 265բ—266բ, սկ. նույն), № 2234՝ «Տեսիլ սրբոյն Աղեքսանդրու հայրապետին» (էջ 167բ—169ա, սկ. նույն), № 4749 (էջ 57բ—59բ). Քրիտի-

սիի Պետ. Քանգ. հայ. ձեռ. № 11 (էջ 73ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 9 (էջ 84ա) և № 425՝ «Վարդան վարդապետի ասացեալ, տեսիլ սրբոյն Արամասի Աղեքսանդրոյ հայրապետին, զոր ետես ի սուրբ

խորճուրդն եկեղեցւոյն աստուծայ» (էջ 338). Հենինգրադի Ист. Вост. арм. рук. А—28 և В—109.

8. [Ներբողեան] ՅԱրամասիոս եպիսկոպոս Աղեքսանդրացի. «ԶԱրամասիոս զովելովս՝ զառաքինութիւն զովեցից...»: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՑԻ,*

9. Գանձ սրբոց հայրապետացն Աղեքսանդրոսի (ՏԵՇ՝ Արամասի և Կիւրղի. «Յիսուս Քրիստոս աստուած իմ բարի, | Հովիւ զբախչ կորեալ ոչխարի...»: *Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԱՂԵՐԳՈՒ (Ջանազան անձեր),*

Աթ. Աղեքսանդրացու մասին մատենագրական աղբյուրներից տես նաև Սոկրատի երկու խմբագրութիւնները. ա. «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն» (Մեծ Սոկրատ), թարգմ. Փիլոն Տիրակացի, Վաղարշապատ, 1897. բ. «Սոկրատայ պատմութիւն եկեղեցական» (Փոքր Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897:— «Վարդ սրբոց հարանց և շաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց», Վեհտիկ, 1855, հտ. Ա, էջ 12,

433—434, 557. հտ. Բ, էջ 66, 183—184, 282, 423, 435—436 և 480:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեւոյան Ման.— «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 381:

Հաւ ներկեակի՛ Գրիգոր Յաթևացին հոգեւորք մասին գրելիս (գրիքը ջարդութեան որ կոչի Ձմերան հատոր», էջ 330—333) ազգի է Անտոն Թեոփիլոս տեփիլոս (Աթանասի «Վարդ երանելոյն Անտոնի» են). իսկ Առաքել Սյունեցին իր մտածածից Աթանասի և Յաթևացուց է ներշնչվել իր Ազամբարտի Ծ. զուրբ՝ «Վասն հոգեւորքին և նաւարարէի հոգւոյն և պատերազմի գիւաց և կայսրին հոգւոցն կազմելիս»

Ակիմյան Ն.— «Փոքր Սոկրատու Համառոտողն ու խմբագիրը», Հանգիս Ամսօրեայ, 1948, էջ 58—60:

Ստեփան Փոքր-Սոկրատի մեջ զանգոյ շուտութիւն Ս. Աթանասի զգածքի մասին՝ ազատուցում է, որ Աթանասի անուշը կեզծի է նրա վերնագրում, զգածքն շարժողութեամբ կարկատանք մըն է հայ զբնէ, ժայրացազ հանուած Գրիգոր Աստուածարանի հասերէն, թերես նաև ուրիշներէ:

Գաբրելյան Հովս.— «Հանդանակ հաւատոյ որով վարի Հայաստանեայց եկեղեցի. Քննութիւն հանգանակին ծագման, ներկեակին և ժամանակին վրայ», Վիեննա, 1891:

Գաբրելյան Հովս.— «Սրբազան պատարագամատոյցը հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 217—218՝ «Հայոց Խորհրդամատոյցը հինգերորդ դարուն վերջերը. Նազիանզեան չորս Խորհրդամատոյցը», էջ 319—340՝ «Հայոց Խորհրդամատոյցը վեցերորդ դարու սկիզբներէն մինչև տասներորդ դարու վերջերը. Գիտելիք Նազիանզեան Պատարագաց վրայ», 501—721՝ «Հայոց այժմու Խորհրդամատոյցը ԺԱ դարու սկիզբներէն մինչև ցայսօր»:

Ջարրեանցյան Գար.— «Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (դար 7—ԺԳ)», Վեհտիկ, 1889, էջ 352—363 և 278—288:

Ջարրեանցյան Գար.— Տես՝ Երուսղեմի Գ. Յ.:

Ա.— ԹՈՒՂՔ ԱՌ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ ՀԱՅՈՑ

1 (Ընդարձակ խմբագրութիւն).

[Թուղք առ Քրիստափոր կաթողիկոս Հայոց] «Հօր իմոյ և տեառն Քրիստափորի ի տեր խնդալ: Լուայ երկ անմտութիւնն Եզրի ոչ եղև հաճոյ սրբութեանդ քո, և փառաւորեցի գՔրիստոս աստուած, և զընօրհըս նորա առ քեզ: Յիշեցուցից քեզ հայրապետ պարկեշտ բան ինչ, զոր գտի գրեալ սրբոյն Մարութայի ազգակցիմ ձերոյ...», տես՝ «Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորւոց Ժամանակագրութիւնն Երուսաղեմ, 1870, էջ 328—334.

15 Բնագրի հայերէնից ֆրանսերէն թարգմանութիւնը տես՝ „Extrait de la Chronique de Michel le Syrien... traduit de l'arménien par Ed. Dulaurier“, Paris, 1849, p. 47—52. Եւլյնի ֆրանսերէն այլ թարգմանութիւն տես՝ „Chronique de Michel le Grand, patriarche des Syriens jacobites, traduite pour la première fois sur la version arménienne du prêtre Ischôk par Victor Langlois“, Venise, 1868, p. 235—237.

2 (Համառոտ խմբագրութիւն).

[Թուղք առ Քրիստափոր կաթողիկոս Հայոց] «Քանզի գառք մեք թուղք զսրբոյն Մարութայի, երկ ո՛րպէս շնորհօքն աստուծոյ ապրեցայք ազգդ Հայոց ի Բարսուսայի ազգակցե...», տես՝ «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի հանեալ ի հնագոյն գրչագրէ», Երուսաղեմ, 1871, էջ 314—318.

25 ☒ Հմմտ. Անտիօքի պատրիարք Մար-Հովհաննէսի նամակը Մար-Մարութային և վերջինիս պատասխանը (ասորերէն բնագրեր)՝ „Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1166—1199), éditée pour la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot“, t. IV, Paris, 1910. p. 423f.; իսկ նրանց ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ Ibidem, t. II, Paris, 1901, p. 433f.

Բ.— ԱՔ. ԳԱՄԱԼԱՅԻ ՄԱՍԻՆ (Մտտեմագրական նյութեր)

Յիշատակ վարուց սրբոյն Արանասի և Սեռաիանոսի պատրիարքին Ասորոց¹. «Այր մի էր ի Սամուտ, աստուածապաշա և երկհիւղած, բարեսեր և ողորմած, և ունէր զաւակս երկուս...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյն, այն է՝ «Եթայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 681—682.

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Այր մի էր...», 10 տես՝ «Եթայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 763—764.

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Այր մի էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 519—520.

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 452բ), № 1510 (էջ 458բ), № 1511 (էջ 453բ, սկ. «Այր մի էր... ողորմած. և մեռեալ փոխեցաւ յաստուած և երող զաւակ յեամմնաց իւր զերկու փոքրիկ պտտանեակսն»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 426ա), № 213 (էջ 288ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 330^v). Հայկաթի Ս. Քառ. մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 708բ).

Հմմտ. «Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորւոց Ժամանակագրութիւնն» (ընդարձակ խմբագրութիւն), Երուսաղեմ, 1870, էջ 308—310.— «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորւոց պատրիարքի» (համառոտ խմբագրութիւն), Երուսաղեմ, 1871, էջ 287—292.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հովսեփյան Գաբ.— «Եսորովիկ թարգմանիչ (Ը. դար)», Վաղարշապատ, 1899, էջ 60—62.

Հովսեփյան Գաբ. (Owseplan G.)— „Die Entstehungsgeschichte des Monotheismus nach ihren Quellen geprüft und dargestellt“, Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel, 1897, S. 18—20 u. 26—29.

¹ Վերջապէս ուզելի է՝ «... Աթուռի պատրիարքին Ասորոց և [կղերջ չորիկ] Սեռաիանոսի»:

ԳՐԱՆՈՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ. 'A. Παπαδόπουλος-Κερμυίδος, Byzantinische Zeitschrift, Bd. IX, 1900, S. 544—546.

Յեր-Մինասյանց Երվ.— (Ter-Minassiantz Erw.)— „Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts“, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1904, S. 177—178.

Յեր-Մինասյանց Երվ.— «Հայոց Եկեղեցու յարարերու թյունները առուրոց եկեղեցիներէ հետ», էջմիածին, 1908, էջ 166—168:

ԱԹԱՆԱՍ ԳՊԻՐ

(Ἀθανάσιος Ταχυράφος)

Հույն եզրինակ, որ գրել է Եկատերինն (Կատարինն կամ Նեքտառինն) Աղեքսանդրացու վկայարանությունը Դ դարի սկզբներին: Վերջինս հայերեն հասել է մեզ միայն մի քանի համառոտ խմբագրություններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայություն սրբուհւոյ կոյս վկային Կայանինեայ. «Այս իմաստասեր և հանճարեղ կինս կր ի քաղաքէն Աղեքսանդրոս զուստր լեալ Կոստանդեայ թագաւորին, և ահուն կուսին Կատեռինեայ...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 136—137:

Վերջում՝ «Գրեաց զվկայութիւնս զայս Աթանասիոս զպիր՝ սրբոյն Կայանինեայ ծառայն»:

Այլ տպ.— Վկայութիւն կուսին Կատարինեայ սրբուհւոյն. «Այս իմաստասեր և հանճարեղ կինս...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 208—214.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Martyre de la vierge sainte Catherine» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

• ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. H. Varnhagen, „Zur Geschichte der Legenden der Katharina von Alexandrien“, Erlangen, 1891.— P. Peeters, „Une version arabe de la passion de sainte Catherine d'Alexandrie“, Analecta Bollandiana, t. XXVI, 1907, p. 6—32.

2. (Գրիգոր Ծերեկեցի խմբագրություն).

Վկայարանութիւն հանճարեղ կուսին Կատարինեայ. «Այս իմաստասեր և հանճարեղ կինս Կատարինէ եր...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 618—620:

Վերջում՝ «Եւ ևս Աթանաս զպիր ծառայ աստուծոյ և սուրբ կուսին Կատարինեայ ականատես եղէ նահատակութեանն և ականջալուր. և ստոյգ գրեցի զպատմութիւնս ևն»:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Այս իմաստասեր...», տես՝ «Յայտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 679—682:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Այս իմաստասեր...», տես՝ «Գրք որ կոչի Այտմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 471—473:

3 (Անանուէն խմբագրություն).

Կուսին Կայանինեայ. «Սա կր ի քաղաքէն Աղեքսանդրոս, զուստր Կոստաս քաղաւորին, յոյժ զեղեցիկ և արագամիտ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 163ա—163բ:

☒ Տես նաև, բնագրի մեկ կամ մյուս խմբագրության սլաւոնական օրինակներից, Վենետիկի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 201՝ «Վկայութիւն Նեքտառինեայ փիլիսոփայի և կոյս վկային Քրիստոսի» (էջ 268բ—270ա, սկ. «Յաւուրս բանակալ արքային Մարսենտի՝ այս իմաստասեր և հանճարեղ կինս»): № 206՝ նույն խոր. (էջ 33բ—37բ, սկ. նույն), № 202՝ «Պատմութիւն սրբոյն Նեքտառինեայ փիլիսոփայի կուսի և վկայի Քրիստոսի» (էջ 554ա—555բ, սկ. «Յաւուրս բանաւոր արքային Մարսենտի՝ երանելիս այս իմաստասեր և հանճարեղ կինս») և № 289՝ «Սքառելիք և վարք սրբուհոյ կուսին Կատարինեայ (էջ 415ա—417ա, սկ. «Այս իմաստասեր և հանճարեղ»): Տես զարձայլ Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1632՝ «Վկայութիւն սրբոյ կուսին Կատեռինեայ՝ զբաւեր թագաւորին Կոստասայ» (էջ 282բ, սկ. «Այս իմաստասեր և հանճարեղ»), № 7433՝ «Վկայութիւն սրբոյն (sic) կուսին Կատարինեայ իմաստասիրի» (էջ 271ա), № 3477՝ «Պատմութիւն ամենիմաստ կու-

- սին Կառարիենայ մարտիրոսին» (էջ 113բ, -կ. «Այս իմաստունն և ճանճարեղ և ճարտար կինս», № 7463՝ «... Կառարիենայ» (էջ 237ա), № 4873՝ «... Կառարիենայ» (էջ 93բ, -կ. «Այս յիմաստասեր կինս և ճանճարեղ», № 7368 (էջ 408ա), № 1611 (էջ 411ա), № 1510 (էջ 416ա), № 2543 (էջ 158ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 178 (fol. 216՝). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 297՝). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 434բ), № 10 (էջ 387բ), № 213 (էջ 257ա), № 214 (էջ 74բ), № 219 (էջ 305ա), № 228 (էջ 216բ). Հայկեցի Ս. Գառնաճանկ. եկեղ. ձեռ. № 161 (էջ 648բ).
 15 Հմմտ. Վկայաբանության հունարեն մետափրաստյան խմբագրությունը՝ «Μαρτύριοι τῆς ἁγίας καλλιπίκου μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Αἰκατερίνης», առընթեր լատիներեն թարգմանությամբ, հետևյալ հրատ. մեջ.
 20 J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. CXVI, Parisiis, 1864, p. 275—302. Հմմտ. նաև հունարեն ուրիշ երկու խմբագրություններ հետևյալ հրատ. մեջ. J. Viteau, „Passions des saints Ecatérine et Pierre d’Alexandrie, Barbara et Anysia“, Paris, 1897.—Տես նաև Եկատերինեի արարերեն վկայաբանությունը, առընթեր նրա լատիներեն թարգմանությամբ, *Analecta Bollandiana*, t. XXVI, 1907, p. 13—32.

ԳՐԵԿԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սվգերյան Մկ.— *«Հիփոկատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հա. 2. Վենետիկ, 1013, էջ 306—329.*

21 Ետպարում է Եկատերինեի վկայաբանությունը բոս վենետիկյան հառընթերների՝ կցելով ընդհանուր ծանոթագրություններ:

ԱՔԱՆԱՍ ԶՕՐԱԿՆ

Տես՝ *ԶՈՍԻՄՈՍ ԿՐՕՆԱԻՈՐ.*

ԱՔԱՆԱՍ ԿԵՆՈՐԿ

Տես՝ *ԳԷՈՐԳ ԶՕՐԱՎԱՐ.*

40

ԱՔԱՆԱՍ ԿՕՄԵԼՐ

Տես՝ *ԱՔԱՆԱՍ ԳԱՄԱԼԱ.*

ԱՔԱՆԱՍ ԿԻՊՐՈՍ

Տես՝ *ԱՐԻՍՏՈՆԿԷՍ ԿԻՊՐՈՑԻ.*

ԱՔԱՆԱՍ ԿՈՄԵՆՏԱՐԻՅՆ

Տես՝ *ԶՈՍԻՄՈՍ ԿՐՕՆԱԻՈՐ.*

ԱՔԱՆԱՍ ԿՈՑՆԵԳԻՆՈՒԳՈԼՍԵՍԻ

Տես՝ *ԱՔԱՆԱՍ ՄԵՐԱՍԵԱՆ.*

ԱՔԱՆԱՍ ՄԵՐԱՍԵՆ

կամ

ՏՕՑԻ-ՍԻՄՈՆԵՆ

Մխիթար Սերաստացու աշակերտը, Եզել է Հովհաննես Կոլոս պատրիարքի քարտուղարը: Հոռոմի Գրոպագանդայի կողմից փոսվիկար է նշանակվել Կ. Պոլսի հայերի համար 1758—1779 թթ.: Երկար ժամանակ գտնվելով Հոռոմում և Վենետիկում՝ արապետի է իտալերեն լեզուին: Ունի գիտական և կրոնական երկեր, տաղեր, նամակներ, ինչպես և զանազան թարգմանություններ իտալերենից:

Ա.— ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Համառօտ քերականութիւն արարեալ իտալական, հայկական, և տաճկական լեզու: Հուտաքեալ ի զանազան գրեանց, և երգեալ ի մի կարգ՝ ի յԱթանասայ վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցոյ՝ և յեպիսկոպոսէ Հոռոմիլայոյ, ի վայելումն ուսումնասիրաց: Ի ճայրագետութեան տեսան Սիմոնի Հայոց կաթողիկոսի: Ի թուին Քրիստոսի 1774: Եւ ըստ Հայոց ՌՄԻԳ: Ի մարտի 10: Ի Վեներիկ: Ի տպարանի Դեմետրեայ Թեոգոսեանց: Հրամանաւ մեծաւորաց: 303 էջ (17X11,6 սմ.): Առաջարանը

10

15

20

25

30

իտալերեն, հայերեն և թուրքերեն լեզուներով է:

2. Մառ կենաց: Տորում ճախ պարունակին սքանչելարար պարզարանութիւնք սուրբ խորհրդոյ պատարագին: Ապա գեղեցիկ պատկերք հիմ և նոր կապարանաց, ճանգերձ խորհրդաւոր աղօթիւք: Եւ սպա պեսպես հոգեգուարձ մաղթանք ի գանազան տեղեաց ի մի վայր բերեալք: Հաւաքեալ ի բազում գրեանց լատինացւոց և Հայոց, ի Արանաս վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ Տայի Սիմոնեան, ի փառս տեառն: Ի հայրապետութեանն տեառն տեառն Ղազարու Հայոց կաթողիկոսի: Ցամի տեառն 1750, ի յունվարի 20: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօքօլի: Հրամանաւ մեծաւորաց: 190 էջ (8° փոքր):

Այլ տպ.— Մառ կենաց: Տորում բովանդակին նախ՝ եօրն խորհրդածութիւնք ի վերայ խորհրդոյ պատարագին, ըստ եօթանց աւուրք շարարու: Երկրորդ, խորհրդաւոր աղօթք առ իւրաքանչիւր արարողութիւն պատարագի, հանգերձ խորհրդաւոր պատկերքք հին և նոր կապարանաց: Տորս յարին զհին և այլ հոգևոր մաղթանքք ի հոգեհորոգ զուարթութիւն աղօթասիրաց: Հաւաքեալ յիտալական գրոց՝ յԱրանաս վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ, և յեպիսկոպոսէ Հռամկլայ, ի փառս աստուծոյ: Տպեալ ծախիւք նորին վարդապետի: Ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու Հայոց կաթողիկոսի: Ցամի տեառն 1781, ի փետրվարի 10: Ի Վենետիկ, ի տպարանի Դեմետրեայ Թեոդոսեանց: Հրամանաւ մեծաւորաց:

213 էջ (13° փոքր): Այս հրատարակութիւնը նախընթացից այլայլութիւններ ունի²,

3. Քարոզգիրք: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. 40 ձեռ. № 2075³.

¹ Հմմտ. Ա. Ղազիկյան, «Հայկական եօր մասնազգիտութիւն», հտ. Ա, էջ 1958—1959:
² Հմմտ. Անդ, էջ 1959:
³ Հստ Մեքորդ Մագիստրոսի, «Հնդկահուր ցուրակ»:

Բ.— ՏԱՂԵՐ

1. Երգ ի լուսաւորչին մերայ սրբոյն Գրիգորի, ասացեսալ տեառն Արանասի Տայի-Սիմոնեան եպիսկոպոսի. «Ազգըն Հայոց մի՞նչ քափառէր, | Ի մէջ մեղաց յոյժ խարխափէր...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 160, էջ 144ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 493 (էջ 62ա) և № 514 (էջ 78ա):

2. Տաղ ի վերայ հրեշտակաց յԱրանաս վարդապետէ ասացեսալ. «Առ ձեզ գոչեմ մաքուր հոգիք բարձրեղոյ...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 160, էջ 88բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 514 (էջ 62ա)

Թեև իրապես ծանոթ չեմ եղ այս տաղի հեղինակ Աթանաս վարդապետի ինքնուրուշը, բայց թվում է, որ նա նույնինքն Մերասյանն է:

☒ Իր կատարած թարգմանութիւններէ ընդ մի քանիսի առթիվ Աթ. Մերասյանը գրել է նաև չափածո հորդորակներ, որոնք գտնվում են այդ թարգմանութիւններին առընթեր:

Գ.— ՆԱՄԱԿՆԵՐ

1. Նամակ առ Ստեփանոս Մելքոնյան, Կ. Պոլիս, 14 ապր. 1763 թ., տես՝ Ղ. Տայան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ա. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 156:

2. Նամակ առ նույն, Կ. Պոլիս, 19 մայ. 1764 թ., անդ, էջ 161:

3. Նամակ առ նույն, Կ. Պոլիս, 20 հոկտ. 1760 թ., անդ, էջ 209—210:

4. Նամակ առ նույն, Կ. Պոլիս, 20 հնո. 1761 թ., անդ, էջ 334—335:

5. Նամակ առ նույն, Կ. Պոլիս, 20 հնո. 1763 թ., անդ, էջ 336:

6. Նամակ առ նույն, Կ. Պոլիս, 2 հնո. 1764 թ., անդ, էջ 340:

7. Նամակ առ նույն, Կ. Պոլիս, 29 օգոստ. 1772 թ., անդ, էջ 355:

8. Նամակ առ Մկրտիչ Անանյանց, Կ. Պոլիս, 15 նոյ. 1759 թ., անդ, էջ 204:

9. Նամակ առ նույն, Կ. Պոլիս, 20 հոկտ. 1760 թ., անդ, էջ 332—333:

- 10. Նամակ առ Նույն, Կ. Պոլիս, 20 դեկտ. 1760 թ., անդ, էջ 333:
- 11. Նամակ առ Նույն, Կ. Պոլիս, 30 սեպտ. 1768 թ., անդ, էջ 214:
- 12. Նամակ առ Նույն, Կ. Պոլիս, 17 օգոստ. 1772 թ., անդ, էջ 354:
- 13. Նամակ առ Պողոս Սիմոնյան, Կ. Պոլիս, 31 հլս. 1757 թ., անդ, էջ 185:

Դ.— ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 10 Տես հետևյալ անունները.
 - 1. ԱՆՏՈՆ ՎԻՆԲՐԱ, ԵՖրազբ ի վերայ աւետարանաց քառասնորդական պահոց՝
 - 2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՄՐԱՍՁԱՆ ՍՈՒՐՐ ԳՐՈՑ,
 - 16 3. ՅՈՎՍԵՓՈՍ ՓԼԱՐԻՈՍ, ԵԳիբբ մատենի հնագոյն պատմութեանց՝
 - 4. ՅՈՎՍԷՓ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱԻՈՐ, ԵՖրանայ համբակագոյն առ ի յօգուտ մեռանողաց՝
 - 20 5. ՆԱՀԱՊԵՏՆԵՐ, այս անվան տակ Թ. Երամութիւն վարուց և կենաց առաջին ծնագաց մերոց Ադամայ և Եւայի՝ Բ. Եթաղագս վարուց Արեւի նահատակի՝ Գ. Եթաղագս վարուց նահապետին Ծնոցայ՝
 - 16 Դ. Եթաղագս վարուց և կենաց նահապետին Նոյի՝ Ե. Եթաղագս կենաց և վարուց Մելքիսեդեկայ քահանայի՝ Զ. Եւարթ և պատմութիւն նախահօր մերում Արրահամայ՝
 - 20 6. ՊԵՏՐՈՍ ՄԵԴԻԿԵԱՆ ՓԼՈՐԵՆՏԱՑԻ, ԵՄեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի՝
 - 7. ՌՈՐԵՐՏՈՍ ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ, ԵՀամառօտ քրիստոնէական վարդապետութիւն՝
 - 8. ՅՐԱՆՁԻՍԿՈՍ ԴՈՒՆԵԼԼԵԱՆ, ԵԱստուածաբանական և բարոյական մեկնութիւն կաթողիկեաց գրոց երանելւոյ Յակոբու առաքելոյն՝

Ե.— ԱԹ. ՄԵՐԱՍՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Մտանճագրեղան Եյուրքեր)

- 10 1. Մաթորութիւնք ինչ շուրջ զքառանգայտեղան կամ զեպիսկոպոստեղան ձեռնագրութեամբ Արեւմտա եպիսկոպոսի Մերասեան, և Մեսրոպ եպիսկոպոսի Քառեայ Առապեան, ըստ հօր Գրիգորի (Կրատ. Գ. Գալեմբար-

յան), Հաճաքս Ամսօրեայ, 1914, էջ 586—588.

Այլ տպ.— Մաթորութիւնք ևն, հետևյալ հրատ. մեջ. Գ. Գալեմբարյան, Եկենագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու՝ ևն, Վիեննա, 1915, էջ 340—344.

3 Թաղմաս Թեոդորոսյանի նամակն առ Մխիթար Սերաստացի, Կ. Պոլիս, 1 մայ. 1747 թ., տես՝ 2. Տայան, ԵՄայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 10 1707—1773, Վենետիկ, 1930, էջ 309.

3. Աթանաս արեղայի նամակն առ Ստեփանոս Մելքոնյան, Կ. Պոլիս, 1 օգոստ. 1753 թ., անդ, էջ 316.

4. Հակոբոս Զամչյանի նամակն առ 15 Նույն, Կ. Պոլիս, 10 հնս. 1768 թ., անդ, էջ 249—250.

ԳՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գալեմբարյան Գր.— Եկենագրութիւն Սարգիս արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան և 20 ժամանակին հայ կաթողիկեայց, Վիեննա, 1908, էջ 219—220 և 369.

ԱԹՆԵՍ ՊԵՏՐՈՍԷ ԵՍՐՈՍ

Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ԱՆՏԻՈՒՊՈՍԻ.

Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ԳԱՄԱԼԱ.

ԱԹՆԵՍ ՍԵՐՐԵՍԻ կամ ՍԵՐՍՍՏՈՍԻ

Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ԳԱՄԱԼԱ.

ԱԹՆԵՍ ՎԵՐԳԱՊԵՑ ԿՈՆԿՐԵՏԻՐ

Ս. Խաղեի վանքի Եպիսկոպոս (վանահայր), Մեզ հասել է նրանից մի օրհնու- 20 թյան գիր, որը տրված է Եւստայ Պապային և նրա մերձավորներին, 4 մյս. 1730 թ., Երևանի Պետ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 340, վաղ. 25:

ՈՒՐՆԵՍ ՎՈՐԻՇՊԵՑ ՑԵՂԵՐԴՈՒ

«Տաղ ի վերայ հրեշտակաց»

Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ՄԵՐԱՍԵԱՆ,

ՈՒՐՆԵՍ ՑԵՑԻ—ՍԻՐՈՆԵՆ

Տես՝ ԱԹԱՆԱՍ ՄԵՐԱՍԵԱՆ,

ՈՒՐՆԵՍ ՑԵՐՈՆՈՑԻ

Գլակա Ս. Կարապետի վանահայր (Ձ դար), տոմարագետ, որ, ըստ Հովհաննես Մամիկոնյանի, «էր տեղեակ տումարի ամենայն ազգաց»¹, Աթանաս Տարոնացին Մովսես Եղիվարդեցու օրով 884 թ. Դվինի ժողովի որոշմամբ վերակազմեց հայոց շարժական հին տոմարը՝ աղեքսանդրյան (էսսյան) տոմարի հիման վրա: Աթանասի այդ աշխատության մասն է համարվում Երևանի Գետ. Մատենադարանի № 2679 գրչագրում պահված մի տոմարական պատուիկ, որ Ա. Գ. Աբրահամյանը, վերագրելով Անանիա Եիրակացուն, հրատարակել է իր «Անանիա Եիրակացու մատենագրությունը» աշխատության մեջ, Երևան, 1944, էջ 310—313: Այս բնագրի մասին տես Ա. Գ. Աբրահամյանի կարծիքը, անդ, էջ 107, և Լ. Սիմյոնովի գրախոսականը, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1947, № 3, էջ 97—99: Տես նաև Մ. Չամչյան, «Պատմություն Հայոց», հտ. Բ, Վինետիկ, 1786, էջ 239. և Մ. Օրմանյան, «Ազգագրատու», 1912, § 384:

ՈՒՐՆԵՍ ՑԵՐՈՆՈՑԻ ԵՒ ԽԱՆՔՈՒՑ (ԸՆԹՈՒՑ)*

Վաներ Վալերիանոս կայսրի (253—280 թթ.) օրով: Աթոնաուր Տարսուսի եպիս-

¹ «Յովհաննես Մամիկոնիի եպիսկոպոսի պատմութիւն Տարօնոյ, Վնետիկ, 1889, էջ 8: Հիմա. նաև «Երբեկոսի վարդապետի Գանձակեցոյ Հատու պատմութիւն», Վնետիկ, 1888, էջ 24:
 * ՕժԱՆԳԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գաղտնիք և մատենագրական լայն տեղեկություններ՝ J. Pinus.

կոպոս էր, իսկ Խանթուզ կույսը՝ սելեկիացի: Հայտնավորքներում ունենք նրանց համառոտ վկայարանությունը, որ հունարենից է թարգմանված կամ համառոտագրված: Ծանոթ է մի քանի խմբագրություններով:

1 (Տե՛ր Իսրայելի խմբագրություն).

Վիայուքին Աթանասի եպիսկոպոսի, և Խանթուզի որ մերտեցաւ. «Երանելի աղաթիցն Քրիստոսի Խանթուզ՝ էր ի Սելեկիոյ՝ 10 ի ժամանակս Վաղերիանոսի կապաղա արքային...», տես՝ «ԵՅայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 97—98:

Այլ տպ.— Տոն սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսի որ զսրբուհին Խանթուզ մերտեցաւ. «Երանելի...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 434—437.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «En ce jour, fête du saint évêque Athanase qui baptisa Anthousa» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 16ա), № 7463 (էջ 14բ), № 4873 (էջ 229բ), ևն. Վինենայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 35ա) և № 219 (էջ 488ա):

2 (Գրիգոր Ծիրենցի խմբագրություն).

Վիայաթանուքին Աթանասի եպիսկոպոսին և յիշատակ աղաթնոյն աստուծոյ Խանթուզի. «Սրբուհին Խանթուզ էր ի Սելեկիոյ ի ժամանակս կապաղա արքային Վաղերիանոսի...», տես՝ «ԵՅառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «ԵՅայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 60—61:

Այլ տպ.— Վիայաթանուքին ևն. «Սըրբուհին Խանթուզ...», տես՝ «ԵՅայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 69—71:

«De S. Anthusa solitaria, item de S. Athanasio ep. et mart., ac duobus S. Anthusae servis Charisio et Neophyto martyribus, Tarsi in Cilicia», *Acta Sanctorum*, Augusti t. IV, Parisiis, 1867, p. 499—504.— Մ. Ավերյան, «Էկեղատար վարք և վիայաթանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վնետիկ, 1916, էջ 20—21:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. «Սըբ-
բունից Խանթուր...», տես՝ «Գրիք որ կոչի
Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 49—50.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362 (էջ 41ա), № 1511 (էջ 41ա),
№ 1510 (էջ 42բ), Կն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 23բ), Կն. Լոնդոնի
Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 34ʳ).

3 (Անանուն խմբագրութիւն).

10 Արամասի եպիսկոպոսի որ մկրտեաց
գեանքուր. «Երանելիս Խանթուր էր ի Սե-
լեկիոյ, ի ժամանակս Վաղեբրիանոսի ար-
քայի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3858,
էջ 15ա—15բ.

15 Յի չմատ. Անթուշի, Աթանասի և Ըն-
կերենի հունարեն վկայաբանութիւնը՝
„Μαρτύριον τῆς ἀγίας μόρτουρας Ἀνθοῦσης καὶ
τῶν καίδων αὐτῆς Νεοφύτου καὶ Χαρσιόμου καὶ
'Αθανασίου ἐπισκόπου τοῦ βαπτισαντος αὐτοῦς“
20 (հրատ. H. Usener), *Analecta Bollandiana*,
t. XII, 1893, p. 10—41¹. չմատ. նաև հու-
նարեն մի այլ խմբագրութիւն և նրա յա-
տիներեն թարգմանութիւնը՝ „Acta, auc-
tore Laurentio quodam monacho Rutlensi
25 in Calabria. Ex codice Ambrosiano f. N.
n. 152. Interprete Joanne Pinto“, *Acta
Sanctorum*, Augusti t. IV, p. 502—504.

ԱԹԵՆԱԴՐ

Տես՝ ԱՆԴՐՈՆԵԿՈՍ ԱՆՏԻՈՒՔԱՑԻ.

ԱԹԱՆԱՍ

(Չամազամ տճեեր)

Տես՝ ԱՔԱՆԱՍ.

ԱԹԵՆԱԴՐ

Տես՝ ԱՑԻՔԱՂԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՈՒՌԱՂԱՑԻ.

¹ Սույն հրատարակութիւն ժամին տես նաև
K. K., *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. II, 1893, S. 171.

ԱԹԵՆԱԴՐՈՍ ԿՐՈՆԱԴՐ

(ՂԹԿՈՑՈՒՄ)

Միջագետացի վկայութիւններու կայ-
աքրի (284—303 թթ.) օրով. չայսմաւուրք-
ներում ունենք նրա վկայաբանութիւնը՝
մի քանի խմբագրութիւններով:

1 (Տեր Իսայայի խմբագրութիւն).

Վկայութիւն սրբոյն Արեմադորոսի կրո-
նաւորի, «Ընդ աւուրս ժամանակաց կա-
պաշա արքային Դիոզիտիանոսի, Ելևսիս
10 անթոքն եպարքոսն տուեալ կաշառս նմ
ինն հարիւր և երեսուն աղանդ ոսկոյ, և
առ իշխանութիւն քննել զամենայն իշ-
խանս...», տես՝ «Եթայսմաւուրք», Կ. Պոլիս,
1834, մասն Բ, էջ 272—273.

Այլ տպ.— Տես է սրբոյն Արեմադորոսի
կրօնաւորի. «Ընդ աւուրս ժամանակաց...»
(հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*,
Paris, t. XVI, 1922, p. 164—166.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
20 „Fête de saint Athénadore, le moine“ տես-
նել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի
կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7438 (էջ 149բ, սկ. «Անգ աւուրս ժամա-
25 նակաց»), № 7463 (էջ 127բ), № 4873 (էջ
396ա, սկ. «Ընդ յաւուրսն քնգ այնոսիկ
ժամանակաց»), Կն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 215ա), № 219 (էջ
151ա) և № 228 (էջ 88բ).

2 (Գրիգոր Երեւնցի խմբագրութիւն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Ագնաթորոսի
(sic) կրօնաւորի. «Ծամս ամբարիշտ արքա-
յին Դիոզիտիանոսի...», տես՝ «Ճառ սրբոց
վկայիցն էլմարտին առաւելոյ», այն է՝
30 «Եթայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 301—
302.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. «Յա-
մբս...», տես՝ «Եթայսմաւուրք», Կ. Պոլիս,
1708, էջ 323—324.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. «Յա-
մբս...», տես՝ «Գրիք որ կոչի Այսմաւուրք»,
Կ. Պոլիս, 1730, էջ 229—230.

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362 (էջ 194ա), № 1511 (էջ 205ա), 45

№ 1510 (էջ 202ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 180բ) և № 213 (էջ 98ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 143r).

3 Յ (Անանուն խմբագրութուն).

Արքեպիսկոպոսի կրօնաւորի. «Եպարքոսն Եկսիոս Եւ Դիակղիսիանոսի արքայիմ երեսուն հազար տաղանդ ոսկոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 97ա—97բ.

ԱՔԵՐԻՈՍ ԵՒ ԿԱՊԵՏՈՆ

Տես՝ ԲԻՆՈՒՐՈՍ ՍԱՀԱՀՈՒՆԻ.

ԱՔԵՐԻՈՍ ԵՒ ԿԱՊԵՏՈՆ*

(Αἰθέριος καὶ Καπίτων)

Քերսանի եպիսկոպոսներ, որոնք գործել են այնտեղ Դ դարի սկզբին: Հայոց Հայսմափութները պահել են նրանց համառոտ վկայարանութունը մի քանի խմբագրութուններով:

1 Տեր Իսրայիլի խմբագրութուն).

20 Վկայութիւն սուրբ եպիսկոպոսացն Արքիոսի և Կապետովի. «Մեծ հայրապետն Երուսաղեմի Երմոն լուաւ զքաղաքին Քերսոնայ որ էին ամենայն բնակիչքն անհաւատք, ձեռնադրեաց եպիսկոպոս...», տես՝ «Եայսմաւուրք», Գ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 175.

Այլ տպ.— Վարք Երանի եպիսկոպոսացն Աքերիոսի (sic) և Կապետոնի. «Մեծ

* ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գամակոն-ժանեպրակոն եպիսկոպոսներ՝ Acta Sancto-rum, Martii t. I, Parisis, 1865, p. 638—641.— В. В. Латышев. „Жития св. епископов херсонских. Исследования и тексты“, С.-Петербург, 1906. (= Записки Императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению. т. VIII, № 3).— То же. „Заметки по древней географии северного побережья Черного моря. V. Об островах св. Эферия“, Журнал Министерства Народного Просвещения, 1899, ч. CCCXXIII, отд. 4, стр. 73—87.— Մ. Ազգեյան, «Հեղատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», Կո. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 151—152:

հայրապետն...» (հրատ. G. Bayan). Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 322—325.

Քնարի Ֆրանսերեն Քարգմանութունը՝ „Vie des bienheureux évêques Anthérius et Kapéton“ տեսել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

3 (Դրեդոր Երևանի խմբագրութուն).

Ցիշատակ սուրբ եպիսկոպոսացն Քերսոնայ քաղաքին. «Մեծ հայրապետն Երուսաղեմայ Երմոն լուաւ զքաղաքին Քերսոնայ, և ձեռնադրեաց զմիմն յաշակերտաց իւրաց...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Եայսմաւուրք», Գ. Պոլիս, 1708, էջ 670—680,

Այլ տպ.— Ցիշատակ ևն. «Մեծ հայրապետն...», տես՝ «Եայսմաւուրք», Գ. Պոլիս, 1708, էջ 751—752:

Այլ տպ.— Ցիշատակ ևն. «Մեծ հայրապետն...», տես՝ «Դրեդոր կոչի Այսմաւուրք», Գ. Պոլիս, 1730, էջ 518—519:

3 (Անանուն խմբագրութուն).

Եպիսկոպոսացն Աքերիոսի, Կապետոնի Քերսոնայ քաղաքին. «Հայրապետն Երուսաղեմի Երմոն լուաւ զքաղաքին Քերսոնայ...». Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 178ա—179ա:

Այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակներ տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433՝ «...Աքերիոսի և Կապետոնի» (էջ 294ա), № 7463 (էջ 256ա), № 4873 (էջ 113ա), № 7363 (էջ 451բ), № 1511 (էջ 452ա), № 1510 (էջ 457ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 463ա), № 10 (էջ 423ա), № 213 (էջ 287ա), № 219 (էջ 329բ) և № 228 (էջ 239բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 329r). Հայեպի Ս. Քառամակ. Եկեղ. ձեռ. № 149 (հին № 108, էջ 168ա):

Հմմտ. վկայարանութեան հունարեն խմբագրութունները՝ ա. Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἱερομαρτύρων καὶ ἐπισκόπων Χερσῶνος Βασιλείας, Καπίτωνος, καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς» (հրատ. С. Серафимов), Քնարին կից ուսերեն Քարգմանութեամբ, Записки Одесского Общества Истории и Древностей, т. VII,

Одесса, 1868. стр. 120—131. Նույնը Տիայն
 Կուլարին (հրատ. В. В. Латышев), За-
 писки Императорской Академии Наук
 по историко-филологическому отде-
 лению, т. VIII, № 3, С.-Петербург,
 1906, стр. 58—62. p. "Αθλητικὸν τῶν ἀγίων
 ἱερομαρτύρων τῶν ἐν Χερσῶν ἐπιτοκησαντων
 Ἐφραίμ, Βασίλειος, Εὐγενίου, Ἀγαθοδώρου,
 Ἐλπιδίου, Αἰθериου καὶ Καπιτωνος" (հրատ.
 10 В. В. Латышев), там же, стр. 63—65.—
 Տես նաև սլավոնական խմբագրությունը՝
 „Житие и страсть святыхъ отъць и
 епискоупъ бѣвьшихъ Василѣа, Капито-
 на, мученыхъ в Херсонѣ", հեռեկայ
 12 հրատ. մեջ. F. Miklošich (հրատ.), „Mo-
 numenta linguae palaeoslovenicae e codice
 Supraslensi", Vindobonae, 1851, p. 414—
 425. Նույնն ու սլավոնական ուրիշ խմբա-
 գրություններ (հրատ. В. В. Латышев)
 20 Записки, стр. 66—76.

ՈՒՊԱՅԻ ԲԱՆԻՄ ՄԱՐՏ

Տես՝ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ,

ԱԼԱՆՍ ԴՈՒՊԱՅԻ

(Հատ. Alanus de Rupe.

23 Ֆրանս. Alanus de la Roche)

ԺԾ դարի ֆրանսիացի հեղինակ, որի
 երկերից հայերեն թարգմանություններ մեզ
 ծանոթ են անտիպ քաղվածքներ:

Հարիւր յայտնուրիւնք գերագանցու-
 20 թեանց սրբազունեղի վարդաբանի, եղևալք
 ի մօրեկն աստուծոյ, երանցեցելոյն Ալանոսի

• ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Quell et
 J. Echard, „Scriptores ordinis Praedicatorum recen-
 sitti“, t. I, Lutetiae Parisiorum, 1719, p. 84—852.—
 J. A. Fabricius, „Bibliotheca latina mediae et in-
 fimaе aetatis, cum supplemento Chr. Schostigenti“
 etc., t. I, Florentiae, 1858, p. 36.—Stammlinger,
 „Alanus de Rupe (de la Roche)“, հեռեկայ հրատ.
 մեջ. „Weser und Welte's Kirchenlexikon“, 2.
 Aufl., Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1882, S. 397—
 398.

ի կարգեմ Քարազողաց, որ բացյայտ (sic)
 նրամեմաւ սրբազունեղի կուսին վերանո-
 րոցեաց զայս ջերմեամեղուրիւն յամի 1463.
 և զոր քարոզեաց զարմանելագունեղիւ (sic)
 պտղով հոգեաց միեչև ի յամն 1475-երորդն,
 յորում գոլով լի արդեամբք և սրբութեամբ՝
 ընգունցեցաւ եղև ի նոյնոյ կուսե ի դրախտն:
 Հաւաքեցեալք հաւատարմաբար ի գործոյ
 ասացելոյ երանցեցելոյն Ալանոսի և նուիրե-
 ցեալք ամենից ջերմեամեղաց և ջերմեամե- 10
 ղունեաց սրբազունեղի վարդաբանի: Երե-
 վանի Գեա. Մատ. մեա. № 6987, էջ 73ա—
 77բ:

Բնագրի վերջում՝ «1707 հեղանմբերի
 25 և», որը կարող է թարգմանություն թվա-
 կանը լինել:

Հմտ. „Beatus Alanus de Rupe redi-
 vivus, de psalterio seu rosario Christi et
 Mariae tractatus in quinque partes distri-
 butus“, Friburgi, 1619. Այլ տպ. Coloniae, 20
 1624. Այլ տպ. Neapoli, 1630 և 1665. Այս
 հատորի բովանդակությունն է՝ 1. Apolo-
 gia seu responsio ad Ferricum episcopum
 Tornacensem super pluribus quaestionibus
 ab ipso factis de rosario. 2. Relationes, 25
 revelationes et visiones de rosario. 3. Ser-
 mones S. Dominici Alano revelati. 4. Ser-
 mones et tractatuli Alani. 5. Exempla seu
 miracula rosarii.

Ա—ԱՊՐԻԻ (Կուռնելիոս)

Տես՝ ԿՈՒՌՆԵԼԻՈՍ ԿՈՒՌՆԵԼԵԱՆ.

ԱԼԲԵՐՏ ՄԵԾ

Տես՝ ԴԱԻԹ ԴԱՆՁԱԿԵԾԻ, ԱԼԱԻԿԱՑ
 ՈՐԴԻ.

ԱԼԲԵՐՏ ՄԵԾ

(Albertus Magnus)

ԺԳ դարի սքոլաստիկ իմաստասեր, աստ-
 վածարան և գիտնական, մե. Լավիեդենուհ

• ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Quell et
 J. Echard, „Scriptores ordinis Praedicatorum re-

(Շվարիա) 1193 թ. Անդամ էր Դոմինիկյան ուխտին և իմաստասիրության դասախոս՝ Փարիզի և Քյոլնի համալսարաններում։ Մեռ. Քյոլնում 1280 թ.։ Նրա աշակերտներից նշանավոր է Քոլմաս Ակվինացին, Քոլեյ է լատիներեն լեզվով իմաստասիրական և գիտական բազմաթիվ երկեր, որոնք 81 հատորներով հրատարակվել են ժե դարում, „Beati Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, ordinis Praedicatorum, opera omnia“, ed. P. Jammy, Lugduni, 1651. Այբերտի երկերի հայերեն թարգմանությունների մեջ ամենից կարևորն է «Յաղագս գաղափաց կանանց»-ը, որ անտիպ է և չգիտենք, թե ում թարգմանությունն է։ Նրա «Նամաքոս ճառքումն աստուածաբանական ճշմարտութեան»-ը, որ սովորաբար «Այրերա-գիրք» անունով է ծանոթ եղել, ունեցել է մի հին թարգմանություն, որից միայն մի բեկոր է մեզ հասել. հավանաբար այդ հինը հիմք է ծառայել այն երկրորդ թարգմանության, որը կատարվել է 1944 թ. Հակոբ Թարգմանի ձեռքով՝ Քոնստանդնուպոլսում և որը հետագայում Մխիթար Սեբաստացու կողմից սրբագրության ենթարկվելով տպագրվել է Իսկ Այրերտի «Իրախոս հոգևոյ» երկը թարգմանությունն ու նույնպես հրատարակությունն է Մխիթար Սեբաստացու Հեղինակի անունը գրտնում ենք ուղղագրված զանազան ձևերով՝ Այրերտ, Ալպերգ, Ալպերթ, Ալպերտ. նաև նույն ձևերը՝ «-իոս» վերջավորությամբ։

constit., Lutetiae Parisiorum, 1719, t. I, p. 162—183; t. II, p. 331—332.— I. Sighart, „Albertus Magnus. Sein Leben und seine Wissenschaft“, Regensburg, 1857.— O. D'Assailly, „Albert le Grand“, Paris, 1870.— F. Überweg, „Grundriss der Geschichte der Philosophie der patristischen und scholastischen Zeit“, hrsg. von Max Heinze, Teil II, Berlin, 1905, S. 287—294.— F. Nitzsch, „Albert der Grosse“, հեռույն հրատ. մեջ. „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 291—294.— P. de Loë, „De vita et scriptis B. Alberti Magni“, Analecta Bollandiana, t. XIX, 1900, p. 257—284; t. XX, 1901, p. 273—316; t. XXI, 1902, p. 361—371.— Մ. Մազա-Քենդիլյանց, «Կենսագրութիւն երկնիք արանց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1839, էջ 15—16,

Ա.— ԵՐԿՐ

1. Գիրք որ կոչի Գաղանի գաղանեաց։ Արարեալ մեծին Ալպերտի յաղագս գաղանեաց կանանց. «Բամ առ ընթերցող սիրելիմ։ Քեպեա եզրայրութեան քում...», Երկվանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 4607, էջ 193ա—198բ.

Առաջաբանը հետևյալն է ամբողջությամբ. «Քէպէտ եզրայրութեան քում հանեցեալ բուռն հարկանեմ զշարադրմանէ զաղտնեաց կանանց, սակայն՝ ակնարկելով ի յեղյեղութիւնս մտաց մանկաբարոյից, պատկառիմ յոյժ, թէ՛ մի գուցէ զլրումն քոյին ախորժակաց շնորհել կամելով՝ այլոց գառիթ իմն սահեցման յառաջադրիցեմ, Ուստի՝ մաղթեմ ի քումմէ հարազատութենէ, զի իբրև զհաստատուն ծառայ Քրիստոսի՝ ողջախոհէք ունկամբք, ամբօրք մտօք և անդրդուելեալ սրտիւ ընթերցեալ զսոյն զանխլարար՝ պահիցես առ քեզ, իբր անհազորդելի իմն արանց թեթևամտից և վաւաշտից»։

Բ ո վ ա ն դ ա կ ա լ թ յ ու ն

Գ Ի Ր Բ ԱՌԱՋԻՆ. ՅԱՂԱԳՍ ԲՆԱՒԹ ԻՐԱԾ ԳԱՏԳԱՆԵՑԵԼՈՅ ԱՌ ՄԵՆԼՈՒԹԻՒՆԷ, 16

- Գրեկ Ա. Յազգո յգցման!
- Գրեկ Բ. Յազգո կերպաւորութեան սպգման!
- Գրեկ Գ. Յազգո սպգմանց մալորակաց!
- Գրեկ Դ. Յազգո սպգմանց բազմազտեղութեանց! 18
- Գրեկ Ե. Յազգո զօրութեանց հոգևոյն և մաժու մեկութեան!
- Գրեկ Զ. Յազգո ցուցիցն բնութեան!
- Գրեկ Է. Յազգո նշանաց յգցման իգին!
- Գրեկ Ը. Յազգո նշանաց արհանութեան և իգեղանութեան սպգման զեռեղեցելոյ ի յարզանդին!
- Գրեկ Թ. Յազգո նշանաց խիտեցման հուսութեան!
- Գրեկ Փ. Յազգո արգելմանց յգցման! 19
- Գրեկ ՓԱ. Յազգո յառաջադրութեան սպգման!

Ձեռագրում Այրերտի այս երկին հաջորդում է «Յաղագս իրաց բնականաց որք երևին ի ծնունդս մարգիանց՝ խորագրով մի ուրիշ աշխատություն (էջ 198բ—202բ), որը թեև հեղինակի անուն չի կրում, բայց մեզ

հայտնի է, որ Միքայել Սկոտոսի աշխատութիւնն է Այն ուսումնասիրողները, որոնք առիթ են ունեցել զբաղվելու ներկա հայերեն ձեռագրով, Միքայել Սկոտոսի աշխատութիւնը սխալմամբ համարել են Ալբերտի «Յաղագս գաղտնեաց կանանց»-ի մի մասը: Պետք է ասել, որ երկու բնագրերի իրար հաջորդումը գալիս է թարգմանութեան հիմք ծառայող լատիներեն հրատարակութիւնից, որովհետև Ալբերտի «Յաղագս գաղտնեաց կանանց»-ի սկզբնագրի մի քանի հրատարակութիւններում տպագրված է նաև Միքայել Սկոտոսի աշխատութիւնը¹:

«Յաղագս գաղտնեաց կանանց»-ի հայերեն թարգմանութեան մի օրինակ կա նաև Քրիլիստի Պետ. Քանգարանում, հայ. ձեռ. № 31՝ «Մեծիմ Ալպերթոսի յաղագս գաղտնեաց կանանց» (էջ 262—270), Այս օրինակը չունի հեղինակի առաջբանը. այստեղ պակասում է նաև «Յաղագս գաղտնեաց մուրակաց» զուտը²:

Ալբերտի «Յաղագս գաղտնեաց կանանց»-ի հայերեն այս թարգմանութեան մեջ³ բնագիրը խիստ կրճատված է. հմմտ. „Albertus Magnus de secretis mulierum. Item de virtutibus herbarum, lapidum et animalium“, Amstelodami, 1643, p. 1—133.

Ավելի հետաքրքրական է Անկյուրիայի կարմիր-վանքի № 2 ձեռագրի երկրորդ մասում լրացված օրինակը, որի նկարագրութիւնը դժբախտաբար լրիվ չէ⁴, Այս օրինակը, որ Գրիգոր Գաղատացին է գրել ԺԸ դարի վերջերում կամ ԺԹ-ի սկզբներում, կրում է նրա կողմից շարադրված հետևյալ խորագիրը. «Բանքս այսօրիկ գրեմ յաղագս արանց և կանանց բնութեանց յառաջացեալ գաղտնիքն. ընթերցասիրաց, մանաւանդ մարմնասէր անանց, զի քաղում անգամ

¹ Այսպիսի միացում հրատարակութիւններ եղել են դեռևս 1906 թվից, հմմտ. J. Th. Grässe. „Trésor des livres rares et précieux“, t. I, Dresde. 1859, p. 56.

² Հմմտ. Ս. Հալաբյան, «Յուզակ» (տետր)՝

³ Նկատի ունենալ մեր ձեռքի սակ եղած օրինակը:

⁴ Հմմտ. Բ. Կյուլիսեթյան, «Յուզակ ձեռագրաց Անկիւրիայ», էջ 21. նաև՝ էջ 24—25:

բախանձանօք խնդրանս արարին յաշխարհականք» (էջ 411), Խորագիրը ենթադրել է տալիս, որ այնտեղ պետք է լինի նաև հեղինակի «Յաղագս գաղտնեաց արանց»-ի թարգմանութիւնը:

Ալբերտի «Յաղագս գաղտնեաց կանանց»-ի („De secretis mulierum“) լատիներեն բնագիրը բազմաթիվ հրատարակութիւններ է ունեցել 1478 թվականից սկսած և հաճախ հեղինակի «Յաղագս գաղտնեաց արանց» („De secretis virorum“) գրքի հետ:

Յ. [Գիրք գաղտնեաց յաղագս բնութեան խոտից, ականց և կենդանեաց]: Անկյուրիայի կարմիր-վանքի ձեռ. № 2 (Բ մասում)⁵:

Ձեռագրում բնագիրը կցված է հեղինակի «Յաղագս գաղտնեաց կանանց»-ին՝ այսպիսի ընդհանուր խորագրով. «Սկսանեմք այսուհետև գաղտնեաց եակաց ոմանց» (էջ 417), երեք գլխավոր բաժանումներով. «Առաջինն խոտից գաղտնեաց եակաց ոմանց» (էջ 426), «Երկրորդ ականց ոմանց պիտոյիցն գրեցաք» (էջ 429) և «Երրորդ գաղտնեաց կենդանեաց ոմանց» (էջ 432), Այստեղ ևս, ինչպես երևում է, բնագիրը խիստ կրճատված է. հմմտ. „Liber aggregationis seu Liber secretorum Alberti Magni de virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Albertus Magnus de secretis mulierum. Item de virtutibus herbarum, lapidum et animalium“, Amstelodami, 1643, p. 133—222.

Յ. Համառօտ հաւաքումն աստուածաբանեանի ճշմարտութեան, երանելոյն Ալպերտի մեծի Ռաբիսփոնացոց եպիսկոպոսի ի կարգէ Քարոզողաց, շարակարգեցեալ ի եօթն գիրս. «Յառաջարանութիւն հեղինակին առ ընդհանուր գործն: Քանզի գերագանցութիւն աստուածաբանեանի ճշմարտութեան կ'ընոյլ վերին ճառագայթի...» հետևյալ հրատ. մեջ. «Համառօտութիւն աստուածաբանութեան երանելոյն Մեծին Ալպերտի, թարգմանեցեալ ի վաղնջուց ժամանակաց ի մեծամեծաց վարդապետաց մերոց, ի լաթին լեզուէ ի հայ բարբառ, և

⁵ Անգ, էջ 21:

նարդենիս՝ ի լոյս անոցեալ և սրբազրեցեալ ըստ նոց օրինակաց և ըստ նախատպին իւրոյ, հոգարարձուժեամբ և աշխատութեամբ Մխիթարայ վարդապետի Սերաստացւոյ, Վինետիկ, 1715, էջ 5—496:

Վերջում կա ճճանկ նշանաւորաց իրաց՝ որք պարունակին նայսմիկ րուորոջ համառօտի աստուածարանականի Յշմարտութեան, էջ 497—512, որից հետո՝ Մխիթար Սերաստացու «Լուծմունք զձուարիմացից և տարակուսակեանց բանից Ալպերտին» ևն, էջ 513—571:

Հրատարակութեան առաջարանում Մխիթար Սերաստացին գրում է. «... Ընդ որոց՝ 15 բաղձայի և ես՝ յետնեալս ամենից բանասիրաց, Մխիթար վարդապետ Սերաստեան, որ ի տիս մանկութեան իմոյ սովիմբ վարձեցայ, և խանդակաթ սրտիւ յաւէտ՝ ի սէր սարին վառեցայ: Ուստի զկնի բաղձանցից 20 ժամանակաց, և ի հանդիպման կարելութեանց, ստիպեցեալ ի սիրոյ, յանձն առի սոխաախլ առ սրբազրութիւն սորին, հանդերձ աշակիրտաւ իմով՝ Ովանիսիւ վարդապետիւ Սերաստեանիւ: Եւ ընդ երկար ժամանակս՝ աշխատասիրեալ մեր՝ հազիւ կարացաք և լոյս անել, մաքրել ի սխալմանց զրչաց, և իստիքսել հանդերձ առողանութեամբ, և այլովք պիտանասորիք առ բանն. ըստ որում էին բաղձազան հին օրինակքն, և մանաւանդ նախատիպն: Բայց զի մի քամահոգք բեղմնաւորաց աշխատութեանց թարգմանչաց սորին գտանիցիմք, զանց արարաք զայնքիւք ոմամբք, որք ոչ ըստ նորոց ցերականութեանց են եղեալք, ի վերացմունս բայից, և կամ ի յայլս, զի այնքիւք՝ զօրութիւնք բանից ոչ վնասին, այլ մանաւանդ քաղցրաբանութիւնք պատճառինն ևն:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու լ ն .

60 ՅԱՌԱՋԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԻԾՂԻՆԱԿԻՆ ԱՌ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՈՐԾԸ:

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ ԱՌԱՋԸՆՅ ԳՐԳՈՅԸ, ՈՐ ՅԱՂԱՅՍ ԱՍՅՈՒԱՅՍԱՅԻՆ ԲԸՆՈՒԹԵԱՆ.— Ետ թէ՛ է՝ ստուած: Բ. Յգ. թէ մի է ստուած: Գ. Յգ. թէ մի միան է սկիզբն: Դ. Յգ. թէ է՛ ևայր: Ե. Յգ. թէ է՛ որդի: Զ. Յգ. թէ որդի է՛ պառկեր ևօր: Է. Յգ. թէ է՛ ոչի սուրբ: Ը. Յգ. թէ ոչի սուրբ է՛ սէր ևօր և

որդայ: Թ. Յգ. թէ ոչին սուրբ է՛ սէր և պարզ սրբոյ: Ժ. Յգ. թէ ի յերբորգութիւն անանն, է՛ միութիւն էութեան: ԺԱ. Յգ. թէ բաղձագիծի է երբորգութիւնն: ԺԲ. Յգ. թէ է՛ ամահաւասարութիւն ի յանկին: ԺԳ. Յգ. զանգանութեան, որ ի մէջ աննին և էութեանն: ԺԴ. Յգ. անշափութեան ստուածոյ: ԺԵ. Յգ. աննութեան ստուածոյ: ԺԶ. Յգ. անբարութեան ստուածոյ: ԺԷ. Յգ. անպարզութեան ստուածոյ: ԺԸ. Յգ. յախտեակութեան ստուածոյ: ԺԹ. Յգ. անգոգոթութեան ստուածոյ: Ի. Յգ. պարզութեան ստուածոյ: ԻԱ. Յգ. զերգանցութեան ստուածոյ: ԻԲ. Յգ. ծանօթութեան ստուածոյ: ԻԳ. Յգ. ստուածային անուանց: ԻԴ. Յգ. թէ ստուած է՛ անհոռի: ԻԵ. Յգ. նախագագափարցն, և զգրութեան կենաց: ԻԶ. Յգ. յառկացելոց՝ ստուածային անուանց: ԻԷ. Յգ. կարգութեան ստուածոյ: ԻԸ. Յգ. զօրութեան սքանչելեաց: ԻԹ. Յգ. զիտութեան ստուածոյ: Լ. Յգ. նախաստանութեան ստուածոյ: ԼԱ. Յգ. նախադասութեան և անբարութեան: ԼԲ. Յգ. կամացն ստուածոյ: ԼԳ. Յգ. արգարութեան ստուածոյ: ԼԴ. Յգ. ողորմութեան ստուածոյ:

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԳՐԳՈՅԸ, ՈՐ ՅԱՂԱՅՍ ԱՍՅՈՒԱՅՍԱՅ ԸՄԱՐԱՍՈՅ.— Ա. Յգ. ստեղծման էից: Բ. Յգ. ընդհանուր բաժանման ստեղծման էից: Գ. Յգ. բաժանման պարունակաց: Դ. Յգ. բնութեան երկից: Ե. Յգ. բնութեան ստեղծաց առ ևասարակ: Զ. Յգ. լուսոյ: Է. Յգ. մարդակցն: Ը. Յգ. բնութեան չորից սարերց: Թ. Յգ. ազատութեանցն որ ի յօզոյ: Ժ. Յգ. ժամանակի: ԺԱ. Յգ. հրեշտակաց առ ևասարակ: ԺԲ. Յգ. զանազանութեան բանայապետութեանց: ԺԳ. Յգ. յառկանց հրեշտակաց: ԺԴ. Յգ. յառկանց և զբժոց իւրաքանչիւրոց կարգաց: ԺԵ. Յգ. աստուածան և երեկոյի նանայման հրեշտակաց: ԺԶ. Յգ. վերականգնութեան հրեշտակաց: ԺԷ. Յգ. ևստատութեան հրեշտակաց: ԺԸ. Յգ. հրեշտակեան պակասութեանց: ԺԹ. Յգ. խօսից հրեշտակաց: Ի. Յգ. յատուկ անուանց հրեշտակաց: ԻԱ. Յգ. անկման հրեշտակաց: ԻԲ. Յգ. ևոգեոր անկման գիւրի: ԻԳ. Յգ. սեղակեան անկման գիւրի: ԻԴ. Յգ. նորոգման հրեշտակային կործանման: ԻԵ. Յգ. թէ վասն է՛ր մեզք գիւրի է՛ անթողի: ԻԶ. Յգ. յարութեանց գիւրաց: ԻԷ. Յգ. չարութեան ստատայի ընդդէմ մեզ: ԻԸ. Յգ. արուեսեկին յառկապէս: ԻԹ. Յգ. ևոգայն՝ 15 թէ զի՛նչ իցէ ըստ ստեղծման: Լ. Յգ. թէ զի՛նչ իցէ ևոգին՝ ըստ իրին: ԼԱ. Յգ. թէ զի՛նչ է ևոգին ըստ անուան: ԼԲ. Յգ. ետակի ներգործութեան ևոգայն: ԼԳ. Յգ. զօրութեանց անկական ևոգայն: ԼԴ. Յգ. զօրութեանց զգայական ևոգայն: ԼԵ. Յգ. մասնաւոր զգայութեանցն: ԼԶ. Յգ. ևասարակ՝ զգայութեանց: ԼԷ. Յգ. երեւակայական զօրութեանն: ԼԸ. Յգ. կարծողականին: ԼԹ. Յգ. արամախոսութեան: Խ. Յգ. յիշողականին: ԽԱ. Յգ. չարձողական և զգայական զօրութեանն: ԽԲ. Յգ. զօրութեան բանական 15 ևոգայն: ԽԳ. Յգ. բաժանման զօրութեանց ևոգայն:

ՅԱԼԿ ԳԼԽՈՑ ՎԵՅԵՐՈՐԴԻ ԳՐԳՈՅԸ, ՈՐ ՅԱ-
 ՂԱԿՍ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՑ.— Լախ՝ յգ. բժշ-
 4 կականութեան խորհրդոց: Բ. Յգ. ասմանի խոր-
 հրդոց: Գ. Յգ. խորհրդոց նորոյ օրինի կամ շնոր-
 6 ւացի: Դ. Յգ. ներգործութեան խորհրդոց նորոյ օր-
 նի: Ե. Յգ. թուայ խորհրդոց: Զ. Յգ. իշխանութեան
 մասնակարգութեան խորհրդոց: Է. Յգ. երէց կա-
 ցութեանց Կառնացիացի: Ը. Յգ. կացուցման խոր-
 10 հրդոց: Թ. Յգ. մկրտութեան: Ժ. Յգ. ուսման Կա-
 րնայ և Կրմարելոյ ի սասանայէ: ԺԱ. Յգ. գրող-
 մին: ԺԲ. Յգ. Կարգութեան: ԺԳ. Յգ. մեծպատ-
 ւութեան Կարգութեան: ԺԴ. Յգ. գործանւիւնաց՝
 որք են ի Կարգութեան: ԺԵ. Յգ. ներգործութեան
 15 Կարգութեան: ԺԶ. Յգ. Կաշիկոցոց գնորդութե-
 ան: ԺԷ. Յգ. ի բաց կալոյ ի Կարգութեան: ԺԸ. Յգ.
 զերգանցութեան պատարագին: ԺԹ. Յգ. Կե-
 ցութեանց, որք լինին ի պատարագին: Ի. Յգ. խոր-
 հրդոց ապաշխարութեան: ԻԱ. Յգ. ներգործութեան
 ապաշխարութեան: ԻԲ. Յգ. մասանց նորին առ Կա-
 20 արնայ: ԻԳ. Յգ. զզման: ԻԴ. Յգ. խոստովանու-
 ցութեան: ԻԵ. Յգ. որակութեան և ներգործութեան
 խոստովանութեան: ԻԶ. Յգ. թէ որով պարտ իցէ
 խոստովանելու: ԻԷ. Յգ. ծածկելոյ զխոստովանութեան
 ԻԸ. Յգ. փոխարինելու: ԻԹ. Յգ. մասանց փոխարինել
 25 առ Կատարակ: Լ. Յգ. ի բարանչի բնական փո-
 խարինելու: ԼԱ. Յգ. արդարացուցման սմբարչի: ԼԲ.
 Յգ. ապաշխարութեան ներկի մեղացի: ԼԳ. Յգ.
 Թէ որով լինի թողութեան ներկի մեղացի: ԼԴ. Յգ.
 վերջին օժման: ԼԵ. Յգ. խորհրդոց կարգին: ԼԶ. Յգ.
 30 որպիսութեան կարգաուցաց: ԼԷ. Յգ. զպարտութեան
 պատկին:

ՅԱԼԿ ԳԼԽՈՑ ԵՕՐԵՆՈՐԴԻ ԳՐԳՈՅԸ, ՈՐ ՅԱ-
 ՂԱԿՍ ՎԵՐՋԼՈՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ.— Լախ՝ յգ. կա-
 35 արածի աշխարհի: Բ. Յգ. ցաւարանին: Գ. Յգ.
 զմեղակութեան ցաւարանին: Դ. Յգ. օժանդակու-
 ցութեան եկեղեցւոյ: Ե. Յգ. թէ որով օժանդակու-
 ցութեան օգնեն և առ յորտէ: Զ. Միթէ ներգոր-
 ցութեան օգնեն շնչեցիցի: Է. Յգ. զալտեան նեւին:
 Ը. Յգ. չար վարուց նեւին: Թ. Յգ. չարից խորհու-
 10 րեանց նեւին: Ժ. Յգ. Կեանքաց նեւին: ԺԱ. Յգ.
 Գովգայ և Մարգարայ: ԺԲ. Յգ. Երեւել և Երեւելայ
 ԺԳ. Յգ. յամելոյ Կառնացի: ԺԴ. Յգ. մահուան
 նեւին: ԺԵ. Յգ. այրման աշխարհի: ԺԶ. Յգ. ընդ-
 Կանուր յարութեան: ԺԷ. Յգ. վերջին դասաստանի:
 15 ԺԸ. Յգ. գասուարացի: ԺԹ. Յգ. գասելեացի: Ի. Յգ.
 նորգաման աշխարհի: ԻԱ. Յգ. ասնջանաց գոթաց:
 ԻԲ. Յգ. գանգանութեանց ասնջանացի: ԻԳ. Յգ.
 երկնային փոռաց որոց: ԻԴ. Յգ. բամանեաց առ
 Կատարակ: ԻԵ. Յգ. բամանեաց Կալոյն Կատարակ-
 20 ար: ԻԶ. Յգ. բամանեաց Կալոյն յատկապէս: ԻԷ.
 Յգ. բամանեաց մարմնայն Կատարակար: ԻԸ. Յգ.
 բամանեաց մարմնայն յատկապէս: ԻԹ. Յգ. ուկե-
 ղէն փոքրիկ պատկան Կատարակար: Լ. Յգ. ու-
 կեղէն փոքրիկ պատկան յատկապէս: ԼԱ. Յգ.
 25 Թուայ զերկնային ինգութեան:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 64, № 65, № 66 (էջ 2բ—120բ), № 67,
 № 69 (էջ 2ա—364բ), № 104 (էջ 2ա—
 390ա), № 105, № 106 (էջ 2ա—371ա),
 № 117 (էջ 2բ—123բ), № 725 (էջ 87բ—
 114բ, միայն Դ գիրքը), № 1336 (էջ 149ա—
 238բ), № 2080 (էջ 130բ—208ա, միայն
 Ա—Գ գրքերը), № 3273 (էջ 3ա—184ա),
 № 3278 (էջ 88ա—203բ), № 3640 (էջ 1բ—
 119բ), № 3664 (էջ 1ա—267ա), № 3965
 10 (էջ 10բ—12բ և 108ա—111ա, Կատվածներ),
 № 4418 (էջ 1ա—362ա), № 5704 (էջ 2ա—
 172ա), № 5180 (էջ 1ա—298բ), № 6568
 (էջ 320ա—349բ), № 6891 (միայն Ա—Գ
 գրքերը), № 9088 (էջ 1բ—160ա), № 9478
 15 (էջ 2ա—169ա), ևն: Տես գարնայի Վեներ-
 ակի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 270 (էջ 217ա—
 377բ, Կատվածներ), Վեներայի Մխիթ.
 Մատ. ձեռ. № 263 (էջ 127ա—127բ), Փա-
 րիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 150. Նոր-Ջու-
 20 դայի Ամենափրկիչ վանքի մատ. գրքոց 11
 ձեռ. № 2 և գրքոց 14 ձեռ. № 3¹. Օքս-
 ֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 25 (fol.
 2^v—241^v). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ.
 № 262 (էջ 4—303), № 468 (էջ 513ա—
 31 907բ). Անկյուրիայի Գարմիր-վանքի ձեռ.
 № 109 (էջ 5—430). Լեհիսգրադի ИСТ.
 БОСТ. арм. рук. А—67. և ուրիշներ:

Ջեռագիր օրինակներում բնագրի վեր-
 նագրերն է՝ միայն «Համառոտ հուարումն»
 3 աստուածաբանական (և յաստուածաբա-
 անական) ճշմարտութեան, իսկ ուր. շեմերի
 գերագանցութիւն աստուածաբանական
 ճշմարտութեան:

Երևանի Պետ. Մատ. վերանշեւի օրի-
 4 նակները ներառւորութեան են տալիս
 որոշելու բնագրի վրա Մխիթար Սեբաս-
 տացու կողմից կատարված որոգորութեան
 արմեքը: Որոշ օրինակների վերջում պահ-
 ված է թարգմանութեան հիշատակարանը՝
 5 բնագործութեան միջոցով (ձեռ. №№ 66,
 69, 104, 117, 3640, 9088): Այդ բնագործնա-

¹ Հոս Ս. Յեր-Ավետիսյանի, ժողովի կայերին
 ձեռագրաց Նոր-Ջուղայն (անտիպ, ՆՍՍՐ Գիտու-
 րյանների Ակադեմիայի Գաստութեան ինստիտուտ
 արխիւում):

կուսյուններէց մի քանիսը ժամանակակից են թարգմանութեանը: Այսպէս՝ ժամանակակից ընդօրինակութիւններէց Ք 3640 ձեռագրի վերջում կարդում ենք.

«Փառք... Արդ՝ ի յամի ծննդեան փրկչին մերոյ հազարերորդի երեքարիւրերորդի քառասներորդի չորրորդի, և ի թուականութեանս Հայոց կթնհարիւրերորդի իննըներորդի երրորդի թարգմանեցաւ վերստին 10 գիրքս որ կոչի Ալպերտ, ի դատին բարբառոյն ի հայս, ձեռամբ Ֆրա Պետրոսի, ազգաւ զատին և աշխարհաւ Արակոնացի, ի կարգէ Բարոզողաց սրբոյն Դոմինիկոսի, որոյ թարգմանն էր Յակոբոս վարդապետն, 15 ազգաւ հայ, և նա ի կարգէ Բարոզողաց սրբոյն Դոմինիկոսի, ի վերին վանս Բոնոյ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, որոյ առաջնորդ և հոգաբարձու է Յունոն վարդապետն, որ մականուն կոչի Քոնեցի, յորոյ անունն շինեցին զսուրբ ուխտս աստուածաւոր և բարեպաշտ պարոն Գորգն և ամուսինն իւր տիկին Էլթին, ինքնայոժար կամօք նուիրեցին զվանքս կարգին Բարոզողաց սրբոյն Դոմինիկոսի՝ սուրբ յաւիտեակեական: Արդ վերոյ ասացեալ վարդապետն Յոնան եղև պատճառ բազում բարութեան, զի ժողովեաց վարդապետք ի Հատինացոց և ի Հայոց, տածելով զնոսա ըստ հոգոյ և ըստ մարմնոյ, և թարգմանեաց և թարգմանէ գիրս բազումս ոգէշահս և լուսաւորիչս: ...Արդ՝ որք օգտիք ի սմանէ կամ օրինակէք՝ ողորմութիւն խընդրեցէք յաստուծոյ վերոյ ասացեալ աշխատողացս և նոցին երախտաւորացն՝ ևն 20 (էջ 110բ):

Երևանի Ք 725 ձեռագրում պատկանվել է «Ալբերտ-գրքի» հին թարգմանութեան առաջմ միակ ծանոթ մնացորդը (էջ 87բ—114բ), որ պարունակում է 7 25 գիրքը լրիվ: Ձեռագիրը ԺԳ/ԺԴ դարերի գրչութեան է: Գաղափար տալու համար երկու թարգմանութիւնների յուրահատկութիւնների մասին՝ մենք այստեղ մի հատված ենք բերում նույն Դ գրքի Ը գլխից նուիրութեամբ:

ԻՆ ԲԱՐՎՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(Ձեռ. Ք 725, էջ 80բ):

Վասն միւսրեան և բնութեան առման

Նմանպէս ոչ տի թէ ի սոսք, յինի ուրացութեան, որ բնորմ այլ բնութեան տի, որպէս սկսուել, 5 տեղի, կամ սեղանի, և այլ այսպիսիք, նշանակէ զի յասուկ խոսել, որպէս օգել այսպէս մարմնոյ է, իսկ շագկաղիլ, այս հոգոյ է և մարմնոյ է միաւորիլ, աստուածային և մարդկային բնութեան է, բայց երբեք տի մին, վասն միւսոյն, զարձեալ, 10 Ե, վարք են մարգոյ, և յիւրացանչիւր վարուց ա՛ն Քրիստոս մասն մի: Առաջին վարք եր ամբուութիւնն յարձէ ա՛ն զազատութիւն մեղացն, Բ, շնորհք, ուտի էա զլրումն շնորհաց, Գ, տիս ուտի ընկալաւ զցու բնութեան, Դ, ազախարութիւն, ուտի ընկալաւ զարշարտն և զարմուութիւն, Ե, փառք ուտի էա զաստուածային վայելութիւնն ըստ մարմնոյ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱՐՎՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(Յղագիր, էջ 248—249)

Յազգա միաւորութեան արեցեալ բնութեան

Նմանպէս ոչ է ուղիղ, երբ նիմիք բառոյ ներքակի բացասութիւն ուրումն, որոյ հակակոյն յարմարի միւսոյն: որպէս հակակոյն այսօրիկ՝ սկսանիլ, եղանիլ, և սեղանիլ, և սոյնպիսիք, որք ոչ յարմարին բանին, այլ հակակոյն սոցու Ե. զիտի է՝ զի յակապէս խոսելով՝ բազաղութիւն է՝ մարմնոցու Շագկաղումն՝ հոգւոյ, և մարմնոյ: Եւ միաւորութիւնն է՝ մարդկային բնութեանն առ աստուածային բնութիւնն: Թէպէտ մինն զնի՝ երբեմն ի տեղի միւսոյն: Այլ և հինգք էին որպիսութիւնք առաջին մարգոյն, և յիւրացանչիւրոցն էա Քրիստոսու Առաջին որպիսութիւնն էր՝ անմեղութեան, զոր և էա Քրիստոս լիապէս: Երկրորդ է՝ շնորհք՝ յարձէ էա Քրիստոս զլրումն շնորհաց: Երրորդ է՝ մեղաց՝ ուտի էա զփոխարէնն զտաժոյն: Չորրորդ է՝ ազախարութեան, յարձէ ընկալաւ զարշարտն ցուաց, և արմուութեան ինկեբարգն՝ փառք՝ յարձէ ընկալաւ զլիակատար զմայլումն:

Ալբերտի «Համառօտ հաւաքումն աստուածաբանական մշմարտութեան» երկի լատիներեն սկզբնագիրը՝ „Compendium theologiae veritatis“-ը տպագրվել է նրա երկերի ԺԴ հատորում:

Ճ. Ե՛րալիտ հոգւոյ յաղագս առաքինութեանց. «Ճաղագս սիրոյ: Գլուխ առաջնորդ: Կառարեալ և մշմարիտ սեր առ աստուած է՝ յորժամ հոգին բնաւիւք զօրութեամբք իւրովք շերմապես հերքեկոյմ»

զինքն...», հետևյալ հրատ. մեջ. *Եփրթ* Երանելոյն Ալպերտի որ կոչի Դրախտ հոգւոյ, թարգմանեցեալ ի լատինականէ լեզուէ ի հայ բարբառ, աշխատասիրութեամբ տեսան Մխիթարայ վարդապետի Սերաստացւոյ Արբայ Հայր կոչեցելոյ, և նորին աշակերտի Յոհաննիսի վարդապետի՝ իւրոյ քաղաքացւոյ՝ ևն, Վենետիկ, 1729, էջ 3—294:

10 Բ ո վ ա ն գ ա կ ու թ յ ու ն .

ՅԱՆԿ ՅԼԵՈՅ ՅՐՈՑՍ.— Ա. Յգ. սիրոյ, Բ. Յգ. խնարհութեան, Գ. Յգ. նազանգութեան, Դ. Յգ. կամբերութեան, Ե. Յգ. ազգասութեան, Զ. Յգ. ոգլխոնութեան, Է. Յգ. պահեցողութեան, Ը. Յգ. խոհեմութեան, Թ. Յգ. արիւթեան, Ժ. Յգ. արգարութեան, ԻԱ. Յգ. բարեխառնութեան, ԻԲ. Յգ. ցտակցութեան, ԻԳ. Յգ. խզողութեան, ԻԴ. Յգ. ոգորմանութեան, ԻԵ. Յգ. կամայնութեան, ԻԶ. Յգ. կատասութեան, ԻԷ. Յգ. առատարարութեան, ԻԸ. Յգ. ճշմարտութեան, ԻԹ. Յգ. կեղութեան, ԻԿ. Յգ. կատառոյ, ԻԱ. Յգ. յուսոյ, ԻԲ. Յգ. երկիւղի, ԻԳ. Յգ. խնդութեան, ԻԴ. Յգ. արմուքեան, ԻԵ. Յգ. երախտագիտութեան, ԻԶ. Յգ. բարւոյ նախանու հոգւոց, ԻԷ. Յգ. ազատութեան, ԻԸ. Յգ. կրօնի, ԻԹ. Յգ. ծանրութեան, Լ. Յգ. պարզամտութեան, ԼԱ. Յգ. լուրութեան, ԼԲ. Յգ. սխալակեցութեան, ԼԳ. Յգ. խոհման, ԼԴ. Յգ. ընտրողութեան, ԼԵ. Յգ. ուրախեցութեան, ԼԶ. Յգ. ազակութեան, ԼԷ. Յգ. խոսման աշխարհի, ԼԸ. Յգ. ճշման մարմնոյ, ԼԹ. Յգ. զգլման, Խ. Յգ. խոստովանութեան, ԽԱ. Յգ. ազաշխարհութեան, ԽԲ. Յգ. յարստեանութեան:

ԵՐԻՄԻԱ ՏՈՂԱՅ՝ ԵՐՔԻ լատիներեն սկզբնագիրը՝ „Paradisus animae sive De virtutibus libellus“ տպագրվել է հեղինակի Երկերի ԻԱ հատորում, Ունեցել է և առանձին հրատարակություններ:

Սուրբ գիրքը ունի և ֆրանսերեն թարգմանություն՝ „Albert le Grand. Le Manuel de parfaite vertu, appellé le Paradis de l'ame“, trad. par François de Larben, Paris, Jean Bonhomme, 1551.

Ճ. Խոստովանութիւն Երանելոյ Մեծիւն Ալպերտի. Երանգատ առնեմ զինքն առ քեզ...», հետևյալ հրատ. մեջ. *Եփրթ* Երանելոյն Ալպերտի որ կոչի Դրախտ հոգւոյ, էջ 295—297:

Բ.—ԱՐՅԵՐՏ ՄԵՍԻ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրական նյութեր)

Վարք Երանելոյն Մեծի Ալպերտի, համառոտարար արտահանեցեալ ի ճառից հնոց. «Երանելին Ալպերտոս, որ մականուամբ կոչի Մեծ, ամենից ժամանակակից փիլիսոփայից...», հետևյալ հրատ. մեջ. *Էջամատոտութիւն աստուածարանութեան Երանելոյն Մեծին Ալպերտի», էջ 672—679,*

Մխիթար Սերաստացու հեղինակութեան է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ս.Յառյամ Էր.— *Էջակականք», Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1946, № 6, էջ 26—34՝ ԵՅՏ. Դաղանիք կանանց՝*

Ս.Յառյամ Էր.— *Էջակականք», Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1950, № 12, էջ 98—100՝ ԵՅՏ. Դարձյալ Դաղանիք կանանց՝*

Էսփիանեսիյան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.)— „История медлцины в Армении с древнейших времен до наших дней“, Գ. III, Ереван, 1946, стр. 173.

Ուզենրիյն Մ.-Ս. Վան դեն (Oudenrijn M.-A. van den)— „Das 'Buch Albert' in der armenischen Literatur“, *Divus Thomas*, XVIII, 1940, S. 428—448.

Ուզենրիյն Մ.-Ս. Վան դեն (Oudenrijn M.-A. van den)— „Der Apokalypsekomentar des hl. Albert des Grossen. Armenisches zu seiner Überlieferungsgeschichte“, *Divus Thomas*, XXII, 1944, S. 228—231.

Ուզենրիյն Մ.-Ս. Վան դեն (Oudenrijn M.-A. van den)— „Ein Kommentar zur Apokalypse in der armenischen Handschrift Berlin 74“, *Հանգես Ամսօրեայ, 1945, էջ 96—98,*

ԱԼԵՔՍ (ԱԼԵՔՍԱՆՍ) ԿՈՑՍԻ

Այս անունով հայտնի են բյուզանդական մի քանի կայսրեր, որոնք գահակալել են

ԺԱ—ԺԳ դարերում: Հայտնի է նրանցից մեկին ուղղված մի թուղթ, որի անանուն հեղինակը Հայկական Եկեղեցու գաղանաթյան պաշտպանութունն է խնդրում նրանից. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 32, էջ 6ա—Թա:

ԱԼԵՔՍԱՆԳԻ

(Ջանազան անձեր)

Տես՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴԵՐ:

10

ԱԼԵՔՍԱՆԳՐԻՍ

(Ջանազան անձեր)

Տես՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴԵՐԻՍ:

ԱԼԵՔՍԱՆԵՆՆ (Ջախարխա)

Տես՝ ՋԱԿԱՐԻՍ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ:

15

ԱԼԵՔՍԱՆԵՆՈՍ (Լուղովիկոս)

Տես՝ ԼՈՒԴՈՎԻԿՈՍ ԱԼԵՔՍԱՆՈՍ:

ԱԼԵՔՍԱՆԵՆՈՍ ԲՅՈՒՇԿ

Հայ բժիշկ, ժամանակն անհայտ: Ունի մի դեղաբանական անտիպ աշխատութիւն, որը ԺԶ—ԺԷ դարերի ընդօրինակութիւնն է, Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 8185, էջ 11ա—ԹԹբ: Հեղինակն իր այս երկը գրել է իր որդու համար, որին հաճախ գիմում է նա շնորհիւնակ իմ, այս բաներս որ գրեցիք, 20 Ե՛րարձեալ գիտութիւն լիցի քեզ որդիեակ իմ և նման խոսքերով (էջ 7Ծա, ԹՅա, Էն), Աշխատութիւնը, որ վերնագիրը չունի, բազկացած է 80 գլուխներէ, բայց մեռագրի վերջից թերթեր թափված լինելու պատճառով այժմ պակասում են նրա չէ գլխի մի մասը և վերջին երեք գլուխները:

Բ ո վ ա ն գ ա կ ու թ յ ու ն

Թանկ բժշկաբանի.

Ա. — Վասն գլխացաւի:

- Բ. — Վասն ալաց ցաւի:
- Գ. — Վասն ակնջացաւի:
- Դ. — Վասն ջիթն որ արեւն երթայ:
- Ե. — Վասն բերանացաւի:
- Զ. — Վասն որ լեզուն կազի:
- Է. — Վասն սամնացաւի:
- Ը. — Վասն որ երեսն ուսուց լինի:
- Թ. — Վասն ժարգոյ որ վիզն խոց լինի:
- Ճ. — Վասն սրտացաւի:
- ԺԱ. — Վասն հազի և բլզամի:
- ԺԲ. — Վասն ստամոքացաւի:
- ԺԳ. — Վասն որ ծկայ և վեր բերէ:
- ԺԴ. — Վասն որ զվերագուրն չկարէ հալել:
- ԺԵ. — Վասն մայնի պարզելոյ:
- ԺԶ. — Վասն որ նափաս ունի:
- ԺԷ. — Վասն որ մեռն խոց լինի:
- ԺԸ. — Վասն կարեացեալ ջիթն:
- ԺԹ. — Վասն քորացաւի:
- Ի. — Վասն նասոյ սեղին:
- ԻԱ. — Վասն լերզացաւի:
- ԻԲ. — Վասն քոնջան:
- ԻԳ. — Վասն որ ժարգոյ կոզն կտորի:
- ԻԴ. — Վասն միջաց ցաւի:
- ԻԵ. — Վասն ցանկութեան:
- ԻԶ. — Վասն որ պորան ընկել է:
- ԻԷ. — Վասն որ սզափն ուսուց լինի:
- ԻԸ. — Վասն բուշտակի:
- ԻԹ. — Վասն մուքն ուսչի:
- Լ. — Վասն որ բնոր ժարմինն ցաւի:
- ԼԱ. — Վասն զոգարգելի:
- ԼԲ. — Վասն որ ծուկն ցամի լինի:
- ԼԳ. — Վասն ստիցն որ ցաւի:
- ԼԴ. — Վասն որ ծարու լինի անցեալ:
- ԼԵ. — Վասն ջերման և սեղի:
- ԼԶ. — Վասն զեղնացաւի:
- ԼԷ. — Վասն հիւանդութեան [վնայ և մաու նլան]:
- ԼԸ. — Վասն թէ ինչ է որ սոսոջ պտէ զժարգն:
- ԼԹ. — Վասն երակ անեւոյ:
- Մ. — Վասն որ շատ ցան լինի:
- ՄԱ. — Վասն ստացաւի:
- ՄԲ. — Վասն ճիւղն որ ժարգն լինի:
- ՄԳ. — Վասն սնկան որ ի ժարգն լինի:
- ՄԴ. — Վասն ցութ և չոր ցորի:
- ՄԵ. — Վասն մըջման բուշի:
- ՄԶ. — Վասն թաց և չոր հերթուշի:
- ՄԷ. — Վասն կածիծի:
- ՄԸ. — Վասն որ ցամա լինի:
- ՄԹ. — Վասն որ թրէ զարկած լինի:
- ՄԱ. — Վասն որ վայր ընկնի ժարգ:
- ՄԲ. — Վասն խոչ և փուչ կանեւոյ:
- ՄԳ. — Վասն ստղացաւի:
- ՄԴ. — Վասն մաուշի:
- ՄԵ. — Վասն զերանաւոյ:
- ՄԶ. — Վասն խոցակի որ մեծ ցաւ է:
- ՄԷ. — Վասն որ արանցն գեղի:

3

10

15

20

25

30

35

40

45

50

55

- ԵԸ. — Վասն պիտակոսի
- ԵՔ. — Վասն զոգոյ, աստուած քրհէ զմեզ
- Կ. — Վասն ամենայն սզգ խոցի
- ԿԱ. — Վասն ցեզ ու ցեզ մալամի
- ԿԲ. — Վասն կրակոյ այրածի
- ԿԳ. — Վասն որ սան կամ մեռն մորի
- ԿԴ. — Վասն օձահարի
- ԿԵ. — Վասն կարահարի
- ԿԶ. — Վասն կատարած շան
- ԿԷ. — Վասն կապած մարդոյ
- ԿԸ. — Վասն կանանց ցուի
- ԿՁ. — Վասն փոքր սզոյց ցուի
- ԿՁ. — Վասն խուրճան մարդոյ
- ԿԱ. — Վասն պատուած մալամի
- ԿԲ. — Վասն ոչի որ ուտէ զմարդն
- ԿԳ. — Վասն լուի որ չար է ցան զոչիւն
- ԿԴ. — Վասն խաչանց ցուի
- ԿԵ. — Վասն զբառի ցուի
- ԿԶ. — Վասն որ զարմութիւնն ուրախութիւն փոխէ
- ԿԷ. — Վասն լուսնոյ զեզ անելոյ
- ԿԸ. — Վասն փԱ խրատին
- ԿՁ. — Վասն կաշի գործելոյ
- Զ. — Վասն շնորհալի խոտոյն

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

23 Լուկիանոսի Լ. Ս. (Оганесов Л. А.) — „История медицины в Арменни от древнейших времен до конца XVIII столетия“, Ереван, 1927, стр. 182—183.

Լուկիանոսի Լ. Ս. (Оганесян Л. А.) — „История медицины в Арменни с древнейших времен до наших дней“, ч. III, Ереван, 1946, стр. 166—167.

ԱԼԵՔՍԻԱՆՈՍ ԹԻՆԵՏԻՆԵՆ

Տե՛ս՝ ԱԼՈՅԻՍԻՈՍ ԹԻՆԵՏԻՆԵԱՆ.

ԱԼԵՔՍԻԱՆՈՍ ԿԱՄՎՈՐ ԱՂՋԱՏ*

25 Գալիլաս Նաև Այր աւառուոյ ("Ανδρωκος τοῦ Θεῶ), Վիպական անձնավորութիւն, որ կամարվել է հոռմայեցի արքայազուն կամ իշխանազուն, Ս դարի սկզբին: Ալեքսիա-

* ՕԺԱՆՅԱԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Pinus, „De S. Alexio confessore Romae, vel, ut alia acta ferunt, Edessae in Syria“, Acta Sanctorum, Julii t. IV, Parisiis, 1868, p. 238—270.—Th. Nöldeke, „Zur

նոսի վարքը սուորական ծագումով քրիստոնեական մի սիրուն և հուզիչ վեպ է, որը միջին դարերում բազմազան խմբագրութիւններով տարածվել էր թէ արեւելյան, թէ արեւմտյան գրականութեան մեջ, Այսպես և հայկական մատենագրութեան մեջ մեզ հասել են Ալեքսիանոսի վեպի դանազան խմբագրութիւններ, որոնցից § 1-ը և § 2-ը վեպի հերոսին համարում են Եորդի թագաւորին Հոռոմոց (կամ Ելուով մայեցւոց) և չեն տալիս նրա անունը, մինչ մյուս խմբագրութիւնները նրան անձնանում են Ալեքսիանոս կամ Ալեքսիոս: § 1 խմբագրութիւնը, ի տարբերութիւն § 2-ին, չի տալիս նաև հերոսի ծնողների անունը, իսկ վերջին մասերում՝ տարբերվում է բոլոր մյուսներից, նրա մանր դնելով Ուռնայում, մինչ մյուսների համաձայն նա այնտեղից վերադառնում է Հոռոմ կամ Կ. Պոլիս և մեռնում է իր հոր պալատի շինին: § 1 խմբագրութիւնը թեև կրիկյան շրջանի թարգմանութիւն է, բայց համապատասխանում է սուորական նախնական խմբագրութեանը. իսկ § 2 Alexiuslegende“, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. LIII, 1899, S. 256—258.—H. F. Massmann, „Sanct Alexius Leben in acht Gereimten mittelhochdeutschen Behandlungen“, Quedlinburg und Leipzig, 1813. (=Bibliothek der gesammten deutschen National-Literatur von der Ältesten bis auf die neuere Zeit. IX Band).—P. Plaine, „La vie syriaque de S. Alexis et l'authenticité substantielle de sa légende“, Revue des Questions Historiques, t. LI, 1893, p. 545—550.—A. Amlaud, „La légende syriaque de Saint Alexis, l'Homme de Dieu“, Paris, 1889. (=Bibliothèque de l'École des hautes études, fasc. LXIX).—R. Duval, „La littérature syriaque“, 3e éd., Paris, 1907, p. 149.—B. П. Адрианова—Перетц, „Житие Алексея человека божия в древней русской литературе и народной словесности“, С.-Петербург, 1917.—„История русской литературы“, т. I, редакторы А. С. Орлов, В. П. Адрианова—Перетц и Н. К. Гудзян; Москва—Ленинград, Изд. АН СССР, 1941, стр. 92.—M. Rösler, „Die Fassung der Alexius-Legende mit besonderer Berücksichtigung der mittellängischen Versionen“, Wien—Leipzig, 1905. (=Wiener Beiträge zur Englischen Philologie. XXI).—A. Poncelet, „La légende de S. Alexis“, La Science Catholique, t. IV, 1890, p. 632—645.

խմբագրութիւնը ավելի հին թարգմանութիւն է: § 3 խմբագրութիւնը նույնպէս կիլիկիայան շրջանի թարգմանութիւն է և կամ խմբագրութիւն՝ լատինական և հունական բնագրերի բաղադրութեամբ: § 4 և § 5 խմբագրութիւնները հայկական են, Այս խմբագրութիւնները Ալեքսիանոսին համարում են 4. Պուսեցի, ըստ Երևույթին այն պատճառով, որ 4. Պուսեցի կոչվում էր նոր Հոսոմ, թեև այդ թյուրիմացութիւնը կարող է առաջացած լինել նաև նրանից, որ Ալեքսիանոսը հաճախ շփոթվել է իրենից ջիշ Կետո ապրած Հովհաննէս կամաւոր տղքատ-ի Կետ, որը 4. Պուսեցի էր և սրբ վարքը մեծ նմանութիւններ ունի սրա Կետ: Ալեքսիանոսի §5 6, 7 և 8 խմբագրութիւնները, որոնք Հայսմավուրջներում են գտնվում, կազմում են համառոտ խմբագրութիւնների խումբը: Վարքը ունեցել է բազմաթիվ հրատարակութիւններ, տարբեր խմբագրութիւններով:

1 (Ընդարձակ Ա խմբագրութիւն).

Պատմութիւն և վարք Երանելի կամաւոր տղքատացեալոյն վասն Քրիստոսի որդւոյ թագաւորին Հոսմայ՝. «Արք եղբարք և հարք, լուարուք զպատմութիւն առն աստուծոյ որդւոյ թագաւորին Հոսմոց, որ զամենայն փառս աշխարհիս, և զմեծութիւն, զպատիւ թագաւորութեանն...», տես՝ «Հարանց վարք», Զուգա, 1641, էջ 668-684:

Այլ տպ.— Պատմութիւն ևն. «Արք եղբարք...», տես՝ «Եփրք որ կոչի Հարանց վարք», 4. Պուխ, 1720, էջ 538-549:

Այլ տպ.— Պատմութիւն ևն. «Արք եղբարք...», տես՝ «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան Նախնեաց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1855, էջ 369-390:

3 (Ընդարձակ Բ խմբագրութիւն).

Պատմութիւն յաղագս որդւոյ թագաւորին Հոսմայեցոց որոյ անուն կոչի Այր

աստուծոյ. «Այր ոմն թագաւոր ի Հոսմ քաղաք, և անուն նորա Ռիոմիանոս և անուն կնոջ նորա Ալուայիս և յոյժ սիրէին զաղքատսիրութիւն...», տես՝ «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին» ևն, հտ. Ա, էջ 138-161:

3 (Ընդարձակ Գ խմբագրութիւն).

Պատմութիւն վարուց առն աստուծոյ կամաւոր տղքատացելոյն վասն Քրիստոսի որոյ անունն Ալեքսիանոս. ի մարտի տասնուհինգ. «Այր ոմն էր ի Հոսմ քաղաքի մեծասունց յոյժ և պատրիկ և ամունց նորա Եփրեմիանոս և էր երկրորդ իշխանաց քաղաքին Հոսմայեցոց...: Այս ըստ Հոսմայեցոց է յառաջարանց, քայց Յունացն յառաջարանութիւն լուազոյն թուելով կղաք. Երանելի Ալեքսիանոս որդի էր մեծ իշխանի և փառաւոր պատրիկի, որոյ անուն էր Եփրեմիանոս ի Հոսմ քաղաքի յաւուրս բարեպաշտ թագաւորացն Արկագեսի և Ոնորիոսի: Եւ ինքն Եփրեմիանոս ունէր զաւաստ քազում և մեծացեալ յոյժ, ունէր ծառայք երեք հազար, ոսկէ կազմ երկվարք...», տես՝ «Հարանց վարք», Զուգա, 1641, էջ 684-704:

Այլ տպ.— Պատմութիւն վարուց առն աստուծոյ սրբոյն Ալեքսիանոսի, կամաւոր տղքատացելոյն վասն Քրիստոսի ևն. «Այր ոմն էր...», տես՝ «Եփրք որ կոչի Հարանց վարք», 4. Պուխ, 1720, էջ 301-315:

Այստեղ փոխանակ «Եփրեմիանոս»-ի՝ «Յֆիմիանոս» և «Եֆիմիանոս»:

Այլ տպ.— «Պատմութիւն վարուց առն աստուծոյ կամաւոր տղքատացելոյն վասն Քրիստոսի որոյ անուն Ալեքսիոս ևն. «Այր ոմն էր...», տես՝ «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին» ևն, հտ. Ա, էջ 138-161:

Այստեղ՝ «Եփիմիանոս»:

□ Բնագրի աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ «Վարք սրբոյն Ալեքսիանոսի», տպ. Վենետիկ, 1880: Ունեցել է ուրիշ տպագրութիւններ ևս, վերջինը՝ 1930 թ.:

4 (Ընդարձակ Դ խմբագրութիւն).

Վիտարանութիւն կամաւոր տղքատի և

1 Կոչորդ տպագրութիւններում Հոսմոց:

Ալեքսիանոսի մարգոյն աստուծոյ. «Այր մի էր ի Կոստանդինուպոլիս, որոյ անուն էր Եփրեմիանոս¹. և էր այրն այն բարեգործ և մեծատուն յոյժ և սիրելի բազաւորաց, և ուներ թեմս չորս՝ զՔաղկեդոն և զՄիհիդան, զՔուրիա և զԱրարիա. և սահմանագրութիւն նորա հասանէր մինչև զԵտն Երասխայ. և ելանէր² ի վերայ լեռինն Սուքիասու...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 1633, էջ 163բ—178ա*:

Ուրիշ ձեռագիր օրինակներում սկ. «Այր մի էր... և էր այրն այն մեծատուն յոյժ (կամ յոյժ մեծատուն) և բարեգործ և սիր.», «... և էր նա բարեպաշտ և սիրելի Հերակլ բազաւորին և էր ժն գորավարի աւագ, և ուներ թեմս Դ՝ զՔաղկեդոն և զՄակեդոն և զՔուրիկա և զԱրարիա», «... և էր այրն այն իշխան (կամ անճիշխան) Հերակլեայ բազաւորին, ժն գորավարի աւագագոյն», «... և էր այրն այն մտաւեայ Հերակլայ բազաւորին և ժն գորաց զուլտ»:

Ծ (Ընդարձակ Ե խմբագրութիւն).

Վարք և պատմութիւն Ալեքսիանոսի ճրգնաւորին. «Այր մի էր ի քաղաքն Ըստամպոլ՝ մեծատուն յոյժ և իշխան մեծ, և հրամանատու բազում զաւառի. և էր անուն նորա Եփրեմիանոս, և կնոջն՝ Աննայ: Եւ էր Եփրեմիանոս մեծ սիրելի յայս բազաւորին իւրոյ: Սոքա էին հասեալ ի մերձ ծերութեան, և ոչ ունէին զաւակ ի վերայ երկրի...», տես՝ *Եփրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ քաղաք», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 164—183*:

Այս բնագիրը գտնվում է *Եփրնէ քաղաք»-ի բաւր հրատարակութիւններում: Տես հետևյալները.*

- Կ. Պոլիս, 1807, էջ 129—144.
- Կ. Պոլիս, 1820, էջ 129—144.
- Կ. Պոլիս, 1834, էջ 135—149.
- Կ. Պոլիս, 1850, էջ 133—148.
- Թիֆլիս, 1857, էջ 148—164.
- Կ. Պոլիս, 1861, էջ 128—142.
- Թիֆլիս, 1908, էջ 177—190.
- Թիֆլիս, 1911, էջ 165—183.

□ *Մի քանի ապագրութիւններում՝ սկ. «Այր մի էր ի քաղաքին Կոստանդինուպոլսոյ»:*

Ծ (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր Իւրայելի).

Վարք երանելոյն Ալեքսիանոսի մարգոյն աստուծոյ կամաւոր աղքատին. «Ալեքսիոս աստուծոյ մարգն՝ որդի էր միամօր մեծատան առն փառաւորեալ պատրիկի, որոյ անուն էր Եփեմիանոս ի մեծ քաղաքին Հոսմայ...», տես՝ *«Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 122—123*:

Այլ ապ.—Վարք ևն. «Ալեքսիոս աստուծոյ մարգն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 171—175.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «*Vie du binheureux Alexis, l'homme de Dieu, pauvre volontaire*» տեսնել անդ, նույն էջերում, *հրատարակչի կողմից*:

Դ (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Գրիգոր Ծեբեցի).

Վարք երանելոյն Ալեքսիանոսի մարգոյն աստուծոյ. «Ալեքսիանոս մարգն աստուծոյ որդի էր միամօր առն պատրիկի որում անունն էր Եփրեմիանոս, ի մեծ քաղաքին Բիզանդիոյ...», տես՝ *«Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 671—673*:

Այլ ապ.— Վարք ևն. «Ալեքսիանոս...», տես՝ *«Եփրք որ կոչի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 624—626*:

Այլ ապ.— Վարք ևն. Ալեքսիանոս...», տես՝ *«Եփրք որ կոչի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 434—435*:

Ե (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, անանուն).

Ալեքսիանոսի մարգոյն աստուծոյ. «Որդի էր սա միամօր մեծատան՝ Եփրեմիանոս անուն, ի Հոսմ քաղաք, յամս Արկադեոսի և Ոնորիոսի արքային...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 157բ—158ա*:

⊗ Ալեքսիանոսի վարժի այս կամ այն խմբագրութիւն պատկանող անտիպ օրինակներ տես նաև *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 66*

¹ Ձեռագրում Եփրեմիանոս:
² Ձեռագրում ելանել:

№ 639 (էջ 301բ), № 685 (էջ 346ա), № 700
 (էջ 193ա), № 1510 (էջ 401բ), № 1517 (էջ
 372բ), № 1633 (էջ 163բ), № 1682 (էջ
 198բ), № 1856 (էջ 40ա), № 1983 (էջ 191ա),
 5 № 3131 (էջ 203ա), № 2196 (էջ 312բ),
 № 2234 (էջ 84բ), № 2243 (էջ 96բ), № 2357
 (էջ 181ա), № 2825 (էջ 184ա և 200ա),
 № 3439 (էջ 1ա), № 3477 (էջ 52բ), № 3762
 (էջ 813ա), № 4472 (էջ 410բ), № 4513
 10 (էջ 366բ), № 4517 (էջ 420բ), № 4518
 (էջ 379բ), № 4520 (էջ 366ա), № 4684
 (էջ 364ա), № 4685 (էջ 392ա), № 4737 (էջ
 50ա), № 4744 (էջ 383բ), № 4755 (էջ 398բ),
 № 4866 (էջ 361բ), № 4873 (էջ 83ա), №
 15 6049 (էջ 158ա)¹, № 6261 (էջ 415ա), № 6283
 (էջ 106ա), № 6952 (էջ 193բ), № 6976 (էջ
 110ա և 140ա), № 7361 (էջ 28ա), № 7362
 (էջ 381ա), № 7366 (էջ 396ա), № 7372 (էջ
 369ա), № 7406 (էջ 338բ), № 7413 (էջ 307ա),
 20 № 7433 (էջ 261ա), № 7463 (էջ 228բ),
 № 7470 (էջ 415ա), № 7480 (էջ 349ա),
 № 7497 (էջ 432բ), № 8100 (էջ 163բ),
 № 8293 (էջ 208ա), № 8483 (էջ 87բ),
 № 8532 (էջ 81բ), № 8713 (էջ 37բ), № 8724

¹ Հնչարանի Գ խմբագրության պատկանող այս
 օրինակի վերջում գտնվող հիշատակարանը վար-
 ցի գոյություն ունեցող սարգրերակները մասին առ-
 լին է ծանոթություններ, օրոնցից և երեսու՜ է որ
 սույն խմբագրության անձանք՝ Եղիշեանի
 էր բնագրեր կազմելու օգտին է նաև հուշա-
 րեն բնագրերից. «Երանալ գրտադից, ո՛վ ըն-
 Թերցող եզրայրք, զան պատմութեան կամաւոր
 ազատին սրբոյ Ալեքսիանոսի, որ է յարինակ գրո-
 ջըս այսպէս գրեալ է այր, Թէ յորմամ է սորա պատ-
 մութիւնն հասա՛ յոյժ սարակուսեալ արգելոյ,
 ցանկէ այլեայլ պատմիկն օրինակից զմանէ: Ոմանք
 է հաստանգնուզոյն լեալ առէին, և ոմանք՝ է չ[ո]-
 մայ. և այլն երկոտասան ամ է զուսն ձնուցաց
 առէին, և կէտք՝ երկոտասան օր, և այլն՝ եօթն ամ.
 և այլք՝ զծրուսագժ տեսեալ առէին զնա, և կէտք՝
 զՆդեոս միայն, այլ ոչ ուրից զնացեալ: Այսպէս
 ամենայն պատմութիւն բայկայլ առէին գրեալ, մինչ
 հարկ եղև և է Յուսուց բերել օրինակ է մեան բա-
 րեկամաց, և ոչ շատեալ միով. այլ մինչ վկայե-
 ցեն և նոքա միմեանց. և այսպիսի սիրով աշխա-
 տեալ զոր զայն որ միմեանց վկայեցին, և զրեցի
 զհիմարտագոյնն և զլուսն և զանուգոյն. այսպէս և
 զամենայն արարի, այլ ոչ որպէս Ալեքսիանոսին
 ազիտանցայ, զի բազում ջանս կրեցի՛ (էջ 196ա—
 198բ): Սույն ձեռագիրը ժէ գարի ընդօրինակու-
 րյուն է:

(էջ 83ա), № 8963 (էջ 85ա), № 9076 (էջ
 4ա), № 9428 (էջ 93բ), ևն: Տես դարձյալ
 Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 203 (էջ
 97բ), № 205 (էջ 211ա), № 209 (էջ 265ա),
 № 246 (էջ 130բ), № 247 (էջ 65բ) և № 267
 (էջ 203բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 № 7 (էջ 423ա). № 10 (էջ 260ա), № 66
 (էջ 238ա), № 213 (էջ 231բ), № 219 (էջ
 291ա), № 224 (էջ 429բ), № 228 (էջ 204բ),
 № 279 (էջ 199ա), № 313 (էջ 267ա), № 345
 10 (էջ 34ա), № 395 (էջ 92ա) և № 524 (էջ 72բ).
 Հոտմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 41
 (fol. 210^r et 232^r). Հոնդոնի Brit. Mus.
 Ms. Or. № 4787 (fol. 278^r), Ms. Or.
 № 4548 (fol. 76^r), Ms. Or. № 5089 (fol. 13
 135^v and 162^r), Ms. Egerton № 708 (fol.
 270^v) և Ms. Add. 27,301 (fol. 228^v). Փա-
 րիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 116 (fol.
 85^r), № 124 (fol. 60^v) և № 184 (fol.
 166^r et 209^r). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms.
 20 Arm. E. 2 (fol. 171^r), D. 17 (fol. 436^r and
 446^v) և F. 17 (fol. 11^r). Երուսաղեմի Հայկ.
 Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 775ա), 15 (էջ 98ա և
 105բ), 642, 1070, 1293, 1381 և 1752¹. Հայեպի
 Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 146—հին 23
 № 700 (էջ 1133բ), № 149—հին № 108 (էջ
 113բ), № 151 (էջ 594բ). Հայեպի Ամեր.
 վարժ. հայ. ձեռագիր Ծառընտիրը (էջ 870)².
 Նիկոսիայի հայ. ձեռ. № 25 (էջ 77ա)³ և
 № 27 (էջ 49ա)⁴. Թրիթիսի Կենտր. Գառմ.
 20 Արխ. հայ. ձեռ. № 47/678 (էջ 121). Ան-
 կյուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 102
 (էջ 573), № 105 (էջ 51բ) և № 237 (էջ 307).

Վարքի հայերենից կատարված «Թա-
 քարերեն» (գլխաղերեն) մի անտիպ թարգ-
 20 մանությունը տես Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 536, էջ 51բ. ձեռագիրը («Վարք
 սրբոց թաթարերեն») ժՁ/ժէ դարերի է:

Տես և նմամ. Ալեքսիանոսի վարքի ասոր-
 րերեն խմբագրությունները՝ A. Amlaud,
 40 «La légende syriaque de Saint Alexi»,

¹ Վերջին 6 ձեռագրերը նշում ենք ըստ Մե-
 րոզ Մազիտարոսի, «Հնդկամուր ցուցակ»:
² Հմտ. Ա Սյուրմեյան, «Շուրպի կայերեն
 ձեռագրաց ձեռագիր», հտ. Բ, էջ 89:
³ Հեցրեո Ամսորեայ, 1955, էջ 537:
⁴ Անդ, էջ 546:

l'Homme de Dieu*, *Bibliothèque de l'École des hautes études*, fasc. LXIX, Paris, 1889, p. 3—55.—Հունարեն զանազան խմբագրություններ՝ F. M. Esteves Pereira, „Légende grecque de l'Homme de Dieu saint Alexis“, *Analecta Bollandiana*, t. XIX, 1900, p. 241-253.—M. Rösler, „Die Fassungen der Alexius-Legende“, S. 111—112 u. 118—155.—H. F. Massmann, „Sanct Alexius Leben“, S. 192—200 u. 201—208. Հատիններեն խմբագրություններից հրատարակված է միայն մեկը, տես՝ *Acta Sanctorum*, Julii t. IV, Parisiis, 1868, p. 251—254. Իսկ անտիկ տարբերակներ տես՝ Փարիզի Bibl. Nat. Cod. Gr. № 11104 (fol. 165^v—165^r) և № 2444 (fol. 79^v—84^r) ևն. ուրիշներ հմմտ. „Catalogus codicum hagiographicorum latinorum antiquiorum seculo XVI qui asservantur in Bibliotheca Nationali Parisiensis... Indices“, Bruxellis, 1893, p. 41.—Հմմտ. նաև նրա եթովպական մի վերստան՝ E. A. Wallis Budge (հրատ.), „The lives of Maba' Sèyōn and Gabra Krestos“, *Lady Meux Manuscripts* № 1, London, 1898, appendix, p. 35—63.

Վարքի ոտանավոր մշակումը տես ՅՈՎ-ՀԱՆՆԷՍ ԹՂԿՈՒՐԱՆՑԻ անվան տակ, «Տաղ Ալեքսիանոս եզնաւորին» (սկ. «Աստուած զըթած և մարդասէր»):

Մանթի են նաև Ալեքսիանոսի վեպի երկու ժողովրդական պատումներ, մեկը՝ Կարեկանի Նանկանց գլուզի բարբառով, իսկ մյուսը՝ Քավրիդի բարբառով, հրատ. Ս. Հակոբյանի, տես՝ «Էմինենան Ազգագրական ժողովածու», հտ. 2, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1906, էջ 9—10 և 10—13:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեղյան Ման.—«Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 107—112:

Ավգերյան Մկ.—«Եկեղատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. Բ, Ղենեակի, 1813, էջ 388—424:

ԱՆՔՆՈՒՆՈՍ ԴԿՆԵՐՈՐ

Ինքնությունն անծանոթ: Այս անունով նիկոսիայի հայոց եկեղ. № 38 գրչագրում գտնվում է մի բնագիր՝ «Սուրբ Յգնաւորին Գրիստոսի Ալեքսիանոսին և ասացեալ» (էջ 190ա—191ա?), սկ. «Վասն սակաւ բանիս այսորիկ փութացաւ Գրիստոսի (sic) անճառ խոնարհութեամբ առաքել զսուրբն Անգրեոս»¹: Հմմտ. նաև Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի մեռ. № 121՝ «Սուրբ ճգնաւորին Գրիստոսի Ալեքսանոսին ասացեալ» (էջ 457—459, սկ. մեզ անծանոթ)²: Այս բնագիրը գուցե Ալեքսիանոս «Կամավոր աղքատի» վարքի մի անծանոթ խմբագրության պատկանող հատված լինի:

ԱՆՔՆՈՒՆՈՍ

Տես՝ ԱԼԵՔՍ ԿԱՅՍՐ,
Տես՝ ԱԼԵՔՍԻԱՆՈՍ ԿԱՄԱՌՈՐ ԱՂՔԱՏ,

ԱԻ ԲՈՆ ԱՐԻ ԹԱԽԻՐ*

(علی بن ابی طالب)

Արաբական ամիրապետ, Մահմեդի հորեղբորորդին ու փեսան և նրա 4-րդ հաջորդը խալիֆայական գահի վրա, 656—661 թթ.: Արաբական նվաճողական քաղաքականության հզոր ծավալողներից մեկն է եղել: Հայկական մատենագրության մեջ պարսկերենից թարգմանություն մտնոթ է Ալիի մի անվավեր հրովարտակը, որ նա տվել է իր հայ հպատակների հովանավորության համար՝ հիշելի 40 թվականի սաֆար ամսին, այն է՝ 660 թ.: Այլ է Մահմեդին վերագրված հրովարտակը, որն, ըստ պարսկական օրինակի,

¹ Հմմտ. Հանգելս Ամսորեայ, 1955, էջ 650:
² Հմմտ. Բ. Կյուլեեսբյան, «Յուզակ Անաղքատ Անկյուրի», էջ 609:
• ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Cl. Huart, „All b. Abl Talib“. Հեռակալ հրատ. մեջ „The Encyclopaedia of Islam“, vol. 1, Leyden—London, 1908, p 283—285.—Հ. Ահառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1943, էջ 77—78:

ասվում է զգրեալ ձեռամբ Ալիի, հիշրի
 4-րդ տարում, այսինքն 636 թ., բայց զը-
 վար չէ նկատելը, որ սրանց միեկուն չնու-
 թի տարբեր խմբագրութիւններն են, մեկը
 5 մյուսից ծագած և ընդհանուր գծերի մեջ
 բովանդակութեամբ նույն, այն տարբերու-
 թեամբ, որ Մահմեդի հրովարտակը տրված է
 ընդհանրապես բոլոր քրիստոնյա հպատակ-
 ներին, մինչ Ալիինը՝ հատկապես հայերին,
 10 Տես նաև ՄԱՀՄԵԾԻ:

Ալիի հրովարտակի հայերեն թարգմա-
 նութիւններից մի օրինակ ունի Վենետիկի
 Մխիթարյան Մատենադարանը, թարգ-
 մանչի կողմից հետևյալ հիշատակագրու-
 15 թեամբ. «Այս գիր ուխտի թարգմանեցի ի
 Պարսից լեզուէ ի Հայոց բարբառ Գրիգոր
 Կամբանեան լամի տեառն 1767, յունվ. 16,
 ի Վաղարշապատ, Հազրէթի Ալիին տուած
 Հայոց Ֆէրվելէն (привилег) է». իսկ սրա
 20 տակը՝ «Ճշմարտութեան իրիս այսմիկ վկայ
 գոյով ես ներգեկեալ հոգի Յովակիմ Գրի-
 գորովս Բաղրատունեան՝ սնեալ ի Պոնտոս
 և բնակեալ եմ ի Կոստանդնուպոլիս, օրի-
 նակեալ զայս գիր ետու եղբորն իմոյ հա-
 25 րազատի և սիրելւոյն իմոյ Քորոս աղալի
 Ղըրմպէկեան լամի տեառն 1804, ապր. 20.
 յՕտէս: Մի ուրիշ օրինակ, որի թվականը
 հայտնի չէ մեզ, բայց որը հավանորեն
 ավելի հին պետք է լինի, գտնվում է Երու-
 30 սաղեմի Հայկական Մատենադարանում:
 Գուցե ավելի նոր թարգմանութիւն լինի
 ԲազմաՎեպ մատագրում Գ. Շիրմազան-
 յանի հրատարակած բնագիրը, որի սակը
 հիշատակագրված է. «Թարգմանեաց կոչ-
 35 լածակի սեկրետար Մ. Սարաջեան»: Կարծ-
 վում է, որ Սարաջանը ո՛չ թե նոր թարգ-
 մանութիւն է կատարել, այլ պարսկերեն
 բնագրի հետ բաղադրեալ ու սրբագրել է Կամ-
 բանյանի թարգմանութիւնը:

Ա տպ.— (Անխորագիր) «Յաճուհ
 տուածոյ բարբարին և գրածի, յորմէ հայ-
 ցեմք զօգնութիւն: Դոհացողեան փառա-
 տրութիւն արարողին տիեզերաց և յարգե-
 կան յաղաղութիւն մեծի պետին և բարբ-
 40 արային Մահմեդի ընդ նմին և սրբազան
 տոհմի նորա: Յետ այսր ամենայնի, այս է

բան բարգմանութեան ուխտին, զոր գրեաց
 Հաշամ որդի Արապայ որդի Վաղասայ...»
 (հրատ. Գ. Շիրմազանյան), տես՝ Բազմա-
 վեպ, 1848, էջ 213—216:

Բնագրում ասվում է, որ հրովարտակը
 5 տրված է խնդրանքով հետևյալ անձերի.
 «Յակոբ Սէլիտ, Աբգչիուխ և որդին Սահա-
 նայ և Աբրահամ քահանայն, Սաալի եպիս-
 կոպոսն և այլք բազումք մինչև քառասուն
 անձինք», որոնց «առնէին բարերարու- 10
 թիւն և այցելութիւն գործակալին մերոյ՝
 զոր տուածեալ էաց ի վերայ բերդորէից և
 ի սահմանազուխս»:

Այլ տպ.— Հրովարտակ Ալիի. «Յաճուհ
 աստուծոյ բարբարին...», տես՝ Սիոն, 15
 1875, էջ 37—39:

Արտատպութիւն է նախորդ հրատարա-
 կութիւնից:

□ Ալիի այս հրովարտակի արաբերեն
 բնագիր ծանոթ չէ մեզ: Գ. Շիրմազանյանը 20
 նրա պարսկերեն բազմակնիք թարգմանու-
 թիւնն էր գտել Արտավիլում և պատճենն
 ուղարկել էջմիածին 1844 թ.: Պարսկերեն
 մի ուրիշ օրինակ գտնելով Երևանի թեմա-
 կան ատլանի (կոնսիստորիալի) գանձա- 25
 րանի արկղում՝ թեմի առաջնորդական փո-
 խանորդ Սղիազար արքեպիսկոպոսը 1
 փետր. 1876 թ. մի նամակով այդ ուղար-
 կել էր կաթողիկոսին, էջմիածնի գանձա- 30
 րանի պարսկերեն թղթերի շարքում պահ-
 վելու համար՝ Այդ օրինակը տես այժմ
 Երևանի Գեա. Մատ. արաբատառ ձեռ. №
 367, որի մյուս երեսում կան հայերեն հե-
 տևյալ անձինքն Նշուհները. «Մեծ Մահմատ
 փեղանպարի դիրն է որ այլազգիքն Հայոց 35
 ազգին զօր չանեն» և «Մեծ Մահմատ փե-
 դանպարի դիրն է վասն Հայոց կողմանէ որ
 Քուրքն Հայոց զօր չանէ»: Բնագրի կրած
 թվականն է հիշրի 40-րդ տարվա սաֆար
 ամիսը՝ 40

1 «Ըստ գործկերեն բնագրի՝ عاقب و سيد
 عبد الشيوخ و ابن صحن و ابراهيم الراهب
 و عيسى الاسقف تاجهول نفس.
 2 Նամակը տես՝ Երևանի Գեա. Մատ., Գաթողի-
 կոսական գրիպոս, թղթ. 387, Վեպ. 110:
 3 شهر صفر سنة اربعين من الهجرة.

Նույն մատենադարանն ունի նաև պարուկերեն այս բնագրի ուրիշ չորս ընդօրինակություններ, տես Անհատական արխիվների ֆոնդ, թղթ. 80գ, վազ. 38, թ. բթեր 4ս—4բ, 8ա—8բ, 9ա—9բ և 10ա—10բ:

Գ. Շիրմազանյանն այս բնագիրը թարգմանել է ռուսերեն, իր դասած օրինակից. նրա թարգմանությունը լույս է տեսել Բիֆլիսի *Kavkaz* թերթում, 1852, № 75, որից Բ. Բարխուդարյանը սովել է հայերեն մի նոր՝ աշխարհաբար թարգմանություն, «Հայոց ազգի տուած՝ Ալիի հրովարտակը», Լոււմա, 1904, № 5, էջ 32—36:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Միսիթայում Թր.— «Ճանապարհորդութիւն յԳիպտոս», Արարատ, 1876, էջ 164—165:

Ստորագրված՝ «Իրել արքեպիսկոպոս»:
Ստվալուցյան Յ. Թ.— «Պատմութիւն Երուսաղէմի», հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1931, էջ 270—271:

Փափազյան Հ. Դ. (հրատ.)— «Մատենադարանի պարակներն վավերագրերը. I. Հրովարտակներ», պրակ Ա, Երևան, 1968, էջ 100 · 101 և 120:

(Անուան.)— «Ալի ամիրապետի հայոց տուած հրովարտակը», Թագվազեպ, 1848, էջ 212—215:

ԱԼԻԳԻՍՍ ՍԻՒՆԱԿԵԱՑ*

(Ἄλιγιος Στυλιττης)

Ադրիանուպոլսեցի մենակյաց, որը Հերակլ կայսրի օրով իրր թե 18 տարի ասպրել էր մի սյան վրա: (Է դ.) Հայսմավուրդներում պահված է նրա համառոտ վարքը:

* ՕՓԱՆԿԱՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. H. Delehaye. „Les stylites“. Կեսեյալ հրատ. ձեռ. „Compte rendu du Troisième congrès scientifique international des catholiques. Cinquième section. Sciences historiques“. Bruxelles. 1895. p. 191—232.—Մ. Ազգերյան, «Հիպատար վարք և վկայաբանութիւն որոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1815, էջ 28:

1 (Տեր Իորայելի խմբագրություն).

Ցիշատակ երան՝ լոյն Ալիպիոսի սիւնակեցի. «Սա էր յաւուրս բարեպաշտ արքային Հերակլի՝ ի քաղաքին Ադրիանուպոլիս Պանփիլագոնացւոց (sic)...», տես՝ «Յայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1894, մասն Ի, էջ 258:

Այլ տպ.— Ցիշատակ է երանելոյն Ալիպոսի (sic) սիւնակեցւոյ. «Սա էր յաւուրս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1922, p. 120:

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ „En ce jour, commémoration du bienheureux Alypios le stylite“ տեսելու նշ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 136ա), № 7463 (էջ 117ա), № 48՝3 (էջ 336ա), ևն:

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրություն).

Ցիշատակ է երանելոյն Ալիպոսի (sic) սիւնակեցւոյն. «Սա էր յամս բարեպաշտ արքային Հերակլեայ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին առտուծոյ», այն է՝ «Յայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 259:

Այլ տպ.— Ցիշատակ է ևն. «Սա էր յամս...», տես՝ «Յայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 278:

Այլ տպ.— Ցիշատակ է ևն. «Սա էր յամս...», տես՝ «Իրք որ կոչի Այսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 198:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 160ա), № 1511 (էջ 173ա), ևն. Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 213 (էջ 71ա) և № 228 (էջ 76ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 122^v).

3 (Անանուն խմբագրություն).

Ալիպոսի (sic). «Էր սա ի քաղաքէն Ահգրիանուպոլսէ, և յանպատա տեղիս կայր սիւն մեծ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 90բ:

□ Հմտ. Ալիպիոսի վարքի հուշարեն խմբագրությունները՝ Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Gr. № № 1539, 579, 774, 1178, 1482, 1545 և 1554. Վարքի՝ հուշարենից թարգմանված մի լատիներեն բնագիր տես՝ A. Li-

6

10

10

20

22

20

23

10

pomanus, „Sanctorum priscorum patrum vitae“, t. V, p. 188^v—194^v.

ԱԼՊԻՈՍ ՔԱՀԱՆԱՑ

(‘Αλόπιος Ίερέυς)

3 ժամանակակից հյուսիսից Աղեքսանդրացու, որին ուղղված մի թուղթ ունի: Ե դարի առաջին կես:

Թուղթ Ալիպիոսի՝ առ Կիրեղն. «Երանեալ մարդն՝ զոր ցախ արժանացուցե 10 աստուած՝ սիրոյ աջօրն տեսանել...», Երեզմանի Պատ. Մատ. ձեռ. № 2820, էջ 280ա—280բ:

Թղթի հունարենն ու լատիներենը (‘Επιστολή Ἀλοπίου πρὸς Κύριλλον. Epistola 13 Alypii ad Cyrillum“) տես՝ J. Harduinus, „Acta concillorum et epistolae decretales ac constitutiones sommorum pontificum“, t. I, Parisiis, 1715, p. 1613—1616. Նույնպես՝ J. D. Mansi, „Sacrorum concillorum 10 nova et amplissima collectio“, t. IV, Florentiae, 1760, p. 1463—1466.

ԱՄՅՐՍԻՈՍ (ԱՌԳՈՎԻԿՈՍ) ԹԵՆՏԻՆՆԵԱՆ

(Louis Marie Pidou)

Ֆրանսիացի թեատինյան կրոնավոր, 23 որը կիսմենտ Գալանոսի հետ Հոսմի Պրոպագանդայի կողմից լեհաստան (Արևմտյան Ուկրաինա) ուղարկվելով պապական դպրանոց հիմնեց կղզում հայերի համար 1664 թ. և Գալանոսի մահից հետո, 1666 թ., դարձավ դպրանոցի ղեկավարը: Պիդուն հայերենագետ էր և գրել է Հռիփսիմե կույսին նվիրված մի չափածո սգերգություն, որը բեմադրվել է Նույն դպրանոցում 1668 թ.: Հիշատակվում է և նրա «Բնաբանութիւն» 20 հրկի հայերեն թարգմանությունը:

1. Մարտիրոսությունը սրբոյն Հռիփսիմեի (Անտիպ քաղաքացուից հետեալ ի Հասարակաց Գրատանէն Վեներալոյ, Բագ-

1 Ձեռագրում Ալպիոսի:

մավեպ, 1884, էջ 329—336. 1885, էջ 33—38. 118—123, 211—217. 1886, էջ 38—48.

Վիեննայի ձեռագիր օրինակը կրում է և հետևյալ լրիվ խորագիրը.

Թափեալա: Մարտիրոսությունը սրբունայն Հռիփսիմեի հռոմեական մեծի կուսիսի իշխանուց, շարակարգեալ ի կարգէ Թեագինոսացն Ալեքսիանոս աստուածաբան վարդապետէ՝ հառավարողէ և վերապատուէ 10 հայրապետական մեծի գգրատաճա սր Հայոց վասն: Հրատարակի ի Լով մայրաքաղաք Լեհաց, ի բուին Քրիստոսի. ՌՈՎԸ. և ի Հայոց. ՌՃԺ. ագրիլ ամսոյ: Վիեննայի Մխթար. Մատ. ձեռ. № 486.

Սույն ձեռագիրը, որ Նույնինքն հեղինակի ձեռքից է, կվավից 1879 թ. է տարվել Վիեննայի Մխթարյան Մատենադարանը:

2. Բնաբանությունը այսինքն Ֆիզիկա:

Վարդան Հունանյանի առ Մխթար Սերաստացի գրած մի նամակից (Գամենից, 20 հնվ. 1707 թ.) տեղեկանում ենք, որ գալուսյուն ուներ Պիդուի այս երկի հայերեն մի թարգմանությունը. «Գտանի առ 20 իս ընդօրինակեցեալ Բնաբանությունը, այսինքն Ֆիզիկա, մասն ինչ ի հղեմայ [Գալանոսէ]՝ բարւոյ յիշատակի վարդապետէն և մասն յԱլիպէ՝ արարեցելոցն», տես՝ Ղ. Տալան, «Մայր դիւան Մխթարեանց 20 Վեներալոյ ի Ս. Ղազար 1707—1778», Վեներալի, 1930, էջ 5:

✳ Նշելի է, որ Պիդուն ունի նաև իտալերեն լեզվով գրված և տակավին անտիպ մի շատ կարևոր հիշատակարան, որը թեև ևս հայկական մատենագրության չի պատկանում, բայց վերաբերում է լեհահայոց պատմությանը, „Breve relatione dello stato, principii e progressi della missione apostolica agli Armeni di Pologna e Valachia e provincie circonvicine e dell'erectione e fondatione del collegio pontificio di Leopoli per la medesima nazione Armena sotto la cura de pp. chierici regolari detti volgarmente Teatini, sin al 1° 10

1 Ուղղելի՛ յԱլպիոսի:

Aprile 1669, per il padre d. Luigi Maria Pidou C. R. superiore della della missione e collegio". Հրատարակվել է սույն երկի լեհերեն թարգմանությունը Ադոլֆ Պավինսկու (Adolf Pawinski) կողմից (Վարշավա, 1878)։ Իսկ լեհերենից հայերեն է թարգմանվել Ստ. Մալխասյանցի կողմից։ Գեորգեանոս տեղեկությունք գարդի վիճակի, զսկզբրանք և զծաւալմանէ առաքելական քարոզչութեանն առ Հայս Լեհաստանի, Վալտիոյ, և մերձակայ աշխարհաց. այլ և զսկզբրանք և զհառուցմանէ ի պետս նոցին Հայոց պապական գարանոցին Լիվոլայ ընդ տեսչութեամբ և րոց կրօն ուորաց, Քեաղինք և սարակոթեկն կոչ ցելոց, մինչև ցամն 1669, ց1-ն ապրիլի, շարագրեալ ի Հ. Ալոյիսեայ Մարիայ Պիղու, տեսչէ յիշատակեալն առաքելութեան և զգրանոցին», տես՝ Գ. Եղյանցի հետևյալ հրատ. մեջ. «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ», Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 1—185:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեծայան Հ. Ս.— «Իրտոզույթյուններ Ստեփանոս Սամատեցու կենսագրության վերաբերյալ», էջ մի ԹԻԲ, 1958, № 11—12, էջ 68—76:
 Եզյանց Կար.— «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ, ժամանակակից յիշատակարանք», Պետերբուրգ, 1884:
 Օրմանյան Մարգ.— «Ազդապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1743—1744 և 1778—1783:

ԱԼՓՈՆՍՈՍ ՐՈՂՐԻԿՎԵՑ

Տես՝ ԱԼՓՈՆՍՈՍ ՔԱՀԱՆԱՅ:

ԱԼ-ՍԱԼԻԷ ԻՐՆ ՌՈՒՋՋԻԿ

(الصالح بن رزيك)

Մանթ է նաև Քալայը՝ Բին Ռուզզիկ (طلّاح بن رزيك) անունով, Հայագրի պետական ու գիշտական նշանավոր գործիչ, բանաստեղծ ու մատենագիր Եգիպտոս:

սում, ծն. 1108 թ: և մեռ. 1161 թ.: Վեզիր է եղել ֆարսիական խալիֆաներ Ալ-Ֆայդի և Ալ-Ադրդի օրերին (1154—1161 թթ.): Ուներ արարերեն լեզվով գրած բանաստեղծությունների երկնամուր «Իվան», որից հատվածներ կան պահված Իրն Խալիֆանի մասու Լինելով մուսուլման շիի, գրել էր նաև մի գիրք՝ «Համառներին պատասխանելու հենարան», որը զրույցներ էր պարունակում Ալի Աբու Քալիբի իմամության և դրա մասին գրի առնված մարգարեական ավանգույթյունների շուրջ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեծայան Հ.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Բ, Երևան, 1944, էջ 260:
 Իրն Խալիֆան— «Վէֆայաթ էլ տահան (Անհետացած երևելիներ)», արարերենից թարգմ. Գ. Մըսրյան, Կահիրե, 1935, էջ 184—189:
 Ստորագրված է՝ «Իպն Խալիֆան»: Մամուր-Ֆարիմի Գր.— «Միջնադարյան մի հայագրի գորավարի ու բանաստեղծի մասին», Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ազգային Կոմիտեի, հաս. գիտ., 1936, № 5, էջ 125—126:
 Մըսրյան Գ.— «Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ», Կահիրե, 1947, էջ 86—94:

ԱՓՈՆՍՈՍ ՐՈՂՐԻԿՎԵՑ

(Alfonso Rodriguez)

Սպանացի մատենագիր, ծնված՝ Վալ-լադոլիդոս 1528 թ.: մեռ. 1616 թ.: Լեզինակ է «Կրթութիւն կատարելութեան և քրիստոնեական առաքինութեան» («Ejercicio de perfeccion y virtudes christianas» ընդհանուր խորագիրը կրող մի քանի ճանրերի Այդ երկի հայերեն թարգմանությունը կատարել է Պետրոս Քիֆիդեցին, նրա խոսյերին թարգմանությունից. իսկ սրբագրել ու հրատարակել է Մխիթար Սեբաստացին:

1. Կրթութիւն կատարելութեան և կրօնաւորականի առաքինութեան: Շարագրեցաւ ի ճայր Ռոտրիկվէց Ալփոնսոս քանա-

նայէ Յիսուսեան կարգին, Եւ քաղցանցեալ ի հայկական բարբառ ի Պետրոսկ վարդապետէ Քիֆիզեցոյ ի վաղջուց ժամանակաց: Եւ յանձնարարութեամբ նորին սրբազրեցեալ մեծաւ աշխատութեամբ ի Միխարայ վարդապետէ Սերաստացոյ, Արքայ Հայր կոչեցելոյ: Եւ տպագրեցեալ ի հայրապետութեան անձան Ղազարու Հայոց կարուղիկոսի: [Մասն Ա], Յամի տեառն 1741, Դեկտեմ. 6: Ի Վեներտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօքրօի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

321 էջ (15X9 սմ.): Պարունակում է հետևյալ ճառերը. «Յաղագս ուխտից եւրքեմակաց կրօնի, և յաղագս մեծագունից բարեաց որք զոն ի ճոսին» (սկ. «Գլ. Ա.—Ք): կատարելութիւն կրօնաւորին կայանայ ի կատարեալ պահպանութեան ուխտիցն՝ աղքատութեան, ողջախոհութեան և հնազանդութեան, զորս առնէ: Նախքան զընծանելն մասնաւորապէս», «Յաղագս ուխտի աղքատութեան» (սկ. «Գլ. Ա.—Ք) ուխտն աղքատութեան է հիմն կատարելութեան անտարան կանի: Երանի աղքատաց հոգւով», «Յաղագս առաքինութեան ողջախոհութեան» (սկ. «Գլ. Ա.—Յաղագս գ'րագանցութեան առաքինութեանն ողջախոհութեան, և յաղագս աստիճանաց նորս, ընդ որս ելանելոց եմք առ կատարելութիւն նորին: Այս են կամքն աստուծոյ»), «Յաղագս առաքինութեան հնազանդութեան» (սկ. «Գլ. Ա.—Յաղագս զերսպանցութեան առաքինութեանն հնազանդութեան: Լաւ է ունկնդրութիւն»):

2. Կրթութիւն կատարելութեան և քրիստոնեականի առաքինութեան...: [Մասն Բ], «Յամի տեառն 1742, Յուլիսի 18: Ի Վեներտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօքրօի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

320 էջ (15X9 սմ.): Պարունակում է հետևյալ ճառը. «Յաղագս առաքինութեան խոնարհութեան» (սկ. «Գլ. Ա.—Յաղագս զերազանցութեան առաքինութեանն խոնարհութեան, և յաղագս հարկաւորութեանն, զոր ունիմք զմեզնէ: Ուսարուք յինեմ»):

3. Կրթութիւն կատարելութեան և քրիստոնեականի առաքինութեան...: [Մասն Գ], Յամի տեառն 1742, սեպտեմ. 15: Ի Վե-

ներտիկ, ի տպարանի Անտոնի Պօքրօի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

220 էջ (15X9 սմ.): Պարունակում է հետևյալ ճառը. «Յաղագս համակերպութեան ընդ կամացն աստուծոյ» (սկ. «Գլ. Ա.—Աստե՛ն դնին երկու հիմունք զլիտաւորք: Ո՛չ որպէս ես կամիմ»):

Հմտ. նաև վերջինիս նոր թարգմանութիւնը՝ «Ճառ յաղագս համակերպութեան ընդ կամացն աստուծոյ, ի գրուածոց նոր Ալփոնսոսի Ռոտրիկվէցի ի Յիսուսեան կարգէ, նորոգ թարգմանութեամբ ուրոյն տպագրեալ», Վենետիկ, 1823:

Ա. Ռոտրիկվէցի այս աշխատութեան սպաներեն ընդգիրն առաջին անգամ լույս է տեսել Սկիւթայում 1614 և 1615 թթ.: Թարգմանովի է նաև եվրոպական ուրիշ լեզուներով. Հայերեն թարգմանութիւնը կատարվել է 1711 թ. իտալերեն հրատարակութիւնից:

ԱԼԻՄԻՆ

Տես՝ ԳԻՄԻԱ,

ԱՍՊԵՐ

Տես՝ ԵԻԿԱՐ,

ԱՍՏՐՈԼՈԳԻԱ

Հայկական մատենագրութեան մեջ այս անունով են ծանոթ կախարդական ու սնապաշտական կարգի և բժշկական սնոտիարանութիւններ պարունակող գրութիւններ:

* ՕՔԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. «Большая советская энциклопедия». 2-е изд., т. XXV, Москва, 1954, стр. 606.— В. К. Никольский, «Проникновение религии». Москва, 1949.— Ch. Hainchellin, «Les origines de la religion», Paris, 1950.— Ե. Էնչեկ, «Կրոնի ծագումը», Քարթմ. 1954 թ. հոկ. հրատարակութիւնից, Երևան, 1956.— R. Reuss, «La sorcellerie au seizième et au dix-septième siècle» etc., Paris, 1871.— L.-F. Alfred Maury, «La magie et l'astrologie dans l'antiquité et au moyen-âge», Paris, 1864.— J. B. Tissandier, «Des sciences occultes et du spiritisme», Paris, 1866.— Г. Фрейдмарк, «Ок-

ծածկագիր նշաններ և ստեղծելու ծածկագրական սխառիւններ, որոնք օգտագործվել են գլխավորապես բժշական (Թախտամանական) բնագրերի մեջ. այս ծածկագրերի ուսումնասիրութիւնը ևս կարող է աշխատանքի նոր ապարեղ բաց անել մեր լեզվաբանների համար: Ախտաբանական որոշ նյութեր հրատարակված են, բայց նրանց շատ մեծ մասը դեռևս անտիպ է: Դրանք պետք է հովաքվեն և համեմատվեն ինչպես օտար գրականութիւններում գտնվող նման նյութերի հետ¹, այնպես էլ հայկական ժամանակակից գրականութեան մեջ գտնվող նման նյութերի հետ². Մենք հայերեն ախտաբանական գրվածքները խոշոր բաժանմամբ վերածել ենք երկու խմբավորումների. առաջինի մեջ դասավորել ենք նկարագրական և աղոթական բնութիւնագրերը (ախտաբանական գրույցներ, երդմանեցուցչական բանաձևեր, աղոթքներ), իսկ երկրորդի մեջ՝ զուտ բժշական բնագրերը (ախտաբանական տոմսեր կամ գրեր), Հայկական մատենագրութեան մեջ կան նաև հակախտաբանական բնագրեր: Տես նաև ԱՂԱ-

ԻՒՏ, ԱՍՏՂԱՐԱՇԵՈՒԹԻՒՆ, ԳՈՒՇԱԿՈՂԱԿԱՆ ԳՐՈՒԱԾՔՆԵՐ, ԾՕԹՆԱԳՐԵԱՆՔ, ԿԻՊՐԻԱՆՈՍ ԱՆՏԻՈՒՍՏԻ, ՈՒՐԱԹՔԱԳԻՐՔ, ՍՈՂՈՄՈՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ, ՎԵՃԱԶԱՐԵԱԿ, ՓՈԿԱՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ, ևն.

Պայմանական նշումներ

Արքայազարի = «Ներքաթար», Վենետիկ, 1815:

Դիրք ազօրից = «Գիրք ազօրից վասն ամենայն ցեղ պատահարաց որք զան ի վերայ մարգոյ», Կ. Պոլիս, անթվական:

Կիպրիանոս - գիրք 1875 = «Գիրք ազօրից, որ կոչի Գեղարեանոս, վասն ամենայն ազգ պատահարաց որք զան ի վերայ մարգոյ», Կ. Պոլիս, աղ. չ. Գովաքան, 1875:

Կիպրիանոս - գիրք 1893 = «Գիրք ազօրից, որ կոչի Գեղարեանոս, վասն ամենայն ազգ պատահարաց որք զան ի վերայ մարգոյ», Կ. Պոլիս, աղ. չ. Աստուարյան, 1893:

Հմայիլ № 1 = Երևանի Պետ. Մատենագարանի ազգեր գրքերի բաժնում 1 թվականի տակ գտնվող հմայիլը, որ ազգագրված է Կ. Պոլսում 1709 թ. նոյ. 1-ին:

Հմայիլ № 8 = Նույն մատենագարանում 8 թվականի տակ գտնվող հմայիլը, որ ազգագրված է 1718 թ. օգոստ. 10-ին. ազգագրութեան վայրը չի նշված:

Հմայիլ № 14 = Նույն մատենագարանում 14 թվականի տակ գտնվող հմայիլը, որ ազգագրված է 1731 թ.: Տպագրութեան վայրը չի նշված:

Հմայիլ № 15 = Նույն մատենագարանում 15 թվականի տակ գտնվող հմայիլը, որի ազգագրութեան վայրն ու տարեթիվը չեն նշված:

Ա. — ԱԵՏԱՐԱԿԱՆ ԶՐՈՒՑՅՆԵՐ, ԵՐԴՄԵՑՅՈՒՑՁԱԿԱՆ ԲԱՆԱԶԵՎԵՐ ԵՎ ԱՂՈՔՔՆԵՐ¹

1. Աղօթք կապանաց գիւաց. «Ստղոմն իմաստունն ետես զիշտանն գիւաց խաւարի [օր] գոռայր իբրև գամպ, Յչէր որպէս զվի-

¹ Հայոց եկեղեցական գրքերի մեջ ևս երբեմն մուտք են գործել այս տիպի բնագրեր. օրինակ՝ 1890 թվին Վիեննայում լույս տեսած «Մայրոց հայաստանայ օգգափառ եկեղեցոյ» հրատարակութեան մեջ կա մի նատուկ բաժին՝ «Երզմանեցուցչութեան գիւանարաց» խորագրով, էջ 697—732: Այդպիսի գիւանական նամագրված բնագրերը մենք չենք նշում այստեղ:

¹ Օրինակ՝ «Սլավոնական մի շարք այդպիսի բնագրեր, որոնց՝ առևտական գրականութեան մեջ живые молитвы и заговоры անուններն են աղբյուրում, կարելի է տեսնել, ի միջի այլոց, հետևյալ ժողովածուներում. Гр. Кушелев-Безбородко (հրատ.), «Памятники старинной русской литературы», вып. III, С.-Петербург, 1862, стр. 167—168. — Н. Тихомиров (հրատ.), «Памятники отечественной русской литературы», т. II, Москва, 1863, стр. 351—360.

² Այսպիսի նյութեր շատ կան ազգագրական և ժողովրդաբանական հրատարակութեան ներքին մեջ. օրինակ՝ Ե. Հալոյան, «Ճաւարիցի բուրձուց», Թիֆլիս, 1892, էջ 3—181—3. Նախաբարյան, «Հայ ժողովրդական կեցիւթներ», գիրք 2, Թիֆլիս, 1890, էջ 139—180. գիրք 3, Թիֆլիս, 1891, էջ 113—121 և 133—134. գիրք 4, Թիֆլիս, 1894, էջ 93—101, 105 և 112—118. գիրք 5, Թիֆլիս 1903, էջ 91—92: Քայրեբունու կողմից հովաքված գանապան ախտաբանական աղօթքներ տես՝ Ազգագրական Հանդէս, գիրք Բ, 1903, էջ 111—116: Ղափանի շրջանից ախտաբանական աղօթքներ տես՝ Ազգագրական Հանդէս, գիրք Ի, 1910, № 1, էջ 114—118: Կ. Գարեկյան, «Բաղադրք սեբաստանայ գաւառականութեան», Երևանում, 1952, էջ 637—643: «Պատմական և ազգագրական»:

շագ: Ասէ Սողոմոն. Ո՛վ պիղծ և ամիժեալ, զի՞նչ ես գու: Ասէ դևն. Ես եմ իշխան գիււաց և մայր ամենայն չարեաց և մեղաց, ես եմ որ ատելութիւն ատմի ի մէջ եղրարցն...», տես՝ *ՀՃայիլ Ձ 8*։

Տես նաև Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. Ձ 8183 (էջ 30-), Ձ 8678 (էջ 33-), Ձ 8428 (էջ 160-), և ն. Վրենի Միքի. Մատ. ձեռ. Ձ 192 (էջ 23բ)։

2ա. Աղօթք թաղայի և ալի որ հալածուին աստուծով. «Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս և սուրբն Գարրիկէ հրեշտակագեան երբային յեզեր ծովուս, դևս ելեալ այն շար և զձնիկ կենդանին տերն մեր Յիսուս Քրիստոս և սուրբն Գարրիկէ հրեշտակ հրամանաւն Բրիստոսի լինին յորս էին ելեր և առին զձայն երեխային...», տես՝ *ՀՃայիլ Ձ 1*։

2բ. Աղօթք թաղայի և ալի. «Սուրբն Սիովն, սուրբն Սիսի և սուրբն Սիսիանէ և սուրբն Նովիէ և սուրբն Տազիկէ հրեշտակ հրամանաւն Բրիստոսի լինին յորս էին ելեր և առին...», տես՝ *ՀՃայիլ Ձ 1*։

Այլ ազ. տես՝ *ՀՃայիլ Ձ 8*։

○ *Տես նաև Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. Ձ 866 (էջ 36բ և 368-), ձեռ. ՀՃայիլ Ձ 87 (տգ. Սուրբն Սիսի և սուրբն Սիսի և սուրբն Սիսիանոս. Ովքիկէ և Կաղանիկէ հրեշտակցն) և ձեռ. ՀՃայիլ Ձ 80 (տգ. Նույն)։*

3. Աղօթք թաղայի և ալի. «Սուրբն Պետրոս և սուրբն Պողոս և սուրբն Մինաս և սուրբն Շիղա զնացին առ ճանապարհաւն և տեսին այր մի նստեալ ի վերայ աւազոյ, այլքն ազիկի, ատամուցն երկաթի և ժանիքն նորա որպէս վարագի խոզի...», *Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. ՀՃայիլ Ձ 195*։

3ա. *Տես նաև Նույն մատ. ձեռ. Ձ 8678 (էջ 33ա, -գ. Սուրբն Պետրոս և սուրբն Պողոս և սուրբն Շիղա զնացին), Ձ 8569 (էջ 87ա, -գ. Սուրբն Պետրոս, սուրբն Պողոս, սուրբն Արամատիս Արանիս, սուրբն Շիղան զնացին, և էջ 72բ, -գ. Սարմատ և Շիար. Սոսիանէ և Կղզա. Մարկուկ. տան Փակա, Պետրոս և Պողոս. սարա զնացին), Ձ 8877 (էջ 24ա, -գ. Սուրբն Սուրբայելին. սուրբն Միքայելին և սուրբն Կղզեայ. այս երեք հրեշտակս ելին ի լեռան մի բարձր և տեսին այր մի նստած ի վերայ աւազոյ), Ձ 8428 (էջ 160ա, -գ. Սուրբ Միքայելիւն և էջ 160բ, -գ. Սուրբն Պետրոս)։ Տես զարձայ Նույն մատ. ձեռ. ՀՃայիլ Ձ 87 (տգ. Սուրբն Անաս և սուրբն*

բն Շիրաք և սուրբն Սիմեոն. որ երբային ահարկի տեղի մի և տեսին այլակերպ կենդանի մի՛ նստեալ ի վերայ աւազոյ)։

Նկ. 16. Թաղայի և ալի կապուղի Երևանի Գեաւոյն Մատենադարանի Անագիր ՀՃայիլ Ձ 196։

«... Եւ ասէ շարն. Ես եմ այն շար որ նստիմ ի վերայ ազուցիանին, զականչն խլացնեմ, զխտապն ցաղեմ, խեղղեմ զմայրն և զմանուկն. մեր կերակուրն մանր աղայոց միսն է և տղացկանին խտապն. զեօրն ամուս մանուկն զողանամք ի մօրն, խուլ և մուշ տանիմք առ բազարն մեր յանդուհոս...» Եւ ասեն սուրբն. Արդ կապեալ էք և ոչ ունիք հրաման մերմենալ ի ծառայոս ատուծոյ (այս անուն)։

4. Աղօթք պանայանութեան որ ոչ վնասի ի) զիւաց. «Հանդիպեցաւ սուրբ կոյսն Մարիամ Աստուածածինին պեղծ զալճն, կայաւ զնա և ասէ. Կենդ ոնի է տերն, ո՛վ պեղծ, երբ ո՛չ երգուու ինձ, ո՛չ թողից զքեզ կենդանի, որ այլ ոչ մտանես ի կին... և անուցն մեր այս են. առաջին ծնանելոցն 10 Բաղլաղու, Գեղազաստէ. Ասլասումէ, Այիլին, Մաամառոյէ, Այիուէ, Կալայի, Հովի-

գան, Եկիսան, Անկեմիս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6674, էջ 74բ*

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 6640 (էջ 55ա):

5. Աղօթք պանդանութեան. «Ընդ արևուտն հարկանելուն, ընդ արեգակն րարձրանալուն հայեցաւ Յիսուս Քրիստոս ընդ Երկինքն և ընդ երկիրս, ձայն էաւ լալուն և ասէր Գարրիէլմ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7401, էջ 72ա*

6. Գիր քայտ արձակելոյ գրե. «Յերն մեր Յիսուս Քրիստոս առեալ ընդ իւր Պետւոս և զՅակոբոս և զՅոհաննէս զնաց ի լեռն Քարօրահան... և ասէ. Գնացէք և ես օգնեմ ինիմ ծառայից իմոց յորժամ կանգնի առաջի զատաւորաց և թագաւորաց, իշխանաց և մեծամեծաց, արանց և կանանց, որ առնէ զամենայն մարդոյ սիրտն քան զնուշ անուշ, քան զշաքարն քաղցր...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6678, էջ 73բ*

7. Աղօթք վասն արեւմեակի, ի վերայ մագի բելի վերայ կապէ. «Այր մի ելանէր ի Սարգիայ և կոչէր ի բանակն քրիստոնէից և ասէ. Ո՛վ գիտէ գեղ մահու և արեւակապի: Ասէ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. Առէ՛ք զարեւմեակի կացին և մտէք յարեւան մերին և զարիկէք յարեւան ծառն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2487, էջ 8բ*

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 6669 (էջ 76ա, սկ. Այր մի ելանէր ի Սարեփրայ):

8. Գիր ակիմ և ամենայն ցաւոց գեղ և արձակումն կախարհաց ևն. «Երեք Ռայրք, երեք Եղբայրք, երեք զինուորք միակեացք երթային ի լեռն Գալիլիա, նստէր անըստին տիկին լայր...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 192, էջ 56ա*

9. Վասն չարականի և չար նիաթի գրե ի նիրքոյ աղօթն ի նեան պանէ որ ոչ մերձեան. «Իբրև իջանէր Յիսուս ի լեռնէն Ջիբենեաց, ետես երկուս կանայս, զի լային և ողբային և արուն արտասովին... տէր, ե՛րբ և ան՛ս, չար աչից և չար լեզվէ և չար նիսթէ՛ կործանեցաւ տուն մեր...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8720, էջ 17բ—18ա*

1 ձեռագրում ներքի:

10. Զարական և չար նիաթն. «Զարական երթայր ի չար մանագարն, կոչէր իբրև զմանգաղ, գոռայր որպէս մագաղաթ, մանդիպեցաւ սուրբն Քորոս և ասէ. Ո՛վ պեղծ, ո՞ երթաս: Ասէ պեղծն. Երթամ աղէք կանայք ի կաակին, աղէք մանուկ ի մօր վաքասին, աղէք ձին ի յերամակին, աղէք եզն ի լծին, աղէք կովն ի կրին, աղէք մեղուն ի փթին...», *անգ, էջ 18ա—18բ*

11. *(Անխորագիր)* «Այլ երթ չարական և չարփուշն, և նայ և ի չար կրակն և ի չար քարն է. քարն պատառի և ջուրն ելանէ...», *անգ, էջ 18բ*

12. Գիր չարակամի և նիաթիս, չարակնն որ ոչ մերձեանայ. «Գայր չարակն ի եղեղն որ[ա]ւայր [որպէս] զանրան և կոչէր իբրև զառուծն և զալարէր որպէս զօճն. և տեսնել (sic) ողորմութեամբ հրաշին՝ ո՛վ պեղծ անիծէլ, ո՞ւր երթաս, և ասես զև թանկիս (sic), արանց, գոյուր խափանեմ, գորես, աուր ի շնորք, առնում, գողին կամն, ու կինն վնասիմ, զաղայն ուր մօր փորէն և գրկն չարչարօք հալեմ, զայրն և կինն խափանեմ...», *անգ, էջ 61ա—61բ*

13. Գիր չար ակիմ. «Գայր գետն Որդանան և բերէր ծառ մի գեղեցիկ և պատուական, և կայր ի մէջ գետին խաչանման...», *տես՝ «Ուրբաթագիրք», թերթ է.հ*

Այլ ապ.— Աղօթք զխացաւի և այից ցաւի. Գայր գետն...», տես՝ «Վճռայիլ № 1»:

Այլ ապ.— Աղօթք ևն. Գայր գետն...», տես՝ «Վճռայիլ № 8»:

□ *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 35 (էջ 60ա), № 2497 (էջ 89բ), № 6676 (էջ 38ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 191 (էջ 62բ): Զեռագրում կրում է Գիր չար ակիմ, մագաղաթաւի և աչացաւի և ամենայն ցաւոց և այլ խորագրեր:*

14. Գիր չար աչից և չար նիաթից. «Ելանէր ակն չար ի ծովու, գոչէր իբր[և] զեզն, մանչէր որպէս վիշապն, զալարէր իբր[և] զօճն... երթամ ի յաղկեկ եզն ի լծան, ի յաղկեկ կովն ի կրան, ի յաղկեկ ձին և ջորին, ի յաղկեկ գառն ու մաքին, ի յաղկեկ այրն և կին, ի յաղկեկ եղբայրն սիրելին, ի յաղկեկ մանուկն ի յորոքին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7325, էջ 48բ*

15. Գիր չար աշից և չար Գիարբ. զի յաուրքն ուրբարի[ն] | Ըզուերքն մեր խաչեցին, | Աստուածածինըն ղեմ խաչին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6678, էջ 38ր—40ա:*

16. Գիր գլխացաւի և աուրմայի. «Երանելի սուրբ հրեշտակքն աստուծոյ Միքայել և Գաբրիէլ գնային զօրութեամբ և անտարանէին. զգնալն իւրեանց հաճողեացն չար ղևքն...», *անդ, էջ 43ա:*

17. Գիր ազնիւ՝ գլխացաւի. «Անուն սրբոյն Լուսի Մուսի միայնակեցուն որ կացեալ էր քառասուն ամ ի ծ[ն]րպս վիմաց՝, չարչարէին զնա ղևքն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8153, էջ 11ա:*

18. *Տես և նմա. նահ նույն մատ. ձեռ. № 6678՝ Գիր գլխացաւի և աչացաւի (էջ 40ա, սփ. մանուկ աստուծո) և յանուն սուրբ Աստուածածինն). Վրէշնայի Միքի. Մատ. ձեռ. № 181 (էջ 19ր, սփ. մուրք հօրն Սիմեի և Սիսիւմեոսի միայնակեցին):*

19. Աղօթք գլխացաւի և աչացաւի. «Սուրբն Սիսիանոս և սուրբն Սևերիանոս ի լերինն աղօթէին, և ղևքն երկաթի դրօք խառնէին զըղեղս նոցա. կացին յազօրս...», *տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ № 67:*

20. *Տես նահ Վրէշնայի Միքի. Մատ. ձեռ. № 181՝ Գիր գլխացաւի և խոստակի (էջ 19ա, սփ. մուրքն Սիսիանոս և սուրբն Սևերիանոս և սուրբն Սեկղիտիանոս կային ի լերինն և աղօթէին):*

21. Աղօթք բաղայի և ալի որ ոչ մերձեցայ. «Սուրբն Սիսիանոս գայր ի լեանէ մի [ի] վայր և տեսաւ պիղծ մի չար և ունէր այլ հրեղէն և ի ձեռին՝ երկաթի կըւրոց...», *տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ № 80:*

22. *Տես նահ նույն մատ. ձեռ. հմայիլ № 80՝ Աղօթք վասն բաղայի և ալի, ձեռ. հմայիլ № 67՝ Այլ գիր բաղի և ալի:*

20 (Անխորագիր) «Հրամանաւն աստուծոյ սուրբն Գեորգ մաւ և ի տամարն, քայլեաց եղաւ ի խաչ պատուանն, դարձեալ ձայնեաց աշակերտացն, թէ մի՛ սարսէք և

մի՛ վախեք...», *տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ № 80:*

23. *Տես նահ նույն մատ. ձեռ. հմայիլ № 80՝ Գիր գլխացաւի, աչացաւի, փորացաւի, սրացաւի ևն:*

Նկ. 17. Ս. Գեորգը սիրարկան դրականութեան մեջ: Երևանի Պետական Մատենադարանի մեթոդիկ հմայիլ № 80:

1 Անագրութիւն լինաց:

21. Գիր զլիտոյ, որ յամկարծակի ցաւի
 Լկս զլիտոյն, ևն. շելաներ յանկարծ ի ծո-
 վէն, գոչեր և մանչեր իրրև զառիւծ. գեպ
 եղև Մարիամ Մագդաղենացի...», *Վիեննայի*
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 191, էջ 20ա:

22. Գլխացաւի և աչկացաւի, գրէ զըլ-
 խում պամէ. «Մի զլիտացաւ, մի հուր, մի
 ջուր, մի անար, մի զմայում, մի սողոն
 (sic), մի վարդացաւ... ես մեղաւոր, էլայ
 ի լեան Գալիլիա ի Գալիլի, մահամ, աղ-
 րուրն, օձն և ոչ խմէց անցաւ, կին մի
 ծաղրացաւ (sic), իւր սիրան կամաչեց զո-
 ղացաւ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8720,*
էջ 10բ—11ա:

23. (*Անխորագիր*) «Սուրբ կոյսն նստեալ
 Լր ի լերինն և սուրբն անի աներ ի տա-
 նարին և ասեր. Աւելեմ զտեղին, զքիթն և
 զքիմքն...: Այր մի կայր ի մէջ ծովուն,
 փուշ զծնիկ կ կերակուր նորա. աւագ թե-
 լեմ (այս անուն, թէ քիթն է, թէ քիմքն
 է...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2437,*
էջ 5բ—6ա:

24. Աղօթք վասն վաճառի և ամենայն
 ուղիղ բանի աշողելոյ ի աստուծոյ. և յոր-
 ծամ գատաւորաց և պարոնի գիմաց կանգ-
 նի՝ խօսքն կտրուկ եղիցի ծառայիս աս-
 տուծոյ. «Յայնժամ բացան երկինք և ելին
 հրեշտակք, և ունէին բանալիք վարսուն և
 վեց. նրամայնաց տերն մեր... ործամ կանգ-
 նի առաջի գատաւորաց և բագաւորաց և
 ընկերաց, առնեմ զամենայն մարգոյ սիրան
 քան զնուշ անուշ, քան զշաքարն քաղցր...»,
տես՝ «Հմայիլ» № 8»:

25. Գիր քաղցրութեան ի դեմ եօթանա-
 սուն և երկու ազգի. «Որպէս զարարիչ
 արարածոց սանդիլն, արարածս քաղցրու-
 րեամբ: Որպէս խոտ և ծառիկ սանդիլն,
 զարարածս քաղցրութեամբ...: Դարձեալ այն
 քաղցրութեամբ քաղցրանայ եօթանասուն
 և երկու ազգ՝ թէ հայ, թէ տանիկ, թէ պա-
 րոն, թէ իշխան...», *տես՝ Երևանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. հմայիլ № 30:

26. Աղօթք օձի, գաղի, գազամի, որ ոչ
 մերձեցան սուրբ աղօթիւքն Բարսեղին,
 նե՛տար տղեղն զնորին (sic). «Սուրբն Բար-
 սեղ մտաւ ի նետն տապան, կապեաց օձն

քիւնաւոր, կարին կրկաւոր, կարին գողն...
 կապեալ կւսցե նանապարին որ խաւարի
 խաւաւ կացցե, հրամանաւ աստուծոյ որ
 ոչ մերձեց[ան] ծառ[այ]իս աստուծոյ...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4326, էջ 77բ—
78ա:

27. Երգումն և բժշկութիւն հոգոյ և
 մարմնոյ, յոնուն տեառն մերոյ և փրկչին
 Յիսուսի Քրիստոսի և ի սուրբ քաղաքն և
 Երուսաղէմ. «Երգմենցուցանեմ զամենայն
 զևս և զչեքմն յանուն այն յարմէ դողան
 երկինք և երկիր...: Արդ, ո՞վ ես դու անի-
 ծեալ սատամայ, որ լինիս ի կերպս կերպս,
 թէ խաղաս ի կերպս կերպս առանձին, թէ
 սիրողն ես, որ նստիս ի տան անկեալ և
 փրփրես ի զուրս կուսե, թէ նստիս ի կզակս
 մարու, կամ ի բաշս ձիոյ կամ ի վերայ
 ծառոց կամ ի ջրային տեղոջ կամ փաթե-
 րակես զամեկունս ի փոր մօր իւրեանց...»,
տես՝ «Ուրբաթագիրք», թերթ Բ. գ—գ. 7:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 604 (էջ
16բ), № 38 (էջ 17բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 896 (էջ 129ա):

28. Երգումն և բժիշկ ծառայիս աստու-
 ծոյ. «Երգմենցուցանեմ զամենայն չար զևս
 յանուն տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի
 որ ասաց անգամալուծին՝ թէ զնալ, և
 զնաց...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ*
№ 80:

29. Աղօթք ամենայն ցեղ ցաւոց. «Եւ
 Քրիստոս բժշկեաց ի ծողովրդեանն բազում
 հիւանդս, լուսաւորեաց զկոյրս... հեռի ա-
 րացե ի ծառայես զլիտացան, աչացան,
 ակեղեցան...», *տես՝ Երևանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. հմայիլ № 67:

30. Կապելիմ. «Քրիստոսի կապող լա-
 բուն որ ձեռացն, ծով ծիրանի կապելիմ,
 ընգ մատուցն, սուրբ րուքովն, աստուա-
 ծամօր կարովն...», *Երևանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. № 8720, էջ 49բ:

31. (*Անխորագիր*) «Հազար ու մի սուրբ
 վերագոյն ամենն չար լեզուն կապելոցի
 (=կապեցի) աւետարանին բերանովն, վա-
 սաւոր (sic) հրեշտակի հրովն...», *անդ, էջ*
59բ:

32. (*Անխորագիր*) «Ձիան մագն ով զա-

րիոս կեղցուզ ուրով, որ բանիւն սուրբ
Հանգուայ կապել և խօսիւանել ի լիզվովս
(ՏԻԸ), ամէն չար վնասն կարամ (ՏԻԸ) որ ոչ
մեցինայ (ՏԻԸ)...», *անդ, էջ 60ա:*

33. Աղօթք վասն բժշկութեան շերման և
տեւեղին. «Սուրբ առաքեալն Բարդուղէմէոս
էլ ի լեառն Դատուանայ և ետես անդ զգլն
շերմոց...», *անդ, էջ 12ա—12բ:*

34. Գիր վասն տեւաթի. «Տէր մեր Յիսուս
Քրիստոս, անուն նրեշտակացն որք ունին
իշխանութիւն ի վերայ շերմի տեւաթի այս
է. ետատուանգ, Աբագ, Բագա, Բարգայ...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6678, էջ 42բ:

35. Աղօթք խրքի, կոլինջի և ամենայն
ցաւի. «Սուրբ Սուրբիաս և սուրբ Սոմիանոս
յորս տեսեալ խիթիքն նստեալ այրս լերանց՝
քարշխալ զսուրբ կամին սպանանել զնա:
Ասէ. Մի՛ սպանանէք զիս, զի ուր ձեր
անուանքն հասանի կամ լինի՛ ոչ մերձե-
նամք...», *անդ, էջ 36ա:*

Տես նաև նույն ձեռ. էջ 49բ—50ա:

36. Գիր խաքի, անեաթի, կոլինջի, տուտ-
մի կամ այսահարի, գրե աչ կուռն կապէ.
«Մարան անցան. խոցեցին, բազում մար-
դիք զօսան ցաւ...», *անդ, էջ 50ա:*

37. Գիր. բփղայի և չար դևի. «Կապեալ
զամենայն չար բփղայն, որպէս Քրիստոս
զսատանայն կապեաց [ի] դժոխս Ռ. տարի,
նայն աստուածային զօրութեամբն կապեալ
եղիցի...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6849,
էջ 58ա—58բ:*

38. Այս էլ չարքի կապելու է. «Կապեմ
զքեզ սատանայ և խիթայն բանիւն որ ան-
ցոյց զԻսայայի ընդ ծովն Կարմիր և ընկղ-
մեաց զփարաւոն...», *անդ, 70բ—71ա:*

39. Երգում գիւաց. «Երգմեցուցանեմ
զքեզ, սատանայ, ի լուսն որ կայ ի վերայ
անշխտ գագաթին Քրիստոսի, սերորէք և
քերովքէք...», *անդ, 71ա—73ա:*

40. Երգում գիւաց. «Ո՛վ ես զու մեղցոր
(ՏԻԸ) սատանայ, որ հակառակ կաս որդուց
մարդկան, ամ և երկիրդ ամես ի սիրտ
մարդկան] և զարհուրեցուցանես, փախիր
և թափիր ի խաւարն...», *անդ, էջ 73ա:*

41. Գիր մաշնոցի և հերքի. «Տէր մի՛
սրամտութեամբ քով... նրամայնեաց տէր

մեր Յիսուս Քրիստոս. Աս զԳ բեռե՛ն դա-
նակ, զնա ի յուսին կարէ Գ. ճաղ, ասու՛
թէ հերքին ես, թէ մրքուն ես, թէ մաշու-
րուն ես, թէ խաւչրուկ ես, թէ ոնքեան ես,
թէ սպիտակ բուշտն ես, թէ խուրդն ես,
թէ խումրան ես, թէ մազիկն ես, թէ ծի-
րանուկն ես, թէ այն ցաւն ես, որ մարմնայ
զունով...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8717,
էջ 97բ—98ա:*

42. Գիր ընդ դիմնաց շարակամի, այ
կամէ (ՏԻԸ) լեզուն. «Քարեխոսութեամբ սուրբ
և փառաւորեալ պատուականեան խաչի,
որոյ վերայ տարածեցաւ բազուկ արարչին,
պահպարծեցի (ՏԻԸ), ի տանէ դուս կլա-
չարակամն, կապեմ զմեանի, անտոյ, զգու-
խքն. իշու, զաչկն, ապիկի, անտոյ, զլեզուն,
քաչ տեսայ, սուրբ Ստեփանոսն, անարար
չարակամին, մազն երեսին...», *Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 8720, էջ 59ա—59բ:*

43. Ուրբաք օր կամ չորեքշաբթի աա-
նին զնիւանգն ի դուռն եկեղեցոյն, և ասն
զնարցին սաղմոսն մինչև ի գործքն, և
ապա ասն աստուերկու տէր ողորմեա.
և ասէ զաղօթս. «Կարդամք առ, քեզ, հայր
տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, տէր զօ-
րութեանց, որ զգազանն կապեցեր և զդի-
ւաց իշխանութիւն դասապարտեցեր: Մեծ
ես դու, տէր...», *տես՝ Ուրբաքադիրքն,
Թերթ ա.բ—ա.ը:*

*Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 606 (էջ
6բ), № 38 (էջ 1ա և 1բ), № 8532 (էջ 18բ), 42.
Վիեննայի Միթթ. Մատ. ձեռ. № 101 (էջ 65ա),
№ 425 (էջ 109բ), № 431 (էջ 37ա), № 535 (էջ 120բ)
և № 560 (էջ 20ա):*

44. (Անխորագիր) «Անսկիզբն աստուած
հայր սուրբ, որդիդ միածին, սուրբ հոգիդ
Յշմարիտ. բազմութիւն սերտքից և քերո-
րէից...: Եւ երէ մարգ ոք ի սատանայական
ախտից վշտացեալ իցէ և կարդացէ առ
Հապայեղ հրեշտակն, ոչինչ լինիցի նմա
չար: Եւ որ ի վերայ լերանց ունի իշխա-
նութիւն, Հապայեղ կոչի անուն նորա. սա
գարմանիչ է անասնոց, խնդութիւն նով-
ւաց, առաջադիւմ իրընջուց...», *տես՝ Ուրբ-
քադիրքն, Թերթ ա.բ—բ.գ:*

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 606 (էջ 12ա), ևն: Ձեռագրերում կցված է լիեռում նախորդ բնագրին:

45. Մաղբանք առ ամենայն սուրբսն աստուծոյ. բարեխոսութեամբ սրբուհոյ ամենօրհնեալ Աստուածածնին և Յովանու Կարապետին և սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային և ամենայն սրբոց քոց երկնաւորաց և երկրաւորաց...», տես՝ «Ուրբաթագիրք», Թերթ 4-4-հ-դ:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 604 (էջ 33բ), № 35 (էջ 28ա), ևն. Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 380 (էջ 33ա):

46. Գիր պահպանութեան գրե կամ հիւանդի վերայ կարգսն. «Սուրբ վեցրևան սերորեք և քերորեք, պարիսպ լերուք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6878, էջ 45ա—46բ:

Հատնական լեզուի սրբոց լիտանիա է՝ տեղաբնական գործածութեան անցած:

47. Այս խնդրածքս ընդ գեմ երկնային զօրացն է. «Սուրբք և սիր՝ցեալք ամենասուրբ երրորդութեանն. ճոզիք հարգաւորք Գաբրիէլ, Միքայիլ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8408, էջ 35բ—38ա:

Ազոթք-ներածականից հետո տեղաբնական-աստղաբանական բնագիրք բաժանվում է յաթը գրեթե կամ զյուրեքերի՝ ըստ շարաթվա յոթն օրերի: Այս բնագրի գործածութեան բանալին կայտնական այբուբենն է: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. հմայիլ № 30՝ Ալօթք առ երկնային զօրս՝ հրեշտակք և հրեշտակագետք, լուսեղէնք, հրեղէնք և բոցեղէնք:

48. Այս են անուանք հրեշտակաց. «Սարգսի, Սարսի, Գուրի, Գանձի, Սեդրակ, Միսակ, Միսայիլ...», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ № 106:

49. Աղօթք քամու և ամենայն ցաւոց ասա. «Անարոք, Սարաւոք, Սեղրակ, Միսակ, Հղիկու, Սինայիլ...», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ № 67:

50. Ազօթ պահպանութեան. «Եւ իս յամենայն ժամ զայս ասեմ, թէ հանապազ աստուծոյ գիրքն ի գրկիս, աստուածարան ի բերանիս, ձեռագիրն ի ճակատիս...», տես՝ «Ուրբաթագիրք», Թերթ և.և—հ.զ:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 35 (էջ 33ա), ևն:

51. Այլ պահպանութիւն ծառայիս. «Տեր մեր Յիսուս Քրիստոս ի վերայ զիտոյ ծառայիս աստուծոյ, աստուածամայրն ի վերայ ուսույն...», տես՝ «Ուրբաթագիրք», Թերթ 4-4-դ:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 604 (էջ 60ա), № 35 (էջ 63բ), ձեռ. հմայիլ № 80:

52. Մաղբանք առ սքանչելագործ սուրբ նշանսն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ. «Բարեխոսութեամբ սուրբ և աստուածային նշանացս Քրիստոսի անբարբառ բարեխոսացս, սուրբ խաչափայտին Քրիստոսի և աւազակին, երկնից սուրբ խաչին, Վարագայ սուրբ նշանին և Պատերազմի՝ սուրբ նշանին...», տես՝ «Ուրբաթագիրք», Թերթ 44-4—44-Ը՝:

Արարական ազոթ է՝ կայստանի վանքերի անուններով:

Այլ ապ.— Անուանք սուրբ նշանացն որք են բարեխոս վասն մեր. «Բարեխոսութեամբ...», տես՝ «Գիրք ազօթից», էջ 73—74:

Այլ ապ. տես՝ «Կիպրիանոս-գիրք 1878», էջ 125—127:

Այլ ապ. տես՝ «Կիպրիանոս-գիրք 1893», էջ 118—120:

Այլ ապ. տես՝ «Հմայիլ № 1»:

Այլ ապ. տես՝ «Հմայիլ № 8»:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6878՝ Գիր պահպանութեան և հիվանդի վերայ կարգայ (էջ 48բ), № 606 (էջ 60բ), № 8183 (էջ 9բ), № 8720 (էջ 63ա), ձեռ. հմայիլ № 106, ձեռ. հմայիլ № 30՝ Անուանք սուրբ նշանաց. որք են բարեխոս վասն մերս (ս.գ. Ուղարտեցի սուրբ նշանին. Ախրամարայ սուրբ նշանին, Բեհագ սուրբ նշանին): Տես նաև Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 487 (էջ 38ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Ar. № 257 (fol. 74):

53. Պարծանք հաւատացելոց ի Քրիստոս և զովստ սուրբ խաչին որ երևեցաւ յԵրուսաղէմ յաւուր Կիւրդի հայրապետին, մայիսի Եօթն. «Ետայն քրիստոնէից յոյս, խաչն կուրաց առաջնորդ, խաչն մոլորելոց դարձուցիլ...», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ № 30:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. հմայիլ № 80՝ Աղօթք վասն պահպանութեան:

54. Զայս աղօթք շատ զանազանութիւն կայ. նախ այս գրեալ վասն հիւանդաց կամ զհաւանարի գրես, ևն. «Անուն հօր...: Ողջոյն

ընդ քեզ ծառ կենաց, փայտն անմահութեան, դու ես գառին զենարան...», *տես՝ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ Ձ 30:*

55. Աղօրք պահպանութեան ամենայն ցեղ չարէ և որոգայրէ. «Տէր աստուած հայր, տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, դու ես, տէր, աղբիւր բժշկութեան, սկիզբն առողջութեան... ամենայն ցեղ որոգայրից սատան յի, ուզգի ուզգի չար աղանգաւորաց, կախարհաց...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ձ 7161, էջ 72ա:*

Հմտ. նահ նույն ժամ. ձեռ. Ձ 6078՝ Եփրք չար ցաւոց և խոցիս (էջ 40ա, սկ. «Տէր աստուած զօրութեանց, դու ես աղբիւր»), Ձ 6153՝ Աղօրք վասն բժշկութեան և հիւանդի. ազատ աստուծով (էջ 12բ, սկ. «Տէր աստուած իմ գրած և ողորմած հայր. տէր մեր»):

56. Աղօրք վասն կապանաց գիւաց և կախարհաց աղանգաւորաց, և վասն դատասանի յաջողելոյ. «Քաղաւոր մզօր, ապաւեն ծարաւելոց, փրկիչ նեղելոց, որ վասն մեր խոնարհեցար...», *տես՝ Եփրք աղօթից», էջ 25—26:*

Այլ ազ. տես՝ *Եփրքիւնուս - գիրք 1875», էջ 47—48:*

Այլ ազ. տես՝ *Եփրքիւնուս - գիրք 1893», էջ 49—50:*

Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 13:*
Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 83:*
Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 143:*

□ *Տես նահ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլներ ՁՁ 30, 80 և 100:*

57. Աղօրք չար նազարի և չար լեզուի, ամեն. «Հրանիւք հրափայլ հրաւան համատուն համակեզ որ էք սպասաւորք աստուծոյ, դուք կապեցեք...», *տես՝ Հմայիլ Ձ 13:*

Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 83:*

□ *Տես նահ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ձ 6677 (էջ 2բ), ձեռ. հմայիլ Ձ 100, ևն:*

58. Աղօրք չար նազարի և չար լեզուի. «Տէր աստուած մարդասեր, մարդասիրի հօր որդի, դու ես պահապան և օգնական...», *տես՝ Եփրք աղօթից», էջ 53—54:*

Այլ ազ. — Աղօրք վասն ական չարի և լեզուի չարի. «Տէր աստուած մարդասեր...», *տես՝ Եփրքիւնուս - գիրք 1875», էջ 85:*

Այլ ազ. տես՝ *Եփրքիւնուս - գիրք 1893», էջ 92:*

Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 13:*
Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 83:*
Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 143:*
Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 183:*

□ *Տես նահ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ձ 6742՝ Եղօրք բարի կանանց որ զուակ յի մնայ (էջ 34ա), Ձ 6678՝ Եփր վասն երգուծն դիւաց գրե (էջ 36ա—37ա), որակը բնագիրն ընդարձակ ծագու ունի: Տես 10 գործիւն նույն ժամ. ձեռ. հմայիլներ ՁՁ 80 և 103:*

59. Աղօրք վասն բաղայի և ալի որ ոչ մերձեցայ ևն. «Տէր Յիսուս Քրիստոս ամենագօր ողորմած, լեր պարիսպ և աշտարակ հօր՝ յ'րեսաց ընամայն...», *տես՝ Եփրք աղօթից», էջ 75:*

Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 143:*
Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 183:*

□ *Տես նահ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. հմայիլ Ձ 87:*

60. Աղբքս վասն զուակ ծնանելոյ. «Աստուած բոլորից. ամենա մեծութիւն...: Նայեաց ի պաղատանս հառաչման ձայնի քոյոց ծառայից և աղախնեաց, որպէս Աննայի...», *տես՝ Եփրք աղօթից», էջ 50—51:*

Այլ ազ. տես՝ *Եփրքիւնուս - գիրք 1875», էջ 88—90:*

Այլ ազ. տես՝ *Եփրքիւնուս - գիրք 1893», էջ 88—87:*

Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 143:*

Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 183:*

Այլ ազ. — Աղօրք զուակ ծնելոյ. «Նայեաց յաղաչանս ծառայիս քո և աղախնայս որպէս նանեցար յաղաչանս Աննայի...», *տես՝ Հմայիլ Ձ 13:*

Այլ ազ. տես՝ *Հմայիլ Ձ 83:*

□ *Տես նահ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ձ 6428՝ Եփր որդի մեռանի բարիս (էջ 159ա) և ձեռ. հմայիլ Ձ 100:*

61. Գիր բաղայի և չար գեղի. «Տէր Ստիւարտ, հայեաց յաղաչանս ծառայիս քո, տուր զուակ ամստալ որպէս նայեցար աղաչանս էրիքովի և բժշկեցեր զայն զուակ, ուրախութիւնն նոցա ի ձեռն Եղիսէի մարգարէի...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. 6677, էջ 24ա:*

Տես նահ նույն ժամ. ձեռ. Ձ 6678՝ Եփր ծնունդն կամ արձակման (31բ):

82. Այլ գիր գլխոյ բժշկութեան ևն. Երիստոս աստուած, որ իջեր ի խաչին... կապեա գամեմայն ցեղ ցաւ որ է խիբ աւամանց, որ մանաչի մանաչեսցի, խաւարեսցի այն որ մարկանէ զազգս մարգիան...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8717, էջ 99ա—99բ*

83. *Յես նահ նույն մատ. ձեռ. № 8720՝ Վասն բժշկութեան գլխացաւի (էջ 10ա)*

83. Աղօրք գլխացաւի. փորձած էն. «Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ել ի Ռեքանիայ... չիք ես և չիք դառնաս, քէ յեղիդն ես յոսկերն ելանես, քէ ոսկերն ես ի միսն ելանես, քէ միսն ե[ս] ի մորքն ելանես...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8717, էջ 98ա—98բ*

84. *Յես նահ նույն մատ. ձեռ. № 8133 (էջ 11ա)*

84. Աղօրք կես գլխացաւի, որ է շեկեկ. «Շեկեկի շապարու իղոյ սաքիբիս ձիրսայ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8849, էջ 73բ*

85. Կոլինչի աղօրք. «Մարիամ նսաար գուռն ի գրախտին աստուածածին, ծառայս այս հիւանդ է ինչէն՝ կոլինչէն, խոստուկէն՝, անքաթար քամիէն, չար քամիէն, ցուէն և չօռէն...», *անգ, էջ 74ա—74բ*

86. Գիր ամենայն ցեղ գանի: Ան պողպատ գանակ երեքրեւոռէն և տեառագրէ ի վերայ վիրին և ասէ զաղ[օրս]. «Մառ մի կայր ի մէջ երկրի որ ոչ ճեղ ունէր և ոչ տերև և ոչ արմատ: Արծիւ մի նստեալ ի վերայ նորա, որ ոչ զլաւո ունէր և ոչ թև...: Հրամայեցին և ասեն. Կապեմ զքեզ Գ. ձ. և Կն. սրբովքն. որ կան ի սիրա արեգականն...», *տես՝ «Ուրբաթագիրք», թերթ 44-44-դ*

87. *Յես նահ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 98 (էջ 60բ), № 804 (էջ 10ա), № 1632 (էջ 204բ), № 8978 (էջ 43բ), № 8133 (էջ 23բ), № 8332 (էջ 135բ), ևն. Վեհապետ Միթիթ. Մատ. ձեռ. № 191 (էջ 88ա)*

87. Գիր գանի և ամենայն ցեղ ցաւի որ ելանէ ի մարդիք. «Յանուն աստուծոյ Քրիստոս աստուած որ վասն մեր մարդ եղեր... և ուր գիրս այս հասանի, չուցի իշտանութիւն ամենայն ելուն շարժիլ և կամ

զօրանալ, այլ չորանալ և ի չիք դառնալ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1633 էջ 204ա—204բ*

88. *Յես նահ նույն մատ. ձեռ. № 8030 (էջ 134բ)*

88. Ախտարականացած Սաղմոսարան. Չանագանութիւն սաղմոսի, արարեալ ի Դանիկէ մարգարէէն, ևն. «Ա. Նրանեալ է այր, որ ոչ գնաց ի խորհուրդս. Վասն ծառ տնկելոյ ասէ՝ լաւ է: Դարձեալ օրն եօրն անգամ աստուտոր իրաց ասա՝ յաշողի աստուծով...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8428, էջ 286ա—290բ*

Ընդգրկում է բոլոր սագմոսերը: Յես նահ նույն մատ. ձեռ. № 8183՝ Չանագանութիւն սաղմոսին երբեքիկ մարգարէին Դարի. արարեալ ի Յուսեանց իմաստասիրաց. որ է բարգմանեալ ի հայկական լեզու յաւմեմէ բանասիրէ և հաննարաշատ իմաստասիրէ (էջ 3ա—38ա), № 8739՝ Չանագանութիւն սաղմոսաց, սրբոյն Դարի անյոր փիլիսոփայի (էջ 27ա—38ա), անգ՝ Սաղմոս երչեանիկ մարգարէին Դարի. որ հզուով սրբով տաքեալ է, բարուն խորհուրդս կատարի (էջ 38ա—39բ), № 9098՝ Յաղագս սաղմոսին քէ զի՛նչ է և կամ քէ որպիսի՛ իրաց պիտանի են, զոր տաքեալ է մարգարէն Դարի, բարգմանեաց Դանիկէ մարգարդն ի մեղաց (էջ 78բ—91ա), № 849՝ Յաղագս սաղմոսին քէ վասն ի՛նչ իրաց պիտի ասեն, որ լինայ աստուծով (էջ 181ա—188ա), № 1698՝ Յաղագս սաղմոսին. քէ վասն զի՛նչ իրաց ղէմք են (էջ 182բ—183ա), № 8606՝ անբար. (էջ 63ա—69բ), և 2437՝ Յաղագս գանագանութեան սաղմոսին զարցուցանեն մի բառ միոշէ ղեզ, բառ զուրգայ համարին ցուցանէ (էջ 13ա—18ա), № 8807՝ Յաղագս որպիսութեան սաղմոսին քէ վասն ի՛նչ իրաց պիտի (էջ 1ա—8բ), № 6610՝ Եման խոր. (էջ 67ա—81ա), № 7993՝ Եման խոր. (էջ 320բ, 323բ, 324բ). Լեւոնտի Յիլ. Mus. Ms. Or. № 2624 (fol. 274v).

89. Ախտարականացած Նարեկ. Չանագանութիւն Նարեկին. «Ա. Չայն նաւաչանաց հեծութեան. Յանկարծակի եղեալ նեղութեան երեք անգամ կարգայ. կատարեալն ինն անգամ...: Ե. Եւ արդ ես երկրածինս մարդ. Նոր փեսայն որ կապեալ է՝ ինն անգամ կարգայ ի վերայ չրոյն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8428, էջ 293ա—297բ*

Ընդգրկում է Վարեկի-ուրբաթագիրք լեզվ: Յես նահ նույն մատ. ձեռ. № 4328՝ Վասն զանագանութեան սրբոյ Նարեկի (էջ 87բ—88ա, թերթ օրբեակ) և № 8183՝ Չանագանութիւն Նարեկայ զըր-

1 Յեսագրում իստուկէն:

թոյն, արարեալ ի յուսմնէ բանասիրել ևն (էջ 46ա—82բ)՝

70. Ախտարականացած շաւառով խոստովանիմք.

Վասն շաւառով խոստովանիմք վասն գանձացն իրաց. «1. շաւառով խոստովանիմք՝ ամենայն բանի կարգա, սկիզբն եօրն անգամ որ բանս բարին յաջողէ աստուած: 2. շաւառով խոստովանիմք՝ զի յորժամ աղօթք գանգնիս ասե... յորժամ ի պարոնաց և իշխանաց մօտ երթաս՝ նախ զայս կարդա և ազա զնա...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 8405, էջ 50ա—51ա:

Բնագիրը 26 մասերի է բաժանված: Ցեռ նախ նախն մատ. ձեռ. № 9098՝ զճանազանսրին շաւառով խոստովանիմք է (էջ 81բ—82բ)՝

71. Ախտարականացած Ավետարաններ. Ձանագանութիւն սրբոյ Աւետարանին Քրիստոսի, արարեալ ի Դաւթայ անյաղք փիլիսոփայի: Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 6183, էջ 39ա—46ա:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

Աւետարանն Մարթայի. Վասն զխոսքուի, զբէ և զբոց պահէ: Բերանացուի, խեի և բարբառի Վասն ազրանաց շատանայ, ևն: Վասն շնորհ թաշուածի՝ կարգա ի վերայ ճիշդի իւզին և թաշ: Վասն զաստատանի զբէ ևն: Վասն ցորենոյ որ շատանայ կամ չը սչլոսի ևն: Վասն սրտագորի ևն: Վասն ի զիշերի վախենալու ևն: Վասն թե ցաւի կարգա: Վասն թշնամեաց, որ զթեզ շտենու ևն: Թորժամ մարգոյ բերանն և կամ երեսն ծոխ ի վախենալուց ևն:

Աւետարանն Մարկայի. Թորժամ մարգոյ աղանջըն ցաւի ևն: Թորժամ ազայի զվերայ նաւուց լինի, կամ զարգուրան կախէ... և զուլիննի ևս, ևն: Թորժամ նաեզ ունենայ մարգ՝ կարգա: Թորժամ ազլիկ նշանե՝ կարգա: Թորժամ սխալուար զայ զբոց ևն: Թորժամ զեջ և կին խոց նաեզիւրի մարգոյ կամ առանոյ ևն:

Աւետարանն Ղուկասու. Եթէ մարգոյ խոյն բանէ ևն: Եթէ ոչ ուսուորի կամ ուսուցց ունենայ ևն: Եթէ ոչ սարսափի կամ զերմնոսի՝ կարգա: Եթէ սղզու կամ ջամի լինի՝ կարգա ևն: Եթէ վառուած ոչ՝ կարգա: Վասն յգի կանանց աւելնա մաւոյ, այլ և ոչ վախենալոյ կարգա: Եթէ ցորենոյ վրայ կարգա՝ աւել և բազմանայ, Եթէ առևարի կարգա կամ ազրանաց մէջ զբեռ և զնեռ՝ լաւ ծախեալ: Եթէ կարգուս և ալեկանութիւն զայ՝ կարգա: Եթէ ծառն աւազանայ՝ կարգա կամ զբէ և ի ծառն կախէ, լաւ է:

Աւետարանն Յուանու. Թորժամ լաւա ազայի կարգա և կամ զբէ ևն: Վասն զուլինջ ցաւոց կարգա ևն: Թորժամ շրէ աւալի ունեցողի ևն: Թորժամ թրթուրի զբէ և կախէ ի ծառն որ չուսէ: Թորժամ զընտանաւորի. Եթէ ոչ ի զընտան մասնէ ևն: Թորժամ մանեայ երկիւզի և ցորեից և զարևուրելի և աւելագիւրդ երեման իրեցանկաց, տարերց և սատանայականց ևն: Թորժամ զիւսուրբի, իոցվորի, կախարգութեան, և այլ մանեայ սատանայական լլկմանց և աւելութից և մանեայ շարժումից ևն:

Ցեռ նախ նախն մատ. ձեռ. № 4326 (էջ 3ա—59ա), № 7688 (էջ 9ա—12ա) և № 8739 (էջ 39ա—41բ)՝

Բ.— ԱՆՅԱՐԱԿԱՆ ՏՈՄՍԵՐ ԿԱՄ ԳՐԵՐԻ (ԲՅԻՃՅԵՐ)

1.— ԿԵՆՏՈՂԱՅԻՆ ԵՐԵՎՈՒՅՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲՈՐՑԱԼ (Ուզած մարդուն սեր ներշնչել, երկու անձերի միջև սեր և կամ աւելութիւն առաջացնել կամ եղածը վերացնել, իշխամուն շեղոցացնել, ևն):

Ձեռ. № 8255. Եթէ կամեա յարկամի լեզուն կապել (44բ):

Ձեռ. № 8869. Ենք կամիս մարդ կամ կին միմանցից սէրն կարիս (3ա): Եթի սիրոյ, 7 տաժ ևն (3բ—3բ, 59ա, 63բ և 78բ):

Ձեռ. № 6078. Եթի շար լեզուապաշիս (36բ): Եկն ցերթոյ զրեալ քիսմա... ինչ տեղ որ լինի՝ կայ քեզ կանու անպատեանալ (67բ): Եթի վասն քննամիս հաշտելոյ (67բ): Սեր ներշնչելու կամար, 3 տաժ (38ա): Եկն ցերթոյ քիսմա... բէ մարդն կնկան չի ուզի. զբէ կինն վիզն կապել (68ա): Եկն ցերթոյ քիսմա սիրոյ... ով որ ուզեա՝ կայ մտոյ (68բ): Եկն ցերթոյ քիսմա. որ ազլիկ ուզեա տան այ (68բ): Եթի ատեւութեան (39ա): Եթի սիրոյ, 7 կա— (69ա—69բ): Եթի սիրոյ. որ մարդն կնկան ատե (69բ): Եթի սիրոյ. որ այրն կնկան չի ուզի (69բ): Եկն ցերթոյ քիսմա կին կամ ազլիկ որ գնայ մարդի (69բ): Եկն ցերթոյ քիսմա... քննամոյն շէմքն բաղեա՝ կու փշուցայ աստուածով (69ա): Եկան մերկացնելոյ (69ա): Եկն ցերթոյ քիսմա զբէ քննամոյն անուսով (69ա): Եկն ցերթոյ քիսմա ատեւոյ (69բ): Եթի շար լեզուապաշիս (73ա): Եթէ կամիս մէկ մարդոյ ցունն կապեա (77բ):

Ձեռ. № 6978. Սեր ներշնչելու կամար (10բ): Եթի ատեւութեան (10բ): Եկան շար մարդու զբէ և երկուսի շէմքն բաղէ. կարին միմանց (10բ): Եթէ կամիս որ զթեզ միման սիրէ (30ա): Լեզու կապելու:

1 Մատրն շեղոց նյութերը Երևանի Գեա. Մատ. ձեռագրերից են:

համար (20բ)։ Ասել տալու համար (21ա)։ Քե կա-
 միտ որ սիրեն մեկզմեկ (21ա)։ Եւտարիս կարգը մե
 6 որ երբաւս, զինչ կռիւ որ կայ պարաւ անես, և զու
 նարտար լինես. այլ մարդ քեզ չի կարէ յախբելս
 (21ա)։ Եւոյնպէս տուն մի որ քնիւ. կի գես որ տանն
 7 անէր սիրէ զքեզ (23ա)։ Քե կուզես որ շարկամ
 ճիւղանցանես (23բ)։ Քե կուզես որ սիրու բան անես.
 կամ այր և կին տանցվար լինի՝ սիրեցնես (23բ)։

20 26ա. Մ 7323. Գիր լեզուակապիս (43ա)։
 26ա. Մ 7688. Մէկզմէկու սիրելոյ այս էս (4բ)։
 Քե կուզես որ ազնիկն բախտաւոր լինի և նշանուիս
 (5բ)։ Քե այր և կին տանն գիրար (5բ)։ Եւասն
 սիրոյ (7ա)։ Քե կուզես որ շարկամն բարի լինիս
 (8ա)։

15 26ա. Մ 8153. Գիր սիրոյ, Ծ տոմս (1ա—2ա)։
 Եւասն կնոջ սիրոյ (3բ)։ Եւասն սիրոյ (3բ)։ Գիր
 սիրոյ. Ծ տոմս (16ա—20բ)։

20 26ա. Մ 8405. Ջալոյ քելեմս գրէ... քշեմսիս սի-
 րէ զքեզ (52բ)։ Ենքէ այր կինն ասէ կամ կովն հուր-
 20 ղըն (52բ) ասէ 42 (52բ)։

26ա. Մ 8720. Եւասն կապումն գրէ ի վերայ
 բաժրայ առլիս... կապեցէք զլեզու դառաւորաց և
 բերան շարախօսաց (14բ)։ Եւասն գմիտքն և լե-
 զուսն Այս զիրն կապէ զբո քշեմսինն (15ա)։ Եւասն
 25 քնոյ այր և կին յիրար սիրեն (19ա)։ Ջալապղզա-
 րակին (sic) նրախան յանձն օձէ... կինն ի այլ մարդ
 չի հայի ծուռ (21ա)։ Եկինն որ յիր մագէն անու
 այրէ... այլ օտար կին չեբրայ (21ա)։ Գալուսն
 (= գայլի) ժանիքն... ամենայն մարդ սիրէ զինքն
 20 (21ա)։ Գրէ ի վերայ խնձորին գանունն էրկին և
 կնկան (22ա)։ Գլուսն վասն սիրու էս (24բ)։

26ա. Մ 8677. Ջալոյս քիսմս գրէ լուսնի նարու-
 մըն յարեյաբրին, ում հետ ուզես լեզ յետ սէր (3բ)։
 Գիր անօրինաց լեզուէ անել էմ, անջ սիրոյ (4ա)։
 25 Այս քիսմս դեզնապղնձի վերայ գրէ... անպատեա
 քեզ յետ սէր գայ (4ա)։ Ջալոյս քիսմս... ում որ ուզես
 աչքով ունով անես քեզ յետ սեր կայ (3բ)։ Եւասն
 կնոջ այրն կապելոյ. Բուբուկ, զու, զաղակ (5բ)։
 Քիսմս այս... սիրէ քեզ (6ա)։ Եւասն կնոջ այր
 40 կապելոյ. Բզրակ, սոյիմ (6բ, վերջին մասը ախ-
 տարահան աղբթ է)։ Այս ներքոյ գրեալ քիսմս...
 սիրէ փառ! ասուածոյ (7ա)։ Այս քիսմս... մար-
 դըն յոյժ յոյժ ամասելի սիրի (8ա)։ Գրին և մարդն
 որ մէկս մէկն ատում լինին (10բ—11ա)։ Գիր սի-
 45 բոյ, Ծ տոմս (11ա)։ Մարման սիրոյ գիր անես (13բ)։
 Լուսնպետ, Ծ տոմս (15բ—16բ)։ Ջալոյս գիր լեզուակա-
 պի (17բ)։ Գիր սիրոյ, Ծ տոմս (17բ—18ա)։ Այնք
 որ կին չի ուզի (18ա)։ Եկին որ արիկն չի ուզի
 (18բ)։ Այր որ կին չի ուզի (18բ)։ Այս քիսմս...
 50 սիրէ զքեզ (18բ)։ Ջալոյս քիսմս... շար լեզուն կա-
 պէ (21ա)։ Գիր սիրոյ, Ծ տոմս (24բ—25ա)։ Այս
 քիսմս... մտխիւրն ժողովի, ով որ սիրի՝ ցանի վրան
 փչէ (25ա)։ Այս է դուսն սիրոյ (25բ)։ Քե որ մին
 ազնիկ ուզես գան աչ (26ա)։ Գիր տանուրեանք
 55 (27բ)։ Գիր սիրոյ (27բ)։

26ա. Մ 4322. Քիսմս... այլ շար ի չի գայ ի վե-

րայ քոյ (20ա)։ Այս քիսմս... կապուի լեզուն շա-
 րակամին (20ա)։ Եւարծեալ. Ջալոյս քիսմս... քո
 դուշմանին շէմքն բազէ. զինչ որ անես՝ նա լեզ նեա-
 զանդ լինի (41ա)։ Ենքէ կամիտ քոյ շարակամն բարի
 լին քեզ (41բ)։

26ա. Մ 7481. Ենքէ ուզես որ աղչիկն բազդուոր
 լինի և նշանուիս (21բ)։ ԵՍԻՔՅՈՅ, 2 տոմս (21բ)։ Եկի-
 նքն իւր մագն այրէ. էրկանքն պառկի՝ օտար կըն-
 կան մօտ չի երբայ (30ա)։ ԵՄարդն լապտակիս
 նրազլու... այն կնիկն ուրիշ մարդու քով չի երբայ
 10 (30ա)։ ԵԱղօրք լեզուակապիս (71բ)։ Գիր լեզուակապի
 ամենայն շարկամաց և շարախօսաց (73ա)։ ԵԱղօրք
 վատ աչի, վատ նազարիս (73բ)։

26ա. Մ 8425. Եւասն ասն և կնոջ տանուրեան
 (73ա)։ Քե այրն իւր կին չուզէ (79բ)։ Քե կին չու-
 զէ զայրն իւր (80ա)։ Այս նիմզ նիմզ... նա՛ այն
 15 ջրէն ասն խմէ սիրէ (81բ)։ Մարման մարդ տանց-
 կան լինի կամ կովն զօրքն ասէ կամ վարդապետ
 աշակերտն ասէ (82բ)։ Մէկկին ազնիկն ուզես որ չի
 տան (82բ)։ Մեր ներշնչելու համար (85ա)։ Եւասն
 20 սիրոյ (86ա)։ Լուսնպետ (87բ)։ Լուսնպետ, Ծ տոմս
 (176ա—178ա)։ Եւասն տանուրեան, Ծ տոմս (178ա—
 179բ)։ Քե ուզես որ աղչիկն բախտաւոր լինի
 (208բ)։ Մեր ներշնչելու համար (208բ)։

2.— ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ
 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՐԵՎՈՒՅՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲՐ-
 ԾԱԼ (գործի, առևտրի և ճանապարհի հա-
 ջողության համար, իշխողներին, դատավոր-
 ներին, գողության և ամեն կարգի փորձանք-
 ներին դեմ պաշտպանվելու համար)։

26ա. Մ 7671. Ենքէ մարդ այս անուանքս մուշ-
 կով և զաճրանով գրէ հետն պանէ և՛ սուր և՛ բար
 զարկէ՛ չի կարի և բաճաւորաց և մեծամեծաց սիրե-
 լի լինի և քէ զնոյն մտանէ՛ շուտով նլանէ (23բ)։
 Այս քիսմս գրէ կիրակի կամ ուրբաք կամ չարք-
 25 շաբթի բուրմ սուրն քար չի անէ (14ա)։ Գիր սի-
 բոյ, քաղցրութեամբ և երեսարգոութեամբ ավաճաց
 (14բ)։ Այս քիսմս գրէ, բուրն սուրն քեար չի անի
 (15ա)։

26ա. Մ 7688. Այս մեծ գարմանք է յիմաս-
 տանցներ արարին։ Քե մարդոյ ծառայն բախնիք.
 հան գայս բալորակներս (8ա)։ Քե մին մարդ իբք
 մի զողացել էս 42 (8ա)։ Գիր վասն կարտանան
 (8ա)։ Մէկ թող մի զողութիւն արիլէ կամ ձի կամ
 ապրանք կամ զինչեիցէ (8ա)։ Լուսնպետ՝ Քե հար-
 60 ցանէ այր է քէ կին է (8բ)։ Որ այս Ժ. Գուսն որ
 ինչ ուզես նէ կու բերէ. կամ քէ զող մի 42 (8բ)։
 Քե ուզես որ գնացածք մարդը նտ բերէ (8բ)։

26ա. Մ 8720. Եւասն գտանելոյ զողէն և տե-
 մեզ ով է (10բ)։ Որ գործան և պանան և զող
 60 գտանես (17ա)։ Գողության գեմ ապահովելու հա-
 մար (17ա)։ Եւասն կախարդի որ չի վնասէ զքեզ
 (18ա)։ Եւասն ջատուի գրէ. խափանիս (18ա)։
 Գլուսն երեսպաղութիւնն աչ աչողէ ամենայն բան

բարի (66բ): ճիշտս վաճառի է (66բ): ճիշտս դատաստանի (66բ): ճիշտս գողի հարվանյ (66բ): ճիշտ կախարդի չի մերձենայ (66բ): Գիր առդ- չարքան, գրէ է ի քաղալն կապէ (66ա):

2 Զեռ. Մ 6077. Չայս բլիսմս բուրի, Ետի կամ սուրի, ով որ յեան լինի զայս գիրս, այլ ոչ ոք մեր- ձեցիտ (3բ, Նուշը՝ 31ա): Եվսնն քչնամին հարքե- յոյ (4բ): Եվս բլիսմս ովչի Փրուսին է. բէ ով որ Ետն պսոնէ զայս բլիսմս. հորսն (յարսն) անպակաս լինի (5ա): Գիր սիրայ (2Ը) է հողի. բէ կամիս գի- 10 տել հող է բէ չէ հող (4բ): Գիր հողիս (11ա): ԵՍԻ կամիս քեզանից թող միքմենս չի հողանայ (12բ): Թէ ուզես մարդի հողաբիւն իմանաս (14բ): Եվս բլիսմս դատաստան գնալու գրէ (31բ):

15 Զեռ. Մ 6032. Թլիսմն այս է, որոյ վերայ լինի գնդան ոչ մտանէ աստուծով (30բ):

Զեռ. Մ 3637. Գիր վասն հացի... ոչիլ ոչ ուտէ աստուծով (8ա):

20 Զեռ. Մ 6428. Թէ մարդոյ բան է զորձ կապած լինի և միտք բանի ի վերայ իւրս ևն (88բ): Եվսն անբերութից պահպանութեան գրէ (76ա): Գայլ կապի և գողի (361ա):

Զեռ. Մ 7718. ԵՍԻ մին ամն զողութիւն անն բէ ուզես որ իմանաս (88բ):

25 Զեռ. Մ 6810. Եվս է պանպանութեան գիրն. մէքն պանէ: (69բ): Եվս էլ ծոցն պահելու է (70ա): Եվս էլ շիւնքն պանէ (70ա): Եվսն դատաստան գնալու (78բ):

30 Զեռ. Մ 6978. Որպեսզի քեզ սիրեն, չար ուղ տուռ չմտնի, գործերդ հաջող զեան, ուզած երազդ տեսնես ևն (17ա): Իր կամքն ուրիշին պարտա- գրելու համար (28բ): Եվ ուզես որ կովոյ չար խա- փանես կամ քեզ մէկ բան հունդիպի որ չարն ան- ցանես (28ա): Թէ կուզես որ տուշման երկրէն 35 հեռացնես այսպէս էրէ (39ա): Էնդապագի զուռ մի այս է. Սփօր հացիմ մարդ մի կախէ (82բ): Թէ մարդ. բէ ծառայ. բէ անտուն փախչի. այս հինգ տլսմ գրէ (82ա):

40 Զեռ. Մ 6878. Գիր վաճառի (37բ): Եիր պան- պանութեան (38ա): Գիր քաղցրութեան և բալանի (51ա—54ա): Եվս Ենքոյ բլիսմս մեծ զորութիւն ունի դատաստան երթալ (50բ): Զարը խափանելու հա- մար (71ա 72ա): Գիր ճանապարհի և վաճառի (73ա): Գիր քաղցրութեան և բալանի (74ա):

45 Զեռ. Մ 7328. Գիր բալանի և ճանապարհի (41բ): Եվս գիր քաղցրութեան անորինայ (42բ):

Զեռ. հմայիլ Մ 87. Յնորմած կամիս աս հա- րիմ և առ բունուր երթալ:

3.— ՀՂՎԱՆՆՆ ՈՒԹ ՅՈՒՆԼՆ. ԵՐԻ ՎԵՐԱՐԵՐ.

50 ԵԱՆ (զանապա հիվանդոյ թյու ննեբի բուժ- ման համար):

1 Ոմն որտորք Փրուսի (Փրուսի) մասն է:
2 Գեաթ է նչել, որ Գիր կապածիս, Եվս պար- ձակելոյ և նման խորագրեր կրող գրերի մեծ մասը

Զեռ. Մ 6510. Գիր ատամնացալի (28բ): Եվսն արունակապի (76ա): Գիր շերմի և տնդի. 3 սոմս (77ա—77բ):

Զեռ. Մ 1788. Գիր զոզկապի (178ա):

Զեռ. Մ 6870. Եվսն ատամնացալի (33բ):

Զեռ. Մ 6978. Ուղես օր կապ արձակես (23ա): Կապելու համար (28ա): Կապ արձակելու համար (36ա և 38բ): Դիվանարի համար (63բ): Եվս ու կին որ կապ լինի (38ա): Գիր կապի և արձակելոյ (61բ): Գիր արձակման... արձակման 10 գլխուի որդին ի վերայ Ֆլուսի դատերն (63ա): Գիր Գնչը. կապ արձակելոյ (62բ): Եվս արձակման (63ա): Ով որ բազում լինի (63բ): Ով որ փե- սակապ է՝ արձակելու (80ա): Եվս արձակելու 3 սոմս (81ա): Գիր կապածի արձակելոյ... այս անուն 15 ճնչը երակ արձակի աստուծով (90բ): Գիր ար- ձակման (92ա): Եվս է խրատ խոցի (93ա):

Զեռ. Մ 8717. Գիր խոցի և ամենայն գէշ ցա- ւոց (97ա):

20 Զեռ. Մ 6678. Եվս գրէ վերայ չլայնո (35բ): Գիր ազամացալի. գրէ գիր վերայ լաւանայ (40բ): Գիր շերման գրէ (41ա): Եվս գիր շերման գրի (41բ): Գիր շերմի և գողի (41բ): Գիր մուկնա- դամի (41բ): Եվս Ենքոյ գրեալ բլիսմս գլխացա- ւի գրէ (42ա): Գիր վասն կապածի, 3 սոմս (89բ): 25 Նուշեպես (81ա): Եվս Ենքոյ գրեալ չարս բալարակն գրէ նայադի բախուղն կապէ, այիւմի լինի (88բ): Գիր մկնառամի (78բ):

Զեռ. Մ 7071. Եվս է բազաւորաց կապի գիրն (11ա):

30 Զեռ. Մ 7328. Եսեի և դիւտարի (33ա): Գիր գլխացալի (41ա): Գիր վասն չար խոցի գրէ ի վե- րայ (41ա): Գիր շուկապի լաւ է (41բ): Գիր խո- լիչի և արեան կապի (41բ): Եվս գիր կապած մարդոյ արձակելոյ (49ա):

35 Զեռ. Մ 7088. Գիր խուլինի այս է (1բ): Եմարդ որ ուտէք լինի ուր տեղ կուզէ թող ըլայ (4ա): Գիր խուլինի այս է (4բ): Գիր շերման (4բ): Գիր վասն շերման այս է (8բ): Գիր դի- սական ցալի (8բ):

40 Զեռ. Մ 8108. Եվս զեղ կապածի, 3 սոմս (128բ—127ա): Դիվանարի համար (127ա):

Զեռ. Մ 8188. Գիր գլխացալի (13ա): Գիր պանելու և գլխացալի դեղեր մարդոյ կամ կնոջ (14ա): Գլխացալի և ամենայն ցեղ ցաւոց մարդոյ և 45 կնոջ (14ա): Գլխացալի կամ շերմին (14ա): Գլխացալի կամ աչացալի (14բ): Գլխացալի.

Հայտնի կերպով սնուկան անկարողութեան զեղքե- րին է վերաբերում. կան նաև կապածի այնպիսի գրեր, որոնց բնույթը Հայտնի չէ, և երբեմն նրանք կարող են վերաբերել նաև բարտակապի՝ զեղքի կողմից բարեի կապման զեղքերին, բայց նմար- քոր չլինելով ընդհանրապես նախաչէ այդպիսիները, մենք անհանաչելիները ևս ամփոփել ենք այս բաժ- նում:

Մայրիկը, բուկի (14ր): Եղիսացակի. Այս է գիր կերպով ձեռք (15ա):

Ձեռ. № 8603. Սևյն եօրն բուրբակի քաղի վերայ գրել է ասոր կապած մարդուն որ ուտել (81ր): Սևյն կարգան 104թած տեղն. կապած մարդն արձակիս (82ա): Չառյոս գրել ասոր չորեքշաբթի և ի կապած մարդուն ձաղ ձեռն կապել (82բ):

Ձեռ. № 8720. Ջերմի գեմ, 11 սոմս (12բ-13ա, 14բ): Եփր կապածիս (15ա): Եվասն կապած մարդուն (15բ): Եվասն կապած մարդուն որ ոչ կարեցայ հարսն մերձեցայ (15բ): Սկզբոք տեղառես կեցա (16ա): Եվասն արեան դաղարի ոչ (17բ): Լուչիպես (17բ): Չկապած մարդն տար ի բաղ-նիթն (82ա): Մտար որ կապած լինիս այլևայլ սոմս-սեր (86ա-86բ): Եջիսմս փեձագի ցալիս (73ա): Սևյն չարս չարս խաչս փեձագի դեղ էր (77բ):

Ձեռ. № 8677. Սևյն գիր կապածի. Նաճուճայ. իմանայ (1ա): Սևյն դեղ կապածի. Յօրժամ այր և կիրն լինիս (1ա): Եվասն բազուար արձակելովս (1բ, 20բ): Եվասն արձակելոյ զնոջ որ կապ լինիս (1բ): Սևյն քիսմս... դիր ի վերայ փձեղինս (4բ): Եփր մուկունտուսի էր (8ա, 4մմ. 21ա): Եվաս կապածիս զնոջ այս էր (7ա, 11բ): Եվասն կնոջ որ կապ լինիս (7բ): Եվասն Թեղեմիս (8ա): Եվասարի

ամեն կապի շերմն և զԹեղեմիս (8բ): Չառյոս քիսմս զխաչացալի և բուրմայիս (8ա): Սևյն ներքայ գրեալ քիսմս... սիրել է արձակուրդն լինիս (10ա): Եվասն դեռահարիս (10բ): Չեռիթը որ ցալիս (12բ): Եփր կապածիս (18ա, 19ա): Սևյն որ կարմիր քամի լինի և ուտած լինիս (10բ): Մտարզու զԳեղեմիս զնոջ և Սևասուն որ դեռահար լինի. նորա մարքիս կամ ըստակելիս (20ա): Եվարմիր քամին դեղն այս էր (20բ): Եփր մուկունտամիս (21ա): Եփր կապածին զայս (21բ): Եփր հոգ կապ էր (17բ, 21բ):

Սևիս շարանի... բողեք զշերմն և տեղան (48բ): Եփր շերմն և տեղան (48ա): Եփր կապածի մարդն բաժանելոյ (77բ): Լիզանդի բժշկության համար սոմսեր (82ա, 82ա-82ա): Բիսմս ամենայն դի-ւակեան ցալոց (82ա): Սևյն քիսմս... դիւակեան մար-դուն (82ա): Եփր շերմիս. 3 սոմս (82բ):

Ձեռ. № 4322. Եփր վասն գեղի և գեղմիս, 2 սոմս (40ա-41ա): Եվասն կապ արձակելոյ, 4 սոմս (էջ 43ա-43բ):

Ձեռ. № 3437. Սևյն է տեղանի գիրն (1բ): Չառյոս եօրն գիրս գրել ի վերայ կարմիր քամու խոցիս (3ա): Եփր շղտուկիս (3բ): Եփր նշացալիս (4ա): Եփր տասմնացալիս (16ա): Եփր շերման գրել, 3 սոմս (21ա-21բ):

Ձեռ. № 7461. Մտարդուս որ ձեռնն դողայ (30ա): Սկզբոք ակառայի ցալիս (30ա): Թե կատարած շուճն ի մարդն խաճեց (30ա):

Ձեռ. № 1405. Եվասն կապածի արձակման. 3 սոմս (247ա-248բ):

Ձեռ. № 8628. Եվասն շաղաուկիս (88ա): Եփր տասմնացալիս (88ա): Եվասն փայծեղի համարս (88բ): Եվասն բաղիս (89ա): Ջերմի գեմ, 3 սոմս

(89բ-70ա): Չառյոս գրեալ խոցի բուրբակ կամ երեսի առեցցի և կամ որտեղ որ ուտի (70բ): Եվասն զխաչացալիս (70բ): Եվասն դիւահարիս (71ա): Եվասն դիւահարի և շերմիս, 3 սոմս (71ա-71բ): Եվասն դիւահարիս (72ա): Եվասն բաղիս (72ա): Եվասն կապած արձակելոյ. 3 սոմս (73բ): Կապածի ար-ձակման համար, 3 սոմս (73ա): Եվասն տալաղի (73բ): Եվասն կապած մարդոյ (73բ): Եվասն շեր-միս. 3 սոմս (74բ): Կապածի արձակման համար, 10 սոմս (78ա-78ա): Մտար որ ստեղծ լինիս (77ա): Եփր վասն շերման (77բ): Եփր վասն ար-եան կապիս (77բ): Եփր վասն կատարածի (78ա): Սևյն գրեալս Կիզանդի բուժման համար (78ա): Կա-պածի արձակման համար, 7 սոմս (78ա-80բ): Եփր տասմնացալիս (81ա): Եփր արեան կապի որ ոչ ղառարիս (81ա): Սկզբոք մաջմիան (81ա): Եփր կարնի և սանեուկիս (82ա): Եվասն մարդոյն որ զու-լինն բաճէ (81ա): Կապի արձակման համար, 2 սոմս (82ա-82ա): Եփր արձակման (84ա): Ջերմի գեմ, 4 սոմս (84ա-84բ): Եփր արձակման գիրն այս էր (84բ): Եվասն փակեցիս (84բ): Եփր փակեցիս (84բ): Թե մարդ և տեղանն որ չի կարեր շառի (85ա): Եվասն արձակելոյ (85ա): Եփր շերմիս (86ա): Լուչիպես (86բ): Եփր վասն կապ արձակելոյ (86բ): Եվասն կապած արձակելոյ, 3 սոմս (87բ):

Ձեռ. 4մայի № 87. Եփր շերման գրել ի ուր-բարի... Սալուճայ. խալուճայ. աշխուճայ:

4.— ԾՆՆԴԱՐԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԵՐԵՄՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻՍ (Իգուլթյուն, ձեռնդարերու թյուն, վիճում, ամուլթյուն, երեսայի հի-վանդանություն, ևն):

Ձեռ. № 8840. Եվիս որ գաւակն որ դժուար լինի բարու (28ա): Մտաղ մտեղն որ չի քնի. դու գայս արա որ քնի (28ա):

Ձեռ. № 8878. Եփր ձեռնիս կամ արձակման գրել վերայ պանել (21բ): Եփր. կինն որ դժուար ձեռնիս (43ա): Սևյն ներքայ բուրբակս մտմին գրի է... որ չի վնասի գաւակն տասուճոյ (72բ): Եփր ձեռնիս (77ա):

Ձեռ. № 7871. Սևյն քիսմս գրեալ... մարդի մօղն քնի յղանայ (15ա):

Ձեռ. № 7325. Եփր աղացկեցի վերայ կարգայ (48ա):

Ձեռ. № 7889. Եփր ձեռնիս (4ա):

Ձեռ. № 8717. Սևյն է կինն որ զգայ տեղացեղն. Անիթիս, տանիթիս (22ա):

Ձեռ. № 8677. Սևյն մի բուրբ (բուրբ) տասն տարի գաւակ չի լինի. այս քիսմս գրել (10բ): Թե ազես կին տղայ բերել (13բ): Եփր բաղայի և չար դեղիս (24ա): Մտաղ մտեղն որ չի քնի (48բ): Եվիս որ գաւակ դժուար լինի բարու (48բ):

Ձեռ. № 4322. Եփր շերմայ. կինն որ գաւակն դժար ձեռնի (81ա):

2 հեռ. № 8629. Գիր ձեռագրակնի (89ա)։ Լույս-
 դե (70ա)։ Վասն գիր քնոյ. Եւսխայ յօնուզի ճա-
 մար (74ա)։ Վասն ձեռագրակնի, Յառա (77ա-77բ)։
 5 Եկին որ զժար ձեռակնի (81ա)։ Լույսդե (81բ)։
 Եկին որ տղայ անցուցանէ (81բ)։ Չայայ արմո գրէ
 ամուլ կնոջ վիզն կախել (83բ)։ Քէ ազայ մի նա-
 բու լինի (87բ)։ Այս է գաւակի ձեռնեւոյ (100ա)։
 8 հեռ. Կժայիլ № 100. Գիր կիճն որ զժար
 ձեռակնի. աջ ձեռն դիր՝ շաւտ ձեռակնի։ Կարմրին կար-
 10 բին։

Յ.— ԱՆԱՍՈՒՆԵՆԵՐԻ ՎԵՐԱՐԵՐԾԱԼ (կեն-
 դանիների անման, բուժման և պահպա-
 նության համար, նրանց զեմ պաշտպան-
 վելու համար, նրանց մնացորդներով դշու-
 12 թելու և կամ պաշտպանելու համար, ևն)։

2 հեռ. № 8678. Մտածուհի. Ուրիէլ... մտէք ի
 սիրա մատուց. վանցէք և խորովցէք ի վերայ
 ձագոյն և կրողին (81բ)։ Եւտն. Կուզես որ քն վրան
 չի հայչէ (81ա)։

20 հեռ. № 8678. Գիր գազանաց լեզուակապի
 (81բ)։

2 հեռ. № 7325. Աղօրք վասն օձի. Յուրանայ,
 սուրանայ (33բ)։ Այլև աղօրք վասն օձի. Մամայ
 բըլուայ (38բ)։ Գիր օձաճարի լաւ է (42ա)։ Գիր
 23 գայտակապի լաւ է (42ա)։ Գիր կատարած շուն
 լաւ է (42ա)։

2 հեռ. № 8183. Վասն Եհարի կովի, չար աչք
 գեմ (3ա)։ Այլ գիր կովի. Սուրբ Աղայ, սուրբ Աղա-
 27 րա (3ա)։ Գիր կովի որ հորբիմ չի բողբի ձեռնու-
 շ (3ա)։ Այլ գիր կովի, որ իւր հորբին չի բողբու (3ա)։

2 հեռ. № 8049. Եւտն քերան կապելոյ. Այամ
 լաւի. սայլամ լաւի (73ա)։

2 հեռ. № 8105. Երբ այր կիճն ատէ կամ կովն
 հուրքն ատէ ևն (82բ)։

23 հեռ. № 8720. Աղօրք օձաճարի (16ա)։ Գիր
 որ մարդ ստի ի վերայ օձին նա արգիլայ և շառնէ
 վնաս (16ա)։ Գայլու կապ և գողու արմո (16ա)։
 Եղին և ձիոյ շատանայ զրէ գայայ բիւսմն (18ա)։
 Գայլուն ժանիքն... ամենայն մարդ սիրէ զինցն
 40 (21ա)։

2 հեռ. № 8677. Այս գիր կովի և Եհարի (17ա)։
 Այլ գիր կովի (17ա)։ Այլ գիր (17ա)։ Այլ գիր
 կովի որ ոչ մերձեանք չար աչքն և չար Եհարն,
 առում (17ա)։ Գիր գազանաց քերան կապելոյ
 43 (18ա)։ Անասուն որ զհաւար լինի (20ա)։ Զին որ
 ցաւ առնէ (20ա)։

Օրինակի համար № 8677 ձեռագրում խոսվում է աչքի մնացորդների կախարհական զորության մասին, զբազան իմաստով. Աւաչի կեռիքն ևնազ պահե՛՛մ՝ կեռիք էլ չի ցուիլ։ Քէ աւաչի սիրան ևնազ պահե՛՛մ՝ սիրան ուրախ լինի։ Քէ աւաչի լեզուն ևնազ պահե՛՛մ՝ ամենայն լեզուն կիճանաս։ Քէ աւաչի աչքն ևնազ պահե՛՛մ՝ գու ուրիշին տեսնուս, ուրիշն քեզ չի տեսնուս ևն (էջ 39բ)։

2 հեռ. № 2637. Գիր մկան որ յանդն ցարեն, կա-
 բնկ. Կարի կամ շարուկի ոչ մերձեանայ (3բ)։ Զին
 ցաւ որ ի մէջ անասունց անկանի (4բ)։ Լույսդե
 (8ա)։

2 հեռ. № 8629. Գիր վասն կատարածի (75ա)։
 Գիր կատարած շան (78ա)։ Այս գրերս ցարս առ-
 սուռի բուժման համար (78ա)։ Վասն լուի (83ա)։
 Վասն լուի կապ (83ա)։ Եթարմամ մարդ տեսկան
 լինի կամ կովն զհորքն ատէ ևն (83բ)։ Քէ մարդ և
 անասուն որ չի կարեր շան (85ա)։ Քէ ձի, քէ ջարի
 10 և քէ էջ գոզ կապ լինի (88բ)։ Վասն շուն կապե-
 լոյ (87ա)։ Գայլ կապի և գողի (901ա)։

2. ԱՅԼԻՎԱՅԼ

2 հեռ. № 8678. Իմասուն գառնայու համար,
 Յառա (18բ)։ Ո՞ր միտք մուրաճ է՝ գայայ ըսմ
 18 գրէ (8բ)։ Վասն վախվորի (40ա)։ Ո՞վ որ հոգա-
 պազի բան առնի որ իսանի այք զայիպ լինի (82ա)։

2 հեռ. № 8678. Գիր գարնուրանաց և քնոյ (41ա)։
 Երբ մարդի միտքն մուրիս (82ա)։ Գիր վախցածի.
 20 գրէ վիզն կապէ (76բ)։

2 հեռ. № 7071. Գիր վախելոյ (16ա)։

2 հեռ. № 7325. Այս այն գիրն է... այրէ, ողկէ և
 զեղրով յայցն քաշէ. գամէն նամարձակ տեսնէ,
 23 (31բ)։

2 հեռ. № 7688 Վասն պուրլետիկն նարք այս է,
 (8ա)։

2 հեռ. № 881. Քէ կամենաս զիտել զեզ մի բուն
 կա քէ ոչ. այսպէս զիտեա (170բ)։

2 հեռ. № 8720. Վասն վախեանայ զրէ որ չվա-
 խեանայ (10բ)։ Չայայ բիւսմն գրէ... ուր երբսո ցայ
 26 հետ քեզ (10բ)։ Գրէ գայայ հինգ բուրապե... ուր
 երբսո ցայ հետ քեզ (10բ)։

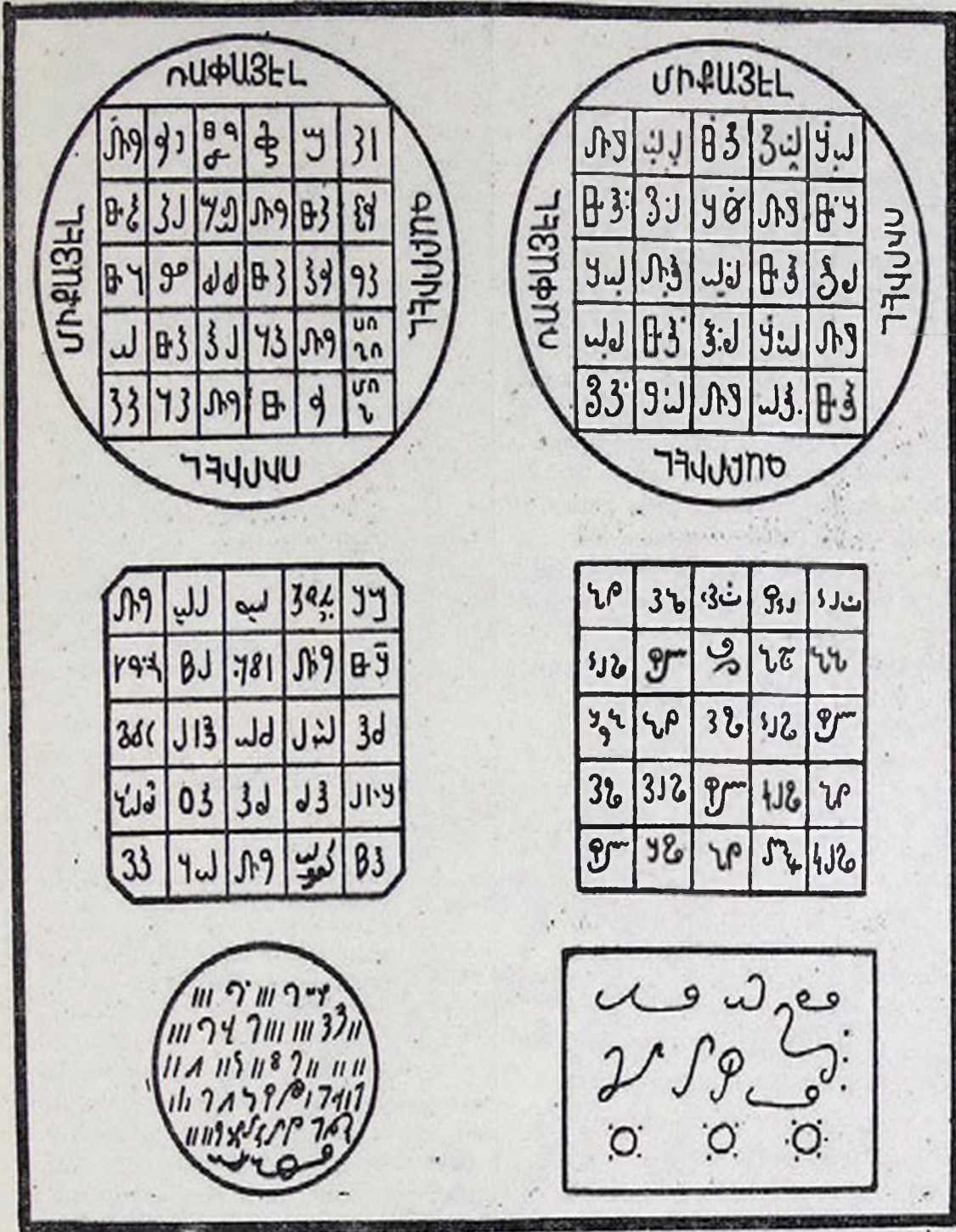
2 հեռ. № 8677. Վասն մարդ զքեզ չի տեսնու
 մարդն գու տեսնուս (3բ)։ Այս բիւսմն խորհուրդ
 ուր ինչ ուզիս գառարի (23բ)։

2 հեռ. № 4323. Երբ կամիս... քէ զաղարբնի է
 քէ կրակային է արիւնով գրէ, քէ ջրային է ժանգա-
 43 ռով գրէ (43ա)։

2 հեռ. № 2637. Գիր գարնուրանաց կամ վախ-
 մայի (22ա)։

2 հեռ. № 8628. Վասն իմաստութեան է. Քէ կա-
 զես որ իմաստութիւն տեսնուայ (80ա)։ Գիր վասն
 վախուորի և զիշերակուսն երազոյ (77բ)։ Վասն
 կախարհից (79բ)։ Վասն գարնուրանաց զիշերոյ և
 սրի (82ա)։ Քէ ուզես որ մարդոյ քաղցր երեսու
 46 (83բ)։ Երբ կամիս որ կախարհն քեզ չվնասէ (85ա)։
 Քէ որ կուզես մարդ երեստատնէ կապես որ քեզ
 չի մտնուայ (87ա)։ Վասն ցուն բերելու (175բ)։

Քիճական նրութերի մի տեսակ են
 նաև արտարական կնիքները՝ գառնազան ծած-
 կազրութիւններով։ Այսպես՝ Ծրեանի Գետ.
 Մատ. № 9098 ձեռագրում գտնվում է Սողոմոն
 իմաստունին վերագրված մի կնիք, 5 սմ.

Նկ. 10. Այստաբիան ժամկազիչ կնիքներ:
 Հառ նքաննի Պետական Մասնագրանի ձեռագրերի:
 (Գնագրություն կնիքիչ Անասյանի):

տրամագծով (էջ 19ա), որի վրա, աղյուսակա՝
 կաձև բաժանումով, 24 քառակուսիների մեջ
 փորագրված են 24 կնքանշաններ և ապա
 կնիքին հաջորդող 24 հատվածներով խոս-
 վում է կնքանշանների գործության մասին,
 առանց հատուկ վերնագրի (էջ 19ա—21բ):
 Նույն մաստ. № 7461 ձեռագրում գտնվում
 են նույն կնիքի օրինակը, ձեռքով գծված, և
 նույն բացատրական բնագիրը՝ այսպիսի խո-
 րագրով. «Այս Սողոմոն իմաստունի մեկնու-
 րիւն է, զոր արարեալ է Դանիէլ մարգա-
 րէն ճոզովն սրբով» (էջ 68բ—70բ): Նույն
 մաստ. № 8428 ձեռագրում ևս կան բովան-
 դակութիւմբ նույն կնիքն ու բնագիրը (էջ
 428բ—431բ), միայն այն տարբերութիւմբ,
 որ այստեղ ծածկագրական ուրիշ սխառն է
 գործածված: Վերոնշյալ № 9098 ձեռագրում,
 բացի հիշյալ կնիքից (էջ 19ա), կան ձեռ-
 քով գծված ուրիշ երկու նմանօրինակ կնիք-
 ներ ևս, որոնց ծածկագրական նշանները
 որոշ տարբերութիւններ ունեն. այս կնիք-
 ների մասին խորագրված է՝ «Այս երկու
 մօճրս այլ իմն կերպ է, այսինքն իմաստուն
 Սողոմոնի փեշաքննիլիցն է» (էջ 18բ): Սրան-
 ցից առաջինը նույնպէս 24 կնքանշաններից
 է բաղկանում, իսկ երկրորդը՝ 28. այս երկ-
 րորդ տեսակից մի իսկական կնիք տես նաև
 նույն մաստ. № 90 և № 30 ձեռագիր նմ-
 լիչների վրա: Այս կարգի ուրիշ նյութեր են,
 տարբեր ծածկագրերով, նույն մաստ. ձեռ.
 № 6678՝ «Այս ներքոյ գրեալ բոլորակս Յո-
 սեփ Գեղեցիկին մօճրն է» (էջ 68ա—68բ),
 № 8428՝ «Մօճր մի ևս այս է» (էջ 431բ—
 432ա) և № 6740 (էջ 23ա, 23բ, 28բ, 33բ):

Գ.— ՀԱԿԱՅՏԱՐԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐՈՐ

1. Թուղթ վասն նմայից գիւթեկանաց և
 ածորէն յուսրողաց. «Առնոյր առեք որ
 զգլուխ իմ...»: Տես՝ ՅՈՒՂԼԱՆՆԷՍ ՄԱՆԴԱ-
 ԿՈՒՆԻ:

2. Վասն կախարգացն թէ ո՛րպէս պա-
 րեն զմարդիկ. «Յետ այսորիկ փախերուք ի
 կախարդութեանէ...»: Տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅ-
 ԳԵԿՅԻ:

3. Սիւեռնի Աղձնեաց եպիսկոպոսի ասա-
 ցեալ վասն գիճոյ խմողաց որ արբե՛ւան, և
 վասն զուսանաց և վասն պռռնիկ կանանց

և կարաւաց. «Աւաղ վառնգիս որ կալաւ
 առ...»: Տես՝ ՍԻՄԷՈՆ ԱՂՁՆԵՑԻ:

4. Խրատ է չար աղանգաւորաց, և կա-
 խարդոցն է. «Ապա չար գործովք և նենգա-
 ւորք և յոթակալ սրտով հաղորդի ի Քրիս-
 տոսէ...»: Նիկոսիայի հայ. ձեռ. № 28, էջ
 134ա—140ա (?):

5. Ճառ եւքնորդ՝ վասն կախարգու-
 րեան է. «Ո՛վ քահանայք և ժողովուրդք,
 ահա կորստական և մեծ խորխորսա և 10
 զաղանի զուր...», անդ, էջ 140բ—145ա(?):

6. Եկեղեցական կանոններ, Տեսնել հե-
 տելյալ կանոնախմբերը.

Ա Առաքելական կանոններ, հոգ. ժծ:
 Կեօրեայի ժողովի կանոններ, հոգ. է և Ը: 18
 Լազարիկի ժողովի կանոններ, հոգ. ԼԶ:
 Գրիգոր Լուսավորչի կանոններ, հոգ. ժԲ և ԻԷ:
 Աթանաս Աղեքսանդրացու անվամբ կանոններ,
 հոգ. ՄԳ, ԼԶ, ԼԷ, ԼԸ և 2Գ:

Բարսեղ Կեօրացու «Ծիր կանոնական առ 20
 սուրբն Ամփիլոսոս Եկեղեցաց եպիսկոպոս»,
 հոգ. ԼԱ և ԼԹ:

Բարսեղ Կեօրացու «Ծիր կանոնական վասն 28
 պետէս և բերապատիկ ախտից», հոգ. Ը, ԼԶ, Զ,
 ՃԶԷ, ՃԶԸ, ՃԶԹ և ՄԺԳ:

Շահապետի ժողովի կանոններ («Շայնց կա-
 նոն»), հոգ. Ը—Ժ:

Դովին Բ ժողովի («Ներքեսի շայնց կաթողի-
 կոսի և ներշաղկոյ Մամիկ-նէից եպիսկոպոսի») 20
 կանոններ, հոգ. ԻԶ:

Քաղևոս առաքյալի կանոններ, հոգ. ԻԳ:

Ծովիան Կիլիկացու կանոններ (հինգ հոգով
 ունեցող իւմբը), հոգ. Բ:

Նիկիայի Բ ժողովի կանոններ, հոգ. ԿԲ:

«Մահմանդ և կանոնք կարգի եկեղեցւոյ սրբոյն 28
 ներքեսի հայրապետի շայնց», հոգ. ԻԸ:

Դովին Ալավի որդու կանոններ, հոգ. ՊԷ,
 ՁԶ, ՁԷ և ՁԸ:

≈ Երևանի Գեա. Մատենադարանում կան
 ախտարական նյութեր պարունակող հետևյալ 40
 ձեռագրերը. №№ 35, 549, 604, 666, 681,
 1429, 1465, 1495, 1575, 1693, 1782, 2427,
 2434, 2435, 2437, 2472, 3248, 4322, 4326,
 4410, 4530, 4600, 4625, 4665, 6005, 6156,
 6171, 6183, 6425, 6674, 6677, 6678, 6740, 48
 6820, 6849, 6870, 6900, 6965, 6978, 7064,
 7079, 7189, 7202, 7210, 7212, 7291, 7325,
 7461, 7671, 7688, 7715, 7936, 7998, 8049,
 8102, 8153, 8255, 8283, 8346, 8405, 8428,

1 Հմմտ. Հանգեւ Ամսօրեայ. 1935, էջ 549:
 2 Հմմտ. անդ:

- 8507, 8533, 8581, 8582, 8617, 8628, 8631, 8632, 8640, 8644, 8646, 8653, 8661, 8664, 8670, 8675, 8717, 8720, 8733, 8739, 8741, 9058, 9098, 9155, 9336, ևն: Տես նաև
- 3 Լենինգրադի Инст. Вост. арм. рук. А-64, А-83, А-103 և В-32. Քրիստոսի Պետ. Քանգ. հայ. ձեռ. №№ 160, 162, 202, 229 և 240. Քրիստոսի Կենտր. Պատմ. Արխ. հայ. ձեռ. № 18/555. Վիեննայի
- 10 Մխիթ. Մատ. ձեռ. №№ 162, 191, 192, 395, 423, 427, 431, 436, 443, 497, 533 և 550. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. G. 4. R. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Add. 18,611 և Ms. Or. № 6471. Փարիզի Bibl. Nat.
- 15 Ms. Arm. №№ 257, 258 և 259. Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 232 (էջ 236—237): Ախտարական ձեռագրեր կան նաև ուրիշ մատենադարաններում:

ԳՐԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 50 Ե. Շ.— «Հաւատալիք և ուխտատեղիներ Ալենայ գիւղերուն», Բիւրապէն, ԺԸ տարի, 1899/1900, էջ 692—694.
- Արեղյան Մամ.— «Der armenische Volksglaube», Leipzig, 1899.
- 15 Արեղյան Մամ.— «Հայոց հին գրականութեան պատմություն», գիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 14—18.
- Ալեքսանյան Է. Է.— «Նախապաշարուններ և սովորութիւններ Մարզուանի մէջ», Բիւրապէն, ԺԷ տարի, 1899, էջ 794—796: «Ճիշդ», ևն:
- Ալիօսան Ղև.— «Էին հաւատք կամ Լեթանոսական կրօնք Հայոց», Վիեննայի, 1895.
- Ակաբի— «Առասպելական: Անտիպ փրշրանքներ», Արևելք, Կ. Պոլիս, Ժ տարի, №№ 2897 և 2898 (30 սեպտ. և 1 հոկտ. 1893 թ.):
- «Ալ», «Իբրէիկ», «Իբրէրէլլեզ», «Կրոզ», «Ելընտոս», «Կազընո»:
- 60 Աղաոյան Մ. Է.— «Ալիշի աղօթք», Բիւրապէն, ԺԶ տարի, 1897/1898, էջ 766—767.
- Անգրեանայան Սարգ.— «Քաւրիզի և սորան մօտիկ գտնուող մէկ երկու հայ գիւղերի նախապաշարունքներէից, և այլն», Բիւրապէն, ԺԷ տարի, 1899, էջ 695—698.

- «Ալթոյ սալ», «չար ոգիներ», «գայի բերան կողմ», ևն:
- Արուսե Ի. Խ.— «Նախապաշարուններ, աւանդութիւններ և սովորութիւններ Մուշնուսուն գիւղի», Բիւրապէն, ԺԷ տարի, 1899, էջ 473—475 և 487—490.
- «Նորթլախ», «թոռուներ», «ալ», «ձմալ», «թղա», ևն:
- Անես— «Բուլանրիս կամ Հարք դաւան», Ազգագրական Հանգես, գիրք 2, 1900, էջ 7—55.
- «Գրոզ», «տե ստանէթ», «չարքեր», «թոյնքեր», «Կէլեր», «ճիւղանի Գէլեր», «չլա», «գարու», «Իրիլիկ», «ալթ», «թղա», «Փէրիներ», «Կերպարանօթութիւն», «թղթարանք», «գարի թալի», «Քիլ շափէլ», «Կոնդ հայել և Գալիութիւն», «ալթըրի», ևն:
- Գաղատաղալ Թ.— «Սովորութիւններ, նախապաշարուններ, և այլն Իզմիտ գաւառին մէջ», Բիւրապէն, ԺԷ տարի, 1899, էջ 540—543.
- «Չար ոչք կամ Նագր», «Կանգէլթ», «թոն զմեք ալէլներ», «ալէկուլ Գներ», «Հարսեհոր Գներ», «տատկը», «ճիւղիկի կամ կոթ», «տուր», «Հուսարիւր», «արեւիթի աղիւր», «Եազըլը-Քոնո»:
- Դըլեմյան Ս.— «Երկու խօսք համալիլի մը առթիւ», Բիւրապէն, ԺԷ տարի, 1899, էջ 715—716.
- Դաթիկյան Մ.— «Յիւանի հայ ժողովրդին սովորութիւններն ու նախապաշարմունք», Բիւրապէն, ԺԶ տարի, 1897/1898, էջ 396—397 և 426—427.
- Սրեց Ս.— «Հմախակներ», Բիւրապէն, ԺԶ տարի, 1897/1898, էջ 380.
- Էլպեկյան Մ. Մ.— «Նախապաշարուններ, սովորութիւններ և Մարզուանու մէջ», Բիւրապէն, ԺԸ տարի, 1899/1900, էջ 294—297.
- «Կալ պառաններ», «ալթ», «Էներ», «ճիւղիկոթ», ևն:
- Էրկանյան Մ.— «Քապալըն», Բիւրապէն, ԺԶ տարի, 1897/1898, էջ 899—900.
- Թուր-Կապո — «Դներ», Բիւրապէն, ԺԶ տարի, 1897/1898, էջ 461—463.

Լալայան Սրվ.— *Էջաւակի նիւթեր*
 ապագայ ուսումնասիրութեան համար, Ազ-
 ցագրապետ Լաւնդեա, գիրք Ա, 1895,
 էջ 324—371:

Ներդրումներ և պիւններ, բարի և չար, աշ-
 խարճածութիւն, հաւատարմութիւն, ֆիզիո-
 կան երեւոյթներ և բնութեան թագաւորութիւններ
 մասին, շնորհաբանութիւն, կտորներ և
 կտորագրութիւն (պոլսոս պաւլոսներ, եզրի ունի,
 10 գարի ցիւլ, նեա գնիլ, փիլթա թափել), անտառ-
 պաշտօններ, քաղաքի և Էջաւակի մասին,
 երազ, տեսիլք և թափաբանութիւն:

Լալայան Սրվ.— *Վարանդաւ նիւթեր*
 ապագայ ուսումնասիրութեան համար, Ազ-
 ցագրապետ Լաւնդեա, գիրք Բ, 1897,
 էջ 231—227 և 231—246:

Բարձր կամ ստանաններ, քորոքացող,
 ժողովի և կարծրակ, ժողովագոյն, կտորագրու-
 10 րութիւն (Վեցձագարեա), գանակ քցել, կեղ շափել, վա-
 զեր քայլել, մում հալիլ, օրամոյ բունիլ, աշին
 հառ վեր քաղել, շափել, մկնատմի գիր, գելիպ
 կամ կրակապ), Էջաւակութիւն, անտառ-
 պաշտօնութիւններ:

Լալայան Սրվ.— *Բանձակի գաւառ*,
 20 Ազգագրապետ Լաւնդեա, գիրք Զ,
 1900, էջ 348—363:

Գանապան Կրեյտակ, անտաններ, քորո-
 ցող, Կրեյտ, Կուլեփ, Կորթիպ, Կուլեր,
 Կորթիպեր, Կարի ցիւլ, Կրեյտի շափ, Կա-
 30 քցել, Կրեյտապ, Կրեյտի օրը գրանել, Կամուր-
 ներ միմեանցից գտնելիլ, Կորթի գուլ, Կտոր-
 պաշտօններ:

Լալայան Սրվ.— *Բարձրալուի գաւառ*,
 Ազգագրապետ Լաւնդեա, գիրք Ժ, 1903,
 35 էջ 229—240:

Էջաւակութիւն, կենդանիների միջոցով
 գուլագութիւն, ժողովանց միջոցով գուլագու-
 40 րութիւն, ժողովու բնագրական շարժումների միջ-
 ցով գուլագութիւն, անշունչ առարկաների միջ-
 ցով գուլագութիւն, Կարի ցիւլ, ժողովանց,
 Կրեյտ գնիլ, Կրեյտ կամ գանակ գնիլ, Կուլեր
 շափել, Կորթիպեր, Կորթիպեր, Կրեյտ
 45 ցիւլ, Կար աշ, Կարի կոտ, Կրեյտի կար,
 Կրեյտի, Կորթիպեր, Կրեյտի, Կորթիպեր,
 Կրեյտի կամ անշունչ, Կրեյտ, Կամուր, Կրեյտ-
 ան, Կրեյտի շարժումները ապաստանում,
 Կորթիպերի ապաստանում, Կրեյտի օրը
 գրանել, Կամուրագութիւններ:

Լալայան Սրվ.— *Նոր Բայագետի գա-
 ւառ*, Ազգագրապետ Լաւնդեա, գիրք
 ԺԷ, 1908, № 1, էջ 108—124:

Էջաւակութիւն, կենդանիների միջոցով
 գուլագութիւն, ժողովանց միջոցով գուլագու-
 5 րութիւն, ժողովու բնագրական շարժումների միջ-
 ցով գուլագութիւն, անշունչ առարկաների միջ-
 ցով գուլագութիւն Կտորագրութիւն, Կրեյտ
 10 անիլ կամ նեա գնիլ, Կուլեր շափել, Կորթի-
 գուլ, Կամուր գուլ և Կարի օրը գուլագութիւն,
 Կորթի գնիլ, Կուլեր կամ շափ մանիլ, Կրեյտ
 15 անիլ, Կորթիպեր, Կորթիպեր և Կրեյտ անտ-
 անիլ գործելիլ, Կորթիպերի քայլ, Կորթիպ-
 նութիւն, Կրեյտ անիլ, Կայելու մեղ նայել,
 Կտորագրական կրեյտ, Կորթի և Կորթի,
 Կամուր կամ շարժի գանակ, Կամուր Կենդան
 20 Կուլեր, Կամուրագութիւններ:

Խաչկոնց Դավ.— *Տէմիրի դիւն Էջաւակի*
 20 վերլուծման առթիւ Լալայագրական հում
 նիւթեր, Բիւրապետ Ժ Զ տարի, 1897/1898,
 էջ 811—814:

Կ. Գ.— *Շէտիկի նախապաշարութիւնները*,
 Բիւրապետ ԺԸ տարի, 1899/1900, էջ 30
 660—661:

Լարեյան Ս.— *Գարտիպակի գաւառա-
 բարձրանի նաղարի աղօթք (աշիլ)*, Բիւ-
 րապետ ԺԶ տարի, 1897/1898, էջ 306:

Լալայան Ս.— *Շուտու և դոպլաթ*, Ա-
 30 րաբառ, 1895, էջ 270—273:

Լալայան Ս.— *Նախապաշարութիւններ
 Իւնէի մէջ*, Բիւրապետ ԺԸ տարի,
 1899/1900, էջ 475—479:

Մեկնապետներ, Կորթի, Կն:

Նովկասթիայան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.)—
 «История медицины в Армении с
 древнейших времен до наших дней», Կ. 1,
 Երեւան, 1946, Գլ. 1 և 2.

Ճանկայան Լ. Կ.— *Վնութիւնը Այնալը*,
 Թիֆլիս, 1895, էջ 145—168:

Վեցձագարեակ և գն, Կամուր, յուլագ
 կամ նուրա, Կամուրի մեղիլ, Կորթիպեր
 կամ յուլագութիւններ, Կամուր աշ, Կամ
 45 Կորթիպեր և Կորթի, Կուլագութիւններ,
 Կարթիլի, շարժ-
 նութիւն (Կարթի), Կորթի, Կորթի:

Ճրլեցլւած շար.— Ժողովրդական հաստատութիւններ: Այլ ու օճակ, Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 524—525.

Ճրլեցլւած շար.— «Այլ յարձակման դէմ պաշտպանողական միջոցներ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 610—620:

«Այլ», «չլուս», «իզիկ», «կառուցութեամբ»:

Ճրլեցլւած շար.— «Մասունք, քառասունք-կոխ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 840—842:

Մեծկնիւյան շար.— «Քեպե-ն ու յանգ-ը», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 769—771:

Միքրայանց Յ. Պ.— «Փշրանք Շիրակի մարտններէ», Մոսկովա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 162—208 և 210—237: («Ե՛մի-նեան Ազգագրական Ժողովածու, հտ. Ա»):

«Մեծապաշտութիւններ», «Նորապաշտ-մունքներ և սանդուխտներ», «Կաթարգութիւն», Բովլութիւն, բժժանք»:

Մուրազյանց շար.— «Համընցի հայեր», Ազգագրական Հանգիստ, գիրք 2, 1900, էջ 137—163:

«Ճիւղ», «Կառուց», «Քեզր», «Կոմիտ», «Երգ-ժող», «Նուկա», «Քրիտիկ», «Գուշակութիւններ», «Կոնգրատ», «Կենդանի-աշխարհ», «Կիտ», «Երգի մեղեդիներ», ևն:

Մուրազյանց Պ. շար.— «Մուստի ի դուրս», մարտն ի ներս», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1899/1900, էջ 6—8:

Նավասարդյան Յ.— «Հայ Ժողովրդական Կեցիութիւններ», գիրք 1, Թիֆլիս, 1901, էջ 24—36:

Նոյննիւյան Պ.— «Գառաւաղունջ», Ազգագրական Հանգիստ, գիրք Թ, 1902, էջ 263—271:

Շահագիգ Սրվ.— «Նոր-Նախիջեանը և Նոր-Նախիջեանցիք», Ազգագրական Հանգիստ, գիրք Թ, 1902, էջ 45—57:

«Մեծապաշտութիւններ, հաւատարմութիւններ և նորապաշտմունքներ»:

Շահագիգ Պ. Պ.— «Հոգեպաշտական նախապաշարումներ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1899, էջ 734—735:

«Բերի-զըզը, Կիւրի-զըզը, սար-զըզ», «Ե՛մի-նի», «Կոնգրատ», «Գառաւաղունջ», «Կեցի-տար-անուշ»:

Շեփիկյան Յ. շար.— «Նախապաշարումներ և սովորութիւններ Ալեքսի մէջ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1899/1900, էջ 379—380 և 647—649:

«Քեզը», «այլ սանի», «Քառար իւրախ»:

Շերիբյան շար.— «Գոյտը ընտանեկան կեանքէն նախապաշարումն ու սովորութիւններ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 414—416 և 427—429:

«Մեծիկոն», «Երկրէն թափոյ», ևն:

Պալան Յրգ.— «Նախապաշարումներ ու գուշակութիւններ Կեսարիոյ ու ջրակայ հայ Ժողովրդին», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 647—648:

«Նապար», «Երասունքիտ», ևն:

Քոզմերի — «Քաղա, յանգ, գրող, կրող», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 867—868:

Ս. Ն.— «Նախապաշարումներ, գուշակութիւններ և սովորութիւններ Սղերդի մէջ և ջրակայքը», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1899/1900, էջ 261—263 և 314—316:

Սաղաթիկ Ս.— «Կախարդութիւն և թով-լութիւն Մանիսայի մէջ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1899, էջ 438—440:

Սիմանյան շար.— «Նախապաշարումներ, սովորութիւններ, և այլն Մարգուանի և ջրակայքերու մէջ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1899, էջ 666—668. ԺՁ տարի, 1899/1900, էջ 428—430:

«Կապ», «Մեծիկոն», «Երասունք», «այլ», «Կեցի-տար-անուշ», «Կոնգրատ», «Կառուց», «Կոնգրատ», ևն:

Սրագիգ Պ.— «Մոստուծ նախապաշարումներ Բղիի մէջ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 607—608 և 658—657:

«Հաւանկայ նայոյ», «Երկրէն», «Երգ», «Կապ-ըլլալ», ևն:

Սրվանդանյան Պար.— «Մանանայ», Կ. Գոլիս, 1876, էջ 77—90 և 106—129:

Յեվեյան Գ.— «Կիսաշխարհի բնիկներէն Գանգ մեզ աղէկներ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 504—506:

Յեվեյան Գ.— «Սուլորոյիներ ու նախապաշարումներ Արարկերի մէջ», Բիւրակն, ԺՁ տարի, 1897/1898, էջ 620—621:

Յեվեյան Գ.— «Եկկոպոյսոյ թոնիրին շուրջը», Բիւրակն, ԺԸ տարի, 1899/1900, էջ 231—233, 621—623 (շար.):

10 «Մեռելիք», «ալք», «հեղեղք», «բառուձք-կտի», ևն:
Ստորագրած է՝ «Յ. Գ.»:

Յեր-Պողոսյան Գր.— «Նախնի հայոց հոգեպաշտութեան շրջանից», հետեյալ հրատմեց. «Յուշարձան, գրական ժողովածոյ», Վիեննա, 1911, էջ 233—243:

Օրբուզյան Ս.— «Գաւառային կեանքէ», Բիւրակն, ԺԸ տարի, 1899/1900, էջ 694—695:

2) «Ալքեր», «գորտառ»:
Ստորագրած է՝ «Ա. Հօրսիզեան»:

Օ Յ Յ Ր Ք

Տես՝ ԱՂԲԱՐԲ:

ՍՆՏԻՐԱՔ

15 Անտիպ բժշկարան, որ հայտնի է Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 84 ձեռագրով: Կրում է «Ախտիարաք կասեմ գրքի» խորագիրը: Բնագիրն սկսվում է «Յառաջին դուռն յիշեմք զբժշկութիւնն բառերով: Բժշկարանի բնագիրը 1636 թ. առաջ է գրված, իսկ վերոնշյալ խորագիրը ուրիշ ձեռքից է: Բժշկարանի անանուն հեղինակը վկայութիւններ ունի հետևյալ բժիշկներից. Գեղիանոս, Մասիկ, Արպիառն, Մուհամմադ Ջաքարիային 20 որդին, Յեսուհ, Սահակ, Բագրատ, Փաւլուսն, Հաննա, Հունեայն, Հուսֆուս, Մասրուհոյանն, ևն: Կ. Հ. Բասմաշյանի կարծիքով այս երկը կարող է թարգմանութիւնը լինել «էխարաթա-ն բադի'ի» (اختيارات بدعي) կոչված պարսկերեն բժշկարանի, որի հեղինակն է Ջեյն էդ-Դին 'Ալի Իբն էլ Հոսեյն էլ-Անսարի անունով բժիշկը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բասմաշյան Կ. Հ.— «Բժշկարան Ասարայ Սերաստացու», Հասի, 1940, էջ 72:

Քյուրայան շար.— «Նոր Ջուղայի Ամենափրկչեան վանքին ձեռագրաց հաւաքման բժշկարանները» Հասի, 1930, էջ 92—93:

Օ Յ Ր Չ Ր Յ Ն

Հարկական հին գրականութեան մեջ այս տարրական (اقراباين) անունով են կոչվել դեղարանական և դեղագործական գրվածքները, թարգմանական կամ ինքնագիր: ԺՌ դարի հայ բժիշկ Մխիթար Հերացու մոտ այս տերմինը գտնուած ենք, տարրական ձևին հար և նման, ակարագին ձևով¹⁾, բայց հետագա դարերում նա ենթարկվում է որոշ 15 ալլալման և ստանում ավերագաւաին ընդհանուր ձևը: «Ախրապատին»-ներ հայտնի են հայ բժիշկներից մի քանիսի անունով: Բժշկական ձեռագրերում կան նաև, «Ախրապատին» վերնագրով և կամ անվերնագիր, դեղարանական բազմաթիւ անանուն երկեր, որոնք ընդհանրապես ուրույն հեղինակութիւններ են, իսկ երբեմն նաև տարբեր երկերից կազմված խմբագրութիւններ: Ստորև նկարագրում ենք երեք անանուն «Ախրապատին» 20 ներ: Նրանցից § 1 և § 2-ը գտնվում են Երևանի Պետ. Մատ. № 413 ձեռագրում, որը ԺԷ—ԺԸ դարերի ընդօրինակութիւն է, հետևաբար բնագրերը կարող են ժամանակով ավելի հին լինել: Ձեռագիրն ընդօրինակողը մի քանի տեղ կատարել է բացթողումներ, որոնք նախադադափար օրինակից են գալիս, ինչպես գրիչն ինքն է ասում մի տեղ. «Անմեղադիր լերուք, կղալուք, զի օրինակն ոչ գոյր յաւոր» (էջ 84ա): Ձեռագրի մի շարք տեղերում, հատկապես գլուխների վերջավորութեան և նոր գլուխների վերնագրերի միջև ընկած դատարկ տարածութիւններում, մի ուրիշ ձեռքով ավելացվել են դեղաբանական այլ նյութեր ևս: § 3 25 բնագիրը գտնվում է Թրիխսիի Պետ. Թանգ. 1 Յես՝ «Մխիթարայ բժշկագետի ձեռագր» ձեռման մի թարգմանութիւն, Վիեննայ, 1833, էջ 136:

հայ. Ձ 210 ձեռագրում, որը բժշկական նյութերի ժողովածու է: Այս ձեռագիրը թեև ԺԹ դարի ընդօրինակություն է, բայց ակունհայա է, որ Ախրապատինն-ի բնագիրն ավելի հին է: Ախրապատինն-ներ տեսնել նաև ԱՄԻՐԴՆՈՎԱԹ ԱՄԱՍԻԱԾԻ, ԳԱՆՈՒՍՏ ԱՄԱՍԻԱԾԻ և ուրիշ անունների տակ:

1. Այս երկը գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. Ձ 413 ձեռագրի 33ա-35ա էջերում: Որպես խորագիր ունի՝ «Ճանկ գրոցս որ կոչի Ախրապատինն», և ցանկից հետո բուն բնագրի սկ. «Անուամբ հօր և որդոյ և հոգոյն սրբոյ, ամեն: Ա. Պարա ե հաքիմին որ գեայ առ հիւանդն շատ վայտա ցատի և կերպարն հարցսն և բերանի համն թե ո՛ր պես է»:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

- Ա.— [Թէ ո՛րպէս պարս է հարիմին գնալ վերայ հիւանդին] (33բ):
- 10 Բ.— Նշան թէ տարերջ նիւթից ո՛րն է անկոցի ի մարզն՝ զայս նշանոգ անաշխայ (35ա):
- Գ.— Աստ միտակց գրեթ շորս տարերջ նիւթից նշանն և բնութիւնն և ցանն (36ա):
- 7.— Յազացս մակին և հարուրին անաշխայուն (36բ):
- 15 Ծ.— Աստ մանուցանեմք զհարուրան որ է գոզն (38ա):
- 2.— Նշան ձեռի լուանայուն (38ա):
- Է.— Դուռն և նշան զուրս զնացածին որ է 20 ցարն (38բ):
- Ը.— Դուռն և նշան անաշխայուն և իմանայուն (39ա):
- Թ.— Մահաբաժամին նշանն (39բ):
- Ճ.— Դուռն և նշան հիւանդին որ գոյն զգոյն 25 երազ տեսու, այնք նշանն (39բ):
- ՃԱ.— Նշան թէ ցանի կերպու յիմանալ պիտի հարիմն հիւանդին և տեսուլ և հարցանել (31ա):
- ՃԲ.— Դուռն և նշան որ մարզ բուրհանն մտնու որ է հարիմն (31ա):
- 30 ՃԳ.— Դուռն և նշան որ մարզ հիւանդութեան մէջն թուլանում ըլի և շուռն չկարենայ առնուլ և ոչ առլ. երբ այս ցու լուս ընկնի՝ զիտացիբ որ լու չէ (33ա):
- ՃԴ.— Դուռն և նշան անաշխայուն և զիտանալ լուս վասն տարոյն և ամոյն և օրին և մամոյն 45 (33բ):
- ՃԵ.— Դուռն կերպուր ուսելոյ թէ ո՛րն չէ պարս միտակց ուսել կամ ո՛րն պիտի ուսել (36բ):
- ՃԶ.— Դուռն և նշան որ մարզոյ յօգուածն 50 իտացոյ թէ առողջ ըլի թէ հիւանդ (36բ):

- ՃԸ.— Դուռն և նշան թէ ցանի ցու կայ որ ոչինչ չէ պարս այլ անբժշկելի հուսմայ մարզոյն (35բ):
- ՃԸ.— Դուռն և նշան զերկրոյ վեր աննելոյ և իմանալ, թէ ո՛րպէս պարս է հարիմին որ զգուռութեամբ կեալ (35բ):
- ՃԹ.— Դուռն և նշան վասն զերկրուն թէ ո՛ր նիւթին տարերջն կամ իրարն և ցուին ո՛ր զեզն պարս է առլ և կամ ո՛րչափ պիտի առլ (37բ):
- Բ.— Դուռն և նշան զանաւոր զերկրուն որ է 10 իմանալուն, որ ըզգաստութիւն և արթնութիւն պիտի, ու շատ յիմաստութիւն որ անկարծակ մահ չնեբարձէ (38ա):
- ԻԱ.— Դուռն և նշան զերկ վեր աննելոյ և տալոյ և իմանալոյ թէ ո՛ր ցուին ո՛ր զեզն է պէտ 15 կամ ո՛րպէս պարս է առլ (38ա):
- ԻԲ(ա).— Դուռն և նշան մանք զերկրոյ բաց աննելոյ որ փորն լուծէ, այս է (39ա):
- ԻԲ(բ).— Դուռն և նշան այսքիմներոյ և զօրութիւնք նոցին և շինելն և ըմպելիքն նոցին (40ա):
- 20 ԻԳ.— Դուռն և նշան մարութներոյ և շինելիքն նոցին և ըմպելիքն թէ ո՛րպէս է, և զօրութիւնն (41ա):
- ԻԴ.— Դուռն և նշան լուսաններու որ է լիցելիք մասով որ օգտակար է հարին և թոցին կամօք 25 աստուտոյ (46ա):
- ԻԾ(ա).— Դուռն և նշան հարուրուն որ հասերն և շինելիք նոցին և զօրութիւնն և գործն թէ ո՛րպէս է (45ա):
- ԻԾ(բ).— Դուռն և նշան զբարուն և շինելիքն 30 նոցին և առլն և զօրութիւնն և գործն թէ ո՛րպէս է (47ա):
- ԻՁ.— Դուռն և նշան արեւուն որ անն գամահայ և զօրութիւնն և գործն թէ ո՛րպէս է (49ա):
- ԻԷ.— Դուռն և նշան թրխածներոյ և շինելիքն 35 նոցին և պակելիքն և զօրութիւնն և գործն թէ ո՛րպէս է, և զիմանալն և ուժն (49բ):
- ԻԸ.— Դուռն և նշան մանուներոյ և շինելիքն նոցին և պակելիքն և զօրութիւնն և գործն և չափն և օգտութիւնն թէ ո՛րպէս է (51բ):
- 40 ԻԹ.— Դուռն և նշան հուարիչներոյ և իտրիֆիչներոյ և շինելիքն նոցին և պակելիքն և զօրութիւնն և գործն թէ ո՛րպէս է (56բ):
- Լ.— Դուռն և նշան շարքութներոյ և շինելիքն նոցին և զօրութիւնն և գործն թէ ո՛րպէս է (56բ):
- 15 ԼԱ.— Դուռն և նշան սքանջարիներոյ սազին և շինելիքն նոցին և ըմպելիքն և զօրութիւնն թէ ո՛րպէս է (58ա):
- (ԼԲ) Դուռն և նշան ցիբօրին որ է շերմն և նշանն նոցին և զիտանալն և անաշխայն թէ ո՛րպէս 50 է (58ա):
- (ԼԳ) Դուռն և նշան, որ կին արմատ ըլիլիք ըզանում վասն է՛ր կամ է՛նչ պատճառի, որպիտութիւնն և զեզն, կնոջ աչքին և զմուար ծնելոյն և ծնացանելոյն և կաթնին և երիթի պակելոյն և յգա- 55 նայոյ իմանալն, ամենն առա է (83ա):

ժՔ.— Դուռն և նշան ամենայն փայծան ցա-
 ւուն և պատճառն նորին և զեզն և զօրութիւնն
 ամէնն այս զանուսն է գրած, զիս և աես, անպալ
 է յայժ (171ա):

Ի.— Դուռն և նշան սաջիւն որ արատառ ասնեայն
 կասեն, և ցաւն ամէն և զեզն աստ է գրած (173բ):

ԻԱ.— Դուռն և նշան կոյնեմն և պատճառն նո-
 րին, և ցաւն և զեզն և զօրութիւնն և ամէն ազգ
 կոյնեմն աստ է գրած (179ա):

ԻԲ.— Դուռն և նշան երկնամայ ցաւուն որ է
 պօլօնեմն, պատճառն նորին և նշանն և զեզն ամէնն
 աստ գիտ (182ա):

ԻԳ.— Դուռն և նշան բշտին շիրիմին և թիւ-
 ցարին որ է փիւղի քանթիլ ցաւն, նշանն նոցին
 և ցաւն և զեզն ամէնն աստ գիտ (184ա):

ԻԴ.— Դուռն և նշան ծածուկ մարմնայն և պլո-
 րին և յազմիին և այլ ամենայն այսպիսոցն
 (186ա):

ԻԵ.— Դուռն և նշան նստայ անգին շաղիզին
 քաւասերին և ամենայն ինչ որ նստայ անգին ցաւ
 կայ՝ ամէնն աստ գրած է (191ա):

ԻԶ.— Դուռն և նշան ճիւղեցն, նշանն նոցին
 և զեզն, և ճիւղեցն թէ քանի՜ է և քանի՜ ցեղ է,
 ամէնն աստ գիտ (194բ):

ԻԷ.— Դուռն և նշան երզնիւային, մափասիլին
 և նկրիւսին, երեցն այլ այս զանուսն է գրած և
 երեցին զեզն այլ մեկ է և ազգաւ այլ մեկ են:
 Յաւաջ կզնիւսն գրենք (195բ):

ԻԸ.— Դուռն և նոր սիւսուած անուամբն աստու-
 ծայ զլիւթն մինչև ասն ինչ որ գառուց ցաւ կան-
 զիւղի, զլիւթ մազիցն մինչև ըզուանկն ամէնն այս
 զանուսն է գրած (198բ):

ԻԹ.— Դուռն և նշան երեոթ գոյնին և պէս պէս
 զեզնբուն և օծելիցեբուն և լուանալիցեբուն
 (201ա):

Ղ.— Դուռն և նշան բաւազին, բարասին և սա-
 փին և շիրիմին և շուգամին որ քաշուեթաւորին
 կասեն որ է խալորն, երեցն այլ աստ է գրած (202ա):

ՂԱ.— Դուռն և նշան մարգոյ որ զուրս թին
 խոց և ելունդ կամ արեան խոց կամ մանր մզիկ
 զուրս գայ, ամէնն աստ գիտ զեզն և նշանն (203բ):

ՂԲ.— Դուռն և նշան պինդ ունեցին, սարատա-
 նին, խանամզրին, սալին, ամէնն աստ է գրած
 (205բ):

ՂԳ.— Դուռն և նշան շինցի ցաւուն, պատճառն
 նորին և ցաւն և զեզն ամէնն աստ գիտ (208բ):

ՂԴ.— Դուռն և նշան յուսազիլին ցաւուն և
 միջկացաւուն և կեոտացածին և երգինեբոյ ունչե-
 լուն, ամէնն աստ գիտ (207ա):

ՂԵ.— Դուռն և նշան այն որ մարգոյ անու-
 զել այսինցն անկամ սերմն վաթի այսինցն թափի,
 պատճառն նորին և զեզն յամէնն աստ գիտ (208ա):

ՂԶ.— Դուռն և նշան կոտրածին և զուրս ընկա-
 ծին, զեզն աստ է (208բ):

ՂԷ.— Դուռն և նշան կրակոյ մարածին և ետա-

ցեալ ջրոյ մարածին, և բարձր անգաց ընկածին և
 կարածին, ամէնու զեզն աստ է (209ա):

ՂԸ.— Դուռն և նշան քամուսն որ անձնուսն կու
 լինի, անչարժ կու կանգնի (210բ):

ՂԹ.— Դուռն և նշան կարածին որ արիւն լինի և
 զնում և շիւնզնի և որ թուեաւոր նեւոյ մարգ
 խոցեն, նշանն և զեզն աստ է (210բ):

Պ.— Դուռն և նշան փոխելուն որ մարգոյ սա-
 մարսն խանուի և փոխել սկսէ, և փոխեցնող զեզն
 և կանգնեցնող, և նեծկաւալուն (211ա):

ՊԱ.— Դուռն և նշան պատրոյզին այսինցն շա-
 փին որ մարգ զարգ լինի կիւանդն կու բանայ
 (212ա):

ՊԲ.— Դուռն և նշան ծաղկին և մանարած-
 մին, նշանն նոցին և ցաւն և զեզն ամէնն աստ է
 գիտ (212ա):

ՊԳ.— Դուռն և նշան որ անձնուսն ունեցք լոյս
 ընկնի, նշան նորին և զեզն ամէնն աստ գիտ, և
 սամարցի հոգանալուն և անձանն (213բ):

ՊԴ.— Դուռն և նշան որոյ խախտն որ հոտուս
 լինի և ասնեքն և ներսն ազեց հասելուն նշանն և
 զեզն աստ է (214բ):

ՊԵ.— Դուռն և նշան խաղիւրին որ է մաս ցաւ,
 նշանն և զեզն աստ է (214բ):

ՊԶ.— Դուռն և նշան զաւալ Փլին և զաւալին
 որ է սեզան նշան նոցին, ցաւն և զեզն յաստ գիտ
 (215ա):

ՊԷ.— Դուռն և նշան կրնկի որ է զարչաբուն և
 ձեաներուն ճգրուելուն և ձեռի ըզընկան ցաւուն
 (215բ):

ՊԸ.— Դուռն և նշան նեւի բերնին և փայտոյ
 և մաթրախոյ ծեծածին, և փշին և առինն հանելուն,
 նշանն սոցին և զեզն ամէնն յաստ գիտ (216ա):

ՊԹ.— Դուռն և նշան լազառանալուն և զիրա-
 նալուն, նշանն և զեզն աստ գիտ և աես, և մասին
 ճգրուելուն (216բ):

Ս.— Դուռն և նշան մանգակ սուածին և թի-
 նուար (ՏԼԸ) զեզածին, նշանն այնոր և զեզն աստ
 գիտ (217բ):

ՍԱ.— Դուռն և նշան օծի կծածին և կարիւր
 կծածին և մորիելի կծածին որ է... և կատաղած
 շան կծածին (218ա):

(ՍԱբ) Դուռն և նշան երակնուն բանալուն և
 հանամաթին և ազրուկ գնելուն և լուսոսոյ արիւն
 անեցուն (221ա):

ՍԲ.— Դուռն և նշան բազնիւն լեզնալուն և
 թաթրին նորին և բանն ամէնն աստ գիտ (222ա):

ՍԳ.— Դուռն և նշան ոյլին (ՏԼԸ) որ մազին և
 մուրուաց մէջն կու ծնանի և անձան վերայ գայ,
 լուին, մկան և զեանոց և մըջմանն (223բ):

ՍԴ.— Դուռն և նշան բնանալուն և արթնանա-
 լուն, և խալիւթն նորին և թաթրին (223ա):

ՍԵ.— Դուռն և նշան կերակրեբոյն, թթուին,
 քաղցրին, գառնին և կծուին (223բ):

՝ Մեկ բառ պակաս է:

ՄՋ.— Գուռն և Ելան Կանգերձին և զերայ ամե-
լոյ ժողովելին ամէնն յաստ զիւ (228ա):

ՄԸ.— Գուռն և Ելան Եոր ասուն շինելուն և
զնայուն և ասուն զնայուն աստ զիւ (229բ):

ՄԹ.— Գուռն և Ելան ամէն ազգ ձիթերայ շի-
նելն և պակելն և բան ասնելն ամէնն աստ զիւ
(230ա):

ՄՐ.— Գուռն և Ելան ամենայն ժոպ, բնու-
թիւնն և յոսիւթն և զորութիւնն ամէն
աստ զիւ (230ա):

Կ.— Գուռն և Ելան ամենայն կաթներայ և խո-
լիթն և յոսիւթն ամէն աստ զիւ (232բ):

ԿԱ.— Գուռն և Ելան ամէն ազգ Կնգերայ, խո-
լիթն, զորութիւնն, բնութիւնն ամէնն աստ է
զբան, աստ զիւ (232ա):

ԿԲ.— Գուռն և Ելան և խոսիւթն ամենայն
պարտէզայնոց իրաց Կնգերոց և սահերոց և ժան-
տանգ վայրի իրայնոց ամէնն աստ զիւ (233բ):

ԿԳ.— Գուռն և Ելան ամէն ազգ ժրգերայն, Կնին
և Եորին, թոցին և չորին խոսիւթն ամէնն աստ
զիւ աստուածով (241ա):

Սուրն ԿԳ զլուխը թերի է մնում ձեռա-
զրից թերթեր թափված լինելու հետևանքով,
ինչպես և պակասում են վերջին երեք
զլուխները, որոնք, ըստ ցանկի, պիտի լի-
նան:

- (47) Քաղցրունց և լաթրաներունց:
- (48) Չինուն և շրին:
- (49) Մէնակ զեզերուն:

3. Այս երկը գտնվում է Թրիլիսիի Գեա-
թանգ. հայ. № 210 ձեռագրի 55—207 էջե-
րում: Որպես խորագիր ունի՝ «Ննորձիւ և
յաջողութեամբ սրբայ երրորդութեանն և մի
աստուածութեանն, անց ունելով յուսայ
հոգւոյ փրկութեան կենացն յաւիտեմից: Այ-
սանեստե շնորձիւ ծիսուսի մերոյ սկսես-
ցուք ծողիլից գեղորայքն վասն ամանայն
հարկաւորութեան մարդոց ճառել և գրել
որպէս զոյ իսկական այսիկ պատեննի
զրոյս զոր յառաջ զոյր, արտագրելով զգու-
շութեամբ»: Բնագրի սկ. «Այ՛ արիւն ճալի-
նոսի որ օգտե լակվային կամ լակովային
և ֆալիմին և սիսխային երիկամաց և հա-
լարշտին»:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու Ն .
Ա.— Այեաբիւններ (58—72):
Բ.— Դովալ մուշկեր (73—83):

¹ Կերպարութիւնը տալիս ենք ըստ Ս. Լաւո-
ֆարյանի, «Ծուցակ» (տետր):

Գ.— Ծագութի մուֆարեղներ և մանուկներ
(84—81):

Դ.— Զարուրներ (92—95):

Ե.— Երազներ (96—103):

Զ.— Ըսուպներ (104—105):

Է.— Բրթարներ (106—122):

Ը.— Բիւյաններ (123—125):

Թ.— Բէլդի (Քաղեր)-ներ (126—130):

Փ.— Փեններ (137):

ՓԱ.— Լուխներ (139—143):

ՓԲ.— Լեզելիթներ (143—147):

ՓԳ.— Լպուխներ (147—149):

ՓԴ.— Կզապներ (150—151):

ՓԵ.— Մարիբներ (182—187):

ՓԶ.— Յիշեր կենի բան Չասպար Անտոնի յի-
շելն Կապր. (Կասպարայ) զպիբն. Կասպար Անտոն
շինելոյ կերպն որ օգուտ է զանպան ցաւոց...
(187—188): Կրտս կտարածի (189—190):

ՓԷ.— Կաթնալիթներ (161—16):

ՓԸ.— Կաղեր (166—214):

ՓԹ.— Կուկեաններ (214—219):

Բ.— Զէթեր (221—227):

ԻԱ.— Դարներ (228—240):

ԻԲ.— Ծուլիտներ (սկ) (247—248):

ԻԳ.— Դարգարայներ (249—249):

ԻԴ.— Ծովաբիւններ (251—262):

ԻԵ.— Մանուկներ (263—264):

ԻԶ.— Մուլմաներ (26—267):

Ըստ երևութիւն այս «Ախրապատին»-ը,
իր վերոհիշյալ կազմով, ավարտված չէ: Թեև
ԻԶ զլիսից հետո խառն դասավորմամբ բեր-
ված են բազմաթիվ այլ զեղազրեր և հիվան-
դութիւնների վերաբերյալ գրված քններ (մին-
չև 397 էջը), բայց, թվում է, այդ նյութերը
տարբեր ձեռքով են գրված:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանյան Չանո.— «Հայ բժշկական
ձեռագիրք Փարիզում, Արևելք, Կ. Գոլիս,
№№ 1733 և 1734 (4 և 8 նոյ. 1889 թ.):

Լավիանցիայան Լ. Ս. (Оганесов Л.
А.)— «История медицины в Армении от
древнейших времен до конца XVIII сто-
летия», Ереван, 1927, стр. 55 և 165—167.

Լավիանցիայան Լ. Ս. (Оганесян Л.
А.)— «История медицины в Армении с
древнейших времен до наших дней»,
часть II, Ереван, 1946, стр. 251—252.

Լավանյան Ղև.— «Հետազոտութիւնք
նախնեաց ոսկորէնի վրայ», Վիեննայ, 1897,
էջ 375—448՝ «Ախրապատին» (Դեղագործու-
թիւն):

ԱԵՐԱԳ-ՍԱՅԱՅ

Արարական բժշկարան, որ, ըստ Ղ. Ալիշանի ունեցած տեղեկությունների, հայերեն է թարգմանվել 1630 թ. Բուհիաթ Սերաստացու կողմից, հմմտ. Ղ. Հոֆմանյան, «Հետազոտությունը նախնեաց սամկորէնի վրայ», Վիեննա, 1897, էջ 487:

ԱԿՈՒՅԿ ԿԱՄ ԱԿՍՏԻՈՍ

Հայ մատենագրությունը ծանոթ են այս 10 անունը կրող մի քանի անձեր, որոնցից կարևորներին նվիրում ենք հաջորդ հոդվածները:

ԱԿՍՏԻՈՍ ԱՄԱՍԻԱՑԻ*

(Ἀκῆσιος ὁ Ἀμασιας)

10 Ընդհանրապես հայտնի է Մանուկ վկայ կոչմամբ: Նահատակվել է Լիկինիոս կայսրի օրով Միլիտինեում, մոտ 310 թ.: Հայամավորքները պահել են նրա համառոտ վկայարանությունը՝ մի քանի խմբագրություններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայություն սրբոյն Ակախիոսի. «Սուրբն Ակախիոս մանուկ էր հասակաւ. եկաց առաջի Լիկինիոսի անօրէն արքային և խոստովանեցաւ զքրիստոնէութեան զհաւատան իւր...», տես՝ «ԵՅԱՅԱՄԱՆԱՐՔ», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 252:

Այլ տպ.—Վիսյունիւն ևն. «Սուրբն Ակախիոս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 564—566.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «En ce jour martyre de saint Acace» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

* ՕՍՁԱՆԴԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Pinlus, «De S. Acathio martyre Mileti in Caria», *Acta Sanctor. m. Julii* t. VI, Parisis, 1868, p. 6-7—548. Մ. Ազգեբյան, «Էկեկատար վարք և վկայարանութիւն սրբոյն», Կ. Պ. Վեներիկ, 1818, էջ 100—103 և 128—129:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 350ա), № 7463 (էջ 296ա), № 7464 (էջ 232բ), № 4737 (էջ 161ա), № 4873 (էջ 155բ), № 6283 (էջ 198ա), ևն. Վիեննայի Միլիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 525բ) և № 219 (էջ 391բ):

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրություն).
Վկայարանութիւն սրբոյն Ակախիոսի. «Սա էր յամս Լիկիանոսի ամբարիշտ արքայից՝ մանուկ հասակաւ յԱպամիա քաղաքին...», տես՝ «ԵՅԱՄԱՆԱՐՔ» զկալիցն ճշմարտին աստուծոյն, այն է՝ «ԵՅԱՄԱՆԱՐՔ», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 800—801:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սա էր...», տես՝ «ԵՅԱՄԱՆԱՐՔ», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 889—890:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սա էր...», տես՝ «Գրիգոր որ կոչի Այսամաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 608:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. 20 № 1510 (529բ), № 1511 (էջ 519բ), № 7463 (էջ 622բ), № 7469 (էջ 358բ), № 7480 (էջ 622ա), № 7497 (էջ 596ա), № 7368 (էջ 530ա), № 7368 (էջ 561ա), № 7372 (էջ 508բ), № 4472 (էջ 559բ), № 4685 (էջ 528բ), ևն. № 4755 (էջ 546բ), № 4863 (էջ 333բ), № 4868 (էջ 471բ), № 4907 (էջ 504ա), ևն. Վիեննայի Միլիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 486ա) և № 437 (էջ 701ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 383^v). Հալեպի 20 Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 1511: Այս խմբագրության որոշ օրինակներում սկ. «Սա (կամ Սուրբն Ակախիոս) մանուկ էր հասակաւ յամս Լիկիանոսի ամբարիշտ արքային, որոյ կացեալ առաջի՝ խոստովանեցաւ 25 զՔրիստոս յԱպամիա (կամ յԱմասիա) քաղաքին»:

3. (Անանուն խմբագրություն).
Ակախիոսի. «Մանուկ էր հասակաւ և առաջի Լիկիանոսի արքային խոստովանեցաւ զՔրիստոս...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 210բ—211ա:

1 Հմմտ. Ա. Սյուրմեյան, «ԵՅԱՄԱՆԱՐՔ», Կ. Պ. 318—319:

ԱԿԱԿԻՈՍ ԱՄԴԵՑԻ*

(‘Ακάκιος ὁ Ἀμίδης)

Վկա՝ Դեկիոս կայսրի (249—251 թթ.) օրով: Հայտնաբերված մեկ հայտնի է նրա համառոտ վկայաբանությունը՝ երկու խմբագրություններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Զարչարանք և վարք խոստովանող եպիսկոպոսին սրբոյն Ակակիոսի. թատուրս Դեկոսի կապաշառ արքային՝ խոստովանողն թրիստոսի սուրբ եպիսկոպոսն Ակակիոս՝ համարձակութեամբ քարոզեր...», տես՝ «Յայտնաբերված», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 129:

Այլ տպ.— Վարք Ակակիոսի խոստովանող եպիսկոպոսին. թատուրս Դեկոսի ամբարիշտ արքային...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 192—193.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ 10 «Vie d'Acace évêque et confesseur» տեսնել անգլ. նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 266բ), № 7463 (էջ 233բ), 22 № 4684 (էջ 370ա), № 4737 (էջ 58բ), № 4868 (էջ 349բ), № 4873 (էջ 89ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 428բ), № 219 (էջ 298բ) և № 228 (էջ 211ա). Հայկախի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 149—հին № 108 20 (էջ 127ա): Որոշ օրինակներում՝ սկ. ընթացքում մանակս Դեկոսի:

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրություն).

Վկայաբանություն սրբոյ եպիսկոպոսին Ակակիոսի. թամս Դեկոսի ամբարիշտ արքային սուրբ եպիսկոպոսն Ակակիոս համարձակ քարոզեր...», տես՝ «Ծառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտնաբերված», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 663:

* ՕՓԱԷՂԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Henschenius, «De S. Acacio episcopo, Amidae in Mesopotamia. Acta Sanctorum, Aprilis t. I, Parisii, 1865, p. 823.—Th. Ruinart, «Acta primorum martyrum sincera et selecta», Amstelædami, 1713, p. 152—155.

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. թամս Դեկոսի...», տես՝ «Յայտնաբերված», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 732:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. թամս Դեկոսի...», տես՝ «Գրքեր որ կոչի Այտնաբերված», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 506:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7465 (էջ 518բ), № 7470 (էջ 478բ), № 7440 (էջ 393բ), № 7413 (էջ 385բ), № 7362 (էջ 438բ), № 1510 (էջ 445բ), 10 № 3762 (էջ 902բ), № 3763 (էջ 982բ), № 4477 (էջ 427բ), № 4744 (էջ 468բ), № 4755 (էջ 469բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 213 (էջ 280բ). Հայկախի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151¹. Լոնդոնի 15 Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 321¹). Սույն խմբագրության որոշ օրինակներում՝ սկ. թամս Դեկոսի անօրեն արքային, թամս Դեկոսի բազալորին, թամս Դեկոսի՝ սուրբ եպիսկոպոսն» ևն:

ԱԿԱԿԻՈՍ ԲԵՐԻԱՑԻ*

(‘Ακάκιος ὁ Βεροίας)

Բերիայի (Հայկախի) եպիսկոպոս, Երզրի առաջին կեսի Ժամանակակից էր Եպիսկոպոս Կիպրացուն, Սերբերիանոս Դարաղացուն և 25 Մարութա Նիբիհերացուն: Եպիսկոպոս Ա ժողովի (431 թ.) շրջանում նա սկզբում հարել էր Անտիոքյան կուսակցությանը, բայց հետո միացավ Կյուրեղ Աղեքսանդրացուն՝ Նեստորի և Նեստորականների դեմ: Մեռ. 432 թվին 20

¹ Հմմտ. Ա. Սյուրբեյան, «Յուզպի», հ. 4, էջ 216:

* ՕՓԱԷՂԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Mich. le Quien, «Orlens christianus», t. II, Parisii, 1740, p. 782—783.—Krüger, «Acacius von Berda», հեռույն հրատարակչ. «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 124—125.—Ch.-J. Hélie, «Histoire des conciles d'après les documents originaux», t. II, Paris, 1869, p. 332, 398, 409, 431, 433—437 et 440.—O. Bardenhewer, «Patrologie», Freiburg im Breisgau, 1894, S. 331.—J. Hergenröther, «Acacius von Berda in Syrien», հեռույն հրատարակչ. «Wetzer und Welte's Kirchenlexikon», 2. Aufl., Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1882, S. 145.

100 կամ 110 տարեկան հասակում: Ակակիոս Բերիացուց հայերեն թարգմանությամբ մեզ ծանոթ է մի անտիպ նամակ, ուղղված նույն կյուրեղ Աղեքսանդրացուն:

Բուղթ Ակակիոսի Բեռիոյ եպիսկոպոսի առ Կիրեղ. «Տեսաք իմում ամենասուրբ և յոյժ աստուածաւեր եպիսկոպոս Կիրեղիդ՝ Ակակիոս ի տեր խնդալ: Ոչ առանց ողորց և արատուաց ընթերցայ զգիրս աստուած- պաշտութեանդ, զորս առաքեալ էիր առ իս յառաջ քան զաւուրս զայստիկ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2620, էջ 102ա—103ա:

Հմտ. թղթի հունարենն քննգիրը և նրա լատիններեն թարգմանութիւնը՝ „Acacii Beroeae episcopi [epistola] ad Cyrillum“, հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. LXXVII, Parisiis, 1859, p. 99—102. Կա նաև թղթի լատիններեն մի այլ թարգմանութիւն՝ „Acacii episcopi Beroeae epistola scripta ad Cyrillum episcopum Alexandriae de turba ecclesiarum quam intulit eis impius Nestorius male docens“, հետևյալ հրատ. մեջ. J. D. Mansi, „Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio“, t. V, Florentiae, 1761, p. 518—520.

ԱԿԱԿԻՈՍ ԳԵՂԵԿՈՎԱԿՑԻ*

(Վախուց ὁ Καταδοχίας)

Վկա՝ Մաքսիմիանոս կայսրի օրոպ, 303 թ., Կ. Պոլսում: Կոչված նաև Բիւզանդացի: Ակակիոսի հայերեն վկայաբանութիւնն ունենց ընդարձակ և համառոտ խմբագրութիւններով:

ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Henychenus, „De sanctis martyribus Agathio (Acacio) millite, Maximo bresbytero“ etc., Acta Sanctorum, Mall t. II, Parisiis, 1866, p. 288—296.—L. de Tillemont, „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles“, t. V, Bruxelles, 1732, p. 166—168.—Մ. Ավգերյան, «Լիպիտար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1812, էջ 103—130

Ա.—ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1 (Ընդարձակ խմբագրութիւն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Ակակիոսի վկային. «Մաքսիմիանոսի ամպարշատ անալ զիշխանութիւն քաղաւորութեանն Հռոմ վայնցւոց, օր ըստ օրէ ի չարասեր բանասարկուէն յորոքեալ...», տես՝ «Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 68—88:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 993՝ 10 Վկայաբանութիւն սուրբ և ճգնազգեաց վկային Քրիստոսի Ակակիոսի որ վկայեաց ի Բիւզանդիա (էջ 528բ—533ա) և № 6196՝ նման խոր. (էջ 43ա—46ա):

2 (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր Իսրայելի).

Վկայութիւն սրբոյն Ակակիոսի վկային Քրիստոսի. «Յամս անօրէն արքային Մաքսիմիանոսի՝ եր սուրբն Ակակիոս ի Կապուտակացոց երկրէն...», տես՝ «Յայմաւուրք», 5 Գոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 203—204:

Այլ տպ.—Վկայութիւն ևն. «Յամս անօրէն արքային...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 412—413.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „En ce jour martyre de saint Acacius“, տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 312ա), № 7463 (էջ 270ա), № 4873 (էջ 136բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 151բ), № 219 (էջ 82ա) և № 228 (էջ 37բ):

3 (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Գրիգոր Մերենցի).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Ակակիոսի. «Էր սուրբն Ակակիոս յերկրէն Կապադովկացոց, զօրական լեալ ի գնդէն Մարտիւնայ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», ալի է՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 734:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. «Էր սուրբն...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 810:

Ալլ տպ.— Վկայաբանութիւն Կն. Էր սուրբն...», տես՝ Եփրեց որ կոչի Այսմա-
ուրբք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 558:

- Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
- № 7362 (էջ 486ա), № 7469 (էջ 322ա),
- № 7468 (էջ 368բ), № 7460 (էջ 565բ),
- № 3763 (էջ 1066), № 4513 (էջ 447ա),
- № 4518 (էջ 473բ), № 4685 (էջ 491ա),
- № 1610 (էջ 487բ), № 1611 (էջ 480ա), ևն.
- 10 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 453բ) և № 213 (էջ 317ա). Լոնդոնի Brill. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 354^v).

Ճ (Համառոտ Գ՝ խմբագրութիւն, ան-
անուն).

- 15 Ազգային. ԵՅամս Մաքսիմիանոսի ար-
քայի՞՞ յերկրէն Կապազոց (sic) էր զօրա-
կան և քրիստոնեայ...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 3658, էջ 188դ:

- ☒ Հմտ. հունարեն բնագիրը՝ „Μαρτύριον
20 τῶ ἀγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ
'Ακακίου Καπαδόξου“, տես J.-P. Migne, „Pa-
trologiae cursus completus“, ser gr., t.
CXV, Parisiis, 1864, p. 217—240, կից՝
լատիներեն թարգմանութիւնը՝ Լույնը տես
25 նաև՝ Acta Sanctorum, Mall t. II, p.
XXXVIII—XL1, հատորի վերջին մասում, և
նրա լատիներեն թարգմանութիւնը՝ Ibidem,
p. 290—296.— Ասորերենը՝ P. Bedjan
(հրատ.), „Acta martyrum et sanctorum“,
30 t. VI, Parisiis, 1896, p. 68—82.

Բ.—ՃԱՌ ԱՎԱԿԻՈՍԻՆ ՆՎԻՐՎԱՍ

- Նորին ասացեալ ի սուրբ վկայն յԱզգի
մարաիրոս: Ուր և ած գՅուսեկի յօրինակ
Քրիստոսի. ԵՂուարճանայ երկինք յորժամ
35 աստեղք ի մէջ աստեղաց ծագեն...»: Տես՝
ՍԵՐԵՐԻԱՆՈՍ ԵՄԵՍՍԱՅԻ.

ԲՈՇՈՒՄ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՏՆԻ
ԵՒ ՊԵՏՐՈՍ ՄՈՆԿՈՍ*

(‘Ακακίος ὁ Κωνσταντινουπόλεως
καὶ Πέτρος Μοναχός)

- 60 Ազգային Կ. Պոլսի հունական պատ-
րիարք էր 471—489 թթ.: Բաղկերանի Ժո-

* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. L. Reving-
ton, „The Acaclan troubles“, The Dublin Review.

ղովից (461 թ.) հետո նա միջին ճանա-
պարհ է բռնել բնութեան վիճերի մէջ և
իւրն է եղել իսկական հեղինակը Ջենոն
կայսրի հրատարակած Հենտոկոնի (483 թ.),
որը, այսպես ասած, միավորում էր երկա-
բնակներին ու միաբնակներին, իրականու-
թյան մէջ հովանավորելով վերջիններիս:
Պետրոս Մոնզոսը, որ Ալեքսանդրիայի պատ-
րիարքն էր (մեռ. 490 թ.) և Բաղկերանի
Ժողովի անհաշտ հակառակորդներից, Ակա-
կիոսի ակտիվ գործակիցն է եղել այդ գոր-
ծում: Հայկական մատենագրութիւնը մեզ
պահել է Ակակիոս Կոստանդինուպոլսեցու և
Պետրոս Մոնզոսի միջև անդի ունեցած նա-
մակագրութիւնը, որի բովանդակութիւնը
15 վերոհիշյալ դավանական խնդիրներն են:
Եփրեց թղթոց—ում այդ նամակագրութեան
շարքին գտնվում է և «Միաւորութեան
գիր»-ը, որ է «Հենտաիկոն»-ը: Ստորև նշում
ենք նամակագրութեան բնագիրը: Տես նաև
20 Ջենոն ԻՍԱԻՐԱՑԻ անվան տակ՝ «Յողագս
Ջիսոնի քաղաւորի և թղթոցն Ազգայ և
Պարոսի Ազեքսանդրու հայրապետի»:

1. [Թուրք առաջին Պարոսի պա-
րիարքի Ազեքսանդրացույ զօր գրեաց առ
Ազգի ի Կոստանդինուպոլիս. վասն միաւ-
րութեան գրեցաւ առաջին թուրք խորհրդի.
Երանանիին Յուլիանէ սարկաւագն իմ եկն
ի գիշերի առ իս կրասք Պետրոս պատրի-
արք Ազեքսանդրացուց և ունէր ի ձեռին
30 իւրում զսուրբ զաւետաբանիչսն]¹... զոր
սերմանեաց ստանայ ի մէջ եկեղեցեաց...»,
տես՝ Եփրեց թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 243:
2. Երկրորդ թուրք Պետրոսի առ Ազգի.

vol. CXIV, 1894, p. 353—380.— O. Gantner, „Zu
den Gesta de nomine Acaclii“, Byzantinische Zeit-
schrift, Bd. III, 1894, S. 146—149.— Ch.-J. Hébillé,
„Histoire des conciles d'après les documents origi-
naux“, t. III, Paris, 1869, § 203.— Ծ. Տեր-Միսա-
յանց, ԵՀնգանուր եկեղեցական պատմութիւն,
Ե. Ա, էջմիածին, 1908, էջ 332—339:

¹ Այն ձեռագիր օրինակում, որից կառարկել է
Եփրեց թղթոց—ի ազգաբնութիւնը, բնագիրն սկզբից
Թերի է, որովհետեւ մի սմբողջ թերթ ընկել է:
Մենք բնագրի խորագիրն ու սկզբնավորութիւնը
չունենք նա յերևանի Պետ. Մատ. ձեռ. օր-
նակներէ:

«Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց առ Ակեղ: Յուրսուն աւուրց կատարելոց նլանելոյ աստի Յուլիանէ սարկաւագին իմոյ...», *անդ, էջ 244:*

3. Թուղթ առաջին Ակեղայ առ Պետրոս պատրիարք, «Իմաստունք բժշկաց՝ զանդամս ապակեանեալս ի ձեան երկաթոյ սրոյ սովոր են հատանել...», *անդ, էջ 245—246:*

4. Երրորդ թուղթ Պետրոսի առ Ակեղ հայրապետ. «Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց առ Ակեղ: Զգրեալսզ որ ի ձեռք առ մեզ կտուր բերել, տրամուրթին ի վերայ տրամուրթանց յաւելին յանձն իմ...», *անդ, էջ 247—248:*

5. Թուղթ երկրորդ Ակեղայ առ Պետրոս. «ՅԱկեղայ առ Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց: Ես այժմ ինձ արգար համարիմ զանձն իմ, քանզի տեսի զքեզ զի յանձն առեր զտրամուրթինս մեր...», *անդ, էջ 249:*

6. Թուղթ չորրորդ Պետրոսի հայրապետի առ Ակեղ. «Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց: Լաեա՛, սիրելի, ճ՛րջափ աշխատ առեսս զանձն իմ...», *անդ, էջ 250:*

7. Թուղթ երրորդ Ակեղայ առ Պետրոս. «ՅԱկեղայ առ Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց: Մի ժամ ասացից, և այլ ոչ յաւելից խօսել յայսուհետև...», *անդ, էջ 251—252:*

8. Թուղթ ճինգերորդ Պետրոսի առ Ակեղ. «Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց առ երանելի Ակեղ հայրապետ որ ի Կոստանդնուպոլիս: Նեղութիւն է ինձ յամենայն կողմանց՝ և որոգայք մահու սփռեցան ի վերայ իմ...», *անդ, էջ 253—255:*

9. Թուղթ չորրորդ Ակեղայ առ Պետրոս. «Ակեղ հայրապետ որ է ի Կոստանդնուպոլիս, առ Պետրոս հայր իմ և հայրապետ Աղեքսանդրացուց. «Ամենայն ինչ, ըստ աղօթից իմոց կատարեցաւ առ իս...», *անդ, էջ 256—257:*

10. Թուղթ վեցերորդ Պետրոսի առ Ակեղ. «Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց առ Ակեղ հայրապետ որ է ի Կոստանդնուպոլիս. «Քանզի զամենեսեան որ աստուծոյ նաեոյ են և ընգունելի ընկալայ...», *անդ, էջ 258—263:*

11. Ձեանարկ զօր արար ի թղթին Ակա-

կիոս հայրապետ, որ է ի Կոստանդնուպոլիս. «Կարդացի և ընգունիմ զամենայն որ ինչ յառաջագոյն գրեալ էր...», *անդ, էջ 264:*

12. Թուղթ ճինգերորդ Ակեղայ առ Պետրոս. «Ակեղ հայրապետ որ է ի Կոստանդնուպոլիս եպիսկոպոս, ցՊետրոս հայրապետ հայր իմ և հայրապետ Աղեքսանդրացուց: Որպես զմարտարապետ իմաստուն ընկալար յաստուծոյ ճիմն ապաշխարութեան հաստատուն և ամշարժ...», *անդ, էջ 265—266:*

13. Թուղթ եւթներորդ Պետրոսի առ Ակեղ. «Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց առ Ակեղ զուխ եպիսկոպոսաց որ ենն ի Կոստանդնուպոլիս: Զթուղթն իմ զոր կտուր բերել ցիս, զոր իմով ձեանարկութեամբ գրեալ էր...», *անդ, էջ 267:*

14. Թուղթ վեցերորդ Ակեղայ առ Պետրոս. «Ակեղ հայրապետ եպիսկոպոսաց որ ենն ի Կոստանդնուպոլիս, ցՊետրոս հայր իմ, և հայրապետ Աղեքսանդրացուց: Յորժամ եկին յայս քաղաք թագաւորութեան, երանելիք և սրբասէր եպիսկոպոսք և բանանայք...», *անդ, էջ 268:*

15. Միաւորութեան զիր՝ որ աուաւ բերել ի ձեան երանելոյն Պերգմիոս Ագաթղիոսի ի ռարերար արքայէ Ձեանէ, և յԱկեղայ զուխ եպիսկոպոսաց՝ որ են ի Կոստանդնուպոլիս, առ երանելին Պետրոս՝ զուխ եպիսկոպոսաց և հայրապետ նաւատարիմ քաղաքին Աղեքսանդրացուց. «Ինքնակալ կայսր Ձեանն բարեպաշտ և յաղթող և նշանաւոր մեծ և միշտ բարի և ազոստոս աշխարհակալ, որք յեզկատոս և յԱղեքսանգրիա և ի Լիբիու, և ի Պենտապոլիս...», *անդ, էջ 269—271:*

16. Թուղթ ութերորդ Պետրոսի առ Ակեղ. «Պետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացուց առ Ակեղ սիրելի իմ և զուխ եպիսկոպոսաց որ են ի Կոստանդնուպոլիս: Ի տասն և ինն ամսոյն որ կոչի Փիթոն, և ըստ Հռովմայեցուց համարոյ ի տասն և չորք ամսոյն Միայիս, որ կոչի ասորերէն Իյար. և ըստ հայերէն բարբառոյ կոչի Մարգաց ամիս...», *անդ, էջ 272—273:*

17. Վեցերորդ (=~~եթներորդ~~) Ակեղայ առ Պետրոս. «Ակեղ զուխ եպիսկոպոսաց որ են

ի Կոստանդնուպոլիս, ցՊետրոս հայր իմ և հայրապետ Աղեքսանդրացոց: Սուրբ և հաւատարիմ, քանզի Պետրոս կոչեցին զքեզ զքարոզիչդ ուղղափառութեան...», *անդ, էջ 274—275:*

18. Քուդր ինճերորդ Պետրոսի առ Ակակ. շՊետրոս հայրապետ Աղեքսանդրացոց առ Ակակ պաշտօնակից իմ և ընկերակից, և հայրապետ եպիսկոպոսաց որ են ի Կոստանդնուպոլիս: Ահա արժանի եղեր, սուրբ հայր իմ, տեսանել զփառս տեսան մերոյ...», *անդ, էջ 276:*

Յ Սուլին թղթակցութեան օրինակներ աես Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3076 (էջ 127ա—143բ, լրիվ), № 3078 (էջ 17ա—33բ, լրիվ) և № 5707 (էջ 234ա—238բ, միայն §§ 1—10 թղթերը): Տես նաև երեք հատվածներ՝ Վարդան Այգեկցու կազմած «Համառոտ հաւաքումն սրբոց վարդապետաց ժողովածուի մեջ, նույն մատ. ձեռ. № 4426 (էջ 176բ—177ա), № 3293 (էջ 388ա—358բ) և № 1082 (էջ 61բ—64ա). նույն հատվածները Վարդանից անկախ՝ ձեռ. № 3306 (էջ 320բ—321ա), № 7255 (էջ 40ա—41բ) և № 501 (էջ 143բ—143ա): Այս երեք հատվածների ընդհանուր վերնագիրն է՝ «Ե չորեքտասան քրքրոցն Ակակայ Կոստանդնուպոլիսի հայրապետի և Պետրոսի Աղեքսանդրու հայրապետի զոր յետ ժողովոյն Քաղիկեզոնի զրեցին առ միմեանս, Խ (40) քուդր, Պետրոս և Ակակ» (սկ. «Հայր սուրբ Պետրոս, Աղեքսանդրու հայրապետ, վեմ հաւատոյ», «Այս երեսուն ամ է, որ զհաւատն Քրիստոսի անխնայ սպանեք» և «Հնազանդեցայ ճրամանաց քոց, հայր սուրբ»):

Այս նամակագրութեան հունարեն սկզբընագիրը չի հայտնաբերվել: Հայերենից անգլերեն ամբողջական թարգմանությունը տես՝ «Anecdota monophysitarum. The Correspondence of Peter Mongus, patriarch of Alexandria, and Acacius, patriarch of Constantinople» ևն (Թարգմ. F. C. Conybeare), *The American Journal of Theology*, Chicago, vol. IX, 1905, p. 721—739.

Նախաբանում՝ «I have taken the Armenian text here translated from a manus-

cript which is at present in the library of the Armenian Fathers of St. Antony in Stamboul. Until the year 1871 this library was at Rome. And while it was there the entire manuscript was copied by two of the Mechitarist Fathers of Venice, of whom one was the well-known historian and poet Alishan, more than fifty years ago. This apograph of theirs, now in the library of St. Lazaro in Venice, was copied from end to end by myself in the year 1900; for it is the most valuable repertory in existence of documents bearing upon the history of the mediaeval Armenian Church.. The entire manuscript was printed in the autumn of 1901 in Tiflis, at the press of Rhodineantz, under the will of the late Joseph Ismireantz. I have compared the printed text with the Venice apograph, and find it to be very accurate", *ibidem*, p. 719—720.

ԳՐԵՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիմյան Ն.— «Գիւրիոն կաթողիկոս վրաց», *Վիեննա*, 1910, էջ 44 և 91—92:

Կոնիբեր Յ. Կ. (Conybeare F. C.)— «Anecdota monophysitarum. The correspondence of Peter Mongus, patriarch of Alexandria, and Acacius, patriarch of Constantinople, together with the Henoticon of the emperor Zeno and the Rescript of the emperor Anastasius, now first translated from the old Armenian text», *The American Journal of Theology*, Chicago, vol. IX, 1905, p. 719—740.

Ջամյան Միր.— «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Բ, *Վենետիկ* 1785, էջ 146—146:

ՌԵՍԿՐԻՍ ՄԵԼԻՏԻՆՅՈՒ*

(* Ἀνάκλις ὁ Μελιτηνός)

Մելիտինի եպիսկոպոս, որ մասնակցել է Եփեսոսի 431 թ. տիեզերական ժողովին:

* Οὐάκιγυάτ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Mich. le Quen. «Oriens christianus», t. I, Parisis. 1740, p. 441.— J. Nirschl, «Lehrbuch der Patrologie und

Հայտնի և ռեբրիմ հակառակորդ է եղել նեստորականութեան, և նուրիսկ երբ, հիշյալ ժողովի հաջորդ տարիներին, հականեստորականութեան պարագլուխ Կյուրեղ Աղեքսանդրացին հաշտվողական դիրք էր ընդունել Հովհաննես Անտիոքացու հանդեպ, Ակակ Միտիմացին շարունակում էր մնալ անհաշտ պայքարող: Այսպես՝ նա նամակներ է ուղղել հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևին (387—436 թթ.) և հայոց նախարարներին, նպատակ ունենալով խափանել տալ Քեոզոր Մոպսուստացու գրվածքների տարածումը Հայաստանում: Հայտնի է նաև Ակակիտի մի հատր: Մեռ. 437 թ.:

Ա.— ՆԱՄԱԿԱՆԻ

1. Քուղթ յԱկակայ եպիսկոպոս Մելիտիեացուց առ սուրբ Սահակ Հայոց հայրապետ. «Որ ամենայնիւ առաւածաւսերդ ես և լի սրբութեամբ, տէր իմ և գործակից, ըստ նմանութեան միոյ մարմնոյ յողապատեալ...» (հրատ. Բ. Չոտոյան), Պատկեր, Կ. Պոլիս, Ա տարի, 1890/1891, էջ 520—531:

Այլ տպ.— Քուղթ յԱկակայ ևն. «Որ ամենայնիւ...», տես՝ «Գիրք թղթոց», Քիֆուս, 1901, էջ 14—15:

2. Պատասխանի տեառն Սահակայ՝ թղթոյն Ակակայ. «Առ նշմարիտ և աստուածասեր տէր մեր, սուրբ եպիսկոպոս Ակակ, ի Սահակայ ի տէր ողջոյն: Ժառագայքք մըշտընջեմաւոր յաւիտեակեան լուսոյդ, որ առ մեր ակարօրիւնս երևեցաւ ի ձեր լուսաբեր սրբութեանդ...» (հրատ. Ղ. Ալիշան), տես՝ «Սոփերք հայկականք», հտ. Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 150—155:

Այլ տպ.— Պատասխանի ևն. «Առ նշմարիտ...» (հրատ. Բ. Չոտոյան), Պատկեր, Բ տարի, 1891/1892, էջ 76—78:

Այլ տպ.— Պատասխանի ևն. «Առ նշմարիտ...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 16—18:

3. Քուղթ յԱկակայ եպիսկոպոսէ՝ ի Հայս. «Պատուական և առաքինի աւագանիք Հայոց՝ սիրելիք և ծառայք Քրիստոսի, մեծամեծք և փոքունք, յԱկակայ եպիսկոպոսէ Մելիտինոյ՝ ի կրտսեր ծառայէ խոնարհութեամբ և սիրով ողջոյն: Վասն դիմադարձացն նշմարտութեան որ զկնի գնացին ամբարշտութեանն նեստորի և Քեոզորի...» (հրատ. Բ. Չոտոյան), Պատկեր, Բ տարի, 1891/1892, էջ 73—76:

Այլ տպ.— Քուղթ ևն. «Պատուական և առաքինի նախարարք Հայոց...», տես՝ «Գիրք թղթոց», էջ 19—21:

Բ.— Ծ Ա Ռ Ե Ր

1. Ժառ Ակակ վերատեսչին Մելիտեմայ՝ առացեալ յԵփեսոս. «Նղբարք սիրելիք, երբ զայս խնդալից և հոգևոր գումարս սուրբ ժողովոյս աչօք բացօք նկատեմ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2820, էջ 313բ—314բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3830 (էջ 42բ—44բ):

Նույն ճառի հունարենն ու յատկենքնը («Αχαΐου ἐπισκόπου Μελιτηνῆς ἐπιλία, λεχθεῖτοξ ἐν Ἐφέσῳ. Acacii episcopi Melitenes homilia, Ephesi in patrum consessu habita») տես՝ J. Harduinus, "Acta conciliorum et epistolae decretales ac constitutiones summorum pontificum", t. I, Parisiis, 1715, p. 1639—1644.— J. D. Mansi, "Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio", t. V, Florentiae, 1761, p. 181—186. Նույները նաև՝ J.-P. Migne, "Patrologiae cursus completus", ser. gr., t. LXXVII, Parisiis, 1859, p. 1467—1472:

2. Ակակայ Մելիտինոյ եպիսկոպոսի. «Քանզի նշմարիտ մարմնանալն Քրիստոսի որ անապական և առանց մեղաց յԱստուածածնեմ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4425, էջ 175ա:

Այս հատվածը, որ Ակակի վերոնշյալ ճառից չէ և ոչ էլ նրա նամակներից, գտնվում է Վարդան Այգեկցու կազմած «Համառու հաւաքուէն սրբոց վարդապետաց» ժողովածուի մեջ. տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3295

Patristik*, Bd. III, Mainz, 1885, S. 37—38.— Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 127.— Ch.-J. Héfélié, "Histoire des conciles", t. II, Paris, 1869, p. 452—457.

1 Ձեռագրում՝ Պիլիտեմայ:

(էջ 354ա—354բ) և № 1982 (էջ 56ա). Հոս-
մի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 31:
«Առաջ(?) Մելտեոն» (fol. 132):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Գրոց Եկի. — Մաշթոց և նրա աշա-
կերտները ըստ օտար աղբիւրների, Վիեն-
նա, 1925, էջ 11—20, 25—29, 32—35 և
38—41:

Նույն է և՛ «Անծանօթ էջեր Մաշթոցի և նրա
աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրների»,
Հանգիս Ամսօրեայ, 1925, էջ 197—202, 225—227,
435—437 և 439—440:

Ս. Կիթյան Ն. — Մեծն Սահակ հայոց կա-
թողիկոս», Հոնգկա Ամսօրեայ, 1935, էջ
482—487 և 497—498:

Նարայր Բյուզանդացի. — «Կորիւն վար-
դապետ և նորին թարգմանութիւնք», Թիֆ-
լիս, 1900, էջ 32—33:

Յեր-Միքայել Օրվ. — «Նեստորականու-
թյունը Հայաստանում», հետեյալ հրատ. մեջ.
«Գրական-բանասիրական հետախուզութեան»,
հրատ. ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի
Գրականութեան Ինստիտուտի, գիրք Ա, Երե-
վան, 1946, էջ 186—187:

Օրմանյան Մադ. — «Ազգապատում»,
մասն Ա, Կ. Գոլիս, 1912, §§ 217 և 232:

ՆԱԿԱԿԱՆ ՊՐԱԿՏՆԵՐ

Յես՝ ՊԱՏՐԻԿԻՈՍ ՊՐՈՒՍԱՍՏԻ.

ՊԿՖՍԻՄԵԱՆՆԵՐ

('Απεφύμας, 'Αειθαλὰς καὶ 'Ισοτήρ)

Արեւելյան վկաներ (Ալեքսիսիմա, Ալիթալա
և Հովսեփ), Շապուհ Բ-ի հալածանքների
մամանակ՝ 379 թ.: Ալեքսիսիմաների վկա-
յարանութիւնը հայերեն ունենք ընդարձակ
և համառոտ խմբագրութիւններով:

1 (Հնդարձակ խմբագրութիւն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Ալիքսիսիմայ

• ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. L. de Tille-
mont. «Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiast-
ique des six premiers siècles..» t. VII. Bruxelles.
1732. p. 106—109.

և Ալիթալայ և Յովսեփայ. «Մքանչիլի է
աստուած ի վերայ սրբոց իւրոց: Այսպէս
բարբառի աստուածանայր մարգարէն և
նուագարան հոգւոյն սրբոյ՝ արքայն Դա-
ւիթ...», տես՝ «Վարք և վկայարանութիւնք
սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 89—102:

Այլ տպ. — Վկայարանութիւն սրբոյն
Ալիքսիսիմայ և Ալիթալայ և Յովսեփայ, որք
վկայեցին ի Պարսխ, յամս Շապուհ ար-
քային. «Մքանչիլի է աստուած ի վերայ
սրբոց իւրոց...», տես՝ «Արարհամու Սոստո-
վանողի Վկայք Արեւելից», էջմիածին, 1921,
էջ 197—210:

Սրա շարունակութիւնն է կազմում հա-
ջորդ վկայարանութիւնը, որ բացակայում է
Նախորդ տպագրութեան մեջ:

— Վկայարանութիւն Յովսեփայ քանա-
ցայի և Ալիթալա սարգաւազի, որ վկայե-
ցին ի Պարսխ ընդ սուրբ Եպիսկոպոսին
Ալեքսիսիմայ ի Շապուհոյ ամպարիշտ քա-
զաւորէ. «Ձկնի վկայապատմութեան մըր-
ցանաց սրբոյ և երիցս երանեալ Եպիսկո-
պոսին Ալեքսիսիմայ՝ ածեալ լինէր երջանիկն
ի վկայս սուրբն Յովսեփ...», անդ, էջ 217—
236:

Այս երկու վկայարանութիւնները մի ամ-
բողջական բնագիր են կազմում, ինչպէս է
աստիճանում և հունարենում: Հրատարակ-
վել են Նախորդ տպագրութեան և էջմ. Մատ.
Գեորգյան № 671 ձեռագրի համեմատու-
թեամբ. վերջինս է՝ այժմյան Երեւանի Պետ.
Մատ. ձեռ. № 3787 (էջ 483բ—488ա և
488ա—493բ). տես զարձալ նույն մատ.
ձեռ. № 6196 (էջ 81բ—86ա և 86ա—91ա).
Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200 (էջ
57բ—62ա և 62ա—66բ). Երուսաղեմի Հայկ.
Մատ. ձեռ. № 1 (մասն Գ, էջ 460բ և 507բ):

2 (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր
Իսրայելի):

Վկայութիւն սրբոց վկայիցն Ալեքսիսի-
մայ Եպիսկոպոսի և Յովսեփայ քանաւայի
և Ալիթալայ պարգաւազի. «Սուրբքս այ-
սոքիկ էին յերիքէն Պարսից. Ալեքսիսիմա էր
Եպիսկոպոս ծերունի ամաց ուրսնից, և էր
մեծատուն...», տես՝ «Յայտարարք», Կ. Գո-
լիս, 1834, մասն Բ, էջ 219—220:

Այլ տպ.—Վիայուքին սրբոցն Ազիսիսի-
 մայ հայրապետին և Յովսեփայ քահանայի
 և Այաթալայ սարկաւազին. ՎՍոքա էին
 Պարսիկք, յերկրէն Պարսից: Ազիսիսիմա ծե-
 րունի ամաց ուրսնից և էր մեծառուն...»
 (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XV, 1920, p. 412—415.

Բնադրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
 „Martyre des saints Akepsima, patriarche,
 Joseph, prêtre et Aethalás, diacre“ տես-
 նել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կող-
 մից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 7433 (էջ 100ա), № 7463 (էջ 84բ), № 4873
 (էջ 293ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
 ձեռ. № 7 (էջ 151բ), № 219 (էջ 82ա)
 և № 228 (էջ 37բ). Հալեպի Ս. Բառ.-մանկ.
 եկեղ. ձեռ. № 149 — հին № 108 (էջ 427ա):

3 (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Գրիգոր
 Ծերենցի).

Վիայաբանութիւն սրբոյն Ազիսիսիմայ
 (sic) եպիսկոպոսին և Ովսեփայ քահանային
 և Այիթալա սարկաւազին. ՎՍոքա Պարսիկ
 էին ազգաւ՝ յաշխարհէն Պարսից: Եպիսկո-
 պոսն Ազիսիսիմոս՝ ծերունի էր ուրսուն
 ամաց...», տես՝ «Ընտ սրբոց վկայիցն ճշմար-
 տին աստուծոյ», ամբ է՝ «Յայտմաւորք», Կ.
 Պոլիս, 1706, էջ 206—207:

Այլ տպ.—Վիայաբանութիւն ևն. ՎՍոքա
 Պարսիկ էին...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ.
 Պոլիս, 1708, էջ 222—223:

Այլ տպ.—Վիայաբանութիւն սրբոյն Ա-
 զիսիսիմայ ևն. ՎՍոքա Պարսիկ էին...», տես՝
 «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս,
 1730, էջ 159:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 7362 (էջ 132ա), № 1611 (էջ 138բ),
 № 1610 (էջ 139բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
 Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 125ա), № 213 (էջ 40ա),
 ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787
 (fol. 100^v). Հալեպի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ.
 ձեռ. № 151 (էջ 104ա):

4 (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, ան-
 անուն).

Ազիսիսիմայ եպիսկոպոսի և Յովսեփայ

քահանայի ևն. ՎՍոքա էին Պարսիկք. Ազիսի-
 սիմա էր ծերունի ամաց ուրսնից, սնու-
 ցանէր որր մի ամաց վեցից...», *Երևանի
 Պետ. Մատ. ձեռ. № 3668, էջ 71բ—72ա*:

☒ Հմմտ. վկայաբանութիւն ասորերեն ըն-
 ճաղիրը՝ S. E. Assemanus (հրատ.), „Acta
 sanctorum martyrum orientallium et oc-
 cidentalium“, pars I, Romae, 1748, p. 171—
 203; և P. Bedjan (հրատ.), „Acta martyrum
 et sanctorum“, t. II, Parisiis, 1891, p. 351—
 396.— Հմմտ. և հունարեն մետափրատայան
 խմբագրութիւնը՝ „Αθλητικα τῶν ἁγίων τοῦ
 Χριστοῦ μαρτύρων Ἀλεξίμου, Ἰωσήφ καὶ Ἀει-
 θαλοῦ“, կից՝ նրա լատիներեն թարգմանու-
 թյամբ, հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne,
 „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t.
 CXVI, Parisiis, 1864, p. 831—860. Նույնն
 ու հունական ուրիշ խմբագրութիւններ տես՝
 H. Delehaye (հրատ.), „Les versions grec-
 ques des actes des martyrs persans sous
 Sapor II“, Paris, 1907, p. 78—157, արտա-
 տպութիւն՝ *Patrologia Orientalis-ից*, t. II,
 p. 478—557.

ԳՐԵԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ս.Վգբրյան Մկ.—Վիակատար վարք և
 վկայաբանութիւն սրբոց, հտ. Ը, Վենետիկ,
 1813, էջ 176—222:

Վարդաճյան Յր.—«Ի վկայան արեւելքից՝
 նոր ու ցանցաւ բառերու ուսումնասիրու-
 թիւն», Հաճնոյ Ամսօրեայ, 1922, 10
 էջ 289—300:

Համեմատելով նայերեն թարգմանութիւնը
 վկայաբանութիւն ասորերեն ընթացիկէն, զըս-
 նում է, որ մի քանի շեղումներն և խանգարու-
 մներն զուրս նայ ընթացիկ խառնարձօրէն կը կե-
 անէ ասորի ընթացիկ և կը պահէ գեա Աբրահամ
 Խառնարձիկի ինքնատիպ լեզուին կիթօք, ուր
 չկայ ոչ մէկ նկար յունարանութեան:

Յեր-Միքայան Սրվ.—«Աբրահամ Խոս-
 տովանողի Վկայք Արեւելքից»-ը և նրա ասո-
 րական սկզբնատիպը, Բաճրքեր Հայաս-
 տանի Գիտական Ինստիտուտի, գիրք
 Ա—Բ, 1921—1922, էջ 114—126:

• Ազիսիսիմայ վկայաբանութիւն մասին իր-
 սոց ուսումնասիրութիւններ տեսնել նաև ՄԱՐՈՒ-
 ՔԱ ԷՓՐԵՄՅՈՒ ԱՆՎԱՆ ԵՎ:

Բնագրական ջննությամբ զպիս է այն եզր-
 կացութեան, որ վկայարանութեան հայերէն Քարգ-
 ժանութեանը պէտք է կատարված լինի ո՛չ թե
 ստորերկնից, այլ հուշարկնից, թեև ճշմարտացի
 Քարգմանութիւն չէ յուշարկնի, այլ սեղ սեղ հա-
 ժառանգ, յառկապէս սկզբում, Ակիփոնիոսի
 վկայարանութեան վերջում և այլն, ուստի և Քարգ-
 ժանութեանը արված է ո՛չ թե Արքայւմ Պատմ-
 վանդի ձեռքով, այլ հետազոտում ուրիշներէ ձեռ-
 քով և կցված՝ «Վկայք Արեւելոցից» ժողովածուին:

ՈՒՆԻԿՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.*

(Ἁκινδύος καὶ συνoδία)

Պարսիկ վկաներ՝ Շապուհ Բ-ի օրով, 7
 դարի առաջին կեսում: Մեր Հայսմապուրք-
 ներում պահված է նրանց համառոտ վկայա-
 րանութիւնը մի քանի խմբագրութիւններով
 Անուններն են՝ Ակինգինոս (ձեռագրական
 տարբերակներով՝ Ակինգոս, Ակիւնգոս,
 Ակինքոս, Յակինքոս, Յակիւքոս), Պեգա-
 սիոս (Պիգասոս, Պիգաստոս, Պիգատոս),
 Ապտոնոս (Ափտոնոս), Ելպիտիփոս (Ալպի-
 տիփոս, Ելպիտիփա, Ելպիտոփոս), Անեմ-
 պոդիստոս (Անեմփոտիստոս, Անեմպոտիս,
 Անեմրոտոստոս, Անիմրոտոստոս, Անեմրե-
 տոս, Չանեմրեստոս, Ամրեստոս, Ամեստոս):

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւն).

Վկայութիւն հինգ սուրբ վկայիցն՝
 Ակինգոսի, Պիգասոսի, Ապտոնոսի, Ելպիտի-
 փոսայ, Անեմրոտիստոսի, և այլոց որ ընդ
 10 նսա. «Սուրբ վկայքն Քրիստոսի երեքեանն»
 Ակինգոս, Պիգասիոս, Անեմրոտիստոս, եին
 ի Պարսից գաւառ յաւուրս ճրագաշտ ար-
 քային Սարուսիոսի, ի ժամանակս թագա-
 15 տրութեան սրբոյն Կոստանդիանոսի Մե-
 ծին...», տես՝ «ԵՅայսմաւուրք», Կ. Պոլիս,
 1834, մասն Բ, էջ 218—219:

ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Պատմական և
 մատենագրական լայն տեղեկութիւններ՝ O. van
 Hooft, De SS. Acindyno, Pegasio, Anempodisto,
 Aphthonio, Elpidiphoro et sociis martyribus in
 Persiadae, Acta Sanctorum, Novembrii t. I, Parisii.
 1887, p. 445—522. — Մ. Ավդերյան, «Վիպապուր-
 վաքը և վկայարանութիւն գրքոց», հա. թ.Ք, Վենե-
 տիկ, 1818, էջ 276—277:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն հինգ վկա-
 յիցն Ակինգինոսի, Պիգատոսի, Ապտոնոսի,
 Ելպիտիփոսայ, Անեմփոտիստոսի. «Սուրբ
 վկայքն...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia
 Orientalis, Paris, t. XV, 1920, p. 408—412.

Բնագրի ֆրանսերէն Քարգմանութիւնը՝
 «Martyre des cinq martyrs Akindynos,
 Pégasios (Pigatos), Aphthonios (Aptonos),
 Elpidiphoros, Anempodistos, տեսնել տեղ,
 նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Որևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 7438 (էջ 99ա), № 7463 (էջ 84ա), № 4873
 (էջ 308ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 № 7 (էջ 150ա), № 219 (էջ 80բ) և № 228
 (էջ 36ա). Հայկապի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. 15
 ձեռ. № 149—հին № 108 (էջ 433բ):

2 (Գրիգոր Ծերեցցի խմբագրութիւն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Յակինքոսի,
 Պիգաստոսի և Անեմրեստոսի. «Սորք էին ի
 Պարսիկս՝ յամս ճրագաշտ արքային Շագ- 20
 հոյ, հաւատով քրիստոնեայք...», տես՝ «Ճառ
 սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն
 է՝ «ԵՅայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ
 201—202:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Սորք 25
 էին...», տես՝ «ԵՅայսմաւուրք», Կ. Պոլիս,
 1708, էջ 216—217:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Սորք
 էին...», տես՝ «Գրքը որ կոչի Այսմաւուրք»,
 Կ. Պոլիս, 1730, էջ 155—156:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 7362 (էջ 128բ), № 1511 (էջ 136ա),
 № 1510 (էջ 136ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
 Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 121ա), № 213 (էջ 36բ),
 ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or, № 4787 25
 (fol. 98'). Հայկապի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ.
 ձեռ. № 151 (էջ 180ա):

3 (Անանուն խմբագրութիւն).

Ակիւնգինոսի և այլ սրբոցն. «էին սորք
 ի ժամանակս Շագուհոյ, և թագասի կալով 30
 ուսուցանեին զբանն աստուծոյ...», Երևանի
 Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 70բ—71ա:

☒ Հմմտ. վկայարանութեան հուշարկն
 մետափրաստիան խմբագրութիւնը՝ «Ἁδελ-
 φος τῶν ἀγίων καὶ ἐκδύτων τοῦ Χριστοῦ μαρτύ- 35
 ρων Ἁκινδύου, Πηγασίου, Ἀνεμποδίστου, Ἀφ-

θονίου καὶ Ἐπιδαφύρου», կից նրա լատինե-
րեն թարգմանությամբ, հետևյալ հրատ. մեջ.
J.-P. Migne, „Patrologiae cursus com-
pletus“, ser. gr., t. CXVI, Parisis, 1864,
p. 9—36. Նույնը տես նաև՝ *Acta Sancto-
rum*, Novembris t. I, p. 491—504. Հունա-
րեն ուրիշ երկու խմբագրություններ նույն-
պես տես՝ *Acta Sanctorum*, Novembris
t. I, p. 461—490.

ԱԿՒՐԼԻՆԷ ԲԻՐԼՈՊՈՒՍԵՑԻ*

(Ἀκυλίνα, Aquilina)

Տասնամյա վկայուհի Դիոկլետիանոս կայ-
սրի օրոք, 284 թվին, Փյունիկիայի Բիրլոպո-
լիս քաղաքում: Հայտնաբերված պահ-
ված է նրա համառոտ վկայաբանությունը
մի քանի խմբագրություններով: Ջեռագրե-
րում անունը պատահում է տարբերակներով.
Ակիլինե, Ակիլինե, Ակիլինիա, Ակիլինիա,
Ակեղինե, Ակեղինե, Ակիլինի, Ակիլինիա և
կեղինե:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայութիւն սրբուհւոյ և կոյս վկային
Ակեղինեայ. ճշուութիւն կապալա արքային
Դիոկլիտիանոսի՝ եր այր մի ի քաղաքէն
Վիվլոպոլիսոյ որոյ անուն էր Եւտոլմեոս և
եր քրիստոսեայ: Եւ էր նորա զուսար Ակե-
լինեա անուն...», տես՝ Վեյմարցի, Կ.
Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 257:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն կոյս վկա-
յին Քրիստոսի Ակիլինեայ. ճշուութիւն...»
(հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*,
Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 578—579.

Քննարկի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝
„Passion de la vierge martyre du Christ
Aquilina“ տեսնել անդ, նույն էջերում, հրա-
տարակցի կողմից:

* ՕՃԱԼԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Hensche-
nius, „De S. Aquilina virgine martyre Bybii in
Phaenicia“, *Acta Sanctorum*, Junii t. III, Pari-
sisi, 1867, p. 166—171.—Մ. Ազգեբյան, Վեպե-
տար վարք և վկայաբանութիւն սրբոյ, Կո. թԲ,
Վենեթի, 1818, էջ 26—27:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 353բ), № 7463 (էջ 299ա),
№ 4873 (էջ 150բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 529ա):

2 (Գրիգոր Երեւնցի խմբագրություն).

Վկայաբանութիւն սրբոյ կուսին Ակիլ-
լինայ. ճշման կապալա արքային Դիոկլե-
տիանոսի եր այր մի ի քաղաքէն կիլոպո-
լեայ (sic) որոյ անունն էր Եւտոլմեոս. ունէր
զուսար մի կոյս...», տես՝ Վեյմարցի վկա-
լիցն ճշմարտին աստուծոյ, ան է՝ Վեյմար-
ցի վարք, Կ. Պոլիս, 1706, էջ 804—805:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. ճշման
կապալա արքային...», տես՝ Վեյմարցի
վարք, Կ. Պոլիս, 1708, էջ 894—895:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. ճշման
կապալա արքային...», տես՝ Գրիգոր որ
կոչի Այսմաւորք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ
611—612:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
7362 (էջ 332բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 488բ, սկ. ճշման կա-
պալա թագաւորին), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus.
Ms. Or. № 4787 (fol. 385^v). Հայկ. Ս.
Գաւ. մասնկ. կղկղ. ձեռ. № 151¹:

3 (Անանուն խմբագրություն).

Կուսին Ակիլինեայ. ճշման Դեոկլիտիա-
նոսի արքային եր այր մի ի քաղաքին
Վիվլոպոլիս, և զուսար նորա Ակիլինեայ...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3638, էջ 213ա:

☒ Հմմտ. վկայաբանության հունարեն
բնագիրը՝ „Acta martyrii [S. Aquilinae],
auctore antiquo ante tempora Metaphra-
stis; ex ms. Vaticano et interpretatione
[Gull.] Sirelii“, *Acta Sanctorum*, Junii
t. III, p. 167—171.

ԱԿՒՐԼԻՆԷ ՊՈՒՆԻԿ

Տես՝ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՇԱԼԱԳԼՈՒԻ:

ԱԿՒՐԼԵՍ ՏՐԱԳԵԶՈՆՏԵՑԻ

Տես՝ ԵՒԳԵՆԻՈՍ ՏՐԱԳԵԶՈՆՏԱՑԻ:

1 Հմմտ. Ա. Սյուրմենյան, Վեպեպե, Կո. Ա,
էջ 210:

ՍԻՍՏՐՄԸ

Տես՝ ԱԿԵՓՍԻՄԵԱՆՆԵՐ,

ՈՒՆ ԼՈՒՍՇՈՒ

Տես՝ ՄԱՆՈՒԷԼ ՍՐՄԱՔԷՇ,

ՈՒՆ ՀՈԳԵՈՑ

Տես՝ ՄԱՏՔԷՆՍ ՎԱՆԱՆԴՅՈՑԻ,

ՈՒՆ ՀՈԳԻՈՑ

Տես՝ ՄԱՐԻԱՄ ՔԱՐԱՔԱՇԵՆԱՆ,

ՈՒՆ ՀՈԳԻՈՑ

10 Ժողովածու աղոթքների և հոգևոր կրթութիւն, կազմված՝ Ժ. Գարում Մխիթարյանների կողմից: Ունեցել է բազմաթիւ հրատարակութիւններ:

Ա տպ. Վենետիկ, 1748 թ.

15 Ակն հոգւոյ: Յորում գառնին սքանչելի աղօթք: Նախ վասն ամենայն աւուր շարթու: Երկրորդ՝ վասն առաւօտու, միջօրեի և երեկոյի: Երրորդ՝ մաղթանք ամենբանեալ կուսին՝ ոտանաւոր կերպիւ: Եւ չորրորդն քննութիւն խղճի մտաց յառաջ քան զխոստովանութիւնն: Տպագրութեամբ ի լոյս ածեալ ի խնդրոյ մեծայարգոյ ջերմաւանդի ուրումն, ի փառս տեառն: Ի Վենետիկ, յամի տեառն 1748, ի տպարանի Անտոնի Պօռթի:

16X46 էջ (8X5 սմ., շրջանակի մեջ):

Պատկերագարդ՝:

Այլ տպ. Վենետիկ 1785 թ.

18 Ակն հոգւոյ: Յորում գառնին պիտանի աղօթք: Նախ վասն ամենայն աւուր շար-

1 Հմմտ. Ք. Գալստիանյան, «Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպ. Սարաֆեան» էն, Վենետ, 1908, էջ 296—297, որ գրքի տպագրութիւնը վերագրում է Սարգիս Սարաֆյանին: Հմմտ. նաև Ա. Ղազիկյան, «Հայկական նոր մատենագիտութիւն», Կ. Ա., էջ 77:

թարու: Երկրորդ՝ վասն առաւօտու, միջօրեի, և երեկոյի: Երրորդ՝ մաղթանք և երգ առ ամենօրնեալ կոյսն: Չորրորդ քննութիւն խղճի մտաց յառաջ քան զխոստովանութիւնն: Յամի տեառն 1785, ի Վենետիկ, ի տպարանի Պետրոսի Վաղվազեան: Հրամանաւ մեծաւորաց:

70 էջ (11,5X7 սմ.):

Սույն հրատարակութիւնից մի օրինակ ունի Երևանի Պետ. Հանրային Գրադարանը (Ուն. 1945), բայց թերի է հասնում է մինչև 60-րդ էջը: Պակաս թիրթիրից հետո նոր էջակալումով հաջորդում է՝ «Համառօտ կրթութիւն հանապազօրեայ ի սփոփանս հոգւոց քաւարանին», 23 էջ:

Այլ տպ. Տրիեստ, 1788 թ.

Ակն հոգւոյ: Յորում գառնին պիտանի աղօթք: Նախ վասն ամենայն աւուր շարթու: Երկրորդ՝ վասն առաւօտու, միջօրեի, և երեկոյի: Երրորդ՝ մաղթանք և երգ առ ամենօրնեալ կոյսն: Չորրորդ քննութիւն խղճի մտաց յառաջ քան զխոստովանութիւնն: Տպեալ յամի տեառն 1788, ի Տրիեստ, ի տպարանի Հարց Մխիթարեանց: Հրամանաւ մեծաւորաց:

70 էջ (11,5X7 սմ.): Վերջում նոր էջակալումով՝ «Համառօտ կրթութիւն հանապազօրեայ ի սփոփանս հոգւոց քաւարանին», 23 էջ:

Սույն հրատարակութիւնից մի օրինակ ունի Երևանի Պետ. Հանրային Գրադարանը (Ուն. 5):

□ Հիշատակութիւնն կա նաև 1770 թ. Վենետիկում կատարված մի տպագրութիւն մասին («Եր տպարանի Անտոնի Պոռթի»), բայց այս տեղեկութիւնը կասկածելի է համարվում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Պատուրյան Մկ. — Մարիամ Բարաջաշեան, Բագմավէպ, 1906, № 3, էջ 144:

Պատուրյան Մկ. — «Ակն հոգւոյ», Բագմավէպ, 1906, № 3, շապկի 3-րդ էջում:

1 Հմմտ. Ք. Զարհանյան, «Հայկական մատենագիտութիւն», էջ 16.

ԱՆՆԵՐ*

(Քանկագին քարեր)

Անների կամ թանկագին քարերի մասին հայտնի են բազմազան գրվածքներ հայկական մատենագրության մեջ: Բժշկարաններում հաճախ խոսվում է թանկագին քարերի բուժական հատկությունների մասին, իսկ ախտարական գրվածքներում՝ նրանց դոսթական հատկությունների մասին: Սակայն գոյություն ունեցող մատենագրական բնագրերի մի զգալի մասը, որ առևտրական կապիտալի զարգացման շրջանի ժամանակ է, կապված է թանկագին քարերի առևտրի հետ: ԺԶ դարից սկսած հայերեն ալքիմիական աշխատությունների մեջ խոսվում է արհեստական եղանակով թանկագին քարերի պատրաստման և նրանց մշակման մասին. այսպես՝ կարելի է հանդիպել ալքիմիական տոմսերի հետևյալ խորագրերով. «Ե՛րուան ջավահիր շինելոյ», «Ե՛րուան մարգարիտ շինելոյ», «Ջալիաթի զմրուխան կանաչ առնել»:

* ՕՐԱՆՆԻԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Ե. Ферсман, «Драгоценные и цветные камни», Ленинград, 1926.— Б. Я. Меренков, «Драгоценные, технические и поделочные камни», Москва-Ленинград, 1936.— Н. А. Дюкалов, «Мировая торговля драгоценными и полудрагоценными камнями», Москва-Ленинград-Новосибирск, 1932.— С. Болл, «Геологическое и географическое распространение драгоценных камней», *Горный Журнал*, 1923, № 7, стр. 358; № 8—9, стр. 441.— Г. П. Барсанов, «Драгоценные и поделочные камни», Ленинград, 1936.— В. И. Пыляев, «Драгоценные камни, их свойства, местонахождение и употребление», 3-е изд., С.-Петербург, 1896.— И. Святский, «Драгоценные камни», С.-Петербург, 1902.— O. Stutzer u. W. Fr. Erppler, «Die Lagerstätten der Edelsteine und Schmucksteine», Berlin, 1935.— M. Bauer, «Edelsteinkunde», 2. Aufl., Leipzig, 1932.— M. Weinstein, «Precious and semiprecious stones», London, 1930.— U. Mannucci, «Le pietre preziose», Milano, 1929.— K. E. Kluge, «Handbuch der Edelsteinkunde für Mineralogen, Steinschneider und Juweliere», Leipzig, 1860.— R. Blum, «Taschenbuch der Edelsteinkunde für Mineralogen, Techniker, Künstler und Liebhaber der Edelsteine», Stuttgart, 1832.

«Վասն կլմաս քարին», «Ե՛րուան կարմիր կապույտ շինելոյ», «Ե՛րուան կանաչ կապույտ ներկելոյ», «Ե՛րուան զապիտակ աղուքն և զալթրն կարմիր ներկելոյ», ևն: Բացի հայ ալքիմիկոսներից՝ կալին և թանկագին քարերի գործով զբաղվող ուրիշ հայ մասնագետներ ևս, արհեստավորներ և առևտրականներ: Այսպես, օրինակ, Փէ դարի կեսերին Առաքել Դավրիժեցու կողմից հիշատակվում է հայազգի Սարգիս Բերիացին, որ «էր ինքն արուեստիւ ականգործ՝ որ զպատուական տկունս հարթէ և շինէ. այլ և դնող և վաճառող սոցինս»: Իսկ ՓԸ դարի սկզբին վերաբերող մի օտար վկայության համաձայն Մերձավոր Արևելքում Պարսկաստանի և Եվրոպայի միջև անների առևտրի ներկայացուցիչները հայերն էին: Թանկագին քարերին վերաբերող մատենագրական նյութերի մի մասը թարգմանություն է օտար լեզուներից, իսկ մի մասը՝ հայկական հեղինակությունների: Մենք ստորև նշում ենք մեզ ծանոթ բնագրերը, բացառությամբ ալքիմիական բնագրերի, որոնք գտնվում են ալքիմիական աշխատությունների մեջ (տես՝ ԲԻՄԻԱ):

1. Վասն ճատարակաթաք քարերուն, թե՛ պատուական և թե՛ անպատուական. զուխ Ա. Ե՛րուանքալ տասցումն ի վերայ մատաներուն, այժմի տեսանմաք զրուցել ի վերայ քարերուն, են վասն որայ հինգ ցեղ քարիք ի վերայ աշխարհիս, որ են սորա: Նախ ակեր, երկրորդ մարմարին...», *Նրևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 280բ—301բ*:

Հովհաննէս Անկյուրացու թարգմանությունն է: Տես նաև հետևյալը:

2 (Անխորագիր) Ե՛ի մեջ ակամց սորա են պատուականքն. սմրուքն, որ լինայ կանաչ գոյնով, գարգեհոնն, որ լինայ կարմրագոյն իրր վառեալ հուր...», *անդ, էջ 291բ—292բ և շար. 293բ—299բ*:

1. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարձի-ձեցւոյ, Վարդապետ, 1896, էջ 593:
 2. Comte de Marsigli, «L'Etat militaire de l'Empire Ottoman» etc., 1re partie, La Haye-Amsterdam, 1732, p. 50.

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. Վասն գորութեան ետքինսուս սկիին:
2. Վասն գորութեան փերուդայ սկիին:
3. Յագագս գմբութ սկիին գորութեան:
4. Վասն ալմաստ (սև) սկիին գորութեան:
5. [Վասն գարգենեթի]:
6. Յագագս ուրախ-որ այլ սեռուանով կոչեն գարգենեթ սկիին:
7. Ագագս սափուանգուն և գորութեան շորին:
8. Յագագս հէլեոզիոս սկիին:
9. Ագագս սագորիզէս սկիին և իւր գորութիւն:
10. Յագագս եասդիս սկիւն և իւն գորութեան:
11. Ագագս սթագէս սկիւն:
12. Յագագս սպագին սկիին:
13. Յագագս սւնիթս սկիւն որ է ուզուեղան գոյնով:

Վերջում թարգմանիչ Հովհաննես Անկուրացին անկուացնում է. «Ու ալաշափու լինալ վասն պատուական սկանցն քանդի շատ հարուստարար գրեցաք: Գրիգորին համար տետր մի որոշն օրինակն առնես և սորա կարգն դնես. զի ալդ բաներն ի ալս գրքէն հանեալ եմ, ապա ալժմի ալնալիս խրատ մի ասեմ որ զսկանց պատուականութիւնն դիտացուի ի շար և սղալ լինալն»: Տես նաև Կետկալը:

3. Յողագս ճանաչելու զպատուական տիկն ի սղալիցն¹. «Թի ոմանք իցե որ զպատուականութիւն ակեանց իմանալ որ լինայ ի մէջ ճատանու մի, քանզի ոչ կարէ մարգն վերոյ ասացեալ նշանին բանցնել վասն ստուգատես ճանաչելոյ զակն քանզի ի մէջ մատանուն կենալով, ապա դու ալգպիս արա...», անդ, էջ 299թ - 300ա:

Վերոհիշյալ հաղորդական բնագրերը (§§ 1—3) իտալերենից են թարգմանվել, Հովհաննես Անկուրացու ձեռքով: Թարգմանիչն ունի Կետկալ հիշատակագրութիւնը. «Տղև վերջ վասն սկանց թարգմանեալ ի Ֆոսանկ և անկուրացի Յովհաննէսէն ի Անկուրիալ քաղաքն, թվին Հայոց Ռեյէ (1618) ի փոսս Բրիստոսի աստուծոյ մերոյ ամէն, եղիցի, և եղիցի, ամէն» (էջ 300բ):

4. Վասն անուանց և որպիսութեանց պատուական ականց. «Կայծ, որ է Եսողու-

¹ Բնագրում սաղիցն:

րըն, խասիարն այն է, որ րէ մարդ ի բերանն առնու՝ զծարանն կարե...»: Տես՝ ՍԱՐԳԻՍ ԲԵՐԻՒԱՑԻ ՍԻԿԱԶԱՆ:

Տես ստորև՝ § 6-ի ծանոթագրութիւնը:

5. Այս է Գիրք ջօհարացն որք կան ի վերայ աշխարհի րէ յո՛ր տեղաց հասլ կու լինի. նախ և առաջին ալմաստն. «Ալմաստն, տասն և երկու ազգք են. յերկուց տեղաց ելանեն, դասիմին ի Զուլումարէն է...», տես՝ «Գիրք պատմութեանց, շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դարէժեցուցոյ», Ամստերդամ, 1669, էջ 564—570:

Այլ տպ.— Այս է Գիրք ջօհարներուն, որ կան ի վերայ աշխարհի՝ րէ յո՛ր տեղաց հասալ կու լինին. նախ և առաջին ալմաստն. «Ալմաստն, տասնէ և երկու ազգք են. յերկուց տեղաց կու ելանէ...», տես՝ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցուցոյ», Վաղարշապատ, 1884, էջ 460—465:

Այլ տպ.— Այս է Գիրք ջօհարներուն ևն. «Ալմաստն...», տես՝ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցուցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 596—602:

Տես ստորև՝ § 6-ի ծանոթագրութիւնը:

6. Այլ ևս բան՝ վասն փանգահրին. «Հազար ըլթես՝ որ է փանգահրն և Հայր թունաղեղ ասեն. և այսոր բնութիւնն զաւագ րրիաքի բնութիւնն ունի...», տես՝ «Գիրք պատմութեանց, շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դարիժեցուցոյ», Ամստերդամ, 1669, էջ 570—573:

Այլ տպ.— Այլ ևս բան՝ վասն փանգահրին. «Հազար ըլթես՝ որ է փանգահրն...», տես՝ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցուցոյ», Վաղարշապատ, 1884, էջ 465—467:

Այլ տպ.— Այլ ևս բան ևն. «Հազար ըլթես...», տես՝ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցուցոյ», Վաղարշապատ, 1896, 602—605:

□ Վերոնշյալ երեք բնագրերը (§§ 4, 5, 6) Առ Դարիժեցու Պատմութեան ԾԳ գլուխն են կազմում: Նրանց ուսերեն թարգմանութիւնը՝ К. П. Патканов. «Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII веке», С.

Петербурґ. 1873. Իսկ ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ M. Brosset. „Collection d'histo-riens arméniens“, t. I. St.-Petersbourg, 1874, p. 542—563.

Մ. Բրոսսեն իր թարգմանության առթիվ հետևյալ ծանոթությունն է շնուսմ. „Le pré-sent chapitre, vrai hors-d'oeuvre, dans toute la force du mot, est rédigé dans un abomi-nable patois arménien de Syrie et Dieu sait d'où, car il est composé de trois pièces rapportées, et émaillé de plus de 200 mots arabes, turks et autres. M. Pat-cantian, qui l'a traduit en russe, à ma de-mande, a inséré son travail, XXXIX et 92 pp., dans les Труды Восточного Отде-ления Императорского Археологического Общества, avec Préfaces et remarques, liste de noms et d'auteurs, fort intéres-santes. Comme les mêmes sujets sont sou-vent traités dans les trois pièces sus-men-tionnées, le traducteur a changé l'ordre du texte, en réunissant les notices rela-tives à la même gemme. Dans ma traduc-tion j'ai numéroté, dans leur ordre primi-tif, les § du texte original, avec renvoi aux § analogues et indication des pages de la version russe, d'après un tirage à part, seul paru jusqu'à présent. Depuis, M. J. Rambosson a publié: Les pierres précieuses et les principaux ornements, Paris, 1870, 8°. Pl.; la Revue Britannique, février 1874, a aussi donné: Les serpents et les pierres précieuses, par A. W. Buck-land, — deux ouvrages où l'on peut trouver de bonnes indications pour comprendre certains passages du texte arménien. La synonymie des gemmes sera ici donnée d'après les déterminations du traducteur russe, où comme dans le sens même, il reste bien des incertitudes, inévitables avec un texte si défectueux; Cf. aussi le Nord, 19 juillet 1874, sur les diamants et gem-mes“ (p. 542, note 3).

7. Պատմութիւն ականց. «Վասն կլմա-սին: կլմաս պիր քաշաուր քի՝ նիւմկ տաշ-լար կլմաս իլէ պիլիճիր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7325, էջ 1բ—6բ:

Խոսում է քարերի բուժական և կախար-դական հատկությունների մասին: Առաջին գլուխը և վերջին երկու գլուխները թուրքե-րեն են, մյուսները՝ հայերեն:

Բ ո վ ա ն ղ ա կ ու թ յ ու ն .

- 1. Վասն էլմասին:
- 2. Վասն հագութին:
- 3. Վասն զըմբութ քարին:
- 4. Վասն ուղամանգ քարին:
- 5. Վասն քարուռն գուլուս քարին:
- 6. Վասն քրիստիտիթեանին, որ է ապագին:
- 7. Վասն լիմայիտ քարին:
- 8. Վասն բերգայ քարին:
- 9. Վասն պորպորին:
- 10. Վասն հիալիթոսի քարին:
- 11. Վասն զորալուսին:
- 12. Վասն մարեան քարին:
- 13. Վասն ջէլիլպարին:
- 14. Վասն մզնագիտ քարին:
- 15. Վասն լանիվերգ քարին:
- 16. Վասն էրմէն թաշին:
- 17. Վասն արին քարին:
- 18. Վասն մարգարին:
- 19. Վասն մարգարին այլ կերպիւ:
- 20. Պատմութիւն կապուտ քարին:
- 21. Վասն գուժբութ քարին: (Կրկին):
- 22. Վասն լալի քարին:

8. Յաղագս առ և տրի մարգարտի Հըն-տըստան որ վանառականք չեկայ խսեայ ասնն. «Գլուխ առաջներորդ: Մարգարիան Հնտստան չեկայ խսեպով...», Տես՝ ԱՂԱՄԱԼ ԽՈՋԱՍ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ ՁՈՒՂԱՅԵՑԻ (§1):

Այս հեղինակն ունի նաև թանկագին քա-րերի առևտրի հետ կապված հաշիվների մի շարք օրինակներ (տես անդ, §§ 2—17):

9. Անուանք ականց. «Լիգրոն, որ է ալ-մաս, որ հայերեն է լիգրոն և ֆառնկաց գիամանգ ասի. և է ուր գոյն՝ պիլօրի, նա-րարի, ֆառլի, դեղին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1786, էջ 72ա—76բ:

10. Ահարոնի չորեքկարգեան ականա-կապ վաղասին գերկոտասան ակունսն այս է ըստ Հեքրայեցուց և Եօրանատուն և Եր-կու թարգմանչաց օրինակին. «Առաջին Ահա-րոնի վաղասի ակն այս է. Երրայեցերեն ասի օղամ, լարիներեն ասի սարգիուս, հա-յերեն՝ սարգիոն, որ է յեամանի կամ կար-միր սեյլան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1786, էջ 77ա:

Հմմտ. *Երևանու թիւն իմաստասիրական կամ Տարեբարանութիւն... յօրինեալ ի Մատթէոսէ և ի Ղուկասէ յապիրատ Վանանդեան զպրաց», Ամատերգամ, 1702, էջ 50—53:*

11. Յաղագս երկոտասան ակեցցն ի մեկնչէն Սիրաքայ առեալ. «Արգ՝ զարգ քահանայապետին եր ցաև տախտակն դատաստանի ի վերայ կրծիցն յուսոցն կա-
10 թեալ, ի լանջսն յոսկելէն շղթայից...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1165, էջ 81ա—84բ:*

12. Յաղագս երկոտասան ակեցցն, որ առ երկոտասան առաքելսն վերաբերին,
15 «Յասպիս քարն է զուեով կանաչ. քէ այլ զոյն ևս գտանին, բայց լան է կանաչն...», *անդ, էջ 85ա—86ա:*

13. Անուանք ակեցց, և նահապետացն և առաքելոցն: Եւ այս են երկոտասան
20 ակուերքն և անուանքն գրեալ. «Զմրութիւն՝ կանաչ է և դեղնագոյն, և գտանի ի Փիսոն գետն. Ղևի է և Յոհաննէս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3435, էջ 177ա—177բ:*

Տես նաև նուրն մատ. ձեռ. № 482՝
25 «Անուանք և նշանակութիւնք ակեցց որք յԱստուածաշունչ գիրս» (էջ 17ա, սկ. «Յասպիս, որ է զապարնատ, կանաչ է») և *№ 2191՝ անխոր. (էջ 152ա—152բ, սկ. «Մարգիտն շիկագոյն է և արիւնտախի, գտանի ի Բարելուն»):*

Հմմտ. *«Գիրք հարցմանց երկցս երանեալ սրբոյ հորն մերոյ Գրիգորի Տաթևաց-
լոյն», Կ. Պոլիս, 1739, էջ 348—349:*

14. (Անխորագիր) «Այժտան ինքն ճո-
25 նարմ որ Հալապի ապիկու զուևովն է. երբ կոտորեն. Գ. ծաէն կոտորի. զամէն քարերն ինքն կու ծակէ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1771, էջ 313ա—314բ:*

15. Սափիրայ ակն. «Սափիրա ակն՝ ճանց
30 թասիաք ունի. քէ զինքն ու զմորմն ի մին կեուն զնեա. յայնժամ սպան[ան]է զմորմըն...», *տես՝ Н. Марр, „Сборник притч Вардана“, Կ. II, С.-Петербург, 1894, стр. 332.*

16. Պօր ակն. «Պօր ակն՝ նշանակէ զսուրբ Աստուածածինն, որ սուրբ և սպի-
տակ և ցուրտ և թափանցիկ...», *անդ, стр. 332—333.*

17. Խասիաք պօրի. «Ասն իմաստուեր,
քէ պօր ակն. երեք թասիաք ունի. առա-
ջին զլոյսն թափանցուցանէ...», *անդ, стр. 333.*

*Վերջին երեք կտորների ուսուերեն թարգ-
մանութունը տես՝ անդ, Կ. I, С.-Пе-
10 тербург, 1899, стр. 425—426.*

18. Եւ աստ գրեցաւ սակաւ բան թա-
սիաքի պատուական իրաց. «Տպագիտն ակն
ունի թասիք (sic)՝ պայծառագոյն է քան
զամենայն քարիմս...», *Վեհեակի Մխիթ.
15 Մատ. ձեռ. № 280, էջ 130ա—134բ:*

19. Վասն ակեցց պատուականաց.
«Առաջին ակն՝ սարդիտն...»: *Տես՝ ԵՊԻՓԱՆ
ԿԻՊՐԱՅԻ,*

20. Անուանք ակեցց և զուեմարութիւնք
նոցա. «Զմրութիւն կանաչ է և լուսաւոր...»: *Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ,*

21. Վասն քարանց և յատկութեանց նոցա
և բժշկութեանց նոցա. «Յիշեցք զպարտեմ
և զմրութիւնն՝ որ են ազգ մի...»: *Տես՝ ՄԽԻ-
25 ՔԱՐ ՀԵՐԱՅԻ,*

22. Գիրք մեծագին և պատուական ա-
կեցց, և այլոց պէտքեա հանքական և կեն-
դանական քարանց» ևն, *Տես՝ ՀԻԻՍԷՆ
ԴՈՒՍԵԱՆ ՈՐԴԻ,*

23. Դարձեալ խօսք վասն սկեցց՝ յայլ-
մէ ասացեալ. «Եմաղուք, որ է յակիերքն.
է ակն մի ազնիւ և օրհնեալ, որ զուեով
րազմեքանգէ...», *հետևյալ հրատ.մեջ. Հյուսիսն
Դուսյան որդի, «Գիրք մեծագին և պատուա-
30 կան սկանց», Կ. Պոլիս, 1807, էջ 220—238:*

*Յրևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8717
անանուն բժշկարանում, որը թերի է, թան-
կագին քարերի մասին կան հետևյալ գլուխ-
ների. «Այս է լալի հասեաքն», «Եմաղուքի
35 հասեաքն այս է», «Եմամեհին զօրութիւն
այս է», «Թէ մաղեղն արորես մարգի ինգն*

քսես՝ արուն դատարիք, Վյու և քանրու-
պարի հասեաթն», Վյու և զմրուրի հասեա-
քըն», Վյու և խանդումանդ քարի զօրու-
րիւնն» (էջ 18բ—20բ):

Առ. Դավրիժեցու Պատմութեան ՄԲ զըլ-
խում մուծված է մի աղյուսակաձև բառարան՝
«Անուամբ ականց» խորագրով, տես սոպ.
Վաղարշապատ, 1884 թ., էջ 452—453. և
սոպ. 1898 թ., էջ 588—587: Յուլյց է տալիս
10 ակնների անունները վեց լեզուներով (սեպե-
րէն, արապերէն, թուրքերէն, փարսերէն,
ֆրանսերէն, երբայցեքերէն): Նույն աղյու-
սակը, Դավրիժեցու պատմութիւնից անկախ,
տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8258
15 (էջ 195բ—197բ). հմմտ. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 31 (էջ 1ա—1բ):

Ձեռագրերում կա նաև մի բնագիր՝ սկ.
«Ակաթին, որ է յեճըլհր, խաւիլաթն՝ զինչ
որ եաղուրն խեսլիէք կայ, ամէնն ի ակաթն
20 կայ», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8258՝
անխոր. (էջ 199ա—203բ) և Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 31՝ «Անուամբ երկո-
տասան ակամց զոր երանելոյն Յոհաննու
ի անսիլն գրեալ է» (էջ 3ա—3բ): Այս բնա-
25 գիրն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Սարգիս Բե-
րիացու ծանոթ երկի (տես վերևում՝ § 4)
մի խմբագրութիւնը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արրաեամյան Յ. Գ.— «Անանիա Շիրա-
30 կացու մատենագրութիւնը», Երևան, 1944,
էջ 152—154:

Թեոզիկ—«Թանկագին քարեր», Ամե-
նուն Տարեցոյցը. Կ. Պոլիս, Բ տա-
րի, 1908, էջ 128—127:

Իճիթյան Ղուկ.— «Հնախօսութիւն աշ-
խարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի»,
հտ. Ա, Վենետիկ, 1835, էջ 191—195՝ «Ա-
կունք կամ քարինք պատուականք»:

Հովհաննիսյան Լ. Ա. (Օգանեսով Ս. Ա.)— «История медицины в Армении от
60 древнейших времен до конца XVIII столетия», Ереван, 1927, стр. 170—174.

Հովհաննիսյան Լ. Ա. (Օգանեսյան Ս. Ա.)— «История медицины в Армении с
65 древнейших времен до наших дней»,

часть III, Ереван, 1946, стр. 140—148 и
178.

Ղաթագարյան Կ. Գ.— «Ալքիմիան պատ-
մական Հայաստանում», Երևան, 1940, էջ
44—49:

Մառ Նիկ. (Մարր Н.)— «Сборники
притч Вардана», часть I, С.-Петербург.
1899, стр. 424—426, §§ 422—425.

Մառ Նիկ. (Մարր Н.)— «Сборники
притч Вардана», часть II, С.-Петербург, 10
1894, стр. 332—333.

Պատկանյան Քեր. (Патканов К. П.)—
«Драгоценные камни, их названия и
свойства по понятиям армян в XVII веке»,
С.-Петербург, 1873. 15

Տես նաև հետևյալ հրատարակութիւնը. Труды
Восточного Отделения Императорского Рус-
ского Археологического Общества, ч. XVII,
С.-Петербург, 1874, стр. I—XXXIX и I—92

Յալյան Հակ.— «Ժողովածոյք տոակաց 20
Վարդանայի՝ Նիւթեր պատմութեան հայոց
միջնադարեան մատենագրութեան ըստ հա-
լագէտ Ն. Մառի», Վիեննա, 1900, էջ 108—
107:

Պուրոյան Հար.— «Գոհարներու պատ- 25
մութիւնը հայոց մօտ» (Արտատպութիւն
Հայրենիք ամսագրից):

ԱԿՆԵՐԻ (Չախարիա)

Տես՝ ՉԱԳԱՐԻԱ ԱԿՆԵՑԻ:

ԱԿՆԵՐԻ (Յակոբ)

Տես՝ ՅԱԿՈՐ ԱԿՆԵԱՆ:

ԱԿՆՈՑ ԱՉԱՑ ՄՐՏԻ

Հնդգիմախոսական անանուն աշխատու-
թիւն կաթոլիկութեան դեմ, բխման հարցի
ընթացը՝ 20

1 Ա. Ղազիկյանն այս գրքի հեղինակութիւնը
վերագրում է Մանուել Սրմաջեղին, տես՝ «Հայկա-
կան նոր մատենագիտութիւն», հտ. Ա, էջ 1770:

Տետրակ որ կոչի Ակնոց աչաց սրտի: Ի վեճագետութեան սրբոյ Միածնախի տեառն և տեառն Սիմեոնի վեճափառ և գեր- ընտիր կաթողիկոսի, և ինքնագլուխ քահա- նայագետի ամենայն Հայոց: Եւ սրբոյ Երու- սաղէմի տեառն Յովակիմայ հեզանոցի պատ- րիարզի: Եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդ- նուպոլսոյ տեառն Զաքարիայ արհիեպիս- կոպոսի և ազգասեր պարտիարզի: Հաւա- քեցեալ յումմենէ բաճասիրէ: Ի Կոստանդ- նուպոլիս: Յամի Տեառն 1780:

48 էջ (16 X 10 սմ.):

Առաջարանում՝ «Տեսանելով մերս նուսս- տութիւն՝ այժմու ժամանակի պատրւաց որ- սորդութիւնն, որք զուով թշնամիք հաւա- տոյ և ճշմարտութեան, պատրելով որսան և զպարգամիտս մերս Որոց թէպէտ չէ արժան մեզ պատասխանել, սակայն ըստ որում ո՛չ զաղաբին նոքա ի բամբասելոյ և ի գրպար- տելոյ զմեզ վասն որոյ և մեք ստիպեալ ի ճշմարտութենէ՝ հաւաքեցաք զսակաւ բանս, որոց զոմանս ի սուրբ գրոց, և զոմանս լիւրեանց գրոց, որպէս զի լաչս իւրեանց զմտունս իւրեանց մխեսցուք...: Եւ զայս տետրակ աշխարհափառ (sic) և գոնկորէն շնորհեցաք այնոցիկ որք կամին պատաս- խանել նոցա և ոչ կարենա են:

Բովանդակութլունն է՝ «Յաղագս բխման հոգւոյն սրբոյ, որ ի հօրէ բղիթի և ոչ ի յորդոյն», ինչպես է բուն բնագրի վերնա- գրում:

Երևանի Պետ. Հանրային Գրադարանը մի օրինակ ունի այս հրատարակութլունից (Ուն. 1188):

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8732 (էջ 1ա—17բ):

ԵՎԵՐՈՎԻՆ

Տես՝ ԱԵՐԱՊԱՏԻՆ:

ԵԿՈՒԻՆՇԻ (Թովմա)

Տես՝ ԲՈՎՄԱ ԱԿՈՒԻՆՍԻ:

ԵՀԵՐՈՆ ԲԺԻՇԿ ԵԴԵՍԱՑԻ

Հայ բժիշկ, Ստեփանոսի որդի, ապրած՝ ԺԳ դարի սկզբներում: Բժիշկներ են հղել նաև նրա սերունդները: Ամիրդովլաթ Ամա- սիացին իր «Անդիտաց անպէտա-ի առաջա- բանում հիշատակում է այն ծառայութլան մասին, որ նրանք մատուցել են հայ բժշկա- կան դիտութլանը, հետևյալ խոսքերով. «Եւ ի լաչս բանիցս առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ մեծն Մխիթար բժիշկն [Հերացի], և Ահարոն բժիշկն և որդին նորա՝ Ստեփա- նոս բժիշկն, և տոհմն նոցա՝ ժողին բժիշկն, և Սարգիս բժիշկն, և Յակոբ բժիշկն, և Դե- դին բժիշկն, և Սիմաւոն բժիշկն, և Վահ- րամ բժիշկն, որ շատ գրեանք շիներ էին վասն դեղերուն զօրութեանն և օգտութեանն», ևն: Բժշկարաններում Ահարոնի անունով գտնվում են մի քանի դեղատոմսեր: Ահա- րոնի աշխատութլուններից օգտվել են նաև նրա հաջորդները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անառոյած Էր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 91:

Բասմաջյան Կ. Է.— «ԺԱ դարու հայ բժիշկները ըստ Ամիրտովլաթի», Հնգաբ- ձակ Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգային Հի- ւանդոցոցի, 1932, էջ 112—116:

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն. Ալիյան, Հաճդէս Ամսօրեայ. 1931, էջ 708:

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесов Л. А.) — «Медицина и врачи в Армении в древности и в средние века», Тифлис, 1913, стр. 19—21.

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесов Л. А.) — «История медицины в Армении от древнейших времен до конца XVIII столетия», Ереван, 1927, стр. 109, 112 и 114.

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.) — «История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней», часть II, Ереван, 1946, стр. 145—146.

¹ Ամիրտովլաթի Ամասիացու, Անդիտաց ան- պէտա, Վրեհեա, 1926, էջ 2:

Հովնանյան Ղև.— Եկեղեցու շինարարության և համարների վրայ՝ Վիեննա, 1897, էջ 410—413:

ԱՀԱՐՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

այն է՝ ՀԱՐՈՆ ԵՎ ԹԱԳԱՒՈՐ

Արթուրյան խալիֆա (786—800 թթ.) Տես ՏԻՄՈՒԹՅՈՍ ԱՆՏՈՒԳԱՑԻ անվան տակ՝ «Քննություն հալալացի Ահարովի քաղաքին առ մեծ հայրապետ Տիմոթեոս» գրքում գրած խորամանկության պատկերացումը հարցազուրկ է և յուրաքանչյուր անհատի համար հարցազուրկ է:

ԱՀԱՐՈՆ ՎԱՆԱՆԻՅՈՒ

Կոչված՝ Հայր Ահարոն Թ զարի հայ մանր մատենագիրներից մեկը, իր իսկ վկայությամբ՝ Առնոյ երեցի զարմաց Նեղինակ է պատմական մի համառոտ աշխատության, որը կրում է «Պատմություն սրբոյ նշանին նուրբի» վերնագիրը, հորինված՝ հայկական և վրացական աղբյուրների հիման վրայ՝ Հայկական բանասիրության մեջ այս աշխատությունն առանձին ուշադրություն է գրավում նրանով, որ հեղինակը նուրբի պատմության համար իր աղբյուրների շարքում հիշատակում է Աղաթանգեղոսը, ինչպես այդ անուն է և Մովսես Խորենացին՝ իր «Պատմություն» Բ գրքի 22 գլխում, մինչ այժմյան Ազաթանգեղոսում հիշատակություն չկա նուրբի մասին. և այս իրողությունից գիտնականների ջրհանում առաջացել են երկու գլխավոր կարծիքներ, որոնցից մեկի համաձայն Հայր Ահարոնը իր ձեռքի տակ ունեցել է Ազաթանգեղոսի հայերեն այն խմբագրությունը, որից օգտվել է Մ. Խորենացին (Ն. Մատ), իսկ մյուսի համաձայն՝ Ահարոնի երկը այս մասում ուրիշ բան չէ, բայց կիսի Մ. Խորենացու վերահիշյալ գլխի հարասություն (Լ. Մելիքսեթ-Քեկ): Բացի Ազաթանգեղոսից՝ Ահարոն Վանանդեցին իր աղբյուրների շարքում անունով հիշատակում է Անդրեաս Վանականին, Շուշանյի վկայարանությունը, Սահակ Պարթևի վարքը, Հմար-

յակի վկայարանությունը: Միևնույն Արիվանեցին հայր Ահարոնին հիշատակում է 885—901 թվականների միջև. իսկ իր՝ հեղինակի հիշատակած դեպքերից երեւում է, որ նա կենդանի էր դեռ Մարտ Ա թագավորի մահվան թվականին (916 թ.): Տես նաև ԱՆԴՐԵԱՍ ՎԱՆԱԿԱՆ:

•••

Պատմություն սրբոյ նշանին նուրբի՝ վրաց տան առաջնորդի: Հոր Ահարոնի վանդազոյ, բողան Առնոյ իրիցի, Իշաւանից 10 գեղջե, բազում աշխատութեամբ և խուզիքնքնեալ բազում մատենից Հայոց և վրաց՝ յաղագս սրբոյ Խաչին Մցիթրայի, որ այժմ բնակեալ է յերկրիս մերում ի տեսչութեան խաչիոյն Քրիստոսի. Եկին ոմն, Թեոն Նուրբի, յընկերաց սրբոց Հովսէփեանց, փաթեթեամբ հասեալ յԱշխարհն վրաց ի Մցիթրայ...: *История святого креста Нины, предводительницы Иверии; Отца Аарона Ванандского, внука иерея Леониды (Г'евонда), из селения Иджаван, положившего много труда над обследованием большого количества армянских и грузинских книг.— О святом Мцхетском кресте, который ныне находится в нашей стране по провидению распятого Христа.* Տեղեկագիր ՍՕՌՄ Գիտության Երկրի Ազգային Հայկական Ֆիլիալի, 1941, № 9 (=14), էջ 61—63:

Հրատարակություն և ուսերին թարգմանություն Լ. Մ. Մելիքսեթ-Քեկի, ըստ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. № 1731 ձեռագրի Այս հրատարակությունը պարունակում է Ահարոն Վանանդեցու միայն առաջին հատվածը, որի աղբյուրը «Ազաթանգեղոս»-ն է: Այլ տպ.— Պատմություն սրբոյ նշանին նուրբի վրաց տան առաջնորդի: Հոր Ահարոնի Վանանդազոյ, բողան Առնոյ երեցու յիշաւանից գեղջե, բազում աշխատութեամբ և խուզիքնքնեալ ի բազում մատենից Հայոց և վրաց. յաղագս սրբոյ Խաչին Մցիթրայի, որ այժմ բնակեալ է յերկրիս մերում ի տեսչութեան խաչիոյն Քրիստոսի:

1 «Միևնույն Արիվանեցոյ պատմութիւն Հայոց», Մոսկու, 1890, էջ 55:

ԵԿԻՆ ՈՒՄ ԱՆՈՒՆ ՆՈՒՆԻ...», Հ ա ճ Գ Է ս Ա մ ս օ ր Ե ա յ, 1947, էջ 519—520:

Հրատարակել է Ն. Ակինյանը՝ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. № 1 ձեռագրից (հտ. Գ, էջ 137բ—139ա): Այս ձեռագրում նույն բնագիրն ունի մի երկրորդ ընդօրինակություն ևս, որից կատարվել է հարցրդ տպագրությունը:

Այլ տպ. — Պատմություն սրբոյ Նշանին 10 ՆՈՒՆԻ՝ Վրաց տան՝ առաջնորդի: Հօր Ահարոնի Վանանգացոյ՝ բողոքի Ղևոնդ իրիցի, Իջաւանից գեղջէ, ևն. ԵԿԻՆ ՈՒՄ ՆՈՒՆԻ...», տես՝ Ա. Սյուրմեյան, Մարցիցուցակ հայերէն ձեռագրաց Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց 10 վանքի», հտ. Ա, Երուսաղեմ, 1948, էջ 33—35:

Հրատարակվել է Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. № 1 ձեռագրից (էջ 270բ):

Տես նաև Երևանի Պատ. Մատ. ձեռ. № 1885՝ ԵՊատմութիւն սրբոյն Խաչին Նու- 10 նէ, որ այժմ Վանանդի կոչի, Հօր Ահարոնի Վանանգացոյ բողոքի՝ սրբոյն Ղևոնդայ՝ յիջևանի գեղջէ: որ ի Վանանդ, յոյժ աշխատութեամբ և խուզիլ քննեալ ի բազում մատենից Հայոց և Վրաց, յաղագս սրբոյ 15 Խաչին Մցիթիթայի, որ այժմ բնակեալ առ մեզ ի տեսչութենէ խայելոյն Քրիստոսի...» (էջ 395բ—362ա. սկ. ԵԿԻՆ ՈՒՄ ԱՆՈՒՆ ՆՈՒՆԻ, յընկերաց սրբոցն՝ Հռիփսիմեանց՝ ի ցրուելոցն փախտածամբ յաշխարհն Հայոց 20 և Վրաց», վերջից թերի):

Գ Բ Ա Կ Ե Ն Ո Ւ Ն Ի Ց Ի Ն Ի Ն

Եվիլյան Ղև.— ԵԱյրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 104:

Եվիլյան Ղև.— ԵՀայապատում», Վենե- 25 տիկ, 1901, մասն Ա, §§ 11, 28 և 52:

Եկիմյան Ն.— ԵՄբուհի Նուէ», Հ ա ճ Գ Է ս Ա մ ս օ ր Ե ա յ, 1947, էջ 432—444 և 497—553:

1 Տպագր. տուն:

2 Ձեռագրում՝ բողոքի:

3 Ձեռագրում ղևոնդայն:

4 Ձեռագրում՝ սրբոյն:

5 Մենք այսօր նպատակաւորմբ ենք Լա- մարել նշել նաև վրաց գործի (Ս. Նուսնի) գա- մությունը շուրփոզ վրացերէն նոր ուսումնասի- րություններից մի քանիսը:

Եկեղեցի Կոռն. (Կոպլովից Կորն.) — «Քարտուղի Լուդերատուրիս Եստրոնի», Եր- մո I, տծիլոսի, 1923, թ. 240—243.

[ԵՎրացական գրականութեան պատմու- թյուն», հտ. Ա, Քրիլիսի, 1923, էջ 240— 243]:

Տես նաև Կոլ-բըլ.

Եկեղեցի Կոռն. (Կոպլովից Կորն.) — «Քար- տուղի Լուդերատուրիս Եստրոնի», Երմո I, Երմոց Գեմ-ձա, տծիլոսի, 1941, թ. 211— 10 213.

[ԵՎրացական գրականութեան պատմու- թյուն», հտ. Ա, Բ տպ., Քրիլիսի, 1941, էջ 211—213]:

Եկեղեցի Կ. և Բարամիծն Ե. (Կոպլովից 15 Կ. Եւ ձահմովից Ե.) — «Քարտուղի Լուդերա- տուրիս Եստրոնի», Երմո I, տծիլոսի, 1954, թ. 96—107.

[ԵՎրացական գրականութեան պատմու- թյուն», հտ. Ա, Քրիլիսի, 1954, էջ 98— 20 107]:

Մառ Նիկ. (Մարր Մ.) — «Предваритель- ный отчет о работах на Синае, веден- ных в сотрудничестве с И. А. Джавахо- вым, и в Ерусалеме. в поездку 1902 г.» 25 Сообщения Православного Палестин- ского Общества, т. XIV, ч. II, 1903, стр. 36.

Այս մասին տես Մ. Շաբրան, Բողոքավեպ. 1804, էջ 47:— Բրիլ, Լուվայ, 1803, № 5, էջ 54—55: Նույնը 30 և Ա. Ղազիկյանի մաս, Ելայիվան նոր մատենա- գիտութիւն», հտ. Ա, Վենետիկ, 1808, էջ 1842:

Մելիքսեթ-Քեկ Լ. Մ.— ԵՎրաց աղբյուր- ները Հայաստանի և հայերի մասին», հտ. Ա, Երևան, 1934, էջ 18—20: 35

Մելիքսեթ-Քեկ Լ. Մ. (Меликсет-Бек Л. М.) — «История креста Нины (К проб- леме Монсея Хоренского)», Известия Армянского Филиала Академии Наук СССР, Ереван, 1941, № 9 (=14), стр. 10 59—63.

Ջավ-Իիլվիլի Իվ. (Շաջանիջովից Եվ.) — «Չղլու Քարտուղի Տալիստրոնի միջնորդութեան (V—XVIII սն.)», տծիլոսի, 1916, թ. 29— 43.

[ԵՎրացական պատմական հին գրականու- թյունը», Քրիլիսի, 1916, էջ 29—43:

Տես նաև Կոլ-բըլ.

Ջավախիկի Իվ. (չգնածիձցիլի ոց.)—
 «ճցլի յարտլի յաօնտրոն թփրոլոծա
 (V—XVIII սն.)», Յրոդր—Յրնաճ ճաճոլլոծա,
 տծիլոնի, 1945, ճճ. 94—107.

Վրացական պատմական հին գրականությունը, **Բ—Գ տպ.**, **Թբիլիսի**, 1945, էջ 94—107 |

Ջավախիկի Իվ. (չգնածիձցիլի ոց.)—
 «ճցլի յաօնտրոն յաօնտրոն թփրոլոծա»,
 Ֆիցնի I, տծիլոնի, 1935, ճճ. 95—96, 135—
 136, 141—142, 197.

Վրացական պատմական հին գրականությունը,
Գիրք Ա, **Թբիլիսի**, 1935, էջ 95—96, 135—
 136, 141—142, 197 |

ԱՀԱՐՈՆ ՎԱՐՄԱԳԵՏ

Տաղերգու, որ ապրել է ժ՛՛ղ գարի վերջերին և ժ՛՛Թ-ի սկզբներին՝ Նրա կյանքն անհայտ է մեզ. տաղերի հիշատակարաններից տեղեկանում ենք, որ էլ՛միածնի միաբան էր և մի տեղ իրեն անվանում է Քէլեք Սուրբ Մատրան: Ունի 41 տաղեր, որոնցից Յ հատը աշխարհիկ բովանդակություն ունեն, իսկ մնացածները՝ հոգևոր: Ահարոն վարդապետի աշխարհիկ տաղերում տիրապետում են սիրային մոտիվները, որոնց մեջ կան ինքնատիպ կտորներ: Ահարոն վարդապետի տաղերը գրված են զանազան չափերով, տաղաչափական հատուկամբ և առհասարակ նրա մոտ աչքի է ընկնում լեզվի և ոճի խնամքը:

Ա.— ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՏԱՂԵՐ

1. Տաղ Անարոն վարդապետե. «Արի պիւպիւ իմ քաղցրաճայն, | Քըչունքն երկնից րոլոր համայն | Մայլին քոյին ազնիւ տեսլեան...», **Երևանի Պետ. Մատ. Ժնո. № 4333**, էջ 26ա:

Սկզբնատառերը՝ «Անարոն»:

2. Նորին տաղ առաւօտեան երգելոյ վասն. «Ա՛յ եղանակ գարդարուն, | է անձկայի սիրասուն...», **անդ**, էջ 26ա—26բ:

Ընդամենը 6 տուն: Վերջինը՝ «Ա՛յ Ահարոն ապիրատ, | Սիրով ընկալ զայս գրուատ. |

Ա՛ր ըզնա քեզ ցընծալով, | Տա՛ր ի պարտեզ սիրառատա:

3. Նորին տաղ գարնան և պիւպիւլին. «Ի կետ գարնան եղանակիս | Ելեք համայն ի բուրաստան ազնիւ ազնիւ...», **անդ**, էջ 26բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարոն»:

4. Տաղ գարնան և ուրախութեան. «Օվ սեր իմ, սիրոյդ կարօտիմ, | Քարց տեսոյդ ես ոչ ինչ լինիմ, | Արի, էջ ընդ իս այգին իմ...», **անդ**, էջ 27ա:

Սկզբնատառերը՝ «Օ Ահարոն»:

5. Նորին տաղ պիւպիւլին. «Քաղցրիկ անուն յօղաշըրջիկ աւաղ աւաղ, | էջ ի պարտեզ ողջունիս վարդիկ աճնըման...», **անդ**, էջ 27ա—27բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ք Ահար տ»:

6. Նորին տաղ ուրախութեան. «Արիք, ելցուք ի միասին, | Ուրախութեամբ մըտցուք յայգին...», **անդ**, էջ 27բ:

Սկզբնատառերը՝ «Ահարոն»: Վերջին տունը՝ «Նոր օր պայծառ մեզ երեի, | Պարտամք ի մէջ նորոյս գրախտի. | Ահարոնըս անդ զըտանի. ո՛հ, արի՛, արի՛, | Սէր իմ, արի՛, ցընծամք ի մէջ կանաչ թըփին»:

7. Նորին տաղ գարնան. «Ահա երգե արքայորդին, | Տայ աւետիս մերձաւորին...», **անդ**, էջ 27բ—28ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ահարոն»: Վերջին տունը՝ «Նոր նորոգեալ ցաւօք հում, | Ի գալ գարնան ելեալ ողբամ, | ՅԱհարոնէս երգեալ ցընծամ: | Վաշ աւաղ աւաղ միտկ աւաղ, | Առ փարելի սիրող աւաղ»:

8. Նորին ասացեալ յորգորակ այլ իմն ձև. «Գարունն եկեալ հասցեկ, | Պիւպիւլըն եղանակե, | Մանուշակին աղաչե...», **անդ**, էջ 28ա:

Ընդամենը 6 տուն: Վերջինը՝ «Անձրխիթար պիւպիւլին | Օրինակ կղէ նորին, | Որ ոչ ետես ըզրադձալին, | Ահարոնըս նըման նըմին»:

9. Այլ իմն եղանակ ոգեալ ի յայլմե. «Եկայք, ելցուք ի նորաշէն այգեստան, | Եկայք, մըտցուք ի նորատունի բուրաստան, | Քանգի բացուել է մանուշակ և շուշան...», **անդ**, էջ 28ա—28բ:

Ընդամենը 3 տուն: Թեև սույն տաղի

խորագրում և բնագրում հեղինակի անունը բացակայում է, բայց մեր կարծիքով Ահարոնի հեղինակությունն է, որովհետև նրա տաղերի ընդարձակ շարքի մեջ է գրտնշվում: Խորագրի «ի լայմէ» նշումը պետք է հասկանալ տաղի երաժշտական եղանակի մասին:

Բ.— ՀՈԳԵՎՈՐ ՏԱՂԵՐ

1. Տաղ յԱհարոն վարդապետէ ասացեալ. «էմիածին կաթողիկէ նորոյս Սիոնի, | Երկրորդ տապան երևեցաւ սըրրոյն Գրիգորի...», տես՝ Բ. Կյուլիսերյան, «Յուդայի ձեռագրաց Անկիւրիոյ», էջ 1077—1078:

Ընդամենը 11 տող: Բնագիրն այստեղ ամբողջութեամբ հրատարակվել է ըստ Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի № 233 ձեռագրի:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4335՝ «Տաղ սրբոյ էմիածնի Ահարոնե ոգեմալ» (էջ 28բ—29ա): Այս օրինակի վերջում կա մի տուն ավելի, որ է՝ «էմիածին զարդ հոգևոր բազմաց ցանկալի, | Տացի: շքնորհ զերգող երգոյս անբ Ահարոնի». և տաղի վերջում նշված է՝ «Է՛ գոյն Իչիպ իչիպիե, ոգեալ տաղս Ահարոնէ»:

2. Տաղ սրբոյ էմիածնի ոգեալ ի նոյնոյ. «Է՛ միածնէ տանար լուսով ձևարկեցաւ, | Ի զուարթ անուն սուրբ Գրիգորէ հիմնեալ ցուցաւ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4335, էջ 29ա:

Ընդամենը 8 տուն:

3. Դձ. Երազկան սրբոյ էմիածնի, ոգեալ ի նոյնոյ, տես ի ներքոյ հետևեալսդ. «Որ զրանն անճառահրաշ մեծապէս աստուածային փառօք, ցողաշող փայլմամբ յերինից ի խոնարհ վայր իջեալ տանս Արարտեան...», անդ, էջ 29բ:

Ընդամենը 4 տուն:

4. Երգ առ սուրբ էմիածնին նորին Ահարոնէ ասացեալ ի գոյն Անձինք նուիրեալքին. շարահան դկ. «Անճառ հառազայք, բանն անեղ արարչին, | էջ յերկնից ի յերկիր և հրարուն զօրութեամբ. | էմիածին լուսոյ յօրինմամբ հաստատեալ...», անդ, էջ 29բ—30ա:

Ընդամենը 7 տուն:

5. Երգ առ սուրբ էմիածնին, յօրինեալ ի յԱնարոն վարդապետէ, բձ ձայն շարա-

կան. «Ի տանս Հոյոց Արարտեան ըրդ- յեալ տղրիւր կենդանութեան, | Ամենազօր անճառ հոգին արար ըզսա երկրորդ յազին...», անդ, էջ 30ա—31ա:

Ընդամենը 8 տուն:

6. Նորին [Անարոն վարդապետի] տաղ. «էմիածին խորան փառաց՝ երկնանըման անըման, | Փարբամութեան՝ ըշտեմարան՝ աստեղազարդ անըման...», տես՝ Բ. Կյուլիսերյան, «Յուդայի ձեռագրաց Անկիւրիոյ», էջ 1078—1079:

Ընդամենը 8 տուն: Վերջինը՝ «էմիածին պատրասպարան՝ պատուարանքման անըման, | Տրուպ Ահարոն երգեցողիս՝ է յնարան անըման»: Բնագիրն այստեղ ամբողջ շուրջամբ հրատարակվել է Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի № 233 ձեռագրից:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4335՝ «Տաղ սուրբ էմիածնի ի յԱհարոն վարդապետէ» (էջ 31ա): Այս օրինակում տաղին կցված է մի տուն շարական նույն հեղինակի կողմից. «էմիածին մայր տիրական, | Անմահ բանին է միակեց...»:

7. Գանձ սրբոյն էմիածնի ոգեալ յԱհարոն վարդապետէ. «էմիածին իսկապէս նըմարեցաւ աչաց վեհին Արրաճամու. երկիր բարձրագոյն, լեռան աստուածատուն, տեսիլ հրաշագոյն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4335, էջ 31բ—32ա:

Ընդամենը 6 տուն: Վերջում հետևյալ ծանոթագրութիւնը. «Ի տօն սուրբ էմիածնի, ասելի ի ժամ երեկոյի կամ ի գիշերի, ի տեղ ասասցուքի, ի գոյն Մայր սուրբի. ասի և ի տօնի տէրունականի սուրբ Եկեղեցւոյ և Շողակաթի»:

8. Ուտամբ չափեալ յօրինուածս շարեալ և դասակարգեալ ի յայսմ վայրի ի վերայ անուան տառից սրբայ էմիածնի. «էպկից բանին յարկ ընդունարան, | Որ ես կառուցեալ տան Արարտեան...», անդ, էջ 32ա—32բ:

Սկզբնատառերը՝ «էմիածին»: Վերջում՝ «Ընկալ ըզշարող քանիս ներբողեան, | ՅԱհարոն յտին ցոյին միարանս»:

9. Վասն անաւորութեան սրբոյ Մեռնին մեծի, ի նոյնոյ ոգեալ. «Իսկ խորհրդ-

՝ Տղագրում՝ փարբամութեան:

դալի անուն բարերան, | ծուցար ի Մովսէս
ըրշանակ օժման...», *անդ, էջ 32բ—33ա:*

*Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարօն վարդա-
պետէ»:* *Վերջում մի տուն շարական. «Որ
յառաջատուր սանձան գերախա...»:*

10. Տաղ ծննդեան տեսան մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի. յԱհարոն վարդապետէ. «Այսօր
զարթեալ յըմբան Ադամ խորագգաց հայրն
իմ խորագգաց, | Նախ զորդիդ անմահու-
րեան ի փառաց տէր իմ ի փառաց...», *անդ, էջ
33ա—33բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Ահարօնէ»:

11. Նորին երգ ծննդեանն Քրիստոսի Յի-
սուսի, ըստ խնդրոյ Ղազարի. «Ղօղեալ
անձն իմ վերամբարձաւ փայլեցմամբ, | Տեսի
ըզլոյս անեռաբի հիացմամբ...», *անդ, էջ
33բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Ղազարէ»:

12. Նորին տաղ ծննդեան. «Փառազար-
գեալ վայելչապէս այսօր սոմնացին. | Ջեր-
մուքեան մայրն եղև պառշտան անշեր ար-
քային...», *անդ, էջ 34ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Փիլիպպոս»: *Վերջում
նշված է՝ «Անուանագիր այլոյ, ի նոյնոյ»:*

13. Տաղ սուրբ Աստուածածնի, ի յԱհա-
րոն վարդապետէ, ի գոյն Ֆարմար ձևովին
ողբալ. «Իսկուհի էոյս տեարատ, անարատ, |
Որ եսրդ մայր զբրառատ...», *անդ, էջ
34ա—34բ:*

14. *Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարօնէ»:* *Վերջում
մի տուն շարական՝ «Խրայտացիր երջանիկ
արմատ» ևն:*

14. ՅԱհարոն վարդապետէ ասացեալ գո-
վեստ առ մայրն Յիսուսի. «Ի զուլի զբրոցըն
Մովսիսի, | Ըսկըզբնառա յամենայնի...»,
անդ, էջ 34բ—35բ:

Հնդամենը 45 տուն:

15. Ողբ առ սուրբ Աստուածածինն, ի
նոյնոյ. «Իմ պատուական անն անըման, |
Թագ և պատիւ արքայական...», *անդ, էջ
35բ—36ա:*

*Հնդամենը 8 տուն: Վերջում երկու տուն
շարական՝ «Սիւն լուսոյ և ամպ հովանի» ևն:*

16. (Անխորագիր) «Անեղանելի տէր անո-
խակալ, | Հայր և արարիչ աստուած կա-
տարեալ...», *անդ, էջ 36ա—36ա:*

Տներն այբուբենական կարգով են: Վեր-

*ջում «Բո անճառելի բանիդ էական, | Ող-
բալով խընդրեա՛ կոյս երկնանըման, | Յօրի-
նոյ երգոյս այս ներբողական | Գոչէ Ահա-
րոն վեհիդ աննըման»:*

17. Գանձ առ սուրբ խաչն աստուածըն-
կալ, յԱհարոն վարդապետէ. «Ի հօրէ խոր-
հրդարար աքնկեցար, | Ի քրօքից պարու-
նակեալ պահեցար...», *անդ, էջ 38ա—38ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարօնէ»: *Վերջում
մի տուն շարական՝ «Ով պատուական փայտ
փըրկական» ևն:*

18. Ասացեալ ի նոյնոյ վարդապետէ վասն
փեսային Քրիստոսի և նորին ճարսնացեալ
եկեղեցւոյս սրբոյ. «Դարձի՛ր, դարձի՛ր, եղ-
բօրորդիդ անըման, | Ճընձա՛, ջընձա՛, ընդ
խընկարերս պատուական...», *անդ, էջ
39ա—39բ:*

*Հնդամենը 21 տուն: Վերջում մի տուն
շարական՝ «Անա իսկ ծաղիկ դաշտաց» ևն:*

19. Նորին տաղ տօլապաձև առ սուրբ
Լուսաւորիչն. «Տէր սուրբ հովիւ ով քաշ
սըրտիւ | Հովիւ արքուն լըցեալ շնորհիւ...»,
անդ, էջ 40ա—40բ:

Հնդամենը 12 տուն:

20. Մեկնութիւն Մեծահրաշին, ռտամբ
չափեալ յԱհարոն վարդապետէ. «Խորհուրդ
հրաշալի առ մեզ աւանդի, | Տօն ճոզեղի-
նաց աստէն կառարի...», *անդ, էջ 40բ—
41բ:*

Հնդամենը 23 տուն:

21. Երգ ասացեալ նորին յԱհարոն վար-
դապետէ ի ձայն Կանայք արաասուօք լա-
յին. «Ի հօրէ ելեր անբաւ անքարգմանելի, |
Որ ես տէր արարածոց երկնի և երկրի
...», *անդ, էջ 41բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարօնէ վ»:

22. Տաղ վասն երկնային զօրաց, ոգեալ
ի յԱհարոն վարդապետէ. «Իսկ լուսածին
չուրք երկնայինք, | Դասք պաշտօնեայք
աստուածայինք...», *անդ, էջ 41բ—42ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարօնէ»:

23. Ներբողեան առ սուրբ Կարապետն,
յԱհարոնէ ասացեալ. «Բոյս առաջնածին
յամուլ արգանտէ, | Քարոզ բաղցրալուր ի
յանապատէ...», *անդ, էջ 42ա—43բ:*

Ընդամենը 22 տուն: Վերջինը՝ «Ահարոնըս պիտակ դըրուատ երգեցի, | Ընտիր մարգարէն ճար հողույս առի»:

24. Տաղ սրբոյն Ստեփաննոսի, յԱհարոնէ ոգեալ, Հանճարն շնորհի գոյնն է. «Ի ճորէ ընծայեալ բազմալի, | Մըրցական սուրբ զինուոր ի մարտի...», *անդ, էջ 43ա-43ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարոնէ»:

25. Տաղ սրբոյն Յակոբայ, յԱհարոն վարդապետէ. «Ի մերոց ազանց յաղթող դըրուատի. | Տէր սուրբըն Յակոբ Մըծրին քաղաքի...», *անդ, էջ 43ա-43բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարոնէ երգ ւ»:
Վերջում՝ «Ի իւսուած զովեստի Յակոբայ վեհի, | Շարող Ահարոն նըւաստ ամենի»:

26. Տաղ սրբոյն Գեորգեայ, ոգեալ յԱհարոն վարդապետէ. «Ի մէջ սըրբոց գեր պատւելի, | Զօրեղ վըկայոյ յոյժ գովելի...», *անդ, էջ 43բ-44ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Ի Ահարոնէ»:
Վերջում՝ «Էականին փառք մըշտական, | Որ ետ բըժիշկ ցաւոց մարդկան. | Այժմ թէլէթ է սուրբ մատրան, | ՅԱհարոնիս լեր պահապան»:
Լուսանցքում նշված է, որ տաղը «եալն ի նախնումնի ձայնն է»:

27. Ողբ յԱհարոն վարդապետէ ի դիմաց անձին իւրոյ ոգեալ. «Արի ողբա անձն իմ գերի, փութագընաց յաշտարհես, | Մի՛ յապաղիս քըշուաւի կեանք ողբալոյդ ո՛չ մընաց...», *անդ, էջ 44ա-44բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Ահարոնէ երգ ա Ե»:
Լուսանցքում նշված է՝ «Դուռնեագայ վար իբի հաքիմ ձայնն, որ է գիվամի»:

28. Նորին գարնալ ողբ ի վերայ անձին իւրոյ. «Շոգիամէկ խորհուրդ անձինդ է նանրական. | Կենցաղազուրկ կացոյց ըզքեզ քափառական...», *անդ, էջ 44բ-45ա:*

Ընդամենը 24 տուն: Վերջինը՝ «Յօրինեալ գծողի բանս տրուպ Ահարոնի, | Իբր վարդապետ սրբոյ Միածնայիչի»:

29. (Անխորագիր) «Ո՛վ Ահարոն գերի խըղուկ, | Աշտարհս է քեզ վայ կ եղուկ...», *անդ, էջ 45ա-45բ:*

Ընդամենը 4 տուն: Վերջում մի տուն շարական՝ «Հայեա՛ց տէր իմ ձայնի սգալոյս» ևն:

30. Նորին տաղ Թովմայի առաքելոյն,

ասացեալ ի յԱհարոն վարդապետէ, ի գոյն Հանճարնդին. «Քագաւորն ամաւոր երկեային | էլ յաշտարհըն փորձուրեան երկրային...», *անդ, էջ 45բ-46ա:*

Սկզբնատառերը՝ «Թովմայի»:
Վերջում մի տուն շարական՝ «Որ կոչեցեր ի սկզբանէ զգաս ընտրելոց քոց» ևն:

31. Այլ և ի նոյն յԱհարոն վարդապետէ ասացեալ շարական զձ. ի վերայ Սողոմոնի իմաստնոյն, ըստ խնդրոյ պարոն Սաղոմոնի Արամնիքեան թիֆլիզեցւոյ. 1810 բուականիս փրկչին մեր. «Որ շնորհեցեր յառաջագոյն զարու փառաց արքայորդոյն Սաղոմոնի քագաւորին...», *անդ, էջ 46ա:*

Ընդամենը 3 տուն:

32. Երգ յԱհարոն վարդապետէ ասացեալ ի տեսակ Աշտարհ ամենայնին. «Անմահ արքայիդ, | Անաւոր բանիդ, | Արարող մեծիդ...», *անդ, էջ 46ա-47ա:*

Տե՛րն այրուրհնական կարգով են:

ՇՆՈՐՈՆ ԶՆՀԱՆՆՈՇԳԵՑ

Տես՝ ՄՈՎՍԷՍ ՄԱՐԳԱՐԷ:

ԵՂՐԻԻԳՈՍ

Տես՝ ԱԳԱՊԵՏՈՍ ՍԱՐԳԱԽԱԳ:

ԵՂՐՄԵԼ ԽՈՋԱՑ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՑ ԶՈՒԿՆԵՑԻ

ԺԸ դարի հալ վաճառական-հեղինակ: Ունի թանկագին քարերի և նրանց առևտրի վերաբերյալ շատ արժեքավոր գրվածքներ, որոնցից մեկը (§ 1) 21 զուլաներից բաղկացած մասնագիտական մի ամբողջական երկ է, իսկ մյուսները (§§ 2-17) մարգարտի առևտրի հետ կապված հաշիվների օրինակներ և «խորաններ» (աղյուսակներ): Գրված են Նոր-Ջուղայի բարբառով: Աղամալ Խոջա-Մինասյանն ունի նաև հոռմեականութիւն զնմ ուղղված մի հակաճառական աշխատութիւն, որով շատագովում է Հախական Եկեղեցու դաւանութիւնը (§ 18): Վերջինս գրաբար է:

1. Յաղագս աս և տրի մարգարտի Հըն-
տրստան որ վաճառականք չէլվայ խսեպ
ասնն. «Գլուխ առաջնորդ: Մարգարտն
Հնտստան չէլվայ խսեպով առք ծախս գնն...»

1 Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5994, էջ 4ա—
12բ:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ լ ու ն

- 1. Մարգարեան:
- 2. Ալմազն:
- 10 3. Կարճիք եզուքն, և Եարան:
- 4. Ջճրուքն:
- 5. Հայն, որ է լալ բզիչիտն:
- 6. Կապուտ, զեղին և ճարճակ եզուքն:
- 7. Անալուան, որ Հնդստան լառնի կասեն:
- 10 8. Փիրուզան:
- 9. Եամենի կաղիզն:
- 10. Ազեզն:
- 11. Բամբակաթուռն տասուրի գին կայ:
- 12. Մոջան:
- 20 13. Սէլանն:
- 14. Եալան:
- 15. Բահրապարն:
- 16. Հալվարան:
- 17. Սլէմանի որ ջազ կասեն:
- 25 18. Բալզամին մին բարաթն:
- 19. Ազրահրն որ է խուսուրին:
- 20. Փանզահիր էէլվանի:
- 21. Սանկ փանզահիրն:

Ա գլուխը հետևյալն է.

20 «Մարգարեան Հնտստան չէլվայ խսեպով առք
ծախս գնն: Ալմազան անթայ խսեպով առք ծախս
գնն, որպէս ասուտն և խրտան անտրուտ գրածայ,
և խորանուտ չիւնած. և այլ ամենայն երկրում արգի-
զանի վրայ առք ծախս գնն: Ամէն գանայ ուր գո-
25 բայ գին ունի, կառուկ կը ծախեն: Աշխարհումս
ամենայն անգ խորջայ. սպայ Բամամ աշխարհ
որչափ է խորջ Հնտստան Ի (30) էնչափ է խորջ: Եւ
մարգարեան Ալմազանայ, և Ամուսին զոլ ծովուքն
Հնտստան, Սէլան՝ որ է Թուրք, Կրի, Բանդալայ,
10 Սէխտապասայ, Նիլուքն, Ջիրբատ, Շրանցայ, Եովուքն,
կամ Ջովու, Մանիլու քոստերուքն, և Մուխու. Եւ-
վուքն բաւան կը զոյ: Ետտ բարաթ կայ՝ գորջո,
և զերճակ, զալթան, արճուզի, սուսնի, Բրիմ,
մորզի, ջաչիս, ազաչի, ջալզամի, Նիմուս, և այլ
45 կերպ. կամ քամպանաթի՝ որ է Նոյնեմվար. Էտուր
առք ու ծախս ուղուքն կուզէ. անտրիս խորանուտն
և ուր գրած խրտուտն չիւնածայ, ան՝ իմացիք ի
բարին»:

50 Բնագրի վերջում՝ «Որ սորա անտանողն և զբողն
Քուսայ Միխասեան ղարան Սաֆրազի որգի Ազամալ
ազանէ ելել, ասուտած լուսաւորէ իւր հոգին, որ
յիս փանճանին՝ իւր զուտար Սոփայ խանուքն ես

ինն այս սրինակս, կամ մարգարտին չէլին հիտարի
օրինակն որ օրինակեցի. ասուտած իւրն արեւա-
տարին ասայ, ասուտած իւր խնդրուվածքն կա-
տարէ. զճոզ սորին Նազարէթի որգի անդիտան Մի-
բայէլ շնչին ծառայ:

2. (Անխորագիր) «Աստուծով ներքոյ
գրեալս Մատրասին մարգարտին չէլվայ հի-
սապն է, քե մեծ՝ քե պստիկ, և քե ծաղ.
ինչ մարգարտն որ լինի, հապօ՛վ քաշիր...»,
անդ, 27բ—28ա:

3. (Անխորագիր) «Եւ այլ Մատրասին
չէլայ հասապն, բող քե այլ անդ խրատն
տեսելամ. հարի վրայն...», անդ, էջ 28ա—
28բ:

4. (Անխորագիր) «Դարձեալ Ա (1) մեծ
մարգարտն, որ դիրեքի քաջով ՀԲ (72) հա-
քիցն, որէ ժէ (17) մնջանի, ժՁ (16) տուկ-
րիցն ելիլ լինի. Մատրասի չէլ շինելի հեշտ
դուան էսայ...», անդ, էջ 28բ—29ա:

5. (Անխորագիր) «Դարձեալ երե ուզե-
նաս յիմանալ ճ (100) Մատրասին չէլն քանի
Սուրաքի չէլայ, կամ Ա (1) Մատրասի չէլն
քանի Սուրաքի չէլայ, այս է՝ որ ներքոյ
գրեցի...», անդ, էջ 29ա—29բ:

6. (Անխորագիր) «Եւ այլ դիմացի խո-
րանին հասպած շինած Մատրասին մար-
գարտին չէլնայ, որ ըսկիզբն Ա (1) դանէն
որ ՀԲ (72) հապայ լինի, որ է ժէ (17) մնջ-
ան, ժՁ (16) տուկրայ, խորանումն փաստայ
գրածայ քե քանի չէլայ», անդ, էջ 29բ.

7. (Անխորագիր) «Եւ մարգարտի գին
առուլն ուղուքն կուզէ. կարելի չէ գին և
արդիշտ գրելն, խտուս փոփոխեան է ա-
մէն ծամանակում... և մին դանայ մար-
գարտն ֆարգ սաւնք ՀԲ (72) հապայ...»,
անդ, էջ 29բ—30ա:

8. (Անխորագիր) «Դարձեալ եղաշտ
գրեցի, որ Մատրասին Ա (1) մնջանին վա-
նատիկին դիրեքի քարովն... դիրեքայ...»,
անդ, էջ 30ա:

Հաշորդում է մի աղլուսակ (էջ 30բ—
35ա), որը վերաբերում է թև՝ նախորդ, թև՝
հաշորդ բնագրերին:

9. (Անխորագիր) «Աստուծով ներքոյ
գրեալն Սուրաքին չէլայ հասապին դուա-
նայ, քե որ ուզենաս չէլ հասապես. էսպէ-
սայ...», անդ, էջ 35ա—35բ:

10. (Անխորագիր) «Դարձեալ Ա (1) մեծ դանայ մարգարիտ, որ Սուրարի ռարայ քարով Ա (1) բանքիցն՝ որև ԻԴ (24) ռարուցն եկել լինի, Սուրարի չեւ շինելէ հնչտ դուռն եսայ...», *անդ, էջ 35բ—36ա:*

11. (Անխորագիր) «Դարձեալ Սուրարին չեկին նասապն սկիզբն դանեն ԻԴ (24) ռարու վրայն շինած...», *անդ, էջ 36ա—37բ:*

10 12. (Անխորագիր) «Դարձեալ քե ուզեցաւ իմեցալ քե Ա (1) Սուրարի չեկն որչափ Մաարասի չեայ, կամ Ճ (100) Մատրասի չեւն քանի Սուրարի չեկայ, այսէ որ ներքոյ գրեցի, որ լեկ բազմիւք արարի. քննելով շինեցի...», *անդ, էջ 37բ—38ա:*

13. (Անխորագիր) «Եւ այլ դիմացի խորանուսն հասապած շինածայ. Սուրարին մարգարտին չեւայ. որ ըսկիզբ Ա (1) դանեն Ա (1) բանքե, որև ԻԴ (24) ռարի լինի...», *անդ, էջ 38ա—38բ:*

14. (Անխորագիր) «Եւ մարգարտի գին աւելն ուղուֆ կուզե. կարելի չե գին և արգիշտ գրելն, խուսուս փոփոխակայ... և Ա (1) դանա մարգարիտ ֆարդ առնը 25 ԻԴ (24) ռարիայ...», *անդ, էջ 38բ:*

15. (Անխորագիր) «Դարձեալ ետղաշտ գրեցի՝ Վանատկին քարովն ԻԴ (24) դիրերն ԻԷ (27) ռարի ԻԷ (27) տուկրայայ...», *անդ, էջ 38բ—39ա:*

20 16. Հետևում է մի աղյուսակ (էջ 39ա—43ա), որը վերաբերում է նախորդ և հաջորդ բնագրերին:

17. (Անխորագիր) «Դարձեալ Ա (1) դանայ մարգարիտն որ ԻԴ (24) ռարուցն 25 յաւել լինի, մինչի Ռ (1000) քարի էլ լինի, ուզեցաւ որ չեկ շինես, գուռն այսե...», *անդ, էջ 43բ—44ա:*

18. (Անխորագիր) «Դարձեալ Ա (1) կերպ խեպէլ կայ Աջամստան դանայ մարգարտի 40 հապի վրայ անը խեպելն էլ հեշտայ, այսե...», *անդ, էջ 44ա—44բ:*

19. Գիրք որ կոչի Ճանաչումն Յշմարտութեան: Քեպտ գրգուկս է փոքրագիր և սակաւարուղը առ քանակութիւնն, սակայն 45 է ունող մեծի ներգործութեան, զի խօսի և ուսուցանէ զկերպ և զկանոն դաւանութեան և զայլ արարողութիւնս Հայաստա-

նեայց սուրբ եկեղեցւոյ: Ժողովեալ զվկայութիւն միայն ի յաւետարանականաց և ի սրբոց առաքելականաց գրոց, յունմմնէ տեպար և անուսումն աշխարհականէ ապիկար Աղամալ անուն ջուղայեցւոյ, և ցեղէն որ կոչի Խոնայ Մինասանց: Ի հայրապետութեան տեառն Յաղորայ Հայոց կարողիկոսի՝ տիեզերական հայրապետի ընդհանուր Հայոց: Յամի տեառն 1762, և օգոստոսի Յումն. և ըսա Ազարիայի քուսկանի 10 147, Ղամար 16ու[մ]ն: Ի նաւահանգիստն Պարայ: Երեսնի Պետ. Մատ. ձևո. № 6501, էջ 20ա—82ա:

Բ ո ղ ա ն գ ա կ ու թ լ ու ն .

Սակաւոր ինչ նախագրութիւն առ բարեմիտ 16 ընթերցող (սկ. ՌՎ՝ թրիտունայ եղբայր, յայսմ գրգոջ ունիս զղէն բաւական առ ի սլաշտպանել զրեզ ի վառնգար յարուցման ճեսակոց):

Յագագս միաւորեալ մի բնութեանն Քրիստոսի: Նախ վկայութիւնը աւետարանականաց և առաքելականաց առ Քրիստոսի յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ կամաց և ներգործութեանց, են:

Դարձեալ վկայութիւնը աւետարանականաց և առաքելականաց, որ առ ներգործութիւնն Քրիստոսի, են:

Դարձեալ վկայութիւն աւետարանականացն ցուցանէ վասն կամացն Քրիստոսի, են:

Դարձեալ վկայութիւնը աւետարանականաց և առաքելականաց վասն Քրիստոսի սուրբ մարմնայ և արեան, զոր պարտ է սեռակ հացի և դինոյ լինիլ, են:

Դարձեալ վկայութիւնը աւետարանականաց և առաքելականաց վասն զգիման հոգւոյն սրբոյ, որ ի նորէ բրիեալ, և ոչ ի նորէ և ի յորդայ, են:

Դարձեալ վկայութիւն առաքելականաց, որ է նրամայելոյն սրբոյ Յաղորայ առաքելոյն վասն ազօթս առնելոյ և օծելոյ նիւանդաց, որ եկեղեցւոյ կղեւ ի սրբուրդ է, են:

Դարձեալ վկայութիւնը աւետարանականաց և առաքելականաց վասն առաքելոց նաւասարութեան իշխանութեանց, և ընդհանրականութեան եկեղեցւոյ 40 մաննայն ազգաց ժրիտանէից, են:

Դարձեալ վկայութիւն աւետարանականաց և առաքելականաց վասն զառաքտանի աւուրն, և նաւասարան գործոց՝ յետ յարութեան լինելոյ շարացն և բարեացն մարմնով, և ոչ միայն հոգւով, և ոչ զոչոյ նորագիրտ քուսրան կառնացուց, են:

Դարձեալ վկայութիւնը աւետարանականաց և առաքելականաց վասն մկրտութեան և գրոշմի, են:

Դարձեալ վկայութեամբ աւետարանականաց և առաքելականաց, և կամ իբաւամբ պատասխանի գրագրութեանց և նախանու ազգաւ կղեւոյ կառնացուց ի վերայ ազգիս խոյց 45 կլեմէին կամ

պատրի Յակոբ Վիտթին և այլոց զբողոքաց, բան և պատասխանի վկայութեամբ և իրաւամբ և ցուցանելոյ նոցա եղեալ ի մէջ եկեղեցւոյն Քրիստոսի սգալածոց իւրեանց կործնաց ուզից համարելով՝ պատրելով ազգս քրիստոնէից միամիտ ունկաց (sic) և ձգելով ունկացն (sic) ի մէջ Կերձուածութեան:

Աղամալ Ջուլյարեցու այս երկին կցված է նմանօրինակ բովանդակութեամբ մի համառօտ գրութիւն ևս՝ «Ի յԱռաքելէ» խորագրով (էջ 82ա—85ա, սկ. «նաև դարձեալ վասն ջատագովութեան ուղղափառեացնի հաւատոյս մերոյ գրեանց, որոյ այսօր յոյժ աւաղելի տեսանի, բազմացուցանելով ի վերայ երկրի՝ քարգմանութեամբ և տպագրութեամբ ի Վննետիկ. խառնելով զխմորն շարույնեան ի մէջ յստակ զանգուածոյն»):

Վերջում ունի հիշատակարան. «Էշուկ լետոյ սոչն երկուց բանասէր հեղինակաց օրինակեցի տրուպս ի գրագրաց ի մալլաքաղաքն ի Սանկդ Պետրպուրդ, ընդ հովանեաւ Սրբուհայ կատարինէի եկեղեցւոյ, ձեռամբ Միքայէլ մեղսամած դարէ, ի թուոյ փրկչին՝ ի 1814. Յուլիս 22. ի սօսի Մեծի Գալսեր մերոյ Մօրն իւրոյ Մարիայ Տէոտոբոնին հանդիսաւորութեան աւարտ եղև. և որք ընթեռնութեամբ օրինակէք, զսղալանացս անմեղաղիր լերուք, վասն զի հնացեալ աչօք գրեցի և անցեալ աւուրք, քանզի կարն իմ էր սկար, և վասն ժողովեան պարոն Յարութիւնի Աստուածատրեանի, որ մակ անուամբ կոչի Արթէմի Արարատսկի» ևն (էջ 85ա):

Այս արտագրութեան վրա կա նաև Հարութիւն Արարատլանի ձեռագագիրը: Անվանաթերթի ներքևի մասում նա մակագրել է. «Իսկ հեղինակէն օրինակել ետու իմով արդեամբ 1814 մարտի ամսոյն ի Ս. Պ. բուրգ. Յարութիւն Վաղարշապատցի»: Աղամալի գրքին հաջորդող գրութեան վերնագիրը՝ «Ի յԱռաքելէ», նույնպէս Հար. Արարատլանի ձեռքից է:

ԸՂԸՄԸԼԵՆԵՆ (ՊԵՏՐՈՍ)

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԿՈՒՄԵԱՆ:

ԸՂԸՄԸԼԵՆԵՆ (ՍՈՒԽԱՍ)

Տես՝ ՍՈՒԿՒԱՍ ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ:

ԸՂԸՆԴՆԵՐ

Աղանդավորական շարժումների պատմութեան և գաղափարախոսութեան վերաբերող մատենագրական նյութերը հանդիսանում են ինչպէս Հայաստանի պատմութեան, այնպէս էլ ընդհանուր պատմութեան մի շատ կարևոր բնագավառի՝ սոցիալական շարժումների ուսումնասիրութեան աղբյուրներ: Մարդկութեան հասարակական մտածողութիւնը զարգացել և երկար ժամանակ ընթացել է կրօնականութեան շրջանակներում՝ ընդգրկելով պատմական կյանքի բոլոր երևութները: Կրօնական տարրն իր ցեղի գաղափարներ ու շարժումներ գոյութիւն են ունեցել դեռևս հին և միջին դարերում, ինչպէս գոյութիւն ունեն և այսօր, բայց աղանդավորական շարժումներ հասկացողութիւնը պատմագրութեան մեջ ընդգրկում է հատկապէս քրիստոնեական զարգացման և ծավալման պատմական շրջանը, այն է մեր թիւ. Ա դարից մինչև ժիւ—ժիւ. դարերը, ըստ սրում եկեղեցու պաշտոնական դավանանքից հեռացողները (հերետիկոսները) և դավանական որոշ հարցերում եկեղեցու հետ տարակարծիք եղողները (հերձվածողները) համարվում էին աղանդավորներ և ենթարկվում հալածանքի: Պաշտոնական եկեղեցու ժողով և նրա դեմ կրօնա-գաղափարական արտահայտութեամբ հրապարակ եկող ընդդիմադրական այդ շարժումները ծագում էին հասարակական հարաբերութիւններից և շատ հաճախ արտացոլում տարբեր խափերի կողմից մղվող դասակարգային պայքարը: Մենք ստորև նշում ենք մատենագրական այն բնագրերը, որոնք վերաբերում են քրիստոնեական եկեղեցիների կողմից գաղանդավորական անվանված շարժումներին ու գաղափարներին: Հայտնի ազանդների մասին տեսնել առանձին՝ ԱՐԻՈՍ ԵՒ ԱՐԻՈՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐ, ՆԵՍՏՈՐ ԵՒ ՆԵՍՏՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՒԼԻԿԵԱՆՆԵՐ, ևն: Հարկական եկեղեցին դավանաբանական պայքարի ընթացքում փոխադարձաբար աղանդավորական է համարել նաև Հոմեական, Հուճական և այլ եկեղեցիները, ուստի և նրանց դեմ ուղղված գրվածքներում նույնպէս գտնվում են նյութ-

Թեր աղանդավորական շարժումների ուսում-
 նասիրութիւն համար. տես՝ ԲՈՂՈՒՔԱԿԱ-
 ՆՈՒԹԻՒՆ, ԴԱԻԱՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒ-
 ԹԻՒՆ, ՈՒՆԻՏՈՐՆԵՐ, ՔԱՂԿԵՂՈՆԱԿԱՆՈՒ-
 ԹԻՒՆ, ևն: Այստեղ չեն մտնում ոչ-քրիս-
 տոնեական կրօններն ու նրանց աղանդները,
 որոնց գլխավորներին նմանապես հողված-
 ներ ենք հատկացրել ըստ կարգի, ինչպես՝
 1 ՆՐԻՏԻՒՆ, ՄԱՀՄԵՂԻ ԵՒ ՄԱՀՄԵՂԱԿԱ-
 2 ՆՈՒԹԻՒՆ, ևն: Ստորև նշված բնագրերից
 մի մասը պատմական է, իսկ մի մասը՝ դա-
 վանաբանական և հակաճատական: Դրանց
 թիվն, անշուշտ, հետո է լրիվ լինելուց՝
 Աղանդավորական և հակաղանդավորական
 3 ընդհանուր բնույթի նյութեր կարելի է շատ
 գտնել նաև վերևում նշված անունների տակ
 ընկնող բնագրերի մէջ:

1. Վասն բէ քանի են հերձուածողք յաշ-
 խարհս. «Ա. Առաջին հերձուածողք՝ հերքա-
 2 նոսք, որ զարարիլն երկնի և երկրի, որ
 է աստուած ճշմարիտ, ոչ խոստովանեիք...»
 (հրատ. Տ. Պալլան), Փոսուց, Կ. Պոլիս,
 15 փետր. 1892 թ., № 2294:

Թվարկում է 43 հերձվածներ: Տես նաև
 3 Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2245՝ նույն
 խոր. (էջ 137ա—139ա), № 2252՝ նույն
 խոր. (էջ 313ա—318ա), № 9038՝ նույն խոր.
 (էջ 258բ—263ա), № 3335՝ «Յաղագս քէ»
 4 ևն նույն (էջ 46ա—48ա), № 2101՝ «Անուանք
 5 հերձուածողաց» (էջ 1ա—3բ, սկ. «Արդ սու-
 առաջին հերձուածողք՝ հերքանոսք»), № 1435՝
 «Անուանք հերձուածողաց բովանդակ» (էջ
 6 193բ—196ա, սկ. նույն), № 2019՝ «Բովան-
 7 դակ անուանք հերձուածողացն» (էջ 265բ—
 8 268բ, սկ. «Արդ են առաջին հերձուածողքն») և
 9 № 9114՝ «Անուանք հերձուածողաց» (էջ
 10 150ա—163բ, սկ. նույն):

2. Սակս հերձուածողաց. «Առաջին հեր-
 1 ձքւածող ոմն սամարացի Մենագրոս...»,
 2 Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. № 115, էջ
 3 34բ:

1 Կրօնների և աղանդների բաժանումը կրում է զայնուհանդերձ բնույթ, քանի որ, օրինակ, հրեա-
 2 Բյուրը, որ կրոն է, քրիստոնեական եկեղեցիների
 3 կողմից դիտվում էր նաև որպես աղանդ:

3. Յոյցք առաքելական քարոզութեանն
 (Ընդդէմ հերձուածոց): Տես՝ ԻՐԵՆԷՆՈՍ,

4. Վասն հակառակութեան և հերձուա-
 1 ծոց, որք լինին ընդ գաւառս ուրեք ուրեք
 2 ևն. «Ապուր գլխորհուրդ ի մէջ հասարա-
 3 կաց մտօք...»: Տես՝ ՅԱԿՈՐ ՄԾԲՆԱՅԻ,

5. Յաղագս անուղղայ գնացից ի նեմգաւոր
 խորհրդոց և յաստուծուց յանդուզն խօսից
 հերձուածողաց և անհաւատից արանց. «Եւ
 6 զի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս բանն հօր և
 7 փառահից ամենազօր սուրբ հոգւոյն զա-
 8 մենայն ինչ յայտնի և պարզ բանիւք իւր
 9 աստուածային բերանօքն ծանոյց անկե-
 10 րաց զծածուկ խորհուրդս անցելոյն, ներ-
 11 կայիս և ապագայիցն...», Երևանի Պետ. Մատ.
 12 ձեռ. № 4421, էջ 17ա—33ա:

6. Եղծ աղանդոց կամ Ընդդէմ աղանդոց:
 Տես՝ ԵՋՆԻԿ ԿՈՂՐԱՅԻ,

7. Հերձուածողք երևելիք այսչափ են և
 այսորիկ, զոր սերմանեաց սատանայ ի
 2 մարդիկ. «Բարբարիսմոսք, որ կոչին խու-
 3 ժաղուծք, սկսեալ յԱղամայ մինչև ի Նոյ...»: Տես՝
 4 ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՅԻ,

8. Հոլովմունք չար աղանդոց հերձուա-
 1 ծողաց, որք ի սկզբանէ աշխարհի սերմա-
 2 նեցան ընդ ժամանակս ժամանակս, կամ՝
 3 Բացատրութիւն բանից ուրսուն հերձուա-
 4 ծողաց: Տես՝ ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՅԻ,

9. Դաւրի փիլիսոփայի բան հաւատոյ
 ընդդէմ հերձուածողաց. «Պատրաստեցէք
 2 տալ պատասխանի, ասէ համարձակագոյնն
 3 յառաքելայն Պետրոս...»: ԴԱԻԻՔ ՀԱՐ-
 4 ՔԱՅԻ,

10. Բան հաւատոյ Դաւրի անյաղք փի-
 լիսոփայի ամենայն ուղղափառութեան, ի
 2 մարմնաւորութիւնն Քրիստոսի և ընդդէմ
 3 ամենայն հերձուածողաց. «Բանն աստուած
 4 կատարեալ՝ մարմնացեալ. կատարեալ մի
 5 անձն...»: Տես՝ ԴԱԻԻՔ ՀԱՐՔԱՅԻ,

11. Ի բան սրբոյ Աւետարանին որ ասէ՝
 2 Հայր զոհանամ զքէն, զի յամենայն ժամ
 3 լսես ինձ. «Ամաչեսցէ Քեոզորիտոն և նը-
 4 մանքն նոցա հերձուածողքն որ ասեն. Ոմն
 5 կարգայր և ոմն [ա]սէր՝. Ահա բան լի յի-
 6 մարութեամբ: Ո՛վ անիրաւ, ի տան քահա-
 7 նայն...»

1 [1]եր (?):

նայապետին յարոյց զղուսար նորա ի մե-
 անկոց, և ոչ աղաչեաց և ոչ յերկինս հայե-
 ցաւ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1000, էջ 57ա—58բ*

12. Հարցմունք բազմադիմի՝ աղանդից.
 «Պարտ իցէ անշունչ և անզգայ ասել ըս-
 տեղծեալ աստուծոյ զնախաստեղծն և ապա
 փշեալ ի նա ոգի: Պտ. Ոչ է պարտ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6031, էջ 202ա—205ա*

10 *Տես նաև Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 20: «Պատասխանիք ընդդէմ աղանդիցն» (fol. 196^v, սկ. «Ոչ է պարտ անշունչ և անզգայ»):*

13. Տարացուցութիւն հերձուածողաց և
 15 աղանդից ՀԸ վանկուք. «Ոչ է պարտ եղծանել զգիրս սուրբ և փոխանակ այնմիկ զրելլ բանս օտարուտիս որպէս Արամնոն: Ոչ է պարտ ասել զմարդկութեանն մարմին անեղ տատւծոյ բնաբար որպէս Օգրամոսքն ասեն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6031, էջ 205ա—208բ*

Տես նաև Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 20 (fol. 198^v).

14. Ընդդէմ պիղծ Սազուկեցոց յողագս
 20 համօրէն յարութեան հարցումն և պատասխանի. «Զի ինքնին տէր նրամանաւ և ի ձայն նրեշտակապետին և ի փող աստուծոյ իչանէ յերկնից և մեռեալքն ի Քրիստոս յարիցեն յառաջագոյն: Ապա մեր որ կենդանւոյն մեռեալք եմք...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2981, էջ 308ա—310բ*

15. Տեառն Արրամամու Հայոց կաթողիկոսի խոստովանութիւն. «Խոստովանիմ որպէս ուսուցին զմեզ...»: *Տես՝ ԱՐԲԱՀԱՄ ԱՀԲԱՔԱՆԵՑԻ (Ճառեր. § 1):*

Հմմտ. հետևյալ բնագիրը:

16. Նորին Արդիսոյ եպիսկոպոսի յողագս անիծեալ նեստորականաց և ամենայն հերձուածողաց. «Փանգի տայպէս հաւատամ առաջնորդութեամբ միածնին որ վասն մեր մարգացաւ, խոստովանիմ որպէս ուսուցին...»: *Տես՝ ԱՐԴԻՇՈՅ ԱՍՈՐԻ (§ 3):*

17. Նորին Արգիսոյի տպիսկոպոսի յողագս ճղովելոյ զամենայն հերձուածողս,
 40 որք էին հակառակ ուղղափառաց. «Որ ոչ հաւատայ երէ բնութեամբ...»: *Տես՝ ԱՐԴԻՇՈՅ ԱՍՈՐԻ (§ 4):*

18. Գրիգորի Աբանչեազործի երկոտասան զուխ նզովից ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց. «Ա. երէ կարծեօք որ կամ կերպարանօք ասէ զՔրիստոս յաշխարհի...»: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԷՈԿԵՍԱՐԱՑԻ,*

19. Վասն հերձուածողաց բանք և զբրոյցք, իրրև առասպելաբանութիւնք: Փանգի ի մէջ միում Հայոց գրքի տեսի զայս յառաջակայ գրեցեալ բանքս, որ զգիրն հայերէն էր և զբանն հայերէն, վասն այնորիկ
 10 և ես այլ առեալ գրեցի ի մէջ զայս գրքիս, իրրև զօրինակ ևն. «Եւ զիտելի է, թէ զի՛նչ են հերձուածողք և կամ ուստի ընծայեցան: Պատասխանեալ զայս գրեմ: Փանգի ստատանայ եհեղ զքիւնս իւր ի խաւարի...»,
 15 Արարատ, 1900, էջ 250—258:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. № 1779 (այժմյան Երևանի Պետ. Մատ. № 1495) ձեռագրից:

20. (Անխորագիր) «Ի ժամանակս տեառն
 20 մերոյ գաւա ի Հրեայսն եօթն հերձուածս, որպէս ասէ Յովսէփոս, առաջին՝ դպրացն օրինականք, երկրորդ՝ դեառականք որ ունին զաւանդութիւն ծերոցն...», *Zeitschrift für Armenische Philologie, Marburg, Bd. 1, 1901/1902, S. 210—211.*

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1898 (էջ 257բ):

21. Երանելւոյն Քեզորոսի ընդդէմ Մայրազմեցոյն. «Ահա այժմ նորահրատ
 20 առչորեցաւ բոց...»: *Տես՝ ՔԷՈՂՈՐՈՍ ՔԸՆԱԽՈՐՈՍ,*

22. Յովհաննու իմաստասիրի և կաթողիկոսի Հայոց Օճնեցոյ ընդդէմ երևութականաց. «Յայժ տենչալի էր ինձ և փափաքելի...»: *Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕՁՆԵՑԻ,*

23. Հովհաննու իմաստասիրի, Հայոց կաթողիկոսի խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ բանին Քրիստոսի ևն. «Զաստուածարանութիւն աստուածածեն-
 40 յութեան բանին հօր...»: *Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕՁՆԵՑԻ,*

24. Հակաբանութիւն հնագիտակամ ընդդէմ անգիտակաց սմանց յիրս գիտութեան ևն. «Քեպետ և գիտաւորութիւն իրին առաջիկայի բազում անգամ...»: *Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ,*

25. Երանելոյ հօր Անանիայի զիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կարծեացն որ վասն նորա. «Որպէս զի ծանիցի իմոց բանից Յշմարտութիւն...»: **Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ԱՐԵՆԿԱՅԻ:**

26. Յաղագս հերետիկոսութեանց. «Առաջին կենցաղոյս Սիմոն մոգ...»: **Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱ:**

27. Աղօթք Միխրար Գոշ վարդապետի վասն արիոսականացն և այլոց ներձուածողացն, զի յորժամ զղջանան, ընթանուն ի վերայ նոցա և օծանեն սուրբ իւղով. «Քրիստոս փրկիչ մեր, որ կամիս...»: **Տես՝ ՄԽԻՔԱՐ ԳՈՇ:**

28. Իսկ նեստորիանոսացն և եւաիքիանոսացն տալ խոստովանութիւն հաւատոյ և նզովել զհերձուածսն, և օծման շին պէտք, այլ սասն զաղօթս զայս ի վերայ նոցա. «Տեր աստուած զօրութեանց...»: **Տես՝ ՄԽԻՔԱՐ ԳՈՇ:**

Աղանդավորների և աղանդավորական տեսութիւնների դեմ բազմաթիւ գրվածքներ ունեն նաև կենդեցական հայրերից Աթանաս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Նաղիանդացին ևն, ինչպես նաև հայ մատենագիրներից Խոսրովիկ Քարզմանիչը, Պողոս Տարոնացին, Ներսես Շնորհալին, Վարդան Այգեկցին, Ստեփանոս Օրբելլանը, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ: Տես դարձալ հետևյալ երկերը, որոնց մեջ ամփոփված են ամբողջական վավերագրեր և կամ քաղվածքներ. «Գիրք թղթոց» (տպ. Քիֆլիս, 1901), «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ կենդեցելոյ, յուղղափառ և ս. հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց յաւուրս Գոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ» (տպ. էջմիածին, 1914), «Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» (տպ. էջմիածին, 1908), և ուրիշներ: Այս կարգի երկեր բազմաթիւ են:

Տես նաև հետևյալ կանոնական բնագրերը.

- Ա Առաքելական կանոններ, հոգ. ժՁ և ժԷ:
- Բ Առաքելական կանոններ (եթ ձեռն գրեմայ), հոգ. Բ, ժ, ԽԳ, ԽԴ, Կ, ԿԵ և ԿԶ:
- Հարանց կանոնազգ կանոններ, հոգ. ժԳ:

Նիկիայի Ա ժողովի կանոններ, հոգ. ժԲ և կանոնների վերջում գտնվող կազմվածք:

Նիկիայի Բ ժողովի կանոններ, հոգ. Հ, ժԲ, Ի, Կ, ԿԱ, ԿԳ, ԶԴ—ԶԶ և իժԴ:

Անկյուրթոսի Բ ժողովի կանոններ, հոգ. Է և Ը: Կաղարկիկի ժողովի կանոններ, հոգ. Զ—Ժ և Ա—ԱԵ, ԱԶ և ԱԸ:

Գրիգոր Լուսավորչի կանոններ, հոգ. Դ: Սարգիկի ժողովի կանոններ, հոգ. Ի: Կ. Պոլսի ժողովի կանոններ, հոգ. Ա և Գ: Աթանաս Աղեքսանդրացու անվամբ կանոններ, հոգ. ժԴ:

Բարսեղ Կեսարացու «Գիր կանոնական առ սուրբն Ամփիլոսոս Յիկոնացոց եպիսկոպոս», հոգ. Ա և Բ:

Բարսեղ Կեսարացու «Գիր կանոնական վանդապետ և բիւրապատիկ տիտից», հոգ. իԲ, իԴ և ՄՀԱ:

Դիմիթ Բ ժողովի (Էներսոսի Հայոց կաթողիկոսի և Ներչապէայ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի) կանոններ, հոգ. ՀԶ:

Հովհաննէս Օմեցցու կանոններ, հոգ. ԻԲ և ԱԲ: «Քառասնամութիւն ժողովոյն Անտիոքայ»:

Գրիգոր Նազիանզացու կանոններ, հոգ. Ա—Զ: Մակար Երուսաղեմացու կանոններ, հոգ. Զ:

Ատանձին հայ աղանդավորների մասին տես մատենադրական հետևյալ հիշատակութիւնները.

ա) Դավիթ մոլորեցուցչի մասին՝ Եկիրակոս վարդապետի Գանձակեցելոյ համառօտ պատմութիւնն ևն, Վինետիկ, 1888, էջ 181—185:

բ) Թերահավատ Ատոմիկի մասին՝ «Անանուն Վանեցու ժամանակագրութիւնը (XVII դ.)», հետևյալ հրատ. մեջ. Վ. Ա. Հակոբյան (հրատ.), «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 285:

գ) Զուղայեցի Ան-Պետրոսի մասին՝ «Իսահակ վարդապետի ժամանակագրութիւնը (XVIII դ.)», նույն հրատ. մեջ, էջ 302—303:

դ) Զուղայեցի Թոմասի մասին՝ «Քաջատուր արեղայի Զուղայեցելոյ Պատմութիւն Պարսից», Վաղարշապատ, 1905, էջ 115—116:

ե) Զուղայեցի հերձվածողներ Ան-Պետրոսի և զերձակ Թումիկի (Թոմասի) մասին՝ «Ջաքարիա Սարկաւազի Պատմագրութիւն», հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 69:

զ) Մեխլուի (Մխլուի) մասին՝ անդ, հտ. Ա, էջ 47—53:

է) Նույն Մխչյոյի մասին՝ «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ», Երուսաղեմ, 1916, էջ 456—472:

Ը) Կիպրացի Սարգիս Զուլախ վարդապետի մասին՝ «Անցք Վասպուրական աշխարհի», հետեյալ հրատ. մեջ. Վ. Ա. Հակոբյան (հրատ.), «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Բ, Երևան, 1936, էջ 413:

Գ Ր Ա Ն Դ Ե Ր ՈՒ Յ ՈՒ Ն

Արեւոյան Ման. — «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», գիրք Ա, Երևան, 1944:

Ալիշան Ղ. — «Ընթերցալի և պարագայի», Վենետիկ, 1873:

Ալիշան Ղ. — «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնը հայոց», Վենետիկ, 1895:

Ավգուրեկյան Թադ. — «Անյայտ աղանդաւորներ հայոց մէջ ԺԶ. ու ԺԷ. դարերում», Վիեննա, 1928:

Ռարբիկյան Միր. — «Հայ աղանդաւորների հետքերը հյուսիսային շուշանտանում», Տեղեկագիրք ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1956, № 3, էջ 75—86:

Գաբրիելյան Հ. — «Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմութիւն», Երևան, 1956:

Ինսորգ-Մեսրոպ. — «Հայկարան», Սոֆիա, 1930:

Շատկուրյան Վ. — «Եկեղեցական պատմութիւն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ», Վիեննա, 1872:

Լեօ — «Կոմմունիզմը հայոց պատմութեան մեջ», Նորք, գիրք Ա. Նոյ. — գեկտ. 1922 թ., էջ 130—150:

Խաչիկյան Լ. Ն. — «Աղանդավորական գաղափարախոսութիւնը Հայաստանում XII—XIV դարերում», հետեյալ ժողովածուի մեջ. «Մասի անվան կարիւնստի աշխատութիւններ» (հրատ. Երևանի Պետ. Համալսարանի), № 2, Երևան, 1947, էջ 181—209:

Խաչիկյան Լ. Ս. — «Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումներից (IV դար)», Երևան, 1951:

Կարիւնյան Օրտ. — «Սոցիալական պարբերի արձագանքները հին հայ գրականու-

թեան մեջ», հետեյալ հրատ. մեջ. «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ» (հրատ. ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Գրականութեան Ինստիտուտի), գիրք Ա, Երևան, 1946, էջ 329—374:

Հարութլուծյան Հ. — «Գուղացիական շարժումները Հայաստանում են, Երևան, 1939:

Հովսեփյան Գար. — «Ենսորգի Թարգմանիչ», Վաղարշապատ, 1899:

Արտապով Է Լրարտ. — 1899:

Մանվելյան Հովհ. — «Մի էջ Հայաստանի դասակարգային պայքարի պատմութիւնից (XIII դար)», Տեղեկագիրք Հայկ. ԽՍՀ Լուսնային պետության Պատմության և Գրականության Ինստիտուտի, գիրք Բ, Երևան, 1937, էջ 237—244:

Մելիք-Քախչյան Օ. Ց. — «Սոցիալական շարժումները Հայաստանում V դարում», Երևանի Պետական Համալսարանի Գիտական Աշխատություններ, հտ. ԻԲ, Երևան, 1950, էջ 177—231:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Բ. Լեւորյան և Լ. Ուրմազյան, Տեղեկագիրք ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1951, № 8, էջ 101—105:

Մելիք-Քախչյան Օ. Ց. — «Պալիկյան շարժումը Հայաստանում», Երևան, 1953, էջ 5—128:

Սույն ուղեղի Թարգմանութիւնն է հետեյալը.

Մելիք-Քախչյան Օ. Ց. (Мелик-Бахтян С. Т.) — «Павликянское движение в Армении», пер. К. Мелик-Оганджанияна, Ереван, 1955, стр. 7—155.

Մելիք-Թադեւոսյան Ներս. — «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», գիրք Ա. Շուշի, 1903, էջ 102—103, 170—172, 218, 223, 237, 238 և 244:

Նալցուբիձե Շ. Ի. — «Հայաստանը և արևելյան ունեւանքը», Սովետական Գրականություն, 1941, № 12, էջ 98—100:

Նալցուբիձե Շ. Ի. (Нудубидзе Ш. И.) — «Руставели и восточный ренессанс», Тбилиси, 1947.

Չալոյան Վ. Կ. — «Վերածնութեան շրջանի հայ փիլիսոփայութեան պատմութեան մասին», Սովետական Գրականություն և

Արվեստ, 1944, № 6-7, էջ 78-80. № 8, էջ 97-105:

Ձաճյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Ա-Գ, Վենետիկ, 1784-1786:

Սարգիսյան Բարս. — «Մանրէա-Պաւղիկեան Թոնդրակեցոց աղանդն և Գր. Նարեկացոյ թուղթը», Ռազմավեպ, 1892, էջ 317-332, 363-380, 413-438, 461-476, 500-524. 1893, էջ 17-32 և 49-58:

Սարգսզրգած՝ Է. Բ. Ս.՝ Նույն է և հետ-յալը:

Սարգիսյան Բարս. — «Ուսումնասիրու-թիւն Մանրէա-Պաւղիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին և Գր. Նարեկացոյ թուղթը», Վենետիկ, 1893, էջ 5-105:

Վառցյան Գր. — «Պատմական սկնարկ բոշաների անցեալից», Մուրճ, 1894, էջ 1006-1088:

Վառցյան Գր. — «Արևորդոց խնդիրը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1896, էջ 12-19:

Վառցյան Գր. — «Արևորդոց մասին երկու խօսք», Հանդէս Ամսօրեայ, 1901, էջ 42-44:

Յազավարյան Ն. — «Բրիտանական բողոքականութեան և զրզուլաշնորու աղանդին ծնունդը», Կ. Պոլիս, 1914:

Յեր-Մինասյանց Մրվ. (Ter-Minassiantz Erw.) — «Die Armentische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts», Leipzig, 1904:

Սույնի հայերն թարգմանութունն է հետ-յալը:

Յեր-Մինասյանց Մրվ. — «Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորոց եկեղեցի-ների հետ», Էջմիածին, 1908:

Յեր-Մինասյանց Մրվ. — «Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն», հտ. Ա, Էջմիածին, 1908:

Յեր-Մկրտչյան Կար. (Ter-Mkrtschian Kar.) — «Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armentien», Leipzig, 1893:

Սույնի հայերն թարգմանութունն է հետ-յալը:

Յեր-Մկրտչյան Կար. — «Պաւղիկեանք բիւղանդական կայսրութեան մէջ և մերձա-ւոր հերձուածային երևույթները Հայաստանի մէջ», Երուսաղեմ, 1938:

Յեր-Մկրտչյան Կար. — «Ըժդէից աղանդը», Արարատ, 1895, էջ 3-8:

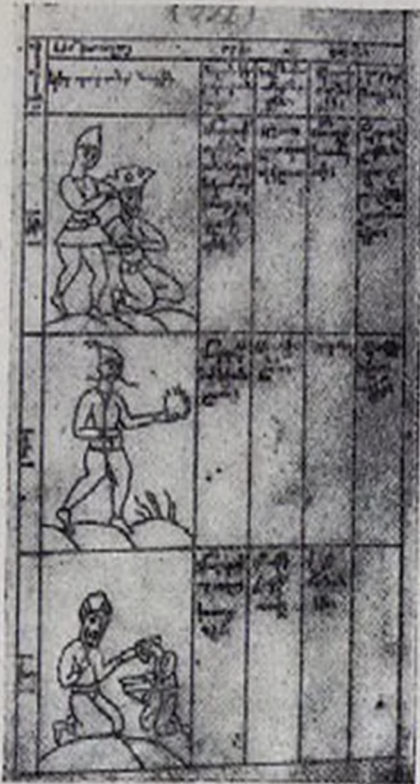
Սարգսզրգած է՝ Է. Ա.՝

Յեր-Մկրտչյան Կար. (հրատ.) — «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցոյ», Էջմիածին, 1914, Նախարան էջ I—CXIX:

Օրմանյան Մաղ. — «Աղգապատում», մասն Ա-Գ, Կ. Պոլիս-Երուսաղեմ, 1912-1927:

ԸՂԵԻՑ ԿԱՄ ԸՂԵԻՑ

Ասողարաշխական և խտտարական նյու- 15
թերի անանուն ժողովածու, արաբերենից թարգմանված: Նրա անհայտ հեղինակն օղ- 16
տըվել է մի շարք ժամաստաներից, որոնց անուններն հիշատակում է հաճախ (Պուղրատ, Սուլրատ, Արիստոսէլ, Պտղո- 20
մեոս, Սապիթ պին Կուաան, Իպիաշեան, Փուշիար, Ապումաշար, Այուտատիս, Թան- 21
կալօշա, Հուրմուս, Պալիօս, ևն): Աղապիտը մեզ հայտնի է մի քանի ձևագիր օրինակ- 22
ներով, որոնք բովանդակութեամբ նույնն են, բայց մանրամասնութունների մեջ որոշ 23
տարբերութուններ ներկայացնում են: Ըն- տիրներից է մեր այն հիմնական օրինակը, որ նկարագրում ենք ստորև: Այդ օրի- 24
նակը կրում է Դավիթ Անհաղթի անունը՝ իհարկե հայ գրչի կողմից սխալ վերագրման հետևանքով: Գրքի արաբերեն ճշգրիտ և 25
լրիվ անունն է՝ «Ավաիդ էլ մոաիդ» عايد عايد (ԵՊուշակութունների փորձ), որը հայերեն օրինակներում աղավաղված ձևեր է 26
ստացել («Աւաղիթ ի մաւաղիթ», «Աղաւիտ ի մաւաղիթ», «Աղաւետի մաղաւիտ» ևն): Արաբներն այս գիրքն անվանում են նաև «Սըրրի մաքտում» سر مکتوب (ԵՊաքնված 27
գաղտնիքներ): Այս գիրքը այնքան է ժողով- 28
բրդական եղել մեզ մոտ, որ Աղաւետ-ը գոր- 29
ծածվել է մինչև անգամ որպես անձնանուն, թեև հազվադեպ կերպով. այսպես՝ 1860 թ. 30

Նկ. 19. «Աղաւիտ».

Ծրեանի Պետական Մատենադարանի N 5670 ձեռագրից:

Վենետիկում գտնվում էր ոմն աղուլեցի Աղա-
վեա, Աղամալի որդի¹:

Այս է գիր իմաստութեան զոր կարգեալ
է մեծն Դաւիթ ամյադը փիլիսոփայն գի-
տողաց: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. N 5034,
էջ 2ա—229ա:

Հիշյալ բուն վերնագրից առաջ գտնվում
է հետևյալ ներածութիւնը. «Յանուն աստու-
ծոյ զթածին և ողորմածին: Ըն աստուած
10 կատար[եսց]է զփառաբանութիւն իւր. և
իմաստութիւն աստուծոյ [զամենայն] ինչ
պարագրեալ [ունի], և զօրութիւնն լամե-
նայն տեղի մտեալ է իշխանութեամբ: Ըն
օրհնութիւն նորա կացցէ ի վերայ ամենայն
15 սրբոց իւրոց: Ըն ի վերայ այսր ամենայնի

¹ Տես Ղ. Ալիշան, «Միտակ», Վենետիկ, 1893,
էջ 333: Հմմտ և Հ. Ահառյան, «Հայոց անձնանուն-
ների բառարան», հա. Ա, Երևան, 1942, էջ 100:

ժողովեցաք զայս գիրքս լամենայն ազգաց
գիտութեանց՝ ի տլամաթէ և լամենայն աստ-
ղարաշխութեանց: Ըն այս հեռի է և զատե-
կալ է լամենայն բանից զոր հալստակ կամ
ներհակ գտանի աստուածպաշտութեան: Ըն
այլ պարտ է մեզ լառաջ քան զմտանելն ի
խորհուրդ և ի միտս զրոցս ցուցանել
պարտ է մեզ զգրուեցս զայսոցիկ» (էջ 1ա):

Նյութերն առհասարակ խառնիխառն են,
բայց կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի,¹⁰
որոնց վերնագրերի և ենթավերնագրերի մեջ
նույնպես մեծ շփոթութիւններ կան դասա-
վորման նշումների տեսակետից, ոչ միայն
մեր այս օրինակում, այլ գրեթե բոլոր
հայտնի օրինակներում, այնպես որ հաճախ
15 դժվար է նշտելը, թե որո՞րք որք հետ է կա-
պակցվում Նրանք Աղաւիտի տարբեր օրի-
նակներում արդեն միշտ չէ, որ համաձայն
են իրար և, բացի այդ, բոլոր օրինակների
մեջ էլ վխտում են աղավաղումները: Նկատի²⁰

Չ շիշ — ար Բու ճի Կու յա յու
 — քի կա Բու Կու ար ճու ճ
 — ար Բու — Բու Կու Գու ճ Բ
 ճ Գ Գ Գ — քի յու ճ Գ — Բ
 — ր Բու — Գու Բու Կու Գու ճ
 Գու ճ Գ Գ Գ Գու ճ Գու ճ Գու ճ
 Գու ճ Գու ճ Գու ճ Գու ճ Գու ճ
 Գու ճ Գու ճ Գու ճ Գու ճ Գու ճ
 Գու ճ Գու ճ Գու ճ Գու ճ Գու ճ

Նկ. 20. «Աղախո».
 Երևանի Գեասկան Մատենադարանի Ն 2036 ձեռագրից:

ունենալով Աղապետի նյութերի ներկայաց-
 րած կարևորութիւնը աստղարաշխական ու
 կախարդական արվեստի և նրան վերաբերող
 գրականութեան ուսումնասիրման համար
 1 մենք այստեղ բերում ենք նրա զիտալոր
 վերնագրերն ու ենթավերնագրերն իր բոլոր
 անկանոնութիւններով, ըստ մեր վերոհիշյալ
 գրչագրի, վերածելով մի ցանկ շնարավոր
 խմբերի:

10 Ա. ԽՈՒՄԱ, էջ 30 — 43ր: 2ի է զուտ առջին
 ված առաւելութեան գիտութեանց (սկ. ԷՋի Իմաս-
 տութիւն կենդանութիւն է հոգւոյ՝ և բանականու-
 13 րեան և փառաբէշ արտից Խաւարելց գոր Գիւտարն
 և անգիտութիւն ծածկելու է զհոգի որպէս զփառ-
 13 գոյք են) — Դուռն երկրորդ ված առաւելութեան
 գիտութեան արեւտարի — Դուռն երրորդ որ ցուցանէ
 թէ որպէս առնեն զայս գիտութիւնս, ժՅ զուռն:
 — Դուռն ալմաթին Իմաստութիւնն, է զուռն
 ված ալմաթին որ ալմաթն գիտութիւն (6) որ
 20 զվերին սասգերուն զօրութիւնն կու բերէ յեր-
 կիր են — Երկրորդ ֆասն զօր յիշեճ, թէ կարէ՞
 մարդ բովանդակ զամենայն սասգ Իմանալ թէ ոչ և
 կենդանակերպն — Երկրորդ զուռն գիտութեան
 սասգարաշխութեան նուսումիս գիտութեան զօր
 25 կարէ է և զարա է գիտել մարդոյ են — Եւ ա՛յլ
 ցուցանեճ զանք որ մտնէ զսասգագիտութիւն —
 Տաս է կինգ որ ցուցանէ զգիտութիւն կենդանա-

կերպոց — Տաս է որ ցուցանէ զկենդանակերպոց
 զիգականն և զարուականն — Տաս է ցուցանէ կեն-
 անակերպոց զգործն զարտին և զլարն որ բուռնե-
 րուն կայ, են — Տաս է. որ կատարեցաւ Խոսքն
 Իմաստասիրաց ված մարդից բնութեանց — Երկ-
 րորդն այն է, որ ցուցանէ զմարդակերպն — Եր-
 րորդն որ ցուցանէ զհիւանդութիւնն — Եւ ցուցումն
 չորս, որ ցուցանէ զգուներն — Կինգերորդ, որ ցու-
 ցանէ զհիւանդ արուեստին — Վեցերորդ ցու-
 ցումն, որ ցուցանէ զանգերն — Եւ Թեւերորդ ցու-
 ցումն, որ ցուցանէ զթագածին և զայիարն —
 10 Ութերորդ զուռն, որ ցուցանէ զհաւարնին և զհալի-
 նին — Իններորդ զուռն զինչ որ ի պոներն կայ որ
 շնչաւարն է — Տասներորդ ցուցումն [որ զբուռն
 ցուցանէ] — Մտասաներորդ ցուցումն որ յիշէ զհիւ-
 13 թերն — Այլ զուռն որ ցուցանէ զգուներուն կայեցոյ
 յիրար — Այլ ցուցումն մութալիթային — Ռապ և
 ցուցումն ված ալիարնին զինչ շէն կայ — Այլ
 զուռն ված երկնուցն, որ զերկինքն Գ. բամանած
 է... Մուզալիս պոներն ցուցանէ են — Տաս սաս 20
 որ ցուցանէ զսիֆոթն է. սասգին — Այլ զուռն և
 անապար ի վերայ սասգերուն կոթին — Այլ զուռն
 որ ցուցանեն զազկին և զված սասգերուն — Այլ
 զուռն որ ցուցանէ զսասգերուն զգործն ի ազէ և
 ի վաս — Այլ զուռն որ ցուցանէ զսասգերուն բնու-
 25 թիւնն — Այլ զուռն որ ցուցանէ զարն և զէգն
 սասգերուն — Այլ զուռն որ ցուցանէ զցերեկին և
 զգիշերվան սասգերն — Այլ զուռն որ ցուցանէ թէ
 յարեկից սասգն զինչ ցեղ է և յարեմտից զինչ
 ցեղ է — Այլ զուռն որ ցուցանէ զինչ սասարս կայ
 30 այս է. սասգին բամանած է:

1 Ձեռագրում՝ Ենգուրիւն:
 2 Ձեռագրում՝ հոգոյ:

Բ. ԽՈՒՄԱ, էջ 43ր — 50ա: Առաջին զուռն որ
 յիշեճ զհամերն սասգերուն — Երկրորդ զուռն որ

ցուցանէ զգուներն:— Երբորդ զուսն որ ցուցանէ զպինսն և զգիւղն:— Զորբորդ զուսն որ ցուցանէ զշարն:— Ինչորբորդ զուսն որ յիշէ զանգերն գոր ունին:— Վեցորբորդ զուսն որ ցուցանէ զանգերն և զհիցուածքն:— Եթեորբորդ զուսն որ ցուցանէ զերկերին գոր ունին:— Ութնորբորդ զուսն որ յիշէ զքաներն:— Իննորբորդ զուսն որ յիշէ զինչ որ քաներուն էլնէ:— Ծասնորբորդ զուսն որ յիշէ զմրգուսն և զնկանքն որ է սերմն:— Մեսասաներորդ զուսն որ յիշէ զծառերն:— Երկասասաներորդ զուսն որ յիշէ զբուսերն:— Երեքասասաներորդ զուսն որ յիշէ զգիւղերն և զգեղերն:— Զորբասասաներորդ զուսն որ յիշէ զուսերն:— Իննգասասաներորդ զուսն որ յիշէ զշարքերուն:— Վեցասասաներորդ զուսն որ յիշէ զթաշուսերն:— Եթեասասաներորդ զուսն որ յիշէ զգործածին:— Ութասասաներորդ զուսն որ յիշէ զգործածին:— Իննասասաներորդ զուսն որ յիշէ զգործածին:— Քասններորդ զուսն որ յիշէ զանգերն:— Քասնհինգերորդ զուսն որ յիշէ զշարքն և զհիւղն:— Քասնհինգերորդ զուսն որ յիշէ զպղերն:— Քասնհինգերորդ զուսն որ յիշէ զմարդին շքն (sic):— Քասնհինգերորդ զուսն որ ցուցանէ զբուսերն:— Քասնհինգերորդ զուսն որ յիշէ զբուսերն և զարուսերն:— Քասնհինգերորդ զուսն որ յիշէ զմարդիանց ցածութիւնն և զբարձրութիւնն:— Քասնհինգերորդ զուսն որ յիշէ զհասան:— Գ. ԽՈՒՄՅՈՒՆ, ԼԶ 30ա—101ա: Քասնհինգերորդ զուսն որ ցուցանէ զուսերն սասգերուն (սգ. ՎՅ) որ յիշէ թէպիթ սասգերն որ կոչի կասասան են):— Այլ յիշենք զայնք որ սասգին յուսմէն որ թարգմանի մեծութիւն ժծ սասգին որ խիստ ուժով փէլ ունին:— Եւ այլ յիշենք զպղերն սասգերն, որ ի բուն կուգան ի յայտ գիտութիւնս (սգ. ՎԵՅ) քաֆի խաֆիպի բարձրութիւն է՝ են):— Այլ զուսն որ յիշենք զիւսուղերուն զփէլն որ թարգմանի սցցեր երկնուցն:— Այլ զուսն որ յիշէ ինչ սիսային իուսուղն որ ցից երկնից որ մեր աշխարհն կու՛նկանայ թէ քանի սղանութիւն կայ և զորութիւն և խափաթ:— Այլ զուսն, որ յիշէ այլ զինչ սասգերն ունին ի կենդանակերպն:— Այլ զուսն որ ցուցանէ զշարքն որ թարգմանի մեծութիւն և թագաւորութիւն:— Այլ զուսն որ յիշէ զմութիւն:— Այլ զուսն որ յիշէ զգիւղն:— Այլ զուսն որ յիշէ զիւսուղն:— Այլ զուսն որ յիշէ զիւսուղն:— Այլ զուսն որ յիշէ զիւսուղն և զիւսուղն որ թարգմանի կանգասութիւն և խընգութիւն:— Այլ զուսն որ յիշէ զգաստութիւն:

— Դուսն ժծ. որ ցուցանէ զուսերն սարանուն:— Այլ յիշենք զսարանին ֆայտին, որպէս սոսց Տուսուսն և թարգմանեաց Ազուսասութիւն Եւ այլ յիշենք զերկուսասան կենդանակերպից պասկերն:— Այլ խոսք Ազուսասութիւն որ սոսցել է ի Բարեխուն որ կայ ի վերայ սուրբնուն որ ի ֆայտն կայ, և այլ Գ. սոսց սոսցան է ի վերայ սուրբնուն սարանուն:— Զմաստ պղեւակաց այդպէս որտէ Այս է խրատ և հայիւ Ազուսութիւն:— Յանուն սասուսոյ զթափն և սղորմածին Դուսն ժծ. մուգորնութիւն երկրորդին սասգարաշխութեան կենդանակերպիցն:— Այլ զուսն ժծ. ցուցանէ զսասգերուն սիւրելութիւնն յետ իրաց և զարկամութիւնն:— Դուսն ժծ. որ ցուցանէ զուսանկէ մանչիւն զիւրեանց հուցն (սգ. ՎԵՅ զայս հուցն զսար ի զիւրեան յԱնաստիւն որ հուցնուն է սոսցեալ. և տեսար թուղթ մի այլ որ տան

¹ Այս «Խրատ և հայիւ»-ին հարցում են Ազուսութիւն ազուսակները (83ա—107բ), որոնց նկարագրութիւնը տվել են Յ. Գ. Կանիքիքը «Կենդանակերպի նկարագրութիւնն»-ի մէջ, տես՝ «A Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum», p. 320—327. Տես նաև Ազուսութիւն վերին-նախնի նկարագրութիւնն մէջ՝ Լ. Տաշյան, «Մուսուկ հայերէն և նախնապատմական Միտթարեանց ի վերին», էջ 266—268 և 686—687:

Ազուսակներից հետո գրելն ունի հետևյալ հետաքրքրական հիշատակագրութիւնը. «Ասոց գրոց ընթացողս, թէ որպէս գասք զՏուսուսն, նախդէս զբացոց այլ որինակ, զարդ զՏուսուսն: Եւ կային զբերն ի սեղեւ սեղեւ որ չվայելին Տուսուսին և ես զայն այլ զբերն և չկայ ըստ սոսար բանի Եւ զայս Գ. որինակ այլ զարդ զՏուսուսն. Ա. Այն է որ Անուսան, Ազուսութիւնն որպէն ի զիւրեան համէնըլ Շաֆային. և այլ զայս որ սասցել էր Խանկալուսայն փոքրն. և այլ որ զբել էր Ազուսասութիւն, այն որ ի Բարեխուն[է] էր, որ ի Տյուսութիւն թթէպն էր զբել: Եւ այս նուստա մուս է ի Տուսուսին. և պիտի գայն զսարանայն զուսին, կու յիշէ զպղերն և զմասն, և պիտի տեսնուն թէ այն սարանանի որ սասգի կաս է ընկել և ի յոր մանդիլ ի յուսանկէ մանչիւնն, որ երբ մա՛նէ իրաց վկայութիւնն սայ նա՛ այն բանն որ տանն ի խոստ ազէկ լինի. և յերբ զԱզուսասութիւնն զայսմ զբերն, նա՛ պիտի որ զսարանին այլ զբերն, պասկերն կամային. և ես զծագ սեսայ որ տնչակ էր: Այժմ յաստիկայ բանս զի ոչ զբերն վասն զի չէր յարկ, և որ զայս յիմանաս զՏուսուսն հայեր և իմանաս, քանզի Բ.ն մի մե և մի բան է, վասն այն ոչ զբերն, այլ մեք զյարմարինն սարացոց (163ա—163բ):»

² Կամ Եղեղեղեացի: Այլ որինակներում աշուսաս. աշուսաս, հայեղեղեացի:

¹ Այս խմբի մէջ ամփոփված հասկանալի սոսցիւնը նախորդ խմբի թվահամարների հետևողութիւնը խորագրված է «Քասնհինգերորդ զուսն», որ սխալ է: Ուրիշ որինակներում այդպէս չէ:

իրմուսափուլ զամբ¹։ և այն Բ. գրոց մէջն փոքրիկ կախապատկութիւն զայս, և ես զայս կասեմ զիչն յԱշնչառան² զայս, և զհակառակութիւն զերկուսին ցուցանեմք զմտազրկութիւն և զպատկերն յկարեմք որ չկայ այլ զիրք. և այս է՝)։—Չուան ժԸ. որ ցուցանէ զանուն զսահմանքուն, զցերեկիման և զգիշերիման։

Գ. ԽՈՒՄՐ, էջ 161ա—180բ։ Չուան առջին որ յիշէ զալմամբնին և ամենայն բան (սկ. ԵՃ. յառաջին յիշեմք զալմամբնին, և յիշեմք զայլ ֆասլներն. առաջին ֆասլն որ միտարան են առաջիկ զամենայն իմաստաւորք, թէ պիտի ստագրեոզն շինի տլմամբն ևն)։ —Չուան Բ. որ յիշէ զալմամբն, որ Աղաւստաբան է առաջիկ և իմացիկ են։ —Երբորդ ալմ որ վասակին զգանն որ շատանայ ըզպակն զոր ապրի իւր կենարջն և իւր մամանակն ազէկ լինի։ —Երբորդ (սԻԸ) ալմ անկր բերէ և զՅուրի։ —Երբորդ ալմ արան զազանաց և վարենաց (սԻԸ)։ —Հինգերորդ ալմն զբասի և ձիւ։ —Վեցերորդ ալմն թաշնոցն։ —Օթմներորդ ալմն վասն շինու և ցանու։ —Ութերորդ ալմն որ ձգէ ի կրկն զմասն և զարիւնկեզուսիւն և ապանում։ —Իններորդ ալմն կիւսնգուսիւն, և զոզ ուզես որ կիւսնգ կենայ և առաջ շինի։ —Տասներորդ ալմ սիրոյ և զԹոյ և սիրտ ազրելոյ։ —Մեասաներորդ ալմն ասելոյ և բամանելոյ։ —Երկուսաներորդ ալմ որ մարդ կեա կնկան շատ ուզէ խոսել, և ուզէ որ շատէ խոսելիչն։ —Երեսուսաներորդ ալմ որ պատեղգորի ամուլ կնիկն։ —Չորեասաներորդ ալմ օձի զարկածի և կորու։ —Տնգեսաներորդ ալմ որ ոզնցուցանէ զամենայն սկարութիւն։ —Երկու ֆասլն. մարգիկ ենք զայս զիրքս որ ասել Աղաւէք Մալաղիր. սեռս որ իխտ պտուսական է այս զիրքս և արարմունքս մեք իխտ զինքն զրեցար (սկ. ԵՃ. որ ուզես որ սի- րոյ զնգ զուզես զուս արա որ ալմնն պրքերուն սարասան բանեա ևն)։

Ե. ԽՈՒՄՐԵ, էջ 181ա—210բ։ Այլ զուան որ ցուցանէ թէ զայս զխոսութիւնս որպէս առնեն, և զստագրեուն զգալիման առնէ։ —Չուան Բ. պիտի որ մարգիկ զինչ որ լուսնին ունի զտեղ և զկերպուր և զհալու։ —Չուան որ Գ. (սԻԸ) երբ այսոց լման կանգնի լուսնին զիմաց պո՛ մի շխտի օշինչ ևն։ —Չուան Գ. երբ զայ ի ժՓ. ամիսն ևն։ —Չուան Ե. որ երբ ուզես, որ վասութիւն առնես ի մարգն կացնես։ —Չուան Զ. որ ուզես զլարկամն հալսք առնես։ —Չուան Ը. որ երբ ուզես որ յերկար մամանակաւ առնես զու զայս ևն։ —Յօլն Բ. յիշէ զհնազանդիւն զստարիտին ևն։ —Յօլ

Գ. որ յիշէ զԹասիերն զուրային ևն։ —Յօլ Գ. առաջերուն թագաւորաց արեգակն ևն։ —Յօլ Ե. որ յիշէ զԹասիերն մասերին։ —Յօլ Զ. որ յիշէ զԹասիերն մուշթարէ ևն։ —Յօլ Ը. որ յիշէ զԹասիերն զուսիւն։ —Չուան Գ. (սԻԸ) թէ որպէս առնեն զվասութիւն որ ընկնի այս բաներս։ —Չուան որպէս իմանան, թէ ստագն խոսիկն է։ —Չուան որ ցուցանէ իրք որ այս սարսեռախ պէտք է։ —Չուան Բ. (սԻԸ) որ ցուցանէ զմուսն և արոնելն մէկն ստագրի։ —Չուան Գ. (սԻԸ) որ յիշէ զգոգտանուսիւնն (սկ. ԵՃ. որ մարդ լինի զիտուն յառագրեուն զրնութիւն և ի զործքն և արուրքն, նա՛ երբ ուզէ որ զիւրն զովէ ի յայն բաներն և ի յայն զործքն և ի արուրքն. նա այն է որ զովէ զայն ստագրի ԵՃ. մի այլ կու յիշեմք զգոգտանուսիւնն արեգակն. ով ուզէ որ թագաւոր մի մասերնայ և մեծութիւն կաստի ի թագաւորաց, առլէ զայն առնեն բանն. որ արեգակն և կամ յարաֆն. և ծիւլ ամբար և զայս ասէ. Է՛ լուսնառն բարձրութիւն և թագաւոր կարոզ և ուժով ևն)։ —Չոգտանութիւն լուսնիւն։ —Չոգտանութիւն զուսիւն։ —Չոգտանութիւն մասերին։ —Չոգտանութիւն օտարիտին։ —Չոգտանութիւն զուրային։ —Ե՛ լմնեցնիչք զիտոսն որ սմանք ի մարտիրոսաց առաջին, թէ յերբ ուզես զմասնին ցնգ Երեկան, կացիր պո՛ն Գ. որ ևն։ —Չուան Ե. որ ցուցանէ զսովաթն ըստին և ասնագրին։ —Չուան Զ. որ յիշէ զբաներն և զհալն ըստանութիւն ի ֆալտարին որ է ինքն սուրբ ֆալ։ —Ասովից ի վեր յիշեմք զովիւսթասնին որ մըքրատա և մուզգատ, որ է եզական զուգ ֆարս և շուխտակ։ —Մուզգալթ Ե. զօրիւն և զասելուն և լեզուակապին և զրեպակն և զինչ այսոնց նման է։ —Վասն ստարանաց երկուստան կնկանակերպին, որք են թուով, որք և էզ։ —Յագագո ստեղծաց արեգակն յար կնկանակերպն է։

Հազորդոց ախտարական—դլութական աղլուսականերայ բանաձևերը (էջ 220ա—224ա) պատկանում են վերջին խմբի «Աստվից ի վեր յիշեմք զովիւսթասնին որ մըքրատա և մուզգատ» խորագիրը կրող զլիսին։

Գրքի վերջում, էջ 224բ—229ա, աստղաբանական զանազան դիտելիքներ կան Աղաւիտի գործածման համար։

Սրեանի Գեա. Մատ. սուլն Ձ 6034 օրինակը, որ լրիվ համարվելու հանգամանքներն ունի, ընդօրինակված է 1688—1672 թվականներին Աղարիա գրչի ձեռքով (հիշատակ. էջ 70ա, 219բ և 224ա)։ Նույն մատենադարանն ունի լրիվ և կամ թերի ուրիշ օրինակներ ևս. Ձ 9599՝ անխոր. (էջ 1—334), Ձ 6870՝ անխոր. (էջ 1բ—91ա, 117ա—180ա և 190ա—303ա), Ձ 2954՝ «Յաղագու աս-

1 Այլ «բինակներում» ի մասվալըլ զամբ, իր մասիվալզամբ, երմուսնափուլ զամբար։
 2 Այլ օրինակներում՝ ի յաշառասն, ի յաճոտասն, հաշնոտասն։
 3 Ըստ այլ օրինակի՝ ուզելոյ, թերեւ յուզելոյ։
 4 Չուսթութիւն կամ հմայութիւն (կախարդութիւն) զանազան զլուսնիւն ևն։

տեղագիտութեան Աղաւետիւն այս է» (էջ 2ա—183ա), № 3515՝ «Գիրք, որ կոչի Աղաւիտ, արարեալ ի հնոց ֆիլիստիայից աստեղարաշից և բարգմալնիցեալ ի հայի բարբառ ումնն ի բանասիրացն ի հնոցն ետեալ է» (էջ 26ա—71բ) և № 4306՝ անխոր. (էջ 1ա—97բ): Սրանցից №№ 0309, 0670 և 2954-ը գեղեցիկ նկարագրողամներ ունենու Աղապիտի մի լրիվ օրինակ գտնվում է նաև 10 *Հոնդոնի* Brit. Mus. Ms. Or. № 6471-ում (տ. 6՝—204՝): Վիեննայի Մխրթ. Մատենադարանը ևս ունի երկու օրինակ, որոնցից № 57-ը (էջ 8ա—310ա) նույնպես լրիվ է, իսկ № 430-ը (Բ խումբ, թերթ 1—19) թերի 10 է: Տես նաև Քրիլիսիի *Պետ. Քանգ.* հայ. ձեռ. № 77. Անկյուրիայի կարմիր-վանքի ձեռ. № 100:

Աղապետի նյութերից մի շարք հատվածներ տես՝ *Սրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8945* (էջ 10ա—13բ): Հմմտ. նաև հետևյալները. *Նույն մատ. ձեռ. № 1465* (էջ 239բ—244բ) և № 8258 (էջ 80ա—91ա):

ԲՂԲՔԻՐ ՂԱԼԱՆԳՈՐԵՆՆ

Քարգմանիչ Ժէ դարի: Տես՝ *ԱԶԳԱՐԱՆ 11* ՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՑ [1]:

ԲՂԲԻՐ ԲԵՐԻ

Տես՝ *ԿԱՐԼՈՅ ՌԻՍՈՂԻ*:

ԲՂԲԻՐ ԲԵՅԵԼ

Տես՝ *ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ ԱՂԱՄԱՆ 16* ԼԵԱՆ:

ԲՂԲԻՐ ԳԻՑՈՒԹԵՆՆ

Տես՝ *ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԴԱՄԱՍԿԱՑԻ*:

ԸՂԵԿՆԻՍ

Տես՝ *ԱՂԷԿԱԵՍՍ*:

ԸՂԵՔՆԻՐ կամ ԸԼԵՔՆԻՐ

Սրեանի Պետ. Մատենադարանի № 8224 ձեռագրի գրիչներից մեկն է, որը և մի տաղ ունի նույն ձեռագրում, առանց խորագրի, հետեյալ սկ. «Տաղ այս չափեալ ի նրաւտե, / Ի մնղապարտ Աղեքսանդրէ» (էջ 328ա): Դրված է *Աղրիանուպոլսում, 1721 թ.*

ԸՂԵՔՆԻՐ ԸՂԵՔՆԻՐՈՅՔ՝

(՝Αἰθέαζρος ὁ Ἀξιαπόρειας)

Ալեքսանդրիայի հունական պատրիարք 10 313—326 թթ., արիոսականության մեծագույն ոստիւններից, որի մասին ասում է Միջայի Ասորին, թե բարբր ժողով լեզիպոսոս (= Ալեքսանդրիայում) բազում եղիսկոպոսօք սակս Արիոսի և նզովեաց զնա և զա 13 մենայն խորհրդակիցս իւր» և զգրեաց նզովան և ետ տանել ընդ ամենայն երկիր»: Նրա այդ շրջաբերական թղթերը, որոնք թվով երկու են, ունենց նաև հայերեն թարգմանությամբ: Աղեքսանդրը մասնակցել է Նի- 20 կիայի 325 թվականի արեզերական ժողովին՝ Արիոսի դեմ, և մեռ. հաջորդ ապրում: Մեզ հասել են նաև Աղեքսանդրի զանազան ճառերից հատվածներ՝ հայերեն թարգմանությամբ: Աղ. Աղեքսանդրացու գրվածքների 21 հունարեն բնագրեր տես J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, ser. gr., t. XVIII, p. 547—584. Հունարեն և այլ լեզու-

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. A. Fabricius, *Bibliotheca graeca*, vol. VIII, Hamburgi, 1717, p. 340—342.—A. Harnack, *Die Überlieferung und der Bestand der altchristlichen Litteratur bis Eusebius*, Leipzig, 1893, S. 449—451. (—Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius, I).—L. de Tillemont, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles*, t. VI, Bruxelles, 1732, p. 91—102.—H. Jordan, *Geschichte der altchristlichen Litteratur*, Leipzig, 1911, S. 154—165.—G. Krüger, *Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten*, Freiburg im Breisgau, 1898, S. 136—137. (—Grundriss der Theologischen Wissenschaften. Zweite Reihe. Dritter Band).—Ch.-J. Héféle, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, t. I, Paris, 1869, ch. II.

ներով բնագրերի ու հասակոտորների մասին մանրամասն տես A. Harnack-ի աշխատությունը՝ „Die Überlieferung“ են:

Ա.— Բ Ղ Բ Ե Ր

1. Քուղը Աղեքսանդրի՝ Աղեքսանդրիայ եպիսկոպոսապետին. «Սիրելիացդ և պատվելիացդ կարողիկե եկեղեցւոյն պաշտօնակցացդ՝ որք յամենայն ուրիք Աղեքսանդրու, ի տէր խնդալ: Քանզի ընդհանրական եկեղեցին մի մարմին գոլով...», *Նրևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2620, էջ 8ա—10ա*

Բղթի հունարեն բնագիրը („Τοῖς ἀγαπῶσι καὶ εὐμωσάτοις συλλειτουργοῖς ἀπαγαγῶ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας“ են) և նրա լատիներենը տես՝ J. D. Mansi, „Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio“, t. II, Florentiae, 1759, p. 793—802.— J. Harduinus, „Acta conciliorum et epistolae decretales ac constitutiones summorum pontificum“, t. I, Parisiis, 1715, p. 366—372.— J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. XVIII, Parisiis, 1857, p. 571—582.

2. Այլ քուղը Աղեքսանդրի՝ Աղեքսանդրիայ եպիսկոպոսին. «Փառաւեր և արծաթաւոր մարդկանց չար և նենգաւոր զիտաւորութիւն այս են հաճապազ, զի մեծամեծ և պատուելի եկեղեցեաց՝ գաղանի դարանակալութիւնս ամիցեն...», *Նրևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2620, էջ 10ա—17բ*

Այլուր՝ Աղեքսանդրի այս երկրորդ Բղթից բերված մի փոքրիկ հատված, — ոչ ըստ վերոնշյալ թարգմանության, այլ՝ ուրիշ կրում է այսպիսի խորագիր. «Աղեքսանդրու եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացւոյ առ Աղեքսանդր Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետան, զոր գրեաց յառաջ քան զգումարել ժողովոյն Նիկիոյ» (սկ. «Տէրն ասէ քե՛ս և հայր իմ մի եմք»), տես՝ նույն մատ. ձեռ. № 4188 (էջ 51) և № 500 (էջ 283ա): Պետք է նկատել, որ այս վերնագիրը ծագում է Քեոզորեսոս Կյուրացու «Նկեղեցական պատմությունից», որտեղ այս նամակի հունարեն բնագիրն այդպիսի խորագիր է կրում („Ἀλεξανδρον ἐπισκοπον Κωνσταντινου πόλεως“),

մինչ ժողովական վավերագրեր պարունակող հավաքածոներում հունարեն այս բնագիրն առհասարակ չունի այդպիսի խորագիր¹: Բղթի հունարեն բնագիրը, ըստ Քեոզորեսոսի, և նրա լատիներեն թարգմանությունը տես՝ J. D. Mansi, t. II, p. 641—660.— J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. XVIII, p. 547—571.

Բ.— Ճ Ա Ռ Ե Ր

1. Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի. «Վասն այսորիկ տուան մեզ օրէնք, յօգնակեանորիւն որպէս միջնորմ ի մէջ աստուծոյ և կառցն...», *Նրևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2679, էջ 222բ (կամ 224բ)*:

2. Աղեքսանդրի. «Որ ոչ տացէ զարութիւն իւր չորքոտանոյ, մահու մերձի, քանզի մերձաւորութիւն իրր խաճուճն իմացական և զուգաւորութիւն առ որս ոչ վայելէ...», *անդ, էջ 225բ (կամ 227բ)*:

3. Աղեքսանդրի. «Ջի յաւուրն ուրբորդի վախճանէ զսրբեայն Մովսէս և իշխանանայ Անարոն. իսկ երևիլ Քրիստոսի ուրբորդին յանգէ զՄովսէս իմն, քանզի ոչ օրինակօք և ստուերօք պաշտեմք...», *անդ, էջ 226ա (կամ 228ա)*:

4. Նորին. «Արդարացուցեալ ուրևտաներորդ աւուրն, այսինքն յորում յայտնագոյն եղին փառքն անառն, խափանիլ մանու և կոխիլ ապականութեան, այնուհետև քանճանայք և ժողովուրդ պտուղ մատուցանեն աստուծոյ...», *անդ, էջ 226ա (կամ 228ա)*:

5. Երանելոյն Աղեքսանդրու, եպիսկոպոսին Աղեքսանդրու, ի բանէն, որ ի Տեօքսուրիւնն. «Կոյսն մայր է՞, և Յովսէփ հայր, և ապականութիւն ոչ ուրեք...», տես՝ Կ. Տեր-Մկրտչյան (հրատ.), «Կնիք հաւատոյ

¹ Տես՝ Beall Theodoretii episcopi Cyrensis Historia ecclesiastica. lib. I, cap. III, հետևյալ հրատ. մէջ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. LXXXII, Parisiis, 1859, p. 887.
² Հմմտ. Ch.-J. Héflé, „Histoire des conciles“, t. I, p. 243—245.
³ Տպգած է՝ Լոյսն մայր է:

ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ ևն, էջմիածին, 1914, էջ 247:

6. Նորին. «Ոչ կարի: մահ բնակել ընդ կեանս...», անդ, էջ 247:

7. Երանելոյ Աղերասանգրի՝ եպիսկոպոսապետի Աղերասանգրի. «Իսկ զի՞նչ արդևք հարկաւոր էր գալն զաստուած յերկիր...», տես՝ 4. Տեր-Մկրտչյան և Ե. Տեր-Մինասյան (հրատ.), «Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղերասանգրեայ հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», էջմիածին, 1908, էջ 8:

Տես նաև Արևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4423 (էջ 168բ, սկ. «Զի՞նչ արդևոր»), № 3295 (էջ 347ա) և № 1982 (էջ 30ա—30բ):

Գ.—ԱՂ. ԱՂԵՔՍԱՆԴԻՐԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ
(Մատենագրական նյութեր)

Աղ. Աղերասանգրացու վերաբերյալ մատենագրական աղբյուրներից տես՝ Սոկրատի հայերեն երկու խմբագրությունները. ա) «Սոկրատայ Սցոլաստիկոսի պատմութիւն եկեղեցական» (մեծ Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897, էջ 9—15, 24—25, 40 և 83. բ) «Սոկրատայ պատմութիւն եկեղեցական» (փոքր Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897 էջ 6—7, 20 և 38:—Միջակ Ասորու հայերեն երկու խմբագրությունները. ա) «Տեսան Միխայէլի պատրիարքի Ասորուց ժամանակագրութիւն» (ընդարձակ խմբ.), Երուսաղեմ, 1870, էջ 153—154. բ) «Ժամանակագրութիւն տեսան Միխայէլի Ասորուց պատրիարքի հանեալ ի հնագոյն զրչագրէ» (համառոտ խմբ.), Երուսաղեմ, 1871, էջ 131—132:

ԳՐՕՎԵՆՈՒԹՅՈՒՆ.

Տեր-Մկրտչյան Կար. (հրատ.)— «Ինչիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ լուղափառ և սուրբ հոգեկիր հարցն մերոց գաւանութեանց» ևն, էջմիածին, 1914, էջ XXXIX—XL.

ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ ԸՓՐԻԿԵՑԻ (II)

Տես՝ ՏԵՐԵՆՏԻՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.

ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ ԲԱԶՄԱՎԷՊ*

(Վլէտորս 6 Πολυειστορ)

Հույն մատենագիր, ծն. Միլետոսում և կամ Փոլուզիաում: Մեռ. 75 թ. նախքան մեր թվ.: Գրել է քերականական, պատմական և իմաստասիրական բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից միայն հատակոտորներ են մնացել Պլուտարքոսի, Աթենոսի և ուրիշների մոտ: Նրա պատմական երկերից հինգ ընդարձակ հատվածներ են մեզ հասել, Ե դարի հայերեն թարգմանությամբ, Եվսերիոս Կեսարացու ժամանակագրության և հատորով: Ինչպես կարելի է տեսնել Եվսերիոսի ժամանակագրության հայերեն թարգմանության հրատարակության մեջ զուգահեռաբար զետեղված հունարեն հատակոտորներից՝ Աղ. Բազմավեպի այդ հատվածներից միայն § 3-ն է, որ հունարեն բնագրով լրիվ պահված է Դեորգ Մինկելոսի մոտ. §§ 1, 2 և 4-ը պահված են թերի վրեճակով՝ Նույն Մինկելոսի մոտ և կամ Եվս. Կեսարացու «Ալլիտարանական պատրաստություն»-ում. իսկ § 5-ի հունարեն ոչ մի հետք ծանոթ չէ, այնպես որ այդ հատվածը հրատարակ է դալիս միայն հայերեն թարգմանությամբ, քանի որ Եվսերիոսի ժամանակագրության և հատորի հունարեն բնագիրը կորած է:

• • •

1. Ո՛րպէս Քաղզեայք ժամանակագրեն, ի Բազմավեպն Աղերասանգրեայ. և վասն զրոց Քաղզեացոց, և վասն առաջին քաղաւորութեան նոցա. «Զայս՝ Բերոսոս յառաջնում մատենին պատմեաց, և յերկրորդումն զքաղաւորսն մի ըստ միոյէ յօրինեալ զրեաց: Որպէս նա ասէ, քէ Նարոնասսարոս կայր ի ժամանակին քաղաւոր...», տես՝ «Եւսերի Պամփիլեայ Կեսարացոյ ժամանակականը

ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ ԸՓՐԻԿԵՑԻ (I)

Տես՝ ՄԱԿԱՐԻՈՍ ԱՓՐԻԿԵՑԻ ԵՒ ԸՆԿ.

* ՕՅԱՆԴԱԿ ԴՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. „Nouvelle biographique générale“, sous la direction de Dr. Hecfer, t. I. Paris, 1865. p. 908

երկամանեալ», հրատ. Մ. Ավգերյանի, մասն Ա, Վենետիկ, 1818, էջ 6—9¹:

2. Վասն քաղղեական անվանական պատմութեանն, անգստին ի Բազմավիպն Աղեքսանդրի զնոյն Քաղզեացոց մատենէն. «Բերոսոս րայ ասէ յառաջնում Բարեղոնեական մատենին՝ լինել նմա ի տիս Աղեքսանդրի Փիղիպեայ, և գրել զրազմաց մատենս, որ և ի Բարեղոնի րազում զգուշութեամբ պահէին...», անդ, էջ 9—15:

3. Աղեքսանդրի Բազմավիպի վասն շրթնեղիմ, ի նմին գրոց՝ զորմէ ասացան. «Ի վախճանել ասէ Ոսիարտեայ՝ ճորին որդւոյ Քսիսուքոյ րազաւորել շարս ժԸ. և առնովաւ լինել մեծի շրթնեղիմ: Եւ ի գրի առեալ մի ըստ միոջէ այսպէս պատմէ: Կրովն ասէ նմա ի քուն յայտնել...», անդ, էջ 15—18:

4. Աղեքսանդրի Բազմավիպի վասն աշտարակագործութեանն. «Սիրիղդա ասէ. Միարանեալ ամենայն նմարգիկ՝ զրարձարերն աշտարակն շինէին, զի յերկինս ելանիցն և ամենագօրն աստուծոյ հողմ շքնչեալ՝ զաշտարակն կործանէր...», անդ, էջ 18—20:

5. Նորին Աղեքսանդրի վասն Սենեքերիբայ, և վասն Նարուքոզոնոսոբայ, և վասն ճօցին զօրծոց և արուրեանց. «Ճեա րազաւորելոյ եղբօրն Սենիքարիբայ, և յեա տիրելոյ Ակիսեայ Բարեղացոց, մինչ չև ևս զերեսուն օր կալեալ էր զիշխանութիւնն՝ սպանաւ ի Մարուզաք Բաղզանայ...», անդ, էջ 21—23:

ԱՂԵՔՍԱՆԿԻ ԲԻԻՋԱՆԿԱՅԻ

կամ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈՂԵՆԻՍԵՍԻ

Մականվանյալ Ղարաղաշ, էջմիածնի միաբան, որ Աբրահամ Կրետացու օրով կաթողիկոսական փոխանորդ էր և Մինաս Ալենցու մահից հետո կղել է էջմիածնի կաթողիկոս 1753 (հնս. 22/հլս. 3)—1766 (նոյ.

¹ Մենք այստեղ Մ. Ավգերյանի կատարած մեծագիւր հրատարակութեան համառոտ ենք նշում Ազ. Բազմավիպի կազմակերպիչ ճեա նաեւ փոքրագիւրը:

11/23): Նրա անունով մեզ հասել են մի քանի մանր գրութիւններ, որոնց մեջ կարելի էր ևս վրաց Անտոն Ա կաթողիկոսին (1744—1755 թթ.) և Թեյմուրազ Թազաւորին (1744—1763 թթ.) ուղղած նամակները:

Ա.—ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ԵՒ ԹՂԹԵՐ

1. Հիշատակարան, որով պատմում է իր կաթողիկոս ընտրութեան, էջմիածին հասնելու և օծվելու պարագաները, զրված՝ 1754թ. ապր. 5/16, տես՝ Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1899, էջ է:

2. Թուղթ՝ վրաց Անտոն կաթողիկոսին, անթվական, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9120, էջ 32բ, և շարունակութունը՝ էջ 34բ:

3. Թուղթ՝ վրաց արքայ Թեյմուրազին, անթվական, տես անդ, էջ 33ա, և շարունակութունը՝ էջ 34բ:

4. Գրութիւն, տրված 1755 թ. շուղալեցի տիրացու Աստվածատրին, նրա էջմիածնից հեռանալու առթիւ, զգի մի գուցէ տևող զկարծիս իմն առնեցէք զզմանէ իրոյ ապստամբ գոլ ի մէնջ և կամ թարց հրամանի ելեալ ի սրբոյ աթոռոյս, տես՝ անդ, էջ 51բ:

5. Կոնդակ, որն ուղղված է բոլոր հայերին և տրված է Արտագի Թաղեսոս առաջնալի վանքի վանահայր Մինաս վարդապետին, որպեսզի նա նույն վանքի շինարարութեան համար հանգանակութիւն կատարի, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 364:

Թվականն անհայտ է, որովհետև վավերագրի ստորին մասը պոկված է:

Բ.—ԱՂ. ԲՅՈՒՉԱՆԴԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ

(Մատենագրական ճյուղեր)

1. Շամաթ գիրք... ի Սիմէոնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երևանցոյ, Վարդապատ, 1873, էջ 32:

2. Մի րազմակնիք շամահար, որով Կ. Պոլիսի հալ երեկոյններն իրենց հավանութիւնն են տալիս Աղեքսանդր Կ. Պոլսեցու ընտրութեանը՝ որպէս էջմիածնի կաթո-

դիկոս Մինաս Այնեցու հաշորդի (1753թ.), տես՝ Երևանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 336:

3. Պետրոս Այնթապցի Գյուլթուրի մի նամակն առ անձանոթ ոմն, անթվական, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8069, էջ 40բ—51ա:

4. Զաքարիա Ալեքսանյանի նամակն առ Ստեփանոս Մելքոնյան, Կ. Պոլիս, 13 հյւ. 1753 թ., տես՝ Ղ. Տալան, «Մալր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 315:

5. Աթանաս Աքեղալի նամակն առ նույն, Կ. Պոլիս, 1 օգոստ. 1753 թ., անդ, էջ 316:

6. Վրթանես Ասկերյանի նամակն առ նույն, Կ. Պոլիս, 30 նոյ. 1753 թ., անդ, էջ 158—159:

7. Աթանաս Մերասյանի նամակն առ նույն, Կ. Պոլիս, 1 հնս. 1754 թ., անդ, էջ 316:

8. Իգնատիոս Խաչատուրյանի նամակն առ նույն, Կ. Պոլիս, 15 փետր. 1758 թ., անդ, էջ 319:

9. Հովհաննես Լաղյանի նամակն առ նույն, Վարադիւն, 26 մրտ. 1756 թ., անդ, էջ 169—170:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

31 Թւիլում Ղև.—«Ալրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 224:

Թեառյաճ Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1943, էջ 108, § 7:

Գալեճքարյաճ Գր.—«Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպի Սարաֆեան և ժամանակին հայ կաթողիկեայք», Վիեննա, 1908, էջ 138, 149—150 և 359:

32 Շախաբուճյան Հովհ.—«Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայք, հտ. Ա, էջմիածին, 1842, էջ 229—230:

Չամչյան Միք.—«Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 821, 827—831 և 864—865:

43 Օրմաճյան Մալ.—«Ազգապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 2022—2024 և 2040—2041:

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ԵՐԿՐԱԶԱԾ

Տես՝ ԱԳԱՊԻՈՍ ԳԱԶԱՅԵՑԻ:

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ԵՐԿՐԱԶԱԾ

Անձանոթ հեղինակ, որի անունով գրչա- գրերում գտնվում է չափավան և աշխարհազրական նյութերի մի ժողովածու, որը բաղկացած է լոթը բնագրերից, ինչպես նաև է ժամանակին Գ. Զարբհանալյանը՝ Մեր կարծիքով՝ այս Աղեքսանդր անունը աղավաղումն է Դ գարի հույն չափագետ Պապադու Աղեքսանդրացու անվան և ծագում է Մովսես Խորենացու անունով հայտնի «Աշխարհացոյց»-ից, որի մեջ վերջինիս հեղինակը խոսելով Պապադու Աղեքսանդրացու «Երկրագործութիւն» (Աշխարհագրութիւն) մասին՝ ասում է, թե նրանից բնագրացի արարեալ զրեցաք զմեծամեծան և զնշանաւորն միայն՝, «սկսցուք ըստ Պապայ Աղեքսանդրացու Նրկրագործութեանն», և կամ՝ «աբառահետ սկսցուք պատմել աշխարհ աշխարհ առանձինն ըստ զրիցն տեղագրութեանց Պապայ Աղեքսանդրացու»։ Մեր այս կարծիքը հենվում է այն փաստի վրա, որ ժողովածուի պարունակած բնագրերից առաջինը Խորենացու անունը կրող «Աշխարհացոյց»-ի մի հատվածն է բառացի՝ Դժվար է պնդել, թե Աղեքսանդրի անունը, որպես հեղինակի, անպայման տարածվում է ժողովածուի բոլոր նյութերի վրա, թեև Գ. Զարբհանալյանը աղպես է կարծում և մենք ևս առայժմ աղպես ենք նշում պայմանականորեն։ Ժողովածուն կազմվել է ոչ ուշ քան ժԳ դարում։ Ժողովածուի բովանդակած բնագրերը ձեռագրերում գտնվում են այսպիսի խմբավորումից անկախ. իսկ նրանցից՝ Երկուսը՝ «Մղոնաչափք»-ը և «Յօղաչափութիւնք»-ը (վերջինս կոչվում է նաև «Աստե-

1 Գ. Զարբհանալյան, «Մասենագրան», էջ 392—393:
2 «Սրբոյ հօրն Մովսէսի Խորենացու ժամանագրութիւնք», Վենետիկ, 1808, էջ 387—388:
3 Անդ, էջ 300:
4 Անդ, էջ 393:
5 Հմմտ. անդ, էջ 607—616:

դարաշխական երկրաչափութիւն») և բրեմն պատահում են և կցված Խորենացուն վերագրված «Աշխարհացոյց»-ին, ինչպես Երևանի Պետ. Մատ. № 582 (էջ 183բ—184ա) և № 1717 (էջ 170ա—170բ) ձեռագրերում, և նույնիսկ կարծիք կա, որ նրանք «Աշխարհացոյց»-ի շարունակութիւնը եղած լինեն¹:

1. Երկրաչափութիւն Աղեքսանդրի և ցրտք գաւառաց և տիկզերաց. «Արդ ունին Հայք Քարճր գաւառս ինն. զԴարաւաղի...», Հոսմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. № 3, fol. 303^r—308^r(?)

Հմմտ. «Մարտի հորն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 607—616:

2. Մղոնաչափք աշխարհաց. «Է՛ Դըւնայ միճչև ի Կաթնոյ քաղաք Մ (200) մղոն է...», Հոսմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. № 3, fol. 308^r—308^v(?)

Տես նաև ՄՂՈՆԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆ:

3. Յողաչափութիւնք. «Իսկ ի մերմէ բնակութենէս միճչև ի գունդն արեգական ասպարեսք ՎՋ (3006) ըլիւր ժ(10)...», անդ, fol. 309^r:

Տես նաև ՕԴԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆ:

4. Յողագս չորից գետոցն որ ի դրախտէն Ելանեն. «Անուց միոյն Փիսոն. նա է որ ի Հնգկացն և յԵրեւոյացոցն Գանգես գետ կոչի...», անդ, fol. 309^r—309^v(?)

Տես նաև ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (ԵԶՈՐԱ ԳԵՏՔՆ ԵՆ):

5. Գետք և գնացք նոցա մեծք և անուանիք. «Նարրայ և Փարփայ ի Դամասկոսէ Ելանեն և անցանեն ընդ Բուժան քաղաք...», անդ, fol. 309^v—311^r(?)

Տես նաև ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (ԳԵՏՔ Ե ԳՆԱԳՔ ՆՈԿԱ ՄԵԾ Ե ԱՆՈՒԱՆԻՔ ԶԱՍԱՍՆ Ե ԵՐԿՐԱ):

6. Յողագս ծառոց որ յաշխարհի են և անուանց նոցա. «Ջիրենիք կանաչաւանք և կարմրալիւ խնձորիք...», անդ, fol. 311^r—311^v(?)

¹ Հմմտ. Ա. Գ. Աբրահամյան, «Խորենացուն վերագրվող Աշխարհացոյցի հեղինակի հարցի շուրջ», Երևան, 1940, էջ 91—101:

7. Յողագս անուանի լերանց աշխարհի. «Լիրանոն (sic) ի Փիւնիկացոց Ելանէ և ձգի միճչև ի Բուժան քաղաք...», անդ, fol. 311^v—312^r(?)

ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԳԼԳ

Հոսմի պապ 1655—1667 թթ. Տես՝ ՀԱՄԱՌՕՏ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ ԵՆ (ԵՀամատոս մեկնութիւն առաջարկութեանց, որք դատապարտեցան լԱղեքսանդր Եթեմեարդէ, լիննողէնցիոս Մետասանբորդէ և լԱղեքսանդրոս Ութերորդէ), որի վերջում կան նաև Աղեքսանդր է-ի երկու կանոնական որոշումները (24 սեպտ. 1666 թ. և 18 մարտ. 1666 թ.):

ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԶՕՐԵԿՆ

Տես՝ ՊԱՏԵՐՄՈՒԹԷՆՈՍ:

ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԹԵՍԱԳՈՆԻԿԵՑԻ

(ՂԱՅՆՆՈՐՈՑ Ե ԹԵՍԱԳՈՆԻԿՈՒՄ)

Վկա՝ Մաքսիմիանոս կայսրի (280—305 թթ.) օրով չափազանցներում ունենց նրա համառոտ վկայաբանութիւնը՝ մի քանի խմբագրութիւններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւն).

Վկայութիւն սրբոյն Աղեքսանդրոսի Թեաղոնիկեցոյն. «Այս երանելի վկայս կը յաւուրս Մաքսիմիանոսի կոնապաշտ արքայիմ. և երբեալ կործանեաց...», տես՝ «Յայտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 86—87:

Այլ տպ.—Վկայութիւն ԵՆ. «Այս երանելի վկայս Քրիստոսի կը յաւուրս Մաքսիմիանոսի...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XX, 1929, p. 66—67.

• ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգբյան, «Էրեւանի վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վկայութիւն, 1818, էջ 27—28:

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝
„En ce jour, martyr de saint Alexandre
le Thessalonicien“ տեսնել անդ, նույն էջերում,
հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 237բ), № 7463 (էջ 208ա),
№ 4873 (էջ 58ա, սկ. «Այս կրանելի վկայս
էր [ի] ժամանակս Մաքսիմիանոսի»), ևն.
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ
391ա), № 210 (էջ 255բ) և № 228 (էջ 170բ):
2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրություն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Աղեքսանդրոսի.
«Սա էր յամս Մաքսիմիանոսի կապաշտ
արքային՝ ի քաղաքէն Քեսաղոնիկոյ.
և յաւուր միում գնացեալ կործանեաց...»,
տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին
աստուծոյ», այն է՝ «Յայմատուրք»,
Կ. Պոլիս, 1708, էջ 498:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Սա
էր...», տես՝ «Յայմատուրք», Կ. Պոլիս,
1708, էջ 536—537:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Սա
էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմատուրք»,
Կ. Պոլիս, 1730, էջ 378:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362 (էջ 333բ), № 6268 (էջ 335ա),
№ 1511 (էջ 339բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 317ա), № 213 (էջ
180ա), ևն:

3 (Անանուն խմբագրություն).
Աղեքսանդրու Քեսաղոնիկեցոյն. «էր
յամս Մաքսիմիանոսի արքային. երթեալ
կործանեաց զսեղան կառցն...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 3638, էջ 144բ:

ԱՂԵՔԱՆԻ ԿԱԱՄԱՏՈՑ

Իտալացի հեղինակ, որի մի աստվածաբանական աշխատությունը՝ «Անտառ
նորացոյն մտածմանց»-ը հայերեն է թարգմանել
Ղուկաս Խարբերդցին, 1761 թվականին: Այս
աշխատությունը երբեմն անվանվում է «Փոքր
Անտառ»՝ ըստ երևույթին շերտնիմոս կառուցողի
«Անտառ այլարանութեան» ծախվուն հրկի
համեմատությամբ: Կոչվում է

նաև «Սեր աստուծոյ»: Երևանի Պետ. Մատենադարանի մեզ հայտնի օրինակների մեջ
կան այնպիսիներ, որոնք ներկայացնում են
«Անտառ նորագոյն մտածմանց»-ի հետագայում
ուրիշների կողմից կրճատման, վերականգնման,
խմբագրման և լեզվական սրբագրության
հնթարկված օրինակներ:

* * *

Գիրք օր կոչի Անտառ նորագոյն մտածմանց,
հիմնեալ ի հեղինակութեան Սուրբ Գրոց,
ի սրբոց հարց և ի յայոց ծայրագոյն վարդապետացն
և կեղեցոյ: Յարմարեցուցանելի ամենից յուր
աւուրցն կիրակեից ի մէջ տարւոյն և հասարակ
տօնից: Ի յարգելի տեառն Աղեքսանդր Գալմատրոյ
կոչեցելոյ մեսիանցոյ ի Պատուայ: Քարգմանեցեալ
յիսալական լեզուէ ի հայկական բարբառ
ի Ղուկասու վարդապետեալ Խարբերացոյ,
յամի ներմարմնութեան տեառն 1741:
Ըստ խնդրոյ արհի և պանծալի
Լազարոսի Կոստանդնուպոլսի, տեառն
Յոհաննուս վատրիարքի Կոստանդնու Պոլսոյ,
ի Կոստանդնու Պոլս: Եւ այժմ օրինակեցաւ
յամի տեառն 1770, ձեռամբ ուրումն բանասիրի,
ի մանկատան Սրբոյ Եւալին, ամենազանգեալ
մեծ Յլանին: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 377,
էջ 3ա—391բ:

Բնագրի վերջում՝ «Գաղափարեցաւ Փոքր
Անտառս թուին Հայոց ԽՄԻՐ (1773) սեպտեմբերի
17, ձեռամբ Բրաբրոն գրագրուելոյս» (էջ 391ա):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ա ս թ յ ու ն .

Ռ. Յգ. մեծի սիրոյն աստուծոյ զոր տէր աստուած
մեր միշտ ունեցաւ զէզ առ մարդն: Բ. Ջգատաթանաթուր
թեմէ սիրոյ զոր պարտի մարդ ունիլ առ աստուած
Գ. Յգ. Կազակաթուրթեմէ զոր ունիլ ի յազաշխարհ
թեմէ էնի Գ. Յագաս զարչիլի մեզացն բարբառեաց
էնի Ե. Յագաս աստանայական մարթեմէ
էնի Զ. Աշխարհն ոչ կարէ յազեցուցանել
զիզմէ մեր էնի Ը. Յգ. յաւիտեականի
նախաճանաթեմէ արգարոց և զաստազարթու
թեմէ մեզաթուրք էնի Ը. Յգ. Ժանրութեան
մեզաց և գնասուցն էնի Թ. Յգ. յիշատակի
մահուան և իւրոյ զօրութեանն Ժ. Վերջին
գատաթանն լինի սուկայի էնի ԺԱ. Յգ. սուկայի
զարհուրման զոր ունիլոց էն մեզաթուրքն
յաւուրն վերջոյ զատաթանն էնի ԺԲ. Յգ. սասակաթուր
թեմէ զոր աստուած՝ Խասագունեզ գատաթուրն
տանէ զգործոց մերոց էնի ԺԳ. Յգ. զարհու-

րելի վնասն յաւուրն գտաւասանին՝ ԺԴ. Ոչ պարտիք չարագէտ գտանի զընկերն էն ժԵ. Եզ. յաւրասնական ասնջանց զգոհացի ԺԶ. Եզ. վաստակաւ ժուլութեան կեղծաւորութեան էն ժԸ.

6 Որքան զարշնի իցէ մեզքն վաւաչաութեան և մասնաւորագէտ շնուկներն էն ժԸ. Եզ. խորհրդականի խոստովանութեան և իւրոյ զօրութեան՝ ԺԹ. Եզ. ծանրագունի վնասուն և յայտնագունի կործանմանն զոր բերնն հոգոյն չար բնկերակցութիւնքն էն Ի. Եզ. պատուիրանի յանգիմանութեան եզրորն էն ԻԱ. Եզ. զանազան արուեստին և կերպին զոր կիր անու զնն էն ԻԲ. Եզ. վնասուն զոր պատեալն արհրամալութիւնն, և օգտութեանն զոր արբերէ պահեցողութիւնն էն ԻԳ. Եզ. սրբանի ընթրիտի կամ իրաւեանի... պատրաստել մարդոյն՝ ԻԴ. Եզ. պատուոյ և մարդութեան իրզմառանաց էն ԻԵ. Եզ. զօրութեան սրբազան հազարութեանն որ առ յաւաստացեալ հոգոյն էն ԻԶ. Եզ. հոգեւորի քաղցրութեանց սրբ զգացեալք և անչակեալք լինին ի սրբազան հազարութեանն, սեղանոյ էն ԻԷ. Եզ. մեծութեան և զերազանցութեան սրբոյն Ներկայութի արիւ եղիւնդարն Մերայու էն ԻԸ. Գարտիք փախիլի ի պատեալն մեզաց էն ԻԹ. Եզ. զօրութեան պօթից էն Լ. Եզ. ծանրագունի

25 զմուտարութեան զոր ունի ի գառնալ առ սասուած խոսացեալ մեղաւոր սք լԱ. Եզ. սրբոյ խաղաղութեան և բարեացն զոր պատեալն ի ցրիտանեանս լԲ. Եզ. անարատի յաւութեան Մարիամու կուսինն է՝ ԼԳ. Եզ. մարմնականի զեղեցիութեան Մարիամու

30 կուսինն էն ԼԴ. Եզ. խորագունի խոնարհութեան Մարիամու կուսինն էն ԼԵ. Եզ. մեծութեանցն Մարիամու միջո կուսինն էն ԼԶ. Եզ. մօրն և կուսին՝ կորագունի փաստարանի մեղաւորացի ԼԸ. Եզ. ցաւոյն և ցաւակցութեան Մարիամու յորժամ կայր

35 մերձ առ խաչին էն ԼԸ. Եզ. անկնոյ ողորմութեանն սասուածոյ էն ԼԹ. Ոչմարիտ սիրոզն սասուածոյ ոչ կարէ ոչ վաստակիլ ի պակասութեան սասուածոյնոյ պատուիրանացն՝ Խ. Զպատուիրանէ սիրոյ թշնամեաց կրտսանալ մեզ էն ԽԱ. Որքան մեծ չար իցէ ցանկալն արժանապատուութեան և աշխարհայնոյ պատուոյ էն ԽԲ. Զպակասութեանն սրբոց կրօնականաց էն ԽԳ. Փարթմութիւնքն էն ծանրութիւնք սրբ քարչին զպակ մեծասունն ի զմոխային ստրատարանն ԽԴ. Զմեծաւորակն արժանապատուութեանն քա հանային և զյարգմանէ սրբ նմա պարտին ԽԵ. Զմեծութեանն և զկարգութեանն ծառային սասուածոյ՝ ԽԶ. Զմեծութեանց և զզերազանցութեանց ցրիտանեականի հաւասանի՝ ԽԸ. Զպակասուոր յարգմանէ սրբազանաւորք անուանն Յիսուսի էն ԽԸ. Զյարգմանէ սր պարտ է եկեղեցոյն սասուածոյ էն ԽԹ. Զասուածայնոյ շնորհաց էն Կ. Զմեծութեանն և զզերազանցութեանն սրբոյն Յովսէփոյ՝ փետային Մարիամու կուսինն էն ԿԱ. Զզարչելի մեղացն մարգասպանութեան էն ԿԲ. Զվասթարագոյն ժուլութեանն պերթախութեան էն ԿԳ.

Զզօրութեանն և զզերածարութեանն արտասուաց էն ԿԴ. Զլլարմանայի և զկրօնայի զարձմանէ Մարիամու Մազգազանացոյն և զմեծութեանն իւրոյ՝ ԿԵ. Զերջանիկ մանուանէ արգարոց և զվասթարագունէ մեղաւորացի ԿԶ. Որով որ մեղանչէ՝ նովիմք և պատժէ զնա սասուածոյ՝ ԿԸ. Զյարտանութեանն մինչև ի վախճան զարբին զործելոյ էն ԿԸ. Զստատեութեանն սասուածոյ զկա առ ամենայն սանգծուած էն ԿԹ. Զգառնագոյն պատմոյ զոր կրնն կողքն ի քաւարանի էն Կ. Զզօրութեանն սասուածային նշմարմանն ԿԱ. Որպիտի՞ պարտի լինիլ մեծաւորն, կասագարն և կամ առաջնորդն ԿԲ. Ընդութիւնքն ներկայ կենի յառաջագոյն ի մեռացն սասուածոյ ի բարերարութիւն մեր էն ԿԳ. Զարկաւորութեանն նեղութեանց առ ի սասուոյ զվարձ

15 յաւիտեական կենի ԿԴ. Զնեղութեանցն ներկայ կենի էն ԿԵ. Զերկանայն միթարութեանց և զնեղոր ճաշակմանցն էն ԿԶ. Զզերազանցութեանն նշմարութեան և թէ սրբան այսօր սանցեալ է յաշխարհէ՝ ԿԸ. Զմեծութեանն և զզերազանցութեանն կուսութեան ԿԸ. Բան առ ի անելի ի անզրիտար արարագութեան որ ի կիր անանի ի համան կերաց, սրբ նուիրին սասուածոյ՝ ԿԹ. Խոսակցութիւն առ ի անելի ի անզրիտ ուխտի զոր անէ կոյս իմն ի վնաս էն Զ. փաստացն սրբայութեան և միջնորդի առ ի սասուոյ զնա

Տես նաև նուրն մատ. ձեռ. № № 18, 19, 90, 91, 92, 376, 1929, 2584 (էջ 1ա—460ր), 2667, 2668, 3132 (էջ 74ա—313ա), 3133, 4069, 4495, 5010, 5329, 5395, 5306, 5550 (էջ 3ա—92բ), 6361, 6415, 6540, 6728 (էջ 1ա—173ա), 6739 (էջ 2ա—153ա), 7483, 7500, 8881 (էջ 51ա—89բ), էն Տես զարձալ Երուսաղեմի Հալի. Մատ. ձեռ. №№ 96, 117, 180, 193, 214 (էջ 518), 219, 235, 240, 241, 276, 405, 474, 494, 562, 595, 683, 696, 759, 801, 1746, 1770, 1776, 1777, 1823, 1830, 2068, 2076, 2104, 2159 և 2201. Կ. Պոլսի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. №№ 31, 63 և 81. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. 41 Օր. № 5481. Քրիստիի Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 60. Բավրիդի Բերդաթագի Մատ. ձեռ. № 10. Անկլուրիայի Կարմիր—վանցի ձեռ. №№ 7, 10, 61, 69, 70 և 71:

Զնոպրերում բնագիրը կրում է խորագրի տարբերութիւններ. այսպես՝ ւԱնուառ

1 Միւրոզ Մագիստրոս, «Ընդհանուր ցուցակ» չմատ. և «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յովորեանց», հ.ա. Ա—Դ
 2 Միւրոզ Մագիստրոս, «Ընդհանուր ցուցակ»

նորագոյն մտածմանց», «Անտ. նորագ. մտածմ. որ կոչի (կամ ասի կամ կոչեցեալ) Սէր աստուծոյ», «Անտ. այլարանութեան նորագ. մտածմ.», «Նորագ. անտ. մտածմ.», «Սէր աստուծոյ, անտ. նորագ. մտածմ.», «Գիրք որ կոչի Սէր աստուծոյ կամ Փոքր Անառա», «Գիրք կոչեցեալ Սէր աստուծոյ, որ ասի Անտ. նորագ. մտածմ.», «Գիրքս որ քարոզի Սէր աստուծոյ», «Գիրք նախասահմանութեան աստուծոյ ի ստեղծանել զմարդն ըստ կարգի քարոզութեան», ևն: Կան նաև անխորագիր օրինակներ:

ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԿԱՆՁԵԼԼԱՐԻՈՍ

15 Գառմազիր, որի ինքնութիւնը մեզ անհայտ է: Գրել է ուսական ցար Գևորգոս Մեծի պատմութիւնը, որ 1767 թ. Մելքիսեղիկ Բանասերի կողմից թարգմանվել է հայերեն:

• • •

20 Գիրք Գևորգոսի Մեծին...: Իսկ այժմուս փոխեալ ի հայկական բարբառ յամի շնորհաց 1767, և յունիսի 25, ի Կոստանդնուպոլիս, ի տիրացու Մելքիսեղի Գալաթացոյ: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 119:

23 Չեռագիրը թարգմանչի ինքնագիր օրինակն է, որի վրա երևում են և նրա կատարած սրբագրութիւնները. բաղկացած է 274 թերթերից:

ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՑԻ [I]

(*Ἀλεξανδρος ὁ Κωνσταντινουπόλεως*)

16 Կ. Գոլսի հունական պատրիարք, ըստ ընդունված ժամանակագրութիւն՝ 327—340 թթ., բայց նա մասնակցել է Նիկիայի 325 թ. ժողովին, ըստ ոմանց՝ որպես Կ. Գոլսի Մետրոփանոս պատրիարքի փոխանորդը, իսկ ըստ այլոց՝ Մետրոփանոս արդեն մեռած լինելով՝ որպես Կ. Գոլսի պատրիարք: Ըստ Սոկրատի՝ նա պատրիարքութիւն է արել 23 տարի, ուրեմն՝ 317 թվակա-

նից: Աղ. Կոստանդինուպոլսեցու վարքը տես ՄԵՏՐՈՓԱՆՈՍ անվան տակ, նրա մասին տես նաև Սոկրատի հայերեն երկու խմբագրութիւնները. ա) «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի պատմութիւն եկեղեցական» (ընդարձակ խմբ.), Վաղարշապատ. 1897, էջ 105—109 և 121—123. բ) «Սոկրատայ պատմութիւն եկեղեցական» (համառոտ խմբ.), Վաղարշապատ, 1897, էջ 23—26 և 28: Տես դարձյալ ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԱՂԵՔՍԱՆԻՐԱՑԻ անվան տակ՝ «Աղեքսանդրու եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացու առ Աղեքսանդր Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետն՝ զոր զրեաց յառաջ քան զգումարել ժողովոյն Նիկիոյ» (Թղթեր. § 2):

ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԵՑԻ [II]

Տես՝ ԱՂԵՔՍԱՆԻ ԲԻԻՋԱՆԴԱՑԻ:

ԱՂԵՔՍԱՆԻ ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻ*

(*Ἀλεξανδρος ὁ Μακεδών*)

Կոչված նաև Աղեքսանդր Մեծ: Մականդունիայի թագավոր, որը հին աշխարհի մեծագոյն աշխարհակալներից է հանդիսացել:

* ՕժԱՆՅԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գլուտարքոս Քերգիացի, «Ջուզպէր», թարգմ. Եղիա Քոմանտի, հա. Ե. Վենետիկ, 1836, էջ 7—181—Դիոգոր Միկիտացի, «Գառմութիւն Մեծի Աղեքսանդրի Մակեդոնացու», թարգմ. Գարբել Գաղեղյանի, Ատարխան, 1827:—Կուրախոս Ռուփոս, «Վասն զորոնց և արութեանց Աղեքսանդրի Մեծի», թարգմ. Լովսեփ Գաբրէլյանի, Վիեննա, 1846:—Է. Գաբրէլյան, «Տիեզերական պատմութիւն», հա. Ա. Վիեննա, 1849, էջ 457—464:—Большая советская энциклопедия, 2-ое изд., т. II, Москва, 1950, стр 74—76.—И. Резников, «Александр Македонский», Москва, 1940.—«История древней Греции», т. II, Москва, 1937, гл. XV. (= «История древнего мира», под ред. С. И. Ковалева, т. III).—В. С. Сергеев, «История древней Греции», 2-ое изд., Москва, Огиз, 1948, стр. 378—397.—Р. Ю. Виппер, «История Греции в классическую эпоху IX—IV вв. до Р. X.», Москва, 1916, гл. XI.—«The Cambridge ancient history», vol. VI, 2d Impr., Cambridge, at the University press, 1933.

1 Հմմտ. ՇՄՅՐ ցուցակ, հա. Ա, էջ 280:

Ծն. 366 թ. նախքան մեր թվ. Պելլալում, կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնն ստացել է Արիստոտելից և զահ է բարձրացել 336 թ.: նվաճել է նախ Թրակիան ու Լլլիրիան և ապա, Հունաստանի ապստամբութիւնները ճնշելուց հետո, նվաճել է նաև ասիական երկրները Միջերկրականից մինչև Կովկաս և մինչև Լնդոս, ինչպես և հյուսիսային Աֆրիկան: Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումները լայն ասպարեզ են ապահովել հելլենականութիւնն ծավալման համար, հատկապես դեպի Արևելք, և, ինչպես Կ. Մարքսն է իրավամբ ասել, եթե «Հունաստանի ներքին ծաղկման զազաթնակետը համընկնում է Պերկլեսի դարաշրջանին», ապա նրա «արտաքին ծաղկման զազաթնակետը համընկնում է Ալեքսանդրի դարաշրջանին»: Ալեքսանդր Մակեդոնացին մեռ. Բաբելոնում 323 թ.: Ալեքսանդրի վարքը կամ պատմութիւնը դրել են հույն մատենագիրներուց շատերը. որոնց երկերից պատահում են մանր հատվածներ հայրական մատենագրութիւնն մեջ: Բացառութիւնը նշելի է հայերեն հին ու ամբողջական թարգմանութիւնը Ալեքսանդրի այն անանուն պատմութիւնն, որի հեղինակութիւնը վերագրվում է Կալիսթենես Ոլլունթացուն և որի քննութիւնն այնքան մեծ նշանակութիւն է տվել արդի բանասիրութիւնը: Բացի Կալիսթենեսին վերագրվող այդ երկից՝ հայկական մատենագրութիւնն մեջ կան նաև Ալեքսանդրին վերաբերող մի քանի ուրիշ պատմական երկեր և մի շարք գրուցատիպ և առական տիպ մանր գրվածքներ, որոնց մի մասն իր ծագումով հիմն հունական մատենագրութիւնն է պատկանում, մյուս մասն, անտարակույս, հայկական ժողովրդական բանահյուսութիւնն է պատկանում: Կան նաև անտեղիորեն Ալեքսանդրին վերագրված մատենագրական բնագրեր:

1. Պատմութիւն մեծի աշխարհակալին Աղեքսանդրի Մակեդոնացու: Կնանք վարուց քաջութեան և զործք արիականք և վաթիւն նշանօք. Եիմաստունք Եգիպտաց-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, „Сочинения“, т. I, Москва, 1938, стр. 180.

ուց երկրի և ծովու չափոյ հասնայ և զերկընի աստեղս բուսայ՝ աւազեցիցն ամենայն աշխարհի զօրութիւն, զկարգ և զգիւտ բանից և զարհեստ զործոց: Քանզի ասեն գնեկտաներոս վերջին քագաւոր Եգիպտոսի...»: Տես՝ ԿԱԼԻՍԹԵՆԵՍ ՈԼԻԿԵՆՍԻՍ:

2. Պատմութիւն Աղեքսանդրու Մակեդոնացոյն. «Կայր քագաւոր մի Փիլիպի անուն և նաւեր ի Բնադոնիկէ քաղաքին, որ է Սելաքիկ: Եւ նա շինեաց յետոյ զքաղաք Ֆիլիպիայ և անուանեաց զանուն նորա Ֆիլիպուպոլիս ըստ անուան իւրոյ: Եւ ունէր քագաւորն այն քագուհի մի անցնման զեղեցիկ և անուն նորա Օլումպիա զա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7993, էջ 236ր-259ա:

Ներածական մասից հետո բնագիրը բաժանվում է հետևյալ դրուխներին.

- Վաս ծնեղեանն Աղեքսանդրի՝
- Վաս զեպտանցն որք եկին ի Դարեկէ և պատասխանէին Աղեքսանդրի:
- Վաս երթալոյն Աղեքսանդրի ի պատերազմ և յաղթեալ զնոսա՝
- Վաս զայտեան մեծ իշխանին պատերազմա ի վերայ Փիլիպուսի թագաւորին:
- Վաս երթալոյն Աղեքսանդրի [յ]Եգիպտոս և սղան[ելոյն] զՆեգզանէրոս:
- Վաս երթալոյն Աղեքսանդրու բազում զօրօք յայտարին Պարսից:
- Վաս փազելոյն Աղեքսանդրի [յ]Երեսոց Դարեկի:
- Վաս երթալոյն միւսանգամ Աղեքսանդրի զօրօքն իւրովք ի վերայ Դարեկի, զոր և փախսական արար զԴարեկի և զօրքն ամենայն կատարեաց սրով:
- Երբորք անգամ պատերազմելն Աղեքսանդրու ընդ Դարեկի և յաղթելն զնա, և տիրելն Աղեքսանդրու զաթոս և զերկիրն Պարսից, և զԿերթին զմայրն, զԿիլիկ և զգրուսարն Դարեկի և զՔաղեկն զԴարեկի:
- Վաս երթալոյն Աղեքսանդրի զագա և ծածուկ ի պղնձէ բազարն և Եանաչիլն զնա Քանդակիկէ տիկինն, և զագա փախուցանելն զնա:
- Վաս զնալոյն Աղեքսանդրի յայտարեն մերկ իմաստասիրաց, և ի Եանապարեկն բազում նեղութեան Եանգիպեցաւ:

Վերջում կա հետևյալ հիշատակարանը. «Արդ կատարեցաւ պատմութիւնս Աղեքսանդրի տիեզերակալ հզօր և անյաղթ թագաւոր»

րին՝ որդւոյն Փիլիպոսի արքային Մակեդոնացւոց, ձեռամբ յղնամեղ և լստնեալ զըրջիս՝ Ներսէս իրիցոս Մեսրոբեանց: Զոր վաղուց հետէ ցանկալի պատմութեանս և ոչ կարելի գտանել ստուղիւ, ոչ թէ վասն անձինս իմոյ լուսման, այլ վասն մանկանց լիկեղեցւոյ: Վի մեք բազում անգամ լուեալ էաք ի [1]ալլազգիաց զրոց պատմութենէ և ոչ լազգիս մերոյ: Բայց արդ հղև՝ զի եկն առ մեզ հիւրարար տէր Անդրէաս արքեպիսկոպոսն Պուղտանայ երկրին, և նա զայս կարմիր տներ ոտանաւորքս ուսեալ էր ի մանկութեանն իւրում և ի բերան սերտուն էր. զոր և մեր տեսեալ և լուեալ՝ ուրախացաք հողով, ըստ այնմ զոր ասէ. Որ խնդրէ՝ գտանէ, որ հայցէ՝ առնու. կամ զԴաւթեան բանին որ ասէ. Զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ տէրո Նոյնպէս և մեղաւորս, զոր խնդրէ[ի]՝ գտալ և սիրով ընկալեալ զրեցի զկարմիր ոտանաւոր կաֆայքս ի վերայ քարտիզիս. և զսև գծագրեալքն ըստ իմում տկարութեանս զոր լուեալ էի [1]ալլոց զրոց՝ նա՛ լարմարեալ շարագրեցի ի վերայ քարտուղարիս (ՅԵ), առ ի ուսումն մանկանց Սիովնի. բայց աղայեմ որ չի մեղադրէք սղայանաց մերոց, զի կար մեր այսքան էր, ըստ կարեաց մերոց այսքանս հազիւ լարմարեցաք, և Քրիստոսի փառք» (էջ 258բ—259ա):

Ըստ այսմ Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութեան այս տարբերակը ծագում է, ինչպես ցույց են տալիս նաև բնագրական համեմատութիւնները, Կալիսթինեսին վերագրվող երկից՝ ԺԷ զարում, հիշողութեան օգնութեամբ զրի առնվելով Ներսէս Մեսրոբեանցի կողմից: Գրարված այս բնագրի մեջ կարմիր թանաքով ընդելուզված են Ալեքսանդրի պատմութեան արդեն գոյութիւն ունեցող մի շարք կաֆաներ: Սույն № 7093 ձեռագիրը, որ զանազան նյութերի ժողովածու է, կազմված է նույն Ներսիսի ձեռքով 1672 թվականին (տես էջ 166բ հիշատակագրութիւնը):

Սրանի Պետ. Մատենադարանում կա սույն բնագրի մի երկրորդ օրինակ ես, ձեռ. № 6488՝ շեմառոտ պատմութիւն Աղեքսանդր Մակեդոնացւոյ, ի տիեզերակալ

կայսրի» (էջ 2ա—2բ), որը ԺԹ դարի ընդօրինակութիւնն է:

3. Գիրք պատմութեանց Մեծին Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, արարեալ Կուրմոս Կուրաիոս յարին պատմարանէ, որ կր առ տերութեամբ Վեսպասիանոսի կայսերն Հռոմեացւոց ևն. շիրք առաջին: Գլուխ Ա: Կեանք և գործք Աղեքսանդրեայ մեծին, որ յաղթեաց և հնազանդեցոյց զբազաւորութիւնն Պարսից և Յունաստանեաց, բազումք ի Յունաց անտի գրեալ են զորպիսութենէնորին...»: Տես՝ ԿՈՒԻՆՏՈՍ ԿՈՒՐՏԻՈՍ ՌՈՒՓՈՍ:

4. Պատմութիւն Աղեքսանդրի և Լուրվիկին: Կիպական բնագիր, որը գտնվում է Նրեվանի Պետ. Մատ. № X ձեռագրում՝ (էջ 87ա—94ա): Զեռագրուց թերթեր թափված լինելու հետևանքով բնագիրն սկզբից թերի է. պակասներ կան նաև միջից: Բնագրի խորագիրը՝ «Պատմութիւն Աղեքսանդրի և Լուրվիկին»-ը պահպանված է ձեռագրի նյութերի ցանկում (էջ 2բ):

Հմտ. շիրք պատմութեան կայսերն Փոնցլանոսի», Կ. Պոլիս, 1721, էջ 190—249:

Այս վեպը դեռ այսօր էլ ապրում է Վասպուրականի բանավոր դրականութեան մեջ որոշ տարբերակով: Ս. Լալայանը հրատարակել է այդ՝ «Աղեքսանդրի կէն» խորագրի տակ, Ազգագրական Հանգես, գիրք ՌԱ, 1911, էջ 161—165. գիրք ԻԲ, 1912, էջ 117—123:

5. (Անխորագիր) Վասն քէ Աղեքսանդր բագաւորի զլուխն երկու եղջիւր կայր, և ոչ ոք գիտէր: Երբ բարբարն գայր և զգլուխն անելէր, ճա՛ բագաւորն զայն բարբարն կու սպանաճէր, զի մի՛ յայտնեսցէ մարդոյ...»: Սրանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7703, էջ 115ա—116բ:

Այս գրույցը ապրում է և այսօր ժողովրդական անգիր գրականութեան մեջ, տես՝ Ազգագրական Հանգես, գիրք Գ, 1895, էջ 272. և գիրք Ժ, 1903, էջ 306:

6. Եկեցուք դարձեալ ի իմաստասիրին որ ասէ՛ Որ ողորմի տաքատին՝ փոխ տայ աստուծոյ. շիրքես գրեալ է՝ քէ իմաստուն

1 Գրարարար մեջ անուագրութեամբ բաց ենթ թողել այս ձեռագրի №-ը:

քազաւորն Աղեքսանդրոս քազում զօրօք ի
 ճանապարհն Երթայր և հանգիպեցաւ աղքա-
 տի միոյ և խնդրեաց ողորմութիւն արքա-
 յին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1857,*
 էջ 250ա—250բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8500՝ *ան-
 խոր. (էջ 113ա—113բ, սկ. «Որպէս գրեալ է
 իմաստութիւնն, քէ Աղեքսանդր քազա-
 ւորն»):*

7. (*Անխորագիր*) «Ասի քէ մեծն Աղեք-
 սանդրոս ունէր երկոտասան կին և խրա-
 տին Արիստոտէլի արձակեաց զամենե-
 սեանսն ի րաց ի միոյն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2939, էջ 368ա:*

8. Պատմութիւն Աղեքսանդրի, յորժամ
 դիպեցաւ իմաստասիրացն: Հարց և պա-
 տալտանի. «Բրաք[մանք] մերկ իմաստասի-
 րացն առ Աղեքսանդրոս, առն քաջի և մեծ
 քազաւորի. գրեցաք՝ երբէ գաս առ մեզ պա-
 տերազմ տալ, ոչինչ գտցես առ մեզ զի
 առեալ զնասցես...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 82, էջ 192բ—193ա:*

Հմմտ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մա-
 կեհոննացւոյ», *Վենետիկ, 1842, էջ 135:*

9. (*Անխորագիր*) Աղեքսանդր յամենայն
 տեղիս ինքն երբայր էլչի. օր մի գնաց ի
 Պոպլիոս քազաւորն ի մօտ...», *տես՝ Աղուէ-
 սագիրք», Ամստերդամ, 1668, էջ 20:*

Այլ տպ. տես՝ *Աղուէսագիրք», Մարսի-
 լիա, 1683, էջ 100—101:*

Այլ տպ. տես՝ *Աղուէսագիրք», Լիվո-
 նո(?), 1698, էջ 66:*

Այլ տպ. տես՝ *Աղուէսագիրք», Օրթա-
 գլուղ (Կ. Պոլիս), 1827, էջ 18:*

Այլ տպ.—(*Անխորագիր*) «Աղեքսանդր
 քազաւորն երբայր ամենայն տեղիքն...»,
*տես՝ Հ. Տաշլան, «Ուսումնասիրութիւնք
 Ստոյն-Գալիսթիննալ վարուց Աղեքսանդրի»,
 Վիեննա, 1892, էջ 175:*

□ Հմմտ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի
 Մակեդոնացւոյ», էջ 100—102:

10. (*Անխորագիր*) «Յորժամ մեռանէր
 Աղեքսանդր, անգարձ արար՝ քէ զիս յիմ
 առուն տարէք և յիմ ննիծին յառջևն ճա-
 զար մարզ ոսկի սինիով ալն և մարգարիտ
 առէք...», *տես՝ Աղուէսագիրք», Ամստեր-
 դամ, 1668, էջ 20—21:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Մարսի-
 լիա, 1683, էջ 101:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Լիվո-
 նո(?), 1698, էջ 67:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Օրթա-
 գլուղ, 1827, էջ 18—19:*

Այլ տպ. տես՝ Հ. Տաշլան, *«Ուսումնասի-
 րութիւնք», էջ 175:*

11. (*Անխորագիր*) «Աղեքսանդրն հանգի-
 պեցաւ յեզր աշխարհիս, եզիտ իմաստասէրս
 յաշխարհես վախուցեալս մերկ, և կերակուր
 նոցա էր կարն և բրինձ: Եւ ասաց քազա-
 ւորն Աղեքսանդր. «Եկէք ընդ իս և տամ ձեզ
 քազում ինչս...», *տես՝ «Աղուէսագիրք»,
 Ամստերդամ, 1668, էջ 21—22:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Մարսի-
 լիա, 1683, էջ 101—102:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Լիվո-
 նո(?), 1698, էջ 67—68:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Օրթա-
 գլուղ, 1827, էջ 19—20:*

Այլ տպ.—(*Անխորագիր*) «Աղեքսանդրն
 հանգիպեցաւ օր մի յանմարդարեակն եզր
 աշխարհիս...», *տես՝ Հ. Տաշլան, «Ուսում-
 նասիրութիւնք», էջ 176—178:*

□ Հմմտ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի
 Մակեդոնացւոյ», էջ 135—138:

12. (*Անխորագիր*) «Հանգիպեալ Աղեքսան-
 դր յեզր տեղի մի հեծծելովն, և բերեալ
 նուան մի կոտորեցին և եղից զքափսին...»,
*տես՝ «Աղուէսագիրք», Ամստերդամ, 1668,
 էջ 22—23:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Մարսի-
 լիա, 1683, էջ 102—103:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Լիվո-
 նո(?), 1698, էջ 68:*

Այլ տպ. տես՝ *«Աղուէսագիրք», Օրթա-
 գլուղ, 1827, էջ 20—21:*

Այլ տպ.—(*Անխորագիր*) «Հանգիպե-
 ցաւ...», *տես՝ Հ. Տաշլան, «Ուսումնասիրու-
 թիւնք», էջ 176:*

13. (*Անխորագիր*) «Աղեքսանդր քազում
 զօրօք պատահեցաւ ի տեղի մի, և եղև
 ձիւն մեծ, և սկսան զօրքն ի սովու կռառ-
 րի...», *տես՝ «Աղուէսագիրք», Ամստեր-
 դամ, 1668, էջ 23—24:*

Այլ տպ. տես՝ «Աղուէսագիրք», Մարտիրոս, 1683, էջ 103—104:

Այլ տպ. տես՝ «Աղուէսագիրք», Լիվոնոն (?), 1698, էջ 68—69:

Այլ տպ. տես՝ «Աղուէսագիրք», Օրթագյուղ, 1827, էջ 21:

Այլ տպ. տես՝ Հ. Տաշյան, «Ուսումնասիրութիւնք», էջ 176—177:

□ Հմմտ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ», էջ 62—63:

14. (Անխորագիր) «Աղեքսանդրն բազում գօրօք իջեալ ի կղզի մի մեծ ծովուն. և ամենքեան կրակ վառեցին և սկսաւ կրղզին ի շարժիլ...», տես՝ Հ. Տաշյան, «Ուսումնասիրութիւնք», էջ 176:

Հմմտ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ», էջ 138—139:

15. (Անխորագիր) «Ասի ի պատմութեանց քե աղքատ ումն եկն առ Աղեքսանդր քաղաւորն թնդրել ողորմութիւն. և քաղաւորն ետ նմա մեծ քաղաք մի սեպհական...», տես՝ Հ. Տաշյան, «Ուսումնասիրութիւնք», էջ 178, ժան. 2:

Հմմտ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ», էջ 138—139:

16. (Անխորագիր) «Ասի քե արքայն Աղեքսանդր ի քաղաքի մի բազում ընդունելութիւն ընկալաւ. և ալ մի ընծայեալն և այն ահն այնպէս խաւիտար ունէր, զի յործամ ի կիշեռ (sic) ղնէին՝ հակեր զամենայն կշարղն...», անդ, էջ 178, ժան. 2:

Հմմտ. «Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ», էջ 138—139:

17. Աղեքսանդրոյ ասացեալ է վասն մարմնոյ խաղացութեան. «Քե զլիտոյ սկաւառահն խաղայ՝ գանձ է, և մեծութիւն և փառք նշանակէ...»: Տես՝ ԳՈՒՇԱԿՈՂԱԿԱՆ ԳՐՈՒԱԾՔՆԸՐ («Մարմնախաղաց» կոչվող բնագրերի շարքում):

18. Աղեքսանդր արարեալ զաղուեսակս. «Աղեքսանդր Մակեդոնացին արարեալ ըզշեօրնալից աղուեսակս, բազում փորձած է և քննեալ...»: Տես՝ ԳՈՒՇԱԿՈՂԱԿԱՆ ԳՐՈՒԱԾՔՆԸՐ (Աղյուսակաձև բնագրերի շարքում «Շնորհալից աղիւսակ»):

Ք Մեր աշխատութեան տղագրութեան ընթացքում Կ. Մելիք-Օհանջանյանի խմբագրութեամբ լույս տեսաւ «Էջեր հալ միջնադարյան զեղարվեստական արձակից» խորագրով կրող ժողովածուն (Երևան, 1957), որի մեջ գտնուում ենք հետևյալները.

— Աղեքսանդր և երկուտասան կիւն և Արիստոտէլ. «Ասի քե մեծն Աղեքսանդրոս ունէր...», էջ 117—118, (Տես վերևում §7):

— Աղեքսանդր և պատուական ահն. «Գլխալ է ի պատմութիւնս աշխարհակալին Աղեքսանդրի, քե՛ յործամ բերէին ընծայս յամենայն կողմանց, բերին և նմա ալ մի պատուական...», էջ 120:

— Աղեքսանդր և հնդկ աղեղնաւոր. «Աղեքսանդր լուաւ զՀնդկէ ումննէ աղեղնաւորէ, քե յակն մատանոյն կու անցնէ և հրամայեաց նմա հարուլ ի մատանին...», էջ 120—121:

— Աղեքսանդր և մերկ իմաստասերք. «Այսպէս գրեալ է ի պատմութիւնս Աղեքսանդրի, զի յործամ սպան զՊոլրոս քաղաւորն Հնդկաց և զնացեալ առաջ և հանդիպեցաւ մերկ իմաստասիրաց...», էջ 121—122:

— Աղեքսանդր և իմաստուն ի կարաս արգելեակնի. «Աղեքսանդր հանդիպեալ ումնն իմաստունոյ ի կարաս արգելեակնի և ասաց. Ո՛վ կարաս լի իմաստութեամբ...», էջ 123:

— Աղեքսանդր և Դիոգինէս. «Աղեքսանդրոս անսեալ զԴիոգինէս, զի ննջէր ի կարասի, և ասէ. Ո՛ կարաս լի իմաստութեամբ...», էջ 123—124:

Սույն բնագրերին վերաբերող ծանոթագրութիւնները տես էջ 253—254:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յաշյան Հակ. — «Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն—Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի», Վիեննա, 1892, էջ 173—179:

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՅԻՍՈՒՍԵԱՆ

Իտալացի հիսուսյան մատենագիր, որի «Յարացոյց ազաշխարհաց» աշխատութիւնը հայերեն է թարգմանել Պետրոս Թիֆլիսցին 1719 թվին:

(Առաջին ճակատ) Յարացոյց Յմարաթի ազաշխարհի: Նկատեցեալ ի յազաշխարհ

10

11

30

35

39

35

40

45

10

16

30

36

39

35

40

46

մավորքներում պահպանված է նրա համառոտ վկայարանությունը՝ մի քանի խմբադրու-
թյուններով:

•••

1 (Տեր Իսրայելի խմբադրություն).

Վկայութիւն սրբոյն Ալեքսանդրոսի Պոն-
տիողոնացոյ. ճշաւուրս կապալաշտ արքա-
յին Մաքսիմիանոսի և Տիբերեայ դատաւո-
րին, սուրբ վկայն Ալեքսանդրոս եր ի քա-
ղաքէն Պոնտիողոնոյ մերձ ի Հառմ...»,
տես՝ «Յայտաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն
Ա, էջ 89:

Այլ տպ.—Վկայութիւն սրբոյն Աղեք-
սանդրոսի ի Պոնտիողոնոյ. «Յաւուրս...»
(հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orienta-*
lis, Paris, t. XX, 1929, p. 72—73.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝
„En ce jour, martyre de saint Alexandre
de Pouzzoles“ տեսնել տե՛ղ, նույն էջե-
րում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Սրեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433՝ «...Աղ. Պոնտիողոնոյ» (էջ 239բ),
№ 7463՝ «...Աղ. Պոնտիողոնացոյն» (էջ
207բ), № 4873՝ «...Աղ. Կոնզոլիոնացոյն»
(sic) (էջ 59ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 210՝ «...Աղ. Կոնզոլիոնացոյն» (sic)
(էջ 257բ) և № 228 (էջ 178ա):

2 (Գրիգոր Մերեշի խմբադրություն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Ալեքսանդրո-
սի. «Յամս կապալաշտ արքային Մաքսի-
միանոսի և Տիբերեայ դատաւորին՝ սուրբն
Աղեքսանդրոս եր ի քաղաքէն Պոնզիոնացոյ
որ է մերձ ի Հառմ...», տես՝ «Յառ սրբոց
վկայիցս ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝
«Յայտաւուրք», Կ. Պոլիս, 1700, էջ 301—302:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Յամս
կապալաշտ արքային...», տես՝ «Յայտաւու-
րք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 540—541:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Յամս
կապալաշտ արքային...», տես՝ «Դիրք որ
կոչի Այտաւուրք», Կ. Պոլիս, 1780, էջ 331:

□ Տես նաև Սրեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362 (էջ 335ա), № 1511 (էջ 342ա),
№ 1610 (էջ 352ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 819ա), № 213 (էջ

138ա), ևն. Հոնգոնի Brit. Mus. Ms. Or.
№ 4787 (fol. 242^v).

3 (Անանուն խմբադրություն).

Աղեքսանդրոսի. «Յամս Մաքսիմիանոսի
եր, ի քաղաքէն Պոնտիոնացոյ, մերձ ի
Հառմ...», Սրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3668,
էջ 145ա:

☒ Հմատ. հունարեն համառոտ վկայարա-
նությունը՝ „Synaxarium Ecclesiae Con-
stantinopolitanae“, Bruxellis, 1902, p. 10
488—489.

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Դավիթ Զուղայեցու աշակերտներից
Օղել է Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի
առաջնորդ 1697—1706 թթ., ապա, Նահա-
պետ Սեբասցու մահից հետո, էջմիածնի
կաթողիկոս 1706—1714 թթ.: Զերմ պաշտ-
պան է եղել հայկական եկեղեցու ուղղափա-
ռության, ակնառու տեղ գրավելով Նոր-Ջու-
ղայում լատին միսիոնարների և հոռմեական
քարոզության դեմ ծավալված պայքարում,
որի առիթով է շարադրել է 1682 թ. իր «Ան-
նական» կամ «Վիճարանգեպ» կոչված
հատորը, տպագրված՝ 1687 թ.: Ինչպես
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 341 ձեռագրի
անանուն հիշատակարանում ենք կարդում
1709 թ., Աղ. Զուղայեցին բազում աշխա-
տանս կրէր և աստ և անդ երթեկեկութեամբ,
որոնելով և արծարծելով տաճնապէր և ջա-
նայր մեծաւ ջանիւ ի լոյս ածել զամենայն
ուղղափառութեան վարդապետութեան աս-
տուածաշունչ տառք, որք ի թաքնու տեղիս
յանկիւնս եկեղեցեաց անընդունակ անկեալ
կային» և զգրեանս որք ի խաւարի կային,
ոչ միայն ի լոյս ածել ջանայր, այլ և կրկն-
նապասկել և տասնապատկել, աճել և շուր
զեկեղեցիս Հայկազնեաց» ևն¹: Որպես մա-
տենագրական ժողովուրդ Աղ. Զուղայե-
ցին մեզ թողել է բազմաթիվ ևրկերու նրա
թղթերի մեջ պատմական արժեք են ներկա-
յացնում առանձնապես երկուսը, մեկը ուղղը-
ված կլիմենտ ԺԱ պապին, մյուսը՝ Պետրոս
Մեծին: Վերջինս ցույց է տալիս, որ Աղ.

¹ Կ. Յալաւ, «Յուրազ», էջ 768—769:

Ջուղայեցիներ հարել էր Իւրայել Օրբի ազատագրական գաղափարներին, ոտասական կողմնորոշմամբ: Հայտնի են Աղ. Ջուղայեցու ձեռքով ընդօրինակված ձեռագրեր, ինչպես Երևանի Պետ. Մատ. № 2082 ձեռագիր նախկին 1888 թվականից (տես ոտանավոր հիշատակարանը, էջ 240ա, սկ. «Վայ պարտապանիս | Տեր Աղեքսանդրի՛ | Բիւրուց տաղանդի»):

10 Ա.— ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԸՆԴԴԻՄԱՔԱՆԱԿԱՆ, ԵՎ ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

1. Կարգ և թիւք կաթողիկոսաց և ամբնոցա. «Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչն՝ ամս Լ. Բ. Արիստակէս՝ ամս է...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1721, էջ 131բ—136ա:

Հասցնում է մինչև Ստեփանոս Ջուղայեցու կաթողիկոսութիւնը (1696 թ.):

2. Գիրք Ասեմական, որ ասի Վիճարանական: Ներ տպագրեցեալ ի տպարանում սրբոյ Ամենափրկչի վանացս Նոր Ջուղայու ի ճայրապետութեան տեառն Եղիազարու յօգնեղանիկ կարողիկոսի: Յառաջնորդութեան յայսմ Յահանգի տեառն Սակփաննոսի յայտ ածողի զտպագրատուես և հրատալողի առեղ զգիրս: Աշխատասիրութեամբ ումնն ճուստի տեր Աղեքսանդրի ծառայի բանի: Քուակնութեանս Հայոց ՌՃԼ և յամսեան հոգեմբերի առաջնորդաւոր, յորում սկսաւ տիպ գծիս.

288 էջ (փոքր 8՝):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

Ան քրիստոսաւեր և ուզգագաւան ժողովուրդոց յայկական Քրիստոսի նուստ ծառայից ծառայ Աղեքսանդրէ պիտակ անուամբ վարդապետէ յայտարարութիւն ըստ կնքի յայնչառութեան ընդդէմ ազգին Յրանկաց: (ՄԿ. Եփեսոսիւն լիցի ձեզ անձանց քրիստոսասիրաց՝ յազազս տնօրէնութեան տեառն մերոյ):

Ա. Ընդդէմ այնք որ ասեն թէ բանն աստուած 60 ո՛չ բնութեամբ ժարմնանայ, այլ՝ անձամբ:

Բ. Ընդդէմ երկրորդին՝ որ ասեն յեա միաբուրութեանն երկու բնութիւն:

Գ. Ընդդէմ այնք՝ որ ասեն՝ թէ աստուած ի ժամ չարչարուեցն անկարգ է կրից ժարմնայն:

Դ. Ընդդէմ չորրորդի բանին՝ որք ազգականցու ասեն զժարմինն Քրիստոսի:

Ե. Ընդդէմ հինգերորդ բանին որ ասն և ասն գնեն ի Քրիստոս:

Զ. Ընդդէմ վեցերորդին, որ յանպական ի որուարդն Քրիստոսի շուր ի կրի արկանեն:

Է. Ընդդէմ հոթներորդին, որ ասեն զնորին սուրբ բրիտայ ի հօրէ և յորդայն:

Ը. Ընդդէմ ութերորդ բանին, որ ասեն զօր քուարան:

Ք. Ընդդէմ իններորդին, թէ հօդին ելեալ ի ժարմնայն առ ժամայն ասեալ զփառս կամ զասնչանս:

Թ. Ընդդէմ ասեներորդին որ ասեն՝ թէ եկեղեցին չուսայ զլուրի է ասեմայն եկեղեցեաց:

«Ասեմականիս բնագիրը գրաւում է հրատարակութիւն 3—240 էջերը: Հաջորդ էջերում, 241—288, տեղավորված են, որպէս լրացուցիչ նութիւն, հեղինակի հորդորականը և ոտանավոր դավանութիւնը, այն է՝

ա) Բան Յշմարտութեան և ուղղութեան առ ուղղափառ և Յշմարտասէր, լուսաւորչածին և քրիստոսադաւան ժողովուրդոց հայկական՝ հեռանդացոց Յշմարտութեան և ատողացո ստութեան, ի տեր Աղեքսանդրէ բանասիրէ թշուառ ոգոյ՝ ծառայէ Քրիստոսի աստուծոյ. «Ունկն դիր, եղբարք իմ սիրելիք, բանիցն Յշմարտութեան...»:

բ) Նորին [Դաւանութիւն]. «Իսկակամի տնեղ բնութեան, և անստահման, | Երեք անձանեայ, և եզակի՝ աստուածութեան...»:

Վերջում՝ «Ընծ ողորմեա՛, տէր իմ Յիսուս, աստուած և բան. | Աղեքսանդրի ցո ծառայիս որ պարտական, | Որ եմ նրպաստ սակաւ բանիս որ ասացան. | Ձիս լիշեցես՝ յաւար մեծի ցո գալլուտեանս | Հազար հարիւր երեսուն մին էր թըւական. | Ձայս բանս գրեցի վասըն փըրկչին դաւանութեան. | Որք հանդիպիք սիրով եղբարք ուղղադաւան, | Ձիս լիշեցիք վասըն լուսոյ արքայութեանս»:

Գրքի վերջում կա հետևյալ հիշատակագրութիւնը.

«Ջաակաւ աշխատող սորին և յարմարող զԱղեքսանդր անուամբ և կիթ բանի սպասաւոր՝ լիշել աղաչեմ, ո՛վ դասք ուղղափառաց հայկական տոհմի. ի թուոջ ՌՃԼԱ (=1682) ամի Եղև կատարուեմ տպագրութեան գրոյս. և ի դահս արքայանիստ և ի գեղաքաղաքս Ջուղա, ընդ հովանեաւ սուրբ Ամենափրկչի վանացս, ի թուին ՌՃԼԶ (=1687). և զՅիւսպոյս է հինգ հարիւրս»:

Այս հրատարակութիւնը մենք չենք տեսել: Նկարագրութիւնն առել ենք Ա. Լսգրիկյանից¹:

Այլ ապ.— Գիրքը, որ կոչի Ատենական վիճարանութիւն, արարեալ տեսան Աղեքսանդրոս սրբազան կարողիկոսի Ջուղայեցւոյ: Ի հայրապետութեան տեսան Ղուկասու սրբազան կարողիկոսի ամենայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սրբոյն Սաղիմայ՝ տեսան Յովակիմայ արքիսկիպոսի: Վերստի՛ն տպմամբ ի լոյս ածեալ՝ հրատարակեալ տեսան Զաքարիայ ազգասիր պատրիարքի մեծի Պոլսոյ, ի Կոստանդնուպոլիս:

120 էջ (17×11 սմ.): Բովանդակութեամբ անհոգիոյն նույն է նախորդ տպագրութեան հետ: Միայն վերջում (էջ 118—120) ավելացված է երկրորդ տպագրողի ժանուցումը՝ «Ազգեցութիւն ինչ բանասիրիդ», որի մէջ տեղեկութիւն է արվում բնագրի մասին.

«...Որ թէպէտ ի յոգուտ բոլորից երբեմն ի Զուղայ քաղաք պանծալի է ամեալ ի լալտ տպագրութեամբ ի թուին ՌՃԼՁ մեր թուականի (=1887), բայց երկարութեամբ միջոցին որպէս թէ էր անհետացեալ՝ որոց զմին չնդև իսկ տեսանել. թէ և ի տեսողացն լինիւր լսելու իսկ տեսան Զաքարու կաթողիկոսի ձեռնասուն տակերտի ամասիացւոյ Յոհաննէս շնորհաներկ վարդապետի (որ ի ժամանակ ինչ ի Վանսորդամ առաջնորդ) ըստ գրասէր իւր բարուցն լեալ է հանդիպիլ բուն գրծու գաղափարին հեղինակին գրքոյս. զորմէ փոթ լանձն կալեալ անստի իսկ ինքն էր օրինակեալ. որոյ իբրև մերձեցեալ է գրաւ իւր կենաց՝ զայն իւր ձեռագիր ուրումն պայտազատի էր շնորհեալ ընծայ: Որ զայն ձեռագիր ունելով ի պատրաստ՝ որպէս ի բուն հեղինակէ լինուր սրբազրութիւն բառիցն սառից՝ փութոց և կէտից թէ նշտին՝ սոյն գրքոյս տպեալս են:

Սույն տպագրութեան վերջում 1—31 նոր էջակալումով կան գանազան հոգեոր տաղեր, որոնք Աղեքսանդր Զուղայեցու գրչին չին պատկանում: Տաղերից մի քանիսի տնորի սկզբնատառերը կազմում են Վ Յոհաննիսե

կամ «Յոհաննէս», և հավանորեն վերևի հիշատակարանում նշված Հովհաննէս Ամասիացու գրչից են առաջին 11 տաղերը:

Վերջում՝ հիշատակարան (էջ 20—31), որն ամբողջ գրքին է վերաբերում, «Փառք... որ ետ կարողութիւն մերս տկարութեան՝ հասանել ի կատար տպեցման գրքոյս, ի թուոջ փրկչին 1783, և ի թուոջ մերում ՌՄԼԲ, լուլիս ամսոյ 6, ի Կոստանդնուպոլիսս են:

□ Երեանի Պետ. Մատենադարանում կան Աղ. Զուղայեցու այս աշխատութեան հետևյալ ձեռագիր օրինակները. № 1984 (էջ 89ա—114բ), № 1985 (էջ 136ա—309ա) և № 2197 (էջ 304ա—239ա): № 7255 ձեռագրում (էջ 297ա—299ա) միայն երկրորդ դիւի համառոտութիւնն է, այսպիսի խորագրով. «Ընդդէմ երկարեակաց հակամարտութիւնք յաղագս Փրիստոսի տնօրէնութեանցն ի ՌՃԼԸ (=1889) քուսկանիս մերում յԼսագահացի Աղեքսանդր վարդապետէ ժողովեալ ի սուրբ գրոց համառոտ բանիք ըստ տասն եղանակաւ և բաղդատութեամբ»: Իսկ № 873 և № 8746 ձեռագրերում կա սույն բնագիրը՝ Ստեփանոս Դաշտեցու ընդդէմախոսականի հետ միասին, հետևյալ խորագրով. «Գիրք հակաճառութեան զոր արարեալ է տեսան Աղեքսանդրի արքիսկիպոսի Ջուղայեցւոյ և զպտտախանաւորութիւն նորին Ստեփաննոսի Դաշտեցւոյ առ հայրն իւր սրբազանն» (տես ՄՏԾՓԱՆՈՍ ԴԱՇՏԵՑԻ): Տես գարձալ Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 312 (fol. 210^r):

Յ. Գանձարան սխտակագութեան՝ Աղօբմատոյց և Զրօսարան հոգևոր: Ի ժամ անման գտաինն անտրիւն զենման և ի յառաճնութեան շերմեացնոյ քրիստոնէից՝ կենսառիյ խոկմունք և երանական գմայլեցուցիչք: Որք կանխեն առ սա՝ մի՛ լիցին երկրայ: [Նոր-Նախիջևան, 1790]:

178 էջ (17×10.5 սմ.): Այս հրատարակութիւնը հերթական էջակալումով պարունակում է Աղեքսանդր Զուղայեցու զԱղօբմատոյցը (էջ 3—68) և Սիմեոն Երեանցու զԶրօսարան հոգևորը (էջ 69—168) ուրույն անվանաթերթերով:

¹ Ա. Լսգրիկյան, «Հայկական նոր մասնագիտութեան», Կ. Ա, էջ 107—108:

Վերջում կա տպագրութիւն հիշատակարանը (էջ 159—170):

Տալիս ենք Աղ. Զուղայեցու կրկի նկարագրութիւնը.

Գրքոյկ, որ կոչի Աղօրմատոյց: Արտադրեալ երանելի հօրն մերոյ Աղեքսանդր կաթուղիկոսին Զուղայեցոյ ի պէտս լուսաւորչածին հասարակ ժողովրդեան. յորժամ սուրբ պատարագի խորհրդական արարողութիւնն սկսանի, ի յիշատակ չարչարանաց աստուծայրականին Յիսուսի և ի քաւութիւն մեղաց մերոց, յամի տեառն 1687: Տպագրեալ ի հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ՝ սրբոյ զառոյն էմիածնի՝ տեառն Ղուկասու սքրրազնասուրբ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Հրամանաւ և ծախիւք սուրբ աթոռոյն էմիածնի ծայրագոյնն նուիրակի Ռուսաց երկրի ամենայն ազգիս Հայոց՝ առաքելաշուիղ առաջնորդի տեառն Յովսէփայ սրբազան արքեպիսկոպոսի Սանահնեցոյ Արղուքեանց: Յամի տեառն 1700, ի հոկտեմբերի 24: Ի ապարանի նորին Բարձր Սրբազնութեանն: Ընդ հովանեաւ երկնահանգեա Սուրբ Խաչ վանիցն, որ ի Նորն Նախիջևն:

Այս աշխատութիւնը բաղկացած է երկու մասից. նախ՝ պատարագի իրերի և արարողութիւնների մեկնաբանութիւնը՝ հետևյալ խորագրով. «Գանձարան ուխտականութեան բացայայտիչ խորհրդոց չարչարանացն Քրիստոսի ըստ կարգի արարողութեան սրբազանի պատարագին Հայկազունեաց», էջ 5—23. հետո՝ «Գարձեալ յաւելուած ի նոյն անուրիւն աղօթից, ընդարձակ բանիւ շարայսրեալ» խորագրի տակ պատարագի և այլ աղօթքներ, որոնց մեջ աղօթքներ կան նաև Գրիգոր Նարեկացոց և Ղուկաս Վանահեցոց, էջ 23—88:

Այլ տպ.— Աղօրմատոյց: Գանձարան ուխտականութեան՝ աղօրմատոյց և զքօսարան հոգևոր ի ժամ անմահ գառինն անարին զենման, և ի յառանձնութեան ջերմեանից քրիստոնէից՝ կենսաբի խոկմունք, և երանական զմայնեցուցիչք: Արտադրեալ երանելի հօրն մերոյ Աղեքսանդր կաթուղիկոսի ի պէտս լուսաւորչակիցօն

անձանց: Ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննու աստուածընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի: Յառաջնորդութեան Ռուսիարանակ Հայոց տեառն Ներսիսի արժանընտիր արհիեպիսկոպոսի և ասպետի: Ի լոյս ածեալ վերստին, արդեամբք և ծախիւք երից եղբարց՝ ի Գեորգ և ի Գրիգոր աւագ սարկաւազաց և ի Մկրտչէ տէր Յարութիւնեան Սուրբասեանց, վասն հոգւոյ ծնողաց, եղբայրց և զաւակաց իւրեանց: Ի Մոսկով: Ի տպագրատան ձեմարանի տեսարց Հազարեանց: 1840:

98 էջ (18 X 11,5 սմ.): Արտատպուել է նախորդ հրատարակութիւնից, բայց այստեղ Աղեքսանդր Զուղայեցու և Սիմեոն Երևանցու աղօթքները թուրքմատոյցով իրար են միացուել, բարձր վերագրուելով Աղեքսանդրին, և Սիմեոնի աղօթքների առաջտրանը տարված է հաստորի սկիզբը, որպէս թէ Աղեքսանդրի աղօթքների առթիվ գրված լինելու այդ սակայն նրատարակիչները հետո նկատուելով իրենց սխալը՝ աշխատել են այդ ուղղել գրքի շտապի վրա, հետևյալ նակատով.

Աղօրմատոյց կամ Զքօսարան հոգևոր: Արարեալ յԱղեքսանդր և ի Սիմեոն հայրապետաց ամենայն Հայոց: Ի Մոսկով, 1840:

□ Աղ. Զուղայեցու այս աղօթքների մի մասը տպագրուել է նաև «Բուրվառ աղօթից» անունով աղօթագրքում, որի տպագրութիւն վայրն ու տարեթիվը մեզ անհայտ են:

Ճ. Քարոզ մեծի ուրբաթին ի բանն մարգարէին Ամբակումայ՝ [Տէր] զլուր քո լուայ ևն. «Զգարհուրքի ի զսարսափելի խորհուրդ կամաւոր չարչարանաց և կենդանարար մահուանն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ կանխագոյն տեսնալ հոգեկիրքն...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1103, էջ 147բ—165բ:

Վերջում՝ «Զսակաւ աշխատող սորին և հաւաքեալ ժողովող բանիս և լարմարող զԱղեքսանդր բանի պաշտօնեալ յիշել աղաչեմ ի Գրիստոս և լընթեոնուն և ի վիպասանելն յիշողաց և յիշեցելոցս ի միասին տէրողորմեսցի ամէն: Ի թուոյ ՌՃԼ (= 1681):»

՝ Ա. Ղազիկյան, «Հայկական Նոր մտանագիտութիւն», հ. Ա, էջ 386:

Տես նաև նույն մատ. ձև. № 1300 (էջ 352բ—373բ)։

Ծ. Քարոզ մեծի ուրբարում սգոյ ի բանն առաքելոյն Պօղոսի, որ ասէ, երէ տէր Յիսուս ի գիշերին յորում մատենիւր՝ կառ հաց են. Եւանջիանաուրիւնք մարգարեից, որ վասն կամաւոր և սարսափելի շարչարանացն, ահաւոր և անմահարար մահուանն քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, յայսմ աւուր 10 լցեալ կատարեցան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձև. № 1103, էջ 165բ—193բ։

Վերջում՝ «Ասացաւ և գրեցաւ զճառս շարչարանացն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ թուին ՌՃԼԵ (=1686), ի տէր Աղեքսանդրէ 15 բանի սպասաւորէ։ Եւ թէ այլ զոհութիւն և օրհնութիւն. Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ գիտ ի յաջ բան քարոզին որ ի խորհուրդ աւուրս է՝ Տէր զուր քո լուսայ և երկեայ. ընդի և 10 այն իմոյ թշուառ անձնէ Աղեքսանդրէ է արատորեալ, ի սոյն խորհուրդ շարչարանաց որ և ի նոյն խորհուրդ բացաղբէ» են։

Տես նաև նույն մատ. ձև. № 2082 (էջ 251ա—264ա) և № 1390 (էջ 347ա—362բ)։ Վերջին ձեռագրում վերնագրից առաջ մի 25 նոր ձեռքով մտկադրված է՝ «Արարեալ առաւել Ղազարու սրբազան կաթողիկոսի, տես 2.458, րդ. 114ա»։ Իսկ նույն մատ. № 3280 ձեռագրում բնագիրն ունի այսպիսի խորագիր՝ «Կառեալ մեծի ուրբարին, յոյժ գեղեցիկ. ի բանն առաքելոյն Պետրոսի՝ Քրիստոսի շարչարից մարմնով վասն մեր» են (էջ 98ա—114բ, սկ. Եւանջիանաուրիւնք)։

Ծ. Վկայութիւնք պիտանիք և հարկաւորք յաղագս առ ի պատրաստ գոլոյ ի ձեռս 30 խնդրողաց բանի, ի պէտս քարազույսեան և թի ի պէտս վիճարեցուքեան, մանաւանդ ի պէտս գիտութեան։ Մտկաբաղ արարեալ յաստուածայնոց գրոց, շէտատասիրութեամբ ումեմն Աղեքսանդրի թշուառ ոգոյ։ Երևանի 40 Պետ. Մատ. ձև. № 1986, էջ 3ա—348ա։

Բնագրի սկ. «Յերկրորդ օրինաց։ Կաշառ կուրացուցանէ զաչս իմաստնոց և ապա-

կանէ զբանս արդարոց»։ Ձեռագիրը հեղինակի ինքնագիրն է։

Տես նաև նույն մատ. ձև. № 1983 (էջ 7ա—87ա), № 1984 (էջ 2ա—88բ), № 1987 (էջ 4ա—310ա), № 8116 (էջ 1ա—297բ), 5 № 2528 (էջ 4ա—131բ) և № 3281 (էջ 116ա—136բ)։ Տես դարձալ Անկյուրխայի Կարմիր-վանքի ձև. № 149 (էջ 3—133). Հալեպի մասնավոր անձանց ձև. № 211։

Այս աշխատութիւնը քաղվածք է Հին և 10 Նոր Կտակարանների զանազան գրքերից և եկեղեցական ու արտաքին մատենագիրներից։ Ղերտնշալ ձեռագիր օրինակներում 15 բնագիրն ունի ծավալի և բովանդակության որոշ տարբերություններ։ Երևանի Պետ. Մատ. № 1984 ձեռագրում գտնվում է հեղինակի մի ընդարձակ հիշատակարանը, որ վերաբերում է նյութերի միայն մի մասին. 20 «Արդ՝ ևս նուաստս յամենից և ո՛չ ինչս էացելոց՝ տառապեալ և եղկելի անձնս 25 Աղեքսանդր անուամբ և եթ վարդապետ, զայս ոտկաւ դրկուկս զոր տեսանես, որք են վկայութիւնք պիտանիք և պատմութիւնք վախուչք, զոր ո՛չ գտանի յամենայն տեղիս. յոլով տաժանմամբ ընթերցալ 25 գգրեանս բաղումս և ի նոցունց հաւաքեցի զլոյժ պիտանին և զճարտարագոյն հարկաւորն, և գրեցի զսա մեղասաներկ քաղիաւ իմով և տիւեղժ մատամբ, և ընձեռեալ ընժալեցի ձեզ սիրելոց իմոց եղբարցոց բանասիրաց որք փափագող էք բանի և իմաստութեան... Բայց զայս գիտաստիք զի զվեցամ աշխատեցաք ի վերայ սորա, զբազում աշխարհս շրջելով միանգամայն և զվանորայս յոլոյս, և յամենայն տեղոջ՝ անժանօթ 30 գրեանս ընթեռնելով և ի նոցունց գլարեոր պիտանին առնելով, այսքան ժողովեցաք զոր տեսանէք։ Սղե կատարումն սորա ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԻԶ (=1677) ի Շոշ քաղաքի և ի վանս Զուղայոյ, յառաջ 35 նորդութեան յայսմ նահանգի՝ հոգեոր ծնողի և արվիւաւորչի իմոյ տեսան Ռաթի ցաջ և արի աստուածարան վարդապետի և արքեպիսկոպոսի, որոյ ի տեսանէ վարձատրութիւն եղիցի» են (էջ 46ա—48բ)։ 40

1 Նախկին Գեորգյան և Կարինյան ցուցակները չեն ունեցել։ № 2488 ձեռագիր, իսկ այժմյան № 3488 ձեռագրում չենք գտնում հիշյալ բնագիրը։

2 Հմմտ. Ա. Սյուրմեյան, «Յուզակ հայերէն ձեռագրաց չափեր», հտ. Ա, էջ 876—878։

Իսկ Հալեպի օրինակի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ՝ ես նուստս յամենից և ոչինչս էացելոց, չնչին ծառայ ծեր ամենեցուն և ոսից հող մնալից Աղեքսանդր քանի վատնող և անարժան այցելու, յանձն առի զաշխատութիւն զործպանութեան զրոյս որ կոչի Մաղկաքաղ, զոր յոյով ամօք և բազում ժամանակաւ զեզերեցաք յաշխատութիւն սորին ի պէտս մանկանց նորոյ 10 Սիռուցի ուսումնասէր անձանց...», որոյ ատարտումն եղի ի դառն և ի ստորատուզեալ ժամանակի, յորում մահն ցանկալի և երանական, և կեանքն ատելի և թշուառական, ի թուականութեանս Հայոց ՌՃՊԴ (= 1695) 10 յամսեանն մարտի ԻԾ (= 25) ևն:

Բ.—Թ Ղ Բ Ե Ր

1. Կոնդակ Բուրվարի գաւառի հայերին Հովհան վարդապետին նույն գաւառի առաջնորդ հաստատելու մասին, 7/17 հնվ. 1697 թ., 20 տես՝ Լ. Թ. Տեր-Հովհանյանց, «Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան», հտ. Բ, Նոր-Զուղա, 1881, էջ 102—103:

2. Թուղթ առ Պարոն-աղա՝ Լիվոնոյում, 15/26 հոկտ. 1704 թ., տես՝ Վենետիկի 20 Մխիթ. Մատ. ձեռ. №312, էջ 121բ—123բ:

3. Կոնդակ Շրջկան գյուղի հայերին՝ նույն գյուղի համբավվոր ձեռագիր Ավետարանի եկամտոր ջահանաների միջև հավասար բաժանելու մասին, 15/26 մյ. 1706(?) 20 թ., տես՝ Լ. Թ. Տեր-Հովհանյանց, «Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան», հտ. Բ, էջ 309:

Կոնդակի տարեթիվն է «ՌՃԾԷ» (= 1708), բայց ըստ երևույթին պետք է լինի «ՌՃԾԵ» 20 (= 1706):

4. Կոնդակ, ուղղված՝ Աստաղատի հայերին, որով հայտնում է, թև Մինաս վարդապետին նշանակել է նվիրակ, որպեսզի էջմիածնի տուրքերը և օգնութիւն հավաքի, 20 էջմիածին, 18/23 հնս. 1706 թ., տես՝ Երևանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական զիվան, թղթ. 243, վսվ. 5:

5. Կոնդակ, ուղղված՝ Թաղեոս առաջալի վանքի և Բարթողիմեոս առաջալի վանքի թեմերին, հայտնելով, որ Դալուստ վարդապետին նվիրակ է նշանակում, որպեսզի

«ի դիմաց մերձէ ողջոյն և օրհնութիւն մատուցէ սիրելեացդ» և «ընդ նմին զնուիրակութիւնն և զամենայն հասս և զիրաւունս... բերեալ ի սուրբ աթոռս հասուցէ» ևն, էջմիածին, 2/13 հնվ. 1707 թ., տես՝ Երևանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական զիվան, թղթ. 244, վսվ. 254:

6. Աղ. Զուղայեցու առաջին կտակը,— զրված՝ էջմիածնում, 20 փետր./2 մրտ. 1708 թ.— որով ցանկութիւնն է հայտնում, 10 որ այնուհետև թիարց սալահի և մանսարի և վիլայկան թղթոյ չորեքձաղեան կողմանէ՝ որք թիմ և վիճակ են և ժողովորդ սուրբ աթոռոյս և հարազատ որդիք մօրս ամենայն եկեղեցեաց՝ Վաղարշապատու սուրբ քաւարանին էջմիածնի, յաւէտ ևս և մայրաքաղաքաց և արքայանիստ գահից, աբահնքն՝ Իսպահանու և Իստամպուլու, և առանց մեծի ժողովոյ ի սուրբ աթոռս մի՛ ձեռնադրեսցեն զոք ի պատիւ կաթողիկոսութեանն ևն, տես՝ Ազգասէր Արարտանեան, Կալկաթա, 1848, № 12, էջ 91—95:

7. Կոնդակ Թիֆլիսի ժողովրդին՝ տեր Հովսեփին և նրա որդի տեր Արրահամին որպես ցահանաների հաստատելու համար 20 նրանց պաշտոնի և եկամուտների մեջ, 26 սեպտ./7 հոկտ. 1708 թ., Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 5074¹:

8. Թուղթ առ Կիւմեմտ ժԱ պապ՝ Հայաստանում լատին միսիոնարների զործանելութիւնը զսպելու խնդրանքով: Սույն նամակը հայտնի է երկու խմբագրութիւնով, որոնցից առաջինը 1709 թվականից է («Գրեցաւ ՌՃԾԸ թուին փետրուարի ամսոյ ԻԾ»), իսկ երկրորդը՝ 1711 թվականից («Գրեցաւ 20 ՌՃԳ թուին, յապրիլի ժՁ»): Երկրորդը առաջինից տարբերվում է միայն որոշորոշ թիւններով և ըստ պարագայի մուծված փոփոխութիւններով:

Նամակի առաջին խմբագրութիւնն բնագիրը հրատարակվել է Լ. Թ. Տեր-Հովհանյանցի կողմից Նախ Արշալոյս Արարտանեանում, 1857, № 554 և № 555, «Այս է պատճէն կոնդակին» խորագրով. իսկ հետո նաև՝ նրա «Պատմութիւն Նոր

¹ Նմա. F. C. Conybeare. «A Catalogue», p. 226:

Զուգայու որ լԱսպահան աշխատութիան մեջ, հտ. Բ, էջ 33—46: Հետագայում այս բնագիրը նույնութիամբ արտատպվել է նաև Մ. Հ. Սեթյանցի կողմից Բ ա զ մ վ է գ-ում, 1928, էջ 354—357:

Երկրորդ խմբագրութիան բնագիրը նախ հրատարակվել է Գարր. Ալվազյանի կողմից Մ ա ս ե ա գ Ա դ ա ը Ի-ում, 1836, էջ 114—123, հետևյալ խորագրով. «Թուրք Աղեքսանդր կաթողիկոսի Հայոց առ հայրապետն Հռովմայ տեր Գլեմենդոս. վասն անուղղայ զեացից միսիոնարաց և վասն անիրաւ իրաւամբ վրդովելոյ զանեղ գառիցն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցոյ: Lettre d'Alexandre, catholikos d'Arménie, au patriarche de Rome Clément (XI), au sujet de la conduite blamable des missionnaires qui, par une injustice criante, jettent le trouble parmi les agneaux innocents de la sainte église d'Arménie». Նույն բնագրի մի ավելի խնամքով տպագրութիւն կատարվել է Զ. Մսերյանի կողմից Փ ա թ ո ս-ում, 1873, տետր Բ, էջ 6—16, հետևյալ խորագրով. «Թուրք Աղեքսանդր Ա. կաթողիկոսին Հայոց առ Գլեմենդոս (Կղեմես) ԺԱ պապն Հռովմայ»:

Գր. Գալեմքյարյանը կրկին հրատարակելով երկու բնագրերը՝ համեմատել է իրար հետ, նշելով նաև տարբերութիւնները՝ Լիեննայի Մխիթ. Մատ. № 33 զըշագրում զըտնըվող օրինակի, որը երկրորդ խմբագրութիւն է պատկանում, Հ ա ճ ղ Խ Ա մ ս օ թ ե ա յ, 1914, էջ 530—552: Տես նաև նույն հեղինակի «Գնեսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու և ժամանակին հայ կաթողիկեայցք, Վիեննա, 1915, էջ 106—215:

Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. հետևյալ ձեռագիր օրինակները, որոնք երկրորդ խմբագրութիւն են պատկանում. ձեռ. № 2622 (էջ 168ա—162ա), № 4188 (էջ 188—196) և № 9161 (էջ 1ա—10բ):

Վերջին երկու օրինակներին կցված է հետևյալ հիշատակարանը. «Արժան է աստէն սիրելի միաբնակ եղբարցս լուշ արկանել զայս ինչ, զի յորժամ գիրս այս առաջեցաւ ի սրբազան կաթողիկոսէս մերմէ ի Հռոմ, ձեռամբ ուրումն թովմաս եպիսկոպոսի, որոյ

եկեալ աստանոր՝ ոչ թողին դառաջինն մտանել առ պապն և տալ ընծաբել զթուղթն, այլ լուրեք իբրև ապաշուք ընն ժամանակս ձեռն լամեցուցանէին, զանազան զատնառս արգելման ստալօղելով, և շին ինչ զարմանր այսպիսի արարողութիւնք նոցին: Բայց ի վերջինն, զլետ ընդ երկար լամելոյն թոմաս եպիսկոպոսին անդաճոր, և իբրև լայնմ ժամանակի դալ հասանէ լուր օրհասի, և լաղցաւորէ աստի լանանցն վերաթուելոյն վերոգրեալ սրբազան կաթողիկոսիս մերոյ, և լայսքան երկար սպասմանէն ոչինչ օգտեալ թոմաս եպիսկոպոսին՝ զանխլաբար ի Հռոմէ ելեալ դիմէ լամաղերտամ քաղաք, ըստ խրատու ուրումն որ նմա հաւաստեալ էր, եթէ այլ ևս լամես աստանոր՝ անհետ զքեզ առնեն: Եւ իբրև ժամանէ ի լիշեալ քաղաքն, աստանոր զոյր կառուցեալ հոլակապ եկեղեցի Հայոց, զոր լանուն ամենասուրբ Հոգւոյն նուիրեալ՝ օժանէ մեծաւ հանդիսիւ. և այս իսկ ըստ տեսնոն լաղողելոյն լինէր: Արդ՝ զօրինակ զրոյս ինքն թոմաս եպիսկոպոս տուեալ էր Ապրոյեան Գետրոս աղալին, որ էր լայնժամ լամաղերտամ քաղաք, որ արժմ իսկ ի նորին հանգուցելոյ որդւոցն, այսինքն՝ ի Գալուստ և լԱռաքել ամիրայից մեղ ջնորհեալ եղև, որ և ըստ խնդրոյ տիրացու Աւետիսի սիրելոյն իմոյ՝ օրինակեցաւ ի Սիմոն սարկաւազէս հարապատարա՛մ:

Հակոբ Վիլլուտը սույն նամակի մասին ասում է. «Գրեցաւ նամակն Աղեքսանդրի՝ թիւ Հայոց ՌՃՄԸ՝ փետրվարի ԻԾ, որ ըստ թուականին Հատինացւոց է ՌԶԹ, մարտի ամսոյն Զ, և ի նոյն տարւոյ է հաս ի Հռոմ մինչ դեռ ես էի անդ, և հրամանաւ սուրբ ժողովոյն թարգմանեցի զնա ի լատին բարբառ»:

Գլեմենտ ԺԱ պապի լատիներէն պատասխանը Աղ. Զուգայեցու այս նամակին, տես՝ Marchese Giovanni de Serpos, „Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione armena suddita dell' Impero Ottomano., vol. I, Venezia, Stamp. di Carlo Palese,

1 Հակոբ Վիլլուտ, «Մեկնութիւն գաւառութեան» ևն, Հռոմ, 1711, էջ 180:

1786, p. 392—396. Իսկ նրա աշխարհաբար թարգմանությունը Գ. Գալեմբարյան, Հ ա Ե Դ Է Կ Ա Ա մ ս օ ր Ե Կ Ե յ, 1914, էջ 553—555. կամ նրա «Կենսագրություններ», էջ 217—221:

9. Թուղթ՝ Ռուսաստանի Պետրոս Ա կայսրին, 7/18 հնս. 1709 թ., հետևյալ հրատմեջ. Ա. Գ. Հովհաննիսյան, «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը», էջ 11—12, 1921, հավելված էջ XIII—XV:

10 Ի միջի այլոց գրում է. «Բանդի այս մեր սիրելի որդի Իսրայել անուն դեսպանս հանդիպեցաւ ի սուրբ և քրիստոսաէջ Աթոս, զոր և մեք սիրով և մեծաւ ուրախութեամբ ընկալաք, քան զչափն աւելի սէր և ընդունելութիւն արարաք, և քո հրամանոցդ որպիսութիւնն և կատարեալ սէրն որ ունիս առ յազգս մեր՝ ամէնն մի ըստ միոջէ պատմեաց մեզ, և մեք ուրախացեալ ցնծացաք և քո հրամանքդ օրհնելով օրհնեցաք, զոր տէր 20 աստուած զքեզ հաստատ և պայծառ պահեցէ ի պարծանս ազգիս քրիստոնէից: Բայց մեր սիրելի որդի և եղբայր Իսրայելիս զնալըն և զայն ի Պարսկաստան, լոյժ զարմացոյց ամենեքեան, տէր աստուած Յիսուս Քրիստոս և սա ընդ երկայն աւուրս արասցէ և քո հրամանուց չաք և շուաքն սորանէ, մանաւանդ քրիստոնէից ազգէս, անպակաս արասցէ՜ ևն:

Քղթի ռուսերին թարգմանությունը տես՝ Գ. Ա. Эзов, „Сношения Петра Великого с армянским народом“, С.-Петербург, 1898, № 159.

10. Կոնդակ թի վերայ սուրբ Նախավկայի վանից քոլոր թեմի և վիճակի, այսինքն՝ 20 Շամբու, Արարցու, Զաղաց տեղու, Հին Զուղայու, Ազատակու, Օզպինու, Տիկինու, Մալազանու, Ղոռախու, Կրէրէցու ևն, հայտնելով, որ Գալուստ վրդ.ին նույն թեմի «հաստատուն առաջնորդ» է կարգել և «մինչև 20 ցմահն իւր այլ փոփոխուեմ ոչ գոյ», էջ 11—12, 17/28 նոյ. 1712 թ., տես՝ Հ ա Ե Դ Է Կ Ա Ա մ ս օ ր Ե Կ Ե յ, 1942, էջ 108—110:

11. Կոնդակ թի վերայ Գողգնեաց տանդ, Երինջակու, Նախչուանու և զիւղորէից, որով 20 պատվիրում է օժանդակել Մաղարդա Նախավկայի վանքի առաջնորդ Գալուստ վրդ.ին («իսկ թէ մեր սրբն և ողորմութեամբն

այն վանքն շինվի և պարտուցն ազատվի»), անթվական, տես՝ Հ ա Ե Դ Է Կ Ա Ա մ ս օ ր Ե Կ Ե յ, 1942, էջ 110—113:

12. Կոնդակ թի վերայ ընդհանուր ամենայն երկրի քաղաքաց և զեղորէից, որով 2 հորդորում է աշակցելու Մաղարդա Նախավկայի վանքի առաջնորդ Գալուստ վրդ.ին՝ վանքի պարտքերի վերացման և նրա վերանորոգման համար ժողովարարություն կատարելու, անթվական, տես՝ Հ ա Ե Դ Է Կ Ա Ա մ ս օ ր Ե Կ Ե յ, 1942, էջ 113—115:

13. Թուղթ՝ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի առաջնորդ Մովսես եպ.ին, որով տեղիկություններ է հաղորդում նրան՝ էջ 2 միածնի վանքում իր կատարած շինարարական աշխատանքների մասին, էջ 11—12, 4/18 հնս. 1713 թ., տես՝ Հ. Թ. Տեր-Հովհանյանց, «Պատմություն Նոր Ջուղայու, որ լլսպահանք», հտ. Բ, էջ 36—38:

14. Կոնդակ, ուղղված՝ Արարք զյուզի 20 բնակիչներին, հայտնելով, որ առանց տեղական առաջնորդի հրամանի անթույլատրելի է պակ կատարելը. «Գրեցաւ զեկտեմբերի Հ.», էջ 11—12, տարեթիվ չունի, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 21 244, վազ. 259:

15. Աղ. Զուղայեցու երկրորդ կտակը, — գրված 1714 թ. էջ 11—12, — որով նա ցանկություն է հայտնում, որ իր մահից հետո կաթողիկոսական աթոռը հանձնվի Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Մովսես եպ.ին, տես՝ Հ. Թ. Տեր-Հովհանյան, «Պատմություն Նոր Ջուղայու որ լլսպահանք», հտ. Բ, էջ 36—37:

Գ.— Տ Ա Ղ Ի Ր

1. Ի տէր Աղեքսանդրի ասացեալ տաղս. 26 «Տեր իմ տեր քաւիչ րարեաց, | Փաւիչ մեղաց և յանցանաց, | Փաւեա և զիս յիմոց մեղաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1756, էջ 268ա—268ա:

Վերջում՝ «Թիւ տարորոջ քանակ է գրած. | 26 Զափոյ աւուրց ամսոց ւամաց, | Որ էր լայս ամ երկ ջրըջանաց, | Երկ երեսուն և երկ հընդաց: | Յորում գրեցաւ բանս մաղթանաց | Առ տէր Յիսուս բարձրեալն ասուած ևն:

3. Տաղ վասն հոգեվարին, ի սեր Աղեքսանդրի. «Վա՛յ իմ օր հոգեվարին, որ յօգւածքս ի միմեանց քակտին. | Լինի որոշումն հոգոյս ի մարմնոյս այս հողեղիւնին...», Երևանի Պատ. ձեռ. № 1984, էջ 46ա—48ա:

Վերջում՝ «Ըն թըշտական հոգի Աղեքսանդրի և մեղաց գերի. | Ջայս սակաւ բանըս զրբեցի և ողեալ վասն հոգեվարի: | Եթէ օգտակար թըի գոհութիւն տուք պարգևողի. | Ըն թէ սրխալանըս զըտցի ներեցէք վասըն Բրիտանիա ևն:

3. Նորին [Գաւառուրիւն]. «Իսկակացի անեղ ընուրեան և անսահման...»: (Տես վերևում՝ Պատմական, ընդիմարանական և այլ նրկեր. § 2):

Դ.—ԱՂ. ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրական ճյուրքեր)

1. «Ջամբո գիրք... ի Սիմէոնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երևանցւոյ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 27:

3. «Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակաբանը», Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1894, էջ 327, 417 և 532:

3. «Մեկնութիւն զաւանութեան ուղղփառի հաւատոյ, շարադրեալ ի Յակոբ վարդապետէ ի կարգէն Յիսուսեանց», Հոռմ, 1711, էջ 79—82:

Հեղինակը Հակոբ Վիլլոտն է: 4. «Պատմութիւն կաթողիկոսաց և թագաւորաց Հայոց, շարադրեցեալ ի Յակոբ վարդապետէ ի կարգէն Յիսուսեանց», Վենետիկ, 1713, էջ 30:

Հեղինակը նույն Վիլլոտն է: 6. «ԻՄեկնիչ սրբոյ աւետարանին, շարադրեալ ի Յակոբ վարդապետէ ի կարգէն Յիսուսեանց», Հոռմ, 1714, էջ 613—614:

Հեղինակը նույն Վիլլոտն է: 6. Մի ընդարձակ բազմակնիք «մասեր»,

4. Պոլսի հայերի կողմից ուղղված Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսին, եվրոպացի Ավետիք պատրիարքի առեանգման առիթով և կրոնական ներքին խոռվութիւնների մասին, 20/31 դեկտ. 1708 թ., Կոստանի Հայոց Աշխարհի, Դ տարի, 1863, էջ 663—683:

7. Մի «նամակ առ Աղեքսանդր կաթողիկոս էջմիածնի», Կարողիկե Արձագանգ, Կ. Պոլսի, Դ տարի, 1914, №№ 143—146, որի սակայն, համ կողմից և երբ գրված լինելն անհայտ է մեզ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սեռոյան Զր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1913, էջ 108:

Սյւլազոպետի Գար.— «Թուղթ Աղեքսանդր կաթողիկոսի առ պապն Հռովմայ Կղևմէս ԺԱ, Lettre du catholicos Alexandre Ier au pape Clément XI», Մասեաց Աղաւնի, 1836, էջ 110—123:

Գալեմբյարյան Գր.— «Յովակիմ վրդ. Զուղայեցի, արքեպիսկոպոս էջմիածնի (1666—1720)», Հանգես Ամսօրեայ, 1914, էջ 532—562:

Աղեքսանդր Զուղայեցի կաթողիկոսի և Կլեմենս ԺԱ պապի թղթակցութեան մասին է, հոգեւոր Զուղայեցու նվիրութեան կապակցութեամբ: Նույնը և Կեանքի նրաարհւթյունում:

Գալեմբյարյան Գր.— «Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու և ժամանակին հայ կաթողիկոսայք», Վիեննա, 1916, էջ 183—234:

Շղյան Կար.— (Эзов Г. А.)— «Сношения Петра Великого с армянскими народом», С.-Петербург, 1898, стр. XLIV—XLV:

Երիցյան Ս. Պեթր.— «Աղեքսանդր Ա. կաթողիկոս հայոց՝ անիրաւացի ամբաստանւած», Արձագանք, ԺԱ տարի, 1892, № № 80 և 84—87:

Աղեքսանդրի առ Կլեմենս ԺԱ պապ գրած նամակի մասին: Վերջում յաջփում է նաև Աղեքսանդրի և Պետրոս Մեծի նարաբերութեան հարցը:

Ջամիլյան Ս. Բր.— «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն», մասն Բ, Նոր-Նախիջևան, 1909, էջ 40—41:

Ջարբեանայան Գար.— «Պատմութիւն և հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութեան մինչ առ մեզ», Վենետիկ, 1895, էջ 142—146:

Լեո.— «Հայկական տպագրութիւն», հտ. Բ, մասն Ա, Թիֆլիս, 1901, էջ 267:

2. Լոզեանցի Յ. Գ. — «Հայ-ուս օրին-
տացիայի ժազման ինչիրը», Էջմիածին, 1921,
էջ 61—62:

3. Լազիկյան Յ. Բ. — «Հայկական նոր մա-
տենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ
կեանքի», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 107—
114:

4. Մօբրյանց Զարմ. — «Հայոց կաթողիկո-
սաց թղթակցութիւնը Հոռմայ պապերի հետ»,
Փարոս, 1873, տետր Բ, էջ 3—28:

5. Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Ver-
such einer Geschichte der armenischen Li-
teratur nach den Werken der Mechtarist-
ten frei bearbeitet», Leipzig, 1836, S. 267:

6. Շահխաթունջյանց Լոզի. — «Ստորագրու-
թիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւա-
ռացն Արարատայ», հտ. Ա, Էջմիածին, 1843,
էջ 221—225:

7. Շամչյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց»,
հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 749—750 և 768:

8. Շամչյան Միք. (Chamlich Mich.) —
«History of Armenia», transl. by Johannes
Avdall, vol. II, Calcutta, A. Townsend,
1827, p. 456—461:

9. Շամչյան Միք. — «Երախեան պատմու-
թեան Հայոց», Վենետիկ, 1811, էջ 454—456:

10. Սեբրյանց Մեօր. — «Հայկաբան վարդա-
պետ մի յիսուսեան», ԲագմաՎեպ, 1922,
էջ 326—328, 354—357. 1923, էջ 3—5:

11. Ա. Կլեմենտ ԺԱ Բզբի Ժասին:

12. Սոմալյան Սուք. (Somai P. S.) —
«Quadro della storia letteraria di Armenia»,
Venezia, 1829, p. 171:

13. Սեր-Լոզեանցյանց Լ. Թ. — «Պատմութիւն
նոր Զուղայու որ յԱպահան», հտ. Բ, նոր-
Զուղա, 1881, էջ 34—48:

14. Փափազյան Իգն. — «Պատմութիւն եկե-
ղեցական», Վենետիկ, 1848, էջ 933:

15. Օրմանյան Մաղ. — «Ազգապատմութիւն», մա-
սրն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, §§ 1884—1916:

է առել նույն Գորգիանոսի, նրա կին Անա-
տոլիայի, դուստր՝ Քեոզոսիայի, որդի՝ Սե-
րաստիանոս — Մարիանոսի, ինչպես և Փի-
լիպիմոնի վկայութեան պատմութիւնը: Մեզ
հայտնի է այս վկայարանութեան հայերեն
թարգմանութիւնը՝ երկու խմբագրութեամբ:

1. Վկայարանութիւն սրբոյն Փիլիպի-
մոնի, և թագաւորին Գորգիանոսի և կնոջ
նորա Անատոլեայ, և Քեոզոսեայ և այլոց
սրբոց. զի ժամանակս մալաթանացն՝ յոր-
ժամ ստանայ զուարեացեալ քրուէր հրու-
մանաւ իւրոց պաշտօնէից, եր խոսվուրիւն
մեծ, բանութիւն և յափշտակութիւն տարա-
պարա: Ուստի և Գորգիանոս թագաւոր իլու
քաղաքի հաւասարէր սատանայի...», տես՝
«Վարք և վկայարանութիւնը սրբոց», հտ. Բ,
Վենետիկ, 1874, էջ 438—476:

Վերջում հեղինակի հիշատակագրութիւնը.
«Գրեցի ես Աղեքսանդրոս, զիւանազալիր
Գորգիանու թագաւորի, ըստ բազում փա-
փազման ընու զկարօտութիւն իմ, անտամբ
հօր և որդոյ և սուրբ հոգւոյն, յաւիտեանս.
ամէն»:

2. Վկայութիւն սրբոյն Փիլիպիմոնի,
յորոյ ձեռն թագաւորն Գորգիանոս և կից
իւր Անատոլիս և զուստր իւր Քիօզիոսի
(sic) և որդի նորա Մաքսիմիանոս (sic) հա-
ւատացիմ ի տէր և եղէն վկայք ճշմարիտ
որդւոյն աստուծոյ իլիոյ քաղաքին. զի ժա-
մանակս հալածանաց խոթապացեալք (sic)
եք (sic) ի վերայ քրիստոնէից ճանդերն
պաշտօնայիք (sic) իւրեանց, որոց խաւա-
րեալ են միտք իւրեանց և օտարացեալ ի
կենաց անդի...», Իրևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 3777, էջ 260բ—268բ:

Վերջում «Ըս Աղեքսանդրոս զիւանազա-
լիր թագաւորին գրեցի զպատմութիւնս մե-
ծաւ ցանկութեամբ Արդ որք ընթեռնոյք
վիշատակարանս սրբոցն, ինչատակի արժա-
նի համարեսցիք զիս»:

Մեկ կամ մյուս խմբագրութեան պատ-
կանող օրինակներ տես Նրուսազեմի Հայկ.
Մատ. ձեռ. № 1՝ «Վկայութիւն սրբոյն Փի-
լիքաիմոնի և Գորգիանոսի և կնոջ նորա
և զստեր նորա Քեոզոսիայ, որ վկայեցին ի

ԱՂԵՔՍԱՆՈՐ ՎԿՈՅՈՐԵՆ

(Ἀλέξανδρος Μαρτυρολόγος)

Իրականազալիր Գորգիանոս (կամ Գրիգո-
րիոս) թագաւորի Որդեա ականատես՝ գրի

6
10
15
20
25
30
35
40
45

Լուքա քաղաքի» (էջ 214բ). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 178: «Վկայութիւն քաղաքին Կորդիանոսի (sic), կնոջ նորա Անատոլիայ, և Բեռզոսիայ» ևն (fol. 484^v)¹:

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ՓՈՒԻԴԱՅԻ*

Փոլուզացի քրիստոնյա բժիշկ, որը վկայացել է 177 թ. Լուզդոնում: Հայտնի է նրա անունով հայերեն մի վկայարանական հատակոտոր, որ հրատարակել է Ն. Ակինյանը, 20 «Նիւթեր հայ վկայարանութեան ուսումնասիրութեան համար», Վիեննա, 1911, էջ 49—50: Բնագիրը, որ առնված է Բեռլինի հայերեն ձեռագրերից 'Berliner Königlischer Bibliothek,' Cod. Arm. 92, Papierfragmente, II, 2, Bl. 42^v — 43^v), Լուզդոնյան վկաների պատմության մի բնկոր է, որը հանված է Ծվսերիոս Կեսարացու Եկեղեցական պատմության Ծ գրքից, պարզապես հատվածների տեղափոխումով²:

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ՔԵՀԵՆԵՑ

Որդի՝ Արգար դպիր Թոխաթեցու, որի հետ 1506 թ. Հռոմում խմբագրել է Պիոս 7-ին ներկայացված դավանագիրը, կամ՝ օժանդակել է նրա խմբագրմանը: Տես՝ ԱՐԳԱՐ ԹՈՒԹԵՑԻ:

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ԵՒ ԱՆՏՈՆԻՆԷ**

('Αλέξανδρος και Ἀντωνίη)

Բուլզանդացի վկաներ, 313 թ.: Հայտնավորքներում ունենք նրանց համառոտ վկա-

¹ Հմմ. F. Macler, 'Catalogue', p. 99.

² ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Հմմ. G. Henschenius, 'De sanctis XLVIII martyribus Lugdunensis' etc., Acta Sanctorum, Junii t. I, Parisiis, 1867, p. 156—163.— Abbé Pétin, 'Dictionnaire hagiographique', t. I, Paris, 1850, p. 98.

³ Հմմ. «Ծվսերիոսի Կեսարացու պատմութիւն Եկեղեցւոյ», Վենետիկ, 1877, էջ 337—340:

** ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. D. Papedrochilus, 'De sanctis martyribus Alexandro et Antonino, Constantinopolim translatis', Acta Sanctorum, Maii t. I, Parisiis, 1766, p. 383—386.—Մ. Ավգերյան, «Հիմնական գործ և վկայարանութիւն սրբոյ», Կ. թթ, Վենետիկ, 1818, էջ 53—54:

յարանութիւնը՝ մի քանի խմբագրութիւններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւն).

Վկայութիւն սրբոյն Ալեքսանդրոսի, և սրբուհւոյն Անտոնինոսայ. «Աղաթիցն Քրիստոսի Անտոնինոսայ՝ եր ի գեղչէն Կորդամայ՝ պարկ շո հաւատով կեցեալ...», տես՝ «Յայտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1731, մասն Ա, էջ 249:

Այլ տպ.— Վկայութիւն ևն. «Աղաթիցն...» 10 (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 556—557.

Բնագրի ֆրանսերեն խմբագրութիւնը՝ 'Martyre de saint Alexandre et de sainte Antoline' տեսնել տեղ, նույն էջերում հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 347բ), № 7463 (էջ 294բ), № 4873 (էջ 154բ, սկ. «Աղաթիցն Քրիստոսի եր ի գեղչէն»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 523բ) և № 219 (էջ 389բ):

2 (Գրիգոր Ծերհնցի խմբագրութիւն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Ալեքսանդրոսի և սրբուհւոյն Անտոնինոսայ. «Աղաթիցն Քրիստոսի Անտոնինոսայ եր ի գեղչէն Կորդամայ, կեցեալ պարկեշտ վարուք...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 70Կ:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Աղաթիցն...», տես՝ «Յայտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 887:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Աղաթիցն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 606—607:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 528ա), № 1511 (էջ 517բ, սկ. «Աղաթիցն... Կորդոմայ»), № 1510 (էջ 527ա, սկ. «Աղաթիցն... Կորդոմայ»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 488ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 382^r). Հայկ. Մ. Բառ.-մանկ. կնիղ. ձեռ. № 151 (էջ 828ա):

3 (Անանուն խմբագրութիւն).

Ալեքսանդրոսի՝ և սրբուհւոյն Անտոնինոսի:

¹ Ձեռագրում Ալեքսանդրոսի:

Ուայ. «Սա բաճաղատեցաւ ի քաղաքին Փետաուսե...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 209ա—209բ

✠ Վկայաբանաթյուն հունարին բնագիրը՝ Μαρτύριον τοῦ ἁγ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ ἁγ. Ἀγναίνης, Acta Sanctorum, Mall t. I, p. XLI—XLII, հատորի վերջի մասում. Իսկ նրա լատիներեն թարգմանությունը՝ Ibidem, p. 385—386.

10 **ԱՂԵՏՍԱՆԴՐ ԵՒ ԹԷՈԴՈՒԼՈՍ***
(Ἀλέξανδρος καὶ Θεόδουλος
Alexander et Theodulus)

Հոսմայեցի վիաներ, որոնց անախյ վկայաբանությունն ունենք հայկական ճառընախրներում: Պատմական աղբյուրների մի մասը վկայություն գեղջը համարում է տեղի ունեցած Ադրիանոս կայսրի օրով, Ալրեխիանոս դատավորի ձեռքով, 120 թվականին, ըստ որում Աղեքսանդր վկան Հոսմի պապ Աղեքսանդր Ա-ն է. իսկ մի մասը, ինչպես մեր հայկականը, համարում է տեղի ունեցած Ալրեխիանոս կայսրի օրով, ուրեմ՝ 270—275 թվականներին, և այս դեպքում Աղեքսանդր եպիսկոպոս վկայի անձնավորությունը թույլ է ենթակա տարբեր կարծիքների:

Վկայութիւն սրբոյն Աղեքսանդրի եպիսկոպոսի և Թեոդուլի (sic), յամս Ալրեխիանոսի քաղաքի. «Ալրեխիանոս քաղաքը հրամայեաց կոչել զԱղեքսանդր եպիսկոպոս, և սկսաւ ճարգանել զճա և ասէ. Աղեքսանդրէ, յառաջ քան զչարչարելն զքեզ, ասա զայն ինչ ինձ ճշմարտի վասն քրիստոնէութեանդ, որպէս զհարզ են օրէնք նոցա: Ասա ինձ վասն կաթողիկոն, և վասն փրիզոն, և վասն հերետիկոսաց, և վասն սնապաշտութեանն, և վասն Հրեից...», Երև.

*ՕՍԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Henschenius, De sanctis martyribus romanis Alexandro primo, pontifice, Eventio et Theodulo presbyteris, Acta Sanctorum, Mall t. I, Paris, 1866. p. 371—380.— Abbé Péllin, Dictionnaire hagiographique, t. I, Paris, 1850, p. 97: „Alexandre“; Idem, t. II, Paris, 1850, p. 1124—1125: „Théodule“.

վանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1622, էջ 71բ—74բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3777՝ «Վկայութիւն սրբոյ եպիսկոպոսին Աղեքսանդրի և Թեոդոլի (sic), յամս Ալրեխիանոսի քաղաքի» (էջ 141ա—141ա, սկ. նույն):

Հմտ. լատիներեն վկայաբանությունը՝ Acta martyrii [SS. Alexandri, Eventii et Theoduli], ex verlis et optimaе notae codicibus mss., Acta Sanctorum, Mall t. I, p. 375—380.

ԱՂԵՏՍԱՆԴՐԸ ԵՆԿԻՐՈՒՄ

Տես՝ ԹԷՈԴՈՍՈՆ ԳԻՆԵՎԱՃԱՌ:

ԱՂԵՏՍԱՆԴՐԸ ԹԵՐՈՒՅԻ

Տես՝ ԳԷՈՐԳ ԶՕՐԱՎԱՐ:

ԱՂԵՏՍԱՆԴՐԸ

(Զանազան անձեր)

Տես՝ ԱՂԵՏՍԱՆԴՐ:

ԱՂԷԿԱՄՈՍ

Որադահան, որն արաբերենից հայերեն է թարգմանվել Անիում 1232 թվականին Առաքել Անեցու, Մխիթար Դիլիկանցի (կամ Ջեղկանցի, Եղիկանցի) և Շիրանի կողմից: Բնագրի մեզ հասած տարբեր օրինակների միջև նկատվում են լեզվական ալլալուսներ կամ բարբառային տարբերություններ, որոնք, ըստ նրևույթին, առաջացել են հետագա ժամանակներում: Որադահանը պարունակում է նյութեր կենցաղային և հասարակական հարցերի ուսումնասիրության համար (եթէ տեսնուս որ շատ ոչխարք արածեն՝ ձեռնաւոր դառնայ ի շատ մարդոյ վերայն են):

•••

Որևանի Գետ. Մատենադարանի № 695 ձեռագիրը մի անխորագիր, բայց լրիվ օրինակ ունի այս բնագրից (էջ 186ա—223ա),

ընդարձակ ներածութիւնք, որը պատմական տեղեկութիւններ է տալիս բնագրի և նրա թարգմանութեան վերաբերելու և է հետեւելու. Երազագիտական այս եղանակ սուլիքանց Սիսիանու և եորասանու և Յարախու տեր էր. զիւր յաշխարհին զգիտնականքն ժողովեաց ի մի տեղ և հրամայեաց թէ ի վեր ձգեցէք զինչ փեղամալարքն երազ ևն սուսեր, և մեկնեցին աստուծոյ հրամանաւն, և զինչ ի լոյս հանին այս էր, և յիշատակ թողին թաղաւորաց, և անուն դրին և տարան մօտ ի Խալաֆ սուլթանն և կարգացին, նայ հաւանեցաւ և զիտնականացն խիւա հրետ և դամէն զիտունքն յիւրեանց տեղն ուղարկեաց: ... Զայս երազահանս ի տաճիկ յարապ դրէ ի հայ գիր մեկնեալ Առաքել իմաստասէր արեղաքն որ մակ անուն Վառ սանն, և Միխիթար Կիլիկոնց և Շերանն ի յԱնի քաղաքին զաւան ի վերայ բիրդ և անուեն Մաղասրեղ և բերդին անունն Մարքար. ի յայն բերդին զընտանն մեծ մարդ մի կայր Տանկաց, և այս զիրս ի հետ յայն զընտանին և յայս երեք հոգիս փոխել են. Ուլա. թվին ի հայ լեզու ի սահմի մասոյ Գ. աւուրն որ է օրհնեալ անդրաւ յաւիտեանս ամէն» (էջ 186ա—188բ):

Ներածութիւնը հաշորդում է Որագահանի հատվածների ցանկը, բայց դժբախտաբար 190 և 191 թերթերի միջև այժմ մի թերթ քացակալում է, որով ո՛չ միայն ցանկն է թերի մնում, այլև բնագրի սկզբից մի քանի տող պակասում է: Ի բաց առյալ այս մի քանի տողը՝ Որագահանի բնագիրը լրիվ է (էջ 191ա—323ա), քաղկանալով Մէ հատվածներից: Վերջում ունի հետևյալ հիշատակագրութիւնը. «Այս է Մէ. երազն, բարն և վճարն, Թուփառ ալ և մուլուքիճ, որ է անուն դրոցս ար թարգմանի Աղէկ. որ կոչի թօլուսուա, ելիս յաշխարհի ամէն»:

Ըստ ուրիշ օրինակների՝ այս բնագրի Ա հատվածի սկզբնավորութիւնը հետևյալն է. «Ասնն (կամ Հանց ասնն) քե ծառն ու սարն մարդ է, անտուր տեսանելն (կամ տեսնալ) և բայց առուն ու ջրհոլլն» են. կամ՝ «Ասնն քե ծառն ու սարն մարդն է. մարդու և անասնու ամենայն զսղուածքն անդուր տեսնալ է. բայց առուն» են. կամ՝ «Եթէ տես-

սանէ ծառ, սար, առու, քաղանիս, լիճ, քամք, ալար, փայտէ շմուշկ» են:

Որևանի Պետ. Մատենադարանում սույն Որագահանից ունենք մի քանի ուրիշ օրինակներ ևս զանազան խորագրերով և կամ անխորագիր. № 5613՝ «Մեկնութիւն երազի, զոր արայնալ է ճեմիցստտի իմաստասիրի, զոր տեսանն մարդիք զինչ և իցէ և ի լուս հաննն» (էջ 352ա—373ա), № 7903՝ «Պատմութիւն երազահանի՝ ամենայն ցեղ իրք մին տեսանելոյ» (էջ 310ա—320ա), № 7002՝ անխոր. (էջ 248ա—271բ), № 597՝ անխոր. (էջ 139ա—167բ), ևն: Այս օրինակների մեջ երազահանի ներածութիւնն ու հիշատակագրութիւնները լրիվ են միայն № 695 ձևապատմ. Տես նաև Վիեննայի Միխիթ. Մատ. ձեռ. № 88 (էջ 6բ—22ա). Քրիլիսիի Պետ. Թանգ. հայ ձեռ. № 160.

Բովանդակութիւն (ըստ Որևանի Պետ. Մատ. № 7903 ձեռագրի):

Ա. Ծառի, սարի, առուի, ջրհորի, բազմիս, պարան՝ հօշիկ, ևն:—Բ. Վս. երազի մեկնելոյ՝ թէ հւճ լաւ է:—Գ. Վս. գոտաւած տեսանել, հրեշտակ, զբոզ, մարգարէ, ևն:—Դ. Վս. արեղափան, լուսնին. առեղք տեսնուլ:—Ե. Վս. ծոգի, գետի, առուի, լողանալ, ևն:—Զ. Վս. լուսնի, միան, կրակի, մալալի, շոճեղէնի, ևն:—Է. Վս. սարի, գալտի, աւազի. չէնք առնել, որմ չէնել:—Ը. Վս. քաղաքի, երկրի, ևնապարհի, բերդի, պարտի:—Թ. Վս. զարգտտի, բաղանեաց. պաղայ, պարտի, ևն:—Ճ. Վս. տեսնալուս իրք կամ կերակուր, կամ հոտած ուտելու, կծու զաֆրան կամ զհիշուա իրք:—ԺԱ. Վս. մարգոյ, ալեորի, կարէի, ծառայի, երեխայի, աղիկի, պոռու:—ԺԲ. Վս. ջուր լողանալ կամ լվացիլ, կամ մամ առնել, ծուծար անել, զաքսթ աւալ:—ԺԳ. Վս. գոտաւորի, իրիցու. մամաւոր սուրբ և յիստակ լինի. հարիմի, կշեքի:—ԺԴ. Վս. կազմարի, զբնի, տեսարանի. գիրք, մաք գրել, ամանաթ առնուլ և զտնել, վաճառել, թանաք չէնել:—ԺԵ. Վս. շատ մարդիք տեսանել, օղիտակ կտանել յալվով ևն:—ԺԶ. Վս. թախի և աթառի, զբռան փակ բալունի, կողպայք, ծիծեան, սնտուկ, զարբի սալն, կին ծառայ, նայիճ, զառաջ սուրբ հալաւ, ևն:—ԺԷ. Վս. կենի, մարի. կրակ անմուր որ հաց եփէ և սպաս:—ԺԸ. Վս. զի մերկիկ լինի. և ի զեւիկն ի վայր զընալ:—ԺԹ. Վս. երակ տանուլ հաճաճթ, զյուրի մարքել, առնիկ եզն յաւելանալ նիւր և կամ զէր:—Ի. Վս. գոթու, բորի, ծաղիկ, շուլ, մարգու սար կամ անասնի ափեզ, ևն:—ԻԱ. Վս. ամենայն ցեղ ծառի, կանանչ, շոք փայտ, միքթ թաղայ կամ շոք, զսեկան, խաղոզ և ամենայն ցեղ միքթ, և բուսք, խոտ, ցորեն, ևն:—ԻԲ. Վս. հացի, խմորի. օգտո,

չարար, մեզր և այլ ինչ իրար—ԻԳ. Վո. ազի ու
 զարայ պղպղեթի, և յայլ այս նման, հնու—ԻԳ. Վո.
 չէրդէթի, կաթին, և խմել գինի, հնու—ԻԳ. Վո. ճո-
 հակիրի, սոկի. արծաթ, զուճուղ, մարջան, զմուռ,
 8 ջուրուրար, մարգարիտ, խալիալ, սպրջան, զհեղան,
 զոհու մանարուց կարմիր և զհեղին, հնու—ԻԳ. Վո.
 հանգերթի, զօլղէնտի. զտակ, փակեղ, թագ, մատա-
 նի, սև հայու, հնու—ԻԳ. Վո. սլէկի, սաղար, նեա,
 զանակ, ըսուճը, ազեզն, սոլոսոզան, զոսնա, զնզի
 10 իտալ, զարքնի սալ, և սրուածը հայելի, հնու—ԻԳ.
 Վո. պարանի, կաղի, ի զնտանէ ի զուրս զալ,
 սանկիկանկի, այրելիք, մախաթ, սակզ, զերձան,
 հանգերձ կարել, բամպակ—ԻԳ. Վո. կաղի, աղուր-
 չքմի, մաղի, բրթի. սարգի սոսայն, փոքր բն
 13 աղուրչում—Լ. Վո. կուրի, կաղի. մուկն, զուս-
 գան, խուլ—ԼԱ. Վո. զնտանի, զոսըստանի, զերկզ-
 մանի, մեռել ողջունելի կամ ինքն մեռանի, հնու—
 ԼԲ. Վո. մարզ սպանանի, զյուր կարել, ձեռն, մա-
 սըն, հնու—ԼԳ. Վո. զանկակի և բարբոյլ, պուկ և
 16 այլ սաղեր, կալնարի [ձայն], կարիճ, նստարայ (նար-
 աթ) խազալ—ԼԴ. Վո. մարգոյ որ թաշի զնայ կամ
 սուռ ինչի—ԼԵ. Վո. թաշնայ կամ շորոտանայ, որ
 խոսի ընդ մարգոյ հնու—ԼԶ. Վո. ձիոյ, շորոյ, հնու—
 ԼԷ. Վո. մտազարթի որ անստուռ զննէ կամ քերթէ,
 23 կամ զուճմն զուրի կարել, կամ մարգոյ միս ուտէ,
 հնու—ԼԸ. Վո. ոչխարի կամ գառին կամ մարթուն,
 հնու—ԼԹ. Վո. վայրի ոչխարի, այծու, պտերոյ,
 հնու—Ս. Վո. փեղի, զոճի, սայլի, գինի որ ինչի—
 ՍԱ. Վո. եզանց, կոճու կաթն խմես կամ կոճ կթես,
 30 կամ յդի ինչի կամ ձնած, հնու—ՍԲ. Վո. խոզ սե-
 նու կամ զմիտն ուտես. մկան, կատուի, սարգի ու-
 տայնու—ՍԳ. Վո. առիւծի, հնու—ՍԴ. Վո. արծուի,
 բազայ, բու, հնու—ՍԵ. Վո. մեղուի, մեզրի, մար-
 իի, հնու—ՍԶ. Վո. ձկան ծովայինի. զարա, կուրայի,
 35 իաշափարու—ՍԸ. Վո. օճի, կարիճի, և շար սոզ-
 նոց—ՍԹ. Վո. ստտանայի և ազանգուորի, զիւս-
 հարի, [ա]նղարի, քաշանցի—ՍՊ. Վո. ամենայն
 ցնզ արուստաւորացի—ՍՐ. Վո. զարանի արնչատու-
 թիւն—ՍԱ. Վո. իազալ ստորինն, նարա, ճաթակ,
 40 հնու—ՍԲ. Վո. ժամտան, ժամ առնել, կամ մեռած
 երէց կամ մեղուր անտանել—ՍԳ. Վո. երկինքն
 կայակ սայ և սրտայ, մուր պղար ջուր, սպիտակ
 զետ—ՍԴ. Վո. ջնակ և իւրեանց ժամտանել—
 ՍԵ. Վո. սան աներել, զուր, սնառ, հնու—ՍԶ. շար-
 սանիւ, հնու—ՍԸ. Վո. որ յերազի յերկնից օձ զայ,
 45 հնու

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիլան Ա. — Երևանական ծուռ կար-
 ծիքներ, Բազմուկէպ, 1848, էջ 86—85:
 10 Հողվածն անստորագիր է:
 Ալիլան Ա. — Էլին հաւատք կամ հե-
 թանսական կրօնը հայոց, Վիննտիկ, 1895,
 էջ 401—402:

Ալիլան Ա. — Երբիգորիս Ա. կաթողի-
 կոս Աղթամարցի, Հաճեղէս Ամսօրեայ,
 1938, էջ 331—332:

Յարյան Հակ.— Երևանագրական մանր
 ուսումնասիրութիւնք, մասն Բ, Վիննա,
 1901, էջ 5—6:

ԱՂԹԱՄԱՐ

ԵՂ

ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ

Աղթամարը Վանա լճի կղզիներից մեկն 10
 է, որ անվանի է զարձև մանավանդ ժ դա-
 րից սկսած, երբ Արծրունյաց թագավորու-
 թյան հիմնադիր Գագիկ-Սաշիկը պարսպա-
 պատել է այդ և զարդարել բերդերով ու
 պալատական այլ շինություններով, որոնց 15
 մեջ նշանավոր է Ս. Սաշի տաճարը, կա-
 ուցված՝ 915—921 թթ. միչև Ալուանդ էր
 հաստատվել Աղթամարի կաթողիկոսութան
 աթոռը, ըստ ոմանց՝ նույն 921 թվականից,
 իսկ ըստ այլոց՝ 1113 թվականից: Այս աթոռն 20
 իր գոյութունը պահել է մինչև 1895 թ.:
 Ստորև տալիս ենք մեր մատենագրութան
 մեջ գտնվող այն նյութերը, որոնք վերա-
 բերում են Աղթամարին, նրա Ս. Սաշ տա-
 ճարին և Աղթամարի կաթողիկոսութանը: 25

1. Հուաքարան անուանց կաթողիկո-
 սաց (Աղթամարայ): Մանօրութիւններով
 լոյս ընծայեց, Աղթամարեան արքայի հիմ-
 նարկութեան հազարամսակի (915—1915)
 արքիւ, Մեսրոպ Վ. Մարտուկեանց, միարան 20
 Մ. Արոտոյ: Ս. էջմիածին, էլէքտրաշարժ
 Տպարան Մայր Արոտոյ, 1916:

ԺԾ+105 էջ (26.5x17 սմ.): Ձեռագիրը,
 որից կատարվել է հրատարակութունը, այժմ
 գտնվում է Երևանի Գեո. Մատենադարան
 25 նում, № 5467. գրված է 1824 թ. Աղթա-
 մարում նավավար Ղազարի կողմից, որը,
 ինչպես ինքն է հայտնում իր ընտանեկան
 քննարկում և հիշատակարանում, իր նյութերը
 արատագրել է երկու գրավոր աղբյուրներից: 30
 Հիշատակարանում նա գրում է. «Արդ ի
 նախերգանին ծանուցի ձեզ, այժմ ևս ծա-
 նուցանեմ. երկու հատոր էր գրքուկս, առա-»

չին ի թագաւորն [Գագլայ] մինչև ցտէմ
 Զաքարիայն որ նահատակեցաւ ի Ոստան
 քաղաքին. երկրորդ հասոր Զաքարիայէն
 մինչև ցտէր Նիկողայոս կաթողիկոս: Առա-
 ջին հասորն մագաղաթի վերայ գրեալ էր
 5 երկաթագրով... ի թումայ քարտուղէ, որ
 քարտուղ էր Գագլիկ արքային. գրեալ էր
 նորա ալոսայիսի գրով գրած էր: Իսկ վերջին
 հասոր էր գրեալ տիրացու Ներսէսէն: Դա-
 գարից հետո՝ գրվածքը շարունակվել է ու-
 10 ղրիշների կողմից: Պարունակութունը, որ է
 Աղթամարի և կաթողիկոսութիւն պատմու-
 թիւնը սկզբից մինչև մեր ժամանակները,
 շատ ավելի ընդարձակ է քան որ ցույց է
 տալիս սպագրի վերնագիրը, որը բացակա-
 15 յում է ձեռագրում և առնված է Ղազարի
 հիշատակարանից: Բնագիրը բաժանված է
 ղրուիների, որոնց երկուսը նույն են թովմա
 Արծրունու «Պատմութիւն ասան Արծրու-
 նեաց» աշխատութիւնն Դ դպրութիւնն է և Բ.
 20 ղրուիների հետ, բայց ավելի ընդարձակ խում-
 բագրութիւններ:

Բ ո վ ա ն դ ո ս կ ո լ թ յ ո լ ն .

Նախերգանք սբոյ մատենիս (էջ 2—6, սկ. օի
 ժամանակս գերափառ արքային Գագլայոյ):

23 Յագագս շինութեան Աղթամարայ, և թէ ոչք
 ոմանք յառաջ քան զձեռնարկելն թագաւորին ի
 յԱղթամար էին բնակեալ իբրև գեուզ մի ունիչ
 գործեալ (էջ 5—21):

20 Յագագս շինութեան գերադայտաւ և պանծայի
 երկնանման և բարձրագոյն Սուրբ Սաշիս Յագ-
 թամար քաղաքի, որ Նիւթ նպատակարութեան
 փորակացս բերաւ յերկրն հեռաստանէ, գորոյ մեք
 զիրն և սեղին նաւաստեաւ յայտ արասցուք թէ
 որպէս իցէ (էջ 21—28):

26 Յագագս զայոյն տէր Գէւորք կաթողիկոսին,
 նոյն և աւարտում սբոյ մատենագով տանարին
 Սուրբ Սաշ կոչեցելոյ, զոր արար արքայն պատիւ
 հայրադեանն, ճառելի է յագագս նորա. նոյնպէս
 բերեաց նեա իւր զաշ չուս[ա]ւորչին, և յագագս
 40 բազում յիշատակաց սբք կան ի Սուրբ Սաշն Յագ-
 թամարայ (էջ 29—41):

26 Յագագս մատենայն թեմիցն և զինակիսն մերոյ
 թոռին Յագթամարայ մատեն[ա]յօր սուրբ խաչին
 Քրիստոսի, որք յառաջ[ա]յոյն կարգեցին իշխանք
 5 չայոց Կանգերմ տէր Գէւորք կաթողիկոսին, որ ե-
 կին ի նաւակատիս Ս. Սաշին, թուական հայոց Գձձ,
 են (էջ 46—47):

26 Յագ[ա]գս հայրապետին մերոյ տեսան Նիկողո-
 յոսի որ ինչ արարեալ ի թուականութեան հայկա-
 ցեան սեռի ՌճՂԱ (էջ 47—50):

Յագ[ա]գս մ[ը]բայց և մատենայն արտորայից սբք
 տուեալք են ի թոռին Յագթամարայ յաւարտ տէր
 Նիկողայոս կաթողիկոսին յԱղթամարայ թվին
 ՌճՂԱ-ին (էջ 51—55):

Յագ[ա]գս կանոնից զիւղերաց, թէ որպէս կար-
 ցեալ է՝ այնպէս պարտաւանել զնուէրն ի զիւղե-
 րացն (էջ 55—59):

Պատմութիւն յատարցի կաթողիկոսին այսինքն
 Գորակեալ մարտն կաթողիկոս Եսայի է յագագս
 նորա (էջ 55—57):

Յագագս թուց և յաւարց կաթողիկոսացն Յագ-
 թամարու թոռին բաւ նախնեացն (էջ 58—63):

Բուն գրչի՝ նախապար Ղազարի հիշատա-
 կարանը զտնվում է 80—95 էջերում: Հատո-
 րում կան նաև Աղթամարի Ս. Խաչին նվիր-
 15 ված մի քանի անանուն, Գրիգոր Վանեցու
 և Ղազար Արեղայի անունով տաղեր, որոնք,
 սակայն, ժԹ դարի գործեր են:

2. Բանք զնկեցիկ և յոյժ պիտաւնի վասն
 արուոյն Ախրամարայ, որ է ի ներքոյ բա-
 20 նագորանաց են. «Դարձեալ զարձայց առ
 ձեզ բանիւ և քղրով...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱ-
 ԹԵՆԱՅԻ:

3. Դարձեալ զնի բանագրանացն... ո-
 մանք ախրամարցիք մնագանգեալ սուրբ
 25 արուոյն էմիածնայ՝ ընկալան օրհնութիւն
 ի Կիրակոսէ կաթողիկոսէն Հայոց որ է
 այս: Տես՝ ԿԻՐԱԿՈՍ ՎԻՐԱՊՆՅԻ:

4. Կարգ և քիւ կաթողիկոսաց Հայոց
 40 են: Տես՝ ԱԶԱՐԻԱ ՍԱՍՆԵՅԻ:

Այս երկի մեջ հրուսված է նաև Աղթա-
 մարի ապստամբութիւնն պատմութիւնը:

5. Տաղ Աղթամարայ Սուրբ Խաչին. «Փա-
 50 նաց անդին տաճար տերունի...»: Տես՝ ՓԻ-
 ԼԻՊՊՈՍ ՄՈՒԿԱՅԻ:

☒ Որոշ նյութեր տես նաև մատենա-
 գրական հետևյալ աղբյուրներում. «Սիմէոն
 կաթողիկոսի իշատակարանը», §§ ԻԱ, ԻԶ,
 ԻԹ, ԼԶ, ՃԶԱ, ՄՂԵ և ՅԹ (Դիւան Հա-
 60 յոց Պատմութեան, գիրք Գ, Ը և ԺԱ),
 — «Ղուկաս կաթողիկոսի կոնդակներ», էջ
 494—499 և 551—553 (Դիւան Հայոց
 Պատմութեան, գիրք Գ) — «Ղաւթ Բա-
 դիշեցու ժամանակագրութիւնը» (Վ. Ա. Հա-
 կոբյան, «Մանր ժամանակագրութիւններ»,
 65 հտ. Բ, էջ 287—378: Նաև՝ Դիւան Հա-
 յոց Պատմութեան, գիրք Ժ) — «Թով-
 մայ Մինասնցի իշատակարան» (Դիւան
 Հայոց Պատմութեան, գիրք ԺԱ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յ. Իլիան Ղև. — «Տեղագիր Հայոց Մեծաց», Վենետիկ, 1853, էջ 52—53, § 83:

Յ. Իլիան Ղև. — «Շնորհալի և պարագայի բեր», Վենետիկ, 1873, էջ 54—57:

Սեփյան Ն. — «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն», Վիեննա, 1920:

Արասազիկ է Լաւղլու Ամսորեայից, 1916, էջ 133—148. 1917/18, էջ 33—56. 1919, էջ 36—78. 1920, էջ 33—38, 111—126 և 173—184:

Սուրբնյան Գրուտ (հրատ.) — «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Դ, Քիֆլիս, 1899, էջ 770—772:

Անատոյան Հր. — «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ», հտ. Բ, Վիեննա, 1922, էջ 137—145՝ «Հայերէն նոր բառեր Հաւաքարանի մէջ անուանց կաթողիկոսաց Աղթամարայ (տպ. էջմիածին, 1916)»:

Անատոյան Հր. — «Հայերէն նոր բառեր Հաւաքարանի մէջ անուանց կաթողիկոսաց Աղթամարայ (տպ. էջմիածին, 1910)», Բազմավեպ, 1923, էջ 366—369:

Անատոյան Հ. Ս. — «Ժէ դարի արևմտահայ պաշտօնական շարժումների պատմութիւնը» (Մամուլի տակ):

Բազումլի-Կայծակ Հավհ. — «Մի երես Աղթամարայ կաթողիկոսութեան պատմութիւնից և հանգուցեալ Տ. Խաչատուր կաթողիկոսի զահ բարձրանալը», Արաքս, 1897, գիրք Բ, էջ 51—61:

Բասմաճյան Կ. Հ. (Basmadjian K. J.) — «Les catholiques d'Aghthamar», *Revue de l'Orient Chrétien*, ser. III, t. II (XXII), 1921, p. 327—329.

Կիսկիւմ է Ն. Արիւնի ուսումնասիրութեան վրա:

Էփրիկյան Սուր. — «Վանայ ծովափի կղզիները: Աղթամար», Բազմավեպ, 1897, էջ 150—156, 203—209, 360—388, 411—417, 515—520. 1908, էջ 26—30, 128—135, 233—238, 321—328, 413—410 և 513—519:

Էփրիկյան Սուր. — «Աղթամար կամ Ալթամար», Գեղուցի, 1908, էջ 88—88:

Նույնը և նույնը հրատարակութեան մէջ:

Էփրիկյան Սուր. — «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան», հտ. Ա, Վենետիկ, 1902, էջ 96—99:

Էփրիկյան Սուր. — «Հայրապետութիւն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ և Աղթամար ու Սիւն», Կ. Պոլիս, 1881:

Տեղեկ զիտարակէ էջ 297—324 (Աղթամարի մասի պատմութիւնը), 373—397 (Աղթամարի կաթողիկոսական ընտրութեան ինքիւրը) և 1008—1068 (Աղթամարի մասի կաթողիկոսական վարչարարութիւնը):

Ինճիկյան Ղուկ. — «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց», Վիեննա, 1823, էջ 172—178:

Լալայան Մով. — «Վասպուրական — Նշանաւոր վանքեր», պրակ Ա, Քիֆլիս, 1912, էջ 8—20:

Արասազիկ է Ազգագրական Լաւղլու-ից, գիրք Բ, 1910, Մ 2, էջ 187—212:

Լեվոնյան Խայ. — «Աղթամարայ կաթողիկոսները սկիզբէն մինչև ցփերը», Բիւզանդիոն, 1900, Մ Մ 1190—1200 և 1202—1205:

Ստորագրութե՛ «Ե. Լ.»:

Լեվոնյան Խայ. — «Աղթամար», Բիւզանդիոն, 1901, Մ Մ 1505, 1507 և 1508:

Խայկեցի Դավ. — «Աղթամարայ կաթողիկոսութիւն», Ընդարձակ Օրացոյց Ազգային Հիւանդանոցի, 1902, էջ 433—438:

Խայկեցի Դավ. — «Աթոռ Աղթամարայ: Կաթողիկոսներ», Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, 1903, էջ 240—241:

Ստորագրութեան շուրհի Նույնը, փոփոխութեան վրայ, իսկ է սեփեյ նաև «Ընդարձակ Օրացոյց»-ի հարց կատարելու:

- 1904 թ., էջ 273—275:
- 1905 թ., էջ 214—215:
- 1906 թ., էջ 334—335:
- 1907 թ., էջ 134—135:
- 1908 թ., էջ 180—181:
- 1909 թ., էջ 286—287:

Մակլեր Ֆր. (Macler Fr.) — «Le Liber pontificalis des catholiques d'Aghthamar», *Journal Asiatique*, t. CCII, 1923, p. 37—69.

Մելիք-Տառնգյան Ներս.— *«Հայոց եկեղեցական իրաւունքը»*, զիրք Բ, Շուշի, 1905, էջ 192:

Ոսկյան Հա՛հ.— *«Բնութեանս ծովի կրդ-դիներու անապատներն ու վանքերը»* Գ.— *Աղթամարի Ս. Խաչ վանքը*, Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 46—74:

Ոսկյան Հա՛հ.— *«Վաստորական-Վանի վանքերը»*, Մասն Ա, Վիննա, 1940, էջ 86—133:

Յամյան Միք.— *«Պատմութիւն Հայոց»*, հտ. Գ, Վիննակ, 1786, էջ 36—37, 395—397 և 455—457:

Պատուրյան Մկ.— *«Հայ հանրագիտակ», Բուխարեստ*, 1938, էջ 104—106:

Սարգիսյան Ներս.— *«Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», Վիննակ, 1864, էջ 275—278:*

Օրմանյան Շալ.— *«Ազգապատում», Մասն Ա—Գ, Կ. Պոլիս—Եզնուաղեմ, 1912—1927:*

(Ա.Յանուե) — *«Կաթողիկոսութիւն Աղթամարայ Վեհակներ», Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց, 1903, էջ 359—361:*

Նույնը, փոփոխութիւններով, լույս է տեսել նաև *«Ընդարձակ Օրացոյց»-ի հաջորդ հատորներում:*

- 1904 թ., էջ 394—396:
- 1905 թ., էջ 306:
- 1906 թ., էջ 420:
- 1907 թ., էջ 200:
- 1908 թ., էջ 356:
- 1909 թ., էջ 327:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ (Գրիգորիս)

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐԻՑԻ:

ԱՂԹԱՄԱՐԻ (Յովսէփ)

Տես՝ ՅՈՒՆՍԷՓ ԱՂԹԱՄԱՐԻ:

ԱՂԹԱՄԱՐԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Տես՝ ԱԵՏԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

ԱՂԹԱՐՔ

Այս անունն է կրում հարկական տպագրութիւն անաշին նմաշինից մեկը (Վիննակ, 1613 թ.), որ բովանդակում է մի շարք զուշակողական, — զխափորական աստղարաշխական, — բնագրերու վերջում գտնվում է Գալիսնոսին վերագրված մի բժշկարան, որը պարունակում է նաև անտարական նյութերու Հաղվազյուտ հրատարակութիւնն է: Ստուգաբանորեն ավելի ճիշտ կլիներ այս անունը գրել Ախաարք (տես՝ ԱԵՏԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵՑՈՒՆ):

Աղթարք և աստղարաշխութիւն է գիրքս այս և վիճակ: [Վիննակ, 1013]:

Տպագրված է Մեղակարտ Հակոբի ձեռքով, D. I. Z. A. սկզբնատառերը կրող աստղարանում, որտեղ 1612/13 թվականներին լույս են տեսել հայերեն անաշին տպագիր գրքերը (*«Պարզատումար», «Պատարաբանար», «Ուրբաթագիրք» և «Տաղարան»*): Մայիսին է 16 X 10 սմ.: Կազմված է 24 ութածալ թերթերից, ինչպես նշված է և տպագրութիւն վերջում. *«Գիրքս բովանդակ ի տետր է, և ամէն տետր Ը թուի է, ուրեմն՝ ընդամենը 192 թերթ կամ 384 էջ էջերը համարակալված են հայկական տառերով: Հատորը պարունակում է Աղթարք արանց և կանանց» բնագիրը, «Ծիփուտ» (վեհակացոյց), «Տանուարացոյց», «Ամսացուց ամենայն եղանակաց», «Ումմն իմաստասիրի ասացեալ յաղագս լուսնին աւուրցն, որ զերազն յայտնէ», «Սրբոյն Կիւրղի հայրապետին ասացեալ է վասն կաղանդաց», «Վասն աստղաց ցոլանալոյ», «Յաղագս շարժմանց», «Վասն աղայի օրն աւուրն, որ տեսանեն քե բարի է, քե չար», «Յաղագս ամպոց և երկնից նշանաց».* Իսկ վերջում կա՝ *«Բժշկարան և հաշիմարան քստոյց և զարմանալի, մեծին ծալալիսս նաքիմին արարեալ»:*

Վերոհիշյալ նյութերի մասին տեսնել ԳՐԱԿԱՆՈՒԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՎԻՃԱԿ և ԳԱԼԻԱՆՈՍ ԲԺԻՇԿ անունների տակ:

Սույն հրատարակութիւնից կան 2 օրինակ Վիննակի Մխիթ. Մատենադարանում և

Ճախնու

Ը ժշկարոն. և հա քվնարա
ն. բառոյ զեղարմանալի:

Մ Ե ծին ճախնու ճաքի մեն
արարեալ:

Մ աղախեղ. առ ճախի
լայ. ք. ճառաւարիք

Ի սի ու պիղեւորեա քրեղ.
կթեղի. և ապի շրոյ. և նա
ւ թոյ. աւծնեղն. ապի շրե. և ն
ոյ շափ պանիր. զամեաղայ. ու
խաւսէ յիրար. ափի յ մե շրոյնի
քերանդ ձգե. և ի ճեւղու ըմե
գաւ. բճեւորաց. և լլաւմայ:

Դ թեղ ճեւորացաւոյն. որ մարդնա
արի ըրն զղզե. զխաղ մատիսե ըն
ւնի ճառաւարցն. և լլաւմայ. և եփեղ

Հաքիմ

րոյ և առ թեցսու ըրիմե.
և լլաւմայնալ:

Վ որացաւի զպատու զեզն **Վիճ**
այրե կիմե շրեխաւսե կեկեր: **Գաւ**
ւ թլզգր թորն զախե կե
փեթոյ կը ջաւրսառ. և ի պա
խրու ճրագաւսեխաւսե խաւ
թճարայ կեկեր լլաւ.

Վ որացաւ փորարիւս քերե. ա
ռ շաաաակ բ. տրամ զղթոր
անծակ բ տրամ նաւածաղ
իկ բ տրամ մաւ զաւքե. ա.
տրամ խաւսե ա տրամ զա
մեաղայ. պիղչի կեկ թիաւա
րի կեպիցարդեթուր կպաղ ջո
ւրիաւսե կեկեւթար կաւարրիս

Նկ. 21. Մշ էջ ապագեր «Աղքարք»-ից (Վենետիկ, 1813 թ.):

(մեկը թերի), 1 օր. Երուսաղեմի Սուրբ-Հա-
կոբյան Մատենադարանում, 1 օր. Փարիզի
Bibliothèque Nationale-ում, 1 օր. Կեսա-
րիայի Մոնախոսան գլուղի եկեղեցում, 1 օր.
5 Կեսարիայի Ս. Կարապետի վանքի գրադա-
րանում (թերի), 1 օր. Անտոնյան միաբա-
նութան Օրթոդոքսի մատենադարանում
(թերի), 1 օր. (թերի) սեփականություն Dr.
E. Seidel-ի, Oberspaar bei Meissen, Sach-
10 sen.

Գ. Լեոնյանը գրում է, որ տպագիր Աղ-
թարքից մի օրինակ կա նաև Երևանի Պետ.
Հանրային Գրադարանում¹, բայց այդ օրի-
նակը մենք չկարողացանք գտնել զժրախ-
15 տաբար: Վերջերս տպագիր «Աղքարք»-ի մի
շատ թերի օրինակ հայանաբերվեց Երևանի
Պետ. Մատենադարանի (Ճեռագրասան) տը-
պագիր գրքնրի բաժնում (չն. 663): Այս
օրինակն սկսվում է ՃԲ.Գ թերթով, ուստի
20 և «Աղքարք» բնագիրն այնտեղ բացակայում
է ամբողջովին. միջից սլակաս են նաև ՃԶ.Ս,
ՃԸ, ՃԸ.Ը, Ի.Ը, ԻԳ.Գ, ԻԳ.Ե, ԻԳ.Զ, ԻԳ.Է,

¹ Գ. Լեոնյան, «Նայ գրքի և տպագրութան
արժեւոր», էջ 40:

ԻԳ.Ը թերթերը, ինչպես և վերջին երեք
թերթերը՝ ԻԳ.Գ, ԻԳ.Է և ԻԳ.Ի:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յւլիան Զև.— Վեռլինից հայրենեաց հա-
լոցք, հտ. Ա, Վենետիկ, 1860, էջ 520—521:
Գալեմբյարյան Գր.— «1813-ի հայ տպա-
գրին զիւտին պատմականը և նոր լուսաբա-
նութիւններ», Հանդէս Ամսօրեայ.
1913, էջ 709—718:

Գալեմբյարյան Գր.— [Հայ տպագրու-
10 թեան հնագոյն օրինակներ] Հանդէս Ամ-
սօրեայ. 1894, էջ 361—363:

Ստորագրած՝ Վ. Գ. Գ.՝

Ջալգոյե Է. (Seidel E.) — «Ein neues
Exemplar des alten Ayt'ark' und Allge-
15 meines zu seinem medizinischen Ab-
schnitt», հետևյալ հրատ. մեջ. Վեռլին, 1894, հրատե-
րական ժողովածոյ, առթիւ 100-ամեայ լո-
բելիինի հաստատման Մխիթարեան Միաբա-
նութեան ի Վիեննա (1811—1911)», Վիեն-
20 նա, 1911, էջ 225—233:

Ջարրիահայլան Գար.— «Պատմութիւն
հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութե-

Նէն մինչ առ մեզ, Վենետիկ, 1895, էջ 29—32:

Լեո—«Հայկական տպագրութիւն», հտ. Ա, Թիֆլիս, 1901, էջ 14—16:

Լեւոնյան Գարո— «Հայ գիրքը և տպագրութեան արվեստը», Երևան, 1946, էջ 47—49:

Ղազիկյան Ս. րու.— «Հայկական նոր մասնագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կենսաբիւ», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 115—119:

Սալիսայան Սա.— «Մերն է հայ տպագրութեան առաջին տարին», Մշակ, ԽԱ տարի, 27 և 28 հնվ. 1912 թ., ձ.Ձ. 18 և 19:

Սալիսայան Սա.— «Ազգային մեծ լոբելեանը», Մշակ, ԽԲ տարի, 12 հոկտ. 1913 թ., Ձ.Ձ. 226:

Պալյան Յրդ.— «Հայ տպագրութեան ամենահին երախայրիք մ'ալ», Հայկ. Ա. Ա. 20 սօրեայ, 1894, էջ 357—361:

Ստորագրած է՝ «Յ. Վ. Գ.» Մանթացեում է 1813 թ. տպագրած «Գառարգտեոր»-ը և այս առթիւ վենետիկյան առաջին հրատարակչութիւնների շարքին խոսում է և «Աղթարք»-ի մասին, որից մի թերթ օրինակ ինքը գտել է հետաքրքիր Ս. Կարապետի լուծում:

Յիրոյան Ս. ք.— «Առաջին դար հայկական տպագրութեանց», ԲագմաՎեպ, 1890, էջ 90—104:

Մանրամասնորեն նկարագրում է տպագիր «Աղթարք»-ի վենետիկյան օրինակը, գծելով և երկու նմանատիպ պատկերներ:

ԱՂՈՒԱԿ ՍԻՆՈՒՆԵՆԵՑ

Տես՝ ԱՂՈՒԱԿ ՍԻՆՈՒՆԵՆԵՑ:

ԱՂՈՒԱԿ

ԵՐ

ԱՂՈՒԱԿ ԿԵՆՏՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղուանքից Աշխարհ Աղուանից, կոչված նաև Աշխարհ Առանայ. նաև՝ եորիմ աշխարհ Հայոց: Օտարների կողմից անվանվում է Ալբանիա (Կովկասյան Ալբանիա): Գտնվում էր ածմյան Արևելյան Անդրկովկասի տերիտորիայում: Աղվաններն ինքնուրույն պետություն են կազմել երկար ժամանակ ու սերտ շփման մեջ են եղել հայերի հետ, հատկապես

քրիստոնեության մուտքից հետո, և ապա հետզհետե ընկել են հայերի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական ու մշակութային ազդեցության տակ: Ի վերջո աղվանների ճնշող մասը էթնիկապես համաձուլվել է հայերի հետ: Այդ բանում կարևոր դեր է կատարել Աղվանական Սկեդեցին, որը միաբնակ դավանության էր պատկանում և Ը դարից հետո համարվում էր Հայկական Սկեդեցու արքեպիսկոպոսություններից մեկը, որի պետը նախկինի պես շարունակում էր կրել Աղվանից Կաթողիկոսության տիտղոսը, այնպես, ինչպես էին Հայկական Սկեդեցու կազմում Աղթամարի և Կիլիկիայի կաթողիկոսները: 1813 թ. Աղվանից Կաթողիկոսությունը վերածվել է Հայկական Սկեդեցու սովորական թեմի, որն անմիջականորեն ենթարկվել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությանը: Սակայն՝ աղվանների մի որոշ մասը, որ ապրում էր դրվախայրային մերձկասպյան շրջաններում, սկսած օրաբանական տիրապետության շրջանից (Ը դարից) ենթարկվել է տիրողների վարած բռնի մահմեդականացման քաղաքականությանը, որի հետևանքով հետզհետե ձուլվել է անդրկովկասյան էթնիկական այն մի շարք տարրերի մեջ, որոնց մշակութային ընդհանուր հատկանիշը մահմեդականությունն էր: Այդ պատճառով էլ եթե քրիստոնյա մնացած աղվանները հետզհետե դարձան հայախոս, իսլամացած աղվանները թուրք-թաթարական իշխող ցեղերի մշակութի ազդեցության տակ լուրտցրին մի լեզու, որը պատկանում է թուրքական լեզուների ընտանիքին և օգտագործվում է ածմյան ազդրբնջանցիների կողմից (ազրբեջանիերեն): Աղվաններն ունեցել են գիր ու գրականություն: Հայ մատենագրական աղբյուրները նրանց հիշատակում են որպես դպրություն ունեցող ժողովուրդներից մեկի, որի լեզվի համար Ծ զարում տառեր էր հորինել հայ մեծ լուսավորիչ Մանրուկ-Մաշտոցը՝ Սակայն աղվանական գրականության որևէ վավերական

Ն. Երևան. Վարդ Մաթեցի. հրատ. Գ. Ձեռագրայանի, Երևանում, 1930, էջ 101: «Մովսեսի Կազմկատուացու պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Թիֆլիս, 1913, էջ 12 և 131—132:

ճմուռ դեռես չի հայտնաբերվել, թեև հիշատակություն կա, որ մինչև ժԳ դարի վերջըն էլ հայազգանների մոտ գործածվում էին աղվանական տառերը: Ըստ երևույթին զբաղմունք այն տառանշաններն են, որոնք մեզ հասել են Երևանի Գետ. Մատենադարանում և այլուր պահպող մի քանի հայերեն ձեռագրերի միջոցով: Մեզ հայտնի է մատենագրական միայն մի բնագիր, որը, եթե վստահենք նրա վերնագրին, պետք է թորգմանված լինի աղվաներենից, այն է՝ «Յաղագս պատմութեան սուրբ և աստուածային իւղոյն, զոր գտեալ սրբոց Բարցն յԱրևելս, յաղուանի գիրս, և քարգմանցին ի հայ գիր» (սկ. «Արգ պատմացուք յաղագս սուրբ իւղոյն քե ուստի է»², Հայերեն ձեռագրերում պահված՝ աղվանական տառերի մասին կան տարակարծություններ: Ա. Շանիձեն հարազատ է համարում միայն աղվանական այն այբուբենը, որ 1837 թ. Սրեանի Գևտ. Մատենադարանի № 7117 ձեռագրում հայտնաբերվել է Ի. Արուսեանի, և կասկածանքով է նայում աղվանական այն այբուբենի վրա, որի մասին ժամանակին խոսել են է. Բորեն և Ն. Գարամյանը³: Այդ կասկածը, որ Շանիձեից առաջ հայտնել են և ուրիշներ. հենվում է լոկ այն լրագրության վրա, որ Բորենի և Գարամյանցի մատնանշած աղվանական այբուբենի տառերն ունեն հարկական տառերի թիվը. դասավորումն ու նրանց հետ նմանություններ, և այդ պատճառով էլ Շանիձեն, հետևելով իր նախորդներին, այդ այբուբենը

համարում է ոչ թե աղվանական այբուբեն, այլ սոսկ հայկական ծածկագրություն: Սակայն՝ եթե ընդունենք, որ Պետական Մատենադարանի № 7117 ձեռագրի այբուբենը աղվանական լեզվի հնագույն՝ լիակատար այբուբենն է ներկայացնում, հիմք չկա նաև չընդունելու, որ Բորենի և Գարամյանցի մատնանշածը լինի հետագա ժամանակներում բարեփոխված, վերամշակված, խմբագրված ու հայերեն լեզվի պահանջների համաձայն լրացված աղվանական մի այբուբեն, որ հայացած աղվանները կտրոդ էին: օյտագործել հայերեն գրելիս, ինչպես իրենց մայրենի լեզուն կորցրած հայերը Գալիցիայում գրում էին հայաստա դվազդերեն և կամ Օսմանյան Պայսրության մեջ՝ հայատառ թուրքերեն: Դժագրական տեսակետից՝ երկու այբուբենների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները կտրոդ են լինել, ինչպես ժամանակի ընթացքում առաջ եկած հնարավոր տարբերություններ, այնպես էլ մի կողմից մեծատառի, իսկ մյուս կողմից փոքրատառի (նաև ձեռագրի) տարբերություններ: Ընդ այն զգալի նմանությունը, որ գոյություն ունի աղվանական խնդրո առարկա տառերի և հայկականների միջև և որի վրա ուշագրություն է հրավիրում Շանիձեն, խոսում է միայն հօգուտ այն բանի, որ այդ այբուբենը չի կորոդ լինել հարկական ծածկագրություն, քանի որ ծածկագրության սկզբունքն իսկ կայանում է նմանություններից խոստատիլու մեջ: Մեր մատենագրության մեջ կան Աղվանից երկրի պատմության, ինչպես նաև հայերի հետ աղվանների ունեցած քաղաքական, մշակութային ու կրոնական փոխհարաբերությունների պատմության վերաբերող մի շարք նյութեր, որ նշում ենք ստորև:

¹ Աղվանական տառերը հիշատակվում են Halloen (հալոյեն) ձեռք, տե՛ս՝ Halthoni Arment Historia orientalis, quae eadem et De Tartaris inscribitur: Coloniae Brandenburgicae. 1671, p. 9. տե՛ս նաև՝ շեթում գտածիչ Թոթաբաց, լաթիներենից թարգմ. Մկ. Աղվերյանի, Վենետիկ, 1862, էջ 14, իսկ թարգմանչին իրավամբ նկատել է, որ haloen և աղուան տեղանիքը նույնն են: Այդ կարծիքին է նաև՝ Ա. Շանիձե, Новороссійскія азбуки казакских алфавитов, стр. 3—4.
² Տես Երևանի Գևտ. Մատ. ձեռ. № 101 (էջ 280—280ա), № 3121 (էջ 261բ—261բ) և № 4619 (էջ 93ա—93ա). նաև Անկյուրիայի Կարմիր-Վանքի ձեռ. № 16 (էջ 238—238բ) և № 110 (էջ 813—813բ):
³ Այդ այբուբենից մի քանի օրինակներ կան Երևանի Գետ. Մատ. ձեռագրերում, որոնցից մեկն է՝ № 3186 (էջ 11բ):

1. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Տես՝ ՄՈՂՎՍԵՎ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ,
2. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին: Տես՝ ՅՈՂՎԱՆԵՆԷՎ ՄԱՐՏԵՐԻ,
3. Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի: Տես՝ ԾՄԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՋԱՂԱԿԱՆՆԵՐ,
4. Կարողիկոսը և գեպը Աղուանից աշխարհին ի մեջ ժԲ դարու. «Համարեցաք և

զայս ևս հա:կաւոր լինել...»: *Տես՝ Մեծ-ԹԱՐ ԳՈՇ:*

5. Քուղք զոր տեր Յովհաննէս Հայոց կարուղիկոս և այլ խախտագոսուներ առ Աղուանից եպիսկոպոսունն արարին. «Լաւոց և Յշմարտից աստուածասիրաց...»: *Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳՍԲԵՂԻՆԱՑԻ:*

6. Պատասխանի ի Հայոց քղրոյն Աղուանից՝ Վրքսնիսի Քերզողի. «Պատուական գառլեցց...»: *Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՀՐԱԹԱՆԵՑԻ (Թղթակցութուններ. § 14):*

7. Այս բուղք Ֆոհաննու Երուսաղիմի եպիսկոպոսի և առ Արաւ Աղուանից կարուղիկոս. «Սրբոյ և աստուածասիրի երսնելոյ հոգևոր եղբոր և պաշտօնակցի մերոյ...»: *Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՆՐՈՒՍԱՀԵՄԱՑԻ:*

8. Տեսան Անանիայի Հայոց կարուղիկոսի յաղագս ազատամարտեան տանն Աղուանից սր ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցե ձեռնադրութիւնն արտաքոյ Լուսաւորչի արձառոյն: *Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՄՈՎԱՑԻ:*

9. Սահմանադրութիւն կանոնի վաչագանայ Աղուանից արքայի եղևալ ի ժողովն, որ յԱղուէնն: *Տես՝ ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՀՈՒԱՆԻՑ ԱՐՔԱՑ:*

10. [Կանոնք] Արրանամու Մամիկանէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայ: *Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ՄԱՄԻԿՆԵԱՆ:*

11. Կանոնք տեսան Սիմեոնի Աղուանից կարուղիկոսի, յետ կործանման Ներսէսի Աղուանից կարուղիկոսի ևն: *Տես՝ ՍԻՄԷՈՆ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ ԱՀՈՒԱՆԻՑ:*

12. Կանոնք Պարտաւայ ժողովոյն կամ Կանոնք Սիովմի Հայոց կաթողիկոսի: *Տես՝ ՍԻՈՆ ԲԱՒՈՆԵՑԻ:*

✠ Աղվանից երկրի և Աղվանից կաթողիկոսութեան պատմութեան վերաբերող բազմաթիվ վավերագրեր կան ժե—ժԼ դարերից՝ Երևանի Գետ. Մատենադարանի կաթողիկոսական գիվանի զանազան թղթապանակներում, հատկապես տես թղթ. 240—241: Տես նաև Սիմեոն Երևանցու «Յիշատակարանը», Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք Գ, Ը և ԺԱ (§§ Գ, ԼԹ, ԽԸ, ԽԹ, Ծ, ԾԱ, ԾԲ, ԾԴ, ԾԵ, ԾԶ, ԾԸ, ԿԱ, ԿԳ, ԿԵ, ԿԶ, ԿԸ, ԿԹ, Լ, ԼԱ, ԼԵ, Զ, ԶԹ, Զ, ԶԲ, ԶԸ, Զ, ԶԴ, ԶԵ, ԶԶ, ԶԸ, ԶԹ, ԶԻԳ, ԶԻԶ, ԶԻԸ, ԶԼԱ, ԶԼԵ, ԶԼԸ,

ՃԽԸ, ՃԾԵ, ՃԿԲ, ՃԶԶ, ՄԱ, ՄԼԷ, ՄԽ, ՄԾԹ, ՅԼԱ, ՅԼԸ, ՅԼԹ, ՅԽԵ, ՅԾԱ, ՅԾԲ, ՅԾԴ, ՅԿԳ, ՅԶԴ, ՅԸԴ, ՅԸԵ, ՅԸԸ, ՆԱ և ՆԸ) և Դուկաս Կարնեցու «Կոնդակները», Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք Դ, էջ 17—19, 32—33, 39—40, 121—125, 202—204, 236, 278—380, 392—393, 401, 504—506, 612, 716—718, 731 և 737. գիրք Թ, էջ 113—116, 137—141 և 276—293: Նաև ԵԾԴԿ վաւերագրեր ևն, Արարատ, 1000, էջ 317—320: 10

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արուստան Էլ.: *Տես ստորև՝ Շանիձն Ս.:*
Արրահամյան Ս. Գ.— «Համառոտ ուրվագիծ հայկական պալիոգրաֆիայի», Երևան, 1940, էջ 44—46: 10
Աբրահամյան Ս. Գ.— «Հայկական պալիոգրաֆիա», Երևան, 1948, էջ 103—103:
Արրահամյան Ս. Գ.— «Հայ գրի և զբրջութեան պատմութիւն» (մամուլի տակ):
Անառյան Հր.— «Հայոց գրերը», Երևան, 1928, էջ 480—482:
Անառյան Հր.— «Աղվանից գիրը», Տեղեկագիր ՍՍՌՄ Գիտութեան Երկրի Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի, 1941, № 3—4, էջ 3—11: 10
Անդրիկյան Ենր.— «Միտաբել Հար-Աղուանից եպիսկոպոսը», Բազմալեզու, 1906, էջ 160—166:
Ավետիսյան Լ.— «Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի պալագարը Աղվանից կաթողիկոսական և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական աթոռների կենտրոնական ձգտումների գծով», էջ միածին, 1957, № 6, էջ 31—34:
Առլիսուղադանց Մակ.— «Աղուանից երկիր և դրացիք (Միշին Դաղստան)», Թիֆլիս, 1893:
ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ս. Բ., Մարտի, 1893, էջ 417—421.— Դ. Աղայան, Տարագ. 1903, էջ 332:— Բ., Արձագանք. 1893, № 27:
Առլիսուղադանց Մակ.— «Արցախ», Բազմալեզու, 1895:
ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ե. Վ., Արարատ. 1898, էջ 80—81.— Լ., Մշակ, 1898, № 29.— Աղբալ, Արևելեան Մամուլ, 1898, էջ 280—281:
Առլիսուղադանց Մակ.— «Պատմութիւն Աղուանից», հտ. Ա, Թիֆլիս, 1900: Նույնը՝ Բ տպ.՝ Վաղարշապատ, 1903:

ՅՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Գ. Վ. Լաֆոնյան, Արաբա. 1802, էջ 1148-1148: Լուսնայ. 1803, № 2, էջ 219-220: Կ. Կ. Առաքելյան, Բազմավեկ, 1803, էջ 213-218:

Ասորիականությանց Մակ. — Վատմութիւն Ազուանից, Կա. Բ. Քիֆիս, 1807:

Բեկնազարյանց Ս. պր. — Վաղանիք Հարարադի, Պետերբուրգ, 1886:

ՅՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Առաքել Բարսեղյան, ՎՊԻ Եւր Մարիբա Կատինա, Արձագանք. 1886, էջ 204-208: Առաքել Բարսեղյան (Նուսի Իմրազուբյանը), Արձագանք, 1888, էջ 271-272: Կա. Վէլ'յ Քէ պատմութիւն (Հարարադի անցեալը Ազրեա Բեկնազարեանցի գրչի ապի), Շուշի, 1887:

Բաթթի, Վաղանիք Հարարադի, Արձագանք, 1888, էջ 433-438, 443-448, 453-457, 461-464, 469-502, 510-513, 523-530, 542-547, 570-576, 582-593 և 603-607: Բժ. Արամյան, ՎՊԻ Կա Մանուկ-Սահան Կենդանի, Նոր-Պար, 1888, № 137, 138 և 142: Վաղանիք Հարարադի գրչի ապի, Նոր-Պար, 1887, № 11:

Բորե Է. (Boré Eug.) — „Correspondance et mémoires d'un voyageur en Orient“, t. II, Paris, 1840, p. 48-52.

Ընդհանուր Էջմիածնի Մասնագրանի Ընդգրուած գտել և այսուց կրասարակուծ է Ազգանից այրուրենի մի նմուշ, որի ստուերն իրենց Քիզի ու գասագրութեամբ կամընկնուծ են կայկականէերին:

Գալեմբոյանյան Գր. — ՎՊԻ Կա Վաղանիք Ընդգրուած Արձագանքի Մասնագրանի Ընդգրուած Վիճակէն, Վիճակէն, 1892, էջ 21:

Ուղագրութեան է կրագիրուծ Մյունիենի Կ. Hof- und Staatsbibl. Cod. Arm. № 7, fol. 28v գրուածը:

Նըզոզ անընթեանի մի գրութեան գրա. ԿԱՅՍՍՍ ԳՐՐՐՐՐՐՐ, որովհետեւ 13 սոզ մարուք գրուած է, գրչի իսկ կարելի չէ անուանել: Մենք կամեմտելով Ն Քարսեանցի 1886-ին „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“ լրագրոյն մէջ կրասարակուծ Ազուանից գիր կամըրուած գրիրուծ կեա, քանի մի սեղ կշիւ կայկականութիւն գտանք:

Երեմյան Ս. Յ. (Еремян С. Т.) — „Торговые пути Закавказья в эпоху сасанидов по Tabula Peutingeriana“, Вестник Древней Истории, 1939, № 1(6), стр. 79-97.

Երեմյան Ս. Յ. (Еремян С. Т.) — „Монсей Каланкатуяский о посольстве ал-

-банского князя Варез-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илнтверу“, Записки Института Востоковедения Академии Наук СССР, т. VII, 1939, стр. 129-155.

Երեմյան Ս. Յ. (Еремян С. Т.) — „Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов“, Известия Армянского Филиала Академии Наук СССР, 1941, № 7, стр. 33-40.

Երեմյան Ս. Յ. (Еремян С. Т.) — „Заметки к тексту Хроник Сумбата“, Известия Армянского Филиала Академии Наук СССР, 1941, № 9, стр. 27-30.

Կապուկոնց Դավ. — ՎՊԻ Կա Վաղանիք Կաթողիկոսութիւն, Ընդգրուած Օրացոյց Ազգային Ընդգրուած Վիճակէն, 1802, էջ 439-440:

Հարարադիյան Կա. — ՎՊԻ Կա Քիֆիս, 1802, էջ 378-385:

Մանուկյան Հակ. (Manandian A.) — „Beiträge zur albanischen Geschichte“, Leipzig, 1897.

Մառ Կիկ. (Март Н.) — „Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах“, С.-Петербург, 1905.

Մելիքեան-Բեկ Լ. (Меликсет-Беков Л.) — „Об источниках древнеармянского права“, Известия Кавказского Историко-Археологического Института, т. II, 1917-1925, стр. 162-163.

Մուրադ Յր. — ՎՊԻ Կա Վաղանիք Ընդգրուած Վիճակէն, 1803, էջ 333-335:

Շահխաթունյանց Հակ. — ՎՊԻ Կա Վաղանիք Ընդգրուած Վիճակէն և Կիզո գաւառացի Արարատայ, Կա. Բ. Էջմիածին, 1842, էջ 330-349:

Շանիճե Ս. (Шанидзе Л.) — „Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки“, Тбилиси, 1938.

Այս գրքի մեջ՝ Ի. Абуладзе, „К открытию алфавита кавказских албанцев“ (էջ 69-71):

Ոսկյան Հակ. — ՎՊԻ Կա Վաղանիք Ընդգրուած Վիճակէն, 1802, էջ 139-142:

2 Զամյան Միք. — «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Ա—Գ, Վիննաիկ, 1784—1786.

3 Զալալյանց Մարգ. — «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Քիֆ-լիս, 1858, էջ 425—433 և 480—497.

4 Յիվեր Կ. Վ. (Тревэр К. В.) — «История и культура Кавказской Албании» (մասնաւիտակ):

5 «Կարամյանց Կ. (Karamiantz N.) — «Einundzwanzig Buchstaben eines verlorenen Alphabets», *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. XL, 1886, S. 315—319.

6 «Գյուրոյան Էար. (Kurdian H.) — «The newly discovered alphabet of the Caucasian Albanians», London, 1956.

7 «Արամայան է Կեանայ Կանգնիք. *The Journal of the Royal Asiatic Society*, April 1956, p. 81—83.

8 Օրմանյան Մարգ. — «Ազգապատմութիւն», մասն Ա—Գ, Կ. Պոլիս—Երուսաղեմ, 1912—1927.

9 (Խմբակայան հեղինակութիւն) — «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», под общ. ред. А. М. Артамонова, книга I (ч. I—II), Москва-Ленинград, 1935, стр. 207—209: «Вопросы истории, исторической географии и этнографии восточного Закавказья» (С. Т. Еремян); стр. 325—331: «Албания, Иберия и Колхида ко времени римского завоевания» (С. Н. Джанашия); стр. 369—375: «Колхида, Иберия и Албания в первые века н. э.» (С. Н. Джанашия и С. Т. Еремян).

10 (Խմբակայան հեղինակութիւն) — «История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства», под общ. ред. А. М. Артамонова, книга II (ч. III—IV), Москва-Ленинград, 1939, стр. 159—164: «Албанья в III—VII вв.» (С. Т. Еремян); стр. 164—168: «Походы Ираклия и падение владычества сасанидов в Закавказье» (С. Т. Еремян); стр. 369—374: «Албания в период арабского владычества» (С. Т. Еремян); стр. 374—

381: «Движение Бабек. Албания в IX—X вв.» (С. Т. Еремян).

11 (Խմբակայան հեղինակութիւն) — «Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв.», ч. I, под ред. Б. Д. Грекова, Л. В. Черепнина и В. Т. Пашуто, Москва, 1953, стр. 645—658: «Азербайджан в IX—первой четверти XIII века.

12 б) Политическая история» (С. Т. Еремян и И. П. Петрушевский).

13 (Խմբակայան հեղինակութիւն) — «Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР», под ред. П. Н. Третьякова и А. Л. Монгайта, Москва, 1956, стр. 420—485: «Рабовладельческие государства Закавказья в последние века до нашей эры и их борьба с экспансией Рима» (А. И. Болтунова и С. Т. Еремян).

ԱՂՈՒԱԼՔ

Տես՝ ԱՌԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

ՄԱՆԿԱՆ

Պարսկահայ աշուղ, Աղաբեկի որդի Մեռ. 1741 թ. Նոր-Ջուղայում: Նրա մասին տես՝ Ա. Երեմյան, «Պարսկահայ աշուղներ», Քիֆ-լիս (Քեհրան), 1950, էջ 80:

ԱՂԶԿԱՆ (Պատմութիւն) ԵՒ ՄԱՆԿԱՆ

Հայտնի է «Պատմութիւն աղջիկան և մանկան» կամ «Հարցմունք աղջիկան» անունով մի վիպական աշխարհիկ պատմվածք, որը, ինչպես «Պղնձե քաղաք»-ի պատմութիւնը, իր հիմքում արարական հաշակալոր «Հազար ու մեկ գիշերներ»-ի մի գլուխն է, կամ, ավելի ճիշտը, նրա հետևողութիւնը շարադրված կամ խմբագրված մի բնագիր՝ քրիստոնեական գունավորումով: Այս բնագիրը անուագրերում շատ է տարածված: Հրատարակվել է բազմաթիվ անգամներ, «Պղնձե քաղաք»-ի պատմութիւնը բոլոր տպագրութիւններում:

Եկ. 22 և 23. «Պատմութիւն աղջկան և մանկան»
Սրեանի Պետական Մատենադարանի № 6461 ձեռագրից:

հերում և նզուն բնագրի որոշ օրինակներում
ուսմկախառն գրաբար է, բայց մեծ մասում
տիրապետողը սամկերենն է:

• Պատմութիւն աղջկան և մանկան. և
նարցմունք ճոցա ընդ միմեանս. «Այր մի
էր մեծատուն և իշխան ի քաղաքի մի. և
ունէր անչափ գանձ՝ ոսկի և մարգարիտ,
անգին և պատուական ազունք, որ չկայր
յայն աշխարհն քան զնա մեծատուն...»,
տես՝ «Գիրք պատմութեան որ կոչի Պղնձէ
քաղաք», Կ. Պոլիս, 1792, էջ 135—163:

Տպագրվել է «Պղնձէ քաղաք»-ի բոլոր
կրատարակութիւններում: Տես հետևյալները:

- Կ. Պոլիս, 1807, էջ 106—129;
- 18 Կալկաթա, 1814, էջ 86—105;
- Կ. Պոլիս, 1820, էջ 106—129;
- Կ. Պոլիս, 1834, էջ 105—134;
- Կ. Պոլիս, 1850, էջ 102—132;
- Թիֆլիս, 1857, էջ 114—147;
- 20 Կ. Պոլիս, 1861, էջ 106—127;
- Թիֆլիս, 1911, էջ 128—164:

□ Սրեանի Պետ. Մատ. ձեռագիր օրի-
նակների մեջ հնագույնն է № 8903՝ «Պատ-
մութիւն վասն մանկանն և աղջկանն, վասն
ուրախութեան» (էջ 212բ—237բ), որ ժ-Ձ
գարից է. մյուսները հաջորդ գարերի ընդ-
րինակութիւններ են, տես № 33 (էջ 170բ—
197ա), № 097 (էջ 3ա—17բ), № 1682 (էջ
6բ—24բ), № 3081 (էջ 214բ—222ա), № 8237
(էջ 80ա—77բ), № 6451 (էջ 178ա—183բ),
№ 6686 (էջ 260ա—236ա), № 7037 (էջ 10
78ա—95բ), № 7050 (էջ 28ա—37բ),
№ 7076 (էջ 30ա—37ա, վերջից թերի),
№ 7227 (էջ 67ա—69ա, սկզբից թերի),
№ 7709 (էջ 209ա—220ա), № 7723 (էջ
78ա—80բ, վերջից թերի), № 8076 (էջ 43բ—
11 47բ), № 8448 (էջ 23ա—34բ), № 8456 (էջ
309ա—316բ, սկզբի տողը պակաս), № 8487
(էջ 124ա—140բ, վերջից թերի), № 8708
(էջ 48ա—63ա), № 8724 (էջ 25ա—43բ),
№ 8963 (էջ 70ա—84բ), № 9124 (էջ 9ա—
20 14ա, սկզբի տողը պակաս, իսկ վերջից թե-
րի), № 9428 (էջ 62բ—76բ), № 9518 (էջ

13ա—20ա), ևն Տեո Նակ Թրիխտի Գետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 48 (էջ 254բ—274ա). Թրիխտի Կենտր. Պատմ. Արխ. հայ. ձեռ. № 47/678 (էջ 64—78). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Stowe Or. № 31 (fol. 2'). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 258 (էջ 104բ—113ա). Հալեպի Ամեր. վարժ. հայ. ձեռ. ճառքնտիրը (էջ 380)¹. Բալթիզի մասնավոր անձանց ձեռ. № 13 (էջ 176ա—182ա)²:

10 Զնադրերում բնագրերը կրում է այլազան վերնագրեր. «Պատմութիւն աղջկան և մանկան», «Պատմութիւն աղջկան և մանկան և ճարքմունք նոցա ընդ միմեան», «Պատմութիւն մանկան և աղջկան», «Պատմութիւն վասն մանկան և աղջկան», վասն ուրախութեան», «Պատմութիւն վասն մանկան և աղջկան և հարցաքննութեան ընդ միմեանս, և միարձուրթիւն նոցա», «Պատմութիւն աղջկան և կտրծին», «Պատմութիւն դստեր քաղաւորին և մանկան իմաստեայ», «Պատմութիւն զեղջուկ և ոնով բանիւ», «Պատմութիւն զեղեցիկ որ կտրիմն զաղջիկն յաղթեաց և էա իր ի կնութիւն» ևն, «Պատմութիւն մեծատան որգուն, որ զնայր և մայր վանառևաց, և զնացեալ օտար աշխարհն ճարգաքննութեան»: Կան նաև անխորազիր օրինակներ:

Բնագրի սկ. պատահում է նաև՝ «Այր մի էր մեծատուն իշխան ի քաղ.», «Այր մի էր իշխան ի քաղ.», «Այր մի իշխան քաղաքին որ ուներ», «Այր մի իշխան քաղաքի ուներ», «Այր մի իշխան քաղաք մի որ սներ», «էր մեծատուն այր մի և ուներ», «Այր մի էր խոնա ի քաղ.»:

ԳՐԱԿԱՆ ՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՕՅԳՐԻԿՅԱՑ ՆԵՐՈ.— «Միջին դարու վեպերէն: 3. Հարցմունք աղջկան», Բազմավեպ, 1906, էջ 341—347:

ՕՅԳՐԻԿՅԱՑ ՆԵՐՈ.— «Յուսելուած մը», Բազմավեպ, 1906, էջ 509:

ՁՈՊԱՑՅԱՑ ԱՂՋ.— «Հայ էջեր», Փարիզ, 1912, էջ 1Ը—1Թ:

¹ Հմմտ. Ա. Սյուրբոյան, «Մայր ցուցակ կայերէն ձեռագրաց կայերէն» Կ. Ք, էջ 67:
² Հմմտ. Ն. Անուայան, «Յուսակ կայերէն ձեռագրաց Թուրքիէ», էջ 89:

ԱՂՕՔԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՒԹԵՐ

Հայ մատենագրութեան մեջ մի ուրաշն սեռ է կաղմում աղոթագրութեանը, որ սկիզբ է առնում Ե զարից: Բացի այն, որ աղոթքներն ընդհանրապես անհաստի ներառելու յան հուղերի ու տրամագրութեաններն են արտուցում * և հաճախ լիզվական, գրական ու բանահյուսական արժեք են ներկայացնում,—ինչպէս Իրիկոք Նարեկացու, Նիրատա Շնորհալու և այլոց տղոթքները,—երբ 10 բնին նրանք օժանդակ նյութեր են հանդիսանում այն կամ այն ժամոհնակաշրջանի հասարակական մտախոյունների և քաղաքական իրադրութեան ուսումնասիրութեան համար, կամ արտահայտում ավել ժամանակագրականի այս կամ այն հեղինակի հայացքներն ու վերաբերմունքն այդ երևակներին նկատմամբ: Այսպէս, օրինակ, Մխիթար Գոշի աղոթքներից երկուսը մեղ պատկերացում են տալիս այն մասին, թե նա 15 ի՛նչ հայացքներ և ի՛նչ վերաբերմունք ունեւր հերետիկոսական և հերձվածողական շարժումների հանգեպ: Նա շարադրել է երկու աղոթքներ, որոնցից առաջինը սահմանված է դարձի եկող հերետիկոսների ընդունման արարողութեան ժամանակ կարդացվելու, իսկ երկրորդը՝ հերձվածողների. «Աղօքք Մխիթար Գոշ վարդապետի՝ վասն Արիստեպանացն և այլոց հերձուածողացն, զի յորժամ զղջաւան՝ ընթեռնուց ի վերայ նոցա և օժանցն սուրբ իւղով» և «Իսկ նեստորիանոսացն և Սաիքիանոսացն տալ Խոստովանութիւն ճաւատայ և նզովի զհերձուածսն, և օժանցն չեն պետք, այլ ասն զաղօքս զայս ի վերայ նոցա»: Միմեոն Արեանցին ունի աղոթք 20 ներ, որոնք, կապված լինելով ԺԸ դարի մեր պատմական իրադրութեան հետ, քաղաքական խոշոր նշանակութիւն ունին: «Աղօքք ողբերգականք վասն հասարակ ազգիս և եկեղեցեացս Հայսցո՛ւր երկրից զեպի և իլիինք առաջված մի զկարալիստական սըրուսառուչ ուղերձ է, որի մեջ հեղինակը անալիստական վրձինով պատկերում է իր ժո-

¹ Երեանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 660, էջ 308բ—309բ:

զոգրդի անմխիթար վիճակով՝ Այստեղ մենք կարդում ենք. «վասն ողորմելույ և անտիրացելոյ ազգիս մերոյ աղաղակեմ առ քեզ, ս՛վ ողորմելեաց ողորմած, անտիրացելոց տէր... Գոչեմ առ քեզ մեծաւ թախանձանօք. բանց, տէր, զաչս քո և տե՛ս զողորմելութիւն մեր. տես զվոքորիկ հօտս քո թէ՛ որդէ՛ս է ցրուեալ և տարագրեցեալ ընդ տմննայն երկիր և մատնեալ ի ձեռս օտար տերանց և թշնամեաց, զրկեալք ի սեսյուհ բնակութեանց և ի հայրենաց իւրևանց: Ո՛հ, որք են որդէս զնաւ զեկարեկ տառանեալք լալիս ծովու՝ առանց զեկավարի և որդէս զոչխար մոլորեալք ի լանապատի առանց

10 հովուի: Եւ ոչ ունին զՄուսէ՛ս՝ որ առաջնորդեացէ, և ոչ ունին զՅեսու՛՝ որ ընդդէմ թըշնամեաց կացցէ, և ոչ ունին զԴաւիթ՛՝ որոց վասն զհաճոյական պատարագս մատուցէ քեզ և զօուր բարկութեան քո յեսս զարծուցցէ: Եւ ոչ ունին զմարգարէ, թագաւոր, իշխան և առաջնորդ, և ոչ զօգնութիւն իմն լուստեցէ: Իշխանք մեր և ազատագունք՝ մերկացեալք լիշխանութեանց և լընչից և տեկեալք ընդ իշխանութեամբ ալլոց՝ ծառային

15 ողորմելարար: Հասարակ ժողովորդք մեր գրաւեալք ի ներքոյ ծանր լծոյ և հարկի: ալլազգեաց՝ հազիւ թէ հայթհայթանօք գտանեն զապրուստս կենաց իւրեանց և որոց զսերմանեալսն և զվաստակսն ալլք ուտեն և վալելինս ևն: Մի ուրիշ աղոթքով, որը ճճնորճեակալութիւնք առ աստուած՝ վասն յատուկ բարերարութեանցն, որք առ ազգս Հայոց և յեզրուածք գարձեալ. զի և ևս ողորմեսցի և բարեբարեացեալ խորագիրն է կրում՝

20 հեղինակը պաշտպանութիւն է խնդրում «վասն մնացորդացն ազգիս մերոյ»: Այսանդ մենք նշում ենք մեր գրականութիւն հին ըրչանին պատկանող աղոթքների ժողովածուները միայն՝ և մի շարք հեղինակներ:

Ձեռք նշել աղոթական առանձին բնագրերը: Ձեռք նշել նաև շափածո աղոթքները՝ շարականներ, տաղեր, ևն, որոնք բանաստեղծութիւն են պատկանում: Առանձին տես նաև ԱԽՏԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

•••

1. Ակն հոգւոյ, յորում գտանին սքանչելի աղօրք ևն: Տես՝ ԱԿՆ ՀՈԳԻՈՅ:

2. Աղօրք հասարակաց քրիստոնէից: Այլըջ Պիղիքի: հայի ավաշկի պասըտր. հայպարընա Պիթէնկրիմիցի. երկալիքի- 10 նեսս քօրա. էրմէնի սուրբ եուխօվուուուկի: ակր Յովհանէս տըրա. քարմատանէեց: իլովտաց րվ. ՌԿԷ. փետր. Իէ:

Ճիշ (167) էջ: Անրջին էջում «Կազմեցաւ Լով ի կազմարաննս տէր Յովհանէսին 16 Գարմատանեէնց. թվ. ՌԿԷ. մարտի Իս:

Աղօթագիրքը կես հալերեն, կես «թաթարերեն» (զփչուդերեն) է: Հրատարակել է Լվովում 1818 թ. Յուլ. Գարմատանեցի կողմից: Սույն հրատարակութիւն միակ ծանոթ օրինակը գտնվում է Լեյդենի համալսարանի Մատենադարանում (Leiden, B. U. 878, G. 9):

3. Բուրաստան աղօթից: Տես՝ ԲՈՒՐԱՍՏԱՆ ԱՂՕԹԻՑ:

4. Բուրվառ աղօթից: Տես՝ ԲՈՒՐՎԱՌ ԱՂՕԹԻՑ:

5. Գիրք աղօթից և զանազան մաղթանաց առ Քրիստոս և առ սուրբ Աստուածածինն. և մտածական աղօրք ի պատիւ 20 չարչարանաց Քրիստոսի, և ի պատիւ տօնախմբութեանց սուրբ Աստուածածնի: Այլ և երգք հոգևորք ի վերայ զանազան տօնից: Արարեալ ի պետս Հայոց բնակելոց յԱրտեալ: Յամի տեառն 1793, ի Վեներիկ. 21 ի ապարանի Անտոնի Պոպոյի:

116+110 էջ: Սույն գրքի մասին՝ L. V. Patrubány, «Kirk' A'g'olic. (Ein steb.—arm. Gebetbuch von 1793)», Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, Budapest, Bd. 20

¹ Տես՝ «Գիրք աղօթից», որ կոչի Ջրօտարան Կողեր, արարեալ ի Սիմէոնէ մեծէ՝ Կողելոյն հայրապետ ամենայն Հայոց» ևն, Նոր-Նախիջևն, 1790, էջ 106—113:

² Անդ, էջ 113—113:

³ Ձեռք նշում այն աղօթատառանները, որոնք աղագրված են ժԹ և ի գարեբի ընթացքում և ներկայացնում են Լեւորեք քաղաքներ:

¹ Նկարագրութեանը տես՝ F. Macler, *Revue des Etudes Arméniennes*, t. VI, 1926, p. 83, note 1, Հմմտ. նաև Լեւոն Ամսթրայ, 1928, էջ 433:

² Հմմտ. Ա. Ղազարիյան, «Հայկական նոր մտենագրութեան», Կո. Ա, էջ 188:

1. 1897, S. 65—68, 81—84, 97—103, 113—117 u. 172.

6. Գիրք աղօթից. սակս ըստ արժանւոյն հանդիսիւ տօնեցելոցն ի մենջ՝ տօնից քաղաորականաց: Կարգաւորեալ և շարադրեալ ի մեծե հոգելոյս հայրապետե՝ սեառն Սիմեոնէ սրբազնասուրբ կաթուղիկոսէ ամեհայն Հայոց, սրբոյ և մեծի արոտոյն էջմիածնի: Յամի տեառն 1771. յուլիսի 10:

10 Իսկ արդիս տպեալ հրամանաւ ճարգեմական փեսային՝ սրբոյ աստուածաժիշի. գահոյն էջմիածնի՝ տեառն Ղուկասու սրբազնասուրբ կաթուղիկոսի ամեհայն Հայոց: Համահանութեամբ սրբոյ արոտոյն էջմիածնի ծայրագոյն ճուրղակի և հիւսիսային կողմանս եղեալ սղգիս Հայոց առաքելաշաւիղ առաջնորդի Սանահնեցոյ Երկայնարագուկ Արղուրեանց իշխանազնեայ տեառն Յովսէփայ պահագրեաց սրբազան արքեպիսկոպոսի և հիմնադրի Նոր Նախիջևանու և Գրիգորուպոլու քաղաքացն Հայոց: Յամի տեառն 1794. սեպտեմբերի 6: Ի տպարանի Նորին Բարձր Սրբազնութեան, որոյ և արդեամբ տպեցաւ, ընդ հովանեաւ երկնահանգեալ Սուրբ Խաչ վանիցն, որ ի Նորն Նախիջևան:

18 էջ (23 X 21 սմ.)

7. Գիրք մտածեղան աղօթից: Տես՝ ԲԱՆԱԼԻ ԶԵՐՄԵՆԱՆԴԱԿԵՐՏ:

8. Ժամագիրք Հայոց կամ Ժամեղարգութիւն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ: Տես ստորև § 14՝ Եկարգաւորութիւն:

9. Ժամագիրք Յունաց որ կոչի Օրօլօկիօն: Տես՝ ԺԱՄԱԳԻՐՔ:

10. Ժամագիրք սրբունւոյ կուսին Մաքիամու Աստուածածնին: Տես՝ ԺԱՄԱԳԻՐՔ:

11. Ժամամատոյց յաղագս սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ևն: Տես՝ ԺԱՄԱԳԻՐՔ:

12. Խորհրդատեալ սրբոյ պատարագին ըստ արարողութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Տես՝ ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՐ:

13. Կարգաւորութիւն արարեալ միանձանց ճարց անապատաւորաց, ըստ երկուտասան ժամուց աւարն: Տես՝ ԺԱՄԱԳԻՐՔ:

14. Կարգաւորութիւն ճասարակեաց աղօ-

թից եկեղեցեաց Հայաստանեայց: Տես՝ ԺԱՄԱԳԻՐՔ:

15. Կարգաւորութիւն հասարակեաց աղօթից եկեղեցւոյն մեծին Հոսմայ: Տես՝ ԺԱՄԱԳԻՐՔ:

16. Կրթութիւն համապարգորդեան առնելի ի յիւրաքանչիւր հաւասարեալ քրիստոնէից: Տես՝ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆԱՉԱՋՈՐԴԻՆԱՆ:

17. Կրթութիւն մսնկանց: Տես՝ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ՄԱՆԿԱՆՑ:

18. Համառօտ գիրք աղօթից, արարեալ յառաջին ուղղափառ և յաստուածարան վարդապետաց: Տպագրեցեալ ի հայրապետութեան տեառն Աստուածատրոյ սրբազան կաթողիկոսի ամօնայն Հայոց: Եւ ի պատրիարքութեան սուրբ Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ տեառն Գրիգորի և Ովհաննիսի աստուածարան վարդապետաց: Ի թուին Հայոց ՌՃՆ. ի մայիսի ամսոյ է: Ի տպարանի Մարտիրոսի զպրի որդւոյ Սարգըսի և ճորին իսկ արդեամբ:

238 էջ (14 X 10 սմ.) Հիշատակարանում
«...Արդ որք հանդիպից սմա ստացմամբ, կամ ընթերցմամբ, լիշեսչիք ի տէր զտպող մատենիս զնուաստ Սարգիսս, և զհանգուցեալ որդեակն իմ զԳէորգն: Այլ և զաշխատաւոր մշակ տպագրատանս՝ զՏէվէթն և զԱբրահամն: Նա և վերջապէս լիշեսչիք և զսրբազրող մատենիս զաշխատասէր որդեակն իմ զՄարտիրոսն» ևն:

Այլ տպ.— Գիրք աղօթից, ասացեալ յառաջին ուղղափառ և յաստուածարան վարդապետաց: Կրկին տպեցեալ ի պատրիարքութեան տեառն Յակոբայ աստուածարան վարդապետին:

224 էջ (11 X 7.5 սմ.) Սուլն տպագրութիւնը որոշ կրճատումներով է կատարված: Հիշատակարանում «Աստուածային կարողութեամբն՝ եղև աւարտ տպեցման աղօթարան մատենիս փոքրկան. որ թէպէտ էր տպեալ ի վաղուց, սակայն և այն ոչ ոք կարէր ընթեռնուլ վասն աւեր գոլոլ գրոյն ի սլատահանէ: Ուստի զհարկաւորս ոմանս աղօթից սուրբ վարդապետաց ի նմանէ առեալ հաւաքեցաք և եղաք աստ: Արդ՝ որք ընթեռնոյք զսա՝ լիշեսչիք զտպողս սորա

զՄարտիրոս զանպիտան և զՀնչին գպիրոս
 Նաև գսիրելի և զաչաց լոյս զորդեակն լմ
 զՍերորէն զցուպ ձեռին իմոյ, որ բազմաշ-
 խատ և խոտն ջանիւ ի տղայական հասակի
 5 դուն գործեալ, քաշապէս եղև աշխատեալ,
 թէ ի շարեւն գղերոյ, թէ ի ցրուելն, և թէ ի
 տպելն միայն ըստ ինքեան. որոյ տացն՝ տատ-
 ւած կարողութիւն և կեանս աղօթիւք ձե-
 րովք ամեն: Ի թուին Հայոց 1195, յալիսի
 10 ԻՌՅ:

Այլ տղ.—(Առաջին ճակատ) Աղօթա-
 մատոյց գիրք, արարեալ յառաջին ուղղա-
 փառ և յաստուածարան վարդապետաց: Ի
 հայրապետութեան տեառն Ներսիսի Ե. կա-
 15 քսաղիկոսի ամենայն Հայոց: 1850:

(Սրկրորդ ճակատ) Աղօթամատոյց, տպա-
 գրեալ արդեամբք և ծախիւք Ելիսաւետադու-
 ցի Յովհաննէս գպրի Տէր Արրահամեան
 Տէր Յովհաննէսեանց: Ի Տիփիս: Ի տպա-
 20 րանի Յակովբայ Գրիգորեան Արզումա-
 նեանց Հաշտերիտանցոյ: 1858:

184 էջ (11X7 սմ.): Ալիքի է կրնաս
 քան նախորդ տպագրութիւնը: Գրքի առաջա-
 բանում Հովհ. Տէր-Արրահամեան Տէր-Հով-
 25 հաննէսյանցը գրում է. «Վասն որոյ և լանձն
 առևալ սրբագրեցի զայս Աբօթամատոյց
 դիրք՝ ապագրեալ ի ՌՃՀ (= 1721) թուակա-
 նին Հայոց, զոր և ի լոյս սօճեալ վերստին՝
 ընծայեմ բաղկացուցանողաց սիրելի ազգին
 30 լմոյ ի գործածութիւն և լանմոռանալի պահ-
 պանութիւն վաստակոց երջանիկ նախնեացն»
 ևն:

□ Երևանի Պետ. մատ. № 6606 ձեռա-
 գրերում պահված է սուլն աղոթագրքի մի
 35 ընդօրինակութիւնը (էջ 2ա—67բ): Թվում է,
 որ այս ընդօրինակութիւնը կատարվել է
 1859 թվականին Շուշիում եղած մի տպա-
 գրութիւնից, որը մեզ հայտնի չէ: Նրա
 առաջին ճակատն է՝ «Աղօթամատոյց գիրք,
 40 արարեալ յառաջին ուղղափառ և յաստուա-
 ծաբան վարդապետաց: Ի հայրապետու-
 րեան տեառն անառն Մատթոսի Ա. կարու-

10
 16 58». Իսկ
 երկրորդ ճակատն է՝ «Աղօթամատոյց, տպա-
 45 գրեալ արդեամբք և ծախիւք Ելիսաւետադու-
 ցի Յովհաննէս գպրի Տէր Արրահամեան

Տէր Յովհաննէսեանց: Ի Շուշի», առանց
 տարեթվի և տպարանի անվան նշման:
 Ձեռագրի 2ր էջի մակագրութիւնից երևում
 է, որ տպագրութիւնը կատարվել է Բաբա-
 2 ջան Հակոբյան Շահինյանցի կողմից: Եւ այց
 և այնպես՝ տուպիտի մի տպագրութիւն զո-
 լութիւնը մեզ թվում է կասկածելի: Գուցե
 սովելի ճիշտ կլինի ևնթագրել, որ մտագրու-
 3 թիւն եղած լինի 1859 թ. Շուշիում այս ձե-
 րագրոյ մի նոր տպագրութիւն կատարելու:

10
 19. Համառօտ կրթութիւն համապա-
 զօրեայ ի սփոփանս հոգւոց քաւարանիմ:
 Տես՝ ՀԱՄԱՌՕՏ ԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆԱԳԱ-
 20 ՋՕՐԵԱԾ:

20. Ճաշոց գիրք: Տես՝ ՃԱՇՈՑ:

21. Մաշտոց: Տես՝ ՄԱՇՏՈՑ:

22. Միսալ, որ Ե՛ Պատարագամատոյց
 սյրազանի կարգիմ Եղբարց Քարօզողաց:
 Տես՝ ԵՌԼՐԴԱՅԵՏՐ:

23. Պարեզ եղևոր, պարունակող բազ- 20
 մաց և զանազանից ջերմեաւանգալեանց
 աղօթից, ևն: Տես՝ ՊԱՐՏԷՋ ՀՈԳԵՒՈՐ:

24. Պսակ Կուսին: Նուիրմունք զանա-
 զան աղօթից՝ հանդերձ յօրհրդածութեամբք՝
 ի յիշատակ եօրն ցաւոց սուրբ Աստուածած- 30
 նին, և ի պատիւ եօրն յեղուրեանց նորին:
 Յամի տեառն 1794. ի վեճետիկ:

25. Պրկվիար, որ Ե՛ ժամագիրք սրբա-
 զանի կարգիմ Եղբարց Քարօզողաց: Տես՝
 ԺԱՄԱԳԻՐԳ:

26. Ջերմեաւանգազունը աղօթք առ երա-
 նուհող Կոյսն օգտակարազունը ամենայն
 ճաւատացեալ քրիստոնէից. որ յիտալական
 Լեզուէ սնգրաբերեալ եղև ի ճայ քարրառ
 ի յօգուտ ջերմեաւանգից աղօթողաց առ
 սուրբ Կոյսն. և տպագրութեամբ ի լոյս
 40 տօճեցեալ յամի տեառն 1737... ի վեճետիկ. ի
 տպարանի Անտանի Պոռթուի:

27. Յետրակ ամենասուրբ Ռօզարի, այ-
 սինքն վարդաբանի, որ ասացեալ լինի ի 40
 պատիւ ամենասրբուհւոյ Աստուածածնին:
 Տես՝ ՏԵՏՐԱԿ ԱՄԵՆԱՍՏՈՒՐՐ ՌՕՋԱՐԻ:

1 Հմտ. Գ. Ջարբուռայան, «Հայկական մասն-
 նագրութիւն», էջ 585:
 2 Հմտ. Եղ. էջ 585:

8 Տես նաև հետևյալ անունները.
 ԱՂԵՔՍԱՆԵՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ, ԵՊՐՔՈՒԿ,
 որ կոչի Աղօթամատոյց՝
 ԱՄԲՐՈՍԻՈՍ ՄԵՆՆՈՂԱՆՅԵՑԻ,
 ԱՆԱՍՏԱՍ ՍԻՆԱՅԵՑԻ,
 ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅԻ,
 ԳԱՐԻԻԼԷ ԹԻՃԼԻՍՅԵՑԻ, ԵՊԻՐՔ աղօթից
 առանձնականն:
 7ԷՆՐԿ ՄԵՂՐԻԿ,
 9 ԳԻԻՏ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ,
 ԳՐԻԳՈՐ ԵՒԴՈՒԿԱՅԻ, ԵՕՐԿՆԵՐԳՈՒ-
 ՔԻԼԵՑ զգեորք և մաղթանք աղօթականք՝
 ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ,
 ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՐԱՇԵՑԻ,
 15 ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, ՇՆԱՐԵԿ՝ կամ
 ԵՄ առանձն ողբերգութեանն:
 ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒԻՍՏԻ, ԵՊԻՐՔ աղօթից՝
 ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՅԵՑԻ կամ ՂԱՐԱՂՅԻ,
 ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ,
 20 ԵՂԻՇԷ,
 ԵՒԱԳՐ ՊՈՆՏԱՅԻ,
 ԵՓՐԵՍ ԵՆՐԻՆ ԱՍՈՐԻ, ԵՊԻՐՔ աղօ-
 թից՝
 ԹՈՎՄԱ ԱԿՈՒԻՆԱՅԻ,
 25 ԿԻՒՐԵՂ ԱՂԵՔՍԱՆԵՐԱՅԻ,
 ՂԱՋԱՐ ԶԱԿԵՑԻ, ԵՊԻՐՔ աղօթից որ
 կոչի Աստուածադերսն:
 ՄԱՏԹԵՆՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ, ԵԱԿՆ հոգեկանն:
 ՄԱՐՏԻՆՈՍ ԿՈՔԵՄԵՆ, ԵՊատարագա-
 30 մատոյց աշխարհականացն:
 ՄԵՍՐՈՊ-ՄԱՇՏՈՑ,
 ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԱՄՁԵԱՆ, ԷՂրահանք Եթ-
 նեկի՝
 ՄԵՒԹԱՐ ԳՈՇ,
 35 ՄԵՒԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ, ԵԿրթութիւն
 աղօթից՝
 ՄԿՐՏԻՉ ԱՆԱՆԵԱՆ, ԵԱղօթամատոյց
 սրբոյն Յովսէփայ Աստուածածնոյն:
 ՅԱԿՈՐ ՆԱԼԵԱՆ, ԵՊԻՐՔ աղօթից ամե-
 40 նայն անձանց հարկաւորն:
 ՅԱԿՈՐ ՇԱՄԱԽԵՑԻ, ԵՊԻՐՔ աղօթից որ
 կոչի Հաց նեղելոց և ԵՊԻՐՔ երկրորդ որ
 կոչի Գահարանն:
 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲԵՆԻԿ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ,
 45 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԲՈՆԱ, ԵՊրքով աղօթից.
 որ կոչի Ճանապարհ համառոտութեան առ
 աստուածն:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳՈՒՆԵՑԻ, ԵԱղօթամատոյց՝
 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ,
 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄՐՔՈՒՉ,
 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ,
 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՐՈՏՆԵՑԻ,
 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱԽԱԳ, ԵԱղօթամա-
 5 տոյց՝
 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՕՋՆԵՑԻ,
 ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ,
 ՈՒՐԲԱՆՈՍ ՈՒԹԵՐՈՐԴ,
 10 ՊԵՏՐՈՍ ԱՂԱՄԱԼԵԱՆ ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ,
 ԵԱյաշխարարան և ԷԿարգ աղօթից աշխար-
 հականացն:
 ՍԱՀԱԿ ԳԱՐԹԵԻ,
 ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ,
 15 ՍԻՄԷՈՆ ԵՐԵՒԱՆՅԻ, ԵՊԻՐՔ աղօթից որ
 կոչի Զքօսարան հողերն:
 ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ, ԵՊԻՐՔ աղօթից
 կամ ԵՏեղրակ աղօթամատոյց (որ և ԵԱղօ-
 20 թամատոյց սրբադան տեղեացն):
 ՎԱՐԴԱՆ ԹԱՄՁԱՐԱՅԻ, ԵԴանձ ճշմա-
 րիտն:
 Աղօթագրական նյութեր պարունակող
 ձեռագրեր են Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 Ն.Ն 7, 8, 11, 12, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 609 (էջ 210ր-241ր), 1730 (էջ 202ա-329ր,
 332բ-373բ), 1915 (էջ 158ա-279բ), 2427,
 2442, 2444, 2449, 3258, 3320 (էջ 37ա-66բ),
 3424 (էջ 63բ-67ա, 166ա-219ա), 3590,
 3679 (էջ 166բ-175ա, 186բ-200ա), 3933, 4087,
 4311, 4536, 5624, 5940, 6038, 6049,
 6103, 6163, 6175, 6194, 6896, 6957, 6994,
 7002, 7006, 7013, 7014 (էջ 227ա-251բ),
 7090, 7166, 7192, 7196, 7211, 7272, 8127,
 8418, 8432, 8612, 8616, 8639, 8641, 8665, 9056,
 45 ևն: Տես նաև Քրիլիսիի Պետ. Թանգ.
 հայ. ձեռ. Ն.Ն 73, 137, 148, 200 և 201.
 Քրիլիսիի Կենտր. Պատմ. Արխ. հայ. ձեռ.
 Ն.Ն 26/581 և 46/677. Վիեննայի Միլիթ.
 Մատ. ձեռ. Ն.Ն 120, 143, 165, 364 (էջ 212ա-),
 371, 386, 418, 488 (էջ 59բ-125բ),
 512, 510, 525 (էջ 169ա-), 526, 548 և
 556. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. D.
 10; Ms. Arm. F. 26 (fol. 244բ-); Ms.
 Laud. Or. 21; Ms. Ball. Coll. 2; Ms. Ball.
 45 Coll. 4; Ms. Ball. Coll. 5. Մանչեստրի
 John Rylands Libr. Ms. Arm. № 9.

ՇՐՋԱՆՆԵՐ
(՝Աμαζόνες)

Ըստ հունական գրույցների՝ բացառապես կանանցից բաղկացած մի ռազմիկ ժողովուրդ, որը բնակվում էր Կապադովկիայում, Թերսոդոն զեաի ափերի վրա, մայրաքաղաք ունենալով Թեմիսկյուրա քաղաքը: Ասվում է, թե Ամազոններն իրենց տիրապետությունը տարածել էին մինչև Ասորեստանի և Տանայիս (Դոն) զեաի սահմանները, և կառուցել են մի ջարդ քաղաքներ, ինչպես Ափեսոսը, Չմյուսեիան, Մագնեսիան: Նրանք իրենց սերունդներն ապահովում էին շրջակա երկրների բնակիչների հետ անցողակի հարաբերությամբ և ոչնչացնելով իրենց արու զավակներին: Հին մատենագիրներից շատեր խոսել են Ամազոնների մասին. այսպես և՛ Ալիստոնգոր Մակեդոնացու Գասմաթյան հեղինակը: Ճեռագրերում առանձին գտնվում են Ամազոնների պատմության վերաբերող երեք հատվածներ, որոնք ժէ դարի սկզբին իտալերենից են թարգմանվել Հոֆաննես Անկյուրացու ձեռքով, օտար հեղինակներից քաղվածաբար:

•••

1. Ըսկիզբ պատմութեանց Ամածունեկ կանաց որք են նորա որ գնացին առ մեծն Աղեթխանգը, «Քանզի ասացանք վերն վասն սիպիլեներում. ապա այժմի հարկաւոր տեսանք, որ վասն Ամածունեկ կանաց սակաւ բան մի պատմեմք, որք էին այնչափ զօրաւորք և քաջք, բազումք զրեց և յիշեն: Գատմե Ուսաինոսն...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 92ա—94բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1788՝ «Սկիզբն պատմութեան Ամածունեկի կանացն որ գեացին առ Միծն Աղեթխանգը» (էջ 23բ—23ա) և № 5028՝ նույն խոր. (էջ 55բ—59բ):

2. Սյլ պատմութիւն ուրիշ կերպով վասն Ամածունեկ կանացն. «Տիսուսորո Սիգօլոն ի երրորդ գրդին մէջն ասէ: Յորժամ ասէ վասն Սիգ ցոց ազգին սկիզբուն, քի վարելի մի ի զիս սահմանն վեր և գեղեցիկ մնացեալ, կէս սահմանեկն վայր օձ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 94բ—96բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1788՝ «Գատմութիւն սյլ կերպիւ վասն Ամածունեկ կանացն» (էջ 28ա—29ա) և № 5028՝ նույն խոր. (էջ 58բ—60ա):

3. Քաղաքունք որ Ամածունեկ կանայքն պատեցին իւրեանց բնեալ տեղին. «Տարօտս քե Ամածունեկ կանայքն իրր բնակեցան Միսիան, Փարիան և Լիսիան մօտ Գունան որ և իւր երկիրն...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 96բ—97ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1788 (էջ 29ա):

☒ Երևանի Գետ. Մատենադարանի վերոնշյալ ձեռագրերից № 1780-ը թարգմանելի ինքնագիրն է:

Ամազոնների պատմության վերաբերող նույն հատվածները տես նաև Վենետիկի Միսթ. Մատ. ձեռ. հին № 1225՝. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 139 (էջ 37):

Տես նաև ՊԱԼԵՓԱՏՈՍ, «Յաղագս անաւօտ պատմութեանց», գլ. 33:

ՇՐՏԻՆ ՀՇՈՐ

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ, «Գիրք քարոզութեան, որ կոչի Ամառան հատոր»:

ՇՐՏՈՐ

Պոնտոսի հռչակավոր քաղաք և մի ժամանակ նաև նրա մայրաքաղաքը. Երկրորդ Հայքի սահմանին մոտ: Այժմ գտնվում է Թուրքիայի սահմաններում: Այստեղ հին ժամանակներից եղել է հայ բնակչութուն: Ամասիայի մասին տես՝

ԱՄԱՍԻԱ (Գատմութիւն) ԳԱՀԱՔԻ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՑԻ, «Յաղագս քաղաքին Ամասիուն»:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻՉ անվան տակ՝ «Գատմութիւն գիւտ գլխոյն Յովաննու թէ ո՛րպէս բերաւ յԱմասիա քաղաք ի ձեռն միայնակեցացն»:

1 Հմմտ. Բազմավեպ, 1926, էջ 257:

ԵՄԸՍԻՆ (Պատմութիւն) ՔՂԳԻՔԻ

Կրկին տպագրությամբ հայտնի «Պատմութիւն Ամասիա քաղաքի» բնագիրը մի խմբադրություն է Ամասիայի մասին պատմական տեղեկությունները և ամասիացի գործավար Քեոզորոս Տյուրուշի վարքի՝ այլևայլ աղբյուրներից: Բնագրի պատմության վերաբերող մասի և Մովս. Խորենացու Պատմության միջև նկատուում է մեծ տարբերությունները և թե՛ լեզվի կողմից: Երկուսն էլ, որ սույն բնագրի երևանյան ձևագիր օրինակներից մի ցանկալի խորագրում կրում են «Սովսեսի պատմութեան» հավելումը (տես ՔՂՈՂՈՐՈՍ ՏԻՐՈՆ անվան տակ):

Պատմութիւն Ամասիա քաղաքի և յաղագս սենգեան և վարուց սրբոյն Քեոզորոսի գորավարին. «Սժամանակին յորում մակեդոնացին Աղեքսանդր Փիլիպպեան կոչեցեալ բազմաբարձր անասունաձուլքեան տիեզերականացն, Ամասիա ոմն եղբայր ներառեցեայ...», տես՝ Սովսիք Է ա յ կ ա կ ա ն ք, հտ. ԺԶ, Վենետիկ, 1864, էջ 65—69:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից՝ զանազան օրինակների համեմատությամբ:

Այլ տպ.—Սրբոյն Քեոզորոսի ծննդեան և սենգեանն և վարուց նորա. «Սժամանակին. յորում Մակեդոնացին Աղեքսանդրոս, Փիլիպպեան կոչեցեալ, բազմաբարձր անասունաձուլքեանն տիեզերականաց, Ամասիա ոմն եղբայր ներառեայ...», Արարատ, 1893, հավելված ապրիլ ամսի, էջ 11—12:

Բնագիրը և համեմատության առնված երկու այլ օրինակներ վերցված են Լջմ. Մատ. գրչագրերից:

Այլ տպ.—Շինութիւն Ամասիայ քաղաքի. «Սժամանակին...», տես՝ Դ. Ալիշան, Շախապատում, Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 43—49:

Բնագրի միայն սկիզբն է, քաղաքի պատմութիւնը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սուլիան Դ.Ա.—Արշալոյս քրիստոնէութեան հայոց, Վենետիկ, 1901, էջ 171:

Ինգլիզի կարճագույն Ամասիայի պատմության այն մասը, որ թարգմանված է անգլ. լեզու Խորենացու գրչին թարգման է:

Սեյրիկյան Ներս.—Շրիտողութիւն մը Պատմութիւն Ամասիա քաղաքի՝ գրութեան վրայ, Բագմավեպ, 1905, էջ 441—448:

Եզրակոչում է՝ «Ս. Ամասիայ քաղաքին պատմութիւնը ազատ թարգմանութիւն մը կ'երեկ յունարէնէ, ազատ ըսինք՝ որովհետեւ Տիգրանայ և Միհրզաթայ ազգականութեան կապը ըստ նայ աւանդութեան կը գնէ: Իր հրատարակութեան ժամանակ մինչև Թ-րդ դարու սկիզբները կ'ենէ, ըստ փաստ չկայ հաստատելու նամար թէ անկից յետոյ չի կրնար գրուած ըլլալ: Ետև կետեր կան, որոնք կը ցուցնեն թէ Խորենացու, նեա մէն տգերս ունի, ուրիշ կետեր ալ կան ընդհանրապէս որ կը ցուցնեն թէ անոր ազգացութեանն ազատ է: Իրոց այս վերահիշ մեջ տարբարութեանն ենք ուրիշ հարակց ազգեր մը ենթադրելու:»

ԵՄԸՍԻՆԵՍ (Ամիրդովլաթ)

Տես՝ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ ԱՄԱՍԻԱՍԻ.

ԵՄԸՍԻՆԵՍ (Գալուս)

Տես՝ ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՄԱՍԻԱՍԻ.

ԵՄԸՍԻՆԵՍ (Յակոբ)

Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԱՄԱՍԻԱՍԻ.

ԵՄԸՐՆԵՑ ԲԻԶՆԵՐՍԵՆ

Տես՝ ՂԴԻԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ.

ԵՄԸՐՅՈՒՄ

Իտալիցի 13 փոքր մարգարեաներից մեկը՝ Համարում է ապրած է դարում Նախքան մեր թվ. նրա մարգարեութիւնը, որ երեք դարերից է բաղկացած, վերաբերում է հրեաների գերութեանը դեպի Բագդատտան և այնտեղից վերադարձին: Ամբակումի մար-

գարնությունը գտնվում է Աստվածաշնչի բոլոր հրատարակություններում, «Մարգարեութիւնն Ամրակումայ» (տես՝ ԱՍՏՈՒԱՍԻՆՆԵՐ)։ Ձեռագիր ժողովածուներում և Սաղմոսարաններում «Աղօրք Ամրակումայ» վերնագրի տակ գտնում ենք նաև այն սաղմոսը, որի սկզբնավորումը տեսն է՝ «Ձեր զուր քո լուայ»։¹ Ամրակումին և նրա մտղարեությանը վերաբերող մատենագրական նյութեր տեսնել ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐ ընդհանուր անվան տակ։

ԸՄՐՈՍՑՆԵՐԵՆ

Տես՝ ՄԱՐԿԵՂՈՍ ՊԱԼԵՐՄԱՑԻ, «Եռստովանարան կամ Ամրատանարան»։

15 **ԸՄՐԵԼԵՆՑՈՍ կամ ԸՄՐԱԼԻՍՈՍ**
Տես՝ ԱՊՆԼԻԱՆՈՍ ՎԿԱՅԱՐԱՆ։

ԸՄՐՈՍՑՆՈՍ ՄԵԴԻՈԼԱՆԵՑԻ*

(Ambrosius Mediolanensis episcopus)

10 Լատինական եկեղեցու հայրերից և մատենագիրներից, ծն. Տրեվիրում (Գալլիա)

¹ Օրինակ՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1951 (էջ 1) և Կոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 31 (fol. 154r)։

* ՕժՈՒՂՎԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ավգերյան, «Լատինացի վարք և վիպարանութիւն որոց», Կոմի, Վենետիկ, 1818, էջ 28—30։— L. de Tillemont, «Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles», t. X, Bruxelles, 1732, p. 33—131.— E. Bernard, «De S. Ambrosii Mediolanensis episcopi vita publica», Paris, 1864.— L. Baunard, «Histoire de St. Ambroise», Paris, 1871.— C. Locatelli, «Vita di S. Ambrogio», Milano, 1675.— Fr. Eöhringer, «Die Kirche Christi und ihre Zeugen oder die Kirchengeschichte in Biographien», Bd. X, Stuttgart, 1877: «Ambrosius, Erzbischof von Mailand».— Th. Förster, «Ambrosius, Bischof von Mailand. Eine Darstellung seines Lebens und Wirkens», Halle a. S., 1831.— Idem, «Ambrosius, Bischof von Mailand, gest. 397», Կետայի հրատ. մեջ. «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», hrsg. von A. Hauck, Bd. 1, Leipzig, 1893, S. 443—447.— J. Nirschl, «Lehrbuch der Patrologie und Patristik»,

340 թ., մեռ. 397 թ.։ Եղել է Մեդիոլանի (այժմ Միլան) արքեպիսկոպոս 374 թ. և անողոք պալքար է մղել արիստոկանների դեմ։ Ամրոսիոսի գործերն ունեցել են բազմաթիվ հրատարակություններ, որոնցից՝
«Sancti Ambrosii, Mediolanensis episcopi, opera omnia», հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. lat., t. XIV—XVII, Paris, 1866. Հայ մատենագրության մեջ գիշ բան ունենք նրա գրվածքներից։ Հին Թարգմանությամբ մեզ հայտնի են միայն մի քանի հատկան հատվածներ. իսկ մնացածները՝ մի ներքողյան Աստվածածնի և մի քանի աղոթքների հետևից զարբերի Թարգմանություններ ևն, կատարված՝ լեհահայերի կողմից, ուրևմն ոչ առաջ քան ժեղարի կրկրորդ կեսը։ Հայոց Հայամավուրքներն ունեն նաև Ամրոսիոսի վարքը՝ մի քանի խմբագրություններով։

Ա.—ՃԱՌԵՐ ԵՎ ԱՂՈՔՔՆԵՐ

1. Երանելույն Ամրոսայ եպիսկոպոսի Մեդիոլանացուց (sic). Ե՛հքն յօսի և ոչ միով ամենայն երբք տրամաբանկ յեղանակաւ...», տես՝ «Տրմոթէոսի եպիսկոպոսայետի Աղեցսանդրեայ հայկառաութիւն առ սահմանուալն ի ժողովոյն Բողկեղովնի», էջմիածին, 1908, էջ 18—19։

2. ՅԱմրոսիոսուկ ասացեալ. «Որ անբժանութեամբ առնու զՔրիստոս՝ այնպէս է, որպէս քէ սպանանէ զնա...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2220, էջ 176բ։

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1983 (էջ 23բ) և № 1984 (էջ 17ա)։

3ա. Ամրոսիոսի եպիսկոպոսի Մեդիոլանացոց. «Երբ ինձ ո՛չ հաւատան, հաւատացն առաքյոյ որ ասէ, երբ յորժամ կն լրումն ծամանակին, առաքեաց աստուած զորդին իւր որ եղև ի կնոջէ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1796, էջ 220ա։

Bd. II, Mainz, :883, S. 367—401.— O. Bardenheuer, «Patrologie», Freiburg im Breisgau, 1894, S. 401—412 u. 485.— Idem, «Geschichte der altkirchlichen Literatur», Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1902, S. 43—45.— H. Jordan, «Geschichte der altchristlichen Literatur», Leipzig, 1911, S. 166—167 etc.

3բ. Ամբրոսիոս ամենասուրբ վերառես-
չին Մեղիոլանոյ, ի մեկնութենէն հաւատոյ.
Եժրէ ինձ ո՛չ հաւատան, բող հաւատան
առաքելոյն, որ ասէ քէ իբրև եկն...», *Երե-*
վանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ն 2820, էջ 161բ.

○ *Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ.*
ձեռ. Ն 316 (էջ 21ա—21բ, սկ. նույն):

10 4ա. Դարձեալ նորին. «Լաւսցեն այսու-
հեակ ի բանից նազիրիսնդիրք: զի արքա-
յութիւն աստուծոյ, որպէս գրեալ է, ո՛չ հա-
ւանութեամբ բանից մարդկան է, այլ
ցուցմամբ զօրութեան...», *Երեւանի Պետ.*
Մատ. ձեռ. Ն 1790, էջ 220ա—220բ:

10 4բ. Նոյն Ամբրոսիոսին, յերկրորդ գրքէն
վասն հաւատոյ. «Լաւսցեն ուլեմն ընդու-
նայն հակաճառութիւնքն ի վերայ բառից,
զի արքայութիւնն աստուծոյ ոչ է ի պար-
տի բառս մարդկանց, որպէս և գրեալն է,
այլ ի ցոյցս զօրութեան...», *Երեւանի Պետ.*
Մատ. ձեռ. Ն 2820, էջ 161բ:

○ *Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ.*
Ն 500՝ «Ամպառսիոսի եպս.ի» (էջ 361ա—
361բ, սկ. «Լաւսցեն այսուհետև նաերա-
կան բանիցն քննութիւնք»): Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. Ն 316 (էջ 21բ):

20 5. Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսի Մեղողանու
(sic) ի մեկնութենէն հաւատոց. «Եժրէ զկա-
տարեալ մարդկութիւնս էա աստուած
բանն, և խոստովանիմք զտէր մեր Յիսուս
Քրիստոս զմիածին որդին աստուծոյ Կալից
հօր ըստ աստուածութեան, և զուզակից
մեզ ըստ մարդկութեան, ապա երկու բնու-
թիւնք միացան կատարեալ և անճառելի և
նրաշափառ» (*այսքան*), *Երեւանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. Ն 4188, էջ 51:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. Ն 500 (էջ
283ա—283բ):

10 6. Յետ սակաւուց. «Ոչ սկիզբն էառ
աստուածն բանն ի կուսէ սրբոյ, այլ որ էր
առ հօր անփոփոխելի, և զսկիզբն բնու-
թեանս մերոյ՝ յինքն ապաւորեաց վասն
բազում բարբառութեան իւրոյ անշփոթելի
և անճառելի մեաց, երկու բնութիւնք մի
երեւեցաւ» (*այսքան*), *Երեւանի Պետ. Մատ.*
ձեռ. Ն 4188, էջ 51:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. Ն 500 (էջ 283բ):

7. Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսի յաղագս
մարմնա[նա]լոյն տեսան. «Միեւզեա յամ-
զիմանեաք զնոսա, ահա երևցան ոմանք՝
որ ասեն աստուածութեան և մարդկութեան
տեսան մի բնութիւն. ո՛ր գծօխք փոխեցին
զայսպիսի հայնոյութիւնք. արիոսք բերեա-
լոյնք են քան զնոսա» (*այսքան*), *Երեւանի*
Պետ. Մատ. ձեռ. Ն 4188, էջ 52:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. Ն 500 (էջ
284ա):

10 8. Նորին. «Որ ասեն սոսկ մարգ ըզ-
Քրիստոս, կամ չարչարելի զաստուածու-
թիւնն, կամ մարմին փոփոխեալ, կամ ի յերկ-
հից բերեալ զմարմինն...» (*հաստված Յ տող*),
Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ն 4188, էջ 52:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. Ն 500 (էջ
284ա—284բ):

9. Համառօտ հաւաքումն ամենամե-
ծաց առաքինութեանց երանուհւոյ կուսին
ի սրբոյն Ամբրոսիոսէ ստորագրեցեալ: *Վի-*
եննալի Մխիթ. Մատ. ձեռ. Ն 512, էջ 276բ—
284բ(?):

10. Դաւանութիւն սրբոյն Ամբրոզիոսի
վարդապետի. «Զքեզ աստուած զովեմք,
զքեզ տէր խոստովանիմք...», տես՝ *Եկարգա-*
ւորութիւն հասարակաց աղօթից եկեղեցւոյն
Մեծին Հոռմայ», Մարչիլիա, 1708, էջ 11—12:

Տես նաև Վիեննալի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
Ն 491՝ «Երգ սրբոցն Ամբրոսիոսի և Օգոստին-
նոսի» (էջ 187բ) և Ն 548՝ «Աղօրք սրբոց
Ամբրոսիոսի և Օգոստինոսի» (էջ 22բ):

11. Աղօրք սրբոյն Ամբրոսիոսի եպի-
սկոպոսի, որք ասեն նախ քան զնաչեղումն
պատարագին *են*, *Վիեննալի Մխիթ. Մատ.*
ձեռ. Ն 491, էջ 177բ—183բ(?):

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. Ն 501 (էջ
110ա):

Բ.—ՎԱՐՔ ԱՄՔՐՈՍԻՈՍԻ

1 (*Տէր Իսրայելի խմբագրութիւն*).

Վարք եր սնելոյն Ամբրոսիոսի եպիսկո-
պոսի Միգուլայ քաղաքին որ յԱրևմուտս.
«Ամբրոսիոս այր իմաստուն և ճանճարեղ՝
հմուտ աստուածաշունչ գրոց և արտաքին
իմաստութեանն. վասն որոյ պատուեալ
եղև ի մեծէն Կոստանդիանոսէ ի գատաւո-

րովան իշխանութիւն...», տես՝ «Յայմաւաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 276—278:

Այլ տպ.—Տօն է և վարք Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսին Միդոլա քաղաքին. «Ամբրոսիոս եր այր հանճարեղ և իմաստուն, հմուտ աստուածաշունչ զրոց և արտաքին իմաստասիրութեանն, վասն որոյ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1922, p. 173—180.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «Fête et vie d'Ambroise, évêque de la ville de Milan» տեսնել տեղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 153ա), № 7463՝ «...Միդոլայ քաղաքին» (էջ 130ա), № 4873՝ «...Միդիոլայ քաղաքին յԱրևմուտս» (էջ 338ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 218ա), № 219 (էջ 153դ) և № 328 (էջ 91ա):

2 (Գրիգոր Երեանցի խմբագրութիւն).

Վարք և յիշատակ երանելոյն Ամբրոսիոսի. «Ամբրոսիոս՝ այր իմաստուն և հանճարեղ, հմուտ հին և նոր կտակարանաց աստուածային զրոց՝ նրբից և արաքնոց...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայմաւաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 315—318:

Այլ տպ.—Վարք ևն. «Ամբրոսիոս...», տես՝ «Յայմաւաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 338—341:

Այլ տպ.—Վարք ևն. «Ամբրոսիոս...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 240—242:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7363 (էջ 203բ), № 1511 (էջ 315ա), № 1510 (էջ 310ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 198ա), № 213 (էջ 108բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. No. 4787 (fol. 149^v). Հայկ. Մ. Գառն. մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 305ա):

3 (Անանունի խմբագրութիւն).

Ամբրոսիոսի եպիսկոպոսի Միդիոլայ քաղաքին յԱրևմուտս. «Սա եր յամս մեծի՛ն Կոստանդիանոսի, պատուեալ ի նման յոյժ,

զի հմուտ եր...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 98բ—90ա:

Ⓜ Հմմտ. վարքի լատիներեն բնագիրը՝ «Vita sancti Ambrosii Mediolanensis episcopi, a Paulino ejus notario ad beatum augustinum conscripta», հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. lat., t. XIV, Parisiis, 1866, p. 29—50. Նույնի հունարեն մի հին թարգմանութիւնը՝ «Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀμβροσίου ἐπισκόπου Μεδιολανῶν», տես՝ Ἄ. Παπαδόπουλος-Κερμαυός (հրատ.), «Ἀνάπτυξις ἱερολογικῆς σταχυολογίας», τ. Α', ἐν Παιτρικαῖσι, 1891, σ. 27—88. — Հմմտ. նաև վարքի հունարեն մետափրաստոյան խմբագրութիւնը՝ «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀμβροσίου ἐπισκόπου Μεδιολανῶν», առընթեր նրա լատիններեն թարգմանութեամբ, տես՝ J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXVI, Parisiis, 1864, p. 861—882. նույնը նաև՝ Idem, «Patrologiae cursus completus», ser. lat., t. XIV, Parisiis, 1866, p. 51—72.

Տես նաև Սոկրատ Սքոլաստիկոսի երկու խմբագրութիւնները՝ ա) «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն» (ՄԼԺ Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897, էջ 380—382 և 431—432. բ) «Սոկրատայ Պատմութիւն եկեղեցական և Վարք սրբոյն Սեդրևատրոսի» (Փոքր Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897, էջ 85—86:

ԱՄԵԼԱՆՈՍ

Հեղինակ մեկնողական գրվածքների Լայկական մատենագրութեան մեջ նրա անունով մեկնութիւններ կան Պրոկլ Դիազոքոսի Աստվածաբանութեան և, ինչպես պարզվում է վիեննական մի ձեռագրից, Արիստոտելի Ստորագրութեանց առաջին երկու գլուխների («Յաղագս զոյացութեան» և «Յաղագս քանակի») ու Պերիարմենիասի Վերջիններս այն նույն մեկնութիւններն են, որոնք հայկական մատենագրութեան մեջ հայտնի են Դավիթ Անհաղթի անունով: Հեղինակի անձնավորութեան կամ ինքնութեան խնդիրը տեղի է

տվել զանազան ենթադրությունների բանասերների մոտ: Բ. Սարգիսյանի կարծիքով Ամելախոս-ը կեղծանուն է: Տաշյանը այս անունը աղանատումն է համարել Յամբլիքոս և կամ Ամբիլոքոս անունների, որոնցից առաջինն ընդունում է նաև Ն. Մանանդյանը և դարգացնում այդ տեսակետը նրանով, որ Համբլիքոս ասորի իմաստասերի (մեռ. 333 թ.) մասին կան մատենագրական վկայություններ, ըստ որոնց նա Պլատոնի և Արիստոտելի երկերի մեկնություններ է գրել: Բայց և դանում է, որ չի կարելի Արիստոտելի մեկնիչ Ամելախոս-Համբլիքոսին նուրնացնել Պրոկլի Դիագոքոսի մեկնիչ Ամելախոսի հետ, նկատի ունենալով, որ Պրոկլն ինքը Ե դարի հեղինակ է: Մանանդյանի համաձայն Ամելախոս—Համբլիքոսի մեկնությունների թարգմանությունը իմբակից ու ժամանակակից է Արիստոտելի Ստորոգությունց ու Պերիարմենիասի թարգմանություններին և Տիմոթևոս Կուզի Հակաճատությունը, որոնց նետ նա կազմում է հունարան թարգմանությունների երկրորդ շերտը: Գալով Պրոկլի մեկնությանը՝ Տաշյանը կարծում է, որ նրա թարգմանիչն այն նույն անձն է, որը վրացերենից թարգմանել է Պրոկլի Աստվածաբանությունը, այսինքն՝ Սիմեոն Պղնձահանեցին, 1248 թվականին: Մեր կարծիքով Պրոկլի մեկնիչ Ամելախոս-ին և Արիստոտելի մեկնիչ Ամելախոս-ին կարելի է նույնացնել հանձին Հերմիասի որդի Ամմոնիոսի, որը, ինչպես հայտնի է հունական գրականությունից, Արիստոտելի Ստորոգությունց և Պերիարմենիասի մեկնություններ է գրել: Նա ապրել է Ե դարի վերջերում, Աթենքում աշակերտել է Պրոկլ Դիագոքոսին և շատ հավանական է, որ գրած լինի նաև իր ուսուցչի մի աշխատության մեկնությունը: Նա իրոք կարող էր կոչված լինել նաև արքեպիսկոպոսի, քանի որ իր սկզբնական կրթությունն ստացել էր Աթենքում: Իսկ թե ի՞նչպես էր դարձել եպիսկոպոս, հայտնի չէ, բայց այս պարագան կարող է մղել ենթադրելու, որ Ամելախոս անունը հետագայի քրիստոնեական աղավաղումը լինի Ամմոնիոս անվան (տես նաև ԱՄՈՆ ՈՐԴԻ ՀԵՐՄԻԱՍԻ): Ձեռագրերում գտնում ենք

Ամելախոս անվան հետևյալ տարբերակները: Ամելախոս, Յամելախոս (—ուս), Ամելախուս, Ամելախոյս, Ամելախոյս, Իամելիխոս, Ոմիլախոս, Յամիլախոս, Յամելախոս (—ոս), Համելախոս, Նամելախուս, Նամելախուս, Իոմելիխոս, Եոմելիխոս: Նշելի է, որ վրացական մատենագրական ավանդությունը Պրոկլի Աստվածաբանության մեկնությունը Իվանե Պետրիձեի հեղինակությունն է համարում:

1. Ամելախուսի իմաստասիրի և ճատորի Արքեպոյ եպիսկոպոսի լուծմունք Պրոկլի Դիագոքոսի անուանեցելոյ աստուածաբանութեանց. շլամենայն ազգ և զեղանակ պարագայան Եմք Յանաչել. գորս ի մեծ աստուածաբանութեան տեսութիւնք. և առնուլ կարծիս ճախ [քան] զյառաջագրել զրոցս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1500 (= Կար. № 924), էջ 1068ա—1121բ: Գրչագիրը 1282 թվականից է, գրված՝ Մխիթար Այրիվանեցու ձեռքով:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1832 (= Կար. № 1822)՝ «Յոմիլախոսի իմաստասիրի և ճատորի Արքեպոցու եպիսկոպոսի» և ն, ընդօրինակություն 1658 թվականի Տես դարձալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1123՝ «Ոմիլախոսի իմաստասիրի և ճատորի» և ն. Հոմմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 77: «Ոմիլախոսի» և ն (fol. 1, սկ. «Չամենայն կարգ և զեղանակ»):

Պրոկլ Դիագոքոսի Աստվածաբանության այս մեկնությունից հատվածներ են հրատարակել Բ. Սարգիսյանը և Ն. Մառը իրենց ուսումնասիրություններում (տեսնել ստորև, Գրականության բաժնում):

2. Արիստոտելի Ստորագրութիւնք: Լուծմունք ի Ամելախոյսի ասացեալ. «Բսկ նախադասի համանունութիւնն սեկս պարզութեան իսկ բաղադրեալքն յերկրորդե՛ն՝ յորոց բաղադրին, ապա ուրեմն առաջինք Եմ պարզքն բաղադրելոցն մեկեակք...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 112 (հին № 96) էջ 3ա—48բ:

Մեկնության բնագիրը գտնում է Ստորոգությունց բնագրի հետ զուգընթաց, սյունակ առ սյունակ:

3. Ասացեալ յԱրիստոտէլէ Յողագս մեկ-
նուրեան, որ կոչի Պերիարմենիա: Մեկ-
նուրիւն Ամելյախոյսի ասացեալ. «Ճառեցաւ
մեզ երբեմն եթէ ամենայն բանական իրողու-
րեան այսորիկ անկեղաւորիւն...», անդ, էջ
112ա—190բ:

Արիստոտելի Ստորոգութեանց և
Պերիարմենիասի մեկնութիւնների վերոնշը-
լալ բնագրերի մասին լատն տեղեկութիւն-
10 ներ տեսնել ԴԱԻԻՔ ԱՆՅԱՂՔ անվան տակ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.Կիթյան Ն.— «Միմէոն Պղնձահանեցի
և իր թարգմանութիւնները վրացերենէ»,
Վիեննա, 1951, էջ 11—46:

15 Նույնը նաև՝ Զանգէ Ամսօրեայ, 1947, էջ 124—
154:

Ջարրեանայան Գար.— «Մատենադարան
հայկական թարգմանութեանց նախնեաց»,
Վենետիկ, 1889, էջ 667 և 668:

20 Զանոլլի Ա. (Zanoll A.)— «Sugli ele-
menti icologici di Proclo Diadoco nelle
versioni e nei commentari di Simeone Iero-
monaco e di Simeone vescovo di Garni»,
Բազմավեպ, 1947, էջ 158—168:

25 Մամաճոյան Հակ.— «Երաւիթ Անյաղթի
խնդիրը նոր լուսարանութեամբ», Վաղարշա-
պատ, 1904, էջ 5—9:

Մամաճոյան Հակ.— «Թունաբան դպրոցը
և նրա զարգացման շրջանները: Քննական
30 ուսումնասիրութիւն», Վիեննա, 1928, §§
25—32, 39, 42—43 և 51:

Արասադիւ է Զանգէ Ամսօրեայ-ից:
Մառ Ն. (Март Н.)— «Юванн Петриц-
кнй, грузинский неоплатоник XI—XII
35 века», С.-Петербург, 1909.

Արասադիւ է Կեանքի պարբերականից. За-
писки Восточного Отделения Императорского
Русского Археологического Общества, том XIX,
1903.

60 Սաղգիսյան Քառ.— «Պրոկղ իմաստա-
ւորի աստուածաբանական շաղկապաց հայ-
կական թարգմանութեան խնդիրն և մատեն-
ադարանին թիւ 1123 գրչագրի գաղտնիքը»,
Բազմավեպ, 1894, էջ 122—130 և 310—
328:

Ստորագրված է՝ շ. Բ. Ս.:

Յաշյան Հակ.— «Մատենադարանի մանր-
ուսումնասիրութիւնք», մասն Ա, Վիեննա,
1895, էջ 29—48 և 147—161:

ՄԵՆԵՐԿՈ

Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ,

ՄԵՆՆԱՆԿ

ԺԴ դարի հայ վկաներից, շալր աշխար-
հիկ և երկրագործ, ծն. Դերզանի Կառնբեր-
դակ գյուղում և նահատակված՝ Դերջանում
1935 թ.: Նրա վկայարանութիւնը տես ՅՈՎ-
ՀԱՆՆԷՍ ԴԵՐԶԱՆՏԻ անվան տակ:

ՄՐԻ Կամ ՄՐԹ

Հայամարտը ներում և ժողովածուներում
ունենց մի հիշատակարան, որը նկարագը-
րում է Ամիթ քաղաքի ավերումը Պարսից
15 շեհուան (Կավատ Ա) թագավորի կողմից,
բյուզանդական կայսր Անաստասի (491—518
թթ.) օրով: Այս բնագիրը կազմված է Միքե-
լի Ասորու ժամանակագրութեան հետևողու-
թեամբ:

• • •

Յիշատակ է աւերման Ամթայ. «Թագա-
ւորն Պարսից Կուան անուն՝ գնաց բազում
զօրօք ի Միջագետս Ասորոց և ետև շատ
տեղիս և տերեաց, և ճասեալ յԱմիթ՝ պա-
շարեաց գնա...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն»
25 ճշմարտին աստուծոյ ալն է՝ «Յայմա-
ւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 105—106:

Այլ տպ.— Յիշատակ է ևն. «Թագաւորն
Պարսից...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պո-
լիս, 1708, էջ 114—115:

Այլ տպ.— Յիշատակ է ևն. «Թագաւորն
Պարսից...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմա-
ւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 83:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362 (էջ 69ա), № 1511 (էջ 70ա), 16
№ 1869 (էջ 384բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 56ա), № 88 (էջ 1բ)

և № 437 (էջ 83բ). Վիեննայի K. K. Hofbibl. Cod. Arm. № 17 (col. 240). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 54^v). Քրիլիսիի Գետ. Քանդ. հայ. ձեռ. № 15 (էջ 388). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 35 (էջ 73ա):

Հմտ. «Տեսան Միխայելի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն» (ընդարձակ խմբագրութիւն), Երուսաղեմ, 1870, էջ 232—234 և 274:— «Ժամանակագրութիւն տեսան Միխայելի Ասորոց պատրիարքի» (համառոտ խմբագրութիւն), Երուսաղեմ, 1871, էջ 216—218 և 255:

ԱՄԻՐ ՎՈՐՈՒՅՈՒ

Տես՝ ԽՈՉԱՄԻՐ ՎԱՐԱԳԾԵՐ:

ԱՄԻՐԱՍ ԵՐՋՆԿԱՑԻ

Ժէ դարի գրիչ և տաղասաց, որից հայտնի են 1638—1657 թվականների միջև Տրապիզոնում ընդօրինակված երկու ձեռագիր ժողովածուները Նրանցից մեկն այժմ գտնվում է Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանում, № 88¹, իսկ մյուսը՝ Վենետիկի Մխիթարյան Մատենադարանում, № 278², Ամիրասը վերջինում ունի և միտադ՝ Մահմեդի մասին:

Ուտանաւոր սուլա մարգարէին Մահմետի. «Այս Մահմաւա սուլա մարգարէ, | Ի Հագարու Իսմայելեան, | Քանգի ցեմաւ և սա մըկամ՝ | Որ սաւաղմամբ պըղծեր ըզքան...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 278, էջ 77ա—78բ:

Տեսերի սկզբնատառերը՝ «Ամիրասի»:

ԳՐԱԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Յաւայթ Էր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 122:

¹ Զեռագրի նկարագրութիւնը տես՝ Զ. Տաշյան, «Թուղախ», էջ 267—268: Տես նաև նույնի՝ «Ուսումնասիրութիւնք Սոսյե-Վալիթիենայ Վարուց Աղեթանգրի», էջ 160—161:

² Զեռագրի նկարագրութիւնը տես՝ Բ. Սարգսյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 930—931:

Յաւայթ Էր.— «Ուսումնասիրութիւնք Սոսյե-Վալիթիենայ Վարուց Աղեթանգրի», Վիեննա, 1892, էջ 160—161:

ԱՄԻՐՈՎԱԹ ԱՄԱՍԻԱՑԻ

ԺԾ դարի հայ ականավոր բժիշկ և հայ բժշկական պատմութիւնը պարծանքներից, ծն. Ամասիայում (Փոքր Ասիա), մոտ. 1416—1425 թթ.: Գործել է Ամասիայում, Ֆիլիպետ ու Կ. Պոլսում և պալատական բժիշկ է եղել սուլթան Մահմետ Բ-ի (1451—1481 թթ.) օրով: Նրա բժշկական մեծ ու փոքր բազմաթիւ բրկերից սպագրված են միայն երկուսը՝ «Օգոււա բժշկութեան»-ը և «Անգիտաց անպետ»-ը: Մյուսները մնում են անտիպ հայկական և օտար մատենագրարաններում, կամ անհատների սեփականութիւն եղող ձեռագրերի մեջ: Ամիրովաթը, որ գրել է զլխավորապես բժշկութեան ուսանողների համար, իր աշխատութիւնները կազմելիս օգտվել է հին հույն, արաբ և պարսիկ նշանավոր բժիշկների գրվածքներից, ինչպես նաև իրենից առաջ ապրած հայ բժիշկների գործերից: Ամիրովաթի պատվերով է ընդօրինակվել Երևանի Գետ. Մատենադարանի № 1831 ձեռագիրը, որի հիշատակարանում Անդրեաս Երեցը գրում է 1492 թվականին. «Փառք...: Ենորհի տեսան կատարեցաւ զիրքըս, որ է արտաքին իմաստասիրութեան լուծմունք, և է իմաստք մեծ իմաստասիրացն Գորիւրի և Արիստ[ոտ]էլի, մեկնեալ մեծի և անյաղթ փիլիսոփային Դաւթի, և լուծեալ ի մեծ հոնտորէ Յովհաննսէ վարդապետէ Որոտնեցալ և ի լուսաւոր բարոնապետէ Գրիգորէ եռամեծէ, ձեռամբ միղստենրկ և փցուն, սղալոտ և ծոլ: զատարկ յամենայն բարեաց Անդրէաս անարժան երիցու, կամօց և լոժարութեամբ Խոնայ Ամիրսովաթ բժշկին. քանզի հմուտ գոյով ամենայն աստուածաշունչ գրոց, այլ և ամենայն արտաքին իմաստասիրութեան հանճարոց. զոր և յալժմու ժամանակիս երկրորդ Գողոմէոս յայտնեալ ըստ գրասիրութեան. զի բազում զիրս թարգմանեաց ի յարապ և ի պարսիկ լեզուէ ի մեր բառ, գիտելով քաջ և զնոցայն զիրն և զիզաւ: Որ և յարգեալ և պատուեալ

ի թագաւորանց Իմալեյացոց, զի յառաջն բնակէր ի քաղաքս լԱմասիա, և յետոյ զնացեալ ի Գոստանգինուպոլիս առ թագաւորն որ Մահմատ խան կոչիւր. և յետ մահուան նորա թոռն նորին սուլտան Ամատն տաւ- քեաց և երբ առ ինքն ի քաղաքս լԱմասիա, ի տեղի անդեան իւր, և յոթ սիրով ընկալաւ. յորում ժամանակի գրեցի զգիրքս՝ ի վայելումն իմաստնայեղ անձին իւրոյ և յիշատակ 10 առ յապայսն: Արգ՝ եղև զբաւ գրոցս ի թվ. 22Ա. Աղաչեմ յիշել ի տէր զվերոյ գրեալսդ՝ զեռնայ Ամիրտովլաթ բժիշկն զստացող սորա և զամենամեղ գծողս ևն (էջ 183բ): Ամիրտովլաթից հիշվում է նաև սփաբերենից 15 թարգմանված մի ախտարկան գրվածք՝ «Ռամվիլիանց գիրք» (տես ՌԱՄԻՐԻՐ քառի տակ): Ամիրտովլաթը մեռ. 1496 թ.:

1. Գիրս այս կոչի ստածում. «Յանուն աստուծոյ զթածին և ողորմածին որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամեն: Գոհանալով փառաւորենց զնա, որ զարարածս ստեղծեաց, զերկիցքն և զերկիր, զմարդ և զանասուն կենդանի, և զամենեանեան կերակրեաց իւր շնորհիւն...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Ամիրտովլաթ Ամասիացի. Օգուա բժշկութեան (Բժիշկ Գուստաթ Սեբաստացու խումբագրած)» (հրատ. Ստ. Մալխասյանց), Երևան, 1940, էջ 8—523:

Առաջարանի շարունակութեան մեջ կարողում ենք. «...Չայս գրոցս անուեն անուանեցաք Օգուա բժշկութեան, որ Տառնկն Քիֆայեթի ի տիպ ասէ: Եւ արարի զայս զիրքս երկու բաժին. և առաջին բաժինն է ուսուեն բժշկութեան և թպտիր առողջ 20 ջութեան և ստածումն ամէն անձինն, և երկրորդ բաժինն յիշէ զկերակուրն և զդեղերն նորա, որ ի մէկ ի մէկ են խառնուած, և զընութիւն և զօգտութիւն և զօրութիւնն և զչափն առնելուն և զպոխան ամէն մէկին համառօտ ժողովեցի և գրեցի զհին և զնոր բժշկականեացն զխօսքն, որ զամէն մէկին անուեն ի լիր տեղն պիտի յիշենք...: Թարգմանեցաւ պատուական բժշկարանս ի մալրաքաղաքն ի Հոռամիայ, որ թարգմանի Ֆիլիպիայ, 15 ի թուականիս Հայոց 26Ը ամին (=1469), ի շեկեմբերի ԻՆ...: Թողութիւն մեղաց

խնդրեցեք ի Գիրստոսէ թարգմանողի գրոցս Ամիրտովլաթ բժիշկին, և աստուած զձեզ յիշէ իւր միւսանդամ զալուստան ամէն: Այլ և զվերջին զաշխատողն սորա զԳուստաթ Սեբաստացին, որ բազում աշխատանք կրեցաք ի յայս արուստս, և բազում բժշկութիւն կատարեցաւ շնորհիւն աստուծոյ, և այս պատուական գրոցս խիստ հաւանեցաք և զրել սուաք ձեռամբ կարապետ մանկանն ի թուականութեանս Հայոց ՌՀԾ ամին (=1620), ի քաղաքն ի Մարզուանն ևն:

Ամիրտովլաթի այս «Օգուա բժշկութեան» երկը բաղկացած է երկու մասերից, որոնք կոչվում են «Ուսումն բժշկութեան» և «Գիրք բժշկութեան տումարի»:

- Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու Ն .
- (ՈՒՍՈՒՄԸ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ)
- Սկզբն է բժշկական գրքոյս:
 - Ա. Առաջն ուսանելի բժշկութեան զլաթն և բաժանել զմահացու զեղոցն զօրութիւնն:
 - Բ. Երկնց զլաթն և զբաժնոցն բժշկութեան:
 - Գ. Դուան որ յիշէ զմիզան և զընութիւն:
 - Դ. Հասկեալ, թէ ինչ է զօրութիւնն և զընութիւն խառնուածին և թէ ո՞րդէս է:
 - Ե. Վան կարգութեան սփեբացն:
 - Զ. Եւ յիշեմ զիճկ զգոյութիւնն որ ի մարդն լինի:
 - Է. Վան առողջութեան:
 - Ը. Վան ճանաչելոյ զերակն որ է նոճկն:
 - Թ. Վան ճանաչելու և ճանաչել զգոյն և զձեռնայլան:
 - Ճ. Վան որ յիշէ զգօհրան:
 - ԾԱ. Վան նշան մահու և կենաց էրևանդին այս է մարդուն:
 - ԾԲ. Առաջգիրութիւն կրեանդին այս է:
 - ԾԳ. Գրեանալ զօգտն թէ ի՞նչ է և ցարքն թէ ի՞նչ է:
 - ՃԴ. Եւ յիշէ զլաթն եղանակաց կերպն թէ որդէս է, բնութիւնն նոցա ի՞նչ է:
 - ՃԵ. Խօսք նամարեակ և պիտանի և օգտակար որ իրմոյն զխաչիր ամէն իւրեւ և առ ամէն իւրեւն որ վնաս առէ անձին:
 - Դեղեր:
 - (ԳԻՐԳ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՄԱՐԻ)
 - ՃԶ. Թեփուկ որ ի զլուին լինի, զոր Տառնկն կարգաւ առ և Գարեկն ստուալուս:
 - ՃԷ. Որ զլուին խօսք լինայ եւ ցանալու, զոր Արաղն սփոյ առէ:
 - ՃԸ. Որ մազն ի վայր գայ մարդուն եւ կամ կարգա լինի:
 - ՃԹ. Որ մազն զգրի մարդուն և կամ անմամանակ ճերմկի մազն և մօրուցն:

Ի. Տառն սայազ, որ է ազգիացան, տառն
 հայեայ, որ է սնացան և մարդուն պատկերն որ-
 պէս օժի ստանայ և թեփոխի և վայր գայ:
 ԻԱ. Գլխացաւութիւն որ է սացութենէ լինի
 կամ է հոգութենէ լինայ:
 ԻԲ. Գլխացաւութիւն կամ է գրեութենէ լինի
 կամ է շարութենէ լինի:
 ԻԳ. Գլխացաւութիւն որ է յարենէ լինի կամ է
 պայգամէ լինի է մարդն:
 ԻԴ. Գլխացաւութիւն որ է սփրայն լինի կամ
 է սփրայն լինայ է մարդն:
 ԻԵ. Գլխացաւութիւն որ է սփր քամու լինի
 կամ հոգ քամու:
 ԻԶ. Գլխացաւութիւն որ յըզնդին ծածկացն ու-
 նալան լինայ է մարդն:
 ԻԷ. Գլխացաւութիւն որ Յարուպն պագայ ստէ.
 այլ զլիսու ցաւ մն է:
 ԻԸ. Գլխացաւութիւն որ է գարմէ լինի և կամ
 ազգի ազգի լուծմանէ:
 ԻԹ. Գլխացաւութիւն որ է գրեու իւրմարէ
 լինի և կամ էրգանդին պորհանէն լինայ:
 Լ. Գլխացաւութիւն որ սամարին վասուճու-
 թենէն և թուլութենէն և է սարութենէն լինի:
 ԼԱ. Շագրգայ որ է կէտգլխացաւութիւն, է սա-
 քէ լինի և հոգէ լինայ այլ:
 ԼԲ. Որոյ զլուխն կոտրի և կամ սկը և կամ
 գարմի աննն:
 ԼԳ. Որոյ զլուխն է շարջ գայ որ Տանիկն
 սփայ ստէ այլ ցաւուս:
 ԼԴ. Աչաց մթնելն որ խելքն ցրդի և Տանիկն
 ստոր ստոր անուանէ:
 ԼԵ. Սարսամ որ ինքն ըզեզին ցաւերուն է, է
 սարէ և է հոգէ լինայ:
 ԼԶ. Սաղաթ և սաղաթի սահարի որ է շա-
 քուն լինի է չիկիկն:
 ԼԷ. Շիսու և ճուսու. երկուքն այլ ըզեզին հոգ
 ցաւերուն է. օքթան այլ այսպէս է:
 ԼԸ. Մալխուլիայ, որ է ինքն խելաց պոխ-
 սութիւն և խելութիւն:
 ԼԹ. Ղուարուպ և մանիան. Բ այլ է խելութենէ
 որ լինի է մարդն:
 Խ. Որ քուն չի լինի և վասփա, որ է տքնու-
 թիւն և ճրի խորհուրդ մարդուն:
 ԽԱ. Որոյ սիրոյ տէր լինի վասն մերձենելոյ,
 ԽԲ. Մոռացիտութիւն և միտքն շառնու զոր
 ստեն և չի պանէ միտն մարդն գայն, որ Թուրքն
 նիսիսան ստէ:
 ԽԳ. Քապուս որ է որ գրիչերն է քնուն մէջն
 լինայ մարդուն:
 ԽԴ. Հիսուարութիւն որ Տանիկն սարայ ստէ.
 ուլուխ այլ կասեն:
 ԽԵ. Հիսուարութիւն ազգ մն այլ է սուսայն
 և է քամու լինի, որ Գարսիքն պատափքան ստեն:
 ԽԶ. Սարթա որ յանկապիտ բունէ զմարդն և
 զէտ մեռած լինի մարդն:

ԽԷ. Փալիկ որ է կամեստարն. Բ ցեղ է. մէկն է
 պալգամեն է և մէկն է գարհուց:
 ԽԸ. Թուլութիւն անգամացն որ Տանիկն իս-
 տար ստէ այլ ցաւուս:
 ԽԹ. Որոյ երեսն ծախ որ Տանիկն լուխայ ստէ
 այլ ցաւուս:
 Ս. Քաշանուս այն է որ սմէն անգամացն շո-
 բանայ և քաշիկ ըզերն:
 ՍԱ. Քուլպայ որ է թաշանուսէն ազգ մն, և
 էրթիլուս որ զէտ թաշանուս է:
 ՍԲ. Ըստնայ որ է մեռացն և զլուխն և ան-
 ձինն զոգալն մարդուն:
 ՍԳ. Որ և կիծ որ աչացն է կոպն լինայ մար-
 դուն այլ է:
 ՍԴ. Գուրա և թուանուր և շայիրայ, որ է գա-
 բիկն որ աչիչն կոպն լինայ:
 ՍԵ. Շաթրայ և այն է որ երկու կոպն յիրար
 կպչի աչացն:
 ՍԶ. Սաթայ և վարսիսան և արտահանուցն յա-
 ւելնայ:
 ՍԷ. Քամուայ և թուլայ. և որոյ արտահանուցն
 թափի:
 ՍԸ. Սլան և շրնախ և սուլախ որ աչիցն է
 կոպն լինի ինքն:
 ՍԹ. Ղասայ և գարապ և շիպիչ և զամզամ որ
 է յարտահանուցն լինի մարդուն անիծի պէս է
 կոպն կու լինայ:
 Կ. Աչացաւութիւն որ յարեսն յաւելիալուն և
 կամ սփրային յաւելիալուն լինայ:
 ԿԱ. Աչացաւութիւն որ է պալգամին և է սփ-
 ալային յաւելիալուն լինայ:
 ԿԲ. Տարթայ այն է որ է յաչքն գարմն լինի,
 և նանխայ, որ է ըզունիկն:
 ԿԳ. Որոյ աչքն խոցնայ և որոյ է վեր փչէ և
 պտուր լինայ:
 ԿԴ. Սաղալին և որոյ աչքն շառ արցունէ
 հանապազ մարդուն:
 ԿԵ. Ապիլայ և սազգայ որ է յաչքն է. և որ
 իսպիտակ անկանի է յաչքն մարդուն:
 ԿԶ. Մարտան և սուպալայ և թարախ որ է
 Բ սաղապան լինի:
 ԿԷ. Որոյ աչքն է զուրս գայ կամ լման կամ
 պակաս գայ մարդուն:
 ԿԸ. Աչաց տեսութիւնն որ է պառկն կամ լան-
 նայ և կամ նեզնայ:
 ԿԹ. Ինթիլայ այլ է որ սեխն միջի սեն աչացն
 մեծ և արևակ լինայ:
 Զ. Որոյ աչացն լուսն վասուճի կամ է սարու-
 թենէ և կամ է հոգութենէ:
 ԶԱ. Սկիզբն որ է յաչքն շուր իջուլ կամենայ
 մարդուն:
 ԶԲ. Որ գրիչերն շառնու որ է հաւկուրն որ
 ցարեկն տեսնու աչքն:
 ԶԳ. Որոյ սկանչի է վեր սայ և կամ ուսեց լի-
 նայ կամ է սաթէ և կամ է հոգէ:

17. Ականջացաւութիւն որ ի սաքէ լինի և կամ ի հոգւթննէ:
 18. Որ յակննջն շուր մտէ և կամ ակննջն իրք մն շարժի մարդոյ:
 19. Որոյ ակննջն խոցեայ և կամ թարտի գայ ակննջն:
 20. Որոյ ակննջն մայն հանէ և ճէջն ցամի լինի ակննջն:
 21. Ելուութիւն և ծանրութիւն ակննջն որ ի սաքէ լինի և կամ ի հոգէ:
 22. Վասն քթին խոցին և կամ ճէջն քթին վեր սայ մանր:
 23. Որոյ քթին հոտի և նասուր և կամ սուեկ ելնէ ի ճէջն:
 24. Որոյ քթին կաթնի և արիւնի որ Տանիկն ուղարկ ատէ:
 25. Զուգամ և նուզլայ որ ի սաքէ լինայ և կամ ի հոգւթննէ:
 26. Որ ի վեր սայ կամ ճգթի և կամ ուտի պակննջն մարդուն:
 27. Ականջացաւութիւն որ ի սաքէ լինի և կամ ի հոգէ:
 28. Որոյ ակնան փչրի և ժամի և իւր սեղացն ելանէ յայնժամ:
 29. Որոյ ակնանկերն հոտի և արունի և սենայ մարդուն:
 30. Որոյ ակնային միտն ուտի կամ ի սաքէ և կամ ի հոգէ:
 31. Ռերանցաւութիւն կամ ուտի ամէն սեղրն իրտա:
 32. Որոյ բերանն հոտի որ Տանիկն պտեր ստէ այն ցաւուս և կարգի այլ:
 33. ՂԱ. Որ գիշերն ի ցուն լինի և բերնէն շուր երթայ ի միջ:
 34. ՂԲ. Որոյ լեզուն ուտի կամ ի սաքէ և կամ ի հոգւթննէ:
 35. ՂԳ. Որոյ լեզուն ի վեր սայ որ Տանիկն գալուս ատէ այն ցաւուս:
 36. ՂԴ. Որոյ լեզուին բնութիւնն փոխի և զբաց յամն յիմանայ իսկի:
 37. Որոյ լեզուն խոցեայ և ծանրանայ և թուլանայ:
 38. ՂԸ. Որոյ խուսկն ուտի և կամ գանկիկն կախվի և իջնու:
 39. ՂԹ. Որոյ փոզն ուտի որ Տանիկն խնտի ատէ այսոր:
 40. ՂԿ. Որոյ պուկն ցաւի. կամ ի սաքէ կամ ի հոգէ լինայ:
 41. ՂԾ. Որոյ խուսկն ազրուկ մնայ և կամ սեղրն միջի մնայ:
 42. Որոյ խուսկն արիւն գայ և կամ արիւն փոխէ մարդն:
 43. ՂՁ. Կազ որ ի սաքէ լինայ և կամ ի հոգէ լինի մարդուն:

44. Կազ որ ի գիւնութիւնն լինի և կամ ի շուրութիւնն լինայ մարդն:
 45. Կուրու որ ի սաքէ լինայ և կամ ի հոգէ լինայ մարդն:
 46. Կաթն շարժի շարժայ. ինքն ուտեց մն է որ ի թոքն լինայ մարդուն:
 47. Սիլ որ է թոքին խոցանլն որ լինայ սա մարդն:
 48. Որոյ գանկիկն ի վայր իջնու կամ ի սաքէ լինայ կամ ի հոգէ լինայ:
 49. Սաքուս որ է կողին ներքեկի ցուն:
 50. Սարսամ որ Յարսպն շարժան ստէ:
 51. Սաքախն որ է սրտին արփայն և խոզան մարդոյն:
 52. Որոյ ինչըն սեղրի որ Տանիկն գալի ատէ այն ցաւուս:
 53. Սաք. Որ զգիւնութիւնն շարժի կամ ի սաքէ և կամ ի հոգէ:
 54. Սաք. Որ շուլի կերակուրն ի սաքաքին վաստութիւննէ. կամ ի սաքէ և կամ ի հոգէ լինի:
 55. Սաք. Որ կերակուր շուլգէ սաքաքն և շուտու բարցն բնու:
 56. Սաք. Որ կերակուր լուզեանայ որ ի սաքաքն իւր մարդն լինայ:
 57. Սաք. Որ շատ ուտէ և շէլտանայ բնու, որ շարժութի ցալգին ստեն սակկերէն:
 58. Սաք. Որ կու ուտէ և կամ կազ, և կամ զարտիկի ի պատերուն:
 59. Սաք. Կայգայ որ Պարտիկն թուխան ստէ որ լինի ի մարդն:
 60. Սաք. Զուրպ որ է ինքն ի փորուն լուծանէն ճէկ կազ մն:
 61. Սաք. Զալագուլ մատայ և զալագուլ սմայ, երկուքն այլ փորուն լուծումն է:
 62. ՂԱ. Ղասայան, որ է սրտին պարտիկն և խոտնակիլն մարդուն:
 63. ՂԱ. Որոյ սաքաքին բերանն խոզայ որ է վանայ ուլ փուլգամն:
 64. ՂԲ. Պարզի և շատ շուր իմէ մարդն իրտանլափ:
 65. ՂԳ. Որոյ սաքաքն և փորէն արիւն գայ իրտա:
 66. ՂԴ. Որ փոխէ և փորն չի լուծի մարդուն ի սաքէ և կամ ի հոգէ:
 67. ՂԵ. Որ շատ թքնու և կամ ի սաքաքն ցամի լինայ:
 68. ՂԶ. Ձուլաթ որ Պարտիկն սակնակ ստէ, որ է կեծկլալան և կեծկլուսկն:
 69. ՂԷ. Սաքաքացաւութիւն որ ի սաքէ լինայ և կամ ի հոգէ:
 70. ՂԸ. Նոց որ ի սաքաքն լինայ և կամ արուն և կաթն պարզ ճէջն:
 71. ՂԹ. Սրտացաւութիւն որ ի սաքէ լինի և կամ ի հոգէ, կամ ի շարէ և կամ ի գիւնութիւնն:
 72. Որոյ սաքաքն ուտի կամ ի սաքէ և կամ ի հոգէ:

1 ՃԼԱ. Որ խուփ ձգէ և բերանն շատ գիճութիւն լինայ ժարգուն:

 ՃԼԲ. Որոյ լերզն ուտի կամ ի սաքէ և կամ ի հոգէ:

 2 ՃԼԳ. Որոյ լերզն ուտի երկնուն կալմանն և համբանն լինայ:

 ՃԼԴ. Ըսթսիայ որ է արծուիցն որ է զմասուն. Ծ ցեղ լինայ:

 3 ՃԼԵ. Ըսթսիայի լուծի և այն որ շերման սա- ցութեան յետև լինայ:

 4 ՃԼԶ. Ետարզան որ է զեզնութիւն. և լինայ զեզին և սե, որ Տաճիկն ետարզանի սովատ սաէ և զեզինն ետարզանի սովար սաէ:

 5 ՃԼԸ. Փայծղանցաւութիւն որ ի սաքէ լինի կամ ի հոգէ լինի:

 6 ՃԼԸ. Որոյ փայծղան ուտի. կամ ի սաքէ և կամ հոգէ լինայ:

 7 ՃԼԹ. Որոյ ի փորուն արիւն երթայ և աղիքն գաներ լինայ որ է սահնէ:

 8 ՃԼԹ. Նիգ որ է զբիբինն որ ի փորուն լինայ կամ ի սաքէ և կամ ի հոգէ:

 9 ՃԼՁ. Որոյ փորուն արիւն լուծի կամ լերզէն որ սուսանտարիան է որ է լերզին աւիրին:

 10 ՃԼՁ. Նագան ցաւ մն է որ զիտենան թէ իրք մն զագիցն կու խծնէ:

 11 ՃԼՂ. Խուլինն իբրտ ցաւ մն է որ ի յայն աղիքն լինայ որ խուլինն սանն.

 12 ՃԼՂ. Ելայտ ցեղ մն խուլինն է որ պատմէ թէ սասուած օղնէ:

 13 ՃԼՃ. Զիճի յերկան և մանր և սափակ որ ի յագիցն լինի և ի փորն:

 14 ՃԼԿ. Գաւաթիբ որ է սուկն և թւթ որ ի նստայտեզն լինայ:

 15 ՃԼԿ. Նասուր որ լինի նստայտեզն որ ծնծած լինի և ուսեց լինի ի նստայտեզն:

 16 ՃԼԿ. Որոյ նստայտեզն խոցնայ և կամ երակին բերանն բացուի:

 17 ՃԼԿ. Որոյ նստայտեզն ուտի և կամ թուլա- նայ կամ ի զուրտ գայ կամ կծայ:

 18 ՃԼԿ. Երիկամացաւութիւն որ ի սաքէ լինայ և կամ ի հոգէ լինայ:

 19 ՃԼԿ. Որոյ երիկամն ուտի. կամ ի սաքէ լինայ և կամ ի հոգէ լինի:

 20 ՃԼԿ. Որոյ երիկամն խոցնայ և արիւն և թա- րաի գայ ի ճուճին ծայրէն:

 21 ՃԼԿ. Բարակ ցար և աւազն որ ի յերիկամն ընծայի ժարգուն այս է:

 22 ՃԼԿ. Որոյ կալարուչան խոց լինայ և կամ մէջն ցար ընծայի:

 23 ՃԼԿ. Որոյ զօղն կաթէ որ Տաճիկն սելասըլ պաւլ սաէ, որ չսոսն զէտպիսոս սաէ:

 24 ՃԼԿ. Որոյ զօղն կապի որ Տաճիկն յասըլ պազլ սաէ:

 25 ՃԼԿ. Որ կամայ և սկամայ ի սեզն զօղէ ժարգն մտու և անմտու:

1 ՃԾԸ. Որոյ կալարուչան ուտի. կամ ի սաքէ լի- նի և կամ ի հոգէ լինի:

 2 ՃԾԹ. Որոյ հանապաղ սանայի անգամն ի կանգնման լինայ եւ ոչ կանգնի ի մերձաւորու- րեան ժամն:

 3 ՃԿ. Որոյ արանքն թուլնայ եւ սերմն վաթի անգաղար և անպատեւալ:

 4 ՃԿԱ. Որոյ արանքն ուտի. կամ ի սաքէ լինայ կամ ի հոգէ լինայ:

 5 ՃԿԲ. Որոյ արանքին ծարն այրի. կամ ի սաքէ կամ ի հոգէ լինի:

 6 ՃԿԳ. Որ շուզենայ մերձաւորութիւն սանել կամ ի սաքէ կամ ի հոգէ:

 7 ՃԿԴ. Որոյ ձուն ուտի. կամ ի սաքէ կամ ի հո- գէ լինայ:

 8 ՃԿԵ. Այն ցամին որ ֆաթի աննն կամ յագիցն լինայ կամ ի ձվերն:

 9 ՃԿԶ. Որոյ արզանզն խծի որ Տաճիկն ենթաթ ըլ սամս սաէ, որ զիտ բիտաւորութիւն է:

 10 ՃԿԶ. Որ կնկան հայզն բացի որ Տաճիկն թա- րաֆի սամս սաէ:

 11 ՃԿԷ. Որոյ հազն այլի կապի որ Տաճիկն իւ- րիպաի սամս սաէ:

 12 ՃԿԸ. Որոյ արզանզն ուտի. կամ ի սաքէ լինի կամ ի հոգէ լինայ:

 13 ՃԿ. Որոյ արզանզին մէջն խոց լինայ կամ սա- րասան:

 14 ՃԿԱ. Որոյ յարզանզն ի վեր սայ և կամ սուկ լինայ ի մէջն:

 15 ՃԿԲ. Ըսիճիայ ցաւ մն է որ կանայց զիտենան թէ փորն ու կայ:

 16 ՃԿԳ. Որոյ արզանզն ի զուրտ գայ և շրջի և կամ գիճանայ իբրտ:

 17 ՃԿԴ. Կին որ ազան ձգէ կամ ցամի որ ի յար- զանզն լինայ:

 18 ՃԿԵ. Կին որ ազայ շրբրէ, կամ յերկնէն լինի կամ ի կնոջէն:

 19 ՃԿԶ. Կին որ զմար ծնանի և կամ ի փորուն չելնէ ազան, մեղնի:

 20 ՃԿԶ. Որոյ ծիծն ուտի. կամ ի սաքէ լինայ և կամ ի հոգէ լինայ:

 21 ՃԿԷ. Որոյ ծիծն ցաւի կամ կաթն ի մէջն կա- պի և չգայ:

 22 ՃԿԸ. Կանակացաւութիւն, որ ի սաքէ լինի և կամ ի հոգէ լինայ:

 23 ՃԿ. Վասն կգութեան որ Տաճիկն կասպայ սաէ այս ցաւու:

 24 ՃԿԱ. Սերզնիտայ որ է ինքն ցաւ մն ճուճն միջն կրունկն ժարգուն:

 25 ՃԿԲ. Ուկրացաւութիւն որ է վաճայուլ ժաֆա- սինն որ է սակերաց և խագերուն ցաւն:

 26 ՃԿԳ. Նիկիրտ ցաւն որ ի սաքէ լինի կամ ի հոգէ լինի սա ժարգն:

 27 ՃԿԴ. Տաճայի և սայ ուլ ֆիւ. երկուքն այլ ի յաքն լինայ ժարգուն:

ՃՁԾ. Նախուհիօր որ չզուսկն կերգի զեւ եր-
գիլայայ ի զուրօ Էլանէ:

ՃՁԸ. Որոյ ձեռքն և սարն Էզթտի և կամ ի
ցրտուն ձօթ:

ՃՁԹ. Ման որ է բալաֆն և պարաշն և նամաշն
և ցանկեայայ:

ՃՁԸ. Ղուզայ և Խուսայ և շիրիկայ որ Յանիկն
չարայ առէ:

ՃՁԹ. Բոր որ կամ զալար լինի և կամ չոր և
կամ բերգի ի խոս:

ՃՂ. Որ շատ ցրտնի և կամ չճրտնի մարզն
բնառ:

ՃՂԱ. Քեփուկ և ոչի և անիծ որ մարզուն
մարին տակերն ընկնի:

ՃՂԲ. Վասն պիտակին որ է փխն և սեւ և
խողիտակ պուհազն որ լինայ:

ՃՂԳ. Կոթիծ որ է սուլուն և մուզտի որ Յանիկն
կասաֆ առէ:

ՃՂԴ. Բչանք և է ինքն Էստարի և վարզ և
քութէշ և ծագիկ:

ՃՂԵ. Ախաշի փարսի և պուր որ անեն ի վեր
սայ:

ՃՂԶ. Կուճրան ուտէց է և խորան իսց է որ
կերգի. որ Յարազն մընց առէ:

ՃՂԷ. Գազութիւն, Բ ցեղ է, Ա այրած սաֆ-
րայէ, Ա սուր սափայտէ լինի:

ՃՂԸ. Որ երեսին գունն փոթի կամ յարենէ
կամ յօգէն:

ՃՂԹ. Սարառան Բ ցեղ է, Ա իսց և մէկն
պինց ուտէց է:

Մ. Ուտէց որ է պալզամէ լինի և ի սափայտէ
լինի:

ՄԱ. Ուտէց որ է յարենէ և ի սափայտէ լինի
սա մարզն:

ՄԲ. Խոզթ, որ է խանազիբն և սուլայանն որ է
յանեն լինայ:

ՄԳ. Տայուն որ է ի խարուկն և սուլայայ որ
յանեն լինայ:

ՄԴ. Վասն մկնտամին և կափարսին և բշտին
և քամուն:

ՄԵ. Ամենօրեայ շերմն որ է բարկանայայ և ի
հոգսէ լինայ:

ՄԶ. Ամենօրեայ շերմն որ է շատ ուտելուն լի-
նի և քաղցնելուն լինայ:

ՄԷ. Ամենօրեայ շերմն որ է սրամութենէ և
ի հոգսէ և ի շատ ցուաց լինի:

ՄԸ. Ամենօրեայ շերմն որ կամ ի խոս շոգէ
կամ ի խոս ցրտէ լինայ:

ՄԹ. Ջերմն որ փորն լուծմանէն յետև լինայ և
զուրամէ և նուզայն լինայ:

ՄՃ. Ջերմն որ է սաքութենէ լինի և ի ցուաց
և ի խոս ուտէցէն:

ՄՄԱ. Սրկու շերմն, մէկն զիպ լագիմայ, առեն
և մէկն զիպ նայիկայ առեն:

ՄՄԲ. Սուտպիկայ շերմն որ է սաքէ լինի
կամ ի հոգէ լինայ:

ՄՄԳ. Ջերմն ի միւր որ է մուհրեկայ և շերմն
այլ շար ու զիպ:

ՄՄԴ. Վասն վազային շերմանն և շերմն որ
ի հիւանդութենէ յետև լինայ:

ՄՄԵ. Վասն կայմաշ շերմանն որ է սիգն. և
ի նքն Գ ցեղ է. Տանիկն կուճայից առէ:

ՄՄԶ. Ջերմն Ե-օրեայ և Զ-օրեայ և ԺԱ-
օրեայ լինայ մարզն:

ՄՄԷ. Ընէջ պալիի իսց մն է որ նոր լինի կամ
հին լինի իսց մն:

ՄՄԸ. Կրակին այրածին կամ եզին և կամ
ջրին ի մարզն այռէ:

ՄՄԹ. Վասն սևաբրի և կարճաբրի և որ
մեղուն կարու:

ՄԻ. Որ կապած շուն խոտնէ զմարզն և կամ
չլինի կապած:

ՄԻԱ. Դեզ մահացու որ սաք և կամ հոգ լինի
որ մարզն ուտէ:

ՄԻԲ. Դեզ մահացու և սպանոց որ կամ սաք
և կամ հոգ լինի:

ՄԻԳ. Դեզեր մահացու և սպանոց որ սաք լինի
կամ հոգ լինի:

Այս հրատարակութիւնն բնագիր է առնովել
Վաղարշտայատի (արժմ' Երևանի) Գեա Մատ.
Ն ժ16 ձեռագիրը և համեմատովել է Նույն
մատ. մի շարք ուրիշ ձեռագրերի հետ: Դրքի
սկզբում կա հրատարակչի «Առաջաբան»-ը
(էջ Ե-ԼԶ), իսկ վերջում՝ «Մանրթութեան-
նեք»-ը և «Բառարկութեան» (էջ 525-578):

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Արշաւոյան, Բիրիւ-
զրաֆիական Ամսագիր, Երևան, Մ 1, 1911 թ. մա-
յիս, էջ 51-53: Գ. Միտոյան, Բազմավէպ, 1901,
էջ 8-16 և 65-67:

Յ. [Անգիտաց անպէտ] «Շնորհի տեսան
և միտմունքամբն արարչին և անմահին
ասաւսնոյ, որ պարզևող է ամենայն բա-
րեաց, և բաշխող է ամենայն շնորհաց...»,
հետևյալ հրատ մեջ. «Ամիրտովլաթի Ամա-
սիացու Անգիտաց անպէտ, կամ Բառարան
բժշկական նիւթոց» (հրատ. Կ. Ղ. Բասմա-
չյան), Վիեննա, 1926, էջ 1-324:

Ամիրտովլաթը նախաբանում կամ նե-
րածութեանում գրում է. «...Սե զայս զիրք»
շինեցաք և ստուգեցաք շատ բառերով և
պատմութիւններով. զի որք կարդան՝ հեշ-
տութեամբ լիմանան, և անգէտն ոչ օգտի ի
սմանէ. և անուանեցաք զայս գրոցս անուն՝
Անգիտաց անպէտ. և պարտական եմ զիտ-
նականացն, և ծառայ՝ ամենայն փիլիսոփա-
լիցն:

Ողիւր հետեոյ իմաստութեան հետ.
 Ծթէ շուսանիս՝ բրժիշկ ես անգէտ.
 Լինիս դու գիտուն, արա բանիս պէտ.
 Իբրոցս անուան է՝ Անգէտի անպիտ:

Ասէ իմաստունն Սողոմոն, թէ գիտութիւնն լոյս է, և անգիտութիւնն խաւար է... և այս բժշկութեան արհեստս ի դիտնականութենէն և լուսմանէն մաս մըն է. և հանապազ զմարդոյն կենդանութիւնն առողջ կուզէ: Եւ որ չէ առողջ մարմնով, ոչ կարէ ծառայել աստուծոյ հոգևով. և ի յայս բանիցս առին առաջին բժշկապետքն մեր՝ մեծն Մխիթար բժիշկն, և Ահարոն բժիշկն և որդին նորա՝ Ստեփանոս բժիշկն, և տոհմն նոցա՝ Ճոշիկն բժիշկն, և Սարգիս բժիշկն, և Յակոբ բժիշկն, և Դեղին բժիշկն, և Սիմաւոն բժիշկն, և Վահրամ բժիշկն, որ շատ գրեանք շինեց ին վասն զեղբորուն զօրութեանն և օգտութեանն. կարճապէս էին արարել. և թէ զրնութիւնն կուգիտէաք նա, զնութիւնն չի գիտէաք. և թէ զօրութիւնն կուգիտնայիաք, զրնութիւնն չէաք գիտնայ. և կար որ զանուանքն գիտէաք, և զինքն չի գիտէաք. և կար որ զանունն գիտէաք, և ոչ զինքն, և ոչ զիւր փոխանն. և ի վերայ այսոր՝ հանապազ մեզ ի պակասութիւն կար վասն զեղբորուն. և այս պատճառաւ՝ անպզգաց կարօտ էաք: Եւ լստոյ զնացաք ի շուրջ եկաք բազում քաղաքանի. և զծովն անցաք. և շուրջ եկի զաշխարհն Մակիդոնացոց. և եկալ բնակեցալ ի մայրաքաղաքն Կոստանդինուպոլիս. և հաւաքեցաք շատ գրեանք ի յայլազգեաց. և աշխատեցաք և ուսաք զբառերն և զանուանքն ազգի ազգի, և զփոխանն, և զտոնելուն չաքն, հինգ լեզուաւ, կամօքն աստուծոյն ևն:

Հրատարակիչը հայտնում է (էջ ԺԱ), որ Ամիրդովլաթի այս աշխատութիւնը՝ ձեռագրերում «Անգիտաց անպիտ» խորագիրը չունի և սկսվում է ուղղակի ներածութիւն «Նընորնի տեառն և ողորմութեամբն արարչին» բառերով:

«Անգիտաց անպիտ»-ի բուն բնագիրը, որի նուրբերն այբուբենական կարգով են դասավորված, կրում է «Վասն ղեղբուն զօրութեամ որ մեկ մեկ առնու» խորագիրը և սկսվում է «Ապուսամն» բառով:

Վերջում, հեղինակի ոտանավոր հիշատակարանում, կարգում ենք.

«...Աւարտեմ զսա հինգ լեզուաւ, զինչ որ ուսայ.
 Ի Հայոց, և ի Յունաց, և լԱրապիայ,
 Ի Պարսից և ի Թուրքաց, քիչ Լադինայ.
 Ի Հայոցն եմ արարել ըսկիզբն դորայ,
 Ի վերայ այբուբենից զինչ ղեղ որ կայ.
 Իւ զՖէն այլ կու լիշնմ ի վերջնն դորայ.
 Ես՝ բժիշկ Ամիրտովլաթ, հայրս՝ Ծղիայ.
 Որ ծնել եմ ի քաղաքն Ամասիայ.
 Ես հիմա եմ բնակել ի Բիւզանդիայ.
 Որ իսկի դորայ նման քաղաք չկայ ևն:

Այս հրատարակութեան համար բնագիր է առնվել Հովհ. Պարոնյանի սեփականութիւնը՝ եղող ձեռագիրը՝ Մարդվանում (= Պարոնյան ձեռագիր) և համեմատվել Փարիզի Bibliothèque Nationale-ի, Կ. Պոլսի Անտոնյան միաբանութեան Մատենադարանի, Լոնդոնի British Museum-ի և Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերի հետ: Գրքի սկզբում հրատարակիչն ունի՝ «Un coup d'oeil sur la médecine arménienne et les oeuvres d'Armirdovlat» (էջ XI—XVIII), «Table alphabétique des maladies citées dans ce volume et les substances employées pour leurs traitements» (էջ XIX—XXVI), «Index des substances médicinales» (էջ XXVII—XLIV), «Index des noms propres» (էջ XLV), «ՅՈՒՍԱԶԱՐԱՆ Հրատարակչին» (էջ Ա—ԱԱ) և «ՅԻՋԱՏԱԿԱՐԱՆ զծողիս», այսինքն՝ հրատարակչի (էջ ԼԳ). իսկ վերջում՝ «ՅՈՒՍԱԿ ղեւարանական բառերու» (էջ ԵԶԵ—ԵՉԷ), «ՅՈՒՍԱԿ րանական բառերու» (էջ ԵՉԸ—ԵՅԹ), «ՅՈՒՍԱԿ լատուկ անուանց» (էջ ԵԿԳ—ԵԿԾ) և «ՅՈՒՍԱԿ անծանօթ բառերու» (էջ ԵԿՇ—ԵԿՉ):

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Լ. Գ. Մենդելյան, Լեւոն Ամսորեայ, 1930, էջ 238—240:—[Բարգեշ] Ծղիսկոպետ, Սիսե, 1930, էջ 227—230:

Գ. [Ախրապատից], Կրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8871, էջ 48ա—181բ:

Վերնագիրը չունի Սկսվում է առաջաբանով. «Ցանկ և գրոցս Ախրապատիցն, որ տաի ես անպիտան և անարժան ծառայի յարապ գրոց ի Միննամի տուքտեկն, որ

խոր. (էջ 256բ—259բ) և № 2850՝ շրջապատի բժշկարան (sic) մեկնութիւն մտածելոյն ևն (էջ 126ա—140բ)։

7. Բառ և պատմութիւն մեկնած ամենայն ցաւոց. «Արաղացն զեղնութիւն և: Արծուիք, որ է աղեց ուռեց, որ է սիսլայն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 419, էջ 189ա—190բ։

8. Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7749՝ նույն խոր. (էջ 142ա—144բ)։ Հմմտ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 230՝ շրջապատի բժշկարանի վերայ ցաւոցն և» (էջ 28բ, սկ. «Արաղի քարսի. ուռեց և յանձնէ լինի»)։

9. Բազմապիսի մեծ թիվ են կազմում Ամիրդովլաթի աշխատութիւնների ձեռագիր օրինակները, ամբողջական կամ մասնակի, երբեմն նաև անանուն. տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №№ 266, 411, 412, 413, 414, 454, 456, 457, 460, 461, 2738, 2880, 2947,

3198, 4607, 5847, 6238, 6234, 6275, 6286, 6441, 6642, 6718, 6872, 6888, 7352, 7453, 7740, 7752, 8052, 8811, 8871, 8873, 9193, ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. №№ 33, 51, 61(2), 172(2), 217(7), 238, 259, 335,

491, 774, 1243, 1363, 1618, 1712, և 1713. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. հին №№ 40, 75, 136, 230, 624 և 625. Թրիլիսիի Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. №№ 6, 52, 60 և 88. Երուսաղեմի Հայր. Մատ. ձեռ. № 250, ևն. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. №№ 244, 247, 249 և 257. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 3712. Բեռլինի Königl. Bibl. Ms. Or. Quart. 380. Անկուրիայի Գարմիր-վանքի ձեռ. №№ 25, 95, 99 և 236. Կ. Պոլսի

10. Օրթոգրոլոգի Անտոնյան Միաբանութան Մատ. ձեռ. № 43: Հայեպոլմ մասնագործների սեփականութիւն կողմից քանի ձեռագրերի մասին տես՝ Ա. Սյուրմեյան, «Մալրցուցակ հայերէն ձեռագրաց Հայէպոլմ ևն. հտ. 1) Բ, Հայկեպ, 1936, էջ 37—44 և 46—48: Միշարք ալլ օրինակների մասին տես նաև Л. А. Оганесян, «История медицины в Армении», ч. III, стр. 286—290.

ԳՐԹԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

11. Արուստան Ի.— Ամիրդովլաթի 'Օղուտ բժշկութեան' աղբյուրի հարցի շուրջ (Մտքե-

րի փոխանակման կարգով)», Սովետական Գրականություն, Երևան, 1941, № 12, էջ 101—102:

12. Օղուտ բժշկութեան իրատարածման առթիվ մտածելու է, որ այն աշխատութիւնը և 1636 թվականին բժ. Լ. Կառապետի կողմից կատարված վրացերեն բժշկութեան շարժումը 1200—1800 թթ. մինչև է թարգմանված ամբողջով, որովհետև այն առաջինը էր, որը համարվում էր, իսկ անցածի անտիկոնի գրքերը իրար կողմ-կողմ են գնում, որով էլ այն է վրացական այդ հուշարձանները մ'չ թե ինքնուրույն անկախ թարգմանություններ են, կամ լավագույն դեպքում՝ օտար ներկայացրած աշխատութիւններից ծագած, այլ օտար աղբյուրից են գալիս և լինում են թարգմանութեան թարգմանություններ են: Մի փոքրիկ ամսագրութիւն է անում երկու թարգմանութիւնների մինչև և զանազան, որ ազգային ունի երկերի ջննական կատարակութեան համար անհրաժեշտ է փոխադարձաբար հարկ տանել այդ թարգմանութիւնները, նրանց նախընտրել շահագործելու գեղարու:

13. Արուստան Լ.— Ամիրդովլաթի 'որդատ' բառը, Տեղեկագիր ՍՍՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Զինվածի, 1942, № 6, էջ 107:

14. Արուստան Լ.— շրջապատի անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 125—129:

15. Արուստան Կ. Լ.— Ձեռագիր հաւաքածու, Երկրագունք, Կ. Պոլս, 1884, էջ 549—552:

16. Մանուկեան է Ամիրդովլաթի ռեմեդիական գրքը, Հայաստանի (Կ. Պոլս) Ազգային Մասնագործների մեթոդներից, կատարվելով նրա առաջարկից մի կազմով:

17. Արուստան Կ. Լ. (Basmadjian K. J.)— «Les livres de médecine chez les Arméniens», Journal Asiatique, XIe série, t. V, mars—avril 1915, p. 383—386.

18. Արուստան Կ. Լ.— Արուստանյան բառեր հայ բժշկարաններու համաձայն, Բազմավեպ, 1917, էջ 101—106:

19. Արուստանյան Անդրեաս Անդրեասի օրագրական բառերի ցուցակի:

20. Արուստան Կ. Լ. (Basmadjian K. J.)— «Publication des œuvres d'Amirdovlat», Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine, Paris, t. XIX, 1925, № 3—4.

21. Տղմած է նաև առանձին:

Ռասմաշյան Կ. Զ.—*«Ամիրտովլաթի գործոց զնահատուճը իր իսկ վկայութեամբ»,* Ընդարձակ Տարեցոյց, 1936, էջ 321—326:

Ռասմաշյան Կ. Զ. (հրատ.) — *«Ամիրտովլաթի Ամասիացոյ Անգիտաց անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւթոց»,* Վիեննա, 1928:

Կրտսերակէ ֆրանսերեն և հայերեն առջարանները, ինչպես առևտրակ ինքնին այս կրտսերակութունն ամբողջութամբ, կամայից ուսումնասիրութուններ են հայ բժշկութեան, Ամիրտովլաթի և հասկացնա Վնգիտաց Անպէտ-ի մասին:

Ռասմաշյան Կ. Զ.—*«Ամիրտովլաթի գործը»,* Գրպանի Տարեցոյց, 1930, էջ 145—146:

Ռասմաշյան Կ. Զ.— *«ԵՍՊՊՊԻ հայ բժշկներ ըստ Ամիրտովլաթի»,* Ընդարձակ Տարեցոյց Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի, 1932, էջ 113—115:

Ռասմաշյան Կ. Զ.—*«Ամիրտովլաթ Ամասիացի հայ բժշկական»,* Սիոն, 1940, էջ 25—29 և 67—71:

Գարիկյան Կ.— *«Հայ բժշկութեան շուրջ»,* Բիւզանդիոն, Կ. Գոլիս, 5 հնս. 1906 թ., № 2063:

Թորգոմյան Վահր.— *«Հայ բժշկական ձեռագիրք Փարիզու, Արևելք, Կ. Գոլիս, 31 հոկտ., 1, 4 և 5 նոյ. 1890 թ., ՆՆ 1730, 1731, 1733, և 1734:»*

Թորգոմյան Վահր.— *«Հայ բժշկական ձեռագիրք»,* Արևելք, Կ. Գոլիս, 18, 20 և 21 հնս. 1890 թ., ՆՆ 1926, 1928 և 1929:

Թորգոմյան Վահր.— *«Ամիրտովլաթայ Սաղմուր: Կենսագրական տեղեկութիւնք Ամիրտովլաթ բժշկին վրայ»,* Հաճախ Ամսօրեայ, 1896, էջ 246—249:

Նկարագրում է մի ձեռագիր Սաղմու, որ Ամիրտովլաթը ընդօրինակել է ավել 1680 թ., և կրտսերակում է նրա կրկին հիշատակարանները, որոնցից երկրորդը կարեւոր տեղեկութիւններ է պարունակում Ամիրտովլաթի կյանքի մասին:

Թորգոմյան Վահր.— *«Հայ բժշկական ձեռագիրներ: 'Օգուտ բժշկութեան' Ամիրտովլաթի և Գուսիաթ բժիշկ Սերաստացի»,* Հաճախ Ամսօրեայ, 1899, էջ 108—112:

Նկարագրում է Գուսիաթ (Կ. Գոլիս) Ս. Կրկնապետ եկեղեցու ձեռագիր բժշկարանը, որ է Օգուտ բժշկութեան, վերադի շարագրում կամ զտագրում Բուսիաթ Սերաստացու կողմից:

Թորգոմյան Վահր.— *«Հայ բժշկական ձեռագիրք: 'Օգուտ բժշկութեան' Ամիրտովլաթայ»,* Հաճախ Ամսօրեայ, 1899, էջ 201—202:

Ներկայացնում է իր սեփականութունը երգ ձեռագիրը, 1772 թվականի ընդօրինակութուն: Կրտսերակում է նրա հիշատակարանները:

Թորգոմյան Վահր.— *«Հայ բժշկական ձեռագիրք: 'Օգուտ բժշկութեան' Ամիրտովլաթայ»,* Հաճախ Ամսօրեայ, 1899, էջ 377—378:

Ներկայացնում է Ղալաթայի (Կ. Գոլիս) Ազգ. Կենտր. Մասնագրարների մի ձեռագիրը, 1743 թվի ընդօրինակութուն: Կրտսերակում է նրա հիշատակարանները:

Թորգոմյան Վահր. (հրատ.) — *«ԵՐԻՄԻԱ Զէլէպիի Բէտիւրեան Ստամբուլոյ պատմութիւն»,* հտ. Ա—Բ, Վիեննա, 1913—1932, էջ 226—229 և 279—282:

Թորգոմյան Վահր. (Torkomian V.) — «Amirdolvalthe d'Amassie, médeecin arménien du XVe siècle; sa vie et ses ouvrages», Paris, 1914.

Արտագրում է 'Bulletin de la Société Française d'histoire de la Médecine-ից, 1914:

Թորգոմյան Վահր.— *«Հայ բժշկական ձեռագիրք: Ամիրտովլաթի Օգուտ բժշկութեանը և Աիրապատինը անիացի Սիրասս բժշկի շարագրում»,* Հաճախ Ամսօրեայ, 1920, էջ 361—368:

Նկարագրում է Զպին պատրիարքի սեփականութունը երգ մի զրնագիր, որը պարունակում է Ամիրտովլաթի հիշյալ երկու աշխատութիւնները:

Թորգոմյան Վահր.— *«Ներբողիան Ամիրտովլաթ Ամասիացի բժշկին, անոր մահուան 126-րդ տարեիցին առթիւ»,* Կ. Գոլիս, 1922:

Թորգոմյան Վահր.— *«Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին»,* Բազմավակայ, 1923, 1924, 1925 և 1926:

Այս կողմագրում կեղծակեր Ամիրտովլաթի և նրա աշխատութիւնները պարունակող ձեռագիրները:

գրքեր մասն ի սուս է նեակյ յԱՍ-ում. 1023, էջ 107—109, 206—209, 229—230, 301—303, 329—331. 1024, էջ 10—11, 41—44, 232—233, 303—305, 309—310. 1028, էջ 106—107, 229—231 և 292—294:

Թարգումյան Վահր.— «Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին», Բագմավեպ. 1926, էջ 266—269:

Սույն նպատակ, որ անկար է նախորդ շարքի, ներկայիս տեղեկություններ է ապրի է միջի այլոց նաև Ամիրզովաթի վեներիկյան ձեռագրերից մի քանիսի մասին:

Թարգումյան Վահր. (Torkumlan V.)— «Les manuscrits médicaux arméniens de la Bibliothèque Nationale de Paris», *Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine*, t. XIX, 1925, № 5—6:

Թարգումյան Վահր.— «Հայ բժշկական ձեռագիրքի Յառաջարանութիւն Ախրապատինին Ամիրտովաթիւ», Բագմավեպ, 1927, էջ 166—169 և 205—207:

Կրատարակում է Փարիզի Bibliothèque Nationale-ի միակ ձեռագրի առաջաբանը ամբողջութամբ:

Թորոսյան Է. (Thorossian H.) — «Histoire de la littérature arménienne», Paris, 1951, p. 182—183.

Խաչատրյան Յ. Մ.— «Առաջնարժեքները Հայաստանում ըստ Ամիրզովաթի», Աշխատություններ Հայ Բժշկություն և Բիոլոգիայի Պատմության Սեկտորի (ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիա), № 2, Երևան, 1949, էջ 193—200:

Կարիմյան Սրտ.— «Հայ կուլտուրայի անցյալից: Ամիրտովաթ», Տեղեկագիրք ՍՍՍՐ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի, 1941, № 3—4, էջ 127—136:

«Օգուտ բժշկութեան»-ի կրատարակման առթիվ գրելով մասն նպատակը՝ ներկայիս Ամիրզովաթին մասնում է նայական բժշկության և նայական հին մշակութի կապը որոնելու տեսակետից, և դառնում է, որ նա իբ նայրենակերպների համար դրած գրքերով հոնդես է գալիս որդես նայական մշակութի երեկի գործի, որի կյանքի և աշխատանքի գիտական ուսումնասիրությունը կլուսարանի մեր գրականության պատմության մի որոշ շրջանը:

Կնոյան Յ. Ս.— «Մալարիան Հայաստանում, հնագույն ժամանակներից մինչև

սովետական շրջանը» (անտիպ, Երևանի Բժշկական Ինստիտուտի գրադարանում):

Կնոյան Յ. Ս. Տես՝ Հարությունյան Գ. Գ.: Կյուլբեհրյան Բարգ.— «Ամիրտովաթի Ամասիացու Անյիտաց Անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւթերու», Սիոն, 1930, էջ 237—239:

Հարությունյան Յ.— «Բժշկութեան պատմությունը Հայաստանում», Սովետական Հայաստան (Թերթ), 29 սեպտ. 1949 թ., № 8689:

Հարությունյան Գ. Գ. և Շարունով Յ. Ս.— «Մի քանի սովյուներ արարական բժշկականութեան ծագման ժամանակաշրջանից», Աշխատություններ Հայ Բժշկության և Բիոլոգիայի Պատմության Սեկտորի (ՀՍՍՐ Գիտությունների Ակադեմիա), № 1, Երևան, 1948, էջ 145—154:

Հարությունյան Գ. Գ. և Կնոյան Յ. Ս. (Арутюнян Г. Г. и Кноян А. С.)— «Некоторые критические замечания относительно первой части 'Истории армянского народа', изд. 1951 г.», Տեղեկագիրք ՀՍՍՐ Գիտությունների Ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1953, № 4, էջ 75—77:

Նովիանոսյան Լ. Ս. (Оганесов Л. А.)— «Медицина и врачи в Армении в древности и в средние века», Тифлис, 1913, стр. 19—25.

Նովիանոսյան Լ. Ս.— «Բժշկությունը և բժիշկները Հայաստանում, հնուն և միջին դարում», Նոր Առողջապահիկ, Թիֆլիս, 1914, № 5:

Նովիանոսյան Լ. Ս. (Оганесов Л. А.)— «История медицины в Армении от древнейших времен до конца XVIII столетия», Ереван, 1927, стр. 124—155.

Նովիանոսյան Լ. Ս.— «Բժիշկ Ամիրտովաթ Ամասիացի (Նրա 'Օգուտ բժշկութեան' երկի հրատարակության առթիվ)», Տեղեկագիրք ՍՍՍՐ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի, 1941, № 3—4, էջ 117—126:

Ամֆոֆում է Ամիրզովաթի կյանքին ու աշխատություններին վերաբերող տեղեկությունները և նյութ Ամիրզովաթի գրած տեղեկական բժշկության պատմության մեջ:

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.)— „История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней“, Կ. III, Ереван, 1946, ց. I: „А ирдовлат“.

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.)— „Врач Амирдовлат, как представитель армянской средневековой медицины“ (անտիպ):

10 Հովհաննիսյան Ղև.— «Հետազոտութիւնք նախնեաց ասկորէնի վրայ», Վիեննա, 1897, էջ 339—448:

15 Մալխասյանց Ստ. (հրատ.) — «Ամիրտովլաթ Ամասիացի Օգուտ բժշկութեան (Բժիշկ Գունիաթ Սերաստացու խմբագրած)», Երևան, 1940:

Տեսնել ընդարձակ առաջաբանը (էջ Ծ—ԼԶ) Ամիրտովլաթի կյանքի, երկերի ու հատկապէս «Օգուտ բժշկութեան» երկի և նրա հրատարակչու խմբագրութեան մասին:

10 Մելիք-Մուսայան Բարգ. (Мелик-Мусян Б.)— „Глаз и зрительный нерв по манускриптам врачей-армян XII—XV веков“ (անտիպ):

25 Մելիք-Մուսայան Բարգ. (Мелик-Мусян Б.)— „Глазные болезни и их лечение по трудам Амирдовлата“ (անտիպ):

Մելիքյան Ս.— «Ամիրտովլաթ բժշկի 'Անգիտաց Անպէտ'-ի մի նոր ձեռագիր», Բազմավեպ, 1926, էջ 303—303:

20 Նկարագրում է Երեսնում մասնավոր մարզու օժտակալութեան եղջ մի 'Անգիտաց Անպէտ', որի հիշատակարանի համաձայն աշխատութիւնը շարագրված է 1463 թ.:

15 Մելիքյան Ս.— «Ժէ դարի մեկ ձեռագիր բժշկարան», Բժշկական և Զանգեա, Երևան, 1927, № 2, էջ 44—47:

Նկարագրում է Երեսնի Գեա. Բանգարանի № 730—743 ձեռագրի, որը պահպանվում է Ամիրտովլաթի աշխատութիւններից երեքը:

10 Մեհենկիյան Գաբր.— «Ամիրտովլաթի Ամասիացու, Անգիտաց Անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւթերում», Զանգեա Ամսորեայ, 1930, էջ 238—249:

15 Միսաքյան Պ.— «Բանի մը դիտողութիւններ պրոֆ. Ստ. Մալխասեանցի լուր ընծայած 'Օգուտ բժշկութեան' գրքին մասին», Բազմավեպ, 1961, էջ 9—16:

Միսաքյան Պ.— «Ընդում մը», Բազմավեպ, 1951, էջ 65—67:

Միրաքյան Ս.— «Ականավոր բժիշկ Ամիրտովլաթը», Խորհրդային Հայաստան, Երևան, 18 փետր. 1937 թ., № 4940:

Յազմաշյան Է. Է.— «Ներվային և հոգեկան հիվանդութիւնները ըստ Ամիրտովլաթի Զեկուցված ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հայ բժշկութեան և բիոլոգիայի պատմութեան ուսումնասիրութեան հանձնաժողովի սեսիայում 1944 թ.» (անտիպ):

Պոտուրյան Մկ.— «Էլա հանրագիտակ», Բուխարեստ, 1938, էջ 182—193:

Ջավախիզիտի Իվ.— «Հոջանիջուցու օջ.»— «Յոջու սոմնիւրի սոսեթուրու ջիլիլուոմ», Մոջնի I, տոլուսու, 1935, ց. 222:

[«Էլա պատմական հին գրականութիւնը», գիրք Ա, Թրիխի, 1935, էջ 228]:

Սահակյան Շավ.— «Գունիաթ բժիշկ Սերաստացի և իր բժշկարանը՝ 'Գիրք բժշկական տումարի'», Զանգեա Ամսորեայ, 1914, էջ 281—299:

Սուպեանյան Է. Է.— «Էլա բժշկարաններում հիշատակված բույսերի վիճելի անունների ստուգման խնդիրների շուրջը», Աշխատութիւններ Հայ Բժշկութեան և Բիոլոգիայի Պատմութեան Սեկտորի (ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի), № 1, Երևան, 1948, էջ 165—178:

Սուպեանյան Է. Է.— «Երեղագործութիւնը Հայաստանում ըստ Ամիրտովլաթի», Աշխատութիւններ Հայ Բժշկութեան և Բիոլոգիայի Պատմութեան Սեկտորի (ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի), № 2, Երևան, 1949, էջ 77—88:

Սյուրմեանյան Արա.— «Բժշկարանը Ամիրտովլաթի», Անտիպ, 1936 թ. հունվար-փետրվար, էջ 43—47:

Յեր-Մովսիսյան Մեար.— «Մխիթար Հեարցու և Ամիրտովլաթ Սերաստացու երկու նշանաւոր ձեռագրերը», Արարատ, 1909, էջ 590—596:

Ստորագրված է՝ «Մերայ վարդապետ»: Նկարագրում է Լոնդոնի British Museum-ի ձեռագրի 'Անգիտաց Անպէտ'-ը (Orient № 3712), որ գրված է 1460 թվականից առջ՝ հեղինակի կենդանութեան ժամանակ և գտնվել է նրա ձեռքին: Հրատարակում է և ձեռագրի հիշատակարանները:

Օրմամայան Մազ.— «Ազգայատում», մասն
Բ, Կ. Պոլիս, 1914, § 1510՝ «Ամիրտովլաթ
բժշկապետ»:

Ձերանյամ Ստ.— «Ամիրտովլաթ հայ
բժշկապետին 'Անգիտաց անպէտ'-ը» Հրա-
տարակիչ տիար Կարապետ Բասմաչեանի
լիսնամակ բանասիրական—գրական գոր-
ծունէութեան առթիւ, Բազմավեպ,
1939, էջ 301—306. 1940, էջ 106—111:

Ձերանյամ Ստ.— «Ամիրտովլաթ հայ
բժշկապետին 'Անգիտաց անպէտ'-ը» Հրա-
տարակիչ Տ. Կ. Բասմաչեանի մեկնութիւն-
ներուն վրայ գիտական տեսութիւններ,
Բազմավեպ, 1946, էջ 293—301. 1947,
16 էջ 88—90:

ԱՄԻՐՁԱ [ԱՄԻՐՁԻԿ] ՍՊԱՐԿԵՐՑՑԻ

Հայոց նոր վկաներից. Սպարկերտի Կե-
դեսու գլուղացի, արհեստով դարբին, վկա-
յացած՝ 1433 թ.: Նրա վկայաբանութիւնը
20 գրել է Առաքել Բաղդեցիին (տես՝ ԱՒԱՔԵԼ
ԲԱՂԻՇԵՑԻ):

ԱՄԻՐ — ՕՂԻ

Պարսկահայ աշուղ, ծն. մոտ. 1740 թ.
Բուրվարիում և մեռ. 1818 կամ 1826 թ.
20 Նոր-Ջուղայում: Իսկական անունով Հովհան-
նես Ամիր-օղլի կամ Ամիրխանջեան, Նրա
երգերից մեզ հասած նմուշները մեծ մա-
սամբ երգիծական ու խրատա-բարոյական
քնույթի են և վերաբերում են իր ժամա-
նակի, հատկապես Նոր-Ջուղայի, կենցաղա-
լին ու հասարակական կյանքի երևութե-
րին: Գրել է Նոր-Ջուղայի բարբառով: Նրա
մասին կենսագրական տեղեկութիւններ ու
նրա ստեղծագործութիւններից մի շարք
25 նմուշներ տես՝ Ա. Երեմյան, «Պարսկահայ
աշուղներ: Աշուղ Ամիր Օղլի (Նրա մահուան
100-ամեակի առիթով», Բազմավեպ,
1930, էջ 31—34 և 76—81: Նույնը և առան-
ձին տպ. Վենետիկ, 1930: Մեր ձեռքը չի
30 հասել Ա. Երեմյանի հրատարակած նախըն-
թաց գիրքը՝ «Պարսկահայ աշուղներ»-ը, որ
լույս է տեսել Նոր-Ջուղայում 1920 թ. և

որտեղ նույնպես խոսվում է Ամիր-օղլու
մասին: Տես նաև՝ Իրազկի, «Մէկ պատմա-
կան կոնդակ», Բազմավեպ, 1932, էջ
273—278:

ԱՄԻՐ-ՉՈՍ ԵՓԵՍՈՑԻ

Տես՝ ՄԱՆԿՈՒՆԷ ԵՓԵՍՈՍԻ:

ԱՄՈՆ ԱՐԱՍ կամ ՀՆՈՐ ԱՄՈՆ*

Նաև Ամոնա, Ամոնաս, Ամոնիոս և Ամուն
ձևերով (հուն. 'Αμμώνιας, 'Αμμώνιος, 'Αμύν),
Այս անունով քրիստոնէութեան առաջին դա- 10
րբերում եղել են մի քանի եգիպտական
անապատավորներ, որոնց մասին բազմա-
թիվ գրույցներ կան Հարանց վարքերում:
Նրանցից անվանի են եղել հատկապես Ամոն
Նիտրացին և Ամոն Թերապեցին: Առաջինը, 15
որ ապրում էր Դ դարում, մի ճշնավորական
նշանավոր ուխտ էր հաստատել Սկիտեում
և Նիտրիայում: Նրան վերագրվում են
ձգճնավորական կամոններ (Κεζάσια):
Երկրորդը ապրում էր Թերապիզում և էր ճալր 20
երից հազարաց միախակեցաց, զոր և տա-
րենացիսն անուանեն: Հայ մատենագրու-
թեան մեջ Ամոնիս անունով հայտնի են մի
քանի հորդորական թղթեր, որոնց հեղինա-
կութիւնը, մեր կարծիքով, վերագրելի է 25
Ամոն Նիտրացուն:

Ա.—ԹՂԹԵՐ

1. Թուղթ սուրբ Բորն Ամոնի. «Հոգին
սուրբ ուր և կամի՝ Յանգլի, և ճանգլի ի
սուրբս և ի ճանգարսս և ի ցած ոգիս 30
մարգկան...»: տես՝ «Վարք սրբոց հայանց
և քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին
թարգմանութեան նախնեաց», հտ. Բ, Վե-
նետիկ, 1866, էջ 597—599:

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. 30
N 5707՝ «Թուղթ սուրբ Բորն Ամոնի առ
միայնակե ցցա» (էջ 322ա—323ա), N 790՝

* ՕԺԱՆԻԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. O. Barden-
hewer, "Patrologie", Freiburg im Breisgau, 1891,
S. 244.

նույն խոր. (էջ 347ա—347բ), № 787՝
 Եթուղթ սուրբ հօրն Ամոնի, խրատ [առ]
 միայնակեացա (էջ 132բ—134ա), № 2532՝
 անխոր. (էջ 71բ—74ա, սկ. «է զին սուրբ
 ուր կամի՝ շնչէ. և շնչէ նա ի սուրբս և
 յուղիղ անձինս»), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
 Մատ. ձեռ. № 128՝ Եթուղթ Արասու Ամօնի,
 խրատ (էջ 36բ, սկ. «է զին սուրբ ուր
 կամի շնչէ»): Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ.
 № 6 (էջ 277բ). Անկուրիայի Կարմիր-վան-
 քի ձեռ. № 142 (էջ 454, սկ. «է զին սուրբ
 երէ կամի հանգչի»):

2. Նորին սուրբ հօրն Ամոնի այլ քուղթ.
 «Սիրելիք, տեսանեմ այժմ զի պտուղ ձեր
 ամենեկին կենդանի ե...», տես՝ «Վարք սըր-
 րոց հարանց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1855, էջ
 399—602:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 5707՝ «Նորին սուրբ հօրն Ամ.» ևն (էջ
 323ա—324ա). Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ.
 № 6՝ «Ամոնայ այլ քուղթ» (էջ 280բ).
 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 128՝ «Նո-
 րին Ամոնի հօր» (էջ 37բ, սկ. «Տեսանեմ
 այժմ զի պտուղն ձեր ամենայնիւ»):

3. Նորին սուրբ հօր այլ քուղթ. «Սիրե-
 լիք իմ ի անբ, զիտեք և զուրք, երէ յորմէ-
 հետե եղև յանցումնն՝ ոչ կարե անձն մար-
 ղոյն զիրաւ ճանաչել զաստուած...», տես՝
 «Վարք սրրոց հարանց», հտ. Բ, Վենետիկ,
 1855, էջ 602—603:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 5707՝ «Նորին» (էջ 324ա—324բ) և № 2532՝
 Եթուղթ Արասու Ամոնի» (էջ 38բ—71բ).
 Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 20:
 «Ամոնի հօրն խրատք որ է շահ» (sic) (fol.
 76^v). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 128՝
 «Ամօնի հօր խրատ ոգեշահ» (էջ 33բ). Նի-
 կոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 6 (էջ 285ա):

4. Վասն արքեպողաց, Ամոնի ասացեալ.
 «Ամենայն մարդ որ արբևնայ, սպանանէ:
 երկու են չարիք՝ սպանանող և արքեպող...»,
 Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3854, էջ 77բ—
 79բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7993՝
 «Ամոնի ասացեալ վասն արքեպողաց» (էջ
 183բ, թերի):

Բ.—ՀԱՅ՝ ԱՄՈՆԻ ՄԱՍԻՆ
 (Մատենագրական նյութեր)

Տես Սպարտի երկու խմբագրութիւննե-
 րը՝ ա) «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղե-
 ցական պատմութիւն» (ընդարձակ խմբ.),
 Վաղարշապատ, 1897, էջ 338—331: բ) «Սոկ-
 րատայ Պատմութիւն եկեղեցական և Վարք
 սրրոյն Սեղրեստրոսի» (համառոտ խմբ.),
 Վաղարշապատ, 1897, էջ 65—67:—«Վարք
 սրրոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նո-
 ցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց»,
 հտ. Ա—Բ, Վենետիկ, 1855. հատկապես Ա
 հատորում էջ 285՝ Ամոն Նիտրացու մասին,
 իսկ էջ 214՝ Ամոն Թերալեցու մասին—Գրի-
 գոր Մերենցի Հայսմավորքում ևս զանվում
 է Ամոն Թերալեցուն վերաբերող մի համա-
 ռոտ բնագիր, տես՝ տպ. 1706 թ. էջ 705,
 տպ. 1708 թ. էջ 782, տպ. 1730 թ. էջ 530:
 Տես նաև ՄՈՎՍԷՍ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ան-
 վան տակ՝ «Ի թղթոյն Մովսէսի Միախակե-
 ցի որ առ Ամոն բան խրատու» (սկ. Երկու
 աստուծոյ մերժէ»):

ԱՄՈՆ ԱՂԵՔՍԱՆԻՐԱՅԻ [I]*

(* Ἀμμώνιος ὁ Ἀλεξανδρῆς, I^o αἰών)

Գ զարի քրիստոնյա իմաստասեր, որին
 աշակերտել են Որոզինսուր, Ղլոտինսուր և
 ուրիշներ: Չորս Ավետարանների համաձայ-
 նեցումով կազմել էր Ավետարանի մի միաս-
 նական բնագիր, որը կոչվում էր Համարար-
 բառ և որի հեղինակութունը ոմանք վերա-
 գրում են Տատիանոս Աղեքսանդրացուն:
 Գուցե և տարրեր էին Ամոնի և Տատիանոսի
 համարարբառները: Հայ մատենագրության
 մեջ չունենք Ամոնի Համարարբառի թարգ-
 մանութիւնը. Եվսեբիոս Կեսարացին,
 որ այս Համարարբառի վրա հիմնված հորի-
 նել է Ավետարանի իր Կանոնները, խոսում է
 Ամոն Աղեքսանդրացու մասին՝ իր առ Կար-
 պիանոս թղթում (տես՝ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱԻ):
 Եվսեբիոսը նրա մասին խոսում է նաև իր

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. O. Bardenhe-
 wer, „Patrologie“, Freiburg im Breisgau, 1894, S. 103.
 —Idem, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“,
 Bd. II, Freiburg im Breisgau, 1803, S. 163—167.

«Պատմութիւն եկեղեցւոյ աշխատութեան մեջ, գլխ. 2, գլ. ԺԹ (տպ. Վիննետիկ, 1877, էջ 438—460); Տես նաև հետևյալ ուսումնասիրութիւնը. Ա. Վարդանյան, «Եւսեբեայ Կեսարացւոյ թուղթ առ Կարպիանոս վասն համարարանոյն աւետարանաց», Հանգիւս Ամսօրեաց, 1928, էջ 9—15՝ «Ամսօրն Աղեքսանդրացի»:

ԱՄՈՆ ԱՂԵՐՍԱԼԻՐԱՑԻ [II]

10 ('Αμμώνιος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ΣΤ' αἰών)

Աղեքսանդրացի բնակիչը գործիչներից, 2 դար: Ժամանակակից էր Անտիոքի Սեբրոս պատրիարքին (512—518 թթ.), որին ուղղած նրա նամակից մի ընդարձակ հատվածի թարգմանությունը պահել է մեզ հայկական մատենագրությունը, Կաթողիկոս թղթերի մի խմբագիր մեկնության մեջ Պետրոսի առաջին թղթի մեկնությունում: Այնտեղ կան նաև Սեբրոսի երկու թղթերն առ Ամոն:

Ամոնի քահանայի յոր աս Սեբա եպիսկոպոս Անտիոքու. «Եմարց ցիս քողոստիկոսն Կեսարիոս եթէ իջեալ ի դոնյոս բանին աստուծոյ Յիսուսի, ամենայն հոգւոցն արձակեցան կապանք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5787, էջ 71բ—73բ:

Տես նաև Վիննեսայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 48 (էջ 60բ): Նույնը նաև, որպես ուրույն բնագիր, «Աս Ամոն քահանայ հոգեւումն քոնստանդինոսի] Կեսարոսի» խորագրով, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2395 (էջ 48ա—48բ):

J.-P. Migne-ն հրատարակել է Հին և Նոր Կտակարանների զանազան գրքերի մասին Ամոնի մեկնություններից մնացած մի շարք հունարեն հատվածներ, նրանց լատիներեն թարգմանության հետ միասին, հետևյալ հրատ. մեջ. «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. LXXXV, Parisis, 1860, p. 1361—1610 et 1823—1826. Այստեղ կա նաև մեր վերոնշյալ հատվածի բնագիրը՝ Fragmentum in primam S. Petri episto.am (Ex catena Cramerl in

Epistolas catholicas, p. 68)», p. 1607—1610.

Տես նաև ՍԵԻՆՐՈՍ ԱՆՏԻՈՔԱՑԻ անվան տակ՝ «Սեբոսիոսի թղթոյն որ առ Ամոնն» (սկ. «Քարոզեաց որոց ի դոնյոս էին») և «Ի պատասխանոյն Սեբոսի որ առ Ամոնն գրեաց» (սկ. «Ոչ ամենեցուն»):

ԱՄՈՆ ԱՂԵՐՍԱԼԻՐԱՑԻ

Մեզ անծանոթ հեղինակ, որից մի հատված է պահպանված Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց» գրքում:

Ամոնի եպիսկոպոսի Անդրիանուպոլսի. քանզի ասաց և սա ուրեմն յաղագս աստուծոյ բանին. «Իսկ եթէ ինքն աստուած բնութեամբ զոյով որպէս աստուծոյ միածին որդի, յամսան ծառայի կերպի եղեալ...», տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Գիրք Պարապմանց սրբոյն Կիւրղի Աղեքսանդրու հայրապետի», Կ. Պոլիս, 1717, էջ 211:

ԱՄՈՆ ՈՐԳԻ ՀԵՐՄՈՒՄԻ

21 ('Αμμώνιος Ἐρημίου, Ammonius Hermiae)

Աղեքսանդրացի զպրոցի նոր-պլատոնական հույն իմաստասեր, Պրոկլ Դիադոքոսի աշակերտը, Ե դարի վերջերում: Հունական հին գրականության մեջ նա հայտնի է Արիստոտելի Ստորոգությունց և Պերիարմենիասի մասին իր մեկնություններում «In praedicamenta Aristotelis commentaria» (Venetis, apud Aldi filios, 1546) և «In Aristotelis de interpretatione commentarius» (Venetis, apud Aldi filios, 1546). Հավանական է, որ հայ մատենագրության մեջ Արիստոտելի Ստորոգությունց որոշ գլուխներին որպես մեկնիչ հանդես եկող Անտոնիոս էրմիս անունը այս հույն փիլիսոփայի անվան աղավաղումը լինի (Ամմոնիոս—Անտոնիոս): Նմանապես հավանական է, որ Արիստոտելի Ստորոգությունց առաջին երկու գլուխների և Պրոկլի Աստվածաբանության մեկնություններն ևս, որոնք ոմն Ամոն լատիսի անունն են կրում, Ամոնի հեղինակ

կուսույնը լինեն. և եթե հաստատվի այս կարծիքը, այդ դեպքում հայկական և վրացական մատենագրությունների մեջ պահված կլինեն նաև Հերմիասի որդի Ամմոնիոսի հունարեն կորած մի աշխատության թարգմանությունները (տես՝ ԱՆՏՈՆ ԷՐՄԻՍ և ԱՄԵԼԱԽՈՍ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Խոստիկյան Միս. (Khostikian M.) — „David der Philosoph“, Bern, 1907.
- Մամեանյան Հակ.— *Երաւիթ Անյաղթի խնդիրը նոր լուսարանութեամբ», Վաղարշապատ, 1906, էջ 9, 20—21 և 24—29:*
- Մամեանյան Հակ.— *ՅՈՒՆԱՐԱՆ ՂՐԱՎՐՈՆԵՐ և նրա զարգացման շրջանները», Վիեննա, 1928, §§ 22, 23, 24, 25 և 31:*
- Չալոյան Վ. Կ. (Чалоян В. К.) — „Философия Давида Непобедимого“, Ереван, 1946.

ՄՐԱՆ ՍՏՐՂԱԿՆԵՐ

Տես՝ ԿԵԼՍԻՆԵԱՆՆԵՐ:

ՄՐԱՎ

Իսրայելի 12 փոքր մարդարեններից մեկը, Հրեաստանի Ուսիաս թագավորի օրով (Ը դար նախքան մեր թվ.): Համարվում է հրեաների գերությունը և Քրիստոսի գալուստը մարդաբանացողներից մեկը՝ նրա մարգարեությունը, որ բաղկացած է 9 գլուխներից, գտնվում է Աստվածաշնչի բոլոր տպագրություններում, Վարդարեուրի Ամովսայն վերնագրով (տես՝ ԱՍՏՈՒԱՄԱՆՆՈՒՆԵՐ): Ամովսին և նրա մարգարեության վերաբերող մատենագրական նյութեր տեսնել ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ անվան տակ:

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Այստեղ նշում ենք մի շարք նյութեր, որոնք վերաբերվում են ամուսնական ընդհանուր իրավունքին (ըստ Եկեղեցական և

քաղաքացիական օրենսդրության), ամուսնական սովորություններին, փոխհարաբերություններին. ևն: Ամուսնական իրավունքի մեջ *«հաս-չհաս»-ի խնդրին վերաբերող բնագրերը մենք տվել ենք առանձին, ԱԶԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ բառի տակ:*

1. Յովհաննու Երզնկացոյ խրատ հասարակաց քրիստոնեից: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՂՆՈՒՋ:

Սույն երկի 7 գլուխն է՝ «Յաղագս պատկի և խրատ ամուսնութ'ան» (սկ. «Չորրորդ գրեմք առ այնուսիկ որք սրբութեամբ սնանին և լիմիս...»):

2. Անամիայի Շիրազացոյն խրատ քահանայից և ժողովրդոց. «Եւ արդ՝ աղայն զձեզ զամենեսեան...»: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԳՅԵՏ (§ 13):

Երկար է խոսում ամուսնության մասին:

3. Ներսեսի Շնորհալոյ կաթողիկոսի Հայոց բուղք ընդհանրական առ համօրէն մայասեռ ազիես: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:

Սույն երկի ԷԱ գասս քահանայից խորագրված գլխում ընդարձակորեն խոսվում է ամուսնության օրենքների մասին:

4. Յաղագս արգելմանց ամուսնութեան. «Արգելմանք ամուսնութեան մամք են արգելանք որք արգելուն զամուսնութիւն լիմիլ, բայց զեղեալն ոչ խափանեն. մամք են խափանանք, որ խափանեն և ոչինչ առենն զեղեալ զամուսնութիւն...»: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6868, էջ 219բ—221բ:

Ձեռագրում այս բնագրին հաջորդող երկու հատվածները, որոնք ճշադաս արգելման ազգականութեան և ճշադաս խնամութեան խորագրերն են կրում, դրել ենք ԱԶԳԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ բառի տակ:

5. (Անխորագիր) Եեկզրի քե պսակն ունիցի ինչ արգելումն: Պա. Աստ քե կըրկին է արգելումն: է արգելումն որ արգելե, յործամ ոչ է եղեալ. և յործամ եղեալ է պսակն՝ ոչ քակե: Եւ է որ զոչ եղեալն արգելե՝ և զեղեալն քակե, և այս է պատճառն, զի խորհուրդ պսակին է որ յուրեքն խորհրդոյն է և է՝ որ ի պատճառն: Փանգի յործամ ազգականի պատա-

Յուսմ' մնայ էութիւնն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5850, էջ 445ա—467բ:

Բնագիրը կազմված է հարցուպատասխանի ձևով ամուսնութեան հարցերի շուրջ:

6. (Անխորհրդ) Եկնունդանի է ամուսնութիւն ըստ ճրամանի տեսան, նախ առ Աղամ, որ ասէ. Քողցէ այր զհայր իւր և զմայր...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240, էջ 76բ—77ա:

7. Վասն հաստատութեան ամուսնութեան, և արձակման նորին. Եզաստատեսցի ամուսնութիւն քրիստոնէից այսպէս: Երէ ի տղայական հասակէն կամին նշանել ծընողքն՝ յետ եւրն ամաց ժամանակի ապա առնեն նշանալովէք, մնան մինչև լինի կտրին ժծ. ամաց, և տղջիկն ժՌ. ամաց...», անդ, էջ 77ա—77բ:

8. Վասն ատելութեան տան և կնոջ. Եծրէ զմիմեանս տեսցին այր և կին առանց բանի պռակելութեան, զի՞նչ արասցուր: Երէ յառաջ քան զպսակն էր ատելութիւնն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1770, էջ 132բ:

9. Վասն ամուլ կնոջ և առնն ներքինւոյ. Եկնուլ կինն՝ մի արձակեսցէ զնա այր իւր. զի աստուծոյ է տալ զորդիս, այլ փորձել պարտ է...», անդ, էջ 132բ—133ա:

10. Սակս համբերութեան կնոջ, որոյ այրն զնացեալ է ճանապարհ ճեռի. ԵՅորժամ այր ոք զնայ ի ճանապարհ հեռի և յամէ ի գալն, պարտ է կնոջն համբերել, մինչ որ լսէ զմահ նորա...», անդ, էջ 133ա:

11. Քարոզ վասն հալալ ամուսնութեան. ԵՅորժամ ստեղծ աստուած զառաջին մարդն և կնոյ ի դրախտին, էառ զմին ի կողիցն նորա...»: Տեա՛ ՊՐԻՊՈՐ ՏԱԹԵՆԱՅԻ, ԵԳԻՐՔ քարոզութեան որ կոչի Ամուսան հատոր» (զլ. 1:2):

12. Երատ ամուսնացելոց: Յորժամ քահանայն վերացուցանէ զքազն ի զլիտց փեսային և հարսինն, յայնժամ իրատէ զնոսա և տսէ. Ե՛ի սկզբանէ արար աստուած զերկինս և զերկիր...: Մանուցումն ձեզ ցանկալի և ճազելի զաւակք իմ ի տեր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1476, էջ 138ա—143բ:

13. Մեղք որք հաճելիքն ի մէջ ամուս-

նացելոց. ԵՄահու չափ մեղանչէ ամուսին ոչ հատուցանելով զպարտն ամուսնագեան, առանց յատուկ պատճառի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1083, էջ 131ա—131ա:

Տես նաև հետևյալ կանոնական և դատաստանական բնագրերը.

Ա Առաքելական կանոններ, Լոյ. 19:

Բ Առաքելական կանոններ (Ե՛ի ձեռն կղեւայ), Լոյ. ԽԾ և ԽՁ:

Հարանց նեւտոյց կանոններ, Լոյ. Ծ, ժԳ, ժԾ, ժԲ, Ի, ԻԲ և ԻԴ:

Նիկիայի Բ ժողովի կանոններ, Լոյ. Բ, ԼԲ—ԼԴ, ԽԱ, ԽԶ, ԶԷ և ԶԸ:

Անկյուրթայի ժողովի կանոններ, Լոյ. ժԱ և ԾԲ:

Կեսարիայի ժողովի կանոններ, Լոյ. Ա և Բ:

Նեոկեսարիայի ժողովի կանոններ, Լոյ. Ա—Գ և Է—ԺԳ:

Գանգրայի ժողովի կանոններ, Լոյ. Ա, Բ, ժ 20 և ժԴ:

Լազարիկի ժողովի կանոններ, Լոյ. Ա, Փ, ԼԱ, ԽԲ և Կ:

Բագնոս առաքելի կանոններ, Լոյ. Դ, ԼԱ և ԼԲ:

Փիլիպոս առաքելի կանոններ, Լոյ. Ա:

Գրեգոր Լուսավորչի կանոններ, Լոյ. Բ, Ծ, Զ, Ը, ԻԳ և ԻԴ:

Արտուս Ազեցանդրացու անժամբ կանոններ, Լոյ. Ծ, Բ, ժԶ—ժԸ, Ի, ԻԱ, ԻԳ, ԻԴ, ԽԳ, ԿԾ—ԿԹ, ԿՔ, ԼԴ, ԶԲ և ԶԳ:

Բարսեղ Կեսարացու ԵԳԻր կանոնական սուտորբն Ամփլուրոս Եփեսոսացու եպիսկոպոս, Լոյ. Դ, Ծ, Է, ժԲ—ժԷ, ժԲ—ԻԳ, ԻԶ, ԻԷ և ԼԾ:

Բարսեղ Կեսարացու. ԵԳԻր կանոնական սուտորբն ձեռ Քնդուրոս Անտիոքայի:

Բարսեղ Կեսարացու ԵԳԻր կանոնական ժամ պետէս և բիւրաղատիկ տարից, Լոյ. Դ, ԻԲ, ԼԳ, ԽԲ, ԽԴ, ԽԶ, ԿԱ, ԿԲ, ԿԴ, ԿԶ, ԼԲ—ԼԴ, ԶԼԲ, ԶԼԲ, ԶԽԱ, ԶԽԶ—ԶԽԸ, ԶԿԱ, ԶԿԴ, ԶԿԷ, ԶԿԸ, ԶԿԹ—ԶԿՐ, ԶԺԾ—ԶԺԻ, ԶԼԶ—ԶԽ:

Դվիլի Բ ժողովի (Էներսիտի Հայոց կաթողիկոսի և Ներսէսայ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի) կանոններ, Լոյ. ԻԴ և ԻԾ:

Մամեանք և կանոնք կարգի եկեղեցւոյս որոյն Ներսիսի Կայրապետի Հայոց, Լոյ. Դ—Բ, ժԴ, Ե, ԻԴ, ԼԶ—ԼԸ և Խ:

Կյուրեղ Ազեցանդրացու կանոններ, Լոյ. Բ և Գ:

Եպիփան Գիլդրացու կանոններ (Էփեզ Լոյզմոս ունեցող իւսմբը), Լոյ. Ծ:

Սուրբ Գարթնի կանոններ, Լոյ. ԻԷ և ԻԸ:

Շահապիփանի ժողովի կանոններ (Էջայոց կանոն), Լոյ. Բ—Է:

Հովհաննէս Յաննուս կանոններ, Լոյ. Գ—Ծ, ժԾ և ժԶ:

Գարապի 758 Բ. Ժողովի (ԵՍԻՆԻ ԿՐԹՈՂԻ ԿՈՍԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՆՆՆԵՐ, ԿՈՂ. Ժ, ԺԱ և ԺԿ: Ազգանից Վաչագան արքայի կոննեներ, ԿՈՂ. ԺԱ:

Սեռնաստի անվամբ կոննեներ, ԿՈՂ. Զ, Դ, Զ, Է, Բ, Ժ, ԺԲ և ԺԴ:

Դավիթ Գանակեցու (Այազկա արքու) կոննեներ, ԿՈՂ. ԿԱ, ԶԲ—ԶԾ, Դ և ԴԱ:

Մխիթար Գոչի գասասունադիրք, Ա մասի ԿՈՂ. Ե—ԻԱ, ԽԳ, ԾԶ ԾԸ, ԶԲ, ԶԸ և ԶԿ, ԶԶ, ԶԳ, ԶԴ և ԶԵ—ԶԻԴ:

Ասորական գասասունադիրք, ԿՈՂ. ԽԵ—ԾԲ, ԾԴ—ԿԲ, ԿԴ—ԿԶ, ԶԲ և ԶԸ, ԶԱ—ԶԸ, ԴԱ և ԶԺԵ:

Միսրո Գուրգասարի գասասունադիրք, ԿՈՂ. ԻԶ, ԾԸ, ԶԶ, ԶԲ—ԶԶ, Դ—ԴԴ, ԶԶ—ԶԸ և ԶԻԱ:

Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից մի քանիսը ամուսնութիւն գրանցումների մատյաններ են պարունակում: ՆՃ 441 և 447 ձեռագրերը Լիվի Հայոց Եփրօրէնքաների կամ ամուսնական դաշնագրերի պատճենների ժողովածուներ են, առաջինը՝ 1672—1692 թվականների, երկրորդը՝ 1643—1667 թվականներին Նուրն մատ. Ն 454 ձեռագիրը պարունակում է՝ ԵՄատեան պատկերաց ի ժողովրդագրագիտական եկեղեցի Հայոց կրօնաւորաց Մխիթարեանց, որ այժմ կոչի Սրբոց Մարտիրոսաց որ ի Քրիստոս (էջ 27ա—31բ), 1776—1809 թվականներից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բառատմայան Վանի.— ԵԱմուսնութիւնը ըստ Հայոց եկեղեցական իրաւարանութեան (Իրաւարանական հետազոտութիւն), Փ ռ ը, Դ տարի, 1880, Ն 6—7, էջ 148—167. Ն 8—9, էջ 51—90. Ն 10, էջ 34—73. Ն 11—12, էջ 137—164. Ե տարի, 1881, Ն 4, էջ 51—78. Ն 5—6, էջ 19—45:

Ամօզրի զազարմար Կոզմաք Մաքել է անագորս:

* Ազգագրական հրատարակութիւնների մեջ, անչուտ, ըստ կան նյութեր հայ ամուսնական իրավունքի և սովորութիւնների վերաբերյալ, բայց մենք այստեղ նշում ենք ընդհանուր բնույթ կրող մի քանի երկեր, որոնք կարող են օժանդակել մասնագրական նյութերի ուսումնասիրութիւնը:

Դոպիլիե Ժ. և ԴԸ Կլեր Կ. (Dauvillier J. et De Clercq C.)— Le mariage en droit canonique oriental¹, Paris, 1936.

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. E. Hermann, *Orientalia Christiana Periodica*, III, 1937, p. 659—701.

Թալալինյան Բաւս. (Tallinjan Bas.) — De contractu matrimoniali iuxta Armenos. (*Disquisitione historico-juridica*), Hierosolymis, 1947. (= Pontificium Athenaeum Antonianum. *Facultas iuridica* — Theses ad lauream).

Ղլոնյան Յ.Ոս.— ԵՀայոց հին իրաւունքը: Ընտանեկան իրաւունք. I. Ընտանեկան կազմակերպութեան հիմունքները. II. Ամուսնական իրաւունքը, Ալեքսանդրապոլ, 1913, էջ 130—258:

Մելիք-Թառնայան Ներս.— ԵՀայոց եկեղեցական իրաւունքը, գիրք Ա, Շուշի, 1903:

Վերջում գրված Եկոննացոյց—ի մեջ տեսնել՝ ԵԱմուսնութեան իրաւունքը, ԵԱմուսնութեան մասին, ԵԲազմամուսնութիւն, ԵԳնաթողութիւն:

Մելիք-Թառնայան Ներս.— Նյունը՝ գիրք Բ, Շուշի, 1905, էջ 232—274:

Մեղակոյան Լակ. (Mégavorian A.) — *Etude ethnographique et juridique sur la famille et le mariage arméniens*, Louzanne, 1894.

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ս.— Մալասայան, Մշակ, 1895, Ն 19:

Սամուելյան Խայ.— ԵՀայ սովորութեան կան իրաւունքը: Հին Հայոց իրաւունքը և նրա հետազոտութեան մեթոդը: Առկանգամար և գնամար ամուսնութիւն, Քիֆլիս, 1911:

Սեղրակյան Յրիստ.— ԵԱմուսնական խնդիրներ, Մոսկվա, 1891, էջ 3—147:

ԱՄՊԵԼՆԵՆՈՍ

Տես՝ ԱՊԵԼԻԱՆՈՍ ՎԿԱՅԱԲԱՆ:

ՄՄՍԵՆՈՒԹԻՒՆ

(Μηνολογία, Menologium)

Այսպես է կոչվում հունական Տոնացույց—Հայրամարտը, որի ԺԷ և ԺԸ դա-

¹ Հմմտ. Լեոնիս Ամսորեայ, 1910, էջ 180:

բերում կատարված հայերեն թարգմանութ-
յուններն ունենց տարբեր խմբագրութուն-
ներով: «Ամս սրանուրիւն»-ը Մեծ Օրոյո-
ղիոնի մասն է կազմում (տես՝ ՕՐՈՂՈ-
ԳԻՈՆ),

ՈՄՓՐՈՂԻ ՎՃԵՔ

Տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑԻ, «Այսք են
վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիր-
դուլում են:

ՈՄՓՐՈՆՈՍ ԵՒ ԵԴԵՍԻՈՍ*
(Ἀμφιρόνος καὶ Ἰδὲσιος)

Լյուդացի վկաներ, նահատակված՝ Կեսա-
րիայում, 306 թ.: Զեռագրերում այս անուն-
ներից առաջինը պատահում է նաև այո-
վաղված ձևով Անփիանոս, Ամրիսնոս, Ամ-
փիր(-իոս), Անփիր(-իոս), Անփիրիբոս,
Անփրիանոս և Անփրիոս. իսկ երկրորդը՝
Եդեսուս և Եդիսեոս ձևերով: Հայտնաբեր-
ված ունենց Ամփիանոսի և Եդեսիոսի հա-
մառոտ վկայաբանությունը մի քանի խըմ-
բագրություններով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայութիւն սրբոյն Անփիանոսի և
Եդեսոսի եղբոր իւրոյ. «Այս երանելի վը-
կայքս Քրիստոսի ճարագատ եղբարքս՝ էին
յաւուրս Մաքսիմիանոսի անօրէն արքային՝
յերկրէն Լիդիայ Պաղեստինացոց, և ի Բիւ-
րիտոն գնացին, և էին ընկերակիցք սրբոյն
Պանփիւլայ մարտիրոսին...», տես՝ «Յայտ-
նաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ
146—148:

Այլ տպ.—Վկայութիւն սրբոցն Անփիա-
նոսի և Եդեսիոսի եղբոր իւրոյ. «Այս երա-
նելի վկայքս...» (հրատ. G. Bayan), *Patro-*

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Hensche-
nius, „De sancto Aedesio, martyre Alexandriae“,
Acta Sanctorum, Aprilis t. I, Parisii, 1865,
p. 743.—L. de Tillemont, „Mémoires pour servir
à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles“,
t. V, Bruxelles, 1732, p. 164—165.—Մ. Աղսթըյան,
«Վիպառար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», Եւ-
ժՔ, Վենետիկ, 1818, էջ 66:

logia Orientalis, Paris, t. XXI, 1927/1930,
p. 236—237.

Բնադրի Ֆրանսերեն թարգմանութունը՝
„Martyre des saints Amphianus et Edésius
son frère“ տեսնել տեղ, նույն էջերում, հրա-
տարակցի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7493 (էջ 270ա), № 7463 (էջ 244ա, սկ.
եղբանելի վկայքս), № 4873 (էջ 100ա, սկ.
նույն), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7
(էջ 443բ) և № 219 (էջ 313բ):

2 (Գրեզոր Եդեսացի խմբագրություն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Ամփիրիոսի,
Եդիսեոսի և Մեմնոսի. «Սոքա եղբարք էին
Ռարագատք՝ ի քաղաքէն Լիդիայ, յամս
Մաքսիմիանոսի անօրէն սրքային...», տես՝
«Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստու-
ծոյ», այն է՝ «Յայտնաւորք», Կ. Պոլիս,
1706, էջ 644:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. «Սոքա
եղբարք էին...», տես՝ «Յայտնաւորք», Կ.
Պոլիս, 1708, էջ 709—710:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. «Սոքա
եղբարք էին...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այս-
նաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 491—492:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362 (էջ 424բ), № 1611 (էջ 430ա),
№ 1610 (էջ 632բ), № 6224 (էջ 275ա),
№ 6261 (էջ 447բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 407ա), № 213 (էջ
270ա), ևն. Լոնդոնի Brill. Mus. Ms. Or. №
4787 (fol. 311^r):

3 (Անանուն խմբագրություն).

Անփրիանոսի և Եդեսիոյ (sic) եղբորն
իւրոյ. «Սոքա էին յամս Մաքսիմիանոսի ար-
քային յերկրէն Լիդայ. և Ուրբանոս իշխանն
զսուրբն Անփիանոս ետ ապառակել զճօտն
ուձգին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658,
էջ 168բ:

☒ Հմտ. Ամփիանոսի և Եդեսիոսի հու-
նարեն վկայաբանությունը, որ Եվսեբիոս
Կեսարացոյ գրչին է պատկանում, «Μαρτύ-
ριον Ἀμφιάνου (կամ Ἀμφιάνου) καὶ Ἰδεδίου
ὁμομάρτυρων ἀδελφῶν πρὸ β' ἰόντων ἀπριλλίων»
(հրատ. H. Delehaye), *Analecta Bollan-*
diana, t. XVI, 1897, p. 122—127. Հմտ.
նաև նուիք այլ խմբագրութամբ՝ Eusebius,

„De martyribus Palaestinae liber“, cap. IV et V, հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. XX, Parisiis, 1857, p. 1471—1480, առ-
 3 ընթեր լատիներեն թարգմանությամբ:

ԱՄՓԻՈՓՈՍ [ԱՄՓԻՈՓՈՅԻՍ] ԻԿՈՆԱՑԻ*

(Ἀμφιλοχος, Amphilocheus)

Դ զարի կապաղովկացի հույն մատենա-
 գիր: Որպես Իկոնիայի եպիսկոպոս՝ մասնակ-
 10 ցել է Կ. Պոլսի 381, 385 և 394 թվականների
 ժողովներին: Ոխերիմ հակառակորդ է եղել
 արիանոսականներին, որոնց դեմ ունի բազ-
 մաթիվ գրութիւններ: Մեռ. մոտավորապես
 399 թ.: Նրա աշխատութիւնները, որոնք
 10 վարդապետական ու կրոնական և պատմական
 բովանդակութիւն ունեն, առաջին անգամ
 ապագրվել են Մեթոդիոս Պատարացու և
 Անդրեաս Գրետացու երկերի հետ միասին
 15 ժէ զարում. F. Combells (հրատ.), „SS.
 patrum Amphilochei Iconensis, Methodii
 Patarensis et Andreae Cretensis opera om-
 nia“, Parisiis, 1644. Տես նաև՝ J.-P. Migne,
 „Patrologiae cursus completus“, ser. gr.,
 t. XXXIX, Parisiis, 1858, p. 35—130. Ամ-
 20 փիլոքոսի երկերի հայերեն թարգմանու-
 թիւններից մեզ հայտնի մի քանի ճառա-
 կան հատվածներ միայն: Կա նաև Բար-
 սեղ Կեսարացու վարջի մի համառոտութիւ-
 նը, որ Ամփիլոքոսին է վերագրվել սխալ-
 մամբ (այս մասին տես ԵԼԼԱԴԻՈՍ ԿԵՍԱ-
 30 ԲԱՑԻ անվան առկ): Ունենք նաև Ամփիլո-
 քոսի համառոտ վարջը, որ նույնպես թարգ-
 մանութիւն է հունարենից: Այս վարջը մեզ
 հայտնի է մի քանի խմբագրութիւններով:
 35 Հայերեն բնագրերում գտնում ենք հավասա-

րապես և՛ Ամփիլոքոս, և՛ Ամփիլոքիոս
 ձևերը, որոնցից առաջինը հունական է, իսկ
 երկրորդը՝ լատինական: Պատահում են նաև
 աղավաղված ձևեր (Ամփիլոքսոն, Ամփիլիքոս,
 Անփիլիքոս, Անփիլոք Անփիլիոս, Անփիլո,
 Ամղիքոս, Ամաիկոս, Փիլոք):

Ա.—ՃԱՌԵՐ

1. Ամփիլոքի եպիսկոպոսի Ցիկոնիոյ,
 յորմէ յաղագս ըստ մարմնոյ ծննդեացն.
 «Ճշմարտութիւնն ծանուցաւ, շնորհն եկն
 10 երևեցաւ. որ որդին էր աստուծոյ՝ յաս-
 տուծոյ բանն՝ մարմին եղև վասն մեր...»,
 տես՝ «Գիրք պարապմանց սրբոյն Կիրղի
 Աղեքսանդրու հայրապետի», Կ. Պոլս, 1717,
 էջ 210:

Այլ տղ.—Երանելոյ Ամփիլոքեայ եպի-
 կոպոսի Իկոն[ացոյ] ի բանեք, որ յա-
 ղագս մարմնոյ ծնելութեան. «Ճշմարտու-
 քիւնն ծանուցաւ, շնորհ եկն, կեանքն յայ-
 15 ցեցան...», տես՝ Կ. Տեր—Մկրտչյան և Ե. 30
 Տեր—Մինասյան (հրատ.) «Տիմոթէոսի
 եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակ-
 ճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն
 Քաղկեդոնի», էջմիածին, 1908, էջ 82—93:

2. Ամփիլոքսոնի եպիսկոպոսի Ցիկոնե-
 25 ցոյ. «Եթէ ոչ էր նորա ծնեալ մարմնագե-
 և ղու ոչ ծնանէիր նոգեպես...», Երևանի
 Պետ. Մատ. ձեռ. № 4425, էջ 174բ—175ա:
 Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3295
 (էջ 354ա) և № 1982 (էջ 55բ). Վենետիկի
 10 Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 316 (էջ 22բ). Հռոմի
 Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 31: «Ամ-
 փիլովիքսոն...» (fol. 132ʳ).

3. Ամղիքոսի Ցիկոնացոյ. «Նոյն ինքն
 է քազաւոր և աստուած և զհիսր աճօրե-
 35 նութեան յանձն եռա...», Երևանի Պետ.
 Մատ. ձեռ. № 4425, էջ 175բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3295 (էջ 355ա)
 և № 1982 (էջ 59ա). Հռոմի Bibl. Vat. Cod.
 Borg. Arm. № 31 (fol. 133ʳ). Վենետիկի Մխիթ.
 40 Մատ. ձեռ. № 316՝ «Ամփիլոքի եպու.ի Ցիկո-
 նացոց» (էջ 22բ, սկ. «վասն [զի] նոյն
 S. 463—464.—Մ. Ավգերյան, «Հիսկառար վարջ և
 վկայութիւնն սրբոց», Կ. Պ. Վենետիկ,
 1816, էջ 91—92:

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. L. de Tille-
 mont. „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiast-
 ique des six premiers siècles“, t. IX, Bruxelles,
 1732, p. 277—281.—J. Nirachi, „Lehrbuch der Pa-
 trologie und Statistik“, Bd. II, Mainz, 1883, S.
 225—229.—J. Feszler, „Institutiones patrologiae“,
 ed. B. Jungmann, t. II, Innsbruck, 1890, S. 600—
 604.—O. Bardenhewer, „Patrologie“, Freiburg im
 Breisgau, 1894, S. 263—264.—Looft, „Amphilo-
 cheus von Iconium“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Real-
 encyclopädie für protestantische Theologie und
 Kirche“, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896,

ինքն թագաւոր է աստուած. զման ըստ տնօրէնութեամն շարչարանաց ճաշակեալ»): Պատահում է նաև սկ. ժամգրի նոյն ինքն»¹:

4. Ամփիկոսի եպիսկոպոսի. «Արդ ճաց պատարագին խմոր խառնուած ոչ ունի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4425, էջ 190ա: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3205 (էջ 371բ), № 1982 (էջ 116ա) և № 3679 (էջ 137ա):

10 5. Ամփիլեայ եպիսկոպոսին. «Բանն մարմին եղև վասն մեր միշտ անապական առանց ամենայն ապականութեան» (այսքան), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4248, էջ 111բ:

11 Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5618՝ «Արքայն Ամփիլայ եպիսկոպոսին» (էջ 170բ):

10 6. Ուրբորդ աւուր ծննդեան Քրիստոսի ասացեալ ներրողեան ի սրբոյն Ամփիլոքայ Յիկոնիոյ եպիսկոպոսի. «Բազումք են պարզևք շնորհացն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 811, էջ 83ա—86ա:

20 Տես նաև Հոմբի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 41 (fol. 39՛):

7. Ամփիլոքայ եպիսկոպոսի Յիկոնիոյ զոր գրեաց բուղթ. «Այսպես աստուած և մարդ զՔրիստոս խոստովանիմք որդի աստուծոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 500, էջ 284ա:

10 8. Յետ ստեղծուց. «Մի որդի յերկուց բնութեանց ասեմք անայայտելի, անշփոթելի, անբաժանելի, անփոփոխելի» (այսքան), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 500, էջ 284ա:

Բ.—ՎԱՐՔ ԱՄՓԻԼՈՒՐՈՍԻ

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւնը).

10 Յիշատակ երանելոյն Ամփիլոքայ Յիկոնիոյ եպիսկոպոսին. «Երանելի և երջանիկ եպիսկոպոսն Ամփիլոքիոս՝ եր յաւուրս Վաղնատիանոսի և Վաղեսի թագաւորացն...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 196—197:

Այլ տպ.—Վարք երանելոյն Ամփիլոքեայ եպիսկոպոսին. «Երջանիկ և սմենագովելի

¹ Տես Հանդէս Ամսօրեայ, 1838, էջ 184:

եպիսկոպոսն Ամփիլոքոս...» (Կրատ. G. Bayan). *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XV, 1920, p. 337—340.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «En ce jour, vie du bienheureux Amphiloque, évêque d'Iconium» տեսնել անդ, նույն էջերում, Կրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 80ա), № 7453 (էջ 68բ), № 4873 (էջ 377ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 128ա) և № 210 (էջ 60ա):

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրութիւնը). Վարք և յիշատակ սրբոյն Ամփիլոքոսի եպիսկոպոսին. «Սա աշակերտ էր սրբոյն 15 Բարսղի կեսարացոյն, և գրեաց զվարս և զսրանչելիս նորա, և ի նմանն ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս Յիկոնիոն քաղաքին...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 182—183:

Այլ տպ.—Վարք և յիշատակ սրբոյն Ամփիլոքոսի եպիսկոպոսին. «Սա աշակերտ էր...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 196—197:

Այլ տպ.—Վարք և յիշատակ սրբոյն Ամփիլիքոսի եպիսկոպոսին. «Սա աշակերտ էր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 140—141:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 30 № 7362 (էջ 117բ), № 1511 (էջ 121բ), № 1510 (էջ 123բ), № 6224 (էջ 60բ), № 6261 (էջ 134ա), № 6268 (էջ 90ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 108բ), № 213 (էջ 23ա), ևն. Լոնդոնի Brill. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 90՛). Հալեպի Ս. Քստ.-մասնկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 170ա):

3. (Անանուն խմբագրութիւնը). Ամփիլոքայ եպիսկոպոսի. «Երջանիկ եպիսկոպոսն էր ի ժամանակս Վաղնատիանոսի և Վաղեսի թագաւորացն. Երես և ի մեծն Թեոդոս և յորդին իւր Արիադէոս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 58բ—59բ:

☒ Հմտ. Ամփիլոքոսի վարքի հունարէն մետափրաստան խմբագրութիւնը՝ «Вікъ

και πολιτεία του όσιου πατρός ήμων 'Αμφιλοχίου
 επ' αποπόου γενομένου 'Ικονίου', հետևյալ հրատ.
 մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus com-
 pletus“, ser. gr., t. CXVI, Parisiis, 1864, p.
 955—970. Հմմտ. նաև հունարեն այլ համա-
 գրութիւն՝ „Τοῦ μακαρίου 'Αμφιλοχίου επι-
 σκόπου 'Ικονίου δι'ήγησις κατά 'Αρσιανῶν και
 Εὐνομίου και Μακεδονίου“, հետևյալ հրատ.
 մեջ. J.-P. Migne, „Patrologiae cursus
 completus“, ser. gr., t. XXXIX, Parisiis,
 1858, p. 13—26. Սույն երկու բնագրերին
 առընթեր կան նաև նրանց լատիներեն
 թարգմանութիւնները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

15 Օտարգիտաց Բարոս. — ՇԽար ցուցակ հայե-
 րէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթա-
 րեանց ի Վենետիկ, հա. Բ, Վենետիկ, 1924,
 էջ 1200—1270:

20 Խոսում է Բարսեղ Կեօրացու վարդի հեղինա-
 կության՝ Ամփիլոքոս Իգնատիոս, թե Ելլագիոս
 Կեօրացու գործը լինելու հարցի մասին:

ՄՓՈՐԻՈՍ կամ ԱՄՓՐԻՈՍ

Տես՝ ԱՄՓՐԱՆՈՍ:

ՄՄՔ

26 Տես՝ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐ:
 Տես՝ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

ՌՅՐԱԲՆԱՐԱՆՆԵՐ

Հայկական այբբենարանների հնութիւնը
 տարվում է մինչև Ծ դարու Ալթմյան մեզ ծա-
 նոթ ձեռագիր այբբենարանների մեջ հնա-
 գուլնը ԺԾ դարից է, հեղինակութիւն՝ նշա-
 նավոր մատենագիր և մանկավարժ Թովմա
 Մեծոփեցու. իսկ տպագրիւնների մեջ առա-
 ջինն է, ըստ ժամանակակից վկայութիւն,
 26 Արզար դպիր Թոխաթեցու հրատարակածը
 1667 թ., բայց դեռ դրանից առաջ Լորենցո
 դ'Անանիա իտալացին իր „Cosmografia“

գրքում հիշատակում է, թե ինքը տեսել է
 1562 թ. Վենետիկից բերված մի հայերեն
 տպագիր, որ, ըստ իր տված նկարագրու-
 թյան, պետք է լինի կամ այբբենարան,
 կամ քերական („Il cui alfabeto costa, sic-
 come lo ho veduto, con un breve me-
 todo del loro idioma, di 29 lettere, di che
 già ne hanno la stampa, havendola rapor-
 tata da Venetia l'anno del sessantadue“).
 Ստորև նշում ենք նախ անտիպ այբբենա-
 րանները և ապա այն տպագրերը, որոնք
 լույս են տեսել մինչև ԺԹ դարու Վերջին-
 ներիս մի մասը չենք ունեցել մեր ձեռքում,
 ուստի նրանց նկարագրութիւնն առել ենք
 Գ. Զարբհանալլանի, Ա. Հաղիկյանի և այլոց
 աշխատութիւններից: Մեր չտեսած հրատա-
 րակութիւնները նշում ենք աստղանշով(*):

Ա.— ԱՆՏԻՊ ԱՅՐԱԲՆԱՐԱՆՆԵՐ

1. Այբբենարան Թովմա Մեծոփեցու, ԺԵ
 դար:

Ցաղագս իմաստութեան անվտրծ աղա-
 յոց ուսման, արայեալ Թովմայ Վարժագե-
 տի ի խնդրոյ աշակերտաց իւրոց: Երևանի
 Գետ. Մատ. ձեռ. № 7117, էջ 106ա—109ա:

2. Ուտ այբբենարան է, տառաճանաչու-
 թյան դասագիրք, առանց հեղարանի: Բաղ-
 կացած է 13 բաժիններից, որոնք նշանակ-
 ված են հայկական թվանշաններով: Ա բաժ-
 նում տրված է այբուբենը. Բ—Ժ բաժին-
 ներում այբուբենի տառերը տրված են ինը
 տարբեր տեղադրումներով. ԺԱ բաժնում
 տրված են տառերի անունները. ԺԲ բաժ-
 նում՝ տառերի թվական արժեքները. իսկ
 ԺԳ բաժնում՝ ծածկագիր:

Մեր կարծիքով Թովմա Մեծոփեցու այս
 աշխատութիւնը շարագրված է ո՛չ թե որ-
 պես այբբենարան, այլ տառերի տարբեր
 տեղադրումներով կազմված և միտժամանակ
 նաև թվարանական հաշիվների վրա հիմնը-
 ված գուշակողական մի սխտանի որպես
 բանալի, ինչպես ցույց է տալիս նույն ձևա-
 գրի մինչև էջ 132ա գտնվող նյութերի համե-
 մատութիւնը: Տես նաև ԹՈՎՄԱ ՄԵԾՈՓԵՑԻ:

* Տես՝ Ղ. Ալիան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ,
 1660, էջ 200:

16 էջ: Անվանաթերթի երկրորդ երեսում գրված է պապական նշանը, իսկ հաջորդ էջից՝ այբուբենը. հայտատա և լատինատառ: 10-րդ էջից գրված է Հայր-մերը, հետո՝ համառոտ Հավատամք՝ դեմ առ դեմ հայտատա լատիներենով. իսկ վերջում՝ «Գովասանք Աստուածածնի», որ է լիտանիան: 3. Ամստերդամ, 1668 թ. (*)

Հանդերձ աստուծով: Գիրք այբուբենից՝ 10 յաղագս ճորեկ տղայոց և մանկանց անկրթից, նաև արանց դեռ ևս ոչ ուսելոց, որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան, և ի վարժումն ճանապէս ընթերցողութեան: Յօրինեալ ներ տպարանում սրբոյ էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի, յԱմստերդամ քաղաքի, ի ներ քուում փրկչին 1666, իսկ Հայոց ՌՃԺԵ, յունվարի Գ: 04 էջ (8°): Այբբենարանի հետ կա նաև Բրիտանոնական վարդապետութուն, որի վերջում՝ «Շարադրեցաւ բանս հաւատոյ սուկս վարժութեան տհասից ի թուին փրկչին 1660, իսկ ի մերում: թուոյ ՌՃԺԵ, ամսեանն նոյեմբերի, որոյ էին աւուրք քսանհինգ, լամստերդամ քաղաքի, ի տպարանի սրբոյն էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի»:

4. Հոռմ, 1673 թ.
Alphabetum armenum. Iussu S. D. N. Gregorij XV et Sacrae Congregationis de Propaganda Fide impressum. Այբուբեն Հայոց: Հրամանաւ սրբազանի Գրիգորիոսի ճեզնասասաներորդի փափիլիյն, և սրբոյ ժողովոյն, որ վասն տարածման հաւատոյն ապագրեցեալ, ի քվին ՌՌԻԳ, ի Հոռմ: Romae, ex Typographia Sac. Congregationis de Propaganda Fide. MDCLXXIII. Superiorum permissu.

16 էջ (11x16,5 սմ.), անկանոն էջակալումով: Առաջարան շունի: Նախ գրված է «Alphabetum armenum»՝ հայկական այբուբենը, հայտատա և լատինատառ, արեւմտահայ արտասանութիւնք (էջ 3-6). հետո՝ «Abbreuiaturae»՝ համառոտագրութիւններ (էջ 6-7) և «Syllabarium»՝ հեղարան (էջ 8-9): Վերջում՝ «Ճերունգիան աղօթ», «Հրեշտակային ողջոյն», «Հանգանակ հաւատոյ» և «Եկրանիայք սրբուհւոյ Աստուածածնին»-ը հայերեն լեզվով, ինչպես և հայտատա լատիներենով՝ «Ճերունգիան աղօթ, ըստ լատինացոց և շէնգանակ հաւատոյ լատիներեն (էջ 10-16):

Արտատպութուն է 1693 թվականի հրատարակութիւնից:

Մոսկվայի Վ. Ի. Լենինի անվ. Գետ. Գրադարանն այս հազվագոյուտ հրատարակութիւնից ունի մի օրինակ (MK):

5. Մարսիլլ, 1675 թ.
Գիրք այբուբենից, և կերպ ուսանելոյ զլեզուն իտալական ոճիւ քերականութեան: Այլ և կանոնք ռմանք աստեղարաշխականք վասն պահպանելոյ զառողջութիւն մարմնոյ: Տպագրեցեալ ի տպարանի սրբոյ էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի, ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ ամենից Հայոց կարուղիկոսի, արղիվամրք և գոյիւք Սողոմոնի պաշտօնատարի ի Մարչիլիայ, քուին Քրիստոսի 1675. մարտի. 1:

94 էջ (13x9 սմ.): էջակալումն անկանոն է. կրկնված են 17-18 և 71-80 էջերը, այնպես որ իրականում էջերի թիվը 100 է: Այբբենարանը, որ կրում է «Գիրք այբուբենից, տպագրեցեալ ի վարժումն մանկանց Հայկազունեաց խորագիրը, բողկացած է 4 զլուխներէից. «Ճաղագս զրի», «Ճաղագս բառի», «Ճաղագս բանի և հեքակապութեան» և «Ճաղագս զըլութեան», էջ 3-18: Կից կան՝ «Սկզբունք իտալականի լեզուի համառօտապէս շարագրեցալք», էջ 17-77, «Կանոնք աստղարաշխականք վասն պահպանելոյ զառողջութիւն մարմնոյ, շարագրեցեալք ի Գալիսնոսէ քօշկէն մեծէ», էջ 78-90, «Կանոնք վասն իւրաքանչիւրոց կազմուածոց», էջ 90-92, «Աւուրք մաքրագործութեան», էջ 92-94:

Հիշատակարան. «Աւարտեցաւ գրգուկս շահաւէտ լամենայնի ի մարտի ամսոյ 30: Արդ որք հանդիսիք սմա՝ աստուչիք զմի Հայր մեր՝ վասն աշողութեան գործարանիս. և պատճառաց սորին, Ոսկանայ վարդապետին հանգուցելոյ ի Բրիտանոս և եղբոր նորին պարոն Աւետիսին. նաև վասն իմ նուաստիս ամենից պաշտօնատարի Սողոմոնիս, որ լորժ վշտիւք վճարեցի. գուցէ

տէր Յիսուս ի ձեզ և ի մեզ զթասցի կրկին կենօք յամենայնի. Ամէն»:

Երևանի Գեա. Մատենադարանի տպագրերի բաժինը սույն հրատարակութունից ունի մի օրինակ (Հն. 253), որի անվանաթերթը պակասում է, ինչպես և՛ միջից մի թերթ, 31—32 էջերը:

6. Ամստերդամ, 1699 թ.

Ոսկեայ գուռն զպրատան: Վասն նորնկ ղեռակիրք և խակավարժ մանկանց Հայկազունեաց: Յօրինեալ Երկաթաբարձր Մատրեոսի և Ղուկասու տրուպ զպրաց Վանանդեցոց: Տպիւք և ծախիւք Եւանջոս Բարուելոյն Քոմայ Վանանդեցոյ՝ ի լոյս անեալ: Ի հայրապետութեան ամենից Հայոց տեսան Նահապետի: Յամի տեսան 1699, Ամսարդամ:

70 էջ (14,5X9,5 սմ.): Վերջում՝ «Յիշատակարան: Աւարտեցաւ շնորհօք ամենագորին աստուծոյ իրաւի Ոսկեայ Գուռն ալ ալբուրենից, քերականութեան, ուսումնական և բանասիրական հարցման և պատասխանութիւն... յամի տեսան 1700» ևն:

7. 4. Պոլիս, 1700 թ. (°)

Հանգերձ աստուծով: Գիրք յարութենից յաղագս նորնկ տղայոց և մանկանց անկրթից, նաև արանց ղեռ ևս ոչ ուսելոց, որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան, և ի վարժումն նահապետ ընթերցողութեան: Յօրինեալ ներ տպարանում սրբոյն էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի: Ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի, ներքուում փրկչին 1700, իսկ Հայոց ՌՁԻ, ղեկեաներն ամսոյ ի:

64 էջ (8՝): Վերջում ունի համառոտ Գրիստոնեական: Նույն նակատով, տարեթրվով, էջերով և բովանդակութեամբ կա նաև մի ուրիշ տպագրութուն Կ. Պոլսում:

8. Կ. Պոլիս, 1713 թ.

Աստուծով հանգերձ: Գիրք այրութենից նեանց: Յաղագս վարժումն մանկանց տղայոց, և որք ղեռնա գան ի կրթութիւն տառից: Ներակերտեալ ընդ հովանեալ սուրբ էջմիածնի, ի ղիսապետութեան նորուն գահի արժանաժառանգ սրբազան հօյ մերոյ անառն Աղեքսանդրի ամենայն Հայոց կարողիկոսի: Ի տպագրատան Գրիգոր զպրի Մարգարեանցոյ, ի քաղաքն Կոստանդնու-

պոլիս: Ներքում փրկչին ՌՁԻ, իսկ Հայոց ՌՁԻԱ, յամսեանն սեպտեմբերի Բ յաւոյնը երեքշաբթի:

163 էջ (18X13 սմ.): Պատկերազարդ: Այրբենարանը վերջանում է, թվահաշվական աղյուսակի հետ միասին, 99-րդ էջում: Ապա՝ «Յաղագս մանկանց առ ի կրթութիւն և վարժումն ի կրթնա քրիստոնէութեան» ընդհանուր խորագրի տակ հետևում են զանազան կրթական գիտելիքներ, աղթքներ, հոգևոր կրթեր ևն, էջ 101—160: Հիշատակարանում (էջ 160—163) ասվում է. «Ողորմութեամբ աստուծոյ, և յօժանդակութեամբ ամէնօրհնեալ Տիրամօր Կուսին, եղև լանց ելանել նորաչէն քերականիս ի թրուումն փրկչին ՌՁԻԲ. և ի թիւն Հայոց. ՌՁԻԱ. յամսեանն ղեկտնմբերի ի... հայցեմ ի սիրողաց Գրիստոսի լիջիլ ի բարին զլեացի բարնէր և բարեխոր մահտեսի վարդանն որ ձեռնտու և օգնական եղև գնացեալ խարճուցն որ վասն թղթիցն թէ ալ ինչ պիտոլիցն հարկաւորաց, լիւրոց արդեանցն տուեալ սիրով և յօժար կամօք ի կատարումն: ...Ալ և լիջիլ հայցեմ ի Գրիստոս զծնողսն իմ զՅովհաննէս քահանայն և զՆոանէն, և զբազմբարխտաւոր եղբայրն իմ հեզահագի՝ զՂուսիին և զորդեակն իւր նորահաս մանուկ զՅովհաննէսն, և անձանձիր այխատաշան մշակն զԾասլին, և զխտնեալս ամենեցուն ողորմելի Յոնան երէց Ալեցի, և զհամօրէն արեան առու մերձաւորս իմ զկենդանիս և զնշնչեցեալսն մեր» ևն:

Երևանի Գևտ. Հանրային Գրադարանը մի լրիվ օրինակ ունի այս հրատարակութուններից (Ուն. 1443):

9. Կ. Պոլիս, 1723 թ. (°)

Հանգերձ աստուծով: Գիրք այրութենից՝ յաղագս նորնկ տղայոց և մանկանց անկրթից, նա և արանց ղեռ ևս ոչ ուսելոց, որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան և ի վարժումն նահապետ ընթերցողութեան: Յօրինեալ ներ տպարանում սրբոյն Միսասայ զօրավարին ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս: Ներքուում Փրկչին ՌՁԻԲ, և ի Հայոց ՌՁԻԱ, մայիսի Ժն:

72 էջ (8°), Այրբենարանը 32 էջ է. հե-

տո կա Քրիստոնեական վարդապետութիւնն,
որի վերջում՝ Շարագրեցաւ բանս հաւատոյ
սակս վարժութեան տհասից, բարեխոսու-
թեամբ սրբոյն Մինասայ զօրավարին, ի թը-
1 ականիս մերում ՌՃՀԱ. լուսնիս ժԾ. ի քա-
ղաքն սրբոյն Կոստանդիանոսի: Ի տպարանի
արուպ Աստուածատուրի, որ եմ ծառայ ձեր:
Յաղս:գա որոյ գհանդիողոսդ և զշահողոսդ ի
2 սմանէ չիշել զիս, և զորդեակն իմ զԾ-
10 հաննէան, զի կարի լոյժ աշխատեցաւ ի շա-
րեչն, և զպատճառսն տպեցման սորինն ևն:
10. Վեհեատիկ, 1725 թ. (*)

Գիրք քրիստոնեականի վարդապետու-
թեան. ընդ որում զնի և Այրբենարան: Ի
10 յուսումն մանկանց հաւատացելոց, և ամե-
նից որք ունին զպիտոյս: Շարագրեցեալ
աշխատասիրութեամբ անառն Միսիթարայ
վարդապետի Սերաստացւոյ Արբայ Հայր
կոչեցելոյ: Եւ տպագրեցեալ առ օգուտ ամե-
20 նից՝ ջանացողութեամբ նոյնոյ: Ի փառս
անառն և ի պատիւ ամենասրբունւոյ թա-
գունւոյն երկնից կուսին Մարիամու և ի
յօգուտ ազգիս Հայկազնոյ: Յամի անառն
1725. Մարտի 8: Ի Վեհեատիկ: Ի տպարանի
25 Անդոնի Պոռթոյի: Հրամանաւ մեծաւորաց,
և փրկվիլեհիով գերազանցակունելի Սերա-
կուտի:

312 էջ (13°): Այս գիրքն ունեցել է և
Բ տպագրութիւնն՝ Քրիստոնեական վար-
30 զպետութիւն: ընդ որում զնի և Այրբենա-
րանն խորագրով, նույն վայրում 1760 թ.,
եի տպարանի Որլանտեան Ստեփաննոսի:

11. 4. Պոլիս, 1740 թ. (*)
Հանգերձ աստուծով: Գիրք այբուբենից
15 յաղագս նորեկ տղայոց և մանկանց անկըր-
թից, նա և արանց դեռ ևս ոչ ուսելոց,
օրօց լինի օժանդակ հասանել ի կատա-
րումն կրթութեան և ի վարժումն ճա-
հագես ընթերցողութեան: Յօրինեալ ներ
40 տպարանումն սրբոյն Միգասայ զօրավարին
ի մայրաքաղաքն Կոստանդուպոլիս, ի ներ-
քուում փրկչին ՌՃԵ, և ի Հայոց ՌՃՁԹ.
յուսկարն, Ա:

80 էջ (8°): Այբբենարանի հետ կա նաև
45 Քրիստոնեական վարդապետութիւնն:

13. 4. Պոլիս, անթվական. (*)
Տնարակ այբբենական, որ է գուռն ըն-

թերցակեան ուսման: Շարագրեցեալ սակս
գեաթուսիկ և նորարդոջ տղայոցն, նաև
ամենից գեռ ևս ո՛չ ուսելոց զգիր, որք
ունին զջան ուսանելոյ: Տպագրեցեալ ի
տպարանի Յօնաննիսի և Պօղոսի:

33 էջ (8°):
13. 4. Պոլիս, անթվական. (*)

Տնարակ այբբենական, որ է գուռն ըն-
թերցակեան ուսման: Շարագրեցեալ սակս
գեաթուսիկ և նորարդոջ տղայոցն, նաև
10 ամենից գեռ ևս ո՛չ ուսելոց զգիր, որք
ունին զջան ուսանելոյ: Տպագրեցեալ ի
տպարանի Յօնաննիսի և Պօղոսի:

32 էջ (8°): Ամեն բանով նույն է նա-
խորդ հրատարակութեան հետ: Տարբերու-
10 թիւնը կայանում է միայն էջերը շրջափա-
կող զարդերի մեջ:

14. Թ. Պոլիս, անթվական. (*)

Տնարակ այբբենական, որ է գուռն ըն-
թերցակեան ուսման: Շարագրեցեալ սակս
20 դեաթուսիկ և նորարդոջ տղայոցն, նաև
ամենից գեռ ևս ո՛չ ուսելոց զգիր: Տպեալ
հրամանաւ անառն Ջաքարիայ ազգասեր
պատրիարքի, ի տպարանի Պետրոսեան
Ստեփաննոսի, ի Մտարեոս գարն:

32 էջ (8°):
15. 4. Պոլիս, անթվական. (*)

Տնարակ այբբենական, որ է գուռն ըն-
թերցակեան ուսման: Շարագրեցեալ սակս
գեաթուսիկ և նորարդոջ տղայոցն, նաև
30 ամենից գեռ ևս ո՛չ ուսելոց զգիր, տպա-
գրեցեալ ի տպարանի Աստուածատուրի:

64 էջ (8°): Միասին կա նաև Քրիստոնեա-
կան վարդապետութիւնն:

16. 4. Պոլիս, 1773 թ. (*)

Տնարակ այբբենական, որ է գուռն ըն-
թերցակեան ուսման: Շարագրեցեալ սակս
գեաթուսիկ և նորարդոջ տղայոցն, նաև
ամենից գեռ ևս ո՛չ ուսելոց զգիր, որք ու-
նին զջան ուսանելոյ: Տպագրեցեալ ի բը-
40 լիմ Հայոց ՌՄԻԱ, ի տպարանի Պետրոսեան
Ստեփաննոսի:

36 էջ (8°): Վերջում Քրիստոնեական
վարդապետութիւնն (էջ 37-ից):

Ամենայն հավանականութեամբ այս հրա-
45 տարակութիւնից է Երևանի Պետ. Մասնա-
դարանի տպագիր գրքերի բաժնում ՀՆ.

1716 համարի տակ գտնվող այրբենարանը, որ թերի է սկզբից: Այստեղ մնացել է այրբենարանի միայն վերջին մասը՝ էջ 36—38, որ բովանդակում է «Համարողութիւն թըւակնութեան ըստ [Հայոց և] ըստ Հռոմայեցւոց» գլուխը: Այնուհետեւ, էջ 37-ից, սկսւում է՝ «Վասն քրիստոնեական հաւատոյ որ ի Դաղմատաց քարգմանեալ էր ի Հայս, 1603 թուին Քրիստոսի: Անտի կարճաբան հաւաքումն: Հարցումն և պատասխանիս, որը վերջանում է 59-րդ էջում: Վերջում կան երկու աղթքներ և մի ոտանալոր (սկ. «Այրն աստուծոյ և օրինակ»), որը 64-րդ էջի վրա մնում է թերի, որովհետեւ նրանից հետո նորից թերթեր են պակասում:

17. Տրիեստ, 1776 թ. (*)

Այրբենարան համառօտ. արարեալ յուսումն նորաճառ տղայոց: Տպագրեալ յամի տեառն 1776, և ի թուականութեան Հայոց առմարի ՌՄԻԵ, ի Քրեստէ, ի տպարանի միարանութեան Հարց Մխիթարեանց: Հրամանաւ և արտօնութեամբ կայսերական հրովարտակին:

31 էջ (8°):

18. Պետերբուրգ, 1781 թ.

Տեսրակ այրբենական: Արարեալ յուսումն դեռաճառ տղայոց: Եւ տպագրեալ հրամանաւ իշխանագնեայ տեառն Յովսեփայ առաքելաշաւիղ արք եպիսկոպոսի Սանսանեցւոյ Արղութեանց, և առաջնորդի ազգին Հայոց, որք են ընդ տերութեամբ Ռուսաց: Ի հայրապետութեան լուսանկար մօրն մերոյ սրբոյ արօտոյն էջմիածնի՝ տեառն Ղուկասու սրբազնասուրբ կարօղիկոսի ամենայն Հայոց: Յամի տեառն 1781, ի գեկամբերի. 15: Մախիւք և տպիւք ջուղայեցի Խալիպարեանց Խոնամալի օրդի պարոն Գրիգորին: Ի Սանկտպետրուրգ:

32 էջ (18x9.5 սմ.):

19. Տրիեստ, 1781 թ. (*)

Նոր այրբենարան, համըրն մեկնութեամբ տանկական բառից հայկական աշխարհարա լեզուաւ: Եւ կարճաբան ախորժելի խօսակցութիւնք ինչ տանկերկն և հայերկն: Արարեալ ի Խնդրոյ ծերունագարդ բարեպաշտօն Տեվկնի օղլու մահաւսի Սիմաունի որդի պարոն Կարապետին

Գողատացւոյ առ ի յիշատակ ամուսին իւրոյ, և յօգուտ մանկեանց հայրենեաց իւրոց: Եւ նորին իսկ արգեամբք և ծախուք տպագրութեամբ ի լոյս անեալ յամի տեառն 1781, ի Քրեստէ, հրամանաւ մեծաւորաց:

71 էջ (8°): Այս այրբենարանը ունեցել է նաև Բ և Գ տպագրութիւններ նույն վայրում և նույն տպարանում 1786 և 1797 թվականներին:

20. Հոռն, 1784 թ.

Alphabetum armenum cum Oratlione dominicali, Salutatlione angelica, initio Evangelii S. Iohannis et Cantino poenitentiae. Romae, MDCCLXXXIV, Typis S. Congreg. de Propaganda Fide. Praesidium adprobatione.

32 էջ (17.5x18 սմ.): Լատիներեն տառաչարան՝ „Lectori erudito Iohannes Christophorus Amadutius, praefes typographiae sacrae Congregationis de Propaganda Fide“ (էջ 3—12): Հայկական այրութենը, որի հնչումները դրված են դեմ առ դեմ լատինական տառերով և արևմտահայ արտասանութեամբ, ներկայացված է տառերի երեք տեսակներով՝ „Alphabetum armenum caractere rotundo“, „characterе cursivo“, և „characterе figurato“ (էջ 13—20): Ապա առանձին գլուխներով խոսում է՝ „De divisione litterarum“, „De nexibus litterarum“, „Terminationes sunt nominum abstractorum“ և „De syllabis“ (էջ 20—25): Վերջում մի քանի աղթքներ՝ միայն հայերեն:

Մոսկվայի Վ. Ի. Լենինի անվ. Պետ. Գրադարանը այս հազվագյուտ հրատարակութիւնից ունի երեք օրինակ՝ P ⁷¹/₁₄₅, P ⁵⁰/₂₁₅.

MK E VI. I
8.2439

Ըստ երևույթին նույն վայրում և նույն թվականին կատարված տարբեր տպագրութիւն է հետևյալը, որ մենք չենք տեսել:

31. Հոռն, 1784 թ. (*)

Այբուբենք Հայոց. Alphabetum armenum. Տպագրեալ ի Հոռն, յամին 1784, ի տպարանի Բրօփականատոյու, երկասիրու-

րեամբ հայր Գեորգ վարդապետի Անրեպ-
ցոյ Պաղատեանց:

32 էջ (8°): *Հատիներեն առաջարանով:*
Այրուքների հնչումները գրված են, դեմ առ
դեմ, լատինական տառերով, արևմտահայ
արտասանությամբ: Վերջում՝ մի քանի
աղոթքներ:

22. *Պետերբուրգ, 1788 թ.*

Գիրք որ կոչի Բանալի գիտութեան: Ու-
10 թի սա ընդ իւր մասնաւոր այրքներարան,
մասնաւոր բառարան, և սկզբունք քա-
ղաքական ուսմանց: Արարեալ և բարգ-
մանեալ ի Ռուսաց լեզուէ ի հայ բար-
բառ, և ի Հայոց լեզուէ ի Ռուսաց բար-
բառ, Կղեկապարայ դասեր առ ի Քրիս-
տոս հանգուցեալ Մովսէսի Սարաֆեան
ի յօգուտ մանկանց և ամենից որք ունին
գկարտութիւն և գպիտոյս: Տպագրեալ ի
15 յիններորդում ամի հայրապետութեան սըր-
բոյ արտառոյն էջմիածնի՝ տեառն Դուկանու
սրբազնասուրբ կարուղիկոսի ամենայն
Հայոց: Եւ ի յառաջնորդութեանն տեառն
Յովսէփայ սրբազան արք եպիսկոպոսի
ամենայն ազգին Հայոց որք են ընդ աէրա-
20 րեամբ Ռուսաց: Մայիսը նոյնոյ Կղեկ-
ապարայ հօր հանգուցեալ Մովսէսի: Յամի
տեառն 1788, և ի թւին Հայոց ՌՄԼԷ, յօ-
գոստոսի 1: Ի Սանկտպետրբուրգ: Ի տպա-
րանի Խալաքեանց Խոջամալի որդի ի Քրիս-
տոս հանգուցեալ պարոն Գրիգորին: Հրա-
մանաւ կառավարչացն բարեկարգու-
րեանց:

285 էջ (20,5 X 15,5 սմ.): *Ունի նաև*
ռուսերեն անվանաթերթ. «Книга, со-
державшая в себе ключ познания
букваря, словаря и некоторых правил
из нравоучения. Сочиненная я переве-
денная с россиянского на армянской и
с армянского на россиянской языки
40 *девицей Клеопатрой Сарафовой... 1783*
года августа 1 дня. В Санктпетербурге».

23. *Տրիեստ, 1788 թ. (*)*

Հայնակ և ցեմեցեակ այրուքների
բուղք: Նարագրած յնդիսարեք Հայոց քա-
5 ղաքը, և իւր յատուկ խարնովն տիպած,
վասն պիտոյութեան հայ ազոց Քրանսիլ-
վանիայու երկիրին: Քրեսաք, ի տպարանի

Վ. Հարց Միտրաբեան միաբանութեան: Հրա-
մանաւ մեծաւորաց, 1788:

66 էջ (8°): *Այրքեանարան հայերեն և գեր-*
մաներեն՝ դեմ առ դեմ, մինչև էջ 22: Մնա-
ցածը կրոնական և հոգևոր նյութեր:

⊗ *Վերոնշյալ այրքեանարաններից մի*
քանիսը ԺԹ դարի ընթացքում եւ նոյնու-
թեամբ և կամ որոշ փոփոխութիւններով
հրատարակվել են, բայց մենք չենք նշել
արդպիսիները: Չենք նշել նաև «Հեղաբան»
կամ «Հեղբերն» և կամ «Սաղմուս» անունը
կրող այն դասագրքերը, որոնց պարունա-
կութիւնը Սաղմոսի առաջին կանոնն էր՝
վանկ առ վանկ բաժանված լայնագոյն դիւրաւ
հեղեղով մանկանց» կամ «Շարադասեալ հե-
15 գելով ի յօգուտ և ի դիւրութիւն դեռավար-
ժից մանկանց», և որոնք շատ անգամներ
են տպագրվել ԺԸ և ԺԹ դարերի ընթացքում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գասպարյան Մամ.—*Նյութեր հայ այր-*
20 *քեանարանի պատմութեան: Ա.—XV դարի*
մատենագիր և ուսուցիչ Քովմա Մեծոփեցու
վերջերս հայտնաբերված այրքեանարանը,
Խորհրդային Մանկավարժ, 1940,
№ 1, էջ 146—150:

Գասպարյան Մամ.—*Նյութեր հայ այր-*
քեանարանի պատմութեան: Բ.—XVI դարում
Եվդոկիայում գրված այրքեանարանը, անդ,
1940, № 6—7, էջ 149—160:

Գասպարյան Մամ.—*«Հայկական ԽՍՀ*
25 *Լուսժողովմատի Ժողկրթութեան Քանգարա-*
նի հայ այրքեանարանի պատմութեան վերա-
բերյալ նյութերից: Գ.—1693 թ. կլովում
գրված հայ այրքեանարանը, անդ, 1940,
№ 8, էջ 104—112:

Գասպարյան Մամ.—*«Տառա-հեղապան*
մեթոդը և այդ մեթոդով կազմված հայ այր-
քեանարանները 1600 տարվա ընթացքում»
(անտիպ, Ծրուանի Պետ. Համալսարանի գրա-
դարանում):

Ջարրիտեան Պար.—*«Հայկական մա-*
տենագիտութիւն», Վենետիկ, 1883, էջ
26—29:

Ջարրեան Պար.—*«Պատմութիւն*
հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութե-
30

նէն մինչ առ մեզ, Վենետիկ, 1895, էջ 68
և 104:

Լեվոնյան Գար.— շէլալ գիրքը և սպա-
գրութեան արվեստը, Երևան, 1946, էջ 71:

Կապետ— Վեպուկ հայերէն հին սպա-
գրութեանց, Բաճախ, 1903, էջ 205.
1904, էջ 50. 1906, էջ 56—57:

Կլուկեան Բարգ.— շէլալ տղու առաջին
դասագիրքը (Նմուշ մը նախնեաց մանկա-
վարժական դրութենէն), ԱՅՐՈՒԲԵՆ, 1911,
էջ 72—76:

Կոստանյան Կար.— շէլալագիտութիւնն
Արևմտեան Եւրոպայում, Թիֆլիս, 1910, էջ
10:

Ղազիկյան Յար.— շէլակական նոր մա-
տենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ
կեանքի, հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 130—
137:

Մովսիսյան Ա. Խ.— շէլալագիր դպրոցի
ծագումը և նրա հետագա վիճակը, Գիտա-
կան Աշխատութիւններ (հրատ.
Երևանի Պետ. Համալսարանի), հտ. ԺԳ,
1940, էջ 345—464:

Մովսիսյան Ա. Խ.— Վերվագծեր հայ
դպրոցի և մանկավարժութեան պատմութեան
(X—XV դարեր), Երևան, 1958, էջ 397—
414՝ Գործառնաչափական, ընթերցանութեան
և քերականութեան առարկաների դրվածքն
ու սրանց ուսուցման մեթոդները:

ԱՅՐՈՒԲԵՆ

Այստեղ նշում ենք հայերեն լեզվի այբու-
բենի կամ նրա 36 տառերի մասին արձակ և
չափածո այն մի շարք բնագրերը, որոնք ու-
սուցողական, խրատական, մեկնողական, գու-
շակողական բնույթ են կրում և կամ բառախա-
ղեր կամ տառախաղեր են այբուբենով: Այս-
տեղ չենք նշում այն բոլոր չափածո գրվածք-
ները, որոնք այբուբենական կարգով են,
այսինքն՝ որոնց տները և կամ տողերն
այբուբենի տառերով են սկսվում հաջորդա-
բար (Ա—Գ կամ Գ—Ա), և կոչվում են ԷԱԳ-
ձիցք՝ որովհետև նրանց մեջ, բացի հերթա-
կանութիւնն ցույց տալուց, ոչ մի դեր չեն
խաղում այբուբենի տառերը: Հարկական

այբուբենի կամ տառերի գլուխի կամ ծագ-
ման և նրանց գիտական նշանակութեան վե-
րաբերող բնագրերը չեն մտնում այստեղ:

Ա.—ԱՐՁԱԿ ԲՆԱԳՐԻՐ

1. (Անխորագիր) «Եւ արդ՝ զշարմամու-
րեան գրոյս հաւատարի փերեկելով և հա-
մագամայն (sic) զազատութիւն սորա, հետա-
զատեցուք (sic) պաշտանի զառաջին, ճիմ-
նաւորակեան բաղադրեալն Այր, որ է եռա-
զան հրաշիւք ճիմնաւորեալ ի վերագոյնս, և
և յստորինս ազացեալ: Եւ առ ի սմանե
Բեճն բաղկացեալ բաղազամազէ: Եւ ի
սմանե Գիմն գոյացեալ կերպիւ, յերիսն շա-
րաբերեալ գէմս և յերկուսն ամալմազամ
լոկ: Եւ ի սմանե Դայն քառամանե զմերս
և որ ինչ մեր ի չորիցս ունի ման աման-
լով...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1770,
էջ 321ա—322ա:

Բառախաղերով բացատրութիւն է տալիս
այբուբենի յուրաքանչյուր տառի մասին,
նախ՝ ա-ից մինչև ք, և ապա նորից՝ ք-ից
մինչև ա:

2. Մեկնութիւն վասն գրոց հայկազանց
սեռից. ԷԱՄԵՆԱՅԵՆ գիր ԼԶ. է յԱյրեճ մինչև
ցճեճ, և բազում մեկնութիւն ունի քերթո-
ղացն: Այլ ես ասեմ վեշտասան կերպիւ...: Տես՝
ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ,

3. Մեկնութիւն տառից արկարքի.
ԷԱՐԳ՝ առաջին գիր է Ա՛յր, առաջնական
գիրն. գիր առաջնահրաշն անուամբ, տիպ
առաջնարանողացն, ածուրն անորական,
արմատ և ելք ցուցականաց...», Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 231, էջ 110ա—123ա:

Արտադրութիւնը անավարտ է մնացել,
այդ պատճառով հասնում է մինչև Կեճ տա-
ռը. ԷԻՍԿ Կեճն կալ ի կալոջ՝ որպէս հաս-
տատուն կառուցեալ ի ցուցակոջ. ընկեալ
երկկցական միջօքն, պարանեալ ի խոշորս
զտարմ անմինն՝ բերելով, կահաւորելով առ
երկգիր վեցեակն և անդր քան զԼիւնն
շարածգեն, և զեճն խորին գրականօք ի
խորանս, գեր ի վերոյ իմն քան զՄայն:

4. Յաղագս իմաստութեան անվարժ
աղայոց ուսման: Տես՝ ԹՈՎՄԱ ՄԵՆՈՓԻՅԻ,

30

40

Թովմա Մեծոփեցու այս աշխատութիւն մեջ հետաքրքրական հատվածներ կան: Այսպես՝ անխորագիր երկու հատված կա արքի մեկնութիւն, որոնցից մեկը պատշաճեցված է երրորդութիւն խորհրդին (սկ. Գարսե Ե գիտել զի Այրն առաջին զիր և մերս նայկազնի և երեքստեղեան ի խորնուրզ և ի նմանութիւն ամենասուրբ երրորդութեանն), իսկ մյուսը՝ մարդեղութեան խորհրդին (սկ. Ենաթ զի Այրն զիժ և բառ է անմարմին և յորժամ գրեն ի քարտիսի, լինի մարմին անսանելի և շօշափելի): Մյուս հատվածներից՝ Եվանց գովութեան Այրիս»-ը (սկ. ԷԱյրն՝ բազաւոր է: Բենն առաքեալ է և սգասաւորք) ձեռագրերում հաճախ պատահում է և առանձին, տես, օրինակ, Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 599 (էջ 33ա) և № 1287 (էջ 339բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 254 (էջ 193բ) և № 264 (էջ 186ա):

Ե. Դաւթի Հայոց փիլիսոփայի և Փիլիկեայ Հոռոմոց վարդապետի և Հոմորեայ արուեստաւորի և Մովսէսի քերթողի խընգիր փափագման իմաստասիրականիս: Իմաստուրիւն քերթողական տառից ըստ այբուրենից: Տես՝ ԴԱԻԻՔ ԱՆՅԱՂՔ անվան տակ:

Զ. Հարցմունք և պատասխանիք. Եվանց Է՞ր ի Հաւատմքն ձայ անուն զիր չկայ...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 285, էջ 102բ—103ա:

7. Ի բերանոյ գրոյն. Է՞նքն լուսեղէն զիս յօրինեաց. նախ էի չորիցս վեցեակ. անցայ, առ այժմ եմ վեցից վեցեակ...»: Տես՝ ԱՐՐԱՀԱՄ ԱՍՏԱՊԱՏԵՑԻ (II)¹,

Բ.—ԶԱՓԱՆՈՒ ԲՆԱԳՐԵՐ

1. Բան հաւատոյ վասն անեղին և եղելոց բար:սանարար ի զիմաց հայկական տառից ևն. ԷԱյրն անըսկիզբն ասէ զաստուած, | Անեղ ընուրիւն՝ ոչ արարած...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ԸՆՈՐՀԱԼԻ,

2. Տեառն Ներսեսի բան ներտաղական ի խրատ ոգւոց համայնից ի զիմաց մերոյին տառից ևն. ԷԱյրն աստուծոյ զքեզ մերձակայ | Խրատէ լինել, քէ մաւառա՞...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ԸՆՈՐՀԱԼԻ,

3. Տեառն Ներսիսի խրատ ուսումնականաց մանկաց ի զիմաց այբուրենից տառից ևն. ԷԱյրն առաջին ըզքեզ, տրդայ, | Հանէ յիմաստըն գերակայ...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ԸՆՈՐՀԱԼԻ,

4. Ուսանաւոր վասն քաջավորձութեան գրոյ նորակիրք մանկաց. ԷԱռ քեզ յիմոց Բազկէ մատանց Գիր զըրչութեան. | Դուն և խըրատ Եզանմեայ | Խուն Զարգութեան...»: Տես՝ ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՅԻ,

Օգտագործված են այբուրենի բոլոր տառերը՝ յուրաքանչյուր տողի մեջ երեք-երեք տառով:

5. (Անխորագիր) «Արա Բանամ քեզ Գըրչութեան Դունըն խրատու, | Ե՛կ գու Զորպէս էակ ընկայ յարհեստ գրելոյ...»: Տես ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՅԻ,

Օգտագործված են այբուրենի բոլոր տառերը՝ յուրաքանչյուր տողի մեջ չորս-չորս տառով:

6. (Անխորագիր) «Այրըն Բենիւ ցընծայր ի տեր, | Յընցայր ի ձեզ և ի մեզ տեր, | Տունրա ի տեր, տունրա ի տեր, տունրա ի տեր, տեր: | Բենըն Գիմիւ ցընծա(յ)ր ի տեր, | Յընցայր ի ձեզ և ի մեզ տեր, | Տունրա ի տեր...», Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 1677, էջ 140ա:

Այսպես շարունակվում է՝ ԵԴԻՄԸՆ ԴԱՄԻԱ, ԵԴԱՆԸՆ ԵՂԻԱ, ԵԾՆԸՆ ԳԱՄԻԱ, ԵԶԱՆԸՆ ԷԻԱ, ԵԶՆԸՆ ԵՔԻԱ, ԵԾԻՄԸՆ ԹՈՒԻԱ, ԵԹՈՆԸՆ ԺԷԻԱ, ԵԺԷՆԸՆ ԻՆԻԱ, ևն:

7. Յոհաննէս վարդապետի Մործորեցոյ ոգեալ ի չափ մերոյին տառից, ոսանաւոր ձևով. ԷԱյրն արարած ըզքեզ ասէ | Մահկանացու ի բնութեան...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՆՈՐԵՆՈՐԵՑԻ,

8. Տաղ: Խրատ բարի և պիտանի ևն. ԷԱյրն աստուծոյ է օրինակ, | Ուսուցանէ զքեզ համարձակ...»: Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ (Խրատական և բարոյախոսական տաղեր. § 4):

9. Տաղ ուրախութեան և ազնիւ ևն. ԷԱյրն ասաց քե՛ Աձէք խըմնք արկուիա՛, արկուիա՛, | Բենն ասաց քե՛ Բարեկամօր օրհնեալ է տեր...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՐՆԵՑԻ ԵԱՐՈՑԵԱՆ,

10. (Անխորագիր) ԷԱյրըն ասէ. Առաքե-

¹ Աստ, էջ 94, ա. 24—26:

ցար հազար բարի. | Բեճըն ասէ. Բարի ան-
սաք հազար բարի. | Գեմըն ասէ. Գաւար
խըմէ իմ սիրելի...», Երեւանի Պատ. Մատ.
ձեռ. № 8340, էջ 17ա—18ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7057՝
«Տաղ բարեկամի» (էջ 30ա—31ա). Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 280՝ «Տաղ վասն
ուրախութեան մարդկան» (էջ 46բ):

11. Տաղ վասն ուրախութեան. «Այրըն
ասէ. Այսօր ըմպեմք...», Վենետիկ Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 280, էջ 47ա:

ՈՅԻՔԱՒԱԿ (Վարդան)

Տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿԵՑԻ:

ՇԵՒԹԱՆ (ՇԵՒԹԱՆ) ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ

ՈՒՐՆԱՅԵՑԻ

(Վեճառէն էք. Եճառէն)

Ասորի եպիսկոպոս, որ մասնակցել է
Նիկիայի Ա ժողովին 325 թ. Մովսես Խորե-
նացու մոտ հիշատակված է Եւրաղ ձեռքով,
կամ, ըստ գրչագրական տարբերակների,
Օրաղայ, Արաղայ, Արալայ: Վենետիկի
Մխիթ. Մատենադարանի № 206—հին № 822
ձեռագիրն ունի նրա մի գրվածքը՝ «Ճառ
Արեղաճայի Ուռաճայի Եպիսկոպոսի» (էջ
154բ—171բ): Այս բնագիրը մի վարդապե-
տական թուղթ կամ ճառ է, որը հավանորեն
ասորածին կամ ասորալեզու պարսիկ քրիս-
տոնյանների է ուղղված: Պահված է միայն
հայ մատենագրության մեջ. իսկ ասորական
գրականության մեջ հետք չի մնացել նրա-
նից: Վենետիկյան մխիթարյան Հ. Թորոս-
յանը հրատարակել է այս թանկարժեք երկը՝
բարեփոխելով նրա խորագիրը: Այիթալան
ձեռ. 345/346 թթ.:

Արեղաճայ Եպիսկոպոսի Ուռաճայի քուղթ
առ քրիստոնեայս Պարսից աշխարհին վասն
հաւատաց. «Անտարաճիչ բարեաց, քա-
յոզիչ խաղաղութեան, ընտրեալք ի նե-
թաճոսաց...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Աթե-

1 Մովսէսի Խորենացու, գաղտնիքիւն չա-
յոց», Թիֆլիս, 1918, էջ 340:

ղահայ եպիսկոպոսի Ուռաճայի թուղթ առ
քրիստոնեայս աշխարհին Պարսից վասն հա-
ւատոց: Ուռաճայի հայերէնաց և ի լատին լեզու
Թարգմանեաց Հ. Յովհաննէս Թ. Ա. Թորո-
սեան», Վենետիկ, 1943, էջ 38—75:

Բնագրի հայերենից լատիներեն թարգ-
մանութունը՝ «Aithallae episcopi Edesseni
epistola ad christianos in Persarum regio-
ne de fide» տես նույն էջերում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Թորոսյան Հովհ.—«Այիթալանի հովուա-
կան կամ վարդապետական թուղթը», Բազ-
մա վեպ, 1911, էջ 559—567:

Մեզ ծանոթացնում է Այիթալայի և նրա գրու-
թյան բովանդակությանը. հետո, համեմատու-
թյուններով, զազաբարների և լեզվական հասկա-
նելների նույնություններ է մատուցույց անում
ասորի հեղինակի և Եզնիկի շեղծ աղանդոց-ի
միջև, և եզրակացնում, որ Ա. Այիթալայի թուղ-
թը մեր Ուկեղարու անգրանիկ թարգմանութուն-
ներէն մէկն է. Բ. Այդ գրութեան թարգմանիչը
ուրիշ մէկը չէ՝ բայց նայն ինքն Եզնիկի հոգա-
ցին. Գ. Թարգմանիչը, եր իսկապէս շեղծ աղան-
դոց մատենին ինչ ինչ ինչորեններուն կամ կտոր-
ներուն մէջ, ներշնչուեր է Այիթալայի տեսու-
թիւններէն և իմաստներէն: Սույն հոգածը, ավելի
ընդարձակված, տես հետևյալ հրատ. մեջ:

Թորոսյան Հովհ. (հրատ.)— «Աթե-
ղահայ եպիսկոպոսի Ուռաճայի թուղթ առ
քրիստոնեայս աշխարհին Պարսից վասն հա-
ւատոց», Վենետիկ, 1943, Ներածութուն, էջ
11—28 (հայերեն) և 31—37 (իտալերեն):

Օարգիոյան Ռարս. (հրատ.)— «Մարոյ
հորն Ուարրի Պոնտացու վարք և մատենա-
գրութիւնք», Վենետիկ, 1907, էջ 21—21Գ:

Օարգիոյան Ռարս.— «Մայր ցուցակ հա-
լերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխի-
թարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ, 1924, էջ
163—164:

Հօս հեղինակի՝ սույն բնագիրը եւս միայն
վարդապետական՝ այլ և լեզուական, են տեսակե-
տերով հետաքրքրական է: Հովանորէն Ծ. գարուն
հայերէնի թարգմանում է, և Մ. Խորենացույն
իսկ ծանօթ: Արժանի է լուրջ ուսումնասիրու-
թեան:

ՇԵՒԹԱՆ ՍԵՐՊԵՆՍԻ

Տես՝ ԱԿԵՓՍԻՄԵԱՆՆԵՐԻ:

ՇՅՈՒԹԱԼ ԶՅՈՒՄ ԵՒ ԸՆԿ.*

(Λειθαλας ιερεις και οι συν αυτω)

Գարսիկ վկաներ 354—355 թթ., Այի-
րալա, Ափսոն և Բարբաս: Հայրամարտի-
նի պահել են Նրանց համառոտ վկայաբա-
նությունը մի քանի խմբագրություններով: 2
Ձեռագրերում վկաների տեղանիքը պատահում
են զանազան ձևերով. առաջինը՝ Այի-
րալա, Այիրալաս, Այիարալա, Այիարալաս,
10 Այարալա. իսկ երկրորդը՝ Ափսոն, Տափսոն,
Սոփոն:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայություն սրբոյն Այիարալայ քրմի, և
Ափսոնի սարկազաֆի, և Բարբասայ. «Սոքա
15 էին ի Պարսից աշխարհէն. Այիարալաս՝
քուր՝ էր կաոց, և ունէր զախտ արիտոն
տեառատութեան ըստ կանցի բնու-
թեան...», տես՝ «Յայրամարտ», Կ. Պոլիս,
1834, մասն Բ, էջ 284—285:

20 Այլ տպ.— Վկայություն սրբոյն Այիրա-
լայ և Ափսոնի. «Սոքա էին...» (հրատ. G.
Bayan), *Patrologia Orientalis*, Pa-
ris, t. XVIII, 1924, p. 19—21.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝
25 „Martyre des saints Aitolaha et Apsal
(Aphson)“ տեսնել անգ, նույն էջերում,
հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7403 (էջ 159ա), № 7403 (էջ 136ա), №
20 487? (էջ 344ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 7 (էջ 226բ), № 219 (էջ 161ա) և № 228
(էջ 97բ):

3 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրություն).

Վկայաբանություն սրբոյն Այիրալայ և
25 Տափսոնի. «Սոքա էին յաշխարհէն Պարսից՝
լոզգաւ Պարսիկ: Այիրալաս՝ քուրմ էր
կաոց, և էր ախաւ արեան տեառատես...»,
տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին ա-
տուծոյ», այն է՝ «Յայրամարտ», Կ. Պոլիս,
10 1706, էջ 327—328:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Սոքա

* ՕԺԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգեյան,
«Վիպասար զարթ և վկայաբանութիւն սրբոց», ևս.
ԺԲ, Վենետիկ, 1818, էջ 30—31:

էին...», տես՝ «Յայրամարտ», Կ. Պոլիս,
1708, էջ 351—352:

Այլ տպ.— Վկայաբանություն ևն. «Սոքա
էին...», տես՝ «Երկրք որ կոչի Այրամարտ»,
Կ. Պոլիս, 1730, էջ 249—250:

□ Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362 (էջ 211ա), № 1611 (էջ 226բ),
1510 (էջ 218ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 206ա), № 213 (էջ
114բ), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. 10
№ 4787 (fo. 156r). Հայեղի Ս. Քառ-
մանկ. եկեղ. ձեռ. № 161 (էջ 314ա):

3 (Անանու խմբագրություն).

Այիրալայ և Ափսոնի. «Ի Պարսից էին.
Այիրալայ քուրմն էր և ունէր զախտ ա- 15
րեան ըստ կանցի բնութեան...», Երեանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 6658, էջ 101բ:

□ Վկայաբանության հունարեն բնագիր
ժանոթ չէ մեզ: Իսկ ասորերեն ընդարձակ
մնագիրը տես՝ P. Bedjan (հրատ.), "Acta 20
martyrum et sanctorum", t. IV, Parisis,
1894, p. 133—137.

ԱՅԼԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ (ԱՆՏԱՌ)

Տես՝ ԼՅՐՈՆԻՄՈՍ ԼԱՒՈՒՐՅՏՈՍ:

ԱՅԼԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ

Անանու երկ. որն այլաբանական մեկ-
նություններ է տալիս Հին և Նոր Կապա-
րանների որոշ անցքերի մասին: Մեզ հայտնի
է Երուսաղեմի Հայկ. Մատենադարանի № 441
ձեռագրով: Բաժանվում է հետևյալ հատ- 20
վածներին.

Այլաբանութիւն գրոցն առջինոյ Յազգոս Նշա-
նակութեան երկնի և երկրի (սկ. «Ի սկզբանէ ստեղծ
ստուած զերկն և զերկիր՝ Երկն Նշանակէ զԵ-
րին»): 31

Այլաբանութիւն յազգոս Աբրահամ և որդ-
ւոցն:

Իսիդորոսի յազգոս պատարագին Աբրահամ:

Այլաբանութիւն Ելիցն գրոց:

Այլաբանութիւն Ղևախանին: 16

Այլաբանութիւն Քուրցն:

Ի գրոցն Իսիդորոսի յազգոս սպանդի:

1 Յեռ «Մայր ցուպի», Կո. Գ, էջ 160—161:

Յազգա նշանակութեան խորանին:
Այլարանութիւն գրոցն Յետևայ որդւոյ Նաւեայ:
Յազգա չորից Աւետարանոցն մեկնութեան
այլարանօրէն, և նախ չորից անտարանչացի:

ԸՅՈՒՐԵՆՑ (Յակօր)

Տեա՛ ՅԱԿՈՐ ԱՅՈՒՐԵԱՆՑ:

ԸՅՄԱՐՈՐԷ

Տեա՛ ՅԱՅՄՄԱՒՈՒՐԷ:

ԸՅՐ ԸՅՈՒԹՅՈՒՆ

Տեա՛ ԱԼԵԳՍԻԱՆՈՍ ԿԱՄԱՒՈՐ ԱՂԲԱՏ:

ԸՅՐԻՎԵՆՑԻ (Մխիթար)

Տեա՛ ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆՑԻ:

ԸՆԵԿՍԼԻՈՍ (Գոնիոս)

Տեա՛ ԱՆԱՏՈՒՆՈՍ ԲԵՐԻՒՅԱՑԻ:

ԸՆՈՒՍԻՆ

Տեա՛ ՄԱՐՅՈՒՆՈՍ ԲԾԿԱՆԾԱՆ:

ԸՆԵՆԵՆ (Մկրտիչ)

Տեա՛ ՄԿՐՏԻՉ ԱՆԱՆԾԱՆ:

ԸՆՆԵՆԸ

Տեա՛ ԱՆԱՆԻԱՆԷ:

ԸՆՆԷ

Տեա՛ ԱՆԱՆԻԱ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ:

Տեա՛ ԱՆԱՆԻԱ ՄՈԿԱՑԻ:

Տեա՛ ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԾԿԱՑԻ:

Տեա՛ ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ:

ԸՆՆԻՆ

Նորայր Ազարիայի և Մխայելի: Տեա՛
ԱՆԱՆԻԱՆԷ:

ԸՆՆԻՆԸ ԸԼԼԵՀՎԵՐԻՆԵՆ ԵՐՐՐԱԻՄԵՑԻ

Հեղինակ, որ 1709 թվականին չորս ավե-
տարանների նյութերի մի ընդհանուր ցանկ
է կազմել, այլուբնական կարգով: Այս աշ-
խատութիւնը մեզ հայտնի է շուղայեցի
Պետրոս Մինասյանի ընդդիմականութեամբ՝
1734 թվականից: 10

Ցանկ սրբոց չորից անտարանչացն
Մաթթեոսի, Մարկոսի, Դուկասու [և] Յո-
նաննու: Հաւաքեցեալ ի վերայ յայբրեմի,
գեմի և դայի մինչև վերջ քէի և օյի, բա-
զում աշխատասիրութեամբ, վասն զի ոչ 15
ունելով օրինակ իմն ցանկի, հազիւ կարա-
ցի այսքանս հաւաքել ի սուրբ Աւետարանէ,
սակս դիրաւ գտանելոյ զբանսն յԱւետա-
րանոց: Ուստի աղաչեմ, ո՛վ հայրք և եղ-
բարք իմ ի փեր, եթէ ուր ուրեք գտանիցեք 20
զաղալանս իմս՝ անմեղադիրս լերուք աշխա-
տողիս, որ եմ ծառայ անառն Յիսուսի Այ-
լանվերդեան յերզումնցոյ յԱնանիայ կոչի
անուամբ, թիւն Հայոց ՌՃՄԸ փետրվարի
ամսոյն Ի եղև Շամբաթի: Եւ արդ երկրոր- 25
գարար գաղափարեցեալ եղև և սրբագրե-
ցեալ հաշիկ Յակօրեան: Եւ հետևագետ օրի-
նակեցի ես ոչ սակաւ աշխատութեամբ ճը-
ւաստ Պետրոս որդի Մինասայ Զուղայեցի
Թիւն փրկչին 1734, իսկ թիվն Հայոց ՌՃՁԳ 31
ապրիլ և և շամս Ա, Պասրայ քաղաքոց:
Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2099, էջ 5ա—
5Բբ:

ԸՆՆԻՆԸ ԸՆՆԵՑԻ

Տեա՛ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ:

ԸՆՆԻՆԸ ԿՐԲԵՐԱՑԻ*

Նոր Կառկարանի գեմքերից մեկը, որի
մասին ավանդում է, որ Դամասկոսի եպիս-

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ավգերյան,
«Կառկարանի վարդ և վայարանութիւն սրբոց», Կո.
է. Վենետիկ, 1818, էջ 81—87:

կոպտ էր ձեռնադրվել Պետրոս առաքյալից և քարկոծմամբ նահատակվել 70 թ.: Ունենց նրա վկայարանությունը ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով:

1 (Ընդարձակ խմբագրություն).
Գործք օրոյ առաքելոյն Անանիայի Դամասկացոյ, և վկայութիւն ցորին. շեմտ համբառնալոյ Տիսուսի Քրիստոսի, յործամ կատարեաց զամենայն փրկագործ մարգ-
10 ղութեանն յորքնուրդ...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 307, էջ 88բ—90բ:

Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (մասն Գ, էջ 387բ, սկ. շեմտ համբառնալոյն տեառն մերոյ Տիսուսի Քրիստոսի
15 յերկինս, յործամ) և № 97 (էջ 243բ, սկ. նույն). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 118 (fol. 18').

2 (Համառոտ Ա խմբագրություն, Տեր Իսրայելի).

20 Վկայութիւն սրբոյն Անանիայ առաքելոյն յեօթանասնիցն՝ եպիսկոպոսին Դամասկացոց օր զՊօղոս մկրտեաց. «Սուրբ առաքելուն Անանիա էր ի քաղաքէն Դամասկոսի. և թէ ո՞րքևս երևեցաւ նմա տէր ի տեսլեան և մկրտեաց զՊօղոս տաաքելայն՝ ի գիրս Գործոց առաքելոցն գրեալ է...», տես՝ «ԵՅայմատուրք», Կ. Պոլիս, մասն Բ, էջ 172—173:

Այլ սպ. — Վկայարանութիւն սրբոյն Անանիայ առաքելոյն՝ Դամասկացոց եպիսկոպոսին. «Սուրբ առաքելուն Քրիստոսի Անանիա...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. VI, 1911, p. 316—318.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Martyre de l'apôtre saint Ananie, évêque de Damas» տեսնել տեղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 61ա), № 7463 (էջ 53բ), № 4873
40 (էջ 264բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 99ա) և № 219 (էջ 35ա). Հայկապի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 149 — հին № 109 (էջ 255բ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 180 (էջ 624):

3 (Համառոտ Բ խմբագրություն, Գրիգոր Մերենցի).

Վկայարանութիւն Անանիայ առաքելոյն. «Առաքելուն սուրբ Անանիա, մի էր և սա յեօթանասուն և երկու աշակերտացն Քրիստոսի և ձեռնադրեցաւ ի Պետրոսէ...», տես՝ «Շմա սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», ախ է «ԵՅայմատուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 130:

Այլ սպ. — Վկայարանութիւն ևն. «Առաքելուն սուրբ...», տես՝ «ԵՅայմատուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 140—'41:

Այլ սպ. — Վկայարանութիւն ևն. «Առաքելուն սուրբ...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմատուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 101:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7383 (էջ 84բ), № 1510 (էջ 87ա, սկ. «Առաքելուն սուրբ Անանիա Դամասկացին մի էր»), № 1611 (էջ 88ա, սկ. «Առաքելուն Քրիստոսի՝ սուրբն Անանիա Դամասկացին քրս», ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 73ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 66'). Հայկապի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 131 (էջ 118ա, սկ. «Առաքելուն Քրիստոսի սուրբն Անանիա մի էր չ՞ր աշակերտացն»):

4 (Համառոտ Գ խմբագրություն, տեսնել):

Անանիայի առաքելոյն. «Սուրբ առաքելուն էր ի Դամասկոս քաղաքէ. և ազգ-
մամբն աստուծոյ մկրտեաց զՊօղոս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 46բ:

Ան. Առաքյալի հունարեն ընդարձակ վկայարանությունը և կից նրա լատիներեն թարգմանությունը՝ «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου ἀποστόλου Ἀνανίου, Martyrium sancti et gloriosi apostoli Ananiae», տես հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXIV, Paris, 1864, p. 1001—1010.

ՈՆՈՆԻՈ ՔԱՐԳՄԱՆԻՉ
իւմ
ՍԻՆՆԵՑԻ

Հիշված նաև Անանիա և Անանե ձեռ-
րով Ե դարի թարգմանիչներից, Մետրոպ- 40

Մաշտոցի աշակերտը և նրա գործակիցը աղ-
վանից տառերի ձևակերպման ժամանակ
Անանիան Սյունյաց դպրոցի հիմնադիրն է:
Որպես Սյունյաց եպիսկոպոս մասնակցել է
Արտաշատի 449 թվականի ժողովին և ստոր-
ագրել է Միհրենբրսեհի նամակին տրված պա-
տասխանի աակ: Հայտնի չէ, թե որոշակիորեն
ի՞նչ է եղել Անանիայի մասնակցութունը
Թարգմանչական գործին. նա է համարվում
Փիլոնի և Իրենեսոսի գործերի Թարգմանիչը:
Բ. Սարգիսյանը նրան է վերագրում, վերա-
պահությամբ, թի խորհուրդ Յովնանու մար-
գաբեիս և թագազս Յովնանու Մկրտչիս
ճառերը (տես ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԳՄԱՆԻՉՏ ընդհա-
նուր անվան աակ, §§ 1 և 2):

ԱՆ. ՔԱՐԳՄԱՆԻՉԻ ՄԱՍԻՆ
(Մտանճագրական ճյուղեր)

1. Ենդիշէի վարդապետի Վասն Վարդա-
նայ և Հայոց պատերազմին», Վենետիկ,
1893, էջ 40:
2. Ենդիշէի վարդ Մաշտոցի», Երուսաղեմ,
1830, էջ 30:
3. Եղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն
Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան»,
Քիֆլիս, 1904, էջ 44:
4. Մովսեսի Խորենացու Պատմութիւն
Հայոց», Քիֆլիս, 1913, էջ 320:
5. ԵՄովսեսի Կաղանկատուացու Պատ-
մութիւն Աղուանից աշխարհի», Մոսկվա,
1860, էջ 90:
6. ԵՊատմութիւն նահանգին Սիսական,
արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիս-
կոպոսի Սիւնեաց», Քիֆլիս, 1910, էջ 26—
27, 54—57, 59, 72, 453 և 497:
7. ԵՏեանն Ստեփաննոսի Սիւնեաց նա-
խագահ արհի եպիսկոպոսի Հակաճառութիւն
ընդդէմ երկաթնակաց», Կ. Պոլիս, 1756, էջ
175:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 61 ԵՍիլան Ղ. — ԵՍիսական, Վենետիկ,
1893, էջ 7, 11, 20, 23 և 130:
ԵՅառյան Հր. — ԵՀայոց անձնանունների
բառարան», Կո. Ա, Երեան, 1942, էջ 149,
§ 1:

Բրոսե Մ. (Brosset M.) — „Liste chrono-
logique des princes et metropolitites de la
Sioumie, jusqu'à la fin du XIIIe s.“, *Bulle-
tin de l'Académie Impériale des Sciences
de St.-Petersbourg*, t. IV, 1862, p. 536—
538.

Գալեմբոյան Գ. — ԵՍիւնեաց դպ-
րոցը: Գ. — Վարդապետանոց Սիւնեաց», Տա-
նաք, 1911, էջ 571—573:

Կոնիբեի Կ. (Conybeare F. C.) —
„Varla armenia“, *The Harvard Theologi-
cal Review*, vol. XVII, № 2, april 1924,
p. 185—189.

Միսրոյան Հովհ. — ԵՄրոյն Սահակայ
կաթողիկոսի և Մեարովայ վարդապետի 16
ձեռնառու ու երիցագոյն աշակերտք և ա-
ռաջին Թարգմանիչք Ս. դարուն», Հաճախ
Ամսօրեայ, 1902, էջ 60—61:

Սարգիսյան Բարս. — ԵԱնանիա Թարգ-
մանիչն և իւր գրական գործոց մէկ նմոյշն», 30
Բագմավեպ, 1899, էջ 18—24 և 49—53:

Ստորագրած՝ Է. Բ. Ս.: Սույն հոգածը առ-
ջարան է կազմուծ հետեյալ հրատարակության.

Սարգիսյան Բարս. — ԵԱնանիա Թարգ-
մանիչն և իւր գրական գործոց նմոյշներ», 35
Վենետիկ, 1899:

Վերապահությամբ Անանիա Սյունեցուն է վե-
րագրում և հրատարակում թի խորհուրդ Յովնա-
նու մարգաբեիս և թագազս Յովնանու Մկրտչիս
ճառերը:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. H. Goussien, *Theologische
Revue*, II, 1903, № 7, S. 193—196.

ՆՆՆՆՆՆ ԿԵԿԵԿԵ

Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵԾԻ:

ՆՆՆՆՆՆ ՄՈՎԱՑԻ

Նախ Վարագի առաջնորդ, հետո՝ հայոց
կաթողիկոս (941—985 թթ.): Մոկաց դա-
վառի Փաս դուղից էր, մեռ. 985 թ.: Անունը
հիշատակված է նաև Անանի ձեռնորդ կաթո-
ղիկոսության օրով պայքարել է ընդդէմ քաղ-
կեղոնականության, որը շատ էր ծավալվել
Հայաստանում և որին, ապստամբվելով, հա-
րել էին նաև Սյունեաց և Աղվանից աթոռ-

ները, և ընդգիւմ ազանդավորական շարժում-
 ների, որոնց միացել էին Խոսրով Անձևա-
 ցու նման հայտերի մարդիկ: Նրա գրչից մեզ
 հասել են շորս գրութուններ, որոնք կարևոր
 վավերաթղթեր են տվյալ շրջանի ազգային
 պատմութան համար: Ըստ Ստեփանոս Օր-
 քելլանի վկայութան՝ Ան. Մոկացին կազմած
 ուներ և մի «Գիրք քրթոց», որը և կոչվում
 էր «Հաւատայ ցամախ»¹ և, կարծվում է, տար-
 10 բեր էր այն «Գիրք քրթոց»-ից, որը տպա-
 գրութամբ հրատարակվել է Քիֆլիսում
 1901 թ.:

Ա.—Թ Ղ Թ Ե Ր

1. Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի
 15 յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից
 որ քնդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռ-
 նագրութիւնն արաքոյ սուրբ Լուսաւորչի
 արքայն. «Ես Անանիա շնորհիւն աստուծոյ
 Սուսա ապարիարգ, ոչ ըստ գոյացութեան
 20 ինչ անուանս եզելոյ իմում գաւոռագեզեր
 և կամամեղ...», Արաքաւ, 1897, էջ 129—
 144:

2. Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողի-
 կոսի պատեալ յաղագս գեոսրով ճգովելոյն
 25 զԱնձևացուց եզիսկոպոսն. «Բարբաբ աստ-
 ւածային պատգամացն աստանօր զարբու-
 ցանէ զմեզ այժմ առ վարկ ախամայ հար-
 կապանանջութեանս, որ յաւուրս մեր...» անդ,
 էջ 275—277:

3. Նորին տեառն Անանիայի Հայոց կա-
 30 թողիկոսի յաղագս որ տսն, թէ մի պատիւ
 հայրապետին և եպիսկոպոսին և վասն մի
 լինելոյ կոչմանն. «Արդ քանզի բուսան բա-
 ղայք խորհրդոյ ճանրութեան ի տանս Քոր-
 35 զմայ յոմանս կարապետս ապստամբու-
 րեանն յառաքելոց ասացեալ նախընկալ...»,
 անդ, էջ 277—280:

4. Նորին տեառն Անանիայի Հայոց կա-
 թողիկոսի. «Բայց արգ սակաւուր և վասն
 40 ասացելոցս ի մէնջ եկեղեցն բանք, որ ասէ՛
 Ո՛չ ասի աշխիճան եպիսկոպոսի, այլ արքա
 միայն...», անդ, էջ 280—288:

¹ «Ստեփանոսի Միւնեայ եպիսկոպոսի պատմութիւն տանն Սիսակայ», Մոսկվա, 1861, էջ 206:

Այս 4 թղթերը հրատարակել է Գա-
 րուտ Տեր-Մկրտչյանը էջմ. Մատ. երկու ձե-
 ուագրերից՝ Գեորգ. № 58 և № 100 (այժմյան
 Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 3062 և
 № 2960):

Բ.—ԱՆ. ՄՈՎԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ
 (Մատենագրական ճյուղեր)

1. «Գրիգոր Մաղիստրոսի թղթերը», Ա-
 լեքսանդրապոլ, 1910, էջ 153:

2. «Գիրակոսի վարդապետի Գանձակեցու
 համառօտ պատմութիւնն ևն, Վենետիկ, 1865,
 էջ 48—49, 50 և 101:

3. «Մատթէոս Ուռնայեցի. Ժամանակա-
 գրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 3 և 33:

4. «Մխիթարայ Ալրիվանեցու պատմու-
 10 թիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 17 և 56:

5. «Մխիթարայ Անեցու պատմութիւն»,
 Ս. Գետերբուրգ, 1879, էջ 11:

6. «Մովսեսի Կաղանկատուացու պատ-
 մութիւն Աղուանից աշխարհի», Մոսկվա,
 1860, էջ 278:

7. «Մամուէլի քահանայի Անեցու հա-
 ւաքմունքի գրոց պատմագրաց», Վաղար-
 15 շապատ, 1893, էջ 99—100 և 101:

8. «Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ սպա-
 20 րապետի Հայոց, որդու Կոստանդեալ կոմ-
 սին Կոսկոսոյ», Փարիզ, 1869, էջ 21, 28
 և 39:

9. «Ստեփաննոսի Տարօնեցու Ասողկան
 պատմութիւն տիեզերական», Գետերբուրգ,
 20 1886, էջ 171, 173, 178, 181 և 186:

10. «Պատմութիւն նահանգին Սիսական,
 արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիս-
 կոպոսի Սիւնեաց», Քիֆլիս, 1910, էջ 261,
 275—287, 290, 303, 309 և 502:

11. «Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի
 Օրբէլեանի», Երևան, 1942, էջ 11 և 12:

12. «Հաւաքուած պատմութեան Վարդա-
 նայ վարդապետի լուսարանեալ», Վենետիկ,
 1862, էջ 89 և 90:

13. «Արարեալ է աշխարհացոյց Վարդանայ
 վարդապետի ևն, հետևյալ հրատ. մեջ. «Բառ-
 գիրք Հայոց, արարեալ ի սուրբ էջմիածին Երե-
 միա վարդապետէ», Կ. Պոլիս, 1728, էջ 516:

14. «Ծայրաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ
 861:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Օւիթաճ Ղև.— «Միտական», Վենետիկ, 1893, էջ 19 և 230:

Օւիթաճ Ն.— «Գիւրիտն կաթողիկոս վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 41—42, 51 և 80—81:

Օճառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1943, էջ 150—151:

Գազյան Խ.— «Նիւթեր ուսումնասիրութեան Աղուանից պատմութեան», Արարատ, 1896, էջ 22—26, 67—71, 126—128 և 170—179:

Սառազրգած՝ «Ե[ւր]իկ Վ[արդազգէս]»:

Զաւիթյան Արր.— «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիջևան, 1908, էջ 165—170:

Ժիրար Գ. Մ. (Girard D. M.) — «Annales Mogatzl. Episode de la lutte religieuse en Arménie 943—965», *Revue d'Histoire Ecclesiastique*, Louvain, t. VII, 1906, p. 785—804.

Հաքոբի Վ.— «Գարեկոր խնդիրներ հա, եկեղեցու պատմութենէն», Վենետիկ, 1927, էջ 481—486:

Հովսէփյան Գար.— «Ենթարկիկ թարգմանիչ (Ը դար)», Վաղարշապատ, 1899, առաջաբան էջ 31—34:

Յաւյան Միթ.— «Գատմութիւն Հայոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1786, էջ 827—828, 880—881 և 840:

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— «Անանիա Նարեկացի (Ժ-րդ դար)», Արարատ, 1892, էջ 1—5:

Սառազրգած է՝ «Միտան»: Ետու՛մ է և Անանիա Մովսէսու մասին:

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— «Հայկականք: Բ.— Տեղեկութիւններ Արամի մասին (Ժ-րդ դարի գրող): Այլ և Անանիա Մովսէսու մասին», Արարատ, 1894, էջ 128—130:

Սառազրգած է՝ «Միտան»:

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— «Հայկականք», Վաղարշապատ, 1894, էջ 69—69:

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— «Անանիա Մովսէսու կացի», Արարատ, 1897, էջ 91—96:

Յեր-Մկրտչյան Կար. (հրատ.) — «Գիւրիտ հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցու և սրբոց հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց», էջ-միածին, 1914, առաջաբան էջ XXIV—XXV: Օրմամյան Մ-դ.— «Ազգապատմութեան մասն Ա, Գ. Գորիս, 1912, §§ 747—767:

ՆՆՆՆԻՆ ԵՐԵՆՆԵՐ

Երբեքն նաև Անուան ձեռքով ժ դարի մատենագիր, առաջնորդ Նարեկա վանքի, համարված և նրա հիմնադիրը: Ան. Նարեկացին Գրիգոր Նարեկացու հորեղբայրն էր, կամ ավելի ճիշտը՝ նրա մոր հորեղբայրը: Նրա աշակերտներն են եղել Գրիգոր Նարեկացին և Ուխտանեսը: Վերջինս նրա խնդրանքով է գրել իր Երեց հատոր Գատմութիւնը: Նրանք իրենց գրվածքներում հոգեգարգ փիլիսոփա, ախպրական վարդապետ, ճաշկատար հասարակ և այլ պատմավոր տիտղոսներով են անվանում իրենց գիտնական ուսուցիչն: Ան. Նարեկացին Ան. Մովսէսի կաթողիկոսի հրամանով գրել էր մի գիրք՝ «Հալածառութիւն ընդդէմ քոնդակեցուց, որ հաջորդ դարերում կարգացել էին Գրիգոր Մագիստրոսը և Ներսես Շնորհալին, և որն այժմ անհայտ է. այս պրքի միայն մի օրոշ մասից մի քաղվածք է տվել մեզ Հովհաննէս Երզնկացին: Անանիան թոնդրակյան վարդապետութեան դեմ ունի նաև մի ուրիշ գրվածք, կոչված «Գիր իօստովանութեան», որն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ նրա դավանական հալտարարութեանը, նույն կաթողիկոսի պահանջով գրված, աղանդավոր լինելու մասին իր դեմ եղած մեղադրանքները հերքելու համար: Ան. Նարեկացու այս գրվածքները կարեոր ազդուներ են թոնդրակեցիների գաղափարախոսութեան ուսումնասիրութեան համար: Ըստ Ուխտանեսի լիշատակութեան՝ Ան. Նարեկացին գրել էր և մի գիրք, որը կոչվում էր «Հալատարմատ»: Ոմանք սխալմամբ նրան են վերագրել էջմիածնին նվիրված Ներքողյանը, ու որ Ան. Սանահնեցուն է: Որոշ ձեռագրերում նրան վերագրված են նաև ուրիշ ճանրեր:

՝ «Ուխտանէս եպիսկոպոս. Գատմութիւն Հայոց», համար Ա, Վաղարշապատ, 1871, էջ 11:

Ա — ԵՐԿԵՐ

1. Նորին Յոնաննիսի վարդապետի Եղնկայեցոյ բան համառօտ քաղեալ յԱնանիայի վարդապետին գրոցն որ ընդդէմ Քոնստանդնուպոլսոյ Երկու Են մեզ տեսալք եկեղեցոյ և երկօրեան սորա հոմանունք և երկօրեան ի ճարցմունս բանի մասացնց միապէս ստորոգիւն, ի սերսն և ի տեսակս, ի ձևս և ի թիւս, ի ճովական և յեթրանկեալ անուանցն տեսակս, այլ և ի զարմազանութիւնս բարդիցն յերկուց լիոց տարբանան...» (հրատ. Գ. Հովսեփյան), Արարատ, 1914, էջ 231—234:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. Կար. № 3144 (այժմյան Երևանի Գետ. Մատ. № 3173) ձեռագրից:

Ըստ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանի՝ Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. № 1408 ձեռագրում գտնվում է Ան. Նարեկացու «Ընդդէմ Քոնստանդնուպոլսոյ Երկու Են մեզ տեսալք եկեղեցոյ և երկօրեան սորա հոմանունք և երկօրեան ի ճարցմունս բանի մասացնց միապէս ստորոգիւն, ի սերսն և ի տեսակս, ի ձևս և ի թիւս, ի ճովական և յեթրանկեալ անուանցն տեսակս, այլ և ի զարմազանութիւնս բարդիցն յերկուց լիոց տարբանան...» (հրատ. Միաբան), Արարատ, 1892, էջ 5—18:

2. Երանելոյն ճօր Անանիայի գիր խոստովանութեան յաղագս սուտ կործեացն որ վասն նորա. «Որպէս զի ծանիցի իմոց բանից ճշմարտութիւն օրոց կամիցիւն Անանուն լինել լուսազոյն մտածութեամբ բովանդակ իմանալ զհաւատսիս ճաւատոց իմոց...» (հրատ. Միաբան), Արարատ, 1892, էջ 5—18:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. Կար. № 499 ձեռագրից (այժմյան Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 497): Այս ձեռագիրը, որ 1671 թվականից է, հրատարակչին միակ հայտնի օրինակն է եղել: Այժմ հայտնի է նաև նույն մատ. № 3710 ձեռագիր օրինակը (էջ 347բ—353ա), որ ԺԳ դարից է և որից արտադրված է նախորդը:

Այս տպ.— Երանելոյ ճօր Անանիայի գիր խոստովանութեան ևն. «Որպէս զի ծանիցի...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Անանիա

1 Մեսրոպ Մագիստրոս, «Ընդդէմ Քոնստանդնուպոլսոյ Երկու Են մեզ տեսալք եկեղեցոյ և երկօրեան սորա հոմանունք և երկօրեան ի ճարցմունս բանի մասացնց միապէս ստորոգիւն, ի սերսն և ի տեսակս, ի ձևս և ի թիւս, ի ճովական և յեթրանկեալ անուանցն տեսակս, այլ և ի զարմազանութիւնս բարդիցն յերկուց լիոց տարբանան...» (հրատ. Միաբան), Արարատ, 1892, էջ 5—18:

Նարեկացի (Տասներորդ դար). Գիր խոստովանութեան (հրատ. Միաբան), Վաղարշապատ, 1892, էջ 1—13:

Արտատպութիւն է նախորդ հրատարակութիւնից:

Ան. Նարեկացու անունով հիշատակված ուրիշ երկու ճառերի մասին՝ «Շնորհալից վարդապետին Անանիայի Նարեկացոյ ասացեալ վասն աղօթից, պահոց և արտասուաց» և «Անանիայի ճօգելի վարդապետի և Ներեկայ վանաց առաջնորդի ասացեալ վասն զղջման և արատասուաց և աղօթից», տես ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐՇԱՊԵՏ, § Ծ:

Բ. — ԱՆ. ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մտանճագրակն ճյուրեք)

1. «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 163 և 160:

2. «Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1840, էջ 423 (Ապարանից Խաչի պատմութեան ու ներքողանի և Աստվածածնի ներքողի հիշատակարանում):

3. «Թուղթ ամենաշնորհ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացոյ զոր գրեաց ի հոյակապ և լակնաւոր ուխտն Կնաւայ ևն, հետևյալ հրատ. մեջ. «Գրիգր թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 498—502:

4. «Մատթէոս Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 179:

5. «Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ», Երուսաղեմ, 1871, էջ 269 (Ասորական Միջագետցի Համալք նահանգին ուղղված թղթում):

6. «Ուխտանէս եպիսկոպոս. Գատմութիւն Հայոց», հատված Ա, Վաղարշապատ, 1871, էջ 1—16: (Անանիա Նարեկացու թղթի պատասխանը):

7. «Ստեփաննոսի Տարօնեցոյ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական», Ս. Գետերբուրգ, 1886, էջ 178:

Նույն հատվածը տես նաև՝ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 287:

8. Տեան Ստեփաննոսի Սիւնեաց նախագահ արհի եպիսկոպոսի հակաճառութիւն

ընդդէմ երկարեակաց, Կ. Պոլիս, 1766, էջ 147—148:

9. «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 561:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յարեղամ Ման.— «Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն», զիրք Ա, Երևան, 1944, էջ 517:

10 Ալիշան Ղև.— «Հայապատում», մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 87:

Ս. Կիսնյան Ն.— «Գիւրիոն կաթողիկոս վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 49—50 և 56—60:

15 Սեռայան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 148, § 3, և էջ 151, § 7:

Յազգյան Գր.— «Անանիա Նարեկացի», Պատկեր, Բ տարի, 1898/99, էջ 175—179:

Դուրյան Սղ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Կ. Պոլիս, 1886, էջ 40—41:

20 Դուրյան Սղ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Երուսաղեմ, 1938, էջ 168—170:

Ջաֆթյան Յր.— «Հայ գրականութեան պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 145:

Ջալիլաթայան Գար.— «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Վենետիկ, 1897, էջ 532—534:

25 Իր տփած անգեղութիւնների մեջ չփոթում է Նարեկացուն Սանահնեցու հետ:

Հովսեփյան Գար.— «Յովհաննէս Երզնկացու քաղուածքը Անանիայի 'Ընդդէմ թոնդրակեցւոց' գրուածքից», Արարատ, 1914, էջ 919—924:

30 Ստորագրած է՝ «Գարեգին զարգազեռ»:

Մառ Նիկ. (Март Н.) — «Сборники притч Вардана», часть I, С.-Петербург, 1899, стр. 376—377.

10 Մաւրաւայան Մել.— «Պատմութիւն Հայաստանայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, 1872, էջ 400—401:

Մուրացան — «Թոնդրակեցիների աղանդը և էջմիածնի մի միաբանի այդ աղանդի մասին արած անարկները», Նոր Դար, Բ

տարի, 26 և 29 փետր. 1892 թ., №№ 33 և 35:

Մսերյանց Մսեր — «Անանիա Նարեկացի», Ճառքաղ. հտ. Ա, 1889, էջ 259—262:

Գրեյ է Անանիա Սանահնեցու ներբողանք սուրբիւն սփոյ, նրա հեղինակութեանը սեռմամբ վերագրելով Անանիա Նարեկացուն:

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur», Leipzig, 1836, S. 127—128. 10

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1786, էջ 824 և 887:

Սարգիսյան Բարս.— «Ուսումնասիրութիւն Մանիքէս-պաղիկեան թոնդրակեցիներու աղանդին և Գր. Նարեկացւոյ թուրքը», Վենետիկ, 1893, էջ 3—8, 108 և 117: Արատագրած է Բարգման Վեպ-ի 1893 և 1893 թթ. հատորներէ:

Սարգիսյան Բարս. (հրատ.) — «Անանու ժամանակագրութիւն խմբագիր յորինեալ ի' Ե. դարու», Վենետիկ, 1904, էջ 1:

Սոմայան Սուր.— «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 60—61.

25 Յեր-Մկրտչյան Գալ.— «Անանիա Նարեկացի (Ժող դար)», Արարատ, 1892, էջ 1—5:

Ստորագրած է՝ «Միտրան»: Սույն նագրած ան Նան Անանիա Նարեկացու շիրք Պատմութեան ստանձին հրատարակութեան մեջ, որպէս ստորագրած, էջ 9—է:

Յեր-Մկրտչյան Գալ.— «Անանիա Մոկացի», Արարատ, 1897, էջ 91—96: Ան. Նարեկացու մասին՝ էջ 93—94:

35 Յեր-Մկրտչյան Կար. (Ter-Mkrttschian K.) — «Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien», Leipzig, 1893, S. 83—84.

10 Յեր-Մկրտչյան Կար. (հրատ.) — «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ ևն, Վաղարշապատ, 1914, էջ CVIII—CX:

Օրմանյան Մաղ.— «Ազգապատում», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 761, 791 և 814:

ՇՆՆԵՆ ԾԻՐԱԿԱՑԻ

կոչված նաև Շիրակուացի, Շիրակունի, Անցի: Է դարի հայ նշանավոր գիտնական մատենագիր, ժն. Շիրակ գավառի Շիրակվան կամ Շիրակվան գյուղաքաղաքում 810-ական թվականներին: Անանիայի կյանքի առաջին շրջանի մասին տեղեկություններ ստանում ենք նրա ինքնակենսագրությունից, որը կրում է «Վասն որպիսութեան կենաց իւրոց» խորագիրը: Շիրակացին Տրապիզոնում ութը տարի աշակերտելով հայերենագետ հուլյն իմաստասեր Տյուցիպոսին, նրա մոտ սովորել է համարողության արվեստը (մաթեմատիկա) և հարկից գիտություններ, որից հետո Հայաստան վերադառնալով դպրոց է բացել: Շիրակացին գիտական գրականության ամենակարկառուն ներկայացուցիչն է հանդիսանում հին Հայաստանում և մեծ հաջակ է ունեցել ինչպես իր ժամանակակիցների, այնպես էլ հետագա սերունդների մոտ, որպես համարող (մաթեմատիկոս) և տոմարագետ: Գիրակոս Գանձակեցին նրան անվանում է «ալլ բանիբուն և հանճարեղ, գիտող լոժ ամենայն տոմարական արուեստից», և Անաստաս կաթողիկոսը 865 թ. նրան էր հանձնարարել հարկական տոմարի բարեկարգության խնդիրը, որ էր՝ շարժական տոմարը վերածել անշարժի, մի խնդիր, որ անիրագործելի թվաց կաթողիկոսի մահով (867 թ.): Շիրակացու անունով հասած երկերի մեջ սշանավոր են լեռնաաւումն աշակերտացնակամ շարժան վերանագրով կտորները, որոնք ճշողագու գար և կոնաա րուոց» և «Վեցրիագրեան կոչվածների հետ միասին կազմում են հեղինակի թվաբանության դասագիրքը, որը համաշխարհային գրականության մեջ ամենահինն է իր տեսակում: Նրա մասը կամ շարունակությունն է համարվում «Վարցմունք և լուծմունք»-ը, որ թվաբանական խնդիրների ժողովածու է 24 հոդվածներից բաղկացած, ճշողագու կշռոց և չափուց»-ը և ճշողագու ընթացից արեգակն և ճամարոյ չափուց»-ը, — երկրորդը երկրաչիլի, — արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ

են հանդիսանում չափագիտության պատմության համար: Ան. Շիրակացու ճշողագու Բ. և Ժ. երեկոց լուսնիս երկը, «Էլուսնացոյց» աղյուսակը, «ՇԼԲ րոլորեղ»-ը, և սրանց հետ միասին «Է Ճայմնութիւն» և «Է Ջատիկ» ճառերը կազմում են տոմարագիտական այն թանկագին ժառանգությունը, որ հեղինակը թողել է մեզ: Մի շարք ուրիշ երկեր, ինչպես «ԷԱ խոստացեալսն» աշխատությունը, ճշողագու կենդանատեսակաց»-ը, ճշողագու ամաղոց և նշանաց»-ը, «Վասն ընթացից արեգակն ըստ կենդանատեսակացն և Խորն գոտեացն»-ը ևն կազմում են Շիրակացու տեղեկագիտական աշխատությունների շարքը և հարկական մատենագրության պարժանքն են հանդիսանում իրեն մտանագիտական գործեր: Ան. Շիրակացին ունի նաև մի պատմական աշխատություն, որը բանասիրության մեջ երկար ժամանակ հայտնի էր «ԷԱնանուն ժամանակագրութիւն» անունով: Այս ժամանակագրության աղբյուրներն են եղել Մովսես Խորենացին, Անդրեաս Բյուզանդացին, Եվսեբիոս Կեսարացին, Եղիսիանը, ևն: Մինչև վերջին ժամանակներս այս աշխատության հեղինակության հարցը վիճելի էր թույլ: Մի քանի բանասերներ նրա հեղինակությունը վերագրում էին Ան. Շիրակացուն՝ հենվելով միայն յոզիակի ղնուլթ կրող փաստարկութեան վրա (Բարս. Սարգիսյան, Ստ. Մալխասյան, Ա. Գ. Աբրահամյան, ևն): Մենք մատնացուցից ենք արել Ան. Շիրակացու Չատկի ճառում գտնվող այն ուղղակի փաստը, ըստ որի «ԷԱնանուն ժամանակագրութիւն»-ը իրոք Շիրակացու հեղինակությունն է և հեղինակի կողմից անվանվել է «Ժամանակագրութիւն»: Շիրակացու անունով

¹ Շիրակացի վարդապետ Գանձակեցու համարում պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 35:

¹ Է. Ս. Անասյան, «Բյուզանդութեան ուսերեն թարգմանութիւն» (ազգեպետի), Երևան, 1934, էջ 8-9:
² Գեղեցիկ, որ «Անանուն ժամանակագրութիւն» Ան. Շիրակացու հեղինակութիւնը լինելու մասին կարծիք եղել է և ներքե մոտ Այսպետ՝ ՓԼ զարբ սկզբներում կազմված մատենագիտական մի ցանկում հայ պատմագիրների շարքին հիշատակվում է, որ «Անանիա Շիրակացին սկիզբն առել յԱզգայ համարում գաւազանաւ իշանէ մինչև ի ժամանակս Անաստասայ կաթողիկոսին», Երևանի Գեա. Մատ. Ժե. Ձ 2371, էջ 318ր:

հիշատակում է և Վերոնիկոն անունով մի երկ, որը ոմանց կարծիքով վերոհիշյալ ժամանակագրութունը պետք է լինի (Քարս. Սարգիսյան), բայց կարելի է ընդունված համարել, որ դա հենց ՎՄԲ աղյուսակն էր (Ա. Գ. Աբրահամյան): Ոմանք Ան. Շիրակացուն են վերագրում նաև Մովսես Խորենացու անունով հայանի ՎՄԲ արձանագրության հեղինակությունը (տես՝ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ), բայց իհարկե առանց բավարար հիմունքների (Ք. Պատկանյան, Հ. Մարկվարտ, Ս. Մալխասյան, Ա. Գ. Աբրահամյան): Շիրակացու անունով ձեռագրերում պահպանված մանր երկերի շարքում պատահում են մի շարք կրոնական ճառեր ևս, ինչպես և մի քանի շարականներ, որոնց հարազատությունը վիճելի է: Ան. Շիրակացին հավանաբար մահացել է 680-ական թվականների երկրորդ կեսին, որովհետև նա իր ժամանակակից կաթողիկոսների վերջացնում է խազիրների դեպի Անգրկովկաս կատարած արշավանքի (685 թ.) և Հուստինիանոս Բ կայսրի իշխանության երկրորդ տարվա (686 թ.) հիշատակությամբ:

Պայմանական նշումներ

Մեծաբարդ բանից — Անանիայի Շիրակունջի Պատկանյանի ձեռագրից: Ի հարապետություն Տ. Տ. Գևորգյանի վեհապետ կաթողիկոսի ամենայն հայացի ի լոյս տե՛ր [երբեք] Պատկանյանի: Ս. Պետրոսյան, 1877:

Սույն հրատ. մասին՝ Գրիչ, Փոք. Ա տարի, № 4, 1877, էջ 317—330:

Տիեզ. և տոմար — Անանիայի Շիրակացիի Տիեզերագիտության և տոմար Աշխատությունը պատմ. գիտութ. թեկնածու Աշ. Աբրահամյանի «Շիրակցի» պրոֆեսոր Հ. Անույանի Երևան, Հայկատարատ, 1940: (— Հայկական ՍՍՏՖ ֆոզդոսովեանի կից Ձեռագրերի ուսումնասիրության ինստիտուտ: Ինչև՛ ձեռագրերի տեքստեր, № 2):

Սույն հրատ. մասին՝ Վ. Համազասպյան, Բիր- լիզարաֆիական Ամսագիր, Երևան, № 1, 1941 թ. մայիս, էջ 53—54:

Մատենադարանից — Անանիայի Շիրակացու կամարդի մատենադարանից: Տեքստը մշակվել է հրատարակության կամար պատրաստեց պրոֆ. զր. Ա. Գ. Աբրահամյան: ՀՍՍՏ Մատենադարանի հրատարակչություն, Երևան, ԲՋԽԳ:

Այս անվանաթերթով ապագրված է Ա. Գ. Ա-

բրահամյանի «Անանիայի Շիրակացու մատենադարանից» (Երևան, 1944) աշխատության երկրորդ մասում, էջ 303—418:

Գիտ. Աշխ. — Երևանի Գիտական Համալսարանի Գիտական Աշխատություններ, հ. մ. 1939:

Ա. — ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1 (Համառոտ խմբագրություն).

Անանիայի Շիրակացույ երիցս երանեալ վարդապետի վասն որպիսութեան կենաց իւրոց. «Ես Անանիայի Շիրակացի ի յԱնտ- 10 թիա գեղջե, որ բաւանգակեցի զգալութիւն մերոյ ազգիս Հայաստանեաց, և մնուտ եղեալ աստուածաշունչ զրոց, որ ըստ որէ լուսաւորեի զաչս մտաց իմոց ըստ բանից սաղմոսերգողիւն...», տես՝ Հ. Տաշ- 15 յան, «Յուրաքանչեւ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց. ի Վիեննա», Վիեննա, 1895, էջ 174—176:

Հրատարակվել է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 30 ձեռագրից: 10

Այլ տպ.— Անանիայի Շիրակացույ երիցս երանեալ վարդապետի վասն որպիսութեան կենաց իւրոց. «Ես Անանիայի Շիրակացի ի յԱնանիայ գեղջե...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենադարան- 15 թիւնք», էջ 206—209:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 699 ձեռագրի և նախորդ տպագրության համեմատությամբ:

2 (Ընդարձակ խմբագրություն).

Անանիայի Շիրակացույ երիցս երանեալ վարդապետի վասն որպիսութեան կենացն. «Ես Անանիայի Շիրակացի, որ բավանգակեցի զգալութիւն մերոյ ազգիս Հայաստանեաց և մնուտ եղեալ աստուածաշունչ զրոց, և որ ըստ որէ լուսաւորեի զաչս մտաց իմոց ըստ բանի սաղմոսերգողիւն...» (հրատ. Ք. Պատկանյան), տես՝ «Մնացորդք բանից», էջ 1—4:

Այլ տպ.— Անանիայի Շիրակացուց 10 վասն որպիսութեան կենացն. «Ես Անանիայի Շիրակացուց, որ բաւանգակեցի...», տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 232—233:

ՅԵ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերի մեջ, և բացի վերոհիշյալ № 699-ից (էջ 187բ—

1 «Մտեփանոսի Տարոնեցույ Առաջին Պատմութիւն տիեզերական», Պետրոսյան, 1883, էջ 99:

194ա), տես նաև № 511 (էջ 2ա-Յա) և № 2768 (էջ 165բ-167ա), ևն: Տես դարձյալ Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 6471 (fol. 210^r). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. հին № 908 (էջ 437). Արմաշի վանքի Մատ. ձեռ. № 40. Կ. Գոլսի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 334:

Ինքնակենսագրութիւն գլխավոր կետերի հայերեն աշխարհարար թարգմանութիւնը տես՝ Փոքր. 1877, № 4, էջ 322-325: Նրա ամբողջական ուսերեն թարգմանութիւնը տես՝ Կ. Պ. Պատկանով (հրատ.), «Армянская география VII века по Р. X. (Приписывавшаяся Монсею Хоренскому)», С.-Петербург, 1877, стр. XVIII-XX. Անգլերեն թարգմանութիւնը՝ F. C. Conybeare, «Ananias of Shirak. I. His Autobiography», Byzantinische Zeitschrift, Bd. VI, 1897, S. 572-574. Գերմաներեն թարգմանութիւնը՝
 10 «Des Anania Širakwanci, des dreimaligen (τριουαυδρίας) Lehrers: Über die Art und Weise seines Lebens», հետևյալ հրատ. մեջ. J. Markwart u. A. Bauer, «Armenische Chronik vom Jahre 686/7»,
 11 S. 436-441:

Բ.— ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Անանիայի խոստումն աշակերտացն և առաջին զլուխ. «Պատմա պարկանիմ, ո՛վ սիրողք իմաստութեան և որք իմոյս կը ցանկացեալք զիսութեան, արձանացուցանել ձեզ զչափն նախնեաց՝ զարուեստս համարողութեան...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Գիտ. Աշխ.», էջ 249-251:

Սա մասն է կազմում հեղինակի «Համարողութեան» (Թվաբանութիւն դասագրքի) և տալիս է գումարման (ընդունելութիւն) աղյուսակը:

Այլ տպ.— Անանիայի Շիրակացւոյ խոստումն աշակերտացն և առաջին զլուխ. «Պատմա պարկանիմ...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 210-211:

Տես նաև հաջորդ §-ը:

2. Անանիայի Շիրակացւոյ խոստումն աշակերտացն և երկրորդ զլուխ. «Ձմտողսզ յարուեստս և յանձն անողիսզ աշակեր-

Նկ. 28. Մի էջ Անանի Շիրակացւ թվաբանութիւն գասագրքի: Երեսնի Գետական Մատենագրարնի ձեռ. № 4008 (ժԳ 7-):

տութեան...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Գիտ. Աշխ.», էջ 251-254:

Նմանապես մասն է կազմում «Համարողութեան» և տալիս է հանման (երացդրութիւն) կամ «Երացերթութիւն» աղյուսակը:

Այլ տպ.— Անանիայի Շիրակացւոյ խոստումն աշակերտացն և երկրորդ զլուխ. «Ձմտողսզ յարուեստ...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 212-213:

Տես նաև հաջորդ §-ը:

3. Անանիայի Շիրակացւոյ հրաման աշակերտացն և առաջին զլուխ. «Ժանապարհ հարդարք ընդ թիւսզ ընթացարուք համարձակ...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Գիտ. Աշխ.», էջ 255-280:

Նմանապես մասն է կազմում «Համարողութեան» և տալիս է բազմապատկութիւն (բազմապատկիք) աղյուսակը:

Այլ տպ.— Անանիայի Շիրակունոյ հրատման աշակերտացն և երրորդ գլուխ. «Ճանապարհ նորագիտութեան...» (հրատ. Ա. Գ. Արարահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 214—224:

□ Այս և նախորդ երկու հատվածները հրատարակվել են Երևանի Պետ. Մատ. №№ 1770, 1711, 5913 և № 4066 ձեռագրերի հիման վրա:

4. Անանիայի Շիրակայնոյ յագագս գար և կոնատ բուոց (հրատ. Ա. Գ. Արարահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 226:

Զույգ և կենտ թվերի աղյուսակ, որ ըստ երևութիւն նուխագես մասն է կազմում թվաբանութիւն դասագրքի Սկսվում է՝ «Բարբ. բ, գ, զ, ք, ի, յ, կ, ճ»: Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 4066 ձեռագրի միակ օրինակից:

5. [Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի վեցհազարեակ] (հրատ. Ա. Գ. Արարահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 226:

Բաժանման աղյուսակ, որ հավանորեն նույն դասագրքի մասն է եղել: Սկսվում է՝ «ա ց ց, բ վ ց, գ ս ց»: Հրատարակվել է նույն № 4066 ձեռագրից: Սույն բնագրի կապակցութեամբ ընդարձակ նշումներ տես ՎԵՅՂԱԶԱՐԵԱԿ բառի տակ:

6. «Հարցմունք և լուծմունք», Հարցմունք բուարանակաճք. «Հարցումն Ա. Այսպէս լուայ ի հօրէ իմմէ, երէ ի ժամանակի պատերազմացն Հայոց ընդ Պարսս սաստիկ քաջութիւնք լինէին ի Կամսարպանէն Զարակայ...», Սիոն, 1866, էջ 78, 94, 108—109, 157—158 և 174—175:

Այլ տպ.— Անանիայի վարգապետի Շիրակունոյ [յաղագս] հարցման և լուծման. «Ա հարցումն. Այսպէս լուայ ի հօրէն իմմէ...» (հրատ. Գ. Տիր-Մկրտչյան), Արարատ, 1896, էջ 143—152:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. երկու ձեռագրերից՝ Կար. № 582 և Գեորգ. № 267 (այժմ Երևանի Պետ. Մատ. № 699 և № 3078):

Այլ տպ.— Անանիայի վարգապետի Շիրակունոյ [յաղագս] հարցման և լուծման.

«Ա հարցումն. Այսպէս լուայ...», տես՝ Գ. Տիր-Մկրտչյան, «Անանիա Շիրակացի», Վարդապատ, 1896, էջ 20—29:

Արտատպվել է նախորդ հրատարակությունից:

Այլ տպ.— Յաղագս հարցման և լուծման. «Ա հարցումն. Այսպէս լուայ...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Вопросы и решения вардапета Анании Ширакца, армянского математика VII века; издал и перевел И. А. Орбели», Петроград, 1918, стр. 15—35.

Բնագրի մասին հրատարակիչը գրում է առաջարանում. «Армянский текст воспроизведен мною по изданию о. Галуста с некоторыми поправками; количественные числительные заменены, где нужно, порядковыми; цифровые начертания заменены словесными. Исправления чисел в задачах 15-ой и 24-ой сделаны по указаниям М. К. Орбели, проверившей решения».

Այլ տպ.— Անանիայի յաղագս կատարման համարողութեան և կերպից հարցմանն. «Զամենայնի» ասաց իմաստունի, թեպէտ և սահալ ի բազմաց...: Հարցումն Ա. Այսպէս լուայ...» (հրատ. Ա. Գ. Արարահամյան), տես՝ «Գիտ. Աշխ.» էջ 269—273:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 699 ձեռագրից:

Այլ տպ.— Անանիայի վարգապետի Շիրակունոյ յաղագս հարցման և լուծման. «Ա հարցումն. Այսպէս լուայ...» (հրատ. Ա. Գ. Արարահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 227—232:

Արտատպվել է նմանապես Գ. Տիր-Մկրտչյանի հրատարակությունից, կրկին համեմատվելով նրա օգտագործած երկու ձեռագրերի հետ:

□ «Հարցմունք և լուծմունք» բնագրի այս ամբողջական հրատարակություններից բացի հարկ է նշել և նրա մասնակի հրատարակությունները. ա) Հ. Հ. Գ.-ի հրատարակությունը, որ պարունակում էր Ա—Զ հարցերը, հրատարակողի մեկնութեամբ, Բագմավեպ, 1853, էջ 48, 144, 336. 1854, էջ 160, 266. 1855, էջ 304. բ) Ղ. Ալիշանի

հրատարակութիւնը, որ պարունակում էր Ա, Ը, Ի և ԻԱ հարցերը, տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, մասն Բ. 1901, էջ 234—235:

1 Ան. Շիրակացու «Հարցմունք և լուծմունք»-ը ձեռագրերում մի քանի խմբեր է ներկայացնում: Որոշ ձեռագրեր ունեն «Անանիայի վրդ-ի Շիրակունայ յաղագս ճարքման և լուծման» խորագիրը և սկսվում են «Այսպէս լուայ ի հօրե իմմէ» բառերով: 10 այսպէս՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3078 (էջ 73ա—76ա): Ուրիշ օրինակներ որպես խորագիր ունեն՝ «Անանիայ Շիրակացոյ քաթեան հանելուկ» և սկսվում են «Կամ-սարականն Զուրակ եհար ի Պարսից» բա- 15 սերով, ինչպես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1770 (էջ 159ա—160ա) և № 573 (էջ 264ա—265ա): Բայց ձեռագրերի մեծ մասում այս բնագիրը կրում է «Անանիայի (կամ Անանիայի Շիրակունայ) յաղագս կատարման համարողութեան և կերպից հարցման» վերնագիրը, ինչպես՝ Երևանի Պետ. Մատ. 20 ձեռ. № 699 (էջ 194ա—204ա), № 503 (էջ 177բ—180բ), № 3461 (էջ 402ա—407բ) և № 8075 (էջ 184ա—186բ): Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 30 (էջ 4ա). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Marsh. 467 (fol. 376^r). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 68 (էջ 1ա). այս դեպքում սույն վերնագրին հաջորդում է մի համառոտ ներածութիւն, որն սկսվում է 25 այս բառերով. «Զամենայն ասաց իմաստունն քեպէա և սակաւ ի բազմաց»: Գարծվում է, որ հիշեալ վերնագիրը Ան. Շիրակացու «Համարողութեան» ընդհանուր վերնագիրը 30 եղած լինի:

«Հարցմունք և լուծմունք»-ի այլ ձեռագիր օրինակներից կարելի է հիշատակել Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. №№ 68, 733, 835, 1106 և 1573: Նաև Երևանի Պետ. Մատ. 35 ձեռ. № 3457 (էջ 316ա—318բ) և Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 130 (էջ 99ա):

«Հարցմունք և լուծմունք»-ի ուսերեն ամբողջական թարգմանութիւնը, ինչպես նշեցինք վերևում, կատարել է՝ И. Орбели, «Вопросы и решения вардапета Анании Ширакца, армянского математика VII века», стр. 37—55. Այստեղից արտատպված՝

Л. М. Меликсет-Бекон, «К истории точных наук в Армении и Грузии», Тбилиси, 1930, стр. 224—232, թարգմանչի ծանոթագրութիւնների հետ միասին:

7. Գրեմ ձեզ և խրաթեանցան (sic), յործամ ի կերպուրս և յըմպելիս զուարճանայք և կամիք խօսել բանս զուարճացուցիչս և ծիծաղականս. «Խրաթեանցանք (sic), առաջին: Ասասչիր ցընկերն քո՝ քե կորող եմ զիտել յորում ժամու դու կամիցիս ուտել նաշ...» 10 (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Գիտ. Աշխ.» էջ 273—274:

Բնագիրը հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. №№ 699 և 3461 ձեռագրերից:

Այլ տպ.— Գրեմ ձեզ և խրաթեանցան, յործամ ի կերպուրս և յըմպելիս զուարճանայք և կամիք խօսել բանս զուարճացուցիչս և ծիծաղականս. «Խրաթեանցանք առաջին: Ասասչիր ցընկերն քո...» 15 (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենադարանի թիւնք», էջ 233—235:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. №№ 699, 3461 և 3457 գրչագրերի համեմատութիւններով:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 512 (էջ 248ա—248բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 30 (էջ 8բ) և № 130 (էջ 101ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 278 (էջ 17բ). Տյուրինգենի Universitätsbibl. Cod. Arm. № 137 (fol. 139^r). 20

Գ.— ԶԱՓԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. «Յաղագս կշոոց և չափուց» (բաղկացած է երկու մասերից):

«Անանիայ Շիրակունայ համարողի յաղագս կշոոցն և չափուց, տես՝ Հ. Ավգերյան, 25 «Բացատրութիւն չափուց և կշոոց նախնեաց», Վենետիկ, 1821, էջ 21—32:

Հրատարակվել է բոս վենետիկյան լոթը ձեռագրերի: Ա մասը՝ «Յաղագս կշոոց»-ը սկսվում է՝ «Յաղագս Աստարիօնի, դեպտոնի և դանգի: Կշիւ Բ գարեհատաց կոշի աստարիօն...» (էջ 21—27). Իսկ Բ մասը՝ «Յաղագս չափուց»-ը սկսվում է՝ «Յաղագս քսեստի: Զափ առաջնորդ չափուց քսեստ. և

այսպէս ամենայն լեզուք անուանեն...» (էջ 28—32),

Այլ տպ.— Անանիայի Շիրակուցեոյ համարողի յաղագս կշառց և չափուց (հրատ. Բ. Պատկանյան), տես՝ «Մնացորդք բանից», էջ 27—34.

Ա մասը՝ «Յաղագս կշառց»-ը սկսվում է ուղղակի «կշիւ Բ գարեհատաց» բառերով (էջ 27—29), իսկ Բ մասը՝ «Յաղագս չափուց»-ը՝ «Զափ առաջնորդ չափուց քսեսա» բառերով (էջ 30—34):

Արտատպվել է նախորդ հրատարակութունից՝ «սակաւ ինչ միայն համառօտեալ»:

Այլ տպ.— Անանիայ Շիրակուցեոյ համարողի յաղագս կշառցն և չափուց, տես՝ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Προσθήκαι εις τὰ σωζόμενα τῶν ἀρχαίων μετρολόγων ἐξ ἀρμενικῶν χειμένων», ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1884, σ. 14—19.

Արտատպվել է Ն. Ավգերյանի հրատարակութունից:

Այլ տպ.— ա) Անանիայի Շիրակայնեոյ համարողի յաղագս կշառց, կշառց և կշառքաց. «Յաղագս ասսարիոնի, դերաոնի և գանկի: Ա կշիւ Բ գարեհատաց կոչի ասսարիոն...», տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 254—256:

բ) Անանիայի Շիրակուցեոյ համարողի յաղագս չափոյ, չափուց և պատարաց. «Ա յաղագս քսեսաի: Զափ առաջնորդ չափուց քսեսա...», տես, էջ 251—253:

Հրատարակութունը կատարվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 690 և № 2180 գրչագրերից, համեմատութամբ Ն. Ավգերյանի հրատարակութան:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3401 (էջ 409ա—413ա), № 8973 (էջ 38բ—39բ), № 503 (էջ 167ա—177բ), № 1495 (էջ 151բ—152ա), № 605 (էջ 210ա—213ա), № 607 (էջ 110բ—113ա), № 682 (էջ 106ա—106բ), № 1254 (էջ 105ա—106ա), № 3441 (էջ 23ա—23բ), № 6586 (էջ 9բ—10ա), № 8075 (էջ 182բ—184ա), № 663 (էջ 240ա—240բ), № 8217 (էջ 4ա—4բ) և № 2763 (էջ 113բ—117ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 243 (էջ 36բ), № 278 (էջ 18բ) և № 288 (էջ 103ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.

№ 30 (էջ 12ա) և № 130 (էջ 103ա). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Marsh. 467 (fol. 374').

Ջևոտգրերում Ան. Շիրակացու այս երկի առաջին մասը կրում է «Յաղագս կշառց, կշառց և կշառքաց», «Յաղագս կշառց (sic) և կշառց (sic) և կշառքաց», «Յաղագս կշառց և կշառքաց» խորագրերը, իսկ Բ մասը՝ «Յաղագս չափոյ, չափուց և պատարաց», «Յաղագս չափոյ և չափուց» և «Յաղագս չափուց և պատարաց»:

«Յաղագս կշառց և չափուց»-ի ամբողջական,—երկու մասերի,—հունարեն թարգմանութունը, Ն. Ավգերյանի հրատարակած հանդերձն գնադրին առնթբեր, տես՝ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Προσθήκαι», σ. 14—19.

3. «Յաղագս ընթացից արեգական».

Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց, ըստ կրկին օրինակաց Շիրակացեոյն. «Երե կամիցիս գիտել, քե այսօր արեգակն քանի՞ հոլովումն առնու՝ և կամ քանի ասպարեզ ընթանայ...: Ասպարեզն է ըստ օղաչափութեան քայլ ձէ. և քայլն զոսն. և ոտն ժՁ մտան...», տես՝ Ն. Ավգերյան, «Բացատրութիւն չափուց և կշառց նախնեաց», էջ 37—39:

Հրատարակվել է ըստ վենետիկյան երկու ձեռ. օրինակների: Բնագրի մասին հրատարակիչը ժանոթագրում է. «Թէպէտ ոչ կրէ նա ի ճակատու գանուն Շիրակացեոյն, այլ մեք նմին ընծայեմք և զայս՝ վասն լինելոյ գէթ համառօտութիւն ինչ կշառց և չափուց նորին. վասն որոյ և ի վերնագրիս անխիղճ ևզաք դանուն Շիրակացեոյն՝ զկնի ճակատու երկոցունց օրինակաց»:

Այլ տպ.— Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց ըստ կրկին օրինակաց Շիրակացեոյն. «Երե կամիցիս գիտել...» (հրատ. Բ. Պատկանյան), տես՝ «Մնացորդք բանից», էջ 33—34:

Արտատպվել է նախորդ հրատարակութունից:

Այլ տպ.— Յաղագս համարոյ չափուց ըստ կրկին օրինակաց Շիրակացեոյն. «Ասպարեզն է ըստ օղաչափութեան քայլ ձէ. և քայլն զոսն. և ոտն ժՁ մտան...», տես՝ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Προσθήκαι», σ. 19—21.

Արտատպվել է Հ. Ավգերյանի հրատարակութունից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1681՝ «Յաղագս ընթացից արեգական և համարոյ չափուց» (էջ 258բ—259բ), № 1717՝ «Վասն չափուց և կշռոց» (էջ 171ա—173ա, սկ. եթէ կամիցիս գիտել թև արեգակն այսօր քանիս), № 5613՝ «Վասն չափ կշռոց» (էջ 301ա—303բ, սկ. նույն), ևն:

10 Սույն բնագրի հունարեն թարգմանութունը, հայերեն ընթերցի առընթեր, տես՝ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεικ, „Προσθήκαι“, σ. 19—21.

Դ.—ՏՈՄԱՐԱ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

18 1. Անանիայ Շիրակայ|յնոյ համարողի յաղագս Թ. և Ժ. երկկաց լուսնի. «Եթէ կամիցիս զԹ. և Ժ. երկակց գիտել՝ սկիզբն արանիսանի զլիտոյ բոլորին Շ. եակ շրջագայութեան, և զյուսվն ԺԱ. ԺԱ. ի քաց ասցես...»
20 Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2001, էջ 213ա—213բ:

Վերջին բառերն են՝ «և այսպէս խաղայանուացեալ միշտ»:

Ան. Շիրակացու այս արժեքավոր երկը, որ մինչև այժմ վրիպել է մասնագետներու ուշադրութիւնից, մեզ ավանդել է «Յաղագս քուոյ Հռոմայեցուց» կամ «Յաղագս քուակնին Հռոմոց» խորագիրը կրող տոմարագիտական բնագրի անանուն հայ խմբագրի կողմից:
20 Վերջինս խոսելով հայտնի տոմարագիր Անդրեաս Բլուզանդացու մասին և ասելով, որ նա «արար միաբանութիւն ամենայն տիեզերաց՝ լրմանց Թ. և Ժ. երկկաց կրկնակաց, վերադրաց և տարեմտից, և այլ զանազան խորհրդոց», սովեթացնում է՝ «Յետ սորա Անանիա Շիրակացին արար զլուսնն Հայոց Մեծաց», և ամբողջութեամբ բերում է Շիրակացու վերոնշյալ երկը:

2. [Լուսնացոյց] «Զմուտա [լուսն]ացուցիս Թ. և Ժ. ամաց շրջանիս այսպէս արա: Կալ զճայ փոքր քուակնն, Թ. ի քաց երբ... Արգ՝ ես Անանիա Շիրակացի ստուգիլ քննցի գումանայն աուրս ընթացից և եղա-

նակաց [լուսնից]...», Հոտի. Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 76, fol. 79^v—85^v (?).

Այս բացատրական մասին, որի վերջին բառերն են՝ «սա յայնմ աուր ցուցանէ զընծայումն [լուսն]ին. նոյնպէս և զայլսն», հետևում է լուսնացուց աղյուսակը:

Այս բնագիրը ևս, ինչպես երևում է, Ան. Շիրակացու արժեքավոր երկերից մեկն է, որը նրա սեփական դիտումների արդյունքն է, բայց դեռևս մինչև այժմ ուշադրութեան չի արժանացել բանասիրութեան կողմից:

3. ՇԼԲ բոլորակ Անանիայի Շիրակայնոյ համարողին (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 283—282:

Տոմարական աղյուսակ, վերականգնված՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 2679 ձեռագրի հիման վրա, այլ ձեռագրերի օգնութեամբ: Հրատարակչի կողմից վերադրված է Ան. Շիրակացուն և ըստ այնմ էլ կազմված է հիշյալ վերնագիրը, որ բացակայում է ձեռագրում:

Հրատարակիչն Ան. Շիրակացուն է վերագրում նաև մի տոմարական պատասիկ, որը նույն № 2679 ձեռագրից է հանված. նրա կարծիքով այս պատասիկը ՇԼԲ շրջանի աղյուսակի տեսական մասն է, տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 310—313:

4. Ճառ «Ի յայտնութիւն տեսան».

Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի ասացեալ ի յայտնութիւն տեսան և փրկչին մերոյ. «Բազում աշխատութիւն գործանութեանս մերոյ վասն սրբոյ առնից աստուծոյ, իր յար ճասաքս, և զոր ճառել արժանաւոր եղեաք...» (հրատ. Գ. Պատկանյան), տես՝ «Մնացորդք բանից», էջ 4—16:

Հրատարակվել է Վեճեստիկ Միտիթ. Մատ. ձեռագրերից:

Այլ տպ.—Անանիայի Շիրակայնոյ համարողի ասացեալ ի յայտնութիւն տեսան և փրկչին մերոյ. «Բազում աշխատութիւն...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 283—291:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 2679 ձեռագրից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6228՝ նույն խոր. (էջ 78ա—74բ, արտատ-

զբրված է Ք 679 ձեռագրից), Ք 570՝ ՎԱԳ.Ի Շիրակացոյ համարողի ասացեալ ի յայտնուրիւն տեառն (էջ 370ա—280բ), Ք 3001՝ ՎԱԳ.Ի Շիրակացոյ համարողի ասացեալ ի յայտնուրիւն (sic) տեառն (էջ 186բ—200ա), ևն. իսկ Ն 2041 ձեռագրում կա այս ճառից քաղվածաբար հանված մի փոքր հատված, որն սկսվում է ՎԱԳ.Ի Շիրակացին ասէ Պողիկարպէսի բանիւ զճնուրդն ի կիրակե՛ս բառերով (էջ 63բ):

Ճառի անդերբն թարգմանութիւնը՝ „The discourse of Ananias, called the Counter upon the Epiphany of our Lord and Saviour, (Քարգմ. F. C. Conybeare), *The Expositor*, London, 5th series, vol. IV, 1896, p. 323—337.

Սույն ճառը հմտ. ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵԾԻ, «Ընդդէմ երկաթնակաց» ճառի ա խմբագրութիւնը:

Ճ. Ճառ «Ի զատիկն տեառն».
Աճառի Շիրակայեան համարողի ասացեալ ի զատիկն տեառն. «Ջտօն սրբոյ զառիկս ուսաք ի Մովսիսէ և յԵՒԻԿԵ Իսրայելի յձգիպտոսէ, քանզի գրեալ է այսպէս...» (հրատ. Ք Պատկանյան), տես՝ «Մնացորդք բանից», էջ 15—26:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից:

Աւ տպ.—Աճառի Շիրակայեան համարողի ասացեալ ի զատիկն տեառն. «Ջտօն սրբոյ զառիկս ուսաք ի Մովսիսէ և յԵՒԻԿԵ Իսրայելի յձգիպտոսէ...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 202—209:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. Ք 2679 ձեռագրից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ք 6228 (էջ 74բ—78բ), որը հիշյալ Ք 2679 ձեռագրից է արտագրված:

Անգլերեն թարգմանութիւնը՝ „Tract on Easter“ (Քարգմ. F. C. Conybeare), տես՝ *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. VI, 1897, p. 574—584.

Ճ. Աճառի Շիրակացոյ [Որչափութիւն Շեկի]. «Որչափութիւն Շեկի. ամք՝ ՇԼԲ, լրմունք՝ ՃՇՁ, ամիսք՝ ՃՆՀԲ...» (հրատ.

Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 300—303:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. Ք 1973 ձեռագրի միակ օրինակից (էջ 135ա—139բ): Ինչպես նշում է հրատարակիչը՝ վերջից մի փոքրիկ հատված որպես ընդմիջարկութիւն դուրս է հանված, բայց ձեռագրի քննութեամբ մենք գտանք, որ պետք էր դուրս թողնել նաև «Ջուզաւորութիւն ժի ազգաց այսպէս արա» տողերից սկսած ամբողջը:

☒ Ա. Գ. Արրահամյանը ԱՆ. Շիրակացուն վերագրում է տոմարագիտական ուրիշ աշխատութիւններ ևս, որ, մեր կարծիքով, ընդունելի չէ:

Այսպես, հետևելով Երևանի Պետ. Մատ. Ք 2180 և Ք 2762 ձեռագրերի ընդօրինակումներին, նա ԱՆ. Շիրակացու ՎԱ խոստացեալսն տեղեկագիտական աշխատութեան կից որպես նրա մասը կամ շարունակութիւնը հրատարակել է 73 հարցերից կամ զլուխներից բաղկացած տոմարագիտական հարցուպատասխանների մի շարք (տես ՏՈՄԱՐ անվան տակ), վերջինս համարելով և անվանելով ԱՆ. Շիրակացու «Տոմար», որովհետև հիշյալ ձեռագրերում արդ հարցուպատասխանները ԱՆ. Շիրակացու Տեղեկագիտութեան զլուխների հետ միասին հերթական համարաշարք են կրում: Դրա հետ միասին հրատարակիչը հարցուպատասխանների այս ընդարձակ բնագրից է կրճատված համարում նույն մատ. Ք 1973 ձեռագրում «Մեկնութիւն տումարի Անգրիասայ» խորագիրը կրող բնագիրը, որից և եզրակացնում է, թե ԱՆ. Շիրակացին այս հարցուպատասխանները որպես Անգրիասա Բլուզանդացու տոմարի մեկնութիւն է գրել, թեև ինքն

¹ Տես նրա հրատարակութիւնը՝ «Անանիա Շիրակացի. Տեղեկագիտութիւն և տոմար», Երևան, 1940, էջ 80—93:

² Վա խոստացեալսն բնագիրը՝ Ա—Ժ, իսկ հարցուպատասխանները վերջում գտնվող երկու մեկնութեան կազմով հետ միասին՝ ԺԱ—ՁԴ:

³ «ՏՈՄԱՐ Մասն. Ք 1973 զբնագրի տեքստը մեր հրատարակած տոմարի կամեմատութեամբ զգալի չափով կրճատված է», տես՝ Ա. Գ. Արրահամյան, «Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնք», Երևան, 1940, էջ 139:

էլ է գտնում, որ արդարեւ մի աշխատութիւն Տիեզերագիտութեան վերջում չէ, որ պիտի տեղավորվի: Մենք կարծում ենք, որ այս հարցուպատասխաններն Ան. Շիրակացուն վերագրելու համար չի կարելի հենվել № 2180 և № 2762 ձեռագրերի նման հետնադարյան գրչագրերի տվյալների վրա, — առաջինը 1644 թվականից է, իսկ երկրորդը՝ փ՛Ր դարից, — և այն՝ հիմնվելով միայն այն իրողութեան վրա, թէ որեւէ առանձին նշում չկրող այդ հարցուպատասխանները միայն ընդհանուր կերպով համարակալված են Ան. Շիրակացու մի աշխատութեան դուրսիների հետ: Մեր ձեռագրերի կցումների և ընդհանուր կարգով համարակալումների երևույթը շատ սովորական է գրչագրերում, հաճախ և անկախ նրանից, թե ո՛ւմ հեղինակութիւններն են: Ան. Շիրակացու Տիեզերագիտութեան և այդ հարցուպատասխանների կցումը գրչագրական ոչ-արտասովոր դեպք է, որի կատարող անծանոթ գրչի օրինակից առաջ են եկել մեր երկու օրինակները, որովհետեւ այդ ձեռագրերում խնդրո առարկա բնագրերին հաջորդող նյութերի գասավորման նույնութիւնը ցույց է տալիս, որ երկու ձեռագրերը միևնույն նախագաղափարից են գալիս, ուստի և չեն ամբապնդում իրար: Մյուս կողմից՝ մեր հետազոտութիւնները ցույց են տալիս, որ այս հարցուպատասխաններն աղբյուր են ունեցել երեք բնագրեր, որոնցից բազմաթիվ ընդօրինակութիւններ կան Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերում. դրանք են՝ ա) «Մեկնութիւն տումարի Անդրիասայ» և բ) «Յձաղագս քուակեանի Հռոմոնց» կամ «Յձաղագս քուին Հռոմայեցոց», որոնք տոմարագիտական երկեր են (տես ՏՈՄԱՐ բառի տակ), իսկ գ) «Հարցումն Եւսեբի Ժամանակագրի առ Անատոլի Եպիսկոպոսն», որը հավաստի և կրոնի խնդիրներին է նվիրված և որտեղ մի շարք տոմարագիտական հարցումներին աստիճանաբանական բացատրութիւններ են տրվում (տես ԱՆԱՏՈՒԼԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ),

Ա. Գ. Աբրահամյանը Ան. Շիրակացուն

¹ Անգ. էջ 100:

է վերագրում նաև «Տոմար Հայոց» կամ «Պատենի տոմարի Հայոց» բնագիրը, որ բազմաթիվ անգամներ տպագրվել է, և նրա հետ միասին «Հռոմոնց» (Հռոմայեցոց) «Երրայեցոց» (Երից ապպաց), «Ասորոց», «Յուլեցոց» և «Եգիպտացոց» (Ծօթանց ապպաց) տոմարների պատենները¹, հիմք ունենալով այն, որ հայոց տոմարի պատեններն Ան. Շիրակացու անունն է կրում Երևանի Պետ. Մատենադարանի վեց ձեռագիր օրինակների վերնագրերում²: Բայց այս վերագրումը ևս չի արդարանում, որովհետեւ նախ այդ ձեռագրերը բոլորն էլ հետին դարերի գրչութիւն են. նրանցից հնագույնը՝ № 6731-ը 1614 թվականից է: Երկրորդ՝ նրանք բնագրարանական տեսակետից ընդհանուր առմամբ մի խմբի են պատկանում, իսկ նեղ առմամբ մի խումբ են կազմում №№ 6731, 4303, 3009 և 3838 ձեռագրերը, որոնց հետ կապ ունեն № 1100-ը և № 2036-ը. սրանցից մեկը նույն նյութերի մի ցիլ այլ դասավորում ունի, իսկ մյուսը նույն բնագրի մի այլ խմբագրութիւն է: Երրորդ՝ հայոց տոմարի խընդրո առարկա այս բնագիրը, որ գտնվում է հիշյալ վեց ձեռագրերում, խառն մասեր ունի նաև Սարկավազի տոմարից (ՓԱ. դ.), այսինքն խառնուրդ-բնագիր է, որի հեղինակը չի կարող լինել է դարում ապրած Ան. Շիրակացին: Եվ վերջապես՝ հայոց տոմարի այս խառնուրդ-բնագրի մեջ հայոց թվականների հաստատման կապակցութեամբ խոսվում է նաև նույնիման Ան. Շիրակացու մասին՝ երրորդ դեմքով, և կարելի է ընդունել, որ

¹ Անգ. էջ 103 և 110—122:
² Ձեռ. № 6731՝ «Պատենն տոմարի ըստ հայերէն թվականի գոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակացայ վարդապետի» (էջ 100-), № 1203՝ «Պատենն տոմարի ըստ հայերէն թվականի գոր կարգեալ է Անանի Շիրակայի վարդապետի» (էջ .№ 100բ), № 1100՝ «Պատենն[ն] տոմարի ըստ հայերէն թվականի գոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակացայ վարդապետի» (էջ 106բ), № 2036՝ «Պատենն[ն] տոմարի ըստ հայերէն թվականի գոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակայայ վարդապետի» (էջ 1բ), № 3009՝ «Պատենն տոմարի ըստ հայերէն թվականի գոր կարգեալ է Անանիայի Շիրակայի վարդապետի» (էջ 171-), և № 3838՝ «Պատենն տոմարի Հայոց թվականի գոր արարեալ Անանիայ Շիրակացայ վարդապետի գեղեցիկ և գայմեանայի» (էջ 8բ):

այստեղից էլ առաջացել է այս խմբի վերնագրում Ան. Շիրակացու անունը: Պետք է, սակայն, նկատի ունենալ, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ո՛չ թե հայկական տոմարի հաստատման և հետագա բարեկարգման խնդիրներին, որոնց մեջ Ան. Շիրակացու դերը չի բացասվում սրտնով, այլ հայկական տոմարի պատճենին, այն ձև-օրինակին, որն այժմ հայտնի է մեզ և որի համեմատ կատարվում են տոմարական հաշիվները (տես ՏՈՄԱՐ):

Ե.—ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆՐԿԵՐ

1ա. «Տիեզերագիտություն» համառոտ խմբագրություն.

13 Անուցիայի Շիրակուհույ. «Ա. Յողազս երկնի: Արդ որովհետև ի մատուցն եկաք բան, մարկաւոր է թէ և յամբարմիճն ելցուք անսակ...» (հրատ. Բ. Պատկանյան), տես՝ «Մնացորդք բանից», էջ 34—33:

20 Ներածություն չունի և բնագիրն ուղղակի բաժանվում է հետևյալ գլուխների.

- Ա. Յողազս երկնի:
- Բ. Յողազս երկրի:
- Գ. Յողազս ծագան:
- 25 Դ. Յողազս երկնային զարդուց:
- Ե. Յողազս որ է մէջ երկնի և երկրի շարժումը:
- 20 Ղ. Յողազս կաթին ծրույ:
- Է. Յողազս հիւսիսային ուսեղաց:
- Ը. Յողազս լուսնի
- Թ. Յողազս արեգակն:

Հրատարակվել է 'Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից:

33 1բ. «Տիեզերագիտություն» ընդարձակ խմբագրություն.

Անուցիայի Շիրակուհույ մամարոյի աթոսատացեալսն. «Ձխոսատացեալսն մեր հատուցուք զբան՝ յարաքննոցն առեալ զառարկուքիւն...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Տիեզ. և տոմար», էջ 1—30:

Ներածությունից հետո՝ «Տիեզերագիտություն» բուն բնագիրը այստեղ ևս 9 գլուխներ ունի այն միջնույն վերնագրերով, որոնց կան համառոտ խմբագրություն մեջ:

40 Հրատարակվել է Ն. Երևանի Պետ. Մատ. № 2180 և 2702 ձեռագրերից, համեմատությամբ ուրիշ օրինակներին:

○ Անանիա Շիրակացու սույն աշխարհունը ձեռագրերում կրում է Անուցիայի յողազս երկնի խորագիրը. այսպես՝ Երևանի Պետ. Մատենադարանում, վերոհիշյալներից բացի, տես նաև ձեռ. № 2259 (էջ 37ա—351բ), № 5443 (էջ 25ա—38բ), № 1073 (էջ 286բ—316բ), № 2678 (էջ 343ա—347բ), № 1267 (էջ 308բ—318բ), № 2041 (էջ 357ա—367բ), № 464 (էջ 227բ—247ա), № 1979 (էջ 430բ—430ա, սկ. «Արդ՝ երկնն վերին, որում Յոյնք երբեք կարողացին»), և Ն. Մի քանի ձեռագրերում Անանիա Շիրակացու այս աշխատությունից որոշ գլուխներ քաղվածաբար և տեղափոխումներով գտնվում են Անուցիայի Շիրակուհույ ասացեալ յողազս (կամ վոսն) արեգակնա խորագրի տակ¹, և սկսվում է «Արդ ասացից երկնիք ամանոյ արեգակնա բառերով, տես՝ նույն մատ. ձեռ. № 5610 (էջ 103ա—200բ), № 5619 (էջ 207ա—214բ), № 2191 (էջ 141ա—143ա), ևն:

2. «Յողազս կենդանատեսակաց». Յողազս կենդանատեսակաց. «Ենումբք աստեղատանցդ որ անուանեալ կոչին կենդանատեսակք, երբ յորո՞ց կամ զի՞նչ իւրաքանչիւր պատճառք անուանցդ՝ զործաւելի մամարիմ պատմել...» (հրատ. Բ. Պատկանյան), տես՝ «Մնացորդք բանից», էջ 62—75:

Յանգարված և վերջից թերի բնագիր, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից: Բաղկացած է հետևյալ գլուխներից. «Յողազս կենդանատեսակաց», «Յողազս աստեղաբաշխութեան» և «Պողոսի Ազքսանդրացույ նախերգան ի ներքստծուրեանէ յոյժ», որ կիսատ է: Հրատարակիչը սակայն առաջին՝ «Յողազս կենդանատեսակաց» գլուխը շփոթմամբ և կամ իր ունեցած ձեռագիր օրինակի հետևողությամբ անշատել և միացրել է «Տիեզերագիտություն» հետ, որպես նրա ժ գլուխը. իսկ մյուս երկու գլուխները.

¹ Այս ընդհանուր խորագրի մեջ միանույնված է բնագրի Ա գլխի «Յողազս երկնի վերագրերը»:
² Այստեղ ևս ընդհանուր խորագրի մեջ միանույնված է բնագրի «Յողազս արեգակն» գլխի վերագրերը:

նույնպէս անշատելով հրատարակել է որպէս առանձին գրվածքներ:

Այլ տպ.—Յաղագս կենդան:ստեսակաց. «եռու՛մ աստեղատեցց...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 323—334:

Լրիվ բնագիր է, հրատարակված՝ Երևանի Պետ. Մատ. № 1978 և 1267 ձեռագրերից, համեմատությամբ Բ. Պատկանյանի հրատարակության: Այստեղ, բացի այն, որ Պողոս Աղեքսանդրացու անունը կրող զուգըլրիվ է, կա նաև մի շորրորդ զուգըլ՝ «Յաղագս հողմոց» վերնագրով:

□ Ձեռագրերում բնագրի խորագիրն է՝ «Յաղագս կենդան:ստեսակաց», տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5143 (էջ 38բ—43ա), № 2041 (էջ 367բ—372բ), № 464 (էջ 247ա—260բ, միայն Ա և Բ զուգըլները) և № 2269 (էջ 51բ—52բ, միայն Ա զուգըլ):

Յ. «Յաղագս ամպոց և նշանաց».

[Անաճիայի Շիրակայնայ համարողի յաղագս ամպոց և նշանաց] «...Յորժամ Գ.օրեայ երևի լուսինն և եղչեքքն վերակգեալ՝ և յստակ և սուրբ լինի՝ նշանակի զօգ պարգուրեամ...» (հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան), Արարատ, 1896, էջ 100—104:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. Գեորգ. № 103 (այժմ Երևանի Պետ. Մատ. № 2679) ձեռագիր օրինակից, որը սկսգրից թերի է, հետևաբար՝ և առանց վերնագրի:

Այլ տպ.— [Անաճիայի Շիրակայնայ համարողի յաղագս ամպոց և նշանաց] «...Յորժամ Գ.օրեայ երևի լուսինն...», տես՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, «Անանիա Շիրակացի», Կապան, 1896, էջ 6—9:

Արտատպվել է նախորդ հրատարակութիւնից:

Այլ տպ.— [Անաճիայի Շիրակայնայ համարողի յաղագս ամպոց և նշանաց] «Յորժամ Գ.օրեայ...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 304—309:

Արտատպվել է Գ. Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ հրատարակութիւնից՝ «կատարելով մի քանի բառերի փոփոխութիւն միայն»:

Վ. «Վասն ընթացից արեղական».

Անաճիայի համարողի վասն ընթացից արեղական՝ ըստ կենդան:ստեսակացն և է գօտեացն, զոր կատարե ի տուցել[ա]ն յաւուրս Յիւն և ժամս Գ. «Մարտի ամսոյ որ օր է, Երրայեցուցն տելեացն Գ, մտանէ արեղակն ի խոյն, որ և զլուխն...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 315—317:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 2079 ձեռագրից:

Տ. «Սաղագս շրջագայութեան երկնից».

Յաղագս շրջագայութեան երկնից՝ թէ ո՛րպէս իմաստասիրացն թուցաւ, Անաճիայի Շիրակացայ ասացեալ. «Գործք աստուծոյ մեծամեծ են ասէ Խարայեի բազաւըն Դաւիթ, և գամենայն ինչ իմաստութեամբ արարեալ պատմէ աստուածային ստացւածոցս զոյս...» (հրատ. Գ. Տեր-Մկրտչյան), Արարատ, 1896, էջ 303—296:

Հրատարակվել է էջ. Մատ. Գեորգ. № 295 և Կար. № 1069 ձեռագրերից (այժմյան Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3082 և 1267):

Այլ տպ.— Յաղագս շրջագայութեան երկնից ևն. «Գործք աստուծոյ...», տես՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, «Անանիա Շիրակացի», էջ 39—43: Արտատպվել է նախորդ հրատարակութիւնից:

Այլ տպ.— Յաղագս շրջագայութեան երկնից ևն. «Գործք աստուծոյ...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 318—322:

Սույն տպագրութիւնը կատարվել է Գ. Տեր-Մկրտչյանի վերոհիշյալ հրատարակութիւնի և Երևանի Պետ. Մատ. № 1973 գրչագիր օրինակի համեմատությամբ: Բնագիրը բաղկացած է հետևյալ զուգըլներից.

- Ա. Յագագս շրջագայութեան երկնից:
- Բ. Յագագս աներեաց թէ գիշէ է:
- Գ. Յագագս բաշոյ:
- Դ. Յագագս սրտման թէ գիշէ է կամ ուստի:
- Ե. Յագագս ևն:
- Զ. Յագագս կարկռի:
- Է. Յագագս անուանց ևղմոց:
- Ը. Յագագս փոթորիկ ևղմոյ, զոր է բաշագանս և յառաջելու վիշտոյ ևնել տան ժաղիկի:
- Թ. Յագագս որ յօգս նշան լինի պեպէ:
- Փ. Յագագս տրեքք թուութեան:

ժԱ. Յաղագս շարժման թէ ուստի լինի.

ժԲ. Արխատուելէս ընդդէմ որոյ տանաստուած գտարեբոյ այդէս ստագրէ:

□ Տես Երևանի Գետ. Մատենադարանի, բացի վերոհիշյալ ձեռագրերից, նաև ձեռ. № 5443 (էջ 23ա-25ա), № 1070 (էջ 428ա-430բ), № 2041 (էջ 355բ-357ա), № 464 (էջ 224ա-227բ) և № 2260 (էջ 36բ-37ա). Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. հին № 174 (էջ 51):

Ծ. Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի:

Յաղագս շաղկապութեան արեգական և լուսնի. «Եւսկ յորժամ կամիս գիտել՝ քէ զիարդ եմ ընթացք արեգակամ և լուսնի առ ժիմնանս, կա՛լ զնիմն լուսնին...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 335:

Հրատարակվել է Երևանի Գետ. Մատ. №№ 2180 և 3763 ձեռագրերից:

7. «Յաղագս ցանման լուսոյն».

Յաղագս ցանման լուսոյն զոր ոմանք կաթին ծիր ասացին. «Բայց Արիստոտել իմաստասեր ծջ անուն ասաց ի գանեկ...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 139:

Հրատարակվել է Երևանի Գետ. Մատ. № 573 ձեռագրից: Վերնագրում չի կրում Ան. Շիրակացու անունը, բայց նրան է վերագրվում:

Զ.—ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿ

«Ժամանակական կանոն» (ժամանակագրութիւն):

Մովսիսի Խորենացոյ. «Ազամ նախաստեղծն. սա կեցեալ ամս երկ[ն]րիւր և երեսուն՝ ծնանի զՍէք: Եւ եկեաց ամս Խըն հարիւր, մինչև ի հարիւր և ճինգ ամն Մաղաղայկի...», տես՝ Բարս. Սարգիսյան, «Անանուն ժամանակագրութիւն խմբագիր յորինեալ յ՛է. Դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց և հրատարակեալ ներածութեամբ և բաղդատութեամբք», Վեներտիկ, 1904, էջ 1-80:

Հրատարակվել է Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. № 739 (նոր № 318) ձեռագրից, հա-

մեմատութեամբ № 1091 (—նոր № 245), № 833 (—նոր № 206), № 1245 (նոր № 261) ձեռագրերի:

ԳՐԱՆՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ. Կ. Լ. Բամաշյան, Բուքուսեր, 1904, էջ 190: .

Այլ տպ.—Մովսիսի Խորենացոյ և Անգրեասի. «Ազամ նախաստեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւր և երեսուն՝ ծնանի զՍէք: Եւ եկեաց ամս Խըն հարիւր, մինչև ի հարիւր երեսուն և ճինգ ամն Մաղաղայկի...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 357-399:

Հրատարակվել է Երևանի Գետ. Մատ. № 2670 (նախկին Գետրգ. № 102) ձեռագրից:

□ Երևանի Գետ. Մատենադարանի վերոհիշյալ № 2670 ձեռագիր օրինակը, որ 971 թվականին է գրված, հանդիսանում է այն մայր օրինակը, որից արտագրվել են նույն մատ. № 6228-ը (էջ 78բ-96բ) և Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. № 730-ը (—նոր № 218, էջ 183ա-297բ): Սույն լրիվ օրինակներից բացի ծանոթ են նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 5284՝ «Եսուք Փիլոնի» խորագրով (էջ 190ա-196ա), որի բնագիրը կրճատված է, և № 1999՝ «Ամբ ի սկզբանէ նամառու» (էջ 80ա-80բ և 83ա-83բ), որը որոշ տարբերութիւններով համապատասխանում է վեներտիկյան № 1091 (—նոր № 245, էջ 78բ) ձեռագիր օրինակի վերջին մասին.

անխարագիր օրինակ, որ Բարս. Սարգիսյանը ժամանակագրութեան ընդարձակ բնագրին զուգընթաց հրատարակել է մանր տառերով. հմտ. ջԱնանուն ժամանակագրութիւն», էջ 40-46: Մեր № 1099-ը սկսվում է յաջաւայ մինչև ի չրինեղն ամբ ՍՄԻՔ» բառերով և մեր կարծիքով հանդիսանում է ինքնուրույն ամբողջական բնագիր, որը հետագայում կցվել է ժամանակագրական ուրիշ բնագրերի հետ, ինչպիսին է վեներտիկյան № 1091 ձեռագրինը: Մտաի բնագրեր են նաև մեր նույն № 1099 ձեռագրում զտնըվող մի ուրիշ համատու անխարագիր ժամանակագրութիւն՝ սկ. ՅԱզամայ մինչև ի չրինեղն ամբ ՍՄԻՔ...ի Քրիստոսէ մինչև ի կարապետ նեռիցն ամբ ՈՒԸ» (էջ 214բ-216ա), Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 5458: «Ժամանակագրութիւնք ըստ Խորենացիցն

բարգմանութեան» (fol. 117') և Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 822 (=նոր № 206)' «Ժամանակացոյցք Մովսիսի քերթողափորն» (էջ 7բ): Իսկ վենետիկյան № 1245 (=նոր № 261) ձեռ. օրինակը պարունակում է միայն Կայսերաց պատմութիւնը՝ «Կայսերք Հռոմայեցուց և գործք Յոցա» խորագրով (էջ 83ա, սկ. «Գայիոս՝ որ կոչեցաւ Յուլիոս, ամս Գ»):

է.—ԱՅԼԵՎԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

10 1. Անուանք անանք և գունաւորութիւնք նոցին, արարեալ Անանիայ Շիրակունոյ. «Զմբուխտն կանաչ է և լուսաւոր: Սարդիոնն՝ շիկագոյն արիւնաւանի...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 260—261:

Հրատարակվել է Երևանի Գետ. Մատ. № 699 ձեռագիր օրինակից (էջ 316—317ա), որը խորագիրը չունի: Խորագիրը մենք վերցրել ենք նույն մատ. № 6411 ձեռագրից (էջ 1բ): Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 503՝ «Անուանք անանք և գունաւորութիւնք նոցին» (էջ 175բ), № 8075՝ նույն խոր. (էջ 182ա—182բ), ևն. Վիննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 30 (էջ 15բ), № 130 (էջ 106ա) և № 234 (էջ 21բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 307 (էջ 24բ). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Marsh. 467 (fol. 372').

2 «Թիւք որչափութեան տանց Հին և Նոր Կտակարանաց».

30 Վասն Յամարայ Հին և Նոր Կտակարանաց, տես՝ М. Тер-Мовсесян, «История перевода Библии на армянский язык». С.-Петербург, 1902, стр. 259—260.

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. Կար. № 154 ձեռագրից (արժմյան Երևանի Գետ. Մատ. № 183), որը աղավաղված օրինակ է: Բնագիրը բաղկացած է երկու մասերից: Առաջին մասում թվարկվում են Հին Կտակարանի գրքերի տները, հետևյալ սկ. «Մենզոց գիրքն՝ տունք ՅՅէ. Ելքն՝ վն...», իսկ երկրորդ մասում թվարկվում են Նոր Կտակարանի գրքերի տները, այսպիսի սկ. «Նորս: Աւետարանն Մաթթեոսի՝ ԱՌ. Մարկ.՝ ՌՈ...»:

Ուրիշ օրինակներ առանձին վերնագրեր են տալիս վերոհիշյալ երկու մասերին, ինչպես Կաշոյր Կրատարակութիւններում:

Այլ սպ.— ա) Անանիայի Շիրակունոյ ճամարդի թիւք որչափութեան Հին Կտակարանաց. «Գիրք Մովսիսի օրինագրի: Մենզոցն՝ տունք են ՅՅէ...», Հանգէս Ամսօրեայ, 1908, էջ 21—22:

բ) Նորին թիւք որչափութեանց Նոր Կտակարանաց. «Աւետարանացդ Գ: Մաթթեոսի՝ տունք ԱՌ: Մարկոսի՝ տունք ՌՈ...», անդ, էջ 22:

Հրատարակել է Ե. Գ. Յ. (Եղբ. Գետրոս Երևանցի) Վիննայի Մխիթ. Մատ. № 30 ձեռագրից, համեմատութեամբ նույն մատ. № 130 ձեռագրի և Մ. Տեր-Մովսիսյանի վերոհիշյալ հրատարակութեան:

Այլ սպ.— ա) Անանիայի Շիրակայնոյ ճամարդի թիւք որչափութեանց անանք Հին Կտակարանացն. «Ա. գիրք Մովսիսի օրինագրի: Մենզոցն տունք են՝ ՅՅէ...» (հրատ. Ա. Գ. Արրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 257—258:

բ) Նորին թիւք որչափութեանց անանք Նոր Կտակարանաց. «Աւետարանացն տունք է. Մաթթեոս՝ տունք ԱՌ: Մարկոս՝ տունք ՌՈ...» (հրատ. նույն), անդ, էջ 259:

Հրատարակութիւնը կատարվել է Երևանի Գետ. Մատ. № 699 ու № 2180 ձեռագրերի և նախորդ երկու հրատարակութիւնների համեմատութեամբ:

□ Զեռագրերում ցիւք են բնագրի այն օրինակները, որոնք անհեղինակ են. նրանք մեծ մասամբ կրում են Ան. Շիրակացու անունը. տես՝ Երևանի Գետ. Մատ. ձեռագրեր, վերոհիշյալներից զատ, նաև № 8075 (էջ 181ա—182ա), № 1868 (էջ 219բ—220բ), № 3072 (էջ 218ա—219ա), № 503 (էջ 174բ—175ա), № 2292 (էջ 267ա—268ա), № 1865 (էջ 99բ—100ա), № 3461 (էջ 413ա—414ա), № 1484 (էջ 125բ—126բ), № 1869 (էջ 191ա—192ա), № 1483 (էջ 129ա—129բ), № 2630 (էջ 119ա—119բ) և № 2763 (էջ 117բ—118ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 307 (էջ 24ա). Վիննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 130 (էջ 105բ) և № 30 (էջ 13բ). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 199 (fol. 241°). Տյուրինգենի Universitätsbibl. Cod. Arm. № 93 (fol. 187') և № 97 (fol. 17'). Կ. Գուսի Անտոնյան Միաբանութեան Մատ.

ձեռ. № 110. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. №№ 343, 773, 835 և 936. Օքսֆորդի Bodl. Libr. Marsh. 467 (fol. 371').

3. Անանիայի Շիրակայնույ համարողի ասացեալ ի յայանութիւն տեառն և փրկչին մերոյ: Տես վերևում (Տոմարագիտական երկեր. § 4):

4. Անանիայի Շիրակայնույ համարողի ասացեալ ի զատիկն՝ տեառն: Տես վերևում (Տոմարագիտական երկեր. § 5):

5. Երիցս երանի սուրբ վարդապետացն Յոհաննու Ոսկեբերանին և Եփրեմի և Անանիայի Շիրակացույ ասացեալ ի խորհուրդ Յուճանու մարգարէի: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱԳՅԾ, § 1:

6. Անանիայի Շիրակացույ ասացեալ յաղագս զըջման արտասուաց ի խնայող Գրիգորի Միայնակցի: Տես ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱԳՅԾ, § 6:

7. Անանիայի Շիրակացույ խրատ վասն խոնարհութեան: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱԳՅԾ, § 8:

8. Սրբոյ Անանիայի Շիրակացուցույ Հայոց վարդապետի ասացեալ վասն անցաւոր աշխարհիս, կամ Անանիայի Շիրակացույ սուրբ վարդապետի ասացեալ հոգեշահ բանք վասն ամենայն մարդոյ: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱԳՅԾ, § 11:

9. Անանիա (Շիրակացույ) Հայոց վարդապետի ասացեալ խրատ քանճանայից: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱԳՅԾ, § 12:

10. Նորին Անանիայի Շիրակացուցեալ, խրատ քանճանայից և ժողովրդոց: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱԳՅԾ, § 13:

11. Նորին Անանիայի. «Մեծն Մովսէս երկուցեալ թէ զուցէ միտքն ոչ միայն բուննսցե, այլ և կատարելապէս մեռանիցի...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 2679, էջ 28ա:

Այս ճառը, որ մտքի արթնութեան մասին է, ձեռագրում հաղորդում է Անանիա Շիրակացու ընդ յայանութիւն տեառն ու ընդ զատիկն տեառն ճառերին և, իբր ընտրին Անանիայի՝ խորագրով, ենթագրով է, որ Շիրակացունը լինի Այսպէս է նաև նույն Մատ. № 6228 ձեռագրում (էջ 78բ) և Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 218 ձեռագրում (էջ 181բ), որոնք երկուսն էլ Երևանի վեր-

հիշյալ № 2679 ձեռագրից են ընդօրինակվել: Բայց ճառական այս փոքրիկ բնագիրն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Փիլոն Երբայեցու «Աստուածային օրինացն այլաբանութեան» կոչվող ընդարձակ ճառից մի հատված՝

12. Մաղրանք առ աստուած ցաւազին անձամբ. «Տէր Յիսուս, դո՛ւ ես իմ օգնական, օգնեա՛ ինձ, մի՛ բողոք զիս ի կամս անձին իմոյ...», Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Add. № 19,728 (fol. 261').

Մի հետագա ձեռք վերնագրել է այսպէս. «Աղօթք Անանիայի Շիրակացուցն»: Այս բնագիրը կապ չունի այն ընդարձակ աղօթքի հետ, որ դրել ենք ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱԳՅԾ անվան տակ, § 16՝ բնանք աստուածայինք պիտանի ամենայն կրօնաւորաց:

13. Վասն քանքարացն. «Զի՞նչ է քանքարն: Պտ. Այս է մարգարէութիւն, բարգմանութիւն, շնորհք բժշկութեան և զօրութիւն...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 169:

Հրատարակվել է Երևանի Գետ. Մատ. № 573 ձեռագրից: Վերագրում են Ան. Շիրակացուն:

14. Վասն երկօտասան առաքելոց. «Պետոս: Եւ Անդրեաս եղբայր նորա...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 160:

Հրատարակվել է Երևանի Գետ. Մատ. № 573 ձեռագրից: Վերագրում են Ան. Շիրակացուն:

15. Հանելուկ գիմախք. «Հայր իմ ծնալ զիս ի մօրէ իմմէ, և ես ծնայ զմայր որդեաց իմ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 573, էջ 266ա—267ա:

Այս հանելուկներից, որոնք թվով 19 են, մի քանիսը տես հրատարակված՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 158—159:

16. (Հիշատակարան) «Վասն որոյ և իմ խնայեալ զգա բազում աշխատութեամբ և նշգրտի...» (հրատ. Ա. Գ. Աբրահամյան), տես՝ «Մատենագրութիւնք», էջ 236:

Հրատարակվել է Երևանի Գետ. Մատ. № 4066 ձեռագրից (էջ 10բ): Հրատարակիչն

1 չմտ. «Փիլոնի Երբայեցու ճառ», Վենետիկ, 1693, էջ 181:

այս փոքրիկ բնագիրը համարել է Շիրակացու Համարողութան հիշատակարանը, և այդ վերնագրի տակ էլ գետեղել է:

17. Այս զայս ստեղծարարներ՝ Անուշիրանի Շիրակացուն է, որոյ բազում իրաց պիտոյ է: Հոմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. № 15, fol. 56^v—61^r (?).

Բնագիրը աղյուսակներից է բաղկացած և, անշուշտ, թուրքիմացու թվածք է վերագրված Ան. Շիրակացու անվանը: Զեռագիրը ժԸ դարի է:

18. Շարականներու Շարականների հեղինակները ցույց տվող ըստ այն ցուցակի, որ Սարգիս Արքեպիսկոպոսն է խմբագրել ժԳ դարում՝ 19. «Գեորգիոս Կարգն բաւանդակ, զձարցնեհրն և զՈղորմէքն, և զՏէր լերկնցեհրն Անանիայ Շիրակացին սասցա՞: ժԳ դարում Գրչոյր Տաթևացին իր խմբագրած ցուցակում Մովսես Գրքոյի հորինած շարականները թվարկելիս ասում է. «Այլ և զկարգն Յարութեան սորա՝ Մովսեսի Գրքոյի է ասացեալ մեծն Վարդան ի տեսութիւն Անթառամ ծաղկին, իսկ այլք ասեն թէ Անանիա Շիրակունին է ասացեալ: 20. «Գեորգիոս Կարգն, և զՎարդապետին, և զՍարգս Գրքոյին, և զՅովհաննուն, և զՍարգս Գրքոյին և Վարդանանցն (sic), և զԱռաքելոցն, և զՔաղաւորացն, և զԱնտոնին, զայս ամենայն ոմանց Անանիայի տան և ոմանց Թորոնացուն՞: 21. Իսկ այն ցանկը, որ գտնվում է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 142 մատուցրի վերջում, Անանիայի անվամբ հիշատակում է նաև «զՀամբարձմանն՞: Ան. Շիրակացուն վերագրվող հիշյալ և ուրիշ շարականների մասին տես նաև Գ. Ավետիսյան, «Բացատրութիւն շարականաց» Վենետիկ. 1814:

1 Ուրգելի՛ ստեղծարարն է Ան. شاعر (ժամային ցուցակ):

2 Յես Արքեպիսկոպոս. Մատ. մեռ. № 2093, էջ 224ա:

3 Յես «Գիրք Կարգմանց երկոց երանեալ որոյ հորն մերոյ Գրչոյրի Տաթևացուն», Կ. Գոլիս, 1729, էջ 637:

4 Յես՝ Կ. Տալան, «Թուրքիկ», էջ 441:

Ը.—ԱՆ. ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրական Եյուրօքը)

1. «Հուժմունք յաղագս սահմանաց Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի, տէր Առաքելի Միւնեցւոյ» են, էջ 169, հետևյալ հրատ. մեջ՝ ԵՊԻՐՔ սահմանաց սրբոյն Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի Հայոց իմաստասիրի» են, Մադրաս, 1797:

2. «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 4—10 (առ 19 Գետոս Գետապարձ կաթողիկոս գրած թղթում):

3. «Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամակներ», Վենետիկ, 1866, էջ 23—24 (Գրիգոր Տուտեորգու նամակի պատասխանում):

4. «ԵՊԻՐՔ հարցմանց երկոց երանեալ սրբոյ հորն մերոյ Գրիգորի Տաթևացուն», Կ. Գոլիս, 1729, էջ 451 և 637:

5. «Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, արարեալ Թովմա վարդապետի Մեծոքեցւոյ», Փարիզ, 1860, էջ 38:

6. «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ համարում պատմութիւնն են, Վենետիկ, 1866, էջ 35:

7. «Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմութիւն ժամանակագրական», Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 66:

8. «Եակոբ վարդապետի Ղրիմեցւոյ յաղագս առումարական մակացութեան, թէ յորոց մարդկան արհեստաւորեցաւ, Երևանի Գետ. Մատ. մեռ. № 9114, էջ 118բ—119ա:

9. «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 117—118:

10. «Մամուլէլի քահանայի Անցելոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 84 և 85:

11. «Մտեփաննոսի Տարօնեցւոյ Առողկան պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 9, 13 և 99:

12. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 70:

13. «Երանաւորք», Կ. Գոլիս, 1708, էջ 680:

Մ. Բրաշեանյան Ռ. Ս.: Տես՝ Քուճաճյան Բ. Ս.:

Մ. Բրաշեանյան Ռ., Մելիք-Բախչյան Ս., Քուճաճյան Բ. և Լակոբյան Ռ.— «Անանիա Շիրակացի (մամուլի տակ)»:

1 Մ. Գոցց Նիկ. (Адонц Н.) — «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского», ч. I, Москва, 1903, стр. 50—55.

10 Մ. Գոցց Նիկ. (Адонц Н.) — «Дюнисий Фракийский и армянские толкователи», Петроград, 1915, стр. XXV—XXXVIII и XL.

16 Մ. Գոցց Նիկ.— «Պատմական ուսումնասիրութիւններ», Փարիզ, 1948, էջ 632—637:

Մ. Կիլան Ղև.— «Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1806, էջ 19:

Մ. Կիլան Ղև.— «Հայագատում», մասն Ա, Վենետիկ, 1901, § 38:

10 Ա. Կիլան Ն.— «Հայոց թուականի հաստատութիւնի ժամանակը՝ թշուածիս քննութեանց պատասխանը», Հաճախ Ամսօրեայ, 1904, էջ 218—224:

Մարտիրոս է՝ ըն. Ա:

16 Մ. Կիլան Ն.— «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հա. Գ, Վիեննա, 1930, էջ 164—165:

10 Մ. Խորենացու ընդդէմ մեջ մասնաշարժ է փոխադրած մի ընդարձակ հոդոյած՝ Անանիա Շիրակացու ընդդէմ իւր զգոյծից: Այս մասը տես Նահ Հաճախ Ամսօրեայ, 1930, էջ 80—81:

Մ. Կիլան Ն.— «Սեղիշէ վարդապետ և իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմի», Վիեննա, 1936, էջ 638—640:

16 Բառապատեր Նույնութիւն է մասնաշարժ մի տեղի և Ան. Շիրակացու ընդդէմ իւր զգոյծից: Այս մասը տես Նահ Հաճախ Ամսօրեայ, 1934, էջ 387—389:

10 Մ. Կիլան Ն.— «Սելկիդեայ Տարերք երկրաշափութեան» հայ մատենագրութեան մէջ, Հաճախ Ամսօրեայ, 1937, էջ 225—242:

16 Մ. Կիլան Ն.— «Սեղիշէ վարդապետ Կողբացի Կեանքն և գրական գործունէութիւնը», Հաճախ Ամսօրեայ, 1950, էջ 398—400:

Մ. Կղզիպետ Մկ.— «Նախնիք որոնց ունէ մէկ գործը տպագրուած է Ս. Աթոռոյ տպարանին մէջ», Սիոն, 1933, էջ 370—381:

10 Մանթաշարժ է Ան. Շիրակացու «Հարցմունք»-ի հրատարակութիւնը Սիոն ամսագրում, 1886 թ.:

Մ. Յառայան Լ.— «Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ», հա. Ա, Վիենետիկ, 1913, էջ 124—126՝ «Հայերէն նոր բառեր Շիրակացոյն ժամանակագրութեան մէջ»:

Նույն է և Կոլորադո.

Մ. Յառայան Լ.— «Հայերէն նոր բառեր Շիրակացոյն ժամանակագրութեան մէջ», Քաղմալեպ, 1917, էջ 278:

10 Մ. Յառայան Լ.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հա. Ա, Երևան, 1943, էջ 149—150:

Մ. Յառայան Լ.— «Հայկականք (է)» 49. Շիրակացու ամսանունները, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտութիւններին Ակադեմիայի, հա. գիտ., 1950, № 12, էջ 89—91:

Մ. Մատուցի Ստե.— «Հին և նոր պարականոն կամ անվաներ շարականներ», Վարդապատ, 1911, էջ 18, 66, 100—101, 102—103, 105 և 138—139:

Մ. Յառայան Լ. Ս.— «Բուզանդարանի ուսերն թարգմանութիւնը (ապակետիկ)», Երևան, 1954, էջ 8—9:

Մ. Յառայան Լ. Ս.— «Փալատոս Բուզանդի Հայոց պատմութեան ուսերն թարգմանութիւնը», ՀՍՍՌ Գիտութիւններին Ակադեմիայի Տեղեկագիր, հա. գիտ., 1954, № 11, էջ 92—93:

Մ. Ոսթրեյան Մո.— «Կրթութիւնը և դաստիարակութիւնը հին Հայաստանում», Գիտակա Աշխատութիւններին Ժողովածու (հրատ. Երևանի Հայկական Պետական Մանկավարժական Ինստիտուտի), № 2, Երևան, 1946, էջ 80—81:

Մ. Վզրայան Լ.— «Բացատրութիւն չափոց և կշռոց նախնեաց, առաջնորդութեամբ Ծախիանու, Խորենացու և Շիրակացու», Վիենետիկ, 1821:

Քառուր Ս. Տես՝ Մարկվարտ Լ. և Քառուր Ս.:

Քլանկար Լ. (Blancard L.) — «De l'apparition du grain de 6912 à la livre de 12 onces», *Annuaire de la Société Française de Numismatique et d'Archéologie*, Paris, t. XII, 1888, p. 559—569.

Այոք Ա. (Blöckh Aug.) — „Metrol-
ogische Untersuchungen über Gewichte.
Münzfüsse und Masse des Altertums“,
Berlin, 1838.

Բրոքելման Կ. (Brockelmann C.) —
„Die griechischen Fremdwörter im Arme-
nischen“, *Zeitschrift der Deutschen Mor-
genländischen Gesellschaft*, Leipzig, Bd.
XLVII, 1893, S. 1—42.

Մամեանյան է Երեւանում մաս փոխառյալ
հունարեն բառեր, բա Գ. Գառնանյանի հրատար-
կութեամբ. ան այս մասի հայերեն թարգմանու-
թյունը է. Տաշյանի կողմից՝ Հանգիս Ամսորեայ,
1894, էջ 153:

Բրոսե Կրոսեթ (Brosset Jeune) — „Extrait
du manuscrit arménien № 114 de la Bi-
bliothèque Royale, relatif au calendrier
géorgien; traduit par—“, *Nouveau Jour-
nal Asiatique*, t. X, 1832, p. 526—532.

Գաբրիելյան Հեմ. — Եւայ փիլիսոփայա-
կան մտքի պատմութիւնը, հտ. Ա, Երևան,
1958, էջ 493—535:

Գալայան Հ. — Եւեցհազարեակը, Հ ա ս Կ,
Անթիլիաս, 1955:

Դուրյան Սդ. — Երատմութիւն հայ մա-
տենագրութեան, Կ. Գոլիս, 1885, էջ 30—31:

Դուրյան Սդ. — Երեւանի Երեւոյն
Մասիս, ԽԾ տարի, 23 հնս. 1896 թ., № 4,
էջ 99—104:

Այստեղից որոտագրած նաև՝ Արեւիք, 24
հնս. 1898 թ., № 3707. և Արձագանք. 13 հնս.
1898 թ., № 79:

Դուրյան Սդ. — Երատմութիւն հայ մատե-
նագրութեան, Երուսաղեմ, 1923, էջ 122—
124:

Դուրյան Սդ. — Երուսաղեմի Երեւոյն
Մասիս, ԽԾ տարի, 23 հնս. 1896 թ., № 4,
էջ 99—104:

Ջամիլյան Աբր. — Եւայ գրականութեան
պատմութիւնը, մասն Ա, Նոր-Նախիջևան,
1914, էջ 119—125:

Ջարրեանայան Գար. — Եւայկական հին
ղարկութեան պատմութիւն (Դ—ԺԳ դար),
Գ. տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 456—465:

Թորոսյան Հ. (Thorossian H.) — „His-
toire de la littérature arménienne“, Paris,
1951, p. 106—107.

Թորոսյան Հովհ. — Եւայի հայկազունը,

Բ. Տպ., Վենետիկ, 1891, էջ 289—294՝ Եւ-
անիա Երեւանի:

Պարոյան Հովհ. — Եւանիա Երեւանի
և Արարատ թերթին մէկ լաւեւումը, Բ ա զ-
մ ա Վ Ե ա Վ, 1896, էջ 214—221:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի Եւանիա Երեւանի
հոգով (Արարատ, փետ. 1896 թ.), առի՞՞վ ի-
մեմատութիւններով յուր է տալիս, որ Երեւան-
ցի թարգմանիչներ է արել Բարեկց Կեանքացու Եւե-
ցորեայ՝ հասերից. Եւայից աւագը և նշանաց՝
և այլ զրգովներում օգտւած զեւայ է լինի նաև
Հովհաննէս Կազարցու „Пери космологии“ (Եւայից
նշանաց) զրգից:

Թումանյան Բ. Ս. Տպ.՝ Արրեանայան
Ռ. Ա.:

Թումանյան Բ. Ս. և Արրեանայան Ռ. Ա.
(Tumanian B. E. e Abramian R. A.) —
„Sui concetti cosmologici dello scienziato
armeno del VII secolo Anania Scirakazi“.
Estratto dagli „Actes du VIIIe congrès in-
ternational d'histoire des sciences“ (Fi-
renze 3—9 Settembre 1956), p. 427—429.

Թումանյան Թ. Հ. (Туманян Т. Г.) —
„О таблице полигональных чисел А. Ши-
ракаци“, Գիտապան Նյուսթերի Ժո-
ղովածու (հրատ. Երևանի Գետ. Մատե-
նագրանի), № 1, Երևան, 1941, էջ 53—60:

Լյուդակե Վ. (Ludtke W.) — „Mitteilun-
gen“, *Theologische Literaturzeitung*,
Leipzig, XXXVI Jahrg., 1911, № 18, 80
S. 572—573.

Հա Նեղիմպի՝ 1904-ին Վենետիկ հրատար-
կուած Անանիոս Ժամանակագրութեան առջին
մասը, ուր պահուած է իրազգոյրեայ Ժամանակ-
գրութիւնը, մատնացոյց կ'ընէ յունարեն բնագիր
ըն, որ անձուկ ազերտի մէջ է | Liber generatio-
nis-ի նաւ:

Լյուդակե Վ. (Ludtke W.) — „Die Sti-
chometrie der Bibel nach Ananias von Ši-
rak“, *Zentralblatt für Bibliothekwesen*,
Leipzig, XXX Jahrg., 1913, S. 216—220.

Խ. — Երիտոզութիւն մի [Արարատ-ի 1896
թ. էջ 100 հրատարկուած Եւայից աւագը
և նշանացը զրգովների մի քանի բառերի մա-
սին], Բ ա զ մ ա Վ Ե ա Վ, 1896, էջ 251:

Խալատյան Գր. (Халатянц Гр.) — „Ар-
мянский эпос в 'Истории Армении' Моисея Хоренского“, часть I, Москва, 1896,
гл. III, IV, VII, VIII, IX, X в XI.

Ն չմա. Հանգիս Ամսորեայ, 1913, էջ 188:

Խալարյանց Գր. (Халатянц Гр.)—, Армянский эпос в 'Истории Армении' Монсея Хоренского°, часть II, Москва, 1896, гл. III, IV, VII, VIII, IX, X и XI.

Խալարյանց Գր. (Халатянц Гр.)—, Армянские Аршакиды в 'Истории Армении' Монсея Хоренского°, часть I, Москва, 1903, Гл. I, II, III, IX, XVI и стр. 379—380. (=Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных Языков. Вып. XIV).

Խալարյանց Գր. (Халатянц Гр.)—, Армянские Аршакиды в 'Истории Армении' Монсея Хоренского°, часть II, Москва, 1903, гл. I, II, III, IX и XVI. (=Труды... Вып. XIV).

Խալարյանց Գր.—ճէպ Արշակունիք ըստ Մովսիսի Խորենացոյ կամ նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին, Թարգմ. Արսեն Մարգ. Միմոնյանց, Վիեննա 1906, էջ 35—38 և 70—71:

Խալարյանց Գր. (Chalatlantz Gr.)-- 'Die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus', Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. XVII, 1903, S. 182—186.

Խալարյանց Գր.—ճիւղպողիտեայ Ժամանակագրութեան հայ Թարգմանութեան վրայ, Համդէս Ամսօրեայ, 1904, էջ 46—48:

Լախոզ՝ զերմաներէն նորոգած Թարգմանութիւնն է:

Խալարյանց Գր.—ճէպոց Թուականի հաստատութեան ժամանակի՝ առիթով, Համդէս Ամսօրեայ, 1904, էջ 156—157:

Խալարյանց Գր.—ճէպոց կրօնական բանաստեղծութիւնն, Լուսնայ, 1901, գիրք Բ, էջ 308—307:

Կյուլիսեայ Բարգ.—ճէպ աղու առաջին գասագիրքը (Նմուշ մը նախնաց մանկավարժական դրութեան), Անտիտ, 1911, էջ 72—76:

Կոնիբեր Ե. Կ. (Conybeare F. C.)— 'Ananias of Shirak upon Christmas', The Expositor, London, 5th series, vol. IV, 1896, p. 321—337.

Կոնիբեր Ե. Կ.—ճՄովսէս Խորենացոյ

Պատմութեան ժամանակին մասին, Համդէս Ամսօրեայ, 1903, էջ 30—32 և 33—36, Լ. Գ. Լ. Տեա՛ Երրանամյան Ե. Գ., Ճնանիա Շիրակացոյ մատենագրութիւնը: [Գրախոս. բաժին]:

Հակոբյան Բ.: Տեա՛ Երրանամյան Բ.: Հայրապետյան Ե.— Ճնանիա Շիրակացոյ կյանքն ու գործունեութիւնը, Գիտակամ Նյութերի Ժողովածու (հրատ. Երևանի Պետ. Մատենադարանի), № 1, Երևան, 1941, էջ 1—17:

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՈՒՆ.— Ե. Տեր-Միկայել, Տեղեկագիր ՍՍՍՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի, 1943, № 7, էջ 103—104:

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганнесов Л. А.)—, История медицины в Армении от древнейших времен до конца XVIII столетия°, Ереван, 1927, стр. 40—41.

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.)—, История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней., ч. I, Ереван, 1946, стр. 145—146.

Մալխասյան Ստ.— Ճորենացոյ առեղծվածի շուրջը, Երևան, 1940, էջ 106—107:

Մանասյան Հակ.— Ճնութիւն հին Հայաստանի տեսնական կյանքի պատմութեան, Տեղեկագիր ՀԽՍՀ Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի, № 2, Երևան, 1927, էջ 29—42:

Մանասյան Հակ.— Ճունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, Վիեննա, 1928, էջ 91—93 և 101—106:

Վերսիլյայ էջերի մէջ գորուածկում են Եսայի գլուխները. Ճ 36.—Ճնանիա Շիրակցի զգուհի և Արիտատեղեան իմաստասիրութեան հնչոյն հայ Թարգմանութիւններէց, Ճ 46.—Արիտատեղի 'Պատմութիւն յազգս աշխարհի՝ գրածքի հայերէն Թարգմանութեան ժամանակը: Նույն կազմաները առ նախ՝ Լանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 437—448. 1928, էջ 25—26:

Մանասյան Հակ.— Ճջիւնները և ճպիւրը հնագույն հայ աղբյուրներում, Երևան, 1930:

Կարէլ է առ, Թէ այդ զերջ Շիրակացոյ ճպարհական ճրգածքներէ ուսումնասիրութիւնն է մարգրութեամբ:

Մանասյան Հակ.— Ճորենացոյ առեղծվածի լուծումը, Երևան, 1934, էջ 32—35 և 56—60:

Մանանդյան Հակ. (Manandian Agop)— «Ծրատոսթենեսի ստադիոնը և Պարսից ասպարեզը: Das eratosthenische Stadion und der persische Asparéz», *Երևան, 1934*: Այս աշխատության մեջ Շիրակացիի լայնորեն ուսումնասիրության է առնված իբրև պրյուրի Գրքի ընդգրկը հայերեն և գերմաներեն է, ունի նաև ամփոփում ասուերեն լեզվով:

Մանանդյան Հակ. (Манандян Я. А.)— «Когда и кем была составлена 'Армянская география', приписываемая Моисею Хоренскому», *Византийский Временник*, т. I (XXVI), Москва, 1947, стр. 127—143.

Մանանդյան Հակ. — «Միջուրեագծի և երկրի մակերեսի աստիճանական չափումները ըստ հին հայկական աղբյուրների», Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ազգային Գիտությունների, հաս. գիտ., 1953, № 6, էջ 3—31:

Հստակագրի՝ ռեզոլուցիոն արեգական և համարյա չափումը Ան. Շիրակացու գրքին յի պատկանում: Նրա սկզբի մասը՝ արեգակի շարժման մասին համարվող վերջում է այդպես կոչված Վատենե տալմարի աշխատությունից, որը վերագրվում է Ան. Շիրակացու, իսկ նրա երկրորդ մասը՝ աշխարհագրական երկրի մասին շափոթապետ աղյուսակը թարգման է Մովս. Մարենացու Աշխարհագրության ընդարձակ խմբագրությունից:

Մառ 'Նիկ. (Mapp H.) — «Ann», Erevan, 1939, стр. 39.

Մարկվարտ Հ. (Markwart J.) — «Südarmenien und die Tigrisquellen», Wien, 1930.

Մարկվարտ Հ. և Բաուեր Ա. (Markwart J. und Bauer A.) — «Armenische Chronik vom Jahre 686/7. Übersetzung aus Moses Kalankajtvaci und der armenischen Chronik vom Jahre 686/7 bis zum Ende der Kaiserliste, herausgegeben von J. Markwart und A. Bauer», *հետևյալ հրատ. մեջ*. «Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, herausgegeben von der Kirchenväter-Commission der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 36. Hippolytus Vierter Band», Leipzig, 1929, S. 393—558.

Մելիք-Ռախլյան Ս. Տես՝ Արամեանյան Ռ.:

Մելիքսեթ-Ռեկ. Լ. Մ. (Меляксет-Бек Л. М.) — «К истории точных наук в Армении и Грузии», Тифлис, 1930.

Արատագրի է հետևյալ ժողովածուից. «Вопросы философии и социологии марксизма», Изд. ЗКУ, кн. I, 1930 г.

Մժիկ Հանս Վոն (Mzik Hans v.) — «Erdmessung, Grad, Melle und Stadion nach den altarmenischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Erdkunde und der Kulturbeziehungen zwischen Hellenismus und Armentertum», Wien, 1933. (= Studien zur armenischen Geschichte, 6).

Արատագրված է Հանգլես Ամստերդամ-ից. 1833, էջ 293—305, 432—459 և 559—583: Հայերեն ամփոփում է Գ. Ե. ստորագրությամբ՝ Գեղանյալու-թիւն, մաս, մզն, ապարեզ (ասպարեզ) էին հայկական պրիւրիերու համառոտ, ունի, էջ 281—282, 311—312 և 583—588:

Մլակեր Կ. (Mlaker K.) — «Armenische Miszellen», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. XLII, 1935, S. 286—289.

Մովսիսյան Ս. Խ. — «Անանիա Շիրակացին որպես մանկավարժ», Սովետական 1940, № 11, էջ 90—109:

Մովսիսյան Ս. Խ. — «Հայագիր դպրոցի ծագումը և նրա հետագա վիճակը», Երևանի Պետական Համալսարանի Գիտական Աշխատություններ, հտ. 1940, № 11, էջ 370—374 և 405—408:

Մովսիսյան Ս. Խ. — «Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության (X—XV դարեր)», Երևան, 1953:

Մուրադյանց Մելիք. — «Պատմությունն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցու, Երուսաղեմ, 1872, էջ 291—292՝ «Անանիա Շիրակացի»:

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur», Leipzig, 1836, S. 100—101.

Նորայր Ռյուզանգացի (Néandre de Byzance Noray) — «De l'urgence d'une édition critique des textes arméniens», Roma, Tipografia della Reale Accademia del Lincei, 1892, p. 8—9.

Թրքագրում է Շիրակացու ըի Ջառիկն տեսան ճառի մի կետը: Այս մասին տես նաև Հ. Տալանի, Հանգլես Ամստերդամ, 1833, էջ 340:

Չալոյան Վ. Կ. (Чалоян В. К.)— „Основныи вехи развития философской мысли в Армении (V—XVIII вв.)“, ՀՍՍՌ Գիտությունների Ազգային ֆիլիսոփայության Սեկտորի Աշխատություններ, հտ. Ա, Երևան, 1950, էջ 120—121:

Չալոյան Վ. Կ. (Чалоян В. К.)— „Естественнонаучные воззрения Анании Ширакаци“, Византийский Временник, т. XII, Москва, 1957, стр. 156—171.

Չամյան Միր.— «Գամութիւն Հայոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1786, էջ 360—361 և 555—556:

Պապագոզայու-Կերամեզյա Ա. (Παπαδόπουλος-Κεραμεζ 'Α.)— „Πρωθῆκαι εις τὰ σωζόμενα τῶν ἀρχαίων μετρολόγων ἔξ Ἀρμενικῶν χειρῶν τῶν πρῶτων Ἑλληγιστῶ μεταφρασθέντων καὶ σημειώσεσι πλωσιοθέντων“, ἐν Κωνσταντινουπόλει, Lorentz et Keil, Librairie Internationale, 1884.

Պատկաճյան Պեր. (Патканов К. П., հրատ.)— „Армянская География VII века по Р. X. (Приписывавшаяся Моисею Хоренскому)“, С.-Петербург, 1877, предисловие, стр. XVII—XXIV.

Պետրոսյան Գ. Բ.— «Հովհաննես Սարկաճյանի 'Անկիւնաւոր թուեր'—ըն, Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ազգային ֆիլիսոփայության, հտ. գիտ., 1946, № 4, էջ 23—41:

Վերջում ավտոգրաֆներ ունի ուսուցիչ և ֆրանսերեն լեզուներով:

Պետրոսյան Գ. Բ.— «Անանիա Շիրակացու թվաբանության դասագիրքը և նրա նշանակությունը մաթեմատիկայի պատմության համար», Տեղեկագիր ՀՍՍՌ Գիտությունների Ազգային ֆիլիսոփայության, հտ. գիտ., 1946, № 11—12, էջ 19—45:

Վերջում ավտոգրաֆ ուսուցիչ և ֆրանսերեն:

Պետրոսյան Գ. Բ. (Петросян Г. Б.)— „Анакия Ширакаци“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Большая Советская Энциклопедия“, 2° изд., т. II, Москва, 1950, стр. 354—355.

Պետրոսյան Գ. Բ. (Петросян Г. Б.)—

„Математика в Армении в древнейших и средних веках. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора физико-математических наук“, Ереван, 1955, стр. 11—18.

Պետրոսյան Գ. Բ.— «Մաթեմատիկան Հայաստանում հին և միջին դարերում» (անտիպ):

Սարգիսյան Բարս.— «Մ. Խորենացու պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան սպառնցները», Բազմավեպ, 1903, էջ 509—517:

Հեղինակը համեմատում է Մ. Խորենացու Գամության և գրքի 7 և 8 դրույնները Անանու ժամանակագրության հետ:

Սարգիսյան Բարս. (հրատ.)— «Անանու ժամանակագրութիւն խմբագիր թրինեալ լի. դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց», Վենետիկ, 1904, էջ 6—12՝ «Ներածութիւն», և էջ 81—84՝ «Դիտողութիւնք և եզրակացութիւն»:

Իրաւաբէիչը ունի ժամանակագրության խմբագրող և համարում Ան. Շիրակացու:

Սեմյոնով Լ. Լ.— «Անարկներ հայկական տոմարի մասին», էջմիածին, 1944, № 6, էջ 50—54:

Ստորագրված է՝ «Լ. Ս.»:

Սեմյոնով Լ. Լ.— «Անանիա Շիրակացին որպես աստղաբան», էջմիածին, 1953, № 6, էջ 21—23. № 7, էջ 22—25:

Սեմյոնով Լ. Լ.— «Աստղաբանական հրկրաչափություն», էջմիածին, 1955, № 1, էջ 29—34:

Սեմյոնով Լ. Լ. Տես՝ Ս. Բրախմաճյանի Ս. Գ. (հրատ.), «Անանիա Շիրակացի. Տիեզերագիտութիւն և տոմար» [Գրախոս. բաժին], Նույնի՝ «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը» [Գրախոս. բաժին]:

Սերուլա Լ. Օ.— «Նոր կտակարանի գրքերու կարգը Հայոց քով», Հանդես Ամսօրեայ, 1947, էջ 179—190:

Քննութեան է տանում Շիրակացու «Թիւր արչափութեան սանջ չին և նոր կտակարանաց» (էջ 179—181):

Սումայյան Սուր. (Somai P. S.)— «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 41—42.

Վասիլիեվ Ա. (Васильев А.) — „Славяне в Греции“, *Византийский Временник*, том V, 1898, стр. 649—650.

Վասիլուեզ Կուեյզո Վ. (Vasquez Queipo V.) — „Essai sur les systèmes métriques et monétaires des anciens peuples depuis les premiers temps historiques jusqu'à la fin du khalifat d'Orient“, t. I, Paris, 1859, p. 196—199.

10 Յեր-Միհասայան Երվ. Տես՝ Հայրապետյան Ս., «Անանիա Շիրակացու կյանքն ու գործունեությունը» [Դրախոս. բաժին]:

Յեր-Մկրտչյան Գալ. — «Անանիա Նարեկացի (Ժ-րդ դար)», Արարատ, 1892, էջ 1—8.

Ստորագրված է՝ «Միտոն»։ Կոստան է Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Սուգո բացայտութեան Բուսց» գրություն մասին, որ ինքը վերագրում է Նարեկացուն (էջ 6—8)։

20 Յեր-Մկրտչյան Գալ. — «Անանիա Շիրակացի Արտատպութիւն 1896 թ.-ի 'Արարատի' Փետրուար և Ապրիլ համարներից», Վաղարշապատ, 1896.

Ուսումնասիրում և հրատարակում է երեք բնագրեր, որ նշել ենք վերևում («Յագագո ամպոց և նշանաց», «Յագագո հարցման և լուծման» և «Յագագո շրջագայութեան երկնից»)։

Տես նաև Արարատ, 1898, էջ 98—104, 148—153, 199—208, 292—298 և 336—344.

30 Յեր-Սահակյան Կար. — «Հայրենագիտական դիտողութիւններ 3. Անանիա Շիրակացու 'Կարթ Ժիրանադոլ'-ը», Բագմավեպ, 1905, էջ 513.

Փափագյան Վրբ. — «Պատմութիւն հայոց գրականութեան», մասն Ա, Երևան, 1907, էջ 168—171.

Քասուեի Ե. Ե. — «Անանիա Շիրակացի, մեծ դաստիարակը», Հայաստանի Կոչնեպ, 1937, էջ 672—674 և 696—698.

40 Օրբելի Լ. Ա. (Орбели И. А., հրատ.) — „Вопросы и решения вардапета Анании Ширакца, армянского математика VII века“, Петроград, 1918, предисловие, стр. 9—14; примечания и указания, стр. 59—78.

Օրմանյան Մաղ. — «Ազգայնագիտական», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 506.

Յերիտարան Պետր. — «Անանիա Շիրակացու անտիպ էջերէն», Հագագու Ամսօրեայ, 1908, էջ 20—23.

Ստորագրված՝ «Եղբար» Գ. Յ. Սահակյան և հրատարակում է Շիրակացու «Քիչ որչափութեան տանց չին և Նոր հատկարանց» էջված ցանկերը։

ԱՆՆՆԻՆ ՊԱՐՍԻԿ

ԺՔ դարի անծանոթ պատմիչ, որին հիշատակում է Մխիթար Արևիվանեցին՝ հայ պատմագիրների շարքում, Մասթեոս Ուսահայեցու և Մխիթար Անեցու միջև, տես՝ «Մխիթարայ Արևիվանեցու պատմութիւն Հայոց», հրատ. Մկ. էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 23: Հմմտ. Հ. Անառյան, «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 153, № 22.

ԱՆՆՆԻՆ ՊԱՐՍԻԿ*

('Αναγίας Πέρογς)

Քրիստոնյա պարսիկ վկա, նահատակված՝ Արտավիլիում։ Ժամանակն անհայտ։ Նրա համառոտ վկայարանությունը գտնվում է Հայսմավուրքներում՝ արեհի 23 (դեկտ. 1) ամսաթվի տակ։ Տեր Իսրայիլի Հայսմավուրքում բնագիրը սկսվում է «Յայսմ աուեր սուրբ վկայն Քրիստոսի՝ Անանիա Պարսիկն մբտեալ ի քաղաքն Արտաւիլ» բառերով. տես՝ «Յայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 289. և *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1922, p. 156. Գրիգոր Մերեցցի Հայսմավուրքում, ուր բնագիրը էական խմբագրության չի ենթարկված, սկսվում է «Ի սմին աուեր սուրբ վկայն Քրիստոսի՝ Անանիա Պարսիկն Բնուտ ի քաղաքն Արտաւիլ» բառերով. տես՝ «Յայսմաուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 298. այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1708, էջ 310. այլ տպ. Կ. Պոլիս, 1730, էջ 220. Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7493 (էջ 147ա), № 7463 (էջ 125բ), № 4873 (էջ 334ա), № 7362 (էջ 186բ), 40

* ՕժԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ավերյան, «Հեղատար վարք և վկայարանութիւն որբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ. 1815, էջ 39:

№ 1511 (էջ 195բ), № 1510 (էջ 193բ), և՛.
 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ
 212ա), № 213 (էջ 90ա), № 219 (էջ 149բ)
 և № 228 (էջ 86բ): Գոյութիւն ունի նաև
 մի ավելի համառոտված խմբագրութիւն,
 որն սկսվում է «ԶԱճԱՃԻԱ Պարսիկն յԱր-
 տաւիլ քաղաքին գան ճարեսլ յոյժ քար-
 շեցին՝ բառերով, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ.
 ձեռ. № 3658, էջ 96բ: Հմմտ. վկայարանու-
 թյան ասորերէնը՝ P. Bedjan (հրատ.), «Ac-
 ta martyrum et sanctorum», t. IV, Parisis,
 1894, p. 131—132.

ՆՆՆՆԻՆ ՍՍՍՏՆՆԵՐ

կամ

ՀՆԳՐՈՑՆԵՐ

10 Նաև ԱճԱՃԵՆ ձեռով: ԺԱ դարի մատենա-
 գիր, Սանահնի վանքի միաբան և նշանավոր
 Դիոսկորոս Սանահնեցու աշակերտը, մեռ.
 մոտ. 1070-ական թվականներին: Կիրակոս
 Գանձակեցին նրան հիշատակում է որպես
 10 Եայր մտաւոր և հանճարեղ, գիտող սո-
 մարական արեւստից և աստուածայնոց
 գրոց մեկնող: Նրա մեկնողական գրվածք-
 ներից է «Մեկնութիւն քրթոցն Պօղոսի»՝
 15 հետեոյութիւմ Եփրեմ Ասորու, Հովհան
 Ոսկերեբանի և ուրիշների. նաև «Մեկնու-
 րիւն Աւետարանին Մատթեոսի» և չորս ավե-
 տարանների մի համեմատութիւն, որի մա-
 սին Կիրակոսը գրում է, թե Անանիան
 20 Ետրար խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն
 և համեմատութիւն աւետարանացն օրի-
 նակս և որն այժմ անհայտ է: Ան. Սանահ-
 նեցին հեղինակն է և «Ընդդէմ երկարեա-
 կացն կոչված մի հակաճառական երկի, որ
 25 նա սկսել է գրել Պետրոս Գետադարձ կա-
 թողիկոսի (1019 1058 թթ.) պատվերով և
 վերջացրել է հաջորդ Խաչիկ Անեցի կաթո-
 ղիկոսի (1055—1063 թթ.) օրով: Այս եր-
 կը, որ հունաց և հայոց միջև վիճելի եղած
 30 խնդիրների մասին է խոսում, հայտնի է
 երեք խմբագրութիւմբ: Ունի նաև մի «Ներ-
 քողեան Շողակարին», այսինքն՝ նվիրված
 էջմիածնին: Ոմանք Ան. Սանահնեցուն են
 վերագրում նաև մի քանի վիճելի ճառեր,
 40 որ մենք գրել ենք ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ
 անվան տակ:

Ա. — ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

1. Երանելոյն Յոհաննու Ոսկերեբանին՝
 Կուստանդնուպոլսի եպիսկոպոսի, և սուրբ
 Ռօքն Եփրեմի, համառօտ մեկնութիւն քրդ-
 քոյն (sic) առաքելոյն, չորքուսասան ուն
 (sic) գլխոցն, հաւաքեալ ԱճԱՃԻԱյ Հայոց
 վարդապետի. «Արդ այսպէս իմանալի է
 մեզ, վասն զի աշակերտք փրկչին մերոյ ոչ
 առին հրաման գրով աւանդել ումեք
 40 գրան վարդապետութեամբ, այլ միայն թա-
 նիւ քարոզել...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ.
 ձեռ. № 234:

Ներածութիւնից, որի առաջին բառերը
 նշեցինք վերևում, և Հովհան Ոսկերեբանից
 բերված երկու հատվածներից հետո, «Առ
 15 Հոռմայեցիս» թղթից առաջ, գտնում ենք
 հետևյալ երկրորդ խորագիրը (էջ 17).

— Երչանիկ և երանաշնորհ ԱճԱՃԻԱյ
 սուրբ վարդապետի և անյաղք փիլիսոփա-
 յի հաւաքեալ [ի] մեկնութեան գրոցն Պօղո-
 20 սի առաքելոյ գրանսն Եփրեմի և Յովհան-
 նու Ոսկերեբանի և Կիւրղի և այլ սրբոցն,
 արարեալ ճամառօտ, վասն դիւրահասու-
 րեան ընթերցողաց, հրամանաւ Պետրոսի
 կաթողիկոսի, ի Շ և Դ (=1055) թուակա-
 25 նին Հայոց:

Ձեռագիրը բաղկացած է 580 էջերից: Տես
 նաև նույն մատ. ձեռ. № 254, № 260. և՛.

2. [Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթեո-
 սի Ա]ճԱՃԻԱյ Հայոց վարդապետի ի խըն-
 30 դըքոյ Ռօք [Դիոսկոր]ոսի, զոր յետոյ իմ
 աղաչեալ զլուսաւորիչ վար[դապետ]ան Սար-
 կաւաց ըստ մեկնութեան (sic) և երկրորդ
 լուսաւ[որիչ] հայ ազին և յաղագս սիրոյն
 զոր եր առ իմ անպիտանութիւն [ք]ազում
 35 ջանիւ և աշխատութիւն կրեաց յաղագս
 այսր տառիս. «Ընկալայ զհրաման անառն
 իմոյ Ռօք Դիոսկորոսի և հոգելիր վարդապե-
 տի Սաճաճի սուրբ ուխտի առաջնորդի,
 զոր յոյժ ըզմիւ և սիրական բաղձանօք
 40 հայցեալ պահանջեցեր ի մեճը, վասն բա-
 ցայայտութեան աքուցեան բանից կենսա-
 րեք աւետարանին...», Երևանի Պետ. Մատ.
 ձեռ. № 2686, էջ 1ա—109բ:

Բուն մեկնութեան բնագիրը սկսվում է 45

այս բառերով. «Այլն յիմաստասիրաց Փի-
ղովն վասն անհաս իմաստից աստուծոյ
տեսութեան ոչ միայն յիւրոց մտաց, այլ և
այլոց հնագունից» ևն:

Այս օրինակը, որ ժԲ—ԺԳ դարերի գլու-
խութիւնք է, շատ է եղծված և շատ մասն-
րում անընթեռնելի դարձած: Նույն մատ.
N 2850 ձեռագիրը, որ երկրորդ ժանոթ օրի-
նակն է, ժԲ դարի գրութիւնք, հիշյալ
N 2686 եղծված օրինակից է արտագրված և
եղծված մասերում նույնիսկ տեղ-տեղ փոքր
այլալուծներն ենթարկված:

Բ.—ՃԱՌՆՈՐ

1ա. Անուսիայի վարդապետի Հայոց բան
հազմաառութեան ընդդէմ երկարեակաց:
Սրեանի Գետ. Մատ. ձեռ. N 507, էջ 6ա—
111բ.

Այս խմբագրութիւնը բաժանվում է 12
դրոխտների կամ մասերի, որոնք ըստ ին-
ջյան առանձին ճառեր են.

ա) Անամիայի վարդապետի Հայոց բան
հազմաառութեան ընդդէմ երկարեակաց,
գոր գրեաց հրամանաւ տեսան Պետրոսի
Հայոց վերադիտողի. «Որք իմաստութեան
են բաղձացեալք միշտ, յարամնայ բարեաւ
անփոխանցելի են գերասերեալ, յա՛յն խո-
կալով յանյագաբար կրեն բաղձանս բա-
րեաց...: Արդ որք յերկուս բնութիւնս բա-
ժանեն զմի Քրիստոս և յերկուս ներգործու-
թիւնս...», էջ 6ա—55ա:

բ) Սահս անխտիր հաղօրդելոյ. «Արդ,
եթէ զմահն մարդոյ համարիք և մարմինն
որ չարչարեցաւ և մեռաւ մարգոյ մարմին
է...», անդ, էջ 5ա—56բ:

գ) Վասն մեծի հինգշաբաթին. «Որ ոչ է
ամենեցուն ժողովրդականաց հաղորդել.
բայց միայն քահանայիցն, որպէս ուսոյց
մեզ...», անդ, էջ 56բ—58բ:

դ) Առ ապականացու առողսն է զմար-
մինն տեսան. «Եւ արդ չեն ինչ պէտք առ
այդ ասել ինչ ձեզ, որովհետև ապականա-
ցու խոստովանիք զմարմինն տեսան...»,
անդ, էջ 58բ—74բ:

ե) Առ ներքինացեալսն. «Եւ արդ ճար-
ցից սուղ ինչ բան ի ձեզ պահանջելով՝
ուստի՝ ուսայք զխօսեալս և զարտամեր-

ծեալսն, ոչ միայն յեկեղեցւոյ, այլ և ի
բնութենէ արանց և կանանց...», անդ, էջ
74բ—78բ:

զ) Վասն պատկերազաշտից. «Դարձեալ
ասացից սուղ ինչ բան յաղագս պատկերա-
պաշտաման պատկերաց, թէ ուստի ընկա-
լեալ զայդպիսի պաշտօն...», անդ, էջ 78բ—
80բ:

է) Վասն ժողովոյն Քաղկեդոնի. «Այլ և
են ոմանք որք սգիտաբար հակառակիք և
ասէք թէ Հայք միայն ոչ ընկալան զժողովն
Քաղկեդովնի...», անդ, էջ 80բ—83ա:

ը) Վասն բաժանմանն Վրաց. «Իսկ զինչ
ասացից վասն Վրաց որոշելոյն ի մերոյ
հաւատոյս և ի ձեզ ոչ ընկալեալ. հարիւր
ամ ընդ մեզ ճգովեցին զժողովն Քաղկե-
զովնի...», անդ, էջ 83ա—85բ:

թ) Վասն չորից արթոցն. «Այլ վասն
այնք զի տեսն Յոյնք երէ Հայք ոչ են ի
չորից արթոցն, արգար են. զի առաջին
արթոն Մատթեոսի յերուսաղէմ...», անդ, էջ
85բ—86բ:

ժ) Վասն մեռունին. «Դարձեալ վասն
մեռունին ասէք թէ ձեքն ձիրենեալ ո՛չ է.
արդ միթէ շնորնք հոգւոյն ի ձեքն ձիրե-
նոյ զօրեն...», անդ, էջ 86բ—87բ:

ժա) Վասն բաղարչին. «Դարձեալ և
զայս ասլայցուք. թէ ընդէր զայդ առնուք
վկայ օրինացն գոր չէ ինչ հարկ առ-
նուլ...», անդ, էջ 87բ—89ա:

ժբ) Վասն տօնի ծննդեանն Քրիստոսի.
«Բազում աշխատութիւն զարձանութեանս
մերոյ վասն սրբոյ տօնիս յաստուծոյ էր...»,
անդ, էջ 89ա—97բ:

ժգ) Պատմա երից սրբասացութեանն
գոր Հայք ի գկմս որդւոյ տանն. «Թէ
վասն է՞ր երիցս սրբասացութիւնն վերաբ-
րի հասարակ աստուածութեանն, և մի եր-
րեակ խաչեցարն կցորդ ի վերայ յատուկ
յանուն միածնի որդւոյն աստուծոյ, և թէ
յորո՞ւմ ժամանակի և յորո՞ց ոմանց նախ
կարգեցաւ: Բայց նախ զյառաջագրեալ
զխորմուրդ խաչին տեսչիք...», անդ, էջ
97բ—111բ:

□ «Ընդդէմ երկարեակաց»-ի այս խմբա-
գրութիւնը գտնվում է Հովհաննէս Պուլզի
կազմած այն հայտնի ժողովածուի մէջ, որ-

տեղ ամփոփված են նաև Պոստովիկ Թարգմանչի և Հովհաննես Սարկավազի ճառերը, ինչպես կարդում ենք այդ առթիվ Հովհաննես Պուլի գրած Նախադրության մեջ.

6 «Նախ քան զմտանել քո ի գրանս (sic) ընթերցման դրոյս՝ պարտ է մեզ ցուցանել զգիտ այս պատասկան և բարեյի զանձուց նուաաստ և տկար ոգի Յոհանէս Եղնկալցի սպասաւոր բանի, և իմաստից գրոց սրբոց

10 ծարաւի լոյով ժամանակօք, և աշխատութեամբ բազմաւ ստացալ զերից զիրքս որ են հիմունք հաւատոյ ուղղափառութեան և թէ զմին մի ի սոցանէ գտանէ ոք՝ բարեբախտութիւն մեծ և փարթամութիւն անկշիռ

13 համարիմ նմա, մանաւանդ զհաշակ քաղցրութեանն զիտողի, զոր և գտի ես լայլ և լայլ տեղի և ժամանակի, և ստացալ զերիս զիրսն և ի նոցանց (sic) զարձեալ հոռու գրել և առ միմեանս եղի և արարի մի գիրք.

20 առաջին՝ զԱնանիային զՀայոց վարդապետի, հրկրորդ՝ զՊոստովկալ Թարգմանչի և հզօր զիտեականի, երրորդ՝ զՍարկաւազ վարդապետին և զմեծ իմաստասիրի զՀաղբատեցոյն են (տես նույն ձեռ. էջ 5ա): Ծառերի վերջում կան Անանիա Ստանհեցու հետեյալ տողերը, որոնց ուղղված են Պաշիկ Անեցի կաթողիկոսին. «Բայց արդ առեալ զաղքատ իմոց մասաց ընկալցիս զպտուղ, ո՛վ զերազարդ և ամէնիմաստ հանճարով առցեալ տէր

27 Պաշիկ վերադիտող Հայոց Մեծաց, փոխանորդ մեծի Լուսաւորչին պետ, թէև ոչ զլաւտ կարտարեալն (sic), սակայն ըստ կարի մերում զլծարութիւն լիապէս ցուցեալ, լաղազս որոյ աղաչեմ ըստ աղքատատուր

33 տրոյ առաւապելապետ այրոյն այնորիկ, համարեսցին զվարձս շնորհինս ևն (անդ, էջ 111բ—112ա):

Այս խմբագրութեան են պատկանում նաև Իրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6483 (էջ 3ա—33ա), № 436 (էջ 304ա—363ա) և № 2751 (էջ 2ա—88բ), որոնցից վերջին երկուսն առարկայական այբուբենական ցանկ ևս ունեն: Այս խմբագրութունից է նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. հին № 50 ձեռագիր օրինակը:

41 Վերահիշյալ ճառերից Բ, Գ և մասամբ Դ ճառերը անանչատարար իրար կցված զը-

նվում են նաև մի շարք ձեռագիր կանոնագրութիւնում «Անանիայի Հայոց վարդապետի սակս ամբտիր հաղորդելոյն Յունացս կամ «Անանիայի Հայոց վարդապետի սակս անխտիր հաղորդելոյն Յունաց: Վասն ոչ հաղորդելոյ զժողովրդական յաւուր մեծի հինգշաբաթուոյ ընդհանուր խորագրի՝ սակ (սկ. «Այդ երե զմահն մարդոյս և վերջ՝ և զՔաղկեդովնի զաւելորդ հրամանսն ոչ ընդունիմս՝), տես՝ Իրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7615 (էջ 232բ—233բ), № 651 (էջ 264բ—268բ), № 2677 (էջ 273բ—278ա), № 3008 (էջ 333ա—333ա). № 3544 (էջ 283բ—289բ), № 3788 (էջ 168—173), № 4038 (էջ 123ա—126ա), № 3276 (էջ 190ա, մի փոքր հատված, ս.՝. «Եւ արգ երե այս ամենայն վիճալսիւն գրոց սրբոց և ձերոց վարդապետացն են»): տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 256 (էջ 181բ—184ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 172 (fol. 275'). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Neg. d. 15 (fol. 337'). Քրիլիսիի Պետ. Բանդ. հայ. ձեռ. № 54 (էջ 329ա). Բնուլիի Kōnigl. Bibl. Ms. Or. Peterin. I. 34: «Բանք Անանիայի Հայոց վարդապետի վասն ոչ հաղորդելոյ զժողովրդական յաւուր մեծի հինգշաբաթուոյ (Կանոն ՀԵ): Այս բնագիրը տպագրված է «Անանիայի Հայոց վարդապետի ընդհան Յունաց, որ վասն յամախ հաղորդելոյս խորագրով, հետեյալ հրատ. մեջ. «Կանոնք սուրբ ժողովոց և հարց եկեղեցւոյն (հրատ. Ար. Դավթյան), պրակ Ա, Քիֆլիս, 1904, էջ 134—136:

Բ ճառը, որ Մովս. Կաղանկատպցու «Պատմութիւն Աղուանիցս երկից է քաղված, վերջինիս հետ բնագրական համեմատությամբ տպագրվել է հետեյալ հրատ. մեջ. Շ. Յըլոյկցո-ձըջօ, «Իրաւօրոյ ձեռնարկ տաճըն-տա Յովնաճան», ձգ. 112—120.

ՃԲ ճառը, որ ունի «Վասն տօնի ձերնդեանն Քրիստոսի» խորագիրը, մի շարք ձեռագրերում կրում է Ան. Շիրակացու անունը, ի՛նչ Յայտնուրիւն տեառն և փրկչինս վերնագրով, տես ԱՆԱՆՈՒ ՇԻՐԱԿԱՆԻ (Տոմարագիտական երկեր. § 2): Բայց Սանահեցու այս բնագիրը Շիրակացու անունով հայտնի օրինակներից տարբերվում է վերջինս

Մասկուլում Երկու օրինակները համընթաց են զնում մինչև այնտեղ, որտեղ նախադասությունը վերջանում է «...Բայց նա՛ ուրևն խոտան են բանք ճշմարտի. սակայն ոչ թխրանցուք ի ճանապարհէ հարցն» րուսերով, հմմտ. «Անանիայի Շիրակունեոյ մնայորդք բանից», հրատ. Բ. Պատկանյան, Պետերբուրգ, 1877, էջ 13. այնուհետև Ան. Սանահնեցու բնագիրը վկայութիւն է կոչում Անդրևաս Բյուզանդացուն, առաքելական կանոնները են, մինչ Ան. Շիրակացու սրի-նակը գնում է այլ բառերով:

1բ. Անանիայի Հայոց վարդապետի բան հակաճառութեան ընդդէմ երկարնակաց, զոր զրեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց վերագիտողի. «Որք իմաստութեան են բաղձացեալք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3062, էջ 75ա—96ա:

Այս բնագիրը միակտուր է, չունի նախորդի ստորաբաժանումները, թեև նույնն են խոյազիրն ու սկզբնաւորութիւնը: Այստեղ միաձուլված են նախորդի տարբեր զլուխներից դանազան մասեր, նոր խմբագրութեամբ: Կարելի է համարել նախորդի համառոտութիւնը: Կասկած չկա, որ այս խմբագրութիւնը հետագա ժամանակների զործ է, որովհետև Դաշնաց թղթի հետքերը կան այնտեղ: Այս խմբագրութիւնից են նաև նույն մատ. ձեռ. № 2966 (էջ 1ա—26բ) և № 2678 (էջ 139ա—156ա). իսկ № 7025-ում սույն բնագրից հատվածներ են միայն (էջ 60ա—64բ):

1գ. Անանիայի Հայոց վարդապետի լուծումն մաքաւաման երկարնակացն, որք ի կարծիս Յշմարտութեան անյարմար դաւանեն երկախս ի մինն մուծանել բնութիւն, որ է աստուած բանն, աստուած մարդն Յիսուս Քրիստոս. «Ո՛վ պտտուականդ ինձ և սրտի սիրեցեալդ, եղբայր պատուական, հարազատ և համասեուցդ, յոգնեաւորդ սիրով պարազնեալ...: Արդ որ յերկուս բնութիւնս բաժանեն զմի Քրիստոս և երկուս կիրս և ներգործութիւն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 568, էջ 3ա—54ա:

Այս բնագիրը նույնպես միակտուր է և շատ ավելի է հեռանում նախորդ երկու խմբագրութիւններից: Այս խմբագրութիւնից է

նաև նույն մատ. ձեռ. № 2174 (էջ 186ա—196ա, սկ. «Ո՛վ վեհդ ինձ և սրտի սիրեցեալ»):

○ Այս կամ այն խմբագրութեան պատկանող օրինակ է Լենինգրադի ИИСТ. Вост. арх. рук. В—95.

Ան. Սանահնեցու այս բնագրիցից պիտք է լինեն նաև Վարդան Այդեկցու «Համառոտ հաւաքումն սրբոց վարդապետաց» զբըռմ գտնվող հետևյալ հատվածները.

—Անանիայի Հայոց վարդապետի. «Արգ՛ որ ո՛չ խոստովանի զմարմինն տեառն յիտ միամալոյն անբաժանելի, անմահ և անապական և չարչ սրելեան անչարչարելի և մահուամբն անման...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4426, էջ 178բ:

—Ի մեծափառ Հաւատոյ գրոցն Անանիայի Հայոց վարդապետի. «Հօր հաւասար և սուրբ հոգոյն խորհրդակից որդին ի կուսական ամենասուրբ յարգանդին զմաքրագործ անց զայն ներգործեաց զմիւտորու- թիւն...», անդ, էջ 181ա:

—Նորին յեա սակաւուց. «Եւ խառնումն որպէս հուր ընդ ռսկի և ընդ երկաթոյ որ ո՛չ յեղաշքէ զհիւրոյն բնութիւն, այլ յիւրն փոխարկեաց բնութիւն...», անդ, էջ 181ա:

—Նորին. «Աստուած բանն տիրէ ի վերայ կրից մարմնոյն և ո՛չ գունակ մեզ ի հարկէ կիրք տիրէ հմա, այլ...», անդ, էջ 181ա:

—Նորին. «Արգ՛ կիրք բաժանականք երեք ասին ի Քրիստոս. հոգոյն և մարմնոյն և աստուածութեանն...», անդ, էջ 181ա—181բ:

—Նորին. «Արգ՛ որպէս երիս անձինս որիշս իմանամք զեքորդութիւնն, բայց երիս աստուածս և երիս բնութիւնս ո՛չ ասեմք՝ այլ մի, սոյնպէս և...», անդ, էջ 181բ:

—Անանիայի Հայոց վարդապետի. «Յեւցուք և զայն զար ասեն Յոյնք, թէ յորում ատուր պապանձեցաւ Զաքարիա, ի նմին ատուր յղացաւ կին նորա...», անդ, էջ 189ա—189բ:

Սույն հատվածները տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3296 (էջ 358բ, 361բ—362ա և 370ա—370բ) և № 1982 (էջ 71ա, 79բ—

82ա և 111ա—113ա). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 31 (fol. 141').

2. Երանելոյ հօր՝ Անանիայի հոգեվարժ փիլիսոփայի ներքողեան ասացեալ ի սուրբ Կարողիկե եկեղեցի, որ և ի Նոր քաղաք, որ այժմ կոչի Վաղարշապատ: Յորում տեղոյ ջուցու հրաշական տեսիլ մեծի նահապետի սրբոյն Գրիգորի Հայոց լուսաւորչի. ընձր օրհնութիւնն նուագեալ երգեցե՛ք անառն ասաւածոյ մերոյ, Յո՛ր ժողովուրդք տիեզերական եկեղեցւոյ...», տես՝ ԵՊիրք որ կոչի Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1747, էջ 441—483:

Այլ տպ.— Երանելոյ հօր՝ Անանիայի հոգեվարժ փիլիսոփայի ևն. ընձր օրհնութիւն...», տես՝ ԵՊիրք կոչեցեալ Ժողովածու», Կ. Պոլիս, 1793, էջ 403—442:

Այլ տպ.— Երանելոյն Անանիայի հոգեշնորհ փիլիսոփայի ևն. ընձր օրհնութիւն...» (հրատ. Ա Այվազյան), Ճաքաղ, հտ. Ա, 1889, էջ 265—273, 291—298, 323—323, 359—366 և 399—406:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2216՝ Բանանիայի Սանահ[ն]եցւոյ ասացեալ ներքողեան ի վերայ սրբոյ էմիածնայ» (էջ 141ա—151ա, սկ. Երեւրկեացանծն գամի և կանարտարն խորանի»), և Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 117 (fol. 89').

3 Անանիայի վարդապետի Հաղրատացւոյ ասացեալ յաղագս Յովնաննու Մկրտչի: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, § 2:

Գ.—ԱՆ. ՍԱՆԱՀՆԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրեպան Բյուրքեր)

1. ԵՊիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ համառոտ պատմութիւն», Վենետիկ, 1866, էջ 64:

2. ԵՄատթէոս Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 179:

3. ԵՀաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 121:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յալիան Ղև.— ԵՇնորհալի և պարագայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 192—193:

Յալիան Ղև.— ԵՀայապատում», մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 383:

Յակիմյան Ն.— ԵՔուղթ Մակարայ Բ. Նրուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ», Վիեննա, 1930, § 3 և 10:

Նույն համաձայնքը տես նաև Հանդէս Ամսօրեայում, 1930, էջ 813 և 851—861:

Յառայան Էր.— ԵՀայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1948, էջ 148 § 4, էջ 152 § 17, էջ 153 § 18:

Սյվազյան Յվ.— [Նամակ Ճաքաղի հրատարակիչ Մսեր Մսերյանցին, ընկերդեան»-ի ձեռագրի մասին], Ճաքաղ, հտ. Ա, 1859, էջ 262—266:

Դուրյան Սղ.— ԵՊատմութիւն հայ մտտեանագրութեան», Կ. Պոլիս, 1886, էջ 47:

Սրվանգ Սարկավագ կամ Սրվանգ վարդապետ: Տես՝ Յեր-Փիճայան Սրվ.:

Ջաճիճյան Ս.Բր.— ԵՀայ գրականութեան պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիչևան, 1914, էջ 162—163:

Ջարբիանայան Գար.— ԵՄատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1880, էջ 447—448:

Ջարբիանայան Գար.— ԵՀայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Գ—ԺԳ դար)», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 588—590:

Կարապետ եպիսկոպոս կամ Կարապետ վարդապետ: Տես՝ Յեր Մկրտչյան Կար.:

Կոնիքեր Գ. Կ. (Conybeare F. C.) — «A Catalogue of the armenian manuscripts in the British Museum», London, 1913, p. 339.

Կոստանայանց Կար. (հրատ.) — ԵՍտեփաննոս Օրդելեանի Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն», Թիֆլիս, 1886, էջ 13—15:

Կոստանայանց Կար.— ԵԳրիգոր Մաղիսարոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 305—306:

Հացունի Վ.— ԵԿարեոր խնդիրներ հայ եկեղեցւոյ պատմութեան», Վենետիկ, 1937, էջ 491—492:

Հովսեփյան Գար.— ԵՌոսրովիկ թարգ-

բերվում են այս կամ այն ճառը համանուն Անանիաներից մեկին կամ մյուսին վերագրելու հարցում:

• • •

1. Երանելոյն Անանիայի Հայոց վարդապետի ի խորհուրդ Յովնանու մարգարէի. «Յ:սղագս Յովնանու՝ հակիրճ և համառօտ բանի անցցուք, բացայայտելով զժածկնայ խորհուրդն ի նմա...», սես՝ Բ. Սարգիսյան, «Անանիա Քարղմանիչն և իւր գրական գործոց նմոշններ», Վենետիկ, 1899, էջ 1—15:

Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 998 (էջ 184ր—190ա). № 176 (էջ 190ա—209ա), № 3281 (էջ 12բ—16ա, սկ. «Յողագս «Յոնանու մարգարէի հակիրճ»), № 3320 (էջ 2ա—6ա, վերջից թերի), № 6345 (էջ 3բ—16ա), № 3956 (էջ 1ա—8ա), № 1452 (էջ 14բ—22ա), № 788 (էջ 254ա—257բ), № 83 (էջ 200ա—306բ), № 7462 (էջ 1ա—6բ). Լենինգրադի ИКСТ. ВОСТ. арх. рук. В—121. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 222ա):

Ձեռագրերում այս ճառը պատահում է մի քանի տարբեր խորագրերով. այսպես՝ «Երանելոյն Անանիայի Հայոց վարդապետի ի խորհուրդ Յովնանու (կամ Յունանու) մարգարէի», «Երանելոյն Անանիայի վարդապետի ի խորհ. Յովն. մարգ.», «Անանիայի վարդապետի ասացեալ ի խորհ. Յովն. մարգ.», «Քարոզ երանելոյն Անանիայի վարդապետի ի խորհուրդ (կամ ի վերայ խորհրդոյ) Յովն. մարգ.»:

Բ. Սարգիսյանը ճառի հեղինակութիւնը վերագրում է Ան. Քարղմանչին, իսկ Գ. Զարբհանալյանը՝ Ան. Սանահնեցուն:

Մեր կարծիքով Անանիայի սույն ճառից պետք է կազմված լինի Հովհան Ոսկերբերանի և Եփրեմ Ասորու համանման աշխատութիւնների հետ միաձուլված հետեւյալ խմբագիր ճառը.

— «Երիցս երանելի սուրբ վարդապետացն Յոնանու Ոսկերբերանին, և Եփրեմի, և Անանիայի Շիրակացոյն ասացեալ ի խորհուրդ Յունանու մարգարէի. «Մարգարէիցն նախատինս ղնէին Իսրայէլացիքն՝ զի յորժամ հաճոյմանէին զնօսաւ մարգարէքն վասն ճնազանգելոյ օրինացն տեա-

ղքն...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 2111. էջ 202ա—205բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3795՝ «Երիցս երանելու վարդապետացն Յոնանու Ոսկերբերանի և Եփրեմի և Անանիայի ասացեալ ի Յունան մարգարէ» (էջ 71բ—76 ա), № 1007՝ նույն խոր. (էջ 93բ—101բ):

2. Յողագս Յովնանու Մկրտչի, Անանիայի վարդապետի ասացեալ. «Է՛ ձեռն առեալ զիմաստս հոգւոյն ձեռնառութեամբ շնորհողին իմաստութեան հոգւոյն՝ ըստ չափոյ տհարութեանս մերոյ...», սես՝ Բ. Սարգիսյան, «Անանիա Քարղմանիչն և իւր գրական գործոց նմոշններ», էջ 16—20:

Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 993՝ «Սրբոյն Անանիայի Հայոց վարդապետի դրուտս ի սուրբ Մկրտչին Յովնանու» (էջ 597բ—601ա), № 2043՝ «Յողագս Յովնանու Մկրտչի, Անանիա վարդապետի ասացեալ» (էջ 245ա—250ա). իսկ № 2044-ը տալիս է Ան. Սանահնեցուն՝ «Յօսուսս Յովնանու Մկրտչի, Անանիայ վարդապետի ասացեալ Հողբատացոյ» (էջ 234բ—244բ):

Բ. Սարգիսյանը ճառի հեղինակութիւնը վերագրում է Ան. Քարղմանչին, իսկ Գ. Զարբհանալյանը՝ Ան. Սանահնեցուն:

3. ՅԱնանէ վարդապետէ ասացեալ ի խաչելութիւնն Պետրոսի. «Իսկ Պետրոս երկրորդ անգամ եղեալ յսղին դրախտին և կեղեցոյ, ճիմն հասատութեան, կրկին անման, առեալ զոսս ըստանձնեալ, ի տան լուացման սուրբ, ուղղեք առ վերին աշխարհն ընրանայ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 2039, էջ 24բ:

Բ. Սարգիսյանը ճառի հեղինակութիւնը միտում է վերագրելու Ան. Շիրակացուն:

4. Անանիայի վարդապետի ի խորհուրդ կատարման առաքելոյն Պետրոսի. «Իսկ երանելին Պետրոս հասեալ ի տեղի կատարման պատարագեալ ի վերայ խաչին...», անգ. էջ 24բ—27բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3796 (էջ 36բ—40բ) և № 1007 (էջ 39ա—46բ): Հմմտ. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 97՝ «Անանիայ Հայոց վարդապետի ասացեալ ի խորհուրդ կատարման սուրբ առաքելոյն Պետրոսի» (էջ 278ա, սկ. «Մարգարէն Դաւիթ

առյցեալ հոգւով սրբով, բացաքարոզէ զերաշս տնաւ»):

Բ. Սարգիսյանը ճառի հեղինակութունը միտում է վերագրելու Ան. Շիրակացուն:

Ճ. Անանիայի խօսք և խրատ անտարանական, առաքելական և մարգարեսկան որ տանին զմեզ ի կեանսն յաւիտեանական և ոչ տան խոտորել յաջ կամ յահեկ. «Քանզի գրեալ է և պատուիրեալ է, թէ մի՛ յաջ խոտորեալ և մի՛ յահեկ...», *Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 732, էջ 212ա—260բ:*

Ուրիշ ձեռագրերում այս բնագիրը կրում է «խօսք և խրատը յաւիտեանականը, որ տանի ի կեանս յաւիտեանականս» խորագիրը:

Բ. Սարգիսյանը ճառի հեղինակութունը միտում է վերագրելու Ան. Շիրակացուն:

Ճ. Խրատը ոգեշահք վասն զղջման արտասուաց ասացեալ Անանիայի սուրբ և ընտրեալ վարդապետին. «Ո՛վ աստուածասեր սիրելի եղբայր [խնդրոյ] սիրոյն աստուծոյ, զբանն զոր աղաչեցեր զիս, ցուցանել քեզ յաղագս զղջման և արտասուաց...: Արդ շնորհք արտասուաց...» (*հրատ. Գ. Աշղբյան*), Պատկեր, 1808/1800, էջ 197—201, 217—221, 241—246 և 428—428:

Հրատարակիչը վերագրում է Ան. Նարեկացուն:

Ձեռագրերում այս բնագիրը պատահում է մի քանի տարբեր խորագրերով: Վերահիշյալ խորագրով են Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1098 (էջ 381բ—387բ) և Թավրիզի Առաջնորդարանի ձեռ. № 8 (էջ 55ա): Մի քանի ձեռագրերում կրում է «Անանիայի ոգեշահութեան իմաստասիրի խրատը ոգեշահք՝ զղջման և արտասուաց», ինչպես Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1137 (էջ 109ա—114բ). Լենինգրադի Վուստ. Բոստ. արմ. քյկ. А-28. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 258 (էջ 38ա) և № 284 (էջ 105ա). Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 0-ը ունի՝ «Անանիայի ոգեշահութեան վարդապետի խրատ, զոր արարեալ է յաղագս արտասուաց» (էջ 425բ)¹, Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 767-ը ունի՝ «Խրատը ոգեշահք վասն զղջման և արտասուաց,

ասացեալ Անանիայի վարդապետի ի խնդրոյ միայնաւորի ումեմն» (էջ 98ա—110ա): Պատահում է նաև «Սրբոյն Անանիայի ասացեալ խրատը ոգեշահք» խորագրով, ինչպես՝ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335 (էջ 296բ—302ա, սկ. «Ձրանն վասն որոյ աղաչեցեր զիս և ասացեր, երէ ինձ զղջման և արտասուաց խրատ գրեալ: Արդ շնորհք արտասուաց») և № 788 (էջ 276բ—281ա, սկ. «Ձրանն... երէ զղջման և արտասուաց խրատ գրեալ, և ես սակաւուց պատճառս ետու: Արդ շնորհք»): Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Խրատը արտասուաց տո միանձուցն, երանելոյն և հոգեշահ վարդապետին Անանիայի յաղօրից նարեկացոյ» (*մասն Գ, էջ 295բ, սկ. «Ձրանն զոր պատուիրեցեր, թէ ինձ զղջման և արտասուաց խրատ գրեալ»*): Մի շարք ձեռագրերում այս բնագիրն սկսվում է ուղղակի «Արդ շնորհք արտասուացն նշանակ է» բանորով, ինչպես՝ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8533՝ «Վասն աղօրիւն (sic) և արտասուաց խոստովանութեան» (էջ 117ա—129բ), № 1836՝ «Վասն աղօրիցն և արտասուաց և խոստովանութեան» (էջ 58բ—65ա), № 1473՝ «Վասն արտասուաց և խոստովանութեան» (էջ 348բ, վերջից Թերի), № 3139՝ «Վասն աղօրից և խոստովանութեան» (էջ 16ա—27բ), № 6907՝ «Սուրբ և երջանիկ հօրն Գրիգորի (sic) նարեկացոյ խրատը վտան աղօրից և արտասուաց» (էջ 108ա—126բ), Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 172 (էջ 34ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 247 (էջ 90ա), Համառոտված խմբագրութիւն է Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1475՝ «Վասն արտասուաց որ հոգւոյ շահ է և լոյս» (էջ 149բ—152ա, սկ. «Արտասուսն սիրոյ ծնունդ է և արքայութեանն ցանկալոյ»):

Թվով ավելի շատ են այն օրինակները, որոնք կրում են Ան. Շիրակացու անունը, հետեյալ խորագրով. «Անանիայի Շիրակացոյ ասացեալ յաղագս զղջման արտասուաց ի խնդրոյ Գրիգորի Միայնակեցի», ինչպես՝ Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4213 (էջ 376բ—383ա), սկ. «Ո՛վ աստուածասեր եղբ.»), № 785 (էջ 422բ—429բ, սկ. նույն),

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1934, էջ 831:

№ 702 (էջ 467ա—470ա, սկ. նույն), № 1157 (էջ 75ա—82բ, սկ. նույն). Ծրուսաղծմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 461 (էջ 982, սկ. «Ասեր՝ ո՛վ աստուածասեր եղր»): Տես նաև Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 371 (էջ 17ա). Թափրիգի մասնավոր անձանց ձեռ. № 35 (էջ 376բ). Անկուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 225 (էջ 73):

Կան նաև օրինակներ, որոնք կրում են
 14 Ան. Նարեկացու անունը, ինչպես Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6707՝ «Արդ, ո՛վ տեր ճոզևոր, գու խոնարհնցար յիմ նուսառու- քիւնս և աղաչեցեր քե ինձ խրատ գրեա քանհանայեղան կարգի, և խաղաղութեան և խոնարհութեան և վասն այս կենացս ու- հայնութեան...: Խրատը ոգեշահը զոր արա- րեալ է Անանիայի Նարեկայ վարդապետի յաղագս արատասուաց» (էջ 331ա—336բ, սկ. «Արգ շնորհք արատսուաց»): Նաև նույն
 23 մատ. ձեռ. № 1521, որտեղ բնագիրը երկու մասի է բաժանված՝ ուրույն խորագրերով. «Շնորհալից վարդապետին Անանիայի Նա- րեկացույ ասացեալ վասն աղօթից, պահոց և արատսուաց» (էջ 282ա—284բ, սկ. «Արգ շնորհն արատսուաց նշան ես») և «Նորին Անանիայի հոգեյի վարդապետի և Նարեկայ վանաց առաջնորդի ասացեալ վասն զղջման և արատսուաց և աղօթից» (էջ 284բ—286ա, սկ. «Մի՛ որ ի մարգկանե փոքր համարեսցի
 20 զշնորհս զղջման»):

Հավանաբար այս ճառն է և կամ սրանից խմբագրված մի ճառ է «Վասն խոստովա- նութեան» խորագիրը կրող այն բնագիրը, որ Մեղր և Անանիա վարդապետների ա- նունն է կրում, փարիզյան ձեռագրերից մե- կում՝ Bibl. Nat. Ms. Arm. № 128: «Dis- cours des vsrdapets Melr et Anania sur la confession» (fol. 118^r)¹.

7. Յաղագս խորհրդոց զգուշութեան.
 63 «Արգ նախ յառաջ քան զամենայն խորհրդ- րոց մաքրութեան շան տար...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335, էջ 286ա—287ա:
 Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 788՝ նույն խոր. (էջ 281ա—282ա), № 229՝ նույն խոր. 65 (էջ 274ա—275բ, վերջից թերի), № 641՝

«Նորին [Անանիայի] բանք յաղագս խոր- հրդոց զգուշութեան» (էջ 33ա—36ա, սկ. «Արդ նախ առաջ քան զամենայն ինչ խոր- հրդոց»), № 5707՝ «Այլ և զայդ աղաչեցեր երե յաղագս խորհրդոց խրատ գրեա որ ըզ- գուշմալ գիտեմ և պատրաստել. Անանիա» (էջ 330ա—331ա, սկ. «Արդ նախ յառաջ քան զամենայն ինչ»): Նիկոսիայի—Անթիլիասի ձեռ. № 8=հին № 40՝ «Նորին յաղագս խոր- հրդոց զգուշութեան» (էջ 31ա, սկ. նույն). Մյունխենի K. Hof- und Staatsbibl. Cod. Arm. III: «Նորին [Անանիայի] վասն խոր- հրդոց ոգեշահն» (fol. 124^r, սկ. «Նախ և առաջին քան զամենայն»):

Սույն ճառը գտնվում է նաև Եփրեմ Խո- րին Ասորու անունով, «Վասն խորհրդոց մաքրութեան խորագրով, տես՝ Մարտին Եփ- րեմի մատենագրութիւնք», հտ. 7, Վենետիկ, 1836, էջ 220—223:

8. Նրանելի սուրբ վարդապետին Անա- նիայի ասացեալ խրատ վասն խոնարհու- քեան. «Արգ որպես ասե առաքեալ[ն]՝ ա- մենայն խոնարհութեամբ զմիմեանս լա- համարել քան զանձիւս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 80, էջ 67ա—73բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 6031՝ «Քա- րոզ Անանիայի ասացեալ յաղագս խոնար- հութեան» (էջ 97ա—100բ), № 641՝ «Վասն խոնարհութեան» (էջ 23բ—26բ), № 601՝ «Անանիայի վասն խոնարհութեան» (էջ 20 112բ—117բ), № 5707՝ «Այլ և զայդ ճարքեր երե որչափ մասունք են որ մարդն կատա- րեալ խոնարհութիւն ստանայ և աղաչեցեր երե զայդ գրեա ի գիրս Անան(սի)» (էջ 328ա—329ա), № 788՝ «Եւ քե որչափ մա- սունք են մարդ որ կատարեալ առաքինու- քիւն ստանայ» (էջ 282ա—283բ, վերջից թերի). Վիեննայի Մխթթ. Մատ. ձեռ. № 364 (էջ 138բ). Մյունխենի K. Hof- und Staats- bibl. Cod. Arm. III (fol. 115^r). Նիկոսիայի - Անթիլիասի ձեռ. № 8=հին № 40 (էջ 42ա):

Սույն ճառը մի քանի հետնադարյան ձե- ուագրերում Անանիա Շիրակացու անունով է, ինչպես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2524՝ 65 «Երատ վասն խոնարհութեան, ասացեալ սուրբ վարդապետին Անանիայի Շիրակացոյ»

¹ F. Macler. «Catalogue», p. 68.

(էջ 200բ—204ա) և № 1553՝ նույն խոր. (էջ 235ա—242ա). նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240՝ «Անանիայի Երթակացոյն ասացեալ վասն խոնարհութեան» (էջ 90բ):

Բ. Սարգիսյանը ճառի հեղինակութիւնը միտում է վերագրելու Տիրուի վանահայր Անանիային և կամ Անանիա Սեաստացուն:

Ձեռագրերում պատահում է նաև Գրիգոր Լուսաւորչի անունով, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8029՝ «Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի ասացեալ վասն խոնարհութեան» (էջ 190ա—193ա), № 581՝ «Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին ասացեալ վասն խոնարհութեան» (էջ 176ա—178ա) և № 2939՝ «Գրիգոր Լուսաւորչէ ասացեալ վասն խոնարհութեան» (էջ 49ա—50բ): Ծանոթ է նաև Ծփրեմ Ասորու անունով, տես՝ «ՍՐՐՐՐՐՐՐ Ծփրեմի մասնագրութիւնը», հտ. Գ, Վենետիկ, 1836, էջ 215—219:

Զ. Անանիայի Հայոց վարդապետի ասացեալ իրատ վասն համբերութեան և խաղաղութեան. «Արդ յորժամ մարդն շնորհս առնու յաստուծոյ իմաստութեան և երկիւղի, եւ ոչ տայ պատճառս արամութեան ընկերին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335, էջ 283ա—284ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8029 (էջ 186բ—189բ), № 788 (էջ 275բ—276բ), № 7993 (էջ 144բ—146ա), № 641 (էջ 19բ—23բ), № 601 (էջ 117բ—122ա) և № 5707 (էջ 326բ—327բ). Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. № 8 (էջ 443ա) և № 8—հին № 40 (էջ 37ա)՝ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 364 (էջ 144բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 6986 (fol. 214՝). Մյունխենի K. Hof- und Staatsbibl. Cod. Arm. III (fol. 105՝).

Ձեռագրերում բնագրի խորագիրը, վերոնշըլյալից բացի, պատահում է նաև՝ «Անանիայի Հայոց վարդապետի ասացեալ վասն համբերութեան», «Նորին (կամ Անանիայի վարդապետի) իրատ վասն համբերութեան (կամ վասն համբերութեան և խաղաղութեան)» ևն:

10. Նորին բանք աղօթից. «Ջկարգեալ աղօթսն հասարակաց գառուընչեան և զգիշերոյ բնաւ մի՛ անտես առնել...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335, էջ 284ա—284բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 641՝ նույն խոր. (էջ 26բ—29բ). Իսկ № 8029 ձեռագրում գրիչը նույնպես խորագրելով «Նորին բանք վասն աղօթից» (էջ 193ա, թերի)՝ նկատի ունի Գրիգոր Լուսաւորչին, որովհետև նրանից անմիջապէս առաջ գտնվող ճառը, որի սկզբնավորութիւնն է «Արդ որպէս ասէ առաքեալն և որը նույնպէս ծանոթ է Ան. վարդապետի անունով, նա խորագրել է՝ «Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի ասացեալ վասն խոնարհութեան»: Տես դարձալ Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. № 8—հին № 40 (էջ 46ա):

11. Այլև զայդ ճարքեր թէ զիա՞րդ կարևարգ զերկրաւորս արհամարհել ուր անցանք. «Արդ երբ կամիս որ յաղթես աշխարհի և ոչ ըմբռնիս ի կենցաղոյս պատրանս, դու խորհրդամբ մի՛ա դիր, և իմաստութեամբ փորձեա՛...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2335, էջ 284բ—286ա:

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագիր օրինակ-ների մեջ հնագույնը, որ գրված է 1341 թվականին, է № 8030-ը՝ «Անանիայի վարդապետի ասացեալ հոգեշամ վասն այն կենացն» (էջ 76բ—81բ): Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2081՝ «Անանիայի վարդապետի ասացեալ իրատ հոգեշամ վասն այն կենաց» (էջ 130բ—133ա), № 7248՝ նույն խոր. (էջ 314բ—318բ), № 2223՝ նույն խոր. (էջ 113բ—116բ), № 2939՝ «Անանիա վարդապետի իրատ ոգեշամ թէ ո՛րպէս կարասցէ մարգըս զմիտս իւր յորոշել յերկրաւորացս և զայս կեանքս արձամարհել և աստուծոյ միայն ցանկալ և արքայութեանն» (էջ 44բ—46բ), № 3281՝ «Անանիայի հոգեւորոգ վարդապետի իրատ հոգևոր ասացեալ թէ ո՛րպէս կարասցէ մարգ» ևն (էջ 24բ—25ա, վերջից թերի), № 993՝ «Անանիայի հոգևորոգ վարդապետի իրատ հեզևոր» ևն նույն (էջ 395ա—396ա), № 1873՝ «Երանելոյն Անանիայի վարդապետի իրատ հոգևոր ասացեալ» (էջ 152ա—154ա), № 9066՝ «Անանիա վարդապետի ասացեալ» (էջ 34բ—

՝ Հմմտ. Լանդա Ամսթրեյ, 1904, էջ 531 և 536:

43բ, վերջից թերի), № 1356՝ նույն խոր. (էջ 78բ—80ա), № 6029՝ «Անանիայի վարդապետի ասացեալ հոգեշահ բան» (էջ 154բ—159ա), № 4740՝ «Անանիայ վարդապետի ասացեալ վասն անցաւոր աշխարհիս» (էջ 333ա—336ա), № 4828՝ «Երանելոյն Անանիայի Հայոց վարդապետի ասացեալ վասն անցաւորիս» (էջ 467ա—468բ), № 5137՝ նույն խոր. (էջ 127—129), № 2236՝ «Սրբոյն Անանիայի վարդապետի ասացեալ վասն անցաւոր աշխարհիս, որ սուտ է և խարէ գմարդ, և որպէս զբարզ ի նանիր անցանէ» (էջ 216բ—217բ), № 641՝ «Այլ և զայդ... արհամարհել զերկրաւորս որ անցանէ և աստուծոյ միայն ցանկալ» (էջ 29բ—33ա), № 5707՝ «Այլ և զայդ... արհամարհել զերկրաւորս որ անցաւոր է և աստուծոյ միայն ցանկալ և արքայութեան նորա. Անանի (sic)» (էջ 329ա—330ա):

20 Տես դարձյալ Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. № 8=հին № 40՝ «Այլ և զայս» ևն (էջ 48բ). Երուսաղեմի Հալկ. Մատ. ձեռ. № 11 (էջ 630ա). Թրիքիսի Պետ. Թանգ. հալ. ձեռ. № 11 (էջ 383ա). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240 (էջ 87բ) և № 278 (էջ 86ա):

22 Զեռագրերում երբեմն պատահում է նաև Ան. Շիրակացու անունով, տես Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4951՝ «Սրբոյ Անանիայի Շիրակուանցոյ Հայոց վարդապետի ասացեալ վասն անցաւոր աշխարհի» (էջ 135բ—139ա) և Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 99՝ «Անանիայի Շիրակացւոյ սուրբ վարդապետի ասացեալ հոգեշահ բանք վասն ամենայն մարդոց» (էջ 74ա):

21 Բ. Սարգիսյանը սույն ճառը Ան. Նարեկացուն է վերագրում. այդ կարծիքին է նաև Գ. Զարբանալյանը:

12. Անանիայի Հայոց վարդապետի խորատք քահանայից. «Արդ՝ քահանայտէան աստիճանն ինքն յայտնի է արժանաւորութեամբ՝ թէ որպէս պարտ է ինել սուրբ և ամարատ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1098, էջ 398ա—399բ:

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերի մեջ սույն օրինակը հնագույնն է, որոված՝ 1320 թվականին Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7131՝ «Անանիայի Հայոց վարդապետի ասացեալ խորատք»

(էջ 104բ—116ա), № 80՝ «Անանի (sic) Հայոց վարդապետի ասացեալ խորատ քհ.ից» (էջ 108ա—111բ), № 838՝ «Անանիայ Հայոց վարդապետի ասացեալ խորատ քհ.ից» (էջ 97բ—107բ), № 3178՝ նույն խոր. (էջ 103բ—113բ), № 6031՝ «Անանիայ վարդապետի ասացեալ խորատ քհ.ից» (էջ 176բ—182բ), № 1475՝ «Աստիճան և խորատ քհ.իցն» (էջ 157բ—163ա), № 709՝ «Սրբոյն Անանիայի վարդապետի բացատրեամբ խորատք ոգեշահք ի զգուշութիւն սպասաւորաց մեղսաքաւիչ սուրբ պատարագին և ամենայն հաւատացելոց Քրիստոսի» (էջ 158ա—158բ, վերջից թերի): Տես նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 171 (fol. 98^r). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 266 (էջ 254ա):

Վերահիշյալներից № 3178 ձեռագրի գրիչը թեև խորագրել է «Անանիա Հայոց վարդապետի ասացեալ», բայց այդ համարել է Ան. Շիրակացուն, որովհետև հաշորդ ճառը նա խորագրել է «Նորին Անանիայի Շիրակացւոյն» (տես § 13): Նույնպես է նաև № 838 ձեռագրում:

Բ. Սարգիսյանը ճառի հեղինակութունը վերագրում է Ան. Նարեկացուն:

13. Նորին Անանիայի Շիրակացւոյն է, խորատ քահանայից և ժողովրդոց. «Եւ արդ աղաչեմ զձեզ զամենեսեան, մի՛ դիրաշարժս լինել ի վիճարանութիւնս և ի կախս և դիրաշարժ ի հաշտութիւն և ի խաղաղութիւն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3178, 114ա—124բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7131՝ «Նորին Անանիայի Շիրակացւոյն (sic) խորատ քհ.ից և ժող.ոց» (էջ 116ա—127բ), № 838՝ «Նորին Անանիայի Շիրակացւոյն (sic) խորատ քհ.ից և ժող.ոց» (էջ 107բ—118ա), № 80՝ «Նորին Անանիայի է ասացեալ խորատ և կանոն քհ.ից և ժող.ոց» (էջ 112ա—113բ, սկ. «Եւ արդ աղաչեմ զամենեսեան զձեզ զժուարաշարժ լինել»), ևն:

Այս բնագիրը Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական»-ի «Ան զասս քահանայից» գլխից հանված մի համաված է. հմմտ. «Ներսեսի Շնորհալու կաթողիկոսի Հայոց թուղթ ընդհանրական առ համօրէն հայասեռ ազինս», Վենետիկ, 1830, էջ 58—63:

14. Անանիայի Հայոց վարդապետի սակաբացայայտութեան բուռն. «Կամ եղև ինձ սակաւ ինչ աշխատասիրել սակա բուռն բացայայտութեան ի բազմաց անտես եղեալ...», տես՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, «Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը», Երևան, 1944, էջ 237—250:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 3710 ձեռագրից, № 497 ձեռագրի համեմատութեամբ Այս ճառը, որ թվերի խորհրդավոր նշանակութեան մասին է խոսում, Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ա. Աբրահամյանի կարծիքով Ան. Նարեկացուն է պատկանում, իսկ Գ. Չարբանաւլյանի և Ս. Հայրապետյանի կարծիքով՝ Ան. Շիրակացուն:

15. Բանք աստուածայինք պիտանի ամենայն կրօնաւորաց, Անանիայ վարդապետի ասացեալ. «Երևեցո՛ տեր զընորհս քո ի ծառայս քո և զգութ քո ի ստեղծուածս քո, զողորմութիւն քո ի պաշտօնեայս քո...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9100, էջ 219ա—226բ:

Տես նաև Թավրիզի մասնավոր անձանց ձեռագիր № 12 (էջ 199—206)¹, Նշվում է, որ Արղնիի Բարձրահայաց Ս. Աստվածածնի վանքի № 139 ձեռագիր աղոթագրքի մեջ ես կա մի աղօթք «Անանիայ» անունով, բայց մեզ հայտնի չէ՝ այդ բնագիրը վերահիշյալի հետ նույնն է, թե ոչ²:

16. Անանիայ. «Դարձեալ սոյն այր այսպիսի տայ օրինակ կալոյ և մնալոյ երկրի և ծովու ի վերայ ոչբնչի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1267, էջ 15բ:

Գտնվում է Վարդանի կաղձած Հին Կտակարանի մեկնութիւններում, Մենդոց գրքի մեկնութեան մեջ: Կարող է Ան. Շիրակացու գործը լինել:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր նշած բնագրերի մասին որոշ տեղեկութիւններ և քննական կարծիքներ տեսնել ԱՆԱՆԻԱ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ, ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ և ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ անունների տակ ցույց տրված գրականութեան մեջ:

¹ Հմմտ. չ. Անույան, «Ծուրհակ», էջ 86:

² Հմմտ. Գ. Սրվանձառյանց, «Քորոսս սգար», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 390:

ՕՆՆՆԻՆ ԳՆՀՆԵՑ [I]*

(՝Ανανάς ιεροός)

Փյունիկեցի վկա՝ Դիոկլետիանոս կայսրի (284—305 թթ.) օրով Նրա համառոտ վկարանութիւնը, Տեր Իսրայելի խմբագրութեամբ, տես՝ *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XIX, 1926, p. 128. և նույնի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ նույն էջերում: Գրիգոր Սերենցի Հայսմավուրջում կա այս համառոտ վկարանութեան մի ուրիշ խմբագրութիւնը, տես՝ «Ժառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայսմաւուրջ», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 455. այլ տպ. տես՝ «Յայսմաւուրջ», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 487. այլ տպ. տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրջ», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 345—346: Մեկ կամ մյուս խմբագրութեան պատկանող օրինակներ տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 218բ), № 7463 (էջ 190ա), № 4873 (էջ 41բ), № 7362 (էջ 308բ), № 1511 (էջ 311ա), № 1510 (էջ 315ա), ևն: Հմմտ. վկայաբանութեան հունարեն բնագիրը՝ «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanæ», Bruxellis, 1902, p. 426—427. Հմմտ. նաև լատիներեն վկայաբանութիւնը՝ *Acta Sanctorum*, Februaril t. III, p. 497—500.

ՕՆՆՆԻՆ ԳՆՀՆԵՑ [II]

(՝Ανανάς ιεροός)

Վկայակից Շմավոնյանների, 339 թ.: Վկայութիւնը տես ՇՄԱՒՈՆ ԲԱՐ-ՍԱՐԷ անվան տակ, վերջինիս վկայաբանութեան ընդարձակ բնագրում (Սոփերք Հայկեղանք, հա. Ի):

ՕՆՆՆԻՆԵ ԿԱՄ ԵՐԵՔ ՄՆԵՆՈՒՆԵ

Ըստ ավանդութեան՝ Հուդայի ցեղից երեք եղբայրներ՝ Անանիա, Միսայել և Ազարիա, այլ անուններով՝ Սեդրաք, Միսաք և Աբեդ-

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մատենագրական տեղեկութիւններ տես՝ J. Bollandus, «De sanctis martyribus Anania presbytero, Petro Clavigero et VII millitibus», *Acta Sanctorum*, Februaril t. III, Parisla, 1865, p. 495—497.— Մ. Ավգերյան, «Հիպոտար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հա. ԺԲ, Վենետիկ, 1816, էջ 33—34:

նագով, Նրանք, ըստ Աստվածաշնչի, մերժե-
լով երկրպագել Բարեյոնի Նարուզողոնուոր
արքայի ոսկի արձանին, նետվեցին հնոցի
մեջ, բայց Յնացին անհնաս: Նրանց մասին
հայ մատենագրության մեջ կան այլ նյութեր
ևս, որոնց բովանդակությունը շեղվում է
Աստվածաշնչի գրույցից, պատմելով մինչև
իսկ Անանիանների նշխարների գլուտի մա-
սին՝ պարսից Ղաամ Թագավորի որով Բարե-
յոնում:

1. Յաղագս երից մանկանցն Անանիանց
որ ի Բաբելոն. «Յայնժամ արք հինգ զօրա-
ւորք կապեցին զնոսա, և կապեցին] ճորա
վարափօք և արախոսրափօք, պատմունճ-
նօք և զանկապանօք, որ և խոնավն...»,
Երևանի Պատ. մատ. ձեռ. № 101, էջ 398ա:

2. Վկայութիւն սրբոց երից մանկանցն.
«Յաղագս փոխանորդութեան քաղաւորացն
Քաղղեացւոց պատմե Յովսեպոս այսպէս...»,
Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 225, էջ
29բ—30ա:

3. Վկայութիւն սուրբ մանկանցն Անա-
նիայի, Ազարիայի և Միսայելի. «Յայնժամ
երկուցեալ Նարուզողոնուոր՝ զմտաւ ածեալ
և ճաւատացեալ, առաքեաց ի մօտաւորս և
հեռաւորս...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 307, էջ 87ա—87բ:

Վերջ՝ «Այսպէս ճգնեցան երեք մանկուն-
քըն, և եղեն ի պահեստի ամս հինգ հարիւր
և քառասուն, և յարուցեալք, և դարձեալ հ-
ղան նշխարք նոցա յերկրի՝ ի բժշկութիւն
հաւատացելոց» ևն:

4. Գիւտ ճշտարաց Անանիանց երից
մանկանցն. «Յամս Վլամ Պարսից արքայի
յայտնեցան ճշտարք ոսկերաց երանելեացն
Անանիանց՝ կամօքն աստուծոյ բարերարի,
և յայտնեցան այսպէս...», Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 303, էջ 203բ—210բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 225 (էջ
30բ—31բ):

Տես նաև ԴԱՆԻԷԼ ՄԱՐԳԱՐԷ անվան
տակ՝ «Պատմութիւն Դանիելի մարգարէին

1 Տես Աստվածաշնչի մեջ՝ «Մարգարէութիւն
Դանիելի», զԵ. Ա, Բ և Գ.—Մ. Ազգերյան, «Հեռ-
կատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Գ,
Վենետիկ, 1818, էջ 412—430:

և երից մանկանցն՝ Անանիայի, Ազարիայի
և Միսայելի», և մի քանի նման ընագրեր:

ԱՆՈՒՆՈՒՆԵՐ

Այսպէս են կոչվում հայկական մատենա-
գրության պատմության մեջ այն մի շարք եր-
կերի հեղինակները, որոնց ինքնությունն ան-
հայտ է (օրինակ՝ Անանուն քերական) և կամ՝
նույնինքն այլ երկերը (օրինակ՝ Անանուն
ժամանակագրություն): Անանուն հեղինակ-
ների և անանուն հեղինակությունների թիվը
շատ ստույար է և բոլորը լրիվ նշել հնարա-
վոր կլինի միայն այն ժամանակ, երբ մենք
կունենանք մատենագրական բնագրերի հաշ-
վառման լիակատար պատկերը: Ստորև այ-
բութեանական կարգով նշում ենք գրականու-
թյան մեջ արդեն հայտնե «Անանուն»-ները:

Պայմանական նշումներ

Մտեր ժամանակագրություններ, հտ. Ա և Բ—
Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.
Հատար 1—III: Կարճեց՝ Վ. Ա. Հեղորյան: Երեւան,
1951—1958:

1. ԱՆԱՆՈՒՆ կամ ԿԵՂԾ-ՍԵՔԷՆՍ կամ
ԿԵՂԾ-ԱԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍ: Տես՝ ՍԵՔԷՆՍ:

2. ԱՆԱՆՈՒՆ ԱՆՈՒՇՊԱԿՑԻ: Տես՝ ՋԱՔԻ
ԱՆՈՒՇՔԱՆՔՑԻ:

3. ԱՆԱՆՈՒՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՐ:
Այսպէս է անվանվում անհայտ հեղինակն
այն Արծրունց Պատմության, որը գտնվում
է Քոյմա Արծրունու Պատմության վերջում,
որպէս նրա շարունակությունը, սկզբից թերի:
Տես՝ ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ:

4. ԱՆԱՆՈՒՆ ԴԻՑԱՐԱՆ*: Հունական
մատենագրության հայտնի «Անանուն»-ներից
մեկը, որ մի շարք դիցարանական առաս-
պելների մեկնության հեղինակ է: Նրա աշ-
խատությունը, որ «Յաղագս անհաւատա-
լեաց» («Περὶ ἀπίστων») անունն է կրում,
Գեորգ Պալատեցու կողմից 1787 թվին հու-
նարենից թարգմանվել է հայերեն՝ Հերակլի-

* ՕՃԱՆՉԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Willi. Christ,
«Geschichte der griechischen Litteratur bis auf die
Zeit Justinians», 3. Aufl., München, 1898, S. 778.
—Rud. Nicolai, «Geschichte der griechischen Li-
teratur», I Hälfte, Magdeburg, 1865, S. 422—423.

տասի և Պալեփատոսի նմանօրինակ երկերի հետ միասին: Սույն թարգմանությունը մնում է անտիպ: Զննագրում բնագիրը հատուկ խորագիր չունի, այլ կրում է պարզապես «Աճաճուց ճեղհեցեալից» խորագիրը:

Աճաճուց ճեղհեցեալից, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1676, էջ 53ա—57բ:

Սույն վերնագրից հետո բնագիրը բաժանվում է հետևյալ զլուխների.

1. Յազգո առջնագույնից մարդկան: 2. Եօթն զարմանալիքն: 3. Յազգո սպեղին մարթայն: 4. Յազգո Իլիանի: 5. Յազգո Աբելոօսի: 6. Յազգո Գերգե՛րօսի: 7. Յազգո Բաթթո՛յի: 8. Ռազգո Նարգիսօսի: 9. Յազգո Ալեքսանարօսի:
10. Յազգո Բանայ: 11. Յազգո Էնթիմի՛ոնի: 12. Յազգո Ժաթթի: 13. Յազգո Իզարօսի: 14. Յազգո Իսի և Ա՛րզօսի: 15. Յազգո Տիօնի՛օսի: 16. Յազգո Գու՛նօսի: 17. Յազգո Սալիզիզօսի:

Վերջում նշվում է՝ «Վախճան քանիցն Անանուն հեղինակին»:

Հունարեն բնագիրը հրատարակվել է մի քանի անգամներ՝ Հերակլիտոսի աշխատության հետ միասին (տես ՀՅՐԱԿՎԻՏՈՍ):

5. ԱՆԱՆՈՒՆ ԶՐՈՒՑԱԳԻՐ: Մանուկ Աբեղյանը պայմանականորեն այսպես է անվանել Շապուհ Բագրատունուն վերագրված պատմության («Պատմութիւն Շապուհ Բագրատունուոյ», էջմիածին, 1921) անծանոթ հեղինակին: Տես՝ ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ:
6. ԱՆԱՆՈՒՆ ԹԻՃԼԻՍՅՑԻ, ՊԱՏՄԻՉ: Գրել է՝ «Համառօտ պատմութիւն անճնարիճ Կոտորածովք աւերման Տիխիս քաղաքի, զոր արար յելուզակօրեճ պատերազմաւ Աղա Մեհեմետ խան, փախուցեալ զձերուճի արքայն Վրաց զՀերակլ երկրորդ, յամի տեսաճ 1795»: Բնագրի վերջում հիշատակադրված է՝ «Գրեցաւ ի Տիխիս Փալտպկտրանի ի մագապուր զԵրծնլոյ՛ յամի տեսան 1796 յունուարի, ընդարձակութեամբ բառից յաճախութեան: Երբմէ յապաւելոյ իմն խիստ առ խիստ տերևոց բազմակոյտ բառից՛ զպատու պատմութեան ի լոյս արևու հոլանեալ՛ վերծանողացն մտաց հասու զործել կամեցեալ՛ համառօտեցաւ ի Արեմուտս ի Կոստանդնուպոլիս 1796 յունիսիս: Ըստ այս հիշատակա-

գրութեան՝ մեզ հասել է միայն թիֆլիսեցի Անանուն պատմչի երկի միայն համառոտված կամ վերախմբագրված օրինակը, որի ձևագիրն այժմ գտնվում է Թբիլիսիում, Պետ. Թանգարանի հայ. ձեռ. № 20, Տես Լ. Մե- լիքսեթ-Բեկի հոդվածը՝ «Անանուն հայ պատմչի նորագույն երկը Թբիլիսիի 1795 թ. ավերման մասին», Տեղեկագիր ՍՍՈՄ Գիտությունների Ազգայնախորհրդի Հայկական Ֆիլիալի, 1941, № 3—4 (8—9), էջ 48—53. 10 որտեղ հրատարակված է նաև հիշյալ բնագիրն ամբողջությամբ, էջ 49—52:

7. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ: Տես՝ ԱՆԱՆՈՒՆ ԾԻՐԱԿԱՑԻ, «Ժամանակական կանոն»:

8. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԳ գ.): Սկսվում է հայոց թվականության հաստատումից՝ 2 դարի կեսին և հասնում է մինչև 1236 թվականը՝ Անիի գրավումը մոնղոլների կողմից: Վերջին մասերում պատմական ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում: Պահվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 1973 ձեռագրում՝ Հովհաննես Սարկավազի տոմարագիտական աշխատության մի հատվածին առընթեր, «Յոճաճուց քահա- նայի» ընդհանուր խորագրի տակ (էջ 195բ—199բ), և այդպես էլ տպագրվել է ամբողջությամբ, հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. Ա, էջ 17—31, հրատարակչի առաջարկով ու ծանոթագրու- թյուններով:

9. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ կամ ԱՆԱՆՈՒՆ ՍԵՐԱՍԱՅՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԳ—ԺԴ գ.): Ժամանակագրական անանուն աշխատություն, որը երկու թերթ օրինակներով պահվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 2174 և № 3423 ձեռագրերում: Ժամանակագրությունն սկսվում է Ադամից և մինչև ԺԳ դարի 60-ական թվականները ուրիշ բան չի ներկայացնում, եթե ոչ, ինչպես Վ. Ա. Հակոբյանն է ասում, Վարդան Արևելցու «Պատմութիւն արեղերական»-ի համառոտությունը, լրացված՝ Մատթեոս Ուռնայեցու, Կիրակոս Գանձակեցու և ուրիշ հեղինակների առանձին վկայություններով, իսկ «ԺԳ դարի 60-ական թվերի վերջից սկսած դառնում է բավական հետաքրքիր և գիտական

մեծ արժեք է ստանում... հենց այդ մասն էլ հեղինակի ժամանակին է վերաբերում: Այժմյան դիճակում բնագիրն ընդհատվում է 1300 թվականի դեպքերով: Բնագրի խորագիրն է՝ «Ժամանակագիր եւ» (սկ. «Յորժամ յանցաւոր եղև Ադամ պատուիրանացն աստուծոյ, Քան զնա աստուած ի գրախտն փափկութեան»): Մենք ընդունելի ենք համարում Վ. Ա. Հակոբյանի այն կարծիքը, թե ժամանակագրության հեղինակը պետք է եղած լինի Սեբաստիայից կամ նրա շրջակայքից:

Ա սպ. — Անանուն ժամանակագրություն: Առաջարեցով և ժանոթագրություններով կազմեցին՝ Հովհ. Մանվելյան և Հար. Արարհամյան: Երևան, 1940: (= Հայկ. ՍՍԻ Ժողկոմսովետին կից Զեռագրերի Ուսումնասիրության Ինստիտուտ: Մատենագրերի սերիա, № 1):

36 էջ (19.5x14 սմ.):

Բ սպ. — Անանուն Սեբասացու տարեգրություն (ԺԳ դար), տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Բ, էջ 118—172:

Հրատարակչի առաջաբանով և ծանոթագրություններով: Սույն հրատարակության մեջ, համեմատության համար, բնագրին զուգահեռ տպագրված են ժամանակագրական ուրիշ երկու բնագրեր ևս Երևանի Պետ. Մատ. № 6617 և № 2151 ձեռագրերից, որից հետո, որպես շարունակություն, կցված է № 2151 ձեռագրում գտնվող՝ մի ուրիշ անծանոթ հեղինակի ժամանակագրությունը, որ բովանդակում է 1437—1477 թթ. դեպքերը, այսպիսի խորագրով՝ «№ 2151 տարբերակի շարունակությունը», էջ 152—153:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հակոբյան Վ. Ա. — «Անանուն ժամանակագրության աղբյուրների մասին կամ Վարդան Արևելցու Պատմութիւն տիեզերականի համառոտ խմբագրությունը», Տեղեկագիր ՀՍՍԻ Գիտությունների Ակադեմիայի, հաս. գիտ., 1949, № 7, էջ 61—62:

10. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԴ դ.). Գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. № 3984 ձեռագրում (էջ 78ա—78բ) և ընդգրկում է

կում է 885—1309 թթ. դեպքերը (սկ. «Ի քվին ՅԼԴ զԱշոտ Բագրատունի քսպաւոր օծին»): Տպագրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, էջ 383—386, հրատարակչի առաջաբանով ու ծանոթագրություններով:

11. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԴ դ.). Կրում է «Երանայայլ պատմութիւն խաչերոյ Տանկաց խորագիրը և ընդգրկում է հիշատակություններ 1315—1345 թթ. դեպքերի մասին (սկ. «Ի քվին ԶԿԴ ի մայիսին կին Շամին Ռեծեյն և էաա զՄէլիդին»): Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 2037 (էջ 146բ) և № 7841 (էջ 308բ) ձեռագրերից, տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, էջ 109—112, հրատարակչի առաջաբանով ու ծանոթագրություններով:

12. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԵ դ.). Կրում է «Քուսեանք առ Ռաստրակ մինչև առ մեզ» խորագիրը (սկ. «Աղամայ մինչև ի շրիեղեյն՝ ամբ ՍՄԻԲ [2242]»): Գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերում՝ № 7040 (էջ 287ա—290ա), № 8509 (էջ 121ա—123ա) և № 1127 (էջ 40ա—44բ): Ժամանակագրությունն սկսվում է Ադամից և ամենալրիվ օրինակում հասնում է մինչև 1418 թվականը: Տպագրվել է հիշյալ օրինակների համեմատությամբ, հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրություններ», հտ. Ա, էջ 147—149. և հրատարակչի առաջաբանն ու ծանոթագրությունները՝ էջ 141 և 152—153:

13. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԶ դ.). Կրում է «Երուրս գայն Քաթարաց» խորագիրը (սկ. «Ի ՈՂ [=1231] քուսեանցին Հայոց առաջին Քաթարն երեկ այլ խարնէն Բուղարայ, էաա զայլտարնս Հայոց» կամ «Ի ՈՂ քուսին Առոն Քաթարն երեկ այլտարնս Հայոց»): Գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. հետևյալ ձեռագրերում՝ № 1737 (էջ 185ա—186բ) և № 3695 (էջ 6բ—9բ): Ողբնայան ժամանակագրությունը բովանդակելիս է եղել միայն 1221—1549 թթ. դեպքերը, բայց հետագայում երկու ձեռագրերում տարբեր հավելումներ է կրել տարբեր գրիչների կողմից, ընդգրկելով նաև

ժէ դարի ղեպքերը: Տպագրվել է հիշյալ օրինակների համեմատութեամբ, հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 142—147. և հրատարակչի առաջարանն ու ժանոթագրութիւնները՝ էջ 140 և 150—152:

14. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժՁ դ.): Կրում է Նեախ վասն Խօնքարի և շահին, և գեհի՝ պղծին Ստեֆանի Օլախաց թագաւորի և շարեաց նորին որ առ ազգս Հայոց» խորագիրը (սկ. ժի Բվիս Հայոց ԶՂԵ [= 1646] փախուցեալ շահի որդին երրօրէն իւրմէ և գեաց ի Ստամպոլ») և ընդգրկում է 1646—1656 թթ. ղեպքերը, ընդ որում, սկսելով թուրք-պարսկական կռիւների հիշատակութեամբ, մանրամասնորեն կանգ է առնում 1651 թ. Մուլլա-վիայում Ստեփան Ռաշեսի կողմից հայերի դեմ հարուցված հալածանքների նկարագրութեան վրա: Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. երկու ձեռագիր օրինակների համեմատութեամբ՝ № 7584-ի (էջ 684—686) և № 3079-ի (էջ 254ա), տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 131—139, հրատարակչի առաջարանով ու ժանոթագրութիւններով:

15. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԷ դ.): Պատմական ընդարձակ հիշատակարան, որը գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. № 519 ձեռագրում (էջ 74ա—79ա): Վերաբերում է 1604—1608 թթ. ղեպքերին՝ թուրք-պարսկական կռիւներին, հայկական զավառների բնակչութեան տեղահանմանը Շահ-Աբաս Ա-ի կողմից ղեպի Սպահան, երկրում պարսիկների և թուրք ջալալիների գործած վայրագութիւններին, սովին, ևն: Հիշատակարանը ականատեսի ձեռքով գրված արժեքավոր աղբյուր է սովյալ ժամանակաշրջանի պատմութեան համար: Տպագրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 178—188, հրատարակչի առաջարանով ու ժանոթագրութիւններով:

16. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԸ դ.): Բովանդակում է 1658—1648 թթ. ղեպքերը, որոնք, սակայն, ժամանակագրական կարգով չեն դասավորված, այնպես որ

աշխատութեան առաջին տեղեկութիւնները վերաբերում են 1608 թվականին, իսկ վերջինները՝ 1601 թվականին: Սկ. ժի Բուին Հայոց ՌՄԵ (= 1606) ամիս խիստ սով եղև ի քաղաքն Վան և յԱրզրում, այնչափ միմչ զի կապիմ կորեկ գանեկան մի եղև: Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 4723 ձեռագրից, տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Բ, էջ 281—286, հրատարակչի առաջարանով ու ժանոթագրութիւններով:

17. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԹ դ.): Համառոտ ընադիր, որտեղ, առանց ժամանակագրական կարգի, ընդգրկված են 611—1656 թթ. պատմական ղեպքեր: Գրտնրվում է Երևանի Պետ. Մատ. № 3327 ձեռագրում (էջ 1ա): Տպագրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 201—204, հրատարակչի առաջարանով ու ժանոթագրութիւններով:

18. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԿ դ.): Կրում է «Կարգ թագաւորաց ազգիս Հայոց և Պարսից թէ ուստի՝ սերեալ թագաւորեցին» խորագիրը (սկ. «Աղեքսանգր թագաւոր Մաղեգոնացի, յաղթեալ գ՛Թարեմ արքայն Պարսից, և փոխեաց առ իճքն զթագաւորութիւնն Պարսից»): Գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. № 1495 և № 6354 գրչագրերում: Ժամանակագրութիւնն սկսվելով Պարսկաստանի նվաճումով Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմից, հասնում է մինչև Ռուբինյանների իշխանութեան վերջը Կիլիկիայում (1337 թ.): Սակայն անունուն հեղինակն այս ժամանակագրութիւնը կազմել է 1679 թ.: Ինչպես Վ. Ա. Հակոբյանն է ասում՝ «ըստ երևույթին ժամանակագրութեան հեղինակն իր ձեռքի տակ ունեցել է այնպիսի աղբյուրներ, որոնց հիման վրա կատարված հաշվառումները (եթե ոչ ընդօրինակութեանը) տարբերվում են մեզ հայտնի հեղինակների վկայութիւններից»: Տպագրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 252—261, հրատարակչի առաջարանով ու ժանոթագրութիւններով:

19. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԼ—ժԼ՞ դդ.): Բաղկացած է երկու մաս-

սերից՝ ուրույն վերնագրերով. ա) «Յաղագս քաղաքացն Հայոց՝ սկսեալ ի սրբոյն Տրդատայ մինչև ի քառեալ քաղաքորութեանցն Արշակունեաց», բ) «Յաղագս քաղաքացն Հռոմայ և Յունաց՝ ի Մծէն Կոստանգիաճոսէ մինչև ի Փոքր Քեղոս»։ Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 3070 ձեռագրից (էջ 251բ—257բ), տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Բ, էջ 468—478, հրատարակչի առաջաբանով ու ծանոթագրութիւններով։

20. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԸ դ.)։ Կրում է «Մասնաւոր ժամանակագրութիւն և զաւագանագիրք» են խորագիրը։ Աղյուսակաձև ժամանակագրութիւն է, որն, սկսվելով 1453 թ. 4. Պոլսի անկման հիշատակութամբ (սկ. «ԶԿոստանգիեուպոլիս եառ սուլքան Մահմադ և անգ հաստաեաց զարուսն քաղաքորութեանց»), ընդգրկում է մինչև 1734 թվականը տեղի ունեցած կարևոր դեպքերը։ Տպագրվել է Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերից, հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 317—332։

21. ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (դարը)։ Այս անունն է տվել Վ. Ա. Հակոբյանը ժամանակագրական այն մի շարք մանր բնագրերի, որոնք գտնվում են Երևանի Պետ. Մատ. № 1737 ձեռագրում (էջ 65բ—69բ)։ Այս շարքի առանձին բնագրերի վերնագրերն են՝ ա) «Յաղագս քաղաքացն Պարսից», բ) «Նախնիք Հյւսից», գ) «Քաղաքք Յուդայ», զ) «Քաղաքք Իսրայէլի», հ) «Այլ ազգի քաղաքք», զ) «Կայսերք Հռոմոնց» և ամենից հետո՝ է) Հայաստանի պատմութեան ժամանակագրութիւն, որն առանց հատուկ վերնագրի սկ. հետևյալ բաներով. «Իսկ Հայկազունք սկիզբն առեալ Յաբեթէ տիրեցին աշխարհիս կարգ ըստ կարգի քաղաքեալ մինչև Արշակունիքն ամս երեք հազար վարսուն և մէկ» (էջ 67բ—69բ)։ Հայաստանի ժամանակագրութեան այս բնագիրն ունի երեք զուգահեռ՝ ա) «Քաղաքք Արշակունեաց», «Քաղաքք վերջինք Բագրատունիք» և «Արդ և զպատահմունս ժամանակացն ասացից և զար-

քանութիւն քաղաքին»։ Վ. Ա. Հակոբյանը «Անանուն ժամանակագրութիւն» անվան տակ, առաջաբանով ու ծանոթագրութիւններով, հրատարակել է այս վերջին կրկու զուգահեռ միայն, դրանք համարելով առավել հետաքրքրական՝ որպէս պատմական սկզբնագրութիւն, տես՝ «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Բ, էջ 499—504։

22. ԱՆԱՆՈՒՆ ԼԻՎՈՒՆԱՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԷ դ.)։ Տես՝ ԶԱՔԱՐԻԱ ՍԻՍԻԱՆՑԻ, «Համառոտ վիպասանութիւն յազգս ժամանակաց կենցաղոյս»։

23. ԱՆԱՆՈՒՆ ԿԱՍԱՒՈՐ ԱՂՔԱՏ։ Տես՝ ԱԼԵՔՍԻԱՆՈՍ (Վարդի § 1 խմբագրութիւնը)։

24. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԱՅ ՔԱՂԱԿԵՂՈՆԱԿԱՆ։ Հեղինակն է ըլուդանդական գրականութեան մեջ «Narratio de rebus Armeniae» (կամ «Tractatus de rebus Armeniae», «Liber de rebus Armeniae») անունով հայտնի հիշատակարանի, որը տալիս է Հայ Օկեղեցու հարաբերութիւնների պատմութիւնը Բյուզանդական Օկեղեցու հետ և ձգտում է ներկայացրել նրա դավանական վիճակը Գրիգոր Լուսավորչից մինչև է դարի վերջերը՝ այդ դիտելով քաղկեդոնականութեան դիրքերից։ Բնագրի հունարեն վերնագիրն է՝ «Διήγησις ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου μέχρι τοῦ νῦν, περὶ τῶν ἐν αὐτῇ γειτομένων διαδόχων αὐτοῦ ἤτοι τοῦ θρόνου αὐτοῦ καὶ περὶ τῶν βασιλευσάντων ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῶν ἐν τῇ Ῥωμανίᾳ καὶ Πέρσιαι, καὶ περὶ τοῦ γινώσκαι τὸ ἔθνος τίνος ἐχράτησαν τὴν ὀρθὴν πίστιν ἢ παράλαβον ἀπὸ τοῦ ἀγίου Γρηγορίου καὶ ἀπὸ τῆς συνόδου τῆς ἐν Νικαίᾳ, καὶ ἐν ποταῖς ἡμέραις ἐπλανήθησαν καὶ ὑπὸ τίνος, καὶ πῶς ἐπολιτεύοντο, καὶ τίνες ἰσχυμάτα ἐγένοντο περὶ τῆς πίστεως, καὶ πῶς διέμειναν ἐν τῇ πλανῇ ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης» («Պատմութիւն սուրբ Գրիգորի օրերից մինչև այժմ՝ նրա յաջորդների ու վերջիններիս ժամանակակից հոռմեական և պարսկական թագավորների մասին. գլխունալու համար այն, թե մինչև ե՞րբ նրանք (հաջորդները) պահպանեցին սուրբ Գրիգորից և Նիկիայի ժողովից ստացած ուղիղ հավատը, թե ե՞րբ և ո՞ւմ կողմից մոլորվեցին նրանք և թե ի՞նչ ընթացք ունեցան, և այն մասին

թե ինչպիսի՝ հարցեր ծագեցին հալատի շուրջ և թե ինչպես նրանց մնացին մուրուսթյան մեջ մինչև այսօր)։ Բանասիրության մեջ այս բնագիրը կոչվում է նաև „Diegesis“, բոտ նրա հունարեն վերնագրի առաջին բառիս Բնագիրը նախ հրատարակել է F. Combells-ը, լատիներեն թարգմանության հետ միասին, իր „Historia haeresis monothellitarum“ հատորում, Parisiis, 1648, p. 271—288, որը և հանդիսանում է նրա „Graecolat. patrum bibliothecae novum Auctarium“-ի Բ հատորը։ Բնագրի երկրորդ տպագրությունը կատարել է A. Gallandius-ը, „Bibliotheca veterum patrum“, t. XIV, Venetiis, 1781, p. 269—274. Այնուհետև հաջորդաբար նույնի երկու հրատարակություններ է տվել նաև J.-P. Migne-ն, իր „Patrologiae cursus completus“ ժողովածուի հունական շարքում, t. CXXVII, Parisiis, 1864, p. 885—900; t. CXXXII, Parisiis, 1864, p. 1237—1253. Սույն չորս հրատարակություններն արտատպություն էին մեկը մյուսից՝ հիմք ունենալով միայն մի ձեռագիր օրինակ (Cod. Paris. Gr. 900)։ Վերջին անգամ բելգիացի հայագետ Փ. Գարիտը և բնագրի օրինակների հիման վրա (Paris. Gr. 900; Vat. Gr. 1455; Vat. Gr. 1101) մեզ տվեց բնագրի քննական հրատարակությունը՝ G. Garrile, „La Narratio de rebus Armeniae. Edition critique et commentaire“ (=Corpus scriptorum christianorum orientallium. Vol. 132. Subsidia t. 4), Louvain, Imprimerie orientalliste L. Durbecq, 1952¹. Փ. Գարիտն իր այս հրատարակությամբ պարզել է նաև բնագրի հետ կապված մի շարք հարցեր, ընդ որում նախ հունարեն այս բնագրում գտնվող բացահայտ հայերենարանությունները և հայերենի հետքեր մատնող լեզվական երևույթները, որոնք մեծ մասամբ սույն վերջին հրատարակությամբ նոր են երևան գալիս, կասկած չեն թողնում, որ դա հայերենից է թարգմանվել, ուրեմն և նրա անանուն հեղինակը հայ էր,

քաղկեդոնական հայ, մինչ նախկինում այդ մասին բանասիրության մեջ տարածված էին սխալ կարծիքներ. ոմանք նրա հեղինակությունը վերագրում էին բյուզանդական հեղինակներ Փիլիպպոս Մենակյացին կամ Դեմետրիոս Կյուզիկեցուն և կամ ոմն ահալոց կաթողիկոս կոչված Իսահակի, որը բյուզանդական գրականության մեջ հայտնի է որպես հեղինակ հակահայ գրվածքների։ Ըստ Փ. Գարիտի՝ „Narratio“-ի հորինման ժամանակը դարի սկիզբն է և բնագրական տեսակետից նա գալիս է հայերեն մի ընդհանուր աղբյուրից, որից օգտվել են նաև Փոստիոսն իր առ Ջաջարիա կաթողիկոս թղթում² և վրաց կաթողիկոս Արսեն Սափարացին իր «Վրաց և հայոց բաժանման մասին» ճառում³։ Գարիտի ուսումնասիրության մեջ տրված է նաև տեսությունը այն բոլոր կարծիքների, որոնք հայտնվել են նախկինում „Narratio“-ի մասին գիտնականների կողմից (հայերից՝ Ն. Աղոնց, Ն. Ակինյան, Դ. Ալիշան, Կ. Տեր-Մկրտչյան, Կ. Տեր-Սահակյան, Բ. Սարգիսյան, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ. օտարներից՝ J. Hergenrother, M. Veysstere de la Croze, M. le Quien, J. Saint-Martin, A. von Gutschmid, H. Gelzer, K. Krumbacher, H. Hübschmann, P. Peeters, S. Weber, H. Jordan, J. Laurent, L. Petit, J. Markwart, M. Grondijs, F. Tournebize, E. Honigsmann, և ուրիշներ)։ Ի դեպ՝ նշելի է և հետևյալ տեղեկությունը. G. B. Teubner-ը 1895 թ. վերջերում հաղորդում էր, որ շուտով սկսելու է Հայացիքում հրատարակել „Scriptores sacri et profani“ անունով մատենաշարը, որի VI պրակը պիտի լիներ՝ „Anonymi Narratio de rebus Armentorum a S. Gregorii Illuminatoris temporibus ad nostram usque aetatem gestis recensuit Oscarus Streicher

¹ Վերջին Փալատյ գաղտնագրի առ Ջաջարիայ կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, Կեսեյալ ժողովածուի մեջ. *Πραγματογνωμὴ Παλαιστινικῆς Σδορικῆς*. C.-Петербург, вып. XXXI, 1892, стр. 179—186.

² Այս ճառի հայերեն աղբյուրաբար թարգմանությունը տվել է Լ. Մելիքսեթ-Քեկը՝ ըստ վրացերեն երեք ձեռագիր օրինակների, տես նրա «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին», Կ. Ա. Երևան, 1896, էջ 36—67:

¹ Այս հրատարակության մասին գրաբնագրական լուր Գ. Համելանը, *Բազմավեպ*, 1952, էջ 180—189.

Altenburgensis¹, սակայն այդ հաստորը լույս չի տեսել: Մարկվարտը ևս պատրաստել էր „Narratio“-ի մի քննական հրատարակութիւն, որը նույնպէս մնացել է անտիպ²:

25. ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿԼԻՉ ՔԵՐԱԿԱՆԻ: Տես՝ ԱՆԱՆՈՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆ:

26. ԱՆԱՆՈՒՆ ՉԱՓԱԴԷՏ: Հեղինակ ժամանակի և երկարութիւն չափերին վերաբերող մի անխորագիր փոքրիկ բնագրի, որի տառջին բառերն են՝ «Տարին երկուսուսան ամիս և և հինգ օր, յիսուն և երկու շաբաթ և մի օր»: Այս բնագիրը Փարիզի Bibl. Nat. Anc. Fonds Arm. № 114 ձեռագրից (էջ 101ա—101բ) հանելով հրատարակել է J. Saint-Martin-ը, „Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie“, t. II, Paris, 1819, p. 379. Հետագայում բնագիրն այստեղից արտատպել է Բ. Պատկանյանը՝ իր «Անանիայի Շիրակունւոյ Տեսարանք բանից» հրատարակութիւն մեջ, Պետերբուրգ, 1877, էջ 32. և մի ցանի սրբագրութիւններով նաև Հ. Մանանդյանը, իր «Գշտները և շափերը հնագույն հայ աղբյուրներում» աշխատութիւն մեջ, Երևան, 1930, որտեղ և ուսումնասիրութիւն է տուել բնագրի չափական տվյալները, էջ 111—120: Ա. Գ. Արրահամյանը հաստատում է, որ այս բնագիրը ոչ այլ ինչ է, բայց եթի որոշ փոփոխութիւնների ենթարկված մի հատված՝ «Պատճէն տումարի ըստ հարբէն թուականի» անունը կրող տումարական բնագրից, որի հեղինակութիւնն ինքը անսեղիորհն Անանիա Շիրակացուն է վերագրում. տես՝ Ա. Գ. Արրահամյան, «Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը», Երևան, 1944, էջ 93—94 և 115:

27. ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ:

Այժմ կորած երկ, Հիշատակվում է Ստեփանոս Թոռջյանի բառարանում: Ղ. Ալիշանը Ստեփանոս Թոռջյանին նվիրված մի հոդվածում ասում է, որ նա բառերի մոտ. 400 վկայութիւններ է բերել իր Բառարանում հիշյալ Անանուն պատմութիւնից, և այդ վկայութիւնների հիման վրա հետևյալ կարծիքն

¹ Հմմտ. Byzantinishe Zeitschrift, Bd. IV, 1895, S. 645.

² Հմմտ. R. Helm (հրատ.), Hippolytus Werke. Bd. IV, Leipzig, 1929, S. 436.

է հայտնում երկի մասին. «Պատմութիւնն ճառէ զՀաբակոսեաց և զԱրշակունեաց, այլ և զկրսեբագոյն հարստութեանց ազգիս մերոյ. և թուի ինձ այս այն Պատմութիւն Հայոց, զորմէ գտի նշանակեալ ուրեմն, թէ ԿՔ կամ 'ի՛լ պատմիչը են լեալ Հայոց, յորոց հաւաքեալ ուրումն գրեալ է ութ դիրս Պատմութեան Հայոց, որ դուռնին ասէ՝ ի Սիս և ի Սաղմոսապոնս. ընթեռնումք և ի դիւանս էջմիածնի պնուն Պատմութիւն Հայոց, դուցէ թէ և ի Հնս անկեալ էր օրինակ մի մեծի և յոգնափափաքելի պատմութեանս, և անտի եղիտ Ստեփանոս առատ նիւթ Բառարանին»:

28. ԱՆԱՆՈՒՆ ՍԵՐԱՍՏԱՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱ-

ԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺՁ գ.): Կրում է այսպիսի խորագիր. «Եւ Հոռմաց քաղաքաց կարգն այս է. զոր Ոսմանցիք վերակոչեն ճոցա անուն: Այս և պորտե պոյստ ազգ ճոցա մինչև ի մեզ, ի մերում ժամանակիս» (սկ. 10 «Առաջինն Ոսման անուն մեկ շիճակն ճողագործ Յամիկմ, քոլեալ զճողագործութիւնն, ժամանակ մի ճարամի եղև»): Գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. № 3425 ձեռագրում (էջ 101ա—111ա) և ընդգրկում է 1884—1896 թթ. ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ սուլթան Օսման Ա-ից մինչև սուլթան Մահմեդ Գ, Նրա անձանթի հեղինակը հավանաբար Սեբաստիայի բնակիչ է: Ինչպես նկատում է Վ. Ա. Հակոբյանը, այս ժամանակագրութիւնն ինքնուրույն է ԺՁ դարին վերաբերող մասերում, ըստ որում նրա հեղինակն ափսոսի 1811 թվականից սկսած իր տեղեկութիւնները պետք է գրի առած լինի՝ ուրիշներից լսածի համաձայն, իսկ վերջին շրջանի դեպքերը գրի է տուել արդեն որպես ականատեսու ժամանակագրութիւնը տպագրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 165—177, հրատարակչի առաջաբանով և ծանոթագրութեաններով:

29. ԱՆԱՆՈՒՆ ՍԵՐԱՍՏԱՑՈՒ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ: Տես՝ ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (§ 9):

¹ Բազմավեկ, 1852, էջ 92:

30. ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆՆՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԷ—ԺԸ դդ.): Գտնվում է Երևանի Պետ. Մատ. № 4818 ձեռագրում (էջ 99ա): Բովանդակում է 10 տարվա անցքեր՝ 1692—1701 թթ., ժամանակագրական խառն կարգով (ս.՝. «Ի բուսականիս Ռժե՛ր հոկտեմբեր ամսոյ Ին օրէն մինչ ի նոյեմբերի կեսն ազևոր աստղ մի երևեցաւ»): Անանուն հեղինակը, որին Վ. Ա. Հակոբյանը վանեցի է համարում, ժամանակակից է իր գրանցած դեպքերին: Ժամանակագրութիւնը սպաղըրվել է հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 281—287, հրատարակչի առաջարկով ու ծանոթագրութիւններով:

31. ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆՆՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԸ դ.) կամ ԱՆՅՔ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ: Ընդգրկում է 1386—1726 թվականներին Վան-Ղասաղուրականում տեղի ունեցած դեպքերը: Սկ. շՊԼԵ (= 1386) Լանկ Քամուրն Էլ ի վերայ վաճոյ: Հրատարակվել է երկու անգամ:

Ա սպ.— Անցք Վասպուրական աշխարհի: Հաւաքումն պատմութեանց, յաղագս պատշաճաւոր գիպուածոցն տանն Վասպուրանկանի, և իւրոյ շքեղայ հղեալ գիւղօրէիցն, որոց պարտ վարկայ կարճարան շարագրութեամբ ծրագրող և ի քարտիզի ղեկուցանել ձեզ յապա եկելոց՝ զեղեալ պատահմունքն որք հաճեցանցան ի մերումս ժամանակի (հրատ. Գ. Աղանյանց), Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք Ժ, Քիֆլիս, 1912, էջ 103—122:

Բ սպ.— Անանուն Վանեցու ժամանակագրութիւնը (ժԷ—ժԸ դդ.), տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Բ, էջ 410—424:

Հրատարակչի առաջարկով և ծանոթագրութիւններով: Արտատպվել է Նախորդից:

32. ԱՆԱՆՈՒՆ ՎԱՆՆՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (ժԸ դ.): Բաղկացած է երեք հատվածներից: Նրանցից առաջինը, որ խորագիրը չունի և հայոց պատմութիւնն է վերաբերում (սկ. «Սեներարիմ արքայն Վասպուրանկանի ետ զՎան ի Վասիլ քաղաւորն, և էա զՍուվազ»), շատ համառոտ տվյալներ

ում պարունակում է 1010—1631 թթ. դեպքերը. երկրորդը, որ «Այս ևն փաշայք, որ ի Վան եկին» խորագիրն է կրում (սկ. «Իսքանդար փաշէն: Խոսրով փաշէն: Մահմադ փաշէն: Ջղալ օղլի Սինան փաշէն»), Վանի օսմանյան կուսակալների ցուցակն ու ժամանակագրութիւնն է ժՁ դարի կեսերից մինչև ժԷ դարի 80—ական թվականները. իսկ երրորդ բնագիրը, որ նույնպես անխորագիր է և առավելապես Վան-Ղասաղուրականի դեպքերին է վերաբերում (սկ. «ՌժԳ քիւն՝ այս Օմար փաշայս զՆալբանդ օղլի Նագիր աղայն և զՂաւաքը օղլի Իրաւիմ աղէն ետրի ի բերդ զճղան»), ընդգրկում է 1684—1781 թթ. անցքերը: Այս հատվածները թեև տարբեր հեղինակների գործեր են, բայց երեքն էլ կազմվել են Վանում:

Ա սպ.— Ժամանակագրականք, տես հետևյալ հրատ. մեջ. Գ. Սրվանձախանց, «Մանանայ», Գ. Պոլիս, 1876, էջ 390—398:

Բ սպ.— Անանուն Վանեցու ժամանակագրութիւնը (ժԸ դ.), տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, էջ 350—382:

Հրատարակչի առաջարկով ու ծանոթագրութիւններով: Արտատպվել է Նախորդից:

33. ԱՆԱՆՈՒՆ ՔԵՐԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՆԱՆՈՒՆ ՄԵԿՆԻՉ ՔԵՐԱԿԱՆԻ: Դիտեսիսիոս Քրակացու քրականութիւն հալ հնագույն մեկնիչներից մեկը, որին Ն. Աղանյանը միտում է նույնացը նելու Մամբրե Վերժանողի հետ, իսկ Ն. Մանանդյանը՝ Դավթի ու Մովսեսի ընկերակից Պողոսի հետ. սակայն այս կարծիքները ո՛չ մի հիմնավոր կովան չունեն:

Անանուն մեկնիչ քերականին. «Յաղագս քերականութեան: Քերականութիւն է հըմաութիւն...: Ստուգարանութեան գիւտ, որ է լուծումն փաղառութեանց ի կատարեալս...», տես՝ Н. Адоиц, «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», Петроград, 1915, стр. 127—156.

Հրատարակվել է Վեներիկի Մխիթ. Մատ. Ա. Գ. 876 և Է. Գ. 306 ձեռագրերի բաղադրութեամբ:

274. Նակ՝ «Ժամանակագրութիւն տեառն Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի» (համառոտ խմբագրութիւն), Երուսաղեմ, 1871, էջ 213—218:

5 Ծ. «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 80—83:

Ծ. «Մամուլէի քահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 72:

10 7. «Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 140:

ԳՐԵԿԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

15 ԱլլիՅում Կ.— «Գիւրիոն կաթողիկոս Վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 20, 43—44 և 93—94:

Բրիէի Լ. (Bréhier L.)— «Anastase». Կեանքի հրատ. մեջ. «Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique», t. II, 20 Paris, 1914, p. 1447—1457.

Գարիտ Ժ. (Garitte G.) — «La Narratio de rebus Armeniae», Louvain, 1952, p. 108—115: «Politique antichalcédonienne d'Anastase».

25 Զարբեմալյան Գար.— «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 295:

30 Զարանիս Գ. (Charanis P.) — «Church and state in the Later Roman Empire. The religious policy of Anastasius I», Madison, 1939. (=Univ. of Wisconsin Stud. in the Soc. Sciences and Hist., 26).

35 Յեր-Միքայայանց Մով.— «Շնորհանուր եկեղեցական պատմութիւն», հտ. Ա, էջմիածին, 1908, էջ 334—335:

Յեր-Մկրտչյան Կար. (հրատ.) — «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ» ևն, էջմիածին, 1914, էջ LVI և LXVII—XLVIII.

40 Փափազյան Իգն.— «Պատմութիւն եկեղեցական, հաւաքեալ յալմանահաւատ մատենագրաց», Վենետիկ, 1848, էջ 280—281:

Օրմանյան Մաղ.— «Աղգապատում», մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 336:

ԱՆԱՍՏԱՍ (ԱՆԱՍՏՈՍՐԸ) ԿՐԻՍՏՈՍ
(Ἀναστάσιος Ἐβδόμος)

Վիա, ժամանակը մեզ անհայտ: Զեռագրերում պատահում է նրա վարքը, որ հանված է Հարանց վարջերից:

Վարք Անաստասիայ, որ անուանեաց զինքն Երբքիցի վասն անուանե Քրիստոսի. «էր ոմն Յերբքիցի ի Երբքագոյն անապատն...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. մեռ. № 7, էջ 589ա—590ա (?):

10 Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. մեռ. № 315՝ «Վարք երանելի Երբքիցոյն» (էջ 321ա—322բ, սկ. «էր ոմն մի Երբքիցի ի Երբքս Ազոն անապատի»):

15 Հմմտ «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին» ևն, հտ. Բ, Վենետիկ, 1855, էջ 20—23:

ԱՆԱՍՏԱՍ ԳԵՐՄԱՆ
(Ἀναστασιος Πέρσης)

Գարսիկ զինվորական, որ կոչվում էր 20 Մազունդա և Երուսաղեմում մկրտվելով կոչվեց Անաստաս ու ընդունեց կրօնավորական կարգը: Գարսից Խոսրով թագավորի հրամանով Գարսկաստան տարվելով նահատակվեց 629 թ.: Անաստասի հայերեն վարանութիւնը ունենք Հայտնավարքներում մի քանի խմբագրութիւններով:

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գառնիկ և մատենագրական նյութեր՝ J. Bollandus. «De Anastasio Persa et LXX sociis martyribus in Aesyrta», Acta Sanctorum, Januarii I. III, Parisiis, 1863, p. 35—51.— Մ. Ալգեբյան, «Լեզուսուր վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Հ, Վենետիկ, 1819, էջ 8—10: Այստեղ ծանօթագրութիւններով կրատարկվում է Անաստասի վարքը ըստ այն լատիներեն թարգմանության, որ ձգվ. Բոլլանդը կատարել է հունական բնագրից: Լեզուսուր գրում է այս մասին. «Բանգրի ընդարձակ գրէ Յայտնուրք Հայոց պատմութիւն սրբոյն Անաստասոյ, անտարակոյն եմք՝ թէ գտեալ է գայն ի հին հառընտիրս ազգիս. այլ քանզի մեք չունէաք ի ձեռին, Կարկեցոք ռորոց թարգմանել յօրինակէ թարգմանութեան Բոլլանդայ, որ ոչ միայն գտեալ է զհին թարգմանութիւն լատին, այլև գլուխակէն բնագիր ի ձեռն բերելով՝ նորոց թարգմանէ. և մեք ի սմանէ առաջ» (էջ 38): — Abbé Petit, «Dictionnaire hagiographique», t. I, Paris, 1850, p. 159—162.

1 (Տեր Բարսեղի խմբագրություն).

Վկայութիւն սրբոյն Անաստասի պարսկի. «Յամն Հերակիի բարեպաշտ կայսերն, և խոսրովու ճրագաշտ արքային Պարսից, եր Անաստասիոս յերկրէն Պարսից՝ ի գաւառէն Ռազիքայ՝ ի գեղջէն Ռաշմունի և անուն ճորա Մագունդա...», տես՝ «Եթարմաւուրք», 4. Պոլիս, 1836, մասն Ա, էջ 40—43:

10 Այլ տպ.— Վկայութիւն ևն. «Յամն Հերակիի...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XIX, 1926, p. 67—71.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «En ce jour, martyre de saint Anastase (Anastasi) le Perse» տեսնել անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Ծրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 204ա), № 7463՝ «...Անաստիոսի (ՏԻԸ) Պարսկի» (էջ 177ա), № 4873 (էջ 28բ), 20 ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 346ա) և № 228՝ «...Աստասիոսի (ՏԻԸ) Պարսկի» (էջ 144ա): Զեռագրերում հաճախ սկ. «Յամն Հերակիի բարեպաշտ արքային»:

2 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրություն).

15 Վկայարանութիւն սրբոյն Անաստասիոսի. «Սուրբն Անաստասիոս ազգաւ Պարսիկ եր, յամն բարեպաշտ արքային Յունաց Հերակիտայ և խոսրովու Պարսից արքային. և եր ճա ի գաւառէն Ռազիքոնայ ի գեղջէն Ռաշմունի, և եր անուն ճորա Մակունդաս...», տես՝ «Եժառ սրբոց Վկայիցն ճշմարտին տառուծոյ», այն է՝ «Եթարմաւուրք», 4. Պոլիս, 1708, էջ 438—440:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն Անաստասիոս...», տես՝ «Եթարմաւուրք», 4. Պոլիս, 1708, էջ 470—471:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբն Անաստասիոս...», տես՝ «Գիրք սր կոչի Այսմաւուրք», 4. Պոլիս, 1730, էջ 333—334:

20 □ Տես նաև Ծրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 293ա), № 1510 (էջ 302բ), № 1611՝ «... Անաստիոսի» (էջ 300բ, սկ. «Սուրբն Անաստիոս Պարսիկ եր ազգաւ և եր յամն»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 281ա), ևն. Հոնգոնի Brill, Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 210^r). Հակոբի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ.

ձեռ. № 161՝ «Վկայարանութիւն սրբոյն Անաստիոսի (ՏԻԸ) և սպ սննեկոցն ի Պարսից յամօրէն սրոյն» (էջ 446ա):

3 (Անանուն խմբագրություն).

Անաստասիա (ՏԻԸ) Պարսկի. «էր սա յամն Հերակիտ (ՏԻԸ) արքային, և եր մոգ. անուն Մակունդա...», Ծրեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3058, էջ 127ա—127բ:

□ Հմմտ. Անաստասի վարք և վկայարանութիւն հուճարին մետափրատայան խրմբագրությունը և նրա շատիներեն թարգմանությունը՝ «Μαρτύριον τῷ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀναστασίου τοῦ Πέρσου. Martyrium sancti et magni martyris Anastasii Persae», հետեյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXIV, Parisis, 1864, p. 773—812. հմմտ. նաև հուճարին մի ուրիշ խմբագրություն՝ «Βία καὶ πολιτεία καὶ μαρτύριον τοῦ ἁγίου δοιομόρτυρος καὶ θαυματουργοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀναστασίου μοναχοῦ τοῦ Πέρσου, μολῆς τοῦ ἀγῶνα Ἰουστίνου», հետեյալ հրատ. մեջ. Ἄ. Παπαδόπουλος-Καραμύς (հրատ.), «Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας», τ. Δ', ἐν Περτρουπόλει, 1897, σ. 126—148; «οληροῦν» τ. Ε', ἐν Περτρουπόλει, 1898, σ. 391—392. նույն աւելի ընդարձակ՝ H. Usener (հրատ.), «Acta M. Anastasii Persae» (Progr. Univ. Bonn. 1894), p. 1—28.

ՆԵՐՍԵՍ ՄԻՆԱՅԵՑԻ*
(* Ἀναστάσιος Σιναιτικ)

Հայ մատենագրությունը մեզ հասցրել է թարգմանական մի քանի գրվածքներ, որոնց որպես հեղինակ ձեռագրերում նշվում են

* ՕՃԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. I. B. Kumpfmüller, «De Anastasio Sinaita», Wirceburgi, 1865.— J. B. Pitra, «Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta», t. II, Romae, 1868, p. 238—294: «Anastasia».— J. Nirschl, «Lehrbuch der Patrologie und Pietistik», Bd. III, Mainz, 1885, S. 604—611.— O. Bardenhewer, «Patrologie», Freiburg im Breisgau, 1894, S. 538—539.— J. Hergenröther, «Anastasio Sinaita», հետեյալ հրատ. մեջ. «Wetzer und Welte's Kirchenlexikon», 2. Aufl., Bd. I, Frei-

Անաստաս Սինայցի, Անաստաս կրօնա-
 ւոր, Անաստաս միայնակեաց, Անաստաս
 քահանայ, Անաստաս պաթարք: *Ինչպես*
հայտնի է՝ Ան. Սինայցի, որ Սինա լե-
քան կրօնավորների առաջնորդներից էր, ապ-
րել է է դարում: Նա ունի մի քանի եր-
կեր, որոնցից շնորհագրա-ը (Օձդգձ, լատ.
„Dux viac adversus acephalos“) ուղղված
 է միաբնակների դեմ: Սակայն պատմու-
 10 թյանը հայտնի են Սինայի միաբնակացներից
 մի քանի Անաստասներ, որոնցով բանասի-
 րության մեջ շփոթութուն է առաջացել Ան.
 Սինայցեու անունը կրող երկերի հեղինակու-
 15 թյան հարցում: Բացի արդ՝ Ան. Սինայցեու
 անունով ժանոթ այս կամ այն երկը հունա-
 կան ձեռագրերում երբեմն կրում է Ան. Նի-
 կիացու և կամ Ան. Անտիոքացու անունները՝
 ավելի խորացնելով այն անստուգությունը, որ
 տիրում է այլ հարցում: Նշենք, որ Անաստաս
 20 անունն են կրել Նիկիայի երեք արքեպիսկո-
 պոսներ 2—Ը դարերում, ինչպես և Անտիոքի
 երեք հույն պատրիարքներ՝ 2—է դարերում:
 Մենք հնարավորություն չունենք ճշտելու,
 16 թե այդ համանուն անձերից որին է պատկա-
 նում ստորև նշվող այս կամ այն հայերեն
 բնագիրը: Անաստասների երկերի հունարեն
 մի շարք բնագրեր տես՝ J.-P. Migne, „Pa-
 20 trologiae cursus completus“, ser. gr., t.
 LXXXIX, Parisiis, 1860, p. 9—1410.—J. B.
 Pitra, „Juris ecclesiastici Graecorum hi-
 storia et monumenta“, t. II, p. 251—290.
 F. Nau (հրատ.), „Le texte grec des récits
 25 du moine Anastase sur les saints pères
 du Sinai“, *Oriens Christianus*, t. II, 1902,
 p. 58—89; t. III, 1903, p. 56—90.

burg im Breisgau, 1882, S. 792—793.—G. Krüger,
 „Anastasio“, *հեռակալ հրատ. մեջ. „Realencyklo-*
pädie für protestantische Theologie und Kirche“,
 hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 491.—
 K. Krumbacher, „Geschichte der byzantinischen
 Litteratur“, 2. Aufl., München, 1897, S. 64—66.—
 E. Bouvy, „Les Anastases du Sinai“, *Revue Augus-*
tinienne, t. I, 1902, p. 135 f.—F. Nau, „Les récits
 inédits du moine Anastase. Contribution à l’his-
 toire du Sinai au commencement du VIIe siècle
 (traduction française). Avec un résumé des récits
 édifiants d’Anastase le Sinaitte“, Paris, 1902. Ex-
 trait de la *Revue de l’Institut Catholique de Paris*,
 1902, № 1 et 2.

 1. Անաստաս կրօնաւորի ասացեալ ի
 նախ (sic) Սինեւկան լերինն ի նախաբնե-
 շեցեալ եղբայրս. «Ձի՞նչ այժմ այսօր, սի-
 բելիք եղբարք, ժողովեցաք. վասն զի կոչե-
 ցին զմեզ զամենեսեան ի միասին առ Քրիս-
 2 տոս...», *Նրկանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 716,*
էջ 67ա—70բ:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 240՝ «Անաստասի կրօնաւորի՝ ի Սինեա-
կան լերինն» (էջ 105ա—107բ, սկ. «Ձի՞նչ»
 այժմ այս, սիրելիք, ժողովեցաք):

Այս բնագիրը որոշ օրինակների վերջում
 կրում է հետևյալ հիշատակագրութունը.
 «Քարգմանեցաւ ճառս կարճառօտ ի յունա-
 կանէն ի մերս՝ ի ձեռն Սարգիս վարդապե-
 11 տինս»:

Հմմտ. հունարեն՝ *Τὸ δὲ δὲ κατὰ τὸν ἡμῶν*
Ἀναστασιου τοῦ Σιναιτου ἰδοὺς εἰς κοιμηθέντας
πῶς ὠφέλιμος, *հեռակալ հրատ. մեջ. J.-P.*
Migne, p. 1191—1202.

2. Բան սրբոյն Անաստասայ յաղագս
 նախաճոռղաց՝ *Փարիզի Bibl. Nat. Ms.*
Arm. № 116, fol. 101^r — 109^v (?).

3. Բան սրբոյն Անաստասայ յաղագս
 սաղմսաց և աղօթից՝ *Փարիզի Bibl. Nat.*
Ms. Arm. № 128, fol. 93^v — 101^r (?).

4. Ի սաղմսն Ա. ի կատարած Մի՛ նա-
 խանձիր կանոնի. *եւ ջանգի հասեալ է*
ժամ, ահա ժամանեցաք...»՝

Տա. Աղօթք Անաստասայ քանօճայի
 ասացեալ. «Տե՛ր, մի՛ սրամտութեամբ քով
 յանդիմաներ զիս և մի՛ բարկութեամբ քով
 իրատեր զիս: Գիտեմ, տե՛ր, զի աններելի
 պատուհաս կայ առջի իմ. յորժամ ճան-
 դերձեալ նստիս [յ]արող գատողակեան,
 21 առաջի հրեշտակեաց և հրեշտակապետաց,
 յայտնիմ ամենայն գործք մեղաց իմաց...»
(հրատ. Գր. Աշուղյան), Պատկեր, Ը տարի,
1897/1898, էջ 81—86:

Տես նաև Նրկանի Պետ. Մատ. ձեռ.

1՝ Հմմտ. Գ. Զարբանալյան, «Մատենագրութեան»,
 էջ 266:
 2 և 3 Վերնագրերը ֆրանսերենից ենք Քարգ-
 մանի, տես՝ F. Macler, „Catalogue“, p. 58 et 68.
 4՝ Հմմտ. Գ. Զարբանալյան, «Մատենագրութեան»,
 էջ 266:

№ 11 (էջ 50ա—58բ), № 39 (էջ 14ա—21բ),
 № 609 (էջ 231ա—241բ), № 1177 (էջ 286ա—
 287ա), № 1720 (էջ 319բ—329բ), № 1913
 (էջ 264ա—277ա), № 2546 (էջ 327ա—335բ),
 № 3258 (էջ 108ա—117բ), № 3424 (էջ 63բ—
 67ա), № 3670 (էջ 188ա—200ա), № 5151
 (էջ 490—494), № 5624 (էջ 70ա—85ա),
 № 6098 (էջ 3բ—28ա), № 7006 (էջ 140ա—
 158ա), № 8029 (էջ 72ա—79ա). Լն: Տես
 10 դարձյալ Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Add.
 19,729 (fol. 235^r). Բեռլինի Kōnigl. Bibl.
 Ms. Or. Oct. № 93 (fol. 103^r).

Որոշ օրինակներում բնագրի սկզբնավորությունն է՝ «Տէր. մի...: Գիտեմ, տէր, որ
 10 (կամ թէ կամ երէ) անն.», «Գիտեմ զի
 անն.», «Գիտեմ, տէր, անն.», «Գիտես, տէր,
 թէ անն.», «Գիտեմ, տէր, որ աններելի բար-
 ձուքին կայ»:

Ծր. Աղօթք Անաստաս քահանայի. «Տէ՛ր.
 20 մի՛ սրտմտութեամբ քո յանդիմաներ զիս:
 Գիտեմ, տէ՛ր, զի ահաւոր և սուկալի և
 աններելի մեայ ինձ դատապարտութիւն,
 զոր առնելոց ես առաջի հրեշտակաց և
 հրեշտակապետաց, և ամենայն արարածոց
 25 առաջի, ահաւոր դատաւորութեամբ...», Երե-
 վանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 40, էջ 48բ—54ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7014 (էջ
 287ա—297ա), № 8639 (էջ 30ա—49ա), Լն:
 Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 30 № 371 (էջ 113ա). Հայկաի Ս. Բառ.-մանկ.
 կիկո. ձեռ. № 155 (էջ 588):

Բնագրի սկզբնավորությունը պատահում
 է նաև՝ «Տէր մի...: Գիտեմ տէր, թէ անն.»:

○ Մեկ կամ մյուս խմբագրություն պատ-
 30 կանոց օրինակներ տես նաև Վենետիկի
 Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 301 (էջ 74բ). Փարիզի
 Bibl. Nat. Ms. Arm. № 96 (fol. 38^r)
 և № 271 (fol. 217^r). Քավրիզի մասնավոր
 անձանց ձեռ. № 12 (էջ 41)¹. Երուսաղեմի
 10 Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1299². Օքսֆորդի Bodl.
 Libr. Ms. Arm. F. 26 (fol. 379^r). Անկյու-
 բրիայի Գարմիր-վանքի ձեռ. № 105 (էջ 405բ):
 Զեռագրերում բնագրերը կրում են նաև
 որիշգանազան խորագրեր. «Աղօթք Ան.այ

քի.ի յոյժ գեղեցիկ (կամ յոյժ օգտակար)»,
 «Արրոյն Ան.այ քն.ին ասացեալ է բանս
 աղօթից», «Արրոյ և երջանիկ քի.ին Ան.այ
 ասացեալ բանք պաղատանաց առ տէր ասու-
 15 ւած ի Սինեայ լեռան (կամ ի Սինեական
 լերինն)», «Երանելոյն Ան.այ քի.ի ասացեալ
 բանս պաղատանաց առ տէր ասուուած ի
 Սինեական լերինն», «Ան.ի քի.ի ասացեալ
 պաղատանք առ Քրիստոս», «Աղօթք Ան.այ
 միայնակեցի ասացեալ յորժամ եր ի լերինն
 10 լինեայ», «Աղօթք սրբոյն Ան.այ ասացեալ
 ի բանն Դաւթի մարգարէին», «Աղօթք
 Ան.այ, խօսք մաղբանաց», «Աղօթք Ան.այ
 պարիարգի»: Իսկ Օքսֆորդի վերոնշյալ ձե-
 15 նագրում «Արանասի քի.ի» անունով է՝

Թ. Նորին [Անաստասայ քահանայի]
 ասացեալ աղօթք. «Դու, ամենակալ տէր,
 կենդանատեղծեր զիս. և ես բազմամեղս
 զսուրբ պատուիրանս քո զոր ասնգեցեր
 20 ինձ՝ ոչ պահեցի...», Երևանի Պետ. Մատ.
 ձեռ. № 11, էջ 58բ—64ա:

Տես նաև Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms.
 Arm. F. 26: «Նարին աղօթք, ասացեալ Ա-
 րանասի (sic) քահանայի բանս պաղատա-
 25 նաց» (fol. 385^r)³,

7. Անաստասի քահանայի ասացեալ
 վասն աղօթից. «Տե՛ս, տէր, գտառապանս
 իմ և զցաւ հոգոյ իմոյ բազմամեղիս: Դար-
 30 ձի՛ր, ներեա՛ և ի քեզ առաջնորդեա՛, որ
 ասացեր՝ զարձարոյք առ իս և ես զարձայց
 առ ձեզ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
 8029, էջ 63ա—67բ:

8. Աղօթք պաղատանաց Անաստաս քա-
 հանայի ասացեալ. «Տէր իմ Յիսուս Քրիս-
 տոս որդի աստուծոյ...», Մյունխենի K.
 Hof- und Staatsbibl. Cod. Arm. III, fol.
 133^r—148^r.

Գարոդ է սրա հետ նույն լինել հետևյալը.

9. Աղօթք և մաղթանք խօսք ընդ աս-
 տուծոյ [Անաստասայ]. «Յիսուս որդի աս-
 տուծոյ, աղաչեմ և խնայեմ զմարդապիտու-
 քիւնդ քո...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 № 275, էջ 14ա—18բ:

¹ Հմմտ. Ն. Անայան, «Թուղթ», էջ 85:
² Հմմտ. Մեսրոպ Մազեպարս, «Էնգլանտուր
 քուղթ»:

³ Հմմտ. Երևանի Պետ. Մատ., Յերբուբ զրգի-
 րի., Բզթ. 123, վավ. 1 իբ, էջ 1667:
⁴ Հմմտ. անգլ:

☒ Մերոպ Մագիստրոսը հիշատակում է նաև մի գրվածք՝ «Անաստասայ վասն գրոյն» խորագրով, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 858¹, Գ. Ջարրհանալլանի և Կ. Կրում-բախերի տված տեղեկութիւնների համաձայն՝ Հոմի ձեռագրերի մեջ (Biblioteca Casan- tense, cod. G. V. 11) պետք է լիներ «Հո-ղեզոս» ի հայերեն թարգմանութիւնը², բայց, ինչպես նշում է է. Տեզան, այդ տեղեկու- թիւնները սխալ են. տվյալ ձեռագրի մեջ «Հողեզոս»-ի ոչ թե հայերեն թարգմանու- թիւնը, այլ հունարեն բնագիրն է³:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա.Կիլյան Կ. -- ԵՊիշէ վարդապետ Կող- րացի Կեանքն և գրական գործունէութիւնը, Հ ա ն դ և Ա մ ս օ բ ե ա յ, 1930, էջ 391—393:

Օ.ժըզյան Գր. — «Աղօթք մը», Պ ա տ- կ ե ր, Ը տարի, 1897/1898, էջ 80—84:

Ս.ժըզյան Գր. — «Անաստաս քահանայ», Պ ա տ կ ե ր, Ը տարի, 1897/1898, էջ 270— 276 և 301—305:

Ջարրհանալլան Գար. — «Մատենադա- րան հայկական թարգմանութեանց նախ- նեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 296:

ՆՆՈՍՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Է դարի հալ ուղևոր, որ այցելել է Պա-ղեստին և համառոտակի նկարագրել այն- տեղ գտնվող հայկական վանքերը: Անաստաս վարդապետը գրել է Համագասպ Կամարա- կանի խնդրանքով Ըստ երևույթին հեղինակը մի առանձին ցուցակ էլ Վահան Մամիկոն- յանի խնդրանքով կազմել է Երուսաղեմի Աղվանից վանքերի մասին, անշուշտ նախ- կին ցուցակից հանելով, բայց տեղ-տեղ ման- րամասնութիւններով: Վերջինս պահված է Մովսես Կաղանկատպացու մոտ, իբր թի թղթոյ երանելոյն Անաստասայ առ Վահան (կամ Վահրամ) Մամիկոնեան» (հտ. Բ, գլ. ԾԲ):

¹ Մերոպ Մագիստրոս, «Հնդեանուր Յույն-կո- յ» Գ. Ջարրհանալլան, «Մասենագրան», էջ 296: K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur*, S. 66. ² E. Teza, «Cose armena», Venezia, 1890, p. 8

1. Յայտարարութիւն տեսա՞ն Անաստա- սայ վարդապետի գրեալ ի խնդրոյ բարե- պաշտ իշխանին Համագասպայ Կամարա- կանի Պանլուուելոյ, որ կամեր գնալ Երու- սաղեմ. «Ի ժամանակս քաղաւորութեան մեծին Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի Լուսա- տրչին մերոյ շինեցան ի մեծամեծ իշխա- նացն մերոց ի սուրբ քաղաքն Երուսաղեմ վանորայք բազում...», Երևա կ, Կ. Պոլիս, 1880, № 94, էջ 298—305:

Բնագրում հեղինակը գրում է. «Եւ արդ Անաստաս վարդապետս Յերապոլսեցի ի խնդրոյ բարեպաշտ իշխանին Համագասպայ Կամարականի Պահլուուեանց, գրեալ զայ- ստսիկ ետու նմա՝ որ կամէր գնալ ի սուրբ Երուսաղեմ, որ և գնաց իսկ» ևն:

Այլ տպ. — Վասն վանորէից որ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղեմ, յԱզարազեղեայ պատմութեան, որ էր զպրապետ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի. «Ի ժամանակս քա- զաւորութեան Տրդատայ և ի հայրապետու- րեան սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին...» (հրատ. Ղ. Ալիշան), Բ ա զ մ ա վ ե պ, 1882, էջ 23—26:

Այլ տպ. — Անաստասայ վարդապետի վասն վանորէից Հայոց յԵրուսաղեմ. «Ի ժամանակս քաղաւորութեան...» (հրատ. Ղ. Ալիշան), տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Վասն վանորէից որ ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղեմ, ըստ նախնեաց մերոց, գաղղիարէն թարգ- մանութեամբ», Վենետիկ, 1896, էջ 5—15:

Այլ տպ. — Վասն վանորէից Հայոց, որ յԵրուսաղեմ (Անաստաս վարդապետ). «Ի ժամանակս...», տես՝ Ղ. Ալիշան, «Հայրապա- տում», մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 227— 229:

☐ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2070՝ «Ի յԱզարազեղայ պատմութեան, որ էր զպրապետ սուրբ Լուսաւորչին Գրի- գորի, վասն վանորէիցն որ յԵրուսաղեմ» (էջ 189բ—191ա), № 1770՝ նույն խոր. (էջ 93բ—98ա), ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 262՝ «Ի յԱզարազեղայ... վասն վանորէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղեմ» (էջ 97ա—99ա):

Յրտեսերին թարգմանութիւն Ղ. Ալի-
շանի.

Anastase d'Arménie (VIIe siècle).
Les LXX couvents arméniens de Jérusa-
lem. Paris, Ernest Leroux, 1884. (= Ar-
chives de l'Orient latin, publiées sous le
patronnage de la Société de l'Orient latin,
tome II, p. 395—399).

Այլ տպ. Anastase d'Arménie (VIIe siècle).
10 Les LXX couvents arméniens de Jérusalem,
հետևյալ հրատ. մեջ. «Վասն վանորէից որ
ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, ըստ նախ-
նեաց մերոց, գաղղիարէն թարգմանու-
թեամբ», Վենետիկ, 1808, էջ 26—36:

13 Ց. Վասն այնց որ յերուսաղէմ են շի-
նեալ յԱղվանից անուն, զոր յերանելոյն
Անաստասայ առ Վանրամ (sic) Մամիկո-
նեան ուսաք, այս են. «Պանտավանքն որ
յարևելից կողմանէ ի Ջիջնեաց լերինն
10 կայ...», տես՝ «Պատմութիւն Աղվանից արա-
րեալ Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ», հտ. Ա,
Փարիզ, 1860, էջ 433—424:

Այլ տպ.— Անուանք վանորէից, որք յե-
րուսաղէմ են շինեալ յԱղուանից անուն,
13 զորս ի թղթայ իրանելոյն Անաստասայ առ
Վահան Մամիկոնեան՝ առեալ ուսաք. «Պան-
գայ վանքն, որ յարևելից կողմանէ Ջիբե-
նեաց լերինն կայ...», տես՝ «Մովսեսի Կա-
ղանկատուացւոյ պատմութիւն Աղուանից
աշխարհի», Մոսկվա, 1860, էջ 227:

Այլ տպ.— Անուանք վանորէից ևն. «Պան-
գայ վանքն...», տես՝ «Մովսեսի Կաղանկա-
տուացւոյ պատմութիւն Աղուանից աշխար-
հի», Քիֆլիս, 1012, էջ 324—325:

13 Արտատպվել է նախորդ հրատարակու-
թիւնից:

□ Ռուսերեն թարգմանութիւնը՝ «Име-
на монастырей, построенных Авганцами
в Иерусалиме. Имена эти мы взяли из
10 письма блаженного Анастасия к Вах-
раму Мамиконяну», հետևյալ հրատ. մեջ.
«История Авган Мойсея Каганкатваца,
писателя X века», С.-Петербург, 1861,
стр. 229—230.

ԳՐԱԿՈՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիթառ Ղև.— «Հայապատում», մասն Ա,
Վենետիկ, 1901, էջ 74—75՝ «Անաստաս
վարդապետ»:

Ակիմյան Ն.— «Գիւրիոն կաթողիկոս
1 Վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 93—96:

Ակիմյան Ն. (գրախոս.)— «Մկրտիչ
կաթիկոպոս Աղանունի. Միաբանք և այցե-
լուց հայ Երուսաղէմի Երուսաղէմ, Տպ. Ս.
Յակոբեանց, 1929», Հաճոյ և Ամսօրեայ, 10
1930, էջ 368:

Ակիմեան Ն.— «Եղիշէ վարդապետ Կող-
բացի Կեանքն և գրական գործունէութիւնը»,
Հաճոյ և Ամսօրեայ, 1930, էջ 393:

Ա.ձաւյան Հր.— «Հայոց անձնանունների 15
բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1943, էջ 166
§ 3, և էջ 167 § 5:

Բեյն Բ. Ն. (Bain R. N.) — «Armenian
description of the holy places in the se-
venth century», Quarterly Statement (Pa-
lestine Exploration Fund), 1896, p. 346—
349.

Բրուկս Է. Ու. (Brooks E. W.) — «An
Armenian visitor to Jerusalem in the se-
venth century», The English Historical 15
Review, vol. XI, 1896, p. 93—97.

Սուլիսի ուսերեն թարգմանութիւնը տես
Сообщения Императорского Гравослав-
ного Палестинского Общества, февр.
1896 г., стр. 120—123.

Ջաբրիւնեան Գար.— «Հայկական հին
շարութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենե-
տիկ, 1897, էջ 229—230:

Իճիմյան Ղուկ.— «Հնախօսութիւն աշ-
խարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի», 25
հտ. Բ, Վենետիկ, 1836, էջ 199—201:

Ստավանյանց Յրզ.— «Պատմութիւն Ե-
րուսաղէմի», աշխարհարար թարգմ. Մեսրոպ
Նշանյանի, հտ. Ա, Երուսաղէմ, 1931, էջ
242—247:

Տալիս է Առատաթի Կիստակոյ 70 վանքերի
ցուցակը, նրանցից շատերի սակ նշելով ուրիշ օրի-
նակներէ կամ զանազան այլ աղբյուրներէ ցուց
սկսած տարբերութիւնները:

Սարգիսյան Բարս.— «Մայր ցուցակ հայի. 40
րէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթա-

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մա կր...», տես՝ «Եթամաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 366—367:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մա կր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 280—281:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 736² (էջ 220ա), № 1511 (էջ 234բ), № 1510 (էջ 238ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 216ա), № 213 (էջ 123ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 162^v).

⊗ Հմմտ. վկայաբանութիւն հուճարեն մետափրատայան խմբագրութիւնը՝ «Ματθ- ριον τῆς ἀγίας καὶ ἐνδόξου μεγαλομόρτου Ἀ- ναστασίου καὶ τῶν ἀγίων μαρτύρων Ἀγάπης, Εἰρήνης καὶ Χριστοῦ καὶ τῶν λοιπῶν», կից նրա լատիներեն թարգմանութիւնը, հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cur- sus completus», ser. gr., t. CXVI, Parisis, 1864, p. 573—610.

Տես նաև ԱԳԱԳԷ, ԵՐԻՆԷ ԵՒ ՔՐՈՆԷ:

ԵՆՇՆՈՒԹ

Կին և վկայակից Գորգիանոս թագավորի: Տես ԱՂԾՔՍԱՆԵՐ ՎԳԱՅԱՐԱՆ:

ԵՆՇՆՈՒԹ ԿԱՄ ԵՆՇՆՈՒԸ

Տես՝ ԱԴՐԻԱՆՈՍ ԵՒ ԱՆԱՏՈՒԱ:

ԵՆՇՆՈՒԹ ԵՒ ՎԻՅՔԻՐԵՆ

Վկաներ, որոնց ինքնութիւնը մեզ ան- ծանոթ է: Նրանց վկայաբանութիւնը տես Կ. Պոլիսի Անտոնյան Մատ. ձեռ. ՄԼԾ (236^Գ),

¹ Համ Մեւրոզ Մագիստրոսի, «Հնդհանուր Ծագակց:

ԵՆՇՆՈՒԹԵՑ ԲԵՐԻԻՏԵՑԻ

կամ

ԵՆՇՆՈՒԹՈՍ ՎԵՆԳՆԵՐՈՆԻՈՍ*

(Ἐνατάλιος Οὐινδανιώτης Βυζάντιος)

Գ դարի հուն մատենագիր, ծն. Փյունի- կիայի Բերլուսոս քաղաքում (այժմ Բել- րուս, Լիբանանում): Հայ մատենագրութիւն մեջ նրա անունով հայտնի է մի երկրագործ- կան աշխատութիւն, որը կրում է «Գլլլլք վաստակոց» անունը և բաղկացած է 332 զուգններից, բայց նախագրութիւն մեջ տրք- ված տեղեկութիւն համաձայն պետք է բա- ժանված լիներ 14 գրքերի: Այս երկի հու- նարեն բնագիրը Ք դարում ծանոթ էր Փո- տին՝ «Գիրք մշակականաց» («Συγγραφή γεωρ- γικῶν») անունով: Այժմ ևս գոյութիւն ունի հունարեն մի բնագիր, որը հայտնի է «Գեո- պոնիկա» («Γεωπονικά») անունով, բայց սա զգալի հավելումներ և վերախմբագրման փաստեր է ներկայացնում Փոտի կողմից հի- շատակվող հունարեն բնագրի և հայկական թարգմանութիւն բնագրի հետ համեմատած: Հունարեն այս բնագիրը բաղկացած է 20 գրքերից, մինչ Փոտի հիշատակածը ուներ 13 գրքեր, իսկ հայերեն թարգմանութիւնը, ինչպիսի նշեցինք, զիտի 14 գրքեր: Այս աշ- խատութիւնն առհասարակ մի հեղինակի գործ չէ, այլ խմբագրված է գոնազան հեղինակ- ներից, որոնց թիվը, աճած լինելով ժամա- նակի ընթացքում, նույնպիս տարբերվում է: Անատոլիոս Բերլուսացին,— ըստ հայկական թարգմանութիւն՝ Պոնիոս Անագալիոս,— եղի է նրա առաջին խմբագրողը կամ առաջին խմբագրողներից մեկը, որ գուցե նաև նրա որոշ մասերի հեղինակն է. իսկ հունարեն այժմյան բնագիրը խմբագրված է Կասսիա- նոս Բասսոսի ձեռքով, որը, կարծւում է, ժ դարում է ապրել: «Գիրք վաստակոց»-ի հա- յերեն թարգմանութիւնը ուղղակի հունարե- նից չի կատարված, այլ արարերեն թարգ-

* ՕՏԱՆԿԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. K. Krumbacher, «Geschichte der byzantinischen Literatur», 2. Aufl., München, 1897, S. 261—263.— R. Duval, «La littérature syriaque», Paris, 1907.— P. Sbath, «L'ouvrage géoponique d'Anatolios de Bérytos (IVe siècle). Manuscrit arabe», Bulletin de l'Institut d'Égypte, vol. XIV, p. 47—64.

մանուկները: Թարգմանութեան ժամանակն ու Թարգմանչի անունը հայտնի չեն մեզ, բայց, թվում է, կիլիկյան շրջանի գործ է: 11ւ շաղթութեան արժանի է այն, որ Աճառալիս անվան զուգորդած Պոնիոս անունը, որ միայն հայկական Թարգմանութեան մեջ է հիշատակվում, հայտնի չէ՝ ո՛րտեղից է գալիս: Ղ. Ալիշանը իրավամբ ենթադրում է, որ դա առաջացած կլինի շաղաւաղութենէ իմեքէ յոյն բնագրին լեզու լարաբացի լեզու, յորմէ մերն փոխարեքեալ է՝: Մեր կարծիքով այս անվան ծագումը պետք է փնտնուել արաբերեն Թարգմանութեան բնագրի մեջ, որտեղ, անկասկած, անդամատված ձևով 10 بونوس Լ'ոնիոս (հունարենից [Οὐίνδαν]ώνιος) էր՝, մի ձև, որը մեկ կետի շփոթութեամբ կարող էր դառնալ بونوس Բոնիոս (ըստ կիլիկյան ուղղագրութեան՝ Պոնիոս): Հայկական Թարգմանութեան լեզուն գրաբարախառն 20 ասակերեն է, ինչպես Ղ. Հովնանյանն է ասում՝ «հաւանական կարծեօք կարող ենք հաստատել թէ հին՝ շատ հին ժամանակի գործ է, թերևս քան զամենայն ասակախօսս հնագոյնս և այնտեղ ասակերենին խառնված 30 գրաբար մասերը ժԹ դարէն ետև յերևան ելլող գրաբար գրոց շատերուն լեզուէն նախամեծար համարելի են»՝: Ե՛րբք վաստակօց-ի հայերեն Թարգմանութունը առանձնապես արժեքավոր է երկրագործութեան հետ 40 կապված բնական և տեխնիկական տերմինների նոխ պաշարով:

Գիրք վաստակօց. «Այս գիրք Պոնիոս Աճառալիսի՝ որ ի քաղաքէն Պերուքայ. զօր շինեաց յաղագս անկոց և վաստակօց մարգիան, և անուանեաց զսա վաստակօց գիրք: 50 Եւ ճամառօտեաց ի Ֆորինգիսուէ, և ի Լադընգիսուէ, և ի Դարընգիսուէ, և յայլոց բազմաց, յոյժ պիտանի, և ի յըմարելոյն նիկիլիսուէ: Եւ բաժանեաց զսա ի յորքասասան զլուխս...», հետևյալ հրատ. մեջ. Ե՛րբք վաստակօց. Γεωπονικά. Թարգմանութիւն նախ-

նեաց լարաբացի լեզուէ, Վենետիկ, 1877, էջ 1—236:

Համառոտ նախադրութունից հետո բնագիրը բաժանվում է, ինչպես ասել ենք վերևում, ոչ թե 14 գրքերի, այլ 332 զուգորդումների:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու լ ն .

- Ա. Յազգո գեղեց և տերանց իւրեանց իբաս
- Բ. Յազգո երկր-աւարութեան գործոց:
- Գ. Յազգո թէ ո՛ր տեղույ օգն առողջ և բարի է:
- Դ. Յազգո ազարկաց լինելոյ ի լեքինս, և անկելոյ ի նոսա բազում ծառս:
- Ե. Յազգո շրոց, թէ ո՛րպէս պարս է ժողովել զանձրեալներն:
- Զ. Յազգո շփոթելոյ զընտելիս և զտունկն լատարնի շինուածոցն ի վաթարացոյն վայրս:
- Է. Յազգո հօգաց-դաց զաւառաց իբաս:
- Ը. Յառջ քան զամենայն ինչ պարս է ի շինածոն տնկել զբժշկականն:
- Թ. Յազգո անկելոյ ի շինուածոն զկարեցուօր 60 և զբարուօց արուեստաւորն:
- Ժ. Յազգո շափոց երկրի:
- ԺԱ. Յազգո բաժանման եզանակաց տարւոյն:
- ԺԲ. Նախագիտութիւն վառ օգոյն, որ պարզ է:
- ԺԳ. Նախագիտութիւն յազգո նշանաց օգոյ՝ 65 որ անձրեք երբէ:
- ԺԴ. Նախագիտութիւն յազգո հողոյ որ յերկարացնէ զանձրեքն:
- ԺԵ. Նախագիտութիւն յազգո անձրեային օգոցն:
- ԺԶ. Յազգո կշուց և շափուց:
- ԺԷ. Յազգո համահեկելոյ և նանաշելոյ զգե- 70 ալինն:
- ԺԸ. Յազգո իմանելոյ զգեանաց ազգն:
- ԺԹ. Յազգո գիտելոյ զիւրաքանչիւր սեր- 75 մանցն՝ թէ ո՛ր ազգ զեռնի պատշաճի:
- Ի. Հնարագութիւն և սովման վառն սերմանց:
- ԻԱ. Յազգո օսպանի:
- ԻԲ. Յազգո սիւտանի:
- ԻԳ. Յազգո բակլոյի և նուլպանի:
- ԻԴ. Վառն կարեկի:
- ԻԵ. Յազգո քաղցր-խի և թրմգի:
- ԻԶ. Վառն ամենայն ազգ սերմանց, ևս տաւել վառն կաուսուտի և կանեփի:
- ԻԷ. Վառն խաբին, որ անուանեալ կոչի խա- 80 խալ, զոր ոմանց ախւածախոս անուանեն:
- ԻԸ. Յազգո թէ յո՛րժամ պարս է քանել ջարեան և զարի, կամ ո՛րպէս:
- ԻԹ. Նախագիտութիւն յազգո անձրեքի, կանձի գայ թէ անպան:
- Լ. Նախագիտութիւն յազգո հետանաց:
- ԼԱ. Վառն գեանի բնութեան թէ ո՛րպէս առա- 85 վել սեուկ ասյ բուռոցն քան զօգն:
- ԼԲ. Վառն քանելոյ և վաստակելոյ:

1 Տես հայերեն կրտսերագութեան առաջաբանը, էջ ԺԱ:
 2 Հմտ. R. Duval, „La Littérature syriaque“, p. 277.
 3 Ղ. Հովնանյան, «Հետազոտութիւնք», էջ 93—95:

17. Յազազ ազրի:
 17. Քէ ո՛րպէս շինեն զազրն և լաւացուցանեն:
 18. Վասն կայերոյ:
 18. Յազազ հնէոց:
 18. Վասն պահելոյ զցորեանն:
 18. Վասն ճանաչելոյ և ընտրելոյ զլաւ և զպա-
 4 կելի կացն:
 18. Վասն կաց եփելոյ:
 18. Յազազ ցաղցրացուցանելոյ զՔրմուզն:
 10 18. Վասն ամենայն ազգ այեր և զարւոյ՝
 իբրաւ, որ զիճանայ:
 18. Յազազ եղեգան, սիգի, և զարճոզի, թէ
 ո՛րպէս անցուցանեն և շորացընեն:
 18. Յազազ երկուսուսան ամոռց տարւոյն եթէ
 18 յիւրարանչիւր ամիս զի՛նչ պարտ է առնել: - Դեկ-
 տեմբեր:
 18. Յուշգոր:
 18. Յազազ զպանդրած և զմազգիած այլաւ
 առնկն կանելոյ, և անկելոյ: - Փետրգոր:
 20 18. Յազազ ի լեռան և ի հովտային անգիս
 անկելոյ և պատրոյս առնելոյ՝ իբրաւ: - Մարա:
 18. Յազազ յայլ խիստ ցրտային լեռան անկե-
 10 յոյ և պատրուսելոյ՝ իբրաւ: - Ապրիլ:
 18. Յազազ որ ի ցրտային և զիջային լեռինս
 22 զանկուածսն առնեն: - Մայիս:
 18. Յազազ զպատրուած այգին փորելոյ: -
 Յունիս:
 18. Յազազ զհին այգին փասակելոյ՝ իբրաւ: -
 Յուլիս, որ է թէճուզ:
 20 18. Յազազ զհասած այգիսն կթելոյ՝ իբրաւ: -
 Օգոստոս:
 18. Յազազ երկրորդ այգեկիթս առնելոյ՝
 իբրաւ: - Սեպտեմբեր:
 18. Յազազ զերրորդ այգեկիթս առնել: - Կոկ-
 22 տեմբեր:
 18. Յազազ անկելոյ իբրաւ: - Նոյեմբեր:
 18. Յազազ զհաւթեան սասեղաց:
 18. Յազազ ճանաչելոյ զայգեաց պատգաւա-
 24 ւոր գետինն:
 18. Յազազ ցեղից և ազգաց խաղաղից և արն-
 4 կաց:
 18. Յազազ թէ յորպիսի՛ վայրս պարտ է զայ-
 18 րին անկել:
 18. Յազազ այգեաց որք ի ծովեզերս և ի գե-
 26 տեզերս լինին:
 18. Յազազ այգեաց և անկաց սեռից և ազգաց:
 18. Յազազ թէ ո՛րպէս պարտ է ծաղել
 զառնկն ի յայգւոյն:
 18. Յազազ թէ յո՛րժամ է պարտ զառնկն քա-
 28 զել:
 18. Եթէ յո՛րժամ պարտ է անկել:
 18. Յազազ ճանաչելոյ զառնկն և զանկուածս
 նոցա թէ ո՛րպէս լինի:
 18. Եթէ քանի՛ ունի պարտ է ի անկին ուն
 26 թողուլ:
 18. Եթէ ո՛րպէս պարտ է առնել զփոս անկացն,

48. Եթէ ո՛րչափ պիտի այգեպարանոյն և արն-
 կացն ի միմեանց հեռուորութիւն, կամ քանի՛ պի-
 տին:
 48. Յազազ այգի անկելոյ իբրաւ:
 48. Այլ իբրաւ յազազ այգի անկելոյ:
 48. Վասն այնր՝ թէ զանկին փոսն ի՛նչ ցեղ
 պարտ է առնել:
 48. Յազազ ազգաց և կերպից այլաւ, որք ի
 վերայ ծառոց ելեալ զտոտտին:
 48. Այլ իբրաւ յազազ անկաց. թէ ո՛րպէս զնեն, 10
 ծրպէս պանդրի և մազգուկ առնու, կամ որպէս
 կանեա և անկեա:
 48. Խրտաք, թէ ո՛րպէս զայգւոյն առնկն կա-
 րեա հեռութեամբ քարել և տանել յայլ ուրեք
 անկել. և վասն ազուրայից, որ զհին այգին նորեա 10
 48. Վասն անկաց:
 48. Եթէ ո՛րպէս պարտ է զայգեանցն շինել:
 48. Յազազ փորելոյ և անկրցելոյ:
 48. Վասն հասելոյ:
 48. Վասն նոր անկի որ շորս տարւոյ լինի, 20
 եթէ քանի՛ ուն պարտ է թողուլ:
 48. Յազազ անկրցելոյ:
 48. Յազազ անկի որ ի միջոցն օդալեալ լինի:
 48. Յազազ նոր անկացն ստածման:
 48. Յազազ թէ յայգեմէջոն զի՛նչ ազգ սերմն 22
 պարտ է ցանել:
 48. Յազազ ծայրասելոյ զայգիին:
 48. Յազազ կրկնակի կարելոյ այգիեցն ծայ-
 րասելոյ:
 48. Վասն զինւոյ, որ ծաղցր առնեա:
 48. Յազազ անկրցելոյ, և ազրելոյ:
 48. Յազազ սարքնայի:
 48. Յազազ անկելոյ ըստ ընթացից լուսինի:
 48. Յազազ որ շորացուցանէ զխաղաղի:
 48. Յազազ որ բեր չառնէ այգին:
 48. Յազազ այլաւ որ յաստղէ պատահարի:
 48. Յազազ այգայ որ բարեկանայ և վատուէ
 բարունակն և սերնն և զայնն վասի:
 48. Յազազ որ ի հասելն չստ չուր երթայ և
 արեանքըմի առնկն:
 48. Յազազ պաղի:
 48. Վասն կարկառի:
 48. Յազազ այնր որ յուզ կամ զեղնութիւն
 զիպի արտի կամ այլաւ:
 48. Յազազ այգեաց որք թափեն զպտուզն:
 48. Յազազ այլաւ որ չստ եզեր կանել:
 48. Յազազ այլաւ որ նեխեցուցանէ զառնկն
 և զպտուզն:
 48. Յազազ որ ի առնկն փորիչ կամ խոփ կամ
 այլ սուր իբք զիպի՛ և գանէ զինցն:
 48. Յազազ այլի և այլ միմեանց որք կարկա-
 26 նեն զառնկն և զայգի, և ապականեն:
 48. Յազազ զեղաց որ օգտակար են ամէն ծա-
 րոց և անկաց և ամենայն բուսոց:
 48. Վասն մարտիոյ, կորի և մըջիւնոյ:
 48. Յազազ մըջիւնոյ:

ԻՅ. Յազազս մայրիկի
 ԺԶ. Յազազս լուսյ
 ԻԷ. Յազազս բզեզի
 ԺԸ. Յազազս քոփիսի
 ԻԹ. Յազազս մկանց որք է առն լինին
 ԺՊ. Յազազս վայրի մկանց, որք է գործերն է
 է յարտարայն լինին
 ԺՊԱ. Վասն իւրգան, փորձով
 ԺՊԲ. Յազազս օտի
 ԺՊԳ. Յազազս այգեաց կթմանց իրտուք
 ԺՊԴ. Վասն կանաչելոյ գրազգզն թէ շմա գէնի
 առնէ թէ թիլ
 ԺՊԵ. Յազազս կթելոյ ժաման է նշանացն
 որք է իսգողն
 ԺՊԶ. Յազազս բամանմանց գինեաց ազգաց է
 կերպից
 ԺՊԷ. Յազազս բամանուրթեան անկաց է պը-
 րաց նոցին
 ԺՊԸ. Յազազս բնական օգտից զոր է կթելն
 պարտ է առնել
 ԺՊԹ. Եթէ ճրպէտ որ զայն գինին լաւացուցա-
 նէ՞ զոր անձրէն է ննձանն թանայ
 ԺԻ. Վասն գինեւոյ օգտութեանց յամենայն կող-
 մանց
 ԺԻԱ. Վասն ննձանի
 ԺԻԲ. Վասն մտանի իրտուք
 ԺԻԳ. Վասն իմանելոյ գտեզն է գգիբս կարա-
 փց ըստ անգեանցն առնել
 ԺԻԴ. Այլ իբրտա վասն կարասից
 ԺԻԵ. Եթէ ճրպէտ պարտ է ձիւթել է շինել գա-
 մանն
 ԺԻԶ. Եթէ ճրպէտ պարտ է փորձել գէթի կամ
 զգուարն է նանաչել զլաւն
 ԺԻԷ. Եթէ ճրպէտ պարտ է ձիւթել
 ԺԻԸ. Այլ ազգ որ ձիւթեա
 ԺԻԹ. Յազազս գինի պահելոյ, որ յերկար նա-
 նայ
 ԺԼ. Դեզ ընդհանրական վասն գինի պահելոյ
 ԺԼԱ. Վասն գինեւոյ ետալոյ
 ԺԼԲ. Վասն որ զմուստտան ըստ յիտասկէտ է
 գինի առնել
 ԺԼԳ. Յազազս գինեւոյ ստածման է մուստտաի
 ԺԼԴ. Յազազս որ գինին ամէն մուստտա թայ
 ԺԼԵ. Վասն մուստտաի որ նորացուցանեն
 ԺԼԶ. Վասն ուժաւոր առնելոյ զմուստտան
 ԺԼԷ. Վասն թէ ճրպէտ կամտեւէ որ զգինին
 ԺԼԸ. Վասն յառաջադոյն նանաչելոյ զլաւ է
 զգիմացկոտ գինին
 ԺԼԹ. Վասն գիտելոյ եթէ ճրպէտ են ժամցն է
 արտին որ զգինին փոխն յիւր որպիսութենէն
 ԺԽ. Վասն լաւացուցանելոյ գուերեալ մուս-
 տտան
 ԺԽԱ. Դեզ ընտիր է փորձած յազազս ամբողջ
 պահելոյ զգինին
 ԺԽԲ. Յազազս ստածման այն գինեւոյն, որ չգի-
 մանայ է անգոյն վաստութենէն

ԺԽԳ. Վասն ազգաց գեղաց զոր է գինին գնեն,
 է թէ ո՛րպէս գնեն
 ԺԽԴ. Եթէ զադի շուրն ո՛րպէս պարտ է շինել
 է է գինին յազազս օգտութեան իստակի
 ԺԽԵ. Եթէ ո՛րպէս շինէ որ զադի՞ զոր է գինին
 գնեն
 ԺԽԶ. Վասն նոստ ձիւթին տուրանին, եթէ ո՛ր-
 պէտ պարտ է է բան գնել
 ԺԽԷ. Վասն բուին, որ է ալի
 ԺԽԸ. Վասն զառարի ծաղկին, զոր յառաջն
 գրեալ էմք թէ ո՛րպէս առնեն
 ԺԽԹ. Յազազս անոյ զինեմբրին՝ զոր յառաջ
 գրեցաց, եթէ ո՛րպէս գինին շինեն է է նոր գինին
 իստակեա, որ յիւր նախ գարձուցանէ
 ԺՅ. Վասն շինելոյ զշուրն ծովու, որպէս յա-
 ռայ գրեցար
 ԺՅԱ. Եթէ ո՛րպէս եփէ որ զմուստտաի գէլն
 ԺՅԲ. Վասն գինեւոյ որ է ննձանն անձրէ լինի
 առնել, որ լաւացուցանեն
 ԺՅԳ. Վասն գինեւոյ որ անուշանոտ առնեն
 ԺՅԴ. Վասն այլ ազգ անուշանոտ առնելոյն
 զգինին, որ յամէն աւուր լինի
 ԺՅԵ. Վասն որ զպիտից գինին անուշանոտ առ-
 նեն
 ԺՅԶ. Այլ, վասն անուշանոտացանելոյ զգինին
 ԺՅԷ. Վասն որ զնոր գինին շինեն, որ զերզ
 նին գինի լինի
 ԺՅԸ. Վասն գեղաց զոր առնեն որ նոր գինին
 զերզ նին գառնայ անոյ նոստով է կամով
 ԺՅԹ. Վասն որ զմէջ տարւոյ գինին զերզ ժծ
 տարւոյ յինեն
 ԺԿ. Վասն որ զվասոյ գինին ուժաւոր առնեն
 ԺԿԱ. Վասն որ զպիտից գինին կակացուցանեն
 ԺԿԲ. Դեզ ընդհանրական, որ զգինին զուգես,
 որ նիւանդաց է առողջաց օգտակար լինի
 ԺԿԳ. Դեզ փորձով օգտակար, զոր Անֆիսանոս
 իմաստասէրն երիտ
 ԺԿԴ. Յազազս նանաչելոյ զգինին որ շուր լինի
 իստակ է է նոր
 ԺԿԵ. Վասն որ է գինին արուեստով շուր իստա-
 նեն որ բնով չկարէ որ նանաչել
 ԺԿԶ. Վասն որ զմուստտան յիտակացուցանեն
 զերզ ակունդ սկն, է որպէս գինն առնեն
 ԺԿԷ. Վասն որ զկարմիր գինին օպիտակ առնեն
 ԺԿԸ. Այլ իբրտա վասն զկարմիր գինին օպի-
 տակ առնելոյ
 ԺԿԹ. Վասն որ զզգար գինին յիտակեն
 ԺԿ. Վասն որ զանուշ աւերած գինին այլիկ
 յիւր ազգութիւնն գարձուցանեն
 ԺԿԱ. Վասն որ նոր սփանի աւերիլ գինին է
 լաւացուցանեն որ շուրի
 ԺԿԲ. Վասն գինեւոյ, նոյնպէս
 ԺԿԳ. Վասն գինեւոյ որ շանայ աներիլ
 ԺԿԴ. Վասն նոյն իրից
 ԺԿԵ. Վասն որ զնոր կտտած գինին լաւացու-
 ցանեն

ԵԼԶ. Վասն որ գինն քացախն գինի չի նեւ:
 ԵԼԸ. Վասն գինւոյ որ ի մուստան սկսանի
 քացախի:
 ԵԼԸ. Վասն որ զՍերեւմանն հ զգիշտամ գի-
 նի զուգեւ:
 ԵՂԹ. Վասն որ պահես զգինին որ չքացախի:
 ԵԶ. Վասն որ զկարգաւանն գինին չի նեւ որ
 չաւերի:
 ԵԶԱ. Վասն որ գնաստ գինին լուսացուցանես,
 10 որ ի պատեաւ ի մերէ կտեսայ իցէ, կամ որ ինչ
 անկեայ լինի ի ներքո:
 ԵԶԲ. Վասն գինւոյ որ աւերի հ գերջ չուր
 կարի:
 ԵԶԳ. Վասն զեզոյ որ զգինին զմացկոս առնէ
 15 ի նանապարհի հ ի վերայ ծովու, որ չփոխի հ ոչ ա-
 յարի:
 ԵԶԴ. Վասն գինւոյ զոր չի նեւ զեզերով, որ
 փրկէ զմարզն յամենայն եւ զճացոց հ յաւերմանէ
 սամոքսին:
 ԵԶԵ. Վասն գինւոյ զոր չի նեւ, որ զայժն հ զա-
 20 սոզնութիւնն պահէ զմարգոյն, հ չապ ի ծերու-
 քեանն վաստմել:
 ԵԶԶ. Վասն որ օշնարի գինի չի նեւ:
 ԵԶԷ. Վասն որ վարզէ գինի չի նեւ:
 ԵԶԸ. Վասն որ մկնստի գինի չի նեւ:
 ԵԶԹ. Վասն որ հոպալտի գինի զուգեւ:
 ԵՂ. Վասն որ այլ օգտակար հ անուշամամ գի-
 նի չի նեւ մեզրով:
 ԵՂԱ. Վասն որ գինի չի նեւ՝ որ ի մէկ օրն
 10 խմուի:
 ԵՂԲ. Վասն գինւոյ որ չի նեւ՝ ի իստ օգտակար
 հ պիտանի սամոքսին, հ փրկէ զմարզն յամենայն
 քուսոց:
 ԵՂԳ. Վասն որ մեզրաջուր չի նեւ:
 ԵՂԴ. Վասն սերկեւիլի գինի չի նեւ, յոյժ օգ-
 25 տակար սամոքսացն:
 ԵՂԵ. Վասն զեզոյ որ զինեւէր մարզն զգինին
 սառէ:
 ԵՂԶ. Վասն զեզոյ որ բրբենայ չապ:
 ԵՂԷ. Վասն քացախ չի նեւ:
 ԵՂԸ. Վասն որ մկնստի քացախ չի նեւ որ քան
 30 զիւր գինին այլ ազնի օգտէ:
 ԵՂԹ. Վասն քացախի որ զհալոգականն ուժով
 առնէ հ զսամոքսն որբէ հ զաննն առողջ պահէ:
 ԵՂԱ. Վասն որ պղպեղի քացախ չի նեւ, որ օգտէ
 35 պղպեղին:
 ԵՂԱ. Վասն որ զարդի քացախն գինի չի նեւ,
 հ սաս զործաւորացն ի մելոյ:
 ԵՂԲ. Վասն որ պահես զքացախն՝ որ ոչ կտի
 40 հ ոչ կարի կամ որգնի:
 ԵՂԳ. Վասն որ սասնց գինւոյ քացախ չի նեւ:
 ԵՂԴ. Վասն որ սերկեւիլի գինի չի նեւ օգտակար
 սամոքսին հ ամենայն մարմնոյն:
 ԵՂԵ. Վասն նանալիլոյ զմուստանն թէ չուր
 45 ի սանած է թե ոչ:

ՄԶ. Վասն օգտակար հ փորձով ազնիւ զեզոյ,
 որ զգինին անոյ՞ պահէ:
 ՄԸ. Վասն որ միթապուզ չի նեւ:
 ՄԸ. Վասն որ զսն կաստ պաուզն չի նեւ:
 ՄԹ. Վասն պատրուսելոյ զայգիսն:
 5 ՄԺ. Վասն որ զայն ազգ այգին չի նեւ որ
 զՔրակէս գինին չի նէ:
 ՄԺԱ. Վասն որ առնես որ ի սագոզն մշկամամ
 լինի:
 ՄԺԲ. Վասն զեզոյ զոր առնես՝ որ թէ ուզենաս
 10 ի սագոզն չայտ նասանի, հ թէ չուզես՝ անագան:
 ՄԺԳ. Վասն պակելոյ զիւրազոյ, հ այլ ազգ միթոյ,
 որ չաւերի մինչև ի գարունն:
 ՄԺԴ. Վասն որ պիտակ զմիթոյն չուտէ:
 ՄԺԵ. Վասն որ չամիչ չի նեւ:
 15 ՄԺԶ. Վասն ինչնորի պակելոյ:
 ՄԺԷ. Վասն նասն պակելոյ:
 ՄԺԸ. Վասն որ զգամանն պահես:
 ՄԺԹ. Վասն ամենայն չորային հ ի նեւալային
 ի բաց պակելոյ. նչոյ, ֆատուխի, ընկուզի, հ այլ
 20 այլադիտացոյ:
 ՄԻ. Վասն որ զկաստանայն պահես:
 ՄԻԱ. Վասն կապալտի պակելոյ:
 ՄԻԲ. Վասն պակելոյ զՔուզոյ:
 ՄԻԳ. Վասն չոր թոյ:
 25 ՄԻԴ. Յազագոս պատրուսելոյ զհաստակեզն ծա-
 ւերն:
 ՄԻԵ. Յազագոս տերկապարոյն առնելոյ:
 ՄԻԶ. Վասն նանկեացոյ:
 ՄԻԸ. Վասն միթենեացոյ:
 ՄԻԸ. Յազագոս սծաւ չի նեւ:
 ՄԻԹ. Երբ ո՛րպէս պարտ է զննչ զանկացուն
 30 սծ՝ ուր զանգրէ:
 ՄԼ. Երբ ո՛րպէս զմեծ ծառն սարափոխես հ
 անկես ի սեղեաց տեղիս:
 ՄԼԱ. Երբ ո՛րպէս տանի որ զառնկանն հ զտերմն
 ի նեազոյն սեղաց բերնն, որ զիմանայ հ չաւերի:
 ՄԼԲ. Վասն ծառոյ՝ որ պատեալաւ իւրիկ կեզնն
 35 զանի:
 ՄԼԳ. Վասն ծառոց որ կուլան ցանկոյ:
 ՄԼԴ. Վասն թէ յո՛րժամ պարտ է կտակ հ սըր-
 բել զծառն:
 ՄԼԵ. Վասն զեզոյ ամենայն ազգ ծառոց հ աշն-
 40 կոց որ պահէ գինըն յամենայն պատահաբաց հ առա-
 լել որ ի սակուցն զայ:
 ՄԼԶ. Վասն զեզոյ նանկեացոյ որ լու պազարերին:
 ՄԼԸ. Վասն որ զլիզի նչնինն ճազարացուցանես:
 ՄԼԸ. Վասն արջակազնեացոյ:
 ՄԼԹ. Վասն սանադի:
 45 ՄԽ. Վասն կաստանայի:
 ՄԽԱ. Վասն ֆատուխեացոյ:
 ՄԽԲ. Յազագոս սանկի:
 ՄԽԳ. Վասն թրնջեացոյ:
 ՄԽԴ. Վասն ինչնորի:
 ՄԽԵ. Վասն սերկեւիլի, զամուրի, կեաւտի հ
 50 սննեաց, որ է այլուն:

ՄԵՁ. Վան զեզնենեաց, թե ո՛րպէս առնես որ ձեռ յինի և ջրով, և անրուրդ՝ զեզնի:

ՄԻԸ. Վան արժանենեաց:

ՄԻԸ. Վան հապալտեսաց:

ՄԻԹ. Վան փայտից կարելոյ իրաս:

ՄՄ. Յազազո ճանաչելոյ զգեթինն բանջարաց և խտեղինաց թէ ո՛րն է լաւն:

ՄՄԱ. Թէ ո՛րպէս պարս է ջրել և արբուցանել զածուսն:

ՄՄԲ. Թէ ո՛րպէս պարս է լնուլ զագրն ի յածուսն:

ՄՄԳ. Վան քաղելոյ զլաւ կանաչն:

ՄՄԴ. Վան սասակելոյ զթրթուրն և զամէն ազգ կերելոյ:

ՄՄԵ. Յազազո սասրելոյ:

ՄՄԶ. Վան կազամբի:

ՄՄԷ. Վան հազարի:

ՄՄԸ. Վան քուտաթին:

ՄՄԹ. Վան չոզզամի և բոզկի:

ՄԿ. Վան ցերէթսին:

ՄԿԱ. Վան ճակնզեզի, որ է բազուկն:

ՄԿԲ. Վան իխարի:

ՄԿԳ. Վան սասապի:

ՄԿԴ. Վան անանխոյ և մարուփի:

ՄԿԵ. Վան սխառի:

ՄԿԶ. Վան սոխի:

ՄԿԷ. Վան հիլինի, որ է ձնեքնի:

ՄԿԸ. Վան զզմի, կոզայի և պասեի:

ՄԿԹ. Վան վարզենեաց:

ՄԼ. Վան կանկառի, որ զինքն անուշահամ և անփուշ շինես:

ՄԼԱ. Եթէ ո՛րք ի բանջարացն զծառուտ անուսն սխառման, և ո՛րք զանծառուսն:

ՄԼԲ. Վան սուկն բուսուցանելոյ:

ՄԼԳ. Վան ձիթենեաց:

ՄԼԴ. Թէ ո՛ր ազգ զեթին կամ որպիտի՝ վարջ զասուրի ձիթենոյն:

ՄԼԵ. Վան թէ ո՛ր սոզ լաւ է եզնենացն:

ՄԼԶ. Վան թէ յո՛ր անուրս և ի մամս պարս է անկել զեզնենին, այսինքն ձիթենին:

ՄԼԷ. Յազազո փսեքոյն, եթէ ո՛րպէս պարս է աննի զանկին:

ՄԼԸ. Վան անկելոյ ազգի ազգի կերպի:

ՄԼԹ. Եթէ ո՛րպէս պարս է ամենի և ծառայել:

ՄԼԱ. Վան զճեծ ծառն ամենիոյ և ծառայելոյ:

ՄԼԱ. Այլ իրասց ձիթենեաց, որ յթափէ զղճուսն և ոչ զծագրին. և թէ պատահարի ուրուք ծառն՝ զեզ որ բժշկի:

ՄԼԲ. Եթէ ո՛րպէս քաղէ ոք զպտուղն:

ՄԼԳ. Յազազո ձեթ կանելոյ: Վան ձիթի նշանք ազգաց եթէ ո՛րպէս պահեսն:

ՄԼԴ.

ՄԼԵ. Վան պիտոյից ամենայն ցեղից, որ պագի կամար ի բան երթայ և ի գործ:

ՄԼԶ. Յազազո պագի զոր բացախով զնես:

ՄԼԷ. Որ սիրցենեկուրնով զնես զպտուղն:

ՄԼԸ. Այլ ազգ, որ զպտուղն խազագով զնես:

ՄԼԹ. Վան որ զնասած չոր պտուղն պահես և սնուցանես:

ՄԼ. Վան մեզուաց:

ՄԼԱ. Վան մեզրի:

ՄԼԲ. Եթէ ո՛րպէս զեզ ամէն մարդ որ ամենին ո՛չ մեզու և ո՛չ պիծակ ի կիթքն չկարէ զինքն խոթել:

ՄԼԳ. Վան զեզերոյ ցամանց և կարի որ զիպի մեզուացն, և ասնց և արտաբէից և ոչխարացն և խաչանց:

ՄԼԴ. Վան միաց ազգաց և ցեղից մասակաց, յովասկաց և քուտակաց իրասց և բժշկութիւնք:

ՄԼԵ. Յազազո զանցոյ:

ՄԼԶ. Վան յովասկաց և վազընելոյ:

ՄԼԷ. Վան վազընելոյ:

ՄԼԸ. Վան սնուցանելոյ զքուտակն՝ իրաս:

ՄԼԹ. Վան իչոյ ջորի սնուցանելոյ՝ իրաս:

Յ. Վան զեզերոյ և ցաւոց որ ընծայի ի զրաս:

ՅԱ. Յազազո ասքութեան զրասուս:

ՅԲ. Յազազո աչացն թէ ցաւի կամ սպիտակի:

ՅԳ. Յազազո ջեզերոյն թէ ցաւի կամ ուտենայ:

ՅԴ. Վան խոցուակի:

ՅԵ. Յազազո թոցացուի:

ՅԶ. Վան այն ցաւերուն, որք չլինին յերեսն:

ՅԷ. Յազազո զազարգելի:

ՅԸ. Յազազո արիւն զազելոյ միոյ:

ՅԹ. Վան միոյ որ ոչն անի:

ՅԺ. Վան զեզոյ՝ որ զինքն կակցապուցանէ:

ՅԺԱ. Յազազո ճանաչելոյ զյգին, թէ որք ունի ի փորն թէ էր:

ՅԺԲ. Վան բուռոյ զեզ, և կնուի:

ՅԺԳ. Յազազո զմտազաչն սնուցանելոյ:

ՅԺԴ. Վան ամենայն ցեղ ցաւոց, զոր ճանաչես. զի անասունք են և ոչ կարեն լեզուաւ պատմել զանքն կամ զորպիտութիւն ցաւոյն:

ՅԺԵ. Վան պախրէի որ կազայ:

ՅԺԶ. Վան ոչխարաց ազգաց և ցեղից ընտրելոյ և ճանաչելոյ և ամենայն ցեղ ասածանց:

ՅԺԷ. Վան սասածան:

ՅԺԸ. Վան վազեցնելոյ և ի փուզ զալոյ՝ իրաս:

ՅԺԹ. Վան բրդին և մազին կարելոյն իրասց:

ՅԻ. Վան ցաւոց և կարուածոց:

ՅԻԱ. Վան այնեաց:

ՅԻԲ. Վան պանրի:

ՅԻԳ. Վան շանց, թէ ո՛րպէս սասածես, ընտրես և պահես զնոսա պահելոյ ամենայն իրաց:

ՅԻԴ. Յազազո ցերթէոյ:

ՅԻԵ. Յազազո զազարաց:

ՅԻԶ. Յազազո կասազի լան:

ՅԻԷ. Յազազո թէ լաւ կենայ ի շունն:

ՅԻԸ. Յազազո բորի:

ՅԻԹ. Յազազո ազրկի, որ ի փուզն փակեալ յինի:

ՅԼ. Յազազո օճակարի և կարակարի:

ՅԼԱ. Վան խաչանց:

15
20
25
30
35
40
45
50
55

1
4
10
15
20
25
30
35
40
45
50
55

ՅԼԲ. Վասն առնու հանրոյ տնկելոյ և օտար-
ժան և գիրացուցանելոյ՝

Հրատարակության համար օգտագործ-
ված են երեք ձեռագիր օրինակներ, որոնցից
այն, որը, որպես ընտիր օրինակ, հիմք է
ծառայել, ընդօրինակվել է Գեորգ Պալատե-
ցու ձեռքով 1787 թվականին Կ. Պոլսում,
և այժմ գտնվում է Վիեննայի Մխիթ. Մա-
տենադրանում՝ 281 համարի՝ տակ (հին
10 № 26)¹, Այս օրինակի վերջում գտնվում է
Եփրք վաստակոց-ի խրթին և անսովոր
բառերի մեկնությունը տվող մի բառարան,
որ Գեորգ Պալատեցին է կազմել: Ղ. Ալիշա-
նը, իր կողմից արված լրացումներով, տպա-
15 գրել է այս բառարանը Եփրք վաստակոց-ի
վերջում՝ Վաստ վաստակոց գրքոց (էջ 239
—283), որոշ բաներ նշելով նաև բնագրի
ծանոթագրությունների մեջ²:

Եփրք վաստակոց-ի տպագրությունից
20 առաջ նրանից որոշ գլուխներ քաղվածաբար
հրատարակվել են Բագմավեպ-ում, 1803,
էջ 93—96. 1804, էջ 27. 1807, էջ 358—360.
1874, էջ 324—328:

Հուներեն այժմյան ծանոթ բնագիրը
25 հրատարակվել է չորս անգամ. վերջին և
ամենալավ հրատարակությունն է՝ „Geoponi-
ca sive Cassiani Bassi scholastici de re
rustica eclogae recensuit Henr. Beckh“
(Lipsiae, Bibl. Teubneriana, 1895). Հրա-
տարակվել է նաև Եփրք վաստակոց-ի
ասորերեն հին թարգմանությունը (տպ.
Հայպետ, 1860)³, որը, թվում է, սվեյի մո-
տիկ աղերս ունի հայկական թարգմանու-
թյան հետ, քան հուներեն վերոնշյալ բնա-
23 գիրը: Գան նաև այս հուներենից կատար-
ված ֆրանսերեն, իտալերեն և անգլերեն
թարգմանություններ⁴:

ԳՐԱԼԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. — Եփրք վաստակոց, Բագ-
60 մավեպ, 1877, էջ 193—200:

¹ Հ. Տաշյան, ՎՊԵՄԿ, էջ 703—706:

² Տես նրա առաջաբանը, էջ 22:

³ Տես՝ R. Duval, „La littérature syriaque“, p.
276—277.

⁴ Հմմտ. J.-Ch. Brunet, „Manuel du libraire
et de l'amateur de livres“, t. II, Paris, 1860, p.
1839—1840.

Գրված է Եփրք վաստակոց-ի հրատարակու-
թյան առթիվ և գրված է նաև, որպես առաջաբան,
նույն հրատարակության սկզբում: Ալիշանին են
գտականում նաև հրատարակության ծանոթագրու-
թյունները:

Ս.Սգրիկյան Ներս. — Վաստակոց գրքին
թարգմանիչը, Բագմավեպ, 1908, էջ
435—439:

Բրոքելման Կ. (Brockelmann K.) —
„Die armenische Übersetzung der Geoponi-
ca“, Byzantinische Zeitschrift, Bd. V,
1896, S. 385—409.

Զարրիսթայան Գար. — Վաստակոց-
րան հայկական թարգմանությանց նախ-
նկաց, Վենետիկ, 1889, էջ 698—704:

Թորոսյան Հ. (Thorossian H.) — „His-
toire de la littérature arménienne des ori-
gines jusqu'à nos jours“, Paris, 1951, p.
194—195.

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесов Л. А.) —
„История медицины в Армении от
древнейших времен до конца XVIII сто-
летия“, Ереван, 1927, стр. 116—117.

Հովհաննիսյան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.) —
„История медицины в Армении с древ-
нейших времен до наших дней“, ч. II,
Ереван, 1946, стр. 166—167.

Հովհաննիսյան Ղ. — Ընտազօտությունք
նախնեաց ռամկորէնի վրայ, մասն Ա,
տետր Ա, Վիեննա, 1807, էջ 92—112:

Հասմուղ Նախապետ իւլյո է տեսիլ Հասեղէս
Անսորեայ-ում, 1809, էջ 1—4 և 21—24:

Ջանոլլի Ա. (Zanolli A.) — „Per gli studi
sul testo e sulla lingua della redazione
armena del Geoponicon Libri“, Atti del
25 Reale Istituto Veneto di s. l. a., vol.
LXXXIX, Venezia, 1930, p. 609—627.

Նորայր Այուզանդացի — Հայկական բա-
նաքնություն, Կ. Պոլիս, 1880, էջ 96—101:

Սարգիսյան Բարս. — Մեծարժէք գրքի մը
60 մնացորդը, Բագմավեպ, 1908, էջ 274—275:

Սարյան Ս. — Ե. Պոքէլման և Եփրք
վաստակոց-ի հայերեն թարգմանությունը,
Բագմավեպ, 1900, էջ 4—7 և 53—58:

Սուրբյան Արտ. — Եփրք վաստակոց,
Բագմավեպ, 1874, էջ 321—329:

Ֆերլե Է. (Fehrlé E.) — „Zur Geschichte
der griechischen Geoponica, Habilitations-

schrift zur Erlangung der Venta legendi der hohen philosophischen Fakultät der Universität Heidelberg", Leipzig, 1913.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Ա. Վարդանյան, Հանգիս Ամսօրեայ. 1920, էջ 212—214:

ԱՆՈՏՈՂԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ձեռագրերում գտնվում է «Հարցումն Եւսեբի ժամանակագրի առ Անատոլի եպիսկոպոսն» խորագրով մի բնագիր, որը հաւատի և կրոնի խնդիրների շուրջ հարցուպատասխաններից է կազմված: Ըստ վերնագրի՝ հարցերը տրված են Եվսեբիոս ժամանակագրի կողմից, իսկ պատասխանները՝ ոմն Անատոլիոս եպիսկոպոսի կողմից: Գուցե կարելի կլիներ այս Անատոլիոսին նույն համարել Լավոդիկեի համանուն եպիսկոպոսի հետ, որը Գ դարում էր ապրում և հայտնի չափազեռ ու տոմարագետ էր¹, սակայն նա ժամանակակից չէր Եվսեբիոս ժամանակագրին, եթե ընդունենք, որ վերջինս Եվսեբիոս Կեսարացին է: Ըստ բոլոր երևույթների՝ վերոհիշյալ հարցուպատասխանները հանդիսանում են մի անհարազատ գրվածք, որի կեղծ վերնագրի ծագումը պետք է փնտրել «Յողագս քե յումմե» եզան առվարք ազգաց» բնագրի մեջ, որտեղ խոսվում է այն մասին, թե Անատոլիոս Լավոդիկեցին «արուեստաւորեաց Քժ. երեկաւ տովմար Յունաց և Ասորոց», իսկ Եվսեբիոս Կեսարացին «խնդրեաց զՔժ. երեկան Յունաց և զկարգեալն յԱնատոլեայ»². և կամ պետք է փնտրել նույնինքն Եվսեբիոս Կեսարացու «Պատմութիւն եկեղեցւոյ» աշխատության մեջ, որտեղ պահված է Անատոլիոս Լավոդիկեցուց մի ընդարձակ տոմարագիտական հատված՝ Զատկական կանոնի մա-

սին: Մեր այս ենթադրութիւնը հիմնվում է այն իրողութիւն վրա, որ այս Եվսեբիոս-Անատոլիոս բնագրում կան մի շարք տոմարագիտական հարցեր, թեև նրանց պատասխանները կրոնական-աստվածաբանական բնույթ են կրում:

Հարցումն Եւսեբի ժամանակագրի առ Անատոլի եպիսկոպոսն. «[Հրց.] Ընդհր տարին 340. օր է: Պա. Այս ըստ մարդոյն կազմեցաւ, զի յաշխարհ բանեակեմ է մարդն. մարդ շինեալ է 340. յօղուածովք, և Ե. զգայութիւնք որ ի մարդն՝ ըստ Ծ. աւուր աւելեացն, որ ի տարի լուսնին ոչ անկանին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2001, էջ 143բ—140ա:

Սույն ձեռագիրը 1973 թվականից է: ԺԴ դարից են նաև նույն մասն. ձեռ. № 1973 (էջ 143բ—151բ), № 5295 (էջ 193ա—201ա) և № 530 (էջ 120ա—123բ). նույն մատենադարանն ունի ուրիշ օրինակներ ևս, որոնք ժԾ և հետագա դարերի գրչութիւնն են, տես՝ № 2152 (էջ 194բ—195բ), № 3587 (էջ 178—184), № 1971 (էջ 45ա—50ա), № 1017 (էջ 99ա—101բ), № 2180 (էջ 471ա—473ա), № 1737 (էջ 90ա—92բ), ևն: Տես դարձեալ Քրիլիսիի Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 178 (էջ 43բ):

Ձեռագրերից մի մասում բնագրի վերնագիրը հետևյալ ձևով է. «Հարցումն (կամ Հարցմունք) Եւսեբի ժամանակագրի առ Անատոլի եպիսկոպոսի», բայց այստեղ վերջին ի-ն քերականական սխալ է, որը նախորդ բառի վերջավորութիւնն ազդեցութիւնով է առաջացել:

ԱՆՈՏՈՂԻՈՍ ՊՅՆԻՈՍ

Տես՝ ԱՆԱՏՈՂԻՈՍ ԲԵՐԻՒՏԱՅԻ,

ԱՆՈՐԹՈՒ ԲԺՅՈՂՆԵՐ

Տես՝ ԱՆՏՈՐՈՒՄ ԲԺԻՇԿ,
 Տես՝ ԿՐԻԱԿՈՍ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ,
 Տես՝ ԿՈՉՄԱ ԵՒ ԴԱՄԻԱՆՈՍ,

¹ Եւսեբիոսի Կեսարացու պատմութիւն եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1877, էջ 601—603:

¹ Անատոլիոս Լավոդիկեցու կամ Աղեքսանդրացու մասին տես՝ „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 495—496.—O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. II, Freiburg im Breisgau, 1903, S. 191—195.—G. Kröger, „Geschichte der altchristlichen Litteratur“, Freiburg im Breisgau, 1898, S. 133.
² Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1973, էջ 140բ:

ՇՆՇՈՐՁԵՑԻ (Գրիգոր)

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԱԻԱՐՁԵՑԻ՝

ՇՆՇՔՍԿՈՐԸՍ

Տես՝ ԽԱՌՆ ԳԷՏԲ՝

ՇՆԳԻԸՍ կամ ԱՆԳԻԸՍ

Հետ ավանդության՝ հրեական 13 փոքր մարգարեններից մեկը, որին վերագրվող մարգարեսությունը Աստվածաշնչում՝ բաղկացած է ընդամենը երկու զրուխներից: Անունը 10 գտնում ենք հավասարապես Անգե, Անգեե, Անգեաս և Անգեսու ձևերով (տես. Անգեի և Անգեսայ): Անգեսայի մարգարեսությունը գրու- նրվում է Հին Կտակարանի բոլոր հրատա- րակություններում (տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ): 15 Իսկ Անգեսայի վերաբերյալ մատենագրական նյութեր տեսնել ՄԱՐԳԱՐԷՆԸՐ բառի տակ:

ՇՆԳԻՑՑԸ ՇՆԳԻՑ

Տես՝ ԱՄԻՐԴՈՎԱԹ ԱՍԱՍԻԱՅԻ՝

ՇՆԳԻՑՆԸՆՈՍ

Տես՝ ԱՆՏԻԳՈՆՆՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐ՝

ՇՆԳԻԸՍ

Տես՝ ԲՐԻՏԱՆԻԱ՝

ՇՆԳԻԸՍ (Յովնաննէս)

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՄ ԱՆԳԻԸՍ՝

ՇՆԳԻԳՈՑ ԺՈՆՑՈՒՑԻ

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՇԷՀՐԻՄԱՆԵԱՆ՝

ՇՆԳԻԳՆԸՆՈՍ

Տես՝ ԱՆՏԻԳՈՆՆՈՍ ԹԱԳԱՒՈՐ՝

ՇՆԳՐԷԱՍ ԸՌԸՁԵԱԿ*

Հետ Նոր Կտակարանի՝ Գրիստոսի 12 աշակերտներից, Պետրոս առաքյալի եղբայրը: Հին թարգմանության մեջ Անգրեսայի վարքի և վկայարանության մի քանի խճա- րագրություններ, որոնք նկարագրում են նրա քարոզությունը «մարդակերաց» աշխարհում Մատթեոս առաքյալի հետ և ապա նրա դարձը Ելլադա ու Նահատակությունը Պատ- րաս քաղաքում: Այլ նյութեր տես նաև 10 ԱՌԱՔԵԱԿՆԸՐ բառի տակ:

1. Յաղագս Անգրեի առաքելոյ և նորին սքանչելեացն զոր տէր արար ի ձեռն նորա և Մատթեի՝ ի մարդակերաց աշխարհն. «Յետ համրառնայոյ տնառն յերկիսս, և զսուրբ 15 զհոգին առաքեալ... եհաս Մատթեի երթալ յաշխարհն մարդակերաց. և էին բնակիչք աշխարհին այնորիկ շաղղակերք որպէս գա- զանս...» (հրատ. Բ. Զրաքլոսն), տես՝ «Ան- կանոն զիրք առաքելականց», Վենետիկ, 20 1904, էջ 134—145:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. Ն 853 (= նոր Ն 228), Ն 839 (= նոր Ն 222), Ն 812 (= նոր Ն 233) և Ն 781 (= նոր Ն 225) ձևագրերից: 25

* ՕՃԱԼԵՂԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգերյան, «Էկզիստար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1813, էջ 180—174:—Յ. Ս. Ա- Դրախովա—Перетц-ի հոգովը հեռեկայ հրատ. մեջ. «История русской литературы», т. I, редакторы тома А. С. Орлов, В. П. Адрмакова-Перетц и Н. К. Гудзия, Москва—Ленинград, 1941, стр. 74—75 и 79—80.—Н. М. Сперанский, «Апокри- фические 'Деяния ап. Андрея' в славяно-русских списках», Древности. Труды Императорского Московского Археологического Общества, Москва, 1894, т. XV, вып. II, стр. 35—63.—A. Harnack, «Die Oberlieferung und der Bestand der altchristlichen Litteratur bis Eusebius», Leipzig, 1893, S. 127—128, 905 u. 920.—M. Bonnet, «La passion de l'apôtre André en quelle langue a-t-elle été écrite?», Byzantinische Zeitschrift, Bd. III, 1894, S. 458—469.—B. Zimmerman, «Saint André, apôtre», հեռեկայ հրատ. մեջ. F. Cabrol, «Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie», t. I, Ire partie, Paris, 1907, p. 2031—2034.

Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1628՝ «Յաղագս Անդրեի առաքելոյ և նորին սքանչելեացն զոր եցոյց տէր ի մարդակերաց աշխարհին ի ձեան նորա և Մատթի որ վիճակեցաւ նոցա քարոզ և առաքեալ» (էջ 499բ-505ա, սկ. նույն), № 993՝ «Ի յիշատակի սուրբ առաքելոյն Անդրեի և յաղագս նորին սքանչելեացն, որ վիճակեցաւ յաշխարհն մարդակերաց» (էջ 659ա-662բ, սկ. նույն), № 1620՝ «Պատմութիւն սուրբ առաքելոյն Անդրեի և Մարտոսի (sic)» (էջ 141ա-148ա, սկ. «Յետ համբառնալոյ տեառն մերոյ յերկինս և զսուրբ հոգին տալ յառաքեալսն»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 3 (էջ 240ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (մասն Գ, էջ 667ա), № 362 (էջ 430), № 1397¹. Հայկ. Մ. Բառ.-մանկ. կեղ. ձեռ. № 146 = հին № 700 (էջ 1163ա). Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. № 4 (էջ 273ա, սկ. «Յետ համբառնալոյ տեառն մերոյ Տիսուսի Քրիստոսի յերկինս»):

2. Վկայութիւն Անդրեի առաքելոյ որ չարչարեցաւ ի պարտեզս յառաջ քան զկաղանդաց ղեկանմերբի. «Յս, եղբարք, առաքեցայ ի տեառն ի կողմանս յայսոսիկ, որում արժամի արար զիս տէրն իմ, ոչ ուսուցանել, այլ յիշեցուցանել ամենեցուն...» (հրատ. Բ. Զրաքլան), տես՝ «Անկանոն գիրք առաքելականք», էջ 146-167, Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 653 (= նոր № 228), № 731 (= նոր № 225), № 463 (= նոր № 213) և այլ ձեռագրերից:

Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 993՝ «Մահ Անդրեի առաքելոյ որ վկայեաց ի Սպարգե Ելլադացւոց յառաջ քան զմի կաղանդին ղեկա. ի ամսոյ» (էջ 662բ-664ա), № 1625՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Անդրեի առաքելոյ որ չարչարեցաւ ի Սպարգե (sic) Լադացւոց (sic), յառաջ քան զմի կաղանդացն ղեկա. ի ամսոյ» (էջ 505ա-512բ), № 3767՝ «Վկայաբանութիւն Անդրեի առաքելոյն զոր (sic) վկայեաց ի պարտեզս Ելլադացւոց

յնգեառե իշխանե» (էջ 542ա-547բ, սկ. «Յս, եղբարք, առաքեցայ ի կողմանս յայսոսիկ»), ևն. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Վկայութիւն սրբոյն Անդրեի առաքելոյ որ չարչարեցաւ ի Սպատարայ (sic)՝ որ է մայրաքաղաք Ելլեդացւոց (sic), յառաջ քան զմի կաղանդաց ղեկա. ի ամսոյ» (մասն. Գ, էջ 673բ). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 118 (fol. 195^v).

3. Վկայաբանութիւն Անդրեի առաքելոյն. «Յորժամ առին հրաման սուրբ առաքեալքն քարոզել ընդ ամենայն երկիր և ընդ աշխարհս զաւետարանն Քրիստոսի... եհաս վիճակն Մարտոսի առաքելոյն՝ երբաւ յաշխարհն մարդակերաց, զոր ասն ոմանք բն Սինոպն իցէ, ի ծովեզերն Պոնտոսի...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 283-286:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Յորժամ առին...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 307:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Յորժամ առին...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 216-218:

Այլ տպ.— Պատմութիւն սուրբ առաքելոցն Անդրեի և Մարտոսի, բէ ո՛րպէս գնացին յաշխարհն մարդակերացն. «Յորժամ առին հրաման սուրբ առաքեալքն քարոզել ընդ ամենայն աշխարհս զաւետարանն Քրիստոսի և մկրտել զամենայն հեթանոսս յանուն հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ, եհաս վիճակն Մարտոսի՝ երբաւ յաշխարհն մարդակերաց...» (հրատ. Բ. Զրաքլան), տես՝ «Անկանոն գիրք առաքելականք», էջ 168-173:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1447 (= նոր № 333) ձեռագրից: Տես նաև Քրիլիսիի Գետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 48 (էջ 163բ-168բ):

Այլ տպ.— Տօն է Անդրեի առաքելոյն՝ եղբօր Պետրոսի վիմի. «Յորժամ առին հրաման առաքեալքն ի Քրիստոսէ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1922, p. 139-141.

Վերջից թերի է՝ հնագրի ֆրանսերեն թարգմանութունը՝ «Fête de l'apôtre An-

¹ Վերջին ձեռագրից՝ ըստ Մեծրոզ Մարտիրոսի, «Հնգհանուր ցուցակ»:

dré, frère de Pierre Céphas՝ տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից՝

- Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4774 «Պատմութիւն և վկայաբանութիւն սրբոյն Անդրեի առաքելոյն և Մատթոսի աւետարանչի» (էջ 16թ), № 4828՝ «Պատմութիւն և վկայաբանութիւն սուրբ առաքելոցն Անդրեի և Մատթոսի» (էջ 32թ, սկ. «Յետ յարութեանն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ և համարածանն յերկինս»), № 992՝ նույն խոր. (էջ 139թ, սկ. նույն), № 7433 (էջ 141թ), № 7463 (էջ 121թ), № 4873 (էջ 330ա), № 7362 (էջ 182ա), № 1611 (էջ 191ա), № 1310 (էջ 190թ). Կն.
- 10 Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 205թ), № 10 (էջ 178թ), № 213 (էջ 86թ), № 219 (էջ 142թ), № 328 (էջ 81թ), № 224 (էջ 19ա), Կն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 134r). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 671). Հայկալի Ս. Բանմանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 371ա)։

ճ. Տօն մեծահանգես և վկայութիւն սուրբ նախակոչ աշակերտին Քրիստոսի և առաքելոյն Անդրեի եղբօրն Պետրոսի, որ կատարեցաւ ի Պատրաս քաղաքի. «եռաչալարչար և նախակոչ աշակերտն Քրիստոսի սուրբ առաքելուն Անդրեաս էր որդի Յովնանու՝ եղբայր Պետրոսի վիմի, յազգէն նեփրաղիմայ...», տես՝ «Յալամատուրք»,

10 4. Պոլիս, 1836, մասն Բ, էջ 264—266։

Ալ տպ.—Տօն մեծահանգես Կն. «եռաչալարչար...» (հրատ. G. Bayan). *Patrologia Orientalis*, t. XVI, p. 142—145.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝

11 «Fête solennelle et martyre du premier disciple appelé par le Christ et apôtre, André frère de Pierre qui mourut dans la ville de Patras՝ տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից՝

10 ճ. Անդրեի առաքելոյն. «Հրամանաւ տեսան զմաց յաշտարնն Վարդակերաց, որ է ի Սինոպ քաղաք, և եհան զՄատթոս ի բանդէն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 93թ—94ա։

13 ☞ Անդրեասի վկայաբանութիւն այլ կամ այլ խմբագրութիւն պատկանող օրինակներ են նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm.

№ 110 (fol. 549^v et 555^v)¹. Տրոբինգենի Kōnigl. Universitätsbibl. Ma XIII 38 (fol. 71^r—73^v)².

Հմտ. Անդրեաս առաքյալի վարքի և նահատակութիւն պատմութիւն հունարեն վեց տարբեր խմբագրութիւնները՝ R. A. Lipsius et M. Bonnet (հրատ.), «Acta apostolorum apocrypha», pars II, vol. I, Lipsiae, 1898, p. 1—37, 38—45, 46—57, 58—64, 65—116 et 117—127. Տես նաև հունարեն մի այլ խմբագրութիւն (հրատ. M. Bonnet), *Analecta Bollandiana*, t. XIII, 1894, p. 353—372.—Սլավոնական թարգմանութիւնները տես՝ S. Novaković (հրատ.), *Starine*, Zagreb, kn. VIII, 1876, str. 55—69. 10 H. M. Сперанский (հրատ.), *Древности — труды Императорского Московского Археологического Общества*, Москва, 1894, т. XV, вып. II, стр. 64—75. П. А. Лавров, «Апокрифические тексты», С.-Петербург, 1899, стр. 40—51.—Կան նաև եթովպական, ասորական, արարական, զրպտական զանազան խմբագրութիւններ՝

ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐԳԵԼԱՆՑԻ

Տաղերգու, հայկանարար ապրած ԺՁ դարում։ Նրա մականունը Վասպուրականի Արգելանի վանքից է։ Ունի մի անտիպ տաղ սաղմոսի մասին։

Նախերգան վասն Սաղմոսին. «Երանելին մեծն եպիփան, | Վարուքն սուրբ հրեշտակական, | էր նա հոգոյն ըջանմարան, | Այլ և բանիւ ասաուածարան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1770, էջ 319թ—320ա։

Վերջին տունը՝ «Ողբայ եղև լԱնդրիասէ, | Ի յանարժան Արգելանցէ, | Հայցեմ լիջել զիս ի բարի, | Յիսուս Քրիստոս ձեզ ողորմի»։

¹ Հմտ. F. Macler, «Catalogue», p. 53.
² Հմտ. F. N. Pinck u. L. Gjandschezian, «Verzeichniss der armenischen Handschriften der Königl. Universitätsbibliothek», S. 49.
³ Հմտ. P. Peeters, «Bibliotheca hagiographica orientalis», ed. Socii Bollandiani, Bruxellae, 1910, p. 12—14 et 160—162.

Ձեռագիրը 1680 թվականի է: Տաղը արտադրված է Աստվածատուր գրչի կողմից, ովն Ավետիս գրչի օրինակից:

ԱՆԻՐԷԱՍ ԱՐԾԿԵՑԻ ՊԵՐՈՆՑԻՐ

Տարեգրու, ապրած՝ Ժէլժէլ զարեբում: Բաղեջի դպրոցի աշակերտներից էր: Հեղինակ է մի քանի աշխարհիկ տաղերի, որոնք անտիպ են: Տես նաև ԱՆԻՐԷԱՍ ԲԱՐՈՒՆԻ:

1. Տաղ վարդի և պլպուլի յԱնդրեասէ ասացեալ. «Ահա եղև այլևի գարուն, | Վերացաւ փութով սաստիկ ճուճ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2339, էջ 272բ—273բ:

Տների սկզբնատառերը՝ «Անդրեասի քրգ է»: Վերջին տունը՝ «Է՛ Արծկեցի Անդր[է]աս, | Քանի արբեալ և թըմբբեալ կաս, | Յամառեալ ես դու ի չարիս, | Անդրէն պիտիր պատասխանի տաս»:

2. Տաղ դարիպի ասացեալ յԱնգ[ր]իաս պարոնտիրէ. «Աւա՛ղ, անճն իմ յոյժ աըրտմեալ է, | Դարիպութիւն զիս ճեղեալ է...», անդ, էջ 272ա—272բ:

Տների սկզբնատառերը՝ «Անդրեաս»: Վերջին տունը՝ «Սէ՛ֆիլ Անդրէաս նեղեալ է, | Յօտար երկիր զընացեալ է» | Հասարթ և կարօտ մնացեալ է»:

3. Տաղ ի վերայ դարիպի ասացեալ ի Անդրեաս վարդապետէ. «Աւա՛ղ, անկայ օտար յերկիր ամայի, | Տալաք այըբաի վաթաճըմտան պէնի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8274, էջ 32ա—32բ:

Տների սկզբնատառերը՝ «Անդրե[ա]ս»: Վերջին տունը՝ «Սէ՛ֆիլ Արծկեցի Անդրէաս լիմար, | Դամըն չօք տուր սէնին արթըխ դէրտն վար, | Միթէ աստուծոյ լինիցի չքզ ճար, | Դարիպի հախ սախլասն տալիմ վար դարար»: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8235 (էջ 121ա—121բ), որտեղ տաղի խորագիրը և առաջին տունը պակասում են և նրա թուրքերեն մասերին աղբրեղանական ձև է տրված (սկ. «Նըսաեալ եմ ես յաւերակ որպէս բուխ»): Վերջ՝ «Դամին չօխ տուր սանըն արթուխ տարան վար»): Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 418՝ «Տաղ զա-

րիպուրեամ ասացեալ ի Անդրեաս Արծկեցեայ վասն անճին իւրոյ» (էջ 20բ):

4. [Տաղ սեղանոյ և ուրախութեան] «Եղնդացին և զըւարճացան | Յորժամ անսին գաւաթն ի բան. | Նըսաին բոլոր ի սեղան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3751, էջ 1036—1038:

Տներն այբուբենական կարգով են: Բնագիրն սկզբից թերի է, մնացել է միայն վերջին «Ե—Բ» մասը: Վերջին տունը՝ «Քազ Անդրէաս Արծկեցի խելազար, | Քանի խօսիս վայրապար. | Ալլոց եղար և ծաղր կատակ, | Դու աղաչեա ըզտիրամայր | Որ ի նմանէ լինի քեզ ճար»:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակիմյան Ե. — «Բաղեջի դպրոցը (1500—1700)», Վիեննա, 1952, էջ 208:

Տես նաև շահէս Ամօթբայ, 1953, էջ 108:

Պետոյան Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 164, 80 § 43:

ԱՆԻՐԷԱՍ ԲԻՒՋԱՆԴԱՅԻ

(Ն. Բյուզանդացի)

Կոչված նաև Ժամանակագիր կամ Իմաստասեր: Դ զարի աստղագետ և տոմարագետ, որ Նիկիական ժողովի որոշմամբ կազմեց 200-ամյանոր տոմար,— սկսելով 353 թվականից,— որով կարգավորվում էր Չաստիկ հաշիվը: Այս տոմարը կոչվել է «Կանոն երկերկրեանկ Անդրեասայ»: Անդրեասի ինքնութիւնը դեռ անծանոթ է: Հայկական աղբյուրներում նա անվանվում է «եղբայր Մանգնոսի եպիսկոպոսի», կոչվում է Բիւզանդացի և կամ Արեւմտացի, և համարվում է հույն կամ ասորի: Անդրեասից, բացի տոմարական այն երկու բնագրերից, որ նշում ենք ստորև և որոնցից օգտվել են թուրքիմացու թվամբ Անանիա Շիրակացուն վերագրված «Տոմար»-ի խմբագրողը և ուրիշներ, հայ մատենագրութունը պահել է բազմաթիվ հատվածներ, որոնք հաճախ վկայութան կարգով մուծված են զանազան բնագրերի մեջ և դեռ հավաքման ու դասավորման են կարոտ, մի աշխատանք, որի կարևորութունը շեշտելի

է, նկատի ունենալով, որ այդ գրվածքների հունարեն սկզբնագրերը կորած են, իսկ ասորերեն թարգմանութիւնք միայն փոքրիկ հատվածներ են մնացել: Նույնը պետք է ասել նաև Անդրեասի ա՛ռունով մեզ հասած պատմական մի աշխատութիւն նկատմամբ, որը նրա ձեռքով կատարված խմբագրութիւնն է համարվում Հիպպոլիտ Բոստրացու ժամանակագրութիւն, իսկ վերջինիս հունարեն բնագիրը նույնպես կորած է: Անդրեասի այս աշխատութիւնը ամենից ընդարձակ մասն է կազմում հայերեն այն «Անանուն ժամանակագրութեան», որը Անանիա Շիրակացու հեղինակութիւնն է: Մեր կարծիքով Անդրեաս Բլուզանդացուն առհարազատ են նրա անունը կրող գուշակողական—աստղաբաշխական գրութիւնները, որոնք, ըստ երևույթին, արարերենից են գալիս մեզ:

Ա.—ԵՐԿԵՐ

1. Մովսէսի եորեմացույ և Անգրեասի. «Ազատ նախատեղծ. սա կեցեալ ամս երկերիւք և երեսուն...»: Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՆԻ (Ժամանակական կանոն):

2. Անգրեասայ մեծի վասն սրբոյ պասքին յետ և յառաջ խաղալոյ. և վասն դրութեան երկերիւքսկիմ. «Փանգի բազումք յԱսորոց աներկիւղ յամառութեամբ կարծեցին, եթէ յերկօսասաներորդում ամսեան պարտ իցէ ասեղ զգատիկն բաղարըակերաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1973, էջ 261ա—265բ:

Վերջաբանում կարդում ենք. «Կազմեցի ես Անդրեաս, եղբայր Մանկնոսի (sic) եպիսկոպոսի, և դրոշմեցի առանձինն զքնաւ զմի մի ամ երկերիւրն ամի յեւթն և ի Ժ կանոն, որովք զամենայն համարն բովանդակեցի յերկերիւր կարգ, և զգատիկն մեկնեցի՝ զմի մի կարգ առ մի մի տարի: Առաջին կանոնն զօրն որ ի միոջէ ի Դաման նուանեցուցանէ որ կոչի քիսէքիստոնն, որ լինի յառաջ քան զՁ ամսամտին մարտի»: ևն:

3. Խօսք Անգրեասի իմաստասիրի վասն զատկաց. «Կանոն զատկաց շուրջ եկեսու զանաւամբ՝ բաւընգակ զԹ ժամօք. ցուցանէ զչա-

րեքտասան լուսնի քստ ասուրց ամսոց զքսարիսի կամ քսանքիկոսի՝ Յունաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1999, էջ 18ա—19բ:

Վերջում «Ես Անդրեաս, եղբայր Մանկնոսի եպիսկոպոսի կազմեցի և դրոշմեցի առանձինն զքնաւ մի մի ամի, ԺԷ կանոն, և երկերիւր կարգ. և զգատիկն մեկնեցէ (sic) զմի մի կարգ առ մի մի տարի» (վերջ):

4. Վասն օգից երկնի քէ որպիսի՝ են. «Այսպէս ասէ Անգրեաս իմաստասէրն. քէ բազումք են որ հարցաքննութիւնս ասեմ յաշխարհի և ասեմ ցմիմեանս քէ զի՞նչ է մայր արեգակն որ քաջուցանէ ի գիշերի գոշխարհաստարած զլոյսն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1999, էջ 15բ—17ա:

5. Խրատ Անդրիասի իմաստասիրի գիտեակեանի ասացեալ, որ ի յերկինս լինի չար և բարի: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8428, էջ 323ա—345ա:

Բաղկացած է 24 «եղանակ»-ներից կամ բաժիններից, որոնք ուրիշ շատ ձևագրերում առանձին-առանձին են պատահում, իբրև անկախ բնագրեր: Դրանք են.

—Նղանակ առաջին. «Յորժամ արեգակն ի խոյն խաւարի, լինի ահ և հիւանդութիւն մեծամեծաց, և մեռանի մեծ իշխան...», էջ 323ա—324ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3884՝ անբռ. (էջ 76ա—77ա), № 8946՝ անբռ. (էջ 13բ—14ա), № 38՝ «Եղբայր խաւարման արեգակնն և լուսնին, ասացեալ մեծ իմաստոյն Արիստոտելի» (էջ 152բ—154ա, ս. Ենոյն քէ արեգակն խաւարի) և անգ՝ «Վասն խաւարման արեգակնն ի վերայ կեցանակերպիցն» (էջ 163բ—167բ, նույն ս. Գ.):

Նղանակ Բ. երորդ: Յաղագս խաւարման լուսնի զոր լինի. «Յորժամ լուսնն ի խոյն խաւարի, մահ է չորքտանեաց, և առաւել ոչխարաց և անասնոց յերանց...», էջ 324ա—325ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3886՝ նույն խոր. (էջ 77ա—78ա), № 8946՝ նույն խոր. (էջ 16ա—16բ), № 38՝ «Եղբայր խաւարման լուսնի, ասացեալ մեծ իմաստոյն Ճեպմիոսի և Լերմիանոսի» (էջ 184—185բ, ս. Ենոյն քէ լուսնն խաւարի) և անգ՝ «Եղբայր խաւարման լուսնին. ասացեալ մեծ իմաստոյն» (էջ 187—189բ, ս. նույն):

—Նղանակ Գ. երորդ: Յաղագս արեգակնի [ան] բակ ասեմոյ և պարունակ: Տես ար-

գ[ն]օք. Յործամ արեգակն ի խոյն լինի և բան առնու արեգակն, գուշակն չարութիւն երկրի մի և ման չորքուտանեաց. անձրև և միրգ գետնի շատ լինի...», էջ 325բ—326ա:

3 Յես նահ նույն մաս. ձեռ. Մ 3884՝ նույն խոր. (էջ 76ա—76բ), Մ 3818՝ Վաղագս արեգակն պարունակիս (էջ 14բ—16ա), Մ 38՝ Վաղագս արեգակն պարունակին, ասացեալ մեծ իմաստնայն Արիստոտելի ձեպիմասիս (էջ 163բ—164բ, սգ. շեռայն 10 բէ արեգակն պարունակիս):

—Նղանակ Դ.երորդ, Յաղագս լուսնի պարունակին. «Յործամ լուսինն ի խոյն պարունակի, գուշակն որ ձմեռն պինդ լինի. և ամառն շող խիստ և խաղաղութիւն երկրի. իշխանք և դատաւորք առնեն գատ ըղորդ...», էջ 326ա—327ա:

10 Յես նահ նույն մաս. ձեռ. Մ 3815՝ նույն խոր. (էջ 15ա—16բ), Մ 39՝ Վաղագս լուսնոյ պարունակին, ասացեալ մեծ իմաստնայն Արիստոտելի Նույն ձեպիմասիս (էջ 164բ—165բ, սգ. շեռայն բէ լուսինն պարունակ առնու):

25 —Նղանակ Ե.երորդ: Յաղագս լուսնի ընծայման. «Յործամ լուսինն ի խոյն ընծայի՝ և եղջիրն խոնարհ լինի, գուշակն բազմութիւն չորքուտանեաց և վաստակ մարդկան. և ապա բէ եղջիրն ուղիղ է, գուշակն բազմութիւն ցորենոյ...», էջ 327ա—328ա:

30 Յես նահ նույն մաս. ձեռ. Մ 3916՝ Վասն լուսնին ընծայման (էջ 16բ—16բ), Մ 36՝ Վաղագս ընծայման լուսնին Անդրիասայ» (էջ 166բ—167ա):

—Նղանակ Զ.երորդ, Յործամ աղեղն իջանէ. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի՝ և աղեղն իջանէ յարևելս, գուշակն առատութիւն բարեաց, և կախ և արիւնհեղութիւն յերկրին Բարեւացոց...», էջ 328ա—329ա:

35 Յես նահ նույն մաս. ձեռ. Մ 3884՝ նույն խոր. (էջ 78բ—79բ), Մ 3846՝ Ք. եղանակ. Յործամ աղեղն իջանէ յերկնից (էջ 18բ—20բ), Մ 38՝ Վաղագս աղեղան իջանելոյ» (էջ 167ա—168բ):

—Նղանակ Է.երորդ: Յործամ ամպ խանձի. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և ամպ խանձի յարևելք, գուշակն բարութիւն մարդկան և խիստ վաստակ...», էջ 329ա—330ա:

40 Յես նահ նույն մաս. ձեռ. Մ 3884՝ նույն խոր. (էջ 79բ—80բ):

—Նղանակ Ը.երորդ: Յործամ արմացք իրք երևի երկնք. օրմնեալ է աստուած.

«Յործամ լուսինն ի խոյն լինի, և արմացք իրք երևի յերկնք, գուշակն շատ ման մարդկանց, և խիստ ան և վախ. ապա միրգ և ցորեն և այլ սերմանիք առատանան...», էջ 330բ—331ա:

—Նղանակ Թ.երորդ: Յաղագս որոտման բէ զինչ գուշակն. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և որոտայ, գուշակն բարի խապար և բազում լինին միրգ գետնի. խոտք և բոյսք պարագաւոր լինի այս տարի և շնահաւոր. և մարդիք խիստ աղէկ լինին...», էջ 331ա—332ա:

Յես նահ նույն մաս. ձեռ. Մ 38՝ նույն խոր. (էջ 161ա—162ա, սգ. շեռայն որ որոտայ):

10 —Նղանակ Ժ.երորդ: Յործամ կրակ անկանի երկնից յերկիր. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և կրակ անկանի երկնից յերկիր, գուշակն ձմեռն կապուղ և ձիւնամեծ. ցու և նեղութիւն մարդկան ընդ իրար...», էջ 332բ—333ա:

20 —Նղանակ ԺԱ.երորդ: Յործամ անձրև խիստ իջանէ. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և անձրև յերկնից խիստ իջանէ, գուշակն բան և վաստակ մարդկան. և ցորեն և միրգ գետնի...», էջ 333ա—334ա:

30 —Նղանակ ԺԲ.երորդ: Յործամ կարկուտ իջանէ. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և կարկուտ խիստ իջանէ, գուշակն նեղութիւն հեծեղաց ընդ իրար, ան և պակասութիւն մարդկան և խապար սուտ և զուր Ելանէ...», էջ 334ա—334բ:

35 —Նղանակ ԺԳ.երորդ: Վասն զի մշըջի օդն. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և օդն մշըջի, գուշակն որ ամառն պակաս լինի, և պտուղ ծառոց բազում լինի, և ճիւղանդութիւնք ի սաֆրայէ. և խապար սուտ, Ելանէ...», էջ 334բ—335բ:

40 Յես նահ նույն մաս. ձեռ. Մ 3843՝ Վա. եղանակ. Վասն մշըջի օդոյն բէ զինչ լինի» (էջ 22ա—22բ):

—Նղանակ ԺԴ.երորդ: Յործամ օդն մթեայ. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և օդն մթնի, գուշակն հոգ և երկիւղ մարդկան ի աուգանաց և ուժ առնեն գատաւորք...», էջ 335բ—336ա:

—Նղանակ ԺԵ.երորդ: Հաղմայ օր Ելանէ ի փառս. «Յործամ լուսինն ի խոյն լինի և

հողմ եղանկ խիստ, գուշակ հիւանդութիւն մարդկան ի սաֆրայե, և ի հարսւմ պըւղոց, և մահ շորքոտանեաց, և սուա խապար...», էջ 336ա—336բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. 3834՝ անխոր. (էջ 80բ—81ա) և Մ 8948՝ լժ. եղանակ. Վասն հոգմոյ որ ելանէ խիստ, (էջ 33բ—33ա):

Եղանակ ժՁ.երորդ: Յորժամ յօդից ձայն գայ, ճորժամ լուսինն ի խոյն է և յօդից ձայն գայ, գուշակէ կախի և արիւնհեղութիւն, հոգս և ցնոր մարդկան...», էջ 337ա—337բ:

—Եղանակ ժԷ.երորդ: Յաղագս շարժ լինելոյ, օրհնեալ է աստուած. «Յորժամ լուսինն ի խոյն լինի և շարժ լինի, գուշակէ նեղութիւն և ցաւ մարդկան, և խապար սուա եղանկ, կախի և արիւնհեղութիւն յաշխարհն Պարսից...», էջ 337բ—338բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. Մ 3886՝ լժորժամ շարժ էր (էջ 81ա—82ա) և Մ 8948՝ լժ. եղանակ. Յաղագս շարժ լինելոյ բէ գի՛նչ գուշակէ (էջ 21ա—22ա):

—Եղանակ ժԸ.երորդ: Յաղագս շող լինելոյ յանժամ գուշակէ. «Յորժամ լուսինն ի խոյն լինի և շող լինի անժամ, գուշակէ հիւանդութիւն և խարսեշ մաղձ, և ան մարդկան, և արիւնհեղութիւն յերկիրն Պարսկաց...», էջ 339ա—339բ:

—Եղանակ ժԹ.երորդ: Յորժամ ցուրտ լինի անժամ. «Յորժամ լուսինն ի խոյն լինի և ցուրտ անժամ լինի, գուշակէ որ ելանէ խապար որ մարդիկ այն խապրէն ի հոգս անկանին...», էջ 339բ—340բ:

—Եղանակ Ի.երորդ: Յորժամ կայծակ լինի և չէ ժամ կայծակի. «Յորժամ լուսինն ի խոյն լինի և կայծակէ, և չէ ժամ կայծակի, գուշակէ ան և հոգս մարդկան, հիւանդութիւն և մահ, և չարութիւն առեմն իշխանք հեա հողավաստակաց...», էջ 340բ—341ա:

—Եղանակ ԻԱ.երորդ: Յորժամ ամպ մարդոյ կերպ լինի. «Յորժամ ամպն մարդոյ կերպ լինի և լուսինն ի խոյն լինի և օդն երկնից մարդոյ կերպ երևի, գուշակէ որ մեծ քաղաւոր մեաանի...», էջ 341ա—342ա:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. Մ 3884՝ անխոր. (էջ 82ա—82բ. Թերի):

—Եղանակ ԻԲ.երորդ: Յորժամ գիսաւոր աստղ երևի. «Յորժամ լուսինն ի խոյն լինի և գիսաւոր աստղ երևի, գուշակէ կախի և պատերազմ Բարբարացոց և սղի ամենայն իրք...», էջ 342ա—343ա:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. Մ 8948՝ լժ. եղանակ Զ. Յորժամ գիսաւոր աստղ ելանէ. (էջ 18բ—17բ):

—Եղանակ ԻԳ.երորդ: Յորժամ աստղ անկանի յերկիր. «Յորժամ լուսինն ի խոյն է և աստղ անկանի յերկիր, գուշակէ որ մեծ մարդ անկանի և որոգայք մարդկան հասանէ ի յերկիրն ուր աստղն անկաւ...», էջ 343բ—344ա:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. Մ 8948՝ լժ. եղանակ. Յորժամ աստղ անկանի յերկիր» (էջ 17բ—18բ):

—Եղանակ ԻԴ.երորդ: Յորժամ աստղ ցուլանայ գի՛նչ գուշակէ. «Յորժամ լուսինն ի խոյն լինի և աստղ ցուլանայ յարևել, գուշակէ ան և հոգ մարդկան, և անձրև բազում և բարութիւն վաճառաց...», էջ 344ա—345ա:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. Մ 8948՝ լժ. եղանակ. Յորժամ աստղ ցուլանայ բէ գի՛նչ լինի» (էջ 18բ—19բ):

□ Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մաս. ձեռ. Մ 378՝ «Խօսք Անդրեասայ Աթենացոյ իմաստասիրի, և Գիրք եղանակաց, նշանացոյց որ լինի յերկինս և ի յերկիր՝ Լ՛Ն նշանացն. յաղագս արեգակն և լուսինն և ի յերկրատասան կենդանակերպսն. տաճիկ բառով Մալիսմայ կոչեն ցուցակի» (էջ 21ա—40բ): Սուլն օրինակը, ինչպես երևում է, 28 գլուխներ է ունեցել, բայց այժմ թերի է վերջին գլուխը պակասում է: Ավելի թերի օրինակներ են Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. Մ 3884՝ «Խօսք Անդրիաս իմաստասիրի գիւնականի ասացեալ որ ի յերկինս լինի չար և բարի» (էջ 78ա). Մ 8948՝ «Յանուհ աստուծոյ ողորմածաց ողորմածին խօսք Անգրեասայ իմաստասիրաց իմաստասիրի գիրք երկրորդ ի՛Ն նշանացն եղանակաց որ յերկինս և յերկրի լինիցին. Գիրք յիշատակարանաց ԻԸ.երորդաց յաղագս արեգակն և լուսնի յերկրատասան կենդանակերպսն» (էջ 13բ) և Մ 38՝ անխոր. (էջ 153բ), որոնց մասերը նշանակել ենք վերևում, համապատասխան գլուխների տակ: Գուցե մի լրիվ օրինակ է

Անկառիտայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 229՝
 «Եօսք Անդրիասի Արեւացոյ իմաստասիրի
 Գիրք եղանակաց նշանաց որ լինի յերկինս
 և յ]երկրի իՐ նշանաց արեգական և լուս-
 նի, և ԲԺան կենդանակերպացն. տանկերէն
 Մէլիսէմէ ասեմ ցուցակի» (էջ 3—54 և 138—
 134)¹: Հմմտ. նաև Թրիլիսիի Գետ. Թանգ. հայ. № 18
 ձեռագրի հետևյալ հատվածները.
 «Վասն որոտման ի վերայ լուսնի, քի ի՛նչ
 նշանակ ցուցանէ» (էջ 428, սկ. «Յորժամ
 լինի լուսինն ի խոյն»), «Յաղագս խաւար-
 ման արեգակն և լուսնի երկոտասան կեն-
 դանակերպիցն. սոքա են ասացեալ մեծի
 իմաստանոյն ձերպերոսի և Արիստոտելի և
 Պտղեմիոսի իմաստանոյն» (էջ 428, սկ.
 «Յորժամ արեգակն ի խեցեատինն լինի»),
 «Յաղագս աղեղան իջալիւոյ» (էջ 436, սկ.
 «Յորժամ լուսինն լուսնի (sic) խոյն լի-
 նի»), «Յաղագս արեգակն պարունակիին
 ասացեալ մեծ իմաստանոյն Արիստոտելի և
 ձեպիմիոսի» (էջ 437, սկ. «Նւ յորժամ լու-
 սինն խեցեատին լինի») և «Յաղագս քնծայ-
 ման, Անդրեի ասացեալ» (էջ 438, սկ. «Իսկ
 քի լուսինն կշիւն լինի»)²:

Թ. Տանուտիկի արացոյց արայեալ Անդրիասի
 իմաստասիրի. «Յորժամ խոյն լինի տանու-
 տեր, իւր աստղն հրաւան է, որ է մառէխն,
 զարոււնն ազնիւ գայ և միջակ ամենայն
 իրաց...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 5822,
 էջ 109բ—127բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 8945՝
 «Տանուտերացոյց զոր ասացել է Անդրիա-
 սայ իմաստասիրի» (էջ 23ա—25բ, սկ.
 «Յորժամ խոյն լինի տանուտերն՝ զարոււնն
 ազնիւ, ցորենոյ և ամենայն իրաց առա-
 տութիւն»):

Այս բնագրի մասին, որը պատահում է
 նաև Դանիել մարգարեի անունով, իսկ մեծ
 մասամբ՝ անանուն, տես ՏԱՆՈՒՏԷՐԱՑՈՒՑԹ
 բառի տակ:

✠ Մասնագետների ուշադրութեանն ենք
 հանձնում նաև հետևյալ տոմարական բնա-
 գիրը և նրա հեղինակութեան հարցը. «Մեկ-
 նութիւն տումարի Անդրիասայ, Երևանի

Գետ. Մատ. ձեռ. № 1973, էջ 152ա—155ա
 (սկ. «Տումար ասի ժողով, սկիզբն աստե-
 դարաշխութեան, և ի նոցանէ զաստալ գայս
 Բ. լուսաւորացս զհանգամանս ընթացից»):

Տես նաև Թրիլիսիի Գետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 170՝
 «Մեկնութիւն տումարի Ան-
 դրիասայ» (էջ 311ա—313բ, սկ. «Տումար ասի
 ժողովեալ զսկիզբն աստեղարաշխութիւն և
 ի նոցանէ զատ գայս»):

Բ.—ԱՆԴՐ. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱՑՈՒ ՄԱՍԻՆ
 (Մասնագրական նյութեր)

1. «Անդրէաս եղբայր Մանգնոսի եպիս-
 կոպոսի», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1973,
 էջ 250ա—251ա (սկ. «Ուստի բազում լեղա-
 նակօք և ազգի ազգի զարմանազանութեամբ
 զանձն ի պարապանս գիտութեան տուեալ
 աստուածաշնորհ Անդրէաս, եղբայր Մանգնո-
 սի եպիսկոպոսի»):

2. «Յաղագս թէ լումմէ՞ եղան տումարք
 ազգաց», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1973,
 էջ 143բ:

3. «Անանուն ժամանակագրութիւն խըմ-
 բագիր յօրինեալ լ'է դարու», Վենետիկ, 1904,
 էջ 4 և 53: Նաև՝ «Անանիայի Շիրակայնույ
 համարողի մատենագրութիւնք», Երևան, 1944,
 էջ 557, 359 և 387:

4. Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտու-
 թիւն և տումար», Երևան, 1940, էջ 64 և 86—87:

5. «Կիրակոսի վարդապետի Դանձակեցույ
 համառօտ պատմութիւն», Վենետիկ, 1885,
 էջ 24—25 և 109:

6. «Մխիթարայ Ալրիվանեցույ պատմու-
 թիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860, էջ 46 և 48:

7. «Մեկնութիւն տումարի, զոր արա-
 բեալ է Յովհաննիսի վարդապետի որ մակա-
 նուանէին Կոզեռն», Երևանի Գետ. Մատ.
 ձեռ. № 1999, էջ 76ա:

8. Հովհաննես Սարկավագի «Մեկնութիւն
 տումարիս հայկազնեայ», հետևյալ հրատ. մեղ-
 Ա. Գ. Արրահամյան, «Հովհաննես Իմաստա-
 սերի մատենագրութիւնք», Երևան, 1958,
 էջ 224 և 226:

9. «Նորին Յոհաննու [հայկական ամիս-
 ների զուգրնթացութեան մասին]», անդ, էջ
 242:

¹ Հմմտ. Բ. Կյուլիսեբոյան, «Յուլյանկ ձեռագրաց
 Անկիւրիոյ», էջ 1043—1044:

² Հմմտ. Ս. Հայաֆարյան, «Յուլյանկ (անտիպ)»:

¹ Հմմտ. Ս. Հայաֆարյան, «Յուլյանկ»:

10. Հովհաննես Սարկաւազի «Յաղագս ըստ Հռոմոց ամսոց» ևն, անդ, էջ 246 և 247:

11. «Հարցումն Գէորգեայ վարդապետի և ծառայարար կատարումն Յակոբայ աշակերտի», անդ, էջ 295:

Հակոբ Ղրիմեցու աշխատութիւնն է:

12. «Նորին Յակոբ վարդապետի Ղրիմեցույ յաղագս տոմարական մակացութեան», 10 թէ յորո՞ց մարդկան արհեստաւորեցաւ, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 9114, էջ 118ա—126բ:

13. «Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 138:

14. «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Քիֆլիս, 1910, էջ 96:

15. Սամուէլի քահանայի Անեցույ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1899, էջ 65 և 74:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մարտեանյան Ս. Գ.—«Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը», Երևան, 1944, 14 էջ 107, 108, 133, 142 և 166—167:

Մարտեանյան Ս. Գ.—«Տարեթվերի և ամսաթվերի գործածութիւնը հայ մատենագրութիւն մէջ», էջ մի Ժ Ժ Ե, 1956, № 1, էջ 55—56:

20 Սեդեանյան Գյուլտ.—«Տոմար և տօնացոյց Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ», Քիֆլիս, 1894, էջ 53—55:

Բառուր Ս. Սեւ' Մարկվարտ Է.:

Դյուլտրիե Էդ. (Dulaurier Ed.)—«Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique», Paris, 1859, part. I, char. II; part, III, tabl. G.

20 Խալատյանց Գր. (Chalattantz Gr.)—«Über die armenische Version der Weltchronik des Hippolytus», Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. XVII, 1903, S. 182—186.

Սույի Թարգմանութիւններն են հաջորդ երկու հրատարակութիւնները:

Խալատյանց Գր.—«Հիպոպոլիտեայ ժամանակագրութեան հայ թարգմանութեան վրայ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1904, էջ 46—48:

Խալատյանց Գր. (Халатянц Гр.)—«Армянские Аршакиды в 'Исторни Армении' Моисея Хоренского», часть I, Москва, 1903, стр. 50—54.

Կոնբիր Գ. Կ. (Conybeare F. C.)— 10 «The relation of the Paschal Chronicle to Malalas», Byzantinische Zeitschrift, Bd. XI, 1902, S. 402—405.

Կոնբիր Գ. Կ.—«Մ. Խորենացույ Պատմութեան ժամանակին մասին», Հանդէս 10 Ամսօրեայ, 1903, էջ 30—32:

Մարկվարտ Է. և Բառուր Ս. (Markwart J. u. Bauer A.)— «Armenische Chronik vom Jahre 686/7», հետևյալ հրատ. մէջ. «Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, herausgegeben von der Kirchenväter-Commission der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Bd. 36. Hippolytus Vierter Band», Leipzig, 1929, S. 396—397, 403—403, etc. 20

Մարգիսյան Բարս.—«Մ. Խորենացույ պատմագրութեան ուսումնասիրութեան ընթացքը և անոր հնութեան ապացոյցները», Բազմալէզ, 1903, էջ 509—517:

Մարգիսյան Բարս. (հրատ.)—«Անանուն 20 ժամանակագրութիւն խմբագիր յորինեալ է. դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց», Վենետիկ, 1904, էջ 2—Ժ և ԺԴ—ԺԵ:

Մարգիսյան Բարս.—«Մայր ցուցակ հարկէն ձեռագրաց մատենագրանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 724—725 և 942—943:

Ֆինկ Գր. Նիկ. (Finck Fr. Nik.)— 20 «Zur Persönlichkeit des Chronisten Andreas», Zeitschrift für Armenische Philologie, Marburg, Bd. II, 1904, S. 73—74.

ԸՆԴԻՐԸՍ ԲՈՒՉԱՅՅԱՆ Կ. ՊՈԼՍԵՍԻ

Վենետիկյան մխիթարյան (1715—1778թ.): Ունի մի նամակ առ Մխիթար Սեբաստացի, 3 օգոստ. 1748 թ., տես' Ղ. Տալան, 24

«Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 311: Գուցե այս անձն է այն Անդրեասը, որ, ասիլի վաղ՝ 10 օգոստ. 1742 թ., Իզմիրից, մի նամակ է ուղղել Մխիթար Սեբաստացուն, տես անդ, էջ 302:

ԵՆԿՐԷԱՍ ԵՐԷՑ ԱՍՈՐԻ

Հայերենագետ ասորի, որը Գիրիկիայում Գրիգոր Վկայասերի (կաթողիկոս 1066—1105 թթ.) հրամանով սկսեց ասորերենից հայերեն թարգմանել Հովհան Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն յաւետարանն Յովհաննու» երկը, սակայն շուտով ընդհատվեց այս գործը, որովհետև գտան, որ ասորերեն լեզուն շեղափառի և այլատարազ էր գալիս հայերին և նրանց լեզվին¹:

ԵՆԿՐԷԱՍ ԵՆԴՈՎԱՅԻ

Մանր ժամանակագիր, ապրած՝ ԺՁ դարում: Հեղինակ է մի համառոտ ընդհանուր ժամանակագրութիւն, որն սկսվում է թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի առումով 1453 թ. և հասնում մինչև 1590 թվականը, տալով տեղեկութիւններ ժամանակի քաղաքական գեպքերի մասին, ինչպես և տեղական ու ընտանեկան զանազան անցքերի թվականներ: 1590 թվականից հետո այս ժամանակագրութիւնը շարունակվել է ուրիշների կողմից մինչև 1068 թվականը: Որպես կենսագրական տեղեկութիւն՝ ժամանակագրութիւնից իմանում ենք, որ Անդրեասը սարկավազ էր, ծնվել էր 1541 թ. Քոխաթում, ամուսնացել էր 1561 թ. և այրիացել՝ 1698թ.: Իսկ 1693 թվականին Անդրեասն ինքը կենդանի չէր արդեն, որովհետև նրա ժամանակագրութիւնն ձեռքից մեկի տակ նույն թվականին մի ուրիշի ձեռքով ավելացված է այս հիշատակութիւնը: ՎՔվին Ռեթ (= 1593)

սաֆար եղօ ի վերայ Մաճարին: Ժամանակագրութիւնը հրատարակվել է երկու անգամ:

Ժամանակագրութիւն. «Քվին Գեջ. (= 1377) Հանգրամուրն եղև շաներք: Քվին Գեջ. Օքմանլուն զԵրզնկեան առաւ: Քվին Զ. Զիրախն զՏրապիզոն առաւ: Ի քվին Զ. առաւ սուլտան Մուհամմատն զԿոստանդինուպոլիս...», տես՝ Բ. Պատկանյան (հրատ.), «Նշխարք մատենագրութեան հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 41—49:

Հրատարակչի առաջաբանով (էջ III): Այլ տպ.—Անդրեաս Սարկավազ Եվզոկիացու ժամանակագրութիւնը (XVI դ.). «Ի քվին Զ. (= 1451) առաւ սուլտան Մուհամմատն զԿոստանդինուպոլիս, այսինքն ըստամբաւ...», տես՝ Վ. Ա. Հակոբյան (հրատ.), «Մանր ժամանակագրութիւններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 166—162:

Հրատարակչի նախաբանով ու ծանոթագրութիւններով (էջ 164—165 և 168—169):

□ Սույն երկու տպագրութիւններն էլ, որոնցից երկրորդը գիտական հրատարակութիւն է հանդիսանում, կատարված են Երևանի Պետ. Մատ. Ն 1889 ձեռագրից (էջ 395), որը հեղինակի ինքնագիրն է: Անդր. Եվզոկիացին միաժամանակ և ընդօրինակողն է սույն Ն 1859 ձեռագրի, որը պարունակում է Միքայիլ Ասորու ժամանակագրութիւնը և այլ նյութեր, և որի հիշատակարանում գրում է նա հետևյալ տողերը. «Ընդ գրեցաւ պատմագիրքս այս ի թվին Հայոց ՌԷԸ (= 1589) ի քաղաքիս Եւզոկիոյ ձեռամբ մեղապարտ և անարհեստ գրչի Անդրիասին, ի թագաւորութեան սուլտան Մուրատին՝ ի նեղ և ի նուրբ ժամանակիս, զորս բազում մրրիկ լարուցանէր ի վերայ քրիստոնէից և իւր ազգին ի տեղիս տեղիս փոխելով և հարկապահանջութեամբ և այլ բազում վշտօք կոպահարէր զերկիր» ևն (էջ 343):

ԵՆԿՐԷԱՍ ԶՕՐԵԿԵՆ ԼԵՄՍԵԿԵՑԻ

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԼԱՄՍԱԿԵՑԻ ԵՒ ԸՆԿ.

¹ Տես Գ. Զարբանույան, «Մատենագրան», Վենետիկ, 1889, էջ 611—612: Նույնի՝ «Հայկական հին գրութեան պատմութիւն», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 603:

ԸՆԳՐԻՆՑ ԶՕՐԱՎԱՐ*
(*Ἐπιτάφιος εὐαγγελιστῆς*)

Հոտմարեցի վկա, որը Մաքսիմիանոս կայսրի (286—305 և 307—310 թթ.) օրով նահատակվեց Ասորիքում իր 2800 զինվորների հետ, Անտիոքոս սպարապետի ձեռքով, քրիստոնյա լինելու պատճառով: Անգրեասի և ընկերների վկայաբանությունը հայ մատենագրության մեջ մեզ հասել է ընդարձակ և համառոտ բնագրերով:

1 (Ընդարձակ խմբագրություն).

Վկայաբանություն Անդրեի զորավարի, և զօրաց նորա՝ երկու հազար և ութ ճարիրիցն. «Ձաստուածային զանճառելի և զանիմանալի խորհուրդն, զանհասանելի և զանպարագրելի զսքսնչելիսն...», տես՝ «Վարք և վկայաբանությունք սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 103—112:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.

№ 201 (էջ 174բ):

2 (Համառոտ Ա խմբագրություն, Տեր Իսրայելի).

Վկայություն սրբոյն Անդրեի ստրատելուտի և զօրաց իւրոց. «Քրիստոսի վկայն Անդրեաս ստրատելուտն՝ էր յարևելից կողմանէն առ Անտիոքայ զօրավարին...», տես՝ «Թայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 87:

Այլ տպ.—Վկայաբանություն սրբոյն Անդրեի ստրատելուտի և եօրն հարիւր ինընսուհ և եօրն զօրացն մերձ Վանկայ. «Քրիստոսի վկայն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 403—405.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «En ce jour martyre de saint André le stratélate et des sept cent quatre-vingt-dix-sept soldats, près de Vahka՝ տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գամալան և մասնազբան տեղեկություններ՝ J. Pinus, «De S. Andrea tribuno ac sociis martyribus in Cilicia», *Acta Sanctorum*, Augusti t. III, Parisii, 1867, p. 720—726.

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7483 (էջ 11ա), № 7463 (էջ 10ա), № 4673 (էջ 226ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 28ա). հմտ. Երուսաղեմի Հուրկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 574):

3 (Համառոտ Բ խմբագրություն, Գրիգոր Մերեճցի).

Նահատակություն սրբոյն Անդրեի զօրավարին և բանակի նորին. «Սուրբն Անդրեաս՝ ստրատելուտ էր յամս Մաքսիմիանոսի կապալաշա քաղաւորին առ Անտիոքայ զօրավաւուհ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցին ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Թայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 24—25:

Այլ տպ.—Նահատակություն ևն. «Սուրբն Անդրեաս...», տես՝ «Թայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 34—35:

Այլ տպ.—Նահատակություն ևն. «Սուրբն Անդրեաս...», տես՝ «Գրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 23:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7382 (էջ 21բ). № 1511 (էջ 19ա), № 1510 (էջ 19ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 1Աա), № 219 (էջ 482ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 16v).

4 (Համառոտ Գ խմբագրություն, անանուն).

(Անխորագիր) «Իսկ սուրբն Անդրեաս էր [առ] Անտիոքայ զօրավարին՝ յաւուրս Մաքսիմիանոսի արքային...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 11ա—11բ:

☞ Հմտ. վկայաբանության հունարեն մատարաստյան բնագիրը՝ «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ στρατηλάτου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ», կից՝ լատիներեն թարգմանությունը, J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXV, Parisii, 1864, p. 596—609. Նույն լատիներենը տես նաև՝ *Acta Sanctorum*, Augusti t. III, p. 723—726.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Օվգերյան Մկ.—«Հիպատար վարք և վկայաբանություն սրբոց», հտ. Ծ, Վենետիկ, 1813, էջ 121—145:

5

10

15

20

25

30

35

40

45

Վկայարանության գոյութիւնն ունեցող բնա-
 գրերի մասին գրում է. «Բայ է բազմօրինակ վկա-
 յագրաց՝ զորս յնշատակն ջննիչք իննի առ Յոյնս
 և առ Հատինս, իբրև միանախ ըստ գլխաւոր հան-
 զմանց պատմութեանն, և միայն բոս սեռն տար-
 բերեալ, անստնեմք՝ զի աննեցիկն իբր հնագոյն և
 լուսազոյն օրինակ յառաջ բերեն զայն, որ կայ առ
 Սուրբնոսի յանուն Մետափրատեոսի. որոյ բազում
 երեք լինել և որ ինչ աւանդի է յայմուտւորս Հա-
 յոց, Յունաց և Հատինաց պէտզէս օրինակաւ: Ջնայն
 սպգարէ և Պիլիսոս բոլլանգեան, և քննէ ըստ
 սոփրութեան իւրում, ինչ ինչ իբաց (Քէպլտե
 անհաւանելեաց) հաւան զինքն ցուցեալ, և բազում
 ինչ իբաց (Քէպլտե և Լուանելեաց) անհաւան:
 Ուր Բարսեղոս այնչափ անստգրեալ զատի զայն
 վկայարանութիւն, մինչև ընտրէ սակ՝ թէ զու-
 ցէ առաջին նեղինակ յորա իցէ Պետրոս եպիս-
 կոպոս Տարսուսի, որ մկրտեացն և թագեաց
 զուրբն Անգրէաս. զոր մեք այսպէս ունիմք
 իմանալ, թէ Մետափրատեոս առաջի աչոց ունե-
 յով զհին գայն վկայարանութիւն՝ եթէ է Պե-
 տրոս եպիսկոպոսէ և եթէ յայմէ մամանակից
 անձնէ աւանդեալ, ըստ իւրական ոճոյ է յարմա-
 րեալ, և զուցէ նաև յայոց նեղինակաց բազմաբեալ.
 ապա թէ ոչ՝ անտարակոյս մեզ երեք, թէ օրինակն
 և առընտրիս մերոյ՝ որում անգէտ են քննիչք, կամ
 է նախին յօրինուած մամանակիցն գրչի, և կամ
 հարազատ նետերոց յօրին՝ անխառն յայոց անստոյգ
 աւանդից և է նշանակաց խարստանաց, իբրև
 պարզապէս անկեզծ և յստակ քան զամենայն օրի-
 նակս, և ստուգագոյն քան զամենեւինս էն:

ԱՆԻՐԷԱՍ ԺԱՄԵՆԵԿԵԳԻՐ

Տես՝ ԱՆԻՐԷԱՍ ԲԻԻԻԶԱՆԴԱՑԻՒՆԻ

ԱՆԻՐԷԱՍ ԻՄՐԱՑԱՆԻ[1]

Տես՝ ԱՆԻՐԷԱՍ ԲԻԻԻԶԱՆԴԱՑԻՒՆԻ

ԱՆԻՐԷԱՍ ԻՄՐԱՑԱՆԻ[II]

Հեթում Ա թագաւորի ատենադպիրը,
 ԺԳ գարի կեսերին: Ըստ Ղ. Ալիշանի տե-
 ղեկութիւնն՝ նրանից մնում է շուրջ ինչ տո-
 մարական բանա՞, որը մեզ ծանոթ չէ:

ԱՆԻՐԷԱՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

ԵՐ

ԱՆԻՐԷԱՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ*

(Ἀνθράξ ὁ Καισαρείας καὶ Ἀρθέας ὁ Καισαρείας)

Կապագովկյան Կեսարիայի հունական
 մետրոպոլիտներ, որոնք Հայտնութիւն գրքի
 մեկնութիւններ են գրել: Առաջինը ապրում
 էր Ջ գարում, իսկ երկրորդը՝ Ժ գարում:
 Այս երկու հեղինակները անունը կրող միաս-
 նական մի բնագիր, որի սկզբում թետալիո-
 սի ներածութիւնն է գտնվում, հայերեն է
 թարգմանվել նախ 1179 թվականին Հոսմ-
 կայում, Հերապոլսի մետրոպոլիտ Կոստան-
 ղընի կողմից, և գրի է առնվել ներսես Լամ-
 բրոնացու ձեռքով, և ապա վերանայվել ու
 սրբապատկել է վերջինիս կողմից:

Ի սիեզերական ժողովոյն կամս որ եղև
 յաստուծապան քաղաքն Կոստանգիմուպո-
 լիս, Յայանուրիւնս Յովհաննու ընկալեալ
 նղև. այլ և սորին քննութիւն որ եղև յե-
 վիսկոպոսացն Կեսարու ձեռնարկ արար
 ընդունելութեան սկիզբն գրոցս աստուծա-
 սեր արքեպիսկոպոսն Կոստանգիմուպոլսի
 թետալիոս կամօք հանուր ժողովոյն զայս
 բանք. «Գիրքս այս Յայանութեանս Յով-
 հաննու պատուեցաւ ի մեզ ընդ այլ գիրս
 առաքելականս զոր ունի եկեղեցի՝ քննու-
 րեամբ և կամօք եղարցս իմոց և եպիս-
 կոպոսակցաց սրբոց...», հետևյալ հրատ.
 մեջ. «Մեկնութիւն Յայանութեան սուրբ

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. R. Simon, „His-
 toire critique des principaux commentateurs du
 Nouveau Testament., Rotterdam, 1693, p. 465—468.
 —A. Harnack, „Die Überlieferung der geseh-
 schen Apologeten des zweiten Jahrhunderts in der
 alten Kirche und im Mittelalter“, Leipzig, 1882,
 S. 36—46: „Der Erzbischof Arethas von Cäsarea,
 seine Studien und seine Bibliothek.“—„Realiency-
 klopädie für protestantische Theologie und Kirche,
 hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 514—
 516: „Andreas von Cäsarea“; Bd. II, Leipzig, 1897, S.
 1—5: „Arethas, ep. von Cäsarea.“—O. Bardenhewer,
 „Patrologie“, Freiburg im Breisgau, 1894, S. 503.—
 K. Krumbacher, „Geschichte der byzantinischen
 Litteratur“, 2. Aufl., München, 1897, S. 129—131.

1 Խոսքը վեհաժողովոյն Բ և առընտրի մասին է:
 2 Տես՝ Ղ. Ալիշան, «Միստան», Վեհաժող. 1886,
 էջ 485 և 816:

աւետարանչին Յովհաննու, արարեալ տեառն Անդրէի և Արեւտասայ հպիսկոպոսացն Կեսարու, թարգմանեալ ի լոյն բնագրէ և սրբագրեալ տեառն Ներսէսի արքեպիսկոպոսի Ծարսոնի Կիլիկեացոց, Օրուսաղեմ, 1855, էջ 1—318:

Ներածութիւնը հաջորդում է Անդրեասի և Արեթասի մեկնութիւնն բնագիրը, որ է՝
 Ի Յայտնութիւնն Յովհաննու, սրբոյ
 10 ձօրն մերոյ Անդրէի երանելի եպիսկոպոսի Կեսարացու Կապագովկացոյ՝ համառօտ տեսութիւն: Ընդ նմին և Արեթաս եպիսկոպոս նմին քաղաքի. «Յաստուածային խորհրդական բանիցն անհասութիւն ոք հայնելով՝ մի՛ քամբասնցէ գմերս համարմանութիւն, որք բուռն հարաք զսոյն իմանալ...»:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

Զլուրթ յայտնութեան զոր ետես ի Գառմուս
 20 կրկն աւետարանչին Յովհաննէս:

Ա. Առաջին. թէ ի ձեռն երեւտակի եզե առ նա յայտնութիւնս:

Բ. Վասն տեսնելոյ զտէր ի մէջ սօգի ճարգարանացն եւթնից:

30 Գ. Վասն առ երեւտակ Եփեսացոց եկեղեցւոյն զրելոցն:

Դ. Վասն առ երեւտակ Ջմիւռնեայ եկեղեցւոյն զրելոցն:

50 Ե. Վասն առ երեւտակ Գերգամոյ եկեղեցւոյն զրելոցն:

Զ. Թէ զի՞նչ զրեաց առ երեւտակ Քիւստիբոյ եկեղեցւոյն:

70 Ը. Թէ զի՞նչ զրեաց առ երեւտակ Սարգիսացոց եկեղեցւոյն:

Ը. Թէ զի՞նչ զրեաց առ երեւտակ Փիւսպելիփացոց եկեղեցւոյն:

Թ. Թէ զի՞նչ զրեաց առ երեւտակ Լաւողիկեացոց եկեղեցւոյն:

80 Ժ. Վասն երեւելոյ նմայ զբանն երկնից, և ցտանկարս երթեանցն:

ԺԱ. Վասն զբոցն կնքելոյ՝ զոր ոչ ոք յեզականացս բնութենէ բանալ կարաց:

ԺԲ. Վասն զտօրին զեւելոյ, որ ունէր զեւթն եղջիւրսն և զաչսն:

90 ԺԳ. Լուծումն սառլին կնքոյն:

ԺԴ. Լուծումն երկրորդ կնքոյն:

ԺԵ. Լուծումն երրորդ կնքոյն:

ԺԶ. Լուծումն չորրորդ կնքոյն, որ յայտ առնէ զպատիճ անբարչտաց:

100 ԺԷ. Լուծումն կնք կնքոյն, և զոչումն մարգկան առ սասուած:

ՓԸ. Լուծումն վեց կնքոյն, և վասն վտեռանի Կարուածոցն:

ՓԹ. Վասն փրկելոցն ի Կարուածոց չորս երեւտակին:

Ի. Վասն անթիւ բազմութեանն՝ որք ի Լեթաուսաց կային սառլի սասուածոյ:

ԻԱ. Լուծումն եւթն կնքոյն, յորում մասուցաւ ազօթք սրբոցն:

ԻԲ. Վասն Կարկանելոյ միայ յեւթն երեւտակաց զփոզն:

110 ԻԳ. Վասն երկրորդ երեւտակին, և սասակմանն որոց ի մոզ:

ԻԴ. Վասն երրորդ երեւտակին, և զանուութեան զեառացն:

120 ԻԵ. Վասն չորրորդ երեւտակին, և իաւարմանն սասեղացն:

ԻԶ. Վասն Կիւզերորդ երեւտակին, և իմանալի մարտիին:

ԻԸ. Վասն վեցերորդ երեւտակին՝ որ լուծանէ զի՛ վերայ Եփեսոսայ զերեւտակն:

130 ԻԸ. Վասն երեւտակին՝ որ զզեցեալ էր զամզն զժեւածանն:

ԻԹ. Վասն զի զգրկոյսն էաւ աւետարանչին ի ձեռաց երեւտակին:

Լ. Վասն Ենազթայ և Եզիայի:

140 ԼԱ. Զի սպանեալ սուրբք ի սուս քրիստոսէն՝ զարեւալ յառնեն:

ԼԲ. Վասն եւթն փոզոյն և զովելոյ սրբոցն զսասուած:

150 ԼԳ. Վասն խառնութեան եկեղեցւոյն՝ որ ի սէջդրանէ և ի ձեռն նեռինն:

ԼԴ. Գտաբարզ ի յերկինս երեւտակաց, և կործանումն զիւսոց:

ԼԵ. Թէ ո՞րպէս վիշապն ի Կալածելոյ զեկեղեցի ոչ զազարէր:

160 ԼԶ. Վասն զազանին, և սասն եղջերն, և եւթն զլիսոյն:

ԼԸ. Վասն սուս մարգարէին:

ԼԸ. Վասն անուան հակառակ քրիստոսին:

ԼԹ. Վասն զտօրինն, և որոց ընդ նմայ Կարկիւր քառասուն և չորս հազարացն:

170 Խ. Վասն երեւտակին՝ որ լինէր երաշխաւոր Կանգերակալ զսասուածանին:

ԽԱ. Վասն երեւտակին՝ որ զանկումն Բարելոնի քարազէր:

180 ԽԲ. Թէ ո՞րպէս զգուշացոյց երեւտակին՝ ոչ ընդունել զսուս Քրիստոսն:

ԽԳ. Զի նստանալն յամզս Կնձէր զբոյս երկրի զերանգագին:

190 ԽԴ. Վասն երեւտակին՝ որ կ՛Թէր զգտանութեանն ալլիին:

ԽԵ. Վասն եւթն երեւտակացն՝ որք սօրին զԿարուածան նախ:

ԽԶ. Զի յառաջին սկաւառակէն Կեղաւ Կարուածք ապստամբաց:

ԿԵ. Ձի յերկրորդէն՝ հարուածք՝ որոց է ժողն
 շնչոց՝
 ԿԸ. Ձի է ձեռն երրորդին՝ գեաց յարիւն գոր-
 ձան։
 ԿՐ. Ձի է չորրորդ հարուածոցն տանջեցան
 ժարդիկ։
 Մ. Ձի էինգ հարուածոք՝ թազաւորութիւն
 գազանին խաւարեցաւ։
 ՄԱ. Ձի վեց սխաւառական՝ անապարհ առ ի
 վերայ Ծփրատայ Արեւիկից թազաւորութեանցն։
 ՄԲ. Ձի յւթն սխաւառակէն՝ կարկուտ է չարժ
 է վերայ ժարդիկն լինէր։
 ՄԾ. Վասն ցուցանելոյ՝ երեշտակին զգոտնիկ
 թագաթն։
 ՄՇ. Վասն զի՝ երեշտակն՝ որ եցոյց զԽորհուր-
 զըն, մեկնեաց։
 ՄԾ. Վասն այլ երեշտակի՝ որ զանկանել Բա-
 բելոնի յայտ առնէր։
 ՄԱ. Վասն որոցն օրհնարանութեան երեթիկն
 արելո՞ւօք։
 ՄԹ. Վասն իորհրդաւոր հարանեաց է ըն-
 թեաց գառնին։
 ՄՁ. Վասն անտանելոյ աւետարանչին զՔրիստոս
 յերկվարս երեշտակօք։
 ՄԲ. Ձի է գեկեանն արկու հակառակ ջրի-
 տանն է որք ընդ նմա։
 Կ. Թէ որդէս աստանայ կազեցաւ է Քրիստոսի
 խաչելութենէն մինչև ի վախճանին ժամանակ. և
 վասն հազար ամիկն։
 ԿԱ. Վասն բազմականացն՝ որոց մնացին ան-
 գայթակղ է Քրիստոս։
 ԿԲ. Ձի՞նչ է առաջին յարութիւնն, և զի՞նչ
 երկրորդ ժանն։
 ԿԳ. Վասն Զոզայ և Մազոզայ։
 ԿԴ. Վասն Նոտելոյն յաթուռն, և հասարակաց
 յարութեանն։
 ԿԵ. Վասն Նորն երկնի և երկրի, և վերինն
 Ծրուտազէմի։
 ԿԶ. Վասն ասացելոյ այնր՝ որ յաթուռն Նուէր։
 ԿԷ. Թէ որդէս երեշտակն եցոյց նմա զաւրր
 թագաթն հանգերն զբաժըն չափեալ։
 ԿԸ. Վասն ժառուր գեառոյն՝ որ յաթուռոյն ար-
 տաքս հասեցաւ։
 ԿՐ. Ձի աստուած է ժարգարէիցն Քրիստոս և
 անէր երեշտակաց։
 Զ. Վասն զի՝ արժանահաւատ է անօրի աւաթե-
 լոյ։
 ԶԱ. Ձի ոչ հրամայեցաւ նմայ կեցել, այլ քա-
 բաղել գանսիս։
 ԶԲ. Ձի եկեղեցի է որ է նմա հոգին ընդունի
 զՔրիստոսի յայտնութիւնն. և վասն անիծիցն՝ որոց
 յաւելուած է զիրս մուծանելն։

Վերջում գտնվում են ներսես Համբրո-
 նացու երկու հիշատակարանները (եչ 310—
 324)։ Նրանցից առաջինում, որը Հայտնու-

թյան գրքի բնագրի թարգմանութիւնն է
 վերաբերում, Համբրոնացին ասում է, որ
 բնագիրը շատուղարան արարաւ վերստին ե-
 րիւրեալ ի Հելլենացւոցն՝ իմով նուազստ ներ-
 սիսի թարգմանութեամբաւ։ Երկրորդ հիշատա-
 կարանը վերաբերում է մեկնութիւն թարգ-
 մանութիւնը և է հետևյալը։
 «Յիշատակ տառիս գտողի՝ տեսան ներսի-
 սի գերահաշակ վարդապետի, զոր գտեալ ի
 մեծն Անտիոք՝ գրեաց զսա ի լուսաւորու-
 թիւն հոգւոց։
 Ես ներսէս նուազստ ի Քրիստոս և տար-
 տամս լուսումնասիրաց, վերջին և նուազեալ
 ժամանակի ծնունդ, լընթեռնուլն զՅայտնու-
 թիւնն Յովհաննու՝ տաղնապէի յանձն իմ
 առ ի լոջ գիտել զլուծումն բանից սքանչե-
 լեաց. և այսր և անդր խուզելով զմեկնու-
 թիւնն նորին ի մերս բարբառ՝ ոչ գտի Յետ
 որոյ եհաս ինձ ընթանալ ի մեծն Անտիոք,
 և շրջելով յորս անդ վանորայց Հոռոմոց և
 Փոանգաց, այս տնելումն բորբոքէր ի միտս
 իմ. ուստի և քննեալ գտի ի գրեանս հաշա-
 կաւոր ուխտի սրբոյն Պողոսի ի քաղաքի
 անդ զմեկնութիւն Յայտնութեանս ի լուծ-
 պարտ բարբառ, ի նոյն գիր՝ որով վարին
 Փոանգք, երկուց մեկնչաց արարեալ Ան-
 գրէի և Արեւտասայ, և փափագելով թարգմա-
 նել՝ ոչ գտի զոք որ լայամ բարբառոյ
 ի հայս կարէր լեղաշրջել։ Ապա եղեալ ար-
 տաքոյ քաղաքին ի սուրբ լեաննն՝ որ ի 30
 հիւսիսոյ կողմն անդր, ի մի վանորէիցն Հո-
 ռոմոց՝ որում անունն էր Բէթիաս, առ ոմն
 արգելական միայնակեաց՝ որոյ անունն Բա-
 սիլ, կնքեալ գտի զցանկալին ի հելլենացի
 բարբառ և ի գիր, ուղղարան և վալելուչ, որ
 լեալ էր Աթանասի պատրիարքի նորին քա-
 ղաքիւ Եւ խնդրեալ աղաչանօք ի բարեմիտ
 առնէն՝ առեալ փութացալ գրովքն ի հայրա-
 պետական աթոռն, առ տէրն իմ կաթողիկոս՝
 սուրբ Գրիգորիս, զոր ծանուցեալ՝ ուրախ 30
 եղև լոյժ, և հրամայեաց թարգմանել ի ձեռն
 մեարապոլտին Յերսպոլտի՝ Կոստանդեայ, որ
 անդ ի ներքոյ սրբոյ հայրապետին հովան-
 ւոյ հանգչէր. և սկսեալ օգնականութեամբն
 աստուծոյ և սրբոյ տանն՝ նա ի թարգմա-
 նել և ես ի գրել, վերնծալեցաք եկեղեցւոյ
 Հայաստանեայց ուսումնասէր մանկանց զայս

սքանչելի և աստուածային Յայտնութեանս մեկնութիւն:

Աղաչեմ զընթերցողսդ և իմաստութեան զսիրողսդ՝ յիմանալ զխորս իմաստիցն աստուծոյ ջննութեամբս, զսուրբ հայրապետան Հայոց գտերն իմ գԳրիգոր՝ զբարեմիտն և զբարեւէրն և զառիթն թարգմանութեանս և զբարեմայոց մաղթեցէք ի Գրիստոսէ յաստիս խաղաղութեամբ պահել և ի հանդերձսն սրբոց իւրոց յնրկնից արքայութիւնն ժառանգակից ընդունիլ. այլ և զԿոստասնդին մետրապոլիտն՝ որ թարգմանեաց, և զԲասիլ կրոնաւոր՝ որ զօրինակս նս, Գրիստոս ողորմութեան իւրոյ արժանացուցէ աղօթիւք ձեր:

Թարգմանեցաւ աստուածային Յայտնութեանս մեկնութիւն ի թուիս Հայոց ՈՒՐ (= 1170), ի սուրբ և ի հայրապետական աթոռն՝ որ կոչի Հռոմկլայ, շրջապատեալ յաղենական աղբերէն Նփրատայ, որ մասապարաբէ բնակչացն զամենայն մարմնական պիտոյս խնամօքն աստուծոյ. ընդ հովանեաւ աստուածընկալ Նշանին Վանկոյ, և այլ ըսքանչելի սրբոցն՝ որ հանգուցեալ են անդր ի փառս աստուծոյ: Իսկ սրբարանեցաւ ի Նշանագրութենէն ցերթողական արհեստիւ ի յապահով անապատս ի սուրբ Գէորգ, ի մէջ լերինս Տաւրոսի՝ որ է ի գահ Կիլիկիոյ և ի սկիզբն Պամփիլիայ, ձեռամբ նուաստ եպիսկոպոսի նորին մայրաքաղաքի Տարսուսի՝ տառապելոյս Ներսիսի, ջնորօք և ողորմութեամբ Գրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէնս:

Սույն հրատարակութեան համար օգտագործված երեսաղեմյան ձեռագրերի մասին տպագրութեան առաջաբանում տրվում են հետևյալ տեղեկությունները.

«Երեք եեթ օրինակք էին առ ձեռն պարաստք՝ նօտրազիր՝ առ մերով աւուրքք գաղափարեալ: Առաջինն՝ զոր և կալաց մեզ առաջնորդ, էր գրեալ ի Կարին քաղաքի յումեմնէ նուիրակէ սրբոյ Աթոռոյս, որ և համարի ընդօրինակեալ ի հնագոյն ձեռագրէն Յովհաննու Երզնկացւոյ, զորոյ և զիշատակարանն ի մէջ բերէ զկնի յիշատակարանաց սրբոյ Թարգմանչիս՝ մանաւանդ եթէ յօրինողիս: Եւ է այս՝ ըստ որում

հետեւի...՝ Իսկ միւս երկու օրինակք՝ գրեալ ի Պրուայ քաղաքի յառաջնորդարանն, և որպէս երևի՝ ի մի և ի նոյն գաղափարէ, ուրեք յորս ցուցանէին ուրեք ուրեք և հետք հնութեան. ի վերայ այս ամենայնի՝ դուանի ի նոսա զանաղանութիւնս ինչ ներմուծեալ ի դրչացո՝ ...Ջսոյն զայս ոսկեղինիկ մատեան աստուածային վարդապետիս և սուրբ հօրն մերոյ Լամբրոնացւոյ՝ ամենայն հաւատարմութեամբ մատուցանեմք բանասիրաց աղգիս. 10 խոստովանեալ առ նմին զքանի մի իմաստս կեղակարծս և գծաարիմացս, որք թուին յիրագակց նախորդ օրինակաց, զորս յակամայս արդեւք թողաք, այլոց հնադոյն ևս գաղափարաց սառցելի՝ ի յաշողել ժամանակինս:

Սրևանի Պետ. Մատենադարանը բազմաթիվ ձեռագիր օրինակներ ունի սույն բնագրից. տես՝ ձեռ. № 1113 (էջ 123ա), № 1161 (էջ 70բ), № 1172 (էջ 110ա), № 1323, № 1324 (էջ 161ա), № 1350 (էջ 230բ), № 1391 (էջ 190ա), № 1403 (էջ 165ա), № 1400 (էջ 160ա), № 1416, № 1417, № 1418, № 1419, № 1420, № 1421, 1422, № 1423, № 1424, № 1425, № 1436, № 1437, № 1438, № 1439, № 1440, 14 № 1876, № 2513 (էջ 89), № 2516 (էջ 61ա), № 2520 (էջ 256ա), № 2887, № 3304, № 3352 (էջ 86ա), № 3660 (էջ 30ա), № 3980 (էջ 206ա), № 4029 (էջ 195ա), № 4086 (էջ 100ա), № 4170 (էջ 150ա), № 5082, № 5164 (էջ 121ա), № 5410, № 6475, № 6590 (էջ 106ա), № 7090, № 7306, № 8420, № 8520, ևն: Տես նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 58, № 61, № 351 և № 571 (էջ 24ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 41. Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. № 9=հին № 22². Երեսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № № 300. 404, 425, 505, 814, 880, 934, 998, 1026, 1072, 1131,

¹ Բերվում է նով. Երզնկացու հիշատակարանը, որ գրված է շի թիւ 306 (= 1306), ի քան և ինն մարտի ամսոյս Նովե. Երզնկացու այս նախագաղափար օրինակն այժմ գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում, ձեռ. № 7570 (էջ 256ա-346ա):

² Հմմտ. Հանգեւ Ամսթեայ. 1885, էջ 170:

1134, 1587, 1601, 1681 և 2128¹. Օրթա-
դուրի (Կ. Պոլիս) Անտոնյան Մատ. ձեռ.
Ն. Ն. 8 և 19². Վենետիկի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. հիւ Ն. Ն. 17, 99, 157, 691 և 1662³.

Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատ.
ձեռ. Ն. Ն. 224 և 317⁴:

Սրեանի Պատ. Մասնադարանի հիշյալ
ձեռագրերից մի քանիսում Անդրեասի անու-
նը «Անդրիանոս» ձևով է. իսկ Ն. 1323 ձե-
նագրում Աթանաս Աղեքսանդրացու անունն
է կրում. «Գիրք մկնուրեւան Յայտնուրեան
Յովնանու, յօրինելի ի յԱրամաւ: պատ-
րիարգէ Աղեքսանդրացւոյ համաքօտ և վա-
յելուչ մտօք» (էջ 5ա):

Տես Անդրէաս Կեսարացու հունարեն ընա-
գիրը՝ «Τὸ ἐν ἁγίοις πατέροις ἡμῶν Ἀπόστο-
λοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας ἐπιμηνία
εἰς τὴν Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου» և
նրա լատիներեն թարգմանությունը, հե-
տևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrolo-
giae cursus completus», ser. gr., t. CVI,
Paris 115, 1863, p. 215—484. Տես նաև
Արևիս Կեսարացու ընագիրը՝ «Ἐκ τῶν
Ἀγίων τοῦ μακαριστάτου ἀρχιεπισκόπου Και-
σαρείας Καππαδοκίας εἰς τὴν Ἰωάννου
πεπονημένων θεαρέστων σύνθεσις σχολική παρα-
τεθεία ὑπὸ Ἀρθεῖα ἀναξίου ἐπισκόπου Καισα-
ρείας Καππαδοκίας», ibidem, p. 494—786.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յիլիան Ղև.— «Հայագատում», մասն Բ,
Վենետիկ, 1901, էջ 427—428:

Օկրնյան Ն.— «Ներսէս Համբրոնացի,
Կեսնցն և գրական վաստակները», Հան-
դես Ամսօրեայ, 1934, էջ 202—208:

Ջարբեհաճյան Գար.— «Մատենադարան
հայկական թարգմանութեանց նախնեաց»,
Վենետիկ, 1889, էջ 297—303՝ «Անդրէաս
Կրետացի»:

Հովսեփյան Գար.— «Յիշատակարանք
ձեռագրաց», հտ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ
473—476 և 623—626:

¹ Հմմտ. Հանդես Ամսօրեայ, 1934, էջ 204: Մե-
րոք Մագիստրոս, «Հնգհանուր ցուցակ»:

² Հմմտ. Մեքորդ Մագիստրոս, «Հնգհանուր
ցուցակ»:

³ Հմմտ. անգլ:

⁴ Հմմտ. անգլ:

Ղազիկյան Յր.— «Հայկական նոր մա-
տենագրություն և հանրագրության հայ
կեսնցի», հտ. Բ, Վենետիկ, 1909, էջ 221—
223:

Մուրադ Յր. (հրատ.)— «Յայտնութիւն
Յովնանու. հին հայ թարգմանութիւն», Երու-
սաղեմ, 1906—1911, էջ ժԺԹ—ժԽԺ՝ «Ներ-
սէս Համբրոնացի և նորին թարգմանութիւն
Յայտնութեան Յովնանու», էջ ժԽԶ—ժԶԴ՝
«Համեմատութիւն ներսիսեան թարգմանու-
թեան գրոց Յայտնութեան ընդ նորագիւտ
հնագոյն թարգմանութեան և աղերս նոցունց
ընդ միմեանս»:

Յորդան Հ. (Jordan Herm.)— «Arme-
nische Irenäusfragmente», Leipzig, 1913, S.
200.

Յայան Հակ.— «Յայտնութիւն Յովնան-
ու», Հանդես Ամսօրեայ, 1906, էջ 1—6,
47—55 և 73—79:

Ստորագրած է՝ «Յ. Վ. Մ.»:

Յեր—Մովսիսյան Հուս.— «Երեք ձեռագիր
մատեններ», Արարատ, 1900, էջ 210—
211:

Ստորագրած է՝ «Յ. Վ. Մ.»:

ԱՆԻՐԷԱՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԳՈՒՍԵՑԻ

Հեղինակ է մի Օրագրութիւն, որն ըս-
կըսվում է 1768 թվականից. տես Անկյու-
րիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. Ն. 295¹: Ան-
դրեաս եպիսկոպոսը Անկյուրիայի (Գաղա-
տիայի) առաջնորդ է նշանակվել 1791 թվ-
կանին և այնուհետև իր Օրագրութիւն մեջ
գրանցել է նաև Անկյուրիա քաղաքում և
նրա թեմերում կատարված ձեռնադրույուն-
ները, այսինքն՝ «գորքան աստիճանատու-
թիւն, կամ դորքան ձեռնադրութիւն որ պա-
տահալ է, թէ՛ քահանայից և թէ՛ հարեղա-
լից ձեռնադրութիւն, և վեղարատութիւն,
թէ՛ հարեղալից մասնաւոր գաւազանի իշխա-
նութիւն տալ, թէ՛ աւագ սարկաւագ և կղերի-
կոս օրհնել, և թէ՛ դպրութեան Դ աստիճա-
նի տալն, ուր ուրեք զինչ պատահեցաւ, իւ-
րաքանչիւր՝ զիւր տեղեան և ժամանական՝
սոյն տնտրիս ի ներքոյ ծանուցանէ»:

¹ Հմմտ. Բ. Կյուսեբյան, «Յուսակ ձեռագրաց
Անկյուրիոյ», էջ 1267—1280:

ԸՆԴԻՐԷՍ ԳՐՈՆԵՐՔՐ*

(‘Αντίρθεος μάρτυς ὁ ἐν τῇ Κρήσει)

5. Գոլսեցի կամ Գրնտացի վկա 767 թ. Գատկերամարտութեան հայտնի հակառակորդ էր: Նրա վկայարանութեան համառոտութիւնը պահել են հայոց Հայսմավուրջները՝ մի քանի խմբագրութիւններով: Անունը հաճախ պատահում է գրված Անդրիանոս ձևով. նաև՝ Անդրոնիկոս:

10 1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութիւն). Յիշատակ... Անդրեասի կրօնաւորի ի քաղաքէն Կոստանդինուպոլսի. «Էնթուածող արքայն Կաւալինոս՝ զերանելի Յրգնաւորն Անդրեաս բանադատեր կոխել զտէրունակամ պատկերն...», տես՝ «ԵՅայսմաւուրջ», Կ. Գոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 303:

Այլ տպ.—Յիշատակ և Անդրեասի կրօնաւորի ի Կոստանդինուպոլիս. «Էնթուածող արքայն...» (հրատ. G. Bayan), 10 Patrologia Orientalis, Paris, t. XV, 1920, p. 360—361.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «En ce même jour, commémoration du moine André à Constantinople» տես անգ, 22 նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 87ա), № 7463 (էջ 7ժա), № 4873 (էջ 282բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 137ա) և № 219 (էջ 68ա):

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրութիւն). Յիշատակ սրբոյն Անդրիասի կրօնաւորի. «Զոր կալաւ արքայն Կոստանդին Կաւալինոս ի քաղաքն Կոստանդինուպոլիս և բանադատեր...», տես՝ «Եժառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «ԵՅայսմաւուրջ», Կ. Գոլիս, 1708, էջ 167:

Այլ տպ.—Յիշատակ ևն. Զոր կալաւ...», տես՝ «ԵՅայսմաւուրջ», Կ. Գոլիս 1708, էջ 170:

* ՕԺԱՆՆԱՅ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գատմ-ժառե-նագրական լայն տեղեկութիւններ է տալիս՝ E. C., «De S. Andrea Cretensi, dicto in Crisi, martyre Constantinopoli sub Constantino Copronymo». Acta Sanctorum, Octobris t. VIII, Parisiis, 1866, p. 124—149.—Մ. Ավգերյան, «Էրեմասար վարք և վկայութիւն սրբոյ», Կո. ժԲ, Վենետիկ, 1818, էջ 30:

Այլ տպ.—Յիշատակ ևն. «Զոր կալաւ...», տես՝ «Գրք որ կոչի Այսմաւուրջ», Կ. Գոլիս, 1730, էջ 128:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7363 (էջ 107ա), № 1510 (էջ 111ա), և 1511՝ «...Անդրոնիկոսի (sic) կրօնաւորի» (էջ 100ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 98բ) և № 213 (էջ 12բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 82՝). Հալեպի U. Դատ.-ժանկ. եկեղ. ձեռ. № 131 (սկ. «Զաւ կալաւ արք. Կոստ. Կաւ.՝»:

3 (Անանուն խմբագրութիւն). (Անխորագիր) «Եւ զԱնդրեաս կրօնաւորն ի Կոստանդինուպոլիս հերձուածող արքայն 10 Կաւալինոս բանադատեր կոխել զտէրունակամ պատկերն...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3633, էջ 63ա:

□ Հմմտ. վկայարանութեան հունարեն երկու ընդարձակ խմբագրութիւնները 22 («Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ ἐκδότου ὁμολογητοῦ καὶ θαυματουργοῦ Ἀνδρέου τοῦ μαρτυρηθέντος ἐπὶ Κωνσταντινου τοῦ Κοπρωνύμου βασιλέως» և «Μαρτύριον τοῦ ἁγίου ὁσιομάρτυρος Ἀνδρέου τοῦ ἐν τῇ Κρήσει»), նրանց լատիներեն թարգմանութեան հետ միասին, Acta Sanctorum, Octobris t. VIII, Parisiis, 1866, p. 135—142 et 142—149. Նրանցից երկրորդը՝ Միմեն Մետափրաստեսի խմբագրութեանը տես նաև Fl. Cornelius, «Creta sacra», t. I, Venetiis, 1755, p. 167—176; ինչպես նաև՝ J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXV, Parisiis, 1864, p. 1109—1128.

ԸՆԴԻՐԷՍ ՅՈՎԱՆՆԵՎԱՆՆԵՐ

Կարբիի Հովհաննավանցի առաջնորդ: 24 Նրանից մեզ հասել է մի վկայական՝ արված կարբեցի Ալեքսիանոս վարդապետին առ այն, որ նա ստացել է վարդապետական գավազան, տես՝ Երևանի Գետական Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 243, 10 վավ. 17: Վկայականի տարեթիվը եղծված է և թվում է, թե «ԽՄԸ» (=1759) է: Վկերագրում Հովհաննես Որոտնեցու և Գրի- 1 չմմ. թուրքազ, Կո. Ա. էջ 200:

գործաթեացու զավագանական հաջորդութիւն մասին հիշատակութիւնն ից հետո ասվում է. «Եւ ի սորին (Գր. Տաթեակցու) շառաւիղէ եկն եհաս Երզնանէն ծերունազարդ վարդապետն, որ էր յաջորդ նորին գերապայծառ աթոռոյն Ըստաթէի. և նա ետ ինձ՝ Անգրէաս վարդապետ[ի]ս ի օժմանն Սիմէոնի հայրապետին ի շիրմի սրբոյն Դալիանէի, աղբելի ինին. որ և ես ես որդէս առի արիարար զայս գաւազան ծայրագոյն իշխանութեան, և ետու հոգեորդոցոյն իմոյ կարպեցի Ալեքսիանոս վարդապետ[ի]ն և իմում աթոռոյս և դամբարանի սուրբ Կարապետին Օհանավանք կոչեցելոյ՝ ևն: Ըստ այսմ՝ Անգրեասի զավագանաութիւնը տեղի է ունեցել 1763 թվականին՝ Սիմէոն Երևանցու կաթողիկոս օժման տարին: Սակայն նրա ձեռնագրութիւնը եղել է 1744 թվականին, ինչպես ցույց է տալիս վավերագրի վրա դրված նրա երկու տարբեր տեսակի կնիքների վրա պարզ երևացող հայկական «1199» (ՏԸ) տարեթիվը:

ԱՆԴՐԷԱՍ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՑԻ

Հայոց նոր վկաներից, ծն. Նախիջեան քաղաքում, բաննչան և անլիքոր՝ մարդու զավակ: Պաշտոնավարում էր Ագուլիսում որպես «ղարապետ»՝ մանկավարժ, երբ պարսից Շահ-Արաս Ա թագավորի հրամանով նահատակվեց, իր կրոնը չուրանալու պատճառով, 1617 թ.: Մեզ հայտնի են Անդրեասին նվիրված հետևյալ մատենագրական նյութերը:

1. Անդրեաս քահանայ. «Եւ եղև զի մեծ և առաջին Շահարաս թագաւորն Պարսից ունեցեղի յեալ զրպարանողաց արանց՝ որք խօսեցան բանս շարս վասն բնակչացն Նախչուան քաղաքին...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Հայոց նոր վկաները», ժողովրդական հրատարակություն, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 91—99:

Այլ տպ.—Անդրեաս Քահանայ. «Եւ եղև...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Հայոց նոր վկաները», գիտական

հրատարակություն, Վաղարշապատ, 1903, էջ 423—433:

Վերջում՝ հրատարակիչների ծանոթագրութիւնները:

□ Այս վկայաբանութիւնը կազմում է Առաջել Դավրիժեցու Պատմութիւն Իջ գլուխը՝ «Վասն Երևանապետան անդր Անգրեաս քհ.ին» խորագրով: Այնտեղից են արտատպել վերոնշյալ երկու հրատարակութիւնները: Դավրիժեցուց է անցել այս վկայութեան թուականը՝ Երևանի Չեռ. Մատ. ձեռ. № 1601—Կար. 1449՝ «Պատմութիւն Երևանապետան անդր Անգրեաս քհ.-ին» (էջ 165ա—167ա, սկ. բն. եղև զի մեծ և առաջին Շահարաս թագաւորն Պարսից ունեցեղի յեալ) և № 1634—Կար. 1455՝ «Յիշատակ Երևանապետան տեառն Անգրեի քհ.ին» (էջ 173բ—175ա, սկ. «Եւ ժամանակին յորժամ Մովսէս կաթողիկոսն և Պողոս վարդապետն կարգ և սահման հաստատեցին ի վերին աշխարհիս Հայոց»):

2. Ներսէս Մոկացույ գանձ ի նոր Երևանապետ անդր Անգրեաս Նախիջեանցի. «Հրատարակեալ անմահեալ...»: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ՄՈՎԱԿԱՅԻ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 163, § 41:

Յամչյան Միք.—«Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 389—391:

Օրմանյան Մաղ.—«Ազգապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, § 1614:

ԱՆԴՐԷԱՍ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՑԻ

Տես՝ ԱՆԴՐԷԱՍ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՑԻ:

1 «Պատմութիւն Առաջել վարդապետի Դաւրիժեցու», Վաղարշապատ, 1906, էջ 386—393:

Անգրեասի նահատակութեան մասին հիշատակում է «Մատենադարանի թանկագին և գաւազանագիրք» աշխատութեան անունով Կեղեկազ, տես՝ Վ. Ա. Հակոբյան (հրատ.), «Մանր թանկագրութիւններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 323: Տես նաև «Մատենադարանի Անեցույ կառքմունքի զբոյս զամագրաց», Վաղարշապատ, 1902, էջ 177:

ՌԵՊՐԵՍՎԱՆԵՆ

Սահակ Պարթևի աշակերտներից, Տարոնի Ս. Հազարի վանքի վանական, Ս դար: Երկար տարիներ պանդխտությամբ ապրել է Վրաստանում և ապա Շուշանիկ տիկնոջ պատվերով Ս. Նունեի խաչը Մծխեթից Հայաստան տանելով թաքցրել է սահմանալին Պարխարի լեռներում ու գրի առել փոխադրության պատմությունը: Այդ պատմությունը մեզ չի հասել, բայց դա թ դարում Ահարոն Վանանդեցու շարադրած՝ Նունեի Խաչի պատմության գրավոր աղբյուրներից մեկն է (տես՝ ԱՀԱՐՈՆ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ):

ԱՆԴՐ. ՎԱՆԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ
(Մտանցագրական նյութեր)

- 1. «Մխիթարայ Այրիվանեցու պատմութիւն ժամանակագրական», Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 62:
- 2. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարսնեայ», Վենետիկ, 1862, էջ 111:

ԴՐԱԿՅԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիշահ Ղև.—«Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, §§ 11, 28 և 52:
- Ալիթյան Ն.—«Սրբուհի Նուէ», Հաբեթ և մասրեայ, 1947, էջ 500-501 և 504-505:
- Առաքյան Զր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 159, § 1:
- Ջարբիանայան Գար.—«Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ-ԺԳ դար)», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, էջ 296-298:
- Չամչյան Մլր.—«Պատմութիւն Հայոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1763, էջ 87:

ՌԵՊՐԵՍՎԱՆԵՆ

Տաղասաց, որի ինքնությունն ու ժամանակն անհայտ են: Այս անունով հայտնի են Համբարձման և Հոգեղալստյան նվիրված երկու գանձեր, որոնցից առաջինը գտնվում

է 1948 թվականին գտված մի ձեռագիր տաղարանում, հետևարարհեղինակն ապրել է ոչ ուշ քան ԺԴ դարի առաջին կեսում: Կարծվում է, որ այս անձը նույն լինի Հեթում Ա թագավորի ատենադպիր Անդրեաս Իմաստասէրի հետ, ԺԳ դարի կեսերին: Այդ երկու տաղերը հրատարակված են մի քանի անգամ:

1. Ի համբարձումն տեսա՞մ. «Այսօր անդրաճիկն իօր միածին | Յերկինս սըլա-ց՝ ալ աղամային մարմնով...», Բազմավեպ, 1864, էջ 130:

Սկզբնատառերը՝ «Անգրիախի վարդապետի»:

Այլ տպ.—Տաղ անուշ. «Այսօր անդրաճիկն իօր միածին, | Յերկինցս սըլամայ աղամային կերպիլ...», տես՝ Ա. Տեկանց (հրատ.), «Հաբերդ», Քիֆլիո, 1883, էջ 21-22:

□ Տես նուև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 423՝ «Տաղ ազնիւ» (էջ 184ա-184բ), № 425՝ նույն խոր. (էջ 263ա), № 424՝ «Տաղ Անդրեաս վարդապետե» (էջ 148ա), № 7717՝ «Տաղ համբարձմանն Քրիստոսի» (էջ 61ա-61բ), № 2672՝ «Տաղ համբարձման տեսն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (էջ 176բ-177ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 69 (էջ 147բ). Լվովի Սուր. Јана Kazim. Cod. Arm. № 52 (fol. 188բ). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 18 (fol. 175բ).

3. Ի սուրբ հոգին. «Այսօր պանծալի երգով գոչեմք և մեր | Ի ձայն քաղցրութեան նըլագ...», Բազմավեպ, 1864, էջ 200-201:

Սկզբնատառերը՝ «Անգրիախի երգ»: Այս հրատարակության մեջ սրան հաջորդում է Հոգեղալստյան նվիրված մի ուրիշ տաղ ևս, որը, ձեռագրում առանձին վերնագիր չունենալով, հրատարակչի կողմից համարվել է Անդրեասի տաղի մասը. սկսվում է՝ «Մեծապայծառ ձայնիւ գոչեն էկեղեցիք ուղղափառաց | Ի նուազ պարու յաւուր տօնի իջման հոգւոյն» բառերով և անազուխները կապում են «Մեղապարտի նուսափ երգս», անդ, էջ 201-202: Հաջորդ հրատարակու-

թյուններում այս մասը չկա, բայց ձեռագրերում պատահում է:

Այլ տպ.—Տաղ ի սուրբ հոգին. «Այսօր...», Բազմավեպ, 1889, էջ 294:

Այլ տպ.—Տաղ ի սուրբ հոգին յԱնդրիսուսե. «Այսօր...», Բազմավեպ, 1932, էջ 264:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2673՝ «Տաղ իշմամ հոգոյն սրբոյ» (էջ 186ա—186բ). Լյուվի Սուր. Jona Kazim. Cod. Arm. № 52: «Տաղ սուրբ հոգոյն գալլատեան» (fol. 193').

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Յառայան Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 161 § 21, և էջ 164 § 40:

ԱՆԴՐԷԱՍ ԲԱՌՈՒՆԻ

Տաղերգու, ոչ ուշ քան ԺԷ դար, Նրա անունով Երևանի № 2939 ձեռագրից հայտնի է մի հոգևոր տաղ՝ Աստվածածնին նվիրված: Մենք միտում ենք այս անձին նույն համարելու Անդր. Արժկեցու հետ, նկատի ունենալով, որ նույն ձեռագրում գտնվում են նաև Արժկեցու ծանոթ տաղերից երկուսը (տես՝ ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐԾԿԵՑԻ): Կարելի է Անդր. Բարունուն վերագրել նաև Վիեննայի ձեռագրերից հայտնի մի ուրիշ տաղ, որը նույնպես Աստվածածնին է նվիրված:

1. Տաղ Մարիամու. «Մարիամ, մայր աստուծոյ հաւատամ, հաւառամ, | Մայր, բարեխօս լինել վասն իմ հաւատամ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2939, էջ 261ա—261բ:

Վերջում՝ «Երդող սորա խընդրէ ի քէն, Մար. | Ի զերծանել շար վիշապէն, Մար. | Անուամբ տեսողն է բարունի, Մար. | Քափուր գործով լամենայնի, Մար. | Անդրէ անուամբ է յորչորջեալ, Մար. | Բայց հեղ գոլով մեղսամածեալ, Մար.»: 10

Ձեռագիրը ԺԷ դարի ընդօրինակութիւն է: 3. Երգ յղերսակամ ի զիմաց անձին մեղուցեայ. «Աստուածածին ամենօրեանս, |

Գոչեմ առ քեզ յողբոս հարեալ...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 160, էջ 74բ:

Սկզբնատառերը՝ «Անդրիաս»: Հմմտ. նաև նույն մատ. ձեռ. № 403 (էջ 1Աա) և № 514 (էջ 66ա): Երեք ձեռագրերն էլ ԺԹ դարի ընդօրինակութիւններ են:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Յառայան Հր.—«Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 163, § 40:

ԱՆԴՐԷԱՍ ՔԵՀԷՆԸՍ

Տես՝ ԱՆԴՐԷԱՍ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՑԻ:

ԱՆԴՐԷԱՍ ԿԱՄ

ԱՆԴՐԷԱՍ ԳԵՂԵՍ

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ:

ԱՆԴՐԷԱՍ (Կարապետ)

Տես՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՆԴՐԷԱՆԱՑԻ:

ԱՆԴՐԷԱՍ ԿԱՄ ԱԳՐԱՆԷՍ

Տես՝ ՎԵՂԻԿ:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Տես՝ ԱՂԻՐԱՆՈՍ և ԱՆԴՐԷԱՍ անունները:

ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ ԱՆՏԻՈՓԱՑԻ*

('Ανδρόνικος ὁ Ἀντιοχεύς)

Հայոց Հայրամարտիկներում ունենք Ե դարի անտիոքացի ճգնաւոր Անդրոնիկոսի և նրա կին Աթանասիայի համատար վարքը մի քանի խմբագրութիւններով: Այս համատար վարքի աղբյուրը, անկասկած, շարունակ

* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Bueus, „De SS. Andronico et Athanasia confessoribus in Aegypto“. Acta Sanctorum. Octobris t. IV, Parisiis, 1866, p. 997—1001.—Մ. Ավգոստոս «Լիւկատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց». հտ. ԺԲ, Վիեննայի, 1816, էջ 37—38:

վարքն է, որտեղ ընդարձակ տեղ է գրավում Անդրոնիկոսի և Աթանասիայի գրույցը՝

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութուն).

Յիշատակ Անդրոնիկոսի և Աթանասիայ ամուսնոյն իւրոյ. «էր երանելին Անդրոնիկոս ի մեծ քաղաքէն Անտիոքայ՝ երիտասարդ հասակաւ՝ և արճեստիւ ոսկեզործ և արծաթավաճառ...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 45—47:

10 Այլ տպ.—Յիշատակ է երանելոյն Անդրոնիկոսի և ամուսնոյն իւրոյ Աթանասիայ. «էր երանելին...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XIX, 1926, p. 79—84.

15 Բնագրի Քրանսերեն թարգմանութունը՝ «En ce jour, commémoration du bienheureux Andronicus et de sa femme Athanasia» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

20 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7468 (էջ 180ա, սկ. «Երանելին Անդրոնիկոս էր ի մեծ քաղաքէն»), № 7493 (էջ 107ա, սկ. նույն), № 4873 (էջ 32ա, սկ. «էր ի քաղաքէն մեծ Անտիոքայ»), ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 203 (էջ 284ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 349բ), № 219 (էջ 220ա) և № 328 (էջ 174բ):

2 (Գրիգոր Երեւնցի խմբագրութուն).

25 Յիշատակ վարուց Անդրոնիկոսի և Աթանասիայ. «Առքա էին յԱնտիոքայ՝ ի մեծ քաղաքէն Ասորոց: Եւ էր Անդրոնիկոս երիտասարդ հասակաւ, վայելուչ անձամբ և գեղեցիկ անսլծամբ...», տես՝ «Ծառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», ախ է՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 471—473:

Այլ տպ.—Յիշատակ ևն. «Առքա էին...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 505—507:

30 Այլ տպ.—Յիշատակ ևն. «Առքա էին...», տես՝ «Գրիգոր որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 358—359:

35 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7302 (էջ 314ա, սկ. «Առքա էին ի քաղաքէն Անտիոքայ. և էր Անդրոնիկոս»), № 1610 (էջ 328ա, սկ. նույն), № 1511 (էջ 320ա, սկ.

«Առքա էին ի քաղաքէն Անտիոքայ. երիտասարդ հասակաւ»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 302ա), № 213 (էջ 164ա), № 437 (էջ 416ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Egerton № 708 (fol. 311') և Ms. Or. № 4787 (fol. 227'). Հայեպի Ս. Գառմանկ. կկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 479ա):

3 (Անանուն խմբագրութուն).

Անդրոնիկոսի և Աթանասիայ՝ ամուսնոյ իւրոյ. «էր սա ի քաղաքէն Անտիոքայ. ունեին երկուս զաւակս և զամենայն ինչս իւր յերիս մասունս բաժանէր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3858, էջ 128բ—129բ:

30 Հմմտ. «Գրիգոր որ կոչի Հարանց վարք», Շոշ, 1641, էջ 219—223: Այլ տպ. «Գրիգոր որ կոչի Հարանց վարք», Կ. Պոլիս, 1720, էջ 178—182: Այլ տպ. «Վարք սրբոց Հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1855, էջ 48—54:

Հմմտ. ասորերեն ընդարձակ վարքը՝ P. Bedjan (հրատ.), «Acta martyrum et sanctorum», t. VI, Parisiis, 1896, p. 405—417. —Հունարեն երկու խմբագրութուններ տես՝ L. Clugnet, «Vie et récits de l'abbé Daniel», *Revue de l'Orient Chrétien*, Paris, t. V, 1900, p. 370—375, 375—380 et 384—387. Հունարեն մի ուրիշ խմբագրութուն տես՝ *Acta Sanctorum, Octobris* t. IV, p. 998—1000.

ԱՆԻՐՈՒԿՈՍ ԵՓԵՍՈՑԻ

Տես՝ ՏԱՐԱՌՈՍ ԵՒ ՏԱՐԱՌՈՍԵԱՆԻ:

ԱՆԻՐՈՒԿՈՍ ՀՈՌԴԱՑԻ

(Ἀνδρόνικος Ῥόδιος)

Հուլյն արիստոտելլյան իմաստասեր, որ ուսուցում էր Աթենքում և Հռոմում, նախջան մեր թվ. Ա զարում: Նրա երկերը թարգմանված էին հայերեն: ԺԱ զարում Գրիգոր Մագիստրոսը Սարգիս Անեցի վարչապետին ազդած թղթերից մեկում հայտնելով, որ ինքը գտնի է Ողոմպիոդոտոսի գրվածքների հայերեն հին թարգմանութունը, ասում էր նաև, թե զգտեալ եմ և

զկալիմացոսի և զԱնդրոնիկեայն ի հալ լեզուս¹: Անդրոնիկոսի երկերի հախրեն այդ թարգմանութիւնն այժմ կորած է, ինչպեա կորած է և նրանց հաւնարեն սկզբնագիրը:

ԸՆԿՐՁՆԻԿՈՍ ԵՒ ԸԹՆՆԵՅԻՔ

Տես՝ ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ ԱՆՏԻՈՔԱՑԻ:

ԸՆԵԿՑՈՍ ԿՈՐՆՔՆԵՑԻ

Տես՝ ԿՈՂՐԱՏՈՍ, ԿԻՊՐՈՒՆՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.:

ԸՆԵՐԳՈՒԿՈՑՈՍ

Տես՝ ԱԿԻՆԴԻՆՈՍ, ՊԻԳԱՍՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.:

ԸՆԵՑԻ (ԱՆԱՆԻԱ)

Տես՝ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ:

ԸՆԵՑԻ (ԱՆԱՄԲԵ)

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԱՆԵՑԻ:

ԸՆԵՑԻ (ՄԻՍԻՔԱՐ)

Տես՝ ՄԵՒԹԱՐ ԱՆԵՑԻ:

ԸՆԵՑԻ (ՍԱՄՈՒԷԼ)

Տես՝ ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ:

ԸՆԵՑԻ (ՎԱՐՊԱՆ)

Տես՝ ՎԱՐՊԱՆ ԱՆԵՑԻ:

ԸՆԹԱԹԵՄ ԺԱՂՈՎ

Տես՝ ՎԱՐՊԱՆ ԱՐԵՒԵԼՑԻ:

ԸՆԹՇՁԵԼԻ ՄՇԵՆՆԵՔ

Մատենագրական հիշատակութիւնների համաձայն՝ սա մեկն էր այն աղանդավորական գրքերից, որոնք ասորի նեստորական-

ների ձեռքով Հայաստան մուծվելով Ջ զարի վերջերում՝ թարգմանվեցին հայերեն¹: Ըստ Ք. Յանի՝ «Անքաքչելի մատենացի-ը մի աղանդի կանոնական գրութիւնների հավաքական անունն էր²»:

ՈՆՔՈՒՄՈՍ ԸՐԱՐՇՈՒ

Տես՝ ԿՈՋՄԱՍ ԵՒ ԴԱՄԻԱՆՈՍ:

ՈՆՔՈՒՄՈՍ ՆԻԿՈՄԻԴՑԻ³

(¹ Αντιμω; ὁ Νικαυηδίας)

Նիկոմիդիայի եպիսկոպոս, որ նահատակ- 10 վել է Դիոկլետիանոս կայսրի հալածանքների ժամանակ, 303 թ.: Հայ մատենագրութիւն մեջ ունենք նրա ընդարձակ և համառոտ վկայարանութիւնները, զանազան խժ- րագրութիւններով: 16

1 (Ընդարձակ խմբագրութիւն).

Վկայարանութիւն սրբոյն Անթիմոսի եպիսկոպոսի. «Սրբոյ եկեղեցւոյն աստուծոյ

¹ Տես «Մամուլիի ցահանայի Անեցւոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 76—77: «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ համառօտ պատմութիւն», Վենետիկ, 1866, էջ 20: Տես նաև Գ. Զարրեանայոյն, «Մատենագրոսն հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 20:

² Th. Zahn, „Ober einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher“, հեռեյալ հրատ. մեջ. „Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altchristlichen Literatur, herausgegeben von Th. Zahn“, Bd. V, Erlangen und Leipzig, 1893, S. 109—157, որի մասին ՚. Յալյանի գրախոսականը՝ «Մ. Գրոց կանոնական և անվանք գրքերուն քանի մը հայերէն ցուցակներուն մասին», Հանդէս Ամսօրեայ, 1893, էջ 1 Յ:

³ Օթմէլնայի ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Henschenius, „De S. Anthimo episcopo et universa Graecia multitudine martyribus Nicomediae in Bithynia“, Acta Sanctorum, Aprilis t. III, Parisiis, 1866, p. 487—491.—O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. II, Freiburg im Breisgau, 1903, S. 289—291.

¹ Տես՝ «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», հրատ. Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66:

մայրաքաղաքին Նիկոմիդացոց անկազ, և Քրիստոսի հօտին բազմաճալով...», տես՝ «Վարք և վկայարանութիւնք սրբոց», հտ. Ա, Վեհեակի, 1874, էջ 113—134:

5 Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6196 (էջ 64ա—73ա), № 3787 (էջ 377ա—386ա), ևն. Վեհեակիի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200 (էջ 40ա—51ա, սկզբից թերի) և № 232 (էջ 22բ—33բ). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arim. № 117 (fol. 183). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 21բ):

2 (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր Իսրայելի).

15 Վկայաբանութիւն Անթիմոսի Նիկոմիդիոյ եպիսկոպոսին. «Ի ժամանակս ամբարիշտ արքային Մաքսիմիանոսի էր սուրբ եպիսկոպոսն Անթիմոս ի յերինն Նիկոմիդիայ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 484—485.

20 Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Martyre de saint Anthimus, évêque de Nicomédie» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. 21 № 7493 (էջ 27ա), № 7463 (էջ 34ա), № 4873 (էջ 238բ), ևն. Վեհեակիի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 47բ). Հայեպի Ս. Գառնական. հկեղ. ձեռ. № 149 = հին № 108 (էջ 217բ). Հմմտ. Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. 22 № 120 (էջ 596):

3 (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Դրիգոր Ծերեկեցի).

35 Վկայաբանութիւն Անթիմոսի եպիսկոպոսին. «Յամս անօրէն արքային Մաքսիմիանոսի էր սուրբն Անթիմոս եպիսկոպոսն ի Նիկոմիդիայ՝ մեծ և անտանելի նզուրեմար...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ, այն է՝ Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 59—60:

40 Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. «Յամս անօրէն արքային...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1703, էջ 69:

45 Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. «Յամս անօրէն արքային...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 49:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7382 (էջ 41ա), № 1511 (էջ 40բ), № 1510 (էջ 42ա), ևն. Վեհեակիի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 23ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 33'). Հայեպի Ս. Գառնական. հկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 56ա, սկ. «Յամս... էր սուրբ եպիսկոպոսն Անթիմոս ի Նիկոմիդայ, և աստուածարան»):

4 (Համառոտ Գ խմբագրութիւն).

10 Վկայութիւն սրբոյ և մեծ բաճանակ վկային Քրիստոսի Անթիմոսի Նիկոմիդացոյ և որոց ընդ նմա բազմաց որ ի Մաքսիմիանոսէ մեծ տաճառօք նահապետեցան. «Սուրբն Անթիմոս՝ ի ժամանակս ամբարիշտ արքային Մաքսիմիանոսի էր եպիսկոպոս Նիկոմիդոյ քաղաքին...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 112—113:

20 Այլ տպ.—Վկայութիւն ևն. «Սուրբն Անթիմոս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, t. V, p. 485—488.

25 Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը՝ «Martyre du saint et grand prêtre-martyr du Christ, Anthimus de Nicomédie, et des nombreux martyrs qui furent mis à mort avec de grands supplices par Maximien» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

5 (Համառոտ Դ խմբագրութիւն).

30 Անթիմոսի եպիսկոպոսին Նիկոմիդացոց. «Սա էր ի ժամանակս Մաքսիմիանոսի արքայի. առաքեաց զօրակաճս զի կապանօք տարցն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 23բ:

35 Հմմտ. Անթիմոսի վկայարանութիւն հռենարեն մետափրաստիան բնագիրը՝ «Μαρτύριοι τῶν ἁγίων ἱερομάρτυρος Ἀνθίμου ἐπισκόπου Νικομηδείας» և կից՝ նրա լատիներէն թարգմանութիւնը հետեւյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, ser. gr., t. CXV, Parisiis, 1864, p. 171—184; նաև՝ «Ἀπολογία τοῦ ἁγίου... Ἀνθίμου ἐπισκόπου Νικομηδείας», ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1840, σ. 12—20; նաև՝ *Acta Sanctorum*, Aprilis t. III, p. 489—491.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան Մկ.— Էկոնոմիկայի վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, հտ. 2, Վենետիկ, 1813, էջ 137—157:

Տախտ է Անթիմոսի վկայաբանութիւնը՝ ըստ հաճեալս և օտար սղբերի:

ԸՆԹՈՒԳՐԵՍ կամ ԸՆԹՈՒԳՈՅ

Տես՝ ԱՆՏԻԳԱՍ ԳԵՐԴԱՄԱՑԻ:

ԸՆԹՈՒԳԸՐՈՍ

Տես՝ ԱՆՏԻԳԱՏՐՈՍ ԲՈՍՏՐԱՑԻ:

ԸՆԹՈՒՅՈՒՆ կամ ԸՆԹՈՒՅՈՒՆ

Տես՝ ԱՌԱՆԱՍ ԵՒ ԽԱՆՔՈՒՇ:

ՈՅԻ

Միջնադարյան Հայաստանի հոչակավոր քաղաքներից մեկը. Այրարատի Շիրակ գավառում, Ախուրյանի աջ ափին: Անին Ժ և ԺԱ դարերում Բագրատունյաց հարստութիւն մայրաքաղաքն էր և իր ժամանակի խոշորագուին և բազմամարդ քաղաքներից մեկը. որի մշակութի բարձրութիւնն մասին դեռ այսօր էլ խոսում են նրա հոյակապ ավերակները: Անին շատ անդամներ է ենթարկվել թշնամու հարձակումներին ու ավերածութիւնը, հատկապես սելջուկյան զորավար Ալփաուլանի (1084 թ.) և Թաթարների իսան Զարմաղանի (1236 թ.) կողմից: Քաղաքի վերջին ավերումը 1319 թ. երկրաշարժի հետևանք է համարվում, թեև նրանից հետո եղած բնակչության հետքեր ևս կան այնտեղ: Ժամանակի ընթացքում Անիից զանազան գաղթականութիւններ են մեկնել դեպի Հայաստանի այլ յրջանները, նույնիսկ դեպի օտար երկրներ՝ Վրաստան, Ասորիստան, Ախսարայ, Ղրիմ և Լեհաստան:

1. Պատմութիւն քաղաքին Ցանոյ, ծայրաքաղ և համառօտ ժողովեալ յայսմ վայրի. «Այսպէս պարտ է գիտել վասն Ցանոյ:

Ջի գմիչի բերդն յառաջն ունեին Հայոց իշխանքն, բայց ոչ էր ամուր. իսկ յաւուրս ետարովու թագաւորին Հայոց՝ Օտա Յախարարն յոյժ ամբուրեամբ և գեղեցիկ քրգօք պատեալ ամբացոյց զնա իւրն սեփհակաճել զտեղին...», Երևանի Պատ. Ժնո. № 3070, էջ 253ա—257բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7584՝ նույն խոր. (էջ 681—693):

2. Պատմութիւն Անի քաղաքի: Տես՝ 10 ԱՐՐԱՀԱՄ ԿՐԾՏԱՑԻ:

3. Ցաղագս պատմութեան Անի քաղաքի և երիմու Կաֆայի այսիմքն Տեօթաիեա, յի որոց էր և զմեր ներկայ բնակ մեծ կըղզիս զայս Ղրիմ ևն. «Նախ և առաջ պատմեմք Անի քաղաքի եղեալ բանքն: Անի քաղաքն էր մեծ և անդ կայր ճազար մեկ եկեղեցի...», Երևանի Պատ. Ժնո. № 6488, էջ 26ա—32բ:

Այս բնագիրը երկու ուրույն մասերից է կազմված: Նրա առաջին մասը, որ միայն Անի քաղաքի պատմութիւնն է վերաբերում, առնված է Աբրահամ Կրետացու «Պատմութիւն Անի քաղաքի» երկից. իսկ երկրորդ մասը, որ ծագումով առանձին բնագիր է, նույնպէս խոսելով Անիի վերջին դեպքերի մասին, անցնում է Ղրիմի հայ գաղթականութիւն պատմութիւնը, հասցնելով մինչև Նոր-Նախիչևանի հիմնարկութիւնը 1778 թվականին (վերջինիս մասին տես ՂՐԻՄ անվան տակ՝ «Պատմութիւն Անեցոց Քեֆէի»):

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2930՝ նույն խոր. (էջ 444ա—450ա):

4. Պատմութիւն ժողովրդեան Անոյ քաղաքին ելանելոյն ի սեփական հայրենի աշխարհէն իւրեանց և բնակելոյն ի յԱղսարայ ընդ մեջ Ղազանու և Ասորիստանու, և ի վերջոյ ի Կաֆայ ևն: Տես՝ ԴԱԻԻԹ ՏԷՐ—ՆՆՐՍԻՍԵԱՆ:

5. Պատմութիւն Ցանի քաղաքի կործանումն. «Յօրժամ Ցանի քաղաքն գղրդեալ կործանեցաւ և փախուցեալ անտի մարդկան զնացին այլևայլ տեղիս՝ ոմանք Վասպուրեան անաշխարհ, ի կողմանս Վանայ, և ոմանք յերկիրն Պարսից, այլ մեծ բազմութիւնք նոցա դիմեցին յաշխարհն Քաթարաց մօտ ի սահմանս Աժտէրիսանու...», Երևանի

Պատ. Մատ. ձեռ. № 2039, էջ 553բ—556ա:
 6. (Անխորագիր) «Մինչդեռ Յանի քաղաքն շէն էր արա[ա]քին բառով խօսելին բամիկք, մեծ[ա]մեծք և փոքունք: Յաւուր միում սևազուլիս ոմն վարդապետ գոլով, իր փոքրատորքն գնաց Յանի վասն քարոզուրեան...», Ա. Էմմերլանի ձեռ. (Հալեպ), էջ 449—453(?)¹:

Հմմտ. Հազար Ճակեցի, «Գիրք աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի», Կ. Պոլիս, 1735, էջ 628—634:

7. Ողբ ի վերայ Աճի քաղաքին ևն. «Համայն ազանց ղու գովելի քաղաքս Աճի...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՕՇԱԿԱՆՅԻ:

8. Աճի քաղաք. «Ողբամ ըզքեզ Հայոց աշխարհ, | Աճիեալ ի ձեռս անօրինաց...»: Տես՝ ՄՈՎՍԷՍ ՏԿԱՐ:

9. Տաղ ի վերայ Աճի քաղաքին. «Պարծանք քաղաքաց մեր Աճի, | Քաղաքագարդ պըննեալ հարսըն նազելի...», տես՝ Բ. Կյուլեսերլան, «Շուրջակ հայերէն ձեռագրաց Անկերիում», էջ 1073:

Բնագիրն այստեղ ամբողջութեամբ հրատարակվել է Անկերիայի Կարմիր-վանքի № 233 ձեռագրից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Օւիլլան Ղև.—«Տեղագիր Հայոց Մեծաց», Վենետիկ, 1859, էջ 26—32, § 39:
- Օւիլլան Ղև.— «Նշմարք հայկականք», պրակ Գ, Վենետիկ, 1870:
- Օւիլլան Ղև.—«Շիրակ», Վենետիկ 1881, էջ 34—111:
- Օւիլլան Ղև.— «Ալլարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 109—114:
- Էփրեկյան Սուր.—«Պատկերագարդ բընաշխարհիկ բառարան», հտ. Ա, Վենետիկ, 1902, էջ 178—207:
- Կրամեր (Krahmer)—, Die altarmenische Hauptstadt Ani, Globus, LXVIII, S. 263—267.

¹ Հմմտ. Ա. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ Կայերէն ձեռագրաց Հալեպի», հտ. Բ, էջ 80:
² Այստեղ Անիի պատմութեան մասին միայն մի քանի կարեւոր աշխատութիւններ ենք նշում:

Ջալալյանց Սարգ.— «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Բ, Քիֆլիս, 1858, էջ 1—53:

Սարգիսյան Ներս.— «Տեղագրութիւն ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1804, էջ 105—143:

Սեն-Մարտեն Ժ. (Saint—Martin J.) —, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie t. I, Paris, 1818, p. 111—114.

ԸՆԻԿՏՈՍ ԿՈՍՍ

Տես՝ ԱՆԻԿՏՈՍ, ՓՈՏՄՆՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.:

ԸՆԻԿՏՈՍ

Տես՝ ՂԵՒՈՂԴԻՈՍ, ՍԻՍՒՆԻՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.:

ԸՆԻԿՏՈՍ, ՓՈՏՄՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.²

(Ἁνίκτος καὶ Φώτιος)

Վկաներ Դիոկղետիանոս կայսրի օրով, 305թ.: Հայ մատենագրութեան մեջ ունենք նրանց վկայաբանութիւնը մի քանի խմբագրութեամբ: Անուններից երկրորդը ձեռագրերում պատահում է նաև Փոտիմոս և Փաւստինոս ձևերով:

1 (Հնգարձակ խմբագրութեան).

Վկայաբանութիւն սուրբ և փառաւորեալ վկայիցն և երանեալ նահատակացն Քրիստոսի՝ Փոտիմոսի սրբոյ և Անիկտոսի և որոց ընդ նոսա. «Երկրորդում ամի քաղաւորութեանն Դիոկղետիանոսի եղև հալածումն մեծ քրիստոնէից ի Հելլե...», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1, էջ 918ա—921բ (?)

2 (Համառոտ Ա խմբագրութեան, Տէր Իսրայելի).

Վկայութիւն սրբոյն Անիկտոսի, և Փոտիոսի, և որոց ընդ նոսա. «Եւ եղև ի ժամանակին յարժամ Դիոկղիտիանոս անօրեն

² ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Pionius, „De sanctis martyribus Nicomediensibus Aniceto comite, Photino seu Photio, ac pluribus aliis“, Acta Sanctorum, Augusti t. II, Parisiis, 1867, p. 106—109.

արքայն գնաց ի Նիկոմիդեայ քաղաքն...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 78—74:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոյն Անիկտոսի և Փոտինոսի. «Այսմ սրբոց մարտիրոսութիւնն եղև այսպէս: Դիոկղեախանոս անօրէն արքայն գնաց ի Նիկոմիդեայ քաղաքն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 361—364.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „Martyre des saints Anicet et Photin“ տեսանդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից: □ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 2ա, սկ. «Այս սրբոց մարտիրոսութիւնն»), № 7463 (էջ 2ա, սկ. նույն), № 4873 (էջ 217բ, սկ. «Յայսմ սրբոց մարտիրոսութիւնն»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 5ա) և № 210 (էջ 471բ):

Յ (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Գրիգոր Մերեմցի):

Վկայաբանութիւն սրբոյն Անիկտոսի և Փոտինոսի. «Անօրէն արքայն Դիոկղեախանոս եկն ի քաղաքն Նիկոմիդացոց առ ի դառել զքրիստոնեայն...», տես՝ «Ճշատ սրբոց վկայիցն նշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 8—9:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Անօրէն արքայն...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 15—16:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Անօրէն արքայն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 8—9:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 3բ), № 1811 (էջ 4ա), № 1810 (էջ 4բ, սկ. «Անօրէն արքէն»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 487 (էջ 3բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 6^v). Հալեպի Ս. Գառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 161 (էջ 1ա):

Ճ (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, անսնունդ):

Անիկտոսի (sic) և Փոտինոսի. «Գնացեալ Դեոկղիտիանոս արքայն ի Նիկոմիդեայ քաղաքն, ճրամայնաց պաթառասել

անօրս տանջանաց...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 3բ—3բ:

⊗ Հմմտ. վկայաբանութիւն հունարեն մեկ բնագիրը, նրա լատիներեն թարգմանութիւն հետ միասին, „Compendium martyrii auctore anonimo e codice ms. bibliothecae Coesareae Vindobonensis, interprete Joanne Pinio“, *Acta Sanctorum*, Augusti t. II, p. 707—709.

ԳՐԵՎԵՆՈՒԹԵՈՒՆ

10

Եվգերյան Մկ.— «Հիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Դ, Վենետիկ, 1813, ոջ 373—382:

Հեղինակը հայկական Հայտնագրութեան կրթական և հունական իմբագրութեան կրթական մասնաժամբ վերակազմել է Անիկտոսի և Փոտինոսի (կամ Փոտինոսի) վկայաբանութիւնը: Մանթագրութեան մեջ գրում է. «Ը՛ մէջ բարձրագոյն վկայաբանութեանց սրբոց՝ որ զասել յայլեայլ ազգս, և մանաւանդ առ յայն՝ ընդարձակ և համառոտ, զորս յիշատակեն Բայանդեանց, զասել և օրինակ մի նազոյն յաւարէն ի վաղ ժամանակաց, մինչև անտառ լինել և անուան հեղինակի վաստ որոյ և անցնիմս այսինքն անանուն յորջորջմամբ առջի գնի ի գիրս Բայանդեանց, ի Բ. հա. ոգոս. երես 707: Այս օրինակ՝ որում քան զամենայն հաւան յուսանելի զինքեան և յնիչքս, առաւել քան զայլս համալայն էլանէ այն՝ որ գնի ի Յայտնագրս Հայոց, մինչև վաստիմք սակ՝ թէ անտի իսկ թարգմանել իցէ. զի և ըստ սուրբ և կարգի բարիցն ամենեկն նայնանայ. և այնպէս համեմատութեամբ օրինակաց կարգեցայ զվկայաբանութիւնս:»

ՆՆԻՓՈՒԴՈՍՏՈՍ

Տես՝ ԱԿՒՆԴԻՆՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.:

23

ՆՆՈՆՈՆ կամ ՆՆՎՆԻՐ ԳՐՔԵՐ

(Βιβλία ἀπόκρυφα)

Մատենագրութիւն պատմութիւն մեջ անկանոն կամ անվավեր (կամ անվավերակազմ)

• ՕՃԱԼԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Movers-Kaulen. „Apocryphen-Literatur“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Wetzer und Welte's Kirchenlexikon“, 2. Aufl., Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1882, S. 1048—1054.—

են անվանվում այն գրվածքները, որոնք ընդհանուր առմամբ Աստվածաշնչի այսպես կոչված կանոնական (նախականոն և երկրորդականոն) գրքերի շարքից դուրս են Ձեռն, այլ խոսքով՝ Հին և Նոր Կտակարանների կազմի կանոնականության վերաբերմամբ պարականոն և տարականոն հանգիսացող գրվածքներն են: Նրանք կրոնական ավանդություններ ներկայացնող, մեծ մասամբ վիպական և երբեմն հազիվ թե պատմական կորիզ պարունակող գրություններ են, որոնց նյութերը կապված են Աստվածաշնչի գեպքերի ու զեմքերի հետ, կամ ախտեղից են բխում, և որոնք Աստվածաշնչի կանոնա-

կան գրքերի նմանողությամբ են խմբազրկված: Հին Կտակարանի անվավերներից կարևոր մասի հեղինակներ համարվում են հրեաները կամ քրիստոնեացած հրեաները, բայց ընդհանրապես Հին Կտակարանի, ինչպես և Նոր Կտակարանի, անվավերների ծագումը քրիստոնեություն առաջին դարերից և միջին դարերից է: Նրանք քրիստոնեական աղտնդավորների և զլխավորապես զնոստիկյանների կողմից հրապարակ հանված գրություններ էին և այդ պատճառով էլ արտահայտում են ոչ միայն ամբողջովին և խիստ կրոնական, այլև, ըստ ժամանակի, հասարակական դադափարներ, աղանդավորական հոսանքների գաղափարախոսությունը: Պաշտոնական եկեղեցին ընդհանրապես բացասաբար է վերաբերվել անվավերների նկատմամբ: Նրանց մի մասը նույնիսկ քայահայտ կերպով մերժվել է և արգելվել: Բայց որոշ անվավերականներ, որպես բարեպաշտական գրություններ, անթույլատրելի չեն համարվել, այնպես որ նրանց ընթերցումը նույնիսկ մուտք է գործել հայոց եկեղեցական պաշտամունքի գրքերից Ճաջոցի և Ժամագրքի մեջ: Մենք գրչադրերում նույնիսկ հանդիպում ենք Աստվածաշնչի այնպիսի օրինակների, որոնց մեջ որոշ անվավերներ կանոնի մաս են համարվել (Եկտակը ԺԼ Ըահապետաց, «Աղօրք Մանասեի քազաւորի», «Հանգիսա Յովհաննու աւաքելոյ», «Աղերս Եւրաղեսայ», ևն): Հին և Նոր Կտակարանների անվավերները միջին դարերում թարգմանություններով տարածված էին քրիստոնեական բոլոր երկրներում և այսօր բանասիրությունն առանձին ուշադրություն է նվիրում նրանց հավաքմանն ու ցննական հրատարակությանը, որովհետև նրանց ազդեցությունը մեծ է եղել միջնադարյան և նոր ժամանակների քրիստոնեական բոլոր դրականությունների վրա (Դանտեի «Աստվածային կատակերգությունը», ևն): Այսպես և հայկական գրականության վրա: Մինչև վերջին դարերը հայերի մոտ անվավերները որոշ հեղինակություն էին վայելում: Այդ երեսում է նրանից, որ հետնադարյան գրչագրերում անվավերները տակավին կարևոր տեղ էին գրավում: Հայ մատենագիր-

O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1802, S. 315—481.—H. Jordan, „Geschichte der altchristlichen Literatur“, Leipzig, 1911, Kap. I, §§ 15—16.—П. В. Вадимиров, „Научное изучение апокрифов-отреченных книг в русской литературе во второй половине XIX столетия“, Киев, 1900.—А. Н. Пычки, „История русской литературы“, изд. 2-ое, С.-Петербург, 1902, стр. 410—484.—В. П. Адріанова-Перетц, „Апокрифы“, հետևյալ հրատ. մեջ, „История русской литературы“, т. I, редакторы А. С. Орлов, В. П. Адріанова-Перетц и Н. К. Гудзий, Москва-Ленинград, 1941, стр. 71—86.—R. Duval, „La littérature syriaque“, 3-me éd., Paris, 1907, p. 79—111.—W. Wright, „A short history of syriac literature“, London, 1894, p. 4—6 and 25—27.—В. Рафт, „Краткий очерк истории сирийской литературы“, пер. К. А. Тураевой, С.-Петербург, 1902, стр. 3—4, 18—20 и 222—224.—E. Schürer, „Apokryphen des Alten Testaments“, հետևյալ հրատ. մեջ, „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, hr.-g. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 622—633—Rud. Hofmann, „Apokryphen des Neuen Testaments“, Ibidem, S. 653—670.—Ad. Harnack, „Die Überlieferung und der Bestand der altchristlichen Litteratur bis Eusebius“, Leipzig, 1893.—Idem, „Über die jüngsten Entdeckungen aus dem Gebiete der ältesten Kirchengeschichte“, Preussische Jahrbücher, Berlin, Bd. XCII, 1898, S. 183—219, որից հայերեն թարգմանությամբ թարգմանել են Ռազմավելույ, 1898, էջ 381—384, հետևյալ խորհրդի տակ. «Աւետարանը: Անվանք գրութեց առաջնոց անուամբ»:—H. Leclercq, „Apocryphes“, հետևյալ հրատ. մեջ, F. C brot, „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie“, t. I, 1-re partie, Paris, 1907, p. 2535—2579.

ներից ոմանք օգտվել են նրանցից՝ մի շարք ստեղծագործական երկեր տալու համար, ինչպես, օրինակ, ժՍ դարի սկզբում Առաջել Սյունեցիին՝ իր նշանավոր «Այամզիրք»-ը, նաև ժ.Ր. դարի սկզբում Քովմա Ագուլեցիին՝ իր «Պատմութիւն Քովմայի առաքելոյն» ծավալուն բանաստեղծութիւնը, որն ամբողջովին անվավերների վրա է հյուսված: Անվավերներից ազդվել են նաև հայկական արվեստի որոշ ճյուղեր, ինչպես՝ մանրանկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, ևն: Այս տեսակետից անվավերների ուսումնասիրութիւնը կարևոր է լուսաբանելու համար ոչ միայն հայկական ազանդավորութեան պատմութեան և հայկական մատենագրութեան որոշ հարցեր, այլև հայկական արվեստի զարգացման հարցերը: Անվավերների ուսումնասիրութիւնը հանդիսանում է ինչպես ընդհանրապես հնախոսութեան (պալիոլոգիայի), այնպես նաև հայկական հնախոսութեան առարկաներից մեկը: Հայկական մատենագրութիւնը մեզ ավանդել է բավականին պատկանելի թվով անվավերներ, որոնք թարգմանութիւններ են հունարենից և ասորերենից: Թարգմանութիւնների ժամանակը մեծ մասամբ անհայտ է, բայց, լեզվական հատկանշներից դատելով, նրանց մի մասն անտարակույս թարգմանիչների դարից է գալիս: Հայերեն ծանոթ անվավերներից գլխավորները հետևյալներն են.

ԼԻՆ ԿՅԱԿԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱԿԵՐՆԵՐԻԾ՝

1. Գիրք Աղամայ:
2. Մահ Ագամայ:
3. Պատմութիւն ստեղծման և յանցման Ագամայ:
4. Պատմութիւն Ելանելոյն Ագամայ ի գրախոսէն:

5. Պատմութիւն որդւոցն Աղամայ՝ Աբելի և Կայնի:
6. Վասն Ելանելոցն Աբելոյ:
7. Պատմութիւն Եղաշտարութեան Ագամայ և Ելանի Եղաշտարութեան թէ ո՛րպէս արարին:
8. Բանք Ագամայ առ Աբել:
9. Ինչպիսի՛ բանս ասէր Ագամ Ելանելի [իւրու՛մ] ի գրախոսէն:
10. Գիր մատամբն ասուածոյ գրեալ և կնքեալ և առաքեալ ձեռամբ ճրեշտակի առ Ագամ ի յոյս փրկութեան:
11. Կտակք երկոտասան ճահապետաց՝ (Կտակ Ռուբենի, Կտակ Շմաւոնի, Կտակ Ղեկայ, Կտակ Յուզալի, Կտակ Իսաքարայ, Կտակ Զարուղոնի, Կտակ Դանայ, Կտակ Նեփթաղիմայ, Կտակ Գադայ, Կտակ Ասերայ, Կտակ Յովսեփայ, Կտակ Բենիամինի):
12. Պատմութիւն Ատանթայ:
13. Տեսիլ ճեղքայ արգ սրոյն:
14. Պատմութիւն Մովսիսի:
15. Մահ մարգարէից (Մահ Եսայիայ, Մահ Ովսէի, Մահ Ամովսայ, Մահ Միքեայ, Մահ Յովելայ, Մահ Աբդիու, Մահ Յունանու, Մահ Նաուումայ, Մահ Ամբակումայ, Մահ Սոփոնիայ, Մահ Անգէի, Մահ Զաքարիայ, Մահ Մաղաքիայ, Մահ Դանիէլի, Մահ Երեմիայ, Մահ Եզեկիէի):

16. Պատմութիւն համառօտ եղիայի մարգարէին:
17. Քարոզ Յունեանու մարգարէին որ ի նիհուէ քաղաքին:
18. Վասն Երեմիայի մարգարէի ի գրոցն Բաբելոնայ:
19. Պատմութիւն սրբոյն Երեմիա մարգարէին և աշակերտաց ճարա՝ Բաբելոնայ և Արիմեիլքայ:
20. Ի մնացորդաց գրոց զոր գտի ի գիլս Ղոռոմոց:
21. Վասն Սողոմոնի արքայի:
22. Հարցմունք գշտային և պատասխանիք Սողոմոնի որդւոյ Դաւթի:
23. Վասն գրեանցն Սաղոմոնի:

1 Այս անվավերը ձեռագրերում երբեմն կրում է Գիրք մնացորդաց անունը:

1 Անշուշտ կան նաև հայկական ինքնուրույն նյութեր, որոնք ըստինքյան անվավերներ չեն, այլ անվավերներից ծագած զբաղան վերամշակումներ կամ բնականապես ստեղծագործութիւններ, ինչպես, օրինակ, Քալատուր կենդանեաց ավանգած Վասն զալտեանն աստուծոյ առ մարդիկ՝ կուսածին բազաւորին Գրիստոսի աստուծոյ մերոյն յարգիքը (օգ. Ձմաճաճակն և զբազաւորութիւնն ճամառօտից: Սնեալն աստուած և արարիչ յաւիտենից ձեանիս), Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 3166, էջ 438բ—437բ:

- 24. Յաղագս գրեանցն Սողոմոնի:
- 25. Յաղագս գանուն Սողոմոնի:
- 26. Պատմութիւն կնքոյ Սողոմոնի:
- 27. Հարցմունք Սողոմոնի առ Քիրամ
- և Քիրամայ առ Սողոմոն:
- 28. Կտակ Սողոմոնի:
- 29. Աղօթք կամ խոստովանութիւն Մա-
- նասէի թագաւորի:
- 30. Տեսիլ Գանիկի եօթներորդ:
- 10 31. Գիրք Եզրի երրորդ:
- 32. Հարցալուսութիւն Եզրի մարգարէին ընդ հրեշտակն տեառն վասն ճոզւոց մարգ-
- կան:

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱՆՎԱԿԵՐՆԵՐԻՑ

13 1. Աւետարան մանկութեան կամ Գիրք աղայութեան Քրիստոսի (Հակոբ Տյառնեղ-բոր):

Սուին բնագրից հատվածներ կան զանազան տարբերակներով և հետևյալ խո-
10 բագրերով.

— Յառաջ ծնունդն Ովսանայի, Մարիամ և ծնունդն, Մարիամ ծնողք տեառն, ևն:

— Մեծի աստուածայալսութեան ճրագլուցին Յովակիմայ և Աննայի ծնողացն
25 Մարիամու Աստուածածնի:

— Յաղագս ծննդեան ամենաբարունդ Աստուածածնին և ամենօրհնեալ կուսին Մարիամու ի ծնողաց իւրոց ի Յովակիմայ և յԱննայէ ի պատմութենէ գրոց սրբոյն

30 Յակոբայ եղբոր տեառն:

— Վասն աւետարտք հրեշտակին և քարոզելոյ զյղութիւն սրբոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին:

— Գալուստ մոզուցն յերկրպագութիւն
35 Քրիստոսի:

— Յաղագս մոզուց թագաւորաց թէ ո՛րպէս եկին զօրօքն իւրեանց յերուսաղէմ:

— Պատմութիւն գալստեան մոզուց թագաւորացն յերկրպագութիւն ճորածին թագաւորին:

— Պատմութիւն յաղագս փախստեան տեառն յԵգիպտոս ի Հերովդէ:

2. Աւետարան Նիկողիմոսի:

Սուինից հետևյալ հատվածներն են հայտնի.

40 — Յիշատակարանք որ եղին վասն Քրիս-

տոսի առաջի Պոնտացոյ Պիղատոսի իշխանին Հրեաստանի:

— Պատմութիւն վասն թաղմանն և յարութեան Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ:

— Թուղթ Պիղատոսի դատաւորի առ Տիրերիսու:

3. Պատմութիւն անգամալուծին զոր թշկեաց Քրիստոս:

4. Պատմութիւն չարչարանաց Քրիստոսի տեառն մերոյ, ի ժամանակս Պոնտացոյ Պիղատոսի գառաւորի Հրեաստանի, և քանանայապետացն Աննայի և Կայիափայ, շարագրեալ ի ձեռն երանելոյն Յակոբայ առաքելոյ եղբոր տեառն և որդւոյ Յովսէփայ:

5. Թուղթ զոր առաքելաց Յակոբոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կողրատոս, զի ցուցցէ նմա թէ զինչ [հրաման] ետ Տիրերիսու կայսրն վասն Հր.իցն որ [ի] խաչ հանին զՔրիստոս:

6. Թուղթ Արգարու թագաւորի Հայոց և քարոզութիւնք սրբոյն Թադէի առաքելոյ (Հերուբնայի):

7. Տեսիլ սուրբ Աստուածածնի (զանազան խմբագրութիւններով):

8. Երանելոյն Նիկողիմոսի ասացեալ յաղագս ննջման Մարիամու Աստուածածնի և միշտ կուսին:

9. Պողոսի Գ թուղթ առ Կորնթացիս:

10. Թուղթ Կորնթացուցն առ սուրբ առաքելուն Պողոս:

11. Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու առաքելոյ և աւետարանչի:

12. Աղիւս Եւրաղի:

13. Գործք Պետրոսի և Պողոսի առաքելոց (զանազան խմբագրութիւններով):

14. Վկայարանութիւն գլխաւոր առաքելոցն սրբոյն Պետրոսի և սրբոյն Պողոսի (զանազան խմբագրութիւններով):

15. Տեսիլ սուրբ առաքելոյն Պողոսի (զանազան խմբագրութիւններով):

16. Թուղթ Դիոնեսիոսի [Արիսպագացոյ] առ Տիմոթէոս աշակերտն Պողոսի յաղագս մանուան Պողոսի և Պետրոսի:

17. Պատմութիւն վարուց սրբոյն Թեկղեայ:

18. Յաղագս Անգրէի առաքելոյ և նո-

րին սքանչելեացն զոր անք արար ի ձեռն
նորա և Մատթէի ի մարդակերաց «շխարհն:

19. Վկայութիւն Անդրէի առաքելոյ որ
չարչարեցաւ ի պարտեզս, յառաջ քան զվրի
կաղանկաց զեկտեմբերի:

20. Պատմութիւն սուրբ առաքելոցն
Անդրէի և Մատթէոսի թէ ո՛րպէս զնացին
յաշխարհն մարդակերաց:

21. Պատմութիւն առաքելոյն Յակոբայ
թէ ո՛րպէս զնաց ի Սպանիա և դարձեալ
ևկն յերուսաղէմ և զլիտասեցաւ. ևն:

22. Պատմութիւն սքանչելի գործոց և
վարդապետութիւն սրբոյ առաքելոյն և ա-
ւետարանչին Յովհաննու... արարեալ աշա-
կերտի իւրոյ Պրոխորոսի և բաժանեալ ի
զուլիս մեծասան:

23. Պատմութիւն առաքելոյն Քրիստոսի
Յակոբայ և Յովհաննու որդւոցն Որոտման:

24. Վկայարանութիւն սրբոյն Փիլիպ-
պոսի առաքելոյ և աշակերտին Բարթողի-
մէոսի և Փիլիպպոսի քօրն Մարիամու (զա-
նազան խմբագրութիւններով):

25. Վկայարանութիւն սրբոյ առաքելոյն
Բարթողիմէոսի [և Յուդայի]:

26. Գիւտ նշխարաց սրբոյ առաքելոյն
Բարթողիմէոսի:

27. Պատմութիւն սրբոյ առաքելոյն Թու-
մայի:

28. Պատմութիւն յաղագս զիւտի նըշ-
խարաց սուրբ առաքելոյն Թովմայի:

29. Վկայարանութիւն սրբոյ առաքելոյն
Տիտոսի:

30. Վկայարանութիւն սուրբ առաքելոյն
և աւետարանչին Մատթէոսի:

31. Վկայարանութիւն Յակոբայ տեառն
եղբօրն:

32. Վկայարանութիւն սուրբ առաքելոյն
Սիմովնի Նախանճայուզի:

33. Վկայարանութիւն Թագեոսի առա-
քելոյն քարոզութեանն և գալստեան ի Հայս
և կատարմանն որ ի Քրիստոս:

34. Թաղեոսի առաքելոյ և Սամուէլի և
Լսարայի և այլոց որ բազում ժամանակս
կացին ծածկեալ և կին ամբողջ. և յայտնե-
ցան առն ուրումն նզնաւորի և սքանչա-
ւեսի՝ որ ի մանկութեան վարժեալ էր ար-
ժանաւոր կարգօք կիւրազնու անուն:

35. Պատմութիւն Յուդայի Ակարիովազ-
ոյ:

36. Յաղագս սրբոց առաքելոցն թէ ո՛յք
էին և ո՛րպէս կոչեցան յառաքելութիւն (զա-
նազան խմբագրութիւններով):

37. Յաղագս երկոտասան սուրբ առա-
քելոցն: Վսեմականն Դորոթեոս յիշատակումն
առնէ երկոտասան առաքելոցն, նշանակե-
լով թէ ո՛ւր իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ
քարոզեաց:

38. Քարոզութիւն առաքելոցն թէ ո՛ր-
պէս կատարեցան և կան այժմ, Եպիփանի
Կիպրացոյ ասացեալ:

39. Յաղագս առաքելոցն թէ ո՛յք էին
ամուսնացեալք և թէ ո՛յք ոչ (զանազան
խմբագրութիւններով):

40. Յաղագս եւթանասունևերկու աշա-
կերտացն տեառն: Այս է բաւանդակ պատ-
մութիւն Դորոթեոսի եպիսկոպոսի Տիւրոսի:

41. Յաղագս կատարման աշակերտացն:

42. Կանայք նաւատացեալք որք վկա-
յեցանն:

43. Կանոնք և սահմանք զոր եզին ա-
շակերտք Քրիստոսի, յես վերանալոյ տեառն,
ժողովեալք ի վերնատունն:

44. Սահմանք և կանոնք առաքելոց ի
ձեռն Կղեմայ, առաքելոց ներանուսաց: Կա-
նոնք երկրորդ առաքելականք:

45. Կանոնք յես առաքելոց հարանց հե-
տևողաց:

46. Կանոնք Փիլիպպոսի առաքելոյն:

47. Սահմանք կանոնաց սրբոյն Թագեոսի
ի քաղաքն Ուռնայի ի լուսաւորելն զնոսա:

48. Սրբոյն Թագեոսի առաքելոյն վասն
յարութեան մեռելոց:

Մատենագրական աշխարհում հայտնի են
անվավերների մի շարք ցուցակներ՝ հունա-
րեն, լատիներեն, ասորերեն, հին-ռուսերեն
և այլ լեզուներով, ինչպես և հայերեն:

1 Օրբնակ՝ հին-ռուսական գրականութիւնը
ժ-ժԱ գրքերին վերագրուող «Изборник святосла-
ва» անունով ծանոթ ժողովածուի մեջ ունի «Бо-
гословны от словес» նազմածը, որի երկրորդ մասը
կազմում է ոմն Իսիդորի կողմից և պարունակում
է երեք ցուցակներ. ա. տասույզս (ИСТОПНИЯ) զըբ-
սեր, բ. այս տասույզս-ներից զուրս համարված
զըբեր և գ. «ծածուկ» կամ «զոզանի» (сокроуеи-
ныя) զըբեր: Հին-ռուսական նման ցուցակներ կան
նաև ժԱ գրքի հեղինակ Նիկոն Չեռնոգորցու «Так-
тикон» գրքում, 6ն:

Մխիթար Այրիվանեցու մաս պահված են նրա ժամանակ (ԺԳ դ.) գոյութուն ունեցող հարիւրն անվավերների ցանկեր: Այնանց բիրք գոր ունին Հրեայքն ի ծածուկ՝ այսորիկ են վերնադրի տակ Հին Կտակարանի անվավերներից նշվում են՝ Աղամայ, Էնովքայ, Միքիլայ, ԲԺ. ճառագետացն, Աղորքն Յովսեփայ, Եվերացումն Մուսիսի, Եճիզազ և Մովզազն, ԵՄաղմոնի սաղմոսքն, Եճիլայի ծածուկքն, ԵՄանիկի է. Երորգ տեսիլն. ԵՒնկ ըստ նորոյս խորագրի տակ նշվում են Նոր Կտակարանի հետևյալ անվավերները. ԵԳիրք մանկուրեան տեառն, ԵՔոմայի տետարացն, ԵՅայտնուրիւնն Պետրոսի, ԵՆքջագոյ Պողոսի, ԵԿաթողիկ թուղթքն Բառնարայ և Յովզայի և Քումայի: Մխիթար Այրիվանեցին նշում է նաև Կղեմես Հոռմաշեցու կողմից Երեզուներէն համարված գրքերը, որոնցից ԵԿանոնք առաքելոցն, Եերաա Աստուածածնի՞ առաքելոցն, ԵԳիրքն Դիոնեւայ Արեւացոյ, ԵԳիրքն Կրիստոսի, ԵԲանքքն Յուստոսի, ԵՔուղթքն Բառնարայ Նորկտակարանային անվավերներ են: Սրանցից բացի՝ Մխիթար Այրիվանեցին մեզ պահուում է Հովհաննես Սարկավագի (ԺԱ դ.) կազմած ԵԿարգագրութիւնք գրոց սրբոցք, այսինքն Աստուածաշնչի կանոնը, որի մեջ նմանապես մի քանի անվավերներ են երկվում. այսպես՝ Հին Կտակարանի կանոնի մեջ՝ ԵՋորորդ Մակարայեցի, ԵՅովսեփոս, որ է Կայիտիայ քահանայագետ. ԵԵճր Սաղարիւ (այն է՝ ԵԵճր Իրորդա կամ ԵԵճր չորորդա կոչվածը), Էն. Իսկ Նոր Կտակարանի կանոնի մեջ՝ ԵՔր ընգ եղարոսն (որ է՝ ԵՀանգիտ Յովհաննու տետարացի), ԷԱԿորնթացիսն երրորդն (Թուղթ Պողոս առաքյալի), ԷԸճգ ուսումնասերն Եւթաղիայ

1 Տես Մի. Այրիվանեցու հայտնի նախնայքը, որ գրված է 1272—1287 թթ. ժամանակագրւանում, Երևանի Պետ. Մաս. Ան. Ձ 1800, էջ 369ր:
Այս աշխատեքը գտն նաև Էնգիմակի ժամանակագրութան մեջ, բայց ազգագրված են, Էժժա. Մխիթարայ Այրիվանեցույ պատմութիւն ժամանակագրական, Ս.-Պետերբուրգ, 1867, էջ 331:
2 Երևանի Պետ. Մաս. Ան. Ձ 1800, էջ 369ր:
3 Մխիթարայ Այրիվանեցույ պատմութիւն ժամանակագրական, էջ 331:

(Իմա՝ ԷԱղերս Աւրաղեայ), Էն: Սամուել Անեցին 390 տարեթվի տակ հաղորդում է, որ այդ թվականին ասորի աղանդավորներ Հայաստան էին մուծել մի շարք սուտա գրքեր, որոնք հայերեն էին թարգմանվել. նրանցից մի քանիսը, ինչպես նկատելի է, հայտնապես Աստուածաշնչի անվավերներ էին՝ ԵՊողոսի տեսիլն, ԷԱղամայ ապաշխարութիւն, ԷԻթարեկն, ԷՄանկուրիւն տետառն և ԷԱւետարանի մեկնութիւն Մանեայ: Նմանապես՝ հիշյալ սուտա գրքերի մի ավելի լրիվ ցանկում գտնում ենք հետևյալները. ԷԱղամայ կտակն, ԵՍտրոսի տեսիլն (փոխանակ ԵՊողոսի տեսիլն-ի), ԵԻթարեկն, ԷԱստուածածնիւն պատմութիւն, ԷՄանկուրիւն տետառն և ԷՄանեայ մեկնութիւն տետարացի: 10

ԷԱնվավերս անվան տակ բանասերներից ոմանք հասկանում են նաև մի շարք այնպիսի ընդգրբեր, որոնք բովանդակութամբ թեև Աստուածաշնչի շրջանակին չեն պատկանում, բայց կրոնական և քաղաքական ձգտումների վրա կառուցված գրական կեդիքներ են, օրինակ՝ ԵԲկնառաք բուզքը. ԵԿաթնք բուզքը, Կոստանգրիանոսի տեսիլը, Բարաղամի և Հովսեփի պատմութեանը, Գրիգոր Լուսավորչի և հրեշտակի հարցուպատասխանը, Էն: Մենք համակարծիք չենք Էճմվ սվերս անվան այսպիսի ընդլայնման, որովհետև այդ դեպքում ստիպված կլինենք մեր մատենագրութեան ոչ պակաս քան 30%-ն անվանել անվավերական. 20

Առանձին անվավերների մասին ներկա աշխատութեան մեջ տեսնել վերոնշյալ բնագրերի խորագրերում գտնվող հատուկ առնունները (ԵՂԻԱ ՄԱՐԳԱՐԷ, ԱՆԳՐԷԱՍ

1 Մխիթարայ Այրիվանեցույ պատմութիւն ժամանակագրական, էջ 33—34: Հովհաննես Սարկավագի ցուցակի ուսումնասիրութեանը Գ. Գալեմշարյանի կողմից տե՛ս՝ Հանգու Ամսօրեայ, 1891, էջ 182—184:
2 Սամուէլի քանոնայ Անեցույ հաւաքմանը ի գրոց պատմագրոց, Վազարշապատ, 1893, էջ 76—77:
3 Երևանի Պետ. Մաս. Ան. Ձ 1869, էջ 369ր:
Այս ցուցակն ընդգրկեմէ է 1889 թ. Անգրեա Եվգոկի-թու ձեռագրի:

ԱՌԱՔԵԱԼ, ԿՆ) Տեսնել նաև հետևյալ ա-
նուաները, ՆԱՀԱՊԵՏՆԻՐ, ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐ,
ՄԱԿԱՐԱՅԵՑԻՈՑ ԳԻՐՔ, ՄՆԱՅՈՐԴԱՅ
ԳԻՐՔ, ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ, ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱ-
ՆՈՆԵՐ, ՄՈԳԻՐ, ԳՈՐՏՈՍԱԿ, ԿԻՐԱԿՈ-
ՍԱԿ, ՂԵՐՈՒՔՆԱ, ԿՆ:

Վեներտիկի Մխիթարյանները հրատարա-
կել են Հին և Նոր Կտակարանների հայերեն
անվարձերի նրբ զարկոթ ժողովածուներ,
որոնց համար հիմնականում Մխիթարյան
Մասնադպրանի ձեռագրերն են օգտագոր-
ծել: Հատորների առաջաբաններում տրված է
օգտագործված ձեռագրերի մանրամասն
նկարագրությունը:

1. Քանգարան հիմ և Ոոր նախնաց:
Ա.—Անկանոն գիրք Հիմ Կտակարանաց:
Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1896:

ԺԶ+408 էջ (19,5X13 սմ): Հրատարա-
կիչ Սարգիս Հովսեփյանի «Յառաջարան»-ով:
Վերջում՝ «Ծանկ նիւթոց» և «Ծանկ անուանց»:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. H. Goussen. *Theologishe*
Revue, Bd. II, 1903, № 7, S. 193 f.— Լ, Մշակ,
18 նոյ. 1896 թ., № 132: — Մաղթոց, «Մշակի
մատենաբոս Գր. Հին անասական կարծիքը»,
Հանդէս Ամսօրեայ, 1897, էջ 28—29: — Ե. Գուր-
յան, Մաթիս. Կ. Գուրիս, Խժ տարի, 1896, էջ
277—282:

Հատորի անգլերեն թարգմանությունը.

The uncanonical writings of the Old
Testament, found in the Armentian manus-
cripts of the Library of St. Lazarus. Translated into English by Rev. Dr. Jac-
ques Issaverdens. Venice, 1901. 705 էջ:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. F. C. Conybeare. *The A*
merican Journal of Theology, vol. VI, 1902, p. 122f.

Նույնի ալլ տպ.— The uncanonical wri-
tings... Venice, 1907. 462 էջ:

Նույնի ալլ տպ.— The uncanonical wri-
tings... Venice, 1934. 600 էջ:

3. Քանգարան հայկական հիմ և Ոոր
դպրութեանց: Բ.— Անկանոն գիրք Նոր Կտա-
կարանաց: Վեներտիկ, ի ապարանի Ս. Ղա-
զարու, 1898:

ԺԺ+491 (նույն ծավալով): Հրատարա-
կիչ Ես. Տալեցու «Յառաջարան»-ով: Վեր-
ջում՝ «Գլխակարգութիւնք մատենիս» և
«Ծանկ անուանց անձանց և տեղեաց»:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Է. Ե. Տալեցի, Բագմավեյ.
1899, էջ 128—136.— H. Goussen. *Theologishe*
Revue. Bd. II, 1903, № 7, S. 193 f.— Ե. Քարա-
յանց, Լուսայ, Դ տարի, Գիրք Բ, 1899, էջ 322—
324.— Կ. Գ. Բաժայան, Բանասէր. 1899, էջ 170:

3. Քանգարան հայկական հիմ և Ոոր
դպրութեանց: Ի.— Անկանոն գիրք առաջ-
վականք: Վեներտիկ, ի ապարանի Ս. Ղազար-
ու, 1904:

ԺԵ+496 էջ (նույն ծավալով): Հրատարա-
կիչ Գր. Զրաքյանի «Յառաջարան»-ով:
Վերջում՝ «Գլխակարգութիւնք մատենիս» և
«Ծանկ անուանց անձանց և տեղեաց»:

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Է. Կ. Տեր-Սահեյան, Բագ-
մավեյ, 1903, էջ 553—556.— Արմէնիա. Մաթիս,
Ի տարի, 22 Տարի 1905 թ., № 34:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալան Լուվի. Արտ.— «Անվանական
գիրք», Պատկեր, Կ. Գուրիս, Զ տարի,
1895/96, էջ 10—15:

Ակիթյան Ն.— «Կիրիտի կաթողիկոս
վրաց», Վիեննա, 1910, էջ 180:

Աղապարտի Մկ.— «Մ. Գրոց անվան-
ական գրեանք և «Աղամ գրքի» հայ թարգ-
մանիչը», Տաթև, Հալիպ, 1928, էջ 111—
120:

Անառյան Էր.— «Հայերեն նոր բառեր
հին մատենագրութեան մէջ», հտ. Բ, Վեներ-
տիկ, 1922, էջ 283—296՝ «Հայերեն նոր բա-
ռեր Անկանոն գրոց մէջ» (Հին Կտակ. Վեներտ.
1896, Նոր Կտակ. Վեներտ. 1898):

Նույն է և հետևյալը.

Անառյան Էր.— «Հայերեն նոր բառեր
Անկանոն գրոց մէջ», Բագմավեյ, 1925,
էջ 200—204:

Անառյան Էր.— «Ձեռագրական սրբա-
գրութիւններ հայ մատենագիրների մէջ» (ա-
պակետիկ), Երևան, 1926, էջ 33—36:

Գալեմջյարյան Գր.— «Մխիթար Արի-
վանցի և իւր նորագիտ գրութիւնը»,
Հանդէս Ամսօրեայ, 1891, էջ 161—
167:

Ստորագրված է՝ «Է. Գ. Գ.»:

Գեղեցիկ Էնթ.— «Համառոտ պատմու-
թիւն Հայոց», թարգմ. Գ. Գալեմջյարյան,
Վիեննա, 1897, էջ 19—21:

Ջաօրիւմայւմ Գար.— «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 11—20 և 180—206:

3 Էմին ՄԿ. (Эмин Н. О.)— «К вопросу о собрании армянских апокрифов», հետեյալ հրատ. մեջ. «Переводы и статьи Н. О. Эмина по духовной армянской литературе», Москва, 1897, стр. 336—338.

10 Արտագիւ է հետեյալ հրատարակութեանց. «Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета», Москва, 1882, стр. 146—147.

15 Էմին ՄԿ. (Эмин Н. О.)— «Список армянских апокрифов, составленный по каталогу рукописей Эчмиадзинской Библиотеки, изданному в 1863 году в Тифлисе», հետեյալ հրատ. մեջ. «Переводы и статьи Н. О. Эмина», стр. 339—344.

20 Արտագիւ է հետեյալ հրատարակութեանց. «Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы...», стр. 377—382.

25 Կարիեր Օգ. (Carrière Aug.)— «Une version arménienne de l'Histoire d'Asséneth», *Nouveaux Mélanges Orientaux*, 1886, p. 473—483.

Հովակիմ Սարգ. (հրատ.)— «Անկանոն գիրք չին Կտակարանաց», Վենետիկ, 1890, ատաշարան, էջ Ծ—ԺԶ:

31 Հագիկյան Յրս.— «Հայկական նոր մտանշագիտութիւն» ևն, հտ. Ա, Վենետիկ, 1902—1912, էջ 726—735:

Մաչրոց— «Ատոռածաշունչի կանոնը և ներածութիւնը», Տաճար, Կ. Գոլիս, Դ տարի, 1913, էջ 65—67:

Մառ Նիկ. (Marr H.)— «Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей», часть I. (Отдельный оттиск из «Записок Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества», том V, стр. 211—241).

15 Մառ Նիկ. (Marr H.)— «Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей», часть II. (Отдельный оттиск из «Записок Восточного Отделения Императорского Рус-

ского Археологического Общества», том VI, стр. 135—228).

Մառ Նիկ.— «Ամսոնային ուղեորութիւնից դէպի Հայս Այատողութիւններ և քաղաքներ հայկական ձեռագրերից», թարգմ. Սն. Անոպյան, Վիննա, 1892:

Մյուլդերման Ն. (Muyldermans J.)— «L'Apport des éditions arméniennes de Venise à la patristique», տես՝ «Մխիթար Ծուշարձան լուսանորոգ Մխիթար Արքայի մական երկրորդ դարադարձին» (Բազմավեպ, 1949 թ. հուլիս-դեկտեմբեր), էջ 388—389:

Զարայան Քեր. (հրատ.)— «Անկանոն գիրք ատաքելականք», Վենետիկ, 1904, ատաշարան, էջ Ծ—ԺԵ:

25 Զավախիօպի Իվ. (ჯავახიშვილი ივ.)— «ძველი სომეხის საისტორიო მწერლობა», Թոզն I, თბილისი, 1935, გვ. 59—60.

30 [«Հայ պատմական հին գրականութիւնը», գիրք Ա, Թրիխիսի, 1916, էջ 59—60]:

Սարգիսյան Քարս.— «Ուսումնասիրութիւնք չին Կտակարանի անվաներ գրոց վրայ», Վենետիկ, 1898:

35 ԳՐԱՆՍՍԱՐԹՅՈՒՆ. Ա. Ղազիյան, Բազմավեպ, 1900, էջ 680:

Յայեցի Սս. (հրատ.)— «Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց», Վենետիկ, 1898, ատաշարան. էջ Ծ—ԺԵ:

30 Յայեցի Սս.— «Հայկական հին և նոր դղորութեանց անվաներ գիրք նոր Կտակարանաց», Բազմավեպ, 1899, էջ 128—136:

Յայլան Հակ.— «Վարդապետութիւն ատաքելոց անվաներական կանոնաց մտտեանը, Քուղթ Յակոբայ առ Կոզրատոս և Կանոնք Քաղէի», Վիննա, 1896:

Յեր-Մովսեսյան Մեսր. (Ter-Movsesjan M.)— «История перевода Библии на армянский язык», С.-Петербург, 1902, стр. 213—219.

40 Յան Թ. (Zahn Th.)— «Über einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher», հետեյալ հրատ. մեջ. «Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur, hrsg. von Th. Zahn», Bd. V, Erlangen und Leipzig, 1893, S. 109—157.

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Հ. Հ. Յ[անյան], «Ա. Գրոց կանոնական և անվանք դրոշմունք քանի մը հայերէն սուցականներու մասին», Հանդէս Ամսօրեայ, 1895, էջ 1—31

Քառամյակաց Նիկ.—Մի տեսակցութիւն հայերէնագէտ ուսուց. Գ. Կոնիքէրի հետ», Արձագանք, Ժ տարի, 18 հոկտ. 1891 թ., № 31:

Ստորագրված է՝ Շ. Բ. յ:

ՆԵՒՐ ՊՍՏՄՈՒՃԱՆ

Տես՝ ՊԱՏՄՈՒՃԱՆ:

ՆԵՒՐՈՒՆՆԵՐ (Արքանամ)

Տես՝ ԱՐԲԱՀԱՄ ԱՆԿԻՐԱՑԻ:

ՆԵՒՐՈՒՆՆԵՐ (Յովհաննէս)

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՆԿԻՐԱՑԻ:

ՆԵՒՐՈՒՆՆԵՐ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ*

Քաղատիայի Անկյուրիա (այժմ Անգորա) քաղաքում 314 թվականին գումարված եկեղեցական ժողովի գլխավոր նպատակն է եղել կանոններ սահմանել այն անձերի համար, որոնք Մաքսիմիանոս կայսրի հալածանքների ժամանակ չկարողանալով դիմանալ բռնություններին՝ ուրացել էին իրենց հավատը, բայց հետո զղջում հայտնելու ժողովի կանոնները, որոնք շատ վաղ-մուտք են դրածել մեր կանոնադրքերի մեջ, հարկական եկեղեցական իրավունքի աղբյուրներից են հանդիսանում: Հոգավածները թվով 25 են, բայց հայերեն ձևագրերում ընդհանրա-

պես 20 ենք գտնում, և, ինչպես նկատվել է, Անկյուրիայի կանոնադրության հայերեն թարգմանությունը ժամանակի ընթացքում անդամահատված և խանգարված է, որով նա իր ամբողջությունը մեջ ներկայանում է ոչ թե հունարեն սկզբնագրի հարապատ թարգմանությունը, այլ խմբագրություն:

Անկիրիայի ժողովի կանոնները. «Ա. Վառն երիցաց որք ի բանութնէ հերթանսաց մինչև տանջանս անձալ ի վերայ, և ման սպանաւալ. և ճորտ առ երկուդի զոնցն...», տես՝ Ներս. Մելիք-Քանգյան, «Հայոց եկեղեցական իրավունքը», գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 264—270:

Այլ տպ.—Կանոնք ժողովոյն Անկիրիոյ (Յամին 314). «Երիցուք որք ի բանութնէ հերթանսաց՝ ո՛չ տանջանս ի վերայ անձալ և ո՛չ ման սպանաւացեալ՝ առ երկուդի զոնցն...» (հրատ. Ե. Ս. Դուրյան), Տաճար, 1910, էջ 167—168 և 198—199:

- Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձևագրերում Անկյուրիայի ժողովի կանոնների հնագույն օրինակներն են՝ № 6409 (էջ 32բ—35բ) ԺԳ դարից և № 7615 (էջ 53բ 59ա) ԺԴ դարից. մյուս օրինակներն են՝ № 449 (էջ 38ա—41ա), № 646 (էջ 37բ—41բ), № 648 (էջ 12բ—14բ քաղվածաբար), № 649 (էջ 32ա—34բ), № 650 (էջ 36ա—38բ), № 651 (էջ 24բ—27ա), № 653 (էջ 24ա—26բ), № 654 (էջ 36բ—41բ), № 655 (էջ 36ա—38ա), № 660 (էջ 39բ—44բ), № 778 (էջ 86բ—91բ), № 783 (էջ 43ա—47բ), № 795 (էջ 45բ—49բ), № 1779 (էջ 68ա—73ա), № 2596 (էջ 26ա—29ա), № 2635 (էջ 33բ—36բ), № 2655 (էջ 18բ—20բ, վերջից թերի), № 2676 (էջ 37բ—41բ), № 2677 (էջ 48բ—53ա), № 2883 (էջ 38բ—43ա), № 2964 (էջ 45բ—49բ), № 3059 (էջ 184բ—189բ), № 3097 (էջ 73ա—81ա), № 3098 (էջ 45բ—51բ), № 3099 (էջ 61ա—66ա), № 3141 (էջ 21ա—24ա), № 3148 (էջ 36բ—40բ), № 3276 (էջ 158ա թերի), № 3291 (էջ 203բ—208բ), № 3297 (էջ 28բ—31ա), № 3368 (էջ 36ա—40բ), № 3369 (էջ 40բ—43բ և 98բ—101բ), № 3544 (էջ 40բ—46ա), № 3562 (էջ 282ա—284բ),

* ՕժԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ad. Harnack, «Die Überlieferung und der Bestand der altchristlichen Litteratur bis Eusebius», Leipzig, 1893, S. 803—807.—Ch.-Jos. Héfélié, «Histoire des conciles d'après les documents originaux», t. I, Paris, 1869, p. 194—215.—Ad.-Ch. Peltier, «Dictionnaire universel et complet des conciles» etc., t. I, Peill-Montrouge, 1847, p. 101—109.—Realsencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, s. 497.

- № 3706 (էջ 47բ—51բ), № 3788 (էջ 21—34),
- № 4403 (էջ 57բ—62բ), № 4631 (էջ 56բ—
- 61բ), № 5148 (էջ 38բ—42բ), № 5782 (էջ
- 58ա—64ա), № 5894 (էջ 57բ—63ա),
- № 6498 (էջ 51բ—56բ), № 7317 (էջ 46բ—
- 53ա), № 7580 (էջ 87բ—91ա), № 8008 (էջ
- 70ա—75բ), № 8158 (էջ 59բ—66ա),
- № 8236 (էջ 31բ—35ա), № 8380 (էջ 53բ—
- 58ա), № 8926 (էջ 56բ—60բ), № 8938 (էջ
- 41բ—46ա), № 8964 (էջ 43բ—48ա), № 9293
- (էջ 45բ—51բ), ևն Տես դարձյալ Վիեննայի
- Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 58 (էջ 65բ), № 100
- (էջ 23ա), № 256 (էջ 33բ) և № 297 (էջ 16բ).
- Երասաղիմի Հափ. Մատ. ձեռ. № 167 (էջ 84),
- № 182 (էջ 19), № 252 (էջ 33բ), № 339
- (էջ 47ա), ևն. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm.
- № 172 (fol. 49r), Հռոմի Bibl. Vat. Cod.
- Borg. Arm. № 60 (fol. 25r). Բեռլինի Kö-
- nlgl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 34 (Կանոն 2)
- և Ms. Or. Peterm. I. 151 (fol. 37).

Ձեռագրերում այս կանոնները կրում են այսպիսի խորագրեր՝ «Կանոնք ժողովոյն Անկիրեայ», «Կանոնք Անկիրեայ», «Անկիրեայ (կամ Անկիրապեան) կանոնք», «Անկուրեայ կանոնք», ևն. թուրքմացութեամբ կամ աղափարկմամբ նաև՝ «Անգիաբայ կանոնք»: Անկուրիայի կանոնների բնագիրը ձեռագրերում ունի նաև մի պատմական ներածություն, որն սկսվում է այս բառերով.

«Այս կանոնք ճաթի են քան որ կարգեցան ի Նիկիա»:

Բովանդակություն (ըստ Երևանի Գեա. Մատ. № 6409 ձեռագրի).

- Անկիրեայ կանոնի գուռի [բ] ի:
- Ա. Վասն քանապից որ ի բռնութենէ զուկնի:
- Բ. Վասն սարկուպաց նշնպիտաց:
- Գ. Վասն ուխտի մանկանց, որք բռնազատին ուսել զուկնալ:
- Դ. Վասն որք կամօք զուկնի:
- Ե. Վասն որք արտասուօք կերան զզուկնալ:
- Զ. Վասն ուրացուպ որք յապագեն զապաշխարհի:
- Է. Վասն որք երթան ի առնա հեթանոսաց և ուսեն:
- Ը. Վասն որք յամիցեն ի նոյն յանջանալ:
- Թ. Վասն որք ընդ ինքեանս և զալլո վրիպեցուցին:

Փ. Վասն ոչ առ ի պատարագս կերակրոց՝ անուաւտից:

ՓԱ. Վասն սարկուպաց որ կին առնեն:

ՓԲ. Վասն որ յափշտակեն զազգիւնս իօսեալալ:

ՓԳ. Վասն որք յեռ զուկնայ մկրտիցին:

ՓԴ. Վասն զմեռնագրել քորեղիկոպոսաց քանանալ:

ՓԵ. Վասն ուխտաւորաց որք կամիցին միւնալից:

ՓԶ. Վասն ընչի որ անուանեալ իցէ եկեղեցալ:

ՓԷ. Վասն անասնադիտաց:

ՓԸ. Վասն մարմնազկծաց:

ՓԹ. Վասն եղիկոպոսի որ զալլոյ վրեւի յափշտակէ:

Ի. Վասն որք կուտութիւն իօսեանալ:

R. B. Rackham-ը հրատարակել է հարկական բնագրի լատիներեն թարգմանութիւնը, որ կատարված է F. C. Conybeare-ի ձեռքով, հետևյալ ժողովածուի մեջ. „Studia biblica et ecclesiastica. Essays chiefly in biblical and patristic criticism by members of the University of Oxford“, vol. III, Oxford, At the Clarendon Press, 1891, p. 209—216: „Appendix II. The Armenian Version“. Սույն հատորում հրատարակվել է նաև կանոնների հունարեն բնագիրը, էջ 143—154, ինչպես և նրանց ասորական խմբագրության լատիներեն թարգմանությունը, որ կատարված է D. S. Margolouth-ի ձեռքով, էջ 196—200: Հունարեն բնագիրը, առքնթիւր լատիներեն թարգմանութեամբ, տես նաև G. Voellus et H. Justellus (հրատ.), „Bibliotheca juris canonici veteris“, t. II, Lutetiae Parisiorum, 1661, p. 34—39. J. D. Mansi, „Sacrorum concillorum nova et amplissima collectio“, t. II, Florentiae, 1759, p. 513—522. J.-B. Pitra, „Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta“, t. I, Romae, 1864, p. 441—448. Հունարեն բնագիրը և նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը տես՝ Ch.-J. Héfélié, „Histoire des conciles“, t. I, Paris, 1869, p 196—216.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Մխիթ.—Թանգյան Ներս.—«Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 183—195:
- Մխիթաբ.—Քեկ Լ. (Меликсет — Бе-

ков Л.)— „Об источниках древнеармянского права“, *Известия Кавказского Историко—Археологического Института в Тифлисе*, т. II, 1917—1925, стр. 151.

Ռակեամ Ռ. Ք. (Rackham R. B.)— „The text of the Canons of Ancyra“, *հետևյալ ժողովածուի մեջ*. „*Studia biblica et ecclesiastica*“, vol. III, Oxford, 1891, p. 139—216.

Յիգրամյան Սիր. (Тигранян С.)— „Древне-армянская Книга Канонов“, Петроград, 1918, стр. 50.

ԸՆԿՂՈՍ (Յովհաննէս)

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՆԳՂՈՍ:

ՇՆՇՈՍ ԳՈՐԶ

կամ

ՇՆՇՈՍԻՑ ԴՇՈՒՅԻ

Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆ (Ճառեր՝ 20 «Ընդդէմ Անոմեանց»):

ՇՆՁԵՐՇՈՐԹ ԳՇՑԿԵՐ

Տես՝ ԴԱՍՏԱՌԱԿ:

ՇՆՁԵՐՇՈՒ (Ասում)

Տես՝ ԱՏՈՄ ԱՆՁԵՒԱՑԻ:

ՇՆՁԵՐՇՈՒ (Սոսրոյ)

Տես՝ ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԻ:

ՇՆՁԻՇՆՁՇՈՒ (Գրիգոր)

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՁԱՑԻ:

ՇՆՁԻՆԷ

20 Հայ միջնադարյան գրականութիւնն մեջ բանաստեղծութիւնն որոշ տեսակի Անճիճք են կոչվում այն տաղերը, որոնք հորինված

են այբբենական կարգով, այսինքն՝ որոնց տները կամ տողերը սկզբնատառերը հաջորդաբար գնում են այբուբենի հերթականութեամբ (Ա-Ք), և կամ հակառակ (Ք-Ա): Այս անունը առաջ է եկել Գոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսի շարադրած՝ *Հոսիփոսիմյանց շարականի առաջին բառից, շարական, որն սկսվում է «Անճիճք նուիրեալք»* բառերով և որի տները այբբենական կարգով են: Այս ձևով գրված շարականներ և հոսկոթ երգեր են Կիրակոս Երզնկացու «Արևելք գերարփինք»-ը (որ կոչվում է «Անճիճք Ս. Աստածածնին»), Հովհաննէս Պապի «Այսօր զբարեացեալ»-ը (որ կոչվում է «Անճիճք Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին»), Ներսէս Շնորհաւու «Աստուած անեղ»-ը, «Այսօր անեղ»-ը, «Արարչական»-ը «Առաւօտ լուսոյ»-ն, «Աշխարհ ամենայն»-ը, ևն, Մխիթար Գոշի «Ամենօրնեալ զուսար Դաւիթ արքային»-ը, նաև շարականներ «Արեգակն» 10 արդարութեան»-ը, «Անսկիզբն բանն աստած»-ը, «Անեղաբար քանի աստուած»-ը, ևն: Անճիճք են կոչվում նաև նույն կաղամբուլուն ունեցող ոչ-կրօնական տաղերը, ինչպես երևում է այն անանուն աշխարհիկ բանաստեղծութիւններից, որի առաջին բառերն են՝ «Անճիճք ասեմ հագնեցրգեղան, ստորագատա առեկ զամագան»: Այսպես նաև Առաջել Սլունեցու ներբողական տաղը՝ «Արփիակն յոյս երկեային» (խորագիրն է՝ 20 «Անճիճքի Նարեկացոյն»), Քաղեսոս Կողոնեցու ներբողականը՝ «Այրէն միցչև ի քէն վգրեանքն ուսեալ ես» (խորագիրն է՝ «Անճիճք Կողոնեցի Քաղեսոս վարդապետն ա իմաստուն վարդապետն իւր Մաղաքիա 20 Դերչանցի»), և ուրիշներ: Հայտնի են տարբեր հեղինակներից բազմաթիւ ոչ-հոգևոր տաղեր, որոնք «Այրէն միցչև ի քէն» բառերով են սկսվում և այբբենական կարգով են գրված: 20

ՇՆՁԵՆՈՍ ԳՇՁՈՒՔԵԼԻ

Տես՝ ԱՆՁԵՆՈՍ ԲԱՇՈՒՔԵԼԻ:

ՇՆՏՐՂԹ ('Իաւիթ)

Տես՝ ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ:

ՆՆՆՈ

Տես՝ ԿԻՒՐԾՂ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱԾԻ, որ և ԿԻՒՐԱԿՈՍ,

Տես՝ ՅՈՂԱԿԻՄ ԾԻ ԱՆՆԱ,

ԱՆՆՈ ԳՆՑՆՈՒ,

կոչված՝

ԿՂ ԱՆՆՈ կամ ԳԻՑՆԵՄԻ ԿԻՆ

Հայ բժշկուհի, ապրած՝ Ժէ դարի վերջերում և ԺԸ-ի սկզբներում: Կենդանի էր 1723 թվականին: Իր բժշկական արվեստը գործադրել է Բանգըրմալի Գերեմեթ գյուղում: Հեղինակ է համարվում բժշկական նյութերի մի ժողովածուի, որը քաղվածք է մասամբ Գալիանոսից և գլխավորապես Ամիրզոպլաթից կամ Ասարից և զրի է առնվել քերեմեթցի Հակոբ քահանայի ձեռքով, եթե հիշատակարանը սխալ չի մեկնարանվում: Ըստ տրված տեղեկությունների՝ այս ժողովածու-բժշկարանից հայտնի են երկու ձեռագիր օրինակներ, որոնցից մեկը գտնվում է Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանում, ձեռ. № 1331. Իսկ մյուսը բժ. Վ. Քարզոմյանի սեփականությունն էր: Մեզ թվում է, որ սույն երկու օրինակների հետ նույն կամ շատ նման է Սրեանի Գեա. Ման. ձեռ. № 8102 բժշկարանը, որ բժշկական արևալ նյութերի ժողովածու է, հայերեն և հայատառ թուրքերեն, սկսվելով Գալիանոսին վերագրված «երառք շանաեռք» բնագրով: Սույն ժողովածուի իրարից անջատ նյութերից մեկն է ձեռագրի վերջում գտնվող «Վասն կապածի» խորագրով դեղատոմսը (էջ 125բ—126ա): Այդ դեղատոմսը սկսվում է հետևյալ բառերով. «Այլ քե նօր փեսայն որ կապ լիճի, այս և դեղն գօր անմ, որ և առողիճ ի տեսլեան տուեցեալ» ևն, և վերջին կցվում է հիշատակարանը, ըստ որի դեղատոմսը թելադրված է Աննա դայակի կողմից. «Գանդի բազում և յոլով Հայու և Հոռմի և Թուրքի փարձեալ է: Ի Բէրէմէթ գիւղ կալ՝ Աննայ դայակն է առե-

ցեալ բազում խնդրանօք, որ ասէին իւրն Ձիլտէմի կին, ի Թուին Հայոց Ռ. Ճ. Ն. Կ. (=1724 թ.) ղեկտեմբերի օրն կիրակի՝ և իւր բժշկութեան արուեստն էր օգտակարութեամբ աստուծով և դայս ընդ բժշկութենէն՝ ներակցեալ, որ յայս գործս սմա ուսուցեալ Վարդապետն՝ ի տեսլենէ էր առեցեալ որպէս ի վերոյ գրեցաք. և ես բազմամեղ ծառայս աստուծոյ և անպիտան՝ հետևող բժշկութեան արուեստի, ի նոյն գիւղ քահանայագործութիւն աննելով բազում աղերսի օրինակն ինքն ըսաց դայակ Աննայն աղախին Քրիստոսի հանգուցեալն ի տէր, և ես գրեցի անարժան ծառայս անուամբ և թքահանայս՝ և հանգուցեալ իրիցուհիս իմ բազում միջնորդեաց աղաչելով ի նմանէ, որ կոչի Փամպուխ աղախին Քրիստոսի» ևն: Այնքան, որքան ակնհայտ է, որ այս հիշատակարանի բովանդակությունը «Վասն կապածի» դեղատոմսի պատմությունն է միայն վերաբերում, և նույնպես է նաև մյուս ձեռագրերում, մեզ համար տարակույս չի մնում, որ Աննա դայակի անունը չի կարող դուրս գալ հիշյալ դեղատոմսի սահմաններից: Ըստ այսմ այս հայ բժկուհուց մեզ հասել է միայն մի դեղատոմս, որի բովանդակության համաձայն Աննա դայակի բժշկական արվեստի մեջ ուժեղ էր առարական տարրը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քարզոմյան Վանք.— «Հայ բժշկական ձեռագրերը Ս. Հազարում», Բազմավեպ, 1925, էջ 70—72. 1926, էջ 267.
 Հովհաննեսյան Լ. Ս. (Оганесян Л. А.)— «История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней», ч. III, Ереван, 1946, стр. 152—153.

1 Վ. Քարզոմյանի օրինակում՝ «կապ», հարցք բառերի նեւ միասին՝ «կապ Աննա դայակ»:

2 Ամսթիվը չի նշված: Վենետիկյան օրինակում՝ «ՌժՎԳ» (=1724 թ.) ղեկտեմբերի օրն կիրակի: Իսկ Վ. Քարզոմյանի օրինակում՝ «ՌժՎԱ» (=1723 թ.) ղեկտեմբերի օրն կիրակի: Ժողովածուի վերջին է, որովհետեւ իբրք 1723 թ. ղեկտ. 13-ն է, որ ընկնում է կիրակի, և այն՝ նոր ամսարով չի ամսարով երկուսն էլ չեն համապատասխանում:
 3 Վենետիկյան օրինակում՝ «ընդ բժշկութեան»:
 4 Այսինքն՝ «զոկտորք-բժիշկը (Աննա դայակը)»:
 5 Վ. Քարզոմյանի օրինակում՝ «և ևս գրեցի անարժան քահանայ Յակոբ անուամբ»:

ԸՆՆՆ ԳՐԻԳՐԻԱՆԻ

Ութսունչորսամյա փերուհի, ըստ Հովաս ավետարանչի (Բ, 36—38), Հայոց Հայրապետի զարգանքը պահել են նրա վարքը ներկայացնող մի համառոտ բնագիր, տես՝ «Յայրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 81: Նույն բնագրի այլ տպագրութիւնը և նրա ֆրանսերեն թարգմանութիւնը տես՝ *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 54. Սաղմոսարանների մեջ շատ անգամ սիրա իմ ի տերս սկզբնավորութիւնը սաղմոսը երբեմն կրում է Աղոթք Աճեցալիս խորագիրը, ինչպես՝ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 53, էջ 211բ:

ԸՆՆՆ ԵՒ ՓԵՆՆՆ

Բարոյախոսական փոքրիկ գրույց, որը, հանձնա երկու կանանց՝ Աննայի և Փեննայի, հակադրում է հոգու լոթն առաքինութիւնները մարմնի լոթը մոլութիւններին: Մագում է չիւն Կտակարանից (Ա թղ., զլ. Ա և Բ), Հնեքը հաճախ էին ակնարկութիւն անում Աննայի և Փեննայի պատմութիւնը, երբ ուզում էին հակադրութիւն նշել անհատի կյանքում. «Չէ հնար գտանել ումեք լաշխարհի աստ,—գրում է Հովհաննես Ոսկերեւանի վարքի հրատարակիչը,—զայնպիսի բարեպաշտ ոք, որ ոչ ունիցի բնաւին հակառակ և խոչընդակ ինքեան՝ զանբարեպաշտ ոմն. վասն զի ամենայն Աննա՝ ունի զնեւրակ իւր Փեննանա՝ Այս գրույցը նյութ է տվել նաև Մխիթար Գոչի առականից մեկին (առակ ԻԹ)՝:

(Անխորագիր) «Եղկամայի էին երկու կանայք, անուն միոյն Փեննա և անուն միւսոյն Աննա: Եւ Փեննայի էին բազում զաւակք, և Աճեա ամուլ եր...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7703, էջ 113ա—113ա:

¹ «Գաճութիւն վարուց, սքանչելեաց և զիդուածոց որոյն Յուսանու Ուկերեւան հայրապետին Կոստանդնուպոլսոյ», Վենետիկ, 1761, էջ VI—VII.

² «Մխիթար Գոչ. Առական», հրատ. էմ. Գիվազանի, Երևան, 1931, էջ 63:

ԸՆՈՂՐԲ ՊԵՏՐՈՍ

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԱՆՈՂՈՐԲ.

ԸՆՈՅՇ [ԸՆԹՈՒԹՈՒՆ] ԹԵՍԱԳՈՆԻԿԵՑԻ*

(*Αωςία Θεσσαλονικεΐα)

Վկայուհի Մաքսիմիանոս կայսրի (288—306 և 307—310 թթ.) օրով նրա համառոտ վկայարանութիւնը տես՝ «Յայրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 175. այլ տպ. և նրա ֆրանսերեն թարգմանութիւնը G. Bayan-ի կողմից տես՝ *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 325. Նույն վկայարանութիւն մի ուրիշ խմբագրութիւնը տես՝ «Յայրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 674. այլ տպ. տես՝ «Յայրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 746. այլ տպ. տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 514: Մեկ կամ մյուս խմբագրութիւն պատկանող օրինակներ տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7133 (էջ 294բ), № 7463 (էջ 257ա), № 4873 (էջ 112բ), № 7362 (էջ 446ա), № 1511 (էջ 452ա), ևն: Հմտ. հունարեն խմբագրութիւնները՝ J. Viteau (հրատ.), «Passions des saints Ecaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia. Publiées d'après les manuscrits grecs de Paris et de Rome avec un choix de variantes et une traduction latine», Paris, 1897, p. 107—111 et 113—119. Հունական՝ Սիմեոն Մետափրաստեսի խմբագրութիւն լատիներեն թարգմանութիւնը՝ «Martyrium sanctae martyris Anysiae quae est Thessalonicae», տես հետևյալ հրատ. մեջ. J.-P. Migne, «Patrologiae cursus completus», ser. gr., t. CXVI, Parisis, 1864. p. 747—752.

ԸՆԹՈՒՇԵՐՈՒՆ ԹԵՎԵՆՈՐ

Տես՝ ՆՈՒՇԵՐԵՎԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐ.

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ավգերյան, «Լիւիստար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», Կա. ՃԲ, Վենետիկ, 1616, էջ 39:

ԲՆՆՈՒԳԵԿՈՒ ԵՐԻՑ

Տես՝ ԶԱՔԻ ԱՆՈՒՇՐԱՆՔՑԻ:

ԲՆՋԵԼՈՒՄ ԲԱԶՈՒՔԵԼԻ

Մեզ անժանոթ հեղինակ, հավանաբար իտալացի, որի մի իտալերեն հրատարակութունից, հայերեն ազատ թարգմանությունը, ունենք հետևյալ անտիպ բնագիրը՝

Ընթերցուածք բարոյակեցք, շարագրեցեալք յուսմամբ վարդապետ Անճելուս Պաչուքիլի կոչեցելոյ ի վերայ Յունան մարգարէիմ, քարգմանեցեալ իտալականէ լեզուէ ի հայ լեզու, ոչ ըստ նկարագրիմ և բաա առ բաա, այլ ըստ հաճոյից քարգմանչիմ զի յոյժ երկարիցիր, քան զի մասնաւեց ծաղկաքաղ և ժողովումն ասի քան թէ լիակատար քարգմանումն. «Եւ եղև բան տեսան առ Յունան որդին Ամարու...: Բազմիցս պատահի զի մի դեղ լուագուեալս տրամադրեցեալ և կարգադրեցեալ ըստ բարեզունցի հրամամի արհեստին և ըստ ներամտելեացն ըստ Գալիանոսի և ըստ Հիփոկրատեայ...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 523, էջ 35ա—56բ (Թերի):

ԲՆՆԵԼՐՈՒ ԳԻՄՈՒՆՑԵՑԻ

Արեմտյան եկեղեցու նշանավոր մատենագիրներից, ծն. 1033 թ. և մեռ. 1109 թ.: Երուսաղեմի Հայկ. Մատենադարանի № 1393 ձեռագրում գտնվում է նրա աշխատություններից մեկի հայերեն թարգմանությունը՝ «Մաժծութիւնք Անսելմոսի»: Իսկ Կ. Պոլսի հայոց Ս. Հրեշտակապետ թաղի մատենադարանի ձեռագրերից մեկում նշվում է մի «Պատմութիւն Ա. սելմոսի» (հմմտ. Բանասեր, 1904, էջ 179): Մեզ հայտնի չէ, թե ի՞նչ է վերջինիս բովանդակությունը, բայց զուցի նույն է հետևյալ բնագրի հետ, որը Անսելմոսի տեսիլի պատմությունն է. Երևանի Գեա. Մատենադարանի ձեռ. № 736՝ «Յաղագս չարլարանացն Քրիստոսի ասուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յալիանան»

(էջ 43ա—44բ, սկ. «Զի ոմն Անսելմոս ընդ յերկար ժամանակս արտասուօք և պահօք աղաչէր զերանելի կոյսն Մարիամ, որպէս զ[ի] նմին յայտնեացէ թէ ո՛րպէս նորին միածին սիրեցեալ որդին Յիսուս Քրիստոս չարչարեալ եղև. և մինչ բազում ամօք Յզնեալ լինէր ի սոյն փափսզս, ողորմեցաւ երանելի կոյսն և ասաց նմա զամենայն ստուգութեամբ»): Հայերեն ձեռագրերում պատահում են հատվածներ Անսելմոս Գիմոնտեցու զիվածքներից: Նրա գործերի բնագրի հրատարակություններից տես «Sancti Anselmi opera omnia», Parisiis. 1721. Նրա մասին՝ Մ. Ավգերյան, «Եկեղեցու պատմությունը և վկայարանությունն սրբոց», հատ. ԺԲ, Վենեսիա, 1816, էջ 39—42: «Nouvelle biographie générale», publiée par Firmin Didot frères, t. II, Paris. 1855, p. 743—746. «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1897, S. 433—439.

ԱՆՍԻՉ ԲՆՆՈՒՔԵԼԻ
(Assises d'Antioche)

Անտիոքի իշխանության օրենսդիրը, որով մի ժամանակ վարվում էր և հայոց արքունիքը Գիլիկյան Հայաստանում: Նրա Ֆրանսիայի սկզբնագիրը կորած է: Հայտնի է հայերեն երկու թարգմանություններով, որոնք հանդիսանում են և քարքեր խմբագրություններ: Թարգմանություններից մեկը, որ կատարվել է Սմբատ Դուռնատապի ձեռքով ԺԳ դարում և հրատարակվել Զ. Ալիշանի կողմից, ներկայացնում է լիակատար բնագիրը՝ բաղկացած երկու մասերից, որոնցից առաջինն ավստոսկան օրենսդիրքն է («Անսիզ պարունաց և լին մորտերոյ»), իսկ երկրորդը՝ բաղաճաշիական օրենսդիրքն է («Անսիզ քաղաքականաց»): Մյուս թարգմանությունը, որ Զ. Բյուրալանի կողմից է հրատարակվել, թերի վիճակում է հասել մեզ և պարունակում է միայն օրենսդրի առաջին մասի մի քանի զուտները. հայտնի չէ այս թարգմանության ժամանակը, ինչպես անհայտ է նաև նրա թարգմանողը:

1. Անսիզ Անտիոքայ. «Աստաճոր սկիզբն աճեմք ողորմութեամբ և օգնեցանութեամբ մեծիմ աստուծոյ ի զիր արկանել զսովորութիւնքն և զԱնսիզն զՊարոնութեան մայրաքաղաքին Անտիոքայ...» (հրատ. Ղ. Ալիշան), տես հետեւյալ հրատ. մեջ. «Assises d'Antioche, reproduites en français et publiées au sixième centenaire de la mort de Sempad le Connétable, leur ancien traducteur arménien», Venise, 1876, p. 1—85.

Սմբատ Դուռնդաստապի առաջաբանի շարունակութեան մեջ կարդում ենք. «...Սե արդ վասն զի սոյխրութեամբ այն Անսիզոյն կու զնայր ազգս մեր և դարպասս Հայոց, և սղալումն ինչ կու զայր մեզ վասն սղխութեան և վտանգութիւնք ոգոց, և պղերզանք ինչ վասն հարցանելոյ անդ զմեծամեծ դատաստանսն, և ես ուժգին տենչմամբ և բազում աշխատութեամբ զտի զսայ և հալծեցայ ի փոխելն. և երբ փոխեցի ես՝ յուղարկեցի դարձեալ ի յԱնտաքոյ դարպասն, որ զիմընդդիմեցին և հաստատեցին իրենց ձեռնգրերովն և վկայութեամբն ու ստոյգ է և ըղորդ բան բանի: Սե արդ որ կամի ճշմարտութեամբ ուղղել զԱնսիզս և զիրաւունքս, նայ այս է ըղորդ Անսիզն Անտաքոյս ևն (էջ 3):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

(ԾԱՆԿՔ ԱՆՍԻՉԻՍ ՈՐ Ե ՅԻՈՒԵՔ ՓԵ):

Ա. Յազգոս պարտին և լին ճորտու թէ ինչ պարտք և իբաւունք ունին առ իբար:

Բ. Յազգոս թէ ո՛րպէ՛ս կարէ առնուլ պարտն զլին ճորտու ապրանքն ի պահ և զամէն:

Գ. Յազգոս թէ բամբի ճորտն ի պարտնէ՛ս առանց հրամանաց և զիր պատիմն:

Դ. Յազգոս որ թէ առ իբք բանի կամ գործօք լինն որ ընդգէ՛մ իբ պարտութեանն լինի:

Ե. Յազգոս թէ որպէ՛ս ուննայ կարէ պարտն պարտանքն յիբ ձեռք. և այս երեք ազգ են:

Զ. Յազգոս ինամութեան լին ճորտու ընդ արքի կնիկ կամ ընդ կոյս աղջիկն:

Է. Յազգոս գաստատանի լին ընդ լին վասն ապրանաց որ ծառութեանով լինի:

Ը. Յազգոս գաստատանի ուրուք ի յիբ ապ-

րանք որ իբ խամ սազած լինի, ուննայ յիբ ձեռք. թէ ծառութեանով լինի ու թէ անծառութիւն:

Թ. Յազգոս որ գաստատնի լին ի վերայ լին. և լինքն ի գարգասն, կամ ի վերայ լինն անլին:

Ճ. Յազգոս գաստատանի որ ցլան լինան մէկ-մէկի ի խալազայ կամ չղղըննել:

ՃԱ. Յազգոս որ հիւայէ մէկ լինն զմէկայն յանհատութիւն՝ զէպ ի պարտութիւնն իբք:

ՃԲ. Յազգոս գաստատանի լինքոյ զիբար ի մարգասպնութիւն հիւայելոյ:

ՃԳ. Յազգոս գաստատանի մարգոյ ուրուք զինչ և իցէ ընդ լին վասն ապրանց և պարտուց:

ՃԴ. Յազգոս ինամութեան ընդ կին որ ապրանք ուննայ իբ հայրենիք և ուննայ ապայ յիբմէ:

ՃԵ. Յազգոս իւրաքանչիւր գաստաց և սիւտունայ և սոփորական սիւտունայ:

ՃԶ. Յազգոս անտիզայ և կալլվորաց վճարելոյ և որ սիզիզ ուննայ ի վերայ անտիզի:

ՃԷ. Յազգոս անտիզի չվճարելոյ կալլվորի կամ անհանգստելոյ զլին ճորտն՝ հօքօքօնայ:

(ԾԱՆԿՔ ԱՆՍԻՉԻ ՔԱՂԱՔԱՍԾՈՒՅ)

Ա. Յառաջ զմարտննին զբեճք և զինամութեանն, զթագաք-կանացն և զվճարեցն. վասն զի ամեն ցեղ ամմանց սկիզբն ի ձեռն ինամութեանցն յարգարի և զայ յառաջ:

Բ. Յազգոս գաստատանի ի վերայ որբոց որ չուննան զբրինց հասակն:

Գ. Եթէ ոք այր կամ կին որ ապայ ուննան անասակ, և ուղկնան որ սխալիկ այնն:

Դ. Եթէ ոք այրի կնիկ կամենայ առնուլ:

Ե. Եթէ ոք առնուլ այրի կնիկ, որ ինքն կնիկն կամեցել լինի ու առնել զինք առանց իբ ազգին:

Զ. Յազգոս սոփորական և իոնըրգի իբաւներայ և անտիզնայ՝ զոր սահմանած էր յԱնտիօք և յերկիրն:

Է. Յազգոս գաստատանի գարկնելոյ կամ ցալնաց որ մարդ մարգոյ այրել լինի:

Ը. Յազգոս սպանութեան որ այնէ ոք ումեք ազգականի, և կամ այլ ոք ստարի:

Թ. Յազգոս որ զիւր գրաստ կորուսանէ:

Փ. Յազգոս գաստատանի ի վերայ հայրենեանայ, և կամ որ ինչ ձման է ի հայրենիք:

ՓԱ. Վասն գաստատանի ազգականաց որ զան ի գարգաս վասն հայրենեց ապրանց:

ՓԲ. Յազգոս ծախած հայրենեց որ աքարն և աւուրն ընդ ներքո՛ւ շալընչին ազգն ազգին կամուք:

ՓԳ. Յազգոս տնիոյ վարակելոյ թէ որպէ՛ս և անտիզի կամ սոփորութիւնն:

ՓԴ. Եթէ ոք պարտք պարտենայ և զբաւկն զինքն առանց զարգասուն համացն:

ՓԵ. Եթէ ոք զբաւկան զնէ և իբք ի վտանգութեան ըստ լինի իբքն և թէ սեչ:

1 Անտիզի առջին բամբի այս վերնագիրը հրատարակելն է կազմել:

1 Երկրորդ բամբի այս վերնագիրը նույնպէս հրատարակելն է կազմել:

- ժԶ. Եթէ այլ ի գոյ առնու ի վերայ գրուի-
նին դանն:
- ԺԷ. Եթէ որ ազրանք կամ հայրենիք առնու
գրուված իրաց թիթով կամ վկայնով:
- ԺԸ. Վասն սովորութեան հեծնելոյ, գրատանոյ, և
կամ այլ ազգ անասնոց գինչ և իջէ:
- ԺԹ. Վասն կշորգնոյ, և մուկնակներոյ:
- Ի. Վասն սերնֆիկերոյ, առուարոյ, որ այննն:
- ԻԱ. Վասն վանակներոյ, վանանոյ, և առուարի,
10 սանելոյ, և բերելոյ, և այլ գինչ նման է սոցո,
իբուուներ և Անտիզն Անտիոցայ:

Հրատարակութիւնը օժտված է Ղ. Ալի-
շանի ֆրանսերեն ընդարձակ ներածութիւնմբ
(«Introduction»), էջ V—XXIII, և ծանոթութե-
13 անցումներով:

2. Անտաքոյի ճորտերոյն տեսիլն և
«[Մէկ բանն է] Ջոր գրած է ընդ պարոնն և
ընդ ի[Յ] ճորտերն և այս մեծ երդմամբ և
կապացոք է, որ երբ ճորտն լինայ իւր պար-
10 օրեին լիճ և երզնու իւրն...» (հրատ.
Հ. Գլուրտյան), Բազմավէպ, 1936, էջ
16—21:

Ունի օրենսգրքի առաջին մասի միայն
Ա—Ը գլուխները: Բնագիրը վերնագրից հե-
23 տո առաջաբան և կամ ներածական մաս
չունի. վերոնշյալ սկզբնավորութիւնը (ձևոր
գրած և ընդ պարոնն և ն) պատկանում է
առաջին գլխին:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

- 30 [Մէկ բանն է]:
- Երկու բանն է:
- Երեք բանն է:
- Չորս բանն է:
- Հինգ բանն է:
- 25 Վեց բանն է:
- Եփս բանն է:
- Ութ բանն է:

☒ Ղ. Ալիշանի հրատարակութիւնը կա-
տարվել է ըստ այն բամբակյա ձեռագիր
10 օրինակի, որը գրված է 1331 թվականին
Սարգիս գրչի ձեռքով և պատկանում էր
Մանուկ Աւանյանին (Կ. Գոյում): Ալիշանն
այս ձեռագիրը նույնութիւնմբ ընդօրինակել
էր և հավանարար նրա այդ օրինակն է, որ
15 այժմ գտնվում է Վենետիկի Մխիթ. Մատե-

¹ Առաջին գլխի այս նշումը, որ բնագրում
չկա, մեծ կազմել ենք հաջորդների հետեզու-
թյամբ:

նագարանում¹, Նույն ձեռագրից կատարված
մի ուրիշ ընդօրինակութուն գտնվում է Վինն-
նայի Մխիթ. Մատենագարանում, ձեռ.
№ 439 (էջ 3ա—30ա)²: Սարգիս գրչի ձեռագ-
րից հանված մի օրինակ պետք է լիներ
2 նաև Արմաշի վանքի մատենագարանում,
ինչպես և մի օրինակ Հովհ. քհ. Մկրյանի
մոտ (Պարտիզակում): Ղ. Ալիշանի հրատա-
րակած բնագրին պատկանող մի օրինակ
ունի նաև Երևանի Պետ. Մատենագարանը,
10 ձեռ. № 487 (էջ 20բ—43բ). վերնագիրն է՝
«Դատաստանագիրք», որին հաջորդում է
առաջին մասի խորագիրը՝ «Անտաքու ան-
սիզն վասն պարոնաց և իշխանաց»: Այս
օրինակում, որը գրված է 1618 թվականին,
15 Վարդան Արեղայի ձեռքով, բաց են թողնու-
ված օրենսգրքի առաջին մասի Ա—Գ գլուխ-
ները, իսկ մնացած մասը լրիվ է:

Հ. Գլուրտյանի հրատարակութիւնը կա-
տարվել է հրատարակչի սեփականութիւնը
20 եղող միակ ձեռագիր օրինակից, որը գրված
է Խիզանում 1631—1634 թվականներին:

Թ ա ր գ մ ա ն ու թ յ ու ն ն ե ր .

ա. Ճրանսերեն թարգմանութիւն Ղ.
Ալիշանի.

Assises d'Antioche, վերոնշյալ հրատա-
րակութիւն մեջ, հայերեն բնագրի հետ դեմ
առ դեմ, էջ 1—85:

բ. Ռուսերեն թարգմանութիւն Ա. Ա.
Պապովյանի.

Ассизы Антиохийские. Перевел с
киликнйского диалекта армянского язы-
ка А. А. Паповян, տես Բ ա ճ ր Ե ր Մ ա-
տ Ե Ն ա գ ա ր ա Յ ի (ՀՍՍՒ Մինիստրների
Սովետին կից Պետական Ձեռագրատուն-Մա-
25 տենագարան), № 4, Երևան, 1958, էջ 334—
370:

Թարգմանութունը կատարվել է ըստ
Ղ. Ալիշանի հրատարակութիւն:

գ. Ռուսերեն թարգմանութիւն Կ. Ն. Թ.
Յուգրաշյանի.

Антиохийские ассизы для вассалов
[предусматривающие отношения] между
сеньором и вассалами. Перевел с кили-

¹ Հժժ. Գ. Զարբանալյան, «Մատենագա-
րան», էջ 307—308:
² Հժժ. Հ. Տալյան, «Ճուգագ», էջ 203—204:

княского диалекта армянского языка
К. Н. Юзбашян, տես ահդ, էջ 371—375:

Քարգամանուխյունը կատարվել է ըստ
Ն. Գյուրտյանի հրատարակության:

Թուսերին երկու Քարգամանուխյունները
լույս են տեսել К[арем] Ю[збашян]-ի
ստաղարանով «Армянский перевод Антио-
хняских ассиз», էջ 331—333:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

16 Ալիշան Ղև. (Alishan L.) — „Assises
d'Antioche et Sempad le Connétable“,
Քաղաքի քաղաք, 1876, էջ 280—306:

Սույն ներածքը, որդեհ ներածություն (Intro-
duction), նույնությամբ ազգած է Անտիոք-ի հրա-
տարակության մեջ, էջ V—XXIII:

13 Ալիշան Ղև. — «Մերտ Գունդատապի Հա-
լոց և Անտիոք Անտիոքայի», Քաղաքի քաղաք,
1876, էջ 307—387:

10 ԱՅՈՒՅՆԱՆԻ ԶԻՐ — «Զեռագրական սրբա-
գրութիւններ հայ մատենագիրների մէջ»
(ապակետիկ), Երևան, 1926, էջ 50—60:

Բառարանային Վեհ. (հրատ.) — «Մխի-
թարայ Գօշի Դատաստանադիրը Հալոց», Վա-
ղարշապատ, 1880, առաջաբան, էջ 55—63:

22 Զարբիսեանայան Գար. — «Մատենագրարան
հայկական Քարգամանուխյանց նախնեաց»,
Վենետիկ, 1889, էջ 306—310:

24 Հովհաննիսյան Ղև. — «Հետազոտութիւնք
նախնեաց ռամկորէնի վրայ», Վիեննա, 1897,
էջ 186—200:

30 Մկրտչյան Հովհ. — [Նամակ թեոյս] ամսա-
գրի խմբագրութիւնը], Յոյս, Արմաշ, Դ
տարի, 1870, էջ 65—68:

24 Մկրտչյան Հովհ. — «Հնագիր», ահդ, էջ 226—
233:

Հեղինակի սույն և նախորդ ներածած առջին
տեղեկություններն են որքան է Անտիոք Անտիո-
քայ-ի՝ 1331 թվականին գրած այն օրինակի մա-
տին, որը Մանուկ Աւետիսյանի սեփականութեան
էջ 4. Գոյտուտ Արտատգած՝ Օրագիր, 4. Գոյտու-
տ 11 պար. 1870 թ., № 181:

Կարստ ձ. (Karst J.) — „Sempadscher
Kodex aus dem 13. Jahrhundert oder
mittelarmenisches Rechtsbuch“, Strassburg,
1905, Vorwort, S. 1—III:

Գյուրտյան Հար. — «Նորագիտ օրինակ
մը 'Անտիոք Անտիոքայի' օրինագրքին», Քաղ-
աքի քաղաք, 1958, էջ 15—31:

ԸՆՎԵՐԻՐ ԳՐՔԵՐ

Տես՝ ԱՆԿԱՆՈՆ կամ ԱՆՎԱԻԾՐ ԳՐՔԵՐ:

ԸՆՎԵՐԻՐ ՇՐՔԱՅԵՆՆԵՐ

Տես՝ ԳԱՐԱԿԱՆՈՆ ՇԱՐԿԱՆՆԵՐ:

ԸՆՏԵՐ ԸՍԼԵՐՆԵՐԻԹԵՆՆ

Տես՝ ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ ԼԱՌՈՒՐԵՏՈՍ:

ԸՆՏԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄՅԱԵՐՆԵՐ

Տես՝ ԱՂԵՐՍԱՆԴՐ ԿԱԼԱՄԱՏՈՅ:

ԸՆՏԵՐԻՆՆԻՍ ԹԵԳՈՒՐ

(Antigonus rex)

Բրիտանական հրաշապատում վեպ,
որի ձգտումն է ներշնչել երկրաչափ աստուծո
հանդեպ և գուր՝ աղքատների: Զեռագրում
հերոսի աշուճը գտնվում է Անգիգոնոս և
Անգիլատանոս մեծերով:

*(Անտրագիր) «Թագաւոր մի եր յաշ-
խարհին Բարելացոց և եր անուն ճորա
Անգիլատանոս. և բարձրացաւ նա մեծու-
թեամբ քան զթագաւորն Նարուզոգոնոսը,
և հարստացաւ նա առաւել...», Երևանի 20
Գետ. Մատ. ձեռ. № 9214, էջ 165ա—169բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1386՝ ահ-
խոր. (էջ 190ա—196բ, սկ. «Թագաւոր... Ան-
գիլատանոս. և բարձրացաւ նա մեծու-
թեամբ քան Նար.». Վենետիկ Մխիթ. Մատ. 25
ձեռ. № 283՝ «Պատմութիւն մեծ և հպարտ
արքային Անգիգոնոսի Բարելացոց թագաւո-
րին, զի նա մեծացեալ եր քան զամենայն
թագաւորն երկրի» (էջ 49բ—55բ, սկ. «Թա-
գաւոր մի կայր [յաշխարհն Բարելացոց՝
Անգիգոնոս]. Հալեպի Ամեր. Վարժ. հայ.
ձեռագիր ճառընտիրը՝ նման խոր.՝ (էջ 412
—430?):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Օտագիսյան Բար. — «Մայր ցուցակ հա-
լերէն ձեռագրաց մատենագրարանին Մխի-
թ. 1. Հմմտ. Ա. Սուրճեան, «Մայր ցուցակ», Կա-
ր, էջ 87:

Թարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ, Վենետիկ, 1926, էջ 832--833:

Նշում է, որ «Գրուածքիս մէջ՝ բացի Անտիգոնոս անուանէն՝ չկայ այլ ինչ պատմական Քրիստոնէական վիպասանութիւն մէ, որուն առջին մասը՝ Նորագոգոսոսորայ պատմութենէն, և վերջին մասն ալ Երկարէն ներշնչուած է, բայց երկուքէն ևս առբեր չկարողիր ունի»:

ԸՆԾԻՊԱՆՈՍ ՀՔՐՄԸՅԵՑԻ ԵՒ ԵՒՊՐԱՔՍԷ*

10 (Antigonus Romanus et Eupraxia)

Անտիգոնոսը, որ մեռ. 381թ., Թեոդոս կայսրի ազգականը և նրա արքունիքի պաշտոնատարներէից էր՝ Հայկական մատենագրութիւն մեջ կա Անտիգոնոսի, նրա կին Եվպրաքսի և դուստր Եվպրաքսի հունարենից թարգմանված վիպախառն անտիպ վարքը, որ նրանց ներկայացնում է որպէս ողորմութիւն և բարեգործութիւն նվիրված մի ընտանիքի:

20 1 (Ընդարձակ Ա խմբագրութիւն).

Վարք երանելոյն Անտիգոնեայ և զուգակցի՝ նորա Եպրաքսայ և դստեր նորա Եպրաքսէ, որ ինն երկիւղած [յ]աստուծոյ. «Յանուրս ժամանակաց բարեպաշտ քաղաւորին Քեոզորոսի արքայի արգարոյ, ի քաղաւորութեան նորա եր ոմն Անտիգոնոս անուն, ազգակից թագաւորին, իմաստուն բա իւր և գործովք, յայնժամ քաղցրութեամբ խոնարհեալ թագաւորին. զիտք բարեպաշտութեամբ մտտակ բարեի՝ Հռովմայնցոցն զկարգս իրացն...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1390, էջ 303բ--318բ:

Տես նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 178 (fol. 284').

21 2 (Ընդարձակ Բ խմբագրութիւն).

Վայք երանելոյ կուսին Եպրաքսեայ նգնաւորի. «Յամս թագաւորին Քեոզորոսի բա-

* ՕՃԱՆՂԱԿ ՅՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգերյան, «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. 2, Վենետիկ, 1913, էջ 528--570՝ «Վարք սրբոյն Եպրաքսեայ նգնաւոր կուսին և յնոգոց նորոյ» — Abbé Peula, «Dictionnaire hagiographique», t. I, Paris, 1856, p. 206.

1 Ձեռագրում զուգակից:
2 Ձեռագրում մատակարարեալ:

բեպաշտի եր այր ոմն երևելի ի սպասաւորաց քաղաւորին և ազգական, որում անուն եր Անտիգոնոս, իմաստուն և հաճեալ, բարեպաշտոն և երկեղած յաստուծոյ, և եր խորհրդակից քաղաւորին. զիտք և իրաւունս վարել զիրաւունս Հռոմայնցոց...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3767, էջ 536ա--536բ:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200՝ նույն խոր. (էջ 185բ--195ա, սկ. 10 «Յամս թագաւորութեան Քեոզորոսի բար.»):

3 (Համառոտ Ա խմբագրութիւն, Տեր Իւրայելի).

Յիշատակ աղաթնոյ աստուծոյ Եպրաքսիա կուսին. «Սա դուստր եր մեծի իշխանի ի Կոստանդինուպոլիս՝ ի քաղաւորական տոհմէ. և յորժամ մեռաներ՝ յանձնեաց զդուստրն իւր...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 42--43:

Այլ տպ.—Յիշատակ է աղաթնոյն աստուծոյ Եպրաքսիայ կուսին. «Սա դուստր եր...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 781--782.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «En ce jour commémoration de la servante de Dieu la vierge Euphraste» տեսանդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433՝ «...Եպրաքսիայ (sic) կուսին» (էջ 407բ), № 7463՝ «...Եպրաքսիա» (էջ 333ա), № 4873 (էջ 200բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7՝ «...Եպրաքսեայ կուսին» (էջ 573ա):

4 (Համառոտ Բ խմբագրութիւն, Գրիգոր Մերենցի).

Յիշատակ է աղաթնոյն աստուծոյ Պրակեայ (sic). «Սա դուստր եր իշխանին մեծի Կոստանդինուպոլիսի. և յորժամ մեռաներ իշխանն՝ յանձնեաց զդուստր իւր...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», տես է՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 873:

Այլ տպ.—Յիշատակ է Են. «Սա դուստր եր...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 972--973:

Այլ տպ.— Յիշատակ է Լն. «Սա դուստր

եր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք»,
Կ. Պոլիս, 1730, էջ 803:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ.
№ 7362՝ «...Պրակսեայ» (էջ 280ա, սկ. «Սա
զուսար էր իշխանի Կոստանդինուպոլսոյ»),
ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ
522ա, սկ. «Սա զուսար էր իշխանի միոյ»),
ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787
(fol. 415՛):

10 Ծ (Համառոտ Գ խմբագրութիւն, անա-
նուն):

Աղախնոյն Քրիստոսի Եւպրաքիսէ. «Սա
զուսար էր մեծի իշխանին ի Կոստանդի-
ուպոլիս, ի թագաւորական տոհմէ. մեռաւ
15 նայրն և յանձնեաց զնա...», Երևանի Գետ.
Մատ. ձեռ. № 3858, էջ 245ա:

✠ Հմմտ. հունարեն բնագիրը՝ «Vita S.
Eupraxiae virginis ex ms. codice Biblio-
thecae Vaticanae, signato 866, fol. 389.,
20 Acta Sanctorum, Martii t. II, Parisiis,
1865, p. 720—727. Հմմտ. նաև նրա լատի-
տինարեն խմբագրութիւնը՝ Ibidem, p.
261—270.

ԱՆՏԻՈՔ

(Antiochia ad Daphnem)

Ասորիքի հին և պատմական քաղաքնե-
րից մեկը, Որոնտ գետի վրա, այժմ կոչւած՝
Անթաքիա, սիրիական պետութեան սահման-
ներում: Հարկական աղբուրները հաճախ հի-
20 շատակում են «Մեծն Անտիոք» անունով: Ան-
տիոքը նշանավոր է եղել որպէս պատրիար-
քական սթոն, որը առաջին դարերի հինգ
գերագահ աթոռներից էր, և որպէս մայրա-
քաղաքը Անտիոքի իշխանութեան, որը Առա-
ջին խաչակրութեան ընթացքում հիմնված
քրիստոնյա չորս պետութիւններից մեկն էր
(1098թ): Կրոնական և քաղաքական հարա-
բերութիւնների բերմամբ հայ մատենադրու-
թիւնը մեզ ո՛չ միայն պահել է բազմաթիվ
40 հիշատակութիւններ նրա մասին, այլև ավան-
գել է ամբողջական բնագրեր: Ստորև բե-
րում ենք վերջինները՝ Իսկ Անտիոքի եկե-
ղեցական ժողովների մասին տեսնել հաջորդ
հոդվածը:

1. Պատմութիւն մեծ քաղաքին Անտիո-
քայ. «Այս և պատմութիւն մեծ քաղաքին
Անտիոքայ: Արարիչ տեր մեր Քրիստոս և
աւեանահնար իմաստութեամբ իւրով կամե-
ցաւ զկեանս՝ մարդկան...», Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 285, էջ 69ա—77բ:

2. Պատմութիւն Անտիոք քաղաքին, բա-
զում գարմանալի եղև քաղաքին. «Իսկ լինել
թուահանիս Հայոց ամս եձ և Բ (= 1053),
եղև ահաւոր նշան և սոսկալի, և կատարսծ
10 մեծի բարկութեան երևեալ ի մեծ քաղաքն
Անտիոք...», Հալիպի Ամեր. Վարժ. հայ. ձե-
նագիր ճառընտիրը՝ էջ 477—483(?):

Հմմտ. «Մատթէոս Ուռհայեցի. Ժամա-
նակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ
114 և շար.:

3. Վասն Անտիոքայ. «Յայնժամ ելեալ
Գագիկ յերեսաց թագաւորին մեծաւ փառա-
ւորութեամբ, գնացին յաշխարհն իւրեանց...»,
Հալիպի Ամեր. Վարժ. հայ. ձեռագիր ճառ-
20 ընտիրը՝ էջ 483—487(?):

Հմմտ. «Մատթէոս Ուռհայեցի. Ժամա-
նակագրութիւն», Վաղարշապատ, 1898, էջ
180 և շար.:

4. Տիշատակ միւս սքանչելեացն որ եղև
յԱնտիոք քաղաք Ասորոց. «Այր ոմն մեծա-
տուն հիւանդացաւ ծանր, և երկուցեալ ի
մահուանէն՝ բաշխեաց յընչից իւրոց...»,
Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 170, էջ
59բ—60բ:

Տես նաև Երևան մատ. ձեռ. № 10 (էջ
173բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787
(fol. 190՛) և Ms. Egerton № 708 (fol. 13՛),
ևն:

5. Ցողագս Անտիոքայ, քե ո՛րպէս մտին 15
առաքեալքն աշակերտել զնուա: Տես՝ ՅԱ-
ԿՈՐ ՍՐՃԾԾԻ:

6. Հարցմունք հայրապետին Անտիոքայ
ընդ հոսրով Հայոց վարդապետ յաղագս
զճնունդն առն լոյ: Տես՝ ԽՈՍՐՈՎԻԿ
ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ:

7. Պատասխանի բղրոյն Անտիոքայ
պատրիարզին: Տես՝ ՍՏԾՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ:

1 Ա. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ», հա. Բ, էջ 87:
2 Անգ, էջ 87:

8. Պատասխանի Յուսեան արգելական ճգնաւորի, յորում լուծաքէ զհարցումն կղերիկոսացն Անտիոքու: Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ:

9. Ազգաբանութիւն բրթՅճնոյն Անտիոքայ: Տես՝ ՀԵՔՈՒՄ ՊԼՏՄԻՉ:

10. Անտիոք Անտիոքայ: Տես՝ ԱՆՍԻՉ ԱՆՏԻՈՔԱՅԻ:

ԵՆՏԻՈՔԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐ*

10 Հայտնի են մի շարք եկեղեցական ժողովներ, որոնք գումարվել են, Դ դարից սկսած, Սիրիական Անտիոքում: Մեր կանոնագրքերում գտնվում են Անտիոքի անուշով երկու խումբ կանոններ, որոնք կոչվում են և հայ

15 մատենագրութեան մեջ պայմանականորեն ընդունվում որպէս «Անտիոքի առաջին ժողովի» և «Անտիոքի երկրորդ ժողովի»: Առաջին խումբը, որ 26 հոգիականներից է բաղկացած, համարվում է, ըստ ոմանց՝ Անտիոքի 332

20 թվի, ըստ այլոց՝ 341 թվի ժողովի կանոններ. իսկ երկրորդը. որ 9 հոգիականներից է բաղկացած, մեզ համար պարզ է, թե որ թվի ժողովին է պատկանում: Ունենք նաև Անտիոքի ժողովի անուշով մի դավանութուն՝

25 «եռասուղանութիւն», որը ձեռագրերում երբեմն Ա ժողովի կանոններին կից է գրտնվում, բայց հաճախ առանձին, «եռասուղանութիւն երրորդ ժողովոյն Անտիոքայ» խորագրով:

30 1. Անտիոքի Ա ժողովի կանոններ.

Անտիոքի ժողովի կանոնների գրաբանը. «Ա. Ամենայն որ ով և համարձակեսցին և լուծցին զսահման սուրբ և մեծ ժողովոյն որ ի Նիկիայ ժողովեց և և զառաքելոցն...».

* ՕՃԱՆՉԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. «Reslencyklopedic für protestantische Theologie und Kirche», hrsg. von A. Hauck. Bd. I, Leipzig. 18 6. S. 545-593. - Ch.-Jos Hâgéle, «Histoire des conciles d'après les documents originaux», t. I, Paris, 1869; t. II, Paris, 1879. - Ad.-Ch. Pelletier, «Dictionnaire universel et complet des conciles», t. I, Pelletier-Monirouge, 1847, p. 131-164. P. Baillet-Latour, «Sozomené et Sabinos», 'Byzantinische Zeitschrift', Bd. VII, 1896, S. 265-284.

տես՝ Ներս. Մելիք-Քանգյան, «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», դիրք Ա, Շուշի, 1907, էջ 282-390:

Երեսնի Պետ. Մատենադարանի ձեռ. օրինակների մեջ հնագույնն է Ն 6109-ը (էջ 41բ-45բ), որ ժԳ դարի գրչութիւնն է. մյուս օրինակներն են՝ Ն 44 (էջ 221ա-332բ), Ն 449 (էջ 47բ-52բ), Ն 646 (էջ 103բ-109ա), Ն 648 (էջ 20բ-23բ), Ն 649 (էջ 43ա-45ա), Ն 650 (էջ 46ա-48բ), Ն 651 (էջ 33ա-35բ), Ն 653 (էջ 32ա-33ա թերի), Ն 654 (էջ 132բ-139ա), Ն 656 (էջ 94ա-98բ), Ն 660 (էջ 140ա-148ա), Ն 778 (էջ 103բ-110բ), Ն 783 (էջ 117բ-122բ), Ն 795 (էջ 57բ-62բ), Ն 1779 (էջ 79բ-85ա), Ն 2506 (էջ 35բ-40ա), Ն 2635 (էջ 42ա-46ա), Ն 2655 (էջ 21ա-22ա, սկզբից թերի), Ն 2676 (էջ 106ա-111ա), Ն 2677 (էջ 139ա-144բ), Ն 2683 (էջ 51ա-56ա), Ն 2964 (էջ 60բ-65ա), Ն 3039 (էջ 200ա-207բ), Ն 3097 (էջ 96ա-106ա), Ն 3098 (էջ 165բ-173բ), Ն 3099 (էջ 76բ-83բ), Ն 3141 (էջ 30բ-31բ), Ն 3148 (էջ 48ա-53ա), Ն 3291 (էջ 218ա-224բ), Ն 3297 (էջ 37ա-40ա), Ն 3308 (էջ 116բ-121բ), Ն 3369 (էջ 57բ-62ա), Ն 3544 (էջ 143ա-150ա), Ն 3563 (էջ 293բ-295բ), Ն 3706 (էջ 59բ-63ա), Ն 3788 (էջ 67-71), Ն 4403 (էջ 73ա-79բ), Ն 4631 (էջ 78ա-79ա), Ն 5148 (էջ 102ա-108ա), Ն 5783 (էջ 75ա-82բ), Ն 5894 (էջ 74ա-81բ), Ն 6496 (էջ 63բ-72ա), Ն 7317 (էջ 65բ-73բ), Ն 7580 (էջ 98բ-103ա), Ն 8006 (էջ 173բ-182ա), Ն 8158 (էջ 78ա-86բ), Ն 8236 (էջ 90բ-93ա), Ն 8380 (էջ 154բ-160բ), Ն 8926 (էջ 68ա-73բ), Ն 8938 (էջ 124ա-130բ), Ն 8984 (էջ 118ա-131բ), Ն 9298 (էջ 64ա-73ա), ևն: Տես դարձյալ Վիեննայի Մխթ. Մատ. ձեռ. Ն 58 (էջ 193բ), Ն 100 (էջ 107բ), Ն 256 (էջ 95բ) և Ն 297 (էջ 83ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 172 (fol. 136^v). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 60 (fol. 71^v). Բեռլինի Königl. Bibl. Ms. Or. P-term. I. 34 (հանոն ԻԲ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. Ն 157 (էջ 109), Ն 171 (էջ 127), Ն 180 (էջ 67), Ն 252 (էջ 98ա), Ն 339 (էջ 60բ), ևն:

Ձեռագիր օրինակներում այս բնագիրը կրում է Եկանոնք Անտիոքայ զամ Եկանոնքայ կալոնք խորագիրը և ունի մի համառոտ ներածութիւն, որն սկսւում է հետևյալ բաներով. «Տես բազում ժամանակաց (կամ Քանգի յես բազում ժամանակ ց) անցելոց դարձեալ բորբոքեցաւ աղանդն Արամնուայ»:

Բ ո յ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն (ըստ Երևանի Պետ. Մատ. № 6409 ձեռագրի).

Ա ն ի ռ ա յ կ ա ն յ է ի դ յ ու ի ծ Ի ծ :

Ա. Վան ամենաուրբ առնի:

Բ. Վան որ ոչ հաւատարեն առեակց ազօթից արբութեն:

Գ. Վան քաւանայի որ յօտար սեղիս պանդիւտանայ:

Դ. Վան եթէ որ յեղիսկոզոսաց ժողովոց առնի որչեցաւ երէց կամ սարկաւազ:

Ե. Վան քաւանայից որ ոչ նազանդին եղիսկոզոսի:

Զ. Վան որ արաքս եկեալ է յԻւրճէ եղիսկոզոսէն:

Է. Վան ոչ ընդունել զեղիսկոզոս առանց թղթոյ:

Ը. Վան քաւանայից չալ թաղթս կանանդանայ յալլ սեղիս:

Թ. Վան նազանգ լինել եղիսկոզոսաց՝ կաթողիկոսին:

Ժ. Վան զի ոչ է արժան ջարեղիսկոզոսի քաւանայ և սարկաւազ մեռագրել:

ԺԱ. Եղիսկոզոս որ յարքունիս երթայ:

ԺԲ. Վան որ յԻւրճէ եղիսկոզոսէն լուծեալ եզի:

ԺԳ. Եղիսկոզոս որ յալլ զԻնկի մեռագրի:

ԺԴ. Վան եղիսկոզոսի որ բարձրացի:

ԺԵ. Վան եղիսկոզոսի որ լուծեալ է:

ԺԶ. Վան եղիսկոզոսի որ առանց զԻնկի էջէ:

ԺԷ. Վան եղիսկոզոսի որ ոչ չազա յԻւր զԻնկի:

ԺԸ. Վան եղիսկոզոսի որ ոչ ընկալաւ ժողովուրդի:

ԺԹ. Վան զեղիսկոզոս մեռագրել կաթողիկոսի արժան է:

Ի. Վան ժողով առնելոյ:

ԻԱ. Վան չփոխելոյ եղիսկոզոսի զԻնկի է զԻնկի:

ԻԲ. Վան չկարգել եղիսկոզոսին փոխանակ իւր յալլ:

ԻԳ. Վան ընչից եկեղեցւոյ:

ԻԴ. Վան եղիսկոզոսի որ ազգին ժախէ զեկեղեցւոյ իբր:

ԻԵ. Եւսերիսի բանի:

Կանոնների հունարեն սկզբնագիրը, լատիներեն թարգմանութիւնն հետ միասին, տես՝ J. B. Pitra, „Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta“, t. I. Romae, 1864, p. 455—465.—J. D. Mansi, „Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio“, t. II. Florentiae, 1759, p. 1307—1320.—J. Harduinus, „Acta conciliorum et epistolae decretales ac constitutiones summorum pontificum“, t. I, Parisiis, 1715, 10 p. 591—606.

2. Անտիոքի Բ ժողովի կանոններ.

Կանոնք երկրորդ Անտիոքայ. «Որպէս սուկ՝ յերկուց և յերից վիայից հաստատեսցի ամենայն բան. այդ ինքն իսկ տեր փըր- կիչն սուկ. Ուր երկու և Իրեք միարանեսցին յամուց իմ, անգ եմ եւ ի մէջ նոցա...: Ա. Եղիսկոզոսը մի՛ իշխան յիցի|ն| յայլոց վիճակի մեռագրել ի քահանայութիւն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 6409, էջ 99ա—100ա:

Սուրբ՝ № 6409 ձեռագիրը ԺԴ դարի ընդօրինակութիւնն է: Նուրբ մատենադարանի օրինակների մեջ հնութիւնս բրկորդն է՝ ձեռ. № 7616-ը (էջ 173բ—178ա), որ ԺԴ դարից է. մյուս օրինակներն են՝ № 649 (էջ 115ա—116բ), № 648 (էջ 23բ—24ա, համառոտ), № 649 (էջ 45ա, համառոտ), № 650 (էջ 46բ—49ա, համառոտ), № 651 (էջ 35բ—36ա, համառոտ), № 654 (էջ 186բ—188բ), № 659 (էջ 103բ—105ա, համառոտ), № 660 (էջ 311ա—218բ), № 778 (էջ 257ա—259ա), № 783 (էջ 161ա—163ա), № 795 (էջ 141ա—143բ), № 2596 (էջ 109ա—110բ), № 2635 (էջ 28բ—99բ), № 2635 (էջ 100ա—102ա), № 2676 (էջ 144բ—146ա), № 2677 (էջ 190բ—193ա), № 2683 (էջ 197ա—199ա), № 2964 (էջ 65ա—66բ), № 3059 (էջ 318ա—320բ), № 3065 (էջ 108բ—111բ), № 3097 (էջ 241բ—244բ), № 3098 (էջ 234ա—237ա), 3099 (էջ 183բ—185ա), № 3141 (էջ 100բ—103ա), № 3148 (էջ 129ա—131ա), № 3276 (էջ 178ա—178բ թերի), № 3291 (էջ 331ա—334ա), № 3297 (էջ 88ա—89ա), № 3368 (էջ 169բ—171բ), № 3369 (էջ 63բ, համառոտ), № 3544 (էջ 204բ—207բ), № 3706 (էջ 148բ—150ա), № 3788 (էջ 105—106), № 4403 (էջ 182բ—

1 Այս ԻԵ նպատակը կանոններին չի վերաբերում, այլ կանանդանայի վերջում Եղիսկոզոսի վկայութիւնը:

185ա), № 4631 (էջ 189ա—19բ), № 5782 (էջ 196բ—199ա), № 5894 (էջ 195բ—193ա), № 6496 (էջ 157բ—159բ), № 7317 (էջ 198բ—201բ), № 8008 (էջ 241բ—244բ), № 8158 (էջ 218բ—222ա), № 8236 (էջ 124բ—130ա), № 8380 (էջ 212բ—214բ), № 8926 (էջ 155ա—156բ), № 8938 (էջ 178բ—180բ), № 8964 (էջ 166բ—163բ), № 9299 (էջ 198բ—201ա), ևն: Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 58 (էջ 278բ), № 100 (էջ 176բ), № 256 (էջ 138բ) և № 297 (էջ 187ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 172 (fol. 204¹). Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 60 (fol. 103¹). Բեռլինի Königl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 34 (Կանոն Հէ). Երուսաղեմի Հաթ. Մատ. ձեռ. № 157 (էջ 266), № 171 (էջ 188), № 182 (էջ 96), № 252 (էջ 145բ), № 330 (էջ 151ա), ևն:

20 Զեռագրերում այս բնագիրը կրում է «Կանոնք երկրորդ Անտիոքի», «Կանոնք Անտիոքացւոց», «Երարձեալ Եոցին կամոնք երկրորդ» և կամ «Երարձեալ Եոցին կամոնք երկրորդ», «Կանոնք երկրորդ Անտիոքայ», տասն և երկու նպիսկոպոս :ց» խորագրերը: Որոշ օրինակներ, որոնք քաղվածո կամ համառոտ խմբագրութուն են հանդիսանում և վեց կանոններից են բաղկացած, սկսվում են հետևյալ հոդվածով՝ «Կամ եղև մեծ ժողովոյն, եթէ յեկեղեցւոց բազմակամս արկանել և հաց ուտել և խրախուսես ամենիս: Համառոտ խմբագրութունների մեջ պատահում է նաև այսպիսի ներածական սկզբնավորութուն՝ «Սուրբ և խաղ սղարար ժողովն որ ժողովեցան յԱնտիոքացւոց եկեղեցին կողմանցն Պաղեստինացւոց և Ասորոցս. այս կարգի բնագրերի տառչին կանոնն է, նույնպես, «Եղիսկոպոսք մի՛ իշխամ լիցի[ն] այլոյ վիճակիս. ինչպես է ընդարձակ խմբագրութւան բնագրերում:

Բովանդակութուն (ըստ Երևանի Պետ. Մատ. № 2677 ձեռագրի, ընդարձակ խմբագրութուն).

- Ն. Վասն արանց չգողի բնի կանոնայ:
- Ս. Վասն եղիսկոպոսի շէրեւ այլոց վիճակի:
- Բ. Ոչ նստելոյ սարկաւազի ընդ իրեցու:
- Գ. Վասն որ եկեղեցիս (այս ուսեն):

- Դ. Վասն արանց չգողի բնի կանոնայ:
- Ե. Վասն որ ի կարանիս կարանին:
- Զ. Վասն ճառագաւորաց որ ի խազս և ի հրապարակս զնան:
- Է. Վասն մեղաց և արգարութեան և աղախութիոյ:
- Ը. Ի սուրբ գրոց վկայութիւն պատուիրանացն սասունոյ:
- Ր. Վասն սասունածուռնչ գրոց:

3. Անտիոքի ժողովի դավանութուն. 10
 Խոստովանութիւն ժողովոյն Անտիոքայ. «Ենտատվանմք. որպէս ուսուցին զիր սուրբք և վարդապետք Յշարիտ Յծծ (315) որ ի Նիկիայ և ՃՄ (150) որ ի Կոստանդինուպոլիս. Մ (200) որ յԵփեսոս...», ևն: 15
 Յ. Ն. Ֆինկ, «Յուցակ ափխիսեցի Աբգար Յովհաննէրևանի հայերէն ձեռագրերի», Հայպիդ, 1903, էջ 14—16.

Բնագիրը, որի վերջում ժողովականների անունների ցանկը կա, ամբողջութամբ հրատարակված է այստեղ:

Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր օրինակներում հանագույնն է՝ №8409-ը (էջ 101բ—102բ), ԺԳ դարից. մյուս օրինակները, որոնք ժծ և ալիւլի հետագա դարերի ընդօրինակութուններ են, հետևյալներն են. № 44 (էջ 232բ—238բ), № 449 (էջ 118ա—119բ), № 616 (էջ 109ա—110բ), № 634 (էջ 139ա—141ա), № 636 (էջ 93բ—99բ), № 660 (էջ 148ա—150բ), № 778 (էջ 259բ—261բ), № 783 (էջ 138բ—124բ), № 795 (էջ 141ա—145բ), № 850 (էջ 191բ—199ա), № 1983 (էջ 172բ—173բ), № 2506 (էջ 112ա—111ա), № 2635 (էջ 100բ—101բ), № 2655 (էջ 103բ—105ա), № 2676 (էջ 111ա—112բ), № 2677 (էջ 144բ—146ա), № 2883 (էջ 141ա—142բ), № 3059 (էջ 323ա—323բ), № 3066 (էջ 114ա—116ա), № 3097 (էջ 247բ—249ա), № 3098 (էջ 173բ—175բ), № 3099 (էջ 187ա—189ա), № 3141 (էջ 104ա—103ա), № 3148 (էջ 132բ—134բ), № 3291 (էջ 333բ—340ա), № 3297 (էջ 90ա—91ա), № 3368 (էջ 121բ—123ա), № 3544 (էջ 150ա—153բ), № 3706 (էջ 152ա—154ա), № 3783 (էջ 71—73), № 4103 (էջ 187ա—189ա), № 4631 (էջ 194ա—196բ), № 5148 (էջ 108ա—100բ), № 5182 (էջ 133ա—136բ), № 5782 (էջ 201բ—204ա), № 5894 (էջ 200բ—202բ), № 6496 (էջ 161ա—163ա),

№ 7317 (էջ 204բ — 207ա), № 8009 (էջ 182ա — 184բ), № 4159 (էջ 225ա — 228ա), № 8235 (էջ 95ա — 98ա), № 8380 (էջ 160բ — 163բ), № 8163 (էջ 134բ — 130բ), № 8028 (էջ 159բ — 100ա), № 8938 (էջ 130բ — 132բ), № 8064 (էջ 123բ — 125բ), № 9293 (էջ 204ա — 20 բ), ևն: Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 210 (էջ 204ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 58 (էջ 204ա), № 100 (էջ 118ա), № 256 (էջ 100բ) և № 207 (էջ 87բ). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 172 (fol. 144). Հռոմի. Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 60 (fol. 74^v). Բեռլինի Königl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 34 (Կանոն ԻԳ). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 157 (էջ 294), № 171 (էջ 134), № 182 (էջ 71), № 352 (էջ 103բ), № 339 (էջ 154բ), ևն:

Ձեռագրերում այս բնագիրը կրում է եռաստվանութիւն ժողովոյն Անտիոքայ, 20 և Անտիոքայ խոստովանութիւն, եռաստվանութիւն երրորդ ժողովոյն Անտիոքայ, և Կաթողիկոսի խոստովանութիւն երկրորդ ժողովոյն Անտիոքայ, և Կաթողիկոսի խոստովանութիւն երրորդ ժողովոյն Անտիոքայ, և Կաթողիկոսի խոստովանութիւն սուրբ ժողովոյն Երեսուն և մեկ եպիսկոպոսացն որք ժողովեցան յ]Անտիոքայ խորագիրը:

Բովանդակութիւնը (ըստ Երևանի Պատ. Մատ. № 2677 ձեռագրի).

- 30 Խոստովանութիւն ժողովոյն Անտիոքայ:
- Ա. Երես Կարիւր ութասուն որ ի Նիկիա, Կարիւր և յեսուն որ ի Կոստանդնուպոլիս, երկու Կարիւրն որ յմփեսոս:
- Բ. Որ ոչ հաւատայ զբնութիւն զեութիւն միութեանն բռնին:
- Գ. Որ ոչ խոստովանի զՔրիստոս՝ առաւած:
- Դ. Որ առ թէ յերկնից կամ յայմէ բնութենէ:
- Ե. Որ զժարմինն առաւոյն ապականացու առէ:
- Զ. Որ առն երկու բնութիւն:
- 30 Է. Որ առն զման առան և զչորչութեանն ապականացու:
- Ը. Որ առն զժարմինն առան ի միաւորութենէն մինչև յարութիւնն ապականացու:

Հմտ. Շնորհին Արղիսոյ եպիսկոպոսի՝ յաղագս անիծեալ նեստորականաց և ամենայն հերձուածողաց (սկ. Բանդի այսպէս հաւատամք) և Շնորհին Արղիսոյի եպիսկոպոսի՝ յաղագս Նզովելոյ զամենայն հերձուածողաց, որք էին հակառակ ուղղափառաց (սկ. Շնորհին Արղիսոյի եպիսկոպոսի, 1901, էջ 68 — 69) — Վեներաբլիսի Կաթողիկոսի խոստովանութիւն (սկ. Եռաստվանութիւն որպէս ուսուցին զմեզ), հետևյալ հրատ. մեջ. Ն. Պողոսեան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Երուսաղեմ, 1933, հտ. Բ, էջ 33—39:

Մելիք-Թառգյան Ներս. — «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը», գիրք Ա, Շուշի, 1903, էջ 179—182 և 207—216:

Մելիքեան-Բեկ Լ. (Меликсет-Бекон Л.) — «Об источниках древнеармянского права», Известия Кавказского Историко-Археологического Института в Тифлисе. т. II, 1917—1925, стр. 152. Ֆրգաճյան Սիր. (Тигранян С.) — «Древне-армянская Книга канонов», Петроград, 1918, стр. 58 и 64.

ՈՆՏՈՔՈՍ ԲԺԻՇԿ

(*Ἄντιοχος ἱεραρχὸς ὁ Σεβαστείας*)

Սերաստացի վկա՝ Դիոկլետիանոս կայսրի (284—306 թթ.) օրով: Կոչված է անարժար բժիշկ: Հայկական մատենագրութիւն մեջ 30 տե՛նք նրա վկայութեան մի քանի խմբագրութիւններ, որոնք կապ ունեն իրար հետ:

1 (Ընդարձակ Ա խմբագրութիւն, անանուն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Անտիոքի, անարժար բժիշկին. Եսուրին Անտիոքոս և մեծ վկայն Քրիստոսի՝ էր բժիշկ բարեպաշտ Յաւատով որ ի Քրիստոս, ի քաղաքէն Սերաստիա...», տես՝ «Վարք և վկայութեանն Սրբոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 136—137:

* ՕՃԱՆՂԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Pinius, «De sanctis martyribus Antiocho et Cyrillaco Sebastie in Armenia. Ex Fastis Graecis et Martyrologio Romano», Acta Sanctorum, Julii t. IV, Parisii, 1868, p. 25—26 — Մ. Ալգեբյան, «Վեներաբլիսի վարք և վկայութեանն սրբոց», հտ. ԺԲ, Վենետիկ, 1918, էջ 69:

առաքելոց՝, և էր ծերունի յոյժ...», տես՝
«Յալմամաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա,
էջ 161:

Այլ տպ.—Վկայութիւն սրբոյն Անտիպ-
այ եպիսկոպոսին Պերգամայ. «Քահանա-
յապետն...» (հրատ. G. Bayan, *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930,
p. 285—286.

Քնարի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
«Martyre de saint Antipas évêque de Per-
game» տես անդ, նույն էջերում, հրա-
ատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7433 (էջ 287ա), № 7463 (էջ 249բ),
№ 4673՝ «Վկայութիւն Անտիպայ...» (էջ
106բ, սկ. «Սուրբն Անտիպոս (sic) քահա-
նայապետն Քրիստոսի»), ևն. Վիեննայի
Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 454ա), № 210
(էջ 321ա) և № 228 (էջ 282բ). Հալեպի
Ս. Քառ.-մանկ. կնիզ. ձեռ. № 149—հին
№ 108 (էջ 161բ):

3 (Գրիգոր Ծիւնեցի խմբագրութիւն).

Վկայարանութիւն սրբոյ եպիսկոպոսին
Անտիպայայ. «Սուրբ եպիսկոպոսն Անտիպաս
էր յաուրս առաքելոցն Քրիստոսի, և քա-
ղում ժուժկալութեամբ ի կարգ քահանա-
յութեան և ի կրօնս քրիստոնէութեան՝ յոյժ
մերայաւ...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն
ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յալմամա-
ւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 66Թ:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբ
եպիսկոպոսն...», տես՝ «Յալմամաւուրք», Կ.
Պոլիս, 1708, էջ 72Դ:

Այլ տպ.—Վկայարանութիւն ևն. «Սուրբ
եպիսկոպոսն...», տես՝ «Գիրք սր կոչի Ալ-
մաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 603:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7368 (էջ 436բ), № 1610 (էջ 443բ, սկ.
«Սուրբ եպիսկոպոսն Անտիպաս էր յաուրս
սուրբ առաքելոցն»), № 1611 (էջ 441բ, սկ.
«Անտիպայաս քահանայապետն էր յաուրս»),
ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ
416բ, սկ. «Անտիպաս քահանայապետն
Քրիստոսի»), № 213 (էջ 277բ), ևն. Լոնդոնի
Brit. Mus. Ms. Or. No. 4787 (fol. 316Վ).
Հալեպի Ս. Քառ.-մանկ. կնիզ. ձեռ. № 151
(էջ 68ճա):

3 (Անանուն խմբագրութիւն).

Անտիպայ եպիսկոպոսին. «Սա էր յա-
ուրս առաքելոցի՝ ծերունի յոյժ. զսա յի-
շե Յոհաննէս աստ արանիչն...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 3558, էջ 173ա—173բ:

«Նման. հունարեն վկայարանութիւնը՝
«Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Ἀντίπα πρὸς μίθρ εἰδῶν
ἀπριλλίων ἐν Περγᾶμοϋ τῆς Ἀσίας (Ex ms.
Bibliothecae Vaticanae num. 1660)», *Acta
Sanctorum*, Aprilis t. II, p. 961—962. 11
Նույնի լատիներեն թարգմանութիւնը՝ *Ibide-*
dem, p. 4—5.

ԱՆՏԻՊԱՏՐՈՍ ԲՈՍՏՐԱՅԻ*
(Ἀντίπατρος ἐκ Βόστρων)

Չեռագրերում պատահում է և Անտիպատրոս, յ
Անտիպատրոս ձեռով Եպիսկոպոս Բոստրա
քաղաքի (Արարիա), Քաղկեդոնի 451 թ. ժա-
ղովի մասնակիցներից մեկը: Հայերեն հին
թարգմանութիւնը ունենք հատակոտորների
նրա մի քանի ճառերից՝ Քրիստոսի ժընըն-
դյան և մկրտութեան մասին, ճառեր, որոնց
հունարեն սկզբնագրերն անհայտ են. իսկ նրա
հունարեն այլ ճառերից հայտնի են միայն
երկու հատ՝ Հովհաննէս մկրտութեան և Աստ-
վածածնի ալիբայաց մասին («Δόξα εις τὸν
ἀγιον Ἰωάννην τὸν Βακτιστήν, καὶ εἰς τὴν
σὴν Ζαχαρίαν, καὶ εἰς τὸν ἀσκαρμόν τῆς Πα-
ναγίας θεοτόκου» և «Εἰς τὸν εὐγγελισμόν τῆς
ὑπεραγίας θεοτόκου»), տես՝ A. Ballerini
(հրատ.), *Sylloge monumentarum ad mys-*
*terium conceptionis immaculatae virginis
Deiparae**, pars II, Parisiis, 1857, p. 4—26
et 453—478.

* ՕԺԱԼԳԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Ph. Mener.
«Antipater von Bostra», հետևյալ հրատ. մեջ. *Real-
encyklopädie für protestantische Theologie und
Kirche**, hrsg. von A. Hauck, Bd I, Leipzig, 1896, S.
596—597.—O. Bardenhewer, *Patrologie**, Freiburg
im Breisgau, 1894, S. 601.—J. Nirschl, *Lehrbuch
der Patrologie und Patristik**, Bd. III, Mainz,
1885, S. 273.—J. Hergenrother, *Antipater**, հե-
տևյալ հրատ. մեջ. *Wetzer und Welte's Kirchenlexi-
kon**, 2 Aufl., Bd. I, Freiburg im Breisgau, 1882,
S. 968—969.

1. Անտիպատրոսի եպիսկոպոսի Բոստրացւոյ ի ծնունդն Քրիստոսի խօսք երկրորդ. «Եկի՛ բերելով ձեզ զտօնիս խորհուրդ, ո՛վ սիրելիք: Մանուկ, բայց երիցատնայն զոյն քան զամենայն յաւիտեացս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1525, էջ 52բ—54բ*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 993՝ «Երանելոյն Անթիպ.ի Բոստրացւոց եպս.ի խօսք ի ծնունդն Քրիստոսի» (էջ 54ա—54բ, սկ. «Եկի՛ բերելով ձեզ զտօնիս խորհուրդ, ո՛վ սիրելիք տեառն և աստուծոյ: Մանուկ, բայց»), *Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202՝* «Արքայն Անթիպ.ի եպս.ի Բոստրացոյ ի ծնունդ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ասացեալ» (էջ 107բ—108բ, սկ. «Եկի՛ բերել ձեզ, ո՛վ սիրելիք, զտօնին խորհուրդ») և *№ 228՝* «Նորին Անթիպ.ի Բոստրացոյ եպս.ի ի ծնունդն Քրիստոսի» (էջ 26ա—27բ, սկ. «Եկի՛ բերելով ձեզ զխորհուրդս, ով սիր.»):

Վենետիկյան № 202 ձեռագիր օրինակի նկարագրութեանը հետևյալ ծանոթութիւնն է կցում Բ. Սարգիսյանը. «Հիպպոդիտոսի ևս վերագրուած է՝ ուլուր՝ ճառս: Դիտելով որ բոլորովին տարբեր կերպով կը սկսի այս ճառս Անթիպատրոսի տնունը կրող և մի և նոյն հիւթին վրայ եղող միւս երկու ճառերէն (տես Տաշ. Ռուց. 576, ծ), հաւանական է որ Հիպպոդիտոսին ըլլայ այս հմմտ. Mig-ne, Patr. PP. gr., t. LXXXV, p. 1763—1796»¹.

2. Երանելոյն Անտիպատրոսի Բոստրացւոյ եպիսկոպոսի խօսք ի ծնունդն Քրիստոսի. «Սրապապնութեան իմոյ զիր թագաւորեական, զիրն որ այսօր քարոզեցաւ ձողովրդեանս, ո՛վ սիրելիք...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1526, էջ 66բ—70բ*

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 210՝ նույն խոր. (էջ 11ա—13ա), *№ 212՝* նույն խոր. (էջ 82բ—85ա) և *№ 228՝* «Երանելոյն Հիպոդիտեայ (sic) Բոստրացւոյ եպս.ի ի ծնունդն Քրիստոսի» (էջ 24ա—26ա). *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 47բ)*:

¹ Բ. Սարգիսյան, «Մայր ջաջակ», Լ. Բ., էջ 73:

3. Անտիպատրոսի՛ եպիսկոպոսի Բոստրացւոց խօսք ի մկրտութիւնն տեառն. «Հրաշափառ և տօնախմբութիւնս: Եւ առաւել այսօր և սքանչումն տօնիս: Վասն որոյ ել՛ ի քմաս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1525, էջ 84բ—87բ*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 993՝ «Անթիպ.ի... ի մկրտութիւն Քրիստոսի տեառն և աստուծոյ» (էջ 84բ—85ա, սկ. նույն), *№ 1520՝* «Արքայն Անթիպ.ի Բոստրացւոյ ասացեալ ի ծնունդն և ի մկրտութիւնն Քրիստոսի» (էջ 380ա—382ա, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. և առաւել յոյս, և սքանչումն տօնիս»), *№ 1795՝* «Անդիպ.ի եպս.ի խօսք ի ծնունդն Քրիստոսի» (էջ 419ա—452ա, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. և ևս առաւել յայս ևս զսքանչացումն տօնիս»), *№ 4774՝* «Անթիպ.ի Բոստրացւոյ ասացեալ ի ծնունդն Քրիստոսի և ի մկրտութիւնն» (էջ 106ա—107բ, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. մանաւանդ յոյս և սքանչացումն տօնիս»), *№ 6228՝* «Արքայն Անթիպատրոսի (sic) Բոստրացւոյ եպս.ի ի մկրտ. տեառն» (էջ 6ա—7ա, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. և առաւել ճնչումն տօնեք»), *Վերջինս արտագրւած է նույն մատ. № 2679 ձեռագրից: Տես դարձյալ Հակոպի Ս. Բառ.-մանկ. Լեկոյ. ձեռ. № 110—հին № 70՝* «Արքայն Անթիպ.ի Բոստրացւոյ եպս.ի խօսք ի սուրբ աստուածայնութիւնն և ի մկրտութիւնն» (էջ 9մա). *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 224 (էջ 124բ—126բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 210 (էջ 9ա—10բ), № 212 (էջ 83բ—84բ, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. և առաւելագոյն ևս սքանչացում տօնիս»), № 218 (էջ 8ա—9ա, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. և առաւել ճնչումն տօնիս»), № 227 (էջ 72բ—73բ, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. և առաւելոյն սքանչացումն տօնիս») և № 233 (էջ 46բ—48ա, սկ. «Հրաշ. և տօնախ. այսօր, եղբ որք»):*

4. Անտիպատրոսի Բոստրացոց եպիսկոպոսի խօսք ի ծնունդն Քրիստոսի. «Եւ եղև, ասեւ, յաւուրսն յայնոսիկ, ել ճրաման յօգոստոս կայսերէ աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն տիեզերս: Տառաշ քան զտերու-

¹ Ձեռագրում՝ Անտիպատրոսի

Ե սկան ծնունդն, անօրէնութեամբ իմն եղև ազգին աշխարհագրութիւն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 903, էջ 87բ—88ա:*

Տես նաև Վենետիկի Մխրթ. Մատ. ձեռ. № 215 (էջ 21բ—23բ) և № 227 (էջ 88բ—88ա, սկ. «Արդ հետևաբար մեզ զծնունդն տէրունական՝ ստեղծարար աւետարանեաց աւետարանիչն»):

10 *Անտիպատրոսից երկու ճտոներ, մկրտութեան և ծննդյան նվիրված, գտնվում են նաև Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 110 (fol. 19^r et 7^r), բայց մեզ հայտնի չէ, թե ո՞ր ճառերն են դրանց:*

ԳՐԹ.ԿԹ.ՆՈՒԹԵՈՒՆ

12 **Ջափեհասայլամ Գառ.**— «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1880, էջ 304—305:

ԱՆՏՈՆ

10 *Անտանոթ հայ հեղինակ, որի անունով մեզ հասել է մի հանգստյան շարական, հետևյալ սկ. «Արարչագործ բացիլ քո տեր ի հողոյ ոտեղծեր զմարդն», տես՝ Սահ. Ամատունի (հրատ.), «Նիւն և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 181—182; Շարականի տների սկզբնատառերը՝ «Անտոն»:*

ԱՆՏՈՆ ԱՂԵՔՆԵՐԵՍԻ

Տես՝ ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՍԻ:

ԱՆՏՈՆ ԱՆՊԵՏՐՈՍ

Տես՝ ԱՆՏՈՆ ԹԵՐԱՍԵՑԻ:

ԱՆՏՈՆ ԱՆԿՈՒՐՈՍ

Տես՝ ՄԵԼԱՍԻՊՈՍ ՆԻ ԿԱՍԻԱՆԷ:

ԱՆՏՈՆ ԱՂԵՔՆԵՐԵՍԻ

Տես՝ ԱՆՏՈՆ ՆԱԶԱՐՈՍ ԱՂԵՔՆԵՐԵՍԻ:

ԱՆՏՈՆ ԱՍՏՈՒԹՅԱՆ

Անտանոթ հեղինակ, որից մեզ հայտնի է բարոյական աստվածաբանութեան մի հատորի հարիւր թարգմանութիւնը՝ Քրիստոսի Պետ. Թանգարանի հայերեն ձեռագրերից՝

Գիրք որ կոչի Բարոյական՝ Անդովնի աստուածաբան վարդապետի, արարեալ ի նոյն գերագանձ վարդապետ: Աշխատութեամբ և բազում զգուշութեամբ օրինակեալ ի Պօղոս գարե ծայեան՝ յԱրքվինցւոյ, ի պէս քաջաջան և ուսումնասեր եղարց: Սկիզբն գրութեան յամի տեսան 1811, ի 15 օգոստոսի, և աւարտ սորին՝ 1812 ի 10 յունվարի, ի յԱրքվինց: Քրիստոսի Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 37, էջ 1—775:

Սկ. «Ընձ առած վասն մեղաց: Գլուխ [Ա]: Յաղագս բնութեան. բաժանման, տարբերութեան և զանազանութեան մեղաց: Խօսք. Զի՞նչ է մեղքն յատկապէս տեսալ: Պետ. է մի ազատ ազատումն աստուածային օրինաց կամ գործ մի արարեալ կամ զանց արարեալ ազատաբար ընդդէմ օրինացն աստուծոյ...»:

ԱՆՏՈՆ ԲՆՈՒԹԿԻ (ԲՆՈՒԹՅԻ)*

(Antonio-Maria Bonucci)

Իտալացի հիստորիան մատենագիր, որ ազրել է ԺԷ դարի վերջերում և ԺԸ-ի առաջին կեսում: Հեղինակն է մի քանի պատմական աշխատութիւնների, որոնց թվում՝ Գրիգոր Լուսավորչի պատմութեան (A. M. Bonucci, „Istoria della vita, martirio e miracoli di S. Gregorio, arcivescovo e primate dell'Armenia“, Roma, 1717), որը թարգմանվել է հայերեն:

Պատմութիւն կենաց, մարտիրոսութեան և սպանելիւց սրբոյն Գրիգորի արհիպիսկոպոսի և առաջնորդի այսասանի: Ստո-

* Ս. Լալո-Ֆարյան, «Ժուլնալ» (առիւղ):
* ՕժԱՆԴԱԿ ԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. „Nouvelle biographie universelle“, publiée par Firmin Didot frères. t. VI. Paris, 1836. p. 663)

րագրեցեալ ի յԱնտոնէ Մարիա Բոնուկիիէ ի կարդէն Յիսուսակաճաց. և նուիրեցեալ նոյնում սրբոյ ի աիրոնուր Քեալ իկէկէ Մանգրոյի ի կրօնաորու հոյ ի վանս սրբոյն Գրիգորի ի նապոյում: Եւ քարզմանեցեալ ի յիտալիականէ լեզուէ ի հայկազան լեզու յուսմանէ իմաստնոյ բարեպաշտասիրէ: Ի յոյս ածեցեալ արդեամբ և գոյիւք աիրացու Սարու Ասուատուրեց (sic) Երեմիայի Կոստանդինոպոլսեցոյ: Յամի տեառն 1757. մարտի 10: Ի հայրապետութեան տեառն Արախամու Հայոց կարողիկոսի: Ի Վեցեալիկ: Ի տպարանի Անտոնի Պոստոյի: Հրամանաւ մեծաւորաց:

7 Թերթ + 223 էջ (17 X 11 սմ.) Սկզբում կա Բեատր. Մանգրոյի ուղերձը՝ Գրիգոր Լուսավորչին նվիրված, և հեղինակի առաջաբանը. իսկ վերջում՝ Գրիգոր Լուսավորչին ուղղված աղոթքներ:

Բ ս վ ա ն դ ա կ ու թ լ ու ն .

Առաջարանութիւն կենի, մարտիրոսութեան, և սքանչելեաց սրբոյն Գրիգորի արհիեպիսկոպոսի, և առջնորդի Հայաստանի:

Գլ. Ա.— Լինի մին առաջաւոր համառու պատմութիւն Հայաստանեաց, և պոյոյ, գոր ջարդելով անդ կառքեաց սուրբ առաքեալն Բարդուղիմէոս:

Գլ. Բ.— Հայրենին, ծնողքն, և սուսցանողն Գրիգորի մերոյ:

Գլ. Գ.— Աս ի կատարել զվամս Սոփիայի տնտեսանայ օրինակարազէս ընդ միոյ աղկան. յետ ընդունելոյն նոցա երկուց սրգեաց, առնէ համակաւանութեամբ նորս մշտնջենաւոր հրամարմն, նս մտեալ ի մին վանք, և ինքն շարժեալ ի վերնագունէն ներշնչմանէ նուիրէ զիւր ինքն ի ծառայութիւն Տրգասոյ Թագաւորի Հայոց:

Գլ. Դ.— Ջանայ Տրգաս յետաջարել զուրբն ի կրօն, և ի պաշտմանէ Էջմարտի առաւելոյ, և գտեալ զնա ջաջաւոր, և ահարանալի ի յիւրս սուրբս առաջարութիւնս, սկսանի շարչարել զնա:

Գլ. Ե.— Նորք ասնջանք ի կիրարկանին շուրջ զմարտի սրբոյն մարտիրոսի, բայց Թարց շակելոյ զկէտ իմ գթալարտէ հաստատութենէ նորս:

Գլ. Զ.— Փորձառոցի ի բունուորէ համբերութիւնն մարտիրոսի այլոց միջոցովք մեծագունից շարչարանք. իսկ սա գորութեամբ Գրիգորի Թայ ածենին անյազմելի:

Գլ. Ը.— Տրգաս ոչ յազեցեալ զշարչարանաց առեցելոց ընդ շարժաստան անս յառաջագոյն Գրիգորի, սղան վերջապէս, ի յառեցման Գրիգորի, գորբուկի կոյն ներքինի ընդ այլոց բազմաց ընկերաց:

Գլ. Ը.— Արգար վրէժիեղութիւնն ամենակարգի անգրափոխ զՏրգաս ի իոյ. յետ, առաւելոյն օգորմութիւնն ազաւանք Գրիգորի Կանչելոյ ի վրէպուէ առնէ, զի զշայջէ, և արամալքեցի առ ի լընգուկի զարգրեան սրբոյ հաստայ:

Գլ. Թ.— Մանուցանէ Գրիգոր նորակերտաց ուսանողաց զբրիտանիական վարդապետութիւն զմին զարմանալի տեսիլ, գոր ինքն կալաւ, առնէ զի կերտելի մին Կանչիտաւոր առաւոր Էջմարտի առաւելոյ, առ ի յանգրարեղի յետոյ զգանազանս մասանս ներքինի:

Գլ. Ժ.— Սուրբն վերաստանայ բոլորովմբ արքայի զկերպարանն մարգոյ. այլ ես գործէ զալոս սքանչելիս. մեանագրի եպիսկոպոս ի Ղեանդիսէ Կեսարիոյ. խորասկէ զհուս, և զարձուցանէ զբազմութիւս կառապաւ. մկրտէ զՏրգաս ընդ բազմօր Թագաւորութեան իւրոյ, և առաւել կամընթանալ անդ նորք և զարմանալեօք սքանչելեօք առ մեծապոյն անցուծն օրիտանուկութեան:

Գլ. ԺԱ.— Գեղեցիկն Կեսար ի կիրարկեցելոք ի սրբոյ առ սգուս նահանգի իւրոյ. պուսկ հասցեցեալ ի յանգաբարէ քարազութենէ անասարանի. հասեալ ի Լոս ընդ արքայի Տրգասոյ՝ իօսակցի ընդ պարի սրբոյն Սեղրեսարոսի, և ընդ կայսեր հաստանդիանոսի, ուստի մնաւ մին նոր գաշակցութիւն սիրելագունեղի միտարութեան ի մէջ Կասիանուց և Կայոյ:

Գլ. ԺԲ.— Յետ գործեալ պատրիարզն սուրբ Գրիգոր ընդ Տրգասոյ ի Հայաստան, գործէ անդ սրբուս այր արգարն առաքելական, առ Կասարակ սգուս մոզովրդեան, յետոյ փոփոգեալ մեկուստանայ, և միանալ ընդ առաւելոյ, առ ինչիւր արքայի մեանագրէ եպիսկոպոս զարգին իւր Արիտասցէս, և զնա կացուցանէ ի անդի իւր ի պատրիարգականի արձուգ. մեծն հաստանդիանոս հրաւիրէ զնա առ ամենասուրբ մոզովն Նիկիոյ, և նա յակ անդ ի անդի իւր զնոյն սրգին համաօգնելին իւր. կեանն, զոր էած ի յանապատօ միով ոչ երբեք միջնատեցելով, և միշտ զարմանալեալ ապայտարութեամբ, և երանեալ ման նորս ի յալս առաւելոյ:

Գլ. ԺԳ.— Մարմինն սրբոյն, յետ անանց ամաց Խազման նորս, երկնայնով յամանութեամբ մանուցանի. անգրաբերումն բազմաց ի սրբազանից մասանց նորին ի յիտալիա. պատիւն, որ արի նմ ի յեկեղեցոյն եպիսկոպոսականի նորգի, և ի յայնմիկ որ պատկանի առ մին կամբաւաւոր վանքս ազնուագունեղից կուսանաց ի Նապոլի:

Գլ. ԺԴ.— Աս ի ցուցանելի սրբան իցէ Կաշակաւոր անունն սրբոյն Գրիգորի Կայի, ընդ բոլորում աշխարհի ուղղափառի, առաջարեղի մին երկայն շարակարգութիւնն Կեղիսկաց ամենից լեզուաց, յորոց հաստարմարար արտահանեցեալ է պատմութիւնս այո:

Գլ. ԺԵ.— Բերին անանց ծանօթութիւնք ոչ բոլորովմբ արեամբելից. որք ոչ սակաւ օգնեն և առ ի բաւելոյ զամենայն երկրայութիւն, որ կարի-

ցէ ձեանքի ի զիւում այնորիկ. որ սկսանք ընթեա-
նուլ զնորից պատմութիւնս. և նաև առ ի ցուցանել
յայտանազոյն զընտրութիւնն հետեցեցելոց ի բաց:

ԺԴ զլուխը շատ արժեքավոր է մատե-
նադիտական տեսակետից: Այնտեղ ի մի են
բերված Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրու-
թյանը վերաբերող հետևյալ աղբյուրները:

1. Մարտիրոսաբանութիւն եկեղեցւոյ Անտի-
օացոց Ասորոց ենթ երեսնից սեկտեմբերի այսպէս
10 սաէ:

2. Մարտիրոսաբանութիւն Պետրոսի Տոմիցիոսի
արհիեպիսկոպոսի Նիկիոցի Աստուծոյ ի կրօնոյ
Կիրոսի, զոր նա հուարեաց ի գանազան զերեզմա-
նաց Ասորոց և այլոց ազգաց արհեպիսկոպոց, և թէ
15 համապատի ի գրքատան զարատանի մասունքիսկանի
հոռոյ ի լիզուլ արարականի սաէ ի յերեսնում
սեկտեմբերի այսպէս:

3. Ի պատմաբանութեան յունականի զեկեցելոյ
առաջ քան զեթն կարիւր ամս, որպէս ենթադա-
20 սանաց ճանտիտոն Մարտինոյն առջին պատկանն
գրքատան Վաթիկանականի առաջարկէ ենթ երես-
նում սեկտեմբերի զօգոբուսութիւնն, որով Յոյնք
հռչակին զսոս սրբոյ մերոյ յամենայնում ամի այս-
պէս. «Սրբոյ Գրիգորի մեծի Հայաստանի»:

4. Ազարանութիւն յունական կայսեր Բարսեղի
Գորգիորոսի, զրեցեայն առաջ քան զեթն կարիւր
25 ամս, որ պակի ի գրքատան Վաթիկանի, ենթ քսան
և ինն երորդի սեկտեմբերի, այսպէս սաէ... և այն
եզարանութիւն ենթ երեսնից սեկտեմբերի խօսելով
զօրութեան չորսնից և զընկերաց մարտիրոսուե-
30 նաց, սաէ:

5. Նիկեոսիոս կայսրոս պատմիչն Յունաց, որ
եկեաց ի մամանկի կայսերն Անդրոնիկոսի ձերան-
ւոյ, և սրում նուրբեաց զպատմութիւն իւր, թուէ
35 ի մէջ եպիսկոպոսաց լուսապայտոսաց վասն սրբու-
թեան կենի, մարտիրոսութեան և քանչիւեաց զուրբ
Գրիգորի մեր, և ի յութեան զամենում մասնի, և երե-
սուն և ինչերգորգում գլխոյ, սանէ զիշումն սանիւմ:

6. Ազարանք յայնք առերին զամեն երգ ի
10 զօգտան սրբոյն Գրիգորի ենթ երեսնում սեկտեմ-
բերի, որք զով լցեալք մեծվայնչութեամբ և հնով
նորարանութեամբ, եզնն հաւատարմարք թարգ-
մանեցելոց ի վերապատուելոյ հօրէ Պետրոսէ Պե-
25 նետեթուէ ի կարգէն Յիսուսականէ ի լատինականի
բարբառում, և են ամենեկին զունազանք յայնցանէ,
որք կայեալք առաջ ի վանքէն ճաթայի Յրթայի,
ի լոյս անեցան ի վազանի կենի սրբոյն զրեցելոյ
ի վերապատուելոյ հօրէ վարդապետէ Գրգիլնայն
սրբապանի կարգի Գարգազաց, որպէս յայտնեցի
30 իւրաքանչիւրոյ, որ փոփոքիցի համեմատել այն-
տեղ ընդ միմեանս Սոքո սկսանին զայսպէս:

7. Աստիմիոս Միգարենոս միայնակեցն, որ
եկաց ի մամանկի Ալլեյքոսիանոսի հոմենոսի կայ-
սեր, որպէս նա վկայէ ի սկզբան իւրոյ պատուիրա-

յի, զրեցելոյ բնազէն ամենից ներեպիսկոսութեանց,
խօսելով ի յայնմիկ ի ներգորգում մասին, ի քսանե-
րորգում մակարոջ ի վերայ սրբոյն Գրիգորի, սաէ
այսու եզանակաւ:

8. Ի պատմութեայ Քրիստոսաբորի պատրիսթոսի
Միտիլենոսի ընթեանանի այսպէս:

9. Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մեծի պա-
րեաբորի Հայոց և լուսաւորչի նոցա, արտաւանեալ
ի Յայսմաուրթէ, այնինքն ի Մարտիրոսաբանու-
թիւնէ, զոր սովորք են ընթեանուլ ամենայնք Հայք
10 յամենայնում աւուր ի յեկեղեցիս իւրեանց, և
սկսանի այսպէս:

10. Մին այլ պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մե-
րոյ լուսաւորչի, որ ընձեռէ ի վերայ ծննդեան և ի
վերայ սրբոյ կենի նորա, և ի վերայ իւրոց նշա-
15 բաց, և սկսանի բազումք իրք զարմանալիք և այլ:

11. Մին այլ գիրք, որ ունի վասն մակարոյ
Յիշատակ արքայի Տրգատայ, քանզի ի Հայոց պա-
տուի որպէս գուրբ, և սկսանի:

12. Մարտիրոսութիւն կամ վկայութիւն զոր
30 ետուն զուստայ սրբունից հուսանք չորսնիցե-
կանք և սկսանի:

13. Մին ընձեռումն զամեն մասանց լուսա-
ւորչի մերոյ սրբոյ Գրիգորի, և սկսանի:

14. Մարտիրոսաբանութիւն սրբոց պատրիար-
35 գաց՝ որբուց և թոսանց սրբոյ Գրիգորի Լուսա-
ւորչի, և սկսանի:

15. Պատմութիւն հայկական, զոր տէր Մարու-
գայն հայ քահանայն ի Պերսոնեսում Շիթիայի առ
եկեղեցին սրբոյ Միքայելի Կրեչտակապետի բազաթի
40 թուսողիայի, որ այժմ կալի Կաթէ, անգրագրեաց ի
միոյ նեղինակէ աւստուրէ յամի 1360. երորգում, և
պարունակէ զարեպարգութիւնն պատրիարգաց Հա-
յոց ի յերկրորգում զիւրոյ, սկսանի այսու կերպիւ:

16. Նիկան ի միում հատորոյ թղթոյ, որ մնա-
45 ցեալ է մեզ և ի յարում նա ընձեռէ զվաթարա-
զունեղէ կրօնէ վաթարագունեղից Հայոց, և ըն-
թեանանի կարէ ի նորագունեղի գրքատան հարց
ի 30. երորգում հատորոյ, յորժամ խօսի զսրբոյ
մերմէ սաէ այսպէս:

17. Սուրբն Սուահ եթմերորդ պատրիարգն
լայտատանի Մեծագունի, հռչակաւորն համբաւու
սրբութեան և հոգւով մարգարէութեան և յամե-
նայնում աւուր անուանեցեալն ի խորհրդատեալի
Հայոց, յառաջում բանի ստիզոպիանի, զոր զէ
50 ընդզէն մուրթեանց նոցա, սաէ:

18. Սուրբն Թեոգորոս Սուողիտայն, այրն իրակ
զարմանալին, և կարգն ի զորժոյ և ի բանի, որ-
պէս կալէ զնա պատուելի Պելարմինոսն, որ մար-
տեալ վասն պատուոյ սրբազանաց պատկերաց. և
55 պայտապունեղն քանչիւեաց, թուա ի յերկինս ի
328. երորգում և ա ի բացաներքման, զոր սանէ
զամբարչոսաց պունից ինկոնմացիոց (ըստ թարգ-
մանչի Յակոբոյ Սիրմանդոսի ի կարգէն Յիսուս-
կանէ առ 13. երորք թիւն), յիշատակէ զուրբն մեր
այսու կերպիւ:

10. Այսմասուրքն Յունաց, որ ձեռագիր գտաւ
 է գրքատան կարտինալի Սիրլետտոսի, և է նոյնոյ
 Թարգմանեցեալ է լատինական լեզուն, եզն առջին
 անգամն ներառեցեալ է Նիզուսագրիում է ապա-
 5 բանի Եղբրեանում առ Անգրլատ Անգերմարտիոյ
 յամի 1607. երրորդի, և նշեցր Նշանօք Յնտիկոսի
 Կանթրիոսի կամբաւաւորի իբրաւիտրէրգականի և
 առ այսպէս:

10. Տնայայայն Ասորոց Թարգմանեցեալն է Դե-
 ներբանաւ, և նախասենեցեալ մեկնարանութեան,
 զոր նա արար է վերայ սաղմոսաց Դուքի, ենթ
 երեսնում սեկաներբի առ զորոյ Գրիգորէ այսպէս:

21. Մին Լնագունեց մասեանն ձեռագրեցեալն
 յունարէն, որ պահի է կամբաւաւորի մեծարանի
 15 Կոթայի Փնոթայի կարգի սրբոյն Ռարեզի, որոյ
 օրինակն, ենթագրեցեալ ձեռօք զերագանցագունեցի
 սեպակ կարտինալի Գարգերիոսի անցեալ է առ վե-
 ռացատուիչն կրօնաւորուիչն մեծարանի սրբոյն
 Գրիգորի է Նապոյի, պարունակ է բազումս երգօ և
 20 ապօ զպատմութիւնն սրբոյն մերոյ առնիկիսկո-
 վոսի, և սկանի այսու կերպի:

23. Ի յաւաւրարանի ճառընտրի յունականի Մոս-
 ցեկանի ենթ նոյնոյ երեսնի սելեմերբի ցուցանեն
 մեզ զմին Կին պատկեր սրբոյն Գրիգորի, որոյ
 25 կերպի կամեցայ թէ կամակերպիցի այս ներկայս,
 զոր առ ցուցանեմ Քայց եզարանց շափարանք
 է նոյնում ուրբ առն մեզ. ՎՋրիւրն Մեծի
 չայասանի բանոյն երեսներդն:

23. Երկու Կինք մասեանց եզարանց Յունաց,
 30 մինն ենթ թուոյ Յուերգի, միւսն ենթ թուոյ
 երկերբի տեսեցեալք, և ընթերցեալք է գրքատան
 Գարգերիոսի, յոր պատմին ներգործութիւնք
 և մարտիրոսութիւն սրբոյն Գրիգորի, որոց առակ-
 ցին օմանք երգօ է զովասան նոյնոյ. բայց ցանկի
 35 բաց է յայնցանէ, զոր զմանէ գրուասան յիշեցեալք
 է վեր, ոչ առերեկն զի բնչ մասնաւոր, որքան և
 տարանիցին է բազումս սեղիտ, ենթագասեցի բա-
 ցաթ-զուլ զնոս:

24. Ուսուարգօս միայնակեացն ազլաւ Կայլիա-
 10 սի, աշակերան Այկուիտոսի, է յիւրում կամբաւաւորի
 մարտիրոսարանութեան, զոր զրեաց հրամանաւ մեծի
 կայսեր Գաւրի, և որով վարեցեալք են բազումք
 եկեղեցիք արեմտեանց, յիշատակէ ենթ երեսնում
 սեկաներբի զանունն և զմարտիրոսութիւնն սրբոյն
 45 Գրիգորի է յայստիկ սակաւ բան:

25. Մին Լնագունեց զիքք Կայլական ձեռացա-
 գրեցեալ, որ կայի ճառընտիր, այսինքն զիքք պատ-
 մութեանց, և պահի է Կամ առ եկեղեցին սրբու-
 10 լայն Մարթամայ Եղիպտոսականի Կիւրանոցի չայոց,
 ուր յեա պատմութեան արարչութեանց մեծի Կոս-
 տանդիտոսի զարծեցելոց է Կամ վազնաւա ծաւա-
 լելոյ յամենայն ուրեք զգրիտանեական կրօն, Կե-
 սակի սակ:

26. Մին Ժամագիրքն չայոց ըստ սովորութեան
 15 Կարց սրբոյ կարգի Գարգոզաց, որք որպէս ճշակօ
 առացելականք աշխատին է չայասանի, գիտմար

սերմանելոյ անց զկաթոզիկէ Կաւան և միւսարե-
 լոյ զեկեղեցիս այս ընց արթոյն Լոսմէականի, ես
 ինչ զբազումս յոյս առ է շարագրել զներկայ պատ-
 մութիւնս, մանաւանդ չուր զգրանչելագործակա-
 նաւ զամամբ մարմնոյ սրբոյն Գրիգորի, որ կարէ
 սեռանի է զիտոյ երեցասաներգրում, ուր յիշե-
 ցեալ է:

27. Յունանէս Մայանոս Լովանիեցին արբունա-
 կան վարդապետն սրբազանի սասուածարանութեան
 զգրատան Լովանիոս է Մարտիրոսարանութեան
 10 իւրում առ:

28. Գերագանցագունեց կեսար Բարսեղոս կար-
 տինոյ է յերրորդում Կասորոյ իւրոց Տարեկանաց
 եկեղեցականաց ենթ երեքՆարիւր մետասաներորդի
 15 սի առանէ քան է միւս լուսանցուցի սրբոյն
 մերոյ, պատմէ զԿայմանն և զարարանան կրեցեալս
 վան Գրիտոսի, զձեռնագրութիւնն նորա է Լեոն
 սրբոյն Ղեւոզի եպիսկոպոսի Կեսարիոյ, զմասունս,
 զորս երեք սասուածայնոյ կարպետի սրբոյն Յու-
 անանու մկրտչին և սրբոյն Աթանասիոսայ մարտի-
 20 րոսի, և զառքելականս արարչութիւնս արարե-
 ցեալս է մամանակի եպիսկոպոսութեան առ օգուս-
 Լայասանի: Բայց է յայմանէ է ծայրագու-
 թիւնս, որք ընթեանանին է Մարտիրոսարանու-
 թեան Կամեկանի է յերեսներգրում սեկանե-
 25 բերի, վիպի:

28 (Կրկին). Թոմաս Բոսիոս է Դուրբիոյ, քա-
 Լանայ Կամանողովման ազօթարանի յաւաջում
 մասենի զնշանաց եկեղեցւոյ սասուծոյ պատմէ:

28. Արբունում Բոսիոս լեկին, վարդապետն է
 30 սրբազանի սասուածարանութեան և է կարգէ Գա-
 րգոզաց, յաւաջում Կասորոյ Գատմութեան եկե-
 ղեցականի, ենթ սի երեք Կարիւր մետասաներորդի
 առ ութերորդ և իններորդ թիւն գրէ:

30. Աւերբաս Միքէոս Կրուսելիցոս, է զործոյ,
 35 զոր է յոյս Կամ է ապարանի Գլանտինիականի Կա-
 զար վեցՆարիւր երեցասաներորդի յամի չուր
 զմնոթութեամբ կրօնագրութեանց ցրիտանեա-
 կանի աշխարհի (Եսասուում մասե-ի, ութ և սաս-
 ներգրում զիտոյ, է քառասուն և վեցերորդում
 40 երեսոյ) առ:

31. Կրեկեցիոս Բեթելիկեցն է Կիւրերգում
 մասենի իւրոյ սեռարանի զկնէ մարգկայնոյ է
 45 430. երրգում թղթոս, և է զքում մեծի, պատմէ
 է վերայ վիպութեան Նիկիփորոսի Կայիտոսի յու-
 թերորգում զորոյ յերեսուն և երեքերորդում զիտոյ
 զգորուրելի վրէժնագրութիւնն սասուծոյ ընգրէմ
 ամբարտի Տրգատայ, անգրափոփոխելով զգա է մին
 զարքելի իող:

32. Կայր Յունանէս Գրեկոսայի է կարգէ սրբոյն
 50 Յրանչիտոսի, է յերկրորդում մասին Միապետու-
 թեան եկեղեցականի, կամ է յԼեզուարականի պատ-
 մութեան աշխարհի ապագրեցելում է Գարգելուում
 է 1606. երրորդի սի, է յերկուսասաներորդի մասենի
 յաւաջում զիտոյ զնէ զԿիւսոս պահի կարի եր-
 կարս է պատմին զկնանն և զմարտիրոսութիւնն

սրբոյն Գրեգորի կայի ներագրելով անգ նաև զժար-
տիրաութիւնն սրբուհոյ Լորդօսիմէի և ընկերաց
իւրոց կերպիւ գեղեցկախոսութեան և արժանաւորու-
իւրում նկրտակի:

35. Հայր վարդապետն Տոմինիցոս Գրաւինայն
ի կորզէ Քարազոզաց յամի հազար վեցհարիւր երես-
ներորդի էած ի լոյս զկեանն և զսթանշելիս սրբոյն
մերոյ, հաւաքեցեալն ի Սիմէոնէ Մետափրատէ, և
ի միոյ նոյ օրինակէ լաւինականէ գրեցելոյ,
որպէս ինքն ստորաւ, ի զիրս լոնզոպարգայինս,
և ի պատմութենէ քրիստանէնկաւանութեան Հայաս-
տանի. զորոքն նա արար ի ինչգրուածոյ գերագու-
տուելոյ ախրուհոյ մօր կուսի Լենտրայի Գիւս-
տելիանի արքածօրն Սրբոյն Գրեգորի ի Նապոլի:

36. Հայրն Կզմէն Կալանոս ասուածարանն ի
կարգէ կզերիկոսականաց կանոնաւորաց Քէտախն-
կանաց և առաքելական վարդապետն սրբոյ աթոռոյ
առաքելականի ի Հայաստանի հմազունեկապէս
զրեաց ի հայկականի և ի լաւինականի լեզուի
զմիտրանութենէ և զհամառոտութենէ հայկականի
եկեղեցւոյ ընդ Լաոնէականի... ուր բազմիցս աննէ
զմեծագաթիւ յիշումն արհիեպիսկոպոսի սրբոյն
Գրեգորի, որ կարէ անասնի ի յաստիւնում, յերկ-
րորզում, յերրորզում, ի հինգերորզում, յեօթնե-
րորզում և ի չորերասաներորզում զիտջ առաջնոյ
մասին: Ի լոյս էած զգիրքն ի Հում ի ապարանի
սրբոյ ժողովոյն զժաւալմանէ հաւատոյ ի յարելեան
ամի 1630. երորդի:

35. Նիկողայոս Բրուցիոս եպիսկոպոսն Ուր-
սինու ի յիւրում Մարտիրոսարանութեան ասանա-
ւորի, ենթ երեսուն սեկսեկերբի, խոսելով զսրբոյ
Գրեգորի կայի, այսպէս երգեաց:

36. Հայրն Յակոբ Վիլլոթն ի կորզէն Յիսուսա-
կանաց, հմազունեկն լեզուի և արարութեանց
հայկականաց... ետ ի լոյս ի 1712. երորդի ամի, մինչ
կայր ի Հում, մին Գիր ժամանակական, յորում
պատմէ զկարգն թագաւորաց և պատրիարկաց, որք
պատմին ի յայնմիկ արգարն պատուելագունեղի
ազգի: Յետոյ խոսելով զսրբոյ մերմէ առ զկենէ
նորա զայս համառօս ծանօթութիւնս:

37. Լուսափեցոս Մոսէոս քանակայ և վարդապետ
ի յասուածարանութեան ի յիւրում մեծի Գա-
մականի բաւարանի ապագրեցելում զերջապէս ի
Փարիզի, որ կարճաւատարք պարունակէ զկեանն
և զարարութիւնս գերագանցից անձանց նու-
թեան, խօսի երկարապէս ի յերրորզում հասորի
զԳրեգորի. որք ի յայնմիկ երանակի:

37 (կրկին). Յակոբ Գրէտուէրոս ի կորզէ Յի-
սուսականէ, վարդապետ և ուսուցիչ ասուածար-
անութեան ի զարտատն Ինզոլտապիւնու ի մասեանս,
զորս ուղիմագունեկապէս զրեաց և ի լոյս էած ի
1616. երորդի ամի ի վերայ սրբոյ խոյի, խոսելով
զիտայից, որք սթանշելարար երեւցան ի մամանակի
սրբոյն Գրեգորի եպիսկոպոսի և մարտիրոսի Մեծի
Հայաստանի, սսէ այսպէս:

38. Գեարոս Աբրայ յերկրորզում մասին զանա-

պարնորզութեանց իւրոց առ զիրն ութերորդ զրե-
ցեպլն ի յիսուսական մարտաբար Գարուստանի ենթ
չորրորդի ապրիլի ի 1630. երորզում, պատմէ, թէ
մասունքն սրբուհոյ Լորդօսիմէի եղեն անգրարե-
րեցեալս յամանց Հայոց ի գաւառէ իւրեանց ի յայն
քաղաքն. ոմն ի մասնկանց այնց շնորհեցաւ հարց
Կարմելիթանաց բոկոսեաց միտիւնարաց ի յաս-
ցելում քաղաքի և աուեցեալ ի յարջայէ յապիւ-
մեւամբ յես պատուելոյն զնոսս, կանգնեալ ի վե-
րայ օտից, համարելով զնոսս և զննելով ի վերայ
զիրոյ:

39. Հայրն Անգրէաս Բրուներն, ազգաւ առգէսի
և քանակայ ի կարգէ Յիսուսականէ, աւարտեաց այս
չարակորզութիւնս միով վայելչաւորաւ կարճառօ-
տարանութեամբ, որ եզն ի լեզուոյ լաւինականի
զկենէ սրբոյն միոյ արհիեպիսկոպոսէ յայնմիկ
զրթոյ, զոր չարագրեաց զանգիւսաց մարտնակա-
նաց, և ետ ի լոյս յամի 1630. երորդի:

ԱՆՏՈՆ ԳՈՎԴԻՆ՝ (Antoine Goudin)

Փէ դարի Ֆրանսիացի աստվածաբան-
փիլիսոփա, մեռ. 1695թ., մոտ 50 տարեկան
հասակում: Նրա քառահատոր փիլիսոփայու-
թյունը հրատարակել են Վենետիկի Մխի-
թարյանները ՓԼ դարի կեսերին, Վրթանես
Ասկերյանի կատարած հայերեն թարգմանու-
թյամբ: Նրանից առաջ, Փէ դարում, Ղուկաս
Քարրերզցին և թարգմանել էր Գովզինի փի-
լիսոփայությունը. այդ թարգմանությունից
առաջմ մեզ միայն մասեր են հայտնի
Որևանի և Նրուսաղեմի մատենադարանների
ձեռագրերից: Նրանում է, որ նույնիսկ մի

• ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Quetif et J.
Echard, „Scriptores Ordinis Praedicatorum recen-
si!“, t. II, Lutellae Parislorum, 1721, p. 739-740.

1 Հովհաննէս Հաննան իր «Գիրք պատմութեան
սրբոյ և մեծի քաղաքիս ասուածոյ Նրուսաղեմիս»
այխատության մեջ (Կ. Պոլիս, 1807, էջ 164) Ղու-
կաս Քարրերզցու թարգմանությունները թվարկե-
լիս ասում է. «Տասներորդ՝ գփիլիսոփայական գրեանս
Կովուսին կուչեցելոյ, այսինքն գառաջին հատորն
որ է Լանիգայ և երկրորդն որ է Ֆիզիգայ. իսկ
երրորդն և չորրորդն որ է Մերաֆիզիգայ և Բար-
յակացն, որք զես ետ ոչ են թարգմանեցեալ. այլ են
կիսակատարք»:

Սակայն մեզ հասած մատերից երեսում է, որ
Ղուկաս Քարրերզցին Գովզինի փիլիսոփայության
հատորների թարգմանությունը լրացրել էր: Այժմ
հրատարակում չեն երեսում միայն Տրամարանու-
րիւն-ը (Լոնդոն) և Բարոյակացն-ը, որոնցից օրինակներ
պետք է գտնվեն Նրուսաղեմի Մատենադարանում:

ալիկի հին թարգմանութիւն կամ թարգմանութիւն փորձ էլ էր եղել. այդ մասին են ակնարկում Հուկաս Խարբերդցու թարգմանութիւնը մեզ հասած Համարնարանութիւն հատորի վերջում գտնվող հիշատակարանի խոսքերը, թե՛ սա կրկնարար թարգմանեցեալ եղև ի Հուկասու վարսապետէ Խարբերդցայ (տես ստորև): Գովգինի աշխատութիւնը, հատկապես Տրամարանութիւն հատորը, ԺԸ և ԺԹ դարերի ընթացքում որպես փիլիսոփայութիւն զաստիճք օգտագործվել է հայոց սուսումնարաններում և այդ նպատակով էլ նրա մասին գրվել են զանազան մեկնողական աշխատութիւններ, որոնք տարածվել են ընդօրինակութիւններով: Շարադրվել են նաև նույն հատորի համառոտութիւններ: Այդ նյութերի ուսումնասիրութիւնը, անտարակույս, նոր էջեր կտա հայ փիլիսոփայութիւն պատմութիւնը:

Ա.— ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՅՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1 (Վրթ. Ասկերյանի թարգմանութիւն).
 Փիլիսոփայութիւն ըստ անըստերիւր և անսայթաք վարդապետութեան սրբոյ: Թովմայի: Բաժանեալ ի չորս հատորս: Զոր արարեալ է հօր Անտոնի Կովզեոյ՝ Լեմնվկեցւոյ, աստուածարան վարդապետի Փարես քաղաքի: Հատոր առաջին: Տրամարանութիւն: Թարգմանեալ զգուշութեամբ, ըստ հայկազեան լեզուիս ռեոյ, ի հայր Վրթանես վարդապետէ Կոստանդնուպոլսեցւոյ յաշակեբաէ Միթրարայ վարդապետի, մեծի արքայի: Եւ ապագրեալ հրամանաւ Ստեփաննոսի վարդապետի և արքայի, նորին յաջորդի: Ի հայրապետութեան տեսոն Հազարու Հայոց կարողիկոսի: Յամի տեսաւ. 1750: Ի թուականութեան Հայոց. ՌՃՂԹ: Ի Վենետիկ: Ի տպարանի Որլանտեան Ստեփաննոսի: Հրամանաւ մեծաւորաց և փրիվիլեթիոյի:

483 էջ (17.5 x 11 սմ.):
 Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու Ն
 Յանկ վերնագրաց Առաջին հատորի փիլիսոփայութեան:
 Առաջին մասն փիլիսոփայութեան, անուանեալ Կոկիդայ կամ Դիալոկ, այն է՝ Տրամարանութիւն:

Տրամարանութիւն Փոքր: Որ պարունակէ զփոնոս, և զեզանակ ուղղելոյ զմիտս ի նաեռումն Հիմարութեան:

Մասն առաջին: Յազգո ըմբռնման եզերաց: Խնդիր Ա. Յազգո եզեր:

Խնդիր Բ. Յազգո ուղիղ ըմբռնման եզերաց: Երկրորդ մասն Փոքր Տրամարանութեան: Յազգո գառման և յոխագասութեանց:

Երրորդ մասն Փոքր Տրամարանութեան: Յազգո արամիսութեան և ձեռնարկութեան:

Յաւելուած: Յազգո մեթոտոսի, այսինքն սեոյ: Զորք կանոնք սեոյ ընդհանրապէս:

Երեք կանոնք վերլուծական սեոյ: Կինգ կանոնք բազարական սեոյ:

Տրամարանութիւն Մեծ: Բովանդակիչ ինչորոց եզելոց ի վերայ արամարանական իրաց:

Խնդիր նախընթաց: Յազգո արամարանութեան:

Առաջին մասն Մեծի Տրամարանութեան: Յազգո էպի բանի, որ հայի յառաջին ներգործութիւն մասց:

Վեներանութիւն առաջին: Յազգո ընդհանրից: Խնդիր Ա. Յազգո ընդհանրից առհասարակ:

Խնդիր Բ. Յազգո ընդհանրից մասնաւորապէս:

Խնդիր Գ. Յազգո յառկութեանց ընդհանրից: Վեներանութիւն երկրորդ: Յազգո ստորագութեանց:

Խնդիր Ա. Յազգո յառաջաւորագութեանց: Խնդիր Բ. Յազգո ստորագութեան զոյսցութեան:

Խնդիր Գ. Յազգո թանակութեան:

Խնդիր Դ. Յազգո առնչութեան:

Խնդիր Ե. Յազգո շորբորդ ստորագութեան, այսինքն որակութեան:

Խնդիր Զ. Յազգո այլոց վեց ստորագութեանց:

Խնդիր Է. Յազգո յետ ստորագութեանց: Երկրորդ մասն Մեծի Տրամարանութեան: Յազգո էպի բանի, որ հայի յերկրորդ ներգործութիւն մասց:

Խնդիր միայնակ: Յազգո նախագասութեան: Երրորդ մասն Տրամարանութեան: Յազգո էպի բանի՝ որ է ուղղիչ երրորդ ներգործութեան մասց, կամ յազգո ձեռնարկութեան:

Խնդիր միայնակ: Յազգո ազգացական կուսարանութեան:

— Նույնի հատոր Բ. «Առաջին մասն Բնարանութեան», Վենետիկ, 1750: 301 էջ (նույն ծավալով):
 Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու Ն .

Յանկ վերնագրաց Երկրորդ հատորին Երկրորդ մասն փիլիսոփայութեան: Բնարանութիւն: Յառաջարանութիւն:

Առաջին մասն Բնարանութեան: Յազգո շորմական էպի առհասարակ:

Վերահիշյալ չորս հատորներից հետո հրատարակվել է նաև հեղինակի առաջարանն ու փիլիսոփայությունների նվիրված ընդհանուր մասը պարունակող հատորը, որ իր առանձին անվանաթերթերում նմանապես «Հատոր սուաշին: Տրամաբանություն» նշումն է կրում, անշուշտ սխալմամբ: Այս հատորը տպված է 1751 թ. և տեղավորված է առաջին հատորի սկզբում: բաղկացած է 80 էջերից (նույն ծավալով):

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն .

- Յոսաբարանութիւն: Յոզազս թէ զե՛րզ էջէ զորոյո տարազ, և կարգումն:
- Ճառ Ա. Յոսաբարան: Յոզազս զովեստի փիլիսոփայութեան:
- Ճառ Բ. Յոսաբարան: Յոզազս զովեստի զարգացանութեան սրբոյն Քովմայի:
- Վերանութիւն նախընթաց: Յոզազս փիլիսոփայութեան առ հասարակ:
- Ենզիր Ա. Յոզազս բնութեան փիլիսոփայութեան:
- Ենզիր Բ. Յոզազս պատճառաց փիլիսոփայութեան:

Շ (Ղուկ. Խարբերոցու թարգմանութիւն).

- Փիլիսոփայութիւն ըստ անխախտ և հաւաստի վարդապետութեան սրբոյն Քովմայի Ազուինացւոյն, որ (պարունակէ) զՏրամաբանութիւնն, զԲնաբանութիւն, զԲարոյապան և զՀամաբնաբանութիւնն պարունակէ ի չորս հատորս: Ի հեղինակէ հօր Անդոնիոսի (sic) Կոուսինոս կոչեցեալ Լեմովիչեմացի ի կարգէն Քարոզողաց, վարդապետ փիլիսոփայութեան և սրբազանի աստուածաբանութեան, և ուսուցիչ ի դպրատան սրբոյն Քովմայի, արեհեպիսկոպոս Աւինիենսիոյ, ի նոյնում քաղաքի կանգնեցուցիչ դպրատան: Հատոր երկրորդ: Ձեռնիկին մասն Բնաբանութեան, զշարժելի կեանքի հասարակի պարունակէ: Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 2053, էջ 3ա—103բ:
- Այս հատորը համապատասխանում է Վրթ. Ասկերյանի թարգմանութիւնն Բ հատորին:

— Փիլիսոփայութիւն ըստ հաստատ և անխախտ և հաւաստի առն սրբոյն Քովմայի վարդապետութեան, զՏրամաբանութիւնն, զԲնաբանութիւնն, զԲարոյապանն և զՀա-

մաբնաբանութիւնն ի չորս հատորս պարունակէ: Ի հեղինակէ հօր Անդոնիոսի (sic) Կովիտին կոչեցելոյ Լեմովիչեմացի, ի կարգէն Քարոզողաց, ի սրբազան աստուածաբանութեան վարդապետէ, և ի փիլիսոփայութեան ուսուցչէ ի համալսարանի սրբոյն Քովմայի Ազուինացւոյ, ի պայծառագունից նոյնոյ կարգին, արհիեպիսկոպոս Աւենիոն քաղաքի կացուցեալ և կառուցիչ նոյնոյ քաղաքի դպրատան, պարզեալ: Հատոր երրորդ: Որ զերկրորդ, զերրորդ և զչորրորդ մասն Բնաբանութեան, այսինքն Ֆիզիկային, այսինքն զառաջրութիւնն աշխարհի և երկնի, ծնելութեան և ապակեանութեան, նաև հոգւոյ պարունակէ: Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 3091, էջ 103ա—114բ (թերի):

Այստեղ կան միայն Ա խնդրի Ա—Դ պրակները, վերջինս պակաս: Համապատասխանում է Վրթ. Ասկերյանի թարգմանութիւնն Գ հատորի 1—67 էջերին:

— Փիլիսոփայութիւն ըստ անխախտ և հաւաստի վարդապետութեան սրբոյն Քովմայի Ազուինացւոյ, զՏրամաբանութիւն, զԲնաբանութիւն, զԲարոյապան և զՀամաբնաբանութիւն ի չորս հատորս պարունակելով: Հեղինակութեամբ հօր Անդոնիոսի (sic) Կոուսինոս կոչեցելոյ Լեմովիչեմացի, ի կարգէն Քարոզողաց սրբազան աստուածաբանութեան վարդապետէ, ուսուցիչ փիլիսոփայութեան ի համալսարանի սրբոյն Քովմայի, ի գերապայծա Տոմինիկոս տեառնէ Մարինեան. ի նոյնոյ կարգէն, Այվենիենսիոյ արհիեպիսկոպոսէ, ի նոյնում քաղաքի հանգիսապէս կառուցեալ: Հատոր չորրորդ: ԶԲարոյապանն և զՀամաբնաբանութիւն պարունակելով ի վերջնում Տոմինիկոսի Լովեգիոյ, նրամամաւ մեծաւորաց: Երևանի զեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 223, էջ 3ա—308բ:

Վերջում հիշատակարանը. «Թարգմանեցեալ ի լատինական լեզուէ ի հայկական բարբառ ըստ խնդրոյ և օժանդակութեան Յովհաննէս աստուածաբան վարդապետի Բաղիչեցւոյ արհի և պանծալի եպիսկոպոսի՝ պատրիարքի Հայոց Կոստանդինուպոլսոյ՝ Սև սա կրկնաբար թարգմանեցեալ եղև ի Ղուկասու վարդապետէ Խարբերոցու, ի փառս ամենա-

մեծին աստուծոյ և ի պատիւ ամէնօրհնեցեալ սուրբ կուսի Սօրն աստուծոյ, և ի յոգուտ հայկազեան ազգիս, ամէն լամին Քրիստոսի 1741:

Այս հատորը համապատասխանում է Վրթ. Ասկերյանի թարգմանութեան 7 հատորի երկրորդ կեսին (էջ 299—619), այն է՝ «Չորրորդ մասն փիլիսոփայութեան, անուանեալ Համաքնարանութիւն»:

Յի Տես աշխատութեան լատիներեն ընդգրի հետևյալ լրիվ հրատարակութիւնը. *Philosophia juxta inconcussa tutissimaque Divi Thomae dogmata, quatuor tomis comprehensa, authore P. F. Antonio Goudin, Lemovicensi, Ordinis Praedicatorum, Provinciae Tolosanae alumno, in Sacra Facultate Parisiensi Doctore Theologo et in Majori Conventu et Collegio Parisiensi ejusdem Ordinis Regente. Editio nova prioribus accuratior, ab Authore iterum ex integro recensita, emendata et illustrata*, Coloniae et Francofurti, 1764.

Բ.— ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տրամարանութեան հատորի մեկնութիւններ են հետևյալները, որոնցից առաջին երկուսը զանազան հատվածների մեկնութիւնը տվող շարքեր են՝ ըստ Վրթ. Ասկերյանի տպագրած հատորի, որի էջահամարներն են կրում: Գրված են գրաբարու իսկ երկրորդը, որ ամբողջական գործ է, աշխարհաբար է:

1. Հաւաքումն ունաց տարակուսեան րամից եղլոց ի Տրամարանութեան, որոց առաջին թիւն ցուցաւ և զթղրահամարն և երկրորդն՝ զտողն. «Ստորոգական եզրն, և որ նշանակէ զսեռն կամ զտեսակ ևն: Ստորոգ կան եզրն՝ այնու զի սեռ կամ տեսակ ինչ նշանակէ, հարկ է անխառն յայլոց սեռից և տեսակաց նշանակել...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3091, էջ 115ա—144ր:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1998 (էջ 6ա—40ր), № 830 (էջ 49ր—96ր), № 5066 (էջ 6ա—40ր), № 8213՝ «Համառօտ մեկնութիւն ունաց րամից եղելոց ի Տրամար.» ևն

(էջ 82ա—110բ), № 3977՝ «Լուծուցք ունաց տարակուսեան րամից Տրամար.» ևն (էջ 3ա—47ա, սկ. «Եզբերք գիտուլ եանց են այնք ամենայն րաւք, որք ի մեկ ցուրիւնս ի գործ ածին») և № 1998՝ «Տրամարանութիւն Փոքր: Հաւաքումն ունաց տարակուսեան րամից» ևն (էջ 3ա—44բ, սկ. «Ձի փիլիսոփայն է, որոյ ուսեալ է զփիլիսոփայուլիւն: Իրկու իսկութիւնք են ի սմա, մինն որոշեալ և միւսն անորոշ»):

Այս օրինակներից մի քանիսը վերջում ունեն մեկնողի հիշատակարանը՝ առանց անվան: Միայն № 3977 ձեռագրում է, որ հիշատակարանն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Վերջարանութիւն պարզ րաճողից, այսինքն է ճօրն Փիլիպոսի» (էջ 46բ):

2. Ի Տրամարանութեան հաւաքեալ տարակուսելիք. առաջին թիւն ցուցանէ զերեսն, երկրորդն զտողսն րացերևոցէ. «Ձի՞նչ է աշխարհիս մասանց համեմատութիւնն, և զոր մասունս առնու աստե՞ն...: Լծ. Աշխարհաւ՝ իմանայ զերկինս և զերկիր և զամենայն որ ի մուտ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 5066, էջ 43ա—59բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. 3977՝ «Լուծումն տրամարանեան իմաստից Կովգոյ» (էջ 49ա—81բ, սկ. «Աշխարհաւ իմանայ զերկինս և զերկիր»):

3. Չարգարանութիւն Փոքր Տրամարանութեան Կովտոյ հատորոյ: Արարեալ աշխատասիրութեամբ ի Յակոբ վարդապետէ Վանեցոյ Թօփուզեանց կոչեցելոյ, ի գիւրութիւն ուսումնասէր աշակերտելոց ի Լիմսուրք անագատի, ի ծովակին Վանայ: Յամի տեսան 1832: Առաջին մասն փիլիսոփայութեան անուանեալ Լոկիգայ կամ Դիալոկ, այն է Տրամարանութիւն, որ ըստ յունեանցին անուանի Լոկիգայ, որ թարգմանի րանեանց գիտութիւն. կամ անուանի Դիալոկ, որ թարգմանի երկարանութիւն, կամ աներեան՝ հարցևպատասխանի, այսինքն հաստատարանուլիւն կամ նշմարտախօսութիւն. «Այս անուն փիլիսոփայութեան մեկ և առաջին մասին...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 5369, էջ 1ա—147ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 5596 (էջ 2ա—102ա) և № 2646 (էջ 1ա—164բ):

Գ.— ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ, ՀԱՏՈՐԻ ՀԱՄԱ-
ՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հետևյալները Տրամաբանության հատորի համառոտություններն են, ըստ 'Լրթ. Ասկեր-
յանի հյուսարակաթյան.

1. Յօրինել համառօտութիւն Կովանոյ Տրամաբանութեան՝ առաջնոյ հատորոյն կսեցնացն, Տ. Տ. Կոստանդնուպոլսեցոյ նարգեան սրբազան վեհափառ պատրիարքի աստուածաշնորհ Կարապետ արքեպիսկոպոսի, ի խնդրոյ հոգեւեր գիտնակ սնաց, 1827, ի յունիսի 16, ի 'յոստանդնուպոլիս Եւ այժմ զգուշութեամբ օրինակեալ ի նարազատ գաղափարէն ի վայ'լս անծին իմոյ և հաւատարիմ կրօնակից եղբարց, ծառայ Դաւիթ վարդապետս Կարենցի, յիմար՝ տրուպ միարամ սրբոյ Երուսաղէմիս, 1828, յունվարի 4, ի Կոստանդ ուպոլիս. յիւսկիւտար: Երուսաղէմի Հաթ. Մատ. ձեռ. № 374,
էջ 253—284(?)

2. Առաջին մասն Փիլիսոփայութեան որասի՝ Տրամաբանութիւն, համառօտեալ իրուն Տրամաբանութեան աստուածաբան վարդապետին Կովղնոյ ի 1830 մի: Այլատաստիութեամբ հօր Յովսեփայ գիտնական վարդապետի Տիր Աւագեան Արցախեցոյ, որ է մի սրան սրբոյ վանիցն Գանձասարու՝ եղևոյ ի Խաչէն գաւառակին Արցախայ: Ի հայրապետութեան տեառն և տեառն Յովհաննու Կարբեցոյ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց և ասպետի, նրամանաւ տեառն Բաղասարայ ասպետափառ մետրոպոլիտի և բարձր սրբազն արհիեպիսկոպոսի Հասան Զալախանց: Ի ազարանի վիճակաւոր առաջնորդին Դարաբաղու բարձր սրբազն մետրոպոլիտին Բաղասարայ: Ի Շուշի, 1840—ՌՄՁԹ:

ՇՆՑՈՆ ԷՐՄԻՍ

Ըստ 'Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 112 ձեռագրի՝ Անտոնիոս Էրմիսը հեղինակներից մեկն է Արիստոտելի Ստորոգութեանց այն

մեկնութեան, որը հայ մատենագրութեան մեջ հայտնի է Դավիթ Անհաղթի անունով: Անտոն Էրմիսին է պատկանում այդ մեկնութեան մեծագույն մասը, այսինքն՝ Յաղագս առընչի՝ զլիսից սկսած մինչև վերջը: Հեղինակի ինքնութիւնն անծանօթ է: «Անտոնիոս Էրմիս»-ը պետք է լինի Ammonius Hermiae-ն, որը Պրոկլ Դիադոքոսի աշակերտն էր և մեկնութիւններ է գրել Արիստոտելի ու Պորփյուրի աշխատութիւնների մասին ևն (տես՝ ԱՄՈՆ ՈՐԳԻ ՀԵՐՄԻՍՏԻ), Հ. Մանանդյանը կարծում է, որ սույն Անտոնիոս անունը Համբրիքոս ասորի իմաստասերի ուսուցիչ Անատոլիոս-ի անվան աղավաղումն է հայերենում: Բայց՝ նկատի ունենալով, որ տարակուսից վեր է Արիստոտելի մեկնիչ Ամելախոսի և Պրոկլի մեկնիչ Ամելախոսի նույնութիւնը, ինչպես նաև հավանական է նրանց նույնութիւնը Հերմիսի որդի Ամմոնիոսի հետ, — և այս դեպքում չի կարող ապրած լինել Ս գարից առաջ, — զժվար է ընդունել Հ. Մանանդյանի այդ կարծիքը, քանի որ Անատոլիոսը, որ Պորփյուրի աշակերտն էր, ժամանակով շատ առաջ է քան Պրոկլ Դիադոքոսը: Հիշյալ ձեռագրում Անտոնիոս Էրմիսի մեկնութիւնը Արիստոտելի Ստորոգութեանց բնագրի հետ դրված է գուզընթաց, սլունակ առ սլունակ (էջ 48բ—111բ) և կրում է «Անտոնիոս Էրմիս է ասացեալ զքարզմանս ու «Անտոնիոս Էրմիս քարզման վերնագրերը սարբեր զըլուխներում: Այս բնագրի մասին լրացուցիչ և լայն տեղեկութիւններ տես ԴԱՎԻԹ ԱՆՅԱԶԹ անվան աակ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մանանդյան Հակ.— «Յունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները», Վիեննա, 1928, 55 շժ, 27 և 31:
Յայլան Հակ.— «Եմուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարիանց ի Վիեննա», Վիեննա, 1895, էջ 380—393:

ԱՆՏՈՆ ԹԵՐԱՅԵՑԻ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ*

(Ἄντωνος Θησαυρίζου ἑρμηνεία)

Ողբատական միայնակյաց, «պարադուխտ
 ճգնաւորաց», որ երկար տարիներ ապրել է
 6 մենութեան մեջ Թերալիզում և հիմնել է
 ախտեղ բազմաթիվ մենաստաններ: Ծն.
 Սզրիպոսոսի Փոքր-Հերակլիա քաղաքի Կոմա
 ալանում 551 թ. և մեռ. 350 թ. իր ճգնա-
 10 րանում: Հայկական Սկեղեցիին, ինչպես քրիս-
 տոնական բուրբ հին սկեղեցիները, Անտոն
 Անապատականին դասել են իրենց տոնելի
 սրբերի շարքը: Նրա անունով Անտոնյան
 միաբանութուն է կոչվել սկզբներում Միտի-
 13 քար Սեբաստացու հիմնած ընկերութիւնը, որ
 հետագայում անվանվեց Միտիքարյան միա-
 բանութուն: Նրա անունն է կրում նաև այժ-
 մյան Անտոնյան միաբանութունը, որի կենտ-
 20 րոնը Ջմառի վանքն է, Լիբանանում: Հունա-
 կան հին գրականութիւնը Անտոն Անապատա-
 կանի անունով պահել է նամակներ, կանոն-
 ներ, ճառեր և զանազան այլ հատակոտորներ.
 23 տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus
 completus“, ser. gr., t. XL, Parisiis, 1858,
 p. 953—1102. Հայկական մատենագրութիւն
 25 մեջ մեզ հայտնի են առաջմ միայն երկու
 «կարգ»-եր (կանոններ?) ըստ Անտոնի,
 որ նշում ենք ստորև: Իսկ նրա խոսքերից
 բազմաթիվ մեջքերումներ գտնվում են Հա-
 30 րանց վարքերում. հմմտ. «Հարք սրբոց հա-
 րանց և քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ
 կրկին թարգմանութեանց նախնեաց», հատոր
 Ա—Բ, Վենետիկ, 1856: Ունենք նաև նրան
 նվիրված կենսագրական և այլ երկեր:

* ՕժԱՆՆԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ավգերյան,
 «Լեռնաժողովուրդի և վայրաբնութիւն սրբոց», հտ.
 Ա, Վենետիկ, 1810, էջ 87—103: — Ծ. Տեր-Միլետո-
 յանց, «Ընդհանուր եկեղեցական դասութիւն»,
 հտ. Ա, էջ 1-րդին, 1808, էջ 278—279: — J. Nirschl,
 „Lehrbuch der Patrologie und Patristik“, Bd. II,
 Mainz, 1893. S. 119—122.— Streber, „Der hl. An-
 tonius“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Wetzer und Welte's
 Kirchenlexikon“, 2. Aufl., Bd. I, Freiburg im
 Breisgau, 1882, S. 987—989.— L. de Tillemont,
 „Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique
 des six premiers siècles“, t. VII, Bruxelles, 1732,
 d. 46—66.

Ա. — Կ Ա Ր Գ Ե Ր

1. Կարգ սքեմաւորաց զոր արարեալ է
 սուրբն Դիողորոս եպիսկոպոս Պամբիւլացոյ
 (sic) քաղաքին, հրամանաւ մեծին Անտոնի:
 Վիեննայի K. K. Hof-Bibl. Cod. Arm. 26,
 f. 1. 125^v.

Սկսվում է՝ «Եպիսկոպոսն ասէ զաղօթս.
 Աստուած յախտնեական կատարեալ իսկու-
 րեամբ»:

2. Կարգ իշխանութիւն տալոյ վանաց 10
 հօր հօրն (sic) ըստ սովորութեան ուղղափառ
 եկեղեցւոյ և ըստ հրամանի մեծի սրբոյն՝
 հօրն մ. քոյ Անտոնի անապատաւորի: Լի-
 dem, fol. 136^v — 139^v.

Բ. — ԱՆՏՈՆ ԹԵՐԱՅԵՑԻ ՄԱՍԻՆ
(Մտանագրական նյութեր)

1. Անտոնի վարքը, ընդարձակ և համա-
 20 աստ մի քանի խմբագրութիւններով, տես՝
 ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՓՍԱՆԴՐԱՑԻ (Պատմական
 երկեր. § 1):

2. Յաւելուած բանից և գործոց սրբոյ
 հօրն մերոյ Անտոնի Արքայի, որ ինչ ար-
 25 ասքայ վարուց նորա պատմին, բովանդա-
 կեալ ի չորեքաստան գլուխս: Տես՝ ԲԱՐ-
 ՍԵՂ ՀԱՍՆՈՎԵԱՆ անվան տակ:

3. Սրբոյն Անտոնի անապատակամի: Եւ-
 30 սերի եպիսկոպոսի յեկեղեցական պատմու-
 բանէ, յուրերորդ (կամ ի չորրորդ) դպրու-
 բանէ:

Այս բնագրի մասին, որը, բացի վերնա-
 40 գրից, ոչ մի կապ չունի Անտոնի հետ, տես
 ՓՐՈՆ ԵՐԱՅԵՑԻ անվան տակ:

4. Տէր Անտոնի Թերայեցւոյ ասացեալ.
 «Աստուածանշկար պատկեր յօրհնեալ ի յա-
 45 րարողէն, | Բանի քո բարդեալ տեղիս զա-
 մեմայն պարզէք հոգեղէն...»: Տես՝ ԳՐԻ-
 ԳՈՐԻՍ ԱՂՔԱՄԱՐՑԻ:

5. Երգ գովասանաց առ սուրբ հայրն
 Անտոնիոս. «Ըզքեզ հայր սուրբ Անտոնիկ |
 Բաղձամ գովել ի սերտ սքրեա...»: Տես՝ ՄԽԻ-
 50 ԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ:

6. Գանձ Անտոնի անապատական հգնա-
 ւորի ևն. «Բարձրեալ անաւոր, | Բան հօր
 զիմաւոր...»: Տես՝ ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ:

Այս գանձի մի մասը ձեռագրերում պատահում է նաև առանձին, հետևյալ սկ. գնործամ ի մարմնի | Յիսուս մեղքըրտի...»:

7. Տաղ ի սուրբ Անտոն. «Անտոն ուսանալուց անապատի ճակատից լեռանց աղբիւր անկանց...», Բագմանիկայ. 1895, էջ 30:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 474 (էջ 68ա, սկ. «Անտոն ուս...» դրերականաց...), № 425 (էջ 112ա, սկ. «Անտոն, Անտոն ուստ...» աղբ'րականաց), № 423 (էջ 86բ, սկ. նույն). Թրիլիսիի Պետ. Քանդ. հայ. ձեռ. № 36 (էջ 28ա). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. E. 18 (fol. 26^v).

Սույն տաղի հորդորակը մի շարք ձեռագրերում հանդես է գալիս որպես առանձին տաղ. տես հաջորդը՝

8. Տաղ Անտոնի Յգեաւորին և այլ միանձանց. «Անհամբ խոնարհիմք ի Յրգեւորիւնքս քո, | Ո՛վ սուրբ հայր Անտոն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 31ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672 (էջ 50) և № 2709 (էջ 35բ). Հայեպի Ս. Բառմանկ. եկեղ. ձեռ. № 51 (էջ 292):

9. Երգ առ սուրբ Անտոն. «Ո՛վ սուրբ հայր ճրգեաւոր իջստակրօն, | Սուրբ պանծա գայս քո կրօն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7316, էջ 11բ:

10. Երանոն Անտոնի անապատականի խորագրի տակ նրան նվիրված շարականները տես՝ «Շարական», էջմիածին, 1881, էջ 71: Նմանապես՝ «Սրբոյն Անտոնի անապատականի խորագրի տակ մի այլ շարական տես՝ Սահ. Ամատունի (հրատ.) «Հին և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 18—19:

Անտ. Թերալեցուն նվիրված շարականների հեղինակութունը, ըստ Գրիգոր Տաթևացու, ժամանք Անանիայի [Շիրակացւոյն] տան, և իմանք Խորենացւոյն»:

Տես նաև՝ ՍՐԱՊՈՆ ԾԻՐ, «Թողթ առ աշակերտս երանելոյն Անտոնի՝ առ Մակար և առ Ամատասա»:

1 Գրիգ. Կարճմանց երկնք երանելի սրբոյ հօրն յերոյ Գրիգորի Տաթևացւոյն, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 227:

ՆՆՅՈՆ ԻՆԴԵՐՑՆՆԵՆ

Վիեննական Մխիթարյան (ԺԸ գ.) 2-դիւնակ է մի քանի գիտական երկերի, որոնց մեջ արժեքավոր է՝ «Մատեան երուճաւոր»-ի շորս գիրս բաժանեալ, յօրինեալ ի գրոցն ճափնի և արդի մեծանուն իրածիշա հեղինակաց Յունաց. Հատինացւոց և Իտալացւոց», 1801 թ. (անտիպ)՝ նրա մյուս անտիպ երկերի մեջ հիշատակվում են նաև 17 մեծադիր հատորներով՝ «Երկրաչափութիւն», «Ժամատարապետութիւն», «Ուսողութիւն», «Գրահաշիւ», ևն՝ Ունի նաև մի քանի նամակներ առ Ստեփանոս Մելլեանյան՝ 1769/70 թվականներին»:

ՆՆՅՈՆ ԿՈՍՏԱՆԴՆՆՈՒԳՈՒՍԵԹԻ

Վիեննական Մխիթարյան, որից հայտնի են երկու անտիպ հոգևոր տաղեր, ԺԸ գար (?):

1. Տաղ առ սուրբ Աստուածածինն, յօրինեալ ի Կոստանդնուպոլսեցի 2. Անտոն վարդապետէ առաջնոյ. «Երգևմ զգովեսաիցնուագս քեզ, ո՛վ սուրբ տիրածին...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 160, էջ 70բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 614 (էջ 40բ):

2. Իորին դարձեալ առ սուրբ Կոյսն. «Երանեալ և օրհնեալ սուրբ կոյս Մարի՛ մ...», Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 160, էջ 71բ:

ՆՆՅՈՆ ԿՈՂՑՈՆ

Տես՝ ԱՆՏՈՆ ԳՈՎԳԻՆ:

1 Հմտ. «Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան ժաբանութեան գրական գործունէութեան վրայ», Վիեննա, 1912, էջ 221:

2 Անգ. էջ 221:
3 2. Տայան, «Մայր գիւտն Մխիթարեանց Վեներալոյ Ս. Ղազար 1707—1723», Վեննա-իկ, 1830, էջ 265—267, 55 մմ, մեզ և մեր:

ՆՆՏՈՆ ԿՈՒՑՄԱՅԻ

կամ

ՔՐԻՍՏՈՍՈՍ

Նույն ընտանիքին պատկանող երկու ան-
ձեր, որոնց անունը գրական որոշ վաստա-
կով կապված է հայկական մատենագրության
հետ ժէ—ժԼ՝ դարերում:

Առաջինը՝ տեր Աստվածաբարի և Սուլ-
թանի որդին, 1651 թվականին Կուտինայում
էջմիածնի նվիրակ ներսես վրդ. Տաթևացու
խնդրանքով ընդօրինակել է մի ժողովածու,
որն այժմ գտնվում է Երևանի Պետ. Մատե-
նադարանում՝ ձեռ. № 774: Այս անձը, որ
ձեռագրի միայն առաջին մասի գրիչն է, իր
հիշատակարանում ասում է. «Ե՛ր թվին ՌՃ
(= 1651) ամի Փրիլիպպոս կաթողիկոսի հրամա-
նան եկաւ Գոթահիա Տաթևացի ներսէս վար-
դապետն նուիրակ, և ետես որ առ աստուած
փոխեալ էր Աստուածատուր քահանայն. և
տեսեալ զայս գիրքս ցանկացաւ, և հարկ եղ
ի վերայ մեր, թէ պիտի որ քո հօրն՝ տէր
Աստուածատուրի հոգոյն զայս գիրքս գրես
մեկ լիշատակ, թէ այլչափ վաղուց ժամա-
նակաց քահանայէ պիտի որ մէկ լիշատակ
տաս. և մեք ալ զնորա խնդիրքն ոչ դար-
ձուցաք լիտս, ալ գրեցաք մեծաւ շանիւ
վասն մեր հօրն խաթերն, և շնորհեցաք իւ-
րեան: Որք հանդիպիք, սուրբ հայրք, կար-
գալով կամ օրինակելով, լիջեսիք ի մաք-
րափալ լաղօթս ձեր զգրող սորա Գոթահիա-
ցի սուտ անուն Անտոն քահանայ և զհայրն
իմ զտէր Աստուածատուրն մէկ Հայր մեղա
լիւ» ևն (էջ 186բ—187ա): Մեռ. 1665 թվա-
կանին:

Երկրորդը՝ նախորդի թոռը, տեր Ստեփա-
նոսի և Հովհաննիսի որդին, որ մեռ. 1723 թ.,
հին հիշատակարանների հիման վրա կազմել
է 1445 թվականից մինչև իր օրերի՝ 1716
թվականի զեպքերը պարունակող մի ժամա-
նակագրական աշխատություն, որ հիշատակ
է թողել Կուտինայի Ս. Աստվածածին եկե-
ղեցուն (տես ԵԿուտինեանայ ժամանակա-
գրութիւն, Հ ա ճ գ ե ս Ա մ ս օ թ ե ա յ, 1952,
էջ 97—110, 242—257 և 596—601): Այս
ժամանակագրությունը արժեքավոր աղբյուր
է ոչ միայն Կուտինահայ գաղութի հին պատ-

մության, այլև երկրի ներքին կյանքի, տըն-
տեսական դրության, հարկապահանջութուն-
ների, ավատական հարաբերությունների,
պատերազմական իրադարձությունների ու-
սուկնասիրության համար:

Այս ընտանիքը Կուտինայի Ս. Աստվա-
ծածին եկեղեցու թաղից էր: Հավանական
չէ, որ այս ընտանիքից լինի այն բանաբ-
հետ գրիչն Անտոնը, որ Որևանի Պետ.
Մատ. № 585 ձեռագիր ժամագիրքն ընդօրի-
նակել է Մահտեսի Մեխիցի համար 1632
թվականին, նույն քաղաքի Ս. Սարգիս եկե-
ղեցում (հիշատակարան էջ 180ա—180բ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ջորքյան Հ. Պ. — ԵԿուտինահայ տաղա-
սացներ, Ք ա զ մ ա վ է ա լ, 1923, էջ 170—
171:

Ստորագրված է՝ «Անուկ»:

Ջորքյան Հ. Պ. — ԵԿուտինահայ ժամա-
նակագրութիւն, Հ ա ճ գ ե ս Ա մ ս օ թ ե ա յ,
1952, էջ 97—110, 242—257 և 596—601:

ՆՆՏՈՆ ՀՐՈՄԱՅԻ

Ճառընտիրներում այս անունը հանդես
է գալիս որպես հեղինակի՝ երկու վկայաբա-
նական բնագրերի: Դրանցից առաջինը ԵՏԵ-
սիլ Կոստանդնուպոլիս խորագիրը կրող մի
համառոտ գրվածք է, որը Կոստանդնուպոլիսի
ձեռքով Սուքիասյան վկաների նշխարների
գլուտի պատմությունն է անում և որն ակ-
նեբերորեն Դաշանց թղթի ազդեցություն տակ
է կազմված, հետևաբար՝ ոչ վաղ քան խա-
չակրական արշավանքների շրջանը՝ Երկ-
րորդը Ոսկյանց վկայաբանությունն այն տար-

1 Այս բնագրի բովանդակությանը կազմող զը-
բույթը հաճախ ուզողի կցված է լինում Սուքիաս-
յանց վկայաբանության վերջին, որպես նրա մի
մասը. այսպես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1621՝
«Պատմութիւն և վկայաբանութիւն սրբոց Քոչիցն
Սուրբասաց» (էջ 111ա—111ա, սփ. ԵՆԱԵՄԱԿԻՐ
ՍՄԵՐ) և № 677՝ «Պատմութիւն սրբոց Քոչիցն և Սու-
քիասաց. սրբ եղևութեամբ Լուսառակցեամ ի լեան
Սուկաւէա» (էջ 165բ—166ա, սփ. ՆԱԼԻ): Այս զբույ-
ցը կցված է նաև Սուքիասյանց վկայաբանության
այն խմբագրությանը, որ Զրեգոր Մեքենցի Հայ-
մավարքում է գտնվում (տես ՍՈՒՓՐԱՍԾՆԱՆԵՐ):

բերակն է, որին որպես աղբյուր է ցույց տրվում Տատիանոսը: «Անտոն Լոմամայեցի»-ն հավանաբար մի հայ խմբագրի կեղծանունն է: Առաջին բնագրի վերջում գրեթե բոլոր ձեռագիր օրինակներն էլ ունեն Անտոնի անունով հիշատակարան: Իսկ երկրորդ բնագրի վերջում միշտ չի գտնվում այն, այլ միայն մի քանի օրինակներում: Ինչ կարծիքով վերջինս ավելի ուշ ժամանակների

10 երևույթ է և հետևանք է այն բանի, որ երկրորդ բնագիրը ձեռագրերում հաճախ «Տեսիլ»-ից հետո գտնվելով, որոշ գրիչներ կարծել են, թե նրա հեղինակն էլ Անտոն Լոմամայեցին է և ըստ այնմ նույն հիշատակարանն այնտեղ են փոխադրել համապատասխան լրացումներով: Կան նաև սույն երկու բնագրերի վրացիներն թարգմանություններ:

1. Տեսիլ Կոստանդիանոսի քաղաքի վասն Սուքիասեանցն. «Տեսաներ ի տեսլեան զհրեշտակ աստուծոյ, զի ասէր. Արի՛ Ե՛րբ ի Լայք, ի Բագրևանգ գաւառի ի Սուկաւեա լեռն վկայք վկայեցին, և բազում ժամանակք են՝ զի անբաղ են նշխարք նոցա . . .», տես՝ Մկ. Ավգերյան, «Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1811, էջ 119—120:

Բնագրի վերջում «Եւս Անտոն անաղատական ի Լոմայ ցանկացալ վկայութեան և վարուց երանելեացս, զիտակ լինել յորոյ ձեռն՝ մեծի թագաւորին Կոստանդիանոսի յայտնեցան. և զիս արժանիս տրար աստուած գիտել և գրել (կամ գտանել) ի մտտենի զվկայութիւն և զվարս նոցա», և ո՛րպէս՝ ծածկեալ կան սուրբ վկայքն մինչև ի ժամանակն՝ յորում աստուած յայտնեցէ՜ս ևն:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 201 (էջ 486ա) և № 206 (էջ 99ա) ձեռագրերից:

Այլ տպ. — Տեսիլ Կոստանդիանոսի աստուածասէր թագաւորի յաղագս յայտ ելոյ սրբոց Սուքիասեանց. «Տեսամեի ի տեսլեան

1 Երևանի Գեո. Մատ. № 996 ձեռագրում որ ի ձեռն (էջ 166բ)
 2 Նույն ձեռագրում՝ գտնալ ի մտտենի զվարս նոցա՝ գրեցի:
 3 Նույն ձեռագրում՝ քէ ո՛րպէս:

զհրեշտակ աստուծոյ, զի ասէր ցիս. Ե՛րբ ի Լայս, ի Բագրևանգ...», տես՝ օ. Ժնյուզե, «Վերջնական և սոմնորի Լուծարարական շրտոցերտոծա IX—X սկ.Յօ», տոմոսո, 1944, թց. 57—61.

Հրատարակվել է Երևանի Գեո. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. № 993, 996, 3772, 3787, 3791, 3797, 4710, 4803, 4929 և 7443:

Բնագրի վրացիներն հին թարգմանությունը՝ «Խղցնցնոստոցոս ցոստանցնց Ձեցոնա՞ տես անդ, նույն էջերում: Նույն թարգմանությունը, նույն վերնագրով, տես նաև հետևյալ ժողովածուի մեջ. А. Хаханов (հրատ.), «Материалы по грузинской агнологии по рукописям X века», Москва, 1910, стр. 22—24.

2. Բան և ասուքին նշմարիս սրբոցն Ոսկ՛անց քանանայից. «Բաի միւս ևս այլ պատմագիր ի կողմանց Յուհաց, այր մի ջնքերցասէր Տատիանոս անուն...», տես՝ 20 «Ստոիերք հախականք», հտ. ԺԹ, Վենետիկ, 1864, էջ 59—66:

Այլ տպ. — Վկայաբանութիւն սրբոյն Ոսկեայ և ջնկերաց նորա. «Բաի միւս ևս պատմագիր...», տես՝ օ. Ժնյուզե, «Վերջնական և սոմնորի Լուծարարական շրտոցերտոծա IX—X սկ.Յօ», թց. 9—21.

Հրատարակվել է Երևանի Գեո. Մատ. հետևյալ ձեռագրերից. № № 991, 993, 996, 1634, 3772, 3787, 3791, 3797, 4670, 4676, 4709, 4802, 4822, 4809 և 4871:

Բնագրի վրացիներն հին թարգմանությունը՝ «Սոցյցանո Գնցնցնոստոցոս Գնցնոս Եսյոսո ևս Յոյցաստա Յոստա՞ տես անդ, նույն էջերում: Նույն թարգմանության մի ուրիշ հրատարակություն՝ «տա Յոսոս օծ Սոցյցանո Գնցնցնոս Եոցոսոս Խղցնցնոս Եսյոսո ևս Յոյցաստա Յոստա՞», հետևյալ ժողովածուի մեջ. А. Хаханов (հրատ.), «Материалы по грузинской агнологии по рукописям X века», 1910, стр. 62—65.

□ Հայերեն բնագրի վերոնշյալ երկու հրատարակությունները վերջում հիշատակարան չունեն. բայց, օրինակի համար, Երևանի Գեո. Մատ. № 4822 ձեռագրի բնագիրը վերջում ունի այս հիշատակարանը. «Եւս Անտոն անաղատական ի Լոմայ՝ ցանկացալ վարուց

և վկայութեան երանելիացն՝ սրբոց Ոսկեանցն և Սուքիասեանցն, զիտակ լինել, որ ի ձեռն մեծին Կոստանդիանոսի յայտնեցան: Եւ աւտուած արժանի արար զիս ի մատենի գտանել զվարս նոցա. և զրեցի ուղիղ ըստ կարգի վկայութեան եղևալ զժամանակ երանելիացն և զժամանակ մեծին Կոստանդիանոսի, որ հրամայեցաւ նմա ի հրեշտակէն. և վասն բժշկութեան հոգոյն որ ի զեղ ամենայն ցաւոց ըստ թուոյ աւուրց. և թէ ո՞րպէս այժմ ժածկեալ կան, և ի ժամանակա լետինս յայտնեսցին» ևն (էջ 300բ): Այլպես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4774 (էջ 173բ—174ա):

Բնագրի ուրիշ օրինակներ տես նաև Հալեպի Ս. Գառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 145 = հին № 700 (էջ 106ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1 (էջ 266ա), № 9 (էջ 465ա) և № 97 (էջ 324ա):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. Բրույանք Ի. (ձեռագր. օ.) — Գեորգիոս ըստ Նոմոքրոն լեոտերատորի շրտոցրտո՞ծ IX — X սն-Յո՞, տծոլոսո, 1944

[«Հարվրացական գրական կապերը Թ—Ժ դարերում», Քրիլիսի, 1944]:

Ա. Սիոան Ղև. — «Այրարատ», Վենետիկ, 1680, էջ 538, ժան. 3:

Ա. Սիոան Ղև. — «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 27:

Ս. Վզրյան Մկ. — «Լիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Բ, Վենետիկ, 1811, էջ 118—120 և 128—129:

Զարբնամայան Գար. — «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 304:

Մարգիտյան Բարս. — «Մալր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Բ, Վենետիկ, 1934, էջ 59 — 60 և 137:

Խախանով Ս. (Хачанов А., հրատ.) — «Материалы по грузинской агнологии», Москва, 1910, стр. XII—XIV. (= «Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским Институтом Восточных Языков», вып. XXXI).

ՇՆՑՑՆ ՄԵՆԻՅԻԼՈՒՄԻՆ

. Ունի մի նամակ առ Ստեփանոս Մելքոնյան (Վիեննա, 20 փետր. 1771 թ.), տես՝ Ղ. Տալան, «Մալր գիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 351:

ՇՆՑՑՆ ՄԵԼՎԻՆԵՍ

(Antoine de Malvin)

Մեզ անձանոթ հեղինակ, որի մի փիլիսոփայական աշխատության հայերեն թարգմանությունը, կատարված՝ լատիներենից, գտնվում է Փարիզի Bibl. Nat. M^c. Arm. № 243.

Ճ. Մակլերը տեղեկություններ է տալիս սույն միակ ժանոթ ձեռագրի մասին. «Éléments de philosophie, par Antoine de Malvin. Texte traduit du latin dans la langue arméno-turque usitée par les Arméniens de Constantinople. XVIIIe siècle; écriture notragir; papier; 371 pages; 205 sur 140 millimètres; demi-reiture»¹.

ՇՆՑՑՆ ՄԵՐՋՈՒՐՆԵՐ

Հայոց նոր վկաներից, Իրիզոր Մարգվանցի քահանայի որդին, «քահանայ և փիլիսոփայ զարմանալի», նահատակված՝ 1495 թ. նրա վկայաբանության անանուն հեղինակն իրեն անվանում է «Կաֆայեցի վարդապետ», իսկ նահատակին՝ «իմ սիրական հոգոյ որդեակ»: Վկայաբանությունը չափածո է և անտիպ:

Պատմութիւն տեք Անտոն կրօնաւոր նահատակին որ Մարգուան քաղաքի Դորքուզեղ վանքն որ եր քվին Զեհ. «Ճառագայթ փառաց Քրիստոս հօր միածին, | Առաջնորդ հոգոց մերոց յոյսզ անքքնին, | Շնորհարաշիս պարգևատու զանճզ երկնային...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 2939, էջ 458բ—459ա:

¹ F. Macler, «Catalogue», p. 128.

ԱՆՏՈՆ ՄԵՐՈՆ ԲՆՆՆԱԿՈՒ

Տես՝ ԱՆՏՈՆ ԲՈՆՈՒԿԿԻ:

ԱՆՏՈՆ ԵՎ ԱՐՄԱՆՈՍ ԱՊՐԱՎՈՒՆԵՑԻ

Հայ ունիտոր, Երնջակի Ապրակունիս գյու-
 7 հից 1670 թ. օգոստոսին պարսից շահի կող-
 մից դեսպանություն մ ուղարկվել է մի ջանի
 եվրոպական արքունիքներ, Ազարիա Ջահե-
 ցու հետ միասին: Այս պաշտոնով Անտոն
 10 նազարուր նախ գնացել է Վենետիկ, որ
 հասել է 1673 թ. հուլիսին. այստեղից նույն
 ամսին մեկնել է Ֆլորենցիա, հետո՝ Հռոմ
 (պապական արքունիքը), իսկ 1674 թ. փե-
 15 տրովարի 28-ին հասել է Փարիզ՝ Վենետիկ-
 յան հանրապետության դիվաններից հան-
 ված և Անտոն նազարուսի դեսպանության
 վերաբերող հինգ կտոր իտալերեն վավերա-
 20 գրեր հրատարակված են G. Berchet-ի կող-
 մից, „La Repubblica di Venezia e la Per-
 sia“, Torino, Tip. G. B. Paravia e comp.,
 1865, p. 231—240, doc. LV—LIX. Անտոն
 նազարուր 1674 թ. ապրիլի 10-ին Փարի-
 25 զում Ս. Հոնորիոս թաղի Դոմինիկյան վանքի
 հայերեն ձեռագրերից մեկում, Օգոստինոս
 Բաղեցու ինքնակենսագրության առընթեր,
 30 գրել է իր հիշյալ դեսպանության և ուղեմ-
 րության պատմությունը: Այդ միակ ձեռա-
 գրից, որն ալժմ Փարիզի Ազգային Մատե-
 նադարանի սեփականությունն է (Bibl. Nat.
 Ms. Arm. № 9, fol. 80^r—81^r.), կատարվել
 35 են երկու տպագրություններ և մեկ ֆրան-
 սերեն թարգմանություն: Անտոն նազարուն
 ունի նաև հոգևոր-խրատական բնույթի մի
 փոքրիկ աշխատություն (մտնյվան և ունայ-
 նություն մասին), որ անտիպ է:

1. (Անտորագիր) ժԱրգ եւ Յրայ Անթո-
 6 ճիոյ նազարոս ազգաւ ճայ, գաւառէն Երին-
 ջակոյ, գիւղէն Ապրակունայ, ի սուրբ կարգէն
 Քարոզողաց, ի թիւն ՌՈՂԻ (1674) փետրուար
 յետին աւուրն եկեալ հասի այս գաճաճիսա
 10 և քաղաքարգ քաղաքս Փարիզ...», տես՝
 Բ. Պատկանյան (հրատ.), «Նշխարք մատե-
 նագրութեան հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1884,
 էջ 23—26:

Այլ տպ.— Պատմութիւն Յրա Անտոնի.
 Եւս Յրայ Անթոնիոյ նազարոս...», Բ ա ճ ա-
 15 ս էր, հտ. Ա. 1890, էջ 235—237:

□ Բնագրի ֆրանսերեն լրիվ թարգմա-
 նությունը Մ. Բրոսսեի կողմից՝ „Relation de
 20 fra Nazaros“, Journal Asiatique, Paris,
 sér. III, t. III, 1837, p. 415—421.

2. Ով մահ որպես... գլուխն եզկիկէլի...
 յաղթ... «Ջի՞նջ խորհիս, ո՞վ մեղաւոր, մինչև
 25 Ե՞րր ողորմելի մեա խրեալ ի խորս գերեզ-
 մանի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5987,
 էջ 70ա—72ա:

Վերնագրում բազմակետերով նշել ենք
 անընթեմանելի մասերը: Այս դրվածքի մի
 մասը չափածո է՝ «Փըրիստոնեայն բարեբախտ
 30 է, | ժամանակս ունայն օչ ծ սիւե...»: Վեր-
 չում «Ը՞վ նազելիք, ապաշխարութիւն խիսա
 լաւ է, | ՅրԱնդոնն (sic) լէջթոր Ապրակա-
 նեցի (sic) է: | ՌՁՅՂ և մէկն (1691) է
 35 ամսան...» (ամսանունը չի նշված):

Այս ազարիանցի աղամտղված ձեռ.ցույց
 է տալիս, որ բնագիրը հեղինակի ձեռքով չի
 գրված, այլ ընդօրինակություն է:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Այլիտան Ղև.— Միտական, Վենետիկ, 20
 1893, էջ 377, 397 և 398—399:

Յ.Ճառայան Լր.— «Հայոց անձնանունների
 բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 176,
 § 26:

Քառամշակ Կ. Է.— «Յուդայկ հայերէն 20
 ձեռագրաց Ազգ. Մատենադարանին Պարիսի»,
 Բ ա ճ ա ս էր, Փարիզ, հտ. Ա, 1890, էջ
 256—259:

Նկարագրում է ի մէջէ այլոց, Անտոն Ապրա-
 40 վունեցու բնագիրը պարունակող ձեռագիրը:

Արսե Թ. (Brosset M.-F.)— „Itiné-
 45 raire du très-révérend frère Augustin Ba-
 djétsi, évêque arménien de Nakhidchévan,
 de l'ordre des Frères-Prêcheurs, à travers
 l'Europe; écrit en langue arménienne, de
 50 sa propre main, ainsi que l'a reconnu et
 attesté le révérend frère Antoine Najari,
 son parent et son neveu, Apracounétsi, en-
 voyé du roi de Perse au roi très-chrétien.
 Paris..., mars 1674“, Journal Asiatique, 60
 Paris, sér. III, t. III, 1837, p. 415—421.

Կուետիճ Է. և Էքարդ Է. (Quetif J. et Echard J.) — „Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti“, t. II, Lutetiae Parisiorum, 1721, p. 652—653: „F. Antonius Napani“ (sic).

ՆՆՏՈՆ ՊԵՏՐՈՍՈՒՅ*

(Իտալ. Antonio di Padova)

Ճրանցիական ուխտի անդամներից, ծն. 1196 թ. Պորտուգալիայի Լիսաբոն քաղաքում: Լոնտորի մեծ համբավ է հանել սկզբում աստվածաբանական դասախոսություններով, իսկ հետո նվիրվել է ճարտգչական լայն գործունեության՝ Իտալիայի, Ճրանսիայի և Սլավոնիայի զանազան վայրերում: Մեռ. 1231 թ. Իտալիայի Պադուա (այժմ՝ Պադովա) քաղաքում, որտեղից և ստացել է իր մականունը: Մեզ ծանոթ է Անտոն Պադուացու մի ընդարձակ կենսագրության հայերեն թարգմանությունը, համանաբար իտալերենից կատարված, և մի աղոթք՝ նրան ուղղված:

1. Պատմութիւն սրբոյն Անտոնի, որ էր Լիսպոնացի, և ճասարակարար Փատուացի, եղբայր ի կարգէն սրբոյն Յակոբիսի խոստովանողի. ճմբկիրն Բոքրոկայու որ է մին մասն Յիսպանիոս, առանել դեպ ի յարևմուտս և մին քաղաք որ կոչի Լիսպոնայ, և ի նմա մին գլխաւոր եկեղեցի շինեալ ի պատիւ Մօրն աստուծոյ, ուր դիմարմին փառաւոր մարտիրոսի սրբոյն Վինչնցիոսի Վալ'նցացոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5987, էջ 23ա—32բ:

2. Աղօթք առ սուրբ Անտոն. շքե խընգրես զքանչելիս՝ մահ, մոլորութիւն, թշուառութիւն, դևք, բորոտութիւն փախչի՛ն, ճիւղանդ յառեմն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 104, էջ 404ա:

ՆՆՏՈՆ ԶՅԻՂՍԵՅՍԻ

Տաղերգու Ժէ դարի, որդի մահտեսի Լարտաչի և Խանուսի Մն. Նոր-Ջուղայում,

* ՕՃԱՆԴԱՆ ՅՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ազգերյան, «Լիակատար վարք և վայարանութիւն սրբոց», Էտ. ԺԲ, Վենետիկ. 1815, էջ 43—53.—Abbe Pellin. „Dictionnaire hagiographique“. t. I. Paris, 1850, p. 217—223.

որանց աշակերտել է հաշակավոր Խաչատուր Կեսարացի և Միմոն Ջուղայեցի վարդապետներին: Վաճառականութիւնը շրջել է Եվրոպայում, եղել է և Լոմոմ (1655 թ.). իսկ 60-ական թվականների վերջերից մինչև 90-ական թվականների սկզբները գտնվել է Վենետիկում, հայտնի չէ՝ մնալու՞ն կերպով. թե ընդհատարար: Անտոն Ջուղայեցին Երևանի Պետ. Մատ. № 1280 ձեռագրի մի մասի գրիչն է Նոր Ջուղայում 1612 թ. (տես հիշատակ. էջ 230ա): Նրա ընդօրինակությունն է նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 872 (=նոր № 370) ձեռ. տաղարանը, որի հիշատակարանները տեղեկություններ են տալիս նրա կյանքի մասին: Այս ձեռագրից հրատարակվել են մի տաղ և գլխավոր հիշատակարանը, որ 1663 թվականից է և պարունակում է պատմական դեպքեր:

1. Տաղ ողբերգական ի բերանոյ մեռելոյ և ասացեալ. «Ո՛վ քաճաճայք և վարդապետք աստուածաբանք, | եւ ժողովուրդք ճաւատացեալ ամենքեան...» (հրատ. Ա. Ջուղանյան), Անաթոլիոս, 1901, էջ 163—164: Վերջում ունի հետևյալ հիշատակությունը. «Գրեցաւ տաղս ողբերգական ի թուականութեանս Հայոց ՌՃԼԹ (=1690) ի յամսեանս սեպտեմբերի ԺԱ, ձեռամբ գծողի տառիս տրուփ ծառայ լետենեան ամենեցուն Անտոն դպրի՛ս:

Տես նաև ԱՌԱՊԵՆԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, 2. [Հիշատակարան] «Տաղագիր մի վասն պայծառութեան եկեղեցւոյ որ ի ժամ սուրբ պատարագին ո՛չ կայր աւալ մի որ ասեաք...», Բագմավեպ, 1932, էջ 540—542:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Փեյիկյան Մղ.—«Ջուղայեցի Անտոն դպրի պատմական լիշատակարան մը», Բագմավեպ, 1932, էջ 536—542:

ՆՆՏՈՆ ՍԵՐԵՔՈՑԵՆՆ

Որդի Իրքոյի Ժէ դարի լեհահայ վարդապետներից, ծն. Լիովում: Հայտնի է Սեչովում և Յալովիցում 1636, 1639, 1654, 1658

ԽՔ. ընդօրինակած մի քանի ձեռագրերով, ինչպես նաև՝ 1644 թ. Միսում եպիսկոպոսական ձեռնագրութիւն ստանալուց հետո Արևիկընում և Լեհաստանում ու Ռումիլիայում իր կատարած ձեռնագրութիւնների ընդարձակ ցուցակով (սկ, ընս Անտոնի վարդապետս թվին ԻՂԳ (= 1644) մայիսի Թ. ի քաղաքն Միս օրհնըվեցայ), տպւած հետեյալ հրատ. մեջ. Լ. Տաշյան, ՎՅուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագրարանին Մխիթարեանցի Վիեննա՝, Վիեննա, 1896, էջ 775-776): Ստորագրում է «Անտոն Կրօնաւոր» կամ «Անտոն եպիսկոպոս Հայոց Պողտեմայ և վարդապետ, Հայանարար այս անձ, է հեղինակը այն երկու հատոր «Թաթարերեն» (գիշաղերեն) քարոզների, որոնք գտնւում են Վիեննայի Մխիթ. Մատենագրարանում (տես՝ ԱՆՏՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ):

ԳՐԵԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Միլիան Ղև. (հրատ.) — «Կամհնից», Վենետիկ, 1896, էջ 187—188 և 191—192:

ԱՆՏՈՆ ՍՈՒՐԱՆԻԱՑԻ
(Antonius de Sultanea)

ԺԴ դարի հայ ունիտոր մատենագիր: ԿԳ. Գալանուսը ԺԷ դարում հիշատակում է նրան հայերեն լեզվով գրած մի աշխատութիւնը՝ «Գիրք բնդդեմ Մամնեապեմաց» («Liber contra Mahometanos»), որն, ինչպես երևում է, պատմական կարևոր տեղեկութիւններ էր պարունակում պարսկական իշխանութիւն տակ գտնւող հայերի դրության մասին: Անտոն Սուրբանիացին գրել է նաև պատմական մի ուրիշ աշխատութիւն լատիներեն լեզվով՝ «Notitia regimintis magni Caan Cathal Tartarorum Imperatoris cum descriptione vastissima ejus regni jussu Joannis XXII ab archiepiscopo Soltantiensi latine scripta» («Տեղեկութիւն Կաթալի մեծ խանի պետութիւն մասին» ևն), որը 1351 թվականին թարգմանվել է ֆրանսերեն՝ «L'Etat et le gouvernement du grand Caan de Cathal souverain empereur des Tartares, et de la disposition de son empire, interpreté en Latin par un archevesque, qu'on

dit l'archevesque Saltensis, au command du pape Jean XXII de ce nom. Et fu cils livres translatez de Latin en François par frere Jean de Ypres moine de S. Bertin en S. Omer en l'an MCCCCLI accomplis» (գտնվում էր Փարիզի Արքայական Մատենագրարանում, ձեռ. № 3389), Այս ֆրանսերեն թարգմանութիւնը տպագրվել է Փարիզում 1529 թվականին հետևյալ ճակատով. «L'Histoire du grand Caan de Cathal et des Tartares.Plus la peregrination de F. Ricull ex partes d'Orient, et le traicté de Guillaume de Bouldeselle de l'estat de la Terre Sainte. Lesquelles traductions ont esté faites en l'an 1351 par Jean de Long dit moine de l'abbaye de S Bertin en S. Omer» etc. (Parisils, Joann. a S. Dionysio, 1529).

ԳՐԵԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գալանուս Կգ. (Galanus Cl.) — «Միտարանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդՊեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ: Conciliatlonis Ecclesiae Armenae cum Romana», pars I, Romae, 1650, p. 527—528.

Կուլեմփ Է. և Էքարդ Է. (Quettif J. et Echard J.) — «Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti», t. I, Lutetiae Parisiorum, 1721, p. 537—538.

ԱՆՏՈՆ ՍՈՒՐԱՆԻԱՑԻ

Տես՝ ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ՍՈՒՐՈՆԱՑԻ:

ԱՆՏՈՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Հեղինակ՝ 1660 և 1661 թվականներին գրված երկու հատոր հայատառ «Թաթարերեն» (այսինքն՝ գիշաղերեն) քարոզների, թվով 77 հատ: Այս քարոզների խորագրերն ու մեղի կոչումները հայերեն են. նաև բնագրի մեջ հայերեն բառեր խառն են: Հատորները 1895 թ. Տիսմիսիցից տարվել են Վիեննա և այժմ Մխիթ. Մատ. գրչագրերի հավաքման մաս են կազմում 479 և 480 թվահամարների տակ: Նրանք լեհահայ գաղութի արտագրութիւն են:

՝ Տես՝ Է. Տաշյան, «Յուցակ», էջ 984—986:

ՆՅՈՒՆ ՎԻԵՐԱ

Պորտուգալացի հիսուսյան մտանադիր, Ժէ դարի երկրորդ կեսում: Նրա գրական երկերից հայերեն թարգմանութեամբ ունենք Քառասնորդական պահոց քարոզների մի հատոր, որ խոսվերեն թարգմանությունից է փոխադրված հայերենի՝ Աթանաս Մերասյանի ձեռքով, 1797 թ.:

Փարոզքի վերայ աւետարանաց Քառասնորդական պահոց, Շարագրեալ ի ճօրէ Անտոնէ Վիերայէ աստուածարան վարդապետէ յԸնկերակցութենէ Յիսուսի: Որ եղև քարոզիչ երից թագաւորաց Բորգուէ լոյ: Հաւաքեալք ի յերկոտասան հատորոց քարոզաց նորա ի կերպի Քառասնորդական պահոց, Քարգմանեալ յիտալական բարբառոյ ի հայկական բարբառ ի յԱթանասայ վարդապետէ և յեպիսկոպոսէ Կոստանդնուպոլսեցոյ Տալի Սիմոնեան կոչեցելոյ: Ի ճայրապետութեան տեառն տեառն Սիմոնի Հայոց կայողիկոսի: Սկսեալ յամի փրկչին 1772, և աւարտեալ յամին 1775, ի յապրիլի 12, ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպոլիս: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2874, էջ 1ա—315ր:

Սկզբում կա թարգմանչի առաջաբանը՝ «Բան աք բարեմիտ ընթերցողս, որ հետաքրքրական տեղեկություններ է տալիս հեղինակի և գրքի ներկա թարգմանության մասին»:

«Որպէս ինձ թուի, թէ լոյժ դժուարին կարէ գտանիլ լալ ուրիք հոշակաւոր քարոզիչ ի բազում ժամանակաց հետէ, այնքան զովեալ լազգաց ալլոց, մանաւանդ յերկուց աշխարհաց, որպէս պատուական հայրն Անտոն Վիերայն Ալիլիսպոնային, համբաւաւոր քարոզիչ, որ քարոզեաց առաջի երից թագաւորացն Փորթոգալոյ, այս է Յոհաննու չորրորդի, Ալիոնսոսի վեցերորդի և Պետրոսի երկրորդի Վասն զի ոչ շատացաւ ճառագալթիւք, յայտնի և խորին մակացութեամբ իւրով լուսաւորել զԵւրոպայ յերկուս մեծամեծ իշխանութիւնս որոշեալ ի Հոմ և ի Ալիլիսպոնա, այլ նաև հաղորդեաց զլոյս

վարդապետութեան իւրոյ ի յԱմերիգայ, ի յամպիոնս Պահիայ և Մարակոնայ, որք են երկու իշխանութիւնք հոշակաւոր և լայնատարած գաւառացն Պրագլիլիայ: Արդ՝ ընդհանուր գոլով գովութիւնն ալամիկ մեր համբաւաւոր քարոզչին, չէ գարմանք, թէ նաև ազգք օտարականք գրանս քարոզաց սորա չընիցեն ի դէպ ըստ իւրաքանչիւր բարբառոց իւրեանց, զոր օրինակ արարին զայն Սպանիացիք, թարգմանեալ զգործս նորա ի լեզու Սպանիայ, Իտալացիք ի բարբառ իտալական, Կալիլիացիք ի լեզու իւրեանց, Գերմանացիք ի լեզու լատին. հուսկ յետոյ և մեք ի բարբառ Հայոց: Սակայն հանճարեղ իտալացիք ոչ շատացեալք ընդ առաջին սակաւ քարոզս նորա, թարգմանեալս ի լեզու իտալական, փափաքէին ունիլ իւրեանց բարբառ զալլ բազում գործս նորա, զի վայելեցեն նաև ինքեանք հանգոյն Ալիլիսպոնացոց զալլ բազում գործս այլախի հոշակաւոր քարոզչին: Վասն որոյ զհամբաւ ալամ քարոզչի լուեալ ոմանց լազգէ մերմէ, և զոմանս ասութիւնս նորա սքանչելիս տեսեալ՝ աղաչեցին զայս հանգոյն ալլոց ազգաց ալլալեզուաց, որք ճաշակեն զքաղցրութիւն քարոզաց նորա, ի հալ բարբառ թարգմանել իտալացոց բարբառոյ զայս գործ ամենագոն և քաղցրաբան: Եւ ես լաղթեալ լաղաչանաց անտի նոցա՝ շանացի զայս զմի՝ մատեան ի յերկոտասան հատորից անտի նորա թարգմանութեամբ ի լոյս ածել լաղագս ազգի իմոյ... Իսկ եթէ զբաղմունք և կեանքն տացեն ինձ ժամանակ առ ի կարող լինիլ թարգմանել նաև զալլս հատորս ալամիկ հոշակաւոր վարդապետիս, ոչ ծուլացալց ի թարգմանելոյ և զալլ հատորն, ըստ սնոյ մեր հասարակ շարադրութեան, որպէս է այս իսկ» ևն:

Ի՞նչ բնագրի սկզբնավորությունն է՝ «Փարոզք Քառասնորդական պահոց լոյոր տղանացից, ասացեալք ի գերիմասա վարդապետէ ճայր Անտոն Վիերայ կոչեցելոյ Յիսուսեան կարգէ: Փարոզ առաջին՝ վասն աւուր չորեքշաբթի: Յիշեա, ո՞վ մարդ, զի հող ես և ի հող դարձցիս: Զերկու իրս քարոզէ այսօր սուրբ եկեղեցին ամենայն մանկանացուաց...»:

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու Ն Ե .

Քարոզ Ա.— Ղաան աւուր չորեքշաբթի Քարոզ Բ.— Յաւուր կինդշաբթու առաջին կիրակէի Քարոզ Գ.— Յաւուր ուրբաթի յետ առաջին կիրակէի պահաց: Սէրն Սընամեաց շատագոյի է Լակա-
 1 սկուսթեմէ ընտրեանն Քարոզ Դ.— Յաւուր երկրորդ կիրակէին պահաց: Քէ քարձութիւնն է՝ զեզ քարձութեան: Քարոզ Ե.— Յաւուր երկուշաբթի յետ առաջին կիրակէին: Գասկեր ընդհանրական
 10 գասառանին: Քարոզ Զ.— Յաւուր երեքշաբթի առաջին կիրակէի: Քէ յարգիկ առանկ քարձիչք են քան զգնու: Քարոզ Է.— Յաւուր չորեքշաբթի առաջին կիրակէի: Քէ Լամբերութիւնն Քրիստոսի է մեծագոյն նշան աստուածութեան նորա: Քարոզ Ը.— Յաւուր
 15 կինդշաբթի առաջին կիրակէի: Քէ զհարզ պարտ իցէ Լասուցումն լիկիլ և վեարձու պարտուց: Քարոզ Թ.— Յաւուր ուրբաթու առաջին կիրակէի: Մեզուօրն զարձեալ է մեզաց պարտ է այլևս ոչ մեզանչի: Քարոզ Պ.— Յաւուր
 20 երկրորդ կիրակէին պահաց: Փառց արքայութեան պաշտարանեալ այնու, որ ոչ է: Քարոզ ՊԱ.— Յաւուր երկուշաբթի երկրորդ կիրակէին: Սերն զկայք երկնից է վերայ անզեզլ մեզաւորին: Քարոզ ՊԲ.— Յաւուր երեքշաբթի երկրորդ կիրակէի: Սկեզեցական պահանջոցն և ցանկացոցն երեք
 25 անգամ քարձեալ: Քարոզ ՊԳ. Յաւուր չորեքշաբթի երկրորդ կիրակէի: Փափագոցն մեծութեան միթարեալ է յոնգունման Լայցուածոց: Քարոզ ՊԴ.— Յաւուր կինդշաբթի երկրորդ կիրակէի: Զա-
 30 նագունութիւնց բարեաց աշխարհի՝ է բարեացն երկնի: Քարոզ ՊԵ.— Յաւուր ուրբաթի երկրորդ կիրակէի: Ման մեծագոյն բարի կենաց: Քարոզ ՊԶ.— Յաւուր երկրորդ կիրակէի պահաց: Սաստ-
 35 փանութիւն խաստփանութեանց: Քարոզ ՊԷ.— Յաւուր երկուշաբթի զկնի երրորդ կիրակէի: Յա-
 40 զագո սերոյն աստուծոյ: Քարոզ ՊԸ.— Յաւուր երեքշաբթի զկնի երրորդ կիրակէի: Իշխանց պարանակեալք է պատկերանին՝ սերելոյ զՅընձմոր: Քարոզ ՊԹ.— Յաւուր չորեքշաբթի երրորդ կիրակէի: Սրկիրն առանց
 45 Լշմարտութեան: Քարոզ Ի.— Յաւուր կինդշաբթի երրորդ կիրակէի: Լայիկ գնն Լամբ: Քարոզ ԻԱ.— Յաւուր ուրբաթի երրորդ կիրակէի: Բան աստուծոյ առանց պագոյ: Քարոզ ԻԲ.— Յաւուր չորրորդ կիրակէի պահաց: Ուշիկ անտեսութիւն առ է ունիլ Լամ-
 50 պագ զհաց, և առ է բազմապատկել զայն: Քարոզ ԻԳ.— Յաւուր երկուշաբթի զկնի չորրորդ կիրակէի: Բարեթն միանակեցութեան: Քարոզ ԻԴ.— Յաւուր երեքշաբթի յետ չորրորդ կիրակէի:
 55 Վերոց նախանձու ջնջեալք, և գասաւորոցն գասապարտեալ: Քարոզ ԻԵ.— Յաւուր չորեքշաբթի յետ չորրորդ կիրակէի: Կայք աչօք բացօք: Քարոզ ԻԶ.— Յաւուր կինդշաբթի զկնի չորրորդ կիրակէի: Արևեան ջրիտանեայ մեռանելոյ՝ նախ քան
 60 զմեռանիլ: Քարոզ ԻԷ.— Յաւուր ուրբաթի զկնի

չորրորդ կիրակէի: Գիտութիւնն և ազիտութիւնն՝ երկու լոծուութիւնք սերոյն Քրիստոսի: Քարոզ ԻԸ.— Յաւուր կինդշաբթի կիրակէի պահաց: Լա-
 1 սան առանց Լաւաոյ է այնմ, որ Լաւաոյ է Քրիստոս, և ոչ Լաւաոյ Քրիստոսի: Քարոզ ԻԹ.— Յաւուր երկուշաբթի կիրակէի չարշաբանաց: Զուռն Քրիստոսի՝ մեծագոյն նշան սերոյ իւրոյ: Քարոզ Լ.— Յաւուր երեքշաբթի յետ կիրակէի չարշաբանաց: Գինք զորոնց բարեաց թազուցելոց: Քարոզ ԼԱ.— Յաւուր չորեքշաբթի յետ կիրակէի
 10 չարշաբանաց: Մեծագոյնն է մէջ մեծագունից՝ Նըբ-
 20 րութիւնն սերոյն Քրիստոսի: Քարոզ ԼԲ.— Յաւուր կինդշաբթի յետ կիրակէի չարշաբանաց: Ստեման բարեոց սերելոյ և բարիոց առելոյ: Քարոզ ԼԳ.— Յաւուր ուրբաթի յետ կիրակէի չարշաբանաց: Լա-
 15 յելին ջրիտանեական կարգազրութեան: Քարոզ ԼԴ.— Յաւուր մազկազարգի: Կերպն սրբացուցանելոյ զուրբ չարթու: Քարոզ ԼԵ.— Յաւուր երկուշաբթի աւագ շաբթու: Աչքն են զազափարք մե-
 20 զաց և ազաշարութեան: Քարոզ ԼԶ.— Յաւուր երեքշաբթի աւագ շաբթու: Բազուորք անալը է զմտա յաւազակաց: Սա աւազակն անալը է յարցայութիւն է թազաւորաց: Քարոզ ԼԷ.— Յաւուր աւագ կինդշաբթի: Փափաց սերոյն Քրիստոսի: Քարոզ ԼԸ.— Յաւուր աւագ ուրբաթու: Զցաւոց
 25 երանելի կուսին յազագ չարշաբանացն Քրիստոսի անան մերոյ: Քարոզ ԼԹ.— Յաւուր սրբոյ գասկիլ: Որ առանկ սերլ՝ ընդ արշալոյն յաննէ: Քարոզ ԼՊ.— Յաւուր երկուշաբթի գասկիլ: Գասմու-
 30 րիւն մերոյ ժամանակի: Քարոզ ԼԱ.— Յաւուր երեքշաբթի զկնի գասկիլ: Լաւաոսութիւնն և Լամբերութիւնն՝ երկու միջոցք առ է Ընտելի խազազութեան:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. N 4192՝ ԵՓարոզք...: Սկսեալ յամի փրկչին... և աւար-
 35 տեալ յամի... ի մայիսի ժԸ, ի մեծն Պոլիս, և անդ ի տիրաճառատա պատրիարքարանս ամեճայն Լայոց, վեճափառ և շնորհափայլ պատրիարք՝ տեաճն Զաքարիայ աստուա-
 40 ժարեալ արքեպիսկոպոսին ձեռնատուց և շահերտ և հարագաւ սպասաւոր Կարապետ վարդապետս յօժարեալ սիրով վերսին օրի-
 45 ցակեցուցեալ գրեցուցի ի ձեռն տեր Տովակիլմ աւսզ քահանայի, ի վայելումն յատուկ անձինս և յիշատակ ապագայ եղբարց բնա-
 50 սիրաց, ի բուրն ՌՄԽԵՆ (= 1796), և ի մայիսի 12 իճն (Էջ 1—361): Տես զարձայլ Սրուսա-
 76 ղեմի Լայկ. Մատ. ձեռ. N 2073, 2074 և 2174: Անտոն Վիերայի քարոզների այս և

1 Ըստ Մեքարդ Մազիարոսի, «Ընդհանուր ցուցակ»:

ուրիշ հատորներից մի քանի հատվածներ տես Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 284, էջ 203ա—263բ:

ՇՆՏՈՆ ՎԿԵՆՆԱՆ*

(Αγτώνιος Μεταμορφώτης)

Ե դարի հույն հեղինակ, Գրել է կիլիկեցի Սիմեոն Սյունակացի (մեռ. 460 թ.) վարքը, որի հայերեն համառոտ թարգմանությունը մեզ հասել է չորս խմբագրություններով:

1 (Էջարանց վարք-ի խմբագրություն).
Վարք երանելոյն Սիմեոնի Սիւնակեցոյն.

Երբանելին Սիմեոն քրիստոսեան Աստուծոյն Ասորոց, ի ժամանակս բարեպաշտ արքային Լեւոնի: Եւ մինչդեռ պատանեակն էր, լսէր յեկեղեցոյն հաճապազ զգրեւսն ի Պօղոսե առաքելոյ...», տես՝ ԵԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՂԻ ՀԱՐԱՆԵՑ ՎԱՐՔ», Շոշ, 1841, էջ 609 611:

Այլ տպ.— Վարք ԷՆ. Երբանելին Սիմեոն, տես՝ ԵԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՂԻ ՀԱՐԱՆԵՑ ՎԱՐՔ», Կ. Պոլիս, 1720, էջ 492—493:

Այլ տպ.— Վարք ԷՆ. Երբանելին Սիմեոն...», տես՝ ԵՎԱՐՔ ԱՐՐՈՑ ՀԱՐԱՆԵՑ Ե ԶԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՔ ՆՈՑԻՆ ՇԱՍ ԿՐԿԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻԱՆ ՆԱԽԻՆՆԱԿՅԱ, հտ. Ա, Վիեննայի, 1856, էջ 324—326:

Այլ տպ.— Վարք Սիմեոնի Սիւնակեցոյն որ ի մանդրայն ի Հալպ. Երբանելին Սիմեոն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. V, 1910, p. 467—472.

* ՕԺԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Անտոնի և Սիմեոն Սյունակացի մասին պատմական ու մատենագրական նյութեր՝ J. Bollandus, „De Simeone Stylite“, *Acta Sanctorum*. Januaril t. I. Parisiis, 1863, p. 261—266.— H. Lietzmann, „Das Leben des heiligen Symeon Stylites“, Leipzig, 1903. (= „Texte und Untersuchungen zur Geschichte der alichristlichen Literatur“, 3. Reihe, 3/2. Band, Heft. 4).— H. Delehaye, „Les stylites“, հեռույժ հրատ. մեջ. „Compte rendu du Troisième congrès scientifique international des caiboliques. Cinquième section. Sciences historiques“, Bruxelles, 1895, p. 191—232.— P. Peeters, „S. Syméon Stylite et ses premiers biographies“, *Analecta Bollandiana*, t. LXI, 1943, p. 23—71.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ „En ce jour, vie de Siméon le stylite à Mandra d'Alep“ տես տեղ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7439՝ Ե...Սիմեոնի Սիւնակեցոյն. որ ի մանդրայն ի Հալպ» (էջ 24ա), № 7463՝ ԵՍիմեոնի Սիւնակեցոյն, որ ի մանդրայն ի Հալպ» (էջ 21բ) № 4873՝ ԵՎարք Սիմեոնի երանելոյ Սիւնակեցոյն, որ ի մագրանն ի Հալպ» (էջ 236բ), ԷՆ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 44ա), № 66 (էջ 385ա) և № 279 (էջ 324բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 283 (էջ 361բ). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. D. 17 (fol. 399^v). Հայեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 140 (էջ 211ա):

2 (Գրիգոր Մերեցիի խմբագրություն).
Ցիշատակ վարուց երանելոյն Սիւնակեցոյ Սիմեոնի. ԵՍա քր ի մեծ քաղաքեան Անտիոքայ, ի ժամանակս Լևոնի բարեպաշտ արքային: Եւ մինչ պատանեակն էր՝ լսէր յեկեղեցին զգրեւսն ի Պօղոսե առաքելոյն...», տես՝ ԵԾԱՌ ԱՐՐՈՑ ՎԿԱՅԻԿՆ ԵՐՄԱՐՈՒԹԻՆ ՍԱՍՈՒԹՈՅ, ախ է՝ ԵԹԱՅԱՄԱՆՈՒՐՔ», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 66—68:

Այլ տպ.—Ցիշատակ ԷՆ. ԵՍա քր...», տես՝ ԵԹԱՅԱՄԱՆՈՒՐՔ», Կ. Պոլիս, 1703, էջ 66—67:

Այլ տպ.— Ցիշատակ վարուց երանելոյն Սիմեոնի Սիւնակեցոյ. ԵՍա քր...», տես՝ ԵԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՂԻ ԱՅՄԱՆՈՒՐՔ», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 47—48:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 39ա), № 1511 (էջ 38բ), № 1510 (էջ 40ա), ԷՆ. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 21ա). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 32^r), Ms. Egerton № 708 (fol. 209^v). Հայեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 799ա, սկ. ԵՍուրբն Սիմեոն քր ի մեծ քաղաքեան Անտոքայ, ազգաւ ասորի, յամս բար.):

3. (Անտոնու խմբագրություն).
Վարք երանելոյն Սիմեոնի Սիւնակեցոյն. Երբանելին Սիմեոն քր ի զիւղաքաղաքեան Սիսան (sic) Կիլիկիցոց, ի ժամանակս բարեպաշտ կայսերն Լևոնի մեծի և Մարտիրիու պապիարքի: Եւ մինչդեռ մա-

Յուկն եր...», տես՝ «Յայմաւարք», Գ. Պալիս, 1834, Մասն Բ, էջ 107—108:

Վերջում՝ «Եւ Անտոն՝ աշակերտ սրբոյն և սպասաւոր նմին զրեաց զաստածահաճոյ վարս նորա»:

Ճ (Անանուն խմբագրութուն).

Սիմեոնի Սիւնազեցոյն. «Եր Սիմեոն ի քաղաքէն Անտիոքոյ Ասորոց յաւուրս բարեպաշտ արքային Լևոնի, և երթեալ գաղտ ի ծնողացն՝ եղև կրօնաւոր...», Ծրեանի Պատ. Մատ. ձեռ. Մ 3058, էջ 21ա—22ա:

Ձ Լճճճ. Անտոնի երկի հունարեն երկու խմբագրութիւնները («Βίος καὶ πολιτεία τοῦ μακαρίου Συμεῶν τοῦ Στυλιταίου» և «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Συμεῶν τοῦ Στυλιταίου τοῦ καὶ ἐκ τῆν μάνδραν» տես՝ H. Lietzmann, „Das Leben des heiligen Symeon Stylites“, S. 20—78. Հունարեն մի երրորդ խմբագրութիւն տես՝ 'Α. Παπαδόπουλος-Κεραμίδης, „Συλλογὴ Παλαιστινῆς καὶ Συριακῆς ἀγιολογίας“, τ. Α', ἐν Παιτρικῶν, 1891, σ. 60—74.— Տես նաև վարքի լատիններեն թարգմանութիւնը՝ Vita S. Simeonis auctore Antonio ejus discipulo, interprete Guillelmo Gratto soc. Jesu*, Acta Sanctorum, Januarii t. I, p. 264—269.

ԳՐԱԵՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավգերյան ՄԿ.— «Էկիակատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց», հտ. 2, Վենետիկ, 1813, էջ 26—70:

Շարագրում է Սիմեոն Սյունազեցի վարքը՝ ըստ հայերեն և օտարալեզու բնագրերի: Ծանօթագրութիւններ ձեռքարում ենք. «Եւսիկին և վաւերական զրեւջ վարուց սրբոյն Սիմեոնի մեծի՝ եղև երկարին սկսածսն վկայք, այսինքն Քեզարեանս եկա. Գիւրիոյ ի կողմսն Անտիոքոյ՝ ի Փիլիթեոյ գիւրս իւր առ կենդանութեամբ սրբոյն, և Անտոն աշակերտ սրբոյն յետ մահուան նորա. յորոց առաք և մեք. կայելով և յայլ մասննագրոս՝ որք ինչ ինչ ի սոցանէ, և ինչ ինչ այլաւստ կաւարեցին, զոր օրինակ Եւագրիոս, Մեթափրատեոս, և այլք ոչ սակաւք: Բարեւում բունից Անտոնի է և այն՝ որ զրի ի չարանջ վարս կամսոտագոյն, և ի Յայմաւարս փոքր մի ընդարձակագոյն...: Բոյլ լոնդ Յովակնէս՝ որ ուրոյն ուրոյն ի մէջ բերէ զամենայն պատմագրաց զբանս զսրբոյն Սիմեոնէ, զերկու օրինակս յառաջ սո՛՛՛՛՛՛՛ պատմութեանն Անտոնի. մին յունարէն և լատիններէն՝ չափաւոր մեծութեամբ, սրում մեք զեւս զնացար յամենայնի,

և միւսն օտոյ լատիններէն՝ ՚ին թարգմանութիւն ընդարձակագոյն, երկայնեալ յաւելումովք և ի բունից այլոց պատմագրաց, որ ոչն է սակի զարգացեո գործ Անտոնի, այլ՝ գործ թարգմանչի կաւարոյի ի կանգաւից, զոր օրինակ է և ընդարձակ կաւարումն Մեթափրատեոսի, թեզէտե յամենայն մի և նոյն վարք է ըստ ամենայն կանգամանոց են:

ՆՆՏՈՆ ՑԵՂԵՐԳՈՒ [I]

Անծանոթ բանաստեղծ, ապրած հազար նարար ԺԸ դարում: Գրել է մի տաղ, նվիրված՝ վարդին ու սոխակին:

(Անխորագիր) «Առաւօտեան ժամի պահուն Օրհնես զաստըլած զըւարթուն...», տես՝ Ծ. Շահազիզ, «Պատմական պատկերներ», Թիֆլիս, 1903, էջ 102:

Վերջին տունը՝ «Անտոնիէ զայս կրկէ, | Մանուկ, անուշ դու ձայնէ, | Ծղբայր, բաժակըդ ըմպէ, | Զրուցէ, պուլպուլ, զըրուցէ, | Զայնիկդ ի հոգիս դու ձայնէ.»

ՆՆՏՈՆ ՑԵՂԵՐԳՈՒ [II]

Մասնավորի սեփականութիւն հանդիսացող մի ձեռագրում, որն Ա. Զոպանյանի մոտ կոչվում է «Բիլիսի ձեռագիր», գտնվում է հայրենների մի շարք՝ «Այլ բանք հայրենիք Անտոնի ասացեալս խորագրով»: Ընդունելի չի երևում անտոնի բարի տակ տեսնել Անտոն անձնանունը. ավելի ճիշտ կլինի հասկանալ անտոնի, որով՝ «Այլ բանք հայրենիք անտոնի ասացեալս»:

ՆՆՏՈՆ ՔԵՀՈՆՍՈ

Անծանոթ անձնավորութիւն, որը մի նամակ ունի ուղղված առ Միսիթար Սեբաստացի (Հոտմ. 23 նոյ. 1720 թ.), տես՝ Ղ. Տալան, «Մայր դիւան Միսիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար 1707—1773», Վենետիկ, 1930, էջ 282:

՝ Ա. Զոպանյան, «Հայրեններու բուրստան», Փարիզ, 1940, էջ 282:

ԸՆՑՈՆ ԶՈԹԸՆԸՍ

Տես՝ ԱՆՏՈՆ ԿՈՒՏԻՆԱՑԻ:

ԸՆՑՈՆ ԵՒ ԿՐՈՆԻԴԷՍ (ՊՐՈՅՆԻԴԷՍ)

Կեսարացի հուլյն միախնակալացներ, որոնց՝
 Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստան բերելով
 հաստատեց իր հիմնած Խննակնյան վանքում,
 Դ դար: Հայտնի են նրանց վերաբերյալ մի
 քանի վարձագրական բնագրեր, որոնցից ա-
 ուաչին երկուսը թվում են քաղվածք կամ
 10 խմբագրություն լինել Ջենոբ Գրակի և Հով-
 հաննես Մամիկոնյանի հայտնի աշխատու-
 թյուններից, եթե երբեք նրանց աղբյուրնե-
 րից չեն: Երրորդ բնագիրը խմբագրված է
 Գրիգոր Մերենցի կողմից, նմանապես վերո-
 15 հիշյալ աշխատությունների հետևողությամբ:

1. Պատմութիւն Ջենովբայ եպիսկոպոսի,
 գոր արարեալ է վասն Անտոնի և Կրօնի-
 գեայ և այլոց ճգնաւորացն. Վերգ իբրև
 եղև ելանել սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին
 20 մերոյ ի խոր վիրապէն, և զայնուսիկ որ
 զիւազնեալքն էին՝ ճանգերձ քաղաւորաւն
 բժշկեաց և դարձոյց յաստուածպաշտութիւն
 լուսաւոր վարդապետութեամբն իւրով...»
 (հրատ. Ղ. Ալիշան), տես՝ Սօփեբք Հայ-
 25 կաէանք, հտ. Ժ, Վենետիկ, 1884, էջ
 60—72:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 № 201՝ «Պատմութիւն... և այլոց ճգնաւո-
 րացն. ի Տարօնոյ պատմութեան» (էջ 210բ—
 30 213բ) և № 205՝ «Պատմութիւն... և այլ
 ճգնաւորացն և վասն եւթն հոտաճարա-
 կացն որ յինճակնեան վանսն կաւարեցան,
 որ և յանուն Կարապետին. ի Տարօնոյ
 պատմութեան» (էջ 21բ—27բ):

34 Հմմտ. «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգ-
 մանեաց Ջենոբ Ասորի», Վենետիկ,
 1889, էջ 7—11 և 40—42:

2. Վասն մահուանն Անտոնի և Կրօնի-
 գեայ. «Ջենոբ եկաց ճայր Գլաիայ վանացն
 40 զամս քսան: Յետ մահուանն Ջենոբայ
 եպիսկոպոսի՝ յաջորդէ զարքա՝ նորա Եպի-
 փան աշակերտն Անտոնի ամս երեսուն...»
 (հրատ. Ղ. Ալիշան), Սօփեբք Հայկա-
 կանք, հտ. Ժ, էջ 73:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
 № 201 (էջ 213բ) և № 205 (էջ 27բ):

Հմմտ. «Յովհաննու Մամիկոնենի եպիս-
 կոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ», Վենետիկ,
 1889, էջ 7:

3. Յիշատակ սրբոյն Անտոնի և Կրօնի-
 գեայ և եօթն հոտաճարակացն որ ի վանսն
 Գլաիայ. «Յորժամ ձեռնագրեցաւ սուրբն
 Գրիգոր ի Կեսարիա, ետ Անոնգես պատ-
 րիարքն՝ պարզև լուսաւորչին մերոյ սրբոյն 10
 Դրիգորի զնշխարս սուրբ Կարապետին և
 զԱրանգիկնայ հայրապետին, և աղաչեաց
 զսուրբն Անտոն և զԿրօնիգես հանգերձ իւ-
 րեանց աշակերտօքն...», տես՝ «Ճառ սրբոց
 վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», ախ է՝ 15
 «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 134:

Այլ տպ.— Յիշատակ Ան. «Յորժամ ձեռ-
 նագրեցաւ...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պո-
 15 լիս, 1708, էջ 134—135:

Այլ տպ.— Յիշատակ Ան. «Յորժամ ձեռ- 20
 նագրեցաւ...», տես՝ «Գրիգոր որ կոչի Այս-
 մաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 97:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 7362 (էջ 81ա), № 1511 (էջ 82ա), № 1510
 (էջ 83ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. 25
 № 10 (էջ 69ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus.
 Ms. Or. № 4787 (fol. 63ʹ):

Հմմտ. «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգ-
 մանեաց Ջենոբ Ասորի», էջ 8 ևն.— «Յով-
 հաննու Մամիկոնենի եպիսկոպոսի Պատմու- 30
 թիւն Տարօնոյ», էջ 9 և 16—21:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Անառյան Հր.— «Հայոց անճանաչեմե-
 րի բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1048, էջ
 174—175, § 2՝ «Անտոն»:

Անառյան Հր.— Նույնը՝ հտ. Բ, Երևան,
 1944, էջ 682՝ «Կրօնիգէս»:

Ավգերյան Մկ.— «Հիտկատար վարք և
 վկայարանութիւն սրբոց», հտ. Է, Վենետիկ,
 1813, էջ 33—41:

Օրմանյան Մազ.— «Ազգապատում», հտ.
 Ա, Կ. Պոլիս, 1912, § 100:

ԸՆՑՈՆ ԵՒ ՎԵՐՈՍ

Տես՝ ԹԱԹՈՒԼ ԵՒ ՎԱՐՈՍ:

ԸՆՑՈՆԵՆՆ (ՊԵՏՐՈՍ)

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԱՆՏՈՆԵԱՆ.

ԸՆՑՈՆԻՆԷ ԿՈՐԻՆՏՆԵՐ

Տես՝ ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ ԵՒ ԱՆՏՈՆԻՆԷ.

ԸՆՑՈՆԻՆԷ ՆԻԿԻԱՑԻ

կամ

ՆԻԿԻՏԻՎՈՐՑԻ*

(Ἁγίωνη μαρτυρῆς τῆς Νικαίας ἢ Νικομηδείας)

Վկայուհի՝ Դիոկղիսիանոս և Մաքսիմիանոս կայսրերի օրոյ՝ Դ զարի սկզբում: Հայսմավուրքներում ունենց նրա համառոտ վկայարանութունը մի քանի խմբագրութուններով:

•••

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութունը).

Վկայութիւն սրբուհոյն Անտոնինայ. Եփեսոս այս քրիստոնեայ եր ի քաղաքէն Նիկիայ Քիւրացացոց՝ յաւուրս կապաշա արքայիցն Դիոկղիսիանոսի և Մաքսիմիանոսի...», տես՝ ՅՅԱՄԱՄԱՒՈՐՔՅ, Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 250:

Այլ տպ.— Վկայութիւն Էն. Եփեսոս այս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 577—578.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանութունը՝

«En ce jour martyre de sainte Antonine» տես անդ, նույն էջերում. հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7493 (էջ 353ա), № 7463 «...Անտինուհոյ» (էջ 299ա), № 4873՝ «...Անտոնինուհոյ» (էջ 163բ), Էն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 528բ) և № 210՝ «...Անտինուհեայ» (էջ 395բ):

2 (Գրիգոր Մերեցիի խմբագրութունը).

Վկայարանութիւն սրբուհոյն Անտոնի-

* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. G. Henschenius, «De sancta Antonia (sic), martyre Nicomediae in Bithynia», *Acta Sanctorum*, Mall t. I, Parisiis, 1866, p. 464—465.—Մ. Ազգերյան, «Էփեսոս քաղաքի և վկայարանութիւն սրբոց», Կո. ժԲ, Վենետիկ, 1818, էջ 83:

նեայ. Եփեսոս այս եր ի քաղաքէն Նիկիոյ Քիւրացացոց, քրիստոնեայ հաւատով, յամս Դիոկղիսիանոսի և Մաքսիմիանոսի...», տես՝ ՅՅԱՄԱՄԱՒՈՐՔՅ, Կ. Պոլիս, 1706, էջ 735—736:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն Էն. Եփեսոս այս եր...», տես՝ ՅՅԱՄԱՄԱՒՈՐՔՅ, Կ. Պոլիս, 1708, էջ 816:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն Էն. Եփեսոս այս եր...», տես՝ ԵԴԻՐՔ ՈՐ ԿՈՂԻ ԱՄԱՄԱՒՈՐՔՅ, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 589:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 487ա), № 1510 (էջ 488բ), Էն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 213 (էջ 318բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 355^v). Հայեպի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. №151 (էջ 277?):

3 (Անտոնին խմբագրութունը).

Սրբուհոյն Անտոնինայ.¹ Եփեսոս այս քրիստոնեայ եր յամս Դիոկղիսիանոսի՝ ի քաղաքին Նիկիայ Քիւրացացոց (sic). Իսկ Լիկիանոս իշխանն կախեաց զփայտե...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 212բ—213ա:

□ Հմմտ. հունարէն համառոտ վկայարանութունը՝ «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae». Bruxellis, 1902, p. 746—747.

ԸՆՑՈՆԻՆՈՍ ԱՂԵՔՍԱՆԻՐՑԻ*

(Ἁγίωνος ὁ Ἀλεξανδρείας)

Վկա՝ Դեկոս (240—251 թթ.) և կամ Դիոկղիսիանոս կայսրի (284—305 թթ.) օրով: Հայսմավուրքներում դառնում ենք նրա համառոտ վկայարանութունը մի քանի խմբագրութումր: Անունը պատահում է նաև Անտոնինոս և Անտոնիոս ձևերով:

¹ Հմմտ. Ա. Մյուրմեյան, «Ծուցակ», Կո. Ա, էջ 216:

² Զեռագրում՝ Սրբուհոյն Անտոնինոս:
* ՕժԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Pinus, «De S. Antonino martyre», *Acta Sanctorum*, Augusti t. II, Parisiis, 1867, p. 413—414.—Մ. Ազգերյան, «Էփեսոս քաղաքի և վկայարանութիւն սրբոց», Կո. Գ, Վենետիկ, 1818, էջ 261—262:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայութիւն սրբոյն Անտոնինոսի Աղեքսանդրացոյ. Քրիստոսի վկայն Անտոնինոս՝ ազգաւ Աղեքսանդրացի էր, բարեպաշտ և երկիւղած...» տես՝ Յայտնաբերումք, Կ. Պոլիս, 1896, մասն Բ, էջ 70—71:

Այլ տպ.— Վկայութիւն Անտոնինոսի. Քրիստոսի վկայն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 864.

Բնագրի ֆրանսերէն թարգմանությունը՝ «Fête de la Transfiguration du Seigneur et martyre d'Antonin» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433՝ «...Անգոնինոսի» (էջ 427բ), № 7463 (էջ 349ա), № 4873՝ «...Անգիոսի» (էջ 216ա, սկ. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Անտոնինոս»): Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 595ա, սկ. «Քրիստոսի մարտիրոսն Անտոնինոս») և № 219 (էջ 470ա). Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 120 (էջ 565):

2 (Գրիգոր Ծերինցի խմբագրություն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Անգոնինոսի. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Անտոնինոս՝ աղեքսանդրացի էր, ազգաւ և ճաւատով քրիստոնեայ...» տես՝ Ճաւատ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ, այն է՝ Յայտնաբերումք, Կ. Պոլիս, 1708, էջ 910—911:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբ վկայն...» տես՝ Յայտնաբերումք, Կ. Պոլիս, 1708, էջ 1016:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. «Սուրբ վկայն...» տես՝ Երիբք որ կոչի Այսմաուրքք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 691—692:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 603բ), № 1511 (էջ 688բ), № 1510 (էջ 603ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 541ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 428^v). Հայեպէի Ս. Քառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 948ա):

3 (Անանուն խմբագրություն).

Անտոնինոսի. «Մա ազգաւ աղեքսանդրացի էր. կախոցին զփայտե մերի, և քերեցին զմարմինն...» Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 254ա—254բ:

☞ Տես և հմմտ. նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1՝ «Վկայաբանութիւն սրբոյն Անտոնինոսի վկայի: Շարաք որ կսրգա» (էջ 914բ, սկ. «Որչափ շնորհ ունին բարեխոն վկայքն Քրիստոսի, նոյնչափ գաւառին զանմաուր (sic) Աղեքսանդրացոցն. քանզի բազում անգամ ի քաղաք»):

ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ԱՆԿԻՐԱՅԻ

Տես՝ ՄԵԼԱՍԻՊՈՍ ԵՒ ԿԱՍԻԱՆԷ:

ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ԵՓԵՍՈՒՍ

Տես՝ ՄԱՆԿՈՒՆԻՔ ԻՓԵՍՈՍԻ:

ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ՍՈՒԼՔԱՆՇԱՀ:

Տես՝ ՍՈՒԼՔԱՆՇԱՀ:

ԱՆՏՈՆԻՆՈՍ ՍՈՒՐՈՆՆՈՍ*

(Antoninus Syrus)

Քրիստոնէսական առաջին դարերի վկաներից, արհեստով ջարտահատ և շինող, որ նահատակվեց Ապամիայում: Նրա համառոտ վկայաբանությունը պահել են հայկական Հայտնաբերումքները՝ մի քանի խմբագրություններով: Անունը պատահում է նաև Անտոնինոս ձեռով:

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն).

Վկայութիւն սրբոյն Անտոնինոսի մարտիրոսի. «Սուրբ վկայն Քրիստոսի Անտոնինոս՝ (sic) էր յերկրէն Սոււտոյ» ի գեղէն Գաիվայայ, և էր քարանձաւ և շինող. և մերձ ի գետն որ կոչի Կապառուքիս՝ էր տանար մեծ յոյժ...» տես՝ Յայտնաբերումք, Կ. Պոլիս, 1896, մասն Բ, էջ 228—229:

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Գառապան և մատենագրական շնորհակալութեան յ. J. Sillingsus, «De S. Antonino martyre Apameae in Syria». *Acta Sanctorum*, Septembris t. I, Parisii, 1868, p. 340—356.

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն սրբոյն Անտոնիճնոսի. Մուրր վկայն Քրիստոսի Անտոնիճնոս՝ էր յերկրէն Սուրոնայ, ի գեղջէն Պաիվալա...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1922, p. 5—7.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ „Martyre de saint Antonin“ տես անգ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

10 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 108ա), № 7463 (էջ 91ա), № 4873 (էջ 298բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 163ա), № 219 (էջ 108ա) և № 228 (էջ 46ա). Հալեպի Ս. Բառ.-մանկ. 13 կկեղ. ձեռ. № 149 (էջ 464ա):

2 (Գրկգոր Մերենցի խմբագրութիւն).

Վկայաբանութիւն սրբոյն Անտոնիճնոսի. Մուրր վկայն Քրիստոսի Անտոնիճնոս էր յերկրէն Սուրոնայ, և էր արուեստի քարաճառ և շինող: Եւ էր մերձ ի գիւղն որ կոչի Կարպոյ սևան...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Ենայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 280:

14 Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մուրր վկայն...», տես՝ «Ենայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 236—237:

Այլ տպ.— Վկայաբանութիւն ևն. Մուրր վկայն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 169:

20 □ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 142բ), № 1610 (էջ 148բ, սկ. Մուրր վկայն... յերկրէն Սուրուանայ, ի գեղջէն Պրիւաղայ»), № 1611 (էջ 148ա, սկ. Մուրր վկայն... յերկրէն Սուրանայ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 136ա), № 213 (էջ 48բ) և № 437 (էջ 181բ). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 106^r). Հալեպի Ս. Բառ.-մանկ. կկեղ. ձեռ. № 161 (էջ 208բ):

40 3 (Անանուն խմբագրութիւն).

Անտոնիճնոսի. Մուրրն Անտոնիճնոս էր յերկրէն Սուրոնայ ի գեղջէն Պրիվալա և էր քարաճառ և շինող, և քարոզէր զՔրիստոս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 76ա:

16 ☒ Վկայաբանութիւն հունարեն սկզբագիրը մեզ հայտնի չէ: Լատիներեն մի անա-

նուն վկայաբանութիւն տես՝ *Acto Sanctorum*, Septembris t. I, p. 354—355; նույնպէս մի հատված, որը արտաստված է *ex Speculo Historialis Vincentii Bellouacensis* lib. XIII, cap. XXXV*, տես *ibidem*, p. 355—356.

ՆՆՏՈՆԻՆՈՍ ՓԼՈՐԵՆՑԱՅԻ*

(Antoninus episcopus Florentinus)

Դոմինիկյան կրոնավոր և Ճլորենցիայի արքեպիսկոպոս: Ծն. 1389 թ. և մեռ. 1459 թ.: Մասնակցել է Ճլորենցիայի ժողովին 1458 թ.: Հեղինակն է «Ճամառու պատմությունն» կամ «Ճամառանյա ժամանակագրությունն» կոչված մի պատմական երկի, որի երրորդ մասից է մեզ հայտնի 16 հետևյալ թարգմանական հատվածը՝ հայոց Հեթում Բ թագավորի դուստրի և թաթարների կասանոս թագավորի ամուսնութիւն մասին, 1303 թ.:

• • •

(Անխորադիր) «Քազաւորն թաթարաց Կասանոս եղև որդի Արզոն խանի, և էր մարմնով փոքր, իսկ հոգևով մեծ, տեսլեամբ անարգելի, բայց մտօք պատուելի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1838, էջ 238բ—239բ:

Վերջում՝ «Եւ ի վկայութիւնն ճշմարտութեան իրացս այսոցիկ՝ առաքեաց հրեշտակ զայր ոմն Ճոանկ ֆլորենճացի բազում թաթարօք հանգերձ առ տէր Բոնիֆաչիոս պապն Լոմալ, զի պատմիցէ նմա և այլոց իշխանաց քրիստոնէից գիրողութիւնս զայսպիսիս Միշկ ցաստ ևն բանք սրբոյն Անտոնիճնոսի: Ապա ի յամի ճննդեանն Գրիստոսի ՌՅԻ (1304) փոխեցաւ յաստի կենացս մեծն կասանոս»:

* ՕՃԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. R. Morçay, „Saint Antonin, archevêque de Florence (1389—1455)“, Paris, 1914, p. 319—337.— V. da Bastieci, „Vite di uomini illustri del secolo XV“, Bologna, 1692.— „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“, hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1696, S. 601—606.— G. Moroni Romano, „Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica“, vol. II, Venezia, 1840, p. 218—220.

Տես նաև նույն մաս. Հեռ. № 1498՝ անխոր. (էջ 156թ, սկ. «Արդ պատմէ սուրբն Անտոնինոս ի յերրորդ հասարն Պատմագրութեանց իւրոյ, երէ Քարարաց րագաւորն Կասանոս, որ նստէր ի Նինուէ, յամի Ռ. ԳՃ. և Գ. բուսկանիմ կամեցաւ առնուլ զսուրբ խորհուրդ մկրտութեանց, վասն սքանչելագործութեան ուրուք, որ եղև ի ձեան աղօթից զսանրին (sic) արքային Հայոց չնքմոյ, որ էր ամուսին ճոյն Կասանոսի: Եւ քանք սրբոյն Անտոնինոսի են այսպիսիք: Քազաւորն Քարարաց Կասանոս (եղև որդի)» և № 6364՝ «Դարձեալ պատմեցից այլ ցնծալի սքանչելիք եղեալ ի պարծանս ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, մանաւանդ մեզ՝ լուսաւորչականացս» (էջ 326—327ա, սկ. «Արդ պատմէ սուրբն Անտոնինոս ի յերկրորդ (sic) հատորն»):

Տես լատիններէն բնագիրը՝ «Historiarum domini Antonini pars tertia», Lugduni, 1517, fol. LXXXI—LXXXII»¹ Կան նաև ուրիշ հրատարակութիւններ:

ԵՆՑՈՆԻՈՍ

(Ջանազան անձեր)

Տես՝ ԱՆՏՈՆ:

ՈՆՏԻ ՎԱՀԱՆՆԵ ՍԳԱՐՈՂՅԵՏԻ ՀԱՅՈՑ

ԲՈՒԿՈՒՆԵՆ

Տես՝ ԹԷՆՈՂՈՐՈՍ ՇԻՐԱԿՈՒՆԻ:

ՈՆՏԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿՈՆ ՆՍԻՆՐԷՆԻ

Տես՝ ԱՆԱՆՈՒՆ (§ 31):

ՈՆՓԻՆՆՈՍ կամ ՈՆՓԻՐԻՈՍ

Տես՝ ԱՄՓՐԱՆՈՍ ԵՒ ԵՂԵՍՏԻՆՈՍ:

ՈՆՓԻՐԷՂ

Տես՝ ԱՄՓՐԱՆՈՐՈՍ ԻԿՈՆԱՅԻ:

ՆԵՂՈՆ ՈՐԴՈՒՆԸ

1. Բան վասն անքուն որդանցն: Տես՝ *ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ:*

2. Պատմութիւն վասն անքուն որդանցն և վասն չարութեան ճոցին: Տես՝ *ՎԱՐԴԱՆ ԱՐՅԻՆԻՑԻ:*

3. Վասն անքուն որդանցն հարցումն: Տես՝ *ԴՐՒԴՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ (ԵԴԻՐԸ հարցմանց, սպ. Կ. Պոլիս, 1739, էջ 763):*

ՆՍԻՆՐԷՆԻՍՏՈՒԹԻՒՆ

(ԵԾՐՐՈՐԴ մասն փիլիսոփայութեան)

Տես՝ ՓԻՆՏՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ:

ՆՍԻՆՐԷՆԻՍՏՈՒԹԻՒՆ*

Հայկական մատենագրութիւնը պահպանել է աշխարհագրական արժեքավոր նյութեր, որոնցից մի քանիսն արդէն մեծ հետաքրքրութիւն են առաջացրել զիտական աշխարհում. օրինակ՝ այն նշանավոր «Աշխարհացոյց»-ը, որ հայտնի է Մովսէս Խորենացու անունով և ոմանց կողմից վերագրուվում է Անանիա Շիրակացուն, և «Միջնաչափք» անունը կրող այն փոքրիկ բնագիրը, որ միջնադարյան Արևելքի առևտրական զբոսավոր ճանապարհներն է ցույց տալիս:

* ՕՃԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. 2. Ինտելլեկտուալ, «Հնախոսութիւն աշխարհագրական հայաստանեայց աշխարհի», հտ. Գ, 1835, էջ 303—315:— 2. Ալիշան, «Աշխարհագրութիւն հայկական, յարտերութեամբ Վենետիկայ աշխարհագրական (անգլիական), Բագմովկայ, 1881, էջ 330—361:— Նույն, «Մագաղան աշխարհագրութիւն», Վենետիկ, 1883:— Նույն, «Տեղագիր Հայոց Մեծացոյ, Վենետիկ, 1883:— Նույն, «Այրարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1890:— Նույն, «Սիսական, սեղազրութիւն Սիսական աշխարհի», Վենետիկ, 1893:— Նույն, «Սիսական, համագրութիւն հայկական Գլխիկոյ», Վենետիկ, 1886:— Ք. Կ. Հակոբյան, «Աշխարհագրութեան պատմութիւն», մասն Ա-Գ, Երևան, 1935—1937:— «Большая Советская Энциклопедия», т. X, 2-ое изд., Москва, 1962, стр. 456—472.— «Энциклопедический Словарь» (Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон), т. VIII, С.-Петербург, 1892, стр. 377—390.

¹ Մուկի հրատարակութեանց մի օրինակ ունի Մոսկովայի՝ Լենինի անվան Գեոգրաֆիկ դրագրաֆիկ (Քալ—4. 371. Lyon. 1617).

Մենք այստեղ նշում ենք մեզ ծանոթ աշխարհագրական և պատմա-աշխարհագրական բնագրերը, որոնց մի մասը թարգմանություն է օտար լեզուներից: Այսպիսի երկերի համար համա. հետևյալ աշխատությունը, որտեղ խոսվում է հին և միջնադարյան աշխարհագրիչների և աշխարհագրական երկերի մասին. I. O. Fabricius, „Bibliographia antiquaria sive Introductio in notitiam scriptorum qui antiquitates hebraicas, graecas, romanas et christianas scriptis illustrarunt“. Hamburgi, 1740, p. 184—230.

1. Աշխարհացոյց Մովսեսի ետրեմացոյ. շեղագու աշխարհագրութեան յաստուածային գիրս ոչ ուրեք գտանեմք ոճով ասացեալ, այլ դոյզն ինչ գուն ուրեք, և այն դժուարածառ և տածանելի...», կամ ճշատուածաշունչ գիրս ոչ գտանի կատարեալ գիտութիւն աշխարհաց որպիսութեանց. վասն որոյ ճարտարիմք ձեռնարկել յարտաքինսն...»: *Տես՝ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ.*

2. Այս է նոր Աշխարհացոյց, լու և պիտանի, ի Տառնիաց ի մերս թարգմանեալ ի քուսիանի շայոց Ռիւն (= 1618 թ.) յԱզարիայէ, աշակերտել Քրիզոստոմոսի քարտեզագրութեան Կեսարացու, զոր նախ շինեալ էր զսախմաստներն Քոյմէ՛ որ կոչի ի Ռումլեզուն, և ի մերս Պաղոմեոս. «Այս է նոր ձեռնափայլ. այսինքն Աշխարհագիր: Ձի առաջին իմաստասերքն գրուոր աշխարհս, որչափ որ մարդոյ բնակութիւն կայ, երեք բաժին արարին: Ասէ Քոյմիայն, քի իմաստասերքն զայս երեք բաժին աշխարհիս խիտա լու գրեցին զորպիսութիւնն և զամեմայն զոր ինչ կայ ի նոսա...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3963, էջ 94ա - 104բ:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1459՝ նույն խոր. (էջ 193ա - 209բ, սկ. նույն):

Այս բնագիրը, ինչպես երևում է, Պաղոմեոսի Աշխարհագրութեան մի մեկնութեան առաջին մասն է միայն, որը պարունակում է սկզբից մինչև յոթներորդ թաւալումի (աղյուսակ) բացատրությունը, Ազարիա Մասնեցու թարգմանութեամբ իտալերենից, և որտեղ հայ թարգմանչի կողմից մուծումներ ևս կան: Մնացածը, ութերորդ աղյուսակից

սկսած, Հովհաննես Անկյուրացու թարգմանությունն է, նույնպես իտալերենից, և է հետևյալը.

— Սկիզբն արանք հետևելով Քոյմիային քառուկերեբուն և մնացեալն այսպես ասէ. «Ճարդն այս դաւուլային բարալեսն հետ մեքիտիանին 1. որպես Դ. ունի ֆարդ հետ Ե. ին որ է ուսումնական արհեստից անազանութիւն (sic)...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 97ա - 127բ:*

Վերջում թարգմանչին ունի հետևյալ հիշատակագրութիւնը. «Վերջ Քոյմիային Աշխարհացոյցին ի մեղաւոր ծառայ աստուծոյ Յուհաննէսէն թարգմանեալ» (էջ 127բ):

Ձեռագիրը թարգմանչի ինքնագիրն է: *Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1788՝* «Սկիզբն առնեմ Քոյմիային (sic) քառուկերուն, մնացեալն այսպես» (էջ 29ա - 43ա, սկ. «Ճարդն այս քառուլային բարալէին ընդ մերիաանին»): *Վեհետիկ Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1228 (սկ. «Սկիզբն առնեմք Քոյմիային [sic] քառուկերուն»):*

Վեհետիկյան ձեռագրի նկարագրութեան նկարագրած մի հոդվածի համաձայն այս երկը ժ.Ջ դարի հայտնի աշխարհագիր Աբրահամ Որտելիոսի (Abraham Ortelius) Աշխարհագրութիւնն է՝

3. Վասն օրպիս դէքրաբում, որ է վասն բալոր աշխարհիս. «Այս առաջի քառուլային մէջն գրեալ կայ գրուոր աշխարհս և զովկիանոս ծովն որ զճայ պարունակէ: Եւ այս բալոր աշխարհս ճինքն, որք ոչ գիտէին նոր աշխարհիս ինչպես լինալն, վասն որոյ բաժանեցին ի երեք բաժինն, այսինքն Աբրիլայ, էուրալայ և Ասիայ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 131ա - 283ա:*

Հատիներենից թարգմանել է Հովհաննես Անկյուրացին: Առաջարանում տեղեկութիւններ են տրվում հին և նոր աշխարհագրիչների մասին: Բուն բնագիրը բաժանվում է հետևյալ գլուխների.

- Վասն Լուսուս օրպիս որ է վասն Լոր Ալիարէին (133բ - 134ա):
- Վասն Արտ, որ է Արտն (134ա - 135բ):
- Վասն Աբրիլայ, որ է Աբրիլն (136ա - 138ա):
- Վասն Էուրոբ, որ է Եուրոպան (138ա - 140ա):

1 Բարձրագիւլ, 1923, էջ 237:

Վասն սուրբ Խաչի կրկուցի և վասն աւանդութեան բնակչացն (260ա—260ա):

Վասն Իսպանիայ կրկուցի և վասն Գորգուհու և Եմմազուս երկրի աւանդութիւնքն (265բ—265ա):

Վասն փոքր կրկուցի մի կոչեցեալ Չէրբա սի Լաուրօ (268ա—268բ):

Վասն Լուզաէ կրկուցի և վասն իւր բնակչաց աւանդութեանց (268բ—268ա):

Վասն Յիսթրիաու երկրին և վասն Մալանտօ կրկուցի և վասն Բանուզօ երկրին և իւրեանց բնակչացն (268ա—268ա):

Վասն Գուզա կրկուցի և իւր բնակչացն (268ա—268բ):

Վասն Եուզագան քամաք կրկուցի և վասն իւր բնակչաց աւանդութեանց (268բ—267ա):

Վասն Կարաւային ծովուն և որպէս գասն մարդիկն Սուրբ Միքայէլու ծովուն ծովն (sic) և վասն Յարենու երկրին (267ա—267ա):

Վասն Մէնէու գետոյն և վասն այն երկրին բնակչացն և վասն Գուէկօ կրկուցի, որ այժմի Գարգրենէս (267ա—267ա):

Վասն Սուրբ Մարտու և վասն իւր երկրին բնակչացն (267ա—267բ):

Վասն Վէնէժուէլայու երկրուն և վասն իւր բնակչացն (267բ—267ա):

Վասն Գուպակիւայ կրկուցի և Գուժանայ և վասն աւանդութեան իւրեանց բնակչացն (267ա—266ա):

Վասն Մարաննօն և Բարանգուլաժու գետոց և վասն բնակչաց այդ երկրին (266ա—267ա):

Վասն Մակալիանէ սուկեղին և վասն աւանդութեանց այն երկրի ժողովրդեան (267ա—267բ):

Վասն Մէզուզու կրկուցի և վասն Լորա բնակչացն (267բ—266բ):

Վասն Գորնէի կրկուցի և վասն բնակչացն աւանդութեանց (266բ—266ա):

Վասն Մաւլուզէ կրկուցի որք են թվով ԺԱՌ (11,000) և վասն իւրեանց բնակչաց աւանդութեանց (266ա—266բ):

Վասն Գուզալ քաղաքին և վասն աւանդութեան իւր ազգեաց և վասն Քիմոացոց (266բ—270ա):

Վասն Բարագուի մարզաբազմիցին (270ա—270բ):

Վասն Նիգարպուայ բրովինձիային և վասն աւանդութեան իւր բնակչացն (270բ—273ա):

Վասն Գուսուզէմուլան և վասն աւանդութեան իւր բնակչացն (273ա—276բ):

Վասն Գուիլիքայ բրովինձիային և վասն բնակչաց աւանդութեանց (273բ—274ա):

Վասն Բերու երկրին աւանդացն և վասն այլ լեայութեան յօղից որ փոփոխի եղանակքն (274ա—278ա):

Վասն աւանդութեան նոցա որ բնակին ի միջոտեան Ուրապա և Անտիօք քաղաքին (278ա—280բ):

Վասն Երզում թարգմանչի հիշատակարանը. ԵՄանիք, ո՞վ ընթերցողք, որ այդ նոր Աշխարհիս պատմութիւնքն գրեալ են որպէս որ առաջի ժամանակն դատան նայ այնպիսի աւանդութեանց որ կենալին նայ նոյն պատմութիւնքն են. ապա այն ժամանակն մինչև ի մերումն անձեալ (sic) կայ տարիք ՃԼԶ (130) որ ժամանակի մէջն փոխվեցաւ երկիրն որիչ ուրիչ կարգով և աւանդութեանով վասն Սպանիացոց իշխանութեան լինալով. և այդպիսի նոր պատմութիւնք մաւտ մեզ ոչ զըլայնվի կարտարելապէս, վասն որոյ զսոքայ կամեցանք գրելու. որ ոչինչ են որ մեր մէջն չլինալով լինի այս սակաւքն որ շատէ քիչէ Լայնքն այլ իմանան զուստութիւն և առնեն զճաշակն արդպիսի աշխարհաց կենալոյն: Եւ թէ աստուած կամենայ որ երթամ ի Յոանկաց տունն և հանդիպիմ այդպիսի գրիւնք որ լիակատար պատմութեանով լինայ և նոր սահմանեալ նայ թարգմանեմ և զաւորեմ որ քո բանն կիսակատար չի մնայ, այլ լման և ամենեին կատարեալ» (էջ 263բ—284ա):

Վասն Արմա բրովինձիային և վասն աւանդութեան իւր բնակչաց (280բ—283ա):

Վասն Բորսանայ բրովինձիային և վասն իւր անտիբլի և վայրենի բնակչաց (282ա—283բ):

Վերջում թարգմանչի հիշատակարանը. ԵՄանիք, ո՞վ ընթերցողք, որ այդ նոր Աշխարհիս պատմութիւնքն գրեալ են որպէս որ առաջի ժամանակն դատան նայ այնպիսի աւանդութեանց որ կենալին նայ նոյն պատմութիւնքն են. ապա այն ժամանակն մինչև ի մերումն անձեալ (sic) կայ տարիք ՃԼԶ (130) որ ժամանակի մէջն փոխվեցաւ երկիրն որիչ ուրիչ կարգով և աւանդութեանով վասն Սպանիացոց իշխանութեան լինալով. և այդպիսի նոր պատմութիւնք մաւտ մեզ ոչ զըլայնվի կարտարելապէս, վասն որոյ զսոքայ կամեցանք գրելու. որ ոչինչ են որ մեր մէջն չլինալով լինի այս սակաւքն որ շատէ քիչէ Լայնքն այլ իմանան զուստութիւն և առնեն զճաշակն արդպիսի աշխարհաց կենալոյն: Եւ թէ աստուած կամենայ որ երթամ ի Յոանկաց տունն և հանդիպիմ այդպիսի գրիւնք որ լիակատար պատմութեանով լինայ և նոր սահմանեալ նայ թարգմանեմ և զաւորեմ որ քո բանն կիսակատար չի մնայ, այլ լման և ամենեին կատարեալ» (էջ 263բ—284ա):

Բնագրից առաջ գտնվում է՝ ԵՄանիք ավարեկի վերայ նոր Աշխարհացոցին եղեալ թաւուլաճերն բոլոր աշխարհիս» էջ 127բ—181ա):

Սույն ձեռագիրը թարգմանչի ինքնագիրն է: Թարգմանութեան հանդամանքների մասին միշտակալ, բայց մանրամասն, տեղեկութիւն է տրվում էջ 174ա—176բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1787՝ «Օրպիս գերբարում, որ Է վասն բոլոր աշխարհիս» (էջ 6ա—123ա, սկ «Այս յառաջին թաւուլայի միջին կայ գրեալ» և № 1788՝ «Օրպիս դերբում (sic)» և ն (էջ 43ա—110ա, սկ. «Այս առաջի թաւուլայի միջին կայ գրեալ»): Նաև Անկուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 110:

Այս երկից հանված զանազան գլուխներով է կազմված Երևանի Պետ. Մատ. № 1026 ձեռագրում գտնվող աշխարհագրական այն բնագիրը, որի առաջին գլուխն ընկրվում է Եվասն անժամօք կղզեացն որ

ու գիտէին յառաջնս ևն բառերով (էջ 1ա — 98ա):

4. [Բառարան աշխարհագրական տնուններին]: Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1780, էջ 292բ — 293ա:

Այստեղ նախ «Ներուպիայու աշխարհից անուանք» խորագրի տակ արվում են անունների լատինական(?) և հայկական ձևերը՝ «Մասով Գրիդանիչէ. Բրիտենացոց կղզիք», ևն: 10 Հետո նաև՝ «Էիբրու աշխարհի անուանք» (293ա) և «Ասիո աշխարհի անուանք» (293ա): Կազմել է Հովհաննես Անկյուրացին:

5. Աշխարհացոյց քարգմանեալ ի լատինացւոց՝ ումնն Յոնանիսի Անկիրացոյ: 15 Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3070, էջ 425ա — 436բ:

Բնագիրը երեք գլուխների է բաժանված: Առաջին գլուխը պարունակում է աշխարհագրութեան ներածութիւնը և Եվրոպան, մյուս երկուսը՝ Աֆրիկան և Ասիան:

Վերոնշյալ ընդհանուր խորագրից հետո բնագրի առաջին գլուխն ու սկզբնավորութիւնը հետեւյալն է. «Յաղագս բոլոր ճողեղէն տիեզերաց գլուխ Ա — Աշխարհս յերկուս 15 ևն բաժանել. մինն ճողեղէն և միւսն լուսնային: Հիշատակարան չունի:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 462՝ նույն խոր. (էջ 119ա — 131ա), № 6567՝ «Աշխարհացոյց... Ոնանիսի Անկիրացւոյ» (էջ 118ա — 125բ) և № 1721՝ «Յաշխարհացոյց... Ոնանիսի Անկիրացւոյ» (էջ 29բ — 57ա):

6. Կոսմոգրափիա Պետրոսի Ապիամի, Գերմանացւոց երկրեն, որ է Աշխարհագրութիւն տիեզերաց, քարգմանեալ ի Լատինացոց բառեն մերումն՝ Անկիրացի Յոնանեսի ի խնդիր քարունագետ Երզնկացի տէր Կարապետ վարդապետին: Տես՝ ՊՅՏՐՈՍ ԱՊՒԱՆ:

Սույն երկի երկրորդ բաժինը Եվրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի աշխարհագրութիւն է:

7. Քերականութիւն երկրագրութեան կամ մանաւանդ վերլուծութիւն մաքուր, ստուգեցեալ և համառօտ ողջանդամի մարմնայ՝ նորագունի երկրագրութեան որ նորոգ և յապագոյն և առանձնակի մեթոդի տեսանէ և քննէ գրովանգով ջրերկրեայ գրն-

տակն, այսինքն գմակերևոյթն երկրի, պիտանացու և յոյժ շանաւոր վասն այնոցիկ, որք պարագին ի խոհումն երկրագրութեան: Նախ ի յանկլիականն շարագրեցեալ բարբառ և յետոյ ի կալիականն քարգմանեցեալ, յորմէ ի յիտալականն, և վերջապէս ի պարզ լեզուն Հելլենացւոց, յորում և անցան մանաւանդականք ի Գեորգիոս Յանեայ քանանայ: Քրիտացւոյ: Բաժանեալ ի յերիս հատորս և նուիրեալ բարեպաշտագունի զգին Յունաց, որ բնակի ի մայրաքաղաքն Վենետիցւոց: Այժմ նախ տպագրեցեալ օժանդակութեամբ պարոն Բանաիոզ Մազոքորաքի Կրեսացւոյն: Հառար առաջին: Ի Վենետիկ, 1760, ի տպարանի Անտոնիոսի Չաղոյայի: Հրամանաւ մեծաւորաց: Երևանային Հայկ. Մատ. ձեռ. № 126:

Ձեռագիրը նկարագրելիս Ա. Սյուրմեյանը գրում է. «Թէև հայ թարգմանիչը իր անունը չի լայտնել, բայց կ'ենթադրուի որ Մեծն Պետրոսի Պատմութեան թարգմանիչին հետ նոյնն է, որ է Պալաթցի տիրացու Մելիքսեղեկ, վասն զի երկու ձեռագիրներն ալ միեկնոյն ձեռքէն են, աղճատ և անհարադատ ոճով»:

8. Յաղագս վասն եօթն բաժին աշխարհիս, որ իմանաս թէ ո՞րպես են և կամ ո՞րչափ են յերկանքն և կամ լայնքն կամ զի՞նչ կերպ մարդիկ բնակեալ են ի ճաս. «Յառաջին բաժին աշխարհիս բնակեալ են մարդիկք գիշատեսիլ և ամէնն մարդակերք են որպէս զգագան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2492, էջ 47բ — 49բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 4284՝ նույն խոր. (էջ 1բ — 4բ), № 2939՝ նույն խոր. (էջ 358բ — 359ա), № 2748՝ «Յաղագս եօթն բաժին աշխարհին» ևն (էջ 128ա — 128բ), № 3057՝ նույն խոր. (էջ 38ա — 40ա), № 1151՝ «Յաղագս ուր բաժին աշխարհիս» ևն (էջ 228ա — 227ա), № 1487՝ անխոր. (էջ 48ա — 49բ), № 1127՝ անխոր. (էջ 280ա — 290բ), № 4205՝ անխոր. (էջ 489ա — 470ա), ևն. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240 (էջ 159բ — 160բ). Թավրիզի Բերդաթաղի Մատ. ձեռ. № 37 (էջ 1բ — 4բ):

1 «Մայր ցուցակ», Կ. Ա, էջ 256:

Ջեռագրերում պատահում է նաև սկ. Առաջին բաժին աշխարհիս բնակեալ են մարդիկը (կամ զմարդիկը) զիշտսեսիւք և ամէն (կամ ամենայն) մարդիկը են որպէս զգազան: Բաշոր օրինակներում էլ բնագիրը բաղկացած է ութ բաժիններից. բայց, ըստ երևույթին, ութերորդ բաժինը սկզբում չի նշուի:

Աշխարհագրական և մղոնաչափական հետաքրքրական անդեկուսթյուններ պարունակող սույն բնագիրը թվում է, Բարս. Սարգիսյանի կարծիքով, հունարենից թարգմանված և հավանորեն Պողոմեոս աշխարհագրից է:

9. Հասարակ պատմագրութիւն երկրի, ընդ վարժման արձեստին ճաւաղարհոյ ճորպէս անցեալ և ի Լատինացոց սահմանեալ. «Մովն Ովկիանոս տարածի յայս հիւսիսային կղզիսս ընդ ժԴ. երախ և առնէ զչորս բազուկս ծովու, որքան յազաղ ընթանան իրքև զգետս ընդ դէմ բևեռին...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3906, էջ 104բ — 107բ:

Աշխարհագրական բնագիր է և ոչ թէ նավավարության վերաբերող, ինչպես կարծել է տալիս վերնագիրը: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1459 (էջ 210ա—210բ):

10. Պատմութիւն ամենայն աշխարհաց և կրօնից քաջաւորութեաց: Տես՝ ՅՈՒՎԵՏ ԿԱՆՈՆԻԿՈՍ:

11. Ճաղագս երկրի և աշխարհաց. «Երկրագիծք զտիկեքազրութեանցն աշխատանաց իմաստասիրեալք աշխարհաւ, սկսեալք յԱյրեցելոյ գօտւոյն կրկնակի ընդ Յիւսիսի և հարաւոյ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2271, էջ 194ա—195բ:

12. Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետին կամ Արարեալ և Աշխարհացոյց նորոգ քարգմանչին և երկրորդ լուսաւորչին Վարդանայ վարդապետի պարզ և համառօտ անսութեամբ. «Նախ քան զամենայն խընդրեսցուք գեղեալսս»: Տես՝ ՎԱՐԴԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻ:

13. Տաղ աշխարհացոյց. «Ենկայք Ազա-

1 Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մտնեալաբանին Միլիթարեանց ի Վենետիկ», Կ. Ք. Վենետիկ, 1924, էջ 596:

մայ որդիք. արարածք ամէն միտքան...»: Տես՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:

14. Գիրք կոչեցեալ Գաճաարան ծանուցմանց: Տես՝ ՅԱԿՈՐ ՆԱԼԸԱՆ:

15. Հասարակախօսութիւն աշխարհագրութեան, որ բովանդակէ զընգհանուր գիտելիս աշխարհի՝ զուսումնականս, զբնականս և զբաղաբանականս: Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԳՈՆՆ ԳԻՒՎԷՐ:

16. Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի՝ Ասիոյ, Եւրոպիոյ, Ափրիկոյ և Ամերիկոյ, 11 հատոր: Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱԳՈՆՆ ԳԻՒՎԷՐ:

Այս մատենաշարի Առաջին մասի (Ասիա-ի) Ա հատորը («Հայաստան») և երկրորդ մասի (Եւրոպայի) Ե և Զ հատորները («Օսմանեան տերութիւն») Ղուկաս Ինճիւրյանի հեղինակությունն են:

17. Տեսութիւն ճամառօտ ճին և ճոր աշխարհագրութեան: Տես՝ ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ:

18. Ստորագրութիւն ճին Հայաստանեայց: Տես՝ ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ:

19. Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի. 3 հատոր: Տես՝ ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ:

20. Յաղագս աշխարհագրութեան պատմութիւնք ճամառօտաբար, քարգմանեցեալ ի գրեանց Լարինացոց ի հայ բարբառ, ձեռամբ պատրի Յակոբ վարդապետի, ի խընդրոյ Աւետիք Բճթերցոյի [Պաղտասարեան], առ ի օգուտ ուսումնական մանկանց եկեղեցւոյ:

Սույն անտիպ բնագրի մասին տես Բագմավեպ, 1897, էջ 424: Թարգմանիչը Հակոբ Վիլլոտն է:

21. Ներքոյ գրեալս է բաշոր աշխարհաց և մայրաքաղաքաց զաստիճանս բարձրութեան և ցացութեան (sic), որ ցուցանէ զստորեկեղեցիս. «Վենայ որ է Բէչ, աստիճան առաջինն է, բուլէ զկճի. 48. 20...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 82, էջ 167ա—167բ:

Տալիս է 67 հայտնի քաղաքների և վարերի աստիճանները: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 776՝ «Ատորև գրեալս՝ ցուցանէ բաշոր քաղաքաց զաստիճանս և զբուլէս բարձրութեան» (էջ 209ա—209բ):

22. ՅԱշխարհացոյց գրոցն զոր եղեալ է
 րաճիճ մեկնութենէն Սաեփանոսի Հայոց
 իմաստասիրի և փիլիսոփայի ասացեալ:
 Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ,

23. [Պատմութիւն երկուց մասանց աշ-
 խարհի] Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 82,
 էջ 151ա—160ա:

Բնագիրը ձեռագրում, ինչպես և ուրիշ
 ձեռագրերում, ընդհանուր խորագիրը չունի:
 40 Վերոնշյալ խորագիրը հիշատակարանից ենք
 վերցրել: Աշխատութիւնը բաժանված է եր-
 կու մասի, հետևյալ ուրույն ենթավերնագրե-
 րով.

ա) Նոր Աֆրիքայի սահմանագրութիւն.
 15 «Աֆրիկա, որպէս օմանք կամին, յուճմնէ
 Աֆրոսէ ասացեալ է. այսպէս ի Յովսեփոսէ
 և յԻզիտորոսէ մասաւաի միոյն ի յեանոցն
 Արրամամու՝ որում անունն էր Աֆեր...»
 (էջ 151ա—158բ):

բ) Նոր սահմանագրութիւն Ամերիգայի
 մասին. «Ամերիգայ, ի յԱմերիգոս Վեսու-
 ցիոսէ զանուն յորոքման զոր ընկալաւ
 25 նա, որ իսկ մաւաւսեալ յայտ է
 եղիա և յայտենաց Քրիստաֆորոս Գոլում-
 պոսն ձեցնուվացի...» (էջ 158բ—160ա):

Բնագրի վերջում կա հետևյալ նշումը,
 որ ջուլց է տալիս լատիներեն սկզբնագրի
 հրատարակութիւնը. «ՅԱմաստէրդամ: Առն-
 30 քիթ ձերարտոսի կոչեցելով Վալքո՝, ի ներքոյ
 նշանի շան հսկողի: Վերջս:

Թարգմանչի հիշատակարանը. «Թարգմա-
 նեցեալ Պատմութիւնս երկուց մասանց աշ-
 խարհի, այսինքն Ամերիգայի, որ է նորն,
 և Աֆրիքայի, որ է մի մասն ի բաժնեաց
 35 հնոց աշխարհի, ի լաթինականէ առ հաբլա-
 կանն անդրազեղեալ ի Ղուկասու վարդապե-
 տէ Խարբերթացւոյ, ըստ խնդրոյ արհի և
 պանծալի եղիսկոպոսին տեսան տեսան Յո-
 40 ւաննու պատրիարգին Գոստանդնու Պոլսոյ, և
 տեղեալ օրհնեալ լերկրէն Բաղէշու: Յամի
 տեսան 1727. ի Գոստանդնու Պոլիս: Ընդ հո-
 վանեալ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյն,
 և Մօրն մանկացելոյն Յիսուսի Գրիստոսի
 աստուծոյ մերոյ» (էջ 160բ):

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 2200 (էջ
 220ա—235ա) և № 3372 (էջ 330ա—343բ):

1 Ուրիշ օրինակներում Նայլ:

24. [Աշխարհագրութիւն Նոր Աշխար-
 8 ճի] Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1790, էջ
 2ա—99ա:

Բովանդակութիւն.

Յանկ գրքոյ (2ա—3բ):

Վաս զարձանալեաց Նոր Աշխարհին, որ ոտ
 8 եէնի Յիւնեա և թէ ո՛վ զաւու զնա յաւաջ, կամ
 թէ ի յո՛ր ժամանակ (2ա—3ա):

Վաս Ըփանեօլէ կղզոյն օրդիսուսեանն (18ա
 —18ա):

Յազագո Գուպա կղզոյն (18ա—18բ):

Վաս Սան Եագո կղզոյն, որ է Սուրբ Յակոբ
 (18ա—18բ):

Վաս Րիօ կղզոյն (18բ):

Վաս Բուքթանայի երկրին (17ա—17բ):

Վաս Սէզուրէի երկրին (17բ):

Վաս Մարիօն և Օրլանօն գեաներոցն (17բ—
 18ա):

Վաս Քուրեպիպա կղզոյն (18ա—18բ):

Վաս Գարթանէի երկրին (18բ—19ա):

Վաս Սանթա Մարթայի երկրին (19ա—21ա):

Վաս Էգրափայի և Քարեանի (21ա—22ա):

Վաս զարձանալեաց Էգրափայի և Քարեանայ
 (22ա—27բ):

Վաս Գոմագրա կղզոյն (27բ—28ա):

Վաս Արծաթի գետոյն (28բ—30ա):

Վաս Քուճագրա կղզոյն (30ա—32ա):

Վաս Պանուգոյի երկրին (32ա—33ա):

Վաս Մադալիանու ծովուն և զարձանալեաց
 25 նորուն (33ա—39ա):

Վաս Մալուգէի կղզեացն (39ա—40բ):

Վաս Ազուլի կղզոյն (40բ—51բ):

Եւ այս էր կերպն Սոթուուէին (51բ—67ա):
 Իօկ պատմութիւն չարաւայի Նոր Աշխարհին,
 որ է Փէշու, Կամաուտիէի է այդդիօի (67ա—70բ):

Այլ ինչ իսպառ ի կենդանեաց Նոր Աշխար-
 30 ւին (70բ—99ա):

Հիշատակարանն չունի, որով հայտնի չէ,
 թե բնագիրը ո՛ր լեզվից է թարգմանվել և
 ո՛ւմ ձեռքով: Տես նաև նույն մաս. ձեռ. №
 1789 (էջ 4ա—80բ):

25. Վիպասանութիւն Ամերիկայ: Տես՝
 ԳՈՒԼԻԵԼՄՈՍ ՌՈՐԵՐՏՍՈՆ.

26. Պատմութիւն գիւտոյ Ամերիկայի:
 Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 14:

Թարգմանված է թուրքերենից՝ «անշուք
 և անհարթ ոճով»: Վերջում՝ թարգմանչի
 հիշատակարանը. «...Որպէս իմալ համբակ

1 Ձեռագրի նկարագրութիւնը տես՝ Ա. Սյուր-
 45 մեյան, «Մայր ցուցակ կայերէն ձեռագրաց ծրու-
 սագէ՛մի Սքրոց Յոկոթեանց գանձի», Կո. Ա, էջ 101—
 103:

կարիք տալով մոտենալ կարեաց տկարութեան, ետ ձեռն արկանել ի թարգմանել զայս փոքրիկ պատմագիրս նորագիւտ աշխարհի, ի թուրքավար լեզուէ ի հայկական բարբառ...: Վասն որոյ ակն ունելով ստանալ զողորմին, զհամբակութեամբ մերով զանցարարութեամբ յաննախանձ ընթերցողաց, կեսարացի Եռնաննէս ամենանուաստ սիրողս բանի, ի նպաստ մեղսամած հոգոյ իմոյ, և հոգոց հոգեոր և մարմնաւոր ծնողաց իմոց, որ ի ՌՄԲ թուին Հայոցս (— 1753 թ.), առ զբան Սրբոյն Յակոբայ առաքելական աթոռոյս ամենայն Հայոց, ի սուրբ քաղաքս յԵրուսաղէմ, որոյ անարդիւնս զոլով վէջիլ, թարգմանցի անյարմարաբարձն:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 422 «Սկիզբքն գաման նորոյ Աշխարհի, որ ասի Ամերիգա, և թուրքավոր բառի Ենի Տիւնեա յորչիլընցեալ, որում պատմարեցն այսու ստուգաբանութեամբ արտաճառեալ են, որք ստորև հետևին» (էջ 1—2167, սկ. «Յերկրին ձիւնի վիզու, ի ներվի կսչեցեալ զեղէն, Քրիստոփոր անուամբ Գուլուն մեկեղեցեալ ոմն, թե՛ ի ծովու և թե՛ ի ցամաքի զբազումս շրջագայելով»): Սույն ձեռագիրը 1761 թվականին է ընդօրինակվել:

27. Բառարան նոր Աշխարհին որ ասի Ամերիգա. «Արէլ Բասմամեան ծոց. և ծոց. ինչ յարևելից կաղմեան նոր Ձեղանգիոյ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 386, էջ 1ա—31բ:

28. Տեսաք (sic) յաշխարհաց և համանգամանք (sic) երկրի. «Այսօրիկ յերի կայ իւրում ծովուն ճիւսիսոյ ի Հրեաստանի: Ունի ինքեան և յերից անուանիք զԼիբանան, զԿարմեղս, և գետ ճգոր զՅորդանան...»: Տես՝ ԹՈՎՄԱՍ ԿԻԼԿԵՑԻ:

29. Յուցակ անուանց մեծ և փոքր առ հասարակ գիւղորկից Վարանդայ գաւառակին, յորոց բաղկացուրին մառնեն և ճափկին մասնաւոր գաւառակիքն Դիզաղու, Խաչենու, Զրաբերդու և Գիւլիստանու: Երևանի Գետ. Մատ., ԿԹՂ. զիվան, Թղթ. 241, վավ. 204:

Հին և նոր տեղանունների ցանկ է:
30. Տեղագիր Վերին Հայոց: Տես՝ ՅԱԿՈԲ ԿԱՐՆԵՑԻ:

31. Ի վերայ այբուրենից անուանք քաղաքաց. «Ազարափարք, որ է Մծրին, և այժմ Մսեպին կոչի, որ է արոս սրբոյն Յակոբայ: Աղովիա և Քաջբերունի Արնն: և...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 431, էջ 476ա—490բ:

Աշխարհագրական անունների այբբենական բառարան է: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3287՝ նույն խոր. (էջ 187ա—201բ, սկ. նույն), № 2271՝ նույն խոր. (էջ 196ա—210բ, սկ. «Ազարափարք... նսեպին կոչի»), և է:

32. Աշխարհացոյց. «Աւետեաց երկիրն Երուսաղէմ է: Արարիա՝ Ուռում Ղալա և: Անաիոք՝ Անթաքիա և...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Բառգիրք Հայոց, արարեալ ի սուրբ էջմիածին Երեմիայ վարդապետէ», Ալիկորնա, 1898, էջ 337—344:

Աշխարհագրական անունների այբբենական բառարան է:

Այլ տպ.—Աշխարհացոյց. «Աւետեաց երկիրն Երուսաղէմ է...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Բառգիրք Հայոց, արարեալ ի սուրբ էջմիածին Երեմիայ վարդապետէ», Կ. Պոլիս, 1728, էջ 486—496:

Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3488՝ նույն խոր. (էջ 119ա—122բ), № 8265՝ «Աշխարհացոյց քաղաք» (էջ 91բ—94բ), № 3794՝ «Անուանք քաղաքաց» (էջ 223ա—227բ), № 539՝ «Անուանք քաղաքաց են այսք» (էջ 273ա—279բ), № 3190՝ «Անուանք քաղաքաց որ ի Հայս բառ յայտնի» (էջ 183ա—188ա), № 551՝ «Բառք գաւառաց և քաղաքաց» (էջ 75ա—78բ), № 2274՝ «անխոր. (էջ 302բ—305ա), № 8704՝ «անխոր. (էջ 186ա—181ա), № 1496՝ «Յաղագս առհասարակ քաղաքաց անուանք ի վերայ այբուրենից, ի կեսարացի Գրիգոր վարդապետի գաղափարացն, զոր և մեք ի մեք յայսմ գրքի գրեցաք յաղագս շանի և օգտութեան ինձ տառապելոյս և վասն Հայաստանեայցս ազգի» (էջ 161ա—162ա), № 2370՝ «Սուղ ինչ անուանք քաղաքաց» (էջ 268ա—271բ, սկ. «Աւետեաց երկիրն Երուսաղէմ է: Արարիա՝ Ուռում Ղալա և: Արարտեան՝ էջմիածին է և Կարբի»), № 3073՝ «Այս է մեկնութիւն քաղաքոյն»

(էջ 324բ—325բ, սկ. «Աւետեաց երկիրն Յերուսաղէմ է»), № 1869՝ «Այս է մեկնութիւն քաղաքացն ամենայն» (էջ 300բ—301ա, սկ. նույն), № 4284՝ «Քարգմանութիւն քաղաքաց զոր ոմն իմաստուն քանանայ ժողովեալ էր ի րազում զրոց և եղեալ ի մի տուփ» (էջ 7բ—10ա, սկ. «Աւետեաց երկիրն Յերուսաղէմ է: Պաղեստին և Սաղիմ Յերուսաղէմ է: Սամարիա Նապլուս է»), № 2492՝ նույն խոր. (էջ 51բ—53բ, սկ. նույն), № 209՝ «Այս են անուանք քաղաքաց» (էջ 164բ—166բ, սկ. «Ասորեստան՝ Ամիր և Մերտին է: Արարտսեան՝ էմիածին է»), ևն. *Քաղաքացի Բերդաթաղի մատ. ձեռ. № 37* (էջ 7բ). *Վեճակարկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 286* (էջ 74ա). *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 41* (էջ 129ա), № 370 (էջ 264ա), ևն. *հմմտ. նաև Բեռլինի Kōnigl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 148* (fol. 355՝, սկ. «Ազովաաս Ղազա է: Աղովիա Արմէշ է»):

Սույն բնագրում բացակայող մի քանի անունների բառարան կազմելու կիսատ փորձ է Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1869՝ «Այս են անունն քաղաքք որ յայտնի ոչ է աշխարհաբար անունն» (էջ 301բ, սկ. «Աղառականդ՝ Կամդիա է») և № 3072՝ նույն խոր. (էջ 325բ—326ա, սկ. նույն):

33. Բառք յատուկ անուանց. «Արանդ, Խազամ գաւառն Հայոց: Արգար, Հայոց թագաւոր է լթ տարի: Ազրիայ, Մաշառաստան երկիր: Ազազ, Ասորոց երկիրն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8189, էջ 146բ—149բ:*

Գլխավորապես աշխարհագրական անուններ է պարունակում: Շատ քիչ են անձնանունները: Զեռագիրը ԺԹ դարի ընդօրինակութուն է, բայց բնագիրը հավանաբար պիլի հին է:

34. (Անխորագիր) «Արարիա. երկիրն Ասիոյ բաժանի երիս մասունս...», *Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 111, էջ 3ա—14ա:*

Պարունակում է նաև պատմական անուններ:

35. Աշխարհացուց զուզնաքեայ ինչ ի գրոց. «Դուրիս քաղաք ի Նաղշուանայ հարաւազողմն է: Ըսուծափ քաղաքն Համայու և Համսայ մէջն է աւերակա...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5950, 202բ—204բ:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3667՝ «Այլում տեղոջէ այս բանս կարգաւ ասացեալ և սահմանեալ» (էջ 37ա—37բ, սկ. «Դուրիս քաղաքն ի Նաղշուանայ յարևմտից կողմ է: Ղարս(սի) է Սալամաստ, յիրմոյ քովն է: Յուստայ՝ յիրմոյ քովն է»), № 1487՝ «Այլում տեղոջէ այս բանս կարգաւ ասացեալ իմաստասիրաց» (էջ 47բ—48ա, սկ. «Դուրիս (սի) քաղաքն էն նույն»), № 4205՝ նույն խոր. (էջ 468բ—469ա, սկ. նույն), ևն:

36. Դարձեալ յայմէ ասի. «Մածաք, որ է Կեսարիա: Նիկիտար, որ է Նեոկեսարիա: Կոնիա, որ է Յիկոնիոն...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5950, էջ 204բ—205բ:*

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1459 (էջ 177ա—177բ):

37. Յաղագս քաղաքաց և գաւառաց անուանք ի վերայ այրուբենից եղեալ և սահմանեալ. «Ազովտոս՝ Ղազա: Արեճա՝ Արեճ: Ակառականդա՝ Մծրին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1495, էջ 159բ—160բ:*

38. Այս են անուանք քաղաքաց աշխարհաբար է զբարաւն. «Սաղիմ՝ Յերուսաղէմ, Ղուբսի՝ շարֆ: Եգիպտոս՝ Մար: Բերիա՝ Հալապ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3227, էջ 83ա—84ա:*

Սույն ձեռագիրը 1813 թվականից է, բայց բնագիրն պիլի հին է:

39. Անուանք քաղաքաց և գիւղից Հայաստանեաց յայտնի. «Եկեղեցաց՝ Եգեղ: Դարանդեաց՝ Կամախ: Սեբաստիա՝ Սեւաստ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3199, էջ 186բ—187բ:*

Հայաստանի աշխարհագրական հին և նոր անունների ցանկ է, ոչ-այբբենական: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3488՝ «Աշխարհացոյց համառօտաբար ի կարմոյ» (էջ 197բ—198բ, սկ. նույն), № 1677՝ անխոր. (էջ 67ա—69ա, սկ. «Եկեղեցաց որ է Եգեղան»), № 3492՝ անխոր. (էջ 33բ—35ա, սկ. «Եկեղեցաց գաւառն որ է Եգեղան»), № 4284՝ անխոր. (էջ 116ա—117բ, սկ. «Եկեղեցաց (սի) գաւառն որ է Եգեղան»), № 3190՝ «Յաղագս ցուցանելոյ գաւառաց» (էջ 197ա

1 Ձեռագրում Երևանի:

—197թ. սկ. «Դարանադեաց գաւառն՝ Կա-
մախ: Եկեղեցաց՝ Երզնկեան», № 619՝ «Այս էն
անուանք քաղաքացն» (էջ 103թ—103ա, սկ.
«Վաղարշապատ՝ էջմիածին է: Կիլիկի՝ Սիս
է»), ևն: Տես դարձալ Երուսաղեմի Հայկ.
Մատ. ձեռ. № 68՝ «Բացայայտութիւն քա-
ղաքաց» (էջ 73ա):

40. Անուանք քաղաքացն Հնդկաց և
Պարսից. «Պամիան քաղաք՝ ուր աւուրց
նամապարն ընդ ցամաք պիտոյ է ընքա-
նալ: Պանիանու գաւառքն Հնդկիք են...»,
տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Ամասերդամ,
1668, էջ 77—88:

Այլ տպ.—Անուանք ևն. «Պամիան քա-
ղաք...», տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Մարսի-
լիա, 1683, էջ 72—82:

Այլ տպ.—Անուանք ևն. «Պանիան քա-
ղաք...», տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Լիվոնո
(?), 1698, էջ 47—54:

Այլ տպ.—Անուանք ևն. «Պանիան քա-
ղաք...», տես՝ «Համառոտ պատմութիւն աշ-
խարհագրութեան», էջ 54—62, հետևյալ
հրատ. վերջում. «Ազգարանութիւն տոհմին
Յարեթեան, յորինեալ ի Մովսիսէ Խորենաց-
ւոյ», Վենետիկ, 1763:

Այլ տպ.—Անուանք ևն. «Պանիան քա-
ղաք...», Բազմավեպ, 1883, էջ 315—317:

Այլ տպ.—Անուանք ևն. «Պանիան քա-
ղաք...» (հրատ. F. N. Finck), *Zeit-
schrift für Armenische Philologie*, Mar-
burg, Bd. I, 1901/02, S. 195—198.

Այլ տպ.—Անուանք ևն. «Պանիան քա-
ղաք...» (հրատ. Ռ. Ա. Աբրահամյան), տես՝
Բազմավեպ Մատենագարանի (ՀՄՄՌ
Մինիստրների Սովետին կից Պետական Զե-
նագրատուն-Մասնադարան), № 4, Երևան,
1968, էջ 320, 322, 324 և 326:

Հրատարակչի առաջաբանով (էջ 317—
319) և ծանոթագրութիւններով (էջ 327—
328):

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 1898 (էջ 224ա—226ա), № 3691 (էջ 23թ
—28ա), № 1864 (էջ 299թ—303թ), № 9071
(էջ 1ա—2թ), № 7993 (էջ 103թ—106ա),
№ 1770 (էջ 353թ—354ա) և № 5950՝ «Վասն
սամմանաց Հնդկաց քաղաքաց և Պար-
սից» (էջ 190ա—202ա, սկ. «Առաջին քա-

ղաք Պամիայն, ուր աւուր նամապարն
ընդ ցամաք պարա է գնալ»), որոնցից
№ 1898 օրինակի հիման վրա են կատարվել
վերջին երկու հրատարակութիւնները: Տես
դարձալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 362 (էջ 86ա—88թ):

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
«Noms de quelques villes de l'Inde et de
la Perse», տես Բազմավեպ, 1882, էջ
311—313: Ռուսերեն թարգմանութիւնը՝
«Наименования городов индийских и
персидских» (Թարգմ. Р. А. Абрамян
և С. С. Аревшатян), տես Բազմավեպ
Մատենագարանի, № 4, էջ 321, 323,
326 և 327:

41. Մղոնալափք. «Ի Դըւնայ միջև ի
Կարնոյ քաղաք՝ Մ (200) մղոն է...»: Տես՝
ՄՂՈՆԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆ:

42. (Անխորագիր) «Յերուսաղեմէ միջև
ի քաղաւորութիւնն Սարայի, ուստի ելին
քաղաւորքն մոզուց... միլ 1400: Յերուսա-
ղեմէ միջև ի ծովն Կարմիր՝ միլ 350...»,
հետևյալ հրատ. մեջ. «Համառոտ պատմու-
թիւն տնօրինականաց տեսան մերոյ Յիսու-
սի Քրիստոսի որ ի սուրբ քաղաքն Երու-
սաղէմ», Վենետիկ, 1700, էջ 43:

43. (Անխորագիր) «1774 ումն որ Աս-
տրաթանայ գնումէի Ս. Պետրոսբըրգ՝ միջև
Յարսիցին վերստերնայ ամեն փօստին ֆի
միան մին դեռչկայեր փօստի պրօզնի փողն:
Միջև Դուրնովսկի, որէ 22 վերսա: Միջև
Լերեմովի 17 վերսա...», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 5954, էջ 127թ:

44. Անուանք քաղաքացն, առ որս գրեաց
սուրբ առաքեալն Պողոս զրուղթս իւր.
«Հանով, այն է Հաով (sic), որ եղև ընդհա-
նուր քրիստոնէից ճայրապետարան և գահ
սրբոյ առաքելոյն Պետրոսի...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 8743, էջ 41ա—42ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 9121՝ նույն
խոր. (էջ 73ա—73թ), № 6573՝ «Անուանք
քաղաքաց, զոր գրեաց Պողոս զրուղթսն»
(էջ 311թ 312ա, սկ. «Հանով, զոր արգ Քուր-
քի բառով Ղըզլալմայ տանն, ուր են սուրբ
առաքեալքն Պետրոս և Պողոս: Կորնթոս,
որ ի ճնումն Աքայիա ասէին, որ է յարև-
մուսս ի Սպիտակ ծովու յափն») և № 771՝

«Մեկնութիւն անուանց քաղաքաց ամանց զորս յիշէ Պողոս ի բուղրն (sic), և այլք, որ յայլ տեղիս կան» (էջ 200բ, սկ. «Կորնթոս, որ ի հնումն Աքայիա ասեին»):

45. Այլ անուանք քաղաքաց որք յիշատակին ի գիրս. «Միտիկ՝ Մեաիու ատասին է, ի զմիբու մօտն: Քիա՝ Սախրզգ է...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 8749, էջ 42ա—42բ*:

46. Այս են քաղաքիք և շինողք նոցին. «Ամասիա բազաւորն զՄսիս շինեաց. և Ալշահ բազաւորն զԵրասխ (sic) շինեաց...», *Zeitschrift für Armenische Philologie, Marburg, Bd. 1, 1901/02, S. 190.*

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. (Երևանի Պետ. Մատ.) № 1898 ձեռագրից:

□ *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1898՝ նույն խոր. (էջ 221բ—222ա, սկ. նույն), № 1770՝ նույն խոր. (էջ 352ա—353բ, սկ. նույն), № 4284՝ «Փաղաքք և շինողք նոցին» (էջ 66ա—68ա, սկ. «Ամասիա... շինեաց. Աշտատս բագ.»), № 1903՝ «անխոր. (էջ 281ա—281բ, սկ. «Ամասիա... շինեաց. Աշտատս բագ.»), № 3291՝ «Վասն քաղաքացն բէ ո՛վ շինեաց» (էջ 474բ—475ա, սկ. «Ամասիա... շինեաց. Աշտատս բագ.»), № 2302՝ նույն խոր. (էջ 268բ—269բ, սկ. «Ամասիա... շինեաց. Արտաշ»), ևն: Տես դարձալ վեհնատիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 262 (էջ 83բ—84ա):*

47. Տեառն Ներսեսի գտեալ ճարգմամբ ի յԱպուստոս իմաստասիրեն. «Սելևկիոս բազաւոր յես Աղեքսանդրի շինեաց զՍելևկիոս ի յիւր անունն, որ է յոտն լեռինն, որ կոչի Ըաքսըլթաննիր...»: *Տես՝ ԵՆՐՄԻՍ ԱՄՔՐՈՆԱՑԻ*:

48. Այս են անուանք Ամասիայ. «Առաջին անունն Մառմաթիոնն է. երկրորդն՝ Մեհրթատ. երրորդն՝ Ամասիա. չորրորդ անունն Պոպիուպոլիս» (*այսքան*), *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 771, էջ 109ա*:

49. (*Անխորագիր*) «Փիսոն գետ յարևելից ճիւղսիս, և գայ ի հարաւակողմ Հընդեաց, և մտան: ի ծովն մեծ...», *Վեհնատիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 251, էջ 183բ—185ա*:

50. Այս են անուանք Նիգ գաւառին. որ ասի Ապարաք. «Ի վերայ Քասախ գետոյն

ականցն, ըստ անուանն գետոյն կոչի և գետն Քասախ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2180, էջ 416բ*:

Բոսասխ գետի առաջնայ վայրերի հին և նոր անունների ցուցակն է:

51. Չորս գետքն են. «Փիսոն ի Հնդկաց և յԵրեւոպաց՝ Գանգես կոչի. իսկ Յոյքը Հնդկաց գետ ասնն, ելանէ յմտուսն լեանէ...», *տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Ամստերդամ, 1608, էջ 69—70*:

*Այլ տպ.—*Չորս գետքն են. «Փիսոն ի Հնդկաց...», *տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Մարսիլիա, 1683, էջ 64—65*:

*Այլ տպ.—*Չորս գետքն են. «Փիսոն ի Հնդկաց...», *տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Լիվոնոն (?), 1698, էջ 42—53*:

*Այլ տպ.—*Չորս գետքն են. «Փիսոն ի Հնդկաց...», *տես՝ «Համառոտ պատմութիւն աշխարհագրութեան», էջ 49, հետևյալ հրատ. վերջում. «Ազգաբանութիւն տոհմին Յարթթեան, յորինեալ ի Մովսիսէ Խորենացւոյ, Վեհնատիկ, 1753*:

*Այլ տպ.—*Չորս գետքն են. «Փիսոն ի Հնդկաց...», *Zeitschrift für Armenische Philologie, Marburg, Bd. 1, 1901/02, S. 191.*

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. (*այժմ Երևանի Պետ. Մատ.*) № 1898 ձեռագրից:

□ *Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1898 (էջ 222ա—223բ), № 1770 (էջ 352բ), № 7993 (էջ 101բ—102ա), № 1864 (էջ 296ա—296բ), № 3691՝ «Չորս գետքն են այսոքիկ» (էջ 20բ—21ա), № 2292՝ «Վասն չորս գետոցն» (էջ 270ա—270բ), № 4284՝ «Վասն չորս գետոցն որ ելանն ի գրախտէն» (էջ 66ա—68ա, սկ. «Փիսոն ի Հնդկաց և յԵրովպիա, իսկ Յոյքը»), հմմտ. № 1495՝ «Յաղագս անուանակութեան (sic) չորից գետոց և վասն այլ գետորեից» (էջ 160բ—161ա, սկ. «Գանգես կոչի Փիսոն ի Հնդկաց և յԵրեւոպաց...: Գանգես և Ելիմոս գետք, որոց խոր.»):*

Տես նաև՝ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԿՐԱԶԱՓ (ՏԺ); Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանութունը տես՝ J. Saint-Martin, «Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie», t. II, Paris, 1819, p. 398—399.

52. Գետք և գնացք նոցա մեծ և ան-
 ւանիք քառասուն և երկու. «Նարանայ և
 Փարփայ՝ ի Դամասկոս ելանեն, և անցա-
 նեն ընդ Բաժան քաղաք...», տես՝ «Գիրք
 աշխարհաց», Ամստերդամ, 1668, էջ 70—77:

Այլ տպ.— Գետք և գնացք ևն. «Նարա-
 նայ...», տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Մարսի-
 իիս, 1683, էջ 65—71:

Այլ տպ.— Գետք և գնացք ևն. «Նարա-
 նայ...», տես՝ «Գիրք աշխարհաց», Կիվոռնո
 (?), 1698, էջ 43—47:

Այլ տպ.— Գետք և գնացք ևն. «Նարա-
 նայ...», տես՝ «Համառոտ պատմութիւն աշ-
 խարհագրութեան», էջ 30—34, հետևյալ
 հրատ. վերջում. «Ազգարանութիւն տղամին
 Յարեթեան, յօրինեալ ի Մովսէսէ Խորենաց-
 ւոյ», Վենետիկ, 1752:

Այլ տպ.— Գետք և գնացք նոցա [մ]եծ
 և անուանիք. «Նարանայ...», Zeitschrift
 für Armenische Philologie, Marburg, Bd.
 I, 1901/02, S. 191—195.

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. (արժմ
 Երևանի Գետ. Մատ.) № 1898 ձեռագրից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ.
 № 1898 (էջ 222բ—223բ), № 1770 (էջ 352բ
 —353բ), № 7993 (էջ 102ա—103բ), № 3691
 (էջ 21ա—23բ), № 1864 (էջ 296բ—299բ),
 № 2370՝ «Այսօրիկ քառասուն և երկու գետք
 և գնացք նոցին» (էջ 264բ—277բ, սկ. «Նա-
 րանայ և Փարփարայ ի Դամասկոս ելանեն»),
 № 2292՝ «անխոր. (էջ 270բ—273ա, սկ. նույն),
 № 4284՝ «Այլ և քառասուն և երկու գետք և
 գնացք նոցին» (էջ 69ա—72բ, սկ. «Նանա-
 նայ և Փարփարայ»), № 3696՝ «Եւ գետք աշ-
 խարհիս» (էջ 13ա—14բ, սկ. «Բանա և
 Փարփարայ գետն ի Դամ. և Ելանե»), ևն:

Տես նաև ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ ԵՐԿԻՐԱԶԱՓ (§ 5),
 Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը
 տես՝ J. Saint-Martin, «Mémoires histori-
 ques et géographiques sur l'Arménie".
 t. II, Paris, 1819, p. 399—405.

53. Գետք մեծամեծք և անուանիք. «Ինգոս,
 որ և Փիսոն: Նեղոս, որ և Գեհնո...», Երևա-
 նի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1770, էջ 357բ:

54. Գետք աշխարհի քառասուն. «Փի-
 սոն, Գեհնո, Դեղար...», Երևանի Գետ. Մատ.
 ձեռ. № 3696, էջ 13բ—13ա:

55. Լերիք անուանիք երկուսուս ևն
 այսք. «Լիրանան, Կալկաս, Տարոս...», Երևա-
 նի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3693, էջ 12ա—13բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2370՝ «Լե-
 րիք յոյժ մեծամեծք և անուանիք երկու-
 սուսան որ ևն այսօրիկ» (էջ 259ա—259բ),
 № 1770՝ «Անուանք երկուսուսան լերանց» (էջ
 367բ):

56. Ցաղագս անուանի լերանց աշխար-
 ճի. «Լիրանոն (sic) ի Փիւնիկացուց ելա-
 նե...»:

Տես՝ ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ ԵՐԿԻՐԱԶԱՓ (§ 7):

«Հիշատակում են աշխարհագրական ու-
 ռիչ մի քանի երկեր ևս, որոնք, սակայն, արժմ
 հայտնի չեն: Այսպես՝ Երեմիա Չելերի Գյու-
 մուրջյանի «Աշխարհացոյց»-ը՝ ըստ նրա գոր-
 ծերի ցանկի՝, և լատիներենից թարգմանված
 մի «Աշխարհացոյց ընդարձակ», որից բա-
 ւուր է քաղել Ստեփանոս Ռոջբյանը իր բա-
 ւարանի համար ԺԸ դարում: Հայտնի չէ
 նաև թե ո՞րն էր այն «Աշխարհագիրք»-ը,
 որ հիշատակվում է ԺԸ դարի սկզբներում
 կազմված մի մատենացանկում, թարգմանա-
 կան երկերի շարքում:

Մենք վերևում չենք նշել նեղ-տեղագրա-
 կան բնութ կրող երկերը, ինչպես՝ «Ատամ-
 պոյոյ պատմութիւն»-ը (տես՝ ԵՐԵՄԻԱ ՉԵ-
 ԼԵՐԻ ԲԵՆՈՄՈՒՐՋԻԱՆ), «Ամարանոց Բի-
 զանդեան»-ը (տես՝ ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՅԻՃԵԱՆ),
 «Աշխարհագրութիւն սուրբ տեղեաց»-ը
 (տես՝ ԵՐՈՒՍԱՆԴԵՄ), ևն: Ուղեգրութիւնները
 տես հետևյալ անունների տակ. ԴԱԻԻԹ
 ԵՐԷՑ ՈՒՂԵԳԻՐ, ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐԶԵԿԱ-
 ՑԻ, ՄԻՆԱՍ ԵՐԷՑ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒ-
 ԹՈՒՆՋԻ, ՍԻՄԷՈՆ ԼԵՀԱՑԻ, ՓԻՐՉԱԴԱ
 ՂԱՓԱՆՑԻ, ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ԲԱՋԵՑԻ, ևն,
 Աշխարհագրական ցարտեգները տես ՀԱ-
 ՄԱՏԱՐԱԾ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՑԵ և ՔԱՐՏԷԶՆԵՐ
 անունների տակ:

ՇՅՆԱՐԷՆՈՂՈՎ

Տես՝ ԿՈՍՏԱՆԴ ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ:

1 Տես՝ Հանդէս Ամսօրեայ. 1932, էջ 66:
 2 Տես՝ Բազմավեկ, 1882, էջ 89:
 3 Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 2271, էջ 218բ:

**ՇՅԽԱՐՀԱՑ (Գիրք) ԵՒ
ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ**

Աշխարհագրական նյութերի և առակների ժողովածու, որ բաժանված է երկու մասերի: Առաջին մասը կոչվում է «Գիրք Աշխարհաց» և պարունակում է հետևյալ բնագրերը. «Աշխարհացոյց Մոսկսի Խորենացոյց», «Մղոնաչափք», «Չորս գեաքն են», «Գետք և գնացք նոցա մեծ և անուանիք քառասուն և երկու» և «Անուանք քաղաքացն Հնդկաց և Պարսից»: Իսկ երկրորդ մասը կոչվում է «Գիրք Առասպելաբանութեանց, որ ասի Աղուեսագիրք, արարեալ սակա խրատու և զգուշութեան» և պարունակում է թվով 160-ից ավելի առակներ: Այս ժողովածուն հրատարակվել է մի քանի անգամ:

Ա սպ.—Գիրք Աշխարհաց և Առասպելաբանութեանց, որ և Աղուեսագիրք: Ի հայրազանքս անառն Յակոբայ կաթողիկոսի սրբոյ էմիածնի: ՅԱմսրէլօտամու: Ի բուռոյ փրկչին 1668: Եւ Հայոց Ռձժէ. Հոկտեմբերի ամսոյ մեկ:

88+224 էջ (13x9 սմ.) Վերջում ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Շնորհք և ողորմութեամբ ամենազօրին աստուծոյ հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ աւարտեցաւ գրուկս շահավէտս: Ի թուին 1669. Յունվարի 20. Իսկ ըստ Հայոց ՌձժԸ. Տրէի ժԸ.»: Այլ սպ.—Մարտիլ, 1676 թ.: Սույն սպագրութեան մասին Ն. Մառը գրում է. «О втором издании — Марсельском 1676 года мы знаем лишь по труду G. Th. Crässe, 'Trésor de livres rares et précieuses', Dresde, 1863, t. IV, p. 615, где читаем: 'L'abrégé géographique de Moysse de Khoren avec un recueil de fables, connu chez les Arméniens sous le titre de Renard. En arménien. Marseille 1676 (1678) in—12'».

Մեր կարծիքով կասկածելի է այս սպագրութեան գոյությունը:

Այլ սպ.—Գիրք Աշխարհաց և Առասպելաբանութեանց, որ և Աղուեսագիրք: Ի հայրազանքս անառն Յակոբայ կաթողիկոսի սրբոյ էմիածնի: ՅԱմսրէլօտամու: Ի բուռոյ փրկչին 1668: Եւ Հայոց Ռձժէ. Հոկտեմբերի ամսոյ մեկ:

Յեւ. Н. Март. «Сборники притч Вардана», ч. I, С.-Петербург, 1899, стр. 99.

րազատութեան անառն Նդեազարու ամենից Հայոց կաթողիկոսի սրբոյ էմիածնի: Եւ ի միագետութեան Լուսավիկոսի չորքտասաներորդի արքային Կալիացոց: Ի Մարսիլայ: Յամի ներ մարգեղութեան անառն 1683. Յուլիսի 1:

320 էջ (14x9 սմ.) Սույն հատորի վերջում սպված է Ջաքարիա Սյունեցու շաքատ վիպասանութիւն յաղագս ժամանակաց կենցաղոյա ժամանակագրական աշխատութիւնը (էջ 289—320), որն անավարտ է, որովհետև գրքի սպագրութիւնը թերի է մնացել:

Այլ սպ.—Գիրք Աշխարհաց և Առասպելաբանութեանց, որ և Աղուեսագիրք: Ի սուրբ էմիածին Երեմիայ վարդապետէ: Ի հայրազանքս անառն Նահագետի կաթողիկոսի ամենից Հայոց: Եւ թվականութեան Հայոց ՌձԽէ. յունիս ժ. և ի թվին փրկչին 1698. յունիսի. ժ:

181 էջ (17.5x11 սմ.)

□ Սույն ժողովածուի երկու մասերը հետազոտում մեկ—մեկ անգամ լույս են տեսել նաև առանձին, անփոփոխ կազմով:

«Գիրք Աշխարհաց»-ի այդ սպագրութիւնը գտնվում է Մովսես Խորենացու Պատմութեան 1752 թվի հրատարակութեան վերջում առանձին էջակալումով, հետևյալ անվանաթերթով.

—Հետևի Համառոտ պատմութիւն աշխարհագրութեան: Յորում ընձևաի՝ զմասանց աշխարհի և զնշանաւոր գաւառաց, քաղաքաց և գետաց: Արարեալ ի նոյնոյ հեղինակէ Մովսիսէ Խորենացոյ, քաջիմաստ և յոցահաննար վարդապետէ: Տպագրեցեալ հետևապէս՝ աշխատասիրութեամբ և արգեամբ այնոցիկ, որոնց անուանքն նշանագրեցան ի յսկզբանն: Ի Վենետիկ [1752]:

էջ 1—82 (15.8x9.5 սմ.):

«Գիրք Առասպելաբանութեանց»-ի սպագրութիւնը հետևյալն է.

—Աղուեսագիրք: Որ գեղեցիկ առակաբանութեամբ խրատէ զմարդիկ, զգուշանալ ի չարեաց և զործել զբարիս: Արարեալ յԵրեմիայ վարդապետէ Արևելոյ: Տպագրեալ ի պարիարգութեան մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ անառն Կարապետի ամենա-

պաճախի և վեճափռա արք. եպիսկոպոսի:
1827, յՕրրբագիւղ, ՌՄԶԶ ի ապարանի Պօ-
ղոսի Արապեան Ապուշեխցւոյ:
176 էջ (15X10 սմ.):

ՇՅՄԵՐՀՇՈՅՑ

Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ,
Տես՝ ԳԱՐՏԷՋՆԵՐ (Աշխարհագրական):

ՇՅՄԷՆ

Տես՝ ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ.

ՇՅՑ ԻՇԽԱՆԻՑ ԻՇԽԱՆ

կամ

ՇՅՑ ՇՈՒՆԻՑ

Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ Խոստովա-
նոզի որդին, որը Մահմատ—Ջափր ամիրա-
պետից ստացավ «իշխանաց իշխան» տիտ-
ղոսը 862 թ., իսկ 886 թ. դարձավ հայոց
15 թագավոր, հիմն դնելով Բագրատունյաց հա-
րրատությունը: Հայսմավուրքներում գտնվում
է նրա վարքը ևրկու խմբագրություններով:
20 Աշոտի թղթակցությունը Կ. Պոլսի Փոս-
պատրիարքի հետ՝ տես ՓՈՏ անվան տակ:
Ջեռագրերում գտնվում է նաև «Հարցումն
Աշոտայ իշխանին վասն մատաղի» խորագրը-
ված մի բնագիր, որը փոստորին Սահակ
25 «Հայոց վարդապետի» պատասխանն է պա-
րունակում (տես ՍԱՀԱԿ ՄՌՈՒՏ):

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն):

Յիշատակ Աշոտոյ Բագրատունցոյ առա-
ջին քաղաւորին Հայոց ի ցեղէն Բագրա-
տունցաց. «Սա որդի էր Սմբատայ սպարա-
պետի որ Խոստովանոզ կոչեցաւ. և էր այր
քարի և առաքինի, հեզ, խաղաղասեր...»,
տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն
Ա, էջ 334:

2 Այլ տպ.— Յիշատակ Կն. «Սա որդի էր...»
(հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*,
Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 505—506.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝
„En ce jour commémoration d'Asshot le
Bagratounien, premier roi d'Arménie de
la race des Bagratouniens՝ տես անգ.
նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրություն):

Յիշատակ է Աշոտայ Բագրատունցոյ Հա-
յոց քաղաւորի. «Սա առաջին քաղաւորեաց
յազգէն Բագրատունցաց: Սա իշխան էր իշ-
խանաց և ճաւատարիմ երկուց քաղաւ- 10
րացն՝ Յունաց և Տանկաց. և սուլտանն Ար-
ղըլայ առաջեաց նմա քաղ...», տես՝ «Ճատ-
արոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», արխ
է՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 775:
Այլ տպ.— Յիշատակ է Կն. «Սա առաջին 15
քաղաւորեաց...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ.
Պոլիս, 1708, էջ 861:

Այլ տպ.— Յիշատակ է Կն. «Սա առաջին
քաղաւորեաց...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այս-
մաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 389:

□ Տես նաև Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ.
№ 1511 (էջ 503թ, սկ. «Առաջին քաղաւոր
յազգէն Բագրատունցաց Աշոտ եղև: Սա իշ-
խան էր իշխանաց»), Կն. Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 472թ), № 213 (էջ 25
307ա), Կն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or.
№ 4787 (fol. 372՝). Հայեպի Ս. Բառ.-մանկ.
կկհղ. ձեռ. № 151՝:

ԳՐԵԿ.ՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիտան Ղև.— «Եռուշիկը հայրենեաց հա- 20
յոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1889, էջ 438—461:

Աթաույան Հր.— «Հայոց անձնանուննե-
րի բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ
184, § 31:

Ջարրեանայան Գար.— «Հայկական հին 25
դպրութեան պատմություն», Գ տպ., Վենե-
տիկ, 1897, էջ 501—502:

Ջամայան Միք.— «Գատմութիւն Հայոց»,
հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 687—688:

ՇՅՑ ԶՂՈՐՄԱՅ

Հայոց թագավոր, Բագրատունյաց հարրա-
տությունից, 953—977 թթ.: Հայսմավուրք-

1. Հմմտ. Ա. Սյուրմեյան, «Եռուցի», հտ. Ա,
էջ 317—318:

Փերիալի, Բուրվարի, Գյանդըմանի գավառ-
 ների և այլ շրջանների հայոց եկեղեցիներին,
 գրված լայնաբան լամբի 1137 յ, տես՝ Ն. Տեր-Նովհանյանց, «Պատմութիւն
 1 Նոր Զուղայու որ լԱսպահանն, հտ. Բ, Նոր-
 Զուղա, 1881, էջ 249: Զգիտենք՝ այս Թարգ-
 մանութիւնը հի՛ն է, թե նոր:

ԵՅՐԱՐՆ, այն է՝ ԵՆՆԻՅԵՐՐԱՐՆ

Տես՝ ՆՈՒՇԵՐՏԻԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐ,

ԵՊԵՐՆ

10

Ծգիպտացի անապատական, որի մասին
 Հարանց վարքերում Վասն Ապարայն վեր-
 նագրի տակ ունենց մի հատված, հետևյալ
 սկզբնավորութիւնք. «Տեսանեաք մեք այլ
 15 ծեր մի որ ճեզուքեամբն և հանգարտու-
 քեամբն անցուցաներ զամենայն մարդկամ-
 քը, և անուն ճորա Ապարա...» տես՝ «Վարք
 սրբոց Հարանց և քաղաքավարութիւնք նո-
 ցին», հտ. Ա, Վենետիկ, 1855, էջ 216: Հա-
 20 րանց վարքի նախորդ հրատարակութիւն-
 ներում այս անապատականի անունը Արասի
 ձևով է, սեռ. Արասիոյ, տես՝ տպ. Նոր-Զու-
 ղա, 1641, էջ 549. և տպ. Կ. Պոլիս, 1720,
 էջ 448: Իսկ Վինետալի Մխիթ. Մատ. Ք 68
 25 ձևագիր Հարանց վարքն ունի՝ Արաս:

ԵՊԵՐՆԵՐԵՐՆ

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԲԵՐԴՈՒՄԵԱՆ ԱԶԱՄԱ-
 ԼԵԱՆ:

ԵՊԵՐՐ*

30 Նաև Ազաւոր և Ազոդոր ձևերով: Ծգիպ-
 տական հռչակավոր անապատական, որը Թե-
 բալիդում հայտնի է եղել որպէս «հայր վա-

* ՕԺԱՆԴԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ավերյան,
 «Լիւիւստր վարք և վեպարանութիւն սրբոց», հտ.
 ԺԲ, Վենետիկ, 1816, էջ 62: — L. de Tillemont,
 „Mémoires pour servir à l'histoire des six premiers
 siècles“. t. VII, Bruxelles. 1732 p. 274.

նակեանց բազում իրրև հազար եղբարց՝
 Հարանց վարքերը և Հայսմավորքները պա-
 հել են նրա վարքը՝ ընդարձակ և համառոտ
 խմբագրութիւններով:

1 (Հնդարձակ խմբագրութիւն).

Վարք երանելոյն և երջանիկ ճորն Ա-
 պաւորայ. «Տեսաք մեք այր մի յերկրին
 Թերայեցուց, Ապաւոր անուն ճորա, հայր
 վանակեանց բազմաց իրրև ճագարաց հա-
 րիւրից...», տես՝ «Հարանց վարք», Նոր-Զու-
 ղա, 1641, էջ 545—547:

Այլ տպ.— Վարք երանելի և երջանիկ
 սուրբ ճորն Ապաւորայ. «Տեսաք մեք...»,
 տես՝ «Գիրք որ կոչի Հարանց վարք», Կ. Պո-
 լիս, 1720, էջ 446—448:

Այլ տպ.— Վասն Ազոդորայ. «Տեսաք մեք
 այր մի սքանչելի յերկրին Թերայեցուց Ա-
 պաւոր անուն ճորա, հայր վանակեանց
 բազում իրրև ճագար եղբարց...», տես՝
 «Վարք սրբոց Հարանց և քաղաքավարու-
 20 թիւնք նոցին ըստ կրկին Թարգմանութեան
 նախնեաց», հտ. Ա, Վինետիկ, 1855, էջ 210—
 314:

2 (Հաստառոտ խմբագրութիւն).

(Անխորադիր) «Հայրն Ազաւոր ունի
 25 միարանս ասն հագար և կր ինքն իննսուն
 ամաց...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճրշ-
 մարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայսմաւորք»,
 Կ. Պոլիս, 1708, էջ 705—706:

Այլ տպ.— (Անխորադիր) «Հայրն Ազա-
 30 ւոր...», տես՝ «Յայսմաւորք», Կ. Պոլիս,
 1708, էջ 782—783:

Այլ տպ.— (Անխորադիր) «Հայրն ազա-
 ւոր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք»,
 Կ. Պոլիս, 1730, էջ 536—537:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձև.
 Ք 7362 (էջ 466բ), Ք 1510 (էջ 479ա), ևն:

ԵՊԵՐՆԻՑ ԽԱԶ

Այս անունով հայտնի է եղել միջնադար-
 յան Հայաստանի պատմական հռչակաւոր
 30 սրբութիւններից մեկը, որ ժ դարում բլու-
 զանդական Վասիլ Բ և Կաստանդին Թ գա-
 հակից կայսրերի կողմից Մոկաց նահան-

դի Աղարանից վանքին նվիրված մի ոսկեկուռ ձուլածո խաչ էր և որի մեջ մասեր էին գետեղված Գրիստոսի կարծեցյալ խաչավալախից, իշապուսկից, սպունգից, քեռնե-
 5 րից, ևն: Այս խաչը Մանդիլատ իշխանի ձեռքով բերվելով Կ. Գուլից՝ տեղավորվել է հիշյալ վանքում (953 թ.), որն և այժմ հետև կոչվել է Ապարանից Ս. Խաչի վանք: Գրիգոր Նարեկացին, որ ներկա է եղել այդ առ-
 10 թիվ կատարված հանդիսության, վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսի խնդրանքով գրել է Ապարանից Խաչի պատմությունը, ինչպես և խաչի ներքողը: Կան նաև մասենազրական տրիշ նյութեր Ապարանից խաչի վե-
 15 րաբերվալ:

•••

1. Յիշատակագրութիւն պատմութեան ամենագոր նշանի աստուածեան խաչին, որ... հանգուցաւ ի սահմանս վայրից գաւառին Մոկաց, ի շիճուած բնակութեան ուխտին սրբութեան, որ կոչի Ապարանք. «Ընդ աւուրս ժամանակաց բազմավրդով սասանութեանց...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ:

2. Առքերքեր գրութիւն սեպու սոփեստի յարակցեալ հիւսի ճառս ներքողի լուսեակազմ խաչից նշանի. «Աստանօր սեզրնաւորեալ առ պատմական բանս յարակայ...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ:

3. Յիշատակարան շարագրութեանս և պատմութիւն Ապարանից սուրբ Նշանին ևն. «Ի թիւ հազար եւ հարիւրոց...»: Տես՝ ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆՅԻ:

4. Գանձ խաչվերացին չորրորդ աւուրն Ապարանից սուրբ Նշանին. «Յմանեղական լուսոյն խոնարհեալ...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԵՐՈՎՐԵՆՆԵՐ:

5. Տաղ սրբոյ խաչին. «Յմանեղական լոյսն ի հօրե...»: Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԵՐՈՎՐԵՆՆԵՐ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Էփրեկյան Յուր.— Գատկերազարդ բնաչխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1902, էջ 231—233:

Չամչյան Միք.— Գատմութիւն Հայոց, Կո. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 853—857:

Սեյրակյան Թր.— Եւրաստանեայց եկեղեցու պատկերաբանութիւնը, մասն Ա, Ս. Գետերբուրգ, 1904, էջ 206—208:
 ՕրմաՅյան Մաղ.— Եկզապատում, մասն Ա, Կ. Գոլիս, 1912, էջ 793:

ԵՊԵՐՆԵՑԻ (Սյւմէոն)

Տես՝ ՍԻՄԵՈՆ ԱՊԱՐԱՆՅԻ:

ԵՊԵՐՆԵՑԻ (Ասեփանոս)

Տես՝ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՄՈԿԱՅԻ:

ԵՊԵՐԻ ՄԱՐԳԱՐԻՑՆԵՆ

Ժէ դարի հայ թարգմանիչ ԵՄԱՆՈՒ լուսարէն լեզուի, թարգմանած է լուսարէն Օրոլոգիոնէն, Իրմոլոգիոնէն և Սխոլոգիոնէն և այլ գրուածքներէ մասեր և կազմած է Մեծ Օրոլոգիոնն և Ժողովածոյք մը՝ ևն (Ն. Ապինյան):

ԵՊԵՐՈՐ

Տես՝ ԱՊԱՌԻՐ:

ԵՊԸՓՆՈՍ կամ ԵՊԼՕՅՍ

[ԵՊԼՕՅՐՈՅ]

Անժանոթ հեղինակ: Ստեփանոս Սյունեցին իր «Վասն ամապակեանութեան մարմնոյն» ճառում անապականութեան ուսմունքին ի նպաստ բերած վկայութիւններէ մեջ երկու համառոտ հատվածներ ունի այս հեղինակից: Հատվածներից առաջինը գտնվում է նաև Վարդան Այգեկցու կազմած «Համառօտ ճաւարումն սրբոց վարդապետաց յաղագս գաւառութեան ամենասուրբ երրորդութեանն ընդգեմ ներձուածողաց հակաճառութիւնք» ժողովածուի մեջ:

¹ Լուսնու Ամսօրեայ, 1950, էջ 196—200:

1. Ապափի՞նու եպիսկոպոս և մարտիրոսս ասէ վասն մարմնանայոյն Քրիստոսի. «Եի նմա էր մարմին ճոզևոր և ի նմա էր աստուածութիւնն անփոփոխելի...», Արարաւ, 1902, էջ 390:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4425՝ «Ապլիփեսի եպիսկոպոսի և մարտիրոսի» (էջ 174բ), № 3205՝ նույն խոր. (էջ 265ա), № 1982՝ նույն խոր. (էջ 55ա), ևն. Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 31: «Ապլիփերոսի...» (fol. 131՛): Գարնձվում է նաև ուրիշ ձեռագրերում՝:

2. Նորին. «Ճշմարտութիւն ծանուցաւ, շնորհն եկն...», Արարաւ, 1902, էջ 390:

Տես նաև ԱՄՓԻԼՈՔՈՍ ԻԿՈՆԱՅԻ (Ճանար. § 1):

ԱՊՅԼԻԱՆՈՍ ԵԳԻՊՏԱՅԻ ԵՒ ԸՆԿ.*

(Ἀπὸ λιανὸς Αἰγύπτου καὶ Ἰσραήλ)

Հարյուր հիսուն վկաներ, եգիպտացի և պաղեստինացի, որոնք Ապելիանոսի (Պելեսսի), Նեղոսի, Պատերմութիոսի և Նդիալի զլիսավորութեամբ նահատակեցին Պաղեստինյան Կեսարիայում Դ զարի սկզբներում: Հայկական Հայրամավորքներում պահպան է նրանց համառոտ վկայարանութունը մի քանի խմբագրութուններով: Ապելիանոս անունը ձեռագրերում պատահում է նաև Ապուլիանոս, Ապիլիանոս, Ապիլիոս, Ապրիանոս, Արելիանոս աղավաղ ձևերով:

1 (Տեր Իսրայիլի խմբագրութունն).

Վկայութիւն հարիւր յիսուն մարտիրոսացն որոց զլիսաւորք էին Ապելիանոս, Նեղոս, Պատերմութեոս և Նդիաս. «Փառաւորեալ և սուրբ վկայքն Քրիստոսի հարիւրքն էին եգիպտացիք և ի Կեսարիա

* Ըմմ. Revue des Etudes Arméniennes, t. II, 1922, p. 745.

* ՕՃԱՆԴԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Sillings, «De SS. martyribus Aegyptiis Pelco et Nilo episcopis presbytero forsan Eila dicto, Paternuthio et aliis in Palaestina», Acta Sanctorum, Septembris t. VI, Parlella, 1867, p. 21—23.

քաղաքին առաջի անօրէն գրսին...», տես՝ «Յայրամաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 157:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն հարիւր և յիսուն մարտիրոսացն որոց զլիսաւորքն Ապիլիոս, Նեղոս, Պատերմութեոս, Նդիա. «Փառաւորեալ...» (հրատ. G. Bayan), Patrologia Orientalis, Paris, t. VI, 1911, p. 268.

Բնադրի Ֆրանսերեն թարգմանութունը՝ «Martyre des cent cinquante martyrs, dont les principaux étaient Pillas, Nil, Paternuthe, Elle» տես անշ, նույն էջերում, հրատարակի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 48բ), № 7463 (էջ 43ա), № 4873 (էջ 266բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 87ա) և № 219 (էջ 23ա):

2 (Գրիգոր Մերենցի խմբագրութունն).

Վկայարանութիւն հարիւր և յիսուն մարտիրոսացն. «Սորա եգիպտացիք էին հարիւր վկայքս, որոց էին զլիսաւորք սուրբն Ար՛լիանոս և Նեղոս, Պատերմութեոս և Նդիա: Սորա ի Կեսարիա քաղաքին կացին առաջի դրսին...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայրամաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 100:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սորա եգիպտացիք էին...», տես՝ «Յայրամաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 110:

Այլ տպ.— Վկայարանութիւն ևն. «Սորա եգիպտացիք էին...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այրամաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 79:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7382 (էջ 66բ), № 1510 (էջ 72ա), № 1511 (էջ 69ա), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 82ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 54՛). Հայկայի Ս. Բառմանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 94բ):

3 (Անահուն խմբագրութունն).

Հարիւր և յիսուն վկայիցն. «Եգիպտացիք էին սորա, զնսցեալ ի Կեսարիա քաղաքն. հրամայեաց դուքսն...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 36բ:

Ըմմ. Վկայարանութեան ասորերենը՝ W. Cureton (հրատ.), «History of the martyrs in Palestine, by Eusebius, bishop of

Caesarea*, London, 1861, p. 49—50. Նակ՝ P. Bedjan (հրատ.), „Acta martyrum et sanctorum“, t. I, Parisiis, 1890, p. 272—274.

ԵՊԵՐՆՈՍ (ԵՄԲԵՐՆՈՍ) ՎԳՅԵՐՆՈՍ*
(‘Απελλιανός կամ ‘Αμπελλιανός μαρτυρολόγος)

Հուլյն հեղինակ: Ապրւն է Լիկիւնիոս կայսրի որով Դ դ. Գրիւ է մեղիդացի (մակեդոնացի) Իրենն (Իրենե, Իրիեն, Երիեն) կույսի սուսայելախառն վկայարանութունը: Հայկական Հայսմավարքներում ունենք Ապե- իրանոսի այս աշխատութունից առաջացած մի քանի խմբագրութուններ, որոնք հեղինակի մասին երբորդ զեմքով են խոսում: Հեղինակի անունը ձեռագրերում պատահում է նաև մի քարք աղավաղված ձևերով (Արելիանոս, Չամբելիանոս, Ամրելիոս, Ամպելոս, Ապիլիոնոս, Ապուլիանոս):

1 (Տեր Իսրայելի խմբագրութուն).

Վկայութիւն սրբոյ և մեծի կուսին Երի- նեայ սքանչելագործի. «Որոջն Քրիստոսի Երիեն՝ զուսար էր միամօր՝ քազուորին Մե- գիտեայ (sic) քաղաքին՝ որոյ անուն էր Լեգեոնոս, և անուն մօրն՝ Լեգեմի, և անուն կուսին՝ Պելլենոպի (sic)...», տես՝ «Յայսմա- ւուրք», Կ. Պոլիս, 1894, մասն Ա, էջ 199—201:

Վերջում՝ «Եւ գրեաց զպատմութիւն սրբ- րոյն Երիենի Չամբելիանոս վարդապետն իւր» են:

20 Այլ տպ.— Սքանչելիք մեծ և փառաւոր սուրբ կուսին Երիենայ. «Որոջն... որոյ անուն էր Լեգեմիոս և մօրն անուն Լեգեմե...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XXI, 1927/1930, p. 388—395.

31 Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութունը՝ «En ce jour grands et glorieux miracles de la vierge sainte Irène» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 308բ), № 7463 (էջ 288ա), № 4873 (էջ 124ա, սկ. «Աղաթինն Քրիստոսի Իրիենեա զուսար էր միամօր»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 480բ), № 219 (էջ 346ա) և № 228 (էջ 255ա):

3 (Գրիգոր Ծերենցի խմբագրութուն).

Յիշատակ Երիեն կուսին և սքանչելեաց նորին. «Սուրբ կուսն Երիեն զուսար էր միամօր քազուորին Միգիդեայ (sic) քաղաքին, որոյ անունն էր Լիգիե...», տես՝ «Ճատ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 723—736:

Այլ տպ.— Յիշատակ են. «Սուրբ կոյսն...», տես՝ «Յայսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 902—805:

Այլ տպ.— Յիշատակ են. «Սուրբ կոյսն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 549—551:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 479բ, սկ. «Սրբուհի և կոյս վկայն Քրիստոսի Երիենի զուսար էր»), № 1511 (էջ 473բ, սկ. նույն), № 1510 (էջ 479բ, սկ. «Սրբուհի և կոյս վկայն Քրիստոսի զուսար էր միամօր, Երիենի անուն»), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 447ա), № 213 (էջ 313ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 349^v).

3 (Անանուն խմբագրութուն).

Կոյս վկային Երիենայ. «Սա զուսար էր միամօր քազուորին Մեգիդեայ (sic) քաղաքին. և վասն գեղոյ կուսին շինեաց հայրն քարն աշտարակ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 187բ—188բ:

■ Հմմտ. վկայարանության հունարեն ընդարձակ բնագիրը՝ A. Wirth, „Danae in christlichen Legenden“, Wien, 1892, S. 116—148. Իրեննի հունարեն վկայարանության մի համառոտ խմբագրութունը տես՝ «Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae», Bruxellis, 1902, p. 653—657. Հմմտ. նաև ասորերեն վկայարանութունը՝ A. Smith Lewis, „Select narratives of holy women“ (syriac text), *Studia Sinaitica*, № IX, Cambridge, 1900, p. 123—194.

* ՕՃԱՆՅԱՎ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. J. Henschenius, „De S. Irene martyre, celebrata Constantinopoli“, *Acta Sanctorum*, Mail t. II, Parisiis, 1866, p. 4—5.

ԱՊՅԵՂԷՍ ԵԳԻՊՏԱՅԻ

(Ἄπειλλος Αἰγύπτου)

Եգիպտական միաբնակյաց, որի կյանքին նվիրված գրվածքներ կան Կոպրեսի վարքում. տես՝ «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին», հա. Ա, Վենետիկ, 1865, 260—263:

ԱՊՅԵՂԷՍ ՔԵՐՍՈՆԱՅԻ

(Ἄπειλλος ὁ Χερσωνεύου)

10 Նաև Ամպելիս և Ապրիոս ձեերով: Քերսոնի եպիսկոպոս, որի ինքնությունն ու ժամանակը հայտնի չեն: Բարգեն կաթողիկոսը ասորի միաբնակներին ուղղած իր երկրորդ թղթում խոսում է Ամպելիսի մի գրության մասին՝ մարդեղության հարցի շուրջ. «Ջոր և մեծն Ամպելիս եպիսկոպոս Քերսոն քաղաքի, ճշմարիտ հաւատոյ սիրող և սպասոււոր, գրեաց ճշտիւ, ճշմարտապէս, լորում փութացեալ ոչ վերջացաւ», «Ճշմարտապէս գրեաց սուրբ քահանայապետն Քերսոնացւոց Ամպելիս», «Եւ վասն թղթոյն սրբոյ Ամպելի եպիսկոպոսի, և Անատուիայ երէցու, հրամայեցաք աստ գրել»: Այժմ ձեռագրերից Ապրիոսի անունով մեզ հայտնի է մի փոքրիկ հատված՝ նույն նյութի մասին: Ն. Ադոնցը Ամպելիոս անվան տակ ժամկված է համարում հակաքաղկեդոնական պայքարում Հայկական Եկեղեցու կողմից մեծ հեղինակութիւնը համարված Տիմոթեոս Գուգին, որը, որպէս Դիոսկորոս Աղեքսանդրացու հետևորդներից և միաբնակության հայտնի ներկայացուցիչներից մեկը, աջակրկել էր Քերսոն:

• • •

Ապրիայ Քերսոնի եպիսկոպոսին. «Անըսկիզբն և անեսանելիս ես (sic) աստուած եղանի մարգ ճշմարտապէս անօրիշ և մարգ անյատկարար միութեամբ ի մի գէմ միով ընթակացուրեամբ, միով տարբերութեամբ» (այլգան), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 4425, էջ 176ա:

¹ «Գէրթ թղթոց», Քիֆլիս, 1901, էջ 60—61:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 329Ճ՝ «Ապրիայ Քերսոնի եպ. ի» (էջ 356բ), № 1093՞՝ «Ապրիայ Քերսոնի (sic) եպ. ի» (էջ 35բ), ևն. Հոմմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 31: «Ապրիայ Քերսոնի եպիսկոպոսի» աղավաղ ձևի տակ՝ (fol. 132՛): Դոնվում է նաև ուրիշ ձեռագրերում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ապոստոլ Նիկ. (Адоиш Н. Г.)—, Ампельн, епископ херсонскій (К критике армянскою 'Книги посланій')», *Христианский Восток*, том II, 1913, стр. 175—186.

ԱՊՅԵՂԷՍ

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ՊԵՏՐԻԿ:

ԱՊՅԵՂԷՍ (ՊԵՏՐՈՍ)

Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ԱՊԻԱՆ:

ԱՊՅԵՂԷՍ ԵՂԵՐՄԱՅԻ

Տես՝ ՍԱՀԱԿ ՄԻՌՈՒՏ:

ԱՊՅԵՂԷՍ (ԳՐԻԿՈՐ)

Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏ:

ԱՊՅԵՂԷՍ ԿԱՄ ԱՊՅԵՂԷՍ

Տես՝ ԱՊԱՓԻՆՈՍ:

ԱՊՅԵՂԷՍ ՔԵՐՍՈՆԱՅԻ

Տես՝ ԱՊՅԵՂԷՍ ՔԵՐՍՈՆԱՅԻ:

¹ Այս ազգագույն բացատրի է Երևանի գերանյալ № 1093 ձեռագրի «Ապրիայ Քերսոնի եպիսկոպոսի» ընթերցումով:

² Հմմտ. *Revue des Etudes Arméniennes*, t. II, 1922, p. 246.

ԱՊՈՂԻՆՆԵՐ

Տես՝ ԱՊՈՂԻՆԱՐ.

ԱՊՈՂՈՆ

Տես՝ ԱՊՈՂՈՆ.

ԱՊՈՂԻՆՆԵՐ ԵՐՐԵՑ

(Ἀπολλινάριος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας)

Ալեքսանդրիայի հայրապետ չարանց վարքերում նրա կյանքից ունենք մի ընդարձակ գրվագ, որն սկսվում է հետևյալ բառերով. «Պատմեաց մեզ սուրբն Սարա վասն Ապողինարու ճայրագետիմ Ալիքսանդրու՝ զի յամենայնի ողորմած էր և անյիշաչաքս. տես՝ «չարանց վարք», Շոք, 1641, էջ 358—354: Այլ տպ. «Գիրք որ կոչի չարանց վարք», 4. Պոլիս, 1720, էջ 287—280: Այլ տպ. «Վարք սրբոց հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին» ևն, հտ. Բ, Վենետիկ, 1856, էջ 226—228:

ԱՊՈՂԻՆՆԵՐ ԼԱՌՈՒԿԵՑԻ

(Ἀπολλινάριος ὁ Λαοδικεῖας ἢ Ἀλεξανδρείας)

Նաև Ապողինարիս, Ապողինարոս, Ապողինարիս ձեռնով, Պատուհում է նաև Ապոդոն ձեռով: Գ տարի հայն անվանի հետար,

• ՕժԱՆՂԻ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. L. de Tillemont, «Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles», t. VII, Bruxelles, 1732, p. 274—290 et 375—377.— J. Dräseke, «Apollinaris von Laodicea; sein Leben und seine Schriften», Leipzig, 1892.— O. Bardenhewer, «Patrologie», Freiburg im Breisgau, 1894, S. 224—226.— G. Krüger, «Apollinaris von Laodicea», հետևյալ հրատ. մեջ. «Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche», hrsg. von A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 671—676.— G. Krüger, «Geschichte der alichristlichen Litteratur in der ersten drei Jahrhunderten», Freiburg im Breisgau, 1898, S. 76.— O. Voisin, «L'Apollinarisme. Etude historique, littéraire et dogmatique sur le début des controverses christologiques au IVe siècle», Paris, 1901.— H. Jordan, «Geschichte der alichristlichen Litteratur», Leipzig, 1911.— R. Duval, «La littérature syriaque», 3-me édit., Paris, 1907, p. 307—308.

ծն. Ալեքսանդրիայում, բայց ընդհարապես կոչված է Լավոդիկեցի: Պատմության մեջ ծանոթ է որպես քրիստոնեության հայտնի աղանդավորներից մեկը, որ մեծ ազմուկ հասնեց բանի մարմնավորության հարցի շուրջ հրապարակ բերած իր նոր տեսութեամբ, ըստ որի՝ Քրիստոսի մեջ մարդկայինը միայն մարմինն էր, որին միացել էր աստվածային բանը (λόγος), բունելով մարդկային մտքի կամ բանականության (πνεῦμα, νοῦς) տեղը: Ապողինարի հետևորդները կոչվում էին ապողիմարյաններ: Հայ մատենագրությունը հին թարգմանությամբ պահել է մի բնագիր, որը հարց ու պատասխանի ձևով վիճաբանություն է Բարսեղ Կեսարացու և Ապողինարի միջև, հիշյալ տեսության շուրջ (տես ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ): Մեզ հասել են նաև մի շարք հատվածներ Ապողինարի ուրիշ գրվածքներից: Ինչպես մատնացույց է արվել՝ ասորական գրականության մեջ Ապողինարից որոշ գործեր ուղղափառ համարված ուրիշ մատենագիրների (Գրիգոր Սքանչելագործի, Նուլիոս Հոսմալեցու, Աթանաս Աղեքսանդրացու) անվան տակ են գրված: Շատ հավանական է, որ հայ մատենագրության մեջ ևս հայտնարբերվի նման փաստ՝ եթե հետազոտություն կատարվի այդ ուղղությամբ: Ապողինարի և ապողինարյանների դեմ գրվածներ ունեն Աթանաս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Նազիանզացին, Գրիգոր Նյուսացին, Դամասոս Հոսմալեցին, Հովնան Ոսկեբերանը, Ղեմդիոս Բյուզանդացին և ուրիշներ:

1. Ապողինարի գրվածքներից բազմաթիվ հատվածներ է պահպանվում Ղեսական գրքի մի խմբագիր մեկնություն, որից, ըստ իտալացի հայագետ Ալմո Չանոլլիի, երեք գրչագիր օրինակներ կան Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանում (№ 873, № 352 և № 740): Այդ հատվածները հետևյալներն են ըստ Գ. Ջարբանայանի կատարած քաղվածքի, նշանակելով յուրաքանչյուրի սկզբնավորությունը ու վերջը՝

— Աստուած մատուցեցի իւր հրամայի

1 Գ. Ջարբանայան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», էջ 311—312:

որոց կամինն զառ ի յօժարութեանքն ընծայարեորքիւնն, պատուէր աւուրի ոչ զգոհելն ի նրամաբէ մուծեալ...: Քանզի որ մեռանին հոգւոյն ի մարմնոյ լուծմամբ՝ ոչ ինչ լինի ընտանեգոյն աստուծոյ:

— Ողջակէզն զրուրովիմբ վերադրիւն յաստուած յայտեն. վասն որոյ քանանայիցն ի նաշուոյ պատարագն... այլ և մարդկութեամբ և մարմնապէս և նոզևորարար:

10 — Փօխանակ իւր մատուցանէ որպէս ունելովն զիւրն զործս. քանզի այսորիկ է նշանակ զնել զձեռնն ի վերայ... որոյ յորժամ զնմանութիւնն ունի մարգ՝ լինի և նա ընծայ աստուծոյ:

15 — Դիտեալ լինի իւրաքանչիւր ուրուք յաստուած վ՛րադրեցելոյ անդամ ի բանէն, որ բափանցիկն լինի մինչև ցորոշումն շքնչոյ և նոզւոյ և յօդից և ուղղոց:

— Մարքութիւն հետևելով մարդոյ բնտուորապէս աղտոյնաց... որպէս անքն լուսց զսաս աշակերտաց իւրոց ոչ կարօտ եղեալ այսպիսոյ՝ ըստ բարեպաշտութեան և ոչ ըստ այրեցելոցն մարմնոց, քանզի ժանհոռք են այնք:

25 *Հմտ. Վարդան Այգեկցու Համառոտ Կատարեալն զբոլոր պակօթ նեանայլ Կատարեալ, Երկրորդի Գեա. Մեա. 1և. Ձ 4428՝. Ապոզիմաթի յԼեւանակէն, (էջ 178, ու. մարքութիւն. որպէս բնութեալ է՝ աղտ ի կերակրոյ լինի. և այնի Դիտեալս ոչ եղի. և ի մէջ յաղագս շնորհին ի բաց բառնայ, այսորն), Ձ 2205՝ Եւլյ իւր. (էջ 338, բնագիրը Եւլյն), Ձ 1862՝ Եւլյն իւր. (էջ 69, բնագիրը Եւլյն), ևն:*

35 — Եզին երկրագործականն է իւր աստուծոյ, որ և զբանակսնս երկրագործս եզինս կոչև... դիցև ի վերայ սեղանոյն, զի ողջակէզ զոհի է ի նոտ անուշից տեսան:

— Եւ զեզինն և զոչխարին զգլուխս և զնարպն զնել ի վերայ սեղանոյն պատուիրէ... և դիցէ զայն քանանայն ի սեղանն ի վերայ փայտի և նրոյ. ողջակէզ զոհի է նոտ անուշից տեսան:

— Եւ ոչ զբացընկելիսն պարզարար քայլ տայ ընկնուլ. այլ ի տեղի յայանի և որոշեալ... և նշանակք են այսորիկ ոչ վասն ընկնանց՝ այլ վասն այլոց եղելոց:

— Տղաւորեաց և նաշուով ըստ բազում

օրինակի... իսկ բազարք եփեալն և տապակեալ՝ վասն անկենց լինելոյ:

— Փրկութեանն զոհք, զորս այլք խաղաղականք մեկնեն, այսինքն զոհութեան ի վերայ բարութեանց և խաղաղութեանն առ ի յաստուծոյ... և մանկէն անարատս որք մատչինն հոտ անուշից Եւլանլ աստուծոյ:

— Տեսանել արծան է զի մեղս ասէ աստուածայինն զիր, և զակամայս և զանգիտութեամբն... և արտաքոյ քողաքին հանեալ լինէր մարքեալ աստուծոյ ի ձեռն ողջակիզին ըստ նմանութեան Քրիստոսի, և մարգիկ վասն ինքեանց:

— Վասն իշխանին անգիտութեան նոխազ զենաւ ուրաճօր ողջակէզքն... և զուարակ է վասն քանանայապետին և վասն ժողովրդեանն ողջակիզեալ, այսպէս և Քրիստոս եկեղեցի կոչի:

— Եւ քաւութիւն և յաղագս զիտութեան մեղուցելոյն... ըստ որում ոչ պիղծն՝ մերձեալ ի պիղծն պղծի:

— Զննութիւն չարութեանն և զնշտութիւնն հրաժարեցուցանէ ի ձեռն օրինակացն ի կատարել վարուցն... այսպէս Պօղոս զխոհմագոյնն բան աղիւ համմեղ ասէ:

— Իսկ երև զնմանցն ոչ իցև բաւական որ մեղան, մատուցէ նաշին... և մնացեալք քանանային եղիցին իրրև զզոն նաշուոյն:

— Այլով պատմուեանաւ ի ներքս ի խորանին հրամայէ սպասաւորել քանանային... իսկ մեզ յանկութեամբ ընտանեզունիւ առ աստուած մեծագոյնն արրեցութիւն, որպէս տեղւոյ հպեցելով յաւետ:

— Կենդանախարուկիլ խործելով զորս յաստուածն վերադրեալք և ոչ ցրտաւոյ:

— Իսկ մեզ ոչ արու և ոչ կզ ի Քրիստոս. քայն միայն արու, որ զօրութեամբն առաքինութեանն ընտրեցի... որպէս տեսանսն միայն մերձեցաւ՝ որպէս փրկչին տասց և լծկեցաւ:

— Այսորիկ ի քանանայիցն բաշխեցան, զի բարձցն զժողովրդեանն զմեղս... յորում անուր պատարագիցի կերիցի՝ և մի՛ թողցուն ի նմանէ յայց:

Ի կամաւորաց և յորոց ըստ ուխտին...

զյերբերօրէ զյարութիւնն յայտնելով, զկամա-
ւորութեամբ չարչարեց' յոյն:

— Քանզի աստուածայնոյ հրոյ երևե-
ցելոյ ոչ էր պարտ միւրակամ հուր մատու-
ցանել... քանզի այսորիկ էր օրինակ եղևալն:

— Տրամել ի վ' րայ բարեկամաց ոչ առ
թույլ պատեառ լինել քահանայականին
ձևի փոխադրութեան... ոչ է արժան այժմ
ասէ որպէս զայլ որ սգալ քահանայից:

— Քանզի որ ի մեռելուսի և ի պիղծ
գործս մնաց մարդկային բնութիւն... կտրես-
ցէ զնա, ասէ, ընզ մեջ և զբաժին նորա ընզ
անհաւատս գիցէ:

— Զմածնուլն ընզ կրկիւր պիղծ ցուցա-
նէ. քանզի յայտոսիկ ի հրաժարելեացն
ասէ... և ըստ այսմիկ է պիղծ և յափշտա-
կեղան և բռնադատանօք:

— Զայս ենթադրէ զորս ի հնշաութիւնն
են փոխադրեալ... զոր և Պօղոս ասէ առնել
զկամս մարմնոյ և մտաց:

— Անխառն զու յտործեն օրէնքն զայ-
լասերսն... և մի՛ գառնալ ասէ անգրեկն ի
նովու կեանսն որպէս արդարացեալս նո-
վալ:

— Տպացուցանէ զորս ի սկզբան պարզ-
մտութեամբ, իսկ յետ այնորիկ չարու-
րեամբ մեղանշենն:

— Արար և ի վերայ թեզանի և առիշոյ
և անդիորհի. որպիսի էր Սիմոն մոզ ի գառ-
նութիւն մաղծի և ի կնեմիւն անիրաւու-
րեան գոլով:

-- Իսկ զորս յետ լուանալոյն մարտը
երևեալս... զարձեալ վերստին երկնմ մինչև
կնրպասցի Քրիստոս ի ձեզ:

— Այլ գիտէ մարտեալ և զորոտա... յան-
ցանաց լուծիչս և մեղաց քաւիչս յողջակեզ:

— Եւ փայտ եղևնեայ և կարմիր մա-
նեալ... յ'իսկզբան մարտութենն անկիոցն,
և յանկատարութիւն եկելոցն:

— Զենեալն հաւ և թացեալ յարեան
նորա... որպէս և ել իսկ արիւն և ջուր ի
մարմնոյ նորա:

— Վասն էր և որ միանգամ լինի ծո-
րումն յետ եւթն աւուր մարքի... յորժամ
այսպիսի երևումն լինի նոզուցն օչապակար:

Ապողինարի անունով մեզ հայտնի է նաև
Ատական գրքի մեկնութիւնն մի այլ հատված,

որը գտնվում է 'Մարդան Առևեցու կազմած'
Հնգամասյանի մեկնութիւնն մեջ.

— Ապողին[արու]. «Ի հիւստի. զի Յի-
սուս արատքոյ դրանն և ի կողմ հիւստոյ
չարչարեցաւ...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. №
1287, էջ 143ա:

Նույն հատվածը տարբեր ձևազրկում
դրնվում է նաև տարբեր սկզբնավորութիւն-
ներով. այսպէս՝ Նույն մատ. ձեռ. № 1093
(էջ 312ա, սկ. «Զուարակ ուժգին զօրու-
րեամբ ողջակեզն որում հզօրաբար նուիրէ...
յեկեղեցի հիւսիսի. զի Յիսուս արատքոյ
դրանն»), № 1138 (էջ 189բ, սկ. նույն). Վիեն-
նայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 239 (էջ 122ա,
սկ. «Որպէս և արդ յեկեղեցի ի հիւսիս. զի յի-
սուս արա. գր.»):

2. Ապողինարից երեք հատվածներ կան
նաև կաթողիկոս թղթերի մի խմբագիր մեկ-
նութիւնն մեջ.

— (Անտորագիր) «Որպէս կամիս զու յի-
նել առ քեզ ընկերին քո արգարև մարդա-
ւեր...» (6 տող), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 5787, էջ 13ա—13բ:

Գտնվում է Հակոբ առաքյալի թղթի մեկ-
նութիւնն մեջ: Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 48
ձևազրկում այս հատվածը խորագրված է՝
«Ապողինարին» (էջ 10ա):

Հետևյալ երկու հատվածները գտնվում են
Պետրոս առաքյալի առաջին թղթի մեկնու-
թիւնն մեջ.

— Ապողինարու. «Զմտեմտութիւն պա-
նանչէ այսու անուամբ, վասն զի սա հա-
ղորդեցուցանէ աստուծոյ, որով և սուրբք
այժմ են առ Քրիստոսիւ յոր և կեանք»
(այսքան), Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5787,
էջ 80բ:

— Ապողինարի. «Երկ հայր ոչ զոր գա-
տի այլ զամենայն դատաստան ետ որդոյ,
զի՞նչ իրաւացի է իմանալ յաղագս առաջի-
կայիս...» (12 տող), անգ. էջ 80բ—81ա:

ԳՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արքաեպիսկոպոս Ա. Գ.— «Անանիա Շիրա-
կացու մատենագրութիւնը», Երևան, 1944,
էջ 167:

Զարբնաձայնութեամբ... «Մատենագրութեան
կապական թարգմանութեանց նախնեաց»,

Վենետիկ, 1889, էջ 310—315 և 320—330:
 Զանոլլի Ա. (Zanolli Almo) — „Un très
 ancien commentaire grec sur le Lévitique,
 conservé en arménien“, ԲագմաՎեպ,
 1932, էջ 283—284, 390—398, 436—444.
 1933, էջ 106—111:

ԱՊՈՂՈՆ ԵՒՐՊՈՍ

ՏԵՍ՝ ՄԱՐԿԻԱՆՈՍ ԵԳԻՊՏԱՑԻ ԵՒ ԸՆԿ.

ԱՊՈՂՈՆ ԸՆԹԵՐՈՂ

ՏԵՍ՝ ՓՐԻՄՈՆ ՓՈՂԱՀԱՐ:

ԱՊՈՂՈՆ ԹԵՐԱՅԵՑԻ*

(Ἀπολλώνιος ὁ Θηβαῖος)

Եգիպտական միջնադար, որ ապրում էր
 Դ դարում Քերալիդի անապատում: Դարի
 1860-ական թվականների սկզբին հիշվում է
 1860-ական արդեն ծեր: Եղև է շալլու վանական-
 նաց իբրև հինգ հարիր: Հարանց վարձե-
 րում պահված է մի ընդարձակ դրվագ Ապո-
 ղոն Քերայեցու կյանքի:

•••

Վասն Ապողոնեայ. «Յեսանեաք մեր և
 այլ ծեր մի սուրբ, զի անուն էր նորա Ա-
 պողոն ի կողման Քերայեցուց ի սանմանս
 Հերմապոդեսու...», տես՝ «Վարք սրբոց հա-
 րանց և քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ
 1860 կրկին թարգմանութեան նախննաց», հտ. Ա,
 Վենետիկ, 1855, էջ 231—246:

Հարանց վարքի ուրիշ գրույցներում ևս
 զտնվում է Ապողոն Քերայեցու հիշատակու-
 թյունը, բայց նա հաճախ շփոթվում է Ապո-
 ղոն Նիտարացի միայնակյացի հետ:

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. L. de Tille-
 mont. „Mémoires pour servir à l'histoire ecclé-
 siastique des six premiers siècles“, t. X, Bruxelles,
 1732, p. 15—18.— Abbé Péllin. „Dictionnaire ha-
 glographique“, t. I, Peñt-Montrouge, 1850, 241—
 242.

ԱՊՈՂՈՆ ՀՐՈՄԵՅԵՑԻ*
 (Apollonius Romanus)

Հռոմեական սենատոր, որը վկայացել է
 Հռոմում կոմսոզոս կայսրի օրով 183 թվա-
 կանին: Նրա վկայարանությունը, որ քրիստո-
 18 նեություն ամենահին հիշատակարաններից
 մեկն է հանդիսանում, առաջին անգամ հայ-
 կական հին թարգմանությամբ է. որ հայտ-
 նաբերվեց 1874 թվականին, երբ վենետիկ-
 19 յան Միխիթարյաններն իրենց մատենադա-
 րանի գրչագիր ճառընտիրներից տպագրու-
 թյամբ լույս աշխարհ հանեցին այդ, մինչ
 հունարեն սկզբնագիրը քսան տարի հետո
 միայն զանվեց Փարիզի Bibliothèque Na-
 20 tionale-ի ձեռագրերի մեջ: Դեռևս հունարենի
 գրուտից առաջ հայագետ Ս. Գոնիբիրը ուշա-
 դուրեթյան առարկա դարձրեց հայերեն ընա-
 գիրը, անգլերեն թարգմանությամբ այդ ժա-
 նոթացնելով բանասիրական աշխարհին, որից
 հետո բնագիրը շուտով թարգմանվեց նաև
 21 գերմաներեն և լատիներեն: Հայերենը հա-
 մարվում է Ս դարի թարգմանություն, որը
 կրել է որոշ աղճատումներ: Ապողոնի նահա-
 տակություն մասին խոսում է նաև Նվանդիոս
 Գեսարացին իր «Գառմաթիւն կկողնույն»
 22 աշխատության Ս դար. ԻԱ գլխում:

•••

Վկայարանութիւն սրբոյն Ապողոնի ճեզ-
 ցաւորի. «Որք գրարին խորճին և հաստա-
 տուն ունին զճաւատս առ աստուած...»,

* ՕՓԱՆԴԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. O. Hensebe-
 nius, „De sancto Apollonio senatore Romano et
 martyre“, հետևյալ կրտ. մեջ. Acta Sanctorum.
 Aprilis t. II, Parisiis, 1865, p. 536—537.— L. de
 Tillemont. „Mémoires pour servir à l'histoire ec-
 clésiastique des six premiers siècles“, t. III,
 Bruxelles, 1732, p. 24—26.— O. Geib. „Geschich-
 te des römischen Kriminalprozesses“, Leipzig,
 1842.— F. Görrer, „Das Christentum und der
 römische Staat“, Jahrbücher für Protestantische
 Theologie, Leipzig, 1874.— E. O. Hardy. „Chris-
 tianity and the Roman government“, London,
 1894, p. 200—208.— R. Seeberg. „Das Martyrium
 des Apollonius“, Neue Kirchliche Zeitschrift, Bd.
 IV, 1893, S. 835—872.— Realencyklopädie für pro-
 testantische Theologie und Kirche“, hrsg. von
 A. Hauck, Bd. I, Leipzig, 1896, S. 677—678.

1 ՎԵՆԵՏԻԱՅԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԿԵ-
 ԿԵՆՏՐՈՆ, Վենետիկ, 1877, էջ 292—293:

տես՝ «Վարք և վկայարանութիւնք սրբոց», հատ. Ա, Վենետիկ, 1874, էջ 138—143:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1528 (էջ 351բ—353բ, սկ. նույն), № 3777 (էջ 70ա—81ա, սկ. նույն), ևն. Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 117 (fol. 169*):

Սույն բնագրի անգլերեն թարգմանութիւնը՝ „The Martyrdom of Apollonius“, տես *The Guardian*, 21 June 1893, № 2481, p. 998 f. Նույնը հետևյալ առանձին հրատարակութեամբ՝ F. C. Conybeare, „The Apology and acts of Apollonius and other monuments of early christianity“, London, 1894, p. 35—48. Այլ տպ. „The Armenian apology and acts of Apollonius and other monuments of early christianity“, 2nd ed., London, 1896, p. 35—48.— Burchardի կատարած գերմաներեն թարգմանութիւնը՝ „Martyrium des hl. Apollonius des Asketen“, A. Harnack-ի հրատարակութեամբ, տես *Sitzungsberichte der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Bd. XXXVII, 1893, S. 728—734. Նույն թարգմանութիւնը նաև, A. Hilgenfeld-ի հրատարակութեամբ, տես *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, Leipzig, XXXVII Jahrg., 1894, S. 76—84. Նույնը տես նաև E. Th. Klette-ի հետևյալ երկում.

„Der Process und die Acta S. Apollonii“, Leipzig, 1897.— Իսկ P. Սարգիսյանի կատարած լատիներեն թարգմանութիւնը տես Max-ի մոտ, „Der heilige Märtyrer Apollonius von Rom“, Mainz, 1903, S. 436.

Վկայարանութեան հունարեն սկզբնագիրը՝ „Μαρτύριον τοῦ ἁγίου καὶ πανευφύμου ἀποστόλου Ἀπολλῶ, τοῦ καὶ Σαχία (հրատ. J. van den Gheyn), *Analecta Bollandiana*, t. XIV, 1895, p. 286—294. Նույնը հրատարակվել է նաև E. Th. Klette-ի, A. Hilgenfeld-ի և Max-ի ռուսացման թիւերով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բարգեճեկեր Օ. (Bardenhewer O.) — „Patrologie“, Freiburg im Breisgau, 1894, S. 99.

Բարգեճեկեր Օ. (Bardenhewer O.) — „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. II, Freiburg im Breisgau, 1903, S. 623—627.

Կլետտե Է. Թ. (Klette E. Th.) — „Der Process und die Acta S. Apollonii“, Leipzig, 1897. (=Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur. XV. 2).

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՈՒՆ. C. W., *Byzantinische Zeitschrift*, Bd. VI, 1897, S. 625—626.

Կոնիբեր Բ. Կ. (Conybeare F. C.) — „The Martyrdom of Apollonius“, *The Guardian*, 21 June 1893, № 2481, p. 998 f. ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՈՒՆ. Է. Է. Տ[այլան], *Հանդես Ամսորեայ*, 1893, էջ 340—341: — [J. van den Gheyn], *Analecta Bollandiana*, t. XIII, 1894, p. 166.

Կոնիբեր Բ. Կ. (Conybeare F. C.) — „The Apology and acts of Apollonius and other monuments of early christianity“, London, Swan Sonnenschein and Co., 1894, p. 29—48.

ԳՐԱՆՈՍՏՐՔՈՒՆ. Գ[արապետ] Վ[արդապետ], Արարտ, 1895, էջ 113—116: Արտատպ. Ա. Չաղիչյան, «Հայկական նոր մասկնագրութիւն» ևն, 22 հատ. Ա, էջ 1934—1936:

Կոնիբեր Բ. Կ. (Conybeare F. C.) — „The Armenian apology and acts of Apollonius and other monuments of early christianity“, 2nd ed., London, Swan Sonnenschein and Co., 1896 p. 29—48.

Կոնիբեր Բ. Կ. (Conybeare F. C.) — „The Greek acts of Opollonius“, *The Guardian*, 27 November 1895, p. 1843 ff.

Յ. Կոնիբերի վերանշարժ աշխատութիւնների մասին տես Louis Marès-ի ազատ մասկնագրութեան անգլերեն թիւերը, *Revue des Etudes Arménienues*, t. VI, 1926, p. 268—273.

Հառնակ Ադ. (Harnack Ad.) — „Der Process des christen Apollonius vor dem Praefectus praetorio Perennis und dem römischen Senat“, *Sitzungsberichte der Königlich-Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Bd. XXXVII, 1893, S. 719—746.

Հիլգենֆելդ Ա. (Hilgenfeld A.) — „Apollonius von Rom“, *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, Leipzig, XXXVII Jahrg., 1894, S. 58—91.

Հիլգեֆեյդ Ա. (Hilgenfeld A.) — „Die Apologie des Apollontus von Rom“, *Zeitschrift für Wissenschaftliche Theologie*, Leipzig, XLI Jahrg., 1898, S. 185—210.

15 Մաքս իլխան Սաքսոնիայի (Max Prinz von Sachsen) — „Der heilige Märtyrer Apollontus von Rom. Eine historisch-kritische Studie“, Mainz, 1903.

9 ՅՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. H. D[elechaye]. *Analecta Hollandiana*, t. XXIII, 1904, p. 345—346.— P. A. Kirsch, *Theologische Revue*, 1904, S. 203—207.— Funk, *Theologische Quartalschrift*, 1904, p. 291—232.— *Pastor Bonus*, Jull 1903.— Կուրիե Ամսթերայ, 1904, էջ 287—288: Արտատղ. Ա. Ղազիկյան, *Հայկական հոգևոր մատենագիտություն* 45, հա. Ա, էջ 1929—1930:

10 Ռուրբախ Պ. (Rohrbach Paul) — „Sic et Non. Neue Actenstücke aus der Zeit der Christenverfolgungen“, *Deutsche Rundschau*, Berlin, Bd. LXXXIII, 1895, S. 42.

20 Ղան զեց Գեյն Հ. (Van den Gheyn J.) — „Sancti Apollonii Romani acta graeca ex codice parisino graeco 1219“, *Analecta Bollandiana*, t. XIV, 1895, p. 284—294.

14 ԸԳՈՂՈՆ ՍԱՐԴԻՍՈՅԻ*

10 Լյուդացի քրիստոնյա, որը իսպի վրա նահատակվից Իկոնստանու Պերենիոս իշխանի կողմից, Դ դարի սկզբին: Հայոց Հայրապետի ղարքնեում պահված է նրա համառոտ վկայարանությունը մի քանի խմբագրությունների մի մասնը սույն Ապոլոնի շիրթում են Բ դարի վկա Ապոլոն Հոմալիցու հետ: Անունը ձեռագրերում պատահում է նաև Ապոլոնիոս, Ապոլոնոս, Ապոլինոս և ներքին:

25 1 (Տեր Իսրայելի խմբագրություն). Յիշատակ սրբոյն Ապոլոնիոսի. «Սա էր ի Սարգիս(սի)քաղաքէն՝ քրիստոնեայ հաւատով. և տարան զնա ի քաղաքն Յիկոնիոյ...».

* ՕՃԱՆՅԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Մ. Ալգեբյան, *Հիւսիսար Գար և վկայարանութիւն սրբոյն*, հա. ԺԲ, Վենեթի, 1818, էջ 63:— J. Pinus, „De S. Apollonio martyre Iconii in Cappadocia. Notitia ex Menaeis Oraclis“, *Acta Sanctorum*, Jullii t. III, Parisiis, 1868, p. 34.

տես՝ «Յայրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1836, մասն Բ, էջ 46:

Այլ տպ.— Յիշատակ Ապոլոնիոսի. «Սա էր ի Սարգիս քաղաքէն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris. t. XXI, 1927/1930, p. 789—790.

10 Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ „En ce jour commémoration d'Apollontus“ տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 410), № 7463 (էջ 338ա), № 4873 (էջ 202բ), ևն. Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7 (էջ 373ա), ևն:

3 (Գրիգոր Երեւնցի խմբագրություն).

10 Յիշատակ սրբոյն Ապոլոնիոսի. «Սա էր ի Սարգիս քաղաքէ. քրիստոնեայ հաւատով. և կայեալ եղև ի քաղաքն Յիկոնիոն...», տես՝ «Մատ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ, այն է՝ «Յայրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 877:

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Սա էր...», տես՝ «Յայրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 977:

25 Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. «Սա էր...», տես՝ «Երբ որ կոչի Այրապետութեան», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 666:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 533ա), ևն. Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4787 (fol. 416^r).

3 (Անանուն խմբագրություն).

25 Ապոլինոսի. «Սա էր ի Սարգիս քաղաքին, քրիստոնեայ հաւատով. և Բերիցոս իշխանն հրամայեաց...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3658, էջ 247ա:

ԸԳՈՂՈՐ

Տես՝ ԱՊԱՌԻՐ:

ԸԳՈՒԻՄՈՍ

Տես՝ ԱՐՈՒԴԻՄՈՍ:

ԸԳՈՒՆՈՒՅՑ Կամ ԸԳՈՒՆՑ

Տես՝ ԱՐՈՒՍԱՅԻԴ:

ser. gr., t. CXV, Parisis, 1864. p. 691—698. Նույնը տես՝ Acta Sanctorum, Septembris t. IV, p. 16—20.

ԸՊՑՈՒՆՈՍ

Տես՝ ԱԿԻՆԴԻՆՈՍ ԵՒ ԸՆԿ.

ԸՊՑՈՒԼ ԾԵՂՈՒՄ

Տես՝ ԱՐԴՈՒԼԱ ՏԱՂԱՍԱՑ.

ԸՊՑՈՒԼ ԸՆԿՆԵՆ (Յակոբ)

Տես՝ ՅԱԿՈԲ ՏԻԳՐԱՆԱԿՈՐՏՑԻ ԱՊՏՈՒԼ-
10 ԼԱԿԱՆ.

ԸՊՐՈՒ ԸՄԻՍ

1. Չեկուցումն, թե զիա՞րգ խաբեն մար-
զիկ զմիսեանս առաջին աւուր ապրիլ ամ-
սոյն. «Առեալ և ուսեալ ոմանք քրիստո-
նեայք անուանեալք զվատրար սովորու-
15 րիւնս այս ի անօրէն Հրէից...», Երևանի
Գետ. Մատ. ձեռ. № 5954, էջ 114բ—115բ:

Վերջում կա հետևյալ հիշատակագրու-
թյունը. «Քարզմանցի ի բազրցէ ոստաց...»
20 (վերջում մեկ բառ անընթեանելի է): ԺԸ
դարի ձեռագիր է:

2. Հարցումն Փիլաքսոսի և պատասխա-
նի Ագաթոնի վասն Թ. և Ժ. երեկին Հոռո-
մոց, որ է ապրիլեաց խորանն, երե ո՞ր-
25 պէս եղև զիւս մորա, զոր եցոյց ճոզին
սուրբ ի ձեռն երկուց ճոզելիք արանց,
Ապրիլի և Մարտի: Տես՝ ԱԳԱԹՈՆ ՏՈՄԱ-
ՐԱԳԷՏ:

ԸՊՐՈՑ ԶԵԼԵՐԻ

Ապրո կամ Աբրահամ Չելերի Բելգրադցի
(1621—1676 թթ.): Հայ անվանի վանատու-
կան, Ապրոյան ընտանիքի նախնիներից և
իր ժամանակի ազգեցիկ ղեմքերից: Շնոր-
հիվ իր հսկայական հարստության և Օսման-

յան պետության ու եվրոպական երկրների
հետ ունեցած լայն կապերի, որոշ դեր է կա-
տարել արևմտահայերի կյանքում: Մասնակ-
ցել է Եղիազարյան — Հակոբյան հայտնի
պայքարին՝ սկզբում Եղիազար Այնթապցու
արևմտահայ անջատ կաթողիկոսության հաս-
տատելու գործում նրան զորավիգ հանդիսա-
նալով, իսկ հետագայում անցնելով Հակոբ
Ջուղայեցու կողմը: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ.
№ 186 ձեռագրում պահված են հայերեն և 10
հայատառ թուրքերենով գրված բազմաթիվ
նամակներ¹, որոնք Ապրո Չելերիի կողմից
ուղղված են Եղիազար Այնթապցուն և ուրիշ
հայտնի ղեմքերի և շոշափում են աղբյուրի-
հասարակական կյանքի կարևոր խնդիրներ:
15 Այդ նամակներից մի քանիսը տպագրվել են
Սիոն ամսագրի 1940 և 1941 թթ. համար-
ներում (ԵՊԻան Սուրբ Յակոբայ շարքի
մեջ): Ապրո Չելերիի մասին դրականությու-
ն տես հաջորդ հոդվածում՝ ԱՊՐՈՑԵԱՆ ԳԵՐ-
20 ԴԱՍՏԱՆ, Տես նաև ԵՐԵՄՐԱ ՉԵԼԵՐԻ ՔՈՆ-
ՄՈՒՐՉԵԱՆ, «Վիպասանություն լիպրո Չե-
լեպի» և ուրիշ նյութեր:

ԸՊՐՈՑԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ

Հայտնի ընտանիք, որ իր անունն ստա-
ցել է ԺԸ դարում աղբած նշանավոր Ապրո
կամ Աբրահամ Չելերիից: Մատենադարան
նյութեր տեսնել հետևյալ անունների տակ.
ԱՊՐՈՑ ԶԵԼԵՐԻ, ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԱՊ-
ՐՈՑԵԱՆ, ՄԱՏԹԷՆՈ ՍՊՐՈՑԵԱՆ, ՊԵՏՐՈՍ
20 ԱՊՐՈՑԵԱՆ: Դրականություն տես՝ Գ. Չրաք-
յան, «Ապրոյի անհամարներ», Բազմա-
վեպ, 1953, էջ 5—18: Հ. Ոսկեան, «Ապ-
րոյ Չելեպիի տեսնածառը», Հաճեղես Ամ-
սօրեայ, 1926, էջ 413—416: Հ. Գյուլբա-
յան, «Նիւթեր պուլկարահայոց պատմու-
թեան համար: Ապրոյ Չելեպի (1620—167.)»,
Բազմաօվեպ, 1925, էջ 258—261. 1926,
էջ 37—42: «Ապրոյի անհամարներ» (1620—
1793), հետևյալ հրատ. մեջ. Վ. Գ. Չար-
30 դարյան, «Երևանի հարստեր», հտ. Ա—Բ, Կ.
Գոլիս, 1910—1911, էջ 267—273: «Աբրա-
համ, Պետրոս և Ստեփան Չելեպի Ապրոյեան»,

¹ Հմմտ. Ն. Պոզարյան, «Մայր ցուցակ», հտ. Բ, էջ 157—159:

անդ, էջ 273—275: «Աբրահամ Ապրոլ (1793—1867)», անդ, էջ 376: «Ապրոլիան գերդաստանն», հետևյալ հրատ. մեջ. Վ. Գ. Զարդարյան, «Յիշատակարանն». նոր շարք, Բ տարի, Կահիրե, 1941, էջ 6—8:

ԸՊՓԻՆՆՈ

Տես՝ ԱՄՓԻԱԼՈՍ ԵՒ ԵԴԵՍԻՈՍ:

ԱԶՊՊԱԼԵԱՆ ԳԵՐԱՍՏԱՆ

Աշապան կամ Աշպան անունն էր կրում այն գերդաստանը, որի ձեռքին էր Սիս քաղաքում գտնվող հայտնի սրբություններից Գրիգոր Լուսավորչի կարծեցյալ աշի պահպանությունը: ԺԸ—ԺԹ դարերում Աշապաններից մի շարք անձեր նստել են Սահ կաթողիկոսական աթոռի վրա: Այս գերդաստանի ժառանգը, ըստ ավանդության, գալիս է Հեթում Բ թագավորի եղբայր Հովհաննես եպիսկոպոսից: Աշապանների պատմությունն ու ազգարանությունը գրված է ԺԸ դարի վերջում Եփրեմ կաթողիկոս Աշպահի (մեռ. 1784 թ.) ձեռքով: Սա իր «Պատմություն և շարակարգություն կաթողիկոսացն Հայոց» աշխատության մեջ առանձին զխոյվ շեղանակ ազգարանության ազգիս Աշապահից վերնագրի տակ տալիս է Աշապանների պատմությունը, որից հետո և աջապահ կաթողիկոսներից երկուսի՝ Ղուկասի (1731 թ.) և նրա եղբայր Միքայելի կենսագրությունները: Նույն հեղինակը գրել է նաև Աշապանների մի ոտանավոր պատմություն (տես՝ ԵՓՐԵՄ ԱԶՊԱԼ և ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐՉԻ ԱԶԸ):

ԳՐԵԿԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալթոան Ղև.— «Սիսուանն», Վենետիկ, 1885, էջ 219—221:
 Գալիմքյարյան Գր.— «Կենսագրություններ երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու և ժամանակին հայ կաթողիկեայք», Վիեննա, 1916, էջ 360—365:
 Կյալիսիայան Բարգ.— «Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիայ, Անթիլիաս, 1939, էջ 1269—1342՝ «Աշ և Աշապահ»:

Յյուլմեյան Թրա.— «Սոսոյ աշերու արկղը», Հասկ, Անթիլիաս, 1937, էջ 74—75:
 Սորոզբաժ է՝ «Աշապահ գրք»:

ՈՒՆԻՍՑ ԱՄՐՈՂՋՈՒԹԵԱՆ

Վարքադրական ժողովածու, որ ժէ դարում Հովհաննես Հոյովը լատիներենից թարգմանել է հայերեն:

Առաջաստ ամբողջութեան, պարփակող վարուց և բարեհամբաւութեանց երանուհեաց ոմանց և նազելուհեաց, իստուկանողաց զկեանց իւրեանց ասորից ի փառս անուանն Յիսուսի: Թարգմանցեալ ի Յոհաննիսէ վարգապետ Կոստանդնուպոլսեցոյ ի փառս մեծագոյնս աստուծոյ, և ի զուարմութիւն Հայկազունեաց: Երևանի Պատ. մեռ. № 1916, էջ 3ա—134ա:

Վերնագրին հաջորդում է թարգմանչի՝ «նախերգությունը առ երանուհիս և գերամարուս սրբուհիս որոց զբարեհամբաւութեանցն վերածառէ Առաջաստ ամբողջութեանն» (սկ. «Ո՛վ համեստագուճեղք հարսունը հօրն երկնաւորի»):

ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Գլ. Ա.— Յազգս վարուց և ելից սրբուհոյ Մարիամու Մազգեաննայ որոյ զտեախմբութիւնն սրբազան հաշիէ եկեղեցի յաւուր քառն և երկրորդում յուլիտի մասոյն:
- Գլ. Բ.— Յազգս վարուց և ելից սրբուհոյ Թեկեայ, աշակերտուհոյ Պոլոսի առաջելոյն, որոյ տեախմբութիւնն հաշիէ յաւուր քառն և երեքերորդում սեղաւի մասոյն:
- Գլ. Գ.— Յազգս վարուց և ելից սրբուհոյ Քլոմպայի որոյ տեախ. հաշիէ յաւուր յառաջում յանվարի մասոյն:
- Գլ. Դ.— Յազգս վարուց և ելից սրբուհոյ Ազաթեայ . . . յաւուր հինգերորդում փեարվարի մասոյն:
- Գլ. Ե.— Յազգս վարուց և ելից սրբուհոյ Հուկեայ . . . յաւուր երեքաստաներորդում զեկաւի մասոյն:
- Գլ. Ջ.— Յազգս վարուց և ելից սրբուհոյ Ուրուլայի . . . յաւուր քառն և միերորդում եզաւի մասոյն:
- Գլ. Ը.— Յազգս վարուց և ելից սրբուհոյ Մազգարաի . . . յաւուր քառներորդում յուլիտի մասոյն:

- Յլ. Հ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Տորթիւնայ . . . յաւուր վեցերորդում փեարվարի ամսոյն:
- Յլ. Ք.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Ադդիւնայ . . . յաւուր իններորդում փեարվարի ամսոյն:
- Յլ. Ժ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Մեթիւնայ . . . յաւուր երրորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. ԺԱ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Եֆրատիւնայ (ճԸ) . . . յաւուր երրորդում մարտի ամսոյն:
- Յլ. ԺԲ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Անտառայ . . . յաւուր քսան և հինգերորդում զեկտ.ի ամսոյն:
- Յլ. ԺԳ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Մարթայի . . . յաւուր իններորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. ԺԴ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Եւֆեմիայ (ճԸ) . . . յաւուր երրորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. ԺԵ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Տիկնամերիթիւնայ . . . յաւուր չորեքսասներորդում փեարվարի ամսոյն:
- Յլ. ԺԶ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Ակնիտայ . . . յաւուր քսան և մի երրորդում յունվարի ամսոյն:
- Յլ. ԺԷ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Քրիսթիւնայ (ճԸ) . . . յաւուր քսան և չորսերորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. ԺԸ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Ռեփարաթիւնայ . . . յաւուր ութերորդում հոկտ.ի ամսոյն:
- Յլ. ԺԹ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Վազառայ . . . յաւուր չորրորդում զեկտ.ի ամսոյն:
- Յլ. Ի.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Կառաթիւնայ . . . յաւուր քսան և հինգերորդում Նոյ.ի ամսոյն:
- Յլ. ԻԱ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Պետրոնիկայ (ԻԸ) . . . յաւուր երեօներորդում մայիսի ամսոյն:
- Յլ. ԻԲ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Պեթրիտայ ((:Ը)) . . . յաւուր քսան և հինգերորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. ԻԳ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Կոստանցիայ . . . յաւուր քսան և վեցերորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. ԻԴ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Եֆրատիւնայ (կամ Եֆրատիւնայ) . . . յաւուր քսան և հինգերորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. ԻԵ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Կիլիկիայ . . . յաւուր քսան և երկու երրորդում Նոյ.ի:
- Յլ. ԻԶ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Եւզիւնայ . . . յաւուր քսան և հինգերորդում զեկտ.ի ամսոյն:

- Յլ. ԻԷ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Մարթիւնայ . . . յաւուր երեօներորդում յունվարի ամսոյն:
- Յլ. ԻԸ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Քեդոսիւնայ (ճԸ) . . . յաւուր քսան և երկուերորդում զեկտ.ի ամսոյն:
- Յլ. ԻԹ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Ֆելիչիթիւնայ և եօմն որդուց Նորա . . . յաւուր ասներորդում յուլիսի ամսոյն:
- Յլ. Լ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Հեքիւնայ . . . յաւուր չորրորդում մայիսի ամսոյն:
- Յլ. ԼԱ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Կուսին Յուստինայ . . . յաւուր ութերորդում հոկտ.ի ամսոյն:
- Յլ. ԼԲ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Յուլիանայ . . . յաւուր վեց և ասներորդում փեարվարի ամսոյն:
- Յլ. ԼԳ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Տրանչիսկիայ . . . յաւուր իններորդում մարտի ամսոյն:
- Յլ. ԼԴ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Եուլիանայ Տարսուսիւնայ (կամ Տարսուսիւնայ):
- Յլ. ԼԵ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Լոփսիտայ և ընկերաց Նորին:
- Յլ. ԼԶ.— Յազազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Պայիանայ:

**ՇԹՈՂՋՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ
ՇԹՈՂՆԵՐ**

Հայկական մատենագրութիւնի մեջ ունենց թարգմանական և ինքնուրույն առակներ: Թարգմանական առակների զիլիալոր կոթողները հանդիսանում են Երարուախօս (կամ Երարոյախօս) և Ելիմպլուսի (Ողմպիա- 21
նի) առակները կոչված ժողովածուները, երկուսն էլ թարգմանված հունարենից Ե—Ջ դարերում, կամ ըստ ոմանց՝ է դարում: Դրանցից առաջինը անանուն հեղինակութուն է՝ իսկ երկրորդը, իր առաջին և հնադուին 46

1 Բարուախօսի (Լուս. «Φουαίλογος») ներդառութիւն մասին բանասերների մտ կան կարծիքներ, ըստ որոնց ըս վերագրել է Եպիփան Կիպրացուն, Բարսեղ Կեսարացուն, Հովան Ոսկերեանին, Պետրոս Ագեթանզարացուն և ուրիշներ. ՎՄՏ. Н. Марр «Сборники притч Варлаама», ч. I, стр. 407—409. Ը. Տոյան, Եփրատիւնայ առակաց Վարդանայ, էջ 101—103: Հայերեն ձեռագրերում պատահում են Սպիփան Կիպրացի, Բարսեղ և Փլլու-

մասում, որ վենետիկյան ժանոթ տպագրութիւնների մեջ առաջին 16 առակներն է ներկայացնում, Յգովպոսի առակների մի խմբագրութիւնն է: Ինքնուրույն առակագրութիւնը հարց մտտ երեան է եկել ժի դարում. նրա գլխավոր ներկայացուցիչներն են Մխիթար Գոշն ու Վարդան Այգեկցին: Զեռագրերում հաճախ առակներ են կոչվում նաև Ներսես Շնորհալու հանելուկները: Կան նաև հայկական անանուն առակների զանազան ժողովածուներ, որոնք թե՛ պարունակութամբ և թե՛ ծավալով շատ են տարբերվում իրարից: Այդպիսի ժողովածուներից որոնց սովորաբար Վարդան Այգեկցու անունով ավարդանայան ժողովածուները պայմանական անունն է տրվում, հանրածանոթ է ժողովեսագիրքը: Կերչինս իր ժանոթ հրատարակութիւններում բովանդակում է 164 և ավելի կամ պակաս թվով առակներ ու խրատական պատմութիւնների: Ըստ Ն. Մառի՝ Աղվեսագիրքը ավարդանայան առակախմբերի մի ուրույն խմբագրութիւնն է: Թուրիմացութամբ Աղվեսագրքի հեղինակ է համարվել Երեմիա Մեղրեցին, որ նրա 1698 թվականի տպագրութիւնը հրատարակիչն է, ինչպես նշված է գրքի նախատում. բայց հաջորդ, 1827 թվականի, տպագրութիւնը հրատարակիչները Երեմիային համարել են ներկայացրել են որպես հեղինակ: Առակների շարքի մեջ տեղ են գտել նաև առակատիպ գրույցներ և բարոյախոսական նյութեր Հարանց վարքերից: Մենք ստորև նշում ենք տպագիր և ձեռագիր առակները՝ խմբավորուեալներով: Տպագիր առակներից §§ 1—8-ը տպագրական միավորներ (խմբեր) են, իսկ § 7-ի մեջ մենք ենք ի մի բերել տպագրութիւնը լույս տեսած մի քանի չափածո առակներ: Այստեղ

աս (Փիլոսոս, Փիլոսոս) անունները, ինչպես կարելի է տեսնել ստորև ձեռագրերի նկարագրութիւն մեջ: Վերջին անվան կապակցութամբ այստեղ ավելացնենք, որ, ըստ Միքայել Ասորու, Փիլոսոսն Արգիւազին էր քաղաքաբնակ անունը և թաշնոց, տե՛ս՝ Ժամանակագրութիւն տեղում Միքայելի Ասորուց պատրիարքի, Երուսաղեմ, 1871, էջ 34. որից փոխառվելով այս անունը զանազան ձևերով (Փիլոսոս, Փիլատոս, Փիլագոս, Փիլոզոս) կրկնվել է նաև հայ ժամանակագրիներին մոտ (Վարդան Արեւիցի, Մխիթար Այրիվանցի)՝

չեն մտել Աստվածաշնչի առակները և նրանց մեկնութիւնները: Տես նաև ԵԶՈՎՊՈՍ, ՄԵՒԹԱՐ ԳՈՇ, ՈՂՈՄԳԻԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ:

• • •

1. Allegoriarum In Physiologum Interpretatio velus armenia. Բարոյախոս: Զբարս իւրաքանչիւր անասնոց քննեալ արտասանեալ ունի յինքեան տառս, և զանազան կերպարանոց նշանակէ զոմանս զերագանցեալ՝ վերնոյն կերպարանոց, և զոմանս ստորանկեալ՝ սանդարամետակաճացն: Եւ վասն այսորիկ սկսցուք ասել վասն առիծուն, որ թագաւոր և ամենայն զագանաց. «Լ. Վասն առիծուն. De Leone. Երեք բարք և առիծու: Ա. Առաջին բարքն՝ յորժամ զՅայ կամ նեմէ, հոտ հարկանի նմա որսորդաց, ազովն զհետն ի ղողդէ զի մի՛ զհետն վարիցեն որսորդքն...», տե՛ս՝ J. B. Pitra, „Spicilegium solesmense“, t. III, Parisiis, 1855, p. 374—390.

Հրատարակչի ժանոթագրութիւններով: Գարունակում է 33 առակներ: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. երկու ձեռագրերի և Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 62-ի (այժմ Ms. Arm. № 126) համեմատութիւնը՝ և բաղդատվել Փարիզի նույն մաս. №№ 2426, 2440A, 2509 և 2027 հունարեն ձեռագրերի հետ:

Այլ տպ.— Բարոյախոս: Զբարս իւրաքանչիւր անասնոց քննեալ և արտահանեալ ունի յինքեան տառս: Եւ զանազան կերպարանոց նշանակէ զոմանս զերագանցեալ վերնոյն կերպարանի և զոմանս ստորանկեալ սարգարամետականոց (sic). և և վասն ասոցիկ. «Ա. Վասն մագի և որ կոչի արանգ նոյն: Որպէս ասէ Բարախոսն. սոյնպէս յորժամ ձերասցի և վատիցի յերկուց աչաց...», տե՛ս՝ H. Mapp. „Сборники притч Вардана“, ч. III. С.-Петербург, 1894, стр. 129—175.

Գարունակում է 60 առակներ: Հրատարակվել է հետևյալ օրինակների համեմատութիւնը. Էջմ. Մատ. ձեռ. №№ 453, 1684, 1711, 23 (այժմ Երևանի Գեո. Մատ. №№ 466, 1887, 1722 և 40), Սևանի վանքի ձեռ. № 78 (այժմ Երևանի Գեո. Մատ. № 3811).

Պետերբուրգի Имп. Публ. Библ. рук. № 640. և Բարձախոսի նախորդ հրատարակությունը:

Այլ տպ.— Բարոյախոս: Ջրաքս իւրաքանչիւր ազգաց զաղափարելով արաասանեալ են. և Ա. Վասն մողեգի որ կոչի արանց եռյն... և հետևյալ հրատ. մեջ. „Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, изд. Факультета Восточных Языков Императорского С.-Петербургского Университета, кн. VI, С.-Петербург, 1904, стр. 1—48.

Պարունակում է 38 առակներ: Հրատարակվել է էջմ. Մատ. № 2093 (այժմ Երիվանի Պետ. Մատ. № 2101) ձեռագրից, որը 1223 թվականից է:

□ Հայերեն Բարձախոսի ֆրանսերեն լրիվ թարգմանությունը՝ „Le Moraliste. Ce livre examine et décrit les moeurs de tous les animaux; il démontre de différentes manières comment les uns excellent (se distinguent entre tous?) par leur analogie avec les êtres célestes, et comment les autres sont avilés (abaissés au-dessous de leurs congénères) par leur ressemblance avec les esprits infernaux“ տես հետևյալ հրատ. մեջ. Ch. Cahier, „Nouveaux mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature sur le moyen âge, par les auteurs de la monographie des Vitraux de Bourges... Curiosités mystérieuses“, Paris, 1874, p. 117—138.

Հրատարակչի ժանոթագրություններով թարգմանությունը, որ կատարվել է J. B. Pitre-ի հրատարակած բնագրից, ձեռք է բերվել Փարիզի Մուրատյան վարժարանից: Թարգմանչի անունը անհայտ է:

Վրացերեն Բարձախոսը („მხეცთათვის საბისა სიტყუა წიგნთაგან თქმული წმინდისა ბისილი ეპისკოპოსისა კესარიელისა“), որ, ինչպես Ն. Մատն է հաստատել, աներկբալորեն հայերենից է թարգմանվել, նրա կողմից հրատարակվել է հետևյալ ժողովածուի մեջ. „Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, кн. VI, стр. 1—42.

7. Մառը վրացական և հայկական բնագրերի համեմատությունի հիման վրա կատա-

րել է նաև Բարձախոսի առևերեն թարգմանությունը՝ „Нравописание зверей из книг. Сочинение св. Василия, кесарийского епископа“, там же, стр. 49—130.

Բարձախոսի հունարեն սկզբնագիրը, A. Karnejev-ի հրատարակությունը, տես Byzantinische Zeitschrift, Bd. III, 1894, S. 32—63. Հմտ. նաև Բարձախոսի ասորերենը՝ J. P. N. Land, „Anecdota syriaca“, t. IV, Lugduni Batavorum, 1875, p. 33—99 (և նրա լատիներեն թարգմանությունը՝ 31—94): Եթովպական Բարձախոսը՝ տես Fr. Hommel, „Die äthiopische Übersetzung des Physiologus“, Leipzig, 1877, S. 1—41 (և նրա գերմաներեն թարգմանությունը՝ 45—96):

2. Գիրքը առասպելարանուրեանց, որ ասի Աղուեսագիրք, արարելով սակա խրատու և զուշուրեան:

Առակների այս ժողովածուն ժէ դարում ՎԳիրքը աշխարհաց-ի հետ միասին տպագրվել է մի քանի անգամ, իսկ 1827 թվականին՝ նաև առանձին. տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱՅ (Գիրք) ԵՒ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆԾ, Տարբեր հրատարակություններում պարունակում է 163—166 առակներ:

Պետք է նշել, որ Աղվեսագրքի ձեռագիր օրինակները իրենց կազմով ու բովանդակությամբ երբեք լրիվ չեն համընկնում տպագիր Աղվեսագրքի օրինակին, չինչպես որ, կարելի է ասել, վերջինս ըստինքյան հանդիսանում է մի խմբագրություն, որը, ապահովաբար, կազմվել է ՎԳիրք աշխարհաց և առասպելարանուրեանց ժողովածուի առաջին հրատարակիչ Ոսկան Երևանցու կողմից:

Հայկական Աղվեսագրքից է թարգմանվել, ըստ Ն. Մատնի, արարակահորը (من أمثال الثعالب), որ նա քաղվածաբար հրատարակել է Լոնդոնի India Office-ի № 1049 քարշունի ձեռագրից, տես՝ Н. Марр, „Сборник“, ч. III, стр. 111—128.

Հայկականից է թարգմանվել նաև վրացերեն Աղվեսագիրքը, որի մասին Ն. Մառը գրում է. „Рядом с арабским переводом следует поставкть грузинский перевод

того именно вардановского сборника, который называется *Liseyê kkingol*. Открытием грузинского текста мы обязаны грузиноведу Еяфимию Такайшвили... Грузинский перевод в настоящее время печатается. Мы уже получили четыре листа с первыми семидесятью семью притчами сборника от Е. Такайшвили, издающего этот переводный с армянского языка памятник грузинской литературы¹.

3. Ն. Ման: Ժողովածոյք առաջաց Վարդանայ Նիւթք առ ի պատմութիւն միջին դարուց զգրութեան հայերենի: Մասն Բ.— Բնագիր: Ս. Պետրբուրգ, Տպարան Ի. Ն. Ազոբոխողովոս, 1884):

XVI + 344 էջ: Մույն հատորը Ն. Մանի «Сборники притч Вардана» ոտուերին հայտնի աշխատութիւն Բ մասն է: Բովանդակում է Բարվախոսի և Աղվեսազրքի ժանոթ առակներից դուրս 380 անուն այլ առակներ, զանազան խմբագրութիւններով: Այս առակները հրատարակվել են հետևյալ օրինակների համեմատութիւմբ. էջմ. Մատ. ձեռ. № № 2189, 463, 1684, 1711, 12, 5281, 2282, 1636, 11 (այժմ Երևանի Պետ. Մատ. № № 2176, 466, 1887, 1722, 36, 2188, 2189, 1633, 36) և, Փարիզի Bibl. Nat. Anc. Fonds Arm. № 135 (այժմյան Ms. Arm. № 289), Բեռլինի Kōnigl. Bibl. երկու հայերեն ձեռագրեր (№ 90 և № 95), Վենետիկի Մխիթ. Մատ. երկու ձեռագրեր (պահ. Բ.Գ. և Ե.Բ.), Վիեննայի Մխիթ. Մատ. երկու ձեռագրեր (№ 31 և № 146), Աղվեսազրքի 1668 և 1698 թթ. տպագրութիւնները:

4. Առաջը Վարդանայ Այգեկցւոյն: Տես՝ Н. Марр, «Сборники притч Вардана», ч. III, стр. 65—93.

Պարունակում է 28 առակներ: Հրատարակվել է հետևյալ օրինակների համեմատութիւմբ. Մոսկվայի Լազարյան ձեռարանի հայ. ձեռ. № 63, էջմ. Մատ. ձեռ. № № 1631 և 1767 (այժմ Երևանի Պետ. Մատ. № № 6800, 1476 և 1667):

5. Վարդան վարդապետի ասացեալ առակ քարախոս: Տես՝ Н. Марр, «Сборники притч Вардана», ч. III, стр. 95—110.

Պարունակում է 65 առակներ՝ Բեռլինի Kōnigl. Bibl. Ms. Or. Minut. 273-ից (այժմ Ms. Arm. № 80, fol. 100):

6. Հսաքնաիր՝ առաջը Վարդանայ վարդապետի: Choix de fables de Vartan, en arménien et en français. Ouvrage publié par la Société Asiatique de Paris. Paris, Librairie Orientale de Dondey-Dupré père et fils, 1825.

XII + 93 էջ: Հրատարակվել են 45 առակներ՝ ըստ փարիզյան հետևյալ ձեռագրի. Bibl. du Roi, Ms. Arm. № 135 (այժմ Bibl. Nat. Ms. Arm. № 289), Ժ. Սեն-Մարտենի առաջարանով և բնագրերին կից նրանց ֆրանսերեն թարգմանութիւմբ.

ԳՐԱԾՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. С. F. Neumann, *Jahrbuch für Wissenschaftliche Kritik*, Berlin, 1829, Bd. II, S. 358—359.

7. Զափածո առակներ.

ա) Բանք վասն խաբող աղուեսուն և չարուքեան նորա. Ե՛վար տանուտեր մարդ մի քարի | Ի քաղաքն մեծ գովելի | Որ [և] Պարսա անուն կոչի...», Բագմավեպ, 1881, էջ 193—198:

Մանթագրութիւններով հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռագրերից: Բնագիրը կես չափածո, կես արձակ է: Կարծւում է եզովպոսյան առակներից մշակված (Ն. Ման), և կամ, լիզվից դատելով, արարերենից թարգմանված կամ խմբագրված (Ղ. Հովհաննյան):

Այլ տպ.— Բանք վասն խաբող աղուեսուն և չարուքեան նորա. Ե՛վար տանուտեր մարդ մի քարի | Ի քաղաքն մեծ և գովելի...», տես՝ Н. Марр, «Сборники притч Вардана», ч. III, стр. 179—192.

Հրատարակվել է Փարիզի Bibl. Nat. Anc. Fonds Arm. № 135 (այժմյան Ms. Arm. № 289) ձեռագրի օրինակի և նախորդ հրատարակութիւն համեմատութիւմբ:

Բնագրի ոտուերին թարգմանութիւնը՝ «Сказка со стихами о продувной лисе и ее проказах» տես անգ, նույն էջերում: Ոտուերին սույն թարգմանութիւն նախնականը լույս է տեսել ավելի վաղ *Живая*

¹ Н. Марр, «Сборники», ч. I, стр. 574—576.

Старина-и. С.-Петербург, вып. IV, 1891, стр. 151—155.

Այլ տպ.— Վասն խաբող աղուեսուն ևն. «Կայր տանուտէր մարդ մի բարի...», տես՝ Մ. Մկրտչան (հրատ.), «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականութիւն», Երեւան, 1938, էջ 345—351:

Հրատարակվել է Վարդան Այգեկցու անուանով:

10 Այլ տպ.— Վասն խաբող աղուեսուն ևն. «Կայր տանուտէր մարդ մի բարի...», տես հետևյալ հրատարակութեան մեջ. «Ընտիր էջեր հայ գրականութեան, հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը», խմբագրութեամբ Հրաչյա Իրիգորյանի և Թրիշների, Երևան, 1948, էջ 247—252:

Հրատարակվել է Վարդան Այգեկցու անունով:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7032՝ «Առաւիպ րանքս է հրաշալի. երգողն է սուրբ և պանծալի, բարունեաց քարուն բարի, որոյ անունն Վարդան կոչի. ճըր՝ շտակաց պար օրինի, առաքելոց արու ճըստի, և աներեկ օրն որ լինի. մեզ բարե- 25 խօս առ տէր լինի» (էջ 100բ—107ա, սկ. «Կայր տանուտէր մարդ մի բարի ի մեծ քաղաքն գովելի»): № 316՝ «Առաւիպ րան Ապահասան աղուեսին և Ապուչախտա գայլուն» (էջ 153ա—157բ, սկ. «Կայր տանուտէր մարդ մի բարի, որ Պարսա անուն կոչի»), ևն:

Այս բնագիրն ունի նաև մի կրճատ խմբագրութիւն ամբողջովին արձակ.

— Առակ աղուեսուն և գայլոյ. «Կայր տանուտէր մարդ մի ի քաղաքն, որ կոչի անուն ճորսա, և ուներ վայելուչ այգի մի...», Հաճեալ Ամս օրեայ, 1891, էջ 329—331:

10 Հրատարակվել է Վիեննայի Մխիթ. Մատ. № 125Ա (նոր № 343) ձեռագրի օրինակի և 1881 թվականի հրատարակութեան համեմատութեամբ:

15 Նույնը տես նաև՝ Ղ. Հովնանյան. «Հետազոտութիւնք նախնեաց րամկօրէնի վրայ», Վիեննա, 1897, էջ 325—330:

բ) Արջ, աղուես և գայլ. «Գայլն ու արջն ու աղուեսուն ևն պարզեր, | Հօրեղ-

բօր և քուերորդիք են դարձեր...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Armenian popular songs, translated into english by the R. Leo M. Alishan DD. of the Mechitaristic society», Venice, 1852, p. 71, 73 and 75.

Հայրեն բնագիրն առնթեր Ղ. Ալիշանը տվել է նաև նրա անգլերեն թարգմանութիւնը՝ «The bear, the fox, and the wolf», էջ 70, 72 և 74:

Այլ տպ.— Արջ, աղուես և գայլ. «Գայլն ու արջն ու աղուեսուն ևն պարզեր...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Armenian popular songs, translated into english», second edition, Venice, 1867, p. 69 and 71.

Բնագրի անգլերեն թարգմանութիւնը՝ էջ 68 և 70:

Այլ տպ.— Արջ, աղուես և գայլ. «Գայլն ու արջն ու աղուեսուն ևն պարզեր...», հետևյալ հրատ. մեջ. «Armenian popular songs, translated into english», third edition, Venice, 1888, p. 69 and 71.

Բնագրի անգլերեն թարգմանութիւնը՝ էջ 68 և 70:

Այլ տպ.— Արջ, աղուես և գայլ. «Գայլն ու արջն ու աղուեսուն ևն բարզեր...», տես՝ Մ. Մխանասարյան (հրատ.), «Բնար հայկական», Պետրոպոլ, 1848, էջ 154—155:

Այլ տպ.— Տաղ վասն ծիծաղելոյ. «Գայլն ու արջն ու աղուեսուն ևն պարզեր...», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.), «Նոր ժողովածու», պրակ Բ, Քիֆլիս, 1892, էջ 30—32:

Հրատարակվել է այն ձեռագրից, որն այժմ գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում 7717 թվահամարի տակ. համեմատվել է Մ. Մխանասարյանի վերոնշյալ հրատարակութեան տարբերութիւններով:

Այլ տպ.— (Անխորագիր) «Գայլն ու արջն ու աղուեսուն ևն պարզեր...», տես՝ Վ. Տեր-Մինասյան, «Անդիր զգրութիւն և տակը», Կ. Պոլիս, 1893, էջ Խ—ԽԱ:

Այլ տպ.— Տաղ վասն ծիծաղելոյ. «Գայլն ու արջն ու աղուեսուն ևն բարզեր...», տես՝ Աս. Մնացականյան, «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր», Երևան, 1958, էջ 366—368:

Ոգտագործվել են վեներական 1882 թ.

հրատարակության հետ միասին նաև Երևանի Պետ. Մատ. հետալս ձեռագրերը. № 3081 (էջ 77բ-78բ), № 7717 (էջ 133բ-134բ) և № 8968 (էջ 284բ-280ա):

Այստեղ սպազորված են նույն բնագրի երկու ուրիշ տարբերակներ ևս, էջ 360-373 (սկ. «Այլն ու գայլն ու աղուեսունն են բարբերը», ըստ նույն մատ. № 1803 (էջ 153ա) և № 8623 (էջ 220բ-221բ) ձեռագրերի:

□ Կա նաև անգլերեն մի այլ թարգմանություն՝ „The fox, the wolf, and the bear“, հետևյալ հրատ. մեջ. „Armenian legends and poems, illustrated and compiled by Zabelle C. Boyajian“, London—New York, 1916, p. 15—16.

դ) Տաղի վերայ ազատու. «Մեր մեղքն է արեք զագաւըն բաղայ (sic), | Զկըտուցն է սըրեր պողպատ աճախուայ...», տես՝ Գ. Սրվանձախանց, «Մանանայ», Կ. Պոլիս, 1876, էջ 263—264:

Այլ տպ.— Տաղ վասն ազատի. «Մեր մեղքն է արեք զագաւըն բաղայ, | Զկըտուցն է սըրեր պողպատու նօքալայ...», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.), «Նոր ժողովածու», պրակ Բ, Թիֆլիս, 1892, էջ 33—34:

Հրատարակվել է այն ձեռագրից, որն այժմ գտնվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում՝ 7717 թվահամարի տակ նշվել են և նախորդ հրատարակության տարբերությունները:

Այլ տպ.— Տաղ վասն ազատի. «Մեր մեղքն է արեք զագաւըն բաղայ, | Զկըտուցն է սըրեր պողպատ ու նօքալայ...», տես՝ Աս. Մնացականյան, «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր», էջ 374—376:

Հրատարակվել է ըստ հետևյալ օրինակների. Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7193 (էջ 114բ-115ա), № 7717 (էջ 111ա-111բ), № 8688 (էջ 48ա-49ա), № 7700 (էջ 124բ), № 2676 (էջ 107ա-107բ) և № 2304 (էջ 179բ-180ա):

Սույնի մի ուրիշ տարբերակը (սկ. «Մեր մեղքն է երեկ ահաւանըն բաղայ»), տես անդ, էջ 377—378, ըստ Երևանի Պետ. Մատ. № 6974 (էջ 16ա-16բ) ձեռագրի:

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը՝

„Chant du corbeau“, տես հետևյալ հրատ. մեջ. A. Tchobanian, „La Roseale d'Armenie“ t. II, Paris, 1923, p. 243—244.

Այս թարգմանությունը կատարվել է հայերեն բնագրի երեք տարբերակների համեմատությամբ՝ էջմ. Մատ. ձեռ. № 383, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1485 և Կ. Կոստանյանցի վերոնշյալ հրատարակությունը:

դ) Առակ ազատու. «Նաև առակ մի այլ ասի | Վասն ազատու մի անմըտի...», Բագմավեպ, 1877, էջ 61:

Հրատարակվել է Վենետիկի Միխիթ. Մատ. ձեռագրերից: Այս առակը հրատարակվել է նաև Ն. Մառի կողմից՝ «Առակ օգտակարագոյն» խորագրով, տես՝ H. Mapp, „Сборник“, ч II, стр. 31.

Ձեռագրերում սույնին հաջորդում է մի ուրիշ չափածո՝ «Առակ շահաբեր» խորագրով (սկ. «Ի յստակաց լինի պատմեալ | Գերիշքնուկ մի խիստ քաղցեալ»), որը նույնպես հրատարակվել է Ն. Մառի հիշյալ հատորում, էջ 209: Մառի հրատարակությունները կատարվել են էջմ. Մատ. № 12 ձեռագրից, որ է այժմյան Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 36: Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1629 (էջ 90ա-100բ), որը չի օգտագործվել Մառի կողմից:

⊗ Ձեռագրերում գտնվում են առակների բաղձաթիվ ժողովածուներ և առանձին առակներ:

Երևանի Պետ. Մատենադարանում մեզ հայտնի են Բարվախոսի հետևյալ օրինակները. ձեռ. № 40 (էջ 1ա-4ա, սկզբից ու վերջից թերի), № 456՝ «Զբարս իւրաքանչիւր անասնոց քննեալ և արտաճանեալ ունի յինքսն տառս, և զանազան կերպարանօք նշանակէ զամանս գիրազանցեալ վերնոյն կերպարանի և զամանս ստորանկեալ սարգարամետակեանց (sic) և է վասն այսոցիկ վասն մոռդի (sic) և որ կոչի արանգնոյն» (էջ 192բ-218բ, սկ. «Որպես ասէ Բարախոսն, սոյնպէս յորժամ ձերասցի և վատիցի»), № 532՝ «Զբարս իւրաքանչիւր անասնոցն... ստորանկեալ սանգարամետակեանցն. և է վասն այսոցիկ վասն մոռդի (sic) և որ կոչի արանգնոյն» (էջ 110ա-129ա, սկ. «Որպէս Բարախոսն ասէ, սոյնպէս

յործամ ձերացի և վառից[ի]»). № 609՝ *անխոր.* (էջ 198ա—201բ, սկ. «Բարաւիտուն ասէ վասն յովազու, քէ ամենայն անանոց սիրելի է»), № 670՝ «Առաք զոր ասացին իմաստունքն և խրատ» (էջ 293բ—242ա, սկ. «Լիշխան ոմն աղնուական գնաց յեզր ծովուն ուր ծողովեալ էին րօզումճկունք»), № 735՝ «Զբարս իւրաքանչիւր անասնոց քննեալ և արտասանեալ... ստորանկեալ սանգարամետականացն» և ն (էջ 31բ—50բ, սկ. «Որպէս Բարուախօսն ասէ՝ յործամ ձերացի և վառիցէ»), № 929՝ «Երաւ իմաստասիրաց և ուղղափա սրբոց վարդապետաց ասացեալ օրինակաւ իմն մեղաւորաց՝ ի գազանաց և ի սողնոց և ի բաւնոց, և այլ կենդանաց սահմանօրէն» (էջ 13ա—16բ, սկ. «Ասեմ զառիւծնէ, որ քազաւոր է ի վերայ ամենայն անասնոց. իմաստուն, հօգօր և կորովամիտ»), № 1733՝ «Եօսք ի մաստասիրաց ուղղափա վարդապետաց վասն գազանաց և սողնոց և ոյք ի նոսա սանմանեալ է» (էջ 77բ—83բ, սկ. «Վան յաղագս օրինակի մեղաւորաց և արդարոց որք կան ի սահմանին աստուծոյ: Բարուախօսն ասէ զառիւծէ, որ ասէ քազաւոր է ի վերայ»), № 2044՝ «Բարոյախօսն զբարս իւրաքանչիւր ազգս (ՏԻՇ) գաղափարելով արտասանեալ ունի յինքն տառիս (ՏԻՇ) և զանազան կերպարանօք, և զոմանո ստորանկեալ սանգարամետականաց հոգոցն. և է վասն այսորիկ մեղաւորի (ՏԻՇ) որ կոչի սրազնոյ» (էջ 330ա—340բ, սկ. «Որպէս Բարոյախօսն ասէ յործամ ձերացի և վառիցէ»), № 2105՝ «Առաւ օգտակար և պիտուի ի Բարուախօսէ ասացեալ յարմարեկան» (էջ 351բ—365ա, սկ. «Ասեմ վասն մոզեզի քէ յործամ ձերանայ և վառի»), № 2285՝ «Եբրաւոր իմաստասիրաց վասն զսզանաց և սողնոց, յաղագս արդարոց և մեղաւորաց օրինակի» (էջ 377ա—286բ, սկ. «Բարուախօսն ասէ քէ Յակոր մահապետն յործամ օրհնեաց»), № 2532՝ «Եօսք իմաստասիրաց և ուղղափա վարդապետաց վասն գազանաց և սողնոց, և ոյք ի նոսա սահմանեալ կան յաղագս օրինակի մեղաւորաց և արդարոց. որ կան ի սահմանի աստուծոյ» (էջ 128բ—137բ, սկ. «Բարիախօսն (ՏԻՇ) ասէ զառիւծէ

որ քազաւոր է ի վերայ»)». № 2890՝ «Երաւ իմաստասիրաց և ուղղափա վարդապետաց» և ն ույն (էջ 333ա—336բ, սկ. «Բարուախօսն ասէ զառիւծէ որ քազաւոր է ի վերայ»), № 3506՝ «Վասն բարունց իւրաքանչիւր կենդանեաց» (էջ 34ա—40բ, սկ. «Վասն առիւծու որպէս Բարուախօսն ասէ. քէ քազաւոր է ամենայն գազանաց»), № 3657՝ «Բանք առաւաւոր[ը], զոր ասացեալ է Բարուախօսն» (էջ 180բ—189բ, սկ. «Զբարս իւրաքանչիւր անասնոց քննել, արտասահմանել ունի յինքնամ տառս, և զանազան կերպարանօք նշանակէ զոմանո գերագանցեալ, և զոմանո ստորանկեալ սանգարամետականացն, և է վասն այսոցիկ: Եկեցուք ասել վասն առիւծին որ քազ.»), № 3697՝ *անխոր.* (էջ 248ա—259ա, սկ. «Ասէ առաւ վասն առիւծուն Բարուախօսն: Քանզի Յակոր յործամ օրհնեաց»), № 3854՝ «Բարուախօս տառիս ասէ յսողաց» (էջ 193ա—206բ, սկ. «Բարուախօս ասէ զառիւծէ, որ քազաւոր է ի վերայ»), № 4231՝ «Բարիտօս (ՏԻՇ) է առաւ յաղագս վասն օրինակի» (էջ 50բ—71ա, սկ. «Բարուախօս ասէ զառիւծէ, որ քազաւոր է ի վերայ»), № 4287՝ «Սրբոյն Եղիփանու կիլիպրացւոյ արք եպիսկոպոսի խօսք յաղագս Բարուախօսին» (էջ 137ա—216բ, սկ. «Բարիոր ասաց Բարուախօսին (ՏԻՇ) յաղագս առիւծոյն որ քազաւորն է ամենայն գազանաց»), № 4724՝ «Եբրաւոր իմաստասիրաց և ուղղափա վարդապետաց՝ վասն գազանաց և սողնոց. և ոյք ի նոսա սահմանեալ կան յաղագս օրինակի մեղաւորաց և սրգարոց, որ կան ի սահմանին աստուծոյ» (էջ 219ա—223ա, սկ. «Բարուախօսն ասէ զառիւծէ որ քազաւոր է ի վերայ»), № 4726՝ *նույն խոր.* (էջ 248բ—252ա, սկ. *նույն*), № 4749՝ *նույն խոր.* (էջ 442բ—448ա, սկ. *նույն*), № 5118՝ «Եօսք իմաստասիրաց ի յառաւի գազանաց և ի խրատ մեր» (էջ 345ա—346բ, սկ. «Բարուախօսն ասէ վասն յովազու, քէ ամենայն անասնոց սիրելի է»), № 5254՝ «Սեղաւ մի բանք ի Բարուախօսնէ» (էջ 182բ—190ա, սկ. «Կրայի: Կրայ զճի ի մտեզեա ընթացից կոչեր. և իրրև սահմանեցաւ տիրականն»), № 5435՝ «Եօսք

իմաստասիրացն և ուղղափառ վարդապետաց, ասացեալ վասն զազանաց և սողնոց, և ոչք ի նոսա սահմանեալ կամ բարք և բնութիւն յաղագս օրինակի արդարոց և մեղաւորաց, և այլ բանից» (էջ 539ա—542բ, սկ. «Բարուախօսն ասէ զառիւծէ որ քազաւոր է ի վերայ»): Կ 072ժ՝ «Երատար իմաստասիրաց և ուղղափառ՝ վարդապետաց վասն զազանաց և սողնոց» (էջ 131բ—138բ, սկ. «Կան յաղագս օրինակի արդարոց և մեղաւորաց, որք կան ի սահմանս աստուծոյ: Բարեխօսն (ՏԻՇ) ասէ զառիւծէ, որ ասէ քազաւոր է ի վերայ»): Կ 7200՝ «Երատար իմաստասիրաց և ուղղափառ վարդապետաց՝ վասն զազանաց և սողնոց. և ոչք ի նոսա սահմանեալ կան, յաղագս օրինակի մեղաւորաց և արդարոց, որ կան ի սահմանին աստուծոյ» (էջ 140բ—143բ, 147ա—150բ և 153ա—156բ, սկ. «Բարուախօսն ասէ զառիւծէ որ քազաւոր է ի վերայ»):

Բարվախոսի օրինակներ տես նաև 'Կիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. Կ 29՝ «Վասն Բարուախօսին» (էջ 5ա—19բ, սկ. «Բարուախօսն ասէ իւրաքանչիւր ազգացոյ (ՏԻՇ) զաղափարելով արտասանեալ ունի յինքնան առաս» ևն)¹, Կ 283՝ «Բարուախօս: Զբարս իւրաքանչիւր ազգաց զաղափարելով արտասանեալ» ևն (էջ 359ա—365ա, սկ. «Վասն մաղազի (ՏԻՇ) որ է արագնոյ: Որպէս Բարուախօսն ասէ թէ մաղազն յորժամ ձերացի»)². Հալիպի Ամեր. 'Վարժ. հայ. ձեռ. ճառերնորո՛ր՝ «Արքայն Եպիփանու Կիտրացոյն արքեպիսկոպոսի խօսք յաղագս Բարուախօսի» (էջ 635, սկ. «Բարիոք ասաց Բարեխօսն (ՏԻՇ) յաղագս առիւծուն»)³. Հալիպում Ա. Էսմերյանի ձեռ. ժողովածո՛ւ՝ «Բանք խրատականք, ասացեալ յիմարտնոց և Փիլոսոսսէ անուն Բարուախօսիս զոր ամենայն զիրք ոչ յիշեն ուրեք» (էջ 399, սկ. «Զբարս իւրաքանչիւր ազգաց զաղա-

փարելով արտասանեալ ունի»)⁴. Գետերուրդի Կմռ. Публ. Библи. рук. № 640: «Բարուախօսն Փիլատոս (ՏԻՇ) ըստ բնութեան բարուց ասացեալ» (սկ. «Բարուախօսն Փիլոտոս (ՏԻՇ) սկսաւ խօսել»)⁵:

Բարվախոսի որոշ օրինակներն մեջ կան խառնված նաև ուրիշ առակներ և զրույցներ: Պետք է նաև ասել, որ Բարվախոսի կազմին չպատկանող ուրիշ առակամբեր ևս երբեմն կրում են «Բարուախօս» անունը, ինչպես կարելի է տեսնել ստորև նշվող ձեռագրերից մի քանիսի վերնագրերում: Բնագրերի մեջ բացի «Բարիխօս» ձևից, որը «Բարուախօս»-ի ստուգաբանական աղավաղումն է, պատահում է նաև «Բնախօս» ձևը, որ հուճարեն «Φυσολόγος» բառի մի ուրիշ Թարգմանութունն է⁶:

Նրեանի Պետ. Մատենադարանում Աղվեսազրքեր և առակների այլ ժողովածուներ պարունակող ձեռագրերն են. Կ 36՝ «Երատար գեղեցիկայարմարք և առակաւոր բանիք, ասացեալ յիմաստնոցն, պէսպէս և ազգի ազգի կերպարանօք խօսել ի գեղժամու ի նոզեարն և ի մարմնաւորն. ի շահ և յօգուտքիւն ուսումնասէր անձանց, զոր ի բազում այլևայլ օրինակաց ժողովեալ եզար ասաս» (էջ 1ա—67բ, սկ. «Աստուածայինն Սողոմոն ասէ՝ արագաթև արծուին անցանէ նման նողմոյ», մոտ. 100 առակ և զրույց), Կ 516՝ անխոր. (էջ 1ա—1բ, սկ. «Բազաւոր մի որ բնաւ ոչ ուրախեանայր», 1 առակ), Կ 516՝ «Ամենայն զիրք աստուածայինքն առակաւ և օրինակաւ ցուցանէ մեզ զբարին և զչարն» ևն (էջ 9ա—25ա, սկ. «Ստանաեալ մանուկ մի լայր», 61 առակ), Կ 516՝ անխոր. (էջ 150բ—157բ, սկ. «Կար ջնոււ մի, երթար նեանապարհ», 2 առակ և 1 զրույց), Կ 626՝ անխոր. (էջ 94բ—102բ, սկ. «[Յ]աշխարհին Լսպահանու այր մի ոմն աղբատ», 12 առակ և զրույց), Կ 679՝ «Էլ»

¹ Զեռագրում՝ ուղղուի ու
² Եկարագրութունը տես՝ Զ. Տաշյան, «Թուացած», էջ 103—105:
³ Տես Զ. Տաշյան, «Թուացած», էջ 677:
⁴ Զմտ. Ա. Սյուրճեան, «Մայր ցուցակ կանթն ձեռագրաց Հալիպի», Կ. Ռ, էջ 88:

⁵ Զմտ. անգ, էջ 66:
⁶ Զմտ. Կ. Մարր, «Сборник», 4. III, стр. 132.
⁷ Օրինակ՝ Նրեանի Պետ. Մատ. № 1639 ձեռագրում գտնվող առակամբում, որ Բարվախոսի և այլ առակների մի խառնուրդ է, կարգում ենք: «Դարձեալ ասէ ի բնախօս արանց թէ ան» (էջ 103բ), «Անն բնախօսը զան արողին» (էջ 104բ), ևն:

առաջ գոր ասացի իմաստունքն և խրատս
 (էջ 233բ-242ա, սկ. «Եղիտան ոմն ազնուա-
 կան զնաց յեզր ծովուն», 8 առակ), № 691՝
 անխոր. (էջ 128ա-128բ, սկ. «Քաղաւոր մի
 կայր և մէկ որդի ունէր», 2 առակ), № 691՝
 անխոր. (էջ 134ա-147բ, սկ. «Եւ արդ ահա
 այր մի երևեցաւ», 39 առակ), № 693՝ «Ա-
 առակագիրք ի վարդան վարդապետէ ասա-
 ցեալ» (էջ 277բ-399բ, սկ. «Քաղաւոր մի
 10 աիրէր ամենայնի», 176 առակ), № 695՝
 անխոր. (էջ 433բ, սկ. «Այր մի զէջն իւր
 կորուսեալ էր», 2 առակ), № 706՝ անխոր.
 (էջ 168բ-176բ, սկ. «Արարեալ է (sic) ի
 պատմութիւն քէ էր քաղաւոր մի և ունէր
 15 բազում ճոխուլիւն», 10 առակ), № 737՝
 «Պատմութիւն վասն ողորմութեան առնլոյ»
 (էջ 111ա-114բ, սկ. «Գրեալ է ի պատմու-
 թեանց քէ էր ոմն քաղաւոր», 1 առակ),
 № 771՝ անխոր. (էջ 131բ-134բ, սկ. «Կին
 20 մի այրի ունէր տասն այծս», 10 առակ),
 № 892՝ անխոր. (էջ 183ա-199բ, սկ. «Քա-
 ղաւոր մի կայր, մէկ որդի ունէր», 40 առակ),
 № 1127՝ «Առաքիք և օրինակք մարմնաւոր
 գի հոգեկանսն շուտով իմանամ. ըստ այնմ
 25 բացից առաիւս գրեալն» (էջ 50բ-69ա,
 սկ. «Որսորդ մի կայաւ կսքաւ մի», 33 ա-
 ռակ), № 1357՝ անխոր. (էջ 256բ-269ա, սկ.
 «Որպէս գրեալ է, քէ պատանի մի քսան
 տարոյ իսկի աղօթք չէր արլ», 12 առակ),
 30 № 1386՝ անխոր. (էջ 197ա-198ա, սկ. «Ա-
 սեմ պատմութեանց քէ առիւծն ետես կա-
 տուն փոքրիկ», 1 առակ), № 1439՝ «Երատր
 առաիւտր բանից, արարեալ վարդապե-
 տաց եկեղեցոյ վասն զանազան գործոց,
 35 ոգեշահք և պիտանիք այնոցիկ որք սիրով
 բերեալուն» (էջ 103ա-114բ, սկ. «Ասի ի
 բժշկական վարդապետաց», ազելի քան 30
 առակ և գրույց), № 1476՝ «Առաջին առաիւս
 առ իս է և առ յիմ նման կեղծաւորքն» (էջ
 40 222ա-231ա, սկ. «Է՛ ներքին շնորհիս մերձ
 ի լեռն որ կոչի Այրեցեալ գօտի, էր էջ մի»,
 17 առակ), № 1495՝ անխոր. (էջ 177բ, սկ.
 «Ասեմ առաիւտց. քէ քառասուն խեղ կայր
 ի տ՛ղ մի», 2 առակ), № 1723՝ «Ետք իմաս-
 45 տասիրաց» (էջ 56ա-77բ, սկ. «Աքլուք (sic)
 երկու կառէին», 46 առակ), № 1786՝ «Պատ-
 մութիւն և օրինակ» (էջ 71ա, սկ. «Քա-

ղաւոր մի սովորութիւն ունէր», 3 առակ և
 գրույց), № 1857՝ «Ետք իմաստնասիրաց»,
 (էջ 160ա-190բ, սկ. «Աքլուք երկու
 կառէին», մոտ. 70 առակ), № 1857՝ «Բան
 առաիւտց Սողոմոնի» (էջ 69ա-375ա, սկ.
 «Աստուածայի՛ Սողոմոն ասէ քէ արագարև
 արծիւն», 12 առակ), № 1976՝ անխոր. (էջ
 101ա-106բ, սկ. «Իմաստասեր մի կոչէին
 ի սեղան քաղաւորի», 16 առակ), № 1983՝
 անխոր. (էջ 104բ-130բ, սկ. «Ասի տակաւ» 10
 գայլ մի ելեալ ի վերայ լերինն մի», 46 ա-
 ռակ), № 2004՝ «Պատմութիւն միայնակեցի»
 (էջ 70ա-90ա, սկ. «Միայնակ լեզու մի ճգնա-
 ւոր աղօթք», 1 առակ), № 2004՝ «Առաիւտ-
 ւոր բանք պիտանի վասն հոգոյ և մարմ- 15
 նոյ» (էջ 80ա-90բ, սկ. «Երիտասարդ մի
 ուխտ եղեալ էր», 13 առակ), № 2011՝ «Պատ-
 մութիւնք օգտակարք ի սուրբ գրոց» (էջ
 224ա-230բ, սկ. «Քաղաւոր մի բարի և բա- 20
 րեմիտ ճաշ արարեալ», 10 առակ), № 2168՝
 անխոր. (էջ 80ա-93բ, սկ. «Առիւծն ետես զի
 ահա գային փախտական ամենայն կեն-
 զանիք», 30 առակ), № 2168՝ անխոր. (էջ
 260բ-372ա, սկ. «Այր մի սովորեալ էր և
 որ բանի ապրեցաւ», 1 առակ), № 2176՝ 25
 «Գիրք առաիւտց ասացեալ վարդապետին
 վարդանայ ի պէտս հոգոյ և մարմնոյ պի-
 տանի: Ամենայն աստուածեղին գիրք առա-
 կաւ և օրինակաւ ցուցանեն մեզ զբարին և
 զչարն, և զայս կեանքս և զհանդերձեալն» 30
 ևն (էջ 71ա-80բ, սկ. «Իմաստասեր մի կօ-
 չիցին ի սեղան քաղաւորի», 31 առակ),
 № 2176՝ «Առաիւտր բանք պիտանիք վասն
 հոգոյ և վասն մարմնոյ» (էջ 90ա-93բ, սկ.
 «Երիտասարդ մի ուխտ եղեալ էր», 9 առակ), 35
 № 2188՝ «Ի Բարուախօս գրոցն է» (էջ
 266բ-269բ, սկ. «Վասն զորտան և աղուե-
 սուն: Գորտն զհաւանն և զմիամտանն ի
 վերայ էր կախել», 14 առակ), № 2189՝ «Ա-
 40 առաիւտ ստեղծականք պիտանիք առնուլ ի
 գրուցատրութիւնս և յաստցուածս, արա-
 րեալ Յոհաննու Սործորեցոյ» (էջ 424ա-
 434ա, սկ. «Քաղաւորին շնորհաց էր բաշուն
 ինչ», 28 առակ, որոնք նույնն են Միսիթար
 Գոչի «Առաիւտ ստեղծականքս կոչվածնէրի 45
 կետ»), № 2190՝ անխոր. (էջ 168ա-187բ,
 սկ. «Եր քաղաւոր մի և ոչ ունէր ժառանգ

տանն, 9 առակ), № 2226՝ անխոր. (էջ 3բ—
 10բ, սկ. «Քաղաքորին Հնդկաց էր բաշուն
 ինչ», 30 առակ), № 2227՝ անխոր. (էջ
 16բ—27բ, սկ. «Վանառական ոմն մի ունեք
 երեք բռն գանձ», 24 առակ), № 2228՝ անխոր.
 (էջ 58ա—59բ, սկ. «Քաղաքոր ոմն մի ի սի-
 րելիաց իրոց առաքեաց ա միուս քաղա-
 քոր», 7 առակ և գրույց), № 2244՝ «Յա-
 աակ» (էջ 156բ—165ա, սկ. «Կայր ոմն մե-
 ծատուն և ունեք այգի և արտ», 22 առակ
 և գրույց), № 2263՝ անխոր. (էջ 231ա—
 237ա, սկ. «Արք երկու ընկերք եղեն հետ
 ճիմանց և աղքատակերպ շուրջ գային ի
 վերայ երկրի», 22 առակ և գրույց), № 2272՝
 անխոր. (էջ 91ա—103ա, սկ. «Գրեալ է րե
 իշխանի որդի մի մեռաւ», 28 առակ), № 2272՝
 անխոր. (էջ 107ա, սկ. «Այր մի ամեն տարի
 հարիւր մոր ինոց վաստակեր», 3 առակ),
 № 2272՝ անխոր. (էջ 176ա, սկ. «Ոմն մարդ
 նոր փեսայ գնաց ի տուն աներին իւր»,
 6 առակ), № 2293՝ անխոր. (էջ 256բ, սկ.
 «Այր մի մարդասպամ փախեաւ», 1 առակ),
 № 2343՝ անխոր. (էջ 89բ—164ա, սկ. «Գայլ
 ա ուշաքալ» նրեշտակագնացք եղեալ»,
 20 ավելի քան 100 առակ և գրույց), № 2459՝
 անխոր. (էջ 163բ—164ա, սկ. «Մայր մի
 ճնդղուկ եգիտ և ըմբռնեաց զնա», 1 առակ),
 № 2566՝ «Գիրք առակաց ասացեալ սուրբ
 վարդապետին Վարդանայ ի պետս հոգոյ և
 մարմնոյ, Ամենայն սաստաւածեղէն գիրք
 առակաւ ցուցանեն» ևն (էջ 157ա—158բ,
 սկ. «Իմաստնասէր ոմն աղքատ ունեք ծոյլ
 որդիս», 3 առակ), № 2991՝ անխոր. (էջ
 56բ—71բ, սկ. «Ասեմ յի ի Հնդկիս կղզի մի
 կայ յոյժ արգաւազ, և ծառ մի կայ ի նմա
 որ տերևն մանրեն», 47 առակ և գրույց),
 № 3078՝ «Երատք առակաւոր բանից, արտ-
 րեալ վարդապետաց եկեղեցոյ վասն զանա-
 զան գործոց. ոգեշահք և պիտանիք այնոցիկ.
 որք սիրով ընթանուն և օգտին ի սմանէ»
 (էջ 76ա—86բ, սկ. «Ասի ի բժշկակ ևն վար-
 դապետաց», 37 առակ), № 3119՝ «Գիրք ս-
 աակաց ասացեալ սուրբ վարդապետին Վար-
 դան ոյ ի պետս հոգոյ և մարմնոյ, զոր ժո-
 դովեալ գրեցի մեղաւորս Վարդան, ի ձորն
 Միանձանց, առ հոգևոր որդեակս իմ: Ամե-
 նայն սաստաւածեղէն գիրք առակաւ և օրի-

նակաւ» ևն (էջ 127բ—148ա, սկ. «Իմաս-
 տասէր ոմն սահմանեաց, ավելի քան 50
 առակ), № 3119՝ անխոր. (էջ 126ա—132ա,
 սկ. «Արծիւն յորժամ ծեր մնայ և հարիւր
 ամաց լինի՝ ելանէ յողն», 23 առակ), № 3206՝
 անխոր. (էջ 10ա—10բ, սկ. «Օձն երրայր ի
 դուր դաշտին և ի կանաչ և ի ծաղկաց
 մէջ», 8 առակ), № 3277՝ անխոր. (էջ 78ա—
 99ա, սկ. «Արծիւն կտեա զի ամա գային
 փախստական ամենայն կենդանիք», 39 ա-
 ռակ), № 3216՝ «Վասն առակաւոր բանի
 ասացեալ» (էջ 93ա—115ա, սկ. «Ե՛ր քաղա-
 քի մի աւագերեց մի կամեցաւ գորդին իւր
 քահանայ տանել», 33 առակ), № 3260՝
 «Վասն անգամ և լեզուանի կնոջ» (էջ 15
 219բ—220բ, սկ. «Անգամ, լեզուանի և
 բարկացող կին մի կայր», 1 առակ), № 3260՝
 «Բանք իմաստասիրաց վասն զգայեաց և
 պատահարաց որոյն քաղաքորին և այլոց»,
 որ առաջին առակի խորագրին է (էջ 239բ—
 253ա, սկ. «Արք չորք ընկերացեալ մտան
 ի նանապարն և զնացին ի դարիպուրիւն»,
 5 առակ), № 3260՝ անխոր. (էջ 314ա—316բ,
 սկ. «Աղքատ ոմն միշտ ուրախ լինեք և հա-
 նապազ խաղ ասեր», 3 առակ), № 3372՝
 անխոր. (էջ 194բ—199ա, սկ. «Ղի օրինակ
 բնութն վարդապետը՝ երե ոք մտան ի տուն
 մի և տեսանէ անդ արս ի՛ն սպասազի-
 նեալը», 10 առակ և գրույց), № 3513՝ «Բանք
 առակաց». որք պիտանան բանի սպասա-
 ւորաց ի կարգ զատ ոյտարուբեան (sic) զի
 մի կորդացիս խօսելոյ՝ և ի պատասխա-
 նելոյն (էջ 120բ—123բ, սկ. «Առակս խօսից
 ասի ի պատմութեանց: Քաղաքոր մի ի ծամ
 վախճանի իւրոյ արար անդարձ», 1 ա-
 ռակ), № 3531՝ անխոր. (էջ 261ա—289ա,
 սկ. «Քաղաքորն կոստանդիանոս ի բազմաց
 ժամանակաց ցանկացաւ տեսանել զճգնա-
 ւոր ոմն», 10 առակ), № 3525՝ «Առակաց
 գիրք սրբոյն Վարդան ոյ ասացեալ է» (էջ
 134բ—139ա, սկ. «Առիւծն հիւանդացաւ և
 եկեալ բժշկացն տեսն րե», 10 առակ),
 № 3536՝ «Առակաց գիրք» (էջ 191բ—201բ,
 սկ. «Ժողովեցան բաշունք, որոյն ձայն զօ-
 րաւոր է՝ զնա զիցուք քաղաքաւ», 33 առակ),

՝ Յետագորում խօս կայ:

.№ 4297՝ «Այլ առակ յաղագս պէսպէս և
 զանազան ցուցմանց ի զազանաց և երբեմն
 յանշնչից և երբեմն» (էջ 216բ—300ա, սկ.
 «Գայրք առ ոչխարս հրեշտակս ուղարկեալ»,
 77 առակ և դրույց), № 4618՝ «Նխոր. (էջ
 56բ, սկ. «Ասեմ յառակաց, քե կայր պարոն
 մի և ունեք շուն մի», 1 առակ), № 4618՝
 «Նխոր. (էջ 160բ, սկ. «Ասի ի պատմու-
 րեանց, քե կայր պարոն մի խիստ նաքառ»,
 1 առակ), № 5118՝ «Նխոր. (էջ 339բ—344բ
 և 346բ—352բ, սկ. «Ասի ի բժշկական վար-
 դապետաց քե շինեալսն ոմն եհաս ի բա-
 զաւորութիւն», «վելի քան 60 առակ և դր-
 ույց), № 5616՝ «Այլ առակաւոր բանք
 պիտանիք վասն գրուցաւորութեան որդուց
 մարդկան, եղբայրք» (էջ 87ա—117բ, սկ.
 «Երբեքսարդ մի ուխտ եղեալ էր», 48 ա-
 ռակ), № 5623՝ «Բանք գեղեցիկ և համեղ»
 (էջ 277ա—292բ, սկ. «Կայր մարդ մի և
 բնաւ նարամ ոչ ուռեք», 27 առակ), № 5671՝
 «Առակս պիտանիք ասացեալ» (էջ 57բ—
 61բ, սկ. «Ասի առակաց քե բազաւոր ոմն
 երեք որդիս ունեք», 8 առակ), № 5671՝
 «Նխոր. (էջ 119ա—120բ, սկ. «Ասի յառա-
 կաց քե այր մի խիստ պարտակեան էր», 7
 առակ), № 6074՝ «Նխոր. (էջ 60ա—82բ, սկ.
 «Որպէս գրեալ է պատմութիւն քե մեկ պարոն
 որդի, մեկ մեծատան որդի սիրեցին գի-
 րար», 10 առակ), № 6488՝ «Առակս լինի քե
 խորհուրդ, որ քեզ չար բերե՛ք քո կնոջդ մի՛
 յայտենք» (էջ 23ա—24բ, սկ. «Այր մի սու-
 վորութիւն էր արած որքան որ արեց,
 օրն մեկ հաց», 1 առակ), № 6621՝ «Նխոր.
 (էջ 182ա—191ա, սկ. «Պատմութիւն կոս-
 տանդիանոսի բազաւորին և ի գնալն առ
 ճգնաւորին: Կայր բազաւորն կոստանդիանոս
 յաղօթս. յանկարծակի բմբեցաւ». 8
 առակ և դրույց), № 6624՝ «Վարդան վար-
 դապետի ասացեալ առակարան Բարուայտոս»
 (էջ 237ա—238բ, սկ. «Այր մի բազաւորագն
 սաստիկ ճեղեր ի լըվեմ», 9 առակ), № 6686՝
 «Գիրք առակաց ասացեալ է Վարդան վար-
 դապետն» (էջ 206բ—223ա, սկ. «Իմաստա-
 սեր ոմն սանմանեաց», 27 առակ), № 6712՝
 «Առակագիրքս արարեալ մեծ վարդապե-
 տին Վարդանայ» (էջ 119բ—148բ, սկ.
 «Բազաւոր մի որ տիրէր յամենայնի, արոր

երկու տպարանս զեղեցիկս», 124 առակ),
 № 6724՝ «Նխոր. (էջ 123ա—134բ, սկզբից
 թերի, 20 առակ), № 6800՝ «Առաջին առակս
 առ իս և և առ իմն նման հեղձաւորքն»
 (էջ 191բ—209բ, սկ. «Ի ներքին ճնդիկս
 մերձ ի լեանն որ կոչի Այրեցեալ զօտի, էր
 էջ մի փոքրիկ», 17 առակ), № 6974՝ «Առա-
 կաւոր բանք վասն գրուցաւորութեան մարդ-
 կան» (էջ 99ա—113բ, «Երկուստարդ մի
 ուխտ էր եղեալ», 19 առակ), № 7032՝ «Ա-
 ռակաց գիրք սրբոյն Վարդանայ ասացեալ
 է» (էջ 23բ—100ա, սկ. «Բազաւոր մի որ
 տիրէր ամենայնի, արար երկու տպարանս
 զեղեցիկս», 154 առակ), № 7083՝ «Գիրք ա-
 ռակաց ասացեալ սուրբ վարդապետին
 Վարդանայ ի պէսս ճոզոյ և մարմնոյ: Ամե-
 ճայն աստուածեղէն գիրք առակաւ և օրի-
 նակաւ և» (էջ 1ա—11բ, սկ. «Իմաստասեր
 ոմն սանմանեաց», 23 առակ), № 7227՝ «Ա-
 ռակաց գիրքս այս խրատակեան, նարցն ա-
 ռաջնոց զբուսանս խրախման, ճիւր ասաց-
 ոյց օրինակ տան զկենդանեաց անաս և
 զանկենդան» (էջ 1բ—69ա, սկ. «Բազաւոր
 մի տիրէր ամենայնի», 108 առակ), № 7993՝
 «Գիրք առասպելարանութեանց, որ տսի Ա-
 դուսազիրք, արարեալ սակս խրատու և
 զգուշութեան» (էջ 100բ—125բ, սկ. «Բա-
 զաւոր մի բարի և բարեմտ նաջ արարեալ
 յեզր գետոյն», 60 առակ), № 7993՝ «Բանք
 առակաւորք զեղջուի բառով ասացեալ ի
 պատեն ժամու» (էջ 140բ—144ա, սկ. «Աս-
 առուածայինն Սողոմոն ասէ քե արագարև
 տրծուին անցանէ նման հողմոյ», 16 առակ
 և դրույց), № 8076՝ «Բանք իմաստասիրաց
 յոյժ պիտանի և զեղեցիկ» (էջ 175ա—220բ,
 սկ. «Կայր բազաւոր մի որ տիրէր աշխար-
 հի. արար երկու տպարանս», 133 առակ
 և դրույց), № 8076՝ «Նխոր. (էջ 238ա—240բ,
 սկ. «Ին մի Տանիկ անզգոմ և էր տես-
 լեամբն զեղեցիկ», 18 առակ և դրույց),
 № 8201՝ «Նխոր. (էջ 292բ—293բ, սկ. «Որ-
 պէս գրեալ է, քե բազաւոր մի ունեք որ-
 գի մի բարի», 1 առակ), № 8293՝ «Նխոր.
 (էջ 44բ—78ա, սկ. «Ի քաղաք մի աւլազե-
 րեց մի ծեր իմանցաւ», 41 առակ), № 8509՝
 «Նխոր. (էջ 118ա—114ա, սկ. «Որպէս գրեալ
 է իմաստութիւն քե Աղեքսանդր բազա-

ւորն, 2 ատակ), № 8674՝ անխոր. (էջ 72ա—77բ, սկ. Ե՛ր ցերքին Հնդիկս մերձ ի լեռան որ կոչի Այրեցեայ գոտի, 24 ատակ), № 8690՝ Ե՛կյս և Աղուեսագիրք (էջ 65ա—178բ, սկ. Ե՛կաիծն Էիւանդացաւ և եկեալ բժ.ձ, 181 ատակ), № 8727՝ Ե՛կաեկաւորք բանք պիտանիք և խրատք ոգեշանքի իմաստնոց (էջ 273ա—278բ, սկ. Ե՛րիտասարգ մի ուխտ եղեալ էր, 10 ատակ), № 8727՝ Ե՛կաեկաւոր խրատ ի վերայ բաշնոց [և] գազանաց (էջ 278բ—300բ, սկ. Ե՛շաւ մի կայ ի Հնդկաց աշխարհն, մոտ 40 ատակ), № 9038՝ անխոր. (էջ 1բ—4բ, սկ. Ե՛կսի ի պատմութեանց բէ կայր պարոն մի նաքաս, 8 ատակ), № 9103՝ անխոր. (էջ 239բ, սկ. Ե՛ժամանակաւ մկ պոռնիկ մի ունէր երեք սիրող հոմանի, 1 ատակ):

Տես նաև նույն մաս. հետևյալ ձեռագրերը. № 697 (էջ 18ա—27բ և 66ա—78ա), № 3963 (էջ 120ա—121ա, 140բ—150ա, 161ա—163բ, 174ա—178բ և 184ա), № 4525 (էջ 71ա—76բ), № 5881 (էջ 13ա—30բ և 78ա—92ա), № 5992 (էջ 29ա—50բ), № 6049 (էջ 197ա—223ա), № 6380 (էջ 281ա—294բ), № 7201 (էջ 41ա—66բ), № 8031 (էջ 1ա—15բ), № 8375 (էջ 1ա—104բ), № 9018 (էջ 209բ—215ա և 221բ—226ա), ևն:

Տես դարձյալ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 29՝ անխոր. (էջ 61բ—72բ, սկ. Ե՛վաճառակն ոմն մի ունէր երեք բեռն գանձ, 25 ատակ), № 31՝ Ե՛կաեկաւոր բանք պիտանիք և խրատք ոգեշանքի յիմաստնոց (էջ 21բ—107բ, սկ. Ե՛ժագաւոր մի և բագունի մի բագում ինչս խոստ սրտրեալ աստուծոյ և սրբոց, 192 ատակ), № 31՝ Ե՛րիք առակաց, արտրեալ սակս խրատու և զգուշութեան (էջ 107բ—178բ, սկ. Ե՛ժագաւոր մի կազմեաց սեղան դեսպանաց և առեալ մսագործացն զկաշին, 149 ատակ), № 146՝ անխոր. (էջ 107ա—204բ, սկ. Ե՛րայլք առ ոչխարս հրեշտակագնացք եղեալ, 141 ատակ), № 260՝ Ե՛րիք առակաց ասացեալ սուրբ վարդապետին վարդանայ ի պետս հոգւոյ և մարմնոյ, զոր ժողովեալ գրեցի մեղաւորս ներսէս Բաղէշցի: Ամենայն աստուածնդէն գիրք, ևն (էջ 7ա—13բ, սկ. Ե՛րմաստնասէր ոմն սանմանեաց, 28 ատակ):

Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 251՝ անխոր. (էջ 389ա—408բ, սկ. Ե՛րեալ է ի պատմութիւնս բագաւորաց, բէ բագաւոր ոմն շինեաց զեղեցիկ գարպաս, 26—26 ատակ և գրույց), № 256՝ Ե՛կաեկաց գիրքս այս խրատակն հարցն առաջնոց գրուանս խրատեան, նիւր ապացոյց օրինակ տան, զկենգտեանց սեռս և անկենգտան (էջ 2ա—77բ, սկ. Ե՛ժագաւոր մի տիրէր ամենայնի, 150 ատակ). Հնդիկագրադի Икст. Вост. арм. рук. А-20, А-44 и А-66. Орукописи Bodl. Libr. Ms. Can. Or. № 131: Ե՛րիք առապելարանութեան, որ ասի Աղուեսագիրք, արտրեալ սակս խրատու և զգուշութեան (fol. 148՝—203՝?, սկ. Ե՛ժագաւոր մի կազմեաց սեղան). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 6986 Ե՛կաեկք պիտանիք, զոր ասացեալ է Բարսեղ բարուայթօսի (fol. 190՝—201՝?, սկ. Ե՛կյր ոմն ընթանայր ի գար ի վեր տեղիս), և ուրիշներ:

Բացի այն թարգմանութուններից, որ նշեցինք վերևում, կա նաև հայերեն մի շարք առակների ուսերին թարգմանութունը Ն. Մատի „Сборники притч Вердена“ ուսումնասիրության Ա հատորում: Նաև 7 ատակներ Ն. Ա. Օրբելու ուսերին թարգմանությամբ հետևյալ ժողովածուի մեջ. „Памятники эпохи Руставели“, Ленинград, 1938, стр. 154—158. Դարձյալ նույնի ուսերին թարգմանությամբ 148 առակներ տես՝ И. Օրբելու, „Басни средневековой Армении“, Москва-Ленинград, 1956, стр. 53—172.

Հայերեն աշխարհաբար թարգմանության 40 առակների, տես՝ Ա. Բակունց (հրատ.), Աղվեսագիրք: Վարդան Այգեցի, առակագիր ԺԳ դարի, Երևան, 1935: Նույնի ալլ տպ.՝ Ա. Բակունց (հրատ.), Ե՛վարդան Այգեցի: Աղվեսագիրք, Երևան, 1955: Նույն առակներից 36 հատ, բարեփոխությամբ, տպագրվել են և հետևյալ հրատ. մեջ. Ե՛վախթար Գոշ: Վարդան Այգեցի: Առակներ, Երևան, 1951, էջ 59—140:

Հայկական հին և նոր 167 առակների տաղաչափյալ մշակումն է՝ Վահ. Տեր-Մինասյան, Ե՛կեղիր դպրութիւն և առակք, Կ. Գոլիս, 1898:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մ. Բրեդյան Մամ.— «Համառոտութիւն հայ ժողովրդական վեպի և պատմութիւն» (պակեախոյ), Երևան, Պետ. Հրատարակչութիւն — Համալսարանական սերիա N 13, 1923, էջ 51—55:

Մ. Բրեդյան Մամ.— «Հայոց միջնադարյան առականք և սոցիալական հարաբերութիւնները նրանց մեջ», Երևան, 1936:

Արատագլած է «Մե: Կուլտուրայի զամբոթյան ինտերուստի աշխատութիւնները» ժողովուրդի Ա հատրից, Երևան, 1933:

Մ. Բրեդյան Մամ.— «Հայոց հին գրականութիւն պատմութիւն», գիրք Ա, Երևան, 1941, էջ 105—106:

Մ. Բրեդյան Մամ.— Նույնը՝ գիրք Բ, Երևան, 1944, էջ 152—157:

Առաքելյան Ա. — «Հարկական առակը ակադեմիկոս Մատի լուսարանութիւնը», էջ մի Ժ ի ն, 1930, N 4, էջ 32—38:

Բաղդասար Ս. (հրատ.) — «Աղվեսագիրքի Վարդան Այգեցի, առակագիր ԺԳ դարին», Երևան, 1933, առաջարան, էջ 7—20. և ժանթագրութիւններ, էջ 103—113:

Բաղդասար Ս. (հրատ.) — «Վայգան Այգեցիի Աղվեսագիրքը», Բ տպ., Երևան, 1955, առաջարան, էջ III—XV:

Իսաբեկյան Հովհ.— «Պատմութիւն մատենագրութեան հայոց», Վիեննա, 1851, էջ 19—21:

Լաուչերտ Ֆր. (Lauchert Fr.) — «Geschichte des Physiologus», Strassburg, 1889.

Լյուդտիկե Վ. (Lüdike W.) — «Zum armenischen und lateinischen Physiologus», հետևյալ ժողովածուի մեջ. «Յուդարձան», Վիեննա, 1911, էջ 212—222:

Խախանով Ա. (Khakhnanof A.) — «Физиологъ en traduction géorgienne», հետևյալ ժողովածուի մեջ. «Actes du Onzième congrès international des orientalistes, Paris — 1897», cinquième, sixième et septième sections, Paris, Impr. Nationale, 1899, p. 255—258.

Կալիե Շ. (Cahter Ch.) — «Nouveaux mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature sur le moyen âge, par les auteurs de la monographie des Vitraux de

Bourges... Curiosités mystérieuses», Paris, 1874, p. 106—138.

Կառնեեվ Ա. (Карнеев Ал.) — «Физиолог», С.-Петербург, 1890.

Կառնեեվ Ա. (Karnejev Al.) — «Der Physiologus der Moskauer Synodalbibliothek. Ein Beitrag zur Lösung der Frage nach der Vorlage des armenischen und eines alten lateinischen Physiologus», Byzantinische Zeitschrift, Bd. III, 1894, S. 26—63.

Հոմմել Ֆր. (Hommel Fr.) — «Die äthiopische Übersetzung des Physiologus», Leipzig, 1877, S. XIII u. XXXVI—XXXVII.

Հովհաննիսյան Ղև.— «Մեր առակաց հրեղականաց հետ յարաբերութիւնն», Հասկիս Ամսօրեայ, 1891, էջ 175—178, 210—214, 295—300 և 329—333:

Հովհաննիսյան Ղև.— «Հետազոտութիւնք նախնեաց ոսկորէնի վրայ», Վիեննա, 1897, էջ 273—337:

Մարր Նիկ. (Marr N.) — «Лиса и волк в западне (Из армянской книжной сказочной литературы)», Живая Старина, С.-Петербург, вып. IV, 1891, стр. 149—155.

ԳՐԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. В. Розен, Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, С.-Петербург, т. VI, 1892, стр. 356—357.

Մարր Նիկ. (Marr N.) — «Сборники при ч Вардана. Материалы для истории средневековой армянской литературы». Часть I: Исследование. С.-Петербург, 1899.

Մարր Նիկ. (Marr N.) — «Сборники...». Часть II: Текст. С.-Петербург, 1894.

Սրկրորդ Եակատր հայերեն.

«Ժողովածուը առակաց Վարդանայի նիւթը առ ի պատմութիւն միջին դարուց դպրութեան հայերենի Մասն Բ. Բնագիրը Ս. Պետրոսապոլ, Տպարան Ի. Ն. Սկրրիտողովու, ՌՅԽԻ:

Մարր Նիկ. (Marr N.) — «Сборники...». Часть III: Приложения. Описание 10 Эчинадзинских рукописей с указателем:

арабский и дополнительные армянские тексты; армянский текст с переводом сказки 'Лиса и волк в западне'. С.-Петербург, 1894.

5 Մառ Նիկ. (Marr H.) — «К вопросу о переводах с армянского на арабский язык», *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества*, С.-Петербург, т. XIII, 1900, стр. 35—38.

10 Մառ Նիկ. (Marr H.) — «Физиолог. Армяно-грузинский извод. Грузинский и армянский тексты», *հետևյալ մատենադարում*. «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», книга VI, С.-Петербург, 1904.

15 Մկրտիչ Մկ.— «Վարդան Այգեկցի», *հետևյալ հրատ. մեջ. «Հայ գրականության պատմություն»*, խմբագր. Հ. Մելիքյանի և Յ. Սարգսյանի, դիրք Ա, Երևան, 1940, էջ 127—133:

20 Մկրտիչ Մկ.— «Վարդան Այգեկցի», *հետևյալ հրատ. մեջ. «Հայ գրականության պատմություն»*, խմբագր. Մ. Մկրտչյանի, Հ. Մելիքյանի և էջ. Բոֆչյանի, դիրք Ա, Երևան, 1949, էջ 180—187:

25 Մյուլլեր Ֆր. (Müller Fr.) — «Warden's Fabelbuch (*Աղուէսագիրք*)», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Wien, Bd. X, 1896, S. 93—95.

Մնացականյան Ա.Վ.— «Հարկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր», Երևան, 1936, էջ 50—60, 385—378 և 603—605:

30 Նյուման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — «Ver-such einer Geschichte der armenischen Literatur», Leipzig, 1836, S. 188.

Նորայր Ն. Քյուզաթեյանցի — «Հարկական բառարանություն», Կ. Պոլիս, 1880, էջ 51:

Պետերս Էմ. (Peters Em.) — «Der gite-chische Physiologus und seine orientali-schen Übersetzungen», Berlin, 1898.

40 Պիտրա Ջ. Բ. (Pitra J. B.) — «Spicile-gium solesinense complectens sanctorum patrum scriptorumque ecclesiasticorum a-necdota haecenus opera», t. III, Parisiis, 1855, p. XLVII—LXXX: «De Physiologo».

Սեն-Մարտեն Ժ. (Saint-Martin J.,

հրատ.) — «Choix de fables de Vartan», Paris, 1825, préface, p. V—XII.

Սոմալյան Սուբ. (Somal P. S.) — «Quadro della storia letteraria di Armenia», Venezia, 1829, p. 111—112.

Յալյան Հակ.— «Ժողովածուիք առակաց Վարդանայր Նիւթեր պատմութեան հայոց միջինդարեան մատենագրութեան ըստ հայա-գէտ Ն. Մառի Տեղեկատուութիւն և քաղ-ւածք», Վիեննա, 1900:

Յեզա Էմ. (Teza Em.) — «Appunti di Cose Armene», *La Cultura*, Roma, anno I, № 10, 1882 Marzo.

15 Հայերեն թարգմանությունը՝ «Տեղեկութիւնք ղՀայկական իրաց», Բաղմազկ. 1832, էջ 303—310:

Յեր-Միլոսայան Վահ.— «Անդիր դու-րութիւն և առակք», Կ. Պոլիս, 1893:

Սույն երկի մասին կարծիք՝ Բ. Հ. Գեղղերյան, Արևիք. Կ. Պոլիս, 11 հւ. 1890 թ., № 1930:

20 Յեր-Մկրտչյան Գալ.— «Հայկականք (ԺԳ—ԺԹ)», *արտատպ. Արարատ ամսա-դրից, Վաղարշապատ*, 1899, էջ 3—86:

Փափագյան Վրթ.— «Գաղտնութիւն հայոց գրականութեան (Բանահիւսութեան պատ-մութիւն)», մասն Ա, Երևան, 1907, էջ 230—340: Նույնը՝ այլ տղ. Թիֆլիս, 1910, էջ 205—215:

30 Քարամյանց Նիկ.— «Ժողովածուիք առակաց Վարդանայր Նիւթք առ ի պատմու-թիւն միջին դարուց դպրութեան հայերենի» |Ն. Մառի «Сборники притч Вардана» հրատարակության առթիվ|, Լոււմայ, Գ տարի, դիրք Բ, 1899, հուլիս, էջ 303—316:

40 Օրբելի Հ. Ա. (Орбели И. А.) — «Герои Руставели и их подданные. Самосозна-ние низов в баснях XII—XIII вв.», *հետևյալ ժողովածուի մեջ*. «Памятники эпохи Руставели», Ленинград, 1938, стр. 139—158.

Օրբելի Հ. Ա. (Орбели И. А.) — «Басни средневековой Армении», Москва—Ле-нинград, 1956.

50 ԶԸԿՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Горелов, «Армянский фольклор на русском языке (Письмо из Ленин-града)», *Коммунист (Երբեք)*, Ереван, 26 июня 1956 г., № 149 (6103).— Մ. Նաբյան, «Միջ-

Նագարյան Հայաստանի առաջինը ուսւ ընթերցողին», Եռվետական Հայաստան (օրաթերթ), 31 հոկտ. 1938 թ., № 254 (10887)։— Մ. Ավգարեկյան, «Գլխակ հայագիտության արդիւններով», Գրական Քերթ, Յ սեպտ. 1938 թ., № 33 (857)։ Մ. Կ. Кусник, Византизмъ и Вреленник. т. XIV, Москва, 1938, стр. 245—247.

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԻ ԱՌՈՒԹԵՆՆԵՑ (Գիրք)

Տես՝ ԱՇԽԱՐՀԱՑ (Գիրք) ԵՒ ԱՌԱՍՊԵ-
 10 ԼԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆՑ,

**ԱՌՆԵՐՈՒԹԻՒՆԶ ԲՆՀՄԵՑՆԵՆԵՑ, ՀՐԵԻՑ
 ԵՒ ԱՐԵՆԻԼԵՆ ՔՐԻՑՑԵՆԵՑ ԱՌ
 ՀԻՑՄԵՆԵՆՑ**

Տես՝ ՄԻՔԱՅԷԼ ՖԵՐՈՒՐԵԱՆ, «Մանա-
 15 ւանդականք առարկութիւնք»։

**ԱՌՐԵՆԻ ԳՐԱԶԵՐՆԵՐՈՒԹԻՒՆ
 ՔՐԻՑՑԵՆԵՆԵՑ ՎԵՐԳՆԵՑՑՈՒԹԵՆՑ**

Տես՝ ԲՈՐԵՐՏՈՍ ԲԵԼԼԱՐՄԻՆՈՍ,

**ԱՌՔԵՆԵԼ
 (Չանազան անձեր)**

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ:

ԱՌՔԵՆԵԼՆԵՐ*

Ըստ Նոր Կտակարանի՝ Քրիստոսի 12
 աշակերտները, որոնք քարոզել են Աւետա-
 20 րանը։ Նրանց գործունեության մասին ըն-

* ՕՏԱՆԴԱԿ ԳՐԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. A. Lipsius, „Die apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden“, Bd. I—II, Braunschweig, 1853—1884.— Th. Schermann, „Propheten— und Apostellegenden nebst Jüngerkatalogen des Dorotheus und

զարձակ տեղեկութիւններ զանգում են Նոր Կտակարանի գրքերում (տես՝ ԱՍՏՈՒԱՄԱ-ՇՈՒՆԶ), Բայց հայ մատենագրութեան մեջ նրանց մասին կան մի շարք այլ նյութեր ևս, որոնք Նոր Կտակարանի այսպես կոչված անկանոն կամ անվավերական գրվածքների շարքին են պատկանում։ Այդ գրվածքները մեծ մասամբ հունարենից են թարգմանվել և մի փոքր մաս էլ՝ ասորերենից։ Դրանցից մի մասի թարգմանութիւնը բավականին 10 հեութիւն է ներկայացնում, հասնելով մինչև առնվազն 2 դար։ Ինչպես առհասարակ բոլոր անվավերները՝ այս առաքելական անվավերները ևս որոշ ազդեցութիւն են ունեցել մեր մատենագիրների վրա և մանապէս ժողովրդ- 15 զական գրույցների վրա։ Բացի անվավերական կոչվող թարգմանական բնագրերից, առաջալինների մասին մեր մատենագրութեան մեջ ունենք թարգմանական և զուտ հայկական այլ բնագրեր ևս, ինչպես և մի շարք 20 չափածո նյութեր։ Կան նաև առաջալիներին վերագրված անվավերական կանոններ, որ դրել ենք ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ անվան տակ։ Հաճախ բառաքնալս անունն է արվել նաև 12 առաջալինների այն 72 գործակից- 25 ներին, որոնք ավելի հայտնի են եղել բաղնիքները կամ բարձրագույն և երկու բաղնիքները կամ բարձրագույնը անուններով։ Այս լոթանասուններից էր հայոց առաջալ համարված Թադևոսը։ Սրանց մասին 30 ևս նյութեր կան մեր մատենագրութեան մեջ։ Մենք ստորև նշում ենք առաջալիններին վերաբերող հավաքական նյութերը միայն. իսկ առանձին առաջալիններին վերաբերող նյութերը դրել ենք լուրագանչուրի անվան 30 տակ։

verwandter Texte“, Leipzig, 1907.— Th. Schermann, „Prophetarum vitae fabulosae, Indices apostolorum discipulorumque Domini“ etc., Lipsiae, 1907.— O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Literatur“, Bd. II, Freiburg im Breisgau, 1901, S. 265—269.— Ad. Harnack, „Die Überlieferung und der Bestand der altchristlichen Literatur bis Eusebius“, Leipzig, 893, S. 116—139, 205—209 u. 919—922.— «Առաջալս», Սոխակ Հայաստանայն Եկեղեցւոյ. Կ. Պոլիս, 1888, № 1, էջ 217—221։

Ա.— ԱՆՎԱՎԵՐՆԵՐ

Մեր նյութին վերաբերող հոլերեն անվավերականների մի ժողովածու ժ. Պարում կազմել է Ավետիս Գերպերյանը, բնագրերը աշխարհաբարի թարգմանելով: Այս ժողովածուն, որ անտիպ է, հայկական անվավերականների մի խմբագրություն է, կատարված՝ եկեղեցական հեղինակավոր մատենագիրների (Հեղեհիպպոս, Ծվսերիոս Կեսարացի, ևն) օգնությամբ և կրում է հետևյալ խորագիրը. «Պատմութիւն սրբոց երկոտասան Առաքելոցն Քրիստոսի և սրբոյն Պողոսի երեքտասաներորդ առաքելոյն, և եօրանասուն երկու սրբազան աշակերտացն Քրիստոսի: Հաւաքեալ ի սուուզարան պատմութեանց և ի ճառնտարաց ազգիս մերոյ և աշխարհաբար լեզուով յօրինեալ ի պէտս ռամկաց: Աշխատասիրութեամբ պ. Աւետիս վարժապետի Գերպերեանց, դասատուի Սուրբ Առաքելոց զպրոցին Կոստանդնուպօլսի. որ ի քաղն Յենեա: 1836» (Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1494, էջ 1ա—59ա: Նույնը տես նաև Թավրիզի Բերդաթաղի Մատ. ձեռ. № 27): Վենետիկյան մխիթարյան Գեր. Ջրաքյանը գիտական հրատարակությամբ լույս է ընծայել գրաբար բնագրերի մի ժողովածու, որը կրում է «Անկանոն զիրք առաքելականք» խորագիրը և կազմում «Բանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց» մատենաշարի Գ հատորը (տես՝ ԱՆԿԱՆՈՆ ԳՐՔԵՐ): Գ. Ֆետտերը, Հ. Տաշյանը և ուրիշ բանասերներ ևս հրատարակել են մի շարք առանձին բնագրեր հայերեն առաքելական անվավերներից:

1. Տոն է համօրեն մաթապատիւ երկօտասան առաքելոցն Քրիստոսի. և հաւաքումն ժողովման ճոցա և ընտրութեան՝ յորժամ ելեալ ի լեառն Յիսուս ի գլուխ հանելով զգիշերն, վաղիւն ընտրեաց զնոսա և արար երկօտասանս զի իցեն զնովու. որոց և տօն է և յիշատակ ճոցին. «Առաքելոցն երկօտասանից անուանքն և կոչումն յայանի է յաւետարանացն: Պետրոս և Անդրեաս եղբայր եօրա էին ի Բեզայիզոյ, յազգէ Նեփթաղեմի. և էին աշակերտեալք

Յովնանու Մերտչի: և յորժամ լուան ի նմանե...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս. 1834, մասն Ա, էջ 276—278:

Այլ տպ.— Տօն է երկօտասան առաքելոցն Քրիստոսի. «Առաքելոցն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris. t. XXI, 1927/1930, p. 635—642.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութունը՝ «Fête des douze apôtres du Christ» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 389ա):

2. Տօն է երկօտասան առաքելոցն Քրիստոսի. «Սուրբ առաքելոցն երկօտասանից անուանքն և կոչումն յայանի են ի սուրբ աւետարանի անգ. որոց առաջինն Սիմոն Պետրոս, որ ասի վեմն, և եզաւ ի Քրիստոսէ ի հիմունս եկեղեցւոյ անվանելի ի դրաց զժողոց...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին ասուածոյ», այն է՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 834—837:

Այլ տպ.— Տօն է ևն. «Սուրբ առաքելոցն...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 928—931:

Այլ տպ.— Տօն է ևն. «Սուրբ առաքելոցն...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 634—636:

□ Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 553ա, սկ. նույն), № 1511 (էջ 541ա, սկ. «Առաքելոցն երկօտասանիցն»), № 1510 (էջ 551ա, սկ. նույն), ևն. Հայեպի Ս. Բառ.-մանկ. եկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 864բ):

3. Յիշատակ երկօտասան առաքելոցն. «Յետ երեսուն ամի մարգեղութեանն Քրիստոսի ընտրեցան իրկօտասան առաքելքն, որք աշակերտեցին զամենայն ազգս և լեզուս, և հաստատեցին զհաւատս կաթուղիկ: և կեղեցոյ...», Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 4873, էջ 173բ—173բ:

4. Թէ յո՛ր աշխարհ վիճակեցան առաքելքն. «Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան Սրուսադեմ և ամենայն աշխարհն Պաղեստինացոց...»: Տես՝ ԱՌԱՔԵԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ (Ձեռագրերի նշման բաժինը):

5. Յաղագս սրբոց առաքելոցն թի. օ՛յք

էին և ո՛րպէս կոչեցան յառաքելութիւն.
 Երեսորոս առաքեալն էր ի գիշին Քեզասի-
 գայ, եղբայր Անդրէի, այր ձկնօրս, և ի
 լուանայ ուռկանացն կոչեաց զնա տեր...»
 5 (հրատ. Բ. Զրաքյան), տես՝ «Անկանոն գիրք
 առաքելականք», Վենետիկ, 1904. էջ 466 -
 470:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 1770 (էջ 373բ-375ա). Վենետիկի Մխիթ.
 10 Մատ. ձեռ. № 262 (էջ 38բ):

6. Յաղագս բէ ո՛յք յառաքելոցն ամու-
 նացեալ էին և կամ ո՛յք ոչ. Երեսորոս և
 անուն կնոջ իւրոյ Գուգիա, և որգիք Յովեզ
 և Յովնան...» (հրատ. N. Finck), Zeit-
 15 schrift für Armenische Philologie, Bd. I,
 1901/1902, S. 217.

Այլ տպ. — Յաղագս առաքելոցն բէ ո՛յք
 էին ամուսնացեալք և բէ ո՛յք ոչ. Երեսորոս
 սուսքեալ և անուն կնոջ...» (հրատ. Բ. Զրաք-
 20 յան), տես՝ «Անկանոն գիրք առաքելականք»,
 էջ 470-477:

Այլ տպ. — Յաղագս առաքելոցն բէ ո՛յք
 են կոյսք կամ ո՛յք ամուսնացեալք. Երես-
 րոս և անուն կնոջ նորս...» (հրատ. Բ.
 25 Գուշակյան), Հանգիս Ամսօրեայ, 1920,
 էջ 354:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 1898 (էջ 279ա), որից կատարված է
 N. Finck-ի հրատարակութիւնը. և № 1770
 20 (էջ 371բ-372ա, դարձեալ՝ էջ 348ա), ևն.
 Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 206 (էջ
 179բ) և № 262 (էջ 35ա). Հռոմի Bibl. Vat.
 Cod. Vat. Arm. № 3 (fol. 50):

7. Անուանք առաքելոցն և կանանց և
 25 որդւոց և զստերացն. Երեսորոս և կին նորս
 Սոփի և զուստր Սոփոսիա, և որդիք Յով-
 նան և Յովել...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 993, էջ 643բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1887՝
 40 Եվանս երկիտրոսանս առաքելոց» (էջ 253բ,
 սկ. Երեսորոս և անուն կնոջն Սոփի և որ-
 դիք նորս): Այս բնագիրը հմմտ. նախորդի
 (§ 6) հետ:

8. Անուանք սուրբ առաքելոցն, բէ
 45 ուստի՝ երկուսանցն կամ յորմէ՝ ցեղէ՝
 որք ի սփիւսս ընդ ժամանակս Քրիստոսի
 քարոզութեանն կոչեցան. Երայէս Եսայի

մարգարէ ցուցանէ զտեղին՝ ասելով. Եր-
 կիր Զարուղովնի և երկիր Նեփթ ողիմայ...»,
 Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 208, էջ
 108բ-113բ:

9. ա) Երկուսուսան առաքեալքն ուստի՝
 5 և կամ յորմէ՝ ցեղէ, կամ ու՛ր կատարե-
 ցան. Երեսորոս և Անդրեաս ի ցեղէն Նեփ-
 քաղեմայ: Յակորոս և Յոնանէս ի ցեղէն
 Զարուղովնի...» բ) Ու՛ր կատարեցան սուք,
 կամ որո՛վ մահուամբ. Երեսորոս ի Հռոմ
 10 խաչեցաւ ի Ներոն կայսերէ և Պողոս ի
 նոյն Ներոնէ, սրով զզուլթն հատին...»,
 տես՝ «Սկիզբն գրոցս որ կոչի ժողովածա»,
 Կ. Պոլիս, 1717. էջ 338-339:

Այլ տպ. տես՝ «Սկիզբն գրոցս որ կոչի
 15 ժողովածա», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 306-308:

Այլ տպ. տես՝ Երբք որ կոչի ժողովա-
 20 ծա, Կ. Պոլիս, 1747, էջ 287-288:

Այլ տպ. տես. Երբք կոչեցեալ ժողովա-
 25 ծա, Կ. Պոլիս, 1793, էջ 243-264:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
 № 1495 (էջ 102ա) և № 77 (էջ 149ա),
 որոնց մեջ երկու բնագրերը նույնպիս միա-
 սին են: Տես նաև Լոնդոնի Brill. Mus. Ms.
 Add. 19,730 (fol. 122՝). Երկրորդ բնագիրը
 25 հմմտ. Երթիվան Կիթիւնի, Երարդուիւն
 առաքելոցն թէ ո՛րպէս կատարեցան և կան
 ալժմ» (ստորև § 15):

10. Անուանք և վկայութիւնք երկուսու-
 սան առաքելոցն. Էլա շչին Սիմոն Երեսորոս,
 20 ի ցեղէն Նեփթաղիմայ. որ եղ խորան առա-
 շին յԱնտիոք. և յամս կղազեայ ի Հռոմ.
 և եղ և անդ՝ ամս քսան և հինգ, և ի Նե-
 րովնէ կատարեցաւ...», Երևանի Պետ. Մատ.
 ձեռ. № 993, էջ 639ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2020 (էջ
 262բ-263բ):

11. Յիշատակ է երկուսուսան սուրբ ա-
 35 առաքելոցն Քրիստոսի. Երեսորոս և Պողոս ի
 Հռոմ կատարեցան: Մատրեոս ի Չմիւռիմ
 40 քաղաք մարգակերոց հրով այրեցաւ...», Ե-
 րևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7463, էջ 311ա-
 311բ:

12. Նշանակութիւնք կերպարանաց առա-
 քելոցն երկուսուսանից. և որո՛վ զհնուք կա-
 45 տարեցան, յորս և կատարումն աստիճա-
 նաց խորհրդարար. Էլ. Երարոս՝ սպիտակ

մօրուօք կարճագուճիւք, և կարմրառեսած կերեսօք...», տես՝ Բ. Կյուլիսերյան, Վժուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ, էջ 713—714:

Բնագիրն այստեղ ամբողջով յամբ հրատարակվել է ըստ Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի № 146 ձեռագրի:

Տես նաև նույն վանքի ձեռ. № 120՝ «Նշանակութիւն կերպար սնացաւն (էջ 335): Տես դարձյալ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7703, «Նշանակութիւնք կերպարացացաւն (էջ 129ա—131ա)»:

Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 41՝ «Նմանութիւն կերպարացացաւն (էջ 131բ) և № 370՝ «Նշանակութիւնաւն (էջ 369բ)»:

19. Այս են կերպարանք առաքելոցն. «Պետրոս մերմահամուրուս: Պօղոս առաքնալն քի սեաւ մուրուս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1493, էջ 73ա:

14. Անուանք երկուսասան առաքելոցն Քրիստոսի. «Սիմոն՝ որ և Պետրոս և Կեփաս անուանի: Անդրեաս՝ նախակոչ առաքնալ՝ եղբայր Պետրոսի...», տես՝ «Բուն սոմարթ» էջ, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 362:

Այլ տպ. տես՝ «Բուն սոմարթ», Կ. Պոլիս, 1789, էջ 388:

15. Քարոզութիւն առաքելոցն քե ո՛րպէս կատարեցան և կան այժմ. «Այս առաքնալք ճանգերձ առաքելակցօք և աշակերտօք չորան ի տար աշխարհ...», Տես՝ ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՑԻ:

16. Բահք յաղագս քարոզութեան առաքելոց և աշակերտացն Քրիստոսի. «Յետ վտիճնելոյ առաքելոց...», Տես՝ ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՑԻ:

17. Մահ եւրանասուն և երկու աշակերտացն տեաան. «Առաքնալք փրկչին մերոյ որ կատարեցան ընդ աիեզերս...», Տես՝ ԵՊԻՓԱՆ ԿԻՊՐԱՑԻ:

18. Հմմագրութիւն եկեղեցական յաղագս եւրանասուն աշակերտացն տեաան, որք ընդ սփիւռս ընթացան. «Դորոքեոս կախկոպոս Տիրոսի, հնագոյն աան...», Տես՝ ԴՈՐՈՔԷՆՍ ՏԻՒՐԱՑԻ:

19. Յաղագս երկուսասանիցն. «Վանահան Դորոքեոս յիշատակումն աան և երկուսասան առաքելոցն, Նշանակելով ուր իւրաքանչիւր ոք ի նոցան քարոզեաց ասելով...», Տես՝ ԴՈՐՈՔԷՆՍ ՏԻՒՐԱՑԻ:

20. Փողովումն եօթանասուն և երկու սուրբ աշակերտացն Քրիստոսի. «Տէր և ասուածն մեր Տիսուս Քրիստոս ի փրկագործ տնօրէնութեանն իւրում ընտրեաց նախ զերկուսասան առաքնալսն. և ապա յետ նոցա երևեցոյց այլ ևս եօթանասուն և երկու աշակերտս...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 8:

Այլ տպ.— Փողովումն էն. «Տէր...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVIII, 1924, p. 180.

Բնագրի Քրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «Election des soixante-douze saints disciples du Christ» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

21. Տիշատակ եօթանասուն և երկու առաքելոցն Քրիստոսի. «Առաքելոցն երկուսասանից որք աշակերտացան Քրիստոսի՝ անուանք նոցա յաւետարանն յայտնի են: ..Իսկ եօթանասուն և երկու առաքելոցն անուանքն չեն գրեալ յաւետարանն, բայց միայն կոչումն նոցա: Որպէս ասաց Ղուկաս՝ քե յետ այսորիկ երևեցոյց տէր այլևս եօթանասուն և երկու, և առաքեաց զնոսա քարոզել յամենայն աշխիս: Առաջինն ի նոցանէ է մեծն Քաղեոս, որ է յերկուսասանիցն և կարգեցաւ նոցա վարդապետ...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 155—159:

Վերջում, հավելվածի ձևով, կցված է՝ «Անուանք կամանցն առաքելութեանց, որ վկայեցին վասն Քրիստոսի» (տպ. «Մարիամ Աստուածածինն, որ բազում չարչարանս կրեաց ի Հրէից»):

Այլ տպ.— Տօն է եօթանասուն և երկու առաքելոցն. «Առաքելոցն երկուսասանիցն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, t. XXI, 1927/1930, p. 272—280.

Բնագրի Քրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «Fête des soixante-douze apôtres» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7433 (էջ 284ա—286ա), № 2020՝ «Առաքելոցն եօթանասուն և երկիցն յորս քարոզեցին գտիեզերս» (էջ 263բ—267ա). Հալեպի Ս. Քառ. մանկ. եկեղ. ձեռ. № 146—հին № 700 (էջ 1054բ) և № 149—հին № 108 (էջ 146բ):

23. (Անխորագիր) Երկուտասան առաքելոցն անուանքն յաւետարանէն յայտնի են, զի ասնք րէ երկուտասան անուանքս այս են...: Իսկ [ել]քանասուն և երկու առաքելոցն անուանքն՝ յաւետարանին ոչ յիշին, քայն ի պատմութեանց գտնուելու եզր գտնուան ցոցա: Առաջինն Աղղէ, որ կատարեցաւ յուրահայ: Այն է, որ կատարեցաւ ի Սիրիոսէ՝ Արգարու որդոյն: Անանիա, զոր Փուլ զօրավարն Եսայան ի Բարիլն...» (հրատ. N. Finck), *Zeitschrift für Armenische Philologie*, Bd. I. 1901/1902, S. 216—217.

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1898 (էջ 278ա—278բ), որից կատարվել է հիշյալ հրատարակությունը, № 993՝ Եւրպանասուն և երկու առաքելոցն անուանք և ընթացք ցոցին» (էջ 638բ—639ա), № 1870՝ Եվանս Եօրանասուն և երկու առաքելոցն, քէ յորում տեղոջ կատարեցան, որպէս յելին կենցաղոյս» ևն (էջ 337ա—338բ), № 7463 (էջ 248ա—248բ) և № 4873 (էջ 104ա—104բ):

25. Սուրբ առաքելոցն՝ Եօրանասուն և երկու առաքելոցն Քրիստոսի. Մուրր առաքելոցն երկուտասանից անուանքն [ի] սուրբ աւետարանն յայտնի են: Իսկ զԵօրանասուն և երկուց առաքելոց անուանքն յայլ զրոց գտաք և եզաք ընդ մի. որոց առաջին է և մեծ՝ սուրբն Յակոբոս տեաան եղբայրն...», տես՝ Եժառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ, այն է՝ ԵՅայսմաուրքք, Կ. Պոլիս, 1708, էջ 653—658:

Վերջում կցված է՝ Ե՛սկ առաքելուհի կանայքն յայտքիկ են, և այսպէս կատարեցան» (սկ. Մարիամ սուրբ տիրամայրն յես համբարձմանն):

Այլ տպ.— Սուրբ առաքելոցն ևն. Մուրր առաքելոցն երկուտասանից...», տես՝ ԵՅայսմաուրքք, Կ. Պոլիս, 1708, էջ 722—726:

Այլ տպ.— Սուրբ առաքելոցն ևն. Մուրր առաքելոցն երկուտասանից...», տես՝ ԵԳիրց որ կոչի Այսմաուրքք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 500—502:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 7362 (էջ 433բ), № 1510 (էջ 440բ), № 1511 (էջ 438բ), ևն. Հակոբի Ս. Բառամանկ. կկեղ. ձեռ. № 151 (էջ 680ա):

24. Եօրանասուն և երկու առաքելոցն, և անուանքն այս են. ԵԱղղէ, Այոէ, Ղազար, Մելաւ, Կեփաս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3638, էջ 172ա—172բ:

25. Յաղագս կատարման առաքելոցն. ԵԱնանիա ի Դամասկոսն էր, ի Հրէիցն քարկոծեալ...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 225, էջ 39ա—39բ:

26. Յիշատակ սրբոց առաքելոցն Քրիստոսի որք էին յառաքելոցն կարգէ առ Եօրանասանիցն զուրով՝ Կ փայի, Սոսրբենկի, Ազողոսի, Յիւրիկու, Եպափորոգիտու, Կեսարոսի, Ոնեսիփորու և Եուդիոսի. Մուրր առաքելոցն յայտքիկ ձեանաղբալք յառաքելոցն, շրջեցան ընդ ցոսա յաշխարհ...», տես՝ ԵՅայսմաուրքք, Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 278:

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. Մուրր առաքելոցն յայտքիկ...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVI, 1922, p. 182—183.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Commemoration des saints apôtres du Christ qui furent du rang des disciples étant parmi les soixante-dix: Céphæ, Sosthène, Apollon, Tychique, Eraphroditte, César, Onésiphore et Evode» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

27. Յիշատակ սուրբ առաքելոցն վեցից, որք էին ի Եօրանասուն և երկու առաքելոցն կարգէ. Մուրր առաքելոցն Ստաքեոս՝ ի յԱնդրէէ ձեանաղբեցաւ Եպիսկոպոս Բիւզանդիոյ...», տես՝ ԵՅայսմաուրքք, Կ. Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 216:

Այլ տպ.— Յիշատակ ևն. Մուրր առաքելոցն Ստաքեոս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XV, 1920, p. 402—403.

Բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ «Commemoration des six saints apôtres qui étaient du rang des soixante-douze disciples» տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի կողմից:

28. Տօն սրբոց առաքելոցն Պրոխորոնի, Տիմոնի, Նիկանորայ և Պարմենայ՝ ցախասարկաւագացն. Մուրր առաքելոցն ընտրեցան ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ ի

կարգ եօթանասուն աշակերտացն և ակա-
նատեսս եղև...», տես՝ «Յալսմաւուրք», Կ.
Պոլիս, 1834, մասն Բ, էջ 45:

Այլ տպ.— Տօն ևն. «Սուրբ առաքելաւրս
ընտրեցան...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia
Orientalis*, t. XXI, 1927/1930, p.
790—791.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
«Fête des saints apôtres Prochore, Timon,
Nicanore et Parménas. les premiers diacres»
տես անդ, նույն էջերում, հրատարակչի
կողմից:

29. Տօն սուրբ առաքելոցն Պաարոբայ,
երմայ, Լինոսի, Գայիոսի, Փիլոզողոսի, որ
և ին յեօթանասուն և երկու աշակերտացն.
«Սուրբ առաքելաւրս էին ի կարգէ և ի պա-
տուոյ եօթանասնիցն, սպասաւորք և պաշ-
տօնեայր...», տես՝ «Յալսմաւուրք», Կ. Պո-
լիս, 1834, մասն Բ, էջ 221:

Այլ տպ.— Տօն և ն. «Սուրբ առա-
քելաւրս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia
Orientalis*, t. XV, 1920, p. 421.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
«Fête des saints apôtres Patrobas, Hermès,
Lin, Gafus et Philologos (Philologos), qui
étaient du nombre des soixante—douze
disciples» տես անդ, նույն էջերում, հրա-
տարակչի կողմից:

30. Տօն սուրբ առաքելոցն Ոլիմբայ, Ռո-
զիանոսի, Սոսիպարոսի, Տերտիլու, Երաս-
տու և Կուարտոսի. «Սուրբ առաքելաւրս
էին ի կարգէ եօթանասնից աշակերտացն
Քրիստոսի, և էին ի պաշտօն և ի հպատա-
կութիւն...», տես՝ «Յալսմաւուրք», Կ. Պոլիս,
1834, մասն Բ, էջ 220:

Այլ տպ.— Տօն ևն. «Սուրբ առաքելա-
լրս...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia
Orientalis*, t. XVI, 1922, p. 9—10.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝
«Fête des saints apôtres Olympias, Rho-
dion (Rodianus), Sosipater (Sosipatros),
Tertius (Tertilou), Eraste (Erastou) et Quar-
tus» տես անդ, նույն էջերում, հրատա-
րակչի կողմից:

⊗ Վերոնշյալ բնագրերի համեմատու-
թյան համար հանարեն բնագրեր տեսնել՝
Th. Schermann, «Profetarum vitae sabulo-

sae, indices apostolorum discipulorumque
domini Dorotheo, Epiphanio, Hippolyto
allisque vindicata», Lipsiae, 1907. Արեւիլան
բնագրեր տեսնել՝ A. Baumstark, «Abû-l-
Barakâts nichtgriechisches Verzeichnis der
70 Jünger», *Oriens Christianus*, Rom,
I. Jahrg., 1901, S. 240—275.— Idem. «A-
bû-l-Barakâts 'griechisches' Verzeichnis
der 70 Jünger», ibidem, II. Jahrg., 1902,
S. 312—343.— E. O. Winstedt, «Some
coptic apocryphal legends», *The Journal
of Theological Studies*, Oxford, vol. IX,
1908, p. 378—383. Միավոհական անվավեր-
ներ տեսնել՝ П. А. Лавров, «Апокрифи-
ческие тексты», С.-Петербург, 1899.

Բ.— ՃԱՌԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

1. Ներրողեան զովեառի ասացեալ ի
համօրէն զունգս առաքելոցն երկոսասա-
նիցն՝ նախապաաիւ պետութեանցն զյիս-
ւորաց, և եւրանասուն և երկուցն սրբա-
զան աշակերտացն Քրիստոսի. «Տիեզերաց
ծաղիկք և աունկք տենչալիք տանն Եզե-
մայ...»: Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ:

2. Ներրողեան սուրբ առաքելոց երկո-
սասանից. «Էլոյս պայծառագոյն ծագեցաւ
առ մեզ...»: Տես՝ ԹԷՈՓԻԼՈՍ, ԱՇԱԿԵՐՏ
ՅՈՎՀԱՆ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ:

3. Պատասխանիք յաղագս համապա-
սութեան երկոսասան առաքելոցն ընգգեմ
այնօցիկ որք նուազ ասն զմեոսասանն իշ-
խանութեամբ քան զՊետրոս. «Աննասանելի
և անծանօր ծոցոյ ծնունդ...»: Տես՝ ՄԻԿ-
ԹԱՆ ՍԿԵՒԻԱՑԻ:

4. Ի սուրբ առաքելաւսն. «Եւ որպէս
Պետրոս ի Հռովմ հասաաանաց զեկերե-
ցին...»: Տես՝ ԵՂԻՇԷ:

5. Ի սուրբ առաքելաւսն ասացեալ. «Որ-
սորովք ի խորոց ամբարշաութեանց...»: Տես՝ ԵՒՍԵՐԻՈՍ ԵՄԵՍԱՑԻ:

6. Վասն առաքելոցն՝ ի կրօնս. «Երեկի
ճաան վասն ակամ մարմնոյ...»: Տես՝ ՍԵ-
ՐԵՐԻԱՆՈՍ ԵՄԵՍԱՑԻ:

7. Ճառ զովեառի ի պաաիւ ճամօրէն
առաքելոց. «Տիրակաանիմ արծանացեալք
երանութեան, երանելի սուրբ առաքելաւր,
յայսմ աշխարհի և ի հանգերծելուն...»,

տես՝ Մ. Ավգերյան, «Էկապատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց», հտ. Գ, Վենետիկ, 1812, էջ 311—325:

Վերջում կա հետևյալ ոտանազարը, հա- վանարար նույն անանուն հեղինակից.

— (Անխորազիր) «Այլ իմ առ ձեզ աղերս սքրտի, | Սուրբ առաքեալք հովիւք հօտի...», անդ, էջ 324—326.

8. Վասն սուրբ առաքելոցն Քրիստոսի. «Սքանչացաւ անսողն և ասէ. Ո՛չ ինչ արար աստուած իրս ինչ, զոր ոչ յայտնեաց ծառայից իւրոց մարգարէիցն. զոր իւր գալստեամբն կատարելոց էր՝ յառաջագոյն ցուցանէր...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2039, էջ 266ա—271ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 1844՝ «Յժողագս երկուսասան առաքելոցն» (էջ 266ա—267ա, սկ. «Սքանչացաւ, ասէ, տեսանողն և ասէ. Ոչ արար ինչ աստուած, զոր ոչ յայտնեաց յունկն մարգարէիցն»), № 2020՝ նույն խոր. (էջ 413բ—421բ, սկ. «Սքանչացաւ, ասէ, անսանողն և ասէ. Ոչ արար ինչ աստուած յունկն մարգ.»), ևն:

9. Նորին Յոնաննիսի կարնառօտ բան ի սուրբ առաքեալսն. «Նկեղեցոյ հրկնի կենդանակեղքք նշմարիտք և Քրիստոսի միշա կենդանիք, զարեգակն արգարուրեան բերողք ընդ ծագս տիեզերսց այլ և յարեգակնէն արեգակնացն սլք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2020, էջ 421բ—423ա:

10. Վասն անուանց առաքելոցն. «Վասն է՛ր փոխէ զանուանս նոցա: Որպէս ի մկրտուութեան կամ յայլ աստիճանս փոխի անուն, զի անուն և գործն ըստ անուան փոխադրեսցի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1425, էջ 201ա—201բ (Թերի):

11. Քե ո՛րպէս հանգիպեցան առաքեալքն սուրբ անսուրբանն Քրիստոսի ի լեռինն Գալիլիայ. «Արդ՝ յորժամ եղև հրեկոյ միաշարս՞ոջ աւուրն, ելին ատան առաքեալքն մին մի և երկու երկու ի լեռան Ջիթենեաց. և յեւանելն ոչ որ իշխեր հարցնել ընդ միմեանս՝ բէ ո՛վ ես դու և կամ յո՞ երբաս...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1521, էջ 342ա—341ա:

12. Վիճակք առաքելոցն. «Եի կղեմ գիրքն ասիլ և Պետրոս առաքեալն՝ թէ յետ վե-

րանացման անան ամեն սառքեալքն մինչև յեօրն տարի մի յերուսաղեմ կեցաք, զի չբողիմ Հրեայքն մեկնել...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240, էջ 123ա:

Տես նաև Հոռմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 31: «Ո՛րպէս ընթացան առաքեալքն հրամանաւ ճոզոյն սրբոյ և ե՛րբ գնացին» (fol. 163՝).

13. Այս է ինն աստիճանք առաքելոցն. «Նախ քարոզելոյն իշխանութիւնն ետ, որ է զոճարացն: Բժշկութիւնն՝ ընթերցող...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 773, էջ 235բ:

14. Քարոզ սրբոց առաքելոցն Քրիստոսի ի բանն որ ասէ տէրն: Դուք չէք յաշտարիկ աստի, այլ ես ընտրեցի զձեզ. զի դուք երբայք. «Եւ արդ չիք որ երանելի բան զառաքեալսն որ այնպիսում պատուոյ արժանացան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3324, էջ 169բ—170բ:

Տես նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 254՝ «Յորդորակ առաքելոց» (էջ 139բ) և նույն ձեռագրում՝ «Առաքելոցն յորդորակ Վարդան վարդապետի» (էջ 205բ). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10 (էջ 220ա) և № 437 (էջ 321ա):

15. Քարոզ առաքելոց և մարգարէից. Դրիզորի. «Գանձ փառաց խորհրդոց ինքնածագ լուսոյ, գտեալք ի սկզբանէ և ծածկեալք առ հայր յաւիտեանս...», Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 254, էջ 37բ—40ա:

16. Վասն երկուսասան առաքելոցն. «Պետրոս, և Անդրեաս եղբայր նորա...: Դիտելի է, զի Յովսէփ աստուածահայրն ունէր չորս որդի...», տես՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, «Անանիա Շիրակացոյ մատենագրութեանը», Երևան, 1914, էջ 160:

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 573 ձեռագրից: Միտում կա այս բնագիրը վերագրելու Ան. Շիրակացուն:

17. Յաղագս եւրանասուն և երկու առաքելոցն. «Ղամէք որ յետ սպանանելոյն կայինի գեղրայր իւր զԱրէլ, և եւթնեկի դատապարտութեան: Ղամէքի եւրանասնեկի եւթն դատապարտութեան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2039, էջ 275ա—277բ:

18. Յաղագս թէ իւրաքանչիւր ոք յիշատասան առաքելոցն միապէս ունին գիշ-

Խամուրիւն: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1105:

Գ.— ԳԱԼՁԵՐ ԵՎ ՏԱՂԻՐ

1. |Տող յառաքեալսն| «Այսօր անոյշ ի զիլ գար. | ի զիլ սալիկն ի զիլ գար...», *Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 290, էջ 187բ—188ա:*

2. Տող առաքելոց. «Տընծան տիեզերք խընդուրեամբ | Եւ հըրճւիցն երկինք գովուրեամբ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2530, էջ 253ա—253բ:*

3. Տող սրբոց առաքելոց. «Պաղատացոց Աստուածածնին. | Անապատեան և միշտ կուսին...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5954, էջ 23ա:*

Տես նաև Նույն մատ. ձեռ. № 126՝ «Տող մարտիրոսաց» (էջ 250բ):

4. Տող սուրբ առաքելոցն. «էպիցին հօր ըսպասաւոր|ք|, | Հուպ անհասին և մերձաւորք...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 423, էջ 241բ—242ա:*

Տես նաև Վեներտիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 304, էջ 49ա—49բ:

5. Գովասանք սուրբ առաքելոցն Քրիստոսի. «Այգի արնկեալքք վայելուչք...»: *Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՆՆԵՑԻ (Հոգեոր և կրօնական տաղեր):*

6. Տող համօրէն առաքելոցն. «Այսօր ցընծացէք եղբարք...»: *Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԳԵՏ:*

7. Տող երկոտասան առաքելոցն Քրիստոսի. «Ի յամսահմամ ծովէն...»: *Տես՝ ՊԵՏՐՈՍ ՀԱՐԱՄԵԱԼ:*

8. Տող սուրբ առաքելոցն. «Աղաչանօք մաքուր դասին...»: *Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:*

9. Տող սրբոց առաքելոցն երկոտասանից և եօթանասուն և երկու աշակերտացն. «Առաքեալքք աստուածորդւոյն...»: *Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ:*

10. Տող երկոտասան առաքելոց ևն. «Աննա խընդուրեամբ լըցեալ...»: *Տես՝ ՆԵՐՍԷՍ ՀԱՄԲՐՈՆԱՑԻ:*

11. Տող եւրանասնիցն աս|ա|. «Եւ քում ընտրեալ եւրանասնին, | Աշակերտաց քս-

րոզ բանիս...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 434, էջ 273բ—276ա:*

12. Գանձ սրբոց առաքելոցն Քաղեոսի և Բարդուղիմէոսի. Տուգայի և Շմաւոնի. «Գեորգիի պայծառ...»: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԾԾՐԵՆՑ:*

13. Գանձ եւրանասուն և երկու առաքելոցն. «Եւրագոյն գոյէ...»: *Տես՝ ԳՐԻԳՈՐ ԾԾՐԵՆՑ:*

14. Գանձ համօրէն առաքելոցն. «Վերերգեմք հընչմամբ, | Վերեական տարիմամբ, | Վաւ և զիլ գոչմամբ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 223բ—224բ:*

Սկզբնատառերը՝ «Վարդ յ»: Տես նաև Նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ «Գանձ և աստուածաբանութիւն. յորժամ կիրակատի (sic) առաքելոց գայս ասա» (էջ 217ա—218բ) և № 474՝ «Գանձ Պետրոսի մայրապետին» (էջ 56ա—56բ):

15. Գանձ համօրէն առաքելոցն. «Եօր հըրգազգաց քո մարդկութեանդ...»: *Տես՝ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԿԵԶԱՌԵՑԻ:*

16. Տող ի վերայ կարգաց առաքելոցն ևն. «Ո՛վ սուրբ Պետրոս և Յովհաննէս, զիս բուծեցէք ի խոցմանես...»: *Տես՝ ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ:*

17. Երգ ի վերայ Հանգանակին սուրբ առաքելոցն. «Սուրբն Պետրոս ասաց զհօրե...»: *Տես՝ ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ:*

18. Գանձ առաքելոց. «Յերկնից խոնարճեալ...»: *Տես՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ:*

19. Գանձ համօրէն առաքելոցն. «Մուրք երրորդութիւն, ստեղծող զօրութիւն...»: *Տես՝ ՍԱՐԳԻՍ ԳՐԻԶ ԳԱԼՁԱՍԱՑ:*

20. Աղերս առ սուրբ առաքեալսն. «Անմամ գառիմըն հըզօրի. | Որ միշտ զենեալ և կենդանի, | Երկոտասան գառանց խըմբի...», *տես՝ «Գիրք աղօթից որ կոչի Գիպրիանոս», Կ. Պոլիս, 1875, էջ 120:*

Տես նաև «Գիպրիանոս-գրքի» մյուս հրատարակութիւնները:

21. *(Անխորազիր) «Այլ իմ առ ձեզ աղերս սըբաի...» (տես վերեւ՝ ճառական և այլ երկեր. § 7):*

22. Կամոն երկոտասան առաքելոցն ուստանաւոր, ըստ գործոց և վարուցն առ-

1 Հ— Մեջ. Մաղիտարոյ, ԵԼՆԳԻ. ցույցի:

քննուց: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1482՝, 29. Շարականներ.

Եվանոն համօրէն առաքելոցն Քրիստոսի՝ և Եվանոն եօթանասուն և երկու աշակերտաց առաքելոց Քրիստոսի խորագրերի տակ նրանց նվիրված շարականները տես հետևյալ հրատ. մեջ. «Շարական», էջմիածին, 1861, էջ 96—103 և 103—107: Տես զարմալալ Ելամօրէն առաքելոցն՝ և Երկնատաւան առաքելոցս վերնագրերի տակ շարականներ՝ հետևյալ հրատ. մեջ. Ս. Ամատունի (հրատ.), «Հին և նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ», Վաղարշապատ, 1911, էջ 28—31:

Այս շարականների հեղինակութիւն հարցի մասին տես՝ Սարգիս Երեց, «Եթաղագս սրոյ թէ հին և նոր շարականք և երգերն լոմմէ՞ սասցան», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 2092, էջ 223բ—225ա: Կրիզոստ Ծաթեակցի, «Գիրք հարցմանց», Կ. Պոլիս, 1729, էջ 637—638՝ «Ջշարականս ո՞վ է սասցեալ»: Հմմտ. նաև՝ Կ. Ավետիքլան, «Բացատրութիւն շարականաց», Վենետիկ, 1814, էջ 138 և 145. և Ս. Ամատունու հիշյալ հրատարակութիւն ժանթթագրութիւնները:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ԲՅԱՅԱՆ Զ. Լ. — ԵԱզգային եկեղեցական լատնաստեղծութեան պատմական զարգացումը: Առաքելոց ներքողը և Առաքելոց շարականները. — Ս. Գ. Նարեկացի և Ս. Ն. Ննարկայի, Բագմալի Ե. Կ., 1915, էջ 19—21:

Ավգերյան Մկ. — Եկեղեցատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց, հտ. Գ. Վենետիկ, 1813, էջ 509—528՝ «Տօն սրբոց երկոտասան առաքելոցն, և զլիաւորացն՝ Գեարսի և Պողոսի»:

Ավգերյան Մկ. — Նույնը՝ հտ. Զ. Վենետիկ, 1813, էջ 346—375՝ «Եկատարումն սրբոց եօթանասուն և երկու աշակերտացն Քրիստոսի»:

Ավետիքյան Գաբր. — Բացատրութիւն շարականաց որք պաշտին ի հասարակաց ժամակարգութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Վենետիկ, 1814, էջ 138—147:

¹ Հտ. Մեթոդ Մագիստրոսի, «Ընդհանուր ցուցակ»:

Ջարեանայան Գառ. — ԵՄատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1859, էջ 258—259, 315, 398—400, 417, 476 և 489—495:

Յայան Զակ. — ԵՎարդապետութիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մատենը, Խուրթ Յակոբայ առ Կողբատոս և Կանոնք Թարգէի: Քննութիւն և քննարկը, Վիննա, 1896:

Յեր-Ստեփան Կար. — ԵԳիտական կարևոր հրատարակութիւն մը («Անկանոն զիրք առաքելականք», Վենետիկ, 1904), Բագմալի Ե. Կ., 1905, էջ 555—556:

ԱՌԱՔՆԻ (Մատչիրոս դի)

Տես՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԴԻ ԱՌԱՔՆԻ:

ԱՌԱՔՆԻ ԱԿՆՆՈՒ [1]

Աերաստիայի թեմի առաջնորդ (1732—1747 թթ.): Հաջորդել է Աստվածատուր Թմրուկին: Վերանորոգել ու բարեկարգել է Ս. Նշանի, Ս. Կարապետի և Անապատի վանքերը:

Վարչ և պատմութիւն Առաքել վարդապետի, առաջնորդի Սերաստիոյ: Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 260 («հին № 233»):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազեբաանգրյան Անգր. — ԵՊատմութիւն ականաւոր քաղաքին Սերաստիոյ և սակմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսութեան նորին, Վենետիկ, 1911, էջ 269—276:

Հովհաննէս Յերաստացի — [Պատմութիւն Սերաստիայի առաջնորդների] Գիւլան Հայոց Պատմութեան, զիրք Ժ. Թիֆլիս, 1913, էջ 408—416:

Յեր-Պողոսյան Պ. — ԵՍերաստիայի վանք

¹ Հտ. Գ. Յեր-Պողոսյանի Եզորդման. Եկեղեցի Երուսաղեմի Եկեղեցիի տղաքրված ԵՄար ցուցակում շնք զանում այս երկի տնուր՝ Եմապատարան Ռ-ի տակ՝

քերթ, Հա Յ դ Կ Ե Ա մ ս օ ր Ե ա յ, 1945, էջ 36 և 56—57:

ԸՌԵՔԵԼ ԸՆՅԾԻ [II]

Տես՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԱԿՆԵՑԻ:

ԸՌԵՔԵԼ ԸՆՅԾԻ

Կոչված նաև Առաքել Երրանվանցեցի կամ Առաքել Վառ: Ընդհանրապես կոչված երազահանի արաբերենից հայերեն թարգմանողներից մեկն է (տես՝ ԱՂԻԿԱԵՕՍ):
Սույն անձը պետք է լինի նաև արաբերենից հայերեն թարգմանողը «Պղնձե քաղաք» վեպի, որի որոշ օրինակներ իրենց խորագրում կրում են այս նշումը. «Պատմութիւն Պղնձե քաղաքին, գոր թարգմանեալ է Առաքել վարդապետն ի տաճիկ լեզուէ ի Հայոց լեզու» (տես՝ ՊՂՆԶԷ ՔԱՂԱՔ):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ալիշան Ղև.— Էջին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց», Վենետիկ, 18, 5, էջ 401—403:
- Ակիճյան Ն.— «Գրիգորիս Ա. կաթողիկոս Աղթամարցի», Հա ճ դ Կ Ե Ա մ ս օ ր Ե ա յ, 1935, էջ 330—332:
- Աճառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 207, §§ 11 և 12:
- Աճղդիկյան Ներս.— «Ազգային վէպերէն. 1. Պղնձե քաղաք», ԲազմաՎեպ, 1906, էջ 298—299:
- Լորանտի Հ. (Laurentie H.)— «La Version arménienne du conte de la ville d'Alrain», *Revue des Etudes Arméniennes*, t. I, 1920/21, p. 297—302.
- Լուսնայան Ղև.— «Հետազոտութիւնք նախնեաց ուսմանի վրայ», Վիեննա, 1897, էջ 331—332:
- Յուլյան Լուս.— «Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք», մասն Բ, Վիեննա, 1901, էջ 5—6:
- Նույն համարը տես նաև Լուսնայան, 1900, էջ 36:

ԸՌԵՔԵԼ ԲԵՂԻՇՅԾԻ

կամ

ՊՈՒՆՅՈՒ

Նաև Առաքելու ձեռքով ժամանակակից հայ բանաստեղծ ու մատենագիր, ծն. Բաղեջի Պոստոլյան: Որդի Ներսեսի և Լուսինյանի ծնունդից Մերենցի եղբորորդին ու աշակերտն էր: Մի ժամանակ ապրելու գործել է Լազարու վանքում, հետո Չմշկածագի Երկայն Ընկույթաց վանքում, որիև առաջնորդն է եղել: 10
Թողել է պատմական, ներբողական, վիպասանական, բարոյախոսական ու հոգևոր բնույթի շարժվող երկեր, ինչպիսիք են Հովասափի և Բարաղամի վեպը, Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը, Ներսես Պարթևի 10
նկարը, Գրիգոր Մերենցիին նվիրված կրթությունը, Կ. Պոլսի ողբը, Բյուզնի և վարդի գովասանքը, նույն Կ. Պոլսի ողբով, որը զբղված է թուրքերի կողմից Կ. Պոլսի առաջնապետի (1453 թ.), հեղինակը հանդիսանում է հայ ժողովրդի քաղաքական մտածողության արտահայտողը: Այդ երկի առաջին մասում խոր վիշտ ու կսկիծ է արտահայտվում Կ. Պոլսի անկման համար, իսկ երկրորդ մասում վերարժարվում է այն հույսը, թե 20
Բյուզնդիան և Հայաստանը մի օր ազատագրվելու են հագարացիների տիրապետությունից: Առ. Բաղեջեցուց որպես արձակ հայտնի են մի շարք վկայաբանություններ ու կրոնական ճառեր: Հակոբ Դրիմեցիին Առ. Բաղեջեցու քարտուղարն է եղել և գրի է առել նրա մի քանի աշխատությունները, ինչպես տեսնում ենք հիշատակարաններից: Առ. Բաղեջեցու երկերի, — հատկապես շարժվողների, — թիվն անկասկածաբար սովոր 30
է, բայց առայժմ հնարավոր չէ ճշտել բոլորը: Համոզված ենք, որ «Առաքել» անունը կրող մի շարք երկբայելի երկեր, որոնց թվում գանձերի զգալի մասը, պատկանում են Առաքել Բաղեջեցու գրչին, ինչպես կարելի է դատել լեզվական ու ոճական հատկանշներից: Այնուամենայնիվ մենք այդպիսիներն առայժմ տեղադրել ենք ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ընդհանուր անվան տակ, որովհետև ձեռքի տակ չունենք փաստական տեղադրություններ: Առ. Բաղեջեցու հեղինակության մաս

սին: Այս վերապահումներից արել ենք միայն մի քանի բացառություններ: Տես և հմտ. նաև մի քանի չափածոներ՝ ԱՌԱՔՈՒ ԵՐԷՑ անվան առի:

Պայմանական նշումներ

1. Լայներգ—Հայերգ: Մեղեդիք, առղջ և երգք: Հաւաքեաց և հրատարակեաց Արիստակէս վարդապետ Տէվկանց, Եւստէն Վարդապ: Քիֆիս, 1882:

10. Լայ աշուղներ — Հայ աշուղներ: Ժողովրդական հայ երգիչներ և տաղասացներ: Հաւաքեց Տրդատ եպս. Պալեան: Հատոր Ա. Իզմիր. 1911:

15. Քերթնումները: Ուսումնասիրութեամբ հրատարակեց Հ. Մկրտիչ Պոտուրեան, Մխիթ. Եւստէն: Ղենեստիկ, 1914:

ՁԱՓՁՄՈՒ ԵՐԿԵՐ

Ա.— ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔՈՂԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐ

1. Առաջի վարդապետի ասացելու ոտանաւոր չափ տաղի ի պատմութեան սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին. «Օրհնեալ հայրն երկնաւոր լոյսն անճառական, | Գովեալ որդին աստուած ծընունդ իսկական, | Փառաւորեալ յաւեա ճոզի տիրական, | Յանցեալն յայժմոյս յապոյն յաւիտեանական: | Կամիմ պատմել ջգգործ մեր Լուսաւորչին, | Գրիգորիոս անուն սուրբ ճայրապետին...», Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1661, էջ 113ա—136ա:

Առաջին դաւաճ, որ Գրիգոր Լուսաւորչի ծնունդն ու կյանքի առաջին շրջանն է պատմում, առանձին խորագիր չունի: Հաջորդ դաւաճներն են.

2. Յազգոս սննդեան Տրդատայ և քաջութեան նորս և թագաւորելոյ Հայոց և վալ տան սրբոյն Գրիգորի:

Յազգոս հրաւիրելոյ Տրդատայ գրիգորիս ի գոհումն կոյց և նա ոչ հաւանեալ:

3. Սկիզբն շարժարանց որբոյն Գրիգորի: Երկրորդ շարժարանք Լուսաւորչին: Երրորդ շարժարանքն:

Չորրորդ շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին: Հինգերորդ շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին:

4. Վեցերորդ շարժարանք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին:

Եօթներորդ շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին: Ութերորդ շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին: Իններորդ շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին: Ծասներորդ շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին: Մեաստան շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին: Երկուստան շարժարանքն սուրբ Լուսաւորչին: Երկրաստաներորդ շարժարանք սուրբ Լուսաւորչին:

Նրեշտակն երեւալ Գրիգորի:

Վաս զայստանն չոքսիմանց ի Հայո:

Վաս նահապետութեան չոքսիմանց և իոյ գառնալոյ Տրդատայ:

Վաս բնչութեան արքային Տրդատայ:

Վաս բերելոյ զնշխար սուրբ Կարապետին ի Հայո:

Յազգոս շինութեան Սուրբ Կարապետին:

Գնալոյն ի համ Տրդատ և սուրբ Գրիգոր:

Սպանեալ զվիշապն և զմիկզմերին Տրդատ արքայն:

Մահուան Գրիգորի Լուսաւորչին:

Գրիգոր Լուսաւորչի և Հայոց դարձի պատմութիւնն է, ճոխացված, բացի Ագաթանգեղոսից, նաև մյուս հայ պատմագիրների մոտ, ինչպես և «Դաշանց թղթում», գտնված ալլեալ տեղեկութիւններով:

Վերջին տունն է՝ «Եւս Առաջի մեղօք լըցեալ բազմագոյն, | Որ գովեցի զմարգկան հագոց լուսատուն, | Զձեզ աղաչեմ լալով լոյժ աղերսագուն, | Երնդրել առ տէր մեղաց իմոց թողութիւնն»:

Տես նաև Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 5991՝ «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, արարեալ Առաքեալ վարդապետին Բաղիշեցոյ» (էջ 12ա—37բ), № 3108՝ «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, Առաքել վարդապետի ասացեալ է թվին ՌԿԲ (= 1613)» (էջ 53ա—88ա, սկ. «Օրհնեալ... գովեալ որդին յաւեա աստուած իսկական»), № 6025՝ «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, ի Առաքել վարդապետի (sic) ասացեալ» (էջ 44ա—84ա), № 2566՝ «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին ի Առաքել վարդապետ ասացեալ ոտանաւոր սահմանեալ վասն մանկանց եկեղեցոյ» (էջ 241ա—264բ), № 3386՝ «Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին» (էջ 49ա—78բ), № 3461՝ «Պատմութիւն և գովասանութիւն Լուսաւորչին պատմագրաբար, Առաքել վարդապետն» (էջ 19բ—49ա), № 8081՝

«Առաքել վարդապետէ ասացեալ ոտանաւոր չափ տաղի ի պատմութեան սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին որ է մեզ բարեխօս» (էջ 177ա—196ա), № 7327՝ «Առաքել վարդապետի ասացեալ վասն չարչարանաց սրբոյն Լուսաւորչին ի չափ ստանաւորի» (էջ 2ա—36ա), № 2676՝ «Տաղ սրբոյն Լուսաւորչին, զոր ասացեալ է Առաքել վարդապետն» (էջ 151ա—163ա), № 2079՝ «Տաղ գեղեցիկ և լաւ, զոր ասացեալ է իմաստուն և քաջ ճշտորէ՝ Առաքել վարդապետ[ե]ն, ի գովութիւն սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց սուրբ Լուսաւորչին» (էջ 236ա—245բ), № 6179՝ «Տաղ և չարչարանք սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց սուրբ Լուսաւորչի» ևն (էջ 16ա—31ա), № 6809՝ «Երգ սուր Լուսաւորչին Գրիգորի, յԱռաքել վարդապետէ» (էջ 103ա—108բ, վերջից թերի), № 6985՝ անխոր. (էջ 83բ—109ա), № 8659՝ սկզբից թերի (էջ 17ա—39բ), № 8708 (էջ 148ա—152բ, թերի օրինակ), ևն:

Տես դարձաւ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 499 (էջ 6ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 290 (fol. 54'). Անկուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 148 (էջ 53):

Սուլյն բանաստեղծութիւնն շէրեշտակն երևեալ Գրիգորի» գլուխը, որն սկսվում է «Յորժամ ըզԳրիգոր խոր վիրապն արկին | Ի մէջ թիւնաւորաց օձին և կարծին» տողերով, ձեռագրերում պատահում է նաև առանձին, տարբեր խորագրերով, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 2572՝ «Տաղ Մեծահրաշին կիրակին ասայ, յԱռաքել վարդապետէ» (էջ 179բ—180բ) և № 424՝ «Տաղ Առաքել վարդապետի ասացեալ» (էջ 148ա—148բ):

2. Երբրոզեան տաղաչափական ի վերայ վարուց մեծին Ներսեսի, Առաքել վարդապետի ասացեալ. «Ճանուն օրհնեալ սննառաստուծոյն մեծի, | Հօր և որդոյ, հոգոյն՝ նոցին փառակցի, | Ստեղծողին փրկեղից և նորոգողի, | Յսնցեալն այժմոյն յապայն անըսպա լի: | Ասեմ ըզպատմութիւն մեծին Ներսեսի, | Ասառածագարգ ընտրեալ սուրբ հայրապետի...», տես՝ «Պատմութիւն երջանիկ վարուց և մահուան երանելի առնաստուծոյ սրբոյն մեծին Ներսեսի և որ ինչ

մարգարէական հարույ ասաց նախ քան զի-նելն» ևն, Կ. Պոլիս, 1737, էջ 223—243:

Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3853՝ «Ներբողեսն տաղաչափական ի վերայ վարուց մեծին Ներսեսի, Առաքել վարդապետի ասացեալ» (էջ 116բ—125ա), № 4287՝ «Պատմութիւն մեծի Ներսեսի Հայոց հայրապետի, Առաքել վարդապետի ասացեալ է» (էջ 57բ—71բ), № 2566՝ «Պատմութիւն մեծին Ներսեսի Հայոց հայրապետին, ասացեալ Առաքել սրբազան վարդապետէ լսողաց խրատ. կարդացողաց օգուտ» (էջ 263ա—273բ), № 7029՝ «Երգ սրբոյն Ներսեսի, ասացեալ Առաքել վարդապետին» (էջ 119բ—131ա), ևն: Որոշ օրինակներ սկսվում են «Անուն օրհնեալ» բառերով, տես՝ Նույն մատ. ձեռ. № 3398՝ «Պատմութիւն մեծին Ներսեսի Հայոց կարողիկոսի, ասացեալ է Առաքել վարդապետէ» (էջ 88ա—103ա), № 703՝ «Երգ սրբոյն Ներսեսի, ասացեալ Առաքել վարդապետն» (էջ 126ա—138ա), ևն: Մի շարք ուրիշ օրինակներ սկսվում են «Օրհնեալ անուն» բառերով, տես՝ Նույն մատ. ձեռ. № 5091՝ «Պատմութիւն մեծին տէր Ներսեսին՝ Հայոց հայրապետին, ի յԱռաքել վարդապետէ» (էջ 37բ—48ա), № 7070՝ «Պատմութիւն մեծին Ներսեսի Հայոց հայրապետի, ասացեալ Առաքել վարդապետէ» (էջ 215բ—250ա), № 3081՝ «Պատմութիւն ծննդեան և սննդեան սուրբ հայրապետին Ներսեսի, յԱռաքել վարդապետէ» (էջ 236բ—242ա), № 8708՝ «Պատմութիւն ծննդեան և սննդեան սուրբ հայրապետին Ներսեսի, Առաքել վարդապետի» (էջ 124բ—137ա), № 3386՝ անխոր. (էջ 70բ—91ա), № 3411՝ «Տաղ Ներսեսի հայրապետին է» (էջ 166ա—175բ, սկ. «Օրհնեալ անուն անճամ աստուծոյ մեծի»), ևն:

Տես դարձաւ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 349 (էջ 93ա) և № 499 (էջ 73ա). Անկուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 148 (էջ 231). Քրիլիսի Պետ. Թանգ. հայ. ձեռ. № 70 (49ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 290 (fol. 82').

Ձեռագրերում այս ցերթվածն ունի երբեմն նաև հիշատակարան. «Ծն Առաքել և»

ցեալ մեղօք աշխարհի, | Որ ի ներսէս սկը-
սայ և յառաջ եկիս են:

3. Տաղ յԱռաքել վարդապետէ վասն
վարդապետին իւրոյ Գրիգոր Մերեցց կոչե-
ցելոյ. «Այնքան օրդիք են մարմնական, |
Ախտի ծընունգ ւ անասնական, | Մնողաց
իւրս սնց են պարտական...» (հրատ. Տ. Պալ-
յան), տես՝ «Հայ աշուղներ», էջ 147—155:

61 տուն, որից հետո՝ հիշատակարանը.
10 «Յանձին բարեաց մըտօք փանաք, | Առաքե-
լէ սիրոյ ցամաք, | Ռարի կոչեալ բարեաց
փափաք, | Այլ կեղծաւոր և անվաստակ:՝ Քա-
ղեալ գովեստ եղի ի շար, | Ծափափաք սրը-
սիւ յօժար, | Լուսափայլեալ հոգոյդ յար-
15 մար, | Էին հանուրց կամակատար:»

4. Եղբրերգութիւն ի ման նանատակու-
րեան Մերեցց Գրիգոր վարդապետի ելա-
քեցոյ. «Գորովագուրք ձայն կականի, |
Ազաղակեմ արտասուալի, | Շարժեմ ի կոծս
20 զազգս Արամի...» (հրատ. Ար. Տեկանց), տես՝
«Հայերգ», էջ 175—180:

Սկզբնատառերը՝ «Գրիգոր վարդապե-
տին, յԱռաքելի ծորին շշակեբռեք»:

Այլ տպ.—Եղբրերգութիւն են. «Գորով-
25 վագուր...», տես՝ Հ. Մանանդյան և
Հ. Անտոյան (հրատ.), «Հայոց նոր վկանե-
րը», Ժողովրդական հրատարակութիւն, հա.
Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 176—180:

Արատապվել է նախորդ հրատարակու-
30 թիւնից:

Այլ տպ.—Եղբրերգութիւն են. «Գորով-
զուր...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Անտո-
յան (հրատ.) «Հայոց նոր վկաները», գիտա-
կան հրատարակութիւն, Վաղարշապատ,
20 1903, էջ 274—279:

Արատապվել է նմանապես առաջին հրա-
տարակութիւնից:

Այլ տպ.—Տաղ ի բազմամեղ Առաքել
վարդապետէ բան գովեստի յաղագս վար-
30 զապետին իմոյ Գրիգորի քաջ նահատակի.
«Գորովագուրք...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝
«Հայ աշուղներ», էջ 172—176:

Այլ տպ. (Անխորագիր) «Գորովագուրք...»,
տես՝ Լ. Ս. Մաշիկյան, «ԺՅ զարի հայերեն
40 ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա,
Երևան, 1953, էջ 330—333:

Հրատարակվել է ըստ Երևանի Պետ. Մատ.
№ 4376 ձեռագրի (էջ 319բ—320բ):

5. Տաղ և գովասանք սուրբ տաճարին
էջմիածնայ յԱռաքել վարդապետէ. «Ահա
տանմ բան գովեստի, ! Մօրըզ լուսոյ սուրբ
տաճարի...» (հրատ. Ն. Քարամյանց),
Արարատ, 1893, էջ 199—201:

47 տուն: Վերջընթեր տունը՝ «Առաքել
մըտօք տըկար, | Այսքան քաներս անկեալ ի
շար, | Եւ որք երգէք սրբախի յօժար, |
10 Յիշման արէք զիս արժանիս: Հրատարակ-
վել է էջմ. Մատ. հին № 466 գրչագրից
(այժմ Երևանի Պետ. Մատ. № 434):

Այլ տպ.—Տաղ սուրբ էջմիածնի անուշ
և զեղեցիկ. «Ահա տանմ...», տես՝ Ա. Յոպան-
յան «Հայ էջեր», Փարիզ, 1912, էջ 1—9:

13 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. № (հին) 872 ձեռագրից:

Այլ տպ.—Երգ վասն էջմիածնին. «Ահա
տանմ...» (հրատ. Մ. Պոտուրյան), տես՝ «Քեր-
20 թուածներ», էջ 265—275:

54 տուն: Հրատարակվել է Վենետիկի
Մխիթ. Մատ. № 559, № 171 և № 872
ձեռ. օրինակների, ինչպես և Ն. Քարամյանցի
հրատարակութեան, համեմատութեամբ:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 424՝ «Տաղ և գովասանք սուրբ տաճա-
րին էջմիածնայ, յԱռաքել վարդապետէ» (էջ
198բ—198ա), № 2072՝ «Տաղ և գովասանք
էջմիածնայ տաճարին, յԱռաքել վարդա-
30 պետէ ասացեալ» (էջ 253ա—254բ), № 3540՝
«Տաղ սուրբ տաճարին էջմիածնայ» (1բ—
2բ), № 2079՝ «Տաղ սուրբ էջմիածնին» (էջ
181ա—182բ), № 7725՝ «Տաղ էջմիածնի»
(էջ 20ա—24ա), ևն:

Տաղի ֆրանսերեն թարգմանութեամբ,
34 տուն, „Chant sur Etchmiadzin“ խորագրի
տակ, տես՝ A. Tchobanian „La Rose-
rate d'Arménie“, t. III, Paris, 1929, p. 95
—103.

6. Ողբ մայրաքաղաքին Ստըմպոլու և
վասն գալստեան Նրանկաց ազգին և ազա-
տեղ զաշխարհս Հայոց, Առաքել վարդապե-
տէ ասացեալ. «Արգ ամենայն ազգք և
ազգիք ողբան ըզքեզ, քաղաք Ստըմպոլ, |
40 Ձի ամենայն արարածոց փսսք և տարածք

ես դու, Ստըմպոլ...» (հրատ. Ա. Ջոպան-
յան), Ան Ե Ի տ, 1901, էջ 217—220:

Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. № 629 ձեռագիր տաղարանից, համե-
մատություններ մի ուրիշ ձեռագրի:

Այլ տպ.—Առաքելի Բաղիշեցւոյ ողբ
մայրսքաղաքին Ստըմպոլու. «Արդ ամե-
նայն ազգ և ազինք | Ողբան ըզքեզ, քա-
ղաք Ստըմպոլ...», հետևյալ հրատ. մեջ.
Ն. Ս. Անասյան, «Հակական աղբյուրները
Բյուզանդիայի անկման մասին», Երևան,
1937, էջ 60—80:

Հիշատակարանում՝ «Յինքն հարիւր և
երկու թըին | Հայաստաննայց մեծ տուժա-
րին, | Որ զԼստըմպոլ քաղաքն առին | Եւ
զքրիստոնեայս կոտորեցին | Եւ Առաքել
մեղոք ի լին, | Լրցեալ չարեօք աղետագին, |
Յարմարեցի զողբոս բանին | Բիզանդիոյ
մեծ քաղաքին | Կոստանդինու Պոլիս կո-
չեալ | Անուամբ մեծի թագաւորին, | Այն որ
հրեշտակք կանգնած կային | Եւ զգուշու-
թեամբ ժառայէին | Եւ անարժանս ամե-
նայնի | Որ վարդապետ անունս կոչի, | Այլ ի
զորժոց խիստ եմ հեռի, | Անմիտ, լիմար և
փանաքի | Յարմարեցի զբանս ի կարգի |
Ինձ լիշատակ ի յաշխարհի, | Ջի որ երգոյս
այս հանդիպի՝ | Ջիս լիջեսցէ կամօք բարի |
Եւ ասասցեն՝ Տէր ողորմի | Ինձ բազմա-
մեղ Առաքելի, | Որ զայս բաներս ի շատ
եղի՝ | Ողբանք Կոստանդինու Պոլսի | Այլ և
ծնողաց իմոց բարի | Հութումեկիք և ներ-
սէսի, | Որ զառածեալս մեղաց գերի | Մը-
նան զաւակ ողորմելի | Եւ բարուհոյն իմ
Գրիգորի | Որ մականուն Մհրենց կոչի, | Նա-
հատակին այն ցանկալի | Եւ քաջաբան վար-
դապետի | Եւ զաւակին իմ բաղձալի՝ | Տէր
Յովհաննէս քահանայի, | Որ ի հասակ ման-
կագունի | Փոխեալ յաշխարհըն կհնդանի | Եւ
Յակոբայ կարգաւորի՝ | Նաղաշ ոսկող քար-
տուղարի, | Որ զերգ բանիս զոր ասացի | Նա
զրժագրեաց ի քարտիղի | Եւ երգողին սի-
րով սըրտի | Եւ լըսողին կամօք բարի, | Եւ
որ փոխէ զբանս ողբալի, | Եւ որ լիջէ զորոս
գրեցի» ևն:

Համահավասք բնագիր, որը կազմված է
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագիր օրինակների,
ինչպես և վերոհիշյալ տպագիր օրինակի,

հիման վրա: Բնագրին կցված են օգտագործ-
ված օրինակների նկարագրութունը, տարըն-
թեքացվածները և ժանրթարութուններ:

□ Դերթվածի երկրորդ մասը գրչագրե-
րերում հաճախ գտնվում է առանձին և սկըս-
վում է հետևյալ բառերով. «Քանզի Ֆրանկաց
ազգըն շարժին | Կամօք անմամբ քաղաւ-
րին»:

Երևանի Պետ. Մատ. ձեռագրերում հայտ-
նի են Ողբի հետևյալ լրիվ և կամ թերի 10
օրինակները. № 8968՝ «Ողբ մայրաքաղաքին
Ըստըմբոլու, Առաքիլ վարգապետի ասա-
ցեալ, և վասն գալստեան Ֆրանկ ազգին և
ազաանի զաշխարհս Հայաստանեաց» (էջ
116ա—125ա), № 1661՝ նման խոր. (էջ 16
380բ—384ա), № 3081՝ նման խոր. (էջ 98բ—
102բ), № 428՝ նման խոր. (էջ 110բ—
113ա), № 1682՝ նման խոր. էջ 82բ—90ա),
№ 3668՝ «Ողբ Կոստանդինուպոլսի» (էջ
149ա—154բ), № 1636՝ «Ողբ ի վերայ մայ- 20
րաքաղաքին Կոստանդինուպոլսոյ» (էջ 167բ
—190ա ևն), № 7714՝ «Ողբ մայրաքաղաքին
Ըստամբոլու» (էջ 116բ—121բ), № 7723՝
նույն խոր. (էջ 67ա—67բ), № 2459՝ «Տաղ
վասն արիական Ֆրանկ ազգին գալստեան 25
և արձակելոյն ի վերայ մահմետականեաց»
(էջ 176ա—179ա, սկ «Քանզի Ֆրանկաց»),
№ 7717՝ նույն խոր. (էջ 159բ—162ա, սկ.
նույն), № 6273՝ «Տաղ Առաքել վարդապե-
տի ի գալուստ Ֆրանկ ազգին» (էջ 158ա— 30
168բ, սկ. նույն), № 3498՝ անխոր. (էջ 292ա
—293բ, սկ. նույն) և № 859՝ անխոր. (էջ 1բ—
4ա, սկ. նույն): Տես նաև Վիեննայի Մխիթ.
Մատ. ձեռ. № 344 (էջ 93բ), № 442 (էջ 1բ). Վե-
նետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 240 (էջ 46ա). 25
Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Vat. Arm. № 16
(fol. 146.).

Քարգմանութուններ.

1. Ֆրանսերեն ամբողջական թարգմա-
մանութուն A. Tchobanian-ի.

Lamentation sur la prise de Constan-
tinople, հետևյալ ժողովածուի մեջ. «La Ro-
serale d'Arménie», t. III, Paris, 1929, p.
109—118.

2. Ռուսերեն ամբողջական թարգմանու- 25
թուն C. C. Аревшатян-ի.

Аракел Вагешский. Плач о столице

րանից՝ Ոստերգամ. «Ես Առաքել Բաղիշեցի, | Մեղօք լըցեալ նըւստ ոգի...», տես՝ «Բուռն տօմար» Կ. Գոլիս, 1803, էջ 131—203:

Այլ տպ.—Վասն յետագայ Կ. «Ես Առաքել Բաղիշեցի...», տես՝ «Բուռն տօմար» Կ. Գոլիս, 1818, էջ 131—203:

Այլ տպ.—Վասն յետագայ Կ. «Ես Առաքել Բաղիշեցի...», տես՝ «Բուռն տօմար» Կ. Օրթոգրուդ (Կ. Գոլիս) 1831, հավելված, էջ 1—53:

Այլ տպ.—Վասն յետագայ Կ. «Ես Առաքել Բաղիշեցի...», տես՝ Մեսր. Տեր-Մովսեսյան (հրատ.), «Նկարագրութիւն հոգևոր վարուց Յովասափու, որդւոյ Թագաւորին Հնդկաց, զրեալ Յահաննու կրօնաւորին», Վարդապատ, 189՝, էջ 131—179:

Արտատպվել է նախորդ հրատարակութիւններէց:

□ Ձեռագրերում Առ. Բաղիշեցու այս ջերթվածը որպես ընդհանուր վերնագիր կրում է երբեմն նախերգանքի խորագիրը, երբեմն Ա զլխի խորագիրը. իսկ ավելի հաճախ ուրիշ տարբեր խորագրեր. տես Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 5623՝ «Պատմութիւն Յովասափու» (էջ 1ա—53բ), № 3386՝ նույն խոր. (էջ 5ա—48բ), № 8605՝ նույն խոր. (էջ 10ա—10բ), № 3081՝ «Պատմութիւն Յովասափու քաղաւորին և Բարդամու նգնաւորին. ասացեալ Առաքել վարդապետ» (էջ 148ա—177ա), № 1887՝ «Պատմութիւն Բարդամու և Յովասափու» (էջ 196ա—213բ), № 2459՝ «Պատմութիւն Յովասափու որդոյ Արեւնի քաղաւորին Հնդկաց, որ հաւատաց ի Քրիստոս աստուած րանի սուրբ նգնաւորին Բարդամու, ասացեալ վարդապետին Առաքել կոչեցեալ ոտանաւոր չափով» (էջ 179բ—216բ), № 2287՝ «Պատմութիւն Յովասափու որդւոյ Արեւնի քաղաւորին Հնդկաց, որ հաւատաց րանի սուրբ նգնաւորին Բարդամու և քաղում վիշաս կրեալ ի հօրէն յետոյ դարձոյց զհայրն ի քրիստոնէական հաւատն, զոր տեսեալ վարդապետին Առաքել կոչեցեալ զպատմութիւն շինեաց ոտանաւոր, տունք Տիգ» (էջ 3բ—57ա), № 1939՝ «Տաղ վասն Յովասափին» (էջ 240ա

—296բ), № 6979՝ «Տաղ Յովասափու, Առաքել վարդապետ ասացեալ, և հոգոց օգտակար» (էջ 113բ—134ա), № 7717՝ «Տաղ Յովասափու քաղաւորի որդոյ քաղաւորին Հնդկաց Արեւնի» (էջ 119ա—121ա), № 5923՝ «Տաղ ի վերայ Յովասափու քաղաւորի որդւոյ քաղաւորին Հնդկաց Արեւնի» (էջ 70ա—107ա), № 7327՝ «Նորին Առաքել վարդապետի վասն Յովասափու քաղաւորին և Բարդամու նգնաւորին» (էջ 36բ—88ա), № 2079՝ նախոր. (էջ 222ա—235բ), № 2398՝ նախոր. (էջ 1ա—53ա), № 6179՝ նախոր. (էջ 1ա—14բ, Թերի օրինակ), № 5991՝ սկզբից Թերի (էջ 1ա—11բ), № 6026՝ նույնպէս (էջ 1ա—43բ), № 6159՝ նույնպէս (էջ 1ա—132բ), № 7726՝ նույնպէս (էջ 61ա—76ա), № 8639՝ նույնպէս (էջ 1ա—16բ), № 8349՝ «Վասն ծննդեան Յովասափու», որ Բ զլխի խորագիրն է (էջ 43ա—60բ, սկ. «Աստուածն ամենայնի որ բարեզուր է, | Դարձի մեղաւորաց նա կամեցող է»), Կ.:

Տես դարձեալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 299 (էջ 320ա). Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 343 (էջ 121ա) և № 499 (էջ 33ա). Բեռլինի Kōnigl. Bibl. Ms. Or. Pe-term. I. 152 (fol. 1՝) և Ms. Or. Minut. 271 (fol. 118՝). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 290 (fol. 103՝). Անկուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 148 (էջ 122—214). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 4580 (fol. 164՝). Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Canon. Or. № 131 (fol. 204). Նիկոսիայի—Անթիոսի ձեռ. № 28—իկն № 31 (էջ 23 բ):

2. Տաղ աւետեաց նրշտակապետին՝ Մարիամայ, և ծննդեան կուսին և սննդեան: Փոխ ԺԳ. «Օրհնեալ հայր երկնաւոր ծընող միածնին, | Գովեալ որդին անճառ ծընունդ ծոցածին, | Բարեբանեալ հոգին փառակից նոցին, | Որ տայ իմաստութիւն որդւոց մարդկային. | Յորժամ որ ստեղծ աստուած ըզմարդն առաջին, | էա ըզկողն նորա շինեաց նըմայ կին...», Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 1061, էջ 139ա—151ա:

Սույն սկզբնավորութիւնից ու ներածական մասից հետո՝ բնագիրը բաժանվում է հետևյալ հատվածներէ.

դիմ. «Ականջ զըրե՛ք...», տես՝ Գ. Սրվանձ-
այանց, «Համով-հոտով», Գ. Պոլիս, 1884, էջ
285—290:

Այլ տպ.—Տաղ յԱռայն վարդապետ
ասացեսու ի վերայ վարդի և պիւլպիւլի,
սուրբ Աստուածածնի և Գարրիկի նրեշտա-
կապետի յօրինակեալ. «Ականջ զըրե՛ք...»,
(հրատ. Տ. Պայլան), տես՝ «Հայ աշուղներ»,
էջ 125—128:

Այլ տպ.—Տաղ բիրուլի և վարդի. «Ականջ
զըրե՛ք...», տես՝ Մ. Մկրտչ, «XIII—XVIII
դարերի հայ աշխարհիկ գրականութեան»,
Երևան, 1938, էջ 61—64:

Այս հրատարակութեան մեջ կրճատված
են վերջին երեք տները:

Այլ տպ.—Տաղ բիրուլի և վարդի.
«Ականջ զըրե՛ք...», տես՝ «Հնարք էջեր հայ
գրականութեան», հնագույն ժամանակներից
մինչև մեր օրերը», Երևան, 1946, էջ 264
— 265:

Կրճատված են վերջին երեք տները:

Այլ տպ.—Տաղ բիրուլի և վարդի.
«Ականջ զըրե՛ք...», տես՝ Կ. Մասունի, «Գրա-
կան գոհարներ միջնադարեան աշխարհաբար
գրականութեան և ժողովրդական բանահիւ-
սութեան», Բելրուք, 1940, էջ 151—154:

Կրճատված են վերջին երեք տները:

□ Տես նաև Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ.
№ 7193՝ «Տաղ գեղեցիկ» (էջ 85բ—90բ),
№ 1887՝ «Տաղ սուրբ Աստուածածնին յԱռ. և»
(էջ 230ա—232բ), № 1090 «Տաղ սուրբ Աստ-
ւածածնին և Գարրիկի նրեշտակի» (էջ 35ա
—36բ), № 7717՝ «Տաղ Առ. վրդ.ի ասա-
ցեալ» (էջ 135ա—138ա), № 7714՝ «Տաղ
վարդի և պուլպուլի, զոր յօրինակեալ է ի
տիրամայր սուրբ Աստուածածնին և ի
Գարրիկի նրեշտակին ի Առ. վրդ.ի ասացեալ»
(էջ 125բ—131ա), № 1989՝ «Տաղ Առաքեալ
վրդ.ի ասացեալ յաղագս աւետանաց Աստուա-
ծածնին օրինակ վարդին և բլպուլին
(sic)» (էջ 176բ—182բ), № 1636՝ «Առ. վրդ.ի
ասացեալ պիւլպիւլին վերայ և վարդին,
օրինակ Մարիամու Աստուածածնին և Գար-
րիկի նրեշտակապետին» (էջ 40ա—53բ),
№ 7327՝ «Նոսրի Առ. վրդ.ի ասացեալ գո-
վասանուրիւն ի պլպուլն և ի վարդն որ
օրինակ է զպլպուլն ի նրեշտակն Գարրիկի

և զվարդն՝ ի սուրբ կոյս Մարիամ» (էջ
104բ—108ա), № 3498՝ «Նխոր. (էջ 305ա—
306ա), № 7206՝ «Նխոր. (էջ 35բ—37ա), ևն:

Տես դարձյալ Վիեննայի Մխրթ. Մատ.
ձեռ. № 499 (էջ 109բ), № 344 (էջ 69ա) և
№ 343 (էջ 196ա). Վենետիկ Մխրթ. Մատ.
ձեռ. № 280 (էջ 45ա). Բեռլինի Kō-
nigl. Bibl. Ms. Or. Peterm. I. 152 (fol.
84^r). Անլյուբիայի Կարմիր-վանքի ձեռ.
№ 148 (էջ 44). Լոնդոնի Brit. Mus. Ms. 10
Or. № 6990 (fol. 17^v), Ms. Or. № 4580
(fol. 241^r), Ms. Or. № 6449 (fol. 28^r).
Տյուրինգենի Kōnigl. Universitätsbibl. Ma
XIII 64 (fol. 53^r: սկ. «Ականջ արեք բանիս
որ պատ.»):

Երևանի Պետ. Մատ. № 5986 ձեռագրում
«Բիրուլն ի վարդն ասաց խիստ անաղորմ
ես սկզբնաւորութեամբ տաղը (էջ 122բ—
126ա), որ Մկրտչի Նաղաշի հեղինակու-
թյունն է, թյուրիմացութեամբ խորագրված է՝
«Առ. վրդ.ի ասացեալ»:

Այս տաղի ֆրանսերեն թարգմանութեա-
նը՝ «Cantillène de la Rose et du Rossignol»,
տես՝ A. Tchobanian, «Les Trouvères ar-
méniens», Paris, Société du Mercure de
France, 1906, p. 135—145.

Իսկ ռուսերեն թարգմանութեանը՝ «Песня
о Розе и Соловье (Перев. Валерия
Брюсова)», մի քանի տների կրճատումով,
տես՝ «Поэзия Армении с древнейших
времен до наших дней», под ред. В.
Брюсова, изд. Московского Армянского
Комитета, 1916, стр. 193—198. Այլ տպ.
տես՝ «Антология армянской поэзии с
древнейших времен до наших дней», под
ред. С. С. Арутюняна и В. Я. Кирпо-
тина, Москва, 1940, стр. 256—258. Այլ
տպ. տես՝ «Армянская поэзия в пере-
водах В. Я. Брюсова», Ереван, 1956, стр.
162—165.

Գ.—ԽՐԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՐՈՅԱՆՈՍԱԿԱՆ
ՏԱՂԵՐ

1. Տաղ վասն ողորմութեան. «Քան զա-
մեցայն գործքս բարեաց, | Ողորմութիւն է
պատուակամ...» (հրատ. Տ. Պայլան), տես՝
«Հայ աշուղներ», էջ 180—188:

15 տուն: Վերջում՝ *Են Ասացել զձեզ աղաչեմ, | Հարց և եղբարք ամեննքեան, | Ողորմելով զիս յիշեսցիք, | Առ ողորմած տէրն էականս:*

Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. N 2079՝ «Տաղ վասն ողորմութեան յԱ. Է վրդ. Գոռեցոյ» (էջ 367ա—367բ), N 5306՝ *Նույն խոր.* (էջ 51ա—51բ), N 2672՝ «Տաղ և գովասանք ողորմութեան, Առ վրդ. Է ասացեալ» (էջ 340ա—341ա), N 3081՝ «Գովասանք ողորմութեան, ասացեալ Առ վրդ. Ի» (էջ 64ա—66ա), N 7707՝ «Գովասանք ողորմութեան» (էջ 152ա—154ա), N 424՝ «Տաղ աղօթից և ողորմութեան, Առ վրդ. Է» (էջ 92ա—92բ), N 4426՝ «Տաղ հոգոյ և ողորմութեան, ասացեալ Առ. Է» (էջ 20բ—21ա), N 7717՝ «Տաղ վասն ողորմութեան յԱ. վրդ. Է ասացեալ» (էջ 84ա—86ա), N 7993՝ «Տաղ ողորմութեան Առ վրդ. Ի ասացեալ» (էջ 291ա—291բ), N 1730՝ «Երատ վասն ողորմութեան» (էջ 468ա—469բ), N 33՝ «Ողորմութեան, Առ վրդ. Ի ասացեալ Է» (էջ 226բ—227բ), N 3504՝ *անխոր.* (էջ 177ա), N 1373՝ *անխոր.* (էջ 236ա—236բ), ևն: Տես դարձեալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. հին N 171՝ «Բաղ վասն ողորմութեան յԱ. վարդապետոյ (sic) Գոռեցոյ» (էջ 682—683):

Ձեռագրերում պատահում է նաև սկ. «Քան զամենայն գործ (կամ գործս) բարութեան»: 2. Տաղս և ընտիր. «Քան զամենայն գործըս չարեաց, | չբարտուրիւն և զազրալի...» (հրատ. Ա. Տեկանց), տես՝ «Շալիբրգ», էջ 183—184:

11 տուն: Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. N 424՝ «Երատ հպարտ և ամբարտաւան մարդոց» (էջ 363ա), N 3736՝ *Նույն խոր.* (էջ 459բ—460ա), N 7714՝ *Նույն խոր.* (էջ 38բ—39բ), N 1720՝ «Երատ հպարտ և ամբարտաւան մարդոց, Առ վրդ. Է» (էջ 467ա—468ա), N 7732՝ «Երատ վասն հպարտութեան» (էջ 438ա—438բ), N 2236՝ *Նույն խոր.* (էջ 431բ—432ա), N 3411՝ «Երատ հպարտութեան» (էջ 131ա—132ա), N 7707՝ *Նույն խոր.* (էջ 88բ—90ա), N 7707՝ «Երատ հպարտութեան» (էջ 88բ—90ա), N 7717՝ «Տաղ վասն հպարտ արանց» (էջ 163ա—

164ա), N 1969՝ «Տաղ հպարտութեան» (էջ 140ա—141բ), N 2127՝ *Նույն խոր.* (էջ 143ա—143բ), N 6873՝ «Տաղ վասն հպարտութեան» (էջ 272ա—273բ), N 7726՝ «Վասն հպարտութեան, Առ վարդ[ապետե]» (էջ 30բ—31բ), N 2672՝ «Ոտանաւորս և տաղս հպարտութեան Առ վրդ. Է» (էջ 363բ—366ա), N 3623՝ *անխոր.* (էջ 219բ—220ա), ևն:

Տես դարձեալ Վիննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. N 398 (էջ 18բ) և N 63 (էջ 13ա). Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. N 290 (fol. 194^v).

Ձեռագրերում պատահում է նաև սկ. «Քան զամենայն գործըս չարի»: Որոշ օրինակներ ունեն հետևյալ հիշատակարանը. «Մ՛վ Ասացել անմիտ և իմար, | Յոնարհութիւն ստացիր յերկրի, | Կոխան արա զքեզ ամենի, | Ապա Բրիստոս ի քեզ բնակի»: 3. Տաղ: Խրատք օգտակարք և պիտանի. «Արքեցութիւն և զազրալի, | Քիղծ անմարտ և անբարի...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Շալ աշուղներ», էջ 167—169:

16 տուն: Այլ տպ.—Խրատք օգտակարք և պիտանի. «Արքեցութիւն...», տես՝ Կ. Սասունի, «Կրական գոհարներ», էջ 162—164:

4. Տաղ: Խրատ բարի և պիտանի յլեալ վարդապետ Բաղիշեցոյ ասացեալ «Այրն աստուծոյ և օրինակ, | Ուսուցանե զքեզ համարձակ, | Մանուկ դու լեր մը տօթոյ յըստակ...» (հրատ. Տ. Պալյան), տես՝ «Շալ աշուղներ» էջ 143—147:

Այրբնական կարգով: Վերջում՝ «Եիմար մտաց և եղկելի, | Այսքան խրատ յոտաջ եկի, | Ռահին կենաց նիւթ ցանկալի, | Այս խաղալիկ մանկանց տղալի | Քաղցրանաչակ բան զովելի, | Երբեակ երիցըս վեցեկի, | Լեալ բոտ թրուոյն այբուբենի, | Էին լուսոյն անճառելի»: 5. Տես նաև Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. N 1541՝ «Բանք խրատականք ի յԱռ վրդ. Է Բաղիշեցոյ յաղագս մանկանց խրատ» (էջ 271ա—274բ), N 1363՝ «Բ. Ունք ... յաղագս մանկանց վասն ուսման» (էջ 247բ—248բ), N 1639՝ «Բանք ... յաղագս մանկան» (էջ 379բ—381բ), N 1640՝ «Բանք ... յաղագս

մանկան տաղ» (էջ 374ա—378բ), № 1653՝ «Բանք խրատականք ի յԱռ. վրդ.է յաղագս մանկանց» (էջ 245բ—250ա), № 7071՝ «Բան խրատական յԱռ. վրդ.է յաղագս մանկանց» (էջ 187բ—102ա), № 780՝ «Առ. վրդ.ի ասացեալ վասն ուսման նորահաս մանկանց» (էջ 56ա—56ա), № 1667՝ «Առ. վրդ.է ասացեալ յաղագս մանկանց խրատուց, ի գիմաց այրուրենից» (էջ 237բ—243ա), № 2079՝ «Երազք յոյժ պիտանի յԱռ. վրդ.է վասն մանկանցն» (էջ 357բ—359ա, սկ. «Այրն... ուսուցանե ըլբեզ համրակ»), № 1720՝ «Երատ մանկագունից, Առ. վրդ.է» (էջ 428բ—429բ), № 3504՝ «Երատ մանկագունից Առ. վրդ.ի ասացեալ» (էջ 165բ—166բ), № 3628՝ «Երատ մանկանց տղայոց յուսումնասիրաց ասացեալ Առ.է վրդ.է ոտանաւոր տաղիւ չափ այրուրենից» (էջ 585ա—588բ), № 2391՝ *նույն խոր.* (էջ 283բ—287բ), № 1638՝ «Երատ... տաղաչափ այրուրենից» (էջ 280բ—284բ), № 1668՝ «Առ. վրդ.է ասացեալ ոտանաւոր չափով ըստ տառից այրուրենիցն խրատ մանկանց» (էջ 303ա—307ա), № 3218՝ *նույն խոր.* (էջ 287ա—291ա), № 3421՝ *նույն խոր.* (էջ 384ա—327բ), № 1846՝ *նույն խոր.* (էջ 293բ—296ա), № 33՝ *անխոր.* (էջ 207ա—210ա), № 1637՝ *անխոր.* (էջ 190ա—193բ), № 2018՝ *անխոր.* (էջ 294ա—296ա), ևն: *Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 355՝* «Բանք խրատականք ի յԱռ. վրդ.է Բաղիշեցոյ յաղագս մանկանց խրատ» (էջ 196ա). *Քրիլիսիի Գետ. Քանգ. հայ. ձեռ. № 104 (էջ 1ա).* *Երուսաղեմի հայկ. Մատ. ձեռ. № 149/1240 (էջ 305բ).* *Փարիզի Bibl. Nat. Ms. Arm. № 282 (fol. 152՛).*

5. (Անխորագիր) «Կընօջ լեզուն և խիստ անուշ, | Բայց ի հոգին խոց և [և] փուշ, | Քեպեա մարմնոյ բըւի բընքուշ...», *Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 610, էջ 253բ—255ա* | *Վերջում՝ «ՅԱռաքելէ մեղաց հաւան | Այցքան բաներս յառաջ եկան. | Զանգ աղաչեմ որդիք մարդկան | Արժան առնել զգերիս լիշման»:*

6. Տաղ յԱռաքել վարդապետ: Բաղիշեցոյ. «Ամենայն փառք մարդոց գատարկ և

ունայն. | Սողոմոն զայս ասէ շնորհօք տիրակամ...»: *Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ (Երատական և բարոյախոսական տաղեր):*

Գ. ՂՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐ

1. Տաղ հոգոյ. «Յիշելով զօր մանուն սիրտ իմ սասանի, | Յանագին ասեմին անձն իմ զարհուրի...» (*հրատ. Մ. Գոտուրյան), տես՝ «Քերթումաներ», էջ 324—327:*

19 տուն, որոնց սկզբնատառերը՝ «ՅԱռաքել վարդապետէ այս»: *Հրատարակել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 1683 և № 1823 ձեռագիր օրինակների համեմատությամբ: Տես նաև Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 7993՝ «Տաղ ի տէր Առ.է Բաղիշեցոյ ողբերգական ձայնիւ ասա» (էջ 290ա—290բ), № 7714՝ «Ոտանաւոր և ողբ Առ. վրդ.է» (էջ 19բ—20բ), № 3736՝ «Ոտանաւոր» ևն (էջ 448բ—449բ), № 424՝ «Ոտանաւոր» ևն (էջ 353բ—354բ), № 7508՝ «Ոտանաւոր» ևն (էջ 361բ—362ա), № 2127՝ «Ոտանաւոր» ևն (էջ 127բ—128ա), № 7732՝ «Ոտանաւոր» ևն (էջ 428բ—429ա), № 3411՝ «Ոտանաւորը և ողբ» ևն (էջ 117ա—117բ), № 2572՝ «Տաղ Եղաշխարհեան» ևն (էջ 359ա—369բ), № 6120՝ «Տաղ քաղման քանանայի» (էջ 107բ—108բ), № 8873՝ «Նորին ասացեալ ողբ վասն անձին իւրոյ» ևն (էջ 266բ—266ա), № 8968 «Ողբ յԱռ. վրդ.է» (էջ 145ա—146ա), № 1637՝ «Ողբ ի նոյն» (էջ 181բ—182բ), № 2236՝ «Ողբ գեղեցիկ Առ. վրդ.է վասն անձանց (սկ)» (էջ 424բ—425ա), № 2190՝ *անխոր.* (էջ 141ա—141բ), № 7707՝ *անխոր.* (էջ 240ա—241ա). *Իսկ № 7726՝ «Յովանուէ ասացեալ վասն հոգոյ» (էջ 33բ), բայց ակնհայտնի վրեպ է «Յովանու»-ն: Տես դարձյալ Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 63՝ «Ոտանաւոր ողբ յԱռ. վրդ.է ստացեալ» (էջ 7բ):**

2. Բանք մտորանաց ՅԱռաքել վարդապետէ առ Երկնային զօրսն: Իմ եղականին ձայնն. «Անեղ և անմահ քաղաւորին սուրբ զինաւորք, | Ամենասուրբ երրորդութեանն ըսպասաւորք...», *Երևանի Գետ. Մատ. ձեռ. № 1661, էջ 313ա—315բ:*

Այրբենական կարգով Վերջում ընտրին յորգորակի ի նոյն» (սկ. «Աննարմնական ճոզեղիճացըն վերնաճան, | Եւ ստորայնոց անսահանաց տեր և իշխան»), որի սկզբնատառերը տալիս են «Առաքելի Բաղիշեցո»:
 5 Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7362՝ «Բանք մաղրանց յԱռ վրդ-է առ երկնային զօրսըն» (էջ 141ա—142ա), № 2672՝ նույն խոր. (էջ 299ա—300բ, սկ. «Անեղ անմահ բազա-
 10 տրին»), № 424՝ նույն խոր. (էջ 384բ—236ա, սկ. նույն), ևն:

3. Տաղ ի յԱռաքելիք. «Յունան քարոզըն նիճուէին, | Որ յօրինակ էր Քրիստոսին», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 423, էջ
 15 99ա—100ա:

Վերջում՝ «Զանգ աղաչեմ արտասուագին, | Եւ Առաքել կրող սորին, | Զի ի սրբախել բոլորովին | Ինձ ասացէք զՏէր ողորմին | Փառք աստուծոյ հօրըն վերին, | Որպէս ան-
 20 ճառ ծնընդեամբ նորին, | Հոգոյն սրբոյ շնորհարար խին, | Անցեալն այժմոյս ապագային»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3081՝ «Տաղ Յունանու մարգարէին» (էջ 58ա—59բ), № 2672՝ «Տաղ Յովնանու և նի-
 25 նուէի» (էջ 61բ—62ա), № 424՝ «Ողբ և տաղ նիճուէացոցն» (էջ 47ա—48ա), № 1989՝ «Տաղ Յունանու» (էջ 300բ—303բ, սկ. «Յունան... զոր օրինակ էր»), № 425՝ «ՅԱռ վրդ-է» (էջ 132բ—133բ, սկ. «Ամենախնամ
 30 տերն երկնային | Ասաց Յունան մարգարէին»), ևն: Տես դարձյալ Հոնդոնի Brit. Mus. Ms. Or. № 6449 (fol. 35').

4. Առաքել շնորհալից վարդապետի ասացեալ է զովասանաւոր ի սուրբ Աստուածածինն: Յիսուս որդւոյն ձայն. «Աստուածածին կոյս պատուական, | Հօր ասուածոյ խորհրդարան, | Զոր նախատեսքն խօսեցան...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1661, էջ 315բ—322բ:

Վերջում նշված է՝ «Ե՛ր տուն է, Ի՛մ եղականին ձայնն»:

Նույն մատ. № 1785 ձեռագրում շփոթութեամբ վերագրվում է Առ. Սյունեցուն՝ այսպիսի խորագրով. «Գովեստ ոտանաւոր ի սուրբ Աստուածածին կոյսն Մարիամ, ոգեալ ի տեր Առաքելոյ Սիւնեաց եպիսկոպոսի և շնորհալից վարդապետի» (էջ 191ա

—199ա): Այս օրինակը վերջում ունի հետևյալ հիշատակարանը, որ միաժամանակ վերաբերում է տաղին նախորդող՝ Առ. Բաղիշեցու «Զքերան իմ քացից» սկզբնավորութեամբ ճառին. «Յարմարեցաւ ճառս ծնընդեանն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ և յայտնութեան փրկչին Յիսուսի և զովեստ տիրամայր սուրբ Աստուածածինին ի բազմամեղ Առաքել վարդապետէ, ի նորազէն յանապատիս, զոր յանուն սրբունելոյ Աստուածածինին և Յոնաննու Կարապետին, ի թուարբութեանս Հայոց ութ հարիւր ութսուն (=1431 թ.): Տես դարձյալ նույն մատ. ձեռ. № 3123՝ «Առ. շնորհալից վրդ-ի ասացեալ ոտանաւոր» ևն (էջ 370ա—370բ),
 15 № 7465՝ «Առ. շնորհալից վրդ-ի ասացեալ զովեստ ոտանաւոր» ևն (էջ 307բ—310բ), № 2236՝ «Առ. վրդ-է ասացեալ զովեստ ոտան.» ևն (էջ 468ա—469ա), № 2111՝ «Գովասանութիւնք և մաղրանք առ սուրբ Աստուածածինն» (էջ 232բ—234բ), № 2244՝ «Այս է Աստուածածինն զովասանքն որ գրեցի» (էջ 144բ—149բ), ևն. Նիկոսիայի Անթիլիասի ձեռ. № 3—հին № 1 (էջ 242բ—246ա):

5. Յարմարեցաւ զովեստ Աստուածածինն յԱռաքել պիտակ վարդապետէ ի բուակահիս Հայոց 92 (=1431 թ.). «Մեծացիր այսօր սուրբ Աստուածածին, | Իջմամբ միածնին առ քեզ հրեշտակօք...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1661, էջ 323բ—324ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ «Տաղ և մեղեդի ճնջման Աստուածածինի» (էջ 260բ), № 7717՝ «Տաղ փոխման Աստուածածինի» (էջ 37ա—37բ), № 424՝ «Մեղեդի սուրբ Աստուածածինն» (էջ 202բ—203ա): Տես դարձյալ Հռոմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 79 (fol. 210').

6. Գանձ անտեսաց Աստուածածինն: Երեկոյին ասա. «Այսօր իջեալ պեան վերնաճան | Առ Մարիամ կոյսն անապական...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 14ա—16ա:

Գանձի սկզբնատառերը՝ «Աւետեաց», իսկ հորդորակի՝ «Առաքել վարդապետ ասացեալ զ»: Զհողորի լուսանցքում նշված է՝ «Գանձ Աւետեաց Աստուածածինն, | Ասա

ըզսա յերևկոյին. | Երգեսց ըզսա քաջ ու-
րունին, | Տէր Առաքել Բաղիշեցին | Ասա թէ
ձայն ունիս լոճին, | Հանց որ ժողովքըն
հաւանին. | Երկու ընկերք բառք քաղցրա-
ղին, | Աւարտեցէք գգանձս ընդ տաղին»:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 7308՝
նույն խոր. (էջ Ժ-Ծբ), № 2672՝ «Գրանձ
հինգերորդ աւուր ծննդեան, և աւետեաց
Աստուածածնին երկոյնի տյ զայս ասա»
(էջ 26ա—28ա), № 2709՝ «Գրանձ ծննդեան
հինգ աւուրն և յաւետեաց Աստուածածնին»
ևն էջ (10բ—21ա), ևն. Հոռոմի Bibl. Vat.
Cod. Borg. Arm. № 79 (fol. 15):

7. (Անխորադեր) «Օրհնեալ ևս սուրբ
Աստուածածին դուստր լուսոյ, | Որ ընտ-
րեցար յազգէ մարդիամ մայր ասու-
ծոյ...», Երևանի Պատ. Մատ. ձեռ. № 7465,
էջ 310բ—311ա:

Վերջում՝ «Յարմարեցաւ ճառս ծննդեան
և յախնութեանն Բրիտանոսի աստուծոյ մե-
րոյ և գովեստ արիամայր Աստուածածնին ի
բազմամեղ Առաքել պիտակ անուն վարդա-
պետէ, ի նորաչէն յանապատիս, որ յանուն
սրբոհոյ (ՏԵ) Աստուածածնին և Յոհաննու
Կարապետին, ի խուսկանիս Հայոց ՊԶ (= 1431 թ.)»:
Հիշատակարանը վերաբերում է
միաժամանակ այս բնագրից առաջ գտնվող
«Ջրերան իմ բացից՝ ճառին և Վաստուա-
ծածին կոյս պատուական» տաղին:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 3604՝ «Առ.
վրդ.ի ասացեալ գովեստ ի սուրբ Աստուա-
ծածինն» (էջ 162բ), № 1661՝ անխոր. (էջ
322բ—323բ), № 2111՝ անխոր. (էջ 234բ—
235ա), № 2244՝ անխոր. (էջ 149բ—150բ),
ևն: Եւս մատ. № 2672 ձեռագրում՝ «Տաղ
Առ. վրդ.է ասացեալ» (էջ 32ա—33բ) և
№ 2709-ում՝ «Տաղ ծննդեանն՝ քաջ հռետոր
Առ. վրդ.է» (էջ 24բ—25ա), այս տաղի մի
մասը՝ «Օրհնեալ շքրթամքք համբուրեցեր
գաստուածորդին, | Այն որ անասն և հրե-
ղինաց իննեակ դասին» տողերից սկսած
անշատման նշանով բաժանված է սկզբի մա-
սից՝ իբրև ուրույն տաղ, առանց հատուկ խո-
րագրի. իսկ № 434 ձեռագրում տաղի սկզբ-
բի մասը գրված է «Տաղ ծննդեանն Քրիս-
տոսի» խորագրի տակ (էջ 23ա—23բ), մինչ
երկրորդ մասը «Տաղ ծննդեան՝ Առաքելի»:

խորագրով գրված է ուրիշ տեղ (էջ 24բ—
25ա):

8. «Տաղ Աստուածածնի յԱռաքել վար-
դապետե Բաղիշեցոյ ասացեալ. «Անճառ
ճառագայր լուսոյն՝ | Ի քէն մարմնաւ
զայ նոյն...»: Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ
(Հոգևոր և կրոնական տաղեր):

9. Գրանձ պաշտման և հսկման ասա.
«Անտանկիղ երկնի և ելիքի | Պարագրեցար
յարգանդի կուսի...», Երևանի Պատ. Մատ. ձեռ.
№ 434, էջ 333բ—334բ:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»:
Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 2672՝ նույն խոր. (էջ
333ա—333ա), № 421՝ «Հսկման» (էջ 328բ
—330ա), № 825՝ «Գրանձ պաշտման հա-
սարակաց պահոց և գատկի» (էջ 126բ—
127ա), № 429՝ «Գրանձ գիշերապաշտմանց
պահոց և գատկի» (էջ 264ա—255բ), Վեհ-
նայի Մխիթ. Մատ. № 628 ձեռագրում (էջ
428ա) այս տաղը վերնադրից առաջ կրում է
հետևյալ մակագրութիւնը. «Գրանքս գրեցաւ
ըստ պատշաճին, վասն պահին (ՏԵ) տեր
Առաքել Բաղիշեցին» ևն:

10. Որ ի բերանոյ մեակոցն ասացեալ,
յԱռաքել վարդապետի ասացեալ. «Ո՛վ քա-
հանայք և վարդապետք աստուածաբան, |
Եւ ժողովուրդք հուատացեալք ամենե-
քեան...»: Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐՂԱՊԵՏ և ԱՆՏՈՆ
ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ:

11. Որ գերեզմանի ասա և զիս յիշեալ.
«Ահա եմա իմն օր մահու մարմնոյս երե-
քական, | Եւ ըզնոզիս իմ կու տանին յեր-
կիր հեռաստան...», Երևանի Պատ. Մատ.
ձեռ. № 8294, էջ 125ա—127բ:

Սկզբնատառերը՝ «Այս յԱռաքել վարդա-
պետե Բաղիշեցոյ»:

12. Գրանձ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին
եյն ի Վիրապէն և զիս նշխարացն ի լեառ
Սեպուհ և տանին ի Կոստանդինուպոլիս.
«Այսօր ծագեաց լոյսն արփիական | Ի Սեպու-
հոյ լեառն պատուական...», Երևանի Պատ.
Մատ. ձեռ. № 2572, էջ 192ա—195ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի Ի այս: Խըն-
գրեալ է Յովանես ծաղկաւոյն»: Վերջում
ունի կցորդ, որն սկսվում է «ՅԱռաքելի
մրտօք արթմար | Այս գովելի գանձս եկն ի

շարք բառերով. սրա տողերի սկզբնատառերը հարում են շնառքի վարդապետան: Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 424՝ նույն խոր. (էջ 174բ—176բ):

13. Գանձ քարզմանցանց Սամակայ և Մեսրոպայ. «Օրհնեալ ես սուրբ հայր [ան]քրննական, | Գովեալ անճառ ծընունդ հայրական, | Բարևաբանալ հոգին տիրական, | Բղիթումըն թոր անըստապան: | ...Արդ ի մերոյ Լուսաւորչէն, | Գրիգորիոս արքուն անուանէն...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 183ա—183ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի է»: Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 2072՝ նույն խոր. (էջ 201բ—204ա):

14. Երգ սուրբ Սարգսի, ի տէր Առաքելոյ ասացնալ, ոչ մեծին, այլ փոքոյ. «Օրհնեալ է կամքն աստուածային | Ամենազոր քաղաւորին, | Որ հանապուզ կամի գրւրին...», Օքսֆորդի Bodl. Libr. Ms. Arm. P. 18. fol. 53^v:

15. Յորդորակ նորին վարդապետի. «Սուրբն Սարգիս է մարտիրոս | Յաղթող զօրացն անմարմնեական...», անդ, էջ 37:

Վերջում՝ «ՅԱռաքել է անձն անարժան | Այսքան բաներս ի շար եղան. | Զձեզ աղաչեմ եղանակողք | Զիս արժանի առնել յիշման»:

16. Գանձ Գեորգեայ բազմաչարչար գինաւորին. «Օրհնեալ է հայր ծընող միածնին, | Գովեալ օրդին լոյս անքրննեղին. | Բարևաբանալ աստուած սուրբ հոգին, | Հօր փառակից ճանգոյն միածնին: | Որ ի ստորին շարքէ հողածին | Իւր զօրականս անէ գեմ չարին...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 266բ—268ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել»: Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 426՝ «Կանոն Գեորգեայ զօրովարին» (էջ 310ա—312ա):

17. Գանձ սրբոյն Մինասայ: Աստուածալուս ասալ. «Ի յերկնային լուսոյն հայրական | Որդիք մարգկան լուսաւորեցան...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 394բ—396ա:

Սկզբնատառերը՝ «Ի Բաղիշեց Առաքելն: Վերջին տունը՝ «Ըրան ըզձայն որ բարբառէ նա. | Եթէ՛ արհեստի եկ բարի ծառայ | Եւ

մեղուցեալ երգողի սորա, | Առաքելի է ծնողաց նորա: Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 3871՝ «Գանձ սրբոյն Մինասայ, երմոգիենայ և Գրարոսի» (էջ 331բ—331բ), № 425՝ «Սրբոյն Մինասայ և ընկերաց նորս»՝ Երմոգիենայ և Գրարոսի» (էջ 38բ—40բ, սկ. «Քանն ի մօրէ մարդացեալն աստուած | Ուտրեաց յերկրէ զվրկայն պարծունաց»):

18. Գանձ սրբոց կուսանացն Բնիկի և Վառլառայ. «Անախտ անրիժ վեսայն երկնաւոր, | Որ ի Լուսէն ծընաւ կամաւոր...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 276ա—277ա:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքել վարդապետ»: Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 2072՝ նույն խոր. (էջ 202բ—203բ):

19. Տող Թնկղի և Վեռվառայ. «Օրհնեալ անճառ հայրըն զըրած, | Գովեալ սրգին ծընեալն աստուած, | Փառաւորեալ յեղանակաց | Հոգին անեղ հօրէ ըղիթած: | Որ զարգարեաց հանգիստ կամաց | Զկոյսըն Վառվառ յազգէն կանանց...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 424, էջ 277ա—278ա:

Ունի իշխատակարան. «Զձեզ աղաչեմ աղերսելով, | Որք հանդիպիք զայս երգելով, | Զիս գատառեալս յիշելով, | Եւ թողաքիւն ինձ խրնդրելով: | Որ Առաքել անուանեցայ, | Եւ վարդապետ ես կոչեցայ, | Բայց ի զործոց յոր հեռացայ, | Այլ լոյս ի տէր Յիսուս կալայ | Ի յոյժ հարիւր հայ թիականին, | Ու թառն և կօթն անկորդին (= 1438 թ.) | Զրանս ասացի սուրբ Վառլառին, | Յեղեր Մէրսին մեծ քաղաքին: Եւ Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 2072 (էջ 294ա—294բ):

20. Գանձ սրբոյն Թեոդորոսի ևն: Տես ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ («Այսօր ցընծայ սուրբ եկեղեցիս է զի քէն հայցեմ աղբիւր քարոքեան» սկ. դանձերը):

21. Գանձ սրբոց Քառասնիցն. «Անմարմնեական զաք հոգեղինաց | Այսօր սունն ընդ մարմնաւորաց...», Հոսմի Bibl. Vat. Cod. Borg. Arm. № 79, fol. 86^v:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքելի»:

22. Լանք բազմականք ևն. «Ահա քաղաւմ քեզ ցանկալի, | Պայծառատիպ և ներշնչալի...»: Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՆՆԵՑԻ (Հոգևոր և կրօնական տաղեր):

ԱՐՉԱԿ ԵՐԿԵՐ

Ա.—ՎԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1ա. Վկայաբանութիւն Վարդան Դատուանցու կամ Բաղիշեցու (մեռ. 1431 թ.): (Ընդարձակ խմբագրութիւն):

Վկայաբանութիւն սրբոյն Վարդանայ նոր օճատակին՝ որ ի Բաղէշ քաղաքին. «Մեծ և ամաւոր և սքանչելի է խորնորդ արարչին...: Երանելիս այս Վարդան էր յերկրէն Բաղիշոյ և զեղչէն Դատուանայ...», տես՝ «Ճան սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 751—753:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. «Մեծ և ամաւոր...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 833—836:

Այլ տպ.—Վկայաբանութիւն ևն. «Մեծ և ամաւոր...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 570—572:

2ա. Այլ տպ.—Վարդան Բաղիշեցի. «Մեծ և ամաւոր...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Էջուց նոր վկաները», ժողովրդական հրատարակութիւն, հտ. Ա, Վարդապատ, 1902, էջ 148—154:

3ա. Հրատարակութիւնը կատարվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից, քայց ձեռագրական տարբերութիւնները չեն նշված: Տես հաշորդը:

Այլ տպ.—Վարդան Բաղիշեցի. «Մեծ և ամաւոր...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Էջուց նոր վկաները», գիրտական հրատարակութիւն, էջ 232—243:

Բնագրին կցված են հրատարակիչների ծանոթագրութիւնները: Տպագրութիւնը կատարվել է ըստ էջմ. Մատ. հետևյալ ձեռ. օրինակների. Կար. Ձ 1449 (էջ 498ա—500ա), Կար. Ձ 1450 (էջ 463ա—465ա), Կար. Ձ 1453 (էջ 470բ—472ա), Կար. Ձ 1467 (էջ 198բ—201ա), Կար. Ձ 1468 (էջ 169բ—171ա), Կար. Ձ 1460 (էջ 473բ—475բ, սկ. «Մեծ և ամաւոր, սքանչելի է»), Կար. Ձ 1454 (էջ 413բ—414բ, սկ. «Երանելիս այս Վարդան էր յերկրէն Բաղիշոյ, ի զեղչէն Դատուանայ. ըստ կարգի աշխարհի ամուսնացեալ»), Կար. Ձ 1455 (էջ 494բ—496ա սկ. նույն), Գեորգ. Ձ 211 (էջ 399բ—400բ, սկ. «Երանելի անառապս Վարդան

էր յերկրէն Բաղիշոյ, ի զեղչէն Դատուանայ») և Գեորգ. Ձ 571 (էջ 782—783, սկ. «Սուրբն Վարդան էր ի Բաղիշու երկրէն, ի զեղչէն, որ Դատուան կոչի»): Սույն օրինակներն են այժմյան՝ Երևանի Պատ. Մատ. Ձ Ձ 1601, 1602, 1632, 1515, 1517, 1509, 1593, 1634, 3783 և 3786 ձեռագրերը: Սրանցից միայն մեկը, այն է՝ Կար. Ձ 1469 —այժմյան Ձ 1517 ձեռագիրը վկայաբանութիւն վերջում կրում է հետևյալ հիշատակագրութիւնը. «Բարեխօսութեամբ քո նոր վկային Վարդանայ ողորմկա ամենայն հաւատացելոց և յարմարողի ճառիս՝ Առաքել վարդապետի»:

□ Տես նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. Ձ 35 (էջ 418ա). Նիկոսիայի-Անթիլիասի ձեռ. Ձ 3—հին Ձ 1 (էջ 327ա):

1բ. Վկայաբանութիւն Վարդան Դատուանցու կամ Բաղիշեցու: (Համառոտ խմբագրութիւն, ուրիշների ձեռքով):

Վկայութիւն երանելոյն Վարդանայ նոր օճատակի. «Հաւատարիմ ծառայն Քրիստոսի Վարդան էր յերկրէն Բաղիշոյ՝ ի Դաւաթան զեղչէ, և մտել ի կարգ աշխարհի ունէր գաւազս...», տես՝ «Յայտմաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, մասն Ա, էջ 9—10:

Այլ տպ.—Վկայութիւն ևն. «Հաւատարիմ ծառայն...» (հրատ. G. Bayan), *Patrologia Orientalis*, Paris, t. XVIII, 1924, p. 181—184.

Բնագրի ֆրանսերեն թարգմանութիւնը՝ «En ce jour martyre du nouveau martyr Vardan» տես անդ, նույն էջում, հրատարակիչ կողմից:

2. Վկայաբանութիւն Ստեփանոս և Գեորոս Խիզանցիների և Ստեփանոս Սորբեցու (մեռ. 1424 թ.):

Ստեփաննոս վարդապետ և Պետրոս քահանայ երկուսն էլ և Ստեփաննոս ուրացող ի Սորբ զեղչէ. «Աստուածային առաքեալն և աւետարանչն Քրիստոսի մեծն Յովնաննէս՝ որդին Որոտման և սիրելի աշակերտն Քրիստոսի հրամայէ ի գիրս կարողիկէիցն...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Էջուց նոր վկաները», ժողովրդական հրատարակութիւն, հտ. Ա, էջ 156—168:

Հրատարակութիւնը կատարվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից, բայց ձեռագրական տարբերութիւնները չեն նշված: Տես հաջորդը:

1 Այլ տպ.—Ստեփաննոս վարդապետ ևն. Վաստաւածային...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.): «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակութիւն, էջ 243—262:

10 Վերջում հեղինակի հետևյալ հիշատակագրութիւնը, «Արդ՝ որք կարգալք լիչեցէք յաղթս ձեր զԱռաքել վարդապետս՝ զյարմարող ճախս և զծնողսն իմ», կամ ըստ տարբերակի՝ «...զյարմարող պատմութենիս զԱռաքել վարդապետն Բաղիշեցի»: Բնա-

10 գրին կցված են հրատարակիչների ծանոթագրութիւնները: Հրատարակութիւնը կատարվել է ըստ էջմ. Մատ. հետևյալ ձեռ. օրինակների. Գեորգ. Ն 866՝ «Վկայաբանութիւն ճոր նախապատմացն Ստեփաննոս վրդ.ին և Պետրոս քն.ին որ ի երկան քաղաքն կատարեցան ի Փրիստոս» (էջ 836ա—843բ) և Գեորգ. Ն 871՝ «Վկայաբանութիւն Ստեփաննոս վրդ.ին և Պետրոս քն.ին» (էջ 775—779). այս օրինակներն են այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. Ն 4620 և Ն 3786:

3. Վկայաբանութիւն Գրիգոր Մերենց Խլաթեցու (մեռ. 1435թ.).

Գրիգոր Խլաթեցի. «Այս երջանիկ և երանելի, աստուածամեծոյ և աստուածուպարփակ, երանաշնորհ քարոզս կենաց և կենդանի նախատակս՝ սուրբ վարդապետս Գրիգորիս. եր սնեալ և վարժեալ ի գործ քանանայութեան ան սուրբ ճգնաւորի միոյ՝ Վարդան կոչեցեալ...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Հայոց նոր վկաները», ժողովրդական հրատարակութիւն, հտ. Ա, էջ 170—176:

Հրատարակութիւնը կատարվել է էջմ. Մատ. ձեռագրերից, բայց ձեռագրական տարբերութիւնները չեն նշված: Տես հաջորդը:

11 Այլ տպ.—Գրիգոր Խլաթեցի. «Այս երջանիկ...», տես՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան (հրատ.), «Հայոց նոր վկաները», գիտական հրատարակութիւն, էջ 264—274:

11 Բնագրին կցված են հրատարակիչների ծանոթագրութիւնները: Տպագրութիւնը կատարվել է ըստ էջմ. Մատ. ձեռագրերի. Գեորգ. Ն 571՝ «Յիշատակ և տիեզերալոյս վրդ.ին Գրիգորի Խլաթեցույ» (էջ 487—490), Կար. Ն 1465՝ «Նույն խոր.» (էջ 358ա—360ա), Կար. Ն 1455՝ «Յիշատակ և տիեզերալոյս վրդ.ին Գրիգորին Խլաթեցույ որ մեկամուն Մերենց առի, որ զկարծոյ Յայսմաւուրքն յամախեցոյց» (էջ 72բ—73բ, սկ. «Այս երջանիկ և երանելի, աստուածամեծոյ և շնորհալի քարոզս») և Կար. Ն 894՝ «Պատմութիւն քաջ և տիեզերալոյս վրդ.ին մերոյ Գրիգորի Խլաթեցոյ Միքենցն» (էջ 499ա—500բ, սկ. «Այս երանելի և երջանիկ, աստուածամեծոյ և աստուածուպարփակ»): Այս օրինակներն են այժմյան՝ 10 Երևանի Պետ. Մատ. Ն Ն 3786, 1511, 992 և 1634 ձեռագրերը:

Առաջին երկու օրինակների վերջաբանութիւն մեջ Թոմաս Մեծօրհնացու մասին է հիշատակված, թե նա զգայալի գլխու շարագրեաց», իսկ մյուս երկուսը որևէ հիշատակագրութիւն չունեն. բայց մի ուրիշ օրինակ, որից միայն ընդարձակ հատվածներ կան հրատարակված, կրում է վերջում Առ. Բաղիշեցու հետևյալ հիշատակագրութիւնը. «Չյարմարող ճախս զԱռաքել վարդապետն լիչեցէք ի տէր ազաշեմս՝ նկատելի է, սակայն, որ այն երկու ձեռագրերը, որոնք վկայաբանութիւն հեղինակութիւնը Թովմաս Մեծօրհնացուն են տալիս, Գր. Խլաթեցու նահատակութիւն տարեթիվը միանալնորեն երկուսն էլ սխալ են գնում, այսինքն «1425 թ. մայ. 9, կիրակի», որ չի համապատասխանում տոմարական հաշիվներին», մինչ, ընդհակառակն, Առաքելի անունը կրող օրինակը տալիս է «1425 թ. մայ. 27, կիրակի», որ շատ ուղիղ է, ինչ որ կարելի է ապացուց համարել այնպիսի հարազատ օրինակ լինելու, որով և հեղինակի մասին նրա տված հիշատակութիւնը այնպիսի ստույգ համարելու Առ. Բաղիշեցու հեղինակութիւնն ընդունելու մի ուրիշ հիմք է այն պարագան, որ Բաղիշեցին ունի նաև Գր Խլաթեցուն նվիրված մի

1 Տես Հ. Փրզգլեմյան, «Նոստրո (այոց), էջ 70—71:
2 Տես այս մասին Հ. Աճառյանի «Յնութիւնը, Հայոց նոր վկաները», թեև. հրատ., էջ 273:

«Ողբ» և մի «Ներբողյան», իսկ այս առնչու-
թյամբ կարելի է հիշել մեր բանասերներից
մեկի հետևյալ գիտողությունը, որ արված է
նման մի առիթով. «Շատ հին ժամանակնե-
րից սովորութիւն էր, որ վկաների լիշատա-
կի օրը կարգացում էր նրանց նահատակու-
թեան պատմութիւնը և ապա ներբողեան
կամ գրուատու Սովորաբար թէ՛ ներբողեանի
և թէ՛ վկայաբանութեան հեղինակը միևնույն
անձն էր լինում. բաւականանա՞նք իբրև օրի-
նակ լիշելով Թորենացու անուամբ մեզ հա-
սած Հոփսիսիմեանց պատմութիւնը և նոյն
կոյսերի ներբողեանը»¹:

4. **Վկայաբանութեան Ամիրզա Սպար-**
կերտցու (մեռ. 1438 թ.).

Մողկաքաղ ի պատմութեան Ամիրզա
վկային Սպարկերտցույ. «Երանելի յետ
ուր ամի ճահատակութեան սրբոցս [Ստե-
փանոս և Պետրոս Հիզանցիների], ի ՊԱ
(= 1432) քուին, եր այր ճմն մանուկ տիօք
և հասակաւ, ի գաւառէն Սպարկերտու ի
գեղէն Կեղեու անուն Ամիրզայ...», «սե»
Ղև. Փիրղալեմյան (հրատ.), «Նշտարք հա-
լոց», Կ. Պոլիս, ապ. Նիշան Կ. Պերպերյան,
էջ 98—99:

Բնագիրը թուրքական գրաքննութեան
պատճառով խիստ կրճատված է՝ գրկվելով
իր ամենակարևոր մասերից:

Բ.—ՆԵՐՐՈՂԱԿԱՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՃԱՌԻՐ

1. Վարք և ճանապարհիւն սուր հօրն
մերայ և երանաշնորհ վարդապետին Գրի-
գորի որ ի վերջի ժամանակս զսրբոց պատ-
մութիւնս ճարտասցոյց և ճորոգեաց՝ որ
կոչի Յայսմաուրք. «Գովել զտուրքս և
զքնարեալսն յատուծոյ՝ պարա և վասն
բազում պատճառի», Երևանի Պետ. Մատ.
ձեռ. № 7363, էջ 510բ—513բ:

Հեղինակն իր մասին գրում է. «Արդ ևս՝
աարտամեալս մեզօք և զտաճեալս ողոր-
դութեամբ, մտօք լիմարեալ և հոգևով ցնո-
րեալ և մարմնով անսրբութեամբ, անվարժ
իմաստութեամբ և անհանճար գիտութեամբ,
անարգս յամենայնի և անպիտանս լեկեղե-
ցոյ, պղինձս հնչողականս և ծնծղալս զօղան-

չական, ժանկոտեալս պատրանօք շարին և
նանմացնալս ի դործ խաւարին, անարգս ի
մէջ պատուաւորաց և անհմուտս ի կարգս
բանասիրաց Առաքել պիտակ անուամբ վար-
դապետ, որ շնմ բաւական գովել զամենայն
գովութեանց արժանաւորն զքաջն Գրիգո-
րիտս, որ ոչ է կարօտ սեթևեթէ բանից իմոցս
ևն, Վերջում՝ «Ջարմարոց տառիս ղԱռաքել
վարդապետ լիշել ի տէր աղաչեմա՛ւ Տես նաև
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 101՝ «Յարմա-
րեցաւ ճառս ի վանքն Ղազարու ձեռամբ
ամենամեղ և եղկելի բշուաակահան անձի՞ն՝
Ա. վրդ.է ի բուսակահիս Հայոց ՊԷ և Ա
(= 1422 թ.)» (էջ 451բ—452բ, սկ. «Պարա
և գովել զտուրքս և զքնարեալսն աստու-
ծոյ վասն բազում պատճառի»):

Տես դարձալ Վիեննայի Մխթ. Մատ.
ձեռ. № 213՝ «Վարք և ճահատակութիւն»
ևն (էջ 338ա) և № 137՝ «Վարք և յիշատակ
մեծ և հոգելի վարդին Գրիգորի զուր ցեր-
բողեան ասացեալ Առ. վրդ.ի ճորին աշա-
կերտի» (էջ 493բ). Վիեննայի Hof-Bibl. Cod.
Lit. № 17 (col. 1277). Երուսաղեմի Հայկ.
Մատ. ձեռ. № 25 (էջ 988բ):

2. Գովեստ ներբողեան յԱռաքել վար-
դապետէ ասացեալ վասն գալստեամ տեառն
քաւասնօրեայ ի տաճարն. «Աճեառ ճնունդ
հօր միածին որդի ճիսուս ճրիստոս, սրբեա՛
զաղտեղացեալ միտս իմ ճհաճիլ բանս գե-
ղեցեալ սրմարս համեղ և ցանկալիս...», Երև-
անի Պետ. Մատ. ձեռ. № 83, էջ 371ա—380բ:
Վերջում՝ «Յօրինեցաւ ճառս ի թուակա-
նիս հայոց ՊԷԷ (= 1435 թ.) ի նորէն յանա-
պատիս Երկայն Ընկուզեաց որ [յ]անուն
սրբուհայ Աստուածածնին և յանուն սուրբ
Կարապետին ի դաւառին Յաղմնայ. որք
կարդալք մեղաց թողութիւն ինդրեցէք յի-
նորի ճառի Առաքել վարդապետի»:

3. Ներբողեան ասացեալ ի յԱռաքել վար-
դապետէ. «Աճմամանակ բանդ աստուած,
արքայ համայնից, ճնունդ հօր անեղարար
և փառակից հօր անքրճեարար...», Երևանի
Պետ. Մատ. ձեռ. № 83, էջ 380բ—393բ:

Վերջում՝ «Յարմարեցաւ ճառս ի վանքս
Ղազարու ձեռամբ ամինամեղ և եղկելի թըշ-
աւական անձին յԱռաքել վարդապետի,
թուականին Հայոց ՊԷԱ (= 1422 թ.)»:

¹ Գ. Յեր-Մկրտչյան, Արարատ, 1900, էջ 100:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 101՝ ԵՄԵԹԻ զայստեան Մաղկազարդին, ասացեալ Առ. վրդ. Կ. (էջ 439ա—445ա), № 3457՝ ԵՄԵԹԻ Մաղկազարդի զայստեանն, յԱռ. վրդ. Կ. (էջ 243բ—245ա), № 2121՝ նույն խոր. (էջ 077ա—377բ), № 629՝ նույն խոր. (էջ 231ա—232ա), № 745՝ նույն խոր. (էջ 109բ—111ա), № 597՝ անխոր. (էջ 51ա), ևն: Տես դարձալ Կրքչեհրի Ս. Գեորգ Կկեղ. ձեռ. № 3 (էջ 631ա):

4. Ներրողեան ասացեալ վասն մեծի յարութեանն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ ի Առաքել վարդապետէ. «Իմաստութիւն հոր որդի աստուծոյ, տուր զօրութիւն մտաց իմոց ասել բանս ինչ յարութեան քո, ծընեալոյ յառաջ քան զյաւիտեանս, անծամանակոյ աստուած. կարողացո գտեսութիւնս իմ ծնանիլ Պառս ներբողիցի վասն աւուրս մեծի...», Երեւանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 83, էջ 393բ—405ա:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 3457՝ ԵՄԵԹԻ յարութեանն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, յԱռ. վրդ. Կ. (էջ 245ա—246ա), № 2121՝ նույն խոր. (էջ 384բ—385ա), № 101՝ ԵՄԵԹԻ յաւուր յարութեանն ևն (էջ 445ա—451ա), ևն:

5. Առաքել վարդապետի ասացեալ զըրւատ վերտահն ի սուրբն Յովնանէս կարպետին Քրիստոսի. «Աստուած միածինն ձ հօր, լոյս ծագեալ խաւարեալ՝ ոչւոյս և մարքեա զգործարան բարբառոյս, զի կարողացայց խօսել զովեստ արժանաւոր ըստ իմումս կարի վասն բարբառոյ ձայնին Ամբողոյն մեծին...», Երեւանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 83, էջ 405ա—415բ:

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 1755՝ ԵԳՈՎԵՍՏ ներրողեան յԱռ. վրդ. Կ և այլոց վեհից ասացեալ վասն Յովնանու Կարապետինն (էջ 53ա—60ա, սկ. ԵՅԻՍՏՈՍ միածինն ձ հօր, լոյս ծագեալ), № 3457՝ ԵՒՈՎԵՍՏ ներրողալիան վասն Յովնանու Կարապետինն (էջ 246ա—246բ, սկ. նույն, վերջից թերի), № 829՝ նույն խոր. (էջ 243ա—243բ, սկ. նույն, վերջից թերի), № 2291՝ ԵԳՈՎԵՍՏ ներրողեան վասն Յովնանու Կարապետինն (էջ 121ա—121բ, սկ. նույն):

1 Ձեռագրում ի խաւարեալ:

6. Գովեստ ներրողեան ի սուրբ Աստուածածինն, ասացեալ Առաքել վարդապետէ. «Ո՛վ ամենասարբուհի աստուածածինն Մարիամ կոյս, զերագոյնդ նրկնաւորաց և նրկրաւորաց, պատրաստեալոյ ի հօրէ աստուծոյ...», Երեւանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 7362, էջ 9ա—13բ:

7. Յարմարեցաւ զովեստ ներրողեան ի սուրբ Աստուածածինն և ի ծնունդն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, ի սեր Առաքել վարդապետէ. «Զնրան իմ բացից յօժարութեամբ կամաց, զի արժանի եղեց անարժանութեամբ իմով ընդունել զչնորհարա՛յտ հոգիդ աստուծոյ: Արգ՛ քանզի զնրկեցութիւն արփւոյն այսու զովեսցի...», Երեւանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 1755, էջ 193բ—191ա:

Այս ճառի հիշատակարանը գտնվում է «Աստուածածին կոյս պատուական» տաղի վերջում (հմմտ. Չափածո երկեր. Դ. § 4):

Տես նաև նույն մաս. ձեռ. № 7465 ԵԳՈՎԵՍՏ ներրողեան ի սուրբ Աստուածածինն և ի ծնունդն Քրիստոսի, ասացեալ յԱռ. վրդ. Կ. (էջ 302ա—305բ). Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 396 (էջ 91բ). Նիկոսիայի Անթիլիասի ձեռ. № 3—հին № 1 (էջ 237բ):

8. (Անխորագիր) Երեւանի զքերան մտաց և առից զհոգի շնորհաց: Մարգարէն կանխածայնեաց և ես ընդ մմին զոչնմ. Ո՛վ տեր կենաց և աղբիւր բարեաց...», Երեւանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 2121, էջ 377բ—378բ:

Այս ճառը հեղինակի անուն չի կրում, բայց ձեռագրում գտնվում է Առ. Բաղիշեցու «Անծամանակ բանգ աստուած» և Երեւանի զքերանս իմ խօսել սիրով» ճառերի միջև, իսկ վերջինս կրում է Եւորին [Առաքել վարդապետի] յարութեանն Ղազարու» խորագիրը, որով կարելի է ընդունել, թէ ընդօրինակողի կարծիքով խնդրո աստուած ճառը ևս եղել է Առ. Բաղիշեցու հեղինակութանը: Այսպես է նաև նույն մաս. № 746 ձեռագրում, անխորագիր (էջ 111ա—112ա), իսկ № 597 ձեռագրում, նույնպես անխորագիր (էջ 52բ—53ա), գտնվում է անկախ:

9. Նորին [Առաքել վարդապետի] յարութեանն Ղազարու. Երեւանի զքերանս իմ խօսել վասն քո, որդի աստուծոյ, զի քն բար-

բառն ամենայն բանաորք...», Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 2131, էջ 374ր:

Նույն մատ. № 743 (էջ 112ա—112բ) և № 8293 (էջ 232ա) ձեռագրերում ևս այս նաոր կրում է Նորին [Առաքել վարդապետի] յարուրեանն Ղազարուս խորագիրը: Բայց երբեք նաև չփոթությամբ Հակոբ Արևեցուն է վերագրվում: Այսպես, օրինակ, նույն մատ. № 3457 ձեռագրում պատահա-
 10 մամբ Հակոբ Արևեցու. Այլակերպության նա-
 ճից հետո ընկած լինելով՝ Նորին ի յարու-
 րիւնն Ղազարուս (էջ 211ա) խորագրով
 այդ հեղինակին է սրվում: Այս չփոթության
 հետևանքով վեհնախկին Մխիթ. Մատ. № 280
 15 ձեռագրում այս նաոր խորագրված է սՋըր-
 բայն Յակոբայ Արմոյ Եպիսկոպոսի ասացել
 ի յարուրիւնն Ղազարուս (էջ 34բ): Դիտենք,
 որ Արևեցին ևս ունի մի նաո՛ւ ի յարուրիւնն
 20 Ղազարուս, որը տարբեր է (սկ. «Այսօր կե-
 նագործողն ամենայնի»): Բայց վերոհիշյալ
 չփոթությանը զո՛ւ են գնացել նաև 1722 թ.
 4. Գալում տպագրված «Դիրք և նաք հո-
 գեշահ» ժողովածուի հրատարակիչները, որ-
 րոնք ձեռագրերում Արևեցու անունով պա-
 25 տանելով այդ երկու տարբեր նաոներն ան-
 բաժանորեն կցել են իրար և սպել ճշտա
 երանելոյն Յակոբայ Արմոյ Եպիսկոպոսի
 ասացել ի գալուստ փրկչին ի Ռերանբա
 և ի յարուրիւնն Ղազարուս խորագրով (էջ
 30 126—143): Այս հրատարակության մեջ Առա-
 քելին պատկանող բնագիրը, որ սկզբի մասն
 է կազմում, մինչև «ՋԳարուզին յանգիմա-
 նեաց և վա՛յ ետ Բնթալիղայ» բառերը (էջ
 132), շատ ավելի երկար է, քան մեզ հայա-
 35 նի ձեռագրերում:

10. Նորին [Առաքել վարդապետի] ասա-
 ցելու ի մեծի երկուշարարի առուստուն.
 Եթաց զշքուսնս իմ խօսել սիրով զգործս յո,
 որդի աստուծոյ, զի ի քե՛ն թղխեն ամենայն
 40 գանձք հոգևորական...», Երևանի Գեո. Մատ.
 ձեռ. № 2121, էջ 378բ—379ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 743՝ Նորին
 [Առաքել վարդապետի] ասացելու ի
 մեծի երկուշարարիմ յաւետարանին մեկ-
 45 նուրեքնե՛ն» (էջ 112բ—113ա), № 597՝ անխոր-
 (էջ 53բ—54ա): Այս նաոր ևս որոշ ձեռա-
 գրերում չփոթությամբ վերագրված է Հա-

կոբ Արևեցուն. տես նույն մատ. ձեռ.
 № 3457՝ Նորին [Յակոբայ Արևեցու] ասա-
 ցելու ի մեծի երկուշարարին յաւետարա-
 5 նին մեկնուրեքնե՛ն» (էջ 211բ—212ա) և № 3291՝
 նույն խոր. (էջ 117բ—118ա):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այլ. դյան Մաճ.— «Հայոց հին գրակա-
 նության պատմություն», գիրք Բ, Երևան,
 1948, էջ 387—389:

Ալիշան Ղ.Ա.— «Հայտապատում», Վենե-
 10 տիկ, 1901, մասն Ա, էջ 128, § 114:

Ս.Յառյան շր.— «Հայոց անձնանուն-
 ների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1943, էջ
 211—213, §§ 58, 59, 62 և 77:

Ս.Յառյան շր.— «Նույնը՝ հտ. Գ, Երևան, 1948,
 15 էջ 302—304, § 108:

Ս.Յառյան շ. Ս. (Анасян А. С.)— «Ар-
 мянские хронисты о падении Константинополя». Византийский Временник,
 т. VII, Москва, 1953, стр. 444—452. 20

Ս.Յառյան շ. Ս.— «Հայկական աղբյուր-
 ները Բյուզանդիայի անկման մասին», Երե-
 վան, 1937, էջ 5—23 և 91—109:

ՅՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ա. Մարտիրոսյան, Տեղե-
 կազի շՍՍԻ Գիտությունների Ակադեմիայի, հտ. 21
 գիտ., 1927, № 10, էջ 126—129: Ա. Մարտիրոսյան,
 Բանվոր, Հեղինակ, 3 հտ., 1937 թ., № 130 (1212):
 — Կ. Քյուրթյան, Բազմավեպ, 1903, էջ 229:

Արյուսով Վ. (Брюсов В.)— «Поэзия
 Армении», Москва, 1916, стр. 51—52 25

Արյուսով Վ. (Брюсов В.)— «Армян-
 ская поэзия в переводах В. Я. Брюсова»,
 Ереван, 1956, стр. 28—29.

Բրոսե Մ. (Brosset M.)— «Sur deux
 rédactions arméniennes, en vers et en
 30 prose, de la légende des saints Baralam=
 Varlaam et Iosaph = Iosaphat». St. - Pé-
 tersbourg, 1881.

Արտասպպիկ է Գիտ. Ակադեմիայի Mé-
 langes Asiatiques-ից, t. VIII, 1876—1881, 35
 p. 535—543. Այլևի առաջ լույս է տեսել
 Bulletin-ում, t. XXIV, 1878, p. 561—567.

Բրոսե Մ. (Brosset M.)— «Notice sur
 un manuscrit arménien nouvellement ac-

1 Տես նաև ԱՌԱՔՈՒ ՍՐՈՇՆՈՒ անվան առ-
 ցույց սրված գրականությունը:

quis pour la Bibliothèque Impériale Publique", St.-Petersbourg, 1881.

Արատապիւ է Գիտ. Ակադեմիայի *Mélanges Asiatiques*-ից, t. VIII, 1876—1881, p. 613—621. Այլիւ առաջ լույս է տեսել *Bulletin*-ում, t. XXV, 1879, p. 277—282.

Ջադրիաճայլաճ Գար.— *Երասմոթիւն հայերէն նոր դպրութեան», Վիննաիկ, 1878, էջ 169—170 և 248—251:*

Կիրպոտին Վ. (Кирпотин В.) — *Познания армянского народа», Москва, 1938, стр. 38.*

Հովհաննիսյան Ս. Գ.— *Երվազներ հայ ազատագրական մարտի պատմութեան», զիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 89—90:*

Ղազիկյան Ս. Բ.— *Եւրոպական նոր մտածնագիտութիւն» ևն, հտ. Ա, Վիննաիկ, 1909, էջ 183:*

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — *„Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur“, Leipzig, 1836. S. 225—226.*

Չոպանյան Ա. (Tchobanian A.) — *„La Rose de d'Arménie“, t. III, Paris, 1929, p. 105—118.*

Պալյան Յրդ.— *Եւայ աշուղներ», հտ. Ա, տետր Ա, Չմլուռիա, 1911, էջ 124—180:*

Պոստոլյան ՄԿ.— *Եւայ հանրագիտակ», Բուխարեստ, 1938, էջ 212—213:*

Սոմալյան Սօք. (Somai P. S.) — *„Quadro della storia letteraria di Armenia“, Venezia, 1829, p. 143.*

Յեր-Մովսիսյան Մնար. (հրատ.) — *Եւկարգրութիւն հոգևոր վարուց Յովասաիու, որչև թագաւորին Ննգկաց, գրեալ Յոհաննու կրօնաւորի», Վաղարշապատ, 1897, էջ ԽԷ—ԽԸ և ԿԸ—ՀԻ:*

Փիղալեմյան Ղև.— *Եւտարք հայոց», Կ. Պոլիս, ապ. Նիշան Կ. Պերպերլան, էջ 76—77, 114 և 116—117:*

Փիղալեմյան Ղև.— *Եժամանակագրութիւն», Դիւան Էտյոց Պատմութեան, զիրք Ժ, Քիֆիս, 1912, էջ 498:*

Քարաճյանց Ն.— *Եւին հայ երգիչներ», Արարատ, 1898, էջ 68—86, 90—92 և 124—130:*

ԵՐԵՎԱՆ 1891

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՇՈՒՈՔԻՑԻ.

ԵՐԵՎԱՆ ԳԵՂՐԻՃԵՑԻ

Նաև Առաքինւոյ ձեռով Առ. Դավրիժեցիին Գրիգոր Կամախեցու և Ջադարիա Քանաքեացու հետ միասին ժ: դարի հայ պատմագրութեան հայտնի ներկայացուցիչներից է: Մն. Ատրպատականի Դավրիժ (Քավրիզ) քաղաքում, հավանաբար ՃՁ դարի վերջերում: Եղել է էջմիածնի միաբան և, վարձապետական կարգով, Փիլիպպոս Ադրախեցի կաթողիկոսի աշակերտը: Սույն կաթողիկոսի հրամանով 1651 թվականին սկսել է գրել իր Պատմութիւնը և ավարտել է Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրով 1662 թվականին, թեև նրանից հետո էլ դեռ ավելացրել է որոշ դուխնի որ հասվածներ: Մեռ. 1670 թվականին էջմիածնում ու թողվել այնտեղ: Առ. Դավրիժեցիին ստուգապատում մատենագիր է և իր ժամանակի պատմութեան համար վստահելի աղբյուր: Նրա երկը հիմնականում ընդգրկում է ժ: դարի սկզբից մինչև 60-ական թվականները մասամբ ներառելով ժամանակաշրջանը՝ արժեքավոր տեղեկութիւններ հաղորդելով աղբյուրների քաղաքական դեպքերի, հասարակական երևույթների և ազգային կյանքի մասին (թուրքաբարկական պատերազմները, շալախների շարժումը, սովը, գաղթականութիւնները, արևմտահայ բուրժուազիայի ներդասակարգային կռիւները, լեհահայ գաղութի դեպքերը, լուսավորութեան ու դրական վերածնութեան ճիգերը, ժամանակի հայ հայտնի գործիչները, ևն): Առ. Դավրիժեցիին ինքնականատես է եղել շատ դեպքերի և գրա հետ միասին իր շրջագայութիւնների ընթացքում դրի է տեսել նաև արևմտաստեղծի պատմածները, ինչպես ինքն է ասում. «Ի լուով երկիրս և յաշխարհս շրջագայելով ի խնդիր գրուցաց պատմութեան, ոչ միայն ի քրիստոնէից, այլև յալլոց ազանք հարցանելով, և ամենեցունց զսասցեալսն գրելով»:

՝ Տղ. Վաղարշապատ, 1828, էջ 670:

Սակախ Առ. Դավրիժեցիին ունի մի շարք գլուխներ, որոնք բովանդակութիւնը ալիւի հին շրջաններն են և ընդգրկում են. արդարեոսներ են՝ Լ, ԼԱ, ԼԲ, ԼԶ, ԾԱ, ԾԲ, ԾԴ և ԾԾ գլուխները Այս գլուխների համար են հեղինակն օգտագործել է վատահելի աղբյուրներ. այսպէս, օրինակ, Լ. գլխում Գրիգոր Լուսավորչի աշի պատմութեան համար նա բերում է մի շարք հիշատակարաններ. ԼԱ գլխում հայոց կաթողիկոսների դավազանացանկը կազմելիս օգտվել է հին ժամանակագրութուններից, կոնդակներից և ձեռագրերի հիշատակարաններից, ևն Առ. Դավրիժեցիին իր Պատմութեան մեջ մոռնել է նաև ուղղակի ուրիշներից զբլի առնված կտորներ. օրինակ՝ ԾԴ գլուխը Հովհաննէս Մարեցու Վատմութիւն Աղուանից աշխարհիցն է, իսկ ԾԴ գլխի մի մասը Սարգիս Բերիացու Վասն անուանց և օրպիսութեանց պատուանկան ականցն է. ուրիշներից են նաև ԾԾ գլուխը կազմող անխորագիր ժամանակագրութիւնն (սկ. Ե՛ շայոց բուանկանին Ժ. կարգեցաւ ճիւղ հարիւրանցն) ու Վատմութիւն անցից Հրեից ազգին և Սուպիքայ անուն ջնտիննը: Առ. Դավրիժեցու Պատմութեան առաջին տպագրութիւնը լույս է տեսել իր կենդանութեան օրով՝ 1869 թվականին Ամստերդամում: Նրա անունով կան երկու տաղեր ևս:

Ա. — ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա տպ.— Գիրք Պատմութեանց, շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դավրեժացոյ: Սակա զիպուածոց Հայաստանեայց՝ և ևս գաւառին Արարատոյ՝ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի բուռն շայոց 1054 էն, մինչև յաւարա օլամսօրութեանս. այլև ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար, աստի և անտի: Տպագրեալ քեր տպարանում սըրբոյն էմիածնի և սրբոյն Սարգսի զօրավարի: Ի հայրապետութեան տխաւն Յակոբայ կաթողիկոսի սրբոյ էմիածնի: Եւ վերակացութեամբ տնաւն Ոսկանայ Երևանցոյ բանի սպասաւորի: ՅԱմսթիւղամում: Ներբուռ փրկչին 1669 ին, Յունվարի 1: Իսկ ըստ շայոց 1118 ին. Սահմի 29:

Յ50 էշ (10 X 11.5 սմ.): Պատմութեան բնագիրը բաղկացած է ճնախադրութիւնն-ից և 86 գլուխներից, բայց հրատարակիչ Ոսկան Երևանցիին ԾԷ և ԾԸ համարներով ալիւացրել է երկու գլուխներ ևս հետևյալ վերնագրերով. Վատմութիւն կենաց Ոսկանայ վարդապետի նրևանցեայ տպագրողի գրոյս՝ և այլոց, որը Ոսկան Երևանցու կենսագրութիւնն է, և Վաղագս միութեան և միաւորութեան, նոյնք են երեք զանազանք, արարեալ նուրայ Ոսկանայ վարդապետի: Վերջում տպագրութեան հիշատակարանը. Վերջորեք և սղորմութեամբ ամենագորին աստուծոյ շարատուցեալ յաւարտ ժամանեաց մատնան Պատմագրական ներ թուռ ժրկչին ՌՈԿԹ (= 1669), նամսեանն Մալխի, որոյ աւուրք էին Զ: Իսկ ըստ շայոց ՌՃԺԸ, նամսեանն Արեղի, որոյ աւուրք էին Դ: Սրբագրութեամբ և ընչիւք Ոսկանի վարդապետի Երևանցեայ ի տպարանի սրբոյ էշմիածնի և սրբոյ Սարգսի, ի հայրապետութեան տնաւն Յակոբու շայոց կաթողիկոսի: Ներ քաղաքում հոյակապում Ամստերդամում ևն: Բնագրի սրբագրութեան մասին Ոսկանի կենսագրութիւնն մեջ գրված է, որ նա ճնակ զպատմագիրս նոր՝ զարարեալն յԱռաքեալոյ վարդապետէ, զորս ո՛չ միայն տպագրեաց, այլև սրբագրեալ ուղղեաց ըստ քերականութեան արհեստի, զաղաւաղեալն ի գրչաց անհմտաց, և անոպալից արանց և բանաստեղծից (էշ 687—698):

Այլ տպ.— Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ: Սակա զիպուածոց շայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի, սկսեալ ի ՌՄԴ բուանկանէն շայոց մինչ ի ՌՃԺԹ ք.: Ըստ ձեւագիր օրիակին արտագրելոյ ծախիւք և հսկողութեամբ հնդիւնակին: Տպեալ հրամանաւ Սինոզի Ս. էմիածնի: Ի Վաղարշապատ, ի տպարանի Սրբոյ կաթողիկէ էմիածնի, 1864 — ՌՅԼԳ:

Բ + ԾԶ էշ (25 X 18 սմ.): Հրատարակվել է էշմ. Մատ. Պ 1714 ձեռ. օրինակի հիման վրա, ընդօրինակված՝ 1803 թ. Աթանաս դպրի ձեռքով, համեմատութեամբ նույն և մատ. Պ 1713 ձեռ. օրինակի, որն ընդօրինակված է 1866 թ. Ավետիս երեցի ձեռքով,

և Ոսկան Երևանցու հրատարակութիւնս Այս հրատարակութիւն մեջ չկան Ոսկանի հավելվածները. դրա փոխարեն ՅԾ և ԾԶ սլոխների միջև կա չհամարակալված մի ծոր գլուխ՝ «Պատմութիւն անցից Նրեից ազգին, և Սապերայ անուն զհատին» ևն (էջ 303—314)՝ ըստ Ավետիս երևցի օրինակի, և օտագործված երկու ձեռ. օրինակների գրիչների հիշատակարանները հրատարակիչների զեկուցման մեջ տեղեկութիւնն է տրվում այն մասին, որ հիմք ընդունելով Ա.Սանասարի օրինակը՝ թի սպագրութիւնս յայս փոթ կալած ուղղել միայն գլխակի զըրչին և զտառասխալսն, զսուղ տարբերութիւն յօրինակէն Աւետից երկու և զթերութիւնս Ոսկան վարդապետի՝ ցուցանելով ի ծանօթութեանս (էջ Ա)։

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Fr. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. 11, 1888, S. 259—262: Եսիւ էն Թարգմ. Հանգլե Ամսօրեայ. 1880, էջ 130—141։

Այլ ապ. — Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիծեցոյ: Սակա գիպուածոց Հայաստանեայց և գաւառին Արարատայ և մասին Գողթան գաւառի սկսեալ ի ՌՄԱ բուսկանին Հայոց մինչ ի ՌՃՄԱ ք.: Երրորդ ապագրութիւն: Վաղարշապատ, ապարան Մայր Արոսայ Սրբոյ Էմվածնի, 1896—1936:

ՓԴ - 711 էջ (25×16 սմ.): Արտատպվել է նախորդ հրատարակութիւնից: Հրատարակիչ Դ. սարկավազը խոսելով նախորդ՝ 1884 թվի հրատարակութիւն մասին, նշում է. «Այս հրատարակութեան ժամանակ հրատարակիչը ձեռագրի քերականական ձևերը և ոճերը փոփոխել է ըստ իւր հասկացողութեան. այդ պատճառով Ա [— Ն 1714] ձեռագիրը նոյնութեամբ ընծայելու, այսինքն քերականական ձևերը, դարձուածքները և բառերը վերականգնած լինելու համար համեմատեցինք ամբողջ ձեռագիրն այս Գ. հրատարակութիւն հետ և այդ տարբերութիւնները մանրամասն նշանակեցինք գրքիս վերջում» (էջ Ժ): Հատորի վերջում գտնվում է ընդարձակ ցանկը՝ «Առաքել վարդապետի Պատմութեան գրչազիր օրինակի (Արանաս գալրի Ն 1714) և ապագիր օրինակի (Վա-

ղարշապատ. 1884 ք.) մեջ եղած մանրամասն տարբերութիւնները» (էջ 603—711): Հատորն ունի նաև «Ճանկ յառուկ անուանց» (էջ 673—694):

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն. Գ. Գ., Հանգլե Ամսօրեայ. 1896, էջ 214։

Բովանդակութիւն (ըստ վերջին հրատարակութիւնի).

Նախագրութիւն սուղիկայ գրոց պատմութեան (Մկ. Պատմութիւն անցից հարաւածոց. որք եկին ի վերայ աշխարհս Հայոց ի յետին ժամանակս ի քաղաւորէն Շահարաս կոչեցելոյ և ի նորին ազգէն որք ին Պարսիկս ևն):

Ա. Յագագո սուղիկայ՝ զոր ունէին կաթուղիքն ի հարկապանելութենէ բուսարաց:

Բ. Յագագո զայստեան Սրապիոն վարդապետին ի սուրբ աթոռն էջմիածին և լինելոյ կաթուղիքս:

Գ. Յագագո զայստեան Շահարասայ թագաւորին Գարեթ յայտարարու ինչոց, և ունելոյ զամենայն, և վարդապետին Սրապիոնի զանալոյ անգրէն ի անգրի իւր.

Դ. Յագագո սուղիկ զայոյ Զգալօղլոյն, յորոյ պատճառէ քեաց չանն բոյորովին բովանդակի գերկերն Արարատու. և զնորին մերձեկայ սահմանակէց երկերն ընդ նմին:

Ե. Յագագո քեչոյ զամենափարթաւ գրագարացն Զուգայոյ յերկերն Գարեթի:

Զ. Վասն երկրորդ անգամ զայոյն Զլալօղլ սարգարին, և պարտեալ լինելոյն և զանալոյն:

Է. Յագագո յայտնելոյ Զլալօղլն և սուսիկ ստվուն և մարդակեր զայոյն, և այլ ես ուարանութեանց՝ որք ժամանեցին ի վերայ աշխարհի:

Ը. Յագագո սոման քաղաքացն Գանջայու և Շահարայ:

Թ. Թէ որդիս պատճառածք կոչեաց Շահարաս գրագաւորն Վրաց սո ինքն, և նախից զանայ զնոս:

Ճ. Միև ես պատմութիւն զամենանութեան Շահարասին, զոր միւսանգամ արար ընդ թագաւորին Վրաց:

ՃԱ. Պատմութիւն և պատճառ ունեման աշխարհին Վրաց, և մտնուած Հաւաստի թագաւորին նոցա, որ եղև նեամբ սուղիկն Շահարասին:

ՃԲ. Պատմութիւն նահատակութեան մօր Թմուզի թագաւորին կաթիլու ի նոյն Շահարասէն:

ՃԳ. Պատմութիւն նեզութեանց՝ զորս կրեցին ազգն Հայոց յառաջին Շահարաս թագաւորէն:

ՃԴ. Միև ես պատմութիւն նեզութեանց՝ զորս կրեցին ազգն Հայոց յառաջին Շահարաս թագաւորէն:

ՃԵ. Վասն էր ոչ զայ աշխարաց քոզալ յաշխարհին, որ Արագոտան կոչի:

ՃԶ. Պատմութիւն վասն նշխարաց սրբուկայ կուսին նեփսիմեայ, Թէ ո՞րպէս գտեալ և տանալ:

եզն նա ի Յաակոբ, և թէ ո՛րպէս ասրեալ եզն յԱստուծան թաղարի:

ՓԷ. Թէ ո՛րպէս կամ յի՛նչ պատճառէ ասրան յԱստուծան թաղարի զԱյն սրբոյն Յրէիշորի մերոյ և իսուսուրչին, և զքարինքն սրբոյ աթոռոյն իջմիսննի:

ՓԸ. Յազազս հարիւր թուան ժուզագային զոր շանն եզ ի վերայ Մելիթոսի կաթուղիկոսին:

ՓԹ. Պատմութիւն կաթուղիկոսութեան և փախըստեան Մանկ կաթուղիկոսին:

Ի. Վասն հակառակութեան Մանկ կաթուղիկոսին, զոր արար ընդ սուրբ իջմիսննի և ընդ Մովսէս կաթուղիկոսին:

ԻԱ. Պատմութիւն սասորինագործ արանց՝ Սարգիս եպիսկոպոսին և տէր Կիբակոսին, որք եզնն սկիզբն շինելոյ և հաստատելոյ անապատաց: Որովք և պատճառք ամենայն բարեկարգութեան վանօրէից և եկեղեցեաց և նոցին բնակողաց:

ԻԲ. Այլևս պատմութիւն վասն սոյն մեծ անապատի:

ԻԳ. Պատմութիւն վարդապետութեան և վարաց սրբոյ վարդապետին Պոզոսի:

ԻԴ. Վասն վարդապետութեան և կաթուղիկոսութեան անասն Մովսէսի: Ընդ որում և յազազս նորագութեան լուսափառոյց սրբոյ աթոռոյն իջմիսննի:

ԻԵ. Վասն վարդապետութեան և կաթուղիկոսութեան անասն Փիլիպպոսի, յորում և վասն նորագութեան եկեղեցեաց սրբունի հուսանացն Պայտառեայ և Նիփոսիմեայ և յայտնելոյ նշխարաց նոցին:

ԻԶ. Վասն նորագութեան անուանի վանօրէից, և շինութեան բազմածախ և մեծափայելուչ եկեղեցեաց:

ԻԷ. Վասն նախասկիւթեան տէր Անդրէաս քանանային:

ԻԸ. Պատմութիւն նեղութեանց և վշտաց, զոր կրեցին Հայ ազգու ջրիտանեայրն, որք բնակեալք են ի քաղաքն Իլով:

ԻԹ. Թէ ո՛րք և ո՛րպէս եզնն պատճառք զտանելոյ զգես և զգիտութիւնս արտաքին զրոց և զարուեստս քերականութեան, և նորոգեալ սփռեցին ի վարդապետս Հայոց, որ բնակին բարձեալ և անկեա իր լիայ:

Լ. Պատմութիւն վասն սրբոյն Յրէիշորի մերոյ և իսուսուրչի Աջոյն:

ԼԱ. Ետրագրութիւն կաթուղիկոսացն մերոց անեալ և սկսեալ ի սրբոյն Ներսիս Կլայնցոյ, և կարգու ամեալ և հասուցեալ մինչև ցժամանակս մեր:

ԼԲ. Կարգ վարդապետաց սկսեալ ի Պօլէ Միխիթարայ զուսպանուն որ իջնէ իջմիսննի զաստուանն:

ԼԳ. Թէ վասն որո՛յ պատճառի զհայազուն ջրիտանեայ անին ի քաղաքամիջէն Աստուանու և ասրեալ յեզր քաղաքին յայնկայս զետայն բնակեցուցին:

ԼԴ. Պատմութիւն վասն ազգին Սրբայնցուց բնակելոցն յԱստուծան թաղարի. և այլոց ես Սրբայնցի ազգին, որք են բնակեալ ընդ իշխանութեամբ Թագաւորութեանն Պարսից, թէ վասն որո՛յ պատճառի զարևուցին յիսրեանց որինացն ի կրօնս Մանկութի:

ԼԵ. Վասն շարժման մեծ քաղաքին Բարզիզու:

ԼԶ. Պատմութիւն վասն զերեզմանին և սահեբացն Վարդ պատրկայ:

ԼԸ. Յազազս շարժին որ եզն ի Վան քաղաքին, և իւրում չրջակայ երկրին:

ԼԹ. Պատմութիւն և պատճառք կոչողակոյ զանուանի վանքն Վարազ կոչեցեալ և ասնելոյ զուսպ սուրբ Նշանն ի բերդն Առաքայ, և զարձուցանելոյ անախ ի Վան քաղաք:

ԼՓ. Վասն զնայոյ Լուսէյն ազային ի Զուլամերի:

Մ. Պատմութիւն վասն սասակման պիղծ Զոմարին:

ՄԱ. Պատմութիւն վասն սասակման Սուլէյման Երէկին:

ՄԲ. Պատմութիւն վասն պարսկութեան Իրբանիս Երէկին և զարձի սրբոյ Նշանին ի Վան քաղաք:

ՄԳ. Պատմութիւն վասն նշխարաց սրբոյն Յովհաննու Կարապետին, որ յայտնեցաւ ի ժամանակս յետինս որ ի ին Զուլայս պտեալ կայր ի վազուց ժամանակաց:

ՄԴ. Պատմութիւն նախասկիւթեան անեզմանկանն Նիկոզայոսի:

ՄԵ. Պատմութիւն նախասկիւթեան իսուսափանոյ վկային Քրիստոսի սրբոյն Քաշարայ:

ՄԶ. Պատմութիւն նախասկիւթեան Սիբուս անուամբ ջրիտանէին:

ՄԸ. Պատմութիւն նախասկիւթեան Միխիթար անուամբ ջրիտանէին:

ՄԸ. Պատմութիւն վասն նախասկիւթեան Աւետիս անուամբ ջրիտանէին:

ՄԹ. Յազազս սջանչելացն սասուծոյ, որ եզն ի վերայ ասն ումեմն, որ ի ժամ մանուան իւրոյ ուրացաւ:

Ս. Յազազս մանական երկիզութեան, որ եզն ի հաստանդուպոյիս մեծ քաղաքին:

ՍԱ. Պատմութիւն Օսմանցուց Թագաւորաց. Օսման ոչլու կարգն այս է. որ կաշի Խոզգար:

— Կարգ Օսմանցուց Թագաւորացն:

— Վասն Օսմանցուց Թագաւորաց թէ ո՛յց են մի զկնի միոյ:

— Այլ ես բան վասն Օսմանցուց Թագաւորացն:

— Այլ ես բան և կարգ Օսմանցուց Թագաւորացն:

ՍԲ. Աղգարանութիւն Պարսից Թագաւորացն:

— Անուանք սկանց:

ՍԳ. Վասն անուանց և որպիսութեանց պատճառական սկանց:

— Այս է զիբք Զուարնբուսն որ կան ի վերայ ևս

աշխարհի՛ թէ յո՛ր անգացո նայ կու լինին. նախ
և առջին պիտասն:

— Այլ ես քան վասն փանգաւրին:

ՄԴ. Գառմութիւն ազուանից աշխարհին ար-
բալ Մարցի Թովաննէօ վարդապետին:

ՄԵ. Բանք Կոմսոսք նշանակեալք թուակ-
նաւ ի սկզբնէ մինչև ցմեք մամանկո:

— Գառմութիւն անցից Նրէից ազգին և Սա-
ղէթայ առնն զնին, որ աւեր թէ՛ ես եմ օրի-
սոսն փրկիչ Նրէից ազգին, և արգ՛ եկի և յայտնե-
ցայ՝ զի փրկեցից զնոսս, և այլոց իրակութեանց,
որք ապուսնց նեանեցան:

ՄԶ. Գառմու թուանից զգիրս Գառմութեանց
յորում և յիշատակարան առնողին:

Առ. Դավրիժեցու Գառմութիւնից
հատվածներ են հետևյալները.

— «Գառմութիւն ցնդուրեանց և վշտաց,
գորս կրեցին հայ ազգաւ քրիստոնեայքն,
որք բնակեալք են ի քաղաքն Ելով» (զլ.
ԻԲ), տես՝ Կ. Եղյանց (հրատ.), «Բռնի միւ-
թիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն
Հռովմայի Ժամանակակից յիշատակարանք»,
Գետերբուրգ, 1884, էջ 56—42:

— «Տարագրութիւն Ջուղայեցոց ի Սպա-
հան» (զլ. Ե), «Նորոգութիւն անագատու-
կան կենաց ի Հայս» (զլ. ԻԱ) և «Սասանու-
րիւն մեծի անապատին» (զլ. ԻԲ), տես՝
Ղ. Այիշան (հրատ.), «Հայաստանում», Վենե-
տիկ, 1901, մասն Բ, էջ 611—614, 616—618
և 623—625:

Առ. Դավրիժեցու Գառմութիւնն ձեռ. օրի-
նակներից ծանոթ են Երևանի Գետ. Մատ.
ձեռ. № 1773 (էջ 3ա—437ա), № 1772 (էջ
3ա—418ա), № 5023 (էջ 1ա—376բ, վերջից
թերի) և № 7206 (էջ 1ա—393բ, վերջից թե-
րի), որոնցից №№ 1773 և 1772 օրինակները
1884 և 1896 թթ. սպագրութիւնների հա-
մար օգտագործվածներն են (նախկին էջմ.
Մատ. № 1714 և № 1713): Երանցից դուրս
կան նաև նույն մատ. № 4998 (էջ 136բ—
403ա) օրինակը, որ 1669 թ. ամստերդամ-
յան հրատարակութիւնից է ընդօրինակված,
և № 6959 (էջ 95ա—103բ) օրինակը, որ
միայն հատվածներ է պարունակում: Մի
օրինակ ունի նաև Վիեննայի Մխիթ. Մատ.
ձեռ. № 137—հիւս № 83 (էջ 1ա—428ա) Բնա-
գրարանական տեսակետից նշելի է, որ Երե-
վանի Գետ. Մատ. ձեռագրերի շարքում 6081
համարի առկա գտնվում է Ոսկան Երևանցու

1669 թ. հրատարակութիւնից մի օրինակ,
որի թերթերին կազմած թերթիկների վրա
նշանակված են մի ձեռագրի տարբեր-
վածներն ու հավելվածները՝ մի նոր սպա-
գրութիւն պատարաստելու նպատակով:

Առ. Դավրիժեցու Գառմութիւնն ֆրան-
սերեն լրիվ թարգմանութիւնը ծանոթագրու-
թիւններով՝ «Livre d'histoires, composé
par le vartabied Arakel de Tauriz», հետե-
յալ ժողովածուի մեջ. M. Brosset (հրատ.),
«Collection d'historiens arméniens», t. I,
St.-Petersbourg, 1874, p. 267—608. Առ.
Դավրիժեցու ՄԾ զլխի ֆրանսերեն թարգմա-
նութիւնը առանձին, ալբելի ընդարձակ ծա-
նոթագրութիւններով, տես M. Brosset, «Des
historiens arméniens des XVIIe et XVIIIe
siècles: Arakel de Tauriz, Registre chro-
nologique», St.-Petersbourg, 1873, p.
22—60. Վրաց պատմութիւնն վերաբերող ո-
րոշ հատվածների ֆրանսերեն թարգմանու-
թիւնը՝ «Histoire de la Géorgie depuis
l'antiquité jusqu'au XIXe siècle, traduite
du géorgien par M. Brosset», IIe partie,
1re livraison, St.-Petersbourg, 1856, p.
421—445: «Extraits de l'Histoire d'Arakel
de Tauriz, relatifs aux règnes de Sulmon
Ier et de Giorgi X^e». ՄԳ զլխի ուսերեն
թարգմանութիւնը տես K. П. Патканов,
«Драгоценные камни. их названія и
своиства по понятіяям армян в XVII
веке». С.-Петербург, 1873.

Բ.—Տ Ա Ղ Ե Ր

1. Տաղ վասն մահրամայի. «Աստուած
արար զիս ի հողոյ, | Դարձեալ ի նոյն եմ
դառնալոյ...», Արարաւ, Ա տարի,
1868/69, էջ 116:

Վերջում հիշատակարանը. «Հազար հա-
րիւր և երկու թուին | Յէջմիածին մեծ թո-
ռին, | Տէր Առաքել վարդապետին | Չայս
բանս սասց վասն կաղուխին»:

Այլ տպ.— Տաղ վասն մահրամայի. «Աստ-
ւած արար», տես՝ Կ. Կոստանյանց (հրատ.),
«Նոր ժողովածու», պրակ Բ, Քիֆլիս, 1892,
էջ 38—41:

Կ. Կոստանյանցն այս տաղը հրատար-
կելով 1895 թվին ընդօրինակված մի ձեռա-

գրից՝ նշել է նախորդ հրատարակության հետ ունեցած մի քանի տարընթերցվածները:

□ Տես նաև Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ.

№ 7717 (էջ 115ա—116ա), որ Կ. Կոստանյանցի հրատարակած օրինակն է, և № 895՝ «Տաղ վասն մանրամիտ» (էջ 234ա—235բ), Տես դարձյալ Անկյուրիայի Կարմիր-վանքի ձեռ. № 77՝ «Գովասանք գաստառակի, ասացեալ Առաքել վարդապետի, գրե ի վերայ մանրամիտ» (էջ 463ա—463բ):

Ձ. Տաղ անուշ և գեղեցիկագան. «Աստուածածին կոյս Մարիամ սըրբուհի, Մայր և ծընող փրկչի՜ն մերայ Յիսուսի...», տես՝ Մկ. Գոտուրյան, «Առաջել Սիւնեցի և իր քերթուածները», Վենետիկ, 1914, էջ 303—334:

Սկզբնատառերը՝ «Առաքեալ»: Հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթ. Մատ. № 873 ձեռագրից: Տես նաև Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 7717՝ «Տաղ վասն սրբոյ Աստուածածնի, ի Քերվիզցի Առաքել վարդապետի ասացեալ» (էջ 173ա—174ա), № 1090՝ «Տաղ սուրբ Աստուածածնի» (էջ 8բ—9ա), № 8348՝ «Տաղ Աստուածածնի» (էջ 124ա—125ա) և № 1089՝ «Տաղ անուշ և գեղեցիկագան Առաքել վարդապետի ասացեալ» (էջ 189ա—190բ). Տյուրինգենի Kōnigl. Universitätsbibl. Ma XIII 98 (fol. 124^v, սկ. «Աստուածածին մայր Մարիամ սրբ.»):

Գ.— ԱՌ. ԴԱՎՐԻԺՅՈՒ ՄԱՍԻՆ (Մառնեագրակից ցուրեր)

1. «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և Նատրշահին Գարսից», Վաղարշապատ, 1870, էջ 76:
2. «Ջաքարեայ Սարկաւազի պատմագրութիւն», հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 4, 6, 12, 14—15, 18—20, 26, 33, 37 և 63:
3. «Ջաքարեայ Սարկաւազի պատմագրութիւն», հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 26:
4. «Ջաքարեայ Սարկաւազի պատմագրութիւն», հտ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 4, 6, 7, 29, 31, 32, 38—40, 42 և շար.:

1 Հմմտ. Բ. Կյուլենբերյան, «Յուզակ ձեռագրաց Անկյուրիոյ», էջ 282—283: Մանթապարտիսի մեջ շէքուս է, որ սուրբ գրգած է 1648 թ.:

5. «Մաշատուր արեղայի Ջուղայեցոյ պատմութիւն Գարսից», Վաղարշապատ, 1905, էջ 100, 113, 127, 136, 138, 139 և 230:

ԿՐԹ.ԿԹ.ՆՈՒԹԵՈՒՆ

Արեղայան Ման.— «Հայոց հին գրականութիւն պատմութիւն», գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 439—440 և 442—454:

Ալիշահ Ղև.— «Հայապատմ», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 131—132, § 134:

Ս.Յաւայան Էր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 216, § 106:

Ս.Յաւայան Է. Ս.— «Դիտողութիւններ Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրութիւն վերաբերելով», էջ միտ ծի 6, 1956, № 8—9, էջ 93—99. № 11—12, էջ 68—76:

Արոսե Մ. (Brosset M.) — «Des historiens arméniens des XVIIe et XVIIIe siècles. Arakel de Tauriz, Registre chronologique, annoté par M. Brosset», Saint-Petersbourg, 1873. (=Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg, VIIe série, tome XIX, № 5).

Արոսե Մ. (Brosset M., հրատ.) — «Col-lection d'historiens arméniens... traduit par M. Brosset», t. I. Saint-Petersbourg, 1874, p. XX—XXXII.

Գաղպեճեյան Գ.— «Հայ ողբերգուներ: Առաջի Դաւրիժեցի», Տաճար, 1913, էջ 337—340, 363—367 և 405—408:

Դուրյան Օղ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Կ. Գալիս, 1888, էջ 81:

Ջամիլյան Արր.— «Հայ գրականութեան պատմութիւն», Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 239—240:

Ջարրիանայան Գար.— «Պատմութիւն հայերէն դպրութեան ի պէտս ազգային վարժարանաց: Բ.— Նոր մատենագրութիւն», Վենետիկ, 1878, էջ 172—179:

Թորոսյան Հ. (Thorosstan H.) — «Histoire de la littérature arménienne des origines jusqu'à nos jours», Paris, 1951, p. 205—206.

Լեւո — «Հայկական տղապարտութիւն», հտ. Ա, Քիֆլիս, 1901, էջ 159—161:

- Լեո-- *Հայոց պատմությունը*, հտ. Գ, Երևան, 1946, էջ 360—364:
- Ղազիկյան Ա. ր. — *Հայկական նոր մատենագրությունը* ևն, հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 183—189:
- Նազարյանց Ստ. (Назарянц Ст.) — „Обозрение истории гайканской письменности“, Казань, 1846, стр. 42—43.
- Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.) — „Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur“, Leipzig, 1836, S. 248—249.
- Յոսեֆյան Միք. — *Վատմութիւն Հայոցը*, հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 17:
- Պատկանյան Բ. Գ. — *Հայ պատմագրչւների կրկասիրութեանց ցուցակը*, Փորձ, 1880, № 1, հայկելված՝ էջ 34—35:
- Պետերման Հ. (Petermann H.) — „Reisen im Orient“, Bd. I, Leipzig, 1860, S. 223.
- Պոստոլյան Մկ. — *Հայ հանրագիտակց*, Բուխարեստ, 1978, էջ 213:
- Ջալալխանովիչ Իվ. (ჯვალახანიძე ივ.) — „ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა“, წიგნი I, თბილისი, 1935, გვ. 167—168.
- Ղազիկյան Ա. Քրիստի, 1935, էջ 167—168):
- Սարգիսյան Խ. — *Առաքել Դաւրիժեցիի և իր պատմագրութիւնը*, Գլածոր, Բելրուի, 1956, № 1, էջ 69—75:
- Սոմալյան Սաւր. (Somal P. S.) — „Quadro della storia letteraria di Armenia“, Venezia, 1829, p. 157—158.
- Օրմանյան Մադ. — *Ակզգապատում*, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2491—2492, § 1712:

ՈՐՈՇԵԼ ԵՐԷՑՈՒ

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ՍԻՒՆԵՑԻ, (Արձակ երկեր. Գ. § 2. *Ներբողեան Ախանագինիայ պատմագրարար*):

ՈՐՈՇԵԼ ԵՐԷՑ

Անծանոթ տաղերգու, որի անունով մի քանի հոգեոր տաղեր ենք գտնում ժԾ—ժԷ դարերում ընդօրինակված ձեռագիր տաղա-

րաններում: Բվում է, որ նույն է Առաքել Բաղիշեցու հետ:

1. Տաղ ի յԱռաքել երիցե. *ԷԱՆՃԱՌ Ժընունդ հօրն երկնային, | Եւ անըսկիրն և անքընին, | Ձոր սերովբէքն ոչ իշխեին...* Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 3871, էջ 62ա—63բ:

2. Տաղ ի յԱռաքել երիցու ասացեալ. *ԷԱՆՆԷլ անմահ լոյսն էական, | Որ է անհաս և անսահման, | Ընարեաց յերկրէ զազգը... մարդկան...* անդ, էջ 65բ—67ա:

Տաղը Բարսեղ Կեսարացուն է նվիրված: Մրա մի մասն է՝

— Տաղ Առաքել (sic) իրիցվե. *ԷԶԱՆՆԵալսն ի մեղսն պողընկական | Զանլոյծ և կապեալ դիւաց ծառայն...* Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 7707, էջ 213բ—218ա:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 421՝ *ԷՏաղ Բասիլիոսի» (էջ 313բ—314բ, սկ. ԷԱյր մի ընտիր և անուամի, | Վարուքըն սուրբ և հրաշալի...: | Զմեռայն՝ ի մեղս պողընկական»* և № 2673՝ *ԷՏաղ Բարսղի Կեսարացոյն» (էջ 413բ—414ա, սկ. նույն):*

3. Տաղ ի յԱռաքել երիցե. *ԷՄԵԾ խորհուրդ յերկրի այսօր յայտնեցաւ, | Արարիչն աստուած ընդ մարդկան դատապարտեցաւ...* Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 3871, էջ 213ա—213բ:

Տես նաև նույն մատ. ձեռ. № 423՝ *ԷԼցան բանքն այսօրին ձայնն է, ասացեալ ի Առաքելի [է]» (էջ 149ա). Հալեպի Ս. Քատ.-մանկ. կնիդ. ձեռ. № 71՝ *ԷՄԱռաքել իրիցե»՝ Ուրիշ ձեռագրերում անանուն է, տես՝ Երևանի Գեո. Մատ. ձեռ. № 424 (էջ 112ա—113բ) և № 425 (էջ 208ա). Հռոմի ԵԻԵԼ. Val. Cod. Borg. Arin. № 79 (fol. 117՝).**

4. Առաքել երիցու բանիրուն և շնորհալից քահանայի ասացեալ բան քաղցրաշար ի ճախահայրն մեր սկսեալ ևն: Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ՝ (Վիպասանական և ալլաբանական տաղեր. § 2. *ԷՏաղ Աւետեաց»):*

1 ՎՄՄ. Ա. Սյուրմեյան, *ԵՄԱՐԿԱ*, հտ. Ա, էջ 166:

ԸՌԵՋԵԼ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԵՂՈՐԵՆՅՑ

Մանր պատմագիր, որ Աղվանից կամ Վանքից կաթողիկոս էր 1481—1493 թթ. Գրիկ է Թավրիզում տեղի ունեցած զեպտիբրի պատմությունը, որ, Ն. Ալիշանի կարծիքով, հազանաբար Ստեփանոս Ռոշքայի կողմից հիշատակված «Պատմություն Գավրիթուհու է. տես՝ Ն. Ալիշանի «Եկեղեցի», 1901, մասն Ա, էջ 126, § 117. հմմտ. նաև Ն. Աճառյան, «Եկեղեցի անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 215, § 102:

ԸՌԵՋԵԼ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍ ԻԶՄԻՆԵՆԻ

Էջմիածնի կաթողիկոս, որ Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատեցու աթոռակիցն էր 1576 թվականից: Մեզ հայտնի է նրա մի կոնդակը, արված՝ Սանահնի թեմին, 1577 թվականին, Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 3031, էջ 195—197: Առաջիկա կաթողիկոսի մասին տես՝ Մաղ. Օրմանյան, «Ազգագրատուն», մասն Բ, 4. Պոլիս, 1914, §§ 1569, 1675 և 1680. տես նաև՝ Ն. Աճառյան, «Եկեղեցի անձնանունների բառարան», հտ. Ա, Երևան, 1942, էջ 215, § 105:

ԸՌԵՋԵԼ ՂՐԻՄԵՑԻ (?)

Տաղերգու, որը 1609 թ. Ղրիմում ակա- նատես է եղել Ավետիք կրոնավորի նահա- տակությունը (գեկտ. 11), ամփոփել է նրա նշխարները և այդ առթիվ նրան նվիրել է մի տաղ: Առաջիկա ինքնությունը հայտնի չէ մեզ: Ղրիմեցի մականունը, որ մենք տա- լիս ենք նրան, պայմանական է:

Տաղ տեք Աւետիք կրօնաւորին որ ցա- հատակեցաւ ի ձեռաց Քաթարաց աղեղնա- ւորաց ի ցահանգին Ղրիմի, ի վերայ ցա- ցապարնին սուրբ Նշանի վանիցն, և զոր շինեաց տեք Յոնանցէս Սեբաստիէն, զօր կայ մինչև ցայսօր մեզ օգնեալեան և պահա- պան. «Եկեղեցի» կողմ աշխարհի | Մինըն քնարեալ Հայոց ազգե...», տես՝ Ն. Մանանդ-

յան և Ն. Աճառյան (հրատ.), «Եկեղեցի ան- վանները», ժողովրդական հրատարակություն, հտ. Բ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 33—36:

20 տուն: 11-րդ տունը տալիս է թվա- կանը. «Եկեղեցի մեծաց ի թուականին | Ինչն հարիւր յսնէութիւն | Ի տասնեակէ զեկտեմ- բերին...»: Իսկ 18—19 տներում գտնում ենք հեղինակի անունը. «Վարդապետ երգող բա- նիս, | Ով նահատակ տէր Աւետիս, | Անճառ լուսով լուսաւորիս, | Պայծառ փառօք դու 10 պըսակիս | Առաքելին զեղն երանեալ | Ջրո սուրբ նըշխարաղ հանդուցեալ. | Դու հիւան- դաց բըծիչկ եղեալ, | Քրիստոս սաստուած փառաւորեալ»:

Հրատարակվել է էջմ. Մատ. ձեռագրե- 15 րից, բայց ձեռագրական տարբերություննե- րը չեն նշված: Տես հաջորդը:

Այլ սույ. — Տաղ տեք Աւետիք կրօնաւորին ևն. «Եկեղեցի» կողմ...», տես՝ Ն. Մանանդյան և Ն. Աճառյան (հրատ.), «Եկեղեցի ան- 10 նները», գիտական հրատարակություն, Վա- ղարշապատ, 1903, էջ 346—349:

Վերջում՝ հրատարակչների ծանոթա- ցրությունը: Հրատարակությունը կատարվել է էջմ. Մատ. Գեորգ. № 281 և հին № 1640 15 ձեռագրերի հիման վրա. այդ ձեռագրերն են ալթմյան Երևանի Պետ. Մատ. № 3081 (էջ 88ա—89ա) և № 1636 (էջ 210բ—212բ):

ԸՌԵՋԵԼ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՑԻ

Գրիչն է Երևանի Պետ. Մատ. № 701 20 «Ծաղկաքաղ ժողովածու» կոչված ձեռագրի, որի մեջ նա 1730 թվականին Կ. Պոլսում հավաքել է կրոնական, պատմական, պարական և սոմարագիտական զանազան երկեր: Այս ձեռագրում Առ. Նախիջևանցին ունի նաև 20 հաջկական տոմարին նվիրված մի բանասու- տեղություն, որի սկզբում խոստում է և Ն գարի թարգմանիչների մասին:

Գիտաւթիւն գրոյս մերոյ յե սուտի՛ և. «Յետ Սահակայ սըրբոյ մեծի | Կարօղիկոս 20 Հայոց ազգի, | Երկոտասանք են ըստ ազգի, | Մինչև ի գիր թըւեալեանի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 701, էջ 23ա—20բ:

Վերջում՝ «Տէր Առաքել նըւսս ոգի |
 Զրանն թվականիս զըծագրեցի, | Զի մի ալլ
 ոք տարակոյսի, | Թէ յե՛րբ եզաւ թվական
 հայի» էն:

ՇՈՒՈՒԹԵՑԻ ԾԵՐՆԱԿՆԵՑԻ

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԱՆԾԾԻ:

ՇՈՒՈՒԹԵՑԻ ԲՈՊԻԿ

Նաև Առաքեալ ձեռով: Երնջակ գալատի
 առաջնորդ և Նախիջևանի արքեպիսկոպոս,
 10 Ծն. 1613 թվականին Նախիջևանի Շոռոթ
 գյուղում և մեռ. Հոտմում 1680 թվականին:
 1653 թվականին, երբ Հակոբ Զուղայեցի կաթո-
 դիկոսը Կ. Գոլիս էր հասել, Առ. Շոռոթեցին
 գտնվում էր այնտեղ՝: Ըստ Ստեփանոս Ռոզ-
 15 քայի՝ Առ. Շոռոթեցին «հռչակաւոր քարո-
 զատու» էր, սակայն նրանից գրական երկ չի
 հասել մեզ, բացի մի բարոյախոսական տա-
 դից, որ նա 1650 թվականին գրել է Ղրիմում.
 20 Գերութիւն մեջ: Հայտնի է, որ Առ. Շոռո-
 թեցին լատինասիրական հակումներ է ունե-
 ցել և այդ պատճառով իր հակառակորդների
 կողմից ենթարկվել է հալածանքի, որի հե-
 տեանք է, հավանաբար, նրա գերեվարու-
 թիւնը: Գերութիւնից հետո՝ 1659 թ. գտնը-

¹ Առ. Շոռոթեցին 1683 թվականին Կ. Գոլիում
 գնում է մի ձեռագիր Առաքածաշունչ, որն այժմ
 գտնվում է Վենետիկի Միխ. Ստեփանյանում
 (ձեռ. № 23): Այդ ձեռագրում նա թողել է հետե-
 յալ հիշատակարանը. «...Արգ՝ վերստին նորոգեցաւ
 սուրբ գիրքս Առակացն Սողոմոնի, և այլոց իմա-
 սասիրաց, ի տիրապահ և հռչակաւոր քաղաքս որ
 կոչի Գոստանդնուպոլիս, ի թուարերութեանս Հա-
 յոց Ռձ և երկրորդի, ի հայրազնութեանս օր-
 նջմիածնի ի ստակրծ և ի բարգինազգիաց ասն
 ասուումս՝ Հայոց վերագիտողի տեսան Փիլիպոսի, որ
 յայժմ ամի պատահել սմա ասու... Արգ ես շնչինս
 ի բնասիրաց և յեանեայս ի վարդապետաց, զա-
 ռածեայս մեզոց Առաքել անուամբ կոչեցեալ վար-
 զապետ և զարծով յոյժ հեռի. ծառայեց ծառայս
 տեսանս ընդ սմա (Փիլպ. կաթ.) գոյով ի սպասա-
 ւորութեանս յամենայն ուրեք, որ եմս երկրու
 շախիճանու, ի Շոռոթ գեղջէ, ստացայ զգիրքս ի
 հալալ արգեանց իմոց» էն (տես՝ Բ. Սարգիսյան,
 «Մայր ցուցակ», Կ. Ա, էջ 173):

վում էր Հոտմում. իսկ 1602 թ. հունիսի
 10-ին Վենետիկի կառավարութիւնը նրա
 գրած մի իտալերեն նամակից տեղեկանում
 ենք, որ նա Վենետիկից մեկնելով զեպի
 Գարակաստան՝ իր միջնորդութիւնն էր առա-
 2 շարկում պարսից շահի հետ դաշինք կնքելու,
 թուրքերի դեմ, որոնք Կրետեում պատերազ-
 մի մեջ էին վենետացիների հետ: Այս նա-
 մակում Առ. Շոռոթեցին (Aranchles Varta-
 10 plet) իրեն ներկայացնում է որպես «Հայաս-
 տանի կաթողիկոսից հետո առաջին անձնա-
 վորութիւնն» և վստահեցնում, որ Վենետիկի
 հայերն իրեն «ոխարիմ թշնամիներ» են: Նրա
 տապանադարի վրա ևս արձանագրված է,
 որ նա «զվիրտս և զհալածանս կրեաց բա-
 20 զումսս»: Այս հանդամանքները հասկանալի
 են դարձնում Առաքելի գերեվարման փաս-
 տը: Գուցե Առ. Շոռոթեցունը լինի նաև
 պանդխտութիւն մասին գրված այն տաղը,
 որ մենք գրել ենք երկրայիյիների մեջ (տես
 20 ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ):

(Անխորագիր) «Քրքննեմք զրեւթիւնըս
 մարգիւղայից, | Զոր հետևիմք ցեղ ցեղ
 բաճից...», Երեանի Գեա. Մատ. ձեռ.
 25 № 8349, էջ 34ա—3Ծր:

Հիշատակարանում՝ «Եմ ի պանդուխտ
 նըւսսս հոգին | Առաքել անուն Շուռոթե-
 ցին, | Ինձ որոգայթ պատրաստեցին | Ի մէջ
 ծովին զիս յափշեցին, | Անօրինաց երկիր
 30 բերին, | Գանձ և բազումքս տիրեցին, |
 Դարձեալ յետոյ գերեցուցին, | Յարեանըս
 գինըն կըտրեցին, | Եւ ի Հայոց մեծ թվա-
 կանին, | Հազար հարիւր և հինկ ամին, |
 ...Գրեցայ ի կողմս հիւսիսային, | Եւ ի մէ-
 35 շոյս գերութեանն» էն:

☒ Առ. Շոռոթեցու 1602 թ. հունիսի 10-ին
 Վենետիկի կառավարութիւնն ուղղած իտա-
 40 յերեն նամակը, որ Վենետիկի դիվաններում
 է գտնվում, տպված է հետևյալ հրատարակու-
 թիւն մեջ. Gugl. Berchet, „La Repubblica
 di Venezia e la Persia“, Torino, Tip. G. B.
 Paravia e comp., 1865, p. 230: Documen-
 50 to LIII. Հրատարակված է նաև սույն նամա-
 կին կից գտնվող այն հավատարմագիրը, որ
 Վենետիկի կառավարութիւնը հանձնել է
 60 նրան՝ պարսից շահին ներկայացնելու հա-

մար, նրան տրված պաշտոնի մասին, Ibi-
dem, p. 231: Documento LIV.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. — Միսականա, Վենետիկ,
1893, էջ 350 և 361—362:

Գալեմբյուրյան Գր. — Առաջել Վ. Շո-
ոսթցի, Բուպիկ, արքեպ. Երնջակայ դաւառին
(1613—1680), Հանդէս Ամսօրեայ,
1914, էջ 709—710:

Նույնն է և հետեայլը.

Գալեմբյուրյան Գր. — Գննադրութիւն-
ներ երկու հայ պատրիարքներու և տասն
հպիսկոպոսներու և ժամանակին հայ կաթո-
ղիկեայցո, Վիեննա, 1916, էջ 380—383:

Մամբալայան Մեար. — Եկարագիր սուրբ
Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից

Նորա, Թիֆլիս, 1904, էջ 53, 149 և 260—
261:

Յայտն Նակ.— Շուրցակ հայերէն ձեռ-
գրաց մատենագրանին Մխիթարեանց ի
Վիեննայ, Վիեննա, 1893, էջ 113:

ԱՌԱՔԵԼ ՊՈՒՅԵՑ

Տես՝ ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ:

ԱՌԱՔԵԼ ՍԱԱԶՈՐԵՑ

Թողել է 1586 թվակիր մի հիշատակա-
րան, որը նկարագրում է ժամանակի գլխա- 10
վոր անցքերն Արևելքում: Ղև. Ալիշանը
հրատարակել է այդ հիշատակարանը Շիմու-
քիւն բերդին Կսրուց Վերնագրի տակ, տես՝
Էջապատում, Վիենտիկ, 1901, մասն Բ,
էջ 598—599: 11

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Տ

ԱՐՐԸՀՆՔ ԱՂՐԱԹՔՆԵՑԻ

(էջ 76—81)

ԳՐԾԱԿՑՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գարիտ Ժ. (Garitte G.) — „La Narratio de rebus Armeniae“, Louvain, 1952.

ԱՐՐԸՀՆՔ ԸՍՑԵՊՐԵՑԵՑԻ [1]

(էջ 92—95)

Ա. — ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

(Անխորագիր) ԲՄանգի առ մերովս ժամանակաւ որդին Մանմատ Հասամայ մեծագոր բանաւորին Աղայ Մահմատ խանն՝ ըստ յաջողելոյ բաղդլն զօրսցեալ յոյժ...», տես՝ Արարատ, 1876, էջ 14—16:

ԱՐՐԸՀՆՔ ԱՐԹԻՎՆԵՐ

(էջ 97—101)

Ա. — ԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բաժնում մենք նշել էինք Արթիվյանի Ինքնակենսագրության երկու խմբագրություններ. նրանցից առաջինը՝ ըստ Զմմառի վանքի ձևագրաց ցուցակի (որի լուսանկարներից մասեր կան Երևանի Պատական Մատենադարանում), իսկ երկրորդը՝ ըստ այն տեղեկությունների, որ հրատարակել է Ղ. Տոյանը (Բազմավեպ, 1930, էջ 5):

Վերջերս միան մեզ հայտնի դարձավ, որ Բ. Կուլեբսերյանը հրատարակել է Արթիվյանից երկու ինքնակենսագրություններ. որոնցից մեկը նույն է մեր նշած § 1

ընագրի հետ, բայց մյուսը տարբեր է § 2 ընագրից և նրանից ավելի ուշ է գրված: Այսպիսով այժմ հայտնի են Արթիվյանի Ինքնակենսագրության երեք խմբագրություններ: Տպագրվածները հետևյալներն են.

1. [Ինքնակենսագրություն Արթիվյանի] ԷԱՄԻ տեառն 1679 յապրիլ ամսոյն ի քաղաքն Այնթապ. ի մանկութեան զիտացի զսուրբ հաւատն. երկուտասանամայ առի զչորս փոքր աստիճանս ի յԱնդեպ ի տեր Պօղոս Եպիսկոպոսէն, զնացի ի Մերտին քաղաք գաղտ առ Մելքոն Եպիսկոպոսն...», տես՝ Բ. Կուլեբսերյան, Երասմոսի թիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1930, էջ 1364—1366:

Հրատարակվել է Զմմառի վանքի № 26 ձևագրից (ըստ Մ. Քեչիշյանի ցուցակի՝ ձև. № 331):

2. [Ինքնակենսագրություն Արթիվյանի] ԷԱՄԻՆ 1679 ծնայ. 8-ամեայ էր ուսայ զսուրբ հաւատն. կրթեցայ զիտուրեամբ Հայոց 12 տարի. առի Պօղոս Եպիսկոպոսէն զփոքր սուտիճանքն. զնացի ի Մերտին առ Մելքոն Եպիսկոպոսն...», տեղ. էջ 1366—1370:

Հրատարակվել է Զմմառի վանքի գրիվայից (վավ. № 270): Այս Ինքնակենսագրությունը գրվել է 1739 կամ 1740 թ., պայլն ներկայացվելու համար:

Բ. — ԱՐԹԻՎՅԱԿԻ ՄԱՍԻՆ (Մատենագրական ճյուղեր)

1. Ղրմցի Թարար Մարտիրոս վարդապետին շինած ոտանաւորն է. ԷԱրրանեակ

չարից, | Անիծեալ կուրից, | Աղբահամ պղծից...», տես՝ **Ա. Մարտիրոսյան, «Մարտիրոս Ղրիմեցի», Երևան, 1938, էջ 116—120**

Հրատարակվել է Երևանի Պետ. Մատ. № 5908 (էջ 56բ—57ա) և № 3600 (էջ 148ա—148բ) ձևով. օրինակների հիման վրա: Տներն այրենական կարգով են: «Ծ» տառի տակ՝ «Մընունդ Կայենի, | Մոցածին որդի, | Մըսկիդանթաի ձի, | Մառդչորասցի, | Մունկրդ կըտարատի, | Մաղիկթթափի: Այստեղ հրատարակված է նաև սույն բնագրի համառոտումը (սկ. «Արթանեացի չարից, | Բելիարածից | Գեհգի կըրկիմ»), ըստ Երևանի Պետ. Մատ. № 8908 ձևագրի (էջ 56ա), տես՝ «Մարտիրոս Ղրիմեցի», էջ 136—137:

2. (Անխորադիր) «Առ քեզ է բաց, ա՛վ եղկելի, | Ամենամեղ քըշուառ ոգի...», Երևանի Պետ. Մատ. ձևով. № 8908, էջ 57ա—58ա: Տներն այրենական կարգով են: «Վ» տառի տակ՝ «Վառթար դու եղեր մէջ Հայոց ազգի, | Վառնող վատարար գանձոյն հարենի, | Վանիչ և հերքող մերոյս օրինի:»

3. (Անխորադիր) «Ե՛ ժամանակս ճայրապետից, | էջմիածեայ սըրբոյ գահից...»: Տես՝ ՍԻՄԷՈՆ ԱՐԾՂԱՅ:

4. Սիմեոն արեղայի ասացեալ վասն Անթափցի Աղբահամից. «Ե՛ յԱնթափու հեղեցից, | Աստուածածնի սուրբ տաճարից | Մըկըրտեցար յաւազանից, | Ո՛վ ճըզովեալ պիղծ Աղբահամ...»: Տես՝ ՍԻՄԷՈՆ ԱՐԾՂԱՅ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քերոյմ Մեօր.— «Մխիթար Արքահայր և Արքահամ Արծիւեան», Բագմավեպ, 1949, № 7—12, էջ 147—158:

Նույնի ֆրանսերեն ամփոփումը՝ տե՛ս, էջ 632:

Կյուլիսեան Բարգ.— «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչև մեր օրերը)», Անթիլիաս, 1939, էջ 1363—1373՝ «Աջադեհեանք և ծագումն հայ կաթողիկ պատրիարքութեան ի Լիբանան»:

Ճանաչող Մեօր.— «Արքահամ—Պետրոս Ա կաթողիկոս և Մխիթար Արքահայր», Բագմավեպ, 1950, էջ 49—56:

Մարտիրոսյան Ս.րտ.— «Մարտիրոս Ղրիմեցի», Երևան, 1958, էջ 58—64:

Մարտիրոսյան Ս.րտ.— «Մարտիրոս Ղրիմեցու մի չափածո անհծքի մասին», Բագրեք Մատենադարանի (ՀՍՍՏ Միջնադարի Մովսէսի կից Պետական Ջեռագրատուն-Մատենադարան), № 4, Երևան, 1938, էջ 241—246:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

(էջ 101—103)

Գ.—ԿՈՆԴԱԿՆՈՐ

1. Շրջաբերական կոնդակ, որով առհասարակ բոլորին առաջարկվում է օգնութիւն ցույց տալ Մաղարդա Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքի միտրան Պետրոս վարդապետին, որ ուխտի է գնում Երուսաղեմ, անթվական, տես՝ Երևանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 259:

2. Կոնդակ, ուղղված՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքի թեմին («Շամպայ, Զոդայու, Արարդու, Զոդացեղու. այլ ևս Երայ օրհնեալ գիւղորէիցդ, այսինքն՝ Մարիզանու, Ղորուղու, Կրէրէցու. նա ևս օրհնեալ գիւղորէիցդ Եղեգածորու, այսինքն՝ Ագատակու, Օղպնու, Տիկնու, և այլ շրջակայ գաւառաց և գիւղորէից սոցին»), որով հայտնում է, թէ նույն թեմին առաջնորդ է կարգում Հովհան վարդապետին, 7/18 հնս. 1730 թ., տես՝ Երևանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 260:

3. Կոնդակ, տրված Սանահնի վանքի թեմի բնակչութիւնը («Սամխէթու ձորի, Կեռատու գիւղի, Մախրաղանու ձորի, Զիտալագու ձորի, Տալաւերու ձորի, Տաշրայ հրբրին, Հայտարբէկու ձորի, Կարմիր եկեղեցւոյ, և Ղօջա եկեղեցւոյ, և իւր շրջակայ գիւղորէից, Լաւքայ երկրիդ, լԱղէկու Մաղարդէ մինչև ի Տաշրայ սինօն, Վհակնու ձորի, Տանդ գիւղի և իւր ագարակի սահմանաց, Մարու ձորի, Ծոշորնու ձորի մինչև Աճարաձորն և Զանդարու ձորի, Բամպակու ձորի, Ղարաքիլիսէն իւր ամէն սահմանօքն, Որդնավայ ձորի, Ուտարբողու երկրի, Մարուերի ձորի, Ղալալու երկիրն իւր ամէն սահմանօքն,

Համզալիմանու և Ջիթահանուց սարի գիւղորէից և ամենայն սահմանաց ձերաց, ի Աղվարայ չորս բոլոր երկրի և սահմանաց, և որոց ալղոցիկ բնակչացդ առ հասարակ),
 2 Էնա ևս Անտուկու ձորի Միսխանէն այս է էլիեարի գիւղն և իւր շուրն որ զայ Անտուկու ձորն իւր ամէն սահմանօքն), հայտնելով, որ նույն վանքի թեմն ու վիճակը վերահաստատում է զբոս նախնազոյն սահմանի՞ն և առաջնորդ է նշանակում Սկրտիչ վարդապետին, գրված՝ էջմիածնում, 9/20 ննվ. 1734 թ., տես՝ Երեանի Գեա. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 232, վավ. 70:

ԱՐՐԱՀԱՄ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

(էջ 116)

11 Հայ ալքիմիկոս, որից պահպանվել են երկու ալքիմիական խրատներ Բրիտիի Գեա. Թանգ. № 31 հայ. ձեռագրում¹. ա. ԵԿեսաքացի Տիվիաչի Արրաճամին գուռն և արեգականա (էջ 131, սկ. ԷԱ Ս. գրամ զանճիճիք. Ս գրամ Կորմիր վարդի զառեկա) և բ. ԵԿեսաքացի Արրաճամին գուռն արեգականա (էջ 132, սկ. ԷԱ տնջրգի օձ մի):
 20 նույն ձեռագրում Արրահամի մասին կա նաև հետևյալ հիշատակադրութիւնը. ԵՊարձնալ Բ գուռն արեգական և Բ գուռն լուանի Լըպրըզու անապատի մզտեսոց ճշմարտապէս իրաւացուցին տակով, թէ մենք բազում անգամ փորձած եմք, տէր Արրահամեն (ՏԻԸ)
 25 սոված էր օրինակն) (էջ 223)², Տես և հմմտ. նաև ԱՐՐԱՀԱՄ ԱԼՔԻՄԻԿՈՍ:

ԱՐՐԱՀԱՄ ՔՐԵՏԱՑԻ

(էջ 118—130)

Բ. ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ

26 1. Լնդհանրական կոնդակ, որով հայտնում է, թե Ստեփանոս վարդապետին, որ և է իսկ այր գիտնական և բանիբուն փիլիսոփայ, որ եօթն ամ ղկնի Դաւիթ վարդապետին, ուսուցչին իւրոյ, դաս ասաց ի սուրբ

¹ և ² Հմմտ. Ս. Լայպարտն, շՅուցակ (տն-տրդ):

էջմիածին և ԼԲ անձինս աշակերտեաց, նվիրակ է կարդի՝ Լնդհանրական կատարելու համար ի նպաստ Մաղարդա Ո. Ստեփանոսի վանքի վերանորոգութեան, անթվական. տես՝ Երեանի Գեա. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 258:

Փաստաթղթում պատմական հետաքրքրական տեղեկութիւններ կան Մաղարդա վանքի մասին. լնջպես նաև Հակոբ Զուգալցի կաթողիկոսի կողմից այնտեղ կատարված շինարարական աշխատանքների մասին:

2. Լնդհանրական կոնդակ, որով հաղորդում է, թե ԵՊրպէս հեծելաշարժութիւն կղերիս Արարատեանս երկու կողմանց. նաև թէ որպիսի՞ քակառն կղեր վանորէից, մինչ զի գրեթէ ոչ միարանից թողին ուտելոյ և ոչ անասնոց. բազմամբոս զորք այլապէս մի կողմ, մանր հարկապահանջութիւն մի կողմ, որ ամենեին շինութիւն ոչ թողին երկրիս Արարատեանս վասն ծովացեալ մեղաց մարդկան. սակս այլքան պատճառացս սուրբ վանորէից թեմքն և վիճակքն ցրտեցան և ննային զլուղորայցն ամայլի, թափոր և անմարգարնակքն և այս պատճառով Մաղմոսականքն էլ է ննացել առանց թեմի և վիճակի. ուստի և հայտնում է, որ նույն վանքի առաջնորդ Սարգիս վարդապետին սույն կոնդակով իրավունք է արվում կամավոր ողորմութիւն հավաքելու ի նպաստ այդ վանքի և միաբանութեան, անթվական, տես՝ Երեանի Գեա. Մատ., Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 338:

ԱՐՐԱՀԱՄ ՑՈՒԹԵՒԱՑԻ

(էջ 142—144)

1. Վկայական գիր, ուղղված՝ Տաթևի վանքի թեմին: Դրում է Ազուլիսի Ս. Թովմաս առաքյալի վանքի մասին, թե Եամենեցունց լայտնի է զնեղութիւն և զվիրասնորին, թէ զհարկապահանջութիւնս նորին. և թէ զայլ ցաւակրութիւնս երթնեկաց, որք անհանդիսա առնեն զբնակողս ի նմա, որպէս գիտեմք մեք և տեղակ իսկ եմք. նաև գրեալ և ծանուցեալ էր մեզ նորին առաջնորդ Թովմաս վարդապետ եղբայրն մեր. վասն որով

և մեք շնորհեցաք զայս վկայական գիրս, զի մի ոմն ի միաբանից նորին եկեալ շրջիցի ի միջի ձերում աստուածասիրացդ, և զուք օրհնեալքդ զթալով ի վերայ նոյն վանացն՝ աստապագոյն սղորմութիւն շնորհեսցիք, տալով մատաղացու սխարս, այծսն են. Ե՛րեցաւ ի ՌՄԼԷ (?) (= 1788 թ.) լամսեանն օգոստոսի (?) ի սուրբ վանքս: Երեանի Պետ. Մատ., Կաթողիկոսական զիվան. թղթ. 246, վայ. 365:

Տարեթիւերն ու ամսաթիւերը կեղծվել են ուրիշների ձեռքով, ուստի պետք է ենթադրել, որ վավերագիրը ավելի վաղ է գրված: Այս վավերագրում Աբր. Տաթևացին իրեն անվանում է «վերատեսուչ և առաջնորդ գերահրաշ առաքելական սրբոյ աթոռոյս Տաթևու»:

ԱԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍ
(էջ 151—213)

Վերսիաներ օտար լեզուներով. § 3:
Ազաթանգեղոսի շվեդերեն թարգմանութլուը նշել էինք ըստ Ա. Լազիկյանի հաղորդած տեղեկութլան: Այդ թարգմանութլան ազաղրութլուը հետևյալն է.

Bonaventuras Betraktelser öfver Christi Leifverne. Legenden om Gregorius af Armenien. Efter gamla handskriffter utgifna af G. E. Klemming. Stockholm, 1860.

Հրատարակութլան առաջաբանում տպվում է.

... Legenden om Armeniens apostel, martyren Gregorius är öfversatt från Latinet, efter en redaktion af *Vita et martyrium Sancti Martyris Gregorii Magnae Armeniae, authore Simeone Metaphraste*, något utförligare än den som L. Surlus meddelat i *Sanctorum historiiis* under den 30 September. Om denne Gregorius, hvilken, oakadt legendens fromma sagor, väl icke får anses för en helt och hållet mythisk personlighet, uppgifves för öfrigt att han skall hafva dött år 310, och att hans hufvud skall förvaras i en åt honom helgat kyrka i Neapel.— Den Sven-

ska öfversättningen härrör från samma tid, ehuru kanske ej från samma hand, som tolkningen af *Bonaventuras Betraktelser* Էն:

ԳՐԵԿԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղոցց Նիկ.— Ենչանագիր կարգաց բանից Եզնկան երիցուս, Սիոն. 1938, էջ 147—163 և 180—185:

Աղոցց Նիկ.— ԷՂ. Ն. Ալինեանի պատասխանին պատասխանս, Սիոն, 1938, էջ 330—397, 381—383. 1939, էջ 10—15:

Ենչանագիր (Նկարագիր) կարգացն-ի կապակցութլամբ է:

Մելիք-Օհանջանյան Կար.— Եժիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները Շահնամում ու հայ մատենագրութլան մեջ, հետևյալ հրատ. մեջ. Եժիրդուսի, բանաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված ժողովածուս, Երևան, 1934, էջ 23—29, 54—59 և 78—100:

Մելիք-Օհանջանյան Կար.— ԵԼուսավորչի վեպը (անտիպ):

ԱԳԱՔԷ կամ ԱԳԱՔԻ
(էջ 213—215)

Գոյութլուն առի Ազաթեի վկայաբանութլան մի ընդարձակ խմբագրութլուն ևս, որը զանվում է ԵԱռադաստ ամբողջութլեան կազմած ժողովածուսի մեջ՝

Տաղազս վարուց և ելից սրբուհւոյն Ազաթեայ, որոյ տօնատօրութլունն ճաշկի յաւուր հինգերորդում փետրվարի ամսոյն. Եկայսքն Գեկոս Խուզէր մեծաւ որոնմամբ զհնչս և զգանձս Փիլիպպոսի ճաթարարին իւրոյ...: Եւ էր ի քաղաքին կոյս մի հինգետասանից ամաց, որ կոչիւր Ազաթա, հաւատովն քրիստոնեայ...», Երեանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1916, էջ 18ա—21ա:

1 Հժժտ. տատ, էջ 1068, տող 35:

ՇԳՆԷՍ կամ ՇԳՆԻՍԵՐ

(էջ 232—234)

Գոյաթիւն ունի Ազնեսի վկայարանութիւն մի ընդարձակ խմբագրութիւնն էս, որը գտնվում է Ատազաստ ամբողջութեանն հոշված ժողովածուի մէջ¹:

Յաղագս վարուց և ելից սրբուհւոյն Ազնիսեայ (sic), որոյ տօնախմբութիւնն Յաչակի յաւուր քսան և մի երօրգում յունվարի ամսոյն. շէր ի Հոռմ քաղաքի կոյս ոմն շքնաղագեղ երեքաստեանմեայ, որ կոչիւր Ազնես (sic): Սա գոյով լցեալ շնորհօք...», Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 1915, էջ 58բ—62բ:

ՇԳՐՄ ԵՒ ԵՆՈ

(էջ 236—250)

Ա.— ԱԳԱՄ-ԳԻՐՔ

10. Պատմութիւն ճախանարցն Աղամայ և որդւոց և թոռանց ճորա. շեւ յեա ելանեւոյն Աղամայ ի դրախտէն՝ եկաց արտում և ի սուգ ամս երեսուն, և ապա ճրամանուն աստուծոյ և պատգամաւ հրեշտակի եմուտ առ Եւա կիճն իւր և ծնաւ զԿայլեն...», տես՝ «Ճառ սրբոց վկայիցն ճշմարտին աստուծոյ», այն է՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1706, էջ 363—366:

Այլ ապ.— Պատմութիւն ևն. շեւ յեա ելանեւոյն...», տես՝ «Յայմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1708, էջ 614—617:

Այլ ապ.— Պատմութիւն ևն. «Աղամ յեա ելանեւոյն ի դրախտէն՝ եկաց արտում և ի սուգ...», տես՝ «Գիրք որ կոչի Այմաւուրք», Կ. Պոլիս, 1730, էջ 427—429:

ՇԳՆԷՐՈՅ ԺՈՂՈՎ

(էջ 250—253)

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Յեր-Միքեյլյան Արօ.— «Օկեղեցական արձուկները ժողովարի սկզբում», Արարատ, 1893, էջ 807—823:

¹ Հմտ. աստ, էջ 1009, ապ 261

Յեր-Միքեյլյան Արօ.— «Սօի և Ատա- նայի իշխանամոզողը», Լոււմայ, 1901. Գիրք Ա, էջ 290—316:

ՇԳՆԵՐՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(էջ 255)

Անծանոթ հեղինակ, որից մեզ հայտնի է մի փոքրիկ հատված՝ «Ջոր Երեկ անսրատ ծննդեամբ փրկչին՝ մեզ կենդանածինն» սկզբնավորութիւնը: Այս հատվածը պահված է Կյուրեղ Աղեքսանդրացու «Պարապմանց» գրքում, որի տարբեր օրինակներում մեծ մասամբ խորադրված է «Աղօքտոսի եպս.ի»՝ կամ «Ատօքտոսի եպս.ի»¹, բայց հաճախ նաև աղավաղված ձևերով՝ «Ատօքտոսի»², «Ան- ախոքսի»³, «Անաղիոքոսի»⁴ և «Անախրոքի»⁵:

ԱԶԱՐԻԱ ՍԱՍՆԵՑԻ

(էջ 280—284)

Բ.— ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԵՐԿԵՐ

Այս բաժնի նյութերը, որոնք Անկյուրիայի (Գաղատիայի) ձեռագրերից մեկում են պահված, մենք նշել ենք ըստ Ն. Ակի- նյանի հոդվածի (Համեղես Ամսօրեայ, 1936): Ներկա հատորի տպագրութիւնն ընթացքում ծանոթանալով Բ. Կյուլեներյանի «Յուլցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ» աշխատութիւնը, այնտեղ գտանք Ազ. Սասնեցու երկերը պարունակող հիշյալ ձեռագրի նկարագրութիւնը (էջ 230—268): Ըստ Ն. Ակի- նյանի՝ ձեռագիրը կրում էր 11 թվահամարը,

¹ Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 116 (էջ 280, -ի. «Ջոր էրէկ ան.»), № 1679 (էջ 131), № 1706 (էջ 180բ) և № 2301 (էջ 138բ):

² «Գիրք պարապմանց օրոյն Կիւրքի Աղեք- սանդոււ հայրաղեմի», ապ. Կ. Պոլիս, 1717, էջ 210: Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 476 (էջ 339ա) և № 1709 (էջ 38բ, -ի. «Ջոր էր եկ ան.»):

³ Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 1678 (էջ 89), № 1706 (էջ 92բ) և № 3450 (էջ 140):

⁴ Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 3323 (էջ 111ա), № 3901 (էջ 91բ) և № 4933 (էջ 70բ):

⁵ Երևանի Գեա. Մատ. ձեռ. № 478 (էջ 361բ):

⁶ Նիկոսիայի-Անթիոսի հայ. ձեռ. № 19—հիմ և 37:

Յողագս վարուց և ելից սրբուհւոյն Անատատիայ, որոյ տօնախմբութիւնն ճշա-
 չակի յաւուր քսան և ճինգերորդում զեկ-
 անքերի ամսոյն. ըի ժամանակս Դեռիդե-
 տիանոսի (s/c) կայսեր էր ի Հռոմ քաղաքի
 հերանոս մնն, որ տնուանիր Փարազիոս:
 Սա էա յամուսնութիւն իւր զկին մնն քա-
 ղապաշա և երկիւղաց Յաուսարիա կոչե-
 ցեալ...», *Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1015,*
 էջ 48բ—51ա:

ԱՆՏԻԳՈՆՈՍ ՀՈՄՄԱՅՆԻ ԵՒ ԵՐԳՐԱՆՈՍԻ
 (էջ 931—933)

Գոյութիւն ունի Անտիգոնոսի և Երգրա-
 նոսի վարքի ընդարձակ մի այլ խմբագրու-
 թիւն ևս, որը գտնվում է «Առաջատար ամ-
 բողոքութեան» կոչված ժողովածուի մէջ¹:

Յողագս վարուց և ելից սրբուհւոյն Եֆ-
 րազիմեայ (s/c), որոյ տօնախմբութիւնն ճշա-
 չակի յաւուր երեսաստաներորդում մարտի
 ամսոյն. ըի ժամանակս Քեդոսի կայսեր՝
 էր նախարար մնն ի Հռոմ քաղաքի Անգի-
 կոնոս (s/c) կոչեցեալ. որ էր ազգական և
 սիրելի վերագրեցելոյ կայսերն, և էր յառա-
 չագէմ բանիւք և ճեղինակութեամբ ի մէջ
 Հռոմայեցւոց, այր աստուածապաշա և աղ-
 քատասեր: Սա էա ի կնութիւն իւր զԷֆ-
 րազէ (s/c), որ էր ծնեցեալ ի առնմէ կայ-
 սերականէ, և եղև ի նմանէ գուսար մի
 յոյժ գեղեցիկ գոր և առձայնեաց անուամբ
 մօրն իւրոյ էֆրազիեն (s/c)...», *Երևանի*
Պետ. Մատ. ձեռ. № 1015, էջ 43բ—48բ:

ԱԳՈՂՆՈՍ (ԱՐԱԵԼՈՍՈՍ) ՎԿԱՅԱՐԱՆ
 (էջ 1037—1038)

Գոյութիւն ունի Երից և Հերից կոյսի
 վկայարանութիւն մի ընդարձակ խմբագրու-

¹ Հմմտ. առաջ, էջ 1039, առջ 10:

թիւն ևս, որը գտնվում է «Առաջատար ամ-
 բողոքութեան» կոչված ժողովածուի մէջ¹.
 Այստեղ վկայարանութիւնն հեղինակի անունը
 կրում է Ափսիլիանոս ձևը:

Յողագս վարուց և ելից սրբուհւոյն Հե-
 րիմեայ, որոյ տօնախմբութիւնն ճշաչակի
 յաւուր չորրորդում մայիսի ամսոյն. ըէին
 ի Հռոմ քաղաքի եղարք երկու, որոց մինն
 կոչելի Դեկոս և միւսն Լուչինոս...: Եւ Լու-
 չինոսի այսորիկ էր գուսար մի յոյժ գեղե-
 ցիկ և չքնադատես, Փննելուպիէ կոչեցեալ,
 որ յետոյ առձայնեցաւ Հերիցէ...», *Երևանի*
Պետ. Մատ. ձեռ. № 1015, էջ 111ա—117ա:

ԱԳՈՂՆԷ ԱՂԵՏՆԵՐՈՍՈՍ*
 ('Απολλωνά η εὐ 'Αλεξανδρείας)
 (էջ 1047)

Վկայուհի՝ Աղեստեղրիայում, 219 թ.:
 Ունենք նրա ընդարձակ վկայարանութիւնը,
 որ թարգմանվել է լատիներենից և գտնվում
 է «Առաջատար ամբողջութեան» կոչված ժո-
 ղովածուի մէջ¹:

Յողագս վարուց և ելից սրբուհւոյն Ալ-
 աղոյիմեայ, որոյ տօնախմբութիւնն ճշաչակի
 յաւուր իններորդում փետրվարի ամսոյն.
 Եր ի քաղաքին Աղեստեղրիոյ ներքոսս
 մնն մեծատուն և փարբամ, որոյ ոչ գոյր
 գաւակ: Սա բազմիցս աղաչէր զաստուածո
 իւրս վասն որգեծութեան կենչ իւրոյ...»,
Երևանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 1015, էջ 36ա—
38բ:

¹ Հմմտ. առաջ, էջ 1040, առջ 10:
 * ՕՔԱՆՆԱԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ. Abbé Péliss.
 «Dictionnaire hagiographique», t. I. Peit-Mont-
 roug, 1850, p. 239. «'Ελευθεροπούλα 'Εγχειρίδιον
 τῶν Ἀειζών», τ. Β', 'Αθήναι, 1927, σ. 317—318.
¹ Հմմտ. առաջ, էջ 1039, առջ 6:

ԱԶԱՐԻԱ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ ՏՈՄԱՐԱԳԻՏ

(ԽՉ 272—276)

ՆԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ ԵՎ ՏՈՄԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Երևանի Պեա. Մատենադարանի № 799 ձեռագիրը Գրիգոր Տաթևացու «Հարցմանց գիրք»-ն է, որը գրութիւն տարեթիվ չունի: Ընդօրինակված է երկու անձանք գրիչների ձեռքով (էջ 4ա—161բ՝ առաջին գրիչ, էջ 1բ—3բ և 162ա—352ա՝ երկրորդ գրիչ): Երկրորդ գրիչը վերջում ունի հիշատակարան, ըստ որի ձեռագրի ստացողն եղել է «արքայանեայ կրանաւորն գեոաբոյս հասակաւ Ղազար» (352ա), որի մասին ուրիշ տեղեկութիւն չկա: Հետագայում այս ձեռագրի ստացողն է եղել Ազարիոս Զուղայեցին: Նա ձեռագրի վերջում դատարկ մնացած էջերի վրա (352ա—354բ) տեղավորել է իր հիշատակարաններն ու տոմարագիտական մանր աշխատութիւնները, որոնք հետեւյալներն են և մեր կողմից համարակալված են ըստ առանձին միավորների: Համարակալման տակ ընկած վերնագրերը մենք ենք կազմել: Բնագրի ողղագրութիւնը չենք փոխել. կետագրութիւնը փոփոխել ենք միայն անհրաժեշտ շտապով. հապավումները բացել ենք:

• • •

1. Հիշատակարան.

[Փ]առք ամենասուրբ երրորդութեան ճար և որդոյ և ն[օզ]ոյն սրբոյ, այժմ և ամգրաւ յաւիտեանս ամեն: Արգ ես Ազարիայ անարժան քաճանայս, անկարգս ի կարգաւորաց և պղերգս ի յաղաւթից, ըստացայ սուրբ Հարցմունց գիրքս յիշատակ ճոզոյ իմոյ և ծնաւղաց իմոց՝ ճաւրն իմոյ Մանգասի Երիջանի և մաւրն իմոյ Խումարին, և Եղբարց իմոց՝ Անանիին և Միսակիին, և որդոյ իմոյ՝ ճանգուցեալ ի Քրիստոս Յանգր սարկաւազին, [օրոյ] յիշատակն արճնութեամբ եղեցի:

Այլ և յիշեցէք ի բարի գորգիքն իմ՝ Առաքելն, Տէր Միսիբարն, Յովանէ[սն], Մարջանն, Դաւիթն, Յակոբն, և զմայրն իւրեանց՝ Գայիսնէն, և զգուստրն իմ Աննայ՝ ի...¹, և զքոռններն իմ՝ Ղազարն, Եարիջանն, Մարիամն, Խումարն և Ղազամն...², և ճարսն իմ՝ Նազուրն, Նուշանն, Ղարիպաւարանն, Քամամն, և Նարինջն: Ամեն:

Այլ և յիշեցէք սուրբ և արժանաւոր յաղաւթս ձեր Ազարիայ անարժան ծառայս և զամենայն արեան մերձաւորքն իմ զկենդանիս և զճանգուցեալս, և զուր յիշեալ լիջիք ի աղեղ ճրագարակին անճառաց ասեանն: Ամեն և եղեցի: Արճնեալ է աստուած յամենայն ժամ:

¹ Մեկ էլմ երկու սոգ է թոզմած, ըստ երեւոյթիւն ավելացումներէ կամար:

² Եւսլեպեո:

2. Տոմարագիտական զուգահեռ Մեծ Հայոց թվականի վերաբերյալ.

|| Թվական Հայոց Մեծաց Ռ. բամամ եղև: Թվական Բունեն՝ Բ. Զ. ԶԶ.: Հոռոմոց՝ Ծ. Գ.: Յամի տեսան՝ Ռ. Շ. ՄԳ.: Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչեն՝ Ռ. Մ. ՄՌ: Սրբոց բարգմանչացն Սանակայ և Մեսրոպիայ՝ Ռ. Ճ. ՍԳ.: Եւ ներսէսէ Կլանցեն՝ Գ. Ճ. Ղ.:

Այլ և աւարտեցաւ սայ՝ Համիրա ԺԵ. Հրոտից Ռ՛, Նոյնբեր Լ., Քասիս ԺԴ., Տյասիցի Դ., Քշրիհերայ Լ., Ռամադան ԻԳ.: Կենդանակերպ արեգական՝ աղեղնաւորն: Գաւտին արեգակն ծոյ գիրն: Կեսք երկնամիջակ գարնան[ա]յկէտն Ե. Ա.:

Ազարիայ անպիտան ծառայս յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր. և աստուած զձեզ յիշէ իւր սուրբ արքաուրեան: Ամէն:

3. Գարնանամուտ ամենայն ազգաց.

Գարնանամուտ ամենայն ազգաց		Քամիք	Կրկնակ	Կիսակ
Փոքր Հայոց	Աւել[ե]աց՝	Ե	Գ	Զ
Հոռոմոց	Մարտ	Ի	Գ	Բ
Եւրոպացիներ	Նուկանի	ԻԴ	Ե	Գ
Նորասեպոյցացիներ	Աւել[ե]աց	Դ	Գ	Զ
Ասորոց	Ազար	Ի	Դ	Ե
Յունաց	Դիւտրոս	Ի	Ա	Դ

Եւք աւելեաց պատկեր արեւմ գարնանամուտ է Փոքր Հայոց. և քամ[իք] լուսնի վերադիր է ամենայն ազգաց: Այս տարիս Մեծ թվական Հայոց Ռ. էր: Գարնանամուտ օրն ուրբաթ էր. գարնանամուտ օրն լուսինն ԺԴ. ար[ե]լայ էր: Փոքր Հայոց եւրոպացիներէն Զ. էր և վերադիրն ԺԴ.: Գարնանամուտին պատկեր արեւմ եւրոպացիներէն և նոր տոմարիս և քանիք լուսնին վերադիր: Յայս ամի Մեծ Հայոց գարնանամուտ քաղոց Ժէ. էր: Գարնանամուտ օրն արեւագուտ արայ, որ ցուցանէ եւրոպացիներէն տարոյն: Կալ քաղոց Ժէ. կրկնակն Ա. [ք]անի՞ պիտիլ, որ գարնանամուտ օրն ուրբաթ գայ: Բ. պիտիլ: Մեծ Հայոց եւրոպացիներէն Բ. էր. քաղոց Ժէ. աւուրք լուսնի արա: Կալ քաղոց Ժէ. կիսակն Բ. քանի՞ պիտի որ լուսին ԺԴ. լինի:

|| Լուսինի ԺԱ. պիտի Լ. լինի. ԺԴ. պիտի. վերադիր Մեծ Հայոց ԻԵ. էր: Ամենայն ազգաց եւրոպացիներէն և վերադիր գաւանէ եւք աւել[ե]աց Փոքր Հայոց: Եւրոպացիներէն և վերադիր Փոքր Հայոց, որ ցուցանէ ամենայն ազգաց եւրոպացիներէն և վերադիր: Կեւ պատկերներէն Փոքր Հայոց, Բ. երբ՝ Հոռոմոց է. Ա. երբ՝ Եւրոպացիներէն է. Գ. երբ՝ Ասորոց է, Յունաց եւրոպացիներէն Բեա մէկ է. Ա. ամ՝ Նորասեպոյցացիներէն է. Ա. երբ՝ Տանկաց է:

Կալ զվերադիր Փոքր Հայոց, Բ. ամ՝ Հոռոմոց է. Գ. ամ՝ Եւրոպացիներէն է. Գ. ամ՝ Ասորոց է. Զ. ամ՝ Յունաց է. Ա. ամ՝ Նորասեպոյցացիներէն է. ԻԲ. ամ՝ Տանկաց է:

Փոքր Հայոց տարեմտին վերադիր և եւրոպացիներէն ստուգէ ամենայն ազգաց: Բաց փոխի իւրեանց տարեմտին: Տարեմուտ ամենայն ազգաց: Շամշի Ա.՝ Փոքր Հայոց, Շամշ Բ.՝ Նորասեպոյցացիներէն, Նազար ԺԲ.՝ Եւրոպացիներէն, Քիրայ ԺԵ.՝ Ասորոց, Դամայ ԺԶ.՝ Յունաց, Արամ ԺԷ.՝ Հոռոմոց, Նիրհան ԻԸ.՝ Տանկաց:

Ձեռագրում «Իրտից» Բ. ըրտեղը շնչված և սրբազգիցի կրկնույթ ունեն:

4. «Լրմունք գատկաց».

Լրմունք գատկաց		Քանիք	Վերադիր	Առաջօր	Քանիք
Ա	Շամշ	ԺԵ	Գ	Արամ	ԻԲ
Բ	Շամշ	Դ	ԺԴ	Ովդան	ԺԸ
Գ	Շամշ	ԻԳ	ԻԵ	Ովդան	Է
Դ	Շամշ	ԺԲ	Ջ	Արամ	ԻՋ
Ե	Շամշ	Ա	ԺԷ	Ովդան	ԺԵ
Զ	Շամշ	Բ	ԻԸ	Ովդան	Դ
Է	Շամշ	Բ	Բ	Ովդան	ԻԳ
Ը	Շամշ	ԻԸ	Ի	Ովդան	ԺԲ
Թ	Շամշ	ԺԷ	Ա	Ովդան	Ա
Ժ	Շամշ	Ե	ԺԳ	Ովդան	ԺԲ
ԺԱ	Շամշ	ԻԴ	ԻԴ	Ովդան	Ը
ԺԲ	Շամշ	ԺԳ	Ե	Արամ	ԻԷ
ԺԳ	Շամշ	Բ	ԺՋ	Ովդան	ԺՋ
ԺԴ	Շամշ	ԻԱ	ԻԷ	Ովդան	Ե
ԺԵ	Շամշ	Ժ	Ը	Ովդան	ԻԴ
ԺԶ	Շամշ	ԻԲ	ԺԲ	Ովդան	ԺԳ
ԺԷ	Շամշ	ԺԸ	Լ	Ովդան	Բ
ԺԸ	Շամշ	Է	ԺԱ	Ովդան	ԻԱ
ԺԹ	Շամշ	ԻՋ	ԻԲ	Ովդան	Ժ

Զմուտ գատկաց և առաջաւորաց խորանիս այսպէս արայ: Կալ զՓոքր թվակամ
 Հանց, Ժ. թիւ ի բայց երբ և զայլն երբ ԺԲ. ԺԲ., որ մնա՝ տուր ի խորան[ա]ցս և գտանես
 գաւազ լրումն, զվերադիրն և զառաջաւորն, որ են հանդ[եպ] միմեանց, ի միում տփի:
 Եւ խորանք Փոքր Հանց զիր ամի Է և բանալիք տոմարաց:

5. «Եւաթնեքեակ Փոքր Հայոց».

Եւաթնեքեակ Փոքր Հայոց													
Գ	Դ	Ե	ՋԷ	Ա	Բ	Գ	ԴԵ	Ջ	Է	Ա	ԲԳ	Դ	Ե
Ջ	ԷԱ	Բ	Գ	Դ	ԵՋ	Է	Ա	Բ	ԳԴ	Ե	Ջ	Է	ԱԲ

Զմուտ եւաթնեքեակ խորանիս այսպէս արայ: Կալ զՓոքր թվականն, Ե. թիւ ի բայց
 երբ, և զայլն երբ ԻԸ. ԻԸ., որ մնա՝ տուր ի խորանացս. ուր դազարի՝ այն Է եւաթնեքեակ
 տարոյն:

6. Եփարնանամուս ամենայն ազգաց և խորանք գատկաց Փոքր Հայոց:

Գարնանամուս ամենայն ազգաց			Կրկնակ	Կիսակ					
Փոքր Հայոց	Աւել ե աց	Ե	Գ	Զ					
Հռուսոց	Մարա	Ի	Գ	Բ					
Ասորոց	Ազար	Ի	Դ	Ե					
Ցունաց	Դիսարոս	Ի	Ա	Գ					
Եւրոպացի	Նուկանի	ԻԴ	Ե	Գ					
Երրանցոց	Աւել ե աց	Դ	Գ	Զ					
Խորանք գատկաց Փոքր Հայոց									
ԺԵ	Դ	ԻԳ	ԺԲ	Ա	Ի	Բ	ԻԸ	ԺԷ	ԵՕ
ԻԴ	ԺԳ	Բ	ԻԱ	Ժ	ԻԲ	ԺԸ	Է	ԻԶ	

Ձմուս գատկաց խորանիս այսպէս արայ: Կալ զՓոքր Բվական Հայոց, Ժ. Բիւ Ի րայց երբ, և զայլն երբ ԺԲ. ԺԲ., որ մնայ՝ աուր Ի խորանացա. ուր զազարի՝ այն է խորան արոյն և գիր ամի և բանալիք տումարաց: Կալ զգարնանամուս զոր ազգի օր կամիս, զգիր ամին Ի վերա բեր և գարնանամուսվն յառաջ տուր՝ գատիկ է: արագուտիս: Բաց Փոքր Հայոց խորանեն Ա. Բիւ երբ՝ գատիկ է Երրանցոց: Եւրոպացի և վերագիր ամենայն գրած է, և տարեմուս ամենայն ազգաց:

7. ԵՅայտնութիւն ամենայն ազգաց և խորանք յայտնութեան Փոքր Հայոց:

Յայտնութիւն ամենայն ազգաց			Կրկնակ	Կիսակ					
Փոքր Հայոց	Արամ	ԻԲ	Դ						
Հռուսոց	Ցունվար	Զ	ԶԿ						
Ասորոց	Քանոնիք	Զ	Ա						
Ցունաց	Դիսուիս	Զ	Ե						
Եւրոպացի	Ապանի	ԺԱ	Ա						
Երրանցոց	Տրեք	ԻԱ	Դ						
Խորանք յայտնութեան Փոքր Հայոց									
ԻԲ	ԺԸ	Է	ԻԶ	ԺԵ	Դ	ԻԳ	ԺԲ	ԼԱ	ԺԲ
Ը	ԻԷ	ԺԶ	Ե	ԻԴ	ԺԳ	Բ	ԻԱ	Ժ	

Ձմուս յայտնութեան խորանիս այսպէս արայ: Կալ զՓոքր Բվական Հայոց, Ը. Բիւ Ի րայց երբ, և զայլն երբ ԺԲ. ԺԲ., որ մնայ՝ աուր Ի խորանացա. ուր զազարի՝ այն է գիր ամի և բանալիք տումարաց:

Ի Բերթի վերին եզրոջ յայտն է: րայց տարեի տարին յառի Զայտնութիւն Եւրոպացի և Երրանցոց:

Կալ գյալ]ամուքիւն զոր ազգի որ կամիս, զգիր ամիւն ի վերայ բեր և յալ]տնու-
 բեան ամսովն յառաջ տուր. ուր դագարի՝ առաջաւոր է. արագուտիւ: Բայց ի նաճանջի
 ամին խորաննէ Ա. յաւել որ ուղիղ գայ:

8. *Եւզարիայի տոմարս-ի ամիւնները Մեծ Հայոց տոմարի ամսանուններով.*

	Կրկնակ	Կիսակ
Նաւասարդի	ՉԿ	ՉԿ
Հօռի	Բ	—
Սաճմի	Դ	Ա
Տրէ	Ձ	Ա—
Քաղոց	Ա	Բ
Արաց	Գ	Բ—
Մեճեկի	Ե	Գ
Արեգի	ՉԿ	Գ—
Աճկի	Բ	Դ
Մարբրի	Դ	Դ—
Մարգաց	Ձ	Ե
Հրոտից	Ա	Ե—
Աւել[ե]աց	Գ	Ձ

9. *Հիշատակարան.*

Այս են իմ հայրենի պապերն: Աստուած ողորմի Մխիթարին, Աղբրաղեղին, Մխի-
 քարին, Խոցաղեղին, Մարջանին, Մահգասի Երիջանին, և ինձ Ազարիայ ամարժան ծառայիս:

10. *Հիշատակարան.*

Այս են իմ մայրենի պապերն: Աստուած ողորմի ուսթայ Բաշխաիշին, Ազգիճին,
 Ջրբունին, Ազգիճին, Էլատփաշին, Խումարին, և Ազարիայ մեղուցեալ ծառայիս աստուծոյ:

11. *Հիշատակարան.*

Այս են իմ հաւր մալ]րենի պապերն: Աստուած ողորմի Յովսէփին, Սեվադիճին,
 Քուրիկին, Երիջանին, և ինձ մեղուցեալ ծառայիս:

12. *Հիշատակարան.*

Այս են Խոցաղեղին մայրենի պապ[եր]ն: (Աստուած ողորմի Յինոք[...])ցին՝, Խոնդ-
 խարունին, Խոցաղեղին, Մարջանին, Աղաջանին, Ազարիայ մեղուցեալ քաճաճախս:

13. *Հիշատակարան.*

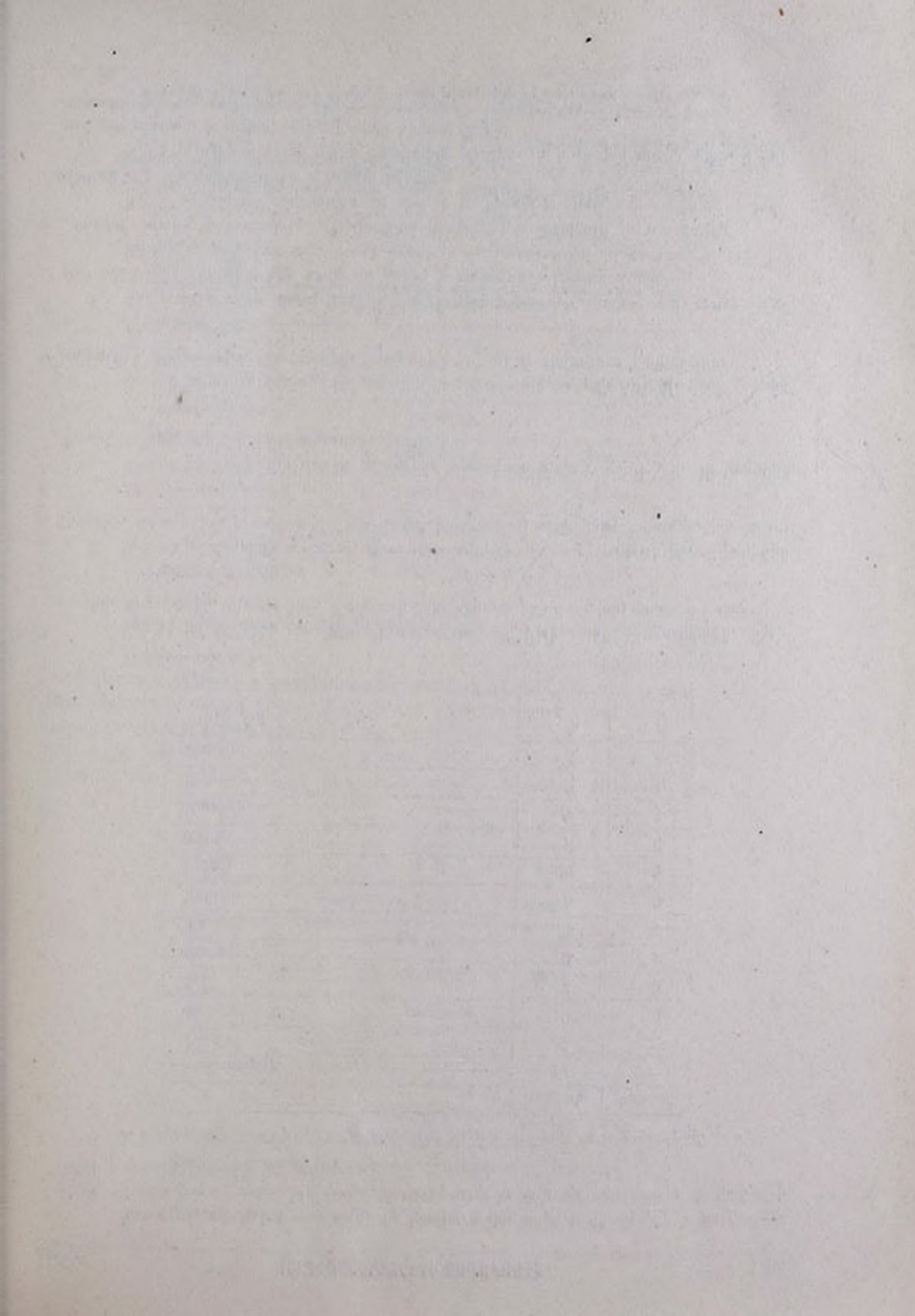
Աստուած ողորմի սոցայ հագոյն, քողցէ տէր աստուած զսոցայ գործեցեալ մեզրն,
 չեջէ զճեազգիր մեղաց և զրէ զանունս սոցայ ի դպրութիւն կենաց: Ամէն:

Արարիչն աստուած արճնեսցէ զօրդիքն և զքօռնքն իմ և զղուստրն, հօգով և
 մարմնով, տամ[ր]ք և տեղաւք, զարմաւք և զաւսկաւք և ամենայն գոյիւք: Ամէն:

Այլ և արճնեսցէ տէր աստուած յերկնէ և երկրէ, ի ծովէ և ի ցամաքէ, ի Յրեշ-
 տակաց և ի մարդկանէ: Ամէն և եղիցի, եղիցի:

Այլ և յիշեցէք ի բարի գտեր Մխիթարն, ընթերցաւդ և վաւելող սուրբ գրիս, և Երի-
 ցան սարկաւազն, և յիշեալ լիշիք ի գիրն կենաց: Ամէն:

1 Փակագծի տեղում մասամբ կզփկել և մասամբ ցեցակեր են կզկել երբք տառեր:

ՅԱՆԿ ԲՆԱԳՐԵՐԻ ՍԿԶԻՆԱՏՈՂԵՐԻ

Արարական ևև րվանշանները ցույց են տալիս էջերը, իսկ սպիտակները՝ տողերը: Հռոմեական րվանշանները ցույց են տալիս Ներածութայան էջերը: Փակագծերի մեջ առնված րաները ցույց են տալիս փակագծից առաջ գտնվող րանի այն տարրերակները, որոնք պատահում են տարրեր տեղերում:

Ա.

Ասուրացի — 661 47:

Արանգ, ետպան գուռան Հայոց — 1017 28:

Արգար արքայի Հայոց և Ասորոց — 8 41. 9 8, 22, 26, 30, 39:

Արգար արքայի Ուրարտիցի — 11 19:

Արգար թագաւորն Միջագետաց յՈւրարտու — 4 13:

Արգար Հայոց թագաւոր — 10 27:

Արգիշտի էր ի րազարէն Պարսից՝ Սախարայ — 32 4:

Արհներայ մահու օրն հասանէր — 1116 25:

Արէլ Քասմանեան ծոց — 1016 28:

Արրահամ սրգի Քարայի, սրգույ Նաքսարայ — 137 29, 139 4, 7:

Ազաթափարթ, որ է Մծրին — 1016 2, 11:

Ազամայ մինչև ի ջրհեղեղն — 804 21:

Ազամայ յանշանքն եօթն էին 246 28:

Ազամայ սրգիք ամէն — 248 2:

Ազամայ սահզծողն եկեալ — 248 3:

Ազամ եկաց ամա Ջլ — 299 7, 10:

Ազամ գանձեղ մարմինն ի դառ. — 354 16:

Ազամ՝ ինն հարիւր և երեսուն — 298 36:

Ազամ ձեալ զԱլթ. Սէթ ձեալ զՃեռլո — 288 5:

Ազամ կոցեալ ամա Ջլ — 299 13:

Ազամ յիս ելանելոյն ի գրախառն — 1171 30:

Ազամ նախաստեղծն. սա կեցեալ — 753 34. 754 7. 853 22:

Ազամ նստեալ գուռն գրախառն — 248 10:

Ազդէ, Ախէ, Ղազար — 1098 2:

Ազգակաւութիւնն է երբեակ — 293 1:

Ազգակաւութիւնն ձեկակաւութեան — 293 16:

Ազգն Հայոց մինչ թագաւոր — 378 4:

Ազովտաս (Ազովտաս)՝ Ղազա — 1017 19. 1018 20:

Աթանա և Եթաթ, Սոսիանէս — 431 39:

Աթալի քարսի, սուռն և յանձնէ լինի — 667 13:

Աշխարհեան մարզն սասունայ — 410 23, 30, 33:

Աշխարհեան սասունայ մարզն — 410 7, 13:

Աշխարհ ինքն հահարմէ — 607 34:

Աշխարհեան, սասն և երկու ազգք ևն — 504 7, 16, 21:

Ակաթին, որ է յՆերլէր — 509 18:

Ակակ զլուխ եղբակազուաց — 486 47:

Ակակ հայրապետ եղբակազուաց — 486 19:

Ակակ հայրապետ որ է ի Կասա. — 485 26. 486 5:

Ականչ արէր բանիս որ պատ. — 1122 14:

Ականչ արէր բանիս որ պատ. — 1120 27, 40, 44. 1121 1, 7, 10, 17, 23:

Ակուակաւո՞ր՝ Կանգիա է — 1017 26:

Ահա այժմ նորահրատ տուրեցու — 534 20:

Ահա սանձ բան զովեսաի — 1112 4, 15, 19:

Ահա բազմամ թեզ ցանկալի — 1182 44:

Ահա բանամ թեզ գրչութեան — 712 14:

Ահա հհաս ինն որ մահու մարմնայ — 1130 21:

Ահա եղև այլևի գարուն — 853 10:

Ահա երգլ արքայարգի — 518 26:

Ահա իսկ ծագիկ գաշաաց — 522 19:

Ազախինն Փրիստոսի Ազխիտա (Ազխաթա) — 233 3, 9, 15, 28:

Ազախինն Փրիստոսի Անաստաթա — 830 26:

Ազախինն Փրիստոսի Անուսինեան — 598 5, 10, 25. 29, 32:

Ազախինն Փրիստոսի էր ի զեղչէն — 598 19:

Ազախինն Փրիստոսի Իրինեան — 1038 3:

Ազախինն Փրիստոսի սրբուհին Ազխաթա — 233 25, 21, 24:

Ազալանեօր մարուր գասին — 1101 24:

Ազրիւր ահա և լայս սախ հայր — 338 15:

Ազերս արկեալ առաջի ջո — 104 10:

Ազերսանցր բազում զօրք — 572 42. 578 11:

Ազերսանցր թագաւոր Մակեդ. — 808 24:

Ազերսանցր թագաւորն երթալր — 571 25:

Ազնոսանգր լուսւ զձեզի — 574 12.
 Ազնոսանգր հանգիպեալ — 574 23.
 Ազնոսանգր Մակեդոնացիին արարեալ — 573 35.
 Ազնոսանգր յամենայն տեղիս — 371 25.
 Ազնոսանգրն հանգիպեացաւ — 572 9, 22.
 Ազնոսանգրոս տեսեալ զԴիոգ.— 574 27.
 Ազքստ ոմն միշտ ուրախ — 1078 24.
 Ամաշիսցէ Բէռզորիտոն — 332 42.
 Ամասիա Բագաւորն զՄօթս — 1021 11, 21, 23, 25, 27.
 Ամբրոսիոս այր իմաստուն — 642 42. 643 24, 30, 33.
 Ամբրոսիոս էր այր հանճարիչ — 643 5.
 Ամենագովիչի և փռաւորելոյ — 76 33.
 Ամենազոր Բագաւորին մերոյ — 295 31.
 Ամենայնամ տէրն երկնային — 1127 29.
 Ամենակալն հաստիչ թնութեան — 247 42.
 Ամենակալն հաստիչ թնութեան — 247 42.
 Ամենայն մարդ որ արբնեայ, սպաննէ — 677 40.
 Ամենայն որ ով և համարակիցցին — 935 32.
 Ամենայն որ որ կամի փրկիլ — 356 44.
 Ամենայն յար տանչիլի — LXI 10. LXXII 16.
 Ամենայն սազմասարեանցն Դաւթի — 362 24.
 Ամենայն փառք մարգոց գասարի — 1125 46.
 Ամենասուրբ Աստուածածին, աստեղազարդ — 95 24.
 Ամենասուրբ երբորդութեանն ազնիւ — LXVI 36. LXIX 2. LXXIII 9.
 Ամենեցունց աստուած — 365 5, 13.
 Ամենեքան ոյր յաստուծոյ ի մեռն — 340 5.
 Ամենեքան որք հաւատացեալ ևն — 41 22, 24, 27.
 Ամենորհնեալ անապական — 102 37.
 Ամենորհնեալ զուսար Դաւթի արք.— 918 19.
 Ամերիկայ, ի յԱմերիկոս Վէսթ.— 1018 21.
 Ամին հազար վեց հարիւր եօթանասուն և ինն — 1164 20.
 Ամի տեսն հազար վեց հարիւր եօթանասուն և ինն — 98 6. 1104 8.
 Ամուլ կիկն՝ մի՛ արձակեցէ զեա այր — 683 25.
 Ամսանահանջ այսպէս արա — 280 14.
 Ամք Ազամայ՝ ինն հարիւր և երեսուն — 299 15.
 Այարիճ — 665 47.
 Այրէն միշտ ի ըն զգրեանքն ուսեալ — 918 32.
 Այրն անկիզբն սալ զաստ.— 711 38.
 Այրն առային զքեզ, ազայ — 712 3.
 Այրն ասաց թէ՛ Ածէք իմենք — 712 43.
 Այրն սալ. Այսոր բովեմք — 713 9.
 Այրն սալ. Առաքեցար հազար բարի — 712 47.
 Այրն աստուծոյ զքեզ մերձեալ — 711 43.
 Այրն սաւուծոյ ի օրինակ — 705 13. 712 38. 1124 30.
 Այրն արարած զքեզ սալ — 712 34.
 Այրն բնիւ ցեծայր ի տէր — 712 21.
 Այրն՝ Բագաւոր է. բնեն՝ առաք.— 711 14.
 Այդի անկեայր վայելուչք — 1101 25.
 Այնարիճ Ծախիտի որ օգալ — 476 41.
 Այ՛ն եզանակ զարգարուն — 517 39.
 Այի՛ս աւթլոս — 302 15.
 Այլ գիտացի որ զայս զեզնուցա — 665 24.
 Այլ գիտէ մարտեալ և զորոս — 1045 35.

Այլ երբ շարական և շարփուչն — 434 10.
 Այլ և ևն ոմանց որք աղիտարար — 778 9.
 Այլ և քաղաքապետն վերին — 235 13.
 Այլ թէ նոր զինայն որ կազ — 919 34.
 Այլ իմ առ մեզ ազնոս սրտի — 1090 6.
 Այլով պատմութեանս ի ներքո — 1014 31.
 Այլ որ յիւլ Բելգիթ աստղերն — 543 31.
 Այլ վասն այնր զի սանն Յոյնք — 778 18.
 Այնքան որդիք ևն մարմնական — 1111 5.
 Այս առաջի Բաւուլային — 1004 29. 1008 40.
 Այս առաքեալք հանգիւր առաքելակցօք — 1093 27.
 Այս զիբք Պոնտոս Անապոլիտի — 833 32.
 Այս ևն կամքն աստուծոյ — 423 29.
 Այս երանելի և երկանելի, աստուածահաճոյ — 1136 13.
 Այս երանելի վկայս էր ի ժամանակս Մարտ.— 561, 7.
 Այս երանելի վկայս էր յաւուրս Մարտ.— 560 35.
 Այս երանելի վկայս Փրիստոսի էր — 580 30.
 Այս երանելի վկայքս Փրիստոսի — 687 24, 33.
 Այս երանելի քահանայապետս — 1053 16, 24.
 Այս երեսուն ամ է, որ զլուս.— 487 33.
 Այս երկանիկ և երանելի, աստուածահաճոյ — 1136 28, 42. 1138 9.
 Այս է եւթն պարունակն. Ոմանք — 281 41.
 Այս է նոր Եղիսիմիային — 1003 28.
 Այս է պատմութիւն մեծ քաղաքին — 934 2.
 Այս էր պատուէրն Ազամայ — 240 37, 42, 45. 241 1.
 Այս իմաստասէր և հանճարիչ կիկն — 373 22, 32. 374 3, 12, 15, 38, 43.
 Այս կանոնք եախ ևն քան որ կարգեցան — 915 30.
 Այս Մահմադ աստ մարգարէ — 649 27.
 Այսմ սրբոց մարտիրոսութիւնն — 897 5.
 Այս յառաջին Բաւուլայի — 1008 37.
 Այս յիմաստասէր կիկն և հանճ.— 376 5.
 Այս ութ վկայքս Փրիստոսի — 228 11, 18, 39, 37. 229 6, 9.
 Այսորիկ ի քահանայիցն բայտեցան — 1044 43.
 Այսորիկ յերի կայ իւրում — 1015 33.
 Այսպէս սալ Անգրէա իմաստաս.— 866 10.
 Այսպէս աստուած և մարդ զՓր.— 691 27.
 Այսպէս գրեալ է ի պատմութ.— 574 17.
 Այսպէս Դաւթի երգովք նուագ.— 362 23.
 Այսպէս զի յե հինգ հարիւր յիսուն և երեք ամի — 282 40.
 Այսպէս լուայ ի հօրէ իմմէ — 737 33, 40. 738 1, 7. 33. 739 10.
 Այսպէս զարա է գիտել վասն ծանեայ — 893 37.
 Այս սրբոց մարտիրոսութիւնն — 897 15.
 Այսոր անգրեանիկն հօր — 884 9, 15.
 Այսոր անհատ լուսոյն — LXVI 24. LXXIII 39. LXXI 1. LXXII 10.
 Այսոր տեոյշ ի գիւր գար — 1101 4.
 Այսոր զարթեալ Բարեան — 521 7.
 Այսոր զուրեանցեալ ցեծայ — XI.V 30. LXIX 6. 918 13.
 Այսոր ի կատարումն — LXVI 6. LXXIII 20.
 Այսոր իրեալ պետն վերանգան — 1128 40.

Այսօր լցաւ խոտաւմն բանին — 271 8,
 Այսօր խորհուրդ մի մեծ յայտ.— 87 8,
 Այսօր ծագեաց լայն արփեական — 1130 40,
 Այսօր կենդանոցի մեծնայնի — 1141 19,
 Այսօր յարեալ — XLV 48. LXVII 27. LXVIII 42.
 LXXI 14. LXXIV 30:
 Այսօր որ ՚ն ի յերկինս — LXXXIII 14:
 Այսօր պաննայի երգով — 884 32, 885 2, 6,
 Այսօր ցեծայ սուրբ եկեղեցի — 1132 36,
 Այսօր ցեծացէր կարարք — 1101 29,
 Այր մի ազգարար ծեր և խոհ.— 308 29,
 Այր մի ամէն տարի — 1077 17,
 Այր մի ելաներ ի Սարգիսյ (Սարեփթայ) — 433 21,
 29,
 Այր մի զէն իւր կորուսեալ — 1076 11,
 Այր մի էր ի Կոստանդինուպոլիս — 409 1,
 Այր մի էր ի Սամուս — 372 4, 10, 13, 18,
 Այր մի էր ի քաղաքին Կոստանդինուպոլիս — 410 2,
 Այր մի էր ի քաղաքն Հասամպոլ — 409 24,
 Այր մի էր մեծատուն և իշխան — 623 5,
 Այր մի էր մեծատուն իշխան — 625 28,
 Այր մի բնութր և անուանի — 1156 19,
 Այր մի թագաւորացն — 1079 40,
 Այր մի իշխան քաղաքին — 626 30, 31, 32,
 Այր մի Հրէայ մեծատուն յոյժ, ի Երզար քաղաք —
 42 34,
 Այր մի ժարգասպան — 1077 22,
 Այր մի սովորեալ էր — 1076 24,
 Այր մի սովորութիւն — 1079 31,
 Այր ոմն էր ի Հոռոմ քաղաքի — 408 11, 23, 35,
 Այր ոմն ընթանայր ի գար ի վեր — 1082 19,
 Այր ոմն թագաւոր ի Հոռոմ — 408 1,
 Այր ոմն Հրէայ մեծատուն, ի Երզար քաղաք — 42 21,
 Այր ոմն Հրէայ ի Երզար քաղաք — 48 2,
 Այր ոմն մեծատուն հիւանդացաւ — 934 28,
 Այրս այս ունէր մեղս քրիստ.— 96 12,
 Անախտ անրի՛ն փեսայն երկն.— 1182 10,
 Անանիա ի Դամասկոսն էր — 1096 6,
 Անանիա Երթակացին սալ Գողթիկ.— 745 8,
 Անանիա վարդապետն ի Սանահին — LX 31,
 Անարթ, Սարաւթ, Սեդրակ — 441 38,
 Անդ աուրս ժամանակաց — 884 25,
 Անդ ի մէջ գրախոսին երեք — 248 8,
 Անդրանիկն մեծնայն հաստացեալոց թագ.— 7 2,
 Անդրանիկն թագաւորաց հաստացեալոց — 7 15,
 Անեղաննիյ տէր անախակալ — 521 44,
 Անեղ անմահ թագաւորին սուրբ զին.— 1127 9,
 Անեղ անմահ լայս չական — 1156 9,
 Անեղ և անմահ թագաւորին սուրբ զին.— 1126 41,
 Անզգամ, լեզուանի և բարկացող — 1078 16,
 Անթառամ ծաղիկ — XLVI 36. LX 28. LXVII 8
 LXVIII 10:
 Անթառամ սիրոյ մեծեղջ — LXVI 23,
 Անթիզաս (Անթիզաս) քահանայապետն — 945 41,
 49,

Անծամանակ բանց աստուած, արքայ — 1138 40. 1140
 34,
 Անիսուն — 666 27,
 Անի քաղաքն էր մեծ և հռչակաւոր — 127 3,
 Անլուծաննիյ է ամուսնութիւն — 688 5,
 Անխառն գոլ ախորժեն — 1043 21,
 Անուասաննիյ և անծանօթ ծոցոյ — 1098 31,
 Անծամք խոնարհիմք ի ճգնութ.— 971 18,
 Անմէնք նուիրեայր — LXV 39. LXVII 13. LXVIII 30.
 LXXI 21. 519 39. 918 8:
 Անմն իմ ազօթէ զէմ արարա.— 829 30,
 Անճառնի բանց աստուած — LXVI 33:
 Անճառնից աստուած և հայր — 57 34,
 Անճառնի է խորհուրդ որ — 343 41,
 Անճառնի խորհուրդ որ — 343 28,
 Անճառ են խորհուրդս որք — 343 4, 15,
 Անճառ է խորհուրդ (խորհուրդս) որ — 343 25,
 Անճառնի խորհուրդս որ — 343 35,
 Անճառ խնդութեամբ լցեալ — 1101 42,
 Անճառ խորհուրդ որ — 343 38,
 Անճառ մեռեց հօր միտքին որքի — 1138 27,
 Անճառ մեռեց հօրն երկն.— 1156 3,
 Անճառ ճառագայթ, բանն անեղ — 519 40,
 Անճառ ճառագայթ լուսոյն՝ ի ցէն — 1130 4,
 Անճառ արքայից, ահաւոր բանից — 524 17,
 Անճառ բնութիւն տաի — 248 28,
 Անճառ գարիեն հզօրի — 1102 35,
 Անճարմեական գասց հոգեզինաց — 1132 39,
 Անճարմեական հոգեզինացն վերն.— 1127 2,
 Անուն միոյն Փրոսն. նա է որ — 559 27,
 Անուն արքայի Լուսի Մուսի — 435 11,
 Անուն օրհնեալ անճառ աստ.— 1110 16,
 Անտիզըն աստուած հայր — 440 35,
 Անտիզըն բանն աստուած — LXVՈ 14. LXVIII 18.
 LXXI 36:
 Անտիզըն և անտեսաննիյս ես — 1039 32,
 Անտիզըն հայր ամենակալ — 357 29, 35, 39,
 Անտաննից երկնի և երկրի — 1180 9,
 Անտարոյի ճարտերոյն Անդրոն է, զոր գրած է—927 14,
 Անտոն, Անտոն սոս անապատի — 971 9,
 Անտոն սոս անապատի — 971 4,
 Անտոնակ էին, անտրակ զոյին — 248 21,
 Անտրէն արքայն Դիոկղեսիանոս — 897 24, 29, 32,
 Այխարհ ամենայն — 524 17. 918 17,
 Այխարհու իմանայ զերկինս և զերկիր — 966 27,
 Այխարհէն Իսպահանու այր մի — 1074 39,
 Այխարհու այս զգալի անցաւոր — 57 24,
 Այխարհու յերկուս են բաժանել — 1009 24,
 Այրաս որ ինգրին, որ է պրոսին — 666 42,
 Աչքն ծով ի ծով միտազախիտ — XLIV 17:
 Ալպա շար գործովք և անեղ.— 460 4,
 Ալպարանից սուրբ եշմեին — 442 29,
 Առակ մի այլ ասաց նա Յովա.— 1115 39,
 Առակ մի այլ Բարզամ ճգն.— 1115 41,
 Առակս խօսից տաի ի պատմութեանց — 1078 29,
 Առ ազնի կալերարի աչ — 49 29,

Առ անդրդի օձ մի — 1167 28.
 Առաջագրութիւն: Ա. — Քահանայն. Տէր սաս — 338 1.
 Առաջին ակն՝ սարգիս — 508 18.
 Առաջին Աւարանի վահագն, ակն — 508 44.
 Առաջին անունն Մատաւաթան — 1021 37.
 Առաջին բաժին աշխարհիս — 1011 2.
 Առաջին Երբայնցի, Երարացիք, Մահեդանացիք — 300 23.
 Առաջին Բազար յազգէն Բագր. — 1028 22.
 Առաջին լեզուն Փոլզկ, Երկրորդ Ասորին — 800 19.
 Առաջին կենցաղոյս Սրմոն — 535 6.
 Առաջին Հերմուանդ օձն սամարացի — 531 39.
 Առաջին Հերմուանդ՝ Հեթնուոք — 531 19.
 Առաջինն Ոսման անուն — 812 31.
 Առաջին Սրմոն Պարս — 1092 30.
 Առաջին քաղաք Պանիայն — 1018 47.
 Առ սասունոյ օգնականութեանն կաւերարի ազ — 49 29.
 Ասուսեան Տամի պահուն — 992 13.
 Ասուս յուտոյ, արեգակն արգար — 918 17.
 Ասորեայն Բազկես եկն յԱրհայ — 256 28, 33, 38.
 Ասորեայն սարք Անանիս — 720 4, 10, 13, 19.
 Ասորեայն Քրիստոսի Բազկես հրամ. — 257 18.
 Ասորեայն Քրիստոսի սարքն Անանիս — 720 19, 39.
 Ասորեայն Քրիստոսի սարքն Բազկես — 257 27.
 Ասորեայր ասուսամարդոյն — 1101 39.
 Ասորեայր փրկչին մերոյ — 1093 36.
 Ասորեայրցն երկուսուսեանց — 1089 41, 1090 5, 31, 1094 17, 36.
 Առ բազումս բազում անգամ — 337 6.
 Առեայ Ազամ զկին իւր զնա — 237 29, 238 20.
 Առեայ եւ ասեայ սմանք քրիստ. — 1055 14.
 Առեայ Յազակ սարաւ զկոյնն — 1119 6.
 Առի Բանդի — 302 22.
 Առիւնն ետն զի ահա գային — 1078 21.
 Առիւնն Հրանդաշու — 1078 41, 1091 8.
 Առ ձեզ գոյնի մարտի Հոգիք — 378 11.
 Առ Համարիս եւ ասուսամասեր — 489 27, 35, 39.
 Առ յիսուն գրամ զանճիֆիր — 1167 20.
 Առեայր առեիր որ զգլուխ իմ — 459 37.
 Առ սրս բանի — XLII 29, XLIII 29, LIX 22, LXI 14, LXII 15.
 Առ սասն գրամ քարուրթ — 49 18.
 Ազար զխարհուրք ի մէջ հասա. — 532 3.
 Առ թեզ է բանս, օճ կզկիլի — 1165 17.
 Առ թեզ յիմաց բազկէ մասանց — 712 7.
 Առ թեզ բազարագոյնն երարգ — 312 54.
 Ասաց Հարուստն Արարեամ — 75 37.
 Ասաց մի՛ երկնչիւր զու — 1119 10.
 Ասաց սնն նմա թէ զու Բարգամ — 1116 10.
 Ասն ասակաց թէ բասասուս — 1075 43.
 Ասն զարիւնն որ Բազար է — 1071 17.
 Ասնն թէ Աղերանցի Բազ. — 570 23.
 Ասնն թէ ի Հնաւայն Ազամայ — 362 44.
 Ասնն թէ ի Հնայն կզգէ մի — 1077 34.
 Ասնն թէ ծանն ու սարն — 601 43, 44

Ասնն իմաստանք, թէ պար — 508 3.
 Ասնն յառակաց թէ կայր պարն — 1079 6.
 Ասնն յիմաստասիրաց Փիզգէն — 777 1.
 Ասնն պատմութեանց — 1075 30.
 Ասնն վանն մաղչի — 1071 36.
 Ասէ Ազամ յԱթ. Որդեայ. ոչ է այս — 242 9.
 Ասէ առակ վանն առիւնն — 1072 18.
 Ասէ իմաստունն Փալիսնուս թէ սակզ — 69 5.
 Ասէ Յիսուս ցաշահերան իւր. Քիւն՝ ք — 6 31.
 Ասէ Յունն Ոսկերեան թէ ասուսուն — 247 1.
 Ասէր՝ օճ ասուսուններ երարայր — 791 3.
 Ասի ասակաց՝ գայլ մի եկեալ — 1076 10.
 Ասի ասակաց թէ Բազար ուն — 1079 22.
 Ասի թէ արքայն Աղերանցի — 573 24.
 Ասի թէ մանն Աղերանցի ունիւր — 571 10, 574 4.
 Ասի ի թշկական վարդապետաց — 1075 38, 1077 61, 1079 11.
 Ասի ի պատմութեանց թէ աղթա — 573 18.
 Ասի ի պատմութեանց, թէ կայր պարն — 1079 8, 1091 13.
 Ասի յառակաց թէ այր մի խիստ — 1079 24.
 Ասորեստան՝ Աթթ եւ Մերսիս է — 1017 13.
 Ասպարէզն է ըստ օգալափութեան — 742 43.
 Աստանք զմասն անկալ իմ զխորհ. — 344 6, 19.
 Աստանք սկզբնաւորեայ առ պատմ. — 1033 26.
 Աստանք սկիզբն աննեք ողորմ. — 925 1.
 Աստանք սկիզբն արասցուք պատմութեանն (Նահապետութեան) — 42 10, 11.
 Աստին զնին երկու Հիմունք — 424 6.
 Աստուածազգեաց եւ մեծ վարդ. — 364 2, 11.
 Աստուածազգես եւ մեծ վարդ. — 364 20.
 Աստուածամին անկորնեայ, գոյն — 865 42.
 Աստուածամին կոյս Մարիամ — 1153 11.
 Աստուածամին կոյս պատուական, Հոք. սաս. — 1127 35, 1129 29, 1140 15.
 Աստուածամին մայր Մարիամ — 1153 28.
 Աստուածանեայ եւ մեծ վարդ. — 364 27, 35, 38.
 Աստուածային ասորեայն եւ ասեար. — 1134 46, 1135 6.
 Աստուածային կամքն միայն էր — 354 2.
 Աստուածայինն Սազման — 1074 27, 1076 6, 1080 31.
 Աստուած անեզ անժամանակ — LXXVI 12, LXXVII 24, 77, LXXVIII 29, LXXXI 6, LXXXII 27, 913 16.
 Աստուածանկար պատկեր յարինեայ — 970 34.
 Աստուածասեր եւ մեծահասա արքայն — 7 20, 24, 32, 36.
 Աստուած արար զիս ի Հոգոյ — 1152 33, 41.
 Աստուած արգար եւ յիրուի — 302 1.
 Աստուած բանն տիրէ ի վերայ կրից — 782 24.
 Աստուած բարբից, անհաս — 444 21.
 Աստուած Հզոր եւ արանչիլի — 44 45.
 Աստուած մասուցանել իւր հրամ. — 1042 43.
 Աստուած միանկար Հոք, յոյս ծագեալ՝ — 1139 29.
 Աստուածն աննայնի որ բարեգութ է — 1115 25, 1118 20.
 Ասեամ քուֆտեամ քիմեայ — 303 22.

Աբարիա. երկիրն Ասիոյ բաժանի — 1017 30.
 Աբազանի գեղեմաթին է. Աբուօր սր — 667 5.
 Աբար աստուած զերկինս և զերկիր — 70 12.
 Աբարիա (ԲԵ) է ի պատմութիւն — 1075 13.
 Աբար և ի զերայ թեզանի — 1045 24.
 Աբարիչ հայր երկնային — 270 20, 26.
 Աբարիչ ալր և աստուածն մեր — 63 10.
 Աբարիչ ալր և պատար — 57 19.
 Աբարիչ ալր քաղցրացու — 269 17, 32, 270 18.
 Աբարիչագործ բանի ք — 949 21.
 Աբարիչագործն աստուած արքայն — 1116 29.
 Աբարիչական բանին հրաման — LXXVII 31. LXXVIII 30
 LXXI 6. LXXIII 21. 913 17.
 Աբրահեան լարին, անթնայ լարին — 1104 36.
 Աբրահեան լարին, բլիթարածին — 1165 12.
 Աբրեցութիւն է զազարայի — 1124 21, 26.
 Աբրեյմունք ամուսնութեան — 682 26.
 Աբգ ամենայն ազգք և աղինք — 1112 44. 1118 7.
 Աբգ այս ինչ է զոր հանդերձաւս — 133 24.
 Աբգ այսպէս իմանալի է մեզ. վասն զի աչ. — 776 7.
 Աբգ առաջին գիր է Այր — 710 29.
 Աբգ ասացից իմ է ի թ մամաչ — 760 17.
 Աբգ աստեօր զաւրուսեանն — 185 17.
 Աբգարացուցեալ ութնասներորդ — 552 27.
 Աբգարս այս Աբրահամ էր ի քաղ. — 96 28, 35, 38.
 Աբգարս այս ունէր ծնողս — 96 21.
 Աբգ գրեանի է, զի գիրերուսն զերկիր ժամ — 282 17.
 Աբգ իմաստով մարմինն — 351 18. 352 34.
 Աբգ իմ է այլոյ մարմինն — 350 20.
 Աբգ իմ զմահն մարդոյ — 777 31. 780 3.
 Աբգ իմ կամիս սր յազնես աշխ. — 794 20.
 Աբգ իմ սր զբանն առ. — 80 35.
 Աբգ կէսց երկիր անիծօք — 5 37.
 Աբգ կղզայ ի վեցերորդումն — 338 35. 339 3.
 Աբգ ևս Յրայ Անթոնիոյ Նազարոս — 979 35.
 Աբգ երկինն զերին, որում Յոյնք — 760 10.
 Աբգ զարգ քահանայապետին — 507 7.
 Աբգ իրբու եղև ելանն — 903 13.
 Աբգ ի լնուլ ամաց եօթանց գարին — 150 13.
 Աբգ ի լնուլ յետն գարին ութ հարիւր ամին — 146 35.
 147 36.
 Աբգ ի վեցերորդում ատարն — 339 4.
 Աբգ ծանիր զի սոյն համառօտիկ է — 46 23.
 Աբգ կիրք բաժանակտեք երեք — 782 30.
 Աբգ հայկազնեան մեծ ամարի — 283 16.
 Աբգ հաց պատարազին խմբ — 691 4.
 Աբգ հեանարար մեզ զմուսնից — 949 6.
 Աբգ յամենայն աստուածաշունչ կա. — 353 24.
 Աբգ յարժամ եղև երկնոյ միայ. — 1099 30.
 Աբգ յարժամ մարզն շնորհս — 793 23.
 Աբգ նախ յառաջ (առաջ) քան զամենայն — 791 40.
 792 3, 7.
 Աբգ շնորհ (շնորհք) արաստուացն նշանակ — 790 20.
 791 19, 24.
 Աբգ որ ոչ խոստովանի զմարմինն — 783 10.
 Աբգ որովհետև ի մատարն — 749 16.

Աբգ որպէս ասէ ասացեալն ամե. — 792 22.
 Աբգ որպէս երես անէինս որիչս — 782 34.
 Աբգ ունին Հայր Բարձր — 559 9.
 Աբգ պատմեցուք յազգս սուրք իւզայն — 615 15.
 Աբգ պատմել սուրբն Անտոնիոս — 1001 3, 17.
 Աբգ սկիզբն և առաջին ժողովն ոչ եղև — 130 40.
 Աբգ վասն ազգակեանութեանն հինգ իրս — 292 10.
 Աբգ քահանայական աստիճանն — 793 39.
 Աբգ բանգի բուսան բազայք — 723 23.
 Աբգակապանն արգարութեան — LXXVI 13. LXXVII 29.
 LXXVIII 61.
 Աբիւսիք գերարժիւն — XLV 39. LXXIV 3. 10 37. 918 11.
 Աբիւսալմառ և երկնային — 104 15.
 Աբման է մեզ գրեան զայս — 362 19.
 Աբմանին ամենայն զովեանից և անգր. — 256 14.
 Աբիսնոսն ասէ. Իսկ արգ մանաւանդ — 346 2.
 Աբի' սրբա' անն իմ զերի — 523 37.
 Աբիսն ասէ. Նի արգ վասն զի ման. — 346 16.
 Աբի պիւղիւն իմ քաղցրամայն — 517 32.
 Աբիք. ելցուք ի միտին — 518 18.
 Աբիին ետես զի ահա գային — 1078 9.
 Աբիին յարժամ ծնրանայ — 1078 6.
 Աբլն ու գայլն ու աղուսուկն — 1069 7.
 Աբասասուն սիրոյ ծնունդ է — 780 37.
 Աբիական այս երկնային — 918 29.
 Աբրայ և ալր զերկ բարից — 104 25.
 Աբր եզրարք և հարք, լուսարք զպատ. — 407 35.
 32, 35.
 Աբր երկու բնկերք եղին — 1077 12.
 Աբր չարք ընկերացեալ — 1078 21.
 Աւազ. անկայ սասար յերկիր — 853 27.
 Աւազ. անն իմ յոյժ արամեալ է — 853 19.
 Աւազ կարգաւով սգալից սրբու — 235 30.
 Աւազ վասնգիտ սր կայու — 460 1.
 Աւետարանացն ասուք է. Մատթէոս — 756 22.
 Աւետարանիք բարեաց, քարոզիչք — 718 37.
 Աւետարանացոյ Դ. Մատթէոսի' ասուք ՍՈ — 756 7.
 Աւետաց երկիրն Ծրուազէմ (Յերուսաղէմ) է — 1018
 13, 21, 44. 1017 1, 7.
 Աւուրս վերջինն Տես' Յաւուրս վերջինն...
 Արեղիանս թագուոր հրամայեաց — 599 29.
 Արլորք երկու կուսէին — 1076 45. 1076 3.
 Աֆրիկա, որպէս ոմանք կամին — 1013 16.

Բ

Բազմագութ և մարգուտէր է աստ. — 89 30.
 Բազմիցս պատահի զի մի գեղ — 923 17.
 Բազում աշխատութիւն գարեառ. — 744 32, 41. 778 33.
 Բազում մասամբք և բազում օրին. — 288 17.
 Բազում փոյթ եղև աստուածաշունչ հարցն — 109 5.
 Բազումք են պարզեւր շնորհացն — 691 20.
 Բայց արգ սակաւուք և վասն ասացի. — 723 39.
 Բայց Արիստոտէլ իմաստասէր օժ — 763 23.
 Բան և Փարփարայ — 1023 35.
 Բան ահա, ըստ որում բան է — 352 47.

Բանն աստուած կատարեալ — 532 37.
 Բանն ի հօրէ մարգարեանն աստ. — 1132 7.
 Բանն մարմինն եզիս վասն մեր — 691 10.
 Բանն որ ի մարմինն էր ի վեր — 353 41.
 Բանն ունէր զմարմնայն սկարութ. — 353 43.
 Բարբառք աստուածային պատգ. — 723 25.
 Բարբառքսոս, որ կոչին խումա. — 532 21.
 Բարեբանեալ ես՝ ամենորհեալ — 344 42.
 Բարեխօսութեամբ սուրբ եւ աստ. — 442 9.
 Բարեխօսութեամբ սուրբ եւ փառ. — 440 11.
 Բարեխօսութեամբ սրբուհոյ ամե. — 441 3.
 Բարեխօսելու Տես՝ Բարուխօսելու...
 Բարի է աստուած եւ ամենայն բար. — 295 21.
 Բարի է նախանն բարոյ ասար. — 325 4.
 Բարիոյ ասաց Բարուխօսելն (Բարխօսել) — 1072 29. 1073 35.
 Բարիոր է նախ (նախանն) զնն, ընդ — 825 6, 8, 39. 337 4.
 Բարբառացոցն ի վերայ խաչափայտին — XL1 31. XLIV 13. LX 28. LXI 10. LXII 16.
 Բարբառեալ ահաւոր, բան հօր զիմ. — 970 43.
 Բարզամ ասաց առակմ առեմ — 1115 32.
 Բարուխօսել (Բարուխօսել, Բարխօսել) առ — 1071 2, 40, 47, 1072 3, 21, 24, 36, 42. 1073 6, 19, 24.
 Բարուխօսել Փիլոսոս սկսաւ խօսել — 1074 4.
 Բարուր են համբերութեան պատուր — 247 7.
 Բարուր է նախանն առաքին. — 324 10, 22.
 Բարուր է նախանն զնն, ընդ — 324 42.
 Բարուր է նախանն հակառակութեան — 324 40.
 Բացից զերբան մտաց եւ առից — 1140 27.
 Բաց զըրթունս իմ խօսել սիրով — 1140 34. 1141 39.
 Բաց զըրթունս իմ խօսել վասն ք — 1140 46.
 Բերսոսս բայ առ յառաջեամ — 555 6.
 Բլբունն ի վարդն ասաց. երեստ անողորմ ես — 1122 17.
 Բնութեամբ ուրեմն ե ոչ ուրեմն պիտակ արար — 349 27.
 Բոյս առաջեանն յամուլ արդ. — 522 43.
 Բրար (բրարմանք) մերկ իմաստասիրացն — 571 17.

Գերարքի պայծառ — 1102 3.
 Դերերկնապաննն գահի — 733 26.
 Դիւթեամբ զոյնն արդի միանին — 320 9.
 Դիւթերն ի յերազի հրեշտակն — 1116 7.
 Դիտելի է զի սզգակտնութիւն — 296 3.
 Դիտելի է զի գասք հրեշտակաց — 90 24.
 Դիտելի է զի կանոնք հրամայէ՝ մի՛ որ իշխեսցէ — 295 14.
 Դիտելի է զի օրն ցասն եւ շորս ժամ է — 262 29.
 Դիտեմ, աւր — 522 33. 523 16, 15, 16, 17, 21, 33.
 Դիտեմք զՏրիստոս ծնեալ ի զաւ. — 353 32.
 Դիտես, աւր. Բլ անկերիւի — 523 16.
 Դիտութիւն լինի ձեզ անձանց քրիստ. — 579 36.
 Դիրք Մովսէսի օրհնագրի: Մենքոցն աւերք են 581 — 756 3, 15.
 Դիրքս այս ծայտնութեանն Յովհ. — 870 26.
 Դնացեալ Դէռնիքիտեանս արք. — 597 44.
 Դուհար վարդն վառ առեալ — XI.V 19.
 Դովն զսուրբն եւ զընտրեալսն — 1137 34.
 Դարեք աստուծոյ մեծամեծ — 752 15, 28, 31.
 Դարգագուր մայն կահանի — 1111 18, 24, 31, 41. 43.
 Դարան զհաւանն եւ զմէհմտանն — 1076 38.
 Դալին արարչական ինձանցն — 283 21.
 Դաի միս եւ այլ պատմագիր — 976 18.
 Դաի միս եւ պատմագիր — 976 24.
 Դրեալ է Բլ իշխանի արդի մի — 1077 15.
 Դրեալ է ի պատմութ. — 574 7. 1075 17. 1082 2.
 Դրիգար լուսաւորին՝ ամա լ — 579 12.

Դ

Դարանազնաց գաւառն՝ Գամաթ — 1019 1.
 Դարանալ առակ մի այլ ասեմ — 1115 33.
 Դարանալ առ հօխայ մի խալայ սուրբ — 49 18.
 Դարանալ ասացից սուր ինչ բան — 778 4.
 Դարանալ գարնայց առ ձեզ բանիւ — 606 21.
 Դարանալ եւ զայս ասացուր. Բլ ընդէր — 778 27.
 Դարանալ խօսի առ ես Յովսէփ — 1119 24.
 Դարանալ յեա ութ ամի նահատակութեան — 1137 17.
 Դարանալ պետն հրեզն պատասխ. — 1119 15.
 Դարանալ սոյն այր այլպիսի սայ օր. — 797 36.
 Դարանալ վասն մեռնինն ասէք — 778 23.
 Դարանալ բազմապաւ. տէրն ի վերայ — 241 43.
 Դարմի՛ր. զարմի՛ր. եղբորորդիք — 532 14.
 Դիգերա մամաս — 302 24.
 Դիտեալ լինի իւրաքանչիւր — 1043 15.
 Դիւին (ճԻԸ) բազար ի Նազուտեայ — 1018 9.
 Դարթէս եպիսկոպոս Տիրոսի — 1093 41.
 Դու, ամենակալ աւր — 824 17.
 Դուին բազար ի Նազուտեայ — 1017 44. 1018 4.
 Դուք Բերեւ կարծիքէր արդեւք — 247 14.

Ե

Եմզութ, որ է յակիթն — 508 32.
 Երբայցիք. Ասորիք. Փազկեցիք — 299 23. 300 19. 37.

Երբայեցեք, Յազգեացեք, Ասորիք — 299 33.
 Նրբայեցոցն պատմեն գիրք — 210 41.
 Եզրկապեցեք ինն սորա, գեացեալ — 1036 41.
 Եզերք գիտութեանց են այնք — 968 3.
 Եզին երկրագործականն է — 1043 34.
 Եթէ զկատարեալ մարգկութ. — 641 27.
 Եթէ զմիմեանս սանցին այր եւ կին — 663 19.
 Եթէ ինձ ոչ հաւատան, թող հաւատան — 641 3.
 Եթէ ինձ ոչ հաւատան, հաւատասցեն — 640 35.
 Եթէ խնդրես զսրանչիլոս — 981 32.
 Եթէ կամիցիս գիտել թէ այսօր արեգակն (արեգակն այսօր) — 742 19, 37. 743 7.
 Եթէ կամիցիս զիննհաւանեմեանն գիտել — 743 16.
 Եթէ կարծեօք որ կամ կերպարաւ. — 534 3.
 Եթէ հայր ոչ զոր գասի — 1046 37.
 Եթէ մանուկ երախայ կատարեալ — 360 1.
 Եթէ ոչ էր նորա ծնեալ մարմ. — 690 26.
 Եթէ պարս է ամենայն հաւատաւ. — 354 29.
 Եթէ տեսնել ծառ, սար, տուն — 601 47.
 Ելաներ ակն շար ի ծովու — 434 40.
 Ելաներ յանկարծ ի ծովն — 437 2.
 Ելեալ Յովսէփու յերկրն — 1118 31.
 Եկայք Ազգամայ որդիք արարածք — 301 42. 1011 44.
 Եկայք, կըտար ի նորաչին այգ. — 518 43.
 Եկեալ առ Յովսէփու ճգն. — 1118 42.
 Եկեղեցաց գաւառն որ է Եզեկան — 1018 41.
 Եկեղեցաց՝ Եզեկա — 1018 31.
 Եկեղեցաց որ է Եզեկան — 1018 40.
 Եկեղեցացայ գաւառն որ է Եզեկա — 1018 43.
 Եկեղեցաց զարդարութեան արեգ. — 259 15.
 Եկեղեցայ երկնի կենդանակերպք — 1099 25.
 Եկի բերել ձեզ, ո՛վ սիրելիք — 947 15.
 Եկի բերելով ձեզ զխորհուրդս — 947 19.
 Եկի բերելով ձեզ զտաննս — 947 3, 10.
 Եհարց ջես թաղապետիկոսն Կեսարիոս — 679 23.
 Եզրայր. ինձ միտ գիր դու հոգեով — 272 7.
 Եզրարք ինն ե ջրիտանեայք — 221 29.
 Եզրարք սիրելիք, երբ զայս խնդ. — 490 16.
 Եզեւ այր մի արգար — 1119 2. 1120 17, 18.
 Եզեանայի էին երկու կանայք — 921 33.
 Եզարթոսն Ելիսիոսն եւ Դիոնիզ. — 385 6.
 Եզիսկոպոսն առ զազոթս — 970 7.
 Եզիսկոպոսք մի ինչեան ինչին — 938 18. 939 38.
 Ես այսպէս ամէլ զմտաւ, թէ — 340 32, 41.
 Ես այսպէս կարծիք, եթէ (թէ) ազանդն եզգ. — 342 27.
 Ես այսպէս վարկանէի թէ — 840 17.
 Ես Անանիոս Երազկացի (Երազկեացի) — 734 10, 23, 33, 41.
 Ես Անանիոս յերհինն աստուծոյ — 723 18.
 Ես Անանոն վարդապետս թղին ՈՂԳ — 933 6.
 Ես Առաքել Քաղիչիցի, ձեզօք լցեալ — 1117 1, 5, 8, 12.
 Ես Առաքել նուստ ոգի — 1115 11. 1116 40, 42, 46, 49.
 Ես, եզրարք, առաքեցայ — 849 26. 850 1.
 Ես ծայն զառիւծուն տեմ — XLV 18.
 Ես Յրայ Անթոնիոյ Նազարոս — 980 2.

Ես ջուութիւն եւ յազացս գիտութ. — 1044 20.
 Երազեանս այս եւայժ սուլթանն — 601 4.
 Երանեալ եւ օրհնեալ սուրբ կոյս — 972 26.
 Երանեալ է այր, որ ոչ — 446 7.
 Երանեալ մարդն՝ զոր եսիս արմաւ. — 419 8.
 Երանելի ազախիկն Յրիտաոսի ետեթուչ — 382 9, 14.
 Երանելի այրս ունէր ծնողք — 96 6.
 Երանելի եւ երջանիկ եպիսկոպոսն Ամփ. — 691 28.
 Երանելին Ազգլ՝ կերպասագործ էր — 236 12. 237 1.
 Երանելին Ալմերտոս, որ մահ. — 402 5.
 Երանելի ետհասակս Վարդան — 1123 16.
 Երանելին Անգրոսիկոս էր — 887 21.
 Երանելին Ապտոնոս — 1054 2.
 Երանելին մեծն Եպիփան — 652 29.
 Երանելին Յուլիանն սարգաւազն — 484 26.
 Երանելին Սիմէոն էր — 989 12, 18, 21, 27. 990 44.
 Երանելիս այս Վարդան էր յերկրն Քաղիչոյ — 1123 41.
 Երանելիս ետեթուչ էր ի Սել. — 383 11.
 Երանելի սուրբ առաքելայք — LXXIII 30.
 Երանելի սուրբ հրեշտակէքն — 435 6.
 Երանելի վկայն Յրիտաոսի Ազեաթա — 233 19.
 Երանելի վկայքս Յրիտաոսի հարազ. — 688 9.
 Երանելի քահանայապետս Յրիտաոսի — 1054 5.
 Երանելիք այսօրիկ էին յազգն Իլիան — 262 11, 16.
 Երանի ազրատաց հոգեով — 423 23.
 Երբ մարդ լինի գիտուն յառազ. — 548 11.
 Երբ ուզես որ սիրայ զեզ — 547 36.
 Երզնձ զգովեստից նուագս — 972 20.
 Երզնցեղ որդիք Սիոնի — LXVI 23. LXVII 30. LXIX 4. LXXI 31. LXXIII 31.
 Երզննեցուցանեմ զամենայն — 438 10, 26.
 Երզննեցուցանեմ զեզ սաս. — 439 36.
 Երեկն ճանն վասն ական մարմնոյ — 1098 40.
 Երեկն արեգակնս ընդ երկնու. — 845 20, 26.
 Երեկնու (երեկնացն) ուր սաս. — XLI 36. XLIII 19.
 Երեկնո՛ւ ուր զչորհոս ցո ի ծառայս — 797 18.
 Երեք հայրք, երեք եղբայրք — 423 31.
 Երիտասարդ մի ուխտ — 1076 16, 35. 1079 17. 1080 9. 1081 2.
 Երիցունք որք ի բունութենէ — 914 17.
 Երկուստան առաքելոցն տնուանքն — 1096 1.
 Երկու են մեզ տեսակք եկեղեցոյ — 727 5.
 Երկրագիծք զտեղեկագրութեանցն — 1011 31.
 Երկրորդ հայրն աշխարհիս Նոյ — 288 24.
 Երկրորդում ամի թագաւորութ. — 896 27.
 Երջանիկ եպիսկոպոսն էր ի մամա. — 692 39.
 Երջանիկ եւ ամենագովելի եպիսկոպոսն Ամփ. — 691 44.
 Եւ արգ ահա այր մի — 1076 6.
 Եւ արգ ազալեմ զամենեսեան զձեզ — 796 40.
 Եւ արգ ազալեմ զձեզ զամենն. — 682 16. 796 27.
 Եւ արգ գիտելի է, զի սուրբութ. — 245 30.
 Եւ արգ եթէ այս ամենայն վկայութ. — 778 16.
 Եւ արգ զչարամտեութեան գրոյս — 710 5.
 Եւ արգ հարցից սուղ ինչ բան — 777 46.
 Եւ արգ հրամարելով ի սաս. — 359 24.
 Եւ արգ մի յաւա խոստովանիծք — 353 20.

- Ս. արք մի՛ որ աստուծոյ ստեղծ.— 247 10.
- Ս. արք չնէ ինչ պէտք առ այդ — 777 40.
- Ս. արք չիք որ հրանելի — 1100 16.
- Ս. քղիկացի գաւազան յարմատայ Յնս.— 287 5.
- Ս. դիակի է զի ի սրբոյն Չրիգորիէ — 283 35.
- Ս. դիակի է թէ զինչ են Հերեւուս.— 534 12.
- Ս. դիմեցին եթ՛ ի՛րք եւ սրբիս յեզ.— 352 42.
- Ս. դիմեցին յիրբն եւ որով յեզ.— 352 16.
- Ս. եզն, սակ, յաւարան յայնսիկ — 948 42.
- Ս. եզն բան տեսն առ Յուսան — 923 16.
- Ս. եզն զի մեծ եւ առաջին Շահա.— 831 33, 41, 892 15.
- Ս. եզն ի մասնակին յորժամ Գիւղի.— 896 35.
- Ս. եզն յելանելի ի գրախոս — 242 20.
- Ս. եզն յերկրորդումն գալստեանն Մարս.— 260 5.
- Ս. եւ յամենայն ժամ — 441 11.
- Ս. ետես կինն զի քարի էր — 245 35.
- Ս. եւ տեղեակ լիք, զի երկակն — 48 23.
- Ս. գայս հուրմտ գասք — 548 15.
- Ս. զԱնդրէաս կրօնաւորն — 880 16.
- Ս. զհեղձէս եւ զայլարիսն զզուլիս — 1042 35.
- Ս. զի աէր մեր Յիսուս Յրիստոս բանն էօր — 532 9.
- Ս. թն ամայ սուրբ կոյս ազայ ծն.— 1119 3.
- Ս. թն ու տասներորդ ամի Ապրիլիզ — 77 1.
- Ս. իբրն անկաւ Ազամ ի գրախոսէն — 242 41.
- Ս. խառնումն որպէս հուր — 782 22.
- Ս. Հրաշափառագոյն այս էր — 352 38.
- Ս. յառաջ յիշեմք զայլմաքին — 547 9.
- Ս. յեա աշտարակին լեզուացն բամ.— 138 10.
- Ս. յեա ելանելոյն Աղամայ ի գր.— 242 29, 1171 19, 27.
- Ս. յորժամ յուսինն խեղցեալին — 861 21.
- Ս. յորժամ փոխեցաւ Ազամ՝ սասց — 248 9.
- Ս. եւ ի ժամ շարչարանաց իւրաց — 948 38.
- Ս. ոչ գրացրիկելիսն — 1043 43.
- Ս. ոչ իսկ վասն զի ծառայի կերպ — 851 46.
- Ս. որպէս Պետրոս ի Հոռոմ հասա.— 1028 24.
- Ս. որք զայս տնցուոր կեանքս — 295 25.
- Ս. շարրորդ՝ որք այսպէս սրբութ.— 295 34.
- Ս. սուրբ վկայն Յրիստոսի Անտիոքոս — 944 6.
- Ս. տէրն քաղցրացաւ ի վերայ — 241 24, 32, 35, 23.
- Ս. փայտ եզնեանայ եւ կարմիր — 1045 27.
- Ս. քաղցրացաւ տէրն ի վերայ Ադ.— 241 8.
- Ս. քանզի այսպէս հաւատամք — 80 30.
- Ս. քանզի հասեալ է ժամ — 622 23.
- Ս. քում բնարեալ եւթանասինն — 1101 15.
- Ս. Յրիստոս բժշկեաց ի ժողովոք.— 438 30.
- Ս. Օգոստինոս (Օգոստին, Օգւլենտին) — I.VIII 6:

32

- Ջիւղամայ յանցանքն յանհաւատարմի — 340 22.
- ՋԱթանախոս գովելով՝ զառար.— 305 23.
- Ջամենայն արք եւ զեզանակ — 646 14.
- Ջամենայն սուսց իմաստունն — 738 25, 739 31.
- Ջամենայն երգոց Սաղմոսար.— 362 9.
- Ջամենայն կարգ եւ զեզանակ — 646 29.

- Ջայս՝ Բերտոս յառաջեամ մաս.— 554 23.
- Ջայս եկեղեցի զորս ի Հեզա.— 1043 18.
- Ջայս երանելի եղիպնոզոս տարան — 105 21.
- Ջայս ինչ յայտ լիցի սիրելի եւ հոգեւոր — 56 30.
- Ջանքինն եւ զզարմանալի երկեանէր — 26 19.
- Ջաստուածարանութիւն աստուածամենկութեան — 534 40.
- Ջաստուածային զանճանելի — 567 16.
- ՋԱրարածքն եւ զՍաղմոսն — I.XI 27:
- Ջարբիք փառք իմ — LXXI 10:
- Ջարլ ասէ. Մուրթալ էր քրիստ.— 346 22.
- Ջրանն զոր պատուիրեցիք — 790 16.
- Ջրանն վասն որոյ ազալեցիք — 760 6, 10.
- Ջրարս իւրարանելիք — 1072 11, 1073 41.
- Ջրերան իմ քաղցիք յոժարութեամբ — 1128 4, 1129 28, 1140 11.
- Ջրայի արեգակնա զերկեանս — 345 21.
- Ջրեղեցիի զինուորութենէ բուռն — 326 21.
- Ջրիս Արարածոց Հաստատեաց Մով.— 238 37.
- Ջրորս հօր ի ման մարմնոյն — 353 35.
- Ջնենայն հաւ եւ թացեալ — 1045 40.
- Ջնեոր եկաց հայր Գլուկայ վանացն — 093 39.
- Ջզարհուրիս եւ զսարսփելի խորհ.— 584 35.
- Ջի այսպէս ինքն որպիս — 350 46.
- Ջիւրք ոչ հանալէ մարք կարայր — 347 30.
- Ջի եթէ զմեզս երարն որ մայր է — 354 19.
- Ջի եթէ ուղղակի խորհիլին — 341 13.
- Ջի եթէ գար է կենցաղուս եւ գարն հազար ամ — 282 6.
- Ջի եւ փրկութիւն զիւրք լինէր — 349 46.
- Ջի զայս գիտելով եւ առաքեալ — 350 42.
- Ջի էսայիաս մարգարեացաւ — 351 6.
- Ջի իմաստութիւն կենդանութիւն է — 543 11.
- Ջի իմաստութիւն նենգութիւն է — 543 11 ծան.
- Ջի ինքնին տէր Հրամանաւ — 533 26.
- Ջի յաւարն ուրբարդի վախճանէ — 552 21.
- Ջի յորժամ Ազամ անկաւ — 240 16.
- Ջի յորժամ առանց տեսանելոյ Արգար — 9 44.
- Ջի՛նչ այժմ այս, սիրելիք, ժողովեցար — 822 10.
- Ջի՛նչ այժմ այսօր, սիրելիք եզրարք — 822 3.
- Ջի՛նչ անկը ով պատուական եզր. — 78 8.
- Ջի՛նչ է աշխարհիս մասանց — 966 19.
- Ջի՛նչ է իմաստութիւն — 91 22.
- Ջի՛նչ է մեզքն յատկապէս տեսալ — 950 20.
- Ջի՛նչ է քանքարն — 758 17.
- Ջի՛նչ խորհիս, օ՛վ մեղաւոր — 980 9.
- Ջի ոմն Անեսիմոս ընդ յերկար ժամա.— 924 1.
- Ջի որպէս առ ամենայն մեր աթա.— 295 9.
- Ջի փիլիսոփայն է, որոյ ուսեալ — 966 7.
- Ջի որինակ բերնն վարդապետք — 1078 26.
- Ջիտայն մեր կենարար՝ ուղիզ — 344 28.
- Ջիստացեալան մեր հասուցուր — 749 37.
- Ջկարգեալ ազօթն հասարակաց — 794 1.
- Ջկեի ելանելոյ նոցա ի գրախոսն — 238 12.
- Ջկեի վկայական մարտին — 402 21.
- Ջկաստանդինուպոլիս էա սուրբան — 807 18.
- Ջկուսութիւն շարութեանն եւ զեկեղեցիս — 1044 23.

- Ջմանուշի ընդ երկիր պիզո — 1045 14.
- Ջմանուշի ի մեզն պոռնկական — 1156 14, 21.
- Ջմիա սասուածաշունչ գրոց — 200 4:
- Ջմուս լուսնացոցիս այսպէս արա — 278 44.
- Ջմուս լուսնացոցիս ինկուտան ամաց — 743 39.
- Ջմանքովիս պա՛ւնչը — 1046 31.
- Ջմազոց յարուստս եւ յանէ — 735 45. 738 8:
- Ջմրուխ՝ կանաչ է եւ զեղն. — 507 20:
- Ջմրուխն կանաչ է եւ լուս. — 508 21. 755 13.
- Ջոյն այսուհետեւ զսիրքն — 350 34:
- Ջոր սասց սասուած՝ մի՛ ուտը — 246 33:
- Ջոր գրած է ընդ պարոնն եւ ընդ — 927 17, 26:
- Ջոր երկն անբառս ծննդամբ — 1172 13:
- Ջոր էրկն (երկն) անբառս ծննդամբ — 1172 ծան. 1, 2:
- Ջոր կալու արքայն Կոստանդին — 870 33, 38:
- Ջորս բառ պատկերի ցում — LXXVII 18. LXXVIII 28. LXXI 28. LXXIV 13. 1030 7:
- Ջուարակ ուժքին զօրովեամբ — 1046 10.
- Ջուարեանայ երկիրն, յորժամ — 483 34:
- Ջուզարովիս ընդ Մեծ հայր և ընդ Ծօթն ազգի այսպէս արա — 279 22:
- Ջտն արքայ զառկիս ուտար — 745 22, 30:
- Ջրն սասուած զովմբ — 642 24:
- Ջրն հայր սուրբ Անանիէ — 970 39:
- Ջրբռնական աթոռայ սաս. — 95 17:
- Ջրագլխի սրտան (ուժնն) բազմօր ազաշու — 325 28, 30:
- Ջրավար ոմն սասարաց առ ես — 325 32:
- Ջրովեամբ անան մերոյ Յիսուսի Յրիստոսի գրեցաւ պատմութիւնս — 41 11:
- Ջրովեամբ անան մերոյ Յիսուսի Յրիստոսի սկիզբն արասցուք — 41 20:

Է

- էակից բանին յարկ ընդունարան — 520 34.
- էակցին հոր սպասուորք — 1101 18:
- էին ի Հոռո ջազարի եղբարք երկու — 1178 7:
- էին յամս Դեկտեբ արքային — 229 21:
- էին սորա ի մամանեկս Շապ. — 496 39:
- է՛յ պարոններ, սիրէր սասուած — 30 23:
- էշմիածին ազրիւր կենաց — 95 14:
- էշմիածին իսկապէս նշմարեցաւ — 520 25:
- էշմիածին խորան փառաց — 520 7:
- էշմիածին կաթողիկէ եորոյս Սիոնի — 519 10:
- էշմիածին մայր տիրական — 520 22:
- էր երանելին Անգրոնիկոս — 887 5, 12:
- էր ընդ եղբարն — XLV 40. LXI 4:
- էր թագաւոր մի եւ ոչ ունէր ժառ. — 1076 47:
- էր ի Հոռո ջազարի կոյս ոմն չընազ — 1171 10:
- էր ի ջազարն մեծ Անտիոքայ — 837 23:
- էր ի ջազարին Ազերանգրիոյ Հեթ. — 1176 25:
- էր մեծատուն այր մի եւ ունէր — 625 33:
- էր յամս Դեկտեմբերոսի արք. — 319 34:
- էր յամս Մարտիմիանոսի արք. — 501 31:

- էր յամս Ուստիանոսի մեծին — 231 20:
- էր ոմն մի ներքինի ի ներքս Ազոն — 518 13:
- էր ոմն ներքինի ի ներքսազոյն — 818 7:
- էր սա եզրկապար, մեծատուն — 329 11:
- էր սա ի Սերաստիոյ եւ անուամբ — 943 30:
- էր սա ի ջազարն Ազրիանուպ. — 418 36:
- էր սա ի ջազարն Անտիոքայ — 888 10:
- էր սա յամս Ղերգիլիս — 820 6:
- էր Սիմէոն ի ջազարն — 991 7:
- էր սուրբն Ակոկիոս յերկրն — 482 34, 43. 483 1:

Ը

- Ընդ սուրս մամանեկաց բազմաբոզ — 1033 21:
- Ընդ սուրս մամանեկաց կապաղաւ — 384 9, 17:
- Ընդ արեւոյն հարկանելուն — 433 6:
- Ընդ՛ր պանեացան ազգո (ազգո) — 850 13. 852 30:
- Ընդ՛ր սարին ՅԿԾ օր է — 846 8:
- Ընդ յաւորսն ընդ այնոսիկ — 384 27:
- Ընթևնելով իմ զիրաւ սասրեանաց — 294 33:
- Ընթևնելով սխմարիս զիրաւս այտ. — 294 25:
- Ընկալայ զհրաման անան իմոյ — 778 37:
- Ընկալաւ մեծագրութիւն — 1090 42:
- Ընկալ զգիրքս այս հոգելից — 575 34:
- Ընկնուած վասն մեզաց — 950 17:
- Ըստ մեծին Արիստոտելի իմաստ. — 289 24:

Ս

- Տագաւորին երկնաւորի պատկերակից — 11 4:
- Տագաւորին Հնգկաց էր թալուն — 1076 43. 1077 2:
- Տագաւոր Հզօր, ապաւն — 443 20:
- Տագաւոր մեր Յրիստոս — LXVI 27:
- Տագաւոր մի բարի եւ բարեմիտ — 1076 19. 1080 27:
- Տագաւոր մի եւ թագուհի մի — 1081 33:
- Տագաւոր մի էր յաշխարհին Բարե. — 930 16:
- Տագաւոր մի կազմեաց սեզան — 1081 37. 1082 15:
- Տագաւոր մի կայր եւ մէկ սրգի — 1076 4, 21:
- Տագաւոր մի կայր յաշխարհն Բարե. — 930 29:
- Տագաւոր մի որ բնաւ ոչ ուրախ. — 7074 21:
- Տագաւոր մի որ տիրէր ամ. — 1079 47. 1080 12:
- Տագաւոր մի սովորութիւն ունէր — 1075 47:
- Տագաւոր մի տիրէր ամենայնի — 1076 9. 1080 23. 1082 9:
- Տագաւորն ահաւոր երկնային — 524 2:
- Տագաւորն առ. ԶԻ՛ն է առաջաւորաց — 1029 27:
- Տագաւորն արարածոց Յրիստոս սասուած — 271 27:
- Տագաւորն Տաթարաց Կասեանս — 1000 20:
- Տագաւորն Կոստանդիանոս ի բազմաց — 1078 37:
- Տագաւորն Հայոց և Ասորոց Արգար — 8 9, 18:
- Տագաւորն Գարսից Կուսն անուն — 648 21, 28, 31:
- Տագաւորն Սաղիմ, բառ անուն — 335 13:
- Տագաւորն Սաղիմ, բառ ջազարին Սաղիմայ — 334 44. 335 6, 9:
- Տագաւորն Սաղիմ զինչ ջազար — 834 11, 23, 26:
- Տագաւոր ոմն մի ի սիրելեաց — 1077 6:
- Տագաւորութեանն Դիակեմիս. — 829 18:

Քերես զարմանայես, թէ զիտ՝րդ — 341 18.
 Քէ զիտոյ սկաւառակն խալայ — 578 32.
 Քէ կատարելութիւն կրօնաւորին — 423 16.
 Քէ սմանք իջէ զպատուականութիւն — 503 30.
 Քէ ո՛րպէս կազմի մարդն ի յարգ. — 348 6.
 Քէ ուխտն ազրատութեան — 423 21.
 Քէ ուտա՛ր յայտ է ի ժամ մահուն — 347 40.
 Քէ յաջողի մին՝ փորձեալ զերտսին — 308 53.
 Քէզլա եղբայրութեան քում — 390 5.
 Քէզլա եւ գիտաւորութիւն — 534 45.
 Քէ վանն է՛ր երկնս սրբասացութիւն. — 778 36.
 Բուական այսպէս արաւ, Կալ — 275 36, 279 45.
 Բուական Յաւանք այսպէս արաւ — 279 13.
 Բուական Պարտիքն այսպէս արաւ — 279 39.
 Բուին ՊԻՉ Լանկիմաճարն — 866 3.
 Բուին ՊԼՔ Գրիգոր Տաթևացին — LXIV 16:

ժ

ժամանակաւ մէկ պոսեթի մի — 1081 16.
 ժողովեցան Քալանք — 1078 44.

Ի

Ի բազմայ խնդիր արարեալ զվարուց — 318 10.
 Ի Քիրիթոսն թաղանքն որ է մերձ — 336 3.
 Իրբեւ ելանէ մարդ զհաւատս եկեղեցոյ — 354 33.
 Իրբեւ նստն Արքաւոր զայս մեծ սք. — 138 24, 30, 33, 36.
 Իրբեւ իշանէր Յիսուս ի լեռնէն — 483 38.
 Իրր իսկ եւ յերկայանեալ — 851 14.
 Ի գիշերանց անն իմ կանխէ — 102 49.
 Ի զլուխ գրոցն Մովսէսի — 521 34.
 Ի Դուռնայ մինչ ի Կարենոյ թաղաք — 559 16, 1020 16.
 [Ի] Թագաւորութեանն Դիոկղեան. — 829 18.
 Ի Քիւ Հազար եւ Հարիբոց — 1033 31.
 Ի Քուսկանիս ՌՃԽԴ — 813 6.
 Ի Քվին ՅԼԴ զԱշոտ Բագրատունի — 804 1.
 Ի Քվին ՅԿԴ ի մայրիսն եկն Շամին Կեծեցն — 804 11.
 Ի Քվին Չ առաւ սուլթան Մուհ. — 866 14.
 Ի Քվին Հայոց ՌՄՆ ամին խիստ սով — 808 3.
 Ի Քվին Հայոց ՋԴՆ փախուցեալ շահի որդին — 805 11.
 Ի ժամանակի յորում սուրբ Թագաւորն Հոռոմայ — 147 17.
 Ի ժամանակին յայնմիկ երեւեցաւ — 359 39.
 Ի ժամանակին յորում Մովսէս — 882 19.
 Ի ժամանակին յորում Մակեդոնացին Ազեքս. — 637 12, 29, 40.
 Ի ժամանակս ամբարիշտ արքային Դիոկղ. — 319 25.
 Ի ժամանակս ամբարիշտ արքային Մարս. — 331 37, 891 16.
 Ի ժամանակս բարեպաշտ Թագաւորին Քլոզոսի Փառս. — 33 14, 21.
 Ի ժամանակս բարեպաշտ Թագաւորին մեծի Կոստ. — 388 12.
 Ի ժամանակս գերափառ արք. — 605 23.

Ի ժամանակս Դեկոսի — 479 30.
 Ի ժամանակս Դիոկղեան. — 1034 12, 14, 21, 1175 4.
 Ի ժամանակս Թագաւորութեան Դիոկղ. — 363 31.
 Ի ժամանակս Թագաւորութեան Հոռոմայ Քլոզոսի Փառս. — 32 22.
 Ի ժամանակս Թագաւորութեան Տրգատայ (մեծին Տրգատայ) — 826 5, 20, 26, 32.
 Ի ժամանակս Քլոզոսի կայսեր — 1175 20.
 Ի ժամանակս Հայմանաց իրախոսացեալոյ — 596 29.
 Ի ժամանակս Հայմանացն՝ յորում — 596 10.
 Ի ժամանակս Հայրապետին — 1165 24.
 Ի ժամանակս Մարիտի եւ Անտոնինեայ եւ Դուկեայ — 31 30, 37, 52 2.
 Ի ժամանակս տեառն մերոյ գառւ — 534 20.
 Ի ժամանակս Ողոստոսի Թագաւորին եզն աւ. — 5 20.
 Ի կամաւորաց եւ յորոց բոս ուխտին — 1014 47.
 Ի կէտ գարնան եղանակիս — 518 4.
 Ի կղզմ գիրքն առիլ է Պետրոս — 1099 46.
 Ի կղզմն Երուզաղի, Նախ եւ յառաջին Հոռոմեան Հայրապետն — 57 14.
 Ի Հայոց Քուսկանին ժ — 1145 23.
 Ի Հիւսիսի, զի Յիսուս արտաքայ — 1046 3.
 Ի Հոզոյ առեալ — 11 21.
 Ի Հորէ ելեր անքաւ — 522 39.
 Ի Հորէ բնծայեալ բազմայի — 523 6.
 Ի Հորէ խորհրդարար անկեցար — 522 6.
 Ի ձեռն առեալ զմաստս — 788 9.
 Իմաստաւոր մի կոչին ի սեղան — 1076 9, 31.
 Իմաստաւոր ոմն սաւմանեաց — 1078 1, 1079 43, 1080 16.
 Իմաստեաւոր ոմն սղթաւ — 1077 32.
 Իմաստեաւոր ոմն սաւմանեաց — 1081 47.
 Իմաստութիւն Հոր սրգի սաս. — 1139 13.
 Իմաստունք բժշկաց՝ զանքաճա — 485 6.
 Իմաստունք Եղիշտացոց երկրի — 567 44.
 Ի մարմնի անմարմին — 267 19.
 Իմ եղական գոյով բնութիւն — 1126 40, 1127 40.
 Ի մերոց ազանց յազթող — 523 10.
 Ի մէջ ականց սորս եւ պատուաւ. — 502 26.
 Ի մէջ սրբոց գեր պատուելի — 523 17.
 Ի մէջ սրբապատարարաց — XI.11 18.
 Ի միաննէ սաւար լուսով — 519 26.
 Ի միտ գիրք, ով սիրելի, զի եթէ — 183 44.
 Իմ պատուական ակն — 521 39.
 Ի յԱնթափուս եկեղեցին — 1165 26.
 Ի յանտահման ժողէն — XLVI 33, LXVI 26, LXVII 31, LXIX 1, LXXI 35, LXXIII 6 1101 32.
 Ի յառական լինի պատմեալ — 1070 19.
 Ի յաւուրն ուրբաթին — 435 1.
 Ի յերկնային լուսոյն Հայրապետն — 1131 41.
 Ի յերրորդ ամ կեսնս ազոյութիւն. — 808 25.
 Ինչոս, որ է Փիսոն — 1023 42.
 Ի ներքին Լեզիկս մերձ — 1075 40, 1080 6, 1081 3.
 Ի նմա էր մարմին Հոզիւր — 1035 3.
 Ի նմանութենէ տեառնն՝ որ առ մեզ — 339 34.
 Ինքնակալ կայսր Չեռն — 488 32.

Ինքն խօսի եւ ոչ միով ամենայն — 610 23,
 Իշխան անն ազնուական — 1071 6, 1075 2,
 Ի շորից գոյացնել ասի մարդ — 71 45,
 Ի շորս ասանէն շորս շառ — 272 14,
 Ի Պարսից լին. Այիաթալա ցուրժ — 716 14,
 Ի սաւմանա Տիրասի և Սիդոնի — 335 32, 336 12,
 Իսկ Արեւելը լզբուր թլ — 1116 19,
 Իսկ Արէլ ժառուցելու անգրանիկ — 240 33,
 Իսկապանի անկղ բնութեան — 580 26, 593 13,
 Իսկ այս հուր բարկութեան ուտաթ — 354 13,
 Իսկ աշակերտը նրանելեացն — 118 21,
 Իսկ գու պարծանքը պարծ.— I.XVI 27,
 Իսկ նթլ զննմանցն ոչ իցէ — 1044 27,
 Իսկ նթլ ինքն աստուած բնութեամբ — 680 14,
 Իսկ նրանելին Պետրոս հասնու — 788 38,
 Իսկ նրք անկու Ազամ ի գրախալն — 239 35,
 Իսկ եւ ի վերայ խային անօր.— 350 32,
 Ի սկզբանէ արար աստուած — 683 43,
 Ի սկզբանէ սանկզ աստուած — 716 33,
 Իսկ զի՛նչ սասցից զասն Վրաց — 778 13,
 Իսկ զի՛նչ արգելք հարկաւոր — 553 6,
 Իսկ զարս յետ լուսանայն — 1045 32,
 Իսկ թլ լուսինն կշիսն լինի — 881 23,
 Իսկ թլ լինել թուականիս Հայոց ամս — 934 8,
 Իսկ ի ներքն թուականիս Հայոց ամս — 934 8,
 Իսկ լուսածին շուրք — 522 38,
 Իսկ խորհրդալի անուն բարե.— 520 46,
 Իսկ կայր ի քաղաքին Նարսիք — 1116 3,
 Իսկ Հայկազունը սկիզբն առնու — 807 39,
 Իսկ մեկ ոչ արու եւ ոչ չգ — 1044 38,
 Իսկ մեր հաւատս է ուղիղ — 351 36,
 Իսկ Յովսէփ արքայն խորհուրդ — 1116 28,
 Իսկ Յովսէփ ի սան իւրում — 1116 1,
 Իսկ յարմար Ազամ յետ խարութի.— 240 19,
 Իսկ յարմար կամիս գրանէ — 733 14,
 Իսկ յարմար սանկզ աստուած զԱզամ — 246 45,
 Իսկ նախագահու համարանութիւն — 646 37,
 Իսկ ո՞վ լսելով ոչ ի Մարեմայ — 351 2,
 Իսկուհի կայս անարատ — 521 27,
 Իսկ Պետրոս երկրորդ անգամ — 788 28,
 Իսկ սուրբն Անգրէաս էր — 858 29,
 Ի սորս ժամանակին եղն անարան — 5 28, 43,
 Ի սուրբ հոգայն սանկզմա մար.— 353 27,
 Իսորանգար փաշէն: Խորով փաշէն — 814 3,
 Ի վախճանէն սուլ Ոսիարանայ — 555 12,
 Ի վերայ Քասախ զնայն — 1021 47,
 Ի վերն այսպէս: Առաջին մեր ե հայրն մեր — 296 40,
 Ի վեցերորդ գարուն հասնու — 102 14,
 Ի վեցերորդ գարուն՝ յաւուր վեցերորդի — 243 19,
 Ի վեցճարիւր եօթանասուն թու.— 804 36,
 Ի սանս Հայոց Արարատեան — 520 1,
 Ի ցանկալեաց համայն ազանց — 236 17,
 Ի քաղաքի մի աւագերկց — 1078 12, 1080 44,
 Ի թեզ յուսած փրկիչ աստուածք բարի — 45 3,
 Ի թէն հայցնմ աղբիւր բարութեան — 1132 37,

Ի թէն հայցնմ հայր գթութեանց — LXVII 23,
 LXVIII 40, LXXI 10, LXXIII 32,
 Ի Տրանկիստան երեք զլիաւոր լեզու — 801 12,

Լ

Հաւոց եւ հշմարից աստ.— 617 5,
 Հաւ է անկնգրութիւն — 423 22,
 Հերթերն ամենայն — XLV 30, LXIX 6, LXXIV 40;
 Հիբանան, Կուկաս, Տարոս — 1024 2,
 Հիբանոն ի Փիւնիկացաց ելանէ — 560 2, 1024 10,
 Հիզրոն, որ է ալմաս — 506 36,
 Հոյս զուարթ — 318 6,
 Հոյսն (ՏԻԸ) մայր է, եւ Տոլոփ — 552 36 ծան.,
 Հոյս պայծառագոյն ծագեցաւ — 1098 25,
 Հուայր առարկական ընթերցուածոյն — 138 19,
 Հունու ջահանայից զնոսա հոշ.— 1119 27,
 Հուր աշաւանաց մերոց — 359 18,
 Հոնացն այսուհետեւ ի բանից նան.— 641 6,
 Հոնացն այսուհետեւ եանրական — 641 23,
 Հոնացն ուրեմն ընդունայն հակ.— 641 15,
 Հջան բանքն այսօր — 1156 29,

Լւ

Խաղաղարար խոռվարի — 311 23,
 Խաչաւարչար եւ Խախակոշ — 851 25, 31,
 Խաչն կենարար որ եղև — LXXIV 12,
 Խաչն քրիստոնէից յոյս — 442 40,
 Խափանել արման է զայնոսիկ — 294 2,
 Խափանել արման է յամուսնութեան — 294 14,
 Խնամութիւն է մերանարութիւն — 293 7,
 Խեղացին եւ զուարեացան — 854 6,
 Խեղբի թէ պսակն ունիցի — 682 38,
 Խոյն թլ արեգակն խաւարի (պարունակի) — 856 32,
 857 10,
 Խոյն թլ լուսինն խաւարի (պարունակ անու) — 856
 44, 857 30,
 Խոյն քաֆլ խաղիպի — 845 36,
 Խոստովանեմք, որպէս ուսուցին գիրք — 940 12,
 Խոստովանիմ զնա աստուած եւ որդի — 853 37,
 Խոստովանիմ զնա որդի աստ.— 356 3,
 Խոստովանիմ որպէս ուսուցին զմեզ — 80 11, 533 33,
 942 6,
 Խոստովանիմք զորդին աստուծոյ — 355 6, 16, 20,
 26, 32, 37,
 Խորհուրդ խորին անհաս — LXVIII 46, LXXIV 17,
 Խորհուրդ հրաշալի առ մեզ առ.— 522 26,
 Խորհուրդն անճառ ծածկեալն — LXVII 28, LXVIII 28,
 LXXI 28, LXXIII 13,
 Խորհրդազգաց ջո մարգելութեանց — 1102 20,
 Խումբս աստեղատանց — 750 23, 761 4,
 Խրախացիք երշանիկ — 521 31,
 Խրախճանականք (Խրախճականք) առաջին: Աստուղիք
 ջընկերն ջո — 740 8, 16,

Ծ

- Մանուգանեմք այս գրգուս — 267 10.
- Մառայն Փրիսառսի Արղլմանէ — 43 13, 24.
- Մառ մի կայր ի մէջ երկրի — 445 26.
- Մարան անցան, խոցեցին — 439 24.
- Մըմինգայո զըմերթո — 302 17.
- Մնաւ Դաւիթ խզնուի հոգիւ — 575 27.
- Մնեզոց գիրքն՝ առնք ՏՅԷ— 765 39.
- Մազն Ովկիանոս աարածի — 1011 18.

Կ

- Կազմեաց ասորւած զմարդն իբրիս զբազար — 72 11.
- Կամ եզնի ինն սակաւ ինչ աշխ.— 707 2.
- Կամ եզնի մեծ ժողովոյն — 939 29.
- Կամտարականն Ջուրակ եհար — 739 14.
- Կայծ, որ է կազուկն — 303 47.
- Կայսրն Դեկոս խուզիք մեծաւ որոնմամբ — 1170 22.
- Կայր թագաւոր մի որ սիրէր — 1080 36.
- Կայր թագաւոր մի Փիլիպէ անուն — 568 9.
- Կայր թագաւորն Կոստանդինոս — 1079 36.
- Կայր մարզ մի եւ բնաւ հարամ — 1079 19.
- Կայր ամն մեծատուն — 1077 9.
- Կայր տանուաւր մարզ մի — 1060 24, 35. 1067 3, 11, 26, 29, 34.
- Կանայք արատաւուց լային — 522 32.
- Կանխահառնութիւնք մարգարէից — 585 6, 32.
- Կան յազագս օրինակի — 1071 22. 1073 10.
- Կանոն զասկաց շուրջ եկեալ — 855 44.
- Կանոն է աշխոյիկ, որք սրբութեամբ — 298 17.
- Կայտո կուրացուցաւէ զայս — 585 41.
- Կապեան զամենայն շար թիղալի — 439 26.
- Կապեմ զբնից ստատեայ — 439 32.
- Կապեցին զեա ի շորս ցիցս — 65 13.
- Կատարեալ եւ նշմարեալ ուր — 400 48.
- Կատարեցաւ ասացումն ի վերայ — 509 27.
- Կարգամբ առ թեզ կայր տեսն — 440 34.
- Կարգացի եւ ընդունիմ զամն.— 486 2.
- Կար ընուս մի, երթար ճան.— 1074 36.
- Կար տանուաւր մարզ մի. Տես՝ Կայր...
- Կեսեր եւ գործք Ազեքսանդրեայ — 570 8.
- Կենդանագիր անարամ — LXXV 32.
- Կենդանախարութիւն ախորժնոյ — 1044 36.
- Կին մի այրի ունէր — 1075 19.
- Կին մի Տաճիկ անզգամ — 1080 39.
- Կին ամն, անուն Նուիէ — 514 15. 515 1, 37.
- Կին ամն Նուիէ — 515 12.
- Կինս այս էր ի կղզոյն Սիկիլիոյ — 214 16.
- Կինս այս էր ի քաղաքն Նիկիոյ — 993 1, 9, 10.
- Կինս այս քրիստոնեայ էր — 905 16, 21. 998 20.
- Կիրակոս ազեքսանդրացի էր — 333 32.
- Կեոշ լեզուն է խիստ տնուշ — 1125 37.
- Կշիւ երկու գարեհատաց — 740 41. 741 3, 35.
- Կայսն մայր է. եւ Յովսէփ — 562 36.
- Կայս զկայս էր ի Հոսոմ քաղ.— 234 3.

- Կարնթոս, որ ի հնումն Աքայիա — 1021 3.
- Կրայի. Կրայ զմի ի հանդէս ընթացից — 1072 46.
- Կրկնակ սմոց այսպէ արա — 250 25.

Հ

- Հազար ամ զժամանակ օրին.— 361 37.
- Հազար եօթն հարիւր եօթանասուն շորումն — 1020 37.
- Հազարըլթն՝ որ է փանդահերն — 504 26.
- Հազար հարիւր երեսուն երեք թիղն — 814 11.
- Հազար ու մի սուրբ վերագոյն — 433 41.
- Համայն ազանց գու զովկի — 895 13.
- Համարեցար եւ զայս եւս հարկաւոր — 616 46.
- Հայեա՞ց ուր իմ ձայնի սգալոյս — 523 45.
- Հայրապետն Ծրուազիմի Ծրմոն — 358 24.
- Հայր իմ ծնաւ զիս ի մօր իմմէ — 758 32.
- Հայր հոգեւոր, կարգիչ իմաստուն — 36 41.
- Հայրն անտես կանի իւր բանդին — 36 8.
- Հայրն Ապուր ունէր միարարես — 1032 25, 30 33.
- Հայր սուրբ Պետրոս, Ազեքս.— 457 21.
- Հայր եւ շարաճնից, ստահակ — 301 33.
- Հանգայն. Տես՝ Յանգայն...
- Հանդիպեալ Ազեքսանդր յիզր — 572 26.
- Հանդիպեցաւ Ազեքսանդր յիզր — 572 39.
- Հանդիպեցաւ սուրբ կոյսն — 432 5.
- Հանդիպեցար՝ որոց առ ի բուսմէ ասա.— 341 42.
- Հանճարիկ յնորհ — 523 5. 524 2.
- Հանց ասնն թէ ծառն ու սարն — 601 43.
- Հաշար ըլթն՝ որ է փանդահերն — 504 33, 37.
- Հաստատեցի ամուսնութիւն քրիստ.— 683 11.
- Հաստատեցաւ սիրա իմ — 921 10.
- Հարցումն Կիրիլ ընդ վարդապետին Աթանասի, թէ որպէս կազմի մարդն — 348 5.
- Հաւատարիմ է բանից, այլ զայս — 347 43.
- Հաւատարիմ ծառայն Փրիսառսի վարդան — 1134 23, 27.
- Հաւատացին թագաւորն եւ իշխանք — 243 36.
- Հաւատամբ ի մի աստուած. հայր — 354 41.
- Հաւատով խուսազեմիմ — 447 6.
- Հաւատք եկեղեցեականք զարթուցանեն զմիտս — 338 4.
- Հաւիկ մի պայծառ տեսի — XLV 16.
- Հաւ մի կայ ի ընդկաց աշխ.— 1081 10.
- Հաւան արթնացեալ — XLV 18.
- Հետեւումն համարիմ ընդ ասա.— 346 42. 347 21, 24, 27.
- Հերոսոտոզ արքայն Կաուկիան — 879 12, 18.
- Հզոր արքային զօրնի զինա.— LXXV 39.
- Հիման յառարծալսն — LXXVI 17.
- Հիւսիսական կողմ աշխարհէ — 1157 39. 1168 19.
- Հնազանդեցայ Հրամանաց քոց — 487 34.
- Հոգի մարդոյ ուստի՝ հաստատեցաւ — 347 33.
- Հոգին սուրբ եթէ կամի՝ հանդիլ — 077 11.
- Հոգին սուրբ ուր եւ կամի՝ հանդիլ — 076 26.
- Հոգին սուրբ ուր կամի՝ շնչէ — 877 4, 8.
- Հոսմ, այն է Հոսմ, որ եզնէ — 1020 36.
- Հոսմ գոր Քուրթի բառով Ղըզլուլմայ — 1020 43.

- Յեա յարութեան Քրիստոսի — 851 9.
- Յեա որչ ալլօ արհիջի, և Յսիսուֆրոս — 62 7.
- Յեա Սահակայ որբոյ մեծի — 1158 40.
- Յեա վախճաննայ առարկայ — 1003 33.
- Յերազոյն Մարութ քաղաք — 52 9. 53 17.
- Յերիցու: Երէց զիցի տնուանէ — 361 3.
- Յերիցու: Երկնաւար թագաւորն — 360 39.
- Յերկիրն Բոսթոկուս որ է — 981 24.
- Յերկիրն խնարհեալ — 1102 30.
- Յերկիրն Երկին Երեւալ — 95 8.
- Յերկիրն Երկնայ ի Ներվի — 1015 31.
- Յերկրաք օրինաց Կալա Կուրա. — 585 41.
- Յերուսաղէմ մինչև ի Քաղաւ. — 1020 19.
- Յերուսաղէմ քաղաք մեծի տէր. — 102 18.
- Յինն հարիւր Հայոց թուին — 82 27.
- Յինն հարիւր և երկու թուին — 83 32, 38, 47. 84 7, 15.
- Յիշխա՛ տէր — XLV 31:
- Յիշնով զօր մահուն սիրա իմ — 1126 5:
- Յիշնք զպատարան և զմրութեան — 508 24.
- Յիշնացօք ի գիշերի — LXXVI 18:
- Յիսուս միածինք հօր, լոյս ծագեալ՝ — 1139 39.
- Յիսուս միածին քաղաք և զթա՛ծ — LXVI 35:
- Յիսուս, որդի առաւծոյ, ազալ. — 824 40:
- Յիսուս, որդի հօր միածին — 247 36. 1127 35.
- Յիսուս Քրիստոս առաւած իմ — 865 33.
- Յոյժ տնելայի էր ինձ և փափ. — 534 35:
- Յովսեփոս, ի Յունաց լեզուէ — LVI 2:
- Յորժամ Ազամ անկաւ ի լոյսն — 239 47. 240 5, 8, 11:
- Յորժամ Ազամ յեա խորհութեանն — 240 29.
- Յորժամ ամպ մարգոյ կերպ — 859 42.
- Յորժամ այլ որ զեայ ի ճանապարհ — 863 39.
- Յորժամ առին հրաման — 850 11, 20, 23, 28, 43:
- Յորժամ արեգակն ի խեցգետինն — 861 16:
- Յորժամ արեգակն ի խոյն — 858 24. 857 1:
- Յորժամ երեցորեայ երեւի — 761 22, 22, 39.
- Յորժամ զՊրիզօր խոր վերապն արկին — 1109 39.
- Յորժամ թաղեաց զնա որդի արք. — 1116 23.
- Յորժամ Յոյլ առյր բուն մարմ. — 854 10.
- Յորժամ ի մարմնի Յիսուս մկրտի — 971 3:
- Յորժամ լինի լուսինն ի խոյն — 861 10.
- Յորժամ լուսա սորբ կոյսն — 1119 7, 17.
- Յորժամ լուսինն ի խոյն — 856 36. 857 12, 23, 23, 42. 858 1, 7, 18, 22, 27, 32, 42, 47. 859 9, 14, 24, 30, 35. 860 2, 9, 17:
- Յորժամ լուսինն լուսնի — 861 16.
- Յորժամ խոյն լինի առնուար — 861 26, 36:
- Յորժամ խոնարհութեամբ պատ. — 1119 22:
- Յորժամ կամենցի (կամիցի) քահանայն պատար. — 338 19, 28, 28:
- Յորժամ կատարեցաւ գործս այլ — 260 29. 261 1, 5:
- Յորժամ հայրն երկնաւար յերկիր — 1115 20:
- Յորժամ Լեւոնագրեցաւ օտարն Քրիզօր — 994 8, 17, 20:
- Յորժամ մեռանէր Ազեցտեղր — 571 42:
- Յորժամ Յանի քաղաքն զըրգեալ — 894 41:
- Յորժամ Նարեք առաց զայլ — 1116 14:

- Յորժամ որ ստեղծեաց տէրն ամ. — 248 24:
 - Յորժամ ուրանայ մարզն զհաւ. — 339 43:
 - Յորժամ ստեղծ աստուած զառային — 653 34:
 - Յորժամ ստեղծ տէր աստուած — 239 6:
 - Յորժամ սանն զիզեալ առայնոցն — 62 13:
 - Յուզա Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ — 361 7:
 - Յունան քարոզն Լինուէին — 1127 12, 28:
- ~
- Նարանայ և Փարփայ (Փարփարայ) — 1023 2, 6, 9, 12, 19, 29.
 - Նարմայ և Փարփայ ի Դամ. — 559 33:
 - Նարուկագրոստարայ առնալ զիշխանութիւնն — 62 23:
 - Նաեւ առակ մի ալլ ասի — 1070 9:
 - Նաեւ զարնեալ վասն շատագ. — 529 10:
 - Նազելի և ի վեր ցան — 78 23:
 - Նախանձ բարայ (բարու) առաջինութեան — 324 29, 46, 323 1, 45:
 - Նախ՝ առողջութիւն առանց հիւանդութեան — 246 16:
 - Նախասահմանութիւնն աստուծոյ ոչ վերպի — 122 24:
 - Նախ և առային Եխեզիթն — 290 30:
 - Նախ և առային ցան զամենայն — 792 13:
 - Նախ և առաջ պատմեց Անի — 894 15:
 - Նախ զի Այրն զի՛ծ և բառ է — 711 10:
 - Նախ Պարփարն արար զիւր գիրքն — XL1 4:
 - Նախ ստեղծ տէր աստուած զգոսս — 239 17, 24, 28, 31:
 - Նախ՝ տնութիւն աստուծոյ — 246 6:
 - Նախ տէր ընդ կուտի սաս. — 353 22:
 - Նախ ցան զամենայն խեղրեցուք — 1011 41:
 - Նախ ցան զընկենայն մասնաւ. — 423 19:
 - Նախ քարոզելոյն իշխանութիւնն — 1100 10:
 - Նահատակք ամանք — 974 ծան. 1:
 - Նայեա՛ սիրով — LXVII 23. LXVIII 40. LXXI 9. LXXIII 23:
 - Նանանայ և Փարփարայ — 1023 23:
 - Նեստորիս ամն տնուն եղեալ եպ. — 182 21:
 - Նմանեալ Ազգարար հարց խոհակ. — 307 21:
 - Նոյն ինքն է թագաւոր և աստ. — 690 34:
 - Նոյն թեզ վայելէ — 11 22. 267 41:
 - Նորահրայ պատկաւոր — LXVI 19. LXVII 29. LXVIII 38. LXXI 28:
 - Նորագեալ կղզիք — XI.V 49. LXVII 27. LXVIII 49. LXXIV 22:
 - Նորոզ զ արեգեքաց — LXVIII 39. LXXI 3. LXXIII 6:
 - Նորս: Անտարանն Մասիէոսի՛ ՍՈ — 765 42:
 - Նոր օրհնութիւն նուագեալ — 783 9, 15, 19:
 - Նստեալ եմ ես յուերակ — 853 40:
- ~
- Շապուհ արքայն Պարսից — 39 40:
 - Շառագունեցն իսկ մեծապէս — 363 4:
 - Շեկնիք շապարու իզայ — 448 18:
 - Շմառն Պետրոս և ծառայ առ. — 860 30:

Շեքրիայից մի ազիւսակ — 372 9,
 Շեքրեան՝ մեզ, տէր, արթնութիւն — LXXI 11, LXXIV 15,
 Շեքրէի տեսնելու ուղորմութեամբն — 660 24, 681 40,

Ո

Ոգոստոս Բագաւորեաց Լոռմայնցոց — 5 33,
 Ոգոստոս Բագաւորեաց Լոռմայնցոց — 5 33,
 Ողբամ Ազգարար՝ արամութեամբ — 307 13,
 Ողբամ զբեզ Լայոց աշխարհ, տնկեալ — 893 15,
 Ողջակէզն զբուրմութիւն — 1043 6,
 Ոմանք մարդ են՝ իմաստեայի — 311 30,
 Ոմն մարդ նոր փեսայ — 1077 19,
 Ոչ ամենեցուն — 680 7,
 Ոչ արարած երկրպագիմ զաստ. — 351 31,
 Ոչ է պարտ տնուելու եւ տեղզայ — 533 12,
 Ոչ է պարտ եզմանել զգիրս — 533 15,
 Ոչ կարել մահ բնակել ընդ կեանս — 553 3,
 Ոչ որպէս ես կամիմ — 424 7,
 Ոչ սկիզբն չառ աստուածն — 641 36,
 Ո՛վ Ահարոն զերթ խղճուկ — 523 41,
 Ո՛վ ամենասրբունի Աստուածածին — 1140 3,
 Ո՛վ աստուածամարտ Աբիսս — 342 3,
 Ո՛վ աստուածասէր եզրայր — 790 46,
 Ո՛վ աստուածասէր սիրելի եզրայր — 789 19,
 Ո՛վ գերահրաշ ծագիկ — LXXIII 6,
 Ո՛վ ես զու մեղցար սաս. — 439 40,
 Ո՛վ երջանիկ տէր սուրբ Գրիգոր — LXXIII 33,
 Ո՛վ համեստագունեզր հարսուեթ — 1058 21,
 Ո՛վ հրաշայի նախահարք միշտ յազիւզը — 58 36,
 Ո՛վ ուսմանագոյն հաշուան — 246 20,
 Ով որ կամի կեցուցեալ լինիլ — 356 20,
 Ո՛վ պատուականգ ինձ եւ սրտի սիր. — 781 38,
 Ո՛վ պատուական փայտ — 322 10,
 Ո՛վ սէր իմ, սիրոյ կարօտիմ — 518 8,
 Ո՛վ սուրբ հայր ճգնաւոր — 971 24,
 Ո՛վ սուրբ Պետրոս եւ Յովհաննէս — 1103 24,
 Ո՛վ վեհզ ինձ եւ սիրեցեալ — 782 2,
 Ո՛վ թահանայր եւ մոզովուրդք ահա — 460 9,
 Ո՛վ թահանայր եւ վարդապետք սաս. — 982 20, 1130 25,
 Ո՛վ թահանայր, հողկրարմութեամբ — 295 46,
 Ո՛վ թրիտունեայ եզրայր, յայտ — 528 16,
 Որ ամենայնի աստուածասէր — 489 18, 23,
 Որ տնորմունութեամբ առնու զՔր. — 640 23,
 Որ առնն սոսկ մարդ զՔր. — 642 11,
 Որդի չի սա միամոր մեծատան՝ ծփր. — 410 38,
 Որդիքն երկու. եւ Բուսնիքն երեք — 298 45,
 Որ զարդարեաց մեծապայծառ — LXXVII 32,
 Որ զբանն անհատահրաշ մեծապէս — 619 33,
 Որ զլայտ աննառ շեքրեաց — XLV 30, LXIX 6,
 Որ չն յիութեան — LXXIV 10,
 Որ չն ի սկզբանէ, ի ձեռն այսոցիկ — 360 25,
 Որ ի սկզբանէ՝ յառաջ ջան զլաւ. — 339 18,

Որ կռիւցիք ի սկզբանէ — 324 6,
 Որ յանկից ստեղծեք զպաշտ. — LXXIII 17,
 Ո՞ր յանցանք ոչ զօրէ զզաւց. — 347 25,
 Որ յառաջատար — 321 4,
 Որ նախիմաց իմաստութեամբ — XLVI 23, LXVI 23,
 LXVII 21, LXIX 1, LXXI 34, LXXIII 7,
 Ո՞րն է եօթն ազն զոր եօթն պորտ — 296 21,
 Որ շնորհեցեք յառաջագոյն — 524 12,
 Որ ոչ է ամենեցուն մոզովուրդ. — 777 25,
 Որ ոչ հաստայն եթէ բնութ. — 37 27, 533 45, 942 2,
 Որոյն Յրիստոսի Երեմի — 1037 21, 31,
 Որ որ այսուհետեւ պատահի — 351 23,
 Որ որ կամեսցի փրկեալ լինիլ — 357 11,
 Որ որ կամի (կամիցի) փրկիլ — 356 28, 357 18,
 Որ որ տացէ զարութիւն իւր չարք. — 552 16,
 Որչափ շեքրէ ունիք բարեխոս — 998 4,
 Որչափութիւն Շեկի. ամք՝ ՇԼԲ — 745 45,
 Որպէս ասէ Բարուախօսն (Բարուախօսն) — 1070 41,
 Որպէս ասէ՝ յերկուց եւ յերեք վկայից — 938 13,
 Որպէս գրեալ է թէ Բագաւոր մի — 1080 41,
 Որպէս Բարուախօսն (Բարուախօսն, Բարոյախօսն) ասէ — 1070 47, 1071 11, 32,
 Որպէս գրեալ է՝ թէ իմաստուն Բագ. Ազ. — 570 46,
 Որպէս գրեալ է թէ պատանի մի — 1075 28,
 Որպէս գրեալ է իմաստութիւն — 571 7, 1080 46,
 Որպէս գրեալ է պատմութիւն — 1079 27,
 Որպէս Եսայի մարգարէ ցուցանէ — 1091 47,
 Որպէս եւ արգ յեկեղեցի ի հիւսիս — 1048 15,
 Որպէս զարարիչ արարածոց սաս. — 437 25,
 Որպէս զի ծանցիք իմոց բանից ճշմարտութիւն — 535 3, 727 27, 42,
 Որպէս կամիս զու լինիլ առ ըզ — 1048 20,
 Որսորդ մի ըմբռնեալ էր — 1115 43,
 Որսորդ մի կալու կարաս մի — 1075 26,
 Որսորդովք ի խորոց ամբարշտ. — 1098 37,
 Որք զարգարեցին տնօրինարար — LXIX 21,
 Որք զարբին խորհին — 1048 28,
 Որք զծորանս հազուայն — XVIII 21, LXV 27, LXVII 2,
 LXVIII 4, LXX 26,
 Որք զտիրն մեր ծրուս Յրիստոս — 338 29,
 Որք երկու բնութիւնս ի Յրիստոս իմանն — 353 29,
 Որք իմաստութեան են բազմ. — 777 24, 781 16,
 Որք յԾգիպտոսն են — XLII 43, XLIII 7,
 Որք շարքաւստարանն ախորժն — 338 23,
 Ութ հարիւր հինգ. Լանկ Բամուրն եւ — 813 20,
 Ուզգափառ եւ ճշմարիտ հաւատարեցոց — 37 11,
 Ուզգափառն ասէ. Աստուծոյ ինձամակալութեամբն եկեալ — 345 40,
 Ունէր սուրբն ընդս թրիտ. — 97 4,
 Ունկն զիւր, եզրայր իմ սիրելիք — 580 24,
 Ուսարուք յինչէն — 423 44,
 Ուստի բազում յեղանակօք — 862 14,
 Ուստի եւ մեկնելոյ մարմնոյն — 351 10,
 Ուստի փրկիչն, որ լայնն եւ հեռ. — 352 10,
 Ուստի՞ հաստատին ոգի մարդոյ — 347 29,
 Ուրախացիք սրբունի Գարբ. — LXXVIII 10,

Զ

- Զարական երթույր ի յար Հան.— 434 1.
- Զափ առայնոր շափուց բսեա — 740 41, 741 10.
- Հորբորդ գիրք՝ կանոն այնոցիկ որք — 295 36.
- Զորբորդ գրեմք առ այնոցիկ որք — 652 11.

Պ

- Պանեմ բաշմայօ — 302 26.
- Պակրճ խոզի — 302 21.
- Պաղատանք Աստուածանկի — 1101 12.
- Պայտառացան այսոր — XLVI 32. LXXVIII 33. LXXIV 18:
- Պայծառ և Երաճրաշ ի խորհ.— 345 1.
- Պանդայ վանքն որ յարեւելից — 827 26, 31.
- Պանիան բազար՝ ութ ատուրց — 1019 9, 14, 17, 20, 26, 28, 32:
- Պանապոնքն որ յարեւելից — 827 18.
- Պատահումն այն զոր վաս ժարգկան — 313 21.
- Պատկերն Ազամ իրճացաւ կերաւ — 247 37:
- Պատեալ վարկանիմ, ո՞վ սիրողք իմաստ.— 735 28, 40.
- Պատմեաց մեզ սուրբն Աթանաս Ազ.— 338 7.
- Պատմեաց մեզ սուրբն Մարա — 1041 10.
- Պատմութիւն անցից Հարուածոց — 1148 10:
- Պատմութիւն կոստանդիանոսի թագ.— 1079 34:
- Պատմութիւնք սրբոց առաքելոցն — LIV 2:
- Պատուական գանձոց և վե՛հ Հոշ.— 78 37. 817 9.
- Պատուական և առաքիկի — 490 2, 11.
- Պարաստ եմ ցուցանի — 369 8:
- Պարաստեցիք ապա պատասխանի — 332 30.
- Պարթևական ազգ — 11 18.
- Պարեմեր քաղաքաց մեր Անի — 895 18.
- Պարտապանութեան իմոյ գիր — 947 34.
- Պարս է գրեւի գի Այրն առաջին գիր — 711 5:
- Պարս է գրեւի գի Շեղեռասան — 300 35.
- Պարս է գրվել զսուրբն և զընթր — 1188 14.
- Պարս է կարողացն, առ ևա.— 77 9.
- Պարս է հարկմին որ գեայ առ Հիւ.— 469 18.
- Պարս ևր՝ որք մեղեգամ ի Հեթան.— 339 27.
- Պարտի Ազգարար գրեւի և զայս բան — 309 38.
- Պարս իջլ անշունչ և անզգայ — 533 8.
- Պետրոս առաքելն էր ի զեղչէն — 1091 2:
- Պետրոս, և Անգրլաւ եզրայր երա — 758 35. 1100 32.
- Պետրոս և Անգրլաւ ի ցեղէն Նեփ.— 1092 7.
- Պետրոս և անուն կնոջ իւրոյ Գուրգիա — 1091 12, 18, 23:
- Պետրոս և անուն կնոջ Սոփի — 1091 41.
- Պետրոս և կին երա Սոփի — 1091 35.
- Պետրոս և Պաղա ի Հոռոմ կառա.— 1092 39.
- Պետրոս ի Հոռոմ խաչեցաւ — 1092 10.
- Պետրոս հայրազեա Ազեքանդրացոց առ Ակակ— 485 1, 10, 21, 30, 42. 486 13, 38. 487 7.
- Պետրոս շեթմեղմուրուօ — 1093 16.

- Պետրոս Հրազն Եկեղեցոյ — 360 25.
- Պետրոս՝ աղիտակ ժորուօր — 1092 47.
- Պլոր ակն՝ Ելանեկէ զսուրբ Աստ.— 503 1.
- Պսակ արձնութեան մի՝ գիջլ որ — 294 44.

Ռ

- Ռուդ լեզու ու գիր Ալան լեզու ու գիր — 301 8:

Ս

- Սա ազգաւ ազերանգրացի էր — 997 43.
- Սա աղաթին էր կնոջ կոտապաշախ — 218 6, 11, 24, 27, 30, 38.
- Սա աշակերտ էր սրբոյն Սարգսի — 692 15, 23, 27:
- Սա առային թագաւորեաց — 1028 8, 16, 18:
- Սա բռնազատեցաւ ի թագ.— 599 1:
- Սա զուսար էր — 932 15, 21, 22, 44, 48. 933 4, 7, 12. 1038 31.
- Սա էր ի ժամանակս Դիոկղ.— 1054 26.
- Սա էր ի ժամանակս հալածանաց Եազրոյ — 105 11:
- Սա էր ի ժամանակս Մարս.— 892 31:
- Սա էր ի կղզոյն Սիկիլիայ — 215 9.
- Սա էր ի Հոռոմ քաղաքին — 830 34. 831 1, 4.
- Սա էր ի Մարգիս քաղաքին — 1061 36.
- Սա էր ի մեծ քաղաքին Անտիոքայ — 990 20, 27, 30:
- Սա էր ի Սարգիս քաղաքին — 1052 3, 16, 22, 24, 31:
- Սա էր ի Սեբաստիոյ, Հաստառ — 943 4, 9, 11:
- Սա էր ի Սիկիլիայ ի քաղաքին Պան.— 215 15:
- Սա էր ի քաղաքին Ազերանգրոս — 374 19:
- Սա էր յամս բարեպաշտ արքային Լեր.— 418 20, 23, 27.
- Սա էր յամս իկիթանոսի — 478 9, 14, 17:
- Սա էր յամս Մարտիմիանոսի — 581 13, 19, 22:
- Սա էր յամս մեծին Կոստանդ.— 648 45.
- Սա էր յամս Յուստինոսի կայսերն — 231 12:
- Սա էր յաւուրս առաքելոցն — 946 2:
- Սա էր յաւուրս բարեպաշտ արքային Լերակի — 418 3, 8:
- Սա էր յմփեսոս քաղաք — 254 23, 28, 31, 44:
- Սա էր որդի Արասայ — 1079 6, 11:
- Սա էր որդի անն (անն միոյ) Լրէի՝ անունն Դեփ — 44 3, 6, 11:
- Սա էր քրիստոնեայ Հաստառ ի Տեփլուսայ — 65 4, 8:
- Սա ըստ ժամեոյ թագաւորակից — 8 1:
- Սա ի եօթանասուն և երկու աշակ.— 267 10:
- Սա ծնեալ յԵւրայիտա — 28 38.
- Սա Հաստառակից առաքելոցն — 82 34.
- Սա մանուկ էր հասակաւ — 478 32.
- Սա որդի էր Լրէի (անն Լրէի, անն միոյ Լրէի) — 43 44. 44 14, 21:
- Սա որդի էր Սմբատայ ազար.— 1027 30, 35:
- Սա Պարսիկ էր ազգաւ յԱրտափի — 105 36. 106 1, 4, 8.
- Սաղիմ՝ ծերուազէմ — 1018 24.
- Սարազմիկ. Սարսիկ. Գուրիկ — 441 38:

Մարդիկն յիկացոյն է — 507 23.
 Մափիբայ ակն՝ հանց հասիաթ ունի — 507 39.
 Մելնկիրո թաղաւոր յետ Ազ. — 1021 32.
 Մեննբարիմ արքայն Վասպուրա. — 812 44.
 Մերունգր Ազամայ՝ սրգիթ Արեթեան — 314 5.
 Մերիզա ասէ. Միարտեան տմե. — 355 20.
 Միմոն՝ որ եւ Պետրոս եւ Կեփաս — 1093 20.
 Միրելնացի եւ պատուելնացի — 551 6.
 Միրելին առաւուժայ եւհապեան — 94 18.
 Միրելիթ իմ ի տէր. գիտեց եւ գուց — 677 23.
 Միրելիթ, տեսնեմ այժմ զի պո. — 677 16.
 Միրեմբ զպահս, զի մայր է զպախ. — 247 16.
 Մին լուսայ եւ ամպ հովանի — 521 43.
 Մկիզրն առնեմք Քաշիային — 1004 21.
 Մկիզրն արասցայ եւհառապիւթեան (պատմութեան) սրբոյն Արզլմանէր — 41 34, 42 16.
 Մկիզրն Շիխաֆին (Շիխաֆին) է — 290 33, 291 5.
 Մեռաթք են որ առաւուժուք. — 354 7.
 Մուշան իմաստունն ետես — 430 37.
 Մովորութիւն է մարգիան յորմ. — 89 40.
 Մուրք առարեայն Անանիա — 719 22.
 Մուրք առարեայն Բարդուղ. — 439 6.
 Մուրք առարեայն իր ի Դամասկոս քաղաքէր — 720 28.
 Մուրք առարեայն Քաղէոս հրամա. — 257 20.
 Մուրք առարեայն Մաաշլոս — 1096 31, 35.
 Մուրք առարեայն Յրիստոսի Անանիա — 719 31.
 Մուրք առարեայն աշտարիկ ձեռնագր. — 1096 13, 18.
 Մուրք առարեայն ինն ի կարգէ — 1097 16, 20, 31, 36.
 Մուրք առարեայն քեարեցան — 1096 46, 1097 41.
 Մուրք առարեայն երկաստանեց տնուանք — 1090 15, 23, 26, 1095 34, 37, 40.
 Մուրք եկեղեցումն տեսի մին ուրաթ. — 36 3.
 Մուրք եղիսկուղոսն Արզիչո (Արզիչո) — 31 39, 41.
 Մուրք եղիսկուղոսն Արքաւմ իր յԱրա. — 106 11.
 Մուրք եղիսկուղոսն Անթիպոս — 945 24, 31, 34, 39.
 Մուրք եղիսկուղոսն Յրիստոսի Արեթիս — 51 22.
 Մուրք երրորդութիւն, սանգիզ զարութ. — 1102 32.
 Մուրք եւ խաղաղարար ժողովն — 939 34.
 Մուրք եւ արանչելի եւ մեծ ալթ — 230 12.
 Մուրք հոյսն Ազաթի — 214 33, 216 1, 4.
 Մուրք հոյսն Երթիւ — 1038 9, 15, 18.
 Մուրք հոյսն ետեսայ իր ի լերինն — 437 15.
 Մուրք հայրազան Ազապիս — 230 33, 231 5, 8.
 Մուրք հորն Սիանի եւ Սիսիանոսի — 435 20.
 Մուրք Յարութիւնն քանկարի — 102 8.
 Մուրքն Արզիչոյ — 30 36, 31 1, 12.
 Մուրքն Արեթիս — 52 32, 33, 41, 44, 53 3.
 Մուրքն Արուզիմոս — 84 29, 34, 37, 65 2.
 Մուրքն Ազազանիսոս որ թարգմանի քար. — 219 16, 25, 28.
 Մուրքն Ազիս — 316 10, 16, 25, 31, 34, 38.
 Մուրքն Աթանաս՝ մինչ պատանեակն իր — 365 1.
 Մուրքն Ալիպիոս մանուկ իր — 477 23, 28.
 Մուրքն Անաս եւ սուրբն Շիաթ — 431 47.
 Մուրքն Անաստասիոս — 819 26, 34, 37, 43.

Մուրքն Անգրեա սարառուլաւ — 563 9, 15, 18.
 Մուրքն Անթիմոս — 592 14, 19, 945 16.
 Մուրքն Անտիոքոս եւ մեծ վկայն — 942 32.
 Մուրքն Անտոնիոս իր յերկրն Սու. — 909 41.
 Մուրքն Բարսեղ մասն ի Նեան — 437 16.
 Մուրքն Բեդագրոս՝ մեծ եւ փառատրեալ վկայն Յրիստոսի Արազիւցային — 25 4, 11, 14.
 Մուրքն Կիրակոս (Կիրակոս) — 332 26, 333 10, 16, 19.
 Մուրքն Պետրոս առաջ զհորէ — 1102 23.
 Մուրքն Պետրոս եւ սուրբն Պօղոս — 431 24, 36, 37, 46.
 Մուրքն Սարգիս եւ մարտիրոս — 1131 33.
 Մուրքն Սիմէոն իր — 990 39.
 Մուրքն Սիմէոն, սուրբն Սիսի — 431 17, 33.
 Մուրքն Սիսիանոս գայր ի շեռնէ — 435 32.
 Մուրքն Սիսիանոս եւ սուրբն Սեւերիանոս — 435 22.
 Մուրքն Սուրբայելիւն — 431 42, 45.
 Մուրքն Վարդան իր ի Բաղիչոյ — 1134 3.
 Մուրքն այս Աթանասիկոս եզեւ քրիստ. — 318 14.
 Մուրք Սուրբիոս եւ սուրբ Սոմիանոս — 439 15.
 Մուրք վեցթեան սերտրեթ — 441 15.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի Արզլմանէր — 43 32.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի Արզիմոս — 253 36, 254 6, 36.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի Արթանոս — 260 18, 261 6, 11, 16.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի Անտիոքոս — 943 17, 31, 944 8.
 Մուրքն վկայն Յրիստոսի Անտոնիոս — 897 18, 33, 30, 33, 990 2, 18, 24, 27, 32, 34.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի Անտոնիոս — 998 23.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի Աղաւղիմոս — 64 8.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի երեքեանն — 496 31, 496 3.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի ինն յաւարս Դեկոսի — 228 31.
 Մուրք վկայն Յրիստոսի ինն ի քաղաքն Ազերս. — 833 24.
 Մուրք քահանայապետն Աթանաս իր — 363 26.
 Մուրք քահանայապետն իր ի մամանակն Դիսկի. — 1064 37.
 Մուրքք եւ սիրեցեալք ամե. — 441 23.
 Մուրքք այս ինն ի Եկեղեցիայ — 261 26.
 Մուրքք այստարիկ եղբարք ինն հարազատք — 220 24.
 Մուրքք այստարիկ ինն յերկրն Պարթեթ — 492 42.
 Մարս աշակերտք ինն — 114 1, 6, 24, 32, 36, 115 7.
 Մարս Աղիպուսիք ինն հարիւր — 1036 21, 28, 31.
 Մարս եղբարք ինն հարազատք — 221 3, 13, 31, 24, 638 14, 20, 23.
 Մարս երեքեան քոյրք (քորք) ինն հար. — 226 16, 23, 227 6, 11, 14.
 Մարս ինն ուղիներքք եւ սղասուարք — 114 15, 115 3.
 Մարս ինն ի Պարթեթ — 490 19, 25, 28.
 Մարս ինն ի Պարթեթ աշխարհն — 31 21, 30, 33, 715 14, 21.
 Մարս ինն ի քաղաքն Անտիոքայ — 837 44, 838 1:

Տրամի է վերայ բարեկամաց — 1045 6.
Տոմար առ ժողովուրդ զսկիզբն — 862 7.

Ծ

Թանկ է գրոցս Ախրապատին, որ առի — 652 46.
Ծնունտ անկերթ խնդութեամբ — 1101 8.
Յնծայլք ուրախացի աւետիս — 86 35, 40.

Փ

Փազուռական յորդ յանգական — 310 4.
Փառազարդեալ վայելապետ — 521 19.
Փառասէր եւ արծաթասէր — 551 24.
Փառաց անկէն տաւար — 608 39.
Փառասորեալ եւ սուրբ զկայրն — 1035 34, 1036 7.
Փափուկ՝ Հնչիւնք, սաստիկ՝ Հոսովմայեցիք — 299 35.
Փար խալա — 302 19.
Փխարսոս առ. Ջի՛նչ է բննետաններեան Հոսոմոց — 217 36.

Փխոն, Գնոն, Դկզաթ — 1028 45.
Փխոն զեռ յարեւիտի Հիւսիսոյ — 1021 42.
Փխոն է Հնգկաց եւ յԵթեոպոց — 1022 6, 11, 14, 17, 23, 37.
Փւխանակ իւր մասուցանէ — 1043 10.
Փայթ յոմարութեան եղեալ — 361 45.
Փրկութեանն զճր, զորս այլ — 1014 3.

Պ

Պահանջապետ թրխտոսի Անթիպետ — 944 33, 945 8.

Պաղկացոց իմաստասիրութեանն ազագուս — 61 43.
Պաղցրիկ անուն յազարդիկ — 518 13.
Պան զամենայն գործ բարութեան — 1128 30.
Պան զամենայն գործս բարեաց (բարութեան) — 1122 42, 1123 30.
Պան զամենայն գործս շարեաց (շարի) — 1122 31, 1124 14.

Պան զամենայն պատի գերագոյն — 223 30, 36, 224 3.
Պանզի այսպէս հաստատ — 37 20, 583 39, 941 46.
Պանզի առ մերով ժամանակուս — 93 13, 1163 9.
Պանզի սասցանք զինքն վասն Աիդիլիներուն — 635 27.
Պանզի սասուածայնոյ հրոյ — 1045 3.
Պանզի բազումք յԱսորոց — 853 27.
Պանզի բնութիւն մարմնոյն է շարից — 295 41.
Պանզի գերագանցութիւն սաս. — 392 36, 398 22.
Պանզի գոար մեր թուրք — 371 28.
Պանզի գրեալ է եւ պատուիրեալ — 789 9.
Պանզի եւ այս ո՛չ նոցա — 350 16, 352 13.
Պանզի եւ թուրք գոյր սաս. — 353 46.
Պանզի զկայն արգելումն ունի — 292 23.
Պանզի խոստովանեմք առ եւ գոյ զնա — 352 3.
Պանզի կենդանութիւն ելով — 350 8, 352 22.
Պանզի հմարիտ մարմնանայն — 490 36.
Պանզի մերն կայ — 360 21.
Պանզի մի է սահման հաստաց — 815 38.
Պանզի յեռ բազում ժամանակաց — 937 6.
Պանզի ո՛չ եւս ո՛չ ժողովուրդ սաս. — 350 10, 352 22.

Պանզի ոչ որ յաշարհիս այսմիկ — 347 8.
Պանզի ո՛վ մեր խնդութիւն — 352 6.
Պանզի որ է մեռելուս — 1045 10.
Պանզի որք է Պաղկացոց ժող. — 78 31.
Պանզի վասն այսորիկ եւ համայնարհական — 353 10.
Պանզի վասն մարգարէն իւրոյն ել. — 351 40.
Պանզի փարաւումն բազում անգամ — 350 37.
Պանզի Տրամիկաց ազգն շարժին — 1114 6, 27.
Պանի՛ք են սահմանք իմաստ. — 91 15.
Պայազահն Արրաւամու բնասութեան — 11 15.
Պարզեաց որոց է գոհոս — 680 3.
Պարզք բառանորդական պահոց — 938 39.
Պլլն մինչեւ է յայրն օրհնարանութիւն — 270 36, 271 1.

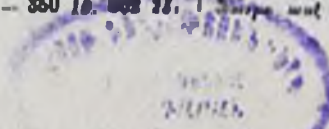
Պնենմք զբնութիւն մարգկային — 1160 27.
Պրիստանեայն բարերախա է — 980 15.
Պրիստանէից գլուխ — 57 24.
Պրիստոս սասուած որ իչեր — 445 2.
Պրիստոսի ազախին Անաստասիա — 520 12, 19.
Պրիստոսի կապոզ յարուն — 438 36.
Պրիստոսի մարտիրոսն Անտանիոս — 997 20.
Պրիստոսի շարհացն յամախմանն — 329 41.
Պրիստոսի շարարեյն մարմնով — 354 4.
Պրիստոսի սուրբ բահանայպետն Աթ. — 363 38.
Պրիստոսի վկայն Անդրեաս սարաւ. — 867 24, 31.
Պրիստոսի վկայն Անտանիոս — 997 3, 8.
Պրիստոսի վկայն սուրբ Ագրիտոն եւ Ան. — 260 37.
Պրիստոս ծնեալ լինի — XLIII 21, XLIII 21.
Պրիստոս յարարեցաւ որպէս զմարդն — 816 17.
Պրիստոս փրկիլ մեր որ կամիս — 535 13.

Օ

Օգոստոս թագաւորեաց Հոսովմայեցոց — 4 22, 6 3.
Օձն երթալիք է զուր գալախն — 1078 6.
Օվ ալ իմ. սիրոյ կարօտիմ — 518 8.
Օրհնալ գովալ (ու՛) անուն անմալ արք. — 271 40.
Օրհնեալ անճա հայրն գրած — 1132 17.
Օրհնեալ անուն անճալ սաս. — 1110 23.
Օրհնեալ անուն անճալ սաս. — 1110 38.
Օրհնեալ գովեալ անուն անմալ արք. — 271 40.
Օրհնեալ եւ սուրբ Աստուածածին գուար — 1120 14.
Օրհնեալ եւ սուրբ հայր անքնեական — 1131 6.
Օրհնեալ է կամքն սասուածային աննազօր — 1131 17.
Օրհնեալ է կամքն սասուածային, աննազօր — 271 16.
Օրհնեալ է հայր ծնող միածինն — 1131 30.
Օրհնեալ է մեծ պատկաւորն — 320 5.
Օրհնեալ հայր երկնաւոր ծնող միածինն — 1118 37.
Օրհնեալ հայրն երկնաւոր լույսն — 1107 22.
Օրհնեալ շրթամբ համարութեան — 1120 39.
Օրհնեմք զրեզ հայր անսկիզբն — LXXV 18, LXVII 24, LXVIII 40, LXXIII 23.

Պ

Պարզն այս գուրուային — 1004 6, 19.
Պարզն առ թէ Ամսման — 636 6.

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խճրագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

ՀԱԿՈՐ ՍԵՂՈՒՄԻ ԱՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՏՆԱԳԻՏՈՒՔՑՈՒՆ

Հատոր Ա

Գրառ. խմբագիր՝ Վ. Ա. Հակոբյան
Հրատ. խմբագիր՝ Էժ. Ա. Գրիգորյան
Նկարչական մեղագրություն՝ Լ. Ա. Սարգսյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. Ազիզբեկյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Ն. Ալեքսյան

Խճի 300, հրատ. 1271, Գրապեք 121, տիրամ 2000, ՎՖ 04334

Ստորագրված է տպագրության 24/VI 1939 թ. հրատ.
67,6 մամուլ, տպագր. 44,76 մամ., թուղթ 86×108¹/₁₆
Գինը կազմում է 30 օ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան,
Երևան, Արագյան 124:

Ն Կ Ա Տ Վ Ա Ծ Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	Տող	Տպգրած է	Գեար է լինի	Էջ	Տող	Տպգրած է	Գեար է լինի
XV	38	Հժա.	Հժա.	262	36	ԱՆԱՐԱՆՔ	ԱՆԱՆՐԱՆՔ
XVI	21	ցուցակներով	ցուցակներով	298	35	Ազգահամար	Ազգահամար
XVI	31	(խանդարված)	չէին կարող համարվել զբոսայրոց շարքի շարքի	308	39	ձեր	ձեր
				326	4	Յ. ք.	Յք.
				345	24	ձեռ.	ձեռ.
XXI	42	ՅՅԷ	ՅՅԷ	347	33	հոգի	հոգի (սկզբնառոց)
XXII	30	millien	milieu	386	43	Καπετανος	Καπετανος
XXII	43	Աբա.	Աբա.	387	9	Յ	Յ
XXV	2	Գոսուրյանի և ուրիշների	Գոսուրյանի և ուրիշների	389	34	I. Sighart	J. Sighart
NLVIII	13	այլ	այլ	392	29	quarundam	quorundam
LIII	32	հայելի	հայելի (զբոսանոց)	417	4	Ք ՔՔԵՐ	ՔՔՔԵՐ
LXXX	44-5	Կաթողիկոսական հաս.	Կաթողիկոսական հաս.	478	4	Երազներ	Էրազներ
XCIX	4	հաս.	հաս.	476	6	122	122
	3	37	37	476	19	16	163
	44	37	37	497	10	ԲԻՐԱՊՈՍՈՒՅԵՐ	ԲԻՐԱՊՈՍՈՒՅԵՐ
	60	1	1	534	37	Հովհաննու	Յովհաննու
	64	44	44	559	9	Նբանք	Նբանք
	65	18	18	627	11	հայրենաց	հայրենաց
	66	11	11	677	4	Հ զին	Հ զին
	71	41	41	689	26	հայանի	հայանի են
	87	34	34	704	18	Ք. Պալե-	Կ. Պալե-
	90	38	38	756	17	չիբբ	Չիբբ (սկզբնառոց)
	97	1	1	787	14	ԵՅՈՒՆՆՈՒ	ՅՈՒՆՆՈՒ
	107	16	16	792	8	զամենայն	զամենայն
	112	8	8	909	5	ԳՈՐՏՈՍԱԿ, ԿԻ-ՐԱԿՈՍԱԿ	(հանել)
	113	27	27	924	11	զիվածքներին	զրվածքներին
	117	33	33	930	16	Քաղաւոր	Քաղաւոր
	118	20	20	931	27 և 29	Քաղաւորին	Քաղաւորին
	133	37 և 38	37	948	14	Անդիպի	Անդիպի
	144	22	22	959	24	արբոյ	արբոյ
	173	7	7	965	36-7	Սառոց կան	Սառոցական
	192	46	46	987	24	ժի	ժի
	202	12-3	12	971	5	անապատի	անապատի
	218	10	10	972	10	երկրաշ փու ի.	երկրաշ-փու. թին
	253	16	16	983	41	ouvernance	gouvernance
	256	21	21	1078	16	Երկրասարգ	Երկրասարգ
				1113	29	ի շաք	ի շաք
				1116	21	Թարեներ	Թարեներ
				1161	1	ibidem	ibidem

Էջ LXXXIX, սող 37.—Հ. Բարազամյանի ԵՅՈՒՆՆՈՒ հայերեն ձեռագրաց Վաստուրական ին անոթը աշխատաթյունը գտնվում է Երևանի Գեոսական Մասննագրաբանւմ, ձեռ. Ն 6333: Նկարագրում է 476 ձեռագիր:

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆԻ ԳԻՒՆԴԱՐԱՆ

FL0046354

A 111
A 111